THE

MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR†
(Aug. 1925—Jan. 1943)

S. K. BELVALKAR
(since April 1943)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI†; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON; A. B. GAJENDRAGADKAR †; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE; V. K. RAJAVADE†; N. B. UTGIKAR†; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA†; RAGHU VIRA; H. D. VELANKAR; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN†;

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

VOLUME 15

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Union Government of the Republic of India; Governments of the States of Bombay, West Bengal, Madras, Bihar, Uttara Pradesh, Hyderabad and Mysore; the Universities of Bombay, Calcutta, Travancore and Poona; the Governments of Burma and Nepal; Several Commercial Firms and Charitable Trusts; and other Distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1954

THE
ŚĀNTIPARVAN

[Part III : Mokṣadharma, A]

BEING THE TWELFTH BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA
THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

SHRIPAD KRISHṆA BELVALKAR
Honorary Fellow of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland
and of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society
Silver Jubilee Medallist, Bhandarkar Oriental Research Institute
SOMETIME PROFESSOR OF SANSKRIT, DECCAN COLLEGE, POONA
AND BANARAS HINDU UNIVERSITY, BANARAS

POONA
BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
1954

☞ The Śāntiparvan is issued in four volumes: XIII, XIV, XV and XVI.

The present volume XV, the Mokṣadharma Sub-section [Part A],
was published as under:
Pages 949–1264, preceded by Editorial Note [No. 3], as
Fascicule 22, on 6th September, 1951;
Pages 1265–1624, as Fascicule 23, on 25th August, 1952; and
Pages 1625–1792, included in Fascicule 24, on 13th September, 1953.

Printed at cost of subvention donated by
The Union Government of the
Republic of India

Printed and Published by

The Bhandarkar Institute Press, Poona-4

CONTENTS OF VOLUME FIFTEEN

[Mokṣadharma, A]

ILLUSTRATIONS

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
addl. = additional.
adhy. = adhyāya(s).
App. = Appendix.
Arj. = Arjunamiśra.
B. = Bombay edition of the Mbh. (Śaka 1799).
BG. = Bhagavadgītā.
C. = Calcutta ed. of the Mbh.
chap. = chapter(s).
comm. = commentary(taries).
cont. = continue(s).
corr. = corrected, correction.
Crit. App. = Critical Apparatus.
Dev. = Devabodha.
ed. = edition.
fig. = figure(s).
fol. = folio(s).
foll. = following.
fragm. = fragment(ary).
hapl. = haplographic(ally).
illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam* (below the line).
ins. = insert(s).
int. lin. = *inter lineas* (between the lines).
interp. = interpolate(s).
introd. = introduction, introductory.
K. = Kumbhakonam ed. of the Mbh.
L. = Line.
M. = Madras edition of the Mbh. (by P. P. S. Sastri, 1931–1936).
m *or* marg. = marginal(ly).
Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 64).
Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
Mbh. = Mahābhārata.
Nīl. = Nīlakaṇṭha.
O-J. = Old-Javanese.
om. = omit(s), omitting.
orig. = original(ly).
post. = posterior.
pr. m. = *propria manu* (by own hand)
prob. = probably.
r. = repeat(s), repeated.
Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
ref. = refer(ence).
resp. = respective(ly).
sec. m. = *secunda manu* (by another hand).
st. = stanza(s).
supp. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam* (above the line).
transp. = transpose(s), transposition.
v. = verse.
(var.) = with variation(s).
v. l. = varia(e) lectio(nes).

❀ ❀ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.

[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS. readings.

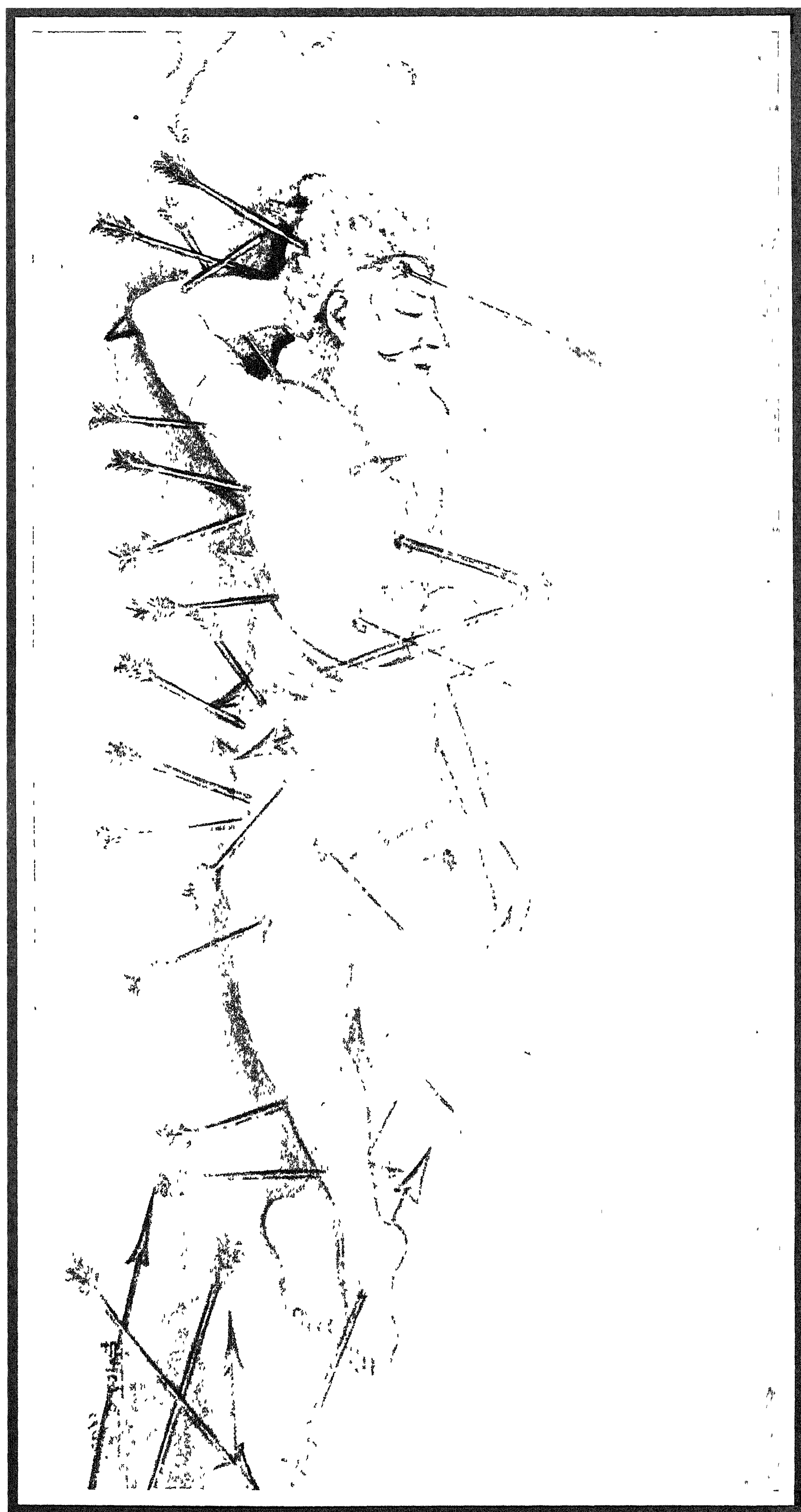
( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS. readings.

* (superior star) in the text indicates an *emendation.*

* * (in the MS. readings) indicate syllables lost through injury to MS.

~~~~ printed below (or along the side-margin of) any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.

C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator ; thus, Cd = Comm. of Devabodha ; Ca.n.p.s.v = Comm. of Arjunamiśra, Nīlakaṇṭha, Paramānanda, Vidyāsāgara and Vādirāja. A "p" is added on to denote a "pāṭha" or variant ; thus, Cnp = a pāṭha mentioned in the Comm. of Nīlakaṇṭha.
~~~~

Editorial Note

[No. 3]

(Śāntiparvan : Mokṣadharma)

EDITORIAL NOTE

[No. 3]

The text of the Mokṣadharma section of the Śāntiparvan is based upon the following MSS.—

THE CRITICAL APPARATUS

I. N(ORTHERN) RECENSION (26 MSS.)

(*a*) *North-western Group* (ν)

Śāradā Version [Ś]

$Ś_1$ = Paris, Bibliothèque Nationale, No. 379. Undated. Used from a photo-copy procured from the Bibliothèque. It is a unique paper MS. in Śāradā characters for the entire Śāntiparvan, having been purchased in Kashmir in 1898. It gives Arjunamiśra's comm. in the margins, although the text is often independent of, and corrected (*sec. m.*) to agree with, the commentary. Several missing folios of the original have been replaced by smaller folios in Sāradā characters (*sec. m.*). Last few folios missing.

Kaśmīrī Version [K], being Devanāgarī transcripts from [Ś]

K_1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 198 of 1891-95. Undated: complete for the Śāntiparvan.

K_2 = Poona, Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sanshodhaka Mandal. Undated : complete for the Śāntiparvan.

[K_3 — absent]

K_4 = Poona, BORI MSS. Collection, No. 246. Complete for the Śāntiparvan: (ca. A. D. 1771).

[K_5 — absent]

K_6 = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 4556. Contains the Mokṣadharma section only. (A. D. 1776).

K_7 = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 4712. Undated. Contains the Mokṣadharma section only.

Maithilī (Videha) Version [V]

V_1 = Kathmandu, Nepal Durbar Library, No. 738 (Bendall [wrongly] 867). This was utilized from enlargements of micro-film photographs of the original palm-leaf MS. taken *in situ* with the special permission of the Government of Nepal. Contains, with a few lacunae, the entire Śāntiparvan. (A. D. **1516**).

(*b*) *Central Group* (ϒ)

Bengali Version [B]

B_0 = Paris, Bibliothèque Nationale, No. 20, Q. This was used from a photocopy procured from the Bibliothèque. Complete for the Śāntiparvan. Written on palm-leaves in two bundles : "O" and "Q", the latter containing the Āpaddharma and the Mokṣadharma sections. (A. D. **1687**).

[B_1 — absent]

[B_2 — absent]

[B_3 — absent]

[B_4 — absent]

[B_5 — absent]

B_6 = Santiniketan, Viśvabhāratī Library, No. 7. On palm-leaves. Collated at Santiniketan. Contains the Mokṣadharma section only. (A. D. **1709**).

B_7 = Dacca, University Library, No. 503 : Collated at Santiniketan. Contains the Mokṣadharma section only. (A. D. **1737**).

B_8 = Dacca, University Library, No. 587 : Collated at Santiniketan. Contains the Mokṣadharma section only. (A. D. **1747**).

B_9 = Calcutta, University Library, No. 1386 : Collated at Santiniketan. Contains the Mokṣadharma section only. (A. D. **1780**).

Devanāgarī Version [D], sub-divided into

(i) Devanāgarī Version of Arjunamiśra [Da]

[Da_1 — absent]

[Da_2 — absent]

Da_3 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 476 of Viśrāmbāg I. Undated : contains the Mokṣadharma section only.

Da_4 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 38 of A 1879-80. Undated : contains the Mokṣadharma section only.

(ii) Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha [Dn], the " Vulgate "

Dn_1 = Bhor, State Library, No. 82. Undated. Complete for the Śāntiparvan, together with Nos. 80 and 81.

[Dn_2 — absent]

[Dn_3 — not used]

Dn_4 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 29c of A 1879-80. Contains the Mokṣadharma section only. (A. D. **1758**).

(iii) Devanāgarī Version of Vidyāsāgara [Ds]

Ds_1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 39 of A. 1879-80. Undated. Contains the Mokṣadharma section only.

Ds_2 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 1141. Undated. Collated at Tanjore. Contains the Mokṣadharma section only.

(iv) Devanāgarī Composite Version

[D_1 — absent]

D_2 = Madras, Adyar Library, No. X. B. 11. Undated. Complete for the entire Śāntiparvan.

D_3 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 1117. Collated at Tanjore: complete, with Nos. 1116 and 1115, for the Śāntiparvan. (A. D. **1747**).

D_4 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 221 of 1887-91. Undated : complete, with Nos. 219 and 220, for the entire Śāntiparvan.

D_5 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 1168. Undated. Collated at Tanjore : complete, with Nos. 1167 and 1166, for the entire Śāntiparvan.

D_6 = Baroda, Oriental Institute, No. 11317. Undated. Contains the Rājadharma and the Mokṣadharma sections only.

D_7 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 1192. Undated. Collated at Tanjore : complete, with No. 1191, for the entire Śāntiparvan.

D_8 = Poona, Vishalgad Collection, BORI, No. 240. Undated. Complete for the entire Śāntiparvan.

D_9 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 65 of 1882 83. Contains the Āpaddharma and the Mokṣadharma sections only. (A. D. **1560**).

II S(OUTHERN) RECENSION (10 MSS.)

Telugu Version [T]

T_1 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 11811. Undated. Collated at Tanjore: complete for the entire Śāntiparvan.

T_2 = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 3947. Undated: complete for the entire Śāntiparvan.

Grantha Version [G]

G_1 = Melkote, Yadugiri Yatirāj Mutt Library. Not numbered. Undated: complete for the entire Śāntiparvan.

G_2 = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 4082. Undated: complete for the entire Śāntiparvan.

G_3 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 11819. Undated. collated at Tanjore: contains the Rājadharma and the Mokṣadharma sections only.

[G_4 — absent]

[G_5 — absent]

G_6 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 11833. Undated. Collated at Tanjore: contains the Mokṣadharma section only.

Malayālam Version [M]

M_1 = Pilakkattigiri, S. Malabar. Poomulli Mana Library, No. 309. Complete for the entire Śāntiparvan. (Kollam 921 = ca. A. D. 1746).

[M_2 — absent]

[M_3 — absent]

[M_4 — absent]

M_5 = Cochin, State Library, No. 39. Undated: contains the Mokṣadharma section only.

M_6 = Vadakancheri, Cochin. Avanapparambu Mana Library, No. 64. Undated: contains the Mokṣadharma section only.

M_7 = Calicut, MS. (without number) belonging to the Padiññare Kovilakam Collection. Undated: contains the Mokṣadharma section only.

TESTIMONIA

(i) *Commentaries*

Cá = Arjunamiśra's *Bhāratārthadīpikā* or °*pradīpikā*, as in Da_3 and Da_4, and in $Ś_1$. Copies procured from Tanjore and Mysore show considerable divergencies additions and omissions. Available for the entire Śāntiparvan.

Cn = Nīlakaṇṭha's *Bhāratabhāvadīpa* or °*dīpikā*, as in Dn1 and Dn4, and as printed in the "Vulgate" editions. Available for the entire Śāntiparvan.

Cp = Paramānanda Bhaṭṭācārya's *Mokṣadharmaṭīkā*, as in MS. No. 12899 of the Oriental Institute, Baroda. (A. D. 1672).

Cs = Vidyasāgara's *Vyākhyānaratnāvali*, as in Ds1 and Ds2. Available for the Mokṣadharma section only.

Cv = Vādirāja's *Lakṣālaṁkāra*, on the evidence of a transcript procured from Madras. Available for the entire Śāntiparvan.

(ii) *Epitomes*

Mañj. = Kṣhemendra's *Bhāratamañjarī* (Kāvyamālā, No. 64). Other epitomes not used.

(iii) *Translations*

Āndhra = *Āndhra Mahābhāratamu* by Tikkana. Other translations not used.

* * * *

* * * * * * * *

Like the Ādi and the Āraṇyaka parvans, the Mokṣadharma parvan contains several prose passages which are divided into paragraphs of varying lengths. But no device to demarcate the subdivisions (sentences) within the paragraph has been so far used, resulting in much inconvenience. In the present parvan for the first time, the sentences within the paragraph are consecutively numbered : see adhy. 183–185.

More than any other portion of the Epic, the Mokṣadharma contains a very large number of philosophical passages, particularly "Sāṁkhya" passages, the exact interpretation of which presents several difficulties. "Sāṁkhya" metaphysics, for instance, occurs, even in the chapters so far published, more than half a dozen times with crucial differences in nomenclature and details. Orthodox commentators like Nīlakaṇṭha gloss over these differences and interpret them all in consonance with Advaita Vedānta. The critical question to settle is whether these differences belong to the inchoate or formative stage of the "Sāṁkhya", or are the result of a late inconsequential admixture of "Sāṁkhya" ideas. Scholars have advocated both these positions[1]. The question will have to be dealt with in the General Introduction, but in the meanwhile and as an aid to the understanding of the different interpretations

[1] For a brief summary, cf. Belvalkar-Ranade: History of Indian Philosophy, Vol. 2, *The Creative Period*, pp. 412–427.

in the field, extracts from the available commentaries are cited in the Critical Apparatus — more frequently than had been found necessary so far — to elucidate the technical terms which occur in the Śāntiparvan even outside the "Sāṁkhya" chapters. The commentators by no means agree in their interpretations. The "Critical Notes" at the end of the Mokṣaparvan will also be found to have, as a consequence, occupied more space than was found necessary so far.

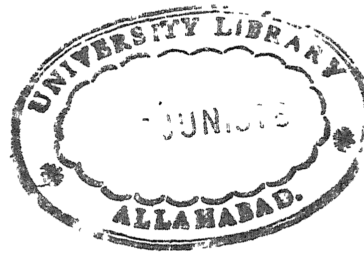
The printing of the Śāntiparvan was actually commenced on the 15th of August, 1948, and in the course of the last three years more than 1250 pages have been printed off. Looking to the very technical and intricate nature of the work and the somewhat inadequate financial assistance that has been available, this progress can be regarded as not quite unsatisfactory and, for its achievement, I have to record once again my obligations to the ready assistance and loyal co-operation of the same factors that have been mentioned at the end of my Editorial Note, No. 2. It is, however, sad to have to record that the person who was mainly responsible for inducing the Bhandarkar Oriental Research Institute to shoulder the present project of the Critical Edition and who offered the project a princely donation of one lakh of rupees and undertook, besides, all responsibility for supplying the beautiful illustrations which adorn the published volumes of the edition —Shrimant Balasaheb Pant Pratinidhi, B. A., the Rajasaheb of Aundh—is no longer amongst us to see the Critical Edition completed. The Rajasaheb passed away, after a brief illness, on 13th April, 1951, at the age of 83.

Of the promised donation of Rs. 1,00,000, the Rajasaheb had paid, up to his death, the sum of Rs. 68,645-4-0. The Government of Bombay, in consequence of the merger of the Aundh State, have, by their resolution dated 26-3-1951, very kindly undertaken to pay up the balance of the promised donation in annual instalments: the first instalment of Rs. 5,500 being accordingly already received on the 31st March, 1951. While thanking the Government of Bombay for this gracious act, I cannot help expressing the hope that some other States and Governments who have made similar promises of help will see their way to liquidate their promises at an early date. If adequate help is forthcoming, it can now be confidently said that what remains of the Critical Edition can be completed in less than another ten years. I therefore take this opportunity to appeal to the old and prospective donors to come early, and without waiting for a call, to the assistance of this project of international importance.

Ṛṣipañcamī: Sept. 6th, 1951
B. O. R. Institute, POONA.

S. K. BELVALKAR
General Editor.

॥ शान्तिपर्वणि मोक्षधर्माः ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

धर्माः पितामहेनोक्ता राजधर्माश्रिताः शुभाः ।
धर्ममाश्रमिणां श्रेष्ठं वक्तुमर्हसि पार्थिव ॥ १

भीष्म उवाच ।

सर्वत्र विहितो धर्मः स्वर्ग्यः सत्यफलं तपः ।
बहुद्वारस्य धर्मस्य नेहास्ति विफला क्रिया ॥ २ C. 12. 6458 B. 12. 174. 2 K. 12. 173. 2

☞ Out of the MSS. used for the Rājadharma and the Āpaddharma sections of the Śāntiparvan, the following MSS. from the N recension: $K_{3.5}$ B_{1-5} $Da_{1.a2}$ (all used for the Rājadharma as well as the Āpaddharma), Dn_2 (used for the Rājadharma only). n_3 (used for the Āpaddharma only), and D_1 (used for both the Rājadharma and the Āpaddharma); and the following MSS. from the S recension: G_4 (used for the Rājadharma only). $_5$ (used for the Āpaddharma only), M_{2-4} (all used for the Rājadharma as well as the Āpaddharma) are absent from the critical apparatus of the Mokṣadharma; while the following MSS. from the N recension: $K_{6.7}$ B_{6-9} $Da_{3.a4}$ Dn_4 $Ds_{1.s2}$ (all not available for the Rājadharma as well as the Āpaddharma) D_6 (not available for the Āpaddharma only); and the following MSS. from the S recension: G_3 (not available for the Āpaddharma only). $_6$ (not available for both the Rājadharma and the Āpaddharma), M_{5-7} (all not available for the Rājadharma as well as the Āpaddharma) are newly added to the critical apparatus of the Mokṣadharma.

The introductory mantra:

455* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

is found only in $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ V_1 $Bo_{.7.8}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.5.7.8}$. $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ D_8 read व्यासं (for चैव) in the second line.

Before the introductory mantra, $Ś_1$ ins. स्वस्ति ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । नमो गुरुभ्यो नमः ।; K_1 ॥ ॐ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ नमः सरस्वत्यै । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । श्रीकृष्णाय नमः । गुरुभ्यो नमः । ... श्रीगणाधिपतये नमः । श्रेयसे ।; K_2 ॐ नमो महात्रिपुरसुन्दर्यै । श्रीगुरुनाथपादकमलेभ्यो नमः । ॐ नमो व्यासाय वेदविदे नमः ।; K_4 ॐ स्वस्त्यस्तु प्रजाभ्यः । ॐ नमो गगेशाय नमः ।; V_1 $B_{7.8}$ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।; Da_3 ॐ नमः श्रीगोपालगौरीगणपतिभ्यः । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।; Da_4 ॐ नमः श्रीगुरुगोपालगणपतिभ्यः ।; Dn_4 Ds_2 $D_{2.3.5.7.8}$ श्रीगणेशाय नमः ।; Ds_1 श्रीकृष्णाय नमः ।

Of the MSS. which om. the introductory mantra, K_6 begins with श्रीगणेशाय नमः ।; K_7 ॐ नमः परमात्मने ।; Bo ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।; B_9 ॐ नमो गणेशाय ।; $D_{4.9}$ ॐ नमः श्रीपरमात्मने पुरुषोत्तमाय ।; T_2:

456* शुक्लाम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् ।
प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ।

हरिः ॐ । शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु शान्तिपर्व मोक्षधर्मलु ।; G_2 (marg.) शुभमस्तु । गुरवे नमः । गणपतये नमः । सरस्वत्यै नमः । ९७३ वर्षं पुरट्टाशिमासं (भाद्रपद or कन्या) २९ तेति शान्तिपर्वं आरंभं । श्रीगुरुनाथन् लिखितं ।; G_6 शुभमस्तु । मोक्षधर्मं । सेनजिद्गीतं । श्रीवेदव्यासाय नमः ।; $M_{1.6}$ हरिः । श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु ।; M_5 हरिः । स्वस्ति । श्रीवेदव्यासाय नमः । अविघ्नमस्तु ।; M_7 हरिः । श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु । व्यासाय नमः ।

---

1 =(var.) B. 12. 352. 1. Owing to missing first folios, the portion of the text from the beginning of the adhy. up to 47^d is lost in B_6. G_3 om. the ref. —^{a}) K_6 धर्माः पितामहप्रोक्ता. —^{b}) K_4 -धर्मोश्रिताः; Ds_1 -धर्माधिताः; G_1 °हिताः (for °श्रिताः). K_1 प्रभो (for शुभाः). —^{c}) K_6 D_6 चैव (for श्रेष्ठं). —^{d}) K_1 पांडव; $K_{6.7}$ $D_{4.6.9}$ तत्त्वतः; B_8 (marg.) T_2 भारत; G_2 $M_{1.5.7}$ मेनव (for पार्थिव).

2 =(var.) B. 12. 352. 2. B_8 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) K_6 विहितः; M_6 सद्भिस्तु (for सर्वत्र). $K_{6.7}$ $D_{4.9}$ परमो (for विहितो). —^{b}) B_7 partly damaged. K_4 B_7 स्वर्गः (for स्वर्ग्यः). K_6 Ds $D_{6.7}$ T $G_{1.3.6}$ $M_{1.5-7}$ Cnp Cs स्वर्ग्यः (M_1 °र्गः) सत्य(G_1 °त्यः)-फलोदयः; K_7 D_9 स्वर्ग(D_9 °र्ग्यं)स्तस्य फलं ततः; V_1

C. 12. 6459 B. 12. 174. 3 K. 12. 173. 3

यस्मिन्यस्मिंस्तु विनये यो यो याति विनिश्चयम् ।
स तमेवाभिजानाति नान्यं भरतसत्तम ॥ ३
यथा यथा च पर्येति लोकतन्त्रमसारवत् ।
तथा तथा विरागोऽत्र जायते नात्र संशयः ॥ ४
एवं व्यवसिते लोके बहुदोषे युधिष्ठिर ।
आत्ममोक्षनिमित्तं वै यतेत मतिमान्नरः ॥ ५

युधिष्ठिर उवाच ।

नष्टे धने वा दारे वा पुत्रे पितरि वा मृते ।
यया बुद्ध्या नुदेच्छोकं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ६

भीष्म उवाच ।

नष्टे धने वा दारे वा पुत्रे पितरि वा मृते ।
अहो दुःखमिति ध्यायञ्शोकस्यापचितिं चरेत् ॥ ७
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यथा सेनजितं विप्रः कश्चिदित्यब्रवीद्वचः ॥ ८
पुत्रशोकाभिसंतप्तं राजानं शोकविह्वलम् ।
विषण्णवदनं दृष्ट्वा विप्रो वचनमब्रवीत् ॥ ९

Bo. 8 Dn4 D2. 3. 5 Cap. np स्वर्ग्यः (V1 Cap °र्गः) प्रेत्य तपः(V1 यतः)फलं ; B9 Dn1 Cn सत्यप्रेत्य तपःफलं ; Da3. a4 स्वर्ग्यः सत्यं परं तपः ; Ca as in text. ❀ Cn : सति सद्वस्तुनि विषये तप आलोचनं श्रवणमनननिदिध्यासनात्मकं तस्य फलं साक्षात्कारः । सः अप्रेत्य मरणात्प्रागेव भवति । ज्ञानं दृष्टफलमित्यर्थः ॥ Ca : प्रेत्य तपःफलमिति पाठः । स चायुक्त एव । श्रेष्ठधर्मप्रश्ने मोक्षधर्मरूपस्यैवोचितत्वात् । प्राचीनटीकाकारैरपि तथा व्याख्यातत्वात् ॥ Cp : तपःशब्दो ज्ञानवाची । ❀ — c) K4 बहुदानस्य (for °द्वारस्य). — d) Ds1 partly damaged. T2 श्रिया ; M5 क्रियाः. K2 G3 M1. 7 नेहास्ति विफलाः क्रियाः.

3 =(var.) B. 12. 352. 3. B6 missing (cf. v. l. 1). — a) D8 G1. 2 च ; D4 नु (for तु). K4. 6. 7 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 विषये (for विनये). — b) K4 विनिश्चयः. — c) K4 सत्यम् ; M1. 7 तं तम् (for स तम्). — d) K1. 2. 4 G6 नान्यो ; V1 नूनं (for नान्यं). G1 पुरुष- ; Cn. p भरत- (as in text). Da4 D4 -सत्तमं. — T2 reads after 5, and G3 after 3, from B. 12. 352. 4 up to B. 12. 365. 9, omitting the portion in its proper place.

4 B6 missing (cf. v. l. 1). D7 T1 G1–3. 6 M5 read 4 after 7. — a) V1 B7 तु ; Da4 नु ; M6 वि- (for च). K6 पश्येत ; Ca. n. p पर्येति (as in text). — b) Ś1 (*sup. lin.* as in text) K1. 2. 4 असारतां ; Ca. n. p °रवत् (as in text). D7 लोकस्तत्र समाचरेत्. — c) K4 विरागी (for °गो), K6. 7 D4. 9 M7 [ऽ]स्य ; M1. 7 (*sup. lin.*) [ऽ]थ (for ऽत्र). Dn4 तथातश्चाविरागोत्र. — d) K4 नीयते (for जा°). T2 जायते मनुजाधिप.

5 For the sequence in T2, cf. v. l. 3. B6 missing (cf. v. l. 1), G2 om. 5. — a) K6 V1 B7. 8 G3. 6 M5 Cp np व्यवस्थिते ; D4 °सितो ; Ca. n. s °सिते (as in text). — b) K6 बहुदुःखे ; K7 D4. 9 °दोषैर् ; B9 °लोके ; Cn. p. s °दोषे (as in text). — c) K6. 7 D4. 9 च ; T2 यद् ; Cp वै (as in text). — d) K7 मतिवान्.

6 B6 missing (cf. v. l. 1). 6^{ab} = 12. 26. 17^{ab}. — a) K4 च (for the first वा). — b) Ds1 गृहे (for मृते). — D3 om. (hapl.) 6^{c}–7^{b}. — c) K6 यथा ; Bo कया (for यया). T2 M1. 6. 7 त्यजेच् ; Cn. p नुदेच् (as in text). K6 दुःखं (for शोकं). — d) Ś1 K1. 2 B7. 8 (marg.) D4. 6. 9 Ca तां (for तन्). Ś1 K1. 2 वद (for ब्रूहि).

7 = (var.) 12. 26. 17. B6 missing (cf. v. l. 1). D3 om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). — a) K4 च (for the first वा). — c) D2 G1 ध्यायेच् ; G3 ख्यायन् (for ध्यायन्). — d) K7 दोषस्य (for शोकस्य). V1 [अ]पहितं ; G2 [उ]पचितिं ; Cp [अ]वचितिं ; Ca. n. s [अ]प° (as in text). — After 7, D7 T1 G1–3. 6 M5 read 4.

8 B6 missing (cf. v. l. 1). — b) B7 damaged ; G1 पुरातरं (for °तनम्). — c) B7 damaged. K6 Dn1 Ds श्येनजितं ; Da4 सेनसितं (for °जितं). — d) K4 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 कश्चिद्देत्य ; K6. 7 D4. 9 °देव (for °दिति). K6. 7 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 सुहृत् (for वचः).

9 B6 missing (cf. v. l. 1). — a) B7 स तं ; B8 Da3. a4 सुत- (for पुत्र-). — c) K6 विषण्ण- (for °ण्ण-). V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 9 -मनसं (for -वदनं).

10 Before 10, M6 ins. विप्रः. B6 missing (cf. v. l. 1). — a) K4 Da4 Ds G2 Cp तु (for नु). K6. 7 Dn4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 सुखासि (for

किं नु खल्वसि मूढस्त्वं शोच्यः किमनुशोचसि ।
यदा त्वामपि शोचन्तः शोच्या यास्यन्ति तां गतिम् १०
त्वं चैवाहं च ये चान्ये त्वां राजन्पर्युपासते ।
सर्वे तत्र गमिष्यामो यत एवागता वयम् ॥ ११
सेनजिदुवाच ।
का बुद्धिः किं तपो विप्र कः समाधिस्तपोधन ।
किं ज्ञानं किं श्रुतं वा ते यत्प्राप्य न विषीदसि ॥ १२
ब्राह्मण उवाच ।
पश्य भूतानि दुःखेन व्यतिषक्तानि सर्वशः ।
आत्मापि चायं न मम सर्वा वा पृथिवी मम ॥ १३
यथा मम तथान्येषामिति बुद्ध्या न मे व्यथा ।
एतां बुद्धिमहं प्राप्य न प्रहृष्ये न च व्यथे ॥ १४ C. 12. 6471 B. 12. 174. 14 K. 12. 173. 15

खल्वासि). K1 सूदस् (for मूढस्). V1 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 सन् (for त्वं). — ^{b}) M6 शोच्यं. — ^{c}) M7 (*sup. lin.* as in text) अनु- (for अपि). D3 शोच्यंतः. — ^{d}) Bo Da3 शोच्यां (for °च्या).

11 B6 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K1 चैवासं च; D7 T G1. 2. 6 M1. 5–7 चाहं चैव (T2 G1 चापि); D9 damaged (for चैवाहं च). K1 D4 ये वान्ये. — Da3 reads 11^{b} twice. — ^{b}) K7 D4. 6. 9 transp. त्वां and राजन्. K6. 7 V1 B7. 8 Da3 (second time). a4 D4. 6. 9 M1. 6 Cs समुपासते; G1 पर्युपास्महे (for °सते). Bo. 9 Da3 (first time) Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 त्वामुपासं(D2 °स)ति पार्थिव (Dn4 °वः); Ca पालयानमुपासते. — 11^{cd} is damaged in B7. — ^{d}) Dn1. n4 एव गता; D4. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 चैवागता. D7 यं चैवाभिगता वयं.

12 B6 missing (cf. v. l. 1). Da3. a4 शेनजित्; Dn1. n4 Ds श्येन° (for सेन°). — ^{b}) Da3. a4 का (for कः). Dn4 तपोधनं; M1. 7 °धनः. K6. 7 D4. 6. 9 को धर्मः किं परायणं. — ^{c}) K6 विज्ञानं; K7 D4. 9 किं शास्त्रं (for किं ज्ञानं). K4 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 चैव; K6 ते वा (by transp.); K7 D4. 6. 9 M1. 5–7 वापि. — ^{d}) K1 निषीदसि; K7 B7. 8 (marg.) Dn1 D2. 8 (marg. as in text). 9 G6 M7 (*inf. lin.* as in text) विषीदति; D4 damaged (for °दसि). — After 12, Ds2 M1. 5–7 ins. 457*.

13 = (var.) 12. 26. 18^{c}–19^{b}. B6 missing (cf. v. l. 1). D7 T1 G2. 3. 6 M5–7 विप्र; T2 G1 द्विज (for ब्राह्मण). — K6 D7 T G1–3. 6 ins. after the ref. : Ds2 M1. 5–7 after 12 :

457* हृष्यन्तमवसीदन्तं सुखदुःखविपर्यये ।
आत्मानमनुशोचामि यो ममैष हृदि स्थितः ।

[(L. 1) G1 एषंतिमवसीदंति (for the prior half). — (L. 2) T1 G2. 3. 6 अनुशोन्नामो (for °शोचामि). Ds2 D7 य एषोंते स्थितो हृदि ; T1 G2. 3. 6 ममैष हृदि संस्थितः (for the post. half).]

— ^{a}) K1. 4 V1 Bo. 7. 8 Da4 Dn4 D2. 5 पश्यन्; Ds D7 T G1–3 M1. 5–7 सर्व- (for पश्य). Da4 भूतानां. K6 D4. 6 सर्वाणि (for दुःखेन). G6 सर्वत्र तानि दुःखेन. — ^{b}) Ś1 K1. 2 Ca व्यतिक्रांतानि; K4 V1 B8 Da3 Dn4 Ds2 D2. 3. 5. 7 G2. 3 M1 Cn °षिक्तानि; Ds1 °सक्तानि (for °षक्तानि). Ds D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 Cs पश्यतः (G1 °त; G3. 6 °तां; M7 °ता); Ca सर्वशः (as in text). — After 13^{ab}, K6 V1 Bo. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 ins. :

458* उत्तमाधममध्यानि तेषु तेष्विह कर्मसु ।

[Da4 नोत्तमाधम- (for उत्तमा°). V1 तिष्ठंते स्थिरकर्मसु (for the post. half).]

while G2 ins. after 13^{ab} :

459* अहमेको न मे कश्चिन्नाहमन्यस्य कस्यचित् ।
न तं पश्यामि यस्याहं तं न पश्यामि यो मम ।

13^{cd} = (var.) B. 14. 32. 11^{cd}. — ^{c}) Ś1 K1. 2. 4 B8 D9 वायं (for चायं). Cp cites अयमात्मा न मम. — ^{d}) T1 G2 सा (for वा).

14 B6 missing (cf. v. l. 1). 14^{ab} = (var.) 12. 26. 19^{cd} : B. 14. 32. 12^{ab}. 14^{ab} is damaged in B7. — ^{a}) D4 येषाम् (for [अ]न्येषाम्). — ^{b}) V1 Bo. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 चिंत्य; D7 T G2. 3. 6 M1. 5–7 मत्वा (for बुद्ध्या). M5 नु (for न). D7 T1 G2. 3. 6 च व्यथा; T2 हि व्यथा; M5 विव्यथे (for मे व्यथा). K6. 7 D4. 6. 9 इति संचिंत्य न व्यथेत्; G1 इति मत्वाभिविव्यथा. — Da4 om. (hapl.) 14^{cd}. — ^{c}) G1 पुरस्कृत्य (for अहं प्राप्य). — ^{d}) K7 D4. 6. 9 M6. 7 हृष्यामि (for प्रहृष्ये). Ś1 K1. 2. 4 मे व्यथा (K4 °थे); M6 विव्यथे (for च व्यथे). K6 न प्रहृष्यामि न व्यथे.

15 = (var.) 12. 28. 36 ; Rām. 2. 105. 26 ;

C. 12. 6471 B. 12. 174. 15 K. 12. 173. 16 यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ ।
समेत्य च व्यपेयातां तद्वद्भूतसमागमः ॥ १५
एवं पुत्राश्च पौत्राश्च ज्ञातयो बान्धवास्तथा ।
तेषु स्नेहो न कर्तव्यो विप्रयोगो हि तैर्ध्रुवम् ॥ १६
अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं गतः ।
न त्वासौ वेद न त्वं तं कः सन्कमनुशोचसि ॥ १७
तृष्णार्तिप्रभवं दुःखं दुःखार्तिप्रभवं सुखम् ।
सुखात्संजायते दुःखमेवमेतत्पुनः पुनः ।
सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ॥ १८
सुखात्त्वं दुःखमापन्नः पुनरापत्स्यसे सुखम् ।

Hitopadeśa IV. 73. B6 missing (cf. v. l. 1). — ^{b}) K6 समेयात्तु (for °यातां). ❀ Ca: उदधिरत्रोदकाधारनदी । ❀ — ^{c}) K2 यथा यातां; Ca. p व्यपेयातां (as in text). — ^{d}) Ś1 K1. 2. 4 तथा (for तद्वद्). T2 °समागमं°.

16 B6 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) D7 T G2. 3. 6 M1. 5–7 दाराश् (for पौत्राश्). D6 एवं पुत्रांश्च पौत्रांश्च. — ^{b}) Ś1 K1. 2 4. 6 सुहृदस्तथा; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 चाथ (G1. 3. 6 M5 °पि) बांधवाः. — ^{c}) V1 B0. 7–9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 तेषां; G1 न च (for तेषु). — 16^{d}–17^{d} is damaged in B7. — ^{d}) K6 V1 D4. 6. 9 ध्रुवं हि तैः (by transp.); K7 ध्रुवश्च तैः; B0. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 M1. 6 ध्रुवो हि तैः; D7 T1 G3. 6 च (G3. 6 तु) तैर्ध्रुवं; T2 G1. 2 M5. 7 हि (G2 च) तैर्ध्रुवः.

17 B6 missing (cf. v. l. 1). Da3. a4 om. 17^{ab}. 17 is damaged in B7. — ^{a}) K6 आपतिताः; Ca. s °तः (as in text). G1 अदर्शनाच्च पतितः. — ^{b}) K6 गताः. — ^{c}) K6 Ds2 D2. 3. 5–8 T1 न त्वसौ; D4 नन्वासौ (for न त्वासौ). Ca cites त्वा. D4 तत्त्वं तं; D7 T1 G1. 3 6 न त्वं च (G1 तत्) (for न त्वं तं). — ^{d}) K7 D4. 6. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 त (G2 क) स्मात् (for कः सन्). K4. 6. 7 V1 Da3 Dn1. n4 D8 D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 किम् (for कम्). D8 अथ (for अनु-).

18 B6 missing (cf. v. l. 1). 18^{ab} = 12. 26. 22^{cd}. — ^{a}) K1 D8 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 सुखांत-; K2. 4 तृष्णाति- (for °र्ति-). — T1 om. (hapl.) 18^{bc}. — ^{b}) K1 D8 D7 T2 G1–3. 6 M1. 5–7 दुःखांत- (for दुःखार्ति-). — After 18^{ab}, K7 G1 read 19^{ab}. D7 om. (hapl.) 18^{cd}. — ^{d}) V1 Dn1. n4 Ds2 एवमेव; B0. 7–9 Da3. a4 Ds1 D2. 3. 5. 8 दुःखमेत्रं (for एवमेतत्). T G1–3. 6 M1. 5–7 दुःखात्संजायते सुखं. — 18^{ef} = 3. 247. 45^{ab} : 12. 26. 23^{ab}. Cf. Jātaka 423, Gāthā 2^{ab}. G1 om. (hapl.) 18^{ef}. D5 om. (hapl.) 18^{f}–19^{c}. — After 18, K6 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 ins.:

460* सुखदुःखे मनुष्याणां चक्रवत्परिवर्ततः ।

[K6 सुखं दुःखं. K6 परिवर्तंते.]

19 B6 missing (cf. v. l. 1). D5 om. 19^{abc} (cf. v. l. 18). K7 G1 read 19^{ab} after 18^{ab}. — ^{a}) K6 D2 सुखार्थं; Ds1 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 सुखांते (M6. 7 °तं); D9 सुखाच्च (for °त्त्वं). D7 T1 G2. 6 आप्नोति; D9 आद्यंतः; T2 M1. 7 आपन्नं (for °न्नः). — ^{b}) K6 T2 G1 M1 आपत्स्यते; D7 T1 G2. 3. 6 M5. 6 °द्यते; M7 संपत्स्यते (for आपत्स्यसे). — D7 T G1–3. 6 om. (hapl.) 19^{cd}. — ^{c}) K2 लभ्यते. — ^{d}) K2 लभ्यते. — After 19, K6. 7 Da4 (line 17 only) Dn1 n4 Ds1 (line 17 only). s2 D2–6. 8. 9 ins.:

461* शरीरमेवायतनं सुखस्य
दुःखस्य चाप्यायतनं शरीरम् ।
यद्यच्छरीरेण करोति कर्म
तेनैव देही समुपाश्नुते तत् ।
जीवितं च शरीरं च जात्यैव सह जायते ।
उभे सह विवर्धेते उभे सह विनश्यतः ।
स्नेहपाशैर्बहुविधैराविष्टविषया जनाः ।
अकृतार्थाश्च सीदन्ते जलैः सैकतसेतवः ।
स्नेहेन तिलवत्सर्वं सर्गचक्रे निपीड्यते ।
तिलपीडैरिवाक्रम्य क्लेशैरज्ञानसंभवैः ।
संचिनोत्यशुभं कर्म कलत्रापेक्षया नरः ।
एकः क्लेशानवाप्नोति परत्रेह च मानवः ।
पुत्रदारकुटुम्बेषु प्रसक्ताः सर्वमानवाः ।
शोकपङ्कार्णवे मग्ना जीर्णा वनगजा इव ।
पुत्रनाशे वित्तनाशे ज्ञातिसंबन्धिनामपि ।
प्राप्यते सुमहद्दुःखं दावाग्निप्रतिमं विभो ।
दैवायत्तमिदं सर्वं सुखदुःखे भवाभवौ ।
असुहृत्ससुहृच्चापि सशत्रुर्मित्रवानपि ।
सप्रज्ञः प्रज्ञया हीनो दैवेन लभते सुखम् ।

[Dn1 reads line 1 twice. — (L. 1) K6 सुखस्य च (for सुखस्य). Dn1 (first time) शरीरमेवायतनं दुःखस्य च सुखस्य च. — (L. 5) D9 जीवितांतं (for °नं च). Dn1

न नित्यं लभते दुःखं न नित्यं लभते सुखम् ॥ १९
नालं सुखाय सुहृदो नालं दुःखाय शत्रवः ।
न च प्रज्ञालमर्थानां न सुखानामलं धनम् ॥ २०
न बुद्धिर्धनलाभाय न जाड्यमसमृद्धये ।
लोकपर्यायवृत्तान्तं प्राज्ञो जानाति नेतरः ॥ २१
बुद्धिमन्तं च मूढं च शूरं भीरुं जडं कविम् ।
दुर्बलं बलवन्तं च भागिनं भजते सुखम् ॥ २२
धेनुर्वत्सस्य गोपस्य स्वामिनस्तस्करस्य च ।
पयः पिबति यस्तस्या धेनुस्तस्येति निश्चयः ॥ २३
ये च मूढतमा लोके ये च बुद्धेः परं गताः ।
ते नराः सुखमेधन्ते क्लिश्यत्यन्तरितो जनः ॥ २४
अन्त्येषु रेमिरे धीरा न ते मध्येषु रेमिरे ।
अन्त्यप्राप्तिं सुखामाहुर्दुःखमन्तरमन्तयोः ॥ २५
ये तु बुद्धिसुखं प्राप्ता द्वंद्वातीता विमत्सराः । C. 12. 6492 B. 12. 174. 35 K. 12. 173. 37

शरीरेण (for °रं च). Dn1 तेनैव (for जात्यैव). —(L. 6) Dn1. n4 विवर्तैते (for °र्धैते). —(L. 7) K6 Dn1 Ds2 D8 आश्लिष्ट-; K7 D4. 6. 9 आसक्त- (for आविष्ट-). —(L. 8) K7 विषीदंति; Ds2 च सीदंति; D4. 6. 8. 9 [अ]वसीदंति (D8 °ते) (for च सीदन्ते). K6 Dn1 Ds2 D4. 9 जले; D6 जलं (for जलैः). K6. 7 Ds2 D2. 4. 6. 9 -सेतुवत् (for -सेतवः). —(L. 9) K6 Ds2 D3. 5 स्नेहे तु; K7 D4. 6. 9 स्नेहत्वात् (for स्नेहेन). K6. 7 D4. 6. 9 सर्वः (for सर्वं). D4 सर्गवक्रे; D9 सर्ग्यचक्रे. —Lines 10–11 = (var.) B. 12. 321. 89. —(L. 10) K6 तिलपिंडैरिवकाय (sic) (for the prior half). —(L. 11) D5. 8 कुटुंबापेक्षया (for कलत्रा°). —(L. 12) Ds2 D8 क्लेशम् (for क्लेशान्). — With lines 13–14, cf. Mārk. P., 66. 37. —(L. 13) D6 प्रशक्ताः. —(L. 16) K7 D4 दवाग्नि- (for दा°). —(L. 17) Dn4 D5. 8 भवाभवे. —(L. 18) D2. 8 च (for स-). K7 D4. 6. 9 वापि (for चापि). ❀ Cn: सुहृत्, प्रत्युपकारमनपेक्ष्य उपकारकर्ता । मित्रं, प्रत्युपकारमपेक्ष्य उपकारकर्तृ । ❀ —(L. 19) K6 सप्राज्ञः; D5 सुप्रज्ञः (for स°).]

20 = (var.) 12. 27. 31. B6 missing (cf. v. l. 1). B7 om. 20^{ab}. — a) K7 D4. 9 न वै; Ca. s नालं (as in text). — b) Da3 नासं (for नालं). K7 दोषाय (for दुःखाय). K7 D4. 6. 7. 9 T1 G1–3. 6 Cv दुर्हृदः (for शत्रवः). — c) Ś1 om. च. G3 प्रज्ञानम् (for °लम्). Da3. a4 न च प्र (Da4 प्रा) ज्ञालमस्वायां (sic).

21 = 5. 38. 30. B6 missing (cf. v. l. 1). — a) K7 शुद्धिर् (for बुद्धिर्). — b) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 मौढ्यम् (for जाड्यम्). — M7 om. 21^{cd}. — c) K1 -वृत्तानां (for -वृत्तान्तं). ❀ Cn: लोको भोग्यप्रपञ्चस्तस्य पर्यायो निर्माणं तत्र विषये वृत्तान्तम् । ❀ — d) Dn4 प्रज्ञो.

22 B6 missing (cf. v. l. 1). — ab) K4. 6 V1 Bo 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 G1 transp. मूढं and शूरं. K7 D4. 9 भीरुं (for मूढं). K7 D4. 9 धीरम्; V1 वीरं; Da4 भीरु- (for भीरुं). K7 B7–9 D4. 6. 9 अविक्रुतं; D7 T1 G1. 2. 6 M1. 5–7 कविं जळं; T2 G3 कविं जडं (by transp.). — d) Ś1 K1. 2. 4. 7 V1 D9 भाग्यर्थो (K1 D9 °ग्यार्थो; K4 °ग्यते) भजते नरं (V1 सुखं); D4 भाविनं व्यथते नरं.

23 B6 missing (cf. v. l. 1). — a) D2 विप्रस्य (for गोपस्य). — b) Da4 स्वामितस्. — 23^{cd} is damaged in B7. — c) Da4 G6 तस्य (for तस्या). — d) M6 तस्य (for धेनुस्). Ds [ए]व (for [इ]ति).

24 = (var.) 12. 26. 28. B6 missing (cf. v. l. 1). — a) Da4 मूढतमो. G1 येतिमूर्खतरा लोके. — b) K4 बुद्धिः. K1 T1 G1 (before corr.). 3 परां (for परं). — c) M5. 7 त एव (for ते नराः). Da3 एधेते. — d) K7 D4. 9 T G1–3. 6 M5. 6 क्लिश्यते; V1 B7–9 Ds2 D3. 5. 8 क्लिश्यंति; D7 क्लिश्यंते (for क्लिश्यति). D7. 8 G2. 3. 6 [अं]तरिता (for °रितो). K7 B3 D5. 7. 8 G2. 3. 6 जनाः; T1 जयः (for जनः).

25 B6 missing (cf. v. l. 1). — a) K1. 2. 4 V1 Bo. 8 (marg. as in text). 9 Ds1 D4. 6. 7. 9 T G1–3 M5. 6 Cv अंतेषु (for अन्त्येषु). Ds1 [ऽ]मूढा; G1 वीरा (for धीरा). ❀ Ca: अन्त्येषु धर्मादीनां मध्यें मोक्षेषु, विपरीतगणनया च धर्मेषु रेमिरे । न मध्येषु अर्थेषु कामेषु च । यद्वा, अन्त्येषु धर्ममोक्षसाधनेषु । मध्येषु अर्थकामसाधनयोः । यद्वा, जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयेषु मध्ये जाग्रत्कर्मसु तुरीयकर्मसु च रेमिरे । यद्वा अन्त्येषु संसारात्प्रथमसमये ब्रह्मैक्यतारूपेषु प्रथमेषु, चरमेषु च ब्रह्मलयावस्थेषु मोक्षसुखेषु । अन्तयोः पुनरन्तरं संसारावस्था । तस्यां न रमन्ते ॥ Cv: बहुविधत्वाद्बहुवचनम् । ❀ — c) K2. 7 D4. 9 G1 अंतः; V1 Bo. 7–9 Ds D3. 6. 7 T1 G2. 3. 6 M1. 5–7 अंत- (for अन्त्य-). Da4 -प्राप्ति; T2 -प्राप्तं. K7 Bo Dn1 Ds1 D2. 4. 6. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 सुखं (D4. 9 °खां) प्राहुर् (for सुखामाहुर्). — d) Ś1 K1. 2. 4 अंतरमध्ययोः;

तान्नैवार्था न चानर्था व्यथयन्ति कदाचन ॥ २६
अथ ये बुद्धिमप्राप्ता व्यतिक्रान्ताश्च मूढताम् ।
तेऽतिवेलं प्रहृष्यन्ति संतापमुपयान्ति च ॥ २७
नित्यप्रमुदिता मूढा दिवि देवगणा इव ।
अवलेपेन महता परिदृब्धा विचेतसः ॥ २८
सुखं दुःखान्तमालस्यं दुःखं दाक्ष्यं सुखोदयम् ।
भूतिश्चैव श्रिया सार्धं दक्षे वसति नालसे ॥ २९
सुखं वा यदि वा दुःखं द्वेष्यं वा यदि वा प्रियम् ।
प्राप्तं प्राप्तमुपासीत हृदयेनापराजितः ॥ ३०
शोकस्थानसहस्राणि हर्षस्थानशतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ ३१
बुद्धिमन्तं कृतप्रज्ञं शुश्रूषुमनसूयकम् ।
दान्तं जितेन्द्रियं चापि शोको न स्पृशते नरम् ॥ ३२
एतां बुद्धिं समास्थाय गुप्तचित्तश्चरेद्बुधः ।

K6. 7 D4. 9 °मेतयोः; Da3. a4 Dn1. n4 D5. 8 °मंत्ययोः; (for °मन्तयोः). — After 25, D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 ins.:

462* सुखं स्वपिति दुर्मेधाः स्वानि कर्माण्यचिन्तयन् ।
अविज्ञानेन महता कम्बलेनेव संवृतः ।

[(L. 1) G2 सुखी स्वपिति. — (L. 2) D7 T1 G1 M1 अविज्ञातेन (for °ज्ञानेन). D7 कंबलेनैव; T1 G6 कंबलेनैव; T2 G1–3 M1. 5. 6 कंबलेनेव (for कम्बलेनेव).]

26 B6 missing (cf. v. l. 1). — [a]) K6. 7 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 च; D4 नु (for तु). K2. 4 बुद्धिसुख-; Da4 °तमं; D4. 9 बुद्धेः परं; D7 T G1–3. 6 M1. 5. 7 बुद्धिं परां; Cn. p बुद्धिसुखं (as in text). — K1 om. (hapl.) 26[b]–27[a]. — [c]) K4 Da4 तन्नैवार्था; Ds तान्नैवात्मा (for °वार्था). K6 वानर्था (for चा°). — [d]) D9 (before corr. as in text) व्यथयंत; Cn. p °यन्ति (as in text). K7 V1 D4. 6. 9 कथंचन; B7 damaged (for कदा°).

27 B6 missing (cf. v. l. 1). K1 om. 27[a] (cf. v. l. 26). 27[a] is damaged in B7. — [a]) V1 सुखम्; Ca बुद्धिम् (as in text). — [c]) Dn4 तेविलं च; D4. 9 अतिवेलं (for तेऽति°). K1 प्रहृष्टंति; D8 प्रदूष्यंति (for प्रहृ°).

28 B6 missing (cf. v. l. 1). — [a]) K6 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T2 G1–3. 6 नित्यं (for नित्य-). D7 -प्रमितता (for -प्रमुदिता). Ś1 K1. 2. 4 ते वै (for मूढा). — [b]) D7 T1 G2. 3. 6 सारमेय- (D7 °या) (for दिवि देव-). — [c]) K6 अपलेपेन; M7 अवलोपेन (for °लेपेन). — [d]) K1. 2. 4 परिदृष्टा; K6. 7 Da3 Dn1 Ds D4. 9 °वृद्धा; V1 Bo. 7–9 D6 °वृत्ता; Da4 °वर्ता; Dn4 D2. 3. 5. 7. 8 Cn °भूत्वा; T1 G2. 3. 6 °त्रस्ता; T2 G1 M5 °तृप्ता; M1. 6. 7 °दृप्ता (for °दृब्धा as in Ś1 Ca only). M7 विचेतसा (for °सः).

29 B6 missing (cf. v. l. 1). — [a]) K7 Ds1 T1 G1. 3. 6 M1. 7 सुख-; G2 दुःखं (for सुखं). K4 दुःखार्थम्; Ca. n. p °न्तम् (as in text). Ś1 (*sup. lin.* as in text) K2. 4 T2 आलंक्ष्य; Da3 Dn4 Cn आलक्ष्य; D8 °क्ष्यं; Ca. p. s °स्यं (as in text). ❀ Ca: आलस्यं कर्मत्यागः । तदापाततः सुखमपि अनायासत्वाद्दुःखान्तम् । ❀ — [b]) D4 चापि; D6. 8 दाक्षं; T1 दक्ष्यं; G6 दाक्ष्यें; Ca. p. s दाक्ष्यं (as in text). ❀ Ca: दाक्ष्यं पुनरापाततो नित्यनैमित्तिककर्मपरत्वेन दुःखमपि सुखमेव गृहाश्रमिणो नियतेनापवर्गहेतुत्वात् । ❀ — [c]) T1 G1. 3 धृतिश्च; Ca. p. s भूतिश्च (as in text). K1 चैवं; K6. 7 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 स्वैवं (for चैव). K1 सार्थे. ❀ Ca: भूतिरणिमादिः ॥ Cn: श्रिया— ऋचः सामानि यजूंषि सा हि श्रीरमृता सताम्—इति श्रुत्युक्तया विद्यया ॥ Cp: भूतिर्लक्ष्मीः । श्रीस्तत्सहचारिणी देवी । ❀ — [d]) D9 दाक्ष्ये (for दक्षे).

30 =(var.) 12. 26. 26. B6 missing (cf. v. l. 1). — [b]) K6 V1 Bo. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1–3. 6 M5 प्रियं वा यदि वाप्रियं. — [c]) B7 damaged. D4 corrupt. G1 प्राप्तं सुप्तमिवासीत.

31 = (var.) 3. 2. 15: 11. 2. 13: 12. 26. 20; (var.) B. 12. 330. 2: B. 18. 5. 61; Hitopadeśa 1. 2. B6 missing (cf. v. l. 1). — [b]) K6. 7 Bo. 7–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–9 T G1. 3. 6 M1. 5. 7 भय-; D4 नय-; G2 सुख- (for हर्ष-). — After 31, the sequence in D7 is: 463*, 33[cd], 32, 33[ab].

32 For the sequence in D7, cf v. l. 31. B6 missing (cf. v. l. 1). — [a]) Dn4 बुद्धिमंतं; Cn. p. s बुद्धिमन्तं (as in text). K7 कृतप्रश्नं; D4. 9 °प्राज्ञं; G1 दृढप्रज्ञं; Cn. s कृत° (as in text). — [b]) D7 T G3. 6 M5. 6 अनहंकृतं (for अनसूयकम्). — [c]) D8 D7 T G1–3. 6 M5 शांतं (for दान्तं). K6. 7 Ds D4. 9 वापि (for चापि). — [d]) K7 D4. 6. 9 न शोकः (by transp.); B7 शोके न. G1 शोको म प्रभिपूर्यते (sic).

उदयास्तमयज्ञं हि न शोकः स्प्रष्टुमर्हति ॥ ३३
यन्निमित्तं भवेच्छोकस्त्रासो वा दुःखमेव वा ।
आयासो वा यतोमूलस्तदेकाङ्गमपि त्यजेत् ॥ ३४
यद्यत्त्यजति कामानां तत्सुखस्याभिपूर्यते ।
कामानुसारी पुरुषः कामाननु विनश्यति ॥ ३५
यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥ ३६
पूर्वदेहकृतं कर्म शुभं वा यदि वाशुभम् ।
प्राज्ञं मूढं तथा शूरं भजते यादृशं कृतम् ॥ ३७
एवमेव किलैतानि प्रियाण्येवाप्रियाणि च ।
जीवेषु परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥ ३८
तदेवं बुद्धिमास्थाय सुखं जीवेद्गुणान्वितः ।
सर्वान्कामाञ्जुगुप्सेत सङ्गान्कुर्वीत पृष्ठतः ।
वृत्त एष हृदि प्रौढो मृत्युरेष मनोमयः ॥ ३९ C. 12. 6507 B. 12 174. 50 K. 12 173. 51

33 For the sequence in D7, cf. v. l. 31. B6 missing (cf. v. l. 1). G1 om. 33c–35b. — b) Ś1 K1. 2 तद्य-; K6 Bo. 8 (marg. as in text). 9 Da3 (marg. as in text). a4 D5. 8 Cnp युक्त-; T1 G2. 3. 6 शुद्ध-; Cn. p गुप्त- (as in text). D4 -वित्तज्ञ; M5 -बुद्धिज्ञ (for -चित्तज्ञ). Ś1 K1. 2 तरेद् (for चरेद्). — D7 ins. after 31 : T after 33ab:

463* शुक्लकृष्णगतिज्ञं तं देवासुरविनिर्गमम् ।

— c) K6 D2. 3. 5. 8 उदयास्तमनज्ञं; K7 D4. 6. 9 °स्तमयज्ञो (for °ज्ञं). — d) K7 D4. 6. 9 शोकं (for शोकः). Da1 अर्हसि. Cs as in text.

34 B6 missing (cf. v. l. 1). G1 om. 34 (cf. v. l. 33). — a) Ds2 D7 T G2. 3. 6 M1. 5. 7 -निमित्तो; Ca. n. s °त्तं (as in text). K6 लोकस्; B7 damaged (for शोकस्). — b) K4. 6 Bo. 8 (marg.) Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 Cn तापो (for त्रासो). V1 B7. 9 Da4 D7 T G2. 3. 6 M1. 5–7 वा क्रोध; D4 चादुःखम् (for वा दुःखम्). K2. 6 Da3 Dn1. n4 च (for वा). — c) D4 आयामो (for °सो). K6 V1 Bo. 7–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G2. 3. 6 यतोमूलम् (for °मूलस्). — d) K2 एवांगम् (for एकाङ्गम्). K6 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 एकांग(Da4 °त)मपि तत् (V1 B9 Ds D5 तं) त्यजेत्. — After 34, Dn1 Ds D2. 8 M1. 5. 7 Cal. ed. read 41, the same (except Ds1 D2 M5) also repeating it after 41.

35 B6 missing (cf. v. l. 1). 35ab = 12. 171. 48. G1 om. 35ab (cf. v. l. 33). — b) Da4 G6 [अ]ति-; Dn1 [अ]धि-; T1 G2. 3 M5 [अ]पि; M7 [आ]दि-; Cn. p [अ]भि- (as in text). M7 -पूर्वके (for -पूर्यते). — c) K7 V1 D4. 9 कामानुरागी; Bo. 7–9 Cp °चारी; D2 °सारि-; D5 °रागात् (for °सारी). — d) G1 कर्मामनु (for कामा°).

36 = 12. 171. 51; B. 12. 276. 6. Vāyu P. II. 31. 100. Quoted in Śaṁkara's Bhāṣya on Bṛ. Up. 4. 3. 33; in Yogasūtrabhāṣya on 2. 42. B6 missing (cf. v. l. 1). D4 reads 36ab twice. — a) K1. 4 यश्च. — b) K1. 4 यश्च. — c) T1 -तृष्णा- (for -क्षय-). K7 D4. 6. 9 M1. 7 एतत्; Cp एते (as in text). — d) T2 नार्हते. K1. 2. 4 Da1 शोडशी. T2 कलां. K7 V1 D4. 6. 9 M1. 7 कलां नार्ह(D6 M7 °ह°)ति षोडशीं.

37 B6 missing (cf. v. l. 1). — a) Da4 सर्व- (for पूर्व-). D8 -देहे (for -देह-). D4 -कृते (for -कृतं). D7 T1 G2. 3. 6 कर्तारमार्जितं कर्म. — c) G6 प्राज्ञ-. T2 G3. 6 शूरं (for मूढं). D7 T1 G1. 2 M1. 5–7 च शूरं च; T2 G3. 6 च मूढं च (for तथा शूरं). — d) Da3. a4 तच्च ते; Dn1 भजेते. The portion from यादृशं up to विन्देत (in 12. 169. 11d) is lost in K7 on missing fol. B8 (marg. as in text) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 भजते तादृशं नरं (B8 M6. 7 [*sup. lin.*] कृतं).

38 K7 B6 missing (cf. v. l. 37, 1). — a) D4. 9 [इ]ह कालेन (for किलैतानि). D7 T1 G2. 3. 6 स्वकर्मणां बलेनैव. — b) Ś1 K1. 2. 4 अप्रियाणि (for प्रियाण्येव). Ds1 D4 वा (for च). — c) Ś1 (by corr.) Ca जीवत्सु (for जीवेषु).

39 K7 B6 missing (cf. v. l. 37, 1). — a) V1 D4. 6. 9 M1. 5–7 तदेतां (for °वं). K6 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1–3. 6 एतां बुद्धिं समा(G2 °द्धिमव)स्थाय. — b) K6 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn4 Ds D3. 5–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 नाव(K6 D3 °नु)सीदेद्; Dn1 D2 सुखमास्ते (for सुखं जीवेद्). — c) K6 तु सेवेत (for जुगुप्सेत). — d) K6 V1 Bo. 7–9 Da4 Dn4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T2 G1 M1. 5–7 कोपं; Dn1 कामान्; D4. 7. 9 Ca संगं; T1 G2. 3. 6 क्रोधं (for सङ्गान्). D7 T1 G2. 3. 6 कृत्वा तु (for कुर्वीत). — K1 om. 39e–40b. — e) K4 वृत्तश्चैव; B9 वृत्त एव; D4. 6. 9 शल्य एष;

C 12. 6508
B. 12 174. 51
K 12 173. 52

यदा संहरते कामान्कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
तदात्मज्योतिरात्मा च आत्मन्येव प्रसीदति ॥ ४०
किंचिदेव ममत्वेन यदा भवति कल्पितम् ।
तदेव परितापार्थं सर्वं संपद्यते तदा ॥ ४१
न बिभेति यदा चायं यदा चास्मान्न बिभ्यति ।
यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ४२
उभे सत्यानृते त्यक्त्वा शोकानन्दौ भयाभये ।
प्रियाप्रिये परित्यज्य प्रशान्तात्मा भविष्यसि ॥ ४३
यदा न कुरुते धीरः सर्वभूतेषु पापकम् ।
कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ४४
या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।
योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ४५
अत्र पिङ्गलया गीता गाथाः श्रूयन्ति पार्थिव ।
यथा सा कृच्छ्रकालेऽपि लेभे धर्मं सनातनम् ॥ ४६

M1. 6. 7 वृत्त एवं (for वृत्त एष). G1 प्रौढे; Cv प्रौढ॰. —f) Ś1 K2. 4 D7 T G3. 6 M5 एव (for एष). Cv मनोभवः (for °मयः). — After 39, K6 V1 B0. 7 (damaged). 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 ins.:

464* क्रोधो नाम शरीरस्थो देहिनां प्रोच्यते बुधैः ।

[K6 D2–4. 6. 9 कामो; G1 कोपो (for क्रोधो).]

40 =(var.) 12. 21. 3. 40ab =(var.) 6. 24. 58ab. K7 B6 missing (cf. v. l. 37, 1). —a) Da3. a4 [अ]हं सुवते (for संहरते). D4. 9 कर्म (for कामान्). —b) Da4 च (for [इ]व). —c) M6. 7 आत्म॰ (for तदात्म॰). K4. 6 V1 B0. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 आत्मनायम्; D7 T G1. 3. 6 आत्मश्रीर्; G2 आत्मानम्; M1. 5. 7 आत्मरतिर् (for आत्मा च). Cap आत्मज्योतिरात्मरतिर्. —d) Ds D2 प्रपश्यति; M5 (*inf. lin.*) प्रनश्यति (for प्रसीदति).

41 =(var.) B. 12. 276. 8. K7 B6 missing (cf. v. l. 37, 1). Dn1 Ds2 D8 M1. 7 Cal. ed. read 41 (for the first time) after 34. Ds1 D2 M5 read 41 after 34. —a) K1 (before corr.). 2 शमत्वेन; K1 (by corr.) सुख° (for ममत्वेन). —b) Ś1 K1 T2 तथा; G1 वेदा (for यदा). —c) B9 Da3. a4 D4. 6. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 परितापाय; Dn4 °तापा च (for °तापार्थं). —d) Dn4 पार्थं; D7 T G1–3. 6 M1. 5. 6 नाशे (for सर्वं). B7 Dn4 Ds1 तथा; M1. 5–7 पुनः (for तदा).

42 =(var.) Śānti, App. I (No. 4), lines 27–28; B. 12. 326. 33; Harivaṁśa I. 30. 41. K7 B6 missing (cf. v. l. 37, 1). Ś1 reads 42–44 on marg. —a) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 यदा चायं न बिभ्ये(T G2. 6 M5. 7 °भे)ति. —b) Dn4 Ds1 D4 वा (for च). K1 बिभ्रति; K4 विद्यते (for बिभ्यति). —c) Ś1 K1 D4 तदा; V1 नैव (for यदा). K1 B7 नेच्छंति; V1 द्वेष्यति.

43 =(var.) B. 12. 276. 11. K7 B6 missing (cf. v. l 37, 1). G1 om. (hapl.) 43–44. Ś1 reads 43 on marg. 43a is damaged in B7. —a) G3. 6 शुभे (for उभे). ❀ Ca: सत्यस्यापि त्याज्यता व्यवहार॰हेतुत्वात् ॥ Cp: सत्यस्य त्यागः तत्फलानभिसंधानात् ॥ Cv: दस्यून्प्रति सत्यं त्यक्त्वा, साधून्प्रत्यनृतं त्यक्त्वा । ❀ —b) Ds2 T2 शोकानंदे; D4 °नंदो. D4 भयाभयौ. —c) Da4 प्रियाप्रियः. —d) M1. 6. 7 प्रस(M7 °प)न्नात्मा (for प्रशान्तात्मा). K1 B7 Da3 Dn1. n4 D4. 7. 9 T G2. 3. 6 भविष्यति (for °ष्यसि).

44 =(var.) Śānti, App. I (No. 4), lines 29–30; B. 12. 326. 34; Harivaṁśa I. 30. 40. K7 B6 missing (cf. v. l. 37, 1). G1 om. 44 (cf. v. l. 43). Ś1 reads 44 on marg. —a) K6 B8 (marg.) Dn1 Ds2 D2–4. 6. 9 भावं (for धीरः). —b) K6 पापकृत्; G3 M7 पावकं (sic) (for पापकम्). —c) G3 कर्मणो.

45 =Adi, 840*, lines 5–6: 3. 2. 35: B. 12. 276. 12: B. 13. 7. 21; Harivaṁśa I. 30. 42; =(var.) Bhāg. P. 9. 19. 16; Vāyu P. II. 31. 91. K7 B6 missing (cf. v. l. 37, 1). —a) Da4 दुर्गतिभिर् (for दुर्म°). —b) Da4 जायंति (for जीर्यति). M1 जीर्यतिः. Ds जीर्यतो या न जीर्यति (Ds2 °ते). —c) Da3. a4 यासौ. G2 दंडस् (for रोगस्). —d) K6 तं (for तां).

46 K7 B6 missing (cf. v. l. 37, 1). 46ab is damaged in B7. —a) T G3. 6 पिंगळया. G3 गीतां. —b) K1. 2 Da4 Dn1 गाथा. Ś1 K1. 2 श्रूयेत (for श्रूयन्ति). Da4 पार्थिवः. D4. 6. 9 गाथाः श्रूयंत (D4 शुश्रुम) उत्तमाः; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 गाथाः (G3 °थां) शृणु नराधिप. ❀ Ca: श्रूयन्ते[न्ति] इत्यार्षः । ❀ —c) K2 यया सा; D4. 6. 9 यथासौ; G2 यथा वा (for यथा सा). M6 सांकेत्य॰ (for सा कृच्छ्र॰). —d) D7 T1 G2. 3. 6 प्राप्ता ब्रह्म; M1. 7 शर्म लेभे (for लेभे धर्मं).

47 K7 B6 missing (cf. v. l. 37. 1). —a) K1

संकेते पिङ्गला वेश्या कान्तेनासीद्विनाकृता ।
अथ कृच्छ्रगता शान्तां बुद्धिमास्थापयत्तदा ॥ ४७

पिङ्गलोवाच ।

उन्मत्ताहमनुन्मत्तं कान्तमन्ववसं चिरम् ।
अन्तिके रमणं सन्तं नैनमध्यगमं पुरा ॥ ४८
एकस्थूणं नवद्वारमपिधास्याम्यगारकम् ।
का हि कान्तमिहायान्तमयं कान्तेति मंस्यते ॥ ४९
अकामाः कामरूपेण धूर्ता नरकरूपिणः ।
न पुनर्वञ्चयिष्यन्ति प्रतिबुद्धास्मि जागृमि ॥ ५०
अनर्थोऽपि भवत्यर्थो दैवात्पूर्वकृतेन वा ।
संबुद्धाहं निराकारा नाहमद्याजितेन्द्रिया ॥ ५१
सुखं निराशः स्वपिति नैराश्यं परमं सुखम् ।
आशामनाशां कृत्वा हि सुखं स्वपिति पिङ्गला ॥ ५२

भीष्म उवाच ।

एतैश्चान्यैश्च विप्रस्य हेतुमद्भिः प्रभाषितैः ।
पर्यवस्थापितो राजा सेनजिन्मुमुदे सुखम् ॥ ५३ C 12 6521 B. 12. 174. 63 K. 12. 173. 65

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

संकले; D4 श्रूयते; D7 T1 G2.3.6 कदाचित् (for संकेते). T G2.3.6 पिंगळा. — c) Ś1 K1 कृच्छ्रगतां; M1 कृच्छ्रा गता. Da4 Dn4 D7.8 T G2.3.6 M5–7 शांता; Ds शांत्या; G1 दांता (for शान्तां). — d) Da4 आस्थायपत् (sic); T1 G1–3.6 M5 °य तां (G3 °य कां) (for आस्थापयत्). M1.6.7 बुद्धिं पर्यवगम्य च.

48 K7 missing (cf. v. l. 37). — a) M7 अनुन्मत्त-. — b) Ś1 K1.2.4 नरं; G2 चरं (for चिरम्). — 48^{cd} is damaged in B6. — c) Da4 अंतिको. K1 Bo.8 (marg.).9 Da3 (also as in text) Ds T1 Cap Cnp मरणं (for रमणं). D6 नैनम्; T2 यांतं (for सन्तं). ❀ Cp: मरणमिवाज्ञातत्वेन संसारहेतुत्वात् । ❀ — d) D6 (marg.) अहम् (for नैनम्). Da4 G1 अध्यगतं (for °गमं).

49 K7 missing (cf. v. l. 37). 49^{ab} is damaged in B7. — a) G1 -स्थितं (for -स्थूणं). ❀ Cn: एका अविद्यैव स्थूणेव विधारका यस्य ॥ Cv: एकं पृष्ठास्थिस्थूणं स्तम्भो यस्य तत् ॥ ❀ Cp: चक्षुषी श्रवसी वक्त्रं तथा नासापुटद्वयम् । अपानोपस्थमित्याहुर्नव द्वाराणि सूरयः ॥ ❀ — b) Ś1 अविधास्यामि; K1 अधिवा°; T G3.6 M7 अपि या° (for अपिधा°). G1 अगाकरं (for °रकम्). — B9 om. 49^{c}–52^{d}. — c) Da4 काहं; G3 काम्यं (for का हि). T G1.2.6 M1.5–7 [अ]कांतम् (for कान्तम्). K6 इव (for इह). — d) Ś1 K1.2.4 V1 कांतोयम् (by transp.); D7 T1 G3.6 काम इति; T2 G1.2 M1.5–7 कांत इति. D7 T G1–3.6 M1.5–7 [अ]भि- (for इति). V1 G1 मन्यते (for मंस्यते).

50 K7 missing (cf. v. l. 37). B9 om. 50 (cf. v. l. 49). — a) K1 Ds अकामा; K6 Dn1.n4 M5 °मां; M1.6.7 °म्याः (for °माः). M6.7 काम्य- (for काम-). — b) D4 धूर्ता; G1 धूर्तं. D7 T G1–3 M5.6 च नर- (for नरक-). G3.6 -रूपिणं (G6 °णा). M1.7 धूर्ता निरयपातिनः. — c) G6 न दुर्वचं चरिष्यंति. — d) G3.6 प्रतिबुद्धा (G6 °द्ध्या) च (for °बुद्धास्मि). K1 जागृहि; D7 संप्रति; D8 जागृति.

51 K7 missing (cf. v. l. 37). B9 om. 51 (cf. v. l. 49). — a) M1 अनर्थे. V1 Bo.6–8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 हि (for ऽपि). V1 Bo.6–8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 भवेदर्थो (for भवत्यर्थो). — b) D8 च (for वा). — c) Da4 संबुद्धो; D7 G1 °द्ध्या (for °द्धा). Ś1 K1.2.4 D4.9 [अ]स्मि (for [अ]हं). T G1.8 निराकारं (for °कारा). — d) D7 अति; T मत्या; G1 M7 (*sup. lin.*) अन्या; G3.6 इति (for अद्य). G1 [अ]जितेंद्रियां.

52 With 52, cf. Śānti. 475*, lines 1–2; Jātaka 320, Gāthā 20. K7 missing (cf. v. l. 37). B9 om. 52 (cf. v. l. 49). 52^{ab} is damaged in B7. — a) T1 G2 M1.7 निराशा. K1 स्वपति; G2 स्वपिमि; M1 स्वपियं (for °ति). — c) M6 अनाशं. B6 D9 तु; T2 G1 [अ]थ; G6 [अ]भि (for हि). — d) K1 पिंगलाः; T2 G1.2 पिंगळा.

53 K7 missing (cf. v. l. 37). B6 partly damaged. — a) M6.7 (*sup. lin.*) स (for च). K4 विप्रश्च. — b) K1.2 V1 Bo.7–9 Da3.a4 Ds D4.6.9 M7 सु- (for प्र-). — c) Dn1 पर्याव°; Cs पर्यव° (as in text). — d) K6 Dn1 Ds श्येनजिन्. D2.3 मुदितः (for मुमुदे). K8 V1 Bo.7–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D3.5.6.8 सुखी (for सुखम्).

१६९

C 12.6522
B. 12.175.1
K. 12.174.1

युधिष्ठिर उवाच ।
अतिक्रामति कालेऽस्मिन्सर्वभूतक्षयावहे ।
किं श्रेयः प्रतिपद्येत तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
पितुः पुत्रेण संवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ २
द्विजातेः कस्यचित्पार्थ स्वाध्यायनिरतस्य वै ।
बभूव पुत्रो मेधावी मेधावी नाम नामतः ॥ ३
सोऽब्रवीत्पितरं पुत्रः स्वाध्यायकरणे रतम् ।
मोक्षधर्मार्थकुशलो लोकतत्त्वविचक्षणः ॥ ४
धीरः किं स्वित्तात कुर्यात्प्रजान-
न्क्षिप्रं ह्यायुर्भ्रश्यते मानवानाम् ।
पितस्तदाचक्ष्व यथार्थयोगं
ममानुपूर्व्या येन धर्मं चरेयम् ॥ ५

Colophon: K7 missing; K3.5 B1–5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* Ś1 K1.2.4.6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 T G1–3.6 M1.5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1.2.4 B9 D4.6.7.9 T1 G1.2 M1.6.7 सेनजिद्गीता; K6 V1 Bo.6–8 Da3.a4 D2.3.5.8 पिंगलागीता; G3.6 सेनजिद्गीतं; M5 विप्रसेनजित्संवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn1.n4 Ds D7.8 T1 G1.3.6 M1.5–7 1; T2 G2 15. — *Śloka no.:* Dn1 66; Dn4 65; D8 64.

169

☞ D8 om. this adhy. K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Ds2 D3.5.7 G2 M1.5–7 repeat this adhy. (with var.) after B. 12.276. The v. l. from the eighteen MSS. which repeat this adhy. as B. 12.277 are included in the Crit. App. of this adhy. Cp. s. v give the adhy. here, but do not repeat it later.

1 K7 is missing up to विन्देत (in 11[d]) (cf. v. l. 12.168.37). B7 (first time) damaged for 1[ab]. —[a]) Da3.a4 (both second time) लोके (for काले). —[b]) Ś1 K1.2.4.6 V1 Bo.6–8 Da3.a4 Ds2 D3.5.7 G2 M7 (all [except Ś1 K1.2.4] second time) -भ- (D7 -द-)यावहे (for -क्षया°). —[c]) K1 -पश्येत; D7 (second time) -पद्यंते (for -पद्येत). G2 M1.5–7 (all second time) किं श्रेयः पुरुषस्येह. —[d]) D4 lacuna; D9 त्वं (for तन्).

2 K7 missing (cf. v. l. 1). B6 (first time) damaged for 2[ab]. —[a]) G2 (second time) अत्रैव (for अत्रापि). —[d]) V1 Bo.6–9 Da3 (all both times) Dn1 Ds2 (both times) D2.3.5 (last two both times).6.7 (both times) T1 G3.6 तं (for तन्).

3 K7 missing (cf. v. l. 1). —[a]) V1 G2 M1.5–7 (all second time) तात (for पार्थ). —[b]) Da3.a4 (both second time) स्वाध्याये (for °य-). M7 (second time) च (for वै). —[c]) K6 V1 Bo.6.7.9 Da3.a4 Ds2 D3.5.7 M1.5.6 (all second time) पुत्रो बभूव (B6 भवति) मेधावी. —[d]) K1 om. मेधावी. D6 (marg. as in text) श्रीमान्सर्वगुणैर्युतः.

4 K7 missing (cf. v. l. 1). —[c]) K6 (second time) -धर्मेण; Bo.6–9 Da3.a4 Ds2 D3.5.7 M1.5.6 (all second time) -धर्मेषु (for -धर्मार्थ-). V1 (second time) मोक्षधर्मेष्वकुशलं. —[d]) Ds1 T2 G1 M1.5–7 (last four first time) लोकतंत्र-; D7 (first time) T1 G2 (first time).6 °धर्म-; G2 (second time) योगतत्त्व-; G3 लोकधर्म (for °तत्त्व-).

5 Before 5, MSS. ins. पुत्र उवाच. K7 missing (cf. v. l. 1). —[a]) M6 (second time) धर्मः (for धीरः). Da3.a4 (both first time) D4 किंचित् (for किं स्वित्). T1 ततः (for तात). K1 प्रजानात्; V1 M7 (both second time) °नां; D7 (first time) T G1.2 (both times).3 M1 (second time).5 (both times).6 (second time) शुभार्थी; M6.7 (both first time) प्रजासु (for प्रजानन्). —[b]) K1 भ्रशते; V1 B9 (both first time) Ds2 (second time) D7 (first time) नश्यते; V1 Bo (both second time) भ्रस्यते; B7 (second time) भ्रश्यति; D5.7 (both second time) ग्रसति; G2 (first time) दृश्यते; G2 (second time) गच्छते (for भ्रश्यते). —[c]) K2 पितुस्; G1 प्रीतस्; M6 (first time) व्रतं (for पितस्). K6 V1 B6–9 Da3.

पितोवाच ।
वेदानधीत्य ब्रह्मचर्येण पुत्र
पुत्रानिच्छेत्पावनार्थं पितॄणाम् ।
अग्नीनाधाय विधिवच्चेष्टयज्ञो
वनं प्रविश्याथ मुनिर्बुभूषेत् ॥ ६
पुत्र उवाच ।
एवमभ्याहते लोके समन्तात्परिवारिते ।
अमोघासु पतन्तीषु किं धीर इव भाषसे ॥ ७
पितोवाच ।
कथमभ्याहतो लोकः केन वा परिवारितः ।
अमोघाः काः पतन्तीह किं नु भीषयसीव माम् ॥ ८
पुत्र उवाच ।
मृत्युनाभ्याहतो लोको जरया परिवारितः ।
अहोरात्राः पतन्त्येते ननु कस्मान्न बुध्यसे ॥ ९ C. 12. 6530 B. 12. 175. 9 K. 12. 174. 9

a4 Ds2 D3. 5, 7 (all second time) तथा(B8 °दा)ख्याहि (D5 °यि); V1 (first time) तथाचक्ष्व (for तदा°). B6. 7 (both second time). 8 (both times) Da3. a4 (both second time) Cp यथानु-; B6 (marg.; second time) यथोप-; B9 (second time) यथात्म- (for °र्थे-). ❀ Ca : यथार्थयोगं सत्योपायम् । ❀ — ^{d}) K6 (first time) Dn1 D7 (first time) T G2(both times). 3. 6 -पूर्व्याद्; Da4 (second time) -पूर्वा; D5. 7 (both second time) -पूज्या (for -पूर्व्या).

6 With 6, cf. Uttarādhyayanasūtra 14. 9; Jātaka 509, gāthā 4. K7 missing (cf. v. l. 1). D4 om. from the ref. up to the ref. in 7. G3 om. the ref. — ^{a}) K1 (before corr.) M6 (first time) देवानदी- (M6 °धी)त्य (sic); K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds2 D3. 5. 7 G2 (all second time) M1 (both times). 5. 6 (both second time). 7 (both times) अधीत्य वेदान् (by transp.). Da4 (second time) ब्रह्मचर्येषु (for °चर्येण). T1 पुत्रा-. — ^{b}) G2 (second time) इच्छन् (for इच्छेत्). M5 (first time) भावनार्थं (for पा°). — B6 (first time) partly damaged for 6^{cd}. — ^{c}) M7 (first time) विविधावच् (for विधिवच्). K1. 6 (first time) चेष्टयज्ञे (K6 °ज्ञो). — ^{d}) M5 (first time) [आ]नु (for [आ]थ). K6 (second time) मुमूर्षेत्; Bo (second time). 9 (first time) Da4 (both times) Ds1 G1 बभूषेत्; D7 (first time) बुभूपुः; D7 (second time) बभूवे; M6 (first time) बुभूषे.

7 With 7–9, cf. Uttarādhyayanasūtra 14. 21–23. K7 missing (cf. v. l. 1). D4 om. the ref. (cf. v. l. 6). — ^{a}) Ś1 K1 अभ्या(K1 °त्या)हिते; B9 (first time) अभ्याहते; D6 अभ्याहतो; D7 (first time) T1 G3 M1 (first time). 7 (second time; *sup. lin.*) °गते; D9 °हंते; G2 (second time) अप्यागते (for अभ्याहते). D6 लोकः. ❀ Cn : अभ्याहते मृत्युनाभितस्ताडिते । ❀ — ^{b}) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 D3. 5 M1. 5–7 (all second time) सर्वतः; G2 (second time) जरया (for समन्तात्). V1 (first time) D6 परिवारितः; Cnp परितापिते (for °वारिते). — ^{c}) Da4 (second time) D6 अमोघास्तु; T2 °घाः सं-; G2 (first time) °घाः काः (for °घासु). Da4 M6 (both first time) तपंतीषु; D6 T2 पतंतीह (for पतन्तीषु). ❀ Cn : अमोघासु आयुर्हरणेन सफलासु रात्रिषु । ❀ — V1 (first time) reads 7^{d}–8^{d} on marg. — ^{d}) G2 (second time) इह (for इव). D4 भीषसे (for भा°).

8 K7 missing (cf. v. l. 1). V1 reads 7 on marg. K6 (first time) पुत्र (for पिता). — ^{a}) K6 (first time) एवम् (for कथम्). B8 Da3 (both second time). a4 M6 (both first time) अभ्याहते; B9 D7 (both first time) T1 G3 अभ्याग(B9 °ब्याह)तो; Ds1 अभ्याहंतो (for °हतो). Da4 (second time) लोकैः. — ^{b}) K2 जरया; K6 (first time) समंतात्; D6. 7 (first time) T G1. 2 (both times). 3. 6 M1. 5–7 (last four first time) कथं च; D7 (second time) कथं वा (for केन वा). D7 (second time) परितापितः (for °वारितः). — G2 (first time) om. (hapl.) 8^{c}–9^{b}. — ^{c}) Ds1 अमोघः. — ^{d}) D9 तु (for नु). K1 भीषयसे च; K6 (first time) °तीव; B6 (first time, marg. as in text). 8 D7 M1 (all second time) °सीह (for °सीव). G2 (second time) किं तु भीषयसीमहा (sic).

9 With 9, cf. B. 12. 321. 18. K7 missing (cf. v. l. 1). G2 (first time) om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). B6 (first time) partly damaged for 9^{ab}. — ^{a}) K1 Da4 (second time) अभ्याहते; D7 (first time) T1 G3. 6 °गतो (for °हतो). K1 लोके. — ^{b}) Da3. a4 (both first time) जरसा (for °या). D5. 7 (both second time) परिबाधितः (for °वारितः). — After 9^{ab}, Da3. a4 (both first time) ins. 465*. Bo. 6–9 (all first time) Ds1 D6 om. 9^{cd}. — ^{c}) T1 G6 M1. 5 (last two first

C. 12. 6531 B. 12 175 10 K. 12. 174 10

यदाहमेतज्जानामि न मृत्युस्तिष्ठतीति ह ।
सोऽहं कथं प्रतीक्षिष्ये जालेनापिहितश्चरन् ॥ १०
रात्र्यां रात्र्यां व्यतीतायामायुरल्पतरं यदा ।
गाधोदके मत्स्य इव सुखं विन्देत कस्तदा ।
तदेव वन्ध्यं दिवसमिति विद्याद्विचक्षणः ॥ ११
अनवाप्तेषु कामेषु मृत्युरभ्येति मानवम् ।

time) अहोराच्यः (G6 M1 °च्याः) (for °रात्राः). G2 (second time) पतति. K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds2 D3. 5. 7 (all second time) [इ]मे; D7 (first time) T1 G3. 6 M5 (first time) [ए]ता; T2 G1 [इ]ह; G2 (second time) [अं]तात् (for [ए]ते). —d) K6 V1 (both second time) तात; Bo. 6 (marg. as in text). 7. 9 Da3. a4 D3 (all second time) तत्र; D5. 7 G2 (all second time) पितः (for ननु). D7 G2 (both first time) बुध्यते (for °से). — K6 (first time) Dn1. n4 Ds1. s2 (first time) D2. 3. 5 (last two first time). 6 Cn. s ins. after 9: Bo. 6–9 Da3. a4 (all first time) after 9[ab]:

465* अमोघा रात्रयश्चापि नित्यमायान्ति यान्ति च ।

[Cnp अहो वा रात्रयश्चापि (for the prior half). Da4 (first time) कथम् (for नित्यम्).]

10 K7 missing (cf. v. l. 1). —a) B3 (first time) तदा; D7 (first time) T1 G1. 2 (first time). 3. 6 M5 (first time) यथा (for यदा). V1 D5. 7 M1. 5–7 (all second time) एवं; Bo. 7–9 Ds2 G2 (all second time) एव; B6 Da4 (both second time) अव-; Da3 (second time) इव; D3 (first time) मृत्युं; D3 (second time) अभि-; M1. 7 (both first time) एतं (for एतज्). —b) V1 (second time) अवति (for तिष्ठति). M1. 5–7 (all second time) ना(M7 न)-मृत्युरवतिष्ठते. —d) K4 Bo (first time). 6 (second time). 7 (both times). 8 (marg.; first time) Da3 (first time) Dn1. n4 Ds1. s2 (both times) D2. 3. 5 (last two both times) Ca. n ज्ञानेन; M1. 5. 6 (all first time). 7 (both times) जरया; Cp जालेन (as in text). D7 (first time) G1. 2 (second time). 3. 6 [ए]वावृतश्च (G2 °तं); T G2 (first time) [इ]वावृतश्च; M1. 5–7 (all first time) विवृतश्च; Cp [अ]पिहितश्च (as in text). D7 (first time) चरेत्; G2 (second time) चिरात् (for चरन्). ❀ Cn: ज्ञानेन अपिहितः । अपिशब्दस्य भागुरिमतेन अकारलोपं कृत्वा नञ्समासः । जालेनापिहित इति पाठे तु न अकारलोपादि ॥ Ca: ज्ञानेनापिहितः ज्ञानेन [आ] सर्वतो वृतः । सर्वत्राहमस्मीत्यर्थः । ❀ —After 10, G2 (second time) M5 (first time) ins. line 3 of 466*.

11 K7 is missing up to विन्देत (cf. v. l. 1). K7 M5 (first time) transp. 11[ab] and 11[cd]. B6 (first time) damaged for 11[ab]. —a) Ś1 K1. 2. 4 रात्रौ रात्रौ; K6 (second time) अहोराञ्यां; K7 यस्यां राञ्यां; Da3 (second time) राञ्या राञ्यां. G2 (first time) अतीतायाम् (for व्य°). —b) B7 (first time) Ds1 अन्यतरं (for अल्प°). B9 (second time) सदा; D8 (first time) तदा; G2 (second time) यथा (for यदा). — K6 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5 (all [except Dn1. n4 Ds1 D2] first time) transp. 11[cd] and 11[ef]. —c) V1 (second time) गाधोदके; D7 (first time) गाढो°; G1 अगाधो° (hypermetric). G2 (second time) गाधोदकेन मत्स्यस्य. —d) B7 (first time) lacuna; D7 (first time) T G2 (both times). 3. 6 M5 (first time) धृतिं (for सुखं). D7 (first time) T G1. 2 (first time). 3. 6 M1. 5–7 (last four first time) नरः; G2 (second time) परः (for तदा). —After 11[cd], D7 (first time) T G1. 2 (both times). 3. 6 M1. 5–7 (last four first time) Cs ins.:

466* यामेव रात्रिं प्रथमां गर्भो भजति मातरम् ।
तामेव रात्रिं प्रस्थाति मरणाय निवर्तकः ।
यस्यां राञ्यां व्यतीतायां न किंचिच्छुभमाचरेत् ।

[Cs om. line 1. —(L. 1) M1. 7 प्रथमं. G2 (second time) M1. 5–7 (all first time) निशति (for भजति). —(L. 2) D7 प्रस्थातिं; G2 (second time) पुनाति (sic); Cs प्रस्थाति (as above). D7 निवर्ततः; G1 °र्तकं; M1. 5–7 [अ]निवर्तकः; Cs निव° (as above). —G2 (second time) M5 ins. line 3 after st. 10. —(L. 3) T2 G1. 2 (second time) M1. 5–7 कुरुते शुभं (for शुभमाचरेत्).]

—K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds2 D3. 5. 7 G2 M1. 5–7 (all second time) om. 11[ef]. B6 (first time) damaged for 11[ef]. —e) Ś1 K1. 4 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 M6 तदैव; G2 M1. 5. 7 (*sup. lin.* as in text) तमेव (for तदेव). K7 D1. 9 तपो वा विध्य दिवसम्; D6 तदैव वंध्यो दिवसो. —f) Da3 D2. 6. 9 विंद्याद् (for वि°). D6 (marg.) वंध्या रात्रैस्तथैव च.

12 With 12, cf. Dhammapada II. 47, 48. D7 (first time) T G1. 2 (first time). 3. 6 M1. 5–7 (last four first time) om. 12[ab]. K6 V1 Bo 6–9 Da3. a4 Ds2 D3. 5. 7 G2 M1. 5–7 (all second time) transp. 12[ab] and 12[cd]. —b) K1 Da3 (first time) अप्येति (for अभ्येति). B8 (second time) मानुषं (for मान-

शष्पाणीव विचिन्वन्तमन्यत्रगतमानसम् ।
वृकीवोरणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ॥ १२
अद्यैव कुरु यच्छ्रेयो मा त्वा कालोऽत्यगादयम् ।
अकृतेष्वेव कार्येषु मृत्युर्वै संप्रकर्षति ॥ १३
श्वःकार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्णिकम् ।
न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वास्य न वा कृतम् ।
को हि जानाति कस्याद्य मृत्युसेना निवेक्ष्यते ॥ १४
युवैव धर्मशीलः स्यादनिमित्तं हि जीवितम् । C. 12. 6538 B. 12. 175. 16 K 12. 174. 16

वम्). — ^{e}) K1 शस्पाणीव; K6 V1 Bo. 6–9 (all both times) Da3. a4 (both first time) Dn1. n4 Ds2 (both times) D2. 3. 5 (last two both times). 6. 7 (both times) M1. 5 (both second time) पुष्पाणीव; Da4 (second time) M1 (first time) पुष्पाणि च; Ds1 पुष्पाणां च (for शष्पाणीव). V1 (second time) T1 G1. 2 (first time). 3. 6 प्रचिन्वंत(G2 °ती)म्; Dn4 विचिन्वंतीम् (for °न्वन्तम्). Da3 (second time) पुष्पाणि विचिन्वंति (submetric); T2 शष्पाणि विप्रचिन्वंतम्. — K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds2 D3. 5. 7 G2 M1. 5–7 (all second time) om. 12^{ef}. B8 (first time) is damaged in 12^{e}–13^{d}. — ^{e}) T1 G6 व्याघ्रीव; G1 मृगीव (for वृकीव). Ś1 K1. 2 आदाय (for आसाद्य). G3 वृकवारणमासाद्य (sic).

13 K1 om. 13. B8 (first time) is damaged in 13. K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds2 D3. 5. 7 G2 (all second time) transp. 13 and 14^{abcd}. — ^{b}) Ds2 (first time) मां (for मा). K4. 6 V1 Bo. 6–8 (last six both times, but B8 second time). 9 (first time) Da3. a4 (both both times) Dn1. n4 Ds2 (both times) D2. 3 (both times). 4. 5 (both times). 6. 7 (both times) त्वां (for त्वा). D7 (second time) कामो (for कालो). B9 (second time) [ऽ]भ्यगान्; D7 (second time) ह्यगान् (for ऽत्यगाद्). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds2 D3. 5. 7 M1. 5–7 (all second time) महान् (for अयम्). Ds1 मा त्वां कालोयमागतं. ❀ Ca: अत्यगादतिक्रामतु । छान्दसोऽडागमो लोटपि आर्षः । ❀ — M1. 5–7 (all second time) om. 13^{cd}. — ^{c}) K7 D9 कामेषु; B8 Da3. a4 (all second time) कार्ये मे (for कार्येषु). K6 (second time) अकृत्ये चैव कार्ये सुखं (hypermetric); Ds2 (second time) अकृत्येषु च कार्येषु. — ^{d}) Da3. a4 (both second time) मृत्युर्वै संप्रयच्छति.

14 14^{abcd} = B. 12. 321. 73; 329. 37; Vṛddha-śātātapa Smṛti 65. K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds2 D3. 5. 7 G2 (all second time) transp. 13 and 14^{abcd}. Da3. a4 (both second time) transp. 14^{ab} and 14^{cd}. — ^{a}) K6 Da4 (both first time) D4 स्वःकार्यम्. D5 (second time) कार्यमद्यैव कुर्वीत. — ^{b}) K4. 6 (both times). 7 Da3 (first time). a4 (both times) Dn4 D4. 6 G2 (second time) M1 (first time) पूर्वाह्णे; B8 (second time, marg. as in text) Ds1. s2 (first time) मध्याह्ने. K6 (second time) Da3 (first time). a4 (both times) D2. 4. 6 चापराह्निकं; M6 (first time) वापराह्निकं. — ^{c}) G2 (first time) च (for हि). K7 V1 (second time) G1 M6 (first time) प्रतीक्ष्यते. Da3 (first time) मृत्युं; Da4 (second time) जंतुः. — ^{d}) K6 (first time) V1 Da3. a4 (all second time) चास्य; K7 वापि; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 (all first time) Dn4 D2. 5 (first time). 6. 7 (first time) T G1. 2 (both times). 3. 6 M1. 6. 7 (last three first time) अस्य (for वास्य). B8 (second time) G1. 3. 6 M7 (first time) चाकृतं (for वा कृतम्). M7 (second time) कृतं वा तस्य चाकृतं. — M1. 5–7 (all second time) read 13^{ab} after 14^{cd}. After 14^{cd}, K5 D4. 9 ins.:

467* नियतो देहिनां मृत्युरनिमित्तं हि जीवितम् ।

— K7 om. 14^{e}–15^{b}. — ^{e}) K6 (second time) यो*; D7 (first time) G2 (second time) कोभि-; M5 (first time) को वि- (for को हि). — ^{f}) B5 (first time) is damaged from सेना up to यतः (in 16^{b}). K1 विवेक्ष्यते; K4 निवी° (for निवे°). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 (all both times; B9 [first time] damaged) Dn1. n4 Ds1. s2 (both times) D2. 3. 5 (last two both times). 6. 7 (both times) T G1. 2 (both times). 3 M1. 5–7 (last four both times) मृत्युकालो (D6. 7 [both second time] °लोके) भविष्यति; D4. 9 मृत्युसेना पतिष्यति (D9 °ते). — After 14, D7 (first time) T G1. 2 (first time). 3. 6 M1. 5–7 (last four first time) ins.:

468* न मृत्युरामन्त्रयते हर्तुकामो जगत्प्रभुः ।
अबुद्ध एवाक्रमते मीनान्मीनग्रहो यथा ।

[(L. 1) D7 ना (for न). D7 G2 जगत्पतिः (for °त्प्रभुः). — (L. 2) D7 G1 मीना (for मीनान्).]

15 K7 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). B6 (first time) is damaged in 15. — ^{a}) B8 (second time) यद्यैव; G2 (second time) अवैहि (for युवैव). V1 (second time) कर्म- (for धर्म-). — ^{b}) K6 V1 Bo. 8 (marg.) Da3 (all first time) Ds1. s2 (first time) D2. 3. 5 (last two first time) G2 (second time) Cn अनित्यं

C. 12 6538 B. 12.175.16 K. 12.174.16 कृते धर्मे भवेत्कीर्तिरिह प्रेत्य च वै सुखम् ॥ १५
मोहेन हि समाविष्टः पुत्रदारार्थमुद्यतः ।
कृत्वा कार्यमकार्यं वा पुष्टिमेषां प्रयच्छति ॥ १६
तं पुत्रपशुसंमत्तं व्यासक्तमनसं नरम् ।
सुप्तं व्याघ्रं महौघो वा मृत्युरादाय गच्छति ॥ १७
संचिन्वानकमेवैकं कामानामवितृप्तकम् ।
व्याघ्रः पशुमिवादाय मृत्युरादाय गच्छति ॥ १८
इदं कृतमिदं कार्यमिदमन्यत्कृताकृतम् ।

खलु जीवितं; B8 (second time) दानमित्रं हि जी°. ❀ Cn: अनिमित्तमिति पाठे आयुरियत्तावधारणकारणहीनम् । Ca: जीवितं चिरजीवनम् । ❀ — [c]) Da3 (second time) T1 [ऽ]भवत् (for भवेत्). K6 V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7–9 Da3. a4 Ds2 D3. 5. 7 (all second time, but D5 both times) प्रीतिर् (for कीर्तिर्). — [d]) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds2 D3. 5. 7 M7 (all second time) च शाश्वती; K7 D4. 6. 9 भवेत्सुखं; M1. 6. 7 (all first time) च यत्सुखं; M1. 5. 6 (all second time) महत्सुखं (for च वै सुखम्).

16 B6 (first time) is damaged in 16[ab]. — [a]) Ś1 K1. 2 [ए]व; K4 B8 (second time) च; D7 G2 M1. 6. 7 (all first time) [अ]भि- (for हि). K6 (second time) मोहहिंसासमाविष्टः; M1. 5. 6 (all second time) मोहेन नित्यमाविष्टः; M7 (second time) मोहे नित्यं समाविष्टः. — [c]) K2 अकार्ये. — [d]) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds2 D3. 5 (all second time). 7 (both times) T G1. 2 (both times). 3 M1. 5–7 (last four first time) तुष्टिम्; Dn1 पुष्टिर्; Ca पुष्टिम् (as in text). D7 (first time) T G1. 2 (first time). 3. 6 M1. 5–7 (last four first time) एभ्यः (for एषां). G2 (second time) असांप्रतं (for प्रयच्छति). K6 (first time) पुष्टिं मेधां प्रयच्छति.

17 With 17–18, cf. Dhammapada IV. 47–48. D7 (second time) om. 17–19. — [a]) K4. 6 (first time) V1 (second time) Bo. 6 (both both times). 7 (second time). 8 (first time, *m* as in text). 9 Da3. a4 (last three both times) Dn1. n4 Ds1. s2 (both times) D2. 3 (both times). 4. 5 (both times). 9 -संपन्नं; K6 (second time) -संसक्तं; D7 -संपन्न-; T G1. 3. 6 M1. 5. 7 (last three first time) -सन्मित्र- (M1. 7 °त्रं); G2 (first time) -सौमित्र-; G2 (second time) -संमित्रं (for -संमत्तं). B7 (first time) damaged from संमत्तं up to महौ (in 17[c]). — [b]) K7 परं (for नरम्). V1 Bo. 6 (marg.). 8 (all second time) व्यासक्तमन(B8 °ल)सेंद्रियं; Da4 (first time) °मलसं नरं. — Da3 (second time) reads 17[c]–18[a] twice. — [c]) B6 (first time) damaged from व्याघ्रं up to कार्य (in 19[a]). K6 (second time) मोहासो वा; V1 (second time) M6 (first time) महौघेव; Bo (first time) महाघोरा; B7 (first time) **घोरा; B9 (first time) महौघोरा; D3 (second time) महाघोरं; T1 G1 M1. 7 (last two both times) इवामोघो; M5 (first time) इवारण्ये; Ca. np महौघो वा (as in text). K4. 6 V1 B8 Da3. a4 (all [except K4] first time) Dn1. n4 Ds1. s2 (first time) D2. 3. 5 (last two first time) Cn सुप्तं व्याघ्रो मृगमि(K4 °त्युरि)व; B8 (second time) सुप्तं व्याघ्रसमो घोरो; Ds2 (second time) °घ्रमहाघोरं; D5 (second time) °घ्रो महाघोरो; D7 T2 G2 (first time). 3. 6 °घ्र इवामोघो; G2 (second time) °घ्रः पशुमिव.

18 =(var.) B. 12. 321. 20; 330. 24. D7 (second time) om. 18 (cf. v. l. 17). Ds1 G2 (second time) om. (hapl.) 18–20. B6 (first time) is damaged in 18. — [a]) Ś1 K1 T1 G1 संचिन्वा(K1 °त्वा)नं कम् (G1 तम्); K2 संचित्वानकम्; K4. 6 Ds2 D5 (last three first time) संचित्वा(K4 °त्या)नर्थम्; D2. 3 (first time) °न्वानर्थम्; D7 °न्वानंतम्; M7 (second time) °न्वानं किम् (for °न्वानकम्). K6 (first time) एवैतत्; K6 (second time) V1 (first time) Bo (both times). 6 (second time). 7–9 Da3. a4 (last five both times) Dn4 Ds2 (second time) D2. 3. 5 (last two second time). 7 (first time) T G1. 3. 6 M1. 5–7 (last four both times) एवैनं; V1 (second time) एनैवं (for एवैकं). K7 संचिन्वानं कामयैनं; D4 °न्वानं काम वैनं; D9 °न्वानं काममेनं. ❀ Ca: संचिन्वानं धनादिसंचयं कुर्वाणम् । ❀ — [b]) B8 (second time, marg. as in text) कामानामधिदष्टिकं. — [c]) K6 (first time) व्याधः; G2 (first time) व्याघ्रं; M7 (first time) व्याघ्राः. K7 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 (all [except K7] first time) D4. 6. 9 आसाद्य; D7 (first time) T G1. 2 (first time). 3. 6 M1. 5–7 (last four first time) अरण्ये; M5 (*inf. lin.*, first time) अमोघो (for आदाय). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds2 D3. 5 M1. 5–7 (all second time) वृकी(M7 व्रती)वोरणमासाद्य (= 12[c]). — [d]) M5 (*inf. lin.*, first time) खादति (for गच्छति). — After 18, M1. 5–7 (all second time) ins. 469*.

एवमीहासुखासक्तं कृतान्तः कुरुते वशे ॥ १९
कृतानां फलमप्राप्तं कर्मणां फलसङ्गिनम् ।
क्षेत्रापणगृहासक्तं मृत्युरादाय गच्छति ॥ २०
मृत्युर्जरा च व्याधिश्च दुःखं चानेककारणम् ।
अनुषक्तं यदा देहे किं स्वस्थ इव तिष्ठसि ॥ २१
जातमेवान्तकोऽन्ताय जरा चान्वेति देहिनम् ।
अनुषक्ता द्वयेनैते भावाः स्थावरजङ्गमाः ॥ २२
मृत्योर्वा गृहमेवैतद्या ग्रामे वसतो रतिः । C.12.6547 B.12.175.25 K.12.174.25

19 Ds1 D7 G2 (last two second time) om. 19 (cf. v. l. 17, 18). B6 damaged up to कार्ये. K6 (first time) reads 19^{ab} after 20. —^{c}) K6 (first time) M1 (both times). 5. 6 (both second time). 7 (both times) एवमीहासमासक्तं; D7 (first time) T G1. 2 (first time). 3. 6 M5 (first time) °समायुक्तं; M6 (first time) °समासक्तः; Ca as in text. —^{d}) G2 कृतांतं. K4 वशी; B3 (marg. as in text) Da3 (both first time) वशं (for वशे). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds2 D3. 5 M1. 5–7 (all second time) मृत्युरादाय गच्छति.

20 Ds1 G2 om. 20 (cf. v. l. 18). —^{a}) K1 फलसंप्राप्तं; D3 (second time) °निर्वृत्तिं (for °मप्राप्तं). —^{b}) M7 (second time) कर्मिणां. K1. 2. 4 T2 G1. 2 (first time) M1 (second time). 5–7 (all both times) फलसंगिनां; K6 B6. 7 Da3 (all first time) Dn1. n4 Ds2 (first time) D2. 3. 5 (last two first time) कर्मसंज्ञि(K6 °शंसि)तं; K7 Da4 (first time) D4. 6. 9 कर्मसंगिनां; V1 Bo. 8. 9 (all first time) कर्मसंगिनं; G3 सह°; Ca फलसङ्गिनम् (as in text). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds2 D3. 5. 7 (all second time) कार्या(V1 कर्मि°; B8 कर्म)णां कर्मसंगिनां (K6 Bo D3 °नं). — B7 (first time) damaged for 20^{cd}. —^{c}) V1 (second time) क्षेत्रारण्य°; Ds2 (second time) °पणं (for °पण-). —^{d}) K7 कृतांतो नीत्वापगच्छति (hypermetric); D7 (first time) T G1. 2 (first time). 3. 6 कृतांतः कुरुते वशे. — After 20, K6 (first time) reads 19^{ab}. K6. 7 V1 Bo. 6–8 (all [except K7] both times). 9 (second time) Da3. a4 (both both times) Dn1. n4 Ds2 (both times) D2. 3 (second time). 4. 5 (both times). 6. 7 (first time). 9 T G1. 3. 6 M1. 5. 6 (last three first time). 7 (both times) ins. after 20: M1. 5. 6 (all second time) after 18 :

469* दुर्बलं बलवन्तं च शूरं भीरुं जडं कविम् ।
अप्राप्तसर्वकामार्थं मृत्युरादाय गच्छति ।

[K6 (first time) om. line 1. — (L. 1) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds2 D3. 5 M7 (all second time) प्राज्ञं शूरं; Da4 (first time) शूरं भीरुं; M1. 7 (both first time) भीरुं शूरं (by transp.); M1. 5 (both second time) क्रूरं भीरुं. D7 (first time) कविं जडं (by transp.); T1 G3. 6 M1. 5–7 (last four first time) कवि जळं; T2 रविं जळं; G1 कपिं जडं; M1. 5. 6 (all second time) कपि जळं; M7 (second time) जळं मंदं. — (L. 2) K6 Bo. 7 Da3 (all first time) D2. 6 अप्राप्तं (for °प्त-). K6 V1 Bo. 7. 8 Da3 (all first time) Dn1. n4 Ds2 (first time) D2. 5 (first time) -कामार्थान् (for °र्थं).]

D7 (first time) T G1. 3. 6 M1. 5–7 (last four first time) cont. :

470* इदं मे स्यादिदं मे स्यादित्येवंमनसो नरान् ।
अनवाप्तेषु कामेषु कृतान्तः कुरुते वशे ।

[(L. 1) D7 T2 एव (for एवं-). — (L. 2) G1 अनुप्राप्तेषु कालेषु (for the prior half).]

21 Da4 (second time) reads 21 twice. —^{a}) K2 Ds1 जराश्च. —^{b}) D7 (first time) T1 दुःखश्च (for दुःखं). Ds1 वानेक-; G1 च तेन (for चानेक-). —^{c}) Ds1. s2 (first time) अनुसक्तं; G2 (second time) अनिरुक्तं; Ca अनुषक्तं (as in text). T2 G1 M6 (first time) यथा (for यदा). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds2 D3. 5. 7 M1. 5–7 (all second time) असंत्याज्यं य(D7 °ज्यैर्य)दा मर्त्यैः. —^{d}) K6 (second time) B6 (first time) D6 G3 सुस्थ; G1 स्वस्व (for स्वस्थ). T1 इह (for इव). K6 (second time) भाषसे; Da4 (first time) D7 (second time) G1 तिष्ठति (for °सि).

22 ^{a}) D4. 9 ज्ञातम्; G2 (second time) जात (for जातम्). K1 Da3. a4 (both second time) [अं]तकौंताय; D7 (first time) T G1. 2 (both times). 3 M1. 5–7 (last four first time) °कोन्वेति (for °कोऽन्ताय). Dn1 जातमेकांतकोंताय; D5. 7 (both second time) °मेकांततो (D7 °को) जाया. —^{b}) G2 (second time) जरया; M7 (second time) जरा वा (for जरा च). K6 V1 Bo. 6–9 Ds2 D3. 5 (all second time). 7 (both times) T G1. 2 (both times). 3. 6 M5 (first time) अभ्येति; Da3. a4 (both second time) अत्येति (for अन्वेति). Ś1 K2. 4 V1 (both times) देहिनां. — B7 (first time) damaged in 22^{cd}. —^{c}) Bo. 7 (both

C 12.6547
B. 12.175.25
K 12.174.25

देवानामेष वै गोष्ठो यदरण्यमिति श्रुतिः ॥ २३
निबन्धनी रज्जुरेषा या ग्रामे वसतो रतिः ।
छित्त्वैनां सुकृतो यान्ति नैनां छिन्दन्ति दुष्कृतः ॥ २४
न हिंसयति यः प्राणान्मनोवाक्कायहेतुभिः ।
जीवितार्थापनयनैः कर्मभिर्न स बध्यते ॥ २५
न मृत्युसेनामायान्तीं जातु कश्चित्प्रबाधते ।
ऋते सत्यमसंत्याज्यं सत्ये ह्यमृतमाश्रितम् ॥ २६
तस्मात्सत्यव्रताचारः सत्ययोगपरायणः ।

second time) Ds1 अनुसक्ता (Ds1 °क्तं); D5. 7 (both second time) °व्यक्ता (for °षक्ता). T2 G1 च येन (for द्वयेन). V1 (both times) Ds1 [ए]व (for [ए]ते). — After 22, K6 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Ds2 D3. 5. 7 (all second time) read 26.

23 M1. 5–7 (all second time) om. 23–24. M1 (first time) repeats 23^{ab} after 24^{ab}. — a) K7 D4. 6. 7 (first time). 9 T G1. 2 (first time). 6 M1. 5–7 वै (for वा). K7 Da3 (first time) Dn4 D2. 4. 5 (first time). 6. 9 सुखम् (for गृहम्). K6 V1 Bo. 6. 7 (all both times). 8 (first time). 9 (both times) Da3. a4 (both first time) Dn1. n4 Ds1. s2 (first time) D2. 3. 5 (last two both times) एतद्वै; K7 D4. 6. 7 (first time). 9 T G1. 2 (first time). 3. 6 M1. 5–7 एतद्धि (for एवैतद्). Ds2 (second time) न मृत्योर्गृहमेतद्वै; G2 (second time) मृत्युना गृह्यते तद्वै. — b) D4 वा; G2 (second time) यद् (for या). K7 चरते (for वसतो). K1 D7 (first time) T2 G1. 2 (first time). 3 गतिः; D5 (second time) रतिं (for रतिः). ❀ Ca: ग्रामे गृहाश्रमे ॥ Cn: स्त्र्यादिसंघे । ❀ — K2. 4 om. (hapl.) 23^{c}–24^{b}. Ś1 reads 23^{c}–24^{d} on marg. B6 (first time) partly damaged in 23^{cd}. — c) D7 (second time) एव; Cp एष (as in text). B3 (second time) वै पंथा; Ds2 (first time) गोष्ठो वै (by transp.); D5. 7 (both second time) गोष्ठे (D7 °ष्ठो) वा. G2 (second time) देवानामेव वेगो हि. — d) K1 T1 G1. 2 (first time) यदारण्यम्; G2 (second time) यदशक्यम् (for °रण्यम्). B7 (first time) स्मृतिः (for श्रुतिः). ❀ Cn: देवानामिन्द्रियाणां गवां गोष्ठमिव बन्धनस्थानम् । ❀

24 = (var.) B. 12. 321. 71; 329. 37. K2. 4 om. 24^{ab}. M1. 5–7 om. 24 (cf. v. l. 23). Ś1 reads 24 on marg. — a) Ś1 V1 Da4 (both first time) Ds1 G1. 2 (first time) Ca निबं(Ca °बं)धिनी; K1 निन्व*नी. T2 तेषां (for एषा). — b) D4 (also as in text) रतः; G1 गतिः (for रतिः). — M1 (first time) repeats 23^{ab} after 24^{ab}. — c) K4. 6 (first time) V1 Bo. 6–9 Da3 (all first time). a4 (both times) Dn1. n4 D2. 3 (first time). 4. 5 (first time). 6. 9 G2 (first time) [ए]तां (for [ए]नां). B6 (first time) सुकृतं; D5. 7 (both second time) सुहृदो (for सुकृतो). G1 याति. — d) K6 D7 (both first time) नैनं; Da4 (first time) यैनां; Da4 (second time) नैतं (for नैनां). K1 छिद्यात्तु; K7 वदंति; Da4 (first time) छिंदति; D6 विंदंति (for छिन्दन्ति). Da3. a4 (both second time) D4. 5 (second time) दुष्कृताः.

25 a) K6 (first time). 7 B6 Da3 (both first time) Dn4 D2. 3 (first time). 4. 6. 9 जंतून् (for प्राणान्). K6 V1 Bo. 6–9 Ds2 D3. 5. 7 M1. 5–7 (all second time) यो न हिंसति स(M7 त)स्थानि; Ds1. s2 D7 (last two first time) T G1. 2 (both times). 6 M1. 5–7 (last four first time) यो हि (M5 योभि-) संयच्छति प्राणान्. — b) K6 (first time) V1 Bo (both both times). 6 (second time). 7–9 (all both times) Ds2 D3. 5. 7 M7 (all second time) Cnp -कर्म- (for काय-). K7 B6 (first time) D4. 6. 7 (first time). 9 -कर्मभिः (for -हेतुभिः). — B7 (first time) damaged in 25^{cd}. — c) K6 (both times) B8 (marg.). 6 (both first time) Ds2 (second time) D3. 5 (both first time). 6 जीवितार्थोपनयनैः; V1 (second time) °र्थापगमनैः; Da3 (first time). a4 (second time) °र्थाय नयनैः; Ds2 (first time) °नार्थावनयनैः; D5. 7 (both second time) °तार्थानयजनैः; D7 (first time) G1. 2 (both times). 3. 6 M5 (first time) °तार्थापनयने. — d) Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6–8 (last six second time) Da3 (both times). a4 (first time) Dn1. n4 Ds2 D3. 5. 7 (last four second time). 9 प्राणिभिर् (for कर्मभिर्). K7 Da3 (first time) Dn1 D4. 6. 9 हिंस्यते; B6 (first time) लिप्यते; Dn4 विध्यते; G2 (second time) बिम्यति; G3 M1 (second time) बुध्यते; M6 (second time) बिम्यते (for बध्यते).

26 K6 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Ds2 D3. 5. 7 (all second time) read 26 after 22. — a) K7 D4. 9 G2 (first time) आयांती; D7 (second time) आयाती; G1 आयाति (for आयान्तीं). — b) B6 (first time) damaged. B8 (marg. as in text) Da3. a4 (all first time) प्रधावति; Da3 (second time) प्रबोधते; D5 (second time) प्रबाधति; G1 प्रबोधने (for प्रबाधते). — c) K1 न

सत्यारामः समो दान्तः सत्येनैवान्तकं जयेत् ॥ २७
अमृतं चैव मृत्युश्च द्वयं देहे प्रतिष्ठितम् ।
मृत्युमापद्यते मोहात्सत्येनापद्यतेऽमृतम् ॥ २८
सोऽहं ह्यहिंस्रः सत्यार्थी कामक्रोधबहिष्कृतः ।
समदुःखसुखः क्षेमी मृत्युं हास्याम्यमर्त्यवत् ॥ २९
शान्तियज्ञरतो दान्तो ब्रह्मयज्ञे स्थितो मुनिः ।
वाङ्मनःकर्मयज्ञश्च भविष्याम्युदगायने ॥ ३०
पशुयज्ञैः कथं हिंस्रैर्मादृशो यष्टुमर्हति । C. 12. 6555 B. 12. 175. 33 K 12 174. 34

ते (for ऋते). B8 (marg.; first time) सुसन्नाय्यं; Dn1 असत्याढ्यं; Ds1. s2 D5. 7 (last three first time) G1. 2 (first time). 3. 6 M5 (first time) असत्यार्थं; T1 ऋते सत्यं; Cp असंत्याज्यं (as in text). K6 (second time). 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds2 D8 (all second time). 4. 5. 7 (last two second time). 9 M1. 5–7 (last four second time) बलात्स(D7 बालः स)त्यमृ(K6 °त्यानृ)ते त्वे(K7 D4. 9 ह्ये)कं; G2 (second time) मृते सत्यमसत्यार्थं. — [d]) Ś1 (*sup. lin.* as in text) K2 ह्यनृतम् (for ह्यमृतम्). K6 (second time) B7 (first time). 9 (both times) Da3 D7 (both second time) ह्यास्थितं; K7 D4. 7 (first time). 9 T G1. 2 (first time). 3. 6 M1. 5 (last two both times). 7 (first time) आहितं (for आश्रितम्). M6 (first time) सत्ये ह्यमृषता हितं.

27 G2 (first time) om. (hapl.) 27[a]–28[b]. — [a]) Ds1 सत्यं (for सत्य-). G1 -व्रता वाचः; G2 (second time) -व्रताचारैः (for °चारः). — [b]) G2 सत्यं (for सत्य-). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds2 D3. 5. 7 (all second time) M1 (first time) -व्रत-; G2 (second time) -योगे; M5–7 (all second time) -धर्म- (for -योग-). — [c]) K4. 7 Dn1. n4 Ds1. s2 (first time) D2. 3 (first time). 6 सत्यागमः; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds2 D8. 5. 7 (all second time) सत्यकामः (for सत्यारामः). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 (all first time) Dn1. n4 Ds1. s2 (first time) D2. 3. 5 (last two first time) सदा (for समो). Ś1 K1. 2 दाता; M7 (second time) दातः (for दान्तः). — [d]) K6 (second time) [ए]कांतकं; D7 (first time) T2 G1 M5 (first time) [ए]वा(D7 °ना)मृतं; T1 G2 (second time) [ए]वानृतं; G3. 6 [ए]व मृतिं (for [ए]वान्तकं). K2 यजेत्; Da4 (first time) व्रजेत्; Ds2 (first time) T1 त्यजेत् (for जयेत्).

28 G2 (first time) om. 28[ab] (cf. v. l. 27). — [a]) K7 अनृतं; D4 असृतं; G1 नमृतं (for अमृतं). — [b]) G1 सदा; G2 (second time) यस्मिन् (for द्वयं). K4 देहि (for देहे). T2 यद्देहे प्रतितिष्ठतः. ❀ Cn: देहे चित्ते । ❀ — B8 (second time) om. 28[cd]. — [c]) K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 (all [except K4. 7] both times) Dn1. n4 Ds1. s2 (both times) D2. 3. 5 (last two both times). 6. 7 (second time) M1 (both times). 5. 6 (both second time). 7 (both times) मृत्युर् (for मृत्युम्). V1 (second time) तस्मात् (for मोहात्). — [d]) B6. 7 (both first time) partly damaged. K7 D4. 6. 9 सत्येनामृतमश्नु(K7 °मृच्छ)ति.

29 [a]) K1 हि हिंस्रः (for ह्यहिंस्रः). K6 B6 (both first time) सत्यार्थं (for °र्थी). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds2 D3. 5. 7 M1. 5–7 (all second time) सोहं स(M1. 5–7 नि)त्यमहिंसार्थी (Da3. a4 °र्थि; D5. 7 °र्थे). — [b]) V1 (second time) D4. 7 (first time) T G1. 2 (both times). 3. 6 M1. 5–7 (last four first time) -विवर्जितः; Da3 (first time) M7 (second time) -बहिष्कृते (M7 °तं). — [c]) K4 Ds1 -समः; Da4 (first time) G1 -सुख-; G2 (first time) -सुखं (for -सुखः). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds2 D3. 5. 7 M1. 5–7 (all second time) समाश्रित्य सुखं (B8 स्वयं) क्षेमं (B8 Ds2 M1. 5–7 °मी; D3 °म्यं). — [d]) G3 हास्यति (for हास्यामि). Da4 (first time) अपूर्ववत्; D5. 7 (both both times) अनर्थं°; M5 (first time) अमर्षं° (for अमर्त्य°).

30 [a]) K1 -यज्ञरथो; K2. 7 Bo D8 (last two second time). 4. 9 °रथे; B8 (second time; marg. as in text) °सुखं; Ds1. s2 (first time) G1. 2 (second time) M1. 5 (both first time) Cs °परो; Ca °रतो (as in text). K1. 2. 6 Bo. 6 (last three second time). 7. 8 (marg. as in text). 9 (all both times) D3 (second time). 4. 7 M1. 5. 6 (last four second time) जातो; K7 यत्ते; Ds (Ds2 first time) [ऽ]दीनो; D9 यक्षो (for दान्तो). ❀ Cs: शान्तिर्विषयनिवृत्तिस्तां प्रति इन्द्रियाणि हवींषि । संकल्पहोमः शान्तियज्ञः । ❀ — [b]) Ś1 (marg. as in text) K1. 2. 4 -यज्ञो भवन्; K6 (first time) V1 Bo (both second time) Dn1 D2. 3 (second time). 5 (first time) Ca -यज्ञस्थितो; D7 (first time) T1 G1. 2 (second time). 6 M1 (first time) -यज्ञपरो; T2 M7 (first time) -यज्ञे रतो; G2 (first time) -यज्ञोपरो; G3 -यज्ञपरे; M5. 6 (both first time) -यज्ञरतो (for -यज्ञे स्थितो). M1. 5–7 (all second time) प्रतिष्ठितः (for स्थितो मुनिः). — [c]) D5. 7 (both second time) ब्राह्मणः; G2 (first time) वाङ्मयः (for °नः-). G2 (first time) -यज्ञैश्च (for -यज्ञश्च). — [d]) K1 भविष्यासि; D5. 7 (both first time) G1 °ष्यति; Da4

C. 12. 6555 B. 12. 175. 33 K. 12. 174. 33 अन्तवद्भिरुत प्राज्ञः क्षत्रयज्ञैः पिशाचवत् ॥ ३१
यस्य वाङ्मनसी स्यातां सम्यक्प्रणिहिते सदा ।
तपस्त्यागश्च योगश्च स वै सर्वमवाप्नुयात् ॥ ३२
नास्ति विद्यासमं चक्षुर्नास्ति विद्यासमं बलम् ।
नास्ति रागसमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखम् ॥ ३३
आत्मन्येवात्मना जात आत्मनिष्ठोऽप्रजोऽपि वा ।
आत्मन्येव भविष्यामि न मां तारयति प्रजा ॥ ३४
नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं

(second time) °ष्यात्ति (for °ष्यामि). K1 उदयायने; V1 (second time) उपगायने; Da4 (second time) D4. 9 Cp उदगा(D4 °मा)यते; Ds2 (second time) °यनैः; G2 (second time) अमृताशनः. ❀ Ca: उदगायने यत्सर्वोत्कृष्टं वस्तु तदुदक्, तत्र अयनं मार्गः। तस्मिन्मोक्षप्रापके मार्गे भविष्यामि गमिष्यामीत्यर्थः॥ Cn: उदगयने इति देवयानपथनिमित्तम्॥ Cp: उदगायने। आर्षं दीर्घत्वम्। ज्योतिर्मार्गे मोक्षप्रापके। सर्वोत्तरपदे ब्रह्मणि वा॥ Cs: उदगयने देवयानमार्गे मोक्षप्रापके। ❀

31 [a]) D7 (second time) वसुयज्ञैः; Ca पशु° (as in text). — [b]) G2 (second time) मद्विधो (for मादृशो). Da4 (first time) दृष्टम्; Da4 (second time) द्रष्टुम् (for य°). — [c]) K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 (all [except K7] first time) Dn1. n4 Ds1. s2 (first time) D2. 3. 5 (last two first time) इव; V1 (first time) D4. 6. 7 (first time). 9 T G1. 2 (both times). 3. 6 M1. 5–7 (last four first time) इह; Da3. a4 (both second time) अतः (for उत). K7 D4. 9 प्राज्ञ; Dn1 G1 [अ]प्राज्ञः; G2 (first time) प्राज्ञं; G3 प्राप्तः (for प्राज्ञः). K6 (second time) विनाशिरंतरद्भिर् (sic). — [d]) Ś1 K1. 2. 4. 6 (both times). 7 V1 Bo. 6. 7. 9 (last five first time) Dn1. n4 Ds2 (first time) D2. 8 (first time) क्षेत्र-; D7 (first time) T G1. 2 (both times) 3. 6 M5 (first time) क्षुद्र- (for क्षत्र-). D6 G2 (first time) M7 (first time *inf. lin.* as in text) -यज्ञः; D9 -यक्षैः (for -यज्ञैः).

32 M1. 5–7 (all second time) om. 32–33. K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds2 D3. 5. 7 (all second time) read 32 after 34. V1 G2 (both second time) transp. 32 and 33. — [a]) V1 (second time) B8 (first time marg.) T1 G3. 6 वाङ्मनसे; D7 (first time) °सो; T2 °सैर् (for °सी). D5. 7 (both second time) स्याते; D7 (first time) T1 G1. 2 (first time). 3. 6 M5 (first time) गुप्ते; T2 गुप्तैः; G2 (second time) शुद्धे; M1. 5. 7 (all first time) नित्यं (for स्यातां). ❀ Ca: वाङ्मनसी समासान्तविध्यनित्यत्वात्साधुत्वम्। वाङ्मनसे इति वा पाठः। ❀ — [b]) K1 प्रतिहिते; Da4 (second time) D6 G1 प्राणिहिते (Da4 °तैः); T2 प्रणिहितैः; Cp °हिते (as in text). T2 शुभे; G1 उभे; M1. 7 यदि (for सदा). D7 (first time) T1 G2 (both times). 3. 6 सर्वप्राणिहिते शुभे (G2 [second time] सदा). — [c]) K6 (second time) तप- (for तपस्). M1. 5. 7 त्यागं (for त्यागश्च). B9 (first time) धर्मश्च; Da3 (first time) Dn4 D2. 8 (*sup. lin.* first time). 5 (first time). 6 सत्यं; D3 (second time) यागश्च; G2 (first time) lacuna (for योगश्च). — [d]) Ś1 K1 Da4 (first time) Ds1 G1 M1 सर्वैः; Bo. 6–9 Da3. a4 Ds2 D3. 5. 7 (all second time) स तैः (for स वै). D5 (first time). 6 परम् (for सर्वम्). B9 (first time) योगश्च समवाप्नुयात्.

33 = B. 12. 329. 6. M1. 5–7 (all second time) om. 33 (cf. v. l. 32). V1 G2 (both second time) transp. 32 and 33. — [a]) K6 (second time) -मयं चक्षुर्; V1 (first time) Ds1. s2 (first time) -समो बंधुर् (for -समं चक्षुर्). — [b]) Ś1 K1. 2. 4 चक्षुः; V1 (second time) ज्ञान- (for विद्या-). K7 D9 सुखं; V1 (first time) तपः (for बलम्). K6 Bo. 6. 7 (all first time). 8 (both times). 9 (first time) Da3. a4 (both first time) Dn1. n4 D2. 3. 5 (last two first time). 6 नास्ति सत्यसमं तपः; Ds1. s2 (first time) नास्ति ज्ञानसमं तपः. — K7 D9 om. (hapl.) 33^{cd}; Ś1 reads 33^{cd} on marg. — [c]) D5. 7 (both second time) रोग-; G1 त्याग- (for राग-). — B6 (first time) is damaged in 33^{d}.

34 M1. 6. 7 (all first time) om. 34. — [a]) D7 (first time) M5 (second time) ज्ञात; G1 जातम् (for जात). — [b]) K6 Bo. 6. 7. 9 Ds2 D3. 5. 7 (all second time) [ऽ]प्रजः पितः (D5. 7 °ता); V1 (second time) प्रजापतिः; Da3. a4 (both second time) प्रजा(Da4 महा)पितुः; D7 G2 (both first time). 3 [ऽ]प्रियोपि वा (for ऽप्रजोऽपि वा). G2 (second time) आत्मनिष्ठाप्रमोहिता; M1. 5–7 (all second time) °निष्ठोत्मजा (M7 °जं) पितः (M7 °ता). — [c]) K6 V1 Bo. 6–9 Ds2 D3. 5. 7 M1. 5–7 (all second time) आत्मय(V1 °प्र)ज्ञो; Da3 (second time) °यज्ञा; Da4 (second time) °ज्ञया (for °न्येव). Da4 (second time) भविष्यथ (for °ष्यामि). — [d]) Da3. a4 (both first time) तारयते; M7 (second time) धारयति (for ता°). Da3 (first time) D4. 9 M1. 5 (last two second time) प्रजाः. Ś1 K1. 2. 4 V1 B6. 7. 9

यथैकता समता सत्यता च ।
शीले स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं
ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यः ॥ ३५
किं ते धनैर्बान्धवैर्वापि किं ते
किं ते दारैर्ब्राह्मण यो मरिष्यसि ।
आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टं
पितामहस्ते क्व गतः पिता च ॥ ३६
भीष्म उवाच ।
पुत्रस्यैतद्वचः श्रुत्वा तथाकार्षीत्पिता नृप ।
तथा त्वमपि वर्तस्व सत्यधर्मपरायणः ॥ ३७ C. 12. 6561 B. 12. 175. 39 K. 12 174. 39

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

Da3. a4 D6 (last seven second time) न माता न पिता प्रजाः; D7 (second time) न माता च पतिः प्रजाः.

35 M1. 5–7 (all second time) om. 35-36. — a) V1 (second time) अति- (for अस्ति). K7 B6 (second time) D4. 5 (second time). 9 वृत्तं; B9 (second time) lacuna; D7 (second time) चित्रं (for वित्तं). — b) K6 (second time) तथैकता; G3. 6 यदै°. M7 समयता (for समता). Bo (second time) T2 सत्यवाक् (for सत्यता). ❀ Ca: एकता निःसङ्गत्वम् । ❀ — c) K4 V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3 (all [except K4] first time) Dn1. n4 Ds1. s2 (first time) D2. 3 (first time). 6. 7 (first time) T1 G2 (both times). 3. 6 M1. 5–7 (last four first time) Cs शीलं; T2 G1 शील- (for शीले). B6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 Da4 (all first time) विधिर् (for स्थितिर्). B7 (first time) कुंड-; B9 (first time) lacuna (for दण्ड-). K1. 2. 6 (second time) B6. 9 (both first time) Da3. a4 Ds2 (all second time) T1 M6 -विधानम्; B7 (second time) -निधायम् (for -निधानम्). ❀ Ca: दण्डनिधानं दण्डस्य फलपर्यन्तस्य क्रोधस्य निधानं धारणं त्याग इत्यर्थः ॥ Cs: वाक्कायमानसहिंसात्यागः । ❀ — d) V1 (second time) om. ततस्. B6 (first time; marg. as in text) तपस्वितश्च; D7 (first time) तम स्ततश्च; D7 (second time) तपस्ततश्च; G1 ततस्तपश्च (for °स्ततश्च). V1 (second time) प्रजाभ्यः; D7 (second time) क्रियाभ्यां (for °भ्यः).

36 With 36, cf. B. 12. 321. 72. M1. 5–7 (all second time) om. 36 (cf. v. l. 35). — a) Ds2 (first time) किं तैर्; D5 (second time) किं स्विद्; D7 (second time) किंचिद् (for किं ते). Ś1 (*sup. lin.* as in text) K1. 2 बहुभिश्च; D7 (first time) T G1. 2 (both times). 3. 6 M1. 5–7 बंधुभिर् (for बान्धवैर्). Ś1 K1. 2. 6 (first time) G3 (second time) चापि किं ते; Da3 (second time) कर्म चापि; Ds1. s2 (first time) चापि किं तैः (for चापि किं ते). — b) Ds1. s2 (first time) किं तैर् (for किं ते). B8 (first time) G2 (second time) दानैर् (for दारैर्). D7 (first time) G2 (second time) ब्राह्मणं. K1 D7 G2 (both first time) मरिष्यन् (K1 °ति). — c) D7 (second time) आत्मात्मम् (for °नम्). K1 D4 अन्विष्ट (for °च्छ). Cs गुहाप्रविष्टं. K1. 2 प्रवेष्टुं (for प्रविष्टं). — d) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 (all both times) Dn1. n4 Ds2 (second time) D2. 3. 5 (last two both times). 7 (second time) M1. 7 पितामहास्ते क्व गताः (D5 [first time] °ताः) पिता च (V1 [first time] °ताथ; B7. 9 [both first time] °ता वा).

37 G2 (both times) M1. 5–7 (all second time) om. the ref. — b) K6 (both times). 7 V1 Bo. 6 (last three both times). 7 (first time). 8 (both times). 9 (second time) Da3. a4 (both first time) Dn1. n4 Ds1. s2 (first time) D2. 3 (both times). 5 (first time). 6. 7 (first time) यथा; D4 M7 (second time) पिता (for तथा). D4. 7 (first time) M7 (second time) तथा; D5 G2 (both first time) यथा; T1 तदा (for पिता). B8 (first time) मम; Da3 (second time) M1 (first time) नृपः. D5. 7 (both second time) सहाकार्षीः पि(D7 तथाकार्षीत्पि)तामहः. — c) Da3. a4 (both second time) वर्तश्च (for वर्तस्व). M6 (first time) तथा त्वं च विवर्तस्व. — d) G2 (first time) इवापरः; Cp -परायणः (as in text). Ś1 K1. 2. 4 सत्यमेतत्परायणं.

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 4. 6 (both times). 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 (last seven both times) Dn1. n4 Ds2 (both times) D2. 3 (both times). 4. 5 (both times). 6. 7 (both times). 9 T G1. 2 (both

१७०

C. 12. 6561
B. 12. 176. 1
K. 12. 175. 1

युधिष्ठिर उवाच ।
धनिनो वाधना ये च वर्तयन्ति स्वतन्त्रिणः ।
सुखदुःखागमस्तेषां कः कथं वा पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
शम्याकेन विमुक्तेन गीतं शान्तिगतेन ह ॥ २
अब्रवीन्मां पुरा कश्चिद्ब्राह्मणस्त्यागमास्थितः ।
क्लिश्यमानः कुदारेण कुचैलेन बुभुक्षया ॥ ३
उत्पन्नमिह लोके वै जन्मप्रभृति मानवम् ।
विविधान्युपवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥ ४
तयोरेकतरे मार्गे यद्येनमभिसंनयेत् ।
न सुखं प्राप्य संहृष्येन्न दुःखं प्राप्य संज्वरेत् ॥ ५

---

times). 6 M1. 5–7 (last four both times) मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 2. 4. 6 (first time). 7 V1 Bo (both both times). 6. 7 (both first time). 8. 9 (both both times) Da3. a4 (both first time) Dn1 D2. 3 (first time). 4. 5 (both times). 6. 7 (first time). 9 G2 (both times) M1 (first time). 5. 6 (both both times). 7 (first time) पितापुत्रसंवादः; K6 B6. 7 Da3. a4 D8 (all second time) पितापुत्रसंवादो द्वितीयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 (second time) Dn1. n4 Ds1. s2 (first time) D2. 7 (first time) T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 (last four first time) 2; B7 M1 (both second time) 102; Ds2 (second time) 103; T2 G2 (first time) 16; M1. 6. 7 (all second time) 200; M5 (second time) 400. — *Śloka no.:* Da4 (first time) Dn1 40; Da4 (second time) 41; Dn4 69; Ds1 35.

170

1 ᵃ) K7 सधनो (for धनिनो). K6. 7 Da3 D4. 5 [ऽ]ध्या(K6 °ध्य)धना; V1 Bo. 6–9 Da4 Dn1 Ds D2. 3. 8. 9 [ऽ]धा°; Dn4 T2 (*sup. lin.*) धा°; D7 T1. 2 (orig.) G1–3. 6 येधना (for वाधना). M6 येन (for ये च). — ᵇ) K7 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn4 D2. 3. 5. 8 वर्तयंते; B6 प्रवर्तते; Dn1 वर्तते ये; Ca °यन्ति (as in text). Dn1 M5 स्वयं(M5 °मं)त्रिणः (for स्वतन्त्रिणः). — ᶜ) K1 -दुःखगतिस्; T1 -दुःखागमां (for °गमस्). D7 T G1–3. 6 केषां (for तेषां). — ᵈ) Ś1 K1. 2. 4 कथं तत्र; G2 कथं वापि (for कः कथं वा). K7 च (for वा).

2 ᶜ) K1 शश्पकेन; K4. 6. 7 B7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 9 शं(B8 शां)पा°; V1 Bo. 6 संपा°; D7 T1 G1. 3. 6 श(G1 शा)म्य° (for शम्या°). K4. 7 B6. 8 Da3 Dn4 D2. 3 [इ]ह मुक्तेन; K6 V1 Bo. 7. 9 Da4 Ds1 [इ]ह युक्तेन; Dn1 तु युक्तेन (for विमु°). — ᵈ) G3 गीतिं (for गीतं). K4 शांयगतेन (sic); K7 D4. 9 G3 शांतिं गतेन; Da3. a4 शांतिस(Da4 °श)तेन (for °गतेन). Ś1 K1. 2. 4 B8 Da3. a4 M1 हि; K6 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 च; D7 T G1–3 वै (for ह). B9 (marg. as in text) गीतं शांतिमता यथा; G6 यदुक्तं ब्रह्मवादिना.

3 ᵃ) K2 स; D7 G1. 3 M1. 6. 7 मा (for मां). M1. 6. 7 मुनिः (for पुरा). K4 राजन् (for कश्चिद्). — ᵇ) Ś1 K1. 2. 4. 7 B7. 9 D8 आश्रितः; D4 आस्थिताः (for °तः). — ᵈ) K4 कुचीलेन; K6 कुचे°; V1 Bo. 6–9 Ds1 D8. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 कुचे°; Ca. n कुचै° (as in text). — After 3, M5 reads 6.

4 =(var.) 12. 28. 5. — ᵇ) K4 जनाप्रभृति (for जन्म°). — ᶜ) Da3. a4 विविधान्यप(Da4 °नि प्र)वर्तते. — K1 om. 4ᵈ–5ᵃ.

5 K1 om. 5ᵃᵇᶜ (cf. v. l. 4). — ᵃ) K7 D8 D4–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 Cn -तरो (D5. 8 Cn °रे) मार्गो; Ca -तरे मार्गे (as in text). ❀ Cn : मार्गः इति प्रथमान्तपाठे तु संनयेत् संप्राप्नुयात् । ❀ — ᵇ) K4. 6 V1 Bo. 6. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3 यदेनम्; K7 D4. 5. 9 यद्येकम्; B8 Da4 सदैनम्; B9 यदैवम् (for यद्येनम्). K2. 4 अभिमंत्रयेत्; D8 G1 उपसंनयेत्; D2. 3 अनुसं°; T G2. 3. 6 M1. 5–7 उप(G2 °त)संनयेत् (for अभिसंनयेत्). — ᵈ) K4. 6 V1 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7 नासुखं (for न दुःखं). D8 संहरेत् (for संज्व°). M6. 7 दुःखं प्राप्य न संज्वरेत्.

6 K4 om. 6–7. Ds1 transp. 6 and 7. M5 reads 6 after 3. — ᵃ) K6 न चैवाचरसि; D7 T1 G2. 3. 6 नैवाचरसि; Cn न वै च° (as in text). — ᵇ) K6 Bo. 6. 8 (marg.) Ds D2. 3. 5. 8 यदिच्छसि; K7

न वै चरसि यच्छ्रेय आत्मनो वा यदीहसे ।
अकामात्मापि हि सदा धुरमुद्यम्य चैव हि ॥ ६
अकिंचनः परिपतन्सुखमास्वादयिष्यसि ।
अकिंचनः सुखं शेते समुत्तिष्ठति चैव हि ॥ ७
आकिंचन्यं सुखं लोके पथ्यं शिवमनामयम् ।
अनमित्रमथो ह्येतद्दुर्लभं सुलभं सताम् ॥ ८
अकिंचनस्य शुद्धस्य उपपन्नस्य सर्वशः ।
अवेक्षमाणस्त्रील्लोँकान्न तुल्यमुपलक्षये ॥ ९
आकिंचन्यं च राज्यं च तुलया समतोलयम् ।
अत्यरिच्यत दारिद्र्यं राज्यादपि गुणाधिकम् ॥ १०
आकिंचन्ये च राज्ये च विशेषः सुमहानयम् ।
नित्योद्विग्नो हि धनवान्मृत्योरास्यगतो यथा ॥ ११
नैवास्याग्निर्न चादित्यो न मृत्युर्न च दस्यवः ।
प्रभवन्ति धनज्यानिनिर्मुक्तस्य निराशिषः ॥ १२
तं वै सदा कामचरमनुपस्तीर्णशायिनम् ।
बाहूपधानं शाम्यन्तं प्रशंसन्ति दिवौकसः ॥ १३   C. 12. 6374 B. 12. 176. 13 K. 12. 173. 13

Da3. a4 D4. 6. 9 य ईहसे; Dn1 T2 G1 M5. 6 Cn न (Dn1 य) ईशिषे; Dn4 यदीशिषे; D7 T1 G2. 3. 6 न रंस्यसे; M1. 7 न ईशसे (for यदीहसे). — K1 om. 6c–8b. — c) T2 अजाद्यात्मा (for अकामात्मा). — d) K6 V1 B0. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D8. 5. 8 G1 M1. 5–7 चै(B6–9 वै)व ह; Da4 वै सह (for चैव हि). T1 G2. 3. 6 सुतमुत्पाद्य चैव हि (G6 ह).

7 K1. 4 om. 7 (cf. v. l. 6). K2 T G1–3. 6 om. (hapl.) 7. Ds1 transp. 6 and 7. D7 reads 7 after 8ab. — a) K6. 7 D9 M6 परितपन्; Cn °पतन् (as in text). — b) Ś1 B6. 7 (marg.) Da3. a4 Ds1 D4. 6. 8. 9 M1. 5–7 Ca सुखमासा(Ś1 Ds1 °स्वा)दयिष्यासि (Ś1 Ds1 M1. 5–7 °ति). — 7cd is partly damaged in B7. — d) Ds2 सुखं तिष्ठति (for समुत्ति°). K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M1. 5–7 ह (for हि).

8 K1 om. 8ab (cf. v. l. 6). — a) D7 T1 G3. 6 शिवं (for सुखं). — b) Ś1 K2. 7 V1 D4. 9 चैतद्; T1 G2. 3. 6 सुखम् (for शिवम्). — After 8ab, D7 reads 7. — c) K4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1. 3. 6 M1. 5–7 अन(V1 °नि)मित्र(V1 °त्त)पथो (for °मथो). K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 T G1. 3. 6 M5–7 ह्येष; D5 ह्येक; G2 M1 ह्येषां (for ह्येतद्). — d) K7 D4. 9 मतं (for सताम्). K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1. 3. 6 M1. 5–7 दुर्लभः सुलभो मतः (D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 °भः सतां).

9 a) K1 नाकिंचनस्य. Ś1 K1. 2 सर्वस्य (for शुद्धस्य). — b) K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 सर्वतः (for °शः). ❀ Cn : उपपन्नस्य वैराग्यसंपन्नस्य । ❀ — c) K1 अवेक्षमानस्; B9 Da4 Ds1 D4. 6. 7. 8 अवेक्ष्यमाणस्. D6 ताल्लोँ (for त्रील्लोँ). — d) K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 इह; V1 इति (for उप-).

10 a) K7 सम्यं (for राज्यं). — b) Ś1 K1. 2 Da4 T2 समतोलयन्; K4. 7 Ds1 D4. 7. 9 M1. 5–7 °तोलयत् (for °तोलयम्). — c) Ś1 K1. 2 D4 अति(D4 °त्या)रिच्यत. — d) G2 अभि (for अपि). T G1–3. 6 M1. 5–7 गुणाधिकात् (M1. 5. 7 °न्) (for °धिकम्).

11 a) K4 आकिंचन्यं; G1 आकिंचिन्ये (for °चन्ये). M1 न वा राज्ये; M7 च राज्ये वा. — c) D7 T2 G1. 3. 6 [ऽ]ति- (for हि). D4 om. (hapl.) from वान् up to धन (in 12c).

12 D4 om. up to धन (cf. v. l. 11). — a) Da4 D2 वादित्यो; Dn1. n4 Cal. ed. Cn चारिष्टो; D7 T1 G2. 3. 6 चामित्रो (for चादित्यो). ❀ Cn : न चारिष्ट इत्यत्र न चादित्य इत्यपपाठः । अरिष्टश्चोराद्युपप्लवः । ❀ — b) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 शत्रवः (for दस्यवः). — c) K6. 7 V1 B0. 6. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 धन(D4 om. धन)त्यागाद्; B8. 9 °ज्यान्या; Da4 °स्यान्या; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 धनं हर्तुम् (for धनज्यानि-). — d) K6 B0. 6. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 विमुक्तस्य (for -निर्मु°). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 इतरे स्युः (M1. 7 °रेस्य; M6 °रस्य) कुतः पुनः.

13 a) K4 D9 ते (for तं). Ś1 K1. 2 D7 T कामचारम् (for °चरम्). — b) Da4 अनूपस्तीर्ण-; G2 अनुपार्स्तिभ्र-; M1 अनुविस्तीर्ण- (for अनुप°). — c) K4 बाहुप्रधानं; G2 °हूपदानं. Ds1 साम्यंतं; G6 शम्यंतं. — d) D7 T G1–3. 6 M5 स्पृहयंति (G1 °तं) (for प्रशंसन्ति).

14 a) G1 धनवान्क्रोभमोहाभ्याम्. — b) K4 अभिविष्टे. — c) K6 Ds1 तिर्यगक्षः; K7 Ds2 D2–6. 8. 9

C. 12. 6575
B. 12. 176. 14
K. 12. 175. 14

धनवान्क्रोधलोभाभ्यामाविष्टो नष्टचेतनः ।
तिर्यगीक्षः शुष्कमुखः पापको भ्रुकुटीमुखः ॥ १४
निर्दशंश्चाधरोष्ठं च क्रुद्धो दारुणभाषिता ।
कस्तमिच्छेत्परिद्रष्टुं दातुमिच्छति चेन्महीम् ॥ १५
श्रिया ह्यभीक्ष्णं संवासो मोहयत्यविचक्षणम् ।
सा तस्य चित्तं हरति शारदाभ्रमिवानिलः ॥ १६
अथैनं रूपमानश्च धनमानश्च विन्दति ।
अभिजातोऽस्मि सिद्धोऽस्मि नास्मि केवलमानुषः ।
इत्येभिः कारणैस्तस्य त्रिभिश्चित्तं प्रसिच्यते ॥ १७
स प्रसिक्तमना भोगान्विसृज्य पितृसंचितान् ।
परिक्षीणः परस्वानामादानं साधु मन्यते ॥ १८
तमतिक्रान्तमर्यादमाददानं ततस्ततः ।
प्रतिषेधन्ति राजानो लुब्धा मृगमिवेषुभिः ॥ १९
एवमेतानि दुःखानि तानि तानीह मानवम् ।
विविधान्युपवर्तन्ते गात्रसंस्पर्शजानि च ॥ २०
तेषां परमदुःखानां बुद्ध्या भैषज्यमाचरेत् ।
लोकधर्मं समाज्ञाय ध्रुवाणामध्रुवैः सह ॥ २१
नात्यक्त्वा सुखमाप्नोति नात्यक्त्वा विन्दते परम् ।

°क्प्रेक्षी; D7 T G1–3.6 M1.5–7 °ग्दष्टिः (for °गीक्षः). D6 क्रुद्धमुखः (for शुष्क°). —[d]) Ds1 G1 M7 पावको; T2 कोपको; G2 प्रापको (for पापको). K4 त्रकुटीमुखः; K7 D4.9 G1 भृकुटी°; Da4 Ds1 भ्रकुटी°; G2 भ्रकुटीमुखं.

15 [a]) T1 G2.6 निर्दश्य; G1 निर्दयश् (for °र्दशंश्). K1.2 चाधरौष्ठं; K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 अधरो(B9 Ds1 D3 °रौ)ष्ठं; G1 चाधरोष्ठश् (for °रोष्ठं). Ś1 K1.2.4 तु; T G2.6 स (for च). G3 निर्दश्य चाधरोष्ठस्य; M1.5–7 निर्दशंश्चैवाधरोष्ठं. —[b]) K2.6 Bo M1 -भाषितः (for -भाषिता). —[c]) Ds1 कृत्स्नम् (for कस्तम्). D4.6.7.9 इच्छति वै (for इच्छेत्परि-). T1 -पृष्ठं; T2 G2.3.6 -प्रष्टुं (for -द्रष्टुं). —[d]) Ds1 चेन्महं; M7 °हीन्. K4 दातुमिच्छेन्महीमिमां.

16 [a]) K2.4.7 B9 D2–4.9 T G1–3.6 M5.6 ह्यभीक्ष्ण-; Dn1 न्वभीक्ष्णं; M1 [अ]भ्यभीक्ष्ण- (for ह्यभीक्ष्णं). Ś1 K1.2 G2 संवासं; M1 -संवादो (for संवासो). —[b]) Ś1 K1.2.4 अविचक्षणः (K4 °क्षण) (for °चक्षणम्). —[c]) D7 T G1–3.6 M1.5–7 सोस्य चि(G2 वि)त्तं विकि(M1.5.7 °ह)रति. —[d]) K4 इवानिल; G2 °निलं.

17 [a]) D7 T1 अथेदं (for अथैनं). D8 T1 रूपमानं; G3.6 °मानैश् (for °मानश्). —[b]) D8 T1 धनमानं (for °मानश्). G2 (also as in text) मुंचति (for विन्दति). —[c]) K4 अतिजातो (for अभि°). D5.8 शुद्धो (for सिद्धो). —[e]) M5 इत्येतैः (for °भिः). —[f]) Ś1 (by corr.) प्रसिज्यते; K4 °इयते; K6 Bo.6.7.8 (marg. as in text) Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 प्रमाद्यति; Da3.a4 T1 Ca प्रसज्यते; D6 G2 प्रसि(G2 °सा)ध्यते (for °च्यते). ❀ Ca: प्रसज्यते इति पाठः, संप्रसक्तमना इत्यग्रे पाठात् । ❀

18 = 12. 28. 8. —[a]) Ś1 K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 संप्रसक्तमना; K1.2.4.7 D4.9 स प्रसक्त°; V1 M1.5–7 संप्रसिक्त°; T2 न प्रपक्त°; G1.3 अप्रसिक्त° (for स प्र°). D4 G1 भागान् (for भो°). —[b]) G2 असृज्य (for वि°). K7 D4.9 चिर- (for पितृ-). —[d]) K2 स्वादु; D7 T G1–3.6 M1.5–7 बहु (for साधु).

19 = (var.) 12. 28. 9. —[a]) B9 अभिक्रांत (for अति°). K7 -मर्यादाम् (for °दम्). —[b]) D7 T G1–3.6 M5 असांप्रतं (for ततस्ततः). B6 (marg.) आददानामतस्ततः. —[c]) K4 प्रतिषिधंति; Bo °षेधयंति; B6 (marg.) निषेधयंति. —[d]) = 3. 198. 26[d].

20 = (var.) 12. 28. 13. —[a]) B8 (marg.) एवमादीनि (for °मेतानि). —[b]) Ś1 K1.2.4 तानीव (for °ह). —[c]) K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 M6 उपपद्यंते (for °वर्तन्ते). —[d]) K7 -संस्पर्शनानि (for °जानि). K6 Bo.7 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 [अ]पि (for च).

21 [b]) Ś1 K1.2.4 Ca भेषज(K2 °ज्य)म्. —[c]) K7 एवं सर्वं; D4–6.8.9 एवंधर्मं; D7 G2.3.6 लोके धर्मं (for लोकधर्मं). Ś1 K2.4 समास्थाय; K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3 अव(V1 D8 °वि)ज्ञाय; K7 B8 (marg.) D1–6.8.9 समाधाय (for °ज्ञाय). —[d]) B9 लोकानाम् (for ध्रुवाणाम्).

22 [b]) G1 M1.7 महत् (for परम्). —[c]) B9 D7 T G1–3.6 M5 निर्भयः; D2 वाभयः; D8 चालयः (for चाभयः). —[d]) D7 T G1–3.6 M5 transp. त्यक्त्वा and सर्वं. K6.7 Dn1 Ds D4.6.7.9 T G2.3.6 M1.5–7

नात्यक्त्वा चाभयः शेते त्यक्त्वा सर्वं सुखी भव ॥ २२
इत्येतद्धास्तिनपुरे ब्राह्मणेनोपवर्णितम् ।
शम्याकेन पुरा मह्यं तस्मात्त्यागः परो मतः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

१७१

युधिष्ठिर उवाच ।
ईहमानः समारम्भान्यदि नासादयेद्धनम् ।
धनतृष्णाभिभूतश्च किं कुर्वन्सुखमाप्नुयात् ॥ १
भीष्म उवाच ।
सर्वसाम्यमनायासः सत्यवाक्यं च भारत ।
निर्वेदश्चाविवित्सा च यस्य स्यात्स सुखी नरः ॥ २
एतान्येव पदान्याहुः पञ्च वृद्धाः प्रशान्तये ।
एष स्वर्गश्च धर्मश्च सुखं चानुत्तमं सताम् ॥ ३
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
निर्वेदान्मङ्किना गीतं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ४
ईहमानो धनं मङ्किर्भग्नेहश्च पुनः पुनः ।
केनचिद्धनशेषेण क्रीतवान्दम्यगोयुगम् ॥ ५
सुसंबद्धौ तु तौ दम्यौ दमनायाभिनिःसृतौ ।
आसीनमुष्ट्रं मध्येन सहसैवाभ्यधावताम् ॥ ६ C 12. 6591 B. 12.177.6 K 12 176.6

भवेत् (for भव).

23 ^{a}) T2 G1 M5 हस्तिनपुरे. — ^{b}) Ś1 K1. 2. 4 ब्राह्मणैर् (for °णेन). Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 6. 9 अनु- (for उप-). M1 -वर्तितुं (for -वर्णितम्). — ^{c}) K1. 4. 6 7 V1 B0 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6 8. 9 शं(V1 B6 सं)पाकेन; D7 T1 G2. 3. 6 शम्यकेन (for शम्या°). Ś1 K1. 2. 4 विमुक्तेन; D8 पुरा गीतं (for पुरा मह्यं). — ^{d}) K7 D4. 6. 9 मम (for मतः).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T2 G1. 2. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K2 G2 M1. 5–7 शम्याकगीता; K1 D9 शस्पाकगीता; K4. 6. 7 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2–6. 8 शंपाकगीता; V1 संपाकगीता; D7 G3. 6 शम्यकगीता. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. n4 Ds D2. 7 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 3; D8 2; T2 G2 17. — *Śloka no.:* Dn1 23.

171

1 G6 om. the ref. — ^{a}) K7 Da4 Dn4 इहमानः. D4. 6. 9 T2 समारंभाद्; G2 सदारंभान् (for समा°). — ^{b}) K1 नापादयेद् (for नासा°). Ds परं (for धनम्). — ^{d}) T1 कुर्यात् (for कुर्वन्). M5 धनम् (for सुखम्).

2 ^{a}) D7 अनायासं; Cs अनायासः (as in text). ❀ Cs: अनायासः सर्वकाम्यकर्मत्यागः । ❀ — ^{c}) Ś1 (orig.; *sec. m.* as in text) K1 6. 7 B7. 9 D4. 5. 7. 9 G3. 6 M1 विवित्सा; V1 B0. 6 Da3 Dn1. n4 D6. 8 Cs [अ]विधित्सा; B6 (marg.). 8 Ds Cnp. sp विधित्सा; T1 [अ]विवत्सा (for [अ]विवित्सा). V1 तु (for च). ❀ Cn: विधित्सेति पाठे श्रवणादीच्छा ॥ Cs: अविधित्सा धनप्राप्तिवैतृष्ण्यम् । ❀ — K1 om. 2^d–3^c.

3 K1 om. 3^{abc} (cf. v. l. 2). — ^{b}) D8 वृद्धाः (for वृद्धाः). Da3. a4 मनीषिणः (for प्रशान्तये). — ^{c}) M7 एषु (for एष). Da3 om. धर्मश्च. D4–6. 8. 9 M6 एष धर्मश्च स्व(D4. 9 स)र्गश्च. — ^{d}) D4 चानुत्तमा. K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 मतं (for सताम्).

4 ^{c}) Ds1 निर्वेदं (for °दान्).

5 ^{a}) K7 D2 इहमानो; T2 ईहामानो. Da4 T2 G1 मंकी (for मङ्किर्). Ś1 K1. 2. 4 सुखमिच्छंस्तदा मंकिर् (K1. 4 शंकिं). — ^{b}) G1 भग्नेच्छश्; Cn °हश् (as in text). — ^{c}) Ds2 D7 T1 G3. 6 केनापि; M7 (*sup. lin.* as in text) येनचिद् (for केनचिद्). D7 T G1–3. 6 -लेशेन (for -शेषेण). — ^{d}) K6 क्रांतवान्; G1 कृत° (for क्रीत°). Da4 Ds1 दंपगोयुगं; D3. 5 दम्ययोर्युगं (for °गोयुगम्).

6 D4 reads 6^{ab} twice. — ^{a}) K1 ससंबद्धौ; K2 V1 B6. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 D5 असंबुद्धौ;

C. 12. 6592 B. 12. 177. 7 K. 12. 176. 7 तयोः संप्राप्तयोरुष्ट्रः स्कन्धदेशममर्षणः ।
उत्थायोत्क्षिप्य तौ दम्यौ प्रससार महाजवः ॥ ७
ह्रियमाणौ तु तौ दम्यौ तेनोष्ट्रेण प्रमाथिना ।
म्रियमाणौ च संप्रेक्ष्य मङ्किस्तत्राब्रवीदिदम् ॥ ८
न चैवाविहितं शक्यं दक्षेणापीहितुं धनम् ।
युक्तेन श्रद्धया सम्यगीहां समनुतिष्ठता ॥ ९
कृतस्य पूर्वं चानर्थैर्युक्तस्याप्यनुतिष्ठतः ।
इमं पश्यत संगत्या मम दैवमुपप्लवम् ॥ १०
उद्यम्योद्यम्य मे दम्यौ विषमेणेव गच्छति ।
उत्क्षिप्य काकतालीयमुन्माथेनेव जम्बुकः ॥ ११
मणी वोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम ।
शुद्धं हि दैवमेवेदमतो नैवास्ति पौरुषम् ॥ १२

K4 असंबाधौ; D6 सुसंबुद्धौ; Cnp असंबद्धौ (for सुसंबद्धौ). V1 च तौ; D4 नु तौ; T2 G1 M5 कृतौ (for तु तौ). — Ś1 (orig.) K2, 4 om. (hapl.) 6ᵇ–7ᵃ, Ś1 (*sec. m.*) supplying the om. on marg. — ᵇ) T2 गमनाय (for दम°). D4 (second time) [अ]भिनिःसृता; D7 T1 G2 [अ]भिनिर्वृतौ; G3, 6 °निष्ठितौ (for °निःसृतौ). G1 दमनादंतिकः स्मृतौ. — ᵉ) Ś1 दम्येन; K1 आस्येन (for मध्येन).

7 Ś1 (orig.) K2, 4 om. 7ᵃᵇᶜ (cf. v. l. 6). Ś1 reads 7ᵃᵇᶜ on marg. — ᵃ) Da4 स प्राप्तयोर्. Ś1 दांतः (for उष्ट्रः). — ᵇ) K7 अकर्षणः; M6 अमर्षणं. — ᶜ) G2 [उ]त्थाय (for [उ]त्क्षिप्य). D7 T G1–3, 6 दम्यौ तौ (by transp.); D9 तौ दस्यौ. ❀ Cn: उत्क्षिप्य तुलाभाजनद्वयवदुपरि भूमेर्नीत्वा । ❀ — Ś1 reads 7ᵈ twice. — ᵈ) Ś1 (second time) शाखादंतर्हितौ हि तौ.

8 ᵃ) K6 Ds2 D2, 3, 5, 8 T1 G3, 6 ह्रीयमाणौ; K7 ह्रियमानौ; G2 ह्रीयमाणौ (for ह्रिय°). B7 damaged from म्यौ up to म्रियमा (in 8ᶜ). — ᵇ) Dn1 ततो (for तेन). K1 प्रधाविना (for प्रमाथिना). — ᶜ) K7 म्रियमानौ; D7 G2 ह्रियमाणौ; T1 G3 ह्रीय° (for म्रिय°). B9 Da4 Ds1 D5, 7, 8 T G1–3, 6 M5, 6 तु (for च). — ᵈ) K6 तदा (for तत्र). G2 transp. अब्रवीत् and इदं.

9 ᵃ) D7 T G1–3, 6 M1, 5–7 जातु (for चैव). K1 [अ]विहितुं. — ᵇ) D6 दाक्षेण. D7 T G1–3, 6 M1, 5, 6 दक्षेणाप्तुं धनं क्वचित्; Cnp दक्षेणापीहितं धनं. — ᵈ) D9 G1 ईहां (G1 °षां) समनुतिष्ठतां.

10 ᵃ) K6 वृतस्य; Ds2 क्षतस्य (for कृतस्य). K6 Dn1, n4 Ds1 Cnp नानार्थैर्; V1 Bo, 8, 9 Ds2 D6 नानर्थैर् (for चा°). K7 D4, 5, 8, 9 पूर्वमर्थैर्विमुक्तस्य; D7 T G1–3, 6 M1, 5–7 पूर्वमर्थै(D7 T1 G3, 6 °पुण्यै-; M7 °मत्तै)र्विहीनस्य. — ᵇ) T1 युक्तस्य ननु (for °स्याप्यनु-). — ᶜ) Ś1 K1, 2, 7 B7, 8 D4, 9 इदं (for इमं). G2 पश्यतु. Dn4 संगत्य; D7 T1 G2, 3, 6 संगम्य (for °त्या). — ᵈ) D7 T G1–3, 6 M1, 5–7 दैवाद् (for दैवम्). Ś1 K1, 2, 4 उपप्लुतं (K4 °तः); K7 D5, 9 °स्थितं (for °प्लवम्).

11 ᵃ) B7 damaged from उद्यम्य up to ताली (in 11ᶜ). Ś1 K1, 2 D4 उदम्य; K4 Da3, a4 तदम्य; D8 उद्यम (for उद्यम्य). K2 [उ]दम्य; K6 Bo, 6, 8, 9 Da3, a4 D2, 3, 6, 8 [उ]त्क्षिप्य; K7 D4, 9 करभौ; B8 (marg.) [उ]त्क्रम्य (for [उ]द्यम्य). D7 T1 G2, 3, 6 तौ (for मे). K1, 2 दस्यौ; D4 M1 दम्यो. — ᵇ) Ś1 K2, 4 विशेषेणैव; Ś1 (*sup. lin.*) K6 D2, 3 विष(Ś1 °श)मेनैव; K1 विशसेनैव (for विषमेणेव). Ś1 K1, 2, 4 V1 B6 Dn1, n4 D8 गच्छतः (for °ति). — ᶜ) B8 lacuna; T2 G1 -ताळीयम् (for -तालीयम्). — ᵈ) Ś1 उन्माथ्येनेव; K1 corrupt; K2, 4, 7 Da3, a4 Dn4 D9 M6 उन्माथेनैव; K6 V1 B7, 9 Dn1 D5 D3, 6 T G1–3, 6 M1, 5, 7 Cpp. Cs उत्पथेनै(Cpp °ने)व; M6 उन्माथमिव; Ca उन्मथ्येनेव (for उन्माथेनेव). K6, 7 (marg.) Bo, 7 Dn1 D5 D8 धावतः; K7 (orig.) B8 Dn4 D2, 4–6, 8, 9 Cpp जंबुकौ; V1 B6, 9 Da3, a4 Cnp °कं (for °कः). K2, 4 शाखादेनार्दि(K2 °दि)तौ हि तौ. ❀ Ca: उन्मथ्येन कूटयन्त्रेण यथा कश्चिज्जम्बुको हतः । also: यथा उन्माथमध्यपतितो जम्बुकस्तमादायैव गच्छति ॥ Cn: मेषयोर्युध्यतोः परस्परशिरःसंघट्ट उन्माथस्तेन दैवान्मध्ये प्रविष्टो जम्बुकोऽतिपीडनान्ममार ॥ Cp: उन्माथेन स्फुटयन्त्रेण जम्बुकमिवोत्क्षिप्य ॥ Cs: तालवृन्तासक्तपतता काकेन यदृच्छया पातितं तत्फलं काकतालीयम् । तच्चाधःस्थितजम्बुकोपरि पतितम् । ततो यथा जम्बुको बभ्रामेत्यर्थः । उन्माथेनेव जम्बुक इति क्वचित्पाठः । उन्माथः कूटयन्त्रं स्यात्पाशयन्त्रं क्वचिद्भवेत् । दुष्टमृगवधार्थकल्पितयन्त्रे जम्बुको मृतो यथेत्यर्थः । Cv: उन्माथेन, उद्गम्य मथ्नातीति उन्माथो यन्त्रकृतजालविशेषः । जम्बुकमिव, जम्बुकं यथा प्राप ॥ ❀ — After 11, Dn4 D2, 5, 8 ins.:

471* उत्पथेनैव धावन्तमुत्पथेनैव धावतः ।

12 ᵃ) K7 D4 चोष्ट्रस्य (for वो°). K6 D2 लंबते; Dn4 लंबेति; T1 °त (for °ते). — ᵇ) Da4 क्षिप्रौ; D8 शुभौ; M5 दम्यौ (for प्रियौ). G1 प्रियावदितरौ मम. — ᶜ) G3, 6 इत्थं (for शुद्धं). D4 हि देवम्;

यदि वाप्युपपद्येत पौरुषं नाम कर्हिचित् ।
अन्विष्यमाणं तदपि दैवमेवावतिष्ठते ॥ १३
तस्मान्निर्वेद एवेह गन्तव्यः सुखमीप्सता ।
सुखं स्वपिति निर्विण्णो निराशश्चार्थसाधने ॥ १४
अहो सम्यक्शुकेनोक्तं सर्वतः परिमुच्यता ।
प्रतिष्ठता महारण्यं जनकस्य निवेशनात् ॥ १५
यः कामान्प्राप्नुयात्सर्वान्यश्चैनान्केवलांस्त्यजेत् ।
प्रापणात्सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते ॥ १६
नान्तं सर्वविवित्सानां गतपूर्वोऽस्ति कश्चन ।
शरीरे जीविते चैव तृष्णा मन्दस्य वर्धते ॥ १७
निवर्तस्व विवित्साभ्यः शाम्य निर्विद्य मामक ।
असकृच्चासि निकृतो न च निर्विद्यसे तनो ॥ १८
यदि नाहं विनाश्यस्ते यद्येवं रमसे मया ।
मा मां योजय लोभेन वृथा त्वं वित्तकामुक ॥ १९ C. 12. 6604 B. 12. 177. 19 K. 12. 178. 19

G1 तद्दैवम् (for हि दैवम्). B8 (marg. as in text). 9 Da4 एवेह (for एवेदम्). — d) K6 V1 Bo. 6 (marg.). 7–9 Da3 Dn1. n4 Ds D5. 6. 8 Cn. p हठेनैवास्ति (Ds1 °स्मि); K7 D4. 9 M6 हठो वा नास्ति; B6 हस्ते नैवास्ति; M1. 7 एतेनैवास्ति (for अतो नैवास्ति). Ds1 पौरुषः. ❀ Cn: हठेनैव मूढनिर्बन्धेनैव पौरुषमस्ति न तु तद्विद्वद्दृष्ट्या । नैवेति पदविभागो वा । ❀

13 a) K7 D4 च (for वा). D7 T G1–3. 6 M1. 5 [अ]भि· (for [अ]पि). — T2 om. 13^{bc}. — b) D2. 3 नैव (for नाम). — c) K1 अन्विष्टमाणं; M1 अन्वीष्य°. — d) K6 [अ]वतिष्ठति; B8 (marg.) °शिष्यते; Ds M1. 5–7 [अ]नुतिष्ठति.

14 a) V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1 Ds D6. 7. 9 T G1–3. 6 M7 Cnp निर्वेदम्. ❀ Cn: निर्वेदमिति पाठे क्लीबत्वमार्षम् । ❀ — b) K6 V1 Bo. 6. 8 (marg. as in text). 9 Da3 Ds D6. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 गंतव्यं; D4 °व्या (for °व्यः). B7 damaged from व्यः up to निराशश्चा (in 14^{d}). K4. 6 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M1 इच्छता (for ईप्सता). — d) G1 [अ]थ (for [अ]र्थ·). K6 -दर्शने; B8 -साधनं.

15 b) Ś1 K1. 2. 4 परिमुंचथ; Dn4 °मुच्यत; D4 °मुद्यता (for °मुच्यता). — B9 om. 15^{cd}. — c) K1 प्रतिष्ठिता. K4 मतारण्यं (for महा°). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 प्रतिष्ठमानेनारण्यं. — d) D7 G3. 6 नियोजनात् (for निवेश°).

16 With 16, cf. Manu. 2. 95. M5 om. 16. — a) D7 T G1 यस् (for यः). K6 Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 आप्नुयात्; D8 चाप्नु° (for प्राप्नु°). D4 om. from यास्स up to विवि (in 17^{a}). — b) T1 यच् (for यश्च). K4. 6. 7 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–9 T G2. 3. 6 चैतान् (for चैमान्). K6 केवलं; Da4 °लास्.

17 D4 om. up to विवि (cf. v. l. 16). — a) K7 नांत· (for नान्तं). G1 पूर्व· (for सर्व·). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8 Cn. p. s -विधित्सानां; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 -विवित्साया; Ca -विवित्साभ्यः (for °त्सानां). ❀ Ca: विवित्साभ्यः वाञ्छाभ्यः ॥ Cn: विधित्सानां धनाद्यर्थं प्रवृत्तीनाम् ॥ Cp विवित्सा विचारणेच्छा । अविधित्सेति पाठे प्रतिकारानिच्छा । ❀ — b) B2 Ds1 गतः (for गत·). — c) D4 वैव (for चैव). — d) T2 M1. 5–7 मर्त्यस्य; G1 मध्यस्य (for मन्दस्य). B6 T2 (also as in text) G1. 3. 6 M6 वर्तते (for वर्धते).

18 a) K1 विवर्तस्व; K2 निवर्तस्य; K7 D4. 9 निवृत्तस्य; B6. 7. 9 निर्विण्णस्य (for निवर्तस्व). K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds D3. 5. 6. 8 T1 विधि(T1 °व)त्साभ्यः (for विवि°). — b) K7 D4. 9 शाम्येन्; D7 T1 G2. 3. 6 जातु (for शाम्य). D6 निर्विण्ण (for °द्य). K4. 6 B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 Cn. p कामुक (B9 °कं; Ds2 °कः); K7 D4. 6. 9 G1 मानसं; T G2. 3. 6 M1. 7 मामकं (M1 °कः); Cnp हे मनः; (also) मानस (for मामक). Csp न च निर्विद्यसे मनः. ❀ Ca: निर्विद्य विरजो भव ॥ Cn निर्विद्य वैराग्यं प्राप्य । ❀ — c) Ś1 (also as in text) K2 चास्य; V1 Bo. 8 (marg. as in text) Da4 D7 T G3. 6 चापि; D8 वापि; D9 यासि (for चासि). B9 निःकृतो. — d) K4. 7 Dn4 ततः; K6 नरः; Dn1 Ds2 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 मनः; Ds1 वनः; D2. 3. 5. 8 नर (for तनो). V1 Bo. 6–9 Da3. a4 D4. 9 न च निर्विद्यसीतर.

19 a) B8 (marg.) Da3. a4 Ca निर(Ca °रा)स्यस्; Dn4 विनाश्यं; Ds1 विनश्यस्; D8 विनाशस् (for °श्यस्). — b) K7 D4–6. 9 यदि वा; Dn4 यदेवं; Ds2 यद्येव (for °वं). G1 मन्यसे (for रमसे). Dn4 त्वया (for मया). — c) K1. 2. 4 Dn4 मा मा (for मा मां). — d) G1. 2 यथा (for वृथा). K7 स्वचित्त·; Da4 त्ववित्त·; D4 त्वं चित्त·; G2 त्वं वृत्त· (for त्वं वित्त·).

C. 12. 6605 B. 12. 177. 20 संचितं संचितं द्रव्यं नष्टं तव पुनः पुनः ।
कदा विमोक्ष्यसे मूढ धनेहां धनकामुक ॥ २०
अहो नु मम बालिश्यं योऽहं क्रीडनकस्तव ।
किं नैव जातु पुरुषः परेषां प्रेष्यतामियात् ॥ २१
न पूर्वे नापरे जातु कामानामन्तमाप्नुवन् ।
त्यक्त्वा सर्वसमारम्भान्प्रतिबुद्धोऽस्मि जागृमि ॥ २२
नूनं ते हृदयं काम वज्रसारमयं दृढम् ।
यदनर्थशताविष्टं शतधा न विदीर्यते ॥ २३
त्यजामि काम त्वां चैव यच्च किंचित्प्रियं तव ।
तवाहं सुखमन्विच्छन्नात्मन्युपलभे सुखम् ॥ २४
काम जानामि ते मूलं संकल्पात्किल जायसे ।
न त्वां संकल्पयिष्यामि समूलो न भविष्यसि ॥ २५
ईहा धनस्य न सुखा लब्ध्वा चिन्ता च भूयसी ।
लब्धनाशो यथा मृत्युर्लब्धं भवति वा न वा ॥ २६
परेत्य यो न लभते ततो दुःखतरं नु किम् ।
न च तुष्यति लब्धेन भूय एव च मार्गति ॥ २७

K4 G1 -कामुक (G1 °कं); K7 D4.9 -मामक (D4 °कं); Da4 Dn4 M1.6 -कामुकः (for °क).

20 ^{a}) K7 D4.9 सर्वतो; Da3 lacuna (for the second संचितं). D7 T G1-3.6 M1.5-7 वित्तं (for द्रव्यं). — ^{b}) Ś1 K1.2 transp. नष्टं and तव. K2 om. the second पुनः. — ^{c}) K1 यदा (for कदा). K4.6 V1 Bo.6.8 9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 G1 कदाचि(G1 °दा ता)न्मोक्ष(K4.6 B6.9 Da3 Dn4 D8 °क्ष्य)से मूढ; M1.5-7 न च निर्विद्यसे मूढ. — ^{d}) B8 धनहां; G2 धनेहं. K4 -कामुक; Da4 -कामुकं; M1.6.7 -कामुकः. — After 20, M5 ins. 473*, followed by:

472* परिपन्थिक सर्वस्य श्रेयसः पापसंश्रय ।

21 ^{a}) D7 T G1-3.6 M1.5-7 हि (for नु). — ^{b}) G1 क्रीडनवत् (for °नकस्). — D7 T G1-3.6 ins. after 21^{ab}: M5 after 20:

473* क्लेशैर्नानाविधैर्नित्यं संयोजयसि निर्घृण ।

— ^{c}) K4 6 Da3 Dn1.n4 किं नैवं; K7 B7 D6 किं त्वेव; B8 Da4 Ds D3.5.8 किं त्वेवं; B9 Cs किं न्वेवं; D4.9 किं न्वेव; D7 T1 G2.3 को न्वेव; T2 G6 M1.5-7 को न्वेवं; G1 को वै स (for किं नैव). Bo जाति-; M1 जात- (for जातु). — ^{d}) K7 प्रेक्ष्यताम्.

22 ^{a}) Ś1 K1.2.4 Ds2 न पूर्वे न (Ś1 K1 पूर्वेण) परे जातु; G1 न पूर्वो न परो जातु. — ^{b}) K2 Da4 Ds1 G1 आप्नुयात् (for °वन्). — ^{c}) K2 पूर्व- (for सर्व-). — ^{d}) K4.7 प्रतिबुद्धास्मि.

23 ^{a}) D7 T G1-3.6 M1.5.7 मे (for ते). V1 D7 T G1 कामं (for काम). — ^{b}) D8 damaged from दृढम् up to दीर्य (in 23^{d}). G3.6 वज्रसाधारणध्रुवं (G6 °णं दृढं). — ^{c}) T1 G2.3 यदनर्थं (for °र्थ-). B9 -गताविष्टं; T1 G3.6 -शताक्लिष्टं; G2 -सदाश्लिष्टं (for -शताविष्टं). D7 यदर्थं शतधा दृष्टं; D6.8 यदर्थनाशेनाविष्टं. — ^{d}) G1 शतधारं (for °धा न). D7 T1 G1.2 हि शी(T1 जी)र्यते; T2 विशी° (for विदी°).

24 ^{a}) K4 त्यक्तास्मि; K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D3 (marg. as in text) जानामि (for त्यजामि). D7 T कामं (for काम). Da4 त्वा. D6 लुब्ध जानामि काम त्वां. — ^{c}) K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6 M1.7 प्रियम्; M5 प्रीतिम् (for सुखम्). — ^{d}) D6 अलभते (for उपलभे).

25 With 25, cf. Vṛddhaśātatapa Smṛti 64. — ^{a}) K2 T2 G1 M1 कामं (for काम). — ^{b}) K7 D4.6.9 त्वं हि; Da4 केन (for किल). K6 B8 (marg. as in text) Da4 Dn1 जायते (for °से). — ^{c}) G1 M1.7 त्वा (for त्वां). — ^{d}) D7 T1 G1-3.6 ततो मे (for समूलो). K7 D8 (marg.).6.8.9 विनशिष्यसि; Da4 Dn1 न भविष्यति.

26 ^{a}) D7 T1 G3.6 सुखस्य (for धनस्य). Ś1 K1.2.4 सुखाल्ल; B9 स्वका; D7 T1 G3.6 सुखं (for सुखा). G2 ईषा सहस्य न सुखं (sic). — ^{b}) K6 Dn1 D2.6 M5 लब्धे; V1 B9 Da3.a4 Ds लब्ध-; Bo.6-8 Dn4 D3-5.7.8 T1 G2.3.6 लब्धा (for लब्ध्वा). K2 चिंतां; V1 B8 (marg.).9 Da3.a4 -विस्ता (for चिन्ता). K2 भूयसीं. — ^{c}) K4 B8 (marg.).9 Da3 Dn1.n4 D2 लब्धनाशे (for लब्धनाशो). B7 damaged from यथा up to लभते (in 27^{a}). — ^{d}) Ś1 K1.2 लब्ध्वा; K7 D4-6.8.9 लाभो; B8 (marg.) लब्धो (for लब्धं).

27 B7 damaged up to लभते. — ^{a}) K2.4.6.7 V1 Bo.6.8 Da3.a4 D2.3.5.6.8 Cnp परेभ्यो यो; B6 (marg.).8 (marg.) परीतं यो; Dn1.n4 Ds D7 T G1-3.6 M1.5-7 परित्यागे (M1.6.7 °गं); D4 परेभ्यो वो (for °त्य यो as in Ś1 K1 B9 D9 only). K6 लभ्येत (for

अनुतर्षुल एवार्थः स्वादु गाङ्गमिवोदकम् ।
मद्विलापनमेतत्तु प्रतिबुद्धोऽस्मि संत्यज ॥ २८
य इमं मामकं देहं भूतग्रामः समाश्रितः ।
स यात्वितो यथाकामं वसतां वा यथासुखम् ॥ २९
न युष्मास्विह मे प्रीतिः कामलोभानुसारिषु ।
तस्मादुत्सृज्य सर्वान्वः सत्यमेवाश्रयाम्यहम् ॥ ३०
सर्वभूतान्यहं देहे पश्यन्मनसि चात्मनः ।
योगे बुद्धिं श्रुते सत्त्वं मनो ब्रह्मणि धारयन् ॥ ३१
विहरिष्याम्यनासक्तः सुखी लोकान्निरामयः ।
यथा मा त्वं पुनर्नैवं दुःखेषु प्रणिधास्यसि ॥ ३२
त्वया हि मे प्रणुन्नस्य गतिरन्या न विद्यते ।
तृष्णाशोकश्रमाणां हि त्वं काम प्रभवः सदा ॥ ३३
धननाशोऽधिकं दुःखं मन्ये सर्वमहत्तरम् ।
ज्ञातयो ह्यवमन्यन्ते मित्राणि च धनच्युतम् ॥ ३४ C. 12. 6619 B. 12. 177. 34 K. 12. 176. 34

लभते). ❀ Ca : परेत्य चिन्तयित्वा ॥ Cn : परेभ्यो यो न लभते इति पाठे, परेभ्यः सेव्यमानेभ्यः । ❀ — c) K4 D4. 6. 9 लाभेन (for लब्धेन). B6. 9 तु (for च). K6. 7 V1 B0. 7–9 Da3. a4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मार्गते (for °ति).

28 a) K6 B7. 9 Cp अनुतर्षुलम्; K7 अतितर्षुल; B6 अर्थतर्षुलम्; Da3. a4 अनुतर्पणम् (Da4 °ण); D2. 3 अतितर्षुलम्; D7 अनुतर्षुस्तम्; D8 अतितर्षुस्तम्; T1 G1–3. 6 अनुतर्षित; T2 अभूतपूर्वम्; Ca अनुतर्षुल (as in text). K6. 7 V1 D4. 6. 7 T G1–3. 6 M1. 5. 6 एवार्थं; B0. 8 Da3. a4 M7 एवार्थान्; D8 (sup. lin.). 5. 8 एवात्र (for °र्थः). Cv अनुतर्षुस्तमेवार्थं. ❀ Cn : अनुतर्षुलः तृष्णावृद्धिकृत् ॥ Cp : अनुतर्षुलं तर्षप्रवाहानुवर्तकम् ॥ Cs (reading अत्र तर्षुल भावार्थे [?]) हे भाव चित्त, अर्थे प्रत्यनुभवेनागततृष्ण । ❀ — b) Ś1 K1 साधु; B0 शुद्धं (for स्वादु). B7 गंधिम्; G1 गंगाम् (for गाङ्गम्). B8 (marg.) पातु काम इवोदकं. — c) K6 प्रविलापनम्; B7 सद्विलापनम् (for मद्वि°). K1 एतं तु; K7 D4. 6. 9 एवं तु; B8 (marg.) एतत्ते; M5 एतद्धि (for °त्तु). — d) G1 प्रतिबोधो (for °बुद्धो). K1 [ऽ]सि. Ś1 K2. 4 संत्यजे; K7 संप्रति; Da4 संत्यज्य (for °ज).

29 a) T1 M1 इमां (for इमं). Ś1 (sup. lin.) K2. 4 देवं; D2 देहे (for देहं). — G1 om. (? hapl.) 29b–31a. — b) D4 सूत- (for भूत-). Da4 T1 G3. 6 -ग्रामं (for -ग्रामः). — c) K1. 2 मयान्वितो; T2 M7 स याचि(M7 °त्यु)तो; Cv मयार्थितो (for स यात्वितो). K2. 4 मया कामं (for यथाकामं). — d) K6 च (for वा).

30 G1 om. 30 (cf. v. l. 29). — a) K7 D4. 6. 9 हि युष्मासु; B8 (marg.) M1. 6. 7 युष्मासु हि; D7 T G2. 3. 6 M5 च युष्मासु (for युष्मास्विह). Da3. a4 प्रीतं; G2 प्रीतिं (for प्रीतिः). — 30b is damaged in B7. — c) K4 सर्वे *; K6. 7 B0. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 कामान्वै; B9 कामार्थः; D4. 6. 9 सर्वार्थान्; D7 सर्वांस्त्वं; M6 सर्वार्थं (for सर्वान्वः). — d) K1 शाम्यम्; V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7 T2 M1. 5–7 Cn सत्त्वम्; Cnp वनम् (for सत्यम्).

31 G1 om. 31a (cf. v. l. 29). — a) K4 -भूतान्यते; D4 °न्यहे (for °न्यहं). — b) Da4 D4 वा (for च). K6 पश्यात्मानमिवात्मनः. — c) K1 सत्यं (for सत्त्वं). ❀ Cn : श्रुते श्रवणादौ सत्त्वमेकाग्रचित्तम् । ❀ — d) K2. 4 G1 धारयेत् (for °यन्).

32 a) K7 D4. 7. 9 T2 G1–3. 6 M7 विचरिष्यामि; T1 धारयि° (for विहरि°). M7 (sup. lin.) अनावर्तः (for °सक्तः). — b) D7 T2 सुख- (for सुखी). M6 लोके (for लोकान्). G1 अनामयान्; M7 निरामयं. — c) K1. 4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 मां (for मा). Ś1 K1. 2 [ए]व; V1 [इ]मं (for [ए]वं). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 यथा पुनर्न मामेवं (G1 °व). — d) K1 D4 प्रणिधास्यति.

33 a) D8 इमे (for हि मे). Da3 प्रपन्नस्य; Cp प्रणुन्नस्य (as in text). — b) D8 गतिज्वान्या (for °रन्या). M5 दृश्यते (for विद्यते). — c) Da4 दृष्टाशोक- (for तृष्णा°). — d) Da4 Ds2 D7 कामः. K1 प्रभवा; K6 प्रसवः.

34 a) K6 B6. 7 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M5 धननाशे (for °नाशो). K4 [ऽ]धिके. — b) K6 G1 मन्ये सर्वं; D7 T G3. 6 मन्यसे दुर्- (T1 त्वं; T2 सु-) (for मन्ये सर्व-). — d) T1 [इ]व (for च). K6. 7 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5. 7 धनाच्युतं; V1 ततो व्रजेत् (for धनच्युतम्).

35 a) Da4 अवज्ञात-; M1 अविज्ञान-; Cp.s अव° (as in text). D6 -सहस्रेषु; T2 °स्रैश्च; G3. 6 °स्रैस्तैर्; Cp.s °स्रैस्तु (as in text). — b) K4 दोष- (for दोषाः). K7 कष्टवरा; Cp.s °तरा (as in text). Da4

C. 12. 6620
B. 12. 177. 35
K. 12. 176. 35

अवज्ञानसहस्रैस्तु दोषाः कष्टतराधने ।
धने सुखकला या च सापि दुःखैर्विधीयते ॥ ३५
धनमस्येति पुरुषं पुरा निघ्नन्ति दस्यवः ।
क्लिश्यन्ति विविधैर्दण्डैर्नित्यमुद्वेजयन्ति च ॥ ३६
मन्दलोलुपता दुःखमिति बुद्धं चिरान्मया ।
यद्यदालम्बसे काम तत्तदेवानुरुध्यसे ॥ ३७
अतत्त्वज्ञोऽसि बालश्च दुस्तोषोऽपूरणोऽनलः ।
नैव त्वं वेत्थ सुलभं नैव त्वं वेत्थ दुर्लभम् ॥ ३८
पातालमिव दुष्पूरो मां दुःखैर्योक्तुमिच्छसि ।
नाहमद्य समावेष्टुं शक्यः काम पुनस्त्वया ॥ ३९
निर्वेदमहमासाद्य द्रव्यनाशाद्यदृच्छया ।
निर्वृतिं परमां प्राप्य नाद्य कामान्विचिन्तये ॥ ४०
अतिक्लेशान्सहामीह नाहं बुध्याम्यबुद्धिमान् ।
निकृतो धननाशेन शये सर्वाङ्गविज्वरः ॥ ४१
परित्यजामि काम त्वां हित्वा सर्वमनोगतीः ।
न त्वं मया पुनः काम नस्योतेनेव रंस्यसे ॥ ४२

T G1-3. 6 दोषः कष्टतरोधने. ❀ Cn : अधने इति छेदः । सन्धिरार्षः । ❀ — c) B6 धन्वेष्वथ; Cs धने सुख- (as in text). K1 यां च; K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 या तु; M6 कापि; Cs -लेशः (for या च). — d) K7 D4-6. 8. 9 सा च; D7 T G1-3. 6 M7 सा हि; Ca सापि (as in text). K6 V1 Bo. 6-9 Da4 D3. 5 दुःखे (for दुःखैर्). K2 सा दुःखैरपि धीयते. ❀ Ca : विधीयते विशेषतो धीयते । ❀

36 a) V1 अस्तीति; D7 T G2 अभ्येति (for अस्येति). D4 reads from पुरुषं up to मिति (in 37b) twice. — b) K4. 6 Bo. 6-9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1-3. 6 M1. 5. 6 Cp पुरो (for पुरा). T2 निर्दंति (for निघ्नन्ति). B8 (marg.) Da4 T2 G1. 3 6 M1. 5-7 शत्रवः; D7 T1 G2 लुब्धकाः (for दस्यवः). ❀ Cp : पुरो धनाधिगमादनन्तरमेव । ❀ — c) B8 (marg.) D4 (both time). 6. 9 क्लिश्नंति; D7 T1 G2. 3. 6 राजानो (for क्लिश्यन्ति). — d) K2 नित्यमुद्वेजयन्निव.

37 a) K6. 7 B8 (marg. as in text) Da3. a4 D3. 5 अर्थ-; B9 मंदि-; D2 अर्थे; D7 T1 G2. 3. 6 धन-; G1 मद-; Ca मन्द- (as in text). T2 M1. 6 -लोलुपतां. — b) D7 G2 इति दुःखं; T2 G1 इति बुद्धिं; M1. 5-7 प्रतिबुद्धं (for इति बुद्धं). B8 (marg. as in text) मम (for मया). — c) Ś1 K1. 2 D4. 9 आलंबते; B7 आलक्षसे. Ś1 K1. 2 D4. 6 कामस्; K7 Da3 Dn4 Ds D2. 9 G1. 2 M1. 5. 6 कामं; D7 T1 G3 6 मंद (for काम). — d) G1 तं (for तत्). K2 G1 तथैव (for तदेव). Ś1 K1. 2. 4 V1 D4. 6. 9 [अ]नुरुध्येते; B6 [अ]वरुध्यसे (for [अ]नु°).

38 a) K1 अतत्त्वयोसि; D4 M7 अतत्र (M7 °र्थं)- ज्ञोसि; D7 T1 G3. 6 अतत्त्वज्ञोति- (for अतत्त्वज्ञोऽसि). Dn1 बालस्त्वं; D4. 9 बालस्यं (D9 °इयं); G1 मालश्च; M1. 7 बाल त्वं (for °लश्च). G2 अतत्त्वज्ञोतिबालश्च. — b) K7 D4. 9 [ऽ]पूरणा (for °रणो). B[illegible] [ऽ]लसः; B8 (marg.) [ऽ]मलः (for ऽनलः). G1 दुर्दोपो पूरणे न च. ❀ Cn : अनलोऽग्निरिवेत्यर्थः ॥ Cp : [न] अल्यते धार्यते । न विद्यते अलमस्येति वा । ❀ — B[illegible] reads 38c on marg. *sec. m.*

39 a) K4. 6 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 7 G1 M1. 5. 6 पाताल; T G2. 3. 6 M7 पाताळ (for °लम्). — b) D5. 7 T1 मा (for मां). — c) K1 अस्य (for अद्य). — d) K2 शक्या; K7 Da4 शक्यं; D1 शक्या (for शक्यः). M7 कामः. Da4 G1 पुरस् (for पुनस्).

40 b) T2 G1 दस्यनाशाद्; G3 द्रव्यादानाद् (for द्रव्यनाशाद्). — c) K1. 4. 7 V1 Bo. 6. 8 (marg.) Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-9 T1 G1 निवृत्तिं; K2. 6 Da4 T2 निर्वृत्ति (for °तिं). Dn1 प्राप्तं (for प्राप्य). — d) K2. 4 विचिंतयेत्; T2 विचारये.

41 a) Ds1 D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 अतिक्लेशं (for °क्लेशान्). V1 सहानीह (for सहामीह). — b) Ś1 K1. 2 नाहं बुद्ध्वा(Ś1 °द्धा)पि; K7 D4. 6. 7. 9 न बुध्येहम् (for नाहं बुध्यामि). — c) D7 T1 G1-3. 6 Csp निकृष्टो; T2 निष्कृष्टो; Ca निकृतो (as in text). Da4 धननाशेव. — d) Ś1 (orig.) सोयं; Ś1 (*sup. lin.*) K2 सोहं; Bo स वै (for शये).

42 a) D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 प्रतिनृ(T2 °कृ-; G2 °रु)त्यामि; D8 प्रतित्यजामि (for परि°). Da3 a4 कामं (for काम). Da4 G1 M6 त्वा. — b) V1 त्यक्त्वा (for हित्वा). V1 D7 T G1-3. 6 सर्वं (for सर्व-). V1 Da4 Dn4 D7 T G1-3. 6 M1. 5. 7 -मनोगतं (Da4 °तिः; Dn4 °ताः); Ca °गतीः (as in text). — c) M6 त्वा (for त्वं). D7 T G1-3. 6 M6. 7 transp. मया and पुनः. M8 तात (for काम). — d) K1 तस्योतेनेव; K2 **तेनेव; K4. 6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2.

क्षमिष्येऽक्षममाणानां न हिंसिष्ये च हिंसितः ।
द्वेष्यमुक्तः प्रियं वक्ष्याम्यनादृत्य तदप्रियम् ॥ ४३
तृप्तः स्वस्थेन्द्रियो नित्यं यथालब्धेन वर्तयन् ।
न सकामं करिष्यामि त्वामहं शत्रुमात्मनः ॥ ४४
निर्वेदं निर्वृतिं तृप्तिं शान्तिं सत्यं दमं क्षमाम् ।
सर्वभूतदयां चैव विद्धि मां शरणागतम् ॥ ४५
तस्मात्कामश्च लोभश्च तृष्णा कार्पण्यमेव च ।
त्यजन्तु मां प्रतिष्ठन्तं सत्त्वस्थो ह्यस्मि सांप्रतम् ॥ ४६
प्रहाय कामं लोभं च क्रोधं पारुष्यमेव च ।
नाद्य लोभवशं प्राप्तो दुःखं प्राप्स्याम्यनात्मवान् ॥ ४७
यद्यत्त्यजति कामानां तत्सुखस्याभिपूर्यते ।
कामस्य वशगो नित्यं दुःखमेव प्रपद्यते ॥ ४८
कामान्व्युदस्य धुनुते यत्किंचित्पुरुषो रजः ।
कामक्रोधोद्भवं दुःखमह्रीररतिरेव च ॥ ४९
एष ब्रह्मप्रविष्टोऽहं ग्रीष्मे शीतमिव ह्रदम् ।
शाम्यामि परिनिर्वामि सुखमासे च केवलम् ॥ ५० C. 12. 6635 B. 12. 177. 50 K. 12. 176. 50

3. 5 वत्स्यसे न च; K7 D4. 6–9 कस्यचिदपि; V1 मत्स्यते नैव; T1 G1. 3 M7 नस्योतेनैव; G2 नस्योत इव; Cap प्रक्रीडनेनेव (for नस्योतेनेव). B9 Da4 D4 रस्यसे; T2 रंस्यते; G1 रंयसे (for रंस्यसे).

43 43^{a} is damaged in B7. — ^{a}) K2 क्षमिष्टो (for °ष्ये). B8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 [ऽ]क्षिप- (Da4 °ष्य-; Ds °प्य)माणानां (for ऽक्षम°). — ^{b}) D4 अहिंसिष्ये. K6. 7 B0. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 7 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 विहिंसितः (K7 °तां; Da3 °तुः); Da4 च हिंसितुः; D4. 6. 9 च हिंसतां (D6 °तः) (for च हिंसितः). — ^{cd}) K1 G3. 6 द्वेषमुक्तः; K4. 6 B9 Dn4 D2. 3. 5. 6. 8 द्वेष्य(K6 °ष)मुक्तः; Da3. a4 द्वेष्यत्यक्तः; T2 द्वेष्ये मुक्तः (for द्वेष्यमुक्तः). B9 Da3 Dn4 D8 वक्षामि; Da4 रक्ष्यामि (for व°). — ^{d}) D5 om. from त्य up to वर्तयन् (in 44^{b}). G2 अनादृश्य (for °दृत्य). V1 M1. 5–7 तव प्रियं (M7 °यः); B7 तदाप्रियं.

44 D5 om. 44^{ab} (cf. v. l. 43). — ^{a}) Da3. a4 T2 G2 M7 तृप्त- (for तृप्तः). — ^{b}) K1 वर्तनं (for °यन्). — ^{d}) Ś1 K1. 2 काम त्वां (for त्वामहं).

45 ^{a}) Da4 सर्वेदं (for नि°). K1 D4 निर्वृति-; K6 निवृतिं; Da4 D3 निर्वृत्तिं (for °तिं). K7 प्राप्तिं (for तृप्तिं). — ^{b}) K1 शांति-; M6. 7 (*inf. lin.* as in text) क्षांतिं (for शान्तिं). Dn4 M1. 7 क्षमां दमं (by transp.); D8 शमं क्षमां; D4 दमक्षमां; D6 M5. 6 दमं क्षमं. — ^{c}) D3 सत्यं (for सर्व-). K7 D4. 9 सिद्धिं (for चैव). — ^{d}) K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 समुपागतं; K7 V1 D4. 7. 9 T G2 शरणं गतं (D4 °ते) (for °णागतम्).

46 46^{ab} is damaged in B7. — ^{a}) K2. 4 स (for the first च). — ^{c}) Ś1 K2 Da4 मा (for मां). K6 B7–9 D8 M1. 6. 7 प्रतिष्ठंतु (M1. 7 °तां; M6 °तुं) (for °ष्ठन्तं). D7 G2. 3 त्यजत प्रतितिष्ठंतं; T1 त्यजंतु प्रतितिष्ठंतु. — ^{d}) Da4 सत्त्वं स्थो. G1 [ऽ]स्मीह (for ह्यस्मि). D4 संप्रति (for सांप्रतम्).

47 B8. 9 om. 47^{ab}. Da4 M6 read 47^{ab} twice. — ^{a}) G2 प्रस्नाय (for प्रहाय). V1 लोभं कामं (by transp.); D5 कामं लाभं; G1. 3. 6 कामं क्रोधं; M1 कामलोभं. M6 (second time) प्रजहन्कामलोभौ च. — ^{b}) G1. 3. 6 लोभं (for क्रोधं). K6. 7 V1 B0. 6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M6 (second time) सुखं (M6 सर्वं) प्राप्तोस्मि सांप्रतं (K7 D4–6. 8. 9 M6 केवलं). — ^{c}) D7 T1 G2 नाहं (for नाद्य). K6 -पथं; G2 -वनं (for -वशं).

48 ^{a}) Da3 Dn4 यस् (for the second यत्). — ^{b}) K2 तत्तत्स्वस्य (for तत्सुखस्य). Da3 Ds1 [अ]ति-; Da4 [अ]पि (for [अ]भि-). M6 -पूर्वते (for -पूर्यते). — ^{c}) Da4 कामश्च. — ^{d}) K1. 2 कामम् (for दुःखम्). B7 damaged from प्रप up to किंचित्पु (in 49^{b}). V1 प्रवर्तते (for प्रपद्यते).

49 With 49, cf. 5. 42. 10. B7 damaged up to किंचित्पु. — ^{a}) K6. 7 V1 B0. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 कामानुबंधं; D7 T G1–3. 6 M5–7 कामानपोह्य (for °न्व्युदस्य). K1. 2. 4 V1 धुनते; K6 B0. 6 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 नुदते; Da4 धनुते (for धुनुते). — ^{c}) K7 D4. 6. 7. 9 T G2. 3. 6 M6 -क्रोधभवं (G3. 6 °यं) (for -क्रोधोद्भवं). — ^{d}) B6 (marg. as in text) Da3. a4 अह्रीबरतिर्; D7 क्रोधो ह्यरतिर्; T1 G2 लोभो ह्यरतिर्; G3. 6 लोभह्रीरतिर् (for अह्रीररतिर्).

50 ^{a}) D7. 8 एवं (for एष). Ś1 K1. 2. 4 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 8 -प्रतिष्ठो (for -प्रविष्टो). — ^{b}) B8 (marg. as in text) द्रुमं; M7 प्रदः (for ह्रदम्).

C. 12. 6636 B. 12. 177. 51 K. 12. 176. 50 यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥ ५१
आत्मना सप्तमं कामं हत्वा शत्रुमिवोत्तमम् ।
प्राप्यावध्यं ब्रह्मपुरं राजेव स्यामहं सुखी ॥ ५२
एतां बुद्धिं समास्थाय मङ्किर्निर्वेदमागतः ।
सर्वान्कामान्परित्यज्य प्राप्य ब्रह्म महत्सुखम् ॥ ५३
दम्यनाशकृते मङ्किरमरत्वं किलागमत् ।
अच्छिनत्काममूलं स तेन प्राप महत्सुखम् ॥ ५४
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गीतं विदेहराजेन जनकेन प्रशाम्यता ॥ ५५

— c) G3. 6 शम्यामि. ❀ Ca: परिनिर्वामि, परि सर्वतो विषयेभ्यो निष्क्रम्य वामि यामि । वाधातोर्गत्यर्थत्वात् । ❀ — d) K6 Bo. 6 Da3. a4 Ds1 D8 सुखं मामेति; K7 सुखमामेव; V1 D5. 6 सुखं मासे च; B7–9 सुखमस्मि च; Ds2 सुखं मासेति; D2 सुखं मासेन; D3 सुखं मासेव; D7 सुखं मामेव; G3. 6 सुखमास्ते च (for °मासे च).

51 = 12. 168. 36; B. 12. 276. 6. Vāyu P. II. 31. 100. Quoted in Śaṁkara's Bhāṣya on Bṛ. Up. 4. 3. 33; in Yogasūtrabhāṣya on 2. 42. — a) K1. 4 यश्च. K1 D9 कामं (for काम-). Da3 लोकं (for लोके). — b) K1 यश्च. Da4 दिव्य- (for दिव्यं). — c) K7 V1 B6 D4. 6. 9 M7 -सुखस्यैतत्; D7 T1 G2. 3. 6 M1 °स्येमे (for °स्यैते). — d) B7 damaged from तः up to प्राप्याव (in 52c). K4 नार्घतः; K6 नार्हति. Da4 शोडशी. T2 कळां. K7 V1 B6 (marg. as in text) D4. 6. 9 M7 कलां नार्ह(D4 °र्हं)ति षोडशीं.

52 B7 damaged up to प्राप्याव. — a) Ś1 (by corr.) K1. 2 मानसं; K6 सहजं (for सप्तमं). — b) Ś1 K1. 2. 4 Da3. a4 D4. 9 Ca हित्वा; G1 गत्वा (for हत्वा). Da4 [उ]त्तमः. ❀ Ca: आत्मना सप्तम इति कामादिषडुपहितमात्मानं त्यक्त्वा केवलमात्मानमवस्थाप्य, आत्मनः सप्तमममात्यादिप्रकृतिषट्कोपहितं हित्वेवेत्युपपन्नार्थः पाठः ॥ Cn: आत्मना स्थूलदेहेन सह गणनायां सप्तमः कामः । तथाहि । अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयाश्चत्वारः कोशाः प्रवृत्तिमत्त्वाद्रजःप्रधानाः । आनन्दमय आवरणरूपत्वात्तमःप्रधानः पञ्चमः । ततः शुद्धसत्त्वप्राधान्यात्सबीजसमाधिरानन्दाख्यः षष्ठः । तस्यापि मूलमस्मीति प्रत्ययमात्रशरीरो महत्तत्त्वाख्यः सर्वानर्थबीजभूतश्चरमः कामः सप्तमः । ❀ — c) Ś1 K1 B8. 9 Da3 D4–6. 8 प्राप्यावं(D8 °बं)ध्यं; K7 प्राप्य वध्यं; D7 G2 प्राप्यावश्यं; D9 °वेध्यं (for °वध्यं). G1 बहुपुरं (for ब्रह्मपुरं). — d) B6 ब्रह्मैव (for राजेव). B6 (marg.). 8 Da3. a4 राज्ये (Da3. a4 °जे) वस्याम(Da3. a4 °श्य)हं सुखी. K4 सुखं (for सुखी). Ś1 K1. 2 राजेवासा(K2 °स्या)म्यहं सुखं; K6 राजवश्यामहं सुखी; K7 D4. 6. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 राजे(D7 तत्रै)व च (G1 हि) वसाम्यहं.

53 b) K6 आत्मनः (for आगतः). D7 मंकिर्निर्वेदतां गतः. — d) K6. 7 V1 B8. 9 Da3 D4. 9 G1 M1. 5–7 प्राप; Da4 D6 प्राय; T2 प्राप्त- (for प्राप्य).

54 K6 om. (hapl.) 54. — a) K2 द्रष्ये (for दम्य-). K1 D6 G1 -नाशे कृते; K2 नाशकयते (for -नाशकृते). T2 मंकीर्. — b) K4. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–9 अमृतत्वं; T G1. 3. 6 अमलत्वं; Cap अमूढत्वं; Ca अमरत्वं (as in text). K2. 4 किलासवान् (for °गमत्). — c) K2. 7 D4. 6. 9 अनिच्छन्; K4 अतिष्ठत् (for अच्छिनत्). D7 T1 G2. 3. 6 निर्वृतिं परमां (G2 °मं) प्राप्य. — d) D7 T1 G3. 6 मंकिः (for तेन). K2 Da4 Ds2 T2 प्राप्य (for प्राप). V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3 (also as in text). a4 D6. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 परां गतिं (for महत्सुखम्). — After 54, K6 B9 Dn1. n4 D8 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan:* K6 B9 Dn1. n4 D8 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K6 B9 Dn1. n4 D8 मंकिगीता. — *Adhy. no.* (figures words or both): D8 3. — *Śloka no.:* Dn1 54; Dn4 53; D8 55]. — After 54, the sequence in G2 is: 55ab; 57ab; 55cd; 56; 55ab (r); 57ab (r).

55 For the sequence in G2, cf. v. l. 54. Before 55, Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–9 ins. भीष्म उवाच. T1 G3. 6 repeat 55ab after 56. 55ab is partly damaged in B7. — b) M7 इतिहासः. D4. 6. 9 M1 श्लोकं मोक्षोपसंहितं. — For 55ab, T2 subst.:

474* अस्मिन्नर्थे पुरा गीतं शृणु राजन्महात्मना ।

— D7 om. 55c–56d. — c) T2 श्लोकं (for गीतं). G1 जनक- (for विदेह-). — d) B8 (marg.) जनकेनेह (for °केन प्र-). D4 प्रशाम्यत.

56 = 12. 17. 18; B. 12. 219. 50; (var.) B. 12. 276. 4. Cf. Jātaka 339, gāthā 125; Dhammapada 200; Uttarādhyayana S. 9. 14. For the sequence in G2, cf. v. l. 54. D7 om. 56 (cf. v. l.

अनन्तं बत मे वित्तं यस्य मे नास्ति किंचन ।
मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे दह्यति किंचन ॥ ५६
अत्रैवोदाहरन्तीमं बोध्यस्य पदसंचयम् ।
निर्वेदं प्रति विन्यस्तं प्रतिबोध युधिष्ठिर ॥ ५७
बोध्यं दान्तमृषिं राजा नहुषः पर्यपृच्छत ।
निर्वेदाच्छान्तिमापन्नं शान्तं प्रज्ञानतर्पितम् ॥ ५८
उपदेशं महाप्राज्ञ शमस्योपदिशस्व मे ।
कां बुद्धिं समनुध्याय शान्तश्चरसि निर्वृतः ॥ ५९

बोध्य उवाच ।

उपदेशेन वर्तामि नानुशास्मीह कंचन ।
लक्षणं तस्य वक्ष्येऽहं तत्स्वयं प्रविमृश्यताम् ॥ ६०
पिङ्गला कुररः सर्पः सारङ्गान्वेषणं वने ।
इषुकारः कुमारी च षडेते गुरवो मम ॥ ६१ C. 12. 6646 B. 12. 178. 7 K. 12. 176. 61

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

55). — a) Da3.a4 Dn4 इव (for बत). K1 चित्तं (for वित्तं). — c) D5 प्रदग्धायां (for प्रदीप्तायां). — d) G1 दहति; G2 दह्यत. — After 56, T1 G3.6 repeat 55ab.

57 For the sequence in G2, cf. v. l. 54. — a) D4.6.9 अत्रापि (for अत्रैव). D7 T1 G2 (both times) नहुषस्यापि राजर्षेः. — b) K1.2.4 D7 G2 (first time) बोधस्य; G1 बौद्धस्य; G2 (second time) बोद्धस्य (for बोध्यस्य). K6 इतिहासं पुरातनं. — c) Da4 विध्यस्तं; D7 T1 G1.2 संन्यस्तं (for वि°). — d) Ś1 K1.2 तं निबोध (for प्रतिबोध).

58 B1 partly damaged. — a) G1 बोध्यः. K4.6 B3 (marg.) Dn1.n4 D5 D2.3.5.7.8 T G1-3.6 शांतम् (for दान्तम्). B1 ऋषे. — b) Ds2 D3.8 नाहुषः; D6 नघुषः. G1 परिपृच्छत. — d) K4.6.7 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D5 D2.3.5.8.9 T2 G1 शास्त्र-; D4 G3.6 शांति-; D6 शांत- (for शान्तं). D6 -विज्ञान- (for प्रज्ञान-). M1.6 -कल्पितं (for -तर्पितम्).

59 a) T2 महाप्राज्ञः. — b) K7 शमश्च; V1 समस्य; G3 शमो हि (for शमस्य). K7 M1.6 [उ]पदिशस्य (K7 °श्च); D7 G2 [उ]पादिशस्व (for [उ]प°). — c) D7 T G1-3.6 M1.5-7 विद्यां (for बुद्धिं). Ś1 K1.2 समनुध्यायन्; K7 D4.6.9 समुप(K7 °पा)स्थाय; V1 समनुज्ञाय; Da4 समनुप्राप; D7 T G1-3.6 M1.5-7 स(D7 स्व)मनुप्राप्य (for °ध्याय). — d) K4 शांतिश्; T G1-3.6 M7 छन्नश् (for शान्तश्). K7 D4.9 चरति (for °सि). D7 छिन्नश्चासि निवृत्तयः.

60 b) D7 T G1-3.6 M1 नानुशास्ति (for °शास्मि). K2 D5 D6 M1.6 किंचन; D7 T G1-3.6 M5 कञ्चन (for कंचन). — c) V1 Dn4 वक्ष्येयं; Da4 चक्ष्येहं; T2 वक्ष्येहं. ❀ Cv: लक्षणं तस्य वक्ष्येऽहम् इत्यत्र ... लक्षणं ज्ञापकं वस्तु, उपदेशकर्तॄन्गुरूनिति यावत् । ❀ — d) Ś1 K1.2.4.7 प्रविमृष्यतां; K6 V1 Bo.7-9 Da3.a4 Dn1.n4 D3 परिमृष्य(B7 Dn4 D3 °श्य)तां; B6 D5 D2.5-8 M5 परिमृश्यतां (for प्रवि°).

61 a) T1 G1.2 पिंगळा. D6 कुरुरः. — b) K4.7 G1 सारंगा(K7 °गो)न्वेषणे (K7 °णं; G1 °णो); K6 B6-9 Da3.a4 शारंगान्वेषणं. K4 मम; D5 च मे (for वने). ❀ Ca: अस्य इदं तात्पर्यम् । पिङ्गलाया उपजीव्यम् । कुररादामिषत्यागे सुखम् । सर्पाद्गृहाद्यनवष्टम्भः । सारङ्गो हरिणस्तदर्थे मृत्योर्निर्वेदसुखम्, सारङ्गानामिव भूताद्रोहेन जीवनं वा । इषुकारादेकचित्तता । कुमारीशब्देन तद्भूषणशङ्खानां बहूनां नाशे एकस्य शङ्खस्य कोलाहलनाशादेकाकिन उपजीवनमिति ॥ C8: पिङ्गला नाम नैराश्येन गुरुः । कुररः आमिषत्यागेन गुरुः । अनिकेतनत्वेन सर्पः । सारं प्रति गच्छन्तीति सारङ्गा भ्रमराः । तेषां प्रतिपुष्पं मकरन्दान्वेषणे सर्वशास्त्रेभ्यः सारग्रहे गुरुः । इषुकारश्चित्तैकाग्र्ये । कुमारी स्वशङ्खरीवलयप्रकोष्ठान्बाह्ववघाते क्रियमाणे शङ्खानामितरेतरसंघर्षरवेण वरविषयिणीं वार्तां श्रोतुमनुत्साहमाना वलयमेकेकमभिनत् । सा मम एकाकितायां गुरुः । तदाह वररुचिः । आशा हि ... सुखमेधते = (var. 475*, lines 1-6). अल्पेभ्यश्च महद्भ्यश्च शास्त्रेभ्यो मतिमान्नरः । सर्वतः सारमादद्यात्पुष्पेभ्य इव षट्पदः ॥ इषुकारो ... यथा = (var. 475*, lines 9-12) ॥ Cn: काचित्कुमारी पित्रादिपरवशा गृहागतानतिथीन्प्रच्छन्नं भोजयितुमिच्छन्ती व्रीहीनवहन्तुं प्रचक्रमे । तस्याः प्रकोष्ठस्थाः शङ्खाश्चुकुशुः । सा परेषां सूचना मा भूदिति शङ्खान्भङ्क्त्वा एकैकमवशेषितवती । ❀ — After 61, K1 Bo.6-8 Da3.a4 D5 D2-5.9 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan:* K1 Bo.6-8 Da3 D2-5.9 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1 Bo.6-8 Da3 D2-5.9

१७२

C. 12. 6653
B. 12. 179. 1
K. 12. 177. 1

युधिष्ठिर उवाच ।

केन वृत्तेन वृत्तज्ञ वीतशोकश्चरेन्महीम् ।
किं च कुर्वन्नरो लोके प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
प्रह्लादस्य च संवादं मुनेराजगरस्य च ॥ २
चरन्तं ब्राह्मणं कंचित्कल्यचित्तमनामयम् ।
पप्रच्छ राजन्प्रह्लादो बुद्धिमान्प्राज्ञसंमतः ॥ ३
स्वस्थः शक्तो मृदुर्दान्तो निर्विवित्सोऽनसूयकः ।
सुवाग्बहुमतो लोके प्राज्ञश्चरसि बालवत् ॥ ४

मंकिगीता]. On the other hand, K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5–8 ins. after 61 :

भीष्म उवाच ।

475* आशा बलवती कष्टा नैराश्यं परमं सुखम् ।
आशां निराशां कृत्वा तु सुखं स्वपिति पिङ्गला ।
सामिषं कुररं दृष्ट्वा वध्यमानं निरामिषैः ।
आमिषस्य परित्यागात्कुररः सुखमेधते ।
गृहारम्भो हि दुःखाय न सुखाय कदाचन ।
सर्पः परकृतं वेश्म प्रविश्य सुखमेधते ।
सुखं जीवन्ति मुनयो भैक्ष्यवृत्तिं समाश्रिताः ।
अद्रोहेणैव भूतानां सारङ्गा इव पक्षिणः ।
इषुकारो नरः कश्चिदिषावाहितमानसः ।
समीपेनापि गच्छन्तं राजानं नावबुद्धवान् ।
बहूनां कलहो नित्यं द्वयोः संघर्षणं ध्रुवम् ।
एकाकी विचरिष्यामि कुमारीशङ्खको यथा ।

[K6. 7 V1 Dn1 D7. 8 om. the ref. Bo. 6–9 Da3. a4 D2. 3. 5. 6 बोध्य (for भीष्म). With lines 1–2, cf. 12. 168. 52; Bhāgavata 11. 8. 43; Jātaka 330, gāthā 2. — (L. 1) K4 Dn1 राजन्; D2. 3. 5. 6. 8 कष्टं (for कष्टा). **Cs** आशा हि परमं दुःखं (for the prior half). Da4 दौराज्यं (for नैराश्यं). — Lines 2–3 = (var.) Sāṁkhyapravacanabhāṣya IV. 5. — (L. 2) K4 निराशं; K6 Da4 निराशा; B6 अनाशां. **Cs** हि (for तु). — (L. 3) **Cs** बाध्यमानं (for वध्यमानं). B6 (marg. as in text) निरामिषः. — (L. 4) Da4 परित्यागान्. **Cs** तदामिषं परित्यज्य (for the prior half). — With lines 5–6, cf. Bhāgavata 11. 9. 15. — (L. 7) K6 Bo. 8. 9 Da3 मैक्ष- (for भैक्ष्य-). K7 समास्थिताः (for °श्रिताः). — (L. 8) Dn4 अद्रोहेनैव. K4 Da3 Dn4 D2 सारंग; V1 शारंगा. — (L. 9) K4 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 5. 6 आसक्त- (for आहित-). D7 इष्वारोपितमानसः; **Cs** इषौ हि गतमानसः (for the post. half). — (L. 10) **Cs** समीपमपि (for समीपेनापि). D7 नापि (for नाव-). — (L. 11) K4 कलह. B6 D7 [illegible]; **Cs** [illegible] (for [illegible]). **Cs** [illegible] (for द्वयोः). Da4 संकर्षणं; Dn1 D2. 3 [illegible]; Dn4 संघर्शनं. **Cs** तथा (for ध्रुवम्). — (L. 12) K7 D7 विहरिष्यामि (for विच°). **Cs** [illegible]]

Colophon om. in K4. 6 D2. 3. 5 : K3. 4 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub parvan :* Ś1 K1. 2. 7 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 D8 D4. 6. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 2. 7 V1 D8 D4. 6. 7. 9 T2 G1. 2. 6 M1. 5–7 मंकिगीता (K7 °तं); Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 D8 बोध्यगीता. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. n4 5; D4 D7. 8 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 4; T2 G2 18.

172

1 [a]) K7 D6. 9 वृत्तज्ञो; D4 °ज्ञा; G6 °ज्ञे (for °ज्ञ). — 1[b] is damaged in K1. [b]) Ś1 K2. 4 केन (Ś1 [before corr.] कथं) वा सुखमश्नुते. — [c]) M1 किंचित् (for किं च). D4 नरा (for नरो). K7 किं कुर्वन्नरलोकेस्मिन्. — [d]) K6 V1 Bo. 6. 9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 प्राप्नोति गतिमुत्तमां (Ds1 D8 °मं).

2 [a]) Ś1 K1. 2 Da4 Dn4 D7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 प्रह्लादस्य (for प्रह्ला°). K6 तु (for च). — [d]) V1 D2. 4. 7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 अजगरस्य (for आज°). K6 तु (for च).

3 [a]) V1 G2 M7 किंचिन् (for कंचिन्). — [b]) K1. 2. 4 Bo. 7 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 6. 8 M6 **Cn** कल्पचित्तम्; K6 D7 **Cs** कल्पवि(D7 °वृ)त्तम्; K7 D9 स्वस्थ(D9 °च्छ)चित्तम्; B6 (marg. as in text) स्थिर°; D4 कल्पं चित्तम् (for कल्यचित्तम्). Dn4 D2 अनामनं (D2 °गमं); D8 अलामयं (for अना°). ꣸ **Cn**: कल्पचित्तं दृढचित्तम् ॥ **Cv**: कल्पं समर्थं चित्तं यस्य सः । ꣸ — [c]) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 G1 राजा (for राजन्). Ś1 K1. 2 Da4 Dn4 D2. 6. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 प्रह्लादो; K6 राजेंद्र. — [d]) K6 प्रह्लादो

नैव प्रार्थयसे लाभं नालाभेष्वनुशोचसि ।
नित्यतृप्त इव ब्रह्मन्न किंचिदवमन्यसे ॥ ५
स्रोतसा ह्रियमाणासु प्रजास्वविमना इव ।
धर्मकामार्थकार्येषु कूटस्थ इव लक्ष्यसे ॥ ६
नानुतिष्ठसि धर्मार्थौ न कामे चापि वर्तसे ।
इन्द्रियार्थाननादृत्य मुक्तश्चरसि साक्षिवत् ॥ ७
का नु प्रज्ञा श्रुतं वा किं वृत्तिर्वा का नु ते मुने ।
क्षिप्रमाचक्ष्व मे ब्रह्मञ्श्रेयो यदिह मन्यसे ॥ ८
अनुयुक्तः स मेधावी लोकधर्मविधानवित् ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा प्रह्लादमनपार्थया ॥ ९
पश्यन्प्रह्लाद भूतानामुत्पत्तिमनिमित्ततः ।
ह्रासं वृद्धिं विनाशं च न प्रहृष्ये न च व्यथे ॥ १०
स्वभावादेव संदृश्य वर्तमानाः प्रवृत्तयः ।
स्वभावनिरताः सर्वाः परितप्ये न केनचित् ॥ ११

C. 12. 6663
B. 11. 179. 11
K. 12. 177. 11

(for बुद्धिमान्). Ś1 K2 प्राज्ञसंमितः; K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3–6. 8. 9 बुद्धिसंमतं; B8 (marg.) D2 बुद्धिसंमितं (D2 °तः); D7 T G1–3. 6 प्राज्ञसत्तमः (for °संमतः).

4 Before 4, MSS. ins. प्रह्लाद उवाच; some MSS. प्रह्लाद उ°. —^{a}) B6. 7 सुस्थः; B9 स्वच्छः; T2 स्वस्थ- (for स्वस्थः). K7 D4. 9 श्लक्ष्णो; Bo D5. 8 सक्तो; Dn1 Cn शुद्धो; Ds G1 M7 Cs शुक्लो; T2 -चित्तो (for शक्तो). T2 G3. 6 शांतो (for दान्तो). —^{b}) K4. 6 B5. 7. 8 (marg. as in text) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 5. 6. 8 Cn. s निर्विधित्सो; D4 T1 G1. 8 °वत्सो (for °वित्सो). Da4 [ऽ]नसूयकं; Ds1 [ऽ]नुसूयकः. ❀ Cn: निर्विधित्सो निरारम्भः। ❀ —^{c}) K2 स्ववाग्; K7 D4 9 सतां; Da3 असद् (for सुवाग्). K2 बहुशतो (for °मतो). Da3 धीरः (for लोके). K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 Cn सु(K4. 6 स्व)वाक्प्रगल्भो मेधावी; B8 (marg.) सुवागसद्बहुमतः. —^{d}) Ds1 चरति; Cs °सि (as in text). B8 Da3. a4 काकवत्; Cs बाल° (as in text).

5 ^{a}) K2 लाभे; D7 लाभान्; T2 G2 लोभं; M7 लोभान् (for लाभं). —^{b}) D5 अथ (for अनु-). Ś1 K1. 2 नालाभे (K2 °भावे) चैव शोचसि; K7 Ds1 °भेष्य- (Ds1 °भे स्व)नुशोचसि (Ds1 °ति). —^{d}) B8 कंचिद्; D6 किं च (for किंचिद्). B7 damaged from दव up to माणासु (in 6^{a}). K2. 6. 7 V1 Dn4 D3. 5 इव; Dn1 इह; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 अभि-; Cnp अव- (as in text). ❀ Cn: अवमन्यसे इति पाठे वीतदर्पोऽसीत्यर्थः। ❀

6 D6 om. (hapl.) 6^{a}–7^{b}. B7 damaged up to माणासु. —^{a}) K6. 7 D4. 9 श्रोतसा. Da4 ह्रियमाणास्तु; Ds2 T G1. 3 ह्रीयमाणासु. —^{b}) K1. 2. 4 V1 Bo. 6. 7 Dn1 n4 Ds1 D2 G1 विमना; Ca [अ]वि° (as in text). ❀ Ca: अविमना इव कूटस्थ इव ॥ Cn: अविमना इति पाठे तु अव्याकुलचित्तः ॥ Cs: विमना इव तात्पर्येण वर्तमानः। ❀ —^{d}) D4. 8. 9 लक्षसे.

7 D6 G1 om. 7^{ab} (for D6, cf. v. l. 6). —^{a}) K6 नानुशिक्षसि; K7 °शोचसि (for °तिष्ठसि). T2 धर्मार्थे; M1 °र्थो (for °र्थौ). —^{b}) K6 B6–9 Ds D2 कामे वापि; K7 D4. 9 M6 काममनु- (for कामे चापि). T2 वर्तते; M6 तिष्ठसि (for वर्तसे). —^{c}) D4 अनावृत्य (for °दृत्य). —^{d}) K2 सक्तश्च; B8 (marg.). 9 युक्तश्च; G2 उत्तमश्च (for मुक्तश्च).

8 ^{a}) D7 श्रितं (for श्रुतं). K4. 7 वाक्यं; D2 T G1 M1. 6. 7 किं वा (by transp.); D7 G2. 3. 6 वापि. —^{b}) K2 का न; G1 किं नु (for का नु). —^{d}) M7 (*sup. lin.* as in text) ज्ञेयो (for श्रेयो). M1 यदि हि (for यदिह). B7 damaged from ह up to धर्मवि (in 9^{b}).

9 Before 9, Ś1 K1. 2. 4 V1 (marg.) Dn1. n4 D7 T G1–3 M6 ins. भीष्म उवाच. B7 damaged up to धर्मवि. —^{b}) Da4 लोककर्म-; T1 लोके धर्म- (for लोकधर्म-). ❀ Cn: लोकस्य धर्मो जन्मजरादिस्तस्य विधानं कारणं तदभिज्ञः। ❀ —^{d}) Ś1 K1. 2. 4 Da4 Dn4 D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 प्रह्लादम्. K2 अनु**या; D7 T1 G3. 6 M1 अनघार्थया (for अनपा°). D8 प्रह्लादयमपार्थिवं.

10 Before 10, Da3. a4 ins. मुनिरुवाच; D7 T G2. 3. 6 M1. 5–7 ब्राह्मण उ°. —^{a}) Ś1 (*sup. lin.* as in text) K1. 2. 4. 6 Da3 Ds D2. 7. 8 पश्य (for पश्यन्). Some MSS. प्रह्लाद. —^{b}) ❀ Ca: अनिमित्ततः पुरुषकारासाधनेन ॥ Cn: करणहीनादेकादद्वितीयात्। ❀ —^{c}) D4 G1 वृद्धि-; D7 वृद्धं (for वृद्धिं). K2 M1 च नाशं (for विनाशं). —^{d}) D4 प्रव्यथे (for च व्यथे).

11 ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 संपश्य; K7 V1 स दृश्य; B7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 Cn. s संदृश्या (for °श्य). —^{b}) Ds1 वर्तमान- (for °मानाः).

C. 12. 6664 B. 12. 179. 12 K. 12. 177. 12 पश्यन्प्रह्राद संयोगान्विप्रयोगपरायणान् ।
संचयांश्च विनाशान्तान्न क्वचिद्विदधे मनः ॥ १२
अन्तवन्ति च भूतानि गुणयुक्तानि पश्यतः ।
उत्पत्तिनिधनज्ञस्य किं कार्यमवशिष्यते ॥ १३
जलजानामपि ह्यन्तं पर्यायेणोपलक्षये ।
महतामपि कायानां सूक्ष्माणां च महोदधौ ॥ १४
जङ्गमस्थावराणां च भूतानामसुराधिप ।
पार्थिवानामपि व्यक्तं मृत्युं पश्यामि सर्वशः ॥ १५
अन्तरिक्षचराणां च दानवोत्तम पक्षिणाम् ।
उत्तिष्ठति यथाकालं मृत्युर्बलवतामपि ॥ १६
दिवि संचरमाणानि ह्रस्वानि च महान्ति च ।
ज्योतींषि च यथाकालं पतमानानि लक्षये ॥ १७
इति भूतानि संपश्यन्ननुषक्तानि मृत्युना ।
सर्वसामान्यतो विद्वान्कृतकृत्यः सुखं स्वपे ॥ १८
सुमहान्तमपि ग्रासं ग्रसे लब्धं यदृच्छया ।
शये पुनरभुञ्जानो दिवसानि बहून्यपि ॥ १९
आस्रवत्यपि मामन्नं पुनर्बहुगुणं बहु ।
पुनरल्पगुणं स्तोकं पुनर्नैवोपपद्यते ॥ २०

G1 प्रवर्तयः. — c) Ś1 K1 स्वभावनिरतः सर्वैः. — d) B7 is damaged from तप्ये up to योग (in 12b). K2 परिताप्ये; K6 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Ds1 D2. 3. 5 °तुष्टा; Dn1 Cn °तुष्येन्; Dn4 °तुष्ये; Ds2 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 प्रतिपाद्या; D6 परितुष्ट्या; D8 °तुष्य (for °तप्ये). D9 केनवित्.

12 With 12, cf. 11. 2. 3: 12. 27. 29; B. 12. 330. 20: B. 14. 14. 19; Rām. 2. 105. 16; 7. 52. 11; Gobhilasmṛti 3. 43; Kathāsaritsāgara 51. 26c–27b; Divyāvadāna (Cowell, p. 27). B7 is damaged up to योग. — a) K2. 4. 6 Dn1. n4 D2. 8 पश्य (for पश्यन्). Ś1 K1. 2. 4 Da3. a4 Dn4 Ds2 D5. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 प्रह्लाद. — c) K7 संचयं. Ś1 K1. 2. 4 विनाशांश्च (for °शान्तान्). — d) K6 सतः (for मनः).

13 a) D4 अंत्तिवति. G1 हि (for च). ❀ Cn: अन्तवत्त्वं साध्यं गुणयुक्तत्वं हेतुः । ❀ — b) Ds1 पश्यत.

14 Da3. a4 om. 14ab. — b) K7 पर्यायेन. K1 [उ]पलक्षते. — c) K7 D4. 9 T G1. 2 M1. 5–7 अति- (for अपि). Ś1 K1. 2 कार्याणां (K2 °नां) (for कायानां). — d) B7 is damaged from णां च up to सुराधिप (in 15b).

15 B7 is damaged up to सुराधिप. — a) K7 D4. 6. 9 तु (for च). — b) D7 T G1–3. 6 भूतानामसुरोत्तम.

16 a) K7 B6. 9 Ds1 D8 अंतरीक्ष-; Da3. a4 °रिक्षे (for °रिक्ष-). — c) K6 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 G6 उत्तिष्ठते (for °ति). K6 यथाकामं (for °कालं). — d) G1 मृत्युं. D4 बलवतान्.

17 a) V1 B1 Da1 Ds1 G1. 2 दिव-; B8 (marg. as in text). 9 Da3 दिवं; D7 दिवा (for दिवि). K7 -मानानि (for -माणानि). K1 दिवि सेश्वरमाणानि. — b) Ś1 ह्रस्वाणि; Da3. a4 ह्रयानि. — c) Da4 ज्योतिषि. K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2–5. 8. 9 M1. 5–7 [अ]पि (for च). D6 यथाकाले. — d) G2 मतमानानि (for पत°).

18 b) B7 damaged from पक्तानि up to विद्वान् (in 18c). K1 अनुषुक्तानि; Da4 न तु पंक्तानि; Ds1 अनुसक्तानि. — c) Ds D7 T G1–3. 6 M6 सर्वं; C8 सर्व- (as in text). K4. 6. 7 V1 Bo. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2–6. 8. 9 Cn -सामान्यगो; C8 °तो (as in text). Ds1 विद्वन्. ❀ Cn: सर्वस्य सत्सदिति सद्भेदेन प्रतीयमानस्य उपादानं सत्तासामान्यं....तच्च शुद्धं ब्रह्म । तद्गतः सर्वसामान्यगः । सर्वं सामान्यतो विद्वानित्यपपाठः । ❀ — d) Ś1 K1. 2. 4 शये; K7 D4. 9 शयेत्; G3. 6 वसे; M1 स्वपेत् (for स्वपे).

19 a) K6 प्रासं; B6 ग्रासं (for ग्रासं). — b) Ś1 K2 ग्रामे; K1 (before corr.) ग्राम-; K6. 7 G8 M6 ग्रसेत्; D8 मम (for ग्रसे). — c) T2 शये कदाचिद्भुंजानो. — d) B6. 8 (marg.) दिवसान्सु- (for °सानि).

20 a) K4 G1 अस्रवति; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 D8 D2. 3. 5. 6. 8 आश्रय(D6. 8 °यं)ति; K7 D4. 9 आश्रवति; Dn1. n4 Cn आशयंति; D7 T1 G2. 3. 6 आ(D7 T1 अ)सीदति; M1. 6 आसय(M6 °व)ति (for आस्रवति). K7 D4. 6. 9 [ए]व (for [अ]पि). ❀ Ca: आस(? श्र)यति उपतिष्ठते ॥ Cn: आशयन्ति भोजयन्ति । ❀ — b) D6 बहुं. — c) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 पुनरल्पं (Ds2 °न्यत्) पुनस्तोकं. — d)

कणान्कदाचित्खादामि पिण्याकमपि च ग्रसे ।
भक्षये शालिमांसानि भक्षांश्चोच्चावचान्पुनः ॥ २१
शये कदाचित्पर्यङ्के भूमावपि पुनः शये ।
प्रासादेऽपि च मे शय्या कदाचिदुपपद्यते ॥ २२
धारयामि च चीराणि शाणीं क्षौमाजिनानि च ।
महार्हाणि च वासांसि धारयाम्यहमेकदा ॥ २३
न संनिपतितं धर्म्यमुपभोगं यदृच्छया ।
प्रत्याचक्षे न चाप्येनमनुरुध्ये सुदुर्लभम् ॥ २४
अचलमनिधनं शिवं विशोकं
शुचिमतुलं विदुषां मते निविष्टम् ।
अनभिमतमसेवितं च मूढै-
र्व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ २५
अचलितमतिरच्युतः स्वधर्मा-
त्परिमितसंसरणः परावरज्ञः ।
विगतभयकषायलोभमोहो
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ २६
अनियतफलभक्ष्यभोज्यपेयं
विधिपरिणामविभक्तदेशकालम् । C. 12 6679 B. 12. 179. 27 K. 12. 177. 27

Ś1 K1.2.4 [उ]पलभ्यते (for °पद्यते). D4 corrupt.

21 Da4 repeats 21^{ab} after 22. — a) Bom. ed. कणं (for कणान्). K7 स्वदामि; D6 विंदामि; G1 खाद्याशु (for खादामि). — b) K6 पण्याकम् (for पि°) K4 चाम्रसे; D7 T G1–3.6 वा ग्रसे (for च ग्रसे). ❀ Ca: पिण्याकं तिलकल्कम् ॥ Cn: पिण्याकं तिलखलिम् । ❀ — B7 is damaged in 21^{cd}. — c) D7 T1 G2.6 मूल- (for शालि-). — d) K6 भैक्षांश्च; Da4 Dn1 Ds1 D4.9 T G2.3.6 भक्ष्यांश्च; D8 लक्षांश्च (for भक्षांश्च). Dn1 -वचान्युत (for °न्पुनः). Ś1 K1.2 भक्ष्याण्युच्चावचान्यपि; K4 corrupt.

22 b) K7 शयेत्. — c) K2.4 प्रसादे (for प्रा°). K4.6 Bo.6.9 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 चापि (by transp.); V1 D7 T G1–3.6 वापि. Ś1 K2 शय्या मे (by transp.); K1 शय्यायां. — d) D4 उपपद्यत. — After 22, Da4 repeats 21^{ab}.

23 b) K4 Bo Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.6.7 T G1–3.6 Cv शाण-; K6.7 V1 B6.8.9 D3.5.8 M6 शाणी-; B7 शणी-; D4.9 शाणीः; M1.5.7 शण- (for शाणीं). Da3.a4 -क्षौमाविकानि (for क्षौमाजिनानि). Ds2 [अ]पि (for च). ❀ Cn: क्षौमाणि क्षुमा अतसी तत्सूत्रमयानि ॥ Cv: शाणपदेन गोणिग्राम्यगुल्मत्वमुच्यते । ❀ — c) K7 V1 B6 D4.6.7.9 T G1–3.6 M1.5–7 [अ]पि (for च). Ś1 K1.2 वस्त्राणि (for वासांसि). — d) G2 वारयामि (for धार°).

24 a) D7 T1 G3.6 न वा (for न सं-). M1 -निपातितं. V1 Ds G1 धर्मम् (for धर्म्यम्). ❀ Ca: धर्म्यम्, दीक्षितादिना श्रद्धया दत्तमन्नादि । ❀ — b) K7 उपभोग्यं. — c) Ds1 D4 M7 वाप्येनम् (for चा°). — d) K1 Ds2 अनुरुंधे; K7 D9 °रुंध्ये; Dn1 °रुध्य; T1 नानुरुध्ये; G2 अनुरुद्धे; M7 °राध्ये (for °रुध्ये). G3.6 न (for सु-).

25 a) D6 अमलम्; G1 अजज्ज्वम् (for अचलम्). K2 नवं; B7–9 Cp सुखं; D7 T G1–3.6 M1.5–7 तथा (for शिवं). — b) K7 D4.6.9 शुचि विमलं (K7 °ले) (for शुचिमतुलं). K1 lacuna; K7 D6.9 च सतां; B7–9 Da4 M1.5–7 सुकृतां; D4 वसतां (for विदुषां). M5 मतं (for मते). K6 B7 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 प्रविष्टं (for नि°). — c) D7 अनभिहितम् (for °मतम्). K6.7 B7 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 G3.6 विमूढैर्; V1 Bo.6.8.9 Da3.a4 प्र° (for च मूढैर्). — d) Da4 व्रजम् (for व्रतम्). K2 आजगरे. ❀ Cp: आजगरम्, अजगरे प्रतीतम् । तदुक्तम् — ग्रासं तु सृष्टं विरसं महान्तं स्तोकमेव वा । यदृच्छयैवापतितं ग्रसेदजगरोऽक्रियः ॥ शयीताहारभूरिणि [? °भूमीपु] निराहारोऽनुपक्रमः । यदितोऽत्पद्यते ग्रासो महाहिरिव दृष्टभुक् ॥ ❀ — After 25, G2 reads 32 for the first time, repeating it in its proper place

26 K4.6 om. (hapl.) 26. D7 om. (hapl.) 26–28. Dn4 transp. 26 and 27. — a) T G1.3.6 अचल (G1 अचलित) मतिरविच्यु (G1 °रच्यु) तः स्वधर्मात्. — b) K1 B9 T1 परमित- (for परि°). Ś1 K1.2 -संचरणः; Ds1 T G1–3.6 M7 (*sup. lin.*) Cs -संवरणः (for -संसरणः). B6 (marg.).8.9 परापरज्ञः (for °वरज्ञः). ❀ Cp: परिमितसंसरणः, अल्पगतिः, परिशीलितसंसारो वा ॥ Cs: परिमितसंवरणः, यदृच्छया ग्रासस्य सम्यग्वरणं भक्षणं यस्य । ❀ — c) T विहत- (for विगत-). Da3.a4 -भ्रय- (for -भय-). K1 -कशाय-; K2 -कथाय- (for -कषाय-). Ś1 K2 V1 -मोहलोभो (for -लोभमोहो).

27 D7 om. 27 (cf. v. l. 26). D4 G1 om. (hapl.) 27. Dn4 transp. 26 and 27. D8 transp. 27 and

C. 12. 6679
B. 12. 179. 27
K. 12. 177. 27

हृदयसुखमसेवितं कदर्यै-
व्रर्तमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ २७
इदमिदमिति तृष्णयाभिभूतं
जनमनवाप्तधनं विषीदमानम् ।
निपुणमनुनिशाम्य तत्त्वबुद्ध्या
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ २८
बहुविधमनुदृश्य चार्थहेतोः
कृपणमिहार्यमनार्यमाश्रयन्तम् ।
उपशमरुचिरात्मवान्प्रशान्तो
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ २९
सुखमसुखमनर्थमर्थलाभं
रतिमरतिं मरणं च जीवितं च ।
विधिनियतमवेक्ष्य तत्त्वतोऽहं
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ ३०
अपगतभयरागमोहदर्पो
धृतिमतिबुद्धिसमन्वितः प्रशान्तः ।
उपगतफलभोगिनो निशाम्य
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ ३१
अनियतशयनासनः प्रकृत्या
दमनियमव्रतसत्यशौचयुक्तः ।
अपगतफलसंचयः प्रहृष्टो
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ ३२

---

28. —[a]) Bo -मूलभोज्य-; B8 Da4 -भोज्यभक्ष्य- (Da4 °क्ष-); Dn1. n4 -भक्षभोज्य-; D8 -लक्ष्यभोज्य- (for -भक्ष्यभोज्य-). —[b]) Dn4 विधिपरिणामी; G3. 6 अविपरिणाम- (for विधि°). B6 (marg.). 8 (marg. as in text). 9 Cp -विविक्त-; D8 -विलक्ष-; T1 G3. 6 -विमुक्त- (for -विभक्त-). V1 -कालदेशं (for -देशकालम्). ❀ Cp: विधेर्दैवस्य परिणामेन परिपाकेन विविक्तौ देशकालौ यत्र, न तु पुरुषप्रयत्नेन। ❀ —[c]) K2 -सुखसेवितं (for -सुखमसेवितं). ❀ Cp: कदर्यैर्विषयलुब्धैः। ❀ — After 27, M7 ins. 476*, while G2 reads 31 for the first time, repeating it in its proper place.

28 D7 T1 (hapl.) om. 28 (for D7, cf. v. l. 26). D8 transp. 27 and 28. Ś1 reads 28 on marg. —[a]) T2 अति-; G2 lacuna (for इति). K1 Da4 तृष्णयाविभूतं (Da4 °ति); K7 °या*भूतं; D6 (by corr.) °यानभिज्ञं; G2 तीक्ष्णयाभिभूतं (for तृष्णया°). —[b]) K6 सुजनमवाप्तधनं; K7 जनमनवाप्तरूपं; D8 °वाल्पधनं; G1 °वाप्तधरं (for °वाप्तधनं). K6 Dn4 विसीदमानं. —[c]) K2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 G3. 6 Cn. s -निशम्य (for -निशाम्य).

29 [a]) T2 बहुभयम् (for °विधम्). K2 अनुदिश्य (for °दृश्य). D4 वा (for च). —[b]) Ś1 K1. 2 T1 महार्यम्; M1 अनार्यम् (for इहा°). Da4 आश्रयतं; D2 °यंते; G2 °यंतः; G3. 6 °यामि (for °यन्तम्). —[c]) D6 -रुचिरार्थवत्; G1 -रुचिरमनात्मवान् (for -रुचिरात्मवान्). K6 उपशमरुचिरामवाप्य शांतो. — After 29, T1 reads 32[ab] for the first time, repeating it in its proper place.

30 D5 M1 om. (hapl.) 30; V1 reads 30 on marg. —[a]) K4. 6. 7 V1 Bo. 6. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 अलाभम् (for अनर्थम्). K1 अर्थलाभो. —[b]) D8 अरतिस्मरणं; G1 °तिममरं (for °तिं मरणं). K4. 7 Bo om. the first च. —[c]) Ds1 -नियमम् (for °तम्). D7 T G1–3. 6 M6. 7 तत्त्वबुद्ध्या (for तत्त्वतोऽहं). M5 विनियतमनवेक्ष्य तत्त्वबुद्ध्या.

31 K6 om. (hapl.) 31–32. G2 reads 31 for the first time after 27. —[a]) G2 (second time) अपगीत- (for °गत-). T2 -राग- (for -भय-). D4 -मोहदर्पो; G3. 6 -मोहदुष्टो (for °दर्पो). —[b]) K1 -शमान्वितः; G2 (both times) -समन्वितं. G2 (first time) प्रशांतं. —[c]) Da4 अपगत-; Ds1 उपरत- (for °गत-). D7 T G1. 2 (second time). 3. 6 M1. 6. 7 -सुख- (for -फल-). K7 D4. 9 -भोजिनो (for -भोगिनो). K1 निशास्य; K2 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 G2 (both times) Cn निशम्य (for निशाम्य). ❀ Cn: उपगतं समीपगतं फलं प्रियं येषां तान्। भोगिनः सर्पान् अजगरान् निशम्य दृष्ट्वा। फलभोगिन इति शाकपार्थिवादिवन्मध्यमपदलोपः ॥ Cs: उपगतफलभोगिनः सुखदुःखफलभोक्तॄन्, अस्वतन्त्रान्सर्वानित्यर्थः। ❀

32 K6 om. 32 (cf. v. l. 31). G2 reads 32, for the first time after 25. T1 reads 32[ab] for the first time after 29. —[a]) B8 (marg.) Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 M1 -शयनाशनः. —[b]) Ś1 K1. 2 D4. 6. 9 G1. 2 (first time) यम- (for दम-). Bo -सत्य-; Da4 -नत-

अभिगतमसुखार्थमीहनार्थै-
रुपगतबुद्धिरवेक्ष्य चात्मसंस्थः ।
तृषितमनियतं मनो नियन्तुं
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ ३३
न हृदयमनुरुध्यते मनो वा
प्रियसुखदुर्लभतामनित्यतां च ।
तदुभयमुपलक्षयन्निवाहं
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ ३४

बहु कथितमिदं हि बुद्धिमद्भिः
कविभिरभिप्रथयद्भिरात्मकीर्तिम् ।
इदमिदमिति तत्र तत्र तत्त-
त्स्वपरमतैर्गहनं प्रतर्कयद्भिः ॥ ३५
तदहमनुनिशाम्य विप्रयातं
पृथगभिपन्नमिहाबुधैर्मनुष्यैः ।
अनवसितमनन्तदोषपारं
नृषु विहरामि विनीतरोषतृष्णः ॥ ३६ C. 12. 6698 B. 12. 179. 36 K. 12. 177. 36

(for -व्रत-). V1 B8 (marg. as in text). 9 -सत्त्वशौच- ; Bo -व्रतशौच- ; Da3. a4 -सिद्धशौच- ; D7. 9 T1 (both times). 2 G1. 2 (second time). 3. 6 M1. 5–7 -शौचसत्य- ; G2 (first time) -शौचसिद्धि- (for -सत्यशौच-). — c) D7 T1 G3. 6 -धन- ; G2 (second time) -भय- (for -फल-). G3 प्रकृष्टो (for प्रहृष्टो).

33 D4. 7 om. (hapl.) 33 ; Ś1 reads 33 on marg. — a) K6 Bo. 8 (marg.) Ds D2. 3. 5. 8 अन-भि(Ds1 °निधि)गतसुखार्थम् ; V1 B6. 7. 8 (orig.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D6 अप(B6 °नु)गतमसुखार्थम् (for अभिगत°). K7 ईहितार्थैर् ; B8 (marg.) ईहमानार्थैर् ; Ds2 Cs ईहमानैर् (for °नार्थैर्). ❀ Cnp : अभिहतमसुखैरिहार्थनाशैर् (described as आद्यः पाठः) ॥ Cv : ईहनार्थैरिच्छानुकूलप्रयत्नैः असुखार्थं दुःखमभिगतं पुरुषमवेक्ष्य । ❀ — b) K6 B8 Ds D3. 5. 8 उपशम- (for °गत-). B6 (marg. as in text) Ds2 T2 G1 M1. 5. 6 Cv -बुद्धिम् (for -बुद्धिर्). Da3 om. from क्ष्य up to सुखदु (in 34b). K1 G2 आत्मसंस्थाः ; K6 V1 Bo. 6–9 Da4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 6. 8 T1 G6 M1. 7 °संस्थं ; G1 °निष्ठः (for °संस्थः). ❀ Cn : आत्मसंस्थम्, आत्मनि संस्था समाप्तिर्यस्य तत् । ❀ — c) G1 मृष * म् ; G3. 6 तृषयद् ; M6 मुषितम् (for तृ°). K1 नियंतं ; G2 निहंतुं.

34 Da3 om. up to सुखदु (cf. v. l. 33). — a) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 Cv मे (for वा). K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da4 Dn1 Ds D2. 3. 5. 6 Cn न हृदयमनु(K6 Bo Ds D2. 3. 5. 8 °मत्र)रुध्य वाङ्म(V1 चात्म)नो वा ; Dn4 हृदयमननुरुध्य वाङ्मनो वा. ❀ Cn : हृदयं तात्स्थ्याद्बुद्धिर्मनश्च । ताभ्यां तद्धर्माः कर्तृत्वभोक्तृत्वकामसंकल्पादयो लक्ष्यन्ते । ताननुरुध्य, उपेक्ष्य ॥ Cv : मे मनः हृदयं हृदयमात्परमात्मानमनु न रुध्यते, न विषयभोगादिना प्रतिरुध्यते । ❀ — b) T2 प्रियमसुखं लभताम् ; G1 प्रियसुखदुर्वहताम्. D4. 7 T G1–3 M1. 5–7 वा (for च). — c) Ś1 K2 इहार्थं ; K1 निरीहं ; Da4 इवाहः (for इवाहं). K6 तदुभयमुपलक्षयंति वाहं. — D7 T G1–3. 6 ins. after 34 : M7 after 27 :

476* असुलभमुपलभ्य चार्थलाभं
धृतिमतिबुद्धिपराक्रमैरुपेतम् ।
बुधमनुजनिषेवितं समर्थै-
र्व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ।

[(L. 3) G6 -निसेवितं (for -निषे°).]

35 a) G1 प्र- (for हि). — b) K4 Da3 D5. 7 T1 G2. 3. 6 M5 अपि ; V1 इह ; Da4 D6 T2 G1 M1. 6 7 अति- ; Dn4 lacuna (for अभि-). Ds -प्रयतद्भिर् ; D4 अमित्रयद्भिर् ; G1 -प्रियवद्भिर् (for -प्रथयद्भिर्). K1 आत्मकीर्तितं ; Da4 D4. 9 °कीर्तिं ; Dn4 °वद्भिः (for °कीर्तिम्). — c) D7 इतरत्र (for इति तत्र). Da3 Dn4 D4 हंत ; Da4 lacuna (for तत्तत्). — d) Ś1 K1. 2. 4 स्व(K1 सु)परमतग्रहणं ; D4 स्वपरमते गहनं (for स्वपरमतैर्ग°). D4 (also as in text) प्रतर्कयामि ; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 वितर्कय(G1 °व)द्भिः (for प्रत°).

36 a) Da4 तमहम् ; Dn1 Ds1 D6 तदिदम् ; G1 तदिहम् (for तद°). Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 G2 -निशम्य (for -निशाम्य). K6 B7. 8 (orig.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D6 Cn विप्रपातं ; K7 °गीतं ; Cv °यातः (for °यातं). ❀ Cn : त्रिप्रपातं विशिष्टः प्रपातो भृगुस्तद्वन्नाशकरम् ॥ Cp : विप्रयातं मिथो विरुद्धतां यातम् । ❀ — b) G1 अरिपन्नम् (for अभि°). K1 इहावधैर् ; G2 °गतैर् (for °बुधैर्). B8 (marg.) विदुषां (for मनुष्यैः). — c) D7 अनवहितम् (for °सितम्). B8 (marg.) -दोषपाशं (for °पारं). — d) K6 V1 Bo. 6–9 Da4 Ds D5. 8 विचरामि (for विह°). K4. 6 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 T2 G1 -दोषतृष्णः ; B9 -दोषहृष्टः ; D7 T1 G2. 3. 6 M1. 5–7 -तृष्णा-

C. 12. 6699
B. 12. 179. 37
K. 12. 177. 37

भीष्म उवाच ।
अजगरचरितं व्रतं महात्मा
य इह नरोऽनुचरेद्विनीतरागः ।
अपगतभयमन्युलोभमोहः
स खलु सुखी विहरेदिमं विहारम् ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

१७३

युधिष्ठिर उवाच ।
बान्धवाः कर्म वित्तं वा प्रज्ञा वेह पितामह ।
नरस्य का प्रतिष्ठा स्यादेतत्पृष्टो वदस्व मे ॥ १
भीष्म उवाच ।
प्रज्ञा प्रतिष्ठा भूतानां प्रज्ञा लाभः परो मतः ।
प्रज्ञा नैःश्रेयसी लोके प्रज्ञा स्वर्गो मतः सताम् ॥ २
प्रज्ञया प्रापितार्थो हि बलिरैश्वर्यसंक्षये ।
प्रह्लादो नमुचिर्मङ्किस्तस्याः किं विद्यते परम् ॥ ३
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
इन्द्रकाश्यपसंवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ४
वैश्यः कश्चिदृषिं तात काश्यपं संशितव्रतम् ।
रथेन पातयामास श्रीमान्दृप्तस्तपस्विनम् ॥ ५

द्वेषः; D8 -दोषतृप्तः (for -रोषतृष्णः).

37 Ś1 K1, 2, 4 om. the ref. — a) B8, 9 Da4 Ds1 -चरित- (for -चरितं). M1 महांतं (for महात्मा). — b) K2 lacuna; D7 विचरेद् (for ऽनु°). K1 विवीतरागः (sic); M6 विनीतरागदोषः (for विनीतरागः). — c) K2 -मन्युमोहलोभः; K4, 6 Bo. 7 Da3 Dn1, n4 Ds1 D2, 3, 5, 8 -लोभमोहमन्युः; Ds2 -मोहलोभमन्युः; G1 -मोह ** लोभः (for -मन्युलोभमोहः). — d) D7 T1 G2 परम- (for स खलु). D6, 7 T G1–3, 6 M1, 5–7 सुखं (for सुखी). K4, 6, 7 V1 Bo. 6–9 Da3, a4 Ds D2, 3, 5, 8 विचरेद् (for विह°). Ś1 K1, 2, 4 इदं (for इमं). M1 विहारः. ❀ Cn: विहारम्, अजगरव्रतरूपां क्रीडाम् । ❀

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1, 2, 4, 6, 7 V1 Bo. 6–9 Da3, a4 Dn1, n4 Ds D2–9 T G1–3, 6 M1, 5, 7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1, 2, 4 Da3 Ds2 D5, 7 G2, 6 M1, 5, 7 प्रह्लादाजगरसंवादः; K6, 7 V1 Bo. 6, 8, 9 Da4 Dn1 Ds1 D2–4, 6, 8, 9 प्रह्लादा°; B7 damaged. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1, n4 6; Ds D7, 8 T1 G1, 3, 6 M1, 5–7 5; T2 G2 19. — *Śloka no.:* Dn1, n4 Ds 37.

173

1 a) V1 कर्म वृत्तं; Dn4 धर्मवित्तं; D8 सर्वं (for कर्म वित्तं). — b) K8 B9 D7 T1 G2 चेह; Da4 वेद (for वेह). T2 प्रज्ञाने वा पितामह. — d) K7 D4, 8, 9 ब्रवीहि (for वदस्व).

2 a) Da4 प्राज्ञा. — After 2ab, K7 reads 3ab. K2, 4 om. 2cd. Ś1 reads 2c–3a on marg. c) K6, 7 V1 Bo. 6, 7, 8 (marg. as in text), 9 Dn1, n4 Ds D2–6, 8, 9 M1, 6, 7 निःश्रेयसी; T2 नैःश्रेयसं (for नैःश्रेयसी). — d) D4, 6, 9 transp. मतः and सताम्. B9 Da3, a4 मता (for मतः). D7 T G1–3, 6 M1, 5–7 प्रज्ञा स्वर्गो (D7 T2 G1, 3, 6 °र्ग्यं) मनुत्तमं.

3 B7 damaged. Ś1 reads 3a on marg. K7 reads 3ab after 2ab. — a) G1 प्रापितार्थैर्; M1 प्रापितोर्थो (for °तार्थो). Ś1 K1 प्रज्ञया प्रापितः सिद्धिं; K2, 4 प्रज्ञया प्राप्यते सर्वं; K7 D4, 8, 9 प्रज्ञयाप्यायि(D- °या प्रार्थि)तार्थो(D4 °र्था)भूद्. ❀ Cs: प्रापितार्थः । अहिर्बलिरिति पाठे वृत्रासुरोऽहिः । ❀ — b) Ś1 K1 महद्; K2, 4 अपि (for बलिर्). K2, 4 ह्यैश्वर्य-; G1 अर्थस्य (for ऐश्वर्य-). D8 -संक्षयैः. G2 बलिनैश्वर्यसंक्षये. — c) Ś1 K1, 2, 4, 6 Da4 Ds2 D5, 7 T G1–3, 6 M1, 5–7 प्रह्रादो (for प्रह्लादो). Ś1 K1, 2 कंकिस्; Da3, a4 मांकिस्; Dn4 मांकि; D4 मंकि; T1 G1 मंकी (for मङ्किस्). — d) K2 तस्य; K6 अस्याः (for तस्याः).

4 c) Ś1 K1, 2, 4, 7 V1 D5, 9 -कश्यप- (for -का°).

5 a) Da3, a4 वैण्यः; D9 वैश्यः (for वैश्यः). K6 Bo. 6, 8 Dn1, n4 Ds D2, 3, 5, 8 ऋषिसुतं (for ऋषिं

आर्तः स पतितः क्रुद्धस्त्यक्त्वात्मानमथाब्रवीत् ।
मरिष्याम्यधनस्येह जीवितार्थो न विद्यते ॥ ६
तथा मुमूर्षुमासीनमकूजन्तमचेतसम् ।
इन्द्रः सृगालरूपेण बभाषे क्रुद्धमानसम् ॥ ७
मनुष्ययोनिमिच्छन्ति सर्वभूतानि सर्वशः ।
मनुष्यत्वे च विप्रत्वं सर्व एवाभिनन्दति ॥ ८
मनुष्यो ब्राह्मणश्चासि श्रोत्रियश्चासि काश्यप ।
सुदुर्लभमवाप्यैतददोषान्मर्तुमिच्छसि ॥ ९
सर्वे लाभाः साभिमाना इति सत्या बत श्रुतिः ।
संतोषणीयरूपोऽसि लोभाद्यदभिमन्यसे ॥ १०
अहो सिद्धार्थता तेषां येषां सन्तीह पाणयः ।
पाणिमद्भ्यः स्पृहास्माकं यथा तव धनस्य वै ॥ ११
न पाणिलाभादधिको लाभः कश्चन विद्यते ।
अपाणित्वाद्वयं ब्रह्मन्कण्टकान्नोद्धरामहे ॥ १२ C.12.7002 B 12.180.13 K.12.178.13

तात). —^{b}) Ś1 K1.2.7 D4 कश्यपं (for काश्यपं). Ś1 K1 संश्रितव्रतं; K6.7 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.5.6.8.9 शं(Dn4 सं)सित° (for संशित°). —^{d}) K7 D4.6.9 transp. श्रीमान् and ह्यसह्. B8 (marg.; orig as in text) Da3.a4 Ca श्रिया (for श्रीमान्). Ś1 K1 तरस्विना; K2.4 तरस्विनः; B6 तपोवने (for तपस्विनम्).

6 B7 partly damaged. —^{a}) K7 क्रुद्धं; D4 क्रुद्धा (for क्रुद्धस्). —^{b}) ❀ Cn: आत्मानं धैर्यं त्यक्त्वा । ❀ —^{c}) K1 धनस्येह (for [अ]धन°). —^{d}) K7 D4.9 जीवितेर्थो (D4 °र्थे); T1 G2.3.6 जीव(G2 °वि)तोर्थो (for जीवितार्थो).

7 ^{a}) K5 तं वा; T1 अथ (for तथा). —^{b}) K1.2 Ca आकूजंतम्; Da3 Cnp. Csp प्रोत्कूजंतम्. —^{c}) K6.7 V1 B6-9 Da3.a4 D4.9 शृगाल- (for सृगाल-). —^{d}) K6 V1 B0.6.7.8 (marg.; orig. as in text).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5 क्षुब्धमानसं; K7 D4.9 क्रुद्ध-मानसः; D6 क्रुद्धमात्मनि; D7 T G1-3.6 M1.5-7 द्विजसत्तमं (for क्रुद्धमानसम्).

8 Before 8, D7 T G1-3.6 M6 इन्द्र उवाच. —^{b}) Ś1 K1.2.7 V1 D4.6.9 सर्वदा (for °शः). —^{c}) Ś1 K1.2 [ऽ]पि (for च).

9 ^{a}) Ś1 K1.2.4 चापि (for चासि). —^{b}) K1.2 Da4 चापि (for चासि). Ś1 K1.2.4.7 V1 D4.6.9 कश्यप (for का°). —9^{cd} is damaged in B7. —^{d}) K4.6 V1 B0.6.7.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 M7 नदोपान्; T2 M5 अतोषान् (for अदोषान्). B0.8 (marg.) Da4 त्यक्तुम्; Da3 वक्तुम्; Ds1 स्मर्तुम् (for मर्तुम्). V1 B6-9 Dn1.n4 Ds D2.3.8 अर्हसि; M6 इच्छति (for इच्छसि). D7 T1 G2.3.6 अहो मर्तुं त्वमिच्छसि.

10 ^{a}) B7 Cp लोकाः; D6 G2 लोभाः (for लाभाः). G3.6 हीयमाना (for साभि°). —^{b}) K4 V1 Dn1 सत्यव्रती; B0 सत्या वचः-; Ds2 T1 G1.2 M1.5-7 Cs सत्या परा (Ds2 M5 Cs सत्या पुरा-); D2.5.8 सत्या च ते; D3 सत्या जने; D7 तस्यापरा; T2 सत्यपरा; G3.6 सत्यं परां (for सत्या बत). —^{c}) G2 संतोषिणीय- (for संतोष°). D4 M1 -रूपोपि; M6 -रूपेण (for -रूपोऽसि). —^{d}) Dn4 Cpp लोभा; M7 लाभाद् (for लोभाद्). Ś1 K2.4.7 D4.6.9 G1 अवमन्यसे (for अभि°). K1 लोभाद्यसर्वमन्यसे (sic); G2 शीलोभ्युद्य हि म° (sic). ❀ Cn: अभिमन्यसे, अवमन्यसे । मरिष्यामीति निर्बन्धेन नाशयसे इति वा । अभिपूर्वस्य मन्यतेर्हिंसार्थत्वदर्शनात् । ❀

11 V1 B6.7 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8.9 M1.5-7 read 11^{ab} twice. —^{a}) B6 (first time; (marg. as in text) सिद्धात्मता; G1 [ऽ]स्मि सार्थता (for सिद्धार्थता). G3.6 चैषां (for तेषां). V1 B6 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.5.6.8.9 (all second time) अतीव स्पृहये (Dn1 °ते) तेषां; Ds M1.5-7 (all second time) अतीव स्पृहयाम्येषां. —^{b}) D2 (second time) om. येषां. T2 एषां (for येषां). —^{d}) Ś1 K1.2.4 धनस्पृहा (for °स्य वै). D4.6.7.9 T G1-3.6 M1.5-7 धनवन्तो यथा तव.

12 T1 G1.3.6 om. 12^{ab}. D7 repeats 12^{ab} after 12. —^{c}) D4.6.9 विप्र (for ब्रह्मन्). —^{d}) K4 B7 Dn1.n4 Ds D2.3.5 M6 कंटकं (for °कान्). —After 12, K6.7 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-9 T G1.3.6 M1.5-7 ins.:

477* जन्तूनुच्चावचानङ्गे दशतो न कषाम च ।

[D4.9 °ंगाद्; G2 °ंग; M1.6.7 °दंशान् (for अङ्गे). K7 जंतूनुच्चावचादंगात् (for the prior half). G2 दधतो (for दशतो). K6 Dn1.n4 Ds1 D3.5.8 कषाम वा; V1 B8 (marg.; orig. as in text) Da3.a4 D6 T1 कषामहे (for कषाम च). B8 (marg.; orig. as in text) ह (for च). K7 D4.9 दशतो नोत्कषामहे (for the post. half.]

C. 12. 6703
B. 12. 180. 14
K. 12. 178. 14

अथ येषां पुनः पाणी देवदत्तौ दशाङ्गुली ।
उद्धरन्ति कृमीनङ्गाद्दशमानान्कषन्ति च ॥ १३
हिमवर्षातपानां च परित्राणानि कुर्वते ।
चेलमन्नं सुखं शय्यां निवातं चोपभुञ्जते ॥ १४
अधिष्ठाय च गां लोके भुञ्जते वाहयन्ति च ।
उपायैर्बहुभिश्चैव वश्यानात्मनि कुर्वते ॥ १५
ये खल्वजिह्वाः कृपणा अल्पप्राणा अपाणयः ।
सहन्ते तानि दुःखानि दिष्ट्या त्वं न तथा मुने ॥ १६
दिष्ट्या त्वं न सृगालो वै न कृमिर्न च मूषकः ।
न सर्पो न च मण्डूको न चान्यः पापयोनिजः १७
एतावतापि लाभेन तोष्टुमर्हसि काश्यप ।
किं पुनर्योऽसि सत्त्वानां सर्वेषां ब्राह्मणोत्तमः ॥ १८
इमे मां कृमयोऽदन्ति तेषामुद्धरणाय मे ।
नास्ति शक्तिरपाणित्वात्पश्यावस्थामिमां मम ॥ १९
अकार्यमिति चैवेमं नात्मानं संत्यजाम्यहम् ।
नेतः पापीयसीं योनिं पतेयमपरामिति ॥ २०

13 a) G2 एषां (for येषां). G2 पाणिर् (for पाणी). — b) K2. 7 M6 देवदत्तो; G1 °दत्त- (for °दत्तौ). Ds2 D8 T2 दशांगुळी (D8 °ळीः) (for °ङ्गुली). — c) M7 उद्धरंती (for °रन्ति). K1. 2. 4 B8. 9 Da4 क्रिमीन् (for कृमीन्). K1. 4 अंगान्; D2 अंगी; M5 अंगे (for अङ्गाद्). — d) D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 दश्यमानान् (M1. 5–7 °मानाः) (for दशमानान्). K4 कथंति; D7 कृषंति (for कषन्ति). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 द(D2 द्व)शतो निकषंति च; K7 D4. 6. 9 दशतश्चोत्क्(D6 °त्क)षंति च.

14 a) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 वर्षाहिमातपानां च; K7 D4. 6. 9 M1. 5–7 वर्षातपहिमानां हि (M1. 6. 7 °मेभ्यश्च; M5 °मानां च); D7 T G1–3. 6 हिम(D7 T1 G3 भीम)वर्षातपेभ्यश्च. — b) Ś1 K1. 2 परित्राणाय (for °णानि). — Ś1 K1. 2. 4 om. (hapl.) 14c–15d. — c) K7 B7 Dn1. n4 Ds1 D2. 4–6. 8. 9 चैलम् (for चेलम्). M1. 5–7 सुखां (for सुखं). G2 शय्या- G1 सुखाशय्यान् (for सुखं शय्यां). — d) K7 निर्वातं; B8 (marg.; orig. as in text) वितने; D4 निवाते; D6 निवांतं; D7 निवासं; D8 विलासं; G2 नीरा*; G3. 6 निवापं (for निवातं). Da3. a4 चाप-; D7 T1 G2. 3. 6 चैव (for चोप-).

15 Ś1 K1. 2. 4 om. 15 (cf. v. l. 14). — a) T1 om. (hapl.) from अधिष्ठाय up to भुञ्जते (in 15b). T2 G1–3. 6 M1. 5. 7 गा (for गां). ❀ Cn: गां पृथिवीं बलीबर्दादि वा । ❀ — b) B8 (marg. as in text) Da4 युंजते; Da3 lacuna (for भुञ्जते). G1 ह्यविधंति; G3. 6 वा भजंति (for वाहयन्ति). — D6 reads 15c–16b on marg. — c) B9 बहवश्च (for बहुभिश्च). V1 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 चापि (for चैव).

16 D6 reads 16ab on marg. — a) K2 Ds अजिह्वाः (for °जिह्वाः). — b) Ś1 K1. 2 स्वल्पप्राणा; T2 अल्पप्राणि; M1 अल्पप्राणानि (for अल्पप्राणा). D8 अपानयः; M5. 7 ह्यपाणयः (for अपा°). c) K2. 4 उहते; T2 वहंते (for सहन्ते). D5 चाति- (for तानि). D4. 9 सहंत्येतानि दुःखानि. — d) K4 om. from दिष्ट्या up to कृमि (in 17b). M5 नु (for न).

17 K4 om. up to कृमि (cf. v. l. 16). — a) B6 न त्वं (by transp.); B7 त्वं नो. K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn4 Ds D2–9 शृगालो (for सृ°). D6. 7 T G1–3. 6 M1. 6. 7 वा; M5 [ऽ]सि (for वै). — b) K1. 2 B9 Da4 T2 क्रिमिर्; G2 कूर्म (for कृमिर्). K4 त्वं न च (hypermetric) (for न च). Some MSS. मूषिकः; K7 मूखकः (for मूषकः). — d) M7 चान्याः (for °न्यः). D7 T1 G2. 3. 6 पापयोनिषु; D8 °योनिनः; M7 °योनिजाः (for °योनिजः).

18 a) Da4 [अ]ति-; D7 T2 G2. 3. 6 M5 हि (for [अ]पि). — b) G1 M7 तोषम् (for तोष्टुम्). K7 अर्हति (for °सि). K1. 2. 7 V1 D4. 9 कश्यप; K4 काश्यपः; G1 कश्यपि (for काश्यप). — c) D7 T G1. 3. 6 M1. 7 चासि; G2 M5 चापि (for योऽसि). — d) K7 D4. 6. 9 भूतानां (for सर्वेषां). Da4 ब्रह्मणोत्तमः; T2 M5–7 ब्राह्मणोत्तम.

19 a) Ś1 K1. 2 Da3. a4 Dn1 T2 G1 क्रिमयो; K4 G2 क्रिमियो (for कृमयो). — b) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 येषाम् (for तेषाम्). K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M1. 5. 7 वै (for मे). — d) G1 पर्यवस्थाम् (for पश्यावस्थाम्).

20 a) K7 D9 अपि (for इति). D6. 7 T1 G2. 3. 6 चैवेह; G1 चैवैनं (for चैवेमं). — b) Ś1 K1. 2. 4. 7 D9 आत्मानं (for ना°). — c) K4. 6. 7 Dn1. n4 Ds2 D2–9 T G2. 3. 6 M1. 5–7 नातः; G1 नांतः. Da4 पापीयसी; T1 °यसां (for °यसीं). — d) Da4 इतराम्; D4 अपरान्

मध्ये वै पापयोनीनां सार्गाली यामहं गतः ।
पापीयस्यो बहुतरा इतोऽन्याः पापयोनयः ॥ २१
जात्यैवैके सुखतराः सन्त्यन्ये भृशदुःखिताः ।
नैकान्तसुखमेवेह क्वचित्पश्यामि कस्यचित् ॥ २२
मनुष्या ह्याढ्यतां प्राप्य राज्यमिच्छन्त्यनन्तरम् ।
राज्याद्देवत्वमिच्छन्ति देवत्वादिन्द्रतामपि ॥ २३
भवेस्त्वं यद्यपि त्वाढ्यो न राजा न च दैवतम् ।
देवत्वं प्राप्य चेन्द्रत्वं नैव तुष्येस्तथा सति ॥ २४
न तृप्तिः प्रियलाभेऽस्ति तृष्णा नाद्भिः प्रशाम्यति ।
संप्रज्वलति सा भूयः समिद्भिरिव पावकः ॥ २५
अस्त्येव त्वयि शोको वै हर्षश्चास्ति तथा त्वयि ।
सुखदुःखे तथा चोभे तत्र का परिदेवना ॥ २६
परिच्छिद्यैव कामानां सर्वेषां चैव कर्मणाम् ।
मूलं रुन्धीन्द्रियग्रामं शकुन्तानिव पञ्जरे ॥ २७
न खल्वप्यरसज्ञस्य कामः क्वचन जायते ।
संस्पर्शाद्दर्शनाद्वापि श्रवणाद्वापि जायते ॥ २८ C. 12. 6719 B. 12. 180. 30 K. 12. 178. 30

(for अपराम्). Ds G1 अपि; G3. 6 इमां (for इति).

21 a) K4 पश्ये वै; B9 M1 मध्येयं; D7 T G1. 3. 6 M5. 6 मन्ये वै; G2 मन्ये मे; M7 मध्येषु (for मध्ये वै). D2 सर्व- (for पाप-). D7 T1 -योनीयां; T2 G1–3. 6 M5 -योनिं तां (for -योनीनां). — b) K2. 4 M7 स(M7 सा)गैली; K6. 7 B8. 9 D6 शार्गा(K6. 7 °गै)ली; V1 Bo. 6. 7 Dn4 D2–5. 8. 9 शार्गालीं; Da3 शांर्गालीं; Da4 शांर्गोलीं; Dn1 T2 G3. 6 M5 सार्गालीं; Ds1 G2 शृ-(G2 सृ)गालीं; Ds2 सृगाली (for सार्गाली). G2 गतं (for गतः). — c) Da4 पापीयस्या; G2 °यस्ये (for °यस्यो). — d) Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 6. 9 संत्यन्याः; G1 इत्यन्याः (for इतोऽन्याः).

22 a) Ś1 K1. 4. 6 V1 B6 Da3 Dn1. n4 Ds1 D2. 5. 8 जात्येवैके; K7 D4. 6. 9 संत्ये(D6 °त्यै)वैके; D7 T G2. 3. 6 M1. 5–7 जात्या चैके; G1 आंत्याद्वैके; Ca जात्यैवैके (as in text). K6 V1 Bo. 6. 9 Da3. a4 Dn4 Ds D5. 8 सुखितराः (for सुख°). — c) K7 V1 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D4. 6. 9 नैकांतं; T1 नैकांते (for नैकान्त-).

23 a) B8 D7 T1 G2. 3. 6 आढ्यतां; D4 T2 ह्याद्यतां; D6 corrupt; G1 व्याहृतां (for ह्याढ्यतां). — b) D7 T G1–3. 6 अतः परं (for अनन्तरम्).

24 a) D4. 6. 7 G3 भवे त्वं (for भवेस्त्वं). G3 यस्त्वपि (for यद्यपि). Ds1 D4. 8. 9 त्वाद्यो (for °ढ्यो). Cnp परिच्छिद्यैव कामान्वै (cf. 27a). — b) D4 न च राजा न दैवतं. — c) G2 दैवत्वं (for दे°). B6. 8 T1 G1–3. 6 M5–7 नेंद्रत्वं; D6 देवेंद्रं (for चेन्द्रत्वं). — d) D6. 7 G3 तुष्येम् (for तुष्येस्).

25 With 25, cf. Manu. 2. 94; Ādi. 693*, lines 6-7; 840*, lines 1–2. — a) K7 D4. 6. 9 न तृप्तिर्धनलाभेन. — b) K6 नातः; B6 नार्त्तिः; Da4 नाभिः; D3. 5. 8 नांतः; D4. 6 नापि (for नाद्भिः). D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 तृष्णा लाभैर्न शाम्यति.

26 a) D6 तव; G3 अति- (for त्वयि). Da4 शोके; G2 लोको (for शोको). K6 Bo. 6. 7 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 8 [ऽ]पि; Da3 Ds2 हि (for वै). — b) K4 चास्ते; K6. 7 Bo. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 चापि; D5 lacuna (for चास्ति). — c) K7 D4. 6. 7. 9 G1–3. 6 M5 तथैवोभे; Da4 तथो*भे; Ds1 तथा चेमे; M6 तथा लाभे (for तथा चोभे). — d) D7 परिवेदना.

27 a) D7 T1 G1. 2 M5 परिभिद्यैव; G3 °खिद्येव; G6 °खिद्यैव; M1. 6. 7 °निर्विद्य (for °च्छिद्यैव). ❀ Ca: परिच्छिद्य विचार्य । ❀ — G1 om. (hapl.) 27c–29b. B7 damaged for 27cd. — c) K7 D2. 6 रुद्धींद्रिय-; B8 Dn1. n4 Ds1 D8 बुद्धींद्रिय-; D7 रूढींद्रिय- (for (for रुन्धीन्द्रिय-). Ds1 -ग्रामे (for -ग्रामं). — After 27, K7 Dn1. n4 Ds2 D2. 4. 6. 9 Cn ins.:

478* न द्वितीयस्य शिरसश्छेदनं विद्यते क्वचित् ।
न च पाणेस्तृतीयस्य यन्नास्ति न ततो भयम् ।

[(L. 1) K7 D9 छेदनं नाम (D9 जातु) जायते; Ds2 D4. 6 छेदनं जातु विद्यते (for the post. half). — (L. 2) Ds2 बाणैस् (for पाणेस्).]

28 G1 om. 28 (cf. v. l. 27). — a) G3. 6 न हि खलु (for न खल्वपि). K1 **लस्य रसज्ञस्य; B7 न खलु परसंज्ञस्य. — c) V1 B8 Da3. a4 स्पर्शनाद् (for संस्पर्शाद्). D7 T G2. 3. 6 M1. 5. 7 संस्पर्शनाद्दर्शनाद्वा.

29 G1 om. 29ab (cf. v. l. 27). K1 om. 29. — a) K7 D9 भारुंडाल्ँ; D7 तारुण्याल्; T1 वारण्याल्; G3. 6 M6 वारुण्यां (for वारुण्या). — b) K2. 4 न काकानां; K6 लड्वकानां; K7 D4. 9 लंबाकानां; V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 D8 लड्वाकानां; Da4 लद्वाकानां; Ds1 लद्वा°; D6 लड्वां°; D8 लब्ध°; T2 G3. 6 M1. 5. 6 Cv ख(M1 क)ट्वांगानां; M7 कटांगानां

C 12 6720
B 12 180 31
K 12 178. 31

न त्वं स्मरसि वारुण्या लट्वाकानां च पक्षिणाम् ।
ताभ्यां चाभ्यधिको भक्ष्यो न कश्चिद्विद्यते क्वचित् २९
यानि चान्यानि दूरेषु भक्ष्यभोज्यानि काश्यप ।
येषामभुक्तपूर्वं ते तेषामस्मृतिरेव च ॥ ३०
अप्राशनमसंस्पर्शमसंदर्शनमेव च ।
पुरुषस्यैष नियमो मन्ये श्रेयो न संशयः ॥ ३१
पाणिमन्तो धनैर्युक्ता बलवन्तो न संशयः ।
मनुष्या मानुषैरेव दासत्वमुपपादिताः ॥ ३२
वधबन्धपरिक्लेशैः क्लिश्यन्ते च पुनः पुनः ।
ते खल्वपि रमन्ते च मोदन्ते च हसन्ति च ॥ ३३
अपरे बाहुबलिनः कृतविद्या मनस्विनः ।
जुगुप्सितां सुकृपणां पापां वृत्तिमुपासते ॥ ३४
उत्सहन्ते च ते वृत्तिमन्यामप्युपसेवितुम् ।
स्वकर्मणा तु नियतं भवितव्यं तु तत्तथा ॥ ३५
न पुल्कसो न चण्डाल आत्मानं त्यक्तुमिच्छति ।
असंतुष्टः स्वया योन्या मायां पश्यस्व यादृशीम् ३६

(for लट्वाकानां). T1 G2 खगा(T1 °ङ्गा)नां च न पक्षिणां. ❀ Ca : लट्वाकः पक्षिविशेषो द्विजैरभक्ष्यः ॥ Cv : खट्वाङ्गाः पक्षिविशेषास्तेषाम् । 'होरसिनहक्की'त्यपभ्रंशभाषा । ❀ —ᶜ) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 तेभ्यश्च (for ताभ्यां). K7 D9 अभ्यधिको; B7 चाप्य°; D4 अप्य° (for चाभ्य°). V1 D7 T G2. 6 M1. 5–7 भक्षो; G1 भक्षे; G3 पक्षा (for भक्ष्यो). —ᵈ) Ds1 क्वचिद् (for कश्चिद्). G1 यतते (for विद्यते).

30 B7 partly damaged. —ᵃ) K6 V1 B0. 6. 7. 8 (marg.; orig. as in text). 9 Dn1. n4 Ds D2. 6. 8 G2 भूतेषु (for दूरेषु). —ᵇ) V1 D8 पक्ष(D8 लक्ष)-जातानि; B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 भक्ष्य- (B9 °क्ष)जातानि (for भक्ष्यभोज्यानि). K1. 2 V1 D4 कश्यप; K4 Dn1. n4 कस्यचित् (for काश्यप). —ᶜ) Da4 तेषाम्; T2 एषाम् (for येषाम्). D4. 9 अभुक्त्वा पूर्वं (for अभुक्त°). K6 त्वं; K7 D4. 6. 9 वै (for ते). Dn4 येषामभुक्तपूर्वाणि. —ᵈ) Ś1 K1. 2. 4. 7 V1 B6 Dn4 D4. 9 M7 ते; M5 हि (for च). G1 न तेषां स्मृतिरेव च.

31 Da4 om. (hapl.) 31ᵃᵇ. —ᵃ) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 असंस्पर्शौ (for °स्पर्शम्). —ᵇ) D5 om. मसंदर्शन. D7 T1 G1. 3 M1. 5–7 ह्यसंदर्शनम्; G6 ह्यसंस्मरणम् (for असंदर्शनम्). —ᶜ) K2 [ए]व; D6. 7 T1 G2 M1. 7 [इ]ह (for [ए]ष).

32 K7 D7. 9 om. (hapl.) 32ᵃᵇ. —ᵃ) Ś1 K1. 2. 4 Da4 Ds2 G1 पाणिवंतो; G2 प्राणिमंतो (for पाणिमन्तो). K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 4. 6. 8 G1 बलवंतो; T1 G2. 3. 6 हि धनिनो; T2 M1. 5–7 धनवंतो (for धनैर्युक्ता). —ᵇ) K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2–6. 8 G1 धनवंतो; V1 °मंतो; Ds2 पादवंतो (for बलवन्तो). —ᶜ) K7 D4. 6. 9 M5 मानुषा; G2 मनुष्य- (for मनुष्या). K2 मनुष्यैर् (for मा°). —ᵈ) Ś1 K1. 2. 4 उपनामिताः G3 °पादितः (for °पादिताः).

33 ᵇ) K1. 2 क्लेश्यंते; D4 क्लिष्यंति; D5 क्लिश्यंति (for क्लिश्यन्ते). M1 [ऽ]पि (for च). —Ś1 K1. 2. 4 om. (hapl.) 33ᶜ–34ᵇ. —ᶜ) D4. 9 न (for ते). K7 D4. 9 हसंते; Da4 तरंते (for रमन्ते). —ᵈ) K7 Ds1 D9 G1 मोदंति; D4 रोदति; G2 मोदते (for मोदन्ते). G2 स (for the first च). K7 D9 रमंति; G3. 6 वदंति (for हसन्ति).

34 Ś1 K1. 2. 4 om. 34ᵃᵇ (cf. v. l. 33). —ᵇ) D7 कृतकृत्या (for °विद्या). —ᶜ) K6 च (for सु). D9 जुगुप्सितानां कृपणां. —ᵈ) M5 पापं. K4. 6 B0–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 G2 पापवृत्तिम्; B0 पापां बुद्धिम्.

35 ᵃ) Da4 om. च ते. D8 तां; G1 ये (for ते). —ᵇ) K1 वापि (for अपि). K2 उपसेवितां; K4 °वितं; G1 °विरे (for °वितुम्). —ᶜ) K1 स्वकर्मणां; K2 सुकर्मणा (for स्वकर्मणा). K7 D4. 9 सु- (for तु). —ᵈ) K7 D6. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 हि (for तु). G1 तं (for तत्).

36 ᵃ) K1 पुक्कसो; K6. 7 Da3. a4 Dn4 D4. 6. 8. 9 पुष्कसो; V1 B0. 6–9 पुक्कशो; G1 पुल्कल्लो; Cp पुल्कशो (for पुल्कसो). K4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 4. 6. 8 चांडाल; G1. 3. 6 चंडाळ (for चण्डाल). ❀ Ca : पुल्कसो म्लेच्छविशेषः, कापालिक इत्यन्ये ॥ Cs : क्षत्रियायां शूद्रादुत्पन्नः पुल्कसः । तथा च स्मृतिः । शूद्राज्जातः क्षत्रियायां पुल्कसः परिकीर्तितः । तस्मादेव तु ब्राह्मण्यां चाण्डालः परिकीर्तितः ॥ ❀ —ᵇ) Da4 चात्मानं (for आ°). D4. 9 G1 इच्छसि (for °ति). — V1 reads 36ᶜᵈ on marg. —ᶜ) Ś1 K1. 2. 4 om. (hapl.) from तुष्टः up to असं (in 37ᶜ). K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4

दृष्ट्वा कुणीन्पक्षहतान्मनुष्यानामयाविनः ।
सुसंपूर्णः स्वया योन्या लब्धलाभोऽसि काश्यप ॥ ३७
यदि ब्राह्मण देहस्ते निरातङ्को निरामयः ।
अङ्गानि च समग्राणि न च लोकेषु धिक्कृतः ॥ ३८
न केनचित्प्रवादेन सत्येनैवापहारिणा ।
धर्मायोत्तिष्ठ विप्रर्षे नात्मानं त्यक्तुमर्हसि ॥ ३९
यदि ब्रह्मञ्शृणोष्येतच्छ्रद्दधासि च मे वचः ।
वेदोक्तस्य च धर्मस्य फलं मुख्यमवाप्स्यसि ॥ ४०
स्वाध्यायमग्निसंस्कारमप्रमत्तोऽनुपालय ।
सत्यं दमं च दानं च स्पर्धिष्ठा मा च केनचित् ॥ ४१
ये केचन स्वध्ययनाः प्राप्ता यजनयाजनम् ।
कथं ते जातु शोचेयुर्ध्यायेयुर्वाप्यशोभनम् ॥ ४२
इच्छन्तस्ते विहाराय सुखं महदवाप्नुयुः ।
उत जाताः सुनक्षत्रे सुतीर्थाः सुमुहूर्तजाः ॥ ४३

C. 12.6734
B. 12.180.45
K. 12.178.45

D8 D2.3.5.8 तया तुष्टः (for असं°). D7 T G1-3.6 M1.5-7 वृत्त्या (for योन्या). — d) K6.7 D4.9 पश्य त्वम्; B6 (marg. as in text) पश्येह; D6 पश्य स्वम्; D7 T G2.3.6 M1.5-7 प्रेक्षस्व (for पश्यस्व). K6.7 D4.6.9 ईदृशीं; B8 D5 यादृशी; T1 G1.3 मादृशीं; G6 तादृशीं (for यादृशीम्).

37 Ś1 K1.2.4 om. up to सुसं (cf. v. l. 36). V1 om. 37^{ab}. — a) K6 कृमीन्; B6.8 (marg.; orig. as in text) कुंठान्; G1 Cv कुणान् (for कुणीन्). K6 B8 (marg. as in text) D8 पक्ष्महतान्; K7 पक्षहता; T2 पंगुकांश्च; G1 lacuna; G2 पक्षिगता; G3.6 पंकुकांश्च (G6 °काश्च) (for पक्षहतान्). ❀ Cn: कुणीन्हस्तविकलान् ॥ Cs: कुणीन्विरङ्कुलान् ॥ Cv: कुणान्व्रणादिषूत्पन्नान् कृमीन् । ❀ — b) D6 आमयाविना; D7 °याच्चिनः (for °याविनः). G1 मनुष्या*मायाविनः; M1.5-7 नरानामयिनस्तथा. — c) D7 T G2.3 M5-7 सुसंतुष्टः; G1 असंतुष्टः; G6 M1 स्वसंतुष्टः (for सुसंपूर्णः). K7 D4.6.9 संतोषणीयरूपश्च. — d) K2.7 ·लाभोपि; B6 (marg.; orig. as in text) ·लाभो हि; Ds1 ·भावोसि (for ·लाभोऽसि). Ś1 K1.2.7 V1 D4.9 कश्यप (for का°).

38 a) T2 देहेस्ति; G1 देहं ते (for देहस्ते). — b) M7 कलान्वितः (for निरामयः). — d) Dn1 निष्कृतः (for धिक्कृतः).

39 a) K2.4 प्रसादेन (for प्रवा°). D7 T G1-3.6 M5 केनचित्परिवादेन. — b) K2 सत्ये चैव; K6 शस्तेनैव; T1 G3.6 M1.7 स(G3.6 [अ]स)त्येनात्मा (for सत्येनैव). D6 [उ]पहारिणा (for [अ]प°). ❀ Cn: अपहारिणा जातिभ्रंशकरेण । ❀ — c) B6 (marg. as in text) धर्मेण (for धर्माय).

40 a) K7 शृणोस्येतच्; T2 °ष्यैतच् (for °ष्येतच्). — b) G1 श्रद्धाति (for °सि). — c) K4.6 V1 B0.6 (marg.).7-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 [ए]व (for च). K6 V1 Da4 कर्माणः; B0.8 (orig.).9 Da3 D3 (marg. sec. m.).5 कर्मणः; B8 (marg.; also as in text) कार्यस्य; D8 वर्मणः (for धर्मस्य). K7 D4.6.7.9 T G1-3.6 M1.5-7 मुख्यं फलमवाप्नोषि (K7 °प्नोति; D7 G2 °प्नोसि; T1 M5 °प्स्यसि); B6 (marg. as in text) वेदोक्तकर्मणस्त्वेव. — d) K1 B6.8 (marg.; orig. as in text) सुखम् (for मुख्यम्). D7 T G1-3.6 M1.5-7 वेदोक्तस्यैव (M1.5-7 °स्य च) कर्मणः.

41 a) K7 D4.9 T G1-3.6 M1.5-7 ·सत्कारम्; D7 ·सत्कारो (for ·संस्कारम्). — b) K4 अप्रमत्ता (for °मत्तो). Ś1 K1.2.4 निशामयेः (K2.4 °ये); K6 [ऽ]नुपालयन् (for ऽनुपालय). — c) D7 दमश् (for दमं). D7 दानश् (for दानं). K2 सत्ये दमे च दाने च. — d) K2 D6 न; T2 G1 स्म (for च).

42 a) Da4 स्वध्ययनः; T G2.3.6 M1.5-7 ह्यध्ययनं; G1 ह्यच्यं धनं (for स्वध्ययनाः). D4.6.7 ये के चा(D7 ये चाप्य)ध्ययनं प्राप्ताः. — b) G1 याजन· (for य°). Ds1 ·याजनाः (for °नम्). — c) K6 B7 Da3 Dn1.n4 D2.3.5 चानु·; D7 T2 G1-3.6 M5.6 तात (for जातु). — d) Ś1 K1.2 नयेयुर् (for ध्या°). Da4 नापि (for वापि). T1 शोभनं (for [अ]शो°).

43 a) K7 D4.9 [ऽ]त्र (for ते). Ś1 K1.2 D7 विरागाय (K1 °यां) (for विहाराय). ❀ Cn: विहाराय यथोचितेन यज्ञादिना विहर्तुम् ॥ Cp: स्वक्रियाप्रवर्तनाय ॥ Cs: यज्ञादिकर्मानुष्ठानाय । ❀ — b) D7 G2 आप्नुयात् (for अवाप्नुयुः). K2 सुखं सुमहदाप्नुयुः; K7 D4.6.9 T2 G1.3.6 M6 सुसुखं महदा°. — c) K7 D9 केचिज्; D7 यासु; T G1-3.6 M1.5.7 ये तु; Kumbh. and Mad. ed. येऽनु· (for उत). K6 उत्पन्ना ये सुनक्षत्रे. — d) K4.6 B6 (marg.; orig. as in text).8 (marg. as in text) Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.8 T2 G1.2 M1.5-7 सुतिथौ; Cp सुतीर्थाः (as in text). G1 सुमुहूर्तके (for °जाः). — After 43, K6 Dn1.n4 D8 D2-6.8 ins.:

C. 12. 6735 B. 12. 180. 46 K. 12. 178. 46 नक्षत्रेष्वासुरेष्वन्ये दुस्तीर्था दुर्मुहूर्तजाः ।
संपतन्त्यासुरीं योनिं यज्ञप्रसववर्जिताम् ॥ ४४
अहमासं पण्डितको हैतुको वेदनिन्दकः ।
आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थिकाम् ॥ ४५
हेतुवादान्प्रवदिता वक्ता संसत्सु हेतुमत् ।
आक्रोष्टा चाभिवक्ता च ब्रह्मयज्ञेषु वै द्विजान् ॥ ४६
नास्तिकः सर्वशङ्की च मूर्खः पण्डितमानिकः ।
तस्येयं फलनिर्वृत्तिः सृगालत्वं मम द्विज ॥ ४७
अपि जातु तथा तत्स्यादहोरात्रशतैरपि ।
यदहं मानुषीं योनिं सृगालः प्राप्नुयां पुनः ॥ ४८
संतुष्टश्चाप्रमत्तश्च यज्ञदानतपोरतिः ।
ज्ञेयज्ञाता भवेयं वै वर्ज्यवर्जयिता तथा ॥ ४९
ततः स मुनिरुत्थाय काश्यपस्तमुवाच ह ।
अहो बतासि कुशलो बुद्धिमानिति विस्मितः ॥ ५०

479* यज्ञदानप्रजेहायां यतन्ते शक्तिपूर्वकम् ।

[Ds1 यतते (for °न्ते).]

44 K4.7 D9 om. (hapl.) 44^{ab}. —^{a}) Ś1 K1.2 [इ]तरेषु; V1 B0.6.7.9 [आ]तुरेषु; B8 Da4 [आं]तरेषु; D6 [ई]श्वरेषु (for [आ]सुरेषु). ❀ Cs: आसुरेष्वशोभनेषु । आनन्तरेष्विति पाठे प्राप्तदशकेषु ज्योतिःशास्त्रे जन्मविरुद्धफलदर्शिषु । ❀ —^{b}) K6 V1 B7–9 Dn1. n4 Ds D2.5–8 T1 G3.6 M1.5 6 दुस्तिथौ; B0 T2 G1 दुःस्थिता; G2 दुःस्थितौ; M7 दुस्तिथा; Cp दुस्तीर्था (as in text). ❀ Cp: दुस्तीर्थाः दुष्टोपदिष्टा इत्यर्थः । ❀ —^{c}) D4 [अ]शुभी; D6 [अ]शुभां (for [आ]सुरीं). —^{d}) K6 B0.6 Dn1. n4 Ds D2.3.5.6.8 M1.5–7 -वर्जिताः (for °ताम्). D7 T G1–3.6 यज्ञव्रतविवर्जिताः (D7 °तः).

45 With 45^{a}–47^{b}, cf. B. 13. 37. 12^{a}–14^{b}. —^{a}) G2 आहमासं (for अह°). G1 पंडितत्वे (for °को). —^{b}) Ś1 K1.7 Da4 G1 हेतुको (for है°). K2.4 वादनिंदकः; G1 देव° (for वेद°). — After 45^{ab}, K7 reads 47^{c}–48^{b} for the first time, repeating it in its proper place. —^{c}) K1 अन्वीक्षिकीं; K7 B9 Da4 Ds1 आन्विक्षिकीं (K7 °की); Ds2 D7 T1 G3.6 आन्वीक्षकीं; G2 °क्ष्यकि (for °क्षिकीं). —^{d}) K1 अनुरर्थो; D7 अनिरर्यो (for अनुरक्तो). K1.2.4.7 D4.6.7.9 T G2.3.6 M1.7 निरर्थकां (G2 °काः) (for °र्थिकाम्).

46 ^{a}) Da4 प्र*तिता; Ds2 प्रवदता (for प्रवदिता). —^{b}) ❀ Cn: हेतुमदेव वक्ता न श्रुतिमत् । ❀ —^{c}) K1 अक्रोष्टा; K2 आर्थोष्टा; Da4 आक्रोधा (for आक्रोष्टा). K1.7 V1 B0.7–9 Da3. a4 D7 T G1.2 M1.5–7 चाति(K1 °वि)वक्ता च; D4 च द्विजातीनां; D9 चातिवक्तानां (for चाभिवक्ता च). G3 अतिक्रोष्टातिवक्ता च. —^{d}) K7 D4.9 ब्रह्मण्या ये तु; Dn1. n4 Ds D2 M1 Cn °वाक्येषु; D7 T1 G2.3.6 M6.7 °वाद्येषु; T2 M5 °वद्येषु; G1 °विद्येषु (for °यज्ञेषु). Dn4 D2 च (for वै). K7 Ds1 G1 M1.6 द्विजः; D4.9 द्विजाः; D7 T G2.3.6 M5.7 द्विज (for द्विजान्). ❀ Ca (reading ब्रह्मज्ञेयेषु): ब्रह्म ज्ञेयं येषां तेषु । ❀

47 For the sequence in K7, cf. v. l. 45. —^{a}) M1 नास्तितः (for °कः). G1 परिशंकी (for सर्व°). —^{b}) D4 मूर्षः; D7 T G3.6 मूढः; G2 मूढं (for मूर्खः). G3.6 M1 -मानितः (for °कः). —^{c}) B0.6–9 Da4 Ds1 M7 यस्येयं; T2 तह्येवं; G1 न ह्येवं; G3.6 तस्यैवं (for तस्येयं). K1.4.6 फलनिवृत्तिः. —^{d}) K6.7 V1 B0.7–9 Da3. a4 Dn4 Ds1 D4.9 शृगालत्वं (for सृगा°). Ś1 K1.2.4 हि मे द्विज (K1 °जः); K7 D4.6.9 यतो मम; Da3. a4 मम द्विजः.

48 For the sequence in K7, cf. v. l. 45. —^{a}) K4.6.7 Da3 Dn1. n4 Ds D2.3.5.6.8 तस्माद्; D7 T1 G2.3 न स्याद् (for तत्स्याद्). K2 अपि तस्मात्तपस्तप्तम्; M1.6.7 अपि जातु स कालः स्याद्. —^{b}) Da4 अहोरात्रेण तैरपि. —^{c}) K7 D4.9 यद्यहं (for यदहं). Da4 G1 मानुषं (for °षीं). —^{d}) K4.6 V1 B0.8.9 Da3. a4 Ds1 D6.8.9 शृगालः; G2 सृगालं (for सृगालः). G1 प्राप्नुयात् (for °यां). Ds1 नरः (for पुनः).

49 ^{a}) K6 M6 प्रमत्तश्च (for [अ]प्र°). —^{b}) Ś1 K1.2 दानयज्ञ- (for यज्ञदान-). Ś1 K1.2.4 -तपोरुचिः; K7 Ds D7 T1 G1.3.6 M1.5–7 -तपोरतः (for °रतिः). —^{c}) Ds1 D7 T G1–3.6 ज्ञेयं ज्ञाता (Ds1 °तां) (for ज्ञेयज्ञाता). —^{d}) Ds1 D3.7.9 T G1.3.6 M1 वर्ज्यं; D5 lacuna; G2 वर्जं; M7 वर्जं- (for वर्ज्य-).

50 Before 50, Ś1 K1.2.4 B0 D8 T2 G1.2 M1.5–7 ins. भीष्म उवाच. —^{a}) V1 पुनर् (for मुनिर्). —^{b}) Ś1 K1.2.7 V1 D9 कश्यपस् (for का°). K7 D9 समुवाच ह. D4 कश्यपः शंसितव्रतः. — Da3. a4 om.

समवैक्षत तं विप्रो ज्ञानदीर्घेण चक्षुषा ।
ददर्श चैनं देवानामिन्द्रं देवं शचीपतिम् ॥ ५१

ततः संपूजयामास काश्यपो हरिवाहनम् ।
अनुज्ञातश्च तेनाथ प्रविवेश स्वमाश्रमम् ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

१७४

युधिष्ठिर उवाच ।
यद्यस्ति दत्तमिष्टं वा तपस्तप्तं तथैव च ।
गुरूणां चापि शुश्रूषा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।
आत्मनानर्थयुक्तेन पापे निविशते मनः ।
स कर्म कलुषं कृत्वा क्लेशे महति धीयते ॥ २

C. 12. 6746
B. 12. 161. 2
K. 12. 179. 3

50[cd]. — [c]) G3. 6 [ऽ]वभासि (for बतासि). — [d]) K2 बुद्धिवान् (for °मान्). K6 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 चेति; D6. 7 न च (for इति). D6 सुस्थितः (for वि°).

51 [a]) K7 D4. 7. 9 T1 G2. 3. 6 समवेक्ष्य ततो (K7 D4. 9 च तं) विप्रो. — [b]) K6 ज्ञानदीपेन; D7 T1 G1–3. 6 °दीप्तेन; T2 °दिव्येन; Ca ध्यानदीर्घेण (for ज्ञान°). — [c]) K2 D5 चैतं; K7 चैवं; D2 नैवं; D7 दैवं; D8 चैव; T1 G3. 6 देवं; G2 देव- (for चैनं). — [d]) K6 V1 Bo. 6–8 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 देवमिंद्रं (by transp.); B9 देवमंत्रं; D7 G1 इंद्रं दैवं. K7 D4. 6. 7. 9 T1 G2. 3. 6 शतक्रतुं (for शचीपतिम्).

52 [a]) K7 G2 M1. 7 ततः स पूजयामास. — [b]) Ś1 K1. 2. 4. 7 V1 D4. 9 कश्यपो (for का°). — [c]) Ś1 K1. 2 V1 स; K4. 6 Bo. 6. 7. 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 तु (for च). — [d]) K1. 6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 आलयं (for आश्रमम्).

Colophon. — *Sub-parvan*: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K1. 4 कश्यपसृगालसंवादः. K2 इंद्रकश्यपसृगालसंवादः; K6. 7 V1 B6–8 Da3. a4 Ds D2–6. 8. 9 M1. 5–7 शृ(D2. 8 M1. 5–7 सृ)गालका(K7 V1 Da4 D4. 9 °क)श्यपसंवादः; Bo. 9 Dn1 D7 G1. 2. 6 इंद्रका(Bo °क)श्यपसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. n4 7; D2. 7. 8 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 6; T2 G2 20. — *Śloka no.*: Dn1. n4 Ds 54.

174

☞ All N MSS. (except D6; K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 absent) and G2 alone (G4. 5 M2–4 absent) of the S MSS. used for the constitution of the text of this parvan, repeat this adhy. (with var.) after B. 12. 321. The v. l. from the repeating MSS. are included in the present adhy.

1 G1 (also as in text) भीष्म (for युधिष्ठिर). — [a]) K7 G2 (both second time) यदस्ति; Ds1 (before corr.; first time) यद्यपि (for °स्ति). — [b]) D7 (first time) T G1. 2 (first time). 3. 6 कृतं तथा (for तथैव च). — [c]) Bo (first time) देवानां (for गुरूणां). Ś1 K1. 2 (all second time). 4 (both times) Bo. 6. 7. 8 (all second time; B8 marg. as in text) Da3 (both times). a4 (second time) Dn1. n4 D2. 3. 5. 7. 8 (all both times) T G2 (both times). 3. 6 M1. 5–7 वापि; K7 B6 (both first time) चैव; G1 वाथ (for चापि). — After 2, Kumbh. ed. ins.:

480* यथास्मिंश्च तथा तत्र जानीयां नृपसत्तम ।
दुष्कर्तारो यथा लोके यत्कुर्वन्ति तथा शृणु ।

2 [a]) D7 (second time) [अ]निष्ट-; G3. 6 [अ]-त्यर्थ- (for [अ]नर्थ-). ❀ Ca: आत्मना बुद्ध्या । ❀ — [b]) Da4 (second time) पापं (for पापे). K1 Da4 (both second time) निविशिते; Bo. 9 (both second time) न विशते; Dn4 (second time) [ऽ]तिविशते; D5. 7 (both second time) निवसते; G2 (second time) निवशते (for निवि°). K6 B6. 9 Da4 (all second time) नरः; K7 (first time) जनः; D5. 7 (both second

C. 12. 6747 B. 12 181. 3 K 12. 179. 4 दुर्भिक्षादेव दुर्भिक्षं क्लेशात्क्लेशं भयाद्भयम् ।
मृतेभ्यः प्रमृतं यान्ति दरिद्राः पापकारिणः ॥ ३
उत्सवादुत्सवं यान्ति स्वर्गात्स्वर्गं सुखात्सुखम् ।
श्रद्दधानाश्च दान्ताश्च धनाढ्याः शुभकारिणः ॥ ४
व्यालकुञ्जरदुर्गेषु सर्पचोरभयेषु च ।
हस्तावापेन गच्छन्ति नास्तिकाः किमतः परम् ॥ ५
प्रियदेवातिथेयाश्च वदान्याः प्रियसाधवः ।
क्षेम्यमात्मवतां मार्गमास्थिता हस्तदक्षिणम् ॥ ६

---

time) मतिः (for मनः). — c) Ś1 K1. 2 (all second time). 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 (all [except D6] first time). 9 G2 (both second time) स्व-; G2 (first time) सु- (for स). M1 धर्म- (for कर्म). — d) K7. D4. 7. 9 (all first time) लोके; K7 D4. 9 (all second time) पापे; Da3. a4 (both second time) देशे; T G1. 3. 6 M1. 5. 6 (*inf. lin.*). 7 दुःखे (for क्लेशे). Da4 (second time) महती. D7 (first time) हीयते; G2 (second time) लीयते (for धी°). Ś1 K1. 2. 4 (all first time) लोके महति हीयते; K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 (all [except D6] first time) कृच्छ्रे लोके विधीयते; V1 (first time) हीनयोनौ प्रजायते; G2 (first time) M6 (orig.) लोके कृच्छ्रं (M6 °च्छ्रे) विधीयते.

3 = (var.) Mārkaṇḍeya P. 14. 18c–19b. — a) D5. 7 (both second time) चैव (for एव). Da4 (second time) दुर्भिक्षे. — b) Da4 (second time) भये (for भयम्). — c) Ś1 (first time) Ds1 (second time) M1 प्रसृतां; Ś1 (second time) K1. 2 (both both times). 4 (second time). 7 V1 (last two both times) Bo (first time). 6–9 Da3. a4 (all both times) Dn1 (second time). n4 (both times) Ds2 (second time) D2–9 (all [except D6] both times) T2 G1. 2 (second time) M6 Ca प्रसृता; K6 (first time) अमृता; K6 (second time) प्रमिता; Bo (second time) प्रवृता; B8 (marg.; first time) प्रतीर्या; G3. 6 M7 प्रसृतिं (for °तं). ❀ Ca: प्रकर्षेण तत्त्वज्ञानाभावहेतुकेन भावेनाक्रान्ता ये मृतास्ते प्रमृताः ॥ Cn (reading प्रमृतं): मृतेभ्यः मरणेभ्यः प्रमृतं मरणान्तरम् । अविलम्बेन पुनः पुनर्म्रियन्त इत्यर्थः ॥ Cs: मृतेभ्यः शरीरेभ्यः प्रमृतं मर्तुमुपक्रान्तं शरीरं यान्ति । मृत्वा सद्यो जायन्ते, जनित्वा सद्यो म्रियन्त इत्यर्थः । ❀ — d) Dn1 (first time) दारिद्राः; G2 (first time) दरिद्रः. K2. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 (all second time). 4. 6 (both first time). 7. 8 (both second time) पापकर्मि- (K2 V1 D2. 8 °र्मं)णः (for °कारिणः). — After 3, D9 (first time) reads 5 for the first time, repeating it in its proper place.

4 = (var.) Mārkaṇḍeya P. 14. 20. K7 D9 (both first time) read 4 after 6. — a) G1 उत्सवं दुर्बलं यांति. — c) K1 (first time) V1 (second time) G1 शांताश्च (for दान्ताश्च). — d) K6. 7 V1 Bo. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 5. 7–9 G2 (all second time) M5–7 धनस्थाः; B6 (second time) धर्मस्थाः; B8 (marg. as in text; second time) वनस्थाः; D7 (first time) T G1. 3. 6 सत्त्वस्थाः (for धनाढ्याः).

5 With 5, cf. Mārkaṇḍeya P. 14. 21. D9 (first time) reads 5 for the first time after 3. — a) Ś1 (both times) K1 (second time). 2 (first time). 4 (both times) व्याड-; T G1. 2 (both times). 3. 6 M1. 5–7 व्याळ- (for व्याल-). K4 (second time) -मार्गेषु (for -दु°). K1 (first time) व्यानुक्तांजरदुर्गेषु (sic); K2 (second time) यादुक्तंजरमार्गेषु (sic); Da4 (second time) व्याकुलं जरदु° (sic). — b) K6 (second time) सर्पे (for सर्प-). Ś1 K1. 2 (all both times). 4 (second time). 6 (both times). 7 V1 (both second time) Bo. 6–9 (all both times) Da3 (second time). a4 Dn1 (both both times). n4 (second time) Ds1 (both times). s2 (by corr. as in text; second time) D2. 3 (before corr.). 5 (all both times). 6. 8 (second time). 9 (first time) -चौर- (for -चोर-). — c) K1 Dn1 (both second time) हस्तवापेन; K2. 4 (both second time) हस्तयापि न; K7 Da4 (both first time) हस्तावायेन; B6 (marg.; second time) हस्तरामेन; B8 (marg.). 9 (both second time) हस्ता(B8 °स्त)वामेन; Ds1 (first time) °वापाने; M5 हस्तपाप्मेन (for हस्तावापेन). K7 (second time) गच्छंतो. ❀ Ca: हस्तावापेन हस्ताद्हस्तिकया । हस्तवामेनेति वा पाठः । हस्ताद्वामपथेनेत्यर्थः ॥ Cn: हस्तौ अवाप्येते प्रवेश्येते यस्मिन्निति हस्तावापो हस्तनिगडः । निगडितहस्तत्वाद्व्यालादीन्वारयितुमशक्ताः । हस्ताद्वामेनेति वा पाठः । हस्ताद्वामपथेनेत्यर्थः ॥ Cs: हस्तावापेन हस्तव्यापारेण हस्तपक्षेण वा । हस्तावापं तु पाथेयमात्मरक्षा च कीर्तिता ॥ Cv: हस्तवामेन गच्छन्तीत्यत्र । वामो हस्तो हस्तवामः । तेन गच्छन्ति । ❀ — d) K1 (second time) नासिकाः; K6 (first time) नास्ति स्वः (for नास्तिकाः). G1 किमितः (for किमतः).

6 a) Ś1 K1. 2. 4 (all second time) पितृ- (for प्रिय-). K1 (first time) देवातिथीयांश्च. — b) Ś1

पुलाका इव धान्येषु पुत्तिका इव पक्षिषु ।
तद्विधास्ते मनुष्येषु येषां धर्मो न कारणम् ॥ ७
सुशीघ्रमपि धावन्तं विधानमनुधावति ।
शेते सह शयानेन येन येन यथा कृतम् ॥ ८
उपतिष्ठति तिष्ठन्तं गच्छन्तमनुगच्छति ।
करोति कुर्वतः कर्म छायेवानुविधीयते ॥ ९
येन येन यथा यद्यत्पुरा कर्म समाचितम् ।
तत्तदेव नरो भुङ्क्ते नित्यं विहितमात्मना ॥ १० C. 12. 6754 B. 12 161 10 K. 12. 179. 11

(first time) K1. 2 (both both times) वदन्याः. K7 D4. 9 (all first time) -वादिनः (for -साधवः). — c) Dn1 (first time) क्षेमम् (for क्षेम्यम्). D6 चात्मवतां (for आत्म°). — d) K1 (first time) हस्ति-; K6 D2 (both first time). 3. 8 (both both times) दत्त-; B8 (marg. as in text; first time) मार्ग-; G2 (second time) सह (for हस्त-). K7 (first time) Dn1 (second time). n4 (both times) Ds (both second time) D2. 3 (both both times). 5 (first time). 6. 8 (both times) G2 (second time) -दक्षिणाः; G3 -दक्षिणां; Cn °णम् (as in text). ❀ Cn: हस्तदक्षिणं हस्तोपलक्षितेन तत्कर्तव्येन दानादिना कर्मणा दक्षिणमनुकूलम् ॥ Cs: हस्तेन दक्षिणा यस्मिन्मार्गे तं भोगयुक्तमित्यर्थः । यद्वा हस्तदक्षिणं हस्तप्राप्तमिव ब्रह्मलोकमित्यर्थः । यद्वा हस्तदक्षिणं, दक्षिणहस्तेन दत्तं दक्षिणम् ॥ ❀ — After 6, K7 D9 (both first time) read 4.

7 With 7, cf. Pañcatantra III. 98. — a) B6. 9 Da4 (all second time) Dn1 (both times). n4 Ds D2. 3. 5 (all second time). 6. 7 (second time) T2 G2 (second time) पुलका; G1 पुळका; M6 पुकाला (for पुलाका). ❀ Cn: पुलाकाः गर्तोष्मणा भक्तसिक्थवन्नष्टबीजभावाः । पूतिधान्यमिति यावत् ॥ Cs: पुलाकाः पलालाः, तुच्छधान्यानि निर्बीजानीति यावत् ॥ ❀ — b) K6 (both times) पुत्रिका; V1 Dn4 D3 (all first time) पूतिका; Bo. 8 (both second time) पूलंडा; B6 (marg.; first time). 7 (both times). 8 (marg. as in text). 9 (both first time) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 (all second time) T2 G1. 2 (both times). 8. 6 M1. 5. 6 पूलंडा; Da4 (first time) इलंडा; D7 (first time) T1 पूलंधा; Ds (first time) पुतिका (for पुत्तिका). K7 (second time) पक्षसु. ❀ Cs: पुत्तिकाः अमेध्यपिण्डकर्षिणः । यद्वा मशकादप्यतिसूक्ष्मकीटाः । ❀ — c) K7 D4. 5. 7. 9 (all second time) तादृशास् (for तद्विधास्). K6 (first time) V1 B6 (both both times). 7 (first time). 8 (both times). 9 (first time) Da3. a4 (both both times) Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M6 (all [except D6 M6] second time) मनुष्याणां (for °ष्येषु). — d) T2 एषां (for येषां).

8 With 8, cf. Ait. Br. 7. 15. — a) D8 (first time) सुसीघ्रम्; G1 सशीघ्रम्. K6 Da3 (both second time) अभि-; Da4 (both times) M6 इव; D5 (second time). 6 G1 अनु- (for अपि). Da4 (second time) धावंते. — K1 (first time) om. (hapl.) 8^b–9^a. — b) D7 (first time) पिधानम् (for विधानम्). ❀ Ca: विधानं प्रागभवीयं कर्म ॥ Cs: फलसंपादकं कर्म । ❀ — c) Ś1 K1. 2. 4 (all second time) आसी (K4 °स)-नेन (for शेते सह). K6 (first time) शेते सहस्वधा तेन. — After 8^c, M5 reads 9^{ab} for the first time, repeating it in its proper place. — d) Dn4 (second time) तेन (for the first येन). K4 (first time) केन; M5 कर्म (for the second येन).

9 K1 (first time) om. 9^a (cf. v. l. 8). M5 reads 9^{ab} for the first time after 8^c. — a) Ś1 K1 (both first time) अनुतिष्ठति; Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 8. 9 G2 (all second time) पापं ति°; D5. 7 (both second time) योवति° (for उपति°). M5 तिष्ठंतमुपतिष्ठति. — b) M1 अनुधावति (for °गच्छति). M5 अनुगच्छति गच्छंतं. — d) D5. 7 (both second time) [आ]शु (for [अ]नु-).

10 a) Ś1 K1. 2. 4 (all second time) पुरा; K7 D4. 9 (all second time) यदा; G1 पथा (for यथा). K1 (second time) पश्यत् (for यद्यत्). — b) Ś1 K1. 2. 4 (all second time) पापं (for पुरा). Ś1 K1. 2. 4 V1 B6–9 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 (all second time) सु(K1 स्व)निश्चितं; K6 B8 Ds D2. 3. 5. 8 (all first time) समीहितं; K6. 7 Da3. a4 (all second time) स्व(K7 सु)निष्ठितं; Bo. 7. 9 Da3. a4 (all first time) समाहितं; Bo G2 (both second time) सुनिश्चयं; D7 (first time) T G1. 2 (first time). 3. 6 M5 समार्जितं; M6 °स्थितं (for °चितम्). — c) Ś1 K1. 2 (all second time) तदेवेतरो; K4. 6 Dn4 D2. 3 (before corr. as in text) (all first time) तदेकतरो; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 (all second time) °वोत्तरं; D5. 7 (both second time) °वापरं (for °व नरो). K1 (first time) भुंक्ष्वे; K1 (second time). 6 Da4 D4 (last three first time) G1 भुक्ते (for भुङ्क्ते). — d) K7 D4. 9 (all first time) यथा (for नित्यं). K6 (second time) निहितम्. Da3. a4 (both first time)

C. 12. 6755 B. 12. 181 11 K. 12. 179 12

स्वकर्मफलविक्षिप्तं विधानपरिरक्षितम् ।
भूतग्राममिमं कालः समन्तात्परिकर्षति ॥ ११
अचोद्यमानानि यथा पुष्पाणि च फलानि च ।
स्वकालं नातिवर्तन्ते तथा कर्म पुराकृतम् ॥ १२
संमानश्चावमानश्च लाभालाभौ क्षयोदयौ ।
प्रवृत्ता विनिवर्तन्ते विधानान्ते पुनः पुनः ॥ १३
आत्मना विहितं दुःखमात्मना विहितं सुखम् ।
गर्भशय्यामुपादाय भुज्यते पौर्वदेहिकम् ॥ १४
बालो युवा च वृद्धश्च यत्करोति शुभाशुभम् ।
तस्यां तस्यामवस्थायां भुङ्क्ते जन्मनि जन्मनि ॥ १५

G1 आत्मनः. G2 (second time) नित्यं विहितात्मना (submetric).

11 [a]) K6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2-9 (all first time) T G1. 2 (first time) M1. 5-7 Cn. 8 -निक्षेपं; K7 (first time) -निःक्षेपं; B9 (first time) -निक्षिप्तं; G3. 6 -विक्षेपं; Csp -विक्षितं (for -विक्षिप्तं). Ś1 K1. 2. 4 B8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 (all second time) समान(K2. 4 °नः)कर्मविक्षेप- (Ś1 K1. 2. 4 °पं); K6. 7 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 G2 (all second time) समानकर्मनिक्षेपं (K6 Bo. 9 G2 °प-). — [b]) K2. 4 B7 (all second time) विधानं; K6 (first time) M5 निधान- (for वि°). K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 (all second time) -परिरक्षणं; D3 (first time) °रक्षितुं (for °रक्षितम्). — [c]) K6 (first time) इदं; M6 इमां. Dn4 (first time) कालं. — [d]) Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 G2 (all [except D5] second time) अप(K7 °पि)-कर्षति; G1 परिरक्षति (for °कर्षति).

12 = (var.) B. 13. 7. 23. — [a]) K6 (second time) अवोधमानानि (for अचोद्य°). K6 D7 (both second time) तथा (for यथा). — [c]) Ś1 K1. 4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3 (all first time). a4 (second time) Ds2 D3-5 (all first time). 8 (second time). 9 (first time) स्वं (for स्व-). K2 (first time) परि-; K7 (first time) नाभि- (for नाति-). — G2 (first time) om. (hapl.) 12[d]-13[e]. D6 (first time) reads 12[d]-13[e] on marg. — [d]) Bo (second time) यथा (for तथा). Da4 Ds1 (both second time) कर्म. Ś1 K1. 2. 4 (all first time) B7 (second time) Dn4 (first time) पुरातनं (for °कृतम्).

13 G2 (first time) om. 13[abc] (cf. v. l. 12). D6 reads 13[abc] on marg. — [a]) K7 D4 (both both times). 6. 9 (both times) सन्मानश्च; Da3. a4 Dn4 Ds D2. 8 (all second time) समा° (for संमा°). — [b]) Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 B6. 8 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 G2 (all second time) धनलाभः; V1 Bo. 7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 8 (all second time) लाभोलाभः (for लाभालाभौ). Ś1 K1. 2. 4 (all second time) क्षयोदयः; K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 (all second time) क्षयाव्ययौ; K6 (first time) जयाजयौ; K7 D4. 9 (all second time) क्षयाप्ययौ; Da4 (first time) Ds2 (by corr.; second time) M1. 5 क्षयाक्षयौ; G2 (second time) क्षयव्ययाः (for क्षयोदयौ). — [c]) Ś1 K1. 2. 4 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds (all second time) D2. 3 (both both times). 5. 7. 8 G2 (all second time) प्रवृत्ता न; K6 (both times). 7 V1 B6-8 Dn1. n4 D5. 8 (all first time) T2 M1. 7 °त्तानि (for °त्ता वि-). K4 Bo (both first time) प्रवृत्तानि विवर्तंते. — [d]) Ś1 K1. 2 (all second time) विधानांताः; K4. 7 V1 Bo. 6 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 G2 (all second time) निधनांताः; K6 (second time) निधानांता; B8 (marg. as in text) Da3. a4 (all first time) विधानानि; D7 (first time) T1 G3. 6 °नात्ते (for °नान्ते). Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 G2 (all second time) पदे पदे (for पुनः पुनः).

14 G2 (first time) om. 14[ab]. — [a]) D4 (second time) विहित- (for °तं). — [c]) G2 (first time) गम्यशय्याम् (for गर्भ°). — [d]) B6 (first time) damaged. Ś1 K1. 2. 4 (all first time) भुंज्यते; B8 (second time) T2 G2 (first time) भुंजते; B7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 (all second time) भजते (for भुज्यते). Ś1 K1. 2 (all both times). 6 D7. 9 (last three first time) पौर्वदैहिकं; K4. 6. 7 V1 Bo. 9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 8 (all second time) पूर्वदेहिकं; B6. 7 D7. 9 (all second time) T2 पूर्वदैहिकं (for पौर्वदेहिकम्).

15 With 15, cf. B. 13. 7. 4. — [a]) Dn4 (first time) युवाश्च. K4 Bo. 6-8 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 (all second time) वा (for च). K2 (second time) वृद्धाश्च. K1 (first time) बालो यो वा च वृद्धश्च; T1 G3. 6 यस्यां यस्यामवस्थायां. — [b]) K7 (second time) B8 Da1 (both first time) D4 (both times). 5 (second time). 6. 7 (second time). 9 (both times) यः (for यत्). — [d]) K1 (first time) भुंक्षे. K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 (all first time) तत्फलं प्रतिपद्यते; K6 (second time) भुंक्ते कर्मणि कर्मणि;

यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् ।
तथा पूर्वकृतं कर्म कर्तारमनुगच्छति ॥ १६
समुन्नमग्रतो वस्त्रं पश्चाच्छुध्यति कर्मणा ।
उपवासैः प्रतप्तानां दीर्घं सुखमनन्तकम् ॥ १७
दीर्घकालेन तपसा सेवितेन तपोवने ।
धर्मनिर्धूतपापानां संसिध्यन्ते मनोरथाः ॥ १८
शकुनीनामिवाकाशे मत्स्यानामिव चोदके ।
पदं यथा न दृश्येत तथा ज्ञानविदां गतिः ॥ १९ C. 12. 6763 B. 12. 181. 19 K. 12. 179. 21

G1 भुज्यते जन्मजन्मनि.

16 = (var.) B. 13. 7. 22. — a) K2.4 (both second time) -सहस्राणि (for °स्रेषु). — b) Da4 (second time) मातरः. — c) Ś1 K1.2 (all second time) पूर्वं (for तथा). K7 D4.9 (all second time) पुराकृतं; Ds1 (first time) पूर्वं कृतं (for पूर्वकृतं). — d) K7 D4.6.9 (all first time) -धावति (for -गच्छति).

17 a) K1 B9 Ds1 (all first time) समन्नमग्रतो; V1 B7 (both first time) संपन्न°; B8 (marg. first time) संक्लिन्न°; Ds2 (first time) समलं त्वग्रतो; D7 (first time) T G1.2 (first time).3.6 M1.5–7 संस्विन्न°; D8 (first time) संबधसमग्रतो (sic) (for समुन्नमग्रतो). D9 (first time) वासं (for वस्त्रं). Ś1 K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–5.7–9 G2 (all second time) मलिनं हि (K2 च) यथा वस्त्रं. Cn cites समुन्नं, giving संयुक्तं and संस्विन्नं as variants. ❀ Ca: यथा वस्त्रं क्षारजलादिना प्रथमं समुन्नं क्लिन्नं तेन कर्मणा शुध्यति ॥ ❀ — b) K7 (second time) Da4 (first time) बुध्यति (for शु°). K6 (first time) B6 Dn1 (both second time).n4 (both times) Ds1 (marg.; orig. as in text) D7 (both first time) T G1.2 (both times).3.6 M1.5–7 वारिणा (for कर्मणा). — After 17^{ab}, D7 (first time) T G1.2 (first time).3.6 M5 ins.:

481* दुष्कर्मापि तथा पश्चात्पूयते पुण्यकर्मणा ।
तपसा तप्यते देहस्तपसा विन्दते महत् ।

[(L. 2) D7 T1 तप्येते; G3.6 विंदते (for तप्यते). Cs cites महत् and glosses it by: राज्यम् । महद्राज्यविशालयोरिति निघण्टुः ।]

— c) Ś1 K1.2 (all second time) तपसैवं; T2 G1.3.6 M5 उपवास- (for °वासैः). K6 B9 Da3.a4 (all second time) प्रदीप्तानां; B8 (marg. as in text; second time) G1 सु(G1 -वि)तप्तानां (for प्रत°). — d) K2 (first time).6 (second time) Ds2 (first time) दीर्घ- (for दीर्घं). K1 D4.9 (all second time) मुखम् (for सुखम्). Ś1 (first time) K1 (both times).2.4 V1 B7.8 (marg.).9 D5 (all first time).7 (both times) T G1.2 (first time).3.6 M6 अनंतरं; K7 Ds2 (both second time) अनुत्तमं; D4 (second time) अनुत्तरं; Cn.s अनन्तकम् (as in text).

18 K2.4 (both first time) om. 18^a–19^b. — a) G2 (second time) -कालं हि (for -कालेन). — b) V1 (second time) संचितेन; D7 (first time) सेविता च (for °तेन). Ś1 K1.2.4.7 B6.7.9 Da4 (all second time) D2.3 (both first time).4.5 (both second time).6.7.9 (last two second time) महावने; K6 (first time) G1 तपोधनैः; K6 V1 Bo.6 (marg.).8 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 (all second time) महामते; Da3.a4 (both first time) तपोधन (for °वने). — c) M1.7 कर्म- (for धर्म-). G1 -पाप्मानां. — Da3.a4 (both second time) om. 18^d–19^a. — d) Ś1 K1.2 (all second time).6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 (all [except D6] first time) संपद्यंते; V1 B6.8.9 (all second time) M1.5.7 संसिध्यंति; G2 (second time) संमृध्यंते (for संसि°). M1 मनोरथः.

19 K2.4 (both first time) om. 19^{ab}; Da3.a4 (both second time) om. 19^a (cf. v. l. 18). — a) K6 (both times).7 (second time) V1 Bo.6.7 (all both times).8 (first time).9 (both times) Da3.a4 (both first time) Dn1 (both times).n4 Ds1 (both second time).s2 D2.3.5 (all both times).7 (second time).8 (both times) G2 (second time) शकुनानाम्; B8 (second time) Ds1 (first time) शकुंतानाम् (for शकुनीनाम्). — b) Da3 (second time) चोदकं; D4 (second time) वोदके. K7 (first time) मत्स्यानामिवोदके (submetric). — c) G1 पादं (for पदं). Da4 (second time) यदा (for यथा). K1 (first time) G1 दृश्यंते; D7 (first time) सृश्येत; T1 सृग्येत (for दृश्येत). — d) Bo (first time) यदा; T2 तदा (for तथा). Ś1 K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–5.7–9 G2 (all second time) पुण्यकृतां; D7 (first time) T G1.2 (first time).3.6 M1.5.6 धर्मविदां (for ज्ञान°). K7 D4.9 (all second time) G2 (first time) गतिं (for गतिः).

20 a) K2 (second time) अल्पम्; K4 (second time) अस्तम् (for अलम्). K4 (second time).6

C. 12. 6764 B. 12. 181. 20 K. 12. 179. 20 अलमन्यैरुपालम्भैः कीर्तितैश्च व्यतिक्रमैः । पेशलं चानुरूपं च कर्तव्यं हितमात्मनः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

१७५

युधिष्ठिर उवाच ।
कुतः सृष्टमिदं विश्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
प्रलये च कमभ्येति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
ससागरः सगगनः सशैलः सबलाहकः ।
सभूमिः साग्निपवनो लोकोऽयं केन निर्मितः ॥ २
कथं सृष्टानि भूतानि कथं वर्णविभक्तयः ।
शौचाशौचं कथं तेषां धर्माधर्मविधी कथम् ॥ ३
कीदृशो जीवतां जीवः क्व वा गच्छन्ति ये मृताः ।

V1 Bo. 6–9 (all both times) Da3 (second time). a4 (both times) Dn1. n4 Ds D2 (all second time). 3 (both times). 5 (first time). 8 G2 (both second time) M1. 7 उपालब्धैः (for °लम्भैः). — ^{b}) G2 (second time) कीर्तितश्च. Ś1 K1. 2 (all first time) [अ]-व्यतिक्रमैः ; M1. 7 (*sup. lin.* as in text) [अ]प्यनु° (for व्यति°). — ^{c}) D7 (first time) पेशलश्च. K7 D4. 9 (all second time) चानुकूलं ; D5. 7 (both first time) °रूपश्च. Dn1 (first time) पर्याप्तं चानुरूपं च. — ^{d}) K7 (second time) कर्तव्यं हि महात्मनः.

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 6. 7–9 (all [except D6] both times) T G1. 2 (both times). 3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 2. 4 (all first time) कर्मास्तिक्यं ; Ś1 K1. 2. 4 (all second time) मूलिकः ; K6 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 (all second time) कालमुनिकं ; K7 (second time) तुलिकः ; V1 (second time) कर्ममूलकं ; B7–9 Da3. a4 (all second time) कालमूलिकः ; B8 (second time) कर्ममूलिकं ; D4. 9 (both second time) कर्मतूलिकः ; D7 G2 (both first time). 6 धर्मकथनं ; D7 (second time) स्वकर्ममूलिकः ; G2 (second time) मूलयोगः ; M1 स्वकर्मानुविधानं ; M5 धर्मास्तिक्यकथनं ; M6 स्वधर्मानुविधानं ; M7 अनुविधानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K6 (second time) 48 ; B7 (second time) 145 ; B8 (second time) 246 ; Dn1. n4 (both first time) 8 ; Dn1 (second time) 148 ; Dn4 (second time) 146 ; Ds D2. 7. 8 (all first time) T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 7 ; Ds1 Ds (both second time) 143 ; Ds2 (second time) 140 ; T2 G2 (first time) 21. — *Śloka no. :* Dn1 (both times). n4 (second time) D8 (both times) 20.

175

☞ 12. 175–187 are substantially the same as the Nārada-Sanaṁdana-Saṁvada given in the Bṛhannāradīya Purāṇa, adhy. 42 43. The variants from the Purāṇa are listed in Appendix II (No. 1).

1 D7 T G1–3. 6 M5 repeat 1 after 6. D7 T G1–3. 6 (all second time) भरद्वाज (for युधिष्ठिर). — ^{ab}) K7 सृष्टिम्. G2 (second time) transp. इदं and जगत्. D7 T G1–3. 6 (all both times) M1. 5 (both times). 7 सर्वं (for विश्वं). — ^{c}) T1 (first time). 2 G1. 2 (last three both times). 3. 6 (both both times) M1. 5 (both times). 7 प्रळये. B8 (marg. ; orig. as in text) Ca कमप्येति ; Da4 T2 (second time) G1 (both times). 2 M5 (both second time). 7 किमभ्येति ; D7 T1 (both both times) G2 (first time). 6 (both times) Cn किमप्येति (for कमभ्येति). — ^{d}) D7 T G1–3. 6 M5 (all second time) द्विजोत्तम (for पितामह).

2 = 7. — ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 सपवनः ; D5 G1 सगहनः (for सगगनः). — K7 om. 2^{b}. — ^{b}) K1 सशैलाः. G1 सशैलः सहकाननः. — ^{c}) Ś1 K1. 2. 4 -गगनो (for -पवनो). — ^{d}) T2 कोयं केन विनिर्मितं.

3 = 8. G1 om. 3^{a}–4^{b}. — ^{b}) T2 वर्णा (for वर्ण-) G3 -विपर्यय: (for -विभक्तयः). — ^{d}) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 धर्माधर्मविधिः (D7 °कथा) कथं.

4 G1 om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). — ^{a}) K2 T2 M1 जीवितां ; D7 T1 G3 जीविता ; G6 जीवता (for जीव-

अस्माल्लोकादमुं लोकं सर्वं शंसतु नो भवान् ॥ ४
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
भृगुणाभिहितं श्रेष्ठं भरद्वाजाय पृच्छते ॥ ५
कैलासशिखरे दृष्ट्वा दीप्यमानमिवौजसा ।
भृगुं महर्षिमासीनं भरद्वाजोऽन्वपृच्छत ॥ ६
ससागरः सगगनः सशैलः सबलाहकः ।
सभूमिः साग्निपवनो लोकोऽयं केन निर्मितः ॥ ७
कथं सृष्टानि भूतानि कथं वर्णविभक्तयः ।
शौचाशौचं कथं तेषां धर्माधर्मावथो कथम् ॥ ८
कीदृशो जीवतां जीवः क्व वा गच्छन्ति ये मृताः ।
परलोकमिमं चापि सर्वं शंसतु नो भवान् ॥ ९
एवं स भगवान्पृष्टो भरद्वाजेन संशयम् ।
महर्षिर्ब्रह्मसंकाशः सर्वं तस्मै ततोऽब्रवीत् ॥ १० C 12. 6774 B 12 187. 10 K. 12. 180. 10

तां). Ś1 K1 D7 T1 जीवाः (for जीवः). — [b]) K6 Da4 D5 च (for वा). Da4 [आ]गच्छंति (for ग°). — [c]) D7 T G1-3. 6 M5. 6 अमुं लोकमिमं चापि- — [d]) K6. 7 संशतु (for शंसतु). T2 M1. 7 मे (for नो).

5 [a]) G1 सहितं (for [अ]भिहितं). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 शास्त्रं; K7 D4. 9 प्रश्नं (for श्रेष्ठं). — [d]) K6 D7 T2 G1. 2 भारद्वाजाय (for भर°). Ś1 K1. 2. 6 B7. 9 धीमते (for पृच्छते).

6 [a]) B9 D9 कैलाश- (for कैलास-). D4 -शिखरो (for °रे). — [b]) K2 दीप्तमानम् (for दीप्य°). K2. 4. 7 इवोजसा; K6 V1 Bo 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 महौजसं; D4 इवौजसां; D7 T1 इहौजसा; G3. 6 दिवौकसां; M1 7 इव श्रिया (for इवौजसा). — [c]) Ds2 ब्रह्मर्षिम् (for मह°). — [d]) K6 T2 G1 भारद्वाजो (for भर°). K2 [ऽ]नुपृच्छत (for ऽन्व°). — After 6, D7 T G1-3. 6 M5 repeat 1.

7 = 2. Before 7, B8 Da3. a4 M1. 6. 7 ins. भरद्वाजः. — [a]) Ś1 K1. 2. 7 D4. 9 सपवनः (for सगगनः). — [b]) K1 स्वबलाहकः; G2 M7 सवला° (for सबला°). — [c]) Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 -गगनो (for -पवनो).

8 = 3. G2 om. 8[a]-9[b]. — [b]) K2 -विभूतयः; G6 -विपत्तयः (for -विभक्तयः). — [d]) K4 धर्माधर्ममथो कथं; K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 5. 7. 8 धर्माधर्मविधिः (D7 °कथा) कथं; M6 धर्माधर्मावथोदकं-

9 = (var.) 4. G2 om. 9[ab] (cf. v. l. 8). — [a]) Ds2 गच्छतां; D7 T G1. 3. 6 जीवितां (for जीवतां). — [c]) D7 T G1-3. 6 अमुं (for पर-). Ds1 वापि (for चापि). — [d]) M1. 5. 6 शंसितु (for शंसतु). M1. 7 मे (for नो). K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 सर्वं शंसितुमर्हसि (K6 °ति).

10 Before 10, D6 T G1. 2 M6 ins. भीष्मः. — [a]) G1 जीवो (for पृष्टो). K7 D4. 6. 9 एवं पृष्टस्तु भगवान्. — [b]) Most MSS. भारद्वाजेन (for भर°). G2 संशयः (for °यम्). — [c]) K4. 6 V1 Bo. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1-3. 6 M1. 5-7 ब्रह्मर्षिर् (for मह°). G3. 6 -संकाशं (for °शः). — [d]) D7 T G1-3. 6 M5-7 transp. सर्वं and तस्मै. — After 10, Ds D2 ins. :

482* भृगुरुवाच ।
नारायणाभिधानस्य कूटस्थस्याक्षरात्मनः ।
अव्यक्तस्याप्रमेयस्य प्रकृतोपरतस्य च ।
एवंभूतः स वै देवः पुरुषं चासृजद्द्विधा ।

[(L. 1) Ds2 (orig. as in text; *sup. lin.*) कूटस्थश्च (for °स्य). Ds2 (*sup. lin.* as above) [अ]क्षरात्मकः; D2 [आ]दरात्मनः (for [अ]क्षरा°). — (L. 2) Ds2 (orig. as above; *sup. lin.*) अव्यक्तश्चाप्रमेयश्च (for the prior half). D2 प्रकृतोपतयस्य च (for the post. half). — (L. 3) D2 वासृजद् (for चासृ°).]

On the other hand, D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 ins. after 10 :

483* भृगुरुवाच ।
नारायणो जगन्मूर्तिरन्तरात्मा सनातनः ।
कूटस्थोऽक्षर अव्यक्तो निर्लेपो व्यापकः प्रभुः ।
प्रकृतेः परतो नित्यमिन्द्रियैरप्यगोचरः ।
स सिसृक्षुः सहस्रांशादसृजत्पुरुषं प्रभुः ।

[M1. 7 om. the ref. — (L. 1) D7 G1. 3. 6 अनंतात्मा (for अन्तरात्मा). — (L. 2) T1 निर्लोको; M7 निर्लोपो (for निर्लेपो). — (L. 3) T2 G3 M7 नित्य (for नित्यम्). G1 मदीयैर् (for इन्द्रियैर्). — (L. 4) G1 हि सृक्षुः (for सिसृ°). D7 T G1-3. 6 M7 द्विधा (for प्रभुः). M1. 5. 6 असृजत्परमोजसा (for the post. half).]

11 Before 11, Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4

C. 12. 6775
B. 12. 182. 11
K. 12. 180. 13

मानसो नाम विख्यातः श्रुतपूर्वो महर्षिभिः ।
अनादिनिधनो देवस्तथाभेद्योऽजरामरः ॥ ११
अव्यक्त इति विख्यातः शाश्वतोऽथाक्षरोऽव्ययः ।
यतः सृष्टानि भूतानि जायन्ते च म्रियन्ति च ॥ १२
सोऽसृजत्प्रथमं देवो महान्तं नाम नामतः ।
आकाशमिति विख्यातं सर्वभूतधरः प्रभुः ॥ १३
आकाशादभवद्वारि सलिलादग्निमारुतौ ।
अग्निमारुतसंयोगात्ततः समभवन्मही ॥ १४
ततस्तेजोमयं दिव्यं पद्मं सृष्टं स्वयंभुवा ।
तस्मात्पद्मात्समभवद्ब्रह्मा वेदमयो निधिः ॥ १५
अहंकार इति ख्यातः सर्वभूतात्मभूतकृत् ।
ब्रह्मा वै सुमहातेजा य एते पञ्च धातवः ॥ १६
शैलास्तस्यास्थिसंज्ञास्तु मेदो मांसं च मेदिनी ।
समुद्रास्तस्य रुधिरमाकाशमुदरं तथा ॥ १७
पवनश्चैव निःश्वासस्तेजोऽग्निर्निम्नगाः सिराः ।
अग्नीषोमौ तु चन्द्रार्कौ नयने तस्य विश्रुते ॥ १८
नभश्चोर्ध्वं शिरस्तस्य क्षितिः पादौ दिशो भुजौ ।
दुर्विज्ञेयो ह्यनन्तत्वात्सिद्धैरपि न संशयः ॥ १९

Dn1. n4 D3–6. 8. 9 ins. भृगुरुवाच. —a) K4 मानसी (for °सो). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 यः पूर्वो (for विख्यातः). ❀ Ca: मानसो मनसा योगानुगृहीतेन ग्राह्यः परमात्मा ॥ Cn: अज्ञानान्मन उत्पन्नं तच्चित्प्रतिबिम्बविशिष्टं मानसो नाम ॥ Cp: भगवत्संकल्पत्वान्मानसः । ❀ —b) K2. 4 श्रुतपूर्वं; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 विश्रुतो वै (for श्रुतपूर्वो). G2 मनीषिभिः (for महर्षिभिः). — G2 om. (hapl.) 11^{cd}. —d) K2 तथाभेदो; M1 स्वप्रभेभ्यो; M6. 7 त्वप्रभेद्यो (for तथाभेद्यो).

12 a) B8 (marg. as in text) इव (for इति). B9 व्याख्यातः (for वि°). —b) D2 शाश्वता (for °तो). K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1 M5 [ऽ]थाक्षयो; G2 [ऽ]थाक्षरा; G3 M1. 7 [ऽ]थाव्ययो; G6 [ऽ]थाप्ययो; M6 वाप्ययो (for ऽथाक्षरो). G3 M6. 7 [ऽ]क्षयः (for ऽव्ययः). —c) K7 D9 ततः (for यतः). —d) D7 T G1–3 6 M1. 5–7 तिष्ठंति (for जायन्ते). Ś1 K1. 2. 4 D4 वियति; K7 D9 विशंति (for म्रियन्ति).

13 b) ❀ Cn: महान्तं समष्टिजीवं हैरण्यगर्भं बुद्धिं वा। ❀ — After 13^{ab}, K6. 7 Da3 Dn1. n4 Ds (Ds1 marg.) D2–6. 8. 9 ins.:

484* महान्ससर्जाहंकारं स चापि भगवानथ ।
[D4 अहंकारान् (for °रं).]

— B9 om. (hapl.) 13^{cd}. —c) Dn1 D7 T G1–3. 6 M5. 6 आकाश (for °शम्). G2 इव (for इति). Ds1 T G1. 3. 6 M5. 6 विख्यातः (for °तं). —d) K4 -भूतधरा; K7 D4. 9 -भूतवरः (for °धरः). — After 13, M1. 7 read 16^{ab} for the first time, repeating it in its proper place.

14 M7 reads 14–15 twice. —b) K7 शलिलाद् (for स°). M7 (second time) -मारुतः. —c) G3 -संयोगस् (for °गात्). —d) D7 G2. 3 तद्वत् (for ततः).

15 For the repetition of 15 in M7, cf. v. l. 14. —a) K7 D4. 9 तेन तदा (for तेजोमयं). —c) K7 ततः (for तस्मात्). —d) T1 विधिः; M7 (first time) मुनिः (for निधिः).

16 M1. 7 read 16^{ab} for the first time after 13. —a) K1 ख्यातेः (for °तः). —b) K1. 2. 4 सर्वभूतांत- (for °भूतात्म-). —c) K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 स (for सु-). —d) B8 (marg.; orig. as in text) यत्रैते (for य एते).

17 a) K7 D4. 9 स्युर्; G3. 6 तन्- (for तु). —b) D7 मांसश्च; G1 मांसादि (for मांसं च). K6 मेदसंभवमेदिनी.

18 a) K7 पवनाश् (for °नश्). Bo. 6–9 Da4 Dn4 Ds1 D4. 6. 8 T2 G1. 2 M7 निश्वासस् (for निःश्वा°). —b) K2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 n4 Ds1 D2. 3. 5–8 M1 शिराः; D4. 9 शराः (for सिराः). —c) K7 V1 Da3. a4 D4. 6. 9 च (for तु). D7 T G1–3. 6 M1. 5. 7 दिवाकरश्च सोमश्च. — G2 om. 18^{c}–19^{c}.

19 G2 om. 19^{abc} (cf. v. l. 18). —a) Da4 नभस्योर्ध्वं (for °श्चोर्ध्वं). G1 नभश्चोर्ध्वंगतिस्तस्य. —b) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 4–6. 8. 9 M1. 6. 7 भुजा दिशः; D3 M5 भुजौ दिशः (by transp.). —c) K7 D4. 9 दुर्विज्ञानो; G1 वृत्तिज्ञेयो (for दुर्विज्ञेयो). K4 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 ह्यचिंत्यात्मा; K6 [ऽ]स्यचिंतात्मा;

स एव भगवान्विष्णुरनन्त इति विश्रुतः ।
सर्वभूतात्मभूतस्थो दुर्विज्ञेयोऽकृतात्मभिः ॥ २०
अहंकारस्य यः स्रष्टा सर्वभूतभवाय वै ।
यतः समभवद्विश्वं पृष्टोऽहं यदिह त्वया ॥ २१
भरद्वाज उवाच ।
गगनस्य दिशां चैव भूतलस्यानिलस्य च ।
कान्यत्र परिमाणानि संशयं छिन्धि मेऽर्थतः ॥ २२
भृगुरुवाच ।
अनन्तमेतदाकाशं सिद्धचारणसेवितम् ।
रम्यं नानाश्रयाकीर्णं यस्यान्तो नाधिगम्यते ॥ २३
ऊर्ध्वं गतेरधस्तात्तु चन्द्रादित्यौ न दृश्यतः ।
तत्र देवाः स्वयं दीप्ता भास्वराश्चाग्निवर्चसः ॥ २४
ते चाप्यन्तं न पश्यन्ति नभसः प्रथितौजसः ।
दुर्गमत्वादनन्तत्वादिति मे विद्धि मानद ॥ २५
उपरिष्टोपरिष्टात्तु प्रज्वलद्भिः स्वयंप्रभैः ।
निरुद्धमेतदाकाशमप्रमेयं सुरैरपि ॥ २६
पृथिव्यन्ते समुद्रास्तु समुद्रान्ते तमः स्मृतम् ।
तमसोऽन्ते जलं प्राहुर्जलस्यान्तेऽग्निरेव च ॥ २७
रसातलान्ते सलिलं जलान्ते पन्नगाधिपः ।
तदन्ते पुनराकाशमाकाशान्ते पुनर्जलम् ॥ २८

C. 12. 6788
B. 12. 182. 28
K. 12. 180. 30

D7 T G1. 6 ह्यनंतात्मा; G3 ह्य*रात्मा (for ह्यनन्तत्वात्).

20 Ś1 K1 om. (hapl.) 20[ab]. — [a]) B9 य (for स). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2–6. 8. 9 M1. 6. 7 एष (for एव). — [c]) D7 G2. 3. 6 सर्वभूतादि- (for °तात्म-).

21 [a]) K7 सृष्टा (for स्रष्टा). K6 अहंकारमयः श्रष्टा. — [b]) Ś1 K1. 2. 4 च (for वै). Bo Ds2 D3. 7 T G1–3. 6 M1. 5. 7 सर्वभूतोद्भवाय (Bo Ds2 D8 °तभयाय) वै. — [c]) D7 T G1–3. 6 M5–7 ततः (for यतः). — [d]) T2 दृष्टो; G3 स्पृष्टो (for पृष्टो). K7 D4. 6. 9 यदिदं (for यदिह).

22 K6 D6 T2 G1 भारद्वाज (for भर°). — [a]) Da3. a4 T G1–3. 6 M5 दिशश्; G2 (*inf. lin.*) दिशं (for दिशां). D7 सर्व- (for चैव). — [b]) D7 T G1–3. 6 M5 भूजलस्य (for भूतलस्य). Ś1 lacuna; K6 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 8 वा (for च). — [c]) M5 कान्यस्य (for कान्यत्र). — 22[d] is damaged in B7. — [d]) K4. 6 Bo. 6 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 तत्त्वतः; Da3. a4 मद्यतः; G2 मे स्थितः; G6 मे घृतः (for मेऽर्थतः).

23 [b]) K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 सिद्धदैवत- (for °चारण-). — [c]) B6. 8 (both marg.; orig. as in text). 9 Da4 नानाश्रमाकीर्णं. — [d]) Dn1 [अ]धिगच्छति (for °गम्यते).

24 [a]) K6 B8 (marg.; orig. as in text). 9 D3. 6. 8 T G1–3 M7 ऊर्ध्वं गतैर्; D7 औध्वं गतेर्; Cpp ऊर्ध्वंगतैर्. — [b]) D7 T G1–3. 6 M1. 5. 7 दृश्येते (G1 °श्य)-ते नेंदु(G1 चंद्र)भास्करौ. — [d]) K4 V1 Da3 Dn4 Ds D2. 3 M6 भास्वराभा[:]; K6. 7 Dn1 D4. 5. 8. 9 भास्कराभा[:]; Da4 भासुराश्च; D7 T G2. 3. 6 M1. 7 सूर्यभासो; M5 भास्वरा (submetric) (for भास्वराश्च). G1 सूर्यभाः स्वग्निवर्चसः.

25 [a]) D8 त्राप्यंतं (for चाप्यन्तं). T2 गच्छंति (for पश्यन्ति). — [b]) K6 प्रथितायशः; K7 D4. 9 [ऽ]प्रतिमौजसः; G1 प्रस्थितौजसः; M1. 7 प्राहि(M7 *sup. lin.* °थि)तौजसा (for प्रथितौजसः). — [d]) K7 D4. 6. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 वै; V1 B6 (marg. as in text) [इ]दं (for मे). B9 om. विद्धि.

26 [a]) K2 उपविष्टोपविष्टात्तु; B8 (marg.; orig. as in text) उपरिष्टैरुपरिष्टात्तु; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 उपर्युपरि तैर्देवैः. ❀ Cn: उपरिष्टोपरिष्टाद्—आर्षो वर्णलोपः ॥ Cp: नैरुक्तो वर्णनाशः । ❀ — [d]) D4. 7 M1. 6 (also as in text) अप्रवेश्यं (for °मेयं).

27 V1 reads 27–29 on marg. — [a]) B7. 9 च (for तु). — [b]) Ds2 G1 ततः; D6 नभः (for तमः). Ds2 तमः (स्मृतम्). — [c]) K1 तमसोस्ते; D6 नभसोंते (for तमसोऽन्ते). — [d]) B9 जलस्यांतो (for °स्यान्ते). K1 om. (hapl.) from ग्निरेव up to आकाशान्ते (in 28[d]). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 [ऽ]ग्निमेव (for °रेव).

28 K1 om. up to आकाशान्ते (cf. v. l. 27). G2 om. (hapl.) 28[a]–29[b]. V1 reads 28 on marg. — [b]) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2–6. 8. 9 T2 G1 M1. 5–7 पन्नगाधिपाः. — [d]) D6 आकाशांतं (for °न्ते).

C. 12. 6769
B. 12. 182. 29
K. 12. 180. 31

एवमन्तं भगवतः प्रमाणं सलिलस्य च ।
अग्निमारुततोयेभ्यो दुर्ज्ञेयं दैवतैरपि ॥ २९
अग्निमारुततोयानां वर्णाः क्षितितलस्य च ।
आकाशसदृशा ह्येते भिद्यन्ते तत्त्वदर्शनात् ॥ ३०
पठन्ति चैव मुनयः शास्त्रेषु विविधेषु च ।
त्रैलोक्ये सागरे चैव प्रमाणं विहितं यथा ।
अदृश्याय त्वगम्याय कः प्रमाणमुदाहरेत् ॥ ३१
सिद्धानां देवतानां च यदा परिमिता गतिः ।
तदा गौणमनन्तस्य नामानन्तेति विश्रुतम् ।
नामधेयानुरूपस्य मानसस्य महात्मनः ॥ ३२
यदा तु दिव्यं तद्रूपं ह्रसते वर्धते पुनः ।
कोऽन्यस्तद्वेदितुं शक्तो योऽपि स्यात्तद्विधोऽपरः ॥ ३३
ततः पुष्करतः सृष्टः सर्वज्ञो मूर्तिमान्प्रभुः ।
ब्रह्मा धर्ममयः पूर्वः प्रजापतिरनुत्तमः ॥ ३४

भरद्वाज उवाच ।

पुष्कराद्यदि संभूतो ज्येष्ठं भवति पुष्करम् ।
ब्रह्माणं पूर्वजं चाह भवान्संदेह एव मे ॥ ३५

भृगुरुवाच ।

मानसस्येह या मूर्तिर्ब्रह्मत्वं समुपागता ।
तस्यासनविधानार्थं पृथिवी पद्ममुच्यते ॥ ३६

---

29 G2 om. 29^{ab} (cf. v. l. 28). V1 reads 29 on marg. — ^{a}) Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 एवमंतो (K4 °तौ); B8 (marg.; orig. as in text) एवमाहुर्; D8 एतमंतं (for एवमन्तं). G1 M1. 5–7 हि नभसः; T G3. 6 हि न भुवः (for भगवतः). — K6 om. (hapl.) 29^{c}–30^{b}. D6 om. (hapl.) 29^{cd}. — ^{c}) M6 -तोयानां (for -तोयेभ्यो). D7 T G1–3. 6 M1. 5. 7 अग्निमारुतयोश्चैव. ❀ Cn: °तोयेभ्य इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । ❀ — ^{d}) Ś1 K1. 2. 7 D4. 9 दुर्ज्ञेयो (for °यं). D7 देवतैर् (for दैव°).

30 K6 om. 30^{ab} (cf. v. l. 29). B6 partly damaged. — ^{d}) D7 T1 G6 दृश्यंते (for भिद्यन्ते). K1 -दर्शनम् (for -दर्शनात्).

31 ^{a}) B6 तत्त्वं (for चैव). — ^{b}) K7 D4. 6. 9 [अ]पि; T2 वै (for च). — ^{c}) K4. 7 V1 B0. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 5–8 T2 G1 M7 त्रैलोक्य-; Cp °क्ये (as in text). — ^{d}) B7. 9 Da3. a4 पुनः (for यथा). — ^{e}) T1 अगम्याय (for त्व°). K7 अदृश्योयत्वगम्योथ (sic); G1 अदृश्यत्वादगम्यत्वात्. ❀ Cn. p: अदृश्यायेति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । ❀ — ^{f}) G2 कं (for कः). D7 उदाहरत् (for °हरेत्).

32 ^{a}) G2 दैवतानां (for देव°). G3. 6 सिद्धानां देवभूतानां. — ^{c}) D5 च तदा (hypermetric); D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 अतो (for तदा). K1. 2. 4 गौरम् (for गौणम्). — ^{d}) B6 वै कृतं; Dn4 विश्रुते (for विश्रुतम्). K7 D9 नमनं चेति विश्रुतं. — ^{f}) D4 माधवस्य (for मानसस्य).

33 ^{a}) K1 तदा (for यदा). Da3. a4 [अ]त्र; D8 च (for तु). K4. 6 V1 B0. 6. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 यद्रूपं (for तद्रूपं). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 यस्य दिव्यं हि तद्रूपं. — ^{b}) D7 ह्रीयते; T G1–3. 6 M5 हीयते; M6 ग्रसते (for ह्रसते). D7 [ऽ]पि च; T G2 3. 6 M1. 5–7 न च; G1 यथा (for पुनः). — ^{c}) B7. 9 Da4 D7 T G2. 3. 6 M7 तं; G1 तु (for तद्). K6 Da3 Dn4 Ds D5. 8 शक्यो (for शक्तो). — ^{d}) D6 यो यः; D7. 9 T G1–3. 6 M1. 7 यो न (for योऽपि).

34 ^{a}) Ds1 तत्ततः (hypermetric) (for ततः). D4 सृष्टा; D9 स्रष्टा (for सृष्टः). ❀ Cp: तत इति सार्वविभक्तिकः तसिः । पुष्करत इति सप्तम्यर्थे । ❀ — ^{b}) Da4 सर्वतो (for °ज्ञो). — ^{c}) Ś1 K1. 4 G1 ब्रह्म- (for ब्रह्मा). D4 reads from पूर्वः up to त्तमः twice. K7 V1 D4. 6 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 पूर्वं; Da3. a4 पूर्णः (for पूर्वः).

35 D4 om. 35 with the ref. G1. 2 भारद्वाज (for भर°). — ^{a}) G3 नरवद् (for पुष्कराद्). B9 संभूतं (for °तो). — ^{b}) D7 T1 G3. 6 ज्येष्ठो भवति पुष्करः. — ^{c}) B9 ब्रह्माहं (for °णं). Da4 M5 प्राह (for चाह). — ^{d}) Ś1 K1. 2. 4 एष (for एव). B6 हि (for मे). G1 भगवान्संशय एव मे (hypermetric).

36 ^{b}) D7 T1 M6 समुपागतः (for °गता). — Dn4 reads 36^{c}–37^{d} after 12. 176. 8^{ab}. — ^{c}) G2 तस्यानन- (for °सन-). — ^{d}) D4 उद्यतं (for उच्यते).

37 For the sequence in Dn4, cf. v. l. 36. — ^{a}) K4 Da3 Dn4 D2. 4. 6–8 T1 G3 6 कर्णिकातस्य; T2 °कारस्य (for °का तस्य). — ^{b}) G2 उच्छ्रितं; G3 उच्यते; G6 उच्छ्रिते (for उच्छ्रितः). — ^{c}) B8 (marg.; orig. as in text) तत्र (for तस्य). D8

कर्णिका तस्य पद्मस्य मेरुर्गगनमुच्छ्रितः । तस्य मध्ये स्थितो लोकान्सृजते जगतः प्रभुः ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

१७६

भरद्वाज उवाच ।
प्रजाविसर्गं विविधं कथं स सृजते प्रभुः ।
मेरुमध्ये स्थितो ब्रह्मा तद्ब्रूहि द्विजसत्तम ॥ १
भृगुरुवाच ।
प्रजाविसर्गं विविधं मानसो मनसासृजत् ।
संधुक्षणार्थं भूतानां सृष्टं प्रथमतो जलम् ॥ २
यत्प्राणाः सर्वभूतानां वर्धन्ते येन च प्रजाः ।
परित्यक्ताश्च नश्यन्ति तेनेदं सर्वमावृतम् ॥ ३
पृथिवी पर्वता मेघा मूर्तिमन्तश्च ये परे ।
सर्वं तद्वारुणं ज्ञेयमापस्तस्तम्भिरे पुनः ॥ ४
भरद्वाज उवाच ।
कथं सलिलमुत्पन्नं कथं चैवाग्निमारुतौ । C. 12. 6608 B. 12. 183. 5 K. 12. 181. 5

मध्य- (for मध्ये). —^{d}) Ś1 K1.2 ससृजे (for सृजते). T1 जगतां (for °तः).

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1.2.4.6.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 T G1–3.6 M1.5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy name :* Ś1 K1.2.4.6.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1 Ds D2–6.8.9 M1.7 भृगु(Ds1 om. भृगु)-भरद्वाजसंवादः; D7 G2.3.6 M6 भृगुभारद्वाज(G3 om. भृगुभारद्वाज)संवादे जगदुत्पत्तिः; M5 भृगुभरद्वाजसंवादे जगत्सृष्टिकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Dn1.n4 9; Ds D7.8 T1 G1.3.6 M1.5–7 8; T2 G2 22. — *Śloka no.:* Dn1 D8 39; Dn4 38.

176

1 Ś1 V1 read 1 with the ref. on marg. The sequence in D7 is : 1^{c}, 1^{b}, 1^{a}, 1^{d}. —^{a}) K4 -विसर्गे (for -विसर्गं). —^{b}) K7 D4.9 कथं सं- ; B9 स कथं (by transp.). K6.7 D7 -ससृजे (for सृजते). Ś1 K1 विभुः (for प्रभुः). —^{d}) D7 तं (for तद्). — D7 ins. after 1 : T G1–3.6 M1.5–7 subst. for 1 :

485* मेरुमध्ये स्थितो ब्रह्मा कथं स ससृजे प्रजाः ।
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व याथातथ्येन पृच्छतः ।

[D7 om. line 1. — (L. 1) T1 असृजत; G3.6 सृजते (for ससृजे). G1 M1 कथं सृजति वै प्रजाः (for the post. half). — (L. 2) T2 G1 M1 यथातथ्येन; M5 याथातत्त्वेन (for °तथ्येन). M6.7 पृच्छते.]

2 ^{a}) K7 (*inf. lin.*) D4.6.9 M1.5–7 पूर्वं स (M1 नु); D7 T1 G1–3.6 पू(G1 स)र्वं हि (for विविधं). —^{b}) Da4 [अ]सृजन्. B9 स कथं सृजते प्रभुः. —^{c}) K4.6 V1 B0.6.7.8 (marg. as in text).9 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.6–8 T G1–3.6 M5 Cn.p संरक्षणार्थं; Cpp. संधुक्षणार्थं (as in text). — V1 om. (hapl.) 2^{d}–3^{a}, and reads the same on marg. *sec. m.* —^{d}) K6 प्राग्रमतो (for प्रथ°). G1 सृष्टः प्रथमतोम्मयः.

3 V1 reads 3^{a} on marg. —^{a}) D7 T G3.6 यः; M7 यं (for यत्). K4.6.7 V1 Da4 Dn1.n4 D2.3 G2 M1.5.6 प्राणः (for प्राणाः). G1 ब्राह्मणाः सर्वभूतानि. —^{b}) K2.7 M6 वर्धते; B9 वर्तते (for वर्धन्ते). — 3^{cd} is damaged in B6. —^{c}) K1 परित्यक्तांश्. M6 स्म (for च). T2 नश्यंते. —^{d}) K6 येन (for तेन). D4.6 सर्वतो धृतं; M1 °दावृतं; M6 °दाहृतं (for °मावृतम्).

4 ^{a}) G1 पृथिवी पर्वतायेव (sic). —^{b}) D6 अर्चिमंतश् (for मूर्ति°). —^{d}) B6 Dn1 D8 यतः; D7 T G2.3.6 M1.5–7 हि ताः (for पुनः). G1 अपास्तमहिरे हि ताः (sic).

5 K6 Dn4 D7 G1–3.6 भारद्वाज. —^{a}) Da4 om. from कथं up to the ref. in 6. —^{b}) Ds1 चैव; G1 वा च (for चैव). —^{c}) K4.6.7 V1 B0.6.8 Da3 Dn1.n4 Ds D2–9 वा (for च). —^{d}) V1 B6–9 तत्र

Ć. 12. 6808 B. 12 183. 5 K. 12 181. 5 कथं च मेदिनी सृष्टेत्यत्र मे संशयो महान् ॥ ५

भृगुरुवाच ।

ब्रह्मकल्पे पुरा ब्रह्मन्ब्रह्मर्षीणां समागमे ।
लोकसंभवसंदेहः समुत्पन्नो महात्मनाम् ॥ ६
तेऽतिष्ठन्ध्यानमालम्ब्य मौनमास्थाय निश्चलाः ।
त्यक्ताहाराः पवनपा दिव्यं वर्षशतं द्विजाः ॥ ७
तेषां धर्ममयी वाणी सर्वेषां श्रोत्रमागमत् ।
दिव्या सरस्वती तत्र संबभूव नभस्तलात् ॥ ८
पुरा स्तिमितनिःशब्दमाकाशमचलोपमम् ।
नष्टचन्द्रार्कपवनं प्रसुप्तमिव संबभौ ॥ ९
ततः सलिलमुत्पन्नं तमसीवापरं तमः ।
तस्माच्च सलिलोत्पीडादुदतिष्ठत मारुतः ॥ १०
यथा भाजनमच्छिद्रं निःशब्दमिव लक्ष्यते ।
तच्चाम्भसा पूर्यमाणं सशब्दं कुरुतेऽनिलः ॥ ११
तथा सलिलसंरुद्धे नभसोऽन्ते निरन्तरे ।
भित्त्वार्णवतलं वायुः समुत्पतति घोषवान् ॥ १२
स एष चरते वायुरर्णवोत्पीडसंभवः ।
आकाशस्थानमासाद्य प्रशान्तिं नाधिगच्छति ॥ १३
तस्मिन्वाय्वम्बुसंघर्षे दीप्ततेजा महाबलः ।
प्रादुर्भवत्यूर्ध्वशिखः कृत्वा वितिमिरं नभः ॥ १४
अग्निः पवनसंयुक्तः खात्समुत्पतते जलम् ।
सोऽग्निर्मारुतसंयोगाद्घनत्वमुपपद्यते ॥ १५

(for [इ]त्यत्र). D7 T1 G2.3.6 वै (for मे).

6 Da4 om. the ref. (cf. v. l. 5). — a) K7 D4.9 राजन्; D5 lacuna (for ब्रह्मन्). ❀ Ca: ब्रह्मकल्पे ब्रह्मप्रथमदिने। ❀ — b) B6 महर्षीणां (for ब्रह्म°). V1 समागमः.

7 b) K1 मानम्; Ds1 ध्यानम् (for मौनम्). M7 अस्थाय. Ś1 K1.2 तस्थिरे; Bo निश्चलं. — c) K1 Ds1 त्यक्ताहारः. K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn4 Ds D2.3 (also as in text).5 स्पर्धमाना; D8 वायुपाना (for पवनपा).

8 a) Ś1 (*sup. lin.*) K6.7 Bo.8 (marg.) Da4 Dn1.n4 Ds D2–5.8 ब्रह्ममयी; Cp धर्ममयी (as in text). ❀ Ca.s: ब्रह्ममयी अशरीरा ॥ Cp: धर्ममयी वेदमयी, कारणे कार्योपचारात्। ❀ — b) K4 आगतं; B6 °ता (for °मत्). — After 8^{ab}, Dn4 reads 12. 175. 36^{c}–37^{d}. — d) Ś1 K1.2 T2 G1.2 नभःस्थलात्.

9 a) K6.7 Bo.7.8 (marg.) Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 पुरा स्तिमितमाकाशम्. — b) K6 Bo.7.8 (marg.) Dn1 Ds D2.3.5.8 अनंतम्; K7 D4.6.9 निःशब्दम्; Dn4 lacuna (for आकाशम्). — c) V1 B6–8 Da3 नष्टार्कचंद्रपवनं. — d) Ś1 K1.2.4 निर्बभौ; B6.8 (both marg. as in text).9 Da4 खं बभौ; G2 चाबभौ (for संबभौ).

10 b) Ś1 K1.2 परं (for [अ]परं). — c) K1.2 सलिलात्पीताद्; K7 D4.6.9 °लापीडाद् (for °लोत्पीडाद्). — d) D7 T G1–3.6 M1.5–7 समजायत मारुतः.

11 b) D7 T G3.6 इह (for इव). B7 Dn4 लक्षसे. — c) B6.8.9 Da3.a4 D4.6.9 [अ]भिपूर्यंतं (for पूर्यमाणं). — After 11, T1 reads 14^{c} for the first time, repeating it in its proper place.

12 a) B7 damaged. K2.4 Bo Ds यथा (for तथा). G2 -संरुद्धो; M6 -संक्रुद्धे (for -संरुद्धे). — b) K1 नभसोन्वो; D4.9 तमसोंते (for नभसोऽन्ते). Dn1 D4 निरंतरं (D4 °रा). — c) M1.5.6 हित्वा (for भित्त्वा). Dn1 [अ]र्णवतले. — d) D7 T1 G3 वेगवान्; M5 घोषवत् (for °वान्). D6 उत्पपात स घोषवान्.

13 a) Ś1 K1.2.7 D4.6.9 T2 M7 एत्र (for एष). Ds1 (before corr.) D7 G2.3 चर(G3 °रि)तो (for चरते). — b) K7 D4.9 अर्णवापी(D4 °त्पी)डसंभवः. — c) K7 V1 Bo.8 Da4 D4.9 T2 G1 M1.5–7 आकाशं (for °श-). Ś1 K1.2.4 आश्रित्य; K7 आस्थाय (for आसाद्य). — d) K1.4.7 D4 प्रशांतिर्; K6 प्रशांतं (for °शान्तिं).

14 a) K6 नाद्यं तु; Da3 वाद्यंबु- (for वाय्वम्बु-). K7 -संघोषे (for -संघर्षे). — b) K7 दीप्ततेजो; Dn4 दिप्ततेजा. T2 G3 महाज्वलः; G2 °बलाः; M1.7 (*sup. lin.* as in text) विभावसुः. — T1 reads 14^{c} for the first time after 11. — c) K4.6 Bo.7 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 प्रादुरभूद्; B6 °र्बभूव; T1 (both times) °र्भवंति (for °र्भवति). K6 तूर्ध्वंशिखः; D4 ऊर्ध्वंशीर्षे. — d) M1.7 कुर्वन् (for कृत्वा). K4 Bo.7 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 निस्तिमिरं (for विति°). V1 जगत् (for नभः).

15 a) K4 अग्निं. — b) K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4

तस्याकाशे निपतितः स्नेहस्तिष्ठति योऽपरः ।
स संघातत्वमापन्नो भूमित्वमुपगच्छति ॥ १६

रसानां सर्वगन्धानां स्नेहानां प्राणिनां तथा ।
भूमिर्योनिरिह ज्ञेया यस्यां सर्वं प्रसूयते ॥ १७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

१७७

भरद्वाज उवाच ।

एते ते धातवः पञ्च ब्रह्मा यानसृजत्पुरा ।
आवृता यैरिमे लोका महाभूताभिसंज्ञितैः ॥ १
यदासृजत्सहस्राणि भूतानां स महामतिः ।
पञ्चानामेव भूतत्वं कथं समुपपद्यते ॥ २

भृगुरुवाच ।

अमितानां महाशब्दो यान्ति भूतानि संभवम् ।
ततस्तेषां महाभूतशब्दोऽयमुपपद्यते ॥ ३
चेष्टा वायुः खमाकाशमूष्माग्निः सलिलं द्रवः ।
पृथिवी चात्र संघातः शरीरं पाञ्चभौतिकम् ॥ ४ C. 12. 6824 B. 12. 184. 4 K. 12. 182. 4

Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 खं समाक्षिपते जलं; K7 D4. 6. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 खात्स(D6 M5 खं स)मुत्क्षि°. —[c]) K1 सोग्निं; K2. 4 B8 (marg.) Ds2 D2 M6 सोग्नि-; V1 आग्निर्; D7 T G1–3. 6 M1. 5. 7 अग्नि- (for सोऽग्निर्). —[d]) M1 फेनत्वम् (for घन°). Ś1 K1. 2. 4 प्रतिपद्यते; K7 D9 उपगच्छति (for °पद्यते).

16 [a]) K4. 6 V1 B0. 8 Da3. a4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 G1 आकाशं; K7 B6 7 9 D4. 7. 9 T G2. 3. 6 M1. 5–7 °शान् (for °शे). K6 V1 B0. 9 Dn4 Ds1 D3. 5 निपततः. —[b]) G1 [ऽ]परं. —[c]) K7 असंघातत्वम्. —[d]) K6 B0. 6 Da3 Dn4 D2. 3. 8 अनु-; Dn1 अधि- (for उप-). D8 -पद्यते (for -गच्छति). K1. 2 भूमिं समुपगच्छति.

17 [a]) Ś1 K1. 2 स्नेह- (for सर्व-). —[c]) Ś1 K1. 2. 4 अहो ज्ञेया; D7 अविज्ञेया; G2. 3 हि विज्ञेया (for इह ज्ञेया). —[d]) D4. 6. 9 यस्याः (for यस्यां). V1 B7–9 Da4 G3 प्रतिष्ठितं (for प्रसूयते).

Colophon. — *Sub-parvan* : Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name* : Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Ds D3-6. 8. 9 G1 भृगुभ(K6 °भा)रद्वाजसंवादः; D7 G6 भृगुभरद्वाजसंवादे सर्गक्रमः; M1. 7 भृगुभरद्वाजसंवादे प्रजासर्गः; M5 °संवादे भूतसृष्टिः; M6 प्रजासर्गक्रमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. n4 10; Ds D7. 8 T G1. 3. 6 M1. 5–7 9; D2 8; T2 G2 23. — *Śloka no.* : Dn1 D8 17; Dn4 19.

177

1 K6 Ds2 D7 G1. 6 भारद्वाज (for भर°). —[a]) K6. 7 V1 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 4–6. 9 G1–3. 6 M1. 5–7 य एते; B8 D3. 8 त एते (for एते ते). —[b]) G2 ब्रह्म. Dn4 ब्रह्माद्यायसृजत्पुरा. —[d]) K6. 7 D5 महाभूतानि (for °भूताभि-). B0. 6–9 Da3. a4 Dn1 D5 -संज्ञिताः; Ds1 -संहितैः; D7 T1 G2 -संज्ञिकैः; G3. 6 -संज्ञकैः (for -संज्ञितैः).

2 [b]) D6 सु- (for स). K6 महान्प्रभुः; K7 महाद्युतिः; M1. 7 प्रजापतिः (for महामतिः). —[c]) Ds1 (*sup. lin.* as in text) अपि (for एव). Ś1 K1. 2 भूतानां (for भूतत्वं). —[d]) B8 (marg. as in text) समुपलभ्यते (for °पद्यते). — After 2, D4 reads 4[a], 5[a] and 3.

3 For the sequence in D4, cf. v. l. 2. K7 reads 3 twice. —[a]) Ś1 K1. 2 आमितानि; K4 असितानि; K6 आसितानां (for अमि°). Ś1 K1. 2. 4 महाशब्दे (Ś1 °ब्दं); D5. 7 °शब्दा (for °शब्दो). —[b]) K2 D4 यानि (for यान्ति). T G1–3. 6 M1. 5. 7 भूतानां याति संभवं (M7 °वः). —[c]) K7 D8 D4. 7 अतस् (for ततस्). G1 समाभूत-; G2 महाभूतः (for महाभूत-).

4 For the sequence in D4, cf. v. l. 2. —[a]) M7 वायुं. —[b]) G1 ऊष्माग्नि (for °ग्निः). K7 शलिलं (for सलिलं). Ś1 K2. 4 B9 D5 M7 द्रवं; K1 D6 द्रवन्;

वाय्वग्न्यशनिनिष्पेषैः फलपुष्पं विशीर्यते ।
श्रोत्रेण गृह्यते शब्दस्तस्माच्छृण्वन्ति पादपाः ॥ १२
वल्ली वेष्टयते वृक्षं सर्वतश्चैव गच्छति ।
न ह्यदृष्टेश्च मार्गोऽस्ति तस्मात्पश्यन्ति पादपाः ॥ १३
पुण्यापुण्यैस्तथा गन्धैर्धूपैश्च विविधैरपि ।
अरोगाः पुष्पिताः सन्ति तस्माज्जिघ्रन्ति पादपाः ॥१४
पादैः सलिलपानं च व्याधीनामपि दर्शनम् ।
व्याधिप्रतिक्रियत्वाच्च विद्यते रसनं द्रुमे ॥ १५
वक्त्रेणोत्पलनालेन यथोर्ध्वं जलमाददेत् ।
तथा पवनसंयुक्तः पादैः पिबति पादपः ॥ १६
ग्रहणात्सुखदुःखस्य छिन्नस्य च विरोहणात् ।
जीवं पश्यामि वृक्षाणामचैतन्यं न विद्यते ॥ १७
तेन तज्जलमादत्तं जरयत्यग्निमारुतौ ।
आहारपरिणामाच्च स्नेहो वृद्धिश्च जायते ॥ १८ C. 12. 6838 B. 12. 184. 18 K. 12. 182. 18

चापि (K6 D2 वापि). — d) D7 स्वर्गस्थेन (for स्पर्शस्तेन). D6 संशयः (for विद्यते).

12 For the sequence in T G1–3. 6, cf. v. l. 10. — a) K6 B6–8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 5–7 -निर्घोषैः (B7 °शैः); D6 -निःशेषैः; G6 -निक्षेपैः (for -निष्पेषैः). Da3. a4 वायुः सलिलनि(Da4 lacuna for °लनि)ष्पेशैः; D5 वाय्वग्निसलिलस्पर्शैः. ❀ Ca : निष्पेषैः कठोरैः शब्दैः । ❀ — b) K1 फले; K4. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 T G1–3. 6 M1 फलं (for फल-). D7 T1 -पुष्पैर् (for -पुष्पं). — After 12, T1 reads 15.

13 For the sequence in T G1–3. 6, cf. v. l. 10. Ś1 K1. 2. 4 7 om. (hapl.) 13; G1 om. (hapl.) 13–14. — a) V1 B7–9 वनं; B8 (marg.) वल्लिर्; Da3. a4 वल्लीर्; Dn4 विल्लं; D4. 9 बलं; D6 फलं (for वल्ली). V1 Bo. 8 (marg. as in text). 9 D9 चेष्टयते; Da4 विष्ट° (for वेष्ट°). V1 Bo. 7. 8 (marg. as in text) 9 Da3 D4. 9 वृक्षः (for वृक्षं). — c) D2 न स; D4 6. 9 नास्ति; D7 T G2. 3. 6 M1. 5–7 नापि (for न हि). D2 दृष्टेश्; D7 [अ]दृष्टश् (for [अ]दृष्टेश्). D8 D4. 9 तु (for च). D4. 9 वै; D6 [ऽ]त्र; G2 [ऽ]स्मि (for ऽस्ति). B9 नष्टदृष्टैश्च मार्गोस्ति; D5 नात्रास्त्यदृष्टेश्च मार्गोत्र.

14 For the sequence in T G1–3. 6, cf. v. l. 10. G1 om. 14 (cf. v. l. 13). — b) K2 धूमैश्; K4 भूपैश् (for धूपैश्). ❀ Cs : पुण्यगन्धाः कर्पूरचन्दनादि॰ रसगन्धाः । अपुण्या मत्स्यादिगन्धाः । बीजं सुगन्धरसेनाभ्यज्यान्वितं सुगन्धमङ्कुरं जनयति । विविधैर्धूपैररोगिणो भवन्ति । अत्र वृक्षायुर्वेदविदां वचनम् — प्रापयेत्कदलीपत्रैः सर्षपेण घृतेन च । सर्वर्तुपुष्पफलदा भवन्त्येते चिकित्सितैः । इति । ❀ — c) Ś1 K1. 2 संतः (for सन्ति). K7 D4–7. 9 T G2. 3. 6 M1. 5–7 भवंत्यरोगाः पुष्पाढ्यास्.

15 For the sequence in T G1–3. 6, cf. v. l. 10. T1 reads 15 after 12. — a) K2. 4 V1 B8 (marg.; orig. as in text) Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 7 T1 G1–3. 6 M1. 5–7 -पानाच्; Da4 -पादं; T2 -पानाश् (for -पानं). — b) T2 पृथिव्यां (for व्याधीनाम्). K6. 7 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn4 Ds D2. 3. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 चापि; B6 Dn1 D4–6. 9 चैव (for अपि). K2. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 दर्शनात् (for °नम्). ❀ Cs : व्याधीनां नरमूत्रेण मूलदत्तेन जनितानां दर्शनात् । .... । अत्रापि वृक्षायुर्वेदविदो वदन्ति । अम्लं मधु मांसं च संविश्यासिञ्चेदुग्धोदकमिति । ❀ — c) Ś1 K2 -क्रियातश्; K1. 4 -क्रियतश्; M1. 6 -क्रियात्वाच् (for -क्रियत्वाच्). ❀ Cv : अतिपानाद्व्याधीनाम् । व्याधीनां प्रतिक्रिया मूले लवणरसादिदानेन । ❀ — d) Ś1 K1. 2 वर्तते (for विद्यते). K2 lacuna; T2 M7 रसना; M1 रसनान् (for °नं).

16 For the sequence in T G1–3. 6, cf. v. l. 10. — a) K1. 2. 4 D4 T2 वक्रेण (for वक्त्रेण). D7 G2 -वर्णेन; T G1. 3. 6 M1. 5–7 -नाळेन (for -नालेन). — b) G2 यतोर्ध्वं (for यथोर्ध्वं). K7 V1 D4–6. 9 आपिबेत्; T1 G2. 3. 6 M6 आददे (for आददेत्). — c) K7 यथा (for तथा). — d) G1 पादपाः (for °पः).

17 For the sequence in T G1–3. 6, cf. v. l. 10. — a) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 सुखदुःखयोश्च ग्रहणाच् (hypermetric); K7 D4. 9 ग्रहणाद्दुःखसुखयोश्. — b) Ś1 K1 विरोहनात्; T2 M1. 6. 7 विरोपणात् (for विरोहणात्). — d) Ś1 K1 D7 T1 G3. 6 आचैतन्यं; Da4 न चै° (for अचै°).

18 For the sequence in T G1–3. 6, cf. v. l. 10. — a) Ś1 K1. 2 येन (for तेन). Ś1 K2 आदत्ते; K7 D4–6. 9 आपीतं; T2 G1 आत्तं हि; M5 आत्तं च (for आदत्तं). — b) Ś1 K1. 2 B8 (marg.; orig. as in text) Da4 Cpp जनयति; D6 तं जरति; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 जरयेते (M7 °यैने); G2 जरयेद् (for जरयति). K7 D4. 9 अग्निरंतरा; D5 °मारुतं (for °मा-

C. 12. 6639
B. 12. 184. 19
K. 12. 182. 19

जङ्गमानां च सर्वेषां शरीरे पञ्च धातवः ।
प्रत्येकशः प्रभिद्यन्ते यैः शरीरं विचेष्टते ॥ १९
त्वक्च मांसं तथास्थीनि मज्जा स्नायु च पञ्चमम् ।
इत्येतदिह संख्यातं शरीरे पृथिवीमयम् ॥ २०
तेजोऽग्निश्च तथा क्रोधश्चक्षुरूष्मा तथैव च ।
अग्निर्जरयते चापि पञ्चाग्नेयाः शरीरिणः ॥ २१
श्रोत्रं घ्राणमथास्यं च हृदयं कोष्ठमेव च ।
आकाशात्प्राणिनामेते शरीरे पञ्च धातवः ॥ २२
श्लेष्मा पित्तमथ स्वेदो वसा शोणितमेव च ।
इत्यापः पञ्चधा देहे भवन्ति प्राणिनां सदा ॥ २३
प्राणात्प्रणीयते प्राणी व्यानाद्व्यायच्छते तथा ।
गच्छत्यपानोऽवाक्चैव समानो हृद्यवस्थितः ॥ २४
उदानादुच्छ्वसिति च प्रतिभेदाच्च भाषते ।
इत्येते वायवः पञ्च चेष्टयन्तीह देहिनम् ॥ २५

हतौ). — ^{c}) K1.2 -परिणामाश्; G2 °माणाश्च (for °णामाच्). — ^{d}) T2 स्नेहे (for स्नेहो). K2 बुद्धिश् (for वृ°).

19 For the sequence in T G1–3.6, cf. v. l. 16. — ^{a}) T1 इत्येकशः (for प्र°). K7 D4.9 G6 प्रपद्यंते (for प्रभिद्यन्ते). D5 प्रत्यक्षेण प्रभेद्यंते. — ^{d}) G1 शरीरे (for °रं). K7 विचेष्टिते (for °ष्टते).

20 ^{a}) V1 B8 Da4 Ds2 D4 त्वङ्मांसं च; D5 त्वचा मांसं (for त्वक्च मांसं). K7 D6 om. च. — ^{b}) Ś1 K1.2.4.7 V1 B8 Dn1 Ds (marg.; orig. as in text) D2.4.6.9 G1 स्नायुश् (for स्नायु). Ś1 K1.2.7 D4.6.9 पंचमः (for °मम्). — ^{c}) G3.6 मन्ये तद् (for इत्येतद्). K4.6 V1 Bo.6.7.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6–8 G2.3.6 Cpp संघातं (D7 °तः); G1 संपातं (for संख्यातं). — ^{d}) K2 शरीरं (for °रे).

21 ^{a}) K2.7 D4.9 T2 M1.5–7 तेजोग्नितस्; K4.6 V1 Dn1.n4 Ds D2.3.6–8 T1 G2.3.6 तेजो ह्यग्निस् (for तेजोऽग्निश्च). D5 तेजोग्निस्तिग्मता क्रोधश्. ❀ Ca: क्रोधः मानसो विकारोऽपि तेजोबहुलेष्वेव देहेषु भवति नान्यत्रेति तस्यापि तैजसत्वं मुनिनोक्तम् । ❀ — ^{b}) K1 चक्षु (for चक्षुर्). K6 ऊष्मास्; Da4 उष्मा (for ऊष्मा). — ^{c}) Ds1 (*sup. lin.*; orig. as in text) जनयते (for जर°). K6.7 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 यच्च; D4.9 चैव; D6 यश्च (for चापि). — ^{d}) K2 पंचाग्नेयः (for °याः). K7 B8 (marg.; orig. as in text) D4.9 M1.5 (*sup. lin.*) शरीरिणां; D7 T G1–3.6 M5 °रतः (for °रिणः).

22 ^{a}) K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.5.6.8 तथास्यं (for अ°). D7 T G1–3.6 श्रवणं घ्राणमास्यं च. — ^{b}) K7 D4.9 transp. हृदयं and कोष्ठम्. K1 कौष्टम्; K2.4 कंठम्; M1 क्रोष्टम् (for कोष्ठम्). D6 हष्टं कोदयमेव च (sic). — D6 om. (hapl.) 22^{c}–23^{b}. V1 reads 22^{c}–23^{b} on marg. — ^{d}) K2 शरीरं (for °रे).

23 D6 om. 23^{ab} (cf. v. l. 22). V1 reads 23^{ab} on marg — ^{a}) D7 श्लेष्म- (for °ष्मा). K2 M1 अथो (for अथ). B9 D5 स्नेहो (for स्वेदो). — ^{d}) Ds D7 T1 वसंति (for भवन्ति).

24 ^{a}) Ś1 K1.2 M7 प्राणीयते; K6 Ds D3.5 प्रीणयते; K7 D4.9 प्राणा°; V1 Bo.6.8.9 D7 T G1.3.6 प्राण°; B7 Dn4 G2 M5.7 (*sup. lin.*) प्रण°; Da3 प्रमाणयते; Da3 (also).a4 प्रमीयते (for प्रणी°). G1 प्राणिं; M1.7 देही (for प्राणी). — ^{b}) D7 T1 G3.6 व्यानयते (for व्यायच्छते). D5 तदा; D6 यदा; D7 T G1–3.6 सदा (for तथा). — 24^{cd} is damaged in B7. — ^{c}) K1 गच्छंति (for गच्छति). K6 V1 Bo.6.8 (marg. as in text).9 Dn1 Ds D2.3.5 8 [ऽ]धश्चैव; Dn4 [ऽ]धमश्चैव (hypermetric); D6 [ऽ]वाक्चैव (for ऽवाक्चैव). T G1–3.6 गच्छत्यपानेनावाक्च. — ^{d}) B9 ह्यव्यवस्थितः; D5 हृदय° (for हृद्यव°). D7 T G1–3.6 M5 समानेन समा(T2 M5 सम-; G2 स हि)स्थितः. ❀ Cp: अवस्थितः, अनियतक्रियः । ❀

25 ^{a}) Da3.a4 D7 T G1–3.5 M5.6 उच्छ्वसिति. — ^{b}) K1.4 D4 प्रतिभेदाश्; D7 T G2.3.6 M5 वृत्तिभेदाच्; G1 वृत्त° (for प्रति°). B6 भारते (for भाषते). — ^{c}) B9 M1.7 धातवः (for वायवः). — ^{d}) G1 चेष्टायंति (for चेष्ट°). Ś1 K1.2.4 हि; D7 T G1–3.6 च (for [इ]ह). B6.8 (marg.; orig. as in text) G1.3.6 Cpp देहिनां; D7 T1 G2 M5 °नः (for °नम्).

26 ^{a}) D5–7 T G1–3.6 M1.5–7 -गुणं (for -गुणान्). G3 om. from वेत्ति up to विस्तरः (in 28^{d}). — ^{b}) G1 रसश् (for रसं). K4 G1 चन्द्रयः (sic); Da3 G2 चाम्यः; Dn4 D8 चाद्यः (for चाद्भ्यः). — K6 V1 Dn1.n4 Ds D2.3.6 M7 repeat, and Bo.6–9 Da3.a4 M1.6 read, 26^{cd} after 28. V1 (first time) reads 26^{cd} on marg. — ^{c}) T2 G1 M7 (first time) ज्योतेः (for

भूमेर्गन्धगुणान्वेत्ति रसं चाद्भ्यः शरीरवान् ।
ज्योतिः पश्यति चक्षुर्भ्यां स्पर्शं वेत्ति च वायुना ॥ २६
तस्य गन्धस्य वक्ष्यामि विस्तराभिहितान्गुणान् ।
इष्टश्चानिष्टगन्धश्च मधुरः कटुरेव च ॥ २७
निर्हारी संहतः स्निग्धो रूक्षो विशद एव च ।
एवं नवविधो ज्ञेयः पार्थिवो गन्धविस्तरः ॥ २८
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसश्चापां गुणाः स्मृताः ।
रसज्ञानं तु वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ २९
रसो बहुविधः प्रोक्तः सूरिभिः प्रथितात्मभिः ।
मधुरो लवणस्तिक्तः कषायोऽम्लः कटुस्तथा ।
एष षड्विधविस्तारो रसो वारिमयः स्मृतः ॥ ३०
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च त्रिगुणं ज्योतिरुच्यते ।
ज्योतिः पश्यति रूपाणि रूपं च बहुधा स्मृतम् ॥ ३१
ह्रस्वो दीर्घस्तथा स्थूलश्चतुरस्रोऽणु वृत्तवान् ।
शुक्लः कृष्णस्तथा रक्तो नीलः पीतोऽरुणस्तथा ।
एवं द्वादशविस्तारो ज्योतीरूपगुणः स्मृतः ॥ ३२ C. 12. 6855 B. 12. 184. 35 K. 12. 182. 33

ज्योतिः). G1 पश्यंति. D7 T G1.2.6 M7 (first time) रूपाणि (for चक्षुर्भ्यां). K6 (first time).7 Dn1.n4 Ds (last four first time) D2 (both times).3 (first time).4.5.6 (first time).8 ज्योतिषा चक्षुषा रूपं. — d) V1 (first time) वाहिना; Dn4 (first time) वा पुनः; D5.7 T G1.2.6 M5.7 (first time) वायुतः (for वायुना). — After 26, K6.7 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 ins.:

486* गन्धः स्पर्शो रसो रूपं शब्दश्चात्र गुणाः स्मृताः ।

[D3.6 गंधस्पर्शौ. D5 दिशो (for रसो). K7 D4.6.9 चापि (for चात्र). K6 गुणः स्मृतः (for गुणाः स्मृताः).] On the other hand, D7 T G1.2.6 M5.7 ins. after 26:

487* शब्दं शृणोति च तथा आकाशात्तु शरीरवान् ।
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च भूगुणः ।

[(L. 1) T1 M7 तथैव (for च तथा). D7 आकाशस्य; G2 आकाशं तु (for °शात्तु). — M7 om. line 2. — (L. 2) T1 G2 शब्दस्पर्शं (for शब्दः स्पर्शश्). G2 बंधश्च (for गन्ध°). T G1.6 M5 भूगुणाः (for °णः).]

27 G3 om. 27 (cf. v. l. 26). G1 om. 27ab. — a) Ś1 K1.2.4 V1 D7 T G2.6 तत्र (for तस्य). — b) Ś1 Da4 M1 विस्ताराभिहितान्; K7 D5 विस्तरा- (D5 °रान्)विहितान् (for विस्तराभि°). — c) G1 तुष्टाश् (for इष्टश्). — d) D7 T G1.2.6 मधुरः कटुकस्तथा.

28 G3 om. 28 (cf. v. l. 26). — a) K7 D4.9 निर्ह्रादी; Da4 निर्हारि; G1 M1.6 नीहारी (for निर्हारी). K6 संहितः; Da3.a4 संहतिः; D8 संहतं (for संहतः). — b) Ś1 K1.2.4 विषद; D6 विस्वद (for विशद). D2 वा (for च). — d) G2 पार्थिवे (for °वो). D5 -विस्तरात् (for °रः). — After 28, K6 V1 Dn1.n4 Ds D2.3.6 M7 repeat, while Bo.6–9 Da3.a4 M1.6 read, 26cd.

29 K7 D4.5.8.9 om. 29ab. — a) Da4 D3 G2 M1 स्पर्शं (for स्पर्शः). G2 om. च. — b) Da4 रसं (for रसश्). K4.6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds Cp चापि (for चापां). K6 गुणः स्मृतः. — c) K7 D4.7.9 T1 G2.3.6 च (for तु). D6 संतानं च प्रवक्ष्यामि. — d) K4 निगदितः (for °दतः).

30 b) K4.6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 ऋषिभिः (for सूरिभिः). K7 पृथितात्मभिः; M1 प्रस्थिता° (for प्रथिता°). — c) Dn1 स्निग्धः (for तिक्तः). — d) B8 (marg. as in text) तदा (for तथा). — e) K7 B6 (marg.; orig. as in text) D4.6.7.9 T G1–3.6 M1.5–7 एवं (for एष).

31 K7 om. 31ab. — a) D5 स्पर्शं (for स्पर्शश्). D7 T2 रूपश् (for रूपं). — b) D5 om. ज्योति. K2 एव च (for उच्यते). — c) T2 G1 ज्योतेः (for ज्योतिः). D7 पश्यंति (for पश्यति). — d) B7.9 श्रुतं (for स्मृतम्). Ś1 K1.2.4 रूपं बहुविधं स्मृतं; T2 रूपं बहुविधात्मकं.

32 a) K1 तथा स्थूल-; D7 T G1–3.6 M5 कृशः (G1 °श-) स्थूलश् (for तथा स्थूलश्). — b) V1 B6.8 (marg. as in text).9 [ऽ]थ; D7 T G1–3.6 M5 च; M2 सु- (for ऽणु). Ś1 K1.2.4 [ऽ]तुवर्तुलः; D7 [ऽ]तुवृत्तवान् (for ऽणु वृत्त°). B8 अतुलः (for वृत्तवान्). — For the sequence of st. 32cd–38ab in K6 B6–9 Da3.a4 Ds D2.3.6.8 M1.6.7, cf. the tabular statement on p. 1012. — c) D5 पीतो (for रक्तो). — d) D6 रक्तो नीलः (for नीलः पीतो). K7 स्मृतः (for तथा). Ds2 नीलपीतारुणस्तथा. — After 32cd, V1 Bo Dn1.n4 D4.9 read 34ab. K7 om. 32ef. D7 om. 32e–34d. V1 reads 32e–33d on marg. — e) K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 षोडश- (for

C. 12. 6857
B. 12. 184. 35
K. 12. 182. 34

शब्दस्पर्शौ तु विज्ञेयौ द्विगुणो वायुरुच्यते ।
वायव्यस्तु गुणः स्पर्शः स्पर्शश्च बहुधा स्मृतः ॥ ३३
कठिनश्चिक्कणः श्लक्ष्णः पिच्छलो मृदुदारुणः ।
उष्णः शीतः सुखो दुःखः स्निग्धो विशद एव च ।

द्वादश-). — G1 om. (hapl.) 32^{f}–34^{e}. — ^{f}) Da4 D4. 6. 9 ज्योती(Da4 °ति)रूपो; T G2. 3. 6 M1. 5–7 ज्योतिषोपि (G2 °षापि) (for ज्योतीरूप-). K1. 2 -गणाः; D5 -गुणाः (for -गुणः).

Tabular Statement

showing sequence of st. 32^{cd}–38^{ab} in K6 B6–9 Da3. a4 Ds D2. 3. 6. 8 M1. 6. 7

K6	32^{cd}	34^{ab}	32^{ef}	35	—	36	37	490* lines 1, 4	33^{cd}	34^{cd}	—	33^{ab}	—	34^{ef}	38^{ab}
B6–9	32^{cd}	34^{ab}	32^{ef}	35	—	36	37	490*	33^{cd}	34^{cd}	488*	33^{ab}	—	34^{ef}	38^{ab}
Da3	32^{cd}	34^{ab}	32^{ef}	35	—	36	37	490* lines 1, 4	33^{cd}	34^{cd}	—	33^{ab}	—	34^{ef}	38^{ab}
Da4	32^{cd}	34^{ab}	32^{ef}	35	—	36	37	490*	33^{cd}	34^{cd}	488*	33^{ab}	—	34^{ef}	38^{ab}
Ds	32^{cd}	34^{ab}	32^{ef}	35	—	36	37	490*	33^{cd}	34^{cd}	488*	33^{ab}	—	34^{ef}	38^{ab}
D2	32^{cd}	34^{ab}	32^{ef}	35	—	36	37	490* lines 1, 4	33^{cd}	34^{cd}	—	33^{ab}	—	34^{ef}	38^{ab}
D3	32^{cd}	34^{ab}	32^{ef}	35	—	36	37	490*	33^{cd}	34^{cd}	488*	33^{ab}	—	34^{ef}	38^{ab}
D6. 8	32^{cd}	34^{ab}	32^{ef}	35	—	36	37	490* lines 1, 4	33^{cd}	34^{cd}	488*	33^{ab}	—	34^{ef}	38^{ab}
M1	32^{cd}	—	32^{ef}	35	489*	36	—	—	33^{cd}	34^{cd}	—	—	34^{ab}	34^{ef}	38^{ab}
M6	32^{cd}	—	32^{ef}	35	489*	36	—	—	33^{cd}	34^{cd}	—	—	34^{ab}	34^{ef}	38^{ab}
M7	32^{cd}	—	32^{ef}	35	—	36	—	—	33^{cd}	34^{cd}	—	—	34^{ab}	34^{ef}	38^{ab}

33 For the sequence in K6 B6–9 Da3. a4 Ds D2. 3. 6. 8 M1. 6. 7, cf. the tabular statement above. D7 G1 om. 33 (cf. v. l. 32). T2 M1. 5–7 om. 33^{ab}. V1 reads 33 on marg. Bo Dn4 read 33^{ab} after 488*. — ^{a}) B6 शब्दं (for शब्द-). K4 V1 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 च (for तु). K6 वायव्यस्तु गुणः स्पर्शौ; K7 D4. 9 शब्द(D9 °ब्दः)स्पर्शौत्र विज्ञेयो; T1 G2. 3. 6 शब्दः स्पर्शश्च वायव्यो- — T1 G2. 3. 6 om. 33^{bc}. — ^{b}) Dn4 द्विगुणौ. K6 V1 Bo. 6. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 इत्युत (for उच्यते). —Bo om. 33^{cd}. — ^{c}) Ś1 K1. 2 गणः स्पर्शः; K7 M6 गुणस्पर्शः (M6 °र्शं) (for गुणः स्पर्शः). T2 शब्दस्पर्शश्च वायुव्यौ; M5 शब्दस्पर्शौ तु वायव्यौ. — ^{d}) K1 स्पर्शाश्च; M6 स्पर्शं (for स्पर्शश्च). K7 Ds D4–6. 9 तु (for च). D5 बहुविस्तरः (for बहुधा स्मृतः). K1 G2 स्मृताः; M6 स्मृतं (for स्मृतः).

34 For the sequence in K6 B6–9 Da3. a4 Ds D2. 3. 6. 8 M1. 6. 7, cf. the tabular statement above. K4. 7 om. 34^{ab}; D7 om. 34^{abcd}; G1 om. 34^{abcde} (cf. v. l. 32). V1 Bo Dn1. n4 D4. 9 read 34^{ab} after 32^{cd}. T G2. 3. 6 transp. 34^{ab} and 34^{cd}. — ^{a}) K1 श्लक्ष्णाः; V1 स्निग्धः; Bo चक्षुः (for श्लक्ष्णः). — ^{b}) Ś1 K1 पिंच्छलो; K6 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T G3. 6 M1. 5. 6 पिच्छिलो; Da4 पिंच्छितो; G2 पिंच्छिलो (for पिच्छलो). K1 lacuna; K4. 7 D7 T1 G1–3. 6 मृदुदारुणौ; D4. 6. 9 दारुणो मृदुः; T2 मृदुलारुणौ (for मृदुदारुणः). — Bo om. 34^{cd}. — ^{c}) G2 उष्णं (for उष्णः). Da3. a4 पीतः; D5 शीतं; D3 सीतः (for शीतः). D5 T1 सुखं दुःखं; T2 सुखस्निग्धो; G3 सुखो दुःखं (for सुखो दुःखः). — ^{d}) T2 दुःखो (for स्निग्धो). Ś1 K2. 4 Ds1 D2. 8 विषद (for विशद). — After 34^{cd}, K6. 7 Bo. 6–9 Da3, a4 Dn1. n4 Ds D2. 4. 6. 8. 9 ins. :

एवं द्वादशविस्तारो वायव्यो गुण उच्यते ॥ ३४
तत्रैकगुणमाकाशं शब्द इत्येव तत्स्मृतम् ।
तस्य शब्दस्य वक्ष्यामि विस्तरं विविधात्मकम् ॥ ३५
षड्ज ऋषभगान्धारौ मध्यमः पञ्चमस्तथा ।
धैवतश्चापि विज्ञेयस्तथा चापि निषादकः ॥ ३६
एष सप्तविधः प्रोक्तो गुण आकाशलक्षणः ।
त्रैस्वर्येण तु सर्वत्र स्थितोऽपि पटहादिषु ॥ ३७
आकाशजं शब्दमाहुरेभिर्वायुगुणैः सह । C. 12. 6863 B. 12. 184. 42 K. 12. 182. 40

488* तथा खरो मृदुः श्लक्ष्णो लघुर्गुरुतरोऽपि च ।

[D5 यथा (for तथा). D6 तथाप्यवरो (hypermetric) (for तथा खरो). Bo. 6–9 D5 मृदुरूक्षो (for मृदुः श्लक्ष्णो). D8 श्लक्ष्णं. D8 गुण आकाशसंभवः (for the post. half).]

— After the above, Bo Dn4 read 33^ab. K4 om. 34^c. — ^c) Ś1 K1. 6 V1 B6–9 Da3. a4 Dn4 Ds D2. 3. 8 Cnp एवमेकादशविधो (Ś1 K1 V1 B6–9 Da3. a4 °गुणो); K7 D4. 6. 9 एवं दशैकविस्तारो; Bo Dn1 एवं द्वादशधा स्पर्शो. — ^f) K6 एव च (for उच्यते).

35 For the sequence in K6 B6–9 Da3. a4 Ds D2. 3. 6. 8 M1. 6. 7, cf. the tabular statement on p. 1012. Bo. om. 35–37. — ^a) Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 तथैक- (for तत्रैक-). G1 तत्रैकगुण आकाशः. — ^b) Ś1 K2 तु स्मृतं; K7 D5. 7 T2 G1–3. 6 M1 संस्मृतः; Da3. a4 तत्स्मृतिः; D4. 9 M5. 6 स स्मृतः; D6 तच्छ्रुतः; T1 संस्मृतं (for तत्स्मृतम्). — ^d) Ś1 K1. 2 D6 T2 M1. 6 विस्तारं; D5 स्वरूपं (for विस्तरं). Da3. a4 M1 बहुधात्मकं (for विविधा°). T1 G2. 3. 6 विस्तरं विविधं स्मृतं. ❀ Cp: विविधात्मकं प्रतिभेदमनेकावान्तरप्रतिभेदम् । ❀ — After 35, K7 Da3 D4. 9 M1. 6 ins.:

489* शान्तो घोरश्च मूढश्च तानसंघर्षजस्तथा ।

[K7 D4. 9 असंहर्षजस् (for असंघ°).]

36 For the sequence in K6 B6–9 Da3. a4 Ds D2. 3. 6. 8 M1. 6. 7, cf. the tabular statement on p. 1012. Bo om. 36 (cf. v. l. 35). — ^a) D5 खड्गो; T2 षड्जं (for षड्ज). K6. 7 V1 B8 Dn1 D4. 5 T2 -गांधारो (K6 D4 °रा; T2 °र-) (for °रौ). Ś1 K1. 2 षड्जोथर्षभगांधारौ; D7 T1 G1–3. 6 षड्जस्त्वृषभगां°; M1. 5–7 षड्जर्षभौ सगां°. — ^b) T1 मध्यमं (for °मः). K6 V1 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 G1 धै- (G1 दै)वतस् (for पञ्चमस्). — ^c) Ś1 K1. 2. 4 दैवतश्; K6 V1 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds B2. 3. 5. 6. 8 G1 पंचमश्; T1 धैवतं; T2 दैवतैश्; G2 सैवतश्; M5 दैवतस् (for धैवतश्). M5 तु (for च). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 निषादश्च (for [अ]पि विज्ञेयस्). K7 D4. 9 अतः परं तु विज्ञेयो. — ^d) K6 निषादवत्; V1 B6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 °दवान् (for °दकः). K7 D4. 9 निषादो धैवतस्तथा; D7 T G1–3. 6 सप्तैते शब्दजा गुणाः; M1. 5–7 द्वादशैते गुणाः स्मृताः. ❀ Cp: हृत्कण्ठरसनातालुदन्तनासाभ्य उच्चरन् । षड्भ्यो जायत इत्येवं स्वरः षड्जो विधीयते ॥ नाभिदेशात्समुत्थाय कण्ठशीर्षसमाहतः । नदन्नृषभवद्यस्मादृषभोऽयमतः स्मृतः ॥ धमन्योत्थाय गान्धार्या कण्ठशीर्षाहतः स्वरः । व्यक्तिमेति ततस्तेन गान्धार इति कथ्यते ॥ नाभिदेशात्समुत्तिष्ठन्नुरःकण्ठसमाहतः । यस्मान्नदति मध्यस्थस्तस्मान्मध्यम उच्यते ॥ नाभिप्रदेशादाभालमयं तारतयोत्थितः । उद्गिभात्युच्चरन्धीवानतो धैवत उच्यते ॥ नाभेरुदरहृत्कण्ठानतीत्यैष समुच्चरन् । मूर्धानं पञ्चमं स्थानं प्राप्तः पञ्चम उच्यते ॥ स्वरसंधिश्च शेषेषु यस्मादेष निषीदति । निषीदन्ति स्वराश्चास्मिन्नियुक्तोऽसौ निषादवान् ॥ मयूरो गोरजः क्रोञ्चः कोकिलो वाजिकुञ्जरौ । रुवन्त्यमी क्रमादेतान्सप्त षड्जादिकान्स्वरान् ॥ ❀

37 For the sequence in K6 B6–9 Da3. a4 Ds D2. 3. 6. 8 M1. 6. 7, cf. the tabular statement on p. 1012. K7 Bo D4. 9 M1. 6. 7 om. 37 (for Bo, cf. v. l. 35). — ^a) D6 एवं (for एष). G2 एष ते धर्मराजोक्तः. — ^b) D7 T G1–3. 6 शब्द (for गुण). K6 V1 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 -संभवः; D7 T1 G3 -लक्षणं (for -लक्षणः). — ^c) K2 त्रैस्वर्येन; K4. 6 V1 B6–9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M5 Cn ऐश्वर्येण; G1 त्रैस्वरेण (for त्रैस्वर्येण). ❀ Ca: त्रैस्वर्येणेति । उच्चारभेदात्तु मन्द्रमध्यतारास्तु त्रयः स्वरा एव त्रैस्वर्यम् ॥ Cn: ऐश्वर्येण व्यापकत्वेन । ❀ — ^d) D7 G1. 3 M5 स्थितोऽधि-; T स्थितोथ; G6 स्थितोस्थि- (for स्थितोऽपि). — After 37, Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 ins.:

490* मृदङ्गभेरीशङ्खानां स्तनयित्नो रथस्य च ।
यः कश्चिच्छ्रूयते शब्दः प्राणिनोऽप्राणिनोऽपि वा ।
एतेषामेव सर्वेषां विषये संप्रकीर्तितः ।
एवं बहुविधाकारः शब्द आकाशसंभवः ।

[K7 D4. 9 om. line 1. — (L. 1) K2 Ds1 -शब्दानां; D5. 7 -संजातः (for -शङ्खानां). — Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 B6–9 Da3. a4 Ds D2. 3. 6. 8 om. lines 2–3. — (L. 2) K7 D4. 5. 7. 9 प्राणिजोप्राणिजोपि वा (for the post. half). — (L. 3) Dn1 विषयैः. D7 स प्रकीर्तितः (for संप्र°). — (L. 4) K7 D4. 5. 7. 9 एवं बहुविधो ज्ञेयः (for the prior half). K7 D4. 9 चाकाश- (for आ°). Ś1 K1. 2. 4 -संस्थितः (for -संभवः).]

C. 12. 6863
B. 12. 184. 43
K. 12. 182. 41

अव्याहतैश्चेतयते न वेत्ति विषमागतैः ॥ ३८
आप्यायन्ते च ते नित्यं धातवस्तैस्तु धातुभिः ।
आपोऽग्निर्मारुतश्चैव नित्यं जाग्रति देहिषु ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

१७८

भरद्वाज उवाच ।
पार्थिवं धातुमाश्रित्य शारीरोऽग्निः कथं भवेत् ।
अवकाशविशेषेण कथं वर्तयतेऽनिलः ॥ १
भृगुरुवाच ।
वायोर्गतिमहं ब्रह्मन्कीर्तयिष्यामि तेऽनघ ।
प्राणिनामनिलो देहान्यथा चेष्टयते बली ॥ २
श्रितो मूर्धानमग्निस्तु शरीरं परिपालयन् ।
प्राणो मूर्धनि चाग्नौ च वर्तमानो विचेष्टते ॥ ३
स जन्तुः सर्वभूतात्मा पुरुषः स सनातनः ।
मनो बुद्धिरहंकारो भूतानि विषयाश्च सः ॥ ४

---

38 For the sequence in K6 B6–9 Da3. a4 Ds D2. 3. 6. 8 M1. 6. 7, cf. the tabular statement on p. 1012. T G1–3. 6 M5 om. 38ab. — a) B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Cpp आकाशं शब्दमाहुस्तु. ❀ Cp: आकाशं शब्दमाहुरिति पाठे गुणगुणिनोस्तादात्म्यात्। ❀ — b) K2. 4 B6 (marg. as in text) D5. 7 शब्द- (for वायु-). — c) K7 अव्याहतश्च; T2 अभ्याहतैश्च; Ca. p अव्याहतैश्च (as in text). M6 अभ्यहतं च दयते. ❀ Ca: अव्याहतैः समतया स्थितैः ॥ Cs: भूतसाम्योपेतैः। ❀ — d) K6 नवैति; D6 नवभिर् (for न वेत्ति). K6 Bo D3. 8 विषमा गतीः; K7 Dn1. n4 D4. 6. 9 Cn °मस्थितैः; Da3. a4 विधिमागतं; D2 विषमागताः; D5 °ये क्षिताः; D7 T G1–3. 6 °माहतैः (G1 °तेः); Cnp °मागतैः (as in text). ❀ Cn: विषमा गतीरिति गौडपाठस्तु प्रामादिकः। ❀

39 a) K1 आपायं*; K4. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn4 D2–4. 9 M5. 7 आप्याय्यंते (Da4 °यते); M1 आस्यायंते (for आप्यायन्ते). K7 Dn1. n4 D4. 6. 9 तैर्; B6 वै (for ते). D5 इत्येतैः कारणैर्नित्यं. — b) K7 D4. 5. 9 ते तु; B6 (marg. as in text) तस्य (for तैस्तु). D5 हेतुभिः; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 पंचभिः (for धातुभिः). — c) K1 आपोग्निं; K3 T2 आपोग्नि- (for आपोऽग्निर्). Dn1 चापि (for चैव). — d) G1 जगति (for जाग्रति). — After 39, K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 Cn ins.:

491* मूलमेते शरीरस्य व्याप्य प्राणानिह स्थिताः ।

[Da3 Dn4 D6. 8 प्राणा (for प्राणान्). Da4 इहास्थिता (for इह स्थिताः). D7 स्थितः.]

Colophon. — *Sub-parvan*: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K2. 4 B6–9 Da3 D2. 5 भृगुभारद्वाजसंवादः; K1. 6. 7 V1 Bo. Da4 Dn1 Ds2 D8. 4 भृगुभरद्वाजसंवादः; Ds1 D6. 8. 9 भ(D6 भा)रद्वाजसंवादः; M1. 7 भृगुभरद्वाजसंवादे वृक्षचैतन्यस्य संवादः; M5 भृगुभरद्वाजसंवादे वृक्षचैतन्यप्रतिपादनं; M6 °संवादे वृक्षचैतन्यपादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 11; Dn4 Ds2 D7 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 10; T2 G2 24. — *Śloka no.*: Ś1 D8 43; Dn1. n4 44.

178

1 K1 Dn4 Ds1 D5 G1 भारद्वाज उवाच (for भर°). — a) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8. 9 M1. 6. 7 आसाद्य (for °श्रित्य). — b) Ś1 K6. 7 शरीरो; T2 G1 शरीरे (for शारीरो). K6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Da3 (also as in text). a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 प्रभो; K7 D4. 6. 9 विभो (for भवेत्). — c) G2 अवकाशा-; G3 °काशं (for °काश-).

2 a) G1 गतिमहद् (for °महं). Ś1 K1. 2 विद्वन् (for ब्रह्मन्). D7 वायवोतिमहद्ब्रह्मन्. — b) K4. 6 B6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 कथयिष्यामि (for कीर्त°). — c) K7 V1 Bo. 8 (marg. as in text). 9 D4. 9 G3 देहाद् (for देहान्). — d) Ś1 K1. 2. 4 वर्तयिते (sic) (for चेष्टयते).

3 a) K7 D9 आत्मा (for अग्निस्). D5 अग्निः स्थितो हि मूर्धानं. — b) M5 शारीरं. ❀ Cp: शारीरः इत्यग्र-

एवं त्विह स सर्वत्र प्राणेन परिपाल्यते ।
पृष्ठतश्च समानेन स्वां स्वां गतिमुपाश्रितः ॥ ५
वस्तिमूलं गुदं चैव पावकं च समाश्रितः ।
वहन्मूत्रं पुरीषं चाप्यपानः परिवर्तते ॥ ६
प्रयत्ने कर्मणि बले य एकस्त्रिषु वर्तते ।
उदान इति तं प्राहुरध्यात्मविदुषो जनाः ॥ ७
संधिष्वपि च सर्वेषु संनिविष्टस्तथानिलः ।
शरीरेषु मनुष्याणां व्यान इत्युपदिश्यते ॥ ८
धातुष्वग्निस्तु विततः समानेन समीरितः ।
रसान्धातूंश्च दोषांश्च वर्तयन्नवतिष्ठति ॥ ९
अपानप्राणयोर्मध्ये प्राणापानसमाहितः ।
समन्वितः स्वधिष्ठानः सम्यक्पचति पावकः ॥ १०
आस्यं हि पायुसंयुक्तमन्ते स्यादुदसंज्ञितम् ।
स्रोतस्तस्मात्प्रजायन्ते सर्वस्रोतांसि देहिनाम् ॥ ११

C. 12. 6876
B. 12. 185. 11
K. 12. 183. 11

निलयोर्विशेषणम् । ❀ — ^{c}) G_1 प्राणे (for प्राणो). D_5 वायौ (for चाग्नौ). Da_4 प्राणो मूर्द्धा पिशाचौ च. — ^{d}) T_1 वर्धमानो (for वर्त°).

4 ^{a}) M_1 -भूतानां (for °त्मा). — ^{b}) Da_4 च (for स). G_2 *नात्मनः (for सनातनः). ❀ Cv : जन्त्वादीनां वाय्वधीनत्वात् स जन्तुरित्याद्युक्तम् । सनातनपुरुषस्य तु वाय्वधीनत्वं तद्भक्तिवशाज्ज्ञेयम् । ❀ — ^{d}) $D_{4.5}$ भूतानां (for °नि). $K_{4.6}$ B_7 Dn_4 $D_{4.5}$ G_1 विषयश्; D_2 °यांश् (for °याश्).

5 ^{a}) K_7 $D_{4.6.9}$ सर्वे तु (for त्विह स). K_6 च (for स). B_6 (marg. as in text) समस्तं च (for स सर्वत्र). — ^{b}) Da_4 प्राणिनः (for प्राणेन). K_4 $Dn_{1.n4}$ परिचाल्यते (for °पाल्यते). — ^{c}) Ds D_7 T_2 G_{1-3} कोष्ठतश् (for पृष्ठ°). $K_{4.6}$ V_1 $Bo._{6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ $D_{2-6.8.9}$ तु (for च). K_2 Da_4 समासेन; K_7 $D_{4.5.9}$ °नस्तु; D_6 समानं* (for °नेन). ❀ Cp : समानेन सर्वदेशसंचारिणा । ❀ — ^{d}) K_6 V_1 B_{6-9} $Da_{3.a4}$ $D_{2-5.8.9}$ अपाश्रितः (for उपा°). D_7 T_1 G_2 स्वां गतिं समुपाश्रितः; G_1 स्वांगं स्वांगमपाश्रुतः; $G_{3.6}$ स्वां स्वां च गतिमाश्रितः.

6 ^{a}) $K_{4.6.7}$ V_1 $Bo._{6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds_2 $D_{2.3.5-8}$ T_1 $G_{3.6}$ M_5 बस्ति-; G_2 वस्तिर् (for वस्ति-). Da_4 गतं (for गुदं). — ^{b}) $B_{6.8}$ (marg. as in text) $Da_{3.a4}$ M_6 पावकः (for °कं). K_6 V_1 $Bo._{6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.5.8}$ समुपाश्रितः (for च समा°). — ^{c}) $K_{1.7}$ $D_{3.5.6}$ M_1 वहन्मूत्र-; D_7 T_1 G_2 सविण्मूत्र- (for वहन्मूत्रं). K_6 Ds Cnp शरीरं (for पुरीषं). — ^{d}) G_2 अपानं. V_1 प्रवर्तते (submetric); B_6 संप्रवर्तिते (for परिवर्तते).

7 ^{b}) D_5 एष (for एकस्). — ^{c}) K_7 $D_{4-6.9}$ उदानम् (for °न). Ds_1 D_7 संप्राहुर् (for तं प्रा°). — ^{d}) D_7 T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ -कुशला (for -विदुषो). $M_{1.5-7}$ नराः (for जनाः). D_5 corrupt. ❀ Cn : अध्यात्मविदुषः, सकाशाच्छ्रुत्वेति शेषः ॥ Cp : अध्यात्मविदुष इति प्रथमार्थे द्वितीया । ❀

8 D_5 om. 8. — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ तथानले (for °निलः). — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ शरीरे यो (for °रेषु). — ^{d}) Ds_1 उपदिश्यति (for °श्यते).

9 ^{a}) Da_4 च (for तु). D_7 T_1 G_2 स धातुष्वग्निविततः. — ^{b}) D_4 om. (hapl.) from समा up to प्राणापान (in 10^{b}). D_7 T $G_{1-3.6}$ $M_{6.7}$ (*sup. lin.*; orig. as in text) समानोग्नि- ($G_{1.2}$ M_6 °ग्निः) (for °नेन). — ^{c}) T_1 रसं धातुश्; G_1 रसगंधांश् (for रसान्धातूंश्). T_1 G_2 स- (for च). M_1 दोषाणां (for दोषांश्च). — ^{d}) D_5 अवतिष्ठते; D_7 T_1 G_2 एव तिष्ठति (for अवति°).

10 D_4 om. up to प्राणापान (cf. v. l. 9). — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ व्यानोदान-; G_3 प्राणापानं; M_6 प्राणापानः (for °पान-). D_4 -समाहिताः; G_2 °श्रितः (for °हितः). — ^{c}) B_8 (marg.; orig. as in text) समिंधितः (for समन्वितः). $K_{4.6}$ V_1 $Bo._{6.7.8}$ (marg. as in text).$_9$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.5.6.8}$ त्वधिष्ठानं; K_7 $D_{4.9}$ त्वधिष्ठाने; D_7 T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ समानेन (for स्वधिष्ठानः). — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ चानलः (for पावकः). ❀ Cn : अधिष्ठानं नाभिमण्डलं समन्वितः समाश्रितः पचति । अन्नादिकमिति शेषः । यद्वा । समन्वितः एकीभावेन युक्तः समानत्वं गत इत्यर्थः । अधितिष्ठति व्यापारवान्भवत्यनेनेति जीवनमन्नमधिष्ठानम् । ❀

11 D_5 om. 11. — ^{a}) K_7 $D_{4.9}$ T_2 $G_{1.2}$ Cnp आस्यादि-; D_8 आस्याद्धि (for आस्यं हि). $K_{2.7}$ $D_{4.9}$ $G_{1.2}$ वायुसंयुक्तम्; $K_{4.6}$ V_1 $Bo._{6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.6.8}$ पायुप(K_6 °पा)र्यंतम् (for पायुसंयुक्तम्). — ^{c}) V_1 $Bo._{8.9}$ D_8 (marg. as in text) श्रोतस् (for स्रोतस्). $K_{1.7}$ D_9 $M_{1.5.7}$ स्रो(D_9 श्रो)तसो-

C. 12. 6877
B. 12. 185. 12
K. 12. 183. 12

प्राणानां संनिपाताच्च संनिपातः प्रजायते ।
ऊष्मा चाग्निरिति ज्ञेयो योऽन्नं पचति देहिनाम् ॥ १२
अग्निवेगवहः प्राणो गुदान्ते प्रतिहन्यते ।
स ऊर्ध्वमागम्य पुनः समुत्क्षिपति पावकम् ॥ १३
पक्वाशयस्त्वधो नाभेरूर्ध्वमामाशयः स्थितः ।
नाभिमध्ये शरीरस्य सर्वे प्राणाः समाहिताः ॥ १४
प्रसृता हृदयात्सर्वे तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ।
वहन्त्यन्नरसान्नाड्यो दश प्राणप्रचोदिताः ॥ १५
एष मार्गोऽथ योगानां येन गच्छन्ति तत्पदम् ।
जितक्लमासना धीरा मूर्धन्यात्मानमादधुः ॥ १६
एवं सर्वेषु विहितः प्राणापानेषु देहिनाम् ।
तस्मिन्स्थितो नित्यमग्निः स्थाल्यामिव समाहितः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

स्मात् (for स्रोतस्तस्मात्). Da3 प्रजायते (for °यन्ते). D4 श्रोतोसंश्चजायंते (sic). — d) D4. 6. 9 -श्रोतांसि (for -स्रो°). D7 देहिनः (for °नाम्).

12 K7 om. (hapl.) 12. — a) Ś1 K1. 2. 4 G2 संनिपातश्च (Ś1 °ताश्च); T2 G1. 3. 6 M1 °ताद्यः (for °ताच्च). — b) Ś1 K1. 2. 4 निपाता(K2. 4 °त)श्च (for संनिपातः). B8 Da3. a4 संनिपातश्च जायते. ❀ Ca. s: स्वस्वस्थानपरित्यागेन धातुवैषम्यादेकत्र मेलनं संनिपातः । ❀ — c) Da4 Ds1 उष्मा; D7 औष्मा (for ऊष्मा). K6 त्वग्निर्; D7 T G1–3. 6 M5 सोग्निर् (for चाग्निर्). — d) Ś1 K1. 2 D4–6 M1. 7 सोन्नं (for योऽन्नं). Ds1 देहिनं; D4 °नो (for °नाम्).

13 a) T2 -सहः; G2 M7 -वहं (for -वहः). G6 -प्रवहणो (for -वहः प्राणो). K6 D8 अग्निरेव बहिः(D8 °रेव हरत्)प्राणो. ❀ Cs: अग्निवेगवहः । अग्निना सहितो वेगोऽग्निवेगः, तं वहतीत्यग्निवेगवहः । ❀ — b) Da4 गुणांते; Da गुदांतं (for गुदान्ते). — c) D7 औध्वंम् (for ऊर्ध्वम्). K7 ऊर्ध्वमागम्य च पुनः. — d) K7 समुत्क्षिप्यति (for °पति). Da4 पावनं; D7 T2 पावकः (for पावकम्). ❀ Cp: समुत्क्षिपति संदीपयति । ❀

14 a) D7 T1 G2 ततो; G1 तथो (for त्वधो). K1. 2 नाभे (sic); K4. 6 V1 B0. 6 (marg. as in text). 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G1 M1 नाभ्याम्; B8 नाड्या; B8 (marg.) D7 T G2. 3. 6 M6. 7 नाभ्या (for नाभेर्). — b) D5 ह्यूर्ध्वम्; D7 औध्वंम् (for ऊर्ध्वम्). K7 D4 आमाशयं (D4 °या); Cp एकाशयः (for आमाशयः). D7 T G1. 3. 6 M1. 5. 6 स्मृतः (for स्थितः). — c) K1. 2 नाभीमध्ये; T2 नाभिर्मध्ये (for नाभिमध्ये). — d) G2 M1 सर्व- (for सर्वे). K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 च संस्थिताः; K7 D4. 6. 9 प्रतिष्ठिताः; D7 G2 तदाश्रिताः; T1 G1. 3. 6 M1. 6. 7 समाश्रिताः; T2 तदाश्रयाः; M5 तमाश्रिताः (for समाहिताः).

15 K1 om. (hapl.) 15. B7 partly damaged. — a) K6. 7 B0. 8 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 प्रस्थिता; V1 B6. 7. 8 (marg.). 9 आस्थिता; M7 प्रसृतो (for प्रसृता). K7 B6 D6. 7 T1 G1 सर्वास्; D4 T2 G2 सर्वा (for सर्वे). — b) D7 औध्वंम् (for ऊर्ध्वम्). — c) G2 वहति (for °न्ति). Ds1 G2 अन्नरसो (for °सान्). T2 नाड्यो; G2 नाड्यं (for नाड्यो). — d) D7 प्राणात्प्राणाः (for दश प्राण-). D5 रस-; G2 प्राणात् (for दश). K7 D8. 9 -प्रणोदिताः; D4 -प्रचोदितः (for -प्रचोदिताः). ❀ Cp. गान्धारीहस्तजिह्वा च पूषा चाथ पयस्विनी । यशस्विनी तथा विश्वोदरी विश्वमुखो कुहूः । अलम्बुषा शतहृदा च दश नाड्यो रसावहाः ॥ Cs: नाड्यो दशेति । सुषुम्नेडापिङ्गलागान्धारीहस्तिजिह्वाधमनामालविकायशस्विनीशङ्खिनीकुहुसंज्ञाः ॥ Cv: दशप्राणैः प्राणापानव्यानोदानसमानकूर्मानन्तकृकलदेवदत्तधनंजयाख्यैः दशप्राणैः । ❀

16 a) Ś1 K1. 2. 4 एवं (for एष). B9 देवानां; G3. 6 युक्तानां (for योगानां). ❀ Cp: योगानां योगवृत्तानाम् । ❀ — b) K6 Ds2 G3. 6 गच्छति (for °न्ति). K4 तत्परं (for तत्पदम्). — c) D6 जितक्लमाशना; G1 °सनं (for °सना). K6 V1 B0. 6. 7. 8 (marg. as in text) Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D3. 5 जितक्लमाः (D5 °क्लेशाः) समा धीरा (B8 om. धीरा); D7 T1 G2 जितपद्मासना धीरा. — d) K6 V1 B8 (marg.) Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7 T1 G1. 3. 6 M1 आदधन्; B0. 7. 8 Da4 T2 M5–7 आदधत् (for आदधुः). ❀ Cp: आदधत् आदधन्त । व्यत्ययादेकवचनम् । ❀

17 a) K7 विदितः; G2 विहितं; M1 विततौ; M7 विहितौ (for विहितः). — b) M1. 7 (sup lin. as in text) प्राणापानौ (M7 °नो) हि (for °पानेषु). M6

१७९

भरद्वाज उवाच ।
यदि प्राणायते वायुर्वायुरेव विचेष्टते ।
श्वसित्याभाषते चैव तस्माज्जीवो निरर्थकः ॥ १
यद्यूष्मभाव आग्नेयो वह्निना पच्यते यदि ।
अग्निर्जरयते चैव तस्माज्जीवो निरर्थकः ॥ २
जन्तोः प्रमीयमाणस्य जीवो नैवोपलभ्यते ।
वायुरेव जहात्येनमूष्मभावश्च नश्यति ॥ ३
यदि वातोपमो जीवः संश्लेषो यदि वायुना ।
वायुमण्डलवद्दृश्यो गच्छेत्सह मरुद्गणैः ॥ ४
श्लेषो यदि च वातेन यदि तस्मात्प्रणश्यति ।
महार्णवविमुक्तत्वादन्यत्सलिलभाजनम् ॥ ५
कूपे वा सलिलं दद्यात्प्रदीपं वा हुताशने । C. 12. 6688 B. 12. 166. 6 K. 12. 184. 6

---

om. देहिनां. — c) K6 V1 Bo. 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तस्मिन्समिध्यते नित्यं; K7 B6. 8 Da3. a4 D4–6. 9 तस्मिन्यो मध्यगो (B6. 8 Da3. a4 °तो) नित्यं; D7 T G1. 2 M5 त(T1 G2 य)स्मिन्योव(G1 °न्ह्याव)स्थितो नित्यं; G3. 6 °न्यो (G6 °न्नो) व्यज्यते नित्यं; M1. 6. 7 °न्यो बु(M6 ब)-ध्यते नित्यं. — d) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 आग्निः (K7 Da4 G2 अग्नि-) स्थाल्यामिवाहितः (G1 °गतः).

Colophon. — *Sub parvan :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 n4 Ds D2–5. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्ष-धर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 M1. 7 भृगुभर(K6 Dn4 Ds °भार)द्वाजसंवादः; M5. 6 भृगुभरद्वाजसंवादे प्राणादिवायु-कथनं (M6 °वायुगतिकीर्तनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 12; Ds2 D7. 8 T1 G1 M1 5–7 11; D2 10; T2 G2. 3. 6 25. — *Śloka no. :* Dn1. n4 D8 17.

179

1 Dn4 D5 G1. 6 भारद्वाज (for भर°). — a) Ś1 (*sup. lin.* as in text) प्रामीयते; K1. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T2 G1 M6. 7 Cs प्राणयते; M1 प्रण°; M6 प्रयतते; Cp प्राणायते (as in text). ❀ Cs: प्राणयते प्राणव्यापारं कुरुते । ❀ — b) D8 (also as in text) यद्दि वायुर् (for वायुरेव). K7 विचेष्टिते. — c) K6 स्वग्निति; V1 B6. 8. 9 Da3. a4 D5 M1. 5–7 श्वसते; D6 स्वसते; D7 T G2. 3. 6 स्वनते; G1 ससते (for श्वसिति). K2 B6 आभासते; B7 D8 °षिते (for °पते). — d) Ś1 K1. 2. 4 तदा (for तस्माज्). G2 निरर्थकं.

2 Ś1 K1. 2. 4 om. (hapl.) 2; M6 reads it after 6. — a) K6 V1 Bo. 7 Dn4 Ds D2. 3. 5. 8 T1 M5 यदूष्मभाव (B7 °लाभ); B6. 8 (marg.) यद्यूष्मा°; G1 यद्यूष्मभंग; G2 यम्यष्मभाव (for यद्यूष्म°). G1 आग्नेये. — b) K7 D4. 9 ह्यग्निना; G1 मन्युना (for वह्निना). M6 is damaged from दि up to स्माज्जी (in 2^{d}). D4. 6. 9 यदा (for यदि). — c) G1 जरायते. Dn1. n4 चैतत् (for चैव). — d) G2 तस्माजन्मन्निवानिरर्थकः (sic).

3 T2 om. 3^{ab}. D4 reads 3^{a}–4^{a} twice. — a) Ś1 K1. 2. 7 V1 प्रमी(K2 V1 °णी)यमानस्य; T1 G3. 6 प्रम्रियमाणस्य; G1 प्रकीर्य° (for प्रमीय°). — c) V1 एवम् (for एनम्). Ś1 K1. 2 वायुश्च प्रजहात्येनम्. — d) K7 D4. 9 उष्णभावश्च; Da4 उष्मभावस्य; G1 ऊष्माभावस्य (for ऊष्मभावश्च). B8 (marg. as in text) निरर्थकः; Da4 (also as in text) न जायते (for च नश्यति).

4 For the repetition in D4, cf. v. l. 3. — a) K4 वातोपमां; K6 Bo. 6. 7 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G1 वायुमयो; V1 B8 (marg. as in text). 9 Da3 D5 वायूपमो (for वातो°). — b) Ds (marg. as in text) वा पुनः (for वायुना). — c) D2 वायुर् (for वायु-). V1 Bo. 6–9 Da4 Ds D3. 5. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 दृश्येद् (for दृश्यो). — d) T G1–3. 6 M1. 5–7 गच्छन् (for गच्छेत्).

5 a) B6 T1 G2. 6 श्लेष्मा; D7 G3 औष्मो (for श्लेषो). K7 D4. 6. 9 च यदि (by transp.); G6 यदि नि-. K6 Bo. 6 (marg.) 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 संश्लेषो (Da4 °श्लिष्टो) यदि वातेन; T2 श्लेष्मणेदं च वा°. — b) K7 D4. 6. 9 स हि (for यदि). Ś1 K1 प्रनश्यति; D9 प्रणश्यति. — c) K7 D4–6. 9 यथार्णव- (for महा°). K7 -विमुक्तात्स; B8 D7 T G1–3. 6 M1. 5. 7 -वियुक्तत्वाद् (for -विमुक्त°). ❀ Cs: यथा सलिलोत्क्षिप्तं जलभाजनं सलिलाप-

C. 12. 6888
B. 12. 186. 6
K. 12. 184. 6

प्रक्षिप्तं नश्यति क्षिप्रं यथा नश्यत्यसौ तथा ॥ ६
पञ्चसाधारणे ह्यस्मिञ्शरीरे जीवितं कुतः ।
येषामन्यतरत्यागाच्चतुर्णां नास्ति संग्रहः ॥ ७
नश्यन्त्यापो ह्यनाहाराद्वायुरुच्छ्वासनिग्रहात् ।
नश्यते कोष्ठभेदात्खमग्निर्नश्यत्यभोजनात् ॥ ८
व्याधिव्रणपरिक्लेशैर्मेदिनी चैव शीर्यते ।
पीडितेऽन्यतरे ह्येषां संघातो याति पञ्चधा ॥ ९
तस्मिन्पञ्चत्वमापन्ने जीवः किमनुधावति ।
किं वेदयति वा जीवः किं शृणोति ब्रवीति वा ॥ १०
एषा गौः परलोकस्थं तारयिष्यति मामिति ।
यो दत्त्वा म्रियते जन्तुः सा गौः कं तारयिष्यति ११
गौश्च प्रतिग्रहीता च दाता चैव समं यदा ।
इहैव विलयं यान्ति कुतस्तेषां समागमः ॥ १२
विहगैरुपयुक्तस्य शैलाग्रात्पतितस्य वा ।
अग्निना चोपयुक्तस्य कुतः संजीवनं पुनः ॥ १३
छिन्नस्य यदि वृक्षस्य न मूलं प्रतिरोहति ।

गमे दृश्यते तद्वद्वायुमंश्लिष्टो जीवो वायोरपगमे दृश्येतेत्यर्थः । ❀

6 a) K7 D4–6. 9 यद्वत् (for दद्यात्). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 Csp यत्क्षि(G3. 6 M1. 6 यः क्षि)पेत्सलिलं कूपे. — b) K4 प्रदीप्तं; K7 D4. 9 प्रतीपं; D6 प्रदीपो; D7 °पे (for °पं). Dn4 हुताशनं. — c) Ś1 प्रनष्टं; K2 प्रणष्टं (for प्रक्षिप्तं). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 क्षिप्रं प्रविश्य नश्येत; K7 D4. 6. 9 क्षिप्रं प्रविष्टो नश्येद्धि. — For 6cd, D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 Cv subst.:

492* तन्नश्यत्युभयं तद्वज्जीवो वातानलात्मकः ।
[G3 वातानि°.]

— After 6, M6 reads 2.

7 a) M6 पर- (for पञ्च-). K6. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2–4. 8. 9 -धारणके; Da3 -साधारणके (hypermetric); Cv -साधारणे (as in text). G1 om. ह्यस्मिन्. ❀ Cv: पञ्चसाधारणे पञ्चानां भूतानां साधारणे पञ्चभूतमये इत्यर्थः । ❀ — b) Da4 G1 जीवितः. — c) K6 V1 Dn1. n4 Ds D3. 5–7 T G1–3. 6 M1. 5–7 तेषाम् (for ये°). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 अन्यतरा(B6 °मा)भावाच्; M6 Csp °तम(Csp °मा)त्यागे (for °तरत्यागाच्). — d) Ś1 K1. 2 चतुर्थों; Da3. a4 वर्तंतां (for चतुर्णां). Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 Cnp संशयः; Cv संग्रहः (as in text). ❀ Cn: संग्रह इति पाठः स्वच्छः । ❀

8 a) Ś1 K1 Da3 नश्यति. Ds1 D7 T G1–3. 6 M5. 7 Cs ह्यनाधाराद् (for °हाराद्). ❀ Cs: अनाधारात, त्वङ्मांसाद्याधारनाशात् । ❀ — b) B8 Da3. a4 निश्वास- (for उच्छ्वास-). — c) D4 नश्यत; G2 नस्यते. K1. 2 नश्यंत्ये- कोष्ठभेदात्खम्. ❀ Cn: कोष्ठभेदाद्वाय्वादिना कोष्ठनिरोधात् । ❀ — d) K2. 4 अभाजनात्.

9 a) Da4 D7 T1 G3. 6 व्याधिः (for व्याधि-). Dn1. n4 D2 -वर्ण-; D7 T G1–3. 6 -प्राण- (for -व्रण-). — b) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 च वि- (for चैव). Da4 दीर्यते (for शी°). ❀ Cn: वर्णो विस्तार उच्छूनता । ❀ — c) D5 पीड्यते; G1 पंडिते; G2 पीडिता; M6 वर्धते (for पीडिते). Ś1 हीतरे; K2. 4 ह्येतरे; K7 D4–6. 9 T2 G1. 2. 6 M1. 5–7 [ऽ]न्यतमे; B7 D7 G3 °तमो; D3 मन्यते; T1 ह्यन्यतमे (hypermetric) (for ऽन्यतरे). K7 D4–6. 9 M1. 6. 7 तेषां (for ह्येषां). — d) V1 संहातो (for संघातो). B8 (marg.) D7 T G1–3. 6 M5 पंचतां (for पञ्चधा).

10 a) T1 यस्मिन्; G1 तस्मात्; G3. 6 अस्मिन् (for त°). — b) K7 कमनु-; D4. 9 M6. 7 कमनु- (for किमनु-). — K4 om. 10c. — c) D8 चेष्टयति (for वेद°). G3 किं वः (for जीवः). D7 T G1. 2. 6 M1. 5–7 किं वा वेदयते जीवः. — d) K6 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 च (for वा).

11 a) K1 G2 गौ (sic); K3 [अ]सौ (for गौः). Ś1 K2 परलोकस्था; Ds1 °लोकस्य (for °लोकस्थं). K4 एषास्ते पारलौकिकी. — b) Da4 तारयिष्यसि (for °ष्यति). — c) K1 या; Da4 यां (for यो). — d) K2 [अ]सौ (for गौः). Ś1 K1. 2. 4 V1 M1. 5. 7 किं; G2 कान् (for कं).

12 a) Ś1 K1. 2 Da4 D6. 8. 9 T2 G2 M1. 7 -गृहीता (for -ग्रहीता). Da4 वा (for च). — b) Bo चैवं (for चैव). G1 मयं (for समं). G6 सदा (for यदा). — c) G6 [ए]वं (for [ए]व). K7 M6 याति. — d) Dn4 समागमाः.

13 a) Dn1 Ds2 विहंगैर्. K4. 6. 7 Dn1 D2. 4–6. 9 उपभुक्तस्य (for °युक्तस्य). — K2. 4 om. (hapl.) 13bc; Ś1 reads it on marg. — b) K6. 7 Dn1 Ds D2. 4–6. 9 च (for वा). — c) B6. 8 (marg.). 9 Da4 D7 T1 G3

बीजान्यस्य प्रवर्तन्ते मृतः क्व पुनरेष्यति ॥ १४
बीजमात्रं पुरा सृष्टं यदेतत्परिवर्तते ।
मृता मृताः प्रणश्यन्ति बीजाद्बीजं प्रवर्तते ॥ १५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

१८०

भृगुरुवाच ।
न प्रणाशोऽस्ति जीवानां दत्तस्य च कृतस्य च ।
याति देहान्तरं प्राणी शरीरं तु विशीर्यते ॥ १
न शरीराश्रितो जीवस्तस्मिन्नष्टे प्रणश्यति ।
यथा समित्सु दग्धासु न प्रणश्यति पावकः ॥ २

भरद्वाज उवाच ।
अग्नेर्यथा तथा तस्य यदि नाशो न विद्यते ।
इन्धनस्योपयोगान्ते स चाग्निर्नोपलभ्यते ॥ ३
नश्यतीत्येव जानामि शान्तमग्निमनिन्धनम् ।
गतिर्यस्य प्रमाणं वा संस्थानं वा न दृश्यते ॥ ४ C. 12. 6901 B. 12. 187. 4 K. 12. 185. 4

---

3. 6 M7 वोपयुक्तस्य; Ds2 D4. 6. 9 चोपभुक्तस्य (for °युक्तस्य).

14 c) B7. 8 (marg. as in text). 9 Da3 (also as in text) जीवान्यस्य; T2 बीजानस्य (for °न्यस्य). K7 D4. 6–9 T G1–3. 6 प्ररोहंति; V1 Ds2 D2. 3 M1. 5–7 प्ररोहंते; Da4 प्रवर्तंत (for °र्तन्ते). — d) Da3. a4 मृतः कं; D6 मृतः कः; D7 T1 G2. 3. 6 न मृतः; G1 भूतं क्व (for मृतः क्व).

15 a) B6. 8 (marg. as in text) जीव- (for बीज-). M7 -मार्गं (for -मात्रं). — b) K6 Da3. a4 यदि तत् (for यदेतत्). — c) D4 lacuna; D7 T1 G6 तदा; G1 मृतान्; G3 भूताद् (for मृता). D5 मृतात्; G3. 6 भूताः (for मृताः). Ś1 K1 प्रनश्यंति. — d) D2. 8 जीवाज्जीवः (for बीजाद्बीजं).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2–6. 8. 9 भृगुभरद्वाजसंवादः; D7 T G1. 2. 6 M1. 5–7 जीवाक्षेपः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 Ds D7. 8 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 12; Dn1 13; D2 11; T2 G2 26. — *Śloka no.:* Da4 Dn1. n4 Ds1 15.

180

1 a) K6 B8 (marg. as in text) Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 M1. 6 जीवस्य (for जीवानां). — b) D8 सु- (for the first च). — c) K7 D4–6. 9 M1 देही; T2 प्राणे; G3 प्राणः (for प्राणी). — d) B8 (marg. as in text) भुवि (for तु वि-).

2 a) K1 शरीरश्रितो; B6 (marg.). 7. 8 (marg. as in text). 9 D5 °रं विना (for °राश्रितो). — b) Ś1 K1. 2. 7 D4. 5. 9 विनश्यति; M1 प्रन°; M7 न न° (for प्रण°). — c) G2 गंधासु (for दग्धासु). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 समिधामिव दग्धानां. — d) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 यथाग्निर्दृश्यते तथा; K7 प्रणश्यति च पावकः. ❀ Cv: समिद्दाहे वायुना उन्नीतोऽग्निः सूक्ष्मरूपेणाकाशं प्रति गच्छति, न नश्यति, तद्वत्। ❀

3 D5 भारद्वाज. — a) K7 D4–6. 9 यथा ह्यग्नेस्; D7 T1 अग्नेर्यदा (for °र्यथा). D7 T1 G2. 3. 6 समिद्धस्य (for तथा तस्य). — c) G1 [उ]पभोगांते; G2 [अ]पयोगांते (for [उ]पयोगान्ते). B6 (marg.) D4–6 यथें- (D4 यदिं-; D5 यदें-; D6 तथें)धनोपयोगेन.

4 a) B6 (marg.). 7. 8 जानाति (for °मि). — b) K1 D5 शांतिम्; Ds गतम् (for शान्तम्). — c) D5 गतिम्. Ś1 K1. 2 D5 ह्यस्य; K7 B8 (marg.) D4. 6. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 ह्यस्य (for यस्य). D5 च (for वा). — d) K1 संस्थाने; D4 सस्थानं. K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 विद्यते (for दृश्यते). — After 4, Ds1 reads 5a–6b.

5 After the ref., G2 ins.:

493* जीवस्य चेन्धनाग्नेश्च सदा नाशो न विद्यते ।

C. 12. 6902
B. 12. 187. 5
K. 12. 185. 5

भृगुरुवाच ।

समिधामुपयोगान्ते सन्नेवाग्निर्न दृश्यते ।
आकाशानुगतत्वाद्धि दुर्ग्रहः स निराश्रयः ॥ ५
तथा शरीरसंत्यागे जीवो ह्याकाशवत्स्थितः ।
न गृह्यते सुसूक्ष्मत्वाद्यथा ज्योतिर्न संशयः ॥ ६
प्राणान्धारयते ह्यग्निः स जीव उपधार्यताम् ।
वायुसंधारणो ह्यग्निर्नश्यत्युच्छ्वासनिग्रहात् ॥ ७
तस्मिन्नष्टे शरीराग्नौ शरीरं तदचेतनम् ।
पतितं याति भूमित्वमयनं तस्य हि क्षितिः ॥ ८
जङ्गमानां हि सर्वेषां स्थावराणां तथैव च ।
आकाशं पवनोऽभ्येति ज्योतिस्तमनुगच्छति ।
तत्र त्रयाणामेकत्वं द्वयं भूमौ प्रतिष्ठितम् ॥ ९
यत्र खं तत्र पवनस्तत्राग्निर्यत्र मारुतः ।
अमूर्तयस्ते विज्ञेया आपो मूर्तास्तथा क्षितिः ॥ १०

भरद्वाज उवाच ।

यद्यग्निमारुतौ भूमिः खमापश्च शरीरिषु ।
जीवः किंलक्षणस्तत्रेत्येतदाचक्ष्व मेऽनघ ॥ ११
पञ्चात्मके पञ्चरतौ पञ्चविज्ञानसंयुते ।

— [a]) V1 B8 Da3. a4 D4–6 उपयोगेन; G1 °भोगांते (for °योगान्ते). — [b]) K6 V1 B0. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 G2 यथा- (Da4 तथा-; G2 स चा)ग्निर्नोपलभ्यते; D4 यथासिरुपलभ्यते; Cv स्वलिंगैरुपलभ्यते. — Ds1 reads 5[c]–6[b] after 4. — [c]) K6 गतं ताद्धि (for -गतत्वाद्धि). — [d]) K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 दुर्ग्राह्यो हि; D5. 6 दुर्ग्राह्यः स; D7 दुर्ग्रसः सन्; T2 दुर्ग्रहं न; G3. 6 दुर्ग्रहः सन् (for दुर्ग्रहः स).

6 For the sequence in Ds1, cf. v. l. 4. — [b]) D5. 7 T1 G1. 3. 6 M5 [ऽ]पि; G2 वि- (for हि). D7 -संस्थितः (for -वत्स्थितः). M1. 6. 7 जीवो ह्याकाशमाश्रितः. — [c]) B6 (marg.) गृह्यंते; G2 गृह्यमे; M1. 5 दृश्यते (for गृह्यते). B9 Ds T1 G2 स; Da3 Dn1. n4 तु (for सु-). K7 D4. 9 -शूक्ष्मत्वाद् (for -सूक्ष्म°). B6 (orig.) नोपलभ्यात्सूक्ष्मत्वाद् (submetric); D5 नोपलक्ष्यते साक्षित्वाद्. — [d]) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 अनिंधनं (for न संशयः).

7 [a]) D7 T G1–3. 6 M5 योग्निः (for ह्यग्निः). — [b]) Ds1 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 उपधार्यंते (for °धार्यताम्). — [c]) Ś1 K1. 2 वायुः (for वायु-). K7 D4 -संधारणा (D4 °णे) (for °रणो). Ś1 K1. 2. 4 ह्यग्नेर्.

8 [a]) Da3. a4 नाशे (for नष्टे). — [b]) K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 ततो देहमचेतनं (B6 °नंतरं); K7 D4–6. 9 ततो देहो विचेतनः. — [c]) K7 D4–6. 9 पतितो; Da3 पतिते; Da4 °त्वे (for °तं). — [d]) K1 यमनं; K2 शयानं; D7 अधनं; T1 नयनं; G1 न धनं; G2 निधनं (for अयनं). Ś1 K1. 2 च (for हि).

9 K7 om. (hapl.) 9–10. — [a]) Ś1 K1. 2. 4 स्थावराणां (for जङ्गमानां). Ś1 K1. 2. 4 Dn4 D4. 7. 9 T G1–3. 6 च (for हि). — [b]) Ś1 K1. 2. 4 जंगमानां (for स्थावराणां). ❀ Cv: स्थावराणामिति संबन्धषष्ठी । स्थावरजङ्गमसंबन्धी पवन इत्यर्थः । ❀ — [c]) K2 Da4 आकाशे. K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 M5. 7 [ऽ]न्वेति (for ऽभ्येति). — [d]) B9 तद् (for तम्). — [e]) K4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M1. 5. 7 तेषां (for तत्र). Ś1 K1. 2 एकस्थं; K4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 °त्वाद् (for °त्वं).

10 K7 om. 10 (cf. v. l. 9). — [a]) V1 खं यत्र (by transp.); D7 तत्र खं. Da4 पवनं. — [b]) D5. 6 G1 transp. तत्र and यत्र. — [c]) K1 अत्र मूर्तयस् (hypermetric) (for अमूर्तयस्). D5 अमूर्ते इव विज्ञेये. ❀ Cs: अमूर्तयः, निबिडावयवत्वेन हीनाः । ❀ — [d]) V1 आपो मूर्तिस् (for आपो मूर्तास्). Ś1 K1. 2. 4 M1. 5–7 तनुः (for क्षितिः). K6 B0. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 मूर्तिमंतः शरीरिणां; D4. 5 मूर्तिरापः शरीरिणां.

11 Da4 D5 G1 भारद्वाज. — [a]) Ś1 K4 यद्यग्निर्मारुतौ; K1. 5 °ग्निर्मारुतो; K6. 7 T1 °ग्निमारुतो; G1 यद्याग्निमारुतौ; M1. 6. 7 यदाग्निमारुतौ (for यद्यग्निमारुतौ). K7 D4. 9 प्राणाः (for भूमिः). — [b]) K1 M1. 5 खमापं च; K7 D4. 9 तथापश्च. K7 D4–6. 9 शरीरिणां (for °रिषु). — [d]) K6 त्वेतद्; B9 [इ]त्येवम्; Da4 Ds ह्येतद्; D5–7 T1 G2. 3. 6 एतद् (with hiatus) (for [इ]त्येतद्).

12 [a]) G3. 6 पंचरते (for °रतौ). — [b]) K4 G1 -संयुगे; K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 -चेतने; D4 -संयुतो; Cv °ते (as in text). — D5 om.

शरीरे प्राणिनां जीवं ज्ञातुमिच्छामि यादृशम् ॥ १२
मांसशोणितसंघाते मेदःस्नाय्वस्थिसंचये ।
भिद्यमाने शरीरे तु जीवो नैवोपलभ्यते ॥ १३
यद्यजीवं शरीरं तु पञ्चभूतसमन्वितम् ।
शारीरे मानसे दुःखे कस्तां वेदयते रुजम् ॥ १४
शृणोति कथितं जीवः कर्णाभ्यां न शृणोति तत् ।
महर्षे मनसि व्यग्रे तस्माज्जीवो निरर्थकः ॥ १५
सर्वं पश्यति यद्दृश्यं मनोयुक्तेन चक्षुषा ।
मनसि व्याकुले तद्धि पश्यन्नपि न पश्यति ॥ १६
न पश्यति न च ब्रूते न शृणोति न जिघ्रति ।
न च स्पर्शरसौ वेत्ति निद्रावशगतः पुनः ॥ १७
हृष्यति क्रुध्यति च कः शोचत्युद्विजते च कः ।
इच्छति ध्यायति द्वेष्टि वाचमीरयते च कः ॥ १८

भृगुरुवाच ।

न पञ्चसाधारणमत्र किंचि-
च्छरीरमेको वहतेऽन्तरात्मा ।
स वेत्ति गन्धांश्च रसाञ्श्रुतिं च
स्पर्शं च रूपं च गुणाश्च येऽन्ये ॥ १९
पञ्चात्मके पञ्चगुणप्रदर्शी
स सर्वगात्रानुगतोऽन्तरात्मा ।

C. 12. 6918
B. 12. 187. 20
K. 12. 185. 20

12e–13b. — d) K6.7 V1 Bo.6–9 Da3 Dn1.n4 Ds D2–4.6.8.9 वेत्तुम्; Da4 M5 श्रोतुम् (for ज्ञातुम्). D7 T G3.6 यादृशः.

13 D5 om. 13ab (cf. v. l. 12). — a) G1 -संबाधे (for -संघाते). — b) Bo.6–9 Ds D3 T G1–3.6 M1.5–7 मेद-; D4 मेहः (for मेद-). D8 -संचरे (for -संचये). — c) D6 भिद्यमान-; G6 विद्यमाने (for भिद्य°). K7 D4.6.9 च; D7 T2 G1–3.6 M1.5–7 [ऽ]त्र (for तु). — d) Da4 D7 G1 जीवे; G6 जीव्यो (for जीवो). K7 वैव (for नैव).

14 Before 14, D7 T G1.3.6 M1.5.7 ins. भृगुरुवाच. — a) K4 यदि जीवं; Ds1 यदा जीवं; D5 G2 यद्य-ज्जीवं; G1 यद्यजीवः. — c) Da4 M1.6.7 शारीर-; Ds1 T1 शरीर- (for शारीरे). D5 दुःखैः (for दुःखे). Ś1 K4.7 D4.6.9 G3.6 शारीरैर्मानसैर्दुःखैः; K1.2 शारीरे (K2 °र-) मानसैर्दुःखैः; T2 शारीरमानसैर्दुःखे. — d) Da4 D9 कस्तं; D5 कस्त्वां; G1 यस्तां (for कस्तां). K6 कस्तां विदपतेद्रुजं (sic). — After 14, D7 T G1–3.6 M5 read 18 for the first time, repeating it in its proper place.

15 Before 15, D7 T G1–3.6 M1.5.7 ins. भ(T2 भा)रद्वाज उवाच. K1 repeats 15ab after 15. — b) Ś1 K1.2 स (for न). K1 V1 D7 T G1–3.6 तं; K7 D4.9 M1.5–7 च (for तत्). — c) B9 मानसे. — d) D7 T1 तस्मिन् (for तस्माज्).

16 a) K7 D4–6.9 चक्षुर्भ्यां (for यद्दृश्यं). — K6 om. 16bc. — b) Ds1 (sup. lin. as in text).s2 चेतसा (for चक्षुषा). — c) K4.7 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 चक्षुः; V1 D7 T G1–3.6 M1.5–7 तस्मिन् (for तद्धि).

17 a) K1 नापश्यति. K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 न चाघ्राति; G2 च न ब्रूते (for न च ब्रूते). — b) K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 भाषते (for जिघ्रति). — c) K6 या (for च). K7 स्पर्शरसो; D7 T1 G2.3.6 °मसौ; T2 corrupt (for स्पर्शरसौ). D4–6 न च स्पर्शं विजानाति. — d) Ś1 K2.4 -रतिः पुनः; K7 D4.6.8.9 -गतं मनः; D7 -गतेषु नः; T G1–3.6 -गते पुनः; Cv -गतः पुनः (as in text). D5 याति निद्रावशं मनः.

18 D7 T G1–3.6 M5 read 18 for the first time after 14. — a) V1 B6 (marg.).7–9 Da3.a4 Ds D5.6 हृष्यते; B6 कृष्यते (for हृष्यति). K6 V1 Bo.6.7 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 क्रुध्यते (for °ति). K6 V1 Bo.6.7 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 कोऽत्र; B8.9 Da4 को नु; M1.7 च कं (for च कः). G1 को हृष्यति कुप्यति च. — b) K6 शोषति; V1 त्रस्यति; B6 D5 त्रसति; D6 तस्माद् (for शोचति). G1 शोक-स्युद्विजते च कः. — c) V1 B6 D4–6 शोचते ध्यायते कश्च. — d) D5 हि वः (for च कः).

19 a) G2 पश्य (for पञ्च-). Ds1 -साधारणमात्र (for °मत्र). Dn1 कंचिच्. — b) G1 शरीर एको वसतेंत-रात्मा. — c) K4.6 V1 Bo.7–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 M1 श्रुतीश्च; D7 श्रुतिश्च (for श्रुतिं च). K7 D4.6.9 स वेत्ति गंधं च रसं श्रुतं च; G3 स वेत्ति गंधांश्च रसात्मकं च. — d) B7.8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D3.6.8 गुणांश्च; T1 गणाश्च (for गुणाश्च).

C. 12. 6918
B. 12. 187. 20
K. 12. 185. 20

स वेत्ति दुःखानि सुखानि चात्र
तद्विप्रयोगात्तु न वेत्ति देहः ॥ २०
यदा न रूपं न स्पर्शो नोष्मभावश्च पावके ।
तदा शान्ते शरीराग्नौ देहं त्यक्त्वा स नश्यति ॥ २१
अम्मयं सर्वमेवेदमापो मूर्तिः शरीरिणाम् ।
तत्रात्मा मानसो ब्रह्मा सर्वभूतेषु लोककृत् ॥ २२
आत्मानं तं विजानीहि सर्वलोकहितात्मकम् ।
तस्मिन्यः संश्रितो देहे ह्यब्बिन्दुरिव पुष्करे ॥ २३
क्षेत्रज्ञं तं विजानीहि नित्यं लोकहितात्मकम् ।
तमो रजश्च सत्त्वं च विद्धि जीवगुणानिमान् ॥ २४
सचेतनं जीवगुणं वदन्ति
स चेष्टते चेष्टयते च सर्वम् ।
ततः परं क्षेत्रविदं वदन्ति
प्रावर्तयद्यो भुवनानि सप्त ॥ २५
न जीवनाशोऽस्ति हि देहभेदे
मिथ्यैतदाहुर्मृत इत्यबुद्धाः ।

20 [a]) K4 पंचात्मकी; D4 पंचात्मक-. K7 T1 G1-3. 6 पंचगुणे (for °गुण-). — [b]) G1. 3 सर्वत्र- (for स सर्व-). Ds2 -मात्रानु-; G2 -गात्रोनु-. K2. 4 -मितो (for -गतो). — [c]) Da4 om. सुखानि. — [d]) Ds1 -योगेव; Ds2 -योगे च; D7 देहात्तु; T2 G1 -योगे तु; M5 -योगेन (for -योगात्तु). M5 तु (for न). Ds D7 T G1. 3. 6 M5 देही (for देहः).

21 [a]) Ś1 K1. 2 यथा (for यदा). K1 Da4 G2. 3 M1. 5 नु; G3 (also) तु (for न). M1. 7 रूपो (for रूपं). — [b]) K7 नोष्णभावश्च (for नोष्म°). D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 पंचके (for पावके). D4 corrupt. — [c]) Ś1 K1 तथा (for तदा). K1 शरीरेग्नौ. — [d]) T G1-3. 6 न (for स). K4. 6. 7 V1 B0. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 देहत्यागेन नश्यति.

22 [a]) K1. 4 अस्मयं; T1 ममयं (for अम्मयं). K6. 7 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 आपोमयमिदं सर्वम्. — [c]) M1 यत्रात्मा मनसो ब्रह्मा. — [d]) K7 भूतकृत् (for लोक°). D4-6. 9 सर्वलोकेषु भूतकृत्. —After 22, K6. 7 B7 Dn1, n4 Ds D2-5. 8. 9 Cn ins.:

494* आत्मा क्षेत्रज्ञ इत्युक्तः संयुक्तः प्राकृतैर्गुणैः ।
तैरेव तु विनिर्मुक्तः परमात्मेत्युदाहृतः ।

[(L. 1) K7 D4. 5. 9 -संज्ञोथ (for इत्युक्तः).. Dn4 इत्युक्तः (for संयुक्तः).]

23 With 23-24, cf. 3. 203. 30-31. — [a]) Ś1 K1. 2. 4 च; K7 D4 9 स; D7 T1 G2 तु; T2 G1 M1. 7 हि (for तं). Ś1 K2. 4. 7 D4. 9 विजानाति; K1 विजानंति (for °नीहि). — V1 reads 23[b]-24[a] on marg. — [b]) Ś1 K1. 2. 4. 7 V1 D4 9 स लोकस्य; B6 Da3 a4 सर्वभूत-; D5 नित्यं योग-; D6 य. स लोक-; D7 T G1-3. 6 तं लोकस्य; M1. 5-7 नित्यं कर्म- (for सर्वलोक). K7 V1 D4. 6. 9 विधायक-; D8 D7 T G1-3. 6 Cv विधायकं; D5 M1. 5-7 -जितात्मकं (for हिता°). ❀ Cs: लोकस्य विधायकमीश्वरमात्मानं जीवं जानीहि ॥ Cv: विधायकं नियामकम् । ❀ — Ś1 K1. 2 4 om. (hapl.) 23[c]-24[b]. — [c]) K7 B0. 8 D7. 9 T1 G1-3. 6 M6 स (for य.). V1 संप्रश्रितो; B7. 8 समा°; T2 स सु° (for यः सं°). K7 V1 B7. 8 D4. 7. 9 T G1-3. 6 देवो; Ds1 देहो (for देहे).

24 Ś1 K1. 2. 4 om. 24[ab] (cf. v. l. 23). V1 reads 24[a] on marg. — [a]) T2 नु (for तं). — [b]) D6 सर्व- (for नित्यं). B6. 8 (marg.) D8 M1. 5. 7 नित्यं योग(M1. 5 7 त्याग)जितात्मकं. — [c]) D5 G1 ततो (for तमो). — [d]) Da4 D6 जीवं (for जीव-). D4. 6 -गुणात्मकं (for °निमान्). — After 24, T2 ins.:

495* जीवमात्मगुणं विन्द्यादात्मानं परमात्मनः ।

25 = (var.) 3. 203. 33. — [a]) V1 B0. 6-9 Da3. a4 D4 M1. 5. 7 अचेतनं (for स°). ❀ Cv: सचेतनं भावप्रधानो निर्देशः । सचेतनत्वमिति यावत् । ❀ — [b]) K1 (before corr. as in text) स चेष्टति; B8 संचेष्ट*. K6 B0 Dn1 Ds1 D8 (marg.) चेतयते; Da4 lacuna (for चेष्ट°). — [c]) K6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 अतः (for ततः). D7 T1 क्षेमविदो; T2 G1 क्षेत्रमिदं; Cv क्षेत्रविदो (for °विदं). — [d]) G1 प्रवर्तयेद्यो; M1. 5. 7 प्राकल्पयद्यो (for प्रावर्त°).

26 = (var.) 3. 200. 26. — [a]) Ś1 K1. 2 हि जीवनाशे; K7 V1 D4-6. 9 M1. 6. 7 हि देहनाशे; Ds1 हि जीवभेदे; D7 T G1-3. 6 M5 शरीर° (for हि देह°). — [b]) Ś1 K1. 2. 4 G1. 2 मृत इत्यबुधाः (G1. 2 °ध्या); K7 B6 D4. 5. 9 M1. 6. 7 म्रियती(M1 °ते)ति मूढाः. B8 (marg. as in text) अवृद्धाः (for अबुद्धाः). — [c]) Ś1 K1. 2 D6 देहांतरगः; T1 °तरतः (for °हान्तरितः).

जीवस्तु देहान्तरितः प्रयाति
दशार्धतैवास्य शरीरभेदः ॥ २६
एवं सर्वेषु भूतेषु गूढश्चरति संवृतः ।
दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया तत्त्वदर्शिभिः ॥ २७
तं पूर्वापररात्रेषु युञ्जानः सततं बुधः ।
लघ्वाहारो विशुद्धात्मा पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ २८
चित्तस्य हि प्रसादेन हित्वा कर्म शुभाशुभम् ।
प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमक्षयमश्नुते ॥ २९
मानसोऽग्निः शरीरेषु जीव इत्यभिधीयते ।
सृष्टिः प्रजापतेरेषा भूताध्यात्मविनिश्चये ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

१८१

भृगुरुवाच ।
असृजद्ब्राह्मणानेव पूर्वं ब्रह्मा प्रजापतिः ।
आत्मतेजोभिनिर्वृत्तान्भास्कराग्निसमप्रभान् ॥ १
ततः सत्यं च धर्मं च तपो ब्रह्म च शाश्वतम् ।
आचारं चैव शौचं च स्वर्गाय विदधे प्रभुः ॥ २
देवदानवगन्धर्वदैत्यासुरमहोरगाः । C. 12. 6932 B. 12. 188. 3 K. 12. 186. 3

—^{d}) K_4 दशार्धतैर्वाणि; K_6 $D_{3.8}$ M_5 (*sup. lin.* as in text).$_6$ °र्धतस्तन्य; K_7 V_1 Bo Dn_1 Ds $D_{4-6.9}$ °र्धता तस्य (for °र्धतैवास्य). $Ś_1$ $K_{1.2}$ [अ]स्ति (for [अ]स्य). ❀ Cn. v : दशार्धता पञ्चत्वम् । ❀

27 With 27, cf. 3 203 34; Katha Upaniṣad I. 3. 12. —^{b}) Ds_1 मूढश् (for गू°). $D_{4.6.9}$ साक्षिवत् (for संवृतः). —^{c}) B_9 Ds_1 D_5 त्वग्रया; T_2 त्वाग्रिया; G_1 तत्त्वया (for त्वग्र्यया). —^{d}) D_4 शूक्ष्मया. $Ś_1$ (*sup. lin.* as in text) K_2 सूक्ष्म- (for तत्त्व-). $Ś_1$ $K_{1.2}$ -बुद्धिभिः; D_5 -वेदिभिः (for -दर्शिभिः).

28 = (var.) 3. 203. 37. —^{a}) K_1 ते; Dn_4 सं- (for तं). K_4 पूरापर-; Da_4 पूर्वपर-; Ds_1 पूर्वापार- (for °पर). K_7 B_6 (marg.) $D_{4.6.9}$ पूर्वरात्रे परार्धे च. — D_6 om. 28^{c}–29^{b}. —^{c}) D_4 G_1 लब्धाहारो; D_7 हव्या°; G_2 अव्याहारो (for लघ्वा°). — K_1 om. 28^{d}–29^{e}. —^{d}) B_8 आत्मना.

29 = (var.) 3. 203. 35. K_1 om. 29^{abc}; D_6 om. 29^{ab} (cf. v. l. 28). —^{a}) K_6 lacuna; M_5 तु (for हि). —^{b}) K_7 $D_{4.9}$ हंति (for हित्वा). Bo सर्वं- (for कर्म). —^{c}) K_7 $D_{4.6.9}$ प्रशांतात्मात्मनि स्थित्वा; D_7 T_1 $G_{3.6}$ प्रसन्नमात्मनि स्थित्वा. —^{d}) $K_{4.6}$ Bo_{6-9} $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.6.8}$ आनंत्यम्; K_7 $D_{4.5.9}$ चाव्ययम्; V_1 D_7 T $G_{2.3.6}$ $M_{1.5.7}$ अव्ययम्; G_1 अप्ययम् (for अक्षयम्).

30 ^{a}) ❀ C_8 : मानसोऽग्निः, अग्रे नयनात्परमात्मा । ❀

—^{d}) K_1 भूताख्यात्म-; K_2 D_7 G_2 M_1 भूताद्या(M_1 °द्या)त्म- (for °ध्यात्म-). B_9 (marg.) $D_{4.5.7}$ T $G_{3.6}$ $M_{5.7}$ -विनिश्चया; $G_{1.2}$ °श्चयः; $M_{1.6}$ °श्चयात्; M_7 (*inf. lin.*) °श्रिताः (for °श्चये).

Colophon. — *Sub-parvan* : $Ś_1$ $K_{1.2.4.6.7}$ $Bo_{.6.8.9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2-5.7-9}$ T $G_{1.2.6}$ $M_{1.5-7}$ मोक्षधर्म. — *Adhy. name* : $Ś_1$ $K_{1.2.4.6.7}$ V_1 $Bo_{.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2-6.8.9}$ भृगुभरद्वाजसंवादः; D_7 T_1 $G_{1.2.6}$ जीवलक्षणं (G_1 °णः); $M_{1.5-7}$ भृगुभरद्वाजसंवादे जीवलक्षणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B_7 Dn_4 Ds $D_{2.7.8}$ T_1 $G_{1.3.6}$ $M_{1.5-7}$ 13; Dn_1 14; T_2 G_2 27. — *Śloka no.* : $Dn_{1.n4}$ 31; D_8 35.

181

1 ^{a}) Ds_2 असृजन्. —^{b}) K_4 पूर्वं योसौ; G_3 ब्रह्मा पूर्वं (by transp.). $Dn_{1.n4}$ Ds T G_6 M_5 प्रजापतीन् (for °पतिः). —^{c}) D_4 -तेजोति- (for -तेजोभि-). K_6 Da_4 D_7 -निवृत्तान् (for -निर्वृ°).

2 ^{a}) D_7 T तपः (for ततः). $D_{2.3}$ धर्मश्; D_7 शौचं (for धर्मं). —^{b}) Da_4 M_1 ततो (for तपो). M_7 शाश्वतः. —^{c}) Da_4 आचाराश्; $D_{4.9}$ आहारं; D_7 आचारान् (for °रं). $D_{5.7}$ पंच-; T_1 चाथ (for चैव). —^{d}) Ds सर्गाय; D_7 T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ सर्गादौ (for स्वर्गाय). $Da_{3.a4}$ पुनः (for प्रभुः).

C. 12. 6935
B. 12. 188. 3
K. 12. 186. 3

यक्षराक्षसनागाश्च पिशाचा मनुजास्तथा ॥ ३
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च द्विजसत्तम ।
ये चान्ये भूतसंघानां संघास्तांश्चापि निर्ममे ॥ ४
ब्राह्मणानां सितो वर्णः क्षत्रियाणां तु लोहितः ।
वैश्यानां पीतको वर्णः शूद्राणामसितस्तथा ॥ ५

भरद्वाज उवाच ।

चातुर्वर्ण्यस्य वर्णेन यदि वर्णो विभज्यते ।
सर्वेषां खलु वर्णानां दृश्यते वर्णसंकरः ॥ ६
कामः क्रोधो भयं लोभः शोकश्चिन्ता क्षुधा श्रमः ।
सर्वेषां नः प्रभवति कस्माद्वर्णो विभज्यते ॥ ७
स्वेदमूत्रपुरीषाणि श्लेष्मा पित्तं सशोणितम् ।
तनुः क्षरति सर्वेषां कस्माद्वर्णो विभज्यते ॥ ८
जङ्गमानामसंख्येयाः स्थावराणां च जातयः ।
तेषां विविधवर्णानां कुतो वर्णविनिश्चयः ॥ ९

भृगुरुवाच ।

न विशेषोऽस्ति वर्णानां सर्वं ब्राह्ममिदं जगत् ।
ब्रह्मणा पूर्वसृष्टं हि कर्मभिर्वर्णतां गतम् ॥ १०
कामभोगप्रियास्तीक्ष्णाः क्रोधनाः प्रियसाहसाः ।
त्यक्तस्वधर्मा रक्ताङ्गास्ते द्विजाः क्षत्रतां गताः ॥ ११
गोषु वृत्तिं समाधाय पीताः कृष्युपजीविनः ।

---

3 — a) K4.6.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 T2 G1 M1.5.6 -गंधर्वा (for -गन्धर्व-). — c) G2 -नागश्च. — d) D5 पिशाच- (for °चा). D7 T G1–3.6 M5 मानुषास् (for मनुजास्).

4 — a) G2 ब्राह्मणः. — b) D2 om. (hapl.) from श्च up to शूद्रा (in 5^d). K1 D4 द्विजसत्तमः; B6 D7 °सत्तमाः. — c) Ds1 चापि (for चान्ये). Da3.a4 बहु- (for भूत-). K7 -संघास्ता; B6.8.9 Da3.a4 -संघाता (for °नां). — d) K4.6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D3.8 वर्णांस्; D5 सर्वांस् (for संघास्). D7 T G2.3.6 M1.5–7 संघातास्तां(D7 °स्ता)श्च निर्ममे; G1 संघांस्तांश्च विनिर्ममे.

5 D2 om. up to शूद्रा (cf. v. l. 4). — a) K1 वर्णाः. — b) K7 D4.5.9 G1 च (for तु). — d) K1.7 श्चासितस् (for स्त°).

6 G1 om. 6–20. Da3 D5 भारद्वाज. — a) K1 D6–8 T1 G3.6 M1.6 चातुर्वर्णस्य. — b) D7 वर्णा. K6.7 B7 Dn1 D2–4.8.9 विभिद्यते (for विभज्यते). — V1 reads 6^c–7^d on marg. — c) M1.7 अपि (for खलु). — d) K4.6 B8 D3 वर्णशंकरः.

7 G1 om. 7 (cf. v. l. 6). V1 reads 7 on marg. — a) K6.7 Dn1 D7 T1 G2.3.6 कामक्रोधौ. Dn4 लोभ-; D5 तत्र (for लोभः). — b) K4 शोकाश्; M1 लोकश् (for शोकश्). Ś1 K1.2.4 [अ]क्षमा (for क्षुधा). D5 श्रयः (for श्रमः). — c) B8.9 Da3 D2 M6 न प्र-; D7 T1 चैव; D8 तु प्र- (for नः प्र-). — d) K7 D4.9 धर्मो (for वर्णो). K6.7 D4.6.8.9 विभिद्यते (for विभज्यते).

8 T2 G1 om. 8 (for G1, cf. v. l. 6); D7 reads 8 on marg. — b) Ś1 K1.2 च (for स-). M1.7 -लोहितं (for -शोणितम्). D7 T1 G2.3.6 श्लेष्मणा पित्तशोणिते. — c) K1 B8 (marg.) तत्र:; K7 D4.9 ननु; B6 (marg. as in text) Dn1.n4 D6 समं; D7 T1 G2.3.6 तनोः (for तनुः). V1 Da3.a4 स्पंदति; B6 D5 स्यनति; D4 रक्षति (for क्षरति). — d) K6 विभद्यते; D4.6 विभिद्यते (for विभज्यते).

9 G1 om. 9 (cf. v. l. 6). — a) K2 जंगमाणाम्. K6 D4.6.9 च सर्वेषां; D5 च संख्येयाः (for असंख्येयाः). — b) Dn4 जायतः; T2 जायते (for जातयः). — d) Ds1 (before corr.).s2 वर्णे (for वर्ण-). D4.5 -विभक्तयः (for -विनिश्चयः).

10 G1 om. 10 (cf. v. l. 6). K1.2.4 transp. 10^{ab} and 10^{cd}. Ś1 reads 10^{ab} on marg. — a) K2.4 तेषां विविधवर्णानां ($=9^c$); D7 T G2.3.6 M1.5–7 विशेषो नास्ति व°. — b) Da4 D8 सर्वं- (for सर्वं). K6 V1 B0.6–9 D3.5–8 T1 G2.3.6 ब्रह्ममयं; K7 T2 ब्रह्ममिदं (for ब्राह्म°). — c) Da4 D5.7 T1 G2.3.6 ब्राह्मणाः (for ब्रह्मणा). K7 D4.9 -संसृष्टं; B6.8 (marg.) Da4 D7 T G2.3.6 -सृष्टा हि; D5 -संसृष्टाः (for -सृष्टं हि). — d) K1 B9 गतां; B6.8 (marg.) Da4 D5.7 T G2.3.6 गताः (for गतम्).

11 G1 om. 11 (cf. v. l. 6). — a) Ś1 K1.2.4.6 D5 -लोभ-; M7 -भोगा- (for -भोग-). K1 तीक्ष्णः. — c) D7 T1 G6 -स्वधर्मं- (for °र्मा). Ś1 K1.2 रक्तास्ते (for रक्ताङ्गास्). — d) Ś1 K1.2 द्विजाश्च (for ते द्विजाः).

स्वधर्मं नानुतिष्ठन्ति ते द्विजा वैश्यतां गताः ॥ १२
हिंसानृतप्रिया लुब्धाः सर्वकर्मोपजीविनः ।
कृष्णाः शौचपरिभ्रष्टास्ते द्विजाः शूद्रतां गताः ॥ १३
इत्येतैः कर्मभिर्व्यस्ता द्विजा वर्णान्तरं गताः ।
धर्मो यज्ञक्रिया चैषां नित्यं न प्रतिषिध्यते ॥ १४
वर्णाश्चत्वार एते हि येषां ब्राह्मी सरस्वती ।
विहिता ब्रह्मणा पूर्वं लोभात्त्वज्ञानतां गताः ॥ १५
ब्राह्मणा धर्मतन्त्रस्थास्तपस्तेषां न नश्यति ।
ब्रह्म धारयतां नित्यं व्रतानि नियमांस्तथा ॥ १६
ब्रह्म चैतत्पुरा सृष्टं ये न जानन्त्यतद्विदः ।
तेषां बहुविधास्त्वन्यास्तत्र तत्र हि जातयः ॥ १७
पिशाचा राक्षसाः प्रेता बहुधा म्लेच्छजातयः ।
प्रनष्टज्ञानविज्ञानाः स्वच्छन्दाचारचेष्टिताः ॥ १८
प्रजा ब्राह्मणसंस्काराः स्वधर्मकृतनिश्चयाः । C. 12. 6948 B. 12. 188. 19 K. 12. 186. 19

---

12 G1 om. 12 (cf. v. l. 6). —a) K6.7 V1 Bo. 6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 गोभ्यो; G3.6 वैश्य- (for गोषु). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 समास्थाय; G3.6 °दाय (for °धाय). —b) K7 D4.9 कृच्छ्रोप-; D6 कृश्युप- (for कृष्युप-). G2 -जीवनाः (for -जीविनः). —c) K4 स्वधर्मेषु (hypermetric); K6 V1 Bo.7–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D3.8 G2 स्वधर्मान्; D2 lacuna; D7 स्वधर्मे (for °र्मं). Ś1 K1.3.4.7 D4.9 नानुतिष्ठंतस्; B6 नाधितिष्ठंति; M6 नानुवर्तंते (for °तिष्ठन्ति). M1.7 स्वकर्म न करिष्यंति.

13 G1 om. 13 (cf. v. l. 6). Ś1 reads 13 on marg. —a) D1-6 हिंसारति-; G2 हिंस्रनृत- (for हिंसा°). —b) K1 सेवा- (for सर्व-). B6 (marg. as in text) -वर्णोप-; D6 G2 M7 -कामोप- (for -कर्मोप-).

14 G1 om. 14 (cf. v. l. 6). —a) G2 व्यक्ता (for व्यस्ता). – Da3.a4 om. 14cd. —c) G2 धर्मे (for धर्मो). Ś1 K1.2.4 यज्ञः क्रिया. K4.6 Bo.7–9 Dn1.n4 Ds D2.3.8 तेषां; K7 D4 G2 येषां (for चैषां). —d) Dn4 प्रतिविध्यते; D7 T1 G2.3.6 °पद्यते (for °षिध्यते).

15 G1 om. 15 (cf. v. l. 6). —a) K7 D4–6.9 इत्येते (for एते हि). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 इत्येते चतुरो वर्णा. —b) Ds1 (sup. lin. as in text).s2 तेषां; T G2 एषां (for येषां). —c) M5 विहितं. K1 B9 Da4 D7 T1 G2.3.6 ब्राह्मणाः (for ब्रह्मणा). K7 D4.6.9 ब्रह्मणा विहिता पूर्वं. —d) K7 D4–7 अज्ञानतां (for त्वज्ञा°). ❀ Cv: ब्राह्मी परब्रह्मसंबन्धिनी सरस्वती वेदपुराणादिरूपा विद्या । ❀

16 G1 om. 16 (cf. v. l. 6). —a) B8 D5 ब्रह्मणा (for ब्रा°). Ś1 (sup. lin.) K1.7 V1 B6.7.8 (marg.) Dn1 Ds1 (sup. lin. as in text).s2 D2.7.9 T G2.3.6 M5 ब्रह्म-; D4 यश्च; D5.6 ये स्व- (for धर्म-). Ś1 (sup. lin. as in text) -तस्थस्तास्; K1 -तंद्रश्चस्; K2 -तंत्रस्तास्; K4 -तत्रस्तास्; Da3.a4 -तंत्रज्ञास्; D4–6 -कर्मस्थास् (for -तत्रस्थास्). —b) Ś1 K1 V1 Bo.6.8.9 Da3 D4.9 T2 ततस् (for तपस्). K2 नु (for न). — B9 om. (hapl.) 16cd. —c) D5 धारयते (for °यतां). —d) D5 G2.3 नियमास्; D7 °तांस् (for °मांस्).

17 G1 om. 17 (cf. v. l. 6). —a) Da3.a4 ब्राह्मीं (for ब्रह्म). K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T2 चैव (for चैतत्). K6.7 Bo.6–9 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 परं; Da3.a4 परां (for पुरा). Da3.a4 सृष्टिं; D5 श्रेष्ठं (for सृष्टं). —b) D7 T1 G2.3.6 ये तु; M1.5–7 ये च (for ये न). K6 V1 Bo.6–9 D2–6.8 तद्विदः; Da3 Dn1.n4 Ds D7 T G2.3.6 M1.5–7 ते- (G2 न)द्विजाः; Da4 तद्विदाः (for [अ]तद्विदः). —d) K6 Bo.6.9 Da3.a4 D5.7.8 T G2.3.6 M5.6 द्विजातयः; K7 Ds D2–4.6.9 M1.7 विजा°; Dn4 विजायत (for हि जातयः).

18 G1 om. 18 (cf. v. l. 6). K7 D4.9 om. (hapl.) 18ab. —a) K6 राक्षस- (for °साः). D7 T G2.3.6 M5.7 पिशाच(G2 M5 °चा)राक्षसप्राया. —c) Ś1 K1.2 G2 प्रणष्टज्ञान-; D4.9 प्रणष्टा° (for प्रनष्ट°). —d) D7 T G2.3.6 स्वच्छंदाहार- (for °चार-). Bo -चेष्टिकाः (for °ताः).

19 G1 om. 19 (cf. v. l. 6). —a) Bo.8 (marg.) Da3 तु ब्रह्म- (for ब्राह्मण-). —b) K1.4.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 T G2.3.6 M6 स्वकर्म- (for स्वधर्म-). Ś1 K1.2 -निरताः सदा; K7 D4.9 M6 (inf. lin.) -कृ(M6 -ग)तनिश्रमाः (for °निश्चयाः). —d) T2 सृज्यते. K6 वापरे; K7 D4.5.7.9 T1 G3 चापरा; T2 M1.5.6 च परा; G2 स परा; M7 च परे (for चापरे). D7 T1 G6 M1.5.6 वरैः; T2 वरे (for परैः).

C. 12. 6948 B. 12. 188. 19 K. 12. 186. 19 ऋषिभिः स्वेन तपसा सृज्यन्ते चापरे परैः ॥ १९
आदिदेवसमुद्भूता ब्रह्ममूलाक्षयाव्यया ।
सा सृष्टिर्मानसी नाम धर्मतन्त्रपरायणा ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

१८२

भरद्वाज उवाच ।
ब्राह्मणः केन भवति क्षत्रियो वा द्विजोत्तम ।
वैश्यः शूद्रश्च विप्रर्षे तद्ब्रूहि वदतां वर ॥ १
भृगुरुवाच ।
जातकर्मादिभिर्यस्तु संस्कारैः संस्कृतः शुचिः ।
वेदाध्ययनसंपन्नः षट्सु कर्मस्ववस्थितः ॥ २
शौचाचारस्थितः सम्यग्विघसाशी गुरुप्रियः ।
नित्यव्रती सत्यपरः स वै ब्राह्मण उच्यते ॥ ३
सत्यं दानं दमोऽद्रोह आनृशंस्यं क्षमा घृणा ।
तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ ४
क्षत्रजं सेवते कर्म वेदाध्ययनसंमतः ।
दानादानरतिर्यश्च स वै क्षत्रिय उच्यते ॥ ५

---

20 G1 om. 20 (cf. v. l. 6). — a) Ds D7 T G2. 3. 6 M1. 5–7 आदावेव (for आदिदेव-). G2 समुद्भूत- (for °ता). — b) K6 Bo. 7 Ds D3. 5. 7 M6. 7 ब्रह्ममूलाक्षयाव्ययाः; G2 °मूलाः क्षयव्ययाः. — c) D4 मनसा (for सा सृष्टिर्). — d) Ś1 K1. 2. 4 लोक- (for धर्म-). K7 M6 परायणाः. D5 भक्त धर्म परायणं.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1. 2. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. —*Adhy. name:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2–6. 8. 9 भृगुभ(K1 °भा)रद्वाजसंवादः; D7 T G6 वर्णविभागः; M1. 5 भृगुभरद्वाजसंवादे वर्णविभागः; M6. 7 °संवादे वर्णविभागवचनं (M7 °कथनं). — *Adhy. no* (figures, words or both): B7 Dn4 Ds D7. 8 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 14; Dn1 15; D2 13; T2 G2 28. — *Śloka no.:* Dn1. n4 D8 20.

182

1 Dn4 D5 भारद्वाज. — a) Da4 ब्राह्मणं. T1 G3. 6 केन भवति ब्राह्मणः. — b) D7 T1 G3. 6 द्विजसत्तम (for वा द्विजो°). — c) Da3 वैशः. K1 शूद्राश्च; K5 Da4 शूद्रस्य. — d) G3. 6 तन्मे ब्रूहि विदां वर.

2 D7 om. the ref. — b) K1 G2 सकृतः; K7 संस्कृतैः. — d) Dn4 अवस्थिताः.

3 a) Dn1 शौचाचारैः (for °चार-). D7 T G1–3. 6 M5 -रतः (for -स्थितः). — b) M1. 6. 7 विदिसा(M7 °ता)शी (for विघ°). ❀ Cn: विघसं ब्राह्मणादिभुक्तशेषम् ॥ Cv: यज्ञशेषमतिथ्यादिभिर्भुक्तशेषं वा । ❀ — c) K7 D5 नित्यं (for नित्य-). Ds1 ब्रह्मप्रियः; D8 सत्यपक्षः; G2 °पराः (for °परः). — d) Ś1 K1. 2. 4 -सत्तमः (for उच्यते).

4 = 3. 177. 16. G8 om. (hapl.) 4–5. — a) K4 M1. 5–7 तपोद्रोह; K6 Bo. 9 D8 अथोद्रोह; K7 D4–6. 9 तपोक्रोध; B6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8 अथाद्रोह; D7 G6 दमोद्रोहम् (for दमोऽद्रोह). — b) K6 Bo. 6 (marg.). 7–9 Da4 Ds D2. 8 कृपा घृणा; K7 D4. 6. 9 घृणा क्षमा (by transp.); Da3 Dn1. n4 D2 त्रपा घृणा; M1. 5–7 कृतज्ञता. — c) K7 D4–6. 9 M1. 5–7 दमश्च (for तपश्च). K1 (*sup. lin.* as in text) तत्र; B8. 9 यस्य (for यत्र). — d) V1 transp. स and ब्राह्मण. D6 स्थितः (for स्मृतः).

5 G8 om. 5 (cf. v. l. 4). — a) K2. 7 D4. 9 T1 G2. 6 M1. 5. 7 क्षतजं; D7 क्षमजं (for क्षत्रजं). G1 सेवके (for °ते). D7 T1 G2. 6 यस्तु (for कर्म). — b) K4. 6 Bo Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 6 -संगतः; K7 -कर्मसु; B6 G1 -संमितः (for -संमतः). — c) D7 T1 G2. 6 -रतश्च

कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं यो विशत्यनिशं शुचिः ।
वेदाध्ययनसंपन्नः स वैश्य इति संज्ञितः ॥ ६
सर्वभक्षरतिर्नित्यं सर्वकर्मकरोऽशुचिः ।
त्यक्तवेदस्त्वनाचारः स वै शूद्र इति स्मृतः ॥ ७
शूद्रे चैतद्भवेल्लक्ष्यं द्विजे चैतन्न विद्यते ।
न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः ॥ ८
सर्वोपायैस्तु लोभस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः ।
एतत्पवित्रं ज्ञातव्यं तथा चैवात्मसंयमः ॥ ९
नित्यं क्रोधात्तपो रक्षेच्छ्रियं रक्षेत मत्सरात् ।
विद्यां मानावमानाभ्यामात्मानं तु प्रमादतः ॥ १०
यस्य सर्वे समारम्भा निराशीर्बन्धनास्त्विह ।
त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ॥ ११
अहिंस्रः सर्वभूतानां मैत्रायणगतश्चरेत् ।
अविस्रम्भे न गन्तव्यं विस्रम्भे धारयेन्मनः ॥ १२ C. 12. 6965 B. 12. 189. 13 K. 12. 187. 16

(for -रतिर्). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 यस्तु; D7 T G1. 2. 6 चैव (for यश्च). ❀ Ca.s: आदानं करभागादिग्रहणम् । ❀

6 [a]) K7 V1 D4. 7. 9 T G1–3. 6 M5 -गोरक्ष- (for -गोरक्ष्य-). K6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn4 D2. 3. 8 विशत्याशु पशुभ्य(B6 °शून्य)श्च; Dn1 D5 वाणिज्या पशुरक्षा च; Ds वित्तार्जनपरश्चैव. — [b]) K6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 कृष्यादानरतिः (D5 °रुचिः) शुचिः (Da4 क्वचित्); Da3 कृष्यासंस्कारैः संस्कृतशुचि (sic).

7 [a]) Ś1 K1. 2. 4 -भक्षकरो; K7 D4–6. 9 -भक्ष(D4. 9 °क्ष्य)रतो; Bo -भक्ष्यरतिर्; Da3. a4 D2 -भक्ष्या(D2 °क्षा)रतिर् (for -भक्ष°). D7 T1 सर्वं भक्षति नित्यं यः; G2 सर्वभक्षयति नित्यं (sic). — [c]) K7 D4–6. 9 त्यक्तवेदसमाचारः. — [d]) B7–9 Da4 श्रुतिः (for स्मृतः).

8 =3. 177. 20. — [a]) Bo. 8 (marg. as in text). 9 Da4 चैव (for चैतद्). Ś1 K1 B8 (marg.) Da3 D5. 6 लक्ष्म; V1 B8 (orig.) D4 लक्ष्मं; Da4 लक्ष्य; Dn4 लक्ष्ये (for लक्ष्यं). — [b]) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तच्च न; D4 G6 वैतन्न (for चै°). Ś1 K1. 2 दृश्यते; K4 लक्ष्यते (for विद्यते). — [d]) D6 नैव (for न च). Ś1 K1. 2. 4 V1 D7–9 Da3. a4 M5 ब्राह्मणो ब्राह्मणो न च.

9 =(var.) 3. 203. 39. — [ab]) K7 सर्वोपायस्य (for °पायैस्तु). G1 transp. लोभस्य and क्रोधस्य. K7 om. च. — [c]) K6. 7 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 ज्ञानानां; Da3. a4 ज्ञातानां; M7 त्रातव्यं (for ज्ञा°). — [d]) D6 [आ]त्मसंभवः (for °संयमः). — After 9, K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 n4 Ds D2. 3. 6. 8 ins.:

496* वार्यौ सर्वात्मना तौ हि श्रेयोवातार्थमुत्थितौ ।

[K6 त्याज्यौ; B6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3 कार्याः (for वार्यौ). D8 च (for हि). B7 Da4 Dn4 उच्छ्रितौ (for उत्थितौ).]

10 =(var.) 3. 203. 40. — [a]) T2 नित्य- (for नित्यं). G1 यमाच् (for क्रोधात्). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds D2 3. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 श्रियं (G2 °या) (for तपो). K7 D4. 6. 9 रक्ष्यं; Ds1 रक्ष्येच्. — [b]) K6 V1 Bo. 6–8 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2 3. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 तपो; K7 D4. 9 श्रियो; B9 lacuna; D6 श्रेयो (for श्रियं). K6 B6–8 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 रक्षेच्च; B9 lacuna (for रक्षेत). Ś1 K1. 2. 4 श्रियं रक्षेन्मत्सरात्. — [c]) T2 विद्या. K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M1 मानापमानाभ्याम् (for मानावमानाभ्याम्). — [d]) After आत्मानं, Da3. a4 read 12[b] for the first time, repeating it in its proper place. K7 D4. 7 च (for तु). K2 प्रसादतः (for प्रमा°).

11 =3. 203. 43: cf. 6. 26. 19. — [a]) Da3 lacuna for यस्य सर्वे. Da3 परिग्रहा (for समारम्भा). — [b]) D7 T1 G3 निराशा; T2 G1 निराशी- (for °शीर्-). K6 द्विजाः; K7 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M5 (*sup. lin.* as in text). 6. 7 द्विज; M1 द्विजः (for त्विह). Da3. a4 निराशीर्बंधनादिषु. ❀ Ca: निराशीर्बन्धनाः आशंसारूपबन्धनहीनाः, अफलेच्छयारब्धाः । ❀ — [c]) D5 कृतं; D7 हृतं (for हुतं). — [d]) B7. 8 Ds2 D3. 8 G1 transp. स and च. D5 स च त्यागी च बुद्धिमान्.

12 With 12[ab], cf. 3. 203. 45[ab]: 12. 154. 27[cd]; B. 12. 278. 5[ab]; 329. 18[ab]. — [a]) G1 अक्रोधः (for अहिंस्रः). — Da3. a4 read 12[b] for the first time after आत्मानं (in 10[d]). — [b]) K6 मैत्रायन-. Ś1 K1. 2. 4. 7 D3. 4. 6. 7. 9 T1 G3. 6 -गतिः; D5 -गतिं (for -गतश्). Ś1 K1. 2. 4 भवेत् (for चरेत्). — K6 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. a4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1. 3. 6 read 12[cd] after 15. — [c]) K6. 7 V1 D4. 9 अविश्रंभेण; Bo. 6. 9 Ds Ds

C. 12. 6962
B. 12. 189. 13
K. 12. 187. 13

परिग्रहान्परित्यज्य भवेद्बुद्ध्या जितेन्द्रियः ।
अशोकं स्थानमातिष्ठेदिह चामुत्र चाभयम् ॥ १३
तपोनित्येन दान्तेन मुनिना संयतात्मना ।
अजितं जेतुकामेन भाव्यं सङ्गेष्वसङ्गिना ॥ १४
इन्द्रियैर्गृह्यते यद्यत्तत्तद्व्यक्तमिति स्थितिः ।
अव्यक्तमिति विज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥ १५
मनः प्राणे निगृह्णीयात्प्राणं ब्रह्मणि धारयेत् ।
निर्वाणादेव निर्वाणो न च किंचिद्विचिन्तयेत् ।
सुखं वै ब्राह्मणो ब्रह्म स वै तेनाधिगच्छति ॥ १६
शौचेन सततं युक्तस्तथाचारसमन्वितः ।
सानुक्रोशश्च भूतेषु तद्द्विजातिषु लक्षणम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्व्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

(by corr.). $_7$ T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ Cnp °स्त्रंभेण; B_7 °स्रस्ते न; $Da_{3.a4}$ Dn_4 D_8 °श्रंभे न (for °स्रम्भे न). — [d]) $K_{6.7}$ Bo $Da_{3.a4}$ Dn_4 Ds_1 $D_{4.8.9}$ विश्रंभे (for विस्रम्भे). ❀ Cn : विस्रम्भे गुरुवेदवाक्येषु याथार्थ्यनिश्चये । ❀

13 = (var.) 3. 203. 47. — [a]) Da_4 D_7 $M_{1.5}$ $_3$ परिग्रहात्; D_5 °ग्रहं (for °ग्रहान्). — [b]) Dn_4 वंध्य; D_5 शुद्ध्या (for बुद्ध्या). — [c]) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{4.9}$ अशक्यं; K_7 असंख्यं; D_7 T $G_{2.3.6}$ $M_{1.5-7}$ अचलं (T_1 M_6 °ल-) (for अशोकं). D_6 आचष्टेद् (for आतिष्ठेद्). — [d]) K_6 इष्ट्वा (for इह). D_7 T $G_{1-3.6}$ M_5 चोभयोः (for चाभयम्).

14 = 3. 203. 48. — [a]) $Da_{3.a4}$ Ds_1 D_5 तपोनिष्ठेन (for °नित्येन). K_6 D_5 दानेन; Dn_4 दांत्येन (for दान्तेन). — [d]) Ds_1 संगैश्च (for सङ्गेषु). K_6 [अ]संगिनां; Bo Ds_1 संगिना.

15 = (var.) 3. 202. 11 : B. 12. 329. 49. — [a]) K_6 तद् (for यद्). — [b]) $Ś_1$ K_2 M_6 स्थितः; K_1 स्थिताः; K_7 $D_{4.6.9}$ श्रुतिः; M_1 स्मृतिः; M_5 स्मृतं; M_7 स्थितं (for स्थितिः). D_8 तद्व्यक्तं स्यामिति स्थितिः. — [c]) K_7 $D_{4.9}$ तज्ज्ञेयं; D_6 तत्प्राहुर् (for विज्ञेयं). — [d]) Da_4 लिंगं (for लिङ्ग-). — After 15, K_6 V_1 Bo_{6-8} $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.5.7.8}$ T $G_{1.3.6}$ read 12[cd].

16 [a]) K_6 V_1 Bo_{6-9} $Da_{3.a4}$ Dn_1 Ds_2 $D_{3.5.7}$ T_2 $G_{2.3.6}$ $M_{1.6}$ न (M_6 वि-) गृह्णीयात् (for निगृ°). — [b]) K_6 प्राणान्. ❀ Ca, s : ब्रह्मणि ब्रह्मरन्ध्रसमीपे शून्ये तेजोमये एव धारयेत्....... यावन्निर्वाणं परमात्मबोधजं लोकोत्तरं सुखम् । ❀ — [c]) K_7 V_1 Bo_{6-9} $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.5.8}$ M_5 (*inf. lin.*) निर्वेदाद्; D_6 निर्वादाद्; M_1 निर्याणाद् (for निर्वा). $K_{6.7}$ V_1 Bo_{6-9} $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.5.6.8}$ निर्वाणं; $D_{4.9}$ $M_{1.5-7}$ निर्वा(M_1 °र्या)येन्; D_7 T $G_{1-3.6}$ °यान् (for °णो). $K_{2.4}$ निर्वादैर्निगृह्णीयान्. — [d]) B_6 विचारयेत् (for विचिन्त°). D_7 T $G_{1-3.6}$ न किंचिदपि चिंतयेत्. — [e]) D_7 $G_{2.3}$ सुखे; T_2 दुःखं (for सुखं). $Ś_1$ K_2 D_5 T_1 G_2 ब्रह्मणो (for ब्रा°). K_3 ब्रह्मन्. — [f]) K_1 सर्वे तेन; $K_{4.6}$ V_1 Bo_{6-9} Da_4 $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.5.8}$ निर्वेदेन (K_6 °ण); D_7 स चेतो न; T $G_{1.2}$ $M_{1.5.7}$ स चैतेन (for स वै तेन). K_7 $D_{4.9}$ [अ]धितिष्ठति; V_1 T_2 G_2 [अ]भिगच्छति (for [अ]धि°).

17 [a]) G_1 युक्तं. — [b]) $K_{4.6}$ V_1 Bo_{6-9} $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.5.8}$ T_2 सदाचार- (for तथा°). G_1 -समन्वितं. — [c]) Da_4 सानुक्रोशस्य; M_1 °क्रोशं च. — [d]) G_1 तद्द्विजा इति लक्षणं.

Colophon. – *Sub-parvan :* $Ś_1$ $K_{1.2.4.6.7}$ V_1 Bo_{6-9} $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2-5.7.8}$ T $G_{1.2.6}$ $M_{1.5-7}$ मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* $Ś_1$ $K_{1.2.4.6.7}$ V_1 Bo_{6-9} $Da_{3.a4}$ Dn_1 Ds $D_{2-6.8.9}$ $M_{5.6}$ भृगुभ($D_{4.6}$ °भा)-रद्वाजसंवादः; D_7 T_1 G_6 $M_{1.7}$ ब्राह्मणादिलक्षणं; G_1 वर्णलक्षणं; G_2 ब्राह्मणलक्षणं — *Adhy. no.* (figures, words or both) : B_7 Dn_4 Ds D_7 T_1 $G_{1.3.6}$ $M_{1.5-7}$ 15; Dn_1 16; $D_{2.8}$ 14; T_2 G_2 29. — *Śloka no.* : Dn_1 17; Dn_4 19; D_8 18.

१८३

भृगुरुवाच ।
सत्यं ब्रह्म तपः सत्यं सत्यं सृजति च प्रजाः ।
सत्येन धार्यते लोकः स्वर्गं सत्येन गच्छति ॥ १
अनृतं तमसो रूपं तमसा नीयते ह्यधः ।
तमोग्रस्ता न पश्यन्ति प्रकाशं तमसावृतम् ॥ २
स्वर्गः प्रकाश इत्याहुर्नरकं तम एव च ।
सत्यानृतात्तदुभयं प्राप्यते जगतीचरैः ॥ ३
तत्र त्वेवंविधा वृत्तिर्लोके सत्यानृता भवेत् ।
धर्माधर्मौ प्रकाशश्च तमो दुःखं सुखं तथा ॥ ४
तत्र यत्सत्यं स धर्मो यो धर्मः स प्रकाशो यः प्र-
काशस्तत्सुखमिति । १ । तत्र यदनृतं सोऽधर्मो योऽध-
र्मस्तत्तमो यत्तमस्तद्दुःखमिति । २ ॥ ५
अत्रोच्यते ।
शारीरैर्मानसैर्दुःखैः सुखैश्चाप्यसुखोदयैः ।
लोकसृष्टिं प्रपश्यन्तो न मुह्यन्ति विचक्षणाः ॥ ६
तत्र दुःखविमोक्षार्थं प्रयतेत विचक्षणः ।
सुखं ह्यनित्यं भूतानामिहलोके परत्र च ॥ ७
राहुग्रस्तस्य सोमस्य यथा ज्योत्स्ना न भासते । C. 12. 6975 B. 12. 190. 8 K. 12. 188. 8

183

1 a) M1.5–7 transp. सत्यं and ब्रह्म. — b) K4 विसृजति; K6 Bo.7.8 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 विसृजते; K7 D4–6.9 च सृजति (by transp.); V1 B6.9 Da4 च सृजते; D7 T1 G2.3.6 धर्मं (T1 ब्रह्म) इति; T2 G1 M1.5–7 सृजति वै. — d) D5 सत्ये स्वर्गेन गच्छति.

2 a) K1.2 तपसो (for तमसो). Ś1 K1.2 मूलं (for रूपं). — b) K6 [ऽ]त्यधः; M1.7 [ऽ]प्यधः (for ह्यधः). B8 (marg. as in text).9 Da4 तमस्तु ग्रसते ह्यधः; D4.6 तमसा ग्रस्यते बुधः. — d) K7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 प्रकाशं तमसावृ(D5 °सा जि)ताः.

3 a) K7 V1 B6 D4.7.9 T G2.3.6 M1.5–7 स्वर्गं (for स्वर्गः). V1 B6 प्रकाशम्. — b) B8 (marg. as in text) नरकस् (for °कं). — c) K4.6.7 V1 Bo.6.7.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 सत्यानृतं; Cpp °नृतात् (as in text). G2 सत्यानृताभ्यामुभयं.

4 ab) T1 अत्र (for तत्र). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 [अ]प्येवंविधा (Da3.a4 °धे); D5 ह्येवंविधा (for त्वेवं°). Ś1 K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 transp. वृत्तिः and लोके. K4 सत्यानृतां; K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.5.6.8 °नृते; Ds1 D7 T G1–3.6 M1.5–7 °नृताद् (for °नृता). — c) D4 G1 धर्माधर्मौ (G1 °र्मै-). K1 प्रकतश्च (sic); K7 D4.9 प्रकाशाय; D5 °शं च (for °शश्च). — d) G1 M6 दुःख- (for दुःखं). K7 D4–6.9 तथा सुखं (by transp.); B6 M7 (*inf. lin.* as in text) सुखं तदा; Da4 सुखस्तथा.

5 Da4 G1 om. 5. — 1) Dn1 M1 lacuna; M6 यद्यत् (for यत्). G2 om. स. D3 om. यो धर्मः. G3.6 om. यः प्रकाशस्तत्. G2 यद्यशस् (for यः प्रका°). — After प्रकाशः, M6 ins. स स्वर्गः यः स्वर्गस्. — 2) T2 यत्र (for तत्र). M6 यद्यनृतं (for यद°). K1 सोधर्मा; K7 D4.6.9 तदधर्मो (for सोऽध°). K1 तुत्तमो (sic). — After यत्तमस्तद्, M6 ins. नरकं यन्नरकं.

6 Ś1 K1 अत्र चोच्यते; Da4 G1 lacuna; T1 G2.3.6 उच्यते (for अत्रोच्यते). — a) K1.7 B9 शरीर-; K2 V1 B7.8 Da3.a4 D4.6.9 M1.6.7 शारीर-; D7 शरीरैर् (for शा°). G2 मनसैर्. — b) K1 V1 B6.9 D6.7 T G2.3.6 M1.5–7 सुखोदयैः (for [अ]सुखो°). — c) K1 लोकः (for लोक-). D7 -कष्टं; T1 G1 -सृष्टं (for -सृष्टिं). Ś1 K1.2 B6 D5.7 G1 प्रपश्यंति (D7 °तां) (for °श्यन्तो).

7 K7 reads 7ab twice. — a) G1 अत्र (for तत्र). Da4 -विमोक्षाय (for °क्षार्थं). — b) T1 G1 प्रयते तद्; T2 °ते च (for °तेत). — c) K6 D5 त्वनित्यं; D7 T G1–3.6 हि नित्यं (for ह्यनित्यं).

8 a) K1 बाहु- (for राहु-). — b) G1 हार्यते (for भासते). — c) G1 तमो हि (for तमोभि-). — d) B6 नराणां; Da4 lacuna (for भूतानां). K1 अशते; K4.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 नश्यते; K7

C. 12. 6975
B. 12. 190. 8
K. 12. 188. 8

तथा तमोभिभूतानां भूतानां भ्रश्यते सुखम् ॥ ८
तत्खलु द्विविधं सुखमुच्यते शारीरं मानसं च । १ ।
इह खल्वमुष्मिंश्च लोके सर्वारम्भप्रवृत्तयः सुखार्था अ-
भिधीयन्ते । २ । न ह्यतस्त्रिवर्गफलं विशिष्टतरमस्ति । ३ ।
स एष काम्यो गुणविशेषो धर्मार्थयोरारम्भस्तद्धेतु-
रस्योत्पत्तिः सुखप्रयोजना । ४ ॥ ९

भरद्वाज उवाच ।

यदेतद्भवताभिहितं सुखानां परमाः स्त्रिय इति
तन्न गृह्णीमः । १ । न ह्येषामृषीणां महति स्थितानाम-
प्राप्य एष गुणविशेषो न चैनमभिलषन्ति । २ ।
श्रूयते च भगवांस्त्रिलोककृद्ब्रह्मा प्रभुरेकाकी ति-
ष्ठति । ३ । ब्रह्मचारी न कामसुखेष्वात्मानमवद-
धाति । ४ । अपि च भगवान्विश्वेश्वर उमापतिः काम-
मभिवर्तमानमनङ्गत्वेन शममनयत् । ५ । तस्माद्ब्रूमो
न महात्मभिरयं प्रतिगृहीतो न त्वेष तावद्विशिष्टो
गुण इति नैतद्भगवतः प्रत्येमि । ६ । भगवता तूक्तं

भ्रंस्यते; D7 T1 दृश्यते; D9 भ्रस्यते; G3. 6 मृग्यते (for भ्रश्यते).

9 [1]) After खलु, G1 ins. तद्विधा लोके. G1 सौख्यम्; G2 दुःखम् (for सुखम्). Bo तत्खलु सुखमुच्यते द्विविधं. After उच्यते, G2 ins. सुखमेव च. After शारीरं, V1 ins. उच्यते. Ś1 K1. 2 चेति (for च). K7 D4. 6. 9 शारीरं मानसं चै(D4 वै)व तत्खलु द्विविधं सुखं (K7 D9 स्मृतं). — [2]) K7 transp. इह and खलु. Dn1 D7 T G1–3 अमुष्मिन् (for °ष्मिंश्च). K4. 6 Bo. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 वस्तुप्रवृत्तयः; Da4 G1 सर्वारंभवृत्तयः; G2 °वृत्ताः (for °प्रवृत्तयः). K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8 G1 M1. 6. 7 सुखार्थम् (for °र्था). K1. 7 D4. 9 ह्यभिधीयं(K1 °य)ते; T1 G2. 3 अभिधीयते. — [3]) After ह्यतः, K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M1. 5–7 ins. परं. — Ś1 K1. 2 द्विवर्ग-; D7 T1 G1. 3. 6 त्रिवर्गो (for °र्ग-). K6 Ds -फलाद्; B8 (marg.) -फलेषु (for -फलं). D7 T G1–3. 6 M1. 6. 7 अस्ति विशिष्टतरं (by transp.). — [4]) K1 एषु; K4 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 एव (for एष). G1. 3. 6 कामो (for काम्यो). Ś1 K1 T2 धर्मार्थयोगारंभस्; K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 °र्थगुणारंभस् (for °योरारम्भस्). K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2–6. 8 M6 सुखप्रयोजनार्था; K7 V1 Dn4 D7. 9 T G1–3. 6 M1. 5. 7 °जनार्थं (for °जना). — After -प्रयोजना, K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 ins. आ(D8 चा)रंभः; M5 इति.

10 T2 भारद्वाजः. — [1]) K7 D4. 6. 9 भगवता; M6 त्वया; M7 भवतो (for भवता). B6 सुखं; B8 (marg. as in text) Da4 सुखं तत्; D5 सुखान्नं (for °नां). K6 B6. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 Cp. s परमा स्थितिर्; D5 °मस्त्रिय; D7 T G1–3. 6 परमार्थस्थितिर्; Csp °माः स्त्रिय (as in text). Cnp सुखाश्च परमस्तीति. D8 तदिति (for इति). Ś1 K1. 2 तन्न गृह्णीयान्; K6 V1 Bo. 6. 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 न तदुपगृह्णीमो; B7. 8 Da4 तत्र तदुपगृह्णीमो; D4. 9 तन्न निगृह्णीमो (for तन्न गृह्णीमः). — [2]) Da4 ह्येषाम्. D7 G3. 6 M1. 6. 7 (also as in text) तपसि; T1 G6 (before corr.) तमसि (for महति). T2 G1. 2 M5 तपःस्थितानां. D5 आप्राप्य. Da4 एक; Dn1 एव; T2 G3. 6 lacuna (for एष). — After एष, K6. 7 V1 Bo 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 ins. काम्यो while D6 ins. कामे. Before -विशेषो, Ds2 ins. गण. Da4 चैतम्; Ds1. s2 (before corr.) चैवम् (for चैनम्). V1 B6–9 Da4 M1. 6. 7 अभिलषंते; Bo °लसंति; D4. 6 °लषंत; D7 T1 °लक्षयंति; T2 G2 °लषति; G1 °लषयति (for °लषन्ति). — After °लषन्ति; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 ins. च while D5. 6 ins. इति. — [3]) Before श्रूयते, Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6 ins. तपसि, while D8 ins. तमसि. Ś1 K1. 2. 4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 om. च. K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M6 om. भगवांस्. M5 ब्रह्मचर्यमनु- (for प्रभुरेकाकी). — [4]) K6 T G1–3. 6 M5 न च; V1 lacuna; D7 च; M1. 6. 7 न तु (for न). — Ś1 K1. 2. 4 Bo om. काम. D7 T1 G1–3. 6 निदधाति; M5 आद° (for अवद°). — [5]) K7 विश्वेश्वरम्; M1. 7 शंकर. D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 om. उमापतिः. B9 D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 अति-; G2 इति (for अभि-). Ś1 K1. 2. 4 क्रोधेन (for अनङ्गत्वेन). K7 V1 D4. 6. 7. 9 T G1–3. 6 नाशम्; Bo. 6–8 Ds2 D8. 5 शासनम् (for शमम्). M1. 7 आत्मानमनंगत्वमनयद्रतिः; M5 अनंगत्वमनयत्; M6 °त्वमवगमत्. — [6]) K7 D4. 9 भूमौ; D5 भूयो (for ब्रूमो). — After ब्रूमो, K7 D4. 9 ins. न रत्नानां परमाः स्त्रियः. Ś1 K1. 2. 4 om. from the first

सुखानां परमाः स्त्रिय इति । ७ । लोकप्रवादोऽपि च भवति द्विविधः फलोदयः सुकृतात्सुखमवाप्यते दुष्कृताद्दुःखमिति । ८ । अत्रोच्यताम् । ९ ॥ १०

भृगुरुवाच ।

अनृतात्खलु तमः प्रादुर्भूतं तमोग्रस्ता अधर्ममेवानुवर्तन्ते न धर्मम् । १ । क्रोधलोभमोहमानानृतादिभिरवच्छन्ना न खल्वस्मिँल्लोके न चामुत्र सुखमाप्नुवन्ति । २ । विविधव्याधिगणोपतापैरवकीर्यन्ते । ३ । वधबन्धरोगपरिक्लेशादिभिश्च क्षुत्पिपासाश्रमकृतैरुपतापैरुपतप्यन्ते । ४ । चण्डवातात्युष्णातिशीतकृतैश्च C. 12. 6978 B. 12. 190. 11 K. 12. 188. 11

न up to तूक्तं (in 10⁷). K6 V1 B0. 6. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7 T G1–3. 6 M5. 6 ननु; K7 D4. 5. 8. 9 M1. 7 ननु; B8. 9 Da4 D6 न च (for न). K7 D4. 9 अपगृहीतो; V1 M1. 6. 7 अप्रतिगृ°; D5 अग्रगृ°; D6 अयं गृ°; D7 G1. 3. 6 M5 प्रतिगृहीतोयम् (by transp.); T G2 परिगृहीतोयम्. — Before न, D7 T G1–3. 6 M5 ins. अर्थो. V1 न वा; B7 8 (marg.) 9 न तु (for न तु). K6 एषा; K7 D4. 6. 9 अयं; B6 Da3 Dn4 एषां; B8. 9 T M6 एव; M1 एपु (for एष). D5 om. तावद्. — After गुण, K6 V1 B0. 6–9 D a3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 ins. -विशेष; D7 T1 G1. 3. 6 -गण. K7 नैतावद्; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 न चैतद् (for नैतद्). K7 D4. 7. 9 T G1–3. 6 भगवान्; V1 M1. 6 भवतः; D6 भगवंतं; M1 (also). 5 भवान्; M7 भवता (for भगवतः). K7 D5. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 प्रत्येति (for °मि). — ⁷) V1 B6 M1. 5–7 भवता तु(B6 द्यु)क्तं; B0 भवदूक्तं; B9 भवतस्तूक्तं; D5 भगवताप्युक्तं; D7 T G6 भवतोक्तं; D8 भगवताद्भूक्तं (sic); G1–3 भगवतोक्तं (for भगवता तूक्तं). S1 K1. 2. 4 न रत्नानां; K7 Da3 Dn1. n4 D2. 3 (marg. as in text). 4. 5. 9 सुखाना (for °नां). K7 Da3 Dn1. n4 D2. 3 (marg. as in text). 4. 9 परमास्ति; D5. 6 परमस्त्री(D6 °स्त्रि)य; D7 T1 G1–3. 6 M5 (*sup. lin.* as in text). 7 परमार्था (G3 M7 °र्थे·) स्थितिर् (M7 °स्त्रिय); T2 परमा स्थितिर् (for °माः स्त्रिय). — D7 T2 G1. 2 read, and T1 G3. 6 repeat 10⁸ after 11. — ⁸) K6 B7. 8 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G3 (second time) हि; V1 B0 Da4 [ऽ]पि हि; B6. 9 T1 G3. 6 (last three first time) [ऽ]पि; D7 T1 (second time) G1. 2 lacuna; G6 (second time) [ऽ]मि- (for ऽपि च). K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T1 G3. 6 (last three first time) M1. 5–7 om. भवति. — After सुकृतात्, T1 G3. 6 (all first time) ins. फलं. M6 सुकृतम् (for सुखम्). K6 अवाप्यंते. T2 G2 दुष्कृतम् (for दुःखम्). V1 एवेत्यपि; B6 एवेति (for इति). — ⁹) K4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 read अत्रोच्यते (for °च्यताम्) after the ref. in 11. K7 D4. 9 om. अत्रोच्यताम्.

11 ¹) D7 T1 G3. 6 अनृतं; G1 अनृतः; G2 अनृता (for अनृतात्). — Before तमोग्रस्ता, K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 M1. 5. 6 ins. ततः; T1 खलु; M7 अतः. K1. 4 अधर्मं (for °र्मम्). Da4 T2 om. एव. K1. 2 अनुवर्तते. M1. 5–7 om. न धर्मम्. T2 न धर्मः. — ²) K6 V1 B0. 6–9 Da4 Ds D3 (marg.). 8 क्रोधलोभमोहहिंसानृतादिभिर्; K7 D4. 9 °मदानृतादिभिर्; Da3 Dn1. n4 D2. 3 M1. 6. 7 °लोभहिंसानृतादि°; D7 T G1. 2 M5 °लोभमोहमदादिभिर्; G3. 6 °लोभमोहादिभिर् (for °लोभमोहमानानृतादिभिर्). — D8 om. (hapl.) from अव up to क्लेशादिभि (in 11⁴). K6 D4. 5 T2 G6 अवच्छिन्ना; T1 G1–3 अविच्छिन्ना (for अवच्छन्ना). S1 K1. 2 अस्मिल्लँ (for अस्मिल्लँ). Da3. a4 नामुत्र लोके (for लोके न चामुत्र). K2. 6. 7 V1 B0. 6–9 Dn1. n4 Ds D2–6. 9 T2 M1. 6. 7 नामुत्र; D7 T1 G1–3. 6 M5 नामुत्र च (for न चामुत्र). K7 D4. 7. 9 T G2 M1. 5–7 अवाप्नुवंति (for आप्नुवन्ति). — ³) K6 B7 Dn1. n4 Ds D2. 3 -रुजोपतापैर्; K7 D4. 6. 9 -गणरुजोप°; V1 B0. 6. 8. 9 Da3. a4 D5 -गहनरुजो(Da3. a4 °जा)प°; D7 G1–3. 6 -व्रणजोप°; T M1. 5–7 -व्रणरुजोप° (for -गणोपतापैर्). K7 D9 om. (hapl.) from अव up to तापै (in 11⁴). D5 अवकीर्यंता. — G2 om. 11⁴. K7 D9 om. up to तापै. — ⁴) K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 5 -बंधनपरिक्लेशादिभिश्च; D8 °नपरिक्लेशैश्च; D4. 7 T G1 M1. 5–7 -बंधन(T2 M6 °नि)रोधपरिक्लेशादिभिश्च; G3. 6 -बंधनरोधनपरि° (for -बन्धरोगपरि°). M7 क्षुद्विविसाश्रम (sic) (for क्षुत्पिपासा°). K1 उपपातैर्; D4 °ताप्यैर्; D6 M1. 7 lacuna (for °तापैर्). K7 D4. 7. 9 T2 M1. 6. 7 उपताप्यंते; T1 G3. 6 °प(T1 °पा)द्यंते; G1 अपपात्यंते (for उपतप्यन्ते). — ⁵) K6 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 वर्षवातात्युष्णाति-; K7 D4. 6. 9 चंडपवना°; B8 चंडवातांबूष्णाति (for °तात्युष्णाति-). D5 पवनातिधर्मचंडवातांबूष्णशीतकृतैः; G2. 6 चंडवातात्युष्णशीतकृतैश्च; M1. 5–7 चंडवातोष्णशीत°. D7 om. प्रति. Da3. a4 transp. च and प्रतिभयैः. — After प्रतिभयैः, B7 ins. च. S1 K1. 2 मद्दैर् (for दुःखैर्). — After दुःखैर्, M5 ins. अपि and M7 न. K7 D4. 6. 7. 9 T G1 M1. 6. 7 उपताप्यंते; Da4 परितप्यंते (for उप°).

C. 12. 6978 B. 12. 190. 11 K. 12. 188. 11 प्रतिभयैः शारीरैर्दुःखैरुपतप्यन्ते । ५ । बन्धुधनविनाशविप्रयोगकृतैश्च मानसैः शोकैरभिभूयन्ते जरामृत्युकृतैश्चान्यैरिति । ६ ॥ ११

यस्त्वेतैः शारीरैर्मानसैर्दुःखैर्न स्पृश्यते स सुखं वेद । १ । न चैते दोषाः स्वर्गे प्रादुर्भवन्ति । २ । तत्र भवति खलु । ३ ॥ १२

सुसुखः पवनः स्वर्गे गन्धश्च सुरभिस्तथा ।
क्षुत्पिपासाश्रमो नास्ति न जरा न च पापकम् ॥ १३
नित्यमेव सुखं स्वर्गे सुखं दुःखमिहोभयम् ।
नरके दुःखमेवाहुः समं तु परमं पदम् ॥ १४
पृथिवी सर्वभूतानां जनित्री तद्विधाः स्त्रियः ।
पुमान्प्रजापतिस्तत्र शुक्रं तेजोमयं विदुः ॥ १५
इत्येतल्लोकनिर्माणं ब्रह्मणा विहितं पुरा ।
प्रजा विपरिवर्तन्ते स्वैः स्वैः कर्मभिरावृताः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

— [b]) Ś1 K2 बंधुवध- (for °धन-). Ś1 K1. 2. 7 D4. 9 G3. 6 -विप्रयोगैश्च; D5 -विप्रयोगयुक्तैश्च (for -विप्रयोगकृतैश्च). K1 अभिभूयते; D4 °भूयंत. Da4 om. इति. T2 अति (for इति). — After 11, D7 T2 G1. 2 read while T1 G3. 6 repeat 10[3].

12 [1]) D7 T G1–3. 6 M1. 6. 7 यदेतैः; M5 यत्पुनरेतैः (for यस्त्वेतैः). K4. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D3–6. 8. 9 G1 M6 शारीरमानसैर्; M1. 7 मानसैः शारीरैर् (by transp.). — After मानसैर्, M5 ins. च. K1 स्पृश्यंते; K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G1 संस्पृश्य(K6 °श्यं)ते; D5 संस्पृशते; M6 स्पृशते (for स्पृश्यते). Bo Ds D6 न; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 तत् (for स). — After सुखं, G2 ins. स. V1 Ds1 D5 वेदयति; D7 T G2. 3. 6 M1. 5. 7 वेद्यं; G1 वैद्य (for वेद). After वेद, M5 ins. इति. — [2]) B8 D4 न वै ते; G1 न च ते (for न चैते). Da3 दोषः. K1 प्रादुर्भवति. — Da3 reads 12[3] twice. — [3]) D5. 7 lacuna; M1 ततः (for तत्र). Ś1 भवंति खलु; K6. 7 V1 Bo. 6–9 Ds D2. 3. 6. 9 T G1. 3. 6 M1. 5 खलु भवति (by transp.); Da3 (both times). a4 Dn1. n4 D4. 8 G2 M6. 7 खलु भवंति; D5. 7 lacuna.

13 [a]) Da3 om. सु. Ś1 K1. 2 B7. 9 D5 T2 ससुखः (for सु°). Da4 सुखदुःखः पवनः स्वर्गे; D7 T1 G1–3. 6 सुखदुःखे च न (T1 G2. 3 न च; G1 च नः) स्वर्गे. — [b]) D7 G1 गंधाद्य्. T1 G3. 6 [अ]सुरभिस् (for सुर°). — [d]) G3. 6 जरा च (for न जरा). K2 T1 (*sup. lin.*) पावकं; K7 V1 D5 M6 पातकं; M1 पापकः (for °कम्).

14 [a]) G3. 6 एवं (for एव). B9 om. सुखं. B9 स्वर्गं. — [b]) K7 D6. 7 T G3 M1. 5–7 सुख- (for सुखं). — [c]) K6 नरकं (for °के). — [d]) K6 Bo. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 सुखं तत्; V1 शमं तु; B6. 8. 9 Da4 D5. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 सुखं तु; D6 M6 (also) सुखं च (for समं तु).

15 [b]) D7 T1 G1. 2 जननी (for जनित्री). G1 त्रयः (for स्त्रियः). — [d]) D4 शुक्तं; D7 T G1–3. 6 M5. 6 शुक्रं (for शुक्रं).

16 [a]) D7 G1 एते; T2 एतं (for एतल्). — [b]) M6 [अ]भिहितं; M7 विहितः (for °तं). — [c]) K6 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 समनु-; Da4 समभि-; D5 स्वमभि-; D6 सिसृक्षुर्; G3. 6 हि परि- (for विपरि-). — [d]) D9 तैः (for the first स्वैः). Da4 G1 आवृतः; T2 M1. 5. 7 अन्विताः.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds2 D2–6. 8. 9 भृगुभरद्वाजसंवादः; Ds1 भृगुभरद्वाजोपाख्यानं; D7 T1 G1. 2. 6 M1. 6. 7 सत्यस्तुतिः; M5 सत्यप्रशंसा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B8 Dn4 Ds D7. 8 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 16; Dn1 17; T2 G2 30. — *Śloka no.:* Dn1. n4 16; Ds1 18; D8 13.

१८४

भरद्वाज उवाच ।
दानस्य किं फलं प्राहुर्धर्मस्य चरितस्य च ।
तपसश्च सुतप्तस्य स्वाध्यायस्य हुतस्य च ॥ १
भृगुरुवाच ।
हुतेन शाम्यते पापं स्वाध्याये शान्तिरुत्तमा ।
दानेन भोग इत्याहुस्तपसा सर्वमाप्नुयात् ॥ २
दानं तु द्विविधं प्राहुः परत्रार्थमिहैव च ।
सद्भ्यो यद्दीयते किंचित्तत्परत्रोपतिष्ठति ॥ ३
असत्सु दीयते यत्तु तद्दानमिह भुज्यते ।
यादृशं दीयते दानं तादृशं फलमाप्यते ॥ ४
भरद्वाज उवाच ।
किं कस्य धर्मचरणं किं वा धर्मस्य लक्षणम् ।
धर्मः कतिविधो वापि तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ५
भृगुरुवाच ।
स्वधर्मचरणे युक्ता ये भवन्ति मनीषिणः ।
तेषां धर्मफलावाप्तिर्योऽन्यथा स विमुह्यति ॥ ६
भरद्वाज उवाच ।
यदेतच्चातुराश्रम्यं ब्रह्मर्षिविहितं पुरा ।	C.12.6990 B.12.191.7 K.12.189.7

184

1 D5 भारद्वाजः. —a) D7 T G1–3.6 M1.5–7 प्रोक्तं (for प्राहुर्). —b) D8 om. च. —K7 D9 om. (hapl.) 1cd. —c) K1 स्वतप्तस्य; G1 सुतप्तस्य (for सुतप्तस्य). —d) B0.7.9 Dn4 D2.3.8 वा; Da3 lacuna (for च).

2 a) B9 हुतेषु (for हुतेन). —b) K6 B6.8 Dn1.n4 Ds2 D2.3.5.7.8 T1 G1–3.6 M1 स्वाध्यायैः; K7 °यं (for °ये). Ś1 (by corr. as in text) K2 शक्तिर् (for शान्तिर्). —c) Da4 दाने च (for दानेन). K1 B7–9 Da4 D5.6 भोगा; K4.6.7 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8.9 भोगान्; G3.6 भोगम् (for भोग). —d) K6.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 स्वर्गम् (for सर्वम्). K7 D4.9 आप्नुते (for °यात्).

3 a) Ś1 K1.2.4 Da4 च; D4–6.9 हि (for तु). Da4 Ds2 विविधं (for द्वि°). —b) G1 परमार्थम् (for °त्रार्थम्). —d) K2.6 V1 B0.7–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 -तिष्ठते (for -तिष्ठति).

4 a) K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.7.8 T G1–3.6 M1.5–7 असद्भ्यो (for °त्सु). G1 यद्दीयते (for दीयते). K1 Da3.a4 M1 यत्तत्; V1 किंचित् (for यत्तु). —d) K6 V1 B0.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 अश्नुते; D7 T G1–3.6 M1.5–7 उच्यते (for आप्यते).

5 D7 T G2.3.6 M5 transp. 5 and 6. Ds2 reads 5 on marg. D5 T2 भारद्वाजः. —a) K2.4.7 B9 Dn1 Ds T2 धर्माचरणं; M1 कर्मचरणं (for धर्म°). —b) D4 च (for वा). —d) K7 D4.9 T1 G2.3.6 अर्हसि (for °ति).

6 G1 om. (hapl.) 6. D7 T G2.3.6 M5 transp. 5 and 6 and om. the ref. —a) D5 om. (hapl.) from युक्ता up to य आचारा (in 7c). K6.7 B0.7.8 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 T2 स्वधर्माचरणे (D5 °णं) युक्ता; Da4 T1 °र्मचरणायु(T1 °णैर्यु)क्तो. —b) K2.4 भजंति (for भवन्ति). —c) K6.7 V1 B0.6–9 Da4 Dn1.n4 Ds D2–4.6.8.9 M1.5–7 स्वर्ग- (for धर्म-). G2 -फलावाप्तिं. —d) K7 D4.6.7.9 T1 G2.3.6 M5 स तु; T2 न तु; M1.6.7 वै स (for स वि-). K6 B6–9 Dn4 Ds D2.3.8 T2 M5–7 -मुह्यते; Da3.a4 -युज्यते (for -मुह्यति).

7 T2 G1.2 M5 om. the ref. —a) T1 G1–3.6 तद् (for यद्). —b) Ś1 K1.2 ब्रह्मणा; D4.6.9 महर्षि- (for ब्रह्मर्षि-). —c) B6 ये स्वे; B7 के स; B8 (marg. as in text).9 के स्वे; Da3 केषु; Da4 केन (for स्वे स्वे). K6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.8 समाचारास्; K7 V1 B8 (marg.) यथाचारास्; Ds सदाचारास् (for य आचारास्). D7 T1 G1.3.6 तस्य च स्वं (T1 स्व-) स्वमाचारं; T2 G2 M1.5–7 तस्य स्वं (G2 च) स्वं समाचारं. —d) B0 तन्मे; D7 T1 G3.6 यथावद् (hypermetric); G2 यथा (for तान्मे). K7 D4.9 तांस्तान्मे वक्तुमर्हसि (D4 °ति); B8 Da3.a4 तन्मे ब्रूहि तपोधन; T2 G1 M1.5–7 यथावद्वक्तुमर्हसि (M1 °ति).

C. 12. 6990 B. 12. 191. 7 K. 12. 189. 7 तेषां स्वे स्वे य आचारास्तान्मे वक्तुमिहार्हसि ॥ ७

भृगुरुवाच ।

पूर्वमेव भगवता लोकहितमनुतिष्ठता धर्मसंरक्ष-
णार्थमाश्रमाश्चत्वारोऽभिनिर्दिष्टाः । १ । तत्र गुरुकुल-
वासमेव तावत्प्रथममाश्रममुदाहरन्ति । २ । सम्यगत्र
शौचसंस्कारविनयनियमप्रणीतो विनीतात्मा उभे सं-
ध्ये भास्कराग्निदैवतान्युपस्थाय विहाय तन्द्रालस्ये गु-
रोरभिवादनवेदाभ्यासश्रवणपवित्रीकृतान्तरात्मा त्रि-
षवणमुपस्पृश्य ब्रह्मचर्याग्निपरिचरणगुरुशुश्रूषानि-
त्यो भैक्षादिसर्वनिवेदितान्तरात्मा गुरुवचननिर्दे-
शानुष्ठानाप्रतिकूलो गुरुप्रसादलब्धस्वाध्यायतत्परः
स्यात् । ३ ॥ ८

भवति चात्र श्लोकः ।

गुरुं यस्तु समाराध्य द्विजो वेदमवाप्नुयात् ।
तस्य स्वर्गफलावाप्तिः सिध्यते चास्य मानसम् ॥ ९

गार्हस्थ्यं खलु द्वितीयमाश्रमं वदन्ति । १ । तस्य
समुदाचारलक्षणं सर्वमनुव्याख्यास्यामः । २ । समा-
वृत्तानां सदाराणां सहधर्मचर्याफलार्थिनां गृहाश्रमो

8 [1]) Ds2 D5 M8 एवं; T2 lacuna (for एव). After भगवता, K4.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 T G1–3.6 M1.5–7 ins. ब्रह्मणा. K4 लोके (for लोक-). D7 T G1.2 -हितार्थम् (for -हितम्). Da4 G3 अनुतिष्ठता: (G3 °तः). Ś1 K1.2 चाश्रमाश्; K7 आश्रमश् (for °माश्). V1 B6.8.9 D7 T G1–3.6 M1.5 om. ऽभि-. — [2]) Da4 अत्र (for तत्र). K6.7 V1 Bo.7–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 om. तावत्. — [3]) Bom. ed. and Madras ed. सम्यगयत्र (for °गत्र). Da3.a4 [आ]शौच- (for शौच-). K2.4 -नमस्कार- (for -संस्कार-). K4 om. विनय. K7 D9 -प्रतीतो; D4 -व्रतांत- (for -प्रणीतो). K6 V1 Bo.6 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 -नियमव्रतविनियतात्मा; B7 D6.7 T2 G1–3.6 M1.5–7 -विनयनियमव्रत(D7 G1–3.6 °वृत्ति)विनी(M1 °हि)तात्मा; B8.9 D5 -नियमव्रतविनीतात्मा; Da4 -विनयनियमव्रतयतात्मा; T1 -नियमवृत्तिविनीतात्मा; G2 -विनययमवृत्तिविनीतात्मना (for °नियमप्रणीतो विनीतात्मा). D5 संस्काराग्नि- (for भास्क°). Bo D4 -देवतानि; D7 -देवता; T1 G1.2 -दे(G1 -दै)वतादि; G3 -दैवतादीन् (for -दैवतानि). K7 B6.8.9 Da4 D4.6.9 M1.5–7 चोपस्थाय; D5 वोप° (for उप°). Ś1 K1.2.4 तंद्रा(K2.4 तंद्या)लस्ये विहाय (by transp.). Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.5 Cn तंद्यालस्ये; D7 T G1–3.6 M1.5–7 निद्रा° (for तन्द्रा°). K7 D4.5.9 गुर्वभिवादन-; D8 गुर्वभिवादनाय (for गुरोरभिवादन-). Before वेदाभ्यास, M1.7 ins. -वेदाध्ययन-. K2 -वेदाभ्यासन-; D8 -ऋग्वेदाभ्यास- (for -वेदाभ्यास-). Da3.a4 -श्रवणः (for -श्रवण-). D5 -पवित्रीकृतात्मा; D7 G1 -पवित्रि(G1 °त्र)तांतरितात्मा; T1 G2.3.6 -पवित्रि(G2 °त्र)तांतरात्मा (for °त्रीकृतान्तरात्मा). K6 त्रिषवणः Bo त्रिप्रवनम्. D7 G1.3.6 M1.6 ब्रह्मचार्यग्नि- (for °चर्याग्नि-). Ś1 K1.2.7 D4.5.9 om. परि. D7 T1 G1–3.6 -चरणं (for °ण-). K2 om. गुरु. Da4 -शुश्रूषादि- (for -शुश्रूषा-). K6 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8.9 G3.6 -नित्य- (for -नित्यो). After -नित्यो, K6 Bo.7 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 ins. भिक्षा-. K6.7 Dn4 Ds1 D4.6.8.9 G6 भैक्ष्यादि-; B8.9 Da3.a4 भिक्षादि- (for भै°). K8 om. सर्व. Da3.a4 -सकल-; D7 T G1–3.6 M1.5.7 -सर्वं (for -सर्व-). After सर्वं-, D7 T G1–3.6 M1.5.7 ins. -गुरवे निवेद्य. K4 D4–6.9 -निवेदितात्मा; D7 T G1–3.6 -विदितांतरात्मा (for -निवेदि°). D5 गुरुचरण- (for °वचन-). K1.7 D8.9 -निर्देशानुष्ठाने; D4 -निर्देशानुष्ठान्; D5 -निर्देशाद्भुंजानो; G2 °नुष्ठाता; G3.6 °नुष्ठानाद् (for °नुष्ठान-). Ś1 K1.2 [अ]प्रतिलोम-; K7 G3 °कूले (for °कूलो). Dn1 -लब्धः (for -लब्ध-). G2 स्वाध्यायफलः (for °तत्परः). D7 T1 G1.3.6 गुरुप्रसादाल्लब्धतपःफलः (G3 °लं) स्यात्.

9 M1.7 श्लोको भवति चात्र हि. — [a]) G1 गुरूंश्च स तु समाराध्य. — [b]) Da4 M5 वेदान् (for वेदम्). — [c]) G1 स्वर्गं (for स्वर्ग-). K1 -फलवाप्तिर् (for -फला°). — [d]) D5 चापि (for चास्य). Ś1 K1.2.4 V1 Ca मानसं चास्य (V1 °पि) सिध्यति; D7 T1 G1–3.6 शुध्यते तस्य मानसं. ❀ Ca: मानसं मनो नियतं भवति, मानसं ब्रह्मैव वास्य सिध्यति । ❀

10 [1]) Da4 D4 गार्हस्थं. K7 D4.9 प्रवदंति; D7 T G1.3.6 M1.5–7 उदाहरंति (for वदन्ति). — [2]) K1 D7 T1 G1–3.6 सदाचार-; K7 समुदाचारे; T2 सम्यगाचार- (for समुदा°). T2 om. सर्वम्. D4–7.9 T1 G2 om. अनु-. Dn1.n4 -व्याख्यामः (for -व्याख्यास्यामः). — [3]) K4 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2 समावृतानां (for °वृत्तानां). Ś1 K1.2 दाराणां; K4.6 V1 Bo.6 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 T1 G1.3.6 M6 सदाचाराणां (for सदा-

विधीयते । ३ । धर्मार्थकामावाप्तिर्ह्यत्र त्रिवर्गसाधनमवेक्ष्यागर्हितेन कर्मणा धनान्यादाय स्वाध्यायप्रकर्षोपलब्धेन ब्रह्मर्षिनिर्मितेन वा अद्रिसारगतेन वा हव्यनियमाभ्यासदैवतप्रसादोपलब्धेन वा धनेन गृहस्थो गार्हस्थ्यं प्रवर्तयेत् । ४ । तद्धि सर्वाश्रमाणां मूलमुदाहरन्ति । ५ । गुरुकुलवासिनः परिव्राजका ये चान्ये संकल्पितव्रतनियमधर्मानुष्ठायिनस्तेषामप्यत एव भिक्षाबलिसंविभागाः प्रवर्तन्ते । ६ ॥ १०

वानप्रस्थानां द्रव्योपस्कार इति प्रायशः खल्वेते साधवः साधुपथ्यदर्शनाः स्वाध्यायप्रसङ्गिनस्तीर्थाभिगमनदेशदर्शनार्थं पृथिवीं पर्यटन्ति । १ । तेषां प्रत्युत्थानाभिवादनानसूयावाक्प्रदानसौमुख्यशक्त्या- C. 12. 6994 B. 12. 191. 11 K. 12. 189. 11

राणां). K2 om. सह. K6 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -धर्मचर्य-; Ds2 (before corr.) °चर्यं (for °चर्या-). Da4 महाश्रमो (for गृहा°). — 4) B8 धर्मार्थे; D4 धर्म्यार्थ- (for धर्मार्थ-). K7 D4. 9 -कामावाह्यर्थं तत्र; B6 °वाप्तैर्ह्यत्र; Dn1 D8 °वाप्तिर्ह्येव; D5. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 -कामावाह्य(M1. 7 °ह्य)र्थं; D6 corrupt (for -कामावाप्तिर्ह्यत्र). Before साधनम्, G2 ins. -फल-. Ś1 K1. 2. 4 समवेक्ष्य; K6 अपेक्षो; V1 B9 Da4 अपेक्ष; B7. 8 Da3 Dn1. n4 D3. 4. 9 अपेक्ष्य; D2. 8 अवेक्ष; G1 योक्ष्यो (for अवेक्ष्य). K2 [अ]गार्वितेन; D6. 7 T2 G1. 3. 6 M5. 7 [अ]वि(D7 G1 °व)गर्हितेन; G2 [अ]भिहितेन (for [अ]गर्हितेन). M1. 6 कर्मणा च (for कर्मणा). D7 T G1. 3. 6 om. धनान्यादाय. K4 स्वाध्यायप्रकर्षोप्रकर्षेण वा; K6 °योपलब्धे कर्षेण वा; V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 °योपलब्धप्रकर्षे(V1 °कारे)ण वा (for °यप्रकर्षोपलब्धेन). After °लब्धेन, K1. 7 Ds D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 ins. वा; M5 ins. वा धनेन. K7 D4. 9 om. from ब्रह्मर्षि up to लब्धेन वा. D5. 6 ब्रह्मर्षिविहितेन; G1 ब्रह्मनिर्मितेन (for ब्रह्मर्षिनि°). K1 वा अद्रिसान्वगतेन; K2 V1 B0 Da4 D2. 3 (marg.). 6. 8 T2 G6 M7 वा (D6 च) अद्रिसागरग(D8 °श)तेन; B9 D3 (before corr.) वा अद्रिसारागतेन; D5 वा अग्नियाजनेन; D7 T1 G1. 2 विविधासारकृ(T1 °भू)तेन; G3 वा विविधाद्रिसारभूतेन (for वा अद्रिसारगतेन). ❀ Ca (reading अन्यसारगतेन): त्रिगतं धनं प्रतिग्रहयाजनाध्यापनलब्धमिति स्मृतिप्रसिद्धम् । असारगतेन युक्त्या परमारणादिना ॥ Cn: अद्रिसाराः, मणिदिव्यौषधिस्वर्णाद्याकाराः, तेभ्यो गतेन प्राप्तेन ॥ Cp (reading अद्रिसागरागतेन): खन्यादिभ्यो लब्धेन कनकादिना सागरागतेन मुक्ताप्रवालादिना ॥ Cs: अद्रिसारो लोहः तद्गतेन, रसवादनिर्मितधनेन ॥ Cv: अद्रेः सारे हेमाद्रिस्थले गतेन प्राप्तेन । ❀ Before हव्य-, B6 ins. अहन्यहनि. After हव्य, Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 ins. -कव्य-. M1. 6 -नियमदैवताभ्यास- (for -नियमाभ्यास-). Ś1 K1. 2. 4 -देव-; G1 -देवता- (for -दैवत-). After -दैवत-, D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 ins. पूजासमाधि-. D5 -प्रसादलब्धेन; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 -प्रसादसिद्ध्यु(T2 M1. 5–7 °विध्यु)पलब्धेन (for -प्रसादोपलब्धेन). D7 T G1. 3. 6 धनेन वा (by transp.); G2 च धनेन. G2 गृहस्तो. Da4 गार्हस्थं. K4. 6 V1 B0. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M7 वर्तयेत्; K7 D4. 6. 9 आविशेत्; Da3. a4 वर्जयेत्; D5 आवर्तयेत् (for प्रव°). — 5) After तद्धि, G2 ins. स. G2 मूल्यम् (for मूलम्). — 6) Ś1 K1 कुलगुरु; K2 Da3 कुरुकुल- (for गुरु°). K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3 (marg.). 5. 8 -निवासिनः (for -वासिनः). After -वासिनः, Ś1 K1. 2. 4 ins. कुल-. D4 वान्ये (for चान्ये). D7 T1 G1. 2 व्रतनियमसंकल्प- (for संकल्पितव्रतनियम-). K7 D4. 7. 9 T1 -नियमानुष्ठायिनस् (for -नियमधर्मानु°). D5 संकल्पितनियमव्रतनियमधर्मानुष्ठायिनस्. D4 भिक्षां (for भिक्षा-). Dn1 M1. 5–7 -संविभागः (for °भागाः). Da4 M1. 5–7 प्रवर्तते (for °र्तन्ते). ❀ Cn: संविभागः पुत्रादिभ्यो विभजनम् । ❀

11 1) Before वानप्रस्थानां, B6 D7 T G1. 3. 6 ins. न. B8 वनस्थानां (for वानप्रस्थानां). After °प्रस्थानां, Ś1 (*sup. lin.*) K6 V1 B0. 8 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 ins. च. K7 B0. 8. 9 D4. 5. 9 T2 G1. 2 M5. 7 Cnp द्रव्योपस्कर; V1 °पसंस्कार; Ds2 G3 °पकार; M1. 6 °पस्करण (for °पस्कार). T2 M5 इतः (for इति). ❀ Ca: द्रव्योपस्का(v. l. °स्क)रः लोहपात्रादिरूपः ॥ Cn: द्रव्योपस्कारः धनवर्जनम् ॥ Cp: द्रव्योपस्कर इति पाठे द्रव्याणां फलमूलनीवारादीनां उपस्करः संपादनम् ॥ Cs: द्रव्योपस्कारो द्रव्योपकरणं जीवनार्थद्रव्यसंपादनम् । ❀ Before खलु, G3 ins. तत्र. K1 ते; T2 ये ते (for एते). After साधवः, D7 T1 G1–3. 6 ins. सुवृत्ति-. K1 साधुपश्यदर्शनाः (sic); K6 B0. 7. 8 Da3 Dn4 Ds2 D2. 8 साधुपथ्यौदनाः; K7 Da4 D4. 9 M1. 5–7 °पथ्यादनाः (M1. 5–7 °शिनः); V1 B9 Dn1 D6 °पथ्योदनाः; B6 °पथाकुलाः; Ds1 °पस्थौदनाः; D5 °पदवीदर्शनाः; D7 T1 G1–3. 6 विनयसंपत्त्यार्थिनः (D7 °धीनः; G1 °र्थं न); T2 साधूनां पथ्यार्थिनः (for साधुपथ्यदर्शनाः). G1 -संगिनस् (for -प्रसङ्गिनस्). K6 lacuna; K7 D4. 6. 9 -देव-; B0 -वेद- (for -देश-). K7 Da4 पृथिवी; M1. 6

C. 12. 6994
B. 12. 191. 11
K. 12. 189. 11

सनशयनाभ्यवहारसत्क्रियाश्चेति । २ ॥ ११

भवति चात्र श्लोकः ।

अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्तते ।

स दत्त्वा दुष्कृतं तस्मै पुण्यमादाय गच्छति ॥ १२

अपि चात्र यज्ञक्रियाभिर्देवताः प्रीयन्ते निवापेन पितरो वेदाभ्यासश्रवणधारणेन ऋषयः । १ । अपत्योत्पादनेन प्रजापतिरिति । २ ॥ १३

श्लोकौ चात्र भवतः ।

वत्सलाः सर्वभूतानां वाच्याः श्रोत्रसुखा गिरः ।

परिवादोपघातौ च पारुष्यं चात्र गर्हितम् ॥ १४

अवज्ञानमहंकारो दम्भश्चैव विगर्हितः ।

अहिंसा सत्यमक्रोधः सर्वाश्रमगतं तपः ॥ १५

अपि चात्र माल्याभरणवस्त्राभ्यङ्गगन्धोपभोगनृत्तगीतवादित्रश्रुतिसुखनयनाभिरामसंदर्शनानां प्रा-

---

lacuna. K4 पर्यटंती; G1. 3 °टनू. After पर्यटन्ति, V1 ins. इति. — ²) K1 प्रत्युत्थानवादनासूयावाक्प्रसादन-; K2 °नाभिवादनानसूयवाक्यस्सदनो (sic); K4 °भिगमनाभिवादनसूयँ वासादन-; K6 D5 °भिगमनाभिवादनानसूयावाक्प्रदान-; K7 D4. 6. 9 °भिवादनानसूयासौम्यवाक्प्रदान-; V1 Bo. 7 Ds1 °भिगमनमन(Ds1 °नु)सूयावाक्प्र°; B6 °भिगमनाभिवादनमनसूयावस्तु°; B8 °भिगमनागमनमनसूयावाक्प्र°; B9 °भिवादनमनसूयवाक्प्र°; Da3. a4 °नाभिगममनसूयाराष्ट्रदान-; Dn1 °भिगमनमसूयावाक्प्र°; Dn4 Ds2 D2. 3. 8 °भिगमनाभिवादनानसूयवाक्प्र°; D7 T1 G2. 3. 6 °भिगमनानुनयवाक्प्र°; T2 °भिदमनानुसूयावाक्प्र°; G1 °भिगमनानयनवाक्प्र°; M1. 5–7 °भिगमनानसूयावाक्प्र°. K6 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn -सुख-; V1 -सौख्य-; B6. 7. 8 (marg.). 9 Da4 D5 -सौमुख्यं; B8 -सौख्यं; Da3 -सौमुखं (for °ख्य-). V1 -शक्त्याशन-; D3. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 -शय्यासन-; D5 lacuna; D6 -भक्त्यासन- (for -शक्त्या°). After -शक्त्यासन-, K4. 6. 7 B8 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 8 ins. -सुख-. D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 -शरणाभ्यवहार- (for -शयना°). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M7 -सत्क्रिया (for -सत्क्रियाश्). D7 T G1. 3. 6 चेत इति (for चेति). ❀ Cn: सुखशक्त्या सुखवत्या शक्त्या, न तु देहपीडया । ❀

12 = (var.) Brahma P. 114. 36. G2 भवंति; M7 भवति हि. K1 G2 श्लोकाः. — ᵃ) K4 यास्य (for यस्य). — ᵇ) M1 गृहं (for गृहात्). K1 -निवर्तते. — ᶜ) K1 सा दत्त्वा; K7 D4. 6. 9 दत्त्वा स (D6 सु-) (by transp.); D7 T G1–3. 6 M5 स तस्य (T2 °स्मै). B8 (marg. as in text) तस्य; D7 T G1–3. 6 M5 दत्त्वा; M1 तस्यै (for तस्मै). — ᵈ) G2 आदाति (for आदाय).

13 ¹) B8 अथापि; D7 T1 G1. 2 अपि च (for अपि चात्र). K7 D6 यज्ञक्रियादिभिर् (for °क्रियाभिर्). Da3 Ds1 प्रीयते; D4. 7 G1. 3 प्रियंते. Ś1 K1. 2. 4 निवापान्नेन (for निवापेन). After पितरो, D7 T G1–3. 6 M5. 7 ins. वेद-. K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 विद्याभ्यास- (for वेदा°). G3. 6 -श्रवणावधारणेन (for -श्रवणधारणेन). — ²) Da3. a4 स्वपत्योत्पादनेन.

14 V1 B6–9 Da3. a4 भवतश्चात्र श्लोकौ. — ᵃ) K6 Dn1 Ds2 D3 वत्सल्याः; K7 D4–6. 9 वात्सल्यं; B6 (marg.). 7–9 Da3. a4 D2. 8 वात्सल्यात्; Dn4 Ds1 वात्सल्याः; D7 T1 G1. 3. 6 वत्सलः (for °लाः). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M1. 5–7 सर्वभूतेभ्यो; K7 D4. 9 °भूतेषु (for °भूतानां). — ᵇ) K7 D4. 6. 9 हृद्याः; Ds1 वाच्यः (for वाच्याः). — ᶜ) K4. 6 Bo Dn1. n4 D2. 3. 8 परितापोपघातश्च (K4 °तौ च; Bo °तं च); V1 परिवादो विघातश्च; B6 परितापोपतापौ च; B6 (marg.). 7–9 Da3. a4 °वादोपघातं च (B7. 8 °तश्च); Ds D5 M1. 5–7 Cs परिवादोपतापौ च (Ds M5 Cs °वादश्च); D7 T G1–3. 6 °वादोपवादी च; Cp as in text. ❀ Cs: परिवादो विद्यमानानां दोषाणां कीर्तनम् । अपवादोऽविद्यमानानां दोषाणां कीर्तनम् । ❀ — ᵈ) Da3. a4 चापि (for चात्र). V1 गार्हितः.

15 ᵇ) T G1–3. 6 M1. 5–7 डंभश्च. V1 चापि (for चैव). K7 D4. 5. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 [अ]त्र (for वि-). K1 Da4 M7 विगर्हितं (K1 °ताः). D7 संभवश्चात्र गार्हितः.

16 B8. 9 Da3. a4 माल्यधारण- (for माल्याभरण-). K6. 7 V1 Bo. 6. 7 Dn1. n4 D2–6. 8. 9 M1. 5–7 -वस्त्राभ्यंगनित्योपभोग-; B8. 9 -वस्त्राभरणगंधो°; Da3. a4 ****गंधोपभोग-; Ds -वस्त्राभ्यंगनित्यभोग-; D7 T G1. 3. 6 -वस्त्राभ्यंगोपभोग-; G2 -वस्त्रांगारगोप° (for -वस्त्राभ्यङ्गगन्धोप°). K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M7 -नृत्य- (for -नृत्त-). D7 G1. 2 om. गीत. Da4 -नयनाभिरामं; D6 °नोभिराम- (for °नाभिराम-). K4. 6 V1 Bo. 7–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1–3. 6 -दर्शनानां (for -संदर्शनानां). B6 lacuna; B9 भक्ष- (for भक्ष्य-). B6 -भोज्याव- (for -भोज्य-).

स्त्रिर्भक्ष्यभोज्यपेयलेह्यचोष्याणामभ्यवहार्याणां विविधानामुपभोगः स्वदारविहारसंतोषः कामसुखावाप्तिरिति ॥ १६
त्रिवर्गगुणनिर्वृत्तिर्यस्य नित्यं गृहाश्रमे ।
स सुखान्यनुभूयेह शिष्टानां गतिमाप्नुयात् ॥ १७
उञ्छवृत्तिर्गृहस्थो यः स्वधर्मचरणे रतः ।
त्यक्तकामसुखारम्भस्तस्य स्वर्गो न दुर्लभः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

१८५

भृगुरुवाच ।
वानप्रस्थाः खलु ऋषिधर्ममनुसरन्तः पुण्यानि तीर्थानि नदीप्रस्रवणानि सुविविक्तेष्वरण्येषु मृगमहिषवराहसृमरगजाकीर्णेषु तपस्यन्तोऽनुसंचरन्ति । १ । त्यक्तग्राम्यवस्त्राहारोपभोगा वन्यौषधिमूलफलपर्णपरिमितविचित्रनियताहाराः स्थानासनिनो भूमिपाषाण- C. 12. 7003 B. 12. 192. 1 K. 12. 190. 1

K4 -भोज्यपेय-; K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 -लेह्यपेय- (for -पेयलेह्य-). K1 -चौष्याणाम्; G1. 2 -शोष्याणाम् (for -चो°). K1 अवहार्याणां; B9 अभ्यव्यहार्याणां; Ds1 अभ्यवहारार्थानां; T G1–3. 6 M6. 7 अभ्यवहाराणां; M1 अप्युपहाराणां (for अभ्यवहा :र्याणां). Ś1 K2 स्वव्यवहारसंतोषः; K1 स्वभ्यवहार°; K4. 6. 7 B7. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 स्व(K7 D9 स)विहारसं°; V1 D7 T G1–3. 6 स्वदारसं°; Bo. 6. 9 Da4 सुविहारसं° (for स्वदारविहारसं°). Ś1 K1 कामावाप्तिर् (for कामसुखावाप्तिर्). — After 16, Ds1 D7 T G1–3. 6 M7 ins.: श्लोकौ चात्र भवतः.

17 [a]) K1 -निवृत्ति (for -निर्वृत्तिर्). ❀ Cn: त्रिवर्गो धर्मार्थकामास्तैः सहिता गुणानां सत्त्वरजस्तमसां निर्वृत्तिः कृतार्थता, सत्त्वपुरुषान्यताख्यातेर्जननान्नष्टाधिकारतेत्यर्थः । ❀ — [b]) T2 नित्य- (for नित्यं). — [c]) K1 सु- (for स). — [d]) G2 शिष्टां गतिमवाप्नुयात्.

18 [a]) T2 वुंछ- (for उञ्छ-). — [b]) V1 स्वकर्मचरणे रतः; Dn1 Ds D5 T2 स्वधर्माचरणे रतः; G3 (marg. as in text) °धर्मनिरतः सदा. — [c]) K7 त्यक्तकामा; B8 (marg.) D3 त्यक्तकर्म-; T1 °कामः (for °काम-). K7 B6–9 Da4 D4–6. 9 -गुणारंभस् (for -सुखा°). — [d]) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 स्वर्गस्तस्य (by transp.).

Colophon om. in D5 (K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent). — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds1 D2–4. 6. 9 M5 भृगुभ(D4 °भा)रद्वाजसंवादः; M1 चातुराश्रमधर्मः; M5 भृगुभरद्वाजसंवादे ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यधर्मः; M6 ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यधर्मः; M7 भृगुभरद्वाजसंवादे चातुराश्रमधर्मः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 Ds D7. 8 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 17; Dn1 18; D2 16; T2 G2 31. — *Śloka no.:* Dn1. n4 18; Ds1 14; D8 13.

185

1 [1]) Ś1 K1. 2. 4 वानप्रस्थं (for °प्रस्थाः). K6 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 अपि; V1 T1 ऋषयोर्; G1 ऋषिर् (for ऋषि-). D2 स्वधर्मम्; D5 lacuna (for -धर्मम्). K1 अनुसर इतः; B6 °सरंते; D5 °स्मरंतः; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 °वर्तंते (for °सरन्तः). K7 D4–6. 9 पुण्य- (for पुण्यानि). Da4 -प्रसूवनानि; Ds1 -प्रश्रवणादीनि; D4. 6 -प्रश्रवणानि (for -प्रस्र°). After प्रस्रवणानि, Da4 D4–6. 9 ins. च; D7 T1 G1 ins. अनुचरंति; T2 M1. 6. 7 अनुविचरंति; G2 अनुवर्तंति; G3. 6 अनुसरंति; M5 अपि चरंति. B6 om. सु. B8 (marg.). 9 Ds1 T1 G3 M1. 5–7 सुविभक्तेषु (for सुविवि°). Before -सृमर-, G2 ins. -चमर-. K1 -सृम- (sic); K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M1. 5–7 -वन- (for -सृमर-). D5 -गजावकीर्णे; M1. 6 -गजकीर्णेषु. Before तपस्यन्तो, D7 T1 G1–3. 6 ins. च. D5 [ऽ]नुपश्यंतो (for तपस्यन्तो). Ś1 K1. 2. 4 B7–9 Da3. a4 D6 [ऽ]नुसंचरमाणा; B6

C. 12. 7003 B. 12. 192. 1 K. 12. 190. 1 सिकताशर्करावालुकाभस्मशायिनः काशकुशचर्मवल्क-
लसंवृताङ्गाः केशश्मश्रुनखरोमधारिणो नियतकालो-
पस्पर्शना अस्कन्नहोमबलिकालानुष्ठायिनः समित्कुश-
कुसुमोपहारहोमार्जनलब्धविश्रामाः शीतोष्णपवननि-
ष्टप्तविभिन्नसर्वत्वचो विविधनियमयोगचर्याविहित-
धर्मानुष्ठानहृतमांसशोणितास्त्वगस्थिभूता धृतिपराः
सत्त्वयोगाच्छरीराण्युद्वहन्ति । २ ॥ १

यस्त्वेतां नियतश्चर्यां ब्रह्मर्षिविहितां चरेत् ।
स दहेदग्निवद्दोषाञ्जयेल्लोकांश्च दुर्जयान् ॥ २

परिव्राजकानां पुनराचारस्तद्यथा । १ । विमुच्या-

[ऽ]नुसरंति; D4. 7 °व(D7 °च)रंति (for ऽनुसंचरन्ति). — 2) Before त्यक्तग्राम्य-, Ś1 K1. 2. 4 B7–9 Da3. a4 D6 ins. ऋषयो भवन्ति. V1 M1. 6 -ग्राम- (for -ग्राम्य-). K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -वस्त्राभ्य- (B9 °व्य)वहारोपभोगा; K7 D4 M1. 6. 7 °हारोपभोग- (M1. 7 °योग-; M6 °योगा); D5 -वस्त्राद्याहारोपभोग-भोगान् (for -वस्त्राहारोपभोगा). D5. 7. 9 T1 G1. 3 वन्योषधि- (D5 °ध-); D6 G2 वन्यौषध- (G2 °धी-) (for °षधि-). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 8. 9 -फलमूलपर्ण-; K7 D6. 7 G1. 2 -मूलपर्ण- (for -मूलफलपर्ण-). G3 -परमित- (for -परिमित-). B6 om. -विचित्र-. B8 (marg. as in text) Da3. a4 -विचित्रनियताहार-; D5 °विहिताहाराः; M7 -विचित्राहाराः (for -विचित्रनियताहाराः). Da4 स्थानासनितो; D5. 6 M1. 6 स्थानासन- (for स्थानासनिनो). D6 -शर्करासिकता-; D7 T G1 M1. 6. 7 -सिकता(M1. 6. 7 °त)शर्कर-; G2 -शित-शर्करा- (for -सिकता°). G3 -वालुक- (for -वालुका-). Before काश-, M1. 5–7 ins. च. V1 reads from काश- up to -होमबलि- on marg. After काशकुश-, K7 D4. 9 ins. -चीर-. K7 B9 Da3 D4. 9 -संवीतांगाः; D6 -संवीतात्मानः (for -संवृताङ्गाः). D6 कक्षसश्मश्रु- (for केशश्मश्रु-). Da4 -नखलोम-; D7 T G1–3. 6 -रोमनख- (for -नखरोम-). K6 D8 शुष्कबलिहोमकालानुष्ठायिनः; K7 D4. 5. 9 M1. 6 अस्कन्न(D5 °स्कंदित)बलिहोमकाला°; V1 Bo. 6–9 स्कंदबलिहोमक्काला°; Da3 D7 T G1–3. 6 M5. 7 अ(Da3 आ)स्कन्नकाल(Da3 °कंद)बलिहोमानुष्ठायिनः; Da4 अस्कन्नकंदबलिहोमकालानुष्ठायिनः; Dn1. n4 Ds अस्कंदितकालबलिहोमानुष्ठायिनः; D2. 3 बलिहोमकालानुष्ठायिनः; D6 शुष्कान्नबलिहोमकाला°. K4 -कुसुमौपहार-; Bo Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 7 T1 G1 -कुसुमापहार- (for °मोपहार-). K6 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T2 M5 -संमार्जन-; K7 B8 (marg.) D4. 9 -होमसंमार्जन-; Da4 -होमार्जुन-; D5 -होममार्जन-; D6 -होमार्चन-; D7 T1 G1–3 -मार्गणहोमांत-; G6 -संमार्गणहोमांत- (for -होमार्जन-). After -होमार्जन-, T2 ins. -होमांते; M5 -होमांत-. Ś1 K1. 2. 4 -लब्धविश्वासाः (K1. 4 °स-); D7 T1 G1 °विभ्रमाः; T2 G2. 3 M5 °विश्रमाः (for °विश्रामाः). M1. 6 -कुसुमोपहारार्जुनहोमांतरलब्धविश्रा(M6 °श्र)माः; M7 °पहारमूलसंमार्जनहोमांतरलब्धविश्रमाः. After शीतोष्ण-, K4. 6. 7 B7. 8 Da3 Dn1. n4 Ds D2–5. 8. 9 ins. वर्ष-. K1 Da4 -पवननिष्ट-; K2 °निष्टाप्त-; K6 Bo. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn °विष्टंभ-; B6 -पवनाविष्ट-; D7 -पवनविभिन्न-; T2 °विनिष्ट-; G1. 2 °विनिष्टप्त- (for °निष्टप्त-). D5 lacuna for निष्टप्त. ❀ Cn : विष्टम्भः हेलनया सहनम् । ❀ Ś1 K2. 4 Da3 -भिन्न-; K1 Da4 -प्रभिन्न-; D7 -विविध-; G2 -विहिन्न-; M1 -विभिन्नः (for °न्न-). Ś1 K1. 2. 4 M1. 6. 7 -नियमयोगाचार्यविहि(M1. 6 °हृ)त-; K7 B6. 7. 9 Da3. a4 D4. 9 -नियमयोगचर्यानुष्ठानविहित- (K7 D4. 9 °निर्हृत-); D6 -नियमभोगचर्यानुपविहत- (for °योगचर्याविहित-). V1 -धर्मानुष्ठायिनः (for °नुष्ठान-). V1 B8 -परिशुष्क- (for -हृत-). K7 D4. 6. 9 lacuna for -धर्मानुष्ठानहृत-. K6 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 -नियमोपयोगचर्यानुष्ठानविहितपरिशुष्क-. K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M1. 5–7 -मांसशोणित- (for °शोणितास्). K1 धृतिपरः; K6 D8 भृतिपराः. K1 सत्त्वयोग-; D7 स्वसत्त्वयोगाच्. K6 V1 Bo. 6 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 उद्वहंते; K7 D4. 6. 9 उद्धरंति (K7 °रति) (for उद्वहन्ति). — After 1, Da4 Ds D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 ins. भवति चा(Da4 विहितश्चा)त्र श्लोकः; while Ds ins. श्लोकश्चात्र भवति.

2 a) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 चैतां (for त्वेतां). Ś1 (before corr. as in text) K1 नियतां; K7 D4. 6. 9 विधिना; Da4 D5 नियमश् (for °तश्). — b) Ds1 -विहितांश्; D8 -विहितश्. — c) Ś1 K1. 2 स दहति (for स दहेद्). Ś1 K1. 2 Bo. 7 क्रोधाज् (Bo. 7 °न्) (for दोषान्). B8 सदा ह्यग्निवत्क्रोधान्. — d) V1 दुर्लभान्; B6 (marg. as in text) शाश्वतान् (for दुर्जयान्).

3 Ds1 reads 3 on marg. — 1) K1 आचारास्; D7 T1 G1–3. 6 आचारं (for °रस्). D7 T1 G1–3. 6 प्रवदामः; T2 lacuna (for तद्यथा). — 2) K4 विमुखाग्नि-; D4. 9 विप्र(D9 प्रवि)मुच्याग्नि-; D7 T1 G1–3. 6 lacuna; T2 विप्रमोच्य; M1. 7 विमुच्यान्न- (for °ग्नि-). T G1–3. 6 M1. 5. 7 -कळत्र- (for -कलत्र-). K6 Dn1. n4

ग्निधनकलत्रपरिबर्हसङ्गानात्मनः स्नेहपाशानवधूय
परिव्रजन्ति समलोष्टाश्मकाञ्चनास्त्रिवर्गप्रवृत्तेष्वार-
म्भेष्वसक्तबुद्धयोऽरिमित्रोदासीनेषु तुल्यवृत्तयः
स्थावरजरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जानां भूतानां वाङ्म-
नःकर्मभिरनभिद्रोहिणोऽनिकेताः पर्वतपुलिनवृक्षमूल-
देवतायतनान्यनुचरन्तो वासार्थमुपेयुर्नगरं ग्रामं वा
नगरे पञ्चरात्रिका ग्रामैकरात्रिकाः । २ । प्रविश्य च
प्राणधारणमात्रार्थं द्विजातीनां भवनान्यसंकीर्णकर्म-
णामुपतिष्ठेयुः पात्रपतितायाचितभैक्षाः कामक्रोधद-
र्पमोहलोभकार्पण्यदम्भपरिवादाभिमानहिंसानिवृत्ता
इति । ३ ॥ ३

भवति चात्र श्लोकः ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा चरति यो मुनिः ।
न तस्य सर्वभूतेभ्यो भयमुत्पद्यते क्वचित् ॥ ४

कृत्वाग्निहोत्रं स्वशरीरसंस्थं
शारीरमग्निं स्वमुखे जुहोति । C. 12. 7007 B. 12. 192. 5 K. 12. 190. 5

D2. 3 M6 Cn -परिबर्हणं (K6 °णे) संगेषु; K7 D4–6. 9 °बर्हसंगेभ्य; V1 Bo. 6–9 Ds1 D7 T G1–3. 6 M1. 5. 7 °बर्हसंगेषु; Ds2 °बर्ह संगेषु; D8 °हर्षणं संगेषु (for °बर्हसङ्गान्). ❀ Ca : परिबर्हः परिच्छदः शय्यादिः । ❀ K7 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1 D3. 4. 6. 8. 9 T2 M1. 5. 7 आत्मानं; Ds1 आत्मानः (for आत्मनः). B6. 7 D7 परिव्रजंते; D5 °व्रजंतं (for °व्रजन्ति). Ś1 K1. 2. 4 समलोष्ट- (for समलोष्टाश्म-). K6 त्रिवर्ण- (for त्रिवर्ग-). K6 Bo. 6 Da4 (last two on marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 om. आरम्भेषु. Ś1 K1. 2. 4 [ऽ]मित्रामित्रोदासीनेषु; K6 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 [ऽ]रिमित्रोदासीनानां (for °दासीनेषु). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 तुल्यदर्शनाः (M5 °र्शिनः) (for °वृत्तयः). After स्थावर-, D7 T G1–3 6 M1. 5–7 ins. -जंगमानां. Ś1 K1. 2 B6. 7. 9 Da4 -स्वेदजानां; V1 Bo. 8 D3 -संस्वेदजानां; M1 -स्वेदजोद्भेदजानां; M5 °द्भिदानां; M6 °द्भेदानां (for °द्भिज्जानां). K6 अंडजजरायुजस्वेदजोद्भिज्जानां. D5. 7 T G1–3. 6 M1. 6 om. भूतानां. K7 D4. 9 अनद्रोहिणो (D4 °णा); D8 अनभिद्रोहिनो. Ś1 K1. 2 V1 T2 [ऽ]निकेतनाः; D7 T1 G1. 2 °केतिनः (for °केताः). T2 G2 M1. 5–7 पर्वतपुळिन- (for °पुलिन-). Da4 -मूले; D7 T G1–3. 6 lacuna (for -मूल-). Ś1 K1. 2 V1 B7. 8 Da4 T2 G3. 6 M7 -देवायतनानि (for -देवतायतनानि). Ś1 K1. 2. 4 अनुचरंति; K7 Ds2 D4–7. 9 T G1–3 M1. 6. 7 अनुसं(M1. 6 °त्रि)चरंतो; V1 अनुसरंतो; Da3 अत्र चरंतो; Da4 अनुचरतो (for °चरन्तो). K6 वारमर्थम्; V1 वासार्थे; D7 T G1–3 M7 निवासार्थम् (for वासा°). V1 lacuna; D5 अनुसरेयुर्; D6 उपेत्य (for उपेयुर्). K7 D4–6. 9 G2 M1. 6 transp. नगरं and ग्रामं. After वा, B6 ins. अहोरात्रं वसेयुर्ग्रामे. K7 D4. 9 नगरं; B6 नगरे च (for नगरे). Ś1 K1. 2 पांचरात्रिका. K6 V1 Bo. 7. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 G1 M1. 5 ग्रामे चै(M1 त्वे)करात्रिकाः; B6 lacuna (for ग्रामैकरात्रिकाः). — [3]) K7 D4–6. 9 om. च. K1 -भरणमात्रार्थं; K6 V1 Bo. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G1 -धारणार्थं; K7 B8 D4–6. 9 T1 -धारणमात्रं (for -धारणमात्रार्थं). K2 D9 असंकीर्णा; B6. 8 अनुसंकीर्ण- (for असंकीर्ण-). D7 T1 G1–3. 6 -स्थानानि (for -कर्मणाम्). D5 अनु- (for उप-). K4 -तिष्ठेकः. M5 असंकीर्णकर्मणां भवनान्युपतिष्ठेयुः. ❀ Ca : असंकीर्णकर्मणां वृत्तिसंकररहितानाम् । ❀ K7 D4. 9 पात्रे (for पात्र-). V1 Bo. 6–8 Da4 Dn4 Ds2 D3 -भैक्ष्याः; D7 T G1–3. 6 M6 -भैक्षकाः (for -भैक्षाः). K6. 7 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 T G1. 2. 6 M1. 6 -दर्पलोभमोह-; Ds2 M5 -लोभदर्पमोह-; D5 M7 -लोभमोहदर्प- (for -दर्पमोहलोभ-). After लोभ, G3 ins. -मदमात्सर्य. Ś1 K1. 2 lacuna; D7 T1 G1–3. 6 M1. 6. 7 -डंभ-; M5 -संरंभ- (for -दम्भ-). Da3. a4 -परिवादोभिमान-; D5 °वादापमान-; T2 -परीवादाभिमान- (for -परि°).

4 K1. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M5 भ(Ds2 संभ)वंति चात्र श्लोकाः. With 4, cf. 12. 154. 26 and B. 12. 220. 15. — [a]) K2 अभवं (for °यं). — V1 reads 4^{bc} on marg. — [b]) K6 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 यश्चरते; D5 चरतीति (for °ति यो). — [d]) D4 om. from मुत्प up to चर्योप (in 5^{c}).

5 D4 om. up to चर्योप (cf. v. l. 4). — [a]) M7 कृताग्निहोत्रं. Da4 स्वशरीरं स्थं; D6 G2 °रमग्निं (for °रसंस्थं). — [b]) D5 G1 शरीरम्; D6 G2 lacuna (for शा°). Ś1 K2 सुमुखे; K1 सुसुखे; K7 स्वमुखो; B9 (marg. as in text) स्वसुखे; G1 सुमुखैर् (for स्वमुखे). — [c]) K6. 7 Bo. 6 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8. 9 M1. 6. 7 विप्रस्तु भैक्ष्यो(K6. 7 Dn1 Ds1 M1. 6. 7 °क्षो)प.; V1 B7. 8 Da4 यो भैक्ष्यचर्योप- (for यो भैक्ष°).

C. 12. 7007
B. 12. 192. 5
K. 12. 190. 5

यो भैक्षचर्योपगतैर्हविर्भि-
श्चिताग्निनां स व्यतियाति लोकान् ॥ ५
मोक्षाश्रमं यः कुरुते यथोक्तं
शुचिः सुसंकल्पितबुद्धियुक्तः ।
अनिन्धनं ज्योतिरिव प्रशान्तं
स ब्रह्मलोकं श्रयते द्विजातिः ॥ ६

भरद्वाज उवाच ।

अस्माल्लोकात्परो लोकः श्रूयते नोपलभ्यते ।
तमहं ज्ञातुमिच्छामि तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ७

भृगुरुवाच ।

उत्तरे हिमवत्पार्श्वे पुण्ये सर्वगुणान्विते ।
पुण्यः क्षेम्यश्च काम्यश्च स वरो लोक उच्यते ॥ ८
तत्र ह्यपापकर्माणः शुचयोऽत्यन्तनिर्मलाः ।
लोभमोहपरित्यक्ता मानवा निरुपद्रवाः ॥ ९
स स्वर्गसदृशो देशस्तत्र ह्युक्ताः शुभा गुणाः ।
काले मृत्युः प्रभवति स्पृशन्ति व्याधयो न च ॥ १०
न लोभः परदारेषु स्वदारनिरतो जनः ।
न चान्योन्यवधस्तत्र द्रव्येषु न च विस्मयः ।

K6 -नतैर् (for -गतैर्). — d) Ś1 (before corr.) K2.7 D4.9 चिताग्नीनां स; V1 Bo.7.8 (marg. as in text).9 Ds1 D5 M1.6.7 °ग्निना स (Ds1 प्र-); D7 T1 G1.2 °ग्निकानां (for °ग्निनां स). Ds2 प्र- (for स). K6 Bo.6 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 व्रजते हि; V1 D7 T1 G1.2 ह्यतियाति; B7-9 Da4 व्रजति स; M1.5-7 व्रजतेति (for व्यतियाति). D5 लोकं (for लोकान्). ❀ Ca: चिताग्निनां दीर्घाभाव आर्षः । ❀

6 a) Ś1 K1.2 मोक्षाश्रयं; Dn4 D6 भै(D6 भि)क्षाश्रमं (for मोक्षा°). K4.6.7 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-6.8.9 M5.6 चरते (for कुरुते). — b) K7 सुकल्पित-; D7 T1 G1-3 स्वसंकल्पित- (for सु°). Da4 om. from युक्तः up to द्वि (in 6d). K1 -बुद्धियुक्ताः; K6 Dn1.n4 Ds D2.3.8 -मुक्तबुद्धिः; V1 Bo.6 -युक्तबुद्धिः (for -बुद्धियुक्तः). — c) Ds1 अनिधनं; T1 अनिंधन-. K7 B8.9 D4.9 M1.6.7 प्रशांतः (for °तं). — d) Ś1 K1.2 B8 Da3 D9 श्रयति; B7.9 जयति; D5 M5 व्रजते (for श्रयते). Bom. ed. मनुष्यः (for द्विजातिः). — After 6, B6-8 Da3.a4 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan:* B6.7 Da3.a4 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* B8 Da3.a4 भृगुभरद्वाजसंवादः.]

7 a) K4 परल्लोकः; Da4 परात्लोकः; T1 [अ]परो लोकः. — b) D4 corrupt. — c) D7 तदहं. K7 D4.5.8 T2 श्रोतुम्; V1 B6-9 Da3.a4 M1.5-7 वेत्तुम् (for ज्ञातुम्). — d) Ś1 K1.2 भगवान् (for तद्भवान्). K6.7 Da3.a4 Dn4 Ds D2.3 (before corr.).6.8 अर्हसि (for °ति).

8 G3 om. the ref. — b) M5 सर्वपुण्य- (for पुण्ये सर्व-). M1.6 -गुणान्वितः (for °न्विते). — c) G3 कामश्च (for काम्यश्च). D7 G1 पुण्यं क्षेम्यं च काम्यं च. — d) K1 पुरो (for वरो).

9 a) Da3.a4 अत्र (for तत्र). D4 (also as in text) ह्यपार्थ-; G1 ह्यापाप- (for ह्य°). — b) K1 [ऽ]भ्यंत-; K7 D4.9 यांति; Da4 त्वंत- (for ऽत्यन्त-).

10 a) B6 D7 T1 G1-3.6 M5 लोकस् (for देशस्). — b) Ś1 K1.2 तेत्र ह्युक्ताः; K7 D4.5.9 तत्राप्युक्ताः; B8 तत्र युक्ताः; D7 G1-3.6 तस्मिन्युक्ताः (for तत्र ह्युक्ताः). — c) D7 T G1-3.6 M6 नात्र (for काले). — d) Da4 स्पर्शंति. Ds2 (before corr.) [ऽ]पि (for न). K6 वा; B6 हि (for च).

11 a) M7 लोभं (for लोभः). — b) G3.6 -निरता (for °तो). Da4 G3.6 जनाः. — c) D7 चान्यो न; T1 चान्येन (for चान्योन्य-). K4 न चान्योन्यं वध्यते तत्र (hypermetric); K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-6.8 M1.5-7 नान्योन्यं वध्यते (Ds1 D6.8 वध्यते; D4 स्पर्धंतस्; D5 स्पर्धंते; M1.5-7 बाधते) तत्र. — d) K1 व्यधेषु; M7 दिव्येषु (for द्रव्येषु). K4.7 V1 Bo.7-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-6.8.9 T2 M1.5-7 च न (by transp.). Da3.a4 विद्यते (for विस्मयः). — e) K6 Dn1.n4 D2.3.8 परो ह्यधर्मो (for परोक्षधर्मो). M5 नैवात्र (for °स्ति). — f) K1 संदोहो (for संदेहो). K7 D4.7.9 T G1-3.6 नैव; Dn4 lacuna; M7 नाभि- (for नापि). Dn4 om. जायते. ❀ Ca: परोक्षधर्मो नैवास्ति । सर्वे प्रत्यक्षत एव धर्मफलदर्शिनस्तत्र जनाः । ❀

12 a) D4 नु (for तु). K7 B6-9 Da3.a4 D4.5.7.9 T G1-3.6 M1.5-7 व्यक्तं (for तत्र). — b) D4 उपलभ्यत. — c) K4 शय्यायानाशनोपेताः; K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.6.8 पानास(Bo.8 °श)नाशनोपेताः; K7 D4.5.9 यानशय्यासनो°; V1 Ds2 D2 T G1-3.6 M1.

परोक्षधर्मो नैवास्ति संदेहो नापि जायते ॥ ११

कृतस्य तु फलं तत्र प्रत्यक्षमुपलभ्यते ।
शय्यायानासनोपेताः प्रासादभवनाश्रयाः ।
सर्वकामैर्वृताः केचिद्धेमाभरणभूषिताः ॥ १२

प्राणधारणमात्रं तु केषांचिदुपपद्यते ।
श्रमेण महता केचित्कुर्वन्ति प्राणधारणम् ॥ १३

इह धर्मपराः केचित्केचिन्नैकृतिका नराः ।
सुखिता दुःखिताः केचिन्निर्धना धनिनोऽपरे ॥ १४

इह श्रमो भयं मोहः क्षुधा तीव्रा च जायते ।
लोभश्चार्थकृतो नृणां येन मुह्यन्ति पण्डिताः ॥ १५

इह चिन्ता बहुविधा धर्माधर्मस्य कर्मणः ।
यस्तद्वेदोभयं प्राज्ञः पाप्मना न स लिप्यते ॥ १६

सोपधं निकृतिः स्तेयं परिवादोऽभ्यसूयता ।
परोपघातो हिंसा च पैशुन्यमनृतं तथा ॥ १७

एतानासेवते यस्तु तपस्तस्य प्रहीयते ।
यस्त्वेतान्नाचरेद्विद्वांस्तपस्तस्याभिवर्धते ॥ १८

कर्मभूमिरियं लोक इह कृत्वा शुभाशुभम् ।
शुभैः शुभमवाप्नोति कृत्वाशुभमतोऽन्यथा ॥ १९ C. 12. 7023 B. 12. 192. 19 K. 12. 190. 20

5–7 यानासनाश° (G6 °स°). — d) K7 प्रसाद- (for प्रासाद-). D7 T1 G1–3. 6 प्रासादोपवनाश्रिताः. — e) D5 सर्वैः (for सर्व-). Da4 व्रता; G1 वृता. — K7 D9 om. (hapl.) 12f–14a. — f) B6 क्षौमाभरण-; D4 सर्वा° (for हेमा°). M5. 6 -भूषणाः (for -भूषिताः).

13 K7 D9 om. 13 (cf. v. l. 12). — a) D4 नु; D5 च (for तु). — b) B7 Da4 D6 T2 M1. 6. 7 उपलभ्यते (for °पद्यते). — d) D4 कुर्वते (for कुर्वन्ति). D2 प्राणधारणां.

14 K7 D9 om. 14a (cf. v. l. 12). — b) K4. 7 D4. 9 G3 जनाः (for नराः). — d) K7 निर्धनो. D4 धनिना. — After 14, B9 reads 22cd for the first time, repeating it in its proper place.

15 a) Ds1 D6 इहाश्रमो; D5 इह श्रमं. — b) Ds1 D4 [श्र]व- (for च). — c) D7 लोभं (for लोभश्). Dn1 चात्मकृतो; Ds2 चार्थि°; D6 चार्थकृतौ;. T1 °कृते (for °कृतो). — d) Da4 मुह्यति. K6 V1 Bo. 6–9 Da4 D3. 7. 8 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 [श्र]पंडिताः (for पण्डिताः).

16 K6 B7 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 8 repeat 16ab after 18. — a) Bo Ds2 (before corr.) D5 (last two second time) इति (for इह). K6 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 (all [except Ds1 D6] first time) वार्ता (for चिन्ता). — b) Ś1 M1. 7 धर्म्याधर्म(M7 °र्म्य)स्य; K1 धर्मधर्मस्य; K2. 4 वंद्यावंद्यस्य (for धर्माधर्मस्य). K6 (both times) Dn1. n4 D2. 3. 8 (all first time) कारिणः (for कर्मणः). — c) D4. 9 प्राज्ञ. — d) V1 B6 Ds2 D5 transp. न and स. T2 विलिप्यते (for स लिप्यते).

17 a) Ś1 K1. 2. 4 सोपधे (K1 °ठे); K7 D4. 9 उपधा; Ds1 D5. 6 सोपधिं; Ds2 सोपधिर्; D7 सोपाधि (for सोपधं). K6 Dn1 Ds1 D5. 6 निकृतिं; D7 निःकृतिः (for निकृतिः). K4 स्तेये; K7 D4 स्तेन्यं; D5 दैत्यं; D7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 स्तैन्यं (for स्तेयं). ❀ Cn: सोपधं सदम्भम् । ❀ — b) K7 परवादो (for परि°). K1 V1 Bo. 6–9 Ds D9 [ऽ]भ्यसूयि(K1 °यु)ता; K6 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 ह्यसूयिता; D4 [ऽ]त्यसूयता; D5 नसूयिता; D6 G2 M1. 5. 6 ह्यसूयता (for ऽभ्य°). — c) Da4 परोपवातो; D5 परापवादो; T1 परोपपातो; T2 M7 °घाता (for °घातो). — d) K6. 7 D4. 9 M6 पैशून्यम्. B6–9 Da4 ह्यनृतं; D4 अमृतं (for अनृतं).

18 a) M1. 6. 7 एतद् (for एतान्). Da4 [ऽ]यं तु (for यस्तु). Ś1 K1. 2. 4 इत्येतान्सेवते यस्तु; K7 D4. 5. 9 एतदाचरते यस्तु; D7 T1 G1–3. 6 एतानि सेवते यस्तु. — b) K1 प्रलीयते; D5 प्रजा°; D7 T G1–3. 6 M5 मिता° (for प्रही°). — c) K7 D5. 9 M5. 7 यश्चैतान्; D4. 7 M1 यश्चेतान्; T1 G1 यस्त्वैतान्; M6 यश्चैव (for यस्त्वेतान्). — d) K6 Bo Da4 Dn1 Ds2 D2. 3. 6. 8 विवर्धते; Da3 Dn4 Ds1 प्रव°; D5 [अ]प्रहीयते; M7 [अ]पि वर्धते (for [अ]भिवर्धते). — After 18, K6 B7 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 8 repeat 16ab.

19 a) D7 T1 G6 अयं (for इयं). K4. 6 V1 Bo. 7. 8 (marg. as in text) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T2 M1. 6. 7 लोके (for लोक). — d) Da3 D6 तथा; D7 T G1–3. 6 M5 कर्ता (for कृत्वा). M1. 7 अथोन्यथा (for अतोऽन्यथा). K6 Bo. 6 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 तथाशुभमथा(Ds1 D5 °थो)न्यथा.

20 a) D5 सर्वैं; G1. 2 पूर्वं- (for पूर्वं). — c) K7 D4 इह्वेह; V1 Bo. 6 Da3. a4 इहेष्ट-; B8 इह तु;

C. 12. 7023 B. 12. 192. 20 K. 12. 190. 20 इह प्रजापतिः पूर्वं देवाः सर्षिगणास्तथा ।
इष्टेष्टतपसः पूता ब्रह्मलोकमुपाश्रिताः ॥ २०
उत्तरः पृथिवीभागः सर्वपुण्यतमः शुभः ।
इहत्यास्तत्र जायन्ते ये वै पुण्यकृतो जनाः ॥ २१
असत्कर्माणि कुर्वन्तस्तिर्यग्योनिषु चापरे ।
क्षीणायुषस्तथैवान्ये नश्यन्ति पृथिवीतले ॥ २२
अन्योन्यभक्षणे सक्ता लोभमोहसमन्विताः ।
इहैव परिवर्तन्ते न ते यान्त्युत्तरां दिशम् ॥ २३
ये गुरूनुपसेवन्ते नियता ब्रह्मचारिणः ।
पन्थानं सर्वलोकानां ते जानन्ति मनीषिणः ॥ २४
इत्युक्तोऽयं मया धर्मः संक्षेपाद्ब्रह्मनिर्मितः ।
धर्माधर्मौ हि लोकस्य यो वै वेत्ति स बुद्धिमान् ॥ २५

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तो भृगुणा राजन्भरद्वाजः प्रतापवान् ।
भृगुं परमधर्मात्मा विस्मितः प्रत्यपूजयत् ॥ २६
एष ते प्रभवो राजञ्जगतः संप्रकीर्तितः ।
निखिलेन महाप्राज्ञ किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

Dn1 इष्ट्वेष्ट-; Ds1 D6 इष्टेष्ट-; D5 इष्ट्वैवं; D7 T2 G2 M1. 5. 7 इष्टेन; D8 इष्ट्वेह; G3. 6 इष्ट्वैनं (for इष्ट्वेष्ट-). K2. 7 D4. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 -तपसा (for -तपसः). K1 पूर्वा; Da4 पूजा (for पूता). — ^{d}) B7 ब्रह्म-लोक- (for °लोकम्). K7 D4. 9 समागताः; V1 B6–9 Da4 D5 समाश्रिताः (for उपा°).

21 ^{a}) K6 -मार्गः (for -भागः). — ^{b}) K6. 7 T1 सर्वैः (for सर्व-). D4. 7 -पुण्यतरः; G1 °कृता (for °तमः). B7 स्मृतः; Ds1 G3 शुभाः; T2 शुचिः; G1 lacuna (for शुभः). — ^{c}) K4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M1. 5–7 इहस्थास् (for °त्यास्). D4 जायंत. — ^{d}) Da4 D7 यो (for ये). Ś1 K1. 2. 4 नराः (for जनाः).

22 K6 reads 22^{ab} twice. — ^{a}) K4 -कर्मणः (for °णि). K6 (first time) B6 (marg.) Da3. a4 D5 कुर्वंति; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 कुर्वाणास् (for कुर्वन्तस्). K6 (second time) B0. 6 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 यदि सत्कारम(K6 Dn4 Ds D6 °मृ-; D8 °मि)च्छंति. — ^{b}) Dn1 वापरे; G2 भारत (for चापरे). — B9 reads 22^{cd} for the first time after 14. — ^{c}) K4. 6 B0. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 तथा चा(Da4 वा)न्ये; B6 तथान्ये च (for तथैवान्ये). — ^{d}) T2 पृथिवीपते (for °तले).

23 ^{a}) K6 B0 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G2 -भ-(D8 -ल)क्षणासक्ता; V1 -भक्षणे शक्ता; D7 T1 G1 -भय-संसक्ता; G3. 6 -भक्षणासक्ताश्च (hypermetric) (for °णे सक्ता). — ^{b}) V1 -वशं गताः (for -समन्विताः).

24 ^{a}) K7 D4. 9 गुरुं (for गुरून्). K4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 पर्युपासंते; G3. 6 उपतिष्ठंते (for °सेवन्ते). — ^{c}) K1 पंथानो. — ^{d}) K4. 6 V1 B0 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 6. 8 विजानंति; Dn4 जानंति च (for ते जानन्ति).

25 ^{a}) K7 सर्वं; B6 D4. 9 M6 सर्वः; B6 (marg) सद्य; M1 सर्गः (for धर्मः). — ^{b}) K4. 6 B0. 7 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 संक्षिप्तो; K7 B8 D4. 5. 9 M1. 6 संक्षेपो (for °पाद्). K4 ब्रह्मनिर्मिताः. — After 25^{ab}, K7 reads 27^{c} for the first time, repeating it in its proper place. — ^{c}) K7 D9 धर्माधर्मो (D9 °र्म्यौ) हि; B6. 8. 9 Da4 D5 °धर्मं हि; D4 °धर्मस्य; M7 सम्यग्धर्मं हि. — ^{d}) Ś1 K1. 2 वेद (for वेत्ति). B6 यो वेत्ति स च बुद्धिमान्.

26 ^{a}) B8. 9 Da4 इत्युक्ते (for °क्तो). Ś1 K1 भृगुना; K6 ब्रह्मणा; Ds1 भृगुणः. — Da4 om. (hapl.) 26^{b}–27^{a}. — ^{b}) Da3 भारद्वाजः. — ^{d}) D6 प्रतिपूजयत्. Ś1 K1. 2. 4 भरद्वाजोभ्यपूजयत्.

27 Da4 om. 27^{a} (cf. v. l. 26). — ^{a}) K6 B0. 8 (marg. as in text). 7–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T2 प्रसवो; G2 जगतो (for प्रभवो). — ^{b}) G2 प्रभवः (for जगतः). D5 परि- (for संप्र-). — K7 reads 27^{c} for the first time after 25^{ab}. — ^{c}) D4 निखिलो न; D7 T1 G1–3. 6 अखिलेन. K1 B8 D8 महाप्रज्ञ; Da4 °प्राज्ञः. — ^{d}) Ds2 (marg. as in text) इच्छति.

१८६

युधिष्ठिर उवाच ।
आचारस्य विधिं तात प्रोच्यमानं त्वयानघ ।
श्रोतुमिच्छामि धर्मज्ञ सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥ १
भीष्म उवाच ।
दुराचारा दुर्विचेष्टा दुष्प्रज्ञाः प्रियसाहसाः ।
असन्तो ह्यभिविख्याताः सन्तश्चाचारलक्षणाः ॥ २
पुरीषं यदि वा मूत्रं ये न कुर्वन्ति मानवाः ।
राजमार्गे गवां मध्ये धान्यमध्ये च ते शुभाः ॥ ३
शौचमावश्यकं कृत्वा देवतानां च तर्पणम् ।
धर्ममाहुर्मनुष्याणामुपस्पृश्य नदीं तरेत् ॥ ४
सूर्यं सदोपतिष्ठेत न स्वप्याद्भास्करोदये ।
सायं प्रातर्जपन्संध्यां तिष्ठेत्पूर्वां तथापराम् ॥ ५
पञ्चार्द्रो भोजनं कुर्यात्प्राङ्मुखो मौनमास्थितः ।
न निन्देदन्नभक्ष्यांश्च स्वाद्वस्वादु च भक्षयेत् ॥ ६
नार्द्रपाणिः समुत्तिष्ठेन्नार्द्रपादः स्वपेन्निशि ।
देवर्षिनारदप्रोक्तमेतदाचारलक्षणम् ॥ ७ C. 12. 7038 R. 12. 193. 7 K. 12. 191. 7

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 T2 भृगुभरद्वाजसंवादः; M1. 6. 7 भृगुभरद्वाजसंवादे वानप्रस्थधर्मः; M5 भृगुभरद्वाजसंवादे परलोकस्वरूपकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 19; Ds2 D6–8 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 18; D3 17; T2 G2 32. — *Śloka no.:* Dn1. n4 27; Ds1 28; D8 34.

186

☞ With this adhy., cf. B. 13. 162. 33–63.

1 Ds1 om. 1. — a) G1 आचार्यस्य (for °रस्य). D7 T1 G1–3. 6 M1. 5–7 तावत् (for तात). — b) M1. 6 प्रोच्यमानस् (for °मानं). — d) G2 मतिः (for मतः).

2 D2 om. 2a–3b. — a) Ś1 K1. 2. 4 दुर्विचेष्टा दुराचारा (by transp.). — c) K4. 6 V1 B7. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D3. 5. 8 त्विति; K7 Bo. 6. 9 D4. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 त्वभि-; Ds1 D6 इति (for ह्यभि-). T1 -विज्ञाताः. — d) K7 Bo. 6 Dn1 Ds D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 स्त्वाचार- (for श्चाचार-).

3 With 3, cf. B. 13. 162. 35. D2 om. 3ab (cf. v. l. 2). — a) D7 पुरीषं वाथ वा मूत्रं; T1 G1–3. 6 °षं वाथ मूत्रं वा. — b) D7 T1 G1–3. 6 तु (for न). — c) D6 lacuna for गवां. — d) Dn1 M6 च ये शुभाः; D8 D5. 6 शिवालये; G2 च ये भुजाः (for च ते शुभाः). — After 3, Ds D5 ins.:

497* अग्न्यागारे तथा तीरे ये न कुर्वन्ति ते शुभाः ।

4 d) K7 D9 अभिवंद्य; D5 नोपस्पृश्य (for उप°). ❀ Ca. s: उपस्पृश्य, स्नात्वाचम्य वा पित्रादींस्तर्पयित्वा च ॥ Cn: शौचं कृत्वा उपस्पृश्य आचम्य नदीं तरेदवगाहेत्ततस्तर्पणमिति संबन्धः । ❀

5 b) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 स्वपेद् (for स्वप्याद्). K6 Bo Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 न च सूर्योदये स्वपेत्; K7 V1 B6–9 Da4 D4. 9 न सूर्यस्योदये स्वपेत्. — c) B8 समं (for सायं). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 G6 M1. 5–7 जपेत् (for जपन्). — d) K6 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 तिष्ठत् (for तिष्ठेत्). K6 सर्वां; Da4 पूर्वं. K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 तथेतरां; D7 T1 G1–3. 6 परंतप (for तथापराम्).

6 a) Da4 पांचार्द्रो. K1 भोजने. K6 Bo. 7. 8 (marg. as in text) Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D3. 8 भुंज्यात्; B9 युंज्यात्; Ds1 D2. 4. 6. 8 भुज्यात् (for कुर्यात्). ❀ Ca: पञ्चार्द्रो हस्तद्वयचरणद्वयमुखानि पञ्च प्रक्षालनादाचमनाद्वार्द्राणि यस्य । ❀ — b) K2. 7 (also as in text) मानम् (for मौनम्). — c) K4. 7 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2–8 M1. 6. 7 निंद्याद् (M6 °न्) (for निन्देद्). Bo. 6. 8 (marg. as in text). 9 अन्नं (for अन्न-). K2 -भक्ष्याश्च; K7 B8. 9 D4 M1. 5. 6 -भक्षांश्च (for -भक्ष्यांश्च). — d) K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 G3 M7 स्वादु स्वादु; K7 G1 स्वाद्वास्वादु (sic) (for स्वाद्वस्वादु).

7 a) K4. 7 Da3. a4 D7 आर्द्रपाणिः; V1 Bo. 6–9 D3. 8 M5 Cv नार्द्रपादः (for °पाणिः). ❀ Ca: भोज°

C. 12. 7039
B. 12. 193. 8
K. 12. 191. 6

शुचिकाममनड्वाहं देवगोष्ठं चतुष्पथम् ।
ब्राह्मणं धार्मिकं चैव नित्यं कुर्यात्प्रदक्षिणम् ॥ ८
अतिथीनां च सर्वेषां प्रेष्याणां स्वजनस्य च ।
सामान्यं भोजनं भृत्यैः पुरुषस्य प्रशस्यते ॥ ९
सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितम् ।
नान्तरा भोजनं दृष्टमुपवासी तथा भवेत् ॥ १०
होमकाले तथा जुह्वन्नृतुकाले तथा व्रजन् ।
अनन्यस्त्रीजनः प्राज्ञो ब्रह्मचारी तथा भवेत् ॥ ११
अमृतं ब्राह्मणोच्छिष्टं जनन्या हृदयं कृतम् ।
उपासीत जनः सत्यं सत्यं सन्त उपासते ॥ १२
यजुषा संस्कृतं मांसं निवृत्तो मांसभक्षणात् ।
न भक्षयेद्वृथामांसं पृष्ठमांसं च वर्जयेत् ॥ १३

नान्ताचमनादार्द्रौ पाणी यावद्भवतस्तावदुपविष्टः शयनस्थो वा तिष्ठेत् । कार्यात्यये वस्त्रेणापकृत्यार्द्रतां गच्छेत् ॥ Cn : आर्द्रपाणिः कृतोत्तरापोशनः । नार्द्रपाणिरित्यपपाठः ॥ Cv (reading नार्द्रपादः): केनचित्सुप्तस्य पादयोः उदके दत्ते सति नोत्तिष्ठेदित्यर्थः । ❀ — With 7^b, cf. B. 13. 162. 36^b. — ^{b}) Ś1 K1. 2. 7 D4. 5. 7 T G1–3. 6 M7 नार्द्रपाणिः (for °पादः). — ^{c}) K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 देवर्षिर्नारदः प्राह .

8 With 8, cf. B. 13. 162. 37 ; Brahma P. 113. 40^c–41^b; Vāmana P. 14. 52^{cd}; Gautama Dharma S., 9. 66 ; Manu. 4. 39 ; Yājñavalkya I. 133. — ^{a}) K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5 Cap. Cp शुचिं (B7 Da4 Dn1 Cp °चि-) देशम् ; K7 D9 शुचिः कामम् ; Ds D6. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 Cs शोचिष्केशम् ; D4 शांतिः कामम् ; D8 शुचिंष्केशम् (for शुचिकामम्). ❀ Ca : शुचिकामं शुचित्वे सर्वदा निरूढम् ॥ Cp (reading शुचिदेशं): सर्वदा शुद्धत्वेन निरूपितं चैतन्यं (? चैत्यं) ग्रामदेवतावृक्षम् । ❀ — ^{b}) K4 देवगोष्ठ- ; Bo. 6. 9 Da4 Dn4 D3. 5 देवं गोष्ठं ; B8 गवां गोष्ठं ; D8 देवगोष्ठे (for °गोष्ठं). Dn4 D8 चतुष्पदं. — ^{c}) K6 Bo. 6. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 चैत्यं (for चैव). G3. 6 ब्राह्मणान्धार्मिकांश्चैव .

9 ^{b}) D8 शिष्याणां (for प्रे°). — ^{c}) D7 T1 G1–3. 6 पूर्वं (for भृत्यैः).

10 = (var.) B. 13. 162. 40. — ^{b}) Dn1. n4 G2 M7 वेद- (for देव-). — ^{c}) Da4 नांतरं. T2 दुष्टम् ; G1. 2 दिष्टम् (for दृष्टम्). — ^{d}) Ś1 K1. 2. 4 तदा (for तथा). Da4 D4 [अ]भवत् (for भवेत्).

11 With 11, cf. B. 13. 162. 41^a–42^b. — ^{a}) M5 सायं- (for होम-). K1 तदा ; K7 Ds1 D4–6. 9 T2 यथा (for तथा). K7 B8. 9 Da3. a4 G1. 2 M7 जुह्वद् ; D4–6 होमम् (for जुह्वन्). — ^{b}) K7 यथा (for तथा). D5 G2. 3. 6 M1 व्रजेत् ; G1 भवेत् (for व्रजन्). — ^{c}) K7 D4. 6. 9 अनन्यं ; Bo Ds2 T2 °न्यः (for °न्य-). K7 D4–6. 9 G3. 6 -स्त्रीजनं ; G2 -स्त्रीजन- (for °नः). — ^{d}) M5 सदा (for तथा).

12 ^{a}) Ś1 (*sup. lin.*) B8 (marg.) Da3. a4 Ca ब्रा(B8 Da4 Ca ब्र)ह्मणोत्सृष्टं ; K7 D4. 6. 9 ब्रह्मणा सृष्टं (for ब्राह्मणोच्छिष्टं). — ^{b}) D5 हृदये. K7 D9 तथा ; D7 G1–3. 6 गतं ; T1 -गमं (for कृतम्). ❀ Ca : यद्ब्रह्मणा वेदेनोत्सृष्टं परार्थं प्रकाशितममृतं मोक्षः । तद्यथा जनन्या मात्रा हृदयं निश्छद्म कृतं तद्वत्प्रामाणिकमेव ॥ Cn : ब्राह्मणभुक्तावशिष्टं मातुर्हृदयमिव हितकरम् ॥ Cs : जनन्या मातुः हृदयं कृतम् अभिप्रायकृतम् अमृतं देवत्वप्रापकम् । ❀ — Dn4 reads 12^{cd} on marg. — ^{c}) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 तज्ज- (K6 सज्ज- ; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 तं ज)नाः पर्यु(Da4 समु)पासते. — ^{d}) G2 सत्त्वं ; G3. 6 नित्यं ; M5 सद्यः (for सत्यं). K6 V1 Bo. 8 (marg.) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 समास(G2 °द)ते ; K7 उपास्यते ; B6 (marg. as in text). 7. 8 (orig.). 9 समासतः ; D5 समागताः (for उपासते). — After 12, K6 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 Cn ins. (cf. Manu. 4. 71):

498* लोष्ठमर्दी तृणच्छेदी नखखादी तु यो नरः ।
नित्योच्छिष्टः शङ्कुशुको नेहायुर्विन्दते महत् ।

[(L. 2) Ds2 D8 शंकुसुको ; D6 °स्को ; Cnp संकुशुको and संकुसुको (for शङ्कुशुको). ❀ Cn : शङ्कुशुकः कीलबद्धशुकवत्पराधीनो वृथापण्डितो वा । दन्त्यादिपाठे संश्लेषकः कामलोभादिवशगः । दन्त्यद्वयवानेव मुख्यः पाठः । संकु(क)सुको विकुसुक इति मन्त्रवर्णात् (cf. 12. 105. 35 ; Av. 12. 2. 14^a) । अस्थिरः पापो वा । ❀]

13 With 13, cf. B. 13. 162. 43. — ^{a}) T2 यजुषां. — ^{b}) K1 निर्वृत्तो. — D5 reads 13^{cd} twice. — ^{c}) K1. 2 V1 T G1–3. 6 भक्षयेन्न (by transp.). G1 वृधा (sic) (for वृथा-). — ^{d}) K7 मृष्टं ; G6 पिष्टं (for पृष्ठ-). K1. 2. 4 न भक्षयेत् (for च वर्जयेत्). D5 (second time) निवृत्तो मांसभक्षणात् (= 13^b). ❀ Cn: पृष्ठमांसं चरममांसं श्राद्धशेषमित्यर्थः ॥ Cp : पृष्ठमांसं पश्चाद्देशमांसम् । ❀

स्वदेशे परदेशे वा अतिथिं नोपवासयेत् ।
काम्यं कर्मफलं लब्ध्वा गुरूणामुपपादयेत् ॥ १४
गुरुभ्य आसनं देयं कर्तव्यं चाभिवादनम् ।
गुरूनभ्यर्च्य युज्यन्ते आयुषा यशसा श्रिया ॥ १५
नेक्षेतादित्यमुद्यन्तं न च नग्नां परस्त्रियम् ।
मैथुनं समये धर्म्यं गुह्यं चैव समाचरेत् ॥ १६
तीर्थानां हृदयं तीर्थं शुचीनां हृदयं शुचिः ।
सर्वमार्यकृतं शौचं वालसंस्पर्शनानि च ॥ १७
दर्शने दर्शने नित्यं सुखप्रश्नमुदाहरेत् ।
सायं प्रातश्च विप्राणां प्रदिष्टमभिवादनम् ॥ १८
देवगोष्ठे गवां मध्ये ब्राह्मणानां क्रियापथे ।
स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत् ॥ १९
पण्यानां शोभनं पण्यं कृषीणां बाद्यते कृषिः ।
बहुकारं च सस्यानां वाह्ये वाह्यं तथा गवाम् ॥ २० C. 12. 7053 B. 12. 193. 21 K. 12. 191. 21

---

14 = (var.) B. 13. 162. 44. — b) Ś1 K1. 2 D5. 6 M1. 6 [अ]प्यतिथिं (M6 °थीन्); T1 G6 M7 अतिथीन्; M5 ह्यतिथिं (for अ°). — c) K4 Dn1. n4 D2. 4. 6. 7 G6 काम्य- (for काम्यं). M7 काम- (for कर्म-). D5–7 कृत्वा (for लब्ध्वा). — d) D7 T G1–3. 6 M6. 7 उपवेदयेत्; Kumbh. ed. प्रतिपादयेत् (for उप°).

15 = (var.) B. 13. 162. 45. — a) K7 D4–7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 गुरूणाम् (for गुरुभ्य). — b) K7 D4–6. 9 तथैवापि (for कर्तव्यं च). D6 [अ]भिवादयेत् (for °वादनम्). — c) Dn4 पूज्यंते; D7 T G1–3 युज्येत; G6 भुंजीत; M5 वर्धंते (for युज्यन्ते). — d) Ś1 K1. 2 ह्यायुषा (for आ°).

16 With 16, cf. B. 13. 162. 47. — a) = (var.) Manu. 4. 37^{a}. Ś1 K1 नैक्षेतादित्यम्; K7 V1 D4. 5. 9 G1 ने(D5 नै)क्षेदा°. — b) K6 न वा नग्नां; K7 D4–6. 9 तथा नग्नां; T1 G1–3. 6 न नग्नां च (for न च नग्नां). T1 [अ]परां (for पर-). — c) T2 मैथुने. K4. 6 B7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G3 सततं (for समये). K7 V1 D5 धर्मं; D7 T G1–3. 6 गुह्यं (for धर्म्यं). — d) K4 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 गुह्ये; D7 T G1–3. 6 तपश् (for गुह्यं).

17 With 17^{ab}, cf. B. 13. 162. 48^{ab}. — a) ❀ Cn: तीर्थम्, गुरुः । ❀ — b) Ś1 K1. 2. 4 V1 Ds D4. 5. 7. 9 T1 G1 शुचि. ❀ Cn: शुचिः अग्निः । ❀ — c) B6 (marg. as in text) आर्षकृतं; D5 T2 कार्यं (T2 °र्यै) कृतं; G2 आयुःकृतं (for आर्यकृतं). K4 B6. 7 Da3. a4 Dn1 Ds D8. 8 G3 Cn. s चौक्ष्यं; K6 Bo. 8. 9 Dn4 चोक्षं; K7 D4. 6. 9 Cp चोष्यं; D5 शस्तं; D7 G1 M6. 7 धर्म्यं; T G2. 6 M1. 5 धर्मं (for शौचं). — d) K1 D4. 9 T2 G1. 2 M7 बाल-; K2 बलं; Da4 पाणिं (for वाल-). K4 -संस्पर्शनाशुचि; Ds1 °नाविव; D5 -संदर्शनादिव; M1. 5–7 -संस्पर्शनादिव (for °नानि च). ❀ Cn: वालं गोपुच्छम् ॥ Cs: बालानामात्मनः स्पर्शनालिङ्गनचुम्बनादिकम् । ❀

18 a) B7 damaged from दर्शने up to प्रश्नमु (in 18^{b}). — b) D5 सुखं (for सुख-). B6 (marg. as in text) -स्पर्शम् (for -प्रश्नम्). — d) K4 प्रविष्टम्; K7 D4–6. 9 विशि°; Da4 प्रतिष्टम् (for प्रदि°).

19 With 19, cf. Manu. 4. 58. — a) K1 देवगुष्टे; K6 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 देवागारे; Da3. a4 Ca देवकोष्टे (for °गोष्ठे). — b) Da4 क्रियापरे (for °पथे). — 19^{cd} = B. 13. 162. 50^{ab}. — c) K7 Ds1 स्वाध्याय- (for °ये). — d) Dn4 दक्षिणां; G2 दक्षणे. T G1–3. 6 बाहुम् (for पाणिम्). ❀ Cn: दक्षिणं पाणिमुद्धरेत्, यज्ञोपवीती भवेत् ॥ Cv: दक्षिणेन पाणिना भूमिं स्पृष्ट्वा तत्रत्यपुण्यरेणुः मूर्ध्ना धर्तुं दक्षिणं पाणिं शिरःपर्यन्तमुद्धरेत् ॥ ❀ — After 19, K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 ins.:

499* सायंप्रातश्च विप्राणां पूजनं च यथाविधि ।
[K6 तथाविधि.]

20 a) K1 B6 (marg. as in text). 7 Da4 Dn4 D6. 7 T G1 M1. 5. 6 पुण्यानां; G2. 6 पशूनां (for पण्यानां). K4. 6. 7 Bo. 7. 8 (marg.) Da3 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 6. 8 शोभते (for °नं). K1 Da3. a4 D6 पुण्यं; D7 T G1–3. 6 कुर्यात्; M1. 5–7 ब्रूयात् (for पण्यं). — b) D7 कृषीनाम्; M1. 6 कृष्याणाम्. Ś1 K1. 2. 4 Ds2 D6 Ca. s कृष्यतां; K6 Bo. 6–9 Ds1 D3 Cnp बाध्यते; K7 B8 (marg.) D4. 7. 9 T1 G1–3. 6 M1. 5–7 ऋध्यतां; V1 Da3. a4 ऋध्यते; D5 उत्तमा; D8 कृष्यते; T2 उद्यतां; Cv ऋध्यतु (for बाद्यते as in Dn1. n4 D2 Cn only). D7 T1 G1. 3. 6 कृषिं. ❀ Ca: कृष्यतामिति बहुप्रकारं वर्धताम् ॥ Cn: बाद्यते स्थिरीक्रियते । बद्स्थैर्ये इति धातुः । सधकारः पाठः प्रामादिकः ॥ Cp: वार्द्धतां वृध्यताम् । ❀ — c) K7 D9 बहुप्रकारं; B3 (marg.) °कारे च; T2 °कालं च (for

C. 12. 7053 B. 12. 193. 22 K. 12. 191 22 संपन्नं भोजने नित्यं पानीये तर्पणं तथा ।
सुशृतं पायसे ब्रूयाद्यवाग्वां कृसरे तथा ॥ २१
श्मश्रुकर्मणि संप्राप्ते क्षुते स्नानेऽथ भोजने ।
व्याधितानां च सर्वेषामायुष्यमभिनन्दनम् ॥ २२
प्रत्यादित्यं न मेहेत न पश्येदात्मनः शकृत् ।
सुतस्त्रिया च शयनं सहभोज्यं च वर्जयेत् ॥ २३
त्वंकारं नामधेयं च ज्येष्ठानां परिवर्जयेत् ।
अवराणां समानानामुभयेषां न दुष्यति ॥ २४
हृदयं पापवृत्तानां पापमाख्याति वैकृतम् ।
ज्ञानपूर्वं विनश्यन्ति गूहमाना महाजने ॥ २५
ज्ञानपूर्वं कृतं पापं छादयन्त्यबहुश्रुताः ।
नैनं मनुष्याः पश्यन्ति पश्यन्ति त्रिदिवौकसः ॥ २६
पापेन हि कृतं पापं पापमेवानुवर्तते ।
धार्मिकेण कृतो धर्मः कर्तारमनुवर्तते ॥ २७

°कारं च). V1 शस्यानां. —^{d}) K6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 वाह्ये वाहो; Da3. a4 D4 वाह्ये बाह्यं; D5 वाह्ये वाह्यस्; D6 वह्ये वह्ये; D9 बाह्यं बाह्यं (for वाह्ये वाह्यं). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 transp. तथा and गवाम्. D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 सुवाह्यं वहतां (G2 °कां) गवां.

21 ^{a}) K6 भोजनं; Ds1 °येन् (for °ने). —^{b}) M1 पानीयं. Ds2 T2 तर्पणे. —^{c}) K7 D4. 6. 9 T1 G1 सुश्रितं; B9 सुश्यतं; Da4 सुशुभं; Ds1 D7 G2. 6 सुश्रुतं; T2 सूनृतं; Cv सुसृतं (for सुश्रृतं). T2 वचनाद् (for पायसे). —^{d}) K2. 4 यवागूं (K4 °गं); Da4 यवाभ्यां; M7 (*inf. lin.* as in text) अन्ने वा (for यवाग्वां). Ś1 K6. 7 Da3. a4 Dn4 D4–6. 8. 9 कृशरे; K4 G3 कृसरं; V1 Bo. 6. 7. 9 Ds1 कृषरे (for कृसरे). ❀ Cn: भोजने दीयमाने संपन्नमिति ब्रूयाद्दाता सुसंपन्नमिति प्रतिग्रहीता ... एवमुत्तरत्र । ... ... यवाग्वां द्रुतौदने । कृसरे द्विदलेन सह पाचिते ओदने । ❀

22 With 22, cf. B. 13. 162. 52. —^{a}) K7 D4. 9 स्मश्रु- (for श्मश्रु-). —^{b}) Bo क्षुधे (for क्षुते). V1 Bo Ds1 D4. 6. 7. 9 M6 स्नाते (for स्नाने). K6 B9 D7. 8 T G1–3 M7 च (for ऽथ). D5 भोजिते; G2 शोभने. — K1 om. 22^{d}–23^{c}. —^{d}) D7 T1 G1. 6 M6 अभिवंदनं; T2 °मंदति; G2. 3 °वादनं (for °नन्दनम्).

23 K1 om. 23^{abc} (cf. v. l. 22). —^{a}) K2 सेहेत; K4 मेहेति; Ds1 मेह्येत; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 मेहेच्च; G2 मेह्येच्च (for मेहेत). —^{b}) K6 B9 D6 सकृत् (for श°). —^{c}) K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 सह; V1 D7 T G1–3. 6 सुतैः (for सुत-). Ś1 T2 -स्त्रियाश्; K2. 4 -स्त्रियश्; D4. 9 -स्त्रियो- (for -स्त्रिया). K6 B6–8 Da3 Dn1. n4 D2–6. 8. 9 [अ]थ (for च). —^{d}) Ś1 K1. 2. 4 D2 वि- (for च).

24 With 24, cf. B. 13. 162. 53^{c}–54^{b}; Manu. 11. 204. —^{a}) D6 त्वंकारं नामधेयानां. —^{b}) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 गुरूणां (for ज्येष्ठानां). —^{c}) Ś1 K1. 2 अ(K1 आ)धराणां; D1–6 अपरेषां (for अवराणां). —^{d}) K6 उभयेषु न; D7 T G1–3. 6 °यं नैव (for °येषां न). D5 दुष्यते; G1 मृष्यति.

25 With 25^{ab}, cf. B. 13. 162. 54^{cd}. —^{a}) V1 पापवृत्तीनां. —^{b}) Ds1 T1 वैकृतिं. ❀ Cn: वैकृतं नेत्रादिविकारः पापं हृदयमाख्याति । ❀ — 25^{cd} = B. 13. 162. 55^{cd}. Bo om. (hapl.) 25^{cd}. —^{c}) B8 (marg.) T1 G1 न पश्यंति (for विनश्यन्ति). —^{d}) G1. 6 गूहमानं (G6 °नां); G3 M1. 5 गुहमानं (G3 °नां) (for °माना). B6 (marg.) D5. 7 T1 G3 महाजनाः (for °जने).

26 With 26^{ab}, cf. B. 13. 162. 55^{ab}. —^{a}) K1. 4. 6. 7 Bo. 7. 8 Da3 Dn1. n4 D2–4. 6–9 T1 G6 -पूर्वे- (for -पूर्वं). G2 कर्म (for पापं). —^{b}) Da3 Dn4 G6 छादयति (for °यन्ति). K7 D9 अबहुश्रिताः; Da3 Dn4 °श्रुतः; D7 T G1–3 बहुश्रुतः (G1–3 °ताः) (for अबहुश्रुताः). —^{c}) T1 G1–3 नैवं (for नैनं). —^{d}) K4. 6 B7 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 8 [ए]व; K7 Bo. 6. 8. 9 Da4 Ds D4. 6. 9 [ए]नं; D5 [ए]तं; M1. 5–7 तु (for त्रि-).

27 ^{a}) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 [अ]पिहितं; D5 [अ]भिहितं (for हि कृतं). D7 T1 G1–3. 6 पापेन रमतां बुद्धिः. — After 27^{ab}, K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 ins.:

500* धर्मेणापिहितो धर्मो धर्ममेवानुवर्तते ।

[Da3. a4 धर्मेन. V1 [अ]पि कृतो (for [अ]पिहितो). B6–9 Da3. a4 D5. 6 धर्मेणापिहितं धर्मं (for the prior half).]

— Da3. a4 Dn1 om. (hapl.) 27^{cd}. —^{c}) Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Ds1 M1. 6 धार्मिकेन. —^{d}) Dn4 Ds2 G3 धर्ममेव; D6 कस्त्यक्तुम् (for कर्तारम्). — After 27, D4. 5. 9 ins. (= [var.] 28^{ab}):

501* पापं कृतं न स्फुरते यथावै-
विंपाच्यमानं पुनरेति कर्तुः ।

पापं कृतं न स्मरतीह मूढो
विवर्तमानस्य तदेति कर्तुः ।
राहुर्यथा चन्द्रमुपैति चापि
तथाबुधं पापमुपैति कर्म ॥ २८
आशया संचितं द्रव्यं यत्काले नेह भुज्यते ।
तद्बुधा न प्रशंसन्ति मरणं न प्रतीक्षते ॥ २९
मानसं सर्वभूतानां धर्ममाहुर्मनीषिणः ।
तस्मात्सर्वेषु भूतेषु मनसा शिवमाचरेत् ॥ ३०
एक एव चरेद्धर्मं नास्ति धर्मे सहायता ।
केवलं विधिमासाद्य सहायः किं करिष्यति ॥ ३१
देवा योनिर्मनुष्याणां देवानाममृतं दिवि ।
प्रेत्यभावे सुखं धर्माच्छश्वत्तैरुपभुज्यते ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

१८७

युधिष्ठिर उवाच ।
अध्यात्मं नाम यदिदं पुरुषस्येह चिन्त्यते ।
यदध्यात्मं यतश्चैतत्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।
अध्यात्ममिति मां पार्थ यदेतदनुपृच्छसि ।
तद्व्याख्यास्यामि ते तात श्रेयस्करतरं सुखम् ॥ २

C. 12. 7068
B. 12. 194. 3
K. 12. 192. 3

[(L. 1) D4 यथार्थैर्; D5 यथान्यो (for °धैर्). — (L. 2) D5 विपद्यमानः (for विपाच्यमानं).]

28 a) V1 कृत्वा (for कृतं). Ds1 स्मरंति. D4 तमःकृता न स्म तथैव मूढो; D9 कृतेन तेन स्म तथैव मूढो. — b) T2 निवर्तमानस्य. K2 उदेति; V1 तथेति; D5 च हेतु-; M1 तमेति (for तदेति). B6 विपच्यमानं पुनरेति कर्तुः. — c) K6 D4 वापि; B6. 7. 8 (marg.). 9 D6 काले; D7 G1–3 पापी (for चापि). — d) D5 तथा ध्रुवं; D6 M7 तथाबुधः; G1–3. 6 °विधं (for °बुधं). B7 तथाबुधं कर्म उपैति पापं.

29 With 29[ab], cf. B. 13. 162. 60[ab]. — a) Ś1 K1. 2. 4 कर्म; K7 D9 धर्मं (for द्रव्यं). — b) K6. 7 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 8. 9 M1. 6. 7 दुःखेनैवोप-; V1 D7 T1 G1–3. 6 यत्कालं नोप-; D6 येन नैवोप- (for यत्काले नेह). — c) D5 तदन्ये; D6 तमन्ये; T1 तद्विधा (for तद्बुधा). — d) D5 मरणे. K7 Ds2 प्रतीक्ष्यते. M1. 6. 7 म(M7 [*sup. lin.*] स्म)रणे न प्रदीयते.

30 With 30, cf. B. 13. 162. 61. — a) Bo. 6 संमानं (for मानसं). — b) D6 प्राहुर् (for आहुर्). — c) D5 तस्मात्सर्वाणि भूतानि. — d) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 शीलम् (for शिवम्). D6 धर्ममेव समाचरेत्.

31 With 31[ab], cf. B. 13. 162. 62[ab]. — a) K2 धर्मं. — b) Ds1 D7 T1 G1 धर्म- (for धर्मे). — c) D5 धर्मम् (for विधिम्). Ś1 K1. 2. 4 आस्थाय (for आसाद्य). — d) M1 सहायं.

32 a) K6 V1 Bo. 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 धर्मो; K7 B6–8 Da4 D4. 6. 9 G2 M1. 5. 6 **Ca** देव-; D7 T1 G1. 3. 6 दैवं (for देवा). Ś1 K1. 2 मनुष्येषु (for °ष्याणां). — c) K7 B6 (marg. as in text) सुखो धर्मः; D4–6 सुखोदर्कः; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 सुखं धर्मः (for सुखं धर्माच्). — d) K7 B6 D9 शाश्वतो; V1 B8 (marg.) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 शाश्वतैर् (for शश्वत्तैर्). K7 B6 D9 ह्युपभुज्यते; G2 उपभुंजते; G3 उपपद्यते (for °भुज्यते). D4–6 उपभुंक्ते हि शाश्वतः (D4 °तं).

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1. 2. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 G1. 2. 6 M1. 5. 6 आ(K6 D8 स्वा)चारविधिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : B7 16 ; Dn1 M1. 5. 6 20 ; Dn4 Ds2 D7. 8 T1 G1. 3. 6 19 ; D2 28 ; T2 G2 23. — *Śloka no. :* Da4 Dn1. n4 33 ; D8 34.

187

☞ With 187, cf. B. 12. 285, the variants from which are included in Appendix II (no. 1), Bṛhan-Nār. P., 44. 21–82.

1 M7 om. the ref. — a) Ś1 K1. 2. 4. 7 अध्यात्म- (for °त्मं). ❀ **Cn** : आत्मानं चित्तमधिकृत्य प्रवृत्तो योगधर्मोऽध्यात्मम् । ❀ — b) K4 G2 चिंतते. — c) Dn1

C. 12. 7068
B. 12. 194. 4
K. 12. 192. 4

यज्ज्ञात्वा पुरुषो लोके प्रीतिं सौख्यं च विन्दति ।
फललाभश्च सद्यः स्यात्सर्वभूतहितं च तत् ॥ ३
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
महाभूतानि भूतानां सर्वेषां प्रभवाप्ययौ ॥ ४
ततः सृष्टानि तत्रैव तानि यान्ति पुनः पुनः ।
महाभूतानि भूतेषु सागरस्योर्मयो यथा ॥ ५
प्रसार्य च यथाङ्गानि कूर्मः संहरते पुनः ।
तद्वद्भूतानि भूतात्मा सृष्ट्वा संहरते पुनः ॥ ६
महाभूतानि पञ्चैव सर्वभूतेषु भूतकृत् ।
अकरोत्तेषु वैषम्यं तत्तु जीवोऽनु पश्यति ॥ ७
शब्दः श्रोत्रं तथा खानि त्रयमाकाशयोनिजम् ।
वायोस्त्वक्स्पर्शचेष्टाश्च वागित्येतच्चतुष्टयम् ॥ ८

तद् (for यद्). K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 यथा (K6 यदा; Da4 तथा) चैतत्; K7 D4. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 6. 7 यतश्चैव; B8 यथा चैव; M5 हितं चैव (for यतश्चैतत्). — After 1, K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1. 2 M1. 5-7 Cn. p. s ins. [= (var.) 12. 175. 1]:

502* कुतः सृष्टमिदं विश्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
प्रलये च कमभ्येति तन्मे वक्तुमिहार्हसि ।

[(L. 1) D7 T G1. 2 M1. 5-7 सर्वं (for विश्वं). K6 B7 Dn4 Ds D2. 3. 8 ब्रह्मन्; Dn1 सर्वं (for जगत्). — (L. 2) K7 D9 च समभ्येति; D2. 8 कथम°; D4 वयम°; D7 T G1. 2 M5 च किमप्ये(M5 °भ्ये)ति. V1 T2 तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि; D5 M1. 7 एतन्मे वक्तुमर्हसि; D7 T1 G1. 2 तन्मे ब्रूहि पितामह (for the post. half).]

2 [a]) K1 मा. — [c]) Ś1 K1 B8 पार्थ (for तात). — [d]) K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 M5 ·तमं (for ·तरं). D7 T G1-3. 6 M5-7 शुभं (for सुखम्). — After 2, K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 Ca. n ins.:

503* सृष्टिप्रलयसंयुक्तमाचार्यैः परिदर्शितम् ।

3 [b]) Ds1 प्रीति-. B6 विंदते. — [c]) Ś1 K1. 2. 4 सद्यः; K6 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T1 तस्य; B8 (marg.) सत्यः (for सद्यः). — [d]) K7 D4. 6. 7 T G1-3. 6 च यत्; B9 चरेत् (for च तत्). — After 3, Kumbh. ed. and Cv ins.:

504* आत्मानममलं राजन्नावृत्यैवं व्यवस्थितम् ।
तस्मिन्प्रकाशते नित्यं तमः सोमो यथैव तत् ।
तद्विद्वानष्टपाप्मैष ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
अण्डावरणभूतानां पर्यन्तं हि यथा तमः ।

[❀ Cv : अमलमात्मानं परमात्मानम् । आवृत्य मर्यादीकृत्य । अत्र तमःपदेन दुर्गारूपं नीलवर्णं प्रलयसमुद्रजलं गृह्यते । ❀]

4 [a]) Dn4 M6 आकाश (for °शम्). — [b]) G1 पंचमः. — K1 V1 om. (hapl.) 4[c]-5[b]. — [cd]) Da3 om. भूतानि. D6 transp. भूतानां and सर्वेषां. K7 T2 G1. 2 पंचैव (for भूतानां). K7 B8 (marg.) M7 Cpp. sp प्रभवाव्ययौ; D4. 9 °स्ययौ (for °प्ययौ).

5 K1 V1 om. 5[ab] (cf. v. l. 4). — [a]) K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T1 G3 यतः (for ततः). — [b]) Dn4 यातु; Ds1 याति (for यान्ति). D2. 3 ततः; M5 [अ]प्ययं (for the first पुनः). — D9 reads 5[c]-6[d] twice. — [c]) M1 ·भूतेषु (for ·भूतानि). K4. 6 V1 Bo. 7. 8 (marg. as in text) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 M1. 5. 6 Cp. v भूतेभ्यः (for °षु). T G1-3. 6 महाभूते(G6 °त्यये)षु भूतानि. ❀ Cp. v : भूतेभ्यः प्रकृत्यात्मकतत्त्वसूक्ष्मरूपपञ्चभूतेभ्यः । ❀ — [d]) T2 G1-3. 6 M5 सागरेषु (for °रस्य).

6 For the repetition of D9, cf. v. l. 5. — [a]) Da3 कूर्मैः; Da4 कूर्मे; G2 कूर्माः. — V1 om. 6[c]-8[b]; Da4 G1 om. (hapl.) 6[cd]. — [c]) T2 G1. 3 महाभूतानि; M1. 6 तद्वद्भूतेषु (for °तानि). ❀ Ca : भूतात्मा भूतानां स्रष्टा ईश्वरः ॥ Cs : पञ्चमहाभूतात्मा, अनुप्रविष्टः परमात्मा । ❀ — [d]) K4. 6 B7 Dn1. n4 D2. 3. 8 सृष्टानि (for सृष्ट्वा सं-). Ds सृष्टानि ग्रसते पुनः. — After 6, Kumbh. ed. ins.:

505* स तेषां गुणसंघातः शरीरे भरतर्षभ ।
सततं प्रविलीयन्ते गुणास्ते प्रभवन्ति च ।
यद्विना नैव शृणुते न पश्यति न दीप्यते ।
यदधीनं यतस्तस्मादध्यात्ममिति कथ्यते ।
ज्ञानं तदेकरूपाख्यं नानाप्रज्ञान्वितं तदा । [5]
न ते वाचानुरूपं स्याद्यया[था] रा[र]सविवर्जितम् ।
आकाशात्खलु याज्येषु भवन्ति सुमहागुणाः ।
इति तन्मयमेवैतत्सर्वं स्थावरजङ्गमम् ।
प्रलये च तमभ्येति तस्माद्दुरसृज्यते पुनः ।
महाभूतेषु भूतात्मा सृष्ट्वा संहरते पुनः । [10]

7 V1 om. 7 (cf. v. l. 6). G2 transp. 7 and 8. — [a]) T2 पंचैवं. — [c]) K1 वैशस्यं; K4 वैशम्यं; B6-9 M6 वै सम्यक्; Cp वैचित्र्यं (for वैषम्यं). — [d]) Bo Da4 D4. 6. 8. 9 M5. 6 तत्र; B6 G2 तं तु (for तत्तु).

रूपं चक्षुस्तथा पक्तिस्त्रिविधं तेज उच्यते ।
रसः क्लेदश्च जिह्वा च त्रयो जलगुणाः स्मृताः ॥ ९
घ्रेयं घ्राणं शरीरं च ते तु भूमिगुणास्त्रयः ।
महाभूतानि पञ्चैव षष्ठं तु मन उच्यते ॥ १०
इन्द्रियाणि मनश्चैव विज्ञानान्यस्य भारत ।
सप्तमी बुद्धिरित्याहुः क्षेत्रज्ञः पुनरष्टमः ॥ ११
चक्षुरालोकनायैव संशयं कुरुते मनः ।
बुद्धिरध्यवसायाय क्षेत्रज्ञः साक्षिवत्स्थितः ॥ १२
ऊर्ध्वं पादतलाभ्यां यदर्वागूर्ध्वं च पश्यति ।
एतेन सर्वमेवेदं विद्ध्यभिव्याप्तमन्तरम् ॥ १३

C. 12.7080
B. 12.194.14
K. 12.192.23

K6.7 Bo.7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 T G1–3.6 M1.5–7 Cap. Cpp. Cs न (for ऽनु). K7 D4.9 नश्यति (for प°).

8 V1 om. 8^{ab} (cf. v. l. 6). G2 transp. 7 and 8. — ^{a}) K6.7 Da4 Dn4 M1.6 शब्द-; D5 G1–3 शब्दं (for शब्दः). G2 कानि (for खानि). — ^{b}) Da4 यत्र (for त्रयम्). D7 T G1–3.6 M1.5–7 -संभवं (for -योनिजम्). — ^{c}) K4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 M1.6.7 वायोः स्पर्शस्तथा चेष्टा; D7 T1 G1–3.6 वायोस्त्वक्स्पर्शनं चेष्टा. — ^{d}) K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 M1.6.7 त्वक्चैव (K7 D4.9 त्वक्चेति; Da4 वाक्चैव; Ds त्वक्चैवं) त्रितयं स्मृतं; D7 T1 G1–3.6 तदेतत्त्रितयं स्मृतं. ❀ Ca: वाक्, वागिन्द्रियं वर्णोच्चारकत्वाद्वायोरित्युक्तम् । त्वगिति पाठे स्पष्ट एवार्थः । ❀ —After 8, G2 reads 17, followed by 15 for the first time, repeating the latter in its proper place.

9 G2 om. 9^{a}–10^{b}. — ^{a}) K1.4 B8 (marg.) T2 M5 पंक्तिस्; K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 Cp.8 पाकस्; D7 T1 G1.3.6 M1.6.7 व्यक्तिस्; Ca पक्तिस् (as in text). — ^{b}) Da4 त्रिविधस्. — K6 om. (hapl.) 9^{c}–10^{d}. — ^{c}) D7 G3 M1.7 रसं (for रसः). K2 T2 क्लेशश्; Dn4 क्षेदश्; D7 क्लेदं (for क्लेदश्). K1.2 जिह्वाश्. — ^{d}) Ś1 K1 रसगुणाः (for जल°).

10 K6 om. 10 (cf. v. l. 9). D7 G1.2 om. 10^{ab} (for G2, cf. v. l. 9). — ^{a}) K7 D4–6.9 तु (for च). — ^{b}) K1 ते तद्; V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T2 एते; T1 G3.6 त्रयो (for ते तु). Ś1 K1.2.4 T1 G3 स्मृताः (for त्रयः). —After 10^{ab}, T reads 17 followed by 15, while the sequence in M5 after 10^{ab} is: 17, 15, 10^{cd}, 11^{cd}, 11^{ab}, 12, 13, 14^{ab}, 16, 19^{cd}, 18, 19^{ab}, 20, 21^{ab}, 14^{cd}, 21^{cd}, 22. — ^{d}) V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 च (for तु). — After 10, Da3 reads 18^{c}–19^{d}.

11 For the sequence in M5, cf. v. l. 10. G1 om. 11–12. D7 G3.6 om. 11^{ab}. T G2 transp. 11^{ab} and 11^{cd}. — ^{a}) K7 चेति; T M5.7 बुद्धिर् (for चैव). — ^{b}) K2 D5 T1 विज्ञानाद्य(T1 °स्य)स्य भारत. ❀ Cs: विज्ञानानि विविधज्ञानसाधनानि ॥ Cv: विज्ञायन्ते एभिरिति विज्ञानानि ज्ञानकरणानि । ❀ — ^{c}) Ds1 सप्तमं. — ^{d}) T2 अष्टमं. — After 11, Da4 reads 18^{c}–19^{d} for the first time, repeating it in its proper place.

12 For the sequence in M5, cf. v. l. 10. D7 G1 om. 12 (for G1, cf. v. l. 11). — ^{a}) K4 Dn4 D2.4 T2 M1.5–7 आलोचनाय; Ca.8 आलोक° (as in text). ❀ Cs: आलोचनाय निर्विकल्पकज्ञानाय । ❀ — ^{c}) K4.6.7 V1 Bo.6.7.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 T G3.6 M1.5–7 अध्यवसानाय (for °सायाय). — ^{d}) D5 क्षेत्रज्ञः साक्षिरुच्यते; T G2.3.6 M1.5–7 साक्षी क्षेत्रज्ञ उच्यते. —After 12, Kumbh. ed. and Cv ins.:

506* चिच्छक्त्याधिष्ठिता बुद्धिश्चेतनेत्यभिविश्रुता ।
चेतनानन्तरो जीवस्तदावेत्ति च लक्ष्यते ।
नोत्सृजन्विसृजंश्चैव शरीरं दृश्यते यदा ।
तस्मिंश्चेतोपलब्धिः स्यात्तमो वाच्छादयत्युत ।

[(L. 2) ❀ Cv: चेतनाया अनन्तरः ...... चेतनायाः समीपे विद्यमान इति यावत् । आवेत्ति स्वसाक्षिणा पश्यति स्वयं च तेन लक्ष्यते । ❀ — (L. 3) Kumbh. ed. तमः (for यदा). — (L. 4) Kumbh. ed. वा सारयन्त्युत (for वाच्छादयत्युत).]

13 For the sequence in M5, cf. v. l. 10. — ^{a}) D7 औध्वं. K7 D4–6.9 T2 G1 M1.6.7 यदू(T2 M1.6.7 य ऊ)र्ध्वं पादतलयोर्. — ^{b}) Ś1 K1.2 B8 (marg. as in text) Da3.a4 M5 अवाग्; T2 G1.2.6 M1.6.7 अवांग् (for अर्वाग्). K4.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 चोर्ध्वं; K7 ऊर्ध्वंश्; D4.6.7.9 T G1–3.6 M1.5–7 मूर्ध्नश् (for ऊर्ध्वं). — ^{d}) D4 अतिव्याप्तम्; D7 G1.3 अंतर्व्याप्तम् (for अभिव्या°). D8 व्यापितं विविधांतरं; G2 सर्वं हि व्याप्तमंतरं.

14 For the sequence in M5, cf. v. l. 10. — ^{a})

C. 12. 7080
B. 12. 194. 15
K. 12. 192. 24

पुरुषे चेन्द्रियाणीह वेदितव्यानि कृत्स्नशः ।
तमो रजश्च सत्त्वं च विद्धि भावांस्तदाश्रयान् ॥ १४
एतां बुद्ध्वा नरो बुद्ध्या भूतानामागतिं गतिम् ।
समवेक्ष्य शनैश्चैव लभते शममुत्तमम् ॥ १५
गुणान्नेनीयते बुद्धिर्बुद्धिरेवेन्द्रियाण्यपि ।
मनःषष्ठानि सर्वाणि बुद्ध्यभावे कुतो गुणाः ॥ १६
इति तन्मयमेवैतत्सर्वं स्थावरजङ्गमम् ।
प्रलीयते चोद्भवति तस्मान्निर्दिश्यते तथा ॥ १७
येन पश्यति तच्चक्षुः शृणोति श्रोत्रमुच्यते ।
जिघ्रति घ्राणमित्याहू रसं जानाति जिह्वया ॥ १८
त्वचा स्पृशति च स्पर्शान्बुद्धिर्विक्रियतेऽसकृत् ।
येन संकल्पयत्यर्थं किंचिद्भवति तन्मनः ॥ १९

K6 V1 Bo. 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 G3 Kumbh. ed. पुरुषैर्; B6-8 Da4 D7 T G1. 2. 6 M1. 5-7 °षेण (for °षे च). K6 इव (for इह). — ^{b}) D7 T2 G1-3. 6 M1. 5-7 Kumbh. ed. विजेतव्यानि (for वेदि°). D3 कृच्छ्रशः (for कृत्स्नशः). D6 चेतव्यानि ह कृत्स्नशः. — D7 T G1. 3. 6 read and G2 repeats 14^{cd}, after 21^{ab}. — ^{d}) K4. 6. 7 Bo. 7-9 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 G2 (first time) M1. 6. 7 Kumbh. ed. ते(G2 ये)पि भावास् (for विद्धि भावांस्). K6 Bo. 7-9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Kumbh. ed. तदाश्रिताः; K7 D4-6. 9 G2 (first time) M1. 6. 7 °श्रयाः; B6 तथाश्रितान्; B8 (marg.) तदा-श्रयात्; Ca °श्रयान् (as in text). G2 (second time) विद्धि भावेष्वधिष्ठितं.

15 For the sequence in M5, cf. v. l. 10. D7 G1. 3. 6 om. 15. T G2 (first time) read 15 after 17. — ^{a}) D4-6. 9 T2 एवं (for एतां). K4 Da4 D5 T2 M5. 7 Kumbh. ed. बुद्ध्या (for बुद्ध्वा). Ś1 K1. 2. 4 M5 परां; M1. 6 गुरोर् (for नरो). D2 om. (hapl.) from द्ध्वा up to बु (in 16^{d}). T2 M5. 7 Kumbh. ed. बुद्ध्वा (for बुद्ध्या). G2 (second time) एवं बुद्ध्या वरां बुद्ध्वा. — ^{b}) K6 अगतिं. — ^{c}) G2 (first time) धनैश्; G2 (second time) [अ]धनैश् (for शनैश्). T2 M5 सम्यग्; G2 (first time) चैवं (for चैव).

16 For the sequence in M5, cf. v. l. 10. D2 om. up to बु (cf. v. l. 15). — ^{a}) K1. 2. 4. 7 B8 (marg.) Da3 D4. 6. 7. 9 G1 M5 Ca. v गुणांते नीयते; K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (also). 9 Dn1. n4 Ds D3. 5. 8 Kumbh. ed. गुणैर्नै(Bo. 7. 9 °र्वि)नी°; T1 गुणान्वि°; G3 गुणा हि नी°; G6 गुणार्थं नीयते; Cs °न्नेनीयते (as in text). B8 Da3. a4 स्वार्थं; D4 lacuna; G2 चैव (for बुद्धिर्). ❀ Ca: गुणानां शब्दादीनामन्ते संनिधाने प्रकाशकत्वाद्बुद्धिर्नीयते रूपाद्युपरञ्जिता भातीत्यर्थः॥ Cn: तम-आदिभिर्गुणैर्बुद्धिर्नेनीयते, पुनः पुनरतिशयेन विषयात्मतां नीयते ॥ Cp (reading विलीयते): गुणैः शब्दादिभिः । विलीयते शब्दाद्युपरञ्जिता नश्यति । आत्मग्रहणासमर्था भव-तीत्यर्थः । गुणान्नेनीयत इति पाठे शब्दादीन् श्रवणादीनि पुनः पुनर्नयति भोगार्थमीश्वरायोपहरति। गुणान्त इति पाठे शब्दा-दीनां संनिधौ ॥ Cs: नेनीयते पुनः पुनः प्रवर्तयति, अत्यर्थं संकल्पयति ॥ Cv: (reading गुणान्ते नीयते): रूपरसा-दिगुणसमीपे रागवशाज्जीवेन नीयते। ❀ — ^{b}) Ś1 K1 B7. 9 M7 बुद्धेर् (for बुद्धिर्). B6 चैव (for एव). B8 (marg.) T2 च (for अपि). ❀ Cv: बुद्धिरेव बुद्ध्य-धीनान्येव । ❀ — ^{c}) K6 B6 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds D3. 5. 6. 8 भूतानि (for सर्वाणि). — ^{d}) Ds1 T2 G2 बुद्ध्याभावे; Ds2 D5. 7 तद° (for बुद्ध्य°). K6 M1. 6 गुणः. ❀ Cv: बुद्ध्यभावे बुद्धिजये सतीति यावत् । ❀ — After 16, G1 reads 19^{cd}, while D7 T1 ins.:

507* येन संकल्पयत्यर्थं किंचिद्भवति तन्मनः ।

17 For the sequence in M5, cf. v. l. 10. D7 G1 om. 17. T reads 17 after 10^{ab}, while G2 reads it after 8. — ^{a}) T1 अतस् (for इति). Ś1 K2. 4 एवेदं (for एवैतत्). — ^{b}) T G2 भूतं (for सर्वं). — ^{c}) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 D4. 9 [ऽ]थ (for च). — ^{d}) D4 [ऽ]सकृत् (for तथा). — After 17, T2 reads 19^{cd}.

18 For the sequence in M5, cf. v. l. 10. D5 om. 18^{a}-20^{b}. — ^{a}) K1 पश्यंति. — ^{b}) K7 D4. 6. 9 शृणुते (for शृणोति). — Da3 reads 18^{c}-19^{d} after 10. Da4 reads 18^{c}-19^{d} for the first time after 11. — ^{c}) B6 जिघ्रते; M1. 6 जिघ्रंति. M7 आह (for आहू).

19 For the sequence in Da3. a4 M5, cf. v. l. 10, 11. D5 om. 19 (cf. v. l. 18). — ^{a}) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G6 स्पर्शयते; M1. 6 7 च स्पृशति (by transp.). K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-4. 6. 8. 9 G6 M1. 6. 7 स्पर्शं (for स्पर्शान्). D7 T G1-3 M5 त्वचा स्पर्शं विजानाति. — ^{b}) G1 विक्रीयते. K7 D4. 9 बुद्धिर्विक्रमते क्वचित्. ❀ Cn: सकृदिति यौगपद्यमुच्यते कर्त्रादिभावस्य। ...... ज्ञात-

अधिष्ठानानि बुद्धेर्हि पृथगर्थानि पञ्चधा ।
पञ्चेन्द्रियाणि यान्याहुस्तान्यदृश्योऽधितिष्ठति ॥ २०
पुरुषाधिष्ठिता बुद्धिस्त्रिषु भावेषु वर्तते ।
कदाचिल्लभते प्रीतिं कदाचिदनुशोचति ॥ २१
न सुखेन न दुःखेन कदाचिदपि वर्तते ।
एवं नराणां मनसि त्रिषु भावेष्ववस्थिता ॥ २२
सेयं भावात्मिका भावांस्त्रीनेतान्नातिवर्तते ।
सरितां सागरो भर्ता महावेलामिवोर्मिमान् ॥ २३
अतिभावगता बुद्धिर्भावे मनसि वर्तते ।
प्रवर्तमानं हि रजस्तद्भावमनुवर्तते ॥ २४
इन्द्रियाणि हि सर्वाणि प्रदर्शयति सा सदा ।
प्रीतिः सत्त्वं रजः शोकस्तमो मोहश्च ते त्रयः ॥ २५
ये ये च भावा लोकेऽस्मिन्सर्वेष्वेतेषु ते त्रिषु ।
इति बुद्धिगतिः सर्वा व्याख्याता तव भारत ॥ २६ C. 12. 709a B. 12. 194. 2[illegible] K. 12. 192. 3[illegible]

ज्ञानज्ञेयानां सहैवोत्पत्तिरित्यर्थः । ❀ — D7 I1 G3. 6 om. 19^{cd}; T2 reads it after 17 and G1 after 16. — ^{c}) K7 D4. 9 यदा (for येन). V1 संरुधयति (sic) (for संकल्प°). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 येन (D6 यदा) प्रार्थयते किंचित्. — ^{d}) K7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 तदा; T2 कश्चिद्; M7 कंचिद् (for किं°).

20 For the sequence in M5, cf. v. l. 10. D5 om. 20^{ab} (cf. v. l. 18). D2 om. 20^{a}–24^{a}. — ^{a}) K1 बुद्धिर्. — ^{c}) K7 यानाहुस्; D7 T1 G1–3. 6 तान्याहुस् (for या°). K4 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 8 इंद्रियाणीति या(Bo. 6–9 Da3. a4 Ds1 ता)न्याहुस्. — ^{d}) K7 D4. 9 M1. 5–7 तेष्वदृश्यो; D7 G1 नातिदृश्यो; T1 G3 तानदृश्यो (for तान्यदृश्यो). G2 M1. 6. 7 [ऽ]नु- (for ऽधि-).

21 For the sequence in M5, cf. v. l. 10. D2 om. 21 (cf. v. l. 20). — ^{a}) K6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3 Dn1. n4 Ds D3. 8 पुरुषे तिष्ठती बुद्धिस्; D5. 6 तिष्ठती पुरुषे बुद्धिस्. — ^{b}) B7. 9 भावे मनसि वर्तते. ❀ Ca: त्रिषु सुखदुःखमोहेषु भावेषु ॥ Cp: त्रिषु भावेषु सात्त्विकादिषु । ❀ — After 21^{ab}, D7 T G1. 3. 6 read and G2 repeats 14^{cd}. K1 om. (hapl.) 21^{c}–22^{b}. G2 om. 21^{c}–22^{d}. — ^{c}) G1 लभ्यते. Ś1 K2. 4 बुद्धिः; K6 वृत्तिं (for प्रीतिं).

22 D2 G2 om. 22 (cf. v. l. 20, 21). K1 om. 22^{ab} (cf. v. l. 21). — ^{a}) Dn1 च (for the second न). — ^{b}) Ds2 M5 अनु- (for अपि). — T1 om. (hapl.) 22^{c}–24^{b}. — ^{c}) M1. 5–7 या वै (for एवं). D5 मनसस्. — ^{d}) Da3 Ds1 [अ]वस्थितः; Da4 G6 °स्थिताः; M5 वर्तते.

23 D2 T1 om. 23 (cf. v. l. 20, 22). — ^{a}) D5 येयं (for सेयं). G1 भवात्मिका. K6 भावास्. ❀ Cs: भावात्मिका भावत्रयरूपा बुद्धेः स्वीयावस्था । ❀ — ^{b}) Bo. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D3. 5. 8 T2 G3. 6 अतिवर्तते (for नाति°). — D5 om. (hapl.) 23^{c}–24^{b}. — ^{d}) T2 G1. 3 महान् (for महा-). K7 D4. 9 M1. 6 महावेलो महोर्मिमान्.

24 D2 om. 24^{a} (cf. v. l. 20); D5 T1 om. 24^{ab} (cf. v. l. 23, 22). — ^{a}) K2. 4 अभिभावगता; B9 अत्रिभागवता; Ds1 T2 G1. 2. 6 M5–7 Cv अवि-(M5. 7 °पि)भाव(T2 M6. 7 Cv °ग)गता; M1 अविमान° (for अतिभाव°). ❀ Cp: अतिभावगता भावानतिक्रम्य स्थिता ॥ Cv: पञ्चेन्द्रियद्वारा विभागेन पञ्चधा न गता अविभागगता । ❀ — ^{b}) K6 D4 भावो; D7 जीवे (for भावे). — ^{c}) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 5. 6. 8. 9 तु; D2 lacuna; D4 नु (for हि). — ^{d}) G1 तद्भावान्; G3. 6 तान्भावान् (for तद्भावम्). — After 24, D7 T G1–3. 6 read 36.

25 The sequence in D7 T G1–3. 6 is: 26^{ab}, 508*, 25^{ab}, 27^{ab}, 26^{cd}, 27^{cd}, 25^{cd}. D7 om. 25^{ab}. — ^{a}) Da4 T1 G1. 2 च; D2 तु; D5. 6. 8 T2 M1. 5–7 [इ]ह (for हि). — ^{b}) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T1 प्रवर्तयति (for प्रदर्श°). K6 Dn1. n4 M7 सा तदा; K7 D4. 9 T1 G1–3. 6 सर्वदा; V1 B7 Da4 Ds1 सा यदा (for सा सदा). — After 25^{ab}, D5 ins. 508*. The sequence in M5 after 25^{ab} is: 36, 27^{ab}, 26^{cd}, 27^{cd}, 35, 26^{ab}, 508*. — ^{c}) G1 प्रीतः. Ds1 सत्त्वा. G1 दमः (for रजः). — ^{d}) K2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M1. 6. 7 तु; D4 lacuna (for च). — After 25, M1. 6. 7 ins. 508*.

26 For the sequence in D7 T G1–3. 6 M5, cf. v. l. 25. — ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 D4. 5. 9 भावा हि; V1 भावाश्च (by transp.). Ś1 K1. 2. 4 लोकेषु (for लोकेऽस्मिन्). — ^{b}) K7 D4. 6. 9 सर्वेष्वेव च; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 सर्वे तेष्वेव (for सर्वेष्वेतेषु). K6 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 वै (for ते). — D5 ins. after 25^{ab}: D7 T G1–3. 6 M5 after 26^{ab}:

C. 12. 7093
B. 12. 194. 28
K 12. 192. 37

इन्द्रियाणि च सर्वाणि विजेतव्यानि धीमता ।
सत्त्वं रजस्तमश्चैव प्राणिनां संश्रिताः सदा ॥ २७
त्रिविधा वेदना चैव सर्वसत्त्वेषु दृश्यते ।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति भारत ॥ २८
सुखस्पर्शः सत्त्वगुणो दुःखस्पर्शो रजोगुणः ।
तमोगुणेन संयुक्तौ भवतोऽव्यावहारिकौ ॥ २९
तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् ।
वर्तते सात्त्विको भाव इत्यवेक्षेत तत्तदा ॥ ३०
अथ यद्दुःखसंयुक्तमतुष्टिकरमात्मनः ।
प्रवृत्तं रज इत्येव तन्नसंरभ्य चिन्तयेत् ॥ ३१
अथ यन्मोहसंयुक्तमव्यक्तमिव यद्भवेत् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥ ३२
प्रहर्षः प्रीतिरानन्दः सुखं संशान्तचित्तता ।
कथंचिदभिवर्तन्त इत्येते सात्त्विका गुणाः ॥ ३३
अतुष्टिः परितापश्च शोको लोभस्तथाक्षमा ।
लिङ्गानि रजसस्तानि दृश्यन्ते हेत्वहेतुभिः ॥ ३४
अभिमानस्तथा मोहः प्रमादः स्वप्नतन्द्रिता ।
कथंचिदभिवर्तन्ते विविधास्तामसा गुणाः ॥ ३५

M1. 6. 7 after 25 :

508* सत्त्वं बुद्धिसमोभावः प्रीतियोगात्प्रवर्तते ।

[D7 G1. 2 सत्त्व- (for सत्त्वं). D7 T G1-3. 6 ततो (for तमो-).]

— c) Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 -गतीः; G1 -गतः (for -गतिः). — d) Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 व्याख्यातस्.

27 For the sequence in D7 T G1-3. 6 M5, cf. v. l. 25. — a) K6 om. च. — b) M7 विचेतव्यानि (for विजे°). D4 धीमतः. — d) M5 प्राणिनः. M7 साश्रिताः (for सं°). Dn1 तथा; D4 तदा (for सदा). D7 T G1-3. 6 प्राणिनः संश्रि(G2 °श्रु-; G3. 6 °श्रि)तं सदा.

28 For the sequence in M5, cf. v. l. 25. M1. 5. 6 om. 28ab. — c) V1 चेति (for चैव). — d) T1 G2. 3 M1. 5-7 चैव (for चेति).

29 For the sequence in M5, cf. v. l. 25. — b) M7 रजोगुणाः. — c) Da4 तमोगुणो न; T1 ततो गुणेन. T2 M7 संयुक्तो. — d) B6 भवेतां (for भवतो). V1 व्यावहारिकः; B8 (marg. as in text) [s]व्यवहारिकौ (for ऽव्याव°). ❀ Cv : अव्यावहारिकौ स्वस्वफलभूतव्यवहारासाधकौ भवतः । निद्रया संधीकृत्य किमपि द्रष्टुं न मुञ्चतीत्यर्थः । ❀

30 With 30-32, cf. Manu. 12. 27-29. For the sequence in M5, cf. v. l. 25. — c) K6 तत् (for यत्). — d) K1 अवेक्षेम; K6 Dn1 Ds D2. 3. 8 आचक्षेत; K7 अवैक्षत; B6 (marg.) आचक्षीत; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 Cs उपेक्षेत (for अवे°). B7. 8 Da3. a4 D7 T1 G1-3. 6 M6. 7 तं (for तत्). K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 तथा (for तदा). ❀ Cs : उपेक्षेत, अयमात्मन इति न मन्येत । ❀

31 For the sequence in M5, cf. v. l. 25. — a) M6 अत्र (for अथ). D4 lacuna for यद्. D5 अथ वा प्रीतिसंयुक्तम्. — b) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 अप्रीति- (for अतुष्टि-). G2 -तरम् (for -करम्). — Ds1 reads 31c-32b twice. — d) K6 Ds1 D8 तत्र संरभ्य; D7 तत्सरसं° (for तन्नसंरभ्य). ❀ Cn : संरभ्य भीत्या । दुःखानुसंधानाद्दुःखमेव वर्धिष्यत इति भीत्या दुःखं न चिन्तयेन्न गणयेदित्यर्थः ॥ Cs : संरभ्य यत्नं कृत्वा । ❀

32 For the sequence in M5, cf. v. l. 25. For the repetition in Ds1, cf. v. l. 31. V1 reads 32ab on marg. — a) G2 अथ धर्मो ह संयुक्तम्. — b) K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 अव्यक्तविषयं भवेत्; D7 काये मनसि वा भवेत्. — c) G3. 6 अप्रत्यक्षम् (for °तर्क्यम्).

33 For the sequence in M5, cf. v. l. 25. — b) K4 संशांति-; K6 सुशांत- (for संशान्त-). K6 Ds1 G1 -चिंतता (Ds1 °ना); Da4 -चित्तना; D5 -चित्ततः (for °ता). ❀ Cs : संशांतचित्तता मनस ऊर्मिषड्कनिरासः । ❀ — c) Ds1 D4 कथंविद्. B6 इह; B7 Da3. a4 अति-; G1-3. 6 अपि (for अभि-). — After 33, K1 reads 36a for the first time, repeating it in its proper place.

34 For the sequence in M5, cf. v. l. 25. Ś1 K2. 4 D7 om. (hapl.) 34-35. — a) K6 D6. 8 परतापश्च (for परि°). — b) V1 मोहस् (for लोभस्). G8 तथाक्षमः. — c) D8 om. from स्तानि up to यतं (in 36c). — d) K1 V1 हेतुहेतुभिः; K7 D4 हितहे°; Ds1 M1. 6. 7 हेत्वहेतुतः (M1 °काः) (for °हेतुभिः).

35 For the sequence in M5, cf. v. l. 25. Ś1 K2. 4 D7. 8 om. 35 (cf. v. l. 34). — a) K1. 5 V1

दूरगं बहुधागामि प्रार्थनासंशयात्मकम् ।
मनः सुनियतं यस्य स सुखी प्रेत्य चेह च ॥ ३६
सत्त्वक्षेत्रज्ञयोरेतदन्तरं पश्य सूक्ष्मयोः ।
सृजते तु गुणानेक एको न सृजते गुणान् ॥ ३७
मशकोदुम्बरौ चापि संप्रयुक्तौ यथा सदा ।
अन्योन्यमन्यौ च यथा संप्रयोगस्तथा तयोः ॥ ३८
पृथग्भूतौ प्रकृत्या तौ संप्रयुक्तौ च सर्वदा ।
यथा मत्स्यो जलं चैव संप्रयुक्तौ तथैव तौ ॥ ३९
न गुणा विदुरात्मानं स गुणान्वेत्ति सर्वशः ।
परिद्रष्टा गुणानां च संस्रष्टा मन्यते सदा ॥ ४०
इन्द्रियैस्तु प्रदीपार्थं कुरुते बुद्धिसप्तमैः ।
निर्विचेष्टैरजानद्भिः परमात्मा प्रदीपवत् ॥ ४१
सृजते हि गुणान्सत्त्वं क्षेत्रज्ञः परिपश्यति ।
संप्रयोगस्तयोरेष सत्त्वक्षेत्रज्ञयोर्ध्रुवः ॥ ४२
आश्रयो नास्ति सत्त्वस्य क्षेत्रज्ञस्य च कश्चन ।
सत्त्वं मनः संसृजति न गुणान्वै कदाचन ॥ ४३ C. 12. 711. B. 12. 194. 44 K 12. 192. 53

Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 M1. 6 Cs अवमानस्; Csp अभि° (as in text). — b) K1 D5 प्रसादः; G1. 2 M7 प्रमाद- (for °दः). K7 D4. 9 -तंद्रता (for -तन्द्रिता). ❀ Cs: स्वप्नतन्द्रिता स्वप्नवत्ता तन्द्रावत्ता वेत्यर्थः । ❀ — Ds1 om. 35cd. — c) B9 T1 G1. 3. 6 अपि; Da4 अति- (for अभि-).

36 For the sequence in M5, cf. v. l. 25. D8 om. up to यतं (cf. v. l. 34). D7 T G1–3. 6 read 36 after 24. K1 reads 36a for the first time after 33. — a) Ś1 K2 चापि; K1 वापि; D7 T1 G1. 3. 6 M1. 6 -गामी (for -गामि). — b) K4 प्रार्थना: (for प्रार्थना-). — c) Da4 सुनियतां; D7 T1 G1–3. 6 संयमितं. Ś1 (*sup. lin.* as in text) तस्य (for यस्य).

37 b) K6 तस्य (for पश्य). — c) Ś1 K1. 2 च; K7 D4–6. 9 T2 G2 [ऽ]त्र; D7 T1 G1 M1. 5–7 त्रि- (for तु). T2 एकम्.

38 a) K1 मषकोडंबरौ; K4 मशक्योदुंबरौ; K7 D4–7. 9 T G1–3. 6 °कोदुंबरे; Da4 °कौदुंबरौ. K7 D4–6. 9 चैव; Bo. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T1 G1. 3. 6 वापि (for चापि). ❀ Cs: मशकः उदुम्बरफलान्तर्जन्तुः । ❀ — b) K7 D4–7. 9 T G1–3. 6 संप्रयुक्ते (for °युक्तौ). — V1 om. (hapl.) 38c–39b. — c) Ś1 K1 अन्यश्च; D7 T G1–3. 6 अन्ये (for अन्यौ). Bo. 8. 9 Da3. a4 D5 स्यातां च; B6 च तथा (for च यथा). K6 B7 Dn1. n4 D8 D2. 3 अन्योन्यमेतौ स्यातां च; M1. 5–7 अन्योन्यत्वाच्च तावन्यौ. — d) T G1–3. 6 M5 [ए]तयोः (for तयोः).

39 V1 om. 39ab (cf. v. l. 38). — a) G1 वृथा (for पृथग्-). B6. 9 Da4 D6 M1. 6. 7 -कृतौ; D5 च तौ (for -भूतौ). Ś1 K1. 2 B9 प्रकृत्यैव; K4 °तौ च (for °त्या तौ). — b) T1 संप्रयुक्ते. K2 संयुक्ते चैव सर्वदा. — c) D8 मत्स्यौ. K7 D4. 5. 9 यथा मत्स्योद्भिरम्भः सम्. — d) D4. 6. 9 संप्रयुक्तस् (for °युक्तौ). Ś1 K1. 2 च तौ तथा (for तथैव तौ).

40 a) Da4 गुणान्. — b) B9 D5 न (for स). K7 D4. 6. 9 गुणान्वेत्ति स सर्वगः. — c) K7 परिदृष्टा; D7 °दुष्टा; T1 °मृष्टा (for °द्रष्टा). K4. 6. 7 V1 Bo. 6. 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8. 9 G6 तु; D4 नु; D5 यः; D7 T2 G1. 2 M5 सन्; T1 G3 M1. 6. 7 स (for च). ❀ Cs: परिस्रष्टेति पाठे स्वसंनिधिमात्रेण परितः सकलभावकर्ता । ❀ — d) K2 B6. 7 M5 स स्रष्टा; K4 Da4 M1. 6 Cn संसृष्टा; K6 V1 Bo. 9 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 7. 8 T1 संसृष्टान्; K7 संहृष्टा; B8 (marg. as in text) D5 स द्रष्टा; Ds2 संस्रष्टान्; D4. 9 संद्रष्टा; Cnp संस्रष्टा (as in text). K6. 7 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 G6 M5. 7 तथा; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 D7 T G1–3 M1. 6 तदा (for सदा). ❀ Cn: संस्रष्टेति पाठे समित्येकीभावे इति यास्कवचनात् (Nir. I. i. 3) आत्मन्येकीभावेन तादात्म्येन गुणानां स्रष्टा कल्पकः संस्रष्टा । ❀

41 b) K1 कुर्वते. Ś1 (before corr.) K1. 2, 4. 6 V1 Bo. 6. 7 Ds1 D2, 5–8 T G1, 2 M1. 5–7 बुद्धिसत्तमैः; K7 D4. 9 °रंतरा (for °सप्तमैः). — c) ❀ Cv अजानद्भिः रूपादिविषयानजानद्भिरिन्द्रियैः । अन्तर्णीतो णिच् । अज्ञापयद्भिरिन्द्रियैः । ❀ — d) D3 पद्मात्मा (for पर°).

42 a) D4 मृजते (for सृ°). M5 त्रि- (for हि). — b) K1 परिपश्यते. — c) K7 स प्रयोगस्. K7 Da4 D4. 9 M1 एव; G2 एषु (for एष). — d) G2 सत्य- (for सत्त्व-). K6 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn4 Ds D2. 3. 8 M1. 7 ध्रुवं; D5 बुधः (for ध्रुवः).

43 a) Ds1 आश्रया; D5 आश्रमो. ❀ Ca: आश्रयः उपादानकारणत्वम् । ❀ — b) D4. 9 च कश्च नः; D7 T1 G1–3. 6 कदाचन (for च कश्चन). B8 (marg.) D5 T2 Ca गुणाः (T2 °णः) सत्त्वस्य चेतना (Ca °नः); M6. 7 क्षेत्रज्ञस्त(M7 °स्त्व)स्य चेतना. — D7 G1 om. (hapl.) 43cd. — c) G3 रजः (for मनः). K6 V1 Bo. 6. 7

C. 12. 7110 B. 12. 194. 43 K. 12. 192. 54

रश्मींस्तेषां स मनसा यदा सम्यङ्नियच्छति ।
तदा प्रकाशतेऽस्यात्मा घटे दीपो ज्वलन्निव ॥ ४४
त्यक्त्वा यः प्राकृतं कर्म नित्यमात्मरतिर्मुनिः ।
सर्वभूतात्मभूतः स्यात्स गच्छेत्परमां गतिम् ॥ ४५
यथा वारिचरः पक्षी लिप्यमानो न लिप्यते ।
एवमेव कृतप्रज्ञो भूतेषु परिवर्तते ॥ ४६
एवंस्वभावमेवैतत्स्वबुद्ध्या विहरेन्नरः ।
अशोचन्नप्रहृष्यंश्च चरेद्विगतमत्सरः ॥ ४७
स्वभावसिद्ध्या संसिद्धान्स नित्यं सृजते गुणान् ।
ऊर्णनाभिर्यथा स्रष्टा विज्ञेयास्तन्तुवद्गुणाः ॥ ४८
प्रध्वस्ता न निवर्तन्ते निवृत्तिर्नोपलभ्यते ।
प्रत्यक्षेण परोक्षं तदनुमानेन सिध्यति ॥ ४९
एवमेके व्यवस्यन्ति निवृत्तिरिति चापरे ।
उभयं संप्रधार्यैतदध्यवस्येद्यथामति ॥ ५०

Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G1 Cn संसृजते; T1 संसृतिं च (for संसृजति). ❀ Cn: संसृजते निर्दिशति प्रकाशयतीत्यर्थः । ❀ — d) Ś1 K1. 2. 4 गुणान्वै तु कदा च न; Ca as in text.

44 a) Da4 G2 रश्मिंस्; T2 रश्मिस्. T2 G1. 2 स्वेषां; M1. 5–7 एषां (for तेषां). B6 समादाय; D5. 7 T1 सुमनसां (D5 °सा); T2 G1. 6 M5–7 स मनसां (for °नसा). ❀ Ca: रश्मीन् इन्द्रियवृत्तीः ॥ Cs: रश्मीन् विषयप्रकाशनप्रकारान् । ...रश्मिनैषामिति पाठे बुद्ध्यादिगुणानामेषां रश्मिना तेजसा । ❀ — b) G6 यथा (for यदा). — c) K7 D5 स्वात्मा; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 ह्यात्मा (for ऽस्यात्मा). Dn1 तदप्रकाशे तस्यात्मा. — d) K7 D4. 6. 9 दीपः कुंभे ज्वलन्निव.

45 45^{ab} is damaged is B7. — a) K4 D4 याः; G1 [अ]घः (for यः). D8 om. from कृतं up to the second लिप्य (in 46^{b}). Ś1 K1. 2 प्रकृतं (for प्रा°). D5 M1. 6. 7 त्यक्त्वा पूर्वकृतं कर्म. ❀ Cs: प्राकृतमिति । प्रकृत्या फलरागस्वभावेन प्रयुक्तं प्राकृतं काम्यं कर्म । ❀ — b) D6 आत्मरतो (for °रतिर्). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 यदा नित्य(T1 G1–3 °त्यं)रतो मुनिः. — c) K6 Dn1. n4 Ds D2. 3 -भूस्तस्मात्; K7 -भूतं स्यात्; D7 T1 -भूतस्मात् (for -भूतः स्यात्). — d) B8 प्र- (for स). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–7 T G1–3. 6 M1. 5–7 उत्तमां (for परमां).

46 D8 om. up to लिप्य (cf. v. l. 45). — a) G2 वारिचरं; G6 [आ]काशचरः (for वारि°). Da4 पक्षि. — b) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–7 सलिलेन; K7 D4. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 न लिंप(K7 °प्य)ति; G2 न लंपत (sic) (for लिप्यमानो). D5. 7 [अ]वलिप्यते; T1 G1 न लिप्यति (for °प्यते). — c) D7 T1 G1. 2 एष (for एव).

47 B9 om. 47^{ab}. — a) K2 एव (for एवं-). — b) K7 D4. 5. 9 नाबुद्ध्या; D7 T G1–3. 6 संबुध्य (for स्वबुद्ध्या). D7 T2 G6 M5–7 विहरन् (for °रेन्). M5 मुनि. (for नर.). — c) Ś1 K1. 2 चाप्रहृष्यंश्च (for अप्र°). M5 अप्रहृष्यन्नशोचंश्च. — d) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 समो (for चरेद्). K7 D4–6. 9 सहेत गतमत्सरः.

48 a) K4. 6. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 -युक्त्या; D4. 9 -बुद्ध्या; T2 -शक्त्या (for -सिद्ध्या). K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2–5. 8. 9 G2 M5. 6 युक्तस्तु (Ds °श्च); D7 T G1. 3. 6 M7 युक्तं तु (for संसिद्धान्). M1 स्वातंत्र्यभावयुक्तस्तु. — b) Ś1 K1. 2 द्रष्टा हि; K7 D4. 6. 9 स्रष्टा हि; Da4 स नित्यान्; D7 T G1. 2. 6 M1. 5–7 नित्यं सं- (for स नित्यं). D4 स्रजते. — c) K1 तूर्ण-; D7 और्ण- (for ऊर्ण-). K4. 6. 7 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 8. 9 सूत्रं; D7 T G1–3. 6 M5 सत्त्वं; M1. 6. 7 सृष्टा (for स्रष्टा). — d) B9 जंतुवद् (for तन्तु°).

49 a) B8 (marg.) वै; M5 वि- (for न). B7 विवर्तंते (for निव°). ❀ Cs: प्रध्वस्ता इति । विवेकज्ञानप्रणष्टा गुणाः । ❀ — b) V1 प्रवृत्तिर् (for नि°). K4 नोपलक्षयेत्; B8 (marg. as in text) Da3. a4 °पद्यते (for °लभ्यते). ❀ Ca: यथा ऊर्णनाभिः मर्कुट इव तन्तुवद्गुणाः । न ....ये प्रध्वस्तास्ते निवर्तन्ते । न खलु विनष्टा घटव्यक्तिरीश्वरेण उन्मज्जयितुं शक्यते । एवं सिद्धे, उत्तरकालं तज्जातीयोत्पत्तिमाह — निवृत्तिर्नोपलभ्यते । ❀ — c) K1 प्रत्यक्षे च (for °क्षेण). — d) D6 सिध्यते. ❀ Cp: अनुमीयते श्रुतिरनेनेत्यनुमानं स्मृतिः । तया तत्सिध्यति । ❀

50 a) K1 एकमेके; T2 इति केचिद्. K1 व्यवसंति; K4. 6 B7 Da3 Dn4 Ds D2. 3. 7. 8 [ऽ]ध्यवस्यंति (for व्यव°). — b) D5 T G1. 2 निवृत्तिम्; D7 निवृत्तिम्; G6 निवृत्तम् (for °त्तिर्). V1 अपि; D7 इव (for इति). — c) K1 संप्रदार्यैतद्; D2 T2 G1 °धार्येतद् (for °धार्यैतद्). — d) Ś1 K1. 2 अध्यवसेद्; K4. 6. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 ऽध्यवस्ये(V1 °से)त (for अध्यवस्येद्). K7 D4. 5. 9 यथाविधि; B9 Ds1 M6 यथा मतिः (for यथामति).

इतीमं हृदयग्रन्थिं बुद्धिभेदमयं दृढम् ।
विमुच्य सुखमासीत न शोचेच्छिन्नसंशयः ॥ ५१
मलिनाः प्राप्नुयुः शुद्धिं यथा पूर्णां नदीं नराः ।
अवगाह्य सुविद्वांसो विद्धि ज्ञानमिदं तथा ॥ ५२
महानदीं हि पारज्ञस्तप्यते न तरन्यथा ।
एवं ये विदुरध्यात्मं कैवल्यं ज्ञानमुत्तमम् ॥ ५३
एतां बुद्ध्वा नरः सर्वां भूतानामागतिं गतिम् ।
अवेक्ष्य च शनैर्बुद्ध्या लभते शं परं ततः ॥ ५४
त्रिवर्गो यस्य विदितः प्राग्ज्योतिः स विमुच्यते ।
अन्विष्य मनसा युक्तस्तत्त्वदर्शी निरुत्सुकः ॥ ५५
न चात्मा शक्यते द्रष्टुमिन्द्रियेषु विभागशः ।
तत्र तत्र विसृष्टेषु दुर्जयेष्वकृतात्मभिः ॥ ५६
एतद्बुद्ध्वा भवेद्बुद्धः किमन्यद्बुद्धलक्षणम् ।
विज्ञाय तद्धि मन्यन्ते कृतकृत्या मनीषिणः ॥ ५७ C. 12. 7124 B. 12. 194. 59 K. 12. 192. 71

51 a) Ds1 हृदयं (for °य-). — b) K6 -चित्तमयं; Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 D3. 8 -चिंता°; D5 -सत्व°; G2 -मेध° (for -भेद°). ❀ Cp: हृदयग्रन्थिम्, अहंकारं, अज्ञानं वा जाड्यं वा ॥ Cs: हृदयग्रन्थिम्, अतत्त्वमिथ्याज्ञानरूपं बुद्धिभेदमयम् । ❀ — c) G2 विमुंच. K7 V1 B9 D4. 9 आसीनो (for आसीत).

52 a) K2. 4 मलिनः; M5 (before corr.). 6. 7 (*sup. lin.*) प्रसृताः. K4. 7 D2. 4–7. 9 M5–7 सिद्धिं (for शुद्धिं). — b) Ś1 K1 तथा (for यथा). Da4 M6 पूर्णा. K1 नदी; Da4 नदां. G3. 6 नरः. ❀ Cs: पूर्णां सततप्रवाहिनीम् । ❀ — c) Ś1 K1. 2 D7 G3 अविगाह्य; D6 अवग्राह्य (for °गाह्य). D5 च (for सु-). — d) D5. 7. 8 विधि- (for विद्धि). D6 लोकम् (for ज्ञानम्). D5. 6 इमं (for इदं). — After 52, K7 B9 D4. 9 ins. 509*.

53 K7 om. 53. B9 D4. 9 om. (hapl.) 53ab; V1 reads it on marg. — a) K1 महानदी; K4. 6 Bo. 8 (marg.) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 6. 8 °नद्या; B6–8 D5 °नद्यां (for °नदीं). B6 तत्तज्ज्ञस्; Da3. a4 तत्त्वज्ञस्; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 पारज्ञास (for °ज्ञस्). — b) V1 तीर्यंते; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 तरंते (for तप्यते). K4. 6 V1 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 तद(M6 °दा)न्यथा (for तरन्यथा). — K6 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 ins. after 53ab: K7 B9 D4. 9 after 52:

509* न तु तप्यति तत्त्वज्ञः फले ज्ञाते तरत्युत ।

[V1 न हि; Da4 न नु (for न तु). K7 D4–6. 8 तप्यते न तु तत्त्वज्ञः (for the prior half). V1 Dn4 D4. 9 फल- (for फले). K7 Da4 Dn1 D4. 9 ज्ञाने; Dn4 -जाते (for ज्ञाते).]

— c) V1 Bo. 7. 9 Da4 Ds2 D3. 5. 7 T1 G1. 3. 6 आध्यात्मं; B8 (marg. as in text) M1. 6. 7 आत्मानं (for अध्यात्मं). — d) Ś1 K1 Da4 कैवल्य-; K2. 4 वैकल्य-; K6 केवल्यं; B6–9 Dn1 D2. 4–7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 केवलं (M6. 7 °ल-) (for कैवल्यं).

54 a) K6 Ds2 D8 M1. 5–7 एवं; B6 एतद् (for एतां). K7 D4. 8. 9 G6 बुद्ध्या (for बुद्ध्वा). B6. 7. 9 नरः सर्व-; Da3. a4 नरः सर्वं; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 नराः सर्वे (D7 °र्वां) (for नरः सर्वां). — b) D4 om. गतिम्. T2 भूतानामगतिं सतिं. — c) D7 T G1–3. 6 M5 सम्यग् (for बुद्ध्या). — d) Da4 लभ्यते (for लभते). K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn4 Ds D3. 4. 8. 9 Cp: शममंततः; Da4 Dn1 D2. 5. 6 शमनं ततः (for शं परं ततः). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 लभते (G2 M7 लभंते; M1. 8 वहंते) शममुत्तमं. ❀ Cn: शं सुखम्, अनन्ततः अनन्तम् । शममन्तत इति पाठः स्पष्टार्थः । ❀

55 a) K6 त्रिविधो; D5 त्रिवर्णो (for °र्गो). K7 D4. 9 शास्त्रेण; G1. 2 विहितः (for विदितः). — b) V1 D7 T2 G1. 2 M1. 5–7 प्रेक्ष्य तं; T1 प्रेष्यतां; G3. 6 प्रेष्य(G6 °क्ष्य)तः (for प्राग्ज्योतिः). K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 प्रेक्ष्य यश्च विमुंच(D5 °मोक्ष्य)ति. — c) Da4 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 अन्वीक्ष्य (Da4 °ष्य) (for अन्विष्य). K2. 4 अन्विष्यमाणमायुश्च. — d) K7 D4. 6. 9 सोंतर्दर्शी; T2 तद्वद्दर्शी (for तत्त्व°). K2 निरुत्सकः; Da4 °त्सुकैः; G2 °त्सुखः. ❀ Cp: निरुत्सुकोऽतरलचित्तः । ❀

56 a) M1. 7 ज्ञातुम् (for द्रष्टुम्). — b) K6. 7 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 8 इंद्रियैश्च (D5 °यैः सु-); D7 T1 G1 इंद्रियेण (for °येषु). — Da3. a4 om. 56cd. — c) V1 नियुक्तेषु; Dn1. n4 D2. 3 विसृष्टैश्च; D7 T G1–3. 6 M7 निसृष्टेषु (for विसृ°). — d) Ś1 K1. 2. 4 दुर्धरेषु; K6 Dn1. n4 D2. 3. 8 दुर्वार्यैश्च; K7 V1 Bo. 6–9 D8 G3 दुर्वार्येषु; D4. 9 दुर्धार्येषु; D5. 6 दुर्वार्यैर् (for दुर्जयेषु). D7 T G1. 2. 6 अजितात्मभिः (for अकृता°).

57 a) D4 M1. 6. 7 एवं (for एतद्). K1 Ds2 बुद्ध्या (for बुद्ध्वा). Dn1 बुद्धिः (for बुद्धः). — b) D6 G1. 2

C. 12. 7125
B. 12. 194. 60
K. 12. 192. 72

न भवति विदुषां ततो भयं
यदविदुषां सुमहद्भयं भवेत् ।
न हि गतिरधिकास्ति कस्यचि-
त्सति हि गुणे प्रवदन्त्यतुल्यताम् ॥ ५८

यत्करोत्यनभिसंधिपूर्वकं
तच्च निर्णुदति यत्पुरा कृतम् ।
नाप्रियं तदुभयं कुतः प्रियं
तस्य तज्जनयतीह कुर्वतः ॥ ५९

लोक आतुरजनान्विराविण-
स्तत्तदेव बहु पश्य शोचतः ।
तत्र पश्य कुशलानशोचतो
ये विदुस्तदुभयं पदं सदा ॥ ६०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

M1. 6. 7 बुद्धि- (for बुद्ध-). — After 57ab, Kumbh. ed. Cv ins.:

510* प्रतिगृह्य च निह्नोति ह्यन्यथा च प्रदृश्यते ।
न सर्पति च यं प्राहुः सर्वत्र प्रतिहन्यते ।
धूमेन चाप्रसन्नोऽग्निर्यथार्कं न प्रवर्तयेत् ।
धिष्ण्याधिपे प्रसन्ने तु स्थितिमेतां निरीक्षते ।
अतिदूराच्च सूक्ष्मत्वात्प्रस्थानं न प्रकाशते । [5]
प्रपद्य तच्छ्रुताह्लानि चिन्मयं स्वीकृतं विना ।

[(L. 1) ❀ Cv: अन्यथा तूष्णीमेव निराकरणं प्रदृश्यते । ❀ — (L. 3) ❀ Cv: अप्रसन्नः आच्छादितः । ❀ — (L. 4) ❀ Cv: धिष्ण्याधिपे वैकुण्ठलोकयात्राधिपे । ❀ — (L. 5) ❀ Cv: प्रस्थानं मुक्तिमार्गः । ❀ — (L. 6) ❀ Cv: प्रपद्य ज्ञात्वा । एतत्पर्यन्तं कालं वृथैवायुर्गतमिति वैराग्यं प्राप्येत्यर्थः । ❀]

— c) D5. 7 T G1. 3. 6 [ए]तद् (for तद्). K7 मन्येत (for मन्यन्ते). — d) K2 कृत्यकृत्या; G1. 2 कृत(G2 °तं)कृत्यं (for °कृत्या).

58 a) Da4 G2 भवंति; Dn4 भवती. Da3 विदुष्यां; T2 विमष्टां (for विदुषां). Ś1 K1. 2 V1 महद्भयं; K7 D4. 9 तथा भयं; B6 यतो भयं (for ततो भयं). — b) K7 G2 तद्यद् (for यद्). — d) D5 गुणैः (for गुणे). K6 प्रवदति; G6 प्रभवंति. B6. 9 D5 T2 G1. 2. 6 M1. 5–7 तुल्यतां; Da3 [अ]तितुल्यतां; Ds2 अनल्पतां (for अतुल्यताम्).

59 a) K6 V1 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 T G1–3. 6 M1. 5. 6 Cv यः (for यत्). Da4 अनधि- (for अनभि-). — b) K1 [अ]नुर्णदति; K6. 7 B0. 6. 8 Da3. a4 Dn4 Ds D4–9 T G1. 2 निर्नुदति; V1 विनिंदति (for निर्णु°). — c) Da4 प्रियं (for [अ]प्रियं). D4 lacuna for दुभयं कुतः प्रि. — d) D7 G1. 2. 6 M7 तं (for तज्). K1. 2. 4 G3 सर्वतः (for कु°). — After 59, K6 B7–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cp ins.:

511* लोकमातुरमसूयते जन-
स्तस्य तज्जनयतीह सर्वतः ।

[(L. 2) B7–9 Da3 कुर्वतः (for स°).]

60 B7. 9 Ds1 om. 60ab. — a) K7 पश्य; D9 यश्च (for लोक). K6 -जनाद् (for -जनान्). K1 B8 विराविशास् (B8 °शस्); V1 B0 D2 निराविशं(V1 °श)स्; Ds2 D3. 8 निराविशत् (for विराविणस्). K2. 4 लोक आत्तरजनांतराविणस्; B6 D5. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 C8 लोकमात(D5 T2 G2 M5. 6 C8 °तु)रमसूयते जनस्; Da3 (also as in text) **आंतरजनास्तदुभयं पदं. ❀ Ca: विराविण इति । बुद्धिद्वयापेक्षसंदेहादुभयशब्दधारिणः, अस्ति मोक्षो नास्ति मोक्ष इति दोलायमानसंदेहव्यञ्जकशब्दान् ॥ Cn (reading निराविशन्?): लोके निराविशन् सम्यगभिनिवेशं कुर्वन् ॥ Cv: विराविणः विशेषेण रोदनध्वनियुक्तानातुरजनान् । ❀ — b) K4 D4. 9 तत्र देव (for तत्तदेव). K2 योगतः; K4 शोचत; B6 D7 T G1–3. 6 शोचति (for °तः). D5 तस्य वै जनयतीह पश्यतः. — c) D6 तत्र वीक्ष्य कुशलो न शोचते; T2 M7 तत्र पश्य कुशलं (M7 °लो) न शोचतो. Csp as in text. — d) K7 D4. 9 तदभयं (for तदु°). Ś1 K1. 2. 4 सदैव ह; Dn1 सतां पदं; Ds D7. 8 T G1–3 M1. 5–7 पदं सतां; G6 प्रियाप्रियं (for पदं सदा). Da3. a4 ये विदुर्भयविरागिणः सदा; D5 शोचतोभयविभागिनः सदा.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 4–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4 V1 B0. 6. 8. 9 Da3. a4 अध्यात्मं; B7 अध्यात्मकथनं; D8 अध्यात्मनिरूपणं; T2 गुणाचारं; M1. 5–7 अध्यात्मोपदेशः. —*Adhy. no.* (figures, words or both): B8 Dn4 Ds2 D7. 8 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 20; Dn1 21; D2 19; T2 G2 34. — *Śloka no.:* K4 62; Da4 Dn1. n4 63; Ds1 61.

१८८

भीष्म उवाच ।

हन्त वक्ष्यामि ते पार्थ ध्यानयोगं चतुर्विधम् ।
यं ज्ञात्वा शाश्वतीं सिद्धिं गच्छन्ति परमर्षयः ॥ १
यथा स्वनुष्ठितं ध्यानं तथा कुर्वन्ति योगिनः ।
महर्षयो ज्ञानतृप्ता निर्वाणगतमानसाः ॥ २
नावर्तन्ते पुनः पार्थ मुक्ताः संसारदोषतः ।
जन्मदोषपरिक्षीणाः स्वभावे पर्यवस्थिताः ॥ ३
निर्द्वंद्वा नित्यसत्त्वस्था विमुक्ता नित्यमाश्रिताः ।
असङ्गीन्यविवादीनि मनःशान्तिकराणि च ॥ ४
तत्र स्वाध्यायसंश्लिष्टमेकाग्रं धारयेन्मनः ।
पिण्डीकृत्येन्द्रियग्राममासीनः काष्ठवन्मुनिः ॥ ५
शब्दं न विन्देच्छ्रोत्रेण स्पर्शं त्वचा न वेदयेत् ।
रूपं न चक्षुषा विद्याज्जिह्वया न रसांस्तथा ॥ ६
घ्रेयाण्यपि च सर्वाणि जह्याद्ध्यानेन योगवित् ।
पञ्चवर्गप्रमाथीनि नेच्छेच्चैतानि वीर्यवान् ॥ ७
ततो मनसि संसज्य पञ्चवर्गं विचक्षणः ।
समादध्यान्मनो भ्रान्तमिन्द्रियैः सह पञ्चभिः ॥ ८ C. 12. 7137 B. 12. 195. 9 K. 12. 193. 10
विसंचारि निरालम्बं पञ्चद्वारं चलाचलम् ।

188

☞ With 188, cf. Bṛhan-Nār. P. 44. 83–105, the variants from which are included in Appendix II (no. 1).

1 a) Da3. a4 तात (for पार्थ). — b) D7 ध्यान योगश्; G6 ध्यानं योगं. — c) K7 तज्; Da3 ये; D4. 7. 9 T M1. 5–7 यज् (for यं). — d) B6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 [इ]ह महर्षयः (for परम°) ❀ Ca: चतुर्विधम् । महाभूतलयः पूर्वमहंकारात्मकस्तथा । बौद्ध आध्यात्मिकश्चेति ध्यानयोगश्चतुर्विधः ॥ Cs (adds): यद्वा ध्यानस्य चतुर्विधत्वं विषयेभ्य इन्द्रियनिवर्तनं, ततो मनसीन्द्रियलयः, ततो मनसो बुद्धौ लयः, बुद्धेरात्मनीति । ❀

2 a) K7 D4. 9 सुनियतं; B8 (marg. as in text) Da3 सुनिष्ठितं; Ds1 M1 स्वनि° (for स्वनु°). Ś1 K1. 2 कार्यं (for ध्यानं). — b) Da4 यथा (for तथा).

3 a) D7 T1 G1. 3. 6 वर्तते च (for नावर्तन्ते). — c) D5. 6 सर्व- (for जन्म). K1. 4 -परिक्षीणः (for °क्षीणाः). — d) Ś1 K2. 4 पर्यवस्थितः; D7 T1 G1. 3. 6 पर्युपस्थिताः.

4 D5 om (hapl) 4^{ab}. — a) Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 निर्द्वंद्वो (K4 °द्वा) नित्यम(K7 D4. 9 °त)त्त्वस्थो. — b) Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 6. 9 विमुक्तो; B6–9 Da3. a4 निर्मुक्ता; Ds T2 M1. 5–7 विमुक्तिं; D7 T1 G1. 3 विमुक्तिर् (for °क्ता). Ś1 K2. 4 D4. 7 नित्यमाश्रितः; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn4 D2. 3. 8 Cnp निष्परिग्रहाः; Dn1 नियमस्थिताः; D6 नित्यमास्थिताः (for °माश्रिताः). — c) K4. 6 Bo. 6. 7 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 G3 असंगानि (for असङ्गीनि). V1 Ds D5. 7 T G1. 6 M1. 6. 7 अविषादीनि; G2 अपकारीणि (for अविवादीनि).

5 a) V1 D4. 5. 9 G2 M6. 7 Cnp [अ]ध्ययनसंश्लिष्टम्; Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T2 ध्यानेन सं°; D7 T1 G1. 3 ध्यायेत्सुसं°; M1. 5 ध्यायन्नसं° (for स्वाध्यायसं). ❀ Cn: [ध्याना]ध्ययनसंश्लिष्टमिति प्राचीनपाठे प्रणवेन घण्टानादवदतिदीर्घोच्चारितेन एकीभूतम् । ❀ — b) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 एकाग्रो. — c) ❀ Cn: इन्द्रियाणां मनोमात्रावस्थितिः पिण्डीकारः । ❀ — d) Ś1 K2. 4 आसीनं (for °नः). D9 (before corr.) मुक्ति (for मुनिः).

6 b) Ś1 K1. 2 स्पर्शं चापि; K7 Da3. a4 Dn1 Ds D4–6. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 त्वचा स्पर्शं (by transp.). V1 Bo. 6–9 नापि च (for त्वचा न). D4 वेदयन्; D5 विंदयेत्. — c) K7 चक्षुषां. K7 Da3 Dn1 Ds1 D4. 6. 9 विंद्याज् (for विद्याज्). — d) D4 (before corr. as in text) G2 जिह्वाया. D5. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 च (for न). K6 D7 T G1. 3. 6 M1 रसं (for रसांस्).

7 a) B9 Da3. a4 प्रियाणि; Ds1 घ्रेयाणि; G2 घ्रेयानि. — b) D5 ज्ञानेन; D7 T G1. 3. 6 M5 च ध्यान- (for ध्यानेन). — c) K6 पंचधर्म्य-; Bo. 6. 8 °धर्म- (for °वर्ग-). — d) Ś1 K7 B6 D5 G6 नैच्छेच्च; G1. 3 T1 नैच्छत (for नेच्छेच्च). K7 D9 (before corr.) धैर्यवान् (for वीर्य°). K1. 2 नै(K2 ने)च्छेच्च तानि वीर्यवान्.

8 a) K4 संभज्य; K6 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 संगृह्य; D4. 8. 9 संसृष्टं (for संसज्य). — b) T2 पंचवर्ग-. K4 विलक्षणः; K7 विचक्षणैः;

C. 12. 7137 B 12. 196. 9 K. 12. 193. 10 पूर्वे ध्यानपथे धीरः समादध्यान्मनोऽन्तरम् ॥ ९
इन्द्रियाणि मनश्चैव यदा पिण्डीकरोत्ययम् ।
एष ध्यानपथः पूर्वो मया समनुवर्णितः ॥ १०
तस्य तत्पूर्वसंरुद्धं मनःषष्ठमनन्तरम् ।
स्फुरिष्यति समुद्भ्रान्तं विद्युदम्बुधरे यथा ॥ ११
जलबिन्दुर्यथा लोलः पर्णस्थः सर्वतश्चलः ।
एवमेवास्य तच्चित्तं भवति ध्यानवर्त्मनि ॥ १२
समाहितं क्षणं किंचिद्ध्यानवर्त्मनि तिष्ठति ।
पुनर्वायुपथं भ्रान्तं मनो भवति वायुवत् ॥ १३
अनिर्वेदो गतक्लेशो गततन्द्रीरमत्सरः ।
समादध्यात्पुनश्चेतो ध्यानेन ध्यानयोगवित् ॥ १४
विचारश्च वितर्कश्च विवेकश्चोपजायते ।
मुनेः समादधानस्य प्रथमं ध्यानमादितः ॥ १५
मनसा क्लिश्यमानस्तु समाधानं च कारयेत् ।
न निर्वेदं मुनिर्गच्छेत्कुर्यादेवात्मनो हितम् ॥ १६
पांसुभस्मकरीषाणां यथा वै राशयश्चिताः ।

Ds1 विवक्षणः. — c) T2 समां दध्यान्; G2 समादध्यन्. K1 समादध्यात्मनो भ्रांताम्.

9 a) Ś1 K1.2.4 निःसंशयं; K7 D4.9 विसंवादि; D5.6 निःसंचारि; D7 T1 G1 विसंचारं; G3 M7 °चारी. K7 निरालेपं (for °लम्बं). ❀ Cs: विसंचारि बहिःसंचाररहितम् । निरालम्बं विषयस्मरणरहितम् । ❀ — b) G1 पंचचारं (for °द्वारं). — c) K4 V1 B0.6–8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5–8 T2 G3.6 M1.5–7 पूर्वं; B9 D4 T1 G1.2 पूर्व- (for पूर्वे). Ds2 ध्याने यतेद्; D7 ध्यानपदं; T G1.3 °पदे (for °पथे). K7 धीराः; B0 T1 वीरः (for धीरः). — d) B8 समदध्यान्; Da4 सदा दध्यान्; T1 समादध्यान्. V1 B0.6–9 Da3 Dn1.n4 Ds D3.5.7.8 M6.7 (*sup. lin.*) मनोंतरा (Da3 °रः); T G1.3.6 M1.5.7 मनो नरः (for मनोऽन्तरम्).

10 b) Da4 पिंडि-; T2 पिंड-. Ś1 K1.2.4 [अ]सौ (for [अ]यम्). — c) T1 एव (for एष). Da3.a4 स्थानपथः (for ध्यान°). Da4 पूर्वं; D5 नित्यं; T2 पूर्वें. — d) K6 यथा (for मया). K1 समनुवर्णिताः.

11 a) G2 तच्च (for तस्य). K6 -संशुद्धम् (for -संरुद्धं). ❀ Ca: पूर्वसंरुद्धमिति प्रथमरोधोपक्रमे ध्याने स्थितमपि । ❀ — b) K6 B0.7.8 (marg.) Dn1.n4 Ds D2.3.8 आत्मनः षष्ठमां(K6 D2 °मं)तरं; K7 Da3.a4 D4 आत्मषष्ठमनंतरं; V1 B6.8 D5–7 M1 आत्मषष्ठं मनोंतरं; T G1–3.6 M5–7 आत्मषष्ठं (G6 °ष्ठ-) मनोंतरा. — c) K1 B8 (marg. as in text) समुद्भ्रांत-; V1 B6.8 (marg.) °द्भ्रांते; B6 (marg.) °द्भूता; Da3.a4 Dn4 Ds D2.5.7.8 G3.6 M7 °द्भ्रांता; D4 °द्धांतं (for °द्भ्रान्तं). — d) D7 अंबुधरो (for °रे). ❀ Cs: यथाम्भोधरादन्यत्र सती अपि विद्युदम्भोधरमध्य एव स्थाने स्थाने विचलन्ती लक्ष्यते, एवं समाधौ नाभ्यादिमूर्धान्तरधारणास्थाने क्रमेण स्थाप्यमानं मनस्तत्र चलत्वं न जहातीत्यर्थः । ❀

12 a) D8 लोभः; M1 लोलं. — b) G2 पत्रस्थः (for पर्णस्थ-). D5 च सः; M7 स्वरः (for चलः). — c) B0.7–9 Da3.a4 Dn1 Ds D2.3.8 G6 चित्तं (Da4 °त्रं) च; B6 वित्तं वै (for तच्चित्तं). — d) Ds D7 T G1.3.6 M1.6.7 भ्रमति (for भवति). D7 T1 G1 M5 ज्ञानवर्त्मनि; T2 ध्यानवर्तनि (sic).

13 a) D6 समाहतं; M7 °हितः. B8 (marg. as in text) Da4 मनः (for क्षणं). Ś1 K1.4.6 कंचिद्. T1 G1.3.6 समाधिलक्षणं किंचिज्. — b) T G1.3.6 ज्ञान- (for ध्यान-). — c) D7 T1 G1.3 पूर्वं (for पुनर्). K1.6 B0 वायुपथ; Da4 Ds1 M1.6 °पथे. K7 D4.5.9 M5.7 प्राप्य; D7 T G1.3.6 M1.6 प्राप्तं (T2 °प्ता) (for भ्रान्तं). — d) M1.6.7 भ्रमति (for भवति).

14 b) B9 ततस्तंद्रीर्; D5.7 G1.2 M7 गततंद्रिर्. K4.6.7 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2–5 G2 M1.5–7 ह्यमत्सरी. D9 गततंद्रोप्यमत्सरी. — d) B8 ध्यानयोगतः.

15 ab) K7 D4.6.9 वितर्कश्च विचारश्च (by transp.); G3 हताशश्च वितर्कश्च (for a). K6 Dn1.n4 D2.3.8 transp. वितर्कश्च and विवेकश्च. G3 [अ]विग्रहश् (for विवेकश्). — K6 om. 15c–16b. — d) D7 प्रथम-. D5 आहितः (for आदितः). Dn4 प्रमध्यानममादितः (sic). ❀ Cs: आलोचनमात्ररूपा विषयेन्द्रियवृत्तिर्विचारः । संदेहरूपा मनोवृत्तिर्वितर्कः । निर्णयरूपा बुद्धिवृत्तिर्विवेकः । ❀

16 K6 om. 16ab (cf. v. l. 15). — a) K4 D4.9 सहसा (for मनसा). Ś1 K1.2.4 क्लेशमानस्य; K7 D4.5.9 M5 क्लिश्यमानश्च; B6 °मानं तु; D4 °मानोपि; G1 °मानस्य. — b) D5 तु (for च). Ś1 K1.2.4.7 D4.6.9 G2 तत्समाधानकांक्ष(K7 D4.6.9 G2 °काम)या. — c) D5 T2 G1 M1 अनिर्वेदं. Ds2 D5 पुनर् (for मुनिर्). D4.7 T G1 M5.7 गच्छन् (for गच्छेत्).

सहसा वारिणा सिक्ता न यान्ति परिभावनाम् ॥ १७
किंचित्स्निग्धं यथा च स्याच्छुष्कचूर्णमभावितम् ।
क्रमशस्तु शनैर्गच्छेत्सर्वं तत्परिभावनम् ॥ १८
एवमेवेन्द्रियग्रामं शनैः संपरिभावयेत् ।
संहरेत्क्रमशश्चैव स सम्यक्प्रशमिष्यति ॥ १९
स्वयमेव मनश्चैव पञ्चवर्गश्च भारत ।
पूर्वं ध्यानपथं प्राप्य नित्ययोगेन शाम्यति ॥ २०
न तत्पुरुषकारेण न च दैवेन केनचित् ।
सुखमेष्यति तत्तस्य यदेवं संयतात्मनः ॥ २१
सुखेन तेन संयुक्तो रंस्यते ध्यानकर्मणि ।
गच्छन्ति योगिनो ह्येवं निर्वाणं तन्निरामयम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

१८९

युधिष्ठिर उवाच ।
चातुराश्रम्यमुक्तं ते राजधर्मास्तथैव च ।
नानाश्रयाश्च बहव इतिहासाः पृथग्विधाः ॥ १
श्रुतास्त्वत्तः कथाश्चैव धर्मयुक्ता महामते । C. 12. 7152 B. 12. 196. 2 K. 12. 194. 2

17 [a]) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3 a4 Ds1 D2. 4–6. 8. 9 पांशु- (for पांसु-). D9 (before corr.) -कारीषाणां. ❀ Cn. v: करीषं शुष्कगोमयचूर्णम् । ❀ — [b]) Da4 M6 (*inf. lin.*) राशयः श्रिताः; D5. 7 M1. 6 °य स्थिताः. — [d]) B7–9 Da4 D5 प्रयांति (for न यान्ति). Ś1 K1. 2. 4 परि- (K1 °र)भावनात्; K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 °भावनं. ❀ Cn: परिभावनं मूर्त्याद्याकारेण कल्पनम् ॥ Cs: परिभावनाम् अन्योन्यसंश्लेषम् । ❀

18 [a]) B7 damaged. K6 D7 T G2 M1. 5–7 सिक्तं; K7 D9 स्निग्धे. Ś1 K1 यथा दद्याच् (for यथा च स्याच्). K6 यत् (for च). — [b]) K7 D4 7. 9 G1. 3 शुष्क(G3 °ष्कं)पूर्वम् (for शुष्कचूर्णम्). K4 D4. 9 तथा परं; M1. 5 अभाविकं (for °वितम्). Da4 शुकचूर्णमभाषितं. ❀ Cs: अभावितं स्यात्, अन्योन्यसंश्लिष्टं न स्यादित्यर्थः । ❀ — [c]) D7 T G1. 3 M1. 7 च (for तु). — [d]) K7 Dn1 D4. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5. 7 परिभावनां; Ds2 °भावना; M6 °भावनात्.

19 [a]) T1 एकम् (for एवम्). K7 D4–6. 9 एवमिंद्रियसंज्ञानं (D5. 6 °घातं). — [b]) Da4 स (for सं·). B9 शनैः संपरिवर्तयेत्. — [c]) K7 D4. 6. 9 T1 G1–3. 6 M1. 5. 7 [ए]नं (for [ए]व). Ś1 K1. 2. 4 क्रमशः संहरेच्चैव (K2. 4 °वं); B6–8 Da3. a4 D5 ततः प्रसाद्य क्रमशः; B8 (marg.) संहारं क्रमशश्चैव. — [d]) Ś1 K1. 2 सं(K1 स)पश्यन्; G1 सम्यक्च (for स सम्यक्). Dn4 प्रशमिष्यते. B6 स सम्यक्त्वं गमिष्यति; D5 सम्यक्तं च प्रपश्यति.

20 [a]) K6 Dn1 Ds D8 एवं (for एव). Bo. 8 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 चैवं; G2 चैनां (for चैव). — [b]) K6 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M1. 6. 7 (*sup. lin.* as in text) पंचवर्गं. — [c]) K6 B7 D4 G1 पूर्वं-; Da4 पुनर्; Dn1 पूर्वे (for पूर्वं). K6 Bo. 6–9 Dn1. n4 D2. 3. 8 ध्यानपथे; Da3. a4 ज्ञानपथं; T2 ध्यानपदं (for °पथं). K6 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 8 स्थाप्य (for प्राप्य). — [d]) T2 M1. 7 नित्यं (for नित्य-). D5. 6 ध्यानयोगेन गच्छति.

21 [b]) K7 D9 तद्; D5 [ए]तद् (for च). D2 देवेन. M1. 6 न दै(M1 दे)वेन न केनचित्. — [c]) K2 अभ्येति (for एष्यति). D5. 6 तत्रास्य; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 यत्रास्य; G2 यत्तस्य. — [d]) K7 D4. 9 भाव्येन च विपत्तयः; D5. 7 T G1. 3 M1. 5–7 भवंति न विपत्तय..

22 [a]) G2 संयुक्ता. — [b]) G2 रंस्यंते. — [c]) K7 D4. 9 T G1. 2 ह्येव; Da3. a4 नित्यं; D5 M1. 5–7 युक्ता; G6 [ऽ]प्येवं (for ह्येवं). — [d]) ❀ Cn: निर्वाणं कैवल्यम् । निरामयं निर्द्वैतम् । ❀

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4 V1 Bo. 7. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* D6. 9 अध्यात्मयोगः; D7 T2 G1. 6 ध्यानयोगः; M1. 5–7 ध्यानयोगविधिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 22; Dn4 Ds2 D7. 8 T1 G1. 3 M1. 5–7 21; D2 20; T2 G2. 6 35. — *Śloka no.:* Da4 Dn1. n4 D8 22.

189

1 [a]) K6 चतुराश्रमम्. Ś1 K1 D5 °श्रम्ययुक्तास् (for °श्रम्यमुक्तं). ❀ Cn: चतुर्णामाश्रमाणां हितं चातुराश्रम्यम् । ❀ — [b]) K1 V1 Dn1 राजधर्मस्. K7 lacuna; D5 ते (for च). — [c]) B6 D9 नानाश्रमाश्च. D7 T1 G1. 3

C. 12. 7152
B. 12 196 2
K. 12. 194. 2

संदेहोऽस्ति तु कश्चिन्मे तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ २
जापकानां फलावाप्तिं श्रोतुमिच्छामि भारत ।
किं फलं जपतामुक्तं क्व वा तिष्ठन्ति जापकाः ॥ ३
जपस्य च विधिं कृत्स्नं वक्तुमर्हसि मेऽनघ ।
जापका इति किं चैतत्सांख्ययोगक्रियाविधिः ॥ ४
किं यज्ञविधिरेवैष किमेतज्जप्यमुच्यते ।
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥ ५

भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यमस्य यत्पुरा वृत्तं कालस्य ब्राह्मणस्य च ॥ ६
संन्यास एव वेदान्ते वर्तते जपनं प्रति ।
वेदवादाभिनिर्वृत्ता शान्तिर्ब्रह्मण्यवस्थितौ ।
मार्गौ तावप्युभावेतौ संश्रितौ न च संश्रितौ ॥ ७
यथा संश्रूयते राजन्कारणं चात्र वक्ष्यते ।

भगवन् (for बहव). — d) G1 पुरातनाः (for पृथग्विधाः).

2 a) K1 Da4 श्रुत्वा (for श्रुतास्). — b) D7 T1 G1 ब्रह्मयुक्ता (for धर्म°). G3.6 महामखाः (for °मते). — c) D5 हि; D7 G1.3.6 [इ]ति (for तु). D7 T G1.3.6 M1.5-7 मे कश्चिन् (by transp.). — d) Ś1 K1.2 G3.6 M7 तं (for तद्). K6.7 Da3.a4 D4.6 G3 अर्हसि (for अर्हति).

3 a) Ds1 फलाव्याप्तिः; D7 T G1-3.6 फलप्राप्तिं (T2 °प्तिः). — c) V1 B7 जपता युक्तं. — d) D7 T G1-3.6 M1.5-7 गच्छंति (for तिष्ठन्ति).

4 Da3.a4 om. (? hapl.) 4ab. — a) K6.7 V1 B0.6.9 Dn1.n4 Ds D2-5.7-9 G2.3.6 M1.7 ज(K7 D4.9 जा)प्यस्य (for जपस्य). M7 तु (for च). Ds कृत्यं (for कृत्स्नं). — b) G2 अर्हति. K2 om. मेऽनघ. — c) K2 कं (for किं). — d) Ś1 K2 Ds2 सांख्यं योगः; D5 सांख्ययोगः. K6 -क्रियादिभिः (for °विधिः). G2 सांख्ययोगं क्रियाविधिं. ❀ Ca: सांख्ययोगक्रियाविधिरिति । किं सांख्यक्रियाया विधिर्जाप्यमुत योगक्रियायाः ॥ Cn: किं जापकशब्देन विचारकृत्, योगकृत्, कर्मठो वा उच्यत इत्यर्थः । ❀

5 b) B9 अन्यज्; G2 एतं (for एतज्). K6 जपम्; K7 D4.9 जाप्यम् (for जप्यम्).

6 a) K7 D4.6.9 अत्रैव (for अत्रापि). — c) T2 G2.3 च (for यत्). D7 G1 यमस्य पुनरावृत्तं. — d) B8 (marg.) Da4 मृत्योर् (submetric) (for कालस्य). K1 ब्रह्मणस्य. — K6 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.5.6.8 Cn ins after 6 (K6 B6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.6.8 Cn Cal. ed. repeating the same [with var.] after 7cd): K7 Ds ins. after 7cd:

511* सांख्ययोगौ तु यावुक्तौ मुनिभिर्मोक्षदर्शिभिः ।

[B6 (marg.).7.8 Da3 D6 (all first time) सांख्ययोगस्य या भक्तिर्; D5 सांख्ययोगस्य या युक्तौ (for the prior half). K6 (second time) B6.7.9 (all both times) Dn1.n4 D3.8 Cal. ed. (all second time) शुभदर्शिभिः; K7 Da3 D2 (last two second time) सम°; V1 वेदवेदिभिः; B8 Da4 (both second time) तत्त्वदर्शिभिः; Ds धर्म° (for मोक्ष°).]

On the other hand, D7 T G1.3.6 M5 Kumbh. ed. ins. after 6:

512* इक्ष्वाकोश्चैव मृत्योश्च विवादो धर्मकारणात् ।

7 B0 om. 7abcd. — a) Ś1 K1.2 D4.9 एष; D6 इव; T1 एवं (for एव). — b) K7 जपते (for जपनं). — c) K6 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 Cn वेदवादाश्च; D5 °वेदांग-; D7 T G1.3.6 M5-7 वेदादेवाभि- (for वेदवादाभि-). Ś1 K1 -निर्वृत्तः; K2 निर्वृत्तिः; K4.6.7 V1 B6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 M1 Cn -निर्वृत्ताः; D4 -निवृत्ती (for -निर्वृत्ता). — d) K4.6 V1 B6-9 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 Cn शांता ब्र- (Ds1 ब्रा)ह्मण्यवस्थिताः; K7 शांते ब्राह्मण्यवस्थितः; B8 (marg.) D7.9 T G2 M7 शांतिर्ब्रह्मण्यवस्थिता; G1.3.6 M5.6 शांतिर्ब्र(M6 °तिं ब्र)ह्मण्यवस्थिताः; M1.7 (*inf. lin.*) श्रुतिर्ब्रह्मण्यवस्थिताः. — After 7cd, K6.7 B6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 (all [except K7 Ds] second time) ins. (with var.) 511*. — e) D7 T1 G1.3.6 हि तावुभाव् (for तावप्यु°). Ś1 K1.2.4 एव; B8 (marg.) उक्तौ (for एतौ). — f) D8 संसृतौ (for the first संश्रितौ). B7 D6 संश्रिताः; Dn1 Ds1 D2.3.8 संश्रुतौ (for the second संश्रितौ). K7 D4 संश्रिता (D4 °तो) न च संश्रितः; V1 B0.6.8.9 Da4 D9 Cv संश्रिता न च संश्रिताः; Da3 संभृता न च संभृताः; D5 संसृतौ न च संभृतौ. ❀ Cn: संश्रितौ जपमिति शेषः ॥ Cv: वैदिकसाङ्ख्ययोगौ संश्रिताः । अवैदिकौ न च संश्रिता इति विभागः । ❀

मनःसमाधिरत्रापि तथेन्द्रियजयः स्मृतः ॥ ८
सत्यमग्निपरीचारो विविक्तानां च सेवनम् ।
ध्यानं तपो दमः क्षान्तिरनसूया मिताशनम् ॥ ९
विषयप्रतिसंहारो मितजल्पस्तथा शमः ।
एष प्रवृत्तको धर्मो निवृत्तकमथो शृणु ॥ १०
यथा निवर्तते कर्म जपतो ब्रह्मचारिणः ।
एतत्सर्वमशेषेण यथोक्तं परिवर्जयेत् ।
त्रिविधं मार्गमासाद्य व्यक्ताव्यक्तमनाश्रयम् ॥ ११
कुशोच्चयनिषण्णः सन्कुशहस्तः कुशैः शिखी ।
चीरैः परिवृतस्तस्मिन्मध्ये छन्नः कुशैस्तथा ॥ १२
विषयेभ्यो नमस्कुर्याद्विषयान्न च भावयेत् ।
साम्यमुत्पाद्य मनसो मनस्येव मनो दधत् ॥ १३ C 12 7195 B. 12. 196. 15 K. 12. 194. 18

---

8 Dn4 om. 8. — ^{a}) K7 D4. 9 T2 M1 संश्रयते (T2 M1 °तो); B6 तु श्रूयते; B7 Da3 च संश्रि(Da3 °श्रु)तो; Da4 च संश्रुतौ; G1 तत्र श्रुतौ (for संश्रूयते). D7 T1 G3 यथा तत्र श्रितो (T1 °तौ) राजन्; M5 तौ यथा संश्रितौ रा°. — ^{b}) K6 यत्र (for चात्र). Ś1 K1 विद्यते; K2 वर्तते (for वक्ष्यते). — After 8^{ab}, Kumbh. ed. ins.:

513* क्रमेण चैष विहितो जपयज्ञविधिर्नृप ।
सालम्बनमिति ज्ञेयं जपयज्ञात्मकं शुभम् ।

— ^{c}) K7 D9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 एवात्र (for अत्रापि). — ^{d}) Da3 T1 स्मृताः; G2 स्मृतं. Ds1 तथेंद्रियो जपः स्मृतः.

9 ^{a}) Ś1 K6. 7 D4 सत्यमग्निपरीवारो; K4 °ग्निमधीचारो. Cp cites परिचारः. — ^{b}) K2. 4 विवक्तानां; Ds1 विभ°. ❀ Cn: विविक्तानां शुद्धानामाहारादीनामेकान्तदेशानां वा ॥ Cs: विविक्तानां कालदेशानां वा । ❀ — ^{c}) Ś1 K1 B8 (marg.) Cp (also cites as in text) दानं (for ध्यानं). G1 M1. 5–7 शांतिर् (for क्षान्तिर्).

10 ^{a}) Da3. a4 विषयः; Dn4 T2 M6 विषयं. ❀ Cn: प्रतिसंहारो जयः । ❀ — ^{b}) T1 G2 मितजल्पं. Ś1 K1. 2. 4 Ca मिताशनः; Bo. 6–9 तथासनं (Bo °नः); G1. 3 तथाशनः; G2 तथागमः; G6 तथा यमः (for तथा शमः). — ^{c}) D4. 9 एवं (for एष). K2 4. 6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4 6–8 T G3 6 M1. 5. 7 (*sup. lin.*) प्रवर्तको. K4. 6 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 G2. 6 M1. 6 यज्ञो (for धर्मो). — ^{d}) K6 Bo. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1. 3. 6 M1. 5. 7 निवर्तकम्; Cp निवृत्त° (as in text).

11 ^{a}) D7 यदा (for यथा). D5 निर्वर्तते. T1 G1. 3. 6 यदा (G6 °था) निवर्तको धर्मो. — ^{b}) K6 जायते (for जपतो). — After 11^{ab}, Kumbh. ed. ins.:

514* न जपो न च वै ध्यानं नेच्छा न द्वेषहर्षणौ ।
युज्यते नृपशार्दूल सुसंवेद्यं हि तत्किल ।
जपमावर्तयन्नित्यं जपन्वै ब्रह्मचारिकम् ।
तदर्थबुद्ध्या संयाति मनसा जापकः परम् ।
यथा संश्रूयते जापो येन वै जापको भवेत् । [5]
संहिताप्रणवेनैव सावित्री च परा मता ।
यदन्यदुचितं शुद्धं वेदस्मृत्युपपादितम् ।

— Dn4 reads 11^{cd} twice. — ^{c}) Dn4 (second time) कोपयज्ञो निवर्तकम्. — ^{d}) Dn4 (second time) अथोक्तं. K6 Da3. a4 Dn1. n4 (both times) Ds D2. 3. 5. 7. 8 परिवर्तयेत्. — ^{e}) K4 त्रिविधे; K6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Da3. a4 G6 Cnp विरतं; K7 Dn1. n4 D2–6. 9 T1 Cn निवृत्तं; B9 Ds1 D7. 8 T2 G1. 3 M5 Cpp द्विविधं; M1 विविधं; M6. 7 निवृत्ति- (for त्रिविधं). Ś1 K1. 2 आस्थाय (for आसाद्य). — ^{f}) K6 अनाश्रमं; Ds T G1–3. 6 M1 5–7 अनाम(G2 °त्म)यं (for °श्रयम्). ❀ Cp: यद्वा व्यक्तं सूर्यादिध्यानम् । अव्यक्तं विषयानालम्बनम् । ❀

12 ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 कुशेषु यो; T1 G1 3. 6 कुशद्वय- (for कुशोच्चय-). T G1. 3. 6 स्यात् (for सन्). K6 कुशेध्वपानिषण्णः सन् (sic). — ^{b}) K1 कुशः (for कुश-). D5. 6 कुशेशयः; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 कुश(D7 °शैः)-स्थली (for कुशैः शिखी). K7 D4 कुशहस्तकुशैः स्तृतः. — ^{c}) B9 चरैः; Da3 Dn1. n4 D2. 3. 5. 6 कुशैः; Da4 भीरैः; D4 वीरैः; D7 चिरैः. K1 परिवृतास्; D6 °वृते. M6 त्वस्मिन् (for तस्मिन्). — ^{d}) T2 G1 छिन्नः; G3 छिन्नं. ❀ Ca: मध्ये छन्नः, मध्यभागे कटिप्रदेशे कृतकौपीनादिः । ❀

13 ^{a}) Ś1 K1. 2 B8 (marg. as in text) मनः कुर्याद् (sic); G2 समं कु° (for नमस्कु°). D5. 6 विषयाणां नमस्कृत्वा. ❀ Ca: नमस्कुर्यादिति पाठे तु त्यजेद्दूरत इति लोकोक्तिः । ❀ — ^{b}) Ś1 (by corr.) K2. 4 नैव; Ca न तु (for न च). — ^{c}) D7 स्वास्थ्यम्; G2 धार्ष्ट्यम् (for साम्यम्). K4 om. (hapl.) from द्य मनसो up to ध्यानमुत्पा (in 15^{a}). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T2 G3. 6 मनसा. ❀ Cn: साम्यं जीवब्रह्मणोरैक्यम् । ❀ — ^{d}) D6 दधे; T2 G1. 3. 6 M1. 5–7 दधेत्.

C. 12. 7166
B. 12. 196. 16
K. 12. 194. 19

तद्धिया ध्यायति ब्रह्म जपन्वै संहितां हिताम् ।
संन्यस्यत्यथ वा तां वै समाधौ पर्यवस्थितः ॥ १४
ध्यानमुत्पादयत्यत्र संहिताबलसंश्रयात् ।
शुद्धात्मा तपसा दान्तो निवृत्तद्वेषकामवान् ॥ १५
अरागमोहो निर्द्वंद्वो न शोचति न सज्जते ।
न कर्ताकरणीयानां न कार्याणामिति स्थितिः ॥ १६
न चाहंकारयोगेन मनः प्रस्थापयेत्क्वचित् ।
न चात्मग्रहणे युक्तो नावमानी न चाक्रियः ॥ १७
ध्यानक्रियापरो युक्तो ध्यानवान्ध्याननिश्चयः ।
ध्याने समाधिमुत्पाद्य तदपि त्यजति क्रमात् ॥ १८
स वै तस्यामवस्थायां सर्वत्यागकृतः सुखी ।
निरीहस्त्यजति प्राणान्ब्राह्मीं संश्रयते तनुम् ॥ १९
अथ वा नेच्छते तत्र ब्रह्मकायनिषेवणम् ।
उत्क्रामति च मार्गस्थो नैव क्वचन जायते ॥ २०

---

14 K$_{4}$ om. 14 (cf. v. l. 13). — [a]) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ तद्धियो; K$_{7}$ D$_{4.9}$ तद्धै यो; B$_{6.7.8}$ (marg. as in text).$_{9}$ Da$_{4}$ द्वितीये (Da$_{4}$ °यं) (for तद्धिया). D$_{5.6}$ M$_{1.5-7}$ तद्ब्रह्म (D$_{5}$ °त्तेजो) ध्यायते यो हि; D$_{7}$ T G$_{1-3.6}$ ब्रह्म सं(T$_{1}$ च)ध्यायते या हि. — [b]) V$_{1}$ D$_{7}$ T G$_{1.3.6}$ M$_{1.5}$ जपन्वै वेदसंहिता; G$_{2}$ °न्वै संहिता हिताः. ❀ Cn: संहितां यथायोग्यं प्रणवगायत्र्यादिरूपाम् । ❀ — [c]) D$_{7}$ यो हि; T$_{1}$ तर्हि (for तां वै). K$_{7}$ D$_{4}$ संन्यस्यान्यत्र वा तान्वै; D$_{5}$ G$_{2}$ अथ वा सत्य(G$_{2}$ संन्य)संहिता; D$_{6}$ अथापि संन्यस्य हि तां; T$_{2}$ G$_{1.3.6}$ M$_{1.5.7}$ संन्यस्येदथ वा या हि (G$_{3.6}$ योगी); M$_{6}$ अथ वा संनिपतिता.

15 K$_{4}$ om. up to ध्यानमुत्पा (cf. v. l. 13). — [a]) G$_{2}$ धान्यम् (for ध्यानम्). D$_{7}$ T G$_{1.3.6}$ M$_{1.5-7}$ ध्यानमुत्पादयंस्तत्र (G$_{3}$ °स्तं तु; G$_{6}$ °स्तं नु). — After 15, Kumbh. ed. ins.:

515* अथाभिमतमन्त्रेण प्रणवाद्यं जपेत्कृती ।
यस्मिन्नेवाभिपतितं मनस्तत्र निवेशयेत् ।
समाधौ स हि मन्त्रे तु संहितां वा यथाविधि ।

— [c]) D$_{7}$ तपसो. G$_{1}$ शुद्धात्मा मनसा दांतो. — [d]) Ś$_{1}$ K$_{1.2.4}$ -कामकः (for -कामवान्). K$_{7}$ D$_{4.5}$ निवृत्तो द्वेषकामतः; Ds D$_{6.7}$ T G$_{1-3.6}$ °त्ताशेषकामवान्.

16 [a]) D$_{7}$ T$_{1}$ G$_{1.3.6}$ अमानमोहो; M$_{5}$ अरोप° (for अराग°). — [b]) B$_{7}$ Ds$_{1}$ D$_{8}$ युज्यते; T$_{1}$ M$_{1.7}$ सज्जति (for सज्जते). B$_{6.8}$ (marg. as in text).$_{9}$ Da$_{3.4}$ Ds$_{2}$ D$_{5.6}$ न सज्जति न रज्य(B$_{6}$ शोच)ति. — [c]) K$_{7}$ D$_{9}$ स (for न). K$_{6}$ V$_{1}$ Bo.$_{6.7.8}$ (marg. as in text) Dn$_{1}$.n$_{4}$ Ds D$_{2.3.8}$ न कर्ता कारणानां च. — [d]) Ś$_{1}$ G$_{1}$ M$_{5}$ नाकार्याणाम्; G$_{6}$ स का°. ❀ Ca: नकर्ता अकर्ता अकरणीयानां निषिद्धानां कार्याणां, न च कार्याणां काम्यादीनाम् ॥ Cn: कारणानां कर्मणाम्, कार्याणां फलभोगानाम् ॥ Cp: अकरणीयानामिति पाठे निषिद्धानाम् । ❀

17 [a]) M$_{1.6.7}$ -दोषेण (for -योगेन). — [b]) D$_{7}$ मंत्रं (for मनः). K$_{7}$ D$_{4-6.9}$ मनः समधिगच्छति. — [c]) K$_{4}$ B$_{6.7}$ Da$_{3}$ Dn$_{1}$.n$_{4}$ Ds D$_{2.3.7.8}$ चार्थ-; D$_{4}$ वात्म-; T G$_{1-3.6}$ M$_{1.5-7}$ चानु- (for चात्म-). K$_{1}$ युक्तौ; Da$_{4}$ मुक्तो; D$_{5.6}$ शक्तो (for युक्तो). — [d]) B$_{7}$ damaged. D$_{4}$ वाक्रियाः.

18 [a]) B$_{7}$ क्रियाध्यानपरो युक्तो. — [b]) V$_{1}$ D$_{5}$ ध्यानविद् (for °वान्). ❀ Cp: ध्यानवान् । नित्ययोगे मतुप् (Mahābhāṣya II. p. 393, line 15) । ध्याननिश्चयो ध्यानैकतानः । ❀ — [c]) G$_{2}$ ध्यानं. — [d]) Ds$_{1}$ त्यजते.

19 [a]) T G$_{1.6}$ M$_{5}$ चेत् (for वै). G$_{2}$ चैतस्याम् (for वै त°). — [b]) M$_{1}$ सर्वत्यागी (for °त्याग-). K$_{6}$ Bo Dn$_{1}$.n$_{4}$ D$_{2.8}$ Cn सुखं. ❀ Cn: सर्वत्यागकृतः निर्बीजसमाधिस्तस्य सुखं प्रत्यगानन्दम् । ❀ — [c]) Ś$_{1}$ निराशस्; K$_{1.2.4.6}$ V$_{1}$ Bo.$_{6-9}$ Da$_{3}$.a$_{4}$ Dn$_{1}$.n$_{4}$ Ds D$_{2.3.5.8}$ G$_{2}$ Cn निरिच्छ(B$_{6}$ Ds$_{2}$ °च्छं)स्; D$_{4.9}$ निरिहस्. G$_{1}$ नि*त्य त्यजत प्राणान् (sic). — [d]) K$_{1}$ Dn$_{4}$ D$_{4}$ T$_{1}$ ब्राह्मी; G$_{1}$ ब्राह्मं. K$_{6.7}$ V$_{1}$ Bo.$_{6-9}$ Da$_{3}$.a$_{4}$ Dn$_{1}$.n$_{4}$ D$_{2-6.8.9}$ Cn संविशते (for संश्रयते). ❀ Cp: ब्राह्मीं तनुं चातुर्मुखीम् । कार्यब्रह्मलोकं प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्वा हैरण्यगर्भीं तनुं भवान्तरे प्राप्नोति । न तु सद्योमुक्तो भवतीत्यर्थः । ❀ — After 19, Kumbh. ed. ins.:

516* निरालम्बो भवेत्स्मृत्वा मरणाय समाधिमान् ।
सर्वाँल्लोकान्समाक्रम्य क्रमात्प्राप्नोति वै परम् ।

20 [a]) K$_{7}$ D$_{9}$ नैषते; D$_{4}$ नेपते; D$_{7}$ तिष्ठते (for नेच्छते). — [b]) K$_{7}$ (before corr.) Ds$_{1}$ D$_{4}$ ब्रह्मकार्य-; D$_{7}$ T$_{1}$ G$_{1}$ ब्रह्माकार-; G$_{6}$ ब्रह्मकायं (for °काय-). Ds$_{1}$ -निसेवनं; D$_{8}$ -निवेषणं; D$_{6}$ -निषेणयं. ❀ Cn: ब्रह्मकायो ब्रह्मस्वरूपसुखम् । ❀ — [c]) G$_{2}$ उत्क्रामती; M$_{1.6}$ समुत्क्रामति (hypermetric). D$_{6}$ मार्गं स (for मार्गस्थो). — [d]) B$_{7}$ damaged. D$_{5.6}$ न क्षीयति न जायते.

21 [a]) B$_{7}$ partly damaged. K$_{6.7}$ Bo.$_{6.8}$ (marg. as in text).$_{9}$ Da$_{3}$ Dn$_{1}$.n$_{4}$ Ds D$_{2.3.8}$ Cn आत्मबुद्ध्या

आत्मबुद्धिं समास्थाय शान्तीभूतो निरामयः । अमृतं विरजःशुद्धमात्मानं प्रतिपद्यते ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोननवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

१९०

युधिष्ठिर उवाच ।

गतीनामुत्तमा प्राप्तिः कथिता जापकेष्विह ।
एकैवैषा गतिस्तेषामुत यान्त्यपरामपि ॥ १

भीष्म उवाच ।

शृणुष्वावहितो राजञ्जापकानां गतिं विभो ।
यथा गच्छन्ति निरयमनेकं पुरुषर्षभ ॥ २

यथोक्तमेतत्पूर्वं यो नानुतिष्ठति जापकः ।
एकदेशक्रियश्चात्र निरयं स निगच्छति ॥ ३

अवज्ञानेन कुरुते न तुष्यति न शोचति ।
ईदृशो जापको याति निरयं नात्र संशयः ॥ ४ C. 12. 7177 B. 12. 197. 4 K. 12. 195. 4

(for °बुद्धिं). D5.6 आत्मनि ध्यानमास्थाय. ❀ Cn: आत्मबुद्ध्या तत्त्वसाक्षात्कारेण । ❀ — b) Ś1 K1.2.4 V1 ब्रह्मभूतो; K6 Dn1 शांति°; K7 शांतो भूतो; Bo.6.8.9 D4.9 T G1–3.6 M1.5–7 शीती(T1 °तो; G1 °त)-भूतो. D4 निराश्रयः; D6 °मयं. ❀ Cp: निरामयोऽशनायाद्यतीतः । ❀ — c) K7 D4.7.9 T G1.3.6 M1 विरजाः; Cn विरजः- (as in text). Ds1 -शुद्धिम्; G2.3 -शुद्धाम्. ❀ Cn: विरजः, रजोगुणयुक्तं कार्यब्रह्मभावरूपमापेक्षिकममृतम् ...... तदन्यत्, आत्यन्तिकममृतत्वम् ॥ Cp: विरजः त्रिविधपरिच्छेदशून्यम् । यद्वा विरज इति क्लीबलिङ्गनिर्देशोऽलिङ्गत्वद्योतनायात्मनः । ❀ — d) G2 (*sup. lin.* as in text) प्रतिबुध्यते.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–5.7–9 T G1–3 M1.5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1.2.4.6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1 Ds D2–5.8.9 जापकोपाख्यानं; K7 जापकाख्यानं; V1 आध्यात्मं; T2 ध्यानविधिः; M1.6.7 जापकफलावाप्तिः; M5 जापकोपाख्याने स्वरूपकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 D7.8 T1 G3 M1.5–7 22; Da4 Dn1 23; D2 21; T2 G2 36. — *Śloka no.:* Da4 Dn1.n4 D8 23; Ds1 22.

190

1 a) K7 D4.9 यतीनाम् (for गती°). K6 V1 B8 Ds2 D3.5.6.8 उत्तमप्राप्तिः; Da4 °मा ह्याप्तिः; D7 T1 G1.3.6 M1.6 °मावाप्तिः. — b) Bo जपकेषु; G2 जापतेषु. — c) M1 एकैवेषा. K7 त्वेषाम् (for तेषाम्). — d) Bo D5 उपयांति (for उत यान्ति). B7.9 इति (for अपि).

2 b) B8 (marg. as in text) जापकस्य. Ś1 K1.2.4 विधिं तथा; K7 परां गतिं; V1 D7 T G1.3.6 M5.7 गतिं प्रभो. — cd) D4 पथं (before corr. °थां) (for यथा). K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 निरयाननेकान्. K4 नरके; G1 एकैकं (for अनेकं). D4.9 पुरुषर्षभाः. ❀ Ca: निरयम्, अयेन शुभेन हीनम्, दुःखशबलत्वादैन्द्रादिपदमपि ॥ Cs: निरयं भोगगतिं न मोक्षमित्यभिप्रायः । ❀

3 a) K6 Bo.7 Dn1.n4 Ds D2.3.8 यथोक्तपूर्वं (for °क्तमेतत्). D5 सर्वं (for पूर्वं). Da3.a4 हि (for यो). — b) K1 Da3.a4 नानुतिष्ठंति जापकाः. — c) D5 -क्रियश्चैव; D8 -क्रियास्तत्र. ❀ Ca: एकदेशक्रियः इन्द्रियसंयममात्रम् । ❀ — d) K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 च गच्छति (for निग°). D5.7 G2 निरयं सो(D7 यो)धिगच्छति; M6 निरयानि स गच्छति.

4 a) K4.6 Bo.6–9 Da4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 G2 M1.6.7 Cp.s अवमानेन; G3 अत्र ज्ञानेन (for अवज्ञा°). — b) D6 प्रीयति; Cp कुप्यति (for तुष्यति). G2 M1.6.7 हृष्यति (for शोचति). K6 Bo.6.7.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 न प्रीयति न हृष्यति; K7 D4.9 न तु तुष्यति शोचति. ❀ Cp: न तुष्यतीति पाठे जपादल्पमेवेन्द्रादिपदमासादितमिति न तुष्यति । ❀ — d) K7 D4.5.9 नरकं (for निरयं).

5 a) T G1.3 M1.5–7 चापि (for चैव). — b)

C. 12. 7178
B. 12. 197. 5
K. 12. 195. 5

अहंकारकृतश्चैव सर्वे निरयगामिनः ।
परावमानी पुरुषो भविता निरयोपगः ॥ ५
अभिध्यापूर्वकं जप्यं कुरुते यश्च मोहितः ।
यत्राभिध्यां स कुरुते तं वै निरयमृच्छति ॥ ६
अथैश्वर्यप्रवृत्तः सञ्जापकस्तत्र रज्यते ।
स एव निरयस्तस्य नासौ तस्मात्प्रमुच्यते ॥ ७
रागेण जापको जप्यं कुरुते तत्र मोहितः ।
यत्रास्य रागः पतति तत्र तत्रोपजायते ॥ ८
दुर्बुद्धिरकृतप्रज्ञश्चले मनसि तिष्ठति ।
चलामेव गतिं याति निरयं वाधिगच्छति ॥ ९
अकृतप्रज्ञको बालो मोहं गच्छति जापकः ।
स मोहान्निरयं याति तत्र गत्वानुशोचति ॥ १०
दृढग्राही करोमीति जप्यं जपति जापकः ।
न संपूर्णो न वा युक्तो निरयं सोऽधिगच्छति ॥ ११

D4 om. (hapl.) from निरयगामिनः up to भविता (in 5d). — cd) G2 transp. पुरुषो and भविता.

6 a) K6 (marg.) 7 B9 Ds1 अविध्यापूर्वकं; D5 अविद्या°; T1 (*inf. lin.*) अबुद्ध्या°; G2 अविध्य° (sic) (for अभिध्या°). K7 Ds1 D4.6.9 जाप्यं. ❀ Ca: अभिध्या फलानुध्यानम् ॥ Cs: अभिध्या फलसंकल्पः ॥ Cv: अभिध्या, अभितो विषयध्यानम् । ❀ — b) Ś1 K1.2 तत्र; B9 D7 T G1.3 M5 यस्तु; Da4 यस्य (for यश्च). — c) K1 यात्राभिध्यो (sic); M1.6 यत्राभिध्यां. K6 B0.7.8 (marg.) Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 यत्रास्य रागः पतति; D5.7 योत्र (D7 यत्रा-) मिथ्यां च कुरुते; T1 G1.3.6 यत्राभिध्याय कु°. — d) B6 अर्हति; B9 अर्च्छति; G2 इच्छति (for ऋच्छति). K6 V1 B0.7.8 (marg.) Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 तत्र तत्रोपपद्यते (V1 °गच्छति); K7 D4.6.9 निरयं तं नि(D6 स)गच्छति; D5.7 T1 G1.3.6 स वै निरयमिच्छ(D5 °मर्ह)ति.

7 D8 om. (hapl.) 7–8. D7 T G1.3.6 read 7–8 after 11. — a) K7 अथैश्वर्यं. K6 V1 B0.6.7.8 (marg. as in text) Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7 -प्रवृत्तेषु; T2 G1 M7 -प्रसक्तः सन् (for -प्रवृत्तः सन्). K4 om. सन्. — b) T G1.3.6 M5 यत्र (for तत्र). K7 D4.9 रंस्यते; V1 B6.7.9 रज्यति. Ś1 K1.2.4 जीवस्तस्य तु रज्यति. — Ds2 om. 7c–8d. — c) M7 तत्र (for तस्य). — d) K7 प्रवर्तते; D4 प्रमुद्यते (for °च्यते).

8 Ds2 D8 om. 8 (cf. v. l. 7). For the sequence in D7 T G1.3.6, cf. v. l. 7. — a) Ś1 K1.2.4 रागेन. D4 जापका. Dn1 D5 G2 जाप्यं. — b) V1 T G1.3.6 M1.5–7 यश्च; B9 यदि; G2 यस्तु (for तत्र). — c) G2 तत्र (for यत्र). T2 पतितः (for पतति). — d) K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.7 G2 [उ]पपद्यते (for °जायते).

9 b) M1.6.7 स्थूले (for चले). — Da4 om. 9cd. — c) D7 G1.3.6 फलत्यागचितिं याति. ❀ Ca: चलां निकटपाताम् । ❀ — d) K4 T1 G1.3.6 चाधिगच्छति; K6 B0.6–9 Da3 Dn1.n4 Ds D2 G2 M7 वा निय°; K7 D6 चाभिग°; V1 चापि य°; D3 T2 वाधिय°; D5 वाभिय°; D8 चाधिय°; D9 वाभिग°; M1.6 वा निग° (for वाधिग°). D7 निरयश्चानियच्छति.

10 b) Ś1 K1.2.4 B6 बालकः; D4 जापकाः (for जापकः). — K7 D4.9 om. (hapl.) 10c–11b. — c) K2.6 संमोहान्; B8 (marg.) D6 स मोहं. — d) T2 G1 M1.7 यत्र (for तत्र). Ś1 K1.2 G1 न (for [अ]नु-).

11 For the sequence in D7 T G1.3.6, cf. v. l. 7. K7 D4.9 om. 11ab (cf. v. l. 10). — b) K4.6 B7 Da3 Dn1.n4 Ds2 D2.3.7.8 T G1.3 जाप्यं; G2 जप्यां. Ds1 मानवः (for जापकः). — c) T G1–3.6 M1.5–7 स पूर्णो (for संपूर्णो). K6 B0.7.8 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.8 संयुक्तो; K7 V1 B8 (marg.) D5.6.9 M1.5.6 चायुक्तो (for वा यु°). — d) Da4 सा (for सो). K6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 [ऽ]नु- (for ऽधि-).

12 D7 T G1.3.6 om. the ref. — a) K4.6 B0.6.7.8 (marg.) Da4 Dn1.n4 D2.3.8 Cn अनिवृत्तं (for °मित्तं). B0.6 यच्च; Da4 यत्र (for यत्तद्). ❀ Cn: अनिवृत्तम् स्वाभाविकम् । अनागन्तुकत्वात् । अनिमित्तमिति पाठे स एवार्थः । ❀ — b) T2 स्थितः; M7 हितं (for स्थितम्). ❀ Ca: अव्यक्तम्, अस्मदाद्यनालोचितत्वादव्यक्तम् ॥ Cp: ब्रह्मणि उपनिषदि स्थितं निर्णीतम् ॥ ❀ — c) K6 V1 B0.6–9 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 T G1.3.6 M1.5–7 Cp तद्भूतो; K7 D4.6.9 G2 संभूतो; Da3.a4 उद्भूतो (for सद्भूतो). G2 जापकं. K7 D4.9 तस्मात्; D5 T2 G3 (also as in text).6 M7 तत्र (for कस्मात्). ❀ Cp: सद्भूतः सत्स्वरूपापन्नः । ❀ — d) K4.6.7 V1

युधिष्ठिर उवाच ।
अनिमित्तं परं यत्तदव्यक्तं ब्रह्मणि स्थितम् ।
सद्भूतो जापकः कस्मात्स शरीरमथाविशेत् ॥ १२

भीष्म उवाच ।
दुष्प्रज्ञानेन निरया बहवः समुदाहृताः ।
प्रशस्तं जापकत्वं च दोषाश्चैते तदात्मकाः ॥ १३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

१९१

युधिष्ठिर उवाच ।
कीदृशो जापको याति निरयं वर्णयस्व मे ।
कौतूहलं हि मे जातं तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १
भीष्म उवाच ।
धर्मस्यांशः प्रसूतोऽसि धर्मिष्ठोऽसि स्वभावतः ।
धर्ममूलाश्रयं वाक्यं शृणुष्वावहितोऽनघ ॥ २
अमूनि यानि स्थानानि देवानां परमात्मनाम् ।
नानासंस्थानवर्णानि नानारूपफलानि च ॥ ३
दिव्यानि कामचारीणि विमानानि सभास्तथा ।
आक्रीडा विविधा राजन्पद्मिन्यश्चामलोदकाः ॥ ४
चतुर्णां लोकपालानां शुक्रस्याथ बृहस्पतेः ।
मरुतां विश्वदेवानां साध्यानामश्विनोरपि ॥ ५ C. 12. 7191 B. 12. 198. 5 K. 12. 196. 5

Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T1 G1 2 M1. 5. 6 इह (for अथ). B6 T2 G3. 6 M7 शरीरमिव (B6 °मपि; M7 °मिह) चाविशेत्.

13 D7 T G1. 3. 6 om. the ref. — a) Ś1 K1. 2 4 B9 Da3 Ca निष्प्रज्ञा(K1 °जा)नेन; K7 Ds D4. 9 G2 M5. 6. 7 (marg. as in text) दुष्प्रस्थानेन. — b) K1 समुदाकृताः; D9 (*sup. lin* as in text) °हताः; T2 °हृतः. — c) B7 प्रशस्त-. G1 प्रशस्तजापकं चैव. — d) M5 [ए]व (for [ए]ते). Da3. a4 Ds1 तदात्मकः; T2 तथात्मकाः; M7 (*sup lin*) तदाश्रयाः.

Colophon. — *Sub-parvan* : Ś1 K1 2 4 6 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name* : Ś1 K1 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Dn1 Ds D2–6. 8. 9 जापकोपाख्यानं; T2 जापकदोषकथनं; M1. 6 जापकोपाख्याने जापकदोषोपदेशः; M5 जापकानां निरयकथनं; M7 जापकदोषोपदेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : B7 Dn4 Ds2 D7. 8 T1 G3. 6 M1. 5. 6 23; Dn1 24; Ds1 13; D2 22; G2 37. — *Śloka no.* : Da4 Dn1. n4 13; D8 11.

191

1 T1 om. the ref. — a) K6 V1 Bo. 6. 7. 8(marg.). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T2 G2. 3. 6 M1. 5–7 कीदृशं (for °शो). K6 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G3 M5 निरयं; B9 D5 नरकं (for जापको). Da4 यांति. — b) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M5 जापको; D4. 6 G2 M1. 6. 7 नरकं (for निरयं). — c) D7 T1 G1. 3. 6 कुतूहलं (for कौतू°). K6 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 राजन्मे; K7 मे ब्रह्मंस्; B6 D4–6 मे राजंस् (for मे जातं). — d) K6 Ds2 D6 T1 अर्हसि (for °ति).

2 a) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 G3. 6 धर्मस्यांश-; D6 °स्यांशात्; G1 °स्यांशं (for °स्यांशः). D6 प्रवृत्तश्च (for प्रसूतोऽसि). — b) D7 T G3. 6 धर्मज्ञो (for धर्मिष्ठो). K7 D4. 6. 9 च (for ऽसि). — d) G3. 6 शृणु च (for शृणुष्व). Ś1 K1. 2. 4 B8 (marg.) D5. 6 मम (for ऽनघ).

3 a) K4 अमूनि स्थानि यानानि (sic). — b) D7 T G1. 3. 6 देवानाममरा(T2 °ला)त्मनां. — c) D6 -स्थानानि (for -संस्थान-).

4 a) B6 D5 कामरूपाणि; Dn4 °कारीणि; G1. 2 °चाराणि (for °चारीणि). — d) K6. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8. 9 पद्मिन्यश्चैव कांचनाः.

5 a) ❀ Cp : चतुर्णामिन्द्रयमवरुणकुबेराणाम् । ❀ — b) K1 शक्रस्य (for शु°). — c) Dn1 Ds1 D6

C. 12. 7192
B. 12. 198. 6
K. 12. 196. 6

रुद्रादित्यवसूनां च तथान्येषां दिवौकसाम् ।
एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः ॥ ६
अभयं चानिमित्तं च न च क्लेशभयावृतम् ।
द्वाभ्यां मुक्तं त्रिभिर्मुक्तमष्टाभिस्त्रिभिरेव च ॥ ७
चतुर्लक्षणवर्जं तु चतुष्कारणवर्जितम् ।
अप्रहर्षमनानन्दमशोकं विगतक्लमम् ॥ ८
कालः संपच्यते तत्र न कालस्तत्र वै प्रभुः ।
स कालस्य प्रभू राजन्स्वर्गस्यापि तथेश्वरः ॥ ९
आत्मकेवलतां प्राप्तस्तत्र गत्वा न शोचति ।
ईदृशं परमं स्थानं निरयास्ते च तादृशाः ॥ १०
एते ते निरयाः प्रोक्ताः सर्वे एव यथातथम् ।
तस्य स्थानवरस्येह सर्वे निरयसंज्ञिताः ॥ ११

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥

विश्वेदेवानां (for विश्वदे°). — d) D7 T G1. 3. 6 तथा (for अपि).

6 a) Da3. a4 चंद्रादित्य- (for रुद्रा°). T2 रुद्रादित्यावसानां च. — d) D6 निरयात्मनः (for परमा°).

7 a) Ds T1 G3. 6 M5 Cs अभवं; G1 अवभं; M6 नभयं (for अभयं). D7 वा (for the first च). ❀ Cs: यत्र प्रविष्टानां भवः संसारो न विद्यते तदभवम् । तत्र हेतुमाह । अनिमित्तं संसारकारणरहितम् । ❀ — b) K4. 6 B7 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 न तत्; Da4 lacuna; Ds1 तव (for न च). K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 Cpp -समावृतं; M5 -जरावृतं (for -भया°). ❀ Cp: क्लेशा अविद्यादिपञ्चकरूपाः । ❀ — c) K7 (before corr. as in text) Bo. 9 Da4 Ds1 D8 M1. 6. 7 युक्तं; T2 M5 मुक्तस्; G1–3. 6 उक्तं (for मुक्तं). K7 Bo. 6. 8. 9 Da4 Ds1 D4. 6. 9 G2. 6 M1. 6. 7 युक्तम्; Cn मुक्तम् (as in text). — d) K7 D4. 9 वा (for च). Da4 युक्तमष्टाभिरेव च.

8 a) D4 चतुर्लक्षणं (for °ण-). Ś1 K1. 2 D7 T1 G1 M1. 6. 7 -वर्ज्यं (for -वर्जं). Ś1 K1. 2. 7 D4. 9 G2 M1. 6 तच्; Ds D7 T G1. 3. 6 M5. 7 च (for तु). — c) Ds1 अमानंदम्; M7 (sup. lin. as in text) अनांद्यंत (for °नन्दम्). D7 T G1. 3. 6 M5 अप्रतर्क्य (T2 M5 °कर्ष)मनाद्यंतम् (M5 °नंदं). ❀ Ca. p. s: हर्षो बाह्यविषयसमुत्थः, आन्तर आनन्दः । ❀ — d) M5. 7 विशोकं (for अ°). V1 B6–9 विगतज्वरं (for °क्लमम्). ❀ Cn: शोक आन्तरं दुःखम्, क्लमो बाह्यं दुःखम् ॥ Cs: विशोकं मानसपीडारहितम् । विगतक्लमं कायक्लेशरहितम् । ❀

9 a) V1 B6. 9 Da3. a4 D4. 6. 9 G2 M6 कालं (for कालः). Ś1 K1. 2. 4 समृध्यते; K6 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 संपद्यते; B7 स पश्यते; B8 Da3. a4 D4. 6. 9 M6 स पचते; D7 T2 G3. 6 M1. 5 स पच्यते; M7 संपचते; Cv संवहते (for संपच्यते). — b) D7 T1 G3. 6 तस्य (for तत्र). K6 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 कालस्तत्र न वै प्रभुः. — c) Ś1 K1. 2 सकलस्य (for स कालस्य). B8 (marg. as in text) प्रभु (for प्रभू). — d) K1 स्वर्गस्याति-; K7 D7 T G1. 2 M1. 5–7 सर्वस्यापि; D4. 9 सर्ग°; G3. 6 सर्वव्यापी (for स्वर्गस्यापि). — After 9, Kumbh. ed. Cv ins.:

517* एतद्वै ब्रह्मणः स्थानं जापकस्य महात्मनः ।
तत्रस्थं परमात्मानं ध्यायन्वै सुसमाहितः ।
हिरण्यगर्भसायुज्यं प्राप्नुयाद्वा नृपोत्तम ।

[(L. 3) Kumbh. ed. हिरण्यगर्भः.]

10 a) K6 Da4 Dn4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T G1. 3. 6 M1. 5. 7 आत्मा (for आत्म-). ❀ Cs: आत्मकेवलतां प्रकृतिसंपर्कराहित्यम् । ❀ — c) K1 ईदृशे. G1. 3. 6 परम- (for परमं). — d) K7 तस्य; D4–6. 9 तत्र (for ते च). K7 तादृशः; Bo यादृशाः.

11 a) K7 V1 B6–9 Da3. a4 D4. 6. 7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5. 6. 7 (sup. lin. as in text) वै (for ते). — b) V1 B6–9 यथाक्रमं; Ds1 यथा तथा (for यथातथम्). — c (G1 स्थानपरस्य; G2 स्थानं पुरस्य. — d) K1 D6 -संज्ञताः (D6 °ता); Da3 Ds1 -संज्ञितः.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 जापकोपाख्यानं; T2 जापकनिरयगमनं; M1. 6. 7 जापकोपाख्याने ईश्वरप्रशंसा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 Ds2 D7 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 24; Dn1 25; D3. 8 23; T2 G2 38. — *Śloka no.:* Da4 Dn1. n4 D8 11.

१९२

युधिष्ठिर उवाच ।
कालमृत्युयमानां च ब्राह्मणस्य च सत्तम ।
विवादो व्याहृतः पूर्वं तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
इक्ष्वाकोः सूर्यपुत्रस्य यद्वृत्तं ब्राह्मणस्य च ॥ २
कालस्य मृत्योश्च तथा यद्वृत्तं तन्निबोध मे ।
यथा स तेषां संवादो यस्मिन्स्थानेऽपि चाभवत् ॥ ३
ब्राह्मणो जापकः कश्चिद्धर्मवृत्तो महायशाः ।
षडङ्गविन्महाप्राज्ञः पैप्पलादिः स कौशिकः ॥ ४
तस्यापरोक्षं विज्ञानं षडङ्गेषु तथैव च ।
वेदेषु चैव निष्णातो हिमवत्पादसंश्रयः ॥ ५
सोऽन्त्यं ब्राह्मं तपस्तेपे संहितां संयतो जपन् ।
तस्य वर्षसहस्रं तु नियमेन तथा गतम् ॥ ६
स देव्या दर्शितः साक्षात्प्रीतास्मीति तदा किल ।
जप्यमावर्तयंस्तूष्णीं न च तां किंचिदब्रवीत् ॥ ७
तस्यानुकम्पया देवी प्रीता समभवत्तदा ।
वेदमाता ततस्तस्य तज्जप्यं समपूजयत् ॥ ८ C. 12. 7205 B. 12. 199. 8 K. 12. 197. 8

192

1 a) K6 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 ते (for च). — b) K6 7 V1 B0. 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 5. 8 इक्ष्वाकोर्ब्राह्मणस्य च. — c) D7 T1 G1. 3. 6 संवादो (for वि°). D9 damaged from व्याहृतः up to न्वक्तु. T2 G1 व्याहृतं (for °तः). — d) M7 तं (for तद्). K1 D4. 9 G1 अर्हसि (for °ति).

2 c) D5 सूर्यवंश्यस्य (for °पुत्रस्य). — d) K1 ब्रह्मणस्य.

3 a) B9 यथा (for तथा). D8 विवादो व्याहृतश्च तथा (hypermetric); M6 तथा कालस्य मृत्योश्च. — b) K1 निबोधसे (for °ध मे). — c) K7 D4–6. 9 च (for स). — d) D4 वा (for ऽपि). Ś1 K2 Ds1 वा (for च). V1 च भारत; D4 [अ]पि भवेत् (for चाभवत्). K1 G2 यस्मिन्स्थाने पिताभवत् (sic). — After 3, Kumbh. ed. ins.:

518* येनैव कारणेनात्र धर्मवादसमन्वितः ।

4 a) D5 ब्रह्मणो; G1 ब्राह्मणे (for °णो). — b) D5 धर्मचित्तो (for °वृत्तो). K4 महायशः; D7 T G1. 3. 6 °तपाः. — c) B6. 9 महाप्रज्ञः (for °प्राज्ञः). — d) Ś1 K1. 2. 4 पैप(K4 पिप्प)लादिकः; D4. 9 पे(D9 पै)ष्पलादिः स; D6 पैपल्यादिः स; D7 T2 G1. 3. 6 पैप्प(G1 °पिप)लादः स (for °लादिः स). G2 काशिकः (for कौ°). ❀ Ca: शाखया पैप्पलादिः, गोत्रतः कौशिकः ॥ Cp. s: पिप्पलादस्यापत्यं पैप्पलादिः, कौशिको गोत्रेण (Cs: कौशिकः विश्वामित्रगोत्रः) । ❀

5 a) Ds2 [अ]परोक्ष (for °रोक्षं). — b) K7 D4. 7. 9 T G1–3. 6 M5. 7 षट्स्वंगेषु (for षडङ्गेषु). K6 V1 B0. 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 बभूव ह (for तथैव च). — c) Da4 देवेषु (for वेदेषु). — d) D5 -संश्रितः; D6 -संसृतः (for -संश्रयः).

6 a) Ś1 K1. 2. 4 सत्य-; K6 सोग्रं; K7 सांत्यं; Dn1. n4 D2. 3 Cn सोद्यं; Ds2 D6. 8 सोग्रयं; D4 सोक्ष्यं; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 सोयं; Cp सोऽन्त्यं (as in text). Ś1 -ब्राह्मस्; K1 -ब्रह्मस्; K2 -व्रतस्; K4. 7 D4. 6. 9 G2 ब्रह्म; D5 ब्राह्मयं (for ब्राह्मं). ❀ Cn: सोद्यं, वादोऽर्थज्ञानं, तेन सह सोद्यम् । ❀ — b) Ś1 K1. 2. 4 संश्रितो; V1 D5 T2 संहितो; M7 संहतो (for संयतो). G6 [ऽ]जपत् (for जपन्). — K7 om. 6c–8d.

7 K7 om. 7 (cf. v. l. 6). — a) ❀ Cn: दर्शितः दर्शनेन अनुगृहीतः । ❀ — b) K6 प्रीत्या (for प्रीता). B6. 7. 9 Da4 तथा (for तदा). — c) D5 जाप्यम् (for जप्यम्). D7 T2 G1. 3. 6 आवर्तयत् (for °र्तयंस्). — d) K4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 स (for च). G1 तं (for तां).

8 K7 om. 8 (cf. v. l. 6). — a) K1 अस्य (for तस्य). — c) D5 देव- (for वेद-). Cs सावित्री वेदमातास्य. — d) D4–6. 9 तज्जाप्यं. D7 T G1 3. 6 जप्यं समभिपूजयत्. — After 8, Kumbh. ed. Cv ins.:

519* चतुर्भिरक्षरैर्युक्ता सोमपानेऽक्षराष्टका ।
जगद्बीजसमायुक्ता चतुर्विंशाक्षरात्मिका ।

C.12.7205 B.12.199.9 K.12.197.10 समाप्तजप्यस्तूत्थाय शिरसा पादयोस्तथा ।
पपात देव्या धर्मात्मा वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ९
दिष्ट्या देवि प्रसन्ना त्वं दर्शनं चागता मम ।
यदि वापि प्रसन्नासि जप्ये मे रमतां मनः ॥ १०

सावित्र्युवाच ।

किं प्रार्थयसि विप्रर्षे किं चेष्टं करवाणि ते ।
प्रब्रूहि जपतां श्रेष्ठ सर्वं तत्ते भविष्यति ॥ ११

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तः स तदा देव्या विप्रः प्रोवाच धर्मवित् ।
जप्यं प्रति ममेच्छेयं वर्धत्विति पुनः पुनः ॥ १२
मनसश्च समाधिर्मे वर्धेताहरहः शुभे ।
तत्तथेति ततो देवी मधुरं प्रत्यभाषत ॥ १३
इदं चैवापरं प्राह देवी तत्प्रियकाम्यया ।
निरयं नैव यातासि यत्र याता द्विजर्षभाः ॥ १४
यास्यसि ब्रह्मणः स्थानमनिमित्तमनिन्दितम् ।
साधये भविता चैतद्यत्त्वयाहमिहार्थिता ॥ १५
नियतो जप चैकाग्रो धर्मस्त्वां समुपैष्यति ।
कालो मृत्युर्यमश्चैव समायास्यन्ति तेऽन्तिकम् ।
भविता च विवादोऽत्र तव तेषां च धर्मतः ॥ १६
एवमुक्त्वा भगवती जगाम भवनं स्वकम् ।

9 [a]) K2 समाप्तं; Dn4 D6.7 T G1–3.6 M1.6.7 समाप्य (for °प्त-). K1.2 D7 T G1–3.6 M1.6.7 जप्यं; D5 -जाप्यं (for -जप्यस्). K1.2 उत्थाय; Ds स्तुत्वा च (for तूत्थाय). —[b]) K6.7 Bo.8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2–4.6.8.9 T2 M1.5–7 तदा (for तथा). —[d]) K2 वंदनं (for वचनं).

10 [a]) G2 दृष्टा (for दिष्ट्या). Da4 च (for त्वं). —[b]) G2 च गता (for चागता). D7 T G1–3.6 M1.5–7 [अ]सि मे (for मम). —[c]) K6 V1 Bo Da3 Dn1 Ds D2.3.5.8 M1.5.6 चापि; D6 त्वं मे (for वापि). —[d]) K7 जाप्ये (for जप्ये). Da4 ते (for मे). K1 मम; G2 मतिः (for मनः). T2 जप्यमेव सतां मनः.

11 K4 reads 11–48 after 65. —[a]) K7 D4–6.9 प्रयच्छामि (for प्रार्थयसि). D7 T G1.3.6 विप्र त्वं (for विप्रर्षे). —[b]) B8.9 Da4 किं चेष्टं; D9 (by corr. as in text) कं चेष्टं. —[d]) D4 तत्त्वे (for तत्ते).

12 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. Most MSS. om. the ref. —[a]) B6 तया; M1.6.7 ततो (for तदा). —[b]) K1 (before corr.) विप्राः. —[c]) Dn1 जपं (for जप्यं). —[d]) Ś1 K1.2 वर्धत्वति; D7 T1 G1.3.6 °ते हि; T2 G2 M1.5–7 °तेति (for °त्विति).

13 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. —[a]) B6–9 Da3 Cp मानसश् (for म°). D7 T1 G1.3.6 तु (for च). —[b]) K1 वरेत; D5 M7 वर्धंत (for वर्धेत). Ds1 मुने (for शुभे). —[c]) K7 Bo.6–9 D4.5.9 T2 G1.2 M1 तं (for तत्). M6 तं तथैवेति सा देवी.

14 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. —[a]) Da4 G2 चैव परं; Dn1 वै चापरं (for चैवापरं). —[c]) Da4 Ds निरयान्; D7 G1.3.6 M7 निरये (for °यं). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8 G2 याता त्वं; D4 (also) T2 यातोसि; G1 यातास्मि (for यातासि). —[d]) D6 यांति (for याता).

15 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. —[a]) D7 T1 व्रजसि; G1 यजेहं; G3.6 गंतासि (for यास्यसि). K7 B9 Da4 D4 G3.6 ब्राह्मणः (for ब्र°). —[b]) K2.4 D4.6 मन्निमित्तम्; D8 सन्निमित्तम् (for अनि°). Ś1 K2 Da4 आनिंदित (Da4 °तां); K1 अनिर्दिता; D5 अनामयं; D7 T1 G1 अतंद्रितः; T2 G2.3.6 अनिंदितः (for °दितम्). —[c]) D7 T G1.3.6 M5 साधु ते (for साधये). Bo D6 चैव (for चैतद्). —[d]) V1 B7.8 (marg.).9 Cp [अ]र्चिता; D7 T1 G3.6 [आ]स्थिता; Cpp [अ]र्थिता (as in text).

16 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. —[a]) Ds1 D4 G1 वैकाग्रो (for चै°). —[b]) Ds1 D7 G1.2 M1.6 त्वा (for त्वां). K7 D4.6.9 T1 G1–3 M1.5.6 समुपेष्यति; D5 °पैस्यति; D7 °पैक्ष्यति (for °पैष्यति). —[c]) M1.6.7 चैते (for चैव). ❀ Cn : आयुःपरिच्छेदिका देवता कालः । प्राणवियोजिका मृत्युः । पुण्यापुण्यफलदायिका यमः । ❀ —[d]) Da4 न (for ते).

17 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. Before 17, K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn4 Ds D2.3.5.8 ins. भीष्म उवाच. —[a]) K1 भागवती; D7 (by corr. as in text) भगवति. —[d]) K1.4 Da3 Dn1.n4 Ds दिव्य- (for दिव्यं). K4.6.7 Bo.8 (marg. as in text) Da3.a4 Dn1.n4 D2.3 G2 M7 तथा (for तदा).

ब्राह्मणोऽपि जपन्नास्ते दिव्यं वर्षशतं तदा ॥ १७
समाप्ते नियमे तस्मिन्नथ विप्रस्य धीमतः ।
साक्षात्प्रीतस्तदा धर्मो दर्शयामास तं द्विजम् ॥ १८
धर्म उवाच ।
द्विजाते पश्य मां धर्ममहं त्वां द्रष्टुमागतः ।
जप्यस्य च फलं यत्ते संप्राप्तं तच्च मे शृणु ॥ १९
जिता लोकास्त्वया सर्वे ये दिव्या ये च मानुषाः ।
देवानां निरयान्साधो सर्वानुत्क्रम्य यास्यसि ॥ २०
प्राणत्यागं कुरु मुने गच्छ लोकान्यथेप्सितान् ।
त्यक्त्वात्मनः शरीरं च ततो लोकानवाप्स्यसि ॥ २१
ब्राह्मण उवाच ।
कृतं लोकैर्हि मे धर्म गच्छ च त्वं यथासुखम् ।
बहुदुःखसुखं देहं नोत्सृजेयमहं विभो ॥ २२
धर्म उवाच ।
अवश्यं भोः शरीरं ते त्यक्तव्यं मुनिपुंगव ।
स्वर्ग आरोह्यतां विप्र किं वा ते रोचतेऽनघ ॥ २३
ब्राह्मण उवाच ।
न रोचये स्वर्गवासं विना देहादहं विभो । C. 12. 7223 B. 12. 199. 25 K. 12. 197. 28

— After 17, K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 5. 8 Kumbh. ed. ins.:

520* सदा दान्तो जितक्रोधः सत्यसंधोऽनसूयकः ।

18 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. — a) Da3 समात्ते (for °प्ते). M7 नियते (for °मे). — b) G2 तथा (for अथ). G1 विप्रः स (for विप्रस्य). — c) T1 प्रियस् (for प्रीतस्). K7 D4–6. 9 M1. 6. 7 ततो; Da4 D7 T1 G1. 3. 6 तथा (for तदा). — d) K1 मर्ध-यामास (for दर्श°).

19 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. T2 G3 om. the ref.; V1 reads it on the marg. — a) Da4 तां (for मां). — b) B9 त्वामहं (by transp.); D7 T1 G1. 3 अहं त्वा. — c) K6 G1 M5. 6 जपस्य; D5 जपेन (for जप्यस्य). K4. 6 V1 Bo 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 [अ]स्य (for च). K4. 6 Bo. 6–8 Da3 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 यत्तत्; B9 यत्तु; Da4 यत्र (for यत्ते). — d) Ds1 संप्राप्यं. Ds1 D6 तव; T1 तत्स् (for तच्च).

20 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. — a) K1 जित्वा; G1 lacuna (for जिता). D7 T1 G1. 3. 6 जिताः (for त्वया). G1 स्वर्गे (for सर्वे). — c) Ś1 (*sup. lin.* as in text) K1 D2 विनयात् (D2 °न्); K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 5–8 T1 G1–3. 6 M1. 5–7 निलयान् (Da4 °यात्) (for निर°). D5 सद्यः (for साधो). — d) Ś1 K1. 2 M1 उत्क्रम्य.

21 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. — c) K7 D4. 6. 9 त्यज्य (for त्यक्त्वा). Da4 M7 [आ]त्मानः.

22 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. — a) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3 Ds D2. 3. 6. 8 किं नु; Da4 Dn1 किं तु; Dn4 किं च (for कृतं). D7 T1 G1. 3. 6 लोकेन; M1 लोके हि (for लोकैर्हि). — b) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 त्वं च (by transp.); D4. 9 तत्त्वं. — c) B9 -दुःखं (for -दुःख). D7 T G1–3. 6 -सहं (for -सुखं). Bo देहान् (for देहं). — d) K2 प्रभो (for विभो). — After 22, M1 reads 24[cd] for the first time, repeating it in its proper place, while Kumbh. ed. ins. after 22:

521* अचलं ते मनः कृत्वा त्यज देहं महामते ।
अनेन किं ते संयोगः कथं मोहं गमिष्यसि ।

23 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. G1 om. the ref. G2 यम (for धर्म). — a) B9 om. ते. — b) Da4 -पुंगवं. — c) K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T2 G2 स्वर्गम्. K4 B6 आरोहतां; K6 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 आरोह भो; K7 V1 D4–7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 आरुह्यतां (for आरो°). Da4 विप्रः; D7 देव. — d) Da3 Dn1. n4 वै (for ते). G1 किं वा देहेन तेनघ.

24 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. — a) G1 om. न. D4 रोचत (for रोचये). — b) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8 G1. 2 M1. 7 देहम् (for देहाद्). D6 अयं (for अहं). M5 प्रभो (for विभो). — M1 reads 24[cd] for the first time after 22. — d) ❀ Ca: विनात्मनेत्यात्मशब्दो देहवचनः ॥ Cs: आत्मना शरीरेण । ❀

25 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. — a) K1 अहं (for अलं). D5 अलं हि धर्म कृत्वा वै; G3 असंदेहमनाः कृत्वा. — d) K1 शोचति; B6 °ते (for °सि).

C. 12. 7224
B. 12. 199. 25
K. 12. 197. 28

गच्छ धर्म न मे श्रद्धा स्वर्गं गन्तुं विनात्मना ॥ २४
धर्म उवाच ।
अलं देहे मनः कृत्वा त्यक्त्वा देहं सुखी भव ।
गच्छ लोकानरजसो यत्र गत्वा न शोचसि ॥ २५
ब्राह्मण उवाच ।
रमे जपन्महाभाग कृतं लोकैः सनातनैः ।
सशरीरेण गन्तव्यो मया स्वर्गो न वा विभो ॥ २६
धर्म उवाच ।
यदि त्वं नेच्छसि त्यक्तुं शरीरं पश्य वै द्विज ।
एष कालस्तथा मृत्युर्यमश्च त्वामुपागताः ॥ २७
भीष्म उवाच ।
अथ वैवस्वतः कालो मृत्युश्च त्रितयं विभो ।
ब्राह्मणं तं महाभागमुपागम्येदमब्रुवन् ॥ २८
तपसोऽस्य सुतप्तस्य तथा सुचरितस्य च ।
फलप्राप्तिस्तव श्रेष्ठा यमोऽहं त्वामुपब्रुवे ॥ २९
यथावदस्य जप्यस्य फलं प्राप्तस्त्वमुत्तमम् ।
कालस्ते स्वर्गमारोढुं कालोऽहं त्वामुपागतः ॥ ३०
मृत्युं मा विद्धि धर्मज्ञ रूपिणं स्वयमागतम् ।

---

26 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. — [a]) Ś1 K1. 2. 4 V1 Dn1 D7 T1 G1 न मे; D5 रेमे (for रमे). Ś1 जयो; K1. 2 Dn1 G2 जप; D5 तपन् (for जपन्). — [b]) K6 Bo. 6–9 Da3 Ds D2. 3. 8 किं तु; Da4 Dn1. n4 किं तु (for कृतं). — [c]) K7 D4. 9 स्व- (for स-). K6. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 6. 7 गंतव्यं (for °व्यो). — [d]) K6 V1 Bo. 6. 7 8 (marg. as in text) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 G1. 3. 6 M1. 6. 7 स्वर्गं न; K7 स्वर्गेण; D9 स्वर्गे न (for स्वर्गो न). K4 हि; D7 T G1. 3. 6 M5 चेद् (for वा). D4 विभोः; T2 प्रभो. G2 मया स्वर्गं तदा विभो. — After 26, Kumbh. ed. ins.:

522* एवं ते कार्यसंप्रीतिर्वर्तते मुनिसत्तम ।

27 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. — [a]) D7 G1 यदिच्छन् (for यदि त्वं). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 नेच्छसे (for °सि). Ś1 K1. 2. 4 यदि त्वमिच्छसि किं तु. — [c]) D7 T1 G1. 3. 6 च वै (for तथा). — [d]) G2 चायम् (for च त्वाम्). K2. 4 Ds1 D8 T1 G1. 3. 6 उपागतः (for °गताः).

28 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. — [b]) T1 G1 यमश्च (for मृत्युश्च). — [c]) G3 तु (for तं). — [d]) K4 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 6. 7 उपगम्य; K7 D4–6. 9 अभि° (for उपा°). V1 B8 (marg.) D5. 7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 अब्रवीत् (for अब्रुवन्).

29 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. Before 29, MSS. ins. यम उवाच. V1 reads 29–31 on marg. — [a]) K1 G1 तपस्यो; D4 तपसोः. K7 om. (hapl.) सुतप्तस्य. — [c]) D7 T G1. 3. 6 स्वर्ग- (for फल-). K4. 6 D6. 7 T1 G1–3. 6 तव श्रेष्ठ; K7 तवासृष्टा (for तव श्रेष्ठा). — [d]) K1 यामोहं; Da3. a4 यामहं (for यमोऽहं). K1 om. (hapl.) from त्वा up to कालोऽहं (in 30[d]). D4 उपब्रुव; D5 उपागताः; M1 उपब्रुवेत् (for °ब्रुवे). ❀ Cs: उपब्रुवे उपवंद्य ब्रुवे । ❀

30 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. Before 30, MSS. ins. काल उवाच. K1 om. up to कालोऽहं (cf. v. l. 29). V1 reads 30 on marg. 30[ab] is damaged in K7. — [a]) K2 यथा वशस्य; D8 D5 यथा वेदस्य; G2 यथावदिह (for °वदस्य). B8 (marg. as in text). 9 Da4 जापस्य (for जप्यस्य). — [b]) D7 प्राप्तिस्; G1 M7 प्राप्तं (for प्राप्तस्). K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 T2 फलं प्राप्तमनुत्तमं; G2 फलावाप्तिरनुत्तमा. — [d]) K4 कामो (for कालो). D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 त्वाहम् (for ऽहं त्वाम्). M1. 5. 6 इहागतः (for उपा°). D5 कालोहं समुपागतः.

31 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. Before 31, MSS. ins. मृत्युरुवाच. V1 reads 31 on marg. — [a]) K7 Da4 Dn4 मृत्युर्. D5 विप्रर्षे (for धर्मज्ञ). — [c]) Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 G1 चोदितो; Ds1 नोदितो (for चोदितं). — [d]) K1 त्वामितो नेत्त सद्यवै (sic).

32 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. D4 om. 32. V1 reads the ref. on marg. — [b]) D7 यमात्मने (for महात्मने). — [c]) M1. 5 वाथ; M1 [s]पि च (for चाथ). — [d]) K1 om. कार्यं.

33 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. D4. 7 om. the ref. — [a]) Ś1 K1. 2. 4 स (for च). Ś1 K1

कालेन चोदितं विप्र त्वामितो नेतुमद्य वै ॥ ३१

ब्राह्मण उवाच ।

स्वागतं सूर्यपुत्राय कालाय च महात्मने ।
मृत्यवे चाथ धर्माय किं कार्यं करवाणि वः ॥ ३२

भीष्म उवाच ।

अर्घ्यं पाद्यं च दत्त्वा स तेभ्यस्तत्र समागमे ।
अब्रवीत्परमप्रीतः स्वशक्त्या किं करोमि वः ॥ ३३
तस्मिन्नेवाथ काले तु तीर्थयात्रामुपागतः ।
इक्ष्वाकुरगमत्तत्र समेता यत्र ते विभो ॥ ३४
सर्वानेव तु राजर्षिः संपूज्याभिप्रणम्य च ।
कुशलप्रश्नमकरोत्सर्वेषां राजसत्तमः ॥ ३५
तस्मै सोऽथासनं दत्त्वा पाद्यमर्घ्यं तथैव च ।
अब्रवीद्ब्राह्मणो वाक्यं कृत्वा कुशलसंविदम् ॥ ३६
स्वागतं ते महाराज ब्रूहि यद्यदिहेच्छसि ।
स्वशक्त्या किं करोमीह तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ ३७

राजोवाच ।

राजाहं ब्राह्मणश्च त्वं यदि षट्कर्मसंस्थितः ।
ददामि वसु किंचित्ते प्रार्थितं तद्वदस्व मे ॥ ३८

ब्राह्मण उवाच ।

द्विविधा ब्राह्मणा राजन्धर्मश्च द्विविधः स्मृतः ।
प्रवृत्तश्च निवृत्तश्च निवृत्तोऽस्मि प्रतिग्रहात् ॥ ३९
तेभ्यः प्रयच्छ दानानि ये प्रवृत्ता नराधिप । C. 12. 7239 B. 12. 199. 41 K. 12. 197. 46

---

2. 4 B9 G3. 6 च; Ds1 (also as in text) यस्; D7 T1 G1 [अ]थ (for स). — c) Ś1 M1 परमः; K1 परमाः (for परम-). K1 प्रीताः. — After 33, D7 T G1. 3. 6 Kumbh. ed. ins.:

523* स्वकार्यनिर्भरा यूयं परोपद्रवहेतवः ।
भवन्तो लोकसामान्याः किमर्थं ब्रूत सत्तमाः ।
धर्म उवाच ।
वयमप्येवमव्यग्रैर्धातुराज्ञापुरःसरैः ।
चोदिता धावमाना वै कर्मभागमनुव्रताः ।
भीष्म उवाच ।

[(L. 1) T2 -निर्भया (for -निर्भरा). — (L. 2) G1 लोकसंमान्यः (for °सामान्याः). G1 om. the ref. G3. 6 Kumbh. ed. यम (for धर्म). — (L. 3) Kumbh. ed. अत्युग्रा (for अव्यग्रैर्). Kumbh. ed. -पुरःसराः (for °सरैः). — (L. 4) T2 बोधिता (for चोदिता). T2 कर्मभावम् (for °भागम्).]

34 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. — b) G3 उपागताः.

35 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. — a) Bo [आ]ह; G2 स (for तु). — b) K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 [अ]थ (for [अ]भि-). — d) K7 V1 D4–6. 9 T1 G1 M7 राजसत्तम.

36 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. — a) K6. 7 Ds2 D4. 6. 8 सोप्यासनं; Da3. a4 स आसनं (for सोऽथासनं). — c) T2 ब्रह्मविद् (for अब्रवीद्). Da4 ब्रह्मणो (for ब्रा°). M5 प्रीतः (for वाक्यं). — d) D7 T1 G1. 3. 6 -संमितं (for -संविदम्).

37 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. Before 37, Ds ins. ब्राह्मण उवाच. Ds1 reads 37–38 twice. — c) D4 श्वशक्त्या. B9 G2 [इ]ति (for [इ]ह). — d) Ds2 यद् (for तद्). K6 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 मां (for मे).

38 For the sequence in K4 and repetition in Ds1, cf. v. l. 11, 37. M5 इक्ष्वाकुः (for राजा). — b) K6 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 यदा; B9 Ds1 सदा (for यदि). D4 -संस्थिताः; T2 -संज्ञितः. ❀ Cs: षट्कर्मसंस्थितः अध्ययनाध्यापनयजनयाजनदानप्रतिग्रहाधिकारः । ❀ — c) Ś1 K1. 2. 4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 6. 8 T1 G1–3. 6 ददानि; T2 तद्दास्ये (for ददामि). D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 किं तेद्य (for किंचित्ते). — d) K6 B7 Dn1. n4 D2. 3. 8 प्रथितं; Ds1 पार्थिवं; G1 प्राथ्यं तं (for प्रार्थितं). D7 T G1. 3. 6 M1. 6 ब्रवीतु; G2 M5. 7 ब्रवीहि (for वदस्व).

39 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. — a) D7 T G1. 3. 6 द्विविधो ब्राह्मणो राजन्. — b) Ds2 त्रिविधः; G1 विविधः (for द्वि°). D5 मतः (for स्मृतः). Ds1 कर्म च त्रिविधं स्मृतं. — c) Da4 प्रवृत्तस्य (for °श्च). G1 निवृत्तिश्च (for °त्तश्च). Ś1 K1. 2. 4 Bo. 6 Da3 Dn1. n4 Ds D2–4. 8. 9 T2 प्रवृत्ता(B6 T2 °त्ति)श्च निवृत्ता(B6 T2 °त्ति)श्च. — d) D5 निवर्त्तो (for निवृत्तो). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8

C. 12. 7239 B. 12. 199. 41 K. 12. 197. 47 अहं न प्रतिगृह्णामि किमिष्टं किं ददानि ते ।
ब्रूहि त्वं नृपतिश्रेष्ठ तपसा साधयामि किम् ॥ ४०

राजोवाच ।

क्षत्रियोऽहं न जानामि देहीति वचनं क्वचित् ।
प्रयच्छ युद्धमित्येवं वादिनः स्मो द्विजोत्तम ॥ ४१

ब्राह्मण उवाच ।

तुष्यसि त्वं स्वधर्मेण तथा तुष्टा वयं नृप ।
अन्योन्यस्योत्तरं नास्ति यदिष्टं तत्समाचर ॥ ४२

राजोवाच ।

स्वशक्त्याहं ददानीति त्वया पूर्वं प्रभाषितम् ।
याचे त्वां दीयतां मह्यं जप्यस्यास्य फलं द्विज ॥ ४३

ब्राह्मण उवाच ।

युद्धं मम सदा वाणी याचतीति विकत्थसे ।
न च युद्धं मया सार्धं किमर्थं याचसे पुनः ॥ ४४

राजोवाच ।

वाग्वज्रा ब्राह्मणाः प्रोक्ताः क्षत्रिया बाहुजीविनः ।
वाग्युद्धं तदिदं तीव्रं मम विप्र त्वया सह ॥ ४५

ब्राह्मण उवाच ।

सैवाद्यापि प्रतिज्ञा मे स्वशक्त्या किं प्रदीयताम् ।
ब्रूहि दास्यामि राजेन्द्र विभवे सति माचिरम् ॥ ४६

राजोवाच ।

यत्तद्वर्षशतं पूर्णं जप्यं वै जपता त्वया ।

[ऽ]हं; K7 lacuna (for ऽस्मि).

40 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. — [a]) B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 तेषां (for तेभ्यः). K2 दारानि (for दानानि). — [b]) K7 यैः (for ये). D6 ह्यतृप्ता (for प्रवृत्ता). — [c]) T2 अक्षं (for अहं). — [d]) K4. 6 V1 Bo Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T1 G1. 3. 6 M1. 5. 7 किं ददामि; K7 D4. 9 करवाणि (for किं ददानि). — T2 om. 40[cd]. — [e]) Ś1 K1. 2 तन् (for त्वं). D4 नृपतिश्रेष्ठं. — [f]) D4. 9 धारयामि (for साध°).

41 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. T1 om. 41. — [b]) Dn4 देहामि (for देहीति). — [c]) B6 बुद्धम्; D5 G2 ब्रुद्धिम् (for युद्धम्). D3 इत्येव (for °वं). — [d]) Ś1 K1. 2. 4 G2 वादिनो मे (G2 °नोऽस्मि); V1 D6 °नः स्म; D7 T2 G1. 3 6 M1. 5–7 वादी चास्मि (for वादिनः स्मो). D4 M1 द्विजोत्तमः.

42 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. D7 T G1. 3. 6 read 42–43 after 45. — [a]) T2 दुष्यसि; G2 अतुष्टस् (for तुष्यसि). — [b]) G3 यथा (for तथा). T2 पुनः (for नृप). — [c]) K4. 6. 7 V1 Bo Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6 [अं]तरं (for [उ]त्तरं).

43 For the sequence in K4, D7 T G1. 3. 6, cf. v. l. 11, 42. — [a]) Da4 अशक्तोहं (for स्वशक्त्याहं). T1 सं- (for [अ]हं). K7 Ds1 D3–5. 7. 9 ददामि (for °नि). — [b]) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 उदाहृतं; M5 प्रतिश्रुतं (for प्रभाषितम्). — [c]) K1. 2 G3 M1. 6 त्वा. K2 नीयतां (for दीयतां). — [d]) D5 [अ]र्थं- (for [अ]स्य).

44 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. T1 om 44. — [a]) K7 D4 यदा; D9 सदा (for मम). Ś1 K1. 2. 4 ददानीति; K7 D4. 9 कामयसे (for सदा वाणी). — [b]) Ś1 (orig.) K2 वाचसे त्वं; Ś1 (*sup. lin.*) K1 याचसे त्वं; K4 वाचमेत्वं (sic); K6 यावती *; K7 D4. 9 याचसेन्यद्; M6. 7 याचे(M7 °च)तेति (for याचतीति). D6 विकत्थसि; G3. 6 पुनः पुनः (for विकत्थसे). — [c]) Ś1 K1. 2 D9 न च युक्तं (D9 शुद्धं); G2 तच्च युद्धं; G3. 6 विकत्थसे (for न च युद्धं). T2 साध्यं (for सार्धं). — [d]) K6 याचते (for °से).

45 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. M5 om. 45. D2 om the ref. — [a]) G2 पार्श्वज्ञा (for वाग्वज्रा). K7 D9 ज्ञेयाः (for प्रोक्ताः). — [b]) K1 Ds1 बहु- (for बाहु-). — [c]) D8 नन्विदं (for तदिदं). — After 45, D7 T G1. 3. 6 read 42–43.

46 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. M5 om. the ref. — [a]) D7 T1 G1. 3. 6 सेयमद्य (for सैवाद्यापि). G2 प्रतीका (for प्रतिज्ञा). — [b]) D7 T1 G1 सं- (for किं).

47 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. — [a]) D7 G1 यद्यद् (for यत्तद्). G3. 6 पुण्यं; M7 पूजां (for पूर्णं). — [b]) K2. 4 D5 जपितं (for जप्यं वै). Da4 स्वया (for त्वया). G1 जप्याजप्यं जिता त्वया. — [d]) Ś1 K1. 2. 4 अपि (for यदि).

फलं प्राप्तं तत्प्रयच्छ मम दित्सुर्भवान्यदि ॥ ४७

ब्राह्मण उवाच ।

परमं गृह्यतां तस्य फलं यज्जपितं मया ।
अर्धं त्वमविचारेण फलं तस्य समाप्नुहि ॥ ४८

अथ वा सर्वमेवेह जप्यकं मामकं फलम् ।
राजन्प्राप्नुहि कामं त्वं यदि सर्वमिहेच्छसि ॥ ४९

राजोवाच ।

कृतं सर्वेण भद्रं ते जप्यं यद्याचितं मया ।
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि किं च तस्य फलं वद ॥ ५०

ब्राह्मण उवाच ।

फलप्राप्तिं न जानामि दत्तं यज्जपितं मया ।
अयं धर्मश्च कालश्च यमो मृत्युश्च साक्षिणः ॥ ५१

राजोवाच ।

अज्ञातमस्य धर्मस्य फलं मे किं करिष्यति ।
प्राप्नोतु तत्फलं विप्रो नाहमिच्छे ससंशयम् ॥ ५२

ब्राह्मण उवाच ।

नाददेऽपरवक्तव्यं दत्तं वाचा फलं मया ।
वाक्यं प्रमाणं राजर्षे ममापि तव चैव हि ॥ ५३ C. 12. 7254 B. 12. 199. 54 K. 12. 197. 59

---

48 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. — [a]) K1 Da8 गुह्यतां (for गृ°). K7 D4–6. 9 तात (for तस्य). — [b]) K7 D4. 6. 9 यज्जप्यं; D5 यत्फलं (by transp.). D5 जपता (for जपितं). — [c]) D8 तम्; T2 G1 M5 तद् (for त्वम्). Ś1 K2 अपि चारेण; K1 अपि चार्धेण (for अविचारेण). — [d]) K4 Da3. a4 Dn4 फलं तस्य ह्यवाप्नुहि; K6. 7 D4. 6. 9 °स्समवाप्नुहि; D7 G1 फलं तस्यामवाप्नुहि.

49 [a]) K7 D5. 7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 एवेदं (for °ह). — [b]) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5. 6 मामकं; K7 D4. 6 जपजं; D5 जाप्यकं; D9 जप्यस्य; M7 जापकं (for जप्यकं). K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5. 6 जाप(B7 Da4 °प्य)कं (for मामकं). — [c]) K6 कामं त्वां; K7 Da4 D4 काम त्वं (for कामं त्वं). — [d]) K7 D4. 9 यद्यभिप्रेतमिच्छसि.

50 [a]) D4 कृत्यं (for कृतं). D5 सर्वं हि (for सर्वेण). K7 D9 वै (for ते). — [b]) K7 D4. 9 लब्धं; B8. 9 Da4 जाप्यं; T G2. 3. 6 M1. 5–7 दत्तं (for जप्यं). Ś1 K1. 2. 4 जप्यं यज्जपितं त्व(K4 म)या. — [c]) Ds1 नमिष्यामि (for गमि°). — [d]) B8 (marg. as in text) किं चैतस्य; Ds2 किं त्वेतस्य; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 किं तस्य च; G2 किंचिदस्य (for किं च तस्य).

51 [a]) G1 om. (hapl.) from फल up to the ref. in 53. K4. 7 फलं प्राप्तिं (for फलप्राप्तिं). — [b]) D7 T G3. 6 यद्दत्तं (by transp.); M7 यदेतज्. D5 चापि तन् (for जपितं).

52 G1 om. 52 (cf. v. 1* 51). Ds1 om. 52–53. — [b]) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2–5. 7–9 T G2. 3. 6 M1. 5. 6 किं मे (by transp.). — After 52[ab], Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 (marg.) Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5–8 T G2. 3. 6 Kumbh. ed. ins.:

524* फलं ब्रवीषि धर्मस्य न चेज्जप्यकृतस्य माम् ।

[D7 G2 भवेज् (for न चेज्). D7 T1 G2 -कृतं न (for -कृतस्य).]

— [c]) Ś1 (*sup. lin.*) K1 G2 प्राप्नोमि (G2 °ति) तत्; K7 D4. 6. 9 प्राप्तुं त्वत्तः (for प्राप्नोतु तत्). Ś1 K1 कथं विप्र; K7 D4. 6. 7. 9 T फलं विप्रं (for फलं विप्रो). — [d]) G3. 6 इच्छामि (for इच्छे स-). T2 ह्यसंशयः; M1 ससंशयः (for °यम्).

53 Ds1 om. 53 (cf. v. l. 52). G1 om. the ref. (cf. v. l. 51). V1 reads 53[a]–56[b] on marg. — [a]) K1 [ऽ]परम्; D9 [ऽ]हं पर-; G2 न च (for ऽपर-). K1 अव्यक्तं; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 -वित्तं वै; Cv Kumbh. ed. -दत्तं वै (for -वक्तव्यं). — [b]) K1 वृत्तं; K7 दत्त- (for दत्तं). Ś1 K1. 2. 4 वास्य; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3 चास्य; D8 तस्य (for वाचा). K7 B6 (marg.) D4–6. 9 कृ(D4 क्ष)तं (for फलं). Ds2 यथा; G1 मम (for मया). — G2 om. (hapl.) 53[c]–55[b]. — [c]) Ś1 K1. 2 वाक्च; D4 वाक्य- (for वाक्यं). — [d]) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2–6. 8. 9 ममाद्य (for ममापि). D7 T G1. 3. 6 M5 तवाद्य (M5 °पि) मम चैव ह (D7 हि); M1. 6. 7 मम तुभ्यं च भाषितं. — After 53, Kumbh. ed. ins.:

525* सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।
सकृदेव ददानीति त्रीण्येतानि सकृत्सकृत् ।

[= var. 3. 278. 25; Manu, 9. 47.]

C. 12. 7255 B. 12. 199. 55 K. 12. 197. 61 नाभिसंधिर्मया जप्ये कृतपूर्वः कथंचन ।
जप्यस्य राजशार्दूल कथं ज्ञास्याम्यहं फलम् ॥ ५४
ददस्वेति त्वया चोक्तं ददामीति तथा मया ।
न वाचं दूषयिष्यामि सत्यं रक्ष स्थिरो भव ॥ ५५
अथैवं वदतो मेऽद्य वचनं न करिष्यसि ।
महानधर्मो भविता तव राजन्मृषाकृतः ॥ ५६
न युक्तं तु मृषा वाणी त्वया वक्तुमरिंदम ।
तथा मयाप्यभ्यधिकं मृषा वक्तुं न शक्यते ॥ ५७
संश्रुतं च मया पूर्वं ददानीत्यविचारितम् ।
तद्गृहीष्वाविचारेण यदि सत्ये स्थितो भवान् ॥ ५८
इहागम्य हि मां राजञ्जाप्यं फलमयाचिथाः ।
तन्मन्निसृष्टं गृहीष्व भव सत्ये स्थिरोऽपि च ॥ ५९
नायं लोकोऽस्ति न परो न च पूर्वान्स तारयेत् ।
कुत एवावरान्राजन्मृषावादपरायणः ॥ ६०
न यज्ञाध्ययने दानं नियमास्तारयन्ति हि ।
तथा सत्यं परे लोके यथा वै पुरुषर्षभ ॥ ६१
तपांसि यानि चीर्णानि चरिष्यसि च यत्तपः ।
समाः शतैः सहस्रैश्च तत्सत्यान्न विशिष्यते ॥ ६२

54 G2 om. 54 (cf. v. l. 53). V1 reads 54 on marg. — b) K1 T2 कृतपूर्वा (for °पूर्वः). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 (marg.). n4 Ds D2–6. 8. 9 M1. 5–7 कदाचन (for कथं°). — c) D6. 7 T1 G1. 3. 6 जपस्य; M1. 6. 7 जपता (for जप्यस्य). — d) K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 वेत्स्यामि (for ज्ञास्यामि).

55 G2 om. 55ab (cf. v. l. 53). V1 reads 55 on marg. — a) Ś1 K1. 2 प्रोक्तं (for चोक्तं). — b) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T2 G1 M1. 5–7 ददानि (for °मि). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 M5 transp. तथा and मया. — c) D5 वाचा (for वाचं). Da4 द्रवयिष्यामि; D5 पूज° (for दूष°). — d) G3. 6 स्थितो (for स्थिरो). G2 [ऽ]भवत् (for भव).

56 V1 reads 56ab on marg. — a) K6. 7 अथैव; Dn1 तथैवं (for अ°). K7 Ds2 D4. 9 ददतो; Da4 वदंतो (for वदतो). — b) G2 किं (for न). K4 Dn1 करिष्यति (for °ष्यसि). — c) D6 स हीनधर्मो (for महान°).

57 a) V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds D3. 5. 8 G2 मृषावाणीं; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 °वाक्यं (for मृषा वाणी). — b) G3 अरिंदमः. — c) D7 त्वया (for तथा). T2 च; G6 वा (for [अ]पि). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 6. 8 अभिहितं; D7 T1 G1. 2 ह्यधिकं (for अभ्यधिकं). — d) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 मिथ्या (for मृषा). V1 Da3 Dn1. n4 कर्तुं (for वक्तुं).

58 a) K4 D4 सश्रुतं (for सं°). K7 lacuna; M5 तु (for च). — b) K7 Da4 D4. 7. 9 T1 G1–3. 6 ददामि (for °नि). Ds1 अविवारितं. — d) D6 सद्यो (for सत्ये). K2. 4 M1 स्थिरो (for स्थितो).

59 a) B6 (marg. as in text) इत्यागम्य; T2 इहागत्य; G1 यथागम्य (for इहागम्य). Ś1 K1. 2 हि मा राजन्; D7 T G1–3. 6 M1. 7 महाराज. — b) Ś1 K1. 2 जप्ये; V1 Bo D6 T2 जप्यं (for जाप्यं). Ś1 K1. 2 अयाचि वा; K7 Ds1 D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 अयाचथाः (K7 °चिता; Ds1 °विथाः) (for °चिथाः). — c) K4. 6. 7 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 G3. 6 तन्मे; B7 तस्मै; T2 तस्मिन् (for तन्मन्-). — d) D4 स्थिरा; D7 T1 G1. 3. 6 स्थितो (for स्थिरो). D9 वै (for च). B7. 9 भव सत्यः स्थिरो भव.

60 a) Ś1 K1. 2 [ऽ]स्य (for ऽस्ति). — c) V1 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 [अ]परान् (for [अ]व°). K6. 7 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 कुत एव जनिष्यांस्तु.

61 a) D7 यज्ञाध्ययनं (for °ध्ययने). Da3 om. from दानं up to तथा (in 61c). K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M1. 5–7 न यज्ञफल(M5 °जप)दानानि. — b) K7 D9 न धर्मास् (for नियमास्). K7 B6 D4–6. 9 M1. 5–7 तं (for हि). — c) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 G2 M1. 5–7 यथा (for तथा). Ś1 K1. 2 परं; K4 D4 पर-; D2. 3 परो (for परे). — d) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M1. 6 तथेह; K7 D4. 9 यथेह; G2 M5. 7 तथा वै (for य°). Ś1 (*sup. lin.* as in text) भरतर्षभ (for पुरुष°).

62 a) V1 Cp अचारीश्च (for चीर्णानि). — b) K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 चरिष्यंति (B6 °ते); Cp करिष्यसि (for चरिष्यसि). K2 om. च. — Da3 repeats 62cd after 67a. — c) K6 Bo. 6. 7.

सत्यमेकाक्षरं ब्रह्म सत्यमेकाक्षरं तपः ।
सत्यमेकाक्षरो यज्ञः सत्यमेकाक्षरं श्रुतम् ॥ ६३
सत्यं वेदेषु जागर्ति फलं सत्ये परं स्मृतम् ।
सत्याद्धर्मो दमश्चैव सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥ ६४
सत्यं वेदास्तथाङ्गानि सत्यं यज्ञस्तथा विधिः ।
व्रतचर्यास्तथा सत्यमोंकारः सत्यमेव च ॥ ६५
प्राणिनां जननं सत्यं सत्यं संततिरेव च ।
सत्येन वायुरभ्येति सत्येन तपते रविः ॥ ६६
सत्येन चाग्निर्दहति स्वर्गः सत्ये प्रतिष्ठितः ।
सत्यं यज्ञस्तपो वेदाः स्तोभा मन्त्राः सरस्वती ॥ ६७
तुलामारोपितो धर्मः सत्यं चैवेति नः श्रुतम् ।
समां कक्षां धारयतो यतः सत्यं ततोऽधिकम् ॥ ६८
यतो धर्मस्ततः सत्यं सर्वं सत्येन वर्धते ।
किमर्थमनृतं कर्म कर्तुं राजंस्त्वमिच्छसि ॥ ६९ C. 12. 7270 B. 12. 199. 70 K. 12. 197. 76

8 (marg. as in text). 9 Da3 (first time). a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 8 शतैः (Da4 °रैः) शत-; Ds1 D6 समाः शत-; M7 समशतैः (for समाः शतैः). B8 (marg. as in text) Da3 (second time). a4 तु (for च). — Ś1 K1 om. 62^{d}–64^{c}. — ^{d}) K4. 6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3 (first time). a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तैः (for तत्). B8 (marg. as in text) सत्यं (for सत्यान्).

63 Ś1 K1 om. 63 (cf. v. l. 62). K2. 4 om. (hapl.) 63^{ab}. — ^{a}) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 Kumbh. ed. एकं परं (for एकाक्षरं). — ^{b}) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 Kumbh. ed. एकं परं (for एकाक्षरं). — ^{c}) K2. 4 Da3 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 Kumbh. ed. एकं परो (for एकाक्षरो). — ^{d}) K3 Da3 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 Kumbh. ed. एकं परं (for एकाक्षरं).

64 Ś1 K1 om. 64^{abc} (cf. v. l. 62). — ^{a}) V1 B6 (marg.). 7. 8 D7 T1 G1–3. 6 M1. 5–7 देवेषु (for वेदेषु). — ^{b}) K6 सत्यं (for सत्ये). G3 श्रुतं (for स्मृतम्). — ^{c}) K2. 4. 7 V1 D4. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 तपो धर्मो (for सत्याद्धर्मो). D6 तपो धर्माश्रमाश्चैव. — ^{d}) Ds सत्ये सर्वं (by transp.); D6 M1 सत्यं सत्ये. D6 च तिष्ठति.

65 K7 D4. 9 transp. 65^{ab} and 65^{cd}. — ^{a}) Da3 सत्ये; G1 सत्य- (for सत्यं). — ^{b}) K2. 4 D7 T G1–3. 6 यज्ञास; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 M1. 5. 6 विद्यास् (for यज्ञस्). V1 D5 तथाविधि; D7 T1 G1 तथाविधाः. — ^{c}) K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M1. 6. 7 व्रतचर्या (for °चर्यास्). D9 सत्त्वम् (for सत्यम्). — ^{d}) Ś1 K1. 2. 4 एव हि; Ds उच्यते (for एव च). K7 D4. 6. 9 ओंकारश्च तथाविधः; D5 °रस्य तथा विधिः. — After 65, K4 reads 11–48.

66 ^{b}) D1 om. सत्यं. B8 (marg. as in text) G3 संनतिर् (for संततिर्).

67 ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 सत्येनाग्निर्दहति च; K7 D4. 6. 9 °नाग्निर्विदहति. — After 67^{a}, Da3 repeats 62^{cd}. — ^{b}) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 सत्ये स्वर्गः (G1 M1 °र्गं) (by transp.). Da4 M1. 6 प्रतिष्ठितं. — ^{c}) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 दानं (for सत्यं). K4. 7 V1 B8 (marg.) D2–4. 6. 7. 9 T G1. 3. 6 M1. 6 यज्ञास् (for यज्ञस्). Ś1 K1. 2. 4 V1 तपो योगः (V1 देवाः); K6 Bo. 6–9 Da4 Ds तथा चैव; D5–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 तथा वेदाः (for तपो वेदाः). — ^{d}) K1. 2. 7 Dn4 Csp (glossed as सामवेदः) स्तोता; Da4 D8 स्तोत्रा; Ds स्तोत्रं; D6 G3. 6 स्तोमा; D7 T G1. 2 सोमा; Cv स्तोभ- (for स्तोभा). ❀ Ca: स्तोभाः श्रुतौ निरर्थका गीतिपूरणार्थाः शब्दाः हाहाहूहू इत्येवमादयः । ❀ ❀ Cs: सरस्वतीशब्देन वेदातिरिक्तविद्यास्थानानि लक्ष्यन्ते । ❀

68 ^{a}) M5 तुल्यम् (for तुलाम्). Dn4 धर्मे (for धर्मः). — ^{c}) K1 D7 T G3. 6 M5–7 समां क (K1 का)-क्ष्यां; K4 समकाक्षं; K6 Da3. a4 Cp समकक्षं; K7 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 Cpp समकक्षां; D4. 9 समं कक्षां; G1 समं कक्ष्यां; G2 समं कक्ष्यं (for समां कक्षां). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 तु (D6 तो) लयतो; T2 G1. 3. 6 M1. 5 धारयतोर् (for °यतो). ❀ Cp: समकक्षामिति पाठे तुलामित्यस्य विशेषणम् । ❀

69 ^{a}) G6 ततो (for यतो). — ^{b}) M7 वर्तते (for वर्धते). — ^{c}) K1 reads the portion from कर्म up to नृतं (in 70^{c}) twice. — ^{d}) V1 अर्हसि (for इच्छसि).

70 For repetition in K1, cf. v. l. 69. — ^{a}) B7 स्थिर-; G1 स्वयं (for स्थिरं). D5 भावे (for भावं). D6 सत्ये भव स्थिरीभावे. — ^{b}) D7 T G1–3. 6 M5 अनृते (for °तं). K7 D4. 5. 9 वद (D5 °दः); D6 वदीः (for कृथाः). — ^{c}) Ś1 K1 (both times). 2 D7 T1 G1–3. 6

C. 12. 7271
B. 12. 199. 71
K. 12. 197. 77

सत्ये कुरु स्थिरं भावं मा राजन्ननृतं कृथाः ।
कस्मात्त्वमनृतं वाक्यं देहीति कुरुषेऽशुभम् ॥ ७०
यदि जप्यफलं दत्तं मया नेषिष्यसे नृप ।
स्वधर्मेभ्यः परिभ्रष्टो लोकाननुचरिष्यसि ॥ ७१
संश्रुत्य यो न दित्सेत याचित्वा यश्च नेच्छति ।
उभावानृतिकावेतौ न मृषा कर्तुमर्हसि ॥ ७२

राजोवाच ।

योद्धव्यं रक्षितव्यं च क्षत्रधर्मः किल द्विज ।
दातारः क्षत्रियाः प्रोक्ता गृह्णीयां भवतः कथम् ॥ ७३

ब्राह्मण उवाच ।

न छन्दयामि ते राजन्नापि ते गृहमाव्रजम् ।
इहागम्य तु याचित्वा न गृह्णीषे पुनः कथम् ॥ ७४

धर्म उवाच ।

अविवादोऽस्तु युवयोर्वित्तं मां धर्ममागतम् ।
द्विजो दानफलैर्युक्तो राजा सत्यफलेन च ॥ ७५

स्वर्ग उवाच ।

स्वर्गं मा विद्धि राजेन्द्र रूपिणं स्वयमागतम् ।
अविवादोऽस्तु युवयोरुभौ तुल्यफलौ युवाम् ॥ ७६

राजोवाच ।

कृतं स्वर्गेण मे कार्यं गच्छ स्वर्ग यथासुखम् ।
विप्रो यदीच्छते दातुं प्रतीच्छतु च मे धनम् ॥ ७७

ब्राह्मण उवाच ।

बाल्ये यदि स्यादज्ञानान्मया हस्तः प्रसारितः ।
निवृत्तिलक्षणं धर्ममुपासे संहितां जपन् ॥ ७८

तस्मात्त्वम्; K7 D4.9 अस्मात्त्वम्; D5.6 त(D6 अ)थैतद् (for कस्मात्त्वम्). K6 Bo.6.8.9 Da3.a4 Ds D3.8 भावं (for वाक्यं). —[d]) Ds1 कुरुते (for °षे). K6 [ऽ]श्रुतं; Ds [ऽ]भृशं; D6 [ऽ]श्रुते (for ऽशुभम्).

71 [a]) Da4 G3 जप्यं फलं; D7 T G1 जाप्यफलं (for जप्य°). G2 व्यर्थं (for दत्तं). —[b]) Ds D5 यदा; D6 सदा (for मया). K6 नेक्षिष्यसे; K7 D4–7.9 T G1.2 M1.5–7 नेच्छसि चेन् (K7 D4.9 भो; D6 मे; T2 M1.5–7 वै); V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn4 नैषि(Da4 °च्छि)ष्यसे; Dn1 Ds नेशिष्यसे (for नेषि°). —[c]) K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 धर्मेभ्यः सं· (for स्वधर्मेभ्यः).

72 [a]) K7 D9 संश्रुतं; G1 संश्रित्य; G3 संस्तुत्य (for संश्रुत्य). K6 [अ]दित्सेत; D7 T1 G1–3.6 दित्सेत्तु (for °त). —[b]) Ds1 D7 नेच्छसि (for °ति). —[c]) Ś1 G1 अनृतकाव्; K2.7 D4.6.7.9 T1 G2.3.6 M1.6 अनृति°; D5 आनृतकाव् (for आनृतिकाव्). —[d]) V1 D4.5.7.9 M1.6.7 वक्तुम् (for कर्तुम्).

73 [d]) M7 गृह्णीयाद् (for °यां).

74 [a]) ❀ Cn: न छन्दयामि प्रतिगृह्णीष्वेति न प्रार्थितवानस्मि । ❀ —[b]) K1.2 G6 [अ]पि (for नापि). Ś1 K1.2.4 आव्रजन्; V1 आगमं; B9 D8 (marg.) आगतं (for आव्रजम्). —[c]) D5.6 उप(D6 °पा)गम्य; D7 T G1–3.6 इहागत्य (for °गम्य). D4 नु (for तु). —[d]) D7 G1 गृह्णीते (for °षे).

75 [a]) D5.8 अविवादस्तु; G2 °द्वेष्वस्तु (for °दोऽस्तु). ❀ Cn: अविवाद इति । राहूपरागादौ प्रतिग्रहमनिच्छति ब्राह्मणे यत्प्रकारान्तरेण दानं तद्दातुः फलावहं प्रतिग्रहीतुश्च न दोषकरमिति भावः । तथा च स्मृतिः — मनसा पात्रमुद्दिश्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् । दाता तत्फलमाप्नोति प्रतिग्राही न दोषभाक् । इति । ❀ —[b]) K1.2 Dn1 वित्त; V1 Bo विद्धि (for वित्तं). K7 D4–7.9 T G1–3.6 M1.5–7 धर्मं मां (K7 मा) वित्तमा(D6 °द्धि आ)गतं. —[c]) V1 reads from द्विजो up to वादोऽस्तु (in 76[c]) on marg. —[d]) K7 D4.9 दत्तफलेन (for सत्य°).

76 V1 reads up to वादोऽस्तु on marg. D7 T G1–3.6 om. the ref. —[c]) T1 om. ऽस्तु. —[d]) Ś1 K1.2 सत्यफलौ (for तुल्य°).

77 [b]) B9 स्वर्गं गच्छ (by transp.); D7 T1 G1.3.6 गच्छ स्वर्गं. K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 G2 यथागतं (for °सुखम्). —[c]) K7 V1 D7 T2 G1.2 यदिच्छते (K7 °ति); D4.6.9 यदीच्छति (for °च्छते). K6 Bo.6.7.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 Cp गंतुं; K7 D4.6.9 प्राप्तुं; Cpp दातुं (as in text). —[d]) V1 प्रतीगृह्य (for °च्छतु). K4 स (for च). G6 धनः; M5 फलं (for धनम्). K6.7 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 चीर्णं गृह्णातु मे फलं.

78 [a]) T1 बाले; T2 स्वास्थ्ये (for बाल्ये). V1 बाल्यां वा यदि वाज्ञानान्. —[b]) D7 G1 हस्तं (for

निवृत्तं मां चिरं राजन्विप्रं लोभयसे कथम् ।
स्वेन कार्यं करिष्यामि त्वत्तो नेच्छे फलं नृप ।
तपःस्वाध्यायशीलोऽहं निवृत्तश्च प्रतिग्रहात् ॥ ७९

राजोवाच ।

यदि विप्र निसृष्टं ते जप्यस्य फलमुत्तमम् ।
आवयोर्यत्फलं किंचित्सहितं नौ तदस्त्विह ॥ ८०
द्विजाः प्रतिग्रहे युक्ता दातारो राजवंशजाः ।
यदि धर्मः श्रुतो विप्र सहैव फलमस्तु नौ ॥ ८१
मा वा भूत्सहभोज्यं नौ मदीयं फलमाप्नुहि ।
प्रतीच्छ मत्कृतं धर्मं यदि ते मय्यनुग्रहः ॥ ८२

भीष्म उवाच ।

ततो विकृतचेष्टौ द्वौ पुरुषौ समुपस्थितौ ।
गृहीत्वान्योन्यमावेष्ट्य कुचेलावूचतुर्वचः ॥ ८३
न मे धारयसीत्येको धारयामीति चापरः ।
इहास्ति नौ विवादोऽयमयं राजानुशासकः ॥ ८४
सत्यं ब्रवीम्यहमिदं न मे धारयते भवान् ।
अनृतं वदसीह त्वमृणं ते धारयाम्यहम् ॥ ८५
तावुभौ भृशसंतप्तौ राजानमिदमूचतुः । C. 12. 7288 B. 11. 199. 87 K. 12. 197. 93

हस्तः). — c) K1 निर्वृत्ति-; K6.7 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 निवृत्त- (for °त्ति-). — d) Ś1 K1. 2. 4 उपास्ये; K6 Ds1 °स्ते (for °से).

79 a) K1 निर्वृत्त; K7 निवृत्त (for °त्तं). Da4 M7 मा (for मां). K6.7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 चिराद् (for चिरं). — b) K7 V1 Bo. 6-9 Da3, a4 Dn1. n4 Ds D2, 3. 6-8 T G1-3. 6 M1. 5-7 Cp विप्र (for विप्रं). ❀ Cp: विप्रेत्युपसर्गौ । ❀ — c) M1. 7 (*sup. lin.* as in text) येन (for स्वेन). K7 D9 हरिष्यामि (for करि°). — d) Ś1 K1. 2. 4 ततो (for त्वत्तो). Ś1 K1. 2. 4 V1 B6. 8. 9 Da4 धनं (for फलं). K4 Da4 नृपं (for नृप). — e) Ds1 ततः (for तपः-). D4 corrupt; D7 T1 G1-3. 6 तपःस्वाध्यायकुशलो. — f) K1 निर्वृत्तश्च; K7 D4. 6. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 विरतश्च; D7 विनीतश्च (for निवृत्तश्च). Da4 परिग्रहात् (for प्रति°).

80 V1 reads the ref. on marg. — a) K6.7 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M1 विसृष्टं; M5 [अ]तिसृष्टं (for निसृष्टं). K7 D4. 5. 9 मे (for ते). — b) K7 D4. 5. 9 जपस्येह (D5 °स्य च) फलं त्वया. — d) K1 सहितां; G1. 2 संहितं (for स°). K1. 2. 4 तदस्त्विति; D7 तदास्त्विह (for तद°).

81 a) Bo D7 द्विजः. — c) Da4 G1 धर्मश्रु(G1 °श्रि)तो; D4. 9 धर्मः स्मृतो (for धर्मः श्रुतो). D7 T2 G1-3. 6 वापि; T1 चापि (for विप्र). — d) K1 D4 M7 सहेव; G1 तथैव; M1. 6 सहैवं (for °व).

82 V1 reads 82 on marg. — a) V1 च (for वा). Bo तुल्यं; Da4 -भौज्ये (for -भोज्यं). K7 D4, 9 मया सहै(D4 °दे)व भवतु; D5 मा वा सहार्यं भवतु. — c) K1. 4. 6 D8 प्रतीक्ष (for °च्छ). D7 T G1-3. 6 कर्म (for धर्मं). — d) D7 T G1-3. 6 चेन् (for ते). K7 D4. 9 M6 अपह्नवः (M6 °वं); Dn1 अनुग्रहं.

83 a) Ś1 K1. 2. 4 निकृत- (for विकृत-). K6 Bo. 6-9 D6. 8 -वेशौ; V1 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 T G1-3. 6 M1. 5-7 -वेषौ (for -चेष्टौ). — c) K7 D4. 9 आवेशं (for °ष्ट्य). — d) K1. 2. 4. 6 Da3 Dn1. n4 Ds1 D2. 5 कुचैलाव्; Da4 D4 कुवे° (for कुचे°).

84 a) ❀ Cn: प्रार्थना हि राज्ञोऽननुरूपेति तस्य कामो विकृतसंज्ञः । शान्तिस्वभावस्यापि जापकस्य याचित्वापि दीयमानं न गृह्णातीति राजानं प्रति यः क्रोधः स विरूपसंज्ञः । ❀ — b) D4 वा (for च). — c) K7 V1 B6-9 Da4 D2. 4. 5. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 इहास्तु (for °स्ति). — d) K1 यो (for अयं). T2 राजानुशासनः (for °शासकः).

85 a) D4 सत्यं (for सत्यं). B8 Da4 T G2. 3. 6 M1. 5-7 ब्रवीम्यहमृणं (B8 Da4 °मिति); G1 °मि ह्यनृणं (for °म्यहमिदं). — e) G2 त्वाम् (for त्वम्).

86 a) K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 5. 6. 8 सुभृशं तप्तौ (for भृशसंतप्तौ). — c) K4. 6 B6. 7 Da3 Dn4 Ds1 D2. 3. 5 परीक्ष्य त्वं; K7 D4. 9 °क्ष्यस्व; V1 Bo. 8. 9 Da4 Dn1 Ds2 D6. 8 °क्ष त्वं; D7 T1 G2. 3. 6 M1. 5-7 °क्ष्यौ तु; T2 °क्ष्य तु (for °क्ष्यतां). K4 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-4. 6. 8. 9 G3. 6 स्यावो; D5 स्याता; D7 स्याताम्; T1 स्यावां (for स्याव). G1 परीक्ष्यौ यथा स्याव (submetric). — d) V1 नावाविह; D7 आवामिह; T1 न वा° (for नावा°).

C. 12. 7288
B. 12. 199. 87
K. 12. 197. 93

परीक्ष्यतां यथा स्याव नावामिह विगर्हितौ ॥ ८६
विरूप उवाच ।
धारयामि नरव्याघ्र विकृतस्येह गोः फलम् ।
ददतश्च न गृह्णाति विकृतो मे महीपते ॥ ८७
विकृत उवाच ।
न मे धारयते किंचिद्विरूपोऽयं नराधिप ।
मिथ्या ब्रवीत्ययं हि त्वा मिथ्याभासं नराधिप ॥ ८८
राजोवाच ।
विरूप किं धारयते भवानस्य वदस्व मे ।
श्रुत्वा तथा करिष्यामीत्येवं मे धीयते मतिः ॥ ८९
विरूप उवाच ।
शृणुष्वावहितो राजन्यथैतद्धारयाम्यहम् ।
विकृतस्यास्य राजर्षे निखिलेन नरर्षभ ॥ ९०
अनेन धर्मप्राप्त्यर्थं शुभा दत्ता पुरानघ ।
धेनुर्विप्राय राजर्षे तपःस्वाध्यायशीलिने ॥ ९१
तस्याश्चायं मया राजन्फलमभ्येत्य याचितः ।
विकृतेन च मे दत्तं विशुद्धेनान्तरात्मना ॥ ९२
ततो मे सुकृतं कर्म कृतमात्मविशुद्धये ।
गावौ हि कपिले क्रीत्वा वत्सले बहुदोहने ॥ ९३
ते चोञ्छवृत्तये राजन्मया समपवर्जिते ।
यथाविधि यथाश्रद्धं तदस्याहं पुनः प्रभो ॥ ९४
इहाद्य वै गृहीत्वा तत्प्रयच्छे द्विगुणं फलम् ।
एकस्याः पुरुषव्याघ्र कः शुद्धः कोऽत्र दोषवान् ॥ ९५
एवं विवदमानौ स्वस्त्वामिहाभ्यागतौ नृप ।

---

87 B_9 om. (hapl.) 87–89. — [b]) $K_{4.6.7}$ V_1 $B_{0.8}$ Da_4 Dn_4 $D_{2.3.8}$ T_1 $G_{1-3.6}$ M_1 गोफलं; Da_3 D_9 गौफलं; D_4 गाफलं; D_6 नोफलं (for गोः फलम्).

88 B_9 om. 88 (cf. v. l. 87). $Ś_1$ (*sup. lin.* as in text) विरूप (for विकृत). — [b]) M_6 विकृतो (for विरूपो). $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ महीपते (for नराधिप). — [c]) M_6 ब्रवीतु (for °ति). $K_{6.7}$ V_1 $B_{0.6-8}$ $Dn_{1.n4}$ Ds_1 $D_{2-4.6.8}$ M_6 त्वां (for त्वा). — [d]) K_1 D_4 सत्याभास; G_8 सत्त्वात्त्वासं (for मिथ्याभासं). K_7 B_{6-8} $Da_{3.a4}$ $D_{4.9}$ नराधमः; D_7 T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ जनाधिप (for नरा°).

89 B_9 om. 89 (cf. v. l. 87). — [a]) K_7 विरूपं; M_6 °पः. T_2 धारयसे; G_2 °यत (for °यते). — [b]) D_7 T $G_{1-3.6}$ अद्य (for अस्य). K_6 V_1 $B_{0.7.8}$ (marg.) $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.6.8}$ ब्रवीतु; $B_{6.9}$ $Da_{3.a4}$ ब्रवीहि (for वदस्व). — [c]) D_5 तस्य (for तथा). $K_{6.7}$ V_1 $B_{0.6-8}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2-6.8.9}$ करिष्येहम् (for °ष्यामि). — [d]) $M_{1.5-7}$ मनः (for मतिः). $K_{6.7}$ V_1 $B_{0.6-8}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2-6.8.9}$ इति मे धीयते मनः.

90 Da_4 विश्वरूप; T_1 (also as in text) विकृत (for विरूप). — [b]) D_5 यदेतद् (for यथै°). — [c]) D_5 [इ]ह (for [अ]स्य). Ds_1 D_7 राजर्षेर् (for °र्षे). — K_7 om. (hapl.) 90[d]–91[c]. — [d]) K_1 नरर्षभः; K_6 V_1 $B_{0.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.6.8.9}$ M_5 नराधिप.

91 K_7 om. 91[abc] (cf. v. l. 90). — [b]) D_7 T_1 $G_{1.2}$ पुरा दत्ता शुभानघ. — [d]) B_{7-9} D_7 T_1 $G_{1.2.6}$ -शालिने (for -शीलिने).

92 [a]) T_2 महाराजन् (for मया राजन्). — [b]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ अभ्येति; D_6 अध्येति (for अभ्येत्य). V_1 याचितं.

93 [a]) B_8 $Da_{3.a4}$ D_5 M_6 तेन (for ततो). — [c]) G_2 damaged from गावौ up to व (in 93[d]). T_2 G_1 M_7 गावो (for गावौ). $K_{6.7}$ V_1 $B_{0.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2-6.8.9}$ Cv च (for हि). $Ś_1$ $K_{1.7}$ कपिलौ (K_7 °लो) (for कपिले). $K_{2.6}$ Ds_2 D_8 कृत्वा (for क्रीत्वा). — [d]) M_1 सहदोहने (for बहुदो°). ❀ Cs: वत्सले वत्सवत्यौ । ❀

94 [a]) Da_4 ते नोंछ-; Ds_1 तत्रोंछ-; G_1 ते बोंछ- (for ते चोञ्छ-). Dn_1 -वृत्तया; D_7 -वृत्तयो (for °ये). — [b]) $Ś_1$ $K_{1.2.6.7}$ Dn_1 समयवर्जिते (K_7 °तौ); K_4 B_0 सपरि°; D_8 M_7 समुप°; $M_{1.6}$ समवि° (M_6 °व°) (for समप°). — [c]) Ds_2 G_6 यथाश्राद्धं; $D_{7.9}$ T_1 $G_{1.2}$ °शुद्धं (for °श्रद्धं). — [d]) K_1 तदद्याहं; $K_{2.4}$ तद्यथाहं; T_1 तदास्याहं; G_1 तदस्यासं; $M_{1.6}$ °स्याहः (for °स्याहं).

95 [a]) $K_{4.6}$ V_1 $B_{0.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.6-8}$ T $G_{1-3.6}$ [ए]व (for वै). D_7 T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ प्रयच्छामि (for गृहीत्वा तत्). $K_{4.6.7}$ V_1 $B_{0.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2-6.8.9}$ तु (for तत्). — [b])

कुरु धर्ममधर्मं वा विनये नौ समाधय ॥ ९६
यदि नेच्छति मे दानं यथा दत्तमनेन वै ।
भवानत्र स्थिरो भूत्वा मार्गे स्थापयतु प्रभुः ॥ ९७

राजोवाच ।

दीयमानं न गृह्णासि ऋणं कस्मात्त्वमद्य वै ।
यथैव तेऽभ्यनुज्ञातं तथा गृह्णीष्व माचिरम् ॥ ९८

विकृत उवाच ।

दीयतामित्यनेनोक्तं ददानीति तथा मया ।
नायं मे धारयत्यत्र गम्यतां यत्र वाञ्छति ॥ ९९

राजोवाच ।

ददतोऽस्य न गृह्णासि विषमं प्रतिभाति मे ।
दण्ड्यो हि त्वं मम मतो नास्त्यत्र खलु संशयः ॥ १००

विकृत उवाच ।

मयास्य दत्तं राजर्षे गृह्णीयां तत्कथं पुनः ।
काममत्रापराधो मे दण्डमाज्ञापय प्रभो ॥ १०१

विरूप उवाच ।

दीयमानं यदि मया नेषिष्यसि कथंचन ।
नियंस्यति त्वा नृपतिरयं धर्मानुशासकः ॥ १०२ C 12 7304 B. 12 199. 103 K 12. 197. 105

D6 प्रयच्छ; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 गृहीत्वा (for प्रयच्छे). — c) K4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1–3. 6 M5. 7 एवं स्यात्; M1. 6 एतस्य (for एकस्याः). — d) K2 कः श्रद्धः; Ds2 विशुद्धः (for कः शुद्धः).

96 a) K1 D4 T2 विवदमानो (T2 °ना); Ds2 विदमानौ (for विवद°). K6 च; Da4 lacuna; D7 T1 G1–3. 6 तु (for स्वस्). — b) K2 त्वम्; M7 ताम् (for त्वाम्). — c) K1 धर्मसधर्मं (for °मधर्मं). K4 D8 च (for वा). — d) K7 D9 समये; D8 [अ]विनये (for विनये). K6 B6–9 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 समादध; K7 °दधौ; V1 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 °दधाः (V1 °धः); B0 Da3. a4 °दधे (for °धय).

97 a) Ś1 K1. 2 नेच्छसे; K4 B6. 9 Ds1 D3 (before corr.). 5. 6. 8 नेच्छसि (for °ति). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 वादातुं (for मे दानं). — b) Ds1 वृत्तम् (for दत्तम्). — c) D5 तत्र (for अत्र). Ds2 D5 T1 G1. 2 स्थितो (for स्थिरो). — d) D7 स्थापयितुं; G1 °यति; M5 °यिता (for °यतु). M7 प्रभुं (for प्रभुः). K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 मार्गे (Dn1 °र्गं-) स्थापयिताद्य नौ (D5 नौः).

98 a) Dn4 दीपदानं (for दीयमानं). K1. 4 गृह्णामि; K6 °ति (for °सि). — b) K1 धणं; K4 रणं (for ऋणं). — c) G1 तथैव (for य°). T2 G3. 6 ह्यनु- (for ऽभ्यनु-). Da4 -ज्ञानं (for -ज्ञातं).

99 M7 विकृतं (for °त). — a) K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M1. 6. 7 धारयामीति (for दीयतामिति). — b) K7 Ds2 D4. 9 ददामि (for ददानि). B8 (orig.). 7–9 Da3. a4 तथैव च; B6 (marg.) तदा मया (for तथा मया). — c) G2 नामं (for नायं). Ś1 K1. 2 M1. 7 वै (for मे). Ś1 K1. 2 धारयामि (for °यति). K4. 6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 अद्य (for अत्र). — d) K4. 6. 7 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 गच्छतां (for गम्यतां). Ś1 K1. 2 वांच्छसि (for °ति).

100 a) G2 (also as in text) M1. 6 गृह्णाति (for °सि). — b) D5 विषयं (for °मं). D6 T2 प्रतिभासि (T2 °मि) (for °भाति). T2 ते; M1. 5–7 मा (for मे). — c) Dn4 दंभो; D7 T G2. 3. 6 दम्यो; G1 दंडो (for दण्ड्यो). G2 त्वा (for त्वं).

101 T1 om. (hapl.) 101–102. — b) D7 G1 M1. 5. 6 गृह्णीयात् (for °यां). B6 (marg. as in text) ते (for तत्). — c) K2. 7 Ds1 D4. 7. 9 T2 G1–3. 6 M5 को (K2 का) ममात्र. K7 D4. 9 वै (for मे).

102 T1 om. 102 (cf. v. l. 101). — a) Dn4 दीपमानं; T2 दीयय° (for दीय°). — b) K7 D4. 9 T2 G3. 6 M1. 5–7 न गृह्णासि; B6 Da4 D8 नैषिष्यसि; Dn1 Ds2 नेशिष्यासि; Ds1 नेच्छिष्यासि; D5 त्वं नेच्छसि; D7 G1. 2 गृह्णासि त्वं (for नेषिष्यसि). — c) K1. 7 नियस्यं(K1 °स्य)ति; Ds1 नियस्यति; D7 T2 G1–3. 6 नियच्छति (for नियंस्यति). K4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 G1–3. 6 M5 त्वां (for त्वा).

103 a) T2 G1 त्वं; G2 स्वयं (hypermetric) (for स्वं). K7 D4. 9 T1 G3. 6 स्वयं मया याचितेन; D5 यन्मया याचितेनैतद्; D7 स्वधर्मेया याचितेन. ❀ Cv: अयाचितेनेति पदच्छेदः । ❀ — b) G1. 2 इव (for इह). K4 तं (for तत्). — c) G1 M7 गृह्णीयाद् (for °यां). — d) K4. 6. 7 V1 B7. 8 Da4 D8 D2–7. 9 T G1–3. 6

C. 12. 7305
B. 12. 139. 104
K. 12. 197. 110

विकृत उवाच ।
त्वं मया याचितेनेह दत्तं कथमिहाद्य तत् ।
गृह्णीयां गच्छतु भवानभ्यनुज्ञां ददानि ते ॥ १०३
ब्राह्मण उवाच ।
श्रुतमेतत्त्वया राजन्ननयोः कथितं द्वयोः ।
प्रतिज्ञातं मया यत्ते तद्गृहाणाविचारितम् ॥ १०४
राजोवाच ।
प्रस्तुतं सुमहत्कार्यमावयोर्गह्वरं यथा ।
जापकस्य दृढीकारः कथमेतद्भविष्यति ॥ १०५
यदि तावन्न गृह्णामि ब्राह्मणेनापवर्जितम् ।
कथं न लिप्येयमहं दोषेण महताद्य वै ॥ १०६

भीष्म उवाच ।
तौ चोवाच स राजर्षिः कृतकार्यौ गमिष्यथः ।
नेदानीं मामिहासाद्य राजधर्मो भवेन्मृषा ॥ १०७
स्वधर्मः परिपाल्यश्च राज्ञामेष विनिश्चयः ।
विप्रधर्मश्च सुगुरुर्मामनात्मानमाविशत् ॥ १०८
ब्राह्मण उवाच ।
गृहाण धारयेऽहं ते याचितं ते श्रुतं मया ।
न चेद्ग्रहीष्यसे राजञ्शपिष्ये त्वां न संशयः ॥ १०९
राजोवाच ।
धिग्राजधर्मं यस्यायं कार्यस्येह विनिश्चयः ।
इत्यर्थं मे ग्रहीतव्यं कथं तुल्यं भवेदिति ॥ ११०

M5 ददामि (for °नि).

104 a) K7 श्रुत्वा (for श्रुतम्). T1 श्रुत्वैव तत् (for श्रुतमेतत्). V1 मया (for त्वया). — b) B8 एतयोः (for अनयोः). G3. 6 त्वया (for द्वयोः). — c) K7 प्रतिज्ञा तु; D9 °ज्ञानं (for °ज्ञातं). K2 यत्तं; K7 तत्ते; D7 T G1–3. 6 दत्तं (for यत्ते). — d) M6 तं (for तद्). K7 अविचारितां.

105 a) K7 D4. 9 न प्रस्तुतं; D5 G6 प्रस्तुतस्तु (G6 °तः सु-); G2 प्रस्थितं सु- (for प्रस्तुतं सु-). — b) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 अनयोर् (for आव°). Da4 दुष्करं; T2 गह्वरं (for गह्वरं). D5 तथा (for यथा). — c) Ds1 D4. 9 द्रढीकारः; G3. 6 M7 दृढीकारं (for °कारः).

106 a) B9 नु (for न). K2 D5 गृह्णासि (for °मि). — b) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 जापकेन (for ब्राह्मणेन). B9 [अ]पि (for [अ]प-). Ś1 K1. 2. 4 ब्राह्मणस्य तपोर्जितं; K7 ब्राह्मणे जपवर्जितं. — c) G3. 6 कथं न लिप्यते योहं; M6 कथं कथं न लिप्येत. — d) Da3. a4 Dn1. n4 D2. 5 पापेन (for दोषेण).

107 a) G1 तव (for तौ च). B9 च (for स). K1. 2 राजर्षि- (for °र्षिः). — b) K1 -कृतकार्ये; K2. 4 व्रतकार्यौ; Da4 Ds1 कृतकार्यो (for °कार्यौ). Ś1 K1. 2. 4 भविष्यथः; Da4 Ds1 M1. 6. 7 गमिष्यथ (for °ष्यथः). — Before 107cd, M5 ins. राजा. — d) Da4 lacuna for राजधर्मो.

108 a) K4 परिपालाश्च (for °पाल्यश्च). K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 तु (for च). — b) K6 रक्षामि (for राज्ञाम्). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 इति (for एष). — c) D7 T1 G1. 2 विप्रबंधुश्च (for °धर्मश्च). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 गहनो; D5 स पुरुर्; D7 G1. 2 M6 स गुरुर् (for सुगुरुर्). — d) Ś1 K1. 2. 4 न ममात्मानम् (for मामना°). Ś1 K1. 2. 7 D4. 5. 9 T2 M1. 5. 6 आविशेत् (for °शत्).

109 a) D7 T1 G1–3. 6 M5 यत्; T2 यं (for ऽहं). K6 Bo. 6 (marg. as in text). 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 च (for ते). — b) T2 याचितः (for °तं). K1 तं श्रुतं; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T2 G3. 6 M1. 5–7 संश्रुतं; K7 T1 स श्रुतं; G1. 2 संश्रितं (for ते श्रुतं). — c) Ś1 K1. 2. 4 V1 Bo. 6–9 D3. 9 T2 M7 गृहीष्यसे; Da3 Ds D5 ग्र(Ds2 D5 गृ)हिष्यसे; G1 ग्रहीष्यते (for °ष्यसे). — d) K7 D4. 5. 9 शप्स्यामि; Da3. a4 शपेयं; D6 शपेष्यं; D8 शापिष्ये (for श°). K6 त्वं; T2 G3. 6 त्वा (for त्वां). V1 Ds1 असंशयः (Ds1 °यं) (for न संशयः).

110 K1 om. the ref. — a) Ds2 यस्याहं; D8 पश्यायं (for यस्यायं). — b) D7 T G1–3. 6 M5 [अ]स्य; M1. 6 [ए]ष (for [इ]ह). G3 विनिश्चयं. — c) K7 V1 Bo. 6. 7. 9 Da4 Dn1 Ds D3–5. 7 T G2. 3. 6 M7 गृहीतव्यं (for ग्रही°). — d) D7 T G2. 3. 6 तथ्यं; G1 तस्य; M5 तत्सं- (for तुल्यं).

111 a) Ś1 K2 न पूर्वं; K1 अपूर्वंतो; K4. 6 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 अपूर्वं मे; D7 T G1.

एष पाणिरपूर्वं भो निक्षेपार्थं प्रसारितः ।
यन्मे धारयसे विप्र तदिदानीं प्रदीयताम् ॥ १११

ब्राह्मण उवाच ।

संहितां जपता यावान्मया कश्चिद्गुणः कृतः ।
तत्सर्वं प्रतिगृह्णीष्व यदि किंचिदिहास्ति मे ॥ ११२

राजोवाच ।

जलमेतन्निपतितं मम पाणौ द्विजोत्तम ।
सममस्तु सहैवास्तु प्रतिगृह्णातु वै भवान् ॥ ११३

विरूप उवाच ।

कामक्रोधौ विद्धि नौ त्वमावाभ्यां कारितो भवान् ।
समेति च यदुक्तं ते समा लोकास्तवास्य च ॥ ११४
नायं धारयते किंचिज्जिज्ञासा त्वत्कृते कृता ।
कालो धर्मस्तथा मृत्युः कामक्रोधौ तथा युवाम् ॥ ११५
सर्वमन्योन्यनिकषे निघृष्टं पश्यतस्तव ।
गच्छ लोकाञ्जितान्स्वेन कर्मणा यत्र वाञ्छसि ॥ ११६

भीष्म उवाच ।

जापकानां फलावाप्तिर्मया ते संप्रकीर्तिता ।
गतिः स्थानं च लोकाश्च जापकेन यथा जिताः ॥ ११७
प्रयाति संहिताध्यायी ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ।
अथ वाग्निं समायाति सूर्यमाविशतेऽपि वा ॥ ११८ C. 12. 7320 B. 12. 199. 119 K. 12. 197. 129

---

8. 6 अपूर्वां भो ; G2 °वां गो- ; Cp °र्वं भो (as in text). ❀ Cp : अपूर्वमिति नञर्थेऽकारः । ❀ — b) G2 प्रसारितं. ❀ Cn : निक्षेपार्थं प्रतिगृह्य प्रदानार्थम् ॥ Cs : निक्षेपार्थं फलभोगं विना स्थापनार्थम् । ❀ — c) K1 यं (for यन्). — d) M1 तम् (for तद्).

112 a) K1 सहितां (for संहितां). K1. 2. 4. 6. 7 D9 G3. 6 जपतां ; T2 जपतो ; G1 जापता (for ज°) K7 D4. 7. 9 M7 यावत् (for यावान्). — b) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T G1–3. 6 M5. 7 गुणः कश्चित्कृतो मया ; K7 D4. 9 पुण्यं किंचिन्मया कृतं ; D5. 7 M1. 6 गुणः कश्चिन्मया कृतः. — c) D7 G1 -गृह्णीयाद् ; T1 G2. 3. 6 °या (for °ष्व). — d) G1 इति (for यदि). G1 M5 कश्चिद् (for किंचिद्).

113 K7 om. (hapl.) from 113a up to the ref. in 114. — a) K2. 4 जपम् ; K6 वल्मम् (for जलम्). K1 निपतति (for °तितं). — b) K1 सम- (for मम). — c) K1. 2 समयस्तु (for सममस्तु). B6. 9 सहैवावां (for °वास्तु). — d) D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मे (for वै).

114 K7 om. the ref (cf. v. l. 113). — b) K7 om. आवाभ्यां. K7 [आ]कारितो ; Da4 कारितौ. — After 114ab, Cv Kumbh. ed. ins.:

526* जिज्ञासमानौ युवयोर्मनोरथं तु द्विजोत्तम ।
[Cv मनोरुहं (for °थं).]

— c) K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 सहेति (for समेति). — d) Ś1 K3 D4 समालोकस् ; D7 T G1–3 M1. 5–7 समो लोकस् ; G6 सतो लोकस् (for समा लोकास्). Ś1 K1. 2. 4 तवापि (for तवास्य).

115 b) K2 मया ; K6 कृतां ; Ds1 कृतं (for कृता). — a) Da4 कालक्रोधा ; D7 T1 G1. 2 कामक्रोधस् (for °क्रोधौ).

116 a) K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 5–8 T2 G3. 6 Cp निष्कर्षे ; K7 -निःकषे ; V1 T1 -निकर्षे ; Dn4 -विप्रर्षे ; T2 (*sup. lin.*) -निष्कर्षे ; Cpp -निकषे (as in text). — b) Da4 निघृतं ; D5 निर्घृष्टं ; T2 निष्कृष्टं ; G1. 2 M1. 5–7 Kumbh. ed. निकृष्टं ; Cn. p निघृष्टं (as in text). ❀ Cn : निघृष्टं परीक्षितम् । ❀ — After 116ab, Kumbh. ed. ins :

527* सर्वेषामुपरि स्थानं ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ।
युवयोः स्थानमतुलं निर्द्वंद्वममलात्मकम् ।
सर्वे गच्छाम यत्र स्वान्स्वाल्लँलोकांश्च तथा वयम् ।

— d) G1 वांछति. — After 116, Kumbh. ed. ins.:

528* ततो धर्मयमाद्यास्ते वाक्यमूचुर्नृपद्विजौ ।
अस्माकं यः स्मृतो मूर्धा ब्रह्मलोकमिति स्मृतम् ।
तत्रस्थौ हि भवन्तौ हि युवाभ्यां निर्जिता वयम् ।
युवयोः काम आपन्नस्तत्काम्यमविशङ्कया ।

117 b) Da4 मीयते (for मया ते). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 T G1–3. 6 M5. 7 संप्रदर्शिता (for °कीर्तिता). — c) K1 G1 गति- (for गतिः). Dn4 Ds D8 लोकेस्मिन् (for लोकाश्च). — d) K1. 2. 4 T2 M6 यथार्जिताः ; Ds यथा जिता.

118 a) K1 संहिताख्यायी ; G1 °तां ध्यायन् (for °ताध्यायी). — b) D5 ब्रह्मगं ; D6 T1 (before corr.)

C. 12. 7321 B. 12. 199. 120 K. 12. 197. 130 स तैजसेन भावेन यदि तत्राश्नुते रतिम् ।
गुणांस्तेषां समादत्ते रागेण प्रतिमोहितः ॥ ११९
एवं सोमे तथा वायौ भूम्याकाशशरीरगः ।
सरागस्तत्र वसति गुणांस्तेषां समाचरन् ॥ १२०
अथ तत्र विरागी स गच्छति त्वथ संशयम् ।
परमव्ययमिच्छन्स तमेवाविशते पुनः ॥ १२१
अमृताच्चामृतं प्राप्तः शीतीभूतो निरात्मवान् ।
ब्रह्मभूतः स निर्द्वंद्वः सुखी शान्तो निरामयः ॥ १२२
ब्रह्मस्थानमनावर्तमेकमक्षरसंज्ञकम् ।
अदुःखमजरं शान्तं स्थानं तत्प्रतिपद्यते ॥ १२३
चतुर्भिर्लक्षणैर्हीनं तथा षड्भिः सषोडशैः ।
पुरुषं समतिक्रम्य आकाशं प्रतिपद्यते ॥ १२४
अथ वेच्छति रागात्मा सर्वं तदधितिष्ठति ।
यच्च प्रार्थयते तच्च मनसा प्रतिपद्यते ॥ १२५

ब्राह्मणं (for ब्रह्माणं). — [c]) M7 चाग्निः (for वाग्नि). D7 G1. 2 समाधाय (for समायाति). — [d]) M7 पूर्वम् (for सूर्यम्). Ś1 K2. 4 [ऽ]पि च; K1 lacuna; T2 [ऽ]थ वा; M1. 6 [ऽ]ति वा (for ऽपि वा). K7 D4. 5. 9 सूर्यमभ्येति वा नृप.

119 [a]) B9 D4 तेजसेन (for तै°). — [b]) Ś1 K1. 2. 4 रविः; G3. 6 रतिः (for रतिम्). K6 V1 B0. 6 7. 8 (marg as in text) 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 यदि तत्र रम(V1 भव)त्युत. — [c]) K1 Dn1 D4 गुणास् (for गुणांस्). K6 B0. 6 (marg.; orig. as in text) 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2 3. 5. 6. 8. 9 G1 समाधत्ते (for °दत्ते). — [d]) K2. 7 प्रतिमोहिताः.

120 [b]) K1 भूताकाश- (for भूम्या°). K2. 4 -शरीरगाः. — [c]) G1 सगरस् (for सरागस्). — [d]) K1 B6–9 D5 समाचरेत्; K7 D4. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 समादद(T °ध)त् (for °चरन्).

121 [a]) D5 विरागः (for °गी). Ds2 सन्; D7 T G1–3. 6 च; D8 lacuna (for स). — [b]) M1. 5. 6 संशमं (for संशयम्). K6 गच्छति त्वव्ययसंशयं; D5. 8 परं गच्छत्य(D8 °ति)संशयं; M7 गच्छेत्तत्त्वममं°. — [c]) K6 Da4 यदमव्ययम्; B0. 8 Ds1 D3. 6. 8 पदम° (for परम°). Ś1 K1. 2. 4 इच्छेत्स; B8. 9 इच्छंत्यस् (for इच्छन्स).

122 [a]) K1 T2 अमृताश्च; K2. 7 °तश्च (for °ताच्) D6 त्वमृतं; M1 च मृतः (for चामृतं). — [b]) K4. 6 B8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6 शांतीभूतो; K7 D8 शांति°; Da4 G2 शीति°; D7 शांत°; G1 शीत° (for शीती°). ❀ Cs: निरात्मवान् शरीरहीनः । ❀ — [c]) K6 प्रत्यग्भूतः; Da4 ब्रह्मभूताः. — [d]) ❀ Cn: निरामयः द्वैतदर्शन हीनः । ❀

123 [a]) K6. 7 V1 B0 6–9 Da3 Ds D3. 4. 7–9 T G2. 3. 6 M5–7 ब्राह्मं; D5 ब्रह्मं (for ब्रह्म-). K7 D4. 9 अनावर्त्यम्; G1 °वृत्तम् (for °वर्तम्). — [b]) T2 G1 -संज्ञिकं; M5 -संज्ञितं (for -संज्ञकम्). B6 (marg. as in text) एकाक्षरमसंज्ञितं. — [c]) T1 G2 अरजः (for अजरं). — [d]) K1 स्थाने तत्; K7 D4. 9 ध्यानेन; T1 G1–3. 6 M1. 5 शीतं तत्; T2 गीतं तत्; M6. 7 शिवं तत् (for स्थानं तत्). B7 प्रतिपाद्यते (for °पद्यते).

124 K1 D6 om. (hapl.) 124; D8 om. (hapl.) 124–125. V1 reads 124 on marg. — [a]) Ś1 K2 हीनस्; M1 6 भिन्नं (for हीनं). ❀ Cn: चतुर्भिः प्रत्यक्षागमानुमानचेतोभिर्हीनं रूपगुणसंबन्धजडत्वादिभिर्विरहितम्। Cs: चतुर्भिर्लक्षणैरिति । उत्पत्तिक्षयवृद्धिविनाशैः । जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जैरित्यपरे । यद्वा संकल्पालोचनप्रयत्नचेष्टारूपैर्वा ॥ Cv: चतुर्भिरण्डजस्वेदजोद्भिज्जजरायुजाख्यैः । ❀ — [b]) D7 G1. 2 साद्भिः (for षड्भिः). V1 D5 च (for स). K2 -शोडकैः (for -षोडशै). ❀ Cn: षड्भिरूर्मिभिः। अशनापिपासाभ्यां प्राणधर्माभ्यां शोकमोहाभ्यां चित्तधर्माभ्यां जरामृत्युभ्यां देहधर्माभ्यां च हीनम् । अत एव प्राणाद्यात्मकषोडशकगणेनैव तेऽशनादयः सहिताः ॥ Cs: सषोडशैः। एकादशेन्द्रियाणि पञ्च विषया इति षोडश विकारास्तत्मोहैतः । स्थूलसूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टातीतानागतवर्तमानाभावालोचनसंकल्पाभिमानाध्यवसायसृष्ट्यनुग्रहप्रलयविषयस्य सहितैरित्यन्ये ॥ Cv: षोडशैः, एकादशेन्द्रियपञ्चभूतात्मकषोडशकलासहितैः । षड्भिः कामक्रोधादिभिः । ❀ — [c]) K4 Da3 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5 तमति(D5 °धि)क्रम्य (for सम°). — [d]) Ś1 K2 चाकाशं; T2 M5 ह्याकाशं (for आ°). ❀ Cs: आकाशं परिच्छिन्नानामवकाशदानात् आकाशं परमात्मानम् ॥ Cv: आ समन्तात् काशनादाकाशपदवाच्यं परमात्मानम् । ❀

125 D8 om. 125 (cf. v. l. 124). — [a]) K1. 2. 4 6 V1 B0. 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6 M1 नेच्छति; K7 G3 6 चेच्छसि; D4. 9 M5 चेच्छति; D7 T1 G1. 2 वेच्छामि; M7 नच्छामि (for वेच्छति). — [c]) K1 यश्च; D5 यत्तत् (for यच्च).

126 [ab]) K4. 6 B0. 6 Da3 Dn4 D2. 3. 5. 6. 8 चेक्षते;

अथ वा वीक्षते लोकान्सर्वान्निरयसंस्थितान् ।
निःस्पृहः सर्वतो मुक्तस्तत्रैव रमते सुखी ॥ १२६

एवमेषा महाराज जापकस्य गतिर्यथा ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १२७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

१९३

युधिष्ठिर उवाच ।

किमुत्तरं तदा तौ स्म चक्रतुस्तेन भाषिते ।
ब्राह्मणो वाथ वा राजा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
अथ वा तौ गतौ तत्र यदेतत्कीर्तितं त्वया ।
संवादो वा तयोः कोऽभूत्किं वा तौ तत्र चक्रतुः ॥ २

भीष्म उवाच ।

तथेत्येवं प्रतिश्रुत्य धर्मं संपूज्य चाभिभो ।
यमं कालं च मृत्युं च स्वर्गं संपूज्य चार्हतः ॥ ३
पूर्वं ये चापरे तत्र समेता ब्राह्मणर्षभाः ।
सर्वान्संपूज्य शिरसा राजानं सोऽब्रवीद्वचः ॥ ४ C. 12. 7333 B. 12. 200. 4 K. 12. 198. 4

K7 D4. 9 [अ]पेक्षते; V1 B7-9 Da4 D8 [अ]वेक्षते; Dn1 चक्षते; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 [उ]पेक्ष(D7 T1 °क्ष्य)ते (for वीक्षते). Ś1 K1. 2 transp. लोकान् and सर्वान्. Ś1 K1. 2 नियम- (for निरय-). K4. 6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6-8 T G1-3. 6 M1. 6 -संज्ञितान्; D5 M5. 7 -संज्ञकान् (for -संस्थितान्). — c) B0 Da4 युक्तस् (for मुक्तस्). — d) K4. 6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 वै (for [ए]व). K6 B0 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5-8 T2 सुखं (for सुखी).

127 Before 126, M5 ins. भीष्मः. — a) V1 B6 (marg.). 8. 9 D81 एष; B6 (orig.) एनन्; Da3. a4 एव; G2 एषां (for एषा). D7 T1 G1. 2 महाभाग (for °राज). — b) T2 जापकानां (for °कस्य). B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3 (marg.). a4 जापको वदते य(Da3. a4 त)था; D5 यथा भवति जापकः. — c) K7 V1 B0. 6-9 Da4 D8 D4. 9 T2 G1 M1. 5-7 तत्ते सर्वं समाख्यातं; D5 तत्सर्वं ते समा°; D7 T1 G2. 3. 6 तत्तस्सर्वं समा°. — d) K6 Da3. a4 Dn4 D82 D2. 3. 6. 8 अर्हसि (K6 °ति) (for इच्छसि).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 3. 4. 6. 7 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K3. 4. 6. 7 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1 D8 D2-6. 8. 9 जापकोपाख्यानं; V1 जापकमाहात्म्यं; M1. 6 जापकोपाख्याने इक्ष्वाकुब्राह्मणसंवादः; M5 जापकोपाख्याने कालमृत्युयमादिसंवादः; M7 इक्ष्वाकुब्राह्मणसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 D8 D7 T1 G1. 3. 6 M1. 5-7 25; Dn1 26; D2. 3 26; T2 G2 39. — *Śloka no.:* Da4 130; Dn1 29; Dn4 129; D8 127.

193

1 a) D4 सदा; M5 ततस् (for तदा). G3. 6 तस्मिंश् (for तौ स्म). — b) K6 B0. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 6. 8 तस्य (for तेन). Ś1 K1. 2. 6. 7 D4. 9 भाषितं; D7 T G1. 3. 6 M1. 5-7 भाषितौ. — c) K6 B0. 6-9 Da3. a4 D8 D3-9 T1 G2. 3. 6 M5. 7 transp. the second वा and राजा.

2 a) M5 वैतौ (for वा तौ). G3. 6 यत्र (for तत्र). — b) G3 तद् (for यद्).

3 a) Da4 अथ (for तथा). Ś1 K1. 2. 7 M5 [इ]त्येव; D7 T1 G1-3. 6 [इ]ति च; T2 [इ]त्येतत् (for [इ]त्येवं). — b) K1 संपूज्यतामिमौ. K4 च विभो; K6 वै प्रभो; K7 D4. 9 जापकः; V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 6. 8 च प्रभो; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 तावुभौ (for चाभिभो). — d) K1 [अ]र्हताः; K7 D4. 9 [अ]प्रतः; D7 T G1-3. 6 M5 [आ]हतुः (for [अ]र्हतः). ❀ Cn. v: अर्हतः पूज्यान् । ❀

4 Before 4, G3. 6 ins. ब्राह्मणः. — a) Ś1 K1. 2 सर्वे; K4 सर्वं (for पूर्वं). K6 वापरे; K7 च परे; M1 चामरे (for चापरे). — b) K4 D4. 7 ब्राह्मणर्षभः (K7 °भ). — c) G1 पूर्वान् (for सर्वान्). B8 मनसा (for शिरसा). — d) K6 V1 B0 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 6. 8 M1. 6 द्विजः (for वचः).

C. 12. 7334
B. 12. 200. 5
K. 12. 198. 5

फलेनानेन संयुक्तो राजर्षे गच्छ पुण्यताम् ।
भवता चाभ्यनुज्ञातो जपेयं भूय एव हि ॥ ५
वरश्च मम पूर्वं हि देव्या दत्तो महाबल ।
श्रद्धा ते जपतो नित्यं भवितेति विशां पते ॥ ६

राजोवाच ।

यद्येवमफला सिद्धिः श्रद्धा च जपितुं तव ।
गच्छ विप्र मया सार्धं जापकं फलमाप्नुहि ॥ ७

ब्राह्मण उवाच ।

कृतः प्रयत्नः सुमहान्सर्वेषां संनिधाविह ।
सह तुल्यफलौ चावां गच्छावो यत्र नौ गतिः ॥ ८

भीष्म उवाच ।

व्यवसायं तयोस्तत्र विदित्वा त्रिदशेश्वरः ।
सह देवैरुपययौ लोकपालैस्तथैव च ॥ ९
साध्या विश्वेऽथ मरुतो ज्योतींषि सुमहान्ति च ।
नद्यः शैलाः समुद्राश्च तीर्थानि विविधानि च ॥ १०
तपांसि संयोगविधिर्वेदाः स्तोभाः सरस्वती ।
नारदः पर्वतश्चैव विश्वावसुर्हहा हुहूः ॥ ११
गन्धर्वश्चित्रसेनश्च परिवारगणैर्युतः ।
नागाः सिद्धाश्च मुनयो देवदेवः प्रजापतिः ।
विष्णुः सहस्रशीर्षश्च देवोऽचिन्त्यः समागमत् ॥ १२

---

5 Before 5, T ins. ब्राह्मणः. — b) M5 राजन्मे (for राजर्षे). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 मुख्यतां; K7 पुण्यवान् (for °ताम्). — c) D2 lacuna; D5 वा; D6 तु (for च). Ś1 K1. 2. 4 [अ]भ्यवज्ञातो. — d) K6 B7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 ह; D7 T G1–3. 6 M1. 6. 7 च (for (for हि).

6 a) K1 समपूर्वे (for मम पूर्वं). — b) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 transp. देव्या and दत्तो. K6 M1 महाबलः; K7 D4. 7. 9 T1 G1–3. 6 M5. 7 °फलः; T2 °फलं (for °बल). — c) K7 जायते (for जपतो). — d) K2. 4 भवता; K6 V1 Bo. 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 भवतु; K7 D4. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 6. 7 भवित्री; M5 भवति (for भविता as in Ś1 K1 only).

7 a) K1. 4 Da3 यद्येव; D4 यदेवम्. K1. 4 Da3 D7 T1 G1. 3–6 M1. 5–7 सफला (for अफला). ❀ Ca: अफला अनाकाङ्क्षितफला। ❀ — b) M1. 6. 7 वा (for च). B7 जपितं; T2 जपितुस्. K7 स च (for तव). — d) D7 T G1–3. 6 M6. 7 मामकं (for जापक).

8 Ś1 K1. 2 om. the ref. — a) K6 D7 T1 G2 कृत-; T2 कृतं. Ś1 K1. 2 सुमते; D7 T1 स महान् (for सुम°). — b) G2 lacuna for सर्वेषां. D7 T G2. 3. 6 अपि (for इह). — c) K7 सत्य-; V1 सम- (for सह). K6. 7 V1 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 8 M6 आवां (for चावां). — d) K7 गच्छ भो (for गच्छावो).

9 Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6 om. the ref. — a) G3 न योस् (for तयोस्). — b) Ś1 K1 त्रिदिशेश्वरः; K4 D3 त्रिदशेश्वरं. — d) Da4 Ds1 लोकपालौ; G1. 2 सह देवैस्.

10 a) T1 साध्ये. K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 च विश्वे (for विश्वेऽथ). D5 स-; D7 G3. 6 M1. 5–7 च (for ऽथ). Ś1 K1. 2. 4 साध्यविश्वेश- मरुतो. — b) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 वाद्यानि; K7 B8 (marg) D4. 5. 9 वाक्यानि (for ज्योतींषि). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 वाक्यानि त्रिविधानि च. — c) Da4 नद्याः. K7 D4. 5. 9 नद्यः समुद्राः शैलाश्च.

11 a) ❀ Cs: संयोगविधिर्योगशास्त्रम् । ❀ — b) Da4 देवाः (for वेदाः). Ś1 K1. 2. 4 स्तोताः; D6 स्तोमाः. — d) Ś1 K1. 2 हहा हूहूः; K7 हाहा हुहुः; Bo हीहा हुहूः; Da3 D3. 8. 9 M7 हहाहुहू; Da4 हहाहूहू; D5 हाहाहुहू. D7 T1 G1–3. 6 विश्वावसुपरावसू; T2 M1. 5. 6 °वसूहहा- हु(T2 °हू हू. — After 11, D7 T1 G1–3. 6 ins.:

529* तुम्बुरुप्रमुखाश्चैव हाहा हूहूस्तथैव च ।

12 b) K7 D4. 9 परिचार- (for °वार-). Ś1 K1. 2 D8 M1. 7 -गुणैर् (for -गणैर्). K1 M7 युताः; K7 D4. 7. 9 T1 G1–3. 6 सह (for युतः). — c) T1 नाना- (for नागाः). — d) Da4 देवदेव-. — After 12cd, Kumbh. ed. ins.:

530* आजगाम च देवेशो ब्रह्मा वेदमयोऽव्ययः ।

— e) K7 D4. 9 T G1–3. 6 M1. 5 सहस्रशीर्षा च. — f) K7 दिवो; G2 देवा. Da4 T2 समागमन्.

13 a) Dn1 अवाद्यत; M1 अवद्यंत. B6. 8. 9 M1 [अं]तरीक्षे च; D5 °रिक्षेषु. V1 तु (for च). — b) Ś1 K1. 2 भेरीस् (for भेर्यस्). G1 सूर्याणि (for तूर्या-

अवाद्यन्तान्तरिक्षे च भेर्यस्तूर्याणि चाभिभो ।
पुष्पवर्षाणि दिव्यानि तत्र तेषां महात्मनाम् ।
ननृतुश्चाप्सरःसंघास्तत्र तत्र समन्ततः ॥ १३
अथ स्वर्गस्तथा रूपी ब्राह्मणं वाक्यमब्रवीत् ।
संसिद्धस्त्वं महाभाग त्वं च सिद्धस्तथा नृप ॥ १४
अथ तौ सहितौ राजन्नन्योन्येन विधानतः ।
विषयप्रतिसंहारमुभावेव प्रचक्रतुः ॥ १५
प्राणापानौ तथोदानं समानं व्यानमेव च ।
एवं तान्मनसि स्थाप्य दधतुः प्राणयोर्मनः ॥ १६
उपस्थितकृतौ तत्र नासिकाग्रमधो भ्रुवौ ।
कुङ्कुण्यां चैव मनसा शनैर्धारयतः स्म तौ ॥ १७
निश्चेष्टाभ्यां शरीराभ्यां स्थिरदृष्टी समाहितौ ।
जितासनौ तथाधाय मूर्धन्यात्मानमेव च ॥ १८
तालुदेशमथोद्दाल्य ब्राह्मणस्य महात्मनः ।
ज्योतिर्ज्वाला सुमहती जगाम त्रिदिवं तदा ॥ १९
हाहाकारस्ततो दिक्षु सर्वासु सुमहानभूत् । C. 12. 7350 B. 12. 200 21 K. 12. 98 21

णि). K4 D6 चाविभो ; K6.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2–5.8 वा विभो ; D7 T G1-3.6 M1.5-7 च प्रभो (for चाभिभो). —d) Ś1 K1.2.4 पेतुस् (for तत्र). D5 पेतुर् (for तेषां). K7 D4.9 तत्र पेतुर्महात्मनोः. —f) Ś1 K1.2.4.7 D4.9 विशां पते (for समन्ततः).

14 a) Da3.a4 सुख- (for अथ). —b) Da4 ब्रह्मणं. —c) T1 (before corr.) संसिद्धिस्. K4.6 V1 B6.7 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.6.8 G1.2 M6.7 महाभागस्.

15 Before 15, D7 T1 G3.6 M5 Kumbh. ed. ins. भीष्म उवाच. —a) B9 lacuna ; M1 संहितौ. —b) D7 T1 G1–3.6 Kumbh. ed. अन्योन्यस्य (for °न्येन). K4.6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.5.6.8 अन्योन्य(B8 °न्ये ; Da3.a4 D6 °न्यं)विधिना त(D6 ग)तः. —c) K7 विषयः ; M6 विषय. ❀ Cn : विषयप्रतिसंहारम्, विषयादीनां प्रतीपं संहारं, विषयकारणीभूतेन्द्रियसंहारेणैव संहारम् ॥ C8 : विषयप्रतिसंहारम्, इन्द्रियाणां परिवर्तनम् । ❀ —d) Dn4 इव (for एव).

16 V1 reads 16a–22b on marg. —a) Da4 प्राणायानौ. Dn1 अथ (for तथा). K7 प्राणोपानौ तथोव्यानं. —b) K7 समानो ; D4 समानां. K4.6 M1 व्यान ; K7 दानम् (for व्यानम्). —c) K4.6 V1 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.6.8 M6 एवं तौ ; B0.6–9 M1.6.7 एकस्थान् ; D7 T G1–3.6 एतांस्तौ (for एवं तान्). Ś1 K1.2 न्यस्य (for स्थाप्य). K7 D4.9 एतान्मनस्यवस्थाप्य. —d) K1 दधतः. K7 D4.9 प्राणयोर्दधतुर्मनः.

17 V1 reads 17 on marg. —a) K7 D4.9 उपस्थानकृतौ ; V1 °स्थितं कृतं ; B0 °स्थितौ कृतौ ; D7 T G1.2 °स्थितकृती. B6 Da4 Dn1 D2 तौ च ; B8 च तौ (for तत्र). K6 Dn4 D3.6.8 Cnp उपस्थाप्योदरे तौ (glossed, प्राणापानौ) च ; B7.8 (marg.).9 Da3 (marg.) °स्थाप्युदरौ तौ च. ❀ Ca.s : उपस्थितकृतौ । उपस्थितमयत्नसिद्धं कृतं कर्तुमिष्टं ययोस्तौ ॥ Cn : उपस्थितं उपस्थं कुरुतस्तौ उपस्थितकृतौ, बद्धपद्मासनावित्यर्थः ॥ Cv : उपस्थितकृतौ उपस्थानकारणौ । ❀ —b) K7 D4.9 अथ ; B6.8 Da3.a4 Ds2 T2 G2 M1.6.7 Cp अथो (for अधो). Dn1.n4 D2.3.6 भ्रुवोः. V1 D5 नासिकाग्रे तथा भ्रुवोः. ❀ Cn : भ्रुवोर्मध्ये आज्ञाचक्रे धारयतः । ❀ — D6 om. 17c–18b. G1 om. 17c–18d. —c) K1 कुंकुण्यं ; K4 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn4 D8 D2.3.8 भ्रुकुट्या ; K6 भृकुट्या ; K7 D4.9 कुकुण्योश्च ; B8 (marg.) Dn1 D5.7 भ्रुकुट्या ; T1 G3 कारुण्ये ; T2 भृकुट्याश्च ; G2 कारुण्यौ ; G6 वेतेश्चे (sic) ; M1.5.6 कुकुण्यौ ; M7 भ्रूमध्ये (for कुङ्कुण्यां). K7 D4.5.7.9 हि मनस् (for मनसा). ❀ Ca : कुङ्कुणी ब्रह्मनाडी यामाहुः सुषुम्नेति । ❀ —d) K1 स्मृतौ ; K6 B0.7–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 T G2.3 M1.5–7 तदा ; V1 च तौ ; B6 G6 तथा (for स्म तौ). K7 D4.5.7.9 तदा धार(D5 °यं)यतां शनैः.

18 D6 om. 18ab ; G1 om. 18 (cf. v. l. 17). V1 reads 18 on marg. —b) K7 स्थिरदृष्टिः ; T1 स्थिरां दृष्टिं ; G3.6 M7 स्थिर(M7 °रं)दृष्टि-. —c) K1.6 B0.7.8 (marg. as in text) Da3.a4 Dn1.n4 D8 T2 जितात्मानौ ; G2 °सिनौ (for °सनौ). B6.9 D7 तथा वीरौ ; B8 (marg.) Da4 D5 M7 तथा धीरौ ; D4.9 T G2.3.6 M5 समाधाय. —d) K2.4.7 D4.9 एव तु ; B6.7.8 (marg.) Da3.a4 आदधुः (for एव च). D5.7 मूर्धन्या(D7 °न्य)द्धतुर्मनः.

19 V1 reads 19 on marg. —a) D7 [उ]द्घाल्य ; G1.2 [उ]द्दाल्यं. G3.6 तौ स्थितावथ चोत्थाय. ❀ Cn : तालुदेशं ब्रह्मरन्ध्रम् । ❀ —d) M1.6.7 त्रिदिवेश्वरं (for °वं तदा). B6 D5 तथा ; B9 दिवा (for तदा).

C. 12. 7350 B. 12. 200. 21 K. 12. 198. 21

तज्ज्योतिः स्तूयमानं स्म ब्रह्माणं प्राविशत्तदा ॥ २०
ततः स्वागतमित्याह तत्तेजः स पितामहः ।
प्रादेशमात्रं पुरुषं प्रत्युद्गम्य विशां पते ॥ २१
भूयश्चैवापरं प्राह वचनं मधुरं स्म सः ।
जापकैस्तुल्यफलता योगानां नात्र संशयः ॥ २२
योगस्य तावदेतेभ्यः फलं प्रत्यक्षदर्शनम् ।
जापकानां विशिष्टं तु प्रत्युत्थानं समाधिकम् ॥ २३
उष्यतां मयि चेत्युक्त्वाचेतयत्स ततः पुनः ।
अथास्य प्रविवेशास्यं ब्राह्मणो विगतज्वरः ॥ २४
राजाप्येतेन विधिना भगवन्तं पितामहम् ।
यथैव द्विजशार्दूलस्तथैव प्राविशत्तदा ॥ २५
स्वयंभुवमथो देवा अभिवाद्य ततोऽब्रुवन् ।
जापकार्थमयं यत्नस्तदर्थं वयमागताः ॥ २६
कृतपूजाविमौ तुल्यं त्वया तुल्यफलाविमौ ।
योगजापकयोर्दृष्टं फलं सुमहदद्य वै ।
सर्वाँल्लोकानतीत्यैतौ गच्छेतां यत्र वाञ्छितम् ॥ २७

---

20 V1 reads 20 on marg. — a) K6 V1 Bo. 7. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5–8 G2 तथा; B6. 9 Ds1 T1 G2 (*sup. lin.*) तदा (for ततो). — b) K6 B7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6 8 सर्वेषां (for सर्वासु). — cd) Ś1 K1. 2 स्म (K2 स्मा)यमानं स्म; K7 स्तूयमानस्य. D7 T G1–3. 6 M5 तु (for स्म). Ś1 K1 T1 M6 ब्राह्मणं. K7 D4 प्रविशत्; Da4 संवि°. V1 स्तूयमानं स्म ब्रह्माणं तज्ज्योतिः प्राविशत्तदा.

21 V1 reads 21 on marg. — b) K6 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6 8 प्रपितामहः; K7 M7 स पितामह. — c) ❀ C8 : प्रादेशमात्रं साङ्गुष्ठा प्रसारिता तर्जनी प्रादेशः। प्रादेशतालुगोकर्णवितस्त्यः स्युर्यथाक्रमम् । तर्जन्यादिकनिष्ठान्ताः साङ्गुष्ठाः स्युः प्रसारिताः ॥ इति वैजयन्ती । ❀ — d) T2 प्रत्युद्यम्य.

22 V1 reads 22ab on marg. — b) T2 G2 M5 transp. वचनं and मधुरं. K4. 6. 7 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 तदा; V1 समः; B6 तथा; D7 T2 G1. 3 6 द्विजः (for स्म सः). — c) Ś1 K1 lacuna; K2 मद्विधैस् (for जापकैस्). — d) K1 योजनां; K7 D4 योगिनां.

23 b) G3 ·दर्शितं (for ·दर्शनम्). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 प्रत्यक्षं फलदर्शनं. — K6 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 repeat 23cd after 26ab. D5 reads 23c–26b twice. — c) D7 T G1–3. 6 वरिष्ठं (for विशिष्टं). — d) T1 प्रत्यस्थानम्. K6 (both times) V1 (second time) Bo 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 6. 8 (all [except B7] both times) समाहितं; K7 V1 (first time) D4. 9 समाधिकं; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 इहाधिकं (M7 °कः) (for समाधिकम्).

24 For the repetition in D5, cf. v. l. 23. — a) K7 B9 उच्यतां; G3 इष्यतां. Da3. a4 Dn4 अपि (for मयि). D5 (both times) उच्यतामिति चैवोक्तं. — b) Ś1 K1. 2 B6. 8. 9 चेतयन्; K7 चिंतयन्; D4. 9 [अ]चिंतयत् (for [अ]चे°). K6 V1 Bo Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 सततं; K7 D4. 5 (both times). 9 स पुनः (for स ततः). K4 पुमान् (for पुनः). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 व्याददे (G6 °धे) स ततो मुखं. — c) K4 V1 [आ]स्यं (for [अ]स्य). K1. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 (both times). 6. 8 अथास्यं प्रविवेशास्य. — d) Ds1 ब्राह्मणे; D8 ब्रह्मणो.

25 For the repetition in D5, cf. v. l. 23. — a) Ś1 K1 तेन; T2 G1. 2 अनेन (for एतेन). — c) K2 अथैव. — d) K6 प्राविशस्.

26 For the repetition in D5, cf. v. l. 23. — a) D5 (both times) स्वायंभुवम्. — b) B6 तम्; D7 M1. 5–7 [इ]दम्; T1 G1–3. 6 वचो (for ततो). —After 26ab, K6 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 repeat 23cd. — c) V1 जापकानाम् (for °र्थम्). G1. 2 अहं (for अयं). — d) K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6 8 यदर्थं (Ds1 °र्थे); B8 तदर्थे; G1. 2 ततस्तं (for तदर्थं). K6 D3. 6. 8 स्वयम् (for वयम्).

27 a) D5. 7 कृतप्रज्ञाविमौ; T2 °पूजाविधौ; G3 °पूर्वाविमौ. K2. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 G3. 6 तुल्यौ. — b) V1 D5 M1. 5–7 तथा (for त्वया). D7 T1 G1–3. 6 तुल्यफलान्वितौ. Ś1 K1. 2. 4 ·बलाव् (for ·फलाव्). K7 D4. 5. 9 इति; Dn1 विभो (for इमौ). — c) K6. 7 D9 योगि·. K1 मृष्टं; K7 D4. 7 9 T G1–3 6 तुल्यं (for दृष्टं). — d) K1 अस्य (for अद्य). — e) K6 सर्वत्र· (hypermetric); K7 D4. 9 सर्व· (for सर्वाल्लॅं). K4. 6. 7 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1.

ब्रह्मोवाच ।
महास्मृतिं पठेद्यस्तु तथैवानुस्मृतिं शुभाम् ।
तावप्येतेन विधिना गच्छेतां मत्सलोकताम् ॥ २८
यश्च योगे भवेद्भक्तः सोऽपि नास्त्यत्र संशयः ।
विधिनानेन देहान्ते मम लोकानवाप्नुयात् ।
गम्यतां साधयिष्यामि यथास्थानानि सिद्धये ॥ २९
भीष्म उवाच ।
इत्युक्त्वा स तदा देवस्तत्रैवान्तरधीयत ।
आमन्त्र्य तं ततो देवा ययुः स्वं स्वं निवेशनम् ॥ ३०
ते च सर्वे महात्मानो धर्मं सत्कृत्य तत्र वै ।
पृष्ठतोऽनुययू राजन्सर्वे सुप्रीतमानसाः ॥ ३१
एतत्फलं जापकानां गतिश्चैव प्रकीर्तिता ।
यथाश्रुतं महाराज किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ३२ C. 12. 7364 B. 12. 200. 34 K. 12. 198. 34

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

---

n4 D8 D2–6 8. 9 अतिक्रम्य; V1 B6 T2 M1. 5 अतित्येतौ (for अतीत्यैतौ). — f) D5 M6 वांछितः.

28 Dn1. n2 (before corr.) ब्राह्मणः (for ब्रह्मा). — a) B3 (marg.). 9 Cap महाश्रुतिं (for °स्मृतिं). K7 D4 9 जपेद् (for पठेद्). — b) Ś1 (before corr.) K2 D9 [अं]तः; K7 T2 G3 6 M1. 6 7 [अं]त; D7 T1 G1. 2 [श्रु]तां (for [अ]नु-). ❀ C4: महास्मृतिर्गीतादिः, अनुस्मृतिर्विष्णुस्तोत्रादिः। यद्वा...महास्मृतिरन्यश्रवणयोग्यो जपः, अनुस्मृतिरुपांशुर्मानसो वा जपः। महाश्रुतिमनुश्रुतिमिति पाठे महाश्रुतिशब्देन गायत्र्युच्यते, अनुश्रुतिशब्देन चात्र ॐकारपूर्विकास्तिस्रो व्याहृतयः। C3: महास्मृतिमेकमेकं वेदम्। अनुस्मृतिरुपनिषदावर्तनम्। इदं तु अर्थमन्त्रध्यास्यमानस्य फलम्॥ Cv: महास्मृतिर्जापकब्राह्मणचरित्रस्मृतिर्महास्मृतिः। अनुस्मृतिः अनुकूलतया स्थितराजचरितस्य स्तुतिः। ❀ — c) D4 [अ]थ (for [अ]पि). D7 T G1–3. 6 मार्गेण (for विधिना). — d) S1 K1. 2. 4 तत्- (for मत्-). D2 गच्छेतां यत्र वाच्छत (sic).

29 a) K6 यद्ययोगे (for यश्च योगे). Da4 G6 लोके; M1. 5–7 योगाद् (for योगे). D7 T1 G1–3. 6 युक्तः (for भक्तः). — d) D7 T G1–3. 6 लोकम् (for लोकान्). — e) Ś1 K1 साधयिष्याम. K6 7 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2–6 8 9 साधये (D5 शिवाय) गम्यतां चैव. — f) K2 स्वर्ग- (for यथा). Ś1 K1 lacuna for यथास्था.

30 G3. 6 om. the ref. — a) Da4 इत्युक्ता. Ś1 K1. 2. 4 M7 ततो (for तदा). T1 reads from तदा up to ततो (in 30c) twice. K4 D4 9 G3. 6 देवांस्. — b) D4 -धीयतं; D9 -धीयते. — c) K4. 6 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3 6–8 T1 (both times). 2 G1–3 6 M1 च (for तं). D5 तदा; G3 6 तथा for ततो). G1 देव. — d) K7 निकेतनं (for निवेशनम्).

31 a) D8 तं (for ते). D9 महात्मानौ. — b) T1 सर्वं (for धर्मं). K6 संस्कृत्य; D7 T1 G3 6 संस्तुत्य; G1 संस्मृत्य. — c) D5 पृष्ठतोनु तदा; G1. 2 °तोनुययौ; G3 6 °तोन्वययू. — d) Ś1 K1 2 4 संप्रीतमानसाः; K6 Bo. 7–9 Da3 a4 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 सुप्रीत(K6 °ति)चेतसः (for °मानसाः).

32 b) K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–4. 6. 8. 9 [ए]षा; D5 [ए]षां (for [ए]व). K6 Da4 प्रकीर्तितं (Da4 °तां); K7 D4. 5, 9 प्रदर्शिता (K7 D5 °ताः).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1 2. 4 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–9 T G1–3 6 M1 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2. 4 6. 7 V1 Bo 6–9 Da3. a4 Dn1 D2–9 T1 G1 3 6 M1 5–7 जापकोपाख्यानं; M1 5–7 (also) देवाभिगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 D7 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 26; Dn1 27; D3 8 25; T2 G2 40. — *Śloka no.:* Da4 Dn1. n4 D8 35.

१९४

C. 12. 7365
B. 12. 201. 1
K. 12. 199. 1

युधिष्ठिर उवाच ।
किं फलं ज्ञानयोगस्य वेदानां नियमस्य च ।
भूतात्मा वा कथं ज्ञेयस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मनोः प्रजापतेर्वादं महर्षेश्च बृहस्पतेः ॥ २
प्रजापतिं श्रेष्ठतमं पृथिव्यां
देवर्षिसंघप्रवरो महर्षिः ।
बृहस्पतिः प्रश्नमिमं पुराणं
पप्रच्छ शिष्योऽथ गुरुं प्रणम्य ॥ ३
यत्कारणं मन्त्रविधिः प्रवृत्तो
ज्ञाने फलं यत्प्रवदन्ति विप्राः ।
यन्मन्त्रशब्दैरकृतप्रकाशं
तदुच्यतां मे भगवन्यथावत् ॥ ४
यदर्थशास्त्रागममन्त्रविद्भि-
र्यज्ञैरनेकैर्वरगोप्रदानैः ।
फलं महद्भिर्यदुपास्यते च
तत्किं कथं वा भविता क्व वा तत् ॥ ५
मही महीजाः पवनोऽन्तरिक्षं
जलौकसश्चैव जलं दिवं च ।

194

1 K1 om. 1. — [a]) Ca ज्ञानयोग्यस्य (glossed by नष्टाभ्यासस्य). ❀ Cn: ज्ञानं विचारस्तत्सहितो योगो ज्ञानयोगः । ❀ — [b]) M1 देवानां (for वेदानां). K6 वा (for च). — [c]) M1 श्रुतात्मा; M7 श्रुत्वात्मा (for भूतात्मा). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 च; M7 स (for वा).

2 [a]) D7 T G3. 6 अत्रैव (for अत्रापि). — [c]) D6 मनोः प्रजापतिर्वेदं.

3 [a]) Ś1 K1. 2. 4 प्रजापतेः; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 °पतिः (T2 G1 M1 6. 7 °ति-) (for °पतिं). T G3. 6 M1. 5–7 श्रेष्ठतमः (for °तमं). K6 7 V1 Bo 7 8 (marg.). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 प्रजानां (for पृथिव्यां). — [b]) T2 G1. 3 M1. 5–7 -प्रवरं; G2 -प्रवर्षं (for -प्रवरो). D5. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 महर्षिं (for °र्षिः). — [c]) B6 D7 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 बृहस्पतिं (for °स्पतिः). B7. 8 (marg. as in text) Da3. a4 Dn1 प्रश्नमिदं; G1 आप्तिमिमं; M7 प्राज्ञतमं (for प्रश्नमिमं). — [d]) Da4 यत्तप्रच्छ (for पप्रच्छ). B6 (marg. as in text) मनुं; D5 मुनिं (for गुरुं).

4 [a]) M7 यं (for यत्-). K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 n4 Ds D2. 3. 6. 8 यत्र विधिः (Ds2 °धि-); K7 D5. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 मंत्रविधि- (for °विधिः). Ds1 D7 T G1–3, 6 M1. 5–7 -प्रयुक्तं (for प्रवृत्तो). — [b]) Ds1 D5 ज्ञानं; G2 जाने (for ज्ञाने). D7 T1 G1. 2 यच्च (for यत्प्र). D7 विदंति (for -वदन्ति). — [c]) Bo तन् (for यन्). D7 -प्रकारं; T1 G1. 2 -प्रशांतं (for -प्रकाशं). — [d]) V1 Bo Dn4 भगवान् (for भगवन्).

5 K7 om. (hapl.) 5. — [a]) K4. 6 Bo. 7–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6 8 यच्चार्थ-; D5 यस्त्वर्थ-; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 यस्तोत्र- (for यदर्थ-). V1 -शास्त्रागत-; D7 (before corr.) -शास्त्रगम-; T G1. 3. 6 M5. 7 -शास्त्रग्रह-; G2 -शब्दग्रह-; M1. 6 -शास्त्रग्रह- (for -शास्त्रागम-). G2 M7 -मंत्रवद्भिर्; G3. 6 °वाग्भिर् (for °विद्भिर्). ❀ Ca. n 8: अर्थशास्त्र त्रिवर्गशास्त्रम् । ❀ — [b]) K6 B6–9 Da3. a4 Dn1 n4 Ds D2. 3. 6. 8 अथ; V1 Bo D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 धन- (for वर-). — [c]) Ś1 K1. 2. 4 महर्षिर् (for महद्भिर्). D7 T G1–3. 6 यदवाप्यते (for यदुपास्यते). D4. 9 तत् (for च). — [d]) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 किं तत् (by transp.); D4. 9 किं वा; G2 तं किं. B9 फलं (for कथं). Ś1 K1. 2. 4. 6 भवति (for भविता). D2 यथावत्; D8 क्व तावत् (for क्व वा तत्).

6 [a]) D2 om. मही. D9 (marg.) महीध्राः (for °जाः). K7 V1 Bo. 6–9 D7 M1. 7 पवनोंतरीक्षं. — [b]) K7 जलौकशश्च; D8 नभौकसश्च (for जलौ°). K2 transp. जलं and दिवं. D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 जलौकसोग्निश्च जलं तथा द्यौः. — [c]) K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M1. 5–7 चापि (for चैव). B8 (marg.) प्रवृत्तास्; Dn1 प्रभूतास् (for प्रसू°). — [d])

दिवौकसश्चैव यतः प्रसूता-
स्तदुच्यतां मे भगवन्पुराणम् ॥ ६
ज्ञानं यतः प्रार्थयते नरो वै
ततस्तदर्था भवति प्रवृत्तिः ।
न चाप्यहं वेद परं पुराणं
मिथ्याप्रवृत्तिं च कथं नु कुर्याम् ॥ ७
ऋक्सामसंघांश्च यजूंषि चाहं
छन्दांसि नक्षत्रगतिं निरुक्तम् ।
अधीत्य च व्याकरणं सकल्पं
शिक्षां च भूतप्रकृतिं न वेद्मि ॥ ८
स मे भवाञ्शंसतु सर्वमेत-
ज्ज्ञाने फलं कर्मणि वा यदस्ति ।
यथा च देहाच्च्यवते शरीरी
पुनः शरीरं च यथाभ्युपैति ॥ ९
मनुरुवाच ।
यद्यत्प्रियं यस्य सुखं तदाहु-
स्तदेव दुःखं प्रवदन्त्यनिष्टम् ।
इष्टं च मे स्यादितरच्च न स्या-
देतत्कृते कर्मविधिः प्रवृत्तः ।
इष्टं त्वनिष्टं च न मां भजेते- C. 12. 7376 B. 12. 201. 11 K. 12. 199. 11

K2 om. मे. K7 V1 M5 भगवान्.

7 a) T2 ज्ञातुं (for ज्ञानं). K6 च यत्; V1 B6 (marg. as in text). 8 (marg.) ततः; B8 (also marg.) Da3. a4 D6 Ca तु यत्; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 महत् (for यतः). D5 नराणां (for नरो वै). K4 ज्ञानायते प्रार्थयते नरैव (sic). — b) D7 तदा समर्था भवति. K1. 2 यतस् (for ततस्). G1. 2 तदा सा; G3. 6 M1 तदार्था (for तदर्था). K2 भवतिः; K4 °ती. — c) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 चेदहं (for चाप्यहं). D7 T G1–3. 6 वेद्मि (for वेद). — d) V1 reads from मिथ्या up to व्याकरणं (in 8c) on marg. G1 -प्रवृत्तिश्च. D6 न; D7 तु (for च). Ś1 K1. 2. 4 वि(K4 हि)कुर्यात्; K7 B7. 8 (marg.) Da3. a4 D4. 7. 9 T G1–3. 6 M7 न कुर्यां; B6 प्रकुर्यां; Dn4 D5 न (D5 च) कुर्यात्; M1. 5 नु कुर्यात् (for नु कुर्याम्).

8 V1 reads up to व्याकरणं on marg. — a) K6 अकाम- (for ऋक्साम-). Ś1 K1. 2 -संगांश्च; K7 D5 T2 G1. 2 -संघाश्च (for -संघांश्च). K4 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 चापि; D4 वाहं (for चाहं). — b) V1 न क्षेत्रं (for नक्षत्र-). K6 D3. 6. 8 T2 G6 -गतिर्; T1 -गतीर् (for -गतिं). ❀ Ca: छन्दांसि छन्दोविचितिम् । ❀ — c) K2 lacuna; Ds2 (before corr.) स; M1. 5. 6 चेद् (for च). — d) K7 D4. 9 शिष्यांश्च; D7 G2 M7 शीक्षां च (for शिक्षां च). Ś1 (sup. lin.) K1 B8 (marg.) वेद- (for भूत-). K4 वेत्ति (for वेद्मि).

9 a) K1 भावं; K2 भावान्. K4 Da3. a4 तावद् (for सर्वम्). — K6 Bo. 6–9 Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 Cn ins. after 9a: K7 D4. 9 after 9:

531* सामान्यशब्दैश्च विशेषणैश्च ।
स मे भवाञ्शंसतु तावदेतत्.

[(L. 1) Da3 विशेषणश्च. — Da3 om. line 2. — (L. 2) B9 Dn1 सर्वम्; Dn4 यावद् (for ता°). K7 D4. 9 सर्वं च मे क(K7 त्वमेतत्क)थय त्वं यथावत्.]

— b) D4 ज्ञान-; M7 स्वज्ञाने (for ज्ञाने). D7 T1 G1–3. 6 फले (for फलं). B9 यावदस्ति; D7 G1. 2 वा यदेति; T1 G3. 6 वा वदंति; T2 वारयंति (for वा यदस्ति). — c) Dn1 तथा च; G3. 6 यथा हि (for यथा च). D5 om. च. Ś1 देहांस्; K1 देहास् (for देहाच्). Ś1 K1. 2. 4 त्यज(K1 °ज्य)ते (for च्यवते). — d) Ś1 K1. 2 मुनेः (for पुनः). Da4 तु (for च). Da4 G3. 6 तथा (for यथा). B6 G3. 6 [अ]प्युपैति; D5 ह्यपैति (for [अ]भ्यु°). — After 9, B6 D5 read 11cd for the first time, repeating it in its proper place.

10 M7 om. the ref. D7 T G1–3 6 बृहस्पतिः (for मनुः). — a) M7 प्रियो (for प्रियं). K7 तस्य; B9 यश्च (for यस्य). Da3 Ds1 यदाहुस्; Dn4 lacuna (for त°). — b) B8 (marg.) द्वेष्यं तदेव (for तदेव दुःखं). — c) Ś1 (orig.) K2. 4 Da4 D4. 9 इदं (for इष्टं). G1 om. च. K1. 2 T इतरश्च; V1 Bo. 6. 8 (marg. as in text). 9 Da4 D5. 7 G3. 6 °रं च (for °रच्च). — d) K7 -कृतं; G3 च मे (for -कृते). K7 G3 -विधि- (for -विधिः). G6 -प्रवृत्तिः. — After 10cd, B6–9 D7 T G1–3. 6 M1. 6. 7 ins. 532*, while Da3. a4 ins. lines 1–4 of 532*. The sequence of M5 after

C. 12. 7373
B. 12. 201. 11
K. 12. 199. 11

त्येतत्कृते ज्ञानविधिः प्रवृत्तः ॥ १०
कामात्मकाश्छन्दसि कर्मयोगा
एभिर्विमुक्तः परमश्नुवीत ।
नानाविधे कर्मपथे सुखार्थी
नरः प्रवृत्तो न परं प्रयाति ।
परं हि तत्कर्मपथादपेतं

10^{ed} is: 11^{cd}, lines 5–6 of 532*, 11^{ef}, lines 1–4 of 532*, 11^{ab}, 11^{cd} (r), 11^{ef} (r), 532* (r). B6. 7. 9 M1. 5–7 om. 10^{ef}; D7 T G1–3. 6 om. 10^{e}–11^{d}. B8 reads 10^{e}–11^{d} after line 4 of 532*. — ^{e}) K4 तु निष्टं. Ś1 K1 मा; K2 सा (for मां). — ^{f}) K6 त्वेतत्-; D5 एतत्-.

11 For the sequence in M5, cf. v. l. 10. D7 T G1–3. 6 om. 11^{abcd} (cf. v. l. 10). B6. 9 read 11^{ab} and B7. 8 M7 read 11^{abcd} after line 4 of 532*. Da3 Dn1. n4 D2 repeat 11^{ab} after line 4 of 532*. M1. 5. 6 read 11^{abcd} (repeating 11^{cd}) after line 4 of 532*. — ^{a}) B6. 9 D5 M1. 5. 6 कामात्मकं; B7 °र्थकं; Da3 (both times) °त्मकश्; M7 °त्मतश् (for °त्मकाश्). B6. 7. 9 Da4 Dn1. n4 D2 (last three second time) M7 Cap छंदति (for °सि). Ś1 K1. 2. 7 V1 कामयोगाद्; B6. 7. 9 Dn1. n4 D2 (last three second time) कर्मयोग; Da3 (both times) lacuna; D8 मृत्युयोगा; D4. 9 काम°; M1. 5–7 कर्मयोगाद् (for °योगा). — ^{b}) Ś1 K1. 2 D4 वियुक्ताः; M1. 5–7 वियुक्तः (for विमुक्तः). Ś1 K1. 2. 4 अश्नुवंति; K7 °वतः; B6. 7. 9 Da3 (both times). a4 Dn1. n4 D2 (last three second time). 5 आददीत; D4. 9 अश्न(D9 °स्य)वेदः; M7 आविशेत (for अश्नुवीत). — After 11^{ab}, Da3. a4 D5 ins. lines 5–6 of 532*. B9 om 11^{ed}. B6 D5 read 11^{cd} for the first time after 9. B7. 8 read 11^{ed} for the first time after line 4 of 532*. — ^{e}) B7 (first time) damaged. K7 B6 (first time). 7. 8 (last two second time) Da3 a4 D4. 5 (first time). 9 नानाविधैः; M1. 5–7 (all both times) नानापथे (for °विधे). Ś1 K1. 2 B8 (first time) कर्मफले; K4 °फली; K7 B6 (first time). 7. 8 (last two second time) D5 (first time) °फलैः (for °पथे). M7 (both times) सुखं हि (for सुखार्थी). — ^{d}) K6 Bo. 7. 8 (last two first time) निरयं (for न परं). B7. 8 (both second time) प्रपश्येत् (for प्रयाति). — K6. 7 V1 Bo Dn1. n4 D8 D2–4. 6–9 Cn. 8 ins. after 11^{cd}: B6–9 T G1–3. 6 ins. after 10^{ed}: Da3. a4 ins. lines 1–4 after 10^{cd}; Da3. a4 D5 ins. lines 5–6 after 11^{ab}: M1. 6. 7 ins. lines 1–4 after 10^{e1} and repeat the same with lines 5–6 after 11: M5 ins lines 5–6 after 11^{e1} and lines 1–4 after 11^{ef} and repeats after the repetition of 11^{ef}:

532* बृहस्पतिरुवाच ।
इष्टं त्वनिष्टं च सुखासुखे च
साशीस्त्ववच्छन्दति कर्मभिश्च ।
मनुरुवाच ।
एभिर्वियुक्तः परमाविवेश
एतत्कृते कर्मविधिः प्रवृत्तः ।
आत्मादिभिः कर्मभिरिध्यमानो
धर्मे प्रवृत्तो द्युतिमान्सुखार्थी ।

[K6. 7 Bo. 7 Da3 a4 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 M7 (both times) om. the ref. V1 D5 om. lines 1–4. — (L 1) K7 D4. 9 प्रजा; Da4 इदं (for इष्ट). D4 त्वनिष्टे; D7 G1. 3 चानिष्टं; T1 G2 च निष्टं; M1. 5–7 (all second time) च दिष्ट (for त्वनिष्ट). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 (last four both times) शुभाशुभं (for सुखासुखे). — After line 1, K7 D4. 9 read for the first time 11^{ef}, repeating it in its proper place. — (L. 2) K7 D4. 9 त्ववकर्मभिश्; Bo. 6. 8 D6 त्वत(B6 °व)श्छंदति; B9 Da3. a4 ततश्छंदति; D8 तपश्छंदति; D7 T G1. 3. 6 तपश्छंदसि; D8 त्वरच्छदति; G2 M5. 7 (last two both times) तवैश्छंदसि; M1. 6 (both both times) तवैच्छंदति (for त्वव°). K7 सश्वद*; D4. 9 छंदसश्च; D7 T1 G3. 6 कर्मवच्च; T2 कर्मयश्च (for °भिश्च). — Some MSS. om. the ref. — (L. 3) Bo D7 T1 G1–3. 6 एतैर् (for एभिर्). B6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 T1 G2 विमुक्तः; M7 (first time) विषक्तः (for वियुक्तः). K7 D4. 9 आविशेत्तद्; Da4 आददीत; Ds2 T G1–3. 6 M1. 5. 6 (last three both times). 7 (first time) आविशेत; M7 (second time) आविशेते (for आविवेश). — (L. 4) Da3. a4 यत्तत्-; D7 T G1–3. 6 M7 (first time) नैतत्-; M1. 5. 6 (all both times) इत्येतत्-; M7 (second time) चैतत्- (for एतत्-). Bo ज्ञान- (for कर्म-). T2 G3. 6 -विधिप्रयुक्तं; M7 (first time) -विधि प्रवृत्तं (for -विधिः प्रवृत्तः). — B6–9 M1. 5–7 read 11^{ab} (B7 M7 11^{abcd}; B8 10^{e}–11^{d}) after line 4; while Da3 Dn1. n4 D2 repeat 11^{ab} after line 4. — (L. 5) B6 (marg.). 7–9 Da3. a4 नानाविधैः (for आत्मादिभिः). V1 वध्यमानो; B9 अध्य°; D7 T1 G3. 6 Csp ईड्य°; T2 इज्य°; G1. 2 ईड्यमाना; M1. 5 (both times). 6 तृप्यमानो; M7 उह्य°; Cs अर्य° (for इध्य°). — (L. 6) B9 धर्मप्रवृत्तो; D7 T1 G1 M5 (both times). 7 धर्मेषु वृत्तो; T2 G3. 6 धर्मेषु युक्तो; G2 धर्मेषु रिक्तो (for धर्मे प्रवृत्तो). K7

निराशिषं ब्रह्मपरं ह्यवश्यम् ॥ ११

प्रजाः सृष्टा मनसा कर्मणा च
द्वावप्येतौ सत्पथौ लोकजुष्टौ ।
दृष्ट्वा कर्म शाश्वतं चान्तवच्च
मनस्त्यागः कारणं नान्यदस्ति ॥ १२

स्वेनात्मना चक्षुरिव प्रणेता
निशात्यये तमसा संवृतात्मा ।
ज्ञानं तु विज्ञानगुणेन युक्तं
कर्माशुभं पश्यति वर्जनीयम् ॥ १३

सर्पान्कुशाग्राणि तथोदपानं
ज्ञात्वा मनुष्याः परिवर्जयन्ति ।
अज्ञानतस्तत्र पतन्ति मूढा
ज्ञाने फलं पश्य यथा विशिष्टम् ॥ १४

कृत्स्नस्तु मन्त्रो विधिवत्प्रयुक्तो
यज्ञा यथोक्तास्त्वथ दक्षिणाश्च ।
अन्नप्रदानं मनसः समाधिः
पञ्चात्मकं कर्मफलं वदन्ति ॥ १५

गुणात्मकं कर्म वदन्ति वेदा-
स्तस्मान्मन्त्रा मन्त्रमूलं हि कर्म ।
विधिर्विधेयं मनसोपपत्तिः
फलस्य भोक्ता तु यथा शरीरी ॥ १६

शब्दाश्च रूपाणि रसाश्च पुण्याः
स्पर्शाश्च गन्धाश्च शुभास्तथैव ।
नरो नसंस्थानगतः प्रभुः स्या- C. 12. 7386 B. 12. 201. 20 K. 12. 199. 21

D2. 3. 8 सुखार्थैः; D6 सुखार्थे.]

— K7 D4. 9 read for the first time 11[cd] after line 1 of 532*. — [c]) G1 परा; G3. 6 पदं (for परं). Da4 D5 यत (for तत्). K7 D4. 9 (all first time) M7 (second time) कर्मफलाद्; Bo °पदाद्; B7 °सुखाद्; D5 °पथान् (for °पथाद्). K7 D4. 5. 9 (all [except D5] second time) G1 अपेतो (G1 °ता); Da3. a4 अपेतान्; T2 अपेति (for °तं). — [f]) M7 ब्रह्मपरा. K4 ह्यपश्यं; K6 सुवेद्यं; K7 (second time) B6–9 Dn1. n4 D4 (second time). 5. 9 (second time) M7 (first time) ह्युपैति; K7 (first time) V1 Bo. 6 (marg.) Da3. a4 Ds D2. 3. 4 (first time). 6 8. 9 (first time) ह्यवेद्यं (for ह्यवश्यम्). D7 T G1–3. 6 M1. 5. 6. 7 (second time) निराशिषो (T2 °शिरो; G2 °शिषं) यत्पदमाप्नुवंति.

12 [a]) K2 Dn4 सृष्ट्वा (for सृष्टा). Ś1 K1. 2 वा (for च). ❀ Ca: मनसा मनोव्यापारप्रधानतया सृष्टाः सनत्कुमारादयः ....ध्यानादौ रताः । यास्तु कर्मव्यापारप्राधान्येन.... सृष्टास्ताः कर्मणि यागादौ रताः । ❀ — [b]) K6 Bo D4. 6 द्वावेतौ; K7 B6. 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8. 9 M1. 5–7 द्वावेवैतौ (for द्वावप्येतौ). K1 (*sup. lin.* as in text) लोकतुष्टौ; K6 °दृष्टौ (for °जुष्टौ). — [c]) K6 V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 दृष्टं; D7 T G1. 2 दुष्टं (for दृष्ट्वा). D7 T G1–3. 6 [अ]शाश्वतं (for शा°). Ś1 K1. 2. 4 चांतकं च; D4 वांतवच्च. — [d]) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 मनस्त्यागो (for °स्त्यागः). T2 G3. 6 नात्र वेद्मि (for नान्यदस्ति). ❀ Ca: मनस्त्यागो मनसा कर्मणस्त्यागो न तु मनस एव त्यागः । ❀

13 [a]) T1 स्वेनात्मा (for °त्मना). Ś1 K1 प्रणीता; K7 D4. 9 [अ]प्रणेता (for प्र°). — [c]) D4 नु (for तु). D7 T1 G1–3. 6 -गुणोपपन्नं (G1 °न्नः); M7 -गुणोपयुक्तं (for -गुणेन युक्तं).

14 [a]) Ś1 K2. 4 सर्पाः; D7 T G1. 3. 6 सर्वान् (for सर्पान्). K7 तदोदपातं; Bo तथोपदानं (for तथोदपानं). ❀ Cs: कुशाग्राणि कुशाग्रप्रभृतीनि तीक्ष्णधाराणि । ❀ — [c]) D6 अविज्ञातस् (for अज्ञानतस्). K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 केचिज् (for मूढा). — [d]) Ds1 ज्ञानं (for ज्ञाने). D3 तथा (for यथा). G1 [अ]वशिष्टं; G3 विशिष्टः.

15 [a]) G3. 6 कृत्स्नश्च; M7 कृत्स्नं तु. M7 मंत्रे. D7 T1 G1. 2 कृत्स्नाश्च मंत्रा विधिवत्प्रयुक्ता. — [b]) D4. 5 यज्ञो; D7 G1. 2 यथा (for यज्ञा). K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M1. 5–7 स्त्विह; D7 T G1–3. 6 सह (for त्वथ). — [c]) K7 M7 मनसाः; T1 च मनः-. D5 समाधेः. ❀ Ca: पञ्चात्मकम् मन्त्रविधिद्रव्यर्त्विग्यजमानेति पञ्चकारणसमुत्थम् । ❀

16 [a]) Ds D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 गुणागुणं (for °त्मकं). B6. 8. 9 Da3. a4 -फलं वदंति; D5 विंदंति वेदास् (for वदन्ति वे°). — [b]) D7 T1 G1–3 तेभ्यो (for तस्मान्). K4. 6. 7 V1 Bo Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 G6 M1. 5–7 मंत्रो; B7 lacuna; G1 वेदा (for मन्त्रा).

C. 12. 7386
B. 12. 201. 20
K. 12. 199. 21

देतत्फलं सिध्यति कर्मलोके ॥ १७
यद्यच्छरीरेण करोति कर्म
शरीरयुक्तः समुपाश्नुते तत् ।
शरीरमेवायतनं सुखस्य
दुःखस्य चाप्यायतनं शरीरम् ॥ १८
वाचा तु यत्कर्म करोति किंचि-
द्वाचैव सर्वं समुपाश्नुते तत् ।
मनस्तु यत्कर्म करोति किंचि-
न्मनःस्थ एवायमुपाश्नुते तत् ॥ १९
यथागुणं कर्मगणं फलार्थी
करोत्ययं कर्मफले निविष्टः ।
तथा तथायं गुणसंप्रयुक्तः
शुभाशुभं कर्मफलं भुनक्ति ॥ २०
मत्स्यो यथा स्रोत इवाभिपाती
तथा कृतं पूर्वमुपैति कर्म ।
शुभे त्वसौ तुष्यति दुष्कृते तु
न तुष्यते वै परमः शरीरी ॥ २१
यतो जगत्सर्वमिदं प्रसूतं
ज्ञात्वात्मवन्तो व्यतियान्ति यत्तत् ।
यन्मन्त्रशब्दैरकृतप्रकाशं
तदुच्यमानं शृणु मे परं यत् ॥ २२
रसैर्वियुक्तं विविधैश्च गन्धै-

K6.7 V1 B7 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 T2 M1.5–7 मंत्रपूर्वं (for °मूलं). B6.8.9 Da3.a4 वेदास्तस्मान्मंत्रपूर्वं हि कर्म. — ^{c}) Ś1 K1.2 विधेयो (for °यं). K7 [उ]त्पात्तिः (sic); T [उ]पपन्नं (for °पत्तिः). — ^{d}) G1.2 फलोपभोक्ता (for फलस्य भोक्ता). D4 G3 नु; D7 T G1.2 च (for तु). K4.6 V1 B0.7–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5–8 T G1–3.6 M1.7 तथा (for यथा).

17 ^{a}) Ds1 शब्दश्च. — ^{b}) G3 स्वर्गाश्च (for स्पर्शाश्च). — ^{c}) Ś1 K1.2 रसो (for नरो). Ś1 K1.2.4.7 B6 Da3.a4 D4.9 [ऽ]रसः; V1 [ऽ]रसं; Ds T2 M5.7 रहः; D5 lacuna; D7 G1.2 गतः; T1 रथे; G3.6 रथः (for नसं-). Ś1 (*sup. lin.*) -वतः; D6 -मतः (for -गतः). ❀ Ca: रसस्थानगतः रागाधिष्ठितः ॥ Cn: नसंस्थानगत इत्येकं पदम् । मरणमप्राप्तो जीवन्नेव स्यात् । ❀ — ^{d}) Ś1 K1.2.4.7 V1 D4.9 कर्मणि स्यात्; B8 (marg.) D7 T G1–3.6 M1.5–7 °णोस्य; D5 °णा ध्रुवं (for कर्मलोके).

18 ^{b}) D8 -मुक्तः (for -युक्तः). D5 समुपासते (for °श्नुते). — 18^{cd} = 12. 461*, lines 1–2. M5 om. (hapl.) 18^{c}–19^{b}. — ^{d}) K1 दाप्यायतनं; D4 वाप्या°; M7 चास्या°.

19 M5 om. 19^{ab} (cf. v. l. 18). — ^{a}) Da4 D4 नु; D5.7 T1 G1–3.6 च (for तु). M6 तत् (for यत्). — K2 om (hapl.) 19^{bc}. — ^{b}) Ś1 K1.4.7 D4.5.9 वागेव; D6 तदेव (for वाचैव). — ^{c}) D5 तत् (for यत्). K7 om. (hapl) from करोति up to कर्म (in 20^{a}). — ^{d}) D7 T1 G1–3.6 M7 मनःस्थम्; T2 °स्तद् (for मनःस्थ). D7 T G1–3.6 एवेदम् (for एवायम्).

20 K7 om. up to कर्म (cf. v. l. 19). — ^{a}) K6 V1 B0.6.7.8 (marg. as in text) Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 यथा यथा (for यथागुणं). K4.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 T G1–3.6 M1.5–7 Cn.s -गुणं; K6 -गुणान् (for -गणं). B9 फलार्थं; Da4 फलार्थि. — ^{b}) K4 यत् (for अयं). K7 D4.9 कर्मगुणे; T G1–3.6 M7 °पथे (for °फले). Ś1 K1.2 विविष्टः (for निविष्टः). — ^{c}) D5 T2 तथा यद् (for तथायं). D5 गुणसंप्रयुक्तं; D7 T G1–3.6 M1.5–7 °वत्प्रयुक्तः (M7 °क्तं). — ^{d}) D7 T G1–3.6 M1.5–7 स भुंक्ते (for भुनक्ति).

21 ^{a}) K6.7 Ds1 D4.6.9 श्रोत (for स्रोत). K1 M5.6 [अ]तिपाती; K7 D4.6.9 T G1–3.6 [अ]भियाति; Da3 ** पाती (for [अ]भिपाती). — ^{b}) G3.6 पुण्यम् (for पूर्वम्). ❀ Ca: कृतं कर्तारम् । ❀ — ^{c}) G1 [ऽ]ति (for तु). Ś1 K1.2 D4.9 तिष्ठति (for तुष्यति). K6 दुष्कृतेषु; K7 D3.4.9 °ते च (for °ते तु). — ^{d}) M1.5.6 दुष्यते (for तु°). K7 D4.9 [ऽ]सौ (for वै). K4 शरीरे. ❀ Ca: परमः शरीरी क्षेत्रज्ञ ईश्वरः । ❀

22 ^{a}) Ś1 K1.2.4 ततो; M7 यथो (for यतो). K1 पूर्वम् (for सर्वम्). — ^{b}) K2 ज्ञानात्मवंतो; K7 D4.9 ज्ञानात्मना (D9 °जा)तो (for ज्ञात्वात्मवन्तो). Ś1 K1.2 ह्यधियांति; K4 व्यधि°; B3 (marg.) Da3.a4 Ds1 ह्य (Ds1 व्य)धियंति; Dn1 व्यभियांति; Ds2

रशब्दमस्पर्शमरूपवच्च ।
अग्राह्यमव्यक्तमवर्णमेकं
पञ्चप्रकारं ससृजे प्रजानाम् ॥ २३
न स्त्री पुमान्वापि नपुंसकं च
न सन्न चासत्सदसच्च तन्न ।
पश्यन्ति यद्ब्रह्मविदो मनुष्या-
स्तदक्षरं न क्षरतीति विद्धि ॥ २४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

१९५

मनुरुवाच ।
अक्षरात्खं ततो वायुर्वायोर्ज्योतिस्ततो जलम् ।
जलात्प्रसूता जगती जगत्यां जायते जगत् ॥ १
इमे शरीरैर्जलमेव गत्वा
जलाच्च तेजः पवनोऽन्तरिक्षम् ।
खाद्वै निवर्तन्ति नभाविनस्ते
ये भाविनस्ते परमाप्नुवन्ति ॥ २
नोष्णं न शीतं मृदु नापि तीक्ष्णं C. 12 7396 B. 12. 202. 3 K. 12. 200. 3

[ऽ]च्यधियंति; D4.9 [ऽ]च्यधि(D9 °भि)यांति; D5 [ऽ]च्ययियंति; D6 व्यतियंति; D7 T G1–3.6 M1.5–7 [ऽ]च्यु(M1.5–7 °भ्यु)पयांति (for व्यति°). Ś1 K1.2 D4.9 यांतं; K7 यांति; D8 यत्नात्; D7 T G1–3.6 M1.5–7 शांतिं (for यत्तत्). —[e]) D7 T1 G1.2 -प्रकारं (for प्रकाशं).

23 [a]) K6 Bo.6–8 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.6.8 विमुक्तं; D7 T1 G1 विविक्तैर्; G2 विमुक्तैर् (for वियुक्तं). —[b]) Ś1 K1.2 अरूपदं च (for °वच्च). —[c]) G8 अगृह्यम् (for अग्रा°). Da4 अनंतम् (for अवर्णम्). —[d]) K6 V1 Bo.6.7.9 Dn1.n4 D2.3.5.8 -प्रकारान्; D6 -प्रकाशं (for °रं). K7 V1 B6.8 (marg. as in text) D5.6 M5.7 सृजते; D7 T G1–3.6 सृजति (for ससृजे). ❀ Cs: पञ्चप्रकारं पञ्चभूतात्मकम् । ❀

24 [a]) Ś1 K1.2.4.7 B6.8.9 Da4 D4.9 T2 G3 M1.5–7 वा न; K6 V1 Bo.7 Da3 Dn4 D8 D2.3.6.8 नापि; Dn1 नाति- (for वापि). V1 Ds1 D4.7 T G1–3.6 M1.5–7 वा (for च). —[b]) K6 V1 D5 M1.5.6 वासत्; G1.2 चासन् (for चासत्). K1.2.6 Da4 Dn4 Ds1 D4 तत्र; D6 तत्तत्; G2 तं च (for तन्न). —[d]) K4 Da3.a4 Ds1 D2.6.8 क्षरंति.

Colophon. —*Sub-parvan:* Ś1 K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2–9 T G1–3.6 M1.5–7 मोक्षधर्म. —*Adhy. name:* Ś1 K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1 Ds2 D2–4.6.8.9 मनुबृहस्पतिसंवादः; Ds1 D5 बृहस्पतिसंवादः; M1.5–7 मनुबृहस्पतिसंवादे शरीरफल(M7 om. फल)भोक्तृत्वविधिः. —*Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 28; Dn4 D8 D7 T1 G1.3.6 M1.5–7 27; D2.8 26; T2 G2 41. —*Śloka no.:* Da4 Dn4 D8 27; Dn1 29.

195

1 D7.8 T G1–3.6 M1.5–7 बृहस्पतिर् (for मनुर्). —[a]) K1 om. ततो. —[b]) K1 वायुर्; Dn1.n4 D2 ततो (for वायोर्). D7 T1 G1–3.6 तथा (for ततो). —[d]) Da4 (before corr.) D4.9 G1 जगत्या.

2 [a]) K6.7 Bo.6.7.8 (marg. as in text) Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.6.8 एतैः; D5 इदं (for इमे). K2 शरीरा; D4 °रे; D5 °रं (for °रैर्). Ś1 K1.2.4 गंधा (sic); D5 मत्त्रा (for गत्वा). ❀ Cv: शरीरैः भस्मीभूतशरीरैः । ❀ —[b]) K1.4 जलाद्य. D4 तेजाः. K7 V1 Bo 6.7.9 पवनोंतरीक्षं; D5.7 °नं य(D7 °नाद्य)था खं; T G1–3.6 °नांतरिक्षं (T2 G3.6 °क्षे). —[c]) D5 स्याद् (for खाद्). D6 न च; M1.7 Cv च (for न-). K1 -भाविनास्; D9 -भावितस् (for °नस्). ❀ Cn: भाविनः, भावोऽक्षरं तद्येषामात्मत्वेनास्ति ते । ❀ —[d]) K6 Bo.7.8 (marg. as in text) 9 Dn1.n4 D8 D2.3.6 8 मोक्षं च ते वै; D7 यथाविनस्ते (sic); Cnp ये भाविनस्ते (as in text). D9 आप्नुवंति (for आप्नु°). G6 तद्वै पदां मुख्यमवाप्नुवंति. ❀ Cp: परं मोक्षमनावृत्तिलक्षणम् ॥ Cs: परमस्वभावं परमात्मप्रकृतिम् ॥ Cv (reading [ऽ]भाविनः): अभाविनः मुक्ताः । ❀

C. 12 7396
B. 12. 202. 3
K. 12. 200. 3

नाम्लं कषायं मधुरं न तिक्तम् ।
न शब्दवन्नापि च गन्धवत्त-
न्न रूपवत्तत्परमस्वभावम् ॥ ३
स्पर्शं तनुर्वेद रसं तु जिह्वा
घ्राणं च गन्धाञ्श्रवणे च शब्दान् ।
रूपाणि चक्षुर्न च तत्परं य-
द्गृह्णन्त्यनध्यात्मविदो मनुष्याः ॥ ४
निवर्तयित्वा रसनं रसेभ्यो
घ्राणं च गन्धाच्छ्रवणे च शब्दात् ।
स्पर्शात्तनुं रूपगुणात्तु चक्षु-
स्ततः परं पश्यति स्वं स्वभावम् ॥ ५
यतो गृहीत्वा हि करोति यच्च
यस्मिंश्च तामारभते प्रवृत्तिम् ।
यस्मिंश्च यद्येन च यश्च कर्ता
तत्कारणं तं समुपायमाहुः ॥ ६
यच्चाभिभूः साधकं व्यापकं च
यन्मन्त्रवच्छंस्यते चैव लोके ।
यः सर्वहेतुः परमार्थकारी

3 [a]) Dn1 तीक्ष्णं; Ds1 शांतं (for शीतं). M1. 5–7 नोत (for नापि). — [b]) T1 G1–3. 6 न सं- (for नाम्लं). Da4 तिक्ष्णं (for तिक्तम्). — [c]) K1 शब्द्वान्. K6 D4. 5. 9 T2 चापि न; B6 नापि हि; D6 G3 M1 नापि न (for नापि च). Ś1 K2. 4 B8 (marg. as in text) गंधवंतं (for °वत्तन्). K6 D4. 5 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 च (for तन्). — [d]) Ś1 K1. 2 न रूपं तत्; K4 न स्पर्षयत्तन् (for न रूपवत्तत्). Ś1 K1. 2 V1 D5 G3 परमं (for °म-).

4 [a]) Da4 स्पर्शस्; M5. 7 स्पर्शास् (for स्पर्शं). M1. 5. 7 रसांस् (for रसं). K6. 7 V1 Bo. 6. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6 8 T G1–3. 6 M1. 5 च; D7 न (for तु). — [b]) K6 D7 प्राणं; V1 घ्राणौ (for घ्राणं). K7 D5. 9 तु; D4 नु (for च). D7 T G1–3. 6 गंधं (for गन्धान्). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3 श्रवणौ; K7 Ds2 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 श्रवणं (for °णे). K7 D5. 9 तु; D4 नु (for च). D7 T1 G1–3. 6 शब्दं (for शब्दान्). — [c]) V1 यत्परं; D6 तत्फलं (for तत्परं). Ś1 K1. 2 तद् (for यद्). — [d]) T2 गृह्णाति. B9 अनाध्यात्म-; G2 अनध्यात्म- (for °ध्यात्म-). D4. 7 मनुष्यः.

5 [a]) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T1 M1. 5–7 रसनां (for °नं). — [b]) K7 घ्राणे (for घ्राणं). D4 गंधान्; D7 गंधः (for गन्धात्). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 श्रवणौ; K7 D6. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 श्रवणं (for °णे). Da4 शब्दान्. — [c]) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M1. 5–7 त्वचं (for तनुं). D6 रूपगुणांस्. K7 B6 D4. 5. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 च (for तु). — [d]) K1. 4. 7 D4. 9 स्व-; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 तं (for स्वं).

❀ Cv (reading तत्स्वभावं): तेषां दिव्यगन्धरसादीनां स्वभावो यस्य । ❀

6 [a]) Ś1 K1. 2 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 D6 M6 ततो (for यतो). G1 ग्रहीत्वा. Ś1 K1. 2. 4 यश्च; D7 T1 G1. 2 M1. 5–7 यद्यद्; T2 G3. 6 सर्वं (for यच्च). — [b]) V1 तस्मिंश्च; D7 T1 स° (for य°). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 याम् (for ताम्). G1. 3 प्रवृत्तिः. — [c]) Ds1 D7 T1 G2. 3. 6 यस्मै च; D4 येस्मिंश्च; G1 यस्मै * (for यस्मिंश्च). K4 येभ्यो न; B8 (marg.) यत्नेन; D5 यष्टेन; D6 यद्येव; D7 T1 G1. 3. 6 तद्येन (for य°). G3. 6 यच्च तच्च (for यश्च कर्ता). — [d]) K4. 6 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 6. 8 G2 यत् (for तत्). K6 कारणस् (for °णं). K2 Dn4 lacuna; K6 Bo Dn1 Ds D2. 3. 8 ते; V1 B3. 8 (marg.). 9 D5–7 T1 G1–3. 6 तत् (for तं). K4 6 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 समुदायम्; V1 B6–9 Da3. a4 D5 समवायम्; D7 T G1–3. 6 समुपेयम्; M1. 5–7 स्वमुपायम् (for समु°). D4. 9 तत्कारणांतं तत्स्वमुपायमाहुः. ❀ Cs (reading स्वमुपेयम्): स्वं उपेयं लयस्थानं स्वभावमाहुः । अयमर्थः । लोके यान्युपादानत्वेनाधिकरणत्वेन कारणत्वेन कर्तृत्वेन च कारणानि दृष्टानि तेषामसाधारणमुत्पत्तिस्थानं परमात्मानमाहुरिति । ❀

7 [a]) Ś1 (orig.) यश्चाविभुः; Ś1 (*sup. lin.*) यश्चाभिभुः; K1 यश्च विभिः; K2. 4 यश्च विभुः; K6 Dn1. n4 यद्वाप्यभूद्; K7 D4. 9 यच्च ब्रह्म; V1 D2. 3. 5 यच्चाभिभूद्; Bo. 6–9 D6. 8 यच्चाप्यभूद्; B8 (marg.) यच्चातिभूर् (for °भिभूः). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 T2 G3. 6 M1. 7 Cs व्यापकं (D4 °नं; D6 M1 °क-) साधकं (by transp.). M1. 7 यत् (for च). D7 T1 G1 2 यच्चापि पूर्वापरसाधकं च; M5. 6 यच्चाभिभूव्यापकसाधकं यत्. — [b]) T2 G3. 6 M1 मंत्रविच्

तत्कारणं कार्यमतो यदन्यत् ॥ ७
यथा च कश्चित्सुकृतैर्मनुष्यः
शुभाशुभं प्राप्नुतेऽथाविरोधात् ।
एवं शरीरेषु शुभाशुभेषु
स्वकर्मजैर्ज्ञानमिदं निबद्धम् ॥ ८
यथा प्रदीपः पुरतः प्रदीप्तः
प्रकाशमन्यस्य करोति दीप्यन् ।
तथेह पञ्चेन्द्रियदीपवृक्षा
ज्ञानप्रदीप्ताः परवन्त एव ॥ ९
यथा हि राज्ञो बहवो ह्यमात्याः
पृथक्प्रमाणं प्रवदन्ति युक्ताः ।
तद्वच्छरीरेषु भवन्ति पञ्च
ज्ञानैकदेशः परमः स तेभ्यः ॥ १०
यथार्चिषोऽग्नेः पवनस्य वेगा
मरीचयोऽर्कस्य नदीषु चापः ।
गच्छन्ति चायान्ति च तन्यमाना-
स्तद्वच्छरीराणि शरीरिणां तु ॥ ११
यथा च कश्चित्परशुं गृहीत्वा
धूमं न पश्येज्ज्वलनं च काष्ठे ।
तद्वच्छरीरोदरपाणिपादं C. 12. 7405 B. 12. 202. 12 K. 12. 200. 12

(for °वच्). K4 छेत्स्यति; K6 Bo. 6-8 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 स्थास्यति; K7 D4. 9 शस्यते; V1 B9 स्थाप्यते; T2 G3. 6 M1. 5. 6 शि(G6 श)ष्यति; M7 शस्यति (for शंस्यते). K6 V1 Bo. 6 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T2 M1. 5-7 चापि; K7 चैव; B6 (marg). 7-9 Da4 जीव-; G3. 6 सर्वं (for चैव). M7 लोकः (for लोके). D7 T1 G1. 2 यन्मंत्रमर्चिष्यति सर्वलोकः. ❀ Cv: मन्त्रवत् सकलवेदप्रतिपाद्यम् । ❀ — c) Ds1 D7 T G1-3. 6 यत् (for यः). Ś1 K1. 2 4. 6. 7 V1 Bo. 7-9 Da3 Dn1 D2. 4. 6. 9 परमात्मकारी (for °र्थकारी). — d) B9 यदान्यत्.

8 a) K6. 7 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 हि (for च). B6. 8 D4. 7. 9 T G1-3. 6 M1 5-7 स्वकृतैर्; Dn1 सुकृतो (for °तैर्). — b) T2 चाप्नुते (for प्रा°). D6 तथा; T G1-3. 6 M1. 5-7 च (for ऽथ). — c) D6 शरीरेण (for °रेषु). — d) D4. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 स्वकर्मभिर् (G2 °क) (for °जैर्). G3. 6 निबंधनं (for निबद्धम्).

9 a) D6 यदा (for यथा). K4. 6 V1 Bo 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 प्रदीप्तः (for °पः). Ds1 D7 T1 परतः (for पु°). K6 प्रकाशः; V1 Bo. 6-8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 प्रदीपः; G2 °प्तं (for °प्तः). ❀ Cs: अत्र प्रदीपशब्देन प्रदीपाधारो वर्तिकादिर्विवक्षितः । ❀ — b) Dn4 प्रकाशमानस्य; D7 T1 G1-3. 6 °मर्थस्य (for °मन्यस्य). Ś1 K1 दीप्यं; K2 दीव्यं; K7 D4. 9 दीप्तः; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 विद्व(T1 G1. 2 °द्वा)न् (for दीप्यन्). — c) K7 यथेह; Da3. a4 तथेति; D5. 7 T G1-3. 6 M1. 5-7 तथैव (for तथेह). Ś1 K1. 2 -दीपवृद्धा; Cs °वृक्षा (as in text). ❀ Cv: पञ्चेन्द्रियाख्यदीपैः सहिता वृक्षाः, देहाख्यवृक्षाः । ❀ — d) G1 ज्ञानः. Ś1 K1. 2 B7 9 -प्रदीपाः; G1. 2 -प्रदीप्तः (for °प्ताः). K7 परमं त एव; D7 परमं तदेव (for °वन्त एव).

10 a) B7 Dn1 D2-4 राज्ञा (for राज्ञो). G3 बहुभृत्यमात्याः (for बहवो ह्यमात्याः). — b) B7 सम्यक्; D6 प्रत्यक्; G1 प्रथक् (for पृ°). Ś1 K1. 2. 7 D4. 9 प्रवादं; Cs प्रमाणं (as in text). K1 om. प्रवदं. ❀ Cs: प्रमाणं प्रमितमर्थम् । ❀ — c) B7 यद्वत् (for तद्वत्). B7 विश्व; T1 युक्ता (for पञ्च). V1 तद्वच्छरीरे प्रभवंति पंच. — d) K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2-4. 6-9 G1-3. 6 ज्ञानैकदेशाः; M7 °देशं (for °देशः). K7 D6 शतेभ्यः; G1 स एभ्यः (for स तेभ्यः).

11 a) D5 यच्चार्चिषो; G6 यथार्चिषा. K7 Da4 [ऽ]ग्निः. K4. 6. 7 Bo. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 वेगो; G6 वेगान् (for वेगा). — b) K1 मारीचयोऽर्कस्य (sic). B7 वेगाः; G1 वापः (for चापः). — c) K1. 2 चायंति; D4 वायांति. Ś1 (*sup. lin.*) उह्यमानास्; K4. 6 V1 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 संचरंत्यस्; K7 D4. 5. 9 संततानि; Bo संतरंत्यस्; B6 संचरंति; B8 Cpp संसरंत्यस्; B9 संति यास्य; Da3. a4 संतनत्यस्; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 संततास्तु (for तन्यमानास्). ❀ Cp: संततंत्यः, संतन्वतः, संसरंत्यः प्रसरंत्य इत्यपि पाठो भवति । ❀ — d) D4. 9 नु (for तु).

12 a) Da3. a4 lacuna; Ds1 M1. 5-7 हि; G1. 2 स (for च). M1 परमं (for °शुं). — b) K7 G1. 2 च (for न). G3 6 न (for च). K7 Ds1 योगात् (for काष्ठे). — Ś1 K1 2. 4. 7 Ds1 om. (hapl.) 12c-13b. — c) B7 partly damaged. Dn4 -पाणिपादे (for

C. 12. 7495
B. 12. 202. 12
K. 12. 200. 12

छित्त्वा न पश्यन्ति ततो यदन्यत् ॥ १२

तान्येव काष्ठानि यथा विमथ्य
धूमं च पश्येज्ज्वलनं च योगात् ।
तद्वत्सुबुद्धिः सममिन्द्रियत्वा-
द्बुधः परं पश्यति स्वं स्वभावम् ॥ १३

यथात्मनोऽङ्गं पतितं पृथिव्यां
स्वप्नान्तरे पश्यति चात्मनोऽन्यत् ।
श्रोत्रादियुक्तः सुमनाः सुबुद्धि-
र्लिङ्गात्तथा गच्छति लिङ्गमन्यत् ॥ १४

उत्पत्तिवृद्धिक्षयसंनिपातै-
र्न युज्यतेऽसौ परमः शरीरी ।
अनेन लिङ्गेन तु लिङ्गमन्य-
द्गच्छत्यदृष्टः प्रतिसंधियोगात् ॥ १५

न चक्षुषा पश्यति रूपमात्मनो
न चापि संस्पर्शमुपैति किंचित् ।
न चापि तैः साधयतेऽथ कार्यं
ते तं न पश्यन्ति स पश्यते तान् ॥ १६

यथा प्रदीपे ज्वलतोऽनलस्य
संतापजं रूपमुपैति किंचित् ।
न चान्तरं रूपगुणं बिभर्ति

°पादं). M1 तद्वच्छरीरादपराणि पादं. — d) Da3. a4 ततो यदन्यः; D4. 5. 9 यतस्ततोन्यत्.

13 Ś1 K1. 2. 4. 7 Ds1 om. 13ab (cf. v. l. 12). G1 om. (hapl.) 13a–14b. — a) G2 तथा (for यथा). — b) D7 T G2. 3. 6 काष्ठे; M1. 5–7 तत्र (for योगात्). — c) K1 4. 6 V1 B6. 7 Dn4 Ds2 D2. 3. 8 T2 M1. 5–7 सबुद्धिः; Ds1 D7 G6 सुबुद्धिं; D5 T1 G2. 3 सबुद्धिं (for सुबुद्धिः). K4 6 Bo. 7 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 6. 8 समर्मिद्रियात्मा; K7 D9 सुसमेंद्रियत्वाद्; B6 Ds2 D5. 7 T G2. 3. 6 M1. 5–7 समार्मिद्रियार्थैः (B6 °र्थाद्; D5 °र्थैः; D7 °र्थः); D4 स समेंद्रियत्वाद् (for सममिन्द्रियत्वाद्). — d) K4 D2 बुद्धिः; D4 6 बुद्धः (for बुधः). K4. 6 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G2. 3. 6 तं; K7 स्व- (for स्वं).

14 G1 om. 14ab (cf. v. l. 13). — b) K6 चान्यतो; D4 वात्मनो. — c) K7 B7 श्रोत्रादियुक्ताः (B7 °क्तं); M5 °भियुक्तः. K6 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 सुमहान्; K7 सुमनः; B6 (m as in text). 7. 8 (m as in text). 9 तु महान्; D7 T1 G1–3. 6 M1. 5–7 समनाः (for सु°). K6 B6. 7 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. 6. 7 T G2. 3. 6 M1. 5–7 सबुद्धिर्; D3. 8 स्वबुद्धिर्; D5 सुबुद्धिं (for °द्धिर्). — d) Da4 partly damaged. B7 स्वर्गात् (for लिङ्गात्). G2 तथो (for तथा).

15 a) Ś1 K1. 2 -वृद्धिं; Da3. a4 -बुद्धि-; G2 -व्रित्ति- (sic) (for -वृद्धि-). K4. 6. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds2 D2–7. 9 -व्यय- (for -क्षय-). D8 गच्छत्यदृष्टैः फलसंनियोगैर्. ❀ Ca : क्षयो हि क्षीणतामात्रम्, संनिपातो मरणम् । ❀ — b) G3 नि- (for न). D5 मुच्यते (for युज्यते). D2 शरीरे. — c) Da3 om. लिङ्गेन. D4. 9 नु (for तु). — d) K6 B7. 8 (marg. as in text) Cpp अदृष्टैः; K7 °ष्टिः; V1 Bo. 6. 9 °ष्टेः; D5 अतुष्टः; D7 अदुष्टः; M1. 5. 6 अदृष्टं (for °ष्टः). K6 Bo. 6. 7. 8 (marg as in text). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 Cp फलसंनियोगात्; V1 B6 (marg.) Da3 प्रतिसंनि°; Cpp अभिसंधियोगात् (for प्रतिसंधि°). ❀ Ca: प्रतिसंधियोगात् प्रतिसंधानरूपेण ज्ञानेन योगात् ॥ Cp: अदृष्टः असम्यग्दर्शनः । फलसंनियोगात् सुखदुःखाभिमानात् । ❀

16 a) B9 रूपमात्मने; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 चक्षुरात्मा (M1. 5–7 °त्मनो). — K6 reads 16b–17b on marg. — b) K6 V1 G3. 6 कश्चित्; B6. 8 Da3 कंचन; B9 किंचन; Ds2 कंचित् (for किं°). — D5 G1 om. (hapl.) 16c–17b. — c) D7 T G2. 3. 6 तथापि (for न चापि). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 तु; K7 D4. 7. 9 T G3. 6 M1. 5–7 च; Ds1 नु; G2 [ऽ]पि (for ऽथ). — d) G2 तत् (for तान्).

17 D5 G1 om. 17ab (cf. v. l. 16); K6 reads 17ab on marg. — a) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 6–8 T G2. 3. 6 M1. 5–7 Cs समीपे; Dn4 शरीरे (for प्रदीपे). Da4 ज्वलनो; D7 G3. 6 चलतो (for ज्व°). — b) K6 तापम् (for रूपम्). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1. s2 (before corr.) D2. 3. 6. 8 M1. 5–7 Cv कश्चित् (for किंचित्). ❀ Cv (reading कश्चित्): कश्चित् अग्निस्तम्भनशक्तिमान्पुरुषः ॥ Cs : किंचित् तृणादिकं वस्तु । ❀ — c) D5 तं (for न). K6 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 चापरे; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 Cs चांतरा (for °रं). ❀ Cs: अन्तरा तयोर्ज्वलनतृणादिकार्ययोर्मध्ये । ❀ — d) K7 ता (for तद्). K7 V1 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 दृश्यति

तथैव तद्दृश्यते रूपमस्य ॥ १७
यथा मनुष्यः परिमुच्य काय-
मदृश्यमन्यद्विशते शरीरम् ।
विसृज्य भूतेषु महत्सु देहं
तदाश्रयं चैव बिभर्ति रूपम् ॥ १८
खं वायुमग्निं सलिलं तथोर्वीं
समन्ततोऽभ्याविशते शरीरी ।
नानाश्रयाः कर्मसु वर्तमानाः
श्रोत्रादयः पञ्च गुणाञ्श्रयन्ते ॥ १९
श्रोत्रं खतो घ्राणमथो पृथिव्या-
स्तेजोमयं रूपमथो विपाकः ।
जलाश्रयः स्वेद उक्तो रसश्च
वाय्वात्मकः स्पर्शकृतो गुणश्च ॥ २०
महत्सु भूतेषु वसन्ति पञ्च
पञ्चेन्द्रियार्थाश्च तथेन्द्रियेषु ।
सर्वाणि चैतानि मनोनुगानि
बुद्धिं मनोऽन्वेति मनः स्वभावम् ॥ २१
शुभाशुभं कर्म कृतं यदस्य
तदेव प्रत्याददते स्वदेहे ।
मनोऽनुवर्तन्ति परावराणि

C. 12. 7415
B. 12. 202. 22
K. 12. 200. 22

(for °ते).

18 [a]) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 तथा; D7 T1 G1. 2 M1. 6 यदा (for यथा). D5 मनुष्याः. D7 T G1–3. 6 प्रवि(G1 °ति)मुच्य (for परि°). G1 कार्यम् (for कायम्). ❀ Cs: मनुष्यः परकायप्रवेशनशक्तो मनुष्यः । ❀ — [b]) D4 एतद् (for अन्यद्). K6 विगते (for विशते). — [c]) K6 विस्पष्ट- (for विसृज्य). K6 Dn4 D6. 8 महत्स्वदेहं; G3 (before corr.) °त्स्वरूपं (for °त्सु देहं). ❀ Ca: महत्सु भूतेषु समवायवृत्त्या, इन्द्रियेषु तु प्रकाश्यतया सन्ति रूपादयः । एतानि भूतेन्द्रियार्थेन्द्रियाणि मनस्यधिष्ठेयतया वसन्तीति भावः । मनस्तु बुद्धिनियतं, बुद्धिस्तु स्वभावमात्मानमन्वेति । ❀ — [d]) Ś1 K1. 2 यथाश्रयं (for तदा°).

19 [a]) G1 वायुर्. K7 शलिलं. K1. 6. 7 Da4 D4. 6. 9 तथोर्वी; Ds महीं च; D8 तथार्चिं (for तथोर्वीं). — [b]) T2 G1. 2 M1. 6. 7 हि (for ऽभि-). Ś1 K1. 2. 4 शरीरे; B8 (marg.) Cpp °रं. ❀ Cp: शरीरी शरीरसंबन्धी महाभूतगणः । ❀ — [c]) K1 नानाश्लयाः; D4 मानाश्रयाः; M1 नारा° (for नाना°). ❀ Cv (reading नान्याश्रयाः): नान्याश्रयाः देहादन्याश्रयरहिताः । ❀ — [d]) Ds1 शब्द- (for पञ्च). Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 B8 (marg.) D4. 5. 7. 9 T G1–3 M7 Cpp Cs गुणाः (for गुणान्). Ś1 K1. 2 D4. 9 श्रयंति; K4 श्रयेति; K7 श्रवंति (for श्रयन्ते). ❀ Cp: पञ्च गुणा इति पाठे श्रयन्ते शरीरमिति शेषः । ❀

20 [a]) Cs नभो (glossed by नभोमयं) (for खतो). V1 Bo. 9 Da3. a4 D5 पृथिव्यां (for °व्यास्). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 श्रोत्रं नभो घ्राणमुक्तं पृथिव्यास्. — [b]) Ś1 K1 रूपमयो; B9 °मतो; D7 G1–3. 6 M1. 5–7 चक्षुरथो (for रूपमथो). — [c]) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 जलाश्रयं (for °श्रयः). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5–8 तेज उक्तं; T G1–3. 6 M1. 5–7 ज्ञानमुक्तं (for स्वेद उक्तो). Ś1 K1 नभस्तो; K2 नवक्तो; Dn4 Ds1 D2. 6 M1. 5. 6 रसं च; D8 रजश्च; T2 G1. 2 रसाश्च (for रसश्च). — [d]) Ds1 वाद्यात्मकाः. D8 गुणाश्. D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 वाय्वात्मकं स्पर्शनमा(D7 T1 G1. 2 °मथा)मनंति.

21 [a]) V1 च संति; Ds1 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 Cs वदंति (for वसन्ति). — [b]) Ś1 K1. 2. 7 D4. 9 सर्वें- (K7 D4. 9 °दें)द्रियार्थाश्च; B9 D7 T1 G1. 2 पंचेंद्रियार्थेषु (B9 °र्थश्च) (for °र्थाश्च). K7 यथेंद्रियेषु; D7 T1 G1–3 तथेंद्रियाणि (for °येषु). — [c]) D4 वैनानि. B7 भूतानि गुल्मानि मनोनुगानि. — [d]) K1 रार्द्रिं (sic); K6 Bo. 6. 8 Da3 a4 Dn4 Ds D3. 5. 7 T1 G1. 3 M5. 6 बुद्धिर्; B7 बुद्धेर् (for बुद्धिं). K6 B8 (marg.). 9 D4 G3 मतिः स्वभावं; T2 G1 M7 मतिस्व°; G2 मनस्य भावं (for मनः स्वभावम्).

22 [a]) K6 V1 Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T2 यदन्यत् (for यदस्य). — [b]) Ś1 K1 तदेह; G1 तदैव. Ś1 (before corr.) K1 प्रीत्याददति; Ś1 (by corr.) K2. 4 V1 प्रत्याददति; K7 D4. 5. 9 चैवाददते; Ds1 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 प्रेत्या° (for प्रत्या°). K7 D4. 5. 7–9 T G1–3. 6 M7 [ऽ]न्यदेहे; B6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 Cp स्वभावं; M1. 5. 6 [ऽ]स्य देहे (for स्वदेहे). ❀ Cp: स्वभावमात्मानं प्रति आददते गृह्णन्ति प्रापयन्तीत्यर्थः ॥ Cs: प्रत्यन्यदेहे आददते । ❀ — [c]) K1 मम (for

जलौकसः स्रोत इवानुकूलम् ॥ २२
चलं यथा दृष्टिपथं परैति
सूक्ष्मं महद्रूपमिवाभिपाति ।
स्वरूपमालोचयते च रूपं
परं तथा बुद्धिपथं परैति ॥ २३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

१९६

मनुरुवाच ।
यदिन्द्रियैस्तूपकृतान्पुरस्ता-
त्प्राप्तान्गुणान्संस्मरते चिराय ।
तेष्विन्द्रियेषूपहतेषु पश्चा-
त्स बुद्धिरूपः परमः स्वभावः ॥ १
यथेन्द्रियार्थान्युगपत्समस्ता-
न्नावेक्षते कृत्स्नमतुल्यकालम् ।
यथाबलं संचरते स विद्वां-
स्तस्मात्स एकः परमः शरीरी ॥ २
रजस्तमः सत्त्वमथो तृतीयं

मनो). — ^{d}) K_1 जलोकसः. K_6 श्रोत्र; K_7 V_1 Bo $D_{4.6.9}$ श्रोत (for स्रोत).

23 ^{a}) K_6 D_8 जलं; Da_4 बलं (for चलं). B_6 दृष्टपथं. K_7 परेति; D_7 T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ प्रयाति (for परैति). ❀ Ca: चलम्, अलातचक्रमिव ॥ Cv: चलं चरम् । सूक्ष्मजीवस्य रूपम् । ❀— V_1 reads 23^{bcd} on marg. — ^{b}) K_7 $D_{4.9}$ शूक्ष्मं. Ds_1 महारूपम्; $G_{1.2}$ M_{5-7} महद्भूतम् (for °द्रूपम्). $K_{6.7}$ B_7 Dn_1 Ds $D_{2-4.8.9}$ T_2 $G_{3.6}$ $M_{1.5.6}$ [अ]भिभाति; V_1 $Bo_{.6.8.9}$ $Da_{3,a4}$ °याति; B_8 (marg.) $D_{6.7}$ T_1 $G_{1.2}$ [अ]वभाति; D_5 [आ]ददाति (for [अ]भिपाति). — ^{c}) $B_{8.9}$ Da_3 स्वं (for स्व-). D_7 T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ आलोकय(M_6 °यि)तां (for °चयते). Cv धीरः (for रूपं). — ^{d}) K_7 $D_{4.9}$ बुद्धिपथा; B_9 Dn_1 T_1 $G_{1.2}$ °परं; M_7 (*sup. lin.*) °पथो (for °पथं). D_4 T_1 G_1 परेति; M_7 (*sup. lin.*) व्यवैति (for परैति).

Colophon. — *Sub-parvan*: $Ś_1$ $K_{1.4.6.7}$ $Bo_{.6.7.9}$ $Da_{3,a4}$ $Dn_{1,n4}$ Ds D_{2-8} T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: $Ś_1$ $K_{1.2.4.6}$ V_1 B_{6-9} $Da_{3,a4}$ Dn_1 Ds $D_{2.3.5.6.8}$ M_5 मनुबृहस्पतिसंवादः; K_7 $D_{4.9}$ बृहस्पतिमनुसंवादः; Bo मनुभरद्वाजसंवादः; T_2 भूतव्यापारं; $M_{1.6.7}$ इंद्रियोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B_7 Dn_4 Ds D_7 T_1 $G_{1.3.6}$ $M_{1.5-7}$ 28; Dn_1 29; D_8 27; T_2 G_2 42. — *Śloka no.*: Da_4 $Dn_{1,n4}$ Ds_1 D_8 23.

196

1 D_7 T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ बृहस्पतिः (for मनुः). — ^{a}) T_2 G_1 यदींद्रियैस्. K_2 तूपहतान्; K_4 $D_{2-6.9}$ °हतं; K_6 V_1 $Bo_{.6-9}$ $Da_{3,a4}$ $Dn_{1,n4}$ Ds D_8 °हितं; K_7 B_8 (marg.) °हृतं; D_7 T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ °गतैः (for °कृतान्). — ^{b}) $Ś_1$ K_2 प्राणान्; $K_{1.7}$ प्राणो; $D_{4.9}$ प्राणाद् (for प्राप्तान्). Cpp संहरते (for संस्मरते). — ^{c}) Dn_4 तथा (for तेषु). K_1 [उ]पहितेषु; G_1 °गतेषु (for °हतेषु). — ^{d}) $Ś_1$ सु-; G_8 स्व- (for स). K_7 Dn_4 Ds_1 $D_{4.9}$ $G_{1.2}$ $M_{1.5-7}$ परम- (for °मः). Cpp सस्वभावः (for स्वभावः). ❀ Ca: परम उत्कृष्टः स्वभावश्चेतनाख्य इत्यर्थः ॥ Cp: परमः स्वतन्त्रः स्वभावः स्वमहिमप्रतिष्ठः आत्मा । ❀

2 ^{a}) B_9 $G_{3.6}$ यदिंद्रियार्थान् (G_3 °द्र्); D_7 T G_1 यदीं°. K_6 B_{7-9} $Da_{3,a4}$ $Dn_{1,n4}$ Ds $D_{2.3.6.8}$ $M_{5.6}$ समंतान् (for समस्तान्). — ^{b}) K_6 चोपेक्षते; K_7 B_8 $D_{4.5.9}$ M_1 Ca नापे(K_7 °पै)क्षते; V_1 $Bo_{.6.7.9}$ Da_4 $Dn_{1,n4}$ Ds $D_{2.3.8}$ T_2 नोपेक्षते; Da_3 D_6 नोपेक्ष्यते; G_1 अवेक्षते (for नावे°). D_6 अनंत- (for अतुल्य-). $K_{1.2.4}$ -काले (for -कालम्). B_7 damaged. D_7 T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ कृत्स्नशस्तुल्यकालं. ❀ Ca: अतुल्यकालं क्रमेणानुभूयमानम् । ❀ — ^{c}) K_4 V_1 $Bo_{.8}$ (marg.) $Da_{3,a4}$ $Dn_{1,n4}$ Ds $D_{2.3.6}$ तथाचलं; K_6 $B_{6.9}$ $D_{5.8}$ तथाबलं; D_7 T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ यथाक्रमं; Ca °बलं (as in text). D_5 संचलते; M_7 स्म चरते (for संच°).

गच्छत्यसौ ज्ञानगुणान्विरूपान् ।
तथेन्द्रियाण्याविशते शरीरी
हुताशनं वायुरिवेन्धनस्थम् ॥ ३
न चक्षुषा पश्यति रूपमात्मनो
न पश्यति स्पर्शनमिन्द्रियेन्द्रियम् ।
न श्रोत्रलिङ्गं श्रवणे निदर्शनं
तथागतं पश्यति तद्विनश्यति ॥ ४
श्रोत्रादीनि न पश्यन्ति स्वं स्वमात्मानमात्मना ।
सर्वज्ञः सर्वदर्शी च क्षेत्रज्ञस्तानि पश्यति ॥ ५
यथा हिमवतः पार्श्वं पृष्ठं चन्द्रमसो यथा ।
न दृष्टपूर्वं मनुजैर्न च तन्नास्ति तावता ॥ ६
तद्वद्भूतेषु भूतात्मा सूक्ष्मो ज्ञानात्मवानसौ ।
अदृष्टपूर्वश्चक्षुर्भ्यां न चासौ नास्ति तावता ॥ ७
पश्यन्नपि यथा लक्ष्म जगत्सोमे न विन्दति ।
एवमस्ति न *वेत्त्येतन्न च तन्न परायणम् ॥ ८
रूपवन्तमरूपत्वादुदयास्तमये बुधाः ।
धिया समनुपश्यन्ति तद्गताः सवितुर्गतिम् ॥ ९
तथा बुद्धिप्रदीपेन दूरस्थं सुविपश्चितः । C 12 7426 B. 12. 203. 10 K 12. 201. 10

Ds2 D5 च (for स). B6. 8. 9 विद्वास्; D5 बुध्याम् (for विद्वांस्). — d) D5 अस्मात्; D6 तथा (for तस्मात्). Ś1 K1. 2. 4 वैकः; D2. 3 विद्वान् (for एकः).

3 a) D2 om. रजस्तमः. K7 सत्त्वतमोस् (for °मथो). G1 त्रितीयं. — b) Ś1 K1. 2. 4 अथो (for असौ). K6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5–8 स्थान- (for ज्ञान-). K1 -गुणान्वरूपान् (sic); G1 -गुणान्यरूपान् (for °न्विरूपान्). ❀ Ca: रजसा संदेहः तमसा विपर्ययः सत्त्वेन निश्चयः । ❀ — After 3ab, Kumbh. ed. ins.:

533* न तैर्निबद्धः स तु बध्नाति विश्वं
न चानुयातीह गुणान्परात्मा ।

— c) Ś1 K1. 2. 4 यथा (for तथा). Ś1 K1 D7 T G1–3. 6 M1. 5. 6 आविशति (for °ते). D7 T G1–3. 6 M1. 5. 6 [इ]ह देही (for शरीरी).

4 a) D7 G1. 2 आत्मा (for आत्मनो). — b) V1 पश्यते. K6 B9 Dn4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 Cnp इंद्रियाणां; V1 °येण (for °येन्द्रियम्). ❀ Cn: इन्द्रियाणामिति पाठे निर्धारणे षष्ठी । इन्द्रियाणां मध्ये स्पर्शनं यत्तदपि न पश्यतीति योज्यम् । ❀ — c) B7 damaged; Ds G6 श्रोत्रलिंगे; D7 T G1–3 °लिंग- (for °लिङ्गं). K4. 6 V1 Bo Dn1. n4 Ds D3. 5–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 श्रवणेन (for श्रवणे नि-). ❀ Cn: श्रवणेन वेदान्तवाक्यविचारेणात्मनो दर्शनम् । ❀ — d) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D3. 5. 6. 8 त(B9 य)था कृतं; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 तथा न तत् (for तथागतं). K7 तद्विनश्येत्; B8 (marg. as in text) तद्धि नश्यति; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 तद्धि पश्यति (for तद्विन°).

5 K7 repeats 5a after 9c. — a) K7 (both times) D4. 5. 9 न श्रोत्रादीनि पश्यंति. — b) T1 स्व- (for स्वं). D5 यम् (for स्वम्). K6 आत्मनः; G1 lacuna. — c) Da4 सर्वज्ञं. Da4 सर्वदर्शि; D7 T1 G1–3. 6 °देही. — d) K6 Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6 सर्वज्ञ(Dn4 °त)स् (for क्षेत्र°).

6 a) K1 हि सर्वतः; Da4 हिमवतं. D4 पार्श्वे. — b) Da3. a4 पृष्ठश्. D6 चंद्रमसं. — c) K7 दृष्ट-पूर्व-; Da4 D4 दृष्टपूर्वं (for दृष्ट°). B7–9 विप्रेंद्र; D8 अतुलैर् (for मनुजैर्). — d) K7 Dn4 Ds1 च तत्र; M1. 5. 6 चैतन्न (for च तन्न). Ds1 भावना (for तावता).

7 a) K1 [अ]भूतात्मा. — c) Ś1 K1. 2 -रूपश्; Dn4 T G1. 2 M7 -पूर्वं (for -पूर्वश्). — d) D4 वा (for च). K2. 4 चास्ति (for नास्ति).

8 a) K2. 4 पश्य भूमिर् (for पश्यन्नपि). D3 तथा (for यथा). K2. 4 लक्ष्म्या; B6. 8 (marg. as in text). 9 सूक्ष्मं; B6 (marg.) लक्ष्यं; B7 पूर्वं (for लक्ष्म). — b) Ds2 (before corr. as in text) D4. 5. 7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 जनः (for जगत्). K1. 2. 4 सोमो (for सोमे). — c) D7 एवं मेस्ति (for एवमस्ति). Ds2 D5 च (for न). Ś1 K2 वेत्येदं; K1 वेतिदं; K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 6 चोत्पन्नं; K7 D4. 9 वेत्यन्यन्; Ds2 D5 चैतन्यं; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 चेत्तन्न; D8 चौतल्प (sic) (for *वेत्त्येतन्). — d) K1 Ds1 तत्र (for तन्न). ❀ Ca: न च तन्न परायणमिति। स एव योगिनां परमा गतिः ॥ Cv: (reading अस्ति न वेत्यन्यः): अन्यो मध्यमजीवः। अस्ति न वेति वेत्ति। परायणं मुक्ताधारं नारायणम्। मिथ्याज्ञानी न वेत्ति। ❀

9 a) K1 रूपमंतम् (for रूपवन्तम्). G6 अरूपवंतम् (for अरूपत्वाद्). — b) K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2–6. 8. 9 T2 G2. 3 उदयास्तमने (D5 °ते; T2 °यौ; G6 °यं)

C. 12. 7426
B. 12. 203. 10
K. 12. 201. 10

प्रत्यासन्नं निनीषन्ति ज्ञेयं ज्ञानाभिसंहितम् ॥ १०
न हि खल्वनुपायेन कश्चिदर्थोऽभिसिध्यति ।
सूत्रजालैर्यथा मत्स्यान्बध्नन्ति जलजीविनः ॥ ११
मृगैर्मृगाणां ग्रहणं पक्षिणां पक्षिभिर्यथा ।
गजानां च गजैरेवं ज्ञेयं ज्ञानेन गृह्यते ॥ १२
अहिरेव ह्यहेः पादान्पश्यतीति निदर्शनम् ।
तद्वन्मूर्तिषु मूर्तिस्थं ज्ञेयं ज्ञानेन पश्यति ॥ १३
नोत्सहन्ते यथा वेत्तुमिन्द्रियैरिन्द्रियाण्यपि ।
तथैवेह परा बुद्धिः परं बुद्ध्या न पश्यति ॥ १४
यथा चन्द्रो ह्यमावास्यामलिङ्गत्वान्न दृश्यते ।
न च नाशोऽस्य भवति तथा विद्धि शरीरिणम् ॥ १५
क्षीणकोशो ह्यमावास्यां चन्द्रमा न प्रकाशते ।
तद्वन्मूर्तिवियुक्तः सञ्शरीरी नोपलभ्यते ॥ १६
यथा कोशान्तरं प्राप्य चन्द्रमा भ्राजते पुनः ।
तद्वल्लिङ्गान्तरं प्राप्य शरीरी भ्राजते पुनः ॥ १७
जन्मवृद्धिक्षयश्चास्य प्रत्यक्षेणोपलभ्यते ।

(for °स्तमये). — After 9^e, K7 repeats 5^a. — ^{d}) D6 तद्भवा; G6 M7 तां गता: (for तद्गता:).

10 ^{a}) M6 बुद्धिः (for बुद्धि·). — ^{b}) M1. 5–7 दूरस्था: (for °स्थं). K7 G1 स; Ds2 नु (for सु·). K1 ·विपश्चिता:; V1 ·विनिश्चित: (for ·विप°). — ^{c}) K6 Ds2 G3. 6 प्रत्यासन्ना; K7 °पत्यं; D4. 9 °पत्तिं; D7 T1 G1. 2 °पन्ना (for °सन्नं). Ś1 K1 निरीक्ष्यंते; K2 V1 B6. 8 (both marg.). 9 निरीक्षंते; B0 Dn1 निनीषंते; B6. 8 Da3. a4 Ds2 D3. 6. 7 T G1–3. 6 निषीदंति; B7 न सीदंति; Ds1 विषीदंति; D5 जिगीषंति (for निनीषन्ति). — ^{d}) G1. 2 ते यं (for ज्ञेयं). D4 ज्ञानानि; G2 जानाभि· (for ज्ञानाभि·). B0 G3. 6 ·संधितं; B9 (marg. as in text) M7 ·संज्ञितं; Ds1 ·संहितां; D5. 7 ·संगतं (for ·संहितम्).

11 ^{a}) G1 अनपायेन (for अनु°). — ^{b}) Ś1 K1. 2 किंचिद् (for कश्चिद्). Ś1 K1. 2 अर्थेन; D7 अर्थे हि (for अर्थोऽभि·). K7 D4. 9 प्रसिध्यति; B6–8 [ऽ]भिषि°; D5 [ऽ]नुसि°; T2 न सि°; G3. 6 [ऽ]पि सि°; M1. 5–7 [ऽ]त्र सि° (for ऽभिसि°).

12 ^{b}) Ś1 K1. 2 D5 तथा (for यथा). — ^{c}) G3. 6 नागानां (for गजानां). K1. 4. 6 D2. 3. 5. 8 G1. 2 एव (for एवं). — ^{d}) K7 ज्ञेय·; B0. 6 (marg. as in text). 7–9 Da3. a4 G1 ज्ञानं (for ज्ञेयं). K7 ·कालेन (for ज्ञानेन). K2 लभ्यते (for गृह्यते).

13 D5 om. (? hapl.) 13. — ^{a}) K4 D4 ह्यहः (for ह्यहेः). M1. 6 पादं (for पादान्). — ^{b}) Dn1 G1 पश्यंति. K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 हि (D2. 3 [ह्]ह) नः श्रुतं (for निदर्शनम्). — ^{c}) K7 B8 (marg. as in text) Da3. a4 D4. 9 M1. 6 [अ]मूर्तिस्थं (for मूर्तिस्थं). — ^{d}) B0 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 ज्ञानं; D3. 9 ज्ञाने; D8 सेयं (for ज्ञेयं). D3 ज्ञेयेन; D9 नैव तु (for ज्ञानेन). D7 T G1–3. 6 M5. 6 गृह्यते (for पश्यति).

14 ^{a}) K4 नोत्सहेते; G3. 6 न सहंते. K2 वेत्तुर्. — ^{b}) D6 om. (hapl.) इन्द्रियै. — ^{c}) K6 तथैव ह. Ds1 परागू; D5 [अ]परा (for परा). — ^{d}) B7. 8 (marg.) परां; G1 पर· (for परं). K1 बुद्धा; K6 B0. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn4 Ds1 D2. 3. 5. 8 बोध्यं; B7 बाध्यं; B8 (marg.) बुद्धिं; Dn1 Ds2 D6 बोधं (for बुद्ध्या).

15 ^{a}) Ś1 K1 ह्यमावस्यां. — ^{b}) Ś1 K1. 2. 4 रात्रिं गत्वा; K7 D4. 9 मलिनत्वान् (for अलिङ्गत्वान्). Ś1 (also as in text) K2. 4 दृश्यति; D8 गृह्यते (for दृश्यते). — K1 om. (hapl.) 15^a–16^b. — ^{c}) Ś1 K2 नष्टः स; M1 नाशोद्य (for नाशोऽस्य). — ^{d}) M7 यथा (for तथा). D7 बुद्धि· (for विद्धि). K7 Da3 a4 Ds1 D2. 8. 9 M6 शरीरिणां; Dn4 M7 °रिणः; D4 °रिणे.

16 K1 om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). — ^{a}) K6 B0. 6–9 Da3. a4 क्षीणकोषो; Dn4 °कोपो (for °कोशो). Ś1 ह्यमावस्यां; M7 ह्यमवस्यं. — ^{b}) Da4 प्रकाश्यते; D4 °शने. — ^{c}) K6 B0. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 ·विमुक्तोसौ (B6. 8 Da3. a4 °क्तः सन्) (for ·वियुक्तः सन्). — ^{d}) D7 T2 G1–3 शरीरे (for °री).

17 D4 om. (hapl.) 17^a–18^b. — ^{a}) K6. 7 B7. 9 Dn1. n4 D2. 3. 6. 9 Cn [आ]काशांतरं; B0. 6. 8 (marg.) Da3. a4 कोषांतरं (Da3 °रे) (for कोशान्तरं). Dn1 प्राप्तः (for प्राप्य). ❀ Ca: कोशान्तरं तेजोन्तरम्। कोशो मण्डल इत्यपव्याख्यानम्। मण्डलस्य सदास्थितत्वात्। ❀ — ^{b}) G1. 2 राजते (for भ्राजते). — Ś1 K1. 2 D5 om. (hapl.) 17^{cd}. — ^{c}) K7 लिंगं परं (for लिङ्गान्तरं).

18 D4 om. 18^{ab} (cf. v. l. 17). — ^{a}) Ś1 K1. 6

सा तु चन्द्रमसो व्यक्तिर्न तु तस्य शरीरिणः ॥ १८
उत्पत्तिवृद्धिव्ययतो यथा स इति गृह्यते ।
चन्द्र एव त्वमावास्यां तथा भवति मूर्तिमान् ॥ १९
नाभिसर्पद्धिमुञ्चद्वा शशिनं दृश्यते तमः ।
विसृजंश्चोपसर्पंश्च तद्वत्पश्य शरीरिणम् ॥ २०
यथा चन्द्रार्कसंयुक्तं तमस्तदुपलभ्यते ।
तद्वच्छरीरसंयुक्तः शरीरीत्युपलभ्यते ॥ २१
यथा चन्द्रार्कनिर्मुक्तः स राहुर्नोपलभ्यते ।
तद्वच्छरीरनिर्मुक्तः शरीरी नोपलभ्यते ॥ २२
यथा चन्द्रो ह्यमावास्यां नक्षत्रैर्युज्यते गतः ।
तद्वच्छरीरनिर्मुक्तः फलैर्युज्यति कर्मणः ॥ २३ C. 12. 7439 B. 12. 203. 23 K. 12. 201. 23

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5–8 T2 G3. 6 M7 जन्मवृद्धिः; K3 °बुद्धि-; K4 °बुद्धिः (for °वृद्धि-). Da4 क्षयस्यास्य; Dn1 D7 G1. 2 क्षयं चास्य; M5 -क्षयाश्चास्य (for -क्षय°). — ^{b}) Ś1 K1 प्रत्यक्षे नोप°; K2. 4 प्रत्यक्षं नोप°; V1 Bo–9 Da3. a4 °क्षसुप- (for °क्षेणोप-). — After 18^{ab}, D5 reads 22^{cd} for the first time, repeating it in its proper place. Bo repeats 18^c after 21^{ab}. — ^{c}) D7 T G1–3. 6 M1. 6 च; M7 lacuna (for तु). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T1 G3. 6 चांद्रमसी (V1 D7 T1 G3. 6 °सो) (for चन्द्रमसो). K1 M7 व्यक्तिं; Bo. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 6. 8 वृत्तिर्; G1 व्यक्तं (for व्यक्तिर्). — ^{d}) T2 तं (for तु).

19 ^{a}) K2. 4. 6 V1 Bo. 6. 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 -वयसा; K7 D4. 9 -वयसो; M1. 5–7 -क्षयतो (for -व्ययतो). D6 उत्पत्त्यभिवृद्धिं च (sic). — ^{b}) K1 गृह्यंते; D7 T1 G1. 2 दृश्यते. — ^{c}) Dn1 G1 एवं (for एव). Ś1 K1. 6 त्वमावस्यां. — ^{d}) K7 D5 यथा (for तथा).

20 ^{a}) K6 Bo Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 नोपसर्पद्; B6. 8 (both on marg.) D5 G6 अभि° (for नाभि°). D7 T G1–3 नाभिसर्पन्विमुंचन्वा. — ^{b}) K1. 2 शशिनो (for °नं). G3 ततः (for तमः). — ^{c}) D7 T1 G1–3. 6 विसृजेच्चो- (D7 °च्चा)पसर्पेच्च; M1. 5–7 °जञ्चोपसर्पेच्च. — ^{d}) Da4 तस्य (for पश्य). Da3. a4 D8 G2 शरीरिणां (Da4 °णा; G2 °णः).

21 K7 D4. 9 om. (hapl.) 21. — ^{a}) D7 T1 G1–3. 6 -संयुक्तो (for °क्तं). — ^{b}) K1 तपस्तद्; D7 T G1–3. 6 राहुः सन्; M6 तमस्तम् (for °स्तद्). — After 21^{ab}, Bo repeats 18^c. — Ś1 K1 2. 4 om. (hapl.) 21^{cd}. D5 om. (hapl.) 21^c–22^b. — ^{c}) D7 T1 G3. 6 शरीरी (D7 °रि-) (for शरीर-). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 -संयुक्तम् (for °क्तः). — ^{d}) V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 हि (for [इ]ति). D7 T G1–3. 6 M1 अज्ञानमुपलभ्यते; M5–7 ज्ञानं तदुप°.

22 D5 om. 22^{ab} (cf. v. l. 21). — ^{a}) D7 तथा (for यथा). D7 T G1–3. 6 -निर्मुक्तं (for °क्तः). — ^{b}) Ś1 K1. 2. 4 सत्राहुर्; D7 T G3. 6 तमस्तं; G1 2 अज्ञानं (for स राहुर्). — G1. 2 om. (hapl.) 22^{cd}. D5 reads 22^{cd} for the first time after 18^{ab}. — ^{c}) Ds2 M1 शारीरी; D7 °रि- (for °र-). D7 T G3. 6 M1 -निर्मुक्तं. D5 (first time) तद्वच्छरीरिणोयुक्तः (sic). — ^{d}) D7 T1 G3 अज्ञानं; G6 तज्ज्ञानं (for शरीरी). D5 (first time) शरीरे नोपलभ्यते.

23 ^{a}) Ś1 K1 ह्यमावस्यां. M1. 6 [ऽ]पि (for हि). — ^{b}) V1 पुनः; D5 तमः; M7 मृतः (for गतः). — ^{c}) D7 T1 G3. 6 शरीरी (D7 °रि-) (for शरीर-). — ^{d}) B6 फलं (for फलैर्). Ś1 K1. 2. 4 युज्येत (for युज्यति). D6. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 कर्मणां (D6 °णा) (for °णः). K7 D4. 5. 9 युज्यते कर्मणः फलैः.

Colophon om. in Da4 (K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent). — *Sub-parvan* : Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2–4. 6–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name* : Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 मनुबृहस्पतिसंवादः; M1. 5–7 मनुबृहस्पतिसंवादे आत्मव(M6. 7 °स)त्तायुक्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : B7 26; Dn1 30; Dn4 Ds D7 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 29; D8 28; T2 G2 43. — *Śloka no.* : Da4 Dn1. n4 D8 23.

१९७

C. 12. 7440
B. 12. 204. 1
K. 12. 202. 1

मनुरुवाच ।
यथा व्यक्तमिदं शेते स्वप्ने चरति चेतनम् ।
ज्ञानमिन्द्रियसंयुक्तं तद्वत्प्रेत्य भवाभवौ ॥ १
यथाम्भसि प्रसन्ने तु रूपं पश्यति चक्षुषा ।
तद्वत्प्रसन्नेन्द्रियवाञ्ज्ञेयं ज्ञानेन पश्यति ॥ २
स एव लुलिते तस्मिन्यथा रूपं न पश्यति ।
तथेन्द्रियाकुलीभावे ज्ञेयं ज्ञाने न पश्यति ॥ ३
अबुद्धिरज्ञानकृता अबुद्ध्या दुष्यते मनः ।
दुष्टस्य मनसः पञ्च संप्रदुष्यन्ति मानसाः ॥ ४
अज्ञानतृप्तो विषयेष्ववगाढो न दृश्यते ।
अदृष्ट्वैव तु पूतात्मा विषयेभ्यो निवर्तते ॥ ५
तर्षच्छेदो न भवति पुरुषस्येह कल्मषात् ।
निवर्तते तथा तर्षः पापमन्तं गतं यथा ॥ ६
विषयेषु च संसर्गाच्छाश्वतस्य नसंश्रयात् ।

197

1 Da4 om. the ref. D5. 7 T G1-3. 6 M1. 5-7 बृहस्पतिः (for मनुः). — [a]) G6 इयं (for इदं). K2 चेस्ये; G1. 2 सर्वं (for शेते). — [b]) Da3 भवति (for चरति). Ś1 K2. 4. 6 चेतनां; K1 चेतनात्; V1 चेतरं; B8 (marg.) Da3 D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 चेतरत्; Da4 °रत्; D5 चेतरे (for चेतनम्). ❀ Cn: व्यक्तं स्थूलशरीरम्, चेतनं लिङ्गशरीरम् । ❀ — [c]) Ds2 -युक्तं च (for -संयुक्तं). — [d]) B6 प्राप्य (for प्रेत्य).

2 [c]) K6 Bo. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 प्रसन्नेंद्रियत्वाज् (for °वाञ्). — [d]) Ś1 K1. 2. 4 B8 (marg.) Da3. a4 Ca श्रेयो (for ज्ञेयं). ❀ Ca: श्रेयो मोक्षसाधनम् । ❀ M7 ज्ञाने तु (for ज्ञाने न). ❀ Cp (reading ज्ञानं ज्ञेयेन): ज्ञानमध्यात्मज्ञानम् । ज्ञेयेन तत्त्वेन । ज्ञानेनेति पाठे तत्त्वज्ञानेन । ❀

3 [a]) T2 G2 M1. 5-7 लुळिते; G1 ललिते (for लुलिते). — [b]) B7 तु (for न). — [c]) Ds1 यथा (for तथा). Da4 -भावा (for -भावे). Ś1 K1. 2 तथैं (K1 °थें)द्रियाकुले भावे; B6. 8 (marg. as in text) तथेंद्रियाकुलीवान् (submetric); B6 (marg.) °लीते ज्ञेये (sic). — [d]) Ś1 K1. 2 D4 ज्ञानं; V1 B6-9 Da3. a4 D8 ज्ञाता (for ज्ञाने). ❀ Cn: ज्ञाने बुद्धौ । ❀

4 [a]) G1 अज्ञानकृतौ (for °कृता). — [b]) D8 दुष्यते (for अबुद्ध्या). K6 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 [आ]कृष्यते; T2 G2. 6 M1. 5-7 दूष्यते (for दु°). D6 जनः (for मनः). — [d]) D4 स प्रदुष्यंति; M1. 6 संप्रदूष्यंति. D7 T1 G1-3. 6 मानवाः (for मानसाः). ❀ Cn: मानसाः मनःप्रधानाः । ❀

5 V1 reads 5[a]-6[b] on marg. — [a]) V1 विज्ञान-; Ds2 आज्ञान- (for अज्ञान-). Ś1 K1. 2 -हृष्टो; K7 D2 -वृद्धौ; Bo. 6-8 M7 -दृप्तो; D4 -तृप्ता; D5 -तृप्तौ (for -तृप्तो). — [b]) Ś1 K1. 2. 4 हि (for न). K6 B8 (marg. as in text) Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 6. 8 तृप्यते; K7 Ds1 D4. 7. 9 T G1-3. 6 M5. 7 Cs पश्यति; B6 तृप्यति; B7 दृप्यते (for दृश्यते). ❀ Ca: न दृश्यते कैवल्येन ॥ Cs: न पश्यति, आत्मानमिति शेषः । ❀ — [c]) K4. 6 V1 Bo. 6. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn अदृष्टवच्च; B8 Da3. a4 °ष्ट एव; D5. 7 T G1-3. 6 M7 स दृष्ट्वैव तु (D5 च); D6 अदृष्टबद्ध-; M1. 5. 6 तद्दृ(M1 तं दृ)ष्ट्वैव तु (for अदृ°). K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8 भूतात्मा; D7 तृप्तात्मा; T1 G1. 2 पूर्वात्मा (for पूतात्मा).

6 V1 reads 6[ab] on marg. — [a]) K6 तमश्छेदो; D4 तद्विच्छेदो; D5. 7 तेषां छेदो; M6 कर्षच्छेदो (for तर्ष°). — [b]) Ś1 K1. 2. 4 च; K7 D1. 9 स (for [इ]ह). D7 T G1-3. 6 किल्बिषात्; M1 कल्मषाः. — [c]) Da4 निवर्तंते; D5 °र्तेते. K4. 6 B6-9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 T G2. 3. 6 M1. 5-7 तदा; K7 यथा; Da3. a4 तस्य; D7 ततः (for तथा). K7 D4. 9 तृष्णा; Ds तर्ष (for तर्षः). G1 तदा निवर्तते तर्षः; Cv निवर्तते (glossed by पुनः पुनरावर्तते) तथा तर्षा. — [d]) K4. 6. 7 V1 Bo. 6. 7 Da4 Ds D3-7. 9 T1 M1. 6. 7 Kumbh. ed. अंतर्गतं; B8 (orig.) अस्तं गतं; B8 (marg.) Da3 Dn1 D2. 8 T2 अंतगतं (for अन्तं गतं). K4. 6 B6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T G1-3. 6 M1. 5-7 यदा (for यथा). — After 6, Kumbh. ed. ins.:

534* अन्तर्गतेन पापेन दह्यमानेन चेतसा ।
शुभाशुभविकारेण न स भूयोऽभिजायते ।

7 [a]) D8 विषयेपि (for °येषु). K4. 6 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6 तु; Da4 D8 [अ]सु-

मनसा चान्यदाकाङ्क्षन्परं न प्रतिपद्यते ॥ ७
ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः ।
अथादर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ ८
प्रसृतैरिन्द्रियैर्दुःखी तैरेव नियतैः सुखी ।
तस्मादिन्द्रियरूपेभ्यो यच्छेदात्मानमात्मना ॥ ९
इन्द्रियेभ्यो मनः पूर्वं बुद्धिः परतरा ततः ।
बुद्धेः परतरं ज्ञानं ज्ञानात्परतरं परम् ॥ १०
अव्यक्तात्प्रसृतं ज्ञानं ततो बुद्धिस्ततो मनः ।
मनः श्रोत्रादिभिर्युक्तं शब्दादीन्साधु पश्यति ॥ ११
यस्तांस्त्यजति शब्दादीन्सर्वाश्च व्यक्तयस्तथा ।
विमुञ्चत्याकृतिग्रामांस्तान्मुक्त्वामृतमश्नुते ॥ १२
उद्यन्हि सविता यद्वत्सृजते रश्मिमण्डलम् ।
स एवास्तमुपागच्छंस्तदेवात्मनि यच्छति ॥ १३
अन्तरात्मा तथा देहमाविश्येन्द्रियरश्मिभिः । C. 12. 7453 B. 12. 204. 14 K. 12. 202. 17

(for च). — ^{b}) K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 तु संश्र(Ds D3. 6. 8 °श्र)यात्; K7 D4. 9 च वर्जनात्; B8 (marg.) त्वसंश्रयात्; D5. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 च संश्र° (D5 संश्र°) (for न संश्र°). — ^{c}) D4 वा (for च). K2. 6 B0 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 चा- (Dn1 Ds वा)न्यथा कांक्षन्; V1 चान्यमा° (for चान्यदा°). B7–9 Da3. a4 मनसार्थान्मुदा(B7 °न्यथा-; Da3. a4 °न्यदा)कांक्षन्. — ^{d}) Cv न स भूयो हि जायते.

8 ^{a}) G3. 6 उत्पाद्यते. D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 पुंसः (for पुंसां). — ^{c}) K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6 8 Cs यथादर्श-; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 त(G2 य)दा° (for अथा°). K6 Da3. a4 Dn1. n4 Ds. 8 M6 Cn -तले प्रख्ये (K6 °ख्यं) (for -तलप्रख्ये). — ^{d}) K1. 2 पश्यंति. ❀ Cn: प्रख्ये स्वच्छे। आत्मनि बुद्धौ। ❀

9 ^{a}) B7 om. from प्रसृतै up to मनः (in 10^{a}). B0 प्रश्रितैर्. — K1 om. (hapl.) 9^{b}. — ^{b}) B3. 9 D5 नियतः (for °तैः). — ^{c}) Ds1 इंद्रियं (for °य-). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 -चोरेभ्यो (for -रूपेभ्यो). — ^{d}) K1. 2 गच्छेद्; B6 (marg.) पश्येद्; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 रक्षेद् (for यच्छेद्).

10 B7 om. up to मनः (cf. v.l. 9). — ^{b}) K4 परतरस्; Da4 °तरां; D2. 3 पूर्वतरा (for पर°). Dn4 बुद्धिः पूर्वं परं मनः. — ^{c}) D9 परतनं; Cs °तरं (as in text). Da3 ज्ञानाद्; Dn4 परं (for ज्ञानं). ❀ Cn: ज्ञानं जीवात्मा । ❀ — ^{d}) B6 (marg. as in text). 7. 8 Da3 D5. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 सूक्ष्मतरं (for परतरं). K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 Cn महत् (glossed by परमात्मा); K7 D5. 9 तु यत् (for परम्).

11 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 repeat 11^{ab} after 13. — ^{a}) G1 M1. 6 (all second time) अव्यक्तं; M7 (first time) अव्यक्त- (for °क्तात्). D4 प्रसृतं; D5 प्रष्टतं; G2 (second time) प्रसूतं (for प्रसृतं). ❀ Cn: अव्यक्तात् शुद्धचिन्मात्रात् । ❀ — ^{b}) G3 (first time) नमः (for मनः). — ^{c}) G3 नमः (for मनः). T1 युक्तः (for युक्तं). D5 श्रोत्रादिभिर्मनो युक्तं.

12 ^{a}) K1 D4 तास्. K7 सृजति (for त्य°). K2. 4 शब्दादीर्. — ^{b}) K6 सर्वांश्. K7 [अ]व्यक्तयस् (for व्य°). B0 G3 तदा (for तथा). Ś1 K1. 2. 4 व्यक्तीः सर्वास्तथैव च. ❀ Ca: व्यक्तीरित्यर्थे व्यक्तय इति वचन[?विभक्ति]व्यत्ययः । व्यक्तिः शरीरादिः ॥ Cn: व्यक्तयः व्यक्तीः शब्दाद्याश्रयभूतानि वियदादीनि कारणशरीराणि । ❀ — After 12^{ab}, Kumbh. ed. ins.:

535* प्रसृतानीन्द्रियाण्येव प्रतिसंहरति कूर्मवत् ।

— ^{c}) K7 आकृतिं (for °ति-). K4 D7 T G1–3. 6 M5 -ग्रामं (for -ग्रामांस्). K6 B7 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 विमुंचेत्प्राकृतान्ग्रामांस्; B0. 9 Ds1 °चत्प्राकृतिग्रा- (Ds1 °तान्ग्रा)मांस्; D5 °चत्प्रकृतिग्रामांस्. — ^{d}) Da4 तान्मुक्ता; D7 T1 G1–3. 6 तन्मुक्तो; T2 M5 तं मुक्त्वा (for तान्मुक्त्वा). Dn4 [अ]सुतम् (for [अ]मृतम्). K7 D4. 5. 9 आप्नुयात् (for अश्नुते).

13 ^{a}) K1. 7 उद्यद्धि; K4 उष्णं तु (for उद्यन्हि). — ^{b}) D2. 3 सविता (for सृजते). D7 रवि- (for रश्मि-). Ds1 -मंडनं (for °लम्). — After 13^{ab}, Kumbh. ed. Cv ins.:

536* दृश्यते मण्डलं तस्य न च दृश्येत मण्डली ।
तद्वद्देहस्तु संदृश्य आत्मादृश्यः परः सदा ।
प्रस्तं ह्युद्धिरते नित्यमुद्गीथं वेत्ति नित्यशः ।
बाल्ये रथाभ्यां योगेन तत्त्वज्ञानं तु संमतम् ।

[(L. 4) ❀ Cv: रथाभ्यां रथस्थानीयाभ्यां स्थूलदेहलिङ्गदेहाभ्याम् । यः अपेतः विकोशवान् प्राकृतदेहरहितः । ❀]

— ^{c}) M7 [अं]तम् (for [अ]स्तम्). K4 उपागच्छेस्; Da3 Dn4 अपागच्छंस् (for उपा°). — ^{d}) D7 T1 G1–3. 6 तमेव (for तदेव). — After 13, Kumbh. ed. ins.:

537* आदत्ते सर्वभूतानां रसभूतं विकासवान् ।

C. 12. 7453
B 12. 204. 14
K 12. 202. 17

प्राप्येन्द्रियगुणान्पञ्च सोऽस्तमावृत्य गच्छति ॥ १४
प्रणीतं कर्मणा मार्गं नीयमानः पुनः पुनः ।
प्राप्नोत्ययं कर्मफलं प्रवृद्धं धर्ममात्मवान् ॥ १५
विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ १६
बुद्धिः कर्मगुणैर्हीना यदा मनसि वर्तते ।
तदा संपद्यते ब्रह्म तत्रैव प्रलयं गतम् ॥ १७
अस्पर्शनमशृण्वानमनास्वादमदर्शनम् ।
अघ्राणमवितर्कं च सत्त्वं प्रविशते परम् ॥ १८
मनस्याकृतयो मग्ना मनस्त्वतिगतं मतिम् ।
मतिस्त्वतिगता ज्ञानं ज्ञानं त्वभिगतं परम् ॥ १९
इन्द्रियैर्मनसः सिद्धिर्न बुद्धिं बुध्यते मनः ।
न बुद्धिर्बुध्यतेऽव्यक्तं सूक्ष्मस्त्वेतानि पश्यति ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥

---

14 ^{a}) D5 यथा (for तथा). — ^{b}) K1.2.4 **Ca** आश्रित्य; V1 B8 (marg.) **Cap** आवृत्य; T2 आविध्य; G2 आविच्छ (for आविश्य). — ^{c}) B6–9 चेह (for [इ]न्द्रिय-). — ^{d}) K7 सोभ्यम् (sic); D5 शांतिम् (for सोऽस्तम्). — After 14, Kumbh. ed. ins.:

538* रश्मिमण्डलहीनस्तु न चासौ नास्ति तावता ।

15 ^{a}) D4 प्रणीत- (for °तं). K7 D4.9 कर्मणां (for °णा). — ^{b}) Ś1 K1.4.6 V1 B0.6.8.9 Da3 Dn4 Ds1 D5 G1 नीयमानं (Ds1 °ने) (for °मानः). — ^{d}) K6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–8 T G1–3.6 M1.5.7 **Cs** प्रवृत्तं (for प्रवृद्धं). D5 देहम् (for धर्मम्). K4 Dn1 Ds D7 T G1–3.6 आप्तवान्; K6 B0.7–9 Da3 Dn4 D2.3.6.8 **Cnp** आत्मवित्; V1 °नः (for °वान्).

16 =6. 24. 59. — ^{a}) K1 D4 विनिवर्तंत (D4 °र्तंते); D7 [अ]पि निवर्तंते. — ^{d}) D4 निवर्तंत.

17 ^{a}) K1 बुद्धिं. D7 भिन्ना (for हीना). — ^{d}) K1 प्रलये; T2 G1.2 M1.5.6 प्रळयं. B8 (marg.) Da3 Dn4 गता; Da4 गताः; D7 T G2.3.6 M1.5.7 गतः (for गतम्). **Cv**: प्रलयं प्रकर्षेण लयः संबन्धो यस्य तम् । लीङ् श्लेषणे इति धातुः । ❀

18 ^{a}) M7 अस्पर्शिनम्. D4 G2 अशु (G2 °श्रु)- °ण्वानम् (for अशृ°). — ^{b}) K7 B8 D4.9 T G1–3.6 M1.5–7 अवसादम् (for अनास्वादम्). D5 G2 M7 अदर्शिनं (D5 °तं). — ^{c}) G1 अवितर्षं. — ^{d}) K7 D4.9 सत्यं (for सत्त्वं). — After 18, D7 T G1–3.6 M1.5–7 repeat 11^{ab}, while Kumbh. ed. **Cv** ins. after 18:

539* अव्यक्तात्प्रसृतं ज्ञानं ततो बुद्धिस्ततो मनः ।
आत्मनः प्रसृता बुद्धिरव्यक्तं ज्ञानमुच्यते ।
तस्माद्बुद्धिः स्मृता तज्ज्ञैर्मनस्तस्मात्ततः स्मृतम् ।
तस्मादाकृतयः पञ्च मनः परममुच्यते ।
तस्मात्परतरा बुद्धिर्ज्ञानं तस्मात्परं स्मृतम् ।
ततः सूक्ष्मस्ततो ह्यात्मा तस्मात्परतरं न च ।
इन्द्रियाणि निरीक्षन्ते मनसैतानि सर्वशः ।

[(L. 2) ❀ **Cv**: आत्मनः परमात्मनः प्रसृतौ प्राप्तौ । ❀ — (L. 4) ❀ **Cv**: आकृतयः व्यञ्जकनासाद्याकारवन्ति पञ्चेन्द्रियाणि । ❀]

19 ^{a}) G1 मनसा. Da3 om. मग्ना. — ^{b}) Ś1 K1.2 M6 त्विति गतं; K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 त्वभिगतं (K6 D2 °तिं); D7 T1 G1–3.6 त्वविगतं; T2 M5 अपि गतं; M1.7 त्वतिगतिं (for °गतं). K2 मतं; B9 महत्; T2 मतिः (for मतिम्). — B9 om. 19^{cd}. — ^{c}) D7 T1 G3.6 मनस् (for मतिस्). K6 V1 B0.6–8 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 त्वभिगता; Da3.a4 त्वभिमता; D7 T1 G1–3 त्वविगतां (T1 G3 °तं); T2 G6 M5 त्वपि गता (for त्वतिगता). — ^{d}) K1.4 D4.9 M1.6.7 त्वति (K4 °त) गतं; K2 अति°; Dn1 चाभि°; D7 T1 G1–3.6 च विगतं; T2 M5 त्वपिगतं (for त्वभिगतं). D7 T G1–3.6 M1.5–7 **Cs** महत्; **Csp** परम् (as in text).

20 ^{a}) D7 T G1–3.6 M1.5.7 नें (G3 सें) द्रियैर् (for इन्द्रियैर्). B6 (marg. as in text) मनसा. K1 बुद्धिं; K4.7 D4.9 G1 सिद्धिं. — ^{b}) Ś1 K1.2.4 V1 B0.6–8 Da3.a4 Dn1.n4 D5 बुद्धिर्. K7 D4.9 मनो बुद्धिं न बुध्यते. — ^{c}) B8 (marg.) बुद्ध्या (for बुद्धिर्). G1

१९८

मनुरुवाच ।
ज्ञानं ज्ञेयाभिनिर्वृत्तं विद्धि ज्ञानगुणं मनः ।
प्रज्ञाकरणसंयुक्तं ततो बुद्धिः प्रवर्तते ॥ १

यदा कर्मगुणोपेता बुद्धिर्मनसि वर्तते ।
तदा प्रज्ञायते ब्रह्म ध्यानयोगसमाधिना ॥ २
सेयं गुणवती बुद्धिर्गुणेष्वेवाभिवर्तते । C. 12. 7470 B. 12. 205. 11 K. 12. 203 11

दुःखेन चाधिगम्यन्ते नाशमेषां न चिन्तयेत् ।

बध्यते (for बु°). ❀ Cn: नकारः काकाक्षिवदुभयत्र संबध्यते । ❀ — d) Ś1 (before corr.) K2. 4 सर्वज्ञस्तानि; Ś1 (by corr.) K1 सूक्ष्मास्तुस्तानि (sic); K6 B7 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 G6 M7 सूक्ष्मं त्वेतानि; K7 Da4 D4. 9 सू(Da4 सू)क्ष्मत्वे तानि; D7 T1 G1-3 सूक्ष्माण्येतानि (for सूक्ष्मस्त्वे°).

Colophon om. in M1. 6. 7 (K3. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent). — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3. 6 M5 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1 Ds D2-6. 9 मनुबृहस्पतिसंवादः; T2 बुद्धिलक्षणं; M5 मनुबृहस्पतिसंवादे आत्मदर्शनोपायकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 Ds D7 T1 G1. 3. 6 M5 30; Dn1 31; Ds 29; T2 G2 44. — *Śloka no.:* Da4 42; Dn1. n4 Ds1 20.

198

1 M1. 6. 7 om. the ref. D7 T G1-3. 6 M5 बृहस्पतिः (for मनुः). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 Cn. p. s. v ins. after the ref.: D7 after 4:

540* दुःखोपघाते शारीरे मानसे चाप्युपस्थिते ।
यस्मिन्न शक्यते कर्तुं यत्नस्तं नानुचिन्तयेत् ।
भैषज्यमेतद्दुःखस्य यदेतन्नानुचिन्तयेत् ।
चिन्त्यमानं हि चाभ्येति भूयश्चापि प्रवर्तते ।
प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ।
एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामियात् ।
अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसंचयः ।
आरोग्यं प्रियसंवासो गृध्येत्तत्र न पण्डितः ।
न जानपदिकं दुःखमेकः शोचितुमर्हति ।
अशोचन्प्रतिकुर्वीत यदि पश्येदुपक्रमम् ।
सुखाद्बहुतरं दुःखं जीविते नास्ति संशयः ।
स्निग्धस्य चेन्द्रियार्थेषु मोहान्मरणमप्रियम् ।
परित्यजति यो दुःखं सुखं वाप्युभयं नरः ।
अभ्येति ब्रह्म सोऽत्यन्तं न ते शोचन्ति पण्डिताः ।
दुःखमर्था हि युज्यन्ते पालने न च ते सुखम् ।

[= (var.) B. 12. 330. 11-18. — (L. 1) D5. 7 दुःखोपघात- (for °घाते). Ds1 मानसो. Dn1 Ds1 वाप्युपस्थिते; D5. 7 वा ह्युप° (for चाप्युप°). — (L. 2) D7 तस्मिन् (for य°). V1 तद्; Da4 D8 D7 तत्र (for तं न). — Ds1 om. (hapl.) line 3. D2 reads line 3 twice. — Lines 3-4 = (var.) 11. 2. 17[cdef]. — (L. 3) D7 एव (for एतद्). D5 om. from न्तयेत् up to अ (in the prior half of line 7). — (L. 4) Bo चिंत्यमानेन (for °मानं हि). V1 नाभ्येति; B8. 9 नापैति; Da3. a4 न व्येति; D6 चाप्येति (for चाभ्येति). B6. 7 न(B7 अ)चिंत्यमानं ना(B7 वा)पैति (for the prior half). B6. 9 Da3. a4 प्रवर्धते (for °र्तते). — Lines 5-6 = (var.) 11. 2. 21. — (L. 5) Da4 प्रक्षया; Ds2 प्रज्ञाया. — Lines 7-8 = (var.) 3. 2. 45. — (L. 7) D5 *नित्यं यौवनं नृसं- (sic) (for the prior half). — (L. 8) D5 एषु (for तत्र). — Lines 9-10 = (var.) 11. 2. 16[cd], 17[ab]. — (L. 9) Dn1 जानन्यदिकं (for °पदिकं). V1 Dn4 अर्हसि. — (L. 11) D5 सुखस्यानंतरं दुःखं (for the prior half). B8 (marg.) Da3 D5. 7 जीवतो; B9 जीवतां; Da4 जीवितो (for °ते). K6 नापि; V1 Bo. 6-9 Da4 Ds1 D5. 7 नात्र (for नास्ति). — (L. 12) D5. 7 पंचत्वम् (for मरणम्). — Lines 13-14 = (var.) 3. 203. 50. — (L. 13) B9 D5-7 च (for वा). Da4 करः (for नरः). — (L. 14) K6 B6 Ds2 D3. 6. 8 तं (for ते). — (L. 15) V1 Bo. 6-8 त्यज्यंते (for यु°). D7 दुःखं मत्वा हि त्यजति (for the prior half). V1 Bo. 6-9 Da3. a4 D7 सुखाः. — (L. 16) D5. 7 तु (for न).]

— a) B7 ज्ञेयं; G1. 2 ज्ञान-; Ca ज्ञेये (for ज्ञानं). K1 Dn4 Ds2 -निवृत्तं; Ds2 (before corr.) -निवृत्ति (for -निर्वृत्तं). — b) K7 ज्ञानं; B6. 8 (both marg. as in text) ध्यान- (for ज्ञान-). K4 मनुः (for मनः). — c) K6 Da4 D6. 8 -कारण- (for -करण-). D7 T G1-3. 6 M1. 5 -संयुक्ता (for °क्तं).

2 a) G3. 6 M7 बुद्धिः (for यदा). K6 D2. 6. 8 यदा तु (K6 तु) कर्मणोपेता; M1. 5 यदा कर्मगुणैर्हीना. — b) G3. 6 M7 यदा (for बुद्धिर्). — Ś1 reads 2[e]-7[d] on marg. — c) Dn4 प्रज्ञाप्यते (for °यते). G1. 2 ब्रह्मन् (for

C. 12. 7470
B. 12. 205. 11
K. 12. 203. 11

अवताराभिनिःस्रोतं गिरेः शृङ्गादिवोदकम् ॥ ३
यदा निर्गुणमाप्नोति ध्यानं मनसि पूर्वजम् ।
तदा प्रज्ञायते ब्रह्म निकष्यं निकषे यथा ॥ ४
मनस्त्वपहृतं बुद्धिमिन्द्रियार्थनिदर्शनम् ।
न समक्षं गुणावेक्षि निर्गुणस्य निदर्शनम् ॥ ५
सर्वाण्येतानि संवार्य द्वाराणि मनसि स्थितः ।
मनस्येकाग्रतां कृत्वा तत्परं प्रतिपद्यते ॥ ६
यथा महान्ति भूतानि निवर्तन्ते गुणक्षये ।
तथेन्द्रियाण्युपादाय बुद्धिर्मनसि वर्तते ॥ ७
यदा मनसि सा बुद्धिर्वर्ततेऽन्तरचारिणी ।
व्यवसायगुणोपेता तदा संपद्यते मनः ॥ ८
गुणवद्भिर्गुणोपेतं यदा ध्यानगुणं मनः ।
तदा सर्वगुणान्हित्वा निर्गुणं प्रतिपद्यते ॥ ९
अव्यक्तस्येह विज्ञाने नास्ति तुल्यं निदर्शनम् ।
यत्र नास्ति पदन्यासः कस्तं विषयमाप्नुयात् ॥ १०
तपसा चानुमानेन गुणैर्जात्या श्रुतेन च ।

ब्रह्म). — d) D5 M1. 5. 7 ज्ञानयोग- ; G3. 6 ज्ञानोपाय- (for ध्यानयोग-).

3 Ś1 reads 3 on marg. — a) Da4 Ds2 (before corr.) सोयं (for सेयं). — b) Ds1 गुणिष्वेव ; D5 गुणेच्छेव (for °ष्वेव). K7 [अ]भिधीयते (for °वर्तते). — c) K1 अवधाराभिनिःस्रोतं ; K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6 8 अपरादभिनिःसृत्य ; K7 D4. 9 आपगानामभिश्रोतो ; V1 B6 (marg.). 8 अवदाराभिनिःसृत्य (B6 °निःश्रोतो) ; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 Cp. s अपरादपि नि(D7 °पिनिः- ; T1 G3. 6 Cp. s. °भिनिः- ; G1 °भिनि- ; M1. 5. 6 °विनि)स्रौति ; Ca अवधाराभिनिःस्रोतं ; Cv अपरा त्वभिनिःस्रौति. ❀ Cs : परो न विद्यते सोऽपरः परमात्मा तस्मान्निःसरति, अपसरतीत्यर्थः । ❀ — d) Da4 गिरि- (for गिरेः). K2 शृंगम् (for शृङ्गाद्). K1 गिरेः शृंगादिवौकसां.

4 Ś1 reads 4 on marg. — a) Ś1 K1. 2 यदि (for यदा). — b) G3. 6 ज्ञानं (for ध्यानं). — c) T2 तथा (for तदा). Ś1 K1. 2 बुद्धिर् (for ब्रह्म). — d) K4. 6. 7 Bo Dn4 Ds D2. 3. 5. 8 T2 M1. 5–7 Cn. p. s. v निकर्षं ; B7–9 Da3. a4 निष्कष्यं ; Dn1 D7 T1 G1–3. 6 निक(G3 °ष्क)र्षं ; D4. 9 निकष्य- ; D6 निषण्णं (for निकष्यं). K1 निकष्ये (for °षे). — After 4, D7 ins. 540*.

5 Ś1 reads 5 on marg. — a) K1 त्वपहृतो ; B8 (marg.) Da3. a4 T2 G3 M1. 5–7 त्वसंहृतं ; D4. 7 T1 स्व(D4 स्वा)पहृतं ; D8. 9 त्वपहृतं ; G1. 2. 6 स्व(G6 त)संहृतं (for त्वपहृतं). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 पूर्वम् ; K7 D4. 9 बुद्धेर् ; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 बुद्ध्या (for बुद्धिम्). — b) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 हींद्रियार्थ- (for इन्द्रि°). K6 Bo. 6 (marg.). 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 T G1–3. 6 -निदर्शकं (for °र्शनम्). — Da3. a4 om. (hapl.) 5cd. — c) K1. 6 Bo. 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 G2 समक्ष- ; K7 B8 D4. 7. 9 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 समर्थं (for °क्षं). K6 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 गुणापेक्षि ; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 °पेक्षं (for °वेक्षि). — d) K7 B8 D4. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 निदर्शने ; Dn4 Ds2 D2. 3. 5 °र्शकं (for °र्शनम्).

6 Ś1 reads 6 on marg. — a) K1 पर्वाणि (for स°). — b) G2 मनस- (for °सि). D3 स्थिताः ; D5 स्थितिः ; M7 स्थिरः (for स्थितः). — c) D8 मनस्त्वेकाग्रगं कृत्वा.

7 K7 D4. 9 om. (hapl.) 7. Ś1 reads 7 on marg. — a) V1 B6 Ds1 D7 T1 G1–3. 6 यदा (for यथा). — b) V1 निवर्तंति. K1 गुणाक्षये ; Da4 गुणक्षते (for °क्षये). M7 वर्तंते गुणसंक्षये. — c) V1 Ds D7 T1 G1. 3. 6 तदा ; B7 अथ (for तथा). Da4 अपादाय (for उपा°).

8 a) G6 M7 यथा (for यदा). G2 वा (for सा). — b) K4 Ds1 D2. 4 वर्ततेतर- ; Da4 वर्ततेतर- ; T1 वर्ततेंद्रिय- (for °तेऽन्तर-). — d) G6 तथा (for तदा).

9 a) Ds1 गुणापेतं (for गुणो°). — b) K7 D4. 5. 7. 9 T G1. 3. 6 ध्यानगतं (for °गुणं). — c) K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1. 3. 6 M1. 5. 6 सर्वान् (for सर्व-). ❀ Cn : गुणान्हित्वा गुणानुपादायेत्यर्थः । हित्वेति दधाते रूपं, न तु जहातेः । ❀ — d) M1. 6 निर्गुणः (for °णं).

10 a) V1 हि (for [इ]ह). — b) D7 T G1–3. 6 M1. 6 तुल्य- (for तुल्यं). Ds1 G3 (before corr.) निदर्शने. — c) Ś1 K1. 2 V1 Cp यस्य ; G2 यदा (for यत्र). ❀ Cn. s : पदन्यासो वाग्व्यापारः (Cs शब्दनिक्षेपः) । ❀ — d) K2 कथं ; D6 कस्त्वं (for कस्तं). K3 विषयाम्.

11 a) Ś1 K1. 2 उपमा (for तपसा). Ś1 K1. 2

निनीषेत्तत्परं ब्रह्म विशुद्धेनान्तरात्मना ॥ ११
गुणहीनो हि तं मार्गं बहिः समनुवर्तते ।
गुणाभावात्प्रकृत्या च निस्तर्क्यं ज्ञेयसंमितम् ॥ १२
नैर्गुण्याद्ब्रह्म चाप्नोति सगुणत्वान्निवर्तते ।
गुणप्रसारिणी बुद्धिर्हुताशन इवेन्धने ॥ १३
यथा पञ्च विमुक्तानि इन्द्रियाणि स्वकर्मभिः ।
तथा तत्परमं ब्रह्म विमुक्तं प्रकृतेः परम् ॥ १४
एवं प्रकृतितः सर्वे प्रभवन्ति शरीरिणः ।
निवर्तन्ते निवृत्तौ च सर्गं नैवोपयान्ति च ॥ १५
पुरुषः प्रकृतिर्बुद्धिर्विशेषाश्चेन्द्रियाणि च ।
अहंकारोऽभिमानश्च संभूतो भूतसंज्ञकः ॥ १६
एकस्याद्या प्रवृत्तिस्तु प्रधानात्संप्रवर्तते । C. 12. 7484 B. 12. 205. 25 K. 12. 203. 25

नानुमानेन (K1 °नेव); K7 वानु°; D5 यानु°; D7 T G1–3. 6 M5. 7 Cs सानु°; Ca चोप° (for चानु°). ❀ Cs: तपसा रजस्तमोरहितेन कर्मणा । यद्वा नित्यनैमित्तिकानुष्ठानेन । ❀ — c) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T1 परमं (for तत्परं). K4. 7 D4. 9 निनीषे(K7 °ष)त परं ब्रह्म. — d) G2 om. (hapl.) from विशुद्धे up to ब्रह्म (in 13a).

12 G2 om. 12 (cf. v. l. 11). — a) Ds D7 T G1. 3. 6 M5 [ऽ]पि (for हि). Ds तन् (for तं). ❀ Ca: गुणैः सत्त्वादिभिः रूपादिभिर्वा ध्यानप्रकर्षाद्धीनो मुक्तः । ……… एतेन गुणहीनो मूर्खादिरित्यपव्याख्यानं केषांचिदपाकृतम् । ❀ — c) Da4 T2 गुणभावात् (for गुणा°). Ś1 K1. 2 M7 [ए]व; K4 V1 Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 वा (for च). — d) K1 B3 (marg.) निस्तर्क्यं-; D4 corrupt; G6 निस्तर्तुं (for °र्क्यं). B3 (marg.) -संज्ञितं; Ds D7 T G1. 3. 6 -संमतं (T1 °तिं) (for -संमितम्).

13 G2 om. up to ब्रह्म (cf. v. l. 11). — a) D7 G1 नैर्गुण्यं; M1 निर्गुणाद्. Da4 वा (for च). — b) M7 न वर्तते (for निव°). — c) G6 M5 गुणे (for गुण-). K6 Bo. 6. 8. 9 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 Cp -प्रचारिणी; Cs. v -प्रसा° (as in text). — d) B6. 7. 9 Cpp हुताशनम्. K1 इवेधरे; K2. 4 -निबंधने; K7 D4. 9 इवेधते (for °न्धने).

14 a) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 यदा (for यथा). K7 D4. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 वियुक्तानि (for विमु°). — b) K1. 2. 4 चेंद्रियाणि (K1 °नि) (for इन्द्रि°). B3 (marg.) स्वकर्मणः; D7 T1 G3. 6 सकर्मभिः (for स्व°). — c) K7 B7 यथा; T2 M1. 7 तदा (for तथा). K6 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 हि; B6 (marg. as in text) [अ]पि (for तत्). D7 T1 G1–3. 6 तदा तु तत्परं ब्रह्म. — d) Ś1 K1. 2. 7 D4. 5. 9 वियुक्तं; K4 वियुक्त-; D7 T1 G1–3. 6 M7 संयुक्तं; T2 सुयुक्तं; M5. 6 विविक्तं (for विमुक्तं). K1. 4 प्रकृते परं; K2 °तैः परं (for °तेः परम्).

15 a) Da4 सर्वं (for सर्वे). — b) K6. 7 Dn1. n4 Ds D2. 4. 5. 8. 9 प्रवर्तते; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 D3. 6 प्रवर्तंति; D7 T G1–3. 6 संभवंतं (T G1. 2 °तः; G3. 6 °ति); M7 प्रभवंतः; Cs संभवान्ति (for प्र°). — c) B6–9 Da4 निवर्तंति; G1 निवृतंते. V1 निवृत्तौ च निवर्तंति. — d) Ś1 K2 Bo M6 Ca स्वर्गं नैव; K4. 6. 7 V1 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8. 9 Cp स्वर्गं चैव; Ds1 सर्गं चैव; D4 स्वर्गं वैव; D7 T1 G1. 2 सर्गे नैव (for सर्गं नैव). ❀ Ca: निवृत्तौ प्रकृतेः क्रियात्यागे स्वर्गमपि न यान्ति । मोक्षाप्राप्तौ स्वर्गं नैवोपयान्तीति पाठो निवृत्त्यनुकूलः । ❀

16 a) D5 यत्र (for बुद्धिर्). — b) K2. 4 M1. 6 विशेषाच् (M1. 6 °षश्); K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. (as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 विषयाश् (for विशेषाश्). K4 [अ]पि (for च). ❀ Cs: विशेषा महाभूतानि । ❀ — c) Dn1 [ऽ]तिमानश् (for ऽभि°). — d) K1 सद्भूतो; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 समूहो (for संभूतो). K7 D4. 9 [ऽ]ज्ञान- (for भूत-). K1 T2 -संज्ञिकः (for -संज्ञकः).

17 a) K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. 6–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 Cn. p एतस्य; Ca एकस्य (as in text). T2 [अ]न्या; M1 [अ]द्य; Cpp हि (for [आ]द्या). D5 प्रकृतिस्; T2 प्रवृत्तिं. D3 एतस्माद्या प्रवृत्तिस्तु. ❀ Ca: एकस्य महदाख्यस्य ॥ Cn: एतस्य भूतसंघस्य ॥ Cp: एतस्य मिलितस्य गुणसर्गस्य ॥ Cv: एकस्य सकलजीवप्रधानस्य चतुर्मुखब्रह्मणः । ❀ — b) Dn1 संप्रवर्तते; D3 स प्रवर्तते. — c) Bo. 8 (marg.). 9 D4 M7 द्वितीयां; B8 Da4 द्वितीयान्. Ś1 K1. 2 B3 (orig.) Ds1 मिथुनव्यक्तिः; K7 D4. 9 °नाव्यक्तिः; D5 °नं व्यक्तं (for °नव्यक्तिम्). — d) Ś1 K1. 2. 4 स(K4 अ)विशेषाधिगच्छति; K7 D4. 9 T2 M1. 5. 6 अ(K7 D4. 9 स)विशेषान्निग°; D5 अविशेषाणि यच्छति.

C. 12. 7487 B. 12. 205. 25 K. 12. 203. 25

द्वितीया मिथुनव्यक्तिमविशेषान्नियच्छति ॥ १७
धर्मादुत्कृष्यते श्रेयस्तथाश्रेयोऽप्यधर्मतः ।
रागवान्प्रकृतिं ह्येति विरक्तो ज्ञानवान्भवेत् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥

१९९

मनुरुवाच ।
यदा ते पञ्चभिः पञ्च विमुक्ता मनसा सह ।
अथ तद्द्रक्ष्यसे ब्रह्म मणौ सूत्रमिवार्पितम् ॥ १
तदेव च यथा सूत्रं सुवर्णे वर्तते पुनः ।
मुक्तास्वथ प्रवालेषु मृन्मये राजते तथा ॥ २
तद्वद्गोषु मनुष्येषु तद्वद्धस्तिमृगादिषु ।
तद्वत्कीटपतंगेषु प्रसक्तात्मा स्वकर्मभिः ॥ ३
येन येन शरीरेण यद्यत्कर्म करोत्ययम् ।
तेन तेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्नुते ॥ ४
यथा ह्येकरसा भूमिरोषध्यात्मानुसारिणी ।
तथा कर्मानुगा बुद्धिरन्तरात्मानुदर्शिनी ॥ ५
ज्ञानपूर्वोद्भवा लिप्सा लिप्सापूर्वाभिसंधिता ।

18 a) M1.7 ज्ञेयस् (for श्रेयस्). — b) D7 T G1–3.6 M1.5–7 [अ]धर्मो (for [अ]श्रेयो). — c) K4 भगवान् (for राग°). B8 (marg.) Da3.a4 प्राकृतं (for प्रकृतिं). — d) B6 (marg. as in text).7.8 (marg. as in text).9 ध्यानवान् (for ज्ञान°).

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1.2.4.6.7 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–4.6–9 T G1–3.6 M1.5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1 Ds D2–6.8.9 मनुबृहस्पतिसंवादः; M1.6 मनुबृहस्पतिसंवादे महदादिपरिणामक्रमः; M5 °संवादे योगकथनं; M7 °संवादे महदादिभिक्रमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn1 32; Dn4 Ds2 D7 T1 G1.3.6 M5 31; D8 M1.6.7 30; T2 G2 45. — *Śloka no.:* Da4 Dn1.n4 D8 26.

199

1 D7 T G1–3.6 M1.5–7 बृहस्पतिः (for मनुः). — After the ref., Kumbh. ed. and Cv ins. a passage given in App. I (No. 14). — a) K6 V1 Bo.6–9 Da3 Dn1.n4 Ds2 D2.3.5–8 तैः (for ते). Da4 यदा ते पंच मुक्तानि. — b) K6 V1 Bo.6–8 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 T G1–3.6 M5.7 युक्तानि; K7 D4.9 यतानि; B9 M6 मुक्तानि; Da4 lacuna; M1 तूक्तानि (for विमुक्ता). ❀ Cn: युक्तानि निगृहीतानि। ❀ — c) K4 अथैतद्; K7 अथ ते (for अथ तद्). K1 द्रक्ष्यसे; K6 Bo.6–9 Da3 Dn1.n4 Ds2 (before corr. as in text) D2.3.7 T1 G1–3.6 द्रक्ष्यते; K7 द्रक्षसि; Da4 Ds1 D6.8 रक्ष्यते; D4.9 रक्षसि (for द्रक्ष्यसे). — d) K2 सूतम् (for सूत्रम्). D7 T G1–3.6 M5 [आ]हितं (for [अ]र्पितम्).

2 b) K2 सुवर्णौ; D7 T G1.3.6 सौवर्णे. — c) V1 B9 च (for [अ]थ). T2 G1.2 M1.5–7 प्रवाळेषु. — T1 om. (hapl.) 2^{d}–3^{a}. — d) K7 Ds1 T2 G1.2 मृण्मये. K2.4 G1 रजते (for राजते).

3 T1 om. 3^{a} (cf. v. l. 2). — a) K6 V1 Bo.6–8 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 गोश्व-; B9 गो* (for गोषु). — b) M1.7 वाजि- (for तद्वद्). — c) Da4 कीटि- (for कीट-). — d) Ś1 K1.2.4 मुक्त आत्मा; K7 D4.9 प्रसक्तात्म-; Da4 corrupt (for °क्तात्मा). Ś1 K1.2.4 D4.9 स्वकर्मसु (for °भिः).

4 = (var.) 11. 11*, lines 1–2: B. 15. 34. 18; Manu. 12. 81. — a) D5 om. the first येन. — V1 reads 4^{bc} on marg. B9 om. 4^{cd}. — d) Da4 Ds1 om. the second तत्. K2 कालम् (for फलम्).

5 a) D7 T1 G1.2 यदा (for यथा). K2.4 भूतिर् (for भूमिर्). ❀ Cv: एकरसा भिन्नभिन्नरसा, एकीभूतनानारसा वा। एके मुख्यान्यकेवला इत्यमरः। ❀ — b) K6 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.5.6.8 ओ(Dn1 औ)षध्यर्थानु-; Ds1 औषध्यात्मानु- (for ओष°). — Ś1 K1.2.4.7 om. (? hapl.) 5^{cd}. — c) D7 G1.2 धर्मानुगा; M6 कर्मांतरा (for कर्मानुगा). — d) B9 अंतरात्मार्थ- (for

अभिसंधिपूर्वकं कर्म कर्ममूलं ततः फलम् ॥ ६
फलं कर्मात्मकं विद्यात्कर्म ज्ञेयात्मकं तथा ।
ज्ञेयं ज्ञानात्मकं विद्याज्ज्ञानं सदसदात्मकम् ॥ ७
ज्ञानानां च फलानां च ज्ञेयानां कर्मणां तथा ।
क्षयान्ते तत्फलं दिव्यं ज्ञानं ज्ञेयप्रतिष्ठितम् ॥ ८
महद्धि परमं भूतं युक्ताः पश्यन्ति योगिनः ।
अबुधास्तं न पश्यन्ति ह्यात्मस्था गुणबुद्धयः ॥ ९
पृथिवीरूपतो रूपमपामिह महत्तरम् ।
अद्भ्यो महत्तरं तेजस्तेजसः पवनो महान् ॥ १०
पवनाच्च महद्व्योम तस्मात्परतरं मनः ।
मनसो महती बुद्धिर्बुद्धेः कालो महान्स्मृतः ॥ ११
कालात्स भगवान्विष्णुर्यस्य सर्वमिदं जगत् ।
नादिर्न मध्यं नैवान्तस्तस्य देवस्य विद्यते ॥ १२
अनादित्वादमध्यत्वादनन्तत्वाच्च सोऽव्ययः ।
अत्येति सर्वदुःखानि दुःखं ह्यन्तवदुच्यते ॥ १३
तद्ब्रह्म परमं प्रोक्तं तद्धाम परमं स्मृतम् ।
तद्गत्वा कालविषयाद्विमुक्ता मोक्षमाश्रिताः ॥ १४
गुणैस्त्वेतैः प्रकाशन्ते निर्गुणत्वात्ततः परम् । C. 12. 7500 B. 12. 206. 15 K. 12. 204. 27

°त्मानु-). Ds1 -दर्शिनां; D4. 9 -सारिणि; D6 -दर्शनी (for -दर्शिनी).

6 [a]) T1 G2. 3. 6 ध्यान- (for ज्ञान-). K6 B7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 -पूर्वा भवेल्; D5 -पूर्वाद्भवेल् (for -पूर्वोद्भवा). D9 लिप्स्या. — [b]) Da3. a4 -पूर्वैभि-; Dn4 -पूर्वानि (for -पूर्वाभि-). G1. 2 -वर्धिता (for -संधिता). ❀ Ca: अभिसंधिता, इदं कथं साधयामीतिरूपः प्रयत्न एवाभिसंधिः । ❀ — [c]) hypermetric. — [d]) D6 om. कर्म. K7 D4. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 -पूर्वं (for -मूलं). K7 D4. 9 अतः (for ततः). K2 परं (for फलम्).

7 [a]) D4 om. फलं. K7 D4. 9 विद्धि; D2. 5. 8 विंद्यात् (for वि°). — [b]) T2 धर्म (for कर्म). — [c]) Da4 जेयं (for ज्ञेयं). — [d]) B9 G1. 2 ज्ञेयं; D6 दानं (for ज्ञानं). D2 om. सद. K4 ज्ञानं ज्ञेयं सदात्मकं. — After 7, Kumbh. ed. Cv ins.:

541* तदेवमिष्यते ब्रह्म संख्यानाद्विनिभिद्यते ।

8 V1 om. 8[ab]. — [c]) Ś1 K1. 2. 4 क्षयं ते; Dn4 D4 ज्ञेयांते; D6 देहांते (for क्षयान्ते). K6. 7 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 5-8 T G1-3. 6 M1. 5-7 यत्; D9 सत्- (for तत्). Dn1 विद्या (for दिव्यं). ❀ Ca: दिवि भवं दिव्यम्, अननुभूतम् ॥ Cn: दिव्यं ज्ञानमिति पाठे दिवि हार्दाकाशाख्ये कारणे ब्रह्मणि भवं दिव्यम् । ❀ — [d]) K2. 4 ज्ञायज्ञेय- (sic); K7 D4. 9 ज्ञाने ज्ञेय- (D9 °यं); V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Ds D2. 5-7 ज्ञानं ज्ञेये (D6 °यं); G3. 6 ज्ञेये ज्ञानं (for ज्ञानं ज्ञेय-).

9 [a]) D5 महर्द्धि. ❀ Cn: भूतं नित्यसिद्धम् । ❀ — [b]) K6 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 यत्प्र-; K7 D9 मुक्ताः (for युक्ताः). D4 पश्यति. — [c]) K1 आबुधास्; Da4 T2 G1-3. 6 M1 अनुद्धास्; Dn4 Ds2 (before corr.) °ज्ध्यास् (for °धास्). Da4 तत्र (for तं न). — [d]) K6 V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T G1-3. 6 M1. 5-7 Cap ह्या(B8 आ)त्मस्थं; Da3 आत्मस्था (for ह्या°).

10 K1 om. 10. — [a]) G1 प्रथिवी-. Ś1 K2. 4 B8 (marg.) पृथिव्यास्तु महद्रूपम्. — [b]) D4. 9 T1 G1 इव (for इह). Da4 अपाहि**मिहिरं.

11 [a]) K1 पृथिव्यास्तु महद्व्योम. — [d]) G3 स्मृतिः (for स्मृतः).

12 [a]) K1 D5 कालात्म- (D5 °त्मा) (for कालात्स). Da4 विष्णुं (for विष्णुर्). — [b]) T2 सत्यम् (for सर्वम्). — [c]) K1. 4 नादिं. K7 D4. 9 नैवांतं. D5 नादिमध्यं न चैवांतं. — [d]) M5 यस्य (for तस्य). D7 वेदस्य (for देवस्य).

13 [a]) V1 अवध्यत्वाद् (for अमध्य°). — [b]) T2 अनंदत्वाच्च. — D7 reads 13[c]-19[b] on marg. — [c]) Ś1 K1. 2. 4 V1 B6. 9 अभ्येति; G1 अन्वेति (for अत्येति). G1 सुख- (for सर्व-). Ś1 K1. 2 D4. 9 -भूतानि (for -दुःखानि). — [d]) K7 D4. 9 इष्यते (for उच्यते). D5. 7 दुःखस्यांतं स उच्यते.

14 D7 reads 14 on marg. — [a]) T1 परम- (for °मं). B8 Da3. a4 व्यक्तं (for प्रोक्तं). — [b]) K6 V1 Bo. 8 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G1-3. 6 M1. 6 पदं; D6 M5. 7 मतं (for स्मृतम्). K1 तद्धा परमसंस्मृतं (sic). — [c]) V1 G3. 6 -विषया (for °याद्). — [d]) D5. 7 विमुक्तो (for °क्ता). Da4 lacuna; T G1. 3. 6 मुक्तिम् (for मोक्षम्). K1 D5. 7 आश्रितः.

15 D7 reads 15 on marg. — [a]) Ś1 (*sup. lin.*) K1. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 गुणेष्वेते; K7 D4. 9 गुणैस्त्वेते; D5. 7 M5. 6 गुणास्त्वेते; D6 गुणे

C. 12. 7500 B. 12. 205. 15 K. 12. 204. 27 निवृत्तिलक्षणो धर्मस्तथानन्त्याय कल्पते ॥ १५
ऋचो यजूंषि सामानि शरीराणि व्यपाश्रिताः ।
जिह्वाग्रेषु प्रवर्तन्ते यत्नसाध्या विनाशिनः ॥ १६
न चैवमिष्यते ब्रह्म शरीराश्रयसंभवम् ।
न यत्नसाध्यं तद्ब्रह्म नादिमध्यं न चान्तवत् ॥ १७
ऋचामादिस्तथा साम्नां यजुषामादिरुच्यते ।
अन्तश्चादिमतां दृष्टो न चादिर्ब्रह्मणः स्मृतः ॥ १८
अनादित्वादनन्तत्वात्तदनन्तमथाव्ययम् ।
अव्ययत्वाच्च निर्द्वंद्वं द्वंद्वाभावात्ततः परम् ॥ १९
अदृष्टतोऽनुपायाच्चाप्यभिसंधेश्च कर्मणः ।
न तेन मर्त्याः पश्यन्ति येन गच्छन्ति तत्परम् ॥ २०
विषयेषु च संसर्गाच्छाश्वतस्य च दर्शनात् ।
मनसा चान्यदाकाङ्क्षन्परं न प्रतिपद्यते ॥ २१
गुणान्यदिह पश्यन्ति तदिच्छन्त्यपरे जनाः ।
परं नैवाभिकाङ्क्षन्ति निर्गुणत्वाद्गुणार्थिनः ॥ २२
गुणैर्यस्त्ववरैर्युक्तः कथं विद्याद्गुणानिमान् ।

तेषु (sic); T1 G1-3 6 गुणैस्तत्स्थैः; M1 गुणास्त्वेताः; M7 गुणास्त्वेतैः (for गुणै°). Ś1 K1 प्रकाश्यंते. — c) K1 धर्मास्. — d) Ds1 नांत्याय; G1. 3 [अ]नंताय.

16 D7 reads 16 on marg. — b) D5. 7 व्यवस्थिताः (for व्यपाश्रिताः). Ś1 K1. 2. 4 शरीरं चाप्यपा(K1 °मा)-श्रिताः. — c) Da4 जिव्याग्रेषु. — d) K1. 4 Da4 यज्ञ; K7 D4. 9 Cv यज्ञ-; Ds1 D6. 7 यत्र (for यत्न-). Dn4 -साध्य-; T2 -साध्याद् (for -साध्या). ❀ Cp: यत्नसाध्याः कण्ठताल्वादिसंघट्टनप्रयत्नजन्मानः ॥ Cv: यज्ञेन परमात्मना साध्यः अविनाशी मोक्षो यस्य तस्य जिह्वाग्रे इति संबन्धः । ❀

17 D7 reads 17 on marg. — a) D4 न स्वे च (for न चैवम्). B6 (marg. as in text) कथ्यते (for इष्यते). — c) K2. 4 यज्ञ; K7 D2. 7 यत्र (for यत्न-). D5. 7 यद्; T1 तु (for तद्). — d) Ds1 नादीमध्यं. D4 वांतवत्; D6 चांतवान्.

18 D7 reads 18 on marg. — a) K1 संज्ञां (for साम्नां). — c) D7 चादिमती; G3 °मता (for °मतां). M1 दृष्ट्वा (for दृष्टो). — d) K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 तु (for च). G2 ततः (for स्मृतः).

19 Da4 om. 19[ab]; D7 reads it on marg. — a) T G1-3. 6 M1. 6 अमध्यत्वाद् (for अनन्त°). — b) Ds2 अनामयं (for अथाव्ययम्). T G1-3. 6 M1. 5-7 अनंत-(M5. 7 °मध्य)त्वाच्च सोऽव्ययः. — c) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8* M1. 5-7 निर्दुःखं (M7 °खो); D7 T G1-3. 6 निर्द्वंद्वो (for °द्वं). — d) K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 M1. 5. 6 द्वंद्वा-(M1 °द्व)भाव(D6 °वा)स्; G2 द्वंद्वभावात् (for द्वंद्वा°). T2 अतः परः.

20 a) Ś1 K1. 4 B8 (marg.) अनिष्टतो; D7 T G2 M7 अदृष्टितो; Cpp अज्ञानाद् (for अदृष्टतो). Ś1 K1. 2 [ऽ]नपेयाच्च (K1 °श्च); K7 D4. 9 [ऽ]भ्यु(K7 °नु)-पायस्य (for ऽनुपायाच्च). — b) K1 [अ]प्यति-; K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 Cp प्रति-; M1. 6 व्यभि- (for [अ]प्यभि-). Dn1 -संधिश्; D4. 9 -सत्तेश् (for -संधेश्). B6 (marg. as in text). 7. 8 (marg.) Cpp अकर्मणः; B9 न क°; D6 च कर्मणा (for °र्मणः). ❀ Cp: प्रतिसंधेः फलाभिसंधिना कर्माचरणात् । ❀ — c) K2 कृतेन (for न तेन). Ś1 K1. 2. 4 पश्यंते. B6. 9 D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 न तन्मर्त्याः (B6. 9 ते मर्त्याः; D7 तं मर्त्याः; G1. 2 तन्मध्याः) प्रपश्यंति. — D5 reads 20[d]-22[a] twice. — d) Ś1 K1. 2. 4. 7 Dn1 Ds1 D4. 9 पदं (for परम्).

21 For the repetition in D5, cf. v. l. 20. — a) B6-9 Da3. a4 संपर्काच् (for संसर्गाच्). — b) K1 न; K7 D4 [अ]पि; B9 Da4 तु; D9 [अ]थ (for च). K7 D4 [अ]दर्शनात्; V1 B6 (marg.). 7-9 संश्रयात्; D8 D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 संशयात् (for दर्शनात्). — c) D4 वा (for च). B9 D7 मनसा चेंद्रियग्रामम्. — d) K1 परेण; B9 D7 अक्षरं; D5 (both times) परं तत्; D6 lacuna; G1 परं नः (for परं न). K1 प्रतिपत्स्यते.

22 For the repetition in D5, cf. v. l. 20. — a) Ś1 V1 यदि हि; Ds1 हि यदि; D5 (both times) इह न; M1. 6. 7 यदीह (for यदिह). — b) D5. 7 G3. 6 यदि-(D5 °दी)च्छंति (for तदि°). K1 जनः. — c) Da4 पर- (for परं). D5 om. from नैवाभि up to सह (in 23[d]). Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 चैव; B8 (marg.) एव (for नैव). K7 D4. 9 -गच्छंति (for -काङ्क्षन्ति). — d) D6 निर्गुणाच्च (for °णत्वाद्). ❀ Cp: गुणैरैश्वर्यैर्ब्रह्मावयवभूतैरिव सहितम् । यत ऐश्वर्ययोगादीश्वरत्वम् । ❀

23 D5 om. 23 (cf. v.l. 22). — a) K7 D4. 9 M7 त्वपरैर् (for त्ववरैर्). D4 T2 युक्तं. — b)

अनुमानाद्धि गन्तव्यं गुणैरवयवैः सह ॥ २३
सूक्ष्मेण मनसा विद्मो वाचा वक्तुं न शक्नुमः ।
मनो हि मनसा ग्राह्यं दर्शनेन च दर्शनम् ॥ २४
ज्ञानेन निर्मलीकृत्य बुद्धिं बुद्ध्या तथा मनः ।
मनसा चेन्द्रियग्राममनन्तं प्रतिपद्यते ॥ २५
बुद्धिप्रहीणो मनसासमृद्ध-
स्तथा निराशीर्गुणतामुपैति ।
परं त्यजन्तीह विलोभ्यमाना
हुताशनं वायुरिवेन्धनस्थम् ॥ २६
गुणादाने विप्रयोगे च तेषां
मनः सदा बुद्धिपरावराभ्याम् ।
अनेनैव विधिना संप्रवृत्तो
गुणादाने ब्रह्मशरीरमेति ॥ २७
अव्यक्तात्मा पुरुषोऽव्यक्तकर्मा
सोऽव्यक्तत्वं गच्छति ह्यन्तकाले ।
तैरेवायं चेन्द्रियैर्वर्धमानै- C. 12. 7513 B. 12. 206. 28 K. 12. 204. 40

D8 विद्यात्. Ś1 K1. 2. 4 इमान्गुणान् (by transp.); K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 परान्गुणान्; D6 परात्परं. — With 23cd, cf. B. 14. 48. 6ab. — c) K7 D4. 7. 9 T1 G1–3. 6 Cv मंतव्यं (for गन्तव्यं). — d) K4. 6 Bo. 6 (marg. as in text). 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 परं (for सह).

24 a) K6 Dn4 सूक्ष्मेन; D4 9 शूक्ष्मेण. Ds1 विप्रो; D4 विद्नो; G3. 6 विंदेद् (for विद्मो). — b) T2 वाचं (for वाचा). K7 D4. 9 गंतुं (for वक्तुं). K7 D6 शक्नुम; M7 (*sup. lin.*) संशयः. — Da4 om. 24cd. 24cd is partly damaged in B7. — c) K1 मानो (for मनो). — d) K7 D4. 5. 9 तु (for च).

25 25ab is damaged in B7. — a) D5 निर्मलं (for °ली°). D4. 5 कृत्वा (for -कृत्य). — b) V1 D5 M1. 6 transp. बुद्धिं and बुद्ध्या. K6 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M5 मनस्तथा (B8 °दा) (by transp.); G2 M1. 7 तथात्मनः; G3. 6 तदा मनः. — d) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G2. 3. 6 M1. 5–7 अक्षरं; G1 अरक्षं (for अनन्तं).

26 a) T2 G3. 6 बुद्ध्या (for बुद्धि-). Ś1 K1. 2. 4. 7 Ds1 -प्रहीनो; V1 -प्रवीणो; B6. 9 Da3. a4 -प्रणीता; B8 D4 -प्रहीणा (for -प्रहीणो). B6. 8 (marg.). 9 Da3 D9 [अ]समृद्धा(D9 °द्धां)स्; G1 °सभृत्यस् (for °समृद्धस्). ❀ Cn : बुद्ध्या चरमवृत्त्या ध्यानपरिपाकोत्थया प्रहीणः निर्वृत्तिकः । मनसा विचारात्मकेन समृद्धः पूर्वमिति शेषः । ❀ — b) K6. 7 V1 Bo. 6 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 निराशिषं (K7 °षा) निर्गुणमभ्युपैति; B6 (orig.). 7–9 Da3. a4 निराशिषं निर्गुणमाव्रजंति; D5 तथा निराशीषं वाभ्युपैति (sic). — c) B9 T2 परि- (for परं). Da4 त्यजंति ह; D7 T1 G1–3. 6 M5. 7 त्यज(M7 °जं)त्येव (for °न्तीह). K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 5. 6. 8 G6 विलोड्यमाना; D7 T1 G1. 2 M7 विलोभ्यमानो; T2 विमोह्यमाना (for विलोभ्य°). — d) D7 T G1. 2 M7 हुताशनो वायुमिवें(D7 T1 °रिवें)धनस्थः (M7 °स्थं).

27 a) K6. 7 D9 गुणादानं (for °दाने). — b) Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 D7 T G1–3. 6 M7 विद्धि; D5 सिद्धि- (for बुद्धि-). Dn4 D5 -परापराभ्यां (for °वराभ्याम्). ❀ Ca : गुणादाने इति, बुद्धिपरावराभ्यामिति तादर्थ्ये चतुर्थी। तेन बुद्धेः परोऽयमात्मा तत्कृते ये ज्ञानादयो गुणास्तेषामादाने ये च बुद्धेरवरा विषयास्तेषां विप्रयोगे मनः सदा कार्यम् ॥ Cp (after giving the तादर्थ्ये चतुर्थी explanation): यद्वा षष्ठ्यर्थे पञ्चमी । परावरयोर्विषयेन्द्रिययोर्गुणादाने गुणोच्छित्तौ मनो विद्धि शुद्धमित्यर्थः ॥ Cs : गुणादाने शरीरपरिग्रहे जनने, तेषां विप्रयोगे मरणे च, परावराभ्याम् परा बुद्धिः अवर इन्द्रियवर्गः ताभ्यां सहितं मनः सवासीति विद्धि । ❀ — c) Ś1 K1. 2 D7 T1 G1. 3. 6 [ए]वं; D4 [अ]द्य (for [ए]व). Da3 शं प्रवृत्तो; Da4 D8 संप्रवृत्तौ; D7 T1 G1. 2 M1. 6. 7 संप्रयुक्तो (for °वृत्तो). — d) Dn1 D2. 3. 8 गुणापाये (for °दाने). Cnp ब्रह्म शारीरम् (for ब्रह्मश°). ❀ Cv : ब्रह्मशरीरं वैकुण्ठादिलोकस्थितपरब्रह्मणः शरीरम् । एति प्राप्नोति । निर्गुणनिराकारब्रह्मावाप्तिर्मोक्षो नेति सूचयितुं ब्रह्मशरीरमित्युक्तम् । ❀

28 a) D7 T1 G1–3. 6 विश्वकर्मा (for ऽव्यक्त°). — b) V1 D6 om. सो. D4 [ऽ]वाक्तत्वं (for ऽव्यक्तत्वं). D7 G1. 2 दृश्यते (for गच्छति). G1 ह्यंत्यकाले. — c) D4 G1 वेंद्रियैर्; T2 G3 चैंद्रियैर्. K7 Bo D3. 4. 7. 9 G1 M1. 7 वध्यमानैर्; V1 B7. 8 (marg. as in text). 9 Ds1 Cp वध्यमानो; B6 Ds2 (also as in text) वर्धमानो; Da4 °मानौ (for °मानैर्). D6 तैरेव पंचेंद्रियवर्धमानो. — d) B6–9 Da3. a4 ग्लायन्निव; D6 हीयन्निर्न; D7 T G1 M6 गायन्निर्वा (for ग्लाय°), K7 D4. 5 वर्धते; B6–9 Da3. a4 D6 Cp. s [आ]वर्तते (for

C. 12. 7573
B. 12. 206. 29
K. 12. 204. 40

ग्लायद्भिर्वा वर्तते कर्मरूपः ॥ २८
सर्वैरयं चेन्द्रियैः संप्रयुक्तो
देहः प्राप्तः पञ्चभूताश्रयः स्यात् ।
नासामर्थ्याद्गच्छति कर्मणेह
हीनस्तेन परमेणाव्ययेन ॥ २९
पृथ्व्या नरः पश्यति नान्तमस्या
ह्यन्तश्चास्या भविता चेति विद्धि ।
परं नयन्तीह विलोभ्यमानं
यथा प्लवं वायुरिवार्णवस्थम् ॥ ३०

दिवाकरो गुणमुपलभ्य निर्गुणो
यथा भवेद्व्यपगतरश्मिमण्डलः ।
तथा ह्यसौ मुनिरिह निर्विशेषवा-
न्स निर्गुणं प्रविशति ब्रह्म चाव्ययम् ॥ ३१
अनागतिं सुकृतिमतां परां गतिं
स्वयंभुवं प्रभवनिधानमव्ययम् ।
सनातनं यदमृतमव्ययं पदं
विचार्य तं शममृतत्वमश्नुते ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनद्विशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥

वर्तते). Ś1 K1.2.4 T2 M1.7 कर्मरूपं (M1 °पा); K6 B6 (marg.) Dn1 Ds D2.3.5.6.8 [ऽ]कामरूपः (for कर्म°). ❀ Ca : ग्लायद्भिः अनपेक्षितविषयसङ्गात् । वर्धमानैश्चाभिमतविषयसङ्गात् ॥ Cn : ग्लायद्भिर्वा । वाशब्द उपमानार्थे । ग्लायन्निवावर्तते लोकद्वये संचरति घटाकाशवत् । आर्षो विभक्तिव्यत्ययः ॥ Cp : [आ]वर्तते नानायोनिषु बंभ्रमीति । ❀

29 a) Da4 इयं; G3.6 एवं (for अयं). Ś1 K1.2.4 कर्मयुक्तो (for संप्र°). — b) K6 देहे; K7 Bo.6.8.9 Da3.a4 D4.8.9 M1.6 देह-; B7 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6 T G2.6 M7 देहं (for देहः). K7 M7 -प्राप्तं; M1.6 -प्राप्तिः (for प्राप्तः). — c) V1 B6.9 D7 T G1–3 M1.5–7 न सामर्थ्याद् (for नासा°). K1.4 कर्म नेह; K7 D4.9 M1.6.7 °णो हि; Dn4 °णो ह; G6 °णीह (for °णेह). ❀ Ca : कर्मणेहेति । कर्मणः इति प्राप्ते विसर्गलोपे पुनः संधिः पादपूरणाय । ❀ — d) G3 विहीनचेतन·; G6 विहीनस्तेन (for हीनस्तेन). Ś1 K1 परमेन; K4 [अ]परमेण.

30 a) K1.2 पृष्ठ्या; D7 G1.2 पृथिव्या (G1 °व्यां); M1 वृत्त्या; M7 (*sup. lin.* as in text) पृत्या (for पृथ्व्या). D4 [अ]मरः (for नरः). K2 पास्यति (for पश्यति). — b) T2 अंतश् (for ह्यन्तश्). Da3.a4 चात्मा (for चास्या). Ś1 K1.2 B8 वेह; B6.7 Da3.a4 चेह (for चेति). K7 D5.9 बुद्धिः; D4 बुद्धः (for विद्धि). — c) D6 पारं (for परं). Ds न जानाति; D7 T G1–3.6 M5.7 न यातीह (D7 °व) (for नयन्तीह). K1.6 V1 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 D2–6.8.9 विलोड्य(K1 °ह्य·; D4.9 °च्य)मानं; Ds D7 T G1–3 6 M5.7 विलोभ्य(Ds °ड्य)मानो; M1.6 विलोक्यमाना (for °भ्यमानं). ❀ Ca : परं ब्रह्म नयन्ति प्राप्नुवन्ति, अर्थात्कर्माणि । ❀ — d) K1.2 G1 वायुम् (for वायुर्).

31 a) D6 रश्मिम् (for गुणम्). Ś1 K1.2 कर्मणो; D5 निर्मलो (for निर्गुणो). ❀ Ca : गुणं तीव्रकरत्वम् । ❀ — b) K4.6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 G2 अपगत- (for व्यप°). — c) D7 G1.2 ततो (for तथा). D7 T G1–3.6 अपि (for इह). G1 निर्विशेषात् (for °शेषवान्). ❀ Ca : निर्विशेषवान् विषयासङ्गहीनः । ❀ — d) M1 निर्गुणः. K7 D4.5.9 स निर्गुणं पश्यति यत्तदव्ययं.

32 D7 G1 om. (hapl.) 32ab. Ś1 K1.4 transp. 32ab and 32cd. — a) K4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 M1.6 अनागतं; T1 G3.6 °गतां; T2 M5.7 °गसां (for °गतिं). K2 V1 सुकृतमतां; K4.6.7 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 M5 °तवतां; B8 (marg.) °तिवतां (for °तिमतां). — b) T G3.6 M6 स्वयंभुवः (for °भुवं). T1 G3.6 प्रकृति- (for प्रभव-). D5 -विधानम् (for -निधानम्). — c) K6 Bo Dn4 Ds D2.3.6 अनादिमध्यामृतम्; B7–9 Da3.a4 सनातनाद्यदमृतम् (for °नं यदमृ°). K7 D9 अक्षयं; D7 T G1–3.6 C8 अक्षरं (for अव्ययं). K6.7 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–4.6–9 T G1–3.6 M5.7 ध्रुवं (for पदं). D5 सनातनं पदममृतं ध्रुवं व्ययं. — d) K4 Dn1 Ds D8 T2 M5.7 निचाय्य; D7 T1 G1–3.6 निशाम्य (for विचार्य). K4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.6.8 तत्परम्; Ds तच्छमम्; D4.9 G3.6 तं

२००

युधिष्ठिर उवाच ।

पितामह महाप्राज्ञ पुण्डरीकाक्षमच्युतम् ।
कर्तारमकृतं विष्णुं भूतानां प्रभवाप्ययम् ॥ १
नारायणं हृषीकेशं गोविन्दमपराजितम् ।
तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छामि केशवम् ॥ २

भीष्म उवाच ।

श्रुतोऽयमर्थो रामस्य जामदग्न्यस्य जल्पतः ।
नारदस्य च देवर्षेः कृष्णद्वैपायनस्य च ॥ ३
असितो देवलस्तात वाल्मीकिश्च महातपाः ।
मार्कण्डेयश्च गोविन्दे कथयत्यद्भुतं महत् ॥ ४
केशवो भरतश्रेष्ठ भगवानीश्वरः प्रभुः ।
पुरुषः सर्वमित्येव श्रूयते बहुधा विभुः ॥ ५
किं तु यानि विदुर्लोके ब्राह्मणाः शार्ङ्गधन्वनः ।
माहात्म्यानि महाबाहो शृणु तानि युधिष्ठिर ॥ ६
यानि चाहुर्मनुष्येन्द्र ये पुराणविदो जनाः ।
अशेषेण हि गोविन्दे कीर्तयिष्यामि तान्यहम् ॥ ७ C. 12. 7524 B. 12. 207. 7 K. 12. 206. 8

समम्; D5 ते हतम्; D7 तं शर्मम्; G1 तं शरम् (for तं शमम्). K7 Ds1 अमृतमश्नुते; B6-9 Da3. a4 अमृतं समश्नुते (for अमृतत्वम°).

Colophon om. in Da4 (K3. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent). —*Sub-parvan :* Ś1 K1. 4. 6. 7 V1 B0. 6-9 Da3 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. —*Adhy. name :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 6-9 Da3 Dn1 Ds D2-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 मनुबृहस्पतिसंवादः समाप्तः (B8. 9 Da3 Dn1 Ds om. समाप्तः); M1. 6. 7 (also) ब्रह्मप्राप्त्युपायः; M5 (also) मनुबृहस्पतिसंवादे भगवत्प्राप्त्युपायकथनं. Ca adds at the end: मनोर्बृहस्पतौ शिष्ये संवादः परमाद्भुतः । मया गुरूपदेशेन विवृतो बुधतोषकृत् ॥ —*Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 D7 T1 G1. 3. 6 32; T2 G2 46; M1. 6. 7 31. —*Śloka no.:* Da4 30; Dn1. n4 32.

— After 12. 199, Kumbh. ed. Cv ins. a passage given in App. I (No. 15).

200

☞ Ds M5 Cp. s transp. adhy. 200 and 201.

1 Da4 om. the ref. —a) K1 महाप्रज्ञ. —b) K1 अश्रुतं (for अच्युतम्). —c) K7 D9 अक्षयं; V1 अक्षरं; D4 अव्ययं; D7 T1 G1-3. 6 Cp अमृतं (for अकृतं). —d) K6. 7 V1 B0. 9 Da3. a4 Dn4 D8 प्रभ- (Da4 °भा)वाव्ययं (for °प्ययम्).

2 b) ❀ Cn: अपराजितं देहादिधर्मैर्जरादिभिरिति शेषः । ❀ —c) K4 भरतश्रेष्ठं; D7 T1 G1-3. 6 परमश्रेष्ठं.

3 b) G1 जामदग्नस्य.

4 a) K7 B9 D4. 5. 9 चैव (for तात). —b) T2 धार्मिकश्च; G1. 2 वाल्मीकश्च (for °किश्च). Ds1 महातपः. —c) K1. 2 मार्कंडेयश्च. K6 D7 T1 G1-3. 6 गोविंदं (for °न्दे). —d) K4. 6. 7 V1 B0. 6. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 कथयंति (for °यति). — After 4, Kumbh. ed. ins.:

542* केशवस्य मया राजन्न शक्या वर्णितुं गुणाः ।
ईदृशोऽसौ हृषीकेशो वासुदेवः परात्परः ।

5 b) D4 M7 ईश्वराः (M7 °रं). M7 प्रभुं. —c) Ś1 K1. 2. 4 एष; D5 M5. 7 एवं (for एव). —d) B8 (marg. as in text) Cp -श्रवाः (for विभुः).

6 a) D4 G6 नु (for तु). —b) Ś1 K1 Da4 D6 ब्राह्मणः; Cp °णाः (as in text). K6. 7 B0. 6-9 Dn4 Ds D2-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 -धन्वनि; V1 -धन्विनः; Da3. a4 -धन्विने; Dn1 -धन्विनि (for -धन्वनः). —c) K1 महात्म्यानि; K4. 6. 7 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 महात्मनि (D6 °मति-) (for माहात्म्यानि). B8 (marg. as in text) D7 T1 G1-3. 6 महाबाहौ (for °बाहो).

7 a) D5 वा (for च). K1 B9 मनुष्येंद्रे (B9 °द्रा). —b) M1. 6. 7 मां (for ये). D2 om. from पुराण up to शयानः (in 10b). K2 ह्यपराणि विदो जनाः. —c) K4 गोविंदो. K6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 6. 8 कर्माणि त्विह गोविंदे; K7 D4. 5. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 श्रुत्वा स(K7 D4. 5. 9 शृणु स; M1. 5-7 श्रवात्स)र्वाणि गो°. —d) K7 D4, 5. 9 तान्यपि (for °हम्).

C. 12. 7525
B. 12. 207. 8
K. 12. 206. 9

महाभूतानि भूतात्मा महात्मा पुरुषोत्तमः ।
वायुर्ज्योतिस्तथा चापः खं गां चैवान्वकल्पयत् ॥ ८
स दृष्ट्वा पृथिवीं चैव सर्वभूतेश्वरः प्रभुः ।
अप्स्वेव शयनं चक्रे महात्मा पुरुषोत्तमः ॥ ९
सर्वतेजोमयस्तस्मिञ्शयानः शयने शुभे ।
सोऽग्रजं सर्वभूतानां संकर्षणमचिन्तयत् ॥ १०
आश्रयं सर्वभूतानां मनसेति विशुश्रुम ।
स धारयति भूतात्मा उभे भूतभविष्यती ॥ ११
ततस्तस्मिन्महाबाहो प्रादुर्भूते महात्मनि ।
भास्करप्रतिमं दिव्यं नाभ्यां पद्ममजायत ॥ १२
स तत्र भगवान्देवः पुष्करे भासयन्दिशः ।
ब्रह्मा समभवत्तात सर्वभूतपितामहः ॥ १३
तस्मिन्नपि महाबाहो प्रादुर्भूते महात्मनि ।
तमसः पूर्वजो जज्ञे मधुर्नाम महासुरः ॥ १४
तमुग्रमुग्रकर्माणमुग्रां बुद्धिं समास्थितम् ।
ब्रह्मणोपचितिं कुर्वञ्जघान पुरुषोत्तमः ॥ १५

---

8 D2 om. 8 (cf. v. l. 7). — a) B6 (marg. as in text) गोविंदे (for भूतात्मा). — b) D6 परात्मा (for महात्मा). Cp पुरुषोऽव्ययः. — T1 G1 om. (hapl.) 8^{c}–9^{d}; V1 reads the same on marg. — c) K1 B8 (marg.) D9 ज्योतिं. — d) K6. 7 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3–9 T2 G2. 3. 6 M1. 5–7 च गां च (Da4 गा च; D9 गां वा; M7 गाश्च) (for गां चैव). K4 [अ]न्वकल्पयेत्; B0 Dn1 G3. 6 [अ]नुकल्पयत्; M5 [अ]प्य° (for [अ]न्व°).

9 D2 T1 G1 om. 9 (cf. v. l. 7, 8). V1 reads 9 on marg. — a) K4. 6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 6. 8 सृष्ट्वा (for दृष्ट्वा). K7 D4. 5. 9 स दृ(D9 दृ)ष्ट्वा पवनादीनि; V1 असृजद्द्विविधं चैव; D7 T2 G2. 3. 6 M1. 5–7 सृष्ट्वा महांति भूतानि. — c) K4 अश्वेव; K7 अप्स्वैव; B0 अप्स्वंतः. D8 भवनं (for शयनं). — d) B6. 8 (marg. as in text) पुरुषोऽव्ययः (for °षोत्तमः).

10 D2 om. up to शयानः (cf. v. l. 7). Da4 om. 10^{ab}. 10^{a} is damaged in B7. — a) G3. 6 यस्मिन् (for त°). — b) K6 V1 B0. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 पुरुषोत्तमः (for शयने शुभे). — c) D5 T2 M1. 6 सोग्रजः. — K7 om. (hapl.) 10^{d}–11^{a}. — d) K4. 6 V1 B0 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 अकल्पयत् (for अचिन्त°). ❀ Cn : संकर्षणमहंकारम् । ❀

11 K7 om. 11^{a} (cf. v. l. 10). — a) K6 D5 G3. 6 आश्रयः (for °यं). — b) K2. 4 मनसी (for °सा). K4. 7 D4. 5. 9 विशुश्रुमः; K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 [इ]ह शुश्रुम (K6 Ds1 D7 T2 G1–3 M1. 6. 7 °मः) (for विशु°). — c) K6 Da4 धारयती (for °यति). K6 B0. 6 (marg.). 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 भूतानि (for °त्मा). — d) K4. 7 Da4 Dn1 D2. 8 T2 G1. 2 M7 -भविष्यति (for °ष्यती). — After 11, D7 T G1–3. 6 M5 Kumbh. ed. ins.:

543* प्रद्युम्नमसृजत्तस्मात्सर्वतेजःप्रकाशकम् ।
अनिरुद्धस्ततो जज्ञे सर्वशक्तिर्महाद्युतिः ।
अप्सु व्योमगमः श्रीमान्योगनिद्रामुपेयिवान् ।
तस्मात्संजज्ञिरे देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
लयस्थित्यन्तकर्माणस्त्रयस्ते सुमहौजसः । [5]

[(L. 1) G2 -प्रकाशनं (for °शकम्). — (L. 3) G1. 2 Kumbh. ed. व्योमगतः (for °गमः). — D7 T G1–3. 6 M5 om. lines 4–5.]

12 a) D6 तस्मिन्नपि (for ततस्तस्मिन्). B6. 8 Da3. a4 T1 G3. 6 M5. 6 महाबाहौ; T2 °भागे (for °बाहो). — b) G1. 2 प्रादुर्भूतो (for °भूते). — D6. 7 T1 G1–3. 6 om. (hapl.) 12^{c}–14^{b}. — c) T2 पद्मं (for दिव्यं). — d) T2 दिव्यं नाभ्यामजायत.

13 D6. 7 T1 G1–3. 6 om. 13 (cf. v. l. 12). 13^{ab} is partly damaged in B7. — a) Ds1 D5 ततः स (for स तत्र). — b) K4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 भ्राजयन्; K7 D9 भासयद् (for °यन्). — c) Ś1 K1. 2 तत्र (for तात). — d) Ś1 K1. 2 सर्वलोक- (for °भूत-). Da4 -पितामह; Ds D5 -हिते रतः.

14 D6. 7 T1 G1–3. 6 om. 14^{ab} (cf. v. l. 12). — a) K7 अस्मिन् (for त°). K7 Da3 M5 महाबाहौ (for °बाहो). — c) K6 Dn1. n4 D2. 3. 8 तमसा (Dn4 °सां); G2 °सं (for °सः). B9 पूर्वजे (for °जो). K1 यज्ञे (for जज्ञे). ❀ Ca : तमसः तमोरूपस्य कैटभस्य । ❀

15 a) V1 मधुं तद्; B8. 9 Da3. a4 ततस्तद् (for तमुग्रम्). — b) K6 B0. 6 (marg. as in text). 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 उग्रं कर्म (for उग्रां बुद्धिं). B6. 7. 9 Da4 D6 M7 समाश्रितं (for °स्थितम्).

तस्य तात वधात्सर्वे देवदानवमानवाः ।
मधुसूदनमित्याहुर्वृषभं सर्वसात्वताम् ॥ १६
ब्रह्मा तु ससृजे पुत्रान्मानसान्दक्षसप्तमान् ।
मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ॥ १७
मरीचिः कश्यपं तात पुत्रं चासृजदग्रजम् ।
मानसं जनयामास तैजसं ब्रह्मसत्तमम् ॥ १८
अङ्गुष्ठादसृजद्ब्रह्मा मरीचेरपि पूर्वजम् ।
सोऽभवद्भरतश्रेष्ठ दक्षो नाम प्रजापतिः ॥ १९
तस्य पूर्वमजायन्त दश तिस्रश्च भारत ।
प्रजापतेर्दुहितरस्तासां ज्येष्ठाभवदितिः ॥ २०
सर्वधर्मविशेषज्ञः पुण्यकीर्तिर्महायशाः ।
मारीचः कश्यपस्तात सर्वासामभवत्पतिः ॥ २१
उत्पाद्य तु महाभागस्तासामवरजा दश ।
ददौ धर्माय धर्मज्ञो दक्ष एव प्रजापतिः ॥ २२
धर्मस्य वसवः पुत्रा रुद्राश्चामिततेजसः ।
विश्वेदेवाश्च साध्याश्च मरुत्वन्तश्च भारत ॥ २३
अपरास्तु यवीयस्यस्ताभ्योऽन्याः सप्तविंशतिः ।
सोमस्तासां महाभागः सर्वासामभवत्पतिः ॥ २४
इतरास्तु व्यजायन्त गन्धर्वांस्तुरगान्द्विजान् ।
गाश्च किंपुरुषान्मत्स्यानौद्भिदांश्च वनस्पतीन् ॥ २५ C. 12. 7542 B. 12. 207. 25 K. 12. 206. 28

—^{c}) K1 G1. 2 ब्राह्मणोपचितिं (K1 °तं); K2 D6 ब्रह्मणोपचितं; Cp °चितिं (as in text). ❀ Cn : अपचितिमुन्नतिम् । ❀ —^{d}) K4 V1 Ds1 D5 पुरुषोत्तम. ❀ Cn : पुरुषोत्तमः चिदात्मा । ❀

16 ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 M5 एव (for सर्वे). D7 T1 G1–3. 6 तदाप्रभृति तं सर्वे. —^{b}) B7 partly damaged. —^{c}) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 मधुसूदन (for °सूदनम्). —^{d}) K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 ऋषभं (for वृ°). Bo. 8. 9 D4 -सत्व- (D4 °द्व)तां (for -सा°).

17 K4 om. 17^{a}–18^{b}. —^{a}) K6. 7 Dn1 D4. 7–9 T1 G1–3. 6 [अ]नु ; D5 [अ]पि (for तु). V1 D7 T G1–3. 6 सृजते ; M1. 6 स सृजेत् (for ससृजे). —^{b}) G2 मानवान् (for °सान्). V1 G3 मानसा(G3 मनुष्या)नृषिसत्तमान्. —^{c}) K2 मरीचम् ; V1 Dn4 °चिर् (for °चिम्). K7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2–5. 8 अत्र्यंगिरसं (K7 D4 °सः) (for °रसौ).

18 K4 om. 18^{ab} (cf. v. l. 17). —^{a}) D7 T2 G1. 2 M1 मरीचिं (for °चिः). K2 कश्य*; B7 कस्यपं ; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 काश्यपं. — D5 om. (hapl.) 18^{b}–21^{c}. —^{b}) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 पुत्रमग्रजमग्रजः (D7 °जं ; G1. 2 °ज). —^{d}) D4 तेजसं. K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 -वित्तमं ; M7 -वत्तमं (for -सत्तमम्).

19 D5 om. 19 (cf. v. l. 18). —^{a}) K6 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 ससृजे ; Da3. a4 ससृजद् ; G1 अग्रजद् (for असृ°). G1 ब्रह्म. —^{b}) K4 मरीचैर् ; V1 D8 मारीचेर्. G1 पूर्वकं.

20 D5 om. 20 (cf. v. l. 18). —^{c}) K7 प्राजापतेर्. —^{d}) G1 Cp तेषां (for तासां). Ds D6 श्रेष्ठा (for ज्येष्ठा). D7 भवेद् (for [अ]भवद्).

21 D5 om. 21^{abc} (cf. v. l. 18). —^{a}) Da4 सर्वे (for सर्व-). B8 -विशेषज्ञा. —^{c}) Ś1 K1. 2. 4 मारीचिः (K4 °चैः); Dn4 मरीचः ; G6 मरीचिः (for मारीचः). Ds1 D7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 काश्यपस् (for क°).

22 ^{a}) K7 Da4 D4. 9 च ; D8 नु (for तु). T1 G1–3. 6 महाभाग. —^{b}) D7 T1 G1–3. 6 ततस्त्वरजसो दश (G3 °शी). —^{c}) D7 T G1–3. 6 M1. 7 धर्मज्ञ (for °ज्ञो).

23 ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 दक्षस्य (for धर्मस्य). —^{b}) D9 -तेजसाः. —^{d}) K2 मरुद्वंतश्च ; K4. 7 °त्वंतस्य ; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 °तश्चैव (for °त्वन्तश्च). D9 भारतः.

24 ^{a}) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 च (for तु). T2 यवीयस्यास् ; G1 दवीयस्यस् (for यवी°). —^{b}) K6 ताः ; K7 [ऽ]न्यां. — Da4 om. 24^{cd}. —^{c}) K7 B9 D5 G3. 6 M5 महाभाग ; Dn4 Ds °भागाः (for °भागः). —^{d}) Ś1 K1. 2 प्रभुः (for पतिः).

25 ^{a}) G2 इतरांस्. B8 Da3. a4 च (for तु). D6 व्यजायंते. —^{b}) Ds2 G1 गंधर्वास्. K1 G2 तुरगाद् ; Ds1 D4. 9 तूरगान्. —^{c}) B8. 9 Da3. a4 D7 T G1–3. 6 M1. 5. 6 गावः (for गाश्च). K7 D9 अश्वान् (for मत्स्यान्). —^{d}) K4 B6 Da3 Dn1. n4 D2. 8 उद्भिजांश् ; K6 Bo. 7. 8 Da4 Ds D3–6 M1. 6 उद्भिजां(Ds1 °जा)श् ; K7 D7. 9 T G2. 3. 6 द्विरदांश् ; V1 B9 M5. 7 उद्भिदांश् (for औद्भि°).

Ć. 12. 7543
B. 12. 207. 26
K. 12. 206. 29

आदित्यानदितिर्जज्ञे देवश्रेष्ठान्महाबलान् ।
तेषां विष्णुर्वामनोऽभूद्गोविन्दश्चाभवत्प्रभुः ॥ २६
तस्य विक्रमणादेव देवानां श्रीर्व्यवर्धत ।
दानवाश्च पराभूता दैतेयी चासुरी प्रजा ॥ २७
विप्रचित्तिप्रधानांश्च दानवानसृजद्दनुः ।
दितिस्तु सर्वानसुरान्महासत्त्वान्व्यजायत ॥ २८
अहोरात्रं च कालं च यथर्तु मधुसूदनः ।
पूर्वाह्णं चापराह्णं च सर्वमेवान्वकल्पयत् ॥ २९
बुद्ध्यापः सोऽसृजन्मेघांस्तथा स्थावरजङ्गमान् ।
पृथिवीं सोऽसृजद्विश्वां सहितां भूरितेजसा ॥ ३०
ततः कृष्णो महाबाहुः पुनरेव युधिष्ठिर ।
ब्राह्मणानां शतं श्रेष्ठं मुखादसृजत प्रभुः ॥ ३१
बाहुभ्यां क्षत्रियशतं वैश्यानामूरुतः शतम् ।
पद्भ्यां शूद्रशतं चैव केशवो भरतर्षभ ॥ ३२
स एवं चतुरो वर्णान्समुत्पाद्य महायशाः ।
अध्यक्षं सर्वभूतानां धातारमकरोत्प्रभुः ॥ ३३

---

26 M5 om. 26–28. — a) Da4 आदितिर्. — D5 om. 26^{c}–27^{d}. — d) D7 पतिः (for प्रभुः). M1. 6. 7 अजघन्योजघन्यजः.

27 D5 M5 om. 27 (cf. v. l. 26). — a) K4. 6 Bo Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 चापि; K7 V1 B6–9 Da4 D9 M1. 6 चैव (for एव). — b) K7 व्यवर्धतः; Da3. a4 °स्थत. — c) G1 पुरा भूता (for पराभूता). — d) Ś1 K1 दैतीयी; V1 D7 T G1–3. 6 दैतेयाश् (for °यी). K7 D4. 9 वासुरी; G2 चासुरीः. V1 B9 D4. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 6 प्रजाः.

28 M5 om. 28 (cf. v. l. 26). — a) Bo विप्रतिपत्ति- (hypermetric); D4 विप्रवित्ति- (for °चित्ति-). K4 D2 -प्रधानास्. Ś1 K1. 2. 4 D2. 3 तु (for च). — b) M1. 6. 7 प्रभुः (for दनुः). — c) V1 B7. 9 Ds2 D5 च (for तु). D7 दितिः सर्वान्महासत्त्वान्. — d) Bo D3 महासत्त्वाद्. K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 अजीजनत्; K7 D4. 5. 9 G1 M7 अजायत (for व्यजा°). D7 असुरान्सा व्यजायत. — After 28, Kumbh. ed. ins.:

544* ततः ससर्ज भगवान्मृत्युं लोकभयंकरम् ।
हर्तारं सर्वभूतानां ससर्ज च जनार्दनः ।

29 a) D7 अहोरात्रश्च कालश्च. — b) K1 ययंतु; K2 यथा तु; K6. 7 पक्षर्तुं; Da4 यथार्तुं; Dn1 तथार्तुं; Ds2 अथर्तुं; D4 यदनुं; D5 यथावन्; D7 G3. 6 तथर्तुंर्; D9 corrupt; T1 G1. 2 तथर्तुं; T2 अधर्मान् (for यथर्तुं). — c) M1. 6. 7 तु (for the second च). Da4 Ds1 D4. 6. 7. 9 पूर्वाह्णं चा(D7 °ह्णश्चा)पराह्णं च (D7 °ह्णश्च). — d) V1 पूर्वम् (for सर्वम्). K4. 6 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 [अ]नुकल्पयत् (Ds1 °न्) (for [अ]न्व°).

30 a) K6 V1 Bo. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 Cn प्रध्याय (V1 D5 °यः); Da3. a4 बुद्ध्या यः; D6 प्रधाव्य; D7 T1 G1. 2 लब्ध्वापः; T2 G3. 6 M1. 5 बद्धापः; M7 बुद्ध्या च (for बुद्ध्यापः). B6–9 संघांस् (for मेघांस्). — c) K7 Da4 पृथिवी. K6 विश्वा; K7 V1 Bo. 9 Da3. a4 D5. 7 विश्वान्; D4. 9 विद्धा(D9 °द्वा)न् (for विश्वां). — d) K7 सहिता; V1 Bo. 9 Da3. a4 D5. 7 T1 सहितान्; G1. 2 संहितां (for स°). V1 D5 -तेजसः (for -तेजसा).

31 a) Ds1 कालो; D7 T1 G1. 2 हरिर् (for कृष्णो). K4 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 महाभागः; K6 V1 Ds2 D2. 3. 6 °भाग; Ds1 °भागं (for °बाहुः). — c) K6 Ds श्रेष्ठ; D7 T1 G1–3. 6 ज्येष्ठं (for श्रेष्ठं). — d) K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 एवासृजत्; D7 T1 G1–3. 6 अभ्यसृजत् (for असृजत).

32 b) K7 वैश्यान्याम् (for °नाम्). K6 शतान्; G3 शुभं (for शतम्). — c) K1 -शतां (for -शतं). D4 वैव (for चैव). — d) K4 भरतर्षभः.

33 a) K7 Bo D4. 6. 7. 9 G2 एव (for एवं). — b) K1. 7 समुत्पास्य (K7 °त्य) (for °त्पाद्य). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M5 महातपाः (for °यशाः). — c) K6 अध्यक्षः. — D7 om. 33^{d}. — d) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M5–7 स्वयं (for प्रभुः). — K6 B6 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T2 G1–3. 6 M5 Kumbh. ed. ins. after 33: D7 after 33^{abc}:

545* वेदविद्याविधातारं ब्रह्माणममितद्युतिम् ।
भूतमातृगणाध्यक्षं विरूपाक्षं च सोऽसृजत् ।
शासितारं च पापानां पितॄणां समवर्तिनम् ।
असृजंत्सर्वभूतात्मा निधिपं च धनेश्वरम् ।

यावद्यावदभूच्छ्रद्धा देहं धारयितुं नृणाम् ।
तावत्तावदजीवंस्ते नासीद्यमकृतं भयम् ॥ ३४
न चैषां मैथुनो धर्मो बभूव भरतर्षभ ।
संकल्पादेव चैतेषामपत्यमुदपद्यत ॥ ३५
तत्र त्रेतायुगे काले संकल्पाज्जायते प्रजा ।
न ह्यभून्मैथुनो धर्मस्तेषामपि जनाधिप ॥ ३६
द्वापरे मैथुनो धर्मः प्रजानामभवन्नृप ।
तथा कलियुगे राजन्द्वंद्वमापेदिरे जनाः ॥ ३७
एष भूतपतिस्तात स्वध्यक्षश्च प्रकीर्तितः ।
निरध्यक्षांस्तु कौन्तेय कीर्तयिष्यामि तानपि ॥ ३८
दक्षिणापथजन्मानः सर्वे तलवरान्ध्रकाः ।
उत्साः पुलिन्दाः शबराश्चूचुपा मण्डपैः सह ॥ ३९
उत्तरापथजन्मानः कीर्तयिष्यामि तानपि ।
यौनकाम्बोजगान्धाराः किराता बर्बरैः सह ॥ ४० C. 12. 7560 B. 12. 207. 43 K. 12. 206. 47

यादसामसृजन्नाथं वरुणं च जलेश्वरम् ।
वासवं सर्वदेवानामध्यक्षमकरोत्प्रभुः ।

[B6 om. lines 1–2. — (L. 1) D7 om. from वेद up to पापा (in line 3). — (L. 3) T2 G1–3.6 अध्यक्षं (T2 °क्षः) पुण्यपापानां; M5 पापानामथ सर्वेषां (for the prior half). D7 G1 समवर्तिनां. — (L. 4) D6 -भूतानि (for °त्मा). D7 T2 G1–3.6 M5 निधीशं (D7 °शः) (for निधिपं). — B6 om. lines 5–6.]

34 K1 om. 34. 34^{ab} is partly damaged in B7. — ^{a}) K7 वृद्धा; Dn4 शुद्धो; D5 ब्रह्मा; D7 शुद्धा (for श्रद्धा). — ^{b}) G3 देवान् (for देहं). — ^{c}) D5 अजीयंत; D7 शिवं तस्य (for अजीवंस्ते). — ^{d}) G3 तपसैवाकुतोभयाः.

35 ^{a}) D4 वैषां; D7 T1 G1.2 तेषां (for चैषां). Ds1 मिथुनो; D7 T1 G1.2 मैथुनं. — D2 om. (hapl.) 35^{b}–36^{c}. — ^{c}) D6 चैव (for एव). G3.6 वै (G6 चै) वैषां; M1.6 वै तेषाम् (for चैतेषाम्). — ^{d}) K4.6.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D3–6.8.9 M1.6.7 अपत्यमुपपद्य (B6 °जाय-; D5 °लभ्य) ते; D7 T G1–3.6 गर्भः समुपपद्यते.

36 D2 om. 36^{abc} (cf. v. l. 35). — ^{a}) K4.6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D3.5.6.8 T2 M1.5–7 ततस् (for तत्र). Da3.a4 त्रेतामुखे (for °युगे). G3.6 नाभेः (for काले). — ^{b}) Ś1 K1 उद्यते; K2.4 उच्यते; K7 जज्ञिरे; D4 जजिरे; D9 जज्ञिरे (for जायते). V1 स्पर्शादुत्पद्यते प्रजा. — ^{c}) T2 ह्यस्यान् (for ह्यभून्). — ^{d}) Da4 जनाधिपः; D7 T1 G1.2 नराधिप; T2 नरर्षभ.

37 K1 om. 37–38. T2 om. (hapl.) 37^{ab}. — ^{a}) K7 Da4 धर्म-. — ^{c}) D7 T1 G1 ततः (for तथा). K7 काले (for कलि-). Ś1 K2.4 प्राप्ते; D7 T1 G1.2 तद्वद्; G3.6 चैव (for राजन्). — ^{d}) K4 प्रजा (for जनाः).

38 K1 om. 38 (cf. v. l. 37). — ^{a}) G3.6 भूतपतेस्. — ^{b}) B9 Ds1 D7 T G3.6 M5 स्वा (T1 सो)-ध्यक्षश्; D5 अव्यक्तश् (for स्वध्यक्षश्). K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 तथो (D6 °तो)-च्यते (for प्रकीर्तितः). G1 साध्याश्च परिकीर्तितः. — ^{c}) Ś1 K2 तिर्यग्यक्षांस्; K4.6 B0 Dn1.n4 Ds D2.3.8 निरपेक्षांश्; B6 Da3.a4 °ध्यक्षस् (for °ध्यक्षांस्). K6.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 T G1–3.6 M1.5–7 च (for तु). M7 कौंतेयान्. — ^{d}) K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn4 Ds D2.3.6.8 तच्छृणु; Dn1 ताञ्शृणु (for तानपि).

39 ^{a}) D2 दक्षिणापथः; G1 °पल- (for °पथ-). Dn4 om. from जन्मानः up to कीर्तयि (in 40^{b}). K1 -जन्मनाः; K6 B0 Ds D2.3.8 -गामिन्यः (for -जन्मानः). — ^{b}) Ś1 K1 ते शवरांध्रकाः; K2 बलवर*काः; K4 ते तुंवदार्वुकाः; K6.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1 Ds D2.3.5.6.8 नरवरांध्र (D5 °ध) काः; D4.9 तलचरां°; D7 नरचरां°; T1 G1.2.6 करभृतस्तव; T2 M6 कलकरंध्रकाः; G3 जनकरंध्रकाः; M7 तलकरंध्रकाः (for °वरान्ध्रकाः). — ^{c}) K6 Dn1 Ds D2.3.8 गुहाः; K7 अंद्राः; V1 B0 ओद्राः; B6–8 ओड्राः; B9 ओह्राः; Da3 उद्राः; Da4 उटाः; D4.9 जुद्राः; D5.7 M5.7 औड्राः; D6 गुदा; T G1–3.6 आंध्राः; M1 औड्राः; M6 औंध्राः (for उत्साः). T G2.3.6 पुळिंदाः. K1.2 शवराश्; Ds1 शफराश् (for शबराश्). — ^{d}) K6 शुबुका; K7 चुचुपा; V1 B0.6–9 Da3.a4 Ds2 D2.3.8 चूचुका; Dn1 चुबुका; Ds1 झुचका; D5.7 तनुजा; D6 चंचुका; D9 चचुपा; M7 चूवुवा (for चूचुपा). K6.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1 Ds D2.3.6.8 T G1–3.6 M1.5–7 मद्रकैः; D4 मंदकैः; D5.7 डमकैः; D9 मंदुकैः (for मण्डपैः).

40 Dn4 om. up to कीर्तयि (cf. v. l. 39). — ^{a}) K1 -जन्मनाः (for -जन्मानः). — ^{c}) K1 शय-; K7 D4.9 शकाः; V1 B6–9 Da3 a4 पौर-; D5 पौराः; D6

C. 12. 7561
B. 12. 207. 44
K. 12. 206. 48

एते पापकृतस्तात चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
श्वकाकबलगृध्राणां सधर्माणो नराधिप ॥ ४१
नैते कृतयुगे तात चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
त्रेताप्रभृति वर्तन्ते ते जना भरतर्षभ ॥ ४२
ततस्तस्मिन्महाघोरे संध्याकाले युगान्तिके ।
राजानः समसज्जन्त समासाद्येतरेतरम् ॥ ४३
एवमेष कुरुश्रेष्ठ प्रादुर्भावो महात्मनः ।
देवदेवर्षिराचष्ट नारदः सर्वलोकदृक् ॥ ४४
नारदोऽप्यथ कृष्णस्य परं मेने नराधिप ।
शाश्वतत्वं महाबाहो यथावद्भरतर्षभ ॥ ४५
एवमेष महाबाहुः केशवः सत्यविक्रमः ।
अचिन्त्यः पुण्डरीकाक्षो नैष केवलमानुषः ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥

नर-; D7 T G1–3. 6 ये तु; M1 ये न; M5 हूंण-; M6 ये च; M7 हूणाः (for यौन-). T2 -कांभोज-.

41 a) K7 -गतस्; Da3. a4 Ds1 D2 M1. 6 -कृतास्; Dn4 -कृतैस्; D7 T1 G1–3. 6 -रतास् (for -कृतस्). — b) K7 D9 चरंत (D9 °तः) (for चरन्ति). — K2. 4. 7 Da3. a4 D5. 9 om. (hapl.) 41c–42b; Ds2 reads it on marg. — c) K6 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 श्व (B7 स्व) पाकबल-; D4 T2 M1. 5–7 श्वकाकवळ (D4 °बक-); D7 T1 G1–3. 6 बकश्च काक- (for श्वकाकबल-).

42 K2. 4. 7 Da3. a4 D5. 9 om. 42ab (cf. v. l. 41). V1 om. 42–45. Ds2 reads 42ab on marg. — c) G1 त्रेताः (for त्रेता-). K4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M5 वर्धं (D6 °र्धं) ते (for वर्तन्ते). — d) Da4 ये (for ते). K4 भरतर्षभः. B9 जना भरतसत्तम.

43 V1 om. 43 (cf. v. l. 42). — b) K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 उपस्थिते (for युगान्तिके). — c) B9 D9 समसज्जंते (D9 °तां); T2 G3. 6 °सज्यंत. — After 43, Kumbh. ed. ins. a passage given in App. I (No. 16).

44 V1 om. 44 (cf. v. l. 42). — a) Bo T2 G1–3. 6 M1. 5. 6 एव (for एष). — b) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 प्रादुर्भूतो (for °र्भावो). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn4 Ds D3. 5. 6. 8 महात्मवान्; K7 D4. 9 °द्युतेः; Dn1 D2 °त्मना (for °त्मनः). — c) Ś1 K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6–8 देवं; K7 D4. 5. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 एवं (for देव-). D5 आचष्टे (for °ष्ट). — d) Bo -लोकधृक्; D4 °कृत् (for °दृक्).

45 V1 om. 45 (cf. v. l. 42). — a) M5 ह्यथ; M7 ह्येष (for ऽप्यथ). D7 कृष्णश्च; T1 G1. 2 कृष्णं च (for कृष्णस्य). — b) Da4 परे (for परं). Ś1 K1. 2 जनाधिप (for नरा°). — c) B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da4 शाश्वतस्य; D5 °तं तं (for °तत्वं). T2 G1. 2 महाभाग (for °बाहो).

46 a) D7 T1 G1–3. 6 एव (for एष). Ś1 K1 महाबाहो (for °बाहुः). — d) D4. 9 नैव (for नैष). — After 46, Kumbh. ed. ins.:

546* एवंविधोऽसौ पुरुषः को वैनं वेत्ति सर्वदा ।
एतत्ते कथितं राजन्भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ।

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्मं; D6 आपद्धर्मं. — *Adhy. name :* Ś1 K2. 4 Da4 Dn1 भूतोत्पत्तिः; K1. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn4 D2–6. 8. 9 सर्वभूतोत्पत्तिः; M1. 6. 7 सर्वभूतसमुत्पत्तिः; M5 भगवन्माहात्म्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 D7 T1 G1. 3. 6 33; Dn1 Ds M5 34; D8 M1. 6. 7 32; T2 G2 47. — *Śloka no. :* Dn1 49; Dn4 48; D8 50.

२०१

युधिष्ठिर उवाच ।
के पूर्वमासन्पतयः प्रजानां भरतर्षभ ।
के चर्षयो महाभागा दिक्षु प्रत्येकशः स्मृताः ॥ १
भीष्म उवाच ।
श्रूयतां भरतश्रेष्ठ यन्मा त्वं परिपृच्छसि ।
प्रजानां पतयो ये स्म दिक्षु प्रत्येकशः स्मृताः ॥ २
एकः स्वयंभूर्भगवानाद्यो ब्रह्मा सनातनः ।
ब्रह्मणः सप्त पुत्रा वै महात्मानः स्वयंभुवः ॥ ३
मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
वसिष्ठश्च महाभागः सदृशा वै स्वयंभुवा ॥ ४
सप्त ब्रह्माण इत्येष पुराणे निश्चयो गतः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सर्वानेव प्रजापतीन् ॥ ५
अत्रिवंशसमुत्पन्नो ब्रह्मयोनिः सनातनः ।
प्राचीनबर्हिर्भगवांस्तस्मात्प्राचेतसो दश ॥ ६
दशानां तनयस्त्वेको दक्षो नाम प्रजापतिः ।
तस्य द्वे नामनी लोके दक्षः क इति चोच्यते ॥ ७
मरीचेः कश्यपः पुत्रस्तस्य द्वे नामनी श्रुते ।
अरिष्टनेमिरित्येकं कश्यपेत्यपरं विदुः ॥ ८ C. 12. 7574 B. 12. 208. 8 K. 12. 207. 8

201

☞ D8 M5 Cp. s transp. adhy. 200 and 201.

1 K7 om. the ref. — After 1^{ab}, T1 (wrongly) writes एवमेव महाबाहुः. — ^{c}) K7 D4. 7. 9 T1 G1–3. 6 महाभाग (for °भागा). — ^{d}) K7 D8 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 स्थिताः (G1 °तः) (for स्मृताः).

2 Da4 om. the ref. — ^{b}) K2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–9 T G1–3. 6 मां (for मा). — ^{c}) K4. 6. 7 Bo. 7. 8 Dn1. n4 D8 D2–5. 8. 9 [ऽ]स्मिन्; B9 D7 T G1–3. 6 M5 च; M1 ते (for स्म). — ^{d}) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 6. 8 ये चर्षयः (for प्रत्येकशः). K7 V1 D4. 9 T2 G3. 6 M5 स्थिताः (for स्मृताः). D7 T1 G1. 2 दिक्षु प्रत्येकमास्थिताः.

3 K7 D9 repeat 3^{ab} and D4 repeats 3^{abc} after 6^{ab}. — ^{a}) T2 G1 M7 एक- (for एकः). — ^{b}) K7 D4. 9 (all second time) वाच्यो (for आद्यो). M1. 6 देवः (for ब्रह्मा). — ^{c}) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 transp. पुत्रा and वै. — ^{d}) Da4 Ds1 D2. 4. 8 G1 महात्मनः. K1 om. (hapl.) from भुवः up to स्वयं (in 4^{d}).

4 K1 om. up to स्वयं in 4^{d} (cf. v. l. 3). — ^{a}) K7 Da4 D7 अत्र्यंगिरसः. — ^{b}) G2 पुलस्त्यपुलहौ. — ^{c}) K4. 7 V1 B8. 9 Da4 Ds1 D2. 6. 8 T2 वशिष्ठश्च (Da4 °स्य) (for वसि°). K6. 7 V1 B8 Da4 D5. 7. 9 G1–3. 6 महाभाग; B6 T2 °भागा (for °भागः). — ^{d}) K4. 6 B7 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 G3. 6 सदृशो (for °शा). K7 Bo. 8 Da3. a4 D8 D3 (by corr.). 5. 6 M1. 5–7 स्वयंभुवः (K7 Bo °वाः) (for °भुवा).

5 ^{a}) K2 Ds1 ब्रह्मण; K4 ब्रह्मेण; K7 G1. 3. 6 ब्राह्मण (for ब्रह्माण). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–6. 8. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 एते; D7 एके (for एष). — ^{b}) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 पुराणे निश्चयं (M6 °यो) गताः (T1 °तः).

6 ^{a}) D4. 9 अत्रिवंशे; D6 आत्रवंश-. — ^{b}) Da4 ब्रह्मयोभि- (sic) (for °योनिः). — After 6^{ab}, K7 D9 repeat 3^{ab} and D4 repeats 3^{abc}. — ^{d}) Ś1 K1. 2. 4 प्राचेतसा; B8. 9 प्रचेतसो (for प्राचे°).

7 ^{a}) D5 दक्षानां तपसा त्वेको. — ^{b}) K4 मम (for दक्षो). — ^{c}) V1 यस्य; D7 G1–3. 6 तस्मिन् (for तस्य). — ^{d}) K1 (*sup. lin. sec. m.* as in text) वृक्षः (for दक्षः).

8 ^{a}) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 काश्यपः (for क°). — ^{b}) K1 नामने; Da4 °नि (for °नी). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5–8 T G1–3. 6 M5 स्मृते; M1. 6. 7 प्रभो (for श्रुते). — ^{c}) K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn4 D8 D2. 3. 5–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 एके; K7 D4. 9 एव (for एकं). — ^{d}) K1. 2 कश्यपान्ये; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 काश्यपेति. K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn4 D8 D2. 3. 5–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 अपरे (for °रं).

9 ^{a}) K7 Dn1. n4 D8 D2–6. 9 अत्रेश्च; G1. 2 अंगं;

नासत्यश्चैव दस्रश्च स्मृतौ द्वावश्विनावपि ।
मार्ताण्डस्यात्मजावेतावष्टमस्य प्रजापतेः ॥ १७
त्वष्टुश्चैवात्मजः श्रीमान्विश्वरूपो महायशाः ।
अजैकपादहिर्बुध्न्यो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ॥ १८
हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः ।
सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ।
पूर्वमेव महाभागा वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ १९
एत एवंविधा देवा मनोरेव प्रजापतेः ।
ते च पूर्वे सुराश्चेति द्विविधाः पितरः स्मृताः ॥ २०
शीलरूपरतास्त्वन्ये तथान्ये सिद्धसाध्ययोः ।
ऋभवो मरुतश्चैव देवानां चोदिता गणाः ॥ २१
एवमेते समाम्नाता विश्वेदेवास्तथाश्विनौ ।
आदित्याः क्षत्रियास्तेषां विशस्तु मरुतस्तथा ॥ २२
अश्विनौ तु मतौ शूद्रौ तपस्युग्रे समाहितौ । C. 12. 7590 B. 12. 208. 24 K. 12. 207. 26

इमे (for त एते). — d) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 काश्यपस्य. K1 -संभवः; Da3 -शंभवः.

17 a) K1 D4 नासत्याश्. — b) Da3 Dn4 D8 स्मृतो (for स्मृतौ). D4. 9 उभौ; D6 इति (for अपि). — c) K2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1. s2 (before corr.) D2–6. 8. 9 मार्तं(K2 °र्कां)डस्य (for मार्ताण्डस्य). D4 om. from जावे up to विरूपा (in 18d). M6 मार्तांडवंशजावेताव्. — d) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 M1. 5–7 महात्मनः (for प्रजापतेः). — After 17, K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 read 20cd for the first time, repeating it in its proper place.

18 D4 om. up to विरूपा (cf. v. l. 17). — a) K1 त्वाष्टुश् (for त्व°). D5 [आ]त्मनः; G1. 2 [आ]त्मज- (for °जः). — b) Ś1 K1. 2. 4 महाबलः (for °यशाः). — c) D8 अनैकपाद्; T G1. 3. 6 M1. 5–7 अज एकपाद् (hypermetric) (for अजैक°). K7 V1 B6 (marg.). 9 अहिर्ब्रंध्नो; Bo D6 °बुंध्नो; B8 °बृंध्नो; B8 (marg.) Da4 °बुंध्यो; Dn4 G2 °बुंध्नौ; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 °बुंध्निर् (for °बुंध्न्यो). — d) G2 विश्वरूपो (for विरूपाक्षो). Da4 D4 रेवतः.

19 b) Da4 lacuna; D7 T G1–3. 6 महेश्वरः (for सुरे°). — c) Ds2 (before corr.) सावित्राश्; M7 °ऽयश्. Da4 जयंतश्च जयंतश्च. — d) G3. 6 तु (for च). — After 19cd, D7 T G1–3. 6 M5 Kumbh. ed. ins.:

548* एकादशैते कथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः ।;

while, M1. 6. 7 ins. after 19cd:

549* धरो ध्रुवश्च सोमश्च आपश्चैवानिलोऽनलः ।
प्रत्यूषश्च महाभागः सावित्रश्चाष्टमः स्मृतः ।

— e) Da3. a4 महाभागो; D5 °बाहो; G3. 6 M1. 5. 6 °भाग (for °भागा). — f) D6 च (for प्र-).

20 a) Dn4 अत (for एत). — b) D7 T G1–3. 6 M1. 5 धर्मस्यैव (for मनोरेव). V1 प्रजापतिः. — K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 read 20cd for the first time after 17. — c) K6 (both times). 7 V1 Bo. 7. 8 (last three both times). 9 (second time) Da3. a4 Dn1. n4 (all both times) Ds (both first time) D2. 3 (both second time). 5. 6. 8 (last two both times) पूर्व; B6 (both times). 9 (first time) पूर्व- (for पूर्वे). M5 चैव (for चेति). — d) K6 (first time) Dn1 (both times). n4 (first time) Ds D6 (all first time). 7 T1 G1–3. 6 विविधाः (for द्वि°). D4 (also as in text) तथा (for स्मृताः).

21 a) K2. 4 शूलयूपरता(K4 °त)स्; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 शीलयौवनतस्; K7 D4. 5. 9 °रूपवताम्; D7 T G1–3. 6 °यौवानिमस्; Cv °यौवनयोस् (for °रूपरतास्). Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 7. 8 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 त्वन्यस्; K7 D4. 5. 9 अन्ये; B6 (orig.) तुल्यास्; B6 (marg.). 9 त्वन्या; M5. 7 चान्ये (for त्वन्ये). ❀ Cv: शीलयौवनयोस्त्वन्ये इत्यत्र शीलनामकः यौवननामकश्चेति द्वौ देवानां गणौ । ❀ — b) Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 8 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 तथान्यः; K7 तथा*; B6. 7. 9 तथान्याः (for °न्ये). Ś1 K1. 2. 4 -साधकः; Da4 -साधयोः (for -साध्ययोः). — c) Da4 Dn1 G3. 6 ऋषभो; D7 ऋतवो (for ऋभवो). G1 चैवं (for चैव). — d) K4 Dn1 D2. 6. 8 M7 चोदितो; K6 Bo. 6–9 Da3 Dn4 D3 चादितो; K7 D9 तूदिता; V1 आदितो; Da4 चापितो; D4 नादिता; D5 नोदिता (for चो°). K2 B9 D5 गुणाः; K4. 6 Da3. a4 गणः; M7 रणः (for गणाः).

22 a) Ś1 K1. 2. 4 एत एव (for एवमेते). K7 D4. 5. 9 M1. 6. 7 समाख्याता; D7 T1 G1–3. 6 °दिष्टा (for °म्नाता). — c) Da4 चैव (for तेषां). K1 आदित्यः क्षत्रियस्तेषां. — d) D6 वैश्याश् (for विशस्). K6 B7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 च (for तु). Ś1 K1. 2 D5

C. 12. 7590 B. 12. 208. 24 K. 12. 207. 26

स्मृतास्त्वङ्गिरसो देवा ब्राह्मणा इति निश्चयः ।
इत्येतत्सर्वदेवानां चातुर्वर्ण्यं प्रकीर्तितम् ॥ २३

एतान्वै प्रातरुत्थाय देवान्यस्तु प्रकीर्तयेत् ।
स्वजादन्यकृताच्चैव सर्वपापात्प्रमुच्यते ॥ २४

यवक्रीतोऽथ रैभ्यश्च अर्वावसुपरावसू ।
औशिजश्चैव कक्षीवान्नलश्चाङ्गिरसः सुताः ॥ २५

ऋषेर्मेधातिथेः पुत्रः कण्वो बर्हिषदस्तथा ।
त्रैलोक्यभावनास्तात प्राच्यां सप्तर्षयस्तथा ॥ २६

उन्मुचो विमुचश्चैव स्वस्त्यात्रेयश्च वीर्यवान् ।
प्रमुचश्चेध्मवाहश्च भगवांश्च दृढव्रतः ॥ २७

मित्रावरुणयोः पुत्रस्तथागस्त्यः प्रतापवान् ।
एते ब्रह्मर्षयो नित्यमाश्रिता दक्षिणां दिशम् ॥ २८

रुषद्गुः कवषो धौम्यः परिव्याधश्च वीर्यवान् ।
एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः ॥ २९

अत्रेः पुत्रश्च भगवांस्तथा सारस्वतः प्रभुः ।
एते नव महात्मानः पश्चिमामाश्रिता दिशम् ॥ ३०

---

23 a) K4.6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.6.8 तु स्मृतौ; K7 मरुतौ; Ds2 च स्मृतौ; D4 नु मतः; G1.2 तु मते; M5 तु श्रुतौ (for तु मतौ). D7 G1.2 शूद्रे. — b) K4 तपस्यग्रे. K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 M5 समास्थि(D6 °श्रि)तौ; K7 D4.5.9 रतावुभौ; D7 T1 G1.2 समाहिते (for °हितौ). — c) Ś1 K2 श्रुतास्; K1 श्रुत्वा (for स्मृतास्). K7 D4.5.9 चांगिरसो (D5 °सा) (for त्वङ्गि°). G1 वेदा (for देवा). — d) K1 Ds1 ब्राह्मण; K6 G3 ब्रह्माण (for ब्राह्मणा). — e) K1 एत्येतत्; M5.7 इत्येवं (for °तत्). M5 -वर्णानां (for -देवानां).

24 a) Da3.a4 एतद्धि (for एतान्वै). — b) M1.5–7 सं- (for तु). — c) B9 स्वकाद् (for स्वजाद्). Ś1 K1 D4 T2 अन्यकृताश्च; D5 °त्कृताच्च् (for अन्यकृ°). — d) K5 Da4 सर्वपापान्.

25 a) D4 रेभ्यश्च. — c) Ś1 K1.2.4 Dn1 औषजश्च; K6 औस्तीजश्च; K7 B0.6.8 Dn4 D6.8 औषि°; B9 पेषि°; Da3.a4 अशि°; D3 (by corr.) अजितश्च; D4.7.9 असिजश्च; G3.6 देवरश्च (for औशिजश्च). K7 V1 B9 कांक्षीवान्; B6–8 Da3.a4 Dn1.n4 D3.4.6.9 काक्षी°; D5 कांक्षीश्च (for कक्षीवान्). — d) K2.4.6 B6.7 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 बलश्च; K7 D4–7.9 T G2.3.6 नीलश्च; G1 lacuna; M1.6.7 नळश्च (for नलश्च). K6.7 B7 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 M1.5.6 स्मृतः; V1 B0.6.8.9 Da4 D4.5.7.9 T1 G1–3.6 सुतः; D6 स्मृताः (for सुताः).

26 a) K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 ऋषिर् (for ऋषेर्). Da4 मेधातिथि- (for °तिथेः). D4.5 पुत्राः. — b) Ds1 G3.6 तदा (for तथा). — Da4 om. 26c–27b. — c) D5.7 -भाविनस्; G1.2 -गायनाश्च (for -भावनास्). T G1–3.6 चाथ (for तात). — d) K2.7 D4.6.9 G1.2 प्राच्याः (for प्राच्यां). K7 V1 D4.7.9 T G1–3.6 M1.6 स्मृताः; D2.3 M5 स्थिताः; D5 स्मृतः (for तथा).

27 Da4 om. 27ab (cf. v. l. 26). — a) K7 D4.9 उन्मु(K7 °त्सु)चुर्; B9 उन्मुच्यो; Ds1 उन्मुवो; T2 मरीचा. Ś1 K1.2 मुमुच(K1 °श)श्च; K7 D4.9 विमुचुश्च (for °चश्च). — V1 reads 27c–28b on marg. — c) K7 D4.9 प्रमुचुश्च; D7 T G1–3.6 M7 °स्वश्च (for °चश्च). V1 B6 D5 चेंद्रवाह(D5 °हु)श्च; Ds1 चेधावाहश्च (for चेध्म°). Da4 उन्म्लुवो विम्लचश्चैव. — d) D7 T1 G1 स; T2 G3.6 M1.5–7 सु-; G2 सा (for च). G1 -स्मृतः; G2 -व्रतं (for -व्रतः).

28 V1 reads 28ab on marg. — a) G2 मित्रवरुणयोः. — c) D2 om. from नित्य up to श्चैव (in 29d). D7 T G1–3.6 इत्येते ऋषयो नित्यम्. — d) K4.6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D3.6.8 आस्थिता (for आश्रिता). K1 दिशि.

29 D2 om. up to श्चैव (cf. v. l. 28). G1 M1 om. (hapl.) 29–30. — a) K4 रुषद्रः; K6 उपश्रुः; K7 D4.9 Ca रु(K7 ऋ)षंगुः; B7 Dn1.n4 Ds D3.5.8 Cp उषंगुः; Da3.a4 उषंद्रुः; D7 T G2.3.6 इषद्रुः; D3 उपद्रुः; M5 पृषद्रुः; M7 भृशगुः (for रुषद्रुः). K1 V1 B0.6 (marg.).8 कवयो; K2 कर्दमो; K7 कनको; B6.8 Da3.a4 कमठो; D4.9 कणयो; G2 कौ*षो (for कवषो). K2.7 B8 Da3.a4 D4.9 T2 G3.6 M6.7 रैभ्यः; K4 B6.9 रेभ्यः (for धौम्यः). — K1.2.4 Da4 om. 29cd.

30 G1 M1 om. 30 (cf. v. l. 29). — a) K7 D4.9 अत्रि- (for अत्रेः). K1.2 Ca धर्मात्मा; D7 T G2.3.6 M5–7 दुर्वासास् (for भगवांस्). — c) K4

आत्रेयश्च वसिष्ठश्च कश्यपश्च महानृषिः ।
गौतमः सभरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ॥ ३१
तथैव पुत्रो भगवानृचीकस्य महात्मनः ।
जमदग्निश्च सप्तैते उदीचीं दिशमाश्रिताः ॥ ३२
एते प्रतिदिशं सर्वे कीर्तितास्तिग्मतेजसः ।
साक्षिभूता महात्मानो भुवनानां प्रभावनाः ॥ ३३
एवमेते महात्मानः स्थिताः प्रत्येकशो दिशः ।
एतेषां कीर्तनं कृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३४
यस्यां यस्यां दिशि ह्येते तां दिशं शरणं गतः ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यः स्वस्तिमांश्च गृहान्व्रजेत् ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

२०२

युधिष्ठिर उवाच ।
पितामह महाप्राज्ञ युधि सत्यपराक्रम ।
श्रोतुमिच्छामि कार्त्स्न्येन कृष्णमव्ययमीश्वरम् ॥ १
यच्चास्य तेजः सुमहद्यच्च कर्म पुरातनम् ।
तन्मे सर्वं यथातत्त्वं प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥ २
तिर्यग्योनिगतं रूपं कथं धारितवान्हरिः ।

C. 12. 7606
B. 12. 209. 3
K. 12. 208. 3

एते न च; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 T G2. 3. 6 M5–7 एते चैव; D5 एवमेते (for एते नव). — d) Da4 परश्च (for पश्चिमाम्). B6 (marg.). 9 आस्थिता (for आश्रिता).

31 D7 om. 31–32. — a) K7 D4. 9 T G1–3. 6 अत्रिश्चैव (for आत्रेयश्च). K7 V1 B6. 9 Da3. a4 D2. 8 T2 G3. 6 वशिष्ठश्च. ❀ Ca: अत्रिरेवात्रेयः । ❀ — b) K1. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn4 Ds D2–5, 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 काश्यपश्च. — c) K1 D4 गोतमाः स- (D4 °मः स); K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 गौतमोथ; M1. 6. 7 °मश्च (for °मः स-).

32 D7 om. 32 (cf. v. l. 31). — c) M1. 6 तु (for च). Da3. a4 सप्तैव. — d) K1. 4 उदीची-. K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 T G1–3. 6 M1. 5. 6 उदीचीं (D9 °च्या) माश्रिता दिशं.

33 b) Ś1 K1. 2 कथिता (K1 °त) स् (for कीर्तितास्). — c) K7 साक्षीभूता.

34 b) M7 श्रिताः (for स्थिताः). K1. 6 M5 प्रत्येकतो (K1 °को); D7 T1 G1. 3. 6 प्रकथिता (for प्रत्येकशो). K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3, 5. 6 M5 दिशं (for दिशः). — c) D6 एतासां (for एतेषां). — d) K6. 7 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 सर्वपापात् (for °पापैः).

35 a) K7 D5. 9 स्वेते (for ह्येते). — b) K7 दिशां. D4 गताः. — d) V1 तु (for च). D7 T G1–3. 6 M5 गृहं (for गृहान्). M1. 6. 7 स्वस्तिमाना- (M7 °मांश्च) व्रजेद्गृहं.

Colophon. — *Sub-parvan*: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1. 2. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K1. 2. 4 B9 D5 दिक्स्वस्तिकं; K6. 7 V1 Bo. 7 Dn1 Ds2 D3. 6 दिशां स्वस्तिकं; B6. 8 Da3. a4 D2. 4. 9 दिशास्वस्तिकं; M1. 6. 7 ऋषिदृक्प्रकीर्तनं; M5 जगत्परिपालककीर्तनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 D7 T1 G1. 3. 6 34; Dn1 35; Ds2 D8 M1. 5–7 33; T2 G2 48. — *Śloka no.*: Da4 35; Dn1. n4 Ds1 37.

202

1 b) D7 -पराक्रमं (for °क्रम).

2 a) Ś1 K1 Da3. a4 यश्चास्य (for यच्चास्य). Ds1 कर्म (for तेजः). M1 (*inf. lin.* as in text) यच्चास्य सुमहत्तेजो. — b) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 पुरा कृतं (for पुरातनम्). — c) D5 T2 यथातथ्यं (for °तत्त्वं). — d) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G6 ब्रूहि त्वं (for प्रब्रूहि). K6 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 पुरुषर्षभ (for भरत°).

3 a) K1. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2–4, 6. 8. 9 -गतो; D7 T1 G1–3. 6 -शतं (for -गतं). Da4

C. 12. 7606
B. 12. 209. 3
K. 12. 208. 3

केन कार्यविसर्गेण तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३

भीष्म उवाच ।

पुराहं मृगयां यातो मार्कण्डेयाश्रमे स्थितः ।
तत्रापश्यं मुनिगणान्समासीनान्सहस्रशः ॥ ४
ततस्ते मधुपर्केण पूजां चक्रुरथो मयि ।
प्रतिगृह्य च तां पूजां प्रत्यनन्दमृषीनहम् ॥ ५
कथैषा कथिता तत्र कश्यपेन महर्षिणा ।
मनःप्रह्लादिनीं दिव्यां तामिहैकमनाः शृणु ॥ ६
पुरा दानवमुख्या हि क्रोधलोभसमन्विताः ।
बलेन मत्ताः शतशो नरकाद्या महासुराः ॥ ७
तथैव चान्ये बहवो दानवा युद्धदुर्मदाः ।
न सहन्ते स्म देवानां समृद्धिं तामनुत्तमाम् ॥ ८
दानवैरर्द्यमानास्तु देवा देवर्षयस्तथा ।
न शर्म लेभिरे राजन्विशमानास्ततस्ततः ॥ ९
पृथिवीं चार्तरूपां ते समपश्यन्दिवौकसः ।
दानवैरभिसंकीर्णां घोररूपैर्महाबलैः ।
भारार्तामपकृष्टां च दुःखितां संनिमज्जतीम् ॥ १०
अथादितेयाः संत्रस्ता ब्रह्माणमिदमब्रुवन् ।

D4 (also as in text) नित्यं (for रूपं). — b) K6 V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 प्रभुः (for हरिः). — c) B8 (marg.) काय-; D7 कार्यं (for कार्य-). K4. 6. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 -निसर्गेण; M1. 6. 7 -विशेषेण (for -विसर्गेण). — d) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M5 तमा(K7 D4. 5. 9 °ख्या)ख्याहि महाबल (K7 Da4 D4. 9 °बलः; D5 °व्रत).

4 a) M5 यात्वा (for यातो). D4. 9 पुरा मृगव्यं यातोहं. — b) D4. 5. 9 मार्कंडेयाश्रमं प्रति; T2 °श्रम-स्थितः.

5 a) G3 तथा (for ततस्). Da4 मधुवर्षेण (for °पर्केण). — c) D3. 7 T1 G1. 2 तु (for च). Da4 पूजां च (for तां पूजां).

6 a) K7 V1 D4. 9 कथैका; B7 तथैषा (for कथैषा). B8. 9 Da4 कथितैषा कथा तत्र. — b) Some MSS. काश्यपेन. — c) D9 G3. 6 -प्रह्लादनीं (for °दिनीं). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3–6 T2 M1. 5–7 मनःप्रह्लादि(V1 Bo °ह्लादि-; B6. 7 D4 °ह्लाद)नी दिव्या (B8 [marg. as in text] Da3. a4 चित्रा). — After 6, M1. 6. 7 ins.:

550* धर्मो हि भगवान्विष्णुर्वराहो यज्ञरूपधृक् ।
तन्मयं च जगत्सर्वमात्मा सर्वस्य चात्मवान् ।

7 b) Da4 -मोह- (for -लोभ-). D5 -मदान्विताः (for -समन्विताः).

8 a) Ś1 K1. 2. 4 तत्रैव (for तथैव). — 8cd is damaged in B7. — c) K7 V1 D4. 9 सहंति (for सहन्ते). — After 8, Kumbh. ed. ins.:

551* नरकाद्या महाघोरा हिरण्याक्षमुपाश्रिताः ।
उद्योगं परमं चक्रुर्देवानां निग्रहे तदा ।
मियुतं वत्सराणां तु वायुभक्षोऽभवत्तदा ।
हिरण्याक्षो महारौद्रो लेभे देवात्पितामहात् ।
वरानचिन्त्यानतुलाञ्शतशोऽथ सहस्रशः । [5]

9 a) K1 धर्म्यमानास्; K4 D8 अंद्य° (for अर्द्य°). — b) K1 देव- (for देवा). T1 तदा (for तथा). — c) Da4 शर्मं. — d) K4 D4. 5. 9 प्रविशंतस्; B6. 8. 9 Da3. a4 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 क्लिश्यमानास् (for विश°). D5 समंततः; D7 T1 G1. 2. 6 सहस्रशः (for ततस्ततः).

10 a) K1. 2. 4 चांत-; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 आर्त- (for चार्त-). — c) K6 V1 Bo. 6 (marg.). 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 -संस्तीर्णां (for -संकीर्णां). — e) K6 V1 Bo. 7–9 Dn1. n4 Ds D2–6. 8 अप्र(D4 °प)हृष्टां; B6 Da3. a4 अप्रकृष्टां (for अप°). — f) D7 T1 G1–3. 6 दुःखितां शांतिमिच्छतीं (G1 °ति). — After 10, Kumbh. ed. Cv ins.:

552* गृहीत्वा पृथिवीं देवीं पाताले न्यवसत्तदा ।
ततस्त्रैलोक्यमखिलं निरोषधिगणान्वितम् ।
निःस्वाध्यायवषट्कारमभूत्सर्वं समन्ततः ।

11 b) K1 Da4 ब्र(Da4 ब्रा)ह्मणम् (for ब्रह्मा°). — c) Ś1 K2. 7 Dn1 Ds1. s2 (before corr. as in text) D3 (marg. as in text). 4. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 Cp श(G2 वी)क्ष्यामहे (for शक्या°). Ś1 K1. 2 विद्वन् (for ब्रह्मन्). — d) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 अभि-; D5 अव- (for उप-). — After 11, Kumbh. ed. Cv ins.:

553* हिरण्याक्षेण भगवन्गृहीतेयं वसुंधरा ।
न शक्ष्यामो वयं तत्र प्रवेष्टुं जलदुर्गमम् ।
तामाह भगवान्ब्रह्मा मुनिरेव प्रसाद्यताम् ।

कथं शक्यामहे ब्रह्मन्दानवैरुपमर्दनम् ॥ ११
स्वयंभूस्तानुवाचेदं निसृष्टोऽत्र विधिर्मया ।
ते वरेणाभिसंमत्ता बलेन च मदेन च ॥ १२
नावभोत्स्यन्ति संमूढा विष्णुमव्यक्तदर्शनम् ।
वराहरूपिणं देवमधृष्यममरैरपि ॥ १३
एष वेगेन गत्वा हि यत्र ते दानवाधमाः ।
अन्तर्भूमिगता घोरा निवसन्ति सहस्रशः ।
शमयिष्यति श्रुत्वा ते जहृषुः सुरसत्तमाः ॥ १४

ततो विष्णुर्महातेजा वाराहं रूपमाश्रितः ।
अन्तर्भूमिं संप्रविश्य जगाम दितिजान्प्रति ॥ १५
दृष्ट्वा च सहिताः सर्वे दैत्याः सत्त्वममानुषम् ।
प्रसह्य सहसा सर्वे संतस्थुः कालमोहिताः ॥ १६
सर्वे च समभिद्रुत्य वराहं जगृहुः समम् ।
संक्रुद्धाश्च वराहं तं व्यकर्षन्त समन्ततः ॥ १७
दानवेन्द्रा महाकाया महावीर्या बलोच्छ्रिताः ।
नाशक्नुवंश्च किंचित्ते तस्य कर्तुं तदा विभो ॥ १८ C. 12. 7622 B. 12. 209. 19 K. 12. 208. 26

अगस्त्योऽसौ महातेजाः पातु तज्जलमञ्जसा ।
तथेति चोक्त्वा ते देवा मुनिमूचुर्मुदान्विताः ।
त्रायस्व लोकान्विप्रर्षे जलमेतत्क्षयं नय ।
तथेति चोक्त्वा भगवान्कालानलसमद्युतिः ।
ध्यायञ्जलादनिवहं स क्षणेन पपौ जलम् ।
शोषिते तु समुद्रे च देवाः सर्षिपुरोगमाः ।
ब्रह्माणं प्रणिपत्योचुर्मुनिना शोषितं जलम् ।
इति भूयः समाचक्ष्व किं करिष्यामहे विभो ।

[(L. 8) Cv जलादनिवहानि (for °निवहं स). ❀ Cv : जलमदन्तीति जलादा मेघाः । ❀]

12 b) V1 विसृष्टो (for नि°). D6 [ऽ]त्रि- (for ऽत्र). — c) D5 बलेनापि; D7 T G1–3. 6 M1. 5. 6 वरेणापि (for °णाभि-). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 -संपन्ना (for °मत्ता). Ś1 K1. 2. 4 दानवा वरसंमत्ता. — d) G1 दमेन (for मदेन).

13 a) K7 D4. 9 नैव; D5 नैवं; D7 T G1–3. 6 M1. 5. 6 न च; M7 न वि- (for नाव-). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 -बुध्यंति; K7 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5. 6 वेत्स्यंति; V1 -भेत्स्यंति; M7 -जानंति (for -भोत्स्यन्ति). K1 संपूर्णा (for °मूढा). — c) D5 वाराह- (for वराह-). — d) Ś1 (*sup. lin.*) K7 अदृश्यम्; K1 Dn4 अमृश्यम् (for अधृष्यम्). K1 अपरैर् (for अमरैर्).

14 a) M1. 6. 7 (*sup. lin.* as in text) येन (for एष). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 वै (for हि). — b) T G1–3. 6 M5 [ए]ते (for ते). — c) Ds1 om. from अन्तर्भूमि up to निवस (in 14d). G2 -गतो (for -गता). K7 D4. 5. 9 दैत्या (for घोरा). — e) Ś1 K1 शमयिष्यंति; T1 G2. 3. 6 M1. 5–7 °यिष्यतीति (hypermetric) (for °यिष्यति). K4. 6. 7 Da4 Dn1. n4 Ds D2–9 तच्छ्रुत्वा (for श्रुत्वा ते). — f) D9 G3. 6 जहर्षुः (for जहृषुः).

15 a) D7 T1 G1. 2 तदा (for ततो). — b) K7 D4. 9 वराहं. K2. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 आस्थितः (for आश्रितः). — c) K7 D4. 5. 9 समाविश्य; G3. 6 स प्र° (for संप्र°).

16 a) D5 दृष्ट्वा च सर्वदैतेया. — b) K7 D4. 9 दैतेयास्तम्; D5 अधृष्यं तम् (for दैत्याः सत्त्वम्). — c) B9 M1. 5. 6 प्रहस्य (for °सह्य). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M1. 5. 6 तरसा; D7 T G1–3. 6 सहिताः (for सहसा). — d) Ś1 K1. 2. 4 उत्तस्थुः. D5 काम- (for काल-). D7 T G1–3. 6 -चोदिताः (for -मोहिताः).

17 a) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 ततस्ते (for सर्वे च). K7 समभिद्रुत्य; M1 तमभिद्रुत्य (for समभि°). — b) B9 Ds1. s2 (by corr. as in text) D5. 7 वाराहं; Dn4 वराहे (for वराहं). Ś1 K1. 2 स तं (for समम्). — c) D5 T2 तु (for च). Ś1 K1. 2 वराहास् (for वराहं). K7 Bo. 6 (marg. as in text). 8. 9 Da3. a4 D4. 5. 9 T2 G1. 2 M5 ते; D6 च (for तं). — d) K6 व्यकर्षन् (submetric); D5 विकर्षंतस्; D7 T1 G1–3. 6 कर्षयंतस् (for व्यकर्षन्त). K7 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 M7 ततस्ततः (for समन्ततः). Ś1 K1. 2 अपाकर्षन्नितस्ततः.

18 ab) D7 T G1–3. 6 M5 महावीर्या महाकाया (by transp.). K6 Bo. 6. 8. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M7 महावीर्य- (for °वीर्या). K7 बलाश्रिताः; B6 (marg. as in text) बलोत्थिताः; D5 T1 G1–3. 6 °द्धताः; D7 महोद्धताः; M1. 6. 7 °श्रयाः (for बलोच्छ्रिताः). — c) K7 D4. 5. 9 ते किंचित् (by transp.). — d) K7 D4. 9 तथा (for तदा). Bo. 7. 8 Da3 Dn1. n4 Ds D3. 6–8 T2 G1. 3. 6 विभोः.

C. 12. 7623
B. 12. 209. 20
K. 12. 208. 27

ततोऽगमन्विस्मयं ते दानवेन्द्रा भयात्तदा ।
संशयं गतमात्मानं मेनिरे च सहस्रशः ॥ १९
ततो देवादिदेवः स योगात्मा योगसारथिः ।
योगमास्थाय भगवांस्तदा भरतसत्तम ॥ २०
विननाद महानादं क्षोभयन्दैत्यदानवान् ।
संनादिता येन लोकाः सर्वाश्चैव दिशो दश ॥ २१
तेन संनादशब्देन लोकाः संक्षोभमागमन् ।
संभ्रान्ताश्च दिशः सर्वा देवाः शक्रपुरोगमाः ॥ २२

निर्विचेष्टं जगच्चापि बभूवातिभृशं तदा ।
स्थावरं जङ्गमं चैव तेन नादेन मोहितम् ॥ २३
ततस्ते दानवाः सर्वे तेन शब्देन भीषिताः ।
पेतुर्गतासवश्चैव विष्णुतेजोविमोहिताः ॥ २४
रसातलगतांश्चैव वराहस्त्रिदशद्विषः ।
खुरैः संदारयामास मांसमेदोस्थिसंचयम् ॥ २५
नादेन तेन महता सनातन इति स्मृतः ।
पद्मनाभो महायोगी भूताचार्यः स भूतराट् ॥ २६

19 ^{a}) M_{7} तदा (for ततो). V_{1} $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_{s} $D_{2.3.5.6.8}$ [ऽ]गच्छन् (for ऽगमन्). $Ś_{1}$ $K_{1.2.4}$ विस्मयं वै; $G_{1.2}$ विस्मयंतो (for °यं ते). K_{6} ततो गच्छंति समयं. — ^{b}) K_{6} $B_{0.6-9}$ $D_{n1.n4}$ D_{s} $D_{2.6.8}$ भयं तथा; $D_{a3.a4}$ D_{3} भयं तदा; D_{5} महाबलाः; D_{7} T_{1} $G_{1.2.6}$ भयार्दिताः (for भयात्तदा).

20 ^{a}) $K_{6.7}$ V_{1} $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{2-4.9}$ देवातिदेवः; $D_{n1.n4}$ D_{s} $D_{5.6.8}$ देवाधि° (for देवादि°). D_{7} T $G_{1-3.6}$ $M_{1.6.7}$ तु (for स).

21 ^{b}) K_{1} दैत्यदानवं (for °वान्).

22 ^{a}) G_{2} तन्नाद- (for संनाद-). — ^{b}) M_{2} क्षोभम् (submetric) (for संक्षोभम्). $K_{4.6}$ $B_{0.6.7.8}$ (marg. as in text).$_{9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_{s} $D_{2.3.6.8}$ लोकानां क्षोभ आ(B_{9} °भमा)गमत्; K_{7} $D_{4.5.9}$ लोकाः क्षोभमुपागमन्; D_{7} T_{1} $G_{1.2}$ लेभिरे क्षोभमात्मनः; $G_{3.6}$ लोकः संक्षोभमागमत्. — ^{c}) K_{6} V_{1} $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_{s} $D_{2.3.5.6.8}$ संत्रस्ताश् (for संभ्रान्ताश्). $K_{6.7}$ V_{1} $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_{s} $D_{2-4.6.8.9}$ T_{2} $M_{1.5-7}$ भृशं; D_{7} T_{1} $G_{1.2}$ [अ]भवन्; $G_{3.6}$ तदा (for दिशः). K_{6} $B_{0.7}$ $D_{n1.n4}$ D_{s} $D_{2.3.6.8}$ लोके; K_{7} V_{1} $B_{6.8.9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{4.7.9}$ T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ सर्वे (for सर्वा).

23 V_{1} reads 23^{a}–24^{b} on marg. — ^{a}) M_{7} निर्विशेषं (for °चेष्टं). V_{1} सर्वं; $M_{1.5}$ चासीद् (for चापि). — ^{b}) D_{s1} D_{6} असुरातिभृशं तदा. — ^{c}) D_{7} T $G_{1-3.6}$ चापि (for चैव). — ^{d}) D_{5} शब्देन (for नादेन).

24 V_{1} reads 24^{ab} on marg. — ^{b}) $K_{4.6}$ V_{1} $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ $D_{2-4.6-8}$ T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ नादेन (for शब्देन). D_{5} $G_{1.2}$ मोहिताः (for भीषिताः). — ^{c}) V_{1} B_{7} T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ पतिता (hypermetric) (for पेतुर्). $B_{6.8.9}$ $D_{5.7}$ पतिता व्यसवश्चैव. — ^{d}) $D_{2.3}$ -नाद- (for -तेजो-). K_{6} $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_{s} $D_{2.3.5.6.8}$ -प्रमोहिताः (for -विमो°). $M_{1.5-7}$ विष्णुतेजोभिपीडि(M_{5} °मोहि)ताः. — After 24, Kumbh. ed. ins.:

554* त्रस्तांश्च देवानालोक्य ब्रह्मा प्राह पितामहः ।
योगेश्वरोऽयं भगवान्वाराहं रूपमास्थितः ।
नर्दमानोऽत्र संयाति मा भैष्ट सुरसत्तमाः ।
एवमुक्त्वा ततो ब्रह्मा नमश्चक्रे पितामहः ।
देवता मुनयश्चैव विष्णुं वै मुक्तिहेतवे । [5]
ततो हरिर्महातेजा ब्रह्माणमभिनन्द्य च ।

25 $G_{1.2}$ om. 25^{ab}. — ^{a}) $K_{4.6.7}$ $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_{s} D_{2-9} -गतश्चापि; V_{1} -गतानां च; M_{1} -गतश्चैव (for -गतां°). — ^{b}) $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ वराहांस्; $D_{s1.s2}$ (by corr. as in text) वाराहस् (for वरा°). K_{7} V_{1} $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{2.4.5.7.9}$ -द्विषां (for -द्विषः). — ^{c}) $K_{4.6}$ V_{1} $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_{s} $D_{2.3.5.6.8}$ M_{5} खुरैर्विदा(V_{1} B_{8} D_{a3} °र्निर्दा)रयामास; D_{5} संदारयामास खुरैर्. — ^{d}) K_{6} V_{1} $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_{s} $D_{2.3.6.8}$ T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ -संचयान् (for °चयम्).

26 ^{a}) D_{6} नादितं (for नादेन). D_{5} $G_{1.2}$ तेन नादेन महता. — ^{b}) G_{1} इव (for इति). ❀ Cn: सनात् सततं अनिति भक्तानुग्रहार्थं चेष्टत इति सनातनः । सनादन इत्यपेक्षिते दकारस्थाने तकारो नैरुक्तः ॥ Cv: नादनेन नादेन सहितः सनादन इति निरुक्तत्वाद्दकारस्य तकारः । ❀ — ^{d}) K_{7} V_{1} $B_{8.9}$ D_{a4} D_{s1} $D_{4.5.6.9}$ M_{5} Cv योगाचार्यः (for भूता°). $M_{1.6.7}$ भूतात्मा भूतभावनः (cf. 29^{d}).

27 ^{a}) D_{7} भूत- (for देव-). — ^{b}) K_{6} V_{1} $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_{s} $D_{2.3.5-8}$ T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ उपा(G_{1} °प)द्रवन्; K_{7} $D_{4.9}$ अथाब्रुवन् (for उपा°).

ततो देवगणाः सर्वे पितामहमुपाब्रुवन् ।
नादोऽयं कीदृशो देव नैनं विद्म वयं विभो ।
कोऽसौ हि कस्य वा नादो येन विह्वलितं जगत् ॥ २७
एतस्मिन्नन्तरे विष्णुर्वाराहं रूपमास्थितः ।
उदतिष्ठन्महादेवः स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ २८
पितामह उवाच ।
निहत्य दानवपतीन्महावर्ष्मा महाबलः ।
एष देवो महायोगी भूतात्मा भूतभावनः ॥ २९
सर्वभूतेश्वरो योगी योनिरात्मा तथात्मनः ।
स्थिरीभवत कृष्णोऽयं सर्वपापप्रणाशनः ॥ ३०
कृत्वा कर्मातिसाध्वेतदशक्यममितप्रभः ।
समायातः स्वमात्मानं महाभागो महाद्युतिः ।
पद्मनाभो महायोगी भूतात्मा भूतभावनः ॥ ३१
न संतापो न भीः कार्या शोको वा सुरसत्तमाः ।
विधिरेष प्रभावश्च कालः संक्षयकारकः ।
लोकान्धारयतानेन नादो मुक्तो महात्मना ॥ ३२
स एव हि महाभागः सर्वलोकनमस्कृतः ।
अच्युतः पुण्डरीकाक्षः सर्वभूतसमुद्भवः ॥ ३३ C. 12. 7640 B. 12. 209. 36 K. 12. 208. 47

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्व्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥

— After 27[ab], K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 Kumbh. ed. ins.:

555* तत्र गत्वा महात्मानमूचुश्चैव जगत्पतिम् ।

[D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 समागम्य (for तत्र गत्वा). K6 V1 B9 Dn4 महात्मान (for °त्मानम्). D7 T G1–3. 6 M1. 6. 7 चैनं (for चैव).]

— [d]) Bom. ed. नैतं (for नैनं). G2 M5 विद्मो (for विद्म). K6 B7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 प्रभो (G2 °भोः) (for विभो). D5 नैनं विभो· चयं विभो·. — [e]) D6 कोसौ कस्य वा निनदो·. — [f]) D7 T1 G1. 2 संवलितं (for विह्व°). — After 27, Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 5–8 T G1–3. 6 ins.:

556* देवाश्च दानवाश्चैव मोहितास्तस्य तेजसा ।

28 [b]) K7 M1 वराहं·. D6 आश्रितः (for °स्थितः). — [c]) K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 महाबाहो; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 तदा देवः (for महादेवः). — After 28, Kumbh. ed. ins.:

557* पितामह उवाच ।
दिव्यं ****** युद्धमासीन्महात्मनोः ।
हिरण्याक्षस्य विष्णोश्च सर्वसंक्षोभकारणम् ।
जघान च हिरण्याक्षमन्तर्भूमिगतं हरिः ।
तदाकर्ण्य महातेजा ब्रह्मा मधुरमब्रवीत् ।

29 M5 ब्रह्मा (for पितामह). — [a]) T1 G1–3 ·पतिं (for ·पतीन्). Da4 कुतश्चाहं कुत पतिन् (sic). — [b]) ❀ Cn: महावर्ष्मा महाकायः । ❀ — [c]) M1. 6. 7 महाकायो (for °योगी). — [d]) M1. 6. 7 योगाचार्यः स भूतराट् (cf. 26[cd]).

30 K2. 4 Da4 om. 30[ab]; K7 D4. 9 om. (hapl.) 30–31. — [a]) D5 नित्यो (for योगी). — M1 om. (hapl.) 30[b]–31[e]. — [b]) Dn1. n4 मुनिर् (for योनिर्). — [c]) K1 (by corr. as in text) Ds1 स्थिरा (for स्थिरी·). Ds D6 G1. 2 ·भवतु (for ·भवत). — [d]) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 सर्वविघ्नविनाशनः·.

31 K7 D4. 9 om. 31; M1 om. 31[abcde] (for both, cf. v.l. 30). — [a]) K1 कर्माभि·; D5. 7 T1 G3 कर्माणि; M7 कर्मेति (for कर्माति·). G3 [ए]व (for [ए]तद्). — [b]) K6 ·क्रमः (for ·प्रभः). D7 T1 G1. 3. 6 निनदत्यमित(G3 °ति)प्रभः·. — [c]) G1. 2 समाधाय; M6 °याता (for °यातः). K1 समायाताः स महात्मा नो (hypermetric). — [d]) Ś1 K1. 2 महात्मा वै; Ds1 महाभोगो; Ds2 °योगो (for °भागो). — [f]) K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 महात्मा (for भूतात्मा). D7 T G1–3. 6 सर्वात्मा (G1 °र्वा) सर्वलोककृत्·.

32 [a]) D5 संत्राता (sic) (for संतापो). — [b]) K6 ·सत्तम; T G1–3. 6 ·सत्तमैः·. — [d]) K4. 6. 7 Bo D4. 7. 9 T1 G1–3. 6 काल· (for कालः). D5 च (for सं·). — [e]) V1 तारयता (for धार°). K1. 4. 6 Bo Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 तेन; G3 येन (for [अ]नेन).

33 [a]) K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 6–8 T G1–3. 6 एष (for एव). K6. 7

२०३

C. 12. 7641
B. 12. 210. 1
K. 12. 212. 1

युधिष्ठिर उवाच ।
योगं मे परमं तात मोक्षस्य वद भारत ।
तमहं तत्त्वतो ज्ञातुमिच्छामि वदतां वर ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
संवादं मोक्षसंयुक्तं शिष्यस्य गुरुणा सह ॥ २
कश्चिद्ब्राह्मणमासीनमाचार्यमृषिसत्तमम् ।
शिष्यः परममेधावी श्रेयोर्थी सुसमाहितः ।
चरणावुपसंगृह्य स्थितः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ ३
उपासनात्प्रसन्नोऽसि यदि वै भगवन्मम ।
संशयो मे महान्कश्चित्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ४
कुतश्चाहं कुतश्च त्वं तत्सम्यग्ब्रूहि यत्परम् ।
कथं च सर्वभूतेषु समेषु द्विजसत्तम ।
सम्यग्वृत्ता निवर्तन्ते विपरीताः क्षयोदयाः ॥ ५
वेदेषु चापि यद्वाक्यं लौकिकं व्यापकं च यत् ।
एतद्विद्वन्यथातत्त्वं सर्वं व्याख्यातुमर्हसि ॥ ६

V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2–6. 8. 9 महाबाहुः (for °भागः). — b) D9 -लोके (for -लोक-). — c) D5 अनंतः (for अच्युतः). — d) K7 D4. 5. 9 कृष्णः सर्व- (for सर्वभूत-). D7 T1 G1. 2 -हिते रतः (for -समुद्भवः). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 सर्वभूतादिरीश्वरः.

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1. 2 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 अंतर्भूमिक्रीडनं; K6 V1 Bo. 8. 9 Da3 Dn1 Ds2 D2. 3. 6. 8 °विक्रीडितं; B6. 7 Da4 °विक्रीडनं; D5 वाराहान्तर्भूमिविक्रीडनं; M1. 6 ??? व(M6 वा)राहांतर्भूमिप्रवेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 Ds D7 T1 G1. 3. 6 M5 35; Dn1 36; D8 M1. 6. 7 34; T2 G2 49. — *Śloka no.:* Da4 37; Dn1. n4 D8 36; Ds1 35. — After 12. 202, Kumbh. ed. ins. a passage given in Appendix I (no. 17).

203

1 a) Ś1 K1. 2. 4 योगेशं (for योगं मे). Cnp हेतुं (for तात). G3 योगधर्मं परं तात. ❀ Cp. s: योगम् उपायम् । ❀ — c) V1 Bo. 6–9 Ds1 D4. 6. 7 T1 M1. 6. 7 तदहं (for तमहं). — d) Ś1 K1. 2 D5 भरतर्षभ; Dn4 वदतां वरः. — After 1, Kumbh. ed. ins.:

558* भूयोऽपि ज्ञानसद्भावे स्थित्यर्थं त्वां ब्रवीम्यहम् ।
अचिन्त्यं वासुदेवाख्यं तस्मात्प्रब्रूहि सत्तम ।

2 c) K1 संवादे (for °दं). ❀ Cs: मोक्षसंयुक्तं मोक्षोपायसहितं, मोक्ष्यतेऽनेनेति कृत्वा । ❀

3 a) D7 T1 G1. 3. 6 किंचिद्; T2 G2 कंचिद् (for कश्चिद्). — b) K7 D4. 5. 9 -पुंगवं (for -सत्तमम्). — After 3ab, Ś1 K1. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 Kumbh. ed. ins.:

559* तेजोराशिं महात्मानं सत्यसंधं जितेन्द्रियम् ।

— G1 reads 3c–5b on marg. — c) K7 D9 पप्रच्छ; D4 प्रोवाच (for परम-). — d) Dn4 श्रेयोर्थास; M1 श्रेयोर्थे (for °र्थी). Dn4 तु (for सु-). V1 -महामतिः (for -समाहितः). D5 स श्रेयोर्थी समाहितः. — e) D6 चरणानुप- (for °वुप-).

4 G1 reads 4 on marg. — a) K1 उपसन्नात् (for उपासनात्). — b) V1 D5 त्वं (for वै). D7 T1 G1–3 भगवान्. — d) Ś1 K1. 2 G2 तं (for तन्). B9 अर्हति.

5 G1 reads 5ab on marg. — a) G1 कुतश्चित् (for °श्च). — b) B8 (marg.) सर्वं (for सम्यग्). K6 Dn4 D3. 6. 8 T1 G1–3. 6 M5 तत्परं; M1. 6. 7 तत्त्वतः (for यत्परम्). T2 सम्यक्प्रब्रूहि तत्परं. — After 5ab, D7 T G1–3. 6 (D7 T1 G3. 6 for the first time, repeating it in its proper place) read 6ab. — d) B8 (marg.) द्विजेषु (for समेषु). — e) ❀ Cn: निवर्तन्ते नितरां वर्तन्ते ॥ Cs (reading सम्यग्वृत्तानि वर्तन्ते): वृत्तान्यपि सम्यक् सामान्येन शयनभोजनादीनि, तत्कथं क्षयोदयौ न समाविति प्रश्नः । ❀ — f) M1. 6. 7 विपरीत- (for °रीताः). K2. 4 क्षयोदयः; T2 °दयोः (for °दयाः).

6 6abc is damaged in B7. D7 T G1–3. 6 (D7 T1 G3. 6 for the first time) read 6ab after 5ab. — a) Da3. a4 T2 देवेषु; D7 T1 G3. 6 (all first time) दैवेषु (for वेदेषु). K7 D3–5. 7 T1 (last two both times).

गुरुरुवाच ।

शृणु शिष्य महाप्राज्ञ ब्रह्मगुह्यमिदं परम् ।
अध्यात्मं सर्वभूतानामागमानां च यद्वसु ॥ ७
वासुदेवः सर्वमिदं विश्वस्य ब्रह्मणो मुखम् ।
सत्यं दानमथो यज्ञस्तितिक्षा दम आर्जवम् ॥ ८
पुरुषं सनातनं विष्णुं यत्तद्वेदविदो विदुः ।
सर्गप्रलयकर्तारमव्यक्तं ब्रह्म शाश्वतम् ।
तदिदं ब्रह्म वार्ष्णेयमितिहासं शृणुष्व मे ॥ ९
ब्राह्मणो ब्राह्मणैः श्राव्यो राजन्यः क्षत्रियैस्तथा ।
माहात्म्यं देवदेवस्य विष्णोरमिततेजसः ।
अर्हस्त्वमसि कल्याण वार्ष्णेयं शृणु यत्परम् ॥ १०
कालचक्रमनाद्यन्तं भावाभावस्वलक्षणम् ।
त्रैलोक्यं सर्वभूतेषु चक्रवत्परिवर्तते ॥ ११
यत्तदक्षरमव्यक्तममृतं ब्रह्म शाश्वतम् । C. 12 7655 B. 12. 210. 14 K. 12. 212 20

G1. 2. 3. 6 (last two both times) M1. 5–7 चैव (for चापि). V1 D7 T1 (last two second time). 2 G1. 2. 3. 6 (last two second time) वाच्यं (for वाक्यं). — b) D3 वैदिकं (for लौकिकं). — c) D7 T1 G1. 2 विद्वान् (for विद्वन्). D5 यथातथ्यं (for °तत्त्वं). — d) K7 सर्वें (for सर्वं). D3 M5. 7 आख्यातुम् (for व्या°).

7 D6 भृगुर् (for गुरुर्). — a) Da4 गुरु- (for शृणु). — b) Ś1 (before corr.) K2 जगत् (for परम्). ❀ Cn: ब्रह्मगुह्यं वेदगोप्यम् । ❀ — c) G3 अध्यात्म- (for °त्मं). Da4 सर्वं (for सर्व-). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2–5. 8. 9 -विद्यानाम् (for -भूतानाम्). — d) Da4 आगतानां (for °मानां). ❀ Ca: वसु सारभूतं धनमिव । ❀

8 a) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 परम् (for सर्वम्). — After 8ab, K7 D4. 9 ins.:

560* क्रीडते भगवान्देवो बालक्रीडनकैरिव ।

— c) K4. 6. 7 Dn1 D2. 8 ज्ञानम् (for दानम्). D3 (*sup. lin.*). 7 T2 G3. 6 M7 अतो; T1 G1. 2 तपो (for अथो). — d) V1 दमम्.

9 a) Hypermetric. Ś1 K1. 2. 4 D7 T1 G1–3. 6 परं (for पुरुषं). K7 विष्णुर्. D4. 5. 9 पुरुषं शाश्वतं विष्णुर् (D5 °ष्णुं). — b) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 यं तं; K7 D9 यस्तं; Ds1 संतं (for यत्तद्). — c) Da4 (before corr.) D5 G2 सर्व-; G1 सर्गं; Bom. ed. स्वर्ग- (for सर्ग-). T G2. 3. 6 M7 -प्रळय- (for -प्रलय-). — 9d is damaged in Da4. — e) Bo. 7 Da3 D7 यदिदं; Da4 अव्यक्तं; M7 तमिदं (for तदिदं). G1. 2 वार्ष्णेय. ❀ Cn: वार्ष्णेयं वृष्णिषु कृतावतारम् । ❀

10 a) Ś1 K1. 2 ब्राह्मणैर्ब्राह्मणः (by transp.). G1 श्रावो (for श्राव्यो). — b) K6 राजानः (for राजन्यः). K7 क्षेत्रियैस्; Da4 Ds1 क्षत्रियस् (for °यैस्). Ś1 K1. 2 D5 अपि (for तथा). — After 10ab, K6. 7 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 Kumbh. ed. ins.:

561* वैश्यो वैश्यैस्तथा श्राव्यः शूद्रः शूद्रैर्महामनाः ।

[K6 वैश्यैर्वैश्यस् (by transp.). K7 शूद्रा. K6 महात्मनः; K7 D4. 9 तथात्मना.]

— c) M5 वासुदेवस्य (for देव°). — d) K1 असित- (for अमित-). — e) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T2 M7 कल्याणं (for °ण). — f) K6. 7 D5. 9 तत्परं; D4 तं परं (for यत्परम्). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 वार्ष्णेयाध्यात्ममुत्तमं. — After 10, Kumbh. ed. ins.:

562* यमच्युतं परं नित्यं लिङ्गहीनं च निर्मलम् ।
निर्वाणममृतं श्रीमत्तद्विष्णोः परमं पदम् ।
भवे च भेदवच्चिह्नं प्रदानं गुणकारकम् ।
तस्मिन्न सज्जते नित्यं स एष पुरुषोऽपरः ।
पुरुषाधिष्ठितं नित्यं प्रधानं ब्रह्म कारणम् । [5]
कालस्वरूपं रूपेण विष्णुना प्रभविष्णुना ।
क्षोभ्यमाणं सृजत्येव नानाभूतानि भागशः ।
तद्दृष्ट्वा पुरुषोऽतत्त्वं साक्षी भूत्वा प्रवर्तते ।
तत्प्रविश्य यथायोगमभिन्नो भिन्नलक्षणः ।

11 V1 reads 11a–12b on marg. D7 T G1–3. 6 M5 transp. 11 and 12. — a) B9 इवाद्यंतं; G1 अनावृत्तं (for °द्यन्तं). — b) Bo. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da4 D4. 5. 9 G1 M1. 7 भावाभावस्य (Da4 °सु-) (for °भावस्व-). D6 भावस्वलयलक्षणं. — c) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 त्रैलोक्ये (for °क्यं). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 6. 8 Cn -भूतेशे (Da4 D6 °श) (for -भूतेषु).

12 V1 reads 12ab on marg. D7 T G1–3. 6 M5 transp. 11 and 12. — b) K6 B9 अनृतं; G3 अचलं (for अमृतं). — c) K6. 7 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1,

C. 12. 7656
B. 12. 210. 14
K. 12. 212. 20

वदन्ति पुरुषव्याघ्रं केशवं पुरुषर्षभम् ॥ १२
पितॄन्देवानृषींश्चैव तथा वै यक्षदानवान् ।
नागासुरमनुष्यांश्च सृजते परमोऽव्ययः ॥ १३
तथैव वेदशास्त्राणि लोकधर्मांश्च शाश्वतान् ।
प्रलये प्रकृतिं प्राप्य युगादौ सृजते प्रभुः ॥ १४
यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा ब्रह्माहरात्रिषु ॥ १५
अथ यद्यद्यदा भावि कालयोगाद्युगादिषु ।
तत्तदुत्पद्यते ज्ञानं लोकयात्राविधानजम् ॥ १६
युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदान्सेतिहासान्महर्षयः ।
लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा ॥ १७
वेदविद्वेद भगवान्वेदाङ्गानि बृहस्पतिः ।
भार्गवो नीतिशास्त्रं च जगाद जगतो हितम् ॥ १८
गान्धर्वं नारदो वेदं भरद्वाजो धनुर्ग्रहम् ।

---

n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 -व्याघ्र; D7 T1 G1. 2 -व्याघ्राः (for -व्याघ्रं). — d) K6 पुरुषर्षभ; D5 भरतर्षभ; D7 T G1–3. 6 M5. 7 पुरुषोत्तमं. — After 12, Kumbh. ed. Cv ins.:

563* तदक्षरमचिन्त्यं वै भिन्नरूपेण दृश्यते ।
पश्य कालाख्यमनिशं न चोष्णं नातिशीतलम् ।
न सन्त्येते गुणास्तस्मिंस्तथा तस्मात्प्रवर्तते ।
शीतलोऽयमनुप्राप्तः कालो ग्रीष्मस्तथैव च ।
वक्ष्यन्ति सर्वभूतानि ह्येते सूर्योदयं प्रति ।
आगच्छन्ति निवर्तन्ति स कालो गुणराशयः ।
न चैव प्रकृतिस्थेन कालयुक्तेन नित्यशः ।
गुणैः संभोगमरतिस्तत्त्वविज्ञानकोविदम् ।
पुरुषाधिष्ठिता नित्यं प्रकृतिः सूयते परा ।

13 b) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M5. 7 -राक्षसान् (for -दानवान्). — c) K1 Da4 G1 -मनुष्याश्च. K7 D4. 5. 9 नागानसुरसंघांश्च. — d) K7 D4. 9 मनसाव्ययः; B9 Da4 परमा(Da4 °म)-व्ययः; D5 °मव्ययं; G2 °मोव्ययं.

14 a) K1 T2 तदैव (for तथैव). T2 M5 वेदान् (for वेद-). D7 T1 G1–3. 6 तथैव वेदाः (G1 देव) सृज्यंते. — b) T2 लोके (for लोक-). K7 -धर्मैश्च (for -धर्मांश्च). K1 D7 T1 G1–3. 6 लोके (K1 °क-) धर्माश्च शाश्वताः (K1 °तं). — D8 repeats 14^{cd} after 16^{ab}. — c) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 (both times) Cn प्रलयं; D5 lacuna; T G1–3. 6 M1. 5–7 प्रळये (for प्रलये). Ś1 K2 प्राप्तान्; K1. 4 प्राप्ता (for प्राप्य). ❀ Cn: प्रलीयतेऽस्मिन्महदादिकार्यं स प्रलयस्तम्। प्रकरोतीति प्रकृतिः । तां लयोत्पत्तिस्थानं मायाशबलमपि ससृजे । ❀ — d) Ś1 युगांते (for युगादौ). K1 सृजति. Ś1 K1. 2. 4 विभुः; K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8 (both times). 9 M5 पुनः (for प्रभुः).

15 Wtih 15, cf. Manu. 1. 30. — a) K1. 4 सथा तु वृत्त-; K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 6 Cp यथ(K6. 7 Ds2 D5 °था)र्तावृतु-; D7 T1 G1. 3 6 यथर्तुषु तु; D8 यथर्तुवृत्त-; T2 यद्धर्तुष्वृतु-; G2 यथार्तुषु तु; M1 यथा**तु (for यथर्तुष्वृतु-). — G6 reads 15^{d} twice. — d) K6 D7 T G1–3. 6 (both times) M1. 5–7 तथा ब्रह्माह(K6 °ह्मह-; D7 G3. 6 [both times] °ह्माप-; G1. 2 °ह्मप-; M1 °ह्माव)रादिषु; K7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 तथा भावा युगादिषु.

16 K7 G1 om. (hapl.) 16^{ab}. — a) V1 D7 T G2. 3. 6 M1. 5–7 यथा (for यदा). K4 V1 Bo 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 T2 भाति; D7 M1 भावी (for भावि). — 16^{b} is damaged in B7. After 16^{ab}, D8 repeats 14^{cd}. — c) Da4 तद्वद् (for तत्तद्). — d) K7 लोके यात्रा-; G1 °कधात्रा- (for °कयात्रा-). D5 -विधानकं (for °जम्). — After 16, Kumbh. ed. ins.:

564* श्रुतिरेषा समाख्याता तदर्थं कारणात्मना ।
अनाम्नायविधानाद्वै वेदा ह्यन्तर्हिता यथा ।
युगान्ते ह्यस्तभूतानि शास्त्राणि विविधानि च ।
सर्वसत्त्वविना[शा]द्वै जीवात्मानित्यया स्मृताः ।
अन्यस्मिन्नण्डसद्भावे वर्तमानानि नित्यशः ।

17 a) K7 D4. 9 B6 (marg.) युगांता (for युगान्ते). Da4 Dn4 om. वेदा. — b) K1 सेतिहासं. B6 (marg. as in text) Ds2 सहर्षयः. — d) Da4 T2 G1. 2 M7 अनुज्ञाता. ❀ Cn: अनुज्ञाताः उपदिष्टाः । ❀ — After 17, Kumbh. ed. ins.:

565* नियोगाद्ब्रह्मणो विप्रा लोकतन्त्रप्रवर्तकाः ।

18 a) K4 वेदवद् (for °विद्). D7 T G1–3 6 M1. 5–7 वेदविद्भगवान्ब्रह्मा. — c) K4 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 T G1–3. 6 M5. 7 -शास्त्रं तु; K6 -शास्त्रज्ञः M1. 6 -शास्त्राणि (for -शास्त्रं च). — d) K7

देवर्षिचरितं गार्ग्यः कृष्णात्रेयश्चिकित्सितम् ॥ १९
न्यायतन्त्राण्यनेकानि तैस्तैरुक्तानि वादिभिः ।
हेत्वागमसदाचारैर्यदुक्तं तदुपास्यते ॥ २०
अनाद्यं यत्परं ब्रह्म न देवा नर्षयो विदुः ।
एकस्तद्वेद भगवान्धाता नारायणः प्रभुः ॥ २१
नारायणादृषिगणास्तथा मुख्याः सुरासुराः ।
राजर्षयः पुराणाश्च परमं दुःखभेषजम् ॥ २२
पुरुषाधिष्ठितं भावं प्रकृतिः सूयते सदा ।
हेतुयुक्तमतः सर्वं जगत्संपरिवर्तते ॥ २३
दीपादन्ये यथा दीपाः प्रवर्तन्ते सहस्रशः ।
प्रकृतिः सृजते तद्वदानन्त्यान्नापचीयते ॥ २४
अव्यक्तकर्मजा बुद्धिरहंकारं प्रसूयते ।
आकाशं चाप्यहंकाराद्वायुराकाशसंभवः ॥ २५
वायोस्तेजस्ततश्चापस्त्वद्भ्यो हि वसुधोद्गता ।
मूलप्रकृतयोऽष्टौ ता जगदेतास्ववस्थितम् ॥ २६
ज्ञानेन्द्रियाण्यतः पञ्च पञ्च कर्मेन्द्रियाण्यपि । C. 12. 7670 B. 12. 210. 29 K. 12. 212. 42

D7 G1 जगाम (for °द). K6 जगतोर्; D7 T G1–3. 6 M5. 6. 7 (before corr. as in text) °तां (for °तो).

19 a) K4 गंधर्वं; Da4 गांधर्व- (for °र्वं). K1 वेदो; K4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 वेद (for वेदं). — b) K6. 7 D4. 5. 9 T2 G2 भारद्वाजो. K7 T2 -गृंहं; Dn1 -ग्रहे. ❀ Cs: धनुर्गृह्यतेऽनेनेति धनुर्ग्रहो धनुर्वेदः । ❀ — c) D4 -वरितं (for -चरितं). K1 गाग्यः; Da4 गार्गाः; D4. 9 गर्गाः; D5. 7 T G1–3. 6 M5. 7 गर्गः (for गार्ग्यः). — d) B7 Ds2 कृष्णात्रेयाश्; D7 T G1–3. 6 दत्तात्रेयश् (for कृष्णा°). K1 चिकित्सितां. — After 19, Kumbh. ed. ins.:

566* न्यायतन्त्रं हि कात्स्न्र्येन गौतमो वेद तत्त्वतः ।
वेदान्तकर्मयोगं च वेदविद्ब्रह्मविद्विभुः ।
द्वैपायनो निजग्राह शिल्पशास्त्रं भृगुः पुनः ।

20 a) K6 Ds1 D6 न्यायतंत्रानि. — b) K1 D4 ते (for तैस्). Da4 वेदिभिः (for वा°). — c) K7 Dn1 D4. 9 T2 हि(Dn1 हे)त्वागमसमाचारैर्. — d) B8 (marg.) यद्युक्तं; D6 युक्तं तत् (for यदुक्तं). K6 B0 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 उपास्यतां (for °स्यते).

21 a) K4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8 तत्परं (for यत्परं). D9 T G1–3. 6 M1. 5–7 अनाद्यंतं परं ब्रह्म. — b) Ś1 K1 M1 वेदा (for देवा). K6 ब्रह्मर्षयो (hypermetric) (for नर्षयो). — c) D7 M7 एतत् (for एकस्). — d) Ś1 K1 दाता; G6 नरो (for धाता).

22 a) G3. 6 इंद्रगणास् (for ऋषि°). — b) K6 Da4 सुख्या. — c) K7 पुराणश्. — After 22, Kumbh. ed. ins.:

567* वक्ष्येऽहं तव यत्प्राप्तमृषेर्द्वैपायनान्मया ।

23 a) K7 Dn1. n4 Ds D4. 7. 9 T G1–3 M5 पुरुषाधिष्ठितान् (K7 D4. 9 T2 G3 °ता) (for °ष्ठितं). Dn1. n4 Ds D7 T1 G1. 2 M5 भावान् (for भावं). — b) B7 सृजते; D7 श्रूयते (for सू°). K6 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 यदा; K7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 D4. 5. 9 तदा; D7 T1 G1. 2 परान्; T2 G3. 6 M1. 5–7 परा (M5 °रां) (for सदा). — c) Da4 -मुक्तम् (for -युक्तम्). D5 इदं; T2 ततः (for अतः). K4. 6 V1 B0. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 पूर्वं (for सर्वं).

24 a) G1 दीप्य (for दीपाः). — b) D4 प्रवर्तंत. D2 [ऽ]थ सर्वशः (for सहस्रशः). — c) V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T2 G1–3. 6 M1 सूयते (for सृजते). — d) D7 T1 G2. 3. 6 M5. 6 अनंतान् (for आनन्त्यान्). Ś1 K1. 2 D4 आनंत्यायोपचीयते; D6 दानं पात्राय दीयते; T2 G1 M1. 7 अनंतानपचीयते.

25 a) K1 अन्यं कु-; K6 B6. 7. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 D2. 5. 8 Cn. p अव्यक्तात्; K7 D3 (before corr.). 4. 9 °क्ता (for °क्त-). ❀ Ca: अव्यक्तकर्मजा प्रकृतिक्षोभजा । ❀ — c) M1. 6. 7 आकाशश् (for °शं). K6 D4 वापि; G2 याति (for चापि). V1 D7 T G1–3 अहंकारो (for °काराद्).

26 a) Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 D5 तथा (for ततश्). K6. 7 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 7 त्वापस् (for चा°). — b) K7 D4. 9 ताभ्यो; V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T G3. 6 M1. 5. 6 अद्भ्यो (for त्वद्भ्यो). K6 B0 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 [ऽ]थ (for हि). Da4 G2 वसुधोद्गताः. — c) K6 B6 (marg.) ह्येता; B0 D2. 8 ह्यष्टौ; D5 चैता; D7 T1 G1–3. 6 [ऽ]ष्टौ तु (for ऽष्टौ ता).

27 Ś1 K1. 2. 4 om. 27ab. — c) T2 विकाराः (for विषयाः). Ś1 K2. 7 चैकत्वं; D4 वैकत्वं; D6 पंचैकं; D9 चैकं त्वं (for चैकं च). K1 विषयाः पंचकत्वं च; D7

C. 12 7671
B. 12. 210. 29
K. 12. 212. 42

विषयाः पञ्च चैकं च विकारे षोडशं मनः ॥ २७
श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा घ्राणं पञ्चेन्द्रियाण्यपि ।
पादौ पायुरुपस्थश्च हस्तौ वाक्कर्मणामपि ॥ २८
शब्दः स्पर्शोऽथ रूपं च रसो गन्धस्तथैव च ।
विज्ञेयं व्यापकं चित्तं तेषु सर्वगतं मनः ॥ २९
रसज्ञाने तु जिह्वेयं व्याहृते वाक्तथैव च ।
इन्द्रियैर्विविधैर्युक्तं सर्वं व्यस्तं मनस्तथा ॥ ३०
विद्यात्तु षोडशैतानि दैवतानि विभागशः ।
देहेषु ज्ञानकर्तारमुपासीनमुपासते ॥ ३१
तद्वत्सोमगुणा जिह्वा गन्धस्तु पृथिवीगुणः ।
श्रोत्रं शब्दगुणं चैव चक्षुरग्नेर्गुणस्तथा ।
स्पर्शं वायुगुणं विद्यात्सर्वभूतेषु सर्वदा ॥ ३२
मनः सत्त्वगुणं प्राहुः सत्त्वमव्यक्तजं तथा ।
सर्वभूतात्मभूतस्थं तस्माद्बुध्येत बुद्धिमान् ॥ ३३
एते भावा जगत्सर्वं वहन्ति सचराचरम् ।
श्रिता विरजसं देवं यमाहुः परमं पदम् ॥ ३४

T1 G1-3. 6 शब्दादिविषयाः पंच. — d) K6 विकारं; K7 D4. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 विकाराः; Da3. a4 °रः (for °रे).

28 With 28, cf. Manu. 2. 90. — a) Ds2 D7 श्रोत्र- (for श्रोत्रं). G1 तच् (for त्वक्-). — b) K6 प्राणं (for घ्राणं). V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T G1-3. 6 M5 ज्ञानेंद्रियाणि (for पञ्चे°). K6. 7 Bo. 6. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 T G2. 3. 6 M1. 5-7 अथ (for अपि). — c) Ś1 K1 पायूर्. D7 T G1-3. 6 M1. 6. 7 उपस्थं. — d) K6 lacuna; V1 Bo. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 -कर्मणी (for °णाम्).

29 a) Da4 शब्द-. K7 D5 स्पर्शं. K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 M1. 5-7 च (for ऽथ). — K1 om. (hapl.) 29c-30b. K7 repeats 29cd after 30ab. — c) K7 जिज्ञेयं; D7 विज्ञेय-; T2 इंद्रिय- (for विज्ञेयं). — After 29, Kumbh. ed. ins.:

568* बुद्धीन्द्रियार्था इत्युक्ता दश संसर्गयोनयः ।
सदसद्भावयोगे च मन इत्यभिधीयते ।
व्यवसायगुणा बुद्धिरहंकारोऽभिमानकः ।
न बीजं देहयोगे च कर्मबीजप्रवर्तनात् ।

30 K1 om. 30ab (cf. v. l. 29). — a) K6 रसज्ञानं. D4 नु (for तु). — b) K6 व्याहृतं (for °ते). V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 [उ]च्यते (for [ए]व च). Da3. a4 व्याहृते व्यक्तयोच्यते. — After 30ab, K7 repeats 29cd. — c) D7 T1 G3. 6 M5. 6 द्विविधैर् (for वि°). D7 T1 G1. 2 उक्तं (for युक्तं). — d) D5. 6 सर्व-; D7 T G1. 2 M7 सर्वैर्; G3. 6 व्यस्तं (for सर्वं). K4. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 M1. 5-7 व्यक्तं (for व्यस्तं). G2 (*sup. lin.*) तदा (for तथा).

31 a) K1. 4 Da3 D6 G1 विद्या; M1. 6 विद्यां (for विद्यात्). D4 नु (for तु). ❀ Cv: एतानि मनसा सह दशेन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राश्चेति षोडश । ❀ — b) Ś1 K1 चैवं तानि; K2 सैवं तानि (for दैवतानि). — c) K6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da4 D5. 6 देह- (for ज्ञान-). ❀ Cn: ज्ञानकर्तारं विज्ञानात्मानम् । ❀ — d) Ś1 K1. 2 Cp उदासीनम्; Cn. Cpp उपा°. ❀ Cn: उपासीनम्, अर्थात्परमात्मानम् ॥ Cp: संनिधिमात्रेण ज्ञानकर्तारम् । ❀

32 D7 T G1-3. 6 M5. 7 transp. 32ab and 32cd. — a) K1 सौमगुणा; K2 साप°; K6 रस°; D7 T1 G1-3. 6 वारिगुणा (G1. 2 °णं); T2 सौम्य° (for सोम°). ❀ Ca: सोमगुणा जलमयी । ❀ — b) D7 T G1-3. 6 M5 घ्राणं (for गन्धस्). K1. 7 पृथिवीगुणाः. — M7 repeats 32cd after 32ef. — c) K7 D4. 9 M1. 6. 7 (second time) श्रोत्रे; G1 श्रोत्र- (for श्रोत्रं). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 नभोगुणं; K7 D4. 9 G3. 6 M7 (first time) शब्दगुणे (G3. 6 °णाः; M7 °णो); M1. 6. 7 (second time) वायुगुणे (for शब्दगुणं). M7 (first time) विद्याच् (for चैव). — d) T2 गुणं (for गुणस्). — M1. 6 om. 32ef.

33 b) K7 D4. 9 T G1-3. 6 अव्यक्तकं (for °जं). — c) K6 -भूतस्थे; T2 -भूतस्थस् (for °स्थं). — d) B7 बुध्यत; B9 Dn1 Ds D3. 6. 8 बुध्यति (for बुध्येत).

34 a) V1 एतद्भावं. — b) K7 V1 D4. 9 वदंति (for वहन्ति). — c) D7 T1 G1. 2 श्रिया (for श्रिता). D7 दैवं; M6 देहे (for देवं). ❀ Cn: विरजसं सर्वप्रवृत्तिशून्यं कूटस्थम् । ❀ — d) M7 तम् (for यम्). Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 यमाहुः प्रकृतेः परं.

नवद्वारं पुरं पुण्यमेतैर्भावैः समन्वितम् ।
व्याप्य शेते महानात्मा तस्मात्पुरुष उच्यते ॥ ३५
अजरः सोऽमरश्चैव व्यक्ताव्यक्तोपदेशवान् ।
व्यापकः सगुणः सूक्ष्मः सर्वभूतगुणाश्रयः ॥ ३६
यथा दीपः प्रकाशात्मा ह्रस्वो वा यदि वा महान् ।
ज्ञानात्मानं तथा विद्यात्पुरुषं सर्वजन्तुषु ॥ ३७
सोऽत्र वेदयते वेद्यं स शृणोति स पश्यति ।
कारणं तस्य देहोऽयं स कर्ता सर्वकर्मणाम् ॥ ३८
अग्निर्दारुगतो यद्वद्भिन्ने दारौ न दृश्यते ।
तथैवात्मा शरीरस्थो योगेनैवात्र दृश्यते ॥ ३९
नदीष्वापो यथा युक्ता यथा सूर्ये मरीचयः ।
संतन्वाना यथा यान्ति तथा देहाः शरीरिणाम् ॥ ४०
स्वप्नयोगे यथैवात्मा पञ्चेन्द्रियसमागतः ।
देहमुत्सृज्य वै याति तथैवात्रोपलभ्यते ॥ ४१
कर्मणा व्याप्यते पूर्वं कर्मणा चोपपद्यते ।
कर्मणा नीयतेऽन्यत्र स्वकृतेन बलीयसा ॥ ४२ C. 12. 7687 B. 12. 210. 45 K. 12. 212. 60

35 Ś1 K1.2.4 om. 35ab. —a) D5 T2 नवद्वार- (for °द्वारं). ❀ Cs: विषयैः पूर्यते दुःखायास्यत इति पुरं शरीरम् । देवाधिष्ठितत्वात्पुण्यम् । ❀ —b) D4 T2 समन्वितां (T2 °तः). —c) Ś1 K1.2 पुमानात्मा; D7 महात्मासौ; G3.6 महांस्तात (for महानात्मा).

36 a) K7 V1 B7.9 D4.7.9 T G1–3.6 M1.5–7 चामरश्च (for सोऽम°). —b) K6.7 D9 G2 व्यक्ताव्यक्ताप- (for °व्यक्तोप-). ❀ Cp: व्यक्ताव्यक्तयोः कार्यकारणयोः, उपदेशः तत्प्रेरणम्, तद्वान् । ❀ —c) K1 सगुणे; K2.4.7 V1 Bo Dn1.n4 Ds D2–4.6–9 T G1–3.6 M1.5–7 स गुणी; B6.7.8 (marg. as in text) °णैः (for सगुणः). Ś1 K1.6 B6.8 (both marg.) Da3.a4 D5 [ऽ]सूक्ष्मः (for सूक्ष्मः). —d) B6–9 Da3.a4 Dn4 D3.6 द्रव्य-भूत- (B6.9 Da4 °भूतो; Da3 °सूतो) (for सर्वभूत-).

37 a) G2 दीपं. —b) Da4 ह्रस्वौ (for ह्रस्वो). —c) Da3.a4 ज्ञात्वात्मानं (for ज्ञाना°).

38 a) K4 स्रोत्रं; K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 श्रोत्रं; K7 D4.9 स तु (for सोऽत्र). D4 वेहयते (for वेद°). —c) T1 G3.6 M5.6 करणं (for का°). K6 यस्य. —d) K7 सर्वकर्तृषु कर्मणां.

39 a) G3.6 तरुगतो (for दारु°). —b) K6.7 D4.5.9 दारुभेदे; G2 भिन्नो दारौ (for भिन्ने दारौ). — D5 om. (hapl.) 39cd. —d) V1 B8 (marg.) D4.9 M7 ऋते योगान्न; Bo.6 (marg.).8.9 Da3.a4 Dn4 Ds1.s2 (by corr.) D2.3.6.8 भिन्ने देहे न; T G1.3.6 M5 भेदे वैवात्र (for योगेनै°). K6 तु; K7 B6 Dn1 Ds2 (before corr.) D5 [अ]नु- (for [अ]त्र). — After 39, K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8.9 T G1–3.6 M1.5–7 Kumbh. ed. ins.:

569* अग्निर्यथा ह्युपायेन मथित्वा दारु दृश्यते ।
तथैवात्मा शरीरस्थो योगेनैवात्र दृश्यते ।

[K7 Da4 G1 om. (hapl.) line 1. —(L. 1) K6 B8 G2 [अ]भि-; T1 G3.6 [अ]पि (for हि). T1 G2.3.6 [अ]त्रैव (for दारु). — M1 om. (hapl.) line 2. —(L. 2) K7 शतयोगान्न दृश्यते (for the post. half).]

40 D4 om. 40a. —c) K1 संतत्वात्स; K4.6 Bo.7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 संततत्वाद्; K7 स तत्वानां (for संतन्वाना). D7 T G1–3.6 M7 सदा; M1.5.6 पथा (for यथा). Ds2 याति; G3.6 यातास् (for यान्ति). —d) B8 Ds1 शरीरिणः (Ds1 °णी).

41 a) Ś1 (also as in text) Da4 D4 स्वप्रयोगे; T1 स्वप्ने योगे (for स्वप्नयोगे). Bo G1 तथैव. —b) K6 V1 Bo.6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.6 -समायुतः; B8 °हतः; Ds -समन्वितः; D7 T1 G1.2 -समागमः (for °गतः). D8 शरीरस्थः समायुतः. —c) K7 जाति (for याति). —d) Ś1 K1 [अ]त्रैव (by transp.); K4.6.7 D2.4.5.8.9 [ए]वात्मा. D6 M7 [उ]पलक्ष्यते (for °लभ्यते).

42 K7 om. (hapl.) 42ab. —a) K6 Dn1 D2.5 बा(K6 ब)ध्यते; V1 Bo.6.7.8 (marg. as in text).9 Dn4 Ds D3.6.8 चोद्यते; Da3 M1 Cpp च्याव्यते; Da4 व्याव्यते; D7 T1 G1.2 वाच्यते; T2 G3.6 वाप्यते (for व्या°). K6 B7 Dn1.n4 D2.3.5 रूपं; G1 lacuna (for पूर्वं). ❀ Cp: च्याव्यते इति पाठे त्याज्यते । ❀ —b) D7 T G1–3.6 M1.5–7 [ए]व (for च). K4.6 Bo.9 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 [उ]पलभ्यते; Cpp [उ]पपाद्यते (gloss: देहान्तरं प्राप्यते) (for °पद्यते). ❀ Ca: व्याप्यते पूर्वदेहं त्याज्यते । उपपद्यते देहान्तरं नीयते । ❀ — 42cd is damaged in B7. —c) Da3.a4 M7 तत्र; Ds2 यत्र (for ऽन्यत्र). —d) Da4 Ds1 सुकृतेन (for स्व°).

C. 12. 7688
B. 12. 210. 46
K. 12. 212. 61

स तु देहाद्यथा देहं त्यक्त्वान्यं प्रतिपद्यते । तथा तं संप्रवक्ष्यामि भूतग्रामं स्वकर्मजम् ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्र्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०३ ॥

२०४

गुरुरुवाच ।

चतुर्विधानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
अव्यक्तप्रभवान्याहुरव्यक्तनिधनानि च ।
अव्यक्तनिधनं विद्यादव्यक्तात्मात्मकं मनः ॥ १

यथाश्वत्थकणीकायामन्तर्भूतो महाद्रुमः ।
निष्पन्नो दृश्यते व्यक्तमव्यक्तात्संभवस्तथा ॥ २

अभिद्रवत्ययस्कान्तमयो निश्चेतनावुभौ ।
स्वभावहेतुजा भावा यद्वदन्यदपीदृशम् ॥ ३

तद्वदव्यक्तजा भावाः कर्तुः कारणलक्षणाः ।
अचेतनाश्चेतयितुः कारणादभिसंहिताः ॥ ४

न भूः खं द्यौर्न भूतानि नर्षयो न सुरासुराः ।
नान्यदासीदृते जीवमासेदुर्न तु संहितम् ॥ ५

---

43 a) Da4 D4 नु (for तु). D6 देवो; D7 T G1–3. 6 M5 देही (for देहाद्). — b) M1. 6. 7 मुक्त्वा (for त्यक्त्वा). K6 [अ]न्यत् (for [अ]न्यं). D5 त्यक्त्वा संप्रतिपद्यते. — c) K6 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 [अ]न्यं; D5 ते (for तं). — d) G3 -ग्राम- (for -ग्रामं). K1. 6 D5 स्वकर्मभिः (K1 °णं).

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 2. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2–6. 8. 9 G2 M7 वार्ष्णेयाध्यात्मं; K4 वार्ष्णेयव्याख्यानं; M1. 6 वार्ष्णेयाध्यात्मे इंद्रियोत्पत्तिः; M5 °याध्यात्मे शरीरात्मविवेकः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 37; Dn4 Ds2 D3 36; D8 M1. 6. 7 35; T2 G2 51. — *Śloka no.:* Da4 D8 48; Dn1 47; Dn4 46.

204

1 K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 G2 M1. 6. 7 भीष्म (for गुरुर्). — a) B9 चतुर्भूतानि (for °विधानि). K7 om. भूतानि. — e) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 Cv -लक्षणं; D6 -मक्षयं (for -निधनं). — f) B7 om. कं मनः. T1 G1. 2 अव्यक्तात्मकृतं मनः; G3. 6 °त्मात्मकर्मणां (sic). ❀ Cn: अव्यक्तात्मात्मकं, अव्यक्तो य आत्मा तदात्मकं, द्वितीयेन्दुवत्तत्रैव कल्पितम् । ❀

2 a) B7 om. श्वत्थकणीकायां. K6 स्वल्प-; T2 M1. 6 [अ]श्वत्थः (for [अ]श्वत्थ-). T2 कर्णिकायाम् (for -कणी°). — b) D7 (by corr. as in text) महात्मनः (for °द्रुमः). — d) Ś1 K1 अध्यात्मात् (for अव्यक्तात्). — After 2, Kumbh. ed. ins.:

570* आत्मानमनुसंयाति बुद्धिरव्यक्तजा तथा ।
तामन्वेति मनो यद्वल्लोहवर्मणि संनिधौ ।

3 b) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 अयो निश्चेतनं यथा. — c) K1 D5 -हेतुजाद्भावात्. — d) Ś1 K1. 2 तद्वद्; B8. 9 Da3. a4 Ds2 T1 M7 यद्यद् (for यद्वद्). D5 अन्यम् (for अन्यद्).

4 a) Ds1 यद्वद् (for तद्वद्). — b) K2 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 D6. 7 T2 कर्तृ-; D5 कथं (for कर्तुः). Ś1 K2 D7 (marg.) T G1–3. 6 करणलक्षणाः (for कारण°). — Ś1 reads 4c–6d on marg. — c) K1 corrupt; Ds D2. 5 6 चेतयितुं (for चेतयितुः). — d) K6 अभिसंमताः; V1 B6–9 Dn1 D5. 7 G1–3. 6 M1. 5–7 °संगताः; Bo Da3. a4 Dn4 Ds D2. 6. 8 T अभि(Ds2 °ति)संहताः (T2 °हृताः) (for °संहिताः).

5 Ś1 reads 5 on marg. — a) Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 6–8 T1 transp. खं द्यौर् and न. — b) V1 ऋषयो (for नर्षयो). T1 नासुरासुराः. — c) M5 अन्यद् (for नान्यद्). Da3. a4 जीवाद् (for जीवम्). ❀ Cv: जीवं, जीवयतीति जीवो नारायणः । ❀ — d) K6 D4 नु; V1 Ds M5 च; G2 हि (for तु). M5 संहतिं (for . Ś1 हेतुमत्यंतसंहितं. ❀ Cn:

सर्वनीत्या सर्वगतं मनोहेतु सलक्षणम् ।
अज्ञानकर्म निर्दिष्टमेतत्कारणलक्षणम् ॥ ६
तत्कारणैर्हि संयुक्तं कार्यसंग्रहकारकम् ।
येनैतद्वर्तते चक्रमनादिनिधनं महत् ॥ ७
अव्यक्तनाभं व्यक्तारं विकारपरिमण्डलम् ।
क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं चक्रं स्निग्धाक्षं वर्तते ध्रुवम् ॥ ८
स्निग्धत्वात्तिलवत्सर्वं चक्रेऽस्मिन्पीड्यते जगत् ।
तिलपीडैरिवाक्रम्य भोगैरज्ञानसंभवैः ॥ ९
कर्म तत्कुरुते तर्षादहंकारपरिग्रहम् ।
कार्यकारणसंयोगे स हेतुरुपपादितः ॥ १०
नात्येति कारणं कार्यं न कार्यं कारणं तथा ।
कार्याणां तूपकरणे कालो भवति हेतुमान् ॥ ११ C. 12 7709 B 12.211 11 K. 12.213 16

संहतं अज्ञानोपाधिं जीवम् । एते राजानं भृत्या इव नाप्यासेदुः, पश्चादपि नासादितवन्तः । ❀

6 Ś1 reads 6 on marg. —^{a}) K4 सर्वनीत्यः; K6 पूर्वनित्यं; V1 Bo. 6–9 (B6. 8 marg. as in text) Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5–8 Cv पूर्वं नि(D6 पूर्वाग्नि)त्यं; Da3. a4 सर्वरीत्या; T G1–3. 6 M5. 6 Cs सर्वं नित्यं (for सर्वनीत्या). ❀ Cs: सर्वं नित्यमिति । सर्वेण प्रमाणेन सर्वैर्ज्ञातम् ॥ Cv: पूर्वं नित्यमित्यत्र नित्यं प्रवाहतो नित्यम् । ❀ —^{b}) K2. 4. 6 Bo. 6 Dn1. n4 D3. 5. 8 मनोहेतुमलक्षणं; G1–3. 6 °हेतु स्वलक्षणं; M7 °हेतुः सलक्षणः. — D5 om. (hapl.) 6^{cd}.

7 ^{a}) Ds1 D6. 8 तं (for तत्). D7 T G2. 3 M7 न कारणेना(M7 °न)संयुक्तं; G1 नारायणेन संयुक्तं; M1. 5. 6 न कारणैरसंयुक्तं (M5 °रसंसृष्टं). —^{b}) Da4 D7 T1 G1. 2 M5. 7 कार्यं (for कार्य-). B7 Da3 -कारणं; Da4 -सारणं (for -कारकम्). —^{c}) Dn1 D7 T G1–3. 6 M1 तद् (for [ए]तद्). ❀ Cn: येन संग्रहेण तत् तादात्म्यं वर्तते, अनुवर्तते । वासनावशात्कर्म कर्मवशाच्च वासना इति चक्रं चक्रवदनवरतप्रवाहम् । ❀ —^{d}) V1 reads from अनादि up to अस्मिन् (in 9^{b}) on marg. — After 7, Kumbh. ed. Cv ins.:

571* येन स्वभावसद्भावं हेतुभूता सकारणा ।
एवं प्राकृतविस्तारो ह्याश्रित्य पुरुषं परम् ।

[(L. 2) ❀ Cv: प्राकृतविस्तारः । परं पुरुषमाश्रित्य हि कर्म तत्तज्जीवस्वभावाधीनम् । स च स्वभावः परमपुरुषाधीनः । अतः स एव सर्वस्यापि मूलकारणमिति भावः । ❀]

8 V1 reads 8 on marg. —^{a}) K7 D4. 9 M5 अव्यक्तनाभि; G1. 2 अव्यक्तताहं (for अव्यक्तनाभं). —^{b}) Ś1 K1. 2 M1. 6 विकारं (for विकार-).

9 V1 reads up to अस्मिन् on marg. —^{a}) T1 G1. 2 कीलवत् (for तिलवत्). —^{c}) K4 T2 तिलपिंडैर्; G1. 2 कीलपिंडैर् (for तिलपीडैर्). —^{d}) K6 भौमैर् (for भोगैर्). — After 9, Kumbh. ed. Cv ins.:

572* प्राणेनायं हि शान्ते तु विरोधात्प्रतिपालनम् ।
देहस्येषून्य आस्ते यः शुद्धोऽचिन्त्यः सनातनः ।
भ्रामयन्नेषतो (sic) याति कालचक्रसमन्वितः ।
भूतानि मोहयन्नित्यं चक्रस्य च रथं गतः ।
स्नेहद्रव्यसमायोगे क्षेत्रपाचं न वस्तुषु । [5]
तिलवत्पीडिते चक्रे ह्याधियन्त्रनिपीडिते ।
बहिश्चाधिष्ठिते यद्वज्ज्ञानिनां कर्मसंभवम् ।

[(L. 1) ❀ Cv: प्राणो पूर्वोक्तः कालचक्रस्य प्रकृष्टचेष्टारूपः जननमरणादिहेतुर्व्यापारः । ❀ —(L. 2) ❀ Cv: देहस्य प्राकृतदेहस्य, इषुः इच्छा, तया ऊनं न्यूनं शून्यमिति यावत्, यज्ज्ञानं तत्संबन्धि । देहस्येषून्यः यः आस्ते । ❀ —(L. 7) Cv बडिशाधिष्ठिते मांसे ज्ञानिनामिष्टसाधनम् ।]

10 ^{a}) V1 D5 तत्कर्म (by transp.); T1 कतरत्. D7 T G1–3. 6 M5 तेषाम् (for तर्षाद्). —^{b}) K6. 7 B8. 9 D4. 5. 9 -परिग्रहात्; Bo. 6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 -परिग्रहः (for °हम्). —^{c}) Ś1 K1. 2 कार्यकारणसंयोगः. —^{d}) M1. 6. 7 उपपादकः. — After 10, Kumbh. ed. Cv ins.:

573* यथाकर्ण्यं च तच्छिष्यस्तत्त्वज्ञानमनुत्तमम् ।
[Cv यथा चाकर्ण्यं.]

11 ^{a}) K2. 4. 6 Bo. 6–9 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 नाभ्येति; K7 नान्येति; D6. 7 T1 G1. 2 नान्वेति; Cs नात्येति (as in text). Dn4 कार्यें (for कार्यं). ❀ Cs: नात्येति । कारणं जीवः कार्यशरीरं नात्येति, शरीरप्रवाहो न विच्छिद्यते । ❀ —^{b}) Da3 ज्ञानसंभवैः (for कारणं तथा). —^{c}) Cnp as in text. Ś1 K1. 2. 4 कार्याण्यनेन (K1. 2. 4 °नून-) करणात्; K7 D4. 9 कार्याणां मूलकरणे; V1 Dn1 कार्यव्यक्तेन करणे; Da4 Dn4 Ds2 D3. 5. 6. 8 कार्याणां रूपकरणे; T1 कर्माण्ययनुकरणे; T2 कार्ये अनूनकरणे; G1–3. 6 M1. 6. 7 कर्मण्य(G3. 6 M1. 6. 7 कार्ये ह्य)नूनकरणे; M5 कार्ये ह्यनूनं करणे. —^{d}) D7 T G1–3. 6 कारणं (for हेतुमान्).

C. 12. 7706
B. 12. 211. 12
K. 12. 213. 17

हेतुयुक्ताः प्रकृतयो विकाराश्च परस्परम् ।
अन्योन्यमभिवर्तन्ते पुरुषाधिष्ठिताः सदा ॥ १२
सरजस्तामसैर्भावैश्च्युतो हेतुबलान्वितः ।
क्षेत्रज्ञमेवानुयाति पांसुर्वातेरितो यथा ।
न च तैः स्पृश्यते भावो न ते तेन महात्मना ॥ १३
सरजस्कोऽरजस्कश्च स वै वायुर्यथा भवेत् ।
तथैतदन्तरं विद्यात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्बुधः ।
अभ्यासात्स तथा युक्तो न गच्छेत्प्रकृतिं पुनः ॥ १४
संदेहमेतमुत्पन्नमच्छिनद्भगवानृषिः ।
तथा वार्तां समीक्षेत कृतलक्षणसंमिताम् ॥ १५
बीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः ।
ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा संबध्यते पुनः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुरधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥

12 a) K4 om. (hapl.) from हेतुयुक्ताः up to हेतु (in 13^{b}). — b) K7 D4. 9 विकारांश्च; T1 विकारश्च; G2 प्रकाराश्च (for विकाराश्च). — c) M1. 6. 7 अभिवर्धंते (for °र्तन्ते). — d) Ś1 K1. 2 पुरुषाधिष्ठितं. M1 तदा (for सदा). B9 पुरुषाधिनतिष्ठताः (sic).

13 K4 om. up to हेतु (cf. v. l. 12). — a) K6. 7 V1 Dn1. n4 D2. 4. 5. 8. 9 राजसस्तामसैर्भावैश्; D7 T1 G1 सत्त्वं रजस्तमोभावैश्; T2 Cv सत्त्वरजस्तामसैर्भावैश् (hypermetric); G3. 6 सत्त्वं रजस्तामसैश्च. — b) Ś1 युतो; D7 T2 G1. 3. 6 युक्तो; G2 यातो (for च्युतो). K6 Ds D3. 7 T1 G1 M1. 5 हेतुर् (for हेतु-). D5 -बलान्विताः; G2 M1. 6. 7 -बलान्वितैः. G3. 6 भावैर्युक्तो बलान्वितः. ❀ Cn : च्युतः पूर्वदेहाद्विभ्रष्टो जीवः । ❀ — c) D8 (before corr.) एषानुयाति; G2 एवानुयाती; M6 एवानुयांति. — d) K6. 7 V1 B6. 7 Da3. a4 Dn4 Ds1 D4–6. 8 पांशुर् (for पांसुर्). — e) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 स (for च). K1. 6 सूच्य(K6 इश्य)ते; V1 G3 स्पृशते; Da3 स्पृश्यतो; D4 स्मृश्यतो (for स्पृश्यते). K6. 7 D4. 5. 9 देही; Dn1. n4 D2. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 भावैर् (for भावो). — f) K7 D4. 9 न च तेन; Da4 न तेन (submetric); Ds2 न त्वेतेन.

14 a) K7 रजस्कोप्यरजस्कश्च; Dn4 सरजस्कारजस्कश्च; D4. 9 रजस्को अ(D9 °स्कोथ)रजस्कश्च; D6 सरजस्को रजश्चैव. — b) V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Ds D2. 3. 6. 8 M6 सैव; B7 [अ]सत्त्व-; Dn1. n4 M1 नैव; D7 T G1–3. 6 M5 स च (for स वै). V1 Bo. 6–8. Da3. a4 भवेद्यथा (by transp.); Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 भवेत्तथा. Ś1 K1. 2. 4 वायुरेको यथा भवेत्. — c) B8. 9 [ए]वम् (for [ए]तद्). K7 कुर्यात् (for विद्यात्). — d) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1. 3. 6 M5. 6 Cv सत्त्व- (G1 °र्वं-) (for क्षेत्र-). ❀ Cv : सत्त्वस्य जीवराशेः । ❀ — e) D5 अभ्यासात्मतया; D7 T1 G1–3. 6 अभ्यासात्सं(D7 G1 °त्स)ततं. — f) B6–9 Da3. a4 त(B7 ग)तः (for पुनः).

15 V1 reads 15^{a}–16^{b} on marg. — a) K6. 7 V1 Bo. 6. 9 Ds2 D5. 7 T G1. 3. 6 M7 एतद् (for एतम्). — c) K6 Da3. a4 M7 यथा वार्तां; K7 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 M5 यथा(D4 °या)वर्त्तां (D5 °र्त्तात्) (for तथा वार्तां). Ś1 K1. 2 परीक्षेत; Ds2 समीक्षे तु (for समीक्षेत). Da3 lacuna for क्षेत. B7. 8 तथा वार्तान्विते क्षेत्रे. — d) Da3 lacuna for कृतल. Ś1 K1 D2 -संमतां; K7 B6 (marg.). 8 (marg. as in text) D4. 6. 8. 9 -संमितं; Da4 -संमिताः; Ds D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 -संविदं; D5 -संमितान् (for -संमिताम्).

16 V1 reads 16^{ab} on marg. — a) Da4 D6 -रुद्धानि (for -दग्धानि). — c) D7 ज्ञानदंडैस्. — d) K6 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8. 9 संपद्यते; K7 D4. 9 संयुज्यते; G1 संबुध्यते (for संबध्यते).

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 4. 6. 7 Bo. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2–4. 8. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 4 Bo. 7 Da3 D2–4. 8. 9 वार्ष्णेयाध्यात्मं; M1. 6. 7 क्षेत्रज्ञाधिष्ठानोपदेशः; M5 देहानां कर्महेतुकत्वप्रतिपादनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 38; Dn4 Ds2 37; D8 36; T2 G2 52. —*Śloka no.:* Da4 17; Dn1 D8 18.

२०५

गुरुरुवाच ।
प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो यथायमुपपद्यते ।
तेषां विज्ञाननिष्ठानामन्यत्तत्त्वं न रोचते ॥ १
दुर्लभा वेदविद्वांसो वेदोक्तेषु व्यवस्थिताः ।
प्रयोजनमतस्त्वत्र मार्गमिच्छन्ति संस्तुतम् ॥ २
सद्भिराचरितत्वात्तु वृत्तमेतदगर्हितम् ।
इयं सा बुद्धिरन्येयं यया याति परां गतिम् ॥ ३
शरीरवानुपादत्ते मोहात्सर्वपरिग्रहान् ।
कामक्रोधादिभिर्भावैर्युक्तो राजसतामसैः ॥ ४
नाशुद्धमाचरेत्तस्मादभीप्सन्देहयापनम् ।
कर्मणो विवरं कुर्वन्न लोकानाप्नुयाच्छुभान् ॥ ५
लोहयुक्तं यथा हेम विपक्वं न विराजते ।
तथापक्वकषायाख्यं विज्ञानं न प्रकाशते ॥ ६
यश्चाधर्मं चरेन्मोहात्कामलोभावनु प्लवन् । C. 12. 7713 B. 12. 212. 7 K. 12. 214. 10

205

1 B7 om. the ref. Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M1. 6. 7 भीष्म (for गुरुर्). — a) T2 G2 M1. 7 निवृत्ति- (for प्रवृत्ति-). Da4 प्रवृत्तिलक्षणे धर्मे. — b) K6 B9 Da3. a4 Dn1 Ds2 D3. 5. 6 T2 M5 यथा समुप-; D7 T1 G1–3. 6 M1. 6. 7 येषां समुप- (for यथायमुप-). Bo. 6 (marg. as in text). 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 6. 8 -लभ्यते (for -पद्यते). — c) Da3. a4 G3 अज्ञान- (for विज्ञान-). Ca तथाविज्ञाननिष्ठानाम् (gloss: अनध्यात्मविदां). — d) K1. 7 अन्य- (for अन्यत्). T2 तत्त्वान् (for तत्त्वं).

2 a) K2 देव-; B9 lacuna (for वेद-). — b) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 वेदांतेषु (for वेदोक्तेषु). G1 व्यवस्थितः. — c) K1 प्रयोजनसतास्तत्र; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 °जन (Da3 Dn1. n4 D6. 8 °नं) महत्त्वात्तु; K7 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 °मत- (D5. 7 G1 °ह) त्वं तु; B8 (marg.) °परं ते तु. — d) M1. 5. 6 नेच्छंति (for इच्छन्ति). K1 संस्तुतां; D5 संश्रुतं; D7 T G1–3. 6 M7 सत्कृतं; M6 संस्कृतं (for संस्तुतम्). — After 2, Kumbh. ed. ins.:

574* वेदस्य न विदुर्भावं ज्ञानमार्गप्रतिष्ठितम् ।

3 a) G2 सद्भिराचरितत्वं तु; G6 असद्भ्याश्चरितत्वात्तु (sic). — b) K7 D9 मतम्; D4 व्रतम् (for वृत्तम्). Ds2 नगर्हितं (for अग°). — c) M1 स्व- (for सा). K6 Bo Dn1 Ds D2. 3. 6. 8 अभ्येत्य; K7 D4. 5. 9 इत्येवं; V1 B6–9 अप्येवं; Dn4 अत्यत्ति; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 अन्यैव (for अन्येयं). — d) K1. 6 B9 D6 यथा; D5 यां यां (for यया). Ś1 K1. 2. 7 V1 Ds1 D4. 5. 8. 9 यांति; D6 T2 यायात् (for याति). T2 परमां (for परां). Dn4 G1. 2 ययातिपरमां गतिं; M1. 5–7 ययेयात्परमां गतिं.

4 a) D5 शरीरं चानुपादत्ते. — b) V1 Bo. 6–9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 सर्वान् (for सर्व-). T G1. 3. 6 M1. 5–7 -परिग्रहं (for °ग्रहान्). — c) K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 क्रोधलोभादिभिर्भावैर् (D4 °व-). — d) D6 मुक्तो (for युक्तो).

5 b) K6. 7 D4. 9 -यापनां; Bo -पावनं; Ds1 -पापलं; D5. 7 -पातनं (for -यापनम्). — c) K1 कर्माणां; K4 V1 Dn1. n4 D2. 3. 8 Cn कर्मणा (for °णो). K2 विवरान्; T2 G3. 6 विचयं (for विवरं). — d) K7 D4. 5. 9 प्राप्नुयात्; Ds2 नाप्नु° (for आप्नु°). B7 शुभं (for शुभान्).

6 a) B9 लोभयुक्तं (for लोह°). Ś1 (*sup. lin.* as in text) K1 तथा (for यथा). K1 corrupt; M1 हेमं. — b) K7 D4. 9 अपक्वं (for वि°). ❀ Cn: विपक्वम् पाकहीनम्, भावे निष्ठा । ❀ — c) G2 यथा (for तथा). — After 6, Kumbh. ed. Cv ins.:

575* केचिदात्मगुणं प्राप्तास्ते मुक्ताश्चक्रबन्धनात् ।
इतरे दुःखसद्वंद्वास्तथा दुःखपरायणाः ।
शुकाकर्मानुरूपं ते जायमानाः पुनः पुनः ।
क्रोधलोभमदाविष्टा मूढान्तःकरणाः सदा ।
यथा·········संछाया नास्ति नित्यतया पुरा ।
गुणानेव तथा चिन्त्या सन्त्येति च विदुर्बुधाः ।

[(L. 1) ❀ Cv: आत्मगुणं परमात्मानम् । ❀ — (L. 3) शुकाः (?).]

7 G1 om. 7ab. — a) Ś1 K1. 4 G2 यथाधर्मं; D6 धर्मं यथा (for यश्चाधर्मं). K4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 लोभात् (for मोहात्). — b) K6. 7 V1 Bo. 7–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 कामक्रोधाव् (B9 °द्); B6 Da4 कामात्क्रोधाद् (Da4 °व्)

C. 12. 7713
B. 12. 212. 7
K. 12. 214. 10

धर्म्यं पन्थानमाक्रम्य सानुबन्धो विनश्यति ॥ ७
शब्दादीन्विषयांस्तस्मादसंरागादनुप्लवेत् ।
क्रोधहर्षौ विषादश्च जायन्ते हि परस्परम् ॥ ८
पञ्चभूतात्मके देहे सत्त्वराजसतामसे ।
कमभिष्टुवते चायं कं वा क्रोशति किं वदेत् ॥ ९
स्पर्शरूपरसाद्येषु सङ्गं गच्छन्ति बालिशाः ।
नावगच्छन्त्यविज्ञानादात्मजं पार्थिवं गुणम् ॥ १०
मृन्मयं शरणं यद्वन्मृदैव परिलिप्यते ।
पार्थिवोऽयं तथा देहो मृद्विकारैर्विलिप्यते ॥ ११
मधु तैलं पयः सर्पिर्मांसानि लवणं गुडः ।
धान्यानि फलमूलानि मृद्विकाराः सहाम्भसा ॥ १२
यद्वत्कान्तारमातिष्ठन्नौत्सुक्यं समनुव्रजेत् ।
श्रमादाहारमादद्यादस्वाद्वपि हि यापनम् ॥ १३
तद्वत्संसारकान्तारमातिष्ठञ्श्रमतत्परः ।

(for कामलोभावू). Ś1 K2 अनाप्नुवन्; B8 उपप्लुवन् (for अप्नु प्लु°). K4 T1 कामलोभानवाप्नुवन्; G2 °लोभादुपप्लवम्. — c) K6. 7 V1 धर्मं; D7 G1. 2 धर्मं (for धर्म्यं). K6. 7 D4. 9 T2 G3. 6 M1. 5–7 Cnp उत्क्रम्य; T1 G1. 2 उत्क्रुत्य; Cn आक्रम्य (as in text). — d) Cs सानुबंधं; Csp सानुबन्धो (as in text). — After 7, Kumbh. ed. ins.:

576* अचलं ज्ञानमप्राप्य चलचित्तश्चलानियात् ।

8 Dn4 om. 8. — a) M6 शब्दादि- (for °दीन्). — b) Ś1 K1 असंरागान्; K4 असंराग्राम्; Bo. 6. 8. 9 Dn1 Ds D2. 3. 6. 8 नसंरागाद्; B7 damaged (for असं°). K4. 6 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 D4. 5. 9 अनुव्रजेत्; K7 Dn1 Ds D2. 3. 6. 8 अयं व्रजेत्; V1 D7 T G1. 3. 6 उपप्लवेत् (for अनु°). G2 मोहलोभादुपप्लवेत्. — c) K4. 6 V1 Bo. 6. 7 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M5 क्रोधो हर्षो (for क्रोधहर्षौ). B8 (marg. as in text). 9 विवादश्च; D7 G1. 2 द्विपादश्च; M1. 6 विषादं. — d) K6 जीयंते; K7 जायते. K1 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1 Ds2 D2. 3. 7. 8 Ca ह; K6 B6 G2 च; K7 Ds1 lacuna (for हि). K4. 6 V1 Bo. 7. 8 (marg.) Dn1 Ds D2. 3. 6–8 T1 G1–3. 6 M5 परस्परात् (for °रम्). — After 8, Kumbh. ed. ins.:

577* गुणाः कार्याः क्रोधहर्षौ सुखदुःखे प्रियाप्रिये ।
द्वंद्वान्यथैवमादीनि विजयेच्चैव सर्ववित् ।

9 b) K4 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 सत्त्वे (for सत्त्व-). K6. 7 D4. 5. 9 रजःसत्त्वतमोमये. — c) B8 (marg.) Dn1 Ds2 M1 किम्; M7 तम् (for कम्). K1. 2. 7 वायं (for चायं). D8 कर्मभिष्टुवते चायं; D7 T1 G1–3. 6 कर्मभिर्बध्यते चायं. — d) B6. 7. 9 D3. 4. 6–9 T1 G1–3. 6 किं वा; Dn1 D5 किं च; M6 को मा; M7 कस्मात् (for कं वा). Dn1 D5 [आ]क्रोशति (for क्रो°). Ś1 K1. 2 कं वदेत; K7 V1 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 4. 6. 8. 9 T2 M1. 5–7 किं वदन् (for किं वदेत्).

10 a) Ś1 K1. 2. 4 Da3. a4 शब्द-; D4 स्पर्शं; T2 स्पृशन् (for स्पर्श-). — b) D5. 7 गच्छति. K1 बालिशः; M1. 5. 6 [अ]बालिशाः. — c) Da4 D5. 6 नावगच्छति. K1 (before corr. as in text). 4 B7 Dn1. n4 Ds D3. 5. 8 G1 Cn त्रिज्ञानाद्; K6 [अ]व° (for [अ]वि°). ❀ Cn: विज्ञानाद्विपर्ययबुद्धेः । ❀ — d) K4 V1 Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 आत्मानं (for आत्मजं). B9 आत्मानं ज्ञानमुत्तमं.

11 a) Ds1 T2 G1. 2 मृण्मयं. K7 D4. 9 विद्वन् (for यद्वन्). — b) K7 B9 D4 मृदेव. Dn4 परिविष्यते; G1 °कल्प्यते (for °लिप्यते). — K2. 4. 7 om. (hapl.) 11cd; Ś1 reads it on marg. 11c is damaged in B7. — c) T2 तदा; M1 यथा (for तथा). — d) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M1. 5. 7 मृद्विकारान् (D5 °रो) (for °कारैर्). K6 न लिप्यते; B6 M1. 6 न पश्यति; B7. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D5. 7. 8 T G1–3. 6 M7 न (Dn4 च) नश्यति; M5 न दृश्यते (for विलिप्यते).

12 a) D7 T1 G1. 2 तैल- (for तैलं). K6 Da4 Ds1 सर्पि-; G1 सर्पी. — b) K1 D9 गुरुः; K2 M1 गुणं; D7 T G1–3. 6 गुडं; M5–7 गुळं (for गुडः).

13 a) K7 D4. 9 आतिष्ठेन् (for °ष्ठन्). ❀ Cs: कान्तारम् अन्नाद्यभावस्थलम् । ❀ — b) K1. 6. 7 D9 G3 नोत्सुक्यं; M7 (*sup. lin.*) नौत्सुक्यात् (for °क्यं). M1 -व्रजन् (for -व्रजेत्). ❀ Cs: औत्सुक्यं स्वाद्वाहाराभिलापम् । ❀ — c) K6 V1 Bo. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 ग्राम्यम्; K7 Da3. a4 D4. 9 ग्रामाद्; T2 क्रमाद् (for श्र°). Da4 आसाद्य (for आदद्याद्). — d) K2 अमाद्वपि (sic); Da3 अद्याद्वापि; Da4 दद्याद्वापि; G1 नस्वाद्वपि (for अस्वा°). K6 D6 पावनं; D7 यापयेत्; G1 धापयन् (for यापनम्). D8 अस्वाद्यमपि यापनं; G2 अस्वाद्वपशदे पुनः (sic). ❀ Cn: यापनम् देहनिर्वापकम् । ❀

यात्रार्थमद्यादाहारं व्याधितो भेषजं यथा ॥ १४
सत्यशौचार्जवत्यागैर्यशसा विक्रमेण च ।
क्षान्त्या धृत्या च बुद्ध्या च मनसा तपसैव च ॥ १५
भावान्सर्वान्यथावृत्तान्संवसेत यथाक्रमम् ।
शान्तिमिच्छन्नदीनात्मा संयच्छेदिन्द्रियाणि च ॥ १६
सत्त्वेन रजसा चैव तमसा चैव मोहिताः ।
चक्रवत्परिवर्तन्ते ह्यज्ञानाज्जन्तवो भृशम् ॥ १७
तस्मात्सम्यक्परीक्षेत दोषानज्ञानसंभवान् ।
अज्ञानप्रभवं नित्यमहंकारं परित्यजेत् ॥ १८
महाभूतानीन्द्रियाणि गुणाः सत्त्वं रजस्तमः ।
त्रैलोक्यं सेश्वरं सर्वमहंकारे प्रतिष्ठितम् ॥ १९
यथेह नियतं कालो दर्शयत्यार्तवान्गुणान् ।
तद्वद्भूतेष्वहंकारं विद्याद्भूतप्रवर्तकम् ॥ २०
संमोहकं तमो विद्यात्कृष्णमज्ञानसंभवम् ।
प्रीतिदुःखनिबद्धांश्च समस्तांस्त्रीनथो गुणान् ।
सत्त्वस्य रजसश्चैव तमसश्च निबोध तान् ॥ २१ C. 12. 7728 B. 12. 212. 24 K. 12. 214. 31

---

14 ^{a}) Ca एवं (for तद्वत्). — ^{b}) D5. 7 आतिष्ठेच् (for °ष्ठन्). G1 श्रितमत्परं; M1. 6 श्रमतः परं; M7 श्रमतत्परं. K1 च स; K2 B7 Da4 T2 G2 Cp शम-; B9 सम- (for श्रम-). — ^{c}) K7 यत्रार्थम् (for या°). — ^{d}) K1 व्यादितो (for व्याधितो). Dn4 भैषजं. K6 B8 Ds2 तथा (for यथा). — After 14, Kumbh. ed. ins.:

578* भक्षणे श्वापदैर्मार्गादिति चारं करोति चेत् ।
एवं संसारमार्गेण यात्रार्थं विषयाणि च ।
न गच्छेद्भोगविज्ञानादुन्मार्गे पद्यते तदा ।
तस्माद्दुःखतो मार्गमास्थितस्तमनुस्मरेत् ।
नानापर्णफला वृक्षा बहवः सन्ति तत्र हि ।
भोक्तारो मुनयश्चैव तस्मात्परतरं वनम् ।
अनुमानैस्तथा शास्त्रैर्यशसा विक्रमेण च ।

15 D4 repeats 15^{a} after 16^{ab}. — ^{a}) G2 सत्यं (for सत्य-). M1. 6. 7 -शीलार्जव- (for -शौचा°). Ś1 K1. 2. 4 शौचसत्यार्जवत्यागैर्; D4 (second time) सत्या-शौचार्जवत्यागो. — G1 om. 15^{b}–17^{c}. — ^{b}) K4. 6 B6 (marg. as in text) Da3 Dn1. n4 D8 Cn वर्चसा; B7. 9 वयसा; Da4 Ds D5. 7 T G2. 3. 6 M1. 5–7 Cs वचसा (for यशसा). ❀ Cs: वचसा प्रियवचनेन । ❀ — K6 om. 15^{c}–16^{d}. — ^{c}) D7 T1 G2. 3. 6 मत्या (for बुद्ध्या). V1 [अ]थ (for च). Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 T2 क्षांत्या (Ś1 K1. 2. 4 सर्वं) बुद्ध्या च धृत्या च. — ^{d}) M1. 6. 7 ह (for च).

16 K6 G1 om. 16 (cf. v. l. 15). — ^{a}) Ds सर्वा-न्भावान् (by transp.); D3 भावान्भावान्. V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 उपावृ(V1 D5 °द्)त्तान् (for यथा°). — ^{b}) K4 संवशेत; K7 B8 (marg.) D4. 9 सं(B8 स)सेवेत; D7 T G2. 3. 6 M1. 5–7 संहरे(T2 M1. 5–7 °सहे)त (for संवसेत). V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 समीक्ष्य (Da3. a4 Dn4 °क्ष्) विषयात्मकान्. — After 16^{ab}, D4 repeats 15^{a}. — ^{c}) Ś1 K1. 2 इच्छेद् (for इच्छन्). — ^{d}) K7 संदिच्छेद् (for संय°). M1. 6. 7 अपि (for च).

17 G1 om. 17^{abc} (cf. v. l. 15). — ^{a}) B7 तत्त्वेन (for सत्त्वेन). — ^{b}) G2 च वि- (for चैव). K1 Da4 T1 मोह्वितः. — ^{d}) T2 विज्ञानाज् (for ह्यज्ञा°).

18 ^{a}) Ds1 D3 परीक्ष्ये(D3 °क्षे)त्तु. — ^{c}) Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 दुःखम् (for नित्यम्).

19 After 19^{ab}, Kumbh. ed. ins.:

579* देहमूलं विजानीहि नैतानि भगवन्नतः ।
उपायतः प्रवक्ष्यामि तं च मृत्युं दुरासदम् ।

— ^{c}) Bo Dn1. n4 Ds D3 कर्म (for सर्वम्). — ^{d}) D4. 9 अहंकार- (for °कारे). D2 प्रतिष्ठिते.

20 ^{a}) D7 T1 G1. 2 M6 यथैव; G3. 6 यथा हि (for यथेह). V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 6–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 नियतः; B3 (marg.). 8 (marg.). 9 D5 निरतः; Ds2 निहतः (for नियतं). — ^{b}) K1 G2 दर्शयंति. — ^{d}) T2 विंद्याद् (for वि°). Bo. 6–9 Da3 (also as in text). a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 कर्म- (for भूत-). K4 -प्रवर्तनं (for °र्तकम्).

21 ^{a}) K2 Da4 स मोहकं; T1 संमोहनं. Ds विंद्यात्. — ^{b}) Da3. a4 कृष्णमज्ञानमुत्तमं. — After 21^{ab}, Kumbh. ed. ins.:

580* प्रकृतेर्गुणसंजात्तो महानहंक्रिया ततः ।
अहंकारात्पुनः पश्चाद्भूतग्राममुदाहृतम् ।
अव्यक्तस्य गुणेभ्यस्तु तद्गुणांश्च निबोध तान् ।

— ^{c}) Ś1 K1. 2 Ds1 G2 -निबंधांश्; Da4 Csp -निष-क्तांश् (for -निबद्धांश्). — ^{d}) T2 समंतांस् (for सम-स्तांस्). K7 तथा; D7 अधो (for अथो). — ^{e}) K1 राजसस् (for र°). Da4 सत्त्वं रजस्तमश्चैव.

C. 12. 7728
B. 12. 212. 22
K. 12. 214. 32

प्रमोहो हर्षजः प्रीतिरसंदेहो धृतिः स्मृतिः ।
एतान्सत्त्वगुणान्विद्यादिमान्राजसतामसान् ॥ २२
कामक्रोधौ प्रमादश्च लोभमोहौ भयं क्लमः ।
विषादशोकावरतिर्मानदर्पावनार्यता ॥ २३
दोषाणामेवमादीनां परीक्ष्य गुरुलाघवम् ।
विमृशेदात्मसंस्थानामेकैकमनुसंततम् ॥ २४
शिष्य उवाच ।
के दोषा मनसा त्यक्ताः के बुद्ध्या शिथिलीकृताः ।
के पुनः पुनरायान्ति के मोहादफला इव ॥ २५
केषां बलाबलं बुद्ध्या हेतुभिर्विमृशेद्बुधः ।

---

22 a) K1 प्रमोदे; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 प्रसादो; K7 D4. 9 प्रमोदो (for °हो). K6 B7 Dn1. n4 Ds1 D2 5 8 M7 हर्षजा; T2 °जं; G2 °ज- (for °जः). — b) M1. 5–7 क्षमा (for स्मृतिः). D7 T G1–3. 6 असंमोहः स्मृतिर्धृ(T2 °र्धं)तिः. — c) K7 D4. 9 इमान् (for एतान्). — d) Ś1 K1. 2 अन्यान्; D5 एतान्; T2 धीमान्; G2 सात्व- (for इमान्). — After 22, Kumbh. ed. ins.:

581* असंतोषोऽक्षमा धैर्यमतृप्तिर्विषयादिषु ।
राजसाश्च गुणा ह्येते तत्परं तामसाञ्शृणु ।
मोहस्तन्द्री तथा दुःखं निद्रालस्यं प्रमादता ।
विषादी दीर्घसूत्रश्च तत्तामसमुदाहृतम् ।

23 a) K6 कामः क्रोध-; K7 Da4 D7 G1 कामक्रोधः; V1 B6. 8. 9 Da3 D4. 5. 9 T1 G2. 3. 6 M1. 5–7 कामः क्रोधः; T2 कामं क्रोधः (for कामक्रोधौ). Da4 G1. 2 प्रसादश्च (for प्रमा°). — b) K1. 2. 4. 6 D4. 9 लोभो मोहो; K7 लोभो मोहं; G1 लोभमोह- (for °मोहौ). K4 भय- (for भयं). — c) D2 विशाद- (for विषाद-). Ś1 K1. 2. 4 विमान(Ś1 °शाद-; K1 °वाद)शोकविरतिर् (K1 °तिं); D5 M6 विषादशोकोपरतिर्. — d) M5. 7 मद- (for मान-). Ś1 K1. 2 अमान्यता; T2 अकार्यता; M5 अनात्मता (for °र्यता). V1 मानं दर्पावमानिता; Da3 मानदर्प***ता; D9 (before corr. as in text) मानदर्पविनार्यता.

24 a) D7 दोषाणामेव दीनानां. — b) K7 D4. 9 विचार्य (for परीक्ष्य). K2 Da4 गुण- (for गुरु-). — c) Ś1 K1. 2 V1 Bo. 6–9 Dn4 D8. 6 विमृषेद्; K4 °ष्येद्; Da4 Ds2 °श्येद् (for °शेद्). Ś1 K1. 2 -संस्थानाद्; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T2 M7 -संस्थानम् (for °नाम्). — d) T2 M5 एकैकाम् (for °कम्). Ś1 (before corr.) K1. 2. 4 B6 (marg.) अनुसंभवं; D7 T1 G1–3. 6 °संचितं; T2 M1. 5 °संततिं (for °तम्). D5 एकैकशमनुत्तमं. — After 24, Kumbh. ed. ins.:

582* यस्मिन्प्रतिष्ठितं चेदं यस्मिन्सज्ज्ञाननिर्गतिः ।
सर्वभूताधिकं नित्यमहंकारं विलोकयेत् ।
विलोकमानः स तदा स्वबुद्ध्या सूक्ष्मया पुनः ।
तदेव भाति तद्रूपमात्मना यत्सुनिर्मलम् ।

25 Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2–6. 8. 9 M1. 6. 7 युधिष्ठिर (for शिष्य). — a) G1 को- (for के). G3. 6 मानसास् (for मनसा). K7 त्यक्त्वा; D2 G1. 2 युक्ताः; D7 T1 सक्ताः (for त्यक्ताः). — b) B6. 8 (both marg. as in text). 9 Da4 D5 दोषाः (for बुद्ध्या). K1 om. (hapl.) from शिथिली up to बुद्ध्या (in 26a). — D7 T G1–3. 6 repeat 25cd after 27ab. — c) D7 T G2. 3. 6 (all second time) ते (for के). — Da3 reads 25d twice. — d) D7 (second time) T1 (both times). 2 G2. 3. 6 (last four second time) ते (for के). Da3 (second time). a4 दोषाद् (for मोहाद्). K6 V1 Da4 D7 T G1–3. 6 (last seven both times) M7 (*sup. lin.*) अचला; Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Ds D3. 6 अबला; D5 प्राकृता (for अफला). D7 T1 G1–3. 6 (all first time; G1 both times) इति (for इव). Da3 (first time) के महापर्वता इव.

26 K1 om. 26a (cf. v. l. 25). — a) Da3. a4 तेषां; D5 कथं (for केषां). K2 बलवतां (for बलाबलं). K2 Da4 G1. 2 बुध्वा; D7 T1 G3 6 बुद्वा (for बुद्ध्या). — b) Ds1 om. from मृशे up to प्रभो (in 26d). K1. 2. 4 V1 Bo. 6–9 D2. 3. 8 विमृषेद् (for °शेद्). D7 T1 G1–3. 6 पुनः (for बुधः). — c) K6. 7 D4. 9 मम विभो (for समाचक्ष्व). V1 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 एतन्मे संशयं तात (T2 तावच्); Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 6. 8 एष मे संशयस्ता(Da4 °यं ता)त. — d) K6. 7 D4. 9 सम्यगाख्यातुमर्हसि; V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 6. 8 तन्मे ब्रूहि पितामह; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 छेत्तुमर्हस्यशेषतः (M1. 5–7 °संशयं). — After 26, Kumbh. ed. Cv ins.:

583* मह्यं शुश्रूषवे विद्वन्वक्ष्येतद्बुद्धिनिश्रितम् ।
शान्तत्वादपरान्ताच्च आरम्भादपि चैकतः ।
प्रोक्तो ह्यत्र यथा हेतुरेवमाहुर्मनीषिणः ।

एतत्सर्वं समाचक्ष्व यथा विद्यामहं प्रभो ॥ २६

गुरुरुवाच ।

दोषैर्मूलादवच्छिन्नैर्विशुद्धात्मा विमुच्यते ।
विनाशयति संभूतमयस्मयमयो यथा ।
तथाकृतात्मा सहजैर्दोषैर्नश्यति राजसैः ॥ २७
राजसं तामसं चैव शुद्धात्माकर्मसंभवम् ।
तत्सर्वं देहिनां बीजं सर्वमात्मवतः समम् ॥ २८
तस्मादात्मवता वर्ज्यं रजश्च तम एव च ।
रजस्तमोभ्यां निर्मुक्तं सत्त्वं निर्मलतामियात् ॥ २९
अथ वा मन्त्रवद्ब्रूयुर्मांसादानां यजुष्कृतम् ।
हेतुः स एवानादाने शुद्धधर्मानुपालने ॥ ३०
रजसा धर्मयुक्तानि कार्याण्यपि समाप्नुयात् ।
अर्थयुक्तानि चात्यर्थं कामान्सर्वांश्च सेवते ॥ ३१
तमसा लोभयुक्तानि क्रोधजानि च सेवते । C. 12. 7739 B. 12. 212. 32 K. 12. 214. 49

[(L 1) ❀ Cv : वक्षि ब्रूहि । वच परिभाषणे इति धातोर्लुटि मध्यमपुरुषवचनम् । ❀ — (L. 2) ❀ Cv : अपरान्तात् अपरेषां ज्ञानिनामन्तात् समीपात् । तेषां समीपे वासादित्यर्थः । अत्र हेतुः प्रोक्तः — आरम्भात् पुण्यकर्मणामारम्भाच्च । ❀]

27 Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M1. 6. 7 भीष्म (for गुरुर्). — After the ref., M1. 5–7 ins. :

584* गौरवं तु गुणानां स्यात्तद्धेतूनां बलाबलात् ।

— B7 om. 27^{ab}. — ^{a}) Bo. 6. 8. 9 Dn4 D3. 6 उपच्छिन्नैर् ; G1. 2 M1. 6. 7 अवि° (for अव°). — After 27^{ab}, D7 T G1–3. 6 repeat 25^{cd}. — ^{c}) T2 विनाशयंति ; G2 °श इति (for °शयति). Cv सद्भूतम् (for संभूतम्). — ^{d}) Ś1 K1. 2. 4 अयोमयम् ; Da4 अयास्मयम् ; M1 ह्यय° (for अय°). — After 27^{cd}, D7 T G1–3. 6 M5 Kumbh. ed. ins. :

585* सहजैरविशुद्धात्मा दोषैर्नश्यति राजसैः ।

— G2 om. (hapl.) 27^{ef}. — ^{e}) M1. 6 [अ]कृतात्म- (for °तात्मा). — ^{f}) D5 नश्यंति. K4 सत्तमैः ; K6 Dn1. n4 D5. 7 T G1. 3. 6 M5 तामसैः (for राजसैः).

28 ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 तामसं राजसं चैव. — ^{b}) Ds D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 शुद्धात्माकाल- (for °कर्म-). M7 -संभवः. K6. 7 B9 Dn1. n4 D4. 8. 9 शुद्धात्मकमकल्मषं ; D5 विद्धि तत्कर्मसंभवं. — After 28^{ab}, D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 Kumbh. ed. ins. :

586* शमयेत्सत्त्वमास्थाय स्वबुद्ध्या केवलं द्विजः ।

[G2 स (for स्व-). T2 M5. 7 Kumbh. ed. बुद्ध्या केवलयान्वितः (T2 Kumbh. ed. °या द्विजः) ; M1. 6 बुद्ध्या कैवल्यसक्तया (for the post. half).]

M5 Kumbh. ed. cont. :

587* त्यजेच्च मनसा चैतौ शुद्धात्मा बुद्धिमास्थितः ।
[Kumbh. ed. चेतः (for चैतौ).]

— ^{d}) Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 6. 8 सत्त्वम् (for सर्वम्). M6 क्षमं (for समम्). Ds2 D7 T G1–3. 6 M1. 5. 7 सर्व(Ds2 °त्त्व)-मात्मवतां क्षरं (Ds2 T2 M1. 5. 7 °मं).

29 ^{a}) K7 D9 आत्मवतां. D7 वर्जं. — ^{b}) D5 राजसं तामसं तथा. — ^{c}) G2 नियुक्तां. — ^{d}) K7 D4. 9 सर्वं (for सत्त्वं). K1 इयत् (for इयात्). — After 29, D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 Kumbh. ed. ins. :

588* आहारान्वर्जयेन्नित्यं राजसांस्तामसानपि ।
[M1 आहाराद्.]

Kumbh. ed. cont. :

589* ते ब्रह्म पुनरायान्ति न मोहादचला इव ।

30 K4 om. (hapl.) 30^{a}–31^{b}. — ^{a}) D7 T1 G1. 2 तत्र यद् (for मन्त्रवद्). — ^{b}) K7 B8 (marg.) Ds D2–4. 7. 9 T1 G1. 3. 6 M7 Cs मांसादानं (for °दानां). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D3 (marg.). 5. 6. 8 Cn. p आत्मादाना(D5 °त्मदाता)य दुष्कृतं. ❀ Cn : आत्मा-दानाय बुद्धिवशीकाराय ॥ Cp : आत्मादानाय आत्मनः सर्वतः शोधनाय । Cv : यजुष्कृतमित्यत्र यजुःपदेन यज्ञः कथ्यते । ❀ — ^{c}) K6. 7 V1 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2–9 T1 G1–3. 6 M6. 7 Cn स वै हेतुर् ; Bo. 6–9 Da4 Ds1 T2 M1. 5 Cnp सैव हेतुर् (for हेतुः स एव). K7 D4. 9 अनादेयं (for °दाने). ❀ Ca. p : स एव वेद एव अना-दाने पशुमारणपूर्वकस्य मांसस्य त्यागहेतुः । Ca (cont.) : अपवर्गादिकारिणां प्रति वेदान्तवाक्यैरेव हिंसादित्यागस्य विशुद्धधर्मरूपस्य विहितत्वात् । ❀ — ^{d}) K7 D4. 7. 9 T1 G1–3. 6 -कर्मानु- ; D6 -धर्मोनु- (for -धर्मानु-).

31 K4 om. 31^{ab} (cf. v. l. 30). — ^{b}) Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 समाप्नु(Ds1 D6 °स)ते ; D7 T1 G1. 2 M7 समश्नुयात् (for समाप्नु°). — ^{c}) T2 अर्थं ; G1 अथ (for अर्थ-). Bo वा (for च). — ^{d}) D7 T1 G1–3. 6 transp. कामान् and सर्वांश्. Bo स (for च).

C. 12. 7740
B 12. 212. 32
K. 12. 214. 49

हिंसाविहाराभिरतस्तन्द्रीनिद्रासमन्वितः ॥ ३२
सत्त्वस्थः सात्त्विकान्भावाञ्शुद्धान्पश्यति संश्रितः ।
स देही विमलः श्रीमाञ्शुद्धो विद्यासमन्वितः ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥

२०६

गुरुरुवाच ।
रजसा साध्यते मोहस्तमसा च नरर्षभ ।
क्रोधलोभौ भयं दर्प एतेषां साधनाच्छुचिः ॥ १
परमं परमात्मानं देवमक्षयमव्ययम् ।
विष्णुमव्यक्तसंस्थानं विशन्ते देवसत्तमम् ॥ २
तस्य मायाविदग्धाङ्गा ज्ञानभ्रष्टा निराशिषः ।
मानवा ज्ञानसंमोहात्ततः कामं प्रयान्ति वै ॥ ३
कामात्क्रोधमवाप्याथ लोभमोहौ च मानवाः ।

32 V1 reads 32ab on marg. G2 reads 32ab twice. — b) D4. 5 क्रोधजानिव सेवते. — c) K6 -विहारानि; Ds2 -विदाराभि- (for -विहाराभि-). B8 -रतं. — d) K6 तंद्रा- (for तन्द्री-). M1. 6. 7 तंद्रीनिद्रावशो (M7 °सितो) भवेत्.

33 a) Ś1 K1. 2 D7 G1 सत्त्वस्थाः; D6 °स्थं (for °स्थः). — b) Da4 पश्यंति. K4 Ds1 संश्रिताः; K7 B8 D4. 9 शंसितः; V1 B7. 9 Da3. a4 D5 संशितः; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 [अ]मोहितः; G2 संश्रुतं (for संश्रितः). Ś1 K1. 2 शुद्धाः पश्यंति संश्रिताः. — c) D5 दैव- (for देही). G1. 2 M7 विमल- (for °लः). — d) K6 V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M1. 6 श्रद्धाविद्या-; D7 T G1–3. 6 M5. 7 योग- (T2 M5. 7 °गी)बुद्धि- (for शुद्धो विद्या-). G2 -समन्वितं.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2–4. 6–9 T G1. 2. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2–6. 8. 9 M5 वार्ष्णेयाध्यात्मं; M1. 6 वार्ष्णेयाध्यात्मे रजःशमनोपदेशः; M7 °ध्यात्मे रजःशमोपदेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 Ds2 38; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 39; D8 M1. 6. 7 37; T2 G2 53. — *Śloka no.:* Da4 35; Dn1. n4 33; Ds1 D8 34.

206

1 G2 om. the ref. Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M1. 6. 7 भीष्म (for गुरुर्). — b) B7 damaged. Ś1 K1. 2. 4 Bo. 8 Ds1 D3. 5–7 T1 G1–3. 6 M1. 6. 7 तमश्च; B6 (marg. as in text) Da3 तर्षसा; B9 तर्षश्च; Da4 हर्षश्च (for तमसा). Ś1 K1. 2. 4 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T1 G1–3. 6 M1. 6. 7 भरतर्षभ (for च नर°). T2 M5 तमश्चैव द्विजर्षभ. — c) D5 लोभक्रोधौ; G2 क्रोधमोहौ; M5 क्रोधो लोभो (for क्रोधलोभौ). Bo चौर्यम् (for दर्प). — d) K6 D5. 7 त्यागवान्; Bo. 7. 8 (marg.) Ds2 Cs शमनाच्; Dn1. n4 Ds1 D3. 6. 8 सादनाच्; Ca. v साध° (as in text). Da3 शोधनापशमनाच्छुचिः.

2 a) D7 T1 G1. 2 परमः (for परमं). Ś1 K1. 2. 4 पदमात्मानं (for पर°). Cnp परमात्मानमात्मानं. — b) M7 एवम् (for देवम्). M1. 6 अक्षरम् (for अक्षयम्). B6 M5 देवमव्ययमक्षयं; D7 T G1–3. 6 दिव्यमक्षरमव्ययं. — c) Ś1 K1. 2. 7 D4. 9 विष्णुमव्यक्तमस्थानं; M1 °क्तमात्मानं. — d) K6 Dn1 D8 विदुस्तं; K7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn4 Ds D2–4. 6. 9 विभुं तं; D5 विशुद्धं (for विशन्ते). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 विशुद्धं देव(D7 T1 G1. 2 °ह)माप्नुयात्.

3 a) Ś1 (before corr. as in text) V1 Bo. 6. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 Ca. p मायापिनद्धांगा; B7 °विबद्धांगा; B9 °वनद्धांगा (for °विदग्धाङ्गा). — b) K6 D5 नष्टज्ञान-; B9 ज्ञानदृष्टा (for °भ्रष्टा). K6 Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3 (by corr.). 8 विचेतसः; D8 (before corr.) निसेशिषः (for निरा°). — c) ❀ Cv (reading माननाज्ज्ञानसंमोहात्): माननं मानः अहंकारः । ❀ — d) D7 T1 G1. 2 ततत् (for ततः). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds

मानदर्पादहंकारमहंकारात्ततः क्रियाः ॥ ४
क्रियाभिः स्नेहसंबन्धः स्नेहाच्छोकमनन्तरम् ।
सुखदुःखसमारम्भाज्जन्माजन्मकृतक्षणाः ॥ ५
जन्मतो गर्भवासं तु शुक्रशोणितसंभवम् ।
पुरीषमूत्रविक्लेदशोणितप्रभवाविलम् ॥ ६
तृष्णाभिभूतस्तैर्बद्धस्तानेवाभिपरिप्लवन् ।
संसारतन्त्रवाहिन्यस्तत्र बुध्येत योषितः ॥ ७
प्रकृत्या क्षेत्रभूतास्ता नराः क्षेत्रज्ञलक्षणाः ।
तस्मादेता विशेषेण नरोऽतीयुर्विपश्चितः ॥ ८
कृत्या ह्येता घोररूपा मोहयन्त्यविचक्षणान् । C. 12. 7750 B. 12. 213. 9 K. 12. 215. 12

D2. 3. 5. 6. 8 M1. 6. 7 क्रोधं (for कामं). D6 च; M1. 6. 7 ह (for वै).

4 ^{a}) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 6. 8 M1. 6. 7 क्रोधात्कामम् (for कामात्क्रोधम्). — ^{b}) T1 G1–3. 6 मोह- (for लोभ-). K6. 7 B9 D4. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 -मानौ (for -मोहौ). D5. 7 शोकमानौ समाप्नुयुः. — ^{c}) K6 V1 B6. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 मान दर्पाद्; K7 D4. 9 मानाद्दर्पाद्; B7 damaged; B9 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 मानाद्दर्पम्; D5 नानादर्पम् (for मान दर्पाद्). D5 G1 अहंकाराद्; G2 lacuna. — ^{d}) Dn1 D5 °कारस् (for °कारात्). Dn4 D7 G1. 2 तमः- (for ततः). K7 प्रिया (for क्रियाः).

5 ^{a}) B7. 8 (marg. as in text) क्रियादि-; Da4 T2 G1. 2 M5. 7 क्रियाभि-; M1. 6 क्रिया हि (for क्रियाभिः). V1 क्रोध- (for स्नेह-). K6 V1 Bo. 6 (marg). 7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 -संबंधात्; K7 D4. 7. 9 T1 G1–3. 6 M5 -संबंधं; B9 -संबंधाः; D5 -शबलः; T2 M1. 6 -संबंध- (for -संबन्धः). — ^{b}) K6 T1 G1–3. 6 M1. 6. 7 अनंतकं (for °न्तरम्). Ś1 K1. 2. 4 शोक(Ś1 °कः; K1 °का)-स्नेहादनंतरं. — ^{c}) D7 T1 G1–3. 6 M1. 5–7 अथ (for सुख-). K6 -समारंभा; V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds1. s2 (before corr.) D2. 3. 8 -क्रियारंभाज्; Da3. a4 Ds2 (by corr.) D6 -क्रियारंभा; D5 -क्रियावतौ; G1–3. 6 -समारंभाज् (for °रम्भाज्). — ^{d}) K7 V1 Bo. 6. 7 Ds2 D3 (before corr. as in text) जन्माज्जन्म-; B8 (marg.) जन्माज्ञन्म-; D7 T2 G2 M1. 5–7 जराजन्म-; G3. 6 जराज्जन्म- (for जन्माजन्म-). Ś1 K1. 2. 7 D4. 9 M7 -कृत- (K1 °ता-; K7 °तं)क्षणः; B6. 8 (marg.) °क्षणान्; D5 °लक्षणाः (hypermetric); D7 G3. 6 M5 °श्रमाः; T2 -कृताश्रमाः; G2 -कृतश्रमः (for °क्षणाः). T1 जराज्ञन्मा-कृतश्रमाः; G1 जराजन्माकृतश्रमः. ❀ Cn : जन्माजन्म-कृतक्षणाः जन्ममरणयोः कृतस्वीकाराः । ❀

6 ^{a}) Ś1 K1. 2 जगतो; Da3. a4 Ds1 D7 T G1–3. 6 Cs जन्मनो (for जन्मतो). G2 भग- (for गर्भ-). D5 -वासस् (for -वासं). ❀ Cs : जन्मनः इति पञ्चमी । ❀ — ^{b}) D7 T G3. 6 M1. 5. 6 शुक्ल- (for शुक्र-). D5 -संभवः. — ^{c}) Da3 Dn4 D8 G2 पुरीषं. K1 -मूल-; T2 -मात्र- (for -मूत्र-). K4 -विक्लेश-; K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2–4. 6. 8. 9 -वि(K6 -सं)क्लेदं (for -विक्लेद-). — ^{d}) D6 शोणितं. Ś1 K2 -प्रभवाविलं; K7 -प्रभयाविलं; Da4 -प्रतया°; D4 -प्रतरा°; T2 -प्रभवा-निलं (for °विलम्).

7 ^{a}) Ś1 K1 Bo तृष्णाभिभूतैस्; Bo इष्टाभिभूतस् (for तृष्णाभि°). Bo om. तैर्. K1 D7 बुद्धस्; V1 विद्धस् (for बद्धस्). — ^{b}) B6. 8 Da4 Ds1 तान्येव (for तानेव). T G3. 6 M1. 5–7 [अ]नु- (for [अ]भि-). D3. 6 परं- (for परि-). Ś1 K1. 2 -प्लुवन्; B6–9 Da3. a4 D5. 7 -प्लुतः; M5. 7 (*sup. lin.* as in text) -प्लवं (for -प्लवन्). G1. 2 तानेव परिपप्लवन्. — After 7^{ab}, Kumbh. ed. Cv ins. :

590* तथा नरकगर्तस्थस्तृष्णारज्जुभिराचितः ।
पुण्यपापप्रणुन्नाङ्गो जायते स यथा कृमिः ।
मशकैर्मत्कुणैर्दष्टस्तथा चित्रवधार्दितः ।
नानाव्याधिभिराकीर्णः कथंचिद्यौवनं गतः ।
कूर्मोत्सृजति भूयश्च रज्जुः स्वस्वसुखेप्सया ।
योषितं नरकं गृह्य जन्मकर्मवशानुगः ।
पुरक्षेत्रनिमित्तं यद्दुःखं वक्तुं न शक्यते ।
कस्तत्र निन्दकश्चैव नरके पच्यते भृशम् ।
वार्धक्यमनुलङ्घेत तत्र कर्मारभेत्पुनः ।
भगवान्संस्तुतः पश्चात्किं प्रवक्ष्यामि ते भृशम् ।

[(L. 10) ❀ Cv : भगवान्संस्तुतः पश्चादित्यत्र संस्तुतः सकल-श्रुतिस्मृतिभिः सम्यक्स्तुतो भगवान्नारायणः येन पश्चात्पृष्ठत एव कृतः। तं ते किं प्रवक्ष्यामि । मम वक्तुमपि लज्जेति भावः । ❀]

— ^{c}) D7 T1 G1. 2 संसारे. V1 Bo. 6–9 (B6. 8 marg. as in text) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6 -यंत्र-; D7 T1 G1. 2 तत्र; M1 -तंतु-; Ca -तन्त्र- (as in text). ❀ Cn : संसारतन्त्रवाहिन्यः संसारपटस्य तन्त्रमिव तन्त्रं तन्तु-वितानं तन्तुवायवद्वहन्ति । ❀

8 ^{a}) V1 Bo Da3 Dn1. n4 D2. 6. 8 G2 प्रकृत्याः; G1 प्रकृता (for प्रकृत्या). — ^{b}) K2 नरः (for नराः). G2 क्षेत्रज- (for °ज्ञ-). — ^{c}) B7–9 Da4 सहस्रेण (for विशेषेण). Bo. 6 (marg. as in text) Da3 D2. 3

C. 12. 7750
B. 12. 213. 9
K. 12. 215. 13

रजस्यन्तर्हिता मूर्तिरिन्द्रियाणां सनातनी ॥ ९
तस्मात्तर्षात्मकाद्रागाद्बीजाज्जायन्ति जन्तवः ।
स्वदेहजानस्वसंज्ञान्यद्वदङ्गात्कृमींस्त्यजेत् ।
स्वसंज्ञानस्वजांस्तद्वत्सुतसंज्ञान्कृमींस्त्यजेत् ॥ १०
शुक्रतो रसतश्चैव स्नेहाज्जायन्ति जन्तवः ।
स्वभावात्कर्मयोगाद्वा तानुपेक्षेत बुद्धिमान् ॥ ११
रजस्तमसि पर्यस्तं सत्त्वं तमसि संस्थितम् ।
ज्ञानाधिष्ठानमज्ञानं बुद्ध्यहंकारलक्षणम् ॥ १२
तद्बीजं देहिनामाहुस्तद्बीजं जीवसंज्ञितम् ।
कर्मणा कालयुक्तेन संसारपरिवर्तकम् ॥ १३
रमत्ययं यथा स्वप्ने मनसा देहवानिव ।
कर्मगर्भैर्गुणैर्देही गर्भे तदुपपद्यते ॥ १४
कर्मणा बीजभूतेन चोद्यते यद्यदिन्द्रियम् ।
जायते तदहंकाराद्रागयुक्तेन चेतसा ॥ १५
शब्दरागाच्छ्रोत्रमस्य जायते भावितात्मनः ।
रूपरागात्तथा चक्षुर्घ्राणं गन्धचिकीर्षया ॥ १६

तस्मादेवाविशेषेण. —^{d}) Ś1 K1. 2. 4 B8 न नातीयुर्; K6 न चाभीयाद्; K7 B7 Da3. a4 D5. 9 न चातीयुर्; V1 Bo. 6. 9 Dn4 Ds2 D3. 6. 8 Cn न चाभि°; Dn1 अतीयाच्च; Ds1 न वाभीयुर्; D2 नरोतीयाद्; D4 न वातीयुर्; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 नरा नेयुर् (for नरोऽतीयुर्). K6 D2 विशेषतः (for विपश्चितः). K1. 2 वा तान्मोक्षेत; D5 सानुपेक्षेत (for तानु°).

9 ^{a}) Da4 Ds1 कृता (for कृत्या). —^{b}) K7 D4. 9 रमयंति (for मोह°). Ds D5. 7 T G1–3. 6 M5. 6 अविचक्षणं. —^{c}) Ś1 K1. 2. 4 रजसां(K1 °सं)तर्हिता मूर्तिर्; K7 रजोप्यं°; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn4 Ds1 D2. 3. 6 रजो ह्यं°; D7 T1 G1. 2 रजसा निहि(G2 °ह)ता मूर्तिर्. —^{d}) Dn1 M1 सनातना.

10 ^{a}) B8 (marg.) तस्यां (for तस्मात्). K6 Dn1 तदात्मकाद् (for तर्षा°). — D4 om. (hapl.) 10^{c}–11^{b}. V1 reads 10^{cd} on marg. —^{c}) D5 स्वसंज्ञाय (sic); D7 T1 G1. 2 अस्वसंज्ञाद् (for °संज्ञान्). ❀ Cv: अस्वा इति संज्ञा येषां ते अस्वसंज्ञाः। ❀ —^{d}) K6 अन्यान्; K7 Ds1 अंगान्; D7 T G1–3. 6 M5. 6 दुःखात् (T2 °न्) (for अङ्गात्). K1 B8 क्रिमींस्; K7 क्रमींस् (for कृमींस्). — B6 om. (hapl.) 10^{ef}. —^{e}) K6. 7 Dn1. n4 D2. 6. 8. 9 T1 G1–3. 6 अस्वकांस् (for °जांस्). Ś1 K1. 2. 4 तावत् (for तद्वत्). V1 Bo. 7 D3 स्वसंज्ञानस्वसंज्ञांस्तत्; D7 स्वयंज्ञानः स्वकांस्तद्वत्. —^{f}) K6. 7 D9 पुत्र- (for सुत-). K1 B8 क्रिमींस्; K7 क्रमींस् (for कृमींस्).

11 D4 om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). —^{a}) Ds2 D7 T G2. 3. 6 M1. 5–7 शुक्ततो (for शुक्रतो). Ś1 K1. 2 T2 रक्ततश्; K7 B6 रजतश्; Ds1 D9 G1 रजसश्; G2 रेतसश् (for रसतश्). —^{b}) V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M1. 5 देहाज्; M6. 7 बीजाज् (for स्नेहाज्). —^{c}) Ś1 K1. 2 D5 -संयोगाद् (for -योगाद्वा). ❀ Cs: वा शब्दः समुच्चये। ❀ —^{d}) Ś1 K1. 2 वा तान्मोक्षेत; D5 सानुपेक्षेत (for तानु°).

12 ^{a}) M7 तदपि (for तमसि). D7 T1 G1. 2 M5. 6 रजस्तमोविपर्यस्तं. —^{b}) K6 V1 D5 रजसि (for तमसि). Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 सत्त्वं च रज(B6 Ds तम)सि स्थितं. —^{c}) K1. 4. 7 ज्ञानधिष्ठानम्; K6 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 6. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 ज्ञानाधि(G2 °दि)ष्ठितम् (for °ष्ठानम्). V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 अव्यक्तं (for अज्ञानं). D5 ज्ञानाधिष्ठानसंज्ञानं. —^{d}) K4 बुद्धिहंकार-; B6 (marg.) विद्ध्यहं°; M1 बुद्ध्याहं° (for बुद्ध्यहं°). Da3. a4 -दर्शनं (for -लक्षणम्).

13 ^{a}) Da3. a4 प्राहुस् (for आहुस्). —^{b}) K6 M5. 6 ज्ञानं; D7 T1 G1. 2 -संस्थं; T2 G3. 6 जीवं; M7 जातं (for बीजं). K6 Cnp बीज-; B7 बीजम्; Dn1. n4 देहि-; D3. 6 G1. 2 देह- (for जीव-). B7 अव्ययं; D7 T G1–3. 6 -बंधनं (for -संज्ञितम्). —^{c}) M5 कर्मणः. —^{d}) V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 -परिवर्तनं (for °वर्तकम्).

14 Ds1 om. 14. —^{a}) K1 असत्ययं; K7 D4. 9 रमं(K7 °म)ते हि; D7 T G1–3. 6 M5. 6 रमतेयं (for °त्ययं). —^{b}) K2 B8 गृहवान् (for देह°). B7. 8 D6 M7 इह (for इव). —^{c}) D5 कर्मजैस्तु (for °गर्भैर्). K6. 7 D2. 9 गर्भे (for देही). —^{d}) K6. 7 D2. 4. 9 तथा स (D2 सम्) (for गर्भे तद्). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 उपलभ्यते (for °पद्यते).

15 ^{a}) Bo जीव-; D3 (marg. as in text) देह- (for बीज-). —^{b}) D5 नोद्यते (for चोद्य°). —^{c}) K1 जयंते (for जायते). G1 यद् (for तद्).

16 M5. 6 transp. 16^{b} and 16^{c}. —^{b}) Ds1 नाद्यते (for जायते). — Ś1 K1 ins after 16^{ab}: K2 after

स्पर्शनेभ्यस्तथा वायुः प्राणापानव्यपाश्रयः ।
व्यानोदानौ समानश्च पञ्चधा देहयापना ॥ १७
संजातैर्जायते गात्रैः कर्मजैर्ब्रह्मणा वृतः ।
दुःखाद्यन्तैर्दुःखमध्यैर्नरः शारीरमानसैः ॥ १८
दुःखं विद्यादुपादानादभिमानाच्च वर्धते ।
त्यागात्तेभ्यो निरोधः स्यान्निरोधज्ञो विमुच्यते ॥ १९
इन्द्रियाणां रजस्येव प्रभवप्रलयावुभौ ।
परीक्ष्य संचरेद्विद्वान्यथावच्छास्त्रचक्षुषा ॥ २०
ज्ञानेन्द्रियाणीन्द्रियार्थान्नोपसर्पन्त्यतर्षुलम् ।
ज्ञातैश्च कारणैर्देही न देहं पुनरर्हति ॥ २१ C. 12. 7763 B. 12. 213. 21 K. 12. 215. 25

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षडधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

592*: M5. 6 after 16^{a}:

591* स्पर्शरागात्त्वगेवास्य जायते भावितात्मनः ।

[M5. 6 त्वगिन्द्रियं (for त्वगेवास्य). K1 जायंती (for जायते). M5. 6 om. the post. half.]

— c) K7 -रागस्; G2 -रागास् (for -रागात्). K7 D4. 9 तदा (for तथा). Ś1 K1. 2 रूपरागाच्चक्षुरस्य. — d) K1 गंधि-; T2 गंधं (for गन्ध-). M1. 7 -जिघृक्षया (for -चिकीर्षया). — K1 ins. after 16: K2 after 16^{ab}: M5. 6 after 16^{abc}:

592* रसरागात्तथा जिह्वा जायते भावितात्मनः ।

[M5. 6 om. the post. half.]

17 a) V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 स्पर्शने त्वक्; B9 स्पर्शेन त्वक्; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 संस्पर्शेभ्यस् (for स्पर्शनेभ्यस्). — c) Da3 G3. 6 व्यानोदानः; D4. 7. 9 T1 G2 °दान- (for °दानौ). D2 om. from नश्च up to अभिमा (in 19^{b}). D4. 7. 9 T1 G1. 3 -समानाश्च (for समानश्च). — d) K6 -सायनः (sic); K7 D5. 7 T2 G1. 2 M6 -यापनः; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D3. 6. 8 T1 G3. 6 Cn. p -यापनं; D4. 9 M5. 7 -यापनाः; Ca -यापना (as in text).

18 D2 om. 18 (cf. v. l. 17). — a) K1. 4 संजाते; K7 T2 M1. 5. 6. 7 (*sup. lin.* as in text) स जातैर्; D7 T1 G2. 3. 6 सदा तैर्; D8 संघातैर्; G1 सदा ते (for संजातैर्). — b) K4 T1 G1 ब्राह्मणा; K6 कर्मणा; Bo Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 5. 8 वर्ष्मणा (for ब्रह्मणा). Cnp जायते ब्रह्मणा सह. — c) D7 T1 G1. 2 सुखाद्यंतैर् (for दुःखा°). — d) M1 नरं (for नरः).

19 D2 om. up to अभिमा (cf. v. l. 17). — a) G2 विद्याम् (for विद्याद्). — b) Ś1 K1. 2 अभिमानश्च (for °मानाच्च). D7 व्यवर्धते; G1. 2 विव° (for च व°). — c) K6 त्यागं (for त्यागात्). D5 विरोधः (for नि°). — d) D5 निरोधाद्विप्रमुच्यते.

20 a) B8 (marg.) एवं (for एव). — b) M1 प्रभाव- (for प्रभव-). T G1. 2 M1. 5. 6 -प्रळयाव् (for °लयाव्). K7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 6 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 G3. 6 प्रलय(Da3. a4 °लयः)प्रभवावुभौ.

21 Da3. a4 om. 21^{ab}. — a) D7 T G1. 2. 6 M7 ज्ञात्वेंद्रियाणि (for ज्ञानेन्द्रि°). K6 D3. 6 [इं]द्रियात्मा; K7 D4. 9 °यार्था (for °र्थान्). D5 इंद्रियाणींद्रियार्थे च. — b) B6 (marg.). 7 -सर्जंति (for -सर्पन्ति). K6 अतः परं; K7 अतुषुलं; Ds2 G2 अतर्ष(Ds2 °र्षु)णं; G1 अत*ळं; G3. 6 उतम्मलं (sic) (for अतर्षुलम्). T1 नोपसर्पेत तेष्वलं. ❀ Ca: अतर्षुलम्, रजस्तमोरहितं पुरुषम् ॥ Cn: अतर्षुलं तृष्णाहीनम् ॥ Cs: अतर्षुलो विषयपरतारहितः । ❀ — c) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5, 6. 8 M5. 6 (both before corr. as in text) Cv हीनैश्च; K7 D4. 9 गतैः स्व- (for ज्ञातैश्च). K4 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1–3. 6 M5–7 Cv करणैर् (for कार°).

Colophon om. in G1 (K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent). — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6–9 T G2. 3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1 Ds D2–6. 8. 9 M5 वार्ष्णेयाध्यात्मं; M1. 6. 7 °ध्यात्मे निरोधोपदेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 Ds2 39; Dn1 D7 T1 G3. 6 M5 40; D2 21; D8 M1. 6. 7 38; T2 G2 54. — *Śloka no.:* Da4 Dn1. n4 D2. 8 21.

२०७

C. 12. 7754
B. 12. 214. 1
K. 12. 216. 1

गुरुरुवाच ।
अत्रोपायं प्रवक्ष्यामि यथावच्छास्त्रचक्षुषा ।
तद्विज्ञानाचरन्प्राज्ञः प्राप्नुयात्परमां गतिम् ॥ १
सर्वेषामेव भूतानां पुरुषः श्रेष्ठ उच्यते ।
पुरुषेभ्यो द्विजानाहुर्द्विजेभ्यो मन्त्रवादिनः ॥ २
सर्वभूतविशिष्टास्ते सर्वज्ञाः सर्वदर्शिनः ।
ब्राह्मणा वेदतत्त्वज्ञास्तत्त्वार्थगतिनिश्चयाः ॥ ३
नेत्रहीनो यथा ह्येकः कृच्छ्राणि लभतेऽध्वनि ।
ज्ञानहीनस्तथा लोके तस्माज्ज्ञानविदोऽधिकाः ॥ ४
तांस्तानुपासते धर्मान्धर्मकामा यथागमम् ।
न त्वेषामर्थसामान्यमन्तरेण गुणानिमान् ॥ ५
वाग्देहमनसां शौचं क्षमा सत्यं धृतिः स्मृतिः ।
सर्वधर्मेषु धर्मज्ञा ज्ञापयन्ति गुणानिमान् ॥ ६
यदिदं ब्रह्मणो रूपं ब्रह्मचर्यमिति स्मृतम् ।
परं तत्सर्वभूतेभ्यस्तेन यान्ति परां गतिम् ॥ ७
लिङ्गसंयोगहीनं यच्छरीरस्पर्शवर्जितम् ।

207

1 Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8 9 G2 M1. 7 भीष्म (for गुरुर्). — [a]) K6 पुत्रोपायं (for अत्रो°). — [b]) D5 ज्ञान- (for शास्त्र-). K6. 7 D4. 9 यथा विज्ञानचक्षुषा. — [c]) K1. 4 V1 Bo. 8 Dn1 Ds2 तद्धि ज्ञानाच्; K6 D2 तत्त्वज्ञानाच्; B6. 9 Da3. a4 D5 तद्विद्वानाच्; D7 T1 G1–3. 6 तद्विज्ञानं (for °नाच्). K7 D4. 9 नरो; Da4 G2 चरद्; D5 चरेद् (for चरन्). K4 राज्ञः; K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 राजन् (for प्राज्ञः). — [d]) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 प्राप्नोति (for प्राप्नुयात्).

2 [b]) G1. 2 M7 पुरुष-; M1 °षं (for °षः). M1 श्रेष्ठम्. — [d]) D4 द्विजन्यो (for द्विजेभ्यो). K1 -वाचिनः; K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 -दर्शिनः; V1 वेदिनः (for -वादिनः).

3 [a]) V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 सर्वभूतात्मभूतास्ते. — 3[bcd] is partly damaged in B7. — [b]) K4 सर्वज्ञः. G1. 2 M7 सम- (for सर्व-). G3. 6 -दर्शनाः. — [c]) V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 6. 8 -शास्त्रज्ञास् (for -तत्त्वज्ञास्). — [d]) K6 M1 तत्त्वार्थे (M1 °र्था); Da3. a4 शुद्धात्म- (for तत्त्वार्थ-). Ś1 K2. 4. 6 Dn1 Ds D2. 3. 6. 8 M1. 5–7 -गत-; K7 D9 -कृत-; Dn4 -गम- (for -गति-). Ds1 -निश्चयः.

4 [a]) D7 T1 G1–3. 6 ह्येतत् (for ह्येकः). — [b]) Bo [ऽ]ध्वना (for ऽध्वनि). — [c]) K2 ज्ञानहीनास्; G1 °भिन्नस् (for °हीनस्). K6 B8 D4 लोकस् (for लोके). — [d]) D4 [ऽ]धिकः.

5 [a]) K1 ते तान्; K7 तथा (for तांस्तान्). — [b]) Ś1 K1. 2 V1 धर्मकामौ (V1 °मो); K7 कर्मकामा; Da4 D5 धर्मकामाद् (D5 °न्); D8 °काय (for °कामा). K6 यथा मम; B6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 D7 G3. 6 यथागतं; D5 °गतान् (for °गमम्). — [c]) Ś1 K1. 2. 7 D4. 9 पार्थ; Da3. a4 अथ; D7 T1 G1. 2 तत्र (for अर्थ-). ❀ Ca : सामान्यं समानधर्माश्रयणम् । समानत्वं धर्मस्य सर्वाचरणीयत्वम् ॥ Cn : सामान्यं फलसाम्यं मोक्षाख्यं निरतिशयम् । ❀

6 [a]) K1. 2. 4 B6. 8 (marg. as in text) -मानसं; D5 -मानसां; G1 M1 -मनसा (for -मनसां). — [b]) Ś1 K1 स्मृतिर्; Da4 D7 T2 G1. 2 M7 धृति- (for धृतिः). Ś1 K1 वृतिः (for स्मृतिः). ❀ Cs : स्मृतिः देवतानुध्यानम् । ❀ — 6[cd] is partly damaged in B7. — [c]) Ś1 K1. 2 धर्मज्ञ. — [d]) D5 शुभान् (for गुणान्). K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 शुभान्; D5 गुणान् (for इमान्).

7 [a]) G1 ब्राह्मणो (for ब्र°). — [b]) B9 इदं (for इति). Da4 स्मृतिः (for स्मृतम्). — [c]) Ś1 K1. 2 परं यत्; G3 पुरतः (for परं तत्). K4 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 6. 8 M1. 7 -धर्मेभ्यस् (for -भूते°). — [d]) Da4 स्वेन (for तेन). G1 याति.

8 [a]) G2 लिंगं (for लिङ्ग-). M7 तत् (for यत्). — [b]) K4. 6 D5. 7 T G1. 3 M5–7 शरीरं (for °र-). V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 शब्दस्पर्शविवर्जितं. — K7 D4. 9 om. (hapl.) 8[c]–9[b]. — [c]) D7 T G1–3. 6 M5 [अ]श्रवणं (for श्रवणं). Bo. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 5 G6 चैतच् (for

श्रोत्रेण श्रवणं चैव चक्षुषा चैव दर्शनम् ॥ ८
जिह्वया रसनं यच्च तदेव परिवर्जितम् ।
बुद्ध्या च व्यवसायेन ब्रह्मचर्यमकल्मषम् ॥ ९
सम्यग्वृत्तिर्ब्रह्मलोकं प्राप्नुयान्मध्यमः सुरान् ।
द्विजाग्र्यो जायते विद्वान्कन्यसीं वृत्तिमास्थितः ॥ १०
सुदुष्करं ब्रह्मचर्यमुपायं तत्र मे शृणु ।
संप्रवृत्तमुदीर्णं च निगृह्णीयाद्द्विजो मनः ॥ ११
योषितां न कथाः श्राव्या न निरीक्ष्या निरम्बराः ।
कदाचिद्दर्शनादासां दुर्बलानाविशेद्रजः ॥ १२
रागोत्पत्तौ चरेत्कृच्छ्रमह्नस्त्रिः प्रविशेदपः ।
मग्नः स्वप्ने च मनसा त्रिर्जपेदघमर्षणम् ॥ १३
पाप्मानं निर्दहेदेवमन्तर्भूतं रजोमयम् ।
ज्ञानयुक्तेन मनसा संततेन विचक्षणः ॥ १४
कुणपामेध्यसंयुक्तं यद्वदच्छिद्रबन्धनम् । C. 12. 7778 B. 12. 214. 15 K. 12. 216. 15

चैव). — d) M1 चापि; M7 [अ]पि न (for चैव). D7 T G1–3. 6 M5. 6 चक्षुषा चाप्यदर्शनं. — After 8, Ś1 K1. 2. 4 ins.:

593* त्वचा च स्पर्शनं यच्च नासया घ्राणमेव च ।

[K2 त्वया (for त्वचा). K1 यश्च (for यच्च).]

9 K7 D4. 9 om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). — a) K1 जिह्वाया. K1. 4 यश्च (for यच्च). V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 वाक्संभाषाप्रवृत्तं यत् (D7 T G1–3. 6 °प्रवृत्ता च; M7 °निमित्तं च). — b) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M1. 5–7 तन्मनः-; D7 G1. 2 सर्वतः-; T G3. 6 यन्मनः- (for तदेव). V1 परिकीर्तितं; G3 M7 °वर्जितः (M7 °र्जतं). — 9^{cd} is partly damaged in B7. — c) K6 Dn1 D2. 3. 8 बुद्ध्या चाध्यवसीयीत (K6 °येत; D3 °यी च); K7 बुद्ध्या वा व्यवसायी च; V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn4 D4. 5. 6. 9 बुद्ध्या चाध्यवसायी च (B8 [orig.] °यं च); Ds D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 बुद्ध्या चाध्य(Ds M1. 5–7 °द्ध्यानध्य)वसायश्च. — d) Ś1 K1. 2. 4 अकल्पयत् (for °ल्मषम्).

10 a) K1 D7 G1 -वृत्ति-; Da3. a4 -घृतिर् (for -वृत्तिर्). — c) K6 जीयते; D4 जायेत (for जायते). — d) Ś1 कनिसीं; K1. 2. 4 कनिष्ठां (K1 °ष्ठा); K7 D4. 9 न निंद्यां; D7 T1 G1–3. 6 राजसीं; T2 M1 कन्यासीं (T2 °सि); M6 संन्यासीं (for कन्यसीं). Ś1 K1. 2 B7 D6 T1 G3 आश्रितः (G3 °ताः) (for आस्थितः). ❀ Cv: (reading संन्यसीं): सम्यक्सर्वं न्यस्यतीति संन्यसी । तां वृत्तिमास्थित इति योजना । ❀

11 b) Ds1 अत्र; D5 तं च (for तत्र). V1 तदुपायं च मे शृणु. — c) K7 संप्रवर्तम्; B6. 7. 8 (marg). 9 Ds1 °दीप्तम् (for °वृत्तम्). K1 संप्रवृत्ति सुदीर्णा य (sic); D4 सप्रवृत्तमुदीर्णेव. — d) Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8 द्विजो रजः; D8 M1. 7 (*inf. lin.*) द्विजोत्तमः; D6 धियो रजः (for द्विजो मनः). Ś1 K1. 2. 4 गृह्णीयाद्विचलं मनः; K7 D4. 5. 9 गृह्णीयाद्विजसत्तमः.

12 a) Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 6. 8 योषितो (for °तां). K6. 7 V1 Bo. 6. 7 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T1 G1–3. 6 M1. 5–7 कथा (for कथाः). K7 D4. 9 गाथा (for श्राव्या). — b) K7 निरीक्षा. Ds1 निरंबरा; G3 दिगंबराः. — c) K7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–9 T G1–3. 6 M1. 6. 7 कथंचिद् (for कदा°). M5 कथंचिद्दर्शने तासां. — d) Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo Da3. a4 Dn4 D2. 6. 8 T2 दुर्बला(Da4 °र्लभा)नां विशेद्रजः (Ś1 K1. 2. 4 °सः).

13 a) V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 रागोत्पन्नश्च (for °त्पत्तौ). D4 वरेत् (for च°). — b) Bo Dn4 अहस्त्रिः; B6. 7. 8 (marg. as in text) Da3. a4 D7 अह्ना त्रिः; Dn1 D2 महार्तिः; G1 M1 अह्नस्त्री; Cnp °स्त्रिः (as in text). ❀ Cn: महार्तिः शुक्रवृद्ध्यात्यन्तं पीडितः । ❀ — c) K1 मग्नाः; V1 नग्नः (for मग्नः). D6 स्वपेन्न; D7 T1 G3. 6 स्वप्नेव; T2 G1. 2 M5 (*inf. lin.* as in text). 6. 7 स्वप्स्वेव (for स्वप्ने च). B6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 तमसा (for मनसा). — d) K4 निर्वपेद्; K6 त्रिज° (for त्रिर्ज°). ❀ Cs: अघमर्षणम् । अघमर्षणाख्येन ऋषिणा दृष्टं, ऋतं च सत्यं च (Ṛv. 10. 190) इत्यादिकम् । ❀

14 b) Bo. 7. 9 Da3 Dn1. n4 D6. 8 M1 अंतर्भूत- (for °र्भूतं). — K1 om. 14^{c}–15^{b}. — c) Ś1 K2. 7 D4. 9 राग- (for ज्ञान-). ❀ Cn: रागयुक्तेनेत्यपपाठः । ❀ — d) B7 D4 विचक्षणाः.

15 K1 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — b) B9 D7 T1 G1. 2 यद्यद् (for यद्वद्). Ds1 D5 अच्छिन्न- (for °द्र-). D6 om. बन्धनम्. Ś1 K1 यद्वाच्छिद्रमबंधनं; Ds2 °दच्छिन्नमंबरं. — c) Ś1 K1. 2. 4 एव गतं; D7 T G1. 2. 6 देहगतिं; G3 °विधिं (for °गतं). — d) K4 om. (hapl.) from त्मानं up to विद्या (in 17^{a}). K6 D2 आत्मनो (for आत्मानं). T2 -वर्धनं (for -बन्धनम्).

C. 12.7778
B. 12.214.15
K. 12.216.15

तद्वद्देहगतं विद्यादात्मानं देहबन्धनम् ॥ १५
वातपित्तकफान्रक्तं त्वङ्मांसं स्नायुमस्थि च ।
मज्जां चैव सिराजालैस्तर्पयन्ति रसा नृणाम् ॥ १६
दश विद्याद्धमन्योऽत्र पञ्चेन्द्रियगुणावहाः ।
याभिः सूक्ष्माः प्रतायन्ते धमन्योऽन्याः सहस्रशः॥१७
एवमेताः सिरानद्यो रसोदा देहसागरम् ।
तर्पयन्ति यथाकालमापगा इव सागरम् ॥ १८
मध्ये च हृदयस्यैका सिरा त्वत्र मनोवहा ।
शुक्रं संकल्पजं नृणां सर्वगात्रैर्विमुञ्चति ॥ १९
सर्वगात्रप्रतायिन्यस्तस्या ह्यनुगताः सिराः ।
नेत्रयोः प्रतिपद्यन्ते वहन्त्यस्तैजसं गुणम् ॥ २०
पयस्यन्तर्हितं सर्पिर्यद्वन्निर्मथ्यते खजैः ।
शुक्रं निर्मथ्यते तद्वद्देहसंकल्पजैः खजैः ॥ २१
स्वप्नेऽप्येवं यथाभ्येति मनःसंकल्पजं रजः ।

— After 15, Kumbh. ed. ins.:

594* अमेध्यपूर्णं यद्भाण्डं श्लेष्मान्तकलिलावृतम् ।
नेच्छते वीक्षितुं भाण्डं कुतः स्प्रष्टुं प्रवर्तते ।
देहभाण्डं मलैः पूर्णं बहिः स्वेदजलावृतम् ।
बीभत्सं नरनारीणां ज्ञानिनां नरकं मतम् ।
छिद्रकुम्भो यथा स्रावं सृजते तद्वतं दृढम् । [5]
अन्तःस्थं स्रंसते तद्वज्जलं देहेषु देहिनाम् ।
श्लेष्माश्रुमूत्रकलिलं पुरीषं शुक्रमेव च ।
कफजालविनिर्यासः सरसाश्चित्त मुञ्चय ।

16 K4 om. 16 (cf. v. l. 15). — a) V1 वातं पित्तं. K1 -कफान्नर्थं; K7 V1 -कफं रक्तं; Dn1 Ds D6 -कफाद्रक्तं; D5 -कफेद्रिक्तं; D7 -कफासक्तं; T G1–3. 6 M1. 5–7 -कफा रक्तं (for -कफान्रक्तं). — b) M1 त्वङ्मांस-. K6. 7 B7–9 Da3 D2–5. 7–9 T G2. 3. 6 M1. 5–7 स्नायु चा- (D2. 8 वा)स्थि; V1 B6 Ds2 D6 स्नायुरस्थि; Da4 °धारि (for °मस्थि). — c) K7 B8 D4. 9 मज्जानं च; V1 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 मज्जा चैव; B0 D3. 6 मज्जां देह-; B6. 8 (marg.). 9 मज्जामेदः-; B7 Ds D5 मज्जा- देह- (Ds2 °हं); Da3. a4 Dn1. n4 D2. 8 मज्जां देहं (Dn1 °हे) (for मज्जां चैव). K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 शिराजालैस् (for सिरा°). — d) D7 T G1–3. 6 M5–7 रसं (for रसा).

17 K4 om. up to विद्या (cf. v. l. 15). — a) D7 T2 G6 विद्यार्थं (T2 °र्धं)मन्यो. K7 विंद्याद् (for वि°). — b) K1 -गुणावहः; Dn4 °बलाः (for °वहाः). — c) K7 D9 ताभ्यः; B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da4 यत्र; D4 तान्याः; D5 याभ्यः (for याभिः). K1 सूक्ष्मः; K7 D9 शूक्ष्मा. K6. 7 B0 Ds2 D4–7 G1 प्रजा- यंते; Ds1 प्रती° (for प्रता°). — d) T2 G1 यमन्यो (for ध°). K1 [ऽ]न्यः.

18 a) K4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8 शिरा-; D9 शरा- (for सिरा-). K7 G1 -नाड्यो (for -नद्यो). — b) K7 Da3 D4. 9 रसादा (for रसोदा). G1 देश- (for देह-). — B9 om. (hapl.) 18cd.

19 a) K2 D4 G1. 2 हृदयस्येका; M5. 6 °स्यैक- (M6 °कं). — b) K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8 शिरा (D5 °रस्); D9 शरा (for सिरा). K6 V1 B0. 6. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1–3. 6 तत्र (for त्वत्र). Ś1 K1. 2 मनोगता; B9 °वहाः (for °वहा). — c) K7 Ds2 D4. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 शुक्रं (for शुक्रं). D8 om. (hapl.) from नृणां up to स्पर्शजं (in 22c). Some MSS. नृणां. — d) D7 T1 G1–3. 6 सर्वगात्रे (for °गात्रैर्). Da3. a4 विमुंचते; G1 विशंचति (sic).

20 D8 om. 20 (cf. v. l. 19). — a) K6 Da4 Ds D2. 6 -प्रतापिन्यस्; G1 -प्रदायि° (for -प्रतायि°). — b) Ś1 K1. 2 तस्य; M5. 6 तस्यां (for तस्या). G3. 6 भिन्नगताः (for ह्यनु°). K4. 6. 7 V1 B0. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6 शिराः; D4. 9 शराः (for सिराः). — d) K2. 6 वह(K6 °हं)तस् (for वहन्त्यस्). D4 तेजसं.

21 D8 om. 21 (cf. v. l. 19). — a) B6 (marg. as in text) 7. 9 अंतर्गतं (for °र्हितं). — b) G1 यद्यन् (for यद्वन्). K1 गुणैः (for खजैः). ❀ Ca. n. s: खजैः मन्थनदण्डैः । ❀ — K7 Da4 om. (hapl.) 21cd. Ds2 reads 21cd on marg. *sec. m.* — c) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 शुक्रं (for शुक्रं). — d) Ś1 K2 T2 M7 देहे; B9 देहं (for देह-). K4 -संकल्पतैः; M1 -संस्पर्शजैः (for -संकल्पजैः). Da3 om. खजैः.

22 D8 om. up to स्पर्शजं (cf. v. l. 19). 22ab is partly damaged in B7. — a) K7 [ऽ]प्येव; B0. 6. 8. 9 Dn4 Ds2 D2. 3. 6 ह्येवं; Da4 [ऽ]थेवं; Ds1 [ऽ]त्येवं; D5 ह्यंधो (for ऽप्येवं). Ś1 K1. 2. 4 V1 D4. 9 M1. 7 तथा; M5. 6 तदा (for यथा). G3. 6 ह्येति; M7 (*sup. lin.*) [अ]त्येति (for [अ]भ्येति). — b) Ś1 K2. 4 मनःसंकल्परंजकः; K1 °ल्पं*जकः; D7

शुक्रमस्पर्शजं देहात्सृजन्त्यस्य मनोवहा ॥ २२
महर्षिर्भगवानत्रिर्वेद तच्छुक्रसंभवम् ।
त्रिबीजमिन्द्रदैवत्यं तस्मादिन्द्रियमुच्यते ॥ २३
ये वै शुक्रगतिं विद्युर्भूतसंकरकारिकाम् ।
विरागा दग्धदोषास्ते नाप्नुयुर्देहसंभवम् ॥ २४
गुणानां साम्यमागम्य मनसैव मनोवहम् ।
देहकर्म नुदन्प्राणानन्तकाले विमुच्यते ॥ २५
भविता मनसो ज्ञानं मन एव प्रतायते ।
ज्योतिष्मद्विरजो दिव्यमत्र सिद्धं महात्मनाम् ॥ २६
तस्मात्तदविघाताय कर्म कुर्यादकल्मषम् ।
रजस्तमश्च हित्वेह न तिर्यग्गतिमाप्नुयात् ॥ २७
तरुणाधिगतं ज्ञानं जरादुर्बलतां गतम् । C. 12. 7791 B. 12. 214. 28 K. 12. 216. 33

T G1–3.6 °ल्पजैर्द्धि(T2 °वद्धि)जः. — c) Ds2 D7 T G1–3.6 M1.5–7 शुक्रुम् (for शुक्रम्). K4.6.7 V1 Bo.6.7.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6 संकल्पजं; D4.5 संस्पर्शजं (for अस्प°). — d) Ś1 K2 मृजंति; K1 मृतंति; K4 B7 Da4 Dn1 D2.6.7 T2 G1.2.6 M1.5–7 सृजति (for सृजन्ती). Ś1 K1.2 मनोजवाः; K6 V1 Bo.6.8.9 Da3.a4 Ds D3.5.8 T1 G3 °वहाः; D7 °वहात् (for °वहा). K7 D4.9 सृजंत्यश्च मनोवहाः.

23 a) T1 अत्र (for अत्रिर्). — b) T1 वेदं (for वेद). D7 T G2.3.6 M1.5–7 शुक्रु- (for शुक्र-). K2 Dn4 D6 -संभवः. — D6 om. (hapl.) 23c–24d. — c) K6.7 D4.7.9 T G1–3.6 M1.5–7 नृबीजम् (for त्रि°). Da4 -दैवत्यैस्; G1.2 M7 -देवत्यं.

24 D6 om. 24 (cf. v. l. 23). — a) D7 T G1–3.6 M1.5–7 शुक्रु (for शुक्र-). K1 -गत- (for -गतिं). K2 विद्वन् (for विद्युर्). — b) K1 रूप- (for भूत-). K1 -संकार-; K2 -संग्रह-; K6 -संस्कार-; Bo.6 (marg. as in text).7.8 (marg. as in text) Da3 -संहार-; D7 T G1–3.6 M1.5–7 -संघात- (for -संकर-). Da4 G2 -कारिकं (for -कारिकाम्). — c) Ś1 K1.2 Dn4 विराग-; K7 D4.9 G3.6 विरागाद् (for °गा). Ś1 K1.2 -देहास्; G2 -दोषस् (for -दोषास्).

25 25ab is partly damaged in B7. — a) V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn4 Ds D2.5.8 आगत्य; D7 T G3.6 M5.6 आपा(T1 °सा)द्य; G1.2 आपद्य; M1.7 उत्पाद्य (for आगम्य). — b) D8 D7 T G1–3.6 M1.5–7 मनस्येव (for °सैव). K6 मनोवहां; K7 B8 (marg.) Da4 D4.9 मनो वहन्; D7 T G1–3.6 M1.5–7 मनो दधत् (for मनोवहम्). — c) K7 D4.9 दहन् (for देह-). K1.2.4 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5–8 -कर्मा (for -कर्म). D6 नुदत् (for नुदन्). — d) B6 विमुंचति.

26 a) B6 (marg as in text).7.8 (marg. as in text).9 सविता (for भ°). D5 मनसि (for °सो). — b) K7 D4.9 तत; M1.5–7 अत (for मन). Ś1 K1.2.4 D4.9 एतत् (for एव). K4 प्रतार्यते; K6.7 V1 Bo.6.7.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2–4.6–9 T1 G1–3.6 प्रजायते; Ds1 D5 प्रती° (for प्रता°). — c) K7 D4.9 ज्योतिमद् (for °ष्मद्). Ś1 K1 देय्यम्; K2 दे*म्; K4 देव्य-; K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.5.6.8 नित्यं; D7 T1 G3.6 M7 दिव्य- (for दिव्यम्). — d) Ś1 K1.2 B8 (marg. as in text) G1.2 M1.5.6 अत्र सिद्धिर्; K4.6.7 V1 Bo.6–8 Da3 Dn1.n4 Ds1 D2–4.6–9 मंत्रसिद्धं (K6 D7 °द्धिं); B9 Da4 Ds2 (marg.) D5 मनःसिद्धं (B9 °द्धिं); T G3.6 M7 -मंत्रसिद्धिर् (for अत्र सिद्धं). K1 महात्मनं.

27 a) B7 तु (for तद्-). K6 V1 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 अभिघाताय; B6 उप°; B7 परि° (for अवि°). Da4 तस्मादत्र विघाताय. — b) Ś1 K1.2.4 अकल्पनं; Bo D2.3.6 T2 अकल्मषः (T2 °षाः). — c) Ś1 K1.2.4 D7 T1 G1.2 हित्वैव; V1 हित्वेव; G6 भित्वेह; M1 हत्वेह (for हित्वेह). — d) K6.7 Dn1 D4.5.9 यथेष्टां (for न तिर्यग्). Ś1 K1.2.4 ब्राह्मीं गतिमवाप्नु(K1.4 °माप्नु)यात्; V1 G2 तिर्यग्गतिमवाप्नुयात्.

28 a) Ś1 K6.7 D4.9 तारुण्ये(Ś1 °णा)धिगतं (K6 °त-); K1 तरुण्याधिगतिं; D5 तारुण्ये विगत-. K6 D5 -ज्ञानो (for ज्ञानं). — b) M7 रजो- (for जरा-). K6 B7 D3 गतः (for गतम्). — c) Hypermetric. K4.6.7 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 M5.6 विपक्क-; D7 G2 परिपक्को (G2 °क्कं) (for परिपक्क-). K7 Da4 D7 G2 -बुद्धि-; M5.6 -बुद्धेः (for -बुद्धिः). G1 परिपक्काद्धि कालेन. — After 28, Kumbh. ed. ins.:

595* एवं पुत्रकलत्रेषु ज्ञातिसंबन्धिबन्धुषु ।
आदत्ते हृदये कामं व्याधा[ध्या]दिभिरभिप्लुतः ।
यतस्ततः परिपतन्नविन्दन्सुखमण्वपि ।
बहुदुःखसमापन्नः पश्चान्निर्वेदमास्थितः ।

C. 12. 7791 B. 12. 214. 28 K. 12. 216. 33 परिपक्वबुद्धिः कालेन आदत्ते मानसं बलम् ॥ २८
सुदुर्गमिव पन्थानमतीत्य गुणबन्धनम् ।
यदा पश्येत्तदा दोषानतीत्यामृतमश्नुते ॥ २९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्ताधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥

२०८

गुरुरुवाच ।
दुरन्तेष्विन्द्रियार्थेषु सक्ताः सीदन्ति जन्तवः ।
ये त्वसक्ता महात्मानस्ते यान्ति परमां गतिम् ॥ १
जन्ममृत्युजरादुःखैर्व्याधिभिर्मनसः क्लमैः ।
दृष्ट्वेमं संततं लोकं घटेन्मोक्षाय बुद्धिमान् ॥ २
वाङ्मनोभ्यां शरीरेण शुचिः स्यादनहंकृतः ।
प्रशान्तो ज्ञानवान्भिक्षुर्निरपेक्षश्चरेत्सुखम् ॥ ३
अथ वा मनसः सङ्गं पश्येद्भूतानुकम्पया ।
अत्राप्युपेक्षां कुर्वीत ज्ञात्वा कर्मफलं जगत् ॥ ४
यत्कृतं प्राक्शुभं कर्म पापं वा तदुपाश्नुते ।

ज्ञानवृक्षं समाश्रित्य पश्चान्निर्वृतिमश्नुते । [5]

29 a) K7 सुदुर्गतिम् (hypermetric); B9 सदुर्गम् (for सु°). D7 T G1–3. 6 M6 इह (for इव). — b) D7 T G1–3. 6 आश्रित्य (for अतीत्य). Bo. 6 (marg. as in text) Da3. a4 D7 T G1–3. 6 ·वर्धनं (for ·बन्धनम्). — c) K7 B9 तथा (for तदा). D4 लोकान् (for दोषान्). K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 यथा पश्येत्तथा दोषान्. — d) M6 अनीत्य (for अतीत्य). V1 अश्नुयात् (for अश्नुते).

Colophon om. in K7 D4. 9 (K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent). — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 T G1. 2. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1 Ds1 D2. 3. 5. 6. 8 G2 वार्ष्णेयाध्यात्मं; M1. 7 °ध्यात्मे शुक्रसंभवोपदेशः; M5. 6 °ध्यात्मे ज्ञानाद्युपायः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 Ds2 G1 40; Dn1 Ds1 D7 T1 G3. 6 M5. 6 41; D8 M1. 7 39; T2 G2 55. — *Śloka no.:* Da4 Dn1. n4 Ds1 29; D8 26.

208

1 Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 G2 M1. 7 भीष्म (for गुरुर्). — b) Da4 शक्ताः; D7 सताः; G2 सक्तः (for सक्ताः). Da3. a4 ते जनाः (for जन्तव.).

2 a) G2 om. मृत्युजरा. — b) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 मानस·; D7 T1 G1. 3. 6 मनस· (for °सः). Da4 D5 Cs ·क्रमैः (for क्लमैः). — c) K4 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T1 दृष्ट्वैव (V1 B7. 8 Da4 D7 T1 °वं); G1 दृष्ट्वैतं; G2 दृष्टै*; G3. 6 दृष्ट्वैमं (for दृष्ट्वेमं). Ś1 K1. 2. 6 सततं (for सं°). G1 लोके (for लोकं). — d) D7 वदन्; T1 G1 घटन् (for घटेन्).

3 b) Da4 G1. 2 M7 शुचि (for शुचिः). B9 अनहंकृताः. — c) K7 D9 प्रशांते; Da4 पश्यंतो (for प्रशान्तो). V1 मानवान्; M1 ध्यान° (for ज्ञान°). D7 T1 G1 चक्षुर् (for भिक्षुर्). — d) B8 (marg. as in text) Da3. a4 महीं (for सुखम्). ❀ Ca. s: निरपेक्षः ममतारहितः । ❀ — After 3, Kumbh. ed. Cv ins.:

596* वशा मोक्षव्रतां पाशास्तासां रूपं प्रदर्शकम् ।
दुर्ग्रहं पश्यमानोऽपि मन्यते मोहितस्तदा ।
एवं पश्यन्तमात्मानमनुध्यातं हि बन्धुषु ।
अयथात्वेन जानामि भेदरूपेण संस्थितम् ।
[(L. 3) Cv पश्यंस्तम् (for पश्यन्तम्).]

4 a) ❀ Cv: मनसः सङ्गं, भूतादिकम् । ❀ — b) K6 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 6. 8 पश्यन् (for पश्येद्). — c) K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8 तत्र (for अत्र). Da4 उपेक्षा. D6 कुर्वंति; M7 कुरुते (for कुर्वीत). ❀ Ca: यावच्छिष्यावबोधमेव कृपां कृत्वा तत उपेक्षया वर्तितव्यम् । परमात्मचिन्तनप्रती·

तस्माच्छुभानि कर्माणि कुर्याद्वाग्बुद्धिकर्मभिः ॥ ५
अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतेषु चार्जवम् ।
क्षमा चैवाप्रमादश्च यस्यैते स सुखी भवेत् ॥ ६
यश्चैनं परमं धर्मं सर्वभूतसुखावहम् ।
दुःखान्निःसरणं वेद स तत्त्वज्ञः सुखी भवेत् ॥ ७
तस्मात्समाहितं बुद्ध्या मनो भूतेषु धारयेत् ।
नापध्यायेन्न स्पृहयेन्नाबद्धं चिन्तयेदसत् ॥ ८
अवाग्योगप्रयोगेण मनोज्ञं संप्रवर्तते ।
विवक्षता वा सद्वाक्यं धर्मं सूक्ष्ममवेक्षता ।
सत्यां वाचमहिंस्रां च वदेदनपवादिनीम् ॥ ९ C. 12. 7803 B. 11. 215. 10 K. 12. 217. 14

पत्वात्कृपायाः । ❀ — d) K7 D3.4.6.9 ज्ञान- (for ज्ञात्वा). D7 T G1–3.6 -वशं; M5.6 -परं (for -फलं).

5 a) K4.6.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 स्यात् (for प्राक्). — b) B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6 पापं वा यदि वाश्नुते (B0.7.9 Da4 वामुते; D5 वा कृतं); B8 (marg.) पापं वा तदवाप्नुते. — d) K7 V1 B0.6–9 Ds2 D3.5–7.9 G1–3.6 M1.7 वा (for वाग्-).

6 With 6ab, cf. 3.198.69ab; B. 13.141.25ab. — b) K6 आर्जवं (for चा°). — c) K1 क्षमां; K4 क्षमश्च (for क्षमा). D7 T1 G1–3.6 दया (for चैव). D5 [अ]प्रसादश्च (for [अ]प्रमा°). — After 6, Kumbh. ed. Cv ins.:

597* अनक्षसाध्यं तद्ब्रह्म निर्मलं जगतः परम् ।
स्वात्मप्रकाशमग्राह्यमहेतुकमचञ्चलम् ।
विवेकज्ञानवाचिस्थो ह्याशुरूपेण संस्थितः ।
वैकारिकात्प्रदृश्येते गैरिके मधुधारवत् ।

[(L. 3) ❀ Cv: विवेकज्ञानवाग्मिश्रः (for the prior half). Cv: मिश्रः सर्वजगद्व्याप्तः । आशु, आ समन्तात् शु सुखशीलं रूपं तेन । ❀]

— After 6, V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 read 8ab (V1 B0.6–9 Dn1.n4 Ds D2.3.8 for the first time, repeating it in its proper place).

7 K2.4.6 D5 om. (hapl.) 7; Ś1 reads it on marg. — a) Ś1 K1 B8 (marg.) Da3 यश्चेमं M1 यश्चैतं (for °नं). K7 (marg.) वेद (for धर्मं). — c) K1 V1 B7–9 Da3.a4 Dn4 Ds D3.7.8 दुःख- (for दुःखान्). D7 T1 G1.2 निवारणं; G3.6 निःसारणं (for निःस°). — d) V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.6.8 सर्वज्ञः स; Ds स सर्वज्ञः; D7 T1 G1.2 तत्त्वज्ञः स (by transp.); G3.6 तत्त्ववित्स.

8 Da3.a4 D6 read 8ab after 6, while V1 B0.6–9 Dn1.n4 Ds D2.3.8 read it for the first time after 6. — a) D7 T1 G1–3.6 तस्मात्समाहितो भूत्वा. — b) B6–9 (all second time) धारयन् (for °येत्). — c) D7 T1 G1–3.6 नावध्यायेन् (for नाप°). ❀ Cs: नापध्यायेत् दुष्टेन मनसा भूतानि न पश्येत् । ❀ — d) K6 V1 B0.6.7.8 (marg. as in text).9 Ds D3.5.6.8 न (D5.8 ना-) बुद्ध्या; D4 नाबलं (for नाबद्धं). D7 T1 G1.2 नाबलं (T1 °द्धं) चिंतयेत वै (D7 G1 °ये तव). ❀ Ca: अबद्धं असंबद्धं निरर्थकम् ॥ Cn: स्वस्यायोग्यम् । ❀

9 K6 Dn1 read 9ab twice. — a) K1.2.4 अवाग्योग-; K6 Dn1 (both first time) D7 T2 G1–3.6 M1.5–7 अथामोघ- (T2 G3.6 M5 °घे; M1 °घं); K6 (second time).7 B0 Dn1 (second time).n4 Ds D2.3.6.8 Cnp वाचामोघ-; B1 सुरागाधा-; Da3.a4 अवागोध-; D4.9 अवाङ्मोघ-; D5 सद्वा योग-; T1 तथा मोघे; Cnp (also) अवागोघ- (for अवाग्योग-). Ś1 K2.4 B0.7 D4.5.8.9 -प्रयोगेन; K1 -प्रणेयेन; K6 (both times) Dn1 (second time) D7 T G1–3.6 M1.5–7 -प्रयत्नेन; Dn4 Cnp -प्रयासेन (for -प्रयोगेण). V1 B6.8.9 अरागो मोघयोगेन. ❀ Ca: वाग्योगो बहुजल्पनम् । तद्विपरीतेन मितवाक्प्रयोगेन ॥ ......मनोज्ञं निर्वाणम् ॥ Cn: अवागोघप्रयोगेणेति पाठे, वागिति वागादीन्द्रियव्यापारो लक्ष्यते । ओघ इति 'स्वयमेव ज्ञानाख्याचित्तपरिणामो भविष्यति, किमुत्तप्ततया' इत्युपदेशे या श्रेयोबुद्धिः सा कालाख्या तुष्टिरोघशब्दार्थः । तदुभयं यत्र नास्ति तादृशो यमनियमादीनां योगाङ्गानां प्रयोगस्तेन । ❀ — b) K6 (second time) V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1 (second time).n4 Ds D2.3.5.6.8 तत्; K7 स- (for सं-). K6 Dn1 (both first time) D7 T G1–3.6 M1.5–7 मनो ज्ञाने (M1.7 °नं) प्रवर्त(K6 Dn1 M5.6 निवेश-; T2 प्रवर्ध)येत्. — D7 T2 G1.2 M5.6 read, T1 G3.6 repeat, 9cd after 10ab. — c) K6 D5 विवक्षितं; B8 (marg.) °क्षितो; G1 °क्षिता (for °क्षता). K4.6 V1 B0.6.7.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 च; D7 T1 (second time) G1–3.6 (last two second time) हि (for वा). Ś1 K1.2 B9 D7 T1 (second time).2 G1.2.3.6 (last two second time) सद्वाच्यं; K6 V1 B0.6.8 Da3.a4 Ds D2.3.5.8 यद्वाक्यं (for स°). T1 G3.6 (all first time) विवेचयित्वा सद्वाक्यं. — d) K6.7 B9 Dn1 T1 G3.6

C. 12. 7803
B. 12. 215. 11
K. 12. 217. 15

कल्कापेतामपरुषामनृशंसामपैशुनाम् ।
ईदृगल्पं च वक्तव्यमविक्षिप्तेन चेतसा ॥ १०
वाक्प्रबुद्धो हि संरागाद्विरागाद्व्याहरेद्यदि ।
बुद्ध्या ह्यनिगृहीतेन मनसा कर्म तामसम् ।
रजोभूतैर्हि करणैः कर्मणा प्रतिपद्यते ॥ ११
स दुःखं प्राप्य लोकेऽस्मिन्नरकायोपपद्यते ।
तस्मान्मनोवाक्शरीरैराचरेद्धैर्यमात्मनः ॥ १२
प्रकीर्णमेषभारो हि यद्वद्धार्येत दस्युभिः ।
प्रतिलोमां दिशं बुद्ध्वा संसारमबुधास्तथा ॥ १३
तानेव च यथा दस्यून्क्षिप्त्वा गच्छेच्छिवां दिशम् ।

(last three both times) M1 धर्मसूक्ष्मम्; B8 धर्म्यं सूक्ष्मम्; G1. 2 परं धर्मम् (for धर्मं सूक्ष्मम्). K2 अवैक्षता; K6 B6. 9 T2 अवेक्ष(K6 °क्ष्य)तां; D4 °क्षत; D5 T1 G3. 6 (last three first time) °क्ष्य च; G1 °क्ष्यत (for °क्षता). D7 धर्मः पुनरवेक्ष्यतां. — e) B6. 9 सत्यं (for सत्यां). Da4 वाक्यम् (for वाचम्). Ś1 K1. 2. 4 D4. 6 अहिंसा (K2 D6 °सां) (for अहिंस्रां). — f) B6. 7. 8 (marg. as in text) अनुपपादि(B8 °यि)-नीं; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 अनपकारिणीं (for °वादिनीम्).

10 Da4 om. 10^{ab}. — a) B6 (marg. as in text) T1 कल्वा(T1 °ल्पा)पेताम्; D7 कल्पो°; M7 अकल्क-काम्. K1 D7 अपुरुषाम् (for अप°). M1 अकल्का-मप्यपरुषाम्. ❀ Cn: कल्कापेतां शाठ्येन हीनाम् । ❀ — b) D7 G1. 2 अनृशंस्याम्. K1. 7 अपैशुनं. —After 10^{ab}, D7 T2 G1. 2 M5. 6 read and T1 G3. 6 repeat 9^{cd}. — d) B8 (marg.) अविक्लिष्टेन; D4 अधिक्षिप्तेन (for अवि°).

11 a) B8 (marg.) M1 Ca प्राक् (for वाक्-). K4 -प्रबुद्ध्ये हि; K6 -प्रबंधोनु-; K7 D4. 9 -प्रबोधस्य; B7 Da3 Dn1. n4 Ds2 D3 -प्रबद्धो हि; B8 (marg.) प्रवृद्धो हि; D5. 7 -प्रबंधेन; T1 G1. 2 -प्रबंधान्हि; T2 -प्रसंगं हि; G3. 6 M7 -प्रबंधं हि; M1. 5. 6 -प्रबंधे(M1 प्रबद्धे)हि; Cp -प्रबुद्धो हि (as in text). Ś1 K1. 2. 4 यो रागाद्; K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 संसा(Da4 °स्का)रो; K7 संगाद्धि; D7 संरागान्; T1 G1. 2. 6 संरोषाद् (for संरागाद्). ❀ Ca: प्राक् प्रबुद्धः प्रथमं प्रबुद्धः विरागो भूत्वा । वाक्प्रबुद्ध इति केचित्पठन्ति । व्याचक्षते च—प्रबुद्धं प्रबोधः तत्र वागेव लिङ्गमिति । तदशा-ब्दमसंगतम् । ❀ — b) D7 विरागान्; T1 G1. 2. 6 विरुद्धान् (for विरागाद्). D5 आहरेद् (for व्या°). Ś1 K2 ह्रदि; D4. 5. 9 अपि (for यदि). — c) V1 Bo. 9 ह्यनु-; B6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 Cp [अ]प्यनु- (for ह्यनि-). — d) B6 तामयं; B8 (marg. as in text) मानसं (for तामसम्). — e) K2. 4 रजो-द्भूतैर् (for °भूतैर्). K6 D5 तु (for हि). Da3. a4 करणं; D5 करुणैः. — f) K6. 7 D4. 5. 9 राजसं; Dn1. n4 T2 G3. 6 M7 (*sup. lin.*) कर्मणि; D7 T1 G1. 2 तत्क्षणं; M5. 6 कर्माणि (for कर्मणा). Ds1 प्रतिपाद्यते; G6 प्रत्यपद्यते.

12 B6 om. (hapl.) 12^{ab}; V1 reads it on marg. — a) D4 अदुःखं (for स दुःखं). D7 T1 G1–3. 6 दुःखं प्राप्य च लोकेस्मिन्. — b) T1 नरकं वा (for °काय). Ś1 K1. 2 प्रपद्यते (for [उ]प°). — c) D7 T1 G1. 3. 6 -शारीरैर् (for -श°). — d) D3 (marg. as in text). 7 T1 G1–3. 6 धर्मम् (for धैर्यम्).

13 a) K6 प्रकीर्णमिव; V1 Ds2 D5. 7 प्रकीर्ण एव; Ca प्रकीर्णमोष- (for प्रकीर्णमेष-). K6. 7 V1 Bo. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 T2 Cn -भारं; G2 -हारो (for -भारो). B6. 8 (both marg. as in text) Da4 T1 (marg.) Cp प्रकीर्णामिषभारं (Da4 °वं) हि; T1 G1. 3. 6 प्रकीर्णमाषभा(G1 °हा)रो हि. ❀ Ca (reading प्रकीर्णमोष°): प्रकीर्णोऽतिबहुलो मोषस्य लोप्त्रस्य चोरितस्य भारः ॥ Cn: प्रकीर्णमेषः आमिषमित्यर्थः । भारम्, क्लीबत्व-मार्षम् ॥ Cp (reading प्रकीर्णामिष°): प्रकीर्णः इतस्ततः क्षिप्तः आमिषस्य लोभ्यस्य वस्तुनो भारो मानविशेषो यत्र ॥ ❀ — Dn4 om. (hapl.) 13^{cd}. — c) Da3 प्रतिलोमी (for °लोमां). Da4 दिशां. K2 गत्वा; Ds बद्ध्वा (for बुद्ध्वा). ❀ Ca. s: प्रतिलोमां चोरसहितामेव दिशम् । ❀ — d) K7 V1 D7 T G1–3. 6 अबुधस् (for °धास्). Ś1 K1. 2 Da3. a4 संसारोप्य(Da3. a4 °रो ह्य)बुधैस्तथा; K4 समा-रोप्य बुधैस्तथा. — After 13, Kumbh. ed. ins.:

598* संसारमार्गमापन्नः प्रतिलोमं विवर्जयेत् ।

14 a) Ś1 (before corr. as in text) तेनैव; K2. 6 Dn1. n4 D5. 6 त(Dn4 ता)मेव (for तानेव). D2 om. च. Ś1 (before corr. as in text) K1. 2 पथा; B8 तथा (for यथा). K1. 4 दस्यू; K6 V1 Bo. 7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 दस्युः (for दस्यून्). — b) K7 क्षिप्ता. Da4 *मां; D7 T1 G1–3. 6 शुभां (for शिवां). B9 दिशां. — cd) Ś1 K1. 2 -कार्याणि; Da4 -कर्मान्; D7 G3 कर्मा (G3 °र्मं) हि; G1 -कर्मणि (for -कर्माणि). K6. 7 Ds D4. 5. 9 शुभं; Dn1 शिवं; Dn4 D2. 3 स्वयं (for सुखम्).

तथा रजस्तमःकर्माण्युत्सृज्य प्राप्नुयात्सुखम् ॥ १४
निःसंदिग्धमनीहो वै मुक्तः सर्वपरिग्रहैः ।
विविक्तचारी लघ्वाशी तपस्वी नियतेन्द्रियः ॥ १५
ज्ञानदग्धपरिक्लेशः प्रयोगरतिरात्मवान् ।
निष्प्रचारेण मनसा परं तदधिगच्छति ॥ १६
धृतिमानात्मवान्बुद्धिं निगृह्णीयादसंशयम् ।
मनो बुद्ध्या निगृह्णीयाद्विषयान्मनसात्मनः ॥ १७
निगृहीतेन्द्रियस्यास्य कुर्वाणस्य मनो वशे ।
देवतास्ताः प्रकाशन्ते हृष्टा यान्ति तमीश्वरम् ॥ १८
ताभिः संसक्तमनसो ब्रह्मवत्संप्रकाशते ।
एतैश्चापगतैः सर्वैर्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ १९
अथ वा न प्रवर्तेत योगतन्त्रैरुपक्रमेत् ।
येन तन्त्रमयं तन्त्रं वृत्तिः स्यात्तत्तदाचरेत् ॥ २०
कणपिण्याककुल्माषशाकयावकसक्तवः । C. 12. 7815 B. 12. 215. 22 K 12. 217. 26

15 [a]) Ś1 K1.2 निःसंदेहम् (for निःसंदिग्धम्). B6–9 अमोहो (for अनीहो). Ś1 K1.2.4 वा (for वै). D7 T1 G1–3.6 निःसंदिग्धमनोभावैर्. — [b]) Ś1 K1.2.4 मुक्त-सर्वपरिग्रहः (K4 °हैः). — [c]) B8 विमुक्त- (for विविक्त-). Ś1 K1.2 -सेवी; Da4 -चारि-; D4 corrupt (for -चारी). Ds1 लघ्वाशां (for लघ्वाशी). — [d]) K4 तापसैर् (for तपस्वी).

16 [a]) K7 Ds1 ज्ञानदग्धे (Ds1 °ग्धं) (for °दग्ध-). M7 -परिक्लेशं (for °क्लेशः). — [b]) K7 -मतिर्; B8 (marg. as in text) D4.9 Cp (also as in text) -गतिर् (for -रतिर्). D9 चात्मवान् (for आत्म°). Ś1 K1.2 प्रयाति गतिमात्मवान्. ❀ Ca: प्रयोगरतिः प्रकृष्टयोगे अत्यर्थमासक्तः । ❀ — [d]) G2.3.6 अभि- (for अधि-).

17 [a]) D7 T G1–3.6 M5.6 आत्मविद् (for °वान्). Ś1 K1.2.4 V1 B0.8.9 Ds D3.6 M1 बुद्धो; B6.7 Da3.a4 बुद्धौ (for बुद्धिं). — [b]) Ś1 K1 न (for नि-). D7 T1 G1–3.6 M6 असंशयः (for °यम्). — Ś1 reads 17[c]–18[d] on marg. — [d]) M5 विषयं (for °यान्). T G6 मन आत्मना; M7 मानसात्मनः (for मन°). D7 G1.2 विषयात्मानमात्मनः. — After 17, Kumbh. ed. Cv ins.:

599* योजयित्वा मनस्तत्र निश्चलं परमात्मनि ।
योगाभिसंधियुक्तस्य ब्रह्म तत्संप्रकाशते ।
ऐकात्म्यं तदिदं विद्धि सर्ववस्त्वन्तरस्थितिः ।
विशेषहीनं गृह्णन्ति विशेषां कारणात्मिकाम् ।
अथ वा न प्रभुस्तत्र परमात्मनि वर्तितुम् । [5]
आगामितत्त्वं योगात्मा योगतन्त्रमुपक्रमेत् ।

18 Ś1 reads 18 on marg. — [b]) Ś1 K1 वशं (for वशे). — [c]) K6 Dn1 तत्; V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn4 D2.3.6.8 सं-; D5 तु (for ताः). Ds D7 T G1–3.6 M1.5–7 प्रसीदंति (for प्रकाशन्ते). ❀ Ca.p: देवताः इन्द्रियाणि । संप्रकाशन्ते प्रकाशयन्ति (Cp प्रकाशं यान्ति) ॥ Cs: देवताश्च ता महदहंकारभूतमात्राद्यभिमानिन्यः शरीरस्थिता वेदितव्याः । ❀ — [d]) K1.2 तुष्टा; D4 घृष्टा (for हृष्टा). T1 G1.2 ईश्वराः.

19 [a]) K1 संमुक्त-; K6 B7 Dn1 D5.7 T G1–3.6 M1.5–7 संयुक्त-; B9 प्रसक्त- (for संसक्त-). — [b]) K4 B6.8 (marg.) Da3 Dn1.n4 D2.7 T G1–3.6 M1.5–7 ब्रह्म तत् (for ब्रह्मवत्). — [c]) K6 Da3 D5.7 T G1–3.6 M7 शनैश्; B6–9 Da4 M1.5.6 स तैश् (for एतैश्). K6 Da3 D5 चापगते (K6 °तः); K7 D4.7.9 T G1–3.6 M1.5–7 चोपगते (K7 D4.9 °तैः); B7.9 चार्यगतैः (for चाप°). K6 B6.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1 D5.7 T G1–3.6 M1.5–7 सत्त्वे (for सर्वैर्). — [d]) Da4 ब्रह्मभूताय (for °भूयाय).

20 [a]) K4 D5 प्रवर्तत; V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn4 Ds D3.6.8 प्रकाशेत; G3.6 Cnp प्रकल्पेत (for प्रवर्तेत). — [b]) K1 युग- (for योग-). Ś1 K1.2.4 D5 उपक्रमैः; Da3 अपक्रमेत्; Ds1 उपा° (for उप°). ❀ Cv: तन्त्रैरुपायैः । ❀ — [c]) Ds D7 T G1–3.6 M1.5–7 Ca योग- (for येन). K6 Dn1.n4 तंत्रयतस्; K7 D4.9 मंत्रमयं (for तन्त्र°). V1 B0.9 D3.6.8 तंत्रैर्; Ds2 तत्र; D2 तंत्र- (for तन्त्रं). ❀ Ca: योगतन्त्रैः अध्यात्मशास्त्रोदितैर्यमनियमादिभिः । ❀ — [d]) Da3.a4 बुद्धिः; D7 T1 G1–3.6 वृत्तं (for वृत्तिः). M1 यद्वृत्तं तत्तदाचरेत्; M5–7 प्रवृत्तं स्यात्तदाचरेत्. ❀ Cv: वृत्तिः जीवनोपायः । ❀

21 [a]) D7 T1 G3.6 -गुल्माष- (for -कुल्माष-). K6.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 M1.5–7 क(Da3 च)णकुल्माषपिण्याक- (D9 °के). — 21[bcd] is partly damaged in B7. — [b]) K4 -यावेक-; Da4 -यावक्त- (for -यावक-). K7 B0.6 Ds1 D5.6 -शक्तवः (for -स°). Da3 (also) -शिथिलौदनः सक्तवः. ❀ Cs: सक्तवः इति द्वितीयार्थे प्रथमा ॥ Cv: क्षेत्रे अवहननादौ पतिता व्रीह्यादयः कणाः । कुल्माषो वनमाषः । ❀ — [c]) V1

S. 12. 7815 B. 12. 215. 22 K. 12. 217. 26 तथा मूलफलं भैक्षं पर्यायेणोपयोजयेत् ॥ २१
आहारं नियतं चैव देशे काले च सात्त्विकम् ।
तत्परीक्ष्यानुवर्तेत यत्प्रवृत्त्यनुवर्तकम् ॥ २२
प्रवृत्तं नोपरुन्धेत शनैरग्निमिवेन्धयेत् ।
ज्ञानेन्धितं ततो ज्ञानमर्कवत्संप्रकाशते ॥ २३
ज्ञानाधिष्ठानमज्ञानं त्रीँल्लोकानधितिष्ठति ।
विज्ञानानुगतं ज्ञानमज्ञानादपकृष्यते ॥ २४
पृथक्त्वात्संप्रयोगाच्च नासूयुर्वेद शाश्वतम् ।
स तयोरपवर्गज्ञो वीतरागो विमुच्यते ॥ २५
वयोतीतो जरामृत्यू जित्वा ब्रह्म सनातनम् ।
अमृतं तदवाप्नोति यत्तदक्षरमव्ययम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

Bo. 9 Ds2 मूलं (for मूल-). Da4 D5 -फलैर् (for -फलं). K6. 7 V1 Bo Da4 Dn1. n4 Ds D3–6. 8. 9 G2 भैक्ष्यं (for भैक्षं). — d) Ś1 K1 -कल्पते; V1 -जायते (for -योजयेत्). ❀ Ca: पर्यायेण यथालाभमेषामेकतमेन । ❀

22 a) V1 B6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 5. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 आहार- (for °रं). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M1. 5–7 -नियमं; D7 T G1–3. 6 M7 (also) -नियम(G1–3. 6 °मै)श्च् (for नियतं). — b) V1 Bo Da3. a4 Dn4 T2 G6 देशकाले; D5 कालदेशे; M5. 6 देशकालौ (for देशे काले). D7 T G1. 3. 6 M1. 5. 6 सात्त्विकः (M5 °कौ). — c) K7 Dn4 Ds2 परीक्षानु- (for °क्ष्यानु-). Da4 तत्परीक्षां न कुर्वीत. — d) Bo. 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 तत् (for यत्). B8 (marg.) Da4 D5 प्रवृत्त्यानु-; Cpp. Cs प्रवृत्तानु- (for °त्यनु-). K4 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 -पूर्वकं; T1 -वर्तनं (for -वर्तकम्).

23 a) Ś1 K1. 2. 4 प्रवृत्तिं (for °त्तं). K6 Da3. a4 Ds D5. 7 T G1–3. 6 M5–7 नोपरुं(K6 °सं)धीत; K7 D4. 9 °रुध्येत (for °रुन्धेत). ❀ Ca: प्रवृत्तस्य ज्ञानस्य अनुवर्तकम्, नोपरुन्ध्यात् प्रत्युत वर्धयेत् । ❀ — b) Da4 शरम् (for शनैर्). V1 G1 M1 अग्निर् (for अग्निम्). Ś1 K1. 2 इवैंधयेत्. — c) Ś1 K2. 6. 7 B6 D4. 9 M1 ज्ञानेधितं; K1 °चिते (sic); B7 ज्ञानं धितं; Ds D2. 8 T2 G3. 6 ज्ञानान्वितं; D5. 7 ज्ञानाधीनं; T1 G1. 2 M5–7 ज्ञानैधि(G1 °धी)तं (for ज्ञानेन्धितं). V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. a4 Ds D2. 3. 6. 8 M1. 5. 6 तथा (for ततो). — d) D4 कर्म यत् (for अर्कवत्). M1 स्व- (for सं-).

24 a) D7 T G1–3. 6 M7 ज्ञाना(G1 °न)धिष्ठितम्; Cp °धिष्ठानम् (as in text). D5 आज्ञानं. — b) Da4 श्री-; D7 T1 G1–3. 6 त्रि- (for त्रीँल्). B7 अति-; D4 अनु- (for अधि-). — 24^{cd} is damaged in B7. — c) B9 -गता; G2 -हृतं (for -गतं). ❀ Cp: विज्ञानानुगतं शास्त्रानुप्राप्तम् । अथ वा विज्ञानेन दूरदर्शनादिना योगलब्धेनानुगतं सहितम् । ❀ — d) K1 न ज्ञानाद्; K6 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 अज्ञानेन (for °नाद्). K7 D4. 9 अवकृष्यते; B9 M5. 6 अनु° (for अप°). B8 (marg.) प्रभूतमपकर्षति; Cp अज्ञानमपकर्षति.

25 a) Ś1 K1. 2. 4 पृथक्च (for °क्त्वात्). K1. 4 संप्रयोगाश्च्. ❀ Ca: पृथक्त्वात् भेददर्शनात् । संप्रयोगात् संप्रयोज्ये योगे प्रकर्षात् । ❀ — b) K7 D4. 8. 9 न चासौ; Dn4 T2 G3. 6 नासुयुर्; D5 नाशयुर्; D7 नाशपुर्; Cv नासूयुर् (as in text). D8 शास्वतं; M7 शाश्वतः. — c) Da3. a4 अपवर्गार्थी; Cnp रूपवृत्तज्ञो (for अपवर्गज्ञो).

26 a) Ś1 K1. 2. 4 रजोतीतो; K6 D5 Cnp ततो वीत-; K7 D4. 9 ततोतीत- (for वयोतीतो). K6 जरामृत्युर्; K7 D4. 9 -जन्ममृत्युर् (K7 °त्यु); D5 -रजोमृत्युं (for जरामृत्यू). ❀ Cn: वयोतीतः जितकालः । ❀ — b) K6. 7 D4. 9 ज्ञात्वा; D7 T1 G1–3. 6 त्यक्त्वा; M5. 6 हित्वा (for जित्वा). — d) B6 (marg. as in text) शाश्वतम् (for अक्षरम्).

Colophon. V1 reads the colophon on marg. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2–6. 8. 9 वार्ष्णेयाध्यात्मं; M1. 7 °ध्यात्मे आहारनियमविधिः; M5. 6 °ध्यात्मे योगोपदेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 42; Dn4 Ds2 41; Ds1 43; T2 G2 56; M1. 6. 7 40. — *Śloka no.:* Da4 Dn4 27; Dn1 29; D8 28.

२०९

गुरुरुवाच ।
निष्कल्मषं ब्रह्मचर्यमिच्छता चरितुं सदा ।
निद्रा सर्वात्मना त्याज्या स्वप्नदोषानवेक्षता ॥ १
स्वप्ने हि रजसा देही तमसा चाभिभूयते ।
देहान्तरमिवापन्नश्चरत्यपगतस्मृतिः ॥ २
ज्ञानाभ्यासाज्जागरतो जिज्ञासार्थमनन्तरम् ।
विज्ञानाभिनिवेशात्तु जागरत्यनिशं सदा ॥ ३
अत्राह को न्वयं भावः स्वप्ने विषयवानिव ।
प्रलीनैरिन्द्रियैर्देही वर्तते देहवानिव ॥ ४
अत्रोच्यते यथा ह्येतद्वेद योगेश्वरो हरिः ।
तथैतदुपपन्नार्थं वर्णयन्ति महर्षयः ॥ ५
इन्द्रियाणां श्रमात्स्वप्नमाहुः सर्वगतं बुधाः ।
मनसस्तु प्रलीनत्वात्तत्तदाहुर्निदर्शनम् ॥ ६
कार्यव्यासक्तमनसः संकल्पो जाग्रतो ह्यपि । C. 12. 7826 B. 12. 216. 7 K. 12. 218. 10

209

1 D4.9 om. the ref. Ś1 K1.2.4.6.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 M1.7 भीष्म (for गुरुर्). — a) K4 D4 निष्कलमखं (D4 °ष-) (for °ल्मषं). ❀ Ca: निष्कल्मषं, अन्तरायानुपहतम् ॥ Cn: निष्कामम् ॥ Cs: रागानुपहतम् । ❀ — b) K6 इच्छती; D5 इच्छामि (for इच्छता). K1 M6 चरितं; D4 वरितुं; D7 T1 G1.2 च परं (for चरितुं). — G3 om. 1ed. — d) K7 D4.9 G2 स्वप्ने (for स्वप्न-). B6 Dn4 Ds D3.5–7 T G1.2.6 M5–7 -दोषम् (for -दोषान्). K6 अपेक्षता (for अवे°).

2 a) Ś1 (before corr.; *sup. lin.* as in text) K2.6 [ऽ]पि (for हि). — b) K4 M7 वा (for च). — c) V1 B0.6 (marg. as in text).7.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 D5 M1.7 दे(D5 द)शांतरम् (for देहा°). — d) K7 चरंति; G3.6 पतति (for चरति). B9 [उ]पगत- (for [अ]प°). Ś1 (before corr.) K1.2.4 V1 B0.6.7.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6 -स्पृहः (B9 °हाः) (for -स्मृतिः).

3 a) B9 अनभ्यासाज् (for ज्ञाना°). K6.7 Dn1.n4 D3 (by corr.).4.5.8.9 जागरणं; V1 B0 Da3.a4 Ds D2.3 (before corr.).6 °रितो; B6.7 M1 °रता; D7 T G1–3.6 M5–7 °रिता (G3.6 °ताज्) (for °रतो). ❀ Ca: ज्ञानाभ्यासादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । तेन ज्ञानाभ्यासमुद्दिश्य जागरतः । ❀ — b) Da4 विज्ञानार्थम् (for जिज्ञासार्थम्). D7 T1 G1–3.6 निरंतरं (for अनन्तरम्). — c) D6 विज्ञानाधि- (for विज्ञानाभि-). K4 -निवेसात् (for -निवेशात्). B7.9 च (for तु). — d) K6.7 B7 D3–5.9 Cv स जागर्ति (for जागरति). K7 Da4 D4.9 तदा (for सदा). D7 T G1–3.6 M5–7 जागर्त्यन्व(T1 G3 °र्त्यह्य-; T2 °र्त्यप्य-; G6 M5–7 °र्ति ह्य)निशं सदा; M1 जागर्त्यनिशं सदा. ❀ Cv: अनिशं निशाभावो यथा भवति तथा सदा जागर्ति । ❀

4 a) K7 अत्राहं. K7 D9 कोप्ययं; M1 को न्वहं (for °यं). K1.2.4 तावत्; D5 भाव- (for भावः). — b) G2 स्वप्नो (for स्वप्ने). G1.2 इति (for इव).

5 a) B9 तथा (for यथा). Ds1 lacuna for ह्येत. — b) Ś1 K1.2.4.7 D4.9 T2 M1.7 योगीश्वरो (for योगे°). — c) Da4 तथैव तदुपन्नार्थं (sic).

6 a) K7 D4.9 श्रमात् (for श्र°). — b) K1 बुधः; D7 T G1–3.6 M1.5–7 मनः (for बुधाः). — After 6ab, Kumbh. ed. Cv ins.:

600* तन्मयानीन्द्रियाण्याहुस्तावद्गच्छन्ति तानि वै ।
अत्राहुस्त्रितयं नित्यमतथ्यमिति चेन्न न ।
प्रथमे वर्तमानोऽसौ त्रितयं वेत्ति सर्वदा ।
नेतरावुपसंगम्य विजानाति कथंचन ।
स्वप्नावस्थागतो ह्येष स्वप्न इत्येव वेत्ति च ।
तदप्यसदृशं युक्त्या त्रितयं मोहलक्षणम् ।
यदात्मत्रितयान्मुक्तस्तदा जानात्यसत्कृतः ।

[(L. 2) ❀ Cv: त्रितयम् अर्थज्ञानप्रयत्नाख्यम् । सुखदुःखतद्भोगाख्यं वा । ❀ — (L. 3) Kumbh. ed. चेति (for वेत्ति).]

— c) Ś1 K1.2 तत्; K7 D4.9 सं-; D5 च (for तु). V1 B0.6–9 Dn1.n4 D7.8 T G1–3.6 M1.5–7 अप्रलीनत्वात् (for प्रली°). — d) K7 D4.9 एतद् (for तत्तद्).

7 a) K4.6 V1 B0.6–8 Dn1.n4 D8 D2.3.5–8 T G1–3.6 M1.5–7 कार्यं (for कार्य-). D7 T G1–3.6 M1.5–7 चा(G2 M7 च)सक्त- (for -व्यासक्त-). K7 D4.9

C. 12. 7826
B. 12. 216. 7
K. 12. 218. 10

यद्वन्मनोरथैश्वर्यं स्वप्ने तद्वन्मनोगतम् ॥ ७
संसाराणामसंख्यानां कामात्मा तदवाप्नुयात् ।
मनस्यन्तर्हितं सर्वं वेद सोत्तमपूरुषः ॥ ८
गुणानामपि यद्यत्तत्कर्म जानात्युपस्थितम् ।
तत्तच्छंसन्ति भूतानि मनो यद्भावितं यथा ॥ ९
ततस्तमुपवर्तन्ते गुणा राजसतामसाः ।
सात्त्विको वा यथायोगमानन्तर्यफलोदयः ॥ १०
ततः पश्यत्यसंबद्धान्वातपित्तकफोत्तरान् ।
रजस्तमोभवैर्भावैस्तदप्याहुर्दुरन्वयम् ॥ ११
प्रसन्नैरिन्द्रियैर्यद्यत्संकल्पयति मानसम् ।
तत्तत्स्वप्नेऽप्युपरते मनोदृष्टिर्निरीक्षते ॥ १२
व्यापकं सर्वभूतेषु वर्ततेऽप्रतिघं मनः ।
मनस्यन्तर्हितं द्वारं देहमास्थाय मानसम् ॥ १३
यत्तत्सदसदव्यक्तं स्वपित्यस्मिन्निदर्शनम् ।

कार्येष्वासक्तमनसः. —^{b}) K6 संकल्पं; T M1. 5–7 °ल्पे; G2 °ल्पाज् (for °ल्पो).

8 ^{a}) K6 D5. 8 संस्काराणाम् (for संसारा°). Ś1 K1. 2. 4 असंख्याने; K6 अशेषाणां; Ds2 अनेकानां (for असंख्यानां). —^{b}) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 उपाश्नुते (for अवाप्नुयात्). —^{c}) B6 (marg. as in text). 7. 9 मनसा; Da4 नमसि (for मनसि). —^{d}) Ś1 K1. 2 तू (K1 भू)-त्तम-; T2 M1. 5–7 सोंतर- (for सोत्तम-). K4. 6. 7 D2. 4. 9 स वेदोत्तमपूरुषः.

9 ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 एष (for अपि). K1 यश्ये तु (sic); K7 D4. 9 यद्व (D9 °द्य)त्स्यात्; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 यद्येतत्; D7 यद्वत्तत्; G1 यद्वत्तं; G2 यद्यत्ते (for यद्यत्तत्). —^{b}) K6 Dn1. n4 कर्मणा वा (Dn4 चा)प्युपस्थितं; K7 D4. 9 कर्मजाना-सुप°; B7–9 °जानां ह्युप°; D2. 5 कर्मज्ञानात्यु (D5 °द्यु)प°; D8 मनो॰जानात्युप°. —M5. 6 om. (hapl.) 9^{cd}. —^{c}) B6. 8. 9 Da4 D3. 6 यद्वत्; D5 एतत्; D7 T1 G1. 2 न तत् (for तत्तत्). Da4 संसंति; T2 M7 शंसति. T2 M7 भूतं यन् (M7 च) (for भूतानि). Cs तदाशंसति भूतानि. —^{d}) K6 lacuna for the first य. T2 G1–3. 6 M7 भावि तत् (for भावितं). K6 तदा; B6 (marg.) Ds D4. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 7 तथा; D5 यदा (for यथा).

10 ^{a}) K7 D4. 9 तमनु-; D7 T G1–3. 6 M7 तदुप- (for तमुप-). K6 D5 -सर्पंति; V1 B6 (marg. as in text). 7–9 D4 -वर्तंति (for -वर्तन्ते). —^{b}) B7 -तामसः. D5 गुणास्तामसराजसाः. —^{c}) K4. 6 V1 Bo. 6–8 Dn1. n4 Ds D2. 5–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 सात्त्विका (for °को). —^{d}) B6. 8. 9 Da3. a4 आनंत्याय (for आनन्तर्य-). K6 V1 Dn1 -फलोदयं; B6 D6. 7 T G1–3. 6 M1. 5. 7 °दयाः (for °दयः). ❀ Cn: आनन्तर्यफलोदयम्, अनन्तरमेव सुखाद्युदयो यथा स्यात्तथा ॥ Cs: आनन्तर्यफलोदयः विलम्बितफलोदयः । ❀

11 D8 om. (hapl.) 11^{a}–12^{b}. Da4 reads 11–15 after 12. 211. 18. —^{a}) K4. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–7. 9 T1 G3. 6 पश्यंति; K6 पश्यतु (for पश्यति). K4. 7 V1 Bo. 9 Dn1. n4 D3. 4. 9 असंबुद्ध्या (K7 D4. 9 °द्धा); K6 B7 Ds M1. 7 °बंधाद्; D2 संबद्धा; D5 असंबद्धा; D6 °बाधा; Kumbh. ed. °बंधान् (for °बद्धान्). —^{b}) K6 Ds2 -कफोत्तरात्; B9 Da3. a4 °द्भवान् (for °त्तरान्). —^{c}) G1 तेजस् (for रजस्-). V1 T2 G3. 6 M1 -तमोद्भवैर्; Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 5. 6 °गतैर् (for °भवैर्). M7 तयो रजोद्भवैर्भावैस्. —^{d}) Ś1 K1. 2 तम् (for तद्). K6 अस्य (for अपि). K1 G1. 2 द्वि (K1 द्व)रन्वयं; K6 Da4 Dn1. n4 दुरत्ययं; D5 °न्वयैः (for °न्वयम्). ❀ Ca: दुरन्वयं विपरीतफलम् ॥ Cn: दुरत्ययम्, प्राग्वासनाप्राबल्याद्योगं विना अपरिहार्यम् ॥ Cs: प्रबुद्धेन कथयितुमशक्यम् । ❀

12 For the sequence in Da4, cf. v. l. 11. D8 om. 12^{ab} (cf. v. l. 11). —^{a}) Ś1 K1. 2 यच्चत्; Dn4 D5 यद्वत् (for यद्यत्). —^{c}) K7 (*sup. lin.* as in text) D4. 9 यत्तत्; Da4 यत्र; G3. 6 तद्वत् (for तत्तत्). K4. 6. 7 Dn1. n4 D2. 4. 8. 9 M7 उ (Dn4 अ)पगते; D5 उपादत्ते; Cs उपरते (as in text). —^{d}) K7 D4. 9 दृष्टं; Dn4 हृष्यन्; Ds बुद्धं; D6. 7 T1 G1–3. 6 M1. 5–7 -बुद्धिर् (T1 G1–3 M1 °द्धिं) (for -दृष्टिर्). K6 B7 Da4 Ds2 D5 T2 M1 निरीक्ष्यते (for °क्षते).

13 For the sequence in Da4, cf. v. l. 11. —^{b}) K7 D9 यत्कृते; D4 ये कृता (for वर्तते). D4 om. from ऽप्रतिघं up to भूता (in 14^{c}). K6 [ऽ]प्रातिघं; K7 V1 D5. 6. 9 [ऽ]प्रतियं (V1 D5 °मं; D6 °स्वं) (for °घं). Ś1 K1. 2. 4 D2 वर्ततेप्रतिघः स (Ś1 K1 °घस)रः; D7 G1. 2 Kumbh. ed. °ते दीपवन्मनः. ❀ Ca: व्यापकतया मूर्तत्वेऽप्यप्रतिघलक्षणया अव्याहतगतित्वात् ॥ Cn: व्यापकं उपादानत्वात् । अप्रतिघं प्रतिघातशून्यम् । ❀ — After 13^{ab}, V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G2 read 15^{cd} (V1 Bo. 8 [marg.] Da3. a4 Dn1.

सर्वभूतात्मभूतस्थं तदध्यात्मगुणं विदुः ॥ १४
लिप्सेत मनसा यश्च संकल्पादैश्वरं गुणम् ।
आत्मप्रभावात्तं विद्यात्सर्वा ह्यात्मनि देवताः ॥ १५
एवं हि तपसा युक्तमर्कवत्तमसः परम् ।
त्रैलोक्यप्रकृतिर्देही तपसा तं महेश्वरम् ॥ १६
तपो ह्यधिष्ठितं देवैस्तपोघ्नमसुरैस्तमः ।
एतद्देवासुरैर्गुप्तं तदाहुर्ज्ञानलक्षणम् ॥ १७
सत्त्वं रजस्तमश्चेति देवासुरगुणान्विदुः ।
सत्त्वं देवगुणं विद्यादितरावासुरौ गुणौ ॥ १८
ब्रह्म तत्परमं वेद्यममृतं ज्योतिरक्षरम् । C. 12. 7839 B. 12. 216. 19 K. 12. 218. 27

---

n4 Ds D2. 3. 6. 8, all for the first time, repeating it in its proper place). G2 om. 13^{c}–15^{b}. B6. 8 repeat while B7 reads 13^{cd} after 15^{ab}. — ^{c}) D7 अंतर्हित-; G1 °र्हिते (for °र्हितं). — ^{d}) K7 Bo. 6 (both times) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 मानुषं (for मानसम्).

14 For the sequence in Da4, cf. v. l. 11. D4 om. up to भूता; G2 om. 14 (for both, cf. v. l. 13). D5 om. 14^{a}–15^{b}. — ^{a}) K4 V1 Bo. 8 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 यद्यत्; M1 तत्तत् (for यत्तत्). K1 यत्तत्सदमव्यक्तव्यं (sic). — ^{b}) B6. 8. 9 स्वपितुः (for °ति). B6. 8. 9 सन्; M5 एवं; M7 एतन् (for अस्मिन्). — After 14^{ab}, Kumbh. ed. Cv ins.:

601* व्यक्तभेदमतीतोऽसौ चिन्मात्रं परिदृश्यते ।

[❀ Cv: व्यक्तभेदं जीवात्स्पष्टीभूतभेदं चिन्मात्रम् । ❀]

— ^{c}) K7 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds D4. 9 T2 M5 -भूतत्वं (for -भूतस्थं). Ś1 (by corr.) K1. 2 सर्वभूतात्मकं तत्त्वं. — ^{d}) K7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 T2 M1. 5. 6 तम् (for तद्). G3. 6 तस्मादध्यात्मकं विदुः.

15 For the sequence in Da4, cf. v. l. 11. D5 G2 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14, 13). — ^{a}) K6. 7 D4. 7. 9 T G1. 6 M1. 7 यच्च; V1 B5–9 Da3. a4 Ds D6 M5 यद्यत्; Bo D8 M6 यद्वत्; M5 (*sup. lin.*) यं च (for यश्च). — ^{b}) B7 ईश्वरं (for ऐ°). Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 मनः (for गुणम्). — After 15^{ab}, B6. 8 repeat and B7 reads 13^{cd}. V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G2 (V1 Bo. 8 [marg.] Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8, all for the first time) read 15^{cd} after 13^{ab}. — ^{c}) K4. 6 Bo (second time). 8 (marg., both times) Da3. a4 Dn4 Ds D8 (all second time). 4. 6 (second time) M5. 6 आत्मप्रसादात्; Dn1 D2. 8 (all second time) °प्रसादं (for °प्रभावात्). K2. 4 D5 तद् (for तं). D7 T G1. 3. 6 M5. 6 विंदेत् (for विद्यात्). — ^{d}) M7 सर्वमात्मनि. V1 (first time) D7 T1 G2 वेदिताः (for देवताः). ❀ Cp: देवताः इन्द्रियाणि । ❀

16 ^{a}) Ś1 K1. 2 D5. 7 G1. 2 M1 तमसा; B6 (marg.) मनसा (for तपसा). B8 (marg.) युक्त्या; D7 T G1–3. 6 M7 युंज्याद् (for युक्तम्). — ^{b}) K7 अर्कं तत् (for अर्कवत्). — ^{c}) B7 partly damaged. K7 B8 (marg.) Da3. a4 Ds D4. 7. 9 T G1–3. 6 M7 Cv -प्रकृतिं (for -प्रकृतिर्). ❀ Cv: त्रैलोक्यप्रकृतिं त्रैलोक्यकारणम् । ❀ — ^{d}) K6. 7 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 तम(K6 ताम-; Bo G2 तप)सोंते (for तपसा तं). K6 Dn1 D5 महेश्वरः; Cs °श्वरम् (as in text).

17 ^{a}) K7 D4. 9 G1 तमो (for तपो). B6 (marg.) ह्यनुष्ठितं; G1 ह्यति° (for ह्यधि°). — ^{b}) B6 (marg. as in text) Ds D7 T G1–3. 6 तमोघ्नम् (for तपो°). Ś1 K1. 2. 4 तपः; Ds D6. 7 T1 G1. 2 ततः (for तमः). K7 D4. 9 तमो हंत्यसुरोत्तमान्. — ^{c}) D5 G2 एतं (for एतद्). — ^{d}) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 Csp ज्ञानाज्ञानस्व(T2 M1. 5–7 °नस्य)लक्षणं.

18 ^{a}) Ś1 K1. 2 M5. 6 चैव (for चेति). — ^{b}) K1. 2. 6 D4. 7 T1 G2 -गणान् (for -गुणान्). — ^{d}) K1 असुरो. D5 अपि (for गुणौ). — After 18, Kumbh. ed. Cv ins.:

602* सत्त्वं मनस्तथा बुद्धिर्देवा इत्यभिशब्दिताः ।
तैरेव हि वृतस्तस्माज्ज्ञात्वैवं परमं ** ।
निद्राविकल्पेन सतां ** विशति लोकवत् ।
स्वस्थो भवति गूढात्मा कलुषैः परिवर्जितः ।
निद्रादिका ये कथिता लोकानां कलुषा मताः । [5]
तैर्हीनं यत्पुरं शुद्धं बाह्याभ्यन्तरवर्तिनम् ।
सदानन्दमयं नित्यं भूत्वा तत्परमन्वियात् ।
एवमाख्यातमत्यर्थं ब्रह्मचर्यमकल्मषम् ।
सर्वसंयोगहीनं तद्विष्णवाख्यं परमं पदम् ।
अचिन्त्यमद्भुतं लोके ज्ञानेन परिवर्तते । [10]

[(L. 9) Cv सर्वस्थं योगहीनं (for सर्वसंयोग°).]

19 ^{a}) Ś1 K2. 4 विद्याद्; K1 विद्याम्; K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 ज्ञानम् (for वेद्यम्). — ^{b}) D7 T G1–3. 6 उत्तमं (for अक्षरम्). — ^{c}) D7 T1 G1. 2 ये विदुः सात्त्विकात्मानस्. ❀ Cp:

C. 12. 7853
B. 12. 217. 12
K. 12. 219. 14

उष्णीषवान्यथा वस्त्रैस्त्रिभिर्भवति संवृतः ।
संवृतोऽयं तथा देही सत्त्वराजसतामसैः ॥ १२
तस्माच्चतुष्टयं वेद्यमेतैर्हेतुभिराचितम् ।
यथासंज्ञो ह्ययं सम्यगन्तकाले न मुह्यति ॥ १३
श्रियं दिव्यामभिप्रेप्सुर्ब्रह्म वाङ्मनसा शुचिः ।
शारीरैर्नियमैरुग्रैश्चरेन्निष्कल्मषं तपः ॥ १४
त्रैलोक्यं तपसा व्याप्तमन्तर्भूतेन भास्वता ।
सूर्यश्च चन्द्रमाश्चैव भासतस्तपसा दिवि ॥ १५
प्रतापस्तपसो ज्ञानं लोके संशब्दितं तपः ।
रजस्तमोघ्नं यत्कर्म तपसस्तत्स्वलक्षणम् ॥१६
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ।
वाङ्मनोनियमः साम्यं मानसं तप उच्यते ॥ १७
विधिज्ञेभ्यो द्विजातिभ्यो ग्राह्यमन्नं विशिष्यते ।
आहारनियमेनास्य पाप्मा नश्यति राजसः ॥ १८

D4.9 यद्वद्; D7 T G1.2 यत्तद्; G3.6 यद्धि (for यद्यद्). Ś1 K1.2 विशे(K1 °शि)ष्यते; G2 विवेष्टते (for °चेष्टते). — ^{f}) B6 D7 T1 G1–3.6 M1.5–7 एष हि; D5 एकोपि; T2 एषाम् (for एषोऽपि). B8 (marg.) कोयं सोयमसाविति. — After 11, Kumbh. ed. ins.:

605* ममापि कायमिति च तदज्ञो नित्यसंवृतः ।

12 ^{a}) G1 तथा (for यथा). — ^{b}) K4 संहृतः; G3 सुवृतः (for संवृतः). ❀ Ca: त्रिभिः परिधानाच्छादनोष्णीषैः ॥ Cn: त्रिभिः स्थूलसूक्ष्मकारणदेहैः ॥ Cp: परिधेयोत्तरीयोष्णीषैः । ❀ — ^{c}) Da4 [ऽ]हं; G2 यत् (for ऽयं). D5 जायते (for ऽयं तथा). — ^{d}) K7 D4.9 सात्त्व- (for सत्त्व-). — After 12, Kumbh. ed. Cv. ins.:

606* भेदवस्तु त्वभेदेन जानाति स यदा पुमान् ।
तदा परं परात्मासौ भवत्येव निरञ्जनः ।
क्रियायोगे च भेदाख्ये बहु संक्षिप्यते क्वचित् ।
वसुरुद्रगणाद्येषु स्वानुभोगेन भोगतः ।
एवमेष परः सत्त्वो नानारूपेण संस्थितः । [5]
संक्षिप्तो दृश्यते पश्चादेकरूपेण विष्ठितः ।

[(L. 5) Cv: परस्तत्त्वो (for परः सत्त्वो).]

13 ^{a}) ❀ Cn: चतुष्टयं द्वे पुंप्रधानयोः साधर्म्यवैधर्म्ये द्वे जीवेश्वरयोश्च साधर्म्यवैधर्म्ये इति । ❀ — ^{b}) K6.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2–6.8.9 M5.6 आवृतं (for आचितम्). — ^{c}) Ś1 K1.2.4 V1 (*sup. lin.*) B0.6–9 Da3.a4 D3.5.6.8 यदा; T G2.3.6 M5–7 तथा- (for यथा-). B8 (marg. as in text) Cpp संज्ञी (for -संज्ञो). — ^{d}) B6 न मुंचति; M7 (*sup. lin.*) विमुच्यते (for न मुह्यति). — After 13, Kumbh. ed. ins.:

607* वायुर्विधो यथा भानुर्विप्रकाशं गमिष्यति ।

14 ^{a}) B7 द्रेष्याम्; D5 देवीम्; M1.5.7 दीप्ताम् (for दिव्याम्). D7 T1 G1.6 श्रियं दिव्याश्रयां दिव्याम्. ❀ Ca: दिव्यां लक्ष्मीम्, ब्रह्मैकत्वम् ॥ Cn: दिव्यां दिवि हार्दाकाशे ब्रह्मणि भवाम् । ❀ — ^{b}) Ś1 (*inf. lin.*) K2.4 ब्रह्मवान्; B9 Da3 Dn1.n4 D2.8 M6 Cn (gloss: देहवान्) वर्ष्मवान्; D8 D3.5.6 वर्ष्मवाङ्-; M1 कर्मवाङ्- (for ब्रह्म वाङ्-). M1.7 -मनसां (for -मनसा). D7 T1 G1–3.6 अभिप्रेप्सुमनाः (G3.6 °प्सुः सदा) शुचिः. — ^{c}) B0 Dn4 शरीरैर् (for शा°). B6–9 Da4 D8 D2.3.6 इंद्रियैर् (for नियमैर्).

15 ^{c}) K1 चंद्रमसाश् (for च चन्द्रमाश्). D5 चैवं (for चैव). K7 V1 D4.7.9 T1 G1–3.6 सूर्या(G1 °र्यं)-चंद्रमसौ चैव. — ^{d}) Ś1 K1.2 भासेते; V1 D7 T1 M5.7 भास्वतस्; Da4 भासंत (for भासतस्). — After 15, Kumbh. ed. ins.:

608* अन्यच्च धर्मसाम्यं यत्तपस्तत्कीर्त्यते पुनः ।

16 ^{a}) K6 Dn1.n4 D2.3.8 प्रकाशस्; K7 D9 प्रभावस्; D4 प्रलासस् (sic); T2 प्रसादस्; Ca प्रतापस् (as in text). — ^{b}) K4 लोकं; V1 Da4 D6 लोक- (for लोके). D5 लोके शंसंति तत्त्वतः. — ^{d}) K6 D5.7 T1 G1–3.6 च; B9 Da3.a4 सु- (for स्व-). — After 16, Kumbh. ed. ins.:

609* त्रितयं ह्येतदाख्यातं यद्यस्माद्भासितुं पुनः ।
स्वभासा भासयंश्चापि चन्द्रमा ह्यत्र वर्तते ।
सूर्ययोगे तु यः संधिस्तपः सर्वं प्रदीप्यते ।

17 $17^{ab} = 6.\ 39.\ 14^{cd}$. D5 om. (hapl.) 17^{ab}. V1 reads 17^{cd} on marg. — ^{c}) Da3.a4 -नियमैः (for -नियमः). K4 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.6.8 M1.5–7 सम्यङ्; D7 T G1–3.6 सौम्य (T2 G6 °म्यं) (for साम्यं). — ^{d}) Ś1 K1.2 वाङ्मयं (for मानसं).

18 ^{a}) Ś1 K1.2.4 द्विजाग्र्ये(Ś1 K1 °ग्रे)भ्यो (for °तिभ्यो). — ^{b}) M1 अन्यं (for अन्नं). Ś1 K1.2 विशेष्य(K1 °ष)ते; Da4 न विद्यते; D7 T G1–3.6 M1.5–7

वैमनस्यं च विषये यान्त्यस्य करणानि च ।
तस्मात्तन्मात्रमादद्याद्यावदत्र प्रयोजनम् ॥ १९
अन्तकाले वयोत्कर्षाच्छनैः कुर्यादनातुरः ।
एवं युक्तेन मनसा ज्ञानं तदुपपद्यते ॥ २०
रजसा चाप्ययं देही देहवाञ्शब्दवच्चरेत् ।
कार्यैरव्याहतमतिर्वैराग्यात्प्रकृतौ स्थितः ।
आ देहादप्रमादाच्च देहान्ताद्विप्रमुच्यते ॥ २१
हेतुयुक्तः सदोत्सर्गो भूतानां प्रलयस्तथा ।
परप्रत्ययसर्गे तु नियतं नातिवर्तते ॥ २२
भवान्तप्रभवप्रज्ञा आसते ये विपर्ययम् ।
धृत्या देहान्धारयन्तो बुद्धिसंक्षिप्तमानसाः ।
स्थानेभ्यो ध्वंसमानाश्च सूक्ष्मत्वात्तानुपासते ॥ २३ C. 12. 7856 B. 12. 217. 24 K. 12. 219. 31

तपस्विभिः (for विशिष्यते). — d) K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 6. 8. 9 शाम्यति (for नश्यति).

19 b) B6. 9 Ds1 D2 T2 M1 यान्यस्य; D3 (marg.) जात्यस्य; T1 G1–3. 6 यातस्य (for यान्त्यस्य). B7 कारणानि. Ś1 K1. 2. 4 [अ]पि (for च). — c) T2 -मंत्रम् (for -मात्रम्). — d) K6. 7 D4 अन्न-; D7 T1 G3 दद्यात्; T2 अस्य; G2 अद्यात् (for अत्र). ❀ Cs: यावदत्र प्रयोजनं, यावता शरीरधारणम् । ❀

20 a) K6 D8 अतः काल- (for अन्तकाले). Ś1 (marg. as in text) K1. 2. 4. 6 V1 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T2 G2 M1. 5–7 Cpp (gloss: बलाभावात्) बलोत्कर्षात् (Ds2 °र्षं); D7 T1 G1. 3. 6 च नोपेक्षां (for वयोत्कर्षात्). ❀ Ca: आर्षः सलोपः । नित्यत्वाच्च संधिः । ❀ — b) K2. 4 अनात्तरः; G1 °दरः (for °तुरः). — d) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T2 M1. 5–7 यदुप-; D7 T1 G1–3. 6 समुप- (for तदुप-). Ś1 K1. 2. 4 Bo -लभ्यते (for -पद्यते).

21 a) K6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T2 M5. 6. 7 (*sup. lin.*) Cn (gloss: बाह्येन्द्रियप्रवृत्तिशून्यः) रजोवर्ज्यो (Bo Ds D3 °र्ज्यो); D7 T1 G1–3. 6 रसवर्ज्यो (G1. 2 °र्ज्यो); M1. 7 रसो वर्ज्यो (for रजसा च). K6 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 ह्ययं (for [अ]प्ययं). — b) Ds2 T2 देहवत् (for °वान्). B8 (marg.) शब्दमच्; Ds D7 T G1–3. 6 शब्दवांश् (for °वच्). ❀ Ca: रजसेति, चकारात्तमसा चेति बोद्धव्यम् । यदि रजस उद्रेकात्तत्त्वज्ञानं नोदेतुं लभते । शब्दवद्वेदवद्यथा विधिर्भवति तथा त्वरेत् । ❀ — c) K6 कार्येषु; D7 G1–3. 6 काम्यैर्; T1 कामैर् (for कार्यैर्). K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 अभ्याहत-; Cs अव्या° (as in text). — d) V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Ds1 D3. 6 वैराग्य- (for वैराग्यात्). Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D5. 6. 8 -प्रकृति-; Ds2 D3 -प्रकृतिः; M1. 7 आत्मनि (for प्रकृतौ). Bo Dn4 D2. 3. 6. 8 स्थिरः (for स्थितः). — e) V1 D5 अद्रोहाद्; D6. 7 T1 G1. 2 अदे°; G6 अदा° (for आ दे°). K1. 2 अप्रमादाश्च; D6 आप्रमादाच्च (for अप्रमा°). — f) D7 T G1–3. 6 M5. 6 देहांते (for देहान्ताद्). D6 देहांतावद्विमुच्यते (sic).

22 M5. 6 om. 22. — a) K6 Dn1 D2. 3. 6. 8 सदा सर्गो; V1 B6. 7. 8 (marg. as in text) Ds1 D4 Cp सदोत्सर्गे; G1 सहोत्सर्गो (for सदो°). ❀ Cn: हेतुर्मूलाज्ञानं तदनाशात् । Cp: सदोत्सर्गे दैनंदिनप्रलये । ❀ — b) B6. 8 (marg. as in text) प्रलयात्; B7 damaged; Ds2 T2 G1. 2 M1. 7 प्रळयस्; D7. 8 प्रलयं (for प्रलयस्). Da3. a4 तदा (for तथा). — c) B8. 9 Da3. a4 -प्रलय- (for -प्रत्यय-). G6 -संसर्गः (for -सर्गे तु). ❀ Cn: परप्रत्ययसर्गे शुद्धब्रह्मसाक्षात्कारोदये ॥ Cv: परमात्मज्ञानोदये । ❀ — d) K7 V1 Bo. 6 Da3 Dn1. n4 Ds D4. 9 M1. 7 नियतिर्; B7–9 Da4 D6 नियतिं; D7 T1 G1. 2 नियमश्; T2 G3. 6 °तश् (for °तं). K1 (*sup. lin.* as in text) Ds1. s2 (by corr. as in text) नाभिवर्तते; K6 नानु°; D5 वानु°; T2 M7 चाति°; G1–3. 6 च वि° (for नाति°).

23 a) K1 भवंतु; K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds1 D3–6. 8. 9 Ca. n. p. s भावांत-; Dn4 Ds2 भावांतः; D2 स्वभावांत- (hypermetric); D8 (by corr.) स्वभावात् (for भवान्त-). K6. 7 Dn4 D4. 6. 9 -प्रभवा; V1 B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Ds D8 -प्रभवाः; Bo Da4 -प्रभवः; G1 (by corr.) -प्रभवान् (for -प्रभव-). V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Ds -प्राज्ञा (for -प्रज्ञा). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 एवं तत्प्र(M7 देहांतप्र)भवां प्रज्ञाम्. ❀ Ca. s: भावान्तेति । भावानां सुखदुःखादीनामन्ते विनाशे ॥ Cn: भावानां महदादीनां अन्तप्रभवयोर्नाशोदययोरेव प्रज्ञा बुद्धिर्येषाम् । ❀ — b) K1. 2 आसेते. K6 यो; K7 lacuna (for ये). K6 M5. 6 विपर्यये; D5 °र्ययः; Ca. s: [ऽ]विपर्ययं (gloss: मिथ्याज्ञानविरोधिनं तत्त्वज्ञानम्) (for विपर्ययम्). — c) G2 घृत्वा; G3. 6 धृत्यान् (for धृत्या). K6 D7 T G1–3. 6 M5. 6 देहं (for देहान्). ❀ Cn: धृत्या आसनाद्यप्रच्युत्या । ❀ — d) D7 T1 G1–3. 6 -संकल्प- (for -संक्षिप्त-). Bo. 6–9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 T

C. 12. 7866
B. 12. 217. 25
K 12. 219 32

यथागमं च तत्सर्वं बुद्ध्या तन्नैव बुध्यते ।
देहान्तं कश्चिदन्वास्ते भावितात्मा निराश्रयः ।
युक्तो धारणया कश्चित्सत्तां केचिदुपासते ॥ २४
अभ्यस्यन्ति परं देवं विद्युत्संशब्दिताक्षरम् ।
अन्तकाले ह्युपासन्नास्तपसा दग्धकिल्बिषाः ॥ २५
सर्वे एते महात्मानो गच्छन्ति परमां गतिम् ।
सूक्ष्मं विशेषणं तेषामवेक्षेच्छास्त्रचक्षुषा ॥ २६
देहं तु परमं विद्याद्विमुक्तमपरिग्रहम् ।
अन्तरिक्षादन्यतरं धारणासक्तमानसम् ॥ २७
मर्त्यलोकाद्विमुच्यन्ते विद्यासंयुक्तमानसाः ।
ब्रह्मभूता विरजसस्ततो यान्ति परां गतिम् ॥ २८
कषायवर्जितं ज्ञानं येषामुत्पद्यतेऽचलम् ।

G1-3.6 M1.5-7 -चेतसः (for -मानसाः). — [e]) Bo.6-9 Da4 Dn4 Ds D2.3.5.6 Cs ह्रसमानाश्च (for ध्वंस°). ❀ Cn: ध्वंसमानाः च्युताः त्यक्तान्नमयकोशाः ॥ Cs: ह्रसमाना निष्क्रामन्तः । ❀ — [f]) K2.6 नानुपासते; Ds2 तमु°; D7 T G1-3.6 M1.5-7 तदु° (for तानु°).

24 [a]) B9 यथाकामं; D7 °गतश्च; G1.2 °गतं (for °गमं). K6 गंतव्यं; Bo.7.8 (marg.) Da3.a4 Ds2 D2.3.6 मत्वा वै; B6.9 Dn1.n4 Ds1 D5.8 Cpp गत्वा वै (for तत्सर्वं). — [b]) D5 बुध्यं; M7 बुद्धा (for बुद्ध्या). K4 Da4 Dn1.n4 Ds D2.3 तत्रैव; K6 ते नैव; D5 तं नैव; D7 T1 G1-3.6 तत्राव- (for तन्नैव). M7 बुध्यति. — [c]) D2.5 देहांते. — [d]) K7 Dn4 भावितात्म- (for °तात्मा). K4.6 Bo.8 (marg.) Dn1.n4 Ds1 D2.3.6.8 Cp निराश्रयं; D7 ह्यथाश्रयः; T1 G1-3.6 ह्यधःश्रयः (for निराश्रयः). ❀ Cp: निराश्रय इति पाठे कामार्थाद्यनाश्रयः । ❀ — D7 T G1-3.6 om. 24[ef]. — [e]) K6 युक्त्या; V1 Dn1.n4 Ds D2.3 युक्तं; D3 युक्त- (for युक्तो). K6 Dn1.n4 D2.3.5.8 सम्यक् (for कश्चित्). — [f]) K1 सुतां; K4 Bo Da3.a4 M1 सतां; K6 संतः; V1 B6.7.8 (marg. as in text).9 Dn1.n4 Ds D2.8 Cp सतः; D3 ततः; D5 अतः; T2 सक्तां (for सत्तां). V1 Bo.6-9 Da4 Ds D3 कश्चिद् (for केचिद्). ❀ Cp: सत इति पाठे सज्जातत्वात्सदभिन्नतया सर्वे पदार्थाः सन्त एवेति परिणाममतमवलम्ब्योपासत इत्यर्थः । ❀

25 [a]) B6-9 अभ्यस्यंते; Dn4 क्रोधस्यंति (sic); D5 अप्यमेरु (sic); T2 अभ्यसंति; G2 °स्यंत; G3.6 अभिसृत्य; M1.7 अभ्यसंते (for °स्यन्ति). V1 Bo.7.8 D3.4 G2 परे; B9 परो; D4 पदं; D7 T G1 M5.6 [अ]परे (for परं). B6.8 (marg. as in text).9 देहं; B7 चैव; D7 T1 G1.2 चैवं; M5.6 वेदं (for देवं). — [b]) K7 Ds D7 T G1.2 M1.5-7 विद्या-; D9 विद्यात् (for विद्युत्-). G3.6 विद्यया शब्दिताक्षयं. — [c]) D8 अत्र (for अन्त-). K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 ह्युपासंते; K7 D4 M6 °संत; D7 T G1-3.6 M1.7 [s]प्युपासंतस् (D7 G1 °तं; G2 °ते; G3.6 °त); M5 ह्युपासंतस् (for °सन्नास्). — [d]) K6.7 D4.9 कल्मषाः (for -किल्बिषाः).

26 [a]) B7 एव (for एते). — V1 reads 26[e]-28[d] on marg. — [c]) K7 D4.9 शूक्ष्मं (for सूक्ष्मं). — [d]) K6 corrupt; K7 अवेक्षे; Da3 अवेक्ष्येत्; D5 अवेक्ष्यं (for °क्षेत्).

27 V1 reads 27 on marg. 7[ab] is damaged in B7. — [a]) Ś1 K1.2.4 वेद्यं तु; Dn1.n4 Cn देहांतं; M5.7 देहे तु (for देहं तु). D7 T G1-3.6 Cp चरमं (for प°). T2 विंद्याद् (for विद्याद्). ❀ Cn: देहान्तं अव्यक्तलयाधिष्ठानम् । देहं तु इति पाठे अव्यक्तमेव ॥ Cp: देहं...विमुक्तं जीवन्मुक्तम् । ❀ ❀ Cp: चरमं चरमकालभवम् । ...... । परममिति पाठे साधकतमम् । ❀ — [b]) Ds1 विरक्तम् (for विमुक्तम्). B8 (marg. as in text).9 Da3.a4 D5 विपरिग्रहात्. — [c]) K7 Bo.6-9 Ds1 अंतरीक्षाद् (for °रिक्षाद्). Ś1 K1.2.4 अन्यतमं (for °तरं). ❀ Ca: अन्तरिक्षादन्यतरम्, आकाशवदवस्थितम् ॥ Cn: अन्तरिक्षं हार्दाकाशः । तमारभ्यान्यतरं ईशं सूत्रात्मानं वा । ❀ — [d]) V1 -मानसः; D7 T G1-3.6 M1.5-7 -चेतसः (M6 °सा; M7 °सं) (for -मानसम्).

28 V1 reads 28 on marg. — [b]) K6.7 V1 Bo.6-9 Dn1.n4 Ds D2-9 T1 G1-3.6 M6.7 -संसक्त-; Da4 -संस्कृत-; T2 -संसिक्त- (for -संयुक्त-). V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.6.8 G1 -चेतसः (Dn4 °सं; G1 °सा) (for -मानसाः). — [d]) Ds D7 T G1-3.6 ते यांति परमां गतिं. — After 28, V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 T G3.6 M1.5-7 Ca.n.p.s ins.:

610* एवमेकायनं धर्ममाहुर्वेदविदो जनाः ।
यथाज्ञानमुपासन्तः सर्वे यान्ति परां गतिम् ।

[(L. 1) G3.6 एकांतिकं (for एकायनं). D5 T1 एकमेवायनं धर्मम् (for the prior half). T G3.6 M1.5-7 धर्मविदो (for वेद°). ❀ Cp: एकायनम्, अपुनरावर्तकम् । ❀ — (L. 2) B8 (marg.) उपासन्ना; Da4 °संते (for °सन्तः).]

ते यान्ति परमाँल्लोकान्विशुध्यन्तो यथाबलम् ॥ २९
भगवन्तमजं दिव्यं विष्णुमव्यक्तसंज्ञितम् ।
भावेन यान्ति शुद्धा ये ज्ञानतृप्ता निराशिषः ॥ ३०
ज्ञात्वात्मस्थं हरिं चैव निवर्तन्ते न तेऽव्ययाः ।
प्राप्य तत्परमं स्थानं मोदन्तेऽक्षरमव्ययम् ॥ ३१
एतावदेतद्विज्ञानमेतदस्ति च नास्ति च ।
तृष्णाबद्धं जगत्सर्वं चक्रवत्परिवर्तते ॥ ३२
बिसतन्तुर्यथैवायमन्तस्थः सर्वतो बिसे ।
तृष्णातन्तुरनाद्यन्तस्तथा देहगतः सदा ॥ ३३
सूच्या सूत्रं यथा वस्त्रे संसारयति वायकः ।
तद्वत्संसारसूत्रं हि तृष्णासूच्या निबध्यते ॥ ३४
विकारं प्रकृतिं चैव पुरुषं च सनातनम् ।
यो यथावद्विजानाति स वितृष्णो विमुच्यते ॥ ३५
प्रकाशं भगवानेतदृषिर्नारायणोऽमृतम् ।
भूतानामनुकम्पार्थं जगाद जगतो हितम् ॥ ३६ C. 12. 7880 B. 12. 217. 38 K. 12. 219. 46

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥

---

29 a) G3. 6 कषायवर्जितज्ञानं. — b) T2 एषाम् (for येषाम्). K6. 7 V1 B6 (marg.). 8 Da3. a4 D4. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 [ऽ]मलं (for ऽचलम्). — c) K6. 7 Bo D5 यांति तेपि (hypermetric); D4. 9 यांति ते (by transp.). K4 V1 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 यांति तेपि (B8 Da3. a4 तेपि यांति) पराँल्लोकान्. — d) K1 V1 विशुध्यंते; K4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 विमुच्यंते (K4 °तो) (for विशुध्यन्तो). Bo. 6–9 (B6. 8 marg. as in text) Cpp -फलं (for -बलम्).

30 ab) D7 T1 G1–3. 6 इमं (for अजं). K6. 7 D4 5. 9 transp. दिव्यं and विष्णुम्. M1. 7 अव्यय- (for अव्यक्त-). Ś1 K1. 2. 4 D5 -संज्ञकं (for -संज्ञितम्). — c) Ś1 K1. 2 तृप्ता ये; K6 D5 सिद्धा ये; K7 D4. 9 तृष्णांते; D8 ते शुद्धा (for शुद्धा ये).

31 a) D7 [आ]त्मानं (for [आ]त्मस्थं). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 परं (for हरिं). K7 D4. 9 देवं (for चैव). — b) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 Cs न निवर्तंति ते(Ds1 ये)ऽव्ययाः (K7 D4. 5. 9 °यात्). — c) Ś1 K1. 2 ते (for तत्). — d) Bo ब्रह्मम् (sic) (for ऽक्षरम्).

32 a) K7 Ds M7 एव (for एतद्). — b) V1 D4. 5. 9 transp. च and न. ❀ Ca: अस्ति सत्तया निरुच्यते । एतदेव च नास्ति अन्यव्यावृत्तिमुखेन अस्थूलमनण्वित्यादिना वेदान्तेषूच्यते ॥ Cn: अस्ति च नास्ति चेत्यनिर्वचनीयमित्युक्तम् ॥ Cs (also Ca): ईश्वरानुगृहीतानामस्ति ततोऽन्येषां नास्ति । ❀ — c) K7 D9 -वशं; Ds2 T2 M7 -बंधं (for -बद्धं).

33 a) K4. 7 Da3. a4 Ds1 D4. 9 बिश-; B9 बिष- (for बिस-). — b) K7 D4. 9 अंततः (for अन्तस्थः). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 संततो (D7 G1. 2 °ते) (for सर्वतो). K7 V1 Da4 D4. 5. 9 वि(Da4 बि)शेत्; B6 Da3 बिशे (for बिसे). — c) K6 अनाद्योयं (for अनाद्यन्तस्). — d) T2 तदा (for तथा).

34 a) K7 D4. 9 शूच्या; G2 सूर्यां (for सूच्या). G1 सूच्यं (for सूत्रं). Dn1 वस्त्रं. — b) K7 संचारयति. Bo वापकः; B9 सायकः; T2 यावकः; G2 वाचकः (for वायकः). — c) K6. 7 D4. 5. 9 च (for हि). K1 तत्सर्वं सारसूत्रं हि. — d) K7 -शोच्या; D4. 9 -शूच्या (for -सूच्या). K7 निबोध्यते; M7 (*sup. lin.*) [अ]नया नयेत् (for निबध्यते). — After 34, Kumbh. ed. ins.:

611* इतस्ततः समाहृत्य रूपं निर्वर्तयिष्यति ।

35 a) Ds1 प्रकृतिश्च (for °कृतिं). — c) Dn4 विजानीयात् (for °नाति). — d) Ś1 K1. 2. 6. 7 D4. 9 वितृप्तो (for °तृष्णो). D4 om. from विमुच्यते up to जगतो (in 36d).

36 D4 om. up to जगतो (cf. v. l. 35). — a) Ds1 प्रकाशो (for °शं). K7 एतम् (for एतद्). B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3 प्रकाशकं तु भूतानां. — b) B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3 विष्णुर् (for ऋषिर्). — c) Ds D5 T G1–3. 6 M5–7 अनुकंपार्थं (for °कम्पार्थं). D7 भूतानुकंपार्थं तत्त्व. — d) Da4 परमो (for जगतो). Bo Da3. a4 Dn1. n4 D2–4. 6. 8 गतिः (for हितम्).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6–9 G1. 2. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1 Ds D2–6. 9 वार्ष्णेयाध्यात्मं समाप्तं; B9

२११

C. 12. 7881
B. 12. 218. 1
K. 12. 220. 1

युधिष्ठिर उवाच ।
केन वृत्तेन वृत्तज्ञो जनको मिथिलाधिपः ।
जगाम मोक्षं धर्मज्ञो भोगानुत्सृज्य मानुषान् ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
येन वृत्तेन वृत्तज्ञः स जगाम महत्सुखम् ॥ २
जनको जनदेवस्तु मिथिलायां जनाधिपः ।
और्ध्वदेहिकधर्माणामासीद्युक्तो विचिन्तने ॥ ३
तस्य स्म शतमाचार्या वसन्ति सततं गृहे ।
दर्शयन्तः पृथग्धर्मान्नानापाषण्डवादिनः ॥ ४
स तेषां प्रेत्यभावे च प्रेत्यजातौ विनिश्चये ।
आगमस्थः स भूयिष्ठमात्मतत्त्वे न तुष्यति ॥ ५
तत्र पञ्चशिखो नाम कापिलेयो महामुनिः ।
परिधावन्महीं कृत्स्नां जगाम मिथिलामपि ॥ ६

वार्ष्णेयाध्यात्मे; D7 T1 G1.2 मुमुक्षू(G2 °क्षो)पदेशः (D7 G1 adding वार्ष्णेयाध्यात्मं समाप्तं [G1 °प्तः]); D8 वार्ष्णेयाध्यात्मोध्यायः संपूर्णमस्तु; T2 मुक्त्युपदेशः; G3 वार्ष्णेयाध्यायः समाप्तः । वार्ष्णेयाध्यात्मः समाप्तः; G6 अन्यापदेशः …… । वार्ष्णेयाध्यायः समाप्तः; M1.7 वितृष्णा-(M1 °ष्णु)मुक्त्युपदेशः । वार्ष्णेयाध्यात्मं समाप्तं; M5.6 वार्ष्णेयाध्यात्मे तत्त्वचतुष्टयवेदनं । समाप्तं च वार्ष्णेयाध्यात्मं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 43; Dn1 D7 T1 G1.3.6 M5 44; D6.8 45; G2 58; M1.6 42. — *Śloka no.:* Da4 Dn4 D8 39; Dn1 40; D6 45.

211

☞ 12. 211–212 are substantially the same as the Nārada-Sanaṁdana dialogue given in the Bṛhannāradīya Purāṇa, adhy. 45, st. 5–87. The variants from the Purāṇa are listed in Appendix II (No. 2).

1 D6 om. the ref. — a) V1 B0.6–8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–4.6.8.9 M1.5–7 वृत्तज्ञ (for °ज्ञो). — K1 om. (hapl.) 1^{bc}. — b) K7 मिथिलाधिप; Ds2 D5 G1 °लापतिः; G2 °लापकः (for °लाधिपः). — G1 om. (hapl.) 1^{c}–3^{b}. — c) M5 मोक्ष- (for मोक्षं). K4.6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 M7 मोक्षज्ञो (for धर्मज्ञो). — d) K1 मानुषं; D7 T G2.3.6 M5–7 बुद्धिमान् (for मानुषान्).

2 G1 om. 2 (cf. v. l. 1). — c) K6 B9 D5 धर्मज्ञः (for वृत्तज्ञः). — d) V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 Ca जगाम सु- (for स जगाम). K6 भोगानुत्सृज्य मानुषान् (= 1^{d}). ❀ Cp: सुखं मोक्षं, मोक्षस्य ब्रह्मसुखात्मकत्वात् । यो वै भूमा तत्सुखमिति श्रुतेः । ❀

3 G1 om. 3^{ab} (cf. v. l. 1). — a) G3 om. (hapl.) जनको. ❀ Cn: जनकवंश्यः नाम्ना जनदेवः ॥ Cs: जनदेवनामा । ❀ — b) K6 G3.6 जनाधिप. — c) K7 Da4 D4.5.7.9 ऊर्ध्व- (for और्ध्व-). Ś1 K1.2.6 D9 -दैहिक- (for -देहिक-). Ś1 K1.2.4.7 D7 -कर्माणाम् (for -धर्मा°). — d) Ds1 विचेतने; D8 विचिन्मनो (for विचिन्तने).

4 a) D6 शत. K4 आचार्ये. — d) K1.2 -पाषांड- (for -पाषण्ड-). Ś1 K1 -वासनाः; K2.4.7 B6.8 (both marg.) Da3.a4 D4.9 M1 Ca.np.Cp.sp -वासिनः; Ds D6 -वाचिनः; Cpp -वादिनः (as in text). K6 Dn1.n4 D2.3.8 नानाश्रमनिवासिनः. ❀ Ca.s: पाषण्डवासिनः पाषण्डानां वासना आच्छादकाः स्तम्भकाराः । वस आच्छादने वसु स्तम्भने धात्वोः । (Ca: यद्वा निःश्रेयसं प्रति विमुखत्वेन पाषण्डवासनावन्तः । तथा च पञ्चशिखचार्वाकबौद्धान्राजासौ पूर्वपक्षकारिणो मन्यते) ॥ Cn: पाषण्डवासिन इति पाठे पाषण्डान्वासयन्ति आच्छादयन्ति तिरस्कुर्वन्ति ते तथा । ❀

5 a) Ds1 D7 T G1–3.6 M5 Cnp.Cs न तेषां; D6 एतेषां; Cpp स तेषां (as in text). K1 प्रेति-; T2 पूर्व- (for प्रेत्य-). Ś1 K1.2.4 [ऽ]पि; V1 D4 M5.6 न (for च). — b) Da4 प्रेत- (for प्रेत्य-). K4 -जात्यौ; B9 -भावौ; D6 -ज्ञातौ (for -जातौ). K3.6.7 B6–8 D4.5.9 T2 M1.6.7 च निश्चये; V1 विनिश्चयं; D7 T1 G1–3.6 च निश्चयः (for विनिश्चये). — c) K6 D6 M7 आगमज्ञः (D6 °मिष्यः; M7 °मस्थं); K7 D4.9 शासनस्थः (for आगमस्थः). B8 (marg.).9 स्म; M7 तु (for स). Ds G1.2 भूयिष्ठा (Ds °ष्ठ). — d) G1.2 नात्मतत्त्वेन; Cnp.Cs आत्मतत्त्वेन (for °त्त्वे न). M1.7 Csp आत्मतत्त्वं न वक्ष्यति. ❀ Cs: आत्मतत्त्वं स्वरहस्यं । ❀

6 a) Da3.a4 T1 G1–3.6 अत्र; M6 ततः (for तत्र). K7 पंचशिषो; Ds1 °शिरो; D7 G1 °शिखा (for °शिखो). D4 om. from नाम up to तत्त्वज्ञा (in 7^{b}). — b)

सर्वसंन्यासधर्माणां तत्त्वज्ञानविनिश्चये ।
सुपर्यवसितार्थश्च निर्द्वंद्वो नष्टसंशयः ॥ ७
ऋषीणामाहुरेकं यं कामादवसितं नृषु ।
शाश्वतं सुखमत्यन्तमन्विच्छन्स सुदुर्लभम् ॥ ८
यमाहुः कपिलं सांख्याः परमर्षिं प्रजापतिम् ।
स मन्ये तेन रूपेण विस्मापयति हि स्वयम् ॥ ९

आसुरेः प्रथमं शिष्यं यमाहुश्चिरजीविनम् ।
पञ्चस्रोतसि यः सत्रमास्ते वर्षसहस्रिकम् ॥ १०
तं समासीनमागम्य मण्डलं कापिलं महत् ।
पुरुषावस्थमव्यक्तं परमार्थं निबोधयत् ॥ ११
इष्टिसत्रेण संसिद्धो भूयश्च तपसा मुनिः ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्व्यक्तिं बुबुधे देवदर्शनः ॥ १२ C. 12. 7893 B. 12. 218. 13 K. 12. 220. 13

K7 D5 कपिल(D5 °लो)यो; T1 कापिलेय. —^{b}) Dn4 समधावन्; D7 G1. 2 परिधाय (for °धावन्). V1 सर्वां (for कृत्स्नां). ❀ Cn: परिधावन् एकत्र वासमकुर्वन् । ❀ —^{d}) Bo Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 अथ (for अपि). K6. 7 V1 B6–9 Da4 D5, 9 जगाम मिथिलाधिपं (B7 °पः).

7 D4 om. up to तत्त्वज्ञा (cf. v. l. 6). —^{a}) Cs स च (for सर्व-). ❀ Ca: सर्वसंन्यासाः — वेदसंन्यासः, काम्यनिषिद्धसंन्यासः, और्ध्वदैहिकव्यतिरिक्तकर्ममात्रसंन्यासाश्चेति प्रकाराः । ❀ —^{b}) K1 तत्त्वे (for तत्त्व-). —^{c}) K2. 4. 7 B6 (marg. as in text) Ds D4. 9 G1. 2 अ(B6 Ds स्व-; G1. 2 स)पर्यवसितार्थश्च; D7 सुपर्यवसितार्थं च.

8 ^{a}) T2 M1. 5–7 transp. आहुर् and एकं. D4 एकं*; D7 T1 G1–3. 6 आचार्यं (for एकं यं). ❀ Cs: एकं प्रधानम् । ❀ —^{b}) D6 त्रिषु (for नृषु). D8 जितकामवृतं नृषु; Bom. ed. यं कामानावृतं नृषु. ❀ Ca: कामादवसितं त्यक्तकाममित्यर्थः ॥ Cn: कामादवसितमिति पाठे यदृच्छया स्थितम् ॥ Cs: कामात्स्वेच्छया नृष्ववसितं मनुष्येषूषितम् । ❀ —^{c}) G3 इच्छंतम् (for अत्यन्तम्). —^{d}) K4. 6 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 7. 8 T G1. 2. 6 M5–7 अन्वि(K6 °नि)च्छंतं; B9 अनिच्छन्स; G3 अन्विष्यंतं; M1 °च्छंतः (for °च्छन्स).

9 ^{a}) Da4 यथाहुः (for यमाहुः). Dn4 कपिला; D5 M1 कापिलं. —^{b}) Da4 Ds1 D4. 9 परमर्षि-; G1 °मेष्ठिं (for °मर्षिं). —^{c}) B9 स एव; D7 T G1–3. 6 M7 समेत्य; M5. 6 स एत्य (for स मन्ये). K7 D4. 9 [ऽ]नेन (for तेन). D5 समं त्वेन शरीरेण. —^{d}) K7 D4. 9 नः; M1. 6 वा (for हि). D7 T G1–3. 6 M5 (*sup. lin.* as in text) विस्मापयि(D7 °य)तवान्स्वयं.

10 ^{a}) B9 G1 आसुरैः; T1 °रा (for °रेः). —^{b}) D4. 9 स्माहुश्च् (for आहुश्च्). Ś1 K1. 2 -जीवितं (for -जीविनम्). —^{c}) K6. 7 Bo. 7 D4. 9 पंचश्रोतसि. ❀ Ca. 8: पञ्चस्रोतसि पञ्चनदीसंज्ञे संगमे ॥ Cn: पञ्चस्रोतांसि विषयकेदारप्रणालिका यस्य तस्मिन्मनसि । Cp. 8: यद्वा अपाने प्राणं, प्राणं मनसि, मनो बुद्धौ, बुद्धिश्च प्रकृतौ, प्रकृतिश्च पुरुषे ॥ Cp: संत्राणलक्षणत्वात् सत्रम् । ❀ —^{d}) K6. 7 Dn4 D7 T G1–3. 6 M5. 6 -सहस्रकं (for °स्रिकम्).

11 ^{a}) K6 D5 M5. 6 तमासीनं समागम्य (M5. 6 °मभ्येत्य); K7 D4. 9 समासीनं समागम्य; Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6 8 यत्र चा(Da4 D2. 8 वा)सीनमागम्य. —^{b}) K6 Bo. 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–7 transp. मण्डलं and का(Da3. a4 Ds1 D5 क)पिलं. D8 कपिलशिष्यमंडलं. —K6 Dn1. n4 D2 Cal. Kumbh. ed. ins. after 11^{ab}: B9 D6 after 15: Da3 after 18: Da4 (cf. v. l. 18) after 12. 209. 15: Ds Ca after 19:

612* पञ्चस्रोतसि निष्णातः पञ्चरात्रविशारदः ।
पञ्चज्ञः पञ्चकृत्पञ्चगुणः पञ्चशिखः स्मृतः ।

[(L. 1) Dn4 -स्रोतति; Ds1 D6 -श्रोतसि. B7 पंचशास्त्रे विनिष्णातः (for the prior half). Ds2 Dn4 -विशारद. — (L. 2) Ca पञ्चकृत्यः पञ्चगुणः (for the prior half). D2 स्मृताः; D6 कृतः.]

— After 612*, Da3. a4 read 13^{ab} (Da4 for the first time, repeating it in its proper place).

—^{c}) ❀ Cn: पुरुषा अन्नमयादयः पञ्च अवसन्नतया बाधिततया तिष्ठन्त्यस्मिनिति पुरुषावस्थम् ॥ Cp: पुरुषावस्थं पुरुषे अवस्था अवस्थितिर्यस्य मण्डलस्य । पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा (Kaṭha Up. I. 3. 11) इति श्रुतेः । ❀ —^{d}) K7 Da3. a4 पुरुषार्थं; D3 परमात्मं (for °मार्थं). Ś1 K1. 2. 4 D4. 9 निबोध तं (D9 तत्); K6 D5. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 अबोधयत्; V1 Bo. 6–9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 Cap: न्यवेदयत्; B8 (marg.) Da3 Cpp बुबोध तत् (for निबोधयत्). ❀ Ca: कापिलं कपिलप्रणीतं ज्ञानं मण्डलं तेजोमण्डलधारितया पुरुषाकृत्या...... बोधयामास । ❀

12 ^{a}) K1 इंद्रि-; K6. 7 Dn1. n4 D2. 3. 8 M1 7 Cn इष्ट-; D7 T G1–3. 6 M5. 6 Kumbh. ed. इष्ट्वा (for इष्टि-). K6 -पुत्रेण (for -सत्रेण). K6 Dn1 संपृष्टो; Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn4 Ds D2. 3. 6. 8 संयुक्तो (for संसिद्धो). ❀ Cn: इष्टसत्रेण आत्मयज्ञेन । हेतौ तृतीया अध्ययनेन वसतीतिवत् । संपृष्टः सम्यक्पृष्टः प्रश्नो यस्य संपृष्टः, आत्मज्ञानार्थं कृतप्रश्न इत्यर्थः । ❀

C. 12. 7894 B. 12. 218. 14 K. 12. 220. 14
यत्तदेकाक्षरं ब्रह्म नानारूपं प्रदृश्यते ।
आसुरिर्मण्डले तस्मिन्प्रतिपेदे तदव्ययम् ॥ १३
तस्य पञ्चशिखः शिष्यो मानुष्या पयसा भृतः ।
ब्राह्मणी कपिला नाम काचिदासीत्कुटुम्बिनी ॥ १४
तस्याः पुत्रत्वमागम्य स्त्रियाः स पिबति स्तनौ ।
ततः स कापिलेयत्वं लेभे बुद्धिं च नैष्ठिकीम् ॥ १५
एतन्मे भगवानाह कापिलेयाय संभवम् ।
तस्य तत्कापिलेयत्वं सर्ववित्त्वमनुत्तमम् ॥ १६
सामान्यं कपिलो ज्ञात्वा धर्मज्ञानामनुत्तमम् ।
उपेत्य शतमाचार्यान्मोहयामास हेतुभिः ॥ १७
जनकस्त्वभिसंरक्तः कापिलेयानुदर्शनात् ।
उत्सृज्य शतमाचार्यान्पृष्ठतोऽनुजगाम तम् ॥ १८

— ^{b}) M6 भूयांश्च. K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5–7 T G1–3. 6 M1. 5. 6 [आ]सुरिः; D8 [आ]-सुरीः; M7 [आ]सुरीं (for सुनिः). — ^{c}) K2 D7 व्यक्तं; K7 व्यक्तिर् (for व्यक्तिं). ❀ Cs: व्यक्तिं विवेकदर्शनमिति यावत् । ❀ — ^{d}) Bo. 6–9 Da3. a4 Ds D3. 6 Cpp देह- (for देव-). Dn4 -दर्शनं; D5. 7 T G1–3. 6 M5. 6 -दर्शनात् (for -दर्शनः). B8 (marg.) बुबुधे तेन बोधितः. ❀ Cp (reading अदेहदर्शनः): अदेहदर्शनः असंहतात्मज्ञानवान् । अथ वा आदौ देहदर्शने तपसा भूयो बुबुधे । ❀

13 B7 reads 13^{ab} after 18. Da3. a4 read 13^{ab} (Da4 for the first time) after 612*. — ^{a}) D7 तत् (for यत्). ❀ Cs: एकमवृत्तिविषयम्, अद्वयमविकारम् । ❀ — ^{b}) B6 (marg. as in text) नानाकारं (for °रूपं). — B7 ins. after 13^{ab} (which follows 18): Da3 ins. after 13^{ab}: Da4 Ca after the second occurrence of 13^{ab} following 612*:

613* तन्मे ब्रूहि द्विजश्रेष्ठ त्वं हि वेत्तास्य तत्त्वतः ।
एवं पृष्टः पञ्चशिखः संप्रहृष्टतनूरुहः ।

[B7 om. line 2.];

while Kumbh. ed. ins. after 13^{ab}:

614* बोधायनपरान्विप्रानृषिभावमुपागतः ।

— V1 reads 13^{c}–14^{b} on marg. — ^{c}) K1 आसुरिं; K2. 7 Dn4 आसुरि- (K7 °री-); B9 Da3. a4 Ca. v आसुरेर् (Bo °रैर्) (for °रिर्). ❀ Cp: मण्डले शास्त्रे । ❀ — ^{d}) K1. 2. 4 D2. 3 तम् (for तद्).

14 V1 reads 14^{ab} on marg. 14^{ab} is partly damaged in B7. — ^{a}) K4 Da4 Ds1 पंचशिषः. — ^{b}) Ś1 K2 मानुष्यः; K1. 4 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 D2. 5. 8 °ष्याः; K7 Dn4 D4. 9 °षी-; D7 T1 G1 मनुष्यो; G2 मानुषो; G3. 6 M5. 6 मनुष्य- (for मानुष्या). D7 T G1. 2 M1. 5–7 वयसा (for पयसा). K7 D4. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 धृतः; D9 वृतः (for भृतः). — ^{c}) V1 Bo Ds1 कापिली; Ds2 D3. 8 कापिला (for क°). — ^{d}) M1. 5. 6 कुटुंबिनी.

15 ^{b}) K4 स्त्रियः; D7 G1–3. 6 विष्णुः (for स्त्रियाः). K2. 4 V1 B6. 8. 9 Da3. a4 स्म (for स). — ^{c}) Ś1 K1. 2. 4 यतः (for ततः). Ds1 om. स. — ^{d}) K6 वृद्धिं (for बुद्धिं). — After 15, B9 D6 ins. 612*.

16 ^{a}) K1 G2 एतं मे; T2 तमेव (for एतन्मे). ❀ Ca. n. p. s: भगवान् मार्कण्डेयः सनत्कुमारो वा । ❀ — ^{b}) K6. 7 V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M1. 5–7 Cap. Cpp. Cs कापिलेयस्य; D7 T G3. 6 °यः स्व-; G1. 2 °यस्व- (for °याय). ❀ Ca. p: कापिलेयायेति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । ❀ — ^{d}) D6 सर्वसत्त्वम् (for °वित्त्वम्). D7 T G1–3. 6 च भारत; M1 अनुस्मरन् (for °त्तमम्).

17 ^{a}) K1 स मान्यं; B6 (orig.) सामात्यं; B6 (marg.) सुमहत् (for सामान्यं). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 Cp जनकं (K7 V1 B8 [marg.] D4. 9 Cp °को) (for कपिलो). Ś1 K1. 2. 4 भूत्वा (for ज्ञात्वा). ❀ Cn: सामान्यं सर्वेष्वाचार्येषु समबुद्धिम् । ❀ — ^{b}) T2 G2 धर्मज्ञानम् (for °ज्ञानाम्). Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 धर्मं (Ś1 K1. 2. 7 Ds1 D4. 9 सर्वं)-ज्ञो ज्ञानमुत्तमं; M1. 7 धर्मं जि(M7 °मंजि)ज्ञासुरु(M7 °मु)त्तमं. — ^{c}) B7 Da4 उत्पत्य (for उपेत्य). D8 स तम् (for शतम्). Cpp उत्पतत्त्वरया गत्वा. — After 17, Kumbh. ed. ins.:

615* निराकरिष्णुस्तान्सर्वांस्तेषां हेतुगुणान्बहून् ।
श्रावयामास मतिमान्मुनिः पञ्चशिखो नृप ।

18 ^{a}) K7 जगतस् (for जनकस्). Da4 त्वनु- (for त्वभि-). K7 D4. 9 -संबद्धः; D6 -संयुक्तं (for -संरक्तः). — ^{b}) T2 कापिलेयस्य (for °लेयानु-). K6 -दर्शने; K7 D4 -शासनात् (for -दर्शनात्). — ^{c}) D6 उत्सर्य (for उत्सृज्य). — ^{d}) T2 तु (for तम्). — B7 reads, after 18, 13^{ab} followed by 613*. Da3 ins. after 18, 612*, followed by 13^{ab}, and

तस्मै परमकल्याय प्रणताय च धर्मतः ।
अब्रवीत्परमं मोक्षं यत्तत्सांख्यं विधीयते ॥ १९
जातिनिर्वेदमुक्त्वा हि कर्मनिर्वेदमब्रवीत् ।
कर्मनिर्वेदमुक्त्वा च सर्वनिर्वेदमब्रवीत् ॥ २०
यदर्थं कर्मसंसर्गः कर्मणां च फलोदयः ।
तदनाश्वासिकं मोघं विनाशि चलमध्रुवम् ॥ २१
दृश्यमाने विनाशे च प्रत्यक्षे लोकसाक्षिके ।
आगमात्परमस्तीति ब्रुवन्नपि पराजितः ॥ २२
अनात्मा ह्यात्मनो मृत्युः क्लेशो मृत्युर्जरामयः ।
आत्मानं मन्यते मोहात्तदसम्यक्परं मतम् ॥ २३
अथ चेदेवमप्यस्ति यल्लोके नोपपद्यते ।
अजरोऽयममृत्युश्च राजासौ मन्यते तथा ॥ २४
अस्ति नास्तीति चाप्येतत्तस्मिन्नसति लक्षणे ।
किमधिष्ठाय तद्ब्रूयाल्लोकयात्राविनिश्चयम् ॥ २५
प्रत्यक्षं ह्येतयोर्मूलं कृतान्तैतिह्ययोरपि ।
प्रत्यक्षो ह्यागमोऽभिन्नः कृतान्तो वा न किंचन ॥ २६ C. 12.7907 B. 11.218.27 K. 12.220.28

---

thereafter ins. 613*; Da4 reads after 18, 12. 209. 11–15 followed by 612*, the second occurrence of 13^{ab} and then 613*.

19 a) K6 Bo. 6 (marg as in text). 7–9 Dn4 Ds D3. 6 -कल्याणं (for -कल्याय). ❀ Ca: परमकल्याय दृढाय ॥ Cn: समर्थाय । ❀ — b) K7 D4. 9 प्रवणाय; B9 Da3. a4 प्रयताय (for प्रण°). — c) D6 परमो (for °मं). — d) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 यतः (for यत्तत्). K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 Cn सांख्ये (for सांख्यं). K4 B6 Dn1. n4 D2. 3. 6 [ऽ]भि- (for वि-). ❀ Cn (reading सांख्ये): उपनिषत्काण्डे । विधीयते अपूर्वतया ज्ञाप्यते, न तु युक्त्या उन्नीयते । ❀ — After 19, Ds Ca ins. 612*.

20 a) D4 ज्ञाति-; D5 याति- (for जाति-). K6 तु; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6 स (for हि). D8 वैराग्यजननक्त्वा स (sic). — b) V1 उक्तवान् (for अब्रवीत्). — B9 D5 G2. 6 om. (hapl.) 20^{cd}. — c) K7 V1 D4. 7. 9 T1 G1. 3 M7 हि; Da4 Ds स; M1 [अ]थ (for च).

21 a) K2. 7 D4. 9 G3. 6 M1. 5 (*sup. lin.* as in text). 6. 7 सर्व-; K4 V1 B6–9 Dn1. n4 D2. 3. 5. 6. 8 धर्म- (for कर्म-). K1 -संसर्गाः; G2 M7 -संसर्गं. — b) Da4 कर्मणा. — c) K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M1 तम् (for तद्). K6 अनास्वासिकं; Ds1 D5 °श्वासितं; D7 T G1–3 M1. 5–7 °श्वासकं (for °श्वासिकं). K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M1. 5–7 Ca मोहं; K7 V1 D4. 9 देहं; D7 T G1–3. 6 मोहो (for मोघं). ❀ Cn: तं मोहमब्रवीदिति पूर्वेणान्वयः। ❀ —d) D7 G1 विनाशी. Da4 अब्रुवन् (for अध्रुवम्). T1 विनाशी च मलध्रुवं.

22 a) M1. 7 हि (for च). — d) Ds2 Cs न हि; M7 अति- (for अपि). M6 Cv ब्रुवन्यदपराजितः. ❀ Cs: न हि पराजितः साधु पश्यतीत्यर्थः । ❀

23 a) M1 ह्यात्मना (for °नो). K6 बंधुः; D7 T1 M1. 7 क्लेशं; T2 क्लेशो; G1. 2 क्लेश-; G3. 6 क्लेश्यो; M5. 6 मृत्युं (for मृत्युः). — b) K6 Dn4 D3 मृत्यु- (for मृत्युर्). Bo. 6. 8 (marg. as in text) Da3. a4 D5 Cp (Cpp as in text) अना(Da3 °था)मयः (for जरा°). D7 T G1–3. 6 M1. 7 जन्ममृत्युजरामयं (T2 G3. 6 °यः); M5. 6 क्लेशजन्मजरामयं. ❀ Cp (reading अनामयो): अनामयो महाव्याधिः । पञ्चम्यर्थे बहुव्रीहिः । पाठान्तरे, जरा वयोहानिः, आमयो रोगः । ❀ — d) Cpp असम्यक्तरम्.

24 a) K7 D9 अन्यम्; D7 T1 दैवम्; G1 देवम् (for एवम्). — b) K6 लोको (for लोके). — d) Ds1 राजसौ; D7 T G2. 3. 6 M1 रा(G3 र)जसो; M7 राजसे (for राजासौ). V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 यथा (for तथा). ❀ Cn: यथा राज्ञोऽजरत्वामरत्वाद्याशीरुपचार एवं दृष्टसुखे एव स्वर्गोपचारः । ❀

25 a) B8 D3. 4 M1. 5. 7 वा (for च). M1. 5 एवं; M6 एव (for एतत्). — b) D5 वसति (for असति). V1 लक्षणं; B6. 7. 8 (marg. as in text) Da4 Cp लक्ष्यते (for लक्षणे). ❀ Cp: अस्ति नास्तीति लक्ष्यते । काक्वा नेत्यर्थः । ❀ — c) T1 G1 कम् (for किम्). D7 T G1. 2 M1. 5. 7 तु; G3. 6 M6 तं (for तद्). Da4 भूयो; D4. 9 भूयाल्ल् (for ब्रू°). — d) Bo. 8 Da3. a4 Cp लोकत्रय-; Cpp °यात्रा- (as in text).

26 a) Ś1 K1. 2 एतयोर्; D7 T1 G1. 2 हि तयोर् (for ह्येतयोर्). ❀ Ca: एतयोः अस्तिनास्तिपदयोः । ❀ — b) K1. 2 कृतंतैतिह्ययोरपि; K6 कृतो नैति ह्यो°; K7 D4. 9 कृतांतो हि द्वयो°; V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da4 °तो ह्येतयोरपि; D7 T1 G1–3. 6 °तश्च तयो°; M1. 5 दृष्टांतैतिह्ययो°. — c) K4. 6 B8 Da3 Dn1. n4

C. 12. 7908
B. 12. 218. 28
K. 12. 230. 29

यत्र तत्रानुमानेऽस्ति कृतं भावयतेऽपि वा ।
अन्यो जीवः शरीरस्य नास्तिकानां मते स्मृतः ॥ २७
रेतो वटकणीकायां घृतपाकाधिवासनम् ।
जातिस्मृतिरयस्कान्तः सूर्यकान्तोऽम्बुभक्षणम् ॥ २८
प्रेत्य भूतात्ययश्चैव देवताभ्युपयाचनम् ।
मृते कर्मनिवृत्तिश्च प्रमाणमिति निश्चयः ॥ २९
न त्वेते हेतवः सन्ति ये केचिन्मूर्तिसंस्थिताः ।
अमर्त्यस्य हि मर्त्येन सामान्यं नोपपद्यते ॥ ३०

Ds2 D2. 3. 5. 8 M5 (*inf. lin.*). 6 प्रत्यक्षेण; D7 T G1–3. 6 °क्षस्य; M1 °क्षं हि; M5 (orig.). 7 °क्षे हि (for °क्षो हि). Bo. 7 [ऽ]थ्यागमो (for ह्या°). — [d]) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 कश्चन (for किंचन).

27 [a]) Ś1 K1. 2. 4 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2 G1 M1 यत्र (for तत्र). D7 T G1–3. 6 अनुमानं (for °माने). K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M1. 5–7 [ऽ]स्मिन्; D7 T G1–3. 6 वा (for ऽस्ति). — [b]) Dn4 कृतौ; D7 T G1–3. 6 M5. 6 कथं (for कृतं). K4 B6 Da3 Dn1. n4 Ds1 D2 Cn भावयतो (for °यते). K7 D9 [ऽ]थ (for ऽपि). K6 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 च; Da4 lacuna (for वा). M1. 7 कृतं भावयतामपि. ❀ Cn: भावयतः कृतं, अलम् । भावनयालमित्यर्थः ॥ Cp: कृतमनित्यमचेतनं शरीरं भावयते साधयति, हेतुरिति शेषः । शरीरस्यैव वक्ष्यमाणन्यायेन चलनादि सिध्यति । तस्माच्छरीरादन्यो जीव इत्यास्तिकानामात्मास्तित्ववादिनां मते यः स्मृतः स न भवति । ❀ — [c]) K4 Bo Da3 Dn1. n4 D2. 3. 5. 6. 8 G3. 6 M1. 5. 6 Cn नान्यो (for अन्यो). V1 Bo. 8 (marg. as in text) Da4 D5. 7 T1 G1. 2 M1. 5–7 शरीराद्धि (D5 °त्तु) (for °रस्य). — [d]) B8 (orig.) स्मृताः; B8 (marg.). 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 स्थितः; D7 T G1–3. 6 M5. 6 मतः; M7 मता (for स्मृतः). Bo Ca प्रत्यक्षं ह्येतदुच्यते; M1 नास्तिकानामतो मताः.

28 [a]) M5 (*sup. lin.* as in text). 6 धातुर् (for रेतो). D4. 9 वटः; Ca Cpp [ऽ]वट- (gloss: योनौ) (for वट-). Dn4 -कर्णिकायां; T2 M5. 6 -कणिका च (for -कणीकायां). D7 T1 G1–3. 6 रेतो व(G2 वि)टस्य कणिका. ❀ Cv: रेतोधातुर्वटकणिका । ❀ — [b]) Ś1 K1 घृतं; D6 द्यतः; D7 T1 G1. 2 कृत- (for घृत-). K7 D9 -पाकेधि-; D7 T1 G2. 3 M5 (*inf. lin.*). 6 Cv -धूमाधि-; T2 -धूमादि-; G1 -धूमाति-; M1 -पाकोधि- (for -पाकाधि-). Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 D9 -वासितं (K7 D9 °नां) (for -वासनम्). D4 क्षतपाकविवासनो. — [c]) K4. 6. 7 Da3 Dn1. n4 D2. 4. 6. 8. 9 G6 M1. 5. 6 जातिः; Ds1 जातिं; T2 जात-; Cpp याति (gloss: देहं प्राप्नोति) (for जाति-). ❀ Cn: स्मृतिरिति । यथा तर्कमते जडयोरप्यात्ममनसोर्योगादजडं स्मृत्यादिरूपं ज्ञानं जायते तद्वदत्रापि भविष्यति । ❀ — [d]) Bo G3. 6 -भक्षणः; D5. 8 -लक्षणं. D7 T1 G1. 2 सूर्यकांताग्निभ(G1. 2 °भो)क्षणं. ❀ Cs: अम्बुभक्षणं वह्निः विशेषेण वडवाग्नेरिव, तप्तवालुकादयो वा जलं संहरन्ति । ❀

29 [a]) K1 प्रेत-; D8 प्रेत्ये (for प्रेत्य). Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 Da4 D6 Cp भूताप्रियश्च; Ds1 D7 T1 G3. 6 M1. 5. 6 Cv भूता(D7 T1 G3. 6 °त्वा)व्ययश्च; T2 भूत्वाव्ययं; G1 भूत्वावयश्च; G2 भूत्वोव्ययश्च (for भूतात्ययश्च). Dn1 Cn प्रेतीभूतेत्ययश्चैव; M7 प्रेत्य भूताभ्ययत्वाच्च. ❀ Cn (reading प्रेतीभूते): प्रेतीभूते देहे चैतन्यात्ययो देहातिरिक्तात्मास्तित्वे प्रमाणमित्यध्याहृत्य योज्यम् । प्रेत्य भूतात्यय इति पाठे, मृत्वा भूतनाशः, यस्मिन्सति देहो न नश्यति असति च नश्यति स देहादन्यः इत्यर्थः ॥ Cp (reading भूताप्रियः): भूतानामप्रियो मरणक्षणः ॥ Cs: भूतात्ययः भूतस्य शरीरस्य प्रलयो भवति । ❀ — [b]) K4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 M1 Cn देवताद्युपयाचनं; K6 °भ्युपपावनं; K7 D4. 9 °भ्युपयाचनां; V1 Ds2 Cv °ता ह्युपयाचनं; Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Da3. a4 D5 Cp (gloss: आराधनं) °भ्युप(Bo. 7 °ह्युप)पादनं; D6 °ता यूपयाचनं. — [c]) Da3 Cpp ऋते (for मृते). K1. 2. 7 T G3. 6 M1. 5–7 Cpp कर्मणि (for कर्मनि-). G1 -निवृत्तश्च (for °त्तिश्च). ❀ Cs: पाठान्तरे ऋते सत्ये भूतदयादौ कर्मणि वृत्तिः प्रवृत्तिश्च । ❀ — [d]) D7 T G2. 3. 6 प्रमाणत्वे कथं भवेत्.

30 [a]) Ś1 K2. 4 न त्वेतद्-; K1 नन्वेतद्-; K6 V1 Bo. 7. 8 Da4 Dn1 Ds D3. 5 नन्वेते; M1 न चैते (for न त्वेते). — [b]) Ds1 D6 यत्किंचिन् (for ये के°). G2 मृति- (for मूर्ति-). D7 T G1–3. 6 M1. 5 (*inf. lin.* as in text). 7 -संहिताः (for -संस्थिताः). — [c]) Da4 मर्तेन; D6 मर्त्येण. K6 Ds2 D5 T G1–3. 6 M1. 5–7 Cv अमूर्तं(G2 °मृत)स्य हि मूर्तं(T1 G2 तत्त्वे)न; B7 lacuna; D7 अमूर्तस्याहितस्तेन. — [d]) V1 lacuna; Bo Dn1. n4 Ds D3. 6 नोपलभ्यते; D8 °लक्ष्यते (for °पद्यते). ❀ Cs: अतो अमूर्तस्यात्मनः मूर्तं न सामान्यमित्यर्थः ॥ Cv: अमूर्तस्य देहव्यतिरिक्तादृष्टादेः मूर्तेन देहेन सामान्यं नोपपद्यते । ❀

31 [a]) D7 T1 G1. 3. 6 M5. 6 Cs अविद्यां (for °द्या-). Ś1 (*sup. lin.*) K2. 4 -कर्मणश्रेष्टा; K1. 7 V1 Bo. 7–9

अविद्याकर्मचेष्टानां केचिदाहुः पुनर्भवम् ।
कारणं लोभमोहौ तु दोषाणां च निषेवणम् ॥ ३१
अविद्यां क्षेत्रमाहुर्हि कर्म बीजं तथा कृतम् ।
तृष्णासंजननं स्नेह एष तेषां पुनर्भवः ॥ ३२
तस्मिन्व्यूढे च दग्धे च चित्ते मरणधर्मिणि ।
अन्योऽन्याज्जायते देहस्तमाहुः सत्त्वसंक्षयम् ॥ ३३

यदा स रूपतश्चान्यो जातितः श्रुतितोऽर्थतः ।
कथमस्मिन्स इत्येव संबन्धः स्यादसंहितः ॥ ३४
एवं सति च का प्रीतिर्दानविद्यातपोबलैः ।
यदन्याचरितं कर्म सर्वमन्यः प्रपद्यते ॥ ३५
यदा ह्ययमिहैवान्यैः प्राकृतैर्दुःखितो भवेत् ।
सुखितैर्दुःखितैर्वापि दृश्योऽप्यस्य विनिर्णयः ॥ ३६ C. 12. 7917 B. 12. 218. 37 K. 12. 220. 38

Da4 Ds2 D4. 5. 9 M7 °चेष्टा (V1 D4. 9 °ष्टां) च; B6 °चिंता च; B8 (marg.) Ds1 D7 T1 G1–3. 6 M1. 5. 6 °तृष्णां (B8 Ds1 M1 °ष्णा) च; Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 °तृष्णानां (for °चेष्टानां). — [b]) Da3. a4 किंचिद् (for के°). Da3 Dn1. n4 Ds1 D5. 7 T1 G1–3. 6 M5–7 पुनर्भवे; Ds2 Csp °र्भवेत् (for °र्भवम्). — [c]) K4 ते; K6. 7 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 च (for तु). — [d]) Bom. ed. तु (for च). K2 निषेचनं; K4 Ds1 D6 °वनं.

32 [a]) K1 B7 Dn1 D4. 5. 9 T2 अविद्या (for °द्यां). Ds वै (for हि). — [b]) M1 यथा- (for तथा). — [c]) K1 -संसजनं; D7 T1 G2. 3. 6 -संजनित- (for °ननं). B6. 7. 8 (marg.) शोकम्; B8 (orig.) D7 T G1–3. 6 स्नेहम् (for स्नेह).

33 [a]) B6 (marg. as in text) अस्मिन् (for त°). K4. 6 B7 Dn1 D2. 3 गूढे; V1 Bo. 6 (marg. as in text). 8 (marg. as in text). 9 Dn4 Ds1 D6. 7 T2 G1 मूढे; T1 G3. 6 ऊढे; G2 ऊढं (for व्यूढे). Ś1 K1 D5 दिग्धे (for दग्धे). — [b]) K6 B7 Dn1. n4 D2. 3. 8 भिन्ने; Ds1 D4 वित्ते; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 देहे (for चित्ते). Da4 -धर्मिणी. — [c]) K1 अन्योन्या; V1 Bo. 6 (marg.). 8. 9 Da3. a4 Dn4 Ds2 D2. 3. 8 अन्योस्माज्; B6 (orig.) D5. 6 अन्यस्माज्; B7 damaged; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 अन्योसौ (for अन्योऽन्याज्). K1 ज्ञायते; T1 G2. 3. 6 म्रियते (for जा°). D7 T1 G1–3. 6 M5–7 प्रेतस; T2 प्रेत्य; M1 स्नेहस् (for देहस्). — [d]) G1 तदाहुः (for तमाहुः). B8 D7 T1 G1. 2. 6 M1. 5. 6 त(B8 M1 स)त्त्वमक्षयं; D4 सर्वसंक्षयं; D5 सत्त्वलक्षणं; T2 G3 सत्त्वसंप्लवं (for °संक्षयम्). ❀ Cn : सत्त्वसंक्षयं मोक्षम् । सत्त्वस्य धीधातोः संक्षयः सम्यगैश्वर्यं निर्विषयप्रवाहित्वं कैवल्यमित्याहुः । ❀

34 [a]) Ś1 K1. 2. 4. 6 Cv यतः; Da3. a4 सदा; T2 यथा (for यदा). K6 V1 Da3 Dn4 D2. 4–6. 8 G3. 6 M1. 5. 6 Cv स्व- (for स). M7 रूपकश् (for °तश्). Dn1 स्वान्यो; D7 T1 G2 चान्ये (for चान्यो). ❀ Cv : रूपतः अणुरूपत्वतः, स्थूलरूपत्वतः । ❀ — [b]) Da4 जातितं (for °तः). K2. 4. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Dn4 D2–6. 8. 9 श्रुततो; Dn1 शुभतो (for श्रुतितो). Ś1 [ऽ]ध्वरः; K1 [ऽ]धनः; K2. 4 [ऽ]धरः; Bo. 6. 7 Da3 M7 (*inf. lin.*) [ऽ]ध्वनः; Da4 [ऽ]ध्वजः (for ऽर्थतः). ❀ Cn : जातितः आलयविज्ञानं बाह्यविज्ञानमिति तेषामन्यत्वम् ।......। अर्थतः बन्धमोक्षतः विज्ञानानां पृथक्त्वम् ॥ Cv : जातितः चेतनत्वजडत्वजातितः । ...... । अर्थतः सुखभोक्तृत्वतदभावाख्यप्रयोजनाच्च । ❀ — [c]) Ś1 K1. 2. 6 अस्मि (for अस्मिन्). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 D5 इ(Da3. a4 हे)त्येवं; K7 D4 एत्येव (for इ°). — [d]) D7 T G1–3. 6 M1. 5. 6 संबोधः; Bom. ed. सर्वं वा (for संबन्धः). Dn1. n4 Cn (gloss : अनभिसंहितं) असंहितं. ❀ Cs : असंहितः असंनिकृष्टः । ❀

35 [a]) B8 (marg.) Da3 transp. सति and च. — [b]) Ś1 (*inf. lin.* as in text) K1 B8. 9 Da4 ज्ञान- (for दान-). K1 -तपोबलः; M1. 7 -तपोर्जने (for °बलैः). — [c]) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 यदस्याचरितं; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 यद्यदा° (for यदन्या°). — [d]) K4. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 4–6. 8. 9 T2 G1 M1. 5–7 अन्यत्; D7 तत्र; T1 G2. 3. 6 अत्र (for अन्यः). K6 Dn1 D4. 7 T1 G2. 3. 6 M5 (*inf. lin.* as in text) प्रवर्तते (for प्रपद्यते).

36 [a]) B7 damaged. K4. 6. 7 Bo. 6. 8. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3 5. 6. 8 Cn अपि; V1 B8 (marg.) Da3. a4 D4. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 यदि (for यदा). Ś1 K1 ह्यहम् (for ह्ययम्). K6 चान्यैः; D5 [ए]वांधैः; D7 T1 G2. 3. 6 [ए]वान्यो (for °न्यैः). — [b]) Dn1 प्राक्तनैर्; D7 T G1–3. 6 M5–7 दुःखितैर् (D7 °तो) (for प्राकृतैर्). V1 दुःकृतो (for दुःखितो). — G2 om. (hapl.) 36[c]–37[b]. — [c]) T G1. 3. 6 M1. 5–7 Cn सुखितो (for दुःखितैर्). K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 सुखितो दुः(D7 सु)खितो वापि. — [d]) K6. 7 B6 (marg.) D4. 5. 9 दृश्यो ह्यस्य; V1 Bo. 6–9

C. 12. 7913
B. 12. 218. 38
K. 12. 220. 39

तथा हि मुसलैर्हन्युः शरीरं तत्पुनर्भवेत् ।
पृथग्ज्ञानं यदन्यच्च येनैतन्नोपलभ्यते ॥ ३७
ऋतुः संवत्सरस्तिष्यः शीतोष्णे च प्रियाप्रिये ।
यथातीतानि पश्यन्ति तादृशः सत्त्वसंक्षयः ॥ ३८
जरया हि परीतस्य मृत्युना वा विनाशिना ।
दुर्बलं दुर्बलं पूर्वं गृहस्येव विनश्यति ॥ ३९
इन्द्रियाणि मनो वायुः शोणितं मांसमस्थि च ।
आनुपूर्व्या विनश्यन्ति स्वं धातुमुपयान्ति च ॥ ४०
लोकयात्राविधानं च दानधर्मफलागमः ।
यदर्थं वेदशब्दाश्च व्यवहाराश्च लौकिकाः ॥ ४१
इति सम्यङ्मनस्येते बहवः सन्ति हेतवः ।
एतदस्तीदमस्तीति न किंचित्प्रतिपद्यते ॥ ४२

Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 दृश्यादृश्य-; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 दृष्टो ह्यस्य (for दृश्योऽप्यस्य). ❀ Cn: दृश्यः स्पष्टः । ❀

37 G2 om. 37^{ab} (cf. v. l. 36). — a) K7 V1 Bo. 7–9 Da4 Ds D4. 5. 9 M7 Cs v यथा (for तथा). K1. 4 मुसुलैर्; K6. 7 V1 Bo. 6. 9 Da3 D4–6 9 मुश (V1 Bo. 6. 9 Da3 °ष)लैर्; Da4 मुदालैर् (for मुस°). D7 T G3. 6 M1. 5. 6 यदा हि (T2 °दा ह; M1. 5. 6 °दाहं) मूलतो हन्यात्; G1 यदा हि मुसलैर्हन्यात्. — b) Ds1 तं; D5. 7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 न (for तत्). — c) Ś1 K1. 2 -जाति (for -ज्ञानं). Ś1 K1 यदन्यश्च; B8 (marg.) यथान्यच्च. ❀ Cv (reading यदन्यस्य): अन्यस्य देहादन्यस्य प्रेतयोनिं प्राप्तस्य ज्ञानं सामर्थ्यं हिंसितवानिति ज्ञानं पृथगस्ति तेन कारणेन । ❀ — d) D7 तेन तन्; T G1–3. 6 M5. 6 तेनैतन् (for येनै°). K6 B8 (marg.) Da4 D4 5. 7 T G1–3. 6 M5–7 -पद्यते (for -लभ्यते).

38 a) K7 D9 T2 M1. 5–7 Cv संवत्सरास् (for °त्सरस्). K1 G2 तिष्यः; G1 तीर्थः (for तिष्यः). K4. 6 ऋतुसंवत्सर(K6 °रा)स्तिष्यः; V1 Bo. 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 Cn. s ऋतुसंवत्सरौ तिष्यः (Bo D5. 8 तिष्यः; B6. 8. 9 तिष्ये; Da3. a4 तिष्ये). ❀ Cn (reading तिष्यः): तिष्यः कलिरिति युगानामुपलक्षणम् । ❀ — b) Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 [ऽ]थ; B6 D5 वा (for च). — After 38^{ab}, G2 reads 42^{c}–43^{a} for the first time, repeating the same in its proper place. — c) Da3. a4 तथा (for यथा). Ds G2 Cv नश्यंति (for प°). K7 D4. 9 यथानीतानि नश्यंति; T G1. 3. 6 M5. 6 यथा हीमानि न°. ❀ Cv: ऋतुत्वाद्यवस्था गच्छति, कालस्तु न नश्यति, तथा जीव इति भावः । ❀ — d) B8 (marg.) Da4 तादृशं. D7 T G1–3. 6 M5 सर्व- (for सत्त्व-). ❀ Cv: सत्त्वसंक्षयः जीवसंक्षयः । ❀

39 a) K1 जरायां; B7 damaged (for जरया). K7 D4 9 वा; V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 T G1–3. 6 M5–7 [अ]भि- (for हि). Da4 -परितस्य; D7 -परीतश्च. — b) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 च; D5 हि (for वा). K6. 7 V1 B6–8 Ds2 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 M6 विनाशिनः (V1 D7 T1 G2 °तः) (for °शिना). — c) K7 D4. 9 शरीरं; V1 दुर्लभं (for the first दुर्बलं). D5 om. the second दुर्बलं. — d) D5 गृहस्थे च; D7 T1 G2 गृह एव; G1 गृहस्यैव (for °स्येव).

40 c) Ds1 ऋतुपूर्व्या; T G1–3. 6 आनुपूर्व्याद् (for °पूर्व्या). — d) Ś1 K2. 6. 7 Ds1 D4. 9 G3. 6 स्व-; K1 सु- (for स्वं). ❀ Cs: स्वं धातुमुपयान्ति स्वस्वकारणे लीयन्त इत्यर्थः । ❀

41 a) Ś1 K1. 2. 4 -विवातस्य; K6 -विधानस्य; K7 D4. 9 -विघातः स्याद्; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 -विघात(Da4 °ता)श्च (for -विधानं च). — b) Da3 दानधर्मे; Ds2 °कर्म- (for °धर्म-). Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2–6. 8. 9 -फलागमे (for °गमः). — c) K6 V1 Bo. 6–8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 तदर्थं (for य°). Ś1 K1. 2. 4 -शास्त्रं च; K7 Ds D4. 9 -शब्दार्थ-; D5 -शब्दश्च (for -शब्दाश्च). — d) T2 तार्किकाः (for लौकिकाः). Ś1 K1. 2. 4 व्यवहारश्च लौकिकः.

42 a) Ś1 K2 च नश्यंते; K1 च एते हि; D7 G2 मतस्यैते; T1 G3 मनस्यैते; T2 °स्येति; M7 मतस्येते (for मन°). D6 इति वाङ्मनसस्येते. — b) ❀ Cs: हेतवः कर्मानुष्ठानकारणानि श्रुतिस्मृतिसदाचाररूपाणि । ❀ — G2 reads 42^{c}–43^{a} for the first time after 38^{ab}. — c) G2 (first time) इदम् (for एतद्). D5 एतदस्तीतिमस्तीदं (sic); G1 एतदासीन्ममास्तीति. — d) D5 न च (for न). T2 G1. 2 (first time). 3. 6 M5. 6 कश्चित् (for किंचित्). Bo Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 प्रति(D2. 3 °त्य)दृश्यते (for °पद्यते).

43 For the first occurrence of 43^{a} in G2, cf. v. l. 38. — a) Ś1 K1. 2 विमृष्यताम्; K4 V1 Bo. 6–9 D2. 3. 6 विमृषताम् (D6 °द्); G1 निर्विशताम्;

तेषां विमृशतामेवं तत्तत्समभिधावताम् ।
क्वचिन्निविशते बुद्धिस्तत्र जीर्यति वृक्षवत् ॥ ४३
एवमर्थैरनर्थैश्च दुःखिताः सर्वजन्तवः ।
आगमैरपकृष्यन्ते हस्तिपैर्हस्तिनो यथा ॥ ४४
अर्थांस्तथात्यन्तसुखावहांश्च
लिप्सन्त एते बहवो विशुल्काः ।
महत्तरं दुःखमभिप्रपन्ना
हित्वामिषं मृत्युवशं प्रयान्ति ॥ ४५
विनाशिनो ह्यध्रुवजीवितस्य
किं बन्धुभिर्मित्रपरिग्रहैश्च ।
विहाय यो गच्छति सर्वमेव
क्षणेन गत्वा न निवर्तते च ॥ ४६
भूव्योमतोयानलवायवो हि
सदा शरीरं परिपालयन्ति ।
इतीदमालक्ष्य कुतो रतिर्भवे-
द्विनाशिनो ह्यस्य न शर्म विद्यते ॥ ४७
इदमनुपधि वाक्यमच्छलं
परमनिरामयमात्मसाक्षिकम् ।
नरपतिरभिवीक्ष्य विस्मितः
पुनरनुयोक्तुमिदं प्रचक्रमे ॥ ४८ C. 12.7929 B. 12.218.49 K. 12.220.51

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥

G2 (second time) विमर्शताम् (for विमृश°). K1. 2. 4 Bo. 7. 8 (orig.) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 6. 8 T2 G1. 2 M7 एव (for एवं). — [b]) Ś1 K1. 2. 7 D4. 9 तत्सर्वमभि-; D5 T2 यत्तत्समभि- (for तत्तत्स°). K1 corrupt; M1. 7 -भाषतां (for -धावताम्). — [c]) V1 B9 D7 T1 G3. 6 Csp न विशते; D5 निवसते; D6 G1 निर्विशते (for निविशते). ❀ Cs: निविशते स्थिरा भवति। न विशते इति वा पाठः। ❀ — [d]) B8 (marg. as in text) तन्न (for तत्र). K1. 7 V1 Bo. 6. 7 8 (marg. as in text). 9 Da4 Dn4 Ds D2–5. 9 जीर्यंति (for जीर्यति). D4 om. from वत् up to अर्थांस्त (in 45[a]). D5 वृद्धवत्; M7 काष्ठ° (for वृक्ष°). ❀ Cs: वृक्षवत् वातान्दोलितवृक्षवत् । ❀

44 D4 om. 44 (cf. v. l. 43). — [a]) K7 D9 एवमर्थेषु सर्वेषु. — [c]) B8 उप- (for अप-). B8 (marg.) -पद्यंते (for -कृष्यन्ते). ❀ Cs: आगमैः काम्यकर्मविधिभिः । ❀ — [d]) K6 B7–9 Da3. a4 Ds1 D5. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 हस्तिनो हस्तिपैर् (by transp.). — After 44, Kumbh. ed. ins.:

616* न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ।

[Cf. Manu. 2. 94; 1. 693*, lines 6–7; 840*, lines 1–2; Viṣṇu P. 4. 10. 9–10.]

45 D4 om. अर्थांस् (cf. v. l. 43). — [a]) K7 अर्थास् (for अर्थांस्). K1 [अ]भ्यंत-; B6–8 ये तु (for [अ]त्यन्त-). B9 -दुःखावहांश् (for -सुखा°). — [b]) V1 लिप्संति; Ds1 लप्स्यंत; G1 ईप्संत. K6 एके; V1 चैते; G2 एव ते (for एते). K1. 6 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G2. 3. 6 Cs (gloss: दुःखकृशाः) विशुष्काः; K7 D4. 9 विमुग्धाः; V1 विशुद्धाः; G1 M7 [ऽ]पि शुष्काः (for विशुल्काः). — [c]) Da3 Dn1. n4 D2. 3. 8 अनु-; D6 अति- (for अभि-). — [d]) Ds D5. 6 M1. 5–7 [अ]मृतं; D7 T G1–3. 6 सुखं (for [आ]मिषं). M7 मृत्युमुखं (for °वशं). K7 Da4 प्रयाति.

46 [a]) K6 [ऽ]त्यध्रुव-; T1 ह्यध्रुवं (for ह्यध्रुव-). — [b]) Ś1 K1. 2 मृत्यु-; K4 Dn1. n4 D2. 8 भिन्न- (for मित्र-). — [d]) K7 D9 विहाय (for क्षणेन). B9 G2 वि- (for न). K6 वा (for च).

47 [a]) K6. 7 D4. 5. 9 खं भूमि-; B9 T G1–3. 6 M6 भूर्व्योम-; Da4 पूर्व्योम- (for भूव्योम-). K1 V1 -तोयानिल- (for -तोयानल-). Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 [ऽ]पि; D7 T1 G2 वा (for हि). — [b]) Ś1 K1. 2. 7 Da3. a4 D4. 9 यदा; G1 तदा (for सदा). V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 प्रति- (for परि-). — [c]) K1 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 transp. कुतो and रतिः. D5 रतिर्भवेन्न वा. — [d]) K4. 6 Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3 5. 6. 8 [ऽ]प्यस्य (for ह्यस्य). G1 om. न. V1 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 Cs (Cs. p as in text) कर्म (for शर्म).

48 [a]) D7 इति (for इदम्). Da4 अनुपधिप-; D7 G1. 2 अनुविधि (for अनुपधि). D8 (marg.) अक्षरं (for अच्छलं). ❀ Cn: अनुपधि, भ्रमविप्रलम्भादिरहितं

२१२

C. 12 7930
B. 12. 219. 1
K. 12. 222. 1

भीष्म उवाच ।
जनको जनदेवस्तु ज्ञापितः परमर्षिणा ।
पुनरेवानुपप्रच्छ सांपराये भवाभवौ ॥ १
भगवन्यदिदं प्रेत्य संज्ञा भवति कस्यचित् ।
एवं सति किमज्ञानं ज्ञानं वा किं करिष्यति ॥ २
सर्वमुच्छेदनिष्ठं स्यात्पश्य चैतद्द्विजोत्तम ।
अप्रमत्तः प्रमत्तो वा किं विशेषं करिष्यति ॥ ३
असंसर्गो हि भूतेषु संसर्गो वा विनाशिषु ।
कस्मै क्रियेत कल्पेन निश्चयः कोऽत्र तत्त्वतः ॥ ४
तमसा हि प्रतिच्छन्नं विभ्रान्तमिव चातुरम् ।
पुनः प्रशमयन्वाक्यैः कविः पञ्चशिखोऽब्रवीत् ॥ ५
उच्छेदनिष्ठा नेहास्ति भावनिष्ठा न विद्यते ।
अयं ह्यपि समाहारः शरीरेन्द्रियचेतसाम् ।
वर्तते पृथगन्योन्यमप्यपाश्रित्य कर्मसु ॥ ६

वेदमूलकत्वात् । अच्छलं वैदिककर्मकाण्डवन्न मायामूलकम् ॥ Cs : अनुपधि । उपाधिरुपालम्भः, तद्रहितम् । ❀ — b) Da4 आत्मसाधिकं (for °साक्षिकम्). — c) K6 D5 M1 अनुवीक्ष्य (for अभि°). K1 विस्मिताः ; B8 (marg.) सत्वरः. — d) G1 उपयोक्तुम् (for अनु°). K7 D9 अमुं (for इदं). K1 प्रचक्षमे (for °क्रमे).

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds D2–4. 6. 8. 9 पंचशिख(K7 Da3. a4 °ष)वाक्यं ; M1 जात्यादिनिर्वेदः ; M5. 6 जनकपंचशिखसंवादे जातिनिर्वेदः ; M7 निर्वेदकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 48 ; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 45 ; Dn4 Ds2 44 ; Ds1 46 ; T2 G2 59 ; M1. 6. 7 43. — *Śloka no. :* Dn1 49 ; Dn4 48 ; D8 47. —After 12. 211, Kumbh. ed. Cv ins. a passage given in App. I (No. 18).

212

1 a) K6. 7 D4. 9 नरदेवस् (for जन°). — b) Dn1. n4 ज्ञ(Dn4 जा)पिताः (for ज्ञापितः). — c) B9 [अ]थ (for [अ]नु-). — After 1^{abc}, G2 reads 5^{bc} for the first time, repeating it in its proper place. — d) Ś1 K1. 2 सां(Ś1 सं)पराय- (for °राये). V1 [ऽ]ब्रवीत्तु वै ; D4 कथं भवेत् (for भवाभवौ). ❀ Ca. s : सांपराये तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धिनि संशये ॥ Cv : सांपराये मोक्षविषये । मोक्षसाधनाय मोक्षबाधनाय चेत्यर्थः । ❀

2 Before 2, MSS. ins. जनक उवाच. — a) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 Cn. p. s यदि न (Da4 नः) ; D4. 9 यदियं ; Ca °दं (as in text). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 प्रोक्तं (for प्रेत्य). — d) Da4 om. ज्ञानं. ❀ Ca : एतद्यदि कस्यचिदपि भवति तदा शेषाणां ज्ञानमज्ञानं वा किं करिष्यति । ❀

3 D7 om. (hapl.) 3. 3^{ab} is partly damaged in B7. — a) K2 सर्वमुच्छेदनिष्ठस्य. — b) K6 पश्यन् (for पश्य). Da4 द्विजोत्तमः. — d) V1 B7. 8 T2 G1. 2 M1. 5–7 कं (for किं).

4 a) G1 वि- (for हि). — b) K1 स सर्गो (for संसर्गो). — c) K4 Bo. 7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 कल्प्येत ; K6 V1 B6 (marg.) Cp कल्पेत ; B6 (orig.) D5. 7 T G1–3. 6 तत्त्वेन ; B9 कल्येन ; D4. 9 M1. 5. 6 कल्प्येन ; D6 कल्येत (for कल्पेन). ❀ Cpp : पटुना कल्पेन शास्त्रेण । ❀ — d) Ds1 निश्चयाः.

5 Before 5, MSS. ins. भीष्म उवाच. — a) Ds1 तपसा (for तमसा). K6 T2 M5–7 [अ]भि- ; D7 T1 G1. 2 [अ]पि (for हि). D6 प्रतिच्छिन्नं (for °च्छन्नं). — G2 reads 5^{bc} for the first time after 1^{abc}. — b) Da3. a4 G1 विश्रांतम् ; G2 (first time) विभूत्तम् (for विभ्रान्तम्). K1. 2 चात्तरं ; D4 वातुरं (for चा°). ❀ Cp : आतुरम् उक्तिप्रत्युक्तिशून्यम् ॥ Cs : कर्तव्यतामूढम् । ❀ — V1 om. 5^{c}–12^{d}. 5^{cd} is damaged in B7. — c) Da4 प्रशमयैर् ; G2 (first time) प्रथमचन् (for प्रशमयन्).

6 V1 om. 6 (cf. v. l. 5). — a) K7 उच्छेदनिष्ठं ; Ds1 °निष्ठो (for °निष्ठा). G1 देहेस्ति ; G3 देहस्य (for नेहास्ति). — c) D5 त्वपि (for ह्यपि). K2 Bo. 6. 8 (marg. as in text) T1 (marg.) समाचारः ; Cpp °हारः (as in text). ❀ Cp : सम्यगाचरणम् समाचारः । ❀ — d) D7 T1 G2. 3. 6 जनि(D7 जानी)तेंद्रिय- ; M1 शारीरें°. — e) D7 T G1–3. 6 M1. 5 (before corr.) इत्येवम् (for अन्योन्यम्). — f) Ś1 अभ्युपाश्रित्य ; K1. 2. 7 D4. 9 G1. 2 M1 Cpp अन्यपा(K7 °पो)श्रित्य (K7 °त-) ; D7 अप्युपा° (for अप्यपा°). G1 कः सुधीः (for कर्मसु). B6–9

धातवः पञ्चशाखोऽयं खं वायुर्ज्योतिरम्बु भूः ।
ते स्वभावेन तिष्ठन्ति वियुज्यन्ते स्वभावतः ॥ ७
आकाशं वायुरूष्मा च स्नेहो यच्चापि पार्थिवम् ।
एष पञ्चसमाहारः शरीरमिति नैकधा ।
ज्ञानमूष्मा च वायुश्च त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ ८
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स्वभावश्चेतना मनः ।
प्राणापानौ विकारश्च धातवश्चात्र निःसृताः ॥ ९
श्रवणं स्पर्शनं जिह्वा दृष्टिर्नासा तथैव च ।
इन्द्रियाणीति पञ्चैते चित्तपूर्वंगमा गुणाः ॥ १०
तत्र विज्ञानसंयुक्ता त्रिविधा वेदना ध्रुवा । C. 12. 7941 B. 12. 219. 11 K. 12. 222. 14

Da3. a4 व्यपाश्रित्य च कर्मसु. ❀ Cn: अन्यतरनाशेऽपि संघातनाश इत्यन्योन्यमपाश्रित्येत्यस्यार्थः ॥ Cs: कर्मसु निमित्तसप्तमी । ❀

7 V1 om. 7 (cf. v. l. 5). —^{a}) D7 T2 G2 यावंतः (for धातवः). K6. 7 Ds2 D4. 9 -भूतेषु; Bo 6. 7 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 6. 8 Cnp -धा तोयं; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 तेषां तु (for -शाखोऽयं). ❀ Cn: धीयते निलीयते कायमेष्विति धातव उपादानानि ॥ Cp: धातवः सर्वेषां कार्याणां विधारकाः । ❀ —^{b}) Ds2 ख- (for खं). Ś1 K1. 2. 7 D4. 9 अब्भुवः; Da4 अध्वराः; Ds2 Cs अब्धरा; D7 अंबुभिः (for अम्बु भूः). K6 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 6. 8 खं वायुर्ज्योतिषो (B9 °षी; D5 °षा) धरा. —^{c}) K2 तेन स्वभावेन (hypermetric); B7. 9 तेष्वभावेन (for ते स्व°). B8 (marg.) Da3. a4 Cp (Cpp as in text) युज्यंते (for तिष्ठन्ति). ❀ Cn: स्वभावेन इति सांख्यमताभिप्रायेण, तेषामीश्वरकालयोरभावात् जीवानां चोदासीनत्वात् अदृष्टस्य च कार्यत्वेन कारणाप्रवर्तकत्वात् स्वभावत एव गुणानां प्रवृत्तिरिति मतम् ॥ Cp: स्वस्मादात्मनो भाव उद्भवो येषां ते स्वभावाः कर्माणि । कर्मभ्यः । स्वभावतः अविद्यायाः, न स्वकर्मवशेन ॥ Cs: स्वभावेन स्वकर्मणा । ❀

8 V1 om. 8 (cf. v. l. 5). —^{a}) K6 Dn1 D7. 8 T G1–3. 6 M5. 6 आकाशो (for °शं). — 8^{bcd} is damaged in B7. —^{b}) Ś1 K1. 4 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T2 यश्चापि (for यच्चापि). K4 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 6. 8 G3 Cp पार्थिवः; K6 Ds1 D4. 7 T1 G2 °व (for °वम्). —^{d}) M1 शारीरम्. K6. 7 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M1. 5–7 अपि (for इति). Da4 नेकधाः; D5 पंचधा; D7 T1 G1. 3. 6 नैकथा (for °धा). — After 8^{cd}, Kumbh. ed. Cv ins.:

617* अहंवाच्यं द्विजानां यद्विशिष्टं बुद्धिरूपवत् ।
वाचामगोचरं नित्यं ज्ञेयमेवं भविष्यति ।
ज्ञानं ज्ञेयं तथाज्ञानं त्रिविधं ज्ञानमुच्यते ।

[(L. 1) ❀ Cv: अहंवाच्यम् अहमिति शब्देन वाच्यम् । विशिष्टं विशिष्टं दैवम् । ❀ —(L. 3) ❀ Cv: ज्ञानं सामान्यज्ञानं परोक्षज्ञानं च । ज्ञेयं ज्ञानविषय ब्रह्म । असम्यग्ज्ञानं विशिष्टज्ञानमपरोक्षज्ञानं च । ❀]

—^{e}) K7 Da4 Ds1 T2 उष्मा; D6 अग्निश्. ❀ Ca: ऊष्मा तेजः, भुक्तान्नपाकादिना शरीरपालकः । ❀ —^{f}) G1 त्रिविधाः. Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 M7 (*sup. lin.*) कार्य- (for कर्म-). G1 -संग्रहाः. ❀ Ca: तस्य कर्मणां गमनागमनादीनां संग्राहकत्वात्कर्मसंग्रहाख्या । ❀

9 V1 om. 9 (cf. v. l. 5). —^{a}) D5 [इं]द्रियार्थेषु (for °र्थाश्च). —^{b}) K6 मम (for मनः). D5 स्वस्वभावश्च नामतः. ❀ Ca: स्वभावश्च स्वस्माद्भावो न त्वन्यस्मादिति स्वभावो नित्य आत्मा । ❀ ❀ Cs: चेतना निश्चयात्मिका बुद्धिः । ❀ —^{c}) K1. 7 D4. 9 M1. 5–7 विकाराश्; G1 विधानश् (for विकारश्). —^{d}) G3. 6 यावंतश् (for धातवश्). K1. 4 निस्मृताः; K7 D4. 9 विसृताः; T2 निसृताः; G2 निर्वृताः; M1. 7 (*inf. lin.*) संभृताः; M5. 6 निर्भृताः (for निःसृताः). ❀ Cp: धातवः शरीरधारका इत्यर्थः । यद्वा 'मांसासृक्पूयविण्मूत्रस्नायुविण्मूत्रसंज्ञकाः' सप्त । ❀ — After 9, Kumbh. ed. Cv ins.:

618* प्राणादयस्तथा स्पर्शा न संबाधगतास्तथा ।
पुत्राधीनं भविष्येत चिन्मात्रः स परः पुमान् ।

10 V1 om. 10 (cf. v. l. 5). —^{a}) Ds2 श्रवण- (for °णं). —^{c}) Ś1 K1. 2 पूर्वं वै (for पञ्चैते). —^{d}) Ds1 D4 वित्त- (for चित्त-). K6 Dn1 D2. 8 Cn -पूर्वंगता; K7 D4. 9 °गमाद्; D6 G1. 3. 6 M5. 6 -पूर्वगमा; D7 T G2 -पूर्वाग(T2 °स)मा (for -पूर्वंगमा). Ds2 D5 चित्तपूर्वं गुणागमाः. ❀ Ca: चित्तं पूर्वं गमयति प्रेरयति एतान् इति । गुणभूताः आत्मार्थत्वादेते गुणाः ॥ Cn (reading चित्तपूर्वंगता): चित्तं पूर्वकारणं यस्यार्थगणस्य तं चित्तपूर्वं चित्तमात्रोपादानकं गताः प्राप्ताः गुणाः गुणकार्यभूताः ॥ Cp: चित्तं पूर्वं गमयन्ते, चित्तपूर्वं गच्छन्ति वा । मनोनुगा इत्यर्थः । आत्माधीनत्वाद्गुणाः । ❀

11 V1 om. 11 (cf. v. l. 5). —^{a}) K4 [अ]विज्ञान- (for विज्ञान-). T1 G3. 6 M7 -संयुक्तास्. —^{b}) Ś1 K1. 2. 4. 6 Bo. 7. 9 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 Kumbh.

C. 12. 7941 B. 12. 219. 11 K. 12. 222. 14

सुखदुःखेति यामाहुरदुःखेत्यसुखेति च ॥ ११
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च मूर्त्यथ ।
एते ह्यामरणात्पञ्च षड्गुणा ज्ञानसिद्धये ॥ १२
तेषु कर्मनिसर्गश्च सर्वतत्त्वार्थनिश्चयः ।
तमाहुः परमं शुक्रं बुद्धिरित्यव्ययं महत् ॥ १३
इमं गुणसमाहारमात्मभावेन पश्यतः ।
असम्यग्दर्शनैर्दुःखमनन्तं नोपशाम्यति ॥ १४
अनात्मेति च यद्दृष्टं तेनाहं न ममेत्यपि ।
वर्तते किमधिष्ठाना प्रसक्ता दुःखसंततिः ॥ १५
तत्र सम्यङ्मनो नाम त्यागशास्त्रमनुत्तमम् ।
शृणु यत्तव मोक्षाय भाष्यमाणं भविष्यति ॥ १६
त्याग एव हि सर्वेषामुक्तानामपि कर्मणाम् ।

---

ed. Cv चेतना; G1 देवना (for वेदना). K6 ध्रुवं; G1. 3. 6 M7 ध्रुवाः (for ध्रुवा). — c) K1 -दुःखे हि (for -दुःखेति). — d) K6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 अदुःखाम् (for °खेति). K4 D6 सुखेति (for असुखेति). D4 वै (for च). Da3. a4 अदुःखा सुखमेव च; M1 तथा दुःखसुखेति च; M7 अदुःखा चासुखेति च.

12 V1 om. 12 (cf. v. l. 5). — a) Da4 Dn4 D6 T2 G1. 2 M7 शब्द- (for शब्दः). K6. 7 Da4 Ds1 D5 M1 स्पर्शं (for स्पर्शश्च). D7 G3 रूपश्च (for रूपं). — b) K4. 6. 7 Bo. 6. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2-4. 6. 8. 9 मूर्तयः; B7 मूर्त्यथः; B8 (orig. as in text). 9 मूर्तिमान्; D5. 7 मूर्तितः; T1 पंचमः; G2 मत्यथ; G3. 6 मत्यथ (for मूर्त्यथ). ❀ Cn: मूर्तयः रूपाश्रयद्रव्याणि, वाय्वाकाशयोरमूर्तत्वश्रुतेर्बाह्येन्द्रियाग्राह्यत्वात् । पञ्च शब्दाद्याः मूर्तिभिः सह षड्गुणाः विषयाः । ❀ — c) Ś1 (before corr.) ह्यात्मगुणात् (for ह्यामरणात्). D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 युक्ताः (for पञ्च). — d) K7 D4. 9 कर्मसिद्धये (for ज्ञान°). ❀ Cv (reading षड्गुणज्ञानसिद्धये): मनसा सह षण्णां ज्ञानेन्द्रियाणां गुणभूतं यज्ज्ञानं तस्य सिद्धये । ❀

13 a) K6 -निसर्गाश्च; Da3. a4 Dn1 Ds1 D2. 5. 8 T2 Ca. n -विसर्गश्च (for -नि°). Ś1 K1. 2. 4 तेषु कर्म(K1 °र्मा)णि सर्व(K1 °र्ग)श्च; Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn4 D3. 6 तेषु कर्मणि सिद्ध(B8 Dn4 °द्धि)श्च. ❀ Ca (reading -विसर्गश्च): विसर्गो विशिष्टा पुण्यार्था सृष्टिः ॥ Cn: कर्म स्वर्गसाधनम्, विसर्गः संन्यासो......सर्वतत्त्वार्थनिश्चयो मोक्षहेतुः । ❀ — b) K2 -तत्त्वाथ (for -तत्त्वार्थ-). D7 T1 G2 -दर्शनः; G3. 6 (before corr. as in text) -दर्शिनः (for -निश्चयः). — c) K6 यथाहुः; Da3. a4 D5 यमाहुः; D7 T1 G2 तत्राहुः; M7 तदाहुः (for तमाहुः). B6 M1. 7 (*inf. lin.*) शुद्धं; B8. 9 Da3 Ds Ca. 8 शुक्लं; D5 युक्तं; D7 धर्मं; T1 G2 कर्म (for शुक्रं). ❀ Cn: शुक्रं मोक्षबीजम् । ❀ — After 13ab, Kumbh. ed. Cv ins.:

619* पारे च रजसः प्रभुम् ।
विरागाद्वर्तते तस्मिन्मनो रजसि नित्यगम् ।
तस्मिन्प्रसक्ते संपश्येद्-

— d) ❀ Ca: अव्ययत्वं अव्ययस्यात्मनो बोधहेतुत्वात् । महत् महदाख्या । ❀

14 a) K7 D5 इदं; D6 एवं (for इमं). ❀ Cv: गुणसमाहारं ज्ञानादिगुणसमाहारवन्तं परमात्मानम् । ❀ — b) M7 आत्माभावेन. Ds1 पश्यता; D5 °त; G3. 6 °ति (for °तः). — c) K6 -दर्शनं; K7 D4. 7. 9 T G1-3. 6 M7 -दर्शिनो (G1 °ना); V1 Bo. 6. 9 D5 M1. 5. 6 -दर्शने (for °नैर्). — d) K1 -शाम्यते. — After 14, Kumbh. ed. Cv ins.:

620* तस्मादेतेषु मेधावी न प्रसज्येत बुद्धिमान् ।

15 a) T2 अनात्मेति च; Ca अनात्मे हीति (for °त्मेति च). K6 om. च. D5 अदृष्टं च; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 यदा (T2 °था-) दृष्टं; Cnp ह्यनिष्टं च (for च यद्दृष्टं). ❀ Cn: यद्दृष्टं तदनात्मेति संबन्धः तेन कारणेन अहमिति ममेति च न वर्तते ॥ Cv: आत्मा जीवः स्वयं न भवतीत्यनात्मा । यद्दृष्टं द्वा सुपर्णेत्यादिश्रुतिषु दृष्टम् । तद्ब्रह्मस्वरूपमहं न । ❀ — b) K6 D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 Cnp नाहं न च; B9 चेतनाहं; D5 नाहं तेन; Cv तन्नाहं न (for तेनाहं न). Ś1 K2 च; K7 D4. 9 [अ]थं (for [अ]पि). — c) K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 M1. 5. 7 किमधिष्ठानात्; T2 °ष्ठानं (for °ष्ठाना). — d) M1 प्रतिष्ठा (for प्रसक्ता). ❀ Ca: प्रसक्ता अविच्छेद्या ॥ Cn: प्रतीयमाना । ❀

16 a) K6 Dn1. n4 D2. 5. 8 अत्र; D7 T G2 M5. 6 तत्तु; G1 तं तु; M1 ततः (for तत्र). Da4 -मुखो; Dn1 D2 Cn -वधो; D7 T G2-3. 6 M5. 6 मतं; M7 (*sup. lin.*) मतो (for -मनो). Ds1 नामन् (for नाम). K7 D9 एवं सति समाख्यातं. ❀ Cn: हन्तिर्गुणनार्थे ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धः । सम्यग्वधो गुणनं पुनः पुनरभ्यस्यन्ते तत्त्वान्यस्मिन्निति सम्यग्वधो नाम सांख्यशास्त्रम् । सम्यङ्मन इति पाठे सम्यक् संदेहनिर्मुक्तं मनो येनेति । ❀ — b) V1 त्यागः;

नित्यं मिथ्याविनीतानां क्लेशो दुःखावहो मतः ॥ १७
द्रव्यत्यागे तु कर्माणि भोगत्यागे व्रतान्यपि ।
सुखत्यागे तपोयोगः सर्वत्यागे समापना ॥ १८
तस्य मार्गोऽयमद्वैधः सर्वत्यागस्य दर्शितः ।
विप्रहाणाय दुःखस्य दुर्गतिर्ह्यन्यथा भवेत् ॥ १९
पञ्च ज्ञानेन्द्रियाण्युक्त्वा मनःषष्ठानि चेतसि ।
मनःषष्ठानि वक्ष्यामि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि तु ॥ २०
हस्तौ कर्मेन्द्रियं ज्ञेयमथ पादौ गतीन्द्रियम् ।
प्रजनानन्दयोः शेफो विसर्गे पायुरिन्द्रियम् ॥ २१
वाक्तु शब्दविशेषार्थं गतिं पञ्चान्वितां विदुः ।
एवमेकादशैतानि बुद्ध्या त्ववसृजेन्मनः ॥ २२
कर्णौ शब्दश्च चित्तं च त्रयः श्रवणसंग्रहे । C. 12. 7953 B. 12. 219. 23 K. 12. 222. 26

D7 T1 G2 त्यागं (for त्याग-). M6 Cv -मात्रम् (for -शास्त्रम्). — c) B9 तत् (for यत्). T2 तदमोक्षाय (for तव मोक्षाय). — d) K7 भाव्यमानं.

17 a) Ś1 K1 2. 4 एत्वे(K4 °ते)ह (for एव हि). — b) K6 B6. 7. 8 (marg. as in text) Da3. a4 Dn1. n4 D2. 5 M7 Cn युक्तानाम्; Ds1 D8 G2 मुक्ता° (for उक्ता°). ❀ Cn: युक्तानां मुक्त्यर्थं नित्योद्युक्तानां पुंसाम् । ❀ — c) D7 T G1–3 6 M1. 5. 6 Cs नित्य(T2 M1 Cs नित्यं)-दुःख- (for नित्यं मिथ्या-). Da4 -व्यतीयायां. — d) Da3. a4 क्लेशा; T2 M1. 6 क्लेश- (for क्लेशो). K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 8 दुःखवहो; Da4 दुःखावहे (for °वहो). D7 T1 G2. 3. 6 M5. 7 क्लेशदुःखापहो मतः; G1 क्लेशदुःखोपमो हतः; Kumbh. ed. श्लेषो दुःखवहो हतः.

18 a) D6 कार्याणि (for कर्माणि). — c) K4. 6. 7 V1 Bo. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 तपोयोगं; Cap Cpp °योगः (as in text). ❀ Cp (reading मनोयोगः): मनोयोगो विषयान्तरनिरपेक्षेण मनसा आत्मनः संबन्धः । ❀ — d) Ś1 K2. 4 T2 समापनः; K1 समः पराः; Da4 समापनी; D6 शमायना (for समापना). ❀ Ca: समापना शरीरापगमात्संसारसमाप्तिः ॥ Cn: त्यागस्य समापना समाप्तिः ॥ Cs: समापना संसारनिवृत्तिः ॥ Cv: समापना सम्यगापना भगवत्प्राप्तिर्भवति । ❀

19 a) K2 त्यागो; Dn1 योगो (for मार्गो). K1 उद्वेगः; K7 D4. 6. 9 अद्वैतं; T G1. 3. 6 अद्वैध्यः (for °धः). — b) G3. 6 -त्यागश्च (for -त्यागस्य). B6 (marg. as in text) दर्शनः; B7–9 दर्शनं; Da4 दर्शिनः (for °तः). — c) K2 D6 विप्रह(D6 °ही)णाय (for °हाणाय). T G1–3. 6 दुःखानां (for दुःखस्य). — d) B6. 8 (marg.). 9 Cp (Cpp as in text) दुर्गतेर् (for °तिर्). Ś1 K1. 2. 4 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 D6 हि त(Ś1 K2. 4 य)था; K7 B7 Dn1. n4 Ds D2–5. 9 त्वन्यथा (for ह्य°). — After 19, Kumbh. ed. ins.:

621* शेते जराम्रृत्युभयैर्विमुक्तः
क्षीणे पुण्ये विगते च पापे ।
तपोनिमित्ते विगते च निष्ठे
फले यथाकाशमलिङ्ग एव ।

20 a) K6 यानींद्रियाणि; K7 यज्ञें° (for ज्ञानें°). K6 आहुर्; G2 उक्तं (for उक्त्वा). K1 T2 पंच ज्ञानेंद्रिया युक्त्वा (T2 °या ह्युक्त्वा). — b) T2 चेतसा (for °सि). — c) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 M5–7 Ca. p. s बल- (for मनः-). ❀ Ca: बलषष्ठानीति बलमूलत्वात्कर्मणः षष्ठं कर्मेन्द्रियैरवश्यं बलमपेक्षणीयम्, मन इव बुद्धीन्द्रियैः । ❀ — d) K7 V1 D4. 9 च; B8 Da3. a4 D5. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 [अ]पि (for तु).

21 b) K6 अथ पादो; K7 पादौ चाथ. Ś1 Da4 गतें(Da4 °तिं)द्रियं (for गतीन्द्रियम्). — c) D4 repeats from शेफो up to न्द्रियम्, after शब्दवि (in 22a). Ś1 शेषो; K1 चासौ; Dn1. n4 M1. 5–7 शेपो; Ds1 शेको; D4 शेफा (for शेफो). — d) K6. 7 D7 G6 विसर्गः; B6 विषर्गे; B9 Dn4 Ds1 D2. 8 निसर्गे; Da3. a4 विमर्दे (for विसर्गे). G1 वायुर् (for पायुर्).

22 For the repetition in D4, cf. v. l. 21. — a) K6 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 च (for तु). D7 T G1–3. 6 M5. 6 -विवेकार्था (T2 °र्थं-); M1. 7 -विशेषार्था (for °र्थं). — b) K1 गति-; K7 D4. 9 मतिं; D7 T G1–3. 6 कृतिं (for गतिं). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 पंचात्मि(T1 °त्म)कां (for °न्वितां). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 इति पंचान्वितं विदुः. — d) Da4 lacuna; Ds1 D6. 7 T1 G3. 6 बुद्धा (for बुद्ध्या). K1 तव सृजेन्; K4 Dn1. n4 D2. 3. 8 [आ]शु विसृजेन्; K6 भुवि सृ°; K7 D4. 9 चैवाश्रितं; V1 Bo. 8 D6 तु (D6 सु-) विसृजेन्; B6. 7. 9 Da3. a4 बुद्धा सृज(B6 °जे)न्; Ds [अ]नुविसृजेन्; D5 त्ववसृतं; D7 त्वपहृतं; T G2. 3. 6 M5. 6 [अ]नु(T1 तू-; G6 °नू)पहृतं; G1 *प्रहृतं; M1. 7 (*inf. lin.*) [अ]नुपहृतं; M7 (orig.) रूपहृतं (for त्ववसृजेन्).

23 a) Da4 कर्णैः; D4 कर्णे; D7 T1 G2. 3. 6 कर्णः (for कर्णौ). K7 शब्दस्य; Da4 Ds1 G1 शब्दं च (for

C. 12. 7953 B. 12. 219. 23 K. 12. 222. 26 तथा स्पर्शे तथा रूपे तथैव रसगन्धयोः ॥ २३
एवं पञ्चत्रिका ह्येते गुणास्तदुपलब्धये ।
येन यस्त्रिविधो भावः पर्यायात्समुपस्थितः ॥ २४
सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्चैव ते त्रयः ।
त्रिविधा वेदना येषु प्रसृता सर्वसाधना ॥ २५
प्रहर्षः प्रीतिरानन्दः सुखं संशान्तचित्तता ।
अकुतश्चित्कुतश्चिद्वा चित्ततः सात्त्विको गुणः ॥ २६
अतुष्टिः परितापश्च शोको लोभस्तथाक्षमा ।
लिङ्गानि रजसस्तानि दृश्यन्ते हेत्वहेतुतः ॥ २७
अविवेकस्तथा मोहः प्रमादः स्वप्नतन्द्रिता ।
कथंचिदपि वर्तन्ते विविधास्तामसा गुणाः ॥ २८
तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् ।

शब्दश्च). Da4 चित्तस्य; D7 T1 G2. 3. 6 तृप्तिश्च (for चित्तं च). — b) D7 T G2. 3. 6 M6 त्रयं; G1 त्रिधं (for त्रयः). Da4 श्रवणं. Da4 D6 ·विग्रहे (for ·सं°)· — c) K6. 7 D4. 9 तथा रूपे तथा स्पर्शे. — d) D7 T1 G2 तथा च (for तथैव). Da4 D4 ·गंधयः (D4 °याः). — For 23cd, Ś1 K1. 2. 4 subst.:

622* चक्षू रूपं तथा चित्तं त्रयो दर्शनसंग्रहे ।
नासा गन्धस्तथा चित्तं त्रयो घ्राणस्य संग्रहे ।
त्वचः स्पर्शं तथा चित्तं त्रयः स्पर्शनसंग्रहे ।
जिह्वा रसस्तथा चित्तं त्रयो रसनसंग्रहे ।

[The sequence in K1 is: line 3; line 1; line 3 (r); line 4; line 2. — (L. 2) K1. 4 गंधास् (for गन्धस्). — (L. 3) K1 (both times) त्वदः (for त्वचः). — (L. 4) K4 तथो (for तथा).]

24 a) D5 पंच (for एवं). K4 पंचत्रिको; G1 पंचात्मिकाश् (for पञ्चत्रिका). D5 त्वेते; D7 T1 G1 चैते (for ह्येते). T2 एवं पंचत्रिकाण्येते. ❀ Ca: यद्यपि मन एकमेव सर्वत्र तथापि उपाधिभेदाद्भिन्नमिति भावः । ❀ — b) Da4 M1 गुणस्. — D6 om. 24c–25b. — c) V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 येनायं; D7 T G1–3. 6 तेन यस् (for ये°). Dn4 Ds D2. 8 त्रिविधोपायः (for °धो भावः). ❀ Cs: त्रिविधो भावः अहंकारः । ❀ — d) Ds1 Cs प्रत्ययात् (for पर्या°). K6 D5 समवस्थितः; B6 (marg. as in text) समुदाहृतः; G1 समुपस्थितं. Da4 पर्यया च समुस्थितः (sic). ❀ Cs: प्रत्ययात् विषयग्रहणनिमित्तम् । ❀

25 D6 om. 25ab (cf. v. l. 24). — a) Ś1 Da4 राजसाश्. K4 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 चापि (for चैव). — b) Ś1 K2 T2 चेति; K4 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 चापि (for चैव). — c) Ś1 K1. 2 चेतना (for वेदना). Ś1 K2 ह्येषु (for येषु). ❀ Ca: वेदना वेद्यमानः प्रीत्यादिः । ❀ — d) K1 प्रसूना; K4. 6. 7 Dn1 D2. 4. 6. 8. 9 प्रसूताः; B8 T1 G1–3. 6 M5. 6 प्रसूता; Da4 प्रसूतां; T2 प्रभूता (for प्रसृता). Ś1 K1. 2 धर्म· (for सर्व·). K4 Da4 Dn1 D2. 4. 8. 9 ·साधनाः; K6 V1 Bo. 8 (marg.) Ds D3. 7 M1. 5–7 ·साधनी (K6 °नीः); Dn4 ·साधनं; D6 ·साधिनी; D7 T G1–3. 6 ·सादिनी (for ·साधना).

26 a) M5. 6 प्रसादः (for प्रहर्षः). K7 G2 आनंद·. ❀ Ca: प्रहर्षः रोमाञ्चादिः । आनन्दः अन्यविषयव्यावर्तकं सुखम् । ❀ — b) Da4 शांतय· (for संशान्त·). K1 D4 ·वित्तता (for ·चित्तता). — d) K4. 6 Dn1. n4 D2. 5. 8 Cn (Cnp as in text) चिंतितः (K6 °तं); Ds1 D4 वित्ततः (for चित्ततः). K1. 7 V1 Da4 D5. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 सात्त्विका (K1 Da4 D5 °को) गुणाः.

27 a) Da4 अतुष्टि·. K6 D6 पर· (for परि·). Dn1 अतुष्टितापक्रोधश्च (sic). — b) T2 transp. शोको and लोभस्. B6 (marg. as in text). 8. 9 Da4 क्रोधो (for शोको). K7 लोभात्; Da4 लाभस् (for लोभस्). G1 तदा (for तथा). Da4 [अ]क्षमः. — c) K6 रजसज्ञानि (for °स्तानि). — d) K2 ·हेतवः; K7 Dn4 D4. 5. 9 ·हेतुभिः (for °तः).

28 a) B6 (marg. as in text). 9 अविविक्तता (hypermetric); B8 अविविक्तस्; T2 M1. 5–7 °विक्तं (for °वेकस्). K7 M7 तथा मोह· (M7 °हं); V1 च मोहश्च. — b) K1 M7 प्रमाद·; K6 प्रसादः. K7 D9 ·तंद्रता; Da4 Dn1 ·तंद्रिताः. — c) K6. 7 V1 B6–9 Da3. a4 D3. 5. 7. 9 T G1–3. 6 M5–7 अभि· (for अपि). The portion from वर्तन्ते up to ताम (in 35b) is lost in D5 on missing fol. D4 वर्तेत. — d) D6 त्रिविधास् (for वि°). K2. 4 त(K4 ता)मसो (for तामसा).

29 = (var.) 12. 187. 30. With 29–31, cf. Manu. 12. 27–29 as also B. 12. 248[47]. 20–22. D5 missing (cf. v. l. 28). — a) K7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 अत्र (for तत्र). G6 प्रति· (for प्रीति·). — K2. 4 D4 om. (hapl.) 29b–30a; D7 om. (hapl.) 29b–31a. Ś1 reads 29b–30a on marg. — b) K1 काले (for काये). — V1 reads

वर्तते सात्त्विको भाव इत्यपेक्षेत तत्तथा ॥ २९
यत्तु संतापसंयुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ।
प्रवृत्तं रज इत्येव ततस्तदभिचिन्तयेत् ॥ ३०
अथ यन्मोहसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥ ३१
तद्धि श्रोत्राश्रयं भूतं शब्दः श्रोत्रं समाश्रितः ।
नोभयं शब्दविज्ञाने विज्ञानस्येतरस्य वा ॥ ३२
एवं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।
स्पर्शे रूपे रसे गन्धे तानि चेतो मनश्च तत् ॥ ३३
स्वकर्मयुगपद्भावो दशस्वेतेषु तिष्ठति ।
चित्तमेकादशं विद्धि बुद्धिर्द्वादशमी भवेत् ॥ ३४
तेषामयुगपद्भावे उच्छेदो नास्ति तामसः । C. 12. 7959 B. 12. 219. 35 K. 12. 222. 40

29[c]–31[b] twice. — [d]) K1 V1 B6 Da3. a4 T G1–3. 6 M1. 5–7 उपेक्षेत (for अपे°). K6 B7–9 Da3. a4 T2 G1–3. 6 तं तथा; B6 वै तदा; M5. 6 तत्तदा; M7 तं त्वथ (for तत्तथा). K7 D9 तद्गुणस्तेन तेज(D9 चेत)सा.

30 = (var.) 12. 187. 31. For the repetition in V1, cf. v. l. 29. D5 missing (cf. v. l. 28). K2. 4 D4 om. 30[a]; D7 om. 30 (for both, cf. v. l. 29). Ś1 reads 30[a] on marg. — [a]) K6 यत्र (for यत्तु). V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 यत्त्वसंतोषसंयुक्तम्. — [c]) M1 प्रवृत्त- (for °त्तं). K4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 M1 इत्येवं; V1 B6. 8 (last two marg.) इत्येतत् (for इत्येव). — [d]) Ds D8 तमस् (for ततस्). Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 6. 8 T G1. 2 M1. 5–7 अपि; Dn4 अधि-; D3 उप-; G3. 6 अवि- (for अभि-). V1 B8 (marg.) Ca तन्न संरभ्य चिंतयेत्. ❀ Ca : न संरभ्य न यत्नं कृत्वा । ❀

31 = (var.) 12. 187. 32. For the repetition in V1, cf. v. l. 29. D5 missing (cf. v. l. 28). D7 om. 31[a] (cf. v. l. 29). — [a]) M1 तत्र (for अथ). — [b]) K1 काले (for काये). T2 चाभवेत्. K6. 7 D4. 9 अव्यक्तविषयात्मकं. — [c]) Ca दुष्प्रतर्क्यम् (for अप्र°). K2 अविज्ञेयस्. ❀ Cv : अविज्ञेयं ज्ञातुमनर्हम् । ❀ — [d]) M1 ततस् (for तमस्). B8 Da3. a4 -लक्षयेत् (for -धार°). K6. 7 D4. 9 तमस्तदभिचिंतयेत्.

32 D5 missing (cf. v. l. 28). — [a]) B7 partly damaged. M1. 5. 6 खं च (for तद्धि). K7 V1 D4. 9 M5. 6 श्रोत्राश्रितं (D4 °तो) (for °श्रयं). D4 om. (hapl.) from भूतं up to श्रितः (in 32[b]). Ś1 K1. 2. 4. 7 D9 भूमेः (for भूतं). K6 D7 T G1–3. 6 M7 खं श्रोत्रमाश्रितं भूतं; Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Ds D2. 3. 6 बुद्धिश्रोत्राश्रि(Da4 °सि)तं भूतं (B6 भावं; Da4 रूपं); Dn1. n4 D8 श्रोत्रं व्योमाश्रितं भूतं. — [b]) K7 Da4 Ds1 G1 शब्द- (for शब्दः). Ś1 K1. 2. 4 शब्दः श्रोत्रसमन्वितं. — [c]) Ś1 K2 T2 -विज्ञानं (for -विज्ञाने). ❀ Ca : नोभयं शब्दः श्रोत्रं च……समर्थम् । Cs : नोभयं श्रोत्राकाशद्वयमपि । ❀ — [d]) Da4 om. विज्ञान. K7 D4. 9 विज्ञातस्य (for °नस्य). K4. 7 B6–9 Da3. a4 Dn4 Ds1 D9 च (for वा). D7 T1 G1. 2 विज्ञाने स्वेतरस्य वा. ❀ Cv : सुषुप्तिदशायामज्ञानस्य जाग्रदवस्थायां विज्ञानस्येति भावः । ❀

33 D5 missing (cf. v. l. 28). — [a]) K7 D9 श्रोत्रं (for एवं). K1. 2 (*sup. lin.*). 4. 6 Da3. a4 वाक्; D7 G1. 2. 6 तच्; G3 तु (for त्वक्). — [b]) D4 नाशिका. K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 चेति (for चैव). — [c]) M1 शब्दे (for स्पर्शे). K1 तापे (for रूपे). B9 Da4 तथा (for रसे). — [d]) Ś1 K1. 2. 7 D4. 9 वाचि (for तानि). K6 चित्तं (for चेतो). Ds1 चरन्; Cv च यत् (for च तत्). ❀ Cv : यच्चेतस्तदेव मनः । ❀

34 D5 missing (cf. v. l. 28). — [a]) K2. 4 स्वकर्मा- (for स्वकर्म-). — [b]) B6 (marg. as in text) दशस्त्वेतेषु; Da4 °मेतेषु (for °स्वेतेषु). — B9 om. 34[cd]. — [c]) K1 Da4 चित्रम् (for चित्तम्). Da4 एकादशा. — [d]) K1 G1 बुद्धि-. T2 द्वादशमो (for °शमी). T1 बुद्धिर्वा द्वादशी भवेत्. ❀ Cn : द्वादशमी, द्वादशी । आर्षो मट्प्रत्ययः । ❀

35 D5 missing up to ताम (cf. v. l. 28). — [a]) D7 T1 G1–3. 6 -भावाद्; T2 -भावम्; Cn -भाव[:] (gloss : पञ्चम्यर्थे प्रथमा) (for -भावे). — K6 om. (hapl.) 35[bc]. ❀ Ca : अयुगपद्भावेऽमेलके एषां शरीराद्यभावे उच्छेदो मोक्षः । ❀ — [b]) D9 मोक्षो वा (for उच्छेदो). Ś1 K1 वास्ति (for नास्ति). D7 T1 G1–3. 6 मानसः; M1. 7 (*sup. lin.* as in text) नामतः; Bom. ed. तामसे (for तामसः). ❀ Ca : तामसो नास्ति । उपलक्षणतया राजसोऽपि नास्ति । सात्त्विक एव रागाद्यपगमात् संभवतीति भावः । ❀ — [c]) K6 अस्थितो; G3. 6 आस्थिते. Ś1 K2. 4. 6 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 -भावो (for -भावे). — [d]) Da4 व्यवहारे. ❀ Cn : तेषां द्वादशानां …… ज्ञातृज्ञेयज्ञानयौगपद्याभावः तामसः निद्रारूपतमोमयः सुषुप्तिकालीनस्तस्मिन्सत्यपि आत्मन उच्छेदो

C. 12. 7959 B. 12. 219. 35 K. 12. 222. 40 आस्थितो युगपद्भावे व्यवहारः स लौकिकः ॥ ३५

इन्द्रियाण्यवसृज्यापि दृष्ट्वा पूर्वं श्रुतागमम् ।
चिन्तयन्नानुपर्येति त्रिभिरेवान्वितो गुणैः ॥ ३६

यत्तमोपहतं चित्तमाशु संचारमध्रुवम् ।
करोत्युपरमं काले तदाहुस्तामसं सुखम् ॥ ३७

यद्यदागमसंयुक्तं न कृत्स्नमुपशाम्यति ।
अथ तत्राप्युपादत्ते तमो व्यक्तमिवानृतम् ॥ ३८

एवमेष प्रसंख्यातः स्वकर्मप्रत्ययी गुणः ।

नास्ति । ...... । अयुगपद्भाव एवात्मनो वास्तवं तत्त्वं, युगपद्भावस्तु स्वप्नवदज्ञानकृतः ॥ Cs: आस्थित इति । अयुगपद्भाव इति पदम् । तेषामयुगपद्भावे आस्थितः प्रमूढः आरोपितः स उच्छेदः लौकिकः लोकप्रसिद्धो व्यवहारः । ❀

36 [a]) Ś1 K1.2.4 Cpp अवसृज्यानि; K6 Bo.6 (marg.).7.9 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 **Cn**.s अपि सूक्ष्माणि; K7 बहून्याथ (sic); B6 (orig.).8 अपि सृज्यानि; B8 (marg.) एव सृज्यापि; Da3.a4 **Ca** अवमृज्यापि; D4.9 corrupt; D7 T G1–3.6 M1.5–7 उप-(M1 अपि)सृत्यापि (for अवसृज्यापि). — [b]) K4.6 V1 Bo.6–8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 T G3.6 M1.5–7 **Cpp Cs** पूर्वं-; B9 lacuna (for पूर्वं). K4.6 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 M1 -श्रुतागमान्; V1 Bo.6–9 D7 T G1–3.6 M5–7 -श्रु(B6 -श्रि)तागमन्; Da4 °मयं; D6 -सुताः सुमान्; **Cpp** -श्रुतागमः (for श्रुतागमम्). K7 D4.9 विषयेभ्योथ वा मनः. — [c]) K6 चित्तवन्; Da4 संतयन् (for चिन्त°). V1 Bo.7–9 Da3.a4 Ds D3.6 T2 **Cs** अनु-; Dn4 D7 T1 G1–3.6 न तु (for नानु-). D5 चिंतयंतमुपर्येति. ❀ **Cn**: चिन्तयन्नानुपर्येति । ना पुरुषः स्वप्नदर्शी त्रिभिर्गुणैः सत्त्वादिभिर्युक्तः अनुपर्येति जाग्रदवस्थामनुसंचरति स्वप्ने । काये (Cn v. l. for काले in 37[c]) इत्युत्तरादपकृष्यते, स्वे शरीरे ॥ **Cs**: अनुपर्येति स्वकर्मफलान्यनु सततं पर्यायेण गच्छति । ❀

37 [a]) K4 B9 तत्; K7 D4.9 यस् (for यत्). V1 तमोभिहतं; Da3.a4 °पहितं (for °पहतं). D7 T G1–3.6 M5.6 यस्तु मोहाग(T2 G3.6 M5.6 मोहग-; G1 मोहाद्ग)तं चित्तम्. — [b]) K1.2.4.6 Bo.6.8 Da4 D2.7.8 T1 G1.2 संसारम्; V1 B7 Da3 Dn1.n4 Ds2 D3.5 M1.7 **Cn** संहारम् (for संचारम्). K7 D9 आशु संचारसंभवं; T2 °चरते ध्रुवं. — [c]) K7 D9 विव(D9 °ष)सं; Ds D7 T G1–3.6 [उ]परतं (for °रमं). K6 कार्यं; K7 V1 Bo.6–9 Da3 Dn1.n4 Ds2 D2–9 T G1–3.6 M5.6 (both *inf. lin.*) **Cn**.s काये; B6.8 (both marg.) Ds1 कार्ये (for काले). ❀ **Cv**: उपरमं रतिम् । ❀ — [d]) V1 D7 T G1–3.6 M1.5–7 तमाहुस् (for तदा°). V1 बुधं; Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 बुधाः; D7 T G1–3.6 M1.5–7 गुणं (for सुखम्). ❀ **Cn**: तत्सुखं तामसमज्ञानप्रधानं शरीर एव सुषुप्तावनुभूयते ॥ **Cs**: काये उपरतं कायमेवांशत्वेन निर्णीतं करोति । तमोपहतत्वात्स्वरूपमात्मनो न जानातीत्यर्थः । ❀

38 [a]) Ds1 यत्तद्; D7 G1.2 यद्वद् (for यद्यद्). — [b]) K4.6 Dn1 **Cn** कृच्छ्रम्; V1 T2 G1.2 M1.5–7 कृच्छ्राद्; Bo.6–9 Da3.a4 Dn4 Ds D2.3.5–8 T1 G3.6 **Cnp**.**Cs** किंचिद् (for कृत्स्नम्). K6 Dn1 **Cn** अनुपश्यति; Da3.a4 उपशाम्यते; Dn4 **Cnp** अनुशाम्यति (for उप°). ❀ **Cn**: यस्मिन्कृच्छ्रं द्वैतसुखं नानुपश्यति । ❀ — [c]) B7 damaged. ❀ **Cs**: अथ कर्मकरणानन्तरम् । ❀ — [d]) K7 D9 मनो; B6.7.8 (marg.).9 Da4 D5 ततो (for तमो). M7 व्यक्तिम्; **Cn**.v [ऽ]व्यक्तम् (for व्यक्तम्). K6 इवाहतं; K7 D9 इवोद्धृतं; V1 Bo.6–9 Da3 Ds D2.3.5.6.8 इहानृ-(B8 °मृ)तं; Da4 इवानतं; Dn4 इहागतं; D4 इयामृतं; M5 (*inf. lin.*).6 **Cv** इवावृतं (for °नृतम्). ❀ **Cp**: व्यक्तं कार्यशरीरम् । ❀ ❀ **Cv**: आवृतमव्यक्तमिव अन्धकारमिव तमः तमोगुणमुपादत्ते जीवः । ❀

39 [a]) B6 (marg. as in text).7.8 (marg. as in text).9 तदेवं (B9 °ष) सं-; D5 G1.3.6 एवमेव (for एवमेष). K7 D7 T2 G1.3.6 प्रसंख्यात- (for °ख्यातः). — [b]) D7 स्वधर्म- (for स्वकर्म-). K4.6.7 Bo.6.7.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2–6.8.9 **Cn**.p -प्रत्ययो (for °यी). K1 Da4 D7 गुणाः; M1 गुणं (for गुणः). ❀ **Ca**: एष तमोलक्षणो गुणः स्वकर्मप्रत्ययी, स्वकर्म व्यापारं प्रति अयी गमनशीलः ॥ **Cn** (reading स्वकर्मप्रत्ययो): स्वकर्मप्रत्ययः कर्महेतुकाविर्भावः ॥ **Cp**: स्वकर्मप्रत्ययः । स्वकर्मणा प्रतिकूलागमनशीलः ॥ **Cs**: स्वकर्मप्रत्ययी स्वकर्मपराधीनः । ❀ — [c]) Ś1 K1.2 Dn1 केषांचिद् (for कथंचिद्). ❀ **Cp**: कथंचित् नामकर्मणा श्रीरामचरणस्मरणसौभाग्येन वा । ❀ — [d]) Bo.9 Da3.a4 Ds1 D2.3.5.6.8 **Ca** निवर्तते (for न व°). K6 Dn4 केषांचिद्वर्त(Dn4 °द्विद्य)ते न हि; V1 Dn1 Ds2 °चिद्विनिवर्तते; **Cpp** केषांचिद्वा निवर्तते. ❀ **Ca**: वा शब्दः पुनरर्थे । तेन केषांचित्पुनर्निवर्तते । ते सर्वं त्यजन्ति दृष्ट्वात्मानमित्यर्थः । ❀ — After 39, Kumbh. ed. **Cv** ins.:

623* अहमित्येष वै भावो नान्यत्र प्रतितिष्ठति ।
यस्य भावो दृढो नित्यं स वै विद्वांस्तथेतरः ।
देहधर्मस्तथा नित्यं सर्वभूतेषु वै दृढः ।

कथंचिद्वर्तते सम्यक्केषांचिद्वा न वर्तते ॥ ३९
एवमाहुः समाहारं क्षेत्रमध्यात्मचिन्तकाः ।
स्थितो मनसि यो भावः स वै क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥ ४०
एवं सति क उच्छेदः शाश्वतो वा कथं भवेत् ।
स्वभावाद्वर्तमानेषु सर्वभूतेषु हेतुतः ॥ ४१
यथार्णवगता नद्यो व्यक्तीर्जहति नाम च ।
न च स्वतां नियच्छन्ति तादृशः सत्त्वसंक्षयः ॥ ४२
एवं सति कुतः संज्ञा प्रेत्यभावे पुनर्भवेत् ।
प्रतिसंमिश्रिते जीवे गृह्यमाणे च मध्यतः ॥ ४३
इमां तु यो वेद विमोक्षबुद्धि-
मात्मानमन्विच्छति चाप्रमत्तः ।
न लिप्यते कर्मफलैरनिष्टैः
पत्रं बिसस्येव जलेन सिक्तम् ॥ ४४
दृढैश्च पाशैर्बहुभिर्विमुक्तः

C. 12. 7975
B. 12. 219. 45
K. 12. 222. 55

एतेनैवानुमानेन त्याज्यो धर्मस्तथा ह्यसौ ।
ज्ञानेन मुच्यते जन्तुर्धर्मात्मा ज्ञानवान्भवेत् ।
धर्मेण धार्यते लोकः सर्वं धर्मे प्रतिष्ठितम् ।
सर्वार्थजनकश्चैव धर्मः सर्वस्य कारणम् ।
सर्वो हि दृश्यते लोके न सर्वार्थः कथंचन ।
सर्वत्यागे कृते तस्मात्परमात्मा प्रसीदति ।
व्यक्तादव्यक्तमतुलं लोकेषु परिवर्तते ।

[(L. 1) ❀ Cv : नान्यत्र स्वस्मादन्यत्र जीवान्तरे परब्रह्मणि च यस्याहमिति भावः न तिष्ठति । ब्रह्माहं, सर्वे जीवाश्चाहं इति यस्य बुद्धिर्नेत्यर्थः । ❀ —(L. 2) Cv अंशे (gloss : परमात्मनि) (for यस्य). — (L. 4) ❀ Cv : एतेनानुमानेन सुखदुःखवैचित्र्याख्यानुमानेन असौ धर्मः अभेदाख्यो धर्मः दहनतुहिनाभेदवत्त्याज्यो हि । ❀]

40 [a]) K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 Cn एतदाहुः; D7 T1 G1–3 6 तेषामाहुः; T2 ते तमाहुः; M1. 7 तमाहुस्तु; M5. 6 एतमाहुः (for एव°). G1 समाहारः. ❀ Ca : समाहारम्, भूतादिसमुदायम् । ❀ — [b]) Da4 क्षेत्रे (for क्षेत्रम्). — [c]) D7 T1 G1. 2 स्थिते (for स्थितो). D3 (marg. as in text) वै (for यो). — [d]) Dn4 सर्व-; D7 सर्वैः (for स वै). ❀ Ca : यो भावः अभावव्यावृत्तः आत्माख्यः । एतेन चार्वाकमतमपास्तम् । नात्मनोऽभावः, मानसप्रत्यक्षस्योक्तत्वात् । नापि ज्ञाननिवृत्तिरूपो यथा बौद्धमतम् ॥ Cp : भावयति प्रवर्तयति इन्द्रियाणि तेषु तेषु विषयेष्विति भावः स्वपरप्रकाश आत्मा ॥ Cv : भावयति सर्वं देहव्यापारमिति भावः साक्षी । ❀

41 [a]) K6 कुरुच्छेदः (sic); K7 D4. 9 कथं छेदः; Da3 कुतोच्छेदः; Da4 तु नोच्छेदः (for क उ°). ❀ Cp : अचिन्मिलने तत्त्वज्ञानमन्तरेण क उच्छेदः । ❀ — [b]) T2 शाश्वते. ❀ Cv : जीवः शाश्वतः शश्वदेकप्रकारः नारायणः कथं भवेत् । ❀ — [c]) K7 स्वभावो (for °वाद्). K7 Da4 वर्धमानेषु (for वर्त°). — [d]) K7 D4. 9 कर्मतः; M5 (*inf. lin.*). 7 हेतुषु (for °तः).

42 [a]) D7 T G1–3. 6 यथार्णवं (for °र्णव-). K4 -गतो; M5 -शता (for -गता). — [b]) Ds D5. 7 T G1–3. 6 M5–7 Cs व्यक्तिं (for व्यक्तीर्). K4 नाम हि (for नाम च). — [c]) D7 T G1–3. 6 तु (for च). B6 (marg.). 8 स्वता; M5. 6 स्वका (for स्वतां). K1 वियच्छंति. K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3 6. 8 Cn नद्य(D6 °व)श्च ता निय(Bo °ग)च्छंति; D5 न च सत्त्वानि गच्छंति. — [d]) M1 तत्त्व- (for सत्त्व-). ❀ Ca : न पुनर्ब्रह्मैवेति प्रतिपादयितुमाह—न च स्वतां नियच्छन्ति …… ते हि माषराशिप्रविष्टमलीगुडिकावदापाततस्तद्रूपतया पृथगनवभासमाना न माषत्वमेवापद्यन्ते । एवमात्मानोऽपि पृथग्द्रव्यभूताः कथमैक्यमासादयेयुः व्यक्तीर्देहांस्त्यजन्तोऽपि । ❀

43 [b]) K2. 7 D4. 9 प्रेत्यभावः (for °भावे). Ds1 D7 T G1–3. 6 M5. 6 पुनर्भवः (for °र्भवेत्). — [c]) Da3 Ca अति- (for प्रति-). G2 -संमंत्रिते (for -संमिश्रिते). D5 G2 M7 बीजे (for जीवे). — [d]) K7 D4. 9 गृह्यमाणो नु (for °माणे च). K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 Cp सर्वतः (Dn4 °शः); K7 D4. 9 मध्यगः (for °तः). ❀ Cp : सर्वतः सर्वेण कर्तृत्वभोक्तृत्वादिना । ❀

44 [a]) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G1. 2 च (for तु). D5 विमुक्ति- (for विमोक्ष-). G1 -बुद्धिर् (for -बुद्धिम्). — [b]) D4. 9 वा (for च). — [d]) D7 G1. 2 पूर्वं (for पत्रं). K1 भिसस्येव; Da3 D4. 9 बिश°; Da4 विशिस्यैव; Ds1 विषस्येव; T2 विस° (for बिस°). D4 जहाति; G1 जवेन (for जलेन). Dn1 सक्तं; D4 मुक्तं (for सिक्तम्).

45 [a]) B6 गूढैर्; D5 G2 मूढैश् (for दृढैश्). V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 Cn हि (for च). K1. 2 B7–9 Da3. a4 विषक्तः (K2 °क्ताः); K7 D9 विशस्तः; Bo विवक्तः; B6 विसक्तः; D4 G1. 2 विमुक्तं (D4 °क्तां) (for °क्तः). — [b]) B9

C. 12. 7975
B. 12. 219. 45
K. 12. 222. 55

प्रजानिमित्तैरपि दैवतैश्च ।
यदा ह्यसौ सुखदुःखे जहाति
मुक्तस्तदाग्र्यां गतिमेत्यलिङ्गः ।
श्रुतिप्रमाणागममङ्गलैश्च
शेते जरामृत्युभयादतीतः ॥ ४५
क्षीणे च पुण्ये विगते च पापे
ततोनिमित्ते च फले विनष्टे ।
अलेपमाकाशमलिङ्गमेव-
मास्थाय पश्यन्ति महद्ध्यसक्ताः ॥ ४६
यथोर्णनाभिः परिवर्तमान-
स्तन्तुक्षये तिष्ठति पात्यमानः ।
तथा विमुक्तः प्रजहाति दुःखं
विध्वंसते लोष्ट इवाद्रिमर्च्छन् ॥ ४७
यथा रुरुः शृङ्गमथो पुराणं
हित्वा त्वचं वाप्युरगो यथावत् ।
विहाय गच्छत्यनवेक्षमाण-
स्तथा विमुक्तो विजहाति दुःखम् ॥ ४८
द्रुमं यथा वाप्युदके पतन्त-
मुत्सृज्य पक्षी प्रपतत्यसक्तः ।
तथा ह्यसौ सुखदुःखे विहाय

Ds1 देवतैश्. ❀ Ca. p: प्रजानिमित्तैः आधिभौतिकैः । ❀ — [c]) T2 यथा (for यदा). Dn1 त्वसौ (for ह्यसौ). K6. 7 B6. 7. 9 Da4 D4. 9 T G1. 2 M1. 5–7 दुःखसुखे (M7 °खं) (for सुखदुःखे). M7 प्रहाति (for ज°). — [d]) B9 Ds2 युक्तस् (for मुक्तस्). T2 सदाग्र्यां; M1 तदग्र्यां. D7 T2 G3. 6 M1. 5–7 अलिंगां; T1 G1. 2 लिंगां (for अलिङ्गः). ❀ Cn: अलिङ्गः, पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियात्मकलिङ्गहीनः ॥ Cp: त्यक्तलिङ्गशरीराभिमानः ॥ Cs: अलिङ्गः निरुपाधिकः । ❀ — [e]) G3. 6 -प्रमाणागति- (for °गम-). T2 G1 -मंगळैश्. ❀ Ca. p: मङ्गलैः यज्ञेशाच्युतगोविन्दमाधवानन्तकेशवेशेत्यादिभगवन्नामकीर्तनैः ॥ Cn: मङ्गलं साधनं शमादि ॥ Cs: मङ्गलानि निगमविशेषाः । ❀ — [f]) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 युक्तो (for शेते). K1 अदीनः; K6. 7 V1 B0. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2–6. 8. 9 अभीतः (for अतीतः).

46 [a]) V1 [ऽ]थ (for च). G3. 6 च (for वि-). T2 पाते (for पापे). — [b]) B9 Ds D7 T1 G1–3. 6 M1. 5–7 तयोर्नि(D7 °थोन्नि)मित्ते; Ca स्वतोनिवृत्ते (for ततोनिमित्ते). K7 B8 G1. 2 निविष्टे (for विनष्टे). ❀ Cn: निमित्ते मोहोत्थे फले सुखदुःखमोहात्मके महति बुद्धितत्त्वेऽस्मितामात्रे पश्यन्ति । तत्रैव हि सांख्यानां गुणपुरुषान्तरज्ञानमस्माकं च प्रतीचो ब्रह्मभावागमः प्रसिद्धः । ❀ — [c]) K7 D4. 9 एकम्; M7 (*inf. lin.* as in text) एतम् (for एवम्). ❀ Cp: अलिङ्गम् अहंकारममकारलिङ्गरहितमात्मानं पश्यति ॥ Cv: अलिङ्गम्, लिङ्गदेहरहितम् । ❀ — [d]) Ś1 (before corr. as in text) K1. 7 B7. 9 D4. 9 महाद्वि(K1 °द्य)मुक्ताः; K2. 4 °द्द्य(K4 °द्य)सक्ताः; K6 °स्यसक्ताः; B0 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 Cv °त्यसक्ताः; B6 (marg.). 8, 9 (marg.) Da3. a4 T2 G2 M1 Ca. p °ध्यसक्ताः; D7 °द्धि सक्ताः (for °द्ध्यसक्ताः). ❀ Ca: महद् आत्मस्वरूपं परं ब्रह्म वा । महद्ध्यसक्ता इति पाठे महद्धीत्यात्मविशेषणम् । आत्मानमेव सर्वैश्वर्यभाजं सृष्टिप्रलयसमर्थं पश्यन्तीत्यर्थः ॥ Cv (reading महत्यसक्ताः): महति संसारे । ❀

47 [a]) ❀ Cs: शरीरान्तरे परिवृत्तिः शीलमस्येति परिवर्तमानः । ❀ — B8 om. (hapl.) 47[b]. — [b]) K7 पश्यमानः (for पात्य°). — [c]) T2 विमुक्तं; M1 प्रमुक्तः. M5. 6 विजहाति (for प्र°). — [d]) K1 विध्वंसते; B8 (marg.) विश्रु°; G1 विध्वंसिते (for °सते). T2 लोष्टम्. K6 अद्रिगच्छन्; B6 अत्रिमर्च्छन्; Da4 अद्धिमर्छयत्; Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 5–7 Cn अद्रिमृच्छन् (M1 °च्छेत्); T2 अद्रिपृष्ठे (for °मर्च्छन्). D7 T1 G2. 3. 6 विध्वंसते लोष्टमिवाप्रती(D7 °ति)च्छन्.

48 [a]) K7 B9 रुरु- (for रुरुः). Da4 शृंगमिथो (for शृङ्गमथो). — [b]) Ś1 K1. 2 च (for वा). V1 B0. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 यथा च; Da4 रथा च; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 यथैव (for यथावत्). — [c]) Ś1 K1. 2. 7 B0. 6–8 Da3. a4 Ds1 D3. 4. 9 अनवेक्ष्यमाणस्; T2 M7 °पेक्षमाणं (M7 °णस्) (for °वेक्षमाणस्). — [d]) T2 विमुक्तं.

49 [a]) D7 T1 G1–3. 6 हि (for [अ]पि). — [b]) K6 उत्स्रक्ष्य (for उत्सृज्य). Ś1 K1. 2 V1 प्रजहाति; K4. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8. 9 निपतति (for प्रपतति). K7 B7–9 Da3. a4 D4. 9 G2 असक्तं; V1 शक्तः (for असक्तः). — [c]) K7 यथा; T2 तदा (for तथा). K6. 7 B6–9 Da4 D4. 5. 7. 9 T1 G1. 3. 6 M1. 5 6 दुःखसुखे (for सुखदुःखे). — [d]) V1 Ds D7 T1 G1. 3. 6 युक्तः (for मुक्तः). K1 पराव्यां; K7 पराध्यां; D7 °ध्यां. G2 एतु (for एति). K1 लिंगः; D7 T1 G1. 3. 6 [अ]लिंगां; G2

मुक्तः परार्ध्यां गतिमेत्यलिङ्गः ॥ ४९
अपि च भवति मैथिलेन गीतं
नगरमुपाहितमग्निनाभिवीक्ष्य ।
न खलु मम तुषोऽपि दह्यतेऽत्र
स्वयमिदमाह किल स्म भूमिपालः ॥ ५०
इदममृतपदं विदेहराजः
स्वयमिह पञ्चशिखेन भाष्यमाणः ।
निखिलमभिसमीक्ष्य निश्चितार्थं
परमसुखी विजहार वीतशोकः ॥ ५१
इमं हि यः पठति विमोक्षनिश्चयं
न हीयते सततमवेक्षते तथा ।
उपद्रवान्नानुभवत्यदुःखितः
प्रमुच्यते कपिलमिवैत्य मैथिलः ॥ ५२ C. 12. 7983 B. 12. 219 52 K. 12. 222. 63

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१२ ॥

लिंगां (for अलिङ्गः). — After 49, Kumbh. ed. Cv ins.:

624* इमान्स्वलोकाननुपश्य सर्वा-
न्व्रजन्यथाकाशमिवाप्तकामः ।
इमां हि गाथां प्रलपन्यथास्ति
समस्तसंकल्पविशेषमुक्तः ।
अहं हि सर्वं किल सर्वभावे [5]
ह्यहं तदन्तर्ह्यहमेव भोक्ता ।

[(L. 2) Cv व्रजति (for व्रजन्). ❀ Cv : आकाशम्, आ समन्तात्काशनात् आकाशनामानं परमात्मानम् । ❀ — (L. 5) Cv अयं (for अहं) and सर्वभावः (for °भावे). ❀ Cv : अयं परमात्मा । सर्वं भावयति उत्पादयतीति सर्वभावः । ❀]

50 With 50, cf. 12. 17. 18; 171. 56; B. 12. 276. 4. Jātaka 339, Gāthā 125; Dhammapada 200; Uttarādhyayana S. 9. 14. D7 T G1. 3. 6 M5. 6 transp. 50 and 51. Before 50, T2 ins. भीष्म उवाच. — [b]) D3 उपहितम्; D7 T G1 उपा(G1 °प)गतम्; D9 °हिता; M7 उपासितम् (for °हितम्). D5 निरीक्ष्य (for [अ]भिवीक्ष्य). — [c]) K7 तृषो (for तुषो). D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 वि- (for ऽपि). K6 न खलु मम कोपि दह्यति; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 न खलु मम हि (B6 °मेह) दह्यतेत्र किंचित्. — [d]) D6 किं स (for किल). K1. 4 Da4 स; K6 अत्र; D7 T1 G1. 3. 6 [अ]स्य (for स्म).

51 D7 T G1. 3. 6 M5. 6 transp. 50 and 51. — [a]) B3 (marg.) अनृत-; G3. 6 अमल- (for अमृत-). Bo. 6–9 Da3. a4 Ds D2. 3. 6. 8 निशम्य राजा (for विदेहराजः). Ś1 K1. 2. 4 V1 इदमनृ(K2. 4 °ति)तपनं (V1 °दं) विहाय राजा. ❀ Cp : अमृतपदं मोक्षवाचकं तत्प्राप्तिहेतुकं वा । ❀ — [b]) K6 पंचशिखेण. K7 भाष्यमानं. Ś1 K1. 2. 4 स्वयमिह पंचशिखं सुभाषितेन; V1 °शिखस्य भावितेन. — [c]) D7 T1 G1. 3. 6 अपि (for अभि-). K4 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 निश्चितार्थः (Da4 °र्थाः) (for °तार्थं). — [d]) D5 परसुखयुग्; T2 परमसुखं (for °सुखी).

52 [a]) K6 G2 इमां (G2 °मा) हि; K7 एवं हि; D5 इमं च; D7 T G1. 3. 6 इमं (T2 °दं) तु (for इमं हि). K1. 4 Da4 Dn1. n4 D2. 4. 8. 9 मोक्ष- (for विमोक्ष-). — [b]) K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Ds2 D2. 3. 5. 6. 8 महीपते (Da4 °यते); Dn1 Ds1 महीपतेः; G3. 6 न हीयसे (for °यते). K7 Bo Da4 Ds1 D6. 7 G3 अवेक्ष्यते; G2 °क्षितं (for °क्षते). — [c]) K7 उपद्रवो; D7 T1 G1–3. 6 °द्रवं (for °द्रवान्). — [d]) K6. 7 D4. 9 विमुच्यते. Cp कापिलम् (for क°). K7 V1 Bo. 6. 9 Dn1 Ds D2. 3 (by corr.). 6 T G2 Cp इवेत्य; B7 damaged (for इवैत्य). Da4 मैथिलाः.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्मं. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2–6. 8. 9 M1. 7 पंचशिखवाक्यं (K6. 7 °खावाक्यं; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds D2. 3. 6. 8 °खवाक्यानि); M5. 6 जनकपंचशिखसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 Ds2 45; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 46; D8 43; T2 G2 60; M1. 6. 7 44. — *Śloka no.:* Dn1 54; Dn4 Ds1 D8 53. — After 12. 212, Kumbh. ed. Cv. ins. a passage given in App. I, (No. 19).

२१३

C. 12. 7984
B. 12. 220. 1
K. 12. 225. 1

युधिष्ठिर उवाच ।
किं कुर्वन्सुखमाप्नोति किं कुर्वन्दुःखमाप्नुते ।
किं कुर्वन्निर्भयो लोके सिद्धश्चरति भारत ॥ १
भीष्म उवाच ।
दममेव प्रशंसन्ति वृद्धाः श्रुतिसमाधयः ।
सर्वेषामेव वर्णानां ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥ २
नादान्तस्य क्रियासिद्धिर्यथावदुपलभ्यते ।
क्रिया तपश्च वेदाश्च दमे सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ३
दमस्तेजो वर्धयति पवित्रं दम उच्यते ।
विपाप्मा निर्भयो दान्तः पुरुषो विन्दते महत् ॥ ४
सुखं दान्तः प्रस्वपिति सुखं च प्रतिबुध्यते ।
सुखं लोके विपर्येति मनश्चास्य प्रसीदति ॥ ५
तेजो दमेन ध्रियते न तत्तीक्ष्णोऽधिगच्छति ।
अमित्रांश्च बहून्नित्यं पृथगात्मनि पश्यति ॥ ६
क्रव्याद्भ्य इव भूतानामदान्तेभ्यः सदा भयम् ।
तेषां विप्रतिषेधार्थं राजा सृष्टः स्वयंभुवा ॥ ७
आश्रमेषु च सर्वेषु दम एव विशिष्यते ।
यच्च तेषु फलं धर्मे भूयो दान्ते तदुच्यते ॥ ८

213

☞ The subject-matter of this adhy. is allied to that of 12. 154.

1 ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 दुःखम् (for सुखम्). —^{b}) Ś1 K1. 2. 4 सुखम् (for दुःखम्). Ś1 K1. 2. 4 T2 अश्नुते; K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 आप्नुयात्; M5. 6 आवसेत् (for आप्नुते). Da4 कुर्वन्दुःखमवाप्नुयात्. —^{c}) Ś1 K1 अभयो (for निर्भयो). —^{d}) Da4 भारतः.

2 With 2, cf. 12. 154. 7. Da4 om. the ref. —^{a}) K7 दम; Da4 Ds इमम्; D5 इदम् (for दमम्). — 2^{bcd} is damaged in B7. —^{b}) D7 T1 G1–3. 6 विप्राः (for वृद्धाः). Ś1 K1. 2. 4. 7 D9 श्रुत- (for श्रुति-). K1 -समादयः; K6 D4. 5 °हिताः; Da4 °श्रयः (for °धयः). ❀ Cn: श्रुतिसमाधयः वेदद्रष्टारः ॥ Cp: श्रुतौ वेदान्ते समाधिश्चित्तैकाग्र्यं येषाम् । ❀ —^{d}) B9 ब्राह्मणानां (for °णस्य).

3 3^{ab} = 12. 154. 8^{ab}. —^{a}) B7 damaged; D5 नादंतस्य; D8 नातातस्य (for नादान्तस्य). —^{b}) K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 -पद्यते (for -लभ्यते). — D5 reads 3^{c}–4^{b} after 5^{ab}. —^{c}) D7 T G1–3. 6 M7 क्रियास् (for क्रिया). V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 सत्यं; D7 G1. 2 देवाश् (for वेदाश्). K7 क्रियते यश्च वेदाश्च. —^{d}) Da4 सर्वे (for सर्वं).

4 = (var.) 12. 154. 9. For the sequence in D5, cf. v. l. 3. —^{a}) G1 विवर्धयति (hypermetric) (for वर्धयति). —^{b}) Da4 D4 मद (for दम). D4 उद्यते (for उच्यते). D5 दमो वर्धयते यशः. —^{c}) K6 D4. 9 विभयो (for निर्भयो).

5 = (var.) 12. 154. 12. —^{a}) Ś1 K1. 2 प्रस्वपति (for °पिति). K7 D4. 9 सुखं च दांतः स्वपिति. —^{b}) Da4 -बुध्येते; D7 T1 G1. 3. 6 -पद्यते; T2 -बोध्यते (for -बुध्यते). — After 5^{ab}, D5 reads 3^{c}–4^{b}. —^{c}) K7 D4 सुख- (for सुखं). K6. 7 B6 D3. 4. 6. 9 G2 लोकं (for लोके). K1 [ऽ]पि पर्येति; K2 [ऽ]धिप° (for विप°). ❀ Ca: विपर्येति विशेषतः संचरति । ❀

6 ^{a}) Da4 मदेन (for दमेन). B7 damaged; Da4 ध्रीयते; D4 व्रियते; D9 म्रियते; T2 भ्रियते (for ध्रि°). —^{b}) K1 G1. 2 न तं; K4 Da3. a4 Dn4 Ds D2. 5. 6. 8 तत्र; V1 B0. 6. 8. 9 Dn1 D3 तन्न (by transp.); B7 damaged. K7 D9 दांतो (for तीक्ष्णो). K6 न गच्छति (for ऽधिग°). —^{c}) D5. 7 अमित्राश्; T2 °तांश्; G1 °त्रं (for °त्रांश्). —^{d}) D4 om. from पृथगा up to राजा सृ (in 7^{d}). V1 दृश्यते (for पश्यति).

7 D4 om. up to राजा सृ (cf. v. l. 6). —^{b}) D6 अदांतेभ्यः प्रसीदति. —^{c}) K7 D9 तेषां विप्रतिषेधाय; B6–9 Da3. a4 तेषां प्रतिनिषेधार्थं. —^{d}) Da4 पृष्टः; M7 सृष्टिः (for सृष्टः).

8 With 8^{ab}, cf. 12. 154. 14^{ab}. —^{a}) Ds1 धर्मेषु (for सर्वेषु). —^{b}) Ds1 वम (for दम). — After 8^{ab}, Kumbh. ed. ins.:

तेषां लिङ्गानि वक्ष्यामि येषां समुदयो दमः ।
अकार्पण्यमसंरम्भः संतोषः श्रद्दधानता ॥ ९
अक्रोध आर्जवं नित्यं नातिवादो न मानिता ।
गुरुपूजानसूया च दया भूतेष्वपैशुनम् ॥ १०
जनवादमृषावादस्तुतिनिन्दाविवर्जनम् ।
साधुकामश्चास्पृहयन्नायाति प्रत्ययं नृषु ॥ ११
अवैरकृत्सूपचारः समो निन्दाप्रशंसयोः ।
सुवृत्तः शीलसंपन्नः प्रसन्नात्मात्मवान्बुधः ।
प्राप्य लोके च सत्कारं स्वर्गं वै प्रेत्य गच्छति ॥ १२
सर्वभूतहिते युक्तो न स्मयाद्द्वेष्टि वै जनम् ।
महाह्रद इवाक्षोभ्य प्रज्ञातृप्तः प्रसीदति ॥ १३
अभयं सर्वभूतेभ्यः सर्वेषामभयं यतः ।
नमस्यः सर्वभूतानां दान्तो भवति ज्ञानवान् ॥ १४
न हृष्यति महत्यर्थे व्यसने च न शोचति । C. 12. 7999 B. 12. 220. 16 K. 12. 225. 16

625* धर्मः संरक्ष्यते तैस्तु यतस्ते धर्मसेतवः ।

— ^{c}) K1 यश्च. V1 धर्म- (for तेषु). K6.7 D4.9 धर्म्यं; Dn4 M1 धर्मं; D6 T1 G3.6 धर्मौ; M7 धर्म्यौ (for धर्मे). — ^{d}) K1 Da4 उच्यंते. K7 D4.9 भूयो दांतेषु चोच्य(K7 D4 बोध्य)ते; V1 भूयो दांते विशिष्यते; D5 भूयो दांतेषु लभ्यते.

9 9^{ab} = (var.) 12. 154. 14^{cd}. — ^{a}) D7 T1 G1–3.6 M1.5–7 वक्ष्यामि लिंगानि (by transp.). — ^{b}) K6 समुदयेद्; T1 G1 °दये (for °दयो). — 9^{cd} = (var.) 12. 154. 16^{ab}. — ^{c}) ❀ Ca: असंरम्भोऽनभिनिवेशः । ❀

10 ^{a}) D5.7 अक्रोधम् (for °ध). T1 आर्जवो. V1 चेति; M5.6 सत्यं (for नित्यं). — ^{b}) K7 चातिवादो; B8 अभिवादो; Ds1 वाभि°; T2 नातिमानो (for °वादो). V1 Bo.6.9 Dn1.n4 Ds D2.3.6 M1 [ऽ]भिमानिता; D5 [ऽ]धि°; T G1.3.6 M5–7 विमा° (for न मा°). — 10^{cd} = (var.) 12. 154. 17^{ab}. — ^{c}) K2.4 सदा कार्या; K6 D5 [अ]नुसूया.

11 11^{ab} = (var.) 12. 154. 17^{cd}. T G1–3.6 om. 11^{ab}. — ^{a}) K6 क्रूरवादो; Ds1 M1.5 जनवादो (M5 °दे); D7 ऋतवाचो (for जनवाद-). K1 Ds D5.7 -मृषावादः (for °वाद-). ❀ Cn: जनवादो राजादिवार्ता । ❀ — ^{b}) K2 -विवर्जितः; K4 °र्जिताः; B3 (before corr.) °र्जितं; Da3.a4 -निवर्तनं (for -विवर्जनम्). — ^{c}) Ś1 K1.2.4 साध्वाचारश्च; K7 D4.9 G1 साधुकामांश्च; B8 (marg.) Da3.a4 Ca °कारं; Cap °कामश्च (as in text). K6 B9 Dn1.n4 D2.3.8 च स्पृहयेन्; K7 V1 Bo.6–8 Ds D4.6.9 G1 च स्पृहयन्; D5.7 स्पृहा चैव (for चास्पृहयन्). G2 साधुकामापयास्पृहयन् (sic). — ^{d}) K4 V1 Bo Dn1.n4 D2.3.6.8 Cn नायतिं; K6 नायत्यां; B6–8 D5.7 मानृते; B9 Cp आयति-; Da3 Ds T G1–3.6 M1.5–7 Ca नायति-; Da4 तापति (for नायाति). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Ds D5–7 T G1–3.6 M5.6 प्रत्ययो नृषु; Dn1.n4 D2.3.8 प्रत्ययेषु च (for °यं नृषु). ❀ Ca: आयतौ उत्तरकाले प्रत्ययोऽस्येति आयतिप्रत्ययः । आयतिमान्प्रत्ययोऽस्येति दीर्घदर्शी वा ॥ Cn: नायतिं प्रत्ययो नृषु इति पाठे फलसंवादेन विश्वस्तो नृषु आदरं न कुर्यात् किंतु प्रागेवाकृतकार्येषु साधुष्वविश्वासो न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ Cp: आयत्यामुत्तरकाले प्रत्ययः, तदात्वे दुःखसहिष्णुता ॥ Cs: आयतिप्रत्ययः दीर्घदर्शी । ❀

12 ^{a}) G2 सोपचारः (for सूप°). Da4 अवैकृतं रूपचारः. — With 12^{cdef}, cf. 12. 154. 23. — ^{c}) K6.7 D4.5.7.9 सद्वृत्तः (K7 °त्त-); B6 स्ववृत्तः; Da4 T2 सुवृत्त-; M1 सुवृत्ति- (for °त्तः). — ^{d}) K6.7 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 प्रभुः; V1 T G1–3.6 M1.5–7 शुचिः (for बुधः). — ^{e}) K7 D5.9 संस्कारं; D6 सत्कार्यं (for °रं). M1 प्राप्येह लोके सत्कारं. — After 12, K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5–8 Cn Kumbh. ed. ins.:

626* दुर्गमं सर्वभूतानां प्राप्य यन्मोदते सुखी ।

[V1 Da3 Dn1.n4 D2.8 Cn Kumbh. ed. प्रापयन्, (Cn supplying अन्नादि as object).]

13 ^{a}) Da3.a4 युक्ता (for युक्तो). — ^{b}) K4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 T G1–3.6 M1.5–7 न (T2 G1.2 ना) स्म यो (for न स्मयाद्). K4 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 T G1–3.6 M1.5–7 द्विषते (D8 °तो) (for द्वेष्टि वै). ❀ Cn: स्म इति पृथक्पदम् । ❀ — ^{c}) Da3.a4 D6 महाद्रुम (for °ह्रद). — ^{d}) T1 G1–3.6 प्राज्ञस् (for प्रज्ञा-). M7 -तृप्तिः (for -तृप्तः). Da4 प्रशीदंति; Ds T G1–3.6 M1.5–7 प्रसिध्यति (for प्रसीदति).

14 With 14^{ab}, cf. 12. 154. 26^{ab}; 185. 4^{ab}. V1 reads 14^{a}–15^{b} on marg. — ^{a}) Dn1 प्रभयं (for अ°). K6.7 V1 Bo.7.8 (marg.) Da4 Dn1.n4 Ds

C.12.7999 B.12.220.16 K.12.225.16 स वै परिमितप्रज्ञः स दान्तो द्विज उच्यते ॥ १५

कर्मभिः श्रुतसंपन्नः सद्भिराचरितैः शुभैः ।
सदैव दमसंयुक्तस्तस्य भुङ्क्ते महत्फलम् ॥ १६
अनसूया क्षमा शान्तिः संतोषः प्रियवादिता ।
सत्यं दानमनायासो नैष मार्गो दुरात्मनाम् ॥ १७
कामक्रोधौ वशे कृत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
विक्रम्य घोरे तपसि ब्राह्मणः संशितव्रतः ।
कालाकाङ्क्षी चरेल्लोकान्निरपाय इवात्मवान् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयोदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥

D2–5. 7–9 M1. 7 यस्य (for सर्व-). — b) K6. 7 D4. 5. 9 भूतानाम् (for सर्वेषाम्). B9 पुनः; M7 (*sup. lin.* as in text) -करः (for यतः). — d) K6. 7 D4. 5. 7. 9 धर्मवित्; Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 बुद्धिमान्; T G1–3. 6 M1. 5–7 मानवः (for ज्ञानवान्).

15 V1 reads 15ab on marg. — a) K6 हृष्येत; T1 G1–3. 6 प्रहृष्येन् (for हृष्यति). — b) B9 Da4 transp. च and न. K6 शोचते. — c) K6 D4. 9 सदा; K7 तदा; Da3. a4 यो वै (for स वै). K2 परिमिता (for °मित-). K1 -प्राज्ञः (for -प्रज्ञः). D7 सदा परमिदं प्राज्ञः; T G1–3. 6 M5–7 यश्चा(T2 M5–7 स चा)परिमितप्रज्ञः. — d) Da4 प्रदांतो (for स दान्तो).

16 a) K7 V1 B8 D4. 9 T2 G1. 2 M7 (*sup. lin.*) श्रुति-; G3. 6 शुचि-; M1. 7 (orig.) शुभ- (for श्रुत-). — b) Da3. a4 Dn1. n4 D8 आचरितः (Da4 °रते) (for °रितैः). Bo Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 शुचिः (for शुभैः). — c) T2 स दैवे (for सदैव). Da4 मद- (for दम-). — d) Ś1 (by corr.) K1 सोम्य (for तस्य). K4 भुंक्ष्वे; Da3. a4 तूर्क्तं (for भुङ्क्ते). Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Dn1. n4 Ds D2–9 महाफलं (for महत्फलम्).

17 a) K7 अनुसूया. — c) Ś1 K1. 2 T1 G1–3. 6 सत्त्वं; B8 (marg. as in text) T2 M1. 5–7 सांत्वं; Cp (Cpp as in text) श्रद्धा (for सत्यं). — d) Ś1 (*sup. lin.* as in text) K2. 4 दुरात्मवान्; G3. 6 °त्मना (for °त्मनाम्). — After 17, K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 Kumbh. ed. ins.:

627* कामक्रोधौ च लोभश्च परस्येर्ष्या विकत्थना ।

[K6 Ds1 T G1–3. 6 कामः क्रोधश्च (K6 °धौ च) लोभश्च (for the prior half). K6 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 8 M7 परस्येर्षा; T2 मोहास्तेषां; G1. 2 परस्यैषा (for °स्येर्ष्या). K6 विकल्पना; K7 D4. 9 °त्थनं; Da3. a4 °त्थने (for °त्थना).]

T1 G1–3. 6 M5. 6 cont.:

628* दम्भो दर्पश्च मानश्च नैष मार्गो महात्मनाम् ।

[T1 G3. 6 डंभो (for दम्भो).]

For 628*, Kumbh. ed. subst.:

629* अतुष्टिरनृतं मोह एष मार्गो दुरात्मनाम् ।

18 b) K6 ब्रह्मवादी; Da4 °चारि. — c) Dn1 D4 घोर- (for घोरे). K4. 6 Dn1. n4 Ds1 D2. 8 (by corr.). 6. 8 तमसि (for तपसि). — d) K7 D3. 4. 7. 9 शंसित- (for संशित-). — e) Ś1 T2 G2. 3. 6 M1. 6 कालकांक्षी; Cp काला° (as in text). — f) D4 निपारय (for निरपाय). T1 G1–3. 6 M5–7 इह (for इव). Ś1 K1. 2. 4 V1 B8 (marg.) आत्मनः; B6 (marg. as in text). 7. 8 (orig.) Da3. a4 आत्मनि (for °वान्). D6 निष्पाप इव चात्मनः. ❀ Cp: निरपायः मनोदौःस्थ्यरहितः । ❀

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 7–9 Da3 Dn1 Ds D2–6. 8. 9 दांताध्यायः; Da4 दानाध्यायः; M1. 7 दमस्तुतिः; M5. 6 दमप्रशंसनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 47; Dn4 Ds2 D3 46; Ds1 48; T2 G2 61; M1. 6. 7 45. — *Śloka no.:* Dn1. n4 Ds1 D8 20.

२१४

युधिष्ठिर उवाच ।
द्विजातयो व्रतोपेता यदिदं भुञ्जते हविः ।
अन्नं ब्राह्मणकामाय कथमेतत्पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
अवेदोक्तव्रतोपेता भुञ्जानाः कार्यकारिणः ।
वेदोक्तेषु च भुञ्जाना व्रतलुप्ता युधिष्ठिर ॥ २
युधिष्ठिर उवाच ।
यदिदं तप इत्याहुरुपवासं पृथग्जनाः ।
एतत्तपो महाराज उताहो किं तपो भवेत् ॥ ३
भीष्म उवाच ।
मासपक्षोपवासेन मन्यन्ते यत्तपो जनाः ।
आत्मतन्त्रोपघातः स न तपस्तत्सतां मतम् ।
त्यागश्च सन्नतिश्चैव शिष्यते तप उत्तमम् ॥ ४
सदोपवासी च भवेद्ब्रह्मचारी सदैव च ।
मुनिश्च स्यात्सदा विप्रो दैवतं च सदा भजेत् ॥ ५
कुटुम्बिको धर्मकामः सदास्वप्नश्च भारत । C. 12. 8009 B. 12. 221. 6 K. 12. 226. 6

214

☞ This adhy. = (var.) B. 13. 93. 1–17, the v. l. from which are given in App. II (No. 3).

1 a) G1 व्रतोभूता (for °पेता). — c) B8 (marg.) अद्य (for अन्नं). K1 ब्राह्मण्य- (for °ण-). G2 -कामाश्च (for -कामाय). ❀ Ca: ब्राह्मणकामाय ब्राह्मणेच्छानुरोधात् ॥ Cs: अस्मिन् दैवे पैत्र्ये वा क्षणः कर्तव्य इति ब्राह्मणावेक्षया । ❀ — d) G3 पितामहः.

2 a) K6 D3. 5–7 द्विजातयो; B6 (marg. as in text). 8 (marg.) अवेदोक्तैर् (for °दोक्त-). K2 -व्रतापेता; Ds1 D9 T2 -व्रतोपेते (D9 °तां); M1 °पेतो (for °पेता). — b) B9 युंजानाः; D7 भुंजानः. V1 काम्य-; B9 Da3. a4 T G1–3. 6 M1. 5–7 Ca. Cpp. Cs काम-; D5. 7 कर्म- (for कार्य-). Da4 G1 -रूपिणः; T G2. 3. 6 M5. 6 Cs -चारिणः (for -कारिणः). ❀ Ca. n: कार्यकारिणः कामाचरवन्तः ॥ Cp: कार्यकारिणः अभीष्टसंपादकाः । ❀ — D5 reads 2c twice. — c) D3 T2 M5–7 तु (for च). D7 भुंजानो. G3. 6 देवयुक्तेषु भुंजाना. — d) K4 व्रतलुप्ते; K6. 7 B3 (marg.). 7. 8 (marg.) Dn1 Ds1 D2–7 °लुब्धा; Bo T G1–3. 6 M1. 5–7 °युक्ता (for °लुप्ता). ❀ Ca: व्रतलुप्ताः लुप्तव्रता एवेत्यर्थः । व्रतमुक्ताः व्रतलुब्धा इति च पाठे पूर्वापरवाक्ययोः प्रश्नानुगतत्वमाकुलमिव ॥ Cn: व्रतलुब्धाः दीक्षोक्तफलानुरागिणः स्वर्गं प्राप्य पतिष्यन्तीत्यर्थः । ❀ — After 2, K7 D4. 9 ins.:

630* उपेतव्रतशौचा ये भुञ्जन्ते ब्राह्मणाः क्वचित् ।
तदन्नममृतं भूत्वा यजमानं प्रपद्यते ।

3 D7 om. 3. T1 G1. 2 om. the ref. — a) Dn4 तपम्. — b) T2 उपवास्यं. — c) K7 महाप्राज्ञ; M5–7 °भाग (for °राज). — d) T1 G1. 2 नातोन्यत्तु; T2 G3. 6 उताहोन्यत् (for °हो किं).

4 D5. 7 T1 G1–3. 6 om. the ref. — a) K6. 7 D4. 5. 7. 9 पक्षमासोपवासेन; Dn4 वासयज्ञो°. — b) Ds1 मन्यते. Bo. 9 Ds1 M5. 6 ये तपो; D5. 7. 9 यतयो (for यत्तपो). — c) K6 आत्मा- (for आत्म-). D7 -मंत्रोप- (for -तन्त्रोप-). K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 तु; D7 T1 G3. 6 सन् (for स). ❀ Ca: आत्मतन्त्रं आत्मप्रशासकं शास्त्रं, तत्र प्रतिपादितं प्राणायामादि नित्यनैमित्तिकादि च, तन्त्रमिव साधकत्वादात्मज्ञानस्य ॥ Cn: आत्मतन्त्रं आत्मविद्या ॥ Cp: तन्त्र्यते ज्ञायते येन तत् प्राणायामादि प्रणवजपादि वा ॥ Cs: आत्मतन्त्रोपघातः शरीराख्यधर्मपरिकरपीडनम् ॥ Cv (reading आत्मतन्त्रोपघातस्य): आत्मनस्तन्त्रेण उपायेन उपघातस्य परघातकस्य । आत्मनः परमात्मनः, तन्त्रं पूजा, तस्योपघातस्य उपघातकस्य । उपवासव्याजेन देवब्राह्मणपूजादिनित्यनैमित्तिककर्मत्यागिनः । ❀ — d) K1 समं; Da4 lacuna (for सतां). Da4 मते (for मतम्). Da3 न त*स्तपसां मतं; D5. 7 न तपः संमतं सतां. — e) T G1. 3. 6 संततिश् (for सन्न°). T G1–3. 6 M1. 5–7 चापि (for चैव). ❀ Ca: त्यागः मानसो विषयस्य रागत्यागः । सन्नतिर्विनीतत्वं शास्त्रोपदेशनिष्ठत्वम् ॥ Cn: भूतभयंकरकर्मसंन्यासस्त्यागः । सन्नतिः भूताराधनम् ॥ Cp: त्यागः रागादेः । सन्नतिर्विनीतत्वम् ॥ Cs: त्यागः कर्मफलत्यागः । सन्नतिरनहंकारः । ❀

5 a) K4. 6 Bo Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 स (for च). — b) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 सदा भवेत् (for सदैव च). — B9 om. (hapl) 5cd. — d) K4. 6. 7 V1 Bo. 6–8

C. 12. 8010
B. 12. 221. 7
K. 12. 226. 7

अमांसाशी सदा च स्यात्पवित्रं च सदा जपेत् ॥ ६
अमृताशी सदा च स्यान्न च स्याद्विषभोजनः ।
विघसाशी सदा च स्यात्सदा चैवातिथिप्रियः ॥ ७

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं सदोपवासी स्याद्ब्रह्मचारी कथं भवेत् ।
विघसाशी कथं च स्यात्सदा चैवातिथिप्रियः ॥ ८

भीष्म उवाच ।

अन्तरा प्रातराशं च सायमाशं तथैव च ।
सदोपवासी च भवेद्यो न भुङ्क्ते कथंचन ॥ ९
भार्यां गच्छन्ब्रह्मचारी ऋतौ भवति ब्राह्मणः ।
ऋतवादी सदा च स्याज्ज्ञाननित्यश्च यो नरः ॥ १०
अभक्षयन्वृथामांसममांसाशी भवत्युत ।

Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 भवेत् (for भजेत्).

6 K7 D4. 9 om. (hapl.) 6. 6^{ab} is damaged in B7. — ^{a}) Ś1 K1. 2 कौटुंबिको; T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 कुडुं°; T2 कुटुंबी वा; G2 कुडिं*को (for कुटुम्बिको). T G1–3. 6 M5. 6 Cs धर्मपरः; M7 (*sup. lin.*) °करः (for °कामः). K4 कौटुंबिधर्मकामः सन्. ❀ Cs : धर्मपरः तडागायतनादिनिर्माणयुक्तः । ❀ — ^{b}) K2 सदासुप्तश् (for °स्वप्नश्). Da4 भारतः. — ^{c}) K6 Bo. 8 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 अमांसादी; Da3. a4 अप्रमादी (Da4 °दि) (for अमांसाशी). D6 चेत् (for च). — K2. 4 om. (hapl.) 6^{d}–7^{c}. G1 om. (hapl.) 6^{d}–7^{a}. Ś1 reads 6^{d}–7^{c} on marg. — ^{d}) Dn1. n4 D2. 5. 7. 8 M1 पवित्रश्; Ds T G2. 3. 6 M5–7 Cs °त्री (for °त्रं). K6 V1 Bo. 7. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G2. 3. 6 M1. 5–7 Cs भवेत् (for जपेत्). ❀ Cp : पवित्रम्, ॐकारादि । ❀

7 K2. 4 om. 7^{abe}; G1 om. 7^{a} (for both, cf. v. l. 6). Ś1 reads 7^{abe} on marg. — ^{a}) K6 स स्यात्; G2 वा स्यान्; G2 (also) चैव (for च स्यान्). — V1 reads 7^{b} on marg. — ^{b}) B9 स; T1 G1. 2 M7 तु (for च). K1 D4 विषभाजनः (for °भोजनः). K6 सदा चैवातिथिव्रतः; Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 देवतातिथिपूजकः. — ^{c}) Da4 G1 विघासाशी; D1 विषसाःशी (sic). K1 कथं (for सदा). — ^{d}) V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 -व्रतः (for -प्रियः). K6 देवतातिथिपूजकः. — After 7, K6 V1 Bo. 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 Kumbh. ed. ins.:

631* श्रद्दधानः सदा च स्याद्दैवतद्विजपूजकः ।

[K6 सदैव (for सदा च). K6 V1 Da3 Dn1 Ds D7 Kumbh. ed. देवता- (Da3 D7 °त-); Da4 दैवतः (for °त-). D7 -रक्षकः (for -पूजकः).]

8 ^{b}) T1 om. (hapl.) from ब्रह्म up to कथं च (in 8^{c}). K1 ब्रह्मचारि. G2 M5 सदा (for कथं). — ^{c}) D4. 9 अमांसाशी (for विघ°). D7 G1 सदा (for कथं). G1 वा (for च). — ^{d}) K7 D4. 9 M1. 5. 6 कथं (for सदा). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 -व्रतः (for -प्रियः).

9 ^{a}) D5 प्रातराशी; D7 T1 °राशश्; T2 °राशिश् (for °राशं). — ^{b}) K6 Bo सायमासं; D5. 7 °माशी; T2 °माशस् (for °माशं). Ś1 K1. 2. 4 च भारत (for तथैव च). — ^{c}) K6. 7 V1 Bo. 6–8 Da3 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 M7 स; Da4 M5. 6 न; D7 G1–3. 6 तु (for च). — ^{d}) D7 T1 G1–3. 6 transp. न and भुङ्क्ते. K6. 7 B6–9 D4. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 कदाचन (for कथंचन). Bo. 8 (marg.) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 न भुंक्तेंतरा पुनः.

10 ^{a}) Da4 भार्या. T2 गच्छेद् (for गच्छन्). — ^{b}) Ś1 K1. 2. 4. 7 V1 Bo D4. 9 सदा (for ऋतौ). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 Cs वै (K6. 7 D4. 9 च; D5 स; Cs वा) द्विजः (for ब्राह्मणः). — ^{c}) K1 ऋतवाची (for °वादी). K6. 7 B6. 8. 9 Da4 D4. 5. 7. 9 T1 G2. 3. 6 च (B6. 8. 9 D5. 7 T1 G2. 3. 6 स) भवति; B7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G1 भवेन्नित्यं (G1 °न्मौनी); T2 M1 सदा भवति (hypermetric); M7 सदा भाति (for सदा च स्याज्). — ^{d}) Dn4 दाननित्यश्; T1 G2. 3. 6 M5 (*inf. lin.* as in text). 6 मौन°; G1 नित्ययुक्तश् (for ज्ञाननित्यश्). ❀ Ca : ऋतवादित्वस्यामांसाशित्वं अनृतवदने या परहिंसा तत्परिहाराय लाक्षणिकम् । ❀

11 ^{a}) V1 Bo. 7 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 6. 8 न भक्षयेद्; B6. 8. 9 Da3. a4 D4. 9 न भक्षयन्; Ds2 न भवेच्च (for अभक्षयन्). K6 तथा (for वृथा-). ❀ Cn : वृथा देवपितृशेषं विना ॥ Cs : वृथामांसमयज्ञशिष्टम् । ❀ — ^{b}) K6 Da4 अमांसासी (Da4 °दि); T G1–3. 6 अमृताशी (for अमांसाशी). V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 भवत्यपि; D7 T1 G1–3. 6 भवेत्तदा (for भवत्युत). — ^{c}) G2 दाननित्य- (for °नित्यः). K7 Da4 D4. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 पवित्री; B9 D5 °त्रं (for °त्रश्). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 स्याद् (for च).

दाननित्यः पवित्रश्च अस्वप्नश्च दिवास्वपन् ॥ ११
भृत्यातिथिषु यो भुङ्क्ते भुक्तवत्सु सदा स ह ।
अमृतं सकलं भुङ्क्त इति विद्धि युधिष्ठिर ॥ १२
अभुक्तवत्सु नाश्नानः सततं यस्तु वै द्विजः ।
अभोजनेन तेनास्य जितः स्वर्गो भवत्युत ॥ १३
देवताभ्यः पितृभ्यश्च भृत्येभ्योऽतिथिभिः सह ।
अवशिष्टं तु योऽश्नाति तमाहुर्विघसाशिनम् ॥ १४
तेषां लोका ह्यपर्यन्ताः सदने ब्रह्मणा सह ।
उपस्थिताश्चाप्सरोभिः परियान्ति दिवौकसः ॥ १५
देवताभिश्च ये सार्धं पितृभिश्चोपभुञ्जते ।
रमन्ते पुत्रपौत्रैश्च तेषां गतिरनुत्तमा ॥ १६ C. 12 8020 B. 12. 221. 17 K. 12. 228. 17

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥

Da4 corrupt. — ^{d}) Ś1 K1. 2. 4 तथास्वप्नो (for अस्वप्नश्च). K6 D6. 7 T1 [अ]दिवा (for दिवा). G1 अस्वप्नो दिवि वास्वपन्.

12 ^{a}) D7 T G1. 3. 6 भृत्यादिषु च यो भुंक्ते. — After 12^{a}, T1 ins. 632*, om. 12^{b}–13^{b}. — ^{b}) Ś1 K1. 2. 4 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 सदा सदा; K6 सदा मम; K7 समाहितः; V1 B9 D7 T2 G1–3. 6 M1. 5–7 सदा नरः; B6–8 Da3. a4 D5 सदाशनं (for सदा स ह). — ^{c}) K4. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T2 G1–3. 6 केवलं; K6 M1. 5–7 स केवलं (hypermetric) (for सकलं). — ^{d}) K4 Da4 युधिष्ठिरः.

13 T1 om. 13^{ab} (cf. v. l. 12). — ^{a}) K6. 7 Dn4 D4. 5. 9 नाश्नीयात्; D7 T2 G1–3. 6 M1. 5–7 भुंजानो (G1 °ने) (for नाश्नानः). D6 भुक्तवत्सु च नाश्नीयात्. — ^{b}) K6 संभवेत्तस्य वै द्विजः; D4. 9 संभवेत्तस्य वै द्विज; D7 T2 G1–3. 6 M1. 5–7 विषमश्नाति वै द्विजः. — D7 T2 G1–3. 6 M5. 6 Kumbh. ed. ins. after 13^{ab}: T1 after 12^{a}:

632* अदत्त्वा योऽतिथिभ्योऽन्नं न भुङ्क्ते सोऽतिथिप्रियः ।
अदत्त्वान्नं दैवतेभ्यो यो न भुङ्क्ते स दैवतम् ।

[(L. 1) T1 om. the prior half. — (L. 2) T2 M5. 6. Kumbh ed. अदत्त्वा दैवतेभ्यश्च (for the prior half).]

14 ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 [ऽ]तिथिभ्यश्च (for पितृ°). Ds1 देवताभिः पितृभिश्च. — ^{b}) K1 भूतेभ्यो; B6. 8 (both marg. as in text) Da3 T2 G1. 2 भूतेभ्यो; Dn4 तृतेभ्यो (for भृत्येभ्यो). T1 तथा (for सह). — ^{c}) B8 अवशिष्टम्. V1 M6 च; G2 हि (for तु). — ^{d}) Ds1 D6 विघसाशि(D6 °शासि)नं; T2 °शिनः; M7 °शनं.

15 K6 om. 15–16. M5. 6 transp. 15 and 16. — ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 Ca नां(K2. 4 अं)तवंतः (for ह्यपर्यन्ताः). ❀ Ca : नान्तवन्तः । अत्र मतुप्प्रत्ययोऽतिशयेन । ❀ — ^{b}) D7 T1 G1–3. 6 स्यंदंते (for सदने). Da4 ब्रह्मणाः. K7 D4. 9 सदने ब्रह्मणः सदा. — ^{c}) D7 T1 उपस्थितश्च. D5 transp. च and अप्सरोभिः. — ^{d}) Da4 परिपात (sic); D7 T1 परियाति.

16 K6 om. 16 (cf. v. l. 15). M5. 6 transp. 15 and 16. — ^{a}) D7 T1 G1–3. 6 ते (for ये). — ^{b}) B9 पितृभ्यश्च (for °भिश्च). D4 चाप-; T2 चापि; G1 योप-; M1. 5. 6 चैव (for चोप-). — ^{d}) K1 D4 अनुत्तमं (D4 °माः).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2. 4 अमृतप्राशनिकं; K6 °प्रकाशिकः; K7 D4. 5. 9 M7 °प्राशिकः; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds1 D2. 3. 6. 8 °प्राश्निकः; M1 °प्रकाशकः; M5 तपोलक्षणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 47: Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 48; D8 45; T2 G2 62; M1. 6. 7 46. — *Śloka no.:* Dn1. n4 Ds1 D8 17. — After 12. 214, Kumbh. ed. Cv ins. a passage given in Appendix I, (No. 20).

२१५

C. 12. 8021 B. 12. 222. 1 K. 12. 229. 1 युधिष्ठिर उवाच ।
यदिदं कर्म लोकेऽस्मिञ्शुभं वा यदि वाशुभम् ।
पुरुषं योजयत्येव फलयोगेन भारत ॥ १
कर्ता स्वित्तस्य पुरुष उताहो नेति संशयः ।
एतदिच्छामि तत्त्वेन त्वत्तः श्रोतुं पितामह ॥ २
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
प्रह्लादस्य च संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥ ३
असक्तं धूतपाप्मानं कुले जातं बहुश्रुतम् ।
अस्तम्भमनहंकारं सत्त्वस्थं समये रतम् ॥ ४
तुल्यनिन्दास्तुतिं दान्तं शून्यागारनिवेशनम् ।
चराचराणां भूतानां विदितप्रभवाप्ययम् ॥ ५
अक्रुध्यन्तमहृष्यन्तमप्रियेषु प्रियेषु च ।
काञ्चने वाथ लोष्टे वा उभयोः समदर्शनम् ॥ ६
आत्मनिःश्रेयसज्ञाने धीरं निश्चितनिश्चयम् ।
परावरज्ञं भूतानां सर्वज्ञं समदर्शनम् ॥ ७
शक्रः प्रह्लादमासीनमेकान्ते संयतेन्द्रियम् ।
बुभुत्समानस्तत्प्रज्ञामभिगम्येदमब्रवीत् ॥ ८

215

1 c) B9 पुरुषो (for °षं). Da4 एवं (for एव). — d) G2 फलं (for फल-). D6 -भोगेन (for -योगेन).

2 a) K4 [अ]सि ; K6 V1 B0. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 G1 [अ]स्ति ; K7 D4. 9 श्चित् ; Da3. a4 [अ]स्मि ; M1. 7 किं (for स्वित्). K4 तुल्य- (for तस्य). — b) K1. 4 तता(K4 °तो)हो (for उताहो). — d) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 transp. त्वत्तः and श्रोतुं. D7 T G1–3. 6 M5–7 वदस्व मे (for पितामह).

3 c) Ś1 K1. 2. 4. 7 B7 Ds2 D5–8 T G2. 3. 6 M1. 5–7 प्रह्लादस्य. — d) Da4 युधिष्ठिरः.

4 a) K7 D7 असक्त- ; Ds1 अनासक्तं (hypermetric). Ś1 K1. 2. 4 D4. 9 धुत- ; D6 पूत- (for धूत-). K1 -पाप्मानां (for -पाप्मानं). — b) Dn1 कुल- (for कुले). D4 मनस्विनं (for बहुश्रुतम्). — c) K4. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2–6. 8. 9 M1 अस्तब्धम् (for °म्भम्). — d) T2 G1. 6 M1. 5–7 संयमे रतं ; Cp समये नतं (gloss : अकालाकाङ्क्षिणं) (for समये रतम्).

5 Ś1 K2 repeat 5^{ab} after 6. — b) K1 T1 शून्यागारं ; D7 °कार- ; G1 शूराकारं ; G2 शून्याकारं (for °गार-). K6. 7 D4. 5. 9 -समाश्रयं ; Ds D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 Cpp. Cs -समाकृतिं (for -निवेशनम्). Ś1 K2 (both second time) तथा शीतोष्णयोः समं. ❀ Cp : अहंताममताकर्तृत्वभोक्तृत्वादिशून्यमागारं गृहं शरीरं तत्र निवेशनं प्रवेशो यस्य तम् । ❀ — G1. 2 om. 5^{c}–7^{c}. — c) D5 चराचरज्ञं (for °चराणां). — d) K4. 6. 7 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn4 Ds D2. 3. 8 T2 M1. 5–7 -प्रभवाव्ययं (for °प्ययम्). ❀ Cn : विदितप्रभवाप्ययम् । विदितः प्रभवश्चासौ अप्ययश्चेत्यपरिणाम्युपादानभूतः परमात्मा येन तम् । ❀

6 G1. 2 om. 6 (cf. v. l. 5). — a) K4 Da4 अक्रु- (Da4 °नु)ध्यंतम् (for अहृ°). — c) Da4 [अ]पि (for [अ]थ). Da4 [अ]लोष्टे वा ; D7 T G3. 6 वा लोष्टे (by transp.). — d) Ś1 K1. 2 चोभयोः ; K7 D4. 9 [अ]प्यु° (for उ°). Da3. a4 D7 T1 G3. 6 -दर्शिनं (for -दर्शनम्). — After 6, Ś1 K2 repeat 5^{ab}.

7 G1. 2 om. 7^{abc} (cf. v. l. 5). V1 reads 7 on marg. — a) B6 Da3. a4 D8 -निःश्रेयसं (D8 °सि) (for °यस-). K1. 4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 6 T1 G3. 6 M1. 7 Cn आत्मनि श्रेयसं (Dn1. n4 Ds2 D2. 3 Cn °सि) ज्ञाने ; K6. 7 B0 Ds1 D7 T2 M5. 6 °नि श्रेयसज्ञाने. — b) B7. 8 (marg.). 9 -दर्शनं (for -निश्चयम्). — d) Da3 सर्वत्र (for सर्वज्ञं). K6 B6–9 Da3. a4 Ds T1 G3. 6 सर्व- (for सम-). B6. 7. 9 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 T G2. 3. 6 M1. 5–7 -दर्शिनं (for -दर्शनम्). — After 7, Kumbh. ed. ins. :

633* अव्यक्तात्मनि गोविन्दे वासुदेवे महात्मनि ।
हृदयेन समाविष्टं सर्वभावप्रियंकरम् ।

Kumbh. ed. cont. : D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 ins. after 7 :

634* भक्तं भागवतं नित्यं नारायणपरायणम् ।
ध्यायन्तं परमात्मानं हिरण्यकशिपोः सुतम् ।

8 a) D6 शुक्रः ; G1 शुक्र- (for शक्रः). Some

यैः कैश्चित्संमतो लोके गुणैः स्यात्पुरुषो नृषु ।
भवत्यनपगान्सर्वांस्तान्गुणाँल्लक्षयामहे ॥ ९
अथ ते लक्ष्यते बुद्धिः समा बालजनैरिह ।
आत्मानं मन्यमानः सञ्श्रेयः किमिह मन्यसे ॥ १०
बद्धः पाशैश्च्युतः स्थानाद्द्विषतां वशमागतः ।
श्रिया विहीनः प्रह्राद शोचितव्ये न शोचसि ॥ ११
प्रज्ञालाभात्तु दैतेय उताहो धृतिमत्तया ।
प्रह्राद स्वस्थरूपोऽसि पश्यन्व्यसनमात्मनः ॥ १२

इति संचोदितस्तेन धीरो निश्चितनिश्चयः ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा स्वां प्रज्ञामनुवर्णयन् ॥ १३
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च भूतानां यो न बुध्यते ।
तस्य स्तम्भो भवेद्बाल्यान्नास्ति स्तम्भोऽनुपश्यतः ॥ १४
स्वभावात्संप्रवर्तन्ते निवर्तन्ते तथैव च ।
सर्वे भावास्तथाभावाः पुरुषार्थो न विद्यते ॥ १५
पुरुषार्थस्य चाभावे नास्ति कश्चित्स्वकारकः ।
स्वयं तु कुर्वतस्तस्य जातु मानो भवेदिह ॥ १६ C. 12. 8036 B. 11. 222. 16 K. 12. 229. 21

MSS. प्रह्लादम्. M5.6 प्रह्लादमिंद्रस्त्वासीनम्. — c) T1 (*inf. lin.* as in text) अबुत्समानस् (for बुभु°). M1 तं (for तत्-). K7 M1 प्राज्ञम् (for -प्रज्ञाम्).

9 Before 9, Da3.a4 T2 ins. इन्द्रः; T1 G2.3.6 शक्रः; G1 शुक्रः. — a) K6.7 V1 Bo.6.7.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 Dn4 Ds2 D2–6.8 T G1 M1.5.6 कश्चित् (for कै°). K2 D4.9 G2 स मतो; D6 सर्वतो; D7 संगतो (for संमतो). G1.2 लोको (for लोके). — c) Ś1 K1.2 सदैव (for भवति). V1 अनयगान् (for अनप°). Da3.a4 भग (Da3 om. ग) वत्यनपान्सर्वास्. ❀ Cn.p: भवति त्वयि अनपगान् स्थिरान् । ❀ — d) Da4 G1 om. तान्. D7 T1 G2 गुणाँल्लक्षणयामहे.

10 a) K7 V1 Da4 लक्षते. — b) Ś1 बालजजैर्; K1.2.4 T2 °जडैः; T1 G3.6 °जलैर्; G2 M5.6 °जळैर् (for °जनैर्). K2.4 B8 (marg. as in text) सह (for इह). M1.7 समा बाला (M7 °ल-) जने (M7 °ळे) ष्विव. — c) D4 आत्मानो; G1 आत्मनं (sic). Dn4 प्रत्यमानः (for मंन्य°). K7 D4.9 स (for सन्). Ca आत्मानं मन्यमानस्य (gloss: आत्मज्ञस्य). — d) K6 Ds D7 T G1–3.6 M1.5–7 ज्ञेयं; Da4 श्रेयं (for श्रेयः). Da3 कम् (for किम्).

11 a) Da4 शत-; T2 च्युतैः; M7 च्युत- (for च्युतः). — c) Da4 Ds1 M7 विहीन; D4 विहीतः; D6 हीनोति; D7 विहीनाः; G2 °नं (for °नः). Some MSS. प्रह्लाव; K1.4 M7 प्रह्लादः; B9 प्रह्लादः — d) K2 D7 G1 शोचितव्यो (for °तव्ये).

12 a) Ds2 (marg.) G3.6 M7 नु (for तु). K1.2.7 D4.9 दैत्येय; D5 दैत्येंद्र (for दैतेय). — b) Da4 उत्तमा (for उताहो). D7 धृतिमत्तथा. — c) Some MSS. प्रह्लाद; K7 प्रह्लादः; D7 प्रह्लादः. Da3 Dn1.n4 D2.3.6.8 सुस्थ-; T1 G2 स्वस्व-; G1 सत्सु- (for स्वस्थ-). T1 हि (for ऽसि). — d) Ś1 K1.2 V1 Bo G1.2 पश्य (for पश्यन्).

13 Before 13, Kumbh. ed. ins. भीष्म उवाच. — a) D4 संवोदितस् (for संचो°). — b) T1 वीरो (for धीरो). V1 -मानसः (for -निश्चयः). — d) D6 स्व- (for स्वां). K7 V1 Bo.9 Da3.a4 D4.5.9 -वर्तयन् (for -वर्णयन्).

14 Before 14, some MSS. ins. प्रह्राद (v. l. प्रह्लाद) उवाच. — b) D5 नु (for न). Ś1 K1.2 बुध्यति. — $14^{cd} = 26^{ef}$. 14^{cd} is partly damaged in B7. — c) K1 ततः (for तस्य). ❀ Ca: स्तम्भः कर्तव्यतामोहः । ❀ — d) G1 न (for ऽनु-). K7 -पश्यत; B8 -पश्यति. — After 14, Kumbh. ed. ins.:

635* गहनं सर्वभूतानां ध्येयं नित्यं सनातनम् ।
अनिग्रहमनौपम्यं सर्वाकारं परात्परम् ।
सर्वावरणसंभूतं तस्मादेतत्प्रवर्तते ।
तन्मया अपि संपश्य नानालक्षणलक्षिताः ।
स वै पाति जगत्स्रष्टा विष्णुरित्यभिशब्दितः ।
पुनर्दर्शति संप्राप्ते ……… सुरेश्वरः (sic) ।

15 a) K1 संप्रवर्तंते. — G1 repeats 15^{bc} after 17^{abc}. — b) V1 नराधिप (for तथैव च). — c) Da4 सर्वो (for सर्वे). D5 तथालाभाः (for °भावाः). — d) B7.8 (marg.).9 Cp दृश्यते (for विद्यते).

16 a) Da3 या भावे; D4 वाभाषि; D5 चाभावो; D7 T1 G2 वाभावे (for चा°). — b) D7 T1 G1–3.6 काचित् (for कश्चित्). Da3 स कारकः; Dn1.n4 D2.3.8 च कारकः; D6 सुकर्मकः; D7 T G1–3.6 स्वकारतिः (T2 °तः) (for स्वकारकः). — c) K6 स्वीयं (for स्वयं). K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5–8 न (for तु). V1 T1 G3.6 [अ]कुर्वतस् (for °तस्). B6.

C. 12. 8037
B. 12. 222. 17
K. 12. 229. 22

यस्तु कर्तारमात्मानं मन्यते साध्वसाधुनोः ।
तस्य दोषवती प्रज्ञा स्वमूर्त्यज्ञेति मे मतिः ॥ १७
यदि स्यात्पुरुषः कर्ता शक्रात्मश्रेयसे ध्रुवम् ।
आरम्भास्तस्य सिध्येरन्न च जातु पराभवेत् ॥ १८
अनिष्टस्य हि निर्वृत्तिरनिवृत्तिः प्रियस्य च ।
लक्ष्यते यतमानानां पुरुषार्थस्ततः कुतः ॥ १९
अनिष्टस्याभिनिर्वृत्तिमिष्टसंवृत्तिमेव च ।
अप्रयत्नेन पश्यामः केषांचित्तत्स्वभावतः ॥ २०
प्रतिरूपधराः केचिद्दृश्यन्ते बुद्धिसत्तमाः ।
विरूपेभ्योऽल्पबुद्धिभ्यो लिप्समाना धनागमम् ॥ २१
स्वभावप्रेरिताः सर्वे निविशन्ते गुणा यदा ।
शुभाशुभास्तदा तत्र तस्य किं मानकारणम् ॥ २२
स्वभावादेव तत्सर्वमिति मे निश्चिता मतिः ।
आत्मप्रतिष्ठिता प्रज्ञा मम नास्ति ततोऽन्यथा ॥ २३

---

7. 9 Da3. a4 कस्य (for तस्य). K1 स्वयं भुक्तवतस्तस्य. — ^{d}) T1 इति (for इह).

17 ^{a}) Dn4 यस्य (for यस्तु). — ^{b}) K6 V1 Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T1 G1–3. 6 साध्वसाधु वा ; B6. 8. 9 Da3. a4 °साधुनि (B6. 9 °नी) (for °साधुनोः). — 17^{cd} is damaged in B7. After 17^{abc}, G1 repeats 15^{bc}. — ^{d}) K4. 6 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T2 M1. 5–7 Cap. Cp अ(B9 Da3. a4 D5 T2 Cp न)तत्त्वज्ञा ; D7 T1 G1–3. 6 न तु प्रज्ञा ; Cpp स्वमूर्त्यज्ञा (as in text). ❀ Ca : स्वमूर्त्यज्ञेति स्वामेव मूर्तिं शरीरं स्वयंकृतमजानती मूढा । ❀

18 ^{b}) B6 (marg.) शक्र स्व- ; Da4 शक्राल्प- ; Ds1 शक्तात्मा ; Ds2 (before corr.) शक्स्यात्म- ; G1. 2 शक्रान्मे (G2 °न्ये) (for शक्रात्म-). K7 D4. 5. 9 T2 -श्रेयसि ; M1. 5. 6 -श्रेयसो (for °से). — ^{c}) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 सिध्ये(K6. 7 Ds1 D6 °द्धे)युर् ; T1 विध्येरन् ; M1. 7 सिध्यंते (for सिध्येरन्). — ^{d}) K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 G3. 6 तु (for च).

19 ^{a}) K6 Ds M5. 6 अप्रियस्य ; Bo D7 T1 G1. 2 अरिष्टस्य ; D9 अनिपृस्य (sic) (for °ष्टस्य). Ś1 K1. 2. 4 T2 च ; K7 Ca [अ]पि ; D4. 9 M5. 6 [अ]भि- ; D7 T1 G1. 2 न (for हि). K6 Dn1 D4 निवृत्तिर्. — D5 om. (hapl.) 19^{b}–20^{a} ; V1 reads it on marg. ❀ Ca : निर्वृत्तिः असिद्धिः । ❀ — ^{b}) Ś1 K1. 2 अप्रवृत्तिः ; V1 B9 Da4 Ds D7. 9 T2 G1 M1. 7 अनिर्वृत्तिः. K6 वा (for च). K7 प्रियस्याप्राप्तिरेव च. ❀ Ca : अनिवृत्तिः सिद्धिः । ❀ — ^{c}) K1 B3 लक्षते. — ^{d}) Da4 पुरुषार्थं. B6. 8 (both marg. as in text). 9 Da3. a4 फलं (for ततः). D2 om. कुतः.

20 D5 om. 20^{a} (cf. v. l. 19). V1 reads 20^{a} on marg. — ^{a}) Da4 हि ; Ds1 lacuna (for [अ]भि-). K6 Dn1 -निवृत्तिर् (Dn1 °म्) ; Ds -निर्वृत्तिर्. D7 T G1–3. 6 M1 5. 6 अनिष्टस्याप्यनिर्वृत्ति(G2 °वृत्ति- ; M1 °र्दिष्ट)म्. — ^{b}) K6 B6 Ds -संवृत्तिर् ; D7 T G3. 6 M5. 6 -निर्वृत्तिम् ; G1. 2 -निवृत्तिम् (for -संवृत्तिम्). — ^{c}) Ś1 K1. 2 अप्रवृत्तेन ; B9 अथ यत्नेन ; G1 अप्रयत्ने च (for °त्नेन). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 पश्यामि (for °मः). — ^{d}) Dn4 केषां वै (for केषांचित्). Ś1 K2 तु ; D5 वै ; D7 T1 न (for तत्).

21 ^{a}) K6 अति- ; B6–9 अभि- (for प्रति-). K1 -रूपवतः ; K6 V1 Bo. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 M1. 5–7 Ca. s -रूपतराः ; K7 B6. 8. 9 D4. 5. 9 °तमाः (for °धराः). — ^{b}) K1 D5. 7 T G1–3. 6 M5. 6 -मत्तमाः ; K6 V1 Bo. 6 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 -मत्तराः ; M7 -संमताः (for -सत्तमाः). — ^{c}) B6 निरूपेभ्यो (for विरू°).

22 ^{a}) Bo स्वभावात् (for स्वभाव-). Ś1 K2. 4 -प्रसृताः (for -प्रेरिताः). — ^{b}) K7 D9 निर्विशंते ; V1 B6 D5 निवसंते ; Dn1 न विशंते ; Cp विविशंते (for निवि°). D6 यदा यदा ; D7 T G2. 3. 6 यथा गुणान् (T2 °णाः) ; G1 यदा गुणाः (by transp.). ❀ Cn : गुणाः सुखदुःखादयः । ❀ — ^{c}) Ś1 K1. 2 शुभाशुभस् ; D7 T1 G2 °शुभं ; G3. 6 °शुभांस् (for °शुभास्). B9 Da3. a4 तात (for तत्र). — ^{d}) K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 कस्य किं ; Da3. a4 कस्यचिन् (for तस्य किं). Ś1 K2 मम ; K1 सम- ; V1 B6 (marg. as in text) D5. 7 T1 G2. 3. 6 नाम ; T2 G1 काम- (for मान-).

23 ^{a}) D7 T G1–3. 6 M5. 6 ते सर्वं (for तत्सर्वम्). — ^{b}) D6 इति मे निश्चयास्मृतिः (sic). — ^{c}) V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 आत्मप्रतिष्ठा प्रज्ञा वा ; D7 T1 G2. 3. 6 °प्रतिष्ठा वि(G3 °ष्ठप्र- ; G6 °ष्ठा प्र)ज्ञानात्. — ^{d}) D7 T1 G2. 3. 6 परं (for मम).

24 ^{a}) Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 स्वभि- (for त्विह). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 मन्यं-

कर्मजं त्विह मन्येऽहं फलयोगं शुभाशुभम् ।
कर्मणां विषयं कृत्स्नमहं वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ २४
यथा वेदयते कश्चिदोदनं वायसो वदन् ।
एवं सर्वाणि कर्माणि स्वभावस्यैव लक्षणम् ॥ २५
विकारानेव यो वेद न वेद प्रकृतिं पराम् ।
तस्य स्तम्भो भवेद्बाल्यान्नास्ति स्तम्भोऽनुपश्यतः ॥ २६
स्वभावभाविनो भावान्सर्वानेवेह निश्चये ।
बुध्यमानस्य दर्पो वा मानो वा किं करिष्यति ॥ २७
वेद धर्मविधिं कृत्स्नं भूतानां चाप्यनित्यताम् ।
तस्माच्छक्र न शोचामि सर्वं ह्येवेदमन्तवत् ॥ २८
निर्ममो निरहंकारो निरीहो मुक्तबन्धनः ।
स्वस्थोऽव्यपेतः पश्यामि भूतानां प्रभवाप्ययौ ॥ २९
कृतप्रज्ञस्य दान्तस्य वितृष्णस्य निराशिषः ।
नायासो विद्यते शक्र पश्यतो लोकविद्यया ॥ ३०
प्रकृतौ च विकारे च न मे प्रीतिर्न च द्विषे ।
द्वेष्टारं न च पश्यामि यो ममाद्य ममायते ॥ ३१ C. 12. 8051 B. 12. 222. 31 K. 12. 229. 36

(Da4 °न्य)ते (for मन्येऽहं). —b) K7 B6–9 Da3 a4 D4. 5. 9 पृथग्विधं; D7 T1 G2 शुभावहं (for °शुभम्). —c) D5 कर्मणा. Ś1 K1. 2 सर्वम्; D2 कृष्णम् (for कृत्स्नम्). —d) Ś1 K1. 2 ते (for तत्).

25 a) B7 यदा; D7 T1 G2 तथा (for यथा). T1 किंचिद् (for कश्चिद्). G1. 3. 6 यतः प्रमोदते कश्चिद्. ❀ Ca: वेदयते, ओदनं भक्तं लभ्यमधुनेति सूचयति, न तु स एवोदनदाने कर्ता ॥ Cs: वेदयते जिह्वादंशादिना वेदनां प्राप्नोति । ❀ —b) Ds1 D7 T G1–3. 6 M7 पायसं; M6 वायसं (for °सो). Ś1 K1. 2. 4 नवं; K6 V1 Dn1. n4 Ds D2 3. 5. 7 T G1–3. 6 M7 Cs. v ह्यदन्; K7 D4. 9 ह्यटन्; M6 ह्यसन् (for वदन्). —c) D5 कर्माणि सर्वाणि (by transp.). K6 Ds1 भूतानि (for कर्माणि). —d) K7 D4. 9 एष (for एव). ❀ Ca: लक्षणम् अनुमापकम् । ❀

26 K1 om. 26. —a) K4 विकारादेव; Dn1 G2 3. 6 °न्नैव; D5 °वेव; D7 °रांते च (for °रानेव). —b) Da4 प्रकृति- (for °तिं). D4. 5 परा (for पराम्). — 26cd = 14cd. —d) K4 स्तंभौ.

27 a) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 -भावितान् (for -भाविनो). —b) D7 G2 एवाह (for एवेह). K6 Bo. 6–9 Dn1. n4 D2. 6. 8 निश्चयात्; K7 D4. 9 °यं; Da3. a4 D5. 7 T1 °यः; Ds D3 °यान् (for °ये). —c) K7 बुध्यमानः स्व-; Da4 युध्यमानस्य; D5 बुध्यमानश्च (for °मानस्य). D6 गर्वो वा; D7 T G1–3. 6 M1. 7 वा दर्पो (by transp.). —d) K4 मान्ये वा; K7 D4. 9 हर्षो वा; Da4 वा मानो (by transp.); D5 वा मानी.

28 a) D5. 7 T1 G2. 3. 6 कर्म- (for धर्म-). G2 कुर्वन् (for कृत्स्नं). —b) K6 वा (for च). Da4 भूतानां चास्य नित्यशं (sic). —d) Da4 सर्वे (for सर्वं). Ś1 K1. 2 एव; B6 (marg. as in text). 7–9 M5 चैव (for ह्येव). D5 सर्वं ह्येवेदमंत्रवित् (sic).

29 Da3 om. 29a. —a) D4 निरहंकारा. —b) K6. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6 8. 9 निराशीर्; T1 निरीहा (for °हो). —c) B8 स्वच्छो; Da3. a4 व्यस्थो; G2 स्वस्तो (for स्वस्थो). K6 Bo Ds D3. 5 T1 [ऽ]प्यपेतः; G1 [ऽ]प्यवेदः (for ऽव्यपेतः). ❀ Cn: स्वस्थः, अव्यपेतः देहाद्यनभिमानेन स्वरूपादप्रच्युतः । ❀ —d) D4 om. from प्रभवा up to विद्यया (in 30d). K7 Bo प्रभवाव्ययौ.

30 D4 om. 30 (cf. v. l. 29). —a) D5 धृत-; D6 कृत्स्नं (for कृत-). Da4 -प्रज्ञास्य (for -प्रज्ञस्य). B8 (marg.) शांतस्य (for दान्तस्य). —b) K6 B8 (marg. as in text) Dn1 Ds1 D5. 6 T G1–3. 6 M1. 5. 6 वितृप्तस्य; Ds2 D3 °प्यस्य (for °ष्णस्य). —c) D7 T1 G2. 3. 6 तस्य (for शक्र). —d) G1. 3 योग- (for लोक-). G1 -वित्तया; M7 (*inf. lin.* as in text) -निश्चयं (for -विद्यया). K7 Dn1. n4 D2. 9 पश्यतो लोकमव्ययं. ❀ Ca: लोकविद्यया, लोकस्वभावाद्यवबोधकं ज्ञानं लोकविद्या । [अ]लोकविद्यया ब्रह्मज्ञानेन सार्वज्ञफलेनेत्यकारप्रश्लेषो वा । ❀

31 a) K6 प्रकृते (for °तौ). Ds1 D5 प्रकृते(D5 °तो)व विकारेव (sic). ❀ Cn: प्रकृतौ विश्वकर्त्र्याम् ॥ Cs: प्रकृतौ पुरातने, विकृते [°कारे] इदानींतने । ❀ —b) B9 D6 बुद्धिर् (for प्रीतिर्). B9 मे (for च). B7 द्विषो; G1 द्विषि. K7 D4. 5. 9 प्रीतिर्द्वेषोपि वा न मे. —c) K6 Bo. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 5. 6. 8 transp. न and च. Bo शोचामि (for पश्यामि). —d) Ś1 K2 ममापि; K1 समाप्य; K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 मामद्य; K7 D4. 9 मामपि; Da3. a4 ममेत्य (for ममाद्य). Ś1 K2 [अ]स- (K2 °म)मायते; K7 D4. 9 [अ]वसादयेत्; B8 न मन्यते; D5. 7 न जायते; D6 समायते; T1 G3. 6 विरु-

C. 12. 8052 B. 12. 222. 32 K. 12. 229. 37

नोर्ध्वं नावाङ्ग तिर्यक्च न क्वचिच्छक्र कामये ।
न विज्ञाने न विज्ञेये नाज्ञाने शर्म विद्यते ॥ ३२

शक्र उवाच ।

येनैषा लभ्यते प्रज्ञा येन शान्तिरवाप्यते ।
प्रब्रूहि तमुपायं मे सम्यक्प्रह्लाद पृच्छते ॥ ३३

प्रह्लाद उवाच ।

आर्जवेनाप्रमादेन प्रसादेनात्मवत्तया ।
वृद्धशुश्रूषया शक्र पुरुषो लभते महत् ॥ ३४

स्वभावाल्लभते प्रज्ञां शान्तिमेति स्वभावतः ।
स्वभावादेव तत्सर्वं यत्किंचिदनुपश्यसि ॥ ३५

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तो दैत्यपतिना शक्रो विस्मयमागमत् ।
प्रीतिमांश्च तदा राजंस्तद्वाक्यं प्रत्यपूजयत् ॥ ३६
स तदाभ्यर्च्य दैत्येन्द्रं त्रैलोक्यपतिरीश्वरः ।
असुरेन्द्रमुपामन्त्र्य जगाम स्वं निवेशनम् ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

ध्यति; G1 महाद्युते (for ममायते). T2 यो मे माद्याममंधते (sic). ❀ Ca. n. p. s: ममायते ममेवा(Cs ममत्वमिवा)चरति । ❀

32 a) K1 नोर्व; Da4 सोर्द्ध; Ds1 नोर्द्ध. K2. 4. 6 Bo. 6. 7. 9 Dn1 Ds D2. 3. 5. 6. 8 G1 नावाँङ्ग; K7 D4. 9 नाधो (for नावाङ्ग). K7 D4. 9 G1 ति(K7 ती)र्यग्वा; D7 तिर्यंच; T2 तिर्यश्च (for °क्च). — b) Ś1 K1. 2. 4 क्वचिच्छक्र न कामये. — c) K6. 7 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 T G2. 3. 6 M1. 5–7 हि ज्ञेये; D6 हि ज्ञाने; G1 हि ज्ञेन (for विज्ञाने). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 विज्ञाने (B6 D5 °नं) (for विज्ञेये). — d) B6. 8 Da4 Dn1 Ds1 D2. 5. 6 न ज्ञाने; Da3 lacuna (for नाज्ञाने). K7 B7 Dn1. n4 D2–5. 8. 9 Cn (Cnp as in text) कर्म (for शर्म). D1 T G1–3. 6 M1. 5–7 नाज्ञा(G2 ना ज्ञा-; M7 न ज्ञा)ने विद्यतेंतरं. ❀ Cs: नाज्ञाने, आज्ञाने प्रकृतिमहदहंकारभूततन्मात्राख्ये । ❀

33 a) B9 Da4 लभते (for लभ्यते). G1 प्राज्ञा. — b) G1 येनैषा शांतिराप्यते. — d) Some MSS. प्रह्लाद. K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 पृच्छतः (D2 °ताः) (for °ते).

34 Some MSS. प्रह्लाद. B9 reads 34–36 twice. — a) Da4 [अ]प्रसादेन. — b) D4 प्रमादेन (for प्रसा°). V1 [आ]त्मावित्तया. ❀ Cn: प्रसादेन बुद्धेर्नैर्मल्येन । ❀ — c) D7 T1 G3. 6 M1. 5–7 गुरु- (for वृद्ध-). K7 Da4 -शुश्रुषया. — d) Ś1 K1. 2. 4 विंदते; B9 (both times) लभ्यते (for लभते). K6 Ds1 लभते पुरुषो महत्.

35 For the repetition in B9, cf. v. l. 34. — a) K2 लभ्यते. G1 प्रज्ञा. — b) G1 येन शांति- (for शान्तिमेति). — d) K6 B7. 8 (marg. as in text) Ds1 -पश्यति (for °सि). — After 35, Kumbh. ed. Cv ins. a passage given in App. I, (No. 21).

36 For the repetition in B9, cf. v. l. 34. Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M1. 5–7 om. the ref. — a) K1 दैति- (for दैत्य-). — b) K1 आगतं; B8 Da4 D5 आगतः (for °मत्). — c) Ś1 K2 स्म; K1 स (for च). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 ततो (for तदा). — d) K6 T2 प्रतिपूजयत् (K6 °न्); Da3. a4 सम° (for प्रत्य°).

37 D4 reads 37ab twice. — a) Da4 G1 दैत्येंद्र; D7 देवेंद्रं. T1 G2. 3. 6 स तदा सर्वदेवेंद्रस्. — b) D4 (first time) त्रैलोक्यं प्रत्यपूजयत्. — c) Ś1 K1. 2. 4 सुरेंद्रस्तमुपामंत्र्य. — d) Ś1 K1. 4 स्व- (for स्वं).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6–9 T G1. 2. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2. 4 D6. 8 शक्रप्रह्लादसंवादः; K6 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 G1. 6 M1. 5–7 °प्रह्लादसंवादः; K7 D4. 5. 9 प्रह्लादशक्रसंवादः; D7 G2 इंद्रप्रह्लादसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 D7 T1 G3. 6 M5 49; Dn4 Ds2 48; D8 45; T2 G2 63; G1 62; M1. 6. 7 47. — *Śloka no.:* Dn1. n4 Ds1 D8 37.

२१६

युधिष्ठिर उवाच ।
यया बुद्ध्या महीपालो भ्रष्टश्रीर्विचरेन्महीम् ।
कालदण्डविनिष्पिष्टस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
वासवस्य च संवादं बलेर्वैरोचनस्य च ॥ २
पितामहमुपागत्य प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ।
सर्वानेवासुराञ्जित्वा बलिं पप्रच्छ वासवः ॥ ३
यस्य स्म ददतो वित्तं न कदाचन हीयते ।
तं बलिं नाधिगच्छामि ब्रह्मन्नाचक्ष्व मे बलिम् ॥ ४
स एव ह्यस्तमयते स स्म विद्योतते दिशः ।
स वर्षति स्म वर्षाणि यथाकालमतन्द्रितः ।
तं बलिं नाधिगच्छामि ब्रह्मन्नाचक्ष्व मे बलिम् ॥ ५
स वायुर्वरुणश्चैव स रविः स च चन्द्रमाः ।
सोऽग्निस्तपति भूतानि पृथिवी च भवत्युत ।
तं बलिं नाधिगच्छामि ब्रह्मन्नाचक्ष्व मे बलिम् ॥ ६
ब्रह्मोवाच ।
नैतत्ते साधु मघवन्यदेतदनुपृच्छसि ।
पृष्टस्तु नानृतं ब्रूयात्तस्माद्वक्ष्यामि ते बलिम् ॥ ७
उष्ट्रेषु यदि वा गोषु खरेष्वश्वेषु वा पुनः । C. 12. 8056 B. 12. 223. 9 K. 12. 230. 9

216

1 The ref. is damaged in B_7. — [a]) K_4 Da_4 D_8 T $G_{1.2}$ यथा (for यया). K_1 सर्वपालो (for मही°). — [b]) M_7 विंदते (for विचरेन्). — [c]) T_2 कालदंडे (for °दण्ड-). D_7 T_1 G_2 -विनिष्पिष्टं (for °ष्पिष्टस्). ❀ Ca : कालो जन्मान्तरीयसुकृतदुष्कृतसहकारी, तस्य दण्डो दुष्कृतफलदानम् । ❀

2 [d]) $Ś_1$ K_2 बडेर् ; Ds_1 $D_{5.7}$ बलैर् (for बलेर्). Ds_2 (before corr.) बलेर्वैरोचनो बली.

3 [a]) K_6 Bo $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.5-8}$ T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ उपागम्य ; V_1 B_{6-9} °श्रित्य (for °गत्य). — 3[cd] is damaged in B_7. — [d]) $Ś_1$ बडिं ; G_3 बलं (for बलिं). G_1 राघवः (for वासवः).

4 [a]) B_7 damaged. K_6 पश्य (for यस्य). — [b]) B_8 कदाचिद्धि ; D_5 G_1 °चिन्न (for °चन). $Da_{3.a4}$ न हीये(Da_4 °जे)त कदाचन ; T_2 न कदा च महीयते. — [c]) $Ś_1$ बडिं ; Da_4 बलं (for बलिं). K_7 $D_{4.9}$ नाव- (for नाधि-). — [d]) D_8 आचक्ष ; G_1 आगच्छ (for आचक्ष्व). $Ś_1$ बडिं ; T_1 G_3 बलं.

5 K_4 om. (hapl.) 5. K_6 T_1 om. (hapl.) 5–6. $Dn_{1.n4}$ $D_{2.3}$ G_2 transp. 5 and 6. — [a]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ M_7 एवम् ; D_7 $G_{2.3.6}$ एष (for एव). $Ś_1$ $K_{1.2}$ अस्तमयते ; K_7 $D_{4.9}$ ह्यस्तमभ्येति (for °मयते). — [b]) B_8 न (for स). K_7 च ; D_3 (marg. as in text) स (for स्म). $Ś_1$ $K_{1.2}$ G_1 स विद्योतयते दिशः ; D_7 T_2 $G_{2.3.6}$ स स्म द्योतयते रविः (T_2 दिशः). — [c]) G_1 हि ; G_2 त्रि- (for स्म). M_1 सर्वाणि (for वर्षाणि). D_7 $G_{3.6}$ स च वर्षति वर्षाणि. — [e]) $Ś_1$ बडिं (for बलिं). — [f]) $Ś_1$ बडिं ; D_8 बलीं.

6 K_6 $D_{6.8}$ T_1 M_1 om. (hapl.) 6 (for K_6 T_1, cf. v. l. 5). $Dn_{1.n4}$ $D_{2.3}$ G_2 transp. 5 and 6. — [a]) Ds_1 वरुणाश्. — [b]) M_6 स मयः (for स रविः). — [c]) B_8 पचति (for तपति). — [d]) K_4 V_1 $B_{0.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.7}$ T_2 $G_{1.3}$ M_{5-7} जलं च स ; D_5 $G_{2.6}$ स जलं च (D_5 सं-) (for पृथिवी च). K_7 $D_{4.9}$ स (for च). V_1 वहति (for भवति). — [e]) $Ś_1$ बडिं (for बलिं). K_4 om. (hapl.) from नाधि up to बलिम् (in 6[f]). — [f]) $Ś_1$ बडिं.

7 [a]) D_6 त्वं (for ते). $D_{2.5}$ G_2 भगवन् (for मघ°). $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ नैतत्ते म($K_{2.4}$ भ)गवन्साधु. — [b]) K_6 एतम् ; K_7 $B_{0.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2-6.8.9}$ T_2 $M_{1.5-7}$ एनम् ; V_1 D_7 T_1 $G_{1-3.6}$ एवम् (for एतद्). T_2 -पृच्छति (for °सि). — [c]) B_9 Da_4 च (for तु). K_6 B_8 (marg. as in text) $D_{4.9}$ ब्रूयां ; D_9 (also) ब्रह्मन् (for ब्रूयात्). — [d]) K_7 $D_{4.9}$ तं (for ते). $Ś_1$ बडिं ; D_8 बलीं ; T_1 बलं.

8 [a]) G_2 इष्टेषु (for उष्ट्रेषु). — [b]) $D_{4.5.9}$ यदि ; D_7 T_1 $G_{3.6}$ श्वसु (for अश्वेषु). D_7 T $G_{1.2.6}$ $M_{1.5-7}$ [अ]नघ (for पुनः). — [c]) D_5 प्रविष्टो (for वरिष्ठो). — [d]) D_7 T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ शून्यागारप्रतिश्रयः.

C. 12. 8066 B. 12. 223. 9 K. 12. 230. 9 वरिष्ठो भविता जन्तुः शून्यागारे शचीपते ॥ ८

शक्र उवाच ।

यदि स्म बलिना ब्रह्मञ्शून्यागारे समेयिवान् ।
हन्यामेनं न वा हन्यां तद्ब्रह्मन्ननुशाधि माम् ॥ ९

ब्रह्मोवाच ।

मा स्म शक्र बलिं हिंसीर्न बलिर्वधमर्हति ।
न्यायांस्तु शक्र प्रष्टव्यस्त्वया वासव काम्यया ॥ १०

भीष्म उवाच ।

एवमुक्तो भगवता महेन्द्रः पृथिवीं तदा ।
चचारैरावतस्कन्धमधिरुह्य श्रिया वृतः ॥ ११
ततो ददर्श स बलिं खरवेषेण संवृतम् ।
यथाख्यातं भगवता शून्यागारकृतालयम् ॥ १२

शक्र उवाच ।

खरयोनिमनुप्राप्तस्तुषभक्षोऽसि दानव ।
इयं ते योनिरधमा शोचस्याहो न शोचसि ॥ १३
अदृष्टं बत पश्यामि द्विषतां वशमागतम् ।
श्रिया विहीनं मित्रैश्च भ्रष्टवीर्यपराक्रमम् ॥ १४
यत्तद्यानसहस्रेण ज्ञातिभिः परिवारितः ।
लोकान्प्रतापयन्सर्वान्यास्यस्मानवितर्कयन् ॥ १५
त्वन्मुखाश्चैव दैतेया व्यतिष्ठंस्तव शासने ।

---

9 D2 om. (hapl.) 9–12. — a) Ś1 K1.2 V1 B8 (marg. as in text) यद्यहं; K7 यद्यस्मिन्; D4.9 यद्यस्मि (for यदि स्म). Ś1 बडिना; G1 हि बलिर् (for बलिना). — b) Ś1 K1.2.4 Ds समीयि(K1 °य)वान्; K6 समायिवान्; V1 शमीयी°; Da4 समेयी°; G2 समाधिमान् (for समेयिवान्). — c) G2 M1 हन्याद्. K7 D4.9 चैनं; B8 (marg.) मित्रं; D8 (by corr. as in text).7 G2.3.6 एवं; D5 एतं (for एनं). D5 वै (for वा). G2 हन्यात्. — d) M5.6 विद्वन् (for ब्रह्मन्). G3 om. अनु. K7 अनुबोधि (for °शाधि). Da4 G2 मा (for माम्).

10 D2 om. 10 (cf. v. l. 9). — a) K7 ना स्म; B8 (marg. as in text) मा त्वं (for मा स्म). Ś1 बडिं (for बलिं). B8 (marg.) हन्यान्; Da4 हिंसिर्; Dn1 हंसीर् (for हिंसीर्). — b) Ś1 बडिर् (for बलिर्). G1 क्षयम् (for वधम्). — c) K6.7 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D3–9 T G1–3.6 न्यायस् (for न्यायांस्). K7 Da4 D4.9 M1 प्र(K7 पृ)ष्टव्यं; T2 द्रष्टव्यस् (for प्र°).

11 D2 om. 11 (cf. v. l. 9). M5.6 om. the ref. — b) Da4 महेंद्रं. Da4 Dn4 Ds1 पृथिवी (for °वीं). B7.9 तथा; T1 ततः (for तदा). — c) Ś1 K1.2.4 ऐरावण- (for °वत-). K2 -स्कंदम्. B8 (marg.) जगाम स गजस्कंधम्. — d) K2.4 प्रिया (for श्रिया). K4 Ds1 वृत्तः; D4 सह; D9 [अ]न्वितः; G3.6 ज्वलन् (for वृतः).

12 D2 om. 12 (cf. v. l. 9). — a) M5.6 च (for स). Ś1 बडिं (for बलिं). — b) Ś1 K1.2.4 Bo. 6–8 D6.8 -वेशेन; K6 Ds1 -वेषेन; B9 -वेशेण; Dn4 -वेश्वेन; G6 -वर्षेण (for -वेषेण). G1 संयुतं (for संवृतम्).

13 a) T2 खरवेषम् (for °योनिम्). T1 अनुप्राप्य (for °प्राप्तस्). — b) Da4 -भक्ष्योसि; D6 -भक्षेषु (for -भक्षोऽसि). Da4 M7 [ऽ]सि दानवः; G3.6 सदानघ. — c) G2 इमं (for इयं). D7 T1 G1–3.6 असमा (for अधमा). T2 शोच्यतामात्मनश्चास्य. — d) Ś1 K1.2 शोच्यो(K1 °च्य)स्याहो; Da4 शोचस्याहो; D7 T1 G2.3.6 °नाहो (for °स्याहो). Da4 शोचति.

14 a) V1 B8 G2 च न (for बत). — b) D7 T1 G3.6 द्विषंतं (for द्विषतां). Da4 वश्यम् (for वशम्). K7 आगतां. D6 द्विषतां च समागतं. — c) Da4 श्रिया विहीनमंत्रैश्च. — d) K7 B9 D3 (marg. as in text).4.5.7.9 T1 G1–3.6 M7 भ्रष्टैश्वर्य- (for भ्रष्टवीर्य-). T2 प्रभ्रष्टैर्यः पराक्रमः.

15 = 12. 217. 2. D7 T G1–3.6 om. 15. — a) Ś1 K1.2.4 यत्तु (K1 °त्त्वं) दंति-; Da4 यत्र ध्यान- (for यत्तद्यान-). K6.7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6.8.9 -सहस्रैस्त्वं (Da4 °स्त्वां) (for °स्रेण). — c) B8 (marg. as in text) लोकांस्तु (for लोकान्प्र-). D4 प्रतारयन् (for °पयन्). — d) Ś1 K1.2 न वितर्कयन् (for अवितर्कयन्).

16 a) Da4 T2 तन्- (for त्वन्-). K2 D8 -मुखाच् (for -मुखाश्च्). V1 Bo. 6–9 चापि; D8 एव (for चैव). Da4 दैतेयान्. — b) Dn1 व्यातिष्ठंस्; G1 ह्यतिष्ठंस्. Da4 शासनैः; G2 शासनं. — c) D6 प्रहृष्ट- (for अकृष्ट-). Bo. 7.9 -सस्या; B6 (marg. as in text) -शस्या; D6 -शय्या (for -पच्या). K6.7 V1 Bo. 6 (marg. as in text).7.9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6.8.9 च मही; G1 पदवी (for पृथिवी). ❀ Cn : अकृष्ट-

अकृष्टपच्या पृथिवी तवैश्वर्ये बभूव ह ।
इदं च तेऽद्य व्यसनं शोचस्याहो न शोचसि ॥ १६
यदातिष्ठः समुद्रस्य पूर्वकूले विलेलिहन् ।
ज्ञातिभ्यो विभजन्वित्तं तदासीत्ते मनः कथम् ॥ १७
यत्ते सहस्रसमिता ननृतुर्देवयोषितः ।
बहूनि वर्षपूगानि विहारे दीप्यतः श्रिया ॥ १८
सर्वाः पुष्करमालिन्यः सर्वाः काञ्चनसप्रभाः ।
कथमद्य तदा चैव मनस्ते दानवेश्वर ॥ १९
छत्रं तवासीत्सुमहत्सौवर्णं मणिभूषितम् ।
ननृतुर्यत्र गन्धर्वाः षट्सहस्राणि सप्तधा ॥ २०
यूपस्तवासीत्सुमहान्यजतः सर्वकाञ्चनः ।
यत्राददः सहस्राणामयुतानि गवां दश ॥ २१
यदा तु पृथिवीं सर्वां यजमानोऽनुपर्ययाः ।
शम्याक्षेपेण विधिना तदासीत्किं नु ते हृदि ॥ २२ C. 12. 8081 B. 12. 223. 24 K. 17. 230. 24

पच्या कर्षणं विना धान्यप्रसू. । ❀ — ^{d}) Da₄ तस्य (for तव). G3. 6 [ऐ]श्वर्याद् (for °र्ये). — D7 T G1–3. 6 om. 16^{ef}. — ^{e}) Da3. a4 इमं (for इदं). V1 तेति- ; B8 (marg.) तेत्र (for तेऽद्य). K1 B8 Da4 वसनं ; D6 व्यसनस्य (hypermetric) (for °नं). — ^{f}) Ś1 K1. 2 शोचोस्याहो (sic) ; K4 शोचस्याहो (for °स्याहो).

17 ^{a}) Ś1 K1. 2 यदतिष्ठः ; K6 T2 G3. 6 M1. 7 यदातिष्ठन् ; K7 D4. 9 यच्च तिष्ठन् ; D7 T1 G2 यदा(T1 °था)तिष्ठत् (for °तिष्ठः). — ^{b}) Ś1 K1. 2. 4 D9 पूर्वे कूले (K2. 4 कूपे) ; Da4 पूर्वकाले ; Dn1 पूर्णकूले (for पूर्व°). Ś1 K1. 2. 4 विभूषितः ; K7 B6 (marg. as in text) Da3 D4. 9 [ऽ]तिलेलिहन् ; V1 विलेखितः ; Dn1 [ऽ]वलेलिहन् ; D7 T1 G1–3. 6 Cs विलेलिखन् (for °लिहन्). T2 पूर्वकूले बले रिहन्. ❀ Cp : विलेलिहन् दीप्यमानः ॥ Cs : विलेलिखन् शासनानि पुनः पुनर्विलिखन् । विलेलिहन्निति पाठे तालुग्रस्तं जगत् कुर्वन्नित्यर्थः । ❀ — ^{c}) K7 D4. 9 विसृजन् ; Ds1 वितजन् (for विभ°). Dn1 ज्ञातीन्विभजतो वित्तं.

18 ^{a}) T2 सहस्रममिता ; Ca सहस्रसंमिता (for °समिता). — ^{b}) Ś1 K1 (before corr.). 2 ननंदुर् (for ननृतुर्). — ^{c}) K7 -युगानि (for -पूगानि). — ^{d}) B8 विहरे (for विहारे). Da3. a4 G6 M1. 5 दीप्यते ; T2 दीर्यते ; G1. 2 M7 दी(G1 दि)व्यतः (for दीप्यतः).

19 ^{a}) B7 D8 कांचन- ; Da4 पुष्कल- (for पुष्कर-). — ^{b}) Da4 सर्व- (for सर्वाः). B7 D2. 8 पुष्कर- (for काञ्चन-). D5 -सुप्रभाः (for -सप्रभाः). — ^{c}) K1 अस्य (for अद्य). Da4 D5. 7 T G1–3. 6 तथा (for तदा). — ^{d}) G2 मनसे (for मनस्ते).

20 ^{a}) D7 T1 G1–3. 6 चित्रं (for छत्रं). B8 D7 T G1–3. 6 M7 सदा (for तव). — ^{b}) Da4 सौवर्णे (for °र्णं). K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 रत्न- (for मणि-). D7 T1 G3. 6 सौवर्णमणिभूषितः (T1 °तं). — D7 T G1–3. 6 M5. 6 transp. 20^{cd} and 21^{ab}. — ^{c}) V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 6. 8 M1. 7 तत्र (for यत्र). — ^{d}) ❀ Ca सप्तधा नृत्तं नाट्यमत्र । यदाह भरतमुनिः (Nāṭyaśāstra 24 [Chaukh.]. 58) ; quoted also by Cp — प्रत्यक्षश्च परोक्षश्च तथा कालकृतास्त्रयः । आत्मस्थश्च परस्थश्च प्रकाराः सप्त नाट्यगाः ॥ अन्ये तु षट् सप्तधा [द्वि]चत्वारिंशद्वेत्यर्थं इति व्याचक्षते तदतीव तुच्छं नृत्तविशेषावचनात् ॥ Cs : नृत्तस्य सप्तधा प्रयोगा गान्धर्ववेदिभिरुक्ताः । शुद्धं नृत्तं करणाङ्गविहारानुगतं तालानुगतं वाद्यानुगतं ललनावर्तनात्मकं चेति । ❀

21 D7 T G1–3 6 M5. 6 transp. 20^{cd} and 21^{ab}. — ^{a}) B8 D3. 5. 7 T G1–3. 6 M1. 5. 6 तदा (for तत्र). — ^{b}) K6 व्यजनः ; Ds1 यजनः (for °तः). K7 -कांचनैः. — ^{c}) K1. 7 D4–7. 9 T1 G1. 3. 6 M5–7 यत्राददाः (for यत्राददः). K6 Bo. 7. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 सहस्राणि (for °स्राणाम्). — ^{d}) K4. 6 Bo. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T1 G3. 6 अयुतानां (for °नि). — After 21, M7 reads 22^{ab} for the first time, repeating it in its proper place. Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1–3. 6 Kumbh. ed. ins. after 21 : M7, after the first occurrence of 22^{ab} :

636* अनन्तरं सहस्रेण तदासीद्वैत्य का मतिः ।

[V1 D5 निरंतरं (D5 °र-) (for अनन्तरं). K4 गतिः (for मतिः).]

22 M7 reads 22^{ab} for the first time after 21. — ^{a}) K4 यथा (for यदा). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 M1. 5–7 च (for तु). V1 कृत्स्नां (for सर्वां). — ^{b}) Ś1 K2 जयमानो (for यज°). D3. 6 [ऽ]न्व- (for ऽनु-). Ś1 K1. 2. 4 -पर्ययः ; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 M7 (both times) Cn -पर्यगाः ; M5. 6 -चर्यया (for -पर्ययाः).

C. 12 8082 B. 12 223. 25 K. 12. 230 25 न ते पश्यामि भृङ्गारं न छत्रं व्यजनं न च ।
ब्रह्मदत्तां च ते मालां न पश्याम्यसुराधिप ॥ २३

बलिरुवाच ।

न त्वं पश्यसि भृङ्गारं न छत्रं व्यजनं न च ।
ब्रह्मदत्तां च मे मालां न त्वं द्रक्ष्यसि वासव ॥ २४
गुहायां निहितानि त्वं मम रत्नानि पृच्छसि ।
यदा मे भविता कालस्तदा त्वं तानि द्रक्ष्यसि ॥ २५
न त्वेतदनुरूपं ते यशसो वा कुलस्य वा ।
समृद्धार्थोऽसमृद्धार्थं यन्मां कत्थितुमिच्छसि ॥ २६
न हि दुःखेषु शोचन्ति न प्रहृष्यन्ति चर्द्धिषु ।
कृतप्रज्ञा ज्ञानतृप्ताः क्षान्ताः सन्तो मनीषिणः ॥ २७
त्वं तु प्राकृतया बुद्ध्या पुरंदर विकत्थसे ।
यदाहमिव भावी त्वं तदा नैवं वदिष्यसि ॥ २८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

— c) K2 G2 शम्याक्षेपेन; Cal. ed. साम्याक्षेपेण. ❀ Ca: शम्या युगकीलकनिभं यज्ञपात्रं तस्याक्षेपो यावति देशे यतस्तावति देशे निरन्तरं यज्ञं कुर्वन्ति ॥ Cn. s: सूक्ष्माग्रः स्थूलमूलः षट्त्रिंशदङ्गुलो दण्डः शम्या । सा बलवता (Cs: ब्रह्माख्येन ऋत्विजा) क्षिप्ता यावद्दूरे पतेत्तावदेकं देवयजनम् ॥ Cv: शमी समिधा, तस्या यज्ञरक्षार्थं दशदिक्षु आक्षेपो यत्र तेन विधिना । ❀ — d) D7 कदा; T2 वद (for तदा). Da3. a4 न; Dn1 D6 तु (for नु).

23 a) Bo transp. न and ते. V1 D7. 8 शृंगारं (for भृङ्गारं). — b) K4 B7 Dn1. n4 D2. 3. 8 G1 M1. 5. 6 व्यज(G1 °जि)ने (for °नं). B8 [ए]व च (for न च). — c) D5 ते च (by transp.); D6 G1 च मे. K6 ब्रह्मदत्ता च ते माला. — After 23, D7 T G1–3. 6 Kumbh. ed. ins.:

637* भीष्म उवाच ।

तत: प्रहस्य स बलिर्वासवेन समीरितम् ।
निशम्य मानगम्भीरं सुरराजमथाब्रवीत् ।
अहो हि तव बालिश्यमिह देवगणाधिप ।
अयुक्तं देवराजस्य तव कष्टमिदं वचः ।

[(L. 1) D7 प्रसह्य (for प्रहस्य). — G2 om. lines 3–4; D7 T G3. 6 ins. the same after the ref. in stanza 24.]

24 Ś1 reads 24 on marg. Ś1 K1. 2 बडिर् (for बलिर्). After the ref., D7 T G3. 6 ins. lines 3–4 of 637*. — a) K4 पश्यामि; V1 द्रक्ष्यसि (for पश्यसि). V1 शृंगारं (for भृङ्गारं). — b) G1 छात्रिं (for छत्रं). K4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 G1 व्यजने (for °नं). G3 तथा (for न च). — c) G2 तु (for च). Da3 Dn1. n4 D2. 8 G1 ते (for मे). — d) D7 T G2. 3. 6 M1. 7 न तु; G1 अनु- (for न त्वं). Ś1 K1. 2. 4. 7 Bo. 6 D4. 5. 9 पश्यसि (for द्रक्ष्यसि). Da4 वासवः.

25 a) V1 निहतानि. K2 Da4 T2 G1 गुहायां (Da4 °या) निहिता नित्यं. ❀ Cn: गुहायां मूलप्रकृतौ निहितानि अन्तर्हितानि ॥ Cp: गुहा देवगुहा तस्यां अज्ञानकर्मजनितेश्वरप्रसत्तौ, अपूर्वसृष्टौ वा, परमप्रकृतौ वा । अप्रतीयमानस्यापि नासत्त्वं, भुवि मण्डूकदेहस्येव । ❀ — c) K1 (*sup. lin.*) यदासी (for यदा मे). — d) D5 भे (for त्वं). M1. 7 (*sup. lin.* as in text) तात (for तानि). K6 D8 पश्यसि; D7 T1 G1–3. 6 M1 द्रक्ष्यसे (for °सि). — After 25, Kumbh. ed. ins.:

638* न जानीषे भवान्सिद्धिं शुभाङ्गस्वरूपरूपिणीम् ।
कालेन भविता सर्वो नात्र गच्छति वासव ।

26 T1 reads 26a–28b twice. — a) K1 अनुरूपे. D5 च (for ते). — b) Dn1 यशसा (for °सो). K7 D4. 9 बलस्य (for कु°). Da3 Dn1. n4 D2. 5 G3 (before corr.) च (for वा). — c) M1 समृद्धार्थें. — d) Ds2 तन् (for यन्). K1 M1 मा (for मां). V1 Bo Da3. a4 D5. 7 T G1–3. 6 M7 कथितुम्; Ds1 M1 कल्पितुम् (for कत्थि°). V1 D4. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 अर्हसि (for इच्छसि).

27 For the repetition in T1, cf. v. l. 26. — a) D7 G1. 2 दुःखेन (for °षु). K6. 7 Bo. 6–9 Dn1. n4 D8 D2–4. 6. 8. 9 शोचंते (for शोचन्ति). — b) K4 शोचति; K6 D5 M1. 5–7 वृद्धिषु; D7 चार्थिपु (for चर्द्धिषु). — c) M5. 6 ज्ञानतृप्तास्तु (for °तृप्ताः). — d) K6 दांताः; K7 D4. 5. 9 समाः; B6 (marg.) शांताः (for क्षान्ताः).

28 For the repetition in T1, cf. v. l. 26. — a) B6. 9 Da3. a4 अपि; B8 (marg.) D7 T G1–3. 6 M1. 7 एवं (B6 G1 °व) (for इव). Da4 T2 G1. 2 M1. 7

C. 12. 8093
B. 12. 224. 6
K. 12. 231. 8

अन्तवन्त इमे देहा भूतानाममराधिप ।
तेन शक्र न शोचामि नापराधादिदं मम ॥ ६
जीवितं च शरीरं च प्रेत्य वै सह जायते ।
उभे सह विवर्धेते उभे सह विनश्यतः ॥ ७
तदीदृशमिदं भावमवशः प्राप्य केवलम् ।
यद्येवमभिजानामि का व्यथा मे विजानतः ॥ ८
भूतानां निधनं निष्ठा स्रोतसामिव सागरः ।
नैतत्सम्यग्विजानन्तो नरा मुह्यन्ति वज्रभृत् ॥ ९
ये त्वेवं नाभिजानन्ति रजोमोहपरायणाः ।
ते कृच्छ्रं प्राप्य सीदन्ति बुद्धिर्येषां प्रणश्यति ॥ १०
बुद्धिलाभे हि पुरुषः सर्वं नुदति किल्बिषम् ।
विपाप्मा लभते सत्त्वं सत्त्वस्थः संप्रसीदति ॥ ११
ततस्तु ये निवर्तन्ते जायन्ते वा पुनः पुनः ।
कृपणाः परितप्यन्ते तेऽनर्थैः परिचोदिताः ॥ १२
अर्थसिद्धिमनर्थं च जीवितं मरणं तथा ।
सुखदुःखफलं चैव न द्वेष्मि न च कामये ॥ १३
हतं हन्ति हतो ह्येव यो नरो हन्ति कंचन ।
उभौ तौ न विजानीतो यश्च हन्ति हतश्च यः ॥ १४

एव (for ह्येव). K1 अंतकृत्; K2.4 अन्नवत् (for अन्तवत्).

6 D5 om. up to शक्र (cf. v. l. 5). V1 reads 6 on marg. — b) K6 वसुधाधिप; V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2 3 6. 8 च सुरा° (for अमरा°). — c) G1. 2 नैव (for तेन).

7 = (var.) 461*, lines 5-6. — a) Da4 जीवंति (for जीवितं). B8 D2 om. च. — b) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G1 जात्यैव; K7 D4. 9 जातानां; D5 जात्या च; D7 T G2. 3. 6 M1. 5–7 जात्या वै (for प्रेत्य वै). — d) V1 सहैवोभे (for उभे सह). K4 विमश्यति; Da4 विपश्यतः; G1 विना° (for विन°). — After 7, K7 reads 9ab.

8 a) K6 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 न हीदृशम्; Da4 तदादृशम् (for तदीदृ°). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M7 अहं; D7 T G1–3. 6 M1. 5. 6 इमं (for इदं). B6. 7 Da3. a4 D5 तावद् (for भावम्). — b) Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 D3. 6 प्राप (for प्राप्य). Da4 केवले. — c) K4. 6 Bo Dn1 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T2 M5–7 यदेवम्; K7 B6. 8. 9 Da3. a4 Dn4 D4. 9 G2 M1 यदैवम्; V1 D7 सदेवम्; B7 damaged; T1 G1. 3. 6 सदैवम् (for यद्ये°). K6 अव- (for अभि-).

9 K7 reads 9ab after 7. — a) D2. 3 (before corr.) हृदयं (for निधनं). ❀ Cn: निष्ठा परा गतिः । ❀ — b) K6. 7 Bo D4. 9 श्रोतसाम्. — c) K4 व्यजानंतः; Da3. a4 G1 विजानंते. — d) Ś1 K1. 2. 4 परा (for नरा). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2–4. 6–9 T1 G3. 6 वज्रधृक्; Da3. a4 वाज्रिवत्; D5 वासव; T2 वज्रधृत् (for °भृत्).

10 a) Ds1 यत् (for ये). Da4 -जानाति; D7 T1 G1–3. 6 -जानंतो (for °नन्ति). — b) Da3 -परायणः. — d) K7 D4. 5. 9 तेषां; D7 T G1–3. 6 M5. 6 ह्येषां (for येषां). D5 विनश्यति (for प्रण°).

11 a) K6 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 -लाभात्तु; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 D5 -लाभाद्धि (for -लाभे हि). — b) K4 सर्वें (for सर्वं). K6. 7 B6 (marg.) Da4 Dn4 D2. 8 तुदति (for नु°). — d) K2 D4 स (for सं-).

12 a) B7 ते (for तु). K7 D4. 9 ते (for ये). K7 D4 M1 विवर्तंते. — b) D7 T G1–3. 6 च (for वा). — c) K7 D4. 9 परिवर्तंते; D5 °पच्यंते (for °तप्यन्ते). — d) K1 B6 (marg. as in text). 9 Da4 M1. 5–7 ते नार्थैर्; K6. 7 B7 Da3 Dn1. n4 Ds D2–5. 8. 9 तैरर्थैर्; B8 ते चार्थैर्; D6 ते लुब्धैर् (for तेऽनर्थैः). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 अभि- (for परि-). K4 -चोदितः; D5 -नोदिताः.

13 a) K2 अर्थसिद्धिर्; K6 °सिद्धम्. — c) D8 T2 सुखदुःखं; D5 °दुःखे (for °दुःख-). V1 Da3 Dn4 -फले; Dn1 -मूलं; D9 -फलां; G1 -भयं (for -फलं). — d) K2. 4. 6 T2 M7 द्वेष्टि; K7 D4. 9 द्विषेन्; Da4 corrupt (for द्वेष्मि). K7 D4. 5. 9 कामयेत्.

14 a) K2 हते; D3 हंतं; M7 न तं (for हतं). D5 नरो (for हतो). Ś1 K1. 2. 4 B8 [ऽ]प्येवं; K7 D4. 9 ह्येनं; Ds1 [ऽ]द्येव; Ds2 [ऽ]न्येव; D5 ह्येषां (for ह्येव). ❀ Cn: हतं निर्जीवं देहम्… । एतेन देहस्यात्मत्वं निरस्तम् । ❀ — b) K7 D4. 9 नरं (for नरो). K4 B9 T1 G2 कश्चन; M1 किंचन. — c) K1. 7 Da4 D7 T1 G3 M7 विजानीतौ (for °नीतो). — d) D4 om. हन्ति. Da4 न हंति च (for हतश्च यः).

हत्वा जित्वा च मघवन्यः कश्चित्पुरुषायते ।
अकर्ता ह्येव भवति कर्ता त्वेव करोति तत् ॥ १५
को हि लोकस्य कुरुते विनाशप्रभवावुभौ ।
कृतं हि तत्कृतेनैव कर्ता तस्यापि चापरः ॥ १६
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
एतद्योनीनि भूतानि तत्र का परिदेवना ॥ १७
महाविद्योऽल्पविद्यश्च बलवान्दुर्बलश्च यः ।
दर्शनीयो विरूपश्च सुभगो दुर्भगश्च यः ॥ १८
सर्वं कालः समादत्ते गम्भीरः स्वेन तेजसा ।
तस्मिन्कालवशं प्राप्ते का व्यथा मे विजानतः ॥ १९
दग्धमेवानुदहति हतमेवानुहन्ति च ।
नश्यते नष्टमेवाग्रे लब्धव्यं लभते नरः ॥ २०
नास्य द्वीपः कुतः पारं नावारः संप्रदृश्यते ।
नान्तमस्य प्रपश्यामि विधेर्दिव्यस्य चिन्तयन् ॥ २१
यदि मे पश्यतः कालो भूतानि न विनाशयेत् ।
स्यान्मे हर्षश्च दर्पश्च क्रोधश्चैव शचीपते ॥ २२
तुषभक्षं तु मां ज्ञात्वा प्रविविक्तजने गृहे ।
बिभ्रतं गार्दभं रूपमादिश्य परिगर्हसे ॥ २३ C. 12. 8110 B. 12. 224. 23 K. 12. 231. 25

---

15 ^{a}) G1.2 हित्वा (for हत्वा). V1 भगवन्; Da4 Ds2 मयवन्; D6 मधवान्. —^{b}) ❀ Cp: पुरुषायते परिपूर्णोऽहमित्याचरति । ❀ —^{c}) Bo पुरुषः (for भवति). —^{d}) K6 V1 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.5–8 ह्येव; K7 D4.9 त्वेवं; B8 ह्येवं; Ds1 ह्येकः (for त्वेव). K1 तं; K7 D4.9 यत् (for तत्).

16 ^{c}) M5 (*sup. lin.* as in text).6.7 कृतं हि योभिमन्येत. ❀ Cp: कृतेन प्राकृतेन कर्मणैव कृतम् । ❀ —^{d}) T2 चापरं (for °रः).

17 ^{a}) Dn1.n4 D2.3.6.8 ज्योतिर् (for वायुर्). Dn4 आकाश. —^{b}) Dn1.n4 D2.3.6.8 वायुश् (for ज्योतिश्). M7 पंचमः. —^{d}) D7.9 T2 G1.6 -वेदना (for -देवना).

18 ^{a}) K4 -विद्यस्य; M1 -विद्यो वा (for -विद्यश्च). —^{b}) K4 सुबलश् (for दुर्ब°). K7 D4.5.9 तथा (for च यः). — Da1 D7 om. (hapl.) 18^{cd}. V1 reads 18^{cd} on marg. —^{d}) G1.2 दुर्बलश् (for दुर्भगश्).

19 ^{a}) Da4 सर्वकाल (sic); D7 T1 G1.2 साहंकारः. Ś1 K1 समाधत्ते (for °दत्ते). —^{b}) D4 गभीरः. K2.4 सर्व- (for स्वेन). K4 -तेजसः. —^{c}) M1.5–7 तस्मात् (for तस्मिन्). K6 Bo.6.7.9 Ds D2.3.5.6.8 काले च सं- (Ds2 D3.5 शं); V1 Dn4 T1 G2 काले वशं; Da3.a4 कालेथ सं- (for कालवशं). —^{d}) K4 का वृथा; Da4 काम्यका (for का व्यथा). K2 व्यजानतः (for विजा°).

20 D5 reads 20^{a} twice. —^{a}) D5 (second time) हतम् (for दग्धम्). D7 T1 G1–3.6 जड (T1 G3.6 °ग्ध) मेवानुभवति. —^{b}) D7 T1 G2.3.6 मतम्; T2 हृत; G1 मितम् (for हतम्). K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 T2 M1.5–7 -हन्यते; D7 T1 G1–3.6 -मन्यते (for -हन्ति च). —^{c}) Dn4 om. नश्यते. K6 Ds [अ]द्य (for [अ]ग्रे).

21 ^{a}) K1 Da4 तस्य; D7 T1 G1–3.6 नांधैर् (for नास्य). B9 M1 द्वीपं; G1 दीपः (for द्वीपः). Dn1.n4 D2 पारो (for पारं). ❀ Cp: द्वीपः त्राता ॥ Cs: मध्ये विश्रामस्थानम् । ❀ —^{b}) Ś1 K1.2.4 नागाधं; K6 Ds D6 नापारः; K7 D7.9 T1 G3.6 नापारं; V1 Bo.8.9 Cpp नावारं; B7 Da3 D5 Cp नाधारः; Da4 धातारः; D4 नो परं; T2 न पारं; G1.2 M7 नापरं; M1.5.6 न परं (for नावारः). K1 -श्रूयते; D6 -दर्शितं (for -दृश्यते). —^{d}) Ś1 K1.2.4 विधिं; Da3.a4 विधिर् (for विधेर्). Ś1 K1.2.4 दिष्टस्य; T2 दैवस्य (for दिव्यस्य).

22 ^{a}) Da4 D5 ते (for मे). Dn1 काले (for कालो). —^{b}) D7 G1–3.6 च (for न). —^{c}) D7 T1 G1–3.6 न (for स्यान्). D5 om. दर्पश्च. B9 स्यान्मे दर्पश्च हर्षश्च. —^{d}) Da4 क्रोधस्यैव (for °श्चैव). K7 D4.5.9 सुराधिप (for शचीपते).

23 ^{a}) Da4 D4 तुष-; D8 रुष- (for तुष-). K2.4 -भक्षे; M1.6 -भक्तं (for -भक्षं). D7 T G1–3.6 हि (for तु). T2 ते (for मां). —^{b}) K7 D4.9 विविक्ते विजने गृहे; Da4 प्रतिविक्रजने ग्रहे (sic); D5 M7 प्रविष्टं (M7 °षं) विजने गृहे. —^{c}) Ds1 D4.9 T2 M1 बिभ्रंतं; G1 बलिं तं; G6 M7 विभ्रतं (for बि°). K7 गार्धभं (for गार्दभं). —^{d}) K6 V1 Bo.6–9 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 G1 M1.7 Cp आगत्य; K7 Da3.a4 D4.5.9 आदित्य; D7 T G2.3.6 M5.6 आगम्य (for आदिश्य). K4 V1 B7 Da4 Ds D7 T G1–3.6 M7 -गर्हसि; K6 -गर्हति (for -गर्हसे).

C. 12. 8111
B. 12. 224. 24
K. 12. 231. 26

इच्छन्नहं विकुर्यां हि रूपाणि बहुधात्मनः ।
विभीषणानि यानीक्ष्य पलायेथास्त्वमेव मे ॥ २४
कालः सर्वं समादत्ते कालः सर्वं प्रयच्छति ।
कालेन विधृतं सर्वं मा कृथाः शक्र पौरुषम् ॥ २५
पुरा सर्वं प्रव्यथते मयि क्रुद्धे पुरंदर ।
अवैमि त्वस्य लोकस्य धर्मं शक्र सनातनम् ॥ २६
त्वमप्येवमपेक्षस्व मात्मना विस्मयं गमः ।
प्रभवश्च प्रभावश्च नात्मसंस्थः कदाचन ॥ २७
कौमारमेव ते चित्तं तथैवाद्य यथा पुरा ।
समवेक्षस्व मघवन्बुद्धिं विन्दस्व नैष्ठिकीम् ॥ २८
देवा मनुष्याः पितरो गन्धर्वोरगराक्षसाः ।
आसन्सर्वे मम वशे तत्सर्वं वेत्थ वासव ॥ २९
नमस्तस्यै दिशेऽप्यस्तु यस्यां वैरोचनो बलिः ।
इति मामभ्यपद्यन्त बुद्धिमात्सर्यमोहिताः ॥ ३०
नाहं तदनुशोचामि नात्मभ्रंशं शचीपते ।
एवं मे निश्चिता बुद्धिः शास्तुस्तिष्ठाम्यहं वशे ॥ ३१

---

24 ^{a}) K_6 न हि (for अहं). — ^{b}) K_1 विविधात्मनः; D_5 बहुधा पुनः. — ^{c}) $G_{1.2}$ विभूषणानि (for विभी°). K_7 $D_{5.7.9}$ यानीह; B_9 जानाहि; T_1 $G_{1.2}$ यान्येक्ष्य; M_1 येनेह (for यानीक्ष्य). — ^{d}) K_1 पलयेयास्; $K_{2.4}$ G_3 पालयेथा(K_4 °षा)स्; D_6 पलायेतास्. — After 24, $M_{5.6}$ read 26^{ab}.

25 ^{a}) K_1 सर्वें (for सर्वं). $Ś_1$ K_1 समाधत्ते (for °दत्ते). — ^{c}) K_1 विवृतं; K_6 V_1 B_{6-9} $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_s $D_{2.3.6.8}$ विहितं; G_1 विकृतं (for विधृतं). — ^{d}) D_{a4} शक्रं (for शक्र).

26 $M_{5.6}$ read 26^{ab} after 24. — ^{a}) D_7 T $G_{1-3.6}$ M_7 सर्वें (for सर्वं). K_4 च पृथते; K_6 V_1 $B_{0.6-9}$ D_{a3} $D_{n1.n4}$ D_s $D_{2.3.6.8}$ प्रव्यथितं; K_7 $D_{4.5.9}$ °थति; D_{a4} व्यवसितं; D_7 $G_{1-3.6}$ प्रद्रवंते; T_1 प्रदृश्यंते; T_2 प्रतप्यंते; $M_{1.5-7}$ प्रव्यथंते (for °थते). — ^{b}) D_{a4} अपि (for मयि). K_7 D_{a4} D_{n4} पुरंदरः. — After 26^{ab}, Kumbh. ed. ins.:

641* विद्रवन्ति त्वया सार्धं सर्व एव दिवौकसः ।

— ^{c}) K_6 D_4 अवेमि; K_7 अदैमि (for अवैमि). K_7 $D_{4.9}$ तस्य; D_{a4} त्यस्य (for त्वस्य). — ^{d}) G_1 शक्रं (for शक्र).

27 ^{a}) $K_{4.6.7}$ V_1 $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_s $D_{2-6.8.9}$ T $G_{2.3.6}$ $M_{1.5.6}$ अवेक्ष(B_8 D_{a4} °क्ष्य)स्व (for अपे°). — ^{b}) D_2 om. (hapl.) from मात्मना up to वेक्षस्व (in 28^{c}). K_6 D_{s1} मात्मनो (for मात्मना). K_4 D_7 G_1 M_7 गतः (for गमः). — ^{c}) B_7 is partly damaged. $M_{5.6}$ प्रभावश् (for प्रभ°). K_2 प्रणाशश्; D_5 [अ]प्यव्ययश् (for प्रभावश्). V_1 $B_{6 (marg.).9}$ $D_{a3.a4}$ Cp प्रभवश्चाव्य(B_6 [orig.] Cp °श्चाप्य- ; D_{a4} °स्याव्य)यश्चैव; D_7 T $G_{1-3.6}$ $M_{1.7}$ प्रभावश्चा($M_{1.7}$ °वं चा)प्रभावश्च ($M_{1.7}$ °वं च). ❀ Cn: प्रभवः ऐश्वर्यं प्रभावस्तदाविष्करणम् । ❀ — ^{d}) K_1 नात्मसंस्थान्; D_{a4} M_7 °संस्थं (for °संस्थः).

28 D_2 om. up to समवेक्षस्व (cf. v. l. 27). — ^{a}) D_4 G_2 कोमारम् (for कौ°). $B_{0.8}$ इव (for एव). D_6 तच्; D_7 मे (for ते). D_{a4} कौरमेव च ते चित्रं. — ^{b}) V_1 B_8 यथैवाद्य तथा पुरा. — ^{c}) K_1 समवेक्षश्च; V_1 °क्ष्यस्व; B_6 (marg.) समपेक्षस्व; G_2 समावे° (for समवे°). D_5 समवेक्षस्वमप्येवं. — ^{d}) ❀ Cp: नैष्ठिकीं बुद्धिमात्मविद्याम् । ❀

29 ^{c}) $B_{6.9}$ $D_{a3.a4}$ D_5 आसीत्सर्वं; D_6 आसन्सर्वे (for °न्सर्वे). B_8 यथापूर्वं (for मम वशे). — ^{d}) D_{s2} वेत्सि (for वेत्थ). D_5 तत्सर्वं हि सुराधिप.

30 ^{a}) D_4 मनस् (for नमस्). K_7 $D_{4.9}$ M_1 हि (for ऽपि). D_7 T $G_{1-3.6}$ M_{5-7} नमस्तस्यै दिशायै तु. — ^{b}) $Ś_1$ K_4 G_1 वैरोचनिर् (for °चनो). $Ś_1$ बडिः (for बलिः). — ^{c}) K_7 $D_{4.9}$ ये तु (for इति). $K_{2.4}$ अभ्य-(K_4 °भि)पद्यंते; K_7 $D_{4.5.9}$ अवमन्यंते (D_5 °त); $B_{6.9}$ $D_{a3.a4}$ अनु(B_9 °न्व)मन्यंत; B_7 अभ्य***; D_7 $G_{1.2}$ अभ्य(G_2 °भि)नंदंति; T M_5 °नंदंत; $G_{3.6}$ °नंदंतो; $M_{1.6.7}$ °मंन्यंत (for °पद्यन्त). — ^{d}) B_7 damaged. D_4 om. from बुद्धि up to दृश्यते (in 32^{a}). B_8 -पर्याय- (for -मात्सर्य-). K_1 बुद्धिमात्मावमोहिताः; K_6 °मान्सर्वमो°; D_6 °मान्स विमो°.

31 D_4 om. 31 (cf. v. l. 30). — ^{a}) D_7 T_1 $G_{1.2}$ तानन्नु-; M_1 तथानु- (for तदनु-). — ^{b}) D_7 T_1 $G_{1-3.6}$ न स्मरामि; $M_{1.7}$ चात्मभ्रंशं (for नात्म°). — ^{c}) B_6 इति (for एवं). $M_{5.6}$ भाविता (for निश्चिता). — ^{d}) K_1 शास्तस्; K_7 B_9 D_9 सास्तुस्; V_1 सा तु; $D_{a3.a4}$ शंभोस्; D_5 सम्यक्; D_7 T_1 $G_{1-3.6}$ विधेस् (for शास्तुस्).

दृश्यते हि कुले जातो दर्शनीयः प्रतापवान् ।
दुःखं जीवन्सहामात्यो भवितव्यं हि तत्तथा ॥ ३२
दौष्कुलेयस्तथा मूढो दुर्जातः शक्र दृश्यते ।
सुखं जीवन्सहामात्यो भवितव्यं हि तत्तथा ॥ ३३
कल्याणी रूपसंपन्ना दुर्भगा शक्र दृश्यते ।
अलक्षणा विरूपा च सुभगा शक्र दृश्यते ॥ ३४
नैतदस्मत्कृतं शक्र नैतच्छक्र त्वया कृतम् ।
यत्त्वमेवंगतो वज्रिन्यद्वाप्येवंगता वयम् ॥ ३५
न कर्म तव नान्येषां कुतो मम शतक्रतो ।
ऋद्धिर्वाप्यथ वा नर्द्धिः पर्यायकृतमेव तत् ॥ ३६
पश्यामि त्वा विराजन्तं देवराजमवस्थितम् ।
श्रीमन्तं द्युतिमन्तं च गर्जन्तं च ममोपरि ॥ ३७
एतच्चैवं न चेत्कालो मामाक्रम्य स्थितो भवेत् ।
पातयेयमहं त्वाद्य सवज्रमपि मुष्टिना ॥ ३८
न तु विक्रमकालोऽयं क्षमाकालोऽयमागतः ।
कालः स्थापयते सर्वं कालः पचति वै तथा ॥ ३९
मां चेदभ्यागतः कालो दानवेश्वरमूर्जितम् ।
गर्जन्तं प्रतपन्तं च कमन्यं नागमिष्यति ॥ ४० C.12.8127 B.12.224.40 K.12.231.42

---

32 D4 om. दृश्यते (cf. v. l. 30). —^{a}) G1 दृश्यंते. D7 ज्ञातो (for जातो). —^{b}) B8 दशग्रीवः; Da4 दर्श-नीय- (for °नीयः). —^{c}) D5 जीवेत् (for जीवन्). Da4 D4 महामात्यो; D7 T1 G1. 2 सहामात्यैर् (for °मात्यो). —^{d}) K7 V1 B6–9 Da3. a4 D4. 5. 9 transp. हि तत् and तथा.

33 D7 T G1–3. 6 om. (hapl.) 33. V1 reads 33 on marg. —^{a}) Ś1 K1. 2. 4 D4 दुष्कुलेयस्; Da4 दौष्कुल्येयस्; Ds1 दोष्कुले°. —^{b}) K1 दुष्कृतः; K7 D4. 9 M1. 5–7 दुर्जनः; B8 दुर्ज्ञानः; Da4 दुर्ज्ञातः (for दुर्जातः). — K7 om. (hapl.) 33^{e}–34^{b}. Ś1 reads 33^{c}–34^{d} on marg. —^{c}) D4 दुःखं (for सुखं). D5 जीवेत् (for जीवन्). Da4 D4 महामात्यो (for सहा°). —^{d}) K1 महत्तथा; B6. 9 Da3. a4 तथा तु तत्; D4. 5. 9 तथा हि तत् (by transp.); D8 हि तं तथा.

34 K7 om. 34^{ab} (cf. v. l. 33). Ś1 reads 34 on marg. —^{a}) Da4 कल्याणरूपसंपन्नो. —^{b}) Ds1 दुर्भगां. —^{c}) Da4 निरूपा (for वि°). —^{d}) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 सुभगा दृश्यते परा (K6 Ds1 तथा; B8 Da4 पुरा; D5 पुनः).

35 ^{a}) B6 -कृते (for -कृतं). —^{b}) D4 om. (hapl.) from क्र त्वया up to शत (in 36^{b}). B8 नेदं (for नैतत्). G1 अस्मत् (for शक्र). Ds1 कृतां. —^{c}) G2 न त्वम्; M7 तत्त्वम् (for यत्त्वम्). K1 एव गतो; Da4 एवं कृतो. —^{d}) K4. 6 Bo Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 G1 च (for वा). Da4 एवं कृता (for एवंगता).

36 D4 om. up to शत (cf. v. l. 35). —^{a}) D5 तावन् (for तव). M1. 7 च (for न). K6 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 न कर्म भव(D8 °वि)ताप्येतत्. —^{b}) K6 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 कृतं; D7 कृतो (for कुतो). —^{c}) T2 G2 बुद्धिर्; G1 ऋद्धिम् (for °द्धिर्). D7 T G1–3. 6 M1. 7 अप्यथ वा; M5. 6 अप्यन्यथा (for वाप्यथ वा). K7 B6 (marg. as in text). 9 D4. 7. 9 T1 G1–3. 6 M1. 5–7 [अ]नृद्धिः; T2 [अ]वृद्धिः (for नर्द्धिः). D5 ऋषेर्वाक्याद्यथा वज्रिन्. —^{d}) D7 T G1–3. 6 -गतम् (for -कृतम्).

37 ^{a}) K1. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 T2 G1 M5. 6 त्वां (for त्वा). D7 T1 G1. 2 चिरात्तात; M7 विराजंते. —^{b}) G2 इव (for अव-). —^{c}) Da4 श्रीमतं. D5 श्रुतिमंतं; G1 द्विति° (for द्युति°). —^{d}) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 गर्जमानं (for °न्तं च).

38 D5 om. 38. —^{a}) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6–9 T G1–3. 6 M5–7 एवं (for एतच्). K4 Da4 G2 चैव; K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3 D9 T2 M5–7 चैतन्; Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 नैव; Ds1 D4 वैतन्; D6 एवं (for चैवं). K6 Ds1 मे (for चेत्). —^{b}) V1 Da3 Dn1 Ds1. s2 (before corr.) D6 T2 G2. 3. 6 ममाक्रम्य; M7 मा मा शक्र (for मामाक्रम्य). D4 स्थिता; T1 G1–3. 6 [आ]स्थितो (for स्थितो). K6 भवान्; Da4 [ऽ]भवत् (for भवेत्). —^{c}) Da4 यातयेयम्; G1 पातयेहम्. —^{d}) K6 सर्वज्ञम् (for सवज्रम्). T2 इव (for अपि).

39 ^{a}) K7 D4 न नु (for न तु). K1 विक्राम- (for विक्रम-). D4 om. ऽयं. —^{b}) Dn1. n4 शांति-; D2. 3. 8 क्षय- (for क्षमा-). —^{c}) D5 तापयते (for स्थाप°). K1 सर्वां. —^{d}) T2 G2 कालं (for कालः). D6 कर्षति; M7 चलति (for पचति). K6 प्रजां; Da4 D5 यथा; T1 M7 (also as in text) तदा (for तथा).

40 ^{b}) K4. 6 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 दानवेश्वरपूजितं.

C. 12. 8128
B. 12. 224. 41
K. 12. 231. 43

द्वादशानां हि भवतामादित्यानां महात्मनाम् ।
तेजांस्येकेन सर्वेषां देवराज हृतानि मे ॥ ४१
अहमेवोद्वहाम्यापो विसृजामि च वासव ।
तपामि चैव त्रैलोक्यं विद्योताम्यहमेव च ॥ ४२
संरक्षामि विलुम्पामि ददाम्यहमथाददे ।
संयच्छामि नियच्छामि लोकेषु प्रभुरीश्वरः ॥ ४३
तदद्य विनिवृत्तं मे प्रभुत्वममराधिप ।
कालसैन्यावगाढस्य सर्वं न प्रतिभाति मे ॥ ४४
नाहं कर्ता न चैव त्वं नान्यः कर्ता शचीपते ।
पर्यायेण हि भुज्यन्ते लोकाः शक्र यदृच्छया ॥ ४५
मासार्धमासवेश्मानमहोरात्राभिसंवृतम् ।
ऋतुद्वारं वर्षमुखमाहुर्वेदविदो जनाः ॥ ४६
आहुः सर्वमिदं चिन्त्यं जनाः केचिन्मनीषया ।
अस्याः पञ्चैव चिन्तायाः पर्येष्यामि च पञ्चधा ॥ ४७

— c) Ds1 गर्वंतं; D4 गर्जंतं. K7 B8 D3. 7 T प्रपतंतं; D4 damaged (for प्रतपन्तं). — d) T2 किम् (for कम्). Ś1 K1. 2 नाधिगच्छति (for नागमिष्यति).

41 a) K6 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 M6 तु भवताम्; K7 D4. 9 हि तपता(K7 °सा)म्; B9 भगवताम् (for हि भव°). — b) M1 महामनाः (for °त्मनाम्). — c) D7 T G1–3. 6 एतानि (for एकेन). K7 B8 D4. 9 सर्वाणि (for सर्वेषां). — d) K7 D4. 6. 9 इतानि; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T2 M1. 6 धृतानि (for हृ°).

42 a) T2 M1 एक (for एव). M1 वहामि (for [उ]द्व°). Ś1 K1. 2. 4 उद्वहाम्यहमेवापो. — b) Ś1 K1. 2. 4 मानद; Da4 वासवः. — c) D4 om. from चैव up to नियच्छामि (in 43c). — d) D6 विद्योताम् (for °तामि).

43 D4 om. 43abc (cf. v. l. 42). — a) K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da4 Dn1 Ds1 D3. 5. 6 संरक्ष्यामि (for °क्षामि). Ds2 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 विमुंचामि (for विलुम्पामि). — B8 om. (hapl.) 43bc. — b) K7 तथाम्यहम्; T2 अदामहम्; M7 दमाम्यहम् (for ददा°). D6 [आ]ददं (for °दे). Da4 लोकेपु प्रभुरीश्वरः. — c) Ś1 K1. 2. 4 विमुंचामि; Da4 corrupt (for नियच्छामि).

44 a) D6 अन्य-; D7 G1. 2 अन्यद् (for अद्य). Da4 इति वृत्तं; D5 विनिवृत्तिं. — b) Ś1 K1. 2. 4 अमरेश्वरः; Da4 अमराधिपः. — c) G2 काले (for काल-). K7 D4. 9 -गूढस्य (for -गाढस्य). — d) K1 सर्वं न प्रतिभामि ते.

45 a) K6 न हि; K7 नाह (for नाहं). Ds1 न वा; D5 च न (by transp.). — b) K7 नान्यत् (for नान्यः). — c) T1 [अ]पि; T1 (also) [अ]भि- (for हि). Da4 युज्यंते; Ds1 भुंज्यंते; Ds2 G2 भुंजंते.

46 a) K1 मासानवास-; Dn1. n4 मासमासार्धं-; D2. 8 मासार्धं मास- (for °र्धंमास-). Bo. 6 (marg.). 9 Cpp -वर्ष्माणम् (for -वेश्मानम्). K7 मासार्धमासमेवाश्मान्. — b) Ś1 K1. 2. 4 अहोरात्रादि-; K6 Da4 °रात्रीभि- (for °रात्राभि-). T2 -संवृतः; G1. 2 -संवृतां. — c) K1 वृत्तद्वारं; B9 ऋतुर्द्वारं; G2 ऋतुद्वारां (for °द्वारं). V1 B6. 7 Da4 Dn1 Ds D4. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 Cn. p वायु- (for वर्ष-). K6 -सुखम्; T1 -मुख्यम्; G2 -मुखाम् (for -मुखम्). Cp वर्ष्माणं वर्षमुखं. ❀ Ca: वायुमुखमित्यपपाठः कालोपाधित्वाभावात् ॥ Cn: वायुः सूत्रात्मा 'वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम्' (Bṛ. Up. 3. 7. 2) इति श्रुतिप्रसिद्धः। वर्षमुखमिति पाठे, वर्षतीति वर्षो धर्ममेघाख्यं ध्यानं तदेव मुखं यस्य ॥ Cp: वायुः सप्तस्कन्ध आवहप्रवहादिरूपो मुखमादिर्यस्य तमीश्वरमाहुः ॥ Cs: वायुमुखं वायुशब्दात्संवत्सर उच्यते, वायुवत्सततगामित्वात् । संवत्सरो हि कालस्य प्रधानोऽवयवः, तेन तस्य मुखत्वेन निरूपणम् । ❀ — d) K6 Dn1 Ds1 आयुर् (for आहुर्). D7 G1 वेद कदाचन; G2 वेद न कश्चन.

47 a) K6 प्राहुः (for आहुः). Da4 D5 चिंत्य (for चिन्त्यं). — b) K7 D9 यदृच्छया; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 मनीषिणः (T2 °णं) (for °षया). — After 47ab, Kumbh. ed. Cv ins.:

642* अनित्यं पञ्चवर्षाणि षष्ठो दृश्यति देहिनाम् ।

[Kumbh. ed. अनित्य- (for °त्यं).]

— c) G2 अस्यां (for अस्याः). G2 चिंतायां. B8 आस्पदं चैव चिंतायाः. — d) K7 D7. 9 T2 G1. 3 M5–7 पर्येष्या- (G3 °क्ष्या)णि; Da4 T1 °षामि (T1 °णि) (for °ष्यामि). ❀ Cn: अस्याश्चिन्तायाः पञ्चैव चिन्त्यान्विषयान् अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयान् कोशान् पञ्चधा प्रत्येकं पञ्चप्रकारान् पक्षद्वयशिरोमध्यदेशपुच्छाख्यपञ्चावयवविशिष्टान् पर्येषामि श्रुतावगच्छामि । ❀ — After 47, T2 reads 53ef, while Kumbh. ed. Cv ins. after 47:

643* ततस्तानि न पश्यामि काले तमपि वृत्रहन् ।

गम्भीरं गहनं ब्रह्म महत्तोयार्णवं यथा ।
अनादिनिधनं चाहुरक्षरं परमेव च ॥ ४८
सत्त्वेषु लिङ्गमावेश्य नलिङ्गमपि तत्स्वयम् ।
मन्यन्ते ध्रुवमेवैनं ये नरास्तत्त्वदर्शिनः ॥ ४९
भूतानां तु विपर्यासं मन्यते गतवानिति ।
न ह्येतावद्भवेद्गम्यं न यस्मात्प्रकृतेः परः ॥ ५०
गतिं हि सर्वभूतानामगत्वा क्व गमिष्यसि ।
यो धावता न हातव्यस्तिष्ठन्नपि न हीयते ।
तमिन्द्रियाणि सर्वाणि नानुपश्यन्ति पञ्चधा ॥ ५१
आहुश्चैनं केचिदग्निं केचिदाहुः प्रजापतिम् ।
ऋतुमासार्धमासांश्च दिवसांस्तु क्षणांस्तथा ॥ ५२
पूर्वाह्णमपराह्णं च मध्याह्नमपि चापरे ।
मुहूर्तमपि चैवाहुरेकं सन्तमनेकधा ।
तं कालमवजानीहि यस्य सर्वमिदं वशे ॥ ५३ C 12 8141 B 12 224. 54 K. 12. 231. 58

48 T2 om. 48–49. —^{a}) B8 गंभीर-; D5 गभीरं. Ś1 K1. 2. 4 गंभीरं गहनासह्यं. —^{b}) Da4 तोयार्णवे. ❀ Cn: महत्तोयार्णवं पारावारशून्यार्णवतुल्यम्, सलिल एको द्रष्टा भवति (Bṛ. Up 4. 3. 32) इति श्रुत्या ॥ Cs: महद्ब्रह्मेति मूलप्रकृतिरुक्ता । ...... । अक्षरशब्दः पुरुषवचनः । पुरुषः व्यष्टिभूतो जीवात्मा । प्रकृतिः व्यष्टिभूतः प्रपञ्चः । ❀ —^{c}) Da4 बाहुर्; D7 T1 G1–3. 6 M5. 6 प्राहुर् (for चाहुर्). —^{d}) Da4 अक्षर-; M7 अक्षयं (for °रं). K6. 7 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T1 G1. 2 क्षरम् (for परम्).

49 T2 om. 49 (cf. v. l. 48). —^{a}) V1 तत्त्वेषु (for स°). K6 V1 Bo. 6. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 M1. 5–7 आविश्य; D7 T1 G1–3. 6 आविद्य(G3. 6 °पद्म)म् (for आवेश्य). K7 सत्त्वेषु लिंगमानेष. —^{b}) K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M1. 5–7 निर्लिंगम्; D7 T1 G1–3. 6 अलिंगम् (for नलिङ्गम्). V1 B8 इह (for अपि). —^{c}) Da4 Ds1 मन्यते. D7 T1 G1–3. 6 M1. 5–7 [ए]तद् (for [ए]नं). ❀ Cv: मन्यन्तेऽध्रुवमेवैनमित्यत्र, एनं जीवं अध्रुवं मन्यन्ते । ❀ —^{d}) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M6 जनास्; Cp [ऽ]जनास् (gloss: भागवताः) (for नरास्). G3 सत्त्व- (for तत्त्व-). —After 49, D7 T1 G1. 2 M5 Kumbh. ed. (for the first time, repeating it in its proper place) read 51^{ef}, while G3. 6 read 51^{e}–53^{f}.

50 ^{a}) K1 भू-; K7 D4. 9 च (for तु). K7 D4. 9 विपर्यासे; B7 °र्यायं (for °र्यासं). D5 भूतानां शुचि पर्यायं. —^{b}) K1. 2. 4. 7 D4. 9 मन्यंते (for मन्यते). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 कुरुते भगवानिति; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 मन्यंते गति(G2 तत्त्व-; M1. 5. 6 गत)निश्रयात् (M1. 5. 6 °याः). —^{c}) D7 T G1. 2. 6 M1. 5–7 Cv ग्राह्यं; G3 कार्यं (for गम्यं). —^{d}) D7 T1 G1–3. 6 Cv (gloss: प्रकृतेः) यस्याः; T2 यस्यां (for यस्मात्). K7 D4. 9 प्रव्रजेत्; Dn1 प्रभवेत्; T2 प्रकृतः (for °तेः). K1 पुरः; K6. 7 V1 B6–9 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 7 (marg. as in text). 8. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 पुनः; B6 (marg.) D5 परं (for परः).

51 ^{a}) K1. 7 D4. 5 गतिर्; K6 B6 (marg. as in text). 7 Da3. a4 Ds1 D2. 6. 8 गतं (for गतिं). —^{b}) Ś1 K1. 2. 4 आगंता; K6 आगत्वा (for अ°). Da4 [अ]पि; G1 त्वं (for क्व). K7 B7. 9 Da3. a4 D4. 8. 9 T2 गमिष्यति (for °ष्यसि). D7 T1 अ(D7 त्व)गत्वा त्वगमिष्यसि (sic). —^{c}) G6 यावता (for धा°). D6 हातव्यं; G1 हातव्यास्. —^{d}) V1 B8 तिष्ठतापि (for °न्नपि). G3 हन्यते; Cpp. तिष्ठति (for हीयते). —T2 om. 51^{ef}. D7 T1 G1. 2 M5 Kumbh. ed. (for the first time) read 51^{ef} after 49. G3. 6 read 51^{e}–53^{f} after 49. —^{e}) B6. 7 Da3. a4 तदींद्रियाणि; B8 न हींद्रि°; D7 T1 G1–3. 6 M5. 6 Kumbh. ed. (first time) यमिंद्रि° (for तमिन्द्रि°). —^{f}) D5 पंडिताः (for पञ्चधा). ❀ Cn: पञ्चधा पञ्चभिः प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृत्याख्यैः प्रकारैः । ❀ —After 51, D7 T1 G1. 2 M5 Kumbh. ed. (for the first time, repeating it in its proper place) read 53^{ef}.

52 For the sequence in G3. 6, cf. v. l. 49. —^{b}) K7 D4. 9 एनं (for आहुः). Da4 प्रजापतिः. —^{c}) K6 Dn1 Ds T1 G6 M5 ऋतून्; Bo D3. 5. 7. 9 G1. 2 ऋतुं; D2 ऋतुं (for ऋतु-). D3. 5 -मासाश् (for -मासांश्). Ś1 K1. 2. 4 तु (for च). —^{d}) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 दिवसांश्च; K7 D4. 9 °सास्तु; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 °सानि (for °सांस्तु). K7 क्षपास्; Da4 गणास्; D5 क्षपा; D4. 9 क्षिपास् (for क्षणांस्).

53 For the sequence in G3. 6, cf. v. l. 49. Da3. a4 om. 53^{ab}. —^{a}) G1 चापराह्णं. K6. 7 D6 पूर्वाह्णमपराह्णं च. —^{b}) K6 Ds1 M7 इति (for अपि). —^{c}) K7 V1 Da4 D4. 9 एव; D5 एके (for अपि). —^{d}) K6 एके (for एकं). Ds2 D7 T1 G1 अनेकथा (for °कधा). —D7 T1 G1. 2 M5 Kumbh. ed. (for the

C. 12. 8142
B. 12. 224. 55
K. 12. 231. 59

बहूनीन्द्रसहस्राणि समतीतानि वासव ।
बलवीर्योपपन्नानि यथैव त्वं शचीपते ॥ ५४
त्वामप्यतिबलं शक्रं देवराजं बलोत्कटम् ।
प्राप्ते काले महावीर्यः कालः संशमयिष्यति ॥ ५५
य इदं सर्वमादत्ते तस्माच्छक्र स्थिरो भव ।
मया त्वया च पूर्वैश्च न स शक्योऽतिवर्तितुम् ॥ ५६
यामेतां प्राप्य जानीषे राजश्रियमनुत्तमाम् ।
स्थिता मयीति तन्मिथ्या नैषा ह्येकत्र तिष्ठति ॥ ५७
स्थिता हीन्द्रसहस्रेषु त्वद्विशिष्टतमेष्वियम् ।
मां च लोला परित्यज्य त्वामगाद्विबुधाधिप ॥ ५८
मैवं शक्र पुनः कार्षीः शान्तो भवितुमर्हसि ।
त्वामप्येवंगतं त्यक्त्वा क्षिप्रमन्यं गमिष्यति ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥

---

first time) read 53ef after 51. T2 reads 53ef after 47. —e) K6 V1 Bo. 6. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T2 G1 M1. 6. 7 Kumbh. ed. (both times) इति; K7 एव; B8. 9 D7 T1 G2. 3. 6 M5 अभि· (for अव-).

54 b) K7 वासवः. —d) K7 तथैव. Ś1 K1. 2. 4 शतक्रतो (for शचीपते).

55 a) Da4 त्वम् (for त्वाम्). K6. 7 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 T2 G3. 6 M1. 5–7 शक्र (for शक्रं). —b) Da3. a4 D2. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 6 देवराज; D6 °राज्यं (for °राजं). V1 महाद्युतिं (for बलोत्कटम्). —c) B8 Da4 T2 महावीर्यं; D7 T1 G1–3. 6 °वीर्यैं; M1. 7 °वीर्यं (for °वीर्यः). —d) G2 काले (for कालः). K6 Ds1 D3 स शमयिष्यति; K7 संदम°; G1 स्वकम°; M1. 6 संशमायिष्यते (for °यिष्यति).

56 a) V1 Da4 यादिदं; D6 स इमं; D7 T1 G1 य इमं (for य इदं). —b) Ds2 स्थितो (for स्थिरो). Da4 भवः. —d) M1. 7 च (for स). Ds1 शक्ये (for शक्यो). B8 Ds2 D7 T1 G1–3. 6 नि- (for ऽति-). K7 V1 D4–6. 9 न शक्यो विनिवर्तितुं.

57 B7 damaged. —a) T2 यम् (for याम्). D5 चेमां; T1 एतान् (for एतां). D7 T1 G2. 3. 6 अपि; G1 अनु- (for प्राप्य). —b) B6 (marg. as in text) Dn1 T2 राज्यश्रियम् (for राज°). K1 अनुत्तमं; B8 इहोद्यतां. —c) T2 M1 स्थिरा (for स्थिता). K7 D5 यन् (for तन्). —d) M1 नैका (for नैषा). K1 (before corr. as in text) क्कापीह; D5 नैकत्र; D7 T1 G1–3. 6 M5 [अ]द्ये° (for ह्ये°).

58 a) D7 T1 G1–3. 6 तु (for हि). —b) D5 इह (for इयम्). —c) K1 मा (for मां). K7 D4. 9 मां लोला संपरित्यज्य. —d) G1 माम् (for त्वाम्). Ś1 K2. 7 D4. 9 T1 G1. 3. 6 आगाद् (for अ°). K4 Da4 विबुधाधिपः.

59 a) Ś1 K1. 2. 4 मनः (for पुनः). K6 कार्यं; Ds1 कार्यः (for कार्षीः). —b) Ds1 भवतुम्. K6 M7 (also as in text) अर्हति (for °सि). —c) G2 त्वम्. V1 Bo Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 T2 एवंविधं; B6. 7 D5 °गता (for °गतं). K6 Bo Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 ज्ञात्वा; D7 T1 G1–3. 6 M1. 5–7 हित्वा (for त्यक्त्वा). —d) Da4 गमिष्यसि. — After 59, Kumbh. ed. ins. :

644* कालेन चोदिता शक्र मा ते गर्वः शतक्रतो ।
क्षमस्व कालयोगं तमागतं विद्धि देवप ।
निर्लज्जश्चैव कस्मात्त्वं देवराज विकत्थसे ।
सर्वासुराणामधिपः सर्वदेवभयंकरः ।
जितवान्ब्रह्मणो लोकं को विद्यादागतं गतिम् ।

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1 Ds1 D2–6. 8. 9 M5 बलिवासवसंवादः; M1. 6. 7 बलिवासवसंवादे लक्ष्मीचापलोक्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 Ds2 50; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 51; Ds1 52; T2 G2 65; M1. 6. 7 49. — *Śloka no. :* Dn1 Ds1 60; Dn4 D8 59.

२१८

भीष्म उवाच ।
शतक्रतुरथापश्यद्बलेर्दीप्तां महात्मनः ।
स्वरूपिणीं शरीराद्धि तदा निष्क्रामतीं श्रियम् ॥ १
तां दीप्तां प्रभया दृष्ट्वा भगवान्पाकशासनः ।
विस्मयोत्फुल्लनयनो बलिं पप्रच्छ वासवः ॥ २
बले केयमपक्रान्ता रोचमाना शिखण्डिनी ।
त्वत्तः स्थिता सकेयूरा दीप्यमाना स्वतेजसा ॥ ३
बलिरुवाच ।
न हीमामासुरीं वेद्मि न दैवीं न च मानुषीम् ।
त्वमेवैनां पृच्छ मा वा यथेष्टं कुरु वासव ॥ ४
शक्र उवाच ।
का त्वं बलेरपक्रान्ता रोचमाना शिखण्डिनी ।
अजानतो ममाचक्ष्व नामधेयं शुचिस्मिते ॥ ५
का त्वं तिष्ठसि मायेव दीप्यमाना स्वतेजसा ।
हित्वा दैत्येश्वरं सुभ्रु तन्ममाचक्ष्व तत्त्वतः ॥ ६
श्रीरुवाच ।
न मा विरोचनो वेद न मा वैरोचनो बलिः ।
आहुर्मां दुःसहेत्येवं विधित्सेति च मां विदुः ॥ ७ C. 12. 8154 B. 12. 225. 7 K. 12. 232. 7

218

1 ^{a}) T2 तथा (for अथ). — ^{b}) D4 बलदीप्तां; G1 बले दीप्तिं. — ^{c}) Da4 स्वरूपिणां; M7 सुरूपिणीं. — ^{d}) Ś1 निक्रामतीं; K4 निष्क्रामंतीं (for °मतीं). Da4 प्रियं (for श्रियम्). K6.7 Dn1.n4 Ds D2-9 T G1-3.6 M1.5-7 निष्क्रामं(Ds1 °ष्क्राम-; D5.6 °ष्क्रमं)-तीं तदा (D7 T G1-3.6 M5.7 °तः) श्रियं.

2 ^{a}) Ś1 K1.2 सभयं (K2 °यां); K4 सभया (for प्र°). K4 दीप्तां (for दृष्ट्वा). K6.7 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-6.8.9 तां दृष्ट्वा प्रभया दीप्तां. — ^{d}) Ś1 K1 (before corr.).4 बर्हिं (for बलिं).

3 Before 3, K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 T G1-3.6 M1.6.7 ins. शक्र उवाच; K7 D4.6.9 शतक्रतुरु°. — ^{a}) Ś1 K1 (before corr.).4 बडे (for बले). M6.7 अपाक्रांता (for अप°). — D7 G2 om. (hapl.) 3^c–5^b. G1 reads 3^{cd} on marg. M1.6.7 repeat 3^{cd} after 5^{ab}. — ^{c}) T1 G3.6 त्वयि (for त्वत्तः). Ś1 K1 सु- (for स-).

4 D6.7 G2 om. 4 (for D7 G2, cf. v. l. 3). T1 om. (hapl.) 4^a–6^b. G1 om. 4^a–5^b. K2 बडिर् (for बलिर्). — ^{a}) D8 om. from मासुरीं up to तथा (in 31^c). D5 मानुषीं (for आसुरीं). — ^{b}) K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn4 D3.4 देवीं (K6 Da4 °वी) (for दैवीं). K6.7 Dn1 T2 G3.6 M7 च न (by transp.); V1 नैव. — ^{c}) Da4 D5 [ए]तां (for [ए]नां). Ś1 K1.2.4 पृच्छमानो (for पृच्छ मा वा). K6.7 Da3 Dn1.n4 Ds D2-4.9 M1.6 त्वमेनां पृच्छ वा मा वा.

5 D7 G1.2 om. 5^{ab} (cf. v. l. 3, 4). D8 T1 om. 5 (cf. v. l. 4). D6 reads 5^{ab} twice. — ^{a}) Ś1 बडेर्. D6 (first time) उपाक्रांता; D6 (second time) अपा° (for अप°). — ^{b}) V1 B6 (marg.).9 राजमाना (for रोच°). D6 (first time) [अ]नु मानुषीं; D6 (second time) शिखंडिनि. ❀ Ca: शिखण्डिनी तनुतरकेशवती ॥ Cp: उन्नतकेशबन्धवती ॥ Cv: रम्यचूडावती । ❀ — After 5^{ab}, M1.6.7 repeat 3^{cd}. — ^{d}) K1 om. from शु up to चक्ष्व (in 6^d).

6 K1 om. up to चक्ष्व (cf. v. l. 5). D8 om. 6; T1 om. 6^{ab} (for both, cf. v. l. 4). — ^{a}) D7 T2 G1.2 नानु-; G3.6 M1.5-7 का नु (for का त्वं). Dn1 Ds मामेव; Dn4 D2.5 मामेवं (for मायेव). — ^{b}) G1 स्वचेतसा (for स्वतेजसा). — ^{c}) Bom., Kumbh. ed. दैत्यवरं (for दैत्येश्वरं). T1 तत्र; G2 सुभ्रु (for सुभ्रु). — ^{d}) D7 T1 G1-3.6 त्वं (for तन्). K6.7 Dn1.n4 D2.7 T G1-3.6 M1.5-7 पृच्छतः (for तत्त्वतः).

7 D8 om. 7 (cf. v. l. 4). K4 श्रीरुद्र (for श्रीर्). — ^{a}) K6.7 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-7.9 T G1-3.6 M1.5-7 मां (for मा). G1 विरोचने. — ^{b}) K4.6.7 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-7.9 T G1-3.6 M1.5-7 नायं (for न मा). G1 वैरोचने. Ś1 K1 (before corr.) बडिः; D7 G2.3.6 बली. — After 7^{ab}, M5 reads 8^{cd}. — ^{c}) Ś1 K1.2 Ds1 मा (for मां). T1 G1-3.6 M5-7 दुःषहा (G2 °हं) (for दुःसहा). K7 D4.6.7.9 T1 G1.3.6 M1.5.6 [इ]त्येव; G2 चेति (for

C. 12. 8155
B. 12. 225. 8
K. 12. 232. 8

भूतिर्लक्ष्मीति मामाहुः श्रीरित्येवं च वासव ।
त्वं मां शक्र न जानीषे सर्वे देवा न मां विदुः ॥ ८

शक्र उवाच ।

किमिदं त्वं मम कृते उताहो बलिनः कृते ।
दुःसहे विजहास्येनं चिरसंवासिनी सती ॥ ९

श्रीरुवाच ।

न धाता न विधाता मां विदधाति कथंचन ।
कालस्तु शक्र पर्यायान्मैनं शक्रावमन्यथाः ॥ १०

शक्र उवाच ।

कथं त्वया बलिस्त्यक्तः किमर्थं वा शिखण्डिनि ।
कथं च मां न जह्यास्त्वं तन्मे ब्रूहि शुचिस्मिते ॥ ११

श्रीरुवाच ।

सत्ये स्थितास्मि दाने च व्रते तपसि चैव हि ।
पराक्रमे च धर्मे च पराचीनस्ततो बलिः ॥ १२
ब्रह्मण्योऽयं सदा भूत्वा सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
अभ्यसूयद्ब्राह्मणान्वै उच्छिष्टश्चास्पृशद्घृतम् ॥ १३

[इ]त्येवं). ❀ Cp : दुःसहा, यस्या योगात् शत्रूणां दुःसहो भवति, अथ वा सर्वैर्दुःखेन सह्यते । ❀ —d) Ś1 K1. 2. 4. 7 D7. 9 T G1. 3. 6 विवित्से(K1 °त्सि)ति ; D5 विधित्सति ; M1. 5–7 वि(M5 श्री)वत्सेति (for विधि°). D5 न (for च). V1 B0 पुनः (for विदुः). Da4 विधिसेवितमां विदुः. ❀ Cp : विधित्सेति च यस्या योगात् कर्तुमिच्छायां सत्यां दक्षः स्यात् ॥ Cs : लब्धुमिष्यत इति विधित्सा । ❀

8 D8 om. 8 (cf. v. l. 4). —a) M1. 6 भूति- (for भूतिर्). Ś1 K1. 2. 4 श्रीरिति (for लक्ष्मीति). —b) Ś1 K1. 2. 4 विवित्सेति ; D5 श्रीर्विद्येति (for श्रीरित्येवं). K7 Da3. a4 D4. 6. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 एव (for एवं). K4 Da4 वासवः ; D7 T1 G1–3. 6 M5 नामतः ; T2 M1. 6. 7 मानद (for वासव). — Ś1 K1. 2. 4 om. 8^{cd} ; M5 reads it after 7^{ab}. —c) Ds2 transp. त्वं and मां.

9 D8 om. 9 (cf. v. l. 4). —b) Ś1 K1 (before corr.). 2. 4 वै बडेः (for बलिनः). — For 9^{ab}, K7 D4. 6. 9 subst. :

645* यद्गुणेषु च लुब्धासि बलेरपनयस्तु कः ।

—c) T G1–3. 6 M1. 5–7 दुःषहे (for दुःसहे). D6 यज्जहासि ; G1. 2 विजहाति (for °हासि). —d) K6 T2 चिरं ; G1 M7 चीर- (for चिर-). K7 -संवासनी ; Da3. a4 -संवादिनी (for °सिनी). G1 सति.

10 D8 om. 10 (cf. v. l. 4). T2 om. (hapl.) 10–11. K4 श्रीरुद्र (for श्रीर्). —a) Dn1 नो (for the first न). K7 D4. 9 च ; D7 T1 G1–3. 6 M1. 5–7 वा (for मां). —b) Da4 कथं च नः. —c) D6 कामस् (for कालस्). K2. 4. 6 V1 B0. 7–9 Dn1. n4 D8 D2. 3 M1. 5–7 पर्यागान् ; K7 D4. 9 °यं (for °यान्). D7 T1 G1–3. 6 काले तु पर्यगामेवं. —d) D7 T1 G2. 3. 6 मैव (for मैनं). K7 D4. 6. 9 मा मन्येथास्त्वमन्यथा.

11 D8 T2 om. 11 (cf. v. l. 4, 10). G2 om. the ref. —a) Ś1 K1 (before corr.) बडिस्त्यक्तः ; D7 T1 G1–3. 6 परित्यक्तः. —b) K2. 4 B6. 7. 9 Da3. a4 Dn4 G1 M7 शिखंडिनी. —c) V1 D7 T1 G1–3 न (for च). K1. 2 M1. 6. 7 मा (for मां). V1 च (for न).

12 D8 om. 12 (cf. v. l. 4). T2 G2 om. the ref. K4 श्रीरुद्र (for श्रीर्). —a) K7 D4. 9 वचसि (for स्थितास्मि). D4 दामे (for दाने). —b) Da4 ब्रजे (for व्रते). Da4 Ds1 वा (for च). K6. 7 V1 B0. 7. 8 Da4 Ds D2–6. 9 G6 ह (for हि). —d) V1 B8 परिहीनस् ; B0 D5 पराधीनस् ; Da4 परालीवस् (sic) (for °चीनस्). Ś1 K1. 2 त्त्वत्तो (for ततो). Ś1 K1 (before corr.) बडिः (for बलिः).

13 D8 om. 13 (cf. v. l. 4). Da3. a4 om. 13^{ab}. —a) Ds1 [ऽ]हं (for ऽयं). K6 V1 B0. 6. 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 M5 पुरा ; K7 D4. 9 यदा (for सदा). —b) D4 यतेंद्रियः (for जितेन्द्रियः). —c) K6 Ds1 T2 M1. 5–7 अभ्यसूयन् ; K7 D4. 9 अभ्या(K7 °भ्य)-सूया(D9 °य)द् ; D7 T1 G1–3. 6 अमित्रयं. Ś1 K1. 2 ब्राह्मणेभ्य ; K4. 6 B6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3 °णानाम् (for °णान्वै). D7 यैर् (for वै). —d) D6 उच्छिष्टं च ; D7 T1 G1–3. 6 उपासि(G1 °य)त्वा (for उच्छिष्टश्च). Ds1 [अ]स्पृशन्. K6 T1 G3. 6 व्रतं ; G1 दिवं (for घृतम्).

14 D8 om. 14 (cf. v. l. 4). —a) K7 गत- (for यज्ञ-). K1 परो ; K6 V1 B6. 7. 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 सदा ; Da4 यदा (for पुरा). —b) K6 B9 Ds G2 M1. 5–7 स्वयं ; K7 Da3. a4 D5. 7. 9 (also as in text) G1 ह्ययं ; T1 G3. 6 [ऽ]न्वहं ; T2 स्वयं (for [इ]त्ययम्). K1 मामेव जयतेभ्ययं. —c) K6 लोक- ;

यज्ञशीलः पुरा भूत्वा मामेव यजतेत्ययम् ।
प्रोवाच लोकान्मूढात्मा कालेनोपनिपीडितः ॥ १४
अपाकृता ततः शक्र त्वयि वत्स्यामि वासव ।
अप्रमत्तेन धार्यास्मि तपसा विक्रमेण च ॥ १५

शक्र उवाच ।

अस्ति देवमनुष्येषु सर्वभूतेषु वा पुमान् ।
यस्त्वामेको विषहितुं शक्नुयात्कमलालये ॥ १६

श्रीरुवाच ।

नैव देवो न गन्धर्वो नासुरो न च राक्षसः ।
यो मामेको विषहितुं शक्तः कश्चित्पुरंदर ॥ १७

शक्र उवाच ।

तिष्ठेथा मयि नित्यं त्वं यथा तद्ब्रूहि मे शुभे ।
तत्करिष्यामि ते वाक्यमृतं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ १८

श्रीरुवाच ।

स्थास्यामि नित्यं देवेन्द्र यथा त्वयि निबोध तत् ।
विधिना वेददृष्टेन चतुर्धा विभजस्व माम् ॥ १९

शक्र उवाच ।

अहं वै त्वा निधास्यामि यथाशक्ति यथाबलम् ।
न तु मेऽतिक्रमः स्याद्वै सदा लक्ष्मि तवान्तिके ॥ २०
भूमिरेव मनुष्येषु धारणी भूतभाविनी । C. 12. 8168 B. 12. 225. 21 K. 12. 232. 21

T1 लोभान् (for लोकान्). B9 मूलात्मा (for मूढात्मा). M1. 5–7 ततः प्रहाय मूढात्मा. — d) D5 काले च (for कालेन). K2 [उ]परि (for [उ]पनि-). B9 -पीडिताः.

15 D8 om. 15 (cf. v. l. 4). — a) K4 अपाकृतां; Da4 अपराकृता (sic); D5 अपाहृता; D7 T G1–3. 6 अपक्रांता (D7 °तस्) (for अपाकृता). D4. 5 शक्रस्. — c) K7 V1 B6–8 Da4 D4–7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 अप्रमादेन (for °मत्तेन).

16 D8 om. 16 (cf. v. l. 4). — a) Ś1 K1. 2. 4 6 V1 B8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6 नास्ति; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 कोस्ति (for अस्ति). — b) D5 पूर्व- (for सर्व-). — c) G6 कस् (for यस्). Da3 त्वम् (for त्वाम्). K6 B6–8 Dn1. n4 Ds1 D3 विसहितुं (for विष°). — d) K7 कमलालया.

17 D8 om. 17 (cf. v. l. 4). K4 श्रीरुद्र (for श्रीर्). — a) K7 D6. 9 न स (for नैव). Ś1 K4 दैवो (for देवो). — b) K7 D9 सुरो; Da4 [अ]सूरो. Da4 transp. न and च. G3 राक्षसी. B8 नासुरोरगराक्षसाः. — c) K6 B6. 7 Dn1 Ds1 D2 विसाहितुं. — d) B6–9 Da3. a4 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 transp. श(B8 यु)क्तः and कश्चित्. Da4 पुरंदरः.

18 D8 om. 18 (cf. v. l. 4). — a) Ś1 (*sup. lin.* as in text) K2. 4 मम (for मयि). Da4 D4 G2 नित्यत्वं; Ds1 त्वं नित्यं (by transp.). — b) K1 यथा वा; V1 B0 यथावद्; G3. 6 यथा हि (for यथा तद्). — d) K4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 9 M1 ऋतं तद् (M1 तं); D7 T1 G1–3. 6 नानृतं (for ऋतं त्वं). Ś1 K1. 2 B6 (marg. as in text) कर्तुम् (for वक्तुम्).

19 D8 om. 19 (cf. v. l. 4). K4 श्रीरुद्र (for श्रीर्). — a) D5 दैत्येंद्र (for देवेन्द्र). — b) M1 निबोधत (for °ध तत्). — c) Ś1 K1. 2 T2 M1. 6 देव- (for वेद-). — d) Ś1 K1. 2 मा; Da4 corrupt (for माम्).

20 D8 om. 20 (cf. v. l. 4). V1 reads the ref. on marg. — a) K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–7. 9 T G1–3. 6 M1. 5. 6 त्वां (for त्वा). K7 V1 B6 (marg.). 8 Ds2 (before corr.) D4. 5. 9 M1. 6. 7 Ca विधास्या(D9 °स्या)मि; Da4 विधास्यंति (for निधास्यामि). ❀ Ca : विधास्यामि साधयिष्यामि । ❀ — b) Da4 विधास्यंति; D7 T1 G1–3. 6 यथातत्त्वं (for °शक्ति). K1 यथाफलं; D5 बलाबलं (for यथाबलम्). — c) Da4 न नु (for न तु). — d) D7 T G1–3. 6 तथा (for सदा). D7 T1 G1–3. 6 M1. 6 लक्ष्मीस् (for लक्ष्मि). K2. 4 G1. 2 तथा (for तव).

21 D8 om. 21 (cf. v. l. 4). — a) Da4 भूमेर्. B6 (marg.) एषा; T2 एषु; G1. 2 एष (for एव). — b) K4. 6 V1 B8. 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2 G1. 3 धारिणी; K7 D4. 5. 9 M6. 7 धरणी (for धा°). D7 T G1–3. 6 सर्व- (for भूत-). K1 -भाविणी; K7 D4. 6. 9 T G2. 3. 6 M5–7 -भावनी (for -भाविनी). M1 द्रवंत्यपरिधारिणी. — c) M1 तास् (for सा). K6 पादे; G1 पदं. Da4 तितीक्षेत; M1 तितिक्षंताम्; M7 तितिक्षेते. — M1 om. (hapl.) 21^d–23^c. — d) Da3 इति (for हीति). T2 नुतिं (for मतिः).

22 D8 M1 om. 22 (cf. v. l. 4, 21). K4 श्रीरुद्र (for श्रीर्). — a) K4 D6 G1. 2 निहतः (G1 °ता);

C. 12. 8168 B. 12. 225. 21 K. 12. 232. 21 सा ते पादं तितिक्षेत समर्था हीति मे मतिः ॥ २१

श्रीरुवाच ।

एष मे निहितः पादो योऽयं भूमौ प्रतिष्ठितः ।
द्वितीयं शक्र पादं मे तस्मात्सुनिहितं कुरु ॥ २२

शक्र उवाच ।

आप एव मनुष्येषु द्रवन्त्यः परिचारिकाः ।
तास्ते पादं तितिक्षन्तामलमापस्तितिक्षितुम् ॥ २३

श्रीरुवाच ।

एष मे निहितः पादो योऽयमप्सु प्रतिष्ठितः ।
तृतीयं शक्र पादं मे तस्मात्सुनिहितं कुरु ॥ २४

शक्र उवाच ।

यस्मिन्देवाश्च यज्ञाश्च यस्मिन्वेदाः प्रतिष्ठिताः ।
तृतीयं पादमग्निस्ते सुधृतं धारयिष्यति ॥ २५

श्रीरुवाच ।

एष मे निहितः पादो योऽयमग्नौ प्रतिष्ठितः ।
चतुर्थं शक्र पादं मे तस्मात्सुनिहितं कुरु ॥ २६

शक्र उवाच ।

ये वै सन्तो मनुष्येषु ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ।
ते ते पादं तितिक्षन्तामलं सन्तस्तितिक्षितुम् ॥ २७

श्रीरुवाच ।

एष मे निहितः पादो योऽयं सत्सु प्रतिष्ठितः ।
एवं विनिहितां शक्र भूतेषु परिधत्स्व माम् ॥ २८

शक्र उवाच ।

भूतानामिह वै यस्त्वा मया विनिहितां सतीम् ।

M5 विहितः (for नि°). —b) Bo सत्सु (for भूमौ). G2 प्रतिष्ठितं. —c) Bo तृतीयं (for द्वि°). V1 transp. पादं and मे. —d) K2.7 सं- (for सु-).

23 D8 om. 23 (cf. v. l. 4). M1 om. 23abc (cf. v. l. 21). —b) K7 D4.9 द्रवत्यः; D7 T G1-3.6 द्रवंति. K6 V1 B6 (marg as in text).8 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.5 Cp -चारिणीः; Bo.7.9 -चारिणी; D7 T G1-3.6 M5.7 -धारणे; M6 -धारिणी (for -चारिकाः). —c) K1 तितिक्षंतम्; D5 तितीक्षंताम्. —d) D7 तितीक्षितुं.

24 D8 om. 24 (cf. v. l. 4). Da4 om. the ref. —a) D4 om. from हितः up to यस्मिन् (in 25a). D6 G2 निहतः (for निहितः). K7 पादौ (for पादो). —b) K4 प्रतिष्ठिताः. —c) M1 द्वितीयः (for तृतीयं). K4 चक्र- (for शक्र). V1 transp. पादं and मे.

25 D8 om. 25 (cf. v. l. 4). D4 om. up to यस्मिन् (cf. v. l. 24). —a) K4.6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5 T2 M5 वेदाश्च; D7 T1 G1-3.6 यज्ञाश्च (for देवाश्च). K7 D4.6.7.9 T1 G1-3.6 वेदाश्च (for यज्ञाश्च). —b) K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7 T G2.3.6 M5 देवाः; K7 D4.6.9 G1 यज्ञाः (for वेदाः). —c) K7 तृतीय- (for °यं). B9 om. पाद-. Ś1 K1.2 च (for ते). —d) B6 स्वधृतं; D7 T1 G1-3.6 सुवृत्तं; T2 सुभृतं (for सुधृतं).

26 D8 om. 26 (cf. v. l. 4). —a) Da4 ते (for मे). K4 निहित-; D6 G2 निहतः. —c) G2 चक्र- (for शक्र). K6 यदि मे; V1 मे पादं (by transp.). —d) K7 सं- (for सु-).

27 D8 om. 27 (cf. v. l. 4). —b) Ś1 K1.2 Da4 D6 ब्राह्मणाः (Da4 °णः; D6 °ण्याः) (for ब्रह्मण्याः). —c) D5 ते वै; D7 ये ते; T1 G1-3.6 एते; M6 ततो (for ते ते). M6 वादं (for पादं). K6 तितिक्षंतीम्. —d) K6 तितीक्षितुं.

28 K1 D8 om. 28 (for D8, cf. v. l. 4). —a) Dn4 निर्मितः; D6 निहतः; M7 निहितं (for °तः). —b) G1 प्रतिष्ठितं. —c) K4.6 Bo Da3 Dn1.n4 Ds D2.8 M1.7 हि; D7 T G1-3.6 सु- (for वि-). K6 T2 निहितं; D7 T1 G2 M1.6 -निहिताः (M6 °तः); G1 -निहताः (for -निहितां). —d) Ś1 K2 विनिधत्स्व; D4 G1 परिधश्च (G1 °स्व) (for °धत्स्व).

29 D8 om. 29 (cf. v. l. 4). K1 om. the ref. — After the ref., Kumbh. ed. Cv ins.:

646* भूमिशुद्धिं ततः कृत्वा अद्भिः संतर्पयन्ति ये ।
भूतानि च यजन्त्यग्नौ तेषां त्वमनपायिनी ।
ये क्रियाभिः सुरक्ताभिर्हेतुयुक्ताः समाहिताः ।
ज्ञानवन्तो विवित्सायां लब्धा माद्यन्ति योगिनः ।

[(L. 4) ❀ Cv: माद्यन्ति संतोषं कुर्वन्ति । ❀]

—a) K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3 transp. वै and यस्. K1.4 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds

उपहन्यात्स मे द्विष्यात्तथा शृण्वन्तु मे वचः ॥ २९
भीष्म उवाच ।
ततस्त्यक्तः श्रिया राजा दैत्यानां बलिरब्रवीत् ।
यावत्पुरस्तात्प्रतपेत्तावद्वै दक्षिणां दिशम् ॥ ३०
पश्चिमां तावदेवापि तथोदीचीं दिवाकरः ।
तथा मध्यंदिने सूर्यो *अस्तमेति यदा तदा ।
पुनर्देवासुरं युद्धं भावि जेतास्मि वस्तदा ॥ ३१
सर्वाँल्लोकान्यदादित्य एकस्थस्तापयिष्यति ।
तदा देवासुरे युद्धे जेताहं त्वां शतक्रतो ॥ ३२
शक्र उवाच ।
ब्रह्मणास्मि समादिष्टो न हन्तव्यो भवानिति ।
तेन तेऽहं बले वज्रं न विमुञ्चामि मूर्धनि ॥ ३३
यथेष्टं गच्छ दैत्येन्द्र स्वस्ति तेऽस्तु महासुर ।
आदित्यो नावतपिता कदाचिन्मध्यतः स्थितः ॥ ३४
स्थापितो ह्यस्य समयः पूर्वमेव स्वयंभुवा ।
अजस्रं परियात्येष सत्येनावतपन्प्रजाः ॥ ३५ C. 12. 8183 B. 12. 225. 35 K. 12. 232. 40

D2. 3. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 त्वां (for त्वा). K7 D4–6. 9 भूतेषु तु मया यस्त्वाम्· —ᵇ) K7 D4–6. 9 एवं (for मया). D5 सु· (for वि·). K4. 7 ·निहतां (for ·धिहितां). —ᶜ) B8 ते (for मे). K4. 6 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 घृष्यस्; K7 D4. 6. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 द्वेष्यस्; V1 B8 हिंस्यस्; B6 (marg.) D5 वध्यस् (for द्विष्यात्). —ᵈ) K7 D4–6. 9 तस्मात् (for तथा).

30 D8 om. 30 (cf. v. l. 4). K6. 7 B0. 6. 7. 9 Dn1. n4 Ds D2–6. 9 M5 om. the ref. — After the ref., Kumbh. ed. Cv ins.:

647* तथेति चोक्त्वा सा भ्रष्टा सर्वलोकनमस्कृता ।
वासवं पालयामास सा देवी कमलालया ।

[(L. 1) Cv वत्सा (gloss : कुमारी श्रीवत्सरूपा वा) (for भ्रष्टा).]

—ᵃ) K7 D4. 6. 9 राजन् (for राजा). —ᵇ) K7 D4. 6. 9 पतिर् (for बलिर्). — Before 30ᶜᵈ, K4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 9 T2 M1. 6. 7 ins. बलिरुवाच. —ᶜ) D6 प्रतिपत् (for प्रतपेत्).

31 D8 om. up to तथा (cf. v. l. 4). —ᵃ) Da4 पश्चिमा· —ᵇ) Da4 तथो दिवि (for तथोदीचीं). —ᶜ) D8 मध्य· (for मध्यं·). Ds1 ·दिन· (for ·दिने). —ᵈ) Ś1 K1. 2 चास्तम्; K4 B6 (orig.) Da4 T G1. 3 M1. 5–7 Cv [s]थास्तम्; K6. 7 V1 B0. 6 (marg.). 7–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2–6, 8. 9 Ca. p नास्तम्; D7 G6 [s]थास्तम्; G2 यथा (for *अस्तम्). T G1 यथा (for यदा). D9 om. तदा. ❀ Ca. p: मध्यंदिने नास्तमेति, न शान्तकिरणो भविष्यति, अत्यन्ततेजोमाली लोकदाहाय भावी ॥ Cv: सूर्योऽथास्तम्, उदयमारभ्यास्तमयपर्यन्तं चक्षुर्दिक्षु तपन्सूर्यो यदा मध्यंदिने अस्तं, प्रभाया अल्पतामेति तदा काले । स कालो विपरीतत्वादसुरजयकाल इति भावः । ❀ —ᵉ) Ś1 K1. 2. 4 पुरा (for पुनर्). K7 देवासुरे. B9 om. युद्धं. —ᶠ) M7 (sup. lin. as in text) भवेज् (for भावि). K7 D4. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 वै; B8 ते (for वस्).

32 ᵃ) K6. 7 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 सर्व· (for सर्वाँल्). D6 T2 M1. 6 यथा (for यदा). —ᵇ) K4 एकतः; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 मध्यस्थः (for एकस्थस्). K4. 6. 7 Da4 T G1. 2. 6 M8 स्थापयिष्यति (for ताप°). —ᶜ) D7 T1 G1–3. 6 तस्मिन् (for तदा). B9 देवासुरैर्. —ᵈ) Ś1 K1. 2. 4 V1 विजेताहं; B6–9 M1. 6 जेताहं वै (B8 ते; M1. 6 त्वा); D7 T G1–3. 6 जेता त्वाहं (for जेताहं त्वां).

33 ᵃ) K7 ब्राह्मणोस्मि (for ब्रह्मणास्मि). G2 सदादिष्टो (for समादिष्टो). —ᶜ) Ś1 K1 (before corr.) बडे (for बले). —ᵈ) K7 D4. 6. 9 मुंचाम्यद्य; D7 T1 G1–3. 6 मुंचामि तु (for विमुञ्चामि).

34 ᵃ) Ś1 K1. 2 यथेच्छं; Da4 यथेंद्रं (for यथेष्टं). Da4 दैत्येंद्रं. —ᵇ) Ś1 K1. 2. 4 तिष्ठ वा त्वं (for स्वस्ति तेऽस्तु). Da4 D4 महासुरः (D4 °रं). —ᶜ) Dn1 नैव; D7 T G1. 3. 6 M5 (sup. lin.). 7 नाति·; G2 M1. 5 (orig.). 6 नाभि·; Ca नाव· (as in text). —ᵈ) Ś1 K1. 2 मध्यगः; T2 °वत् (for °तः). K7 D4. 7. 9 T1 G1. 3. 6 कदाचिन्मध्यमास्थितः.

35 ᵉ) Dn1 Ds1 परिपाति (for परियाति). T G3 M5. 7 अर्कस; G1 एकस् (for एष). Ś1 K1. 2. 4 अजस्रं परियायाद्धि; D7 G6 °स्रमपयादर्कस; G2 M1. 6 °स्रं पर्यट(G2 °या)त्यर्कस. —ᵈ) B0 [अ]वतपत्; B8 वितपन्; D5. 6 [अ]त(D6 °ता)पयन् (for [अ]वतपन्). Ś1 K1. 2. 4 इत्यंते नातपत्प्रजाः; K7 D4. 9 एति वा तापयन्प्रजाः; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 तेजसा प्रतपन्प्रजाः.

C. 12. 8184 / B. 12. 225. 36 / K. 12. 232. 40

अयनं तस्य षण्मासा उत्तरं दक्षिणं तथा ।
येन संयाति लोकेषु शीतोष्णे विसृजन्रविः ॥ ३६

भीष्म उवाच ।

एवमुक्तस्तु दैत्येन्द्रो बलिरिन्द्रेण भारत ।
जगाम दक्षिणामाशामुदीचीं तु पुरंदरः ॥ ३७
इत्येतद्बलिना गीतमनहंकारसंज्ञितम् ।
वाक्यं श्रुत्वा सहस्राक्षः खमेवारुरुहे तदा ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

२१९

भीष्म उवाच ।

अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
शतक्रतोश्च संवादं नमुचेश्च युधिष्ठिर ॥ १
श्रिया विहीनमासीनमक्षोभ्यमिव सागरम् ।
भवाभवज्ञं भूतानामित्युवाच पुरंदरः ॥ २
बद्धः पाशैश्च्युतः स्थानाद्द्विषतां वशमागतः ।
श्रिया विहीनो नमुचे शोचस्याहो न शोचसि ॥ ३

नमुचिरुवाच ।

अनवाप्यं च शोकेन शरीरं चोपतप्यते ।
अमित्राश्च प्रहृष्यन्ति नास्ति शोके सहायता ॥ ४

---

36 ^{a}) K2 अनयं; B6. 9 अयने (for °नं). Ś1 K1. 2 षाण्मास; K4 V1 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 षण्मासान्; K7 D4. 6. 9 T2 M7 षण्मासम्; G1 °साद् (for °सा). — ^{b}) B6 तदा (for तथा). — ^{c}) D7 T1 G1–3. 6 M7 तेन (for येन). K7 संयांति. — ^{d}) K2. 4 शीतोष्णो; Da4 शितोष्णे. K7 B6. 7. 9 Da3. a4 D4. 6. 9 M1. 5. 6 विभजन् (for विसृ°).

37 ^{b}) Da4 भारतः. — ^{c}) D6 आसम् (for आशाम्). — ^{d}) K7 Da4 उदिची (Da4 °चि). D4 पुरंदर. ❀ Cs: दक्षिणामाशां पातालं ... उदीचीं स्वर्गम् । ❀

38 ^{a}) K6 Ds D3 एवं (for एतद्). Ś1 बडिना (for बलिना). — ^{b}) Ś1 K1 -संयुतं; K2 (*sup. lin.*) -संयंतं; B6. 9 Da3. a4 G1 -संज्ञकं (G1 °तं); Ds1 -संज्ञिते; D5 -संज्ञिकं (for °तम्). — ^{d}) K7 तथा; D5 ततः (for तदा). K6 V1 B0 Ds D3 स्वर्गमारुरुहे तदा.

Colophon. — *Sub-parvan*: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6–9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K1. 2. 4 V1 B0. 6. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M7 श्रीसंनिधानं; K7 शक्रबलिसंवादः; B8 Da3. a4 बलिवासवसंवादे श्रीसंनिधानं; D4. 9 बलिवासवसंवादे श्रीसंनिवेशः; D5. 6 श्रीवासवसंवादः; D7 G2. 3. 6 बलिवासवसंवादः समाप्तः; M1. 6 बलिवासवसंवादे श्रीनिधानं; M5 बलिवासवसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 52; Dn4 Ds2 51; Ds1 53; T2 G2 66; M1. 6. 7 50. — *Śloka no.*: Dn1 38; Dn4 37.

219

Before 1, Kumbh. ed. ins.:

648* युधिष्ठिर उवाच ।
व्यसनेषु निमग्नस्य किं श्रेयस्तद्ब्रवीहि मे ।
भूय एव महाबाहो स्थित्यर्थं तं ब्रवीहि मे ।

1 ^{a}) V1 B6–9 Da4 [अ]पि (for [ए]व). — ^{d}) Da4 युधिष्ठिरः.

2 K7 D4. 9 om. (hapl.) 2^a–3^b. Da4 repeats 2^{ab} after 3^{ab}. — ^{a}) Da4 (second time) आश्रीनम् (for आसी°). — ^{c}) ❀ Ca. n: भवाभवज्ञं उत्पत्तिप्रलयज्ञम् । ❀ — ^{d}) B7 पुरंदर.

3 K7 D4. 9 om. 3^{ab} (cf. v. l. 2). Before 3, D5. 6 T2 M1. 6. 7 ins. शक्र उवाच. — ^{a}) T2 बद्धं; G3 बद्ध- (for बद्धः). K6 परैश्च् (for पाशैश्च्). K4 श्रुतः; M1 च तत् (for च्युतः). — After 3^{ab}, Da4 repeats 3^{ab} and om. 3^{cd}. — ^{c}) K6 विहीन (for °नो). — ^{d}) K2 D7 T1 G3. 6 शोच्योस्याहो; G1 शोचोस्यहो (for शोचस्याहो).

4 D8 नशुचिर् (for नमु°). — ^{a}) K7 अनिवार्यं; Da4 D4 G6 अनवाप्य; M1. 6. 7 (*sup. lin.* as in text)

तस्माच्छक्र न शोचामि सर्वं ह्येवेदमन्तवत् ।
संतापाद्भ्रश्यते रूपं धर्मश्चैव सुरेश्वर ॥ ५
विनीय खलु तद्दुःखमागतं वैमनस्यजम् ।
ध्यातव्यं मनसा हृद्यं कल्याणं संविजानता ॥ ६
यथा यथा हि पुरुषः कल्याणे कुरुते मनः ।
तदैवास्य प्रसीदन्ति सर्वार्था नात्र संशयः ॥ ७
एकः शास्ता न द्वितीयोऽस्ति शास्ता
गर्भे शयानं पुरुषं शास्ति शास्ता ।
तेनानुशिष्टः प्रवणादिवोदकं
यथा नियुक्तोऽस्मि तथा वहामि ॥ ८
भावाभावावभिजानन्गरीयो
जानामि श्रेयो न तु तत्करोमि ।
आशासु धर्म्याः सुहृदां सुकुर्व-
न्यथा नियुक्तोऽस्मि तथा वहामि ॥ ९
यथा यथास्य प्राप्तव्यं प्राप्नोत्येव तथा तथा ।
भवितव्यं यथा यच्च भवत्येव तथा तथा ॥ १० C. 12. 8197 B. 12. 226. 10 K. 12. 233. 11

°वाप्यश् (for °वाप्यं). K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 अनिवार्येण (B6. 9 °वाप्येन) शोकेन. — b) K6 B7. 8 (marg) -पद्यते; K7 D4. 9 -ताप्यते; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 -शुष्यति (for -तप्यते). — c) Ś1 K2. 4 प्रतुप्यंति (for प्रहृ°). — d) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 transp. नास्ति and शोके. D4. 9 सहायिता (for °यता). ❀ Cn: सहायता शोकस्य दुःखापनोदे हेतुत्वं नास्तीत्यर्थः ॥ Cs: नष्टस्यैश्वर्यादेः प्राप्तौ न शोकः सहकारी । ❀

5 a) B6 (marg. as in text). 7. 9 Da3. a4 D5 तस्मिन् (for तस्मात्). — b) Ś1 K1. 2 एव (for ह्येव). — c) K7 भ्रंश्यते. — After 5abc, K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 ins.:

649* संतापाद्भ्रश्यते श्रियः ।
संतापाद्भ्रश्यते चायुर्.
[(L. 1) Bo श्रियं.]

— d) G2 धर्मं. K7 D4. 6. 9 सुरोत्तम (for सुरेश्वर).

6 a) Da4 T2 तं; Ds1 तु (for तद्). D5 विभो कथं नु ते दुःखम्. ❀ Cn. p. s: विनीय निरस्य (Cp: खण्डयित्वा) । ❀ — b) Ś1 K2. 4 वै मनः स्वकं; K1 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 वै मनःसुखं; Da3. a4 वैमनःस्वजं (for °स्यजम्). — c) T2 यतव्यं (for ध्या°). V1 Bo. 7 Da3 कृत्यं; Da4 नृत्यं; Dn4 दूव्यं (for हृद्यं). — d) V1 B8 सु-; D7 T1 G1–3. 6 वै (for सं-). D6 -विधानता.

7 a) K6 Bo Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 यदा यदा (for यथा यथा). — c) K1 D4. 6. 9 तदेवास्य; K6 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तदा तस्य; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 तथैवास्य (for तदै°). K6 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 प्रसिध्यंति (for प्रसीदन्ति). V1 B6–9 Da3. a4 D5 तथा तथा हि (V1 B6 [marg.]. 7–9 °थास्य) सिध्यंति; Bo तदा तदास्य सि°. — d) Ś1 (*sup. lin.* as in text) K2. 4 यथार्था; B9 सर्वथा (for सर्वार्था).

8 = (var.) 2. 57. 8. — b) D6 शयनं (for शयानं). Da4 गर्भे शयानाच्छ्रेयो न तु तद्वै करोमि आशा (sic). — c) D4 om. from शिष्टः up to न तु (in 9b). K6. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8. 9 -युक्तः (for -शिष्टः). Ś1 K1. 2. 4 प्रवहाद्; D6 ब्रह्मणाद्; G1 प्रणवाद् (for प्रवणाद्). ❀ Ca: प्रवणात् निम्नात् निम्नमुद्दिश्येत्यर्थः । ल्यब्लोपे पञ्चमी । ❀ — d) B7 damaged; D6 [ऽ]स्ति (for ऽस्मि). K7 M5 करोमि; D7 T1 G1. 3. 6 M1. 6. 7 भवामि (for वहामि).

9 D4 om. up to न तु (cf. v. l. 8). K7 Da4 D5. 7 om. (hapl.) 9; V1 reads it on marg. — a) K4 D9 भवाभवं; Bo Da3 Ds2 D3 Cn भवाभवौ; D6 भवाभवैश्; Cnp भावाभावाव् (as in text). K4. 6 V1 Bo. 6–8 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8. 9 त्व(D9 त्वा)भिजानन्; B8 (marg.). 9 त्यजति जानन् (B9 जनो); D6 चाभिजा° (for अभिजा°). Ś1 K1. 2 भावा भवंत्याभिजन्यं गरीयो. — b) D6 ज्ञानाद्वै; M1. 5. 6 ज्ञानात् (for जानामि). K1 श्रियो. K4 Cs तद्वै (for तत्). K6 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 ज्ञानाच्छ्रेयो न तु तद्वै करोमि. — c) Ś1 K2 आशाः सुशर्म्याः; K1 आशाः सुशंद्यः; K4 B6 (marg.). 9 आशासु शर्म्या; D4. 9 °सु सर्वा; D6 M5 °सु धर्मा; T1 G3. 6 आशां सुधर्म्यां; T2 आशास्तु धर्म्या; G1. 2 आशाः सुधर्म्यां (G2 °र्मां); M6 आशासु हर्म्या (for °सु धर्म्याः). K6 Bo. 6–8 Da3 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 सुप(B7 °क)रा; B9 T2 M1. 5–7 सुहृदा (for °दां). K1 उक्तवं कुर्वन् (sic); B9 [आ]शु कु°; T1 G3. 6 स कु° (for सुकु°). — d) D4. 6. 9 M5 करोमि; T2 G1. 2 M1. 6. 7 भवामि (for वहामि).

10 V1 om. (hapl.) 10ab. — b) Da4 एवं (for एव). D6 यथा यथा. — K6. 7 Ds1 om. (hapl.) 10cd.

C. 12. 8198
B. 12. 226. 11
K. 12. 233. 12

यत्र यत्रैव संयुङ्क्ते धाता गर्भं पुनः पुनः ।
तत्र तत्रैव वसति न यत्र स्वयमिच्छति ।। ११
भावो योऽयमनुप्राप्तो भवितव्यमिदं मम ।
इति यस्य सदा भावो न स मुह्येत्कदाचन ।। १२
पर्यायैर्हन्यमानानामभियोक्ता न विद्यते ।
दुःखमेतत्तु यद्द्वेष्टा कर्ताहमिति मन्यते ।। १३
ऋषींश्च देवांश्च महासुरांश्च
त्रैविद्यवृद्धांश्च वने मुनींश्च ।
कान्नापदो नोपनमन्ति लोके
परावरज्ञास्तु न संभ्रमन्ति ।। १४
न पण्डितः क्रुध्यति नापि सज्जते
न चापि संसीदति न प्रहृष्यति ।
न चार्थकृच्छ्रव्यसनेषु शोचति
स्थितः प्रकृत्या हिमवानिवाचलः ।। १५
यमर्थसिद्धिः परमा न हर्षये-
त्तथैव काले व्यसनं न मोहयेत् ।
सुखं च दुःखं च तथैव मध्यमं
निषेवते यः स धुरंधरो नरः ।। १६
यां यामवस्थां पुरुषोऽधिगच्छे-
त्तस्यां रमेतापरितप्यमानः ।

V1 Ds2 read 10cd on marg. — d) M7 एवं (for एव).

11 a) K2. 4 संयुक्तं; K6 V1 Bo. 7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1–3. 6 °क्तो; B6 Da4 तं युक्ते (for संयुङ्क्ते). — b) K6 V1 Bo. 7. 8 Da3 Dn1. n4 Ds D2–4. 8 धात्रा गर्भं; B6. 9 Da4 D5 धाता गर्भं; D7 T G1–3. 6 धात्रा गर्भः (D7 T1 °र्भं) (for धाता गर्भं). K1 om. from the first पुनः up to भवितव्य (in 12b). — c) B7. 9 Da3 वसते (for वसति). — d) B7 partly damaged. Ds2 D7 T1 G1–3. 6 तत्र (for यत्र).

12 K1 om. up to भवितव्य (cf. v. l. 11). — a) K7 D4. 9 सोहमेवम् (for भावो योऽयम्). — b) D7 T G1–3. 6 M5. 7 मया; M1. 6 मयि (for मम). — c) V1 तस्य (for यस्य). — d) K1 transp. न and स. K7 V1 B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 D4. 6. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 6. 7 शोचेत् (for मुह्येत्). D6 कदा मम (for कदाचन).

13 With 13, cf. 12. 220. 33. — a) D4 पर्यायौ (for पर्यायैर्). — b) Ś1 K1. 2. 4 अभिशक्ता; K6 V1 Ds D7 T G2. 3. 6 M1. 5–7 Cs °षंगो; K7 D4. 9 परित्राता; Da4 अभिप्रोक्ता; D2 °युक्ता (for °योक्ता). K2 नमंति वै (for न विद्यते). ❀ Ca (reading अभिषक्ता): अभिषक्ता अपकर्ता ।। Cs. v अभिषङ्गः पराभवः (Cv: अभिषङ्ग एकस्थान एव संबन्धः)। ❀ — c) M1. 6. 7 सुखम् (for दुःखम्). B8 (marg.) Dn4 D5 एव (for एतत्). K1. 2 D8 यो; B8 तद् (for यद्). B8 D6 द्वेषात् (for द्वेष्टा). — d) T2 मन्यसे.

14 b) G2 त्रैविद्या- (for त्रैविद्य-). D7 T G1–3. 6 महा- (for वने). — c) Ś1 K1. 2. 4 Da4 T2 G3. 6 M7 कानापदो; D7 T1 G1. 2 ताना° (for कान्ना°). V1 नोपपतंति; B8 नो(marg. वो)पनयंति; D7 T1 G1–3. 6 नाभिभवंति (for नोपनमन्ति). K7 D4. 6. 9 काले (for लोके). — d) V1 च (for तु). K1 न नस्यसंति; Dn4 न शंभ्रमंति. ❀ Cn: परावरज्ञाः सदसद्वस्तुविदः ।। Cs: सुरनरादिकर्मपराधीनभूताः। ❀

15 a) Da4 तं (for न). D8 क्रुध्यति; G2 क्रुप्यति (for क्रुध्यति). Ś1 K1. 2. 4 नाभियुज्यते; K6 V1 नाभिसज्जते; K7 D4. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 नाभिषज्यते; Da4 corrupt; Dn1 D6 नाभिपद्यते; Ds1 नाभिमज्जते; Ds2 नाभिषज्जते; D2. 3 नोपसज्जते; D8 नापि पद्यते (for नापि सज्जते). — c) B8 (orig.) वापि; B8 (marg.) चार्घ-; Dn1 चाति- (for चार्थ-). D6 -पृच्छ-; T2 -कृच्छ्रे (for -कृच्छ्र-). Da4 -व्यसनेसु; T2 -व्यसनेन (for -व्यसनेषु). K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M1. 6. 7 शोचते; D6 शोचिते (for शोचति). — d) Ś1 K1. 2 V1 B8 T2 G1. 2 स्थिरः; D7 G3. 6 स्थिर- (for स्थितः). K1. 2 हि सर्वान् (for हिमवान्). B6 (marg. as in text) स्थिरः (for [अ]चलः).

16 a) K4 यमार्थ-; B8 (marg. as in text) यदर्थ-; Ds1 यमर्थे (for °र्थ-). G1. 2 परमं (for °मा). Da3 Dn1. n4 मोहयेत् (for हर्ष°). — b) D3. 5 काल- (for काले). Da3 व्यसने. G1 मे भवेत् (for मोहयेत्). — c) K7 D4. 9 मध्यगं (for °मं). — d) Da4 निषेव्यते. K4 सु- (for स). B8 transp. धुरंधरो and नरः.

17 a) K2. 7 D4. 9 या; D7 T G1–3. 6 यो (for यां). — b) T2 स्वमेता (for रमेत). V1 -वर्तमानः (for -तप्यमानः). — c) K7 D4–6. 9 T G1. 2 प्रवृत्तं; G3. 6 M7

एवं प्रवृद्धं प्रणुदेन्मनोजं
संतापमायासकरं शरीरात् ॥ १७

तत्सदः स परिषत्सभासदः
प्राप्य यो न कुरुते सभाभयम् ।
धर्मतत्त्वमवगाह्य बुद्धिमा-
न्योऽभ्युपैति स पुमान्धुरंधरः ॥ १८

प्राज्ञस्य कर्माणि दुरन्वयानि
न वै प्राज्ञो मुह्यति मोहकाले ।
स्थानाच्च्युतश्चेन्न मुमोह गौतम-
स्तावत्कृच्छ्रामापदं प्राप्य वृद्धः ॥ १९

न मन्त्रबलवीर्येण प्रज्ञया पौरुषेण वा ।
अलभ्यं लभते मर्त्यस्तत्र का परिदेवना ॥ २०

यदेवमनुजातस्य धातारो विदधुः पुरा ।
तदेवानुभविष्यामि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥ २१

लब्धव्यान्येव लभते गन्तव्यान्येव गच्छति ।
प्राप्तव्यान्येव प्राप्नोति दुःखानि च सुखानि च ॥ २२ C. 12. 8210 B. 12. 226. 22 K. 12. 233. 23

प्रवृत्तः (for प्रवृद्धं). Ś1 K1 प्रनुदेन्; K4 प्रणुदेद्; K6 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M6 °दन् (for °देन्). Ds D5. 7 G1 Cs मनोजवं; M1. 5 °ज्ञं (for °जं). ❀ Cs (reading मनोजवम्): अविवेकम्। ❀ —[d]) K2. 4. 6. 7 B6. 8 (marg. as in text) Da3 Dn1. n4 Ds1 D2. 6. 8 T2 M1. 5–7 संतापयामास (for °मायास-). K6 Ds D2 शरीरं, D5 °रवान् (for °रात्). D7 T1 G1. 2 संतापनीयं सकलं शरीरात् (D7 T1 °रवान्).

18 [a]) K4. 6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G3. 6 M1. 5 म तत्सदः; D6 सत्सदः; D7 सुत्सदः; T1 संतत्सदः; T2 सवत्सदं; G1 स्वसत्सदः; G2 सुसत्सदः; M6 स तत्सदः; M7 ससत्सदः (for तत्सदः). K4 Da3 Dn1. n4 D2. 6. 8 सत्परिषत्; K6 B6 Ds D8 संपरि°; K7 Da4 D4. 5. 9 सुपरि°; Bo परि°; D7 T G1–3. 6 M5 प(M5 पा)रिषदः; M7 स परिषदः (for स परिषत्). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 सभा च सा (K7 यां); Da4 स्वभावसा (for सभासदः). —[b]) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 प्राप्य यां न (Ds2 नः); D7 T G1–3. 6 संप्राप्य यो म (D7 T1 G1. 2 नु) (for प्राप्य यो न). K1 सतां भयं; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 सदा भयं; K7 D4. 9 महाभयं (for सभाभयम्). —[c]) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 सद्धु(D7 M1. 6 स ध)र्म- (for धर्म-). —[d]) T2 यो हि; G1 नो; G3. 6 योपि; M5 सद्यो; M6 सद्यो हि; M7 ज्ञेयो (for यो). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 धुरंधरो नरः; Bom. ed. धुरंधरः पुमान् (by transp.).

19 [a]) D7 T1 G1–3. 6 प्रज्ञाय; T2 प्राज्ञस्यः (for °स्य). K1 दुरंधयानि; Da4 दुरत्वयानि; Ds1 °न्वयाणि; D5. 7 T1 G1–3. 6 °त्ययानि (for °न्वयानि). —[b]) M7 नैव (for न वै). Ś1 K1. 2. 4 मुंचति (for मुह्यति). —[c]) Bo स्थाने (for स्थानाच्). Da4 च्युतस्य (for °श्चेन्). B7 corrupt; B8 (marg. as in text) तेन; D7 T1 G1–3. 6 च न (for चेन्न). Da4 गौतमे; D5 चोत्तमस्; Ca. np. s गौ° (as in text). —[d]) Ś1 K2. 4 T2 तदा; K7 D4. 9 तां तां; D7 T1 G1–3. 6 M5 तथा (for तावत्). ❀ Cn: गौतम इति पाठे, अहल्याजारस्य इन्द्रस्य त्रपाजननार्थं मर्मोद्घाटनम्। गौतमस्य च दारापहारेऽपि धैर्यवर्णनम् । ❀

20 [a]) D7 G1–3. 6 न शौर्येण न वीर्येण. —[b]) V1 Bo. 6. 7. 8 (orig.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 च (for वा). B8 (marg.) पौरुषेणौषधेन च. —After 20[ab], K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8. 9 Kumbh. ed. ins.:

650* न शीलेन न वृत्तेन तथा नैवार्थसंपदा ।

—[c]) K6 अवश्यं (for अलभ्यं). —[d]) Ś1 (*sup. lin.* as in text) B7. 8 D4. 7. 9 परिवेदना (for °देवना).

21 G1 om. 21–22. —[a]) K1 ये देवम् (for यदेवम्). K7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 D4–7. 9 T2 G2. 3. 6 M1. 5–7 यदेव मम जा(K7 D6 °वं मम जा-; B7 °व मम या-; D5 °वमथ जा)तस्य; T1 यथैवं मम जा°. —[b]) M1. 6 फलं (for पुरा). Ś1 K1. 2. 4 धाता वै मे व्यधात्पुरा. ❀ Cs: धातार इति बहुवचनं पूजायाम् । ❀ —[c]) B7 partly damaged. K6 V1 Bo. 6. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -चरिष्यामि (for -भवि°). —[d]) D6 किं मे मृत्युं; D7 T1 G2. 3. 6 मृत्युः किं नु; T2 किं मे मन्युः (for किं मे मृत्युः).

22 G1 om. 22 (cf. v. l. 21). —[a]) Da4 लब्धवान्ने च (sic); T2 °व्यानेव. —[b]) Ś1 K1 गंतव्यानीव; Da4 Ds1 °व्यानेव (for °व्यान्येव). —[c]) Ś1 K1 प्राप्तव्यानीव; K6 Da4 °व्यानेव (for °व्यान्येव). K4. 6 V1 Bo. 6. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 6. 8 चाप्नोति (for प्रा°). D7 T1 G2. 3. 6 प्राप्तव्यं च (T1 °तं चैव) प्रापयते; T2 M1. 6. 7 °व्यानि प्रापयते; M5 प्राप्यान्येव प्रापयते. —[d])

C. 12. 8210
B. 12. 226. 23
K. 12. 233. 24

एतद्विदित्वा कार्त्स्न्येन यो न मुह्यति मानवः । कुशलः सुखदुःखेषु स वै सर्वधनेश्वरः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥

२२०

युधिष्ठिर उवाच ।

मग्नस्य व्यसने कृच्छ्रे किं श्रेयः पुरुषस्य हि ।
बन्धुनाशे महीपाल राज्यनाशेऽपि वा पुनः ॥ १
त्वं हि नः परमो वक्ता लोकेऽस्मिन्भरतर्षभ ।
एतद्भवन्तं पृच्छामि तन्मे वक्तुमिहार्हसि ॥ २

भीष्म उवाच ।

पुत्रदारैः सुखैश्चैव वियुक्तस्य धनेन च ।
मग्नस्य व्यसने कृच्छ्रे धृतिः श्रेयस्करी नृप ॥ ३
धैर्येण युक्तस्य सतः शरीरं न विशीर्यते ।
आरोग्याच्च शरीरस्य स पुनर्विन्दते श्रियम् ॥ ४

Ś1 K1. 2 सुखानि च दुःखानि च.

23 ^{c}) K6 V1 Bo. 8 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 कुशली (for °लः). K6. 7 B6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 सर्व- (for सुख-). — ^{d}) K1 Ds1 सर्वैः (for स वै). K1 सर्वं; K2 D4 सर्वे; K6 Ds D5. 6 धर्म- (for सर्व-). K4. 6 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 -धनो नरः; K7 V1 B6–9 Da3. a4 D4. 6. 7. 9 G1–3. 6 M1. 6. 7 -धनी नरः; T1 -धनीश्वरः; T2 M5 -सुखी नरः (for -धनेश्वरः).

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2–6. 8. 9 G6 M5 शक्रनमुचिसंवादः; M1. 6. 7 शक्रनमुचिसंवादे मोहनानिंदा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 53; Dn4 52; Ds1 54; D8 48; T2 G2 67; M1. 6. 7 51. — *Śloka no.:* Dn1. n4 23; D8 25.

220

1 The ref. is damaged in B7. — ^{b}) V1 D7 T G1–3. 6 M1. 6. 7 ह (for हि). — B8 Da3. a4 repeat 1^{cd} after 3^{ab}. — ^{c}) K7 महाबाहो; B6. 7. 9 Da3. a4 (last two both times) महाभाग (for महीपाल). — ^{d}) Ds1 -नाशो (for -नाशे). Dn4 [ऽ]थ (for ऽपि).

2 ^{b}) K2 कुले (for लोके). Ś1 K1. 2. 4 D4. 9 पुरुषर्षभ (for भरत°). Da4 लोकेषु भरतर्षभः. — ^{c}) M1. 6 एतं (for एतद्). — ^{d}) K1 M5. 7 त्वं (K1 तं) मे; B7 त्वं तद् (for तन्मे). K6 Bo. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T1 G1–3. 6 तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि; B6. 9 Da3. a4 तद्वक्तुं त्वमिहा°.

3 ^{a}) K2 पुत्रैर् (for पुत्र-). T2 सुतैश् (for सुखैश्). — ^{b}) B8 (marg. as in text) Da3. a4 विमुक्तस्य (Da4 °श्च); M1. 6 वियुक्तश्च (for °क्तस्य). K7 V1 Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 वा (for च). — After 3^{ab}, B8 Da3. a4 repeat 1^{cd}. — ^{c}) B7 damaged from मग्नस्य up to शरीरं (in 4^{b}). B8 (marg.) घोरे (for कृच्छ्रे). — ^{d}) D5 भवेत् (for नृप). ❀ Ca : धृतिर्विवेकज्ञानम् । ❀

4 B7 is damaged up to शरीरं. — ^{a}) Bo. 6. 9 Da3. a4 सदा; D6 ततः (for सतः). K6 B8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 धैर्येण युक्तं सततं. — ^{b}) K6 न विपर्यये; V1 नाविशीर्यते; B6 नानु° (for न वि°). — K6 Bo. 6. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 Kumbh. ed. ins. after 4^{ab}: B7. 8 after 652*:

651* विशोकता सुखं धत्ते धत्ते चारोग्यमुत्तमम् ।

[Da3 lacuna; Da4 मम (for the second धत्ते).]

— B7. 8, on the other hand, ins. after 4^{ab}:

652* वश्या भवन्ति धैर्येण न वा राज्ञो न संशयः ।
धैर्यवाञ्छ्रियमाप्नोति धैर्याद्धर्मो विवर्धते ।

— After the above, B7. 8 ins. 651*. — ^{c}) K1. 4 D4 आरोग्याश्च; K7 D9 °ग्यश्च; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 °ग्यात्तु (for °ग्याच्च). K7 D9 शरीरेण (for °रस्य). — ^{d}) D7 T1 G1 विद्यते (for विन्दते). Ds2 (by corr. as in text) पुनर्विंदति मे श्रियं.

5 ^{a}) K1 Bo. 9 D6 नरस् (for नरास्). K4. 6. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 T G1–3. 6 M1. 7 यश्च प्राज्ञो नरस्तात. — ^{b}) K1 Bo Ds2 सात्त्विकी; D2 सात्त्विकां; D8 सात्त्विको (for सात्त्विकीं). K6. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7–9 T G1–3. 6 M1. 7 आस्थितः; V1 B6–9 D4. 6 आश्रिताः

यस्य राज्ञो नरास्तात सात्त्विकीं वृत्तिमास्थिताः ।
तस्य स्थैर्यं च धैर्यं च व्यवसायश्च कर्मसु ॥ ५
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
बलिवासवसंवादं पुनरेव युधिष्ठिर ॥ ६
वृत्ते देवासुरे युद्धे दैत्यदानवसंक्षये ।
विष्णुक्रान्तेषु लोकेषु देवराजे शतक्रतौ ॥ ७
इज्यमानेषु देवेषु चातुर्वर्ण्ये व्यवस्थिते ।
समृध्यमाने त्रैलोक्ये प्रीतियुक्ते स्वयंभुवि ॥ ८
रुद्रैर्वसुभिरादित्यैरश्विभ्यामपि चर्षिभिः ।
गन्धर्वैर्भुजगेन्द्रैश्च सिद्धैश्चान्यैर्वृतः प्रभुः ॥ ९
चतुर्दन्तं सुदान्तं च वारणेन्द्रं श्रिया वृतम् ।
आरुह्यैरावतं शक्रस्त्रैलोक्यमनुसंययौ ॥ १०
स कदाचित्समुद्रान्ते कस्मिंश्चिद्गिरिगह्वरे ।
बलिं वैरोचनिं वज्री ददर्शोपससर्प च ॥ ११
तमैरावतमूर्धस्थं प्रेक्ष्य देवगणैर्वृतम् ।
सुरेन्द्रमिन्द्रं दैत्येन्द्रो न शुशोच न विव्यथे ॥ १२
दृष्ट्वा तमविकारस्थं तिष्ठन्तं निर्भयं बलिम् ।
अधिरूढो द्विपश्रेष्ठमित्युवाच शतक्रतुः ॥ १३
दैत्य न व्यथसे शौर्यादथ वा वृद्धसेवया ।
तपसा भावितत्वाद्वा सर्वथैतत्सुदुष्करम् ॥ १४
शत्रुभिर्वशमानीतो हीनः स्थानादनुत्तमात् ।
वैरोचने किमाश्रित्य शोचितव्ये न शोचसि ॥ १५
श्रैष्ठ्यं प्राप्य स्वजातीनां भुक्त्वा भोगाननुत्तमान् ।
हृतस्वबलराज्यस्त्वं ब्रूहि कस्मान्न शोचसि ॥ १६ C. 12. 8218 B. 12. 227. 16 K. 12. 234. 16

(for आस्थिताः). — ^{c}) M1. 6 तत्र (for तस्य). K6 V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 [ऐ]श्वर्यं (for स्थैर्यं). B7 damaged; B8 (marg.) धर्मं; Da4 दार्यं (sic) (for धैर्यं). — ^{d}) T2 G1 व्यवसायं (for °सायश्). ❀ Cs: व्यवसायो निर्णयः । ❀

6 ^{a}) G2 अत्रापि (for अत्रैव). — ^{c}) Ś1 K1 (by corr. as in text) बडि- (for बलि-). T2 बलेः शक्रस्य संवादं.

7 ^{a}) K7 वृत्रे (for वृत्ते). M5 दैवासुरे. — ^{d}) K1 देवराज- (for °राजे).

8 ^{a}) Da3 D4. 9 ईज्यमानेषु (for इज्य°). — ^{b}) Da4 Ds2 M1. 6 चातुर्वर्णे (for °वर्ण्ये). — Dn1 om. 8^{c}–9^{d}. — ^{c}) Ś1 K2. 4. 6 Bo. 6 Da4 G2 समृद्धमाने; Da3 Dn4 °द्धमात्रे; D5 संवृद्धमाने (for समृध्य°). — ^{d}) T2 स्वयंभुवे; G1 °भुवः (for °भुवि).

9 Dn1 om. 9 (cf. v. l. 8). — ^{b}) K6 V1 Bo. 7. 8 (marg. as in text) Ds D2. 3. 8 च सुरर्षिभिः; G2 इव च° (for अपि च°). — ^{c}) B8 (marg. as in text) भुजगैश्चान्यैः; Dn4 भुजगेंद्रेण; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 °गैः सिद्धैर् (for °गेन्द्रैश्च). — ^{d}) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 दिव्यैश् (for सिद्धैश्).

10 ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 च दांतं (for सुदान्तं). — ^{c}) Some MSS. [ऐ]रावणं.

11 ^{c}) Ś1 बाडिं; Da4 बलि- (for बलिं). B9 Dn1 T2 वैरोचनं. — ^{d}) D7 G1. 2 [अ]पससर्प (for [उ]पस°).

12 ^{a}) Some MSS. ऐरावण-. D7 T1 G1–3. 6 M1. 5–7 -मूर्ध्निस्थं (for -मूर्धस्थं). — ^{b}) Ds1 प्रेत्य (for प्रेक्ष्य). — ^{c}) D7 T G1–3. 6 अपि (for इन्द्रं).

13 ^{a}) Da4 अविकारेस्थं (for °रस्थं). — ^{b}) Ś1 बाडिं. — ^{c}) B6. 9 Da3. a4 अभिरुह्य; Dn4 अभिरूढो (for अधि°). — ^{d}) V1 पुरंदरः (for शतक्रतुः).

14 ^{a}) K2. 4 विव्यथे; Da4 च्यवसे; G1 व्यथते (for °से). B6 (marg. as in text) D5 धैर्याद्; Da4 सूर्याद् (for शौर्याद्). — ^{c}) Dn4 भावितत्वाय; G2 °ताद्वापि (for °तत्वाद्वा). T1 च (for वा). — ^{d}) K7 D4. 9 सर्वमेतत् (for सर्वथैतत्).

15 ^{b}) D5 महा- (for हीनः). — ^{c}) K1 वैरोचन. — ^{d}) Da4 शोचितत्वे; D6 °तव्यं; D7 T2 G3 °तव्यो (for °तव्ये).

16 ^{a}) K1. 4 श्रेष्ठं; D2 श्रेष्ठ्यं; D4 श्रेष्ठ्ये (for श्रैष्ठ्यं). — ^{b}) K6 Bo. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 महा-; V1 मुक्त्वा (for भुक्त्वा). — ^{c}) K6 Dn1. n4 Ds D2 3. 8. 9 -रत्न- (for -बल-). D4 -राज्यं (for -राज्यस्). Ś1 K2 स; K1 सन्; B6 (marg.) D2 च; D4 स्वं (for त्वं). B6 (marg. as in text). 7. 9 Da3. a4 कृ(B6. 9 हृ)तं च स्वं (Da4 स्व-) बले राज्यं; G1. 2 हृतस्वश्चल-राज्यस्त्वं.

17 B9 D5 G1 M1 om. (hapl.) 17–18; K1 transp.

C. 12. 8228 B. 12. 227. 17 K. 12. 234. 17 ईश्वरो हि पुरा भूत्वा पितृपैतामहे पदे ।
तत्त्वमद्य हृतं दृष्ट्वा सपत्नैः किं न शोचसि ॥ १७
बद्धश्च वारुणैः पाशैर्वज्रेण च समाहतः ।
हृतदारो हृतधनो ब्रूहि कस्मान्न शोचसि ॥ १८
भ्रष्टश्रीर्विभवभ्रष्टो यन्न शोचसि दुष्करम् ।
त्रैलोक्यराज्यनाशे हि कोऽन्यो जीवितुमुत्सहेत् ॥ १९
एतच्चान्यच्च परुषं ब्रुवन्तं परिभूय तम् ।
श्रुत्वा सुखमसंभ्रान्तो बलिर्वैरोचनोऽब्रवीत् ॥ २०
निगृहीते मयि भृशं शक्र किं कत्थितेन ते ।
वज्रमुद्यम्य तिष्ठन्तं पश्यामि त्वां पुरंदर ॥ २१
अशक्तः पूर्वमासीस्त्वं कथंचिच्छक्ततां गतः ।
कस्त्वदन्य इमा वाचः सुक्रूरा वक्तुमर्हति ॥ २२
यस्तु शत्रोर्वशस्थस्य शक्तोऽपि कुरुते दयाम् ।
हस्तप्राप्तस्य वीरस्य तं चैव पुरुषं विदुः ॥ २३
अनिश्चयो हि युद्धेषु द्वयोर्विवदमानयोः ।
एकः प्राप्नोति विजयमेकश्चैव पराभवम् ॥ २४
मा च ते भूत्स्वभावोऽयं मया दैवतपुंगव ।
ईश्वरः सर्वभूतानां विक्रमेण जितो बलात् ॥ २५
नैतदस्मत्कृतं शक्र नैतच्छक्र त्वया कृतम् ।
यत्त्वमेवंगतो वज्रिन्यद्वाप्येवंगता वयम् ॥ २६

---

17 and 18. —c) D6 तं; G2 न (for तत्). D6 अत्यद्भुतं (for अद्य हृतं). —d) Bom. ed. नु (for न).

18 B9 D5 G1 M1 om. 18 (cf. v. l. 17). Ś1 K2. 4 om. (hapl.) 18. K1 transp. 17 and 18. V1 reads 18 on marg. —a) K6 B8 (marg.) D8 बद्धैव (for बद्धश्च). —b) G3 समाहृतः. ❀ Ca (reading रुद्रेण for वज्रेण): च शब्द इवार्थे । तेन निर्जीव इवेत्यर्थः ॥ ❀ —c) D4 घृतधनो (for हृत°). Ds1 D8 हृतदारो हृतधनो.

19 a) K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5 (marg.). 8 नष्टश्रीर् (for भ्रष्ट°). Dn4 -श्रेष्ठो (for -भ्रष्टो). —b) Da4 यत्र (for यन्न). Ds2 दुस्वरं (for दुष्करम्). —c) K7 Da4 G1 -नाशो (for -नाशे). D5 [ऽ]पि (for हि). —d) K1. 2 B0 D7 M7 उत्सहे; Da4 उत्सृजेत् (for उत्सहेत्).

20 Before 20, Ś1 K1. 2. 4 T2 ins. भीष्मः. —a) K1 Da4 [अ]न्यं (for [अ]न्यच्). K1 (by corr. as in text) B9 Da4 Dn4 Ds2 D3. 6. 9 (by corr. as in text) G1 M1. 6 पुरुषं (for परुषं). —b) K1 परिभूरि तं; Da4 °ब्रूयतां (for °भूय तम्). —d) Ś1 बडिर्. K4 बलिर्वैरोचनं भवेत् (sic).

21 Before 21, K6. 7 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G3. 6 ins. बलिः. —a) G1 भ्रंशं (for भृशं). —b) Ś1 K2. 4 B6. 9 Ds1 D8 M1. 7 कथितेन; K1 कथ तेन (sic); D6 T G2 कत्थनेन; D7 G1. 3. 6 कथनेन (for कत्थितेन). D7 T1 G2 च (for ते). —d) T1 G3. 6 M1 त्वा (for त्वां).

22 b) D4. 9 M5 शक्रतां; D7 G1–3. 6 शक्तितां (for शक्ततां). —c) Ś1 K1. 2. 4 त्वदन्या (for त्वदन्य). K4. 6. 7 B0. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T1 G1–3. 6 M1. 5. 6 इमां वाचं (for इमा वाचः). —d) K4. 6. 7 B0. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M1. 5. 6 सुक्रूरां; D7 T1 G1–3. 6 सुस्थिरो; T2 संक्रूरा (for सु°). Da4 Dn4 T2 अर्हसि.

23 a) Ś1 K1. 2. 4 यस्य शत्रुर् (K1 also °क्र; K4 °त्रु-) (for यस्तु शत्रोर्). K7 वधस्थस्य; B6 (marg. as in text) वशास्तस्य; D7 T1 G1–3. 6 वधं कर्तुं (for वशस्थस्य). —b) M6 विकुरुते (for ऽपि कु°). —c) D5 हस्तं (for हस्त-). K6 Ds1 D3 -प्राप्यस्य (for -प्राप्तस्य). B6. 9 Da3. a4 नीचस्य; M6 धीरस्य (for वीरस्य). —d) D4. 6. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 तमेव (for तं चैव). B6 (marg. as in text). 9 D5 सुकरं; G1 परुषं (for पुरुषं).

24 a) Da3. a4 अनिश्चये. M1 [ऽ]पि (for हि).

25 b) K6 V1 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 इति; B0 अति- (for मया). Bom. ed. ते देव- (for दैवत-). K7 D4. 9 मया दानवपुंगवः; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 मयि दानवपुंगवे (G2 °वः). —c) D7 T G1–3. 6 ईश्वरे. —d) D7 T1 G1. 3. 6 जिते बलात्; T2 जितेच्छया (for जितो बलात्).

26 a) D6 न तद् (for नैतद्). Ds1 अस्मत्करं; M1 °त्कृतः (for °त्कृतं). D8 M5 कर्म (for शक्र). —b) D7 T1 G1–3. 6 कृच्छ्रं (for शक्र). K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 कृतं त्वया (by transp.). —c) K6. 7 B0. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 Ds D4–6. 9 T2 M1 यस् (for यत्). Da4 कृतो (for

अहमासं यथाद्य त्वं भविता त्वं यथा वयम् ।
मावमंस्था मया कर्म दुष्कृतं कृतमित्युत ॥ २७
सुखदुःखे हि पुरुषः पर्यायेणाधिगच्छति ।
पर्यायेणासि शक्रत्वं प्राप्तः शक्र न कर्मणा ॥ २८
कालः काले नयति मां त्वां च कालो नयत्ययम् ।
तेनाहं त्वं यथा नाद्य त्वं चापि न यथा वयम् ॥ २९
न मातृपितृशुश्रूषा न च दैवतपूजनम् ।
नान्यो गुणसमाचारः पुरुषस्य सुखावहः ॥ ३०
न विद्या न तपो दानं न मित्राणि न बान्धवाः ।
शक्नुवन्ति परित्रातुं नरं कालेन पीडितम् ॥ ३१
नागामिनमनर्थं हि प्रतिघातशतैरपि ।
शक्नुवन्ति प्रतिव्योढुमृते बुद्धिबलान्नराः ॥ ३२
पर्यायैर्हन्यमानानां परित्राता न विद्यते ।
इदं तु दुःखं यच्छक्र कर्ताहमिति मन्यते ॥ ३३
यदि कर्ता भवेत्कर्ता न क्रियेत कदाचन ।
यस्मात्तु क्रियते कर्ता तस्मात्कर्ताप्यनीश्वरः ॥ ३४
कालेन त्वाहमजयं कालेनाहं जितस्त्वया ।
गन्ता गतिमतां कालः कालः कलयति प्रजाः ॥ ३५ C. 12. 8247 B. 12. 227. 35 K. 12. 234. 35

-गतो). Da_4 वज्री (for वज्रिन्). — [d]) G_2 एव हता (for एवंगता).

27 [b]) Bo तथा (for यथा). B_6 (marg. as in text) ह्यहं (for वयम्). B_9 भविता त्वं च वासव. — [c]) D_4 om. from स्था मया up to पर्यायेणासि (in 28[c]). Ds G_1 यथा (for मया). G_2 मावमास्था यथाकामं. — [d]) $K_{6.7}$ V_1 $Bo._{6.8}$ Ds_2 $D_{3.5.6}$ T_2 $G_{1.2}$ $M_{1.5-7}$ दुष्करं; B_7 damaged (for दुष्कृतं).

28 D_4 om. up to पर्यायेणासि (cf. v. l. 27). — [a]) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ -दुःखौ हि; T_2 -दुःखेषु (for -दुःखे हि). — [c]) Ds $D_{3.5}$ T_1 $G_{2.3}$ शक्रस्त्वं (for शक्रत्वं). — K_7 om. 28[d]–29[c].

29 K_7 om. 29[abc] (cf., v. l. 28). — [ab]) M_5 कालान्; Ca काले (as in text: glossed as विनाशकाले). D_7 T $G_{1-3.6}$ $M_{1.6.7}$ कालो नयति मां त्वां (G_2 त्वं) च कालं. $Ś_1$ K_2 काले (for कालो). B_7 (marg. as in text) अपि; T_2 अधः; G_2 अमुं (for अयम्). — [c]) D_5 तेन हि (for तेनाहं). B_8 (marg. as in text) तेनाद्य त्वं यथा नाहं; D_7 T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ तेनाहं च (M_5 न; M_7 त्वं) यथाद्य त्वं. — [d]) K_6 त्वं वापि न; K_7 भविता त्वं; Da_4 त्वं न वापि; D_7 T_1 $G_{1-3.6}$ त्वं च वीर; T_2 तत्त्वं चापि (for त्वं चापि न). D_5 तथा (for यथा).

30 [c]) B_9 मान्यो (for नान्यो). $M_{1.6}$ -समाहारः (for °चारः).

31 [b]) $M_{1.5.6}$ मित्राणि न च बांधवाः. — [c]) B_7 शक्नुवंते; Da_4 न शक्नुवंति (for शक्नु°). — G_2 reads 31[d]–32[c] twice. — [d]) K_6 Bo नरः; Ds नराः (for नरं). B_8 (marg. as in text) कालप्रपीडितं; T_2 कालोपपी° (for कालेन पी°).

32 For the repetition in G_2, cf. v. l. 31. — [a]) K_2 Bo न गामिनम्; Ds_2 (by corr. as in text) अगा°; D_5 न यामितम् (for नागामिनम्). — [c]) B_7 शक्नुवंते (for °वन्ति). $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ प्रतिव्यूढम्; K_7 Da_4 प्रतिवोढुम्; B_6 $G_{3.6}$ परिव्योढुम्; B_6 (marg.) परिव्यूढम्; B_7 परिप्राप्तुम्; B_8 (marg. as in text) परित्यक्तुम्; T_2 प्रतिच्छेत्तुम्; G_2 (both times) परित्रातुम् (for प्रतिव्योढुम्). ❀ Ca: प्रतिव्योढुमिति वोढुमिति वा छान्दसं प्रतिव्यूहितमित्यर्थः। ❀ — [d]) K_6 बुद्धिवतां; K_7 V_1 $Bo._{6.8.9}$ $Da_{3.a4}$ Dn_4 $D_{4-6.9}$ M_5 °बलं (for °बलान्). K_7 $D_{4.5.9}$ नरं; T_2 M_7 नरः (for नराः). D_3 नरं कालेन पीडितं (= 31[d]).

33 [a]) K_7 V_1 $B_{6.7.8}$ (marg. as in text).$_9$ Da_4 $D_{4.6.9}$ $M_{1.6}$ वध्यमानानां (for हन्य°). — [b]) $Ś_1$ K_1 (by corr. as in text) विद्यति. — [c]) K_7 दुःखं तु (by transp.); D_7 T_1 $G_{1-3.6}$ हि दुःखं. $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ शत्रुः (for शक्र). — [d]) K_7 V_1 $Bo._{6-9}$ $Da_{3.a4}$ Dn_4 Ds_2 $D_{2-6.8.9}$ M_7 मन्यसे.

34 [a]) K_7 $D_{4.9}$ न हि (for यदि). M_1 (*inf. lin.* as in text).$_7$ भर्ता (for the first कर्ता). D_7 T $G_{1-3.6}$ यदि स्यात्पुरुषः कर्ता. — [b]) Da_4 क्रियते; Cs क्रियेत (as in text: gloss विक्रियेत). — [c]) D_7 $G_{1.2}$ तस्मात् (for कर्ता). ❀ Ca: क्रियते, ईश्वरेण कर्मणि प्रेर्यते। ❀ — [d]) D_7 सर्व-; G_1 चर-; G_2 न च (for तस्मात्). $Da_{3.a4}$ ह्यनीश्वरः; Dn_4 [अ]प्यनिश्चयः; D_7 T $G_{1-3.6}$ $M_{5.7}$ न हीश्वरः (for [अ]प्यनी°).

35 [a]) Bom. ed. [अ]हं त्वाम् (for त्वाहम्). — [c]) B_9 Ds G_2 मतिमतां (for गति°). B_8 (marg. as in text) नित्यं (for कालः). ❀ Ca. v: गन्ता गमयिता। ❀

C. 12. 8248
B. 12. 227. 36
K. 12. 234. 36

इन्द्र प्राकृतया बुद्ध्या प्रलपन्नावबुध्यसे ।
केचित्त्वां बहु मन्यन्ते श्रैष्ठ्यं प्राप्तं स्वकर्मणा ॥ ३६
कथमस्मद्विधो नाम जानँल्लोकप्रवृत्तयः ।
कालेनाभ्याहतः शोचेन्मुह्येद्वाप्यर्थसंभ्रमे ॥ ३७
नित्यं कालपरीतस्य मम वा मद्विधस्य वा ।
बुद्धिर्व्यसनमासाद्य भिन्ना नौरिव सीदति ॥ ३८
अहं च त्वं च ये चान्ये भविष्यन्ति सुराधिपाः ।
ते सर्वे शक्र यास्यन्ति मार्गमिन्द्रशतैर्गतम् ॥ ३९
त्वामप्येवं सुदुर्धर्षं ज्वलन्तं परया श्रिया ।
काले परिणते कालः कालयिष्यति मामिव ॥ ४०
बहूनीन्द्रसहस्राणि दैतेयानां युगे युगे ।
अभ्यतीतानि कालेन कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ४१
इदं तु लब्ध्वा त्वं स्थानमात्मानं बहु मन्यसे ।
सर्वभूतभवं देवं ब्रह्माणमिव शाश्वतम् ॥ ४२
न चेदमचलं स्थानमनन्तं वापि कस्यचित् ।
त्वं तु बालिशया बुद्ध्या ममेदमिति मन्यसे ॥ ४३
अविश्वास्ये विश्वसिषि मन्यसे चाध्रुवं ध्रुवम् ।
ममेयमिति मोहात्त्वं राजश्रियमभीप्ससि ॥ ४४

— d) Da3. a4 D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 कालयति (for कल°).

36 Ds1 om. 36. — b) K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn4 Ds2 D2. 3. 5. 6. 8 M1. 6 प्रलयं; Dn1 प्रलापं; G1 प्रलापन् (for प्रल°). Ś1 K1. 2. 4 न च; K7 D4. 6. 9 नानु- (for नाव-). — c) Ś1 K1. 2. 4 यदि; D8 कश्चित् (for केचित्). Ś1 K1. 2 M1 त्वा (for त्वां). — d) K7 V1 B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 D4–6. 9 यदृच्छया (for स्वकर्मणा).

37 a) D7 T1 G1–3. 6 त्वसद्विधो (for अस्म°). B9 लोको (for नाम). — b) K1 जाने (for जानँल्). D5 -प्रवर्तनं; D7 T1 G1–3. 6 -प्रवृत्तिजान् (for °त्तयः). Da4 जानंतोमकवृत्तयः (sic). ❀ Ca : लोकप्रवृत्तय इति विभक्तिव्यत्ययश्छान्दसः । ❀ — c) B6 (marg. as in text) [अ]भ्यागतः (for °हतः). K1. 7 शोचे; Da4 Dn4 शोचन्; D6 शौचेन् (for शोचेन्). — d) Ś1 K2. 4 -विभ्रमे (for -संभ्रमे). K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 मुह्येद्वाप्यथ विभ्रमेत्.

38 a) K7 कल्ले; D7. 9 T G1–3. 6 M5. 7 कथं (for नित्यं). Da4 D2. 3 -परितस्य (for -परी°). — b) G3 त्वद्विधस्य (for मद्वि°). Da3 च (for वा). — c) Ś1 (*sup. lin.* as in text) K2 विस्मयम् (for व्यसनम्). — d) K7 भित्त्वा; M1 छिन्ना (for भिन्ना). D2 अव- (for इव).

39 b) B8 (marg. as in text) करिष्यंति (for भवि°). K7 D4. 9 सुराधिप (for °धिपाः). — c) M5 सर्वे ते (by transp.). M1. 6. 7 शक्र सर्वे (by transp.). B8 (marg. as in text) संयांति (for यास्यन्ति). — d) K4 गतिं; M1. 6 वृतं (for गतम्).

40 a) Ś1 K2 सुदुर्दर्शं (for °र्धर्षं). — c) D5. 6 कालः (for काले). B8 परिणतः. D6. 9 (by corr. as in text) काले (for कालः). — d) B7. 9 Da4 Ds2 (before corr. as in text) D3. 7 G3. 6 कलयिष्यति.

41 a) Da4 D6 बहूनिंद्र- (for °नीन्द्र-). — b) K4 B6 (marg.) D6 दैत्येयानां; K6 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 दैवतानां (for दैतेयानां). — c) B8 (marg.) Da3 अत्यतीतानि; Da4 D4 अन्य°; D7 अभ्यतीता हि (for °तीतानि).

42 a) T2 इमं (for इदं). Ś1 K1. 2. 4 स्थानं त्वम् (by transp.); K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 संस्थानम्; M1. 6 त्वत्स्थानम्. — b) Da4 मन्यते. — c) K2 दैवं (for देवं). — d) K6 ब्रह्माणममितौजसं.

43 a) K7 G3. 6 वेदम् (for चेदम्). K1 Da4 G3. 6 अचल- (for अचलं). — b) Ś1 K1. 2 अपि; V1 चापि (for वापि).

44 a) Ś1 K1. 2 G1 अविश्वासे; K4 °द्वांसे; K6 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 °श्वस्ते; Da4 अनिश्वसे (sic); D7 अविश्वस्ये (for °श्वास्ये). Bo विश्वसिति; M1. 5. 6 °ससि (for °सिषि). — b) K4 V1 Bo. 6. 8. 9 D2–4. 6. 7 T G1–3. 6 चाध्रुवे; K6 वाध्रुवं; K7 B7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D5. 8 वाध्रुवे (for चाध्रुवं). — After 44ab, Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M5 Kumbh. ed. ins.:

653* नित्यं कालपरीतात्मा भवत्येवं सुरेश्वर ।

[B7 Da4 -परितात्मा (for -परी°). M5 भवस्येव (for °त्येवं).]

— c) B8 (marg. as in text) ममेदम् (for °यम्).

नेयं तव न चास्माकं न चान्येषां स्थिरा मता ।
अतिक्रम्य बहूनन्यांस्त्वयि तावदियं स्थिता ॥ ४५
कंचित्कालमियं स्थित्वा त्वयि वासव चञ्चला ।
गौर्निपानमिवोत्सृज्य पुनरन्यं गमिष्यति ॥ ४६
राजलोका ह्यतिक्रान्ता यान्न संख्यातुमुत्सहे ।
त्वत्तो बहुतराश्चान्ये भविष्यन्ति पुरंदर ॥ ४७
सवृक्षौषधिरत्नेयं ससरित्पर्वताकरा ।
तानिदानीं न पश्यामि यैर्भुक्तेयं पुरा मही ॥ ४८
पृथुरैलो मयो भौमो नरकः शम्बरस्तथा ।
अश्वग्रीवः पुलोमा च स्वर्भानुरमितध्वजः ॥ ४९
प्रह्रादो नमुचिर्दक्षो विप्रचित्तिर्विरोचनः ।
ह्रीनिषेधः सुहोत्रश्च भूरिहा पुष्पवान्वृषः ॥ ५०
सत्येषुर्ऋषभो राहुः कपिलाश्वो विरूपकः ।
बाणः कार्तस्वरो वह्निर्विश्वदंष्ट्रोऽथ नैर्ऋतः ॥ ५१ C. 12. 8254 B. 12. 227. 52 K. 12. 234. 52

Da4 ममेयमितिहास्त्वं (sic). —d) K6 V1 B8 (marg. as in text) D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 राज्य- (for राज-). D7 अवाप्स्यसि (for अभीप्ससि).

45 a) M5 च नास्माकं (for न चा°). B8 (marg. as in text) सा नेयं तव नास्माकं. —b) Bo. 8 (marg. as in text) M6 स्थिता (for स्थिरा). K6 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 सदा (for मता). —Da4 (hapl.) om. 45cd. —d) D7 T1 G1. 3. 6 इह (for इयं). K6 Bo. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 गता (for स्थिता).

46 a) K7 V1 Da4 Dn1 D9 किंचित् (for कंचित्). K7 D6 अयं (for इयं). —c) K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T2 M1. 5–7 गौर्निवासम्; D7 T1 G1–3. 6 जी(G1 की)र्णं वासम् (for गौर्निपानम्). —d) D4. 7 (by corr. as in text) गमिष्यसि.

47 K7 D4. 9 om. 47. —a) D5. 6 राजानो ये (for राजलोका). D7 T G1–3. 6 M5. 7 सुरेशा ये त्वति(T2 ह्यति-; M7 ह्यप)क्रांता; M1. 6 राजानो ह्यभ्यति°. —G2 repeats 47b–54d, followed by the repetition of 12. 221. 63a–71c, after 12. 222. 18. —b) K4 यन्; D5–7 T G2 (first time). 3. 6 M5. 7 तान्; M1 तन् (for यान्). —c) G2 (second time) तं तत्वो बहुतराश्चासन्ये (sic). —d) Ś1 K1. 4 पुरंदराः; B8 M5 सुरेश्वराः (for पुरंदर).

48 For the repetition in G2, cf. v. l. 47. —a) B9 सु- (for स-). K7 D4–6. 9 -रत्नौघा; D7 T G1. 2 (both times). 3. 6 M1. 5–7 -गुल्मेयं (for -रत्नेयं). —b) D2. 3 (before corr. as in text) -पर्वतांतरा; D8 °ताधरा (for °ताकरा). Dn1. n4 सहसत्त्व(Dn4 °त्व)वनाकरा; D7 T1 G1. 2 (first time). 3. 6 ससरिद्गिरिकानना. —c) K7 T2 M1. 5–7 तानीदानीं; D7 T1 G1. 2 (first time). 3. 6 नेदानीं तां; G2 (second time) तानि तानि (for तानिदानीं). —d) Ś1 K2 T2 (also as in text) वसुंधरा; Ś1 (*sup. lin.*) K1 G2 (second time) मही पुरा (by transp.).

49 For the repetition in G2, cf. v. l. 47. —a) Ś1 K2 पृथुरिलों; K1 °रिलो; K7 D4. 9 पुरेल्वलो; V1 पृथुरिल्वो; D5 °वैण्यो; D6 °रील्वो; D7 T1 G1. 3. 6 °वैलो; T2 G2 (first time) M5. 7 °रिल्वलो (hypermetric); M1. 6 °ल्वलो (for °रैलो). B7. 8 Dn1 गयो (for मयो). K6 Bo. 6 (marg. as in text) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 भीमो; M1 भौमौ (for भौमो). G2 (second time) पृथुलिल्वरो लोमयोंता (sic). ❀ Cs: पृथुर्नाम कश्चिदसुरो, न वैन्यः । ❀ —b) V1 Bo. 7 संबरस्. —D5 om. 49c–50b. —c) G2 (second time) प्रलोमा; M1 सुलोमा (for पु°). —d) D7 T G1. 2 (first time). 3. 6 M5. 7 -प्रभः (for -ध्वजः).

50 For the repetition in G2, cf. v. l 47. D5 om. 50ab (cf v. l. 49). —a) Some MSS. प्रह्लादो. Ś1 K1. 2. 4 वृत्रो (for दक्षो). —c) K4 ह्रीनिषेदः; V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 M1 Cap °षेवः; G2 (second time) श्रीनिषेधः (for ह्री°). K7 D4. 6. 7. 9 T G1. 2 (both times). 3. 6 M1. 5–7 च होत्रश्च; B8 च हेतिश्च; Da4 सहोत्रश्च (for सुहो°). —d) D5. 7 भूरिदः; T1 G3. 6 °पा; G1. 2 °पाः (for °हा). D5. 7 पुण्यवान्; M5 वृषावान् (for पुष्प°). B8 (marg. as in text) नृपः; T2 नृषु; G1. 2 (second time) ऋषिः (for वृषः).

51 For the repetition in G2, cf. v. l. 47. —a) K1. 6 Da4 D7 T G1. 3. 6 सत्येषु-; M1 शमेषुर् (for सत्ये°). Ś1 K1. 2 D5 T G1. 2 (first time) वृषभो (for ऋषभो). K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 बाहुः (for राहुः). —b) D5. 7 कपिलाख्यो; T1 G1. 2 (first time). 3. 6 M7 °लोश्वो; G2 (second time) कपलाकों (for कपिलाश्वो). G2 (second time) om. विरूपकः. —c) K1 कांतस्वरो; T2 G2 (first time) का(T2 क)र्ता° (for कार्त°). K7 D4. 9 बर्हिर् (for वह्निर्). —d) K1. 2. 4 नै(K1 नो)र्नृतः; K6 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 नैर्ऋतिः;

C. 12. 8264 B. 12. 227. 52 K. 12. 234. 52 रित्थाहुत्थौ वीरताम्रौ वराहाश्वो रुचिः प्रभुः ।
विश्वजित्प्रतिशौरिश्च वृषाण्डो विष्करो मधुः ॥ ५२
हिरण्यकशिपुश्चैव कैटभश्चैव दानवः ।
दैत्याश्च कालखञ्जाश्च सर्वे ते नैर्ऋतैः सह ॥ ५३
एते चान्ये च बहवः पूर्वे पूर्वतराश्च ये ।
दैत्येन्द्रा दानवेन्द्राश्च यांश्चान्याननुशुश्रुम ॥ ५४
बहवः पूर्वदैत्येन्द्राः संत्यज्य पृथिवीं गताः ।
कालेनाभ्याहताः सर्वे कालो हि बलवत्तरः ॥ ५५
सर्वैः क्रतुशतैरिष्टं न त्वमेकः शतक्रतुः ।
सर्वे धर्मपराश्चासन्सर्वे सततसत्रिणः ॥ ५६
अन्तरिक्षचराः सर्वे सर्वेऽभिमुखयोधिनः ।
सर्वे संहननोपेताः सर्वे परिघबाहवः ॥ ५७
सर्वे मायाशतधराः सर्वे ते कामचारिणः ।
सर्वे समरमासाद्य न श्रूयन्ते पराजिताः ॥ ५८
सर्वे सत्यव्रतपराः सर्वे कामविहारिणः ।
सर्वे वेदव्रतपराः सर्वे चासन्बहुश्रुताः ॥ ५९

B7 damaged; T2 नैर्तुत.; G2 (first time) नैज्जतः; G2 (second time) नेव्रतः (for नैर्ऋतैः).

52 For the repetition in G2, cf. v. l. 47. — a) K2 रित्याहुत्यौ वीरताम्रौ; K6 B3. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 संकोचोथ व(K6 प)रीताक्षो (B9 °ख्यो); K7 हत्याहत्यो परीतात्मा; V1 विष्टोत्थीतो वीरताम्रो; B0 ऋकेथागांश्रौ (sic) वीरताम्रौ; B6 कृत्याकृत्यौ परीताक्षौ (marg. °क्षो); B7 ***** रीताख्यो; B8 (marg.) ऋच्छोद्रार्थौ वीरताम्रौ; D4. 9 हत्याहत्यो परीतात्मा; D5 ऋक्षहुक्शौ वीरताम्रौ; D6 हुत्वाहुत्वौ वरीताम्रौ; D7 T1 G1. 2 (first time). 3. 6 भूत्योद्भुतो हरीवाहो (T1 G3. 6 °भावो); T2 ह्यद्योद्भुतो हरिद्राभो; G2 (second time) भृत्थाभुत्थौ परीताम्रौ; M1. 6 हताहुको (M6 °हृतौ) हरीताहो; M5 हुत्याहुत्थौ परीताभो; M7 भूत्याहुको हरीताभो. — b) K4 वराहाक्षो; K7 D4. 9 T2 M1. 6. 7 वराहोश्व-; V1 B0. 6 (marg.). 7. 9 Da3. a4 Dn4 D3. 6 व(Da4 वा)राहोश्वो; D7 T1 G1. 2 (first time). 3. 6 वाराहोश्व-; M5 मारवाश्वो (for वराहाश्वो). Ś1 K1. 2. 4 रुचिस्तथा; K6 B0 Dn1. n4 Ds1 D2. 8 °प्रभः; B7 Ds2 D3 रुचिः प्रभः; Da3. a4 रुचिः शुचिः; D6 M6 रुचिप्रभुः (for रुचिः प्रभुः). G2 (second time) वराहो यारुचः प्रभुः. — c) B9 अश्वजित् (for विश्व°). Ś1 K1. 2. 4 प्रतिसौरिश्च; K6 V1 B0. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 6 °रूपश्च; K7 D4. 9 °सारश्च; D5 °सौरश्च (for °शौरिश्च). — d) K2. 4 वृथांडो; K7 D4. 5. 9 विभांडो; B6. 7. 9 (orig.) T2 विषांडो; Da3. a4 विषाक्षो; D6 वृभांडो; D7 T1 G1. 2 (first time). 3. 6 वृषाश्वो; G2 (second time) M1. 5-7 पार्षंडो (for वृषाण्डो). Ś1 K1 वृक्षरो; K2. 4 वृक्षवो; K6 B6. 9 (both marg.) Dn1 Ds1 विस्करो; K7 B6 (orig.). 8 (marg. as in text). 9 (orig.) Da3. a4 D4-6. 9 G2 (second time) M1. 5-7 विक्षरो; Dn4 विश्वरो; D7 T1 G3. 6 वृष्करो; G1. 2 (first time) पुष्करो (for विष्करो). K4 मनुः (for मधुः).

53 For the repetition in G2, cf. v. l. 47. — b) Ś1 K1. 2 टीटिभश्च; K4 lacuna (for कैट°). K4 lacuna; K7 D9 चापि; D5 नाम (for चैव). G2 (second time) कैट******. — c) Ś1 K1 कालखंजश्च; V1 B6-9 Da3. a4 °कंजाश्च; D4 °षंजाश्च; D7 T G1. 2 (both times). 3. 6 M1. 5-7 °केया हि (T2 G2 [second time] M1. 5-7 °याश्च) (for °खञ्जाश्च). K6. 7 B0. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 दैतेया (B0 °त्याश्च) दानवाश्चैव.

54 For the repetition in G2, cf. v. l. 47. — a) T2 ये ते (for एते). — b) Da3. a4 पूर्व- (for पूर्वे). K7 D4. 9 पूर्वतरे (for पूर्वतराश्). — d) B8 (marg. as in text) प्रति-; Da3. a4 नानु- (for अनु-). K7 Ds D4. 6. 7. 9 T G1. 2 (both times). 3. 6 M1. 5-7 -शुश्रुमः (for -शुश्रुम).

55 a) M6. 7 -देवेंद्राः (for -दैत्येन्द्राः). B7. 9 Da3. a4 बहवो दैत्यपूर्वेंद्राः; G2 ऐश्वर्यं बहवः पूर्वे. — d) B8 कालोति(marg. कालो हि)दुरतिक्रमः.

56 b) K7 Da4 D4. 9 तत्त्वम् (for न त्वम्). G1 एवं; G2 एव (for एकः). D7 T1 G1. 3. 6 शतक्रतो. — c) G1 धर्मचराश् (for °पराश्). — d) M1. 5. 6 संतत- (for सतत-).

57 a) K7 V1 B0. 6-9 Ds1 अंतरीक्ष- (for °रिक्ष-). — b) Ś1 (by corr. as in text) K2. 4 [ऽ]भिमत-; D7 T G1-3. 6 सतत- (for ऽभिमुख-). — Da4 om. (hapl.) 57d-58a.

58 Da4 om. 58a (cf. v. l. 57). — b) Ś1 K1. 2. 4 वै (for ते). K6. 7 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 M1. 5-7 -रूपिणः; V1 -योधिनः (for -चारिणः).

59 a) B6 (marg. as in text). 7. 9 Da4 G1 M1. 5-7 -व्रतधराः; T1 G3. 6 °चराः; G2 -व्रताचाराः (for -व्रत-

सर्वे संहतमैश्वर्यमीश्वराः प्रतिपेदिरे ।
न चैश्वर्यमदस्तेषां भूतपूर्वो महात्मनाम् ॥ ६०

सर्वे यथार्थदातारः सर्वे विगतमत्सराः ।
सर्वे सर्वेषु भूतेषु यथावत्प्रतिपेदिरे ॥ ६१

सर्वे दाक्षायणीपुत्राः प्राजापत्या महाबलाः ।
ज्वलन्तः प्रतपन्तश्च कालेन प्रतिसंहृताः ॥ ६२

त्वं चैवेमां यदा भुक्त्वा पृथिवीं त्यक्ष्यसे पुनः ।
न शक्ष्यसि तदा शक्र नियन्तुं शोकमात्मनः ॥ ६३

मुञ्चेच्छां कामभोगेषु मुञ्चेमं श्रीभवं मदम् ।
एवं स्वराज्यनाशे त्वं शोकं संप्रसहिष्यसि ॥ ६४

शोककाले शुचो मा त्वं हर्षकाले च मा हृषः ।
अतीतानागते हित्वा प्रत्युत्पन्नेन वर्तय ॥ ६५

मां चेदभ्यागतः कालः सदायुक्तमतन्द्रितम् ।
क्षमस्व नचिरादिन्द्र त्वामप्युपगमिष्यति ॥ ६६

त्रासयन्निव देवेन्द्र वाग्भिस्तक्षसि मामिह ।
संयते मयि नूनं त्वमात्मानं बहु मन्यसे ॥ ६७

कालः प्रथममायान्मां पश्चात्त्वामनुधावति ।
तेन गर्जसि देवेन्द्र पूर्वं कालहते मयि ॥ ६८

को हि स्थातुमलं लोके क्रुद्धस्य मम संयुगे ।
कालस्तु बलवान्प्राप्तस्तेन तिष्ठसि वासव ॥ ६९ C.12 8282 B.12.227.70 K.12.234.69

पराः). D5.7 अंतरिक्षचराः सर्वे (= 57^{a}). — ^{b}) D5.6 ·परायणाः (for ·विहारिणः). B6 (marg. as in text) सर्वे चासन्बहुश्रुताः (= 59^{d}). — ^{c}) G3 देव· (for वेद·). B6 ·श्रुतपराः; B9 Da4 T2 ·व्रतधराः; G1.2 ·व्रताः सर्वे; M1.5–7 ·व्रतस्नाताः (for °पराः). — ^{d}) K6 B0 Dn1.n4 Ds D2.3.8 चैव (for चासन्). B6 सर्वे च जनसंमताः; B8 सर्वे शिष्टानुवर्तिनः.

60 D5 om. (hapl.) 60. — ^{a}) K6 संवृतम्; K7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2–4.6.8.9 संम°; G1 संहस्तम्; M1 संगतम् (for संह°). — ^{b}) D7 T1 G1–3.6 ईश्वरात् (for ईश्वराः). V1 B7.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 संप्रपेदिरे (for प्रति°). — D7 T1 G2 om. (hapl.) 60^{c}–61^{d}. — ^{c}) M1.6 न चैश्वर्यमतस्तेषां. — ^{d}) M1.5.6 भूतपूर्वं (for °पूर्वो).

61 D7 T1 G2 om. 61 (cf. v. l. 60). — ^{a}) K6 V1 B0.6–9 Da3.a3 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 T2 G1.3.6 M1.5–7 यथार्ह· (for यथार्थ·).

62 ^{c}) B8 (marg.) च तपंतश्च; D2 प्रतपंतस्य (for °पन्तश्च). — ^{d}) Da4 ·संस्कृताः (for °हृताः).

63 ^{a}) B8 शक्र; B8 (marg. also as in text) वै च (for चैव). Ds1 D7.9 T1 G2.3.6 यथा (for यदा). G1.3 भुंक्त्वा; M5.7 शक्र (for भुक्त्वा). — ^{b}) K1 Da4 पृथिवी त्यक्षसे पुनः. — ^{c}) V1 शक्ष्यते (for शक्ष्यसि). — ^{d}) K6 D5 लोकम् (for शोकम्).

64 ^{a}) K2.4 B6 मुंचेमां (for मुञ्चेच्छां). — ^{b}) D5 सुमुच्य (for मुञ्चेमं). M7 मुंचेदं श्रीमदं भवं. — ^{c}) B6.8 (both marg. as in text) स्व राज्य·; D5 स्वाराज्य· (for स्व°). — ^{d}) B0 संप्रहायिष्यति; Da4 °हरिष्यसि; G2 °भविष्यसि (for °सहिष्यसि).

65 ^{b}) K7 D4.9 हृष (for हृषः). — ^{c}) K6 B0.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 अतीतानागतं; D5 व्यतीतानागते (for अती°). — ^{d}) G2 reads from वर्तय up to बहु (in 67^{d}) twice. Ś1 K1 वर्तयेः; K2.4 वर्तये; Da4 वृत्तयः; D4 वर्तयां; D5 वर्तयन् (for वर्तय).

66 G2 reads 66 twice (cf. v. l. 65). — ^{a}) T2 मां चेदभ्यागतं काले. — ^{b}) Da3.a4 सदायुक्ताम्; Dn1 °मुक्तम् (for °युक्तम्). K6.7 B0 Dn1 Ds D2.3.8 अतंद्रितः. — ^{c}) Da4 यमस्व (for क्षमस्व). — ^{d}) M1 अपगमिष्यति; M6 अव° (for उप°).

67 G2 reads up to बहु twice (cf. v. l. 65). — ^{a}) D7 T1 G3.6 त्रासयंतीव; M5 °यन्निह (for °यन्निव). Da4 देवेंद्रो. — G1 om. (hapl.) 67^{b}–68^{c}. — ^{b}) Da4 वाग्निस् (for वाग्भिस्). M1.6 तक्ष्यसि. D7 T1 G2.3.6 वाक्संतक्ष्य (D7 °तर्ष·; G2 [both times] °त्यक्ष·; G3.6 °तक्ष)ति मामिह. — ^{c}) K7 D4.9 संगते (K7 °तं) (for संयते).

68 G1 om. 68^{abc} (cf. v. l. 67). — ^{a}) K7 M6.7 आयान्मा; T1 आत्मानं (for आयान्मां). — ^{c}) M1 गर्जति (for गर्जसि). D5 दैत्येंद्र. — ^{d}) K1 (before corr. as in text).7 Dn1 पूर्व· (for पूर्वं).

69 ^{b}) K6.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8 मम क्रुद्धस्य संयुगे. — ^{c}) K7 च (for तु). Da4 तेन (for प्राप्तस्). — ^{d}) M1.6 तिष्ठति. Da4 तिष्ठ तिष्ठेति वा पुनः.

70 ^{a}) K4 Dn4 ·सहस्रांते (for °स्रान्तं). — ^{b}) V1 B6.8 Ds2 D2.3.5 तूर्णं (for पूर्णं). Da4 D4.9 अर्हसि.

C. 12. 8282
B. 12. 227. 70
K. 12. 234. 70

यत्तद्वर्षसहस्रान्तं पूर्णं भवितुमर्हति ।
यथा मे सर्वगात्राणि नस्वस्थानि हतौजसः ॥ ७०
अहमैन्द्राच्च्युतः स्थानात्त्वमिन्द्रः प्रकृतो दिवि ।
सुचित्रे जीवलोकेऽस्मिन्नुपास्यः कालपर्ययात् ॥ ७१
किं हि कृत्वा त्वमिन्द्रोऽद्य किं हि कृत्वा च्युता वयम् ।
कालः कर्ता विकर्ता च सर्वमन्यदकारणम् ॥ ७२
नाशं विनाशमैश्वर्यं सुखदुःखे भवाभवौ ।
विद्वान्प्राप्यैवमत्यर्थं न प्रहृष्येन्न च व्यथेत् ॥ ७३
त्वमेव हीन्द्र वेत्थास्मान्वेदाहं त्वां च वासव ।
विकत्थसे मां किं बद्धं कालेन निरपत्रप ॥ ७४

त्वमेव हि पुरा वेत्थ यत्तदा पौरुषं मम ।
समरेषु च विक्रान्तं पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ७५
आदित्याश्चैव रुद्राश्च साध्याश्च वसुभिः सह ।
मया विनिर्जिताः सर्वे मरुतश्च शचीपते ॥ ७६
त्वमेव शक्र जानासि देवासुरसमागमे ।
समेता विबुधा भग्नास्तरसा समरे मया ॥ ७७
पर्वताश्चासकृत्क्षिप्ताः सवनाः सवनौकसः ।
सटङ्कशिखरा घोराः समरे मूर्ध्नि ते मया ॥ ७८
किं नु शक्यं मया कर्तुं यत्कालो दुरतिक्रमः ।
न हि त्वां नोत्सहे हन्तुं सवज्रमपि मुष्टिना ॥ ७९

— c) Da4 -गायत्रि (for -गात्राणि). — d) V1 Bo Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 -सुस्थानि (for -स्वस्थानि). K6 V1 Bo. 6 (marg), 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 महौजसः (for हतौ°).

71 71^{ab} is damaged in B7. — b) Ś1 K1. 2 Ds1 T2 इंद्र (for इन्द्रः). K2 Bo. 8 9 Da3 a4 D2. 5 प्राकृतो; K4 प्रार्थितो; D7 G1–3. 6 प्रकृतौ (for प्रकृतो). — After 71^{ab}, K7 reads for the first time 72^{cd}, repeating it in its proper place. — c) K6 सुचित्ते; Bo सुचिते; D7 T G2. 3. 6 सुचित्रो; M7 विचित्रे (for सुचित्रे). B9 G1 देव- (for जीव-). — d) Ś1 K1. 2. 4 अपायः; V1 Bo. 6 (marg. as in text). 9 D5 उपायः (for उपास्यः). K7 B6–9 Da3. a4 D4–7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 -पर्ययः (Da4 °याः) (for -पर्ययात्).

72 a) K7 D4. 9 नु (for हि). B8 T2 इंद्र. — b) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T1 G3. 6 किं वा; T2 G2 M1. 6 7 किं च; G1 किंचित् (for किं हि). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 वयं च्युताः (by transp.). — K7 reads 72^{cd} for the first time after 71^{ab}.

73 a) ❀ Ca. s: नाशमदर्शनम्, विनाशं निधनम् (Cs: अत्यन्तोच्छेदो विनाशः) । ❀ — b) K6 Bo. 7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G1. 2 सुखं दुःखं (for सुखदुःखे). — c) Ś1 K1. 2 M7 प्राप्यैव; D5 प्राप्येह; M1. 6 प्राप्नोति (for प्राप्यैवम्). Ś1 K1. 2 D5 M1. 6. 7 मर्त्यत्वं; B7 damaged; D4. 9 अन्यत्वं; D7 T G1–3. 6 M5 अत्यंतं. — d) D7 T G1–3. 6 न च हृष्येन् (for न प्रहृ°). Da3. a4 न प्रहृष्येत न व्यथेत्.

74 a) Ś1 K1. 2 त्वमेवेंद्रेह; K6 Ds1 G2 त्वमेव इंद्र (G2 °ह इंद्र) (for °व हीन्द्र). D7 T G1–3. 6 M5. 7 (also as in text) मां वेत्थ (for वेत्थास्मान्). — b) Ś1 K1 (by corr. as in text). 2 त्वं (for त्वां). Ś1 K1. 2. 4 वासवं; B7 भारत; Da4 वासवः (for वासव). — c) K6 V1 Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 किं कत्थसे (for विक°). K6 V1 Bo. 6. 8 Dn1. n4 Ds D2–4. 8 मां किं च त्वं; G1 मां किं बंधं; M7 किमाबद्धः (for मां किं बद्धं). — d) Da4 T G2. 3. 6 निरपत्रपः.

75 a) G1 एवं च (for एव हि). Ś1 K1. 2 तदा; G1. 2 यथा; M7 परं (for पुरा). — b) G1 तथा; G2 तावत् (for तदा). — c) G3. 6 निष्क्रांतं (for विक्रान्तं). — d) G1 पर्यंतं (for पर्याप्तं).

76 b) Ś1 K1. 2 ऋषिभिः (for वसुभिः). D5 वसुभिः सह गुह्यकाः. — c) G2 [अ]पि (for वि-). K7 Bo. 8 Dn1. n4 D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 पूर्वं (for सर्वे). — d) Da4 सयुतस्य (for मरुतश्च). V1 विशां पते (for शचीपते).

77 a) D4 जानामि. — cd) D5 ध्वस्तास् (for भग्नास्). D7 T G1–3. 6 समेता हींद्र विबुधा भग्नास्ते हि रणे मया.

78 K7 om. (hapl.) 78. — a) Da4 G1 सकृत् (for [अ]सकृत्). — c) Ś1 K2 सपट्ट-; K1 सपट्ट-; Da4 कंटक-; Dn4 सकंट-; D7 T G1. 3. 6 सशृंग-; G2 सटीक- (for सटङ्क-). K6 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 भग्नाः (for घोराः). ❀ Ca: सटङ्कशिखराः टङ्कच्छिन्नवदगम्यशिखरवन्तः । ❀

79 b) K1. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2.

न तु विक्रमकालोऽयं क्षमाकालोऽयमागतः ।
तेन त्वा मर्षये शक्र दुर्मर्षणतरस्त्वया ॥ ८०
त्वं मा परिणते काले परीतं कालवह्निना ।
नियतं कालपाशेन बद्धं शक्र विकत्थसे ॥ ८१
अयं स पुरुषः श्यामो लोकस्य दुरतिक्रमः ।
बद्ध्वा तिष्ठति मां रौद्रः पशुं रशनया यथा ॥ ८२
लाभालाभौ सुखं दुःखं कामक्रोधौ भवाभवौ ।
वधो बन्धः प्रमोक्षश्च सर्वं कालेन लभ्यते ॥ ८३
नाहं कर्ता न कर्ता त्वं कर्ता यस्तु सदा प्रभुः ।
सोऽयं पचति कालो मां वृक्षे फलमिवागतम् ॥ ८४
यान्येव पुरुषः कुर्वन्सुखैः कालेन युज्यते ।
पुनस्तान्येव कुर्वाणो दुःखैः कालेन युज्यते ॥ ८५
न च कालेन कालज्ञः स्पृष्टः शोचितुमर्हति ।
तेन शक्र न शोचामि नास्ति शोके सहायता ॥ ८६
यदा हि शोचतां शोको व्यसनं नापकर्षति ।
सामर्थ्यं शोचतो नास्ति नाद्य शोचाम्यहं ततः ॥ ८७
एवमुक्तः सहस्राक्षो भगवान्पाकशासनः ।
प्रतिसंहृत्य संरम्भमित्युवाच शतक्रतुः ॥ ८८
सवज्रमुद्यतं बाहुं दृष्ट्वा पाशांश्च वारुणान् ।
कस्येह न व्यथेद्बुद्धिर्मृत्योरपि जिघांसतः ॥ ८९ C. 12. 8302 B. 12. 227. 90 K. 12. 234. 89

---

8. 8 काल्लो हि (for यस्काल्लो). —c) K2 D4. 9 T2 M1. 6. 7 त्वा (for त्वां).

80 b) Dn4 क्षमाकोपसमागतः. —c) K4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 6–8 त्वां; G2 ते (for त्वा). Da4 शर्मये (for मर्षये). —d) Ś1 K1. 2 दुर्धर्षण-; T2 सुदुर्धर्ष- (for दुर्मर्षण-). D7 T1 G1. 3. 6 सुदुर्धर्षतरो मया.

81 a) K4 B9 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 तं मां; K6 Ds1 तन्मां; K7 D4. 9 T2 G2 M1. 5–7 तं मा; V1 B0. 6–8 Da3. a4 D5 त्वं मां; D6 *मां; D7 T1 G1. 3. 6 एवं (for त्वं मा). D4. 9 परिगते; D5 °कृते (for °णते). —b) Da3 G1 परितं; M6 चरितं (for परीतं). D5. 7 -वज्रिणा (for -वह्निना). —d) D5 बद्धः; T2 बंधं (for बद्धं).

82 a) K1 अये (for अयं). Ś1 K1 (before corr.). 2. 4 मे; K1 (by corr.) मां; V1 हि (for स). ❀ Ca: कालस्य श्यामत्वं बन्धनसामर्थ्यादुग्रत्वद्योतकम्, न तु वर्णः श्यामस्तस्य। ❀ —b) M1. 6. 7 लोके संहरति प्रजाः (M7 क्रमः). —c) G1 तिष्ठसि. T2 G1–3. 6 मा (for मां). K6 Da4 रौद्र. —d) Some MSS. रसनया.

83 a) Ś1 K1. 2 लाभालाभं; B6. 7 Da3. a4 भावाभावौ (for लाभालाभौ). —c) K2. 6 B0 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 वधबंध-; Da4 बद्धो बंध-; D6 M7 वधो बंध-; D7 वधो बद्धः (for वधो बन्धः). K2 -प्रमोक्षैश्च; K6 Dn1 Ds1. s2 (by corr.) °क्षाश्च; K7 D4. 5. 6. 9 G2 प्रमोहश्च; Da3 Dn4 Ds1 (before corr.) M7 प्रमोक्षं च (for प्रमोक्षश्च). —d) K2 सर्वे; K7 सर्व- (for सर्वं). D2 लभते.

84 b) Ś1 K1. 2 यस्तु कर्ता (by transp.). V1 विभुः (for प्रभुः). —c) Ś1 K1. 2 मां कालो (by transp.). —d) Ds1 वक्ष्ये (for वृक्षे). K7 D4. 6. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 आहितं; B6 (marg. as in text). 9 आनतं (for आगतम्).

85 a) Ds1 यात्येव (for यान्येव). —b) V1 मुह्यते (for युज्यते). — K4 om. (hapl.) 85cd. —d) T2 दुःखः (for दुःखैः). V1 मुह्यते; B7 युज्यति (for °ते).

86 a) Ds1 D9 (by corr. as in text) कालज्ञा (for °ज्ञः). —d) K2 लोके (for शोके).

87 a) D7 यदासि (for यदा हि). K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 शोचतः; D7 T1 G1. 3. 6 शोचता (for शोचतां). K6 Ds कालो (for शोको). K7 यदा हि शोचतोशोच्य (sic). —b) B7 M7 व्यसनान् (for व्यसनं). Da3. a4 नापकर्षते. D7 T1 G1–3. 6 व्यसने नापकृष्यते. —c) Ś1 K2 शोचिते; K1 शोचते; K7 D4. 9 M5 शोचतां; D6 शोचता (for शोचतो). —d) T2 M1. 5–7 नैव; G1 [इ]त्यप- (for नाद्य). K1 हतः (for ततः). K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 G2 [इ]त्यतोहं (B6 D4. 9 G2 ततोहं; B8 तेनाहं) नाद्य (V1 नास्ति; B0 माद्य) शोचिमि (K7 D4. 9 °ता; G2 °तुं); D5 ततोहं नास्मि शोचिता; D7 T1 G3. 6 देव शोचाम्यहं न च.

88 Before 88, B9 D5 T2 M5 ins. भीष्मः. —c) D7 T1 G1. 3. 6 प्रतिसंगृह्य (for °संहृत्य). —d) T2 प्रत्युवाच (for इत्यु°).

89 a) B9 सवज्रक्षततं त्वाहुं (sic); D7 T1 G1. 3. 6 वज्रमुद्यम्य चायांतं. —b) K7 D4. 6. 9 प्रचेतसः; D7 T

C. 12. 8302 B. 12. 227. 90 K. 12. 234. 90

सा ते न व्यथते बुद्धिरचला तत्त्वदर्शिनी ।
ब्रुवन्न व्यथसे स त्वं वाक्यं सत्यपराक्रम ॥ ९०
को हि विश्वासमर्थेषु शरीरे वा शरीरभृत् ।
कर्तुमुत्सहते लोके दृष्ट्वा संप्रस्थितं जगत् ॥ ९१
अहमप्येवमेवैनं लोकं जानाम्यशाश्वतम् ।
कालाग्नावाहितं घोरे गुह्ये सततगेऽक्षरे ॥ ९२
न चात्र परिहारोऽस्ति कालस्पृष्टस्य कस्यचित् ।
सूक्ष्माणां महतां चैव भूतानां परिपच्यताम् ॥ ९३
अनीशस्याप्रमत्तस्य भूतानि पचतः सदा ।
अनिवृत्तस्य कालस्य क्षयं प्राप्तो न मुच्यते ॥ ९४
अप्रमत्तः प्रमत्तेषु कालो जागर्ति देहिषु ।
प्रयत्नेनाप्यतिक्रान्तो दृष्टपूर्वो न केनचित् ॥ ९५
पुराणः शाश्वतो धर्मः सर्वप्राणभृतां समः ।
कालो न परिहार्यश्च न चास्यास्ति व्यतिक्रमः ॥ ९६
अहोरात्रांश्च मासांश्च क्षणान्काष्ठाः कला लवान् ।
संपिण्डयति नः कालो वृद्धिं वार्धुषिको यथा ॥ ९७
इदमद्य करिष्यामि श्वः कर्तास्मीति वादिनम् ।
कालो हरति संप्राप्तो नदीवेग इवोडुपम् ॥ ९८
इदानीं तावदेवासौ मया दृष्टः कथं मृतः ।
इति कालेन ह्रियतां प्रलापः श्रूयते नृणाम् ॥ ९९

G1 सुदारुणान्; G2 M1. 5. 6 च दा°; G3. 6 दुरासदान् (for च वारुणान्). —c) G2 कस्याद्य (for कस्येह). B7 बुद्धिं. —d) K1 मन्योर् (for मृत्योर्). G1 जिघांसता.

90 a) D5 नु (for न). —c) K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T1 G3. 6 ध्रुवं (for ब्रुवन्). G1 व्यथते. K6 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 [ऽ]द्य त्वं; B8 त्वं वै; D7 T1 G1–3. 6 M5 सत्त्वाद्; T2 M6 सत्यं (for स त्वं). —d) K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 धैर्यात्; K7 D4. 6. 9 सत्यं (for वाक्यं). K4. 6. 7 D4. 6. 9 -पराक्रमः (for °क्रम).

91 c) D7 दृष्ट्वा (for लोके). —d) D7 (marg.) तथा (for दृष्ट्वा). ❀ Ca: संप्रस्थितं विनश्वरम्। ❀

92 a) G1 एनम् (for एवम्). K7 D4. 6. 9 [इ]मं; V1 [इ]ह; D5 [ए]तं; D7 T1 G1–3. 6 [ए]तल् (for [ए]नं). —b) K2 G1 शाश्वतं (for अशाश्वतम्). —c) D5 कालाग्न्यवहिते घोरे; G1. 2 °ग्निवाहितं घोरे. —d) Dn4 मुह्ये सततगे क्षुरे (sic); D6 गुह्ये तनुगगह्वरे.

93 b) B7 कालः; D4 काले (for काल-). K6 Ds1. s2 (by corr. as in text) D5 M5 -सृष्टस्य; M1. 6 -दृष्टस्य (for -स्पृष्टस्य). K1 (marg.) D4–6. 9 कर्हिचित् (for कस्य°). —Da4 om. 93cd. —c) K7 D4. 9 शूक्ष्माणां. —d) K1. 2. 4 परिप(K1 °व)श्यतां; K7 D4–6. 9 °पालनं (D5 °ने); Ds1 °च्यच्यतां (sic) (for °पच्यताम्).

94 a) K7 D4. 9 ईश्वरस्य; B7 damaged (for अनीशस्य). G2 M1. 6. 7 अनिशं ह्य(G2 स्मा)प्रमत्तस्य. —b) K1 पदतः; B7 damaged; D3 (*sup. lin.* as in text) सचतः; T2 परतः (for पचतः). —c) K1 अतिवृत्तस्य; T2 अनिर्वृत्तस्य (for °वृत्तस्य). D4 कामस्य (for कालस्य). —d) Ś1 K1. 2. 4 वशं; K7 D4. 6. 9 मु(K7 सु)खं (for क्षयं). Da4 D5 मुह्यते (Da4 °ति) (for मुच्यते).

95 b) G1 लोके (for कालो). —c) K6 V1 B0 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 अपक्रांतो (for अति°). B6. 7 Da3. a4 यत्नेनाप्यनुपक्रांतो. —d) G1 दृष्टपूर्वेण (for °पूर्वो न).

96 b) K7 सर्वैं (for सर्व-). D5 -धर्म- (for -प्राण-). B7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 वरः (for समः). —d) K7 D4 वा (for च). K2 Da4 [अ]पि (for [अ]स्य).

97 a) K7 D4. 6. 7. 9 T G3. 6 अहोरात्राणि (for °रात्रांश्च). G2 अहोरात्रान्क्षणान्काष्ठाः. —b) K4. 6 Dn1. n4 क्षणाः; T2 क्षणं (for क्षणान्). G1. 3 काष्ठान् (for काष्ठाः). K6 Dn1. n4 लवाः कलाः; K7 B0. 6–9 Da3 D2–6. 8. 9 लवान्कलाः (by transp.). V1 कलाः काष्ठास्तथा लवान्; D7 T1 G3 क्षणान्काष्ठान्कलान्लवान्; G2 कलाः संवत्सरानपि. —c) K6 Da3 Dn1. n4 Ds2 D3. 8 T2 G2 संपीडयति; K7 Da4 D2 स पिंड°; D7 T1 G1. 3. 6 स वर्ध° (for संपिण्ड°). K6 B8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 यः (for नः). —d) Da4 बुद्धिर् (for वृद्धिं). G1 वार्धिषिको; M1 वार्ध्यु° (for वार्धु°).

98 a) M1 इदमन्यत्करिष्यामः. —b) G1 यः (for श्वः). K6. 7 D4–6. 9 वादिनः; Dn4 वादिनां (for वादिनम्). —c) B8 हसति (for हरति). —d) K7 D4. 9 [उ]लुपान्; B0. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 द्रुमं; D5. 6 द्रुमान् (for [उ]डुपम्).

99 a) D7 इदं तु (for इदानीं). Ś1 K1 इदानीमेव संजातो; K2. 4 °नीमपि यातोसौ. —c) K1. 2. 4 ह्रियते (K1 °तौ); V1 D3 हीयतां; B6. 7 Da4 क्रियतां; D7

नश्यन्त्यर्थास्तथा भोगाः स्थानमैश्वर्यमेव च ।
अनित्यमध्रुवं सर्वं व्यवसायो हि दुष्करः ।
उच्छ्राया विनिपातान्ता भावोऽभावस्थ एव च ॥ १००
सा ते न व्यथते बुद्धिरचला तत्त्वदर्शिनी ।
अहमासं पुरा चेति मनसापि न बुध्यसे ॥ १०१
कालेनाक्रम्य लोकेऽस्मिन्पच्यमाने बलीयसा ।
अज्येष्ठमकनिष्ठं च क्षिप्यमाणो न बुध्यसे ॥ १०२
ईर्ष्याभिमानलोभेषु कामक्रोधभयेषु च ।
स्पृहामोहाभिमानेषु लोकः सक्तो विमुह्यति ॥ १०३
भवांस्तु भावतत्त्वज्ञो विद्वाञ्ज्ञानतपोन्वितः ।
कालं पश्यति सुव्यक्तं पाणावामलकं यथा ॥ १०४
कालचारित्रतत्त्वज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ।
वैरोचने कृतात्मासि स्पृहणीयो विजानताम् ॥ १०५
सर्वलोको ह्ययं मन्ये बुद्ध्या परिगतस्त्वया ।
विहरन्सर्वतोमुक्तो न क्वचित्परिषज्जसे ॥ १०६
रजश्च हि तमश्च त्वा स्पृशतो न जितेन्द्रियम् ।　C. 12. 8020 B. 12. 227. 106 K. 12. 234. 102

T G1–3. 6 M1. 5 म्रियतां (G2 °ता); M7 ह्रियता (for ह्रियतां). K7 D4. 5. 9 कालेन ह्रियमाणानां. — d) G1. 3. 6 प्रतापः; M7 विलापः (for प्रलापः).

100 a) K7 नृत्यंति; B6. 9 न संति (for नश्यन्ति). Dn4 तात; D7 T1 G1. 3. 6 च ते (for तथा). G1 भागाः. — b) K6 Dn1. n4 Ds D3 वा (for च). —K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8 transp. 100^{cd} and 100^{ef}. G2 M7 read 100^{cd} twice. — c) Da4 corrupt. — After 100^{cd}, K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 Kumbh. ed. ins.:

654* जीवितं जीवलोकस्य कालेनागम्य नीयते ।
[Da4 लोकनाथस्य (for जीवलोकस्य).]

while K7 D9 ins.:

655* अहं सुखीति नित्यं च मनसापि न चिन्तयेत् ।
[Cf. 101^{cd}. K7 न्न (for [अ]पि).]

— e) K6 Dn1 Ds D3. 7 T G2 M1. 7 उच्छ्रया; K7 उत्थाया (for उच्छ्राया). — f) K6 B0. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 [ऽ]भावः स (for ऽभावस्थ). D5 भावाभावः स एव च; T2 भावोभावस्तथैव च.

101 b) G3. 6 सत्त्व- (for तत्त्व-). — c) G1 अवम् (for अहम्). B8 (marg. as in text). 9 D4 वेति (for चेति). — d) B8 (marg.) न तु (for [अ]पि न). K6 बुध्यते; K7 V1 B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 D4. 6. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मन्यसे; D5 मन्यते (for बुध्यसे).

102 a) D5 [आ]गम्य (for [आ]क्रम्य). K7 D6. 9 लोकोयं (for लोकेऽस्मिन्). — b) K1. 2 पश्यमाने; K7 Ds2 (by corr. as in text) D4. 6. 9 G2 M1. 7 पच्यमानो (for °माने). — c) K7 D9 वा (for च). D4 ज्येष्ठं वापि कनिष्ठं वा; T1 G1. 3. 6 अतो ज्येष्ठं कनिष्ठं च. — d) K7 Dn4 D4. 6. 8. 9 T1 G1. 3. 6 क्षिप्यमानो; T2 °माणे (for °माणो). K7 Dn1 Ds2 D4. 7. 9 T G1. 3. 6 M5. 7 बुध्यते.

103 a) G2 M1. 7 ईर्ष्यातिमान-; G3. 6 ईर्ष्या(G3 °र्ष्यं)मानेषु (for °भिमान-). Da3 -लाभेषु; Dn4 -लोकेषु (for -लोभेषु). — c) K7 V1 B6 (marg. as in text) D4–6. 9 -मोहातिवादेषु; B9 -लोभाभिमानेषु; D7 T G1. 3. 6 M1. 6. 7 -मोहातिमानेषु (for -मोहाभि°). — d) B7–9 शक्तो (for सक्तो). K7 D4 6. 7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 न बुध्यते (M5 °से); B9 G2 विमुह्यते; D8 न मुह्यति; D5 न मुच्यते (for विमुह्यति).

104 a) K2 B9 भावां(B9 °वा)स्तु; B0 भवांश्च; D7 T G1. 3. 6 M5. 7 स भवान् (for भवांस्तु). K7 D4. 6. 9 M1. 5 भव-; T2 M7 भूत- (for भाव-). — b) B8 (marg. as in text) विशुद्धात्मा (for विद्वाञ्ज्ञान-). Dn4 -तपोव्रतः (for -तपोन्वितः). — c) Ś1 K1 कालः (for कालं). Da4 वत्स्यति; G3. 6 पश्यसि (for पश्यति). K1 स व्यक्तं. — d) Ś1 अमलकं (for आम°).

105 a) K6 Ds1 -चरित-; K7 D4. 9 -चेष्टित- (for -चारित्र-). — b) G1 M7 -विशारद. M5 सर्वशास्त्रार्थकोविदः. — c) K6 Ds1 विरोचने; Da3. a4 वैरोचन; Dn1. n4 विवेचने (for वैरो°). Da4 D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 कृतार्थो (for कृतात्मा). — d) Dn4 D6. 7 T1 विजानता.

106 a) Da3 ह्यहं; Da4 ह्यदं (for ह्ययं). — b) K2. 4 परिणतस् (for °गतस्). — c) B8 सर्वदा (for सर्वतो-). — d) K4 परिषज्जते; K6 B6 Ds1 °सज्जते; V1 °मुह्यसे; B0. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 °सज्जसे; D6 °षज्यते; D7 T2 G1. 3. 6 M5. 7 च (D7 त्वं) विषीदसि; M1. 6 परिषज्यसे (for °षज्जसे).

107 a) Ś1 K1. 2. 4 चापि (for च हि). K4. 6 V1

C. 12. 8321 B. 12. 227. 109 K. 12. 234. 108 निष्प्रीतिं नष्टसंतापं त्वमात्मानमुपाससे ॥ १०७
सुहृदं सर्वभूतानां निर्वैरं शान्तमानसम् ।
दृष्ट्वा त्वां मम संजाता त्वय्यनुक्रोशिनी मतिः ॥ १०८
नाहमेतादृशं बुद्धं हन्तुमिच्छामि बन्धने ।
आनृशंस्यं परो धर्मो अनुक्रोशस्तथा त्वयि ॥ १०९
मोक्ष्यन्ते वारुणाः पाशास्तवेमे कालपर्ययात् ।
प्रजानामपचारेण स्वस्ति तेऽस्तु महासुर ॥ ११०
यदा श्वश्रूं स्नुषा वृद्धां परिचारेण योक्ष्यते ।
पुत्रश्च पितरं मोहात्प्रेषयिष्यति कर्मसु ॥ १११
ब्राह्मणैः कारयिष्यन्ति वृषलाः पादधावनम् ।
शूद्राश्च ब्राह्मणीं भार्यामुपयास्यन्ति निर्भयाः ॥ ११२
वियोनिषु च बीजानि मोक्ष्यन्ते पुरुषा यदा ।
संकरं कांस्यभाण्डैश्च बलिं चापि कुपात्रकैः ॥ ११३
चातुर्वर्ण्यं यदा कृत्स्नमुन्मर्यादं भविष्यति ।

Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 G3. 6 M5 त्वां; G2 [अ]पि (for त्वा). K7 D4. 6. 9 रजस्तमश्च शूरं त्वां. — b) K7 स्पृशते. K6 M6 जितेंद्रियः; K7 D4. 9 यतेंद्रियं (for जिते°). — c) K6 न प्रीतिं; Da4 निष्पीष्टं (sic); D6 T2 M1. 5–7 निष्प्रीतिर्; D7 T1 G1. 3. 6 सुप्रीतो (for निष्प्रीतिं). K6 D6 न च (for नष्ट-). — d) K6 V1 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 6 आत्मानं त्व(V1 स)म् (by transp.). Ś1 K1. 2. 4 निषेवसे; Ds1 G1 M1 उपासते (for °ससे).

108 a) D6 हृदयं (for सुहृदं). — b) B6 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 -चेतसं (for -मानसम्). — c) T2 G1. 3 M1. 6. 7 त्वा (for त्वां). G1 अनु- (for मम). T2 संज्ञाता; G1 -संघाता (sic) (for संजाता). — d) K7 Da4 D4 -क्रोशनो; M7 -क्रोशने (for -क्रोशिनी).

109 D5 om. 109–110. — a) T2 सोहम् (for नाहम्). Ś1 K1. 2 B8 (marg.) वृद्धं; Da4 बुद्धिर्; Dn1 D6. 7 T2 G1. 3. 6 बद्धं; Dn4 बुद्धिं; G2 बंधुं; M1. 7 बंधं (for बुद्धं). — b) G1 अहम् (for हन्तुम्). D7 T2 G1. 3. 6 M7 बंधनैः. ❀ Ca: बुद्धम्, उत्पन्नतत्त्वज्ञानम् । बन्धने, स्थितमिति शेषः । ❀ — c) K6. 7 Da4 आ(Da4 अ)नृशंस्य- (for °शंस्यं). G2 धर्मे (for धर्मो). — d) Ś1 K1. 2. 4 त्वनुक्रोशस्; K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 8. 9 M5 ह्यनु° (for अनु°). K6 Bo. 7. 8 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 च मे; K7 D7 T G1. 3. 6 M5. 7 [ऽ]स्ति मे; V1 B6. 9 Da4 G2 M1. 6 हि मे; D4. 6. 9 [ऽ]पि मे (for तथा).

110 D5 om. 110 (cf. v. l. 109). — a) K4. 7 V1 Bo. 7 Da4 मोक्षंते (for मोक्ष्यन्ते). K7 वारुणेः; Da4 वरुणाः. — b) K6 Ds1 कार्य- (for काल-). — c) B6 (marg.) अविचारेण; B8 (marg.) अपकारेण; Bom. ed. उपचारेण (for अप°). — d) K7 Da4 G1 महासुरः; Ds2 (by corr. as in text) °त्मसु (for °सुर).

111 a) K7 D9 श्वश्रूः; Ds1 D7 श्वश्रू (for श्वश्रूं). Ś1 K1 (by corr. as in text). 4. 6 B7 Da3 Dn1 Ds1. s2 (by corr. as in text) D2. 3 (by corr. as in text). 5. 6. 8 T2 G1 M1. 5. 6 स्नुषां (for स्नुषा). K7 D5. 9 T2 वृद्धा. — b) M1. 6 अविचारेण (for परि°). K7 D4. 9 मोक्ष्यते; B6 योक्ष्यति; B9 मोक्षते; D2 योक्षते; M1. 6. 7 (*sup. lin.* as in text) मोक्ष्यसे (for योक्ष्यते). Ś1 K1. 2. 4 परिचारे नि(K1 न)योक्ष्यते. — d) G1 प्रेषयिष्यंति.

112 b) T2 वृषलान्; G2 वृषळः (for वृषलाः). G1 पद- (for पाद-). — c) K1 शुद्धाश्च; B8 (marg.) शूद्रश्च (for शूद्राश्च). Bo Da4 D3 ब्राह्मणी-; G1 ब्राह्मणं (for ब्राह्मणीं). — d) D7 निर्भयात्. B8 (marg.) उपयास्यति निर्भयः. — After 112, T2 ins.:

656* ब्राह्मणाश्चापि शूद्राश्च भोगार्थं कल्पयन्त्युत ।

113 a) K6 B7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 5. 6. 8 विमोक्ष्यंति (D6 °ते); K7 V1 Bo. 6. 8. 9 Da4 D4. 9 G2 M1. 5–7 च मोक्ष्यंति (K7 D4. 9 °क्ष्यंते; B9 °क्षंति) (for च बीजानि). — b) Ś1 K4 मोक्षंते; K6. 7 V1 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 G2 M1. 5–7 बीजानि; Bo D5 वीर्याणि (for मोक्ष्यन्ते). Ś1 K1. 2. 4 पुरुषाधमाः (for °षा यदा). — c) Ds1 कांश्य- (for कांस्य-). ❀ Ca: कांस्यैः पानपात्रैः । भाण्डैः मृत्पात्रैः ॥ Cv: कांस्यभाण्डैर्भोजनपात्रादिकांस्यभाण्डैः । संकरं नानावर्णानामन्नदानादिकम् । ❀ — d) K6. 7 V1 Bo. 8 (marg.). 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 चैव (for चापि). K6. 7 D4. 7. 9 T1 G1–3. 6 कुपात्र(K6 °त्रि)के; Dn4 Ds D2. 3. 8 °त्रिकैः (for °त्रकैः). ❀ Ca: कुपात्रैः भोजनपात्राद्यपवित्रपात्रैः, बलिं देवपूजाम् । ❀

114 a) B9 D3 कृच्छ्रम् (for कृत्स्नम्). — b) Dn1. n4 D7 T G1–3. 6 अमर्यादं (for उन्म°). — c) B8 एकैकस्तु; T2 G2 °कशस्; M7 °कास्ते (for °कस्ते). D7 महा- (for तदा). T2 पाशं; M7 पाशाः (for पाशः). — d) K6 Bo. 9 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6–8 T G1–3. 6 M1.

एकैकस्ते तदा पाशः क्रमशः प्रतिमोक्ष्यते ॥ ११४
अमत्तस्ते भयं नास्ति समयं प्रतिपालय ।
सुखी भव निराबाधः स्वस्थचेता निरामयः ॥ ११५
तमेवमुक्त्वा भगवाञ्शतक्रतुः
प्रतिप्रयातो गजराजवाहनः ।
विजित्य सर्वानसुरान्सुराधिपो
ननन्द हर्षेण बभूव चैकराट् ॥ ११६
महर्षयस्तुष्टुवुरञ्जसा च तं
वृषाकपिं सर्वचराचरेश्वरम् ।
हिमापहो हव्यमुदावहंस्त्वरं-
स्तथामृतं चार्पितमीश्वराय ह ॥ ११७
द्विजोत्तमैः सर्वगतैरभिष्टुतो
विदीप्ततेजा गतमन्युरीश्वरः ।
प्रशान्तचेता मुदितः स्वमालयं
त्रिविष्टपं प्राप्य मुमोद वासवः ॥ ११८ C. 12. 8332 B. 12. 227. 119 K. 12. 234. 119

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२० ॥

5. 6 परिमोक्ष्य(D2. 8 G1 °क्ष)ते; B7 Da3 प्रतिमोक्ष्यति; B8 (marg.) प्रविमोक्ष्यते; Da4 परिमोक्ष्यति; Ds1 परिमोक्ष्यसे (for प्रतिमोक्ष्यते).

115 [a]) D7 T1 G1. 3. 6 असात्तत्र; T2 असत्तोत्र (for °त्तस्ते). — [b]) D5. 7 T G1–3. 6 M1 परिपालय. — [d]) K6 B6 Ds1 सुस्थचेता; K7 D4. 6. 9 स्वस्थो भव (for स्वस्थचेता). Ś1 K2. 4 निराश्रयः; K1 °सवः (sic); M6 °मयं (for °मयः).

116 Before 116, Dn4 D5 M5 ins. भीष्मः. — [c]) G2 अमरान् (for असु°). D7 असुरान्बहूंस्तदा; T1 असुराधिपान्बहून्; T2 °धिपान्बली; G1 सुरात्स्वरान्बहून् (sic); G3. 6 असुराधिपान्बलान् (for असुरान्सुराधिपो). — [d]) D7 T1 G1. 3. 6 ननाद; M7 ननर्द (for ननन्द). D7 T1 G1. 3. 6 देवराट् (for चैक°).

117 [a]) D2 om. (? hapl.) from ष्टुवुरञ्जसा up to सर्वगतैरभिष्टु (in 118[a]). — [b]) D6 वृषाकपिः. — [c]) V1 B6 (marg.). 8 (marg. as in text) हुताशनो (for हिमापहो). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 8 उवाह (Bo °च) चाध्वरे (K6 °रं); K7 D4. 9 G2 M7 उदावहद्ध्व- (K7 °द्ध)रं; D5 उदारहृत्परं; D6 उवाह चाघस्; D7 T1 G3. 6 उपावहस्त्वं; G1 उपावहत्पुरस्; M1 उदावहं चरं; M5 °हद्वरंस् (sic) (for °हंस्त्वरंस्). — [d]) G1 तथा वरं; G3. 6 स्वं चामृतं (for तथामृतं). Ś1 K1. 2 B8 D5. 7 G2 M7 चापि तम्; T G1. 3. 6 M5 चामृतम्; M1. 6 चापि तद् (for चार्पितम्). K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 8 ईश्वरोपि हि; B6 (marg.) °राय च; B8 °रो नृप; D5. 7 °रं महत्; T1 G1. 3. 6 °रावहः (for °राय ह). G2 हि; M6 lacuna (for ह). K7 D4. 6. 9 तथामृतं चा(K7 वा)प्यमि(K7 °मृ)तं तदीश्वरः.

118 D2 om. up to रभिष्टु (cf. v. l. 117). — [a]) K7 D4–6. 9 तत्र गतैर्; V1 T2 G2 M1. 5 सत्रगतैर्; Bo. 8 M6. 7 सत्रशतैर्; D7 T1 G1. 3. 6 मंत्रिगणैर् (for सर्वगतैर्). — [b]) Ś1 K1. 2 प्रदीप्त- (for वि°). D7 T G1. 3. 6 शत- (for गत-). — [c]) G2 -तेजा (for -चेता). B9 सुरालयं (for स्वमा°). — [d]) K4 निविष्टपं; K7 B7 त्रिपि° (for त्रिवि°).

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1. 2. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 2. 4 बलि(Ś1 K1 °डि)नमुचि(K1 °दि)संवादः; K7 V1 Bo. 7. 8 Da3. a4 Dn1 D3–9 G6 बलिवासवसंवादः; B6. 9 M5 पुनर्बलिवासवसंवादः; T2 इंद्रबलिसंवादः; M6. 7 द्वितीयबलिसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : B7 Dn4 Ds2 53; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 54; T2 G2 64; M1. 6. 7 52. — *Śloka no. :* Dn1 119; Dn4 118; D8 121.

२२१

C. 12. 8333
B. 12. 229[6]. 1
K. 12. 235. 1

युधिष्ठिर उवाच ।

पूर्वरूपाणि मे राजन्पुरुषस्य भविष्यतः ।
पराभविष्यतश्चैव त्वं मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

मन एव मनुष्यस्य पूर्वरूपाणि शंसति ।
भविष्यतश्च भद्रं ते तथैव नभविष्यतः ॥ २
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
श्रिया शक्रस्य संवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ३
महतस्तपसो व्युष्टया पश्यँल्लोकौ परावरौ ।
सामान्यमृषिभिर्गत्वा ब्रह्मलोकनिवासिभिः ॥ ४
ब्रह्मैवामितदीप्तौजाः शान्तपाप्मा महातपाः ।
विचचार यथाकामं त्रिषु लोकेषु नारदः ॥ ५
कदाचित्प्रातरुत्थाय पिस्पृक्षुः सलिलं शुचि ।
ध्रुवद्वारभवां गङ्गां जगामावततार च ॥ ६

221

☞ The Bom. (GK) ed. wrongly omits No. 228 in counting its adhyāyas, so that its adhy. 229 is really 228. The mistake continues to the end of the Śāntiparvan. In the marginal C-B-K references, the correct adhy. number (given in the Chitrashala edition) is, from this adhy. onwards, enclosed within square brackets.

1 a) K6 Ds1 पूर्वं; Dn4 पूर्वें (for पूर्व-). G2 ब्रह्मन् (for राजन्). — b) K7 D4 भविष्यता (D4 °ताः). — B9 om. (hapl.) 1c–2d. V1 reads 1c–2d on marg. — c) ❀ Ca : भविष्यतः कल्याणफलभाजः । पराभविष्यतः दुःखभाजः । ❀ — d) K4. 6. 7 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 G2 M1. 6. 7 तन् (for त्वं).

2 B9 om. 2 (cf. v. l. 1). V1 reads 2 on marg. D6 om. the ref. — a) D7 T1 G1. 3. 6 तप (for मन). — c) Ś1 (before corr.) K2 भविष्यति च; K1 °ष्यंतश्च. Ś1 K2 भद्रांते (for भद्रं ते). — d) Ś1 K1. 2. 4 वि(K4 च)करिष्यतः; V1 विभवि° (for नभवि°).

3 c) Da3 संबाधं; Da4 संवादस्. — d) K1 Dn1 D6 T2 G1. 2 M1 तं (for तन्).

4 a) K1 महतास्. K6 बुद्ध्या; Dn4 व्युष्टा; D5 व्युष्य (for व्युष्ट्या). Da4 महतास्तपनो बुद्ध्या. ❀ Ca : व्युष्ट्या फलेन ॥ Cs : व्युष्ट्या क्रियया, प्रकाशनेन । ❀ — b) K1 पुरावरौ; B8 Da4 परापरौ (for °वरौ). T G1. 3. 6 पश्यँल्लोकान्सनातनान्; G2 M1. 5–7 °कान्प(M6 °न्व)राव- (M1 °न्प-; M6 °न्व)रान्. — c) K1 मासान्यम्; D4 सोमा° (for सामा°). M7 मुनिभिर् (for ऋषिभिर्). Da3. a4 श्रुत्वा (for गत्वा). K7 D5. 6. 9 सार्धं ब्रह्मर्षिभिर्ग(D5 °र्ज्ञा)त्वा. ❀ Ca : सामान्यं समत्वम् ॥ Cv : समं सहेत्यर्थः । ❀

5 a) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 ब्रह्मेव (for ब्रह्मैव). K1 Da4 (before corr.) D4 [अ]सित-; G1 [अ]भूत- (for [अ]मित-). Da4 -दीप्त्यौजाः; D4 -दीप्तोजाः. — b) K4. 6 महातपा (K6 °पः). — c) D6 विचारयन् (for विचचार). D7 T G1. 3. 6 यथाकालं (for °कामं).

6 K1 om. 6. — b) Ś1 K2. 7 D4. 9 पिस्प्रक्षुः; B9 [अ]पस्पृक्षुः; Da3 पिस्प्रष्टुः; Da4 पित्फुष्टु (sic); D5 T1 सिस्पृक्षुः; D7 G1 विस्पृक्षुः; G2 विविषुः; M6 पस्प्रक्षुः; M7 विस्प्रक्षुः (for पिस्पृक्षुः). K7 शलिलं. K4. 7 Da3. a4 D4. 6. 7. 9 G1. 3. 6 M1. 5. 6 शुचिः (for शुचि). — c) Ds2 (before corr.; marg. as in text) शुभ-; M1. 5. 6 ध्रुवं (for ध्रुव-). K6 Ds1 Cs -वहां; G3. 6 -पथां (for -भवां). D4 तुवस्वारिचरो गंगां (sic). ❀ Ca : ध्रुवद्वारभवां [ध्रु]वस्थनारायणपद्यङ्गुष्ठप्रभवाम् ॥ Cp : श्रीविष्णुपदात् ध्रुवद्वारात् प्राप्ताम् ॥ Cs : ध्रुवद्वारवहां ध्रुवनक्षत्रमार्गगामिनीमाकाशगङ्गाम् । ❀ — d) Da3. a4 विततार; T2 च ततार (for [अ]वत°). G2 जगाम वदतां वरः. — After 6, Kumbh. ed. Cv ins. :

657* मेरुपादोद्भवां गङ्गां नारायणपदच्युताम् ।
स वीक्षमाणो हृष्टात्मा तं देशमभिजग्मिवान् ।
यं* देवजवा[?ना]कीर्णं सूक्ष्मकाञ्चनवालुकम् ।
गङ्गाद्वीपं समासाद्य नानावृक्षैरलंकृतम् ।
सालतालाश्वकर्णानां चन्दनानां च राजिभिः ।
मण्डितं विविधैः पुष्पैर्हंसकारण्डवायुतम् ।
नदीपुलिनमासाद्य स्नात्वा संतर्प्य देवताः ।
जजाप जप्यं धर्मात्मा तन्मयत्वेन भास्वता ।

सहस्रनयनश्चापि वज्री शम्बरपाकहा ।
तस्या देवर्षिजुष्टायास्तीरमभ्याजगाम ह ॥ ७
तावाप्लुत्य यतात्मानौ कृतजप्यौ समासतुः ।
नद्याः पुलिनमासाद्य सूक्ष्मकाञ्चनवालुकम् ॥ ८
पुण्यकर्मभिराख्याता देवर्षिकथिताः कथाः ।
चक्रतुस्तौ कथाशीलौ शुचिसंहृष्टमानसौ ।
पूर्ववृत्तव्यपेतानि कथयन्तौ समाहितौ ॥ ९
अथ भास्करमुद्यन्तं रश्मिजालपुरस्कृतम् ।
पूर्णमण्डलमालोक्य तावुत्थायोपतस्थतुः ॥ १०
अभितस्तूदयन्तं तमर्कमर्कमिवापरम् ।
आकाशे ददृशे ज्योतिरुद्यतार्चिःसमप्रभम् ॥ ११
तयोः समीपं संप्राप्तं प्रत्यदृश्यत भारत ।
तत्सुपर्णार्कचरितमास्थितं वैष्णवं पदम् ।
भाभिरप्रतिमं भाति त्रैलोक्यमवभासयत् ॥ १२ C. 12. 8345 B. 12. 229(8). 13 K. 12. 235. 18

[(L. 8) ❀ Cv : तन्मयत्वेन तत्प्रधानत्वेन भास्वता मनसा । ❀]

7 [b]) V1 Da3 संबर-; D4 शबर- (for शम्बर-). D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 -वृत्रहा (for -पाकहा). — [c]) Bo -युष्टायास् (for -जु°). M1. 6 तस्यां देवर्षिजुष्टायां.

8 [a]) K7 D4. 9 तावाप्लुतौ; Da4 Dn4 तावप्लुत्य (for तावा°). K7 D9 यथान्यायं; D5. 7 T1 G1. 3. 6 महात्मानौ (for यता°). — [b]) B6 D5 कृतकृत्यौ; Da4 भूतकृतौ; Dn4 कृततप्यौ (for °जप्यौ). Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6 Dn1. n4 D2. 3. 8 समासतः; Ds1 °वृतः; Ds2 °वृतौ (for °सतुः). — [c]) T2 नद्यां. D7 T G2. 3. 6 पुळिनम्. — [d]) K7 D4. 9 शूक्ष्म-; D7 T1 G1 मुक्ता-; M6 सूक्ष्मं (for सूक्ष्म-). G1 -कंचन- (for -काञ्चन-).

9 [a]) M1 पुण्यं (for पुण्य-). K7 D4. 9 -कर्मिभिर् (for -कर्मभिर्). ❀ Cs : पुण्यकर्माभिः भरतभगीरथादिभिः कथानायकैर्हेतुभिराख्याताः प्रवर्तिताः । ❀ — [b]) V1 B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 -चरिताः; Da4 -कथिता (for °ताः). Da3 तथा; Da4 कथा. — [c]) Da4 चक्रतुसौ (sic) (for °तुस्तौ). K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 तथा(Da4 D5 °दा)सीनौ; K1 यथाशीलौ; B8 (orig.) तथाशीलौ; D6 कथासीनौ (for °शीलौ). — [d]) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 महर्षि(K7 V1 B8 [orig.] D4. 5. 9 G2 M1. 5 [*inf. lin.*]. 6. 7 ब्रह्मर्षि)कथितास्तथा (D5 °ताः कथाः; D7 T1 G1. 3. 6 M1. 6. 7 °तास्तदा). — [e]) K1. 2 पूर्ववृत्तव्युपेतानि; Bo. 9 Da3. a4 °त्ताव्य(Da4 °व्य)पेतानि; B6 D7 T1 G1. 3. 6 °त्तान्यतीतानि; T2 M1. 5–7 °त्तव्यतीतानि.

10 [b]) Ś1 K1. 2 G3. 6 -परिष्कृतं; K7 D4. 6. 9 -समावृतं (for -पुरस्कृतम्). B7 रश्मिजालमुपस्कृतं. — [c]) Da4 पूर्व- (for पूर्ण-). K7 D4. 9 आवृत्य (for आलोक्य). — After 10, Kumbh. ed. ins.:

658* विविक्ते पुण्यदेशे तु रममाणौ मुदा युतौ ।
ददृशातेऽन्तरिक्षे तौ सूर्यस्योदयनं प्रति ।

ज्योतिर्ज्वालसमाकीर्णं ज्योतिषां गणमण्डितम् ।

11 [ab]) Da4 Dn4 Ds1 तुदयंतं. K7 D4. 9 तदर्काद् (for तमर्कम्). K4 अर्थम्; G2 अर्के (for अर्कम्). G1 [अ]परः (for °रम्). D7 T G3. 6 अर्कमर्क इवापरः. — [c]) K1 सदृश-; D5 सदृशं; T1 G1 सदृशो (for ददृशे). Bo. 6–9 आकाशे तौ ददृशतुर्; Da3 °शे तौ ददर्शतुर्; Da4 °शे तौ दढशतुर् (sic). — [d]) Ś1 K1. 2. 4 उद्यदर्क-; K6 Da4 Ds1 उद्यतार्चि-; K7 D6 M1. 6 उद्यदर्चि-; D4. 9 °दर्चिः-; D7 T1 G1. 3. 6 °तार्क- (for °तार्चिः-). Ś1 K1. 2. 4 -महाप्रभं (for -सम°). — After 11, K7 B6–9 Da4 D4. 6. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 Kumbh. ed. ins.:

659* अर्कस्य तेजसा तुल्यं तद्भास्करसमप्रभम् ।

[K7 D4. 9 G2 M1. 6. 7 ज्वलद्भास्करसंनिभं (M1. 6. 7 °सप्रभं) (for the post. half).]

12 [a]) D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 संप्राप्य (for °प्तं). — [b]) D9 -दर्शत (for -दृश्यत). K7 D4 भास्वरं; B9 Da4 भारतः; D6 भासुरं. — [c]) K6 D5 सुवर्णार्क- (for सुप°). B8 (marg.) -रचितम् (for -चरि°). — [d]) D6 आस्थितैर् (for °तं). ❀ Ca. p. v : वैष्णवं पदम्, आकाशम् । ❀ — [e]) K1 अप्रतिमां (for °मं). T2 ताभिस् (for भाति). K7 D4. 6. 9 M7 भाभिरप्रतिरूपाभिस्; B6. 7. 9 Da4 Ds2 (before corr.) भास्क(B6 marg. as in text)रप्रतिमं भाति (Da4 °भिस्); D7 T1 G1. 3. 6 भाभिरप्रतिमां ताभिस्; M1. 5. 6 °मा भाभिस्. — [f]) D5 इव; T2 अथ (for अव-). K4 -भासयेत्; K7 V1 D3 M7 -भासयन् (for °यत्). K1 त्रैलोक्यमभवामयन् (sic). — After 12, Kumbh. ed. ins.:

660* तं दृष्ट्वा तौ तु विक्रान्तौ प्राञ्जली समुपस्थितौ ।
क्रमात्संप्रेक्ष्यमाणौ तौ विमानं दिव्यमद्भुतम् ।
तस्मिंस्तदा सतीं कान्तां लोककान्तां परां शुभाम् ।
धात्रीं लोकस्य रमणीं लोकमातरमच्युताम् ।

C. 12. 8346
B. 12. 229[8]. 14
K. 12. 235. 21

दिव्याभिरूपशोभाभिरप्सरोभिः पुरस्कृताम् ।
बृहतीमंशुमत्प्रख्यां बृहद्भानोरिवार्चिषम् ।। १३
नक्षत्रकल्पाभरणां ताराभक्तिसमस्रजम् ।
श्रियं ददृशतुः पद्मां साक्षात्पद्मतलस्थिताम् ।। १४
सावरुह्य विमानाग्रादङ्गनानामनुत्तमा ।
अभ्यगच्छत्त्रिलोकेशं शक्रं चर्षिं च नारदम् ।। १५
नारदानुगतः साक्षान्मघवांस्तामुपागमत् ।
कृताञ्जलिपुटो देवीं निवेद्यात्मानमात्मना ।। १६
चक्रे चानुपमां पूजां तस्याश्चापि स सर्ववित् ।
देवराजः श्रियं राजन्वाक्यं चेदमुवाच ह ।। १७
का त्वं केन च कार्येण संप्राप्ता चारुहासिनि ।
कुतश्चागम्यते सुभ्रु गन्तव्यं क्व च ते शुभे ।। १८

श्रीरुवाच ।

पुण्येषु त्रिषु लोकेषु सर्वे स्थावरजङ्गमाः ।
ममात्मभावमिच्छन्तो यतन्ते परमात्मना ।। १९
साहं वै पङ्कजे जाता सूर्यरश्मिविबोधिते ।

---

13 [a]) K6 D4.9 तत्राति-; K7 V1 B0.6.8 (last two marg. as in text) Da4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 तत्राभि-; B7.9 Da3 D5 तत्रापि (for दिव्याभि-). D7 T G1–3.6 दिव्याभिरभिरूपाभिर्. — [b]) Ś1 K1.2 तिरस्कृतं; K4 V1 G2 M1.6.7 पुरस्कृतं; K7 D4.6.9 अलंकृतां (K7 °तं) (for पुरस्कृताम्). — [c]) K1 Da4 बृहस्पती(Da4 °ति)म् (hypermetric) (for बृहतीम्). K1 G1 -प्रख्यं; D6 -प्रक्षां (for -प्रख्यां). — [d]) Dn4 [आ]र्षिकं; D6 [अ]र्चिषां.

14 [a]) G2 -कल्पाभरणं (for °भरणां). — [b]) Ś1 K1.2.4 Dn1 ताराकल्प-; K7 V1 D7 T G1.3.6 M1.5–7 तारापंक्ति- (for °भक्ति-). K1 D4 -समप्रजं; T2 -समुत्स्रजं; M1 -सहस्रजं (for -सम°). — [c]) K1 ददृशतः (for °शतुः). G1 प्राप्तां (for पद्मां). D7 T1 G3.6 श्रियं ददर्शतुः प्राप्तां. — [d]) V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn4 Ds D2.3.5.6.8 -दल-; D7 G1 M5 -दले; T G2.3.6 -दळे; M1.6 -तले (for -तल-). K1 सत्पद्मतलसंस्थितां; K6 साक्षात्पदमवास्थितां; Dn1 °त्पद्मदलास्थितां.

15 [a]) D6 साविरुह्य (for साव°). B9 Dn1 M5 विमानाड्याद्; G2 °नाग्राम् (for °नाग्राद्). — [b]) Da4 तदंगानाम् (for अङ्गनानाम्). K6 D4 अनुत्तमं (D4 °म). — [c]) K6.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2–5.8 T1 G2 M6 अभ्यागच्छत् (for अभ्य°). Dn4 त्रिलोकेदं (for °केशं). — [d]) K7 D4.9 देवर्षिं-; D7 G1.3.6 च ऋषि- (for चर्षिं च). K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 देवर्षिं चापि नारदं.

16 Da3 reads 16 on marg. — [a]) B9 नारदानुमतं; D7 T G1.3.6 M1.5.6 °गतं (for °गतः). — [b]) K6 Ds1 मघवा ताम्; D7 T G1.3.6 M5.7 मघवंतम् (for °वांस्ताम्). D5 तान् (for ताम्). Da4 उपागमन्. — [c]) Dn1 कृतांजढि- (for कृताञ्जलि-). Ś1 K2 D7 T2 G1 M7 -पुटा (for -पुटो). Ś1 K2.6 D7 T2 G1 M7 देवी; G2 भूत्वा; G3.6 देवो (for देवीं). — G1 om. 16[d]–18[c].

17 G1 om. 17 (cf. v. l. 16). T1 om. (hapl.) 17–19. — [a]) Ś1 K1.2.4 सानुपमां; K6 V1 Ds1 चानुत्तमां; K7 Da4 चानूपमां; M1 च परमां (for चानुपमां). Dn4 पूजा. — [b]) B8 (marg. as in text) भूत्वापि; Da4 [अ]पि सर्व-; G2 सत्कृत्य (for चापि स). D7 G3.6 सर्वजित् (for °वित्). M1.5–7 देव्याः सत्कृत्य सर्ववित्. — [c]) Da4 श्रिया (for श्रियं). D7 G3.6 देवीं; T2 चेदं (for राजन्). — [d]) Da4 तेदम्; D7 T2 G3.6 राजन् (for चेदम्).

18 G1 om. 18[abc] (cf. v. l. 16). T1 om. 18 (cf. v. l. 17). Before 18, MSS. ins. शक्र उवाच. — [a]) Ś1 K1.2.4 कासि (for का त्वं). K6 om. च. — [b]) K6.7 Da4 Ds1 D5.7 (before corr.) T2 G2 M1.7 चारुहासिनी. — [c]) Ś1 K1.2 Da4 चागमनं (Da4 °ने) (for °म्यते). D7 कुतश्चात्रागता देवि. — [d]) D7 G1 कार्यं वा किं (for गन्तव्यं क्व). K1 शुचे; D6 शुभं.

19 T1 om. 19 (cf. v. l. 17). — [a]) D7 G1.3.6 पुण्येन (for पुण्येषु). Ś1 K1.4 तत्र (for त्रिषु). — [c]) K4.7 D4.9 मामात्म-; B0 ममार्थ-; B9 मयात्म-; D5 ममानु- (for ममात्म-). Ds1 -नावम्; D7 G1.3.6 -भवम् (for -भावम्). Da3.a4 इच्छंति. — [d]) K6 यजंते (for यतन्ते). D7 G3.6 चिरम्; G1 चितम् (for परम्). ❀ Cv (reading परमात्मना as one word): परमात्मना परमप्रयत्नेन । ❀

20 [b]) Da4 सूर्ये (for सूर्य-). Ś1 K1.2.4 -निबोधिते; B8 (marg.) -विराजिते; D4.9 -विबोधिता; D7 T G1.3.6 M1.5–7 -प्रबोधिते (M1 °ता) (for -विबो°). — [d]) K6 Da4 Ds1 पद्मा श्री-; K7 D4.6.9 पद्माक्षी (K7

भूत्यर्थं सर्वभूतानां पद्मा श्रीः पद्ममालिनी ॥ २०
अहं लक्ष्मीरहं भूतिः श्रीश्चाहं बलसूदन ।
अहं श्रद्धा च मेधा च सन्नतिर्विजितिः स्थितिः ॥ २१
अहं धृतिरहं सिद्धिरहं त्विड्भूतिरेव च ।
अहं स्वाहा स्वधा चैव संस्तुतिर्नियतिः कृतिः ॥ २२
राज्ञां विजयमानानां सेनाग्रेषु ध्वजेषु च ।
निवासे धर्मशीलानां विषयेषु पुरेषु च ॥ २३
जितकाशिनि शूरे च संग्रामेष्वनिवर्तिनि ।
निवसामि मनुष्येन्द्रे सदैव बलसूदन ॥ २४
धर्मनित्ये महाबुद्धौ ब्रह्मण्ये सत्यवादिनि ।
प्रश्रिते दानशीले च सदैव निवसाम्यहम् ॥ २५
असुरेष्ववसं पूर्वं सत्यधर्मनिबन्धना ।
विपरीतांस्तु तान्बुद्ध्वा त्वयि वासमरोचयम् ॥ २६

शक्र उवाच ।

कथंवृत्तेषु दैत्येषु त्वमवात्सीर्वरानने ।
दृष्ट्वा च किमिहागास्त्वं हित्वा दैतेयदानवान् ॥ २७

श्रीरुवाच ।

स्वधर्ममनुतिष्ठत्सु धैर्यादचलितेषु च । C. 12. 8361 B. 12. 229[8]. 29 K. 12. 235. 36

°क्ष्मीं) (for पद्मा श्रीः). K7 पद्ममालिनीं.

21 a) K7 D4.9 भूमिः; Ds1 भूति-. — b) D5 अहं श्रीर्; M7 श्रीरहं (for श्रीश्चाहं). B9 मधु-; D7 बलि-; T1 G2.3.6 M1.5–7 वल- (for बल-). K6 Da4 -सूदनः. — d) K2.7 D4.6.7.9 T1 G1.2 M1.6 संततिर्; Da4 सम्रतिर्; T2 संस्मृतिर् (for सन्नतिर्). Da4 विजितः. D7 T1 G1.3.6 स्मृतिः; T2 धृतिः (for स्थितिः). K1.4 विजितिस्थिती.

22 a) K7 D8 वृत्तिर्; D7 T1 G3.6 रतिर्; G1 कृतिर् (for धृतिर्). G1 बुद्धिर् (for सिद्धिर्). — b) K4 त्वड्; K6 V1 B0.6.7.9 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.5 त्वद्-; K7 D4.6.9 वाग्; B8 भूर्; Da4 त्वं; D7 T1 G1.3.6 सं-; M1 तीग् (sic) (for त्विड्). — c) G2 वसा (for स्वाहा). K2 G2 सुधा (for स्वधा). Ś1 K1.2 चाहं (for चैव). — d) K2 (*sup. lin.*) G2 संस्थितिर्; K6 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 T1 G1 संनतिर्; B7 T2 संस्मृ°; Da4 संभू°; D7 G3.6 M1.5–7 संत° (for संस्तु°). K1.2.4 स्थितिः; K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 स्मृतिः (for कृतिः).

23 a) K7 यद्वां; D4.9 येषां (for राज्ञां). — b) Ś1 M1.6 संग्रामेषु (for सेनाग्रेषु). — c) B9 Ca (Cap as in text) निवासी; D4.7 T1 G2.3.6 M1.6.7 निवसे; G1 निवसेद् (for निवासे). ❀ Ca: निवासी निवासिनी । ❀ — d) K2.4 D7 G1.3.6 परेषु (for पुरेषु).

24 V1 reads 24ab on marg. — a) K1 D4.9 जितकासिनि; Da4 °काशीनि; Ds1 M7 °काशिनी. — b) K1 Da4 Dn4 [अ]नि(Dn4 नि)वर्तिनी; B6 [अ]पलायिनि; D3 [अ]निवर्तनि; M1.6 °वर्तिषु (for °वर्तिनि). — c) K1.6 Ds1.s2 (before corr.) D8.6 G2 मनुष्येंद्र; M6.7 °ष्येषु (for °ष्येन्द्रे). — d) D8 सदैवं. K7 T G2.3.6 M1.6.7 वल-; K7 (*sup. lin.*) सुलि-; D7 बलि- (for बल-). K3 Da4 -सूदनः.

25 a) K6 Ds1 D5 धर्मनिष्ठे (for °नित्ये). T2 -युद्धे (for -बुद्धौ). — b) Da4 ब्रह्मणे. Da4 G1 M7 -वादिनी (for °नि). — c) K7 D4–6.9 प्रसृते; D7 T1 G1 प्रणते (for प्रश्रिते). — After 25, K7 D4–6.9 ins.:

661* अहिंसानिरते नित्यं सत्यवाक्ये यतेन्द्रिये ।

[D5.6 जितेंद्रिये.]

26 a) B0 च वसं (for अवसं). — b) G1 सत्यबंध- (for °धर्म-). K4 -निबंधनः; Da4 °धनी; D5 G2 M5 °धनं; D7 T G1.3.6 M7 °धनात् (for °धना). — c) B0 च (for तु). V1 B8 ज्ञात्वा; B6.7.9 Da4 D5.7 T G1.3.6 M1.6.7 दृष्ट्वा; M5 (*inf. lin.* as in text) त्यक्त्वा (for बुद्ध्वा). — d) B9 वाचम् (for वासम्). K1 अरोचयत्; D2 °जयं (for °चयम्). M1 त्वयि वासव रोचयं.

27 K7 D4.6.9 इंद्र (for शक्र). — b) Ś1 K2 अत्रासीर्; K1.4 अवासी; Da4 अवाश्रीर्; Dn4 M1.6 ए(Dn4 अ)वासीद्; Ds1 अवाप्सीर् (for °त्सीर्). — c) Ś1 K1.2.4 श्रुत्वा (for दृष्ट्वा). D7 (before corr.) T1 इहागस्. — d) K2 दैत्येय-. B7 Da4 -दानव (Da4 °वा).

28 b) Ś1 [अ]धैर्याद्. K7 D4.6.9 धैर्यवत्स्वाहिताग्निषु; D7 T G1–3.6 M1.5.6 धैर्यादुद्धारि(T2 G1 °द्धरि-; G2 °द्धर्यं)ताग्नि(T2 G3.6 °रि)षु. — c) K7 D4.6.9 सत्य- (for स्वर्ग-). M5 -कामेषु (for -रामेषु). — d) V1 B7–9 Da4 D5 M1.6 Cp सत्येषु; B6 सत्त्वे हि; D7 T1 M7 दैत्येषु (for सत्त्वेषु). Ś1 K1.2.4 D7 T1 M1.7 [अ]भिरता; V1 B6.9 Da4 [अ]नुरता; B0 नितरा; M6

C. 12. 8361 B. 12. 229(8). 29 K. 12. 235. 36

स्वर्गमार्गाभिरामेषु सत्त्वेषु निरता ह्यहम् ॥ २८
दानाध्ययनयज्ञेज्या गुरुदैवतपूजनम् ।
विप्राणामतिथीनां च तेषां नित्यमवर्तत ॥ २९
सुसंमृष्टगृहाश्चासञ्जितस्त्रीका हुताग्नयः ।
गुरुशुश्रूषवो दान्ता ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ ३०
श्रद्दधाना जितक्रोधा दानशीलानसूयकाः ।
भृतपुत्रा भृतामात्या भृतदारा ह्यनीर्षवः ॥ ३१
अमर्षणा न चान्योन्यं स्पृहयन्ति कदाचन ।
न च जातूपतप्यन्ते धीराः परसमृद्धिभिः ॥ ३२
दातारः संगृहीतार आर्याः करुणवेदिनः ।
महाप्रसादा ऋजवो दृढभक्ता जितेन्द्रियाः ॥ ३३
संतुष्टभृत्यसचिवाः कृतज्ञाः प्रियवादिनः ।
यथार्थमानार्थकरा ह्रीनिषेधा यतव्रताः ॥ ३४
नित्यं पर्वसु सुस्नाताः स्वनुलिप्ताः स्वलंकृताः ।
उपवासतपःशीलाः प्रतीता ब्रह्मवादिनः ॥ ३५
नैनानभ्युदियात्सूर्यो न चाप्यासन्प्रगेनिशाः ।

हि रता (for निरता). K6 ह्ययं (for ह्यहम्). K7 D4. 6. 9 दैत्ये(D4 देव्ये-; D6 सत्त्वे)ष्वभिरमाम्यहं; T2 G1–3. 6 M5 दैत्येष्वभिरतास्म्यहं.

29 ^{a}) Ś1 K2 -यज्ञेच्छा; Bo. 8 -यज्ञेषु; D7 T G1. 3. 6 M5 -यज्ञाढ्या (T2 °ढ्या); M7 -यज्ञेभ्यो (for °ज्या). — ^{b}) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 -पितृ-; D6 -पैतृ- (for गुरु-). D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 -पूजकाः (T2 °कां) (for °नम्). — ^{c}) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 G2 M1. 6. 7 गुरूणाम् (for विप्राणाम्). D4 तु (for च). — ^{d}) Dn1. n4 D2. 8 सत्यम् (for नित्यम्). Da4 अवर्तता. K7 D4. 9 तेषां नित्यप्रवर्तनं; B6 (marg.). 8 येषां नित्यानुवर्तनं; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 तेषां नित्यानुवर्तकाः (M7 °तां).

30 ^{a}) Ds1 स- (for सु-). G2 -गताश्च (for -गृहाश्च). — ^{b}) K6 जितह्रीका (for °स्त्रीका). ❀ Cs: जितस्त्रीकाः अनुगुणकलत्राः । ❀ — ^{c}) K1 -शुश्रूषया; K4. 6 Bo. 7. 8 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 °षका; G1 °षवे (for °षवो). — ^{d}) K1 B9 Da4 D4 ब्राह्मण्याः (for ब्र°).

31 ^{b}) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 -शीलानसूय(M7 °यं)वः (for °यकाः). — ^{c}) D6 भृता-; G1 धृत- (for भृत-). Da4 मतामात्या; Dn1 भृतापत्या (for °मात्या). Ś1 K1. 2. 4 भृत्यपुत्रा भृत्यामात्या. — ^{d}) Ś1 K1. 2. 4 भृत्यदारा (for भृत°). K1 ह्यनीर्षयः (sic); Da3. a4 D4. 9 T G1 M6. 7 ह्यनी(Da4 °नि)र्ष्येवः; Ds1 ह्यनिर्षवः; G2 ह्यदीप्सवः.

32 ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 स्वमर्षणा; Dn1 D8 अमर्षेण; D5 °र्षान्मा; D7 G1 नामर्षवो; T1 G3. 6 नामर्षिणो; T2 M5 नामर्षणा (for अम°). Dn1 च न (by transp.); D4 न वा. — ^{b}) K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 स्पृह(Bo °श)यंते; G1 °यंती (for °यन्ति). — ^{c}) K2. 4 D4. 8 न वै (for न च). K6 Dn1. n4 Ds1 D8 -तप्यंति (for -तप्यन्ते). Da4 न च जाभूय तप्यंते (sic); D7 T1 G1. 3. 6 न जातु परितप्यंते. — ^{d}) K7 D4–6. 9 वीराः (for धीराः).

33 ^{a}) B6–8 संग्रहीतार; Da3 सङ्गृहीतार; Da4 सगृहीतार; Ds1 संगृहीतारा; M7 संगृभीतारं. — ^{b}) K6 Ds1 D7 T G1. 3. 6 M1. 6. 7 Cs कार्यकारणवेदिनः. ❀ Ca. p: करुणवेदिनः सकरुणचित्ताः । ❀ — Ś1 K1. 2. 4 om. (hapl.) 33^{c}–34^{b}. — ^{c}) Da4 ऋतवो (for ऋजवो). — ^{d}) D6 दृष्ट- (for दृढ-). K7 -भक्त्या (for -भक्ता). K7 D9 यतेंद्रियाः; Dn4 जितेंद्रियः.

34 Ś1 K1. 2. 4 om. 34^{ab} (cf. v. l. 33). D5 om. (hapl.) 34^{c}–35^{d}. — ^{c}) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 Cs यथार्ह- (for यथार्थ-). Ś1 K1. 2. 4 -नामार्थकरा; Da4 G2 -माता° (for -माना°). — ^{d}) K6 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 Ca. p ह्रीनिषेवा; K7 विनिषेधा; Cpp ह्रीनि° (as in text). K7 D4. 6. 9 जितव्रताः; D7 T1 G1. 3. 6 जितेंद्रियाः; M1. 6 धृतव्रताः (for यत°). ❀ Ca. p: ह्रीरकार्याभिवृत्तिः सैव निषेवो येषां ते ह्रीमिषेवाः । ❀

35 D5 om. 35 (cf. v. l. 34). — ^{a}) K2 स्व-; G2 च (for सु-). — ^{d}) D7 T1 G1. 3. 6 व्रतिनो (for प्रतीता). M1. 6 -चारिणः (for -वादिनः).

36 V1 reads 36^{a}–37^{b} on marg.; D7 T1 G1. 3. 6 repeat 36^{a} after 37^{ab}. — ^{a}) K4 नैनाम्; K6 Ds1 D7 T1 G1. 3. 6 (last five first time) M1. 6. 7 नैतान्; D7 T1 G1. 3. 6 (all second time) तैर्न च (for नैनान्). Ś1 K1. 2. 4. 7 V1 B6 Da4 Ds2 (before corr.) D4. 7 (both times). 9 T1 (both times). 2 G3. 6 (both both times) अभ्यु(K1 °त्यु)दयात्; G1 (first time) उज्ञयुदियात्; M5 अत्यु° (for अभ्यु°). — ^{c}) K7 चाभि-;

रात्रौ दधि च सक्तूंश्च नित्यमेव व्यवर्जयन् ॥ ३६
काल्यं घृतं चान्ववेक्षन्प्रयता ब्रह्मचारिणः ।
मङ्गलानपि चापश्यन्ब्राह्मणांश्चाप्यपूजयन् ॥ ३७
सदा हि ददतां धर्मः सदा चाप्रतिगृह्णताम् ।
अर्धं च रात्र्याः स्वपतां दिवा चास्वपतां तथा ॥ ३८
कृपणानाथवृद्धानां दुर्बलातुरयोषिताम् ।
दायं च संविभागं च नित्यमेवानुमोदताम् ॥ ३९
विषण्णं त्रस्तमुद्विग्नं भयार्तं व्याधिपीडितम् ।
हृतस्वं व्यसनार्तं च नित्यमाश्वासयन्ति ते ॥ ४०
धर्ममेवान्ववर्तन्त न हिंसन्ति परस्परम् ।
अनुकूलाश्च कार्येषु गुरुवृद्धोपसेविनः ॥ ४१
पितृदेवातिथींश्चैव यथावत्तेऽभ्यपूजयन् । C. 12. 8375 B. 12. 220(a). 43 K. 12. 238. 50

D4 वापि; T2 चाति (for चापि). K6 B7 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 T1 G1. 3. 6 Cs प्रगेशयाः; G2 प्रगोनिशाः (for प्रगे°). Da3. a4 न चाप्यनिद्रणे निशाः. ❀ Ca. p: प्रगेनिशाः प्रातर्दिने निशाः। ❀ — c) G2 M1. 6 transp. दधि and च. K7 Bo. 8. 9 शक्तूंश्; Da4 Dn4 G1 सक्तंश् (for सक्तूंश्). G2 M1. 6 ते (for च). M7 ते रात्रौ दधि सक्तूंश्च. — d) Ś1 K1. 2 D5 विवर्जयन् (D5 °येत्); K7 Bo. 8. 9 D4. 7. 9 T G1 व्यस°; D6 M1 च (M1 व्य-) वर्जयेत्; G2 [उ]पवर्जयन् (for व्यव°).

37 V1 reads 37ab on marg. — a) K6 D8 D5. 6 कल्ये; K7 Bo. 6 (marg.). 7. 8 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3 कल्यं; D4 काल्य- (for काल्यं). Da4 घृते (for घृतं). Ś1 K2. 4 B6–8 चान्ववैक्षन्; K6 Da4 वा(Da4 चा)न्ववैक्ष्यन्; K7 D4. 5. 7. 9 T1 G1–3. 6 M5. 7 चान्ववेक्ष्य; Ds1 T2 M1. 6 °वेक्ष्यन् (for °वेक्षन्). — b) Ś1 K1. 2 G1 प्रयाता (for प्रयता). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–9 T G1. 3. 6 M5. 6 -वादिनः (for -चारिणः). — After 37ab, D7 T1 G1. 3. 6 repeat 36a. D7 T1 G1. 3. 6 read 37c twice. — c) Ś1 K1. 2. 4 D6 G2 मंगलान्यपि; K6 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 D8 D2–4. 8. 9 G1 (first time) M1. 5. 6 मं(K6 Ds1 मां)गल्यान्यपि; K7 T2 M7 °ल्यानपि; D5 °लामपि; D7 T1 G3. 6 (all first time) °ळान्यपि (for °लानपि). D7 T1 G1. 3. 6 (all first time) वापठन् (for चापश्यन्). D7 T1 G1 3. 6 (all second time) देवानृषीन्पितॄंश्चैव. — d) M1. 6. 7 चाभि- (for चापि). K7 D4. 9 ब्राह्मणांश्चापि पूजितान्.

38 a) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 6. 8 हि वदतां; K7 D4. 9 विदधतां; D7 T G1. 3. 6 हि ददते (T2 °तो) (for °दतां). K4. 6. 7 V1 Bo. 6 (marg). 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–6. 8. 9 G2 M5 धर्मं; B6 (orig.) सत्यं; D7 T1 G1. 3. 6 दानं; T2 धर्म्यं (for धर्मः). — b) Da4 वाप्रति-; T2 [अ]प्यप्रति-; G2 च प्रति- (for चाप्रति-). K6. 7 D6 -गृह्णतां; D5 corrupt (for -गृह्णताम्). D7 T1 G1. 3. 6 य(D7 G1 स)दा न प्रति(G1 °त्य)गृह्णत. — c) B7 अर्धे- (for अर्धं). B7 Ds1 om. च. K1 राज्यः; Bo. 6 (marg. as in text). 7. 9 T2 M1. 6 राज्यां; G1 रात्रौ (for राज्याः). K7 D4. 9 अर्धं-रात्रे च स्वपतां. ❀ Ca: अर्धं च रात्र्याः स्वपतां, प्रथमपश्चिम-यामयोः जाग्रतां, स्वाध्यायावश्यकाद्यर्थम्। ❀ — d) D4 वा; G2 तु (for च). D7 T G1. 3. 6 M1. 6. 7 सदा; M5 तदा (for तथा).

39 = (var.) 12. 78. 18; 87. 24. 39ab = 12. 87. 34ab. Cf. Agni Purāṇa 225. 25ab; Matsya P. 214. 61ab. — a) B6 (marg.). 7 -भृत्यानां (for -वृद्धानां). K7 कृपणानाप्यवृद्धानां; Da3. a4 °नां च भृत्यानां; G1 °नथ वृद्धानां. — After 39ab, K7 reads 40cd for the first time, repeating it in its proper place. — c) K6 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 6. 8 T2 G2 M7 दयां; Da4 दानं (for दायं). D7 T1 G1. 3. 6 सतां च संवि-भज्यान्नं. — d) B9 अनमोदताः (sic); Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 अन्वमोदतां (for अनु°). B8 कुर्वतामनुमोदतां. — After 39, T2 G2 M1. 5–7 Kumbh. ed. ins.:

662* कालो यातः सुखे चैव धर्ममार्गे च वर्तताम् ।

[G2 M7 Kumbh. ed. सुखेनैव (for सुखे चैव).]

40 a) B9 om. from विषण्णं up to हृतस्वं (in 40c). K6 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 त्रस्तं (Da3. a4 त्रष्टं) विषण्णम् (by transp.); G2 M7 विषण्ण-त्रस्तम्. — b) K6 Bo. 6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 भयार्तं व्याधितं कृशं (Ds1 °तं कृतं). — K7 reads 40cd for the first time after 39ab. — c) K7 (both times) D4. 6. 9 दुर्बलं; Dn1 हृतस्वं (for हृ°). K4 व्यसनांते (for °नार्तं). — d) V1 ये; B8 (marg.) [उ]त (for ते). K7 (first time) D4. 6. 9 नित्यमाश्वास-यंश्च ते; D7 T1 G1. 3. 6 °मेवाभिरक्षतां (G1 °क्षितं; G3. 6 °क्षत).

41 a) K2. 7 Bo. 6. 9 Da3. a4 D4–7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 एवानु- (for °न्व-). K6 Bo D5–7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 -वर्तते; K7 D4. 9 -वर्ततो (for -वर्तन्त). — b) Ś1 K1. 2 नाहिंसंत; K7 D4. 6. 9 न हिंसंतः; D7 T1 G1 नासे-

C. 12. 8375 B. 12. 229[8]. 43 K. 12. 235. 50 अवशेषाणि चाश्नन्ति नित्यं सत्यतपोरताः ॥ ४२
नैकेऽश्नन्ति सुसंपन्नं न गच्छन्ति परस्त्रियम् ।
सर्वभूतेष्ववर्तन्त यथात्मनि दयां प्रति ॥ ४३
नैवाकाशे न पशुषु नायोनौ न च पर्वसु ।
इन्द्रियस्य विसर्गं तेऽरोचयन्त कदाचन ॥ ४४
नित्यं दानं तथा दाक्ष्यमार्जवं चैव नित्यदा ।
उत्साहश्चानहंकारः परमं सौहृदं क्षमा ॥ ४५
सत्यं दानं तपः शौचं कारुण्यं वागनिष्ठुरा ।
मित्रेषु चानभिद्रोहः सर्वं तेष्वभवत्प्रभो ॥ ४६
निद्रा तन्द्रीरसंप्रीतिरसूया चानवेक्षिता ।
अरतिश्च विषादश्च न स्पृहा चाविशन्त तान् ॥ ४७
साहमेवंगुणेष्वेव दानवेष्ववसं पुरा ।
प्रजासर्गमुपादाय नैकं युगविपर्ययम् ॥ ४८
ततः कालविपर्यासे तेषां गुणविपर्ययात् ।

धंति (for न हिंसन्ति). — d) Dn4 om. from गुरु up to श्नन्ति सु (in 43a). Da4 -सेविनाः; M7 -सेविनं.

42 Dn4 om. 42 (cf. v. l. 41). — a) K6 Bo Dn1 D3. 6. 8 पितॄन्; D7 T G1. 3. 6 गुरु- (for पितृ-). K1 Da3 -देवातिथींश्च; T2 °तिथिं (for °तिथींश्च). K7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 D4–6. 9 G2 M1. 5–7 चापि (for चैव). — b) K1 तेन्व-; V1 चान्व-; B9 चानु- (for तेऽभ्य-). M1. 6 ब्राह्मणानभिपूज्य च; M5. 7 यथावत्तेभिपूज्य च. — c) T2 G1 अविशेषाणि; M1 अवशेष्याणि (for °शेषाणि). Ds1 D4 वा (for च). — d) B9 G2 नित्य- (for नित्यं). K1 G2 तपोव्रताः; K6 Bo. 6. 8 Dn1 Ds D2. 3. 8 °धृताः; K7 D4. 6. 9 °युताः; V1 B9 D5 °वृताः; B6 (marg.). 7 Da3. a4 °भृताः; D7 T1 G1. 3. 6 -पथोद्य(G1 °स्थि)ताः; T2 M1. 5–7 -तपोन्विताः (for °रताः).

43 Dn4 om. up to श्नन्ति सु (cf. v. l. 41). — a) B9 om. from नैके up to नैवाका (in 44a). K1 नैकेच्छंति; M1. 5. 6 नैकोश्नंति (for नैकेऽश्नन्ति). Ś1 K1. 2 च; B6 (marg.) M1. 5. 7 स्व (for सु-). D7 T G1. 3. 6 नैते ह्य(G1 °तैर्ह्य)श्नंत्यसं(T2 °ति सं)पन्नं. — b) K6 B6 Da3 Dn1 न गच्छंत (Da3 °तः); Da4 Dn4 Ds1 नागच्छंत (Dn4 °ति) (for न गच्छन्ति). — c) K1 Da4 T2 वर्तंत (T2 °ते) (for [अ]वर्तन्त). — d) K7 D9 तथा (for प्रति).

44 B9 om. up to नैवाका (cf. v. l. 43). — a) K1 G3 नैव काशे (for नैवाकाशे). V1 B8 (marg.) तथा नाप्सु; D7 T1 G1. 3. 6 न च पशौ (for न पशुषु). G2 नैवावकाशे पशुषु. — b) K4. 7 B9 Da3 Dn1. n4 D2. 4. 6. 8. 9 वियोनौ; D7 T1 G1. 3. 6 न चाग्नौ (for नायोनौ). K6 Dn1 Ds2 G2 च न (by transp.); K7 D4–6. 9 नैव. B8 (marg.) न वियोनौ न पर्वसु. — c) K6 B8 विसर्गांते (for °र्गं ते). Da4 इंद्रियाण्यविसर्गं ते; G1 इति यस्य विसर्गस्ते. — d) K4. 6 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 रोचयंति (Da3. a4 °तु); K7 D9 °यन्न (for °यन्त). Da4 कदा च नः.

45 a) D7 नित्य- (for नित्यं). K7 दाक्षम्; Da4 दाख्यम्; Dn4 दीक्ष्यम्; D7 दाक्ष्यंम् (for दाक्ष्यम्). — b) Ds1 आर्जनं (for °वं). — D6 reads 45e–46d on marg. — c) K7 उत्साहे; G2 M1. 6 °हं (for °हश्च). K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 [ऽ]थ (for च). — d) K6 क्षमाः.

46 D6 reads 46 on marg. — a) D7 T G1. 3. 6 M5 नित्यस्नानं (for सत्यं दानं). K1 शौच-; D4 शोचं; D5 चैव (for शौचं). — d) G1 अभवन्. K7 D4–6. 9 पुरा; M7 प्रभोः (for प्रभो).

47 a) Da4 D2 तंद्रिर्. D4. 9 असप्रीतिर् (for असं°). K7 निद्रा तंद्रारसप्रीतिर्; D5. 7 निद्रा तंद्रास्मसं°; T G1. 2 °द्री च सं(G2 ह्यसं)प्रीतिर्. — 47bcd is damaged in B7. — b) K6 V1 Bo. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 असूयाथ; K7 B8 D4–6. 9 अभ्य(B8 D5 °न)सूया (for असूया च). Da4 [अ]नवेक्षिताः; G2 M1. 5–7 [अ]नवेक्षता (for °क्षिता). — c) Ds G1 [अ]विषादश्च (for विषा°). — d) V1 वाविशन्न; B8 चाविशच्च; D7 T G1 M5 च विशंति; G2 M1. 6. 7 चाविशंति; G3. 6 ते विशंति (for चाविशन्त). K4. 6 Bo. 6. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 स्पृहा चाप्यविशन्न तान् (K6 °शस्व तान्; Ds °षण्णता); K7 D4. 6. 9 न स्पृहा वा(D6 चा)भवत्तदा.

48 a) V1 सोहम्; Dn4 G1 सहम् (for साहम्). Dn4 एव (for एवं-). Ś1 K1 -विधेपु; K7 -गुणापि (for -गुणेषु). K1 एवं; D7 T G1. 3. 6 एषु (for एव). — b) Da4 अवरं (for अवसं). — c) Da4 -सर्वम् (for -सर्गम्). ❀ Ca: प्रजासर्गमुपादाय प्रजासृष्टिमारभ्याद्य यावत् । ❀ — d) B8 (marg. as in text) नैनान्; Ds1 D4 नेकं; M1. 6 नैवं (for नैकं). B8 (marg. as

अपश्यं विगतं धर्मं कामक्रोधवशात्मनाम् ॥ ४९
सभासदां ते वृद्धानां सत्याः कथयतां कथाः ।
प्राहसन्नभ्यसूयंश्च सर्ववृद्धान्गुणावराः ॥ ५०
यूनः सहसमासीनान्वृद्धानभिगतान्सतः ।
नाभ्युत्थानाभिवादाभ्यां यथापूर्वमपूजयन् ॥ ५१
वर्तयन्त्येव पितरि पुत्राः प्रभवताऽऽत्मनः ।
अमित्रभृत्यतां प्राप्य ख्यापयन्तोऽनपत्रपाः ॥ ५२
तथा धर्मादपेतेन कर्मणा गर्हितेन ये ।
महतः प्राप्नुवन्त्यर्थांस्तेष्वेषामभवत्स्पृहा ॥ ५३
उच्चैश्चाप्यवदन्रात्रौ नीचैस्तत्राग्निरज्वलत् । C. 12. 8387 B. 12. 229[8]. 55 K. 12. 235. 62

in text) -विपर्यये; G2 -विपर्ययः. D7 T G1. 3. 6 M5 एवं गुणविपर्यये.

49 a) M7 तत्र (for ततः). Ś1 K1 कालं (for काल-). K7 D4. 6 9 -त्रिपर्यये (for °र्यासे). B9 ततः सर्गविपर्ययस्. — b) B8 (marg.) G2 M1. 6. 7 गुणां(G2 °णै-; M1. 6 °णा)स्तेषां (for तेषां गुण). K7 D4. 9 -विपर्यये; V1 °र्ययं; B6 (marg. as in text) °र्ययान्; B9 °र्ययन् (for °र्ययात्). — c) K6 Ds1 अपश्यन् (for अपश्यं). K4. 6 Da3 Dn1. n4 Ds D8 निर्गतं (for विगतं). V1 Bo. 6–9 Da4 D2. 3 अ(Da4 आ)पश्यन्नि-र्गतान्सर्वान्.

50 a) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 च; G2 M5. 6 वै (for ते). K7 D4. 6. 9 सभासदानां वृद्धानां; D7 T G1. 3. 6 सदा(D7 °तां) सभां वै बृ°. — 50bcd is damaged in B7. — b) K6 Bo. 6. 8 (marg.). 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 सतां; V1 सत्यां; B8 D7 सभ्यां; T G1–3. 6 M5–7 सभ्याः (for सत्याः). — c) Dn1 T2 M7 प्रहसन्; G2 प्राहरन् (for °सन्). Da4 प्रभ्यसूयंश्च; G1 अभ्यसूयाश्च. — d) Da4 M5 सर्वै (for सर्व-). B8 (marg. as in text) -भूतान् (for -वृद्धान्). K7 D4. 6. 9 गुणाकरान् (D6 °राः); B9 G2 °वरः. D7 T G1. 3. 6 M1. 6. 7 सर्वान्वृद्धान्गुरून्प(M6 °न्व)रान्.

51 a) Ś1 K1. 2. 4 यूना (for यूनः). K4 G2 M6 -समासीना (for °सीनान्). K6. 7 Bo. 6 (marg.). 8 Dn1 n4 Ds D2–6. 8. 9 युवानश्च समा(B6 °हा)सीना (D5 °नान्); B6. 7. 9 Da3 यूनश्चैव सहासीनान्; Da4 कतश्चैव सहा°. — b) K1 आभि-; Da4 D2. 8 अपि; Ds अधि-; M1. 6. 7 अनु- (for अभि-). B8 (marg. as in text) -गतांस्तथा; B9 -गतान्सदा; Da3. a4 -गतानतः; G2 -गतासतः (for -गतान्सतः). — c) Ś1 K1. 2. 4 प्रत्युत्थानाभि-; B7 G2 अभ्युत्थानाभि-; Da4 नाभ्युत्थानाति (for °नाभि-). M1 -वाद्याभ्यां (for -वादाभ्यां). G1 तानभ्युत्थानाभिवाद्यां. — d) G2 यथापुरम् (for °पूर्वम्). K2 अभ्यपूजयन्; M1. 6 अपूजयत्.

52 a) K2. 4 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 वर्तयति; K6 °यिति (for °यन्ति). K4 एष; D2 अपि (for एव). D4 repeats from पितरि up to त्मनः after 53a. — b) Ś1 K1. 2 पुत्राः प्रभव आत्मनः; K4. 6 Bo. 6. 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3 5. 8 पुत्रः प्रभवते तथा; K7 D4 (both times). 6. 9 पुत्रा[:] प्रभुवदात्मना; V1 B8 G2 M1. 5–7 पुत्रः प्रभवतेत्मनि (G2 M7 °नः; M1. 5. 6 °ना); D7 T G1. 3. 6 पुत्रः प्रभवतात्मना; text as in Da3. a4 Ca. ❀ Ca: यथा आत्मनः प्रभवः [°वन्तः] केचित्कांश्चिद्भृत्यादीन्प्रति आचरन्ति, एवं पुत्राः शास्त्रदृशा अप्रभवो[वन्तो]ऽपि वर्तयन्ति । प्रभव[तः] इति नलोपश्छान्दसः, एवमाकारेऽपि तत्त्वम् । ❀ — c) K4 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 अभृत्या भृत्यतां प्राप्य; V1 D7 T1 G1. 3. 6 M1. 6. 7 अमित्रा हृद्य(M1. 6. 7 भ्रातृ)-तां प्राप्य; T2 पुत्रा भृत्यंतरं प्राप्य; M5 अमित्रा भृत्यतां प्राप्य. — d) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 G2 ख्यापयंति; D7 ब्यापृयंते; T G1. 3. 6 M5 ख्यापयंते (for °यन्तो). ❀ Ca: ख्यापयन्तो, वयमेतत्सेवया समृद्धाः स्मेति । ❀

53 For the repetition in D4, cf. v. l. 52. — a) Dn1 G3. 6 यथा; G2 तेषां (for तथा). D4 अपेतेव. K1 तथा धर्मात्रपेतेन. — b) G1 गर्हतेन. D5 ते (for ये). — c) G2 प्राप्नुवति. M1. 6. 7 महतः प्राप्नुयुश्चार्थांस्. — d) K4. 6 V1 Bo. 8 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तेषां तत्र; B6 (marg. as in text). 7. 9 D5 तथैषाम्; Da4 तथैवम् (for तेष्वेषाम्). M1. 6 तेष्वेवात्मभवं स्पृहा.

54 a) Da3. a4 Ca चाति-; Dn1. n4 D2. 8 M7 चाभि- (for चापि). D5 अभवन् (for अवदन्). B8 (marg) चरन्नार्यश्चाभ्यचरन्; G1 उच्चैश्च ब्यवदन्रात्रौ; G2 °श्चाप्यवदक्रांतौ. — b) K1 नीचस् (for नीचैस्). T2 [अ]ग्निम्. Da4 Ds1 अज्वलन्; D5 T2 G2 उज्ज्वलन् (for अज्वलत्). D7 T1 G1. 3. 6 नीचैस्तत्रापि (T1 °हि) संलप(G1 °प्लुव)न्. — D7 om. (? hapl.) 54c–55d. — c) K6 B6. 7. 8 (marg.). 9 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 अत्यचरन्; B8 T G2. 3. 6 M1. 6. 7 अत्यवदन्; Ds1 अत्यवरन्; D5 अभ्यचरन्; M5 चाभ्यवदन् (for अभ्य°). Da4 पुत्राः पितृषु नृत्यं चरन् (hypermetric); G1 पुत्रा भ्राता नत्यवदन्. — d) B8 T G2. 3. 6 M5–7 चात्यवदन्;

C. 12. 8387 B. 12. 229[8]. 55 K. 12. 235. 62 पुत्राः पितॄनभ्यवदन्भार्याश्चाभ्यवदन्पतीन् ॥ ५४
मातरं पितरं वृद्धमाचार्यमतिथिं गुरुम् ।
गुरुवन्नाभ्यनन्दन्त कुमारान्नान्वपालयन् ॥ ५५
भिक्षां बलिमदत्त्वा च स्वयमन्नानि भुञ्जते ।
अनिष्ट्वा संविभज्याथ पितृदेवातिथीन्गुरून् ॥ ५६
न शौचमनुरुध्यन्त तेषां सूदजनास्तथा ।
मनसा कर्मणा वाचा भक्तमासीदनावृतम् ॥ ५७
विप्रकीर्णानि धान्यानि काकमूषकभोजनम् ।
अपावृतं पयोऽतिष्ठदुच्छिष्टाश्चास्पृशन्घृतम् ॥ ५८
कुद्दालपाटीपटकं प्रकीर्णं कांस्यभाजनम् ।
द्रव्योपकरणं सर्वं नान्ववैक्षत्कुटुम्बिनी ॥ ५९
प्राकारागारविध्वंसान्न स्म ते प्रतिकुर्वते ।
नाद्रियन्ते पशून्बद्ध्वा यवसेनोदकेन च ॥ ६०
बालानां प्रेक्षमाणानां स्वयं भक्षानभक्षयन् ।

B8 (marg.) चात्यचरन्; D6 चास्य चरन् (for चाभ्य-वदन्). K6 Ds1 नार्यश्च व्यचरन्पतीन्; V1 Bo M1 नार्यश्चात्यवदन्प°; B6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 8 नार्यश्चात्य(D5 °भ्य)चरन्प°.

55 D7 om. 55 (cf. v. l. 54). — b) K7 D3. 9 अतिथीन्. K7 D4. 6. 9 G2 गुरून्. — D4 om. (hapl.) 55^c–56^d. — c) K4. 6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 गुरुत्वान् (for °वन्). K7 D6. 9 -वंदंत; V1 B8 (marg.) -वर्तंत; T1 G3. 6 -वादंत; G1 -वाद्यंत (for -नन्दन्त). — d) K1 वान्व-; V1 Bo. 9 Da4 D5 M1. 6 नानु-; T2 नाभ्य- (for नान्व-).

56 K1 D4 om. 56 (for D4, cf. v. l. 55). — a) Ś1 K2. 7 D9 भिक्षा. Ś1 K2. 4 अकृत्वा; G1 अतत्त्वाच्; G2 कृत्वा (for अदत्त्वा). ❀ Cs: बलिमदत्त्वा श्वशूकरचण्डालादीनां बलिमदत्त्वा। ❀ — b) D7 T1 G1. 3. 6 अन्नं च (for अन्नानि). T2 M7 [अ]भुंजते (for भुञ्जते). — c) B8 अन्नं; Ds1 [अ]र्थं (for [अ]थ). — d) Ś1 K2. 6. 7 D9 T2 पितॄन् (for पितृ-).

57 a) K7 D4 शोचम् (for शौचम्). Ś1 K1. 4 अनुरुंधंते; K7 B6 (marg. as in text) Da4 D4–7. 9 T G1–3. 6 M1. 5. 7 अन्वरुध्यं(Da4 M1 °रुंधं)त; B9 M6 अनुरुंधंत (for °रुध्यन्त). — b) K6 Ds1 शूद-; K7 D4. 9 सुत-; D5 शूद्र- (for सूद-). M1 -जनांस्. K7 D4–6. 9 तदा (for तथा). — d) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 6. 8 भक्ष्यम्; K7 D4. 9 भोज्यम्; G1 भुक्तम् (for भक्तम्). ❀ Ca: मनसा वाचेति द्वयोपादनमनाचरणे भक्तस्य प्रत्यवायशङ्कापि तेषां नास्तीति ज्ञापनार्थम् । ❀ — After 57, Kumbh. ed. Cv ins. a passage given in App. I, (No. 22).

58 a) G2 सं (for वि-). — b) Some MSS. -मूषिक-. — Dn4 om. (hapl.) 58^c–59^b. — c) B9 अपामृतं; D4 °हृतं; T2 अनावृतं (for अपा°). Ś1 K1. 2 Ds1 [ऽ]तिष्ठन्; D5. 7 तिष्ठेद्; G1 [ऽ]धिष्ठाद् (for ऽतिष्ठद्). Da4 अपरेन्नमयोतिष्ठ (sic); G2 अपावृतं पयोनिष्ठम्. — d) T2 उच्छिष्टैश्; G2 °ष्टांश्. V1 Bo. 6. 9 T2 M7 [अ]स्पृशद्; D4. 9 स्पृशन् (for [अ]स्पृ°). T2 कृतं (for घृतम्).

59 Dn4 om. 59^{ab} (cf. v. l. 58). — a) K4. 6 Bo. 7. 9 Da3. a4 Dn1 Ds D2–5 8. 9 M1 कुद्दालं (for °ल-). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2–6. 8. 9 T2 G2 M1. 5–7 दात्र(K7 V1 B6. 8 D6 T2 G2 M5–7 -दात्र-; Da4 D2. 3 दातृ)पिटकं (Ds1 M1. 6 °ठकं; T2 °टकान्; M5 °ठरं; M7 °टरं); D7 G1. 3. 6 -मात्रवि(G1 °पि)टकान्; T1 -मातृपिटकान् (for -पाटीपटकं). ❀ Cs (reading -पिटकं): पिटकं भोजनपात्राधारं मृन्मयं पात्रम् । ❀ — b) D5 प्राकीर्णं. K7 कांश्य- (for कांस्य-). K2. 4 Da4 D2. 7 T G3. 6 M1 -भोजनं; D5. 6 -दोहनं (for -भाजनम्). — c) Da4 M7 -कारणं (for -करणं). — d) K1 नानुवैक्षत्; K6 Ds1 G1 नान्ववेक्षेत्; K7 D4. 9 नावेक्षेत; Da4 नान्ववैक्ष्य; D5 नैवेक्षेत; D6 नावैक्षत; D7 T G2 3. 6 M1. 6. 7 नान्ववेक्षत् (M1 °न्) (for °वैक्षत्). T1 G3. 6 M1. 5–7 कुडुंबिनी.

60 a) K1 Da4 प्रकरागार-; K7 D4. 9 प्रा(D4 प्र)कारं द्वार-; T1 प्राकारकार- (for प्राकारागार-). G1 -विध्वस्तान् (for -विध्वंसान्). ❀ Ca (reading विध्वंसं): विध्वंसं वृष्ट्यादिना पतनम् । ❀ — b) Ś1 K1. 2. 4 D5 च; T2 ते (for स्म). K7 D4. 9 तत्; T2 स्म (for ते). Ś1 K1. 2. 4 प्रत्यकुर्वंते (K1 °त). — After 60^{ab}, Kumbh. ed. Cv ins.:

663* क्षुद्राः संस्कारहीनाश्च नार्यो ह्युदरपोषणाः ।
शौचाचारपरिभ्रष्टा निर्लज्जा भोगवञ्चिताः ।
उभाभ्यामेव पाणिभ्यां शिरःकण्डूयनान्विताः ।
गृहजालाभिसंस्थाना ह्यासंस्तत्र स्त्रियः पुनः ।
श्वश्रूश्वशुरयोर्मध्ये भर्तारं कृतकं यथा ।
प्रेक्षयन्ति च निर्लज्जा नार्यः कुलजलक्षणाः ।

— c) Ś1 K1. 2 Da3 नाद्रियंत (Da3 °ति); K7 D4. 9

तथा भृत्यजनं सर्वं पर्यश्नन्ति च दानवाः ॥ ६१
पायसं कृसरं मांसमपूपानथ शष्कुलीः ।
अपाचयन्नात्मनोऽर्थे वृथामांसान्यभक्षयन् ॥ ६२
उत्सूर्यशायिनश्चासन्सर्वे चासन्प्रगेनिशाः ।
अवर्तन्कलहाश्चात्र दिवारात्रं गृहे गृहे ॥ ६३

अनार्याश्चार्यमासीनं पर्युपासन्न तत्र ह ।
आश्रमस्थान्विकर्मस्थाः प्रद्विषन्ति परस्परम् ।
संकराश्चाप्यवर्तन्त न च शौचमवर्तत ॥ ६४
ये च वेदविदो विप्रा विस्पष्टमनृचश्च ये ।
निरन्तरविशेषास्ते बहुमानावमानयोः ॥ ६५

C. 12. 8389
B. 12. 229[8]. 67
K. 12. 235. 86

नादयंत (D4 °ते) (for नाद्रियन्ते). K7 D4. 9 बद्धान् (for बद्धा). — d) Bo यवसेनोकदाचन (sic).

61 a) K6. 7 Da4 Dn1 D5 प्रेक्ष्य- (for प्रेक्ष-). K6. 7 Ds1 -मानानां (for -माणानां). Ds2 बालानां प्रेक्षमाणां च; G1 बालकानां प्रेक्षमाणां. ❀ Cp: बालानामित्यनादरे षष्ठी । ❀ — b) K4. 6 Bo. 8 (marg.) Da3 Dn1. n4 Ds1 D2. 5. 8 भक्ष्यम्; B6–8 D6 G2 भक्ष्यान्; Ds2 D3 भक्षम् (for भक्षान्). Ś1 K1. 2 B9 Da4 स्वयं भक्ष्याण्य(Da4 °नि)भक्षयन्. — K7 D9 om. (hapl.) 61c–62a; Ś1 reads the same on marg. — c) G2 M1. 6 सदा (for तथा). Da4 भृत्यं; D7 हृद्यं; T1 G1. 3. 6 हृद्य- (for भृत्य-). — d) K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 असंतर्प्य; D7 T1 G1. 3. 6 पर्यतील्य; T2 °टंति (for °श्नन्ति). Ś1 K1. 2 T2 M5 स्म (for च). Da4 मानवाः; Ds1 दानवः. B8 पर्यस्याश्नंति दानवाः; D4 °श्नंश्चैव दा°; G2 M1. 6. 7 उपयेश्नंति (M6 °त) दा°.

62 K7 D9 om. 62 (cf. v. l. 61). Ś1 reads 62 on marg. — a) K6 B7 Ds1 कृषरं; V1 Bo. 6 Da3. a4 D4. 6. 8 कृशरं (for कृसरं). Ś1 K1. 2. 4 मांसानि (for मांसम्). ❀ Ca: कृशरं तिलमिश्रं भक्तम् ॥ Cs: कृष[स]रं तिलतण्डुलमिश्रं शष्कुपक्वान्नम् । ❀ — b) D5 अपूपमपि; G1 °पान्यथ (for °पानथ). K6 T2 M1. 7 शष्कु(T2 शुष्क)लीन्; Da4 शंकुली; Dn4 G1 शष्कुलिः; Ds1 शष्कुलां; G2 शष्कुलिं (for °लीः). — c) V1 अपाचन्; G2 अवापयन् (for अपाच°). D7 T G1. 3. 6 M5 अपचन्नात्मनोर्थाय. — d) T1 G3. 6 वृद्धा; G2 तथा (for वृथा-). Da4 अभक्षयत्. V1 B6 वृथामांसम(B6 °सानि)भक्षयन्.

63 D5 om. 63ab. G2, after 12. 222. 18, repeats 63a–71c, which follows the repetition of 12. 220. 47b–54d. — a) K1. 2 तत्सूर्य-; K7 D4. 9 उत्सूर- (for उत्सूर्य-). B8 स्वासन्; Da4 स्वा° (for चा°). — b) D6 सर्वेश्च. G2 (both times) शौचाः; M5 चापि (for चासन्). Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 प्रगेशयाः; T2 तथा निशाः; G2 (second time) M7 प्रगेनिशा (for °निशाः). ❀ Cs: प्रगेनिशाः प्रातःकाले निशिकृत्यं कृतवन्तः । ❀ — c) K4. 6 Ds M1. 6 आवर्तन्; D7 T G1. 3. 6 आ(T1 अ)वृत्त-; M7 अनृत्त- (for अवर्तन्). B9 D6 T2 G2 (second time) कलहश्च. K7 D4. 9 कलहाश्चाप्यवर्तत; Ca आवर्तयन्कलहान्. — d) G1 दिवारात्रौ (for °रात्रं).

64 For the repetition in G2, cf. v. l. 63. — a) K1 अनार्येश्च. D2 om. (hapl.) from श्चार्य up to श्च ये (in 65b). B6 D7 T G1. 2 (first time). 3. 6 M1. 5. 6 आर्या(T2 °र्ये)श्चानार्यमासीनं; G2 (second time) आर्यश्चार्यमा°; M7 अनार्यमार्याश्चा°. — b) Bo. 6 (marg. as in text). 7 Ds1 D5. 7 T G1. 2 (both times). 3. 6 M1. 5–7 पर्युपासंत (T2 M5 °सत; M7 °संति) (for °सन्न). B6 (marg. as in text) Da3. a4 वृद्धवत्; B7 वृहरत् (sic); B9 बंधवत्; G1 मंत्रहा (for तत्र ह). — c) K6 Da4 आश्रमस्थं; Da3 Dn4 D8 °स्थाः (for °स्थान्). K6 V1 B6 (marg.). 8 Da3 Dn1. n4 Ds D3–6. 8. 9 विधर्मस्थाः; Bo. 6 (orig.). 7. 9 Da4 अधर्मज्ञाः (for विकर्मस्थाः). — d) K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3–6. 8. 9 M7 प्राद्विषंत; D7 T G1. 2 (both times). 3. 6 M1. 6 प्राद्विषंतः; M5 प्राद्विषन्वै (for प्रद्विषन्ति). — e) K7 शंकराश्च. K6 Bo. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 8 G2 (both times) M1. 6 चाभ्यवर्त(G2 [second time] °र्ध)त; B6 सम° (for चाप्य°). — Da4 om. (hapl.) 64f. — f) K6 Ds1 अकुर्वंत (for अवर्तत). K7 न चाशौचमवर्तत.

65 For the repetition in G2, cf. v. l. 63. — a) K7 येन (for ये च). G1 विप्र (for विप्रा). — b) Da4 T2 विसृष्टम् (for विस्पष्टम्). B7 D7 T1 G1. 2 (second time). 6 अनृता(B7 G2 °त)श्च (for °चश्च). G2 (second time) om. च. Ś1 K1. 2 D5 विस्प(K1 °स्पृ)ष्टमतयश्च ये; G3 दोषस्पृष्टानृताश्च ये. — c) M1. 6. 7 निरंतराविशेषास्ते. ❀ Cs: निरन्तरविशेषाः वेदविदामवेदविदां बहुमानावमाने च भेदरहितप्रकारा इत्यर्थः । ❀

66 For the repetition in G2, cf. v. l. 63. — a) K4 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 8 हारम्; K6. 7 D8 D4. 5. 7. 9 T G1. 2 (both times). 3. 6 M1. 6. 7 भावम्;

C. 12. 8399
P. 12. 229[3]. 67
K. 12. 235. 89

हावमाभरणं वेषं गतिं स्थितिमवेक्षितुम् ।
असेवन्त भुजिष्या वै दुर्जनाचरितं विधिम् ॥ ६६
स्त्रियः पुरुषवेषेण पुंसः स्त्रीवेषधारिणः ।
क्रीडारतिविहारेषु परां मुदमवाप्नुवन् ॥ ६७
प्रभवद्भिः पुरा दायानर्हेभ्यः प्रतिपादितान् ।
नाभ्यवर्तन्त नास्तिक्याद्वर्तन्तः संभवेष्वपि ॥ ६८
मित्रेणाभ्यर्थितं मित्रमर्थे संशयिते क्वचित् ।
वालकोऽप्यग्रमात्रेण स्वार्थेनाघ्नत तद्वसु ॥ ६९
परस्वादानरुचयो विपण्यव्यवहारिणः ।
अदृश्यन्तार्यवर्णेषु शूद्राश्चापि तपोधनाः ॥ ७०
अधीयन्तेऽव्रताः केचिद्वृथाव्रतमथापरे ।
अशुश्रूषुर्गुरोः शिष्यः कश्चिच्छिष्यसखो गुरुः ॥ ७१

B8 एवम् (for हावम्). Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Ds1 D3 वेशं; M6 चेष्टं (for वेषं). Da4 हारमावरणे वंशं; D6 हाराभरणवंशं च. — b) K1 G2 (first time) अवेक्षितं; D5 °क्ष्य च; D7 T2 M5 °क्ष्यते; G2 (second time) अवेक्षितिं; M1. 6 °क्षणं (for °क्षितुम्). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 गतं (K7 °त-) स्थितमवेक्षितं; T1 G1. 3. 6 गतिं मतिमवेक्ष्यते; M7 गोवं-चानवेक्षणं (sic). — c) Ś1 K1. 2. 4 आसेवंते; K7 V1 D4. 6. 9 आसेवंत (for असेवन्त). — d) Ds1 दुर्जनाचरिते विधिं.

67 For the repetition in G2, cf. v. l. 63. — a) Ś1 K1. 2. 4 Bo. 6–9 Dn4 -वेशेन; Da4 -वेषेन (for -वेषेण). — b) Ś1 K1. 2. 4. 7 B8 D4–6. 9 नराः (for पुंसः). Ś1 K1. 2. 6 V1 Bo. 6–9 Ds1 D5 -वेश- (for -वेष-). Da4 -धारिणा; D5 -वादिनि. — c) G1. 3. 6 -रत- (for -रति-). T1 G1 -विहारे तु (for °रेषु). — d) V1 B7 D5. 7 T1 G1. 3. 6 अवाप्नुयुः; Da4 G2 (second time) °प्नुयात् (for °प्नुवन्). T2 परमामुदमाप्नुवन्.

68 For the repetition in G2, cf. v. l. 63. — a) B6 (marg.). 8 प्रवदद्भिः; T1 प्रभवद्भयः (for प्रभवद्भिः). G2 (second time) [आ]दाय (for दायान्). K7 D4. 9 प्राभवंत पुरा दाया; G1. 3. 6 भवद्भयः परमा दायान्. — b) T2 अर्होभ्यः; G2 (second time). 3. 6 न ह्येभ्यः (for अर्हेभ्यः). K7 V1 D4. 6 प्रतिपादिताः. — c) K7 D4. 9 अभ्यवर्तंत; V1 D7 T1 G1. 2 (first time). 3. 6 M1. 5–7 नान्व°; T2 तान्°; G2 (second time) नान्यवर्तन् (for नाभ्यवर्तन्त). Ś1 K1. 2 न चाप्यवर्तंतनास्तिक्याद्. ❀ Ca (reading नात्यवर्तंत): पूर्वजदत्तानाच्छिद्य जगृहुः । ❀ — d) K1 उतंतः; K6. 7 D4. 9 वर्तंतं; G2 (both times) M7 °ते (for °न्तः). D6 संभवैरपि (for °वेष्वपि). ❀ Ca: संभवेष्वपि सति वित्तादौ निर्वाहयोग्येऽपि ॥ Cp: संभवेषु सम्यगैश्वर्येषु वर्तन्तो वर्तमाना अपि । ❀

69 For the repetition in G2, cf. v. l. 63. — a) Ś1 K1. 2 मित्रेषु; G1 मंत्रेण (for मित्रेण). D7 T G1. 2 (both times). 3. 6 M1. 5–7 द्रव्यम् (for मित्रम्). — b) K6. 7 V1 Bo. 6 7. 9 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 6. 8 G2 (first time) अर्थे-; Da4 अर्थं (for अर्थे). K4 7 D4. 6 9 संशयते; K6 -संसयिते (for संश°). Ds1 अर्था संश्रयते क्वचित्; D7 T G1. 2 (second time). 3. 6 M5–7 अर्थी (T2 G1 M5 °र्थि-) संश्र(G2 सुश्रु)यते क्व°; M1 अर्थिसंश्रयितः क्व°. — c) Some MSS. बाल-; B8. 9 बाण- (for वाल). T1 G1. 3. 6 -मात्रेपि (for -मात्रेण). K6 वालकोऽप्योषमात्रेण; Da4 बालक्रीडाग्र°; Dn4 वालकोपाग्र°; D7 बालको ऽप्यग्रमात्रेपि; T2 पालकोक्षिप्रमात्रेण (sic). — d) K1 Ds1 [अ]घ्नंत; K6 [आ]स्तं च; D5 [अ]घ्नंतु (for [अ]घ्नत). B8 ते (for तद्). K7 D4. 9 नार्थे नोपचरेच्च तं; D6 स्वार्थेन घ्नंतु तद्वसु; D7 T G1. 3. 6 M5 अ(T2 M5 स्वा)र्थेनापा(M5 °घा)तयद्वसु.

70 For the repetition in G2, cf. v. l. 63. — a) G2 (second time) निधयो (for -रुचयो). — b) K4 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 G1 विपण-; D5 विपन्न- (for विपण्य). K6 विपण्यभ्यवहारिणः. ❀ Cs: विपण्यं प्रतिषिद्धं लवणपक्वान्नादि विक्रयिणः । ❀ — c) B7 damaged. D7 अदृश्यतो (for °श्यन्त). D6 [अ]य-; T2 [आ]द्य- (for [आ]र्य-). Ds D3 अदृश्यन्नार्यवर्णेषु. — d) T2 चाल्पं; M1. 6. 7 चाति- (for चापि).

71 For the repetition in G2, cf. v. l. 63. — a) Ś1 K1. 2. 6 Bo अधीयते; B6. 8. 9 Da3. a4 D5. 6 G2 (first time) M1. 6. 7 °यंता; G2 (second time) आधीयता (for अधीयन्ते). T2 G3. 6 om. (hapl.) व्रताः केचि. Ś1 K1. 2 [ऽ]व्रतान्; Da4 क्वचित्; D7 T1 G1 [ऽ]पि वा; G2 (second time) प्रातः (for ऽव्रताः). — b) K6 Ds1 अथाचरन्; D7 T G1. 2 (both times). 3. 6 M1. 5–7 उपासते (for अथापरे). K7 D4–6. 9 वृथाव्रतपरास्तथा; V1 B6–9 Da3. a4 °ध(V1 °प)राः परे. — c) Ds1 शिष्याः. — G2 reads 71d–78a twice. — d) V1 D4. 6 शिष्यः (for शिष्य-). Ś1 K1 -सुखो; K2 -सुखं; K6 D6. 9 -सखा; D4 तथा; G1. 2 (second time) -सुखो (for -सखो).

पिता चैव जनित्री च श्रान्तौ वृत्तोत्सवाविव ।
अप्रभुत्वे स्थितौ वृद्धावन्नं प्रार्थयतः सुतान् ॥ ७२
तत्र वेदविदः प्राज्ञा गाम्भीर्ये सागरोपमाः ।
कृष्यादिष्वभवन्सक्ता मूर्खाः श्राद्धान्यभुञ्जत ॥ ७३
प्रातः प्रातश्च सुप्रश्नं कल्पनं प्रेषणक्रियाः ।
शिष्यानुप्रहितास्तस्मिन्नकुर्वन्गुरवश्च ह ॥ ७४
श्वश्रूश्वशुरयोरग्रे वधूः प्रेष्यानशासत ।
अन्वशासच्च भर्तारं समाहूयाभिजल्पती ॥ ७५
प्रयत्नेनापि चारक्षच्चित्तं पुत्रस्य वै पिता ।
व्यभजंश्चापि संरम्भाद्दुःखवासं तथावसन् ॥ ७६
अग्निदाहेन चोरैर्वा राजभिर्वा हृतं धनम् ।
दृष्ट्वा द्वेषात्प्राहसन्त सुहृत्संभाविता ह्यपि ॥ ७७ C. 12. 8411 B. 12. 229[8]. 79 K. 12. 235. 100

72 For the repetition in G2, cf. v. l. 71. — [a]) G2 (second time) यैव (for चैव). Da4 पिताश्चैव जनित्रि च (sic). — [b]) K6 Ds1 शांतौ; D7 भ्रांतौ (for श्रान्तौ). K7 D9 नृत्यो(D9 °त्तो)त्सवाव्; G2 (first time) युद्धौ° (for वृत्तो°). — [c]) K1 अप्रत्तत्वे; K7 B9 D4.6.9 अप्रभुत्व- (for °भुत्वे). G2 (second time) अप्रभुक्ते स्थिता वृद्धाव् (sic). — [d]) D7 T1 G3.6 वनं (for अन्नं). D6 प्रार्थयते; M7 प्राक्षयतः (for प्रार्थ°). B8 (marg.) सुतं; G1 सुरान् (for सुतान्).

73 For the repetition in G2, cf. v. l. 71. — [a]) G2 (first time) वेदे (for वेद-). K2.4 प्रज्ञा; D5 विप्रा (for प्राज्ञा). — [b]) K4 G2 (first time) ग(G2 गं)भीरे; G1 गाभीर्ये. K4 सागरोपमः. — [c]) M7 अभवत्. B8 शक्ता; D5 शक्त्या (for सक्ता). G2 (second time) कृष्यादिष्याभवन्सक्ता (sic). — [d]) K7 D4.6.9 मूर्खाः श्राद्धं च भुंजते; D5.7 T1 G1.2 (both times). 3.6 °द्धानि (G1 °द्धा वि-) भुंजते (D5 °त).

74 For the repetition in G2, cf. v. l. 71. — [a]) D7 T1 G1.3.6 M7 सायं (for the first प्रातः). T2 M5 सायं (for प्रातश्). B8 T1 च संप्रश्नं; B8 (marg.) च सुस्वप्नं; Ds2 D9 च सुप्रश्न-; D4 सुप्रशस्त-; D5 G2 (both times) सुखप्रश्नं; T2 च सुप्रश्न (for °प्रश्नं). ❀ Ca सुप्रश्नं, सुखा रात्रिर्भवतामिति । ❀ — [b]) M1.5.6 कल्पनां (for °नं). K6 प्रेषता; K7 Ds2 D4–6.9 G1 प्रेषणं; Da4 प्रेषणां; T1 प्रेक्षणं (for प्रेषण-). K7 यथा; Da4 श्रिया; D4.6.9 तथा; G2 (both times) -क्रिया; M1.5–7 -क्रियां (for -क्रियाः). ❀ Ca: कल्पनम् केशप्रसाधनादि । ❀ — [c]) K6 B0.7.9 Da3 Dn4 Ds D5 तेषाम् (for तस्मिन्). Ś1 K1 D6 G2 (both times) शिष्यानुपाहिता(D6 °नप्राहित-; G2 [first time] °नुपहता-; G2 [second time] °नुपहित)-स्तस्मिन्; B6 Da4 Dn1 D2.3.8 शिष्यानप्रहितास्तेषाम्; B8 (marg. as in text) शिष्याः प्रहिष्वतां तेषाम्. — [d]) K6 B0.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 स्वयं; B8 (marg.) च ये (for च ह). B8 (orig.) नाकुर्वत वचः क्षमाः.

75 For the repetition in G2, cf. v. l. 71. — [a]) Ds1 श्वश्रु- (for श्वश्रू-). Ś1 K1.2.4 मध्ये (for अग्रे). Da4 corrupt. — [b]) Da4 Ds1 वधू. K7 D4.9 अशास्ति (D4 °स्त) वै (for °सत). — [c]) K2.4 अन्वशासश्च; K6 D7 T1 G1.3.6 °शासत; K7 D4.6.9 °शाश्चैव; G2 (first time) °शाप्य च; G2 (second time) °शास्य च (for °शासच्च). — [d]) K6 B6.7 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 समाह्वाय (for °हूय). K7 V1 Ds1 D4–7.9 T G3.6 M1.5–7 [अ]ति-; B6.9 Da4 [इ]ति; G1 [अ]नु- (for [अ]भि-). K7 -जल्पते; Dn4 -जल्पता; Ds D2.5.7.8 G1.2 (both times) M1.7 -जल्पति (for °ती).

76 For the repetition in G2, cf. v. l. 71. — [a]) Ds प्रयत्नाद् (for °त्नेन). Ś1 K1.2.4 Dn1 [अ]भि-; T2 वि-; M5 हि (for [अ]पि). Ś1 K1 D5 G2 (both times) चारक्षंश्; D7 T1 G3.6 ना(T1 नो)वेक्षेच्च; T2 M1.5–7 नारक्षच्; G1 नापेक्षे (for चारक्षच्). — [b]) B8 (marg) Ds2 D5 वित्तं (for चित्तं). — [c]) K4.6 V1 B0.6.8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.7.8 G1.3.6 M5 व्यभजच्; K7 विलज्जंश्; B7 T2 व्यभजश्; D4.9 विभजंश्; T1 विजयश्; G2 (second time) सभजंश् (for व्यभ°). G2 (second time) चैव (for चापि). B6 (marg. as in text). 9 D5 Cp संसारं; Dn1 संरंभो (for संरम्भाद्). G2 (first time) सहज्रुष्टापि संरंभाद्. ❀ Cp: पाठान्तरे संरम्भात् क्रोधात् ॥ Cs: संरम्भात् पुत्रस्यापराधात् । ❀ — [d]) K4 दुःखवाशं; K7 V1 Da4 D4.9 दुःखावासं; Ds1 दुःखवासीस्; Ds2 दुःखावासात्; D5 दुष्टवासं; T2 M5 दुःखावासांस्; G2 (second time) दुःखं वासं; M1 दुःखभावं (for दुःखवासं). K6 V1 B8 Da3 Dn1.n4 Ds D2–4.6.8.9 G2 (second time) M1.5.6 तथावसत्; Da4 G2 (first time) तथाभवत् (for तथावसन्). D7 T1 G1.3.6 दुःखं वा(T1 °खावा-; G1 °खवा)सानथावसन्.

77 For the repetition in G2, cf. v. l. 71. — [a])

C. 12. 8411 B. 12. 229[8]. 79 K. 12. 235. 101 कृतघ्ना नास्तिकाः पापा गुरुदाराभिमर्शिनः ।
अभक्ष्यभक्षणरता निर्मर्यादा हतत्विषः ॥ ७८
तेष्वेवमादीनाचारानाचरत्सु विपर्यये ।
नाहं देवेन्द्र वत्स्यामि दानवेष्विति मे मतिः ॥ ७९
तां मां स्वयमनुप्राप्तामभिनन्द शचीपते ।
त्वयार्चितां मां देवेश पुरोधास्यन्ति देवताः ॥ ८०
यत्राहं तत्र मत्कान्ता मद्विशिष्टा मदर्पणाः ।
सप्त देव्यो मयाष्टम्यो वासं चेष्यन्ति मेऽष्टधा ॥ ८१
आशा श्रद्धा धृतिः कान्तिर्विजितिः सन्नतिः क्षमा ।
अष्टमी वृत्तिरेतासां पुरोगा पाकशासन ॥ ८२
ताश्चाहं चासुरांस्त्यक्त्वा युष्मद्विषयमागता ।
त्रिदशेषु निवत्स्यामो धर्मनिष्ठान्तरात्मसु ॥ ८३
भीष्म उवाच ।
इत्युक्तवचनां देवीमत्यर्थं तौ ननन्दतुः ।

Ś1 K1. 2 Da4 D5 D4. 6. 9 चौरैर्वा; D5 चौरेण (for चोरैर्वा). —[b]) K2 व्याहृतं; Dn4 वाहृतद् (for वा हृतं). G2 (second time) राजभिर्वा सुहितं धनं (hypermetric). —[c]) Ś1 K2 द्वेष्यान्; K1. 6 द्वेषान्; Dn1 दोषात् (for द्वे°). B6 प्राहर्षत; D6 व्याहसंत; D7 T1 प्राहस(T1 °सं)तः; G1 प्रहसतः; G2 (first time) प्राहसंतं; G2 (second time) °स्य तं; G3. 6 °रतः; M1. 5 प्रहासंत (for प्राह°). T2 दृष्ट्वा पृष्ट्वा प्रहास्यं च. —[d]) Ś1 K1. 2. 4 अपि (for ह्यपि).

78 For the repetition in G2, cf. v. l. 71. —[b]) K4 गुरुदाराभिमर्शिनि; K6 °मर्षिणा; V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5 °मर्षिणः; D7 T1 G1. 3. 6 °मर्शनाः; M1 °मर्शनः. —[c]) K7 V1 B0. 7. 8 Da4 Ds1 D6. 9 अभक्ष-; D2 अ** (for अभक्ष्य-). T1 (*inf. lin.* as in text). 2 G3. 6 M5. 7 -परा; G1 -तरा (for -रता). —[d]) K4 नमर्यादा (for निर्मर्यादा). V1 B0. 6. 9 Da3 D5. 7 T G1 हतद्विषः (for °त्विषः). —After 78, Kumbh. ed. ins.:

664* श्वशुरानुगताः सर्वे ह्युत्सृज्य पितरौ सुताः ।
स्वकर्मणा च जातोऽहमित्येवंवादिनस्तथा ।

79 [a]) K6 एवमाद्यन् (for °मादीन्). Da4 G2 corrupt. —[b]) K7 विचार्यये (for विप°). K6 अचरन्द्भविपर्यये. —[c]) D7 T1 G1. 3. 6 न हि (for नाहं). Da4 वत्सामि. —[d]) T1 मानवेषु (for दा°). K6 ये (for मे).

80 [a]) K2. 4 तासां; K6 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 G2 तस्मां; V1 B8 M7 त्वं मां (for तां मां). —[b]) B8 (marg.) अभिवंद (for °नन्द). —[c]) Da4 D4 त्वयार्चिता (D4 °तं); D7 त्वं याचितां; G1 त्वं यापि कां (sic); G2 तवाचितां (for त्वयार्चितां). K4 G1. 2 मा (for मां). —[d]) G1. 2 पुरा (for पुरो-). K7 -धीर्ष्यंति; B9 -बास्यंति; Da4 -धास्यंस्व; G1 वास्यंति (for -धा°).

81 [a]) D4 om. तत्र. Ś1 K1. 2. 4 स(K1 म)त्कर्ता; K7 D6. 7. 9 मे कांता (for मत्कान्ता). —[b]) Da4 Ds1 मदर्पणा. —[c]) D6 देव्या (for देव्यो). Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 B0. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 जयाष्टम्यो; D4 मया शून्यो; D7 T2 G1. 3. 6 मये(D7 G1 °मे)ष्ट्या; T1 मतिमष्टम्या; G2 M1. 5–7 मयाष्टम्या (for °ष्टम्यो). —[d]) K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T1 G1. 3. 6 M5 एष्यंति; M7 चैष्यति (for चेष्यन्ति). K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 ते; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 च (for मे).

82 [a]) Da4 धृति- (for धृतिः). K4 कावा; K6. 7 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G3. 6 M6. 7 क्षांतिर्; B8 (marg.) शांतिर् (for कान्तिर्). —[b]) Ś1 K1. 2. 4 अजितिः; B0 विचितिः; Da4 G2 M1 विजितः; T2 M5 विभूतिः (for विजितिः). B9 Da4 सन्नितिः; Ds2 G1 सन्नति- (for °तिः). K6 Da4 D7 क्षमाः; K7 D4. 9 कृतिः; G2 क्षया (for क्षमा). —[c]) Dn4 अष्टमा. K7 D4–6. 9 कीर्तिर् (for वृत्तिर्). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 अष्टमीं (T2 M1. 6 °मां; G2 °मी) विद्धि मां तासां (G2 °स्यां). —[d]) K6 पुरोगात्; Da3 Ds °गाः; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 °गां (for °गा). Da3. a4 पाकशासने (Da4 °नः).

83 [a]) Ś1 K1. 2 D5 M7 तांश्; T2 तच् (for ताश्). Ś1 K1. 2 असुरांस्; K6 चासुरैंस्; D7 T1 G1. 3. 6 °रैस्; G2 च सुरा (for चासुरांस्). —[b]) K1. 4. 7 B0. 6–8 Da3 Dn1 Ds2 D2–4. 6–9 T1 G1. 3. 6 M1. 5. 6 आगताः; B9 G2 °तं (for °ता). Da4 युद्धद्विषयतागजाः (corrupt). —[c]) K2 त्रिदिवेषु (for त्रिदशेषु). K1 V1 G2 नि(G2 नृ)वत्स्यामि (for °त्स्यामो). —[d]) D7 G3. 6 धर्मे (for धर्म-).

84 Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T1 G1–3. 6 M1. 6. 7 om. the ref. —[a]) K6 G1 -वचना; Ds1 -वचनीं; G2 -वचनं; M7 -वचनान् (for

नारदश्च त्रिलोकर्षिर्वृत्रहन्ता च वासवः ॥ ८४
ततोऽनलसखो वायुः प्रववौ देववेश्मसु ।
इष्टगन्धः सुखस्पर्शः सर्वेन्द्रियसुखावहः ॥ ८५
शुचौ चाभ्यर्चिते देशे त्रिदशाः प्रायशः स्थिताः ।
लक्ष्म्या सहितमासीनं मघवन्तं दिदृक्षवः ॥ ८६
ततो दिवं प्राप्य सहस्रलोचनः
श्रियोपपन्नः सुहृदा सुरर्षिणा ।
रथेन हर्यश्वयुजा सुरर्षभः
सदः सुराणामभिसत्कृतो ययौ ॥ ८७
अथेङ्गितं वज्रधरस्य नारदः
श्रियाश्च देव्या मनसा विचारयन् ।
श्रियै शशंसामरदृष्टपौरुषः
शिवेन तत्रागमनं महर्द्धिमत् ॥ ८८
ततोऽमृतं द्यौः प्रववर्ष भास्वती
पितामहस्यायतने स्वयंभुवः ।
अनाहता दुन्दुभयश्च नेदिरे
तथा प्रसन्नाश्च दिशश्चकाशिरे ॥ ८९
यथर्तु सस्येषु ववर्ष वासवो
न धर्ममार्गाद्विचचाल कश्चन ।
अनेकरत्नाकरभूषणा च भूः
सुघोषघोषा भुवनौकसां जये ॥ ९०
क्रियाभिरामा मनुजा यशस्विनो C. 12. 8485 B. 12. 229[ɔ]. 93 K. 12. 235. 115

°नां). Da4 देवी. —[b]) K4.6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 प्रीत्यर्थं (for अत्यर्थं). K4.6 Bo Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 च; V1 B6–9 Da4 D4–7.9 T G1–3.6 M1.5–7 वै (for तौ). B9 ववंदतु: (for ननन्द°). —[c]) G2 नारदस्य (for °श्च). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 [अ]त्र (B8.9 Da4 °थ) देवर्षिर् (for त्रिलोकर्षिर्). —[d]) B9 [अ]थ (for च). D7 T G1.3.6 वृत्रहा चापि वासवः.

85 [a]) G1 -सुखो (for -सखो). —[b]) Da4 प्रवरौ (for °वौ). Bom. ed. -वर्त्मसु (for -वेश्मसु). —[c]) Da4 D7 इष्टगंध- (for °गन्धः). —[d]) K7 Dn4 G3 -सुखावह; Da4 °वहाः; G2 °वहं.

86 [a]) Ś1 K1.2.4 आदौ; K7 शुभौ (for शुचौ). K6 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 G1 M1.5–7 वा- (Da4 Dn1 D6 G1 M1.5–7 चा)भ्यर्थिते; T1 वाभ्यर्चितो; T2 च ह्रचिते (sic) (for चाभ्यर्चिते). K4 देवो (for देशे). —[b]) Da4 त्रिदशः. Da4 प्रायतः; D4.9 प्रायसः. —[c]) K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 लक्ष्मी- (for लक्ष्म्या). Ś1 K1.2.4 लक्ष्म्या सह समासीनं. —[d]) Ś1 K1.2.4 दिदृक्षया; Dn4 हि दृक्षवः (sic).

87 [a]) G2 प्राप (for प्राप्य). —[b]) Ś1 K1.2.4 प्रियोपपन्नः; Da3 Dn4 D6 G1 स्त्रियो°; Da4 श्रियोपपन्नाः; T2 श्रेयोपपन्नः (for श्रियो°). G2 om. सुहृदा. K1.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–4.6.8.9 G3.6 महर्षिणा; D7 T1 G1 सह° (for सुर°). D5 श्रियोपपन्नं सुहृदोप्यहर्षयन्. —[e]) Da4 हर्षश्च (for हर्यश्व-). T1 -जुषा (for -युजा). Ś1 K1.2 M1.6 रथर्षभः; K6 सुरर्षभाः. —[d]) Ds1 -सत्कथो (for -सत्कृतो).

88 [a]) Dn4 वज्रभरस्य (for °धरस्य). —[b]) Ś1 K1.2.4.6 Da3.a4 Ds D2.5.8 श्रिया; V1 B7 Dn4 D6 G2 M1.5.7 श्रियश्; D7 T1 G1.3.6 मनश् (for श्रियाश्). M1.6 विचिंतयन् (for विचार°). —[c]) K6 B8 श्रिये; K7 D4.6.9 श्रियः (for श्रियै). Da4 शसंस. D5 [अ]मरु- (for [अ]मर-). D7 T G1–3.6 M1.5–7 -राजपौरुषं (for -दृष्टपौरुषः). —[d]) K6 Bo.6.7.9 Da3.a4 Ds D2.3.8 महर्षिः; V1 Dn1.n4 महर्षिभिः (for °र्द्धिमत्).

89 [a]) K7 D4.9 भास्वतः (for °ती). —[b]) K1 G2 स्वयंभुवा. —[c]) B7 अनाहतां; G1 °गता; G2 हनाहता (sic) (for अना°). K6 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 [अ]थ (for च). —[d]) Ds प्रसन्नाथ; D3 G2 °न्नाय (for °न्नाश्च). G2 दिशं. B8 (marg.) प्रकाशिरे; Da3.a4 Ds1 D4.6.9 चकासि(Ds1 °रि)रे.

90 [a]) K4 अथर्तु-; Da4 यथार्तु (for यथर्तु). V1 B8 शस्येषु; B6 सश्येषु; G2 सश्येषु (for सस्येषु). —[b]) D7 नाधर्म- (for न धर्म-). Ś1 K1 न चचाल; D7 विचचार (for °चाल). —[c]) Da4 अनेन (for अनेक-). M1.6 om. च. K6 भुः; Da4 भू. —[d]) M1.6 सघोष- (for सुघोष-). K7 Da4 -घोषां; T2 -योषा; G1 lacuna (for -घोषा). K7 D4.6.9 च दिवौकसां; D7 T G1–3.6 M1.5–7 त्रिदिवौ° (for भुवनौ°). ❀ Ca: सुघोषघोषाः शोभनगिरादीनां घोषो येषु गोकुलेषु सा सुघोषघोषा । ❀

91 [a]) Da4 क्रियाभिरामो; T2 G2 श्रियाभिरामा (for

C. 12. 8485
B. 12. 229[8]. 93
K. 12. 235. 115

बभुः शुभे पुण्यकृतां पथि स्थिताः ।
नरामराः किंनरयक्षराक्षसाः
समृद्धिमन्तः सुखिनो यशस्विनः ॥ ९१
न जात्वकाले कुसुमं कुतः फलं
पपात वृक्षात्पवनेरितादपि ।
रसप्रदाः कामदुघाश्च धेनवो
न दारुणा वाग्विचचार कस्यचित् ॥ ९२
इमां सपर्यां सह सर्वकामदैः
श्रियाश्च शक्रप्रमुखैश्च दैवतैः ।
पठन्ति ये विप्रसदः समागमे
समृद्धकामाः श्रियमाप्नुवन्ति ते ॥ ९३
त्वया कुरूणां वर यत्प्रचोदितं
भवाभवस्येह परं निदर्शनम् ।
तदद्य सर्वं परिकीर्तितं मया
परीक्ष्य तत्त्वं परिगन्तुमर्हसि ॥ ९४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥

क्रिया°). K6. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 मनस्विनो (for यश°). — b) B7 partly damaged. Da4 बभूः; Dn4 वधुः; G2 बहुः (for बभुः). M7 बभूविरे (for बभुः शुभे). B6 (marg.). 8 शुभाः; D7 T G1. 3. 6 M1. 5. 6 शुभैः (for शुभे). D7 T1 G1. 3. 6 पुण्यकृतः (for °कृतां). Ś1 K1. 2. 4 बभुः शुभाः पुण्यकृतो निरामयाः. — c) K1 वरामराः; D6 lacuna (for नरामराः). — d) M5 सुखिता (for °नो). V1 B8 (marg.) G2 M1. 5. 6 मनस्विनः; T2 M7 तपस्विनः (for यश°). K6. 7 Bo. 6. 7. 8 (orig.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 समृद्धिमंतः सुमनास्विनोभवन्; D7 T1 G1. 3. 6 °मंतः सुखितास्तपास्विनः.

92 a) D7 T G1. 3. 6 M5 transp. कुतः and फलं. — b) Ds1 वृक्षान्. G1 पतनेरिवाद् (sic) (for पवनेरिताद्). — c) K6 Da4 M7 रसप्रदा-; D9 घृतप्रदाः (for रस°). K6 Bo Da4 Dn1 Ds D5 कामदुहश्; B9 °दुहं; T2 M5. 6 °दुहाश् (for °दुघाश्).

93 a) M1 -कामैः (for -कामदैः). — b) K7 D4. 6. 7. 9 T G2. 3. 6 M7 श्रिया; V1 श्रियश् (for श्रियाश्). Ś1 K1. 2. 4 V1 शक्रस्य च सर्व- (for शक्रप्रमुखैश्च). V1 Bo. 7 Ds2 D3. 7 T1 G2 M1 देवतैः. — c) Da4 विप्रवदः; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 ब्रह्मसदः (for विप्र°). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 समा (Ds1 °भा) गताः (for °गमे). — d) K7 D4. 6. 9 समृद्धकामां; V1 M1. 5.–7 समृद्धिकामाः. K7 Da4 lacuna; T2 हि (for ते).

94 a) Ś1 K1. 2. 4 गुरूणाम् (for कु°). Ds1 वद यत्; D4 वरयन्; T2 M1. 6. 7 ऋषभ; G2 प्रवर (for वर यत्). — b) D7 T1 G1 [पु]त्र; G3. 6 [इ]व (for [इ]ह). Da4 om. निदर्शनम्. — c) D7 T1 G1. 3 6 तदत्र; T2 तदस्य (for तदद्य). — d) Dn4 परीक्ष; D2 परिक्ष्य; M7 समीक्ष्य (for परीक्ष्य). Da4 परिकृतत्वं. D7 G1 अर्हति. — After 94, Kumbh. ed. ins. a passage given in App. I, (No. 23).

Colophon. — *Sub-parvan*: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K1. 2. 4 Bo D8 श्रीवासवसंवादः समाप्तः; K7 V1 B6–9 Da3. a4 Dn1 D2–7. 9 G2. 6 M7 श्रीवासवसंवादः; M5 श्रीशक्रवासवसंवादः; M6 श्रिया वासवसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 Ds2 54; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 55; D8 50; T2 69; G2 67; M1. 6. 7 53. — *Śloka no.*: Dn1 D8 96; Dn4 95.

२२२

युधिष्ठिर उवाच ।
किंशीलः किंसमाचारः किंविद्यः किंपरायणः ।
प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं यत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥ १
भीष्म उवाच ।
मोक्षधर्मेषु नियतो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं यत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥ २
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
जैगीषव्यस्य संवादमसितस्य च भारत ॥ ३
जैगीषव्यं महाप्राज्ञं धर्माणामागतागमम् ।
अक्रुध्यन्तमहृष्यन्तमसितो देवलोऽब्रवीत् ॥ ४
न प्रीयसे वन्द्यमानो निन्द्यमानो न कुप्यसि ।
का ते प्रज्ञा कुतश्चैषा किं चैतस्याः परायणम् ॥ ५
इति तेनानुयुक्तः स तमुवाच महातपाः ।
महद्वाक्यमसंदिग्धं पुष्कलार्थपदं शुचि ॥ ६
या गतिर्या परा निष्ठा या शान्तिः पुण्यकर्मणाम् ।
तां तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यन्मां पृच्छसि वै द्विज ॥ ७
निन्दत्सु च समो नित्यं प्रशंसत्सु च देवल ।
निह्नुवन्ति च ये तेषां समयं सुकृतं च ये ॥ ८ C. 12. 8436 B. 12. 230[29]. 8 K. 12. 236. 9

222

1 [a]) K1 किंशील- (for °लः). — [b]) Dn1. n4 D8 किंपराक्रमः ; G3 °रायणं (for °रायणः). — [c]) K1 D4 ब्राह्मणः (for ब्रह्मणः). — [d]) B8 transp. यत् and परं.

2 K6 D4 om. (hapl.) 2. — [a]) M7 -धर्मे तु (for -धर्मेषु). V1 B6 (marg.). 8 D6. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 निरतः ; D8 निष्णातो (for नियतो). — [b]) Dn1 लब्धाहारो ; D7 T G1. 3. 6 सदाचारो (for लघ्वाहारो). — G2 om. 2[cd]. — [d]) K4 Bo. 6 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 तत्परं (for य°).

3 [a]) G2. 3 om. from प्युदा up to पु (in 3[b]). — Dn1 om. (hapl.) 3[cd]. — [c]) K7 जैगीषस्य च ; Bo °सव्यस्य ; G1 जैगिषस्यैव. — [d]) K1 Da4 असि(Da4 °सी)तस्य (for असि°). G1 सितस्य च (for च भारत). — After 3, Kumbh. ed. Cv ins.:

665* महादेवान्तरे वृत्तं देव्याश्चैवान्तरे तथा ।
यथावच्छृणु राजेन्द्र ज्ञानदं पापनाशनम् ।

[❀ Cv : अन्तरे अवकाशे ... उभाभ्यामप्यवकाशं कृत्वा क्वचित् स्थिते सति । ❀]

4 [a]) G2 om. from. जैगीषव्यं up to किं चै (in 5[d]). K1 जैगीषव्य- ; B7 °सव्यं. K4 V1 B8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 8 T2 G1 M7 महाप्रज्ञं ; K7 B6 (marg. as in text) D4. 6. 9 °त्मानं (for °प्राज्ञं). — [b]) Da4 आगमागमं ; D5 T2 °तागतं (for °गमम्). ❀ Ca. p : आगतागमम्, आगतो ज्ञातः आगमो ज्ञापकं वेदादिः [Ca °चरितादिः] येन । ❀ — [d]) Ds1 दैवलो.

5 G2 om. up to किं चै (cf. v. l. 4). Before 5, Ś1 K1. 2. 4. 6 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1. 3. 6 M5 7 ins. देवल उवाच. — [a]) K7 Ds1 प्रायसे ; Da4 G1 M5 प्रियसे. Ś1 K2 नंद्यमानो (for वन्द्यमानो). — [b]) K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 कुप्यसे (Ds °ते) (for °सि). — [c]) Da4 काले प्राज्ञा ; D7 G1 का प्रतिज्ञा (for का ते प्रज्ञा). D5 तपश् (for कुतश्). — [d]) K1 D4 M1. 6 वै तस्याः ; K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn4 Ds D2. 3. 6. 8 ते तस्याः ; V1 हि तस्याः ; D7 T G1. 3. 6 च तस्याः (for चैतस्याः).

6 Before 6, MSS. ins. भीष्म उवाच. — [a]) Da4 D4 [अ]नुयुक्ताः ; G2 °युक्तं. — [c]) D7 T1 G1–3. 6 एतद् (for महद्). K6 असंदिग्धः. — [d]) K2 पुष्करार्थ- ; D8 °ळार्थ- (for °लार्थ-). K7 V1 B9 D4. 9 शुचिः ; M1 शुचिं. D7 T1 G1. 3. 6 पुष्कलार्थमिदं वचः.

7 Before 7, MSS. ins. जैगीषव्य उवाच. — [a]) Dn1. n4 D8 काष्ठा (for निष्ठा). — [b]) V1 B8 (marg.) Da3. a4 मतिः ; B9 गतिः (for शान्तिः). B6 (marg.) -कर्मिणां. — [c]) Ś1 K1. 2. 4 तास् (for तां). K6 अहं (for तेऽहं). Ds1 प्रसंवक्ष्यामि (for संप्र°). — [d]) D7 T1 G3. 6 यां (for यन्). K6 Bo. 6. 7, 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 महती(Dn4 °ता)मृषिसत्तम (Da4 °रः) ; K7 D4. 6. 9 महतीं (K7 °तां) मुनिसत्तम ; G1 यां प्रयच्छसि वै द्विज ; G2 M1. 6. 7 य(G2 स)त्परं प्रति सत्तम.

8 [a]) K7 निंद्यत्सु ; B6 निंदत्स्व (for निन्दत्सु). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 T G3. 6 समा ; Ds1 समां ; D4 स नो ; D6 सदा ; D7 G1 समं (for

C. 12. 8437
B. 12. 230[29]. 9
K. 12. 236. 10

उत्क्राशश्च न विवक्षन्ति वक्तारमहिते रतम् ।
प्रतिहन्तुं न चेच्छन्ति हन्तारं वै मनीषिणः ॥ ९
नाप्राप्तमनुशोचन्ति प्राप्तकालानि कुर्वते ।
न चातीतानि शोचन्ति न चैनान्प्रतिजानते ॥ १०
संप्राप्तानां च पूज्यानां कामादर्थेषु देवल ।
यथोपपत्तिं कुर्वन्ति शक्तिमन्तः कृतव्रताः ॥ ११
पक्वविद्या महाप्राज्ञा जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ।
मनसा कर्मणा वाचा नापराध्यन्ति कस्यचित् ॥ १२
अनीर्षवो न चान्योन्यं विहिंसन्ति कदाचन ।
न च जातूपतप्यन्ते धीराः परसमृद्धिभिः ॥ १३
निन्दाप्रशंसे चात्यर्थं न वदन्ति परस्य ये ।
न च निन्दाप्रशंसाभ्यां विक्रियन्ते कदाचन ॥ १४
सर्वतश्च प्रशान्ता ये सर्वभूतहिते रताः ।
न क्रुध्यन्ति न हृष्यन्ति नापराध्यन्ति कस्यचित् ।

समो). — ^{b}) Da4 देवलः; Ds1 देवत. — ^{c}) K6 विद्रुवंति; K7 B7. 9 Dn1 n4 D2. 3. 5. 8 T2 निह्नवंति; G2 निनात्वावंति (sic) (for निह्नुवन्ति). Ds स्वेषां; D7 T1 G1 दोषं; T2 न्वेषां; G3. 6 दोषान् (for तेषां). — ^{d}) Da4 स च यं; G2 M1. 5–7 समोहं (for समयं). K6 दुःकृतं; B8 Da3 a4 स्वकृतं; G2 M1. 5. 6 सुकृतश् (for °तं). Ś1 K1. 2. 4 B8 च मे; K6 B7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T G1. 3. 6 च यत्; D5 समे; G2 च ते (for च ये).

9 ^{a}) K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 वदिष्यंति; B8 (orig.) D9 M7 विवक्ष्यंति; D7 T1 G1. 3. 6 च वक्ष्यंति (for विवक्षन्ति). — ^{b}) V1 B8 (marg.) Dn1 क्षहितं. K6 हतं; V1 B8 (marg.) नरं; B7 Dn1 Ds D2. 3. 7. 8 T1 G3. 6 हितं; Dn4 lacuna; D6 रजं (for रतम्). — ^{c}) D4 om. (hapl.) from न्तुं up to च्छन्ति ह. Da4 न चेप्संति; G2 निवेच्छंति (for न चेच्छन्ति). — ^{d}) D7 T1 G1. 3. 6 M5 ते; T2 तैर् (for वै).

10 ^{a}) B6. 7. 9 Ds2 D3. 5. 6 T1 G1–3. 6 न प्राप्त(G1 °प्ति)म्; D7 प्राप्तासम् (for नाप्राप्तम्). G2 अनि- (for अनु-). M5 नाप्राप्तान्यनुशोचंति. — K2. 4 om. (hapl.) 10^{bc}; Ś1 reads it on marg. — ^{b}) D6 -कालानु- (for -कालानि). D9 कुर्वंति. — ^{c}) D4 चानीतानि (for चाती°). — ^{d}) K1 चैतां; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 चैव; K7 D4. 9 प्राप्तान्; D6 चेष्वां; D7 T G1. 3. 6 M5 तानि; G2 M1. 6. 7 चैतान् (for चैनान्).

11 ^{a}) D4 ते प्राप्तानां; D7 T1 G1 संप्रदानं; G3. 6 संप्रार्थनं (for संप्राप्तानां). K7 D9 तु; D4 नु (for च). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 संप्राप्तायां च पूजायां. — ^{b}) K7 D4. 6. 9 कामान् (for °द्). B6. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 G3. 6 कामार्थे(Da3. a4 °र्थि)षु च देवल (Da4 °लः); D5 कामितार्थेषु दे°. — ^{c}) Da4 G3. 6 यथोपपत्ति; D5 °यांति (for °पत्तिं). — D4 reads 11^{d} (second time) after reading 12^{abc} twice. — ^{d}) Da4 कृतिमंतः (for शक्ति°). D7 T G1. 3. 6 M5. 7 धृतव्रताः (for कृत°).

12 D4 reads 12^{abc} twice and reads 11^{d} (second time) after it. — ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 सर्व- (for पक्व-). K2. 6. 7 V1 B6. 8 Da3. a4 Dn1. n4 D4 (both times). 8. 9 M5 महाप्रज्ञा; D7 °प्राज्ञ (for °प्राज्ञा). — ^{b}) K7 D4. 9 यतेंद्रियाः. — ^{d}) G1 न पराध्यंति. K6 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 कर्हिचित् (for कस्य°).

13 Da3. a4 om. (hapl.) 13^{a}–15^{d}; D6 reads the same after कुर्वते (in 17^{a}). — ^{a}) K2 D3. 4. 9 T1 G2. 3. 6 M1. 5. 6 अनीर्ष्यवो (G2 °यो) (for °र्षवो). — ^{b}) K1 Ds1 विहिंसंति; K2. 6 विहं°; D7 T1 G1. 3. 6 न हिं° (for विहिं°). — ^{c}) D5 तु (for च). G1 न जातु तप तप्यंते (sic).

14 For the sequence in D6, cf. v. l. 13. Da3. a4 om. 14 (cf. v. l. 13). — ^{a}) B9 वाप्यर्थं; Ds1 D4 वात्यर्थं; G2 चात्मार्थं (for चात्यर्थं). — ^{b}) Ds1 परस्परे; D7 T G1. 3. 6 परस्य च (for °स्य ये). — ^{c}) T2 पर- (for न च). — ^{d}) Dn4 विक्रीयंते.

15 For the sequence in D6, cf. v. l. 13. K7 Da3. a4 D4. 9 om. 15^{abcd} (for Da3. a4, cf. v. l. 13). — ^{a}) K4 प्रशांतार्था; K6 प्रशंसा ये (for प्रशान्ता ये). — ^{c}) D5 न कुप्यंति; G2 न न क्रुध्य (for न क्रुध्यन्ति). — ^{d}) Dn1. n4 कर्हिचित् (for कस्य°). — ^{e}) K7 D4. 9 विमुक्त-; D7 T G1. 3. 6 विसृज्य (for विमुच्य). K6 V1 Bo. 8. 9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–7 T G1. 3. 6 M5. 7 -ग्रंथिं (for -ग्रन्थींश्). G2 corrupt. — ^{f}) K4 चंक्रम्यते; K6 Ds D2. 3 चक्रामंति; K7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D4–6. 8. 9 चंक्रमंति; G2 M5 चक्रमंते (for चङ्क्रम्यन्ते). V1 यथाक्रमं (for °सुखम्).

विमुच्य हृदयग्रन्थींश्चङ्क्रम्यन्ते यथासुखम् ॥ १५
न येषां बान्धवाः सन्ति ये चान्येषां न बान्धवाः ।
अमित्राश्च न सन्त्येषां ये चामित्रा न कस्यचित् ॥ १६
य एवं कुर्वते मर्त्याः सुखं जीवन्ति सर्वदा ।
धर्ममेवानुवर्तन्ते धर्मज्ञा द्विजसत्तम ।
ये ह्यतो विच्युता मार्गात्ते हृष्यन्त्युद्विजन्ति च ॥ १७
आस्थितस्तमहं मार्गमसूयिष्यामि कं कथम् ।
निन्द्यमानः प्रशस्तो वा हृष्येयं केन हेतुना ॥ १८
यद्यदिच्छन्ति तन्मार्गमभिगच्छन्ति मानवाः ।
न मे निन्दाप्रशंसाभ्यां ह्रासवृद्धी भविष्यतः ॥ १९
अमृतस्येव संतृप्येदवमानस्य तत्त्ववित् ।
विषस्येवोद्विजेन्नित्यं संमानस्य विचक्षणः ॥ २०
अवज्ञातः सुखं शेते इह चामुत्र चोभयोः ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो योऽवमन्ता स बध्यते ॥ २१ C. 12. 8460 B. 12. 230[231]. 22 K. 12. 236. 23

16 Ds1 om. 16^{a}–17^{b}. — ^{a}) Da4 तेषां; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 चैषां (for येषां). D6 om. सन्ति. — ^{b}) D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 ते (for ये). D5 येषां चान्ये न बांधवाः; G2 तेषां नैवान्यबां°. — D5 repeats 16^{cd} after 19^{ab}. — ^{c}) D5 (second time) मित्राणि (for अमित्राश्). Ś1 K1. 2. 4 येषां न संत्यमित्राणि (K4 °श्च). — ^{d}) K7 D7 न; B8 D5 (first time). 6. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 ते; G2 lacuna (for ये). K4 चामित्रे; B8 मित्राणि (for चामित्रा). Da4 येषां मित्रा न कस्यचित्; D5 (second time) ते न मित्राणि कस्यचित्.

17 Ds1 om. 17^{ab} (cf. v. l. 16). — ^{a}) D7 स; T1 G1 त (for य). Da4 कुर्वते; D8 कुरुते; G2 -वर्तना; M1. 6. 7 वर्तते (for कुर्वते). After कुर्वते, D6 reads 13^{a}–15^{d}. G2 M1. 6. 7 मर्त्यः (for मर्त्याः). Ś1 K1. 2. 4 यतंत एव ये मर्त्याः. — ^{b}) B8 स्वयं (for सुखं). V1 ते सदा (for सर्वदा). M1. 6. 7 स वै जीवति सर्वदा. — ^{e}) K7 Dn1. n4 D8 ये धर्मं च; D7 यं ममेव (for धर्ममेव). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 [अ]नुरु(G1 °क्रु)ध्यंते (M5 °तो); G2 [अ]नु नित्यं ते (for [अ]नुवर्तन्ते). — ^{d}) Da4 D4. 9 M1. 6. 7 -सत्तमाः. — D4. 5. 9 repeat 17^{ef} after 20. — ^{e}) K7 D4 (both times) ह्येते (for ह्यतो). G1 [ऽ]पि (for वि-). T2 मार्गास् (for मार्गात्). — ^{f}) B8 (marg.) D7 T1 G1. 2. 6 द्विषं(G2 °जं)ति (for [उ]द्विजन्ति).

18 ^{a}) T G1. 3. 6 M7 आस्थितस्तं (T1 °स्ते) महामार्गम्. — ^{b}) Ś1 K1. 2 तत्; D5 M7 तं (for कं). T2 असूयिष्यति कः कथं. — ^{c}) B9 Da4 G2 निंदमानः. Ds1 [ऽ]हं (for वा). — ^{d}) K6 B7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T1 G1. 3. 6 M7 हृ(Dn1 ह्रे)ष्येहं (for °यं) — After 18, G2 repeats 12. 220. 47^{b}–54^{d}, followed by the repetition of 12. 221. 63^{a}–71^{e}.

19 The portion from 19^{a} up to the end of 12. 233 is lost in G2 on missing fol. — ^{a}) K1. 7 D4. 9 तं मार्गम्; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M6 तत्तस्माद्; D6 तत्पार्श्वम्; D7 T G1. 3. 6 M5 ते तत्त(T2 °द्व)द्; M1. 7 तत्तन्माम् (for तन्मार्गम्). — ^{b}) B8 इति; Da3 Dn4 D8 अपि; T G1. 3. 6 M5 अधि- (for अभि-). K6. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 8. 9 T G3. 6 M1. 5. 6 -गच्छंतु (for -गच्छन्ति). D7 असूयिष्यामि तं कथं (cf. 18^{b}). — After 19^{ab}, D5 repeats 16^{cd}. — ^{d}) D5 हानि- (for ह्रास-). Da4 G1 -वृद्धिर् (for -वृद्धी). B8 (marg. as in text) कदाचन (for भविष्यतः).

20 With 20, cf. Manu. 2. 162. G2 missing (cf. v. l. 19). — ^{a}) K1 संतृप्ताद्; K4 °सो; Da4 संतप्येद्; M1. 6. 7 संतुष्येद् (for संतृप्येद्). — ^{b}) D5 निंद्यमानस्य; G1 एव मानस्य (for अवमानस्य). — K1 om. 20^{cd}. — ^{c}) V1 om. from विष up to संमा (in 20^{d}). D5 च (for [ए]व). K7 B6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 D4–7. 9 T G1 3. 6 M1. 5–7 चैव (for नित्यं). — ^{d}) K6. 7 Ds D4. 9 सन्मानस्य (for संमा°). K7 D4. 9 विचारकः (for विचक्षणः). — After 20, D4. 5. 9 repeat 17^{ef}.

21 With 21, cf. Manu. 2. 163. G2 missing (cf. v. l. 19). — ^{a}) Ds प्रावज्ञातः; G3 अवि° (for अव°). — 21^{bcd} is damaged in B7. — ^{b}) K6 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 चोभयं; M7 वोभयोः (for चो°). — ^{c}) K7 अमुक्ताः; D4. 9 वियुक्तः; D7 T1 G1. 3. 6 अमुक्तः (for वि°). K4. 6 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 -दोषेभ्यो (for -पापेभ्यो). — ^{d}) Ś1 K2. 4. 7 Da4 D9 स बाध्यते; Bo Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 6 T2 स वध्यते; G1 स बु°; M1 [अ]न्वबु° (for स ब°). K1 योवमंतमबाध्यते.

22 G2 missing (cf. v. l. 19). — ^{a}) D6 परां गतं; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 गतिं परां (by transp.). D7 T1 G1. 3. 6 तु (for च). — ^{b}) K7 D4. 6. 9 M7 प्रार्थयं-

C. 12. 8461 B. 12. 230[29]. 23 K. 12. 236. 24 परां गतिं च ये केचित्प्रार्थयन्ति मनीषिणः ।
एतद्व्रतं समाश्रित्य सुखमेधन्ति ते जनाः ॥ २२
सर्वतश्च समाहृत्य क्रतून्सर्वाञ्जितेन्द्रियः ।
प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं यत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥ २३
नास्य देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ।
पदमन्ववरोहन्ति प्राप्तस्य परमां गतिम् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥

२२३

युधिष्ठिर उवाच ।
प्रियः सर्वस्य लोकस्य सर्वसत्त्वाभिनन्दिता ।
गुणैः सर्वैरुपेतश्च को न्वस्ति भुवि मानवः ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि पृच्छतो भरतर्षभ ।
उग्रसेनस्य संवादं नारदे केशवस्य च ॥ २
उग्रसेन उवाच ।
यस्य संकल्पते लोको नारदस्य प्रकीर्तने ।
मन्ये स गुणसंपन्नो ब्रूहि तन्मम पृच्छतः ॥ ३
वासुदेव उवाच ।
कुकुराधिप यान्मन्ये शृणु तान्मे विवक्षतः ।
नारदस्य गुणान्साधून्संक्षेपेण नराधिप ॥ ४

(M7 °य)ते (for °यन्ति). —c) K6 श्रुतं; T G1. 3. 6 M1. 5–7 वृत्तं (for व्रतं). K1 उपाश्रित्य; K6 Bo. 7. 8 (marg). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 समाहृत्य; B6 (orig.) °सृत्य; B6 (marg.) °कृत्य; G1 °श्रुत्य (for °श्रित्य). —d) D4 एध्यंति.

23 G2 missing (cf. v. l. 19). —b) T2 क्रमान् (for क्रतून्). D7 G1 ब्रह्म; T G3. 6 M1. 5. 7 ब्रह्मन् (for सर्वान्). D4 यतेंद्रियः. —c) B6 (marg. as in text) परमं (for ब्रह्मणः). —d) B6 (marg.) तत् (for यत्). K6 प्रकृतिर्. K1 ध्रुवं (for ध्रुवम्).

24 G2 missing (cf. v. l. 19). —a) M1 नु (for the second न). —c) K7 अन्वाव-; B8 अन्वधि- (for अन्वव-). —d) G1 परमं. —After 24, Kumbh. ed. Cv ins. a passage given in App. I, (No. 24).

Colophon: G2 missing; K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. —*Sub-parvan*: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D4. 6–9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. —*Adhy. name*: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2–9 T1 G6 M1. 5–7 जैगीषव्यासितसंवादः. —*Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 Ds 55; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 56; T2 70; M1. 6. 7 54. —*Śloka no.*: Dn1 24; Dn4 D8 25.

223

☞ This adhy. is missing in G2 (cf. v. l. 12. 222. 19).

1 Da4 om. the ref. —a) D6. 7 T1 G1. 3. 6 प्रायः (for प्रियः). —b) B8 -लोकाभि- (for -सत्त्वाभि-). K6 Ds D4. 6. 7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 -नंदितः; B9 D3 -निंदिताः; Da4 -वंदिताः (for -नन्दिता).

2 a) Ś1 K1. 2. 4 वर्णयिष्यामि; K7 D4. 9 कीर्त° (for वर्त°). —b) K4 पृच्छति; K7 D4. 5. 7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 °ते (for °तो). Da4 भरतर्षभः.

3 a) K2. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 Cs यस्य; D7 T1 G3. 6 M7 वश्यः; T2 M1. 5. 6 पश्यः; G1 पृच्छेः (for पश्य). K1. 2. 4. 7 D9 संकंपतो; Ds2 D7 T1 G3. 6 M1 Cs संकल्पतो; D4. 5 संप्रीयते; T2 G1 संकल्पितो; M7 °ल्प्यते (for °ल्पते). Dn4 लोके; D4 लोका (for लोको). —b) Da4 प्रकीर्तते; D7 °र्तसे; G1 °र्त्यसे (for °र्तने). —c) D6 मन्ये सर्वगुणोपन्नो; D7 T G1. 3. 6 मन्यसे गुणसंपन्नं. —d) K1 V1 B6 (marg. as in text) D7 T G3 तं; K4 तान् (for तन्).

4 T2 श्रीकृष्ण (for वासुदेव). —a) Ś1 K1 Ds1. s2

न चारित्रनिमित्तोऽस्याहंकारो देहपातनः ।
अभिन्नश्रुतचारित्रस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ५
तपस्वी नारदो बाढं वाचि नास्य व्यतिक्रमः ।
कामाद्वा यदि वा लोभात्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ६
अध्यात्मविधितत्त्वज्ञः क्षान्तः शक्तो जितेन्द्रियः ।
ऋजुश्च सत्यवादी च तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ७
तेजसा यशसा बुद्ध्या नयेन विनयेन च ।
जन्मना तपसा वृद्धस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ८
सुखशीलः सुसंभोगः सुभोज्यः स्वादरः शुचिः ।
सुवाक्यश्चाप्यनीर्ष्यश्च तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ९
कल्याणं कुरुते बाढं पापमस्मिन्न विद्यते ।
न प्रीयते परानर्थैस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १० C. 12. 8464 B. 12. 231[0]. 11 K. 12. 237. 11

(before corr.) T2 M1.7 कुक्कु(T2 M1 °रु)राधिप; K2 कुकुरान्विष; B6 कुकुरेश्वर (for °राधिप). K6.7 D4-6.9 M1 यन् (for यान्). — ^{b}) K6.7 Dn4 D3-5.8.9 तन्मे; B6.9 Da3 तान्वै; M1.6.7 मे तान् (by transp.). Da4 विचक्षतः; D7 विवक्षिताः (for °क्षतः). G1 श्रूयतां मे विचक्षणः. — After 4^{ab}, B9 ins.:

666* यच्छ्रुत्वा पारमेष्ठ्येन भवेच्चाप्यमला मतिः ।

— ^{c}) M1.7 साधो (for साधून्). — ^{d}) K7 Da4 नराधिपः.

5 ^{a}) D7 G3.6 न च मित्रममित्रोस्य; G1 न चामित्रममित्रे स्याद्. — ^{b}) G1 [अ]हंकारे. K6 V1 Bo.6-9 Dn1.n4 D2.3.8 देहतापनः; Da4 Ds D4 °यातनः; D5 देव कश्चन; D6 देहमानतः; T1 देवपातनः; Cs (gloss: आयुःक्षयकरः) देहयापनः (for देहपातनः). — D4 om. (hapl.) 5^{c}–6^{d}. — ^{c}) D5 अगूढ-; D7 T1 G6 न हि न; T2 M5 अहीन-; G1.3 न हीन- (for अभिन्न-). K1 D9 -शुचि-; B8 D5 -श्रुति- (for -श्रुत-). — ^{d}) D5 lacuna; D7 T1 G1 भवति (for सर्वत्र). — After 5, D7 T G1.3.6 M5 read 8. K6 ins. after 6^{ab}: K7 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8.9 Kumbh. ed. after 5: D7 T G1.3.6 M5 after 8:

667* अरतिः क्रोधचापल्ये भयं नैतानि नारदे ।
अदीर्घसूत्रः शूरश्च तस्मात्सर्वत्र पूजितः ।

[(L. 1) Ds2 D3 कोप- (for क्रोध-). K7 D9 नैवास्ति; Da4 ते नाति; Ds नैवाति; D5 चैतानि (for नै°). Bo नारद; Da3.a4 नारदः; T2 नादरे (for नारदे). — (L. 2) Da4 अदीर्घः सूत्रसूरश्च (for the prior half).]

6 Da4 D4 G1 M6.7 om. (hapl.) 6 (for D4, cf. v.l. 5). M1 om. (hapl.) 6–8. V1 reads 6 on marg. — ^{a}) K6.7 V1 Bo.6-9 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.5-9 T G3.6 M5 उपास्यो (K7 °स्ये) (for तपस्वी). — ^{b}) V1 यतो (for वाचि). — After 6^{ab}, K6 ins. 667*. — ^{c}) K4.6* Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 कामतो (for कामाद्वा).

7 K7 M1 om. (hapl.) 7 (for M1, cf. v.l. 6). V1 om. 7^{ab}. — ^{a}) K6 -निधि- (for -विधि-). — ^{b}) Da3 क्षांताः; Ds1 ज्ञातः; D5 शांतः; T2 कांतः (for क्षान्तः). K1.2.4 Bo.8 (marg. as in text) D3.7 T1 G1.3.6 शांतो; B8 (marg. also).9 T2 Cpp (gloss: बिगतरागादिमलः) शुक्रो; D5 क्षांतो; Cpp (also) सक्तो (for शक्तो). ❀ Cs: शक्तो मधुरवाक् । ❀ — V1 reads 7^{c}–8^{d} on marg. — After 7, D7 T G1.3.6 read 15.

8 D5 M1 om. (hapl.) 8 (for M1, cf. v.l. 6). D7 T G1.3.6 M5 read 8 after 5. V1 reads 8 on marg. — ^{a}) B8 (marg.) वृद्ध्या (for बुद्ध्या). — ^{b}) K6 Bo.6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 ज्ञानेन (for नयेन). — ^{d}) D2 पूजिताः. — After 8, D7 T G1.3.6 M5 ins. 667*.

9 ^{a}) K7 D9 सुसंवेषः; D4 सुखंवेषः (for सुसंभोगः). K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 सुशीलः सुखसंवेशः (B7 °पन्नः; D6 °वेषः); D7 T G1.3.6 M1.5-7 सुसंशीलः सुसंवेषः (M5 °कः; M6 °शः). — ^{b}) K1 स्वभोज्यः; K4.6.7 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-6.8.9 सुभोज्ञः (Da4 °गः); D7 T G3.6 M1.5-7 सुतेजाः; G1 सुवेषा (for सुभोज्यः). K7 V1 Bo.9 Da3.a4 D4.9 M7 स्वाचरः; D5 स्थावरः; D7 स्वातरः; G1 स्वादनः; M1.6 सुचरः (for स्वादरः). — ^{c}) B6 स्ववाक्यश्च (for सु°). K6 चापनीर्ष्यश्च; K7 D4.6.7.9 च सुचक्षुश्च; V1 Ds1 चाप्यनीर्षश्च; B6.7.9 Cp (gloss: परिभाषणानभिज्ञः) चाविव(B6 °वि)क्षुश्च; B8 (marg. as in text) च विवक्षुश्च; Da3 चाविवुक्षश्च; Da4 च विविक्षुश्च; D5 चासुचक्षश्च (for चाप्यनीर्ष्यश्च). M1.6 अमात्सर्योप्यनीर्ष्यश्च; M7 अमात्सर्यं तु ह्यनीर्ष्यश्च. — After 9, T1 reads 12.

10 Ś1 K1 om. (hapl.) 10; D7 om. (hapl.) 10–11; G1 om. (hapl.) 10–14. — ^{a}) Dn1 कुरुतो. M1.8 गूढं (for बाढं). — ^{b}) D5 यस्मान्; M1.6.7 अत्र (for अस्मिन्). — ^{c}) D4.9 प्रीयेत (for प्रीयते). M1 च तानर्थैस् (for परा°). — After 10, D5 reads 21.

C. 12. 8465 B. 12. 231[0]. 12 K. 12. 237. 11 वेदश्रुतिभिराख्यानैरर्थानभिजिगीषते ।
तितिक्षुरनवज्ञश्च तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ११
समत्वाद्धि प्रियो नास्ति नाप्रियश्च कथंचन ।
मनोनुकूलवादी च तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १२
बहुश्रुतश्चित्रकथः पण्डितोऽनलसोऽशठः ।
अदीनोऽक्रोधनोऽलुब्धस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १३
नार्थे न धर्मे कामे वा भूतपूर्वोऽस्य विग्रहः ।
दोषाश्चास्य समुच्छिन्नास्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १४
दृढभक्तिरनिन्द्यात्मा श्रुतवाननृशंसवान् ।
वीतसंमोहदोषश्च तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १५
असक्तः सर्वसङ्गेषु सक्तात्मेव च लक्ष्यते ।
अदीर्घसंशयो वाग्मी तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १६
समाधिर्नास्य मानार्थे नात्मानं स्तौति कर्हिचित् ।
अनीर्ष्युर्दृढसंभाषस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १७
लोकस्य विविधं वृत्तं प्रकृतेश्चाप्यकुत्सयन् ।
संसर्गविद्याकुशलस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १८

---

11 D7 G1 om. 11 (cf. v. l. 10). — a) G6 दैव- (for वेद-). — b) K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 Cp -जिगीषति (for °षते). D5 अन्यास्मात्र जिगीषति. ❀ Cp: अभिजिगीषति तिरश्चिकीर्षति । ❀ — c) B6. 8. 9 Ds2 D3. 5 T1 G3. 6 तितुक्षुर् (for तिति°). K6 V1 B0. 6. 8 (marg. as in text). 9 Da4 Ds1 D5 M1. 6. 7 अनव(Ds1 °भि)ज्ञाता; K7 B7 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2–4. 8. 9 Cp °ज्ञातस् (for °ज्ञश्च).

12 K1 G1 om. (hapl.) 12 (for G1, cf. v. l. 10). T1 reads 12 after 9. — a) K4 सुमत्वाच्; D4 समत्वान् (for समत्वाद्). K4. 6 B0. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 च; K7 V1 B6. 8. 9 Da4 D4–6. 9 M1. 6. 7 न (for हि). K7 B6. 8. 9 Da3. a4 D4. 6. 9 M1. 6. 7 नास्य (for नास्ति). — b) B8 नाप्रियस्य; D3 न प्रियश्च; D7 T1 नास्ति कश्चित् (for नाप्रियश्च). B6–9 Da3. a4 कदाचन (for कथं°).

13 G1 om. 13 (cf. v. l. 10). — a) K4 बहुश्रुतिश् (for °श्रुतश्). — b) K6 V1 B0. 6–8 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 [ऽ]लालसो; K7 B9 Da4 D4–6. 9 [ऽ]नालसो (K7 °शो; Da4 °को) (for ऽन°). K4 [ऽ]शवः; K6 Ds1 [ऽ]सठः (for ऽशठः). — c) K7 D4. 5. 9 न दीनो; Da4 आदित्यो; D7 T1 G3. 6 अधनो (for अदीनो).

14 D7 T G1. 3. 6 om. (hapl.) 14 (for G1, cf. v. l. 10). — a) Da4 धर्मे (for नार्थे). K4. 6 V1 B0. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 M7 धने वा (M7 धनेथ); K7 न धने वा (hypermetric); B6. 8 धर्मे (B6 [marg.] °ने) वा; D5 धर्मे च; M1 ह धर्मे (for न धर्मे). M5 transp. कामे and वा. ❀ Ca (reading धने च): अर्थपदं प्रयोजनपरं, धने चेति पृथगुपादानात् । ❀ — b) Ś1 K1 निग्रहः; V1 सं° (for वि°). ❀ Ca: विग्रहो विशिष्टो ग्रहः । ❀ — c) Ś1 K1. 2 चात्र (for चास्य). K7 D4. 9 सुविच्छिन्नास्; D6 समुच्छन्नास् (for °च्छिन्नास्). — After 14, B7 reads 17.

15 D7 T G1. 3. 6 read 15 after 7. — a) B0 अनिंदात्मा; D7 T1 G1. 3. 6 अदीनात्मा; M1. 6. 7 अचिंत्यात्मा (for अनिन्द्यात्मा). — b) D5 छिन्नशंसवान्; D7 T G1 3. 6 M5 आनृशंस्य(G1 °स)वान्.

16 K1. 2 D5 om. (hapl.) 16. D7 T G3. 6 read 16 after 18. T1 repeats 16[ab] after 19. — a) B7. 9 Ds1 अशक्तः. D7 T G1. 3. 6 -भूतेषु (for -सङ्गेषु). — b) B0 सक्तार्थेव; Ds1 °न्येव; D7 T G1. 3. 6 सर्वात्मेव; Ca शक्रात्मेव (for सक्ता°). Dn4 D9 लक्षते. V1 प्रसक्तात्मेव लक्ष्यते. — c) B6 -संचयश्; Da4 -संशयं. B6. 9 Da3. a4 चैव (for वाग्मी).

17 B9 om. 17[ab]. D2 G1 om. (hapl.) 17–18. B7 reads 17 after 14. — a) T G3. 6 समाधिं. D7 T1 G3. 6 चास्य (for नास्य). K4. 6 V1 B0. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 5. 6. 8 कामार्थे; D7 T1 G3. 6 मानार्था (for °र्थे). — b) K4 कस्यचित्; K7 B8 (marg.) D4. 6. 9 केनचित् (for कर्हि°). — c) K1. 4. 7 B0. 6. 7. 9 Dn1 Ds D5. 8 अनीर्षुर्; K6 अनीर्ष्यो (for अनीर्ष्युर्). K2. 4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 7. 8 T1 G3. 6 मृदु-; K7 B6 (marg.) D4. 5. 9 M1. 5–7 मित-; D6 प्रिय-; T2 मृत्यु- (for दृढ-). K6 Dn1. n4 Ds D3. 8 -संवादस् (for -संभाषस्).

18 D2 G1 om. 18 (cf. v. l. 17). K1 reads 18 on marg. — a) K6. 7 B0. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1 Ds D3. 5. 8 चित्तं; Dn4 चित्ते (for वृत्तं). — b) K6. 7 B0. 6–9 Dn1. n4 Ds2 D3–5. 7–9 T G3. 6 M1. 5–7 प्रेक्षते; V1 Da3. a4 Ds1 D6 प्रेक्ष्यते (for प्रकृतेश्). K7 Da4 D4. 9 वापि; Ds1 चाथ (for चापि). Ds1 कुत्सयन्. — c) K7 स सर्ग-; B6 (marg.) D6 गंधर्व-; Dn1. n4 Ds1 संवर्ग-; Ds2 संपर्ग-; D5 स सर्व-; T2 स स्वर्ग- (for संसर्ग-). B8 (marg. as in text) मंत्रविद्यासु

नासूयत्यागमं कंचित्स्वं तपो नोपजीवति ।
अवन्ध्यकालो वश्यात्मा तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १९
कृतश्रमः कृतप्रज्ञो न च तृप्तः समाधितः ।
नियमस्थोऽप्रमत्तश्च तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ २०
सापत्रपश्च युक्तश्च सुनेयः श्रेयसे परैः ।
अभेत्ता परगुह्यानां तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ २१
न हृष्यत्यर्थलाभेषु नालाभेषु व्यथत्यपि ।
स्थिरबुद्धिरसक्तात्मा तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ २२
तं सर्वगुणसंपन्नं दक्षं शुचिमकातरम् ।
कालज्ञं च नयज्ञं च कः प्रियं न करिष्यति ॥ २३ C. 12. 8477 B. 12 231[O]. 24 K. 12. 237. 27

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

कुशलस्. ❀ Ca : संसर्गविद्या गीतादिविद्या, तत्र हि संसृज्यन्ते प्रायो जनाः ॥ Cs : प्राणविद्याकुशलः, सर्वेषामनुप्रवेशकुशलो वा । ❀ — After 18, D7 T G3. 6 read 16.

19 D7 om. (hapl.) 19–20. —a) Da3. a4 नासूयाति. K6 आश्रमं; D5 आत्मना (for आगमं). K7 Bo Da4 G1 M1. 6 किंचित्; D5 कांश्चित् (for कंचित्). —b) K6 corrupt; K7 Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 स्वनयेन; V1 B6. 8. 9 Da3. a4 D9 स्व (B6 सु) तपो न; D4 स्वतापो न; M7 स्वातपो न (for स्वं तपो न). —c) K1 अबंध्य-; D4 अवध्य- (for अवन्ध्य-). G6 -काले (for -कालो). Ś1 K1. 2 व (K1 वं) ध्यश्च; G1 वध्यात्मा (for वश्यात्मा). ❀ Cs : अवन्ध्यकालः सदा कल्याणकारी । ❀ — After 19, Ś1 K1. 2. 4 read 22. T1 repeats 16ab after 19.

20 D5. 7 om. (hapl.) 20 (for D7, cf. v. l. 19). K7 D4. 6. 9 transp. 20 and 21. —a) K7 कृतः (for the second कृत-). Da4 कृतप्रज्ञो न च प्रख्यो. —b) B8 (marg. as in text) T1 G1. 3. 6 M6. 7 ज्ञान- (for न च). B8 (marg.) दृप्तः (for तृप्तः). B8 (marg. as in text) T G1. 3. 6 M1. 6. 7 समाहितः (for °धितः). —c) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T2 M5 नित्ययुक्तो; K7 D4. 9 G1 नित्ययज्ञो; T1 G3. 6 M1. 6. 7 नित्ययत्नो (for नियमस्थो). Da4 [ऽ]प्रसन्नश्; G1 [ऽ]प्रयत्नश् (for ऽप्रमत्तश्).

21 T1 om. (hapl.) 21. K7 D4. 6. 9 transp. 20 and 21. D5 reads 21 after 10. —a) K6. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 5. 6 नापत्रप (Da4 °य) श् (for साप°). —b) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 नियु (B9 °युं) क्तः; D6 सुनयः; T2 G3. 6 M1. 5–7 विनेयः; G1 विनयः (for सुनेयः). Da4 श्रेयसः. Dn1 परः; Ds1 परे; D4 परेः. —c) K1 आवेत्ता (for अभेत्ता). Ś1 K1 सर्व- (for पर-).

22 Ś1 K1. 2. 4 read 22 after 19. —a) Ś1 K1 अर्थे; T1 अत्र (for अर्थ-). V1 -लाभेपि; Dn1 -लाभे तु (for -लाभेषु). —b) K6 B7 Dn1 Ds D2. 3. 6–8 T1 G3. 6 नालाभे तु; D4 lacuna (for °भेषु). D7 T1 व्यधति (for व्यथति). —c) B8 D5 अशक्तात्मा (for अस°).

23 a) D5 -संयुक्तं (for -संपन्नं). —b) Da4 दक्ष्यं. K2 अकारकं; K4 अकर्तरं; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 अनामयं; D5 M1. 7 अनातुरं; T G1. 3. 6 अनाकुलं; M5. 6 अनादरं (for अकातरम्). —c) K4. 6 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 प्रियज्ञं (for नयज्ञं). —After 23, Kumbh. ed. ins. a passage given in App. I, (No. 25).

Colophon : G2 missing; K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. 3 D1 G4. 5 M2–4 absent. —*Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. —*Adhy. name :* Ś1 K1. 2. 4 वासुदेवोग्रसेनसंवादः समाप्तः; K6 B7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 6. 7 वासुदेवोग्रसेनसंवादः; K7 V1 Bo. 6. 9 Da3. a4 D4–6. 9 केशवोग्रसेनसंवादः; B8 नारदकेशवोग्रसेनसंवादः; D7 G6 उग्रसेनकृष्णसंवादः; M5 उग्रसेनवासुदेवसंवादः. —*Adhy. no.* (figures, words or both) : K7 B7 Dn4 Ds D6. 9 56; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 57; D8 52; T2 71; M1. 6. 7 55. —*Śloka no.:* Dn1. n4 D8 24.

२२४

C. 12. 8478
B. 12. 232[1]. 1
K. 12. 236. 1

युधिष्ठिर उवाच ।
आद्यन्तं सर्वभूतानां श्रोतुमिच्छामि कौरव ।
ध्यानं कर्म च कालं च तथैवायुर्युगे युगे ॥ १
लोकतत्त्वं च कार्त्स्न्येन भूतानामागतिं गतिम् ।
सर्गश्च निधनं चैव कुत एतत्प्रवर्तते ॥ २
यदि तेऽनुग्रहे बुद्धिरस्मास्विह सतां वर ।
एतद्भवन्तं पृच्छामि तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ ३
पूर्वं हि कथितं श्रुत्वा भृगुभाषितमुत्तमम् ।
भरद्वाजस्य विप्रर्षेस्ततो मे बुद्धिरुत्तमा ॥ ४
जाता परमधर्मिष्ठा दिव्यसंस्थानसंस्थिता ।
ततो भूयस्तु पृच्छामि तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ५

भीष्म उवाच ।
अत्र ते वर्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।
जगौ यद्भगवान्व्यासः पुत्राय परिपृच्छते ॥ ६
अधीत्य वेदानखिलान्साङ्गोपनिषदस्तथा ।
अन्विच्छन्नैष्ठिकं कर्म धर्मनैपुणदर्शनात् ॥ ७
कृष्णद्वैपायनं व्यासं पुत्रो वैयासकिः शुकः ।
पप्रच्छ संदेहमिमं छिन्नधर्मार्थसंशयम् ॥ ८

224

☞ This adhy. is missing in G2 (cf. v. l. 12. 222. 19).

1 ^{a}) K7 आद्यंत-; B8 (marg. as in text) अव्यक्तं; D2. 3 G1. 3 अद्य तं (for आद्यन्तं). ❀ Cn. p: आदिं संसारहेतुं (Cp: कर्तारं), अन्तं लयस्थानं (Cp: अन्तस्थानं, यद्वा भूतानामादिरन्तश्च यस्मात्तमुपादानकारणमित्यर्थः) । ❀ —^{b}) K6 V1 B0. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M7 ज्ञातुम् (for श्रो°). Ś1 K1. 2. 4 V1 भारत; Ds1 D5 केशव (D5 °वं) (for कौरव). —^{c}) B7 damaged. Ś1 K1 B8 (marg.) D7 T G1. 3. 6 च कर्म (by transp.); D4. 9 धर्मं च. —^{d}) K7 D4. 9 [आ]दौ (for [आ]युर्). Da4 युगायुगे.

2 ^{a}) K6 Da4 कार्त्स्नेन. —^{b}) K2 अगतिं; B0. 6. 9 च्यागतिं (for आगतिं). —^{c}) K7 D6 सर्गस्य; B0. 6 (marg. as in text). 8. 9 D7 T G3. 6 M5–7 सर्गं च; Da4 सर्वं च; G1 स्वर्गं च (for सर्गश्च). — After 2, Kumbh. ed. ins.:

668* भेदकं भेदतत्त्वं च तथान्येषां मतं तथा ।
अवस्थात्रितयं चैव यादृशं च पितामह ।

3 ^{a}) Da4 तु गृहे (for ऽनुग्रहे). —^{b}) B8 (marg. as in text) वद (for इह). Da4 वरः; D4 वरं. —^{c}) Ś1 K1. 2. 4 एवं (for एतद्). — T1 om. (hapl.) 3^{d}–5^{e}. —^{d}) Ś1 K1. 2. 4 तद्यथावद्ब्रवीतु मे.

4 T1 om. 4 (cf. v. l. 3). —^{a}) K2. 7 D4. 5. 7. 8 G3 6 भारद्वाजस्य. Da4 देवर्षेस् (for विप्र°). —^{d}) B6 (marg.) [ऽ]भूद् (for मे).

5 T1 om. 5^{abe} (cf. v. l. 3). —^{a}) Ś1 K1. 2. 4 -संतुष्टा (for -धर्मिष्ठा). —^{b}) Ś1 K1. 2. 4 दिव्यं (K2. 4 °व्य-) संस्थानमास्थिता (K4 °तः). ❀ Cn: दिव्यसंस्थानसंस्थिता अलौकिकस्वरूपनिष्ठावती ॥ Cs: दिव्यरूपा । ❀ —^{c}) Ś1 K1. 2 अतो (for ततो). Ś1 K1. 2 B8 D4–6. 9 च (for तु). —^{d}) K6. 7 Da4 Dn1. n4 Ds2 (before corr.) D6 G1 अर्हसि (for °ति). D5 तद्भवान्प्रब्रवीतु मे.

6 ^{a}) G3 om. from ते up to पुरात (in 6^{b}). Ś1 K1. 2 वर्णयिष्ये (for वर्त°). D7 T G1. 6 M5 अत्राप्युदाहरंतीमम्. —^{c}) G1 भवतां (for भगवान्).

7 ^{a}) K7 आधीत्य; Da4 अधित्य. Ś1 K1. 2 D5 निखिलान्; B0 Da3 M5. 6 सखि°; G1 अधिकान् (for अखिलान्). —^{b}) K2 संगोप- (for साङ्गोप-). K6 V1 B6–8 Da3. a4 Ds D2. 3. 5 T2 M1. 6. 7 -निषदां(K6 °दा)स्; K7 -निषधस् (for -निषदस्). G3. 6 तदा (for तथा). —^{c}) B8 (marg. as in text) अन्वैच्छन्; Dn4 अवि° (for अन्वि°). Ś1 K1. 2. 4 V1 B9 Da4 धर्मं (for कर्म). —^{d}) V1 D7 T G3. 6 M5 कर्म-; G1 lacuna (for धर्म-). Da3. a4 Dn4 Ds D6. 7 G1 -नैपुण्य- (for -नैपुण-). K7 D4. 6. 9 -दर्शनः; D5 -दर्शनं (for -दर्शनात्). B8 (marg.) नैपुणं च निदर्शनात्.

8 ^{a}) Da3 व्यासः (for व्यासं). —^{b}) K2 M1. 6 वैयासकः; D5 T1 G1. 3. 6 °सिकिः; D7 °सिकः; G1 °सकीः (for °सकिः). G3. 6 शिशुः; M1 शुभः (for शुकः). ❀ Ca: व्यास एव व्यासकः, संज्ञायां कन् । तस्य अपत्यं वैयासकिः (cf. Vār. to Pāṇini 4. 1. 97 and the

भूतग्रामस्य कर्तारं कालज्ञाने च निश्चयम् ।
ब्राह्मणस्य च यत्कृत्यं तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ९
तस्मै प्रोवाच तत्सर्वं पिता पुत्राय पृच्छते ।
अतीतानागते विद्वान्सर्वज्ञः सर्वधर्मवित् ॥ १०
अनाद्यन्तमजं दिव्यमजरं ध्रुवमव्ययम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं ब्रह्माग्रे समवर्तत ॥ ११
काष्ठा निमेषा दश पञ्च चैव
त्रिंशत्तु काष्ठा गणयेत्कलां ताम् ।
त्रिंशत्कलाश्चापि भवेन्मुहूर्तो
भागः कलाया दशमश्च यः स्यात् ॥ १२
त्रिंशन्मुहूर्तश्च भवेदहश्च
रात्रिश्च संख्या मुनिभिः प्रणीता ।
मासः स्मृतो रात्र्यहनी च त्रिंश-
त्संवत्सरो द्वादशमास उक्तः ।
संवत्सरं द्वे अयने वदन्ति
संख्याविदो दक्षिणमुत्तरं च ॥ १३
अहोरात्रे विभजते सूर्यो मानुषलौकिके ।
रात्रिः स्वप्नाय भूतानां चेष्टायै कर्मणामहः ॥ १४ C. 12. 8492 B. 12. 222(1). 15 K 12. 238. 48

Mahābhāṣya on the same) ‖ Cp : व्यासस्यापत्यं वैयासकिः । ❀ — c) D7 T G1. 3. 6 संशयम् ; M1 संदेशम् (for °हम्). — d) G1 छन्न- ; M3 भिन्न- (for छिन्न-). K7 D4. 6. 9 -संशयः (D4 °याः) (for -संशयम्).

9 Before 9, MSS. ins. शुक उवाच. — b) T2 कालाज्ञाने. K6 B6. 8 (last two marg.) Dn1. n4 Ds D5. 8 -ज्ञानेन ; G1 -ज्ञानवि- (for -ज्ञाने च). K6 D5 निश्चितं ; K7 D4. 9 M1 6 नैष्ठिकं ; B0 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn. s निष्ठितं (for निश्चयम्). — After 9ab, Kumbh. ed. ins.:

669* ज्ञानं ब्रह्म च योगं च गवात्मकमिदं जगत् ।
त्रितये त्वेनमायाति तथा ह्येषोऽपि वा पुनः ।
केनैव च विभागः स्यात्तुरीयो लक्षणैर्विना ।
ज्ञानज्ञेयान्तरे कोऽसौ कोऽयं भावस्तु भेदवत् ।
यज्ज्ञानं लक्षणं चैव तेषां कर्तारमेव च । [5]

— c) Da4 Ds1 ब्रह्मणस्य (for ब्रा°). — d) K7 Da4 D4. 6. 9 T2 अर्हसि (for °ति). B9 भगवान्वक्तुमर्हति.

10 Before 10, MSS. ins. भीष्म उवाच. — b) M1. 6 पुत्राय परिपृच्छते. — c) Da3. a4 अतीतानागतो. — d) B9 धर्मज्ञः (for सर्वज्ञः). D5 -तत्त्ववित् (for -धर्म°). — After 10, Kumbh. ed. Cv ins. a passage given in App. I, (No. 26).

11 Before 11, MSS. ins. व्यास उवाच. — b) V1 B6-9 Da3. a4 D5 M1. 6. 7 अव्य(B6 °स)क्तमजरं ध्रुवं. — c) Da4 अति- (for अवि-). — d) Da4 ब्रह्मज्ञे (for ब्रह्माग्रे). K4 समवर्तते ; K6 B0. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 5-7 संप्रवर्तते ; K7 V1 B6-9 Da3. a4 D4-6. 9 संप्रकाशते ; D7 T1 G3. 6 अप्रवर्तत (for सम°).

12 b) B8. 9 Da3. a4 च (for तु). K6 Ds काष्ठां (for काष्ठा). B6-8 Ds2 D5. 7 T1 G3. 6 गणयेत् ; M1 गुण° (for गण°). Da4 काला ; Ds1 D6 कला ; T2 कळां (for कलां). Ś1 K1. 2. 4 Dn4 तं ; D7 T1 G1. 3. 6 M5 ताः (for ताम्). — c) K2. 4. 6. 7 B6 Da3 Dn1. n4 D2-6. 8. 9 M1. 5. 6 -कलश्च ; T2 -कळाश्च (for -कलाश्च). D7 मुहूर्ता (for °र्तो). — d) K2 भागाः. Da4 कल्पा (for कलाया). Da4 दशमस्य या ; Dn4 °मं च यः ; Ds1 दशपमो यः ; D7 T G1. 3. 6 दश पंच च (for दशमश्च यः). M1 न (for यः). ❀ Cn : भागः, भगः सूर्यस्तत्संबन्धी कलाया दशमोंऽशः, तेन सहितः त्रिंशत्कलो मुहूर्तः । स च सूर्यस्य उदयादुदयान्तरपर्यन्तं यावान्कालस्तस्य षोडशोंऽशः पादोननाडीचतुष्टयात्मकः । तस्यापि दशमांशः सार्धद्वाविंशतिपलात्मकः । ❀

13 a) K4. 6 V1 B0. 6. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T2 M1. 5-7 त्रिंशन्मुहूर्तं ; B7 Da3. a4 °र्ताश्च (for °र्तश्च). K4. 6 B0. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6-8 T G1. 3. 6 M1. 5-7 तु (for the first च). — b) K7 B9 Da3 D6. 9 रात्रेश्च ; G1 रात्र्यश्च (for रात्रिश्च). D2 संख्यं (for संख्या). K1. 6. 7 Da4 D4. 7. 9 प्रणीताः (for °ता). — c) K7 D4. 6. 9 त्रिंशत् (for मासः). K2 स्मृतौ. M6 रात्र्यहानि. K7 D4. 9 ह ; D7 T1 G1. 3. 6 तु ; M6 lacuna (for च). K7 D4. 6. 9 मासः (for त्रिंशत्). — e) V1 Dn1 Ds1 D4. 9 T1 संवत्सरे (T1 °रो) (for °त्सरं). Ś1 K1. 2. 4 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5-8 T1 G3. 6 M1. 5-7 त्वयने (for अ°). — f) Da4 सांख्योविदो (sic) ; T2 संख्याविधौ. D7 दाक्षिण (for °णम्).

14 = Manu, 1. 65. — a) K1 आहोरात्रे. T2 विभजिते (for °जते). — b) Da3 सूर्ये (for सूर्यो). Da3 मनुष- ; D5 दैविक- ; G1 मानस- (for मानुष-). Ś1 K1. 2. 4. 7 B8 D4. 6. 9 -दैविके ; Dn4 -लौकिकं ; D8

C. 12. 8493 B. 12. 232[1]. 16 K. 12. 238 49 पित्र्ये रात्र्यहनी मासः प्रविभागस्तयोः पुनः ।
कृष्णोऽहः कर्मचेष्टायां शुक्लः स्वप्नाय शर्वरी ॥ १५
दैवे रात्र्यहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः ।
अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्याद्दक्षिणायनम् ॥ १६
ये ते रात्र्यहनी पूर्वे कीर्तिते दैवलौकिके ।
तयोः संख्याय वर्षाग्रं ब्राह्मे वक्ष्याम्यहःक्षपे ॥ १७
तेषां संवत्सराग्राणि प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।
कृते त्रेतायुगे चैव द्वापरे च कलौ तथा ॥ १८
चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगम् ।
तस्य तावच्छती संध्या संध्यांशश्च तथाविधः ॥ १९
इतरेषु ससंध्येषु ससंध्यांशेषु च त्रिषु ।
एकापायेन संयान्ति सहस्राणि शतानि च ॥ २०
एतानि शाश्वताँल्लोकान्धारयन्ति सनातनान् ।
एतद्ब्रह्मविदां तात विदितं ब्रह्म शाश्वतम् ॥ २१
चतुष्पात्सकलो धर्मः सत्यं चैव कृते युगे ।
नाधर्मेणागमः कश्चित्परस्तस्य प्रवर्तते ॥ २२

-मानुषं (for -लौकिके). ❀ Cp: मानुषलौकिके मानुषलोकव्यवहारे । अनुशातिकत्वादुभयवृद्धिः । दैविक इति प्रमादः । दैव इति (st. 17) वक्ष्यमाणत्वात् । ❀ — c) Da4 रात्रौ (for रात्रिः). D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 संयाति (for भूतानां). — d) B9 चेष्टाये. K4 कर्मणा सह.

15 = (var.) Manu. 1. 66. — a) K4 सिद्ध्यै (for पित्र्ये). Da4 राज्यहनि; Dn4 रात्रहनी. T2 मासं (for मासः). — b) Da4 ततः (for तयोः). — B9 D4 om. (hapl.) 15c–16b. — c) Ś1 K1. 7 शुक्लाहः; K2. 4. 6 B0. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8. 9 शुक्लोहः (for कृष्णोऽहः). K2 कृष्ण- (for कर्म-). B0. 6. 7 Da3. a4 D3 -चेष्टायाः; B6 (marg.) D7 T G1. 3. 6 M5–7 -चेष्टायै; Ds -चेष्टाया (for °यां). V1 B8 कर्मचेष्टा अहः शुक्लः (B8 कृष्णः); M1 (also) कर्मेत्याहः कर्मचेष्टायै (sic). — d) Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 B7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8. 9 कृष्णः; D7 G1 कर्म (for शुक्लः). Da4 कृष्णाय (for स्वप्नाय).

16 = Manu. 1. 67. Ś1 K1. 2. 4 B9 D4 om. 16ab (for B9 D4, cf. v. l. 15). — a) T1 देव- (for दैवे). Da4 रात्र्यहनि. V1 वर्षः; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 ह्यब्दः (for वर्षं). — b) Da4 प्रतिभागस्; G1 विप्रभागस् (for प्रवि°). Da4 ततः (for तयोः). — c) Ś1 K1. 2 तस्य (for तत्र).

17 a) Ś1 K1. 2. 4. 6 Dn4 T2 G1 M5 एते (for ये ते). Da4 रात्र्यहनि. K7 D4. 8. 9 M5 पूर्वं; B6. 7 Da3. a4 पार्थ; B6 (marg.) पुरे; T2 पूर्वैः (for पूर्वे). — b) Ś1 K1. 4 कथिते (for कीर्तिते). Ś1 K1. 4 देव-; K6. 7 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 M1. 6 जीव- (for दैव-). D2 om. from कलौ up to संयान्ति (in 20c). K2 कथिते लौकिके च ते. — c) D6 रात्रिः (for तयोः). K7 सख्याय; D7 संख्या च (for संख्याय). K6 वर्गाग्रं; K7 B8 D4. 6. 9 वर्षाद्र्यं. — d) B0 Dn4 Ds1 G3. 6 ब्राह्मये; Da4 ब्रह्मो; D5 ब्राह्मयं (for ब्राह्मे). Dn4 वक्ष्यामि. Ś1 K1. 2 अह(K2 °हं)क्षये; K6 V1 Da4 Dn4 D6 अहःक्षये; D4. 9 अहःक्षिपे; D5 अशेषतः (for अहःक्षपे).

18 D2 om. 18 (cf. v. l. 17). — a) K4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 6. 8 पृथक् (for तेषां). B8 D5 संवत्सराग्र्याणि. — d) K7 D4. 6. 9 M1. 6. 7 [ऽ]थ (for च). D5 युगे (for तथा).

19 = Manu. 1. 69. D2 om. 19 (cf. v. l. 17). — c) Dn4 तावच्छता (for °ती). Da3 संध्यां. — d) M1. 6. 7 (*sup. lin.* as in text) ततः परं (for तथाविधः). ❀ Cn: संध्यांशः युगान्तरयोरन्तरम् ॥ Cs: संध्यांशः युगावसानकालः । ❀

20 = (var.) Manu. 1. 70. D2 om. 20abc (cf. v. l. 17). K4 om. 20ab. — a) K1. 2 Dn4 G3 च (for स-). — b) Da4 सु- (for स-). B0 ततस् (for च). K6 B7. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D3. 8 संध्यांशेषु ततस्त्रि(B8 °था त्रि)षु. — 20cd is damaged in B7. — c) K4 D6. 9 संयाति; Ds2 हीयंते; D4 वर्तंते (for संयान्ति). K6 V1 B0. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D3. 5. 8 एकपादेन हीयंते (Da4 हि)यंते. ❀ Cs: एकापायेन एकसहस्रलोपेन । ❀

21 a) Ds1 गतानि (for ए°). K7 शाश्वतो (for °ताँल्). — b) D9 सनातनात् (for °तनान्). — c) Ś1 K1. 2. 4 तत्र (for तात). B7 एतद्विदां ब्रह्म तात; D7 G1 इति तु ब्रह्म विद्यांतं; T1 G3. 6 इति तत्त्वविदा स(T1 त)त्वं. — d) G1 विदित्वा (for °तं).

22 = (var.) Manu. 1. 81. — a) Da4 सकुलो (for सकलो). — c) Da4 [आ]गतः; D4 °मत् (for °मः). D7 T1 G3. 6 नाधर्मो नागमः कश्चित्. — d) V1 B6–9 Da3. a4 D5 मनुष्याणां; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 युगे तस्मिन् (for परस्तस्य). Ś1 K1. 2. 4 मनस्तस्यातिवर्तते.

23 = (var.) Manu. 1. 82. — a) D7 T1 G1. 3. 6

इतरेष्वागमाद्धर्मः पादशस्त्ववरोप्यते ।
चौरिकानृतमायाभिरधर्मश्चोपचीयते ॥ २३
अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः ।
कृते त्रेतादिष्वेतेषां पादशो ह्रसते वयः ॥ २४
वेदवादाश्चानुयुगं ह्रसन्तीति च नः श्रुतम् ।
आयूंषि चाशिषश्चैव वेदस्यैव च यत्फलम् ॥ २५
अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरेऽपरे ।
अन्ये कलियुगे धर्मा यथाशक्तिकृता इव ॥ २६
तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुत्तमम् ।
द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेव कलौ युगे ॥ २७
एतां द्वादशसाहस्रीं युगाख्यां कवयो विदुः ।
सहस्रं परिवृत्तं तद्ब्राह्मं दिवसमुच्यते ॥ २८
रात्रिस्तावत्तिथी ब्राह्मी तदादौ विश्वमीश्वरः ।
प्रलयेऽध्यात्ममाविश्य सुप्त्वा सोऽन्ते विबुध्यते ॥ २९ C. 12 8507 B. 12. 232[1]. 30 K. 12. 238. 63

क्रमाद् (for आगमाद्). — ^{b}) Da4 Dn4 यादशस्; M7 पादांशस् (for पादशस्). V1 B8 (marg. as in text). 9 -रोपितः; T2 -रोच्यते; M1. 6 -रोह्यते (for -रोप्यते). — After 23^{ab}, D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 Kumbh. ed. ins :

670* सत्यं शौचं तथायुश्च धर्मश्चापैति पादशः ।

— ^{c}) K4. 6 Dn1. n4 Ds D8 चौर्यकानृत-; D6 चौरकानृत-; D7 T G1. 3. 6 चोरकानृत- (for चौरिका°). ❀ Cn (reading चौर्यकानृत-): चौर्यं च कानृतं च कुत्सितमनृतम् ॥ Cs: चौरस्य भावश्चौर्यकम् । ❀ — ^{d}) G1 अधर्मैश् (for °र्मश्). D5 चाव- (for चोप-).

24 = (var.) Manu. 1. 83. — ^{a}) K2 अरोगः. G1 -सिद्धाश्च (for -सिद्धार्थाश्). — ^{c}) D5 कृत- (for कृते). K4. 7 B6 Da3. a4 D4. 5. 9 त्वेषां; D6 तथा (for [ए]तेषां). K6 V1 Bo. 7–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T G1. 3. 6 M1. 5–7 कृते (D7 T1 G1. 3. 6 °त-) त्रेतायुगे त्वेषां (K6 °गेष्वेवं; V1 D7 T G1. 3. 6 °गे तेषां; Ds °गे त्वेवं; M1. 6 °गे चैषां). — ^{d}) K7 D4. 6. 9 पादतो; Dn4 यादशो (for पादशो). T2 वशं (for वयः). M5 वयो ह्रसति पादशः.

25 25^{ab} = B. 12. 261[60]. 7^{cd}. With 25, cf. Manu. 1. 84. — ^{a}) K1. 4 -वेदाश्; B6 (marg.) -विद्याश्; B6 -वादांश् (for -वादाश्). — ^{b}) K4 Ds1 D2. 5. 8 M1. 6 [इ]ह; K6 B7 Dn1 Ds2 D3 ह; K7 V1 Bo. 6. 9 Da3. a4 Dn1 D4. 6. 9 M5 हि; T1 न (for च). T1 च (for नः). — ^{c}) K7 Da4 D2 आयु(K7 °युं)षि. D4 वाशिषाश्. — ^{d}) Da4 om. वेदस्यैव. Ś1 K1 चैव (by transp.); D5 [अ]पि च.

26 = B. 12. 261[60]. 8. = (var.) Manu. 1. 85; (var.) Parāśarasaṁhitā 1. 22. — ^{a}) Da3 धर्मस्. — ^{c}) Ds1 कलियुगं. K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M5 नृणां (for धर्मा). — ^{d}) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 युग(K6 om. युग)ह्रासानुरूपतः.

27 = (var.) Manu. 1. 86; (var.) Parāśara 1. 23; Vāyu P. 8. 64. — ^{a}) D4 तपपरे (for तपः परं). — ^{b}) B6–9 Da3. a4 उच्यते (for उत्तमम्). — V1 reads 27^{cd} on marg. — ^{c}) M1. 6 दानम् (for यज्ञम्). T2 इति (for एव). — ^{d}) M1. 6 शौचम् (for दानम्). K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn4 Ds D2–6. 8. 9 एकं (for एव). Da4 कलि- (for कलौ). Da3 युगं; D7 T G1. 3. 6 M7 परं (for युगे).

28 With 28^{ab}, cf. Manu. 1. 71^{cd}. — ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 B8 (marg.). 9 D4. 6. 9 एवं; G1 M6 एतद्- (for एतां). K7 Da4 D7 -साहस्री; Dn4 -साहस्रां; T2 -साहस्रं (for °स्रीं). — With 28^{cd}, cf. Manu. 1. 73^{ab}. — ^{c}) K4. 6. 7 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T2 M5 सहस्र- (for °स्रं). K6 Bo Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -परिवर्तं (for °वृत्तं). K6 Ds तं; K7 B8 (marg. as in text) D4–6. 9 तु (for तद्). M1. 6. 7 सहस्रपरिवर्तैषा. — ^{d}) K7 B8 D4–7. 9 T1 G1. 3. 6 M1. 6. 7 ब्राह्मो दिवस उच्य(D4 °च्य)ते.

29 ^{a}) V1 B8 (orig.) D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 तु (V1 B8 M5 च) तावती (for तावत्तिथी). K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 रात्रिमे(B6. 8 °रे)तावतीं (Da4 Ds1 °ती) चैव; K7 D4. 6. 9 रात्रिश्च तावती चैव. — ^{b}) D7 तदादन्; T1 तदा तद्; G3. 6 तदाद्यौ (for तदादौ). K7 D4. 9 देवम् (for विश्वम्). K6 ईदृशः (for ईश्वरः). — ^{c}) K2 प्रलयी; T G3. 6 M1. 7 प्रळये. K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 ध्यानम्; M5 [ऽ]ध्यात्मानम् (for ऽध्यात्मम्). B7 T2 M1. 5–7 आवेश्य; D7 T1 G1. 3. 6 एवास्ते (for आविश्य). — ^{d}) Da4 सुप्ता. K2 सुप्ते; Ds1 योंते (for सोऽन्ते). T1 न बुध्यते (for विबु°).

30 = 6. 30. 17. With 30, cf. Manu. 1. 73. — ^{b}) Ś1 K1. 2 B9 ये; K7 D4. 6. 9 वै (for यद्). — ^{c}) K2 Da4 रात्रि-; D7 T1 रात्रिः (for रात्रिं). Ś1

C. 12. 8508 B. 12. 232[1]. 31 K. 12. 238. 64 सहस्रयुगपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः ।
रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ ३०
प्रतिबुद्धो विकुरुते ब्रह्माक्षय्यं क्षपाक्षये ।
सृजते च महद्भूतं तस्माद्व्यक्तात्मकं मनः ॥ ३१
ब्रह्म तेजोमयं शुक्रं यस्य सर्वमिदं जगत् ।
एकस्य भूतं भूतस्य द्वयं स्थावरजङ्गमम् ॥ ३२
अहर्मुखे विबुद्धः सन्सृजते विद्यया जगत् ।
अग्र एव महाभूतमाशु व्यक्तात्मकं मनः ॥ ३३
अभिभूयेह चार्चिष्मद्व्यसृजत्सप्त मानसान् ।
दूरगं बहुधागामि प्रार्थनासंशयात्मकम् ॥ ३४
मनः सृष्टिं विकुरुते चोद्यमानं सिसृक्षया ।
आकाशं जायते तस्मात्तस्य शब्दो गुणो मतः ॥ ३५
आकाशात्तु विकुर्वाणात्सर्वगन्धवहः शुचिः ।
बलवाञ्जायते वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो मतः ॥ ३६

G3 -सहस्रांतं; K1 D7 T1 °स्रांतां; D5 °स्रांते (for °स्रान्तां). — d) M7 अहोरात्र- (for तेऽहोरात्र-). Da4 गेहे रात्रविदो जनाः; D7 T1 G1, 3, 6 तेहोरात्रं विदुर्जनाः.

31 With 31, cf. Manu. 1. 74cd. — a) D7 T1 G3, 6 स प्रबुद्धो; M1 प्रतिबद्धो (for °बुद्धो). — b) K2, 6 ब्रह्माक्षय्य-; K7 ब्रह्मा चैव; D5 ब्रह्माक्षय्यौ; M1, 6, 7 ब्रह्माव्यक्तं (for ब्रह्माक्षय्यं). K1 क्षमाक्षये; K6 D6 क्षयाक्षये; D4, 9 क्षिपा° (for क्षपा°). — c) K7 D4, 9 ज्ञानं; Da3 तत्त्वं (for भूतं). — d) Ś1 K1, 2 सर्वात्मकं (for व्यक्ता°). K7 D4, 9 व्यक्ताव्यक्तात्मकं मनः. — After 31, K4, 6, 7 Dn1, n4 Ds D2–9 T G1, 3, 6 M1, 5–7 ins. an addl. colophon [Sub-parvan: K4, 6, 7 Dn1, n4 Ds D4–7, 9 T G1, 3, 6 M1, 5–7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K4 Dn1, n4 D5 M5 शुकानुप्रश्नः; K6 Ds व्यासशुकसंवादः; M1, 6, 7 शुकानुप्रश्ने कालविभागः. — Adhy. no. (figures, words or both): K7 Dn4 Ds2 57, Dn1 D7 T1 G1, 3, 6 M5 58; D8 53; T2 72; M1, 6, 7 56. — Śloka no.: Dn1, n4 D8 32.]; while M1, 6, 7 Kumbh. ed. read 35-38 for the first time after 31, repeating the same in the proper place.

32 Ś1 K1, 2 V1 Bo. 7–9 Da3 Kumbh. ed. om. the ref. — a) B6 D7 T1 शुक्लं (for शुक्रं). ❀ Cn: ब्रह्म महत्तत्त्वम् ॥ Cp: ब्रह्म व्यापकम् ॥ Cs: ब्रह्म चैतन्याधिष्ठितमज्ञानम् । ❀ — b) K7 D4, 6, 7, 9 T1 G1, 3, 6 M1, 5–7 रसः; T2 रसं (for जगत्). — K6 om. (hapl.) 32c–33b. — c) Ś1 K1, 2 एकत्व-; B6 (marg. as in text). 7, 8 Cp एतस्य (for एकस्य). Ds D7 T G1, 3, 6 Cs ब्रह्म- (for भूतं). ❀ Ca: एकस्य भूतम्, एकस्माज्जातम् । ❀ ❀ Cs: ब्रह्मभूतस्य ब्रह्मचैतन्याधिष्ठितस्य । ❀

33 K6 om. 33ab (cf. v. l. 32). D7 om. 33–34. — a) K1, 4 अहन्मुखे (for °र्मुखे). Ś1 K1, 2 Da4 विबुधः; K7 D4, 6, 9 T G3, 6 M1, 6, 7 विबुद्धं (D6 °धं) (for °द्धः). K7 D4, 9 T G3, 6 M6, 7 तद्; D6 सद्; M5 स (for सन्). — b) Ca. n. p [ऽ]विद्यया (for विद्यया). ❀ Ca: अविद्यया गुणत्रयमय्या प्रकृतीत्यादिवाच्यया ॥ Cn: अविद्ययेति महत्तत्त्वस्यापि कारणमुक्तम् । ❀ — c) K4, 6 Bo. 6, 7, 9 Da3, a4 Dn1, n4 Ds D2, 3, 5, 8 T G1, 3, 6 M5 महद्- (for महा-). ❀ Ca: महाभूतं महतो जातं मनस्तत्त्वरूपं विराडाख्यम् ॥ Cn (reading महद्भूतं): महत् महत्तत्त्वम्, भूतं उद्भूतम् ॥ Cs: महद्भूतम्, महदहंकारात्मकाव्यक्तात्मकं प्रपञ्चतन्मात्रात्मकम् । ❀ — d) B8 आत्म-; D4, 9 आसु; D5 महा-; G3 आहुर्; Cs (gloss: शीघ्रगामि) आशु (as in text). Bo व्यक्तात्मनं; Da4 त्यक्तात्मकं (for व्यक्ता°). ❀ Cn: व्यक्तात्मकं वियदादिरूपम् । आशु इति सांख्याभिमतः सृष्टिक्रमो निरस्तः । युगपत्सृष्टिरेव हि शास्त्रतत्त्वमिति दृष्टिसृष्टिवादिनां घण्टाघोषः । ❀

34 D7 om. 34 (cf. v. l. 33). — a) K2 ह (for [इ]ह). K6 Bo. 6 (marg. as in text). 7–9 Da3, a4 Dn4 Ds D2, 3, 5 T2 M5 Cnp Cpp (gloss: ईश्वरः) चार्चिष्मान् (Dn4 °द्); D4, 6 चार्चिष्मन् (for °ष्मद्). T1 अभिभूते भवार्चिष्मान्; G3, 6 अथ भूयोपि चार्चिष्मान्. ❀ Cp: अभिभूय, अविद्यया सह आत्मवशं विधाय ॥ Cs: अभिभूय क्षोभयित्वा । ❀ — b) T G3, 6 M5 असृजत् (for व्यसृ°). Da4 व्यसृजत स मानसान्. ❀ Ca: सप्त बुद्ध्यहंकारपञ्चमहाभूताख्यान् ॥ Cs: सप्त महदहंकारपञ्चतन्मात्रसंज्ञान् । ❀ — c) K2 दूरग्रं; D4, 9 पूरगं (for दू°). Dn4 बहुधागामी. — d) Dn4 प्रार्थया (for प्रार्थना-). K2 -संयथात्मकं (for -संशया°).

35 = (var.) Manu. 1. 75. M1, 6, 7 Kumbh. ed. read 35–38 for the first time after 31. — a) D7 T1 G3, 6 सृष्टं; T2 सृष्टं; G1 सृष्टा (for सृष्टिं). — b) D5 नोद्यमानं (for चोद्य°). — c) D7 T G1, 3, 6 M5 आकाशो (for °शं). — d) K7 D4, 6, 9 transp. गुणो and मतः. B8 स्मृतः (for मतः). K6 V1 Bo. 6, 7, 9 Da3, a4 Dn1, n4 Ds D2, 3, 8 तस्य शब्दं (K6 °ब्द-) गुणं विदुः.

36 = (var.) Manu. 1. 76. For the repetition

वायोरपि विकुर्वाणाज्ज्योतिर्भूतं तमोनुदम् ।
रोचिष्णु जायते तत्र तद्रूपगुणमुच्यते ॥ ३७
ज्योतिषोऽपि विकुर्वाणाद्भवन्त्यापो रसात्मिकाः ।
अद्भ्यो गन्धगुणा भूमिः पूर्वैषा सृष्टिरुच्यते ॥ ३८
गुणाः पूर्वस्य पूर्वस्य प्राप्नुवन्त्युत्तरोत्तरम् ।
तेषां यावत्तिथं यद्यत्तत्तत्तावद्गुणं स्मृतम् ॥ ३९
उपलभ्याप्सु चेद्गन्धं केचिद्ब्रूयुरनैपुणात् ।
पृथिव्यामेव तं विद्यादापो वायुं च संश्रितम् ॥ ४०
एते तु सप्त पुरुषा नानावीर्याः पृथक्पृथक् ।
नाशक्नुवन्प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य सर्वतः ॥ ४१
ते समेत्य महात्मानमन्योन्यमभिसंश्रिताः ।
शरीराश्रयणं प्राप्तास्ततः पुरुष उच्यते ॥ ४२ C. 12. 8520 B. 12. 233(2). 11 K. 12. 238. 79

in M1. 6. 7 Kumbh. ed., cf. v. l. 35. K2 om. (hapl.) 36. —[d]) D7 T G1. 3. 6 M1 (second time). 5. 6 (second time). 7 (first time) तस्य स्पर्शं (M1. 6 °र्शं-) गुणं विदुः·

37 = (var.) Manu. 1. 77. For the repetition in M1. 6. 7 Kumbh. ed, cf. v. l. 35. —[a]) Da4 विकुर्वाणो; D8 °र्वाणान् (for °र्वाणाज्). —[b]) K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M1. 6 (both first time). 7 (second time) ज्योतिर्भवति भास्वरं (Da4 Ds1 भास्करः; D6 शाश्वतः; M1. 6 भास्वरः); M1. 6 (both second time). 7 (first time) ज्योतिर्भूतस्तमोनुदः· —[c]) Ś1 K1. 2 ज्योतिः सं-; V1 B8 (marg. as in text) D6 प्रकाशो (B8 °शं); B7 Dn1 Ds1 T2 G3. 6 M6 (second time). 7 (first time) रोचिष्णुर्; Da4 °ष्णुं; D7 ज्योतिष्णुर् (for रोचिष्णु). K4. 6 Bo. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1 (second time) शुक्रं; V1 B8 (orig.) D6 तस्मात्; B6. 8 (marg.) शुक्रं (for तत्र). K7 D4. 6. 9 M1. 6 (last two first time). 7 (second time) रोचनं ज(D4. 9 °जनं ज-; M1. 6. 7 [second time, *inf. lin.*] °चयज)नयच्छुक्रं· —[d]) K7 Da4 D4. 6. 9 G1. 3. 6 रूपं (for रूप-). G1 M1. 6 (last two second time) -गुण.

38 = (var.) Manu. 1. 78. For the repetition in M1. 6. 7 Kumbh. ed., cf. v. l. 35. —[a]) K7 ज्योतिषापि विकुर्वाणो· —[b]) M1. 6 (both second time). 7 (first time) संभवंति (for भवन्त्यापो). K2. 7 रसात्मकः; D9 T2 M1. 6. 7 (last three both times) °त्मकाः (for °त्मिकाः). —[c]) M7 (first time) om. गन्ध. K6 B7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 गंधस्तथा; T2 M1. 6 (last two second time) °वहा (for °गुणा). —[d]) K4. 6 V1 Bo 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3 T2 M1 (first time). 5. 6. 7 (last two first time) पूर्वेषां; K7 Dn4 D4–6. 8. 9 M1. 6 (last two second time) सर्वेषां (for पूर्वैषा). K2 सृष्टिम्; K6 सृष्टम्.

39 Before 39, K7 ins. व्यास उवाच· With 39, cf. Manu. 1. 20. —[a]) B8 गुणान्; B8 (marg.) गुणं (for गुणाः). K7 D4–6. 9 सर्वस्य (for the first पू°). —[b]) K2 नाप्नुवंति. V1 B8 (marg. as in text) उत्तरोत्तराः (B8 °रः); Dn4 D9 °त्तमं. —[c]) K7 D4. 9 एषां (for तेषां). K1. 7 D4. 9 यावंति यं; V1 यावद्गुणं; Bo. 6. 9 Da3 D5 °द्यथा; D7 T1 G1. 3. 6 °द्विधं (for °त्तिथं). K6 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 M1. 5–7 ते(D6 ए)षां यावद्यथा य(Dn1 Ds1 D2. 6. 8 °थाव)च्च. —[d]) D5 तावत्तत्तद्- (for तत्तत्तावद्-).

40 [a]) K6 D4 वै; B9 ते; D5 तं (for चेद्). —[b]) K2. 6. 7 B8 Dn1 अनैपुणान् (B8 °णं); D7 T G1 3. 6 M7 °पुणाः (for °पुणात्). —[c]) M1. 5. 6 पृथिव्या. Ś1 K1. 2 इव (for एव). M7 तद् (for तं). T2 विंद्याद् (for वि°). —[d]) K6 V1 Bo. 6 (marg.). 7. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M5 अपां वायोश्च; D4 अपो वायुं; D7 G1. 3. 6 M1. 7 आपो वायुश्च (for °युं). K6 संश्रितः; V1 B8 (marg. as in text) संश्रयं; B6 (marg.) संश्रयः; B7 संस्मृतं; M5 संश्रयात् (for संश्रितम्).

41 [a]) K7 D4. 6. 9 त एते; B8 (marg.) तत्र ते; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 एते वै (for एते तु). K2 transp. सप्त and पुरुषा. K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 एते (Da4 ततः) सप्तविधात्मानो. —[b]) G3. 6 बुद्धि- (for नाना-). Da3 om. the second पृथक्. —[c]) B6 (marg. as in text). 9 अशक्नुवन् (for नाश°). K7 Da4 सृष्टुम् (for स्रष्टुम्). —[d]) Ś1 K1. 2 समभागम्य (for असमा°). K6 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1. 3. 6 कृत्स्नशः; K7 V1 B6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 D4. 6. 9 M1. 5–7 सर्वशः (for °तः).

42 [a]) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 8 महात्मानो (for °त्मानम्). —[b]) K4. 6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 ह्यन्योन्यम्; V1 B8 त्वन्यो° (for अन्यो°). Ś1 K1. 2 -संवृताः (for -संश्रिताः). ❀ Cp (reading अभिसंसृताः): संसर्गिणः शरीररूपमाश्रयं संप्राप्ताः । ❀ —[c]) K2 प्राप्तस (for प्राप्तास). Bo. 6. 8 (marg.) शरीराश्रयसंप्राप्तास; Da3. a4 Ca °तां प्राप्तास्-

C. 12. 8521 B. 12. 233[2]. 12 K. 12. 238. 81 श्रयणाच्छरीरं भवति मूर्तिमत्षोडशात्मकम् ।
तदाविशन्ति भूतानि महान्ति सह कर्मणा ॥ ४३
सर्वभूतानि चादाय तपसश्चरणाय च ।
आदिकर्ता महाभूतं तमेवाहुः प्रजापतिम् ॥ ४४
स वै सृजति भूतानि स एव पुरुषः परः ।
अजो जनयते ब्रह्मा देवर्षिपितृमानवान् ॥ ४५
लोकान्नदीः समुद्रांश्च दिशः शैलान्वनस्पतीन् ।
नरकिंनररक्षांसि वयःपशुमृगोरगान् ।
अव्ययं च व्ययं चैव द्वयं स्थावरजङ्गमम् ॥ ४६
तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्ट्यां प्रतिपेदिरे ।
तान्येव प्रतिपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥ ४७
हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्माधर्मे ऋतानृते ।
अतो यन्मन्यते धाता तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥ ४८
महाभूतेषु नानात्वमिन्द्रियार्थेषु मूर्तिषु ।

— ^{d}) D4 उद्यतो (for उच्यते). ❀ Cs: पुन्नत्वेन शरीरत्वेन शयितुं शक्ता इति पुरुषाः । ❀

43 ^{a}) K6 B6 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1 Ds2 शरीरा (K6 B6 °र) श्रयणाद्; Bo Dn4 Ds1 D2. 3. 6. 8 शरीरं श्रयणाद् (by transp.). D5. 7 अर्वाक्; M7 श्रवणात् (for श्रय°). G1 अभवत् (for भवति). — ^{b}) D6 भूतिमत्; M1. 6 मूर्तिमान् (for °मत्). Ds T G1. 3. 6 मूर्तिमान्षोडशात्मकः. ❀ Cn: षोडश, पञ्च स्थूलभूतानि समनस्कान्येकादशेन्द्रियाणि । ❀ — 43^{cd} = (var.) Manu. 1. 18^{ab}. — ^{c}) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1. 3. 6 M1. 5–7 तम् (for तद्). K7 D4. 9 आविशति; T2 आदिशंति (for आवि°). ❀ Cp: तं पुरुषम् । तदिति पाठे लिङ्गशरीरम् । ❀ — ^{d}) K7 D4. 9 कर्मभिः; Dn4 कर्मणां. ❀ Cn: भूतानि सूक्ष्माणि, महान्ति महत्तत्त्वानि भुक्तावशिष्टकर्मसहितानि । बहुत्वं प्रतिपुरुषं महदादीनां भिन्नत्वप्रतिपादनार्थम् । ❀

44 ^{a}) Bom. Kumbh. ed. [उ]पादाय (for चादाय). ❀ Cs: सर्वभूतानि चतुर्विंशतितत्त्वानि । आदाय शरीरत्वेन स्वीकृत्य । ❀ — ^{b}) Ś1 K1. 2 शरणाय; D6 तर° (for चर°). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 ह; M1 वै; Bom. ed. हि (for च). — ^{c}) M7 आदिकर्तृ. K4. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 स भूतानां; M1. 6. 7 महद्भूतं (for महाभूतं). — ^{d}) Da4 प्रजापतिः.

45 ^{a}) K7 D4. 9 भूतात्मा (for °नि). — ^{b}) T2 G1 M1 एष (for एव). D4 पुरुषाः. K1 M1 पुरः; D7 T1 G1. 3. 6 M7 वरः (for परः). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 स्थावराणि च (Ds1 क) राणि च (K6 वा); B8 (marg.) त्रसानि स्थावराणि च. — ^{c}) K7 D4–6. 9 जनयति (for °यते). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 ततः स सृजति (B9 Da3. a4 °ते) ब्रह्मा; B8 (marg.) ततः संसृजते ब्रह्मा. — ^{d}) K4 -मानवं; B6 (marg.) Da3. a4 D7 T G1. 3. 6 M1. 6 (*inf. lin.*). 7 -दानवान् (for -मान°).

46 ^{a}) Da4 नदाः. — ^{c}) Da4 नरः (for नर-). D6 -यक्षांश्च (for -रक्षांसि). — ^{d}) D8 पक्षिपशु-; T2 पशुपक्षि- (for वयःपशु-). M7 -गणोरगान् (for -मृगोरगान्). — ^{e}) T2 आयं चैव (for अव्ययं च). Da3 om. (hapl.) च व्ययं. ❀ Cs: यावत्कल्पावस्थायि गगनादिकमव्ययम् । व्ययं दंशमशकादि । ❀ — ^{f}) B7 lacuna; D5 जगत्; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 सर्वं (for द्वयं).

47 With 47, cf. Manu. 1. 28. — ^{a}) D3 (marg.) च; D5 ते (for ये). — ^{b}) K6 प्राक्सृष्ट्या; D4. 6. 9 °सृष्टाः; D7 T2 G1. 3. 6 °सृष्टौ; M1. 5–7 °सृष्टेः (for °सृष्ट्यां). Ś1 K1. 2. 7 V1 B8 (marg as in text) प्राक्सृष्टानि प्रपेदिरे. ❀ Ca: प्राक्सृष्ट्यां प्राग्जन्मनि ॥ Cs: प्राक्सृष्ट्यां पूर्वकल्पे ॥ Cn: प्रतिकल्पं सृष्टिवैरूप्ये कृतहानाकृताभ्यागमौ प्रसज्येताम् । ❀ — ^{c}) M1. 6 तान्यैवे (for °व). K4 -पद्यते; B6. 7 Dn1. n4 D2. 3. 8 -पार्यंते (for -पद्यन्ते). D7 T G1. 3. 6 तान्येव ते प्रपद्यंते. — ^{d}) K1. 7 सृज्य (K1 °ज) मानः; Da4 सृजमानाः. Ds1 om. the second पुनः.

48 48^{ab} = (var.) Manu. 1. 29. — ^{a}) D4 हिंस्राहिंस्र- (for °हिंस्रे). V1 Da3 मृदुः (for मृदु-). Dn1 -खरे (for -क्रूरे). — ^{b}) K6 धर्माधर्मान्; K7 V1 Bo. 7. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8. 9 T2 M5–7 °धर्मान्; D4 °धर्मौ (for °धर्मे). K7 ऋतेनृते; D6 G1 ऋ- (G1 वृ) तावृते; D7 व्रताव्रते; T1 रतानृते (for ऋता°). — M1. 6. 7 read 48^{cd} twice. — ^{c}) K7 D4. 9 यतो; M1 (both times). 6. 7 (both second time) ततो (for अतो). K1 T2 G1 यं; D6 नु (for यन्). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M5. 6. 7 (last two first time) तन्नाविताः प्रपद्यंते. — ^{d}) K7 D4–6. 9 यस्मात् (for त°). V1 तस्य च (for तत्तस्य). Da3 रोच्यते. M1. 6. 7 (all second time) यस्मिंस्तत्तस्य जायते.

49 ^{a}) K7 भूतत्वम्; D5 नान्य° (for नाना°). ❀ Cp: महाभूतेषु महाभूतकार्येषु देहेषु । ❀ — ^{b}) Da4 मुक्तिषु (for मूर्तिषु). — ^{c}) B7 partly damaged. Da4

विनियोगं च भूतानां धातैव विदधात्युत ॥ ४९
केचित्पुरुषकारं तु प्राहुः कर्मविदो जनाः ।
दैवमित्यपरे विप्राः स्वभावं भूतचिन्तकाः ॥ ५०
पौरुषं कर्म दैवं च फलवृत्तिस्वभावतः ।
त्रय एतेऽपृथग्भूता नविवेकं तु केचन ॥ ५१
एवमेतच्च नैवं च यद्भूतं सृजते जगत् ।
कर्मस्था विषमं ब्रूयुः सत्त्वस्थाः समदर्शिनः ॥ ५२

तपो निःश्रेयसं जन्तोस्तस्य मूलं दमः शमः ।
तेन सर्वानवाप्नोति यान्कामान्मनसेच्छति ॥ ५३
तपसा तदवाप्नोति यद्भूतं सृजते जगत् ।
स तद्भूतश्च सर्वेषां भूतानां भवति प्रभुः ॥ ५४
ऋषयस्तपसा वेदानध्यैषन्त दिवानिशम् ।
अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा ॥ ५५
ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु सृष्टयः । C. 12. 8535 B. 12. 233[2]. 25 K. 12. 238. 94

विधियोगं; T_2 विनियोगश्च. ❀ Cn: विनियोग भोक्तृभोग्यभावेन संबन्धम् । ❀ — ^{d}) D_5 $M_{1.7}$ वै; T_2 [ए]वं (for [ए]व). $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ धातैव व्यव(K_4 °ध)धात्स्वयं; K_6 Da_4 °व विदधात्पुनः.

50 With 50, cf. 12. 230. 4. — ^{a}) V_1 च; B_8 (marg.) तं (for तु). — ^{b}) D_9 om. (hapl.) from विदो up to कर्म (in 51^a). K_1 जनः. K_6 $Bo_{6.7.9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_s $D_{2.3.5.8}$ $M_{1.6.7}$ प्राहुः कर्मसु मानवाः. — ^{c}) K_2 विष्टाः; V_1 B_8 (marg. as in text) प्राहुः (for विप्राः). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ स्व(K_2 सु)भावमिति चापरे. ❀ Ca: न हि पुरुषकारदैवसहस्रेणापि शिलास्वङ्कुरप्रसवः । तस्मात्स्वभावोऽपि कारणं पृथक् । ❀ ❀ Cs: भूतचिन्तकाः लोकायतिकाः । ❀

51 = (var.) 12. 230. 5. D_9 om. up to कर्म (cf. v. l. 50). B_7 damaged. — ^{a}) K_1 चैवं; G_1 रूपं (for दैवं). K_7 $D_{4-6.9}$ $M_{1.6.7}$ तु (for च). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ फलवृद्धिः; K_6 $D_{5.7}$ T G_1 °वृत्तिं; B_8 °वश्च; Dn_1 °वृत्तिः; $G_{3.6}$ फलं वृत्तिं (for फलवृत्ति-). — ^{c}) G_1 यत्र (for त्रय). D_6 एता (for एते). D_5 त्रयमेते पृथग्भूतम्. ❀ Cn: अपृथग्भूता इति पदच्छेदः । ❀ — ^{d}) K_6 Ds_1 $D_{5.6}$ T_2 M_7 अविवेकं (Ds_1 T_2 °कस्; D_5 °कात्); Ds_2 M_5 नविवेकस् (for °वेकं). K_2 om. तु. V_1 $M_{1.6}$ किंचन; Da_4 कं च नः; Dn_4 के च नः; D_s T_2 [अ]किंचनः (Ds_1 °न); D_6 केन च; M_1 कश्चन (for केचन). K_7 $D_{4.9}$ न विशेषस्तु कश्चन; D_7 T_1 $G_{1.3.6}$ अपि लोकेस्ति किंचन.

52 = (var.) 12. 230. 6. — ^{a}) K_4 Ds_2 $D_{8.7}$ T_1 $G_{3.6}$ Cs एतमेतच्च; K_7 $Da_{3.a4}$ $D_{4.6.9}$ एवमेवं; $B_{6.7.9}$ D_5 एतदेवं; $Dn_{1.n4}$ एतमेवं; $D_{2.8}$ एतमेव; Cs एवमेव (for एवमेतच्च). K_7 $D_{4.9}$ तु (for च). K_7 $D_{4.6.9}$ नै(K_7 चै)वं तु; Da_4 चैनं च; D_7 T $G_{1.3.6}$ M_5 दैवं च (for नै°). — ^{b}) K_6 Bo_{6-9} $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_s $D_{2.3.8}$ Cs न चोभे नानुभे ($Da_{3.a4}$ °भूते) न च (B_8 तथा). — $K_{2.4}$ D_4 om. (hapl.) 52^c–54^b; $Ś_1$ reads the same on marg. — ^{c}) $K_{1.6}$ Bo_{6-9} $Dn_{1.n4}$ Ds_2 $D_{2.3.5-8}$ T $G_{1.3.6}$ $M_{1.5.6}$ Cp (gloss: विषयत्वावच्छिन्नं कर्म) (Cpp as in text) विषयं; K_7 D_9 °यान् (for °मं). $Da_{3.a4}$ प्राहुः; D_8 कुर्युः (for ब्रूयुः). ❀ Ca: ये कर्मस्था ऐहिकपारलौकिककर्मप्रधानास्ते विषमं नानारूपं जगत्कारणं ... प्राहुः ॥ Cn: कर्मस्था इत्यार्हतानां यौगिकं नाम । ते हि कर्माष्टकवशादेव जीवानां बन्धः, तप्तशिलारोहणादिना निर्जराख्येन च धर्मेण मोक्ष इति वदन्ति । ❀ — ^{d}) $Da_{3.a4}$ स्वस्थाश्च (for सत्त्वस्थाः). V_1 -दर्शनाः (for -दर्शिनः).

53 $K_{2.4}$ D_4 om. 53 (cf. v. l. 52). $Ś_1$ reads 53 on marg. 53^{ab} is damaged in B_7. — ^{a}) K_6 Da_3 Dn_4 ततो (for तपो). Some MSS. निश्रेयसं. $Da_{3.a4}$ जंतो; G_1 तेजो. — ^{b}) K_6 V_1 $Bo_{8.9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_s $D_{2.3.5.7.8}$ T $G_{1.3.6}$ $M_{1.5-7}$ transp. दमः and शमः. — 53^{cd} = (var.) 12. 230. 9^{cd}. K_7 $D_{6.9}$ om. (hapl.) 53^d–54^a. — ^{d}) D_7 T $G_{1.3.6}$ $M_{1.5-7}$ transp. यान् and कामान्.

54 = (var.) 12. 230. 10. $K_{2.4}$ D_4 om. 54^{ab} (cf. v. l. 52). K_7 $D_{6.9}$ om. 54^a (cf. v. l. 53). $Ś_1$ reads 54^{ab} on marg. — ^{a}) $M_{1.6}$ तपसः (for °सा). $Ś_1$ K_1 तपसा च तदाप्नोति. — ^{b}) ❀ Cs: यद्भूतं परमात्मा । ❀ — ^{c}) D_5 समुद्भूतश्च; T_2 सर्वभूतं (for स तद्भूतश्च). — ^{d}) K_7 $D_{4.9}$ भविता (for भवति).

55 ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ G_1 M_7 अध्यैषत; K_6 B_8 (marg.) Ds_1 °ष्यंत; V_1 $B_{6.7.9}$ $Da_{3.a4}$ D_5 T_2 अध्येष्यंति; B_8 अधीयंते (for अध्यैषन्त). ❀ Cn: अध्यैषन्त, प्राग्जन्मन्यधीतान्योगबलेनैव स्मृतवन्तः । ❀ — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ -निधनान्. $Ś_1$ $K_{1.2}$ नित्यान्; K_6 Bo_7 Da_3 $Dn_{1.n4}$ D_s $D_{2.3.5.8}$ विद्या; K_7 V_1 B_6 (marg.). $_8$ $D_{4.6.9}$ $M_{5.7}$ दिव्या (for नित्या). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ वागुत्सृष्टान्. ❀ Cs: उत्सृष्टा स्मृत्वोच्चारिता । ❀ — After 55, $M_{1.5-7}$ ins.:

671* आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ।

C. 12. 8537
B. 12. 233[2]. 26
K. 12. 238. 95

शर्वर्यन्तेषु जातानां तान्येवैभ्यो ददाति सः ॥ ५६
नामभेदस्तपःकर्मयज्ञाख्या लोकसिद्धयः ।
आत्मसिद्धिस्तु वेदेषु प्रोच्यते दशभिः क्रमैः ॥ ५७
यदुक्तं वेदवादेषु गहनं वेददृष्टिभिः ।
तदन्तेषु यथायुक्तं क्रमयोगेन लक्ष्यते ॥ ५८
कर्मजोऽयं पृथग्भावो द्वंद्वयुक्तो वियोगिनः ।
आत्मसिद्धिस्तु विज्ञाता जहाति प्रायशो बलम् ॥ ५९
द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् ।

[M5 नित्या (for दिव्या). — Cn refers to the above line as उत्तरार्ध of 55^{cd}; quoted as such by Śaṁkara in Brahmasūtrabhāṣya on 1. 3. 28.]

56 56^{ab} is partly damaged in B7. — ^{b}) B9 Cp (Cpp as in text) देवेषु; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 लोकेषु (for वेदेषु). Ś1 (*sup. lin.*) K1. 2 B0 Da3. a4 Cp दृष्टयः; K7 D4. 6. 9 वृत्तयः (for सृष्टयः). ❀ Cp: देवेषु देवसर्गरूपाः । ❀ — After 56^{ab}, K2. 4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 Cn. p. s Kumbh. ed. ins.:

672* नानारूपं च भूतानां कर्मणां च प्रवर्तनम् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ निर्मिमीते स ईश्वरः ।
नामधेयानि चर्षीणां याश्च वेदेषु सृष्टयः ।

[(L. 1) V1 B8 नानारूपाणि; B8 (marg.) T2 G1 M7 Kumbh. ed. नाम रूपं च (for नानारूपं च). Dn4 प्रवर्तिता; D4 °र्तने (for °र्तनम्). — D5 om. from the post. half of line 1 up to the post. half of line 3. — (L. 2) K2 वेदशब्देव एव स (for the prior half). K2. 4 निर्ममे तन्; Da4 Dn4 निर्मिमि(Dn4 °मा)ते; Ds1 निमिमीते (for निर्मि°). K2. 4. 7 V1 D2. 4. 6. 7. 9 T G1. 3. 6 M5 महेश्वरः (for स ईश्वरः). — (L. 3) K2. 4 वेदानां; Dn1. n4 Ds1 वर्षाणां; D7 T G3. 6 M5 (*inf. lin.*). 7 वर्णानि; G1 सर्वाणि; M1. 5. 6 चार्पाणि (for चर्षीणां). K2 यच्च; K6 Ds Cs वर्णा (for याश्च). B6. 9 देवेषु; T G1. 3. 6 लोकेषु (for वेदेषु). K2. 4 Da3. a4 D9 Cp. s दृष्टयः; D4 वृत्तयः (for सृष्टयः). ❀ Cp: पाठान्तरे वेदेषु दृष्टयः, वेदप्रोक्तानि ज्ञानानि । ❀]

— D5 om. 56^{c}. — ^{c}) Dn1. n4 D2. 3. 8 T1 G6 शर्वर्यंते सु°; D7 G1 श(D7 स)र्वस्य तेषु (for शर्वर्यन्तेषु). K7 D7 जातानि; B8 भूतानां; T2 सृष्टानां (for जातानां). V1 शर्वर्यंते प्रसूतानाम्. ❀ Cn: शर्वर्यन्ते सर्गादौ ॥ Cs: शर्वर्यन्तेषु पूर्वकल्पेषु । ❀ — ^{d}) K7 D4. 9 तानि तेभ्यो (for तान्येवैभ्यो). M1. 6 दधाति. D7 T G1. 3. 6 M7 [अ]जः (for सः). K6 V1 B0. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M5 अ(B6. 8. 9 Ds D5 M5 ता)न्येभ्यो विदधात्यजः (B8 °ति सः; D5 °त्पुनः); Da3. a4 नान्य-था निदधात्यजः; D6 तान्येभ्यो ददाति स ह.

57 ^{a}) V1 B6. 8 Da3. a4 D6 नामभेदं; B0. 7 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 8 °भेद; B8 (marg.). 9 °धेयं; Ds1 D7 T G1. 3. 6 °भेदास् (for °भेदस्). K7 D4. 9 तु यः; T1 ततः (for तपः-). — ^{b}) K7 D9 -यज्ञाख्यो; M5 -यज्ञाद्या (for °ख्या). K2 कर्म- (for लोक-). K6. 7 Ds D4. 5. 7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 -सिद्धये (for °यः). Cn -यज्ञाख्यालोकसिद्धयः. — ^{c}) K6 Ds D7 T G1. 3. 6 M5 Cs -सिद्धैस्; B9 -सिद्धस्; Da3 -सिद्धीस् (for -सिद्धिस्). G1 देवेषु; M1. 6. 7 लोकेषु (for वेदेषु). ❀ Cn: आत्मसिद्धिः आत्मनो मुक्तिः ॥ Cp: आत्मसिद्धिः शरीरादिवैलक्षण्ये-नावस्थानम् ॥ Cs (reading °सिद्धैः): आत्मसिद्धैः वेदेषु सिद्धस्वरूपैः । ❀ — ^{d}) T2 प्रोच्यंते. ❀ Cp: दशभिः क्रमैः मण्डलैः । ❀

58 = (var.) 12. 230. 11. — ^{b}) K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 -दर्शिभिः; G1 M1 -सृष्टिभिः (for -दृष्टिभिः). — ^{c}) M7 तदंते च (for तदन्तेषु). K6 Ds यदुक्तं च (Ds यत्); K7 D9 यथा-योगं; B8 D7 T G1. 3. 6 M5. 6 (*inf. lin.* as in text). 7 °दृष्टं; B9 lacuna; D5 च यदुक्तं (for यथायुक्तं). ❀ Ca. n. p: अन्तेषु वेदान्तेषु, उपनिषत्सु । ❀ — ^{d}) G1 कर्म- (for क्रम-). K2 -योगो न; D5 M1. 6 -योगेषु (for -योगेन). Dn4 लक्षते; M7 लभ्यते. ❀ Cn: क्रमयो-गेन पूर्वोक्तेन नामादिदशकेन ॥ Cp: अष्टाचत्वारिंशत्संस्कारा-पादनेन ॥ Cs: संप्रदायसंबन्धेन । ❀

59 = Maitrā. Up. 6. 22. — ^{a}) ❀ Cn: पृथ-ग्भावः पृथक्त्वं, द्वैतदर्शनमिति यावत् । ❀ — ^{b}) K2 तन्म-युक्तो (for द्वंद्व°). K6 B0. 6. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn. p (gloss: देहाभिमानवतः). s [ऽ]पि देहिनः; V1 B8 D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 हि देहिनां (V1 B8 °नः) (for वियोगिनः). ❀ Ca: वियोगिनः योगाप्राप्तिमतः । ❀ — ^{c}) K4. 6 B0. 6–9 Da4 Dn4 Ds D2. 3. 6. 8 T2 M1. 5–7 विज्ञानाज् (for °ता). Dn1 तमात्मसिद्धिर्विज्ञानाज्. — ^{d}) B8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Cn बलात्; Cp [अ]-बलात्; Cpp [अ]बलम् (for बलम्). K6 B0. 7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 जहाति पुरुषो बलात्. ❀ Ca: आत्म-सिद्धिः शरीरादिवैलक्षण्येनावस्थानम् । सा विज्ञाता सती बलं कर्मबलं शबलितात्मदर्शनफलं जहाति त्यजति । प्रायोग्रहणात् जीवन्मुक्तावस्थायां भोक्तव्यं कर्मफलमनुजानीते । भाविकर्म-फलं विलीयते, ऊषर इव बीजवपनमिति ॥ Cp: अबलात्, अनिर्वाच्यादेरज्ञानात् । ❀

शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ६०
आरम्भयज्ञाः क्षत्रस्य हविर्यज्ञा विशस्तथा ।
परिचारयज्ञाः शूद्रास्तु तपोयज्ञा द्विजातयः ॥ ६१
त्रेतायुगे विधिस्त्वेषां यज्ञानां न कृते युगे ।
द्वापरे विप्लवं यान्ति यज्ञाः कलियुगे तथा ॥ ६२
अपृथग्धर्मिणो मर्त्या ऋक्सामानि यजूंषि च ।
काम्यां पुष्टिं पृथग्दृष्ट्वा तपोभिस्तप एव च ॥ ६३
त्रेतायां तु समस्तास्ते प्रादुरासन्महाबलाः ।
संयन्तारः स्थावराणां जङ्गमानां च सर्वशः ॥ ६४
त्रेतायां संहता ह्येते यज्ञा वर्णास्तथैव च ।
संरोधादायुषस्त्वेते व्यस्यन्ते द्वापरे युगे ॥ ६५
दृश्यन्ते नापि दृश्यन्ते वेदाः कलियुगेऽखिलाः । C. 12. 8546 B. 12. 233[2]. 35 K. 12. 238. 105

---

60 [a]) D4 द्वि (for द्वे). K1 ब्रह्मणे; K4 ब्राह्म*; G1 ब्रह्मणि. —[c]) K2 निष्क्रांतः; K7 D4. 9 M1. 6. 7 तत्त्वज्ञः (M1. 6. 7 °ज्ञाः) (for निष्णातः). —[d]) Ś1 K1. 4 पर- (for परं). M1. 6. 7 परं ब्रह्माभियांति ते.

61 = (var.) 12. 230. 12. —[a]) K6 Da3 Dn1. n4 Ds M5 Cn (gloss : पशुहिंसा) आलंभ- (for आरम्भ-). Ś1 K1. 2. 4 -यज्ञः (for -यज्ञाः). K6 Bo. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 क्षत्राश्च; V1 B6. 8 क्षत्राः स्युर्; D7 T G1. 3. 6 M5 राजानो (for क्षत्रस्य). —[b]) Ś1 K1. 2. 4 हविर्यज्ञो (for °र्यज्ञा). K4 विधास्; D5 M1. 6 विशां (for विशस्). K6 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1, n4 Ds D2. 3. 7. 8 T G1. 3. 6 स्मृताः; K7 D4. 6. 9 तदा; Da4 स्मृतः (for तथा). ❀ Cp : हविरिति पाकयज्ञोपलक्षणम् ॥ Cs : हविर्यज्ञाः कृषिगोरक्षादिना हविरुत्पादकाः । ❀ —[c]) Hypermetric. K2 -यज्ञः (for -यज्ञाः). K1 श्रद्धास्तु; K6. 7 B9 Da4 Ds1 D4. 6. 7. 9 T .G1. 3. 6 शूद्राश्च; D5 शूद्राणां (for °स्तु). —[d]) K2 तपोयज्ञ- (for °यज्ञा).

62 [a]) Ś1 K1. 2. 4 त्रेतायुग- (for °युगे). K6 V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 त्वेष; D5–7 T G1. 3. 6 M1. 6. 7 तेषां (for त्वेषां). ❀ Ca : त्रेतायुगे कामप्रवणे मनसि विधिरधिकारिलाभात् । न तु कृते निष्कामत्वात् ॥ Cn : विधिरप्रवृत्तप्रवर्तनम् । तच्च त्रेतायामेव न तु कृते । स्वत एव तत्र तत्सिद्धेः ॥ Cs (reading [अ]विधिस्) : अनुष्ठानविलयम्, यथावदनुष्ठानाभावः । ❀ —[b]) Da4 corrupt. — 62[cd] = 12. 230. 15[ab]. —[c]) V1 B6 (marg.) संप्लवं; Dn4 विस्तवं (for विप्लवं). —[d]) D5 कृत- (for कलि-).

63 = (var.) 12. 224. 8. —[a]) K1 अप्रथग्-. D7 T1 G1. 3. 6 -कर्मिणो (for -ध°). Ś1 K1 विप्रा; D6 यज्ञा (for मर्त्या). ❀ Cn : अपृथग्धर्मिणोऽद्वैतनिष्ठाः । ❀ —[c]) K6. 7 Ds1 D4. 9 काम्या पुष्टिः (K6 °ष्टीः; Ds1 °ष्टाः); Dn1 काम्यामिष्टिं; Ds2 D7 T G1. 3. 6 M5 काम्या इष्टिः (Ds2 T2 °ष्टीः); M1 काम्या व्युष्टीः; M6. 7 काम्यां व्युष्टिं (for काम्यां पुष्टिं). K2 Ds1 T G1. 6 दृष्टास्; K7 D4. 9 दृष्टा; G3 वृष्टास् (for दृष्ट्वा). ❀ Cn : पृथग्दृष्ट्वा तत्फलं अनात्मभूतस्वर्गादिरूपं दृष्ट्वा । ❀ —[d]) D7 T G1. 3. 6 Cs तपद्भिस् (for तपोभिस्). M1. 5–7 तपः कृत्स्न उपासते.

64 = (var.) 12. 230. 14. —[a]) T2 कृतायां (for त्रे°). K6 lacuna; B6. 9 Da3. a4 वै; D4 नु (for तु). M1. 6. 7 सुयज्ञास् (for समस्तास्). Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 ये; M1. 6 तु (for ते). ❀ Ca : समस्ताः सर्वे ते यज्ञादयः । ❀ —[b]) M1. 5–7 महाफलाः (for °बलाः). ❀ Ca : महाबलत्वं यज्ञादीनां मूलस्य कामस्य दार्ढ्यात् । अत एव स्थावरजङ्गमानां संयन्तारः । ❀ —[c]) K6 Ds1 स यंतारः; B6 (marg.) संयंतारं; D6 नियंतारः (for संयन्तारः). B6 D5 M1. 6. 7 Cp (Cpp as in text) संयुक्ताः (M7 °यत्ताः) स्थावराणां च. ❀ Cn : संयन्तारो धर्मशास्तारः । ❀ —[d]) M1. 6. 7 सृष्टयः (for सर्वशः).

65 = (var.) 12. 230. 14. —[a]) K7 D4 M1 स हता; V1 संयता; Dn4 संहिता; T2 स हिता (for संहता). K6 V1 Bo. 7–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T1 G3. 6 M1. 5–7 वेदा; Da3. a4 यज्ञा; D6 श्रमा; T2 G1 वर्णा (for ह्येते). —[b]) K1 यज्ञो वर्णास्; Da3. a4 ह्यंते यज्ञास्; D5 वर्णयज्ञास्; D7 T1 G1. 3. 6 वेदा यज्ञास् (for यज्ञा वर्णास्). K6 V1 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 यज्ञा वर्णाश्रमा (D6 om. श्रमा) स्तथा. —[c]) K2 संरोदाध्; K7 स रोधाद्. K1 ते ते (for त्वेते). Ds1 आत्मवत्सु तपोवत्सु. ❀ Cs : संरोधात् ह्रासात् । ❀ —[d]) K1 व्यसंते; K4. 6 B7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 अश्यंते; Da3 असंते (for व्यस्यन्ते). V1 B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3 पुनः; Da4 युतः (for युगे).

66 = (var.) 12. 230. 15[c]–16[b]. —[a]) D4 दृश्यंत. K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 न च; M7 न वि- (for नापि). — 66[bc] is partly damaged in B7. —[b]) K7 D4. 6. 9 किल; T2 G1. 3. 6 M5 तथा (for ऽखिलाः). —[c]) K2 Dn4 उत्सादंते; B6. 8. 9 Da3. a4 M1. 6 उत्सी(B8 °च्छी)दंति (for °दन्ते). B9 न (for स-). —[d]) K6. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 D2–6. 8 9 M1. 6. 7 -पीडिताः (for -सेतवः). ❀ Cp (reading

C. 12. 8547 B. 12. 232[2]. 36 K. 12. 238. 105

उत्सीदन्ते सयज्ञाश्च केवला धर्मसेतवः ॥ ६६
कृते युगे यस्तु धर्मो ब्राह्मणेषु प्रदृश्यते ।
आत्मवत्सु तपोवत्सु श्रुतवत्सु प्रतिष्ठितः ॥ ६७
अधर्मव्रतसंयोगं यथाधर्मं युगे युगे ।
विक्रियन्ते स्वधर्मस्था वेदवादा यथायुगम् ॥ ६८
यथा विश्वानि भूतानि वृष्ट्या भूयांसि प्रावृषि ।
सृज्यन्ते जङ्गमस्थानि तथा धर्मा युगे युगे ॥ ६९
यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा ब्रह्माहरात्रिषु ॥ ७०
विहितं कालनानात्वमनादिनिधनं तथा ।
कीर्तितं यत्पुरस्तात्ते तत्सूते चात्ति च प्रजाः ॥ ७१
दधाति प्रभवे स्थानं भूतानां संयमो यमः ।
स्वभावेनैव वर्तन्ते द्वंद्वयुक्तानि भूरिशः ॥ ७२
सर्गः कालः क्रिया वेदाः कर्ता कार्यं क्रिया फलम् ।
प्रोक्तं ते पुत्र सर्वं वै यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ७३
प्रत्याहारं तु वक्ष्यामि शर्वर्यादौ गतेऽहनि ।

केवलाधर्मपीडिताः): केवलेन संपूर्णेनाधर्मेण पीडिताः । ❀

67 —a) Ś1 K1.2.4 transp. यः and तु. Da4 धर्म्यो (for धर्मो). — Da3 repeats 67b–68a after 68abc. —d) D7 T G1.3.6 श्रुतिमत्सु; M1.5–7 धृतिमत्सु (for श्रुतवत्सु). Dn4 प्रतिष्ठिते; Ds1 °ष्ठिताः.

68 With 68, cf. 12. 230. 17. For the repetition in Da3, cf. v. l. 67. —a) K6 Ds G1 M5 Cs स धर्मः; K7 Bo.6 (marg. as in text).7.8 (marg.).9 Dn1.n4 D2.3.5.7.8 T G3.6 M7 Cp सधर्म- (T2 °र्मं); V1 M1.6 स्वधर्म- (for अ°). K4 -श्रुत-; K6 प्रति-; V1 -धर्म-; Ds D7 T G1.3.6 M5 -प्रैति (for -व्रत-). Ś1 -संयोयो; K1 B6 (marg.) Da3 (both times).a4 -संयोगे; K2.4.7 D4.6.9 -संयोगो; M1.6.7 -संयोगाद् (for °गं). ❀ Cp: सधर्मव्रतसंयोगं यथा स्यात्तथा । ❀ —b) D5 तथाधर्मं; G1 यथाकर्म. —c) K6 V1 Dn1.n4 D2.3.7 T G3.6 विक्रीयंते; Bo.8.9 D5 विक्रि(D5 °क्री)यते; Ds Cs विक्लिद्यंते (for विक्रियन्ते). D5 स्वधर्मस्य; M5 स्वभावस्था (for स्वधर्मस्था). ❀ Cs: विक्लिद्यन्ते, बहुला भवन्ति । ❀ — Da3 om. 68d–69c. —d) K7 D4.6.9 सर्वे वर्णा; Da4 वेदवाद-; D5 °धर्मा; M1 °पाठा (for °वादा). K4 om. यथा. K6 Da4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 यथागमं (for °युगम्).

69 With 69, cf. 12. 230. 18. Da3 om. 69abc (cf. v. l. 68). B7 partly damaged. —b) K2 व्यष्टा; K6 Ds दृष्ट्वा; Da4 देष्ट्या; D2–4 G1 दृष्ट्या; T2 सृष्ट्या (for वृष्ट्या). K2 भूतांसि (for भूयांसि). —c) M1.6 जगति- (for जङ्गम-). ❀ Cs: जङ्गमस्थानि मत्स्यमण्डूकखद्योतादीनि, तृणवीरुधौषधादीनि । ❀ —d) K6 Ds धर्मं; Bo.8 धर्मो (for धर्मा).

70 With 70, cf. Manu. 1. 30. —a) K1 corrupt.; K2 यथा तुष्ट्यर्तुं-; K4 यथातावृत्त- (sic); K6 B6.8 (marg.).9 Da3.a4 Ds यथ(K6 °था)र्तावृतु-; V1 Bo.7 यथर्ता(Bo °र्तुं)वृत्त-; D5 यथर्तुषु च; G6 अथर्तुष्वृतु- (for यथ°). D7 T1 G1 -लिंगेषु (for -लिङ्गानि). —d) K7 D4–6.9 तथा भावा युगादिषु; V1 B6.7 D2.7 G1 M1.5–7 Cv तथा ब्रह्माहरादिषु; Da3.a4 तथा ब्रह्म दिने- (Da4 हि ते)षु च; Dn1.n4 D8 T G3.6 तथा ब्रह्महरादिषु. ❀ Cv: ब्रह्माहरादिषु ब्रह्मणः अहानि, दिनानि तेषामादिषु । ❀

71 =(var.) 12. 230. 19. —b) D5 -निधने. M1.6 यथा (for तथा). —c) K4.6 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 तत्; G1 यः (for यत्). —d) D6 यत् (for तत्). K2 चार्ति; K6 चांति; Da4 चास्ति; D4 वात्ति; M7 चाति (for चात्ति).

72 =(var.) 12. 230. 20. —a) Ś1 K1.2.4 ददाति; K6 Ds D7 T G1.3.6 M5.7 Cs एतद्धि (for दधाति). K6.7 B7.9 Da3.a4 Ds D4.6.7.9 T G1.3.6 M5.7 Cs प्रभव-; Bo Dn1.n4 D2.3.8 भवति; B6.8 (marg.) D5 प्रभवं (for प्रभवे). B8 यदा प्रभवते स्थानं. ❀ Cs: एतद्धि एतत्कालनानात्वम् । .... । कालपर्यायेण जायन्ते वर्धन्ते म्रियन्ते च । ❀ —b) K7 D4.9 दमः; D6 यमं (for यमः). K6 Bo Dn1.n4 D2.3.8 भूतानां समये (Dn1 D2 °यो) मतं. — 72cd is partly damaged in B7. —c) K6 om. व. ❀ Cp: स्वभावोऽविद्या । तेनैव भगवद्दीक्षितेन । ❀ —d) D7 T1 G1 सर्वशः (for भूरिशः).

73 =(var.) 12. 230. 21. —a) K4.6.7 Bo Dn1.n4 Ds1 D2.3.5.8 M1.6 सर्गं- (for सर्गः). Ś1 K1.2.4.6 Bo Da4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.5.6.8 काल- (for कालः). —b) Dn1.n4 Ds1 D2.3.8 कार्य- (for कार्यं). D5 कृतं (for फलम्). —c) K7 D4–6.9 च; V1 ते (for वै). —d) K2 M7 मा (for मां). Ś1 K1.2.7 D4–6.9 अनु- (for परि-).

C. 12. 8560 B. 12. 234[3]. 6 K. 12. 239. 6 सर्वमेवेदमापूर्य तिष्ठन्ति च चरन्ति च ॥ ४
अपामपि गुणांस्तात ज्योतिराददते यदा ।
आपस्तदा *आत्तगुणा ज्योतिष्युपरमन्ति च ॥ ५
यदादित्यं स्थितं मध्ये गूहन्ति शिखिनोऽर्चिषः ।
सर्वमेवेदमार्चिर्भिः पूर्णं जाज्वल्यते नभः ॥ ६
ज्योतिषोऽपि गुणं रूपं वायुराददते यदा ।
प्रशाम्यति तदा ज्योतिर्वायुर्दोधूयते महान् ॥ ७
ततस्तु मूलमासाद्य वायुः संभवमात्मनः ।
अधश्चोर्ध्वं च तिर्यक्च दोधवीति दिशो दश ॥ ८
वायोरपि गुणं स्पर्शमाकाशं ग्रसते यदा ।
प्रशाम्यति तदा वायुः खं तु तिष्ठति नानदत् ॥ ९
आकाशस्य गुणं शब्दमभिव्यक्तात्मकं मनः ।

ष्ठंते; D6 प्रतप्यंति (for प्रतिष्ठन्ति). — ^{b}) Ś1 K1. 2. 4 V1 ऊर्मिमंतो (K1 °ती); Da4 °मत्ये; Dn1 °मंत्यो; Dn4 °मतो (for °मत्यो). Dn1 Ds1 महास्वनः. — ^{d}) K7 V1 D4. 6. 9 T2 M1. 5–7 वि- (for the first च).

5 D7 om. 5^{ab} (cf. v. l. 3). V1 reads 5 on marg. — ^{a}) K2. 4 B9 M1. 6 गुणास्; K6. 7 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 T2 M5. 7 गुणं (for गुणांस्). — ^{b}) Da4 तदा (for यदा). — D4 T1 om. (hapl.) 5^{c}–7^{b}. — ^{c}) M6. 7 तथा (for तदा). Ś1 K1 [अ]थात्त-; K2. 4. 6 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 6. 8 M1 स्वात्त-; K7 M7 वात्त-; V1 [उ]पात्त-; Ds1 [आ]त्त- (submetric); D9 M5. 6 चात्त- (for *आत्त-). Da4 corrupt; D7 T2 G1. 3. 6 आपस्तथा (T2 °दा) चात्तरसा. — ^{d}) K6 V1 Bo. 9 Da4 Dn1. n4 Ds2 D3 (before corr.). 5 ज्योतिःषु; Da3 ज्योतींषि; Ds1 D3 (by corr.) ज्योतिःसु; D2. 8 ज्योतिस्तु (for ज्योतिषि). K6 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 5. 6. 8 T2 M1. 5–7 वै (for च). K2 ज्योतिरप्सु रमंति च; D7 G1. 3. 6 ज्योतिस्तु (G3. 6 °तींषि) प्रचरंति वै.

6 D4 T1 om. 6 (cf. v. l. 5). V1 reads 6^{ab} on marg. — ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 Da3. a4 M6 यदा नित्यं (for यदादित्यं). K2 मध्यं (for मध्ये). D7 T2 G1. 3. 6 M5 यदा रसगुणांस्ता(T2 M5 °णं ता)सां. — ^{b}) K2 गुहंति; K7 गृहंति; D7 T2 G1. 3. 6 M5 ग्रसंति; M1. 6. 7 दहंति (for गूहन्ति). Ds1 D7 G1 [ऽ]र्चिषा. — ^{c}) G3 सर्वं (for सर्वम्). V1 तद् (for [इ]दम्). K1 Da4 G1 आर्चिभिः (for अर्चिर्भिः). — ^{d}) Ś1 K1. 2 सर्वं प्रज्वाल्यते नभः (K2 जगत्).

7 D4 T1 om. 7^{ab} (cf. v. l. 5). — ^{a}) Ds1 ज्योतिषा. D5 गुणो (for गुणं). — ^{c}) K1 प्रशास्यति (for °म्यति). K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8 ततो (for तदा).

8 ^{a}) Ś1 K1. 4 Da3 D6 T2 M1. 5–7 तुमुलम्; K6 B7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तु स्वनम्; K7 D4. 9 तु गुणम् (for तु मूलम्). D7 T1 G1. 3. 6 ततस्तौ मू(G1 सु)ल्यमापाद्य. — ^{b}) Da4 वायु- (for वायुः). — ^{d}) B7. 9 Da3 दोधू(B7 °धु)यति; T2 दोद्धवीति (for दोध°). K7 Da4 दशः; Da3 दशं (for दश).

9 ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 M1. 7 गुण- (for गुणं). K1 स्पर्शाम् D7 स्पर्श. — ^{b}) B9 यथा (for यदा). — ^{c}) K1 प्रशास्यति (for °म्यति). B9 ततो (for तदा). — ^{d}) V1 च (for तु). K6. 7 V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 Cn. p. s नादवत्; T2 नाददत् (for नान°). D5 खं तिष्ठति निनादवत्. — After 9, K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 Cp. s Kumbh. ed. ins.:

673* अरूपमरसस्पर्शमगन्धं न च मूर्तिमत् ।
सर्वलोकप्रणदितं खं तु तिष्ठति नानदत् ।

[(L. 1.) G1 अगंधं च अमूर्तिमत् (for the post. half). — (L. 2) B8 Ds G1 M7 Cs -प्रणुदितं; D5 -प्रमु° (for -प्रण°). D4. 9 नु; M1 lacuna (for तु). K6. 7 Bo. 6 (marg.). 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 T2 G1 M7 नादवत्; V1 B7 नाददत् (for नान°).]

10 ^{a}) Da4 om. (hapl.) शस्य गुणं. G1 स्पर्शम् (for शब्दम्). T1 आकाशस्य गुणः शब्दः. — ^{b}) K7 D4. 9 अति (for अभि-). ❀ Cn: अभिव्यक्तात्मकं शब्दादिस्थूलसर्वदृश्यरूपम् ॥ Cs: अभिव्यक्तात्मकं, अभिव्यक्तं महत्त्वमात्मस्वरूपं यस्य तत् मनः, अहंकारशब्दं, ग्रसतीत्यनुषङ्गः । ❀ — After 10^{ab}, Kumbh. ed. Cv. ins.:

674* ग्रसते च यदा सोऽपि शाम्यति प्रतिसंचरे ।

— ^{c}) D5 ब्रह्मणो (for मनसो). ❀ Ca: मनसो यद्व्यक्तमपि रूपं तदव्यक्तं इन्द्रियाग्राह्यम् । ❀ — ^{d}) Ś1 K1. 2 ब्रह्मा; K6 वाह्मः; D7 T1 G1. 3. 6 ब्रह्म (for ब्राह्मः). Ś1 K2. 4. 7 Bo. 6. 8 Da3 Dn1 Ds1. s2 (before corr.) D2–4. 8. 9 T G1. 3. 6 M1 संप्रति- (for स प्रति-). ❀ Ca (reading स प्रतिसंचरः): स एव भूतानां तद्गुणानां च मनसि लयरूपः प्रतिसंचरः प्रलयः, ब्राह्मः ब्रह्मनैमित्तिकः ब्रह्मशयनसमयभावित्वात् ॥ Cp: ब्राह्मो ब्रह्मदिनान्ते भवः ॥ Cs: ब्राह्मः हैरण्यगर्भः । ❀

मनसो व्यक्तमव्यक्तं ब्राह्मः स प्रतिसंचरः ॥ १०
तदात्मगुणमाविश्य मनो ग्रसति चन्द्रमाः ।
मनस्युपरतेऽध्यात्मा चन्द्रमस्यवतिष्ठते ॥ ११
तं तु कालेन महता संकल्पः कुरुते वशे ।
चित्तं ग्रसति संकल्पस्तच्च ज्ञानमनुत्तमम् ॥ १२
कालो गिरति विज्ञानं कालो बलमिति श्रुतिः ।
बलं कालो ग्रसति तु तं विद्वान्कुरुते वशे ॥ १३
आकाशस्य तदा घोषं तं विद्वान्कुरुतेऽऽत्मनि ।
तदव्यक्तं परं ब्रह्म तच्छाश्वतमनुत्तमम् ।
एवं सर्वाणि भूतानि ब्रह्मैव प्रतिसंचरः ॥ १४
यथावत्कीर्तितं सम्यगेवमेतदसंशयम् ।
बोध्यं विद्यामयं दृष्ट्वा योगिभिः परमात्मभिः ॥ १५
एवं विस्तारसंक्षेपौ ब्रह्माव्यक्ते पुनः पुनः ।
युगसाहस्रयोरादावह्नो रात्र्यास्तथैव च ॥ १६ C. 12. 8574 B. 12. 234[3].19 K. 12. 239. 19

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२५ ॥

---

11 [a]) K7 D5.6 T2 M1.6.7 यदात्म-; D4.9 यदा म (for तदात्म-). — [b]) Da4 तनो (for मनो). D5 ग्रस्यति. K7 चंद्रमा. ❀ Cs: मनो महत्तत्त्वम् — मनो महान्मतिर्ब्रह्मा पूर्बुद्धिः ख्यातिरीश्वर इति स्मृतेः — चन्द्रमा मूलप्रकृतिः, आत्मगुणं स्वस्मिन्नाकारभूतं महत्तत्त्वं आविश्य ग्रसति । ❀ — [c]) K4 Bo Dn1.n4 D2.3.8 चापि; K6 Ds D5.7 T G1.3.6 M5.7 चात्मा; K7 V1 B6–9 Da3.a4 D4.6.9 M1.6 [ऽऽ]त्मापि (for ऽध्यात्मा). — [d]) K4.6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6–8 M1.5–7 उप- (for अव-). B7.9 Da3.a4 M1.5–7 -तिष्ठति (for °ते). Ś1 K1.2 चंद्रमध्येवातिष्ठते. ❀ Cs: मनसि महत्तत्त्वे उपरते मूलप्रकृतिग्रस्ते सति, आत्मा हिरण्यगर्भः क्षेत्रज्ञः चन्द्रमासि मूलप्रकृताववतिष्ठते । ❀

12 [a]) Ś1 K1.2 B9 D7 M5 तत्तु; K4 ततः; D5 तत्र (for तं तु). ❀ Cs: तं चन्द्रमसम् । प्रकृतिसंहारः परमात्मज्ञानादेवेति ध्वनयति महता कालेनेति । ❀ — [b]) K4 Da4 संकल्प; Bo.7.8 Dn1.n4 Ds2 D2.3.5.7.8 G1 °ल्पं (for °ल्पः). — [c]) B6 (marg.).9 D7 T G1.3.6 M1.5–7 संकल्पं (for °ल्पस्). ❀ Cs: चित्तं प्रद्युम्नः । ❀ — [d]) Ś1 K1.2 Da3.a4 D6 तत्त्वज्ञानम्; Bo.8 T2 तद्वि°; B6.7 तं वि° (for तच्च ज्ञा°).

13 [a]) K6 ग्रसति; G1 M7 हरति (for गि°). G1 विज्ञान-. — [b]) K4.6.7 V1 B6 (orig.).7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.4.6–9 T G1.3 M1.5–7 कालं (for कालो). — [b]) D7 T G1.3.6 बल (for बलम्). Ś1 K1.2.4 स्मृतः; B6 (marg.) श्रुतं (for श्रुतिः). ❀ Cs: बलं संकर्षणः । ❀ — [c]) D7 T1 G1.3.6 कालं बले; M1.5–7 बले कालं (for बलं कालो). B8 तं; D4.9 नु (for तु). D6 बलं च ग्रसते कालस्; T2 कालं बलं च ग्रसते. ❀ Ca: बले च धर्माधर्मयोजनकत्वं काल एव ग्रसति । ❀ — [d]) G3.6 तद् (for तं). K7 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D3 (also as in text).6 M1.5.6.7 (*inf. lin.*) Ca विद्या; V1 D5 विश्वं (for विद्वान्). K7 D4.9 वशं (for वशे).

14 D7 T G1.3.6 M5 om. 14[ab]. — [a]) K7 D4.6.9 M6.7 यदा; D5 यथा (for तदा). B6 घोरं (for घोषं). — [b]) B8.9 D4 M1.7 विद्या; D6 विधत् (for विद्वान्). D2 मनः (for ऽऽत्मनि). D5 हंति व्यक्तात्मकं मनः. — [c]) D6 तदाव्यक्तं (for तद°). — [f]) D5 ब्रह्मणः; D6 ब्राह्मोयं (for ब्रह्मैव). D7 T G1.3.6 M1.5–7 -संहरेत् (for -संचरः).

15 [a]) D5 यथावत्कथितं सद्यः. — [b]) D5 सारम्; D7 G1 M5–7 एतद् (for एवम्). M5–7 एवम् (for एतद्). K6 Ds1 D7 (by corr.) T2 ह्यसंशयः. — [c]) Ś1 तेजो; K1.4 तेभ्यो; K7 बौध्यं; B7 बोध्यां; Dn4 बोध्य- (for बोध्यं). B8 विद्वानयं (for विद्यामयं). Dn4 दृश्य (for दृष्ट्वा). ❀ Cs: विद्यामयं परमात्मानम् । ❀ — [d]) Da4 T2 परमात्मनि (for °त्मभिः).

16 [a]) K7 D4.9 G1 विस्तर- (for विस्तार-). K2 D4 -संक्षेपो. — [b]) Ś1 K1.2 ब्रह्माव्यक्तः; K7 V1 B8 D4.9 °ध्यास्ते; B6.7.9 °द्यंते; Da3.a4 °द्यंतो; D5 °यत्ते; D7 T1 G1.3.6 °व्यक्तं (for °व्यक्ते). — [d]) K2 B7 T G1.3.6 M5 अहोरात्र्यास्; K6 Bo Da3.a4 Ds1 D3 अहोरात्रास्; K7 D9 अहोरात्रे; B8 अह्नो रात्रे; B9 अह्नो रात्रास्; Dn1.n4 Ds2 D2.3.6 M7 अहोरात्रस्; D5 अहोरात्र्यस्; M1.6 अहोरात्री (M6 °त्रि)स् (for अह्नो रात्र्यास्).

२२६

C. 12. 8575
B. 12. 235[4]. 1
K. 12. 240. 1

व्यास उवाच ।

भूतग्रामे नियुक्तं यत्तदेतत्कीर्तितं मया ।
ब्राह्मणस्य तु यत्कृत्यं तत्ते वक्ष्यामि पृच्छते ॥ १
जातकर्मप्रभृत्यस्य कर्मणां दक्षिणावताम् ।
क्रिया स्यादा समावृत्तेराचार्ये वेदपारगे ॥ २
अधीत्य वेदानखिलान्गुरुशुश्रूषणे रतः ।
गुरूणामनृणो भूत्वा समावर्तेत यज्ञवित् ॥ ३
आचार्येणाभ्यनुज्ञातश्चतुर्णामेकमाश्रमम् ।
आ विमोक्षाच्छरीरस्य सोऽनुतिष्ठेद्यथाविधि ॥ ४
प्रजासर्गेण दारैश्च ब्रह्मचर्येण वा पुनः ।
वने गुरुसकाशे वा यतिधर्मेण वा पुनः ॥ ५
गृहस्थस्त्वेव सर्वेषां चतुर्णां मूलमुच्यते ।
तत्र पक्वकषायो हि दान्तः सर्वत्र सिध्यति ॥ ६
प्रजावाञ्श्रोत्रियो यज्वा मुक्तो दिव्यैस्त्रिभिर्ऋणैः ।
अथान्यानाश्रमान्पश्चात्पूतो गच्छति कर्मभिः ॥ ७
यत्पृथिव्यां पुण्यतमं विद्यास्थानं तदावसेत् ।

Colophon: G2 missing; K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6–9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2. 4. 6 Ds1 शुकप्रश्नः; K7 D4. 9 शुकानुप्रश्ने संहारवर्तनः; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 8 शुकानुप्रश्नः; M5 शुकानुप्रश्ने संहारकथनं; M6. 7 शुकानुप्रश्ने प्रत्याहारकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K7 Dn4 Ds2 59; B7 M1. 6. 7 58; Dn1 Ds1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 60; T2 74. — *Śloka no.:* Dn1 20; Dn4 D8 19.

226

☞ This adhy. is missing in G2 (cf. v. l. 12. 222. 19).

1 ^{a}) M1. 5–7 भूतग्राम- (for °ग्रामे). D7 T G3. 6 [ऽ]नुयुक्तं; G1 न युक्तं (for नियुक्तं). K2 यं; B6. 9 Da3. a4 D5 वै (for यत्). ❀ Ca: भूतग्रामे नियुक्तं संबद्धं, भूतकर्तृकालनिश्चयरूपम् ॥ Cs: नियुक्तं पृष्टम् । ❀ — ^{b}) B6. 9 Da3 D5 यदेतत् (for तदे°). — ^{c}) D4. 9 नु; T1 G3. 6 च (for तु). — ^{d}) Dn4 वक्षामि. K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 तच्छृणु; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 सांप्रतं (for पृच्छते).

2 ^{a}) Da4 corrupt. — ^{b}) K2. 7 B9 Da3. a4 D4. 7. 9 कर्मणा (for °णां). B9 Da3. a4 D4. 9 दक्षिणावता. — ^{c}) G3 आसमावृत्तोर्; G6 °वृत्तैर् (for आ समावृत्तेर्). K1 क्रिया स्याच्च समावृत्तेर्. — ^{d}) Ś1 K1. 2. 4 ब्राह्मणे; K7 D9 आचार्यैर्; Bo नाचार्ये (for आ°). K7 D9 -पारगैः (for -पारगे).

3 ^{b}) T1 ततः (for रतः). — ^{d}) K7 D4. 9 समावर्तेन (for °वर्तेत).

4 ^{b}) T2 आश्रयं (for °मम्). — ^{c}) K1 D6 अविमोक्षात्; D5 आ विमोक्षे. — ^{d}) Dn1. n4 D3 (marg.) सोन्वतिष्ठेद्; D2. 3 (by corr.) सर्वमेतद् (for सोऽनुतिष्ठेद्). K7 D9 यथा विधिः.

5 ^{a}) M1. 6. 7 (*sup. lin.* as in text) दानैश् (for दारैश्). — ^{c}) D3 (also as in text) -प्रकाशे (for -सकाशे).

6 ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 Bo. 8 Dn4 त्वेष; D7 T G1. 3. 6 चैव (for त्वेव). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 धर्माणां; K7 D9 वर्णानां (for सर्वेषां). — ^{b}) K6 Ds1 पूर्वेषां; K7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8. 9 सर्वेषां; D4 वर्णानां (for चतुर्णां). D5 सर्वेषां भूतिरिष्यते. — ^{c}) K4. 7 V1 Bo. 8 Dn1. n4 Ds2 D2–4. 6. 8. 9 M1. 5. 6 यत्र; D5 ततः (for तत्र). K2 तत्र कषायो हि धातुर्. — ^{d}) K2 दातुः (for दान्तः). D7 T1 G1. 3. 6 तिष्ठति (for सिध्यति).

7 7^{a} = 12. 231. 2^{a}. — ^{b}) K7 V1 D4. 9 युक्तो (for मुक्तो). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 एव; D7 यज्ञैस् (for दिव्यैस्). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 T2 M1. 5–7 ऋणैस्त्रिभिः (by transp.). — ^{c}) Ś1 K1. 2 Ds1 यथा; V1 तथा (for अथ). K7 अथान्यानासमान्याश्चात् (sic); D7 T G1. 3. 6 अथान्यमाश्रमं प(T2 °मात्प)श्चात्. — ^{d}) D6 पूजां (for पूतो). K4. 6 V1 Bo. 7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M5 गच्छेत (for गच्छति). B6. 9 Da3. a4 पूतो गच्छेत्स्वकर्मभिः.

यतेत तस्मिन्प्रामाण्यं गन्तुं यशसि चोत्तमे ॥ ८
तपसा वा सुमहता विद्यानां पारणेन वा ।
इज्यया वा प्रदानैर्वा विप्राणां वर्धते यशः ॥ ९
यावदस्य भवत्यस्मिँल्लोके कीर्तिर्यशस्करी ।
तावत्पुण्यकृताँल्लोकाननन्तान्पुरुषोऽश्नुते ॥ १०
अध्यापयेदधीयीत याजयेत यजेत च ।
न वृथा प्रतिगृह्णीयान्न च दद्यात्कथंचन ॥ ११
याज्यतः शिष्यतो वापि कन्यया वा धनं महत् ।
यद्यागच्छेद्यजेद्दद्यान्नैकोऽश्नीयात्कथंचन ॥ १२
गृहमावसतो ह्यस्य नान्यत्तीर्थं प्रतिग्रहात् ।
देवर्षिपितृगुर्वर्थं वृद्धातुरबुभुक्षताम् ॥ १३
अन्तर्हिताभितप्तानां यथाशक्ति बुभूषताम् ।
द्रव्याणामतिशक्त्यापि देयमेषां कृतादपि ॥ १४
अर्हतामनुरूपाणां नादेयं ह्यस्ति किंचन ।　C. 12. 8569　B. 12. 235[4]. 15　K. 12. 240. 15

8 b) K4.6.7 V1 Bo.6 (marg. as in text).7 Da3 Dn1.n4 Ds D2–4.6.8.9 M5 Ca (Cap as in text) विद्यात् (for विद्या-). B9 G1 तथावसेत्; D5 तदभ्य°; M1.6 तमाव° (for तदाव°). — c) K6 Bo.6 (marg.) Dn4 Ds1 गते तु; K7 D4.9 यजेत (for यतेत). Ś1 K1.2.4 B6 (marg. as in text).9 Da3.a4 D5 प्रामाण्ये (for °ण्यं). D7 T1 G1.3.6 यदे(G1 °ते)तदस्मिन्प्रामाण्यं. — d) K1 lacuna for गन्तुं यशसि. Ś1 K2.4 धर्मे चैव सदोत्तमे.

9 a) Da4 om. वा. T2 सुमहतां. — b) B9 D5.7 पारगेन (for °णेन). Ś1 K1.2 च (for वा). Da4 विद्यानां पारमेणमः (sic). — c) K6 ईज्यया. — d) V1 B6 (marg. as in text) विद्यानां (for विप्राणां).

10 a) D4 भवसि; D5 भवेद् (for भवति). — b) K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 T G1.3.6 M1.5–7 transp. लोके and कीर्तिर्. K1 यशंकरी; D5 यशस्विनी (for °स्करी). — d) K1 आनंतान्; Da3 अनंतः; M1.6 अनंत्यान्; M7 आनंत्यान् (for अनन्तान्). V1 D6 पुरुषोत्तमे (for °षोऽश्नुते).

11 a) Ś1 K1.2 अधीयेत. — b) K2 याजयेय; K7 D4.9 याजजीत; Dn4 योजयेत (for याज°). K7 B6.7.9 Dn1.n4 Ds D2.3.5–8 T G1.3.6 M1.5–7 वा (for च). — c) Da3.a4 परि- (for प्रति-). K6.7 Ds1 -गृह्णीयान्. — d) D5 प्र- (for च). Da3 यद्यत्; Da4 सद्यत् (for दद्यात्).

12 K2.4 om. (hapl.) 12. Ś1 reads 12 on marg. — a) Da4 ऽयाज्यतः (for याज्यतः). D7 चापि (for वापि). — b) K6 V1 Bo.6–9 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 T G1.3.6 कन्याया (for कन्यया). K7 Da3.a4 D4.7.9 T G1.3.6 M1.5–7 सह; D5 यथा (for महत्). ❀ Cs: याज्यतः यागार्हाद्यजमानात् । (Cv adds: यज्ञदक्षिणारूपेण, शिष्यतः गुरुदक्षिणारूपेण, कन्यया सह वरदक्षिणारूपेण) । ❀ — c) K1 यस्यागच्छेद्; K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 यदा(V1 D5 °था)-गच्छेद्; D6 यद्यग° (for यद्याग°). D4 अजेद् (for य°). — d) D4 नैका; M1 नैते (for नैको).

13 a) D5.7 गृहान् (for गृहम्). Bo आवसते. Da4 D7 T1 G1.3.6 यस्य (for ह्यस्य). — b) Da4 G1 M1.6 नान्य- (for नान्यत्). Ś1 K1.2 B8 (marg.) D4 परिग्रहे (D4 °हात्); K7 Da4 प्रतिग्रहान्; D6 °ग्रहे; D7 T G1.3.6 M1.5–7 उदाहृतं (for प्रतिग्रहात्). — c) K2 -पित्र्य- (for -पितृ-). Ś1 K1 -गुर्वर्थ- (for °र्थं). D7 T1 G1.3.6 देवर्षिगुरुपित्र(D7 °तृप्त्य-; G1 °पित्र्य-; G3 °पित्रा)र्थं. — d) K7 D4.9 -बुभुक्षितान्; B7 M1.6 -बुभू(B7 °भु)षतां; Da3 -बुभुक्षता.

14 M1.6.7 om. (hapl.) 14ab. — a) Ś1 K1.4.7 D6.9 अंतर्हिताभितृप्तानां; K2.6 Dn4 Ds D2.4.8 °रित(K2 °ऽय-; D4 °तृ)प्तानां; V1 B6 (marg.) अंतर्हितां वितृप्तानां; Bo.6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 D3.5 अनर्हतां विसृष्टा(Bo D3 वितृप्ता-; B7 विशिष्टा-; D5 च तृप्ता)-नां; Dn1 अंतर्हिताधितप्तानां. ❀ Ca: अन्तर्हिता भूतादयः ॥ Cs: अन्तर्हिताभितप्तानां वैरिभिरपहृतद्रव्याणाम् । ❀ — b) K7 D4.7.9 T1 बुभुक्षतां (for बुभूषताम्). — c) D5.7 (before corr. as in text) देवानाम् (for द्रव्याणाम्). Ś1 K1.2 V1 अभि-; B7.8 Da4 Dn4 D5.7 अपि; D3 अथ (for अति-). K2 [अ]भि-; K7 D4.6.9 च; M1.6.7 हि (for [अ]पि). — d) K7 Da3 एषा. V1 कृतावपि; M1.5–7 कृतः (M5.7 °ते) सदा (for कृतादपि). ❀ Cn: कृतात्पक्वान्नादपि । ❀

15 a) K2 अर्थताम्; T2 असताम् (for अर्ह°). M1.6.7 अभि(M7 °नु)सृप्तानां (for अनुरूपाणां). — b) B6 (marg.) न देयं (for नादेयं). — d) Ds1 प्रापनीयं. Da3 सता. D7 T G1.3.6 M1.5–7 काश्यपाय महात्मने. — After 15, D7 T G1.3.6 M1.5–7 Kumbh. ed. ins.:

674* दत्त्वा जगाम ब्रह्मादौ लोकान्दैवैरभिष्टुतान् ।

[Kumbh. ed. प्रह्लादो (for ब्रह्मादौ). M1.6 अभिष्टुतः (for °ष्टुतान्).]

C. 12. 8589 B. 12. 235[4]. 15 K. 12. 240. 15 उच्चैःश्रवसमप्यश्वं प्रापणीयं सतां विदुः ॥ १५
अनुनीय तथा काव्यः सत्यसंधो महाव्रतः ।
स्वैः प्राणैर्ब्राह्मणप्राणान्परित्राय दिवं गतः ॥ १६
रन्तिदेवश्च सांकृत्यो वसिष्ठाय महात्मने ।
अपः प्रदाय शीतोष्णा नाकपृष्ठे महीयते ॥ १७
आत्रेयश्चन्द्रदमयोरर्हतोर्विविधं धनम् ।
दत्त्वा लोकान्ययौ धीमाननन्तान्स महीपतिः ॥ १८
शिबिरौशीनरोऽङ्गानि सुतं च प्रियमौरसम् ।
ब्राह्मणार्थमुपाकृत्य नाकपृष्ठमितो गतः ॥ १९
प्रतर्दनः काशिपतिः प्रदाय नयने स्वके ।
ब्राह्मणायातुलां कीर्तिमिह चामुत्र चाश्नुते ॥ २०
दिव्यं मृष्टशलाकं तु सौवर्णं परमर्द्धिमत् ।
छत्रं देवावृधो दत्त्वा सराष्ट्रोऽभ्यपतद्दिवम् ॥ २१
सांकृतिश्च तथात्रेयः शिष्येभ्यो ब्रह्म निर्गुणम् ।
उपदिश्य महातेजा गतो लोकाननुत्तमान् ॥ २२
अम्बरीषो गवां दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यः प्रतापवान् ।
अर्बुदानि दशैकं च सराष्ट्रोऽभ्यपतद्दिवम् ॥ २३
सावित्री कुण्डले दिव्ये शरीरं जनमेजयः ।

---

16 a) B6 अर्थनीय; T2 अनुन्नीय (for °नीय). Ś1 K1. 2. 4 यथा काश्यः; K6 यथा काव्यं; K7 V1 Bo. 6–9 Da4 Dn1. n4 D2–6. 8. 9 यथाकामं; Da3 Ds यथा काव्यः; M1. 6 महाकाव्यः; Ca. s. v तथा काव्यः (as in text). ❀ Ca. s : काव्यः शुक्रवंशप्रभवः (Cs : शुक्रः)। ❀ — b) K7 D4. 6. 9 धृतव्रतः; B8 महाबलः; D5 दृढव्रतः; M5 जितेंद्रियः (for महाव्रतः). — c) V1 B9 G1 M1. 6 ब्रह्मणः; Da4 ब्रह्मणाः (for ब्राह्मण-). ❀ Cv : ब्राह्मणप्राणान् स्वोदरगतकचाख्यबृहस्पतिपुत्रप्राणान्। ❀ — d) V1 B6–9 Da3. a4 परित्रायय; Bo D3. 5 °त्राप्य (for °त्राय). D5 परं (for दिवं).

17 With 17, cf. B. 13. 137. 6. — a) Ds1 इति देवश्च; Ds2 (marg. as in text) रंतिदेवस्य; G1 रंतिवेदश्च. V1 Bo संकृत्यो. — b) K7 V1 B7–9 वशिष्ठाय. — c) K2 आपः; B9 तपः (for अपः). — d) K2 नाकपृष्ठी; B6 °पृष्ठे (for °पृष्ठे).

18 With 18, cf. B. 13. 137. 3. — a) T G1. 3. 6 अत्रये; M5 आत्रेये (for °यश्च्). K1 चंद्र*मयोर्; K2 °दयमोर्; K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T2 M5 चें (K6 Ds D5 T2 M5 चं) द्रदमनः (D5. 7 °ने); V1 चंद्रमनो; T1 G1. 3. 6 इंद्रदमनस् (for चन्द्रदमयोर्). K7 D4. 6. 9 आत्रेयायेंद्रदमनो. ❀ Ca : चन्द्रदमनौ विप्रौ। ❀ — b) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2 3. 5. 7. 8 ह्यर्हते; Da3. a4 ह्यर्हतो; D4. 6. 9 M1. 6 अर्हते; T G1. 3. 6 M5 त्वर्हते (for अर्हतोर्). Ś1 K1. 2 विधिबंधनं; Da3 विधिवद्धनं; Da4 M7 विधिवर्धनं (for विविधं धनम्). — c) D7 T G1. 3. 6 दत्त्वा धीमान्ययौ लोकान्.

19 = (var.) B. 13. 137. 4. For the incident, cf. 3. 131. — a) Da3. a4 शिबिरैशीनरोंगानि; Da2 शिबिरौशि°. — b) Ś1 K1. 2. 4 पुत्रं; Da4 श्रुतं (for सुतं). — c) Da4 ब्रह्मण्यर्थम् (for ब्राह्मणा°). K6 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 उपाहृत्य; B8 (marg.) समुत्सृज्य; M1 अपाकृत्य (for उपा°). — d) V1 B8 उपागतः; D6 इवागतः (for इतो गतः).

20 = (var.) B. 13. 137. 5. — a) K2 Da4 प्रातर्दनः. K1. 4 कशिपतिः; K2 काश्य°. — b) K2 प्रादाय. Da4 स्वकं; T2 उभे (for स्वके). — V1 om. 20c–22a. Ds2 reads 20cd on marg. — d) K6 वामुत्र; Da4 त्वामुत्र (for चा°). K7 इह चामुत्रमश्नुते (sic).

21 = (var.) B. 13. 137. 7. V1 om. 21 (cf. v. l. 20). — a) Ś1 K1. 2. 4 पृष्ट-; K6. 7 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 अष्ट-; T2 मृष्टं; G1 मृष्टिं (for मृष्ट-). ❀ Ca : मृष्टशलाकं सुवर्णरसलिप्तशतशलाकम्। ❀ — b) Ś1 K1 M6 परमृद्धिमत्; K2 परिमर्द्धिमत्; T2 परमर्द्धिवत् (for °मत्). — c) D7 G1 चित्रं (for छत्रं). Ś1 देववृधो; K1. 2 देववधो (K2 °दो); D2. 3 देवावृषो; D7 T1 G1 देवप्रियो; G3. 6 देवावृधे; M1. 5–7 °वृथो (for °वृधो). — d) Ds1 सराष्ट्रे. D7 व्यगमद्; T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 [ऽ]भ्यगमद्; T2 ह्यगमद् (for ऽभ्यपतद्).

22 = (var.) B. 13. 137. 3. V1 om. 22a (cf. v. l. 20). — a) Ś1 K1. 2. 4 T G1. 3. 6 संकृतिश्च; Da4 Dn4 साकृतिश्च; D7 सकृतिश्च (for सां°). G1 तथाश्रेयः (for °त्रेयः). — d) K7 D4. 6. 9 गतो लोकमनुत्तमं; V1 °कादनुक्रमात्.

23 With 23, cf. B. 13. 137. 8. — a) Ś1 K1. 2. 4 [ऽ]पि गा (K4 गां) (for गवां). — c) K1 अन्युदानि; K2. 4 अर्बुधानि. Da3. a4 तु (for च). — d) D7 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 [ऽ]भ्यगमद्; T2 ह्यगमद् (for

ब्राह्मणार्थे परित्यज्य जग्मतुर्लोकमुत्तमम् ॥ २४
सर्वरत्नं वृषादर्भो युवनाश्वः प्रियाः स्त्रियः ।
रम्यमावसथं चैव दत्त्वामुं लोकमास्थितः ॥ २५
निमी राष्ट्रं च वैदेहो जामदग्न्यो वसुंधराम् ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ चापि गयश्चोर्वीं सपत्तनाम् ॥ २६
अवर्षति च पर्जन्ये सर्वभूतानि चासकृत् ।
वसिष्ठो जीवयामास प्रजापतिरिव प्रजाः ॥ २७
करंधमस्य पुत्रस्तु मरुत्तो नृपतिस्तथा ।
कन्यामङ्गिरसे दत्त्वा दिवमाशु जगाम ह ॥ २८
ब्रह्मदत्तश्च पाञ्चाल्यो राजा बुद्धिमतां वरः ।
निधिं शङ्खं द्विजाग्र्येभ्यो दत्त्वा लोकानवाप्तवान् २९
राजा मित्रसहश्चापि वसिष्ठाय महात्मने ।
मदयन्तीं प्रियां दत्त्वा तया सह दिवं गतः ॥ ३०
सहस्रजिच्च राजर्षिः प्राणानिष्टान्महायशाः ।
ब्राह्मणार्थे परित्यज्य गतो लोकाननुत्तमान् ॥ ३१
सर्वकामैश्च संपूर्णं दत्त्वा वेश्म हिरण्मयम् ।
मुद्गलाय गतः स्वर्गं शतद्युम्नो महीपतिः ॥ ३२
नाम्ना च द्युतिमान्नाम शाल्वराजः प्रतापवान् । C. 12. 8607 B. 12. 265[4]. 33 K. 12. 240. 33

ऽभ्यपतद्).

24 With 24, cf. B. 13. 137. 9. —[a]) Da4 सावित्रि; D4. 6. 9 °त्र: (for °त्री). T2 मंडले (for कुण्डले). —[c]) Da3. a4 ब्राह्मणाय (for °णार्थे). —[d]) K7 D4–6. 9 गतो (D4. 9 °तौ) लोकाननुत्तमान्; B9 Da4 जग्मुर्लोकमनुत्तमं.

25 With 25, cf. B. 13. 137. 10. —[a]) K7 D4. 6. 9 सर्वराष्ट्रं (for °रत्नं). K1 वृषादंतो; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 8 M7 °दर्भिर्; Ds2 T2 °दर्वी; G1 °दर्वो (for °दर्भो). —[b]) Ś1 K1. 4 Ds1 यवना(Ds1 °मा)श्वः; D6 यौव°; G1 युवानश्वो; M7 युवनाश्व- (for °नाश्वः). D7 T1 G1 वर-; T2 G3. 6 वराः (for प्रियाः). K2 स्त्रियाः. —[c]) K1 तस्य (for रम्यम्). Da4 आवसर्थं; Dn4 °शथं; D7 °सधं. —[d]) K4 B9 Da3. a4 स्वं; K6 Bo. 7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 स्वर्-; B6 (orig.) [अ]थं; B6 (marg.) [अ]र्ये (for [अ]मुं). D5 दत्त्वा स्वर्लोकसंस्थितः.

26 With 26[a], cf. B. 13. 137. 11. —[a]) K1 निमे. D4 corrupt; M5 वैदर्भो (for वैदेहो). — With 26[b], cf. B. 13. 137. 12[ab]. —[b]) Da4 ग्रामदस्यो वसुधारां (sic). —[c]) D7 गयश् (for ददौ). K6 वापि; K7 D4–6. 9 राजा; D6 (marg.) कन्या (for चापि). —[d]) D7 ददौ (for गयश्). D7 T2 M7 सपट्टणां (D7 M7 °नां).

27 = (var.) B. 13. 137. 13. —[b]) K6 Bo. 6. 8 (marg.) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M1. 5–7 भूतकृत्; V1 B6 (marg.). 7. 8 (orig.). 9 भूतभृत् (for चासकृत्). K7 सर्वभूतनिवासकृत्; D6 °भूताभिरामकृत्. —[c]) K7 V1 B6. 8. 9 वशिष्ठो; D9 प्रसिष्ठो. ❀ Ca: जीवयामास प्रजापतिरिव वृष्ट्या ॥ Cp: मेघो भूत्वा वृष्ट्या । ❀

28 = (var.) B. 13. 137. 16. —[a]) Da4 Dn करंधर्मस्य; D2 करधर्मस्य; D7 कारंडमस्य; T1 G3. 6 कारंधम(G6 °र्म)स्य (for करं°). D5 च (for तु). —[b]) K6 Dn4 D2 कृतात्मा; Dn1 Ds D3. 8 रुतात्मा (for मरुत्तो). Dn1. n4 मरुतस् (for नृपतिस्). —[c]) K1 अग्निरसे; D7 अंगिरसो.

29 With 29, cf. B. 13. 137. 17. —[a]) Da3 ब्राह्मदत्तश्; D7 ब्रह्मदत्तं. Ś1 K2. 4 पंचाल्यो. —[c]) K6 विधिं; K7 Da4 D9 निधि- (for निधिं). D7 शंखो. Ś1 K1. 2. 6. 7 Da4 Ds1. s2 (before corr.) T2 M1 द्विजाग्रेभ्यो; B9 D4. 5 °तिभ्यो (for °ग्र्येभ्यो). —[d]) D6 अवाप्नुयान् (for अवाप्तवान्).

30 = (var.) B. 13. 137. 18. For the incident, cf. 1. 173 ; 113. 21–22. —[a]) K2 चैव (for चापि). —[b]) K6. 7 V1 B6. 7. 9 वशिष्ठाय. —[c]) Ś1 K1. 2. 4 Bo. 8 Da4 T2 G1 M1. 6 Cal. ed. दमयंतीं (for मदयन्तीं). V1 हित्वा; Da4 दृष्ट्वा (for दत्त्वा). —[d]) V1 वनं (for दिवं).

31 = (var.) B. 13. 137. 20. —[a]) Ds1 lacuna; D5 तु (for च). —[b]) Da4 प्राणदिष्टान् (for प्राणानिष्टान्). —[c]) Da3. a4 ब्राह्मणाय; Dn1 D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 °णार्थं (for °णार्थे). —[d]) B8 गंता (for गतो). K1 अनुत्तमां; K6 Ds1 °क्रमान् (Ds1 °त्).

32 = (var.) B. 13. 137. 21. D7 G1 om. (hapl.) 32–33. —[a]) D5 संपन्नं (for संपूर्णं). —[c]) Dn4 मुद्गुलाय (for मुद्ग°).

33 = (var.) B. 13. 137. 23. Dn4 D7 G1 om. 33 (for D7 G1, cf. v. l. 32). —[a]) D4 ताम्रा; D5 राजा (for नाम्ना). Da4 नामा (for नाम). —[b]) Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 6. 9 T2 M1. 5–7 साल्वराजः (for शाल्व°). Da4

C. 12. 8607 B. 12. 235[4]. 33 K. 12. 240. 33 दत्त्वा राज्यमृचीकाय गतो लोकाननुत्तमान् ॥ ३३

मदिराश्वश्च राजर्षिर्दत्त्वा कन्यां सुमध्यमाम् ।
हिरण्यहस्ताय गतो लोकान्देवैरभिष्टुतान् ॥ ३४

लोमपादश्च राजर्षिः शान्तां दत्त्वा सुतां प्रभुः ।
ऋश्यशृङ्गाय विपुलैः सर्वकामैरयुज्यत ॥ ३५

दत्त्वा शतसहस्रं तु गवां राजा प्रसेनजित् ।
सवत्सानां महातेजा गतो लोकाननुत्तमान् ॥ ३६

एते चान्ये च बहवो दानेन तपसा च ह ।
महात्मानो गताः स्वर्गं शिष्टात्मानो जितेन्द्रियाः ॥ ३७

तेषां प्रतिष्ठिता कीर्तिर्यावत्स्थास्यति मेदिनी ।
दानयज्ञप्रजासर्गैरेते हि दिवमाप्नुवन् ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षड्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२६ ॥

२२७

व्यास उवाच ।
त्रयीविद्यामवेक्षेत वेदेषूक्तामथाङ्गतः ।
ऋक्सामवर्णाक्षरतो यजुषोऽथर्वणस्तथा ॥ १

वेदवादेषु कुशला ह्यध्यात्मकुशलाश्च ये ।

प्रतापतः (for °वान्). —^{d}) K1 रति· (for गतो). K6 Ds1 अनुक्रमात् (for °त्तमान्).

34 =(var.) B. 13. 137. 24. K7 om. 34. Editions transp. 34 and 35. —^{b}) K2 दत्त्वा कन्या स्वमध्यमान् (sic). —^{d}) B8 transp. लोकान् and देवैर्. Bo अनुत्तमान्; D4. 6. 9 अभिष्टुतः (for °ष्टुतान्).

35 = (var.) B. 13. 137. 25. Editions transp. 34 and 35. —^{a}) K7 मदिराश्वश्; D7 T G1. 3. 6 M5 रोमपादस् (for लोम°). B8 D7 T G1. 3. 6 M7 तु (for च). —^{b}) K2 शतां; K7 Da3 शांता (for शान्तां). —^{c}) Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2–5. 7–9 T1 G3. 6 ऋष्यशृंगाय. —^{d}) K7 Da4 अयुज्यतः.

36 = (var.) B. 13. 137. 27. —^{a}) T2 तद्वा (for दत्त्वा). D7 T1 G1. 3. 6 ·सहस्रे (for ·सहस्रं). —^{b}) D4 गवा. —^{c}) K2 सवत्मांनां; D5 सवत्सास्ता; G6 उत्सवानां.

37 = (var.) B. 13. 137. 28. —^{a}) K1 चान्यं (for चान्ये). —^{b}) K4 सह; K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 [ए]व च; V1 B8 [ए]व ह (for च ह). K7 D4–6. 9 राजानो भूरिदक्षिणाः. —^{c}) K1 महात्मनो. Da4 गतः. —^{d}) K7 D4. 6. 9 जितात्मनो; G3. 6 निष्टा° (for शिष्टा°).

38 38^{ab} = B. 13. 137. 29^{ab}. —^{b}) Ś1 K1 मीदिनी (for मे°). —38^{cd} = (var.) B. 13. 137. 30^{cd}. —^{c}) K7 D4–6. 9 ·क्रियासंगै(D5 °घै)र्; V1 ·क्रियासर्गैर् (for ·प्रजा°). —^{d}) Ds2 एतैर् (for एते). M7 च (for हि). Da4 Ds2 आप्नुयात् (for °वन्). G1 एते दिवसमाप्नुवन्; M1. 6 एते दिवमवाप्नुवन्.

Colophon: G2 missing; K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. —*Sub-parvan*: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7–9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. —*Adhy. name*: Ś1 K1. 2. 4 शुकप्रश्नः; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 शुकानुप्रश्नः; K7 दानप्रशंसा; D4. 6. 9 शुकानुप्रश्ने दानप्रशंसा; M5. 6 शुकानुप्रश्ने ब्राह्मणसत्कृत्यं (M6 °णकृत्यं); M7 शुकानुप्रश्ने ब्राह्मणकृत्यकथनं. —*Adhy. no.* (figures, words or both): K7 70; B7 56; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 61; Dn4 Ds2 60; Ds1 62; T2 75; M1. 6. 7 59. —*Śloka no.*: Dn1 38; Dn4 D8 37.

227

☞ This adhy. is missing in G2 (cf. v. l. 12. 222. 19).

1 ^{a}) K6. 7 Dn1. n4 Ds D2. 4. 6. 8. 9 T2 M1. 5. 7 त्रयीं (for त्रयी·). K7 Ds1 अवेक्ष्येत्. ❀ Cs: त्रयीविद्यां, अकारादिवर्णत्रयात्मिकां प्रणवविद्याम् । ❀ —^{b}) Da4 देवेषु (for वेदेषु). B9 यथागतः; Da3 अथागतः; D5 सतां मता (for अथाङ्गतः). K6 Ds D7 T G1. 3. 6 M7 Cs वेदेषूक्त(K6 °शक्त·; G1 °षूक्त)मतां गतः; Dn4 °षूक्तार्थतां गतः; M1. 5. 6 °षूक्ता (M5 °क्तं; M6 °क्तां) तथाग्रतः. —^{c}) ❀ Ca: वर्णात् स्वरतः, अक्षरात् व्यञ्ज-

सत्त्ववन्तो महाभागाः पश्यन्ति प्रभवाप्ययौ ॥ २
एवं धर्मेण वर्तेत क्रियाः शिष्टवदाचरेत् ।
असंरोधेन भूतानां वृत्तिं लिप्सेत वै द्विजः ॥ ३
सङ्गृह्य आगतविज्ञानः शिष्टः शास्त्रविचक्षणः ।
स्वधर्मेण क्रिया लोके कुर्वाणः सत्यसंगरः ॥ ४
तिष्ठत्येतेषु गृहवान्षट्सु कर्मसु स द्विजः ।
पञ्चभिः सततं यज्ञैः श्रद्दधानो यजेत च ॥ ५
धृतिमानप्रमत्तश्च दान्तो धर्मविदात्मवान् ।
वीतहर्षभयक्रोधो ब्राह्मणो नावसीदति ॥ ६
दानमध्ययनं यज्ञस्तपो ह्रीरार्जवं दमः ।
एतैर्वर्धयते तेजः पाप्मानं चापकर्षति ॥ ७
धूतपाप्मा तु मेधावी लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
कामक्रोधौ वशे कृत्वा निनीषेद्ब्रह्मणः पदम् ॥ ८
अग्नींश्च ब्राह्मणांश्चार्चेद्देवताः प्रणमेत च ।
वर्जयेदुशतीं वाचं हिंसां चाधर्मसंहिताम् ॥ ९
एषा पूर्वतरा वृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते । C. 12. 8522 B. 12. 236[5]. 10 K. 12. 241. 10

नात् । ❀ —^{d}) D7 T G1. 3. 6 M5 [ऽ]वर्णत(M5 °क)स् (for ऽथर्वणस्). —After 1, K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 ins. :

675* तिष्ठत्येतेषु भगवान्षट्सु कर्मसु संस्थितः ।

[B8 Da3. a4 D5 तिष्ठते तेषु; B9 °ति तेषु (for °त्ये-तेषु). D2. 3 [अ]वस्थितः (for सं°).]

2 ^{a}) D7 T G1. 3. 6 M5 -वेद्येषु (for -वादेषु). —^{b}) D5 अध्यात्म-; M7 आध्यात्म- (for ह्य°). Ś1 K1. 4 ते; D5 वै (for ये). —^{d}) B6 (marg. as in text). 7. 9 Da3. a4 D5 पश्यंतः (for °श्यन्ति). K7 Bo. 9 Da3 Dn4 प्रभवाव्ययौ; Dn1 °व्ययं (for °व्ययौ).

3 ^{a}) K1 D5 वर्तते (for वर्तेत). —^{b}) K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (orig.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 क्रियां (for क्रियाः). D5 आचरन् (for °रेत्). —^{d}) G1 वृद्धिं (for वृत्तिं). K1. 2 Ds लिप्सेत. K2 द्विजाः.

4 D6 om. (hapl.) 4^{a}–5^{b}. —^{a}) D7 T G1. 6 सम्य (for सङ्गृह्य). —^{b}) K6 Ds1 T2 शिष्ट- (for शिष्टः). V1 -विचारणः; Ds1 D4 -विचक्षणाः (Ds1 °णः) (for -विचक्षणः). —^{c}) K6 Ds M5 क्रियां लोके; M7 क्रिया-वांश्च (for क्रिया लोके). —^{d}) K4 कुर्वाणाः; B6 (marg.). 8 कर्मस्थः; Da3. a4 धर्मस्थः; M1. 6. 7 कुर्वाणां (for °णः). K1 सत्यसंगतः; B8 T2 M1. 5–7 सोप्य-(B8 सत्य)संकरः; D7 T1 G1. 3. 6 सोप्युपायतः (for सत्य-संगरः). K6. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 Ds D2–4. 8. 9 कर्मसत्त्वस्थसंचरः (K7 D4. 9 °चरं; Ds °करः); D5 कर्मदुस्तरतत्परः.

5 D6 om. 5^{ab} (cf. v. l 4). —^{a}) K4 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 तिष्ठते तेषु; K6 तिष्ठेत्येतेषु; K7 D4. 9 तिष्ठेदे°; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 निष्ठि(M7 तिष्ठ)तस्तेषु (for तिष्ठत्येतेषु). —^{b}) K2 [अ]कर्मसु (for क°). K7 Da4 D4. 7. 9 T G1. 3. 6 वै; B9 D9 च (for स). ❀ C8 : षट्सु कर्मसु, अध्ययना-ध्यापनादिषु । ❀ —^{c}) K7 समतं (for सततं). —^{d}) B7 यजेति; D6 यतेति (for यजेत). K7 यः (for च).

6 ^{b}) Da3. a4 शांतो (for दान्तो). K2 धर्मविधात्म-वान्. —^{c}) K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.) Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T1 G1. 3. 6 M7 -मद-; B9 -दम-; Da4 -मदः (for -भय-).

7 7^{cd} = (var.) 12. 232. 11^{ab}. Ś1 reads 7^{cd} on marg. —^{c}) Da4 ववर्धते; D5. 7 T G1. 3. 6 M6. 7 विवर्धते (for वर्धयते). —^{d}) K1 पाप्मानां. K1 चाप-कर्शति; D7 प्रापकर्षति; G1 च प्रकर्षति (for चाप°).

8 = (var.) 12. 232. 12. —^{a}) K2 Ds1 धुत-; V1 B8 धृत- (for धूत-). K4. 6 V1 Bo. 7. 8 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 च (for तु). —^{b}) K6. 7 G1 लब्धा-हारो (for लघ्वा°). K2 जितेंद्रियाः. —^{d}) Da4 निषिद्धे; D7 निनिषेद्. K2 ब्रह्मणा. Ds2 परं (for पदम्).

9 = (var.) 12. 232. 8. —^{a}) K2 अग्नीश्; Da4 D7 अग्निं. Da3 ब्राह्मणश्. Da4 चर्चे; D4–6. 9 चैव; G1 चान्ये (for चार्चेद्). —^{b}) K7 Da4 Ds1 देवता. D7 प्रणमेन (for °मेत). —^{c}) K6 B6. 8 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 T1 G1. 3. 6 उशतीं (Ds1 °तां); K7 Ds2 D4. 7. 9 T2 M1. 5–7 रुशं(K7 °शि)तीं; V1 Bo. 7. 9 Da3. a4 उषतीं; D5 उष्यतीं; D6 असतीं (for रुषतीं). ❀ C8 : उषती, अकल्याणी । ❀ —^{d}) K1. 4. 7 Dn1 D4. 9 हिंस्रां (for हिंसां). K1 -संहितं; K6 Ds1 -संज्ञितां; K7 B6 (marg.) D4–6. 9 -संयुतां (for -संहिताम्).

10 ^{a}) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 पूर्वगता; K7 D9 हार्यतरा; D4–6 पुरातनी; D7 T1 G1. 3. 6 हि पूर्व(G3. 6 °र्वि)का (for पूर्वतरा). ❀ Ca : पूर्वतरा अतिमुख्या । ❀ —^{c}) Da3. a4 ज्ञानागमन-; Dn4 °शमेन; M1 °गमेण; M7 °गमे च (for °गमेन).

C. 12. 8623 B. 12. 236[5]. 11 K. 12. 241. 10 ज्ञानागमेन कर्माणि कुर्वन्कर्मसु सिध्यति ॥ १०
पञ्चेन्द्रियजलां घोरां लोभकूलां सुदुस्तराम् ।
मन्युपङ्कामनाधृष्यां नदीं तरति बुद्धिमान् ॥ ११
काममन्यूद्धतं यत्स्यान्नित्यमत्यन्तमोहितम् ।
महता विधिदृष्टेन बलेनाप्रतिघातिना ।
स्वभावस्रोतसा वृत्तमुह्यते सततं जगत् ॥ १२
कालोदकेन महता वर्षावर्तेन संततम् ।
मासोर्मिणर्तुवेगेन पक्षोलपतृणेन च ॥ १३
निमेषोन्मेषफेनेन अहोरात्रजवेन च ।
कामग्राहेण घोरेण वेदयज्ञप्लवेन च ॥ १४
धर्मद्वीपेन भूतानां चार्थकामरवेण च ।
ऋतसोपानतीरेण विहिंसातरुवाहिना ॥ १५
युगह्रदौघमध्येन ब्रह्मप्रायभवेन च ।
धात्रा सृष्टानि भूतानि कृष्यन्ते यमसादनम् ॥ १६
एतत्प्रज्ञामयैर्धीरा निस्तरन्ति मनीषिणः ।
प्लवैरप्लववन्तो हि किं करिष्यन्त्यचेतसः ॥ १७

D5 धर्माणि (for क°). — d) D5 कर्माणि (for कर्मसु). Da4 विध्यति (for सि°). D6 कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यति.

11 b) T2 लोभकुल्यां; M1. 6. 7 लोभावतीं (for लोभकूलां). D6 दुरासदां (for सुदुस्तराम्). D4 लोभकूलो सुदुस्तरो. — c) Ś1 K1. 2. 4 M1. 6 मृत्यु- (for मन्यु-). K2 अनाधृष्टां; K6 °वृष्यां (for °धृष्यां).

12 a) K6 Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 काल(Ds1 °म)मभ्युद्यतं; K7 D9 कर्म चात्युद्धतं; B9 कालमन्यूद्धतं; D7 T1 G1. 3. 6 M7 काममन्यूद्यतां (for °द्धतं). K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Ds D3. 5. 8 M1. 5–7 पश्य; K7 B8 D4. 6. 9 यस्य; Da3. a4 यस्यां; Dn1. n4 D2 G1 पश्येन्; D7 T G3. 6 पश्यन् (for यत्स्यान्). — b) K6. 7 D4. 9 नित्यमत्यंतमाहितं; Dn1. n4 Ds1 °मोह(Ds1 °हि)नं; D7 T1 G1. 3. 6 °कोविदः. — d) D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 बलिना (for बलेन). — e) Da4 स्वभावे (for °व-). K6. 7 D4. 9 -श्रोतसा. D7 T G1. 3. 6 नित्यम्; M1. 5–7 सर्वम् (for वृत्तम्). ❀ Ca: स्वभावस्रोतसा स्वीयप्रागभवीयवासनया स्रोतसेव । ❀ — f) K1. 2 D7 T1 G3. 6 ऊह्यते; K6 उह्यसे (for °ते). Dn1 सकलं (for सततं).

13 Da4 reads 13^{a}–14^{b} after 15^{ab}. — b) K1 वर्षावंतेन (for °वर्तेन). D5 वर्षवातेन संहतं. — c) Ś1 K1. 2 D7 T G1. 3. 6 मासोर्मिणा (Ś1 K2 D7 °णं; K1 °णां) तु वेगेन; D5 °र्मिऋतुवेगेन. — d) Ś1 K1. 2. 6. 7 D4. 6. 9 पक्षोडुप-; B6. 9 D5. 7 Cp (Cpp as in text) पक्षावर्त-; Da4 पक्ष्योलप-; Dn1 Ds2 T2 M7 पक्षोपल-; Dn4 यज्ञोत्यय-; G1 पक्षोल्ब-; M1. 6 क्षपोडुप- (for पक्षोलप-). K6 वा (for च). B8 (marg. as in text) कलाकाष्ठामृतेन च. ❀ Ca: उलपं हरितं, तृणं सामान्यम् । ❀

14 For the sequence in Da4, cf. v. l. 13. D6 om. 14^{ab}. K7 D4. 9 read 14^{ab} after 15^{ab}. — a) Bo. 7. 9 D5 T2 निमिषोन्मेष- (for निमेषो°). K1. 6 B9 Ds1 D5 -फेणेन; Da4 -केतेन (for -फेनेन). — b) B7 अहोराज- (for °रात्र-). Ś1 K1. 2. 4 Bo Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T1 G1. 3. 6 -जलेन; B7 -द्रवेण (for -जवेन). — D6 reads 14^{c} after 15^{ab}. — c) Ds1 -ग्राहेन. K2 घोषेण (for घोरेण). — d) K7 देव- (for वेद-).

15 For the sequence in Da4, cf. v. l. 13. — b) Ś1 K1. 2. 4 कामकर्म-; K6. 7 V1 B6–8 Da3. a4 Ds D4–6. 9 M1. 6. 7 अर्थकाम-; D7 T G1. 3. 6 M5 धन° (for चार्थ°). Ś1 K1. 2. 4 V1 Da3. a4 -जवेन; K6. 7 Bo. 6. 7. 9 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M1. 6. 7 Ca -जलेन (for -रवेण). K6 वा (for च). ❀ Ca: जलेन, अतिशीतत्वादुस्तरेण । ❀ — After 15^{ab}, K7 D4. 9 read 14^{ab}; while D6 reads 14^{c}. K1 om. 15^{e}–16^{b}. — c) Dn1 सत- (for ऋत-). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 -वाङ्मोक्ष- (for -सोपान-). Da3. a4 ऋतवो मोक्षतीरेण; D5. 7 ऋतुषड्कोर्मिती°. — d) G3. 6 विवित्सा- (for विहिंसा-). K6 D8 -तनु- (for -तरु-). D7 T1 G1 चिवत्सातरुवह्निना.

16 K1 om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). — a) D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 स्रोतसा युगभूतेन. — b) K2 ब्रह्मपाय-; B6 (marg. as in text). 7. 8 ब्रह्मोपाय-; Da3. a4 ब्रह्मापा- (Da4 °श्रा)य-; D5 ब्रह्मप्राणि- (for ब्रह्मप्राय-). K6 वा (for च). ❀ Cn. 8: ब्रह्मप्रायभवेन ब्रह्मकार्यभूतेन । ❀ — c) K2 Da4 मृष्टानि (for सृ°). — d) K6 धृष्यंते; K7 D9 नीयंते (for कृष्यन्ते). K2 D4 -साधनं; M7 -सादने (for -सादनम्).

17 a) Ś1 K1. 2. 4 एतैः; M1. 6. 7 एनं (for एतत्). Ds1 प्राज्ञमयैर्; M1. 6 प्रज्ञाप्लवैर् (for °मयैर्). K6 धीमन्; Da4 धीरो (for धीरा). — D4 om. (hapl.) 17^{b}–18^{a}. — b) K7 निस्तरंती. — c) K7 D6. 9 अनुप्लवंतो; Da4 अप्लववतो; D7 T G1. 3. 6 °यंतो (for

उपपन्नं हि यत्प्राज्ञो निस्तरेन्नेतरो जनः ।
दूरतो गुणदोषौ हि प्राज्ञः सर्वत्र पश्यति ॥ १८
संशयात्मा स कामात्मा चलचित्तोऽल्पचेतनः ।
अप्राज्ञो न तरत्येव यो ह्यास्ते न स गच्छति ॥ १९
अप्लवो हि महादोषमुह्यमानोऽधिगच्छति ।
कामग्राहगृहीतस्य ज्ञानमप्यस्य न प्लवः ॥ २०
तस्मादुन्मज्जनस्यार्थे प्रयतेत विचक्षणः ।
एतदुन्मज्जनं तस्य यदयं ब्राह्मणो भवेत् ॥ २१
त्र्यवदाते कुले जातस्त्रिसंदेहस्त्रिकर्मकृत् ।
तस्मादुन्मज्जनस्तिष्ठेन्निस्तरेत्प्रज्ञया यथा ॥ २२
संस्कृतस्य हि दान्तस्य नियतस्य कृतात्मनः ।
प्राज्ञस्यानन्तरा सिद्धिरिह लोके परत्र च ॥ २३
वर्तेते तेषु गृहवानक्रुध्यन्ननसूयकः ।
पञ्चभिः सततं यज्ञैर्विघसाशी यजेत च ॥ २४

C. 12. 8637
B. 12. 238[5]. 25
K. 12. 241. 25

°वन्तो). K6 ये (for हि). D5 प्लवैरपि प्लवंतो वै. —[d]) K1. 4 अचेतसा (K4 °सं); K2 अल्पचेतसः (hypermetric).

18 D4 om. 18[a] (cf. v. l. 17). —[a]) D6 उपपन्नो (for °पन्नं). D5 तत् (for यत्). —[b]) M1 नैतरो (for ने°). K1 जनाः. K6 निस्तरेतेतरो जनः; Da4 निरस्ते ते नरो जनाः (sic). —[c]) Da4 -दोषं; D4 M1. 6 -दोषो (for -दोषौ). B8 च (for हि). —[d]) T2 तत्रैव (for सर्वत्र).

19 [a]) K2. 4 T G1. 3. 6 M5. 7 संशयात्तु; K6 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 संशयं स (K6 Ds तु) (for °यात्मा). V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 M1. 6 तु; B8 D5. 7 च (for स). T2 कालात्मा; M7 कामो वा (for कामात्मा). —[b]) Da4 बल-; Dn1 चलच्-(for चल-). Ds1 D4 -वित्तो (for -चित्तो). Da3 -चेतना; Da4 Ds1 -चे(Ds1 -वे)तसः; D4. 8 -वेतवः (for -चे°). —[c]) Ś1 K1 G3 अप्रज्ञो. K1 D4 तरंति. K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 M1. 6 एनं; K7 D5. 7 एवं; Da4 एतं (for एव). —[d]) G1 योऽभ्यासस्त्वेन गच्छति.

20 V1 Ds2 read 20[ab] on marg. —[a]) D5. 7 अप्लवे. K7 D9 महानेष; D4 T2 G1 महान्दोषो (D4 °षं); D5. 7 T1 G3. 6 महादोषो; D6 °मद्यां; M1. 5–7 °दोषैर् (for °दोषम्). —[b]) Ś1 K2 T2 M1. 6 ऊह्यमानो; K4 Dn1. n4 Ds D2–8 मुह्य° (for उह्य°). K1 [ऽ]धिगच्छंति; K4 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 D2. 3. 5–8 T2 Ca निय(Bo D6 Ca °ग)च्छति; K6 Dn4 Ds [ऽ]पि य(Ds ग)च्छति; K7 D4. 9 M1. 5. 6 हि ग(K7 हि य-; M1. 5. 6 न ग)च्छति; M7 न यच्छति (for ऽधिग°). T1 G1. 3. 6 मोहमात्मनि य(G3. 6 ग)च्छति. —[c]) K6 -ग्राही-; D5. 7 -ग्रह-; D9 -ग्राह्य-; M1. 5–7 -क्रोध- (for -ग्राह-). Da4 -ग्रहीतस्य (for -गृ°). —[d]) T1 G1. 3. 6 मतिर् (for ज्ञानम्).

21 [a]) K1 उमंज्जनस्य (sic); K7 उन्मज्जतस्य; D5. 7 उत्सृज्य तस्य. —[b]) Dn4 G1 प्रयते च (for °तेत). —[c]) K7 D4. 5. 7. 9 ह्यस्य; D6 यस्य (for तस्य). —[d]) K4 यदार्यं (for यदयं). G1. 3. 6 [ऽ]भवत् (for भवेत्). D4–7 ब्राह्मणो यदयं भवेत्.

22 [a]) K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6. 8 Da3. a4 Dn4 Ds D2–9 G6 अवेदाते; G3 ऽयवजाते (for °दाते). Dn1 अवदातेषु संजाते. ❀ Ca : त्रीण्यवदातानि विद्यायोनिकर्मरूपाणि यस्य ॥ Cp : ब्राह्मणस्त्रौवमौखैरमले । ❀ —[b]) T G1 निःसंदेहस्. D5. 7 निःस्नेहस्त्रिककर्मकृत्. ❀ Ca : त्रिसंदेहः क्वाहं, कथं दुःखी, केन बद्धः, इति मुमुक्षोः संदेहत्रयम् ॥ Cn : त्रिषु अध्यापनयाजनप्रतिग्रहेषु संदेहवान्, तत्राप्रवृत्तः । त्रिकर्मकृत् स्वाध्याययजनदानकृत् ॥ Cp : नित्यनैमित्तिककाम्येषु संदेहः । ❀ —[c]) K6. 7 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 9 उन्मज्जने; Bo D5. 7 M1. 5–7 °ज्जितस्; T1 G1. 3. 6 °ज्जनं; T2 °ज्जतस् (for °ज्जनस्). D8 तस्मादुन्मज्जनस्यार्थे. —[d]) K2 प्राज्ञया. K7 D6. 9 M1. 6 स्वया; T1 G1. 3. 6 तथा; T2 M7 यया (for यथा). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7 प्रज्ञया निस्त(Ds1 निःस)रेद्यथा (Da4 °या); D8 प्रयतेत विचक्षणः.

23 [a]) K4 संस्कृत*; T1 स तु तस्य; G1 संस्कृत्य* (for °तस्य). B8 च (for हि). —[b]) K2 निवतस्य; V1 निह°; D7 नियमस्य (for °तस्य). K6 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 यतात्मनः (for कृता°). Da4 corrupt. —[c]) K2 प्रज्ञस्य; D5. 7 प्रज्ञया.

24 Da4 om. 24. —[a]) Dn1 T2 G1. 3. 6 M1. 5. 6 वर्तेत; M7 वर्तेते (for वर्तते). G1 ग्रहवान्. D5. 7 एवं वर्तेत गृहवान्. —[b]) K2. 7 Ds D4. 7. 9 T2 G6 M1. 5. 6 न क्रुध्यन् (for अक्रु°). K6 Ds D4 अनु-; D5. 7 मानु-; T2 नान- (for अन-). — M1 om. (hapl.) 24[c]–27[b]. —[d]) K6 यतेत (for यजेत). D5–7 यः (for च).

25 M1 om. 25 (cf. v. l. 24). —[a]) Dn4 स्तुतां (for सतां). K6. 7 V1 Bo. 6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds

C. 12. 8638
B. 12. 236 [s]. 25
K. 12. 241. 26

सतां वृत्तेन वर्तेत क्रियाः शिष्टवदाचरेत् ।
असंरोधेन धर्मस्य वृत्तिं लिप्सेदगर्हिताम् ॥ २५
श्रुतिविज्ञानतत्त्वज्ञः शिष्टाचारो विचक्षणः ।
स्वधर्मेण क्रियावांश्च कर्मणा सोऽप्यसंकरः ॥ २६
क्रियावाञ्श्रद्दधानश्च दाता प्राज्ञोऽनसूयकः ।
धर्माधर्मविशेषज्ञः सर्वं तरति दुस्तरम् ॥ २७
धृतिमानप्रमत्तश्च दान्तो धर्मविदात्मवान् ।
वीतहर्षभयक्रोधो ब्राह्मणो नावसीदति ॥ २८
एषा पूर्वतरा वृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते ।
ज्ञानवित्त्वेन कर्माणि कुर्वन्सर्वत्र सिध्यति ॥ २९
अधर्मं धर्मकामो हि करोतीहाविचक्षणः ।
धर्मं चाधर्मसंकाशं शोचन्निव करोति सः ॥ ३०
धर्मं करोमीति करोत्यधर्म-
मधर्मकामश्च करोति धर्मम् ।
उभे बालः कर्मणी न प्रजान-
न्स जायते म्रियते चापि देही ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२७ ॥

D2. 3. 5. 7. 8 धर्मेण (for वृत्तेन). T G1. 3. 6 M5. 7 धर्मेण (for वर्तेत). —b) K6 V1 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 7. 8 क्रियां; K7 Ds1 D6 क्रिया (for क्रियाः). —c) K7 D9 असंरोधन·; T1 G1. 3. 6 अनु·रोधेन (for असं°). K6. 7 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1. 3. 6 M5–7 लोकस्य (for धर्मस्य). —d) K7 D4. 9 नगर्हितां; D8 अगर्हितं. K1 Da4 D5 वृत्तिं लिप्सेत गर्हितां (Da4 °तं).

26 M1 om. 26 (cf. v. l. 24). —a) K4 श्रुतिं; K6 B0. 8 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T1 G1. 3. 6 M5. 6 श्रुत· (for श्रुति·). K2 ·तत्त्वज्ञोः; Da3 ·तत्त्वज्ञा; Da4 °ज्ञ·. —b) K7 D4. 9 M6. 7 शिष्टाचार·; T1 G1. 6 शिष्टः शास्त्र·; T2 G3 शिष्टशास्त्र· (for शिष्टाचारो). — B9 om. (hapl.) 26c–30b. —c) T G1. 3. 6 M5 क्रियालोके (for क्रियावांश्च). —d) K7 D4. 5. 7. 9 M7 कर्मणां; T G1. 3. 6 M5 कुर्वाणः (for कर्मणा). K2 सोपि संकरः; K7 Da4 D4–7. 9 नास्य (Da4 प्रोष्य) संकरः.

27 M1 om. 27ab (cf. v. l. 24). B9 om. 27 (cf. v. l. 26). —a) K6 V1 B0. 6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 हि (for च). —b) K7 दांत·; Dn1. n4 D2. 4–9 दांतः; G1 तदा (for दाता). —c) Da4 ·विशेषज्ञा. —d) Da3. a4 दुष्कृतं (for दुस्तरम्).

28 B9 om. 28 (cf. v. l. 26). —a) M7 प्रीतिमान् (for धृति°). —b) Da3. a4 धर्मभृद् (for °विद्). —c) K6. 7 V1 B0. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M1. 6. 7 ·मद· (for ·भय·).

29 B9 om. 29 (cf. v. l. 26). —a) K6 V1 B0. 6–8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T1 पुरातनी (for पूर्वतरा). K1 वृत्तिं. —c) K2. 6 V1 B0 Dn4 D2. 3. 6. 8 ज्ञानवित्त्वे (V1 °द्धे)व; K7 D4. 5. 9 °विच्चैव; B6–8 M7 °वानेव; Dn1 °वत्त्वे च; D7 T G1. 3. 6 M1. 5. 6 °वृद्ध्यैव (for °वित्त्वेन). —d) T2 सिध्यते. K6 कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि. ❀ Ca : उत्पन्नतत्त्वज्ञानेन किं हेयं कर्म। नेत्याह। ❀

30 B9 om. 30ab (cf. v. l. 26). —a) Da4 अधर्म· (for °र्मं). —b) Dn1 D7 T G1. 3. 6 M5 हि; Da4 स (for [इ]ह). K6 Dn4 विचक्षणः (for [अ]वि°). —c) K4. 6 B7 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 वाधर्म·; K7 D9 च धर्म· (for चाधर्म·). D7 ·संकाशः (for °शं). —d) K7 D6. 9 स वेत्ति च; D5 बुध्यन्निव; G1 मोच° (for शोच°).

31 a) D7 T1 करोति (for °मि). —b) D5 न धर्म· (for अधर्म·). D7 ·कामे. Da4 lacuna; Dn4 तु (for च). K2 D7 [अ]धर्मं (for धर्मम्). —c) K4 बालाः; K6 Ds1 D8 वालः; B9 भालः; D7 बलः; M1 बालं (for बालः). K7 D6 कर्मणा; D7 °णि (for °णी). K2 प्रकुर्वन् (for प्रजानन्). —d) K7 Dn4 D4. 6. 9 M1. 5–7 सं·; Da3. a4 प्र· (for स). B0 Ds वापि देही; D7 T1 G1. 3 चापदेति (G3 °देही); G6 जायते हि (for चापि देही).

Colophon : G2 missing; K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T G1. 3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 2. 4. 6 Ds1 शुकप्रश्नः; K7 D4. 6. 9 शुकानुप्रश्ने प्रज्ञालश्चतुर्थः;

२२८

व्यास उवाच ।
अथ चेद्रोचयेदेतद्द्रुह्येत मनसा तथा ।
उन्मज्जंश्च निमज्जंश्च ज्ञानवान्प्लववान्भवेत् ॥ १
प्रज्ञया निर्मितैर्धीरास्तारयन्त्यबुधान्प्लवैः ।
नाबुधास्तारयन्त्यन्यानात्मानं वा कथंचन ॥ २
छिन्नदोषो मुनिर्योगान्युक्तो युञ्जीत द्वादश ।
दश कर्मसुखानर्थानुपायापायनिर्भयः ॥ ३
चक्षुराचारवित्प्राज्ञो मनसा दर्शनेन च ।
यच्छेद्वाङ्मनसी बुद्ध्या य इच्छेज्ज्ञानमुत्तमम् ।
ज्ञानेन यच्छेदात्मानं य इच्छेच्छान्तिमात्मनः ॥ ४
एतेषां चेदनुद्रष्टा पुरुषोऽपि सुदारुणः ।
यदि वा सर्ववेदज्ञो यदि वाप्यनृचोऽजपः ॥ ५ C. 12. 8650 B. 12. 237[6]. 5 K. 12. 242. 6

V1 Bo. 6. 8. 9 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 8 शुकानुप्रश्नः; B7 शुकानुप्रश्नशासनं; M5 शुकानुप्रश्ने ज्ञानकर्मसमुच्चयोद्देशः; M6. 7 शुकानुप्रश्ने शिष्टाचारकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 Ds1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 62; Dn4 Ds2 61; D3 M1. 6. 7 60; T2 76. — *Śloka no.*: Dn1. n4 32.

228

☞ This adhy. is missing in G2 (cf. v. l. 12. 222. 19).

1 ^{a}) Ś1 K1 **Ca** द्रोहयेद्; K6 रोचये हि; Bo. 6 (marg.). 8 रोहयेद् (for रोचयेद्). — ^{b}) K1 द्रुह्येत; K4 M7 **Cp** उह्येत; K7 D4. 9 बुध्येत; D5. 7 G6 द्रुह्यते; D6 मुह्येत; T1 G3 ऊह्येते; T2 M6 ऊह्यते; G1 मुह्यते; M1. 5 उह्यते (for द्रुह्येत). T2 सह; G3 तदा (for तथा). K6 V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 उ(Bo. 6 द्रु-; Dn1 Ds D8 ऊ)ह्येत स्रोतसा यथा; Da3. a4 द्रु(Da4 ऊ)ह्येत स्वयमेव वा. — ^{c}) K4 निर्मज्जंश्च (for उन्म°). — ^{d}) Da4 दान- (for ज्ञान-). Ś1 K1. 2. 4. 7 Da3. a4 D4. 6. 9 **Ca** लाभवान्; D5 लोभ° (for प्लव°).

2 ^{a}) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 निश्चि(B8 °ष्ठि)ता (for निर्मितैर्). — ^{c}) B8 एतान् (for अन्यान्). — ^{d}) Bo. 6. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D3. 6. 7 T1 G1 नात्मानं (for आ°). B6 (marg. as in text) Dn1 M5 कदाचन; Da4 कथं च नः.

3 ^{a}) D7 T G1. 3. 6 M5 हीन-; M7 भिन्न- (for छिन्न-). K6 Ds1 -रोषो; B7 M7 -योगो (for -दोषो). D8 मुनेर्. K7 B8 D4. 9 योगं; B7 दोषान्; D7 T1 G1. 3. 6 योगाद् (for °न्). — ^{b}) K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 T2 मुक्तो (for युक्तो). D7 T1 G1. 3. 6 वा दश (for द्वादश). B8 युंजीत द्वादशीं कलां. ❀ **Ca** p: द्वादश योगान् मनोनियमनप्रकारान् (**Cp**: दशेन्द्रियमनोबुद्धिनियमलक्षणान्) ॥ **Cn**: द्वादश देशादीन् ॥ **Cs**: शरीरस्य नवद्वारे आकाशं, त्वक्पाण्योः वायुं, जठराग्नौ चक्षुषि अग्निं, रुधिरादिद्रवे जलं, वाह्यादादिषु (sic) भूमिं, मनसि चन्द्रं, श्रोत्रे दिशः, पादयोः उपेन्द्रं, वाचि अग्निम्, गुदे पितरं, मेण्ढ्रे प्रजापतिं ध्यायेत्—एते द्वादश योगाः । तथा च मनुः (12. 120–121, with v. l. बले हरिम्, which **Cs** omits in counting) ॥ **Cv**: द्वादश—यजनादिषट्कर्माणि कामादिषड्वर्गनिग्रहाख्यषट्कर्माणि, स्नानशौचतपःसत्यदयातितिक्षाख्यानि वा षट्कर्माणि । ❀ — K6 om. 3^{cd}. — ^{c}) K7 B6–9 Da3 Ds D5 M1 देश- (for दश). V1 B8 -स्वकान्; B6 -स्वथान्; D4. 5 -गुणान्; G3 -सुतान् (for -सुखान्). Dn1. n4 D2. 3. 8 देशकर्मानुरागा- (D2. 3 °गान)र्थान्; **Cs** (also as in text) दश कर्मानुगानर्थान्. — ^{d}) B9 Da3. a4 अपायापाय-. K4 -निर्भरः; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds D6. 7 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 **Cs** -निष्क्रियः; Dn1. n4 -निश्चयैः; D2. 3. 5. 8 T2 -निश्चयः (for -निर्भयः). ❀ **Cs**: उपायापायनिष्क्रियः, आदानत्यागयोरविशेषः । ❀

4 ^{a}) Ś1 K1. 4 चक्षुराचर-; K7 Dn1. n4 Ds D2–5. 8. 9 **Cs** °राहार- (for °राचार-). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 -संहारैर्; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 **Cv** -संग्राहै(T1 °ह्यै-; G1 **Cv** °हे)र् (for -वित्प्राज्ञो). — ^{b}) K7 D6. 9 मनसो (for °सा). — With 4^{cdef}, cf. Kaṭha Up. 1. 3. 13. — ^{c}) Da4 वाङ्मनासि; D7 T1 G1 वाचं मनो; T2 G3. 6 वाङ्मनसे (for °सी). — Bo om. (hapl.) 4de. — ^{d}) M1. 5–7 तां यच्छेज् (for य इ°). — ^{e}) K4 इच्छेद् (for य°). ❀ **Cn. s. v**: आत्मानं बुद्धिम् । ❀ — ^{f}) Ś1 K1. 2 G1 (marg. as in text) ज्ञानम् (for शान्तिम्).

5 ^{a}) K1 ये तेषां; D5–7 इत्येषां (for एतेषां). Ds1

C. 12. 8550
B. 12. 237(6). 6
K. 12. 242. 6

यदि वा धार्मिको यज्वा यदि वा पापकृत्तमः ।
यदि वा पुरुषव्याघ्रो यदि वा क्लैब्यधारिता ॥ ६
तरत्येव महादुर्गं जरामरणसागरम् ।
एवं ह्येतेन योगेन युञ्जानोऽप्येकमन्ततः ।
अपि जिज्ञासमानो हि शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ७
धर्मोपस्थो ह्रीवरूथ उपायापायकूबरः ।
अपानाक्षः प्राणयुगः प्रज्ञायुर्जीवबन्धनः ॥ ८
चेतनाबन्धुरश्चारुराचारग्रहनेमिवान् ।
दर्शनस्पर्शनवहो घ्राणश्रवणवाहनः ॥ ९
प्रज्ञानाभिः सर्वतन्त्रप्रतोदो ज्ञानसारथिः ।
क्षेत्रज्ञाधिष्ठितो धीरः श्रद्धादमपुरःसरः ॥ १०
त्यागवर्त्मानुगः क्षेम्यः शौचगो ध्यानगोचरः ।

D4 वेद् (for चेद्). K1 अनुद्रष्टा; Da4 °द्दष्टा; D5. 7 M1. 5–7 °ष्टाता (for °द्रष्टा). —b) G1 om. from सुदारुणः up to एवं ह्ये (in 7c). M7 [इ]ह (for सु-). —d) K4 अनृतौ (for °चो). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 द्विजः; K7 D4. 9 भवेत्; D6 स्थितः (for ऽजपः).

6 G1 om. 6 (cf. v. l. 5). The portion from 6a up to 31f is lost in K7 on missing fol. —a) Da4 जित्वा; D4. 5. 9 विद्वान्; D6 वत्स (for यज्वा). —c) Ds1 पुरुषो (for °ष-). —d) K2 क्लैव-; Bo. 6 (marg. as in text). 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 क्लेश- (for क्लैब्य-). K4 Bo. 7. 9 Dn1. n4 D8 -धारितः; K6 -धारकः; B6 (marg. as in text) D2. 3 -वारितः; Da4 -धारिताः; Ds D7 T G3. 6 M1. 5–7 -धार(Ds D7 °रि)णः; D5 -वादिना (for -धारिता).

7 K7 missing (cf. v. l. 6). G1 om. up to एवं ह्ये (cf. v. l. 5). —a) K4. 6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 8 एवं (for एव). Ś1 K1. 2 महद्दुःखं; Dn1 गुहादुर्गं; M5. 7 महादुःखं (for °दुर्गं). —b) D5 -सागरात् (for -सागरम्). —d) K6 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D3 (before corr.). 4. 6. 9 ह्येकम्; B7 Ds1 D2. 8 (by corr.). 8 Cn ह्येवम्; D7 T G1. 3. 6 M1. 6. 7 [ऽ]प्येवम् (for °कम्). ❀ Cv: एकम्, मनः हरौ युञ्जानः । ❀ —e) K6 B7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1. 3. 6 M1. 5–7 [ऽ]पि (for हि). —f) K6 D4 -ब्रह्मा नि-; Dn4 M1 -ब्रह्मापि; M6 -ब्रह्माभि- (for °ति-).

8 K7 missing (cf. v. l. 6). —a) Ds1 धर्मापस्थो. K1 ह्रीवरूथा; K4 °रूष; Da4 जीवरूप्यम्; D7 ह्रीवरुध; Ca ह्रीनिषेधः (gloss: रथगुप्तिः; Cap as in text) (for ह्रीवरूथ). ❀ Ca: उपस्थो रथमध्यम् ॥ Cn: उपस्थं सारथेरुपवेशनस्थानम् । ❀ —b) M1. 5–7 दानध्यान- (submetric) (for उपायापाय-). Ś1 K1. 2 Ds1 D4 -कूवरः; Da4 -कुरवः; D7 -कुद्वरः (for -कूबरः). ❀ Cn: कूबरौ धूर्दण्डौ । ❀ —c) D2. 8 पान- (for प्राण-). ❀ Ca: अक्षश्चक्रधारकं काष्ठम् । ❀ —d) K1. 6 G3 प्रज्ञायुं; V1 B9 Da3. a4 D7 T1 G6 M7 प्रज्ञायुग् (for °युर्). D6 प्रज्ञारज्जुनिबंधनः. ❀ Ca: प्रज्ञायुक् प्रज्ञा योक्त्रः । ❀

9 K7 missing (cf. v. l. 6). —a) Da4 D5 T2 G1. 3 M5 -बंधनश् (for -बन्धुरश्). K6 Ds1 चानुर् (for चारुर्). ❀ Ca: बन्धुरं सारथिस्थानम् ॥ Cn: बन्धुरः फलकद्वयसंश्लेषः । ❀ —b) D5 om. आचा. Ś1 K1. 2 चारुविग्रह-; Da3 Ca खविनिग्रह-; Da4 खमितिग्रह-; Dn1 स्वाचारग्रह-; D2. 8 M7 चाचारग्रह-; D7 T1 G1 आचारग्राह- (for °ग्रह-). K2 -नेत्रिमान्; K6 B6. 9 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 T2 G1 M1. 5. 6 -नेमिमान्; M7 -मेदिवान् (for -नेमिवान्). ❀ Ca (reading खविनिग्रहः): खनिग्रहा इन्द्रियसंयमा एव नेमिश्चक्रप्रान्तो यस्य । ❀ —c) D4 om. स्पर्शन. K6 -वाहो (for -वहो).

10 K7 missing (cf. v. l. 6). —a) D7 T G1. 3. 6 M5 धर्म- (for सर्व-). Ś1 K1. 2. 4. 6 B7 D2. 3. 5. 6 T1 G1 M1. 5. 6 -तंत्रः; Bo. 6 (marg. as in text). 9 -तंतु-; D8 (marg.) -तत्त्व- (for -तन्त्र-). ❀ Cn: नाभिर्मध्यभागः, रथिन उपवेशनस्थानम् । ❀ —b) Ś1 K1. 2. 4 प्रबोध-; M5 प्रतोद- (for -प्रतोदो). —c) Ś1 K1. 2 V1 वीरः; D7 T G1. 3. 6 M5. 7 धैर्यः (for धीरः). —d) B8 D5 -पुरस्कृतः (for -पुरःसरः).

11 K7 missing (cf. v. l. 6). —a) Dn1 गत्या; Dn4 त्यागः (for त्याग-). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -सूक्ष्मानुगः; V1 D7 T G1. 3. 6 M5 -रश्म्य°; B6. 8 (both marg.) -धर्मा°; D4. 6. 9 -श्रेष्ठा°; M1. 6. 7 -रोषा° (for -वर्त्मा°). Da4 M7 क्षेम्य- (for क्षेम्यः). D5 योगधर्मानुगक्षेमः. —b) Dn4 D4. 9 शोचगो. M5 ध्वानु- (for ध्यान-). D4. 6. 9 -तत्परः; M7 -गोचरं (for -गोचरः). ❀ Cv (reading शौचगाध्वानगोचरः): शौचगाः शौचरता मुनयः, तेषामध्वा गोचरो विषयो यस्य । ❀ —c) Da4 दिव्ययुक्तो; D3 जीवन्मुक्तो; D7 T1 G1. 3. 6 जययुक्तो; T2 M5 जव° (for जीव°). K6 G1 रथे (for रथो). —d) K1 D7 G1 ब्रह्मलोको; D6 °युक्तो (for °लोके). T2 विराजिते.

जीवयुक्तो रथो दिव्यो ब्रह्मलोके विराजते ॥ ११
अथ संत्वरमाणस्य रथमेतं युयुक्षतः ।
अक्षरं गन्तुमनसो विधिं वक्ष्यामि शीघ्रगम् ॥ १२
सप्त यो धारणाः कृत्स्ना वाग्यतः प्रतिपद्यते ।
पृष्ठतः पार्श्वतश्चान्या यावत्यस्ताः प्रधारणाः ॥ १३
क्रमशः पार्थिवं यच्च वायव्यं खं तथा पयः ।
ज्योतिषो यत्तदैश्वर्यमहंकारस्य बुद्धितः ॥ १४
अव्यक्तस्य तथैश्वर्यं क्रमशः प्रतिपद्यते ।
विक्रमाश्चापि यस्यैते तथा युङ्क्ते स योगतः ॥ १५
अथास्य योगयुक्तस्य सिद्धिमात्मनि पश्यतः ।
निर्मथ्यमानः सूक्ष्मत्वाद्रूपाणीमानि दर्शयेत् ॥ १६
शैशिरस्तु यथा धूमः सूक्ष्मः संश्रयते नभः ।
तथा देहाद्विमुक्तस्य पूर्वरूपं भवत्युत ॥ १७
अथ धूमस्य विरमे द्वितीयं रूपदर्शनम् ।
जलरूपमिवाकाशे तत्रैवात्मनि पश्यति ॥ १८
अपां व्यतिक्रमे चापि वह्निरूपं प्रकाशते । C. 12. 8664 B. 12. 237[6]. 19 K. 12. 242. 19

---

12 K7 missing (cf. v. l. 6). — a) Ś1 K1. 2. 4 [अ]स्य; B6 (marg. as in text) च; Da4 D5 स (for सं-). Ś1 K1 त्वरमानस्य. Dn4 अश्वसाध्यरपारस्तु (sic); D7 T1 G1 अथ सत्त्वं समासाद्य. — b) K6 Dn4 Ds D3 एव; Bo. 8 Dn1 D2. 8 M1. 6 एवं; D7 T G1. 3. 6 M5 एनं (for एतं). M7 युयंक्षतः. — d) D5 बुद्धिं (for विधिं). D7 शीघ्रगां; T2 °गः.

13 K7 missing (cf. v. l. 6). — a) Ś1 K1. 2. 4 D6 ये; Dn1 D4 M5–7 या; D2 lacuna; M1 सा (for यो). K2 Dn4 D6 धारणा; Ds1 °णां; T1 °णे; M7 °णं (for °णाः). K6 सूक्ष्मा; Ds1 सूक्ष्मां; D4. 9 ज्ञात्वा; D5 कृत्वा (for कृत्स्ना). — b) Ś1 K1. 2 वाग्यताः; K6 वास्वतः; D7 T G1. 3. 6 बाह्यतः (for वाग्यतः). Ś1 K1. 2. 4 -पेदिरे; T1 -पाद्यते (for -पद्यते). — K6 D4 om. (hapl.) 13c–15b. — c) G3. 6 प्राणवांश्च; M1. 6. 7 प्राश्नि(M1 °णि)कांश्च (for पार्श्वतश्च). D7 G1 चान्ये. ❀ Ca : पृष्ठतः पार्श्वतः इति । एताः सप्त प्रधानभूताः, शेषास्तु पृष्ठत इव पार्श्वत इव गौण्यो मनोनियमनमात्रफलाः । ❀ — d) Da3. a4 D6. 7 T1 G1 यावंत्यस्; Dn1. n4 D2. 8 M5 तावत्यस् (for या°). D5 प्राण-; D6. 9 ताश्च (for ताः प्र-). K4 Dn4 -धारणा. ❀ Ca : मोक्षस्याहत्य साधिकाः सप्तेति भावः । अत एव शेषाः प्रधारणाः । ❀

14 K7 missing (cf. v. l. 6). K6 D4 om. 14 (cf. v. l. 13). — a) Ś1 K1. 2. 4 यश्च (for यच्च). — b) ❀ Cn : पयः पयसः जलस्य । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । ❀ — c) V1 तथैश्वर्यम्.

15 K7 missing (cf. v. l. 6). K6 D4 om. 15ab (cf. v. l. 13). — a) Da4 तव; D7 G1. 3. 6 M1. 5. 7 यथा (for तथा). — c) K6 Ds D7 T G1. 3. 6 Cs (gloss : पूर्वोक्तस्य क्रमस्य विपरीतक्रमेण) व्युत्क्रमाच् (for विक्रमाश्च). B6 (marg.) D5 वापि (for चापि). B6. 7. 9 Da3. a4 M1. 5–7 विक्र(M6. 7 व्युत्क्र)माद्वा यथा ह्येते (B7 °था ह्येतत्; M1. 5–7 °थाभ्येति). ❀ Ca : विक्रमाः उद्यमविशेषाः ॥ Cn : अनुभवक्रमाः । ❀ — d) K6 Dn1. n4 Ds D3 यथा (for तथा). K1 V1 T2 G1. 3. 6 M1. 5 युक्ते स; K4. 6 Bo. 6. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M6. 7 युक्तेषु; D7 युक्ते स्व-; T1 युक्तः स (for युङ्क्ते स). B7 तथा युक्ते युगो गतः (sic).

16 K7 missing (cf. v. l. 6). — a) V1 D7 T1 G1. 3. 6 तथास्य (for अ°). K6 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 त(B8 अ)था योगस्य युक्तस्य. — c) Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 D2–6. 8. 9 M1. 5–7 Cn निर्मु(D6 °रु)च्यमानः (for निर्मथ्य°). K6 सूक्ष्मः सन्; D8 सूक्ष्मं स; D4. 9 शूक्ष्मत्वाद्; T1 G3. 6 सूक्ष्मात्मा (for सूक्ष्मत्वाद्). — d) D7 T1 G1. 3. 6 [ए]तानि (for [इ]मानि). K4 शर्मयेत्; K6 Bo. 6. 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 पश्यतः; D4. 6. 9 निर्दिशेत्; D5 दर्शयन् (for °येत्).

17 K7 missing (cf. v. l. 6). — a) K6 सैशिरस्; Da3. a4 शैशिरं. — b) Da4 सूक्ष्म-; D4. 9 शूक्ष्मः. D7 संश्रियते. Ś1 K1. 2. 4 सूक्ष्म(K4 °क्ष्मं)संश्रयणे (K2 °ने) रतः. — c) B8 D9 यथा; Cv तस्य (for तथा). K1 चेहाद् (for दे°). M1. 6 विभक्तस्य; M5 वियु° (for विमु°). — d) K1. 2 पूर्वं (for पूर्व-). V1 Da4 भवेत्पुनः (for भवत्युत).

18 K7 missing (cf. v. l. 6). — a) T2 देहस्य (for धूमस्य). M1. 6 अथ धूमव्युपरमे. — b) Ś1 K1. 2 V1 B8 D5 धूम- (for रूप-). — c) K4 जालरूपम्; D7 T G1. 3. 6 ज्वाला° (for जल°). — d) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 तथैव (for तत्रैव).

19 K7 missing (cf. v. l. 6). — a) D7 T1 G1. 3. 6 परं (for अपां). M1 ह्यतिक्रमे (for व्यति°). K6

C. 12. 8664 B. 12. 237(6). 20 K. 12. 242. 20
तस्मिन्नुपरते चास्य पीतवस्त्रवदिष्यते ।
ऊर्णारूपसवर्णं च तस्य रूपं प्रकाशते ॥ १९
अथ श्वेतां गतिं गत्वा वायव्यं सूक्ष्ममप्यजः ।
अशुक्लं चेतसः सौक्ष्म्यमव्यक्तं ब्रह्मणोऽस्य वै ॥ २०
एतेष्वपि हि जातेषु फलजातानि मे शृणु ।
जातस्य पार्थिवैश्वर्ये सृष्टिरिष्टा विधीयते ॥ २१
प्रजापतिरिवाक्षोभ्यः शरीरात्सृजति प्रजाः ।
अङ्गुल्यङ्गुष्ठमात्रेण हस्तपादेन वा तथा ॥ २२
पृथिवीं कम्पयत्येको गुणो वायोरिति स्मृतः ।
आकाशभूतश्चाकाशे सवर्णत्वात्प्रणश्यति ॥ २३

V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 M5 चास्य; D4 वापि; D5 चैव (for चापि). — [b]) K6 Ds2 पूर्वं-; Ds1 पूर्वं (for वह्नि). ❀ Cs: वह्निरूपं पिङ्गलो वर्णः । ❀ — [e]) B8 यस्मिन् (for त°). K6 Dn1 [ऽ]जोस्य; Da4 चापि; Ds1 वास्य (for चास्य). — After 19[abc], D7 T G1.3.6 M5 ins.:

676*　　वायव्यं सूक्ष्ममप्यथ ।
रूपं प्रकाशते तत्र·

— [d]) D7 T1 G1.3.6 -वर्णवद् (for -वस्त्र°). K6 Bo.6–9 Da3 Ds D8 M6 अप्यजः (B6.9 Da3 °जं); D4.9 अप्युत; D6 अच्युतः; D7 T G1.3.6 M5 अप्यजे (for इष्यते). Da4 तं शस्त्रवदव्यंजनं; Dn1.n4 D2.3 Cn पीतशस्त्रः (Dn4 D2.3 °वर्णः) प्रकाशते; M1.7 पीतवस्त्रप- (M7 °व)दव्यजः (M7 °दः). ❀ Cn: पीतशस्त्रवत् — पीतानि गिलितानि शस्त्रवह्निच्छेदकत्वाद्वृक्षागारपर्वतादीनि शस्त्राणि येन तद्वत् । ❀ — After 19[d], D7 T G1.3.6 M5 ins.:

677* तस्मिन्नुपरते रूपमाकाशस्य प्रकाशते ।

— T2 om. (hapl.) 19[ef]. — [e]) K1.4 तू(K4 ऊ)र्णा-रूपम्; K6 वर्णोरूप-; B6 (marg. as in text).8.9 D5 उल्का°; M1.6 ऊर्णरूप- (M6 °पं) (for ऊर्णारूप-). K1.4 अवर्णं च; K6 V1 Bo.6–9 Da3 Dn1.n4 Ds D2.4.8.9 M1.7 -सवर्णस्य; Da4 D6 M6 -सुवर्णस्य; D5 -सुवर्णं स; M5 -सवर्णं तत् (for °र्णं च). D3 ऊर्णास-रूपवर्णस्य; D7 T1 G1.3.6 ऊ(D7 औ)र्णास(T1 G1 °सु)-वर्णरूपं तत्. D4 om. (hapl.) from च up to सवर्ण (in 23[d]). — [f]) V1 रूपं तस्य (by transp.); Dn4 न स्वरूपं; D5 तथा रूपं·

20 K7 missing (cf. v. l. 6). D4 om. 20 (cf. v. l. 19). — [a]) K4 Dn4 अथ स्वेतां (sic); D7 T1 G1.3.6 ततश्चै(G3.6 °श्चे)तां; T2 ततः श्वेतां (for अथ श्वेतां). B9 ज्ञात्वा (for गत्वा). ❀ Ca: श्वेतामुपाधिशून्यां रूप-मात्रप्रतिनिर्मलामिति वा । ❀ — [b]) Ś1 K1.2.4 अप्यजं; K6 Dn1.n4 Ds D2.3.8 अप्युत (for अप्यजः). D7 T G1.3.6 M5 सोहंकारे प्रकाशते· — After 20[ab], D7 T G1.6 M5 ins.:

678* तस्मिन्नुपरते चास्य बुद्धिरूपं प्रकाशते ।

[G1 बुध- (for बुद्धि-).]

— G3 om. 20[c]–21[d]. — [c]) Ś1 K1.2 B9 Da3.a4 अशुक्ल-; D9 T G6 M1.5–7 सुशुक्लं (M1.6.7 °क्ल-); G1 सुशक्यं (for अशुक्लं). B6 (marg.).8 (marg. as in text) तेजसः; D5 चेतसं (for चेतसः). Ś1 K1.2 M1.6.7 सूक्ष्मम्; K6 Bo.9 Da3.a4 Ds D6 Cnp (gloss: प्रसा-दकरं) सौख्यम्; D5.7.9 T G1.6 सौम्यम् (for सौक्ष्म्यम्). — [d]) K6 V1 Bo Dn1.n4 Ds D2.3.8 अप्युक्तं; T1 G1.6 अव्यक्तो; T2 °क्ते (for °क्तं). K4 ब्राह्मणोस्य; K6 V1 Bo.6–9 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 G1.6 M1.6.7 ब्राह्मणस्य; Da4 D7 T1 ब्रह्मणस्य (for °णोऽस्य). M1.6 हि (for वै). Cpp अव्यक्तं प्रतिपाद्यते·

21 K7 missing (cf. v. l. 6). D4 G3 om. 21 (cf. v. l. 19, 20). — [a]) M7 तातेषु (for जा°). — [c]) V1 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6–9 T1 G1.6 M1.5 Cp पार्थिवैश्वर्यैः; B8 परमैश्वर्ये (for पार्थिवै°). — [d]) Ś1 K1.2.4 यष्टिर् (for सृष्टिर्). B8 एषा; Da3 Dn1 अत्र (for इष्टा).

22 K7 missing (cf. v. l. 6). D4 om. 22 (cf. v. l. 19). — [b]) D7 T1 G1.3.6 शारीराः (for शरीरात्). K6 ससृजे; V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8.9 M1.6.7 सृजते (for °ति). — After 22[ab], D7 T G1.3.6 M5 read 24. — [c]) D7 T G1.3.6 M5 अंगुल्यां (T2 °ल्यं)गुष्ठमात्रेण. — [d]) D7 T1 G1.3.6 स हि (for हस्त-). Ś1 K1.2 पुनः; G6 तया (for तथा).

23 K7 missing (cf. v. l. 6). D4 om. up to सवर्ण (cf. v. l. 19). — [a]) T2 पृथिवीं क्षपयंत्येते. — [b]) Ś1 K1.2 गुणा (for गुणो). Ś1 K1.2.4 D6 इव (for इति). Ś1 K1.2.4 स्मृताः; K6 V1 Bo.8 Dn1.n4 Ds D2.3.8 M5 श्रुतिः; B6.7.9 Da3.a4 श्रुतः; D6 स्थितः; D9 स्थितिः (for स्मृतः). — [c]) K1 -भूताश्च; K6 Ds G1 M1 -भूतं (for -भूतश्च). — [d]) K6 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 M5 प्रकाशते; D7 T G1.3.6 M1.6.7 न दृश्यते (for प्रणश्यति).

वर्णतो गृह्यते चापि कामात्पिबति चाशयान् ।
न चास्य तेजसा रूपं दृश्यते शाम्यते तथा ॥ २४
अहंकारस्य विजितैः पञ्चैते स्युर्वशानुगाः ।
षण्णामात्मनि बुद्धौ च जितायां प्रभवत्यथ ॥ २५
निर्दोषा प्रतिभा ह्येनं कृत्स्ना समभिवर्तते ।
तथैव व्यक्तमात्मानमव्यक्तं प्रतिपद्यते ॥ २६
यतो निःसरते लोको भवति व्यक्तसंज्ञकः ।
तत्राव्यक्तमयीं व्याख्यां शृणु त्वं विस्तरेण मे ।
तथा व्यक्तमयीं चैव संख्यां पूर्वं निबोध मे ॥ २७
पञ्चविंशतितत्त्वानि तुल्यान्युभयतः समम् ।
योगे सांख्येऽपि च तथा विशेषांस्तत्र मे शृणु ॥ २८
प्रोक्तं तद्व्यक्तमित्येव जायते वर्धते च यत् ।
जीर्यते म्रियते चैव चतुर्भिर्लक्षणैर्युतम् ॥ २९
विपरीतमतो यत्तु तदव्यक्तमुदाहृतम् ।
द्वावात्मानौ च वेदेषु सिद्धान्तेष्वप्युदाहृतौ ॥ ३०
चतुर्लक्षणजं त्वन्यं चतुर्वर्गं प्रचक्षते । C. 12. 8677 B. 12. 237[6]. 32 K. 12. 242. 33

---

24 K7 missing (cf. v. l. 6). D7 T G1. 3. 6 M5 read 24 after 22^{ab}. — [a]) K6 Ds1 वर्णता (for °तो). Bo. 6–8 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 गुह्यते (for गृ°). V1 Bo. 6. 9 Da3. a4 नापि; B8 D5 वापि; D6 सोपि; D7 T G1. 3. 6 M7 चाप्सु; M1. 5. 6 नाप्सु (for चापि). — [b]) Ś1 K1. 2 B3 (marg. as in text) Ds D4. 6. 9 कामान्; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 नापः (for कामात्). Ś1 K1. 2 D7 T G1. 3. 6 M5 Cs (gloss: पिपासया) चाशया; V1 B6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 D5 वापयः; Bo. 8 चाश्रयात्; Dn1. n4 D2–4. 8. 9 Ca (gloss: समुद्रादीन्) चाश्रयान्; Ds M1. 6. 7 वा(M6. 7 चा)शयात् (for चाशयान्). — [c]) D4. 9 वास्य (for चास्य). Da3. a4 तेजसो; Dn1 D3. 8 °सां (for °सा). Ś1 K1. 2. 4 न चास्य तेजो रूपं च. — [d]) V1 Bo. 6–9 Da3. a4 D4–7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 दह्यते (for दृश्यते). Ś1 K1 चाप्यते; K2 चाम्यते (for शाम्यते). V1 च वा; D6 [ऽ]पि वा; M5 [ऽ]थ वा (for तथा).

25 K7 missing (cf. v. l. 6). — [a]) K4. 6 B6. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 अहंकारेस्य; D4. 6. 9 °रे तु (for °रस्य). K2. 4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 विजिते; V1 D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 विजये (for विजितैः). — [b]) B6. 9 Da3. a4 [ऽ]स्य (for स्युर्). — [c]) T1 बुद्ध्या. D4–7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 तु (for च). — [d]) Da3 जिताया; D4. 9 जितानां (for °यां). B8 प्रभवंति. K2 अपि; Da4 अपः; D4. 7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 उत (for अथ).

26 K7 missing (cf. v. l. 6). — [a]) K4. 6 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 निर्दोष-; D5 °षात्; M1. 6 °षः (for °षा). K6 -प्रतिमा; M1. 6 प्रातिभा (for प्र°). D5 T2 ह्येनां; M1. 5–7 ह्येषा (for ह्येनं). — [b]) ❀ Cs: कृत्स्ना सर्वव्यापिनी । ❀

27 K7 missing (cf. v. l. 6). — [a]) K4. 6 Da4 Ds2 D3 निःसरतो; Dn1. n4 विस्मरते (Dn4 °तो); D5 G3. 6 निःसा(D5 °स)रितो (for निःसरते). D7 T1 G1 सतो निःसारितो लोके (G1 °को). — [b]) M1 ह्युक्त- (for व्यक्त-). Ś1 K1. 2. 4 -संज्ञितः (K2 °ताः); D4. 6. 9 (before corr.) T2 -संज्ञिकः (for -संज्ञकः). — After 27^{ab}, M1. 5–7 read 32^{cd} for the first time, repeating it in its proper place. — [c]) D5 अत्र (for तत्र). K6 B8 Ds1 व्यक्तिमयीं; V1 Bo. 6. 7. 9 Da3 Dn4 Ds2 D5. 6 G3. 6 M1. 5–7 व्यक्तमयीं; D2. 8 [अ]-व्यक्तिमयीं (for °क्तमयीं). K6 दिव्यां; Bo. 7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 विद्यां; B8 (marg.) Da3. a4 संख्यां (for व्याख्यां). — [d]) G1 तं (for त्वं). K4 ते; V1 B6–9 Da3. a4 D4. 6. 7. 9 T G1. 3. 6 M5. 7 वै (for मे). — [e]) Dn1 यथा; D5. 6 अथ (for तथा). K4 Bo. 6. 9 Dn4 D2. 3. 8 व्यक्तमयं (for °मयीं). — [f]) K6 V1 Bo. 6–9 Ds1 D6. 7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 संख्या-; Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 8 सांख्ये (for संख्यां). Ds1 ते; D5 वै (for मे).

28 K7 missing (cf. v. l. 6). — [a]) D3 -तत्त्वेन (for -तत्त्वानि). — [c]) G3 योग- (for योगे). G1 तदा (for तथा). — [d]) K4. 6 Bo. 9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 6. 7 विशेषं (for °षांस्). B7 विशेषं शृणु तत्र मे.

29 K7 missing (cf. v. l. 6). — [a]) D4–6. 9 यद् (for तद्). Ś1 K1 इतीव; Da4 Dn4 इत्येवं (for °व). — [b]) D6 ज्ञायते (for जा°). D6 [ऽ]पि (for च). D4–6. 9 तत् (for यत्). — [c]) Ś1 K1. 2. 4 हीयते; K6 Ds D3 (by corr.) जायते; Dn4 जीयते (for जीर्यते). K1 प्रियते; Dn4 द्रीयिते (sic) (for म्रियते). D4 ह्येव (for चैव). — [d]) Da4 G1 युगं (for युतम्).

30 K7 missing (cf. v. l. 6). — [a]) D6. 7 G1 यस्तु; G3. 6 वस्तु (for यत्तु). — [c]) K2 देवेषु (for

C. 12. 8677
B. 12. 237[6]. 32
K. 12. 242. 33

व्यक्तमव्यक्तजं चैव तथा बुद्धमथेतरत् ।
सत्त्वं क्षेत्रज्ञ इत्येतद्द्वयमप्यनुदर्शितम् ॥ ३१
द्वावात्मानौ च वेदेषु विषयेषु च रज्यतः ।
विषयात्प्रतिसंहारः सांख्यानां सिद्धिलक्षणम् ॥ ३२
निर्ममश्चानहंकारो निर्द्वंद्वश्छिन्नसंशयः ।
नैव क्रुध्यति न द्वेष्टि नानृता भाषते गिरः ॥ ३३
आक्रुष्टस्ताडितश्चैव मैत्रेण ध्याति नाशुभम् ।
वाग्दण्डकर्ममनसां त्रयाणां च निवर्तकः ॥ ३४
समः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्माणमभिवर्तते ।
नैवेच्छति न चानिच्छो यात्रामात्रव्यवस्थितः ॥ ३५
अलोलुपोऽव्यथो दान्तो न कृती न निराकृतिः ।
नात्रेन्द्रियमनेकाग्रं नातिक्षिप्तमनोरथः ।
अहिंस्रः सर्वभूतानामीदृक्सांख्यो विमुच्यते ॥ ३६
अथ योगाद्विमुच्यन्ते कारणैर्यैर्निबोध मे ।

वेदेषु). —^{d}) Dn4 उदाहृतं. B9 सिद्धांते चाप्युदाहृतौ.

31 K7 missing (cf. v. l. 6). —^{a}) Ś1 K1. 2 त्वन्यश्च; K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 त्वाद्यं; B8 त्वन्ये; Da4 ह्याद्यं; D7 T G3. 6 M1. 5–7 त्वन्यच् (for त्वन्यं). D5 चतुर्लक्षणसंख्यायां. —^{b}) Ś1 K1 2. 4 चतुर्वेगं; D7 °र्लक्षं (for °र्वगं). Ds1 प्रचक्ष्यते; D5 प्रशस्यते (for प्रचक्षते). —^{c}) M1. 6 च व्यक्तजं; M7 चाव्य° (for अव्य°). Da3. a4 चान्ये (for चैव). —^{d}) T2 तदा (for तथा). D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 बुद्धिर् (for बुद्धम्). K1. 4 D4. 6. 9 अथेतरं; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 अचेतनं (for अथेतरत्). —^{e}) D5 सत्त्व- (for सत्त्वं). B8 D5 एव (for एतद्). —^{f}) Ś1 K1. 2 B8 D4–6. 9 अप्यत्र; V1 अन्यत्र (for अप्यनु-). B6 -दर्शनं (for -दर्शितम्). D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 द्वयमव्यक्तदर्शनं (M5 °र्शितं).

32 ^{a}) D6 अप्यात्मानौ (hypermetric) (for आत्मानौ). T2 देवेषु (for वेदेषु). —^{b}) K6 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 [अ]नु-; B6 (marg. as in text). 7. 9 तु (for च). D5 विषयेषु दुरत्यतः. — M1. 5–7 read 32^{cd} for the first time after 27^{ab}. —^{c}) K6 विधयात्; K7 विषयः; Da3. a4 D4–6. 9 M1. 5. 6 (last three first time). 7 (both times) विषय-; D7 T G1. 3. 6 M6 (second time) विषयान् (for °यात्). —^{d}) K4 संख्यानां; D5 पंचानां; D6 संख्यानं (for सांख्यानां). Ś1 K1. 2. 4 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 D2. 3. 8 विद्धि (for सिद्धि-). T2 -लक्षणः; M7 (first time) -कारणं (for -लक्षणम्).

33 ^{b}) D6 निर्द्वंद्वं (for निर्द्वंद्वश्). —^{d}) K7. D4. 6. 9 नानृतां; M1. 5–7 °तं (for °ता). K7 गिरां; D4. 6. 9 गिरं; M1. 5–7 गिरा (for गिरः).

34 ^{a}) K1 आक्रष्टस्; Ds1 T2 आक्रु°; D5 अक्रुध्यं; D7 G1 अक्रुष्टस् (for आ°). K7 -स्लाडितश् (sic); V1 तानितश्; D7 M1 ताधि(D7 °सि)तश् (for ताडितश्). D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 चापि (for चैव). —^{b}) Da3. a4 मित्रेण (for मै°). D4 om. from ध्याति up to ब्रह्माण (in 35^{b}). Ś1 K1. 2. 4 ध्येति; K6 [आ]ध्याति (for ध्याति). K7 नाध्रुवं (for नाशुभम्). D6. 7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 मैत्रीं (D6 °त्रो; G6 °त्रं) ध्यायति नाशुभं. —^{c}) K6 Ds1 वाग्दंडः (for वाग्दण्ड-). K6 -मनसा (for °सां). D7 T G1. 3. 6 M5 वाङ्मनःकायदंडानां. —^{d}) M1. 6. 7 वि- (for नि-).

35 D4 om. up to ब्रह्माण (cf. v. l. 34). —^{a}) K4 सम-; Ds1 समाः (for समः). —^{b}) K2. 6 Ds1 ब्राह्मणम् (for ब्रह्मा°). K6. 7 Bo. 7–9 Da3 Ds D4. 6. 7. 9 T G1. 6 M5. 7 अति-; Da4 इति; G3 lacuna (for अभि-). G3 lacuna for वर्तते. —^{c}) K1 इच्छंति. K6 वाविष्टो; D5 वानिच्छो; D6 चानिच्छे; G3. 6 °च्छा (for °च्छो).

36 ^{b}) K1 न ह्यती (sic); K6 न कृतीर्; Da4 न कृतिर्; Ds D5. 7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 नाकृतिर् (for न कृती). B7. 9 निराकृतः (for °कृतिः). —^{c}) Ds T2 अनैकाग्रं; D7 T1 G1 अनेकाउयं (for °काग्रं). K7 D4–6. 9 नास्येंद्रियमनोव्यग्रं. —^{d}) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 6 नाविक्षिप्त- (M1. 6 °प्तो); D5 न विक्षिप्त-; D7 T G1 नातिक्षिप्तो; M7 नावाक्षिप्त- (for नाति°). Da3. a4 -मनोरथाः. G3. 6 नाक्षिप्तो नामनोरथः. — After 36^{cd}, K7 Ds2 D4–6. 9 Kumbh. ed. ins.:

679* सर्वभूतहितो मैत्रः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ।
अस्पृहः सर्वकामेभ्यो ब्रह्मचर्ये दृढश्च यः ।

[Lines 1–2 = (var.) 6. 36. 24. —(L. 1) D5 -समो; Kumbh. ed. -सदृङ् (for -हितो). —(L. 2) K7 तुल्या- (for तुल्य-). —(L. 3) K7 Ds2 D5 Kumbh. ed. ब्रह्मचर्य- (for °चर्ये). D5 Kumbh. ed. -दृढव्रतः (for दृढश्च यः).]

—^{e}) K4 Da3 अहिंसः; Da4 °सा; D7 °सुः (for °स्रः). —^{f}) Ś1 K1. 2 एष (for ईदृक्). Da3. a4 संख्या; Dn4 संख्यो; D3 सांख्ये D7 G1 सां(G1 सं)ख्याद्

योगैश्वर्यमतिक्रान्तो योऽतिक्रामति मुच्यते ॥ ३७
इत्येषा भावजा बुद्धिः कथिता ते न संशयः ।
एवं भवति निर्द्वंद्वो ब्रह्माणं चाधिगच्छति ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२८ ॥

२२९

व्यास उवाच ।
अथ ज्ञानप्लवं धीरो गृहीत्वा शान्तिमास्थितः ।
उन्मज्जंश्च निमज्जंश्च ज्ञानमेवाभिसंश्रयेत् ॥ १
शुक उवाच ।
किं तज्ज्ञानमथो विद्या यया निस्तरति द्वयम् ।
प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तिरिति चैव हि ॥ २
व्यास उवाच ।
यस्तु पश्येत्स्वभावेन विना भावमचेतनः ।
पुष्यते च पुनः सर्वान्प्रज्ञया मुक्तहेतुकः ॥ ३
येषां चैकान्तभावेन स्वभावः कारणं मतम् । C. 12. 8691 B. 12. 238[7]. 4 K. 12. 243. 4

(for सांख्यो). K7 यमुच्यते (for विमु°).

37 T1 om. (hapl.) 37. —[a]) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 यथा (for अथ). Ds2 योगैर् (for योगाद्). K7 D4. 9 विमुच्येत (for °च्यन्ते). —[b]) D7 G1 करणैर् (for का°). K1 Da4 निबोधसे (Da4 °नात्) (for °ध मे). K6 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तत् (for मे). —[d]) Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 निष्क्रामति (for ऽतिक्रा°). Dn1. n4 स मुच्यते (for मुच्यते).

38 [a]) K7 Ds D4. 7. 9 T G3. 6 M6. 7 Cs (gloss: सांख्ययोगजा) [उ]भयजा; Da4 भावना; G1 M1. 5 भयजा (for भावजा). Ś1 K1. 2. 4 शुद्धिः; K7 D4. 5. 9 सिद्धिः (for बुद्धिः). D6 इत्येषामात्मजा सिद्धिः. —[b]) M1. 6 कथितां. — D5 reads 38[cd] twice. —[c]) D5 (second time) कर्मणा मनसा युक्तो. —[d]) K7 D4. 9 ब्राह्मणं (for ब्रह्माणं). B6 (marg.). 8 (marg. as in text) D5 (second time) T2 M1. 6. 7 ब्रह्माणं चातिवर्तते; D7 T1 G1. 3. 6 ब्रह्म(G1 ब्रह्मा·; G3. 6 ब्राह्म)णश्चातिवर्तते.

Colophon: G2 missing; K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2. 4 शुकप्रश्नः; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M5 शुकानुप्रश्नः; K7 D4. 6. 9 शुकानुप्रश्ने योगोपदेशः; M1. 6. 7 मोक्षोपायविधिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K7 5; Dn1 Ds1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 63; Dn4 Ds2 62; D3 M1. 6. 7 61; D8 58. — *Śloka no.:* Dn1 39; Dn4 40.

229

☞ This adhy. is missing in G2 (cf. v. l. 12. 222. 19).

1 D5 om. the ref. —[a]) G1 धीमान् (for धीरो). D5 अथ ज्ञानलवं कर्तुं. —[b]) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 आत्मनः (for आस्थितः). D5 गृही शांतिमवस्थितः. —[d]) D7 T G1. 3. 6 M5 विद्याम् (for ज्ञानम्).

2 Da4 व्यास (for शुक). —[a]) K7 D4. 6. 9 नु (for तज्). M5 अहो; Cap अथो (as in text). Ś1 K1. 2 V1 Ca (Cap as in text) विद्याद्; Da4 विप्र; Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 Cs विद्यां (for विद्या). ❀ Ca: ज्ञानं ज्ञानकारणं, ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या । ❀ —[b]) Ś1 K1. 2 V1 येन; K4 तेन; Bo Dn1. n4 Ds1 D2. 8 G1. 6 यथा (for यया). K2. 4 विस्तरति; K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 M1. 6. 7 निस्तरते (for °रति). —[c]) Ds1 प्रकृति· (for प्रवृत्ति). —[d]) K1 निर्वृत्तिर्; G1 निवृत्तिम् (for °त्तिर्). G3 इह; M7 अथ (for इति). K6 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 वा वद; K7 D4. 6. 9 चोच्यते; Da4 वाहवः (sic); M1. 5–7 चैव ह (for चैव हि). — After 2, G1 reads 10.

3 After the ref., D7 T G3. 6 read 10. —[a])

C. 12. 8691 B. 12. 238[7]. 4 K. 12. 243. 4 पूत्वा तृणबुसीकां वै ते लभन्ते न किंचन ॥ ४
ये चैनं पक्षमाश्रित्य वर्तयन्त्यल्पचेतसः ।
स्वभावं कारणं ज्ञात्वा न श्रेयः प्राप्नुवन्ति ते ॥ ५
स्वभावो हि विनाशाय मोहकर्ममनोभवः ।
निरुक्तमेतयोरेतत्स्वभावपरभावयोः ॥ ६
कृष्यादीनि हि कर्माणि सस्यसंहरणानि च ।
प्रज्ञावद्भिः प्रक्लृप्तानि यानासनगृहाणि च ॥ ७
आक्रीडानां गृहाणां च गदानामगदस्य च ।
प्रज्ञावन्तः प्रवक्तारो ज्ञानवद्भिरनुष्ठिताः ॥ ८
प्रज्ञा संयोजयत्यर्थैः प्रज्ञा श्रेयोऽधिगच्छति ।
राजानो भुञ्जते राज्यं प्रज्ञया तुल्यलक्षणाः ॥ ९
पारावर्यं तु भूतानां ज्ञानेनैवोपलभ्यते ।

Bo. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 पश्यन् (for पश्येत्). D5 यः पश्येत्स्वस्वभावेन. — b) K7 B6 (marg. as in text) D4–6. 9 T2 G3 अचेतनं (for °नः). B8 (marg. as in text) स विना भावचेतनः; Da4 corrupt. — c) Ś1 K1. 2 B6 पश्यते; K7 V1 D4. 5. 9 T2 G3. 6 M1. 5–7 पुष्णाति; Da4 उच्यते; D6. 7 T1 G1 मुष्णाति (for पुष्यते). K7 न; D7 T G1. 3. 6 M1. 5. 6 स (for च). K7 D4–6. 9 M1. 6 भावं (for सर्वान्). — d) K1 प्रज्ञाया. K6 Bo. 7. 8 Ds युक्त-; K7 B6 (orig.) D4. 9 मुक्ति-; B6 (marg.) युक्ति-; Ca त्यक्त- (for मुक्त-). K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 8 -हेतुकान्; B8 T2 M7 -हे(M7 -है)तुकं; Da4 -हेतुमान् (for -हेतुकः).

4 a) D7 T G1. 3. 6 M1 एषां (for येषां). D4 वा (for च). — b) Bo. 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 स्वभावात्; M7 °वं (for °वः). K6 मनः; V1 B6. 9 Da3. a4 मतः; D7 T G1. 3. 6 महत् (for मतम्). — c) K2. 4 पूत्वा (K4 °र्वा) तृणवसीकां वै; K6. 7 (marg.) Bo. 8 (marg.). 9 Dn4 D3 श्रु(Bo पू)त्वा तृ(B8. 9 Dn4 D3 नृ)णामृषीणां वा; K7 दूर्वातृणांवुमीकान्वै; V1 B7 Da3. a4 Dn1 D2. 5. 8 Ca पूत्वा तृणमिषीकां वा (B7 °काया); B6. 8 छुष्ट्वा (B6 [marg.] पूत्वा) तृणमिषीकां वा (B8 °काणां); Ds दूर्वातृणवृषीका वा; D6 श्रुत्वा तृणमृषीणां वै; D7 T G1. 3. 6 Cv दूर्वातृणब्र- (T2 °बृ)सीका वै; M1. 5–7 भूत्वा तृणबुसीका वै. ❀ Cv (reading दूर्वातृणब्रूसीका ये): परवञ्चनार्थं दूर्वातृणादिकृतं बृसीकमासनं येषां ते । ❀ — d) K4 च किंचन; D7 T1 G1 कथंचन.

5 a) B6 (marg.). 8 (marg. as in text) चैवं (for चैनं). — b) K4 B7. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 निवर्तंति; B8 D7 T1 G1. 3. 6 वर्तयंते; Da4 corrupt; D5 वर्णयंति (for वर्त°). Dn1. n4 D2. 3. 8 G1 -मेधसः (for -चेतसः). — c) K7 D4. 9 स्वभावे (for °वं). — d) T1 नि- (for न). K7 D4. 9 च (for ते).

6 b) D3 मोहकर्मा (for °कर्म-). K7 D4. 6. 9 -समुद्भवः; D7 T G1. 3. 6 -मनोभवं (for °भवः). ❀ Ca: मोहकर्ममनोभवः, मोहेनाज्ञानेन, कर्मणा पुण्यपापलक्षणेन मनसा चाहंकारादिमता जन्यते इति । ❀ — c) Ś1 K1. 2 Da3. a4 G3. 6 एव; D7 T G1 M5 एवं (for एतत्). — d) Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 M5 -परि-; M7 -वर- (for -पर-).

7 a) K2 कृष्टादीनि (for कृष्या°). K6 Bo. 6–8 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T1 G1. 3. 6 M1. 6 [इ]ह; B9 Da4 ह (for हि). Dn4 कर्मा च (for कर्माणि). — b) K6 यस्य; V1 शस्य- (for सस्य-). K4 -संहारणानि; D7 T1 G1. 3. 6 M1. 6 -संग्रह(G1 °र)णानि; T2 M7 -संधार° (for -संहर°). — c) Ds1 प्राज्ञावद्भिः; G1 प्रजा° (for प्रज्ञा°). K6 Dn4 D4 प्रक्लृप्तानि; B8 प्रक्लृष्टानि; B8 (marg.) प्रकुप्तानि; Da4 प्रक्लृप्ताभिर् (for प्रक्लृप्तानि). — d) B9 पानापन- (for यानासन-). Ś1 K1. 4 D6 -गृहानि; Da4 -ग्रहाणि (for -गृ°).

8 a) K1 अक्रीडानां; K7 आक्रीडाणां; Da4 आक्रीडतां (for °डानां). Ś1 K1. 2 D5 गृहानां; Da4 ग्रहाणां (for गृ°). — b) K6 पदानाम् (for ग°). D7 T1 G1. 3. 6 गतानामागतस्य च. — c) Da4 प्रज्ञावंतं (for °वन्तः). K4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8 9 प्रयोक्तारो (for प्रव°). — d) D3 ज्ञानविद्भिर् (for °वद्भिर्). G3. 6 M7 अनुष्ठितं (M7 °तां).

9 a) D5 प्राज्ञा; D6 प्रज्ञाः. Ś1 K1. 2. 4 संचोदयति; Da3 संयोजयंति; D5 संयोगयति; M7 संयाज° (for संयोज°). Dn4 D4 अर्थैः; D6 अर्थे (for अर्थैः). Da4 प्रज्ञानं योजयंत्यर्थैः. — b) K7 प्रजा; M7 प्राज्ञः (for प्रज्ञा). — c) K2 भुंज्यते; M1 भुंजितो. — d) Da3 -लक्षणः; D7 T1 G1 -लक्षणं.

10 D7 T G3. 6 read 10 after the ref. of stanza 3; G1 after st. 2. — a) K1. 2. 4. 7 V1 Bo. 8 D4. 9 परावर्यं; B6. 7. 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 प(Da3 पा)रावरं; Ca. v पारावर्यं (as in text). K2 च (for तु). — b) K7 D4. 6. 9 -मन्यते (for -लभ्यते). K2 प्रज्ञानेनैव लभ्यते. — c) B6 (marg.) चानु- (for तात). K7 सृष्टानां; B8 (marg. as in text) सृष्टानि; D7 G1. 3. 6

विद्यया तात सृष्टानां विद्यैव परमा गतिः ॥ १०
भूतानां जन्म सर्वेषां विविधानां चतुर्विधम् ।
जराय्वण्डमथोद्भेदं स्वेदं चाप्युपलक्षयेत् ॥ ११
स्थावरेभ्यो विशिष्टानि जङ्गमान्युपलक्षयेत् ।
उपपन्नं हि यच्चेष्टा विशिष्येत *विशेष्ययोः ॥ १२
आहुर्द्विबहुपादानि जङ्गमानि द्वयानि च ।
बहुपाद्भ्यो विशिष्टानि द्विपादानि बहून्यपि ॥ १३
द्विपदानि द्वयान्याहुः पार्थिवानीतराणि च ।
पार्थिवानि विशिष्टानि तानि ह्यन्नानि भुञ्जते ॥ १४
पार्थिवानि द्वयान्याहुर्मध्यमान्युत्तमानि च ।
मध्यमानि विशिष्टानि जातिधर्मोपधारणात् ॥ १५
मध्यमानि द्वयान्याहुर्धर्मज्ञानीतराणि च ।
धर्मज्ञानि विशिष्टानि कार्याकार्योपधारणात् ॥ १६
धर्मज्ञानि द्वयान्याहुर्वेदज्ञानीतराणि च । C. 12. 8704 B 12. 238[7]. 17 K. 12. 243. 17

दृष्टानां; T1 धृ° (for सृ°). — ^{d}) D7 T1 G1 हि (for [ए]व). K4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 विद्यैवेह (K7 D4. 6. 9 °व हि) परा (Da4 °रां) गतिः.

11 ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 चैव (for जन्म). — ^{b}) Da4 चतुर्विधां. — ^{c}) K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 जरायुजांडजोद्भिज्ज- (K6. 7 B9 D4–6. 9 °द्भेद-); D7 T1 G1. 3. 6 जरा चांडमथोद्भेद-. — ^{d}) K4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -स्वेदजं (K6 °पं) च; K7 D4. 5. 9 -स्वेदजेति; B8 (marg.) -स्वेदजांश्च; D6 -स्वेदजानि; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 स्वेद इति (for स्वेदं चापि).

12 K2 om. 12^{a}. — ^{a}) B9 विसृष्टानि (for विशि°). — K2 reads 12^{b} after द्व (in 13^{b}) and repeats thereafter from उपपन्नं (in 12^{c}) up to द्व (in 13^{b}). — ^{b}) K6. 7 V1 B8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 M1. 6. 7 -धारयेत्; B0. 6 (marg. as in text). 7. 9 D5 -लक्षय (D5 °ये) (for -लक्षयेत्). — ^{c}) K7 D4. 6. 9 तु (for हि). Ś1 K1. 2 (first time). 4 M7 यश्चेष्टा; D7 T1 G1. 3. 6 यच्चेष्टे; T2 °ष्टं (for °ष्टा). — ^{d}) K2 (first time) विशिशेत (sic); K2 (second time) विशेषित-; Dn1 D2. 8 विशेष्येत; T2 विशिष्टेन (for °ष्येत). Ś1 K1. 2 (both times). 4 B8 (marg.) विशेषयोः; K6 V1 विशिष्ययोः; B0. 6. 7. 9 Da3. a4 D5. 6 M6 विचेष्टया; B8 (orig.) विचिंतया; Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1 विशेष्य या (M1 °ष्यतः); D7 T1 G1. 3. 6 M5 विचेष्टकः (M5 °तः); T2 विशेषतः (for *विशेष्ययोः). K7 D4. 9 M7 विशेष्ये- (M7 °शिष्यै)ताविचेष्टया (M7 °तः).

13 For the repetition in K2, cf. v. l. 12. — ^{a}) B6. 7. 9 Da3 D5 चतुर् (for आहुर्). Ś1 K2 (both times) द्विविध-; K4. 6. 7 B0 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 वै बहु-; B8 (marg.) Da3 हि बहु-; D7. 9 T1 G1. 3. 6 द्विबाहु- (for द्विबहु-). D4. 9 -पादीनि (for -पादानि). M7 आहुर्द्विबहुधादीनि. — ^{b}) K6 Da3. a4 तु यानि; B6 M1 च यानि (for द्वयानि). K6. 7 B0. 6–8 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 तु (for च). — K2 om. (hapl.) 13^{c}–14^{b}. — ^{c}) Ś1 K1 D5 M7 बहुपद्भ्यो; D7 T G1. 3. 6 द्विपा(G1. 3. 6 °प)दानि (for बहुपाद्भ्यो). — ^{d}) Ś1 K1 B9 Da4 D5 द्विपदानि; Da3 lacuna; D4. 9 M1. 6. 7 द्विपादीनि (for °दानि). D7 T G1. 3. 6 M5 जातिधर्माव(M5 °र्मोप)धारणात्.

14 K2 om. 14^{ab} (cf. v. l. 13). — ^{a}) K7 D4. 9 M1. 6. 7 द्विपादीनि; Ds1 D2. 6. 7 T G3. 6 M5 द्विपादानि (for द्विपदानि). Ś1 K1 Ds2 बहूनि; Da4 द्वयाणि; T2 च यानि. — ^{b}) D5 मध्यमान्युत्तराणि च. — K1. 2 om. (hapl.) 14^{d}–15^{c}; Ś1 reads the same on marg. D4 repeats 14^{d}–15^{a} after 16^{abc}. — ^{d}) D5 यानि (for तानि). B6 (marg. as in text) कृत्स्नानि; M1 चान्नानि (for ह्य°).

15 For the repetition in D4, cf. v. l. 14. K1. 2 om. 15^{abc} (cf. v. l. 14). Ś1 reads 15^{abc} on marg. — ^{a}) D9 पार्थिवाणि. — ^{b}) K7 D4. 6. 9 अधमानि; D5 उत्तराणि (for °मानि). K4 B8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तु (for च). — ^{c}) Ś1 V1 D7 T G1. 3. 6 उत्तमानि; D5 मध्यस्थाने (for °मानि). — ^{d}) B8 (marg.) जातिधर्माव- (for °धर्मोप-).

16 D5 om. (hapl.) 16. — ^{a}) D7 T G1. 3. 6 M5 उत्तमानि (for मध्य°). V1 B7 D3. 7 T1 G3. 6 द्वयानाहुर् (for °न्याहुर्). — D4 repeats 16^{bc} after the repetition of 14^{d}–15^{a}. — ^{b}) D9 reads from तराणि up to ज्ञानि (in 16^{c}) on marg. — Ś1 K1. 2. 4 om. (hapl.) 16^{c}–17^{b}. D4 om. (hapl.) 16^{d}–17^{c}. — ^{d}) T2 कार्याकार्याव- (for °कार्योप-). G1 -कारणात् (for -धारणात्).

17 Ś1 K1. 2. 4 om. 17^{ab}; D4 om. 17^{abc} (for both, cf. v. l. 16). — ^{b}) M7 वेदज्ञान्यपराणि च. — K2 om. (hapl.) 17^{d}–18^{c}; K1 reads the same

C. 12. 8704 B. 12. 238(7). 17 K. 12. 243. 17 वेदाङ्गानि विशिष्टानि वेदो ह्येषु प्रतिष्ठितः ॥ १७
वेदाङ्गानि द्वयान्याहुः प्रवक्तॄणीतराणि च ।
प्रवक्तॄणि विशिष्टानि सर्वधर्मोपधारणात् ॥ १८
विज्ञायन्ते हि यैर्वेदाः सर्वधर्मक्रियाफलाः ।
सयज्ञाः सखिला वेदाः प्रवक्तृभ्यो विनिःसृताः ॥ १९
प्रवक्तॄणि द्वयान्याहुरात्मज्ञानीतराणि च ।
आत्मज्ञानि विशिष्टानि जन्माजन्मोपधारणात् ॥ २०
धर्मद्वयं हि यो वेद स सर्वः सर्वधर्मविद् ।
स त्यागी सत्यसंकल्पः स तु क्षान्तः स ईश्वरः ॥ २१
धर्मज्ञानप्रतिष्ठं हि तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
शब्दब्रह्मणि निष्णातं परे च कृतनिश्चयम् ॥ २२
अन्तःस्थं च बहिष्ठं च येऽधियज्ञाधिदैवतम् ।
जानन्ति तान्नमस्यामस्ते देवास्तात ते द्विजाः ॥ २३
तेषु विश्वमिदं भूतं साग्रं च जगदाहितम् ।

---

twice. — d) K7 (orig.) देवो; K7 (marg.) वेदा; T2 G1 वेदे (for वेदो). Ś1 K1 (both times). 4 येषु; Da3. a4 D5 ह्येष (for ह्येषु).

18 For the repetition in K1 and om. of 18[abc] in K2, cf. v. l. 17. — a) B9 वेदज्ञान- (for °ज्ञानि). T2 [द्व]तराणि (for द्वयानि). — b) K7 D9 प्रवक्षाणि; B6 °हूणि; D4 °क्रणि (for °क्तॄणि). — c) K7 प्रवक्ष्यीणि; B6 °हूणि; Dn4 प्रचक्षणीर्; Ds1 D9 प्रवक्तृनि; D4 प्रवक्रणि (for °क्तॄणि). — d) K2. 6 ज्ञा(K6 जा)तिधर्मोप-; K7 D4. 6. 9 वेदज्ञानोप-; Da4 सर्वे धर्मोप-; M1. 6. 7 धर्माधर्मोप- (for सर्व°). G1 -कारणात् (for -धा°).

19 a) K2 ह्व; M1. 6 [ऽ]पि (for हि). K7 D4. 6. 9 तैर् (for यैर्). — b) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 सधर्माः स-; K7 D4. 6. 9 सयज्ञाः स-; M1. 6 सर्वधर्माः; M5 सहधर्म- (for सर्व°). Bo -फलक्रियाः (for -क्रियाफलाः). D7 T G1. 3. 6 सहधर्मफलक्रियाः. — c) K2 D5. 7 सर्वज्ञाः; Da3 lacuna; Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 सधर्माः (for सयज्ञाः). Ś1 K1. 4 चाखिला; K2 च खिला; K7 D4–7. 9 सफला; Dn1. n4 D2 निखिला; Ds2 त्व° (for स°). T2 प्रज्ञायंते हि यैर्वेदाः. — d) Ds1 प्रवेक्तृभ्यो. K1. 4 विनिस्मृताः; K2 °गताः; D5 विनिश्रिताः (for विनिःसृताः). K7 D4. 7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 प्रवक्तृष्वभिनिःसृताः (D7 G1 °तान्).

20 a) K7 Dn4 प्रवक्षाणि (for °क्तॄणि). K1 द्वयानाहुर् (for °न्याहुर्). — b) K1 आत्मज्ञानेतराणि च; Da4 °जातीतराणि च. — d) Ś1 K1. 2. 4 धर्माधर्मोप-; B8 जन्मजन्मोप-; D6 जन्मकर्मोप-; D7 T1 G1. 3. 6 जन्ममोक्षोप- (for जन्माजन्मोप-). G1 -कारणात् (for -धा°).

21 b) B9 M1. 5 धर्मज्ञः; D7 T1 G1. 3. 6 सर्वज्ञः (for स सर्वः). K6 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D8 M6. 7 स धर्मज्ञः स सर्व(Bo. 7 M6. 7 धर्म)वित्; K7 D4–6. 9 T2 स सर्वज्ञः स धर्मवित्; D2. 8 स सर्वज्ञः स सर्ववित्. — c) K7 D9 संत्यागी; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 सत्याशीः (for स त्यागी). — d) K6. 7 V1 B6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 D4–7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 सत्यक्षांतिर् (V1 B8 °तः); Bo. 8 (orig.) Dn1. n4 D2. 3. 8 सत्यः शुचिर् (for स तु क्षान्तः). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 [अ]थ (for स).

22 a) K6 B6–9 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 8 ब्रह्म-; D5 सर्व- (for धर्म-). Dn4 -विशिष्टं; D7 T1 G1. 3. 6 -प्रतिष्ठा; T2 -प्रतिष्ठां (for °ष्ठं). — b) Da4 ब्रह्मणं; M1 ब्राह्मणो (for °णं). — c) K2 निष्क्रांतं; Dn4 निस्नातं; M1. 6. 7 निष्णाताः (for °तं). — d) M1. 6 तु (for च). G1 M1. 6 -निश्चयाः (G1 °यः).

23 a) G1 अंतस्थश् (for अन्तःस्थं). Ś1 K1. 2. 6 Bo Da3 Dn1 D9 T1 बहिःस्थं; G1 बहिष्ठश् (for बहिष्ठं). — b) K6. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 साधि-; B8 पंच-; T1 ये च (for येऽधि-). M7 -यज्ञाति- (for -यज्ञाधि-). — c) Ś1 K1. 2. 4 न पश्यामस्; V1 नमस्यंति (for नमस्यामस्). K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 ज्ञानान्विता हि पश्यंति; B8 (orig.) जानंति ते नमस्याश्च; D5 ज्ञानान्वितान्नमस्यामस्. — d) K6 transp. देवाः and ते. K7 D4. 9 ते च वै; D6 तात न (for तात ते).

24 a) D5 येषु; M1. 6. 7 तेषां (for तेषु). — b) K2 साग्रजं; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 सर्वं (for साग्रं). — c) T G1. 3. 6 महात्म्य- (T2 G6 °त्म-; G1 °त्मा-) (for माहात्म्य-).

25 a) K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 आद्यं ते; K7 D4. 9 अर्हते; B8 आद्यंतौ; D5 विज्ञेय-; D7 T1 G1. 3. 6 आद्यंत-; T2 आद्यं तं (for आदिं ते). — b) D7 T1 G1. 3. 6 धर्म (for कर्म). Da4 चातित्य; Ds1 D7 T1 G3. 6 M1. 6 चाधी(Ds1 °धि)त्य (for चातीत्य). K7 D4. 6. 9 सर्वतः (for °शः). — d) Da4 सर्वदेवाः; D7 M1. 6 सर्वस्येशः; G1 धर्म-

तेषां माहात्म्यभावस्य सदृशं नास्ति किंचन ॥ २४
आदिं ते निधनं चैव कर्म चातीत्य सर्वशः ।
चतुर्विधस्य भूतस्य सर्वस्येशाः स्वयंभुवः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२९ ॥

२३०

व्यास उवाच ।
एषा पूर्वतरा वृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते ।
ज्ञानवानेव कर्माणि कुर्वन्सर्वत्र सिध्यति ॥ १
तत्र चेन्न भवेदेवं संशयः कर्मनिश्चये ।
किं नु कर्म स्वभावोऽयं ज्ञानं कर्मेति वा पुनः ॥ २
तत्र चेह विवित्सा स्याज्ज्ञानं चेत्पुरुषं प्रति ।
उपपत्त्युपलब्धिभ्यां वर्णयिष्यामि तच्छृणु ॥ ३
पौरुषं कारणं केचिदाहुः कर्मसु मानवाः ।
दैवमेके प्रशंसन्ति स्वभावं चापरे जनाः ॥ ४
पौरुषं कर्म दैवं च फलवृत्तिस्वभावतः । C. 12. 8717 B. 12. 239[8]. 5 K. 12. 244. 5

स्येशाः. D7 G1 स्वयंप्रभु. (for °भुवः). ❀ Cv: स्वयं-भुवः, स्वयं स्वतन्त्रः परमात्मा, भूः स्थानमेषां ते तथोक्ताः। ❀

Colophon: G2 missing; K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. —*Sub-parvan*: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6–9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. —*Adhy. name*: Ś1 K1. 2. 4 शुकप्रश्नः; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M1. 6 शुकानुप्रश्नः; K7 D4. 6. 9 शुकानुप्रश्ने ज्ञान-प्राधान्यं; M5 शुकानुप्रश्ने ज्ञानप्रशंसा; M7 शुकानुप्रश्ने आत्म-ज्ञानप्रशंसनं. —*Adhy. no.* (figures, words or both): K6 D3 M1. 6. 7 62; K7 D4. 6. 9 6 (sic); Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 64; Dn4 Ds2 63; D8 59; T2 78. —*Śloka no.*: Dn1. n4 D8 25.

230

☞ This adhy. is missing in G2 (cf. v. l. 12. 222. 19).

1 Da4 om. the ref. —^{a}) K7 D4. 9 पूर्वकृता (for °तरा). —^{b}) ❀ Ca: ब्राह्मणस्य ब्रह्मज्ञानाय प्रवृत्तस्य। ❀ —^{c}) B8 (marg.) ज्ञानवानिव; D5 °न्येव. —^{d}) T2 सिध्यते.

2 ^{a}) K6 Bo न चेत्तत्र (for तत्र चेन्न). Ś1 K1. 2 देव; B8 एतं; D4. 7. 9 T G1 एव (for एवं). —^{b}) B6 (marg. as in text) सर्व- (for कर्म-). K7 Dn1. n4 D2–6. 8. 9 -सिद्धये (for -निश्चये). —^{c}) K4. 7 B6 (marg.) Da3 Dn1. n4 D2. 5–8 T2 G1 तु (for नु). D7 T G1. 3. 6 M7 वा; M5 वो (for ऽयं). —^{d}) Ś1 K1. 2 M1. 6 ज्ञान-; D7 T G1. 3. 6 M5 दैवं (for ज्ञानं).

3 Ds1 om. 3^{ab}. —^{a}) Ś1 K1. 2. 4 देह- (for चेह). K6 Bo चेज् (for स्याज्). V1 B8 D5 तत्र वे(V1 चे)-दविधित्सा स्याज्; B6. 7. 9 त(B7 अ)त्र चेदाविहिंसा स्याज्; Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 तत्र वेदविधिः स स्याज्; D7 T1 G1. 3. 6 M1. 6. 7 तत्र वेदविवि(M1. 6 °दि)त्सार्थं (M1. 6. 7 °र्थ्यं); T2 किं तत्र वेदवित्साध्यं. —^{b}) Da3. a4 कृत्या (for ज्ञानं). Ś1 K1. 2. 6 Bo Da3. a4 सत्-; V1 तत्-; D7 T G1. 3. 6 M5 यत्- (for चेत्). D4. 6. 9 पूरुषं.

4 With 4, cf. 12. 224. 50. D6 repeats 4^{ab} after 4. —^{a}) K7 D4. 6. 7. 9 T2 G1. 3. 6 M1. 5–7 पुरुषं (for पौ°). —^{b}) T2 G3 केचित् (for आहुः). K6. 7 V1 D4. 5. 9 कर्म च; T2 G3. 6 कर्मेति (for कर्मसु). —^{c}) G1 देवम् (for दैवम्). K7 D4. 9 एकं; D6. 7 T1 G1 एव (for एके). —^{d}) K7 D4. 9 स्वभाव. K4 Bo. 9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T1 G1. 6 अपरे; K6. 7 V1 B6–8 Da3 D4. 6. 9 इतरे (for चापरे). D5 स्वभावं भूत-चिंतकाः.

5 = (var.) 12. 224. 51. —^{a}) Da4 पुरुषं; M7 पौरुषः. Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds D2–6. 8. 9 M1. 7 तु (for च). —^{b}) Ś1 K1. 2 Ds1 फलवृत्तिः;

C. 12. 8717
B. 12. 239[8]. 5
K. 12. 244. 5

त्रयमेतत्पृथग्भूतमविवेकं तु केचन ॥ ५
एवमेतन्न चाप्येवमुभे चापि न चाप्युभे ।
कर्मस्था विषमं ब्रूयुः सत्त्वस्थाः समदर्शिनः ॥ ६
त्रेतायां द्वापरे चैव कलिजाश्च ससंशयाः ।
तपस्विनः प्रशान्ताश्च सत्त्वस्थाश्च कृते युगे ॥ ७
अपृथग्दर्शिनः सर्वे ऋक्सामसु यजुःषु च ।
कामद्वेषौ पृथग्दृष्ट्वा तपः कृत उपासते ॥ ८
तपोधर्मेण संयुक्तस्तपोनित्यः सुसंशितः ।
तेन सर्वानवाप्नोति कामान्यान्मनसेच्छति ॥ ९
तपसा तदवाप्नोति यद्भूत्वा सृजते जगत् ।
तद्भूतश्च ततः सर्वो भूतानां भवति प्रभुः ॥ १०
तदुक्तं वेदवादेषु गहनं वेददर्शिभिः ।
वेदान्तेषु पुनर्व्यक्तं क्रमयोगेन लक्ष्यते ॥ ११
आरम्भयज्ञाः क्षत्रस्य हविर्यज्ञा विशः स्मृताः ।

K7 D4. 6. 9 फलं वृत्ति-; B7. 8 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 कालवृत्ति- (Dn4 °त्तिः); D7 T1 G1 फलवृत्तिं; T2 G6 फलवंति- (for °वृत्ति-). — c) B6 द्वयम्; D3 वयम् (for त्रयम्). D4 पृथग्भूते. — d) V1 D7 T G1. 3. 6 M5 च (for तु). K6 केन च; G1 M5 किंचन (for केचन). ❀ Cn: अविवेकं समुच्चयम् ॥ Cs: अविवेकं विवेकरहितं मूढभाषितमित्यर्थः । ❀

6 = (var.) 12. 224. 52. — ab) K7 D3. 9 एव; D4. 7 T1 G3. 6 एवं; T2 एतं (for एतन्). — K1 om. (hapl.) 6b–7a. — b) K7 D4. 9 चैवं; T2 M5 एवं (M5 °व) (for चापि). V1 उभे वापि न चाप्युभौ; D6 उभे चैव न चाशुभे; D7 T1 G1. 3. 6 M1. 6. 7 उभावेव (T1 G1. 3. 6 °वं) न चाप्युभौ (M7 °भे). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 एतदेवं च नैवं (Da4 च दैवं; D5 न चैवं) च न चोभे नानुभे (D5 चाप्युभे) तथा (B8 न च). — c) K7 D4. 9 कर्मस्थ-; D5 एकस्था (for कर्मस्था). K4. 6. 7 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds2 D2–6. 8. 9 M6 Cn विषयं (for °मं). Da3. a4 प्राह (for ब्रूयुः). ❀ Cn: कर्मस्थाः आर्हताः । ❀ — d) K7 Da4 सत्त्वस्था. Ś1 K2. 4 -दर्शनाः (for -दर्शिनः).

7 K1 om. 7a (cf. v. l. 6). K7 om. 7. — b) K6 कलिजाघ-; Bo °जश्च. Ś1 K1. 2. 4 कलौ (K1 उभे) चापि न संशयः; D5 T2 कलिजाश्च न संशयः; D7 G1 °जाताश्च संशयाः (G1 °यः). — For 7ab, K6 (also) B6–9 Da3. a4 subst.:

680* त्रेतायुगे विधिस्त्वेष धर्माणां न कृते युगे ।

— Da4 om. (hapl.) 7cd. — c) K4 प्रशांत्यश् (for प्रशान्ताश्). D4–6 हि (for च). ❀ Cn: प्रशान्ताः निःसंशयाः । ❀ — d) K2 कृते (for युगे).

8 = (var.) 12. 224. 63. — a) K6 Bo Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 -दर्शनाः; Ds1 -दर्शनात् (for -दर्शिनः). — K7 reads 8b twice. — b) K7 (first time) D6 om. सु. K6 V1 Bo. 7. 8 Ds D2. 3. 6 G3. 6 यजुःसु (for यजुःषु). D7 T1 G1 अपि (for च). K2 ऋक्सामस्वयजःस्व च; K7 (second time) ऋक्सामयजूंषि च. — c) B6 कामक्रोधौ (for °द्वेषौ). K7 D4. 9 वशे (for पृथग्). K2 सृष्टा; K7 Dn1. n4 D2. 4. 8. 9 कृत्वा; Da4 दृष्टा; Ds1 दृष्ट्या (for दृष्ट्वा). — d) M1. 6 कृतम्.

9 a) K7 D4. 6. 9 M7 संयुक्तास्; G3. 6 °क्तं (for °क्तस्). — b) K1 ततो नित्यः; K4 D2. 8 तपोनित्यं; D8 °निष्ठः (for °नित्यः). K6 Da3 Ds2 D5 सुशंसितः; V1 सुसंयतः; B8 °स्कृतः; Da4 °सति; D7 T1 G1. 3. 6 °हितः (D7 T1 °तं) (for सुसंशितः). K7 D4. 9 तपोयज्ञसुसंशिनः; D6 °नित्याः सुशंसिताः. — 9cd = (var.) 12. 224. 53cd. — c) Ś1 K1. 2 सर्वम् (for सर्वान्). — d) Bo काम्यान्यान्; Da4 कामं यान्; D7 T1 G1 यान्कामान् (by transp.).

10 = (var.) 12. 224. 54. — b) D8 D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 यद्भूतं (for °त्वा). K7 D4. 6. 9 भूतं सृजति यज्जगत्. — c) K6 B6 (marg.) Da4 D5 उद्भूतश्. Ds2 तपः (for ततः). K4 Da4 Dn4 सर्वे; Dn1 सर्व- (for सर्वो). D7 T1 G1. 3. 6 सत्यं तपश्च भूतानां; T2 M1. 6. 7 स तद्भू(M1. 6 तु भू)तश्च भूतानां; M5 स तद्भूतं च सर्वेषां. — d) D7 T G1. 3. 6 M1. 6. 7 सर्वेषां (for भूतानां).

11 =(var.) 12. 224. 58. — a) K7 D4. 6. 9 यदुक्तं; B9 तमुक्तं (for तदुक्तं). K7 -पादेषु (for -वादेषु). — b) K7 D4–6. 9 तत्त्व- (for वेद-). D8 -वादिभिः (for -दर्शिभिः). ❀ Ca: गहनं, गहनमिव लेशतः दर्शितम् । ❀ — c) Ś1 K1. 2. 4 पदांतेषु; D5 वेदांगेषु (for वेदान्तेषु). K6 [अ]पुनर्. Ś1 K1. 2 व्यस्तं (for व्यक्तं). — d) K6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 8 Cn कर्म- (for क्रम-). Da3 -योगं न; D5 -योगे च (for -योगेन). K6 B6 (marg. as in text). 7 Da3. a4 युज्यते; Dn4 लक्षते; D5. 6 T2 G1. 3. 6 M1. 6. 7 लभ्यते (for लक्ष्यते).

परिचारयज्ञाः शूद्राश्च जपयज्ञा द्विजातयः ॥ १२
परिनिष्ठितकार्यो हि स्वाध्यायेन द्विजो भवेत् ।
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ १३
त्रेतादौ सकला वेदा यज्ञा वर्णाश्रमास्तथा ।
संरोधादायुषस्त्वेते व्यस्यन्ते द्वापरे युगे ॥ १४
द्वापरे विप्लवं यान्ति वेदाः कलियुगे तथा ।
दृश्यन्ते नापि दृश्यन्ते कलेरन्ते पुनः पुनः ॥ १५
उत्सीदन्ति स्वधर्माश्च तत्राधर्मेण पीडिताः ।
गवां भूमेश्च ये चापामोषधीनां च ये रसाः ॥ १६
अधर्मान्तर्हिता वेदा वेदधर्मास्तथाश्रमाः ।
विक्रियन्ते स्वधर्मस्थाः स्थावराणि चराणि च ॥ १७
यथा सर्वाणि भूतानि वृष्टिर्भौमानि वर्षति ।
सृजते सर्वतोऽङ्गानि तथा वेदा युगे युगे ॥ १८
विसृतं कालनानात्वमनादिनिधनं च यत् ।
कीर्तितं तत्पुरस्तान्मे यतः संयान्ति यान्ति च ॥ १९
धातेदं प्रभवस्थानं भूतानां संयमो यमः । C.12.8732 B.12.239[8].20 K.12.244.20

---

12 = (var.) 12. 224. 61. — ^{a}) Dn1 Ds D3 आलंभ- (for आरम्भ-). Ś1 K1.2 -यज्ञः (for -यज्ञाः). K6 Bo.6.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 क्षत्राश्च; B7.8 T2 क्षत्राः स्युर्; D5 क्षत्रा हि; G1 कंत्रस्य (for क्षत्रस्य). K4 आरंभक्षत्रयज्ञश्च. ❀ Cs : आलम्भः पश्वालम्भः । यद्वा पाठान्तरे रक्षाहेतुषु युद्धादिषु आरम्भयज्ञाः । ❀ — ^{b}) Ś1 K1.2 M7 -यज्ञो (for -यज्ञा). M1.6.7 विशां (for विशः). Ś1 K1.2.4 स्मृतः (for स्मृताः). — ^{c}) Hypermetric. K2 -यज्ञः (for -यज्ञाः). K7 D4.6.7.9 T G1.3.6 M1.6.7 तु (for च). — ^{d}) Ds तपोयज्ञा (for जप°).

13 ^{a}) B7 Da3.a4 -निश्चित- (for -निष्ठित-). — ^{b}) Dn4 स्वाध्यायो न; M6 °ये यो (for °येन). B6 (marg.) द्विजोत्तमः (for द्विजो भवेत्). K7 D4–6.9 स्वाध्यायेनैव ब्राह्मणः. — 13^{cd} = Manu. 2. 87^{cd}. — ^{c}) K2.6 अन्यं न; Da4 Dn1 अन्यत्र (for °न्न).

14 = (var.) 12. 224. 65. With 14^{ab}, cf. 1. 209. 5^{ab}; 5. App. I (No. 3), line 28. — ^{a}) D6 त्रेतादेः; D7 T G1.3.6 त्रेतायां (for °दौ). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 केवला; D7 T1 G1.3.6 संहिता; M5 सखिला (for सकला). — ^{b}) K2 यज्ञ- (for यज्ञा). Ds1 वर्णश्रमास्. K7 D4.6.9 वेदधर्मास्तथाश्रमाः; D5 यज्ञा वर्णास्तथाश्रमः. — ^{c}) K1 सरोधाद्. Ś1 K2.4 त्वेद; K1 त्वेह (for त्वेते). M1 संरोधास्त्वायुषस्त्वेते. — ^{d}) K7 D4.6.9 तथा (for युगे).

15 15^{ab} = (var.) 12. 224. 62^{cd}. — ^{a}) Da4 विप्लुवं; Ds विफलं (for विप्लवं). — ^{b}) D7 देवाः (for वेदाः). — 15^{cd} = (var.) 12. 224. 66^{ab}. — ^{c}) M7 दृश्यते. K6 चापि (for नापि). Ds1 दृश्यते. — ^{d}) Da4 कालेरंतः (for कलेरन्ते). Bo Dn1.n4 Ds D2.3.8 किल (for the second पुनः).

16 16^{ab} = (var.) 12. 224. 66^{cd}. — ^{a}) G1 स्वकर्माश्च (for स्वध°). — D6 om. (hapl.) 16^{b}–17^{c}. — ^{b}) D4 नात्र (for तत्र). D7 G1 धर्मेण (for [अ]धर्मेण). — ^{c}) Da4 भूतेषु (for भूमेश्च). K7 D4.9 हीयंते; D5 पयसाम्; D7 ये पापा (for ये चापाम्). — ^{d}) Ds1 M1.6.7 औषधीनां (for ओ°).

17 With 17, cf. 12. 224. 68. D6 om. 17^{abc} (cf. v. l. 16). 17^{ab} is partly damaged in B7. — ^{a}) Ś1 K1.2.4 अधर्मांतरिता; Da4 °तर्हितो; D4 अधर्मांतर्हितो. — ^{b}) D4 वेदधर्मस्तथाश्रमः. — ^{c}) B6 Dn1.n4 Ds D5 T1 G1.3.6 विक्रीयंते. K7 D4.9 स्वधर्माद्धि; D7 T G1.3.6 M1.5–7 °र्माश्च (M6 °श्च) (for °र्मस्थाः). — ^{d}) M1.5.6 त्रसानि (for चराणि).

18 With 18, cf. 12. 224. 69. — ^{a}) K6 यथा भूतानि सर्वाणि. — ^{b}) B8 यच्छति (for वर्षति). D7 T G1.3.6 M1.5–7 वृष्ट्या तृप्यंति प्रावृषि. — ^{c}) Ś1 K1.2 सृजंति; D7 T1 G1.3.6 M5 सृज्यंते; T2 M7 सृजंते (for सृजते). D7 T G1.3.6 बेदतो (for सर्वतो). — ^{d}) Da4 यथा; D6 यतो (for तथा). Da3.a4 भावा; D4.9 वेदाद् (for वेदा). M7 कृते (for the first युगे). Da4 D5 om. the second युगे.

19 = (var.) 12. 224. 71. — ^{a}) K1.4 विसृत्वं; K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.a4 Ds D2.3.5.8 निश्रितं; K7 D4.6.9 विस्तृतं; D7 T G1.3.6 M5 विहितं (for विसृतं). — ^{b}) K4.6.7 Bo.7 Da4 Dn1.n4 Ds D2–4.6.8.9 यत् (for तत्). B8 (marg. as in text) D5.7 T G1.3.6 M1.5–7 ते (for मे). — ^{d}) M7 यत्र (for यतः). K7 D7 T1 G3.6 संयाति (for संयान्ति). K7 D4.6.7.9 T G1.3.6 M1.5–7 च प्रजाः (for यान्ति च). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 सूते यच्चात्ति (K6 यच्चांति; V1 यथांति) च प्रजाः.

C. 12. 8732
B. 12. 230[8]. 20
K. 12. 244. 20

स्वभावेन प्रवर्तन्ते द्वंद्वसृष्टानि भूरिशः ॥ २०
सर्गः कालो धृतिर्वेदाः कर्ता कार्यं क्रियाफलम् ।
एतत्ते कथितं तात यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३० ॥

२३१

भीष्म उवाच ।
इत्युक्तोऽभिप्रशस्यैतत्परमर्षेस्तु शासनम् ।
मोक्षधर्मार्थसंयुक्तमिदं प्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ १
शुक उवाच ।
प्रजावाञ्श्रोत्रियो यज्वा वृद्धः प्रज्ञोऽनसूयकः ।
अनागतमनैतिह्यं कथं ब्रह्माधिगच्छति ॥ २
तपसा ब्रह्मचर्येण सर्वत्यागेन मेधया ।
सांख्ये वा यदि वा योगे एतत्पृष्टोऽभिधत्स्व मे ॥ ३
मनसश्चेन्द्रियाणां चाप्यैकाग्र्यं समवाप्यते ।
येनोपायेन पुरुषैस्तच्च व्याख्यातुमर्हसि ॥ ४

---

20 = (var.) 12. 224. 72. — a) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 यच्चेदं; D7 T1 G1. 6 यातेदं (G1 °तं); G3 सा तेदं (for धातेदं). Da3. a4 प्रभवं; Dn1 °वः (for °व-). — c) B7. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 स्वभावेनैव वर्तते. — d) K6 Bo. 6 (marg. as in text). 9 Da3. a4 D5 ब्रह्म- (for द्वंद्व-). Ś1 K1. 2 -शस्त्रानि; K7 D4–6. 9 -युक्तानि (for -सृष्टानि). B8 (marg.) सर्वशः (for भूरिशः).

21 = (var.) 12. 224. 73. — a) K7 सर्ग-; B8 (marg.) G3 स्वर्गः; Da4 D8 सर्गाः (for सर्गः). B8 (marg.) कामो (for कालो). D6 भृतिर्; D7 T G1. 3. 6 M5 क्रिया (for धृतिर्). — b) K2 कांता (for कर्ता). K7 कार्य- (for कार्यं). — c) B6 (marg.). 8 (marg. as in text) सर्वं (for तात). — d) M1. 6. 7 मा (for मां). G3 -पृच्छति.

Colophon: G2 missing; K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan*: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6–9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K1. 2. 4 शुकप्रश्नः; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M5 शुकानुप्रश्नः; K7 D4. 6. 9 शुकानुप्रश्ने धर्मानुख्यापनं; M1. 6 क्रियाफलप्रतिपादनः; M7 क्रियाफलविपाकः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 M1. 6. 7 63; K7 7; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 65; Dn4 Ds2 64; D8 60; T2 79. — *Śloka no.*: Dn1. n4 Ds 21.

231

☞ This adhy. is missing in G2 (cf. v. l. 12. 222. 19).

1 Da4 व्यास (for भीष्म). — a) K7 D4. 6. 9 [ऽ]थ; B9 तु; D7 T1 G1. 3. 6 हि (for ऽभि-). — b) B9 च (for तु). — c) K6 -चयार्थ- (for -धर्मार्थ-). M1 -सहितम् (for -संयुक्तम्). — d) B6 इमं; B7 इति (for इदं). B6 (marg. as in text). 7. 9 प्रश्नं; B8 (marg.) वक्तुं (for प्रष्टुं). D5 इदं वचनमब्रवीत्.

2 a) K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T1 G3 प्रज्ञावान् (for प्रजा°). — b) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 कृत-; T2 M5 वृद्ध-; M7 वृद्धं (for वृद्धः). K1. 2. 4. 7 D4. 7. 9 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 प्राज्ञो (for प्रज्ञो). — c) D5 अनागतमते तिष्ठन्. ❀ Ca: अनागतं, प्रत्यक्षादिप्रमाणानवधृतम्। अनैतिह्यं, इतिहासादावश्रुतम्। ❀

3 b) Ś1 K1. 2. 4 संग- (for सर्व-). D7 मे यथा (for मेधया). — c) K7 D4. 6. 9 सांख्यो; D7 T1 G1. 3. 6 सांख्यं (for सांख्ये). D4. 6. 9 योगी; D7 T1 G1. 3. 6 योगं (for योगे). — d) K6. 7 V1 Bo 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 वदस्व; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 ब्रवीहि (for ऽभिधत्स्व).

4 a) K7 D5 वा (for च). — b) K4 एकाग्रं. K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 यथैका-

व्यास उवाच ।

नान्यत्र विद्यातपसोर्नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ।
नान्यत्र सर्वसंत्यागात्सिद्धिं विन्दति कश्चन ॥ ५
महाभूतानि सर्वाणि पूर्वसृष्टिः स्वयंभुवः ।
भूयिष्ठं प्राणभृद्ग्रामे निविष्टानि शरीरिषु ॥ ६
भूमेर्देहो जलात्सारो ज्योतिषश्चक्षुषी स्मृते ।
प्राणापानाश्रयो वायुः खेष्वाकाशं शरीरिणाम् ॥ ७
क्रान्ते विष्णुर्बले शक्रः कोष्ठेऽग्निर्भुक्तमर्छति ।
कर्णयोः प्रदिशः श्रोत्रे जिह्वायां वाक्सरस्वती ॥ ८
कर्णौ त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।
दर्शनानीन्द्रियोक्तानि द्वाराण्याहारसिद्धये ॥ ९
शब्दं स्पर्शं तथा रूपं रसं गन्धं च पञ्चमम् ।
इन्द्रियाणि पृथक्त्वर्थान्मनसो दर्शयन्त्युत ॥ १०
इन्द्रियाणि मनो युङ्क्ते वश्यान्यन्तेव वाजिनः ।
मनश्चापि सदा युङ्क्ते भूतात्मा हृदयाश्रितः ॥ ११
इन्द्रियाणां तथैवेषां सर्वेषामीश्वरं मनः । C. 12. 8745 B. 12. 240[39].12 K 12. 245. 12

ध्यम(Da4 °ग्रम-; D5 °ध्याद)वाप्यते; K7 D4.6.7.9 T G1.3.6 M1.5–7 ऐ(K7 D4.9 [अ]ध्यै)काध्यं यदि वा(D4.9 °दि चा-; M1.5.6 °द्वा)प्यते; B8 (marg.) यथैकाध्यं समश्नुते. —c) D6 केन (for येन). B8 (marg.) पुरुषस्; Da4 °षौ (for °षैस्). —d) Ś1 K1.2 तं च; K4.6.7 Bo.6.7.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–5.8.9 तत्त्वं; V1 तन्मे (for तच्च). Da4 Dn4 अर्हति.

5 a) ❀ Cs: तपः सात्त्विको निवृत्तिधर्मः । ❀ —b) Ś1 K1 -विग्रहात् (for -नि°). —c) D7 T G1.3.6 M1.6.7 लोभ- (for सर्व-). Ś1 K1 -संन्यासात्; K2 -संध्यासात् (for -संत्यागात्). —d) D5 सर्वं (for सिद्धिं). V1 B8 (marg.) D5 मानवः; Da4 कश्च नः.

6 a) B8 (marg. as in text) महान्येतानि (for महाभू°). —b) K2 B7 पूर्वा सृष्टिः; K6 पूर्वसृष्टिं; K7 पूर्वं सृष्टिः; Bo पृथक्सृष्टिः; B8 (orig.; marg. as in text) भूतसृष्टिः; B8 (also marg.) Dn4 Ds D2.3 पृथक्सिद्धिः; D5 सर्वसृष्टिं; D7 T1 G1.3.6 पूर्वसृष्टौ (for °सृष्टिः). —c) D7 T G1.3.6 M7 -काये (for -ग्रामे). K2 भूयिष्ठं प्राणभूद्ग्रामे (sic); K7 D4.6.9 °ष्ठं भूत(D6 प्राण)संघाते; D5 °ष्ठं प्राणभिद्ग्राहैर्. —d) K1 निर्विष्टानि; K2 विनि°; Bo विवि° (for निवि°).

7 G3 om. 7a–8b. —a) Ds2 D7 T G1.6 देहा (for देहो). K4.7 D4.6.9 स्वेदो; K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 स्नेहो; D5.7 T G1.6 M1.5–7 स्रोतो (for सारो). —b) D7 T1 G6 सृते (for स्मृते). —c) D9 वायुं. V1 Da4 D8 प्राणापानाश्रितो (Da4 °समो) वायुः. —d) Ds1 खं च; D4.6.9 खानि (for खेषु). D7 T G1.6 M7 आकाशः (for °शं).

8 G3 om. 8ab (cf. v. l. 7). —a) D7 G1 कांते (for क्रान्ते). K2 Da3 विष्णुर्बलेः; Da4 Dn4 M5 विष्णुबले (Da4 °लेः). —b) K1 कौष्ट्रे; K2.4 V1 Ds2 काष्ठे (for कोष्ठे). K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 भोक्तुम्; B8 (marg.) भुजम्; D7 T1 G1.6 भुक्तिम् (for भुक्तम्). K4.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5–8 T1 G1.6 M1 इच्छति (Dn4 °सि); B8 (marg.) T2 M5–7 ऋच्छति (for अर्छति). —c) Dn1 M5.7 च (for प्र). Ś1 K1.2.4 Dn1 Ds D2.3.8 श्रोत्रं (for श्रोत्रे). K7 D4.9 कर्णमूले दिशः श्रोत्रे. —d) K7 D4.9 च (for वाक्). Ds1 शरीरिणी (for सरस्वती).

9 c) D5 दशैतानि; D7 T G1.3.6 M1.5.6 दश तानि (for दर्शनानि). K6 Bo.6 (marg.).7.8 (marg.) Da3 a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 दर्शनीयेंद्रियोक्तानि. —d) K1 आवार-; D7 T G1.3.6 आहार्य- (for आहार-).

10 a) K1.4.7 T1 शब्दस्पर्शं; K6 Bo.6.7.8 (marg. as in text) Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 शब्दः स्पर्शस्; B9 Da4 शब्दस्पर्शस्; M1.5–7 शब्दः स्पर्शं (for शब्दं स्पर्शं). —b) K4.6 Bo.6.7.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 M7 रसो गंधश्च पंचमः (K4 °मं). —c) V1 Bo.6–8 Dn1.n4 Ds D2.3.8 इंद्रियार्थान् (V1 °र्थं) (for °याणि). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 विद्याद्; K7 D4.6.9 चार्थान्; D7 T G1.3.6 M1.5–7 स्वार्थान् (for त्वर्थान्). —d) K6 V1 B6.7 Da3 D7 T G1.3.6 M1.5–7 मनसा (for °सो). Bo.8.9 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 इंद्रियेभ्यस्तु (B9 °श्च) नित्यदा; Da4 मनसादर्शयत्पुनः.

11 a) K1 Da4 Dn4 युक्ते. —b) B6.8 वश्मीन् (for वश्यान्). Da3.a4 D7 यंते च (for यन्तेव). —c) K4.6 Da4 Dn4 सदा युक्ते; B7 समायुंक्ते. —d) M1 भूतानां (for °त्मा). Ś1 K1.2 हृदयस्थितः; K4 °यसंस्थितः (hypermetric); D7 T1 G1.3.6 °ये स्थितः (for °याश्रितः).

12 a) K4.6 B9 Da3 Dn1.n4 Ds1 D2.8 तथैवैषां;

C. 12. 8745
B. 12. 240[39]. 12
K. 12. 245. 12

नियमे च विसर्गे च भूतात्मा मनसस्तथा ॥ १२
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स्वभावश्चेतना मनः ।
प्राणापानौ च जीवश्च नित्यं देहेषु देहिनाम् ॥ १३
आश्रयो नास्ति सत्त्वस्य गुणशब्दो न चेतना ।
सत्त्वं हि तेजः सृजति न गुणान्वै कदाचन ॥ १४
एवं सप्तदशं देहे वृतं षोडशभिर्गुणैः ।
मनीषी मनसा विप्रः पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १५
न ह्ययं चक्षुषा दृश्यो न च सर्वैरपीन्द्रियैः ।
मनसा संप्रदीप्तेन महानात्मा प्रकाशते ॥ १६
अशब्दस्पर्शरूपं तद्रसागन्धमव्ययम् ।
अशरीरं शरीरे स्वे निरीक्षेत निरिन्द्रियम् ॥ १७
अव्यक्तं व्यक्तदेहेषु मर्त्येष्वमरमाश्रितम् ।
योऽनुपश्यति स प्रेत्य कल्पते ब्रह्मभूयसे ॥ १८
विद्याभिजनसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १९
स हि सर्वेषु भूतेषु जङ्गमेषु ध्रुवेषु च ।

K7 V1 D4. 6. 9 M5 य(V1 अ)थैतेषां; D7 T G1. 3. 6 यथा तेषां; M1. 6 तथैतेषां; M7 तथा तेषां (for तथैवेषां). — b) B8 (marg. as in text) ईश्वरो. — Ś1 K1. 2. 4 om. (hapl.) 12^{c}–13^{b}. — d) Da3 Dn1. n4 D2. 8 मानसस् (for म°). D5 तदा (for तथा). ❀ Ca : भूतात्मा अहंकारः ॥ Cn : बुद्ध्युपाधिर्जीवः । ❀

13 Ś1 K1. 2. 4 om. 13^{ab} (cf. v. l. 12). D4 reads 13 twice. — c) D5 om. from जीव up to देहेषु (in 13^{d}). K6 जीवस्तु; K7 D4 (both times). 6. 9 देही च; Da3. a4 जीवस्य (for °श्च). — d) M7 नित्य- (for नित्यं). M1. 6. 7 भूतानि (for देहेषु).

14 a) K6 आश्रमो; T2 G1 (before corr.) आश्रये (for °यो). D4 M1. 5. 6 नाति- (for नास्ति). Ś1 K1. 2. 4 शब्दस्य; T1 देहस्य; G1 तत्त्वस्य (for सत्त्वस्य). ❀ Ca : आश्रयः उपादानकारणम् । सत्त्वस्य आत्मनः ॥ Cn : सत्त्वस्य बुद्धेराश्रयः प्रागुक्तो देहः ॥ Cv : सत्त्वस्य प्राणिसमूहस्य । ❀ — b) K4 Da4 गुणशब्दे; B7–9 Dn1. n4 Ds D2. 8 Cs : गुणाः शब्दो (Ds °ब्दे); D8 गुणः शब्दो (for गुणशब्दो). K6 Bo Da3. a4 चेतनः (for °ना). D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 गुणः सत्त्वस्य चेतना. ❀ Ca : गुणत्वेन कार्यत्वादिना शब्द्यत इति गुणशब्दो बुद्ध्यादिर्विषयान्तः । ❀ — c) Dn4 सत्त्वे (for सत्त्वं). M7 चेतः (for तेजः). ❀ Ca : सत्त्वमात्मा तेजो बुद्धिं सृजति ॥ Cn : तेजः वासना सत्त्वं सृजति, न तु गुणान् ॥ Cs : तेजः दर्शनस्पर्शनादिसामर्थ्यम् । ❀ — d) K4 [अ]गुणान्; Cap गुणाः (for गुणान्). K7 V1 Bo. 6. 8 Dn1. n4 D2–6. 8. 9 कथंचन (for कदा°).

15 a) Dn4 सप्तदशे. V1 B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3 D7 T G1. 3. 6 देहं; Da4 स्नेहं (for देहे). — b) K6 °धृतं; K7 Da4 D4. 9 वृत्तं (for वृतं). ❀ Ca : सप्तदशमात्मानं षोडशभिर्विकारैर्भूतैरेकादशेन्द्रियैः ॥ Cn : सप्तदशं चिदात्मानं, षोडशभिः पञ्चेन्द्रियाणि पञ्चेन्द्रियार्थाः स्वभावादयश्च षट् तैः ॥ Cs : षोडशभिः एकादशेन्द्रियपञ्चमहाभूतैः । ❀ — c) D5 मनीषा (for षी°). K7 विप्र; D5 व्यग्रः. — d) Ś1 K1. 2 Bo D5 Cp (gloss : स्वरूपेण) आत्मना (for °नि).

16 a) Da3. a4 चक्षुषो; T2 °षां. K1 दृश्येन्; M5 ग्राह्यो (for दृश्यो). — b) D8 हि (for च). — c) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 मनसा तु प्रदीपेन; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 °सा दीपभूतेन. — d) Da4 महात्मा न (for °नात्मा).

17 With 17, cf. Kaṭha Up. 1. 3. 15; 2. 22. — a) Ś1 K1. 2 -रूपस्पर्शं (for -स्पर्शरूपं). D7 च; T G1. 3. 6 M1. 6. 7 तम् (for तद्). — b) D7 मनसा गंधमव्ययं. — c) B8 (marg.) अशरीरी (for °रीरं). K2. 4. 6 V1 Bo. 7. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T G1. 3. 6 M5 शरीरेषु; K7 D4–6. 9 °रस्थं; B6. 9 °रे स्वं (for °रे स्वे). — d) K6. 7 Dn1 D8 T1 M1 निरींद्रियं (M1 °यः); M6. 7 निरिंद्रियः.

18 a) K6. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 सर्व- (for व्यक्त-). T1 G3. 6 -देवेषु; M5 -भूतेषु (for -देहेषु). — b) B8 (marg.) सत्त्वेषु (for मर्त्येषु). K1. 4. 6. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 परम्; K2 अपरम्; D7 T G1. 3. 6 M7 अमृतम् (for अमरम्). D7 T G1. 3. 6 आहितं (for आश्रितम्). V1 मर्त्येषु शरणाश्रितं. — c) Da4 यो न. Da4 D5 M6 सं- (for स). — d) Ś1 K1. 2 D5 -भूतये; Da3 -भूयते (for -भूयसे).

19 = (var.) 6. 27. 18. — a) K7 D4. 6. 7. 9 T G1. 3. 6 M5 (*inf. lin.* as in text) विद्याविनयसंपन्ने; Ds2 D3. 5 °विजनसंपन्ने. — d) ❀ Cv : समदर्शिनः समं नारायणं पश्यतीति समदर्शिनः । ❀ — After 19, K7 reads 22^{a} followed by 20^{d}–21^{d} for the first time, repeating the same in the proper place.

20 For the repetition in K7, cf. v. l. 19. K7

वसत्येको महानात्मा येन सर्वमिदं ततम् ॥ २०
सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
यदा पश्यति भूतात्मा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ २१
यावानात्मनि वेदात्मा तावानात्मा परात्मनि ।
य एवं सततं वेद सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ २२
सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतहितस्य च ।
देवापि मार्गे मुह्यन्ति अपदस्य पदैषिणः ॥ २३
शकुनीनामिवाकाशे जले वारिचरस्य वा ।
यथा गतिर्न दृश्येत तथैव सुमहात्मनः ॥ २४
कालः पचति भूतानि सर्वाण्येवात्मनात्मनि ।
यस्मिंस्तु पच्यते कालस्तं न वेदेह कश्चन ॥ २५
न तदूर्ध्वं न तिर्यक्च नाधो न च तिरः पुनः ।
न मध्ये प्रतिगृह्णीते नैव कश्चित्कुतश्चन ॥ २६
सर्वेऽन्तःस्था इमे लोका बाह्यमेषां न किंचन ।
यः सहस्रं समागच्छेद्यथा बाणो गुणच्युतः ॥ २७
नैवान्तं कारणस्येयाद्यद्यपि स्यान्मनोजवः ।
तस्मात्सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं नास्ति स्थूलतरं ततः ॥ २८
सर्वतःपाणिपादान्तं सर्वतोक्षिशिरोमुखम् । C. 12. 8762 B. 12. 240[39]. 26 K. 12. 245. 29

reads 20 on marg. — a) D7 T1 G1.3.6 च (for हि). D2 om. भूतेषु. — c) D7 T1 G1.3.6 महात्मा तु (for °नात्मा). — d) G1 ततः (for ततम्).

21 With 21, cf. 6. 28. 29. For the repetition in K7, cf. v. l. 19. — a) Dn4 -भूते हि (for -भूतेषु). — Ś1 K1.2.4 om. (hapl.) 21^{c}–22^{b}.

22 Ś1 K1.2.4 om. 22^{ab} (cf. v. l. 21). — a) D7 T G1.3.6 M1.6.7 मे ह्यात्मा (for वेदात्मा). ❀ Cs: वेदात्मा वेदपुरुषः । आत्मा जीवात्मा । परमात्मनीति विवेकः स्यादिति योग्यपदाध्याहारः । यावद्यावद्वेदाभ्यासो भवति तावत्तावदात्मविवेकबुद्धिर्भवतीति भावः । ❀ — c) K6 D4 एव (for एवं). — d) K6 यो (for सो).

23 With 23, cf. B. 12. 262. 32; 269. 22: B. 13. 113. 7. Quoted in Br. Sūtra. Bhāṣya under iv. 2. 14. — a) D3 -भूतात्मा; D4 lacuna. — b) Bom. ed. विभोर् (for सर्व-). D4 वा (for च). — c) Ś1 K1.2 M1.6.7 (*sup. lin.* as in text) च; G1 वि- (for [अ]पि). T2 मुह्यंते. V1 देवा अपि विमुह्यंति. — d) Ś1 K1.2 चापदस्य; K4 शापा°; M1.5.6 ह्यप° (for अप°). ❀ Cs: अपदस्य पदन्यासरहितस्य, पदन्यासलक्षणरहिते ब्रह्मणि वर्तमानस्य, मार्गागम्ये परमात्मनि पदैषिणः पदन्यासं कर्तुमिच्छन्तः ॥ Cv: अपदस्य, पद्यते ज्ञायते अनेनेति पदं प्राकृतदेहः तद्रहितस्य । ❀

24 With 24, cf. 12. 174. 19; B. 12. 323[2]. 19. — a) K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 श(Dn4 स)कुंतानाम्; K7 D4–6.9 शकुनानाम् (for °नीनाम्). — b) K7 D4–6.9 T G1.3.6 च (for वा). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 मत्स्यानामिव चोदके. — c) K7 तथा (for यथा). V1 दृश्यंते (for दृश्येत). — d) D5 [अ]स्य (for सु-). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 तथा ज्ञानविदां गतिः.

25 a) ❀ Cn: कालः उक्तरूपो जीवः । ❀ — c) K1.2.4 पश्यते (for पच्यते). — d) Dn4 ते (for तं). K6 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 transp. न and वेदेह. Da4 कश्च नः.

26 D5 om. (hapl.) 26^{a}–27^{b}. — a) D7 T G1.3.6 M5 नात; M1.6.7 न चैव (for न तद्). — b) K6 Bo.6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 पुनः; B6 (marg.) पुरः (for तिरः). K7 D4.9 तु नः (for पुनः). D6 नाधस्तान्नापि पार्श्वतः; D7 T G1.3.6 M5.7 नाधश्चरति वा पु(M7 यत्पु)नः; M1.6 नाधस्तान्न कुतश्चन. — After 26^{ab}, M1.6.7 ins.:

681* इन्द्रियैरपि बुद्ध्या वा गृह्यते न कदाचन ।

— c) D4.6.9 परि- (for प्रति-). K2 -गृह्णेत; K7 Da3 D4.6.9 -गृह्णीत (K7 °ता); D7 T G1.3.6 M1.5–7 -गृह्णाति (for -गृह्णीते). — d) K6 B6 Da3.a4 नैवं; D7 T1 G1.3.6 न तु (for नैव). K6 Bo.6–9 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 किंचित्; Da4 किं स्वित् (for कश्चित्). Da4 कुतश्च नः.

27 D5 om. 27^{ab} (cf. v. l. 26). — a) D7 सर्वंतर्धा. Da4 हीमे (for इमे). — c) K6.7 V1 Bo.6.8 (marg.).9 Dn1.n4 D2.3.5.8 यद्यजस्रं (for यः सहस्रं). — d) Dn1 बाणोर्. K2 Da3 T G1.3.6 गुणाच्चयुतः; Da4 गुणोच्युतः (for गुण°).

28 a) D5 [ए]ष (for [इ]याद्). — b) B7.8 (marg. as in text) यद्यदि; D7 T1 G1.3.6 यदि च (for यद्यपि). Ds1 मनोजवाः. — c) K2.6.7 D4.6.7.9 T G1.3.6 M1.5–7 तस्मात्सूक्ष्मतरं नास्ति. — d) K2 सूक्ष्मात् (for नास्ति). D7 T1 G1.3.6 स्थूलतमं (for °तरं). K6 यथा; B8.9 Da4 तथा; G1 तमः (for ततः).

C. 12 8762
B. 12 240[39]. 29
K. 12. 245. 29

सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ २९
तदेवाणोरणुतरं तन्महद्भ्यो महत्तरम् ।
तदन्तः सर्वभूतानां ध्रुवं तिष्ठन्न दृश्यते ॥ ३०
अक्षरं च क्षरं चैव द्वैधीभावोऽयमात्मनः ।
क्षरः सर्वेषु भूतेषु दिव्यं ह्यमृतमक्षरम् ॥ ३१
नवद्वारं पुरं गत्वा हंसो हि नियतो वशी ।
ईशः सर्वस्य भूतस्य स्थावरस्य चरस्य च ॥ ३२
हानिभङ्गविकल्पानां नवानां संश्रयेण च ।
शरीराणामजस्याहुर्हंसत्वं पारदर्शिनः ॥ ३३
हंसोक्तं चाक्षरं चैव कूटस्थं यत्तदक्षरम् ।
तद्विद्वानक्षरं प्राप्य जहाति प्राणजन्मनी ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३१ ॥

---

29 = (var.) 6. 35. 13. —[a]) Da4 Dn1 ॰पादं तं; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 ॰पादं तत् (for ॰पादान्तं). ❀ Cs: सर्वत इति सार्वविभक्तिकस्तसिः सर्वेषां पाणयः पादाश्च यस्य। ❀ —[c]) D8 लोकं (for लोके).

30 [a]) K6 अण्वतरं; K7 (also as in text) Ds1 अनुतरं. —[b]) D7 T G1. 3. 6 महद्भ्यश्च महत्तरं. —[c]) Da4 तदांतः. —[d]) T2 ध्रुवस् (for ध्रुवं). Ś1 K1. 2. 4 सर्वं (for तिष्ठन्). G1 दृश्य च (for दृश्यते).

31 [a]) D5 चाक्षरं (for च क्षरं). D7 T G1. 3. 6 अक्षरश्च क्षरश्चैव. —[b]) Da4 द्वैधि॰ (for द्वैधी॰). —[c]) Ś1 K1. 2 M5 क्षरं (for क्षरः). —[d]) D7 T G1. 3. 6 M5 दिवि (for दिव्यं). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D3. 6. 8 त्वमृतम्; K7 Dn4 D2. 4. 9 तमृतम् (for ह्यमृ॰). Ś1 K1. 2. 4 अव्ययं; K7 D4. 6. 9 अक्षयं (for ॰रम्). D5 दिव्यं त्वक्षरमव्ययं.

32 [a]) Ds1 om. (hapl.) रं पु. —V1 reads 32[b]–34[c] on marg. —[b]) K7 Ds D4–6. 9 T M5. 6 Cs वि॰; D7 G1. 3. 6 M1. 7 [ऽ]पि (for हि). D4 नियता; M7 नवते (for नियतो). ❀ Cs: विनियतो बद्धः। ❀ —[c]) Da3 om. सर्व. K7 D4–6. 9 य ईशः सर्वभूतस्य; V1 Bo. 8 (marg.) Dn4 D7 T1 G1. 3. 6 M7 ईश्वरः (B8 ईदृशः) सर्वभूतस्य.

33 V1 reads 33 on marg. —[a]) K7 D9 ही (D9 हा) नानांग॰; Bo. 8 (marg. as in text) D4. 6 हानेनांग॰; B7 हानिभंग॰; T2 एतेनांग॰ (for हानिभङ्ग॰). D7 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 भावे (M1. 5–7 हाने) न ग (M5 ह) त॰ कालानां; Cs पातेनाजं विकल्पानां. —[b]) Da4 नराणां (for नवानां). K4. 6 B6–9 Dn1. n4 Ds D3. 5. 7. 8 T G1. 3. 6 M1. 5–7 संचयेन; V1 Bo संश्रयेन (for ॰येण). —[d]) Ś1 K1 M6 पर॰; Dn4 पाद॰ (for पार॰).

34 V1 reads 34[abc] on marg. —[a]) K6 Da3 हंसोक्ते (for ॰क्तं). Bo. 7–9 Da4 Dn4 D3 M7 च क्षरं; Da3 त्वक्षरं; D7 T G1. 3. 6 M1. 5. 6 Cs यत्क्षरं (for चाक्षरं). —[b]) D9 कूटकं (for ॰स्थं). B8 (marg.) कूटस्थत्वात्तदक्षरं. —[c]) K4 प्राप्तो; B8 (marg.) ब्रह्म (for प्राप्य). —[d]) Ś1 K1. 2. 4 मृत॰ (for प्राण॰). K6 ॰कर्मणी; B7 ॰जन्मनां; Da4 Dn4 Ds1 ॰जन्मनि (for ॰नी). D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 जह्यान्मरणजन्मनी (D7 T1 G1 ॰नि). — After 34, D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 read 12. 232. 2[cdef] for the first time, repeating the same in the proper place.

Colophon: G2 missing; K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan*: Ś1 K1. 2. 4 6. 7 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1. 3 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K1. 2. 4 शुकप्रश्नः; K6. 7 V1 Bo. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2–6. 8. 9 M5 शुकानुप्रश्नः; M1. 6 ब्रह्माभिगमनाभ्युपायनं (M6 ॰पायं); M7 ब्रह्माधिगमाद्युपायकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 D3 M1. 6. 7 64; K7 8; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 66; Dn4 Ds2 65; D8 61; T2 80. — *Śloka no.*: Dn1 34; Dn4 D8 33.

२३२

व्यास उवाच ।
पृच्छतस्तव सत्पुत्र यथावदिह तत्त्वतः ।
सांख्यन्यायेन संयुक्तं यदेतत्कीर्तितं मया ॥ १
योगकृत्यं तु ते कृत्स्नं वर्तयिष्यामि तच्छृणु ।
एकत्वं बुद्धिमनसोरिन्द्रियाणां च सर्वशः ।
आत्मनो व्यापिनस्तात ज्ञानमेतदनुत्तमम् ॥ २
तदेतदुपशान्तेन दान्तेनाध्यात्मशीलिना ।
आत्मारामेण बुद्धेन बोद्धव्यं शुचिकर्मणा ॥ ३
योगदोषान्समुच्छिद्य पञ्च यान्कवयो विदुः ।
कामं क्रोधं च लोभं च भयं स्वप्नं च पञ्चमम् ॥ ४
क्रोधं शमेन जयति कामं संकल्पवर्जनात् ।
सत्त्वसंसेवनाद्धीरो निद्रामुच्छेत्तुमर्हति ॥ ५
धृत्या शिश्नोदरं रक्षेत्पाणिपादं च चक्षुषा ।
चक्षुः श्रोत्रे च मनसा मनो वाचं च कर्मणा ॥ ६
अप्रमादाद्भयं जह्याल्लोभं प्राज्ञोपसेवनात् ।
एवमेतान्योगदोषाञ्जयेन्नित्यमतन्द्रितः ॥ ७
अग्नींश्च ब्राह्मणांश्चार्चेद्देवताः प्रणमेत च ।
वर्जयेद्रुषितां वाचं हिंसायुक्तां मनोनुगाम् ॥ ८ C. 12. 8776 B. 12. 241[40]. 9 K. 12. 246. 9

232

☞ This adhy. is missing in G2 (cf. v. l. 12. 222. 19). — With this adhy., cf. Brahmapurāṇa (Ānandāshram) 235. 36–68.

1 [a]) K1.2.4 मत्पुत्र (for सत्पुत्र). — [b]) Ds2 D3.5.7 सत्त्वतः; T2 तत्परं (for तत्त्वतः). — [c]) K4 G1 सांख्यं (for सांख्य-). K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 -ज्ञानेन (for -न्यायेन). Ś1 K1.2 M5 युक्तं यत्; K7 D4.6.9 युक्तं च (for संयुक्तं). — [d]) Ś1 K1.2 V1 B9 D5 M5 तदेतद् (for यदे°).

2 [a]) Da4 -कृतं (for -कृत्यं). K6 च; D4 नु (for तु). D7 G1.3.6 तत्; T1 यत् (for ते). — [b]) K1.2.4.6 D5 वर्णयिष्यामि; M5 कीर्त° (for वर्त°). — D7 T G1.3.6 M1.5–7 read 2[cdef] for the first time after 12. 231. 34. — [c]) K6 एकस्त्वं (for °त्वं). K1 -मानसोर् (for -म°). ❀ Cn: एकत्वं बुद्धिमात्रेणावस्थानम्, बुद्धिवृत्तिनिरोध इति यावत् । ❀ — [e]) K2 ध्यायनस्; K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 व्यापिनस्; D7 T1 G1.3 (all second time) व्यधि°; D7 T1 (both first time).2 (both times) G1.3 (both first time).6 (both times) M1 (second time).5–7 (all both times) [s]व्ययि°; M1 (first time) [s]प्ययिनस् (for ध्यायि°). — [f]) T2 ज्ञानमेव तदुत्तमं.

3 [b]) Dn4 -शालिना (for -शी°). T2 दांतेनाध्यात्मनि स्थितं. ❀ Cs: अध्यात्मशीलिना देहात्मविवेकतत्परेण । ❀ — [c]) Ds D7 T G1.3.6 M1.5–7 शुद्धेन (for बु°). ❀ Ca: बुद्धेन अविचलता तत्त्वज्ञानात् । ❀ — [d]) K7 श्रुति-; D7 T1 G1.3.6 शुद्ध- (for शुचि-).

4 [a]) K2 समुच्छ्रित्य; K7 D4.9 °त्सृज्य; D7 T G1.3.6 M7 समुच्छिद्यात् (for °च्छिद्य). — 4[b] is damaged in B7. — [b]) D7 T1 G1 पंचधा (for पञ्च यान्). — [c]) Bo Da4 काम- (for कामं). — [d]) D6 om. (hapl.) from पञ्चमम् up to पादं च (in 6[b]).

5 D6 om. 5 (cf. v. l. 4). — [a]) K7 D4.9 दमेन (for शमेन). — [c]) K6 सत्य-; Da4 G3 सत्त्वं (for सत्त्व-). ❀ Cn: सत्त्वसंसेवनात् सत्त्वेन बुद्ध्या संसेवनं परिशीलनमर्थानां तेन । ❀ — After 5, D7 T G1.3.6 M5 read 7.

6 D6 om. up to पादं च (cf. v. l. 4). — [a]) V1 रक्षयेत्. — [b]) Da4 -पादस्य; T2 -पादौ च; M1.6 -पादश्च (for -पादं च). — [c]) D7 T1 G1.3.6 श्रोत्रं (for श्रोत्रे). — [d]) M1.6 वाचश् (for वाचं). D5 बुद्धिमान्; D7 T G1.3.6 M1.5–7 विद्यया (for कर्मणा). D4.6.8.9 मनोबुद्धिसमाधिना. ❀ Cn: कर्मणा यज्ञादिना । ❀

7 D7 T G1.3.6 M5 read 7 after 5. — [a]) K1 अप्रसादाद् (for अप्रमा°). — [b]) Ś1 K1.2.4.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 दंभं; D6 दमं (for लोभं). D7 T1 G1.3.6 M1 प्रज्ञोप- (for प्राज्ञोप-).

8 = (var.) 12. 227. 9. — [a]) Ś1 K1.2 Da4 D5 अग्निं च (for अग्नींश्च). D5.7 T G1.3.6 अर्चेद् (for चा°). — [b]) Da4 M1.6 प्रणमेन (for °मेत). G3.6

C. 12. 8776 B. 12. 241[40]. 9 K. 12. 246. 9 ब्रह्म तेजोमयं शुक्रं यस्य सर्वमिदं रसः ।
एकस्य भूतं भूतस्य द्वयं स्थावरजङ्गमम् ॥ ९
ध्यानमध्ययनं दानं सत्यं ह्रीरार्जवं क्षमा ।
शौचमाहारसंशुद्धिरिन्द्रियाणां च निग्रहः ॥ १०
एतैर्विवर्धते तेजः पाप्मानं चापकर्षति ।
सिध्यन्ति चास्य सर्वार्था विज्ञानं च प्रवर्तते ॥ ११
समः सर्वेषु भूतेषु लब्धालब्धेन वर्तयन् ।
धुतपाप्मा तु तेजस्वी लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
कामक्रोधौ वशे कृत्वा निनीषेद्ब्रह्मणः पदम् ॥ १२
मनसश्चेन्द्रियाणां च कृत्वैकाग्र्यं समाहितः ।
प्राग्रात्रापररात्रेषु धारयेन्मन आत्मना ॥ १३
जन्तोः पञ्चेन्द्रियस्यास्य यदेकं छिद्रमिन्द्रियम् ।
ततोऽस्य स्रवति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम् ॥ १४
मनस्तु पूर्वमादद्यात्कुमीनानिव मत्स्यहा ।

वा (for च). — e) K2 रुषितां; K6 V1 Bo. 6. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Ds1 D5 Cp (gloss: दाहिकां, परोपतापिनीं) उषतीं; K7 Ds2 D3. 4. 7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 रुशतीं; B7 Dn4 उशतां; Dn1 D2. 8 Ca (Cap कृषतीं) Cn (gloss: कामप्रधानां, विटगोष्ठीरित्यर्थः) उशतीं; D6 असतीं (for रुषितां). — d) Da4 D5 हिंसायुक्तं; Ds1 °युक्तो; D4. 9 °युक्ता (for °युक्तां). K6 मनोनुगः; K7 D4 6. 9 मनस्तुदां; Bo. 8 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 Cn (gloss: मनोभङ्गकारिणीं) मनोनुदां; D5 मनस्तथा; G1 मनोयुगमं; M1. 6. 7 अनर्थिकां (for मनोनुगाम्).

9 a) D7 T1 G1. 3. 6 M1. 6. 7 शुक्लं (for शुक्रं). — b) D7 T G1. 3. 6 यस्मिन् (for यस्य). D5 T2 (*sup. lin.*) M1. 7 रसं; D7 T2 (orig.) G3. 6 ततं; G1 ततः (for रसः). — c) V1 B6. 8 (marg.) Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 एतस्य (for एकस्य). K6. 7 D4. 9 नूनं; T1 सर्व-; M1. 5. 6 भूत- (for भूतं). Dn1 D2 भव्यस्य (for भूतस्य). ❀ Ca: भूतं सत्यं न तु विवर्तवादिनामिवासत्यम् । भूतस्य सिद्धस्याकल्पितस्य । ❀ — d) K4. 6 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 दृष्टं (for द्वयं).

10 a) Ś1 K1. 2 दानम् (for ध्यानम्). Ś1 K1 ध्यानं; D5 lacuna (for दानं). — b) Da4 सद्भक्तिर् (for सत्यं ह्रीर्). — c) K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 आचार- (for आहार-). Ś1 K1. 2. 4 D3 (marg. as in text). 6 -संसिद्धिर् (for -संशुद्धिर्). — d) K6 संग्रहः; Dn1 वि° (for नि°).

11 11^{ab} = (var.) 12. 227. 7^{cd}. — a) K7 D4. 9 विवर्धयंस् (for °र्धते). D4 om. from तेजः up to वर्तयन् (in 12^{b}). — b) D7 पापानां (for पाप्मानं). D5 चाति- (for चाप-). — K7 M1. 6. 7 om. 11^{cd}. — c) Bo सर्वात्मा (for °र्था). — d) G1 प्रज्ञानं (for वि°). B8 (marg.) प्रवर्धते; D7 T G1. 3. 6 प्रकाशते (for प्रवर्तते). ❀ Ca: विज्ञानं साक्षात्कारलक्षणम् । ❀

12 D4 om. 12^{ab} (cf. v. l. 11). — a) D5 स्थितः (for समः). — b) K6. 7 D6. 9 यथालब्धेन (for लब्धाल°). K2 M1. 7 वर्धय(M1 °ये)त्; K6 Bo Dn4 Ds D7 T G1. 3. 6 M5. 6 वर्तयेत् (for °यन्). — c) V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T G1. 3. 6 M1. 5–7 धूतपाप्मा; D7 घृत° (for धुत°). Ds1 lacuna; Ds2 T2 च (for तु). — d) G1 M1 लब्धाहारो (for लघ्वा°). D4 यतेंद्रियः (for जितेन्द्रियः). — D7 G1 om. 12^{e}–13^{d}; G3 om. (? hapl.) 12^{e}–14^{b}. Ds1 reads 12^{e}–13^{b} on marg. — e) K1 2 Da4 D4 कामक्रोधो (K1 °धा) (for °क्रोधौ). — f) ❀ Ca: निनीषेत्, निदिध्यासनेनेच्छेत् ॥ Cn: निनीषेद् वशीकर्तुमिच्छेत् । Cs: निनीषेद् आत्मानमिति शेषः । ❀

13 13^{ab} = (var.) B. 12. 251[50]. 4^{ab}. D7 G1. 3 om. 13 (cf. v. l. 12). Ds1 reads 13^{ab} on marg. — b) K2 Da4 D5 T2 कृत्वैकाग्रं (for °ग्र्यं). K7 समाहितं. — c) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 Cp पूर्वरात्रापरार्धे (K7 D4. 9 °त्रे) च; Da3. a4 प्राग्रात्रेपररात्रे च; T पूर्वरात्रेपरात्रे च; G6 M1. 5. 7 पूर्वरात्रेपररात्रे च; M6 पूर्वरात्रेपरारात्रे; Cpp प्राग्रात्रापररात्रे च. Ca cites प्राग्रात्रेर्. — d) Ś1 K1. 2. 4 Bo धारयन् (for °येन्). Ś1 K1. 2. 4 आत्मवान्; K6. 7 V1 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 G6 आत्मनि (G6 °नः) (for °ना).

14 = (var.) 5. 33. 65; (var.) Manu. 2. 99. G3 om. 14^{ab} (cf. v. l. 12). T1 reads 14^{ab} twice. — a) D7 T1 (second time) G1. 6 ततः (for जन्तोः). — b) B6 यद्येकं (for यदेकं). K4 इंद्रियः. ❀ Ca: छिद्रं विषयासङ्गि । ❀ — c) K4 [ऽ]सि (for ऽस्य). K6. 7 D6 श्रवति (K6 °ते); V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 8 M1. 6. 7 स्रवते (for °ति). — d) D5 गिरेः; D7 T1 G3. 6 द्रुतेः; G1 मृतेः (for दृतेः). K2. 4 पात्राद् (for पादाद्). K6 इवोधकं (sic). ❀ Cn: दृतेः चर्मकोशस्य । ❀

15 a) Ś1 K1. 2. 4 विषयान् (for मनस्तु). K7 D4–6. 9 तत् (for तु). D5 सर्वम् (for पूर्वम्). — b)

ततः श्रोत्रं ततश्चक्षुर्जिह्वां घ्राणं च योगवित् ॥ १५
तत एतानि संयम्य मनसि स्थापयेद्यतिः ।
तथैवापोह्य संकल्पान्मनो ह्यात्मनि धारयेत् ॥ १६
पञ्च ज्ञानेन संधाय मनसि स्थापयेद्यतिः ।
यदैतान्यवतिष्ठन्ते मनःषष्ठानि चात्मनि ।
प्रसीदन्ति च संस्थाय तदा ब्रह्म प्रकाशते ॥ १७
विधूम इव दीप्तार्चिरादित्य इव दीप्तिमान् ।
वैद्युतोऽग्निरिवाकाशे पश्यत्यात्मानमात्मना ।
सर्वं च तत्र सर्वत्र व्यापकत्वाच्च दृश्यते ॥ १८
तं पश्यन्ति महात्मानो ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।
धृतिमन्तो महाप्राज्ञाः सर्वभूतहिते रताः ॥ १९
एवं परिमितं कालमाचरन्संशितव्रतः ।
आसीनो हि रहस्येको गच्छेदक्षरसात्म्यताम् ॥ २०
प्रमोहो भ्रम आवर्तो घ्राणश्रवणदर्शने । C. 12. 8790 B. 12. 241[40].23 K. 12.246.23

K6 के मीनम्; V1 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 8 T2 M1. 5–7 Cn. s कुमीनम्; Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 कूर्मागाम्; D7 T1 G1. 3. 6 कुळीरम्; D9 के मीनान् (for कुमीनान्). ❀ Ca: कुमीनान् क्षुद्रमत्स्यान् ॥ Cn: कुमीनम् जालदंशक्षमम् ॥ Cp (reading कूमीलान्): कूमीन् लान्ति गृह्णन्तीति कूमीला मत्स्याः । तान्यथा उपायेनैकाचित्ततया बध्नाति । ❀ — c) T2 अत्र; M7 तत्र (for ततः). D7 T G1. 3. 6 च चक्षुश्च; M1. 5–7 त्वचं चक्षुर् (for ततश्चक्षुर्). — d) Da4 M7 जिह्वा- (for जिह्वां). K1 प्राणं (for घ्राणं).

16 b) K1 नमसि (for मनसि). K6 ध्यापयेद् (for स्थाप°). B7. 9 Da3. a4 यदि; D7 T1 G1. 3. 6 व्रती (for यतिः). ❀ Ca: मनसि स्थापयेत् विषयविमुखानि कुर्यादित्यर्थः । ❀ — After 16^{ab}, K7 reads 17^{cd} for the first time, repeating it in its proper place. K1 G6 om. (hapl.) 16^{c}–17^{b}. — c) B3 (marg. as in text) [आ]योज्य (for [अ]पोह्य). T2 संकल्पं. — d) K6 [ऽ]ध्यात्मनि; Da3. a4 आत्मनि; D5 [ऽ]प्यात्मनि (for ह्यात्मनि). K7 धारये; M6 (*sup. lin.* as in text) सारयेत् (for धार°).

17 K1 G6 M5 om. 17^{ab} (for K1 G6, cf. v. l. 16). — a) D7 T1 G1. 3 तं च; T2 तत्त्व- (for पञ्च). M1. 6. 7 स्थानानि (for ज्ञानेन). K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 पंचेंद्रियाणि संधाय (B6 m. 8 [marg. as in text] °यै). ❀ Ca (reading पञ्चज्ञानेन): पञ्चविषयनिष्ठेन ज्ञानेन । ❀ — b) Ś1 K2 D7 T G1. 3 मनःसं- (for मनसि). B9 Da3. a4 Cpp यदि; D7 T1 G1. 3 व्रती (for यतिः). — K7 reads 17^{cd} for the first time after 16^{ab}. — c) K7 (both times) D4. 7. 9 T G1. 3. 6 M7 यदेतानि; V1 M1 तदै°; Da3. a4 °यदितानि (for यदैतानि). D4. 5 एव (for अव-). K1 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M1. 5–7 -तिष्ठंति (for -तिष्ठन्ते). — d) D4 वा (for च). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 मनःषष्ठान्यथात्मनि. — e) D5 प्रसीदति. K6 B8 Ds2 D3 संस्थाप्य; B6 (marg. as in text). 7. 8 (marg.). 9 °यां (for °य). ❀ Ca: संस्थाय सम्यग्रूपेणात्मप्रवणतया स्थित्वा ॥ Cn: संस्थाय नाशं प्राप्य । प्रसीदन्ति संकल्पजं कालुष्यं त्यजन्ति । ❀ — f) T1 G1. 3. 6 तथा (for तदा).

18 a) B9 दीप्तार्चीर्; Da3. a4 D7 T G1. 3. 6 सप्तार्चिर्. — b) K4 दीप्तमान्; D5. 7 T1 G1. 3. 6 मूर्ति° (for दीप्ति°). — c) Ś1 K1. 2 V1 Bo वैद्युताग्निर् (for °तोऽग्निर्). — d) D7 G1. 3. 6 पश्यंति (for पश्यति). K7 V1 D4–7. 9 T G1. 3. 6 M1. 6. 7 आत्मनि (for °ना). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 8 दृश्यतेत्मा तथात्मनि; M5 दृश्येतात्मा तदात्मनि. — e) Dn1 D2. 3 8 सर्वस् (for सर्वं). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2–4. 6–9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 तत्र स; D5 तत्र च (by transp.). Dn4 सब्रह्मत्रसमर्वत्र (sic). — f) T2 ब्यापकत्वं (for व्यापकत्वाच्). D5 M1. 6. 7 न (for च).

19 19^{ab} = B. 12. 251[50]. 7^{cd}. — a) D5 ते (for तं). G1 पश्यंती. — b) Dn4 Ds ब्राह्मणाय (for °णा ये). — c) K2 महायज्ञाः; K6 B7. 8 Dn1 D3. 7 °प्रज्ञाः; G3 °प्राज्ञः (for °प्राज्ञाः). — d) M7 सर्वभूते (for °भूत-).

20 b) Da4 यच्चरन् (for आचरन्). B6 संसित-; B7 Dn4 Ds D3–5. 9 शंसित-; M1. 6 संशितः (for °त-). M1. 6 सदा (for -व्रतः). — c) Ca रसस्य (for रहसि). — d) Dn4 रक्षेद्; Ca इच्छेद् (for गच्छेद्). K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M1 Cn. p (Cpp as in text) -साम्यतां; B6 (marg.). 8 D7 T G1. 3. 6 M5 -सात्मतां (for -सात्म्यताम्). ❀ Cn (reading साम्यतां): समतां लक्षणभेदाभावं, स्वार्थे ष्यञ् । ❀

21 a) B7. 9 आमोहो; Da4 D4 G3. 6 प्रमोदो; T1 G1 प्रमादो (for प्रमोहो). K2 भ्रुम (sic); Da4 ब्रह्म; D6 भ्रंश (for भ्रम). D6 आवर्त- (for °र्तो). ❀ Ca: आवर्तो वातविकारः । उदरमलादीनामावर्तनं शरीर-

C. 12. 8790 B. 12. 241[40]. 23 K. 12. 246. 23 अद्भुतानि रसस्पर्शे शीतोष्णे मारुताकृतिः ॥ २१
प्रतिभामुपसर्गांश्चाप्युपसंगृह्य योगतः ।
तांस्तत्त्वविदनादृत्य स्वात्मनैव निवर्तयेत् ॥ २२
कुर्यात्परिचयं योगे त्रैकाल्यं नियतो मुनिः ।
गिरिशृङ्गे तथा चैत्ये वृक्षाग्रेषु च योजयेत् ॥ २३
संनियम्येन्द्रियग्रामं गोष्ठे भाण्डमना इव ।
एकाग्रश्चिन्तयेन्नित्यं योगान्नोद्वेजयेन्मनः ॥ २४
येनोपायेन शक्येत संनियन्तुं चलं मनः ।
तं तं युक्तो निषेवेत न चैव विचलेत्ततः ॥ २५
शून्या गिरिगुहाश्चैव देवतायतनानि च ।
शून्यागाराणि चैकाग्रो निवासार्थमुपक्रमेत् ॥ २६
नाभिष्वजेत्परं वाचा कर्मणा मनसापि वा ।
उपेक्षको यताहारो लब्धालब्धे समो भवेत् ॥ २७
यश्चैनमभिनन्देत यश्चैनमपवादयेत् ।
समस्तयोश्चाप्युभयोर्नाभिध्यायेच्छुभाशुभम् ॥ २८
न प्रहृष्येत लाभेषु नालाभेषु च चिन्तयेत् ।

स्यैव भ्रमणमिव वा ॥ Cp : आवर्तो विषयान्तररसास्वादः । ❀ — b) Ś1 K1. 2. 4 V1 Bo Ds1 M1 घ्राणं; K7 घ्राण-; Da4 घ्राणः (for घ्राण-). D5 -दर्शनैः. — c) Ś1 K1. 2 V1 Bo. 8 रसस्पर्शौ; D7 T1 G1 रसैः स्पर्शः; T2 M5 रसे स्पर्शे (for रसस्पर्शे). — d) Da3. a4 शीतोष्ण-; D7 T1 G1 °ष्णो (D7 °ष्णौ) (for °ष्णे). K2 मरुताकृतिः.

22 a) Ś1 K1. 7 D4. 6. 9 प्र(K1 D4. 6. 9 प्रा)तिभान्; K2. 4 प्रतितान् (for °भाम्). Ś1 K1. 2. 4 उपसंसर्गाद् (for °सर्गांश्च). D7 T1 G1. 3. 6 प्रतिहारापस(G1 °व)-र्गांश्च. ❀ Ca : प्रतिभा कवित्वोत्कर्षः ॥ Cn : सकलशास्त्रार्थभानम् । ❀ — b) Ś1 K1. 2. 4 उप- (for [अ]प्युप-). D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 प्रतिसंहृत्य योगतः. — c) K6 Dn4 तास् (for तांस्). K2 अनामृत्य (sic); Ds1 D4. 7. 9 T1 G1. 3. 6 °वृत्य (for °दृत्य). — d) K4 Da3. a4 Ds D2. 3. 8 आत्मन्येव; K6 आत्मने च; V1 Bo. 6–9 D4 स्वात्मनेव; D7 T G1. 3. 6 M5 मनसैव; M1. 6. 7 सोऽत्मनैव (for स्वा°). D4 [अ]भि- (for नि-). D5 -वर्धयेत् (for -वर्त°).

23 a) D7 आर्यात् (for कु°). K1. 2 परिचरं; Da4 °चयो (for °चयं). Ś1 K1. 2 योगी (for योगे). — b) K4. 6. 7 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2–4. 8. 9 M5. 6 Cn त्रैकाल्ये; Da3. a4 °ल्य-; D5 °लो; D6 °ले; M1 °ल्यो (for °ल्यं). ❀ Cn : त्रैकाल्ये, प्रातः पूर्वरात्रे अपररात्रे च ॥ Cp : त्रैकाल्ये, त्रिकालनिर्वाह्ये । ❀ — d) M1 वृक्षाग्र्येषु.

24 b) K6 कोष्ठं; K7 B6 (marg. as in text). 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn (gloss : हृदयपुण्डरीके) Cp (gloss : गृहाभ्यन्तरे; Cpp as in text) Cs कोष्ठे (for गोष्ठे). D7 T G1. 3. 6 M5 भांडं मनाग् (for भाण्डमना). K2 गोष्ठे गोपोर्जुनीमिव; M1. 6. 7 कोष्ठे भांडं (M7 कांडे) यथापि च. ❀ Ca : गोष्ठे गोसमूहस्य मध्ये यथा दुग्धादिपूर्णभाण्डे अनेकेभ्यो गोभ्य एकमना रक्षितुं चिन्तयत्येवमनेकोपसर्गपराहतमात्मतत्त्वमेकाग्रश्चिन्तयेत् । ❀ — c) K2. 4. 6 Bo. 8 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T1 G1. 6 M1. 6 एकाग्रं (for °ग्रश्). K6 विनयेन्; G1 च जयेन् (for चिन्तयेन्). — d) K2 उद्वेजयेन्; V1 B8 D4. 9 नोद्रेच° (for नोद्वेज°).

25 Ś1 K1. 2. 4 om. (hapl.) 25[ab]; V1 reads the same on marg. — b) K6 संनियंतं. D6 चलेन् (for चलं). B8 नियंतुं चंचलं मनः. — c) K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 8 तं च; B8 तत्त्व-; Dn4 तथ; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 तत्तद् (for तं तं). K4 B7 Dn1 Ds D2. 3. 8 मुक्तो (for युक्तो). — d) K6 निश्चलेत्; T2 विचरेत्; M7 विमलेत् (for विच°).

26 a) M1. 6 शून्यागार- (for शून्या गिरि-). Ds -गुहा (for -गुहाश्). — b) Dn1 दैवतायतनानि च. — D5 om. (hapl.) 26[cd]. — c) Da4 चैकाग्रे; Ds1 D4 वैकाग्रो. M1. 6 क्षेत्रारण्यानि चैकाग्रो. — d) G3 निवासाग्रम् (for °सार्थम्). K7 D4. 9 उपाक्रमेत् (for उप°).

27 a) K6 नाभियजेत्; Dn1 D8 Cp (gloss : आत्मीयत्वेन न गृह्णीयात्) °स्वजेत्; Dn4 °सज्येत्; D4. 9 °ष्यजेत्; M5 °षज्येत् (for °ष्वजेत्). Ś1 K1. 4 परां (K4 °रं) वाचं (for परं वाचा). ❀ Ca : नाभिष्वजेत् न पीडयेत् । ❀ — b) K7 D4–6. 9 T2 M1. 5–7 तथा; V1 गिरा; Ds1 D8 [अ]पि च (for [अ]पि वा). D7 T1 G1. 3. 6 मनसा कर्मणा तथा. — c) K7 D4. 6. 9 जिताहारो (for यता°). — d) K1 लुब्धालुब्धे; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 लब्धालब्ध- (for °लब्धे).

28 a) Ś1 K1. 4 न (for यश्). Ś1 K1. 2 D7 T1 G1. 3. 6 अभिनिंदेत (for °नन्देत). — b) B7 अति-; Da4 अपि; D7 T1 G1. 3. 6 अभि-; Ca अव- (for अप-). K7 D9 -वाहयेत् (for -वादयेत्). ❀ Cn : अपवादयेत्

समः सर्वेषु भूतेषु सधर्मा मातरिश्वनः ॥ २९
एवं सर्वात्मनः साधोः सर्वत्र समदर्शिनः ।
षण्मासान्नित्ययुक्तस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ३०
वेदनार्ताः प्रजा दृष्ट्वा समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
एतस्मिन्निरतो मार्गे विरमेन्न विमोहितः ॥ ३१
अपि वर्णावकृष्टस्तु नारी वा धर्मकाङ्क्षिणी ।
तावप्येतेन मार्गेण गच्छेतां परमां गतिम् ॥ ३२
अजं पुराणमजरं सनातनं
यदिन्द्रियैरुपलभते नरोऽचलः ।
अणोरणीयो महतो महत्तरं
तदात्मना पश्यति युक्त आत्मवान् ॥ ३३
इदं महर्षेर्वचनं महात्मनो
यथावदुक्तं मनसानुदृश्य च ।
अवेक्ष्य चेयात्परमेष्ठिसात्म्यतां
प्रयान्ति यां भूतगतिं मनीषिणः ॥ ३४ C. 12. 8803 B. 12. 241[40] 36 K. 12. 246. 36

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३२ ॥

निन्देत्, स्वार्थे णिच् । ❀ — c) B8 (marg.) मनस्तयोश्र (for सम°). Dn4 चाशु; D5 वापि (for चापि).

29 a) M1.6.7 प्रहृष्येत्तु (for °ष्येत). — b) K4 lacuna for नालाभेषु. K7 D4.6.9 M1.5–7 वि-; D7 T1 G1.3.6 [अ]थ; T2 [अ]व- (for च). Ś1 K1.2.4 V1 B8 (marg. as in text) D6 संज्वरेत्; B6 (marg.) चिरं तपेत् (for चिन्तयेत्). — d) K2 मातरिश्वना; D6 °रि-ष्वनः. ❀ Ca: मातरिश्वनो वायोः सधर्मा सदृशः । सर्वं स्पृशन्नपि शुचिः गमनशीलो वा । ❀

30 a) Ś1 K1.2 D5 सर्वात्मना; K6 B0.9 सुस्था-त्मनः; V1 B6–8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 स्वस्था°; M7 धर्मा° (for सर्वा°). B9 Da4 Dn4 साधो. — b) K2 -दर्शितः (for °नः). — c) Da4 Dn4 D6 षण्मासा (for °सान्). — d) Ś1 K2 V1 -ब्रह्माभि-; K1 -ब्रह्मादि- (for °ति-).

31 a) K1 वेदनांताः; D6 °नार्तैः; D7 T1 G1.3.6 अनंताश्च (for वेदनार्ताः). V1 परान् (for प्रजा). Ds1 दृष्टाः; D6 सृष्ट्वा (for दृष्ट्वा). — c) Ś1 K1.2.6 V1 B6.7.9 Da3 M7 एकस्मिन् (for एत°). V1 B0.7–9 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 विरतो; Da4 विस्तरे; D5 अंतरे; G1 अंतरतो (hypermetric) (for निरतो). Ds1 D8 मार्गौ (for मार्गे). — d) B0 Dn1.n4 Ds D2.3.8 च (for the second वि-). K7 D4.5.9 विहरेद् (D5 °त)-विमोहितः; D6 बिहारादवमो°.

32 a) Ś1 K1.2 D8 (marg. as in text) धर्माप-; K6 V1 D7.9 T G1.3.6 M7 वर्णाप- (for वर्णाव-). Ś1 -कृष्टस्य; Ca -कृष्टा तु (for -कृष्टस्तु). ❀ Ca: वर्णाव-कृष्टाः शूद्राः संकीर्णजातयो वा । ❀ — b) D6 नाडी (sic) (for नारी). — d) Da2 गच्छेते; Da4 °त्य (for तां). D4 (also as in text) पदं (for गतिम्). D7 T G1.3.6 M1.5–7 गच्छेतां परमं पदं.

33 a) Dn4 अंतं (for अजं). K7 B8 (marg. as in text) D4.5.7.9 T1 G1.3.6 परमं (for अजरं). — b) K6 D5 यदींद्रियैर्; D7 T G1.3.6 यतेंद्रि° (for यदि-न्द्रि°). K1 B8 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 उपलभेत; K6 V1 °लभ्यते; B6.7.9 Da3.a4 लभ्यति वा; D7 T G1.3.6 M1.5–7 उपलभ्येत (for °लभते). K6 V1 B0 च निश्चलैः; B8 Dn1.n4 D3 D2.3.8 T2 G3.6 M1.5–7 निश्चलैः; Da4 [आ]त्मनोष्कलः; D5 नरोवलं; D7 T1 G1 निश्चये (for नरोऽचलः). K7 D4.6.9 यदिंद्रियैरनुपलभ्यमीश्वरैः. — c) Ś1 K1.2.4 M1.6 अणोरणीयान् (for °णीयो). K2 मरुतो (for महतो). Ś1 K1.2.4 महत्तरस्. — d) K6 B7.9 Da3 D5.6 Cp (Cpp as in text) तमात्मना; M7 तमात्मानं (for तदात्मना). K6 B0 Da3.a4 Dn1 Ds D2.3.8 मुक्तम्; B8 D7 T1 G1.3.6 युक्तम् (for युक्त).

34 a) Ś1 K1.2.4 Da3.a4 इमं (for इदं). Da3.a4 महर्षिर्. — b) M1.6 यथा यदुक्तं (for यथावदुक्तं). Ś1 K1.2.4.7 विमृश्य (K1.2 °ष्य); D4.6.9 [अ]नुमृश्य; G3.6 M7 [अ]नुपश्य (for °दृश्य). B0.8 (marg. as in text) ते (for च). Dn4 यथावदुक्तमनुदृश्यते च. ❀ Cn: अनुदृश्य गुरुवचनमनु शब्दतोऽर्थतश्च ज्ञात्वा । ❀ — c) K4.6 V1 B0.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 चेमां; B8 चैनां; B8 (marg.) ते मां; D7 T1 G1.3.6 चैतत् (for चेयात्). K2.4 B0.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.7.8 T1 G1 M1.6.7 -साम्यतां; K6 -सात्वतां; V1 B8 D5 T2 G3.6 -सात्मतां (for -सात्म्यतां). — d) K4.6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 चाभूत-; D5 त्वं भूत-; D4.6 यां तत्त्व- (for यां भूत-). D2 -गतिर्;

२३३

C. 12. 8833
B. 12. 242[1]. 1
K. 12. 247. 1

शुक उवाच ।
यदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ।
कां दिशं विद्यया यान्ति कां च गच्छन्ति कर्मणा ॥ १
एतद्वै श्रोतुमिच्छामि तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ।
एतत्त्वन्योन्यवैरूप्ये वर्तते प्रतिकूलतः ॥ २
भीष्म उवाच ।
इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं पराशरसुतः सुतम् ।
कर्मविद्यामयावेतौ व्याख्यास्यामि क्षराक्षरौ ॥ ३
यां दिशं विद्यया यान्ति यां च गच्छन्ति कर्मणा ।
शृणुष्वैकमनाः पुत्र गह्वरं ह्येतदन्तरम् ॥ ४
अस्ति धर्म इति प्रोक्तं नास्तीत्यत्रैव यो वदेत् ।
तस्य पक्षस्य सदृशमिदं मम भवेदथ ॥ ५
द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः ।
प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तौ च सुभाषितः ॥ ६
कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया तु प्रमुच्यते ।
तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ॥ ७

D7 ·मतिर्; T1 ·मतिं; G1 पतिं; M7 ·मतीर् (for ·गतिं). Da3 मनीषिणाः. ❀ Ca (reading चाभूतगतिं): अभूतगतिं तत्त्वगतिम् । ❀

Colophon: G2 missing; K3. 5 B1–4 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. —*Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. —*Adhy. name:* Ś1 K1. 2. 4 शुकप्रश्नः; K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M5 शुकानुप्रश्नः; M1. 6 शुकानुप्रश्ने ब्रह्मप्रतिपादनं; M7 ब्रह्मप्रतिपादनं. —*Adhy. no.* (figures, words or both): K6 D3 M1. 6. 7 65; Dn1 Ds D7 T1 G1. 3. 6 M5 67; T2 81. —*Śloka no.:* Dn1. n4 35; D8 36.

233

☞ This adhy. is missing in G2 (cf. v. l. 12. 222. 19). —With this adhy., cf. Brahmapurāṇa (Ānandāshram) 236. 1–20.

1 a) T1 इतीदं; G1 य इदं (for यदिदं). Da4 देव· (for वेद·). —After 1^{ab}, D7 T G1. 3. 6 M5 read 2^{cd}. —c) D4. 9 गतिं (for दिशं). D7 T G1. 3. 6 याति (for यान्ति). —d) Da4 कां वा; D7 T1 G1. 3. 6 यां च (for कां च). T2 गच्छति.

2 D7 reads 2–4 on marg. —a) Da3 वेदितुम् (for वै श्रोतुम्). —b) K7 D4. 6. 9 भगवा(D6 °व)न् (for तद्भवान्). —D7 T G1. 3. 6 M5 read 2^{cd} after 1^{ab}. —c) K4. 6 Bo. 7. 8 Dn1. n4 Ds D3. 5. 7. 8 चान्योन्य·; K7 V1 D4. 6. 9 T2 G1. 3. 6 M1 अन्योन्य·; B6 T2 M5–7 ह्यन्योन्य·; B9 वान्योन्य· (for त्वन्योन्य·). D5. 7 T G1. 3. 6 ·वैरूप्यं (for °प्ये). —d) K4 Bo. 6–8 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 वर्तेते (for वर्तते).

3 B9 om. 3–5. D7 reads 3 on marg. Ś1 K1. 2 T1 G1 om. the ref. —a) G1 इत्युक्तं. —c) D7 चैतौ (for एतौ).

4 B9 om. 4 (cf. v. l. 3). D7 reads 4 on marg. —a) T G1. 3. 6 याति (for यान्ति). —b) K7 Da4 D4. 6. 9 गच्छंति च (by transp.); T2 G1 च गच्छति. —Before 4^{cd}, D7 T1 G1. 3. 6 ins. व्यासः. —c) D7 T G1. 3. 6 शृणु च (for शृणुष्व). K6 विप्र; Bo. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 वत्स; B8 (orig.) भूत्वा (for पुत्र). K7 D4. 5. 9 शृणु त्वमेकाग्रमना (D4 °ता). —d) Ś1 K1. 2. 4 गुह्यमेतदनंतरं; K7 T1 G1. 3. 6 गह्वरं ते तदंतरं; D7 गह्वरं तदनंतरं.

5 B9 om. 5 (cf. v. l. 3). —a) B8 (marg.) स्वस्ति (for अस्ति). B8 कर्म (for धर्म). K6 B6–8 Da3. a4 D5. 6 ह्युक्तं; K7 D4. 7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 ह्युक्त्वा (for प्रोक्तं). —b) V1 B8 (marg. as in text) तत्रैव; D7 T2 G3. 6 [इ]त्यत्र च (for °त्रैव). Da4 नास्तितश्चैव यो वदेत्; T1 नास्तीत्यत्र वचो वदेत्. —d) D6 इमं (for इदं). K4 T1 यथा; T2 अपि (for अथ).

6 a) K7 D4. 6. 9 तात; D5 अत्र; M5 अपि (for अथ). —d) B8 (marg.) सु·; B9 स्व· (for च). K6. 7 B6–9 D4. 5. 9 Cp (gloss: विस्पष्टतया भाषितः) विभाषितः; D6 सुभावतः; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 व्यवस्थितः (for सुभाषितः). ❀ Ca (reading स्वभावितः): स्वभावितः, स्वयं मयोक्त इत्येके पाठमर्थं च मन्वते, तच्चिन्त्यम् । ❀

7 D7 G1. 3. 6 om. 7^{a}–8^{b}. —a) Da4 बाध्यते (for ब°). —b) K6 V1 B7. 9 Da3 D4. 6 तु वि·; K7 B6

कर्मणा जायते प्रेत्य मूर्तिमान्षोडशात्मकः ।
विद्यया जायते नित्यमव्ययो ह्यव्ययात्मकः ॥ ८
कर्म त्वेके प्रशंसन्ति स्वल्पबुद्धितरा नराः ।
तेन ते देहजालानि रमयन्त उपासते ॥ ९
ये तु बुद्धिं परां प्राप्ता धर्मनैपुण्यदर्शिनः ।
न ते कर्म प्रशंसन्ति कूपं नद्यां पिबन्निव ॥ १०
कर्मणः फलमाप्नोति सुखदुःखे भवाभवौ ।
विद्यया तदवाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ॥ ११
यत्र गत्वा न म्रियते यत्र गत्वा न जायते ।
न जीर्यते यत्र गत्वा यत्र गत्वा न वर्धते ॥ १२
यत्र तद्ब्रह्म परममव्यक्तमजरं ध्रुवम् ।
अव्याहतमनायासममृतं चावियोगि च ॥ १३
द्वंद्वैर्यत्र न बाध्यन्ते मानसेन च कर्मणा ।
समाः सर्वत्र मैत्राश्च सर्वभूतहिते रताः ॥ १४
विद्यामयोऽन्यः पुरुषस्तात कर्ममयोऽपरः ।
विद्धि चन्द्रमसं दर्शे सूक्ष्मया कलया स्थितम् ॥ १५ C. 12. 8818 B. 12. 242[1]. 15 K. 12. 247. 15

D5.9 T M5 च वि-; Da4 भुवि; Ds M1.6.7 च प्र- (for तु प्र-). — d) Dn4 D5 पर- (for पार-). K2.4 -दर्शनः; K7 D9 -दृश्वनः (for -दर्शिनः).

8 D7 G1.3.6 om. 8ab (cf. v. l. 7). — c) Da4 विद्याया (for विद्यया). D3 व्यक्तम् (for नित्यम्). — d) K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 अव्यक्तं (for अव्ययो). K6 B6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 D5 ह्यक्षरात्मकः (B9 °जं); K7 V1 D4.6.7.9 T G1.3.6 M1.5–7 ह्य(M7 [ऽ]व्य)क्षरात्मकः; Bo.8 (orig.) Dn1.n4 Ds D2.3.8 ह्यव्ययात्मकं (for °त्मकः).

9 a) K4 त्वेकं; D7 T1 G1 3.6 त्वेते (for त्वेके). — b) Ś1 K1.2 चाल्प-; Da3.a4 अल्प- (for स्वल्प-). K6 Bo.6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 -बुद्धिरता; B8 (orig.) -बुद्धितमा; D7 T G1.3.6 M5 °तया (for °तरा).

10 a) K4.6 Bo Dn1.n4 Ds D2.3.8.9 स्म (for तु). Da4 D4 बुद्धि- (for बुद्धिं). — b) K7 D4.6.9 धर्मे; Da4 कर्म- (for धर्म-). K7 D4.6.9 निपुण-; V1 Bo.6 (marg. as in text).7.9 Dn4 D3 G1 M7 -नैपुण- (for °ण्य-). V1 -दर्शनाः (for -दर्शिनः). ❀ Cs: धर्मनैपुण्यदर्शिनः, धर्मयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपयोर्नैपुण्यं संसारप्रदानमोक्षप्रदानशक्तित्वं, तत् पश्यन्तः। ❀ — c) V1 M1 transp. न and ते. D7 T G1.3.6 M5–7 ते कर्म न प्रशंसंति. — d) Ś1 K1.2.4 नद्यां कू(K1 रू)पं (by transp.); K6 कूपे नद्यां; D4.9 T1 G1.3.6 रूपं नद्यां; T2 M1.5–7 कूपं नद्याः. Bo पिबन्नपि; D2.8 पिबंति च; D5.7 °ति ये (for पिबन्निव).

11 D5 om. 11a–12b. — a) Da4 Ds1 D7 T2 कर्मणा (T2 °णां) (for °णः). — b) D4 सुखदुःख- (for °दुःखे). — c) T2 विद्यायास्. — d) Da4 om. (hapl.) from न up to गत्वा (in 12b).

12 Da4 om. up to गत्वा; D5 om. 12ab (for both, cf. v. l. 11). — a) Ś1 K1.2.4 म्रियेत (for म्रियते). — b) Da4 वर्धते (for जायते). — c) K4 जीर्यंते. K6 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 न पुनर्जाय(K6 Bo.9 °र्जीर्यं)ते यत्र. — d) M7 तत्र (for यत्र). K6 Da4 Dn1.n4 Ds D2.3 वर्तते; Bo वर्तयेत् (for वर्धते).

13 a) D5 तत्र (for यत्र). M1.5.6 तद्याति (M6 °द्यांति) (for यत्र तद्). D7 T G1.3.6 M7 तद्याति (G1 °द्यामि; M7 °द्यांति) परमं ब्रह्म. — b) D7 T G1.3.6 पुराणम् (for अव्यक्तम्). K6.7 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 अचलं (for अजरं). — c) Ś1 K1.2.4 अनाहतम्; K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 अव्याकृतम्; K7 D6 °हृतम् (for °हतम्). — d) Da3.a4 अनृतं; Dn1 Ds D2.6.8 Cn (Cnp as in text) अव्यक्तं (for अमृतं). Bo च त्रियोगि; Da4 M1.5.6 चापि योगि; Ds D6 अवियोगि; D4 वावि° (for चावि°). D7 T1 G1.3.6 अमृतत्वं च विंदति.

14 a) D7 G1.3.6 द्वंद्वे (for द्वंद्वैर्). K4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2–6.8.9 न यत्र (by transp.); B6 (marg.) न नित्यं; D7 G1 यत्र नि-. B7 वध्यंते; D4.7 T2 G1.3.6 M5 बध्यंते (for बा°).

15 a) K2 यः (for ऽन्यः). — b) Ds [ऽ]क्षरः (for ऽपरः). — c) K1 चंद्रसमं (for °मसं). K7 D4.9 स्पर्शे; Da4 दृशे (for दर्शे). — d) Ś1 K1.2.4 वृतं (for स्थितम्). — After 15, D7 T G1.3.6 Kumbh. ed. ins.:

682* विद्यामयं तं पुरुषं नित्यं ज्ञानगुणात्मकम्।

16 a) K6 V1 Bo.8 यदेतद्; Da4 तदेव; M7 तदैतद् (for तदे°). ❀ Ca: ऋषिणा वेदेन ॥ Cn: बृह-

C. 12. 8819
B. 12. 242[1]. 16
K. 12. 247. 16

तदेतदृषिणा प्रोक्तं विस्तरेणानुमीयते ।
नवजं शशिनं दृष्ट्वा वक्रं तन्तुमिवाम्बरे ॥ १६
एकादशविकारात्मा कलासंभारसंभृतः ।
मूर्तिमानिति तं विद्धि तात कर्मगुणात्मकम् ॥ १७
देवो यः संश्रितस्तस्मिन्नब्बिन्दुरिव पुष्करे ।
क्षेत्रज्ञं तं विजानीयान्नित्यं त्यागजितात्मकम् ॥ १८
तमो रजश्च सत्त्वं च विद्धि जीवगुणानिमान् ।
जीवमात्मगुणं विद्यादात्मानं परमात्मनः ॥ १९
सचेतनं जीवगुणं वदन्ति
स चेष्टते चेष्टयते च सर्वम् ।
ततः परं क्षेत्रविदो वदन्ति
प्रावर्तयद्यो भुवनानि सप्त ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

दारण्यक(1. 5. 14)दर्शिना याज्ञवल्क्येन । ❀ —^{b}) D7 T1 G1 -नीयते (for -मीयते). —^{c}) K6 न च तं; B7. 8 D7 T G1. 3. 6 M5 नवं च (B7. 8 तु); Da4 नरजं (for नवजं). K2 नवजशिशिनं दृष्ट्वा (sic). —^{d}) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 T2 M1. 5–7 वक्रतंतुम्; D7 T1 G1. 3. 6 शतक्रतुम् (for वक्रं तन्तुम्).

17 ^{a}) ❀ Ca : भूतानि पञ्च षडिन्द्रियाणि इत्येकादश विकाराः । ❀ —^{b}) Da4 कथा-; D7 G1. 3. 6 M7 काल- (for कला-). K7 -संभाव- (for -संभार-). K1 -संभृताः; K2 -संव्रतः; K7 D5 -संवृतः; Da4 -संस्मृतः; Ds1 -संघृतः (for -संभृतः). —^{c}) K6 V1 इव (for इति). — After 17, D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 Kumbh. ed. Cv ins.:

683* तस्मिन्यः संस्थितो ह्यग्निर्नित्यं स्थाल्यामिवाहितः ।
आत्मानं तं विजानीहि नित्यं त्यागजितात्मकम् ।

[(L. 1) D7 T1 G3. 6 तन्व्यां हि; G1 तस्यां हि (for तस्मिन्यः). G1. 3. 6 ह्यग्निं. G3. 6 [आ]हितं; M1. 6 [अ]र्पितं. — (L. 2) T2 तु (for तं). T2 ज्ञान- (for त्याग-).]

18 ^{a}) K2 वः (for यः). Ś1 K1. 4 संशितस्; V1 B8 (marg. as in text) D4. 5. 9 M7 संस्थितस्; D6 संस्तुतस् (for संश्रितस्). D7 T1 G1. 3. 6 ह्यस्मिन् (for त°). Cp देवोपमः श्रितो ह्यस्मिन्. —^{b}) K6 -बिंदुम् (for -बिन्दुर्). —^{c}) B8 (marg.) क्षेत्रज्ञस्; Da4 क्षेत्रे ज्ञं. Dn4 सं- (for तं). K7 D4. 5. 7. 9 T G1. 3. 6 विजानीहि (for °यान्). —^{d}) G1 M1. 6 नित्य- (for नित्यं). K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 योग-; T2 G3 M1. 5–7 ज्ञान- (for त्याग-). K7 D9 -गुणात्मकं (for -जिता°). D5 नित्यं त्यागायतात्मकं.

19 K7 om. (? hapl.) 19^{ab}. D4 transp. 19^{ab} and 19^{cd}. —^{b}) D7 T1 G1 चैव (for जीव). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1. 3. 6 M5 -गुणात्मकं (G1 °कः) (for -गुणानिमान्). —^{c}) Da4 आत्मगुणे (for °गुणं). K7 D6 विंद्याद् (for वि°).

20 ^{a}) D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 अचेतनं (for स°). B6. 8 (both marg.) Ca (Cap as in text) -गणं (for -गुणं). ❀ Cn : जीवगुणं जीवगुणेन चैतन्येन युक्तम् ॥ Cv : जीवगुणमचेतनम् स्वनिष्ठचैतन्यस्यापि परमाधीनत्वादचेतनमिव जीवगुणं वदन्ति । ❀ — B9 om. (hapl.) 20^{bc}. —^{b}) Ś1 K1. 2. 4 यश्; T2 न (for स). K6 Bo. 8 (marg.) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 जीवयते (for चेष्ट°). —^{c}) D7 T G1. 3. 6 अतः (for ततः). Ś1 K1. 2. 4 क्षेत्रविदं; D4 °विदा (for °विदो). —^{d}) K6 प्रावर्तयन्; V1 Bo. 6 (marg.). 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 D2. 3. 7. 8 T G1. 3. 6 M1. 7 प्राकल्पयद् (for प्रावर्तयद्).

Colophon : G2 missing; K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan* : Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name* : Ś1 K1. 2. 4 शुकप्रश्नः; K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 शुकानुप्रश्नः; M1. 6. 7 शुकानुप्रश्ने विद्याकर्मफलभेदः; M5 शुकानुप्रश्ने क्षराक्षरविवेकः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 D3 M1. 6. 7 66; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 68; Dn4 Ds2 67; Ds1 6 (sic); T2 82. — *Śloka no.*: Dn1. n4 D3 20.

२३४

शुक उवाच ।
क्षरात्प्रभृति यः सर्गः सगुणानीन्द्रियाणि च ।
बुद्ध्यैश्वर्याभिसर्गार्थं यद्ध्यानं चात्मनः शुभम् ॥ १
भूय एव तु लोकेऽस्मिन्सद्वृत्तिं वृत्तिहैतुकीम् ।
यया सन्तः प्रवर्तन्ते तदिच्छाम्यनुवर्णितम् ॥ २
वेदे वचनमुक्तं तु कुरु कर्म त्यजेति च ।
कथमेतद्विजानीयां तच्च व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३
लोकवृत्तान्ततत्त्वज्ञः पूतोऽहं गुरुशासनात् ।
कृत्वा बुद्धिं वियुक्तात्मा त्यक्ष्याम्यात्मानमव्यथः ॥ ४
व्यास उवाच ।
यैषा वै विहिता वृत्तिः पुरस्ताद्ब्रह्मणा स्वयम् ।
एषा पूर्वतरैः सद्भिराचीर्णा परमर्षिभिः ॥ ५
ब्रह्मचर्येण वै लोकाञ्जयन्ति परमर्षयः ।
आत्मनश्च हृदि श्रेयस्त्वन्विच्छ मनसात्मनि ॥ ६ C. 12. 8829 B. 12. 243[2]. 6 K 12. 248. 6

234

1 a) G2 पुरा (for क्षरात्). V1 प्रभृतयः (for °ति यः). Ś1 K1. 2 यत्सर्वं (for यः सर्ग.). ❀ Cn: क्षरात् प्रधानात्। ❀ — b) K1 Dn4 सगुणान् (for °णानि). — c) K6 Bo. 6. 7 Dn1 D7. 8 G2 M1. 5. 7 बुद्ध्यैश्वर्याति- (D7 G2 M5. 7 °दि-) (for °र्याभि-). K6 Bo. 6–8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 -सर्गोयं; V1 B9 -सर्गोथ; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 -संसर्गः (for -सर्गार्थं). Da3. a4 बुद्ध्यैश्वर्यवि (Da4 °नि) सर्गार्थं. ❀ Ca: बुद्ध्यैश्वर्यमणिमादि। ❀ — d) K6 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2–5. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 प्रधानश् (D4 T G1. 3. 6 M6. 7 °नं) (for यद्ध्यानं). D7 T1 G1–3. 6 चात्मना (for °नः). K6 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 श्रुतं (for शुभम्).

2 a) K7 भूत (for भूय). — b) Da4 सद्वृत्तं (for °त्तिं). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 Cp काल-; D6 मोक्ष- (for वृत्ति-). Ś1 K1. 2. 4. 7 D9 M5 -हेतुकीं (M5 °कां); B7 Dn4 -हैतुकं (Dn4 °कां) (for -हैतुकीम्). D7 T G1–3. 6 सद्वृत्तिं है (D7 G1 °त्तिं हे-; G2 °त्तिर्हे) तुकीं (G2 °की) क्रियां (G2 °या). ❀ Cn: कालहैतुकीं युगानुसारिणीम् । ❀ — c) K2 सर्वांतः (hypermetric) (for सन्तः). — d) K3 तद्य-च्छामि; D7 T G1. 3. 6 M5. 7 तामि° (for तदि°). K4. 7 B6. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 G1 -वर्तितुं; K6 B7. 8 (orig.). 9 Da3. a4 D7 T G3. 6 M1. 5. 7 -वर्णितुं; V1 Bo -वर्तितं (for -वर्णितम्). G2 तामिहाद्यानुवर्णय.

3 a) K2 वेदैर् (for वेदे). Da3. a4 तत् (for तु). — b) K6 धर्म (for कर्म). — c) D7 विजानीयात् (for °यां). — d) Ds तत्त्वं; D4–6. 9 तन्मे (for तच्च). K6 अर्हति. D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 तद्भवान्वक्तुमर्हति (G2 °सि).

4 a) K4 -कर्ताश्च (for -वृत्तान्त-). K6 B3. 8 Da3. a4 -तत्त्वज्ञ-; Dn4 -तत्त्वज्ञात्; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 -वृत्तज्ञः (for -तत्त्वज्ञः). — b) Ś1 K1. 2. 4 तव (for गुरु-). — c) K4. 6 V1 B6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 T2 G2 M1. 5–7 विमुक्तात्मा; K7 D4. 6. 7. 9 T1 G1. 3. 6 विशु- (D6 °बु) द्धात्मा; Bo स युक्तात्मा (for वियु°). — d) V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 (before corr. as in text) D2. 3. 5. 8 द्रक्ष्यामि; D4 त्यक्षामि (for त्यक्ष्यामि). K7 D4. 9 अप्यथ; V1 B8 (orig.) D7 T G1–3. 6 M1. 6. 7 आत्मना; Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 अव्ययं; B6 (marg.) आत्मनि; D6 अव्ययं (for °थः). K6 विमुक्तात्मानमव्ययं.

5 a) K4. 6 Bo. 6. 7. 9 Da4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8 यथा; V1 M1 येषां; Da3 D7 T G1. 3. 6 M7 एषा; G2 एका; Ca यैषा (as in text). Ś1 K1. 2 बुद्धिः (for वृत्तिः). — b) Ś1 K2 परस्ताद्; G2 प्रय° (for पुर°). Ś1 K1. 2 D7 G1. 2 ब्रह्मणः (K2 °णाः); K4 ब्राह्मणः (for ब्रह्मणा). — c) M1. 5. 6 सैषा (for एषा). M1. 6 पूर्वतरा; M7 °परैः (for °तरैः). K6 G2 सिद्धिर् (for सद्भिर्).

6 a) Ds2 ब्रह्मचर्यं च (for °चर्येण). — c) K6. 7 V1 Bo. 6 (marg.). 7–9 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 ततः; B6 Da3. a4 तथा (for हृदि). K6 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 8 श्रेयांसि; Da4 श्रेयाणि; D5 श्रेयान् (for श्रेयस्). — d) K4 त्वन्विच्छन्; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 7. 8 T G1. 3. 6 M5. 7 अन्विच्छ (Bo °च्य) न्; K7 D4. 6. 9 ह्यन्विच्छन्; Ds चान्विच्छन्; M1. 6 तन्विच्छन् (for त्वन्विच्छ). G2 आस्विञ्जन्मनि सात्मनः.

C. 12. 8830
B. 12. 243(2). 7
K. 12. 248. 7

वने मूलफलाशी च तप्यन्सुविपुलं तपः ।
पुण्यायतनचारी च भूतानामविहिंसकः ॥ ७
विधूमे सन्नमुसले वानप्रस्थप्रतिश्रये ।
काले प्राप्ते चरन्भैक्षं कल्पते ब्रह्मभूयसे ॥ ८
निःस्तुतिर्निर्नमस्कारः परित्यज्य शुभाशुभे ।
अरण्ये विचरैकाकी येन केनचिदाशितः ॥ ९

शुक उवाच ।

यदिदं वेदवचनं लोकवादे विरुध्यते ।
प्रमाणे चाप्रमाणे च विरुद्धे शास्त्रता कुतः ॥ १०
इत्येतच्छ्रोतुमिच्छामि भगवान्प्रब्रवीतु मे ।
कर्मणामविरोधेन कथमेतत्प्रवर्तते ॥ ११

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं गन्धवत्याः सुतः सुतम् ।
ऋषिस्तत्पूजयन्वाक्यं पुत्रस्यामिततेजसः ॥ १२
गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
यथोक्तकारिणः सर्वे गच्छन्ति परमां गतिम् ॥ १३
एको य आश्रमानेताननुतिष्ठेद्यथाविधि ।
अकामद्वेषसंयुक्तः स परत्र महीयते ॥ १४

---

7 a) G2 तेन (for वने). — b) Ś1 K1 तप्यस्य; K2 तस्य सु-; K4 तप्ये स्व-; K7 D4–6. 9 तद्वा सु-; B8 D7 T G1–3. 6 M7 तप्यस्व (for तप्यन्सु-). B7 M7 -विमलं; D7 T G1–3. 6 परमं (for -विपुलं). — d) D6 अवहिंसकः (for अवि°).

8 With 8, cf. 12. 9. 22; Manu. 6. 56. — a) Ś1 सत्रमुसले; K1. 2. 4 सन्नमुसुले; K6 V1 B6–9 Da3 °मुषले; K7 °मूशले; Da4 °मुखले; D4–6. 9 °मुशले (D6 °लं) (for °मुसले). — b) Ds1 G1 वानप्रस्थः; G2 °प्रस्थैः (for °प्रस्थ-). Ds1 प्रतिश्रयेत्. — c) K7 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 6 चरेद् (for चरन्). K4. 7 V1 B6–8 Da4 Ds D2–6. 8. 9 G2 भैक्ष्यं (for भैक्षं). — d) Ś1 K4 G3 M7 (*inf. lin.*) कल्पसे; K1. 2 कल्प से; Da4 लक्ष्यसे; M7 (orig.) कल्पने (for °ते). Ś1 K1. 2. 4 -भूतये (for -भूयसे).

9 With 9, cf. Māṇḍūkya-Kārikā 2. 37. — a) K2. 4 निःस्तुतिं (for निःस्तुतिर्). G2 निस्वयं निर्नमस्कारं. — b) K2. 4 परित्यक्त-; M1 °त्यज (for °त्यज्य). Ś1 शुभाशुभः. K1 परित्यक्तशुभाशुभः. — c) K7 D4. 9 अ- (K7 आ)रण्यचरणे(D4. 9 °र ए)काकी. — d) K6 अंशितः; D5 आश्रितः; D6 आसितः (for आशितः).

10 a) Da4 देव- (for वेद-). — b) T2 लोके वादो; G2 लोकवाचा (for °वादे). K1 निरुध्यते. — c) K4 B6 Da3. a4 Dn1 Ds1 D2. 8. 9 वा (for the first च). B6 Da3. a4 वा (for the second च). Dn4 प्रमाणे वा विरुध्येत; D5 अप्रमाणे प्रमाणे वा. — d) K4 विरुते; Dn4 lacuna (for विरुद्धे). K2 विरुद्धे शास्त्रतोर्थतः; B6–8 °द्धे शास्त्रतां गतः (B8 °ते); D7 T G2. 3. 6 °द्धे शास्त्रतः कृतं (T2 कथं).

11 a) B7 Da3 एतत्ते (Da3 °त्तु) (for इत्येतत्). — b) D7 T G1–3. 6 M6 भगवन्; M7 तद्भवान् (for भगवान्). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 प्रमाणं तु(K6 V1 B6. 8. 9 Da3. a4 °णमु-; D6 °णे तु)भयं कथं (Da3. a4 कुतः). — d) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6 8 मोक्षः (for एतत्). D7 G1 प्रवर्धते (for °र्तते).

12 G3 om. the ref. — b) Da4 D6 गंधवत्या. — c) Da4 हृदि (for ऋषिस्). K7 Ds1. s2 (marg. as in text) पूजयद्; M1. 6. 7 पूज्य सद्- (for पूजयन्). — d) Ds1 पुत्राय (for पुत्रस्य). D8 -तेजसा.

13 Before 13, Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2–9 T G3. 6 M1. 5–7 ins. व्यास उवाच. — a) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M5 ब्रह्मचारी गृहस्थश्च (Da4 °स्थ). — c) K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 -चारिणः (for -कारिणः). Dn4 सर्व (for सर्वे). — d) ❀ Ca: परमां, तत्त्वसाक्षात्काररलभ्याम्। एतेन कर्मणो ज्ञानेनाविरोधो दर्शितः। या तु कर्मनिन्दैव सा उक्तविधया काम्यनिषिद्धपरतया द्रष्टव्या। ❀

14 a) D4. 9 [ऽ]यम्; D6 तथा (for य). K4. 6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 वाप्याश्रमान् (for य आश्र°). G1 एकान् (for एतान्). — b) K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3 8 योनुतिष्ठेद्; K7 D4. 9 अनुतिष्ठन्; Ds उपतिष्ठेद्; D7 T G1–3. 6 अधि° (for अनु°). D6 यथा विधिः. — d) K6 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 विधीयते; D7 T1 G1–3. 6 न हीयते (for महीं°).

15 15[ab] = (var.) 12. 20. 4[ao]. D5 om. (hapl.) 15. — a) K7 Dn1 Ds2 चतुष्पदा; Ds1 D4. 9 M1. 5–7 °ष्पादी; D7 T1 G1 °ष्पदे (for °ष्पदी). M1. 7 ह

चतुष्पदी हि निःश्रेणी ब्रह्मण्येषा प्रतिष्ठिता ।
एतामाश्रित्य निःश्रेणीं ब्रह्मलोके महीयते ॥ १५
आयुषस्तु चतुर्भागं ब्रह्मचार्यनसूयकः ।
गुरौ वा गुरुपुत्रे वा वसेद्धर्मार्थकोविदः ॥ १६
कर्मातिरेकेण गुरोरध्येतव्यं बुभूषता ।
दक्षिणो नापवादी स्यादाहूतो गुरुमाश्रयेत् ॥ १७
जघन्यशायी पूर्वं स्यादुत्थायी गुरुवेश्मनि ।
यच्च शिष्येण कर्तव्यं कार्यं दासेन वा पुनः ॥ १८
कृतमित्येव तत्सर्वं कृत्वा तिष्ठेत पार्श्वतः ।
किंकरः सर्वकारी च सर्वकर्मसु कोविदः ॥ १९
शुचिर्दक्षो गुणोपेतो ब्रूयादिषुरिवात्वरः ।
चक्षुषा गुरुमव्यग्रो निरीक्षेत जितेन्द्रियः ॥ २०
नाभुक्तवति चाश्नीयादपीतवति नो पिबेत् ।
न तिष्ठति तथासीत नासुप्ते प्रस्वपेत च ॥ २१

C. 12. 8844
B. 12. 243[2]. 21
K. 12. 248. 21

(for हि). Ś1 Da3 D4. 6 T2 G2 M7 निश्रेणी; D7 निःश्रेणिर्. Dn4 चतुष्पदादिनिःश्रेणी. — b) Da4 D6 प्रतिष्ठिताः. — c) K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6 8. 9 M1. 5. 6 आरुह्य (for आश्रित्य). K1 Da4 निःश्रेणी; D4. 6 T2 G2 निश्रेणीं; D7 निःश्रेणि.

16 a) Da3. a4 आयुषं (for °षस्). K2 D5 च (for तु). — b) K6 Ds1. s2 (before corr.) D5. 6 अनुसूयकः (for अन°). Ś1 K1 Da4 T1 G1. 3 M1. 6 ब्रह्मचर्य(Da4 T1 M6 °र्या)नसूयकः. — d) B8 (marg.) चरेद् (for वसेद्).

17 K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 read 17 after 19. — a) Ś1 K1. 2. 4 धर्मातिरेकेण (K2 °केन; K4 °के च) गुरोर्; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 कर्मातिशेषेण (B8 °देशेन) गुरावू (V1 B9 °रोर्); D5 कर्माविरोधेन गुरोर्; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 कर्मशेषेण तु गुरोर्. — c) Ds2 D6 T2 G1 M1. 5–7 दक्षिणे (for °णो). K4 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 6. 8 [ऽ]नप(B8 D6 °य)-वादी; Ds1 [ऽ]नपसादी; Ds2 T G1 नोपसादी (T °दि-); D7 M1. 5–7 नोपवासी; G3. 6 नोपवादी (for नाप°). G2 दक्षिणेनोपसादित्वाद्. — d) Da3. a4 आहुतो; M6 आभूतो. T G1–3. 6 M1. 5–7 आव्रजेत् (for आश्रयेत्). — After 17, M5 reads 22a–23b.

18 a) Da4 G1 जघन्यशायि. — b) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T2 G2 M1. 5. 6 उत्थाय (for °यी). Da4 -वेश्मनी. D5 आहूतो गुरुमाश्रयेत् (= 17d). — c) K1 यश्च; D5 पूर्वं (for यच्च). — d) Da4 दानेन (for दासेन).

19 a) Ś1 K1. 4 कृत्यम् (for कृतम्). T1 तं (for तत्). D6 पूर्वं (for सर्वं). D5 कृतकृत्यं च तत्सर्वं. — b) K7 D4. 9 तिष्ठेच्च (for °त). — c) Da4 Dn4 सर्वकारि. K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 स्यात्; D6 lacuna (for च). — After 19, K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 read 17.

20 G3 om. 20a–21b. Ds1 reads 20a–21b twice. — a) K7 D4 -दीक्षा- (for दक्षो). — b) Ś1 K1. 2 भूयाद् (for ब्रू°). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 G2 M1. 5. 6 Cp इष्टम्; Da3. a4 D4. 7. 9 T G1. 6 M7 इषुम् (for इषुर्). K6. 7 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1. 2. 6 M1. 6 7 Cp इवांतरा (V1 Da4 D6 °राः); B8 इवांतरः; D4. 9 इवातुरः; M5 इवांतरं (for इवात्वरः). ❀ Ca: इषुरिवान्तर इति यथा ईश्वरोऽन्तर्गत एवमन्तर्मति भूत्वा ब्रूयात्, न तु बाह्यवचनं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ Cp (reading इष्टमिवांतरा; Cpp as in text): अन्तरा निकटे इष्टं प्रियं शनैर्ब्रूयात् । ❀ — Bo om. 20c–21b.

21 For the repetition of 21ab in Ds1, cf. v. l. 20. Bo G3 om. 21ab (cf. v. l. 20). — a) D4–6. 9 अभुक्तवति (for नाभु°). B8 Ds2 D5. 6. 9 नाश्नीयाद् (for चाश्नी°). K1 नानुकुर्वंति चाश्नीयाद्; Da4 नाभुक्तवंती यवाश्नीयाद् (sic). — b) D5 अपीतमपि; D7 T G1–3. 6 M1. 6 न (G1. 2 M1. 6 ना-) पीतवति (for अपीत°). D7 चापिबेत्; G2 वा पि° (for नो पि°). — c) Ś1 K1. 2 अतिष्ठति; K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M7 Cv नातिष्ठति (for न तिष्ठति). Ś1 K1. 2. 4 च नासीत; K7 D4. 5. 9 तथा तिष्ठेन्; B7 D6 तथाशीत; Da4 यथासीत; M1. 6 तथासीनो (M6 °ने) (for °सीत). ❀ Cv: अतिष्ठति, निद्रातः उत्थानमकुर्वति सति, तथा, यथा निद्राभङ्गो न भवति तथा, आसीत । ❀ — d) Ds2 नास्वपे (for नासुप्ते). K7 D4. 9 M1. 6 प्रस्वपेन्न च; D5. 6 °पीति च; T2 °पेदपि; G2 °पेद्गुरौ (for °पेत च).

22 With 22, cf. Manu. 2. 72. For the sequence in M5, cf. v. l. 17. — b) D6 मृदुः (for मृदु). T2 स्पृशन् (for स्पृशेत्). — c) D7 दक्षिणां (for °णं). Da4 दक्षिणं दक्षिणे चैव. — d) K6 वामं (for सव्यं). K1

C. 12. 8845
B. 12. 243[2].22
K. 12. 248. 22

उत्तानाभ्यां च पाणिभ्यां पादावस्य मृदु स्पृशेत् ।
दक्षिणं दक्षिणेनैव सव्यं सव्येन पीडयेत् ॥ २२
अभिवाद्य गुरुं ब्रूयादधीष्व भगवन्निति ।
इदं करिष्ये भगवन्निदं चापि कृतं मया ॥ २३
इति सर्वमनुज्ञाप्य निवेद्य गुरवे धनम् ।
कुर्यात्कृत्वा च तत्सर्वमाख्येयं गुरवे पुनः ॥ २४
यांस्तु गन्धान्रसान्वापि ब्रह्मचारी न सेवते ।
सेवेत तान्समावृत्त इति धर्मेषु निश्चयः ॥ २५
ये केचिद्विस्तरेणोक्ता नियमा ब्रह्मचारिणः ।
तान्सर्वाननुगृह्णीयाद्भवेच्चानपगो गुरोः ॥ २६
स एवं गुरवे प्रीतिमुपहृत्य यथाबलम् ।
आश्रमेष्वाश्रमेष्वेवं शिष्यो वर्तेत कर्मणा ॥ २७
वेदव्रतोपवासेन चतुर्थे चायुषो गते ।
गुरवे दक्षिणां दत्त्वा समावर्तेद्यथाविधि ॥ २८
धर्मलब्धैर्युतो दारैरग्नीनुत्पाद्य धर्मतः ।
द्वितीयमायुषो भागं गृहमेधिव्रती भवेत् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३४ ॥

सव्येप- (for °न). M1.5–7 पाणिना (for पीडयेत्).

23 For the sequence in M5, cf. v. l. 17. D6 om. 23^{b}–24^{a}. — ^{b}) K7 V1 Bo.7.8 D4.9 अधीये; Da4 अधिष्व; Ds1 अधीस्व; D5 M1 °त्य (for °ष्व). Da4 G2 भगवान्. K6 अपि (for इति). — ^{d}) K7 D4 वा (for च). D5 transp. कृतं and मया. — After 23, K4.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 Kumbh. ed. ins.:

684* ब्रह्मंस्तदपि कर्तास्मि यद्भवान्वक्ष्यते पुनः ।

[B8 (marg.) यदपि (for त°). K6 वक्षते; D5 वांछते. K4 यद्भवान्कर्तुमर्हसि (for the post. half).]

24 D6 om. 24^{a} (cf. v. l. 23). K7 D4.9 transp. 24^{ab} and 24^{cd}. — ^{a}) D8 repeats from सर्वं up to ख्येयं (in 24^{d}), after इति (in 25^{d}). D5 इदं कर्मम् (for इति सर्वम्). K7 D4.9 अनुप्राप्य (for °ज्ञाप्य). — ^{b}) V1 Bo.8 (marg.) Dn1.n4 Ds D2–4.8 (both times) निवेद्य च यथाविधि. — ^{c}) V1 ततः (for च तत्). — ^{d}) D5 M5.7 ततः (for पुनः).

25 For the repetition in D8, cf. v. l. 24. — ^{a}) K7 D4.9 यस्तु (for यांस्तु). D5 ध्रियं गंधान्रसं चापि. — ^{c}) K6 Da4 D7 G3 सेवते (for सेवेत). V1 समावृत्य (for °वृत्त). — ^{d}) D8 om. from धर्मेषु up to चारिणः (in 26^{b}). Ś1 K1.2 सर्वेषु; D7 T1 G1.3.6 धर्मसु- (for धर्मेषु). T2 निश्चयं.

26 D8 om. 26^{ab} (cf. v. l. 25). — ^{c}) K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 तान्सर्वानाचरेन्नित्यं. — ^{d}) K1.2.4 भवेश्च (for भवेच्च). K1 चानापगो; Dn4 च नियमो; D8.9 वानपगो; G1 चानु° (for चान°). D5.7 T1 G3.6 भवेद्वानुपमो गुरोः (D5 °रौ; G3.6 °रुः); G2 निवेद्य चांतिके गुरुः; M1.5–7 भवेच्चानुवशो (M5 °शे) गुरौ (M5.7 °रोः). ❀ Ca: अनपगः समीपस्थः ॥ Cp: नित्यानुवर्ती । ❀

27 ^{a}) D5 एवं च (for स एवं). — ^{b}) K6.7 B6 D4–6 उप(K6 °पा)कृत्य; Bo.7–9 Da3.a4 Dn4 Ds D2.3.7.8 T G1–3.6 M7 उपाहृ(D7 °वृ)त्य (for उप°). — ^{c}) K6 V1 B6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 आश्रमाद्; K7 D4.5.9 अगत्वा च; Bo अग्राम्येषु; D7 T G1–3.6 M1.5–7 अग्राम्येण (for the first आश्रमेषु). K6.7 V1 Bo.6.7.9 Dn1.n4 Ds D2–4.6.8.9 एव (for एवं).

28 ^{a}) K2 T1 देव- (for वेद-). Ś1 K1.2.4.7 D4.9 -योगे(Ś1 °जे)न; D5 -वासी च (for -वासेन). — ^{b}) M1 चतुर्थश्च (for °र्थे). Da4 Ds1 D7 चायुषे; D2 त्वायुषो (for चा°). — ^{c}) T1 G1.3.6 दद्यात् (for दत्त्वा). — ^{d}) Bo Da4 समवर्तेद् (for समा°).

29 = (var.) 12. 235. 1. D5.7 om. 29. — ^{a}) B9 कर्म- (for धर्म-). Ś1 K1 -लुब्धो (for -लब्धैर्). K1 दाने (for दारैर्). — K4 om. (hapl.) from 29^{b} up to 12. 235. 1^{c}. — ^{b}) T1 G3.6 अग्निम् (for अग्नीन्). Ds D6 आहृत्य (for उत्पाद्य). K6 Bo 6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.8 T G1–3.6 M1.5–7 यत्नतः; Ds सुव्रतः (for धर्मतः). — V1 reads from 29^{c} up to 12. 235. 1^{d} on marg. — ^{c}) B8 चायुषो (for आ°). K2 Da4 द्वितीयमानुषो भागं. — ^{d}) K2 -मेधिव्रतो; V1 B6.7.9 T G1–3.6 M1.5–7 -मेधी व्रती (G1 M1 °तो); B8 -मेधे व्रती; Da4 -मेधी वृतो (for -मेधिव्रती). K7 Bo Dn1.n4 Ds D2–4.8.9 गृहमेधी भवेद्व्रती (K7 D4.9 °दिति); D6 °मेधी गृहे वसेत्.

२३५

व्यास उवाच ।
द्वितीयमायुषो भागं गृहमेधी गृहे वसेत् ।
धर्मलब्धैर्युतो दारैरग्नीनुत्पाद्य सुव्रतः ॥ १
गृहस्थवृत्तयश्चैव चतस्रः कविभिः स्मृताः ।
कुसूलधान्यः प्रथमः कुम्भीधान्यस्त्वनन्तरम् ॥ २
अश्वस्तनोऽथ कापोतीमाश्रितो वृत्तिमाहरेत् ।
तेषां परः परो ज्यायान्धर्मतो लोकजित्तमः ॥ ३
षट्कर्मा वर्तयत्येकस्त्रिभिरन्यः प्रवर्तते ।
द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रे व्यवस्थितः ।
गृहमेधिव्रतान्यत्र महान्तीह प्रचक्षते ॥ ४ C. 12. 8858 B. 12. 244[5]. 5 K. 12. 249. 5

Colophon om. in K4; K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. V1 reads the colophon on marg. —*Sub-parvan*: Ś1 K1. 2. 6 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. —*Adhy. name*: Ś1 K1. 2 शुकप्रश्नः; K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 शुकानुप्रश्नः; M1. 6. 7 ब्रह्मचारिवृत्तं; M5 शुकानुप्रश्ने ब्रह्मचर्याश्रमधर्मोपदेशः. —*Adhy. no.* (figures, words or both): K6 Dn4 Ds2 G2 68; Dn1 Ds1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 69; D3 M1. 6. 7 67; T2 83. —*Śloka no.*: Dn1 D8 30; Da3 29.

235

1 = (var.) 12. 234. 29. With 1^{ab}, cf. Manu. 4. 1^{cd}. K4 om. 1^{abe} (cf. v. l. 12. 234. 29). K7 D4. 9 om. 1. V1 reads 1 on marg. G2 वेदव्यासः (for व्यास). D7 G1 transp. 1^{ab} and 1^{cd}. —^{a}) D6 om. भागं. K1. 2 द्वितीयामायु(K1 °नु)षो भो(K2 भा)गं; M6. 7 °ये त्वा(M7 °येप्या)युषे भागं (M7 °गे). —^{b}) D5 गृही (for गृहे). D5 भवेत्; T1 G1–3. 6 वसन् (for वसेत्). Ś1 K1. 2 गृहमेधिव्रतं चरेत्; D7 °मेधिव्रती भवेत्. —K1 reads 1^{cd} twice. —^{c}) Ś1 K1 (both times) G3 -लुब्धैर्य(G3 °युं)तो (for -लब्धैर्युतो). —^{d}) D5. 7 आग्निम्. K6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 आहृत्य (for उत्पाद्य). Ś1 K1 (both times). 2. 4 चार्चयेत्; Ds1 सुहृतः; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 यत्नतः (for सुव्रतः).

2 ^{a}) K7 D4. 5. 9 त्वेताश्च; T2 चैताश्च; M5 शस्ता (for चैव). —^{b}) Ś1 K1 स्मृतः (for स्मृताः). G2 प्रशस्ताश्च विधित्सतां. —With 2^{cd}, cf. Manu. 4. 7^{ab}. —^{c}) K7 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1. s2 (by corr. as in text) D4–6. 8. 9 Cp कुशूल- (for कुसूल-). Ś1 K1. 2. 4 -धान्याः; G2 -धान्यं (for -धान्यः). Ś1 K1. 2. 4 D6 प्रथमाः; G1–3. 6 M7 प्रथमं (for °मः). ❀ Cp: कुशूलः कुब्लेति प्रसिद्धः। ❀ —^{d}) K4 कुंभीर्; K6 V1 B7 Dn1 n4 D2. 3 8 कुंभ-; D6 कुंभां (for कुम्भी-). D3 त्वतः परं; D5 T2 M1 त्वनंतरः (for °रम्). Ś1 K1. 2 कुंभीधान्यास्त्वनंतराः; G2 °न्यमनंतरं. ❀ Cp: कुम्भी क्षुद्रः कलशः । ❀

3 With 3^{ab}, cf. Manu. 4. 7^{cd}. —^{a}) D6 अश्वतनो; G2 °स्थनो (for °स्तनो). ❀ Cn: कापोतीम् उञ्छवृत्तिम् । ❀ —^{b}) D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 आस्थितो (for आश्रितो). K6 V1 B6. 7. 9 Da4 Ds D7 T G1–3. 6 Cp आहरन्; K7 D4–6. 9 M1 आचरेत् (for आह°). ❀ Cp: वृत्तिमाहरन्, कालमतिवाहयन् । ❀ —With 3^{cd}, cf. Manu. 4. 8^{cd}. —^{c}) D7 T G1–3. 6 एषां (for तेषां). K6 परापरो; M6 परं परो (for परः परो). —^{d}) D7 धर्मको; T1 G1 धार्मिको (for धर्मतो). Dn1. n4 D2. 3. 8 धर्म- (for लोक-). K6 Dn1 D2. 3 -वित्तमः (for -जित्तमः).

4 With 4^{abcd}, cf. Manu. 4. 9. —^{a}) K7 V1 षट्कर्म. ❀ Cn: षट्, यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहाः ॥ Cp (also): षट्कर्माणि शिला[? लोञ्छ]याचितकृषिवाणिज्यकुसीदरूपाणि । ❀ —^{b}) D7 अन्या; T2 अन्यं (for अन्यः). D5 प्रवर्तयेत् (for °र्तते). ❀ Cp: त्रिभिः उत्थानयाचितायाचितैर्वा । ❀ —K7 reads 4^{cdef} on marg. G1 reads 4^{c} twice. —^{c}) K1 एकाश्च. G1 (first time) त्रिभिरन्यो (for चतुर्थस्तु). Da4 D7 T1 G1 (second time). 2. 3. 6 च (for तु). ❀ Ca. n: द्वाभ्यां यागा(Cn दाना)ध्ययनाभ्याम् । ❀ ❀ Ca: चतुर्थः कापोतीं वृत्तिमाश्रितो गृहस्थः । ❀ —^{d}) K6. 7 D4. 5. 9 Cpp ब्रह्मसत्ये (K6 °त्वे) (for °सत्रे). D4 व्यवस्थिताः. Ś1 K1. 2. 4 गुरु(K2. 4 ब्रह्म)शुश्रूषणे रतः; V1 B8 (marg.) ब्रह्मसत्य(B8 °त्ये)व्रते स्थितः. ❀ Ca: ब्रह्मसत्रं वेदजपः, आत्मचिन्तनमित्यन्ये ॥ Cp: पाठान्तरे ब्रह्म तत्त्वज्ञानं तदेव सत्यं तत्र स्थितः ॥ Cs: ब्रह्मसत्रे अध्यापने ॥ Cv: ब्रह्मसत्रे ब्राह्मणैः क्रियमाणसत्रयागे । ❀ —^{e}) K6 T1 G1. 6 गृहमेधी; B6 °मेध-; B8 (marg. as in text) °मेधे (for °मेधि-). —^{f}) Ś1 K1. 2. 4 सुमहांति (for महान्तीह). Bo D6 प्रचक्ष्यते; G2 प्रवर्तयेत्.

C. 12. 8858 B. 12. 244[3]. 5 K. 12. 249. 5

नात्मार्थं पाचयेदन्नं न वृथा घातयेत्पशून् ।
प्राणी वा यदि वाप्राणी संस्कारं यजुषार्हति ॥ ५
न दिवा प्रस्वपेज्जातु न पूर्वापररात्रयोः ।
न भुञ्जीतान्तराकाले नानृतावाह्वयेत्स्त्रियम् ॥ ६
नास्यानश्नन्वसेद्विप्रो गृहे कश्चिदपूजितः ।
तथास्यातिथयः पूज्या हव्यकव्यवहाः सदा ॥ ७
वेदविद्याव्रतस्नाताः श्रोत्रिया वेदपारगाः ।
स्वधर्मजीविनो दान्ताः क्रियावन्तस्तपस्विनः ।
तेषां हव्यं च कव्यं चाप्यर्हणार्थं विधीयते ॥ ८
न खरैः संप्रयातस्य स्वधर्माज्ञानकस्य च ।
अपविद्धाग्निहोत्रस्य गुरोर्वालीककारिणः ॥ ९
संविभागोऽत्र भूतानां सर्वेषामेव शिष्यते ।
तथैवापचमानेभ्यः प्रदेयं गृहमेधिना ॥ १०
विघसाशी भवेन्नित्यं नित्यं चामृतभोजनः ।
अमृतं यज्ञशेषं स्याद्भोजनं हविषा समम् ।
भृत्यशेषं तु योऽश्नाति तमाहुर्विघसाशिनम् ॥ ११

5 a) K2.4 नात्मानं; K6 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 T G1–3.6 M6.7 ना(G2 आ)त्मार्थं (for °र्थं). — b) Ds1 घातयेन्. K1 फलं (for पशून्). — c) ❀ Ca: प्राणी विहितहविर्मेध्ये पशु', अप्राणी पुरोडाशादिः ॥ Cn: प्राणी छागादिः, अप्राणी अश्वत्थादिः ॥ Cv: प्राणी पैतृकाद्यर्थमानीतः प्राणी, अप्राणी नित्यभोजनार्थमानीतं व्रीह्यादिकम् । ❀ — d) B7 partly damaged. B8 (marg.) संघातिर् (for संस्कारं). D7 T1 G1 विदुषा; M1.6 यजुषो (for °षा). D8 संस्कारं यजुहार्षति (sic).

6 a) Ś1 K2 प्रसुपेज् (for प्रस्वपेज्). — b) K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 -रात्रिषु (for -रात्रयोः). — c) K7 D4.6.9 भुंज्याद् (for भुञ्जीत). ❀ Ca: अन्तरा सायंप्रातर्भोजनद्वयमध्ये । ❀ — d) T1 नानृताम्.

7 With 7[ab], cf. Manu. 3. 105[cd]; 4. 29. — a) K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 गृहे (for वसेद्). G2 नानानस्वपन्विप्रो (sic). — b) K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 वसेत् (for गृहे). — c) Ds2 अथ (for तथा). Ś1 K1.2.4 उपास्यास्तिथयः पूज्या; K7 D4–6.9 पूज्या ह्य(D5 °ज्यास्त्व)तिथयस्त(D4.9 °स्त्व)स्य. — d) M7 -कव्यं (for -कव्य-).

8 With 8[abef], cf. Manu. 4. 31. — a) K7 -वृतस्नाताः; Dn4 -व्रतस्नात- (for °स्नाताः). — e) K7 V1 D4–7.9 T G1–3.6 M1.5–7 स्वकर्म-; B9 Da4 सधर्म- (for स्व°). — e) Ś1 K1 कव्यं (for हव्यं). K1 हव्यं (for कव्यं). K6 V1 B8 वा (for च). — f) K2 [अ]प्यर्हनार्थं; T2 [अ]भ्यर्हणार्थं; G2 प्रहर्षार्थं (for [अ]प्यर्हणार्थं).

9 a) K1 नावरैः; G2 ते नरैः (for न खरैः). D7 T1 G1 संप्रघा(T1 °खा)तस्य (for °यातस्य). ❀ Cn: नखरैः नखैः, दम्भार्थं नखलोमधरस्य । ❀ — b) K1 स्वधर्माज्ञातकस्य; K4 V1 Bo.6 (marg.) Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 Ca.Cpp स्वधर्म(K4 °धर्मा-; V1 °कर्म)ज्ञापकस्य; K6 (orig.).7 D4.5.9 स्वक(K6 [sup. lin.].7 D9 °ध)र्मोज्झितकस्य; K6 (before corr.) B6 (orig.).9 Cp स्व(Cp अ)कर्मजनितस्य; B8 D7 T G1.3.6 M1.5–7 स्वक(B8 [marg.] T2 °ध)र्मख्या(G1 °ख्या)पकस्य; D6 स्वकर्मार्जितस्य; G2 स्वकर्मख्यापितस्य (for स्वधर्माज्ञानकस्य). K6 Bo.6.7.9 Da3.a4 Ds D8 T G1–3.6 M1.5–7 वा (for च). ❀ Ca: स्वधर्मज्ञापकस्य, ममैतावान्धर्मः कृत इति कथकस्य ॥ Cp: अकर्मजनितस्य, अकर्मलब्धवृत्तेः । ❀ — d) K6 वाफल-; T2 G2 M7 वाळीक- (for वालीक-). D5.7 -धारिणः (for -कारिणः).

10 With 10, cf. Manu. 4. 32. — b) T1 G1 अत्र- (for एव). K7 D4.5.7.9 शस्यते; Da4 सिष्यते (for शि°). — c) K2 M1.6.7 अथ वा (for तथैव). Da4 G2 पाच(G2 पव)मानेभ्यः; D6.7 [अ]पच्यमा°. ❀ Cn.p.s: अपचमानेभ्यः ब्रह्मचारिसंन्यासिभ्यः (Cp °भिक्षुभ्यः; Cs °परिव्राजकेभ्यः) । ❀ — d) K4 -मेधिनः; Dn4 -मेधिनां.

11 With 11, cf. 3. 2. 58: B. 13. 93. 8. D5 om. 11. 11[ab] = (var.) Manu. 3. 285[ab]. — a) K6 विघशासो; Da4 °साशि (for °साशी). — b) K6.7 D4.6 वामृत- (for चा°). Dn4 G1.3.6 -भोजनं (for °नः). — c) Da4 अनृतं (for अमृतं). Ś1 M7 -शेषः स्याद्; T1 G1.3.6 -शेषस्य (for -शेषं स्याद्). — d) T G1.3.6 भोजनं हविषः स्मृतं. — e) G2 भुक्त- (for भृत्य-). D4.9 नु (for तु). M5 [ऽ]श्नीयात् (for ऽश्नाति). — f) K7 विघसासिनं. — After 11, K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 Editions ins.:

685* विघसं भृत्यशेषं तु यज्ञशेषमथामृतम् ।

[= (var.) Manu. 3. 285[cd]. D5 विघसा (for °सं). Da3 om. (hapl.) षं तु यज्ञशे. B6 Da3 a4 तथा (for अथ).]

स्वदारनिरतो दान्तो ह्यनसूयुर्जितेन्द्रियः ।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मातुलातिथिसंश्रितैः ॥ १२
वृद्धबालातुरैर्वैद्यैर्ज्ञातिसंबन्धिबान्धवैः ।
मातापितृभ्यां जामीभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्यया ॥ १३
दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत् ।
एतान्विमुच्य संवादान्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १४
एतैर्जितैस्तु जयति सर्वाँल्लोकान्न संशयः ।
आचार्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभुः ॥ १५
अतिथिस्त्विन्द्रलोकेशो देवलोकस्य चर्त्विजः ।
जामयोऽप्सरसां लोके वैश्वदेवे तु ज्ञातयः ॥ १६
संबन्धिबान्धवा दिक्षु पृथिव्यां मातृमातुलौ ।
वृद्धबालातुरकृशास्त्वाकाशे प्रभविष्णवः ॥ १७
भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्या पुत्रः स्वका तनुः ।
छाया स्वा दासवर्गस्तु दुहिता कृपणं परम् ॥ १८
तस्मादेतैरधिक्षिप्तः सहेन्नित्यमसंज्वरः ।
गृहधर्मरतो विद्वान्धर्मनित्यो जितक्लमः ॥ १९   C. 12. 8874 B. 12. 244[3]. 21 K. 12. 249. 21

---

12 ^{a}) M7 नित्यम् (for दान्तो). — ^{b}) K1. 2 Da4 ह्यनसूयु-; D4 ह्यनुसूयूर्; M7 क्षनसूयुर् (for ह्यन°). K7 D4. 9 यतेंद्रियः; G3 जितेंद्रियं (for जितेन्द्रियः). — 12^{cd} = Manu. 4. 179^{ab}. — ^{c}) K7 -पुरुहिताचार्यैर्; G2 -पुरोहिताचार्य- (for °चार्यैर्). — ^{d}) D5 -संभृतैः; D7 -संस्तुतैः (for -संश्रितैः). Da4 मातुलातिसमन्वितैः.

13 = Manu. 4. 179^{c}–180^{b}. — ^{a}) K2 -बालातुरा. K7 वाद्यैर् (for वैद्यैर्). T G1–3. 6 M1. 5–7 बालवृद्धातुरैर्वैद्यैर्. — ^{b}) D5 G1 M1 -संबंध- (for -संबन्धि-). — ^{c}) D5. 7 जामात्रा; D6 जानीभिर्; T1 ज्ञातीभिर्; G1 जामि°; G2 जानाभिर्; M7 (*sup. lin.* as in text) जाती° (for जामी°). ❀ Ca (reading यामीभिः): यामी कुलस्त्री ॥ Cn: जामीभिः सगोत्रस्त्रीभिः । ❀ — ^{d}) K4 Da4 G2 भ्राता (for भ्रात्रा).

14 = (var.) Manu. 4. 180^{c}–181^{b}. — ^{a}) K2 दुहित्र्या; G2 °ता (for °त्रा). T1 वास-; G2 सास- (for दास-). — ^{b}) D5. 7 न विवा(D5 °षा)दं तु योजयेत्; T G1–3. 6 M1. 5–7 विवादं ना(T2 °दान्ना)नुयोजयेत्. ❀ Ca (reading विवादान्): संरम्भपूर्वकवादान् । ❀ — ^{c}) Dn1 T G1–3. 6 एतैर् (for एतान्). K4 संवायुन् (for °दान्). ❀ Cn: संवादान् अंशाद्यर्थं कलहान् । ❀ — ^{d}) K6 Bo. 6. 7. 9 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 M7 विमुच्यते (for प्रमु°).

15 = (var.) Manu. 4. 181^{c}–182^{b}. — ^{a}) K4. 7 V1 B6 (marg.). 8 Dn1 Ds D2. 3. 6. 8 T2 G1. 3. 6 जितस्; G2 जितं (for जितैस्). — ^{d}) K4 D4 प्रजापत्ये; B7 प्राजापत्य- (for °पत्ये). D2. 3 तथा (for पिता).

16 = (var.) Manu. 4. 182^{c}–183^{b}. — ^{a}) K1 त्विंद्रि- (for त्विन्द्र-). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -लोकस्य (for -लोकेशो). — ^{b}) K1 चर्त्विजाः. — In Ś1, the portion from 16^{c} up to 12. 236. 19^{a} is written *sec. m.* — ^{c}) D7 यामयो; G1. 3. 6 ज्ञातयो (for जामयो). — ^{d}) B6 (marg.) लोक- (for वैश्व-). K1 -देवं तु; D2 -दैवे तु; T1 G1–3. 6 -देवेषु; M1. 6. 7 -देवस्य (for -देवे तु). D7 G2. 6 (*sup. lin.*) जातयः; G3 जामयः (for ज्ञातयः).

17 17^{ab} = (var.) Manu. 4. 183^{cd}. — ^{a}) Ś1 समधि-; D6 संबंध- (for संबन्धि-). — ^{b}) Ds1 -मातुलैः (for -मातुलौ). G2 पृथिव्यां मातुला मताः. — ^{d}) Ś1 K1. 2 G2 आकाशे; D4. 9 स्वाकाशे; M1 स्वाकाश- (for °शे).

18 = (var.) Manu. 4. 184^{c}–185^{b}. — ^{a}) Ś1 भ्रात्रा. Ś1 ज्येष्ठा; G2 ज्येष्ठ- (for ज्येष्ठः). B9 पिता; Ds1 पुत्रा; G2 पुत्रो (for पित्रा). — ^{b}) G2 भ्रातृ- (for भार्या). K7 T2 G1. 2 M7 पुत्र- (for पुत्रः). M5 तथा (for स्वका). — With 18^{cd}, cf. Śāṅkhāyana Ś. Sūtra 15. 17. 12. — ^{c}) K7 छायां (for छाया). K7 वा; Da3. a4 D2. 3 (before corr.). 5. 7 T2 G3. 6 स्व-; G2 स्वं; Ca (gloss: आत्मीयः; Cap as in text) स्वः (for स्वा). K4 -वर्यस्तु; K6 V1 Bo. 7–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M6 -वर्ग(Ds1 °र्गा)श्च; Da4 -वर्गस्य; D5. 7 -वर्गोस्ति (for -वर्गस्तु). T1 छायासमा दासवर्गा; G1 स्वदासवर्गस्तु सदा. — ^{d}) K1 कृपणा; Dn4 M1 कृपणां; T1 रोपणं (for कृपणं). Da4 पुरां (for परम्). ❀ Ca: कृपणं कृपापात्रम् । ❀

19 19^{ab} = (var.) Manu. 4. 185^{cd}. — ^{a}) G2 तस्मात्तैरधि(*sup. lin.* °भि)तः क्षिप्ता. — ^{b}) T1 G1. 3. 6 अपज्वरः; M6 अस° (for असं°). — ^{c}) K6 D4. 9 -कर्म- (for -धर्म-). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -परो; D6 -रयो (for -रतो). D5. 7 धीमान् (for विद्वान्). — ^{d}) K7 D9 धर्मैं (for धर्म-).

C. 12. 8875 B. 12. 244[3]. 22 K. 12. 249. 22 न चार्थबद्धः कर्माणि धर्मं वा कंचिदाचरेत् ।
गृहस्थवृत्तयस्तिस्रस्तासां निःश्रेयसं परम् ॥ २०
परस्परं तथैवाहुश्चातुराश्रम्यमेव तत् ।
ये चोक्ता नियमास्तेषां सर्वं कार्यं बुभूषता ॥ २१
कुम्भीधान्यैरुञ्छशिलैः कापोतीं चास्थितैस्तथा ।
यस्मिंश्चैते वसन्त्यर्हास्तद्राष्ट्रमभिवर्धते ॥ २२
दश पूर्वान्दश परान्पुनाति च पितामहान् ।
गृहस्थवृत्तयस्त्वेता वर्तयेद्यो गतव्यथः ॥ २३
स चक्रचरलोकानां सदृशीं प्राप्नुयाद्गतिम् ।
यतेन्द्रियाणामथ वा गतिरेषा विधीयते ॥ २४
स्वर्गलोको गृहस्थानामुदारमनसां हितः ।
स्वर्गो विमानसंयुक्तो वेददृष्टः सुपुष्पितः ॥ २५

K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 ॰शीलो; K7 ॰निले (for ॰नित्यो).

20 a) K1 तदार्थ॰; K6 न चानु॰; B6 (marg. as in text) न चात्स॰ (for न चार्थ॰). Da4 Dn4 ॰बद्ध॰; D6 ॰बृद्धः; T1 G1–3. 6 ॰बंध॰; T2 M1. 6 ॰बंधः; M5 ॰बंधं ॰वृद्धः (for ॰बद्धः). D5. 7 आत्मबद्धमकर्माणि. — b) K6. 7 B7. 8 Dn1. n4 Ds2 D3–5. 7–9 धर्मवान् (for धर्मं वा). K4. 7 V1 Da3. a4 D2–4. 9 T G1. 3. 6 M1. 6. 7 किंचिद्; Dn1. n4 Ds2 D3 (also). 5 कश्चिद् (for कंचिद्). — c) Ds1 गृहस्थस्य (hypermetric) (for गृहस्थ॰). G2 गृहवृत्तिरनिवृत्तिस॰. — d) Da4 D4 निश्रेयसं; G2 स्वस्त्ययनं. Ś1 K1. 2. 4 मतं; K7 D4. 6. 9 फलं (for परम्).

21 a) Da3. a4 Dn1 D8 परं परं (for परस्परं). G2 [आ]स्थै (for [आ]हुश्). ❀ Cn: परस्परमित्यपपाठः । परं परं श्रेयः ॥ Cs: परस्परं तथैवाहुः प्रत्येकं निःश्रेयसमाहुः। चातुराश्रम्यमेव तद्वृत्तिचतुष्टयम् । ❀ — b) D6 चातुराश्रमम्; G2 हेतुराश्रम्यम्. K7 D4. 6. 9 तु; G2 ताः (for तत्). G1 चतुराश्रम्य वै तत् (sic). — c) Ś1 अथोक्ता; K1. 2. 4 Dn1. n4 Ds D8 यथोक्ता; G2 यच्चोक्ता (for ये चोक्ता). K1 नियमस्. — d) K1. 4 Dn4 सर्वंकार्य॰; K7 D4. 9 T2 सर्वे कार्या; Bo. 6. 7. 9 Da4 D6. 7 T1 G1. 3. 6 सर्वकार्यं (for सर्वं कार्यं). K6 बुभुत्सतां; B8. 7. 9 Da4 Ds1 D6 बुभूषतां (for ॰षता).

22 a) K1 Da4 Dn1 Ds1 D2–4. 8. 9 कुंभ॰ (for कुम्भी॰). Ś1 K2. 4 ॰धान्या (for ॰धान्यैर्). Dn4 D6 उच्छ॰ (for उञ्छ॰). Ś1 K2. 4 ॰शिलाः; K1 G2 M1. 5–7 ॰सिलैः; V1 B6–9 Da4 Dn4 Ds D2. 8 ॰शीलैः; G1 ॰सिलैः (for ॰शिलैः). ❀ Cs: उञ्छशी[शि]लैः उञ्छः धान्यशः आदानम्, शी[शि]लः शिलापृष्ठपतितस्यादानम् । ❀ — b) B7 Da3 D8 कापोती (for ॰तीं). K6. 7 B9 Da3. a4 D5. 7 वास्थितैस्; B8 Ds2 आस्थि॰; Dn1 D2 चास्थितास् (D2 ॰तिस्); D4. 6 ॰ते (for ॰तैस्). D5 M1 तदा (for तथा). Ś1 K1. 2. 4 कापोतीवृ(Ś1 ॰पोतीं वृ)त्तिमाश्रिताः (K1 ॰स्थितैः). — c) G1 चैव (for चैते). D5. 7 G2 भवंति (for वसन्ति). K2 D2. 5 G3. 6 अर्थास्; Da4 अर्हास्; G2 आशु॰. — d) G2 अनु॰ (for अभि॰). G2 M6 ॰वर्तते (for ॰वर्धते).

23 a) Ś1 K2 T1 दश पूर्वा; K4. 6 B7 Da3. a4 D2. 3. 8 पू(K6 स)र्वान्दश (by transp.); Bo. 6. 9 Dn1. n4 Ds M1. 6 पूर्वापरान्. K7 परा (for परान्). Cv पूर्वापरान्दश परान् (gloss: परान् अन्यूनान्). — b) T1 G2. 3. 6 पुनंति; G1 पुनंती (for पुनाति). G2 स्व॰ (for च). — c) Ś1 K2. 4 ॰वृत्तीयस्तु; K1 ॰वृत्तीभिस्तु; K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 ॰वृत्तीश्चापि (for ॰वृत्तयस्तु). M1 एतान् (for एता). B8 गृहस्थवृत्तीस्त्वेताश्च; T G1–3. 6 ॰वृत्तिं चा(G1 ॰द्धिं चा॰; G2 ॰त्तिं यो)प्येतां; M5 ॰वृत्तिश्चाप्येता; M7 ॰वृत्तिमेतां वै. — d) Ś1 K1. 2. 4 वर्तयेत; G2 याति यो वै (for वर्तयेद्यो).

24 a) T2 शक्र॰ (for चक्र॰). K1. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 ॰धर॰; T G1–3. 6 ॰चार॰ (for ॰चर॰). ❀ Ca: चक्रधराः सदा शकटेन चक्रवता तीर्थयात्राशीला ये चरन्ति ते। गन्धर्वादयो वा ॥ Cn: चक्रधराश्चक्रवर्तिनो मान्धात्रादयः ॥ Cp: चक्रधरो विष्णुः। चक्रधराः सूर्यादयो गणदेवाः॥ Cs: चक्रधरलोकानां ग्रहनक्षत्रतारकादिलोकानाम् । ❀ — b) K4. 7 V1 Bo. 8 Da3 Dn1. n4 D2–4. 6. 8. 9 T2 M1. 5–7 आप्नुयाद् (for प्रा॰). — c) V1 Bo. 6 (marg.). 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T1 G2. 3. 6 जितेंद्रियाणाम् (for यतेन्द्रि॰). — d) Dn1 M1. 6 एषां; Ds1 एव (for एषा).

25 D7 om. (hapl.) 25. D4 reads 25 twice. — a) D5 स्वर्गो (for स्वर्ग॰). K1 T2 G2. 3. 6 M1. 5. 6 ॰लोके; K6 G1 ॰लोक॰ (for ॰लोको). — G2 om. (hapl.) 25b–26a. D6 reads 25b–26b on marg. — b) Bo (marg.) ॰मनसो; M7 ॰मनसा (for ॰मनसां). K1 हिताः; K2 हितां; K7 D4–6. 9 स्मृतः; B8 (marg.) गतिं; T G1. 6 M5 इह; G3 इव (for हितः). — c) K1. 6 स्वर्गे (for स्वर्गो). — d) T2 देव॰ (for वेद॰). Ś1 ॰दृष्टिषु; K1 ॰दृष्टिः सु॰; K2 ॰दृष्टिः स॰ (for ॰दृष्टः सु॰). K7 D4. 9 स्वयंभुवा (K7 ॰व॰); B8 (marg. as in text) Da4 सुपूजितः; M1. 5 (*inf. lin.*). 6. 7 स(M5. 7 सु)कल्पितः

स्वर्गलोके गृहस्थानां प्रतिष्ठा नियतात्मनाम् ।
ब्रह्मणा विहिता श्रेणिरेषा यस्मात्प्रमुच्यते ।
द्वितीयं क्रमशः प्राप्य स्वर्गलोके महीयते ॥ २६
अतः परं परमुदारमाश्रमं
तृतीयमाहुस्त्यजतां कलेवरम् ।
वनौकसां गृहपतिनामनुत्तमं
शृणुष्वैतत्क्लिष्टशरीरकारिणाम् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३५ ॥

२३६

भीष्म उवाच ।
प्रोक्ता गृहस्थवृत्तिस्ते विहिता या मनीषिणाम् ।
तदनन्तरमुक्तं यत्तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ १
क्रमशस्त्ववधूयैनां तृतीयां वृत्तिमुत्तमाम् ।
संयोगव्रतखिन्नानां वानप्रस्थाश्रमौकसाम् ॥ २
श्रूयतां पार्थ भद्रं ते सर्वलोकाश्रयात्मनाम् । C.12.8886 B.12.245[4].3 K.12.250.3

(for सुपुष्पितः). D5 वेदसृष्टः स्वयंभुवा.

26 G2 om. 26[a] (cf. v. l. 25). D6 reads 26[ab] on marg. —[a]) B6 स्वर्गे (for स्वर्ग-). K6 B7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 M1. 5–7 -लोको; G1 -लोक- (for -लोके). —[b]) Ds1 नियतात्मना. —[c]) K2 Da4 ब्राह्मणा (for ब्र°). K7 निहिता (for वि°). K6 B8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 योनिर्; K7 B7 Da4 T1 G1. 3 M6. 7 श्रेणीर् (for श्रेणिर्). D6 ब्रह्मणा विहिता रेखा. —[d]) M7 ह्येषा (for एषा). T G1–3. 6 यस्मिन् (for यस्मात्). K6 Bo. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. 8 विधीयते; K7 D4. 5. 7. 9 प्रवर्तते; V1 M1. 5. 6 विमुच्यते; B6. 9 प्रपुष्यते (for प्रमुच्यते). D6 corrupt. — Ś1 K2. 4 om. 26[ef]. —[e]) D5. 7 द्वितीयो (for °यं). —[f]) G2 स्वर्गे (for स्वर्ग-).

27 [b]) G1 त्रितीयम्. M1. 6 त्यजतः (for °तां). T2 G2 M7 कळेबरं. —[c]) D6 -मतिनाम् (for -पति°). K7 D4. 7. 9 अनंतरं; D5 निरंतरं; T1 अनुत्तमां (for °त्तमं). ❀ Cn: गृहपतिनाम्, ह्रस्वत्वमार्षम्। ❀ —[d]) T G1–3. 6 M1. 5–7 शृणु त्वम् (for शृणुष्व). K4. 6 B6. 7. 9 Da3 तत्क्लिष्ट-; K7 B3 (marg.) D4. 9 तं क्लिष्ट-; V1 संक्लिष्ट-; Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 संश्लिष्ट-; Da4 *क्लिष्ट-; D5. 7 तच्छिष्ट-; D6 यत्क्लिष्ट-; T G3. 6 M1. 5. 6 अक्लिष्ट-; G1 M7 आश्लिष्ट-; G2 अक्लेश- (for [ए]तत्क्लिष्ट-). K2 Ds2 D5. 7 T2 G2 -कारणं; G1 -कारिणं; M7 -कारिणः (for -कारिणाम्).

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K2. 4 शुकप्रश्नः; K1. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 n4 Ds D2–9 शुकानुप्रश्नः; M1. 5–7 शुकानुप्रश्ने गृहस्थवृत्तं (M5 °धर्मः; M7 °वृत्तिः). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 Dn4 Ds2 G2 69; Dn1 Ds1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 70; D3 M1. 6. 7 68; T2 84. — *Śloka no.:* Dn1 30; Dn4 31; D8 29.

236

☞ Ś1 is written *sec. m.* up to 12. 236. 19[a].

1 Da4 व्यास (for भीष्म). —[a]) Da4 प्रोक्तां. G2 या (for ते). —[b]) Da4 विहितां; M1 गदिता; M6 (*inf. lin.*) गलिता (for विहिता). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G1–3. 6 M5–7 मनीषिभिः; M1. 5. 6 (last two *inf. lin.*) °षिणा (for °षिणाम्). —[c]) T1 हि (for यत्). K6 तदनंतरयुक्तं यत्. — After 1, T2 Kumbh. ed. ins.:

286* व्यासेन कथितं पूर्वं पुत्राय सुमहात्मने ।

[T2 सुताय (for पुत्राय).]

2 [a]) Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 अवधूयंते; K6 अवभूयैनां; Bo. 8 (orig.; marg. as in text) Ds D2. 3 °धूयैतां; D5. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 विधीयेत (for अवधूयैनां). —[b]) K2 D9 उत्तमं; D5 उत्तमा (for °माम्). Ds1 तृतीयां वृत्तिसत्तमं; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 तृतीया वृत्तिरु(D7 °मु)त्तमा. —[c]) Dn4 संयोगे (for °ग-). Ś1 K6. 7 Da4 -वृत-; T1 G1–3. 6 -वृत्ति-; M1 -प्रति- (for -व्रत-). ❀ Ca: संयोगाय सम्यग्योगाय यानि व्रतानि तैः खिन्नानाम् ॥ Cn: संयोगः सहधर्मचारिणीसंयोगस्तत्र यद्व्रतं तेन खिन्नानाम् । ❀ —[d]) K7 D4 वानप्रस्थाश्रमोकसां; Da4 °प्रस्थवनौकसां.

3 [a]) G2 om. from श्रूयतां up to लोकाश्र (in 3[b]).

C. 12. 8886
B. 12. 245[4]. 3
K. 12. 250. 3

प्रेक्षापूर्वं प्रवृत्तानां पुण्यदेशनिवासिनाम् ॥ ३

व्यास उवाच ।

गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ।
अपत्यस्यैव चापत्यं वनमेव तदाश्रयेत् ॥ ४
तृतीयमायुषो भागं वानप्रस्थाश्रमे वसेत् ।
तानेवाग्नीन्परिचरेद्यजमानो दिवौकसः ॥ ५
नियतो नियताहारः षष्ठभक्तोऽप्रमादवान् ।
तदग्निहोत्रं ता गावो यज्ञाङ्गानि च सर्वशः ॥ ६
अकृष्टं वै व्रीहियवं नीवारं विघसानि च ।
हवींषि संप्रयच्छेत मखेष्वत्रापि पञ्चसु ॥ ७
वानप्रस्थाश्रमेऽप्येताश्चतस्रो वृत्तयः स्मृताः ।
सद्यःप्रक्षालकाः केचित्केचिन्मासिकसंचयाः ॥ ८
वार्षिकं संचयं केचित्केचिद्द्वादशवार्षिकम् ।
कुर्वन्त्यतिथिपूजार्थं यज्ञतन्त्रार्थसिद्धये ॥ ९
अभ्रावकाशा वर्षासु हेमन्ते जलसंश्रयाः ।
ग्रीष्मे च पञ्चतपसः शश्वच्च मितभोजनाः ॥ १०

Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 पुत्र; T2 तत्र (for पार्थ). — b) Ś1 K1. 2. 4 सर्वलोकाश्रमौकसां; K6 V1 Bo. 6 (marg). 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 M6 (*inf. lin.* as in text). 7 Cpp °लोकाश्रमात्मनां (M6 Cpp °श्रमात्मकं; M7 °श्रयात्मकं); Cs as in text. — c) K1 Da4 प्रेक्ष्यापूर्वं; K6 प्रेक्षापूर्व-; M1 °पूर्वा (for °पूर्वं). K7 प्रवृत्तीनां; D5. 7 T G1–3. 6 M5 निवृत्तानां; M1 परां वृत्तां (for प्रवृत्तानां). — d) D6 पुण्यं (for पुण्य-). G2 -देह-; M1. 6. 7 -लोक- (for -देश-).

4 = (var.) Manu. 6. 2. T2 om. the ref. G2 देवा (for व्यास). — a) Ś1 K1. 2 च (for तु). K6 सदा; Da4 तदा (for यदा). — b) Da4 om. वली. — c) Ś1 T1 om. व. K7 D4 [इ]व; T2 G1. 3. 6 [अ]पि; G2 च (for [ए]व). G2 वा (for च). — d) K1 नवम् (for वनम्). Ś1 K2 समाश्रयेत् (for तदा°).

5 a) K1 तृतीयाम्; G1 त्रितीयम्. D6 भागे (for भागं). — b) Ś1 K1. 2. 4 वनवासाश्रमे; Da4 G1 M6 वानप्रस्थाश्रमो (for °श्रमे). K1 (*sup. lin.* as in text) Da4 भवेत् (for वसेत्). — c) K1 स्थाने वाग्नीन् (for तानेवा°). ❀ Cs: तानेव, न पुनराधानं कार्यमित्यर्थः । ❀

6 a) K1 नियतो निहताहारः. — b) T2 M7 -भुक्तो (for -भक्तो). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 Cs [ऽ]प्रमत्तवान्; V1 [अं]तरांतरा; D7 [ऽ]प्रतापवान् (for ऽप्रमाद°). G2 शदभक्ते देवमानवान् (sic). — c) Da3. a4 तदाग्नि- (for तदग्नि-). G2 नाभावो (for ता गावो). — d) K2 om. च.

7 a) K6. 7 V1 B6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 Cs अफालकृ(D5. 6 °क)ष्टं; Bo अपच्यकृष्टं; B9 (marg.) अकालदष्टं; D7 अपालकृत् (for अकृष्टं वै). K7 व्रीहिजवं (for °यवं). — b) Da4 निवारं. M1. 6. 7 च घिसानि (for विघसानि). Dn4 नीवारं वियसानिव. — d) G2 मघेषु (for मखेषु). B8 D7 एतेषु (for अत्रापि). D6 मशेषत्रीणिपंचकं (sic).

8 a) Ś1 वानप्रस्थाश्रमम्; K1. 2 lacuna (for °श्रमे). Ś1 B8 (marg.) [ऽ]स्यैताश्च; K4. 7 D4. 6. 9 T2 M1. 6. 7 ह्येताश्च; B6 (marg. as in text). 9 पूताश्च; G2 [ऽ]प्येकाश्च (for ऽप्येताश्च). — b) K7 स्मृतः. G2 चतस्रो वृत्तसंकृताः. — With 8[cd], cf. Manu. 6. 18[ab]. — c) T2 G2 साद्यः- (for सद्यः-). M5 -प्रक्षाळिकं; M7 °ळकाः (for °लकाः). — d) Ś1 om. (hapl.) केचि. D3 क्वचिन् (for केचिन्). M5. -संचयं.

9 a) K7 D4–7. 9 षण्माससंचयाः केचित्; M1. 7 वार्षिकसंचयाः के°. — b) K2 om. from केचिद् up to मित (in 10[d]). K1 lacuna; K7 B8 (marg. as in text) Ds2 D4. 6. 9 T2 G2 M5. 6 -मासिकं; D5. 7 T1 G1. 3. 6 M1. 7 -मासिकाः (for -वार्षिकम्). — c) G2 पूर्वं चातिथिः पूजार्थं. — d) K1 -तत्त्वार्थ- (for -तन्त्रार्थ-). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 यज्ञ(Dn4 यक्ष-; G2 प्रजा)तंत्रार्थमेव वा (B8 Ds D5. 7 T G1–3. 6 M5 च).

10 With 10, cf. Manu. 6. 23. K2 om. up to मित (cf. v. l. 9). — a) Ś1 K1. 4 अत्या(Ś1 °भ्या)-वकाशा; B6 (marg. as in text). 7. 9 Da3. a4 D2 G1. 2 M1. 6. 7 अभ्रा(B7 °त्रा-; M1. 7 °भ्या)वकाशं (D2 G2 °शे; G1 °श-) (for °काशा). Da4 सर्वासु (for वर्षासु). ❀ Cs: अभ्रावकाशाः अगृहवर्तिनः । ❀ — b) Da4 मेहंते (metathesis for हेमन्ते). Da4 -संचयाः (for -संश्रयाः). — c) Ds1 भीष्मे च; G2 ग्रीष्मे तु; M5 ग्रीष्मेषु (for ग्रीष्मे च). Ś1 -तपसा; G2 -तपसाः (for °सः). K1 ग्रीष्मे च पर्वतमसः. — d) K1 lacuna; K6. 7 B7. 9 Da3 D4–7. 9 चामृत-; B6 G2 चामित- (for च मित-). Dn4 -भोजना; G3 -भोजनः.

भूमौ विपरिवर्तन्ते तिष्ठेद्वा प्रपदैरपि ।
स्थानासनैर्वर्तयन्ति सवनेष्वभिषिञ्चते ॥ ११
दन्तोलूखलिनः केचिदश्मकुट्टास्तथापरे ।
शुक्लपक्षे पिबन्त्येके यवागूं क्वथितां सकृत् ॥ १२
कृष्णपक्षे पिबन्त्येके भुञ्जते च यथाक्रमम् ।
मूलैरेके फलैरेके पुष्पैरेके दृढव्रताः ॥ १३
वर्तयन्ति यथान्यायं वैखानसमतं श्रिताः ।
एताश्चान्याश्च विविधा दीक्षास्तेषां मनीषिणाम् ॥ १४
चतुर्थश्चौपनिषदो धर्मः साधारणः स्मृतः ।
वानप्रस्थो गृहस्थश्च ततोऽन्यः संप्रवर्तते ॥ १५
अस्मिन्नेव युगे तात विप्रैः सर्वार्थदर्शिभिः ।
अगस्त्यः सप्त ऋषयो मधुच्छन्दोऽघमर्षणः ॥ १६
सांकृतिः सुदिवा तण्डिर्यवान्नोऽथ कृतश्रमः ।
अहोवीर्यस्तथा काव्यस्ताण्ड्यो मेधातिथिर्बुधः ॥ १७ C. 12. 8900 B. 12. 245[4]. 17 K. 12. 250. 17

---

11 With 11, cf. Manu. 6. 22. —^{b}) ❀ Ca : प्रपदैः, पादाग्रावस्थानैः सूर्याभिमुखं गमनैरवस्थानैर्वा । ❀ —^{c}) K6 Da3. a4 Dn4 Ds1 स्थानाशनैर् (for °सनैर्). ❀ Ca : स्थानाशयेन आसनतयावस्थितिभिः वर्तयन्ति । ❀ ❀ Cp : स्थानैः स्थाणुसदृशैः, आसनैः वीरासनादिभिः । ❀ —^{d}) M6 वसनेषु (for सव°). K6 अनि- (for अभि-). Ś1 -सेचनैः; K1. 2 Da3. a4 D6 -षेचनैः; V1 D5. 7 -षिंचनैः (for -षिञ्चते).

12 With 12^{ab}, cf. Manu. 6. 17^{cd}. —^{a}) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 M1. 5–7 दं(M1. 6 दां)तोलू(D6 °लू:)खलिकाः (K6 °लकाः; K7 Da4 D6 °लिका); G1. 2 दंतोलु(G2 तत्तोलू)खलिनः (for दन्तोलू°). D6 om. केचि. ❀ Cs : दन्तैरेव उलूखलकार्यं येषां ते दन्तोलूखलिनः, सतुषभोजिनः । ❀ —^{b}) Ś1 K1. 2 अश्म-कुंठास्; Da3. a4 °कुंदास्; Dn4 °कुट्टीस् (for °कुट्टास्). — With 12^{cd}, cf. Manu. 6. 20^{cd}. D5 reads 12^{cd} twice. —^{c}) K1 शुक्लापक्षे; D5 (second time) कृष्ण°; D7 मुक्त° (for शुक्ल°). K1 पिवंति; Da4 पिबति. —^{d}) K1 यवंगुं; K6 Dn4 यवागू; Da4 यवागु; Dn1 °गुं; G2 बह्लागु (for यवागूं). K1 Da4 Dn1 G2 क्वथितं; Dn4 क्वथकां (for क्वथितां). B7 शकृत् (!). B8 (marg. as in text) यवागूं केपि चासकृत्.

13 With 13^{ab}, cf. Manu. 6. 20^{ab}. —^{a}) G2 भवंति (for पिबन्ति). K6 Bo. 6–9 Dn1 D2. 3. 5. 7. 8 अन्ये; Da3. a4 एते; Dn4 इमे (for एके). —^{b}) K6 भुंज्यते. K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M1. 5–7 वा (for च). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2–9 M5 यथागमं; Ds T G1. 3. 6 M1. 6 Cs °गतं; G2 °सुखं; M7 °तथं (for °क्रमम्). —With 13^{cd}, cf. Manu. 6. 21^{ab}. —^{c}) G2 क्रीडैरेकैः (for मूलैरेके). Ś1 एक- (for एके). T2 पलैर् (for फलैर्). —^{d}) K1 पुष्पैरेको; Da4 °रेक-; D6 lacuna (for °रेके). K4 दृढव्रता; Dn4 दृढैर्व्रताः.

14 ^{a}) K7 D4. 6. 9 प्रवर्तंते (D4. 6 °ति) (for वर्तयन्ति). Ś1 K2 यथा न्यायं (for यथान्यायं). ❀ Ca : यथान्यायम्, यथागमं कृच्छ्रचान्द्रायणादिव्रतबोधकागमानतिक्रमेण । ❀ —^{b}) K7 Da4 D4. 6. 9 वैषा(Da4 °ख्या)-बस-; D7 वैश्वानर- (for वैखानस-). K1. 7 D4. 9 M1. 6 -मतिं; K2 T G1–3. 6 M5 -मते; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 -गतिं (K6 °ति-); D6 -मितिं; M7 -विधिं (for -मतं). K2 T G1–3. 6 M5 स्थिताः; D5 स्मृताः (for श्रिताः). —^{c}) Ś1 K1. 2 वै प्रोक्ता (for विविधा). Dn4 एताश्चान्या विधा दीक्षास्. —^{d}) K7 D4–7. 9 महात्मनां; G6 मनीषिणः (for °षिणाम्). Dn4 तेषां चैव मनीषिणां.

15 ^{a}) K1 Da4 D6 M1. 6 चोपनि(K1 °रि)षदो; K7 D4. 5. 7. 9 औप° (for चौप°). —^{b}) D5. 7 मतः (for स्मृतः). —^{c}) B6. 8 (marg. as in text) Ds2 वानप्रस्थाद् (B6 °स्था) (for °प्रस्थो). K6 V1 Bo. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 G2 वानप्रस्थाद्गृ(Da3. a4 °स्था गृ-; G2 °स्थगृ)हस्थाच्च (Da4 G2 °श्च). —^{d}) Da4 [ऽ]न्ये; Ds1 [ऽ]न्या; D4 [ऽ]न्यं (for ऽन्यः).

16 ^{a}) V1 B6 (marg.) D6. 7 T1 तस्मिन् (for अ°). —^{b}) K2 D4 विप्रे. D5. 7 विप्राः सर्वार्थदर्शिनः. —^{c}) D6 आगस्त्यः. B7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 सर्व- (for सप्त). Ś1 K1. 2. 4 चार्षेया; B6. 7. 9 वार्ष्णेयो; B8 (marg.) M1. 6. 7 चर्षयो; Da3. a4 वार्ष्णेया; D4. 9 वार्षेयो; D6 चर्षेयो (for ऋषयो). —^{d}) K1. 4 मधुच्छंदौ; D4. 9 °छंदो; G2 °च्छंदा (for °च्छन्दो). Ś1 [ऽ]घयार्शिणः; K1. 2. 4 °वर्षिणः; G2 °मर्षणाः (for °मर्षणः).

17 ^{a}) D7 G1 सांकृतः (for °तिः). Da4 सुदीना; D7 G2 तुदिवा (for सुदिवा). K4 Da4 तंडी; D5. 7 तंद्री; T G1. 3. 6 तस्थिर्; G2 तस्मिन्; M7 दिव्ये (for तण्डिर्). —^{b}) K1 यथाव्रोथ; K6 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 यथावासः; K7 D4. 6. 9 यवप्रोथ- (D6 °थः), V1 ये चान्येथ; B6 यवाश्चोथ; B7. 9 °श्चोथ; B8

C. 12. 8901 B. 12. 245[4]. 18 K. 12. 250. 17 शलो वाकश्च निर्वाकः शून्यपालः कृतश्रमः ।
एवंधर्मसु विद्वांसस्ततः स्वर्गमुपागमन् ॥ १८
तात प्रत्यक्षधर्माणस्तथा यायावरा गणाः ।
ऋषीणामुग्रतपसां धर्मनैपुणदर्शिनाम् ॥ १९
अवाच्यापरिमेयाश्च ब्राह्मणा वनमाश्रिताः ।
वैखानसा वालखिल्याः सिकताश्च तथापरे ॥ २०
कर्मभिस्ते निरानन्दा धर्मनित्या जितेन्द्रियाः ।
गताः प्रत्यक्षधर्माणस्ते सर्वे वनमाश्रिताः ।
अनक्षत्रा अनाधृष्या दृश्यन्ते ज्योतिषां गणाः ॥ २१
जरया च परिद्यूनो व्याधिना च प्रपीडितः ।

°शोथ; Da3 °श्रोथ; Da4 °न्मोथ; D5 यवस्रोताः; D7 यवश्रोताः; T G1–3. 6 M1. 5–7 यवक्रीतः (G3 °ता) (for यवान्नोऽथ). K1 कृतश्रमाः; K4 °कृमः; Da3. a4 कृतः (Da4 °त-) कृशः. — c) K1 काशस्; K7 D4. 6. 9 तांड्यः; B6. 7. 9 Da3. a4 D5. 7 काम्यस्; Dn4 काव्ये; Ds2 कायस्; G2 कार्यः (for काव्यस्). Ś1 K2 अहोवी- (Ś1 °हों वी)र्यश्च काश्यश्च; K4 °वीर्यस्य काश्यपश्च (hypermetric). — After 17^{abc}, M5 (*inf. lin.*) reads 18^{b} for the first time, repeating it in its proper place. — d) K1 तंडो; K2 तंडौ; K4 M5 (with dittography for तथा) तंड्यो; K6 त्वाद्यो; K7 D4–7. 9 T1 G1–3. 6 कण्वो (for ताण्ड्यो). D7 बुधाः; T1 G1. 3. 6 कुशः; T2 स्मृतः; G2 M7 कृशः; M1. 6 वसुः (for बुधः).

18 a) Ś1 शिलो; K7 D4. 6. 9 बलो; T2 M1. 5–7 चलो; G2 वहो (for शलो). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 बलवान्कर्ण(V1 °क्कर्ण-; B8 °कर्म-; B9 °कंद)निर्वाकः (Da4 °र्घातः; Ds1 D2 °र्वापः); B8 (marg.) उषद्रुः कर्णनिर्वातः; D5 बालोर्कः कोश्विनिर्वाकः; D7 बालः काकोश्विनीवाकः; T1 G1. 3. 6 स्मृतपालश्च निर्वाकः. —M5 (*inf. lin.*) reads 18^{b} for the first time after 17^{abc}. — b) Ś1 K1. 2. 4 V1 शून्य(K4 °न्या)-वाकः; K6 शून्यापालः; K7 Da4 शून्यपाल-; B6. 8 (marg. as in text) °पाणिः; G1 M5 (both times) शूलपालः (for शून्य°). Dn1 कृताश्रमः; D6 कृतक्रमः; T G1–3. 6 M1. 5 (both times). 6. 7 श्रु(G2 प्र)तश्रवाः (for कृतश्रमः). — c) M1. 6 एतद्- (for एवं-). D4. 6. 9 एवंधर्मा(D6 °र्मे)स्तु; T एतद्धर्मं सु-; G1. 2 एतं धर्मं सु-; G3. 6 एतं धर्मसु; M5 एतद्धर्मः सु-; M7 एते धर्मं सु- (for एवंधर्मसु). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 एनं ध(B6. 9 एतं ध-; B7. 8 एतद्ध-; Da3 श्रुतं ध-; Ds1 D2 एवं ध)र्मं कृतवंतस्; V1 एतं सुधर्मं विद्वांसस्. — d) K4 स्वतः (for ततः). K7 D4. 6. 9 M1. 5–7 अवाप्नुवन्; Da4 Dn4 Ds1 उपागमत् (for °मन्). D5. 7 ततः स्वर्गं समाप्नुयुः; T G1–3. 6 ततस्ते स्वर्गमाप्नुवन्.

19 a) K6. 7 तातः; G1 ततः (for तात). Ś1 K1. 2 -धर्मेण; D5. 7 T G1–3. 6 -कर्माणस् (for -धर्मा°). —The portion from 19^{b} up to 12. 240. 16^{e} is lost in Ś1 on missing fol. — b) K7 Da4 यायावरां; M1. 6 जायावरा (for याया°). G1 गुणाः (for गणाः). ❀ Cs: गृहस्थसमभिक्षुसमवानप्रस्थाश्रमयुगले विद्येते येषां ते यायावराः, यायावरनामानः प्रत्यहं याच्य यथोपलब्धवर्तिनः । ❀ — c) K6 -तपसो (for °सां). G1 ऋषीणामृद्धितपसां. — d) K2. 4 Da3. a4 Ds D2. 5–7 G1. 2 -नैपुण्य- (for -नैपुण-). Da3. a4 -दर्शिनः; D5. 7 -दक्षिणाः (for -दर्शिनाम्).

20 Ś1 missing (cf. v. l. 19). — a) K6 Bo. 6. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 7. 8 अन्ये च; V1 B8 अन्येपि; B7 Ds2 अन्ये वा (for अवाच्या[:]). K2 ते (for च). — b) K1 Da3 ब्रह्मणा (for ब्रा°). K1 धर्मम् (for वनम्). K6 B7. 9 D5. 7 आस्थिताः (for आश्रिताः). K2 सर्वे वनमुपाश्रिताः. — K2. 7 om. (hapl.) 20^{c}–21^{d}. — c) K6 V1 Bo. 8 Da3. a4 Ds1 D4. 6. 9 वालिखिल्याः (K6 °ल्लाः) (for वाल°). — d) K4 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 सैकताश्च; D5. 7 सिकर्तश्च (sic); T1 G1. 3. 6 विदिताश्च (for सिक°).

21 Ś1 missing (cf. v. l. 19). K2. 7 om. 21^{abcd} (cf. v. l. 20). — a) K1 कार्मिभिस् (for कर्म°). Da4 तन्; D7 तैर् (for ते). D6 निरानंद- (for °नन्दा). G2 कर्मभिर्जनितानंदा. ❀ Cn: निरानन्दाः कृच्छ्रचान्द्रायणादिपरत्वात् । ❀ — b) D5. 7 जितधर्मो (for धर्मनित्या). G2 (also as in text) तथा परे (for जितेन्द्रियाः). — c) M1 गणाः (for गताः). K1. 4 -धर्माणास् (for -धर्माणस्). — d) D5. 7 ये पूर्वं (for ते सर्वे). — e) K1 अनक्षत्रस्; Bo. 8 (marg. as in text) D7 स्वनक्षत्रा; B6. 9 अनक्षरा (for अनक्षत्रा). K1. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G2. 3. 6 M1. 5–7 त्वनाधृष्या; K2 त्वनादृष्टा; G1 स्वनाधृष्या (for अना°). K7 D4. 6. 9 सुनक्षत्रास्तथाधृष्या (K7 °ष्ट्या). ❀ Cn: अनक्षत्राः नक्षत्रताराभ्योऽन्ये अपांतरतमःप्रभृतयः । अनाधृष्या निर्भयाः । ❀ — f) Da4 गुणाः (for गणाः). M1. 6. 7 (*inf. lin.*) दृश्यंते ज्योतिषो गताः.

22 Ś1 missing (cf. v. l. 19). — a) K7 D4. 6. 9 मनसा; B6. 9 T1 G3 जरसा; Da4 रजया; D5. 7 क्षुधया (for जरया). K1. 2. 4 Bo D8 (also). 4–7 T G1. 3. 6 M1.

चतुर्थे चायुषः शेषे वानप्रस्थाश्रमं त्यजेत् ।
सद्यस्कारां निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् ।। २२
आत्मयाजी सोऽऽत्मरतिरात्मक्रीडात्मसंश्रयः ।
आत्मन्यग्नीन्समारोप्य त्यक्त्वा सर्वपरिग्रहान् ।। २३
सद्यस्कांश्च यजेद्यज्ञानिष्टीश्चैवेह सर्वदा ।
सदैव याजिनां यज्ञादात्मनीज्या निवर्तते ।। २४
त्रींश्चैवाग्नीन्यजेत्सम्यगात्मन्येवात्ममोक्षणात् ।
प्राणेभ्यो यजुषा पञ्च षट् प्राश्नीयादकुत्सयन् ।। २५
केशलोमनखान्वाप्य वानप्रस्थो मुनिस्ततः ।
आश्रमादाश्रमं सद्यः पूतो गच्छति कर्मभिः ।। २६ C. 12. 8910 B. 12. 245[4]. 27 K. 12. 250. 26

5–7 तु; K7 D9 G2 [अ]पि; V1 [अ]ति- (for च). K1. 4 B6. 8 (marg.). 9 Ds1 D8 (by corr.). 5. 7 T1 परिद्यूना; B8 (orig.) °क्षुण्णा; M1. 6 °न्यूना; M7 °न्यूनो (for °द्यूनो). — [b]) K1. 2. 7 D4–6. 9 वापि; V1 वा प्र-; D7 च सु-; T G1–3. 6 M1. 5. 6 परि-; M7 वा* (for च प्र-). K1. 6 V1 B0. 6. 8. 9 Ds1 D5. 7 T1 M1. 6 -पीडिता: (for -पीडितः). — [c]) K1. 2. 4 T G2. 3. 6 M5 त्वायुषः; D8 चायुषा (for °षः). Ds1 शेषं (for शेषे). Da4 चतुर्थमायुषः शेषे; G1 चतुर्थेस्वायुषः शेते. — [d]) Ds1 वानप्रस्थाश्रमे. M1 त्यजन् (for त्यजेत्). — With 22[ef], cf. Manu. 6. 38[ab]. — [e]) K1 सम्यस्कारां; K6 सत्यक्षरां; B9 Da3 Ds2 D5 सद्यस्करां; Da4 °स्करो; D8 सत्यस्कारां; T G1–3. 6 साद्यस्कां सं-; M1. 5–7 सद्यस्कां सं- (M7 च) (for °स्कारां). K1 G1 निरूपेष्टिं; G2 -निकृष्टेष्टिं (for निरूप्येष्टिं). ❀ Ca: सद्यस्कारामेकाहनिर्वर्त्यामिष्टिं प्राजापत्याख्याम् । ❀ ❀ Cp: निरूप्य त्यक्त्वा । ❀ — [f]) K1. 2. 7 B0. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 D2–7. 9 Cn (described as क्षपपाठ) Cpp सर्वान्वे- (D5. 7 °वेवे)दान्सदक्षिणान्; Ds1 सर्ववेदस्वदक्षिणां (sic); Cv सार्ववेदां (gloss: सर्ववेदेषु विहिताम्) सदक्षिणां.

23 Ś1 missing (cf. v. l. 19). — [a]) K1. 2. 4 D4. 6 वात्मरतिर्; K6. 7 V1 B6. 8. 9 Da3. a4 D5. 7. 9 चात्म°; Ds1 सात्म°; T G1–3. 6 वसेत्कर्म (T2 °र्मा); M1 सोमरतिर् (for सोऽऽत्म°). ❀ Cn: आत्मयाजी जीवच्छ्राद्धादिकृत् । ❀ — [b]) K6 B6 (marg. as in text). 9 Da3. a4 आत्मचार्यात्म-; Dn4 Ds2 D8 (before corr.) °क्रीडार्थ-; D5. 7 °क्रीडाभि-; D9 M5. 7 °क्रीडोत्म- (for °क्रीडात्म-). K4 Da4 -संशयः; D6 -संश्रयं (for °यः). K1 आत्मक्रीतोत्मसंश्रयाः; T G1. 3. 6 रति(T2 °तिः)क्रीडात्मसंश्रयः. — With 23[cd], cf. Manu. 6. 38[cd]. — [c]) Dn4 अग्रात्; M1 अग्निं (for अग्नीन्). K1. 4. 7 D4. 6. 9 समाधाय; K2 °दाय (for °रोप्य). — [d]) Dn4 त्यक्ता; D9 त्यक्ताः (for त्यक्त्वा). B8 (marg. as in text) सर्वान् (for सर्व-). D6 -परिग्रहात्.

24 Ś1 missing (cf. v. l. 19). — [a]) B0 सत्यस्कांश्च; B7. 9 D8 T G2 साद्य° (for सद्य°). Dn1. n4 त्यजेद् (for य°). K7 याजीन्; D5. 7 अन्यान् (for यज्ञान्). — [b]) K1. 2 इष्ट्वा; Da4 इष्टिश्च; Ds1 D7 T1 G1 इष्टींश्च; D6 इष्टांश्च (for इष्टीश्च). K6 B6 (marg. as in text). 7. 9 Da3. a4 T G1. 3. 6 M1. 5 (*inf. lin.* as in text). 6. 7 सर्वशः (for °दा). G2 इष्टाश्चैव सहस्रशः. — [c]) V1 B9 Dn1 D2. 3. 8 यदैव; G3. 6 M1 सदेव (for सदैव). K1 याजिनं; D6 यज्ञिनां (for याजिनां). K1. 2. 4. 6. 7 B9 Da4 D6. 9 यज्ञान्; D4 M5 यज्ञा; T1 याज; T2 G1–3. 6 M1. 6. 7 यज्ञ (for यज्ञाद्). ❀ Ca: सदैव आत्मन्येवानिशम् । ❀ — [d]) K6 आत्ममीज्या; V1 °यज्ञा; Ds1 D6 °नाज्या; Ds2 °निष्ठा; M1. 6. 7 Cap नात्मनीज्या (for आत्म°). B7 Dn1. n4 D8 D2. 3 8 प्र-; M7 हि (for नि-). K1. 2. 4 आत्मेज्या विनिवर्तते; D7 आत्मनीत्यादि वर्तते; T G1. 3 6 M5 तथैवात्मनि वर्तते; G2 तदैवात्मनि दृश्यते (also वर्तते).

25 Ś1 missing (cf. v. l. 19). — [a]) K1. 4 त्रीश्चैवाग्नीन्; D6 त्रींश्च अग्नीन्; G1–3. 6 तां(G2 य)श्चैवाग्नीन् (for त्रींश्चैवा°). K1. 2. 4. 6. 7 V1 B8–9 Da3. a4 D5. 7 T1 G1. 3. 6 त्यजेत्; G2 त्यजेः (for यजेत्). ❀ Cn: आत्मनीज्यायाः स्वरूपमाह—त्रीनिति । 'हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः' इति वैश्वानरविद्योक्तप्रकारेण (Ch. Up. 5. 18. 2) । ❀ — [b]) B8 (marg.) आत्मयज्ञ- (for °न्येव). K7 B6 (marg.) D4. 6. 9 M1. 6. 7 [अ]विमोक्षणात्; B8 (marg.) -विमो°; D5. 7 [अ]भिमो° (for [आ]त्ममो°). — [c]) K1. 4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 M1. 6 यजुषः; K7 D4. 6. 9 T2 G1 °षां (for °षा). — [d]) K1. 2 D6 प्रश्नीयाद्; D5. 7 अश्नी°; T G1. 3. 6 M1. 5–7 चाश्नी° (for प्राश्नी°). G2 षष्ठाश्नीयादतत्सयन् (sic).

26 Ś1 missing (cf. v. l. 19). — [a]) K7 Da3 केशान् (for केश-). V1 T G1–3. 6 M1. 5–7 -रोम-; Da3. a4 स्याप्य (for -लोम-). K7 D4. 6. 9 कृत्वा; D5 भूत्वा; M6 वापि (for वाप्य). D7 केशलोमनखी भूत्वा. ❀ Ca: केशलोमनखान् वानप्रस्थाश्रमे धृतान् । ❀ ❀ Cp: वाप्य वापयित्वा । ❀ — [b]) K7 वनप्रस्थो. K6 B6 (marg. as in text) Da4 स्थितः; T1 G2. 3. 6 तदा; G1 तथा (for ततः). K2 वानप्रस्थमुपस्थितः. — [c]) B0 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 पुण्यं (for

12. 8911 12. 245(4).28 12. 250. 27 अभयं सर्वभूतेभ्यो यो दत्त्वा प्रव्रजेद्द्विजः ।
लोकास्तेजोमयास्तस्य प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते ॥ २७
सुशीलवृत्तो व्यपनीतकल्मषो
न चेह नामुत्र च कर्तुमीहते ।
अरोषमोहो गतसंधिविग्रहो
भवेदुदासीनवदात्मविन्नरः ॥ २८
यमेषु चैवात्मगतेषु न व्यथे-
त्स्वशास्त्रसूत्राहुतिमन्त्रविक्रमः ।
भवेद्यथेष्टा गतिरात्मयाजिनो
न संशयो धर्मपरे जितेन्द्रिये ॥ २९
ततः परं श्रेष्ठमतीव सद्गुणै-
रधिष्ठितं त्रीनधिवृत्तमुत्तमम् ।
चतुर्थमुक्तं परमाश्रमं शृणु
प्रकीर्त्यमानं परमं परायणम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

सद्यः). —d) Da4 भवति ; G2 यच्छति (for ग°).

27 = (var.) Manu. 6. 39. Ś1 missing (cf. v. l. 19). —b) K1 ये दत्त्वा ; K4 V1 Bo. 7 Dn1. n4 D2. 3. 8 दत्त्वा यः (by transp.) ; D8 दत्त्वा स ; G3 यो दद्यात्. K1 प्रवणेद् ; D5. 7 व्रजते (for प्रव्रजेद्). T1 G1–3. 6 पुनः (for द्विजः). —c) K7 तेजोमयात् (for °मयास्). —d) G6 चानंतम् (for चानन्त्यम्).

28 Ś1 missing (cf. v. l. 19). —a) D4 सुशीतल- ; T G1–3. 6 M5 सुनीत- (for सुशील-). K6. 7 D4. 9 G1 M7 [ऽ]प्यपनीत- ; T2 ह्यप° (for व्यप°). Dn1 -किल्बिषो ; G2 -कल्मषं (for °षो). —b) D4 वेह ; D7 चैव (for चेह). V1 B9 D5. 7 T1 G1–3. 6 चामुत्र (for ना°). G1 om. च. Da4 कर्ममीहते ; D5. 7 कर्म चेहते ; T1 G3. 6 कर्म हीहते ; T2 G1 M5 कर्म हीयते ; M1. 6 स स्म हीयते ; M7 सोंतमृच्छति (for कर्तुमीहते). —c) Da3 आरोष- ; D8 अक्षोष- (for अरोष-). G2 -मोहा (for -मोहो). —d) K2 उदासीन- (for उदासीन-). V1 Ds2 -वदात्मवा(Ds2 °व)न् ; D5 -वति स्मृतिं ; D7 -वती स्मृतिर् (for -वदात्मविन्). D8 मुनिः (for नरः).

29 Ś1 missing (cf. v. l. 19). —a) K4 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 चैवानु- (for चैवात्म-). K1 -रतेषु ; G2 -गते च (for -गतेषु). Da4 Dn4 D9 व्यथे ; D7 व्यधे ; G2 स्वथेत् (for व्यथेत्). —b) K1 सुशास्त्र- (for स्व°). K2 -मात्राहुति- ; B7. 8 (marg. as in text) M1 -सुताहुति- ; T2 -सूत्राहृति- (for -सूत्राहुति-). K1. 2. 4. 6. 7 V1 D4. 6. 9 Ca -मात्र- (for -मन्त्र-). T1 G1. 3. 6 -विक्रमात् (for -विक्रमः). D5. 7 स्वशांत(D7 °ति)मन्वाहुतिमंत्रविक्रमः ; G2 स्वशास्त्रताभूतितमंत्रविक्रमैः. ❀ Ca : स्वशास्त्रं यतिशास्त्रं तदेव, अनुष्ठानाद्यशक्यत्वात् सूत्रं, तत्र या आहुतिपदोपलक्षिता क्रिया तन्मात्रविक्रमः आत्मा यस्येत्यर्थः ॥ Cn : स्वस्य संन्यासविधेः शास्त्रम् तत्रस्थं सूत्रम्—इमं लोकममुं च परित्यज्यात्मानमन्विच्छेदित्येवंरूपम् ॥ Cv : स्वशास्त्रेषु सूत्रेषु या आहुतयः ये मन्त्राः तेषु विक्रमः क्रमरहितः । ❀ —c) D5 सर्वेष्वथेष्टा ; D7 भवेष्वधेष्टा (for भवेद्यथेष्टा). Da3. a4 यथेच्छा ; D6 यजेष्टा ; T1 G1–3. 6 अथैषा (G2 °षि) ; T2 अथेष्टा (for य°). K1 -याजिने ; K6 V1 B8 (marg.). 9 Da3. a4 D5. 7 Cpp -चेतसो ; K7 B6 (marg.) D4. 6. 9 -याजिनां ; Bo. 6 (orig.) -चेतनो ; B7 D8 D3 -वेदिनो ; Dn1. n4 D2. 8 -वेदिनि (Dn4 °नी) (for -याजिनो). —d) K1 संश्रयो ; K2 संचयो ; T1 संशये (for °यो). D5 धर्मपरो. D5. 7 जितेंद्रियः. ❀ Cn : यथेष्टा चिरजीविता वा, सद्योमुक्तिर्वा क्रममुक्तिर्वा इच्छया भवतीत्यर्थः । ❀

30 Ś1 missing (cf. v. l. 19). —a) K2. 4 D8 T G1–3. 6 M5 अतः (for ततः). Da4 श्रेयम् (for श्रेष्ठम्). —b) K2 अधीष्ठितं ; D4 अनु°. Da4 om. (hapl.) ष्ठितं त्रीनधि. Ds1 T2 G2 M5. 7 अति- ; D5. 7 अभि- ; M1. 6 अपि (for अधि-). K4 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 M1. 6 -वृत्तिम् (for -वृत्तम्). Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Ds1 D2 M1. 6 उत्तमां ; T2 G2. 3. 6 M5 आश्रमान् (for उत्तमम्). T1 G1 अधिष्ठितं त्रीनधिवृत्तमत्सरात् (G1 °रान्). ❀ Ca : त्रीनाश्रमानधि, त्रिभ्योऽप्याश्रमेभ्योऽधिकं वृत्तं यतिसमाचारः । ❀ —c) K1 परमाशु मां ; G2 °मात्मकं (for °माश्रमं). —d) K2 प्रकीर्तिमानं ; D7 G2 °र्यमाणं.

२३७

शुक उवाच ।
वर्तमानस्तथैवात्र वानप्रस्थाश्रमे यथा ।
योक्तव्योऽऽत्मा यथा शक्त्या परं वै काङ्क्षता पदम् ॥ १
व्यास उवाच ।
प्राप्य संस्कारमेताभ्यामाश्रमाभ्यां ततः परम् ।
यत्कार्यं परमार्थार्थं तदिहैकमनाः शृणु ॥ २
कषायं पाचयित्वा तु श्रेणिस्थानेषु च त्रिषु ।
प्रव्रजेच्च परं स्थानं परिव्रज्यामनुत्तमाम् ॥ ३
तद्भवानेवमभ्यस्य वर्ततां श्रूयतां तथा ।
एक एव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायवान् ॥ ४
एकश्चरति यः पश्यन्न जहाति न हीयते ।
अनग्निरनिकेतः स्याद्ग्राममन्नार्थमाश्रयेत् ॥ ५ C. 12. 8919 B. 12. 24:[5]. 5 K. 12. 251. 5

Colophon: Ś1 missing; K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6. 7 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K2. 4 शुकप्रश्नः; K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6 8. 9 शुकानुप्रश्नः; M1 6 7 शुकानुप्रश्ने वानप्रस्थाश्रमवृत्तिकथनं; M5 शुकानुप्रश्ने वानप्रस्थधर्मः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 80; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 71; Dn4 Ds2 G2 70; D3 66; D8 65; T2 85; M1. 6. 7 69. — *Śloka no.:* Dn1 D8 31; Dn4 26.

237

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 12. 236. 19).

1 [a]) K1. 7 D9 वर्तमानास्; G2 °माने (for °मानस्). D2 om. वात्र. — [b]) K7 D4. 6. 7. 9 तथा; D5 M1 तदा (for यथा). K2 G3 व(G3 वा)नप्रस्थाश्रमे (G3 °मो) यथा; G2 वानप्रस्थाश्रमेण च. — [c]) K1. 2. 4. 7 D4. 6. 9 योज्य आत्मा; B9 Ds1 D7 G2 M1. 5. 6 योक्तव्यात्मा (for °व्योऽऽत्मा). K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G1–3. 6 M5 Cp. s कथं (for यथा). K1. 2. 4 -शक्ति; T1 G1–3. 6 शक्यः (for शक्त्या). — [d]) K1. 2. 4. 6 B8. 9 दमं चेत् (K6 B3. 9 वै); V1 दमे वै; Bo. 6 Da3. a4 पदं वै; B7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M5 वैद्यं वै; M7 वरं वै (for परं वै). K2 कांक्षिता; Ds1 वांछता; Ds2 कांक्षतां. K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 परं (for पदम्). D5. 7 पदं कांक्षंस्ततः परं; D6 परं चैकस्ततः परं.

2 G1 om. 2–3. — [a]) B6 (marg. as in text). 8 (marg.) Da3. a4 सत्कारम् (for संस्का°). G2 एकाभ्याम् (for एता°). ❀ Cn: संस्कारं, चित्तशुद्धिम् । ❀ — [b]) K1 om. आश्रमाभ्यां. Bo. 8 (marg. as in text) यथाक्रमं (for ततः परम्). — [c]) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 8 T1 G2. 3. 6 यत्कार्यं परमार्थं तु (B6. 9 °र्थं तत्; B8 [marg.] °त्मार्थं; T1 °र्थं च; G2. 3. 6 °र्थं त्वं). — [d]) G2. 3. 6 तम् (for तद्).

3 G1 om. 3 (cf. v. l. 2). — [a]) D3 काषायं. G2 पालयित्वा; M5 (*inf. lin.*) वर° (for पाच°). K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3 (also). 7. 8 [आ]शु; K7 D4. 6. 9 T G2. 3. 6 M1. 6. 7 Cv च (for तु). ❀ Cv (reading काषायाम्बरयित्वा): काषायाम्बरवन्तं कृत्वा । ❀ — [b]) K1. 2. 6 B7. 8 Da3. a4 श्रेणी-; D7 G2 श्रोणि- (for श्रेणि-). D5. 7 वर्तिषु; T1 G3. 6 [इ]ति त्रिषु; G2 संधिषु (for च त्रिषु). D6 ब्रह्मचर्यादिषु त्रिषु. ❀ Ca: श्रेणिस्थानेषु पङ्क्तिक्रमेण स्थितेषु । ❀ — [c]) K1. 2 प्रव्रजा- (K2 °ज)श्च; K7 Ds2 D4. 6. 9 प्रव्रजेत (for प्रव्रजेच्च). K6 D5. 7 प्रव्रजेदपरं (D5 °रे) स्थानं. ❀ Ca (reading परस्थानं): त्रिभ्योऽधिकफलत्वाद्यत्याश्रमस्य परत्वम् । ❀ — [d]) K2 परिव्रजाम्; K4 D6. 7 °व्रज्यम्; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds D2. 3. 8 Cp पारिव्राज्यम्; Dn1 परिव्राज्यम्; Dn4 पारिव्रज्यम् (for परिव्रज्याम्). K6 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2–8 अनुत्तमं; Da3. a4 अनंतरं (for अनुत्तमाम्). G2 प्रव्रज्यामनुमुत्तमां (sic).

4 [a]) G2 तद्भावान् (for तद्भ°). K7 D4. 9 अभ्यर्च्य; B6. 8 (both marg.) अन्विष्य (B6 °स्य) (for अभ्यस्य). — [b]) K6 वर्तेता. — 4^{cd} = Manu. 6. 42^{ab}. — [c]) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T G1. 3. 6 Cp धर्मं (for नित्यं). G2 एकमेवाचरेद्धर्मं.

5 With 5^{ab}, cf. Manu. 6. 42^{cd}. — [a]) K1 यत् (for यः). ❀ Cs: पश्यन् परमात्मानं ध्यायन् । ❀ — [b]) G1 अजहंति (for न जहाति). — 5^{cd} = Manu. 6. 43^{ab}. V1 reads 5^{c}–7^{d} after 11. — [c]) T1 G1–3. 6 निराग्निर् (for अन°). K7 इति केतः (for अनिकेतः). K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 च (for स्याद्).

• . 8920
B. 12 245[5]. 6
K. 12. 251 6

अश्वस्तनविधानः स्यान्मुनिर्भावसमन्वितः ।
लघ्वाशी नियताहारः सकृदन्ननिषेविता ॥ ६
कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।
उपेक्षा सर्वभूतानामेतावद्भिक्षुलक्षणम् ॥ ७
यस्मिन्वाचः प्रविशन्ति कूपे प्राप्ताः शिला इव ।
न वक्तारं पुनर्यान्ति स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥ ८
नैव पश्येन्न शृणुयादवाच्यं जातु कस्यचित् ।
ब्राह्मणानां विशेषेण नैव ब्रूयात्कथंचन ॥ ९
यद्ब्राह्मणस्य कुशलं तदेव सततं वदेत् ।
तूष्णीमासीत निन्दायां कुर्वन्भेषजमात्मनः ॥ १०
येन पूर्णमिवाकाशं भवत्येकेन सर्वदा ।
शून्यं येन जनाकीर्णं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ११
येन केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदाशितः ।
यत्रक्वचनशायी च तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ १२

— d) Da4 आचरेत् (for आश्रयेत्). K1 Dn4 ग्रामसत्वा(Dn4 °मात्रा)र्थमाश्रयेत्.

6 For the sequence in V1, cf. v. l. 5. — a) G2 अवस्थान- (for अश्वस्तन-). K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 -विधाता; D6 निवासः; T1 G1–3. 6 M1. 5–7 -निधा(G2 °दा)नः (for -विधानः). ❀ Cs: श्वोभवं विधानमन्नादिसंपादनं यस्य नास्ति सोऽश्वस्तनविधानः। ❀ — b) Da4 G1 मुनिमात्र-. K6 V1 Bo. 6 7. 8 (marg.) 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 -समाहितः (for -समन्वितः). ❀ Cs: भावसमन्वितः प्रत्यगात्मनि विहितदिनकृत्यः । ❀ — c) Dn1 लब्धाशी; Dn4 लघ्वाशा (for °शी). — d) K1. 2 B6. 8 D7 T G1–3. 6 अन्नं (for अन्न-). D7 T1 G3. 6 निषेविते; T2 G1. 2 निषेवते; M1. 6 -निषेवता (M6 °ताः) (for °विता).

7 = (var.) Manu. 6. 44. For the sequence in V1, cf. v. l. 5. — a) G2 कपाले (for °लं). ❀ Cp: कपालं भिक्षापात्रम् । ❀ — b) K6. 7 B8 Dn1 D3–7. 9 Cn कुचैलम्; V1 B8 (marg.) कौचेलयम्; Dn1 (marg.) विवर्णम्; Ds1 D8 कुवेलम्; G1 कचेलम्; M1 कुलेचम् (for कुचेलम्). K7 D9 असहायिता (for °यता). Da4 कु*लसहसायतान्. ❀ Cn: कुचैलम् काषायवस्त्रम् । ❀

8 a) K2 V1 Da4 प्रविश्यंति; K6 Bo. 6. 7. 9 Da3 Dn1 D2. 3 8 प्राविशंति; K7 Ds D4–7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 प्रणश्यं(G2 °श्य)ति; Dn4 प्रविशाति (for °शन्ति). ❀ Cv: वाचः परकृतनिन्दावाचः । ❀ — b) T2 कुले (for कूपे). K1. 2. 4 प्राप्तास्ति (K4 °सि) मा; V1 प्राप्तद्विपा; Bo. 6 (marg.). 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 त्रस्ता (Ds1 °स्था) द्विपा; B6 (orig.) भ्रष्टा द्विपा; B8 (marg.) मग्ना द्विपा; D5. 7 प्राप्य शिला; T1 G1–3. 6 M1. 5–7 प्रास्ताः (G2 °स्त-) शिला (for प्राप्ताः शिला). — c) K1 नैव द्वारं; G2. 3. 6 नवद्वारं (for न वक्तारं). K7 Dn4 G3. 6 पुनर्याति; G2 पुरं हंति.

❀ Cv: पुनरुक्तत्वादनेन कोपाद्यभावान्न वक्तारं यान्ति । ❀ — d) M1 वैकल्याश्रमे (for कैवल्या°).

9 b) K1. 2 नावाच्यं; T1 G3. 6 न वाच्यं; G2 न वाचं (for अवाच्यं). — c) T1 G2. 3. 6 ब्राह्मणानविशेषेण. — d) B8 M1. 6 नैवं (for नैव). K1. 2. 4 B7. 9 कदाचन; Da4 कथं च नः. G2 नैव ज्यायान्कथंचन.

10 a) D4–7. 9 ब्राह्मणानां (for °णस्य). — b) D5. 7 वचनं (for सततं). T1 वसेत् (for वदेत्). — c) D5 भिक्षायां (for निन्दायां). — d) Da4 पूर्वं- (for कुर्वन्). K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 M5 भैषज्यम्; B8 (marg.) विजयम् (for भेषजम्). ❀ Cs: भेषजं ब्राह्मणनिन्दाश्रवणप्रतिक्रियां … श्रोत्रपिधानम् । ❀

11 a) T G1–3. 6 M5 स्वेन (for येन). Da4 पूर्वम् (for पूर्णम्). ❀ Cp: आकाशं शून्यस्थानम् । यद्वा, ब्रह्मभावापन्नेन आकाशमिव व्यापकम् । ❀ — b) D5. 7 वदति; T2 भवंति. D8 एतेन (for एकेन). K2 Da4 भवेदेकेन सर्वदा. — c) T G1–3. 6 M1. 5–7 यस्य (for येन). K6 जलाकीर्णं (for जना°). Da3. a4 सर्वभूतेष्वभयदस् (= 14c). ❀ Cs: यस्य जनाकीर्णं स्थानं शून्यमिव निर्जनस्थानमिव भवति । ❀ — d) K1 G1 तदेव; G2 तदेया (sic) (for तं देवा). K1. 4 ब्राह्मणा (for °णं). ❀ Cn: ब्राह्मणं ब्रह्मिष्ठम् । ❀ — After 11, V1 reads 5c–7d.

12 K7 D2. 4. 9 om. (hapl.) 12. K2 reads 12 twice. — a) Da3 om. केन. G2 आच्छिन्नो (for आच्छन्नो). — b) K4 आश्रिता; K6 Bo. 8 आसितः; Da4 आशिनः; D5. 7 आश्रितः; D6 आस्थितः (for आशितः). T1 G2 M1. 5. 6 यस्य कस्यचिदाशि(M1 °सि)तः. — c) Da4 -शायि; T1 -वासी. T G1–3. 6 M1. 6 स्यात् (for च). — After 12, D4 reads 14 for the first time, repeating it in its proper place.

13 K4 transp. 13 and 14. K7 reads 13 on marg. — a) K1 अहीरिव K2 अग्नी°; Da4 अहो°;

अहेरिव गणाद्भीतः सौहित्यान्नरकादिव ।
कुणपादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ १३
न क्रुध्येन्न प्रहृष्येच्च मानितोऽमानितश्च यः ।
सर्वभूतेष्वभयदस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ १४
नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।
कालमेव प्रतीक्षेत निदेशं भृतको यथा ॥ १५
अनभ्याहतचित्तः स्यादनभ्याहतवाक्तथा ।
निर्मुक्तः सर्वपापेभ्यो निरमित्रस्य किं भयम् ॥ १६
अभयं सर्वभूतेभ्यो भूतानामभयं यतः ।
तस्य देहाद्विमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन ॥ १७
यथा नागपदेऽन्यानि पदानि पदगामिनाम् ।
सर्वाण्येवापिधीयन्ते पदजातानि कौञ्जरे ॥ १८
एवं सर्वमहिंसायां धर्मार्थमपिधीयते ।
अमृतः स नित्यं वसति योऽहिंसां प्रतिपद्यते ॥ १९ C. 12. 8933 B. 12. 246[5].19 K. 12. 251. 19

G1 यो हरीव (for अहेरिव). K1 गुणाद्; G2 जनाद् (for गणाद्). G1 भीता (for भीतः). ❀ Cs : गणात् लोकसमूहात् । ❀ —b) D5.7 सुहृदो; M1 सौहित्यं (for °त्यान्). K7 D4.6.9 G1 सन्मानान्मरणादिव. ❀ Ca : सौहित्यादत्यन्तभोजनजन्यायास्तृप्तेः । Cn : मिष्टान्नजनिततृप्तेः ॥ Cs : सौहित्यं मैत्री, तस्याः पक्षपातो वा । ❀ —c) B8 (marg. as in text) D5.7 राक्षसीभ्य इव स्त्रीभ्यस्.

14 K1 D5 om. (hapl.) 14. K4 transp. 13 and 14. D4 reads 14 for the first time after 12. —a) Dn4 क्रुध्येन्; T G1–3.6 M7 कुप्येन् (for क्रुध्येन्). M5 च (for प्र-). B8 (marg.) भैषजच् (for प्रहृष्येच्). K2.4 न च क्रुध्ये(K4 °द्धे)न्न प्रहृष्येन्; K7 D4 (both times).6.7.9 न प्रहृष्येन्न च क्रुध्येन्. —b) Da4 om. (hapl.) तोऽमानि. —c) K2 भयदस्; D4 (both times) T1 G2.3.6 अभयदं (for °यदस्).

15 = (var.) Manu. 6. 45. —a) K1.2.4 V1 D4.9 G1–3.6 नाभिनिंदेत (for °नन्देत). K4 om. (hapl.) from मरणं up to नन्देत (in 15b). —b) G1.2 नाभिनिंदेत. B7 D6 जीवनं (for जीवितम्). —c) K7 कालमेवं. Bo प्रतीक्ष्येत. —d) K1 निवेशं; K4 T2 निर्देशं; Bo.6.8 (marg. as in text) Ds1 T1 G1–3.6 M5–7 Cap (gloss : भृतिः) Cs (gloss : वृत्तिकालं) निर्वेशं; M1 निर्वेदं; Ca.n (gloss : आज्ञां) निदेशं (as in text). K2 Dn4 भूतको (for भृ°).

16 a) B8 (marg.) Ds अनव्याहत- (for अनभ्या°). ❀ Ca : अनभ्याहतमप्रतिघाति, न विद्यतेऽभ्याहतमस्मादिति व्युत्पत्त्या ॥ Cn : अभ्याहतं दोषाक्रान्तम् । ❀ —b) B8 (marg.) Ds Cs (gloss : अपराभूतं) अनव्याहत- (for अनभ्या°). K4 (also as in text) यथा; K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 G3 भवेत् (for तथा). —c) B8 विमुक्तः (for निर्मुक्तः). — D5.7 om. (hapl.) 16d–17a. —d) T1 G3.6 निरमित्रोकुतोभयः; G2 °मित्रकथोभयः.

17 With 17, cf. Manu. 6. 40. D5.7 om. 17a (cf. v. l. 16). G2 om. 17ab. —a) K1.2.4.7 D4.6.9 यस्य (for सर्व-). —b) Dn1 ततः; D5.7 -करः (for यतः). V1 न भूतानां भयं यतः. —c) K4.6 V1 Bo.6 (marg. as in text).7.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 मोहाद्; G2 देवाद् (for देहाद्). —d) Da4 कुतश्च नः.

18 a) Bo.6 (marg.) Da3.a4 M7 (*sup. lin.*) Ca (gloss : प्रसिद्धौ) नाम; M7 (orig.) नाक- (for नाग-). Da3.a4 -पदा (for -पदे). —b) B8 -यामिनां (for -गामिनाम्). —c) K1.2 परी(K2 °रे)यंते; K4 [अ]परी°; K7 [अ]प्यधीयते; Da4 [अ]विधीयंते; D6 विधी°; G1 [अ]पि ली°; G2.3.6 M7 [अ]भिधी°; M1.6 [अ]वही° (for [अ]पिधी°). —d) K1.2 पदे (for पद-). K4 कौतरे; Da4 कैंजरे; D8 कौतते. G2 पदका*नि**रे. ❀ Cn : कौञ्जरे, कुं पृथिवीं शरीररूपां जरयतीति कुञ्जरः समाधिस्थो योगी तस्य स्थाने कौञ्जरे पदे ॥ Cp : कुं भुवं जरयतीति कुञ्जरो गजेन्द्रः । ❀

19 b) B6 (marg. as in text) Da4 Cp (Cpp as in text) धर्मांगम्; Ds धर्माख्यम् (for °र्थम्). Bo अवधीयते; B9 Da4 D6 T1 G1–3.6 M1.6 अभि°; D5.7 अपि दृश्यते (for अपिधीयते). —c) Hypermetric. K4 T G1.3.6 M5 मृतः; D4.5.7 M1.6.7 अमृते (for °तः). D4 lacuna; M1 न (for स). K1.2.4 D6.9 T G1.3.6 M5 भवति; K7 भवेद् (for वसति). B6.8 (marg.) Da3.a4 अमृतः (B8 °ते) स वसेन्नित्यं; B8 (orig.) °ते वसते नित्यं; G2 नित्यं व्रतस्थो भवति. —b) K1 यो हि मां; Da3.a4 योहिंसा (Da4 °सः); D5.7 हिंसां न (for योऽहिंसां). K6 V1 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 न प्र- (for प्रति-). D6 यो हिंसायां प्रपद्यते.

20 a) K1.2 G1 M5 स स्याद्; K6 सद्यो; T2 तस्य;

C. 12. 8934
B. 12. 246[5]. 20
K. 12. 251. 20

अहिंसकः समः सत्यो धृतिमान्नियतेन्द्रियः ।
शरण्यः सर्वभूतानां गतिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥ २०
एवं प्रज्ञानतृप्तस्य निर्भयस्य मनीषिणः ।
न मृत्युरतिगो भावः स मृत्युमधिगच्छति ॥ २१
विमुक्तं सर्वसङ्गेभ्यो मुनिमाकाशवत्स्थितम् ।
अस्वमेकचरं शान्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ २२
जीवितं यस्य धर्मार्थं धर्मोऽरत्यर्थमेव च ।
अहोरात्राश्च पुण्यार्थं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ २३
निराशिषमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिम् ।
अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ २४
सर्वाणि भूतानि सुखे रमन्ते
सर्वाणि दुःखस्य भृशं त्रसन्ति ।
तेषां भयोत्पादनजातखेदः
कुर्यान्न कर्माणि हि श्रद्दधानः ॥ २५

M_{7} च स्याद् (for सत्यो). T_{1} $G_{2.3.6}$ अहिंसकः स्यान्मतिमान्. —^{b}) G_{2} मतिमान् (for धृति°). $D_{5.7}$ विजितेंद्रियः ; G_{2} निर्जितें° (for नियतेन्द्रियः). —^{c}) D_{a4} शरण्यं ; D_{4} °ण्या. —^{d}) K_{4} $D_{4.6.9}$ प्राप्नोति (for आ°). $D_{2.9}$ अनुत्तमं.

21 ^{a}) G_{2} तस्य (for एवं). V_{1} विज्ञान- ; $D_{5.7}$ वाज्ञान- ; G_{2} प्रज्ञानु- (for °न-). K_{6} -हृतस्य (for -तृप्तस्य). ❀ Cn : प्रज्ञानमात्मानुभवः । ❀ —^{b}) $K_{4.6.7}$ V_{1} $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_{s} D_{2-9} निराशिषः (for मनीषिणः). —^{c}) D_{n4} M_{5} मृत्युम्. T $G_{1-3.6}$ $M_{1.6.7}$ Cs अधिको (for अतिगो). K_{6} भावं ; D_{7} भागः ; T $G_{1-3.6}$ भावात् (for भावः). ❀ Ca : न मृत्युरतिगो भावः, न मृत्युलक्षणो भावोऽतिक्रम्य तं वर्तते ॥ Cn : तस्य अतिगो अतिक्रम्य गन्ता न भवति ॥ Cs (reading न मृत्युरधिको भावः) : भावादभिप्रायादधिको मृत्युर्न । मनीषी स्वयमेव मृत्युं कामयते, संसारस्यानित्यत्वात् ॥ Cv : न मृत्युमतिगो, मृत्युमति देहे गच्छतीति मृत्युमतिगः, भावो यस्य नेति योजना । ❀ —^{d}) D_{s2} G_{2} M_{7} मृत्युर् ; G_{1} मुक्तिम् (for मृत्युम्). $K_{2.4.7}$ V_{1} $D_{4.6}$ अव- ; $D_{n1.n4}$ T_{2} अभि- ; $D_{5.7}$ अति- ; G_{1} उप- (for अधि-). $D_{5.7}$ -वर्तते (for -गच्छति).

22 ^{a}) K_{7} $D_{4.9}$ वियुक्तं ; D_{s1} $M_{1.6.7}$ (*sup. lin.* as in text) विमुक्तः (for °क्तं). —^{b}) V_{1} M_{7} (*sup. lin.* as in text) मुनिर् (for मुनिम्). $M_{1.6.7}$ (*sup. lin.* as in text) स्थितः (for स्थितम्). G_{2} मुनिमाशयः स्थितं (submetric). ❀ Cn : आकाशवत्, निर्विषयत्वात् ॥ Cs : केवलं सङ्गरहितम् । ❀ —^{c}) K_{4} V_{1} B_{9} D_{n4} $D_{2.8}$ अश्वम् ; $K_{6.7}$ $D_{4-7.9}$ स्वस्थम् ; G_{1} अलम् (for अस्वम्). $K_{1.2}$ एव परं (for एकचरं). $M_{1.5-7}$ दांतं (for शान्तं). T $G_{3.6}$ आकाशशरणे शां(T_{2} दां)तं ; G_{2} अस्तगे शरणं शांते. ❀ Cn : अस्वं निर्द्दश्यम् । अत एव एकचरं ज्ञातृज्ञेयशून्यज्ञानमात्रम् । ❀ —^{d}) D_{6} देवानां (for तं देवा).

23 $K_{2.4}$ $D_{5.7}$ om. (hapl.) 23. G_{1} M_{1} om. (hapl.) 23–24. K_{1} transp. 23 and 24. —^{a}) B_{7} जीवितुं. ❀ Cn : धर्मार्थं, धर्ममेघाख्य(Yogasūtra 4. 29)-निर्विकल्पकसमाधिजपुण्योत्पत्त्यर्थम् । ❀ —^{b}) K_{1} ह्यन्यार्थम् ; K_{7} $D_{4.6.9}$ T $G_{2.3.6}$ $M_{5.7}$ ज्ञानार्थम् ; $B_{7.8}$ (marg. as in text) D_{n1} D_{3} (marg. as in text) Cn हर्य° ; $D_{a3.a4}$ D_{n4} ह्रत्य° (for ऽरत्य°). ❀ Cn (reading हर्यर्थं) : हरन्ति ते हरयः, तत्समीपवर्तिनः । रत्यर्थमिति पाठे परेषां सुखार्थम् ॥ Cp : रत्यर्थं सुखार्थं, दुःखसंभिन्नसुखार्थमित्यर्थः ॥ Cv : रत्यर्थं विष्णुप्रीत्यर्थम् । ❀ —^{c}) T $G_{2.3.6}$ M_{7} अहोरात्रं (for °रात्राश्). ❀ Cn : पुण्यार्थं लोकशिक्षार्थम् । ❀

24 G_{1} M_{1} om. 24 (cf. v. l. 23). K_{1} transp. 23 and 24. —^{a}) $K_{1.2}$ निरारंभं (for अनारम्भं). —^{b}) G_{2} आस्तिकं (for अस्तुतिम्). —^{c}) K_{6} V_{1} $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_{s1} $D_{2.3.8}$ निर्मुक्तं बंधनैः सर्वैस्. ❀ Cs : अक्षीणम्, अदीनमनसम् । ❀

25 ^{a}) K_{1} D_{a4} मुखे ; T $G_{1-3.6}$ सुखं (for सुखे). K_{6} $B_{7.9}$ रमंति ; D_{a3} रज्यंते (for रमन्ते). —K_{4} om. (hapl.) 25^{b}–26^{a}. —^{b}) B_{9} दुःखेस्य ; D_{9} दुःखे च ; G_{1} $M_{1.6.7}$ दुःखानि (for दुःखस्य). B_{8} $D_{n1.n4}$ D_{s} $D_{2.3.8}$ त्रसंते ; $D_{5.7}$ तरंति (for त्रसन्ति). —^{c}) K_{1} भयोत्सादन- ; Cp भयोत्पाटन- (for °त्पादन-). D_{7} T_{1} G_{2} -जातखेदं ; G_{6} Cp -जातवेदः (for °खेदः). —^{d}) D_{s1} कुर्याणि (for कुर्यान्न). K_{7} कर्मानि ; B_{6} (marg. as in text) रूपाणि. D_{n4} D_{7} ह ; G_{1} lacuna (for हि). K_{6} $B_{6.7.9}$ D_{a3} हि जातवेदः ; D_{s2} हि श्रद्दधानाः ; G_{2} बहिरश्रद्दानः (for हि श्रद्दधानः). D_{a4} कुर्यान्नेदं कर्मणि जातखेदः. ❀ Cv : कर्माणि देहयात्राकर्माणि । ❀

26 K_{4} om. 26^{a} (cf. v. l. 25). —^{a}) V_{1} च (for हि). K_{7} D_{9} M_{1} -दक्षिणा या ; T $G_{1.3}$ °णायां (for °णायाः). —^{b}) K_{1} सर्वान्यदानानि ; T_{1} $G_{3.6}$ दानानि सर्वाणि (by transp.) ; G_{2} दानं हि सर्वाणि. $D_{5.7}$ अव- ; G_{2} अनु- (for अधि-). G_{1} om. तिष्ठ. K_{7} हि (for [इ:]ह).

दानं हि भूताभयदक्षिणायाः
सर्वाणि दानान्यधितिष्ठतीह ।
तीक्ष्णां तनुं यः प्रथमं जहाति
सोऽनन्तमाप्नोत्यभयं प्रजाभ्यः ॥ २६
उत्तान आस्येन हविर्जुहोति
लोकस्य नाभिर्जगतः प्रतिष्ठा ।
तस्याङ्गमङ्गानि कृताकृतं च
वैश्वानरः सर्वमेव प्रपेदे ॥ २७
प्रादेशमात्रे हृदि निश्रितं य-
त्तस्मिन्प्राणानात्मयाजी जुहोति ।
तस्याग्निहोत्रं हुतमात्मसंस्थं
सर्वेषु लोकेषु सदैवतेषु ॥ २८
दैवं त्रिधातुं त्रिवृतं सुपर्णं
ये विद्युरग्र्यं परमार्थतां च ।
ते सर्वलोकेषु महीयमाना
देवाः समर्थाः सुकृतं व्रजन्ति ॥ २९
वेदांश्च वेद्यं च विधिं च कृत्स्न-
मथो निरुक्तं परमार्थतां च । C. 12. 8944 B. 12. 246[5]. 30 K. 12. 251. 30

—c) K2 M1 तीक्ष्णांतरं; Da4 तीक्ष्णं तनुं; G1 तृष्णां तनुं (for तीक्ष्णां तनुं). G2 प्रथमां (for °मं). ❀ Cn: तीक्ष्णां तनुं, हिंसामयं धर्मम् ॥ Cv: तनुमल्पामपि तीक्ष्णां क्रूरवाचम् । ❀ —d) K4 V1 B8 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 G2 M6. 7 सोनंत्यम् (for सोऽनन्तम्). K2 भयं (for [अ]भयं).

27 a) T G3. 6 M1. 5. 6 Cv स दत्तम्; G1 यद्दत्तम्; G2 M7 संदत्तम् (for उत्तान). Bo आस्येति; Ds1 हास्येन; T1 G2. 3. 6 आज्येन (for आस्येन). T2 हरिर् (for हविर्). ❀ Cp: जुहोति, प्राणाय स्वाहा, इत्यादिना। ❀ —b) D7 ताभिर् (for नाभिर्). K7 जगति (for °तः). D2 प्रतिष्ठां; G2 °ष्ठाः; M7 °ष्ठिता (for °ष्ठा). —c) K6 तस्यायमंगानि; K7 D4. 9 तस्यांगसंगानि; D5. 7 °यज्ञानि; G2 तद्यागमंहासि (sic) (for तस्याङ्गमङ्गानि). K1 कृतं कृतं च; D5. 7 हुताहुतानि (for कृताकृतं च). K7 D4. 6. 9 वै (for च). ❀ Cn: कृताकृतम्, वैकल्पिकम्, न तु समुच्चितम्। ❀ —d) Ds1 D8 (before corr. as in text) विश्वानरः (for वैश्वा°). K7 D9 इव; V1 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 इदं (for एव). K2 प्रपद्ये; D5. 7 प्रवेद (for प्रपेदे).

28 Da3. a4 om. 28ab. —a) K1. 2. 4 V1 B6. 9 निश्रितं; K7 D4. 9 मिश्रितं; Bo. 7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Ca निःसृतं; D5 धिष्ठितं; D6 संश्रिते (for निश्रितं). D7 आदेहमात्रं हृदि धिष्ठितं यत्; T G1–3. 6 M1. 5–7 प्रादेशमात्रेण हृदि स्थि(M1. 6 श्रि)तं यत्. ❀ Cs: अङ्गुष्ठतर्जन्योः प्रसृतयोरन्तरं प्रादेशः । ❀ —b) G1 स्थितं (for तस्मिन्). —c) K1. 2 आज्यसंस्थं (for आत्म°). —d) K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Ds G2 M1. 6. 7 सदैवकेषु; Dn1. n4 D2–4. 8 सदेवके(D4 °ते)षु (for सदैवतेषु).

29 a) K2 B9 D4. 7. 9 T1 G2. 3 M1. 5–7 देवं; D5 देहं (for दैवं). K1. 7 D4. 6. 9 Ca वि(D6 त्रि)धात्रं; K2 V1 B7. 9 Da4 D3 (before corr.) विधातुं; Cap Cn Cpp Cs (gloss: सत्त्वादिगुणत्रयात्मकम्) Cv त्रिधातुं (as in text). K1 Dn4 विवृतं; K6 त्रिवृत्तं; B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 G1. 2 Cp (Cpp as in text) त्रिविधं (for त्रिवृतं). K2 स्ववर्णां; K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Ds D5. 7 T1 G3. 6 Cap (also) सुवर्णं; D3 (marg. as in text) सुदेवं (for सुपर्णं). ❀ Ca (reading विधात्रं): विदधातीति विधात्रं, सर्वधातुभ्यः ष्ट्रणि रूपम्, (Pāṇ. 3. 2. 181; Uṇādi 608) । त्रिधातुमिति पाठे त्रिविधा धातवो वातपित्तश्लेष्माणो धारका यस्य। पक्षे साकारशुद्धत्रिविधध्यानान्येव धातवोऽभिव्यञ्जका यस्य ॥ Cp: त्रिधातुमिति पाठे तेजोवत् त्रिकारणम्। सुवर्णमिति पाठे अन्याभास्यत्वे सति भासमानम् ॥ Cv: सुपर्णं सम्यक्पूर्णं, दैवं नारायणम् । ❀ —b) K1 यो (for ये). K2 विद्युरुग्रं; K4 D6 °रग्रं; V1 B7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G1 M1. 6. 7 विद्युरर्ग्यां (Ds1 °दर्ग्यां; G1 °दर्ग्यं); Da4 D5. 7 °रग्निं; T1 °रन्यं; G2 °रेकं (for °रग्र्यं). K7 परमार्थता; B7 Dn1. n4 Ds D2. 3 °त्मतां (for °र्थतां). —c) K1 T1 G2. 3. 6 सर्वेषु (for ते सर्व-). Dn4 महोपमाना; G2 महीयमानो (for महीयमाना). — Da3. a4 read 29d twice. —d) K6 V1 Bo. 6–9 Da3 (first time) D2. 3. 8 समर्त्याः; Dn1 समं वै; Dn4 समन्याः; T1 G2 समस्ता (for समर्थाः). K1 स्वकृतं; V1 Ds D5 T G1–3. 6 M1. 5–7 अमृतं; Da3. a4 (both second time) सुहुतं; D4. 6. 9 अकृतं; D7 अमृतान् (for सुकृतं). K6 B6 M7 वहंति; V1 Bo. 7–9 Da3 (first time) Dn1 D8 Cn (Cnp as in text) वदंति; Ds भवंति; D5. 7 सृजंति; T1 G1. 3. 6 M5 भजंति; T2 G2 भजंते; M1. 6 वहंते (for व्रजन्ति). Da4 (first time) स वा देवपत्न्या सुकृतं वदंति. ❀ Cn: व्रजन्तीति पाठे सुकृतं ब्रह्मानन्दम्—'यद्वै तत्सुकृतं रसो वै सः' इति

C. 12. 8944
B. 12. 246[5]. 30
K. 12. 251. 30

सर्वं शरीरात्मनि यः प्रवेद
तस्मै स्म देवाः स्पृहयन्ति नित्यम् ॥ ३०
भूमावसक्तं दिवि चाप्रमेयं
हिरण्मयं योऽण्डजमण्डमध्ये ।
पतत्रिणं पक्षिणमन्तरिक्षे
यो वेद भोग्यात्मनि दीप्तरश्मिः ॥ ३१
आवर्तमानमजरं विवर्तनं
षण्णेमिकं द्वादशारं सुपर्व ।
यस्येदमास्ये परियाति विश्वं
तत्कालचक्रं निहितं गुहायाम् ॥ ३२
यः संप्रसादं जगतः शरीरं
सर्वान्स लोकानधिगच्छतीह ।
तस्मिन्हुतं तर्पयतीह देवां-
स्ते वै तृप्तास्तर्पयन्त्यास्यमस्य ॥ ३३

श्रुतेः (Tait. Up. 2. 7. 1) । ❀

30 a) K1 Ds1 Cs (gloss : कर्मप्रकाशकमन्त्रान्) देवांश्च ; B8 (marg.) विद्यांश्च ; D7 T2 G2 वेदाश्च (for वेदांश्च). K4 V1 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 8 तु (for the second च). D8 तु (for the third च). — b) K1. 2. 4 अहो ; K7 Dn4 D4. 6. 9 अर्थो ; D7 T1 G3. 6 मिथो ; G1 अधो ; G2 विधिं (for अथो). B6 (marg. as in text) परमा त्मतां (for °र्थतां). ❀ Cn : निरुक्तं शब्दैकगम्यम् ॥ Cs : शब्दवचनपूर्वकमर्थवादवाक्यम् । ❀ — c) Dn1 सर्वे (for सर्वं). G1 या (for यः). K1. 2. 4 तु वेद ; Da4 प्रवेदस् ; Ds T G1–3. 6 Cs प्रपेदे ; M5 च वेद (for प्रवेद). ❀ Cv : शरीरात्मनि शरीरान्तर्यामिणि नारायणे । ❀ — d) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 तस्यैव ; K7 D4. 6. 9 तस्मै च ; Ds T G1. 3. 6 M1. 5–7 तस्य स्म ; G2 तस्यास्य (for तस्मै स्म). K2 देव ; Dn4 चैव ; G2 देहे (for देवाः).

31 a) K1 om. from वसक्तं up to यो (in 31d). D7 भूमावसक्तिं (for °सक्तं). K6 D4 G2 वा (for च). ❀ Cp : भूमौ शरीराधोभागे, दिवि ब्रह्मरन्ध्रे असक्तम्, हृदयाकाशगतत्वात् । ❀ — b) K2 योजजम् ; K6 (marg.). 7 B8 D4. 9 चंचलम् ; B6 (marg. as in text) M6 सोंडजम् ; Da4 षों° ; D5. 7 प्रोहितम् ; T G1–3. 6 M5 चांडजम् ; M1 सोंद्यजम् ; M7 सांडजम् (for योऽण्डजम्). B7 तु मध्ये (for अण्डमध्ये). ❀ Cs : अण्डमध्ये परमाकाशे, अण्डजं हिरण्यगर्भं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तम् । ❀ — c) K2. 7 Bo. 8 Da3. a4 D4. 6. 9 प्रदक्षिणं ; G3 पतत्रिणां (for °त्रिणं). K2 पक्षणम् ; G1 पत्रिणम् (for पक्षिणम्). K6. 7 Bo. 6. 9 Ds1 अंतरीक्षे ; G2 चांतरिक्षे (for अन्त°) ❀ Cs : पतत्रिणं इहलोकपरलोकपतनशीलम् । ❀ ❀ Cp : पक्षिणं पक्षाभ्यां शुभाशुभकर्मभ्यां युक्तम् । ❀ — d) B8 (marg. as in text) D4. 6. 9 भोगात्मनि ; B9 भोग्यमुनि (sic) ; G2 योध्यात्मनि ; M1. 6. 7 योग्या° (for भोग्या°). K6 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 8 रश्मिदीप्तः ; K7 Ds D4. 9 T G2. 3. 6 M5 दीप्त (T2 °प्ति) रश्मिं ; D6 दीप्तिरश्मिः (for दीप्त°). ❀ Cs : भोग्यात्मनि, दृश्यप्रपञ्चस्यात्मनि, परमात्मनि । ❀ ❀ Cn (reading रश्मिदीप्तः) : रश्मिभिरिव प्रसृमरैश्चक्षुःश्रोत्रादिभिर्दीप्तः ॥ Cs : दीप्तरश्मिम् इन्द्रियद्वारा विषयग्राहकम् । ❀

32 a) K6 आवर्तें मानम्. D5–7 विरजं ; T1 G3. 6 अरजं (for अजरं). B9 D5. 7 निवर्तनं (for विव°). ❀ Ca : विवर्तनं, परिवर्तनधर्मकम् ॥ Cs : एकस्मिन्वत्सरे दृष्टानां दिवसपक्षमासऋतूनां वत्सरान्ते दर्शनमावर्तनम् । परिणामरहितं विवर्तनम् । ❀ — b) K1. 2 M7 षण्णेमि च ; K4 Dn1. n4 D2. 8 Cn षण्णाभिकं ; K6 षण्णोर्मिकं ; D7 षष्ठोर्मिकं ; T G1–3. 6 M1. 6 षण्णेमिनं ; M5 °मिवद् (for °मिकं). K1 Da3 द्वादशार (for °शारं). K6. 7 B9 सुपर्वा ; B6 (marg. as in text) सपर्वं ; Da4 सुपर्णः ; D6 स पर्वः ; T1 G1–3. 6 M1. 6. 7 सुपर्वं (for °र्व). B8 (marg.) षण्णेमिकं द्वादशं पर्वसंधिः. — c) K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 आ (K6 अ)-स्योपरि ; M7 आद्ये परि- (for आस्ये परि-). T1 G2. 3. 6 परिधा (G6 °धा) य (for °याति).

33 a) B8 (marg. as in text) यशः (for यः सं-). K4 संप्रदानं ; K7 D4. 6. 9 °वेद ; B7 °वोदं ; Ds1 D5 सप्रसादं ; T1 सप्रजानां ; T2 M5 संप्रजानाज् ; G1. 3. 6 °जानां ; G2 M1. 6. 7 °जानन् (for °सादं). T1 सृजतः (for जगतः). ❀ Ca : संप्रसादं, सम्यक् प्रसादकं प्रकाशकं शरीरम् ॥ Cn : संप्रसीदत्यस्मिन्निति संप्रसादः सुषुप्तम् । ❀ — b) T1 सर्वासु ; T2 सर्वान् (for सर्वान्स). — c) K6 Bo. 7. 9 Da3 D7 Cp यस्मिन् (for त°). K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 8 Dn1. n4 Ds1 D3 हि सं- ; B6 (marg.) Da4 हि तत् ; B7 Da3 Ds2 D3. 5 हितं ; D8 हि स ; G1 न तान् (for हुतं). D8 तर्प्ययति. K6 Ds2 G3 देवास् (for देवांस्). G2 यस्मान्न तत्तर्पयंतीह देवांस्. ❀ Ca : देवान् इन्द्रियाणि । ❀ — d) T2 चैव ; G2 देवास् (for ते वै). K6 देवास् ; D7 नितृप्तास् (for तृप्तास्). D5. 7 अस्यमास्यं (D5 °स्य) ; G1 आस्यमध्ये (for °मस्य).

तेजोमयो नित्यतनुः पुराणो
लोकाननन्तानभयानुपैति ।
भूतानि यस्मान्न त्रसन्ते कदाचि-
त्स भूतेभ्यो न त्रसते कदाचित् ॥ ३४
अगर्हणीयो न च गर्हतेऽन्या-
न्स वै विप्रः परमात्मानमीक्षेत् ।
विनीतमोहो व्यपनीतकल्मषो
न चेह नामुत्र च योऽर्थमृच्छति ॥ ३५
अरोषमोहः समलोष्टकाञ्चनः
प्रहीणशोको गतसंधिविग्रहः ।
अपेतनिन्दास्तुतिरप्रियाप्रिय-
श्चरन्नुदासीनवदेष भिक्षुकः ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३७ ॥

२३८

व्यास उवाच ।
प्रकृतेस्तु विकारा ये क्षेत्रज्ञस्तैः परिश्रितः ।
ते चैनं न प्रजानन्ति स तु जानाति तानपि ॥ १
तैश्चैष कुरुते कार्यं मनःषष्ठैरिहेन्द्रियैः । C. 12. 8952 B. 12. 247[6].2 K. 12. 252. 2

---

34 a) Ds तेजोमयं (for °मयो). K1.2 नित्यततः; K4 नित्यमतः; K6 Bo.6–9 Da3.a4 Ds D2.3 Cs (gloss: षड्भावशून्यः) °मजः; Dn1.n4 D8 °मयः (for °तनुः). ❀ Cp: तेजोग्रहणे ज्ञानाद्युपलक्षणम् । ❀ — b) M6 अनंत्यान्. K1.2 उत यान्; Dn1 Ds उभयान् (for अ°). — c) K6.7 D4–7.9 नोद्विजंते; G2 नेत्रसदै (sic) (for न त्रसन्ते). — G2 om. (hapl.) 34d. — d) K4 Da3.a4 सर्वं-; Bo D5.7 सं- (for स). K1.2.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 भूतानां (for भूतेभ्यो). Ds1 G1 M1 त्रसं(G1 सत्रं)ते (for त्रसते).

35 a) K2 अहर्गणीयो; Da3.a4 अगर्हणीया (for °णीयो). T1 G3 गर्हतो. B6 (marg.) [ऽ]न्यन् (for ऽन्यान्). — b) T G1.3.6 ऋच्छेत्; G2 इच्छेत् (for ईक्षेत्). — c) K1.2 व्यपेत-; Ds1 निवीत- (for विनीत-). Da3.a4 -मोह- (for -मोहो). K7 D4.5.7.9 [ऽ]प्यपनीत-; T1 G1.3.6 ह्यपनीत-; G2 ह्यविनीत- (for व्यप°). — d) D7 चात्र (for चेह). K4 V1 Dn1 D2 सोत्रम्; K6 Bo.6–8 Da3.a4 सोर्थम्; Dn4 Ds2 D3 M1.6.7 सोंतम्; T2 लोभम्; M5 योंतम् (for योऽर्थम्). K4.7 V1 Bo.6 Dn1.n4 D2.3 अर्च्छति; K6 अर्चति; B7 अर्च्यति; B8 Da3.a4 D5.7 अर्हति; G2.3.6 इच्छति (for ऋच्छति). B9 सोनुकर्षति; Ds1 Cs (gloss: [न] अनुमर्छति, विनाशं गच्छति) सोनुमर्च्छति. ❀ Cn: न अन्नं अदनीयं भोग्यं लोकं अर्छति । 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति' (Bṛh. Up. 4. 4. 6) इति तस्य गत्यभावश्रुतेः । ❀

36 a) K7 Da3.a4 D4–7.9 T1 G1–3.6 M1.5–7 अरोषणो यः (for °षमोहः). — b) K1.2.4.6.7 D5.7 प्रहीन-; Da3.a4 प्रक्षीण- (for प्रहीण-). K6 V1 Bo.7–9 Da3.a4 Dn4 Ds1 D2 Cs -कोषो; Dn1 Ds2 D3.5 -कोशो; D8 -कोषौ (for -शोको). — c) Dn4 अप्रियश्च च (for °याप्रियश्). — d) K1.2 T2 चरेद् (for चरन्). D6 एक-; G2.3.6 [ए]व (for [ए]ष). Da3 भिक्षुः (for भिक्षुकः).

Colophon: Ś1 missing; K3.5 B1–5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1.2.4.6.7 V1 Bo.6.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–4.6–9 T G1–3.6 M1.5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K2.4 शुकप्रश्नः; K6.7 V1 Bo.6.8.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 M5 शुकानुप्रश्नः; M1.6.7 शुकानुप्रश्ने यतिवृत्तकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 81; Dn1 Ds1 D7 T1 G1.3.6 M5 72; Dn4 Ds2 G2 71; D8 M1.6.7 70; D8 66; T2 86. — *Śloka no.:* Dn1.n4 D8 36.

238

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 12. 236. 19).

1 a) K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 प्रकृत्यास् (for °तेस्). — b) K1 क्षेत्रज्ञोसौ; K2 °ज्ञैस्तैर्; B7.9 Da3.a4 °ज्ञास्ते (for °ज्ञस्तैः). K1 B7 परिस्रुतः (B7 °ताः); K2.4 उपद्रुताः; K6 B6 (orig.).9 Da3.a4

C. 12. 8952
B. 12. 247(6). 2
K. 12. 252. 2

सुदान्तैरिव संयन्ता दृढैः परमवाजिभिः ॥ २
इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यः परमं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥ ३
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्परतोऽमृतम् ।
अमृतान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ ४
एवं सर्वेषु भूतेषु गूढोऽऽत्मा न प्रकाशते ।
दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया तत्त्वदर्शिभिः ॥ ५
अन्तरात्मनि संलीय मनःषष्ठानि मेधया ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च बहु चिन्त्यमचिन्तयन् ॥ ६
ध्यानोपरमणं कृत्वा विद्यासंपादितं मनः ।
अनीश्वरः प्रशान्तात्मा ततोऽर्छत्यमृतं पदम् ॥ ७
इन्द्रियाणां तु सर्वेषां वश्यात्मा चलितस्मृतिः ।
आत्मनः संप्रदानेन मर्त्यो मृत्युमुपाश्नुते ॥ ८
हित्वा तु सर्वसंकल्पान्सत्त्वे चित्तं निवेशयेत् ।

परिस्मृताः (K6 °तः); K7 °श्रितं; V1 Bo. 6 (marg.). 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 अधिष्ठितः (for परिश्रितः). ❀ Ca : परिश्रु[स्रु]तः, संसारनद्यां प्रवाहितः । ❀ —[c]) K4 Da3 Dn1. n4 D2. 8 न; B8 (orig.) ये; M7 तं (for ते). Ds वैतन् (for चैनं). K4 Dn1 D2. 8 ते (for न). K1. 2 B8 (marg.) ते चैनं प्रतिजानं(K1 °बाधं)ति. ❀ Ca : प्रतिजानन्ति, प्रतिशब्दः प्रातिकूल्ये, [प्रातिकूल्ये]न जानन्ति । अन्तर्गतण्यर्थम् । ते चैनमेते प्राकृता महदहंकारादयः प्रतिकूलं बोधयन्ति, अहितमेव हिततया दर्शयन्ति । ❀ —[d]) K6 स च; V1 न स; D9 स न (for स तु). K1. 2. 7 B6 Da3. a4 D4. 5. 9 Ca न (B6 प्र·) जाना(Da4 °नं)ति स तानपि (B6 °नृप); D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 स विजाना(M1. 6 °नं)ति तानिह; G2 सविज्ञानोपि तानिह.

2 [a]) K6 V1 B9 D5. 7 T G1–3. 6 चैव; Bo. 7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 चैवं; B6 Da3. a4 चापि; M1. 6 च षड् (for चैष). —[b]) Ds इव (for इह). —[c]) B6 स (for सु-). K2 स यंता; K7 Da3 Dn4 D4. 9 सं(D4 स)यत्ता (for °न्ता). G2 सुदर्शनैरिव संयातो (hypermetric). —[d]) T1 G1. 3. 6 दृढः; G2 वृद्धैः (for दृढैः). Dn4 -वाजिनः (for °भिः).

3 3–5 = (var.) Kaṭha Up. 1. 2. 10–12. 3 = (var.) 6. 25. 42. —[a]) K2 पुरा; K7 B7 Dn1. n4 Ds2 D2–4. 8. 9 परे; Ds1 परं (for परा). —[b]) K6. 7 Ds D4. 7. 9 T G1–3. 6 च परं (for परमं). V1 reads मनः मनसस्तु on marg. —[c]) V1 हि (for तु). —[d]) Da4 om. बुद्धे. K7 D4–6. 9 यो बुद्धेः परतस्तु सः. ❀ Ca : आत्मा, अहमास्पदत्वादहंकारः । ततो महान् परः इति समुच्चयो द्रष्टव्यः । ❀

4 G3 reads 4[a] twice. —[a]) Da4 om. (hapl.) क्तमव्य. —[b]) G3 M1. 6 परमो (for °तो). D6 [ऽ]मृतीं; Ca (gloss : मरणहीनो नित्य आत्मेत्यर्थः) [ऽ]मृतः (for °तम्). Da4 व्यक्ता परतरी मृते. —[c]) G6 नामृतान् (for अमृतान्). K1. 2 Dn4 नापरं; G3. 6 परमं (for न परं). G2 कश्चित् (for किंचित्). —[d]) K7 D4. 9 या; Da4 D3 स (for सा). K7 D4. 9 सा महा-; Ds M1. 6 परमा (for सा परा).

5 [b]) K1. 2 V1 Bo. 7–9 Da4 Ds D2. 4. 9 M1. 6. 7 गूढात्मा; D7 T1 G2. 3. 6 निगूढो (for गूढोऽऽत्मा). Da4 G1 नः (for न). B6 गूढात्मनि प्रकाशते. —[c]) K1 दृश्यंते; D2 दृश्येते. K4 Da4 Dn1 Ds1 D2. 6. 8 त्वग्रया; T2 त्वाग्रिया; G1 त्वग्र्या* (for त्वग्र्यया). —[d]) K7 D4. 9 शूक्ष्मया; D6 श्लक्ष्णया; D7 T G1–3. 6 M1. 6. 7 महात्मा (for सूक्ष्मया). K4. 6 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 सूक्ष्म- (for तत्त्व-). Da4 -दर्शभिः.

6 [a]) K1 आंतरात्मनि. D7 G3. 6 संधीय; T1 G1 संधाय; G2 संव्रीय (for संलीय). —[b]) K6 -षष्ठीनि (for -षष्ठानि). ❀ Ca : मेधया तत्त्वज्ञानस्थैर्येण । ❀ —[c]) K1 G2 [इं]द्रियार्थं च; K6. 7 V1 Dn1 Ds1 D3. 5. 7 M1. 6 °र्थाश्च; D4 हितार्थं च; D6 [इं]द्रियार्थेभ्यो; D9 हितार्थांश्च (for [इ]न्द्रियार्थांश्च). B6 (marg. as in text) Da3 a4 इंद्रियार्थांश्च सुबहून्. —[d]) D4 om. (hapl.) चिन्त्यम. Dn4 D6 T2 G2 M1. 5. 7 अचिंतयत् (for °यन्).

7 [a]) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 G3. 6 Cs ध्यानेनोपरमं कृत्वा; D5 °नोपशमान्कृत्वा. —[b]) K1 -संवादितं; G2 -संपादितो; M1 °दिनं (for °दितं). —[c]) D7 T G1–3. 6 M5–7 अनिश्वरन् (D7 °रः) (for अनीश्वरः). V1 Da3. a4 प्रसन्नात्मा; G2 प्रसांतात्मा (for प्रशान्तात्मा). —[d]) V1 B6 (marg. as in text) Da3. a4 ततो याति; B9 ततो यांति; D5. 7 तत्तदस्य; D7 ताताछंति; T G1. 3. 6 M1. 5–7 तद्गच्छति (for ततोऽर्छति). K2 मृतं (for अमृतं). V1 T1 G3. 6 परं (for पदम्). G2 तादृशं च परं पदं.

8 [a]) K1. 2. 4 च (for तु). —[b]) K2 Da3 Dn4 चलितः; K6 D4. 9 चकित- (for चलित-). K2 -स्मृतिः

सत्त्वे चित्तं समावेश्य ततः कालंजरो भवेत् ॥ ९
चित्तप्रसादेन यतिर्जहाति हि शुभाशुभम् ।
प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमानन्त्यमश्नुते ॥ १०
लक्षणं तु प्रसादस्य यथा तृप्तः सुखं स्वपेत् ।
निवाते वा यथा दीपो दीप्यमानो न कम्पते ॥ ११
एवं पूर्वापरे रात्रे युञ्जन्नात्मानमात्मना ।
सत्त्वाहारविशुद्धात्मा पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १२

रहस्यं सर्ववेदानामनैतिह्यमनागमम् ।
आत्मप्रत्ययिकं शास्त्रमिदं पुत्रानुशासनम् ॥ १३
धर्माख्यानेषु सर्वेषु सत्याख्यानेषु यद्वसु ।
दशेदमृक्सहस्राणि निर्मथ्यामृतमुद्धृतम् ॥ १४
नवनीतं यथा दध्नः काष्ठादग्निर्यथैव च ।
तथैव विदुषां ज्ञानं पुत्रहेतोः समुद्धृतम् ।
स्नातकानामिदं शास्त्रं वाच्यं पुत्रानुशासनम् ॥ १५ C. 12. 8956 B. 12. 247[6]. 16 K. 12. 252. 16

(for -स्मृतिः). — c) K2 B8 (marg. as in text) D5 संप्रसादेन; K7 D4. 9 °मोहेन; V1 °काशेन (for °दानेन). — d) K6 मर्त्यां. K1. 2 मृतम् (for मृत्युम्). K1 Da4 G3 अपाश्नुते; G2 इहाश्नुते (for उपा°). D5 जहातीह शुभाशुभं.

9 V1 reads 9–10 on marg. — a) K6 B6 विहृत्य; K7 D2–6. 9 विहाय; B7. 9 त्रिहृत्य; B8 अपेत्य; Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 M1. 6. 7 आहृ(Ds2 M7 [*sup. lin.*] °हृ)त्य (for हित्वा तु). K1 Bo च; Da3. a4 हि (for तु). K7 D4. 6. 9 सर्वान् (for सर्व-). B3 -संस्कारान् (for -संकल्पान्). B8 (marg.) अपाहृत्य स संकल्पान्. — B6 om. (hapl.) 9^{b}. — b) K1 सत्त्वं (for सत्त्वे). G2 सत्त्वेच्छतन्यवेशयेत् (sic). — c) K1 Da3 समावैश्य; Da4 संनिवेश्य (for समा°). — d) D5. 7 G3 कालंजयो; T2 कालकरो (for कालंजरो).

10 = (var.) 12. 180. 29. With 10, cf. 3. 203. 35; Kāṭha Up. 1. 3. 12. V1 reads 10 on marg. — a) Da3 पतीर्; D4 यातिर् (for यतिर्). — b) Da3. a4 जुहोति; G2 निहंति (for जहाति). K6. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 T2 M1. 5. 6 [इ]ह; G2 च (for हि). — c) D6 प्रसन्नात्मनि स्थित्वा च. — d) K2 आनंतिम्; K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 7. 8 T1 G1. 3. 6 अत्यंतम्; Ds1 अव्यक्तम्; M1. 6. 7 अव्ययम् (for आनन्त्यम्).

11 = (var.) 3. 203. 36. — a) K6 न क्षणं; Da4 आलक्ष्यं; D6 लक्षणां (for °णं). — b) K2 M1 सुप्तः; K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 स्वप्ने; M5 स्वस्थः (for तृप्तः). — With 11^{cd}, cf. 6. 28. 19^{ab}. — c) K2 D6 निवातो (D6 °र्वाते) वा; Da3. a4 निवातस्थो (for °ते वा). D4 corrupt. — d) K6 काल्यते (for कम्पते).

12 = (var.) 3. 203. 37 : 12. 180. 28. — a) Da3 पूर्वापरं; D7 T1 G1. 3. 6 °परौ; G2 °पर- (for °परे). K6. 7 D4 रात्रेर्; Bo. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 काले; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 रात्रौ (for रात्रे). — b) K4 G2 आत्मनः; K6 V1 Bo. 7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 आत्मनि (for °ना). — c) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 लब्ध्वा(Dn1. n4 G2 °ब्धा)- हारो (for सत्त्वाहार-). K7 -विहारात्मा; Ds1 विमुक्तात्मा (for -विशुद्धात्मा). — d) D9 पश्यतु (for °ति). K1. 2 D7 T1 G1. 3. 6 आत्मना (for °नि). K6 G2 पश्यन्नात्मानमात्मनि (G2 °ना).

13 a) D5 M1. 6. 7 (*sup. lin.* as in text) -भूतानाम्; G1 -देवानाम् (for -वेदानाम्). — b) G2 नैऋतिह्यम् (for अनै°). K7 B6. 7. 9 D4. 6. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 अनागतं; V1 Bo Ds1 D3 °गसं; D5 अनागतिं (for अनागमम्). — After 13^{ab}, D5 reads 16^{ab}, for the first time, repeating it in its proper place. — c) K1. 2 D7 -प्रत्यायकं; K7 Ds1 D4. 9 -प्रत्यवि(Ds1 °धि)कं; T G1. 2 M7 -प्रत्यायिकं (for -प्रत्य°). — d) K7 D4. 6. 9 M1. 6. 7 वाच्यं (for इदं). M1. 6. 7 -शासनात् (for -शासनम्). K1. 2 इदमु(K2 °मा)त्रानुशासनं. — After 13, K7 D4. 9 read 16^{ab} for the first time, repeating it in its proper place.

14 a) D5 धर्मास्थानेषु (for °ख्यानेषु). — b) V1 Bo. 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 सत्याख्याने च; T G1–3. 6 चित्राख्यानेषु (for सत्या°). K2 यत्वस्व (sic); B7 यज्वसु; M7 तद्वसु (for यद्वसु). — c) K1. 2. 4 सर्वशास्त्र-; Da4 corrupt; Ds2 व्यस्येदमृक्; D7 दश चाष्ट-; G1 दशे ददत्; G2 दर्शनानां (for दशेदमृक्-). ❀ Cv (reading दशैतदृक्सहस्राणि): दशा इतः युक्तः दशेतः। ❀ — d) K1. 2 उध्यतं; Da4 उद्धतं. Dn4 G2 निर्मथामृतमुद्ध(G2 °द्धृ)तं.

15 b) K7 Da4 D4. 9 तथैव (for य°). D7 T G1. 3. 6 ह; G2 हि (for च). D6 तथेदं मथितं मया. — D6

C. 12. 8966
B. 12. 247[6]. 16
K. 12. 252. 16

तदिदं नाप्रशान्ताय नादान्तायातपस्विने ।
नावेदविदुषे वाच्यं तथा नानुगताय च ॥ १६
नासूयकायानृजवे न चानिर्दिष्टकारिणे ।
न तर्कशास्त्रदग्धाय तथैव पिशुनाय च ॥ १७
श्लाघते श्लाघनीयाय प्रशान्ताय तपस्विने ।
इदं प्रियाय पुत्राय शिष्यायानुगताय च ।
रहस्यधर्मं वक्तव्यं नान्यस्मै तु कथंचन ॥ १८
यद्यप्यस्य महीं दद्याद्रत्नपूर्णामिमां नरः ।
इदमेव ततः श्रेय इति मन्येत तत्त्ववित् ॥ १९
अतो गुह्यतरार्थं तदध्यात्ममतिमानुषम् ।
यत्तन्महर्षिभिर्दृष्टं वेदान्तेषु च गीयते ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३८ ॥

om. 15^{cd}. — ^{c}) K1. 2 D5 M7 विदुषा (for °षे). — ^{d}) K1 सद्गुध्यतां; K2 Da4 °द्भुतं; K4 °द्भुतं (for °द्भुतम्). — ^{f}) K2 इदं; D5 वाक्यं (for वाच्यं).

16 K7 D4. 9 read 16^{ab} for the first time after 13; D5 reads the same for the first time after 13^{ab}. — ^{a}) D5 (first time) नाप्रशान्ताय (for °शान्ताय). — ^{b}) Da3 om. दान्ता. K1. 6. 7 D4. 9 (last three second time) तपस्विने; K2 [अ]तपस्विनी (for [अ]तपस्विने). D4. 9 (both first time) नाधर्मज्ञाय वोद्य(D9 चोद्य)ते. — K2. 4 om. (hapl.) 16^{c}–18^{b}. — ^{c}) K6 G1 -विदुषो (for -विदुषे). — ^{d}) K1 Da3. a4 Ds1 G2 नानगताय (for नानु°).

17 K2. 4 om. 17 (cf. v. l. 16). — ^{a}) Da3 ऋजये (for °वे). K6 नासूयकाननृजवे. — V1 om. 17^{b}. — ^{b}) D4 वा (for च). G2 निर्दिष्ट- (for [अ]निर्दिष्ट-). K1 न चैवानृतकारिणे. — ^{c}) K1 न हेतुवादसुग्धाय; D7 न तत्कुशास्त्रदंडाय; G2 न तच्छास्त्रविदग्धाय.

18 K2. 4 om. 18^{ab} (cf. v. l. 16). K7 om. 18^{abcd}. — ^{a}) K6 Bo. 6. 7. 9 Da3 Dn4 Ds D2. 6. 8 श्लाघिने; Da4 श्लाघतीये (sic); Dn1 श्लाघने; D5 G2 श्लाघ्यते (for श्लाघते). B9 श्लाघिनेयाय. — ^{b}) D4 तपस्विनं (for °स्विने). — ^{cd}) D5 विप्राय (for प्रियाय). D7 T1 G1–3. 6 transp. पुत्राय and शिष्याय. — ^{e}) V1 -धर्म्यं (for -धर्मं). K7 D4. 6. 9 धर्म्यं (D4 °र्म्ये; D6. 9 °र्मं) रहस्यं वक्तव्यं; D5 धर्म्यं रहस्यमव्यक्तं; M1. 6 रहस्यं धर्म्यं(M6 °र्मं)मव्यक्तं. — ^{f}) Da4 तान्यस्मै (for ना°). B8 च; Ds1 तत् (for तु). K1. 2. 4 G2 कदाचन (for कथं°).

19 ^{a}) T2 यदपि (for यद्यपि). — ^{b}) D6 अन्न- (for रत्न-). K7 D4. 6. 9 M7 इमां परः (M7 °रां); D7 इवापरः (for इमां नरः). — ^{c}) T1 G1. 3. 6 तदा (for ततः). — ^{d}) K1 G2 तत्कचित्; V1 B8 (marg. as in text) M1. 5–7 धर्मवित्; T1 G1 न कचित् (for तत्त्ववित्). D5. 7 मन्य(D7 °न्यं)ते सर्वधर्मतः.

20 ^{a}) M7 गुह्याद् (for अतो). Ds1 गुह्यभरार्थं (for °तरार्थं). K1 T G1–3. 6 यद्; K2. 4 वा (for तद्). — ^{c}) K1 तं; G1 तु (for तन्). K6 जुष्टं; G2 दिष्टं (for दृष्टं). — ^{d}) K1 गीयतें; Da4 गीयंते; Dn4 गायते (for गी°). T1 G1 वेदांते च प्रगीयते. — ^{e}) Da4 तत्तेदं (for तत्तेऽहं). K1. 2 T G1–3. 6 M1. 6. 7 तत्तेहं वर्तयि(K1. 2 °र्णयि-; G2 °र्षयि)ष्यामि. — ^{f}) K1. 2 T G1–3. 6 M1. 5–7 यदि मां; Dn4 यन्मा त्वं (for यन्मां त्वं). Ds1 -पृच्छति (for °सि). — After 20, K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 Kumbh. ed. ins.:

687* यच्च ते मनसि वर्तते परं
यत्र चास्ति तव संशयः कचित् ।
श्रूयतामयमहं तवाग्रतः
पुत्र किं हि कथयामि ते पुनः ।

[(L. 1) Ds1 (also as above) मे (for ते). K6 परे (for परं). — (L. 2) D7 यच्च (for यत्र). K6 नात्र; Ds1 G2 नास्ति; D7 वास्ति (for चास्ति). — (L. 3) K6 परमहं; V1 G1 अहमयं (by transp.). K6 वचाग्रतः (for तवा°). — (L. 4) D6 [इ]ह; T G1. 2. 6 M1. 5. 6 प्र- (for हि). T G1–3. 6 M1. 5–7 [S]परं (for पुनः).]

Colophon: Ś1 missing; K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 6 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 8 M5 शुकानुप्रश्नः; K2. 4 शुकप्रश्नः; M1. 6. 7 शुकानुप्रश्ने प्रकृतिविकारकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1

२३९

शुक उवाच ।
अध्यात्मं विस्तरेणेह पुनरेव वदस्व मे ।
यदध्यात्मं यथा चेदं भगवन्नृषिसत्तम ॥ १

व्यास उवाच ।
अध्यात्मं यदिदं तात पुरुषस्येह विद्यते ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि तस्य व्याख्यामिमां शृणु ॥ २
भूमिरापस्तथा ज्योतिर्वायुराकाशमेव च ।
महाभूतानि भूतानां सागरस्योर्मयो यथा ॥ ३
प्रसार्येह यथाङ्गानि कूर्मः संहरते पुनः ।
तद्वन्महान्ति भूतानि यवीयःसु विकुर्वते ॥ ४
इति तन्मयमेवेदं सर्वं स्थावरजङ्गमम् ।
सर्गे च प्रलये चैव तस्मान्निर्दिश्यते तथा ॥ ५
महाभूतानि पञ्चैव सर्वभूतेषु भूतकृत् ।
अकरोत्तात वैषम्यं यस्मिन्यदनुपश्यति ॥ ६

शुक उवाच ।
अकरोद्यच्छरीरेषु कथं तदुपलक्षयेत् । C. 12. 8980 B. 12. 248[7]. 7 K. 12. 253. 7

D7 T1 G1.3.6 M5 73; Dn4 Ds2 G2 72; D3 M1.6.7 71; D8 69; T2 87. — *Śloka no.*: Dn1 D8 23; Dn4 22.

239

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 12. 236. 19). — With adhy. 239–241, cf. 12. 187 and B. 12. 286[5].

1 = B. 12. 286[5]. 1. With 1, cf. 12. 187. 1. — b) Da4 एवं (for एव). — c) K2 G1 यदाध्यात्मं (for यद°). D2 om. from यथा up to तथा (in 3a). K7 D4.6.9 यतश्च (for यथा). K6 B6 Dn1.n4 Ds2 D5.8 T G1–3.6 वेद; M6 वेदं (for चेदं). Da4 यद्यध्यात्मं समा चेदं. — d) K1 Da4 D7 T G1–3.6 M1.5.6 भगवान् (for °वन्). B7 Da4 T2 M1.5.6 -सत्तमः (for -सत्तम).

2 With 2, cf. 12. 187. 2; B. 12. 286[5]. 2. D2 om. 2 (cf. v. l. 1). — a) Da4 यदि तं (for यदिदं). K7 D4–7.9 अध्यात्मं नाम यदिदं. — b) K6 पद्यते; K7 B0.6–9 Da3.a4 Ds D8–9 M1.6 पठ्यते; G2 damaged (for विद्यते). — c) K6 B0.6.7.9 Da3.a4 Ds D8 तत्तेहं वर्तयिष्यामि. — d) K1 Da4 वाख्याम् (for व्याख्याम्). K4 इमे (for इमां). K7 D4.6.9 यथावदिह दर्शनं.

3 3ab = 12. 187. 4ab; B. 12. 286[5]. 3ab. D2 om. up to तथा (cf. v. l. 1). — a) T G1–3.6 M1.6.7 वायुर् (for ज्योतिर्). — b) Dn1 Ds2 D2.3.8 आकाश (for °शम्). T G1–3.6 M1.6.7 आकाशं ज्योतिरेव च. — 3cd = 12. 187. 5cd; (var.) B. 12. 286[5]. 5cd. — c) D2 lacuna; D7 G2 M5 भूतानि; T1 G1.3.6 पंचैव (for भूतानां). — d) Dn4 यदा (for यथा). ❀ Cn: भूतानां जरायुजादीनां सागरोर्मिन्यायेन प्रतिजीवं भूम्यादयः पृथक् कल्पिताः सन्तीत्यर्थः । ❀

4 With 4, cf. 12. 187. 6; B. 12. 286[5]. 6. — a) K1 प्रसावेह; M7 प्रसार्यैव (for °र्येह). — b) Da4 कर्म (for कूर्मः). — c) B0 om. भूतानि. K2 तद्वंति महाभूतानि; Da4 तद्वन्महंति भूतानां. — d) V1 यवीयांसो; Da4 यवियःसु; T1 G1.3.6 यवीयांसि; G2 ईश्वरो वै (for यवीयःसु). K2 यवीयःस्वपि कुर्वते. ❀ Cn: यवीयःसु स्वल्पेषु शरीराकारेषु महाभूतेषु स्थित्वा विकुर्वते, सृष्टिलयाख्यं विकारं जनयन्ति । ❀

5 T1 reads 5a–7b on marg. — a) D5.7 अकरोत्स्वयमेवेदं. — c) K1 Da4 सर्वे; K6 स्वर्गे (for सर्गे). T2 G2 M7 प्रळये. — D6 om. (hapl.) 5d–6a. — d) K6 B0.6–9 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 G3.6 तस्मिन् (for तस्मान्). K1 निर्दश्यते; G2 निवृत्यते (for निर्दिश्यते).

6 = (var.) 12. 187. 7; B. 12. 286[5]. 9. D6 om. 6a (cf. v. l. 5). T1 reads 6 on marg. — b) B8 सर्वं (for सर्व-). — c) D7 तानि; T G1–3.6 M5 तेषु (for तात). — d) K7 D4.6.7.9 योस्मिंस्तद्; D5 यास्मिंस्तद्; T1 G1 योप्यन्यद्; T2 G2.3.6 M1.5–7 योस्मिन्यद् (M1 °न्यम्) (for यस्मिन्यद्). B8 नेदं न (for यदनु-).

7 T1 reads 7ab on marg. — a) K7 D6.9 T1 G1–3.6 यः (for यत्). — b) K7 V1 Da3 D4.9 M1.5–7 Cpp Cs -लक्षये; B6 -लक्ष्यते (for -लक्षयेत्). T1 G1–3.6 सर्वं समुपलक्ष्य(G1 °क्ष्य)ते; T2 कथं समुपल-

C. 12. 8989
B. 12. 248[7]. 7
K. 12. 253. 7

इन्द्रियाणि गुणाः केचित्कथं तानुपलक्षयेत् ॥ ७

व्यास उवाच ।

एतत्ते वर्तयिष्यामि यथावदिह दर्शनम् ।
शृणु तत्त्वमिहैकाग्रो यथातत्त्वं यथा च तत् ॥ ८
शब्दः श्रोत्रं तथा खानि त्रयमाकाशसंभवम् ।
प्राणश्चेष्टा तथा स्पर्श एते वायुगुणास्त्रयः ॥ ९
रूपं चक्षुर्विपाकश्च त्रिधा ज्योतिर्विधीयते ।
रसोऽथ रसनं स्नेहो गुणास्त्वेते त्रयोऽम्भसाम् ॥ १०
घ्रेयं घ्राणं शरीरं च भूमेरेते गुणास्त्रयः ।
एतावानिन्द्रियग्रामो व्याख्यातः पाञ्चभौतिकः ॥ ११
वायोः स्पर्शो रसोऽद्भ्यश्च ज्योतिषो रूपमुच्यते ।
आकाशप्रभवः शब्दो गन्धो भूमिगुणः स्मृतः ॥ १२
मनो बुद्धिश्च भावश्च त्रय एतेऽऽत्मयोनिजाः ।
न गुणानतिवर्तन्ते गुणेभ्यः परमा मताः ॥ १३

क्षये. — K2 Da4 om. (hapl.) 7^{cd}; B8 reads the same on marg. — ^{c}) K6.7 D4–7.9 M1.6.7 इंद्रियाणां (for °याणि). K1 D5–7 M5.6 के च (for केचित्). — ^{d}) Ds1 D8 तद्; G1 ताम् (for तान्). K7 Dn4 D9 T G1.3.6 M1.5–7 -लक्षये (for -लक्षयेत्).

8 G1 om. 8–9. — ^{a}) K1.2.4 एतत्ते दर्शयिष्यामि. — ^{b}) K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.5.8 M5 अनु- (for इह). Bo.8 Dn1.n4 Ds1 D2.3.8 -पूर्वशः; Da3.a4 -शासनं; D5.7 -वर्धनं; G2 दर्शितं (for दर्शनम्). — ^{c}) M7 शृणुष्वेह तदव्यग्रो. — ^{d}) K6 यथावत्त्वं (for °तत्त्वं). K1.2 यथाक्रमं; B8 तथा च यत्; D5.7 यथार्थवत् (for यथा च तत्).

9 With 9, cf. 12. 187. 8; B. 12. 286[5]. 10^{ab}, 12^{ab}. G1 om. 9 (cf. v. l. 8). — ^{a}) K7 शब्द-; G2 शब्दं (for शब्दः). K1 श्रोतुं; D4 श्रोत्रे (for श्रोत्रं). K1 ख्यानि; Da4 ख्याति; G2 हानि (for खानि). — ^{b}) Da4 यत्र माकाशं* भवं (sic). — ^{c}) D6.7 प्राणाश्च; G2 प्राण- (for प्राणश्च). K6 D4.6.7.9 G2 चेष्टास्; Ds1 चैषां (for चेष्टा). K1.2 स्पर्शो; G2 स्पर्शम् (for स्पर्श). — ^{d}) B8 T G2.3.6 स्मृताः; D4 त्रयाः (for त्रयः).

10 With 10, cf. 12. 187. 9; B. 12. 286[5]. 11^{ab}, 10^{cd}. V1 reads 10^{a}–11^{b} on marg. — ^{a}) G2 रापं चतुर्विभागं च (sic). — ^{b}) B6 द्विधा; Ds D4.6.9 तथा; G2 क्रिया (for त्रिधा). — ^{c}) K1.2.4 स्नपनं (for रसनं). K7 स्नेह- (for स्नेहो). — ^{d}) Da4 ततो (for त्रयो). K4 Da4 D6 [अं]भसा; K6 Bo Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 M1.5.6 °सः (for ऽम्भसाम्).

11 With 11^{ab}, cf. 12. 187. 10^{ab}; B. 12. 286[5]. 11^{cd}. V1 reads 11^{ab} on marg. — ^{a}) K1.2 transp. घ्रेयं and घ्राणं. D5 च शारीरं (for शरीरं च). — ^{b}) K1.2.4 transp. गुणास् and त्रयः. Da4 गुणस्. — After 11^{ab}, T G1–3.6 M5 Kumbh. ed. ins.:

688* श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।

[G1 च (for त्वक्).]

— ^{c}) K1 Da4 इंद्रियाग्रास्यो (Da4 °मो); K4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 °यग्रामैर्; D5 °ग्रामे (for °यग्रामो). — ^{d}) K1.2.6 G1 पंचभौतिकः; Da3 lacuna; M7 पांचभौतिकं.

12 ^{a}) K1.2.4 प्राणो (for स्पर्शो). — D4 om. (hapl.) 12^{b}–13^{a}. — ^{b}) K2 ज्योतिरुपविमुच्यते (sic). — D7 om. 12^{c}–13^{a}. — ^{c}) Bo Dn4 आकाशः; G1 °शं (for °श-). Da4 -प्रथमः (for -प्रभवः). M1 आकाशस्य गुणः शब्दो. — ^{d}) Da4 -गणः; Ds1 -गुणाः.

13 D4.7 om. 13^{a} (cf. v. l. 12). — ^{a}) K4 om. (hapl.) from the first श्च up to बुद्धि (in 14^{c}). D9 बुद्धेश्. K6 Dn1.n4 D2.8 T1 G1.3.6 Cn (gloss: पूर्ववासना) स्वभावश्च; K7 भवेश्चात्र; Da3 lacuna (for च भावश्च). — ^{b}) K6 V1 Bo.6.7.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.8 एते स्व-; K7 D4–7.9 G2 एवात्म- (for एतेऽऽत्म-). K6 -योनयः; Bo Dn4 -योनिताः; D4.6.9 -योनयः (for -योनिजाः). K1.2 त्रय एतेत्मजा निजाः. ❀ Cn: स्वयोनिजाः तत्तत्संस्कारखचितावच्चित्तादाविर्भूताः । ❀ — ^{c}) Da3 ते गुणान्; M1.6.7 निर्गुणान् (for न गुणान्). K1.7 D6 T2 G6 M1.6.7 अनि-; K6 अभि-; B7 अनु-; Da4 इत्र (for अति-). G2 न गुणा विनिवर्तंते. — ^{d}) Da4 D7 G2 परमां (for °मा). K1 मतः; K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.5.7.8 गताः; Ds T G1.3.6 M5 गतिः; G2 गतिं (for मताः). — After 13, K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.8 Kumbh. ed. read 17–19.

14 With 14, cf. 12. 187. 11; B. 12. 286[5]. 15. K4 om. up to बुद्धि (cf. v. l. 13). — ^{a})

इन्द्रियाणि नरे पञ्च षष्ठं तु मन उच्यते ।
सप्तमीं बुद्धिमेवाहुः क्षेत्रज्ञं पुनरष्टमम् ॥ १४
चक्षुरालोचनायैव संशयं कुरुते मनः ।
बुद्धिरध्यवसानाय साक्षी क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥ १५
रजस्तमश्च सत्त्वं च त्रय एते स्वयोनिजाः ।
समाः सर्वेषु भूतेषु तद्गुणेषूपलक्षयेत् ॥ १६
यथा कूर्म इहाङ्गानि प्रसार्य विनियच्छति ।
एवमेवेन्द्रियग्रामं बुद्धिः सृष्ट्वा नियच्छति ॥ १७
यदूर्ध्वं पादतलयोरवाङ्मूर्ध्नश्च पश्यति ।
एतस्मिन्नेव कृत्ये वै वर्तते बुद्धिरुत्तमा ॥ १८
गुणान्नेनीयते बुद्धिर्बुद्धिरेवेन्द्रियाण्यपि ।
मनःषष्ठानि सर्वाणि बुद्ध्यभावे कुतो गुणाः ॥ १९
तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं किंचिदात्मनि लक्षयेत् ।
प्रशान्तमिव संशुद्धं सत्त्वं तदुपधारयेत् ॥ २०
यत्तु संतापसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् ।
रजः प्रवर्तकं तत्स्यात्सततं हारि देहिनाम् ॥ २१ C. 12. 8994 B. 12.246[7].21 K. 12 253.21

K1 परे; Da3 D6 [इ]तरे; T G1–3. 6 M7 तथा (for नरे). Da4 शं च (for पञ्च). — ^{b}) D4 उच्यते (for उच्यते). — ^{c}) Da4 सप्तमिं; Dn4 °मा. G3 इति (for एव). K7 D4–7. 9 G2 सप्तमी बुद्धिरित्याहुः. — ^{d}) T G1–3. 6 M1. 6. 7 क्षेत्रज्ञः पुनरष्टमः.

15 = (var.) 12. 187. 12; B. 12. 286[5]. 17. — ^{a}) K6 वक्तुर् (for चक्षुर्). K7 B6 Da4 D3–5. 7. 9 T1 G2. 3 आलोकनाय (for °चनाय). G1 चक्षुषा-लोचनायैव. — ^{c}) K1. 2. 4. 7 D4. 9 बुद्धिरध्यवसायाय. — ^{d}) Da4 साक्षि- (for साक्षी).

16 ^{b}) D7 T1 G1. 6 M7 एतेत्म-; G2. 3 एवात्म- (for एते स्व-). D5 T2 त्रय एव [T2 °ते] स्वयोनिजाः. ❀ Cp: स्वयोनिः प्रकृतिः, तज्जाः आकाशादिगतसात्त्विकांशेभ्य उत्पन्ना इत्यर्थः । ❀ — ^{c}) K1. 2. 4 Ds1 D5. 7 समः; T2 मनः (for समाः). Da4 समानसर्वौ भूतेषु. — ^{d}) T1 G1–3. 6 प्र- (for [उ]प-). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 तान्गु(D6 तद्गु)णानुपलक्षयेत्.

17 K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 Kumbh. ed. read 17–19 after 13. — ^{a}) K1 कूर्मा. K1. 6. 7 V1 Ds1 D4. 6. 9 T2 G1 M1. 6 इव; K2 यथा (for इह). M5. 7 यथैव कूर्मः स्वांगानि. — ^{c}) T1 एतम् (for एवम्). G1 -ग्राम- (for -ग्रामं). — ^{d}) K6 V1 B8. 9 Da3. a4 Dn4 Ds1 D3. 8 सृष्टा; Dn1 सृत्वा; Ds2 (before corr.) सृष्ट्या; D6 स्रष्टा; T1 G1 स्पृष्टा; T2 G3. 6 स्पृष्ट्वा; G2 स्पृष्टं; M6 (*sup. lin.* as in text) दृष्ट्वा (for सृष्ट्वा). D5. 7 [अ]नुय(D7 °ग)च्छति (for निय°).

18 18^{ab} = (var.) 12. 187. 13^{ab}; B. 12. 286[5] 14^{ab}. For the sequence in K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 Kumbh. ed., cf. v. l. 17. — ^{a}) K1. 2 य; K4 यथा (for यद्). D5. 7 चोर्ध्वं (for ऊर्ध्वं). D6 यदूर्ध्वं पादतलाद् (submetric). — ^{b}) K2. 4 D6 अर्वाग् (for अवाङ्). K1. 2. 4 Da3. a4 Dn1 M6 ऊर्ध्वं; K6. 7 V1 B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 D4. 7–9 चोर्ध्वं; G2 नाभेश् (for मूर्ध्नश्). G2 पश्यसि (for °ति). ❀ Cp: पादतलयोरूर्ध्वं मूर्ध्नश्चार्वागिति शरीरमुच्यते । ❀ — ^{c}) Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 7. 8 G3 कृत्ये तु; D5 कृत्येषु; T1 G1. 2. 6 कृत्ये च (for कृत्ये वै). — ^{d}) Da4 वर्तते बुद्धिरात्मनः.

19 = 12. 187. 16; (var.) B. 12. 286[5]. 18^{cdef}. For the sequence in K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 Kumbh. ed., cf. v. l. 17. — ^{a}) T1 G1–3. 6 M7 नि(M7 नै)नीयते (for ने°). Cap स्वार्थं (for बुद्धिर्). K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 Ca Cpp गुणांते (D5 °णार्थे) नीयते बुद्धिर्; D7 गुणार्थे वर्तते बुद्धिर्. ❀ Ca: गुणान्ते विषयसमीपे नीयते इन्द्रियादिभिर्जन्यते ॥ Cs: गुणान् सत्त्वादीन्, नेनीयते पुनः पुनः प्रवर्तयति ॥ Cv: गुणान् वैराग्यादिगुणान् । ❀ — ^{b}) K2 M5. 7 बुद्धेर्; K7 lacuna (for बुद्धिर्). G6 च (for अपि). T1 G1. 3 सुहृदैवें- (G3 °दैरिं)द्रियाणि च; G2 स्वबुद्धिश्चेंद्रियाणि च. — ^{c}) D8 (marg. as in text) भूतानि; T1 G1. 3. 6 [इं]द्रियाणि (for सर्वाणि). — ^{d}) K7 transp. कुतो and गुणाः. ❀ Ca: कुतः इति सार्वविभक्तिकः तसिः तस्मै इत्यर्थे । बुद्धिं विना निष्प्रयोजनत्वात् । ❀

20 With 20, cf. 12. 187. 30; B. 12. 286[5]. 29. K6 om. 20. — ^{a}) D7 तत्तद् (for तत्र). G2 सत् (for यत्). — ^{c}) Da4 कांचिद् (for किं°). M7 पश्यति (for लक्षयेत्). — ^{d}) Da4 प्रज्ञांतम् (for प्रशान्तम्). Da4 उप-; G2 अथ (for इव). — ^{d}) B8 (marg. as in text) transp. सत्त्वं and तद्. G2 समुप- (for तदुप-).

21 K7 G2 om. 21–22. Da4 om. 21^{ab}. — ^{b}) K1 काले; K4 कार्यं (for काये). T G1. 3. 6 M7 अप्रीतिकरमात्मनः. — After 21^{ab}, M1. 6 (om. 21^{cd}) read

C. 12. 8995
B. 12. 248[7]. 22
K 12. 258. 22

यत्तु संमोहसंयुक्तमव्यक्तविषयं भवेत् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधार्यताम् ॥ २२
प्रहर्षः प्रीतिरानन्दः साम्यं स्वस्थात्मचित्तता ।
अकस्माद्यदि वा कस्माद्वर्तते सात्त्विको गुणः ॥ २३
अभिमानो मृषावादो लोभो मोहस्तथाक्षमा ।
लिङ्गानि रजसस्तानि वर्तन्ते हेत्वहेतुतः ॥ २४
तथा मोहः प्रमादश्च तन्द्री निद्राप्रबोधिता ।
कथंचिदभिवर्तन्ते विज्ञेयास्तामसा गुणाः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३९ ॥

22^{cd} for the first time, repeating it in its proper place. Da4 reads 21^{cd} twice. — ^{c}) D5. 7 G3. 6 तस्मात् (for तत्स्यात्). — ^{d}) K1 वारि; D4–7. 9 सर्व- (for हारि). T1 सत्त्वसंहारि देहिनां. — For 21^{cd}, K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 (both times) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M7 subst.:

689* प्रवृत्तं रज इत्येवं तत्र चाप्युपलक्षयेत् ।

[K6 संवृद्धं (for प्रवृत्तं). M7 इत्येव. M7 ततस्तदपि चिंतयेत् (for the post. half).]

22 With 22, cf. 12. 187. 32; B. 12. 286[5]. 31. K7 G2 om. 22 (cf. v. l. 21). — ^{a}) B8 (marg.) यत्तत्; M7 अथ (for यत्तु). D5. 7 यच्च प्रकाशसंयुक्तम्. — ^{b}) K2 Da3. a4 D5. 7 अव्यक्तं (for °क्त-). M7 कंपे मनसि वा भवेत्. — M1. 6 read 22^{cd} for the first time after 21^{ab} (om. 21^{cd}). — ^{d}) M1. 6 (both first time) रजस् (for तमस्). K1. 2. 4 Da3. a4 D4. 9 T G1–3. 6 M1 (both times). 5. 6 (both times). 7 -धारयेत्; D8 -धार्यते (for -धार्यताम्).

23 With 23, cf. 12. 187. 33; B. 12. 286[5]. 25^{c}–26^{b}. — ^{b}) K1. 2. 4 सौम्यं; V1 शांतिः; B8 Ds D4 Cs स्वाम्यं; T1 G1. 3. 6 साह्यं; G2 स्पार्ह्यं (for साम्यं). K6 सुस्थात्म-; Dn1 स्वास्थ्यात्म- (for स्वस्थात्म-). K1 -चित्तदा; K7 D4. 9 -चिंतना; Da3 -चित्तया; Da4 -चिंतया; G1 -चिंतता (for -चित्तता). ❀ Cs: स्वाम्यं सर्वत्र सत्तया वर्तमानत्वम् । स्वस्थात्मचित्तता, अक्षुभितान्तःकरणता । ❀ — ^{d}) K1. 4 V1 वर्तते (for वर्तते). M7 गुणाः. K6 B6. 7. 9 Da3. a4 वर्द(K6 °र्तं)ते सात्त्विकान्गुणान्; K7 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2–9 M1. 6 वर्त(D7 °र्तं)ते सात्त्विका गुणाः.

24 With 24, cf. 12. 187. 34; B. 12. 286[5]. 26^{c}–27^{b}. — ^{a}) K7 Da3. a4 Ds2 D5–7 T G1–3. 6 M5. 7 अतिमानो; D4. 9 M1. 6 अतिवादो (for अभिमानो). T1 G1. 3. 6 मृषा हंता; G2 मृषावाचो (for °वादो). — ^{b}) K7 लोभदंभस्; D4–7. 9 लोभस्तंभस्; G3. 6 मोहो लोभस् (by transp.). B9 तथैव च; Da4 ततः क्षमा (for तथाक्षमा). — ^{c}) K2 तात (for तानि). — ^{d}) K1. 2 D7 वर्तते. D5 T1 G1 हेत्वहेतुभिः (for °हेतुतः). G2 वर्तते गुणहेतवः. ❀ Cs: हेत्वहेतुतः दृष्टहेतोरदृष्टहेतोश्च । ❀

25 With 25, cf. 12. 187. 35; B. 12. 286[5]. 28. — ^{a}) D6 ततो; T1 G1. 3. 6 अथ; M6 यथा (for तथा). K7 D4. 9 मोह- (for मोहः). K6 प्रसादश् (for प्रमादश्). G2 असंमोहः प्रमादश्च. — ^{b}) K4 तंडी निद्रा; Da3 D5–7 तंद्रा निद्रा; Dn1. n4 Ds D2. 8 निद्रा तंद्रा; D3 निद्रा तंद्री (by transp.). Da4 [अ]-बोधिताः; Ds1 [अ]प्रबोधिताः; Ds2 D2 °धता; D7 [अ]प्रमादिता (for [अ]प्रबोधिता). — ^{c}) Da3 D9 अति-; Da4 इति (for अभि-). D7 -वर्धते (for -वर्तन्ते). — ^{d}) K2 तमसा (for ता°).

Colophon: Ś1 missing; K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan*: K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2–4. 6–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K1. 4. 6. 7 V1 Bo. 6. 8. 6 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 6. 8. 9 M5 शुकानुप्रश्नः; K2 शुकप्रश्नः; M1. 6. 7 इंद्रियग्रामकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 83; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 74; Dn4 Ds2 G2 73; D3 M1. 6. 7 72; T2 88. — *Śloka no.*: Dn1 25; Dn4 26.

२४०

व्यास उवाच ।
मनः प्रसृजते भावं बुद्धिरध्यवसायिनी ।
हृदयं प्रियाप्रिये वेद त्रिविधा कर्मचोदना ॥ १
इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यः परमं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा परो मतः ॥ २
बुद्धिरात्मा मनुष्यस्य बुद्धिरेवात्मनोऽऽत्मिका ।
यदा विकुरुते भावं तदा भवति सा मनः ॥ ३
इन्द्रियाणां पृथग्भावाद्बुद्धिर्विक्रियते ह्यणु ।
शृण्वती भवति श्रोत्रं स्पृशती स्पर्श उच्यते ॥ ४
पश्यन्ती भवते दृष्टी रसती रसनं भवेत् ।
जिघ्रती भवति घ्राणं बुद्धिर्विक्रियते पृथक् ॥ ५
इन्द्रियाणीति तान्याहुस्तेष्वदृश्याधितिष्ठति । C. 12. 9004 B. 12. 249[8]. 6 K. 12. 254. 6

240

1 Ś1 is missing up to 16^c (cf. v. l. 12. 236. 19). —^{a}) Bo संसृजते; B9 प्रसूयते; Dn1 विसृजते; D2 प्रसृजेते; G2 प्रस्वजते; Cs प्रसृ° (as in text). ❀ Cn (reading विसृजते): विविधमुत्पादयति। ❀ ❀ Ca: भावं भवितृधर्मं ज्ञानादि। ❀ —^{b}) K1.4 Ds1 M1.6 बुद्धिरव्यवसायिनी (M1.6 °की); Bo Da4 °रध्यवशायिनी (Da4 °सायिनि). —^{c}) Hypermetric. Dn4 एवं; Ds2 D6 चित्तं; D5.7 मनः (for हृदयं). K7 D5–7.9 वेत्ति (for वेद). K1.2.4 प्रियाप्रिये च हृदयं; D4 चित्तं प्रियाप्रियो वेत्ति; G2 हृदयं प्रियाप्रियादेव. —^{d}) D5 त्रिविधाः; G3 °धः (for °धा). G2 धर्म- (for कर्म-). Ds D4 T G1–3.6 M1.5–7 -वेदना; D5 -नोदनाः; D7 -चोदनाः (for °ना).

2 = (var.) Kaṭha Up. 1. 3. 10. Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) K7 D9 M1.6 परे (for परा). D6 ह्यर्थाम्. —^{b}) K1.2 T1 G2.3 च परं (for परमं). — D6 reads 2^d twice. —^{d}) K7 D4.6 (second time).9 बुद्धिर् (for बुद्धेर्). K7 Da4 D9 मनः; M1.6.7 स्मृतः (for मतः). G2 बुद्धेरात्मा महान्परः.

3 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^{b}) B6 D7 बुद्धेर् (for बुद्धिर्). K1.2.4.6.7 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 [आ]त्मना (for °नो). K7 Dn1.n4 Ds D2–9 [आ]त्मनि; M7 °त्मनः; Ca.p ऽऽत्मिका (as in text). V1 बुद्धिरेवात्मनो निजा; T G1–3.6 °वमनात्मनि. ❀ Ca: आत्मिका आत्मीया, तया शेषाणां व्यापारणात्। ❀ —^{c}) T2 G2 यथा (for यदा). —^{d}) T2 G1.2 तथा (for तदा). K2 transp. भवति and सा. K6 सा पुनः; Da4 सामजः; D8 सन्मनः; G2 मानवः (for सा मनः).

4 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) K6 -भावान्; D5 -भावा; G2 -भावं (for -भावाद्). —^{b}) K1.2.4 विकुरुते; T1 विक्रीयते (for विक्रि°). K6 Bo.7.8 Dn1.n4 D2.3.8 ह्यतः; V1 B6.9 Da3.a4 D5.7 ह्यनु; Ds यतः; D4.6.9 ह्यणुः; T G1–3.6 M1.5–7 [ऽ]सकृत् (for ह्यणु). —^{c}) D7 शृण्वंती; G2 शृण्वते. B7 Da4 G1 भवती (for °ति). Da4 स्तोत्रे; T1 G1 श्रोत्रे; G6 श्रोत्रः (for श्रोत्रं). —^{d}) K1.2 Da4 Dn4 G1.2 स्पृशति; Dn1 स्पर्शंती; D5.7 M1.5.6 स्पृशंती (for स्पृशती).

5 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) K6.7 V1 Bo.6.7.9 Dn1.n4 Ds D2–4.3.8.9 T2 M1 पश्यती; Da3 पश्यति; Da4 पश्यंति (for पश्यन्ती). K2 B6.7.9 Ds2 T G1–3.6 M1.6.7 भवती; K7 B8 (marg. as in text) D4–7.9 च भवेद्; Da4 भवति (for °ते). Da4 दृष्टिं; T2 G1.2 दृष्टि (for दृष्टी). M5 दृष्टिर्भवति पश्यंती. —^{b}) K1.2 D6 T1 G1–3.6 M1.5.6 रसंती; Da4 रसति; (for रसती). K1 रसतं; K7 B9 Da3.a4 D4.6.9 रसना; Bo रसनां; B6.8 (marg.) रसता (for °नं). D8 रसती रसनोच्यते; D5.7 रसं(D7 °स)ती रस उच्यते. —^{c}) K6 जिघ्रतेर्; Da4 जिघ्रभा; D5.7 T1 G1–3.6 M1.5.6 जिघ्रंती (for जिघ्रती). K6 B6.9 D5 भवते; G2.3 °ती (for °ति). M1.6 घ्राणो (for घ्राणं). —^{d}) D7 बुद्धिं (for बुद्धिर्). T1 विक्रीयते.

6 With 6, cf. 12. 187. 20^c–21^b; B. 12. 286[5]. 21^c–22^b. Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) K2.6 V1 Bo.6.7.8 (marg.).9 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T1 G1.3.6 तु (for [इ]ति). K1.2.7 V1 D4.6.9 T G1.2 M7 यानि (for तानि). —^{b}) K1.2.6 Bo दृश्यो; K4 V1 B6–8 Da3.a4 Dn1 Ds D2.3.5.8 अदृश्यो; M7 °श्ये (for °श्या). D7 च (for [अ]धि-). —^{c}) K1 B8 (marg. as in text) D4.6.7.9 M5 तिष्ठंती; K2

C. 12. 9004
B. 12. 249[e]. 6
K. 12. 254. 6

तिष्ठती पुरुषे बुद्धिस्त्रिषु भावेषु वर्तते ॥ ६
कदाचिल्लभते प्रीतिं कदाचिदपि शोचते ।
न सुखेन न दुःखेन कदाचिदिह युज्यते ॥ ७
सेयं भावात्मिका भावांस्त्रीनेतानतिवर्तते ।
सरितां सागरो भर्ता महावेलामिवोर्मिमान् ॥ ८
यदा प्रार्थयते किंचित्तदा भवति सा मनः ।
अधिष्ठानानि वै बुद्ध्या पृथगेतानि संस्मरेत् ।
इन्द्रियाण्येव मेध्यानि विजेतव्यानि कृत्स्नशः ॥ ९
सर्वाण्येवानुपूर्व्येण यद्यन्नानुविधीयते ।
अविभागगता बुद्धिर्भावे मनसि वर्तते ।
प्रवर्तमानं तु रजः सत्त्वमप्यनुवर्तते ॥ १०
ये चैव भावा वर्तन्ते सर्व एष्वेव ते त्रिषु ।
अन्वर्थाः संप्रवर्तन्ते रथनेमिमरा इव ॥ ११
प्रदीपार्थं नरः कुर्यादिन्द्रियैर्बुद्धिसत्तमैः ।
निश्चरद्भिर्यथायोगमुदासीनैर्यदृच्छया ॥ १२
एवंस्वभावमेवेदमिति विद्वान्न मुह्यति ।

तिष्ठंते; Da4 तिष्ठति; Dn4 तिष्ठंता (for तिष्ठती).

7 = (var.) 12. 187. 21^{c}–22^{b}; B. 12. 286[5]. 22^{e}–23^{b}. Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^{b}) M5 अनु-; M7 अभि- (for अपि). K1. 2. 4. 7 V1 B8 D4–7. 9 T1 G2. 3. 6 M1. 5–7 शोचति; G1 रोचति (for शोचते). —^{c}) K1 नु (for the second न). —^{d}) K1. 2. 4. 7 D4–7. 9 अपि (for इह). K1 वर्तते; B8 (marg. as in text) मुह्यते; D5. 7 मुच्यते; G2 सज्जते (for युज्यते).

8 = (var.) 12. 187. 23; B. 12. 286[5]. 23^{c}–24^{b}. Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) T1 G1–3. 6 एवं (for सेयं). D5. 7 भावात्मिकान्; G2 °त्मका (for °त्मिका). K2 भावं; K6 भावास्; B8 (marg. as in text) बुद्धिस् (for भावांस्). ❀ Cp: भावात्मिका, उत्पत्तिस्वभावा ॥ Cv: भावात्मिका भगवद्भक्त्यात्मिका। ❀ —^{b}) B6. 9 तान् (for त्रीन्). D4 om. (hapl.) from तान् up to तदा भव (in 9^{b}). K2 V1 B6. 8 (marg. as in text) Da3 M5 नाति-; Da4 नाभि-; Ds अभि-; D5. 7 T G1–3. 6 अनु-; D6 अनि- (for अति-). —^{c}) T2 नदीनां; G1 सरिता (for °तां). —^{d}) D6 [ऊ]र्मिवान् (for °मान्). K7 corrupt; T G1–3. 6 वेलामिव महोर्मिमान्.

9 Ś1 missing (cf. v. l. 1). D4 om. up to तदा भव (cf. v. l. 8). —^{a}) M7 यथा (for यदा). —^{c}) B8 (marg.) साधि- (for अधि-). Da4 अधिष्ठात्मानि (for °नानि). K4 D2 बुद्ध्यां; T G1–3. 6 M1. 5–7 बुद्धेः (for बुद्ध्या). ❀ Cn: अधिष्ठानानि इन्द्रियगोलकानि। ❀ —^{e}) K1 [इ]व (for एव). K4 [इ]व स्तव्यानि; Da4 एव मेधानि; D4 T G1–3. 6 M1. 5–7 एवमेतानि (for एव मेध्यानि). ❀ Cn: मेध्यानि, मेधा रूपादिज्ञानं, तत्र हितानि ॥ Cp: मेधायै प्रज्ञायै हितानि। ❀ —^{f}) K6 B6. 7. 9 Da3. a4 D5. 7 विचे(D5. 7 °ज्ञे)तव्यानि; D4. 5 वेदि° (for विजे°). ❀ Ca: त्रिजेतव्यानि, रागानपेक्षवृत्तितया। ❀

10 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) K2. 4. 6. 7 Bo Da4 Ds1 [अ]नुपूर्वेण (for °पूर्व्येण). —^{b}) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 Ca यद्यदानु-; K7 D4. 9 यद्यत्रानु-; Ds यदा नानु-; D5. 7 यत्तदानु- (for यद्यन्नानु-). — 10^{cdef} = (var.) 12. 187. 24; B. 12. 286[5]. 24^{c}–25^{b}. —^{c}) B7 अभिभाग-; D6 प्रविभाव-; D7 अधिभाग-; T1 G1–3. 6 साविभाग-; G2 साविभाव्य- (for अविभाग-). M7 -गतं (for -गता). Ds2 अविभागतया बुद्धिर्. —^{d}) K2 भावो (for भावे). Ds T G1. 2 M5 तमसि (for मनसि). — K4 B6 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 om. (hapl.) 10^{ef}. —^{e}) Da4 प्रवर्त्यमानं; G2 °र्तकं न (for °र्तमानं). T1 G1–3. 6 M1. 5–7 मनः (for रजः). —^{f}) V1 Bo. 7–9 Ds2 D4–7. 9 अति-; Da3. a4 अभि- (for अनु-).

11 11^{ab} = (var.) 12. 187. 26^{ab}. Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) T2 ये वै भावाश्च वर्तते. —^{b}) K1. 2. 4 सर्वतस्त्वेव ते त्रिषु; Da4 सर्वं एतेषु ते त्रिषु. —^{c}) Da4 अन्यार्थं; D6 मिलिताः; T1 G1. 3. 6 अन्वर्थं; T2 M7 °र्थान् (for °र्थाः). G2 ये चैनमनुवर्तते. —^{d}) K2 रथा; K6. 7 रथे; D4 रथो (for रथ-). K2. 4 -नेमिपरा; D7 °चरा (for °मरा).

12 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) K4 प्रदीपार्थे; B8 °स्वार्थं (for °पार्थं). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T1 G1. 2. 6 मनः (for नरः). ❀ Cs: प्रदीपार्थं, प्रदीपमात्रप्रयोजनं, कुर्यात्। ❀ —^{b}) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 -संभवैः; D5. 7 -मत्तमैः (D7 °रैः) (for -सत्तमैः). —^{c}) Da4 यदा योगम्; D9 यथायोगे (for यथायोगम्). —^{d}) K1. 2. 4 उच्चरद्भिर्; B6 (marg. as in text). 9 Da3. a4 उपासीनैर्; Dn4 उदासीन-; T G1–3. 6 °सीनो (for °सीनैर्).

अशोचन्नप्रहृष्यंश्च नित्यं विगतमत्सरः ॥ १३
न ह्यात्मा शक्यते द्रष्टुमिन्द्रियैः कामगोचरैः ।
प्रवर्तमानैरनये दुर्धरैरकृतात्मभिः ॥ १४
तेषां तु मनसा रश्मीन्यदा सम्यङ्नियच्छति ।
तदा प्रकाशते ह्यात्मा घटे दीप इव ज्वलन् ।
सर्वेषामेव भूतानां तमस्यपगते यथा ॥ १५
यथा वारिचरः पक्षी न लिप्यति जले चरन् ।
एवमेव कृतप्रज्ञो न दोषैर्विषयांश्चरन् ।
असज्जमानः सर्वेषु न कथंचन लिप्यते ॥ १६
त्यक्त्वा पूर्वकृतं कर्म रतिर्यस्य सदात्मनि ।
सर्वभूतात्मभूतस्य गुणमार्गेष्वसज्जतः ॥ १७
सत्त्वमात्मा प्रसवति गुणान्वापि कदाचन ।
न गुणा विदुरात्मानं गुणान्वेद स सर्वदा ॥ १८
परिद्रष्टा गुणानां स स्रष्टा चैव यथातथम् । C. 12. 9019 B. 12. 249[8]. 21 K. 12. 254. 21

---

13 = (var.) 12. 187. 47; B. 12. 286 [5]. 39. Ś1 missing (cf. v. l. 1). — ^{b}) M7 मुह्यते (for °ति). — ^{c}) K1 अशोच्यन्; G2 नशोचन्. K2 न प्रहृष्टं (for अप्रहृष्यंश्च). K4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 हि (for च).

14 = (var.) 12. 187. 56^{ab}. Ś1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 चात्मा (for ह्यात्मा). — ^{b}) D4. 6. 9 कर्म- (for काम-). — ^{c}) V1 Bo D6 प्रवृत्तमानैर्; D7 प्रवर्ध° (for प्रवर्त°). K1. 4 अनिशं; K2 अचिरं; K6 Bo. 6. 7. 9 Dn1. n4 D2. 3. 8 M1 अनघैर्; V1 B8 Da3 D5. 7 T G1-3. 6 M6. 7 अनयैर्; Da4 अयनैर् (for अनये). — ^{d}) K7 D4. 9 T G1. 3. 6 दुर्धर्षैर्; Dn1 D2. 8 दुष्करैर्; M7 दुर्धार्यैर् (for दुर्धरैर्). D4 अक्षतात्मभिः (for अकृता°).

15 15^{abcd} = (var.) 12. 187. 44. Ś1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) D4 नु (for तु). — ^{c}) K4 V1 B7. 8 Dn1. n4 Ds1 D2-9 [ऽ]स्वात्मा; K6 ह्यर्था; K7 Ds2 स्वात्मा (for ह्यात्मा). — ^{d}) K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 दीपदीप्ता यथाकृतिः; K7 V1 D4-7. 9 G3 6 घटे दीपो ज्वलन्निव; T G1. 2 M1. 5-7 दीपो दीप्यन्निवा(G2 °प्यन्नरा·; M7 °प्यानिवा)कृतिः. — ^{f}) K6 T G1-3. 6 M1. 5-7 उपरते; B6. 9 Da3. a4 उपगते (for अपगते). V1 D6 तथा; G2 यदा (for यथा). — After 15, K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 Cn Kumbh. ed. ins.:

690* प्रकाशं भवते सर्वं तथेदमुपधार्यताम् ।

[Ds2 D2. 8 (by corr. as above). 5 लभते (for भवते). B8 तदेवम् (for तथेदम्). Dn1 -धार्यते (for -धार्यताम्).]

16 16^{abcd} = (var.) 12. 187. 46. Ś1 is missing up to 16^{abc} (cf. v. l. 1). — ^{a}) K1 lacuna; G2 तथा (for यथा). — ^{b}) K1. 2. 7 D4-7. 9 लिप्यते न (for न लिप्यति). K7 तरत्; D4 वरन्; G2 -चरः (for चरन्). — After 16^{ab}, K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 Kumbh. ed. ins.:

691* विमुक्तात्मा तथा योगी गुणदोषैर्न लिप्यते।

[B9 वियुक्तात्मा (for विमु°). Bo यथा (for तथा).]

— ^{c}) K2 कृताप्रज्ञो; Da4 कृतः प्रज्ञो. — ^{d}) G2 सदोषैर्विषयैश्चरन्. — ^{e}) K1 असज्जमानाः; Dn4 M7 असक्ष-(M7 °ज्य)मानः (for असज्ज°). Ś1 K1. 2. 4 सर्वत्र; Ds सर्वोपि; M7 संगेषु (for सर्वेषु). — ^{f}) Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 कथंचन न (by transp.); T2 G2 न कदाचन; G6 न कंचन न. V1 reads from लिप्यते up to कदाचन (in 18^{b}) on marg.

17 With 17, cf. 12. 187. 45. V1 reads 17 on marg. — ^{b}) G1 मितिर् (for रतिर्). B7 यदात्मनि; G2 परा° (for सदा°). — ^{c}) Ds1 T1 G1-3. 6 M7 -भूतः स; D5. 7 -भूतेषु; T2 -भूतात्मा; M5 -भूतः सन् (for -भूतस्य). — ^{d}) M7 गुणः (for गुण-). K4. 7 Bo. 6. 7 Dn1. n4 D2-4. 6. 8. 9 -वर्गेषु; K6 V1 B9 Da3. a4 D5. 7 M1. 6. 7 -सर्गेषु; B8 -संगेषु (for -मार्गेषु). K1 V1 Bo. 6 (marg.). 9 सज्जतः; D7 -[अ]संयुतः; M1. 6. 7 [अ]सज्जतिः (M7 °ति) (for [अ]सज्जतः). Ds T G1-3. 6 M5 गुणस(T1 G1. 3. 6 °णः स)र्गे न सज्जति (Ds G2 °ते).

18 With 18^{ab}, cf. 12. 187 43^{cd}; B. 12. 286[5]. 36^{cd}. V1 reads 18^{ab} on marg. — ^{a}) K2 प्रवसति; K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 प्रसरति; K7 D4-7. 9 प्रभवति; T G1-3. 6 M7 प्रसृजति (M7 °ते); M1. 6 प्रस्रवति (for प्रस°). — ^{b}) K7 D4. 6. 9 T G1-3. 6 M5 अपि (for वापि). Ś1 K1. 2 कथंचन; K6 Da4 कदा च नः (for कदाचन). — 18^{cd} = (var.) 12. 187. 40^{ab}; B. 12. 286[5]. 35^{ab}. — ^{c}) G2 स (for न). M5 गुणान् (for गुणा). ❀ Cv: गुणाः अप्रधानभूता जीवाः । ❀ — ^{d}) D5. 7 वै वेद; G2 त्वथ* (for वेद स). K1 सर्वेशः (for °दा). Da4 M5. 7 सगुणान्वेद सर्वदा.

C. 12. 9020
B 12. 249[8]. 21
K. 12. 254. 21

सत्त्वक्षेत्रज्ञयोरेतदन्तरं विद्धि सूक्ष्मयोः ॥ १९
सृजते तु गुणानेक एको न सृजते गुणान् ।
पृथग्भूतौ प्रकृत्या तौ संप्रयुक्तौ च सर्वदा ॥ २०
यथा मत्स्योऽद्भिरन्यः सन्संप्रयुक्तौ तथैव तौ ।
मशकोदुम्बरौ चापि संप्रयुक्तौ यथा सह ॥ २१
इषीका वा यथा मुञ्जे पृथक्च सह चैव च ।
तथैव सहितावेतावन्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ ॥ २२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४० ॥

---

19 19^{ab} = (var.) 12. 187. 40^{cd}; B. 12. 286[5]. 35^{cd}. K2.4 D7 om. (hapl.) 19–20. Ś1 reads 19–20 on marg. — ^{a}) V3 अपि द्रष्टा; B8 (marg. as in text) परिस्रष्टा; G2 °पुष्ट- (for °द्रष्टा). K6.7 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 च (for स). — ^{b}) Ś1 मह * *; K6 B7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 परिस्र(Dn4 °सृ)ष्टा; K7 V1 B8 T G1–3. 6 स्पृष्टा (K1 सृष्टा; V1 B8 द्रष्टा; T2 स्पृष्ट्वा) चैव; Bo. 6. 9 Da3. a4 परिद्र- (Da3 °प्र)ष्टा (for स्रष्टा चैव). Ś1 यदृच्छया; T G1–3. 6 M5 यथा भवेत्; M1. 6. 7 यथा तथा (for यथातथम्). — 19^{cd} = (var.) 12. 187. 37^{ab}; B. 12. 286[5]. 33^{ab}. — ^{c}) K1 सर्वं-; V1 सत्त्वं; B7. 9 Da3. a4 साक्षि-; T G1–3. 6 Cvp क्षेत्र- (for सत्त्व-). T G1–3. 6 एवम् (for एतद्). — ^{d}) T1 G1 अनंतं (for अन्तरं). G2 ह्येव (for विद्धि). K7 D4. 9 शूक्ष्मयोः; G2 गूढयोः (for सूक्ष्मयोः).

20 = (var.) 12. 187. 37^{cd}, 39^{ab}. B. 12. 286[5]. 33^{cd}, 34^{ab}. K2. 4 D7 om. 20 (cf. v. l. 19); Ś1 reads the same on marg. — ^{a}) D5. 6 सृजति. B7 Dn1. n4 Ds2 D3 (before corr.). 5. 6 T2 M1. 6 [ऽ]त्र; Da3. a4 हि; G2 च; M7 त्रि- (for तु). T2 एकम् (for एक). — ^{b}) K1 एके (for एको). G1 om. न. D2 om. from ते गुणान् up to ष्ठितौ (in 22^{d}). K7 D4–6. 9 एकः सृजति नो गुणान्. — ^{c}) K7 -भूतो; G2 भूमौ (for -भूतौ). Ś1 K1 B9 Da3 M5 [ए]तौ; K7 [आ]दौ; D5 [उ]भौ (for तौ). Da4 पृथग्भूतैश्च कृत्यैतौ (sic). — ^{d}) D4 संप्रमुक्तौ; D9 °युक्तस्.

21 21^{ab} = (var.) 12. 187. 39^{cd}; B. 12. 286[5]. 34^{cd}. D2 om. 21 (cf. v. l. 20). — ^{a}) Ś1 K1 अन्यस्य; K2 अन्योन्य-; K4. 6. 7 Bo. 6.–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 5–8 अन्यः स्यात् (for अन्यः सन्). — ^{b}) Ś1 K1. 2. 4 T G1–3. 6 M5 संप्रयुक्तस् (for °युक्तौ). D7 तथैव ते; G1 तथेतरौ. — 21^{cd} = (var.) 12. 187. 38^{ab}. — ^{c}) Ś1 K1. 2 मषकोदुंबरश्च; K7 D4. 6. 9 G2 मश(K7 °स)कोदुंबरे; Bo. 8 मश(Bo °स)कोडुंबरौ; B6. 9 Da3. a4 मशकोदुं(B9 °कोडुं-; Da3 °कौदुं)बरं; Dn4 G1 °कौदुंबरौ (for °कोदुम्बरौ). K4. 6 Bo. 7. 8 Dn4 Ds D3. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 वापि; Dn1 वान्यौ (for चापि). — ^{d}) K1. 2 संप्रयुक्तो; Bo संयुक्तौ च (for संप्रयुक्तौ). K7 V1 D7. 9 T G1–3. 6 M5. 7 तथैव हि (K7 V1 M7 तौ; M5 ह); Dn1 तथा सह; M1. 6 तथेह तौ (for यथा सह).

22 D2 om. 22 (cf. v. l. 20). — ^{a}) B8 इषिका; Da4 इतिकां; Dn4 इषाका (for इषीका). K1 T2 G1–3. 6 या; K7 D4. 6. 9 च; M5 यां (for वा). K2 मुंजी; T2 G2 M5 मुंजः; G1. 3 मुंजा (for मुञ्जे). T1 इषीकया यथा मुंजा. — ^{b}) K7 Ds2 (before corr.) D4. 6. 9 पृथक्त्वे (for °क्च). G2 हि सहैव (for सह चैव). K6 Da3. a4 T2 G1. 2 M1. 5–7 ह; T1 G3. 6 हि (for च). — ^{d}) D6 T2 अन्योन्यस्य (for °न्यस्मिन्). G2 परिस्थितौ (for प्रतिष्ठितौ).

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 6. 7 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 शुकानुप्रश्नः; K2. 4 शुकप्रश्नः; M1. 6 शुकानुप्रश्ने क्षेत्रक्षेत्रज्ञकथनं; M5 शुकानुप्रश्ने अध्यात्मज्ञानोपदेशः; M7 क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 84; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 75; Dn4 Ds2 74; D3 M1. 6. 7 73; D8 69; T2 89; G2 77. — *Śloka no. :* Dn1. n4 D8 25.

२४१

व्यास उवाच ।
सृजते तु गुणान्सत्त्वं क्षेत्रज्ञस्त्वनुतिष्ठति ।
गुणान्विक्रियतः सर्वानुदासीनवदीश्वरः ॥ १
स्वभावयुक्तं तत्सर्वं यदिमान्सृजते गुणान् ।
ऊर्णनाभिर्यथा सूत्रं सृजते तन्तुवद्गुणान् ॥ २
प्रध्वस्ता न निवर्तन्ते प्रवृत्तिर्नोपलभ्यते ।
एवमेके व्यवस्यन्ति निवृत्तिरिति चापरे ॥ ३
उभयं संप्रधार्यैतदध्यवस्येद्यथामति ।
अनेनैव विधानेन भवेद्गर्भशयो महान् ॥ ४
अनादिनिधनं नित्यमासाद्य विचरेन्नरः ।
अकुध्यन्नप्रहृष्यंश्च नित्यं विगतमत्सरः ॥ ५
इत्येवं हृदयग्रन्थिं बुद्धिचिन्तामयं दृढम् । C. 12. 9029 B. 12. 256[49]. 6 K. 12. 255. 6

241

1 1^{ab} = (var.) 12. 187. 42^{ab}; B. 12. 286[5]. 37^{ab}. — ^{a}) K2 T2 हि; D4.9 G2.3.6 नु; D5.7 च; D6 [ऽ]ति-; M1.5 (*inf. lin.*).6.7 त्रि- (for तु). ❀ Cp: सत्त्वं प्रधानम् ॥ Cv: सत्त्वं जीवसमूहम् । ❀ — ^{b}) K1.2.4.6 Bo.8 Dn1.n4 D2.3.8 त्वधि-; D5.7 तत्र (for त्वनु-). M7 क्षेत्रज्ञस्त्वानुपश्यति. — ^{c}) Ś1 K1.2.4 विकुरुते; K7 B9 Dn4 विक्री(K7 °क्र)यतः; G2 विक्रियते (for °यतः).

2 = (var.) 12. 187. 48; B. 12. 286[5]. 40. — ^{a}) K1 सुभाव-; Dn4 स्वाभाव-; D4 स्वनाव- (for स्वभाव-). K7 D4.6.9 T1 G1.3.6 M7 सत्त्वं; D7 सर्वे (for सर्वं). — ^{b}) Ś1 K1.2 G1 यदीमान् (for यदि°). — D5.7 om. (hapl.) 2^{cd}. — ^{c}) K1 तूर्णनाभिर् (for ऊर्ण°). Da3.a4 सूत्रे; T G1.3.6 सत्त्वं (for सूत्रं). ❀ Cn: अभिन्ननिमित्तोपादानत्वसूचनाय ऊर्णनाभिदृष्टान्तः । ❀ — ^{d}) G2 M7 गुणाः (for गुणान्). K6 V1 Bo.6–9 Da3 Dn1.n4 Ds1 D2.3.8 सृजते तद्गुणांस्तथा; Da4 °ते तु गुणास्त्रयः.

3 = (var.) 12. 187. 49^{ab}, 50^{ab}; B. 12. 286[5] 42. — ^{a}) G1 प्राध्वंस्ते; G2 वयस्ता (for प्रध्वस्ता). Da4 D5.7 न नु; G2 न तु (for न नि-). Ś1 K4 निवर्तेत; D4 विवर्तते (for निव°). K2 Dn1 Ds1 प्रध्वस्तानतिवर्तते (K2 °र्तेत). ❀ Cn: एते गुणास्तत्त्वज्ञानेनादर्शनं गताः सन्तो न निवर्तन्ते, घटादिवन्न नश्यन्ति, किं तु रज्जूरगादिवद्बाध एवात्र प्रध्वंसपदार्थः ॥ Cs: न निवर्तन्ते, न पुनः क्षेत्रज्ञं बध्नन्ति । ❀ — ^{b}) K1 प्रवृत्तिं; T1 G1.6 M7 निवृत्तिर्; T2 G2.3 M1.5.6 निवृत्तिं (for प्रवृत्तिर्). ❀ Cn: निवृत्तस्य हि घटादेः कपालादिरूपेण प्रवृत्तिर्लभ्यते, अत्र घटो ध्वस्त इति । इह तु तादृक्प्रवृत्त्यदर्शनान्निरन्वयनाश एव गुणानामित्यर्थः । ❀ — After 3^{ab}, M5 ins. (= 12. 187. 49^{ab}):

692* प्रत्यक्षेण परोक्षं तदनुमानेन सिध्यति ।

— ^{c}) G2 एकं (for एके). — ^{d}) D5 M1.6 निवृत्तिम्; T1 न वृत्तिर् (for निवृत्तिर्). D7 इव (for इति). D4 वा (for च).

4 4^{ab} = 12. 187. 50^{cd}. — ^{a}) G1.6 संप्रथा(G6 °सा)र्यं (for °धार्यं). — ^{b}) K6 अध्यवस्यद्; B9 व्यवस्येत; Dn4 अध्यवश्येद् (for °वस्येद्). B9 Da3 Dn4 G3 M1.6.7 यथामतिः (G3 °तिं); D5–7 °विधि (for °मति). K2 corrupt. — After 4^{ab}, Ds T G1–3.6 M5 read 6. — ^{c}) D6 अनेन विधिना चैव. — ^{d}) K2 न तद् (for भवेद्). K2.4 गर्भचयो; K7 Dn1.n4 D3–6.9 आत्माश्रयो; B8 Ds2 D7 गर्भाश(D7 °श्र)यो; G2 स्वच्छाशयो; M1.6 गर्तं° (for गर्भ°). ❀ Ca: अनेनैवोभयपक्षकस्वीकारलक्षणेन संशयेन प्रवर्तमानस्तत्त्वज्ञानाभावाद्गर्भशयः संसारी बाल इव महान् ... ज्ञानहीनो भवति ॥ Cs: गर्भशयः संसारी अनेन प्रकारेण महान्भवेत्, परमात्मैव स्यात् । ❀

5 ^{a}) M1.6 अनाद्य- (for अनादि-). Ś1 K1.2.4 देवम् (for नित्यम्). K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 अनादिनिधनो ह्यात्मा. — ^{b}) K6 V1 Bo.6–9 Dn1.n4 Ds D2.3.8 तं बुद्ध्वा; Da3.a4 तं (Da4 तु) बुद्ध्या (for आसाद्य). Ś1 K1.2.4 प्रचरेन्; K6 B7.8 (marg.).9 Da3.a4 Cp विहरेन्; D4 विचरन् (for °रेन्). T1 नरं (for नरः). — After 5^{ab}, G2 ins. a passage given in App. I, (No. 27). G2 om. 5^{cd}. — ^{c}) K2 अक्रुध्यन्; M7 नक्रुध्यन्. Da4 corrupt. — ^{d}) G1 व्यगत- (for विगत-).

6 = (var.) 12. 187. 51; B. 12. 286[5]. 42. Ds T G1–3.6 M5 read 6 after 4^{ab}. — ^{a}) Ds T G1–3.6 M5 इतीमं; D4.9 इत्येव (for °वं). K7 D4 हृदयं (for °य-). — ^{b}) Ś1 K1.4 D5.7 विद्धि; Da4 बुद्धिं (for बुद्धि-). Ś1 K1.2.4 -चित्तमयं (for -चिन्ता°). ❀ Cn:

C. 12. 9029
B. 12. 250[49].6
K 12. 255. 6

अतीत्य सुखमासीत अशोचंश्छिन्नसंशयः ॥ ६
तप्येयुः प्रच्युताः पृथ्व्या यथा पूर्णां नदीं नराः ।
अवगाढा ह्यविद्वांसो विद्धि लोकमिमं तथा ॥ ७
न तु ताम्यति वै विद्वान्स्थले चरति तत्त्ववित् ।
एवं यो विन्दतेऽऽत्मानं केवलं ज्ञानमात्मनः ॥ ८
एवं बुद्ध्वा नरः सर्वां भूतानामागतिं गतिम् ।
समवेक्ष्य शनैः सम्यग्लभते शममुत्तमम् ॥ ९
एतद्वै जन्मसामर्थ्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः ।
आत्मज्ञानं शमश्चैव पर्याप्तं तत्परायणम् ॥ १०
एतद्बुद्ध्वा भवेद्बुद्धः किमन्यद्बुद्धलक्षणम् ।
विज्ञायैतद्विमुच्यन्ते कृतकृत्या मनीषिणः ॥ ११
न भवति विदुषां महद्भयं
यदविदुषां सुमहद्भयं भवेत् ।
न हि गतिरधिकास्ति कस्यचि-
द्भवति हि या विदुषः सनातनी ॥ १२
लोकमातुरमसूयते जन-

बुद्धिधर्माश्चिन्तादयस्तत्प्रधानं बुद्धिचिन्तामयम् ॥ Cs: बुद्धिचिन्तामयं संशयबहुलम् । दृढं तर्केण दुश्छेद्यम् । ❀ — c) Ś1 K1.2.4 V1 विमुच्य (V1 °ह्य); K6 Bo.6–9 Da3.a4 Ds D6.8 अनित्यं; Dn1 अतीतः; Dn4 D2 °त-; D3 अनीतः; D7 G2 अधीत्य (for अतीत्य). K7 Ds1 G1 आसीन (for °त). — d) K1.2 ह्यशोचंश्च; K7 Dn4 D9 अशोचश्च; T G1–3.6 नशोचंश्च (for अशो°). G2 भिन्न- (for छिन्न-).

7 With 7, cf. 12. 187. 52; B. 12. 286[5]. 43. T1 G1.3.6 om. 7–8. G2 om. 7–14. — a) K4 तर्प्येयुः; K7 B6.8 (marg. as in text) Dn1 Ds D2.3 (before corr.).8.9 T2 M1.5–7 Cp.8 ताम्येयुः; Da4 ताम्येषु; Dn4 तामेयुः; D5.7 तान्येयुः; Ca तपेयुः (for तप्येयुः). B9 D5 प्रच्युतां. K6 Bo.6.8.9 Da3.a4 D2.8 T2 M1.6 पृथ्व्यां; K7 Ds1 पृथ्वी; B8 (marg.) बुद्ध्या; D4.5.7 पृथ्वीं (for पृथ्व्या). D6 तरेयुरच्युता मह्यां. — b) D5.7 यदा (for यथा). D5.7 तूर्णं; D6 M7 पूर्णा (for पूर्णां). K4 Da4 D6 नदी. — c) D5.7 अवि(D7 °ति)गाढा (for अव°). Dn4 अवगाढास्मविद्वांसो. ❀ Cn: अविद्वांसस्तरणविद्याहीनाः ॥ Cs: गाधप्रदेशानभिज्ञाः । ❀ — d) T2 तदा (for तथा).

8 With 8, cf. 12. 187. 53; B. 12. 286[5]. 44. T1 G1–3.6 om. 8 (cf. v. l. 7). — a) Ś1 K1.2.4 तप्यति; K6 ताप्यति; D5–7 ताम्यंति (for ताम्यति). K7 D5–7 विद्वांसः; B8 विद्वान्वै (by transp.); D4.9 M5 विद्वांस्तु. — b) Ś1 K1.2.4 मूले; K6 स्थाने; K7 D4.6.9 तथा (for स्थले). — c) K7 विदिते; Da4 निंदते (for विन्दते). Ś1 K1.2.4 एकं विं(K4 वि)देद्य आत्मानं; D5.7 य एवं विंदतात्मानं. — d) D5.7 M7 केवल- (for °लं). M7 आत्मवान् (for आत्मनः).

9 = (var.) 12. 187. 54. G2 om. 9 (cf. v. l. 7). — a) D2 om. from एवं up to ज्ञानं (in 10c). K4 बुद्धा; Da4 बुधा (for बुद्ध्वा). K7 D4.6.9 M1.6.7 नराः (for नरः). K1 Bo Dn1 Ds D3–5.8 M1.6 सर्वं; K7 D6.9 M7 सर्वे; Dn4 D7 सर्व-; T G1.3.6 M5 सर्वो (for सर्वां). — b) Ds1 D4 आगतां; T1 G1.6 अभयं (for आगतिं). — c) Ś1 K1.2.4 शनैः सर्वं; K6 Bo. 6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D3.8 च वैषम्यं (for शनैः सम्यग्). — d) B6 भजते; D4.9 लभंते; M1.6 वहते (for लभते). Ś1 K2 Da3 a4 Ca लभते शमनुत्तमं; T G1.3.6 लभते गतिमुत्तमां.

10 G2 om. 10 (cf. v. l. 7). D2 om. up to ज्ञानं (cf. v. l. 9). G1.3.6 om. 10–11. — a) K7 Ds D4–7.9 -साफल्यं; B6 T2 M1.5–7 Cs -सामर्थ्यं (for -सामर्थ्यं). Ś1 K1.2.4 एतदेवात्मसामर्थ्यं; T1 एतद्वै मम सामर्थ्यं. — c) D5.7 आत्मज्ञान- (for °ज्ञानं). K6 V1 B7.8 D5.7 समश्च; T M7 शमं (for शमश्च). K2.4.6 V1 Bo.6.9 D5.7 T M1.5–7 चेह (for चैव). — d) D5–7 पर्याप्तं तन्निदर्शनं. ❀ Cs: पर्याप्तं परायणं, पूर्णोपायः परप्राप्तावित्यर्थः । ❀

11 = (var.) 12. 187. 57. 11ab = B. 12. 286[5]. 32cd. G1–3.6 om. 11 (cf. v. l. 7, 10). — a) K7 B6.7 Dn1 Ds D2.3.6.8 शुद्धः (for बुद्धः). — b) D5.7 T1 बुद्धि- (for बुद्ध-). — c) K1 विज्ञातैतद् (for °यैतद्). Dn4 विमुच्येते.

12 = (var.) 12. 187. 58; B. 12. 286[5]. 45. G2 om. 12 (cf. v. l. 7). — b) T1 यत्तद् (for यद्). V1 om. सु. V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 T G1.3.6 M1.5–7 परत्र (for भवेत्). — c) D5 काचिद्; D7 काचिदेषा (for कस्यचिद्). — d) K1 यो; Da4 यदि; T1 सां (for या). K6 V1 B6.8.9 Da3 D5.7 T G1.3.6 M1.6.7 विदुषां (for °षः). K7 D4.9 M1.6 सनातना (K7 M6 °नाः); Da4 °तनीं; G1 °तनानि (for °तनी).

स्तत्तदेव च निरीक्ष्य शोचते ।
तत्र पश्य कुशलानशोचतो
ये विदुस्तदुभयं कृताकृतम् ॥ १३
यत्करोत्यनभिसंधिपूर्वकं
तच्च निर्णुदति यत्पुरा कृतम् ।
न प्रियं तदुभयं न चाप्रियं
तस्य तज्जनयतीह कुर्वतः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४१ ॥

२४२

शुक उवाच ।
यस्माद्धर्मात्परो धर्मो विद्यते नेह कश्चन ।
यो विशिष्टश्च धर्मेभ्यस्तं भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ १
व्यास उवाच ।
धर्मं ते संप्रवक्ष्यामि पुराणमृषिसंस्तुतम् ।
विशिष्टं सर्वधर्मेभ्यस्तमिहैकमनाः शृणु ॥ २
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि बुद्ध्या संयम्य यत्नतः ।
सर्वतो निष्पतिष्णूनि पिता बालानिवात्मजान् ॥ ३
मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तपः ।
तज्ज्यायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यते ॥ ४ C. 12. 9041 B. 12. 251[50]. 4 K. 12. 256. 4

13 = (var.) 12. 187. 60. G2 om. 13 (cf. v. l. 7). G1. 3. 6 om. 13–14. K7 D4. 6. 9 read 13ab twice. — a) T1 आकुरम्; M1. 5–7 आतरम् (for आतुरम्). K7 D4. 6. 9 (all second time) लोक आतुरजनान्विराविणस्. ❀ Cn : लोक्यते इति लोको भोग्यं स्त्र्यादिः। तमातुरं दोषाक्रान्तं जनः असूयते दोषेण पश्यति भोगवैकल्यात् ॥ Cv (reading लोकमातुरनु-): लोकमातुः प्रकृतेः सकाशात् । ❀ — b) K7 D4. 6 (all first time) तं त(K7 तत्त)दैव च; D5. 7 तत्र चैव वि- (for तत्तदेव च). D6 (second time) शोचतः; T M1. 5–7 शोचति (for °ते). K7 D4. 9 (all second time) तत्तदेव बहु लभ्य शोचतः. — c) K2 असूयतो; D2 अशोचता (for °चतो). D5. 7 तत्र पश्य कुशलो न शोचते. — d) K1 यो (for ये). T1 विदुषस् (for विदुस्). D4 तदभयं (for तदु°). K6 कृताकृतिं (for कृताकृतम्).

14 = (var.) 12. 187. 59; B. 12. 286[5]. 46. G1–3. 6 om. 14 (cf. v. l. 7, 13). — a) Ds D5–7 T यः (for यत्). Da4 अनधि-; Ds2 अभिन- (for अनभि-). — b) Ś1 K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn4 Ds1. s2 (marg. as in text) D2. 3 (by corr.). 4–9 T M1. 6 Ca. p निर्नुदति; K1 निनुदति; Da4 निर्मु° (for निर्णु°). V1 B7 Ds2 D8 तत् (for यत्). — c) D7 T M7 नाप्रियं (for न प्रियं). D5 om. तदुभयं. D4. 5. 7 न चाप्रियं; T कुतः प्रियं; M7 न च प्रियं.

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 6. 7 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 शुकानुप्रश्नः; K2. 4 शुकप्रश्नः; M1. 6 ब्राह्मणजन्मसामर्थ्यं; M5 शुकानुप्रश्ने अध्यात्मज्ञानोपदेशः; M7 ब्राह्मणजन्मसामर्थ्यकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 85; Dn1 Ds1 D7 T G1. 3. 6 M5 76; Dn4 Ds2 75; D3 G2 M1. 6. 7 74; D8 70; T2 90. — *Śloka no.:* Dn1. n4 D8 14.

242

1 a) K1 परे (for परो). — b) D5. 7 हि न (for नेह). — c) Ś1 K1. 2 को; K4 किं- (for यो). Da3. a4 विशेषश्च (for विशिष्टश्च). B8 (marg. as in text) M1. 6. 7 स्व- (for च). K6 Bo Ds भूतेभ्यस्; D7 सर्वेभ्यस् (for धर्मे°). — d) K2. 7 B8 D4. 6. 7. 9 M1. 6. 7 तद् (for तं).

2 a) G2 तेहं (for ते सं-). — b) G2 सुराणाम् (for पुराणम्). K1 -सत्तमं; T2 -संस्कृतं; G1 -सत्कृतं (for -संस्तुतम्). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 पुराणमृषिभिः कृतं. — c) M1. 6 -भूतेभ्यस् (for -धर्मे°). — d) Dn4 Ds2 तद्; M7 त्वम् (for तम्). Da4 तमिहैकामिहा शृणु (sic).

C. 12. 9042
B. 12. 231[30]. 5
K. 12. 256. 5

तानि सर्वाणि संधाय मनःषष्ठानि मेधया ।
आत्मतृप्त इवासीत बहु चिन्त्यमचिन्तयन् ॥ ५
गोचरेभ्यो निवृत्तानि यदा स्थास्यन्ति वेश्मनि ।
तदा त्वमात्मनात्मानं परं द्रक्ष्यसि शाश्वतम् ॥ ६
सर्वात्मानं महात्मानं विधूममिव पावकम् ।
तं पश्यन्ति महात्मानो ब्राह्मणा ये मनीषिणः ॥ ७
यथा पुष्पफलोपेतो बहुशाखो महाद्रुमः ।
आत्मनो नाभिजानीते क्व मे पुष्पं क्व मे फलम् ॥ ८
एवमात्मा न जानीते क्व गमिष्ये कुतो न्वहम् ।
अन्यो ह्यत्रान्तरात्मास्ति यः सर्वमनुपश्यति ॥ ९
ज्ञानदीपेन दीप्तेन पश्यत्यात्मानमात्मना ।
दृष्ट्वा त्वमात्मनात्मानं निरात्मा भव सर्ववित् ॥ १०
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो मुक्तत्वच इवोरगः ।
परां बुद्धिमवाप्येह विपाप्मा विगतज्वरः ॥ ११
सर्वतःस्रोतसं घोरां नदीं लोकप्रवाहिनीम् ।
पञ्चेन्द्रियग्राहवतीं मनःसंकल्परोधसम् ॥ १२

---

3 b) D7 बुद्ध्यां (for बुद्ध्या). T G1–3 6 M5 संयच्छ (for संयम्य). V1 B8 (marg as in text) तत्त्वतः; G1 यत्ततः (for यत्नतः). — c) K1. 6 निष्पतिष्णु(K6 °ष्णू)नि; B8 (marg.) निष्प्रतिष्ठश्च; T2 निपतिष्णूनि. — d) Ś1 K1. 2. 4 [औ]रसान् (for [आ]त्मजान्).

4 a) K6 Ds1 D3–5. 7 वा (for च). — b) K2 V1 B0 T1 G2. 3. 6 ह्येकाग्र्यं; K4. 6. 7 B7–9 Dn1. n4 Ds D2–9 [अ]प्यैकाग्र्यं (K4 °ग्रं); B6 Da3. a4 T2 ऐकाग्र्यं (for ह्यै°). Da4 रमतं (sic); D4 परम-; D5. 7 मनसस् (for परमं). — c) K2 तज्जाया; Da4 तत्याज (sic); G1. 3. 6 तज्ज्योतिः; G2 तदेव (for तज्ज्यायः). D6 -कर्मेभ्यः (for -धर्मेभ्यः). — d) K6 सधर्मा; Da4 स धर्म; M1. 6 संयोगः; M7 यो धर्मः (for स धर्मः). D5. 7 परम् (for पर). D4 उद्यते (for उच्यते). G2 तपः परममुच्यते.

5 a) K4 Ds1 G2 संध्याय; K7 D4. 6. 9 संयम्य (for संधाय). — c) M1. 6. 7 मधु- (for आत्म-). D5. 7 इवासीनो; T2 इहासीत; G2. 3 उपासीत (for इवा°). K6 V1 B6. 7. 8 (marg.). 9 Da3 अ(B6 स्व)-तृप्त इव चासीत. — d) G2 चिंताम् (for चिन्त्यम्). K1 M7 अचिंतयं (M7 °यत्). G1 बहु चिंत्य विचिंतयन्.

6 a) Da3. a4 निमित्तानि (for निवृ°). — b) K2 यदि (for यदा). Da4 स्थाप्स्यंति; D9 स्थास्यंति (for स्थास्यन्ति). Ś1 K1. 2. 4 खानि ते; Ds1 वेष्मनि; T G1–3. 6 वेश्मसु (for °नि). — c) K6 तदायम्; B9 तदात्मम् (for तदा त्वम्). Ds2 ज्ञानं (for [आ]त्मानं). — K2 om. (hapl.) 6d–7a. — d) K1 द्रक्ष्यामि; K6. 7 द्रक्षसि; G2 पश्यसि (for द्रक्ष्यसि).

7 K2 om. 7a (cf. v. l. 6). — a) Da3 om. (hapl.) तं महात्मा. — D6 om. 7b. — c) B8 (marg. as in text) यं; Da4 न; Dn4 ते (for तं). K7 पश्यति. Ś1 K1. 2 महात्मानं (for °त्मानो). M1. 6 पश्यंति हि महात्मानो. — d) D4 ब्रह्मणाय (for ब्राह्मणा ये). B8 (marg.) ते (for ये). Ś1 K1. 2. 4 विपश्चितः (for मनीषिणः).

8 a) K4 यदा (for यथा). — b) K7 D9 यथा द्रुमः (for महाद्रुमः). — V1 reads 8cd twice. — c) K6 नात्मनो; B8 (marg.) आत्मानं (for आत्मनो). D5. 7 नाति- (for नाभि-). — d) K4 om. पुष्पं. D6 द्रुमे पुष्पं द्रुमे फलं.

9 V1 Ds1 om. 9ab. — a) M5 जानाति (for जानीते). — b) K4. 6 कतो (for कुतो). K7 B0 Dn1. n4 Ds2 D2–4. 6. 8. 9 त्वहं; D5. 7 T1 ह्यहं (for न्वहम्). — c) K2 T1 G1 अन्योन्यत्र (for अन्यो ह्यत्र). Ś1 K1 [अ]सि (for [अ]स्ति). G2 अन्यो ह्यत्रांतरात्मानस्. — d) B8 स्वप्नम् (for सर्वम्). G2 स्त्रियः समनुपश्यति.

10 a) K1. 2. 4 दीपेन (for दीप्तेन). K6 ज्ञानदीपप्रदीपेन. — b) D9 पश्यतु; M1. 6 पश्यंति. K7 Dn1 D2. 4–9 Cn (Cnp as in text) आत्मनि (for °ना). Da3. a4 पश्यन्नात्मानमात्मना (Da3 °नि). ❀ Cs: आत्मना बुद्ध्या। ❀ — c) K6 B0 Da4 D5. 7 तम् (for त्वम्). — d) Da4 om. भव. D4. 6. 9 तत्त्ववित् (for सर्व°). K6 निरात्मानं च सर्ववित्. ❀ Cv: निरात्मा निर्गताहंकारः। ❀

11 b) Ś1 K1. 2. 4 G1 विमुक्तत्वग् (K1 °त्वग्न्; K4 °त्वम्); Da3. a4 G2 M5 मुक्तस्त्वच (M5 °चम्); T2 M7 त्वचं त्यक्त्वा; M6 मुक्तस्त्यक्त्वा (for मुक्तत्वच). T2 M6. 7 यथा (for इव). — c) Da4 परा (for परां). — d) Da4 निपाप्मा (for वि°).

12 a) K1 B9 D5 -स्रोतसां; K6. 7 B0 D4. 9 -श्रोतसं; Ds1 corrupt; D7 T G1. 2 M5. 7 -प्रभवां (G1 °वं); G3. 6 M1. 6 -प्रवहां (for -स्रोतसं). G1 घोरं. — b)

लोभमोहतृणच्छन्नां कामक्रोधसरीसृपाम् ।
सत्यतीर्थानृतक्षोभां क्रोधपङ्कां सरिद्वराम् ॥ १३
अव्यक्तप्रभवां शीघ्रां दुस्तरामकृतात्मभिः ।
प्रतरस्व नदीं बुद्ध्या कामग्राहसमाकुलाम् ॥ १४
संसारसागरगमां योनिपातालदुस्तराम् ।
आत्मजन्मोद्भवां तात जिह्वावर्तां दुरासदाम् ॥ १५
यां तरन्ति कृतप्रज्ञा धृतिमन्तो मनीषिणः ।
तां तीर्णः सर्वतोमुक्तो विपूतात्मात्मविच्छुचिः ॥ १६
उत्तमां बुद्धिमास्थाय ब्रह्मभूयं गमिष्यसि ।
संतीर्णः सर्वसंक्लेशान्प्रसन्नात्मा विकल्मषः ॥ १७
भूमिष्ठानीव भूतानि पर्वतस्थो निशामय ।
अक्रुध्यन्नप्रहृष्यंश्च ननृशंसमतिस्तथा ।
ततो द्रक्ष्यसि भूतानां सर्वेषां प्रभवाप्ययौ ॥ १८
एवं वै सर्वधर्मेभ्यो विशिष्टं मेनिरे बुधाः । C. 12. 9056 B. 12. 251[50]. 19 K. 12. 256. 19

Ś1 K1. 2. 4 D5 T G1–3. 6 M5 लोभ- (for लोक-). — c) Da4 -ग्राहवंतीम्; G1. 2 -प्रहवर्ती. — d) Da4 अंत:- (for मनः-). D4 -शोधसां.

13 a) K6 -तृणाच्छन्नां; Ds1 -तृणच्छन्नी. — b) K2. 4 -सरीसृपं (K4 °पौ); B0 -शरीसृपां; Da4 -सरिसृपा. — c) K1 -क्षोभं (for -क्षोभां). — d) K1 क्रोधपंक-; Da3 कामपंकां; Da4 क्रोधपंका; D7 कोपक्रोध- (for क्रोधपङ्कां). K7 D4–7. 9 दुरासदां (for सरिद्वराम्).

14 a) Da4 अव्यक्तः (for °क्त-). G2 घोरां (for शीघ्रां). ❀ Ca: अव्यक्तप्रभवां, सांख्यदर्शनानुसारात् प्रकृतिजाताम् । ❀ — K6 V1 B6–9 Da4 transp. 14b and 14a. — c) B8 प्रस्तर त्वं (for प्रतरस्व). D7 बुद्धा. — d) K6 D6. 7 कामक्रोध-; M1. 6. 7 कर्मग्राह- (for काम°). K4 D8 -समाकुलं.

15 a) Da3. a4 -सागरशया; Dn4 °यमां (for °गमां). — b) T G2. 3 6 -पाताळ- (for -पाताल-). ❀ Cn: योनिः वासना ॥ Cs: योनिशब्देन गर्भप्रवेशो लक्ष्यते । ❀ — D6 om. 15cd. — c) V1 B0 Da3. a4 -कर्मोद्भवां (for -जन्मोद्भवां). — d) K2 जिह्वां वर्तां; D5 T1 G1. 3. 6 M7 जिह्वाव(G1 °भ)र्तां; D7 जुह्वावर्तां (for जिह्वा°). Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 सुदुस्तरां (for दुरासदाम्).

16 a) G1 तरंतीं. — b) Ś1 K1. 2. 4 बुद्धिमंतो (for धृति°). — c) K6. 7 Ds1 D4. 9 सर्वतोयुक्तो (for °मुक्तो). — d) K6. 7 D4. 6. 9 Cp (gloss: विशेषेण धूतो वशीकृत आत्मा येन) विधूतात्मा; V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 विधूतात्मा; T G1–3. 6 M1. 5–7 पूतात्मा हि (for विपूतात्मा). K6 B6. 9 [आ]त्मवान्; B8 (marg.) भवेत्; D4 [आ]त्मवत् (for °वित्). K7 [आ]त्मविच्छविः.

17 a) K6 B6 Da3. a4 प्रीतिम् (for बुद्धिम्). — b) K6 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 7. 8 M1. 6. 7 ब्रह्मभूयान् (for °भूयं). K6 V1 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1. 3. 6 M1 6. 7 भविष्यसि (Da3. a4 Ds1 °ति); G2 M5 भजि° (for गमि°). B8 (marg. as in text) ब्रह्मभूयाय यास्यसि. — c) B9 Ds D5. 7 स तीर्णः; D6 सोत्तीर्णः (for संतीर्णः). K6 B0. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -संसारात् (for -संक्लेशान्). K4 संतीर्णः सर्वे मे क्लेशान् (sic); Da4 संकीर्णवृतसंसारान्. — d) B8 प्रशांतात्मा; Ds2 प्रसंपन्ना; G1 सर्वज्ञात्मा (sic) (for प्रस°).

18 With 18, cf. 3. 198. 93; 12. 17. 19; Yogasūtrabhāṣya on 1. 47; Ahirbudhnyasaṁhitā 15. 71e–72b; Mahāvagga 1. 5. 7; Dhammapada 28; Milinda (Treckner) 387. — a) K6 भुविस्थानि; K7 D4. 6. 9 M1. 6. 7 भूमिस्थानि; Ds °ष्ठानां (for °ष्ठानि). Da4 ह; Ds2 च (for [इ]व). — b) K2 G1 सर्वतस्थो; K7 पर्वतस्था (for °तस्थो). Ś1 K1 निशामयेः (K1 °ये); K2. 4 °मयः; K6 B6. 7 9 Da3. a4 विलोकय; T G1. 3. 6 M5 निशामयेत् (for °मय). G2 सर्वरत्नानि कामयेत्. — c) K2 अक्रुध्येन्; T1 G1. 3. 6 नक्रुध्यन् (for अक्रु°). K2 न प्रहृष्टं; K6. 7 V1 B0. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 D4–6. 9 न प्रसीदंश् (for अप्रहृष्यंश्). K4 अकृष्टं न प्रहृष्टश्च; D7 अक्रुध्यंश्च प्रसीदं च. — d) T G1–3. 6 अनृशंस- (for ननृ°). K7 D9 -गतिस् (for -मतिस्). D8 ननृशंसमभिस्तथा. — ef) D8 तमो (for ततो). K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 transp. भूतानां and सर्वेषां. K6 T G1. 3. 6 M1. 5 प्रभवाप्ययं; B0. 7. 9 Da3. a4 Ds1 D8 G2 M6. 7 °वा(G2 °वो)व्ययं; B6 D4. 6 °वाव्ययौ; D5 °वाल्प*; D7 प्रविकल्पकं (for प्रभवाप्ययौ).

19 a) K6 B7 M1. 5–7 एतं; K7 V1 B9 Da3. a4 Dn1. n4 D4. 6. 8. 9 T G3. 6 एनं (for एवं). G2 om. वै. Dn1. n4 D2. 3. 8 M5 -भूतेभ्यो (for -धर्मेभ्यो). — b) D5. 7 इतरे (for मेनिरे). Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 जनाः (for बुधाः). — c) K1 धर्म-; D8 धर्मे (for

C. 12 9057
B 12 251[50].19
K 12. 256. 19

धर्मं धर्मभृतां श्रेष्ठ मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ १९

आत्मनोऽव्ययिनो ज्ञात्वा इदं पुत्रानुशासनम् ।
प्रयताय प्रवक्तव्यं हितायानुगताय च ॥ २०

आत्मज्ञानमिदं गुह्यं सर्वगुह्यतमं महत् ।
अब्रुवं यदहं तात आत्मसाक्षिकमञ्जसा ॥ २१

नैव स्त्री न पुमानेतन्नैव चेदं नपुंसकम् ।
अदुःखमसुखं ब्रह्म भूतभव्यभवात्मकम् ॥ २२

नैतज्ज्ञात्वा पुमान्स्त्री वा पुनर्भवमवाप्नुयात् ।
अभवप्रतिपत्त्यर्थमेतद्वर्त्म विधीयते ॥ २३

यथा मतानि सर्वाणि न चैतानि यथा तथा ।
कथितानि मया पुत्र भवन्ति न भवन्ति च ॥ २४

तत्प्रीतियुक्तेन गुणान्वितेन
पुत्रेण सत्पुत्रगुणान्वितेन ।
पृष्टो हीदं प्रीतिमता हितार्थं
ब्रूयात्सुतस्येह यदुक्तमेतत् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४२ ॥

धर्मं). Ds1 om (hapl) धर्मं. K4.6 V1 Bo 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 5. 7 T1 G3. 6 श्रेष्ठा (for श्रेष्ठ). — [d]) K6 B6. 7. 9 Da3. a4 सत्य-; Ds1 सत्त्व- (for तत्त्व-). K6 B7 -वादिनः (for -दर्शिनः).

20 [a]) K2 [ऽ]व्ययनो; K7 B6. 9 D4. 9 ध्यायिनो (K7 °नं); V1 Bo. 7. 8 Dn1 n4 Ds D2. 3. 8 व्यापिनो; G1 व्ययिनो; G2 ज्ञानिनो; M1. 6. 7 [ऽ]व्ययिनं (for °यिनो). K4 Bo. 7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G1–3. 6 M5 ज्ञानम्; V1 B6. 8 (marg.). 9 तात (for ज्ञात्वा). K6 Da3. a4 D5. 7 आत्मानं ध्यायिनस्तात. — [c]) Da3 प्रपन्नाय; Da4 प्रसन्नाय (for प्रयताय). T G1. 3. 6 M1. 6. 7 प्रदातव्यं (for प्रवक्तव्यं). G2 यतः प्रदाय दातव्यं. — [d]) K2 [अ]नुचराय (for °गताय).

21 [b]) M7 -धर्मं- (for -गुह्य-). G2 सर्वगुह्यमहं महत्. — [c]) D6 अध्रुवं; M1. 6. 7 अब्रवं (for अब्रुवं). G1 यदिदं (for यदहं). K1 om. तात. — [d]) Da4 corrupt; G1. 3 6 -साक्षिणम् (for -साक्षिकम्). G2 अंजहा (for अञ्जसा).

22 22[ab] = (var.) Śvetāśvatara Up. 5. 10[ab]. — [a]) K7 न च (for न). B8 (marg. as in text) चैव; Da4 lacuna; D5. 7 एते; T G1. 3 6 M5 वापि; G2 एष (for एतन्). Ś1 K1. 2 नैव स्त्री पुरुषो नैतन्. — [b]) Ś1 K1. 2 न च; D6 नैतच् (for नैव). Ś1 K1. 2 [ए]वेदं; K4 D2. 3. 8 वेद; K7 Ds2 D6. 9 चैतन्; Ds1 D4 वैतन्; D5. 7 वेदं; G2 चायं (for चेदं). G2 नपुंसकः. — G3 om. (hapl.) 22[cd]. — [c]) Da4 ब्रह्मन्; T G1. 2. 6 M1. 5–7 चैव (for ब्रह्म). — [d]) T G1. 2. 6 M1. 5. 6 ब्रह्मभूतं (M1. 6 °त-) (for भूतभव्य-). M7 ब्रह्म तत्प्रभवात्मकं. ❀ Cn: भूतभव्ययोर्भवः उत्पत्तिः कारणं तदात्मकम् । ❀

23 [a]) Ś1 K1. 2. 4 नैवं; G1 M5 नैव (for नैतज्). T G2. 3. 6 श्रुत्वा; G1 छित्वा (for ज्ञात्वा). — [b]) Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 अवाप्नुते (for °प्नुयात्). T1 पुनर्भावमाप्नुयात्. — [c]) Ś1 K2. 4 D4. 6. 7. 9 अभाव-; K7 अभावं; T G1–3. 6 M1. 5–7 स्वभाव- (for अभव-). ❀ Ca: अभवप्रतिपत्त्यर्थं पुनर्जन्मनिवृत्तये ॥ Cn: अभवः, अनुत्पत्तिरात्मा, तस्य प्रतिपत्त्यर्थम् ॥ Cs: अभवो मोक्षः, तत्प्रतिपत्त्यर्थम् । ❀ — [d]) K4. 7 D4. 9 ब्रह्म; K6 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Da3 a4 Ds D2. 3. 5–8 T G1. 2 M1. 5. 6 धर्मं; G3. 6 धर्म्यं (for वर्त्म).

24 [a]) Da4 मनानि; D5. 7 गतानि (for म°). M5 धर्माणि (for सर्वाणि). G2 यथात्मा तानि सर्वाणि. — [b]) K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 7. 8 तथा; K7 D4. 9 तव; V1 Ds यथा; T1 तच्च (for न च). K7 V1 D4. 6. 9 T1 G1. 3. 6 M1. 6. 7 तथा तथा (for यथा तथा). — [d]) V1 transp. भवन्ति and न.

25 Before 25, K6. 7 Ds D4–7. 9 ins. भीष्म उवाच. — [a]) D5. 7 यत् (for तत्). Ś1 K1. 2 -युक्तात्म- (for -युक्तेन). D4. 9 पिता महाधिया (for गुणान्वितेन). — [b]) K7 पिता महाधिया; V1 Bo 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 दमान्वितेन; D7 T1 G1–3. 6 M5 -मनोनुगेन; T2 -मनोगतेन (for -गुणान्वितेन). — [c]) B6. 9 (also as in text) D5. 7 दृष्ट्वा; Da4 पृष्टा; Ds1 पृष्टे (for पृष्टो). K4. 6 B7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 M7 हि सं-; K7 D4. 9 M6 हीमं; V1 Bo. 8 [ऽ]स्मि सं-; B6. 9 Da4 D5. 7 हितं; M1 मया (for हीदं). K6 Dn1 T G1–3, 6

२४३

व्यास उवाच ।
गन्धान्रसान्नानुरुन्ध्यात्सुखं वा
नालंकारांश्चाप्नुयात्तस्य तस्य ।
मानं च कीर्तिं च यशश्च नेच्छे-
त्स वै प्रचारः पश्यतो ब्राह्मणस्य ॥ १
सर्वान्वेदानधीयीत शुश्रूषुर्ब्रह्मचर्यवान् ।
ऋचो यजूंषि सामानि न तेन न स ब्राह्मणः ॥ २
ज्ञातिवत्सर्वभूतानां सर्ववित्सर्ववेदवित् ।
नाकामो म्रियते जातु न तेन न च ब्राह्मणः ॥ ३
इष्टीश्च विविधाः प्राप्य क्रतूंश्चैवाप्तदक्षिणान् ।
नैव प्राप्नोति ब्राह्मण्यमभिध्यानात्कथंचन ॥ ४
यदा चायं न बिभेति यदा चास्मान्न बिभ्यति । C. 12. 9068 B. 12. 252[1]. 5 K. 12. 257. 5

M5.7 प्रीति(T2 G1–3 प्रीत)मना ; K7 D4. 5. 7. 9 प्रीतियुक्तं (for °मता). K7 D4–7. 9 महार्थं ; Dn1. n4 T G1–3. 6 M5 यथार्थं (for हितार्थं). — d) G2 भूयात् ; G3. 6 ब्रूयाः (for ब्रूयात्). K1 युक्तम् (for यदुक्तम्).

Colophon : — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 6. 7 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T2 M1. 5 शुकानुप्रश्नः ; K2. 4 शुकप्रश्नः ; M6 शुकानुप्रश्ने अग्र्यधर्मकथनं ; M7 शुकानुप्रश्ने धर्मकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K6 86 ; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 77 ; Dn4 76 ; D3 G2 M1. 6. 7 75 ; D8 71 ; T2 90. — *Śloka no.* : Dn1 D8 26 ; Dn4 29.

243

☞ G2 om. this adhy.

1 a) K2 अनुरुंध्यात् ; K7 B8 (marg.) Ds T1 G1. 3. 6 ना(B8 अ)नुरुध्ये(K7 Ds °ध्या)त् ; T2 M5 °रुंध्येत् ; M1. 6 °रुध्यत् (for °रुन्ध्यात्). — b) M1. 6. 7 नालंकारं (for °कारांश्च). K2 आप्नुयात् ; K7 D4–7. 9 प्राप्नु° (for चाप्नु°). D6 कृत्स्नतश्च (for तस्य तस्य). — c) G1 om. the first च. B8 (marg.) कीर्तिंश्च (for कीर्तिं). Ds1 om. the second च. Ds2 D6 नैच्छेत्. — d) ❀ Cn : प्रचारो व्यवहारः ॥ Cp : आचारः ॥ Cs : अनुष्ठानम् । ❀ ❀ Ca : पश्यतो विदुषः । ❀

2 a) Ś1 K1. 2 सर्ववेदानधीयेत ; Da4 सर्वदा च न धीयीत. — b) K1 शुश्रूषुं. — c) K7 यजुषि. K1 मानानि ; K2 मासानि (for सामानि). — d) K4 B6. 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 यो वेद न स (D5. 7 स च ; D6 न च) वै द्विजः ; K6 V1 Bo. 8 Da3. a4 यो न (V1 Da3. a4 हि) वेद न वै (V1 न स ; Da3. a4 स वै) द्विजः ; K7 D4. 9 स तेन ब्राह्मणो भवेत् ; T G1. 3. 6 M1. 5–7 वेदवेदांगपारगः.

3 Ds reads 3 after 5. T G1. 3. 6 M5 transp. 3 and 4. — a) K6. 7 ज्ञाति(K7 °न)वित् ; Da3. a4 Ds D6 T G3 ज्ञाता यः (D6 च) ; D2. 3 G6 ज्ञातयः ; D4 जनिजः ; D9 जानिवित् ; G1 ज्ञायतः ; M1. 5–7 ज्ञातियः (for ज्ञातिवत्). D5. 7 -भूतानि ; T G1. 3. 6 -भूतात्मा (for -भूतानां). — b) Ś1 K1. 2. 4 V1 -देहवित् ; T G1. 3. 6 -भूतकृत् ; M1. 6. 7 -भूतवित् (for -वेद°). — c) K6 धर्मकामो (hypermetric) ; K7 D4. 9 T2 स(T2 न)कामो ; T1 G1. 3. 6 नाकाले (for °मो). D6 प्रीयते (for म्रि°). T1 जंतुर् (for जातु). ❀ Ca : नाकामः नानभिसंहितफलकर्ता म्रियते, मुक्त एव भवतीत्यर्थः । ❀ — D6 reads 3d twice. — d) T1 G1. 3. 6 देवो ; T2 दैवो ; M5 वेदे (for तेन). Ś1 K1. 2. 4 D7 न स ; Bo च न (by transp.). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6 (first time). 8 वै द्विजः (for ब्राह्मणः). D5. 6 (second time). 7 न तेन ब्राह्मणो भवेत्.

4 T G1. 3. 6 M5 transp. 3 and 4. — a) Ds1 D6 इष्टींश्च. K2 विविराः ; T2 °धान्. — b) K1 क्रतूंश्च ; K7 क्रतूश्च. M7 चापि (for चैव). K2 [आ]त्म- ; G1 [आ]त्त- (for [आ]प्त-). — c) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 transp. नैव and प्राप्नोति. G6 नैष (for नैव). K2 नैव प्राप्तो ब्राह्मणस्य. — d) K1. 4 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 6. 8 अविधा(K1 °ध्या)नात् ; Ds T G1. 3. 6 M5 अविज्ञाता (M5 °तं) ; D7 अभिवादात् ; Cpp अभिधानात् (for °ध्यानात्). ❀ Ca : अभिध्यानात् फलाभिध्यानात् ॥ Cn (reading अविधानात्) : दयानैष्कर्म्ययोरननुसरणात् ॥ Cs (reading अविज्ञाता) : परमात्मज्ञानरहितः । ❀

5 = (var.) 12. 168. 42 ; Śānti. App. I, (No. 4), lines 27–28 ; B. 12. 326. 33 ; Harivaṁśa I. 30. 41. 5ab = (var.) 12. 21. 4ab. — a) T2 यथा (for यदा). D4. 7 T1 G1 वायं (for चायं). Da4 Ds1 D5. 7

C. 12. 9058
B. 12. 252[1].5
K. 12. 257. 5

यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ५
यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकम् ।
कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ६
कामबन्धनमेवैकं नान्यदस्तीह बन्धनम् ।
कामबन्धनमुक्तो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ७
कामतो मुच्यमानस्तु धूम्राभ्रादिव चन्द्रमाः ।
विरजाः कालमाकाङ्क्षन्धीरो धैर्येण वर्तते ॥ ८
आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं
समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।
स कामकान्तो न तु कामकामः
स वै लोकात्स्वर्गमुपैति देही ॥ ९
वेदस्योपनिषत्सत्यं सत्यस्योपनिषद्दमः ।
दमस्योपनिषद्दानं दानस्योपनिषत्तपः ॥ १०
तपसोपनिषत्त्यागस्त्यागस्योपनिषत्सुखम् ।
सुखस्योपनिषत्स्वर्गः स्वर्गस्योपनिषच्छमः ॥ ११
क्लेदनं शोकमनसोः संतापं तृष्णया सह ।
सत्त्वमिच्छसि संतोषाच्छान्तिलक्षणमुत्तमम् ॥ १२
विशोको निर्ममः शान्तः प्रसन्नात्मात्मवित्तमः ।

G_3 बिभ्येति (for बिभेति). $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ न बिभेति यदा चायं. — ^{b}) Da_4 चास्मान्न; D_7 T_1 G_1 वास्मान्न; M_7 चात्मान्न (for चास्मान्न). K_1 (also as in text) बिभ्यते (for बिभ्यति). — ^{c}) M_7 च (for the second न). — After 5, Ds reads 3.

6 = (var.) 12. 168. 44; B. 12. 326. 34; Śānti. App. I, (No. 4), lines 29–30; Harivaṁśa 1. 30. 40. $K_{1.2.4}$ D_7 om. (hapl.) 6. D_3 reads 6 on marg. — ^{b}) T_2 M_7 पावकं; G_1 पापकः (for °कम्). — 6^{cd} = 12. 21. 5^{cd}.

7 Bo om. (hapl.) 7^{ab}. — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2.7}$ $D_{4.6.9}$ कामो; D_3 कामं (for काम-). T $G_{1.3.6}$ $M_{1.5-7}$ [इ]दं (for [ए]कं). — ^{b}) G_1 नाद्यद् (for नान्यद्). — ^{c}) Da_3 om. (hapl.) कामबन्धन. B_8 कामबंधविमुक्तो हि.

8 ^{a}) $M_{1.6}$ विप्रमुक्तस् (for मुच्यमानस्). $D_{4.5.7.9}$ हि (for तु). — ^{b}) K_1 D_4 धूम्राभ्राद्; $K_{6.7}$ D_9 T_1 $G_{1.3.6}$ M_7 धूमा° (for धूम्रा°). K_7 Da_4 चंद्रमा. — ^{c}) K_1 B_9 विराजाः (for विरजाः). Bo कामम् (for कालम्). D_7 आकांक्षी. ❀ Cs: कालं शरीरपतनकालम् । ❀ — ^{d}) M_1 वीर्यो (for धीरो).

9 9^{ab} = 6. 24. 70^{ab}. — ^{a}) K_2 आपूर्यमानम्; Dn_4 अपूर्यमाणम्. Ds_1 अचलं (for अचल-). Da_4 -प्रविष्टं (for -प्रतिष्ठं). — ^{b}) $Ś_1$ K_1 [ऽ]भि-; $M_{1.6.7}$ [ऽ]नु- (for प्र-). — $K_{6.7}$ V_1 B_8 $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2-4.6.8.9}$ Cn ins. after ($K_{6.7}$ $D_{4.9}$ subst. for) 9^{ab}: $D_{5.7}$ ins. after 9^{c}:

693* तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे
स शान्तिमाप्नोति न कामकामः ।

[= (var.) 6. 24. 70^{cd}. $D_{5.7}$ om. line 1. V_1 B_8 om. line 2. —(L. 2) K_7 Ds $D_{4-7.9}$ कामकामी (for °कामः).]

— V_1 B_8 om. (hapl.) 9^{c}. D_3 reads 9^{cd} on marg. — ^{c}) $D_{5.7}$ अकाम-; M_7 स काम्य- (for स काम-). $D_{3.5.7}$ T $G_{1.3.6}$ $M_{1.5-7}$ -कामो (for -कान्तो). K_1 lacuna; M_7 -कामी (for -कामः). ❀ Cn: कामैः संकल्पमात्रोपनतैः कान्तः मनोहरः । ❀ — $D_{5.7}$ om. (hapl.) 9^{d}. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ लोकान्; K_4 V_1 B_{6-9} $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.6.8}$ कामात् (Da_4 Ds °न्); T $G_{1.3.6}$ $M_{1.5-7}$ लोकं (for लोकात्). G_1 देहि.

10 With 10–11, cf. B. 12. 300[299]. 13. — ^{a}) $D_{5.7}$ सत्यः; D_9 सत्ये (for सत्यं). — ^{d}) K_1 तमः; V_1 lacuna (for तपः).

11 V_1 reads 11 on marg. — ^{a}) $Ś_1$ K_1 तपस्युप-; $K_{2.4}$ $D_{4.5}$ तपस्योप- (for तपसोप-). Da_4 सर्गः (for त्यागस्). — ^{b}) Da_4 सर्गस्य (for त्यागस्य). — ^{c}) K_6 स्पर्शः; $M_{1.5}$ स्वर्गं (for स्वर्गः). — ^{d}) K_6 स्पर्शस्य (for स्वर्गस्य). B_3 (marg.) क्रमः; Da_4 समः (for शमः). ❀ Cn: शमः निर्गुणब्रह्मभावः । ❀

12 ^{a}) Ds T $G_{1.3.6}$ -तमसोः (for -मनसोः). ❀ Cv (reading क्लेदने): क्लेदने, अन्योन्यमिश्रणे निस्तीर्णे सतीति शेषः । ❀ — ^{b}) K_6 $B_{6.9}$ $Da_{3.a4}$ $D_{5.7}$ T_1 संतोषस्; T_2 $G_{1.6}$ M_5 सं(G_1 स)तीर्णस्; $M_{1.6.7}$ संतीर्णं (for संतापं). $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ संतापं मर्षयाम्यहं; K_7 $D_{4.6.9}$ तृट्संतापभयापहं. ❀ Cn: संतापं संताप्य क्लेदनं विक्लित्तीकरणम् । संतापमिति णमुलन्तम् । ❀ — D_3 reads 12^{c}–18^{d} on marg. — ^{c}) $K_{6.7}$ D_6 $M_{1.6.7}$ इच्छंति; Da_4 इच्छामि; $D_{5.7.9}$ इच्छति; T $G_{1.3.6}$ M_5 ऋच्छति (for इच्छसि). ❀ Cn: इच्छसि, इच्छेत — पञ्चमलकारोऽयम् । ❀

13 D_3 reads 13 on marg. — ^{a}) G_1 विशेषो (for विशोको). Da_4 $M_{1.6}$ निर्मलः (for निर्ममः)

षड्भिर्लक्षणवानेतैः समग्रः पुनरेष्यति ॥ १३
षड्भिः सत्त्वगुणोपेतैः प्राज्ञैरधिकमत्रिभिः ।
ये विदुः प्रेत्य चात्मानमिहस्थांस्तांस्तथा विदुः ॥ १४
अकृत्रिममसंहार्यं प्राकृतं निरुपस्कृतम् ।
अध्यात्मं सुकृतप्रज्ञः सुखमव्ययमश्नुते ॥ १५
निष्प्रचारं मनः कृत्वा प्रतिष्ठाप्य च सर्वतः ।
यामयं लभते तुष्टिं सा न शक्यमतोऽन्यथा ॥ १६
येन तृप्यत्यभुञ्जानो येन तुष्यत्यवित्तवान् ।
येनास्नेहो बलं धत्ते यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १७
संगोप्य ह्यात्मनो द्वाराण्यपिधाय विचिन्तयन् ।
यो ह्यास्ते ब्राह्मणः शिष्टः स आत्मरतिरुच्यते ॥ १८
समाहितं परे तत्त्वे क्षीणकाममवस्थितम् । C. 12. 9083 B. 12. 252[1]. 20 K. 12. 257. 20

— b) K6.7 V1 B6.8 (marg. as in text).9 Da4 Ds1 D4.6.9 T1 G1 प्रशांतात्मा (for प्रसन्नात्मा). K4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 G3.6 विमत्सरः; T G1 M1.5–7 [आ]त्मविच्छुचिः (for °वित्तमः). — Ś1 K1.2.4 V1 om. (hapl.) 13[cd]. — c) B8 (marg.) सद्भिर् (for षड्भिर्). ❀ Cn: षड्भिः, संतोषसहितैर्विशोकत्वादिभिः । ❀ — d) Ds T G1.3.6 M5 समग्रं (for °ग्रः). K6 Bo.6–9 D2.3.6 इष्यते (D6 °से); Da4 Ds1 इष्यति; Dn1.n4 एष्यते (for °ति). K7 D4.5.7.9 समग्रं (D4 °यं; D5.7 °ग्रः) प्रतरिष्यति.

14 D3 reads 14 on marg. — a) B7.8 (marg. as in text) सद्भिः (for षड्भिः). D4 -गुणोपेतो (for °पेतैः). ❀ Cn: षड्भिः पूर्वोक्तैः सत्यदमदानतपस्त्यागशमाख्यैः। ❀ — b) Ś1 K1 अधिग- (for अधिक-). K4.6 V1 Bo.7–9 Dn1.n4 D2.3.6.8 प्राज्ञैरधि(K6 °पि)गतं (K6 °त-) त्रिभिः; B6 Da3.a4 °रधि(Da4 °भि)ष्ठितं त्रिभिः. — c) K7 D4.5.7.9 नैव च (D4 वा); Ds T G1.3.6 M1.5.7 प्रत्यग् (for प्रेत्य च). ❀ Cn: प्रेत्य जीवत्यपि देहे देहाभिमानादुत्थाय। ❀ — d) Ś1 K1 तान्सहाविदुः; K7 D4.5.7.9 T1 G3.6 तान्मृतान्विदुः; Ds T2 G1 M1.5–7 अमृतान्विदुः (M1.6.7 °तं विदुः) (for तांस्तथा विदुः). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.6.8 इहस्थं तं गुणं विदुः.

15 D3 reads 15 on marg. — a) K7 आकृत्रिमम्; M7 अकर्तृकम्. K2 असंचार्यं; D7 °हार्यें (for °हार्यं). ❀ Ca: असंहार्यम्, अविनाशि ॥ Cn: स्वभावसिद्धम् । ❀ — b) D7 भीरूपस्कृतं (for निरुप°). ❀ Ca (reading अनुपस्कृतं): अनुपस्कृतं, विकारैरुपचयादिभिस्त्यक्तम् ॥ Cn: निरुपस्कृतं, गुणाधानमलापकर्षणात्मकसंस्कारहीनम् । ❀ — c) T1 G1 अध्यात्म- (for °त्मं). Ds स्व- (for सु-). K7 -प्रज्ञ; T1 G1.6 -प्रज्ञं (for -प्रज्ञः). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.5.7.8 T2 अध्यात्मं (D5 °त्म्यं) सुकृतं (V1 °तिं) प्राप्तः (V1 D5.7 T2 °ज्ञः).

16 D3 reads 16 on marg. — a) T1 G1.3.6 निष्प्रचारे (for °चारं). — b) K4.6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.5.7.8 T सर्वशः (for °तः). — c) K2.4 M5 यामलं; D6 यामियं (for यामयं). K1.7 तुष्टिः; M1 दृष्टिं (for तुष्टिं). — d) Ś1 शक्यामतो; K2 B8 (orig.) Da3.a4 D5–7 M5.7 शक्या ह्य(D6 त)तो; K6.7 Bo.8 (marg.) Dn1.n4 Ds D2.3.8 शक्यात्मनो; B6.9 G1 शक्यमितो; M1 °मनो (for °मतो).

17 D3 reads 17 on marg. — a) D5.7 तुष्यति (for तृप्यति). Da3 G1 अभुंजाना (G1 °ने). K4 Da4 D4 येन तृ(K4 त)प्यत भुंजानो. — b) K4 Bo.6.7.8 (marg.).9 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T1 G1.3.6 तृप्यति (for तुष्यति). K1 D5.7 वित्तवान्; V1 Bo.8 अवित्तमान्; T1 G1.3.6 अपीतवान् (for अवित्त°). Da4 येन तृप्यन्नवीर्यवान्. — c) K7 D9 यो नि(D9 निः)स्नेहो; Bo यथास्नेहो; Da4 D4.5.7 T2 येन स्नेहो (for येनास्नेहो). K1.7 D4.9 दत्ते (for धत्ते). ❀ Cv: येन परमात्मना, अस्नेहः तैलघृतादिस्नेहरहितोऽपि बलं धत्ते । ❀ — d) D5 om. स वेद.

18 D3 reads 18 on marg. — a) Bo.8 Dn1.n4 D2.3.8 Cn संगुह्यानि; Ds Cs स संगृह्य; D5 संगुह्यभि-; D7 संगो ह्यपि; T G1.3.6 M5 असंगो हि; M7 संगोप्येह (for °प्य हि). G1 आत्मने. D7 T1 G1.3.6 द्वारम् (for द्वाराणि). — b) K1 अधिधाय; Da4 अवि°; Dn4 Ds1 अभि° (for अपि°). M7 [अ]विचिंतयन्. — K2.4 om. 18[c]–19[b]; Ś1 reads the same on marg. — c) K7 Ds D4.9 T2 M5 ब्र(K7 T2 ब्रा)ह्मणा (for ब्राह्मणः). K7 क्लिष्टः; Ds1 D4.7.9 T2 M1.5.6 श्लिष्टः (for शिष्टः). ❀ Ca: शिष्टस्तदेकनिष्ठः । ❀ — d) M6 सोत्मा (for स आत्म-).

19 K2.4 om. 19[ab] (cf. v. l. 18). Ś1 reads 19[ab] on marg. — a) K1 समाहिता; Ds °हितः (for °हितं). Da4 Dn4 परं (for परे). — b) Da4 अवस्थितिं. Ds क्षीणकामो व्यवस्थितः. — c) K7 D4–7.9 अभ्येति (K7 °त्य) (for अन्वेति). — d) D5.7 वायुश् (for वपुश्). Ś1 K1.4.7 D4.5.7.9 M1.5.6 चंद्रमसं (for चान्द्र°). D6 तथा (for यथा). Ś1 (*sup. lin.*)

C. 12. 9083 B. 12. 252[1].20 K. 12.257.20 सर्वतः सुखमन्वेति वपुश्चान्द्रमसं यथा ॥ १९

सविशेषाणि भूतानि गुणांश्चाभजतो मुनेः ।
सुखेनापोह्यते दुःखं भास्करेण तमो यथा ॥ २०

तमतिक्रान्तकर्माणमतिक्रान्तगुणक्षयम् ।
ब्राह्मणं विषयाश्लिष्टं जरामृत्यू न विन्दतः ॥ २१

स यदा सर्वतो मुक्तः समः पर्यवतिष्ठते ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च शरीरस्थोऽतिवर्तते ॥ २२

कारणं परमं प्राप्य अतिक्रान्तस्य कार्यताम् ।
पुनरावर्तनं नास्ति संप्राप्तस्य परात्परम् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४३ ॥

२४४

व्यास उवाच ।
द्वंद्वानि मोक्षजिज्ञासुरर्थधर्मावनुष्ठितः ।
वक्त्रा गुणवता शिष्यः श्राव्यः पूर्वमिदं महत् ॥ १

आकाशं मारुतो ज्योतिरापः पृथ्वी च पञ्चमी ।

यथा चांद्रमसं पुरं.

20 [a]) K2 सविशेषेण; Bo. 8 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 8 Cn (Cnp as in text) अविशेषाणि (for सवि°). ❀ Cn: विशेषाः स्थूलपृथिव्यादय एकादशेन्द्रियाणि च। अविशेषः पञ्च तन्मात्राणि बुद्धिश्च। लिङ्गमात्रं महत्तत्त्वम्, अलिङ्गं प्रधानम्। तत्र पूर्वपूर्वत्यागेनोत्तरमुत्तरं प्रतिपद्यमानो योगी गुणानपि त्यजति। सविशेषाणीति पाठे भूतशब्देन पञ्चतन्मात्राण्येव स्वकार्यस्थूलभूतसहितानीत्यर्थः। ❀ — [b]) Da4 गुणश्च; D6 °गुणाद्य. Ś1 K1. 2. 4 D6 भजते (D6 °तो); K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 जहतो; K7 D4. 9 G6 [अ]भुंजतो (for [अ]भजतो). Ś1 K1. 2. 4. 7 B8 D5. 7 T1 G1. 3 मुने; B6 स्वनेः (for मुनेः). — [c]) K2 सुखेनोपह्यते दुःखे (sic).

21 [a]) Ś1 K1. 2 B8 -धर्माणम् (for -कर्माणम्). — [b]) Da3 om. क्रान्त. K7 D4. 6. 9 -गुणक्रियं; V1 °श्रियं; M1 -गुणं चयं (for -गुणक्षयम्). — [c]) K1. 2 T1 G1. 3. 6 ब्राह्मणं विषयावि(K1. 2 °क्लि)ष्टं. — [d]) K1 Da4 G1 जरामृत्यु; D6 जरान्मृत्यू. G1. 6 विद्यतः (for विन्दतः). D4 जरामृत्युरविंदतः.

22 [a]) K1 सर्वदा; Da4 सर्वं यः (for स यदा). D7 युक्तः (for मुक्तः). — [b]) B8 शमः; D8 समं; T1 G1. 6 तमः (for समः). B6. 7. 9 Da4 T1 G1. 3. 6 -तिष्ठति; D6 -तिष्ठत (for °ते). — [c]) Dn1 Ds1 D4 [इं]द्रियार्थांश्च; D5. 7 °र्थेभ्यः (for °र्थांश्च). — [d]) M5–7 शरीरस्थान् (for °रस्थो). K6 B8 (marg. as in text) Da4 D5–8 G3 M5–7 निवर्तते (D8 M5 °र्तयेत्); T1 G1. 6 [ऽ]नु°; T2 न व° (for ऽतिव°).

23 [a]) D4. 6. 9 प्रथमं; G1 lacuna (for परमं). M1. 6 प्राप्यम्. T2 कारणं प्राप्य परमम्. — [b]) Ś1 K1. 2 ह्यतिक्रांतस्य (for अति°). Da3. a4 कार्यता; M1. 6 कार्यवत् (for °ताम्). ❀ Ca: कार्यताम्, उपाधिवशात् जन्मसंबन्धम् ॥ Cn: कार्यताम्, अव्यक्तताम्। ❀ — [c]) K6 आवर्तना (for °नं). — [d]) K6. 7 B6. 9 D4. 6. 9 संप्राप्तः स्यात् (for °प्तस्य). K6 Bo. 7. 9 Da3 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 परं पदं; B6 परमं पदं (hypermetric); M7 परां परं (for परात्परम्). Da4 प्राप्तः स्यात्परमं पदं.

Colophon: G2 missing; K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 6. 7 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 M5 शुकानुप्रश्नः; K2. 4 शुकप्रश्नः; M6 शुकानुप्रश्ने सर्वनिवृत्तिप्रशंसनं; M7 सर्वनिवृत्तिप्रशंसनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 Dn4 Ds2 77; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 78; D8 M1. 6. 7 76; T2 92. — *Śloka no.:* Dn1. n4 D8 29.

244

1 [a]) K2 दुर्मतिर्मोक्ष-; K6. 7 Da3. a4 Ds D4. 6. 9 G2 M5. 7 Ca. s द्वंद्वनिर्मोक्ष-; B8 T G1. 3. 6 M6 द्वंद्वाग्नि° (for द्वंद्वानि मोक्ष). K4 -विज्ञासुर् (for -जि°). — [b]) D8 -कामान् (for -धर्माव्). Dn1 T1 G1. 3. 6 अधिष्ठितः; G2 अतिष्ठतः; M1 अनुष्ठितौ (for °ष्ठितः). — [c]) K6 Da4 G1 M1. 6 वक्ता (for वक्त्रा). Ś1 गुणवतः; K6 °वतां;

भावाभावौ च कालश्च सर्वभूतेषु पञ्चसु ॥ २
अन्तरात्मकमाकाशं तन्मयं श्रोत्रमिन्द्रियम् ।
तस्य शब्दं गुणं विद्यान्मूर्तिशास्त्रविधानवित् ॥ ३
चरणं मारुतात्मेति प्राणापानौ च तन्मयौ ।
स्पर्शनं चेन्द्रियं विद्यात्तथा स्पर्शं च तन्मयम् ॥ ४
ततः पाकः प्रकाशश्च ज्योतिश्चक्षुश्च तन्मयम् ।
तस्य रूपं गुणं विद्यात्तमोऽन्ववसितात्मकम् ॥ ५
प्रक्लेदः क्षुद्रता स्नेह इत्यापो ह्युपदिश्यते ।
रसनं चेन्द्रियं जिह्वा रसश्चापां गुणो मतः ॥ ६
संघातः पार्थिवो धातुरस्थिदन्तनखानि च ।
श्मश्रु लोम च केशाश्च सिराः स्नायु च चर्म च ॥ ७
इन्द्रियं घ्राणसंज्ञानं नासिकेत्यभिधीयते । C. 12. 9025 B. 12. 253[2]. 8 K. 12. 258. 8

G2 °स्तदा (for °वता). K2 शिष्टः; D5.7 M7 शिष्या: (for शिष्य:). — d) Da4 श्राव्य- (for श्राव्यः). Ś1 K1 सर्वम् (for पूर्वम्). K1 मतं; T1 G1.3.6 वच: (for महत्).

2 a) Ś1 K1.2.4 आकाश- (for °शं). Ś1 K2 -मा- (K2 -म)रुतौ; D6 मरुतो (for मा°). M7 वह्निर् (for ज्योतिर्). — b) D2 om. from पः पृथ्वी up to न्मूर्ति (in 3d). K7 D4.6.9 तु; D5.7 [इ]ति (for च). Da3.a4 पंचमं (for °मी). — c) M1.5–7 भावोभावश् (for भावाभावौ). — d) Da3.a4 पूर्वं (for सर्व-). K7 D4.6.9 सर्वदा (for पञ्चसु). Ś1 K1.2 संप्रयुक्तेषु पंचसु.

3 D2 om. up to न्मूर्ति (cf. v. l. 2). — a) T1 G1.3.6 अंतराकाशमाकाशं. ❀ Cn: अन्तरात्मकम् अवकाशात्मकम् । ❀ — b) Da4 गोत्रम् (for श्रो°). — c) D5 विंद्यान् (for वि°). — D7 om. (hapl.) 3d–5c. — d) Ś1 K1.2 मोक्ष-; Dn4 मूर्तिमान् (hypermetric); D5 मूर्तिं; T G3.6 M1.5–7 मुनि:; G2 *न: (for मूर्ति-). ❀ Cn: मूर्तिः शरीरं तस्य शास्त्रं स्वरूपप्रकाशकं विधानं यद्वेदवाक्यं तद्विद्, मूर्तिशास्त्रविधानविद् । ❀

4 D7 om. 4 (cf. v. l. 3). — a) Da3.a4 मरुतात्मा (for मा°). K6 Dn4 चरणं मारुतोन्वेति. — b) K7 प्राणौ पानौ (sic) (for प्राणापानौ). G2 तन्मया (for °यौ). — c) Da4 T1 G3 विद्या; D6 विंद्यात्; G2 विद्यास्; G6 विद्यां (for विद्यात्). Ś1 K1.2 इंद्रियं स्पर्शनं विद्यात्. — d) Da4 शब्दं (for स्पर्शं). G2 तथा स्पर्शं चरन्मयं.

5 D7 om. 5abc (cf. v. l. 3). — a) V1 तेजः; Dn1 Ds D2.3.5 T G1.3.6 M1.5–7 तापः; Dn4 तपः; G2 तापं (for ततः). Da3 पाक- (for पाकः). K1 ततः पाकप्रकाशाश्च; K7 D4.6.9 तेजः पाकः (K7 °कं; D4 °क-) प्रकाशं च (K7 °शं तु); Da4 तापः पाकप्रकाशस्य. — b) Da4 om. चक्षु. K6 Bo.8 (marg. as in text) Dn1.n4 Ds D2.3.8 पंचमं; Da3.a4 तन्मयः (for तन्मयम्). — c) D4 तेस्य; G2 न च; M5 तच्च (for तस्य). Da3.a4 G1.2 M5.6 रूप- (for रूपं). D6 विंद्यात् (for वि°). — d) K7 [ऽ]त्य-; D4 स्व- (for ऽन्व-). K2 तथा स्पर्शं च तन्मयं; K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5–8 M1.7 ताम्रगौरासि (K6 D5–7 M7 °रसि-; M1 °रसु)तात्मकं; T G1–3.6 M5.6 तमोनाशकमात्मवान्.

6 a) D4 प्रक्लेदाः; T1 °दे; M1.6 प्रस्वेदं (M6 °दः) (for प्रक्लेद-). Ds T G1.3.6 M5 द्रवता; G2 भवत (for क्षुद्रता). ❀ Cn: क्षुद्रता, अन्तः प्रविश्य पार्थिवावयवश्लथीकरणेन सूक्ष्मता । ❀ — b) D5.7 इ(D7 नि)त्यपां (for इत्यापो). K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–4.6.8.9 इत्यपामुपदिश्यते; G2 इत्यापो न ह्युदीर्यते. — After 6ab, V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5–8 ins.:

694* असृङ्मज्जा च यच्चान्यत्स्निग्धं विद्यात्तदात्मकम् ।

[B8 संधिं (for स्निग्धं). D6 विद्यात् (for वि°). D7 तथात्मकं.]

— G1 om. 6cd. — d) K2 चापं; B9 (marg. as in text) चापो (for चापां).

7 a) G2 संयातः (for संघातः). — b) D7 अक्षि- (for अस्थि-). — c) Da4 transp. लोम and च. K4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–4.8.9 T1 G1.3.6 M1.5–7 रोम; D6 रोमं; T2 रोमा (for लोम). M1.6 केशांश् (for केशाश्). K2 श्मश्रुलोमनखकेशाः. — d) K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 M1.5.6 शिरा; T1 सिर-; T2 G1–3.6 M7 सिरा (for सिराः). K2 Da4 D9 T1 G1 स्नायुश्. K2 धर्म च; Da4 सर्वशः; G2 कर्म च (for चर्म च).

8 a) K6 V1 Bo.8.9 (last two marg.) Da3 Dn1.n4 Ds2 D2.5.8 M1.6.7 -संज्ञातं; B8.9 (both orig.) Da4 D7 -संघातं (D7 °तो) (for -संज्ञानं). — b) D4 reads from नासिके up to सर्वं (in 9b) twice. D4 (both times).9 नाशिका. K6 V1 अपि (for अभि-). K6 V1 Bo.6–9 Dn1.n4 Ds D2.3.8 -संज्ञिता; K7 D4 (both times).6.9 -संज्ञितं; Da3.a4 -विश्रुता; D5.7 T2 M7 -शब्दिता; T1 G1–3.6 M1.5.6 -शब्दितं (for

C. 12. 9096
B. 12. 253[2]. 9
K. 12. 258. 8

गन्धश्चैवेन्द्रियार्थोऽयं विज्ञेयः पृथिवीमयः ॥ ८
उत्तरेषु गुणाः सन्ति सर्वे सर्वेषु चोत्तराः ।
पञ्चानां भूतसंघानां संततिं मुनयो विदुः ॥ ९
मनो नवममेषां तु बुद्धिस्तु दशमी स्मृता ।
एकादशोऽन्तरात्मा च सर्वतः पर उच्यते ॥ १०
व्यवसायात्मिका बुद्धिर्मनो व्याकरणात्मकम् ।
कर्मानुमानाद्विज्ञेयः स जीवः क्षेत्रसंज्ञकः ॥ ११
एभिः कालाष्टमैर्भावैर्यः सर्वैः सर्वमन्वितम् ।
पश्यत्यकलुषं प्राज्ञः स मोहं नानुवर्तते ॥ १२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४४ ॥

-धीयते). — c) D6 गंधाश्. T2 M5 यो (for ऽयं). T1 G1-3. 6 गंधैश्च चेंद्रियार्थो (G1. 2 °र्थै) यो. — d) Da4 विज्ञेयः पृथिवीमिव; M7 °यं पृथिवीमयं.

9 For the repetition in D4, cf. v. l. 8. — a) G2 उत्तरेण (for °षु). K6 गुणान् (for गुणाः). — b) K1 सर्व- (for सर्वे). D5. 7 सत्त्वेषु च; T G1-3. 6 M7 पूर्वेषु न (for सर्वेषु च). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 सर्वस(K6 °त)त्त्वेषु चोत्तराः; D8 पूर्वे पूर्वे * नंतराः; M1. 5. 6 संति (M5 पूर्वे) पूर्वेषु नोत्तराः. — c) K4 -संखानां; K7 -संघातानां (hypermetric); Ds1 -संज्ञानां (for -संघानां). B8 पंचानामपि भूतानां. — d) Ś1 K1. 2 संति ते; K7 संनतिं; Da4 D5 संततिर्; D4. 6. 9 सततं; T2 संततीं; G1 संततं; M1. 6 संततीर् (for संततिं). Da4 सुमनो; D5 सुधियो; D7 तु धियो (for मुनयो).

10 a) K7 D4-7. 9 एतेषां (for एषां तु). K2 मने-ननममेयां तु (sic); T G1-3. 6 M1. 6. 7 मनस्तु नवमं चै- (M1. 6 °मस्ते)षां. — b) K7 स्मृताः; D5 मता. — c) K6 Bo. 7. 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M5. 6 त्वनंतात्मा; K7 V1 B6. 8 Da4 D4-7. 9 T G1. 3. 6 M1. 7 त्वंतरात्मा; G2 त्वं परात्मा (for ऽन्तरात्मा च). — d) K7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G2. 3. 6 M1. 5-7 स सर्वैः (K7 D4. 6. 9 T G2. 3. 6 M7 °र्वं-); G1 न सर्वं- (for सर्वतः). D5. 7 परम्.

11 a) Da4 बुद्धीर्. — b) K7 मनोव्याकरणात्मकः; V1 T1 G1. 3. 6 मनो व्याहरणात्मकं. ❀ Cs: अव्याकरणात्मकमिति । अव्याकरणं संशयः ॥ Cv (reading व्याकरणात्मकं): व्याकरणात्मकं विकारात्मकम् । ❀ — c) G1 विज्ञेयं (for °यः). G2 कर्मानुगात्मा विज्ञेयो. — d) D7 साक्षी च; G2 जीवस्तत् (for स जीवः). D6 क्षेत्रि- (for क्षेत्र-). K7 D4-7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 -संज्ञितः (G2 °तं) (for -संज्ञकः).

12 a) K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 कालात्म(Ds1 D6 °ष्ट)कैर् (for °ष्टमैर्). Ś1 K1. 2 भागैर् (for भावैर्). — b) Ś1 K2 सर्वं (for सर्वैः). Ś1 K1. 2 B8 सत्त्वम् (for सर्वम्). V1 Ds2 D5. 7 T1 G1 सर्वैः सर्व(V1 °त्त्व)समन्वितं; D6 यः सर्वैः सुसम°. — c) K4 अकलुषा; K6 V1 D5-7 M1. 6 अकल्मषं; K7 D4. 9 T G1-3. 6 M7 °ल्मषः (D4. 9 °ष-); M5 °लुषो (for °लुषं). K6 सत्त्वं; K7 D4. 9 प्रज्ञः; V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 कर्म; T G1-3. 6 M1. 5-7 बुद्ध्या (for प्राज्ञः). — d) K1. 4 शमोहं; K2 मनोहं; B8 संमोहं (for स मोहं).

Colophon om. in G2; K3. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. — *Sub-parvan*: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1. 3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K1. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 M5 शुकानुप्रश्नः; K2. 4 शुकप्रश्नः; M6. 7 शुकानुप्रश्नेंतरात्मकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 Ds1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 79; Dn4 Ds2 78; D3 M1. 6. 7 77; D8 73; T2 93. — *Śloka no.*: Dn1. n4 Ds 12.

२४५

व्यास उवाच ।
शरीराद्विप्रमुक्तं हि सूक्ष्मभूतं शरीरिणम् ।
कर्मभिः परिपश्यन्ति शास्त्रोक्तैः शास्त्रचेतसः ॥ १
यथा मरीच्यः सहिताश्चरन्ति
गच्छन्ति तिष्ठन्ति च दृश्यमानाः ।
देहैर्विमुक्ता विचरन्ति लोकां-
स्तथैव सत्त्वान्यतिमानुषाणि ॥ २
प्रतिरूपं यथैवाप्सु तापः सूर्यस्य लक्ष्यते ।
सत्त्ववांस्तु तथा सत्त्वं प्रतिरूपं प्रपश्यति ॥ ३
तानि सूक्ष्माणि सत्त्वस्था विमुक्तानि शरीरतः ।
स्वेन तत्त्वेन तत्त्वज्ञाः पश्यन्ति नियतेन्द्रियाः ॥ ४
स्वपतां जाग्रतां चैव सर्वेषामात्मचिन्तितम् ।
प्रधानद्वैधयुक्तानां जहतां कर्मजं रजः ॥ ५
यथाहनि तथा रात्रौ यथा रात्रौ तथाहनि ।
वशे तिष्ठति सत्त्वात्मा सततं योगयोगिनाम् ॥ ६
तेषां नित्यं सदानित्यो भूतात्मा सततं गुणैः । C. 12. 9107 B. 12. 254[3]. 7 K. 12. 259. 7

245

1 Ds2 om. the ref. — a) K2.4.7 V1 Dn4 D2–4.6.8.9 विप्रमुक्तं; Da4 °मुक्तिं (for °मुक्तं). — b) K2 सूक्ष्मे; K7 D4.9 शूक्ष्म- (for सूक्ष्म-). — c) G1 ·दृश्यंति (for ·पश्यन्ति). — d) Da3.a4 सर्व·; Ds1 श्रांत·; Ds2 T G2.3.6 शांत·; G1 शांति· (for शास्त्र-). K6 Bo.6.7.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3 8 ·वेदिनः (for ·चेतसः).

2 a) G2 तथा (for यथा). K2.4 मरीच्याः; Da4 मरिच्यः. Ś1 K1.3.4 सवितुश्च (for सहिताश्च). — b) K6 सर्वत्र; Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 सर्वत्र (for गच्छन्ति). G2 गच्छंति (for तिष्ठन्ति). K1 D7 दृश्यमानः. K7 D4.9 सर्वत्र गच्छंति च पश्यमानाः. — c) K7 D8 दोषैर् (for देहैर्). T2 M1.5–7 वियुक्ता (for विमुक्ता). Ś1 K2.7 Dn1 D2.4.8.9 विमु(K7 D4.9 °यु)-क्तानि चरंति. K6 Da4 लोकास्. — d) T1 G1.3.6 तत्त्वानि (for सत्त्वानि). K6 अतिमानसानि (for °मानुषाणि).

3 a) G2 इति (for प्रति-). Ds1 M1.6 ·सूर्यं (for ·रूपं). K2 यथा वाप्सु; K4.6 D7.9 तथैवाप्सु; G2 यदे°. — b) B8 (marg.) ताम्रः; Da4 पापः; Ds T G1–3.6 M7 तावत्; M1.5.6 तावान् (for तापः). Ds कात्स्न्र्येन (for सूर्यस्य). K2 लभ्यते; V1 लक्षणं; M1 लक्ष्यसे (for °ते). — c) Ś1 K1.2 सत्त्वमंतस्; K4.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 सत्त्ववत्तु; Cap सत्त्ववंतस् (for °वांस्तु). K7 D4.6.9 तत्; D5.7 हि (for तु). K6 T2 G2 यथा; K7 तयोः (for तथा). T2 Cap सत्त्व- (for सत्त्वं). ❀ Cv: सत्त्ववान् ज्ञानसत्त्ववान् । सत्त्वं जीवराशिम् । ❀ — d) Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.7.8 स (for प्र-).

4 a) B8 (marg.) Da4 नाति· (for तानि). K1 Ds1 सूक्ष्मानि; K7 D4.9 शूक्ष्माणि; G2 सर्वाणि (for सूक्ष्माणि). K6 सर्वाणि; K6 (also) Bo.7 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 सत्त्वानि; B8 (marg. as in text) तत्त्वानि (for सत्त्वस्था). ❀ Ca: सत्त्वस्थाः आत्मनिष्ठाः । ❀ — b) Da4 D5 शरीरिणः (for °रतः). Da3 विमुक्ता न शरीरिणः. — c) T G2.3.6 तेन; G1 नैतत् (for स्वेन). D6 सत्त्वेन (for त°). K1 तत्त्वज्ञः; G2 सज्ज्ञानं. K4 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 स्वेन सत्त्वेन सत्त्वज्ञाः (Ds °स्थाः). — d) D4 पश्यति. K4 Ds1 नियतेंद्रियः.

5 a) T1 चापि; Bom. ed. चैष (for चैव). — b) K2.4.7 D4.6.9 T G1–3.6 ·चिंतनं; Ds D8 ·चिंतितः (for ·चिन्तितम्). — c) V1 B6.8 (marg.).9 प्राधान्यं (V1 B9 °न्य·); T2 प्रधानं (for °न·). M7 ·द्वैत· (for ·द्वैध·). K7 B9 D4.6.9 Cv ·मुक्तानां (for ·युक्तानां). K4 Bo.7 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T1 G3.6 प्रधाना(B7 ·न्या)·द्वैधमु(Bo Ds1 °यु)क्तानां; D5.7 प्रधानाच्चैव युक्तानां; G2 °नेन वियुक्तानां. — d) K2 D7 महतां; Ds1 जहती; D4.6 जयतां; T1 G1.3 दहने; T2 G2.6 दहते (for जहतां). K1 जहतां कर्मणं रतः (sic).

6 a) Ds1 यथाहानि (for °हनि). — b) G1 तथा (for यथा). D5 om. था रात्रौ. — c) Ś1 K1.2.4 D4 M5 तत्त्वात्मा; T G1–3.6 तत्रात्मा (for सत्त्वात्मा). ❀ Cn: सत्त्वात्मा लिङ्गदेहः । ❀ — d) ❀ Cs: योगयोगिनां ध्याननिष्ठानाम् । ❀

7 a) G2 ते नित्येव (for तेषां नित्यं). Ś1 K1.2 स चानित्यो; Da4 यदा नित्यो; T2 सतां नित्यो (for सदानित्यो). — c) K1.2.4 त्वचिंतः; Da4 त्वनितः; D7

C.12.9107
B.12.254[3].7
K.12.259.7

सप्तभिस्त्वन्वितः सूक्ष्मैश्चरिष्णुरजरामरः ॥ ७
मनोबुद्धिपराभूतः स्वदेहपरदेहवित् ।
स्वप्नेष्वपि भवत्येष विज्ञाता सुखदुःखयोः ॥ ८
तत्रापि लभते दुःखं तत्रापि लभते सुखम् ।
क्रोधलोभौ तु तत्रापि कृत्वा व्यसनमर्छति ॥ ९
प्रीणितश्चापि भवति महतोऽर्थानवाप्य च ।
करोति पुण्यं तत्रापि जाग्रन्निव च पश्यति ॥ १०
तमेवमतितेजोंशं भूतात्मानं हृदि स्थितम् ।
तमोरजोभ्यामाविष्टा नानुपश्यन्ति मूर्तिषु ॥ ११
शास्त्रयोगपरा भूत्वा स्वमात्मानं परीप्सवः ।
अनुच्छ्वासान्यमूर्तानि यानि वज्रोपमान्यपि ॥ १२
पृथग्भूतेषु सृष्टेषु चतुर्ष्वाश्रमकर्मसु ।

तत्त्वतः; G2 त्वन्वितैः (for त्वन्वितः). Dn4 सूक्ष्मश्च; D9 शूक्ष्मैश्च. ❀ Ca: सप्तभिः पञ्चभूतमनोबुद्धिभिः । ❀ — ^{d}) G2 अमराजरः; M5 अजरोमरः. ❀ Cs: चरिष्णुः नानाविधयोनिषु संचरणशीलः । ❀

8 ^{a}) K7 V1 Bo मनोबुद्धिः (for °बुद्धि-). G1 -पराभूत- (for °भूतः). — ^{b}) Ds स्वदेहे (for °ह-). D6 -देहवत् (for °वित्). ❀ Ca: स्वदेहपरदेहवित्, न तत्त्वव्यतिरिक्तात्मदर्शी । ❀ — ^{c}) Ś1 K1. 2 स्वप्ने च; K7 D4. 6. 9 स्वप्नेपि; B8 (marg.) स्वप्ने तु (for स्वप्नेषु). Ś1 K1 B8 (marg.) Da3 a4 D4. 6. 9 [अ]भि-; K2 वि- (for [अ]पि). D7 एषा; G1 एषु; M1 एव (for एष). — ^{d}) K2 विज्ञातः; K7 Da4 D9 विज्ञाना; G2 °न- (for °ता).

9 ^{b}) B8 (marg. as in text) सुखं तत्रापि विंदति. — ^{c}) B8 D7 च (for तु). D4 क्रोधलाभो नु तत्रापि; T G1–3. 6 M1. 5–7 कामं (T1 M1. 5–7 °म-) क्रोधं (M1. 6 °धौ) च त°. — K1 repeats 9^{d} after 10^{abc}. — ^{d}) K1 (first time) दमनम् (for व्यसनम्). D5. 7 अर्हति; T G1. 3. 6 M1. 5–7 ऋच्छति; G2 इच्छति (for अर्छति).

10 ^{a}) B8 (marg. as in text) सुप्रीतश्च; Da4 प्रीतितश्च; Dn1 प्रीणतश्च; D8 (before corr.) T2 G2 प्रणीतश्च (for प्रीणितश्च). V1 B8 (marg.) तत्रापि (for भवति). — ^{b}) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 (before corr. as in text). s2 D2. 3. 5 8 T2 G2 M1. 5–7 हि; K7 D4 6. 9 तु (for च). — After 10^{abc}, K1 repeats 9^{d}. — ^{d}) Ś1 K1. 2. 4 V1 जाग्रदेव; B7 Dn1. n4 D3. 5 जीवन्निव (for जाग्र°). D7 जागर्ति च स पश्यति. — After 10, K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 Cn. s ins.:

695* महोष्मान्तर्गतश्चापि गर्भत्वं समुपेयिवान् ।
दश मासान्वसन्कुक्षौ नैषोऽन्नमिव जीर्यते ।

[(L. 1) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 Cn (gloss: अहेति प्रसिद्ध्यर्थमव्ययम्) Cs अहो(Da4 यथो)ष्मांतर्गतश्चापि; D8 महोष्मांतर्गते चापि (for the prior half). B8 (marg. as above) गर्भस्थानमुपेयिवान् (for the post. half).]

11 ^{a}) K6 Bo. 6. 7. 9 Da3 Dn1. n4 D2. 8 एतम्; D3 एनम् (for एवम्). Ś1 K4 -तेजिष्ठं; V1 B8 (orig.) -तेजस्कं; D5. 7 M1. 5–7 -तेजांसं (for -तेजोंशं). K1. 2 तमेवमभिते(K2 °तो)ज्येष्ठं; T G1. 3. 6 तमोघ्नमतितेजांसं (T2 °सि); G2 स तमोघ्नमतितेजांसं (hypermetric). — ^{b}) T G1–3. 6 भूतानां हृदये स्थितं. — T G1–3. 6 M5 repeat 11^{cd} after 12^{ab}. — ^{c}) K1 D5. 7. 9 G2 (first time) आविष्टं; T G1. 3. 6 (all first time) आविष्टो; T G1–3. 6 M5 (all second time) निर्मुक्तास् (for आविष्टा). — ^{d}) T G1–3. 6 M5 (all second time) तं प्र- (for नानु-). K2 D5. 7 -पश्यति. T G1–3. 6 (all first time) नान्यं पश्य(G2 °श्यं)ति मूर्तिषु.

12 ^{a}) Ś1 M7 शास्त्रयोगं; K1. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 Ca. s योगशास्त्र- (for शास्त्रयोग-). K7 T1 G3. 6 -परो (for -परा). — ^{b}) K4. 6 V1 Bo. 6–8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तमात्मानं; B9 Da3. a4 D5. 7 भूता° (for स्वमा°). Da4 परिप्सवः; T G1. 3. 6 अभी° (for परी°). G2 स्वात्मानमनभीप्सवः. — After 12^{ab}, T G1–3. 6 M5 repeat 11^{cd}. — ^{c}) K6 निरुच्छ्वासानि; M7 अनिच्छ्वासीनि (for अनुच्छ्वासानि). K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T1 G3. 6 Cp अमूर्तानि (for °र्तीनि). — ^{d}) G2 षड्जोपमानि (for वज्रो°). ❀ Cn: वज्रोपमानि ब्राह्मप्रलयेऽप्यविनाशीनि कारणशरीराणि ॥ Cs: वज्रोपमान्यपि हिंसात्मकतया क्रूराण्यपि । अनुच्छ्वासो विच्छेदः तद्रहितानि सततं कर्तव्यानीत्यर्थः । अत एव अमूर्तानि, फलरागवैकल्यात्पुनः शरीरमकुर्वन्ति । ❀

13 ^{a}) B7. 9 (marg. as in text) -गतेषु (for -भूतेषु). Ś1 K1. 2. 7 V1 Da4 D4. 6. 9 दृष्टेषु; G2 दृ° (for सृ°). — ^{b}) K6 V1 Bo. 6 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 5–7 चतुर्थाश्रमकर्मसु; T1 G1–3. 6 चतुराश्रम°. — ^{c}) Da4 D6 M1. 6 [ए]तं; T G1. 3. 6 M5. 7 [ए]षां: G2 [ए]ष (for [ए]तत्). — ^{d}) Da4 शांडिल्ये (for शाण्डिल्यः). Ś1 K1. 2. 6 B7. 8 D3. 7 समम् (for शमम्).

समाधौ योगमेवैतच्छाण्डिल्यः शममब्रवीत् ॥ १३
विदित्वा सप्त सूक्ष्माणि षडङ्गं च महेश्वरम् ।
प्रधानविनियोगस्थः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ १४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४५ ॥

२४६

व्यास उवाच ।
हृदि कामद्रुमश्चित्रो मोहसंचयसंभवः ।
क्रोधमानमहास्कन्धो विवित्सापरिमोचनः ॥ १
तस्य चाज्ञानमाधारः प्रमादः परिषेचनम् ।
सोऽभ्यसूयापलाशो हि पुरादुष्कृतसारवान् ॥ २
संमोहचिन्ताविटपः शोककाखो भयंकरः ।
मोहनीभिः पिपासाभिर्लताभिः परिवेष्टितः ॥ ३
उपासते महावृक्षं सुलुब्धास्तं फलेप्सवः । S. 12. 9119 B. 12. 25[illegible](4). 4 K. 12. 260. 4

Ś1 आब्रवीत्. G2 शांडिल्योत्तममब्रवीत्.

14 [a]) K7 D4. 9 शूक्ष्माणि; Da4 सूक्ष्मादि-. ❀ Ca: सप्त पञ्चभूतमनोबुद्ध्याख्यानि । ❀ — [c]) T2 प्रदान- (for प्रधान-). Ś1 K1. 2 Da4 D4. 6. 7. 9 -विधियोगस्थः; K6 -विनियोगं यः; K7 -विधियोगस्तु; Dn1. n4 -विनियोगस्थं; D8 T1 G1–3. 6 M5 (*sup. lin.*) °ज्ञः (for -विनियोगस्थः). ❀ Cn: (reading °विनियोगज्ञः): प्रधानं त्रिगुणात्मकमज्ञानं तस्य विनियोगो विपरिणाम इदं जगदिति जानन् ॥ Cv: प्रधानस्यान्तःकरणस्य विनियोगः, तस्मिन् स्थः स्थिरो योगी । ❀ — [d]) D4 पर- (for परं). K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 M1. 5–7 Cn. p [अ]नुपश्यति (for [अ]धिगच्छति). ❀ Cn: अनु, गुरुवेदवाक्यमनुध्यानेन, पश्यति साक्षात्करोति । ❀

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 6. 7 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3–9 शुकानुप्रश्नः; K2 शुकप्रश्नः; M5. 6 शुकानुप्रश्ने ब्रह्मदर्शनोपायकथनं; M7 ब्रह्मदर्शनोपायकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 80; Dn4 Ds2 79; D3 M1. 6. 7 78; T2 94; G2 76. — *Śloka no.:* Dn1. n4 D8 15.

246

1 [a]) Dn1 G1 -द्रुहश्र्; T2 -हतश्र् (for -द्रुमश्र्). — [b]) Da4 -संशय-; G1 -संभव- (for -संचय-). D5 मोहं चयसमुद्भवः. — [c]) G1 -नाम- (for -मान-). K2 -महास्कंदो; K7 -महास्कंधौ; B9 -महान्स्कंधो. — [d]) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–8 M7 Cn. p (gloss: कर्तुमिच्छा) विधित्सा-; K7 D9 विलिप्सा-; T1 G1. 3 विवत्सा-; Ca (gloss: लिप्सा) विवित्सा- (as in text). K1 -मोचनाः; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 M1. 6. 7 -षेचनः; K7 D4. 9 -वारितः; B8 (marg.) -षेचकः; D5. 7 -षेचनं; T G1–3. 6 M5 -वेषणः (for -मोचनः). ❀ Cn. s: परिषेचनम् आलवालः । ❀

2 [a]) Da4 चाज्ञातम्; M6 चात्मानम् (for चाज्ञा°). Bo आचारः; G2 आधारं (for °रः). D4 तस्य वावानमाध्यरः (sic). — [b]) K1. 6 प्रसादः; Da4 प्रमाद-; T1 G1–3. 6 प्रधानं (for प्रमादः). D2 -षेचनः; D7 -षेवना. — [c]) K7 सा° (for सो°). M6 [ऽ]भि (for हि). G2 सोमसूर्योपलाशोभि-; M1 सोभ्यसूयाफलाशो हि. ❀ Cs: पलाशः रश्मीनिव परगुणानभ्यसूयति तिरस्करोति तेनाभ्यसूयापलाशवानित्युक्तम् । ❀ — [d]) K6 -वासराः (for -सारवान्). ❀ Cs: सारो बलम् । द्रुमो यथा सारेण हननं सहते तथायमपि पूर्वदुष्कृतेनेति तस्य सारता । ❀

3 [b]) K4 शोकशाखि-; K7 (orig.) °शापो; K7 (marg.) °पाशो; D6 T1 G1–3. 6 °शाखा- (for °शाखो). K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 M7 भयांकुरः (for भयंकरः). — [c]) Ś1 K1. 2 V1 G1. 2 मोहिनीभिः; Da4 T2 मोहनाभिः (for °नीभिः). — [d]) K2 लूताभिः; B7 नुताभिर्; D5 तता°; G2 स्वकाभिः (for लताभिः). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 M1. 5–7 अनु- (for परि-).

तत्र बुद्धेः शरीरस्थं मनो नामार्थचिन्तकम् ॥ ९
इन्द्रियाणि जनाः पौरास्तदर्थं तु परा कृतिः ।
तत्र द्वौ दारुणौ दोषौ तमो नाम रजस्तथा ॥ १०
यदर्थमुपजीवन्ति पौराः सहपुरेश्वराः ।
अद्वारेण तमेवार्थं द्वौ दोषावुपजीवतः ॥ ११
तत्र बुद्धिर्हि दुर्धर्षा मनः साधर्म्यमुच्यते ।
पौराश्चापि मनस्त्रस्तास्तेषामपि चला स्थितिः ॥ १२
यदर्थं बुद्धिरध्यास्ते न सोऽर्थः परिषीदति ।
यदर्थं पृथगध्यास्ते मनस्तत्परिषीदति ॥ १३
पृथग्भूतं यदा बुद्ध्या मनो भवति केवलम् ।
तत्रैनं विवृतं शून्यं रजः पर्यवतिष्ठते ॥ १४
तन्मनः कुरुते सख्यं रजसा सह संगतम् ।
तं चादाय जनं पौरं रजसे संप्रयच्छति ॥ १५ C. 12. 9130 B. 12. 255(4). 14 K. 12. 260. 15

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४६ ॥

काया बुद्धेः स्वामिन्याः । ❀ — d) K6 B6 (marg.) मानार्थ-; K7 D4. 6. 9 नानार्थ-; D5 वामार्थ- (for नामार्थ-).

10 G1 om. 10 (cf. v. l. 9). — a) Dn4 D3 इंद्रियार्थं (D3 °र्थे-) (for °याणि). K6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6 मनः-; K7 Ds1 (also) D4. 9 जनः (for जनाः). K1. 7 D4. 6. 7. 9 पौरस् (for पौरास्). ❀ Cn (reading मनःपौराः): मनसा अमात्येन प्रवर्त्या इति मनःपौरा इत्युच्यन्ते । ❀ — b) Ds1 तदर्थे; M1. 6. 7 तदर्थास् (for °र्थं). K6 B9 M1. 7 पुरा; D6 पुरात् (for परा). K7 D4. 9 तदर्थाः (D9 °र्था) पुरस्कृतिः; D5. 7 °र्थं तु पुरस्कृताः; D8 T G2. 3. 6 M5 °र्थास्तु पुरोहिताः. ❀ Ca (reading पुराकृतिः): तदर्थमिन्द्रियार्थं पुरस्य शरीरस्य आ समन्ततोभावेन कृतिः करणं ॥ Cn: परा कृतिः महती क्रिया प्रवृत्तिः। ❀ — c) K1 द्वारणो; K7 दारुणो (for °णौ). — d) Da4 जरस्; G2 तमस् (for रजस्).

11 G1 om. 11 (cf. v. l. 9). — a) K7 D4. 7 ये (K7 यं) चार्थम्; B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 6. 8 तदर्थम्; D9 यं वार्थम्; T G2. 3. 6 M1. 5-7 Ca (gloss: पुरुषार्थं, मोक्षं) यमर्थम् (T1 °र्था) (for यदर्थम्). — b) K1. 2 पौरः; G2 परः (for पौराः). K6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 M1. 7 सह पु(D3 प)रेश्वरैः; K7 D5. 7 सहपुरःसरौ; D4 °पुरश्वरौ; D9 °पुरश्वरौ (for °पुरेश्वराः). ❀ Ca. n: पुरेश्वरैः मनोबुद्ध्यहंकारैः। ❀ — c) B7 एवान्वं; D4 °र्थे. ❀ Ca: अद्वारेण चोरवत्। ❀ — d) T G2. 3. 6 तौ (for द्वौ). K1 D5. 7 दोषान्; T2 दोषा (for दोषाव्). K2 D7 -जीवितः (for -जीवतः).

12 G1 om. up to पौरा (cf. v. l. 9). G2 om. 12a-13b. — b) K1. 2. 4 D6 साधर्मं; K7 °र्मम्; V1 B6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 Da4 D7 Cpp (Cp as in text) सामर्थ्यम्; B0. Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 सामान्यम् (for साधर्म्यम्). D8 अश्नुते (for उच्यते). ❀ Ca (reading मनःसाधर्म्यम्): मनसोऽपि साधर्म्यं बुद्धिसादृश्यं रजस्तमोनभिभवनीयत्वमुच्यते ॥ Cn (reading मनःसामान्यम्): दुर्धर्षापि दोषकलुषितेन मनसा सह समानत्वं भजते । ❀ — c) K1 (also as in text) तत्र; K4 तास्तास्; B6-9 -स्तंभास्; Ds T G1. 3. 6 -तृप्तास् (for -स्त्रस्तास्). — d) K1 B9 Da4 Ca अवि-; K6 अधि- (for अपि). Ds दृढा; G1 स्थितः (for स्थितिः).

13 G2 om. 13ab (cf. v. l. 12). — a) K7 समर्थं; Ds D4. 6. 9 T1 G1. 3. 6 M1. 5-7 यमर्थं (for यदर्थं). B8 (marg.) पृथग् (for बुद्धिर्). — b) K4. 6 B0. 6. 7. 8 (marg.) Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 सोनर्थः; B9 मनस्तत् (for न सोऽर्थः). K6. 7 B0 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 M1. 5-7 परिसीदति (for °षीदति). T G1. 3. 6 सोर्थः परिविषीदति. — After 13ab, T G1. 3. 6 M1. 5-7 ins.:

696* पौरमन्त्रवियुक्तायाः सोऽर्थः संसीदति क्रमात् ।

[M1 पौरमंत्रि- (for °मन्त्र-). T2 पौरमंत्रिवियुक्तोयं (for the prior half).]

— Ś1 K1. 2. 4. 7 B8. 9 Da3. a4 D4-7. 9 om. (hapl.) 13cd. — c) T G1. 3. 6 M5. 7 यमर्थम् (for यदर्थम्). V1 D8 बुद्धिर् (for पृथग्). — d) V1 न सोर्थः (for मनस्तत्). K6 B0 Dn1. n4 Ds D2. 8 M1. 5-7 परिसीदति (for °षीदति).

14 a) K6. 7 B0. 6. 9 D5. 7 T1 G1. 3. 6 यथा; B7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 मनो (for यदा). — c) G1 अत्र (for तत्र). Ś1 K1. 2 V1 [ए]कं; K7 B8 (marg. as in text) D4. 9 [ए]व; D5-7 [ए]वं; M5 [ए]तद् (for [ए]नं). K4. 6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 Ca

२४७

C. 12. 9131
B. 12. 256[5]. 1
K. 12. 261. 1

भीष्म उवाच ।
भूतानां गुणसंख्यानं भूयः पुत्र निशामय ।
द्वैपायनमुखाद्भ्रष्टं श्लाघया परयानघ ॥ १
दीप्तानलनिभः प्राह भगवान्धूम्रवर्चसे ।
ततोऽहमपि वक्ष्यामि भूयः पुत्र निदर्शनम् ॥ २
भूमेः स्थैर्यं पृथुत्वं च काठिन्यं प्रसवात्मता ।
गन्धो गुरुत्वं शक्तिश्च संघातः स्थापना धृतिः ॥ ३
अपां शैत्यं रसः क्लेदो द्रवत्वं स्नेहसौम्यता ।

Cpp विधृतं; Ds T G1–3. 6 विकृतं (for विवृतं). ❀ Cn: पुनम् आत्मानम् । विधृतं प्रतिबिम्बरूपेण स्थापितम् । ❀ — d) K7 B7 Ds2 D4. 6. 9 -तिष्ठति (for -तिष्ठते).

15 a) K4 उन्मनः (for तन्मनः). K2 साध्यं; K7 सत्यं (for सख्यं). — b) B8 संगमं (for संगतम्). — c) K1 ते; T2 तच् (for तं). K4 वा (for च). K6 Ds1 जनः (for जनं). Bo Ds D3 पौरो; G2 भारं (for पौरं). — d) Ś1 K1 स (for सं-). K6 -प्रयच्छसि (for °च्छति). T2 रजसैनं प्रयच्छति.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2–5. 7–9 शुकानुप्रश्नः; K2. 4 शुकप्रश्नः; M5–7 शुकानुप्रश्ने काम(M5 °म्य)त्यागोपायकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 81; Dn4 Ds2 80; D3 76; T2 95; G2 77; M1. 6. 7 79. — *Śloka no.:* Dn1. n4 14; D8 17.

247

1 Ś1 K1. 2. 4 व्यास (for भीष्म). — a) K4 V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 परि- (for गुण-). K1 G1. 2 -संख्यानां; K2 -संख्यातं; K7 D9 -संस्थानं (for -संख्यानं). — b) Ś1 K1. 2. 4 चात्र (for पुत्र). K4 निशामयः. — c) T1 G1. 3. 6 -मुखोत्सृष्टं; G2 -मुखात्सृष्टं (for °द्भ्रष्टं). K6 द्रष्टुं (for भ्रष्टं). — d) Ś1 K1. 2. 4 नृप; Da4 [अ]नघः; G3. 6 तव (for [अ]नघ). D5. 7 श्लक्ष्णां मधुरयानघ. ❀ Cs: श्लाघया श्रद्धया । ❀

2 a) K4 दीप्तोनल-; K6 दीर्घानिल- (for दीप्तानल-). B8 (marg.) -समः (for -निभः). — b) K4 D5. 7 T1 G1–3. 6 धर्म-; K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 M7 Cn. p धूम-; M1. 6 भूरि- (for धूम्र-). T1 G1. 3. 6 -वत्सलः; T2 G2 -वर्चसः (for °से). ❀ Ca: धूम्रवर्चसे, आत्मज्ञानाभावादनतिनिर्मलतेजसे शुकाय । ❀ — c) Ś1 K1 इति (for अपि). — d) Ś1 K1. 2. 4 तत्र (for पुत्र). D4. 5. 7 निशामय (for निदर्शनम्).

3 Before 3, M5 ins. व्यासः. — a) G2 भूयस्त्वैक्यं (for भूमेः स्थैर्यं). K4 प्रभुत्वं; K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 Cn गुरुत्वं (for पृथुत्वं). — b) K7 काठिन्य- (for °न्यं). V1 Bo. 6. 8. 9 Ds D2. 5. 7 प्रसरात्मता; B7 Dn1. n4 D3. 8 Cn °वार्थता; Da4 °वात्मना (for °वात्मता). ❀ Ca: प्रसवात्मता तृणादिजनकता ॥ Cn (reading प्रसवार्थता): प्रसवो धान्याद्युत्पत्तिस्तदर्थता । ❀ — c) D4 पुरुत्वं; T1 G1. 3. 6 भावश्च; T2 M1. 5–7 भारश्च (for गुरुत्वं). B8 (marg.) सक्तश् (for शक्तिश्). G2 गंधाभावं च शक्तिश्च. ❀ Ca: (reading सक्तिश्): सङ्घातपिण्डीभावः ॥ Cn: शक्तिः गन्धग्रहणसामर्थ्यम् । ❀ — d) Ś1 K1. 2 Da3. a4 D6 Ca (gloss: अनलदाहादिविलयः) संहारः (Da4 °र-); K6. 7 T2 G1 M1. 5–7 संघात-; D8 संतापः; G2 संभूत- (for संघातः). Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 कृतिः; K6 मृतिः; M7 सृतिः (for धृतिः). ❀ Cn: स्थापना मनुष्याद्याश्रयत्वम् । धृतिशब्देनात्र भूतान्तरप्रवेशस्थानत्वमुच्यते । ❀

4 a) Ś1 K1. 2. 4. 7 V1 B8 (marg.) D4. 9 अद्भ्यः (for अपां). K6 B8 सत्यं; B7 सैत्यं; Ds1 G2 शैत्य- (for शैत्यं). K1 रसाः; G2 M7 रसं (for रसः). — b) K1 -सोम्यते; T G1–3. 6 -सौम्यते (for -सौम्यता). — c) K4 Da4 Ds1 D2 विस्यं(Da4 °स्पं)दनी; K6. 7 B6. 7. 9 Da3 Ds2 D4–7. 9 विस्यं(K6 °स्पं)दिनी; V1 Bo. 6 (marg.). 8 D3 निस्यंदिनी; Dn1 D8 विस्यंदनं; Da4 विस्यंदिनं; T G1–3. 6 M1. 5. 6 विष्यंदनं; M7 विष्यंद्रिनं (for विष्यन्दिनी). Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 चापि; M1. 5. 6 Cv (gloss: भूयस्त्वं) भूमा (for चैव). — d) K4 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 Cp भौमानां श्रव- (K4 Cp स्रव-; Bo. 8 [marg.] D6. 8 श्रय-; B7 Dn1 Ds1 D2. 3 श्रप)णं तथा; K6 भौमानाश्रयणं तथा; K7 D4. 9 Ca भौ(D4 भू)मान्यास्र(K7 °श्र)वणानि च; V1 भूमान्याश्रवणं तथा; Da4 भूतानां श्रवणं तथा; D5. 7 भौमानां श्र*णानि च; T G1. 3. 6 M7 भूमावा(M7 °मा आ)स्रवणं

जिह्वा विष्यन्दिनी चैव भौमाप्यास्रवणं तथा ॥ ४
अग्नेर्दुर्धर्षता तेजस्तापः पाकः प्रकाशनम् ।
शौचं रागो लघुस्तैक्ष्ण्यं दशमं चोर्ध्वभागिता ॥ ५
वायोरनियमः स्पर्शो वादस्थानं स्वतन्त्रता ।
बलं शैघ्र्यं च मोहश्च चेष्टा कर्मकृता भवः ॥ ६
आकाशस्य गुणः शब्दो व्यापित्वं छिद्रतापि च ।
अनाश्रयमनालम्बमव्यक्तमविकारिता ॥ ७
अप्रतीघातता चैव भूतत्वं विकृतानि च ।
गुणाः पञ्चाशतं प्रोक्ताः पञ्चभूतात्मभाविताः ॥ ८
चलोपपत्तिर्व्यक्तिश्च विसर्गः कल्पना क्षमा । C.12.9139 B.12.256[S].9 K.12.261.9

तथा; G2 भूमा चाश्रवणं तथा; M1.6 देहेष्वा(M6 °हस्वा)-स्रापणं तथा; M5 देहे चास्रवणं तथा; Cs सौम्यतास्यन्दनं तथा (gloss: सौम्यता शान्तिः, विस्यन्दनं लालादिकम्).

5 G2 om. 5–6. —[a]) Da4 दुर्धर्षतां; D5.7 उर्ध्वगता. K6.7 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 ज्योतिस्; T G1.3.6 दीप्तिस् (for तेजस्). —[b]) K6 शोकः; M1.6 पाक- (for पाकः). D6 प्रकाशनः. ❀ Cs: प्रकाशनं चक्षुरिन्द्रियम्। ❀ —[c]) K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 शोको; D7 M1 शौच- (for शौचं). B3 (marg. as in text).9 M1 रोगो (for रागो). Ś1 K1.2.4 सौक्ष्म्यं; K6.7 तैक्ष्णं; B8 स्थैर्यं; D6.9 तैक्ष्यं (for तैक्ष्ण्यं). —[d]) K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 सततं; K7 D9 प्रशमश्; B8 (marg.) प्रशमाश्; D4.6 दशमी; D7 सततं; T1 G1.3.6 दशमश् (for °मं). K2 चोवु-; Da3.a4 चोर्द्धं-; D4 वर्द्धि- (for चोर्ध्वं-). V1 Dn4 Ds -भाविता; Bo Dn1 D3.5.7 -भासिता; D2.8 (marg.) -भाषिता (for -भागिता).

6 G2 om. 6 (cf. v. l. 5). —[a]) K6.7 B6.7 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 Cn.p अनियम-; B9 °यतः; T1 G1.3.6 तिर्यग्गतिः; T2 M1.5–7 अनियत- (T2 M7 °ति-) (for °यमः). T2 स्पर्शा; M1 स्वर्गो (for स्पर्शो). ❀ Ca: अनियमः अनुष्णाशीत इत्यर्थः। ❀ —[b]) K2 वादस्थान-; B6.9 D6 वादः स्थानं; D8 नादः (Ds2 °द-) स्थानं; D5.7 वाहस्थानं; T1 G1.3.6 पांसूत्थानं; M1.6 वातस्थानं (for वाद°). D6 च तंत्रता; G6 स्वतंत्रिता. ❀ Cn: वादस्थानं वागिन्द्रियगोलकानि। ❀ —[c]) Da4 बालं; Dn4 वक्षं; D4 बले; G1.6 चलं (for बलं). K1 D4 शैघ्र्यं; K2.4 G1 शैघ्रं; K6 B6–9 शौर्यं; Da4 स्थैर्यं (for शैघ्र्यं). G1 om. च मोहश्च. K6.7 B6–9 Da4 Ds D3 (by corr.).4.6.9 T1 मोक्षश्; Bo Da3 Dn1.n4 D2.3 (before corr.).7.8 T2 G6 M1.5–7 मोक्षं (for मोहश्). Da3 om. च. G3 चलं शैघ्र्यविमोक्षं च. ❀ Cn (reading मोक्षं): मोक्षो मूत्रादेः। ❀ —[d]) K7 D4–7.9 T2 M1.5–7 कर्मात्मता; T1 G3.6 कर्माश्रया; G1 कर्म तथा (for कर्मकृता). D5.7 भ्रमः; T G1.3.6 M5 तथा; M1.6 ततः; M7 मता (for भवः). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 कर्म चे(B8 धर्मचे-; D3 कर्म दु)ष्टात्मता भवः (V1 °ता नव; Ds °ना भवः). ❀ Cn: भवो जन्ममरणे। ❀

7 [a]) Ds2 गुणं (for गुणः). —[b]) K6 व्यापित्वं; G2 व्याप्तिश्च (for व्यापित्वं). B6 (marg.) G2 तथा (for [अ]पि च). T1 G1.3.6 व्यापिताच्छिद्रि(G1 °च्छादि)तापि च. —[c]) M7 अनाश्रमम् (for °श्रयम्). Ś1 K1 अनालस्यम्; Dn4 अनीलं च (for अनालम्बम्). ❀ Cs: अनालम्बनत्वं यथा शरीरे भूतान्तरं भूतान्तरस्यालम्बनं, न तथाकाशः। ❀ —[d]) D3 (marg. as in text) अविभाविता; M1 °कारता. ❀ Cn: अविकारिता द्रव्यान्तरानारम्भकत्वम् ॥ Cs: एकस्वरूपता। ❀

8 [a]) B9 अजाती- (for अप्रती-). Bo.8 Da8 Dn1.n4 Ds1 D2.3.5.7.8 T2 -घातिता; T1 G1–3.6 -काश(G1 °शि)ता (for -घातता). —[b]) K1 भूतत्व-; T1 श्रोतृत्वं; T2 G2 M5.7 श्रुतत्वं; G1 श्रोत्रत्वं; G3.6 श्रोत्रत्व- (for भूतत्वं). Ds T G1–3.6 M5.7 Cs (gloss: आस्यादिद्वाराणि) विवराणि; D4–7.9 वैकृतानि (for विकृ°). ❀ Ca (reading भूतत्वविकृतानि च): भूतद्वारकृतः उत्पातः ॥ Cn: भूतत्वं श्रोत्रेन्द्रियोपादानत्वात्। विकृतानि देहान्तर्गतच्छिद्राणि। ❀ —[c]) V1 G3 पंचादश; Da4 M6 पंचशतं; T1 G6 पंचाशतः (for °शतं). Ś1 K1.2.4.7 D4–7.9 गुणाः पंचाशदेवो(K7 D4–7.9 °दित्यु)क्ताः. ❀ Cn.p: पञ्चाशतमित्यार्षम्। ❀ —[d]) V1 B8 (marg. as in text) D5–7 M1 -भाविनः (for °ताः). T G1–3.6 M7 पंचभूतविभाविताः (G2 °काः; M7 °नः). ❀ Cn: पञ्चभूतात्मभाविताः, पञ्चानां भूतानामात्मा, प्रातिस्विकं स्वरूपं, तत्र लक्षिताः। ❀

9 [a]) K1.4 Da4 G2 M7 चलोपपत्ति-; K6 Bo.6 (marg. as in text).7–9 Da3 Dn4 D2.3.5–8 बलोपपत्तिर्; Dn1 Cn (gloss: ऊहापोहकौशलम्) धैर्यो° (for चलो°). Da3 युक्तिश्; Da4 युक्तश्; Cn (gloss: स्मरणम्) व्यक्तिश् (as in text). ❀ Ca: चला चलनम्, उपपत्तिः युक्तिः, व्यक्तिः ज्ञानकारणत्वम् ॥ Cp: चलशब्दश्चलत्वे, उपपत्तिर्युक्तिः निश्चययोग्यता, व्यक्तिः पदार्थज्ञानम्। ❀ —[b]) K1.2 विमर्षः; Da4 D6 विसर्ग- (for °र्गः). B7 क्षमः;

C. 12. 9139
B. 12. 256(5). 9
K. 12. 261. 9

सदसच्चाशुता चैव मनसो नव वै गुणाः ॥ ९
इष्टानिष्टविकल्पश्च व्यवसायः समाधिता ।
संशयः प्रतिपत्तिश्च बुद्धौ पञ्चेह ये गुणाः ॥ १०

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं पञ्चगुणा बुद्धिः कथं पञ्चेन्द्रिया गुणाः ।
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व सूक्ष्मज्ञानं पितामह ॥ ११

भीष्म उवाच ।

आहुः षष्टिं भूतगुणान्वै
भूतविशिष्टा नित्यविषक्ताः ।
भूतविषक्ताश्चाक्षरसृष्टाः
पुत्र न नित्यं तदिह वदन्ति ॥ १२
तत्पुत्र चिन्ताकलितं यदुक्त-

Da4 क्षमाः; M7 समा (for क्षमा). ❀ Ca. p: विसर्गः न्यासः (Cp: त्यागः) अनपेक्षितस्य, कल्पना नामजात्यादि, क्षमा क्रोधादिशमनम् (Cp: -सहनम्) ॥ Cn: विसर्गः विपरीतः सर्गो भ्रान्तिः, कल्पना मनोरथवृत्तिः । ❀ — c) K1. 2 M1 सदसश्च; G2 यदा सच् (for सदसच्). K1. 2. 4. 6. 7 B6 D3. 5. 7 चाशुभा; B8 (marg. as in text) चाणुता; Da4 चाशुताश्च; Ds चाशुभश्च; D6 चातता. Ś1 K1. 2. 4 भावा (for चैव). T1 G1-3. 6 सदसत्त(G1 °त्ता)तुता चैव; M5. 7 °त्ताशुता चैव. ❀ Ca: सत् प्रकाशकत्वात् भासनं, असदप्रकाशकत्वादभासनम् ॥ Cn: सत् वैराग्यादि, असत् रागद्वेषादि, आशुता अस्थिरत्वम् । ❀ — d) D6 च (for वै).

10 Before 10, Ś1 K1. 2. 4 V1 ins. युधिष्ठिर उवाच. B9 om. (hapl.) 10^a–11^b. — a) K2 इष्टानिष्टा-; G1 °नीष्ट- (for °निष्ट-). K4 -विकल्पाश्च; B6 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn (gloss: नाशः, निद्रारूपा वृत्तिः) -विपत्तिश्च (for -विकल्पश्च). — b) K1 व्यवसायाः; K7 V1 Da4 °साय-; G2 °सायी- (for °सायः). K7 D4 समाधिना; Da4 M1. 7 °धिताः; Dn4 समन्विता (for समाधिता). — Before 10^{cd}, M1. 6. 7 ins. युधिष्ठिरः. — c) K1 संश्रयं; D6 G1-3. 6 M7 संशय-; T2 °यं (for °यः). — d) K4 वधौ; D6 T1 G3. 6 बुद्धेः; G2 युद्धे (for बुद्धौ). K7 D4. 6. 9 वै (for ये). K6 V1 Bo. 6-8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 बुद्धेः पंच गुणान्विदुः (V1 °श्च ये); G1 बुद्धेः पंचभये गुणा (sic).

11 B9 om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). K7 D4. 9 T1 G1-3. 6 om. 11. Ś1 K1. 2. 4 T2 om. (hapl.) 11^{ab}. — For 11^{ab}, M1. 5-7 subst.:

697* एतेभ्य एते निर्वृत्ताः स्वगुणायात्मनोपि वा ।
[M7 स्युर् (for स्व-).]

— c) B8 (marg.) एतन्ममाचक्ष्व परं; T2 °त्ते सर्वमाख्यातं. — d) Da4 पितामहः; T2 मयानघ. D6 सूक्ष्मं शांतिपितामहः (sic).

12 K7 D4. 9 T G1-3. 6 om. the ref. — a) K7 D4. 9 चतुः- (for आहुः). D4. 9 -षष्टिः; G1 सृष्टिं (for षष्टिं). K6 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 Cn. p बुद्धि-; Cs भूत- (as in text). D4 -गणान्; G1 -गुणा (for -गुणान्). G1 lacuna; G2 च (for वै). ❀ Ca: भूतानां पञ्चाशत्, मनसो नव, बुद्धेरेकोऽध्यवसाय एवेति षष्टिरेव गुणाः ॥ Cn (reading बुद्धिगुणान्वै): पञ्च भूतान्यपि बुद्धेरेव गुणाः, पूर्वे च पञ्चपञ्चाशदिति षष्टिं बुद्धिगुणानाहुः । ❀ — b) Da4 -विशिक्ता; M1. 6. 7 Cp -विषक्ता (for -विशिष्टा). Ś1 K1 -विषिक्ताः; K2 lacuna (for -विषक्ताः). K7 D4. 6. 7. 9 नित्य(D7 °त्यं)विषक्ता भूतविशि(D7 °स)ष्टाः; D8 T G1. 3. 6 M5 भूतविषक्ताः (G1 °वि*त्ताः) प्रकृतिविसृष्टाः; G2 °विषक्ताः प्रीतिविशिष्टाः. ❀ Cs: नित्यविषक्ताः यावद्द्रव्यभाविनः । ❀ — c) K2 lacuna; B9 भूति-; D6 भूतिर्; T G1-3. 6 M5 नित्य-; M1. 6 सूक्त-; M7 सूक्ष्म- (for भूत-). K6 -विभक्ताश्च; K7 Da4 D4. 5. 7. 9 -विभूताश्च; V1 Bo. 6-9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 Cn -विभूती(Ds D6 °ति)श्च; T1 G1. 3. 6 -विमुक्ताश्च (for -विषक्ताश्च). K6. 7 B9 D4-7. 9 Cp (gloss: ब्रह्मसंस्थाः तस्य कारणत्वात्) चाक्षरसंस्थाः; T1 चाक्षविसृष्टाः; G1 M6 चाक्षरवि(M6 °नि)सृष्टा: (M6 °ष्टः); M1 चाक्षरसृष्टिः (for °सृष्टाः). ❀ Ca: भूतविषक्ताः सदा संबद्धाः । चकारान्मनोबुद्ध्योरपि एते सर्वे अक्षरेण ईश्वरेण सृष्टाः ॥ Cn (reading भूतविभूतीश्च): भूतानि पञ्च तद्विभूतयश्च मनोबुद्धिभ्यां सह उक्ता एकषष्टिरित्येकसप्ततिं पदार्थानक्षरेण ब्रह्मणा प्रशासित्रा सृष्टान्वदन्ति । ❀ — d) D7 पुनर्नित्यं; T G1-3. 6 M5 सर्वमनित्यं (for पुत्र न नित्यं). Ś1 K1. 2 तदपि; D7 G3 तदिदं (for तदिह). K7 D4. 9 भवंति; Da4 वदितं; D2 वहंति (for वदन्ति). ❀ Ca: न नित्यम्, तेषां प्रलये मोक्षे च विलयात् । ❀

13 a) K6 G1 यत् (for तत्). G2. 3 om. चिन्ता. K6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 Ca (v. l.) Cn -कलिलं; T G1. 3. 6 M5 -लयनं; G2 -पालनं; M1. 6 -कलयं (for -कलितं). B6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M6 तदुक्तम् (for यदु°). ❀ Cn: चिन्ताकलिलम्, विचारतो दुष्टम् ॥ Cp: चिन्ता-

मनागतं वै तव संप्रतीह ।
भूतार्थतत्त्वं तदवाप्य सर्वं
भूतप्रभावाद्भव शान्तबुद्धिः ॥ १३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४७ ॥

२४८

युधिष्ठिर उवाच ।
य इमे पृथिवीपालाः शेरते पृथिवीतले ।
पृतनामध्य एते हि गतसत्त्वा महाबलाः ॥ १
एकैकशो भीमबला नागायुतबलास्तथा ।
एते हि निहताः संख्ये तुल्यतेजोबलैर्नरैः ॥ २
नैषां पश्यामि हन्तारं प्राणिनां संयुगे पुरा ।
विक्रमेणोपसंपन्नास्तेजोबलसमन्विताः ॥ ३
अथ चेमे महाप्राज्ञ शेरते हि गतासवः । C. 12. 9147 B. 12. 257(6). 4 K. 12. 262. 4

कलितं चिन्तनीयम् । ❀ — b) K2 अनागा; D9 आनागतं; T G1–3. 6 M5 मनोगतं (for अनागतं). B8 (marg. as in text) ते तव; B9 स वै तव; T G1. 3. 6 M1. 5–7 तेन च (for वै तव). K7 D4. 6. 9 सांप्रतं च (for संप्रतीह). ❀ Cn: अनागतम्, अनागमं वेदविरुद्धम् अन्यैर्वादिभिरुक्तम् ॥ Cv: अनागतम्, केनाप्यज्ञातम् । ❀ — c) Ś1 K1 भूतार्थतस्त्वेव; B6 Ca °तस्त्वं; D5. 7 Ca (v. l.) °स्मव(Ca °त)त्त्वं; T1 G2. 3. 6 °र्थसत्त्वं (for °तत्त्वं). G2 तदावाप्य (for तद°). T1 G1 सत्त्वं (for सर्वं). K2 भूतार्थतस्त्वेव तव व्यापि सर्वं; K7 °तत्त्वज्ञमवाप्य सर्वं; V1 B8 (marg. as in text) D4. 9 °तस्तत्त्वमवाप्य सर्वं. — d) T G1. 3. 6 -प्रवाहाद्; G2 -प्रवाहं (for -प्रभावाद्). G2 तव (for भव). K1 D6 शांति- (for शान्त-). ❀ Cn: भूतप्रभावात् ब्राह्मैश्वर्यात् । ❀

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6. 7 Da4 Dn1 Ds D2–5. 7. 9 T1 G3. 6 M1. 5. 6 शुकानुप्रश्नः (Ś1 K4. 6 B7 Da4 Dn1 °श्नाः) समाप्तः (Ś1 K4. 6 B7 Da4 Dn1 °प्ताः); B8. 9 Da3 D8 शुकानुप्रश्नः; D6 शुकानुगमनं समाप्तं; T2 व्यासशुकसंवादः समाप्तः; G2 M7 शुकानुप्रश्नं समाप्तं; M5. 7 (also) शुकानुप्रश्ने भूतगुणसंख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 D3 M1. 6. 7 80; Dn1 Ds1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 82; Dn4 Ds2 81; D8 76; T2 96; G2 78. — *Śloka no.:* Dn1 D8 13; Dn4 12.

248

☞ Adhy. 248–250 from Śāntiparvan seem to have been repeated (*mutatis mutandis*) in the Droṇaparvan (B. 7. 52–54) in all versions except the ŚK. They are given as an Appendix passage in the Critical Edition of the Droṇaparvan.

1 c) D3 भूतानां (for पृतना-). D4 -मध्यपते; T G1–3. 6 M5 -मध्यगास्ते (for -मध्य एते). D5. 7 पृतनामध्यपतिता. — d) Da4 गता; G2 कृत- (for गत-). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 M1. 5–7 -संज्ञा (for -सत्त्वा). Ds1 महाहवाः (for °बलाः).

2 a) G1 भूमिपाला (for भीमबला). — b) D4 -बलस् (for -बलास्). — c) K7 D4. 9 M7 वि- (for हि). Da4 विगताः; Ds1 निहिताः; G2 नियताः (for निहताः). T1 M1. 5. 7 संखे; G1. 2 M6 संवे (for संख्ये).

3 a) K2 तेषां (for नैषां). K1 T1 G1. 3. 6 हर्तारं; T2 G2 भर्तारं (for हन्तारं). — b) B8 (marg.) भूतानां; T G1 प्राणानां (for प्राणिनां). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 परं (for पुरा). — c) K2 विक्रमेन; K7 D4. 6. 9 पौरुषेण (for विक्रमेण). T G1–3. 6 [ए]व संपन्नास्; M1. 6 [उ]पपन्नास्ते (for °संपन्नास्). — d) G1 -मदान्विताः (for -समन्विताः).

4 a) K7 च मे; T2 चैमे (for चेमे). K2. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1. 3. 6 M5 महाप्रा- (K6 B9 Da3. a4 °प्र)ज्ञाः; B8 (marg.) °प्रज्ञ (for °प्राज्ञ). — b) Ś1 K1. 2. 6 B9 D5. 7 M1. 7 ह; K7 च; B8 [ऽ]त्र (for हि). Da4 शेरते गृहतासवः (sic). — d) Ś1 K1. 2. 4 भवति; Dn4 D5. 7 T वर्तंते (for वर्तति). K2 B7 M1. 6. 7 [ए]ष; D5. 7 हि; T1 G1. 3. 6 M5 [ए]व; T2 च (for [ए]षु). K1 गताससु (sic); K4. 7 Da3 D4. 6. 9 M1. 6. 7 गताध्वसु; K6 °युषुः; B9 lacuna; Ds1 °त्मसु

C. 12. 9147 B. 12. 257[6]. 4 K. 12. 262. 4

मृता इति च शब्दोऽयं वर्तत्येषु गतासुषु ॥ ४
इमे मृता नृपतयः प्रायशो भीमविक्रमाः ।
तत्र मे संशयो जातः कुतः संज्ञा मृता इति ॥ ५
कस्य मृत्युः कुतो मृत्युः केन मृत्युरिह प्रजाः ।
हरत्यमरसंकाश तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ६

भीष्म उवाच ।

पुरा कृतयुगे तात राजासीदविकम्पकः ।
स शत्रुवशमापन्नः संग्रामे क्षीणवाहनः ॥ ७
तस्य पुत्रो हरिर्नाम नारायणसमो बले ।
स शत्रुभिर्हतः संख्ये सबलः सपदानुगः ॥ ८
स राजा शत्रुवशगः पुत्रशोकसमन्वितः ।
यदृच्छयाशान्तिपरो ददर्श भुवि नारदम् ॥ ९
स तस्मै सर्वमाचष्ट यथा वृत्तं जनेश्वरः ।
शत्रुभिर्ग्रहणं संख्ये पुत्रस्य मरणं तथा ॥ १०
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नारदोऽथ तपोधनः ।
आख्यानमिदमाचष्ट पुत्रशोकापहं तदा ॥ ११
राजञ्शृणु समाख्यानमद्येदं बहुविस्तरम् ।
यथा वृत्तं श्रुतं चैव मयापि वसुधाधिप ॥ १२
प्रजाः सृष्ट्वा महातेजाः प्रजासर्गे पितामहः ।
अतीव वृद्धा बहुला नामृष्यत पुनः प्रजाः ॥ १३

(for °सुषु). Da4 corrupt.

5 a) M5 हता (for मृता). — b) K1 प्रयासा; Da4 D4. 9 प्रायसो. — c) K2 संशवो (for °यो). — d) M1. 6 संज्ञो (for संज्ञा). D6 मृताय ते (for मृता इति).

6 Ds2 reads 6 on marg. — a) B8 कश्च; T G1–3. 6 M7 कः स (for कस्य). — b) Ś1 K1. 2. 4 V1 इति; T G1. 3. 6 M5 इमाः (for इह). K1. 2. 4 प्रभो (for प्रजाः). — c) T1 G1–3. 6 अमृत- (for अमर-). K1. 2 Ds1 -संकाशं; T G1–3. 6 M7 -संकाशस् (for °श). — d) K7 D4. 9 ततो (for तन्मे). Da4 पितामहः.

7 a) D4. 9 युगे कृते (for कृतयुगे). — b) Dn1 ह्यासीद् (for [आ]सीद्). K1 अविकंपकाः; K4 °कल्पकः; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 M1. 6 Ca अनुकंपकः (Bo. 6 [marg.]. 8. 9 Da4 Dn1 Ḋs D5. 7 °नः); K7 D4. 6. 9 अविकंपनः (for °कम्पकः). T G1–3. 6 M5. 7 राजा ह्या(T2 आ)सीदकंपनः. — c) Ds1 आपन्नाः.

8 a) K4 हरेर् (for हरिर्). — b) K1 बलं. Da4 नारायणसतो रणे. — c) Ds1 om. स. G1. 2 M1. 6 संघे; M5. 7 संखे (for संख्ये). V1 D4. 5. 7 स शत्रुनिहतः संख्ये. — d) Ś1 K1. 2. 4 सबलः सहवाहनः.

9 b) T2 पुत्रः (for पुत्र-). K1 -समन्विताः; K7 D4. 6. 9 -समाहतः; D7 -वशानुगः (for -समन्वितः). — c) ❀ Cs: अशान्तिपर इति पदम्। ❀ — d) T1 G1. 3. 6 ददर्शे (for ददर्श). D5 मुनि- (for भुवि).

10 a) K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तस्मै स (by transp.); G2 स तस्मिन्. G1 आदिष्ट; M1. 7 आचष्टे (for °ष्ट). — b) G2. 3. 6 जनेश्वर. — c) Da4 हरणं (for ग्रहणं). G2 M1. 6 संघे; M5. 7 संखे (for संख्ये).

11 a) T1 G1. 3. 6 ततस्; G2 स तु (for तस्य). — b) K7 D4. 9 [ऽ]स्य; M5 स (for ऽथ). Dn4 परे धनः; D5 महातपाः; G2 तपोधनाः. — c) M1. 6 एतम् (for इदम्). T1 G1–3. 6 M1. 6. 7 आचष्टे (for °ष्ट). — d) T1 G1. 3. 6 -शोकहरं (T1 °तं); T2 -लोकापहं; G2 -शोकनतस् (for -शोकापहं). K7 D4. 9 T G1–3. 6 तथा (for तदा).

12 Before 12, Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 ins. नारद उवाच. — a) K2. 4 V1 transp. राजन् and शृणु. Ś1 K1 B9 ममाख्यानम्; V1 T G1–3. 6 M1. 5–7 महाख्यानं (for समा°). — b) Ś1 K1. 2. 4 अद्येह; K6 अद्यैवं; B9 T G1–3. 6 ममेदं; D5. 7 अथेदं (for अद्येदं). — d) Ś1 K1. 2. 4 च; K6 B8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 [इ]दं; Da4 हि (for [अ]पि). G1 मया चैव सुराधिप.

13 a) K7 प्रजा. K6 B6. 7. 9 Da3. a4 दृष्ट्वा; K7 सृष्टा (for सृष्ट्वा). K7 महातेजा. — b) K7 G1 प्रजाःसर्गे; G2 पूर्वसर्गे (for प्रजा°). K1 D9 पितामह. — c) Da3. a4 अतिप्र- (for अतीव). Ds2 वृद्धि-; D5. 7 वृद्ध्या (for वृद्धा). Ś1 K1. 2 बहला; T G3. 6 बहुळा (for °ला). G3 अभिवृद्धाश्च बहुला. — d) K1 न मृष्यत; D5. 7 नामृष्यंत. T2 M5 ततः (for पुनः). B8 पुनः (for प्रजाः). T1 G1. 3. 6 न मृतास्ते ततः पुनः; G2 नाभून्मृत्युस्ततः प्रजाः.

न ह्यन्तरमभूत्किंचित्क्वचिज्जन्तुभिरच्युत ।
निरुच्छ्वासमिवोन्नद्धं त्रैलोक्यमभवन्नृप ॥ १४
तस्य चिन्ता समुत्पन्ना संहारं प्रति भूपते ।
चिन्तयन्नाध्यगच्छच्च संहारे हेतुकारणम् ॥ १५
तस्य रोषान्महाराज खेभ्योऽग्निरुदतिष्ठत ।
तेन सर्वा दिशो राजन्ददाह स पितामहः ॥ १६
ततो दिवं भुवं खं च जगच्च सचराचरम् ।
ददाह पावको राजन्भगवत्कोपसंभवः ॥ १७
तत्रादह्यन्त भूतानि जङ्गमानि ध्रुवाणि च ।
महता कोपवेगेन कुपिते प्रपितामहे ॥ १८
ततो हरिजटः स्थाणुर्वेदाध्वरपतिः शिवः ।
जगाद शरणं देवो ब्रह्माणं परवीरहा ॥ १९
तस्मिन्नभिगते स्थाणौ प्रजानां हितकाम्यया ।
अब्रवीद्वरदो देवो ज्वलन्निव तदा शिवम् ॥ २०
करवाण्यद्य कं कामं वरार्होऽसि मतो मम ।
कर्ता ह्यस्मि प्रियं शंभो तव यद्धृदि वर्तते ॥ २१ C.12. 9164 B.12] 257[6].21 K.12.262.21

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

---

14 [a]) G2 न ह्यंतरमगमद्भूमिः (hypermetric). —[b]) Dn1 किंचिज् (for क्वचिज्). K7 Da3 D5. 7. 9 T2 M1. 5. 6 अच्युत (Da3 °तः); V1 B7 Ds1 D3 अच्युतः. Da4 क्वचिज्जंतुरभिच्युतः; G2 पूर्वा प्राणिभिरच्युत. —[c]) B7. 8 (marg.) इवोत्पन्नं; G2 °न्मन्नं (sic) (for °न्नद्धं). —[d]) Ds1 त्रैलोकाम् (for °क्यम्). B7 तदा (for नृप).

15 [a]) G1. 3. 6 कस्य (for तस्य). Da4 समुत्पन्नाः; Ds °न्नद्धा. —[b]) K7 D4. 6. 9 मानद (for भूपते). Ś1 K1. 2. 4 संहारायापि भूपते (K4 °भिभूतये). —[c]) K1. 2 G1 नाध्यगच्छन्; D6 नाधिगच्छत्; M1. 6 नाभ्य° (for नाध्य°). K7 D4. 6. 9 T G1–3. 6 M6 स (for च). D5. 7 चिंतयन्नाभ्युपागच्छत्. —[d]) K7 D4–7. 9 हंत (for हेतु-).

16 [a]) G2 रोषं (for रोषान्). Da3. a4 महातेजो; D3 °राजन् (for °राज). —[b]) Ś1 K1. 2. 4 उदितस्ततः; Da4 उदतिष्ठतः (for °तिष्ठत). B8 (marg. as in text) मुखेभ्योग्निरजायत. —[c]) Da3 दश; G1 सर्वान् (for सर्वा). —[d]) K1 M7 पितामह.

17 [a]) B6. 9 तदा (for ततो). —[b]) M5 जगत्स ह चराचरं. —[c]) K7 D4–7. 9 अदहत् (for ददाह). —[d]) K1. 2. 4. 7 Bo Dn1 D3. 4. 9 भगवान्; K6 Da4 Ds1. s2 (before corr.) D2. 6. 8 M1. 6. 7 °वन् (for °वत्-). T1 G1. 3. 6 -क्रोध- (for -कोप-).

18 [a]) K1 [अ]दहंति; Da3. a4 [अ]दह्यत; G1 [अ]दैह्यंत (for [अ]द°). —[b]) K1 ध्रुवानि. —[c]) K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 M1. 6 क्रोध- (for कोप-). K1. 2 -वेगेण. —[d]) T1 तु (for प्र-). G1 कुपितेन पितामह.

19 [a]) Da4 मनो (for ततो). K7 D4. 9 हरिज्जटः; Da4 °जरा; Dn1 Ds D2 Cn (Cnp as in text) [s]ध्वरजटः; D7 T G1. 3. 6 M7 हरो जटी; G2 हराजभि (sic); M1. 5. 6 हरिर्जटी (for हरिजटः). ❀ Cn : अध्वरः 'ध्वृ हिंसायां' अहिंसैव जटा इव शिरसि धार्यत्वेन मान्या यस्य सोऽध्वरजटो दयालुः ॥ Cs : अध्वरा ज्योतिष्टोमादयः सप्त, त एव जटा मूर्धस्थाः केशा यस्य। अनेन यज्ञरूपत्वमुक्तं भवति। ❀ —[b]) M1. 6. 7 देवो (for वेद-). K2 [अ]धन- (for [अ]ध्वर-). D5 -परिः; D7 -परः (for -पतिः). Ś1 K1 वेधा धनपतिः शिवः; T G1–3. 6 M5 श्मशाननिलयः शिवः. —[c]) M1. 6. 7 देवं (for देवो). — K1 om. (hapl.) 19[d]–20[c]. —[d]) K6 ब्राह्मणं (for ब्रह्माणं). T G1–3. 6 M1. 5–7 ब्रह्माणं परमेष्ठिनं.

20 K1 om. 20[abc] (cf. v. l. 19). —[a]) K2 अभ्यागते; K6 अनिगते; Ds1 अति°; Ds2 अधि°; G2 अंतर्हिते (for अभिगते). K6 स्थासौ; K7 स्थाणोः; D6 स्थाणुं (for स्थाणौ). —[c]) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 M1. 6. 7 परमो; B8 (marg.) परमं (for वरदो). K7 D4. 6. 9 देवं (for देवो). —[d]) D7 हुताशनं; G1 सदाशिवं (for तदा शिवम्).

21 [a]) Ds1 M1. 5. 6 किं (for कं). M5 कार्यं (for कामं). M7 करवाणि कृतं कामं. —[b]) K4 Da4 G1 M7 वरार्होसि (G1 °स्ति) (for °र्होऽसि). K2 गतो; B9 Da3. a4 मतिर्; T1 G3. 6 ततो (for मतो). —[c]) B8 [अ]स्मि च (for ह्यस्मि).

२४९

C. 12. 9163
B. 12. 250(?). 1
K. 12. 253. 1

स्थाणुरुवाच ।
प्रजासर्गनिमित्तं मे कार्यवत्तामिमां प्रभो ।
विद्धि सृष्टास्त्वया हीमा मा कुप्यासां पितामह ॥ १
तव तेजोग्निना देव प्रजा दह्यन्ति सर्वशः ।
ता दृष्ट्वा मम कारुण्यं मा कुप्यासां जगत्प्रभो ॥ २
प्रजापतिरुवाच ।
न कुप्ये न च मे कामो न भवेरन्प्रजा इति ।
लाघवार्थं धरण्यास्तु ततः संहार इष्यते ॥ ३
इयं हि मां सदा देवी भारार्ता समचोदयत् ।
संहारार्थं महादेव भारेणाप्सु निमज्जति ॥ ४
यदाहं नाधिगच्छामि बुद्ध्या बहु विचारयन् ।
संहारमासां वृद्धानां ततो मां क्रोध आविशत् ॥ ५
स्थाणुरुवाच ।
संहारान्तं प्रसीदस्व मा क्रुधस्त्रिदशेश्वर ।

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1. 2. 6 M1. 5 मोक्षधर्म. — *Adhy. name;* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2–6. 8. 9 मृत्युप्रजापतिसंवादः; G6 अकंपननारदसंवादे मृत्यूत्पत्तिकथनं; M5 मृत्युप्रजापतिसंवादे ब्रह्मकोपः; M6 मृत्युप्रजापतिसंवादे प्रजापतिकोपः; M7 मृत्युप्रजापतिकोपः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 M1. 6. 7 81; Dn1 T1 G1. 3. 6 M5 83; Dn4 Ds2 82; T2 97; G2 79. — *Śloka no.:* Dn1. n4 D8 21.

249

1 ^{a}) K1 प्रजासर्गा; Da4 °सर्गे (for °सर्ग-). T G1–3 -निमित्तां; G6 -निमित्तान् (for °त्तं). G2 हि (for मे). — ^{b}) K4 कार्यवर्ताम्; Da4 °मित्राम् (for °वत्ताम्). G2 इह (for इमां). K1 प्रभोः; B6 (marg.) विभो. ❀ Cn. p: कार्यवत्ताम् अर्थिता(Cp °त्व)म् । ❀ — G1 om. (hapl.) 1^{c}–2^{d}. — ^{c}) G2 विधिं; M7 विधि- (for विद्धि). B8 (marg. as in text) D6 सृष्टां (for सृष्टास्). G2 त्रयो (for त्वया). B8 (marg. as in text) D6 M7 हीमां; M1. 6 भीमां (for हीमा). — ^{d}) K7 D4. 9 क्रुध्यासां; D7 कुप्यसि; T G2. 3. 6 कुप्यस्त्वं (for कुप्यासां). M5 (*inf. lin.*; orig. as in text) ततः स्म ह (for पितामह).

2 G1 om. 2 (cf. v. l. 1). D3 reads 2 on marg. — ^{a}) M1. 5. 6 भवत्- (for तव). — ^{b}) D6 दह्यंतः; G2 दह्यति; M1. 6 दहति (for दह्यन्ति). Ś1 K1. 2. 4 दह्यंते (K2 °तं) सर्वतः प्रजाः. — ^{c}) K7 D4–6. 9 G2. 3. 6 तद्; Ds1 M1. 6 तां; D7 T2 तं; T1 M7 तान् (for ता). Ś1 K1. 2 T1 कारुण्यान् (for °ण्यं). — ^{d}) D7 कुप्यसि; T1 कुप्यस्व; G2 कुप्यस्तु; G3. 6 कुप्यस्त्वं (for कुप्यासां). K1 M7 जगत्प्रभोः; V1 B8 (marg.) प्रजापते; Da4 D8 जगत्पते (for °प्रभो). T2 मामभ्यास्त्वं जगत्प्रभो.

3 Ś1 K1. 2. 4 M5 ब्रह्मा (for प्रजापतिर्). — ^{a}) T1 G1–3. 6 [s]हं न (for न च). B8 कामो मे (by transp.); G1 lacuna; M1. 6 मे कामान्. — ^{b}) K6. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 G2 भवेयुः (for भवेरन्). K2 प्रजापतिः (for प्रजा इति). — ^{e}) Ds1 लाघवार्थे.

4 ^{a}) K2 om. हि. G1 हीमां; G2 हि मा. M5 धरा (for सदा). — ^{b}) K1. 2 भारांता (for भारार्ता). K1 समयोदयत्; Da4 Ds1 °चोदयन्; D5 °नोदयत्. — ^{d}) K6 भावेन (for भारेण). K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2–9 T1 G3. 6 M5 निमज्जती (for °ज्जति).

5 ^{a}) D4. 6. 9 G2 यद्यहं; T1 G1. 3. 6 यदहं; T2 तदहं (for यदाहं). G3 च (for न). — ^{b}) G2 बुद्ध्या बहुमिवाचरन्. — ^{e}) K1. 2 आसं; G1 एषां (for आसां). — ^{d}) D6 तात (for ततो). K2 T G1. 6 M1. 5–7 मा (for मां). D5. 7 रोष; G1 क्रोधम्. M6 आविशं (for °शत्).

6 K7 D4. 6. 9 देवदेव (for स्थाणुर्). — ^{a}) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 M1. 6. 7 संहारार्थं (for °रान्तं). T G1–3. 6 M5 संहारात्त्वं (G2 °र्थं) निवर्तस्व. — ^{b}) Da4 Ds2 M1. 6 क्रुद्धो; D2 क्रोधो; D7 T G1. 3. 6 क्रुध्यस् (for क्रुधस्). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M1. 5–7 विबुधेश्वर (Da4 °रः) (for त्रिदशे°). — ^{e}) Da4 D6 G2 प्रजा; G1 प्रजां (for प्रजाः). K1 स्थावरे; T G1. 3. 6 स्थावरांश्; G2 स्थावरा (for °रं). — D7 om. (hapl.) 6^{d}–7^{e}. — ^{d}) T G1–3. 6 जंगमांश् (for जङ्गमं). K2. 4. 6. 7 B6. 7 D4. 9

मा प्रजाः स्थावरं चैव जङ्गमं च विनीनशः ॥ ६
पल्वलानि च सर्वाणि सर्वं चैव तृणोलपम् ।
स्थावरं जङ्गमं चैव भूतग्रामं चतुर्विधम् ॥ ७
तदेतद्भस्मसाद्भूतं जगत्सर्वमुपप्लुतम् ।
प्रसीद भगवन्साधो वर एष वृतो मया ॥ ८
नष्टा न पुनरेष्यन्ति प्रजा ह्येताः कथंचन ।
तस्मान्निवर्त्यतामेतत्तेजः स्वेनैव तेजसा ॥ ९
उपायमन्यं संपश्य प्रजानां हितकाम्यया ।
यथेमे जन्तवः सर्वे निवर्तेरन्परंतप ॥ १०
अभावमभिगच्छेयुरुत्सन्नप्रजनाः प्रजाः ।
अधिदैवनियुक्तोऽस्मि त्वया लोकेष्विहेश्वर ॥ ११
त्वद्भवं हि जगन्नाथ जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
प्रसाद्य त्वां महादेव याचाम्यावृत्तिजाः प्रजाः ॥ १२

नारद उवाच ।

श्रुत्वा तु वचनं देवः स्थाणोर्नियतवाङ्मनाः ।
तेजस्तत्स्वं निजग्राह पुनरेवान्तरात्मना ॥ १३

C. 12. 9177
B. 12. 258[7]. 13
K. 12. 262. 13

T G1. 6 व्यनीनशः; V1 Bo. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 G3 व्यनीनशत् (Dn1 G3 °न्) (for विनीनशः).

7 D7 om. 7[abc] (cf. v. l. 6). —[a]) K2 पल्वलाणि. —[b]) Ds चैतत् (for चैव). K1 [उ]त्पल्लोलपं; K4 तृणोपमं; K7 D4. 5. 9 °लुपं; V1 Dn1 D6 T2 G1. 2 °पलं; Da4 Dn4 तृणो(Dn4 °णा)लयं (for °लपम्). ❀ Cn: उलपमपि तृणविशेषः । ❀ —[c]) M5 चेदं (for चैव). —[d]) D5 भूतं चैव (for भूतग्रामं). ❀ Cs: ग्रामशब्दस्य नपुंसकत्वमार्षम् । ❀

8 [a]) D6 ततस्तद्; M5 अकाले (for तदेतद्). M1. 6 भस्मसंभूतं (for °साद्भूतं). —[c]) K6. 7 Da4 Ds2 D3. 7 भगवान् (for °वन्). K7 D9 साधुर्; D4. 6 T1 G1–3. 6 साधु (for साधो). —[d]) G3 वृत एष वरो मया.

9 [a]) K2 एष्यंति. —[b]) K7 प्रज्ञा (for प्रजा). Ś1 K1. 2. 4 हीमाः (for ह्येताः). —[c]) K4. 6 Bo. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T1 G1. 3. 6 निवर्ततताम्; G2 निवृत्य° (for निवर्त्य°). —[d]) Da4 तेन (for तेजः).

10 V1 reads 10–12 on marg. —[b]) K4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 भूतानां (for प्रजानां). —[c]) K4. 7 Bo. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2–9 यथामी (for यथेमे). —[d]) K1 निर्वृत्तेरन्; D5. 7 न दह्यंते (for निवर्तेरन्). Da4 D6 पितामह (for परंतप). K6 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 8 न दह्येर(B6. 8 both marg. as in text)न्पि(Dn4 °त पि)तामह; Da3 Ca विवर्तेरन्पितामह. ❀ Ca: विवर्तेरन्, जन्ममरणप्रबन्धेन पुनः पुनरावर्तेरन् । दह्येरन् इति पाठश्चिन्त्यः ॥ Cs (reading निवर्तेरन्): युगपत्संहारान्निवर्तेरन् इत्यर्थः । ❀

11 V1 reads 11 on marg. —[a]) K7 D4. 9 अभावे; B8 प्रभावं (for अभावम्). K2 अधि-; K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 हि न; K7 D4. 6. 9 T G1–3 M5 नाधि-; V1 D5. 7 G6 नाभि-; M1. 5 (*inf. lin.*) न च; M6. 7 न हि (for अभि-). —[b]) K4 Dn1. n4 Ds2 D2. 8 उच्छिन्न-; K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds1 D3. 4 उच्छन्न-; D5–7 M1 उत्पन्न-; G1 उत्सन्नः (for °न्न-). K1 प्रजा; B8 (marg.) नराः (for प्रजाः). — After 11[ab], M5 ins.:

698* पर्यायेणाभ्युपायेन नेया मृत्युवशं ततः ।

M5 cont.: T G1. 3. 6 ins. after 11[ab]:

699* पुत्रत्वेनानुसंकल्प्य त्वयाहं तपसाप्यज ।
[M5 तपसा प्रजाः (for °साप्यज).]

— D6 G2 om. (hapl.) 11[c]–12[d]. —[c]) K1. 6 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn (gloss: अहंकाराधिष्ठातृत्वे) Cs (gloss: अधिपतित्वे) अधिदैवे; K2 °देव-; K7 V1 B6 Da4 D4. 9 T2 G1. 3. 6 M5. 7 Cp °दैवं; B9 °दैवैर् (for °दैव-). —[d]) M1. 6. 7 लोकेषु हि (for °ष्विह). K7 D4. 9 [ई]श्वरः (for °र). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 7. 8 त्वया लोकेश्वरेश्वर (V1 °श हीश्वरः; Da4 °श्वरेश्वरः; Dn4 °श्वरेति च); Ds1 त्वया लोके सु**र; T G1. 3. 6 M5 लोकानां हितकारणात्.

12 D6 G2 om. 12 (cf. v. l. 11). V1 reads 12 on marg. —[b]) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8 एतत् (for जगत्). —[c]) Ś1 K1 G1 M6. 7 त्वा (for त्वां). T G3. 6 अहं देव; M1. 5 अहो (M5 °तो) देव (for महादेव). ❀ Ca: महादेवेति रुद्रेण ब्रह्मसंबोधनम् । ❀ —[d]) G1 वाचामि (for याचामि). V1 आवर्तिताः (for आवृत्तिजाः). K1. 6 Da3. a4 Dn4 याश्चान्या(K1. 6 °स्या)वृत्तिजाः प्रजाः. ❀ Cn: आवृत्तिजाः, आवृत्त्या जाताः । मृत्वा मृत्वा पुनर्जायन्तामित्यर्थः । ❀

13 K7 D4. 6. 9 T G1–3. 6 M1. 5. 6 om. the ref. M7 भीष्म (for नारद). —[a]) B8 M5 तद् (for तु). D9

C. 12. 9178
B. 12. 258[7]. 14
K. 12. 263. 14

ततोऽग्निमुपसंगृह्य भगवाँल्लोकपूजितः ।
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कल्पयामास वै प्रभुः ॥ १४
उपसंहरतस्तस्य तमग्निं रोषजं तदा ।
प्रादुर्बभूव विश्वेभ्यः खेभ्यो नारी महात्मनः ॥ १५
कृष्णा रक्ताम्बरधरा रक्तनेत्रतलान्तरा ।
दिव्यकुण्डलसंपन्ना दिव्याभरणभूषिता ॥ १६
सा विनिःसृत्य वै खेभ्यो दक्षिणामाश्रिता दिशम् ।
ददृशातेऽथ तौ कन्यां देवौ विश्वेश्वरावुभौ ॥ १७
तामाहूय तदा देवो लोकानामादिरीश्वरः ।
मृत्यो इति महीपाल जहि चेमाः प्रजा इति ॥ १८
त्वं हि संहारबुद्ध्या मे चिन्तिता रुषितेन च ।
तस्मात्संहर सर्वास्त्वं प्रजाः सजडपण्डिताः ॥ १९
अविशेषेण चैव त्वं प्रजाः संहर भामिनि ।
मम त्वं हि नियोगेन श्रेयः परमवाप्स्यसि ॥ २०

T2 M7 देव; G2 देवं (for देवः). — b) G1 स्थाणुर् (for स्थाणोर्). K2 B8 (marg.) नियम-; K7 निहव- (for नियत-). Da4 G2 -वाङ्मनः. — c) K6 lacuna; Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 सं- (for स्वं). D5. 7 तेजः स्कन्नं निजग्राह. — d) Ś1 K1. 2. 4 अंते (for एव). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1–3. 6 M5 [अं]तरात्मनि; M1. 6. 7 [आ]त्मनात्मनि (for [अ]न्तरात्मना).

14 a) D7 [ऽ]ग्निस्तूप- (for ऽग्निमुप-). T G1–3. 6 M1. 5. 6 -संहृत्य (for -संगृह्य). — b) B6 (marg.) T G1–3. 6 -भावनः (for -पूजितः). — c) K6 अवृत्तिं (for प्र°). ❀ Cn : प्रवृत्तिं जन्म, निवृत्तिं मरणम् । अनेन नात्यन्तं प्रजानामुच्छेदो नाप्यत्यन्तं भूमेर्भार इति दर्शितम् । ❀ — d) D5. 7 कलयामास वै पुनः.

15 b) K1. 6 Da3 अग्नि-; Da4 असि- (for अग्निं). G1 भेषजं (for रो°). V1 B9 (marg. as in text) T2 M1. 5–7 तथा (for तदा). — c) T G1–3. 6 M7 विश्वेशात् (for °भ्यः). ❀ Ca : विश्वेभ्यः खेभ्यः सर्वेभ्यो मुखनासिकादिभ्यः । ❀ — d) ❀ Cs : खेभ्यो नारीत्यनेन कुतो मृत्युरस्योत्तरम् । ❀

16 a) K2 V1 Bo. 6. 7. 9 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 7. 8 T1 G1. 3. 6 M1. 6 कृष्ण- (for कृष्णा). M7 रक्तांबल- (for रक्ताम्बर-). K6 कृष्णवर्णांबरधरा. — b) K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 कृष्ण- (for रक्त-). Dn1 D7 -लतांतरा; Dn4 -तरांतरा; G1 -तला तदा (for -तलान्तरा). — c) G2 दीर्घ- (for दिव्य-). K6 -कुंतल- (for -कुण्डल-). — d) T1 G1. 3. 6 सर्वाभरण- (for दिव्या°).

17 a) Ś1 K1. 2. 4 विनिर्गत्य; T2 G1 विनिसृ(G1 °र्जि)त्य; M1. 6. 7 विनिःपत्य (for विनिःसृत्य). B8 (also as in text) T G1–3. 6 M1. 5–7 खेभ्योस्य; Da4 दैतेभ्यो; D5. 7 विश्वेभ्यो (for वै खेभ्यो). D6 विनिसृत्य सा खेभ्यो (submetric). — b) K7 D4. 9 आगता; Ds1 आश्रितां; T G1–3. 6 M1. 6. 7 आश्रयद् (for आश्रिता). — c) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 M1. 5–7 च तां; T1 G3. 6 तथा; T2 [ऽ]थ तां; G1 तदा (for ऽथ तौ). G2 तादृशा ते तथादन्या (sic). — d) Da4 दैवौ; G2 देवो (for देवौ). G1 देवौ विश्वेश्वरौ तदा.

18 a) K6. 7 आह्वय; D7 T1 G1. 3. 6 आहाय; T2 M1. 5–7 आह्वयत्; G2 आदाय (for आहूय). D5 सर्वां (for देवो). — b) B9 देवानाम् (for लोका°). K7 D4. 6. 7. 9 लोकानामीश्वरेश्वरः; D5 लोकानापारीश्वरेश्वरः (sic); M1. 6 लोकानामीश्वरः प्रभुः. — c) Ś1 K1. 2 व्याजहार; B7 Da4 D6 G6 मृत्योरिति. G1 महीपालं. — d) D6 तर्हि (for जहि). G2 चेमां (for चेमाः). D7 प्रजापतिः (for प्रजा इति).

19 a) Da4 संसार- (for संहार-). T G1–3. 6 संहारबुद्ध्या (G2 °रसाध्या) मे (G2 द्वे) कन्ये. — b) D5 वै (for च). G2 चिंतिते रुचितेन च. — c) K2 Ds1 संहार (for संहर). M1. 6 सर्वांस् (for सर्वास्). — d) Da4 सर्वज-; D5. 7 मूर्खाश्च; T G1–3. 6 M1. 5–7 सजळ- (T2 °ल-) (for सजड-).

20 b) K1. 2 Da4 D4 प्रजा (for प्रजाः). Ds1 संहार. K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 कामिनि; V1 B8 (orig.) भाविनि (for भामिनि). K7 D6. 9 त्वर चा(D6. 9 त्वरस्वा)शु शुभानने. — d) K6 प्रेयः (for श्रेयः).

21 a) Ś1 G1 M1 उक्त्वा (for उक्ता). — b) T1 G1–3. 6 कनक- (for कमल-). D5. 7 -लोचना (D7 °नी) (for -मालिनी). — d) Ś1 K1. 2 सास्रुपातम्; D9 अश्रु°; T G1–3. 6 M7 सास्र° (for साश्रु°). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 च; M5 ह (for हि).

22 a) Ś1 K1 एव; B8 (marg.) प्रति-; T G1–3. 6 साथ (for चैव). — b) Ś1 K1 अस्रूणि; K2 अस्रुनि. K2 V1 Bo. 6–9 Ds2 D3–7. 9 T G1–3. 6 M5 जनेश्वर; M1.

एवमुक्ता तु सा देवी मृत्युः कमलमालिनी ।
प्रदध्यौ दुःखिता बाला साश्रुपातमतीव हि ॥ २१

पाणिभ्यां चैव जग्राह तान्यश्रूणि जनेश्वरः ।
मानवानां हितार्थाय ययाचे पुनरेव च ॥ २२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥

२५०

नारद उवाच ।
विनीय दुःखमबला सा त्वतीवायतेक्षणा ।
उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा लतेवावर्जिता तदा ॥ १
त्वया सृष्टा कथं नारी मादृशी वदतां वर ।
रौद्रकर्माभिजायेत सर्वप्राणिभयंकरी ॥ २
बिभेम्यहमधर्मस्य धर्म्यमादिश कर्म मे ।
त्वं मां भीतामवेक्षस्व शिवेनेश्वर चक्षुषा ॥ ३
बालान्वृद्धान्वयःस्थांश्च न हरेयमनागसः ।
प्राणिनः प्राणिनामीश नमस्तेऽभिप्रसीद मे ॥ ४
प्रियान्पुत्रान्वयस्यांश्च भ्रातॄन्मातॄः पितॄनपि ।
अपध्यास्यन्ति यद्देव मृतांस्तेषां बिभेम्यहम् ॥ ५
कृपणाश्रुपरिक्लेदो दहेन्मां शाश्वतीः समाः । C. 12. 9192 B. 12. 250(a). 6 K. 12. 264. 6

---

6. 7 महेश्वरः (for जनेश्वरः). ❀ Cn: मृत्योरश्रुपाते युगपत्सर्वभूतक्षयो मा भूदिति भावः। ❀ — d) K7 B8 D4–7. 9 हि; V1 Bo. 6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 6. 7 ह; T G1–3. 6 M5 सा (for च).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn4 Ds D2–5. 7–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 M5 मृत्युप्रजापतिसंवादः; M6 कोपप्रशमनं; M7 प्रजापतिकोपप्रशमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 D8 M1. 6. 7 82; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 84; Dn4 Ds2 83; D8 76; T2 98; G2 80. — *Śloka no.:* Dn1. n4 22; D8 21.

250

1 K6. 7 B6. 7. 8 (marg. as in text) Da3. a4 D4–7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 भीष्म (for नारद). — a) K6 विनिय; G2 द्वितीय- (for विनीय). ❀ Cn: विनीय प्रमार्ज्य। ❀ — b) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 सात्मनैव; K7 D4. 6. 9 सांत्विता च (for सा त्वतीव). — d) Da4 जलेव; Dn1 तमेव (for लतेव). T2 G2 तथा (for तदा). ❀ Ca: आवर्जिता प्रणता ॥ Cn: ऋजुभूता ॥ Cp: भूमौ पतिता । ❀

2 Before 2, G2 ins. कन्या. — Da4 om. 2cd. — c) V1 T2 M7 रौद्रं (for रौद्र-). Da3 रौद्रकर्माणि जातैव; D5. 7 रौद्रं कर्म करिष्यामि. — d) Ś1 K1. 2. 4 V1 B6 (marg. as in text). 7 T2 G2 -भयंकरं; M7 -भयंकरः (for °करी).

3 a) K1 Da4 बिभेसि (for °मि). — b) K6 V1 Bo Dn1. n4 Ds1 D4–7 T1 G1 धर्मम् (for धर्म्यम्). G1 आविश (for आदिश). — c) K7 अवेक्ष्यस्व. — d) K6 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T2 [ई]क्षस्व (for [ई]श्वर). Ś1 K1. 2. 4 शिवेन स्वेन कर्मणा.

4 a) M7 बालावृद्धान्. Da3. a4 Dn1 (marg.) वयस्यांश्च (for वयःस्थांश्च). — b) K1. 2 अनागमः; D8 °गतः (for °गसः). — d) K7 मनस्ते (for नमस्ते). K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 ऽस्तु; M7 हि (for ऽभि-). Da4 नमस्तु सुप्रसाद मे.

5 a) Da4 विप्रान् (for प्रियान्). D5. 7 वयस्थांश्च (for °स्यांश्च). — b) V1 D6 M1. 6 भ्रातॄन्मातॄन्; Da4 भ्रातॄन्मातृ-; T1 G1. 3. 6 भ्रातृमातृ- (for भ्रातॄन्मातॄः). D5 अथ (for अपि). — c) B7 अपि-; B8 अभि-; T G1. 3. 6 अनु-; G2 अन- (for अप-). Ś1 K1. 2 T2 -ध्यायंति; B6 -धास्यंति (for -ध्यास्यन्ति). K1. 7 B6 (marg.) यद्येव; K4 V1 Bo. 7. 8 Da3 Dn1. n4 Ds D2–4. 8. 9 यद्येवं; K6 B6. 9 Da4 D5. 7 यद्येषां; T G1–3. 6 M1. 5–7 ये (G2 ते) देव (for यद्देव). ❀ Cn. p:

C.12.9192 B.12.259[8].6 K.12.254.6

तेभ्योऽहं बलवद्भीता शरणं त्वामुपागता ॥ ६
यमस्य भवने देव यात्यन्ते पापकर्मिणः ।
प्रसादये त्वा वरद प्रसादं कुरु मे प्रभो ॥ ७
एतमिच्छाम्यहं कामं त्वत्तो लोकपितामह ।
इच्छेयं त्वत्प्रसादाच्च तपस्तप्तुं सुरेश्वर ॥ ८

पितामह उवाच ।

मृत्यो संकल्पिता मे त्वं प्रजासंहारहेतुना ।
गच्छ संहर सर्वास्त्वं प्रजा मा च विचारय ॥ ९
एतदेवमवश्यं हि भविता नैतदन्यथा ।
क्रियतामनवद्याङ्गि यथोक्तं मद्वचोऽनघे ॥ १०

नारद उवाच ।

एवमुक्ता महाबाहो मृत्युः परपुरंजय ।
न व्याजहार तस्थौ च प्रह्वा भगवदुन्मुखी ॥ ११
पुनः पुनरथोक्ता सा गतसत्त्वेव भामिनी ।
तूष्णीमासीत्ततो देवो देवानामीश्वरेश्वरः ॥ १२
प्रससाद किल ब्रह्मा स्वयमेवात्मनात्मवान् ।
स्मयमानश्च लोकेशो लोकान्सर्वानवैक्षत ॥ १३
निवृत्तरोषे तस्मिंस्तु भगवत्यपराजिते ।

अपध्यास्यन्ति शप्स्यन्ते । ❀ — ^{d}) K4.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5–8 M1.5.6 मृतास्; K7 D4.9 स्मृत्वा (for मृतांस्). T G1–3.6 M1.5–7 तेभ्यो (for तेषां). K2 बिभीमि; M7 विभेमि.

6 ^{a}) K1 om. from कृपणा up to सुपा (in 6^{d}). Ś1 K2 D4 कृपणास्त्रु- (D4 °श्रु-); K6 Ds कृपणां(K6 °णा)स्तु (for °णाश्रु-). Ds2 G2 -परिक्लेशो; D5 -परिच्छेदो (for °क्लेदो). — ^{b}) Ś1 K1.2 T2 G2 M1.5–7 मा (for मां). K7 Da4 शाश्वती. — ^{c}) Da4 हि (for ऽहं).

7 ^{a}) T2 M7 भवनं (for °ने). D4 देवी (for देव). — ^{b}) Ś1 K2 यांत्येते; K4.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.5.8 M7 पात्यंते; K7 D4.9 पीड्यंते; D6 यास्येते; D7 पच्यंते; T1 G1.6 M7 (*inf. lin.*) यांत्यंते; G2 यांत्यन्ये; G3 योज्यंते (for यात्यन्ते). Ś1 K2 भाव-; K1 भावि-; D3 पुण्य- (for पाप-). Bo -धर्मिणः; B6 D7.9 -कर्मणः; G3.6 -कर्मणि; M1.6 -कारिणः (for -कर्मिणः). — ^{c}) T2 G1.2 M5 निवेदये (for प्रसा°). K4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 त्वां (for त्वा). — ^{d}) K2 Da4 प्रभोः; K7 D6.9 T G1–3.6 M7 विभो (for प्रभो).

8 ^{a}) K4.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 T G1–3.6 एतद्; K7 D4.6.9 एवम् (for एतम्). T1 G1–3.6 कर्म (for कामं). — G2 om. 8^{cd}. — ^{c}) B8 (marg.) इच्छेहं. K1.2 -प्रसादाश्च; Bo.7.8 (marg.) Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 °दार्थं (for °दाच्च). — ^{d}) K6 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 महेश्वर (Da4 °रः) (for सुरे°).

9 Dn1 प्रजापतिर्; G2 M5 ब्रह्मा (for पितामह). — ^{a}) M1.5.6 मृत्युः (for मृत्यो). K1 मे त्वां; Da4 D6 मेवं; D5 [अ]सि त्वं (for मे त्वं). — ^{b}) Da3.a4 -संहर- (for -संहार-). M1.6 -बुद्धिना (for -हेतुना). — For 9^{ab}, D7 T G1–3.6 M7 subst.:

700* त्वं हि संहारबुद्ध्या मे चिन्तिता रुषितेन च ।

— ^{c}) T G1–3.6 M7 तस्मात् (for गच्छ). K2 संहार (for संहर). Da4 T1 सर्वांस्. — ^{d}) K7 D4.6.9 स; B6 lacuna; B8 वै; D5.7 मा (for च). T2 विचारणा (for °रय).

10 ^{a}) D5.7 एवमेवम्; T G1–3.6 एवमेतद् (by transp.). Da4 T अपश्यं (for अवश्यं). B8 अवश्यमेतदेवं हि. — ^{b}) Da4 भविता ते तदान्यथा. — ^{c}) Da4 G1 अनवद्यांगी. — ^{d}) B9 यथेदं (for यथोक्तं). T G1–3.6 मम च (for मद्वचो). Da4 [ऽ]नघ; D5 [ऽ]नये (for ऽनघे).

11 MSS. om. the ref. — ^{a}) Ś1 K1.2.4 उक्ते; M7 उक्त्वा (for उक्ता). — ^{b}) K2 -पुरंजव; K4 Da4 °जयः; T1 G1.3.6 °जया (for °जय). — ^{c}) G1 तस्थस्व (sic) (for तस्थौ च). — ^{d}) G2 तथा (for प्रह्वा). K6 V1 B8.9 Ds1 प्रह्वाभवदुदङ्मुखी; K7 D4.6.9 Cp (Cpp as in text) प्रह्वाभवदधोमुखी; D5.7 प्रह्वाभवदवाङ्मुखी.

12 ^{a}) B8 (marg. as in text) [ए]वोक्ता (for [उ]क्ता सा). M1.6.7 ततः पुनस्तदेवोक्ता. — ^{b}) K6 -सत्त्वे च (for -सत्त्वेव). K6 V1 Bo.6–9 Da3 Dn1.n4 D2.8 भाविनी (for भामिनी). — ^{c}) M7 आस (for आसीत्). M1 तदा (for ततो). — ^{d}) T G1–3.6 M7 लोकानाम् (for देवा°). D3 देवानामादिरीश्वरः; M5 (*inf. lin.* as in text) °मीश्वरः प्रभुः.

13 ^{a}) Ds1 आससाद (for प्रस°). V1 B8 प्रसादमकरोद्ब्रह्मा. — ^{b}) Dn1.n4 Ds D2.3.8 [आ]त्मनि (for °वान्). T1 G1.3.6 स्वमेवात्मानमात्मवान्. — ^{d}) K4.7

सा कन्यापजगामास्य समीपादिति नः श्रुतम् ॥ १४
अपसृत्याप्रतिश्रुत्य प्रजासंहरणं तदा ।
त्वरमाणेव राजेन्द्र मृत्युर्धेनुकमभ्ययात् ॥ १५
सा तत्र परमं देवी तपोऽचरत दुश्चरम् ।
समा ह्येकपदे तस्थौ दश पद्मानि पञ्च च ॥ १६
तां तथा कुर्वतीं तत्र तपः परमदुश्चरम् ।
पुनरेव महातेजा ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ॥ १७
कुरुष्व मे वचो मृत्यो तदनादृत्य सत्वरा ।
तथैवैकपदे तात पुनरन्यानि सप्त सा ॥ १८
तस्थौ पद्मानि षड्चैव पञ्च द्वे चैव मानद ।
भूयः पद्मायुतं तात मृगैः सह चचार सा ॥ १९
पुनर्गत्वा ततो राजन्मौनमातिष्ठदुत्तमम् ।
अप्सु वर्षसहस्राणि सप्त चैकं च पार्थिव ॥ २०
ततो जगाम सा कन्या कौशिकीं भरतर्षभ ।
तत्र वायुजलाहारा चचार नियमं पुनः ॥ २१
ततो ययौ महाभागा गङ्गां मेरुं च केवलम् ।
तस्थौ दार्विव निश्चेष्टा भूतानां हितकाम्यया ॥ २२
ततो हिमवतो मूर्ध्नि यत्र देवाः समीजिरे । C. 12. 9209 B. 12. 250[8]. 23 K. 12. 264. 23

अवेक्ष्यत; Da4 अवैक्षतः; Dn4 D4. 6 G2 M1 अवे- (D6 °पे)क्षत (for अवै°).

14 a) M7 निवृत्ति- (for निवृत्त-). — c) K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 [अ]थ; K7 M1. 6 [उ]प-; T G1–3. 6 [अ]पि; M5 च (for [अ]प-). — d) B6. 9 Da3. a4 D5. 7 सकाशाद्; M1. 6. 7 (*inf. lin.*) समीपम् (for °पाद्). T G1–3. 6 M1. 6. 7 श्रुतिः (for श्रुतम्).

15 a) Ś1 (*sup. lin.* as in text) उपसृत्य (for अप°). G2 [अ]प्रतिसृत्य. — b) Ds D2 -संहरणात् (for °रणं). Ś1 K1. 2. 4 ततः; K7 D4–7. 9 प्रभो (K7 D9 °भोः); Bo. 8 T G1. 3. 6 तथा (for तदा). K6 B9 Da3. a4 प्रजापहरणं तदा. — c) Da4 च; G2 [s]पि (for [इ]व). — d) Ś1 K1. 2 धेनुवद्; K4 धेनवम्; K7 हेतुकम्; M6 धेनुगम् (for °कम्). K2. 4 अत्यगात्; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G2. 3. 6 अभ्यगात्; G1 अप्यगात् (for अभ्ययात्). ❀ Ca. s: धेनुकं धेनुकाश्रमम् ॥ Cn. p: धेनुकं गोतीर्थं मायान्तर्वर्ति । ❀

16 b) G2 तपश्चरत. — c) K7 D4. 6. 9 ह्येकपदा; G2 °पदौ (for °पदे). — d) V1 B8 (both marg. as in text) चाष्टौ च (for पद्मानि). ❀ Ca: पद्मं त्रयोदशाङ्क एवैकस्माद्दशगुणवृद्ध्या । पञ्चदशोऽङ्कः पद्म इत्यपरे । ❀

17 G2 M1. 5–7 om. 17a–18b. — a) K1 तं (for तां). K1. 7 Da4 कुर्वती. K2 तात (for तत्र).

18 G2 M1. 5–7 om. 18ab (cf. v. l. 17). — b) G6 तदानादृत्य. Ś1 K1. 2. 4 तद्वचः; K7 D4. 9 सत्वतः (K7 °ता); D5. 7 तत्परा (for सत्वरा). — c) G2 तदा (for तथा). K7 D4. 6. 9 [ए]कपदा (for °पदे). K2 तथैव प्रपदी तात; D5. 7 तथैवैकपदेनिच्छत् (sic). — d) K1. 2. 4 Ds1 D6. 7 सप्तमा; V1 Dn4 सप्तधा (for सप्त सा).

19 a) V1 B8 (marg.) सप्तैव (for षड्चैव). D2 तथौपयानि षड्चैव. — b) K1 षड्च (for पञ्च). D4. 8 वैव (for चैव). K7 Da4 मानदः. — c) K1 पद्मयुतं; K2 पद्माधूतं. G2 जातं (for तात). — d) T1 G1. 3 (before corr. as in text). 6 ह (for सा). — After 19, K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 ins.:

701* द्वे चायुते नरश्रेष्ठ वाय्वाहारा महामते ।

[Da4 D7 वा (for च). D5. 7 महाराज (for नरश्रेष्ठ). K6 वाय्वहारा; B8 (marg. as above) D7 वाय्वाधारा; Ds2 °हारं (for °हारा). D1 महीपते (for महामते).]

20 a) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 एव; T2 गता (for गत्वा). D5. 7 महाराज; T G1. 3. 6 M5 ततो नंदं (T2 °दे); G2 ततोनंत्वं (for ततो राजन्). — b) K4 उत्तरं (for उत्तमम्). — d) Da4 पार्थिवः; D6 °वं; M5 सावसत्.

21 b) K1 कौशिकी; D7 G1. 3 °कं; G6 °किं (for °कीं). K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 कौशिकीं (Da4 °कि) नृपसत्तम (Da4 °मः). ❀ Cn: कौशिकीं गण्डकीं नदीम् । ❀ — c) Da4 तत्र वा जलजाहारम्. — d) V1 B8 (marg. as in text) G3. 6 नियुतं; T1 G1. 2 नियतं (for °मं).

22 a) K7 transp. ततो and ययौ. Da4 D6 G1 महाभाग (D6 °गां) (for °भागा). — b) D7 एकां (for मेरुं). K7 Ds D4. 9 केवला. — c) K6 दर्विर-; G2 सर्वत्र (for दार्विव). — d) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 प्रजानां (for भूतानां).

C.12.9210 B.12.259[e].24 K.12.264.24 तत्राङ्गुष्ठेन राजेन्द्र निखर्वमपरं ततः ।
तस्थौ पितामहं चैव तोषयामास यत्नतः ॥ २३
ततस्तामब्रवीत्तत्र लोकानां प्रभवाप्ययः ।
किमिदं वर्तते पुत्रि क्रियतां तद्वचो मम ॥ २४
ततोऽब्रवीत्पुनर्मृत्युर्भगवन्तं पितामहम् ।
न हरेयं प्रजा देव पुनस्त्वाहं प्रसादये ॥ २५
तामधर्मभयत्रस्तां पुनरेव च याचतीम् ।
तदाब्रवीद्देवदेवो निगृह्येदं वचस्ततः ॥ २६
अधर्मो नास्ति ते मृत्यो संयच्छेमाः प्रजाः शुभे ।
मया ह्युक्तं मृषा भद्रे भविता नेह किंचन ॥ २७
धर्मः सनातनश्च त्वामिहैवानुप्रवेक्ष्यते ।
अहं च विबुधाश्चैव त्वद्धिते निरताः सदा ॥ २८
इममन्यं च ते कामं ददामि मनसेप्सितम् ।
न त्वा दोषेण यास्यन्ति व्याधिसंपीडिताः प्रजाः ॥ २९
पुरुषेषु च रूपेण पुरुषस्त्वं भविष्यसि ।
स्त्रीषु स्त्रीरूपिणी चैव तृतीयेषु नपुंसकम् ॥ ३०
सैवमुक्ता महाराज कृताञ्जलिरुवाच ह ।
पुनरेव महात्मानं नेति देवेशमव्ययम् ॥ ३१

23 K1 om. (hapl.) 23ᵃ–24ᵇ. —ᵇ) Dn4 समाजिरे; D5.7 M1.6 समीयिरे; D6 ससीजिरे; G2 समीहिरे (for °जिरे). —ᵈ) Da4 निवर्षम् (for निखर्वम्). K2 आपरं; T1 G1.3.6 अचरत्; T2 G2 परमं (for अपरं). K7 D4–7.9 पुनः; B8 T G1–3.6 M1.5–7 तपः (for ततः). ❀ Ca : निखर्वं द्वादशोङ्कः । ❀ —ᶠ) K7 D4.9 G1 यत्ततः; D7 संततः (for यत्नतः).

24 K1 om. 24ᵃᵇ (cf. v. l. 23). —ᵃ) K6 B6.9 Da3.a4 D5.7 राजन् (for तत्र). —ᵇ) K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn4 Ds D3.7 Ca (v. l.) लोकानां प्रभवाव्ययः (Ds2 D3.7 °वोऽव्ययः); K7 D4.6.9 लोकसंप्रभवाप्ययः (K7 °य); T G1–3.6 M1.5–7 लोकानां प्रपितामहः (M5 प्रभुरव्ययः). — V1 reads 24ᶜᵈ on marg. —ᶜ) B8 क्रियते; D5.7 वर्तसे (for °ते). Da4 पुत्री; G2 पुत्र; M7 पुत्रं (for पुत्रि). Ś1 K1.2 किमेवं वर्तसे पुत्रि (K1 °त्र). —ᵈ) K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 T G1–3.6 M1.5–7 क्रियतां मम तद्वचः.

25 ᶜ) Ś1 K1.2 नाहरेयं (for न ह°). —ᵈ) K6 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 M1 चाहं (for त्वाहं). Ś1 K1.2.4 प्रसीद मे; T1 प्रसादय (for °दये).

26 ᵃ) K4.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 M1.5–7 -भयाद्भीतां; G1 -भयत्रस्ताः (for °त्रस्तां). —ᵇ) K4 V1 Bo.6–9 Da3 Dn1.n4 Ds D3.8 T2 M1.5–7 प्रयाचतीं; K6 प्रधावतीं; Da4 प्रयावती; D2 प्रजावर्तीं; D5.7 T1 G1–3.6 प्रजापतिः (for च याचतीम्). —ᶜ) Da4 D4 ततो (for तदा). K2 देवदेवं (for °देवो). —ᵈ) Ś1 K1.2 M7 निगृह्येवं; G1 निगृह्येनं; M6 न गृह्येदं. K6 V1 B6–9 Da3.a4 D5.7 तदा (for ततः). M1 न ह्येदं वचनं तव.

27 ᵃ) M1.6.7 वै (for ते). —ᵇ) Da3 संयच्छेम; G1 M5 सा (M5 नि-) यच्छेमाः; G2 संयच्छेमां (for °च्छेमाः). K2 Da4 प्रजा; D4 प्रजां. D8 इति (for शुभे). — D8 om. 27ᶜ–29ᵈ. —ᶜ) Ś1 K1.2 T G1–3.6 [अ]प्युक्तं; Bo युक्तं (for ह्युक्तं). —ᵈ) G2 न हि (for नेह).

28 D8 om. 28 (cf. v. l. 27). —ᵃ) D5 धर्मश्च शाश्वतश्च त्वाम्. —ᵇ) K1 इवैह (for इहैव). Ś1 K1.2.4 [अ]यं; D5.6 [आ]शु (for [अ]नु-). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1 Ds D2.3.5.7.8 T G1–3.6 M1.5–7 -प्रवेक्ष्य(Dn1 °क्ष)ति; Dn4 °क्षते (for °क्ष्यते). —ᶜ) K7 D9 चेमे (for चैव).

29 D8 om. 29 (cf. v. l. 27). —ᵃ) Ś1 K1.2.4 V1 M5 अहम्; B6.9 D5.7 G2 M7 इदम्; D4.6.9 स्वयम् (for इमम्). K4 अन्ये; M7 अन्यच् (for अन्यं). —ᵇ) V1 Bo.8 Dn1.n4 D2.8 M7 ददानि (for °मि). G2 मनसीप्सितं. —ᶜ) K4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–7.9 G2 त्वां (for त्वा). Ś1 K1 ध्यास्यंति; K2 दास्यंति (for यास्यन्ति). —ᵈ) D5.7 व्याधिना (for व्याधिसं-). K7 Da4 -संपीडिता; G1 -सापीडिताः. K6 शुभे (for प्रजाः). ❀ Ca (reading व्याधिनिष्पीडिताः): व्याधिनिष्पीडिता इति वदन् व्याधेरेव दूषणं दास्यन्ति न तवेति ब्रह्मा स्वाभिप्रायमाविश्चकार । ❀

30 ᵃ) K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 स्व-; B8 (marg.) तु (for च). —ᵇ) K2 Da4 G2 पुरुषत्वं (for °षस्त्वं). K4 G2 भविष्यति. —ᶜ) Da4 स्त्रिषु; G1 स्त्रिषु. —ᵈ) K6 B7.9 Da3.a4 T G1–3.6 M1.5–7 तृतीये च; V1 °येन (for °येषु). M1.6 नपुंसके.

31 ᵃ) Ś1 D6 सैवमुक्त्वा (D6 °क्तो); D7 सैव युक्ता (for सैवमुक्ता). —ᵇ) K1 कृतांजलिम्; M1.6.7

तामब्रवीत्तदा देवो मृत्यो संहर मानवान् ।
अधर्मस्ते न भविता तथा ध्यास्याम्यहं शुभे ॥ ३२
यानश्रुबिन्दून्पतितानपश्यं
ये पाणिभ्यां धारितास्ते पुरस्तात् ।
ते व्याधयो मानवान्घोररूपाः
प्राप्ते काले पीडयिष्यन्ति मृत्यो ॥ ३३
सर्वेषां त्वं प्राणिनामन्तकाले
कामक्रोधौ सहितौ योजयेथाः ।
एवं धर्मस्त्वामुपैष्यत्यमेयो
न चाधर्मं लप्स्यसे तुल्यवृत्तिः ॥ ३४
एवं धर्मं पालयिष्यस्यथोक्तं
न चात्मानं मज्जयिष्यस्यधर्मे ।
तस्मात्कामं रोचयाभ्यागतं त्वं
संयोज्याथो संहरस्वेह जन्तून् ॥ ३५
सा वै तदा मृत्युसंज्ञापदेशा-
च्छापाद्भीता बाढमित्यब्रवीत्तम् ।
अथो प्राणान्प्राणिनामन्तकाले
कामक्रोधौ प्राप्य निर्मोह्य हन्ति ॥ ३६ C. 12. 9223 B. 12. 259[8].37 K. 12. 264. 38

कृत्वांजलिम्. — c) T2 पुनरेवेदमात्मानं.

32 a) G3 तम् (for ताम्). Ś1 K1.2 M5 ततो (for तदा). — b) G1 मृत्योः (for मृत्यो). K2 संसार; Da4 संहार (for संहर). — c) K2 अधमस् (for °र्मस्). — d) Ś1 K1 Ds2 दास्यामि; V1 B9 D5.7 M7 धास्यामि (for ध्या°). K2 तथा दद्यामहं शुभे. — After 32, T G1–3.6 M5 ins.:

702* त्वं हि यत्ता च युक्ता च पूर्वोत्पन्ना च भामिनी ।
अनुशिष्टा च निर्दोषा तस्मात्त्वं कुरु मे मतम् ।

[(L. 1) T1 om. हि. T2 G3.6 M5 शक्ता; G2 तज्ज्ञा (for यत्ता). — (L. 2) M5 निर्दोषात् (for °षा).]

33 a) Ś1 K1.2.4.6 अस्तु- (for अश्रु-). Da4 M7 -बिंदुन् (for -बिन्दून्). K6 पतिताम्. Ś1 K1.2.4 अपश्यः (for °श्यं). — b) Ś1 K1.2.4 पाणिभ्यां ये (by transp.); G2 यत्पाणिभ्यां. K2 दारितास्; K6 धावि°; Da4 भावि° (for धारि°). — c) K1.2 व्यादयो (for व्याधयो). D7 M7 घोररूपान् (for °रूपाः). — d) T1 G1.6 प्राप्ताः; G3 प्राप्तां (for प्राप्ते). K4.6 B0.6 (marg. as in text).7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 Cn.p (gloss: मारयिष्यन्ति) कालयिष्यंति (for पीड°). D6 मृत्योः.

34 a) D6 lacuna; M5 त्वां (for त्वं). Da4 अंतकालः; T1 G1–3.6 अंत्यकाले (for अन्त°). — b) K6 काल- (for काम-). K1.2 G1 M1.6.7 संहितौ (for स°). K1.2 योजयेषाः (for °येथाः). — c) K1 उपैस्यति; K7 Da4 Dn1 Ds D4.6.9 T1 G3.6 M7 उपेष्यति (for उपै°). T G1–3.6 अमोघो (for अमेयो). — d) D5.7.9 वा (for च). D6 धर्मं (for [अ]धर्मं). B9 Da4 लप्स्यते (for °से). Ś1 K1 तुल्यवृत्ति; V1 धर्मवृत्तिः; T2 धर्मतुल्यं; G2 तुल्यवृत्तिं; M1 °वृत्तः (for °वृत्तिः).

35 a) K6 B6.7.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 एतद्-; M1.6 एतैर्; M5.7 एतं (for एवं). Ś1 K1.4 पालयिष्यन्; K7 D4.9 °यंतीम्; B9 Da4 G2 पालयिष्य-(G2 °ष्यं)ति; D6 पालयता (for °यिष्यसि). Ś1 K1.4.7 Da4 D4.6.9 यथोक्तं; K6 B0.6.8 (marg. as in text) Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 M1.6 अथो त्वं; B9 अमेयो; G2 अमोघं (for अथोक्तं). — b) D4 वा (for च). Ds मज्जयिष्यति (for °ष्यसि). — c) M1.6.7 धर्मं (for कामं). K7 D4–7.9 रोषम्; Ds1 रोचये (for रोचय). Ś1 K1.2 त्वागतं; K6 [अ]द्यागतं; T1 G1.3.6 [अ]भ्यागता (for °गतं). Ds1 M5 त्वां; M1.6 त्वा (for त्वं). ❀ Ca: काममस्मदभिमतम् । अभ्यागतः यः प्रजासंहारः तम् ॥ Cp: अभ्यागतं अबाध्यत्वेन प्राप्तम् । ❀ — d) Ś1 K1.2.4.7 D4–7.9 संत्यज्या(K2 °ज्य)थो; K6 संमोहाथो; T G1–3.6 M1.6 सत्यं साधो; M5 सा त्वं सर्वान्; M7 सा त्वं साधो (for संयोज्याथो). The portion from स्वेह up to निषेवितान् (in 12. 255. 41d) is lost in Ś1 on missing fol. Da4 Ds1 संहरत्वेह; D6 °स्वेव; D7 °स्येह; G2 °त्वेव (for °स्वेह).

36 Ś1 missing (cf. v. l. 35). — a) M5 तद् (for सा). M5 तथा; M7 ततो (for तदा). K1.2.7 D4–7.9 -संज्ञोपदेशात् (K7 D4.9 °न्); T G1–3.6 M7 -संज्ञा कृता सा (M7 तु); M5 -संज्ञानुशिष्टा (for -संज्ञापदेशात्). — b) K4.6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.8 transp. शापात् and भीता. K1 वाचम् (for बाढम्). K1.2.4 तु (for तम्). — c) K7 D4.6.7.9 अथ; T G1–3.6 M7 तेषां (for अथो). K1.4 प्राणाः (for प्राणान्). Da4 om. (hapl.) from

C. 12. 9124
B. 12. 259[e]. 30
K. 12. 264. 39

मृत्योर्ये ते व्याधयश्चाश्रुपाता
मनुष्याणां रुज्यते यैः शरीरम् ।
सर्वेषां वै प्राणिनां प्राणनान्ते
तस्माच्छोकं मा कृथा बुध्य बुद्ध्या ॥ ३७
सर्वे देवाः प्राणिनां प्राणनान्ते
गत्वा वृत्ताः संनिवृत्तास्तथैव ।
एवं सर्वे मानवाः प्राणनान्ते
गत्वावृत्ता देववद्राजसिंह ॥ ३८
वायुर्भीमो भीमनादो महौजाः
सर्वेषां च प्राणिनां प्राणभूतः ।
नानावृत्तिर्देहिनां देहभेदे
तस्माद्वायुर्देवदेवो विशिष्टः ॥ ३९
सर्वे देवा मर्त्यसंज्ञाविशिष्टाः
सर्वे मर्त्या देवसंज्ञाविशिष्टाः ।
तस्मात्पुत्रं मा शुचो राजसिंह
पुत्रः स्वर्गं प्राप्य ते मोदते ह ॥ ४०
एवं मृत्युर्देवसृष्टा प्रजानां
प्राप्ते काले संहरन्ती यथावत् ।
तस्याश्चैव व्याधयस्तेऽश्रुपाताः
प्राप्ते काले संहरन्तीह जन्तून् ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५० ॥

मन्तकाले up to प्राणिनां (in 37c). K6.7 B6 8 (marg.).9 D4.6.9 M1.6.7 Cp प्राणनांते; T1 G1-3.6 अंत्यकाले (for अन्त°). M5 अथो प्राणान्प्राणनांते. — d) K2 प्रापि (for प्राप्य). D5.7 निर्मोहयंती; T G1-3.6 M7 नित्यं निहंति (for निर्मोह्य हन्ति).

37 Ś1 missing (cf. v. l. 35). Da4 om. up to प्राणिनां (cf. v. l. 36). — a) K6.7 V1 B0.9 Dn1 D4-7.9 T G1 3.6 मृत्यो; B8 (marg. as in text) M1.5.6 मृत्युर् (for मृत्योर्). K2 G2 हे ते; K6 7 V1 B0.6.7.8 (marg.).9 D4-7.9 T G1.3.6 ह्येते; B8 ह्येष; M1.5-7 ह्येषा (for ये ते). K1.2 चास्रुपाता; Ds चाश्रुपातान्. — b) D7 मानुष्याणां. K1.2.4 7 B7 Da3 D4.6.7.9 T G1-3.6 M1.6 युज्यते; K6 B9 मुह्यते (for रुज्यते). K1 शरीरैः. — c) K6.7 B9 om. वै. D5.7 ते भवंति; G2 प्राणिनांते (for प्राणनान्ते). — V1 B9 om. (hapl.) 37d-38a. — d) K2 सा (for मा). G2 लुब्ध- (for बुध्य).

38 Ś1 missing (cf. v. l. 35). V1 B9 om. 38a (cf. v. l. 37). — a) K7 D4.6.9 देवाः सर्वे (by transp.); G1 सर्वे वेदाः; Bom. ed. सर्वे जीवाः. D5.7 प्राणनांतं (for °नान्ते). ❀ Cn: देवाः इन्द्रियाणि ॥ Cs: देवाः आजानदेवाः कर्मदेवाश्च । ❀ — K1.2.4 om. (hapl.) 38bc. — b) M7 हित्वा (for गत्वा). K7 D4.6.9 जाताः; G1 वृत्ता; M1.6 वृद्धाः; M7 वृद्धान् (for वृत्ताः). D5 reads from स्तथैव up to वृत्ता (in 38d) twice. — G6 om. 38cd. — c) K6 D4.6.9 मानुषाः (for मानवाः). D3 प्राणिनांते; D7 प्राणनातं. — d) T2 [आ]वृतौ (for °वृत्ता). K2 जीववद्; T1 G1-3 देवता (for देववद्). D7 राजसिंहः; G2 °सिंहाः; M7 °सिंहं (for °सिंह).

39 Ś1 missing (cf. v. l. 35). — a) K1.4 Ds1 D4 M7 वायु- (for वायुर्). ❀ Cn: वायुः पञ्चवृत्तिः प्राणः । ❀ — b) B0.6.7 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 स सर्वेषां (for सर्वेषां च). K1.2.4 B8 वै; K6 B9 Da4 lacuna; G2 नः (for च). — c) K1 नानावृत्तिं; K2 6 T2 °वृत्ति-; Da3.a4 मनोवृत्तिर्; D5.7 नानावृत्ते; G1 °वृष्टिर्; M5 अनावृत्तिर् (for नाना°). — d) B8 निविष्टः; Da4 वसिष्टः; Ds1 विशिष्टाः.

40 Ś1 missing (cf. v. l 35). D6 om. (hapl.) 40a. — b) Da4 देवा मर्त्य- (for मर्त्या देव-). — c) Dn1 पुत्रे (for पुत्रं). Da4 D7 राजसिंहः (D7 °हं); Ds1 पुत्रं सिंहः. — d) K1.2 सर्वं; K4 सोहं; Da3 Dn4 D2.6.8 M1 सर्गं (for स्वर्गं). D6 वै (for ते). K1.2.4 मोदतीह; D6 मोहते ह; D7 मोहदेहः (for मोदते ह). B0 तु; T G1-3.6 हि (for ह).

41 Ś1 missing (cf. v. l. 35). — a) K1 D4 एव (for एवं). K1.2.4 G1 देवसृष्टाः (K4 °ष्टः); Dn1 °स्रष्टा; G2 प्राप्य सृष्टा (for देवसृष्टा). — K1.2 om. (hapl.) 41bc. — b) K6 प्राप्तं (for प्राप्ते). K6 D4.6.9 M1.5 संहरित्री; T2 सहरित्रीर् (for संहरन्ती).

२५१

युधिष्ठिर उवाच ।
इमे वै मानवाः सर्वे धर्मं प्रति विशङ्किताः ।
कोऽयं धर्मः कुतो धर्मस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
धर्मो न्वयमिहार्थः किममुत्रार्थोऽपि वा भवेत् ।
उभयार्थोऽपि वा धर्मस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २
भीष्म उवाच ।
सदाचारः स्मृतिर्वेदास्त्रिविधं धर्मलक्षणम् ।
चतुर्थमर्थमित्याहुः कवयो धर्मलक्षणम् ॥ ३
अपि ह्युक्तानि कर्माणि व्यवस्यन्त्युत्तरावरे ।
लोकयात्रार्थमेवेह धर्मस्य नियमः कृतः ।
उभयत्र सुखोदर्क इह चैव परत्र च ॥ ४
अलब्ध्वा निपुणं धर्मं पापः पापे प्रसज्जति ।
न च पापकृतः पापान्मुच्यन्ते केचिदापदि ॥ ५
अपापवादी भवति यदा भवति धर्मवित् । C. 12. 9234 B 12. 250[59]. 6 K. 12. 265. 6

— c) D5. 7 चैवं (for चैव). D3 (marg as in text) ये; D5. 7 T G1–3. 6 M7 च (for ते). K6 [ऽ]स्रुपातः (for ऽश्रुपाताः). — D7 om. 41d. — d) K1 सहरि-त्रीह (sic); K2 D5 संहरत्ये(D5 °ते)ह (for °न्तीह).

Colophon. Ś1 missing: K3 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan :* K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn4 Ds D2. 3. 8 G1 M1. 5–7 मृत्युप्रजापतिसंवादः; K7 मृत्यूत्पत्तिः समाप्तः; Dn1 D4–7. 9 T1 G2 मृत्युप्रजापतिसंवादः समाप्तः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 B7 83; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 85; Dn4 Ds2 84; D8 79; T2 99; G2 81. — *Śloka no.:* Dn1 42; Dn4 45; D8 32.

251

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 12. 250. 35).

1 a) Da4 इति वै; G1 य इमे (for इमे वै). G2 मानुषे (for मानवाः). K1. 2. 4 तात; K7 सर्वा; G2 लोके (for सर्वे). — d) Da4 D6 पितामहः.

2 K4 Ds1 D8 om. (hapl.) 2; K7 reads the same on marg. — a) Da3 धर्मा-; D5 धर्मे (for धर्मो). K1 Bo [ऽ]थ यम्; K6 चायम्; K7 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 ह्ययम्; Dn1. n4 D2 3 T G1. 3. 6 M1. 5–7 त्वयम्; G2 इह (for न्वयम्). Da4 इवार्थः; G1 इहार्थ. — b) K1. 3 स मुत्रार्थो; K7 तु मु°; Da4 अमुत्रार्था (for °त्रार्थो). V1 यो; D5. 7 हि; G1 सा (for वा). G2 corrupt. — c) B7 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5–7 G2 हि (for ऽपि).

3 K2 भीम (for भीष्म). — a) K2 T1 G1. 3. 6 सदाचाराः; Da4 Ds1 °चार- (for °चारः). K2 Ds1 वेदस्. — b) D4 -लक्षणे (for °णम्). K4 त्रिविधं लक्षणं परं. — K1. 2. 4 B6 G2 om. (hapl.) 3cd. — c) V1 D7 T G1. 3. 6 M1. 5. 7 अपि (for इति). ❀ Cs: अर्थमर्थशास्त्रं दण्डनीत्याख्यम् । ❀ — d) V1 B8 -दर्शिनः (for -लक्षणम्).

4 a) Da4 अपि युक्तानि; Ds D7 T G1–3. 6 Cs अविध्यु(G2 °द्यु)क्तानि; D5 अपीत्यु° (for अपि ह्यु°). K6 B8 (orig) सर्वाणि; Bo. 9 Da4 Ds1 Ca Cal. ed. धर्माणि; B6. 7. 8 (marg.) Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 7. 8 धर्म्याणि (for कर्माणि). ❀ Cs (reading अविध्युक्तानि): विधिर्वेदः, तदन्यो बुद्धागमोऽविधिः, तेनोक्तानि चैत्यवन्दनादीनि । ❀ — b) K7 V1 B8 D4. 6. 9 उत्तराधरे; Ds1 उपरेवरे; Ds2 उखरेवरे; D5 उत्तरावले; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 उप्त(G1 °क्त)मूपरे; Ca उत्तरावरे (as in text). K2 व्यवंत्युत न नापरे; K6 B6. 7. 9 Da3. a4 व्यवसन्त्यु(B7 Da4 °न्मु)क्तमाचरेत्. — c) G2 एवाह (for एवेह). — d) K1. 2 D5. 7 धर्मः स; K4. 7 D4. 6. 9 M1. 6 7 धर्मसं (for धर्मस्य). Da4 च समः; G2 नियतः (for °मः). B8 (marg. as in text) स्मृतः (for कृतः). — e) G2 उभयस्य (for °यत्र). K6 B6. 9 शुभोदर्कं; Da3. a4 श्रुतो°; Ds1 सुखोदर्कै (for °दर्क). — f) K6. 7 D5–7 लोके (for चैव).

5 a) K1 Ds1 अलब्धा; Dn4 D6 अलुब्धा (D6 °ब्ध्वा) (for अलब्ध्वा). K1. 2 निपुणो; B9 नियमं; D5. 7 विपुलं (for निपुणं). — b) K4 D6 पापं; M7 पापैः (for पापे). K1. 4. 6. 7 V1 B6 7. 8 (orig.). 9 Da3. a4 D4–7. 9 प्रसज्ज(Da4 D7 °ज्य)ते; Bo. 8 (marg.)

C. 12. 9235
B. 12. 260(59). 7
K. 12. 265. 6

धर्मस्य निष्ठा स्वाचारस्तमेवाश्रित्य भोत्स्यसे ॥ ६
यदाधर्मसमाविष्टो धनं गृह्णाति तस्करः ।
रमते निर्हरन्स्तेनः परवित्तमराजके ॥ ७
यदास्य तद्धरन्त्यन्ये तदा राजानमिच्छति ।
तदा तेषां स्पृहयते ये वै तुष्टाः स्वकैर्धनैः ॥ ८
अभीतः शुचिरभ्येति राजद्वारमशङ्कितः ।
न हि दुश्चरितं किंचिदन्तरात्मनि पश्यति ॥ ९
सत्यस्य वचनं साधु न सत्याद्विद्यते परम् ।
सत्येन विधृतं सर्वं सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥ १०
अपि पापकृतो रौद्राः सत्यं कृत्वा पृथक्पृथक् ।
अद्रोहमविसंवादं प्रवर्तन्ते तदाश्रयाः ।
ते चेन्मिथोऽधृतिं कुर्युर्विनश्येयुरसंशयम् ॥ ११
न हर्तव्यं परधनमिति धर्मः सनातनः ।
मन्यन्ते बलवन्तस्तं दुर्बलैः संप्रवर्तितम् ।

प्रयुज्यते ; Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 न युज्यते : M7 प्रसज्यति (for प्रसज्जति). T1 G1. 3. 6 पापः (G1 °पं) पापेषु सज्जति. — ^{d}) V1 मुच्यते ; Dn1 ह्युच्यंते ; G2 मुह्यंते (for मुच्यन्ते). Da4 G1 किंचिद् (for के°).

6 ^{b}) Dn4 lacuna for यदा भवति. K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 5. 7. 8 G2 यथा ; K7 सदा (for यदा). Da3 D8 धर्मकृत् ; G1 कर्मवित् ; Cn धर्मकृत् (for धर्मवित्). — ^{c}) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 D2. 3. 5 8 M6 त्वाचारस् ; Da3 a4 आचारस् ; M1 सा° (for स्वा°). T1 G1–3. 6 धर्मनिष्ठः सदाचारस् (G2 °वासस्). ❀ Cs : निष्ठा निर्णयः । ❀ — K2 om. 6^{d}–7^{d}. — ^{d}) K1. 4 त्वम् (for तम्). K1. 4 बोत्स्यसे ; K6. 7 D4. 5. 8. 9 मोक्ष्यसे ; B9 भोत्स्यति ; Da4 °ते ; Ds1 नोत्सहे ; D6. 7 मोक्ष्यसे ; T G1. 3. 6 M1. 5–7 चावसेत् ; Ca (gloss : ज्ञास्यसि) भोत्स्यसे (as in text). G2 तमेवाश्रम्यथावसेत्. — After 6, T G1–3. 6 M5 read 10^{a}–13^{b}.

7 K2 om. 7 (cf. v. l. 6). T G1–3. 6 M1. 5–7 read 7^{ab} after 8^{ab}. — ^{a}) K1 Dn1. n4 Ds2 D3 यथा (for यदा). D5. 7 [अ]धर्मः (for °र्म-). B8 (marg. as in text) -समादिष्टो ; M7 °विष्टं (for °विष्टो). G2 यथा-धर्मत्वमाविष्टो. — ^{b}) T2 G2 M5–7 रौद्रं ; G1 रौद्रौ ; M1 रौद्रो (for धनं). K6 गृह्णाति ; M6 गृह्णंत. G2. 6 M1. 5–7 तस्करं (for °रः). — V1 reads 7^{c}–8^{b} on marg. — ^{c}) K1 विहरन् ; Da4 D5. 7 निर्हरस् ; T2 M5 [ऽ]-पहरन् ; G2 च रहस् ; M1. 7 हि हरन् ; M6 [ऽ]भिभरन् (for निर्हरन्). K1 Bo D5. 7 T2 G2 तेन ; M5 पापः (for स्तेनः). K6 न च पापकृतस्तेनः ; V1 रमते निरभि-स्नेहः ; T1 G1. 3. 6 रमते परहस्तेन. — ^{d}) K1 परिषक्तम् ; K6 परिवित्तम् ; Da4 परातिन्नम् (sic) (for °वित्तम्).

8 V1 reads 8^{ab} on marg. — ^{a}) B8 यदा च ; G2 यथास्या (for यदास्य). K2 तदहंति (for तद्धरन्ति). Da4 Ds एते ; D5. 7 अन्यस् ; Ca (gloss : बलवत्तराः चोराः) अन्ये (as in text). — ^{b}) T2 G2 तथा (for तदा). T1 G1 3 6 ऋच्छति (for इच्छति). — After 8^{ab}, T G1–3. 6 M1. 5–7 read 7^{ab}. — ^{c}) G2 तथा ; M1 यदा (for तदा). K7 D4. 6. 7. 9 स्पृहयति (for °यते). — ^{d}) D7 ते (for ये). K7 (*sup. lin.* as in text) रुष्टाः ; Da4 दुष्टाः (for तुष्टाः).

9 ^{a}) Da4 Ds1 T1 G6 M6. 7 अभितः (for अभीतः). K2 अभीत्य ; Da4 अपेति (for अभ्येति). D5. 7 अभी- (D7 °भि)तः शुभमस्येति. — ^{c}) T2 तस्य (for न हि).

10 10^{ab} = (var.) 3. 203. 42^{ab} : = 8. 49. 27^{ab} : 12. 110. 4^{ab}. T G1–3. 6 M5 read 10^{a}–13^{b} after 6. — ^{a}) K7 च धनं (for वचनं). — ^{c}) Da4 सत्येव (for सत्येन). B8 विहितं (for विधृतं). G2 साधु (for सर्वं). — ^{d}) D4 सर्वसत्ये ; D5 lacuna ; D7 सत्यसर्वं (for सर्वं सत्ये).

11 For the sequence in T G1–3. 6 M5, cf. v. l. 10. — ^{a}) V1 अति- (for अपि). Da4 पापः कृता ; Ds1 पापकृतौ ; D6 °कृता ; G2 चारकृता ; Ca पापकृताः (for पापकृतो). K4 रात्राः (sic) (for रौद्राः). — ^{b}) K7 D4. 6. 9 ज्ञात्वा (for कृत्वा). K1. 2. 7 B8 (marg.) D4. 6. 9 T2 G1 M1. 5–7 मिथः कृतं ; V1 T1 G3. 6 मिथः पृथक् ; G2 मितः कृतः (for पृथक्पृथक्). Da3. a4 सत्येन समयं तदा. — ^{c}) V1 इव ; B7 Dn1 T G1. 2. 6 M7 अपि (for अवि-). — ^{d}) D4. 6. 9 M1. 6 तदाश्रयात् (for °श्रयाः). — ^{e}) B9 केचिन् ; D5. 7 ते च ; T1 G1. 3. 6 तेपि (for ते चेन्). K6 B9 Ds1 T2 M1. 5–7 मिथ्या धृतिं (K6 °तिः) ; K7 D4. 9 मिथ्याकृतं ; T1 G1–3. 6 मिथ्या-विधिं (for मिथोऽधृतिं). ❀ Cn : अधृतिं समयत्यागम् । ❀ — ^{f}) K2 असंशिवं ; B8 न संशयः ; Da4 नसंशयं.

12 For the sequence in T G1–3. 6 M5, cf. v. l. 10. — ^{a}) K2 हंतव्यं ; M6 भर्तव्यं (for ह°). — ^{b}) K7 D4. 6. 9 एष (for इति). T G1–3. 6 M5 इति धर्म-विदो विदुः. — ^{c}) K7 सत्यं ते ; Da4 D3 मन्यते (for

यदा नियतिदौर्बल्यमथैषामेव रोचते ॥ १२
न ह्यत्यन्तं बलयुता भवन्ति सुखिनोऽपि वा ।
तस्मादनार्जवे बुद्धिर्न कार्या ते कथंचन ॥ १३
असाधुभ्योऽस्य न भयं न चोरेभ्यो न राजतः ।
न किंचित्कस्यचित्कुर्वन्निर्भयः शुचिरावसेत् ॥ १४
सर्वतः शङ्कते स्तेनो मृगो ग्राममिवेयिवान् ।
बहुधाचरितं पापमन्यत्रैवानुपश्यति ॥ १५
मुदितः शुचिरभ्येति सर्वतो निर्भयः सदा ।
न हि दुश्चरितं किंचिदात्मनोऽन्येषु पश्यति ॥ १६
दातव्यमित्ययं धर्म उक्तो भूतहिते रतैः ।
तं मन्यन्ते धनयुताः कृपणैः संप्रवर्तितम् ॥ १७
यदा नियतिकार्पण्यमथैषामेव रोचते ।
न ह्यत्यन्तं धनवन्तो भवन्ति सुखिनोऽपि वा ॥ १८
यदन्यैर्विहितं नेच्छेदात्मनः कर्म पूरुषः ।
न तत्परेषु कुर्वीत जानन्नप्रियमात्मनः ॥ १९
योऽन्यस्य स्यादुपपतिः स कं किं वक्तुमर्हति । C. 12. 9249 B. 12. 260[59]2 K. 12. 265. 21

मन्यन्ते). G2 बलवंतं. Ds1 D7 T G1. 3. 6 M5–7 तद्; G2 सद्; M1 तु (for तं). — d) K2 दुर्लभैः; G2 दुर्बलः (for °लैः). — e) T2 G2 यथा (for यदा). D6 (marg.) कालेन; T1 G1. 3. 6 [अ]नीयंत; T2 G2 M6 नियंत- (G2 M6 °ति-); M1 नियंतु-; M7 नीयंति- (for नियति-). ❀ Ca : नियतिदौर्बल्यम् भाग्यहान्युपस्थानम् । ❀ — f) V1 न तेषाम् (for अथैषाम्). D5. 6 अपि; D7 अति- (for एव). K2 रोषते (for रोचते).

13 For the sequence in T G1–3. 6 M5, cf. v. l. 10. — a) K1. 2. 4 D3 बलवतो; K6 °मतो; Dn1. n4 °वंतो; Ds1 D2. 6–8 °वता; G2 लघुं याता (for बलयुता). — c) T G1. 3. 6 M1. 5–7 अर्थार्जने (for अनार्जवे). G2 तस्माद्यर्थादन्नबुद्धिं (sic). — d) K2 कार्यं ते; G2 कार्येत. K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 कदाचन (for कथंचन).

14 a) B8 (marg. as in text) न साधुभ्यो (for असा°). B8 तु न; Da4 च न; G1 न हि (for ऽस्य न). — b) K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 चौरेभ्यो (for चो°). — c) K4. 6. 7 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 D2–9 अकिंचित्; Ds न कश्चित् (for न किंचित्). T1 G3. 6 कस्य च; G1 कस्य वा (for कस्यचित्). Da3. a4 सर्वं; T1 G3. 6 [अ]कुर्वन् (for कुर्वन्). — d) K1. 2. 4 निर्भयः शुचिमा(K2 °रा)विशेत्.

15 a) G2 शंकत; M1. 5–7 शंकित- (for शङ्कते). — b) G1 मृगे (for मृगो). Dn4 Ds D3 उपेयिवान् (for इवेयि°). B8 मृगो ज्ञानमिवेजिवान्. — c) G2 वापि (for पापम्). Ds T2 M6. 7 बहुला(T2 °ळा)-चरितं पापम्. ❀ Cs (reading बहुला°): बहुलाचरितं बाहुल्येन कृतम् । ❀ — d) K2. 4 अन्यश्चैव; K7 D4. 6. 9 मनस्ये(D4 °न्यस्ये-; D6 °न्यसे)व; V1 आत्मन्येव; D5. 7 इह चैव; T G1–3. 6 M1. 5–7 अन्यस्यै(G2 °स्ये)व (for °त्रैव). T1 G1. 3. 6 [अ]धिगच्छति (for [अ]नुपश्यति).

16 K1. 2. 4 om. (hapl.) 16. — a) Ds1 अप्येति (for अभ्येति). — b) T1 G1. 3. 6 तदा; G2 तथा (for सदा). — c) T2 दुश्चरितः. — d) M7 ह्येष (for ऽन्येषु). Dn4 आत्मकेन्येषु पश्यति.

17 a) K1 यं धर्मम्; M1. 6 यद्धर्मम् (for [अ]यं धर्म). — b) G2 इति (for उक्तो). D4–7. 9 धर्म- (for भूत-). Ds2 G2 रतः (for रतैः). — c) Da4 M7 तन् (for तं). G1 मान्यंते; G2 मन्यते. Da4 धनयुतं; T1 G1. 3 6 धने लुब्धाः; G2 धनयुतः (for °युताः). — d) K6 B6. 7 9 Da3. a4 G2 -कीर्तितं; B8* -कीर्तिताः; M7 -वर्तितः (for -वर्तितम्).

18 a) K6 मियति- (sic); T G1. 3. 6 [अ]नीयंत; G2 नियद-; M1. 5–7 नीयंति- (for नियति-). — b) K6 अथैवाम्; T1 G1–3. 6 तदे(G2 °दै)षाम् (for अथै°). — c) K6. 7 ह्यंत्यं (K6 °तं) तं. K1. 2 B6 (marg.). 8 (marg as in text) D4. 6. 9 धनयुता; Bo. 6 Ds D5. 7 धनवतो; Da4 °वंति (for °वन्तो). T G1. 3. 6 M1. 5–7 धनवंतो न चा(T1 G1. 3. 6 °तोपि ना)त्यंतं; G2 न च्यवंते यथाद्यंतं. — d) Da4 om. भवन्ति.

19 a) D6 यदान्यैर् (for यद°). Dn4 विततं; D6 नियतं (for विहितं). Ds D8 नैतद् (for नेच्छेद्). — b) Ds D8 आत्मना (for °नः). Da4 पुरुषः; D4. 9 पूरुषं; D6 M1. 6 पौरुषं (for पूरुषः). M7 आत्मनः पापकर्मकं. — c) K6 कुर्वंति (for कुर्वीत). D5 न तत्परे प्रकुर्वीत; G2 corrupt. — d) Da4 न जानन्प्रियम्; D8 जानतः प्रि° (for जानन्नप्रि°).

20 a) K1. 2. 4 योप्यन्यः (for योऽन्यस्य). Da4 M1. 5. 6 उपपत्तिः (for °पतिः). T1 G2. 3. 6 योन्यस्य स्वादुवद्वाक्ति; T2 °स्य स्यात्साधुपतिः; G2 यो ह्यन्यस्यामुपावृत्तिः; M7 योस्य स्वादुपपत्तिस्तु; Cv यो न स्वादुपरतः

C. 12. 9150 B. 12. 260[59]. 21 K. 12. 265. 21 यदन्यस्तस्य तत्कुर्यान्न मृष्येदिति मे मतिः ॥ २०
जीवितुं यः स्वयं चेच्छेत्कथं सोऽन्यं प्रघातयेत् ।
यद्यदात्मन इच्छेत तत्परस्यापि चिन्तयेत् ॥ २१
अतिरिक्तैः संविभजेद्भोगैरन्यानकिंचनान् ।
एतस्मात्कारणाद्धात्रा कुसीदं संप्रवर्तितम् ॥ २२
यस्मिंस्तु देवाः समये संतिष्ठेरंस्तथा भवेत् ।
अथ चेल्लाभसमये स्थितिर्धर्मेऽपि शोभना ॥ २३
सर्वं प्रियाभ्युपगतं धर्ममाहुर्मनीषिणः ।
पश्यैतं लक्षणोद्देशं धर्माधर्मे युधिष्ठिर ॥ २४
लोकसंग्रहसंयुक्तं विधात्रा विहितं पुरा ।
सूक्ष्मधर्मार्थनियतं सतां चरितमुत्तमम् ॥ २५
धर्मलक्षणमाख्यातमेतत्ते कुरुसत्तम ।
तस्मादनार्जवे बुद्धिर्न कार्या ते कथंचन ॥ २६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५१ ॥

(gloss: उपरमवान् शान्त इत्यर्थः). — [b]) $K_{1.4}$ $B_{6.7.9}$ $D_{4.9}$ कं स (by transp.); K_2 $Da_{3.a4}$ किं स; K_7 $M_{1.5-7}$ कः स; $D_{5.7}$ कोसौ. D_6 कंचित् (for कं किं). K_1 D_4 अर्हसि (for °ति). V_1 B_8 (marg. as in text) किं कर्तुं(B_8 वक्तु)मिहार्हति (submetric); T $G_{1-3.6}$ कस्तं हिंसितु(G_2 विहित)मिच्छति. — [c]) K_2 अभ्यन्यस्; K_7 $D_{4.9}$ जघन्यस्; $Da_{3.a4}$ D_5 यदान्यस्; G_2 यदस्य (for °न्यस्). K_6 V_1 $Bo_{.6-9}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.8}$ यद(B_8 °दा)न्यस्य ततः कुर्यान्. — [d]) $K_{1.2}$ B_8 (marg.) मृषेद्; K_6 B_{6-9} $D_{5.7}$ हृष्येद्; Ds D_6 मृश्येद् (for मृष्येद्).

21 [a]) $K_{1.6.7}$ V_1 $B_{6.7.9}$ Da_4 $D_{4.6.9}$ T_1 $G_{1.3.6}$ जीवितं (for °तुं). Ds चेत् (for यः). $K_{1.6.7}$ $B_{6.9}$ $D_{4-7.9}$ हीच्छेत्; K_2 Da_1 इच्छेत्; M_6 चेर्थें (sic) (for चेच्छेत्). G_2 जीवितं ह्यस्य यं चैच्छेत्. — [b]) K_2 अन्यं; $G_{1.2}$ सैन्यं (for सोऽन्यं). K_6 V_1 D_5 प्रपातयेत् (for प्रघात°). — [c]) G_1 यम्; G_2 तद् (for the second यद्). $K_{6.7}$ V_1 $Bo_{.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds D_{2-9} T_1 $G_{3.6}$ यद्यदात्मनि चेच्छे(K_7 B_8 [orig.] $D_{4-7.9}$ वांछे-; $Da_{3.a4}$ यच्छे)त.

22 [a]) Ds_1 T $G_{1-3.6}$ अतिरिक्तः (G_2 °क्तं) (for °रिक्तैः). B_9 $Da_{3.a4}$ सुवि(Da_4 तु वि)भजेद्; D_7 संविभजते; G_2 °बिभ्यद् (for °भजेद्). — [b]) $Da_{3.a4}$ D_5 भागैर्; G_2 बोधैर् (for भोगैर्). K_1 आकिंचनात्; Da_4 अचिंतयन् (for आकिंचनान्). $M_{1.6}$ भोगैरन्यैर्न किंचन. — [c]) K_1 एकस्माद् (for एत°). Ds धारणाद् (for कार°). D_7 राज्ञा (for धात्रा). ❀ Cs: एतस्मात्कारणात् संविभागकरणहेतोः । ❀ — [d]) $K_{6.7}$ Bo $D_{4.9}$ कुशीदं; $B_{6.9}$ कुषीदं; T_2 कुत्सितं; M_5 कुसीदः (for °दं). K_7 द्वि-; B_8 (marg.) $D_{4-7.9}$ वै (for सं-). T_1 G_1 $M_{1.6}$ संप्रकीर्तितं (for °वर्तितम्). ❀ Cn: कुसीदं वृद्ध्यर्थं धनप्रयोगः। स दीनपोषणार्थमेव कार्यो न धनमात्रवृद्ध्यर्थम् ॥ Cp: कुसीदं वृत्तिधनम् । केवललोभेन कुसीदं न प्रावर्त्यमित्यर्थः । ❀

23 [a]) $K_{1.2.7}$ $D_{4-7.9}$ हि (for तु). ❀ Ca (reading देवसमये): देवोक्तधर्मफलकल्पे । ❀ — [b]) B_7 $D_{5.7}$ M_5 तदा; M_7 सदा (for तथा). $D_{5.7}$ वसेत्; M_5 [आ]रभेत् (for भवेत्). T $G_{1-3.6}$ संपद्येरन्समा(T_2 °रंस्तमा)रभेत्. — [c]) V_1 $Bo_{.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.8}$ वा (for चेल्). K_7 $D_{4-7.9}$ T $G_{1.3.6}$ $M_{1.5.6}$ लोभ- (for लाभ-). G_2 अधरे लोकसमये. — [d]) $K_{1.2}$ $D_{6.7}$ स्थिति- (for स्थितिर्). V_1 धर्मो; Da_4 सर्वे; Ds_1 धैर्ये (for धर्मे). B_8 (marg.) $M_{1.5-7}$ [ऽ]ति- (for ऽपि). Dn_4 [ऽ]पि शोभनी; T_1 $G_{1.3.6}$ ह्यशोभना (G_1 °नं); T_2 [ऽ]प्यशोभना; G_2 स शोभिता (for ऽपि शोभना).

24 [a]) Bo $D_{4.6.9}$ सर्व- (for सर्वं). $K_{1.2}$ सर्वं प्रयात्युपगतं. ❀ Cs: प्रियाभ्युपगतं परस्य प्रियत्वेनाभ्युपगतम् । ❀ — [b]) $B_{7.9}$ धर्म्यम्; T $G_{1-3.6}$ M_7 पुण्यम् (for धर्मम्). — [c]) K_1 $M_{1.6.7}$ पश्यैतल्; K_2 पश्येत; K_7 यश्चेमं; B_8 (marg. as in text) $D_{4.9}$ पश्येमं; B_9 T_2 पश्ये तं; D_3 पश्यैनं; D_6 पश्येत्सं-; D_7 T_1 $G_{1.3.6}$ पश्येदं (for पश्यैतं). G_2 पश्येत लक्षणात्तैस्ते. — [d]) $K_{1.2.4}$ धर्माधर्मं (for °धर्मे). Da_4 युधिष्ठिरं.

25 [a]) B_8 (marg.) Ds_1 $M_{1.5-7}$ लोकसंग्रहणं युक्तं. — [b]) $K_{1.2.7}$ B_8 (marg.) $D_{4.6}$ T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ विधातृ- (for विधात्रा). — Bo om. 25[cd]. — [c]) K_7 $D_{4.9}$ शूक्ष्म- (for सूक्ष्म-). T $G_{1.3.6}$ $M_{1.5-7}$ -तत्त्वार्थ- (for -धर्मार्थ-). — [d]) T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ सदा (for सतां). $K_{1.2.4.7}$ $D_{4-7.9}$ चा(K_7 च)रित्रम् (for चरितम्).

26 [b]) T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ इदं (for एतत्). — [c]) K_6 अन्यार्जवे; G_2 अनादरे (for °र्जवे). — [d]) K_6 V_1

२५२

युधिष्ठिर उवाच ।
सूक्ष्मं साधु समादिष्टं भवता धर्मलक्षणम् ।
प्रतिभा त्वस्ति मे काचित्तां ब्रूयामनुमानतः ॥ १
भूयांसो हृदये ये मे प्रश्नास्ते व्याहृतास्त्वया ।
इममन्यं प्रवक्ष्यामि न राजन्विग्रहादिव ॥ २
इमानि हि प्रापयन्ति सृजन्त्युत्तारयन्ति च ।
न धर्मः परिपाठेन शक्यो भारत वेदितुम् ॥ ३
अन्यो धर्मः समस्थस्य विषमस्थस्य चापरः ।
आपदस्तु कथं शक्याः परिपाठेन वेदितुम् ॥ ४
सदाचारो मतो धर्मः सन्तस्त्वाचारलक्षणाः । C. 12. 9261 B. 12 261[60].5 K. 12 266.5

Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 ते कार्या (by transp.); D7 कार्यं ते; M1. 6 कुर्याच्चे. M1. 5–7 कदाचन (for कथंचन).

Colophon om. in Ds1; Ś1 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Subparvan:* K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2–9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4 धर्मलक्षणं समासं; K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 D2–9 G6 M5. 6 धर्मलक्षणं (M6 °णः); M7 धर्मलक्षणोद्देशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 B7 M1. 6, 7 84; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 86; Dn4 Ds2 85; D8 80; T2 100; G2 82. — *Śloka no.:* Dn1. n4 D8 27.

252

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 12. 250. 35).

1 B8 (marg. as in text) भीष्म (for युधिष्ठिर). — a) K2. 4. 7 Da3 D4. 6. 9 सूक्तं; K6 साक्ष्यं; Da4 युक्तं (for सूक्ष्मं). K1. 2. 4 समाविष्टं; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 समुद्दिष्टं (for समादिष्टं). — b) K6 V1 Bo. 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2. 3. 8 नियतं (for भवता). K1. 2. 4 धर्ममुत्तमम्; B7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 ब्रह्मलक्षणं; B9 धर्मरक्षणं (for धर्मलक्षणम्). — c) K6 प्रतिमा (for °भा). D4 न्वस्ति; T1 G1. 3. 6 ह्यस्ति; T2 त्वस्य; G2 स्वस्ति (for त्वस्ति). — d) B8 (marg. as in text) त्वां; T G1–3. 6 M5 प्र- (for तां). B9 Da4 D4 ब्रूयाद् (for ब्रूयाम्). K1. 4 अनुमानितः; K2 °मागतः; D7 °मानवान् (for °मानतः).

2 a) K1 भूयांसौ. G2 भूयांसो व्याहृता ये ते. — b) K6 तया (for त्वया). G2 प्रश्नास्ताभ्यां ह्रतास्त्वया. — c) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 G2 इदं (for इमम्). K1. 2. 4. 7 D4–7. 9 अर्थं; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 त्वन्यत् (for अन्यं). — d) K4 विग्रहाम्; K6. 7 B6. 7. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cp निग्रहाद् (for विग्र°). D4. 9 lacuna for दिव. G2 न तान्विग्राहती इव. ❀ Cn (reading निग्रहात्): कुतर्कग्रहेण। ❀

3 a) K1. 4. 7 B8 Da3. a4 D4. 9 Ca (also प्रार्थयंते) Cpp प्रार्थयंति; K6 प्रापयंति; Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 G2 Cn (gloss: जीवयन्ति) प्राणयंति; Cp (gloss: बोधयन्ति) प्राप° (as in text). K2 इमानि प्रार्थयंते न; D5. 7 इमानि ह प्रापयत्ते; T1 G1. 3. 6 इमे हि पालयंतीह; T2 M1. 5–7 इमानि प्रापयंतीह. ❀ Cs: इमानि, पूर्वाध्याये सदाचारः स्मृतिर्वेदो दण्डनीतिरिति यान्युक्तानि। ❀ — b) D6 सृजंति; G2 सृजत (for सृजन्ति). B6 (marg. as in text) उद्धारयंति; Cn (gloss: देहाकाराच्च्यावयन्ति) Cs (gloss: कुतर्कपङ्कादुद्धारयन्ति) उत्तार° (as in text). K1. 2 नराश्चांतरयंति च; K4. 7 Da3. a4 D4. 9 सृजंत्यं(K4 सृजन्न)तरयंति च; D5. 7 सृजयंत्युत्तपयंति च (sic). ❀ Ca: सृजन्ति, विध्यर्थेन कर्मसु मज्जयन्ति। ❀ — G2 om. 3cd. — c) K6 न च (hypermetric) (for न). V1 B7. 9 Da4 धर्मं; Da3 धर्मे; Dn1 धर्म- (for धर्मः). — d) K1 2. 4 B9 Da3. a4 शक्यं (for शक्यो). D5. 7 भवति (for भारत). K1 वेदितं.

4 a) D4 T2 G1. 2 धर्म- (for धर्मः). K2. 4. 7 D4. 9 समर्थस्य; Ds1 G2 °स्तस्य (for °स्थस्य). K1 अन्योन्यधर्माः समर्थस्य (hypermetric). — b) K6 वापरः; G1. 2 चापरं (for °रः). K7 D4. 6. 9 धर्म आपदि चा(D4 वा)परः. — c) T1 G1. 3. 6 अतस्ते (for आपदस्). K1 शक्यः; Da4 शक्या. — d) G2 प्रतिपातेन (for परिपाठेन).

5 a) K1 धर्माः. — b) D4. 9 चाचार-; T1 स्वाचार-; G1 साचार- (for त्वाचार-). G2 -लक्षणां. — d) D2 तु; T1 G1. 3. 6 [ऽ]पि (for हि). K1. 2 M1. 6. 7 लक्षणं; K4. 6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T2 Cv (gloss: लक्षितुमशक्यः) अलक्षणः

C. 12. 9261
B. 12. 261[60]. 5
K. 12. 256. 5

साध्यासाध्यं कथं शक्यं सदाचारो ह्यलक्षणम् ॥ ५
दृश्यते धर्मरूपेण अधर्मं प्राकृतश्चरन् ।
धर्मं चाधर्मरूपेण कश्चिदप्राकृतश्चरन् ॥ ६
पुनरस्य प्रमाणं हि निर्दिष्टं शास्त्रकोविदैः ।
वेदवादाश्चानुयुगं ह्रसन्तीति ह नः श्रुतम् ॥ ७
अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरेऽपरे ।
अन्ये कलियुगे धर्मा यथाशक्तिकृता इव ॥ ८
आम्नायवचनं सत्यमित्ययं लोकसंग्रहः ।
आम्नायेभ्यः परं वेदाः प्रसृता विश्वतोमुखाः ॥ ९
ते चेत्सर्वे प्रमाणं वै प्रमाणं तन्न विद्यते ।
प्रमाणे चाप्रमाणे च विरुद्धे शास्त्रता कुतः ॥ १०
धर्मस्य ह्रियमाणस्य बलवद्भिर्दुरात्मभिः ।
या या विक्रियते संस्था ततः सापि प्रणश्यति ॥ ११
विद्म चैवं न वा विद्म शक्यं वा वेदितुं न वा ।

(for °क्षणम्). B8 (orig.) G2 सदाचारोप(G2 °क्त)-लक्षणं. ❀ Ca: अन्योन्याश्रयकवलितत्वान्न सदाचारोऽपि लक्षणम् । ❀

6 a) K1.2 D2 G2 दृश्यंते (for दृश्यते). Bom. ed. दृश्यते हि धर्मरूपेण (hypermetric). — K7 om. (hapl.) 6^{bc}; V1 reads the same twice. — b) K1.2.4 चाधर्मं; K6 Da3.a4 स्वधर्मं; B8 (marg.) M1 अधर्मः; D5–7 विधर्मं; T G1–3.6 ह्यधर्मं (for अ°). — Ds2 D4 om. (hapl.) 6^{cd}. B9 reads 6^{cd} twice. — c) Ds1 lacuna; D5.7 वाधर्म- (for चाधर्म-). M1.6 धर्म्यं चाधर्म्यरूपेण. — d) T1 G1.3.6 क्वचिद् (for कश्चिद्). K1 अप्राकृताश्च; G2 अप्रकृतश्च.

7 c) G1 वेदवेदाश्च (for °वादाश्च). D5.7 वेदवाद-स्त्वनुयुगं. — d) K1 ग्रसंति; K7 D9 न संति; T1 G1.3.6 स्रवंति; G2 भवंति (for ह्रसन्ति). K1.2.4.6.7 V1 Da4 D4.6.9 T1 G1–3.6 हि; D5 lacuna; D7 [ह]ति; T2 च (for ह). K6.7 T2 न (for नः). T2 श्रुतिः (for श्रुतम्). ❀ Cp: ह्रसन्ति, आयुरादिवत् । तेन वेदमूलत्वं श्रुतीनां प्रतिभामूलत्वं वेति संशयग्रस्तत्वादप्रमाणमेव । ❀

8 = (var.) Manu. 1. 85. — a) D4 धर्मस्. — b) Ds1 D2.8 युगे (for ऽपरे). — c) D6 काले (for कलि-). — d) V1 B6.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 M6.7 इति; B7 [अ]हंति (for इव).

9 a) D5.7 आम्नानु-; D6 आस्थाय; G2 आम्नेयं (for आम्नाय-). K1 अम्नायावचनं सत्यम्. — b) Ds2 लोकसंग्रहं. ❀ Cn: लोकसंग्रहः । लोकरञ्जनमात्रम् । ❀ — Ds2 reads 9^{cd} on marg. — c) K6 V1 Bo.6–9 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T G1–3.6 M1.5–7 पुनर् (for परं). — d) B7.8 (marg. as in text).9 Da3 Ds1 प्रसूता; D5.7 प्रश्रुता (for प्रसृता). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T G1–3.6 M1.5–7 सर्वतो-; D7 विश्रुता (for विश्वतो-). ❀ Ca.p: विश्वतोमुखाः सर्वदर्शनानुयायिनः । Ca: यद्वा, अनेकशाखत्वेन प्रायो बहुलोच्छिन्नप्रकीर्णशाखाः । ❀

10 a) D5.7 तदेतत् (hypermetric); G2 ते च (for ते चेत्). K7 D4.9 M1.6 सर्वं; Bo.8 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.5–8 Cv सर्व- (for सर्वे). D2 lacuna for प्रमाणं वै. K7 D4–7.9 हि (for वै). — b) K1.2.4 Da4 यत्र; V1 Bo.6–9 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 M1.6.7 ह्यत्र; D5.7 त्वत्र; T2 M5 तत्र; G2 भूप (for तन्न). B7.9 Da3.a4 Dn4 भिद्यते. T1 G1.3.6 नाप्रमाणं तु विद्यते. — c) D3 [ऽ]पि; D5 वा (for the second च). K4 प्रमाणं चाप्रमाणं च; Bo.6.7.8 (marg. as in text).9 Dn1.n4 Ds D2.6.8 Cpp प्रमाणेप्यप्र(B6.7.9 °णेपि प्र-; D6 Cpp °णे चाप्र)माणेन; T G1–3.6 M1.5–7 °णं चेत्प्र(M1.6.7 च प्र)माणेन. — d) K6 निरुद्धे; T2 G1.2 M1.6.7 विरुध्येत् (for °द्धे). K2 शाश्वतः (for °ता).

11 a) K6 V1 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.8 Cp क्रियमाणस्य; K7 T2 G1 हृ(T2 G1 ह्री)यमान-(G1 °ण)स्य. G2 धर्मश्चाद्रियमाणस्य. — c) K1.2 G2 यथा; D7 T G1.3.6 M5 यदा; M1.6 यया (for या या). T1 विक्रीयते; G1 [अ]वक्रियते; G2 विश्रमते; Cp [आ]विष्क्रियते; Cpp विक्रियते (as in text). M6 संस्थस्. D5 पापा विह्रियते संस्था. — d) G1.3.6 तदा; G2 तथा (for ततः). G1.3.6 M6.7 वि- (for [अ]पि). V1 B8 (marg.) प्रभिद्यते; D9 प्रणस्यति. T1 तदा सा प्रविणश्यति.

12 a) K1 M5 चैतं; K2 V1 Da4 M7 Cp चैनं (for चैवं). V1 चाविद्म; D6 M5 वा विद्मः. D5.7 विद्मश्चैनं न वा विद्मः; T G1–3.6 विद्मो वै(T1 नै)नं न वा विद्मः (T2 G2 °द्म). — b) B8 (marg. as in text) स्याद् (for वा). K1 B9 वेदितं (for °तुं). G2 तव (for न वा). — c) D5.7 क्षु(D7 क्षु)रधारायां (for °राया). K2 अजीयांकुरधाराया. — d) Da4 गरियान्. K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 M1.6.7 अपि पर्वतात् (by transp.); D5.7 पर्वता इव.

अणीयान्क्षुरधाराया गरीयान्पर्वतादपि ॥ १२
गन्धर्वनगराकारः प्रथमं संप्रदृश्यते ।
अन्वीक्ष्यमाणः कविभिः पुनर्गच्छत्यदर्शनम् ॥ १३
निपानानीव गोभ्याशे क्षेत्रे कुल्येव भारत ।
स्मृतोऽपि शाश्वतो धर्मो विप्रहीणो न दृश्यते ॥ १४
कामादन्ये क्षयादन्ये कारणैरपरैस्तथा ।
असन्तो हि वृथाचारं भजन्ते बहवोऽपरे ॥ १५
धर्मो भवति स क्षिप्रं विलीनस्त्वेव साधुषु ।
अन्ये तानाहुरुन्मत्तानपि चावहसन्त्युत ॥ १६
महाजना ह्युपावृत्ता राजधर्मं समाश्रिताः ।
न हि सर्वहितः कश्चिदाचारः संप्रदृश्यते ॥ १७
तेनैवान्यः प्रभवति सोऽपरं बाधते पुनः ।
दृश्यते चैव स पुनस्तुल्यरूपो यदृच्छया ॥ १८
येनैवान्यः प्रभवति सोऽपरानपि बाधते । C. 12. 9275 B. 12. 261[60]. 19 K. 12. 266. 19

13 a) M7 -नगराकारं (for °कारः). — b) K1 प्रथमं स प्रदृश्यते; G2 पादमासां प्रदृश्यते. — c) Da4 M1.6 अन्विष्य(Da4 °क्ष्य)माणः; D4–6 G2 अन्वीक्ष° (for अन्वीक्ष्य°). — d) K1 गच्छंति; D6 G2 गच्छतु (for गच्छति). G2 दर्शनं (for अदर्शनम्).

14 a) Da4 नियाग्रानि; D6 निशापानि; T1 विपानानि; G1 निता°; G2 निवातानि (for निपानानि). T2 च (for [इ]व). K1 गोत्रा ये; K2.7 D4.9 Ca गोन्याये; K4 6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.6.8 गोभ्योपि; D5 गौध्यीये; G2 कोशार्दि; M6 (*inf. lin.*) शौंडिये (for गोभ्याशे). ❀ Ca: यथा निपानेषु, जलाधारेषु प्रथमं दृष्टं जलं गोन्यायेन, गवां निश्चयेन आद्ये आगमने सति पीतं सन्नोपलभ्यते ॥ Cs: गवादीनामुपभोगार्थं कूपादेरुद्धृतोदकं यत्र ध्रियते तन्निपानम् । ❀ — b) D5 lacuna; D7 क्षेत्र- (for क्षेत्रे). K2 कुलेव; K4.6 B5 (marg.).7.8 Da3.a4 Dn1.n4 D3.6.8 T2 M1.5–7 कुल्ये च (for कुल्येव). Da4 भारतः. G2 क्षेत्रज्ञस्यैव भारत. ❀ Ca: कुल्या कृत्रिमा नदी प्रणालिकया क्षेत्रे प्रविष्टा शुष्यमाणत्वान्न दृश्यते । ❀ — c) Bo.8 Dn1.n4 Ds1 D2.3.8 स्मृतिर्; D6 स्मृतेर् (for स्मृतो). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.6.8 M1.5–7 हि (for ऽपि). B8 (marg.) सम्भूति (sic) (for स्मृतोऽपि). K7 D4.9 शास्त्रतो (for शाश्वतो). — d) K1.2.4.6.7 V1 Bo.6.7.9 Da3.a4 Ds D2.4–7.9 विप्रहीनो (for °हीणो). Da3.a4 [ऽ]पि (for न).

15 a) K4 कामम् (for कामाद्). Da4 om. the first दन्ये. D5.7 क्रु(D7 क्ष)मादन्ये (for क्षया°). V1 B6 Dn1.n4 Ds D2.3.8 कामादन्येच्छया चा(V1 °याद्)न्ये; T G1.3.6 कामादपेक्षया चान्ये. ❀ Cn (reading अन्येच्छया): भृतकाध्यापनादिः । ❀ — b) G1 कारणाद् (for °णैर्). K1.2.4 अपरे (for °रैस्). — c) K6 Bo.6.7.8 (marg.).9 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 T G1–3.6 M1.5–7 [ऽ]पि (for हि). D5.7 वृथाचा(D5 °का)रान्; T G1–3.6 °चारा (for °चारं). ❀ Cn: वृथा, श्रद्धाराहित्यात् । ❀ — d) G2 भजंति. K4 सजंतो बहतो जनाः (sic).

16 a) G2 धर्मं (for धर्मो). Da4 संक्षिप्रं; D7 संक्षिप्तं; T1 G1.3.6 M5.7 न क्षिप्रं; T2 G2 M6 नः क्षिप्रं (for स क्षिप्रं). — b) K4 विलेपस्; K6 V1 Bo.6–9 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 Cp (gloss: जडा एते इति) प्रलापस्: K7 Da3 a4 D4.9 M1 6 7 विलोपश्; B6 (marg.) D6 विलापश् (for विलीनस्). K7 D4.6.9 चैव; M1.6 7 तेषु (for त्वेव). T G1–3.6 विलोमस्तेष्वस्मा(G2 °षु स्मा)धुषु (G3 °वत्). — c) K6 V1 Bo.6–9 M1 6.7 अप्येतान्; Dn1.n4 Ds D2.3.8 अथैतान् (for अन्ये तान्). Bo Da4 D3 उत्पन्नान्; G2 उन्मत्ता (for उन्मत्तान्). — d) K6 चापि; K7 V1 Da4 वाव-; B8 M5.6 वाचा; T G1–3.6 M1.7 वाचं (for चाव-). D5 7 अपि वागहसंत्युत.

17 a) K1.2 वृथावृत्ता; K6 [अ]भ्युपावृत्ता; K7 D4 9 ह्युपावृत्तं; Da3 Dn4 Ds1 ह्यपावृत्ता; Ds2 D5.6 [अ]नुपावृत्ता (D6 °त्त-); D7 [अ]प्युपा° (for ह्युपा°). T G1–3.6 M1.5–7 महाजनादु(M1.6.7 °ह्यु)पावृत्ता. ❀ Cn: महाजनाः, द्रोणाचार्यादयः । ❀ — b) K6 B6–9 Da3.a4 D2 G2 राजधर्म- (D2 °र्मे); G1 °धर्मः; M1.6.7 °धर्माः (for °धर्मं). G2 -समाहृताः (for समाश्रिताः). ❀ Ca.p: राजधर्मं, अर्थशास्त्रोक्तं, अर्थैकप्रकरणत्वात् (Cp: अर्थेषु तात्पर्यात्) ॥ Cs: राजधर्मं श्रेष्ठं धर्मं, प्राकृतजनानुमताद्धर्मान्निवृत्तम् । ❀ — c) T G1.3.6 च (for हि). Bo धर्म-; D2 सर्वे (for सर्व-). T G1–3.6 -गतः (for -हितः). D6 कैश्चिद्. — d) K4.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.5.7.8 G1 -वर्तते (for -दृश्यते).

18 a) V1 B8 (marg. as in text) D5 7 M7 येन (for तेन). G1.2 [अ]न्यं (for [अ]न्यः). K6 B9 Da3.a4 Cp (gloss: समृद्धो भवति) संभवति; Cpp प्र° (as in text). — b) K7 D4.6.9 यो परं (for सोऽपरं). K1 मनः (for पुनः). — c) K1 दृश्यंते. — d) Ds स्थूल-

C 12.9275
B. 12. 261[60].19
K. 12. 266.19

आचाराणामनैकाग्र्यं सर्वेषामेव लक्षयेत् ॥ १९
चिराभिपन्नः कविभिः पूर्वं धर्म उदाहृतः ।
तेनाचारेण पूर्वेण संस्था भवति शाश्वती ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५२ ॥

२५३

भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
तुलाधारस्य वाक्यानि धर्मे जाजलिना सह ॥ १
वने वनचरः कश्चिज्जाजलिर्नाम वै द्विजः ।
सागरोद्देशमागम्य तपस्तेपे महातपाः ॥ २
नियतो नियताहारश्चीराजिनजटाधरः ।
मलपङ्कधरो धीमान्बहून्वर्षगणान्मुनिः ॥ ३
स कदाचिन्महातेजा जलवासो महीपते ।
चचार लोकान्विप्रर्षिः प्रेक्षमाणो मनोजवः ॥ ४
स चिन्तयामास मुनिर्जलमध्ये कदाचन ।
विप्रेक्ष्य सागरान्तां वै महीं सवनकाननाम् ॥ ५
न मया सदृशोऽस्तीह लोके स्थावरजङ्गमे ।

रूपो (for तुल्य°).

19 ^{a}) $D_{5.7}$ [अ]स्य (for [अ]न्यः). B_{1} Ds_{2} D_{3} स (for प्र-). — ^{b}) K_{4} बाध्यते. — ^{c}) Da_{4} आचारानाम्. $K_{1.2}$ अनैकांत्यं; D_{4} $G_{1.2}$ अनेकाग्र्यं (G_{2} °ग्रं). — ^{d}) $K_{4.6}$ V_{1} $B_{0.6.7.8}$ (marg.).$_{9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.5.7.8}$ उप- (for एव). K_{1} लक्ष्यते; K_{2} T $G_{1-3.6}$ M_{5} लक्षये (for लक्षयेत्).

20 Before 20, T $G_{2.3.6}$ ins. भीष्मः. — ^{a}) Ds_{1} D_{4} T_{1} $G_{1\ 3.6}$ वी(Ds_{1} D_{4} वि)राभिपन्न; G_{2} चिरापि° (for चिराभि°). T_{2} कतिभिः (for कविभिः). ❀ Ca : चिराभिपन्नः, अविगीतानादिप्रवृत्तः ॥ Cs : दीर्घकालानुष्ठितः । ❀ — ^{b}) K_{7} $D_{4.6\ 9}$ स वै; $D_{5.7}$ G_{2} पूर्व-; M_{1} पूर्वे (for पूर्वं). B_{9} जन्म (for धर्म). — ^{c}) K_{7} $D_{4.9}$ सूक्ष्मेण (for पूर्वेण). — ^{d}) K_{2} शाश्वताः.

Colophon om. in $K_{1.2}$; $Ś_{1}$ missing: $K_{3\ 5}$ B_{1-5} $Da_{1.a2}$ $Dn_{2.n3}$ D_{1} $G_{4.5}$ M_{2-4} absent. — *Sub-parvan :* $K_{6.7}$ V_{1} $B_{0.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds D_{2-9} T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* K_{4} Dn_{1} $D_{5.7}$ युधिष्ठिरप्रश्नः; $B_{6.7.9}$ $Da_{3.a4}$ तुलाधारजाजलिसंवादः; M_{6} आचाराणामनैकाग्र्यं; M_{7} आचारानेकाग्रं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_{6} D_{3} $M_{1.6.7}$ 85; K_{7} $D_{4.6.9}$ 84; Dn_{1} D_{7} T_{1} $G_{1.3.6}$ M_{5} 87; Dn_{4} Ds_{2} 86; D_{8} 81; T_{2} 101; G_{2} 83. — *Śloka no. :* $Dn_{1.n4}$ D_{8} 20.

253

☞ This adhy. is missing in $Ś_{1}$ (cf. v l. 12 250. 35).

1 ^{a}) G_{3} om. from प्युदा up to पुरात (in 1^{b}). — ^{c}) K_{1} तुल्याधारस्य; D_{3} तुलाधरस्य. K_{7} $D_{4.5.7.8}$ $M_{1.5}$ (*inf. lin.*).$_{6}$ संवादं (for वाक्यानि). — ^{d}) K_{4} ज्वाज्वलिना; G_{1} जांज°.

2 ^{a}) K_{7} $D_{4-7.9}$ तु ($D_{4.9}$ नु; $D_{5.7}$ च) विचरन्; G_{1} वने चरन् (for वनचरः). — ^{b}) G_{1} जांजलिर्. — ^{d}) $K_{1.2}$ महातपः; K_{7} $D_{4-7.9}$ °यशाः (for °तपाः).

3 ^{a}) Da_{4} नीयतो नियताधारश् (sic). — ^{d}) V_{1} $B_{6.9}$ Da_{4} बहु- (for बहून्). K_{7} (marg. as in text) -गणान्वितः (for °न्मुनिः).

4 ^{b}) K_{1} जालावासो; K_{7} B_{6} (marg) Da_{4} $D_{5.7.9}$ जलवासान्; B_{8} Da_{3} $D_{4.6}$ G_{2} °वासा (G_{2} °स-) (for °वासो). — ^{c}) G_{2} चकार (for चचार). — ^{d}) $K_{4.6.7}$ $B_{0.7}$ Da_{4} Ds $D_{4.5.9}$ G_{1} प्रेक्ष्यमाणो (K_{7} °नो) (for प्रेक्ष°). K_{1} मनोजवाः; T $G_{1-3.6}$ $M_{1\ 5-7}$ महाजवः (G_{1} °पः) (for मनो°).

5 ^{a}) G_{3} न (for स). K_{2} तदा (for मुनिर्). — ^{b}) K_{4} $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.8}$ Cn जलवासं (for °मध्ये). Da_{4} कदा च नः. — ^{c}) Da_{4} विप्रेक्ष; G_{3} प्रवेद्य (for विप्रेक्ष्य). $K_{1.7}$ G_{2} सागरांता. ❀ Cn : जलवासे महीं

अप्सु वैहायसं गच्छेन्मया योऽन्यः सहेति वै ॥ ६
स दृश्यमानो रक्षोभिर्जलमध्येऽवदत्ततः ।
अब्रुवंश्च पिशाचास्तं नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ ७
तुलाधारो वणिग्धर्मा वाराणस्यां महायशाः ।
सोऽप्येवं नार्हते वक्तुं यथा त्वं द्विजसत्तम ॥ ८
इत्युक्तो जाजलिर्भूतैः प्रत्युवाच महातपाः ।
पश्येयं तमहं प्राज्ञं तुलाधारं यशस्विनम् ॥ ९
इति ब्रुवाणं तमृषिं रक्षांस्युद्धृत्य सागरात् ।
अब्रुवन्गच्छ पन्थानमास्थायेमं द्विजोत्तम ॥ १०
इत्युक्तो जाजलिर्भूतैर्जगाम विमनास्तदा ।
वाराणस्यां तुलाधारं समासाद्याब्रवीद्वचः ॥ ११

युधिष्ठिर उवाच ।

किं कृतं सुकृतं कर्म तात जाजलिना पुरा ।
येन सिद्धिं परां प्राप्तस्तन्नो व्याख्यातुमर्हसि ॥ १२

भीष्म उवाच ।

अतीव तपसा युक्तो घोरेण स बभूव ह । C. 12. 9289 B. 12. 262[1]. 13 K. 12. 267. 13

विप्रेक्ष्य, तपोबलाद्दूरदर्शनादिसिद्धिं प्राप्य । ❀ — ^{d}) K1. 2. 4. 7 Dn4 D4. 6 9 सनग-; B3 (marg.) सगिरि- (for सवन-). B3 (marg. as in text) -पत्तनां; Ds1 -काननं; G1 -पर्वतां (for -काननाम्).

6 ^{a}) G2 मनया (for न मया). — ^{b}) G2 M1. 5. 6 सस्थाणु- (for स्थावर-). — ^{c}) Dn4 अक्षु; D5 अस्तु; D7 अस्ति (for अप्सु). Da3. a4 वैयायसं; T1 G1. 3. 6 वैहायसान् (for °यसं). T G1–3. 6 M5 गच्छन् (for गच्छेन्). ❀ Ca: वैहायसं नक्षत्रादि ॥ Cn: आकाशगतं ग्रहनक्षत्रादि । गच्छेदवगच्छेत् ॥ Cs: वैहायसं, आकाशवद्वावसाद्दित्यम् ॥ Cv: अप्सु वैहायसं, पवनोद्बन्धनेन जलोपरिसंचारम् । ❀ — ^{d}) K2. 4 मया योन्यं; Ds1 मया योज्यः; M5 महायोग्यः (for मया योऽन्यः). K7 D9 सहेति (for सहेति). K1 मयान्योन्यस्सहेति वै (sic.); T G1–3. 6 महायोग्यस्मि ही(T2 है)ति वै. — After 6, Da3. a4 read 42^{ab} for the first time, repeating it in its proper place.

7 ^{a}) K2. 4. 7 Dn1. n4 Ds2 D3–6. 8. 9 G2 अ(G2 न)दृश्यमानो; D2 स दृश्यमाणो (for °मानो). — ^{b}) V1 Bo. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 वदंस्तथा (V1 °तः); D5. 7 भवत्युत; T G1–3. 6 M1. 5–7 च भारत (for ऽवदत्ततः). K6 B7. 9 Da4 तथा; B6. 8 (marg.) Da3 तदा (for ततः). — After 7^{ab}, T G1–3. 6 M5 read 41^{cd} for the first time, repeating it in its proper place. — ^{c}) K2 B7 अब्रुवंश्च; K6 अस्तुवंश्च. T1 G1. 3. 6 तं; G2 तु (for च). K2 पिशाचस्. K2 Ds1 तां; D9 च; T1 G1–3. 6 तु (for तं). — ^{d}) K1 Bo Da4 Ds M1. 5–7 नैव (for नैवं). T1 G1–3. 6 नैवं वक्तुमिहार्हसि.

8 = (var.) 43. — ^{a}) K2 तुलाधरो; B9 °धारेण (hypermetric) (for °धारो). K2. 7 वनिग्- (for वणिग्-). K7 T1 G2. 3. 6 -धर्मो (for -धर्मा). — ^{b}) K2 Bo. 6. 8 Ds2 D3. 5. 7 T1 G2. 3. 6 M1. 5. 6 वारणस्यां (for वारा°). — ^{c}) Da4 एतं (for एवं). G1 नार्हसे. — ^{d}) V1 तथा (for यथा). G3 वा (for त्वं). Da4 यथा त्वं द्विजसत्तमः.

9 Before 9, K7 D4. 9 ins. भीष्म उवाच. K1. 2. 4 G2 om. (hapl.) 9–10. — ^{a}) Ds1 इत्युक्ता. — ^{c}) G1 तु (for तम्). B7 D5–7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 महा- (for अहं).

10 K1. 2. 4 G2 om. 10 (cf. v. l. 9). — ^{b}) K7 B8 D4. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 उत्थाय (for उद्धृत्य). — ^{d}) D6 आस्थायेमां; T1 G1. 3. 6 आस्था चेत्ते; T2 आस्थायेति; M6 °यैमं (for °येमं). K7 द्विजोत्तमं; Da4 °त्तमः.

11 ^{a}) K4 जाज्वालिर्. — ^{b}) T1 G1. 3. 6 तथा (for तदा). — ^{c}) K2 M1. 5. 6 वारणस्यां. Da4 तुलाधारे; M1 तुराधारं (for तुला°). — ^{d}) B8 (marg. as in text) समागत्य (for °साद्य). K1 वचाः; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 इदं (for वचः). M1. 6 दिदृक्षुः पांडुनंदन.

12 ^{ab}) D6 विकृतं (for किं कृतं). K6 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2–4. 6. 8. 9 T2 M1. 5. 6 दुष्करं; K7 Da4 Ds1 दुष्कृतं (for सुकृतं). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तात कर्म (by transp.); D6 कर्मजातं; M1. 6 कर्म कृतं. K4 जाज्वालिना. K2 परा; Dn4 तदा (for पुरा). — ^{c}) K6 M6 पुरा; D6 परा (for परां). T2 G3. 6 येन सिद्धिः पु(T2 प)रा प्राप्ता. — ^{d}) K6 अर्हति. K1 (*sup. lin. sec. m.* as in text) तन्मे ब्रूहि पितामह.

13 ^{a}) Da4 तेजसा (for तपसा). — ^{b}) Da4 सं-; T1 G1–3. 6 च (for स). — ^{c}) K2 नभ्युप-; K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 6. 8 तथोप-; K7 D5

C. 12. 9269
B. 12. 262[?]. 13
K. 12. 267. 13

नद्युपस्पर्शनरतः सायं प्रातर्महातपाः ॥ १३
अग्नीन्परिचरन्सम्यक्स्वाध्यायपरमो द्विजः ।
वानप्रस्थविधानज्ञो जाजलिर्ज्वलितः श्रिया ॥ १४
सत्ये तपसि तिष्ठन्स न च धर्ममवैक्षत ।
वर्षास्वाकाशशायी स हेमन्ते जलसंश्रयः ॥ १५
वातातपसहो ग्रीष्मे न च धर्ममविन्दत ।
दुःखशय्याश्च विविधा भूमौ च परिवर्तनम् ॥ १६
ततः कदाचित्स मुनिर्वर्षास्वाकाशमास्थितः ।
अन्तरिक्षाज्जलं मूर्ध्ना प्रत्यगृह्णान्मुहुर्मुहुः ॥ १७
अथ तस्य जटाः क्लिन्ना बभूवुर्ग्रथिताः प्रभो ।
अरण्यगमनान्नित्यं मलिनो मलसंयुताः ॥ १८
स कदाचिन्निराहारो वायुभक्षो महातपाः ।
तस्थौ काष्ठवदव्यग्रो न चचाल च कर्हिचित् ॥ १९
तस्य स्म स्थाणुभूतस्य निर्विचेष्टस्य भारत ।
कुलिङ्गशकुनौ राजन्नीडं शिरसि चक्रतुः ॥ २०
स तौ दयावान्विप्रर्षिरुपप्रैक्षत दंपती ।

लघूप-; V1 D7 नद्युप-; D3 तस्योप-; G2 इत्युप- (for नद्युप-). Ds2 -तरः; T G1-3. 6 M1. 5-7 -परः (for -रतः). K4 न नद्यस्पर्शनरतः; D4 corrupt. — d) K2 महातपः.

14 a) G1. 2 M5 अग्निं (for अग्नीन्). — b) G2 मुनिः (for द्विजः). — c) K7 D4. 9 -विहारज्ञो; D5 -विधानेन (for °नज्ञो). — d) K1 जाललिर्; K4 जाज्वलिर्. K2. 7 G1 M1. 5 ज्वलित-; G2. 3 ज्वलन- (for ज्वलितः). G1 -क्रिया; G2. 3 -प्रियः (for श्रिया).

15 a) G1 तत्त्रे; M1. 6 वन्ये (for सत्ये). K1. 4. 7 M1. 6 [अ]तिष्ठत् (for तिष्ठन्). K6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 M5. 7 वने तपस्यतिष्ठत्स. — b) K4 स च; D5. 7 न वै (for न च). K7 D4. 6. 9 चाहारम्; T G1. 3. 6 M1. 5. 7 चाधर्मम् (for च धर्मम्). D5 T1 M5 अवेक्षत; G1. 3. 6 अपे° (for अवै°). G2 न वा वर्षमवेक्षत. ❀ Cn: न च धर्ममवैक्षत, धर्मवानस्मीति मानं न प्रापेत्यर्थः ॥ Cs: कामक्रोधादियुक्ते मनसि न धर्मो बभूवेत्यर्थः । ❀ — c) K6 वर्षापु (for °सु). K1 -यायी (for -शायी). — d) D6 -संश्रया (for °यः).

16 a) B6 (marg.) पंचताप- (for वातातप-). G2 वातातपसहोनीहो. — b) D5. 7 वा (for च). K2 चर्मम्; Ds1 T G1-3. 6 M1. 5. 6 [अ]धर्मम् (for धर्मम्). Da4 अविंदतः. ❀ Ca: धर्मानाचरन्नपि अशाश्वतं धर्मं विवेद [न शाश्वतम्] । Cs (reading [अ]धर्मम्): वाक्कायाभ्यां न किंचित्पापं कृतवान्। ❀ — c) K2 B0 Ds दुःखशय्या; T G1-3. 6 दुःख(G1 °खं)शय्यां (for °शय्याश्च). D2 om. from च up to वर्तनम् (in 16d). T2 G1-3. 6 विविधां (for °धा). — d) Ds1 M5 वि- (for च). K6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D3. 5. 7. 8 -वर्तते (for -वर्तनम्).

17 a) K6. 7 V1 B0. 6. 7. 9 अंतरीक्षाज्. K1. 2. 7 D4-7. 9 मूर्ध्नि (for मूर्ध्ना). — d) K6. 7 प्रत्यगृह्णाद्; D5. 7 प्रपतंतं (for प्रत्यगृह्णान्). B8 (marg. as in text) मुनिर् (for मुहुर्).

18 a) D2 om. अथ तस्य जटाः. K6. 7 B7 Ds D9 M1. 6 जटा. — b) K7 D4. 6 व्यथिता (for ग्रथिताः). K1. 2. 4. 7 D4-7. 9 विभो; V1 इव; Da4 M1 प्रभोः (for प्रभो). — For 18ab, T G1-3. 6 subst.:

703* क्लिन्ना बभूवुर्ग्रथिता आसुतस्य जटाः प्रभो ।

— c) K1. 2 -वासिनो; T1 G1-3. 6 -गमनो (for -गमनान्). — d) K7 जाजलो; B6-9 Da4 D5. 7 M1. 7 मलिना; D4. 6. 9 जटिलो (for मलिनो). K7 Dn1. n4 Ds D3. 4. 6. 9 T G1-3. 6 -संयुतः; M1 -संवृताः (for -संयुताः).

19 b) K2 महातपः. — d) D4 स (for च).

20 a) K6 तस्य स्व-; B9 तत्र स्म; Ds2 तस्य च; D3 (marg. as in text) स्थितस्य (for तस्य स्म). K7 [अ]स्थाणु- (for स्थाणु-). — c) K2 तुलिंग-; K4 D4. 9 भुलिंग-; K6 D2. 3. 8 G2 Cs कालिंग-; K7 D6 भूलिंग-; T2 कुळिंग-; Cp Csp कुलिङ्ग- (as in text). K1 -शकुनो; K7 D4. 6. 9 T2 -शकुनी; G2 °ना (for °नौ). — d) Da4 निडं; T2 इदं; M1. 6. 7 नीळं. K2 नीडं चिरस्य चक्रतुः. ❀ Ca: कलिङ्गशकुनौ धूम्यारपक्षिणौ । कुलिङ्गशकुनाविति पाठे कपोतपक्षिणौ ॥ Cs: कुलिङ्गश्चटकः । ❀

21 a) D5. 7 ततो; G2 न तौ (for स तौ). Da4 यथावान् (for दयावान्). K6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 5-7 ब्रह्मर्षिर्; T G1-3. 6 स मुनिर् (for विप्रर्षिर्). — b) K7 B6. 9 G2 उपप्रेक्षत; V1 उदैक्षत (submetric); B8 (marg. as in text) M1. 6 उदप्रै(B8 °पे)क्षत; Cs (gloss: उपैक्षत) उपप्रैक्षत (as in text). — c) Da4 ताडकं; M1. 5-7 निलयं (for नीडकं).

कुर्वाणं नीडकं तत्र जटासु तृणतन्तुभिः ॥ २१
यदा स न चलत्येव स्थाणुभूतो महातपाः ।
ततस्तौ परिविश्वस्तौ सुखं तत्रोषतुस्तदा ॥ २२
अतीतास्वथ वर्षासु शरत्काल उपस्थिते ।
प्राजापत्येन विधिना विश्वासात्काममोहितौ ॥ २३
तत्रापातयतां राजञ्शिरस्यण्डानि खेचरौ ।
तान्यबुध्यत तेजस्वी स विप्रः संशितव्रतः ॥ २४
बुद्ध्वा च स महातेजा न चचालैव जाजलिः ।
धर्मे धृतमना नित्यं नाधर्मं स त्वरोचयत् ॥ २५
अहन्यहनि चागम्य ततस्तौ तस्य मूर्धनि ।
आश्वासितौ वै वसतः संप्रहृष्टौ तदा विभो ॥ २६
अण्डेभ्यस्त्वथ पुष्टेभ्यः प्रजायन्त शकुन्तकाः ।
व्यवर्धन्त च तत्रैव न चाकम्पत जाजलिः ॥ २७
स रक्षमाणस्त्वण्डानि कुलिङ्गानां यतव्रतः ।
तथैव तस्थौ धर्मात्मा निर्विचेष्टः समाहितः ॥ २८
ततस्तु कालसमये बभूवुस्तेऽथ पक्षिणः ।
बुबुधे तांश्च स मुनिर्जातपक्षाञ्शकुन्तकान् ॥ २९
ततः कदाचित्तांस्तत्र पश्यन्पक्षीन्यतव्रतः । C. 12. 9306 B. 2. 262[1].30 K. 12. 267. 30

22 a) Da4 सदा (for यदा). K6 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 D2. 5. 8 M1. 6. 7 न स (by transp.). Bo. 8 (marg. as in text) एष (for एव). — b) K1 स्थाणुभूतौ. K1 B7 महातपः. — c) T2 M1 ततस्थौ (for °स्तौ). Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 सुख- (for परि-). K6 -विश्रस्तौ; D6 -विस्त्रस्तौ; G2 -वर्तस्थौ (for -विश्वस्तौ).

23 a) K6 G1 अतीताषु; Da4 अतितासु. B3 च (for [अ]थ). — b) T1 G1–3. 6 उपस्थितः (for °स्थिते). — c) G2 प्रजापत्येन. — d) K2 विश्वात्मात्; D6 °स्ये (for °सात्). D6 क्षाम- (for काम-).

24 a) M5 तस्य (for तत्र). D7 T G1–3. 6 M5 [उ]त्पादयतां; M1. 6 पातयतां (for [अ]पात°). — b) K2 चिरषंडानि खेचरौ; V1 शिरश्चां°. — c) G2 न तस्य विप्रियं चक्रे. — d) K1. 4 संश्रित-; Ds1 D4. 6. 9 शंसित- (for संशित-).

25 a) K1. 2. 4 Da4 D6 T2 G2 बुद्ध्या; D2 बुद्धिं; M1 बद्ध्वा (for बुद्ध्वा). K1. 2. 4 Dn4 T2 G1. 2 M5 सु- (for स). — b) Da3 Dn1. n4 D3 (before corr.) च; T G1–3. 6 स (for [ए]व). K4 जाज्वलिः. — K1 reads 25^{c}–27^{d} twice. — c) K4. 6 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text) 9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 कृतमना; G3 धृतिमता (for धृतमना). K1 (both times). 2 धृतधर्ममना नित्यं. — d) G1 न धर्मं. K1 (both times). 2 व्यरोचयत्; K7 D4. 6. 9 [ऽ]न्व°; T1 G2. 3. 6 ह्य°; T2 M1. 5–7 [ऽ]भ्यरोचयत् (M1 °पयेत्) (for त्वरो°).

26 For the repetition in K1, cf. v. l. 25. — a) K1 (both times) D6 चागस्य (sic); K6 चाप्यंडौ; Dn1. n4 Ds2 D3 चागत्य (for °म्य). — b) T1 G1–3. 6 अस्य (for तस्य). — c) Da4 आश्वासंतौ; T2 विश्वासितौ (for आश्वा°). K4. 6. 7 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 8 निवसतः (Ds °तां); D3 निवसितौ; D4 वै सततं; D9 परौ नित्यं; T G1–3. 6 च सततं (for वै वसतः). D5 वा; M1. 5–7 च (for वै). — d) Da4 स; D6 तं (for सं-). K1 (both times) Da4 तदा विभौ; D6 स चाभिभो.

27 For the repetition in K1, cf. v. l. 25. — a) K7 त्वाथ (for त्वथ). K1 (both times). 2. 4 पुष्पन्द्यः (for पुष्टेभ्यः). G2 अंडेभ्यस्तावदुष्टेभ्यः. — b) K2. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 T2 M7 प्राजायंत; D5. 7 प्रापतंत; G2 प्रीणयंत (for प्रजा°). — G1 om. (hapl.) 27^{c}–29^{d}. — c) K7 न्यवर्धंत (for व्यवर्धन्त). — d) K6 चाकल्पत (for °म्पत). K4 जाज्वलिः.

28 G1 om. 28 (cf. v. l. 27). — a) T2 G2 M1. 6. 7 सं- (for स). K1. 2. 7 रक्षमानस्; B8 Da4 Ds D5. 7. 9 रक्ष्यमाणस् (for रक्ष°). — b) K1. 4. 7 D4. 6. 9 भु(K7 भू)लिंगानां; K2 तुलिंगानां; K6 D2. 3. 8 G2 कलिंगानां; Ds कुलिंगानि; T2 कुळिंगानां (for कुलिङ्गानां). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 धृतव्रतः (for यत°). — G2 repeats 28^{cd} after 30^{ab}. — c) G2 (second time) तदैव.

29 G1 om. 29 (cf. v. l. 27). — a) M1. 6. 7 काले (for काल-). — b) K6 Da3. a4 T G2. 3. 6 त्वथ; K7 D4. 6. 9 ते तु (for तेऽथ). — c) K4. 6. 7 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 M5 तु (for च). — d) K6 D8 कालिंगजा(D8 °का)न्; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds

C. 12. 9306
B. 12. 254.[?] 30
K. 12. 267. 30

बभूव परमप्रीतस्तदा मतिमतां वरः ॥ ३०
तथा तानभिसंवृद्धान्दृष्ट्वा चाप्नुवतां मुदम् ।
शकुनौ निर्भयौ तत्र ऊषतुश्चात्मजैः सह ॥ ३१
जातपक्षांश्च सोऽपश्यदुड्डीनान्पुनरागतान् ।
सायं सायं द्विजान्विप्रो न चाकम्पत जाजलिः ॥ ३२
कदाचित्पुनरभ्येत्य पुनर्गच्छन्ति संततम् ।
त्यक्ता मातृपितृभ्यां ते न चाकम्पत जाजलिः ॥ ३३
अथ ते दिवसं चारीं गत्वा सायं पुनर्नृप ।
उपावर्तन्त तत्रैव निवासार्थं शकुन्तकाः ॥ ३४
कदाचिद्दिवसान्पञ्च समुत्पत्य विहंगमाः ।
षष्ठेऽहनि समाजग्मुर्न चाकम्पत जाजलिः ॥ ३५
क्रमेण च पुनः सर्वे दिवसानि बहून्यपि ।
नोपावर्तन्त शकुना जातप्राणाः स्म ते यदा ॥ ३६
कदाचिन्मासमात्रेण समुत्पत्य विहंगमाः ।

D2. 8 कु(B6 [marg]क)लिंगका(Da4 °ता)न्; D5 सकुंत° (for शकुन्त°).

30 K1 om. 30. — a) Da3 a4 Ca p पक्षैर्वि(Da4 कुंक्षैर्वा)पंचतस्तांस्तु. ❀ Ca: पक्षैर्विपञ्चतः पक्षसंघोद्गमादुड्डीयमानान् ॥ Cp: पक्षैरुद्गतैरितस्ततो गतानित्यर्थः । ❀ — b) K2. 7 B8 (marg.) D4–7. 9 पक्षैर्; Da4 पक्षिन्; M1. 6 विप्रो (for पश्यन्). K2 विवर्धनः; D6 यतस्ततः (for यतव्रतः). — After 30^{ab}, G2 repeats 28^{cd}. — c) D6 -प्रीतिस् (for -प्रीतस्). — d) M5 तथा (for तदा). K2 D6 वर (for वरः).

31 K1 reads 31 twice. — a) B8 तदा; T G1–3. 6 M1. 6. 7 ततस् (for तथा). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7 8 अपि; D4 T2 M1. 5–7 अति-; T1 G1–3. 6 इह (for अभि-). K4 -संवृक्षान् (for °द्धान्). — b) K1 (first time) सृष्ट्वा; D4 lacuna (for दृष्ट्वा). K1 (both times). 2. 4 प्राप्तवतो; V1 B8. 9 Da3. a4 चाप्नुवतो; D5. 7 प्रापयतां; T G1. 3. 6 M1. 6 चैवाप्नुवन्; G2 M7 चैवाप्तवान्; M5 प्राप परां; M5 (*sup. lin.*) चैवाप्नुतां (for चाप्नुवतां). K2 मदं (for मुदम्). — c) K7 D4. 6. 9 T G2. 3 6 M1. 6. 7 शकुनी; G1 °निर् (for °नौ). K7 D4. 6. 9 निर्भयं; G1 निर्ययौ (for निर्भयौ). — d) K1 (second time) तूषतुश्; K2 ह्यु° (for ऊ°). T2 G1. 2 चांडजैः (for चात्मजैः). K1 (first time) तदा मतिमतां वरः ($=30^{d}$).

32 a) T2 खात- (for जात-). T1 G1–3. 6 च तान्; M5 तथो (for च सो). T1 G1–3. 6 पश्यन् (for ऽपश्यद्). — b) K1 उडीनान्; K2 उत्थितान्; K4 उदीनान्; K7 उर्दी°; D4. 9 उद्दीनान्; T2 G2 M1. 5–7 वि(G2 नि)ली°; M5 (*sup. lin.*) विनीडान् (for उड्डीनान्). B8 (marg.) पुरतो गतान् (for पुनरा°). — c) T G1. 3. 6 M1. 5–7 साये साये (for सायं सायं). — d) K4 जाज्वलिः. K2 न सोकंपत जाजलिः. — After 32, M1. 5. 7 read 36 for the first time, repeating it in its proper place.

33 K1. 2 D7 om. (hapl.) 33. K4 om. (hapl.) 33–37; G1 om. (hapl.) 33–35. V1 reads 33–35 on marg. — a) K7 D4 6 9 आयांति; B8 (marg. as in text) आगत्य (for अभ्येत्य). — b) Ds1 G2 गच्छति (for गच्छन्ति). V1 सत्वरं; G2 संगतिं; M1. 6 संगताः (for संततम्). — c) T2 M1. 6 त्यक्त्वा (for त्यक्ता). K7 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 माता- (for मातृ). Da3. a4 तु; M1 तौ (for ते). — d) D4 वाकंपत; T1 च कंपत.

34 K4 G1 om. 34 (cf. v. l. 33). V1 reads 34 on marg. — a) K6 Bo. 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 तथा (for अथ). T G3. 6 दिवसे; M5 °सौ (for °सं). K7 Dn1 D2–4. 6. 8. 9 M6 चापि; Ds2 चारी; D5. 7 वापि; T1 G2. 3. 6 M7 चारं; T2 चार्यं; M1 चारिर्; M5 वारं (for चारीं). K1 अथ ते दिवि संचारी; Ds1 तथा दिवससंचारी. — b) V1 Bo. 6. 8 (marg.) 9 Da3. a4 T G3. 6 M1. 5–7 साये (for सायं). D6 नृपः. — d) K6 सकुंतकाः.

35 K4 G1 om. 35 (cf. v. l. 33); V1 reads the same on marg. — b) D8 गत्वा सायं (for समुत्पत्य). — c) T2 G2 M5 पुनर्जग्मुर् (for समाजग्मुर्). — d) G2 तं न (for न च).

36 K4 om. 36 (cf. v. l. 33). M1. 5. 7 read 36 for the first time after 32. — a) K1 क्रमेन. — b) K6 V1 Bo. 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 दिवसान्सुबहूनथ (V1 °पि). — c) K2 Ds1 T1 नोपतर्वंत (sic). — d) Ds1 यातप्रायाः स्म; D7 T G1–3. 6 M5 (both times) जातपक्षाश्च (M5 [both times] °स्तु) (for °प्राणाः स्म). K6 D7 T1 G1. 3. 6 तदा (for यदा).

37 K4 om. 37 (cf. v. l. 33). — a) G2 जात- (for मास-). T1 G1. 3. 6 कदाचिज्जातपक्षास्ते. — b) K6 समुत्पाद्य (for °त्पत्य). — c) B6 (marg.) [अ]ति-

नैवागच्छंस्ततो राजन्प्रातिष्ठत स जाजलिः ॥ ३७
ततस्तेषु प्रलीनेषु जाजलिर्जातविस्मयः ।
सिद्धोऽस्मीति मतिं चक्रे ततस्तं मान आविशत् ॥ ३८
स तथा निर्गतान्दृष्ट्वा शकुन्तान्नियतव्रतः ।
संभावितात्मा संभाव्य भृशं प्रीतस्तदाभवत् ॥ ३९
स नद्यां समुपस्पृश्य तर्पयित्वा हुताशनम् ।
उद्यन्तमथादित्यमभ्यगच्छन्महातपाः ॥ ४०
संभाव्य चटकान्मूर्ध्नि जाजलिर्जपतां वरः ।
आस्फोटयत्तदाकाशे धर्मः प्राप्तो मयेति वै ॥ ४१
अथान्तरिक्षे वागासीत्तां स शुश्राव जाजलिः ।
धर्मेण न समस्त्वं वै तुलाधारस्य जाजले ॥ ४२
वाराणस्यां महाप्राज्ञस्तुलाधारः प्रतिष्ठितः ।
सोऽप्येवं नार्हते वक्तुं यथा त्वं भाषसे द्विज ॥ ४३
सोऽमर्षवशमापन्नस्तुलाधारदिदृक्षया ।
पृथिवीमचरद्राजन्यत्रसायंगृहो मुनिः ॥ ४४
कालेन महतागच्छत्स तु वाराणसीं पुरीम् ।
विक्रीणन्तं च पण्यानि तुलाधारं ददर्श सः ॥ ४५
सोऽपि दृष्ट्वैव तं विप्रमायान्तं भाण्डजीवनः ।
समुत्थाय सुसंहृष्टः स्वागतेनाभ्यपूजयत् ॥ ४६

तुलाधार उवाच ।

आयानेवासि विदितो मम ब्रह्मन्न संशयः ।
ब्रवीमि यत्तु वचनं तच्छृणुष्व द्विजोत्तम ॥ ४७ C. 12. 9323 B. 12. 262[1]. 47 K. 12. 267. 47

च्छंस् (for [आ]गच्छंस्). K1. 2. 7 D4. 6. 9 तदा (for ततो). —d) K1. 7 G1. 3 प्रतिष्ठत (for प्राति°).

38 a) K1. 2 प्रनीडेषु; K4 प्रलीडेषु; K6 प्रहीणेषु; V1 B8 (marg.) Dn4 D4 6. 9 M5 प्रडीनेषु; M1 प्रयातेषु (for प्रलीनेषु). —b) G2 जाजली. K4 -विस्मितः; K7 B6. 8 D5-7 T1 G3. 6 -विश्मयः (for -विस्मयः). —d) Ds1 तस्मान्न (for तं मान).

39 a) K1 2. 4 सर्वथा; T1 G2. 3. 6 स तु तान्; T2 स तदा; G1 सानुगान् (for स तथा). D4 अनिर्गतान् (sic) (for निर्ग°). K1 सृष्ट्वा (for दृष्ट्वा). —b) V1 शकुनान् (for °न्तान्). K1 -व्रताः. —c) K1. 2 संभाव्ये (for °व्य). K7 D4. 9 साभिमानी कृतमना. ❀ Cn: संभाव्य, वर्धयित्वा ॥ Cs: जीवन्त्येते इति दृष्ट्वा । ❀ —d) K7 D4. 9 गाढं (for भृशं). K6 V1 Bo 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 प्रीत(V1 °ति)मना; D5 प्रीत्य तदा (for प्रीतस्तदा). K2 Bo भवेत् (for [अ]भवत्).

40 a) G1 स नद्या स उपस्पृश्य. —c) Da4 उदरं च (for उद्यन्तम्). —d) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 उपा(K6 Da4 °प)तिष्ठन् (for अभ्यगच्छन्).

41 a) K1 D6 चटकां; Da4 चटांकान्; M6 च जटान् (for चटकान्). —b) K4 जाज्वलिर्. Da4 जयतां (for जपतां). —T G1-3. 6 M5 read 41cd for the first time after 7ab. —c) Dn1. n4 D2. 3. 8 G1 (second time) तथा (for तदा). —d) K6 धर्म (for धर्मः). D2 प्राप्ते. T G1-3. 6 (all second time) च (for वै).

42 Da3 a4 read 42ab for the first time after 6. —a) Da4 (first time) तथा (for अथ). K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da4 (both times) Ds1 अंतरीक्षे. —b) K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 (both both times) Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 च (for स). Da4 (both times) सुश्राव. K4 जाज्वलिः. D5. 7 तां शुश्राव स जाजलिः. —c) T2 तं (for त्वं). —d) K4 जाज्वले; D6 जाजलेः.

43 = (var.) 8. —a) K2 Bo. 8 D3. 5. 7 T G3. 6 वारणस्यां. B9 महाप्रज्ञस्; G2 °भागस्; M1. 7 °प्राज्ञ (for °प्राज्ञस्). —b) Da3 प्रतिष्ठतः. —d) Da4 द्विजः. B8 यथा त्वं द्विज भाषसे.

44 a) K1 Da4 आपन्नास्; G1 °न्ने (for °न्नस्). —c) K6 अभवद्; Da4 अचलद् (for अचरद्). G2 पृथिवीचंद्रमा राजन्.

45 a) K6. 7 Da4 T1 G1 3. 6 गच्छन् (for [अ]गच्छत्). —b) K1 M1. 5 वारणसीं; K7 वारानसीं. —c) K1 पुण्यानि; K2. 4 पन्यानि (for पण्यानि). K7 D4. 6. 9 विक्रीणानं तु पण्यानि; Da4 निक्रिणं स च पुण्यानि; G2 विशीर्णतं च पुण्येन (sic). —d) D5. 7 ह (for सः).

46 a) B7 विप्रैव (for दृष्ट्वैव). —b) Ds आसीनं (for आयान्तं). B7. 8 G1. 2 -जीविनः (for -जीवनः). ❀ Ca: भाण्डैः नानाविधैः पण्यैः जीवनं जीविका यस्य । भाण्डशालिक इत्यर्थः ॥ Cn: भाण्डं मूलधनं, तेन जीवनं यस्य । 'स्याद्भाण्डमश्वाभरणेऽमत्रे मूलवणिग्धने' इति विश्वः (also

C. 12. 9324
B. 12. 262[1].48
K. 12. 267. 48

सागरानूपमाश्रित्य तपस्तप्तं त्वया महत् ।
न च धर्मस्य संज्ञां त्वं पुरा वेत्थ कथंचन ॥ ४८
ततः सिद्धस्य तपसा तव विप्र शकुन्तकाः ।
क्षिप्रं शिरस्यजायन्त ते च संभावितास्त्वया ॥ ४९
जातपक्षा यदा ते च गताश्चारीमितस्ततः ।
मन्यमानस्ततो धर्मं चटकप्रभवं द्विज ।
खे वाचं त्वमथाश्रौषीर्मां प्रति द्विजसत्तम ॥ ५०
अमर्षवशमापन्नस्ततः प्राप्तो भवानिह ।
करवाणि प्रियं किं ते तद्ब्रूहि द्विजसत्तम ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५३ ॥

quoted in Cp) ॥ Cs : भाण्डानि चन्दनकुङ्कुमादीनि, तेषां विक्रयेण जीवनं यस्य । ❀ — ^{c}) B_{8} (marg. as in text) स्वयं; D_{4} स सं- (for सुसं-). — ^{d}) K_{2} [अ]भि- (for [अ]भ्य-). K_{7} $Da_{3.a4}$ D_{6} -पूजयन् (for °यत्).

47 T_{1} $G_{1-3.6}$ om. the ref. — ^{a}) $K_{1.2}$ $D_{4.9}$ T_{2} $M_{1.5-7}$ आ(K_{2} अ)यन्नेव ; K_{4} Da_{4} आयात्ते(Da_{4} °ते)न ; $K_{6.7}$ आयान्नेव ; D_{7} T_{1} $G_{1-3.6}$ आगतेन (for आयानेव). K_{6} [अ]पि ; Dn_{4} [आ]स (for [अ]सि). — ^{b}) K_{1} सम- (for मम). K_{2} मम ब्रह्मणसंशयः (sic). — ^{c}) G_{2} अब्रवीद् (for ब्रवीमि). — ^{d}) Da_{4} द्विजोत्तमः.

48 ^{a}) Da_{4} सागरात्परमाश्रित्य ; D_{7} °रांतरमाश्रित्य ; G_{1} °रानुपमाश्रित्य. ❀ Cn : सागरानूपं, सागरसमीपस्थं सजलप्रदेशम् । ❀ — ^{b}) K_{2} तु या ; G_{1} मया (for त्वया). G_{2} मुहुः (for महत्). — ^{c}) $K_{1.2}$ तु (for च). K_{1} Da_{4} संज्ञात्वं ; B_{8} (marg. as in text) संस्थां त्वं ; D_{7} T_{1} $G_{1-3.6}$ संस्थानं (for संज्ञां त्वं). — ^{d}) Da_{4} कथं च नः. T_{1} $G_{1.3.6}$ त्वं पुरा वेत्थ किंचन.

49 ^{a}) G_{2} तपः- (for ततः). $K_{1.2.4}$ ततश्च तप्ततपसस्. — ^{b}) Ds_{1} न च (for तव). — ^{c}) K_{4} अजायंते. — ^{d}) $K_{1.2.4}$ संतापितास् (for संभावि°). Da_{4} चेतसंभाविताश्त्वया.

50 ^{a}) T_{1} $G_{1-3.6}$ तथा ; T_{2} $M_{1.6.7}$ तदा (for यदा). — ^{b}) $K_{1.4}$ गतश्च. K_{7} $D_{4.9}$ चारम् (for चारीम्). D_{7} T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ गताश्च च(G_{2} om. च)रितुं ततः. — ^{c}) $K_{1.2.4}$ B_{8} (marg.) तु तं ; Da_{4} तपो- (for ततो). G_{2} मन्यमानस्तमेवातो. — ^{d}) D_{4} चदक- ; G_{1} चकट- ; G_{2} धर्मं च (for चटक-). B_{9} D_{4} G_{2} -प्रभव- (for °वं). $K_{1.2}$ द्विजः. Da_{4} corrupt. ❀ Cs : चटकप्रभवं, चटकोत्पत्तिहेतुभूतनिश्चलावस्थानप्रभवम् । ❀ — ^{e}) $K_{1.2.4}$ Ds_{1} D_{5} वाचो (for वाचं). $K_{1.2.4}$ अथ त्वम् (by transp.) ; Da_{4} $M_{1.6}$ तमथ ; D_{7} T_{1} $G_{3.6}$ त्वं तदा. $K_{1.2}$ अश्रौषीन्. V_{1} Bo खे च वाचं त्वमश्रौषीर् ; Dn_{1} खे वाचमथमश्रौ° ; G_{2} खे वाचं त्ववशाश्रौष्य (sic). — ^{f}) Da_{4} -सत्तमः.

51 K_{2} om. (hapl.) 51 ; V_{1} reads it on marg. — ^{a}) K_{4} अमर्श- (for अमर्ष-). — ^{b}) G_{2} तन्नः (for ततः). $K_{1.6}$ इति (for इह). — ^{c}) G_{2} करवाणि प्रियोहं ते. — ^{d}) K_{1} तद्ब्रूहि त्वं (hypermetric) (for तद्ब्रूहि). $K_{4.6}$ $Bo_{.6.7.8}$ (marg.). 9 $Da_{3.a4}$ $D_{5.7}$ T_{2} $M_{5.7}$ त्वं द्विजोत्तम (for द्विजसत्तम). B_{8} (orig.) $M_{1.6}$ तन्मे ब्रूहि द्विजोत्तम ; T_{1} $G_{1.3.6}$ तत्प्रब्रूहि द्विजोत्तम ; G_{2} तव ब्रूहि द्विजोत्तम.

Colophon. $Ś_{1}$ missing : $K_{3.5}$ B_{1-5} $Da_{1.a2}$ $Dn_{2.n3}$ D_{1} $G_{4.5}$ M_{2-4} absent. — *Sub-parvan* : $K_{1.2.4.6.7}$ B_{6-9} $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2-5.7.8}$ T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ मोक्षधर्म. — *Adhy. name* : $K_{1.2.4}$ V_{1} $Bo_{.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.5.7.8}$ $M_{5.7}$ तुलाधारजाज(K_{4} °ज्व)लिसंवादः ; K_{6} जाजलितुलाधारसंवादः ; K_{7} $D_{4.6.9}$ तुलाधारजाजलिसंवादे विस्मयः ; G_{6} तुलाधारजाजलिः ; M_{6} तुलाधारजाजलिसंवादे तुलाधारसमागमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K_{6} D_{3} $M_{1.6.7}$ 86 ; K_{7} 85 ; Da_{3} Dn_{1} Ds_{1} D_{7} T_{1} $G_{1.3.6}$ M_{5} 88 ; Dn_{4} Ds_{2} 87 ; D_{8} 82 ; T_{2} 102 ; G_{2} 84. — *Śloka no.* : Dn_{1} D_{8} 52 ; Dn_{4} 50.

२५४

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तः स तदा तेन तुलाधारेण धीमता ।
प्रोवाच वचनं धीमाञ्जाजलिर्जपतां वरः ॥ १
विक्रीणानः सर्वरसान्सर्वगन्धांश्च वाणिज ।
वनस्पतीनोषधीश्च तेषां मूलफलानि च ॥ २
अध्यगा नैष्ठिकीं बुद्धिं कुतस्त्वामिदमागतम् ।
एतदाचक्ष्व मे सर्वं निखिलेन महामते ॥ ३
एवमुक्तस्तुलाधारो ब्राह्मणेन यशस्विना ।
उवाच धर्मसूक्ष्माणि वैश्यो धर्मार्थतत्त्ववित् ।
जाजलिं कष्टतपसं ज्ञानतृप्तस्तदा नृप ॥ ४
वेदाहं जाजले धर्मं सरहस्यं सनातनम् ।
सर्वभूतहितं मैत्रं पुराणं यं जना विदुः ॥ ५
अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ।
या वृत्तिः स परो धर्मस्तेन जीवामि जाजले ॥ ६
परिच्छिन्नैः काष्ठतृणैर्मयेदं शरणं कृतम् ।
अलक्तं पद्मकं तुङ्गं गन्धांश्चोच्चावचांस्तथा ॥ ७ C. 12. 9345 B. 12. 261[2]. 7 K. 12. 268. 7

254

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 12. 250. 35).

1 B9 om. 1–3. G3 om. the ref. —a) Da4 सदांते च (for तदा तेन). —b) K1. 2. 4 वै द्विजः; K7 D4–7. 9 जाजलिः (for धीमता). —c) G1. 3. 6 उवाच (for प्रो°). —d) K4 जाज्वलिर्; K7 D4. 6. 9 महर्षिर् (for जाजलिर्). K1. 2. 4 B8 (marg. as in text) वदतां; Da3. a4 Dn4 D6 जयतां (for जपतां). D5 वर.

2 Before 2, K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1. 2. 6 M1. 5–7 ins. जाज(K4 °ज्व)लिरुवाच. B9 om. 2 (cf. v. l. 1). —a) K2 विक्रीणातान्; Da3. a4 Dn1. n4 D5. 7. 8 G2 M7 विक्रीण(Da4 °णा-; G2 °णी)तः; M1. 6 °णंतं (for °णानः). M1 बहु- (for सर्व-). —b) K7 Da4 D9 G2 M5 वाणिजः; D4 °जाः (for °ज). —c) D5 वनस्पतीर् (for °स्पतीन्). K6 Ds D7 T1 G1. 2. 6 M1. 6 ओषधींश्च; D6 औषधीश् (for ओ°). K4 वनस्पती चोषधीश्च (sic). —d) Da3 मूलं (for मूल-).

3 B9 om. 3 (cf. v. l. 1). —a) K7 D9 M1. 5–7 अध्यगान्. K6 नैष्ठिकं; K7 Da4 D7 G2 °की- (for °कीं). D7 G2 -बुद्धिः (for बुद्धिं). B8 (marg. as in text) D4. 5 T2 अध्यगान्नैष्ठिकी बुद्धिः. —b) K1 त्वम् (for त्वाम्). B8 आगता (for °तम्). T G1. 3. 6 M1. 5–7 कुतस्त्वामियमागता (M6 °तः); G2 कुतस्त्वामिजाकृता (sic). —c) K1 आचक्ष्वसे (for °क्ष्व मे). G8 मनसा (for मे सर्वं).

4 Before 4, K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1. 3. 6 M1. 6. 7 ins. भीष्म उवाच. —a) Da4 उक्तास्. —b) B8 तपस्विना (for यश°). —c) K6 Da4 -सूक्ष्मानि; K7 D4. 9 -श्रूक्ष्माणि (for -सू°). — Bom. Kumbh. ed. om. 4ef. —e) K7 D4. 9 M1. 6. 7 काष्ठ-; T G1–3 क्लिष्ट-; Cp कष्ट- (as in text). —f) K4. 7 B6–8 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 G6 ज्ञानतृप्तं; K6 °दृष्टं; Bo °दृप्तं (for °तृप्तस्). Da4 तदा नृपः; D5. 7 तदानघ; M1. 5. 6 महामतिः; M7 तथा नृप (for तदा नृप).

5 Before 5, MSS. ins. तुलाधार उवाच. —a) K4 जाज्वले (for जाजले). —c) V1 Bo मित्रं; Cs (gloss: मित्रस्य कर्म) मैत्रं (as in text). T1 G1–3. 6 सर्वभूतेषु मैत्रत्वं. —d) T1 G1 सज्जना; M6 यज्जना (for यं जना). K1. 2. 4 transp. जना and विदुः.

6 With 6, cf. 3. 281. 34: 12. 156. 21; Manu. 4. 2. —a) K2 अद्रोहेन. —c) K7 D4. 9 सा परो; Ds2 सफलो (for स परो). —d) K4 जाज्वले (for जाजले).

7 a) K6 Da3 Dn1. n4 D3 M5. 6 पर- (for परि-). K1. 2. 4 तृणकाष्ठैः परिच्छिन्नैर्. —b) T1 G1–3. 6 मम (for मया). —c) K1. 2 अलका; K7 D4. 6. 9 बालकं; B6 (marg.) Da3. a4 Ca. p अलकं; Ds1 अन्नक्तं; T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 अलातं; G2 समितं (for अलक्तं). G1 M7 पद्मगं (for °कं). K2 तुंग-; Da4 तुश्च (sic); G2 तुभ्यं (for तुङ्गं). ❀ Cp: अलकं लाक्षा, पद्मकं पद्मकाष्ठं, तुङ्गं रसविशेषम् ॥ Cs: अलक्तं उल्मुकं, पद्मकं गजमदं, तुङ्गं चन्दनभेदम् । ❀ —d) K6. 7 B6–9 Da3. a4 D4. 7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 अपि; D5. 7 इह (for तथा). G2

C. 12. 9347
B. 12. 262(3). 8
K. 12. 258. 8

रसांश्च तांस्तान्विप्रर्षे मद्यवर्जानहं बहून् ।
क्रीत्वा वै प्रतिविक्रीणे परहस्तादमायया ॥ ८
सर्वेषां यः सुहृन्नित्यं सर्वेषां च हिते रतः ।
कर्मणा मनसा वाचा स धर्मं वेद जाजले ॥ ९
नाहं परेषां कर्माणि प्रशंसामि शपामि वा ।
आकाशस्येव विप्रर्षे पश्यँल्लोकस्य चित्रताम् ॥ १०
नानुरुध्ये विरुध्ये वा न द्वेष्मि न च कामये ।
समोऽस्मि सर्वभूतेषु पश्य मे जाजले व्रतम् ॥ ११
इष्टानिष्टविमुक्तस्य प्रीतिरागबहिष्कृतः ।
तुला मे सर्वभूतेषु समा तिष्ठति जाजले ॥ १२
इति मां त्वं विजानीहि सर्वलोकस्य जाजले ।
समं मतिमतां श्रेष्ठ समलोष्टाश्मकाञ्चनम् ॥ १३

सदश्चोच्चावचानि च.

8 ^{a}) K1.2.4 च सर्वान्; V1 B8 तांस्तांश्च (by transp.); T2 च तानि. M1.6 सुबहून् (for विप्रर्षे). G2 राजंश्च तांस्तां विप्रर्षे. — ^{b}) K2 मध्यवर्णान्; K4 सत्यवर्जान्; K6 V1 B6.7 Dn1 Ds2 D2.3.8 M5–7 मद्य-वर्ज्यान्; K7 B8.9 Da3.a4 D4–7 T1 G1.3.6 °वर्जम्; D9 lacuna; G2 corrupt (for °वर्जान्). K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.9 बहूनहं (by transp.); M1.6 अहं सदा. — ^{c}) B6.8.9 Da4 D5.7 क्रीत्वाहं; D6 क्रोधा वै; T G1.3.6 क्रीत्वा तु; M5 क्रीत्वा च (for क्रीत्वा वै). K2 क्रीत्वा वै प्रेतिविक्रेण (sic); G2 पीत्वापि प्रतिविक्रीणन्; M7 क्रीत्वा चैव प्रतिक्रीणे. — ^{d}) K4 परहस्ताम्; G1 °हस्तम् (for °हस्ताद्).

9 ^{a}) Cp पूर्वेषां (for सर्वेषां). K2 वः; G1.2 यत् (for यः). K1.2 स्वहृन् (for सुहृन्). — ^{c}) D9 damaged. — ^{d}) Dn4 lacuna; G2 न (for स). D8 [अ]धर्मं (for धर्मं). K4 जाज्वले.

10 B9 om. (hapl.) 10. V1 B0.8 Dn1.n4 Ds D2.3.8 transp. 10 and 11. — ^{a}) K2 partly damaged. K6 हृद्यानि; V1 B0.6–8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 कृत्यानि (for कर्माणि). — ^{b}) K6 B6.7 Da3.a4 D5.7 क्षिपामि वा (Da4 D5.7 च); V1 B0.8 Dn1.n4 Ds D2.3.8 न गर्हये; G2 वदामि न (for शपामि वा). K7 D6.9 च (for वा). — After 10^{ab}, M5 reads 11^{ab}. T2 reads 10^{cd} twice. — ^{c}) D5.7 T1 G1–3.6 [ए]व (for [इ]व). K4.6.7 V1 B0.6–8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 विप्रेंद्र; T1.2 (second time) G1–3.6 M5 लोकस्य; M1.6 पक्षस्य (for विप्रर्षे). T2 (first time) M7 आमकस्यै(M7 आत्रकस्ये)व पक्षस्य. — ^{d}) D9 damaged. B6 Da3.a4 Ds1 D5 M1.6 पश्य (for पश्यँल्). D6 चित्रता. T1.2 (second time) G1–3.6 M5 जाजले पश्य चित्रतां; T2 (first time) आकाशस्यैव जाजले; M7 लोके पश्यामि चित्रतां. ❀ Ca: चित्रता गन्धर्वनगरालोकनादौ ॥ Cp: लोकस्य स्वप्रकाशस्यात्मनः । ❀

11 V1 B0.8 Dn1.n4 Ds D2.3.8 transp. 10 and 11. M5 reads 11^{ab} after 10^{ab}. — ^{a}) K4 तानुरुध्ये; B8 (marg. as in text) नानुरुंधे; B9 कानुरुध्ये; T2 नाप° (for नानु°). K2 D8 नानुरुद्धे विरुद्धे वा; K7 D4.9 °रुंधे विरुद्धं वै; G2 नास्मि मध्ये विरुद्धे च. —B7 reads 11^{c}–19^{b} twice. — ^{c}) K4 B8 (marg.) Dn1.n4 D2.3 [ऽ]हं; B0 Ds1 (also as in text) D8 G2 हि (for ऽस्मि). Da4 समः सर्वेषु भूतेषु. — ^{d}) K4 जाज्वले. — After 11, K1 reads 13^{c} for the first time, repeating it in its proper place.

12 For the repetition in B7, cf. v. l. 11. K4 V1 B0.6 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 om. 12^{ab}. K1.2.6.7 B7 (both times).8.9 Da4 D4–7.9 T G1–3.6 M1.5–7 transp. 12^{ab} and 12^{cd}. — ^{a}) G2 तुष्टानिष्ट- (for इष्टा°). K1 -बहिःस्थस्य; K2 -बहिःस्थं च; B9 T G1–3.6 M1.5–7 -वियुक्तश्च (B9 T2 M1.6.7 °स्य); D5.7 -विमुक्तश्च (for °स्य). K6 B7 (both times) इष्टानि-ष्टानियुक्तस्य. — ^{b}) K2 प्रीतियुक्त-; B8 (also as in text) रागद्वेष- (for प्रीतिराग-). K1.6 B7 (both times).9 -बहिष्कृता; K2 -बहिष्कृतं (for °तः). T G1–3.6 M5 प्रियद्वेषविवर्जितः (T2 °नः); M1.6.7 प्रियद्वेष(M7 °ष्य)-बहिष्कृताः (M7 °ता). — D4 reads 12^{cd} twice. 12^{cd} is damaged in D9. — ^{d}) B0 Ds1 समं; G1 समस्; M5 समां (for समा). Da4 भूतेषु (for तिष्ठति). K4 जाज्वले.

13 For the repetition in B7, cf. v. l. 11. — ^{a}) D9 M7 मा (for मां). — ^{b}) M5 -भूतस्य (for -लोकस्य). K4 जाज्वले. — K1 reads 13^{c} for the first time after 11. — ^{c}) K1 (both times).2 मतं; D9 lacuna; T G2.3.6 समो; G1 समे (for समं). K2 lacuna; G1 श्रेष्ठः. — ^{d}) G1 समो (for सम-). Da4 D5.6 T G1–3.6 M5 -कांचनः (for °नम्).

14 For the repetition in B7, cf. v. l. 11. — ^{a}) Da4 यथाथ (for यथान्ध-). K1 यथांधबहिरोमत्ता (sic); G1 °बधिरे मत्ता; G2 °धो बधिरो मत्त. — ^{b}) B7 (both times) Da4 Ds1 -परमा; G1 -परमः (for °माः). G2

यथान्धबधिरोन्मत्ता उच्छ्वासपरमाः सदा ।
देवैरपिहितद्वाराः सोपमा पश्यतो मम ॥ १४
यथा वृद्धातुरकृशा निःस्पृहा विषयान्प्रति ।
तथार्थकामभोगेषु ममापि विगता स्पृहा ॥ १५
यदा चायं न बिभेति यदा चास्मान्न बिभ्यति ।
यदा नेच्छति न द्वेष्टि तदा सिध्यति वै द्विजः ॥ १६
यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकम् ।
कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ १७
न भूतो न भविष्यश्च न च धर्मोऽस्ति कश्चन ।
योऽभयः सर्वभूतानां स प्राप्नोत्यभयं पदम् ॥ १८
यस्मादुद्विजते लोकः सर्वो मृत्युमुखादिव ।
वाक्क्रूराद्दण्डपारुष्यात्स प्राप्नोति महद्भयम् ॥ १९
यथावद्वर्तमानानां वृद्धानां पुत्रपौत्रिणाम् ।
अनुवर्तामहे वृत्तमहिंस्राणां महात्मनाम् ॥ २०
प्रनष्टः शाश्वतो धर्मः सदाचारेण मोहितः ।
तेन वैद्यस्तपस्वी वा बलवान्वा विमोह्यते ॥ २१ C. 12. 9360 B. 12. 263[2]. 20 K. 12. 268. 21

द्दासं परमः सदा; M7 उच्छ्वासपरमास्पदा. ❀ Cs: उच्छ्वासपरमाः प्राणधारणमात्रपराः । ❀ — 14^{cd} is damaged in D9. —^{c}) M1 दैवैर्. K1 -द्वारः; Da4 Dn1 D4 -द्वारा (for -द्वाराः). T G1.3.6 M5 दैवेव वि(T2 M5 °न पि)हित(G3.6 °ता)द्वाराः; M7 देवैस्त्वविहितद्वाराः. —^{d}) K6 सोपमाः; K7 B6 सोमपा (for सोपमा).

15 For the repetition in B7, cf. v. l. 11. —^{a}) K2 -कृषा; M7 -कृशान् (for -कृशा). —^{b}) T1 G1–3.6 विषयं (for °यान्). — D4 om. (hapl.) 15^{c}–16^{b}. —^{c}) K6 D5.7 यथार्थ- (for त°). B8 तथार्थभोगकामेषु (marg. °पि); T G1–3.6 M1.5–7 तथा कामा(G2 °ला)र्थभोगेषु. —^{d}) Da3.a4 समापि (for ममापि). B0 Da4 विगत-; B7 (both times) °तां; Ds1 D8 विषय- (for विगता). G2 स्पृहः (for स्पृहा).

16 16–17 (var.) Śānti. App. I, (No. 4, lines 27–30). For the repetition in B7, cf. v. l. 11. D4 om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). —^{a}) D5.7 T1 G3.6 बिभ्येति (for बिभेति). K1.2 न बिभेति (K2 °भ्येत्य) यदा चायं. —^{b}) B7 (both times) चास्मार्थं (for °स्म). —^{d}) T1 G1.3.6 तथा (for तदा). K7 D4–7 T G1–3.6 M5–7 द्विज (for द्विजः). K4.6 V1 B0.6.7 (both times).8.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 ब्रह्म संपद्यते तदा.

17 = (var.) Nārada Parivrājaka Up. 3. 22. With 17, cf. Bhāgavata P. 9. 19. 15. For the repetition in B7, cf. v. l. 11. —^{a}) D9 lacuna for यदा न कु. K1 न कुतं (for कुरुते). —^{b}) T2 पावकं (for पापकम्).

18 For the repetition in B7, cf. v. l. 11. —^{a}) D5 भूयो; Cp भूते(?) (for भूतो). K6 V1 B0.6.7 (both times).8.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 M1.6.7 भविष्योस्ति; B8 (marg.) °ष्यंति; D5.7 °ष्यं च; T G1.3.6 M5 °ष्योत्र; Cp °ष्येस्ति (for °ष्यश्च). —^{b}) K7 D4.9 स (for च). D5.7 [अ]धर्मो (for धर्मो). Da4 न; G2 [ऽ]स्तु (for ऽस्ति). —^{c}) K1 भवः; Da4 corrupt; T1 G1.3.6 [ऽ]भवत्; M1.5–7 यतः (for ऽभयः). —^{d}) D7 T G1.3.6 M1.6.7 संप्राप्नोति (T1 G1.3.6 °प्नोस्मि) (for स प्राप्नोति). Ds1 परं (for पदम्). K2 न संप्रात्यभयास्पदं (sic); K4 स प्राप्नोत्यभयास्पदं; G2 स प्राप्तोद्याभयव्रतं.

19 19^{ab} = (var.) 25^{ab}, 30^{ab}. With 19^{ab}, cf. 3. 29. 21^{cd}. For the repetition in B7, cf. v. l. 11. —^{a}) K1 corrupt; K6 B9 M1.6 तस्माद् (for य°). K2 उद्विज्यते; T2 उज्ज्वलिते. —^{b}) G2 M7 सर्वे (for सर्वो). K7 D4.9 -भयाद् (for -मुखाद्). — After 19^{ab}, B7 reads 25^{cd}, for the first time, repeating it in its proper place. D4 repeats 19^{c}–25^{b} after उद्विजते (in 26^{a}). —^{c}) D5 वाक्शूराद्. K1 -पुरुष्यात्; K4 -पारुस्यात्; K6 V1 B6.8.9 Da3 Dn1 Ds1 D2.3.8 -परुषात्; B0.7 Da4 Dn4 -पुरुषात्; M7 -परुष्यात् (for -पारु°). D7 T1 G1.3.6 क्रूरवाक्यो दंडपरः; T2 G2 क्रूरो वाग्दंडपरुषः. —^{d}) D7 T1 G1.3.6 सं- (for स).

20 For the repetition in D4, cf. v. l. 19. —^{a}) G2 च (for -वद्). B9 वर्तबालानां (for °मानानां). —^{b}) K1 वृद्धाणां. —^{c}) K2 G1 अनुवत्तामहे; Da4 Ds D5.7 M7 °वृत्तामहे (for °वर्तामहे). K6 वृत्तिम् (for वृत्तम्). —^{d}) D5.7 अहिंसानां.

21 For the repetition in D4, cf. v. l. 19. —^{a}) K1.4.6 B8 Ds1 T2 G1.2 प्रणष्टः (for प्रनष्टः). ❀ Cp: शाश्वतः, अपारमार्थिकः, अन्धपरंपरयानुष्ठीयमानः । ❀ —^{b}) K1.2 समाचारेण; D5.7 त्वना° (for सदा°). K1 मोहिताः. ❀ Cp: सदाचारेण इत्युपहासे । असतामाचारेणेत्यर्थः ॥ Cs: सदाचारेण, अद्यतनसदाचारेण । ❀ —^{c}) K7 D4 (both times).6.9 येन (for तेन). K1 वैद्यास्.

C. 12. 9350
B. 12. 263[2] 21
K 12. 268. 22

आचाराज्ञाजले प्राज्ञः क्षिप्रं धर्ममवाप्नुयात् ।
एवं यः साधुभिर्दान्तश्चरेदद्रोहचेतसा ॥ २२
नद्यां यथा चेह काष्ठमुह्यमानं यदृच्छया ।
यदृच्छयैव काष्ठेन संधिं गच्छेत केनचित् ॥ २३
तत्रापराणि दारूणि संसृज्यन्ते ततस्ततः ।
तृणकाष्ठकरीषाणि कदाचिन्नसमीक्षया ।
एवमेवायमाचारः प्रादुर्भूतो यतस्ततः ॥ २४
यस्मान्नोद्विजते भूतं जातु किंचित्कथंचन ।
अभयं सर्वभूतेभ्यः स प्राप्नोति सदा मुने ॥ २५
यस्मादुद्विजते विद्वन्सर्वलोको वृकादिव ।
क्रोशतस्तीरमासाद्य यथा सर्वे जलेचराः ॥ २६
सहायवान्द्रव्यवान्यः सुभगोऽन्योऽपरस्तथा ।
ततस्तानेव कवयः शास्त्रेषु प्रवदन्त्युत ।
कीर्त्यर्थमल्पहृल्लेखाः पटवः कृत्स्ननिर्णयाः ॥ २७

D5 च (for वा). ❀ Ca. n. p: वैद्यः, विद्यावान् । ❀ —^{d}) D8 T G1–3. 6 ज्ञानवान्; D5. 7 शील° (for बल°). K4 विमोक्ष्यते; K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 G2 विमुह्य(Da3. a4 °च्य)ते; K7 D4 (both times). 6. 9 [अ]पि मोह्यते; D5. 7 विमुह्यति; T1 G1. 3. 6 [अ]पि मुह्यते (for विमो°). B8 (marg.) बलवान्विप्रमुच्यते.

22 For the repetition in D4, cf. v. l. 19. T G1–3. 6 transp. 22^{ab} and 22^{cd}. —^{a}) Da4 G3. 6 आचाराज्ञ् (for °राज्ञ्). K4 जाज्वले; D7 जायते. K7 Da4 Ds2 D9 T1 G1 प्राज्ञ; M1. 6. 7 प्राप्तः (for प्राज्ञः). —^{c}) D5. 7 सः (for यः). M1. 6 साधुकृद् (for °भिर्). M7 युक्तश्च (for दान्तश्च). T1 G1–3. 6 एवं यः साधु दांतश्च. ❀ Cp: साधुभिः कर्मभिः । ❀ —^{d}) D9 अद्रोहं (for °ह-).

23 With 23, cf. 12. 28. 36; 168. 15; Rām. 2. 105. 26; Hitopadeśa IV. 73. For the repetition in D4, cf. v. l. 19. —^{a}) K1 D7 नद्या. K4 यथा दहे; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 चेह यथा (by transp.); D4 (both times). 9 यथा वेह; M1. 6 इव यथा; M7 यथेह वै. T1 G1–3 नद्या वेगाद्यथा काष्ठम्. —^{b}) M6 उह्यमानं. —^{c}) K1 D4 (both times) G1. 2 यदृच्छयेव. —^{d}) T2 सिद्धिं; G2 न सं- (for संधिं).

24 For the repetition in D4, cf. v. l. 19. —^{a}) D6 तथा; G1 अत्र (for तत्र). K1. 2. 4 काष्ठानि (for दारूणि). —^{b}) K2 संसृजंते; K6 B8 संगृह्यंते; K7 संसृज्यंते (for संसृ°). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 परस्परं; D7 T G1. 3. 6 यतस्ततः (for तत°). —^{c}) K1 तृणकष्टाः; G1 °काष्ठे (for °काष्ठ-). K1 Da4 -करिषाणि. —^{d}) Da4 न ससिक्षया; G3 न विमोक्षया. ❀ Cs: कदाचित्, कृतयुगात्यये । ❀ — After 24^{cd}, K6 reads 27^{ab}, while G1 reads 27^{cdef}. M5 om. 24^{ef}. K6 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 7. 8 M1. 6. 7 read 24^{ef} after 26; while K7 D8 D4 (both times). 6. 9 repeat the same after 26. Bo G1 read 24^{ef} after 25. —^{f}) V1 ततस्ततः. — After 24, T G2. 3. 6 read 27.

25 = (var.) 30. For the repetition in D4, cf. v. l. 19. B8 om. (hapl.) 25. K7 om. 25^{ab}. K1. 2. 4 V1 read 25^{ab} after 26. —^{a}) K6 तस्मान् (for य°). — B7 reads 25^{cd} for the first time after 19^{ab}. T2 G2 repeat 25^{cd} after 27. —^{c}) V1 Bo सोभयं; B7 (first time) स°; G2 (second time) न भयं (for अभयं). —^{d}) K7 D4–7. 9 प्राप्नोति स (by transp.); V1 Bo T1. 2 (second time) G1. 2 (second time) M1. 5–7 संप्राप्नोति; B7 (first time) समाप्नोति. K1. 4. 7 V1 Bo. 7 (first time) D4–7. 9 महामुने; D8 D2. 8 तदा मुने; T1. 2 (both times) G1. 2 (both times). 3. 6 M1. 5–7 महामते (for सदा मुने). — After 25, Bo G1 read 24^{ef}.

26 Bo G1 om. 26. —^{a}) Da4 तस्माद् (for य°). K7 D4. 6. 9 नोद्विजते (for उद्वि°). After उद्विजते, D4 repeats 19^{c}–25^{b}. K2 भूतं; K4. 6 T1 G2. 3. 6 विद्वान्; K7 D4–7. 9 चैव; V1 (also as in text) लोका (for विद्वन्). —^{b}) V1 सर्वे (for सर्व-). —^{c}) K2 क्रोषतस्; D4. 9 G3. 6 क्रोशंतस्. —^{d}) T2 जलाचराः. — K1. 2. 4 V1 read 25^{ab} after 26. K6 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 7. 8 M1. 6. 7 read 24^{ef} after 26, while K7 D8 D4 (both times). 6. 9 repeat the same after 26.

27 M5 om. 27^{a}–28^{b}. V1 om. 27^{ab}. K6 reads 27^{ab} after 24^{cd}. T G2. 3. 6 read 27 after 24. —^{a}) D8 D2 च (for यः). —^{b}) K1 स्वभगो (for सु°). K6 B6–9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 [ऽ]थ; Bo Da4 वा (for ऽन्यो). D5. 7 सुभाग्योन्यो परंतपः. ❀ Cn: परः परलोकहेतुः । ❀ — G1 reads 27^{cdef} after 24^{cd}. —^{c}) K1. 2 अतस् (for ततस्). Ds1 ताम्; D5. 7 तम् (for तान्). —^{d}) D6 शास्त्रेपि; T2 °ण (for °षु). Da4 प्रभवंत्युत (for प्रवदन्त्युत). ❀ Cp:

तपोभिर्यज्ञदानैश्च वाक्यैः प्रज्ञाश्रितैस्तथा ।
प्राप्नोत्यभयदानस्य यद्यत्फलमिहाश्नुते ॥ २८
लोके यः सर्वभूतेभ्यो ददात्यभयदक्षिणाम् ।
स सर्वयज्ञैरीजानः प्राप्नोत्यभयदक्षिणाम् ।
न भूतानामहिंसाया ज्यायान्धर्मोऽस्ति कश्चन ॥ २९
यस्मान्नोद्विजते भूतं जातु किंचित्कथंचन ।
सोऽभयं सर्वभूतेभ्यः संप्राप्नोति महामुने ॥ ३०
यस्मादुद्विजते लोकः सर्पाद्वेश्मगतादिव ।
न स धर्ममवाप्नोति इह लोके परत्र च ॥ ३१
सर्वभूतात्मभूतस्य सम्यग्भूतानि पश्यतः ।
देवापि मार्गे मुह्यन्ति अपदस्य पदैषिणः ॥ ३२
दानं भूताभयस्याहुः सर्वदानेभ्य उत्तमम् ।
ब्रवीमि ते सत्यमिदं श्रद्दधस्व च जाजले ॥ ३३
स एव सुभगो भूत्वा पुनर्भवति दुर्भगः । C. 12. 9374 B. 12. 263(2).34 K 12. 268.35

तानेव अन्धपरंपरया प्रवदन्ति, प्रकृष्टान् वदन्ति । ❀ —^{e}) B7 अन्य- (for अल्प-). K1 -लेखः. T1 G1. 3. 6 कृत्यर्थमर्थं हृल्लेखा (G1 °खाः); T2 कीर्त्यर्थमदहृल्लेखाः; G2 कृत्यर्थामर्थदुल्लेखाः (sic); M1. 6. 7 कीर्त्यर्थमभ्य(M1 °द्य)-सुल्लेखाः. ❀ Ca. p: अल्पहृल्लेखाः क्षीणप्रायान्तःकरण(Cp: °प्रायमनो)मलाः, तत्त्वदर्शिनः ॥ Cn: अल्पं बाह्यसुखं हृदि लेखेन प्रतिष्ठितं येषां ते, बहिर्मुखाः ॥ Cp: कीर्त्यर्थं, न तु परार्थम् ॥ Cs: हृदयगतालेखाः तत्र पटवः, कामितार्थप्राप्तिसमर्थाः । ❀ —^{f}) K1. 2. 4. 7 D2. 4. 6. 9 [S]कृष्ण- (for कृत्स्न-). T1 G1. 3. 6 -निर्णयं (for °याः). ❀ Ca: कृत्स्ननिर्णयाः निर्मलज्ञानाः ॥ Cn: कृत्स्नं ब्रह्म, तन्मूलकः निर्णयो येषाम् ॥ Cp: कृत्स्ननिर्णयाः भूमप्राप्तिनिश्चयाः ॥ Cs: कृत्स्ननिर्णयाः कालत्रयाभिज्ञाः । ❀ — After 27, T2 G2 repeat 25^{cd}.

28 ^{a}) G2 तपो हि (for तपोभिर्). T G1–3. 6 M5 वा (for च). —^{b}) K1 G2 वाच्यं (for वाक्यैः). B9 प्रज्ञास्थितैस् (for °श्रितैस्). ❀ Cp: प्रज्ञाश्रितैः प्रतीकोपासनाश्रितैः । ❀ — K4 om. 28^{cd}. —^{c}) D4. 9 T G1–3. 6 M5. 7 (*sup. lin.*) नाप्नोति (for प्रा°). —^{d}) K1. 2 यत्तत्; K7 D6. 9 यथा; D5. 7 यदा (for यद्यत्). K1. 2. 7 D4–7. 9 T G1–3. 6 उपाश्नुते (for इहा°).

29 ^{a}) Dn1 लोको (for लोके). K7 D4. 9 च (for यः). —^{b}) G1 ददामि (for °ति). K7 -दक्षिणं. — K2. 7 D4. 7. 9 G1 om. (hapl.) 29^{cd}. —^{e}) K1. 4 B0. 8 (marg.) T G2. 3. 6 M1. 5–7 सत्य- (for सर्व-). K1 ईजानाः; K6 ईजमानः. —^{d}) K1 भय- (for अभय-). —^{f}) T2 जायान्; G1 अन्यो (for ज्यायान्). K4 Da4 Dn4 कश्च नः; B9 किंचन. — After 29, M1. 6 read 30^{cd} for the first time, repeating it in its proper place.

30 = (var.) 25. K6 om. 30. B9 om. 30^{ab}. —^{a}) K7 D4. 6. 9 M1. 6. 7 भीतो; T G1–3. 6 M5 दीनो (for भूतं). — D6 om. 30^{b}–31^{e}. —^{b}) K7 D4. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 कश्चित् (for किंचित्). Da4 कथं च नः; Ds2 कदाचन. — M1. 6 read 30^{cd} for the first time after 29. —^{c}) Da4 योभयं; D4. 5. 7. 9 G1 अभयं (for सोऽभयं). —^{d}) K2 समाप्नोति; K7 D4. 7. 9 स प्राप्नोति; D5 प्राप्नोति स (for संप्राप्नोति). G2 महामते (for °मुने).

31 31^{ab} = (var.) 12. 123. 16^{cd}. D6 om. 31^{abc} (cf. v. l. 30). —^{a}) K1. 2 यस्माच्चोद्विजते लोकः. —^{b}) K1 (*sup. lin.* as in text) वेश्म-. —^{c}) G2 M5 न च धर्मम्; M7 अथाधर्मम् (for न स धर्मम्).

°32 = (var.) 12. 231. 23; 261. 21: B. 13. 113. 7. Quoted in Śaṁkara's Br. Sū. Bhāṣya under iv. 2. 14. —^{b}) B6 Da3 Dn4 T2 सर्व- (for सम्यग्). ❀ Cp: सम्यक्, ब्रह्माभिपन्नतया ॥ Cs: सम्यक्, साम्येन । ❀ —^{c}) D6 देवो (for देवा). K1. 2 हि; G1 वि- (for [अ]पि). T2 अस्य (for मार्गे). K1 युज्यंति; Da4 मुह्यंते (for मुह्यन्ति). —^{d}) K1. 2 चापदस्य; K7 B8 (marg. as in text) D9 M1. 6 ह्य° (for अ°). ❀ Cp: अपदस्य, अनाश्रयस्य, आत्मप्रतिष्ठस्य ॥ Cs: अपदस्य, अविद्यमाननामरूपस्य परमात्मनः, पदैषिणः स्थानमिच्छन्तः ॥ Cv: अपदस्य स्थानरहितस्य विरक्तस्य, पदैषिणः मार्गमिच्छन्तः । ❀

33 ^{a}) G2 नावां (for दानं). B6. 8 दानं भूताभयं प्राहुः. —^{b}) B8 (marg as in text). 7. 9 Da4 सत्यं (for सर्व-). B9 Da4 दानस्य (for -दानेभ्य). —^{c}) K1 ब्रवीसि (for °मि). B6 (marg.) M1. 6 सर्वम् (for सत्यम्). K2 ब्रवीमि ते सत्यमोद (sic); G2 °मि ते न त्वमिदं. —^{d}) K1. 2. 4 तच्छ्रद्ध(K4 °द्धा)स्व च; K7 तच्छ्रद्धस्वैव; D4. 6. 9 तद्बुध्यस्वैव; T1 G1–3. 6 श्रद्धत्स्व यत; T2 M1. 5. 6 श्रद्धत्स्वाथ च; M7 श्रद्दधस्वाथ (for °स्व च). K4 जाज्वले; G2 जाळये.

34 ^{a}) T1 M7 स्याद्वार्त्तं; G1 स्यापत्तिः (for °र्त्तं). K6 क्षप्त्वा (sic) (for हृष्ट्वा). —^{d}) K7 D4–7. 9 T1 जुगु-

C. 12. 9374 B. 12. 263(2). 34 K. 12. 268. 35 व्यापत्तिं कर्मणां दृष्ट्वा जुगुप्सन्ति जनाः सदा ॥ ३४
अकारणो हि नेहास्ति धर्मः सूक्ष्मोऽपि जाजले ।
भूतभव्यार्थमेवेह धर्मप्रवचनं कृतम् ॥ ३५
सूक्ष्मत्वान्न स विज्ञातुं शक्यते बहुनिह्नवः ।
उपलभ्यान्तरा चान्यानाचारानवबुध्यते ॥ ३६
ये च छिन्दन्ति वृषणान्ये च भिन्दन्ति नस्तकान् ।
वहन्ति महतो भारान्बध्नन्ति दमयन्ति च ॥ ३७
हत्वा सत्त्वानि खादन्ति तान्कथं न विगर्हसे ।
मानुषा मानुषानेव दासभोगेन भुञ्जते ॥ ३८
वधबन्धविरोधेन कारयन्ति दिवानिशम् ।
आत्मना चापि जानासि यद्दुःखं वधताडने ॥ ३९
पञ्चेन्द्रियेषु भूतेषु सर्वं वसति दैवतम् ।
आदित्यश्चन्द्रमा वायुर्ब्रह्मा प्राणः क्रतुर्यमः ॥ ४०
तानि जीवानि विक्रीय का मृतेषु विचारणा ।

प्संते (T1 °त) (for °प्सन्ति).

35 ^{a}) K1. 2. 4 सकर्मणां; G2 अकारणा (for °रणो). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 M1 नैव; D4 तेन (for नेह). ❀ Cs: अकारणः फलरहितः। ❀ — ^{b}) K7 D4. 9 शूक्ष्मो (for सूक्ष्मो). K7 V1 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T1 G1–3. 6 हि (for ऽपि). K4 जाज्वले. — ^{c}) D4 om. from भूत up to उपल (in 36^{c}). M1. 6 -वृद्ध्यर्थम् (for -भव्यार्थम्). T2 भूतमप्यर्थमेवेह (*sup. lin.* as in text). ❀ Ca: भूतं कारणं, प्राक्सिद्धत्वात्। भव्यमुत्पाद्यं कार्यम्। तदर्थं, यज्ञादेर्धर्मकारणत्वप्रदर्शनार्थमेव ॥ Cn: भूतं ब्रह्म, भव्यं स्वर्गादि। उभयार्थमेव ॥ Cp: भूतार्थं ब्रह्मज्ञानार्थम्, भव्यार्थं स्वर्गाद्यर्थम् ॥ Cs: भूतानां भव्यं शोभनं, तदर्थम्। ❀ — ^{d}) K2 धर्मः (for धर्म-).

36 D4 om. up to उपल (cf. v. l. 35). — ^{a}) K7 D9 शूक्ष्मत्वान्. M1. 5. 6 च (for स). G2 सूक्ष्मं च सम्यग्विज्ञातं. — ^{b}) Da4 न शक्ये; T1 G1. 3. 6 शक्यस्ते; G2 °स्तु (for शक्यते). T1 G1. 3. 6 -निर्णयः; G2 -निर्णयं (for -निह्नवः). ❀ Ca: बहुनिह्नवः, शब्दवैषम्यादर्थवैषम्याच्च दुर्ज्ञेयार्थः ॥ Cs: बहुभिर्धर्मान्तरार्थवादैः तिरस्कृतः। ❀ — ^{c}) T G1. 3. 6 M7 [अं]तरे (for [अ]न्तरा). K1. 2 चान्यो; D6 चान्यम्; M7 त्वन्यान् (for चा°). — ^{d}) D6 आचारं (for आचारान्). K6 V1 D5. 7 T G2. 3. 6 M7 Ca नाव-; K7 D6 न च (for अव-). K2 -बध्यते (for -बुध्यते). ❀ Cp: आचारानवबुध्यते, मूलकारणानुसंधानं न बुध्यते। ❀

37 With 37, cf. 12. 15. 51. — ^{a}) K1 ये के (for ये च). K2 D4 छिंदति. T1 G1. 3. 6 वृक्षाणां (for वृषणान्). G2 ये च विंदत्यृषिगणान्. — ^{b}) K1. 2. 4 B9 D5 G2. 3. 6 M1. 5–7 छिंदंति; D4 छिंदति; T2 चिन्वंति (for भिन्दन्ति). K1. 2. 4 M1. 5–7 न(M1. 6 ने)स्तुकान्; K6. 7 B9 Da4 D2. 4. 5. 7–9 मस्तकान्; D3 नस्तकं; T1 G1–3. 6 संस्थितान्; T2 नस्तुतान् (for नस्तकान्). — ^{c}) K1. 2. 4 V1 T G1–3. 6 M7 कृषंति (for वहन्ति). G2. 6 (before corr.) राजन् (for भारान्). K7 D4–7. 9 कर्षयंति महाभारान्. ❀ Cp: वहन्ति, वाहयन्ति। ❀ — ^{d}) G2 बध्यंति (for बध्नन्ति).

38 ^{a}) D6 षादंति. K1 हत्वा खादंति सत्त्वानि. — ^{b}) G1 च (for न). — ^{c}) K2 मानुष्या; M1. 6. 7 मनुष्या (for मानुषा). K2 मानुष्यान्; K7 °षाद्. — ^{d}) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 G3 -भावेन; D6 (also) -भागं न (for -भोगेन). K7 भुंजंते.

39 ^{a}) V1 B7 Dn1. n4 Ds2 D3 T G1–3. 6 M1. 5–7 -निरोधेन; D6 -नियोगेन (for -विरोधेन). K7 D4. 9 वधबंधनयोगेन. — ^{b}) B6 धारयंति; D5. 7 कर्षंतीव (for कारयन्ति). ❀ Cp: कारयन्ति, कर्माणीति शेषः। ❀ — ^{c}) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T1 G1. 3. 6 आत्मनश्च; G2 आत्मानं (for आत्मना). K1. 2. 4. 7 D4. 6. 9 चाभि- (for चापि). K1. 6 V1 Bo. 6–9 Da3 जानामि; K4 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M5 जानाति; K7 D4. 6. 9 -जानंति; G2 तानासी (sic) (for जानासि). — ^{d}) K7 या (for यद्). D6 दुःखे (for दुःखं). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn4 Ds D2. 3. 8 -बंधने; Dn1 -बंधजं (for -ताडने). G2 यद्दुःखं हि वितायते.

40 ^{a}) Ds1 देवेंद्रियेषु (for पञ्चे°). — ^{b}) Da4 वदति; T G1. 2. 6 M5 भवति (for वसति). Da4 दैवते. — ^{d}) Ds ब्रह्म. K2. 6 V1 Bo. 8 प्राणाः (for प्राणः). ❀ Cp: आदित्यश्चक्षुषि, चन्द्रमा मनसि, वायुस्त्वचि, ब्रह्मा आत्मा, वायुः प्राणः, क्रतुः प्राणाहुतिसाध्यो यज्ञः, यमः क्रोधो मनोधर्मः ॥ Cs: आदित्यो दक्षिणभागे चरति, चन्द्रमा वामभागे। तथा योगयाज्ञवल्क्यः—इडायां चरते चन्द्रः पिङ्गलायां तु भास्करः, इति। वायुर्व्यानादिः, ब्रह्मा आत्मा, प्राणः प्राणवायुः। क्रतुरपानवायुः, अपानः क्रतुरिति ब्राह्मणम्। यमः परमात्मा। ❀

का तैले का घृते ब्रह्मन्मधुन्यप्स्वौषधेषु वा ॥ ४१
अदंशमशके देशे सुखं संवर्धितान्पशून् ।
तांश्च मातुः प्रियाञ्जानन्नाक्रम्य बहुधा नराः ।
बहुदंशकुशान्देशान्नयन्ति बहुकर्दमान् ॥ ४२
वाहसंपीडिता धुर्याः सीदन्त्यविधिनापरे ।
न मन्ये भ्रूणहत्यापि विशिष्टा तेन कर्मणा ॥ ४३

कृषिं साध्विति मन्यन्ते सा च वृत्तिः सुदारुणा ।
भूमिं भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम् ।
तथैवानडुहो युक्तान्समवेक्षस्व जाजले ॥ ४४
अघ्न्या इति गवां नाम क एनान्हन्तुमर्हति ।
महच्चकाराकुशलं पृषध्रो गालभन्निव ॥ ४५
ऋषयो यतयो ह्येतन्नहुषे प्रत्यवेदयन् । C. 12. 9388 B. 12. 263[2]. 48 K. 12. 268. 49

---

41 ^{a}) K7 यानि; T G1. 3. 6 तान्हि; G2 तान्वा (for तानि). V1 B0. 6 M6. 7 जीवामि; B3. 8 (both marg.) Da3. a4 जैवानि; T G1–3. 6 जीवंति (for जीवानि). Da4 विक्रिय; D5. 7 जीवंति; G3 जीर्यंते (for विक्रीय). M5 तानि विक्रीय जीवंति. ❀ Ca: जीवानि, जीवसमूहान्। जैवानीति पाठो युक्तः। समूहार्थेऽण्। ❀ —^{b}) K1. 2 Da4 D5. 7 नृतेषु (sic); K6 च तेषु (for मृतेषु). G2 विचारणं. —After 41^{ab}, K7 Dn1. n4 Ds D4. 6. 9 ins.:

704* अजोऽग्निर्वरुणो मेषः सूर्योऽश्वः पृथिवी विराट्।
धेनुर्वत्सश्च सोमो वै विक्रीयैतन्न सिध्यति।

[(L. 2) D9 वसुश् (for वत्सश्).]

—^{c}) K7 T2 तैल (for तैले). D7 नृते (for घृते). G2 काले वै कल्पते ब्रह्मन्. —^{d}) K7 मधूनि. K7 Dn1. n4 D2. 4. 9 अपि (for अप्सु). K1. 2. 4 B8 औषधीषु; K7 D4. 9 °धेपि; T G1–3. 6 M1. 5. 6 ओषधीषु (for औषधेषु). K1. 2. 4 Ds1 D5–7 G2 च (for वा).

42 ^{a}) K2 अदंष-; K4 अदृश-; D4 आदेश- (for अदंश-). K1. 4 -मषके; Da4 -मकरे (for -मशके). —^{b}) K4. 6. 7 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 T2 M1. 5 सुख- (for सुखं). T G1–3. 6 M5 (*inf. lin.* as in text). 6. 7 बहून् (for पशून्). —^{c}) D5–7 चात्मनः (for च मातुः). K2 प्रियं (for प्रियान्). K1. 2. 4 ज्ञात्वा; K6 V1 B9 Da3. a4 जातान्; D5. 7 अज्ञान्; D6 अन्यान्; T1 G1. 3. 6 धुर्यान्; G2 जातु; M1. 6. 7 ज्ञातान् (for जानन्). —^{d}) K1. 2. 4 प्राक्रम्य (for आ°). K1 D5. 7 नरः. —^{e}) K4 -देशकुशान्; K6 -दंशाकुशान्; K7 D4. 6. 9 -दंशमशान्; B7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 -दंशा(B9 D5. 7 °श)कुलान्; T G1–3. 6 M1. 5–7 -दंशकृ(M7 °यु)तान् (for °कुशान्).

43 G2 om. 43–44. —^{a}) K6 बहु-; B8 D5. 7 M7 Cp (Cpp as in text) बाहु- (for वाह-). K6. 7 धूर्याः; Da4 सूर्याः. Dn1 निवासं पीडिता धुर्याः. ❀ Cs: वाहसंपीडिताः वाहनसंपीडिताः। ❀ —^{b}) ❀ Cs: अविधिना, विधिमतिक्रम्य, तुरुष्कबहुले देशे। ❀ —^{c}) K6 Da3. a4 तान् (for न). K1. 2. 4. 6 Da3. a4 -हत्याया (for °पि). —^{d}) K6 Da3 विशिष्टांस्; Da4 °ष्टास् (for °ष्टा). K1. 2. 4 विशिष्टानेव कार्मिणः (K4 °र्मणा).

44 44^{abcd} = Manu. 10. 84. G2 om. 44 (cf. v. l. 43). T1 om. 44^{ab}. —^{a}) D4. 6 मन्यंति. M1. 5–7 कृषिः साध्वी(M7 °ध्वि)ति मन्यंते. —^{b}) D6 वृत्ति- (for वृत्तिः). —^{c}) D6 M1. 6 भूमिशयाश्; T1 G1. 3. 6 प्रमाथयंश्. V1 चापि (for चैव). ❀ Cn: भूमिशयान् सर्पादीन्। ❀ —^{d}) Dn4 अयोमुखे; D8 °मयं (for °मुखम्). T G1. 3. 6 M1. 5–7 हंति काष्ठैरयोमुखैः. ❀ Cn: काष्ठमयोमुखं, लाङ्गलम्। ❀ —^{e}) K1. 2 B6 (marg.) D3. 5. 7 T1 G1. 3. 6 अनुडुहो; B6 अर्थद्रुहो; B7 [अ]-नड्वाहो (for °डुहो). —^{f}) K7 Da4 D6 समवेक्ष्यस्व; V1 समीक्षस्व (submetric). K4 जाज्वले. T G1. 3. 6 क्षुत्तृष्णाश्रमकर्शितान्.

45 ^{a}) K1 अध्या; K2 अझ्या; K6 अंधा; V1 D7. 9 G2. 3. 6 M1. 5. 7 अघ्र्या; B6 Da4 अघ्रा; T1 G1 अच्र्या; T2 आर्या; M6 अन्या (for अघ्न्या). K6 भवान्; T1 भवं (for गवां). —^{b}) K6. 7 V1 B6. 8 Da3. a4 Ds1 D6 T G1. 3. 6 M1. 5–7 एतान्; B0 एनं; B7. 9 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 7. 8 G2 एता (for एनान्). —^{c}) K1. 4 T2 महश् (for महच्). Da4 T1 G2 कुशलं (for [अ]कु°). Ds1 महवाकाशकुशलं (sic); Ds2 °च्चाचारकुशलं. — For the incident, cf. 12. 260. 6ff. —^{d}) K1 पृथाघ्नो; K2 पृथश्नो; K4. 6 Dn4 वृषघ्नो; K7 B6 Dn1 Ds D2–4. 6. 8. 9 वृषं गां; Da3 पृषघ्नो; Da4 पृषघ्रो; D5 वृषध्रो; T2 पृथद्रो; M1. 6. 7 वृषंध्रो; M5 पृथग्रो; Ca पृषध्रो (as in text). K1. 2. 4 V1 B8. 9 D5 M7 गां लभन्निव; K6 गां चालभन्निव (hypermetric); K7 D4. 6. 9 चालभन्नृप; B6 Dn1. n4 D2. 3. 8 वालभेत्तु यः; Ds बालमेत्तु (Ds2 °व) यः; T2 गां महान्निव; M1. 6 गाश्चलन्निव; M5 गां लभंति ह (for गालभन्निव). D7 T1 G1. 3. 6 वृथा (D7 °धा) यो गां निहंति ह; G2 वृथारोगान्महानिह. ❀ Ca: पृषध्रः

C. 12. 9368
B. 12. 263[2]. 46
K. 12. 258. 49

गां मातरं चाप्यवधीर्वृषभं च प्रजापतिम् ।
अकार्यं नहुषाकार्षीर्लप्स्यामस्त्वत्कृते भयम् ॥ ४६
शतं चैकं च रोगाणां सर्वभूतेष्वपातयन् ।
ऋषयस्ते महाभागाः प्रजास्वेव हि जाजले ।
भ्रूणहं नहुषं त्वाहुर्न ते होष्यामहे हविः ॥ ४७
इत्युक्त्वा ते महात्मानः सर्वे तत्त्वार्थदर्शिनः ।
ऋषयो यतयः शान्तास्तरसा प्रत्यवेदयन् ॥ ४८
ईदृशानशिवान्घोरानाचारानिह जाजले ।
केवलाचरितत्वात्तु निपुणान्नावबुध्यसे ॥ ४९
कारणाद्धर्ममन्विच्छेन्न लोकचरितं चरेत् ।
यो हन्याद्यश्च मां स्तौति तत्रापि शृणु जाजले ॥ ५०
समौ तावपि मे स्यातां न हि मे स्तः प्रियाप्रिये ।

इक्ष्वाकुपुत्रः होमधेनुं हत्वा शूद्रतामागमदिति इतिहासः ॥ Cn: पृषध्रो गां लभन्निव इति पाठे, गां पृषध्रो बाणः लभन् स्पृशन्निव, व्याघ्रभ्रान्त्या निसृष्टो बाणो गवि पतितो, न तु गवि विसृष्टः इत्यर्थः । ❀

46 a) G2 एष ते (for ऋषयो). D4 ह्यतयो (for य°). T1 G1. 3. 6 M5. 7 ह्येते; T2 G2 ये ते; M1 ह्येवं; M6 ह्येव (for ह्येतन्). — b) K1 नह्युषे; K6 T1 G1. 3. 6 नहुषं; D4 नघुषे; D6 नयुषे (for नहुषे). K2 प्रत्यवेभवन्; V1 M6 °वेदयत्; G1 °वेगवान्. G2 न हि प्रेक्ष्यत्यवेदयन्. — c) G1 गा (for गां). K1 अप्यवधीर्; K2 चापि वधीर्; K6 च न्यवधीर्; D5. 7 त्वमवधीर् (for चाप्य°). G2 मा भ्रातरं चाप्यतिथिं. — d) K4 प्रजाद्यतिं; D8 °पतिः. ❀ Cs: प्रजापतिम्, पितृसदृशम् । ❀ — e) K2 अकार्षं (for °र्यं). K1 नहुषो; D4. 6 नघुष; G2 नाहुष. — f) K7 D4. 9 शप्स्यामस्; Da4 लप्स्यते; G2 लक्ष्याम्यस् (for लप्स्यामस्). K1. 2. 7 D4. 6. 9 तत्कृते; G2 मत्कृते (for त्वत्कृते). K1. 2. 6. 7 D2. 4. 6. 9 वयं; K4 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 5. 8 व्यथां (for भयम्).

47 a) G2 गतं (for शतं). K6 रोगानां. — b) K1 V1 Bo T1 G3. 6 पातयन्; K7 D4. 5. 7. 9 अपातयं; Da4 Ds G2 M1. 6 °तयत्. — D3 om. (hapl.) 47^{c}–48^{b}. — d) K6 अजास्त्वेव; D7 प्रजास्ते वै (for °स्वेव). K4 जाज्वलि. B8 प्रजास्वेवेति जाजले; T G1. 3. 6 M5 प्रशस्तास्तेन जा°; G2 प्रजास्ते तेन जा°. — T1 G2 om. (hapl.) 47^{e}–49^{b}. — e) K1 तृणहं (sic); K2 ब्रूणहं (sic); Bo Ds1 भ्रूणहा; D7 T2 G1. 3. 6 M6 (*inf. lin.* as in text) भ्रूणघ्नं (for भ्रूणहं). D4. 6 नघुषं (for नहुषं). K7 Dn1 D3. 4. 6. 9 M1. 6 प्राहुर्; D7 G1. 3. 6 चाहुर् (for त्वाहुर्). K6 B6–9 Da3. a4 D5 भ्रूणहा नहुष त्वं (B6. 7 Da3. a4 °षस्त्वं) हि; M5. 7 भ्रूणहं नहुषेत्याहुर्. — f) K1 हेष्यामाहे (sic); K2 होषामहे; K6 D5. 7 T2 G1. 3. 6 Cs (Csp as in text) भोक्ष्या° (for होष्या°). T2 G3. 6 M1. 5–7 वयं (for हविः).

48 D3 om. 48^{ab}; T1 G2 om. 48 (for both, cf. v. l. 47). — a) K4 D5. 7 इत्युक्तास् (for °क्त्वा). K1. 2. 4 महाभागाः (for °त्मानः). — b) K2 Da4 T2 G1. 3. 6 सर्व- (for सर्वे). K2 -दर्शनः. — c) Da4 तपयः (for यतयः). K1. 2. 4 दांतास् (for शान्तास्). — d) K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 तपसा; T2 प्रशस्ताः; M5 सहसा (for तरसा). T2 G3. 6 M5 प्रत्यबे(T2 °बो)धयन् (for °वेदयन्). ❀ Cp: प्रत्यवेदयन्, प्रतिकूलतया ज्ञापितवन्तः । ❀

49 T1 G2 om. 49^{ab} (cf. v. l. 47). — a) K7 Da4 ईदृशा(K7 °शी)न्. K6 घोषान्; K7 वारान् (for घोरान्). — b) K4 जाज्वले. K2 आचाराणि ह जाजले; D7 G1. 3. 6 आचरंतीह जा°. — c) D5. 7 T1 G1–3. 6 केवलाचरितं त्वं तु (D7 °तत्त्वं तु; G1 °तं त्वां तु; G2 °तं कर्म); D6 °लांतरितत्वात्तु; T2 केवला वीरतत्वात्तु. ❀ Cp: केवलाचरितत्वात्, श्रुत्याद्यप्रतिपादितत्वात् ॥ Cs: आचरितत्वमेवात्र हेतुर्नान्य इत्यर्थः । ❀ — d) K4 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5–8 निपुणो; K6 Ds1 निपुनो; K7 D4. 9 G2 निपुणं (K7 °नं); T1 G1. 6 M5. 7 Cs नैपुणान्; T2 M1. 6 नैपुण्यान्; G3 नैपुण्यं (for निपुणान्). Ds G1 नावबुध्यते; D5. 7 न विबुध्यसे; G2 नाम बु° (for नावबु°).

50 a) T2 G2 कारणं (for °णाद्). T G1–3. 6 M1. 7 अन्विच्छन् (for °च्छेन्). ❀ Ca: कारणात् श्रुतेः ॥ Cp: श्रुत्यादेः । ❀ — b) K1. 2. 6 D5 लोकाचरितं; K7 लोकचरिते; Da4 लोके चरितं; T G1–3. 6 M1. 5–7 लोकं वि- (T2 °कं वी-; G1 °कान्वि-; M1. 5. 6 °कवि)रसं (for लोकचरितं). — c) G1 ये (for यो). G2 हन्यां (for हन्याद्). — d) K4 जाज्वले.

51 a) G1 मेधस्यान् (for मे स्यातां). — b) K4 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 [ऽ]स्ति; K6. 7 B6 (marg.) G1 स्त (for स्तः). Bo. 7 Da4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8 प्रियाप्रियं (for °प्रिये). — c) D4. 6. 7. 9 एतम्; T G2. 3 6 M1. 6 एवम् (for एतद्). K1. 2. 6. 7 D5. 7 कर्म; G2 कर्म (for धर्म). — d) K7 प्रसंशंति; Da4

एतदीदृशकं धर्मं प्रशंसन्ति मनीषिणः ॥ ५१
उपपत्त्या हि संपन्नो यतिभिश्चैव सेव्यते ।
सततं धर्मशीलैश्च नैपुण्येनोपलक्षितः ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुःपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५४ ॥

२५५

जाजलिरुवाच ।
यथा प्रवर्तितो धर्मस्तुलां धारयता त्वया ।
स्वर्गद्वारं च वृत्तिं च भूतानामवरोत्स्यते ॥ १
कृष्या ह्यन्नं प्रभवति ततस्त्वमपि जीवसि ।
पशुभिश्चौषधीभिश्च मर्त्या जीवन्ति वाणिज ॥ २
यतो यज्ञः प्रभवति नास्तिक्यमपि जल्पसि ।
न हि वर्तेदयं लोको वार्तामुत्सृज्य केवलम् ॥ ३
तुलाधार उवाच ।
वक्ष्यामि जाजले वृत्तिं नास्मि ब्राह्मण नास्तिकः ।
न च यज्ञं विनिन्दामि यज्ञवित्तु सुदुर्लभः ॥ ४ C. 12. 9399 B. 12. 264[3]. 6 K. 12. 269. 4

शंसंती च·

52 [a]) Da4 उपपन्ना (for °पत्त्या). Da3. a4 T G3. 6 [अ]भि·; M1. 6 [अ]पि (for हि). D6 संपत्तौ (for °न्नो). — [b]) T1 G1–3 6 चेह (for चैव). T1 G3. 6 सेवते. — [c]) K1 शीलश्. — [d]) K6 V1 Bo 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 5. 7. 8 T G1 3. 6 M1. 5. 6 Cp नि(B6. 9 Da3. a4 Cp नै)पुणेन; G2 M7 निपुणा (M7 °णो) न (for नैपुण्येन). B8 T1 G1–3 6 [उ]पलक्ष्यते; Da3. a4 °लक्षिता·

Colophon. Ś1 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7. 8 T G1. 2. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1 2. 4. 6 Bo. 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 8 तुलाधारजाजलिसंवादः; K7 D5–7. 9 तुलाधारजाजलिसंवादे वृत्तिविगर्हा; V1 जाजलिसंवादः; M5 जाजल्युपाख्याने हिंसारहितधर्मप्रश्नं; M6 तुलाधारजाजलिसंवादे धर्मकथनं; M7 तुलाधारजाजलिसंवादे सत्कथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 B7 M1. 6 7 87; K7 86; Dn1 Ds1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 89; Dn4 Ds2 88; D8 83; T2 103; G2 85. — *Śloka no.:* Dn1. n4 56; D8 54.

255

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 12. 250. 35).

1 B9 om. the ref. K4 जाज्वलिर्. B9 lacuna for 1[a]. — [a]) K4. 6 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 7. 8 अयं (for यथा). G2 प्रवर्तते (for °र्तितो). — [b]) K4. 7 D6 T M1. 6. 7 तुला (for तुलां). D4 धारयिता; T2 धारयथा; M1 °यतस् (for °यता). G1 तुलाधरधृतास्त्वया (sic). ❀ Cs: तुलां धारयता, सर्वभूतेषु समत्वं कुर्वता । ❀ — [c]) B6 सुकुमारं (for स्वर्गद्वारं). K1 वृत्तं; T1 G1 M7 वृत्तिश् (for वृत्तिं). Dn1 न (for च). T2 स्वर्गद्वारप्रवृत्तिश्च. — [d]) G1 वृतानां (for भूतानाम्). D6 एव; G1 सम·; G3 अप·; M1. 5. 7 उप· (for अव-). K1 ·रोप्स्यसे; K2 V1 B6. 7. 9 Da3. a4 D4 5. 7. 9 G3 रोत्स्यसे; T2 ·रोप्स्यते; G2 ·रस्यते; M1. 5–7 ·रोध्यते (for ·रोत्स्यते).

2 [a]) K4 कृषा; Da4 कृष्णा (for कृष्या). T2 M1. 6. 7 च (for प्र·). T1 G1–3. 6 कृषि(G2 °ष्टे)भ्योन्नं च (G1 °भ्योन्नश्च) भवति. — [b]) V1 अभि·; Da4 T1 G1–3 6 उप·; M7 वि· (submetric) (for अपि). G2 ·जीवति. — [c]) K1. 7 T2 G1 M1. 6 चोषधीभिश्. — [d]) V1 T2 G1 वाणिजः·

3 [a]) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5–8 G3. 6 ततो (for यतो). D8 धर्मः (for यज्ञः). T1 G1. 3 6 च (for प्र). — [b]) G2 तस्मात्त्वम् (for नास्तिक्यम्). K7 V1 B6–9 Da3. a4 D4. 9 M1. 5–7 अभि·; T G1–3. 6 इह (for अपि). V1 ·जल्पसे. ❀ Cn: नास्तिक्यम्, हिंसात्मकत्वेन यज्ञनिन्दा । ❀ — [d]) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2–5. 8 T1 M1. 5–7 केवलां; D7 °लीं (for °लम्). ❀ Cs: वार्तां, कृषिगोरक्षवाणिज्यादिरूपाम् । ❀

4 [a]) K4 जाज्वले. T2 M1. 6. 7 वृत्तं; G2 तुभ्यं

C. 12. 9400
B. 12. 264[3].5
K. 12. 269.5

नमो ब्राह्मणयज्ञाय ये च यज्ञविदो जनाः ।
स्वयज्ञं ब्राह्मणा हित्वा क्षात्रं यज्ञमिहास्थिताः ॥ ५
लुब्धैर्वित्तपरैर्ब्रह्मन्नास्तिकैः संप्रवर्तितम् ।
वेदवादानविज्ञाय सत्याभासमिवानृतम् ॥ ६
इदं देयमिदं देयमिति नान्तं चिकीर्षति ।
अतः स्तैन्यं प्रभवति विकर्माणि च जाजले ।
तदेव सुकृतं हव्यं येन तुष्यन्ति देवताः ॥ ७
नमस्कारेण हविषा स्वाध्यायैरौषधैस्तथा ।
पूजा स्याद्देवतानां हि यथा शास्त्रनिदर्शनम् ॥ ८
इष्टापूर्ताद्साधूनां विषमा जायते प्रजा ।

(for वृत्तिं). — b) K7 नास्मिन्; Da4 T2 G1.2 M1 नास्ति (for नास्मि). K1 B9 नास्तिकाः; G1 °कं (for °कः). — c) K4.6 Bo.6–9 Da3 Dn1.n4 Ds D2 3 8 transp. च and यज्ञं. Da4 न यज्ञं न च विंदामि; G2 न च वृत्तिं च निर्विंदामि (hypermetric). — d) D5 7 यज्ञवृत्तिः सुदुर्लभा. ❀ Cn: यज्ञवित्, 'यज्ञो वै विष्णुः' इति श्रुतेर्यो यज्ञभोक्तारं परमात्मानं वेद स दुर्लभः । ❀

5 a) T2 न मे (for नमो). ❀ Ca: ब्रह्मणोऽयं ब्राह्मणो यज्ञः, आत्मज्ञानसाध्यः ॥ Cn: ब्राह्मणानां ब्रह्मविदां यज्ञः, ब्रह्माग्नौ जीवहविषस्त्यागः ॥ Cp: ब्रह्मण इदं ब्राह्मणं, तत्त्वज्ञानं, तदेव यज्ञः ॥ Cs: ब्राह्मणानां मैत्राणां, 'मैत्रो ब्राह्मण उच्यत' इति स्मृतेः (Manu. 2. 87, 11. 35) । ❀ — b) K1 यज्ञाविदो. — c) K2 M1.6.7 स्वं यज्ञं; Bo सुयज्ञं; D5.7 स्वयं हि (for स्वयज्ञं). T1 G1.3.6 ब्राह्मणो (for °णा). — d) K2 V1 D5.7 क्षात्र-; Bo.6 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T G1–3.6 M1.5–7 क्षत्र- (for क्षात्रं). D6 इहास्थितः; T G1–3.6 M1.5 (*inf. lin.*).6.7 अनुष्ठितः; M5 (orig.) समास्थिताः (for इहा°). K1 क्षात्रं यज्ञं हि मा स्थितः (sic). ❀ Ca: क्षात्रं, हिंसाप्रधानत्वात् । ❀

6 K4 om. 6ab. — a) D7 बुद्धैर् (for लुब्धैर्). M6 वृत्त- (for वित्त-). — b) K6 च; D5.7 तु (for सं-). Ds1 संप्रवर्तितः; G1.2 °कीर्तितं. — c) V1 Bo वेद वेदान् (for वेदवादान्). K1 वेदो देवान्परिज्ञाय; K2 विधीन्वेदान्परि°; K4 वेदो वेदान्परि°; K7 वेदवादापरि°; Ds वेदवादं न वि°; D4 9 वेदा देवा परि°; T2 वेदभाममिव ज्ञानं; G1 वेदवेदा मविज्ञानं (sic); G2 वेदावेदपरिज्ञानं; M1.5.7 वेदादेवाव (M7 °प) विज्ञानं; M6 वेदवादावविज्ञानं. ❀ Cn: वेदवादान् अर्थवादान् । तेषां स्तुतिमात्रे तात्पर्यमित्यविज्ञाय । ❀ — d) D4 संस्याभासम्; M6 सत्याभावम् (for °भासम्). K1.2 4 अनावृतः; M7 इवाहृतं (for °नृतम्). ❀ Cs: हिंसायुक्तो यज्ञो वेदविहितोऽपि कृतयुगे पुरुषैर्नानुष्ठितः । त्रेतायुगेषु पुनर्लुब्धैः प्रवर्तित इत्यभिप्रायः । ❀

7 a) D2 om (hapl.) मिदं देय. — b) G1 इदं (for इति). V1 T G1.2 M1.5–7 नान्यच्; Ds चार्यं (for नान्तं). K7 B6 (marg) D4 9 T1 G2 M7 चिकीर्ष (M7 °र्ष्यं) ते; T2 G1 च कीर्त्यं (G1 °र्ष्यं) ते (for चिकीर्षति). K6 Bo.6 (orig.).7 8 (orig; marg. as in text).9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.5 7.8 G3.6 इति चार्यं (K6 चाद्यं; D7 वाचं) प्रशस्यते (D2 °ति). — After 7ab, K7 Dn4 Ds D4.6 9 Cs ins.:

705* देवैः प्रवर्तितं ह्येतं विद्धि धर्मं च जाजले ।
अपरा ह्यनवस्थैषा नास्माकं बुद्धिरीदृशी ।
[(L. 1) D4 दैवैः (for देवैः).]

— c) V1 ततः (for अतः). K1.2 4 स्तेयं; G2 तेभ्यः (for स्तैन्यं). K6 om. प्र. T1 भवति हि (for प्रभवति). ❀ Cn: स्तैन्यं, लुब्धस्य यजमानस्य, सामर्थ्ये सति यथोक्तदक्षिणामदद्तः । ❀ — d) K4 जाज्वले; Da4 जायते; D6 जाजलेः. M1 5–7 कर्मणा च हि (M7 °णामिह) जाजले. — e) K6 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 T1 G3.6 Cp यदेव; D4.9 तद्देवं; D7 यदैवं (for तदेव). B8 (marg. as in text) सुहुतं (for सुकृतं). G2 भव्यं (for हव्यं). — f) K4 6 Bo.6–9 Da3 a4 Dn1.n4 Ds D2 3.5.7.8 तेन (for येन). G3.6 दुष्यंति (for तुष्यन्ति).

8 a) ❀ Cs: हविषा गोघृतादिना । ❀ — b) K1 औषिधैस्; K2 ओषधैस्; K6 चौष° (for औष°). K7 D4.6 9 M1 5 6 स्वाध्यायेनाद्भिरौषधैः; G1 M7 °येनौषधिस्तथा. ❀ Cp: औषधैः ओषधिभवैर्निर्जीवैरित्यर्थः । ❀ — c) K1 पूज्या (for पूजा). B9 Da3.a4 D5.7 दैवतानां (for दे°). — d) B8 (marg. as in text) -निबंधनं; D6 -निदर्शनान (for °र्शनम्). G1 यथा शास्त्रं हि दर्शिनं.

9 K1 2 read 9ab twice. — a) K1 (second time).2 (both times).4 V1 B6 (marg as in text) 7.8 (marg. as in text).9 Da3 a4 Ds1 D5.7 T G1–3 6 M1.5 (*inf. lin.* as in text).6.7 इष्टापूर्ताच्च (T G1–3.6 M1.5–7 त्तु) साधू (M6 धातू) नां; K1 (first time) इष्टाः पूर्ताश्च सा°. ❀ Cv: असाधूनां, केवलं स्वर्गकाम्यया कीर्तिकाम्यया वा प्रवृत्तिकर्मनिरतानाम् । ❀ — b) K6 विषंगा; K7 V1 विषमाज्; Bo.6–9 Da3 Dn1.n4 D2.3 8 विगुणा; B8 (marg) विशयाज्; Da4 विषया; Ds सगुणा; T G1–3.6 M1 5–7 विदुषां (for विषमा). K4.7 Da4 Ds1 D4 T2 G1 M1.5–7 प्रजाः. — c) M1.5–7 लुब्धाः (for

लुब्धेभ्यो जायते लुब्धः समेभ्यो जायते समः ॥ ९
यजमानो यथात्मानमृत्विजश्च तथा प्रजाः ।
यज्ञात्प्रजा प्रभवति नभसोऽम्भ इवामलम् ॥ १०
अग्नौ प्रास्ताहुतिर्ब्रह्मन्नादित्यमुपतिष्ठति ।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥ ११
तस्मात्स्वनुष्ठितात्पूर्वे सर्वान्कामांश्च लेभिरे ।
अकृष्टपच्या पृथिवी आशीर्भिर्वीरुधोऽभवन् ।
न ते यज्ञेष्वात्मसु वा फलं पश्यन्ति किंचन ॥ १२
शङ्कमानाः फलं यज्ञे ये यजेरन्कथंचन ।
जायन्तेऽसाधवो धूर्ता लुब्धा वित्तप्रयोजनाः ॥ १३
स स्म पापकृतां लोकान्गच्छेदशुभकर्मणा ।
प्रमाणमप्रमाणेन यः कुर्यादशुभं नरः ।
पापात्मा सोऽकृतप्रज्ञः सदैवेह द्विजोत्तम ॥ १४
कर्तव्यमितिकर्तव्यं वेत्ति यो ब्राह्मणोभयम् । C.12.9411 B.12.264[3].16 K.12.269.16

लुब्धः). — d) M1. 5–7 समाः (for समः).

10 a) K6 V1 Dn1 n4 D2. 8 M5 यजमानास्; T1 G1. 3. 6 M1. 6 7 °मानं; T2 याजमानां (for यजमानो). K1 V1 यथात्मा वै; K2 °त्मैव; K6 Bo. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3 5. 7. 8 M1. 5–7 Cv तथा(Da4 °दा)त्मानम्; T G1. 3. 6 यथा चाहुर्; G2 यथापोहम् (for यथात्मानम्). — b) K1 ऋत्विजाश्; M7 °जं. K6 Bo. 6–9 D4 (also as in text) G2 M1. 6 यथा (for तथा). K1 D4 प्रजा. — c) K1. 2 V1 सर्वं (for प्रजा). Bo यज्ञा यस्मिन्प्रभवति; Da4 यज्ञात्मजा प्र°; G1 यज्ञाः प्रजार्थां भवति; G2 यज्ञः प्राज्ञात्प्रभवति; M1. 6. 7 यज्ञात्प्रजाः संभवंति. ❀ Cp : यथा आत्मानं प्रति यजमानो यज्ञोपाधिरेव, यथा ऋत्विजश्च क्रतुयजनोपाधिकास्तथा प्रजननोपाधिका प्रजा यज्ञात्प्रभवति । ❀ — d) Da4 नभसोस्त; M5. 6 °सोंभा (for °सोऽम्भ). K2. 4 V1 इवामलात्; T G1–3. 6 M1. 5–7 यथामलं (for इवामलम्).

11 = (var.) Manu. 3. 76. — a) D4. 6. 9 आग्निं (for अग्नौ). K1. 2. 7 D4. 6. 9 T2 M1 (before corr.). 5 सम्यग् (for ब्रह्मन्). — b) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2, 3. 5. 7. 8 T G1–3. 6 M7 ·गच्छति; M1. 5 ·तिष्ठते (for ·तिष्ठति). — d) G1 वृष्टेनान्नं (for वृष्टेरन्नं).

12 a) T G1–3. 6 M1. 5–7 यज्ञात् (for तस्मात्). K1. 2. 4 Bo. 6. 7. 8 (marg.) Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn (gloss : यज्ञमात्रनिष्ठाः, न तु कामपराः) सुनिष्ठिताः (B8 [orig.] Da3 °तात्); K6 V1 B9 Da4 D5 स्वनुष्ठिताः (for °ष्ठितात्). K2 सर्वान्; D6 पूर्वं; T1 सर्वे (for पूर्वे). ❀ Ca : पूर्वे वसिष्ठादयः कृतयुगभवा ब्राह्मणाः । ❀ — b) K7 कामाश्. K2 कामान्पूर्वं च लेभिरे. — c) K1. 2 अकृष्टपश्या; G2 अकृष्टापच्या. ❀ Cn : अकृष्टपच्या, यथा च कर्षणाभावान्न गवां, भुवो, भूमिशयानां वा हिंसा भवति । ❀ — d) K2 ह्याशीर्भिर्; G1 आशाभिर् (for आशीर्भिर्). K2 वीरधो; K4 Da4 Ds1 विरुधो (K4 °धे) (for वीरुधो). K4 G2 भवेत्; K7 Da4 [ऽ]भवत्. ❀ Cn : आशीर्भिः, जगतः शुभानुध्यानेन । ❀ — e) G1 om. न. B8 अतो (for न ते). V1 च; T G1. 3. 6 यत् (for वा). K2. 7 B6 न ते यज्ञे स्वात्मसु वा; G2 एते यजेष्वात्मासु यत् (sic).

13 a) K1 शंकमानः; T2 G1–3. 6 शंसमानाः (G2 °नां). — b) Da3. a4 प्रजेरन् (for यजे°). K7 D4. 9 कदाचन (for कथं°). K1. 2. 4 योजयेरन्कथंचन (K4 °थं च नः); D5. 7 यजंते ये कथंचन. — c) Ds1 जानंते (for जायन्ते). B6 [ऽ]वृत्ता (for धूर्ता). K1. 2. 4 V1 B8 (marg. as in text) Cs जानंतः (K1 °ताः) साध्वथा(K2 °धुथा·; V1 °ध्वथो)साधु; K7 D4. 6. 9 ये जा(D4 ज्ञा)नंतोध्वरं कुर्युर्; T G1. 3. 6 जानंतश्च य(T2 °तः स त)था साधु; G2 ज्ञानार्हस्त्वद्विजो लुब्धो; M1. 5–7 जानंतः सर्वथासाधु (M1. 6 °धुर्). — f) K1. 4 D7 G1 लब्धा; Da4 लुब्ध्वा (for लुब्धा).

14 a) K1. 2. 4 समाः; K7 D4. 6. 9 तस्मात्; D5. 7 T1 G2, 3. 6 M6. 7 ते स्म; T2 ते तु; G1 ये स्म; M1. 5 ते च (for स स्म). K2 पापकृतं; K7 B8 (marg. as in text) Ds1 D4. 6. 9 T2 M1. 6. 7 °कृताल्ँ; G2 °क्षयाल्ँ (for °कृतां). D4 om. लोका. — b) K1 -कर्मणां. K7 D4–7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 गच्छेयुः पापकारिणः (D5 G2 °कर्मणः; T G3 6 M5 °कर्मिणः; G1 °कर्मणा; M1. 6 °कर्मिणां). — c) K7 Dn4 D3. 4. 6. 9 प्रमाणे नप्र(Dn4 D3 °णमप्र)माणं च. ❀ Ca : अप्रमाणेन, अनुगतेन विपर्ययज्ञानेन, प्रमाणं वेदादिकं अन्यथा व्याख्याय अशुभमिति मन्वानः ॥ Cn : प्रमाणं वेदः, अप्रमाणेन कुतर्केण । ❀ — d) K2 नरा.. — Da3. a4 om. 14cf. — e) T G1–3. 6 स पापात्मा (by transp.). — f) K2 G1 द्विजोत्तमः.

15 a) K1 G2 M7 इत्यकर्तव्यं (for इतिकर्तव्यं). — b) K1. 2 यो वेत्ति (by transp.); Bo. 7. 8 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M1. 5. 6 वेत्ति वै. K1. 2. 4 ब्राह्मणो ह्ययं;

C. 12. 9412
B 12. 254[3]. 16
K. 12. 259. 16

ब्रह्मैव वर्तते लोके नैति कर्तव्यतां पुनः ॥ १५
विगुणं च पुनः कर्म ज्याय इत्यनुशुश्रुम ।
सर्वभूतोपघातश्च फलभावे च संयमः ॥ १६
सत्ययज्ञा दमयज्ञा अलुब्धाश्चात्मतृप्तयः ।
उत्पन्नत्यागिनः सर्वे जना आसन्नमत्सराः ॥ १७
क्षेत्रक्षेत्रज्ञतत्त्वज्ञाः स्वयज्ञपरिनिष्ठिताः ।
ब्राह्मं वेदमधीयन्तस्तोषयन्त्यमरानपि ॥ १८
अखिलं दैवतं सर्वं ब्रह्म ब्राह्मणसंश्रितम् ।
तृप्यन्ति तृप्यतो देवास्तृप्तास्तृप्तस्य जाजले ॥ १९
यथा सर्वरसैस्तृप्तो नाभिनन्दति किंचन ।

K6 °णं भयं; G1 °णोदयं; G2 °णा वयं; Cn °णो भयं (कर्माकरणे इति शेषः) (for °णोभयम्). — c) K2 D4.9 ब्रह्मेव; D7 T G1-3.6 M5 ब्राह्मे स (G1.3.6 सं-) (for ब्रह्मैव). — d) K1.2 G2 नेति-; K6 Bo 6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.5.7.8 T1 G1 M6 नैव (for नैति). K1.2 V1 B8 D5.7 G3.6 कर्तव्यता (for °व्यतां). ❀ Cn (reading नैव कर्तव्यतां): कर्तु[illegible], कर्मा ध्यासपूर्वकं कर्तृत्वं नैव वेत्ति । ❀

16 a) D5 विगुणा; D7 °णे; M1.6 Cp (also as in text) द्विगुणं; Ca निर्गुणं (for विगुणं). D5.7 स (for च). — b) B8 (marg. as in text) पाप; G1 जाय (for ज्याय). K4.7 Da3 Ds1 D4-7.9 T G1.3.6 M1.6.7 -शुश्रुमः (for °म). — c) K1 -घाताश्च; Ds1 T G1-3.6 M5 -कारश्च (for -घातश्च). K7 D4.6.9 सर्वे-भूता(D4 °त)विघातश्च. — d) K1.2.7 B6 D4.6.9 G2 Cpp फलाभावे; K6 B7.9 Cp लाभालाभे; B8 (marg. as in text; orig.) भावाभावे; Cn (gloss: उपघातफलस्य इदं कर्म मे अनेनोपघातेन नष्टमिति बुद्धिमत्त्वे) फलभावे (as in text). K1.2 संशयः; K4 संचयः; B7 संयमे (for °मः). Da4 फलाभावेन संयमः.

17 a) K1 सत्ययज्ञ-; G3.6 °यज्ञाज् (for °यज्ञा). K7 दमो यज्ञा; D5.7 त्वलुब्धाश्च; T G1-3.6 M1.5-7 जप(G3.6 °पा)यज्ञा (for दम°). — b) K2.4 अलुब्धश्च. K7 Bo D4.6.9 T G2.3.6 M6.7 Cs -वृत्तयः (for -तृप्तयः). B6.7 Dn1.n4 Ds D2.3.8 अर्थलुब्धार्थतृप्त(Ds °त्मवृत्त)यः; D5.7 सर्वे चैवात्मवृत्तयः; G1 अलुब्धात्मप्रवृत्तयः. ❀ Cp: अलुब्धाः स्वर्गनिःस्पृहाः ॥ Cs (reading आत्मवृत्तयः): परमात्मन्येव तत्स्वभावतया वर्तनशीलाः । ❀ — c) M5 पूर्वे (for सर्वे). ❀ Cn: उत्पन्नत्यागिनः, श्वस्तनसंग्रहमकुर्वन्तः । अमत्सराः, इति पदच्छेदः ॥ Cp: उत्पन्नत्यागिनः, परोपस्थापितविषयवितृष्णाः । ❀ — d) Da4 [s]जराः (for जना). Da3.a4 स्वासन्नमत्सराः; D5.7 स्वासन्न° (for आसन्न°). ❀ Cp: अमत्सराः, परोत्कर्षप्रीतिमन्तः । ❀

18 a) K2 क्षेत्रे; D7 क्षिप्र- (for क्षेत्र-). K2 -तत्त्वज्ञः. M5 क्षेत्रज्ञाः क्षेत्रतत्त्वज्ञाः. — b) Da3.a4 सुयज्ञाः; T G2.3.6 M1.5-7 स्वयज्ञे; G1 यज्ञे स्व- (for स्वयज्ञ-). ❀ Ca: स्वयज्ञे आत्मयज्ञे निरताः ॥ Cn: स्वयज्ञो, योगः ॥ Cp: 'मयि सर्वमहं सर्वं मद्भिन्नं नास्ति किंचन' इति ज्ञानवन्तः । ❀ — c) K1 ब्राह्म-; D5.7 ब्रह्म (for ब्राह्मं). K2 देवम् (for वेदम्). K1.2 Dn4 अधीयानाम्; T1 °यन्ये; G1.3.6 °यंते (for °यन्तस्). ❀ Cp: ब्राह्मं वेदम्, आरण्यकादि ॥ Cs: ब्राह्मं वेदं, प्रणवम् । ❀ — d) G2 दोषयंति (for तो°) K1.6 V1 Bo 6 (marg. as in text).7.9 Da3 Dn1.n4 Ds2 D2.3.5.7.8 T2 G1.2 अपरान् (for अम°). B8 (marg. as in text) तोषयंतः परानपि.

19 a) K1.2 आसुरं (for अखिलं). M7 देवतं. B9 स्वर्गं (for सर्वं). K4 असुरं दैवते सर्वे. — b) K4 ब्रह्मा; D7 T G1-3.6 M5.7 ब्रह्मन् (for ब्रह्म). K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5-8 T G1-3.6 M5.7 Cn (gloss: ब्रह्मविदि) ब्रह्मणि (for ब्राह्मण-). K7 Dn1 D4.6.7.9 -संस्थितं; V1 -संवृतं; B6 (marg. as in text).9 Da3.a4 Cp (gloss: गतं) -संसृतं; G1 -संश्रुतं (for -संश्रितम्). — c) K6 V1 Bo.6-9 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 Cp तुष्यंति; T2 तृष्यंति; Ca तृप्यन्ति (as in text). V1 B7.8 (marg.) तुष्यतो; B8 (orig.) तर्पिता (for तृप्यतो). Da3.a4 देवांस् (for देवास्). — d) Ds1 तृप्तांस्; D5.7 तृप्यास्; G2 तृप्तस्. B6.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 D5.7 तृप्यंति (for तृप्तस्य). K1 जायते; Da4 जाजने (for °ले). K4.6 Dn4 D2.6.8 तृप्तातृप्तस्य जाजले (K4 °ज्वले; D6 °यते). ❀ Cn: तृप्तस्य, सप्तम्यर्थे षष्ठी — ब्रह्मविदि तृप्ते सति । ❀

20 a) D6 सर्वैं (for सर्व-) G1 -सुरैस् (for -रसैस्). T1 G2 तृप्ता; G1.3.6 तृप्तान् (for तृप्तो). — b) Da3.a4 नाति-; G1.3.6 अभि- (for नाभि-). K2 Dn4 T1 G2.3.6 -नंदंति; K6 D3 -निंदति; Da3.a4 -विंदंति; G1 -निंदंति (for -नन्दति). — c) G2 यथा (for तथा). — d) K4 Bo.6-8 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 T2 G2 M6.7 नित्य-; K7 नित्ये (for नित्यं). K2 Da3 Ds1 D6 तृप्ति- (for तृप्तिः). K6.7 Da4 D6 M1.6 सुखोदयाः; G1 सुखोयदाः (sic). ❀ Cp: सुखोदया, सुखानामिन्द्रियजन्यानामुदयो यस्याः — एतस्यैवानन्दस्य मात्रामन्यानि भूतानि जीवन्ति (Bṛ. Up. 4. 3. 32) इति श्रुतेः ॥ Cs: सुखोदया, परमानन्दजननी । ❀

तथा प्रज्ञानतृप्तस्य नित्यं तृप्तिः सुखोदया ॥ २०

धर्मारामा धर्मसुखाः कृत्स्नव्यवसितास्तथा ।

अस्ति नस्तत्त्वतो भूय इति प्रज्ञागवेषिणः ॥ २१

ज्ञानविज्ञानिनः केचित्परं पारं तितीर्षवः ।

अतीव तत्सदा पुण्यं पुण्याभिजनसंहितम् ॥ २२

यत्र गत्वा न शोचन्ति न च्यवन्ति व्यथन्ति च ।

ते तु तद्ब्रह्मणः स्थानं प्राप्नुवन्तीह सात्त्विकाः ॥ २३

नैव ते स्वर्गमिच्छन्ति न यजन्ति यशोधनैः ।

सतां वर्त्मानुवर्तन्ते यथाबलमहिंसया ॥ २४

वनस्पतीनोषधीश्च फलमूलं च ते विदुः ।

न चैतानृत्विजो लुब्धा याजयन्ति धनार्थिनः ॥ २५

स्वमेव चार्थं कुर्वाणा यज्ञं चक्रुः पुनर्द्विजाः । C. 12. 9422 B. 12. 264[3]. 27 K. 12. 269. 27

---

21 [a]) K1 G2 धर्मरामा (G2 °जो); Bo 8 (marg.) Dn1. n4 D2. 3. 8 Cn (gloss: धर्मैकाश्रयाः) धर्माधारा; Ds T G1. 3. 6 M5 धर्मारा(G1 °ध)मो (for °रामा). Ds धर्मसुखः; T G1. 2 M5 °परः; M7 °परं (for °सुखाः). — [b]) K2 D7 कृच्छ्र-; Ds T2 M6. 7 कृत्स्नं; D5 कृच्छ्रं (for कृत्स्न-). Ds T G1–3. 6 M5 -व्यवसितस्; D9 °सिनस्; M7 °सितं (for °सितास्). ❀ Cn: कृत्स्नं कार्याकार्यं व्यवसितं निश्चितं यैः ईदृशाः वयं स्मः ॥ Cp: कृत्स्नव्यवसिताः, सर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीयभागवतधर्मप्राप्तिनिश्चयाः ॥ Cs: कृत्स्नं परिपूर्णं सुखं प्राप्तुं व्यवसिताः । ❀ — [c]) D6 आस्थिता; G1 असतस् (for अस्ति नस्). D4. 9 अस्ति नास्ति त्वतो भूय; G2 अस्ति नास्तीत्यतो भूय (sic). — [d]) K1 इति प्रज्ञावावेषिणः (sic); K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 इति प्राज्ञस्त्व(Da4 प्राज्ञास्त्व-; G1 प्रज्ञा त्व)वेक्षते (Da4 °वेक्ष्यते; D5 °वैक्षत; G2 °पेक्षते); K7 D4. 6. 9 इति प्राज्ञोन्ववैक्षत (K7 °तः). ❀ Cp: इदं समामनन्ति, भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्यः (Chh. Up. 7. 23) इति । ❀

22 [a]) G3 -विज्ञानिनं (for °निनः). ❀ Ca: ज्ञानमेव विज्ञानं शिल्पं येषां ते, ज्ञानविज्ञानैकरसिकाः । Cn: ज्ञानं शास्त्रजं, विज्ञानमनुभवस्तद्वन्तः ॥ Cp: ज्ञानं परोक्षं, विज्ञानमपरोक्षम् ॥ Cs: ज्ञानं परमात्मविषयं, विज्ञानं तदभ्यसनान्वितम् । ❀ — [b]) K7 D2. 8 पर- (for परं). Da3. a4 om. पारं. T1 G5. 6 निनीषवः; G2 तितीर्षते (for °र्षवः). ❀ Cs: परं पारं, मूलप्रकृतिम् । ❀ — [c]) K6 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 पुण्यदं; K7 V1 B6–9 Da3. a4 D4–7. 9 G3. 6 तत्पदं; T2 M1. 5–7 तत्सदः (for °दा). D4 om. पुण्यं. K1 अतीवत्सदः पुण्यं; K4 अतीवत्सां तदा पुण्यं; G2 अपेतमत्सरः पुण्यः. — [d]) K7 om. जन. Ds -शोभिनः; T G1–3. 6 M5 -शोभितं (for -संहितम्).

23 [a]) K4 अत्र; D7 तत्र (for यत्र). — [b]) B8 (marg. as in text) T2 G2 M1. 5–7 न च्यवंते; Da3. a4 व्यवस्यति; G1 न व्ययंते (for न च्यवन्ति). D7 G1 व्ययंति (for व्यथन्ति). K2 न; K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Dn1 Ds D2. 8 वा (for च). — [c]) B8 (marg. as in text) ते तत्र; G2 ते तुल्यो (for ते तु तद्). T2 G1 ब्राह्मण (for ब्रह्मण-). — [d]) G1 स (for [इ]ह). ❀ Cp: इह, न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति, इहैव समवलीयन्ते (Bṛ. Up. 4. 4. 6) इति श्रुतेः । ❀

24 [b]) V1 जनयंति; T1 न जयंति; G1 न नयंति (for न यजन्ति). Ds1 D5. 7 T2 G2 M6. 7 Cs यशोधनाः (G2 °ना); T1 G1. 3. 6 तपोधनाः (T1 °न) (for यशोधनैः). ❀ Cn (reading यशो धनैः): यशो ब्रह्म, धनैर्धनसाध्यैः कर्मभिः । ❀ — [c]) D6 सत्य- (for सतां). V1 वर्त्मनि; B8 (marg. as in text) धर्मेनु-; B9 D6 धर्मानु- (for वर्त्मानु-). K6 Bo. 6. 8 (marg.). 9 Da4 D3. 5 -वर्तंतो (for -वर्तन्ते). ❀ Ca: सतां सदेकरूपाणां जन्ममरणप्रबन्धहीनानां यतीनां । ❀ — [d]) Ca (gloss: ज्ञानानुसारेण) यथावर्णम् (for °बलम्). K2 यथाबलविहिंसया; K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 यजंते त्व(K4 D2. 8 °ते चा-; K6 B6. 7 Da4 °ति त्व)विहिंसया.

25 [a]) K1. 6 Da3. a4 G1 ओपधींश्च; Ds D3 4. 6. 9 औषधी(Ds1 °धीं)श्च (for ओ°). — [b]) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 6. 8 फलं (for फल-). T G1–3. 6 -मूलानि (for -मूलं च). K2 तते; K6 वने (for च ते). ❀ Cn: विदुः हविष्ट्वेन ॥ Cp: ते छागादि न जानन्ति । ❀ — [c]) K2 Bo. 6–9 Da3 D3 M6. 7 चैनान् (for चैतान्). G2 न चैवान्यद्विजानंति. — [d]) Da3. a4 योजयंति; G2 अर्ज° (for याज°). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T2 फलार्थिनः; G2 धनादिना (for °र्थिनः).

26 [a]) Dn1 वार्थं (for चार्थं). K7 विकुर्वाणा (hypermetric) (for कु°). V1 स्वयमेवार्थं विकुर्वाणा (hypermetric); Ds T G1–3. 6 M1. 5–7 Cs स्वमेवार्थं विकु°. ❀ Cn: स्वमात्मानमेव अर्थं यज्ञोपकरणसामग्रीं सकल्पसमकालोत्थितां कुर्वाणाः मानसिकं यज्ञं चक्रुः ॥ Cs: स्वमेवार्थं स्वभोक्तव्यमेव विषयं विकुर्वाणाः, जतुपुरोडाशादिरूपेण भावयन्तः । ❀ — [b]) K1. 2. 4 Bo. 9 पुनर्द्विज (K4 Bo °जः); Ds पुरा द्विजाः; M1. 5–7 पुरर्त्विजः (for पुनर्द्वि-

C. 12. 9423
B. 12. 2[illegible][3]. 27
K. 12. 2[illegible]9. 27

परिनिष्ठितकर्माणः प्रजानुग्रहकाम्यया ॥ २६
प्रापयेयुः प्रजाः स्वर्गं स्वधर्मचरणेन वै ।
इति मे वर्तते बुद्धिः समा सर्वत्र जाजले ॥ २७
प्रयुञ्जते यानि यज्ञे सदा प्राज्ञा द्विजर्षभ ।
तेन ते देवयानेन पथा यान्ति महामुने ॥ २८
आवृत्तिस्तत्र चैकस्य नास्त्यावृत्तिर्मनीषिणाम् ।
उभौ तौ देवयानेन गच्छतो जाजले पथा ॥ २९
स्वयं चैषामनडुहो युज्यन्ति च वहन्ति च ।
स्वयमुस्राश्च दुह्यन्ते मनःसंकल्पसिद्धिभिः ॥ ३०
स्वयं यूपानुपादाय यजन्ते स्वाप्तदक्षिणैः ।
यस्तथाभावितात्मा स्यात्स गामालब्धुमर्हति ॥ ३१
ओषधीभिस्तथा ब्रह्मन्यजेरंस्ते नतादृशाः ।

जाः). T G1. 3. 6 यज्ञांश्चक्रुरनृत्विजः; G2 यज्ञांश्चक्रुः पुनर्क्षिजः (sic). — ^{c}) Da3. a4 Ca परिनिश्चितकुर्वाणाः (Da4 Ca °कर्माणः); G1 °निष्ठविकर्माणः. — ^{d}) K7 D4. 6. 9 परानुग्रह-; G2 प्रज्ञा° (for प्रजा°). K6 V1 B6. 9 Da3. a4 कांक्षया; T1 G1-3. 6 M5. 7 -कांक्षिणः; T2 कर्मणा; M1. 6 -कारिणः (for काम्यया). — After 26, K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 ins. :

706* तस्मात्तानृत्विजो लुब्धा याजयन्त्यशुभान्नरान् ।

[V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds2 D3 लुब्धान् (for लुब्धा). Da3. a4 याजयंति शु(Da4 °त्यशु)भात्वरान् (sic); D5. 7 °यंत्यशुभाः शुभान्; D8 °यत्यशुभाद्विजान् (for the post. half).]

27 ^{a}) G1 प्रजायेयुः (for प्राप°). K1 G1 प्रजा (for प्रजाः). Dn1. n4 Ds2 D3. 8 स्वर्गे (for स्वर्गं). — ^{b}) G3. 6 स- (for स्व-). K4. 7 B7. 8 Dn1. n4 Ds D2–9 T2 स्वधर्मा(K4 Ds1 °र्मे)चरणेन वै; G1 °र्मचरेण वै (submetric). — ^{c}) M7 वै (for मे). K2 इति वर्तत ते बुद्धिः. — ^{d}) K6 Ds1 M1 समाः (for समा). K4 जाज्वले; D6 G2 जायते (for जाजले).

28 ^{a}) G2 प्रयुज्यंते. T1 G1. 3. 6 येन (for यानि). K1. 2. 4 सदा; M1. 6 यज्ञैः (for यज्ञे). K6 B8 (marg.) युंजते यानि यज्ञेषु; Bo. 6 (marg.). 8 (orig.) यानि यज्ञेषु हो(Bo °व्वहो)ष्यंति; B6 (orig.). 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 यानि यज्ञेष्विहेज्यंति (Da3. a4 °ते). ❀ Cp : यानि यज्ञेषु, यज्ञो वै विष्णुरिति विष्णवर्थम् । ❀ — ^{b}) K1. 2. 4 महाप्राज्ञा (K2 °ज्ञ); K6 सदा प्राज्ञो; K7 B8 (marg. as in text) D4. 5. 7. 9 सदा ब्रह्मन् (B8 °ह्म); B9 G3. 6 सदा प्रज्ञा; D6 सदा ब्राह्मं; T1 G1 सदा (G1 °मा) प्राप्ता; G2 सर्वप्रज्ञा; M1. 6 सदा प्रज्ञान्; M7 यथाप्रज्ञं (for सदा प्राज्ञा). K6. 7 Bo. 8 Da3 Dn1. n4 Ds D2–9 द्विजर्षभाः (for °र्षभ). ❀ Cn : प्राज्ञाः कर्मठा उपासका वा । ❀ — ^{c}) D7 तेनैव तेन पापेन. — ^{d}) G2 सदा; M6 यथा (for पथा). T2 मुने सदा (for महामुने).

29 ^{a}) V1 Ds D2. 6. 8 तस्य (for तत्र). K2 D4 वैकस्य; T G1-3. 6 चैते(T2 °के)षां; M1. 6 वैकेषां; M5 केषांचिद्; M7 वैतेषां (for चैकस्य). — ^{b}) T1 G1. 3. 6 नास्ति वृत्तिर् (for नास्त्यावृत्तिर्). K4. 7 V1 Bo. 8 Dn1. n4 D2–9 G2 Cn मनीषिणः (for °षिणाम्). ❀ Cn : मनीषिणः मनोरोधशीलस्योपासकस्य । ❀ — ^{cd}) K2 गच्छते; D5. 7 गच्छंतां : M7 गच्छेते (for गच्छतो). K4 जाज्वले. K4. 6. 7 V1 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T1 G1–3. 6 यथा; B3 तथा (for पथा). ❀ Cn : देवैः धूमाद्या-दिभिरातिवाहिकैः सह यान्त्यस्मिन्निति देवयानः, तेन दिव्येन मार्गेण । ❀ — After 29, K1 reads 31^{ab} for the first time, repeating it in its proper place.

30 ^{a}) K1 D7 T G1–3. 6 M1. 6. 7 अनड्वाहो (G1 °स्वाहो; M1. 6 °ड्वाहौ); K2 अनुड्वाहो; B8 D6 अनुडुहो (for अन°). — ^{b}) K1. 2 युज्यंते; K6 युंज्यति; D6 युजंति; T G3. 6 M5 युंजंति (for युज्यन्ति). G2 जयंति (for वहन्ति). G1 यं जयंति वहंति च. — ^{c}) K1. 2 उस्र. स्स; K7 उस्रास्व-; V1 Bo. 6. 8 (marg. as in text). 9 D4. 9 M1. 6. 7 उस्राः स्स; D2. 3 (before corr.) उग्राश्च; D6 उष्णाश्च; G2 उद्राश्च (for उस्राश्च). K7 M6 दुह्यते; V1 Bo दुह्यंति; B8 (marg.) युज्यंति; Ds2 दह्यंते; T G1–3. 6 M1. 5–7 दुहते (for दुह्यन्ते). D5. 7 स्वयमेव च मुह्यंते. — ^{d}) T1 G1–3. 6 मनः सकल्प्य सिध्यति.

31 K1 reads 31^{ab} for the first time after 29. — ^{a}) D6 स्वयं यूपाम्; G2 स्वयंभुवो (for स्वयं यूपान्). — ^{b}) D4 यजंत; M1 यजते. Bo आप्त-; D5. 7 स्वाप्त-; G1 M7 स्वास्त- (for स्वाप्त-). T G1. 3. 6 M1. 5–7 -दक्षिणाः (for °णैः). G2 यजस्वावाप्तदक्षिणाः. — ^{c}) T1 G1 -भावितात्मा; Cs [अ]भावितात्मा (for -भावि°). ❀ Cn : भावितात्मा योगाभ्यासशोधितचित्तः ॥ Cs : अभावितात्मेति पदम् । ❀ — ^{d}) B6 (marg. as in text). 9 Da3. a4 स ताम्; D5. 7 स तान् (for स गाम्). K1. 2 आलुब्धुम् (K2 °ब्दम्); K6 आरब्धम्; B6 (marg. as in text). 9 Da3 M1. 6. 7 आरब्धुम् (for आल°). T1 G1–3. 6 स कामाँल्लब्धुमर्हति.

बुद्धित्यागं पुरस्कृत्य तादृशं प्रब्रवीमि ते ॥ ३२
निराशिषमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिम् ।
अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३३
नाश्रावयन्न च यजन्न ददद्ब्राह्मणेषु च ।
ग्राम्यां वृत्तिं लिप्समानः कां गतिं याति जाजले ।
इदं तु दैवतं कृत्वा यथा यज्ञमवाप्नुयात् ॥ ३४

जाजलिरुवाच ।
न वै मुनीनां शृणुमः स तत्त्वं
पृच्छामि त्वा वाणिज कष्टमेतत् ।
पूर्वे पूर्वे चास्य नावेक्षमाणा
नातः परं तमृषयः स्थापयन्ति ॥ ३५
अस्मिन्नेवात्मतीर्थे न पशवः प्राप्नुयुः सुखम् । C. 12. 9424 B. 12. 264[3] 37 K. 12. 269. 37

---

32 [a]) K2 D6.7 औषधीभिस्; D8 तूष°; T1 ओषधीषु. T1 G2 तदा (for तथा). — [b]) Bo न तादृशाः; D9 च तादृशाः (for नतादृशाः). — [c]) K4 6 V1 Bo. 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 Ca इति त्यागं; T1 G1–3 6 M1. 5. 6 श्रद्धयाहं (M1 5 6 °या गां); T2 श्राद्धयागं; M7 श्रद्धायागं (for बुद्धित्यागं). — [d]) K1 2 त(K2 उ)दत्तं तद्; K7 D4 तच्च तत्त्वं; V1 B3 (marg.) तादृशं तद्; D5 7 यादृशं यद्; D7 तद्वत्त्वं; D9 तव तत्त्वं; T2 M7 तदत्तं प्र-; G1 तादृशः प्र- (for °शं प्र).

33 With 33, cf. 12. 234. 9; 237. 24; 261 2. — [a]) V1 B8. 9 निरामिषम्; C9 (gloss: फलाभिसंधिरहितम्) °शिषम् (as in text). Ds1 अनालंभं (for °रम्भं). — [b]) B8 निर्नमस्कारमं(marg. as in text)स्तुतिं. ❀ C9: परमात्मव्यतिरिक्तां कांचिद्देवतां नमस्कारेण स्तुत्या वाप्ययजन्तम् । ❀ — [c]) D3 अतीक्ष्णं तीक्ष्णकर्माणं. ❀ Cs: अक्षीणं, पशुहिंसाया इव क्षीणफलमभावयन्तम् । क्षीणकर्माणं, क्षीणसंसारम् । ❀

34 [a]) K1. 2 4 B8 नाप्ययजन्; K7 D4. 9 न चा- K7 वा)यजन्; V1 Da3. a4 नापजयन्; Bo नापवदन्; B8 अप्ययजन्; B9 नापि यजन्; Dn4 न च वदन्; D7 न च जपन्; G1 न यन्नदंद् (sic); M1. 5–7 न तु यज(M6 °ञ्छ)न् (for न च यजन्). D6 नाश्रावयेच्च चायजेन्; G2 नाश्रूयन्न च यज्ञैश्च. ❀ Cp: नाश्रावयन्, नाध्यापितवान् । ❀ — [b]) K1. 6 7 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 D5. 7. 9 वाददद् (K1 B8 [marg.] D5. 7 °न्); K2 नाजपन्; Dn1 न ददन्; D6 नाददुर्; T2 G3. 6 M7 न नदन्; G1 दिवेषु; G2 न दानं (for न ददद्). K2 ब्रह्मणषु (for ब्रा°). M1. 6 गां; M5 गाः; M7 [इ]ह (for च). — [c]) K4 Da3 ग्राम्यं; Dn1. n4 Ds2 D3. 8 Cn काम्यां; D5. 6 याम्यां; T2 ग्राम्य; G2 कामां (for ग्राम्यां). K1. 2. 4. 7 D4. 6. 9 M7 लिप्समानाः (M7 °नं); K6 लिप्समानः; V1 लप्स्यमानाः (for लिप्समानः). ❀ Cp: ग्राम्यां, आहारमैथुनादिरूपाम् । ❀ — [d]) K2 किं (for कां) K1. 2. 4. 7 B8 D4 6. 9 यांति (for याति). K4 जाज्वले. — K1. 2. 4 read and K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 n4 Ds D2–4 6 8 9 M6 repeat 31[ef] after 38[ab]. — [e]) T G1. 2 M1. 5 (first time). 6 7 इष्टं (for इदं). — [f]) C2 यदा; M5 (second time) यज्ञ- (for यथा). Bo (second time) यज्ञ..न्. K6 B8. 7 9 all second time) समाप्नुवन्; V1 (second time) समाप्नुयात् (for अवा°). ❀ Cn: यज्ञं परमात्मानम् । यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः । ❀ — After 34, T G1–3. 6 M1. 5–7 read 38[cd].

35 D7 M5 Cv Kumbh. ed. repeat and T G1–3. 6 read 35[a]–36[b], followed by the repetition of 38[ab], after 12. 256. 16[ab]; M7 repeats 35, followed by the repetition of 38[ab], after 12. 256 16[cd]. — [a]) D7 (second time) T1 G1. 3 6 चेन् (for वै). K2 Da4 D4 T2 G2 M7 (second time) शृणुम; B8 (marg.) शृणोमि; D9 शृणु नः (for शृणुमः). D4. 7 (first time) स्वतत्त्वं; D7 (second time) T1 G1. 3. 6 च तत्त्वं; M1 सतत्त्वं; M5 (first time) ससत्यं; M5 (second time) स्म सत्यं; M6 समत्त्वं (for स्म तत्त्वं). ❀ Ca (reading अशृणवं): शृणुम इति पाठे आत्मनि गौरवाधानात् । ❀ — [b]) K4. 6 7 Bo 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7 (second time). 8 T G1–3. 6 M5. 7 (last two second time) ते; D4–6. 7 (first time). 9 त्वां (for त्वा). D7 (second time) T G1–3. 6 M5 (both times). 7 (second time) तत्त्वम् (for कष्टम्). — [c]) Da4 पूर्वं- (for the first पूर्वे). K1. 2 नास्य; B3 (marg. as in text) D4 वास्य (for चास्य). K1. 2. 4 नोत्प्रेक्षमाणा; K7 B6 (marg.). 8 (marg.) Da3. a4 D4–6. 7 (first time). 9 नोपेक्ष(B8 D4. 9 °क्ष्य)माणा (K7 °ना); Bo. 8 (orig) Ds1 Ds नावेक्ष्य° (for नावेक्ष°). D7 (second time) T1 G1. 3. 6 पूर्वे हि पूर्वेष्वनवेक्ष(D7 G1 °क्ष्य)माणा; T2 G2 M5 (both times) पूर्वे पूर्वेष्वनवेक्ष(M5 [both times] °क्ष्य)माणा; M7 (second time) पूर्वे पूर्वे चाप्यनवेक्षमाणौ. — [d]) G2 नास्मत्- (for नातः). D5. 7 (first time) पूर्वं (for परं). K1. 2. 7 V1 D5. 6. 7 (first time). 9 ते मृषा; B6 (marg.). 8 (marg. as in text) न मृषा; D4 ऋषयः; D7 (second time) T G1–3. 6 ते ऋषयः; M1. 5 (first

C. 12. 9434
B. 12. 261[3]. 37
K. 12. 269. 37

अथ स्वकर्मणा केन वाणिज प्राप्नुयात्सुखम् ।
शंस मे तन्महाप्राज्ञ भृशं वै श्रद्दधामि ते ॥ ३६

तुलाधार उवाच ।

उत यज्ञा उतायज्ञा मखं नार्हन्ति ते क्वचित् ।
आज्येन पयसा दध्ना पूर्णाहुत्या विशेषतः ।
वालैः शृङ्गेण पादेन संभवत्येव गौर्मखम् ॥ ३७
पत्नीं चानेन विधिना प्रकरोति नियोजयन् ।
पुरोडाशो हि सर्वेषां पशूनां मेध्य उच्यते ॥ ३८

---

time). 6. 7 (both times) तद्वच; M7 [first time] °इ)यः; M5 (second time) तेऽन्नृषयः (for तमृषयः).

36 For the repetition in D7 M5 Cv Kumbh. ed. and the sequence in T G1–3. 6, cf. v. l. 35. M1 6 om. 36ab. M7 reads 36ab after the repetition of 35. — a) K6 Bo. 6. 7. 8 (marg). 9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7 (both times). 8 T G1–3. 6 M5 (both times). 7 यस्मिन् (for अ°). K1. 2 एवानुतीर्थे च; K7 D4. 6. 9 एव सुतीर्थे ते (D6 °र्थे न); V1 T2 G2 M5 (both times) एव तु तीर्थे न; B6 8. 9 Da3. a4 D5. 7 (first time) ए- (B6. 8. 9 दे)वानुतीर्थे न (Da4 °र्थे च); D7 (second time) T1 G1. 3. 6 एव तु तत्त्वेन; M7 एवात्मतीर्थे वै (for °तीर्थे न). ❀ Cn (reading यस्मिन्): यस्मिन् इति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं यदर्थे । आत्मतीर्थे — आत्मैव तीर्थं यज्ञभूमिः । ❀ — b) K4 Bo. 7. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3 7 (first time). 8 मखं (for सुखम्). V1 प्राप्नुयः पशव सुख (sic). ❀ Cn : पशवः पशुप्रायाः मन्दमतयो, मखं मानसिकं क्रतुं न प्राप्नुयुः । तत्प्राप्तेः बहुपुण्यसाध्यत्वात् । ❀ — Before 36cd, T1 G1–3. 6 ins जाजलिरुवाच. V1 reads 36cd on marg. — c) K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T1 G1. 3. 6 M7 अथ स्म; T2 अधर्म-; G2 lacuna (for अथ स्व-). K7 B8 (marg. as in text) D4–7. 9 M5 तेन (for केन). — d) K1. 2. 6. 7 B7. 9 D4 G2 वा(K1 G2 व)णिजः; T1 G3. 6 वणिज; G1 वाणिजं; M1. 5 6 पशवः; M7 जंतवः (for वाणिज). K2 7 D4–7. 9 M1. 5–7 प्राप्नुयुः (for °यात्). B8 मखं (for सुखम्). ❀ Cn : प्राप्नुयात् प्राप्नुयुः । वचनव्यत्यय आर्षः । ❀ — e) K2 यंस; K7 संश (for शंस). V1 त्वं (for तन्). B8 (marg. as in text) महाभाग; B9 Da4 °प्रज्ञ. T G1–3. 6 M1. 5–7 महाप्राज्ञ वदस्वैतद्. — f) K1 श्रद्ददामि; G1. 2 श्रद्दयामि (for °धामि).

37 = (var.) 12. 260. 27abcd. — a) K1 उत यज्ञं न वा यज्ञं; K2 Da3. a4 D4. 6. 7. 9 Cap उभ(K2 तत)-यज्ञानुपायज्ञा; K7 उभयतुपाये यज्ञा (sic); D5 उत यज्ञानुपायज्ञाः T G3. 6 M5. 7 उभयस्यानुपायज्ञो; G1 उभयं स्यादुपायज्ञो; G2 उभावस्यानुपायज्ञो; M1. 6 उता-(M1 °पा)यज्ञोनुपायज्ञो; Cpp (gloss: उभयं द्वयं आत्मनोऽकर्तृत्वं कर्मणामाविद्यत्वं) उभयज्ञा उतायज्ञा; Csp (gloss: यज्ञो भवेन्न भवेदिति संदिहानाः) उत यज्ञो न यज्ञो वा. ❀ Ca : उत पक्षव्यावृत्तौ । यज्ञस्य उपायं हितं ये न जानन्ति । अत्र उभयज्ञा इति तकारस्थाने भ्रमात् भकारं कृत्वा केचित्पठन्ति, व्याचक्षते च, उभयं कर्म ब्रह्म चेति । तत्प्रकृताननुगुणमशास्त्रं चेति हेयम् । ❀ — b) K1 मुखं; K2 D5. 7 Cp (Cpp सूत्रा) Cv (Cvp as in text) सुखं; Bo मखा; D9 मखे; Ca अर्थं (for मखं). K1 नार्हति. T G1–3. 6 M1. 5–7 नैव यज्ञमथार्हति. — d) K4 सूदा हत्या (sic); D5 7 पूर्णाहुत्य (for °हुत्या). T G3. 6 M1. 6. 7 शकृतामिक्ष(T2 M6. 7 °मीक्ष)या त्वचा; G1 कृशतामीक्षया त्वचा; G2 शकृतामिषयाद्धि च; Cv Kumbh ed. सत्कृत्यामिक्षया त्वचा. — e) K1. 2. 4 शृंगेन. Bo पाशेण; B8 (marg.) पादैश्च (for पादेन). K6 V1 B6–9 Da3. a4 D7 T G1–3 6 M7 बालैः (G2 पादैः) पादैश्च (K6 B8–9 Da3. a4 D7 °देन) शृंगेण. — f) K4 V1 Bo 6 (marg. as in text) 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2–4. 8. 9 T2 M1. 6. 7 संभर-(T2 °रं)ति; K7 संरंभयेति (for संभवति). K6 Ds1 गोमखं; K7 V1 Ds2 D5. 7 G2 गोमुखं; B6 (marg. as in text). 7. 9 Da3 a4 Dn4 D8 T1 G1. 3 6 M1. 5–7 गौर्मुखं; T2 गोर्मुखं (for गौर्मखम्). ❀ Ca : न हि पशवो यज्ञे [न] उपकुर्वन्तीति ब्रूमः, किं तु न मांसद्वारेति भावः । वालैः यज्ञोपवीतादि, शृङ्गेण कृष्णविषाणाभेन कण्डूयनं, पादेन सोमक्रयण्याः 'पदे जुहोति', 'सप्तमं पदं गृह्णाति' इति, यज्ञमुपकरोति ॥ Cn : वालैः गोपुच्छे पितृतर्पणादिना, शृङ्गेण गोशृङ्गेणाभिषेकादिना, पादेन पादरजसा ॥ Cv : मरणानन्तरं त्वचा वालैः पादैः शृङ्गैश्च यद्धनं संभवति । ❀

38 For the repetition in D7 T G1–3. 6 M5. 7, cf. v. l. 35. — a) K6 वान्नेन (for चानेन). K7 D4–6. 7 T1 (last two both times). 2 G1 (both first time). 2. 3. 6 (all both times) M1. 6. 7 (both times) पत्नीव्रतेन विधिना; T2 G1 M5 (all second time) पतिव्रतेन वि°; M5 (first time) पत्नीं व्रतेन वि°. — b) K1 प्रकारोति; K2 Dn4 प्राक्करोति; G2 (second time) प्रकरोषि (for °रोति). K6 नियोजनं; K7 Dn4 D4–6. 7 T1 (last two both times) G2 (first time). 3. 6 (both both times) नि(D6 त्रि)योजयेत् (for नियोजयन्). G1 (first time) उपकारो वियोजयत्. ❀ Ca : पत्न्यपि यज्ञे सहायं ... हविरवेक्षणादिना, न तु मांसद्वारा ॥ Cn : पत्नीं च मानसीमेव करोति । श्रद्धामिति शेषः । ❀

सर्वा नद्यः सरस्वत्यः सर्वे पुण्याः शिलोच्चयाः ।
जाजले तीर्थमात्मैव मा स्म देशातिथिर्भव ॥ ३९
एतानीदृशकान्धर्मानाचरन्निह जाजले ।
कारणैर्धर्ममन्विच्छन्न लोकानाप्नुते शुभान् ॥ ४०

भीष्म उवाच ।
एतानीदृशकान्धर्मांस्तुलाधारः प्रशंसति ।
उपपत्त्या हि संपन्नान्नित्यं सद्भिर्निषेवितान् ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५५ ॥

२५६

तुलाधार उवाच ।
सद्भिर्वा यदि वासद्भिरयं पन्थाः समाश्रितः ।
प्रत्यक्षं क्रियतां साधु ततो ज्ञास्यसि तद्यथा ॥ १
एते शकुन्ता बहवः समन्ताद्विचरन्ति हि । C. 12. 9443 B. 12. 26 [4]. 2 K. 12. 270. 2

— After 38^{ab}, K1. 2 read and K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6 8. 9 M5 repeat 34^{ef}. T G1–3. 6 M1 5–7 read 38^{cd} after 34. — c) Some MSS. पुराडोशो. — d) ❀ Ca : एवं गौरपि घृतादिभिः, न च पशुना, [इति] पुरोडाशसामर्थ्यादवगन्तव्यम् । तस्मादेकेनाज्यादिना यज्ञसिद्धावलं बहुगवेषणयेति । ❀

39 a) K1. 2 4 नद्याः. K2. 4 G1 M7 सरस्वत्याः. — b) K2 पुण्यः (for पुण्याः). K1. 4 शिलोश्च(K4 °श्र)याः; Da4 °त्वयाः (for °चया.). — c) K4 जाज्वले. ❀ Cv : आत्मा, परमात्मा । ❀ — d) Da4 मात्म-; D5 7 मा मा (for मा स्म). K1 2 4 तीर्थातिथिर्; G2 देशाविधिर् (for °तिथिर्). T G1–3. 6 भवेत् (for भव).

40 B9 om. 40^{ab}. — a) D5. 7 एतादृशानि धर्माणि; G1 एतानि दृशिकर्माणि; G2 एतादृशांश्च धर्मास्तु. — K4 om. (hapl.) 40^{b}–41^{a}. — b) K1. 2 D4. 7 Cpp आचरंति हि; K7 D5. 6. 9 T1 G1–3. 6 M1. 5–7 °रंतीह; T2 °रंति ह (for °रन्निह). — c) ❀ Ca : कारणैः स्वर्गपुत्रधनकामनादिभिः अन्तवत्फलैः ॥ Cs : फलरागैः ॥ Cv : पुत्रपश्वादिप्रापकैः । ❀ — d) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 स (for न). K6 आप्नुते; D5. 7 आप्नुयात्; T2 G1 M1. 5–7 प्राप्नुते; G2 प्राप्नुयात् (for आप्नुते).

41 K4 om. 41^{a} (cf. v. l. 40). D5 om. 41. — a) D7 एतानीदृशधर्मास्तु; G1 एतानिदृशिकान्धर्मास् (sic). — b) K6 B6. 7. 9 D7 प्रशंसते. — c) D6 उपयत्या (for °पत्त्या). K6 [अ]पि; V1 B6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 7. 8 T1 G1–3. 6 M5 [अ]भि- (for हि). K1. 2. 4 M1. 6 संपन्नो; G1 °न्नं (for °न्नान्). — d) K1. 2 M1. 6 निषेवितः.

Colophon. Ś1 missing : K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan :* K1. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7. 8 T G1–3. 6 M1 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 Bo 6. 8 9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 7. 8 M5. 6 तुलाधारजाज(K4 °ज्व)लिसंवादः; K7 D6 तुलाधारजाजलिसंवादे संन्यासयोगः; D9 तुलाधारजाजलिसंवादे सत्यात्मयोगः; M7 तुलाधारजाजलिसंवादे बुद्धिसाम्यप्रशंसनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 B7 M1. 6. 7 88; K7 87; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 90; Dn4 Ds2 89; D8 84; T2 104; G2 86. — *Śloka no.:* Dn1 D8 46; Dn4 45.

256

1 Ś1 resumes after the lacuna, but is partly damaged for the first few lines. — b) V1 Bo. 6. 7 वयं (for अयं). K1. 2. 4. 7 D4. 6. 9 G2 समाहितः; V1 Bo. 8. 9 Da3. a4 °श्रिताः; T2 G3. 6 M5 °स्थितः; G1 °श्रुतः (for °श्रितः). B8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 6. 7 पंथानमिममास्थितं (M1. 6. 7 °श्रिताः). — c) D5. 7 प्रत्यक्षी-; D6 °क्षां (for °क्षं). K7 D4. 9 प्रत्यक्षः क्रियया साधुर्. — d) K7 D4. 9 अतो (for ततो). Dn4 G2 ज्ञास्यति; D5 ज्ञास्यामि (for ज्ञास्यसि). K6 B8. 9 Da3 a4 T G1. 3 6 M1. 5–7 यद्यथा; B7 यद्यदा; D3 तच्छृणु (for तद्यथा).

2 Ś1 partly damaged. — a) D8 इते (for एते). — b) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 M1. 6. 7 ह (for हि). — c) M1. 5–7 उत्तमांगात् (M7 °न्) (for °माङ्गे). K1 सद्भूताः. — d) D4 सेनाघ्र; D6. 9 सर्वाघ्र

C. 12. 9443
B. 12. 265(4) 2
K. 12. 270. 2

तवोत्तमाङ्गे संभूताः श्येनाश्चान्याश्च जातयः ॥ २
आह्वयैनान्महाब्रह्मन्विशमानांस्ततस्ततः ।
पश्येमान्हस्तपादेषु श्लिष्टान्देहे च सर्वशः ॥ ३
संभावयन्ति पितरं त्वया संभाविताः खगाः ।
असंशयं पिता च त्वं पुत्रानाह्वय जाजले ॥ ४

भीष्म उवाच ।

ततो जाजलिना तेन समाहूताः पतत्रिणः ।
वाचमुच्चारयन्दिव्यां धर्मस्य वचनात्किल ॥ ५
अहिंसादिकृतं कर्म इह चैव परत्र च ।
स्पर्धा निहन्ति वै ब्रह्मन्सा हता हन्ति तं नरम् ॥ ६
श्रद्धावृद्धं वाङ्मनसी न यज्ञस्त्रातुमर्हति ।
अत्र गाथा ब्रह्मगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ॥ ७
शुचेरश्रद्दधानस्य श्रद्दधानस्य चाशुचेः ।
देवाश्चित्तममन्यन्त सदृशं यज्ञकर्मणि ॥ ८

(for श्येनाश्). D5.7 चान्ये (for चान्याश्).

3 Ś1 partly damaged. — a) K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1 Ds2 D2.3.5.7.8 आहूय; Ds1 आहृत्य (for आह्वय). Ś1 K1.2.4.7 Da4 Dn1 Ds D5.7 T2 [ए]तान्; K6 G1 M7 [ए]नां; G2 [इ]मान् (for [ए]नान्). K7 महान् (for महा-). T G1–3.6 M1.5–7 -प्राज्ञ (for ब्रह्मन्). — b) Dn4 विषमानांस्; G1 विश्व° (sic) (for विशमानांस्). ❀ Cp: विशमानान्, निविश्यमानान् । ❀ — c) K1.2 पश्येम; K7 V1 B8 D4.6.9 पश्यै(V1 D4 °श्ये)-तान्; B8 (marg.) यश्चैमान्; M7 पश्यैनान् (for पश्येमान्). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1 n4 Ds D2.3.8 Cp.s -पादैश्च; T G1–3.6 M1.5–7 -पादेन (for -पादेषु). D5.7 पश्येमा दुष्टपादैश्च. ❀ Cs: हस्तपादैः, पक्षिणां हि पक्षा एव हस्तपादाः । ❀ — d) K6 B9 T1 G1.3.6 शिष्टान्; K7 क्लिष्टान्; D4 श्रिष्टान्; D5.7 दृष्ट्वा; G2 शीर्णा (for श्लिष्टान्). K6.7 V1 B8 Da3 Dn1 n4 Ds D2–4.6.8.9 देहेषु; T G1–3.6 M1.5–7 देहेन (for देहे च). V1 नित्यशः; Da4 Ds1 G2 सर्वतः (for °शः). ❀ Cp: हस्तैः पादैश्च देहे सर्वशः श्लिष्टान् आकुञ्चितान् । त्वद्दर्शनसंकुचितहस्तपादत्वं गुरुत्वमवगमयति । ❀

4 Ś1 partly damaged. — a) T2 पितरस् (for °रं). — b) K1 सद्भाविताः (for संभा°). — c) B7 स्मिता (for पिता). K4.6 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.8 वै; K7 D3.4.6.9 [इ]व; V1 त्वं (for च). V1 च; M5 [अ]सि (for त्वं). — d) K4.6.7 V1 Bo.7–9 Dn1 Ds2 D2.3.5.7–9 Cp (Cpp as in text) आहूय; Da3 आह्वाय (for आह्वय). K4 जाज्वले; Da4 जायले; D6 जाजलेः.

5 Ś1 partly damaged. — a) K4 जाज्वालिना. K7 V1 B8 (marg.) D4.9 ते तु; T G1–3.6 M1.5–7 तत्र (for तेन). — D5.7 om. 5^{cd}. — c) D9 प्रत्याहरन् (for उच्चारयन्). K6.7 V1 Bo.6.7.8 (marg.; orig. as in text).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–4.8.9 Cp वाचमुच्चारयंति स्म; G1 °रणं दिव्यं. — d) ❀ Cs: धर्मस्य, तुलाधारस्यानुष्ठितस्याहिंसालक्षणस्य धर्मस्य साधनात् ॥ Cv: धर्मस्य वचनात्, धर्मशास्त्रात् । ❀

6 Ś1 partly damaged. — a) K7 D4.6.9 धर्मम् (for कर्म). T2 अहिंसादीनि सर्वाणि. — b) K1 Dn4 T2 M7 इहैव च; K4 इव चैव; K7 D4–7.9 इह लोके (for इह चैव). G2 शुद्धा वै सात्त्विकी क्रिया. ❀ Cn: इह परत्र च, प्रत्यक्षफलमिति शेषः । ❀ — c) K4.6 V1 Bo.6–9 Da4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 Cv श्रद्धां; Da3 Cpp (gloss: अहमेवैतत्करोमीत्यहंकारः) श्रद्धा; T1 G1.3.6 हिंसा; M5 स्पर्धां (for स्पर्धा). D7 T G1.3.6 M1.6.7 वै धर्मं; M5 धर्मं वै (for वै ब्रह्मन्). K7 D4.6.9 श्रद्धा वै वर्धते धर्मं; G2 कृतं सर्वं सद्भावे (submetric). ❀ Cn: हिंसा श्रद्धां निहन्ति इत्यध्याहृत्य योज्यम् ॥ Cp (reading श्रद्धां): श्रद्धां हन्ति, सत्त्वशुद्धिं जनयित्वा कर्मण्यनधिकारतामावहति । ❀ — G2 om. 6^{d}. — d) K1 सा हतौ; K2 सा हंता; D7 T G3.6 M1.5–7 स हतो (D7 °ता); G1 स ततो (for सा हता). M5 (*sup. lin.*) वै (for तं). Cv साहंकारस्य वा पुनः. ❀ Cp (reading न हरन्ति): तमश्रद्दधानं न हरन्ति, न पीडयन्ति, श्रद्धारहितकर्मणो निष्फलत्वात् । ❀ — K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 read 20^{a}–22^{b} after 6; D6 reads 20^{a}–22^{b} for the first time after 6, repeating it in its proper place. T G1.3.6 M1.5–7 read st. 20 for the first time after 6, repeating it in its proper place, followed by 21^{a}–22^{b}.

7 7^{ab} is partly damaged in Ś1. — a) Ś1 K1.2.4 श्रद्धावृत्तं; B8 °वृते; D4.5.7.9 °हीनं; D6 M6 °श्रद्धं; G2 श्रद्धापिदं (for श्रद्धावृद्धं). K1.2 Ca वाङ्मनसे; D7 °नसं; T G1–3.6 °नसि (for °नसी). — b) K2 यज्ञास्; G3 यज्ञैस्; Bom. ed. कर्म (for यज्ञस्). K4 अर्हसि. — c) K7 D4.9 तथात्र (hypermetric); G3 अथ (for अत्र). Ds1 M6 ब्रह्मगीता. — d) Da4 पुराविदं; Ds1 G2 °विदाः; G3 पुरा विदुः. ❀ Cs: ब्रह्मगीताः, वेदप्रोक्ताः । ❀

श्रोत्रियस्य कदर्यस्य वदान्यस्य च वार्धुषेः ।
मीमांसित्वोभयं देवाः सममन्नमकल्पयन् ॥ ९
प्रजापतिस्तानुवाच विषमं कृतमित्युत ।
श्रद्धापूतं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत् ।
भोज्यमन्नं वदान्यस्य कदर्यस्य न वार्धुषेः ॥ १०
अश्रद्दधान एवैको देवानां नार्हते हविः ।
तस्यैवान्नं न भोक्तव्यमिति धर्मविदो विदुः ॥ ११
अश्रद्धा परमं पापं श्रद्धा पापप्रमोचनी ।
जहाति पापं श्रद्धावान्सर्पो जीर्णामिव त्वचम् ॥ १२
ज्यायसी यापवित्राणां निवृत्तिः श्रद्धया सह ।
निवृत्तशीलदोषो यः श्रद्धावान्पूत एव सः ॥ १३
किं तस्य तपसा कार्यं किं वृत्तेन किमात्मना ।
श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ १४
इति धर्मः समाख्यातः सद्भिर्धर्मार्थदर्शिभिः ।
वयं जिज्ञासमानास्त्वा संप्राप्ता धर्मदर्शनात् ॥ १५
स्पर्धां जहि महाप्राज्ञ ततः प्राप्स्यसि यत्परम् ।   C. 12. 9460 B. 12. 265[4]. 19 K. 12. 270. 16

---

8 ^{b}) K7 lacuna for श्रद्दधानस्य. K2.7 वाशुचे; K6 V1 Da4 D4 T1 G1.3.6 वाशुचेः; B7 चाशुभेः. — ^{c}) K1 पित्तम्; K6 D5.7 चित्रम्. K7 B6.8 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8.9 M7 Cp (Cpp as in text) त्रित्तम्; B8 (marg.) चान्नम्; D4.6 T G1–3.6 वृत्तम् (for चित्तम्). D8 अमन्यंते; G2 अनन्यस्य (for अमन्यन्त). — ^{d}) D5.7 -कर्मणः (for °णि).

9 = Manu. 4. 224. — ^{b}) Ś1 K1.2 वदन्यस्य. K1 वाबुषेः; K2 वावुषेः; K4 वाचषै; B7 D4 वार्धुषैः. — ^{c}) K1 मेमांसित्वं भयं देवाः (sic). — ^{d}) K7 D4.9 G2 अन्यम्; D5.7 अंतम् (for अन्नम्). K6 D5.7 अकंपयन्; K7 Da4 M7 अकल्पयत्. D6 सममत्र व्यकल्पयेत्.

10 With 10, cf Manu. 4. 225. — ^{a}) D6 ताम् (for तान्). — ^{b}) K6 त्रिषयं (for त्रिषमं). Da3.a4 क्व च (for कृतम्). — ^{c}) K1 श्रद्धापूर्वं (for °पूतं). K1.2.4 वदन्यस्य; B6 (marg. as in text) वदानस्य. — D4.6 om. (hapl.) 10de. — ^{d}) D5.7 हतमश्रद्धयेतरं. — K7 D9 om. 10^{ef}. — ^{e}) G1.3 भोज्यमानं (for °मन्नं). Ś1 K1.2 वदन्यस्य. — ^{f}) K1 कचर्यस्य न; D5.7 T G1–3.6 M5 न कदर्यस्य (by transp.). K4.6 B7–9 Da4 M1.6 Cv च (for न). K1.4 वाबुषेः; K2 वावुषेः; Dn4 च द्विषः; D4 वार्धुषः (for वार्धुषेः).

11 ^{a}) K1.2 Ds1 अश्रद्धधान. K2 वै एको (for एवैको). — ^{c}) Ś1 K1.2 नास्यैवान्नं; T1 G1–3.5 तस्य चान्नं (for तस्यैवान्नं). K2 हि भोक्तव्यम्; Ds1 D9 अभो° (for न भो°).

12 ^{a}) T2 M1.5–7 परमः (for °मं). T2 G1–3 M1.5–7 पाप्मा (for पापं). — ^{b}) Ś1 K1.2.4 -विशोधि(K4 °ध)नी; V1 D5.7 G3.6 -प्रमोचिनी; D2 °चनि. — ^{d}) Ds1 जीर्णम् (for जीर्णाम्).

13 ^{a}) K2 Ds1 वा; B5 D7 T G1–3.6 M5 सा (for या). K6 या परिणामान्; M1.6.7 चापवित्राणां (for यापवि°). — ^{b}) K1.2 T2 निर्वृत्तिः; G1 निवृत्त- (for निवृत्तिः). T G1–3.6 M7 हि सा (for सह). ❀ Cv: श्रद्धया सहिता या निवृत्तिः, निवृत्तिमार्गः, सा पवित्राणां मध्ये ज्यायसी । ❀ — ^{c}) K1 निवृत्तं; K2 निर्वृत्त-; D4 M7 निवृत्ति- (for निवृत्त-). V1 reads from यः up to पुरुषो यो (in 14^{c}) on marg. D5.7 निवृत्तिश्रितदोषो यः; T G1 निवृत्तदोषशी(G1 °षः शी)लो यः; G2 अनिर्वृत्तिर्दोषशीलः. ❀ Cv: शीलदोषः, स्वभावदोषः, आशारूपो दोषः । ❀ — ^{d}) K4 पूर्वं; B8 (marg.) मुक्त (for पूत).

14 D6 transp. 14 and 15. V1 reads up to पुरुषो यो on marg. — ^{b}) M1.6 किमात्मनः (for °त्मना). ❀ Cs: आत्मना, आत्मज्ञानेन । ❀ — 14^{cd} = 6. 39. 3^{cd}. — ^{d}) Ś1 K1.6.7 T2 यः (for यत्-). Da3.a4 च (for सः).

15 D6 transp. 14 and 15. — ^{a}) D5.7 इति सद्भिः समाख्यातं. — ^{b}) D4.6 -वेदिभिः. — After 15^{ab}, M1.5–7 read 22^{cd}. Before 15^{cd}, B6 ins. तुलाधार उवाच. — ^{c}) Ś1 K1.2 T G1–3.6 एवं (for वयं). T1 G1.3.6 जिज्ञासमानस्. K4.6.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 D4–7.9 M5.7 त्वां; Dn1.n4 Ds D2.3.8 तु; T G1.3.6 त्वं; G2 तं (for त्वा). ❀ Cp: वयं इति पाक्षिवाक्यम् । ❀ — ^{d}) T1 G1–3.6 संप्राप्तो (for °प्ता). M7 -शासनात् (for -दर्शनात्). M1.6 धर्मेणोक्ता इहागताः. ❀ Cn: धर्मदर्शनाख्यान्मुनेः । ❀

16 ^{a}) K6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 Cp श्रद्धां कुरु; Cvp स्पर्धां जहि (as in text). K2 महाप्राज्ञा; B9 Da4 D9 °प्रज्ञ (for °प्राज्ञ). — ^{b}) D7 यतः (for ततः). K6 प्राप्स्यति. V1 G2 तत् (for यत्). — D7 M5 Cv Kumbh. ed. repeat, while T G1–3.6

C. 12. 9460
B 12. 261[4]. 19
K. 12. 270. 16

श्रद्धावाञ्श्रद्दधानश्च धर्मांश्चैवेह वाणिजः ।
स्ववर्त्मनि स्थितश्चैव गरीयानेष जाजले ॥ १६
एवं बहुमतार्थं च तुलाधारेण भाषितम् ।
सम्यक्चैवमुपालब्धो धर्मश्चोक्तः सनातनः ॥ १७
तस्य विख्यातवीर्यस्य श्रुत्वा वाक्यानि स द्विजः ।
तुलाधारस्य कौन्तेय शान्तिमेवान्वपद्यत ॥ १८
ततोऽचिरेण कालेन तुलाधारः स एव च ।
दिवं गत्वा महाप्राज्ञौ विहरेतां यथासुखम् ।
स्वं स्वं स्थानमुपागम्य स्वकर्मफलनिर्जितम् ॥ १९
समानां श्रद्दधानानां संयतानां सुचेतसाम् ।

---

read, 12. 255. 35–36ᵇ, followed by the repetition of 12. 255. 38ᵃᵇ after 16ᵃᵇ. M1.6 om. 16ᶜᵈ. M7 repeats 16ᶜᵈ after the repetition of 12. 255 35–36ᵇ and 38ᵃᵇ after 16ᶜᵈ. — ᶜ) Da4 D6 श्रद्दधानस्य (for °नश्च). — ᵈ) K2 वाणिज. M7 (second time) धर्मेङ्. K4.7 D4 6 G2 M5 धर्मश्चै (M5 °र्मं चै) वेह वाणिजः; K6 V1 Bo.6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 धर्मश्चैव हि (D5.7 °वेह) जाजले (V1 वाणिजः; D8 जायले); T G1. 3. 6 याम्यहं याहि वाणिज (G1 °जं); M7 (first time) धर्मश्चैव विवर्धते. — B9 Dn4 om. (hapl.) 16ᵉᶠ; Ds2 reads it on marg. — ᵉ) Ś1 K1. 2. 4 स्वधर्मेव-; B6 सुवर्त्मनि (for स्व°). Da3. a4 स्थिताश्च (for स्थितश्च). K7 D4–7. 9 चैव (for चैव). — ᶠ) K1. 2 T G1–3. 6 M1. 6 Ca वरीयान् (for ग°). K6 इव; V1 B6. 7. 9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 7. 8 M5 एव (for एष). K4 जाज्वले; D5 जाजलेः; T G1–3. 6 M5 भूतले (for जाजले). M7 गरीयानिति मे मतिः. ❀ Ca: वरीयान् वरतरः । ❀ — After 16, K7 V1 Bo Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 T G1–3. 6 M1. 6. 7 read 19.

17 Before 17, K6 Da3. a4 M5 ins. भीष्मः. K6 Bo 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2 3. 5. 7. 8 repeat 17ᵃᵇ after 18. — ᵃ) Ś1 K1 महार्थं; K2 समर्थं; K4.6 (first time). 7 Bo (first time). 6. 7–9 (last three first time) Da4 (both times) Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 (all first time) -विधार्थं; D7 (second time) -मतार्थे (for -मतार्थं). D5. 7 तु (for च). — V1 om. 17ᶜ–18ᵈ. — ᶜ) K6. 7 Ds1 D4. 9 वेदम्; Bo. 7. 8 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 5–8 M1. 6. 7 चेदम्; B6. 9 Da4 त्विदम्; T1 G1. 3. 6 चैनम्; G2 क्षेमम् (for चैवम्). K6 B9 Da4 D5. 7 उपालब्धं; B8 उवाचेदं.

18 V1 om. 18 (cf. v. l. 17). — ᵃ) K7 D4. 9 M1. 6 व्याख्यात-; T G1–3. 6 M5. 7 प्रख्यात- (for विख्यात-). K6 B9 Da3 a4 D5. 7 -शब्दस्य (for -वीर्यस्य). — ᵇ) Da3 a4 D5 7 श्रद्धा (for श्रुत्वा). K2. 4 वीर्याणि; D5. 7 -वाक्येन (for वाक्यानि). T G1–3. 6 M1 5–7 जाजलिः (for स द्विजः). — ᵈ) K2 B6 D7 [अ]नु- (for [अ]न्व-). — After 18, K6 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 7. 8 repeat 17ᵃᵇ.

19 Before 19, V1 Bo. 6–9 Dn1 n4 Ds D2 3. 5. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 ins. भीष्म उवाच. B9 om. 19ᵃᵇᶜᵈ. K7 V1 Bo Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 T G1–3. 6 M1. 6 7 read 19 after 16. — ᵇ) Ś1 K1. 4 चैव हि; K2 V1 एव हि; K6 एव वा; D7 एव तु. — ᶜ) K7 D5 7 9 M1. 6 7 महाप्राज्ञो; Ds °प्राज्ञैर्; D4 °प्रज्ञौ; T2 °प्राज्ञ; G3 °प्राज्ञा (for °प्राज्ञौ). — ᵈ) Ś1 K1. 2 T1 G1 3. 6 M5 व्या (M5 व्य) हरेतां; B5 (marg. as in text) विचरेतां; D5 7 विजहार; M1. 6 विहरेत (for °रेतां). — ᵉ) K7 D4. 9 उपागत्य (for °गम्य). — ᶠ) K6 यत्कर्म- (for स्वकर्म-). Da3. a4 G1 -निर्मितं (for -निर्जितम्). K4 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 स्वकर्मपरिव- (Bo °नि) जितं.

20 K4 om. 20ᵃ–22ᵇ. K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 read 20ᵃ–22ᵇ after 6; D6 reads 20ᵃ–22ᵇ for the first time after 6; while T G1. 3. 6 M1. 5–7 read 20 for the first time, after 6, followed by 21ᵃ–22ᵇ. — ᵃ) D7 समानाः; G3 °नं (for °नां). — ᵇ) V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds D5. 7 T1 G3 6 M1. 5–7 (last seven first time) Cp s संमतानां; T2 (first time) संमितानां; Cn (gloss: दान्तानां) संयतानां (as in text). K6 स्वचेतसां; Dn4 Ds1 सु(Ds1 स्व)चेतसा. Ś1 K1. 2. 7 D4. 6 (second time). 9 तन्मता (D4 तन्मती-; D6. 9 सन्मती) नां यथाबलं; T G1 (all second time). 2. 3. 6 M1. 5–7 (last six second time) युक्तानां च यथाबलं. — ᶜ) K1 Da4 कुर्वतां. Ś1 K1. 2. 7 D4. 6 (second time). 9 यज्ञम् (for यज्ञ). K6 V1 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6 (first time) इत्येवं (for °व). ❀ Cv: यज्ञ इत्येव कुर्वतां, न तु कीर्त्यर्थं कुर्वतामित्यर्थः । ❀ — ᵈ) G1 (second time) M5 (first time) नायज्ञो; M1. 6 (both first time) न यज्ञे (for न यज्ञो). K7 यातु (for जातु). Ś1 K1. 2 नेच्छति; D7 T1 (first time). 2 (second time) G1 (first time). 2. 3 6 (last two first time) चेष्यते; M1 (first time) हेष्यते; M6 (second time) जे° (for ने°). V1 यज्ञो जातु न नेष्यते. ❀ Cs: नयज्ञो यज्ञाभावः । नकारानुबन्ध-

कुर्वतां यज्ञ इत्येव न यज्ञो जातु नेष्यते ॥ २०
श्रद्धा वै सात्त्विकी देवी सूर्यस्य दुहिता नृप ।
सावित्री प्रसवित्री च जीवविश्वासिनी तथा ॥ २१
वाग्वृद्धं त्रायते श्रद्धा मनोवृद्धं च भारत ।
यथौपम्योपदेशेन किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५६ ॥

२५७

भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
प्रजानामनुकम्पार्थं गीतं राज्ञा विचख्नुना ॥ १
छिन्नस्थूणं वृषं दृष्ट्वा विरावं च गवां भृशम् । C. 12. 9468 B. 12.264[5].2 K. 12.271.4

रहितसमस्तत्वान्नयज्ञ इत्यत्र लोपाभावः ॥ Cv : यज्ञः नेष्यत इति न, किं तु इष्यत एव । ❀

21 For the sequence in K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1. 3. 6 M1 5–7, cf. v. l 20. K4 om. 21 (cf. v. l. 20). — a) B7. 8 Ds वैवस्वती (for वै सात्त्विकी). K6 Bo. 6. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5 6 (first time). 7. 8 श्रद्धा (D2. 8 श्रुत्वा) वैवस्वती सेयं (D5. 7 चेयं); G2 सात्त्विकी क्रिया देवी (submetric). ❀ Cn (reading वैवस्वती): विवस्वान् प्रकाशरूपश्चिदात्मा तत्संबन्धिनी, ब्रह्मविषयिणीति यावत् । ❀ — b) B3 दयिता (for दुहिता). K6 Bo. 6 (marg as in text). 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6 (first time). 7. 8 द्विज; T G1–3 6 M5 (*sup. lin.*). 7 नृषु (for नृप). ❀ Cn : सूर्यस्य, सूर्यवत्प्रकाशधर्मिणः सत्त्वस्य दुहितेव दुहिता, सात्त्विकीत्यर्थः । ❀ — c) T1 G1–3. 6 सवित्री; M5 पवित्री (for सा°). Cpp गङ्गादिरूपा सावित्री. ❀ Ca : सावित्री, सूर्यस्य ब्रह्मतेजोमयस्य दुहिता, तदनुग्रहप्रभवात् । प्रसवित्री, तत्त्वोपाधिवशात् स्वर्गादिजनिका ॥ Cn (reading सा + अवित्री) : पालयित्री । प्रसवित्री, विशुद्धजन्मप्रदा । ❀ — d) K7 D4. 6 (second time). 9 -विश्वासनी (for °सिनी). K6 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6 (first time). 8 M1. 5–7 बर्हि(M1. 5–7 हवि)र्वाङ्मनसी (D5 °सां) ततः; B9 बर्हिर्मा मनसा ततः; T G1. 3. 6 हविर्धानमयी ततः (T2 °यीति चं; G1 °धी ततः); G2 हविर्वा शमसे ततः.

22 For the sequence in K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2 3. 5–8 T G1. 3 6 M1. 5–7, cf. v. l. 20. K4 om 22ab (cf. v. l. 20). — a) ❀ Cn : वाग्वृद्धं, वाचा स्वरवर्णविपर्यासेन यद्वृद्धं, छिन्नं नष्टं मन्त्राद्युच्चारणे ॥ Cp : वागितीन्द्रियोपलक्षकम्, मन इति बुद्ध्याद्युपलक्षकम् ॥ Cv : वाग्वृद्धं, विद्यावृद्धम् । ❀ — b) Ś1 K1. 2 तथैव च; D5 7 च भावतः; T G1–3. 6 M5 7 च जाजले (for च भारत). ❀ Cn : मनोवृद्धं, मनसा व्यग्रेण यन्नष्टं देवताध्यानादि । ❀ — T G1–3 6 om. 22cd; M1. 5–7 read it after 15ab. — c) K6 तथा (for यथा). B8 (marg. as in text) यथातथ्योपदेशेन; Ds1 यथौ यस्योप°; D3. 4 यथौपम्यौप°; D5. 7 °पम्येन देशेन. ❀ Ca : यथौपम्योपदेशेन, इयं यथोपदिश्यते तथैषा साधयति । ❀ — d) Bo Ds1 D9 इच्छति.

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 7–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 G1–3. 6 M1. 5. 6 तुलाधारजाज(K4 °ज्व)लिसंवादः समाप्तः (K2. 6 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn4 om. समाप्तः); K7 D4–7. 9 तुलाधारजाजलिसंवादे श्रद्धाप्रशंसा; M6 (also). 7 श्रद्धाप्रशंसा. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K6 M1. 6. 7 89; K7 88; B7 86; Dn1 D7 T1 G1 3. 6 M5 91; Dn4 Ds2 90; D8 85; T2 105; G2 87. — *Śloka no.:* Da4 25; Dn1. n4 D8 24.

257

1 Before 1, T1 G3. 6 read 12–13 and D7 G1 read 13 for the first time, repeating the same in proper place. K4. 7 Da3 Dn1. n4 D7. 8 T1 G1. 3. 6 om. the ref. — a) Ś1 K1. 2 [प्]व (for [अ]पि). G3 om. from प्युदा up to पुरा (in 1b). — c) T G1–3. 6 प्रजानामुपकारार्थं. — d) Da4 गीतां; M6 गीता (for गीतं). G1 प्राज्ञा (for राज्ञा). K4 D9 विचक्षुना; K6 B8 Dn4 D2. 3 (marg). 8 T G1–3. 6 M1.

C. 12. 9458
B. 12. 266(S).2
K. 12 271. 4

गोग्रहे यज्ञवाटस्य प्रेक्षमाणः स पार्थिवः ॥ २
स्वस्ति गोभ्योऽस्तु लोकेषु ततो निर्वचनं कृतम् ।
हिंसायां हि प्रवृत्तायामाशीरेषानुकल्पिता ॥ ३
अव्यवस्थितमर्यादैर्विमूढैर्नास्तिकैर्नरैः ।
संशयात्मभिरव्यक्तैर्हिंसा समनुकीर्तिता ॥ ४
सर्वकर्मस्वहिंसा हि धर्मात्मा मनुरब्रवीत् ।
कामरागाद्विहिंसन्ति बहिर्वेद्यां पशून्नराः ॥ ५
तस्मात्प्रमाणतः कार्यो धर्मः सूक्ष्मो विजानता ।
अहिंसैव हि सर्वेभ्यो धर्मेभ्यो ज्यायसी मता ॥ ६
उपोष्य संशितो भूत्वा हित्वा वेदकृताः श्रुतीः ।

5–7 विचख्युना; K7 V1 Bo Ds1 विचक्षुणा; B8 विच-खु(marg. °क्षु)ना; Da3 चरन्नुना; Da4 विचरन्नुना; Ds2 विवक्षुणा; D3 विचन्कुना; D4. 6 विवकुना; D5 विच*ना; D7 विचाक्षिणा (for °ख्नुना).

2 a) K1 छिन्नस्तूणं; K2 °स्थूनं; K7 °स्थूणां; Ds1 भिन्नस्थूणं; D4. 9 छिन्नस्थूण-; D5. 7 T1 G1. 3. 6 भि(D5. 7 छि)न्नं स्थूलं; T2 G2 भिन्नं स्थूल-; M1. 5–7 छिनस्थूर-; Cpp छिन्नज्ञानं (for °स्थूणं). K1 वृषे; K2 विषं; D5 वृकं (for वृषं). ❀ Ca: स्थूणा कण्ठदेशः, तत्र छिन्नम्, स्थूणीकृतकण्ठमित्यर्थः । अथ वा स्थूणायां यूपसमीपे छिन्नमित्यर्थः ॥ Cn: छिन्ना, विशस्ता स्थूणा, प्रतिमा शरीरं यस्य ॥ Cp: छिन्ना स्थूणा यूपो यस्मै सः ॥ Cs: मखकार्यार्थं शिलादिना ताडितम् ॥ Cv: छिन्नस्थूणं छिन्नशृङ्गम् । ❀ — b) K4 विरावे: K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 7. 8 T1 विलापं (for विरावं). D5 गवा. Ds1 वृषं (for भृशम्). — c) K2 M1 गोगृहे; T G1. 3. 6 जगर्हे; G2 जग्रहे (for गोग्रहे). K2 यस्य (for यज्ञ-). K1 -धाक्यस्य; K7 Ds2 D4. 6. 9 T G1. 3. 6 -वाटस्थः; Ds1 -वाटस्थे; D5. 7 M1. 5–7 -वाटे च (for -वाटस्य). ❀ Ca: गोग्रहे पशुनिग्रहे । ❀ — d) K7 B7. 8 Da4 D4–7. 9 प्रेक्ष्यमाणः (K7 °नः); Ds1 प्रेक्ष्य° (for प्रेक्ष°). G2 प्रेक्षमाणस्य पार्थिवः.

3 3^{ab} is damaged in Ś1. — a) K6 B6. 8. 9 Da3. a4 [ऽ]थ; V1 B7 D3 G1 [ऽ]स्ति; G2 च (for ऽस्तु). D5 लोकेभ्यः (for °षु). — b) B8 om. कृतम्. ❀ Ca.n: निर्वचनं, निश्चितं वचनम् । ❀ — c) Ś1 K1. 2 च; Da3. a4 T G1. 3. 6 तु (for हि). K2 प्रवृत्तां वा; T1 G3. 6 प्रवृत्ते (G3 °त्तौ) च; G1 प्रवर्तें च (for प्रवृत्तायाम्). G2 हिंसया नु प्रवर्तें च. — d) K7 D4. 9 आसीद् (for आशीर्). K1. 2 T2 [अ]नुकंपि(T2 °प)ता; K4. 6 Bo. 6 (marg.; orig. as in text). 7. 8 (marg.) Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 8 तु कल्पिता; K7 D4. 6. 9 [अ]नु(D6 सु)-वर्णिता; V1 B8 प्रकल्पिता; B9 तु कंपिता (for [अ]नुकल्पिता). D5. 7 पशूनां यज्ञकर्मणि; T1 G1–3. 6 आशिषो (G2 °षे) मान्वकंपत.

4 4^{ab} is damaged in Ś1. — a) B8 (marg.) अव्यक्स्थित-; D5–7 अनव° (for अव्यव°). — b) B7 नास्ति किं (for °स्तिकैर्). — c) B8 (marg) उद्यु॰ैर्; D6. 7 T G1 M1. 6 अव्यग्रैर् (for अव्यक्तैर्). G2 संशयाद्विकरव्यक्तैर्. ❀ Cn: अव्यक्तैर्यज्ञादिद्वारैव ख्यातिमिच्छद्भिः ॥ Cs: अप्रसिद्धैः । ❀ — d) K7 Bo. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 M1. 6 7 -वर्णिता; B8 (orig.; marg. as in text) -कल्पिता; D5. 7 M5 -वर्तिता; T G1–3. 6 दर्शिता (G2 °ताः) (for -कीर्तिता).

5 Ś1 is partly damaged. — a) B8 (marg. as in text) D6 -कर्मणि (for °सु). K1. 2 अहिंसा (K2 °सां) च; K7 V1 Da3 D4. 9 T1 G6 M7 अहिंसां हि; D8 हिंसा हि; D5. 7 हिंसायां (for अहिंसा हि). Dn1 G2 सर्वकर्मस्त्व(G2 °र्मं त्व)हिंसा (G2 °सां) हि. — b) B8 (marg. as in text) धर्मज्ञो; G1. 2 धर्मार्थो (G2 °र्थां) (for °त्मा). — c) K4. 7 Bo. 6 7. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M5 कामकाराद् (for °रागाद्). K6 विहंसंति. — d) D5 बहून् (for बहिर्-). Ś1 K2. 4 -वेदिं; K1 वेद; V1 B8 (marg as in text) D7 T G1–3. 6 वेद्याः; Dn1 -वैद्यां; D4. 9 -वेद्यान्; D5 वैद्याः (for -वेद्यां). D4 पशून्नरान्; G2 पशुस्वरान्.

6 Ś1 is partly damaged. — b) K7 T1 G1. 2 M7 धर्म- (for धर्मः). K7 D4. 9 शूक्ष्मो; G2 -सूक्ष्मं; M7 -सूक्ष्माद् (for सूक्ष्मो). — c) K6. 7 V1 B6. 8. 9 Da3. a4 D4–7 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 transp. एव and हि. B8 G2 धर्मेभ्यः (for सर्वेभ्यो). Bo. 7. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 अहिंसा सर्वभूतेभ्यो. — d) B8 G2 सर्वेभ्यो (for धर्मेभ्यो). M6 तथा (for मता).

7 Ś1 is partly damaged. — a) M1 उपोषी (for °ष्य). K1 संशिरो; K2 B7 संश्रितो; K7 संयतो; B6 Ds D3. 4. 9 शांसितो; Da4 [अ]संशितो (for सं°). ❀ Cn: उपोष्य, उप समीपे ग्रामस्य वासं कृत्वा । संशितः, तीक्ष्णव्रतः । ❀ — b) K7 D4. 6 9 M5 -कृता; Ds -कृतां (for -कृताः). Ds M5 शुचिः; D5 शुचीः; Cn (gloss: फलश्रुतीः) श्रुतीः (as in text). D7 T G1–3. 6 दैव(T2 वेद-; G2 देव)कृताञ्शुचिः; M1. 6. 7 देव(M7 वेद)कृता (M7 °तां) श्रुतिः. — c) T1 G6 M7

आचार इत्यनाचाराः कृपणाः फलहेतवः ॥ ७
यदि यज्ञांश्च वृक्षांश्च यूपांश्चोद्दिश्य मानवाः ।
वृथा मांसानि खादन्ति नैष धर्मः प्रशस्यते ॥ ८
मांसं मधु सुरा मत्स्या आसवं कृसरौदनम् ।
धूर्तैः प्रवर्तितं ह्येतन्नैतद्वेदेषु कल्पितम् ॥ ९
कामान्मोहाच्च लोभाच्च लौल्यमेतत्प्रवर्तितम् ।
विष्णुमेवाभिजानन्ति सर्वयज्ञेषु ब्राह्मणाः ।
पायसैः सुमनोभिश्च तस्यापि यजनं स्मृतम् ॥ १०
यज्ञियाश्चैव ये वृक्षा वेदेषु परिकल्पिताः ।
यच्चापि किंचित्कर्तव्यमन्यच्चोक्षैः सुसंस्कृतम् ।
महासत्त्वैः शुद्धभावैः सर्वं देवार्हमेव तत् ॥ ११

युधिष्ठिर उवाच ।

शरीरमापदश्चापि विवदन्त्यविहिंसतः ।
कथं यात्रा शरीरस्य निरारम्भस्य सेत्स्यति ॥ १२

C. 12.9.79
B 12.266[5].12
K. 12.271.1.14

आचारा. K2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T2 G1 M1.5.6 अनाचारः; M7 °रं. — d) ❀ Cs: कृपणाः प्रार्थनाबहुत्वात् कृपणाः । ❀

8 Ś1 is partly damaged. — a) D7 T G1.3.6 छिंदंति (for यज्ञांश्च). K1 वृक्ष्यांश्; B6.8 वेदांश्. — b) ❀ Cv: उद्दिश्य, वाङ्मात्रेणोक्त्वा । ❀ — c) K4 Da3 Dn4 Ds2 D2.3.8 मांसं न (for मांसानि). — d) K1 धर्माः. K7 प्रसश्यते; G1 प्रपश्यते.

9 Ś1 is partly damaged. — a) K6 V1 Bo.8.9 Da4 M1.5 सुरा (B8 °रां) मत्स्या मधु मां(M5 °धुर्मां)सम्; K7 B7 Da3 Dn1. n4 Ds D2–4.6.8 9 M7 सुरां (K7 Ds1 D4.6.9 °रा) मत्स्यान्मधु मांसम्; B6 T G1–3.6 सुरा मत्स्यो मधुर्मां(B6 G3.6 धु मां)सम्; D5.7 मधु मत्स्याः सुरा मांसम्; M1.6 सुरा मत्स्याः मधु मांसाः. ❀ Cs: सुरा पैष्टी, आसवो गौडी । ❀ — b) K7 Bo D4.6.9 T G1–3.6 M5 आसवः; M1.6 सत्त्वः (for आसवं). K1 कृसरौचनं; K2 °रोधनं; K7 V1 Bo.7 Da3. a4 D2.4.6.9 कृशरौ(K7 D4.6.9 °रो)दनं; B8.9 Ds2 कृषरौ°; Ds1 कृषरो°; T2 G1.2 M1.5–7 कृसरो° (for कृसरौ°). ❀ Cn: कृसरौदनम्, तिलमिश्रौदनम् ॥ Cv: सूपतिलमुद्गादिमिश्रोदनम् । ❀ — c) K2 धूर्तैः प्रवृत्तितमतन् (sic); T1 G1–3.6 धूर्तैः प्रवर्तिता ह्येते. — d) Ds2 D5.7 न तद् (for नैतद्).

10 Ś1 is partly damaged. Bo reads 10ab twice. — a) K6 Bo (first time).6.7.9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2.3.8 मानान् (for कामान्). K2.4.7 B6.8 D4–7.9 transp. मोहाच् and लोभाच्. — b) K6.7 Bo (second time).6.8 (marg. as in text).9 Da4 D4–7.9 T G2.3.6 M1.5–7 Ca (v. l., gloss: स्वर्गादिलोकप्रापकं) लौ- (Bo T1 G3.6 लो)क्यम्; Ds1 लौपम्; G1 लोकम् (for लौल्यम्). K7 B8 D4–7.9 प्रकीर्तितं; Bo (first time) Da3 Dn1. n4 Ds D2.3.8 प्रकल्पितं (for प्रवर्तितम्). — e) T G1–3.6 M1.5–7 यजंतीह (for [अ]भिजानन्ति). — f) Ś1 K1.2 [अ]भि-; T2 G1.2 M1.5.7 एव; M6 [ए]वं (for [अ]पि). T G1–3.6 M1.6 कृतं (for स्मृतम्).

11 Ś1 is partly damaged. — a) V1 T G1 M5.7 याज्ञियाश्; D7 G3.6 M1.6 याज्ञी°; G2 याज° (for यज्ञि°). K1 वृद्धा (for वृक्षा). — b) V1 देवेषु परिरक्षिताः. — c) K1 यश्चापि; D5.7 जहश्चापि. — d) Ś1 K1.2 अन्यश्; B8 (marg. as in text) अन्यैश्; Ds अन्नं; G2 अनु- (for अन्यच्). Ś1 K1.2 चाक्षैः; K6.7 B6 (the last two marg. as in text).8 (marg.).9 D7 चोक्तैः; Da4 चेक्षैः; Ds1 चोक्ष्यैः; Ds2 M5.7 Ca.s चौक्षैः; G2 -वृक्षैः (for चोक्षैः). D5.7 सुसंस्कृतैः (for °स्कृतम्). ❀ Ca: चौक्षैः शुद्धैः, हिंसाशून्यैः ॥ Cv (splitting into च उक्षैः): उक्षैः प्रोक्षणैः । ❀ — e) K4 Bo.7 Da4 Dn1. n4 D2.3.8 महत् (for महा-). V1 सत्त्व-; D5.7 T1 महा- (for शुद्ध-). — f) K7 G2 सर्वं-; D4 सर्वे (for सर्वं). B5 (marg. as in text) G2 वेदार्हम्; Da3 lacuna; G1 देहार्हम् (for देवा°).

12 T1 G3.6 read 12–13 for the first time before 1. Ds1 om. the ref. G3.6 (both second time) भीष्म (for युधिष्ठिर). — a) B8 T1 (first time).2 G1.2.3.6 (last two both times) M1.7 चैव (for चापि). — b) Ś1 K1.2.6 Da3. a4 Ca वित्त(Ś1 Ca °तु)दंति; D5.7 विरदंति (for विवदन्ति). K2 विहिंसतः; K7 D4 अविहिंसिनः; D6 °हंसतः; D9 °हिंसनाः; G2 °हिंसितः; G3 (both times).6 (second time) °हिंसकाः; M1.6 °हिंसकः; M7 °हिंसिकः (for °हिंसतः). ❀ Cs: शरीरमापदो नाशयितुमुत्सहन्ते । ताश्च नाशयितुं शरीरं यतते । अतो विवादो भवति । ❀ — d) K6 निराहारस्य; T1 (first time) G1.3.6 (last two first time) M5 निरालंभस्य (for °रम्भस्य). K4.6 V1 Da3 Dn1. n4 Ds D2.3.5.7.8 T2 G2.3.6 (last two second time) M7 सेत्स्यते (for °ति).

C. 12. 9480
B. 12. 266[5]. 13
K 12. 271. 2. 15

भीष्म उवाच ।
यथा शरीरं न ग्लायेन्नेयान्मृत्युवशं यथा ।
तथा कर्मसु वर्तेत समर्थो धर्ममाचरेत् ॥ १३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५७ ॥

२५८

युधिष्ठिर उवाच ।
कथं कार्यं परीक्षेत शीघ्रं वाथ चिरेण वा ।
सर्वथा कार्यदुर्गेऽस्मिन्भवान्नः परमो गुरुः ॥ १

भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
चिरकारेस्तु यत्पूर्वं वृत्तमाङ्गिरसे कुले ॥ २

चिरकारिक भद्रं ते भद्रं ते चिरकारिक ।
चिरकारी हि मेधावी नापराध्यति कर्मसु ॥ ३

चिरकारी महाप्राज्ञो गौतमस्याभवत्सुतः ।
चिरं हि सर्वकार्याणि समेक्षावान्प्रपद्यते ॥ ४

चिरं संचिन्तयन्नर्थांश्चिरं जाग्रच्चिरं स्वपन् ।
चिरकार्याभिसंपत्तेश्चिरकारी तथोच्यते ॥ ५

---

13 For the repetition in T1 G3.6, cf. v. l. 12. D7 G1 read 13 for the first time before st. 1. G3 6 (both second time) om. the ref. — a) K1.6 लग्लायेन्; D7 T1 G1.3.6 (all second time) न म्लायेन्; G1 (first time) न ग्रीयेन्; G2 न श्रेयो (for न ग्लायेन्). — b) D7 T1 G1.3 6 (all second time) नैव मृत्युवशं भवेत्. — c) Ś1 K1.2 धर्मः प्र-; G1 (first time) कामसु (for कर्मसु).

Colophon om. in T2 G2: K3.5 B1-5 Da1.a2 Dn2. n3 D1 G4.5 M2-4 absent. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2.4.6.7 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-9 T1 G1. 3.6 M1 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1.2.4 विचक्नु(K1 विदक्नु-; K2 निवर्जु-; K4 विविक्षु)गीताः समाप्ताः; K6.7 B6 Da4 Ds2 D5 विचक्षु(D5 °क्ष)गीताः; V1 Bo.8 Dn1 D2.8 विचख्युगीता; B7.9 विचक्नुगीता; Da3 D3 विचक्नुगीता; D4.6.9 विचक्रुगीता; G6 हिंसानिंदनं; M5.6 विचख्युगीतं; M7 विचाख्युगीतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 M1.6.7 90; K7 89; B7 60; Dn1 D7 T1 G1.3.6 M5 92; Dn4 Ds2 91; D8 86. — *Śloka no.:* Da4 Dn1.n4 Ds 14.

258

☞ With this adhy., cf. Skānda Purāṇa, Māheśvara khaṇḍa, adhy. 266, the variants from which are included in Appendix II, (No. 2).

1 a) T2 कार्यः; M1.6 कार्ये (for कार्यं). — b) K7 D4.6.9 T1 G3 शी(K7 D9 शै)घ्रेण (for शीघ्रं वा). V1 च (for वा). Ds शीघ्रं वाप्यचिरेण वा. — c) D7 सर्वधा (for °था).

2 B7 om. the ref. — a) G3 om. from प्युदा up to पुरा (in 2b). — c) B7 Dn4 चिरकालेस्तु; D5.7 °कालेन; D6 °कारस्य (for °कारेस्तु). K6.7 पूर्वं- (for पूर्वं). — d) Cs वृत्तस्य (for वृत्तम्). D7 T G1-3.6 M1.5-7 अं(T2 G2 M1.5-7 आं)गिरसां.

3 $3^{ab} = 51^{ab}$. T1 om. (hapl.) 3^{ab}. — a) K7 D4.9 चिरकारक; G1 चिचकारीह (sic). — b) K7 D4.9 चिरकारक; G1 °कारिकाः. B8 (marg. as in text) चिरकारिककारिका. — c) K4 चिरकारो (for °कारी). K6 [इ]ति; K7 इ (for हि). K2 महाप्राज्ञो (for हि मेधावी). — d) K1 नापराध्यंति; Da3 °राध्यतु; M1 °राध्यसि (for °राध्यति). K6 धर्मसु (for कर्मसु).

4 D7 om. (hapl.) 4^{ab}. — a) K2 हि मेधावी; G2 महाप्राज्ञा (for °प्राज्ञो). — b) K7 B7 गोतमस्य; G2 शुकमस्य. M7 भवेत् (for [अ]भवत्). — d) K1 समीक्षायान्; K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2. 3.8 विमृश्या(Da4 Dn1 Ds2 D3.8 °श्या)र्थान् (for समेक्षावान्). K4.7 D4-7.9 M6 विमृश्य प्र(K4 °मर्शन्प्र-; D5.7 °मर्शात्प्र)तिपद्यते; T G1.3.6 M5.7 विमर्शात्प्रत्यपद्यत (T1 G3 °ते); G2 विमृशन्प्रत्यपद्यत; M1 विमार्गान्प्रतिपद्यते.

5 D5 om. (hapl.) $5^{a}-6^{b}$. — a) M5 स (for सं-). D6 अर्थं. K4.6 V1 Bo.6.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2

अलसग्रहणं प्राप्तो दुर्मेधावी तथोच्यते ।
बुद्धिलाघवयुक्तेन जनेनादीर्घदर्शिना ॥ ६
व्यभिचारे तु कस्मिंश्चिद्व्यतिक्रम्यापरान्सुतान् ।
पित्रोक्तः कुपितेनाथ जहीमां जननीमिति ॥ ७
स तथेति चिरेणोक्त्वा स्वभावाच्चिरकारिकः ।
विमृश्य चिरकारित्वाच्चिन्तयामास वै चिरम् ॥ ८
पितुराज्ञां कथं कुर्यां न हन्यां मातरं कथम् ।
कथं धर्मच्छले नास्मिन्निमज्जेयमसाधुवत् ॥ ९
पितुराज्ञा परो धर्मः स्वधर्मो मातृरक्षणम् ।
अस्वतन्त्रं च पुत्रत्वं किं नु मां नात्र पीडयेत् ॥ १०
स्त्रियं हत्वा मातरं च को हि जातु सुखी भवेत् ।
पितरं चाप्यवज्ञाय कः प्रतिष्ठामवाप्नुयात् ॥ ११
अनवज्ञा पितुर्युक्ता धारणं मातृरक्षणम् ।
युक्तक्षमावुभावेतौ नातिवर्तेतमां कथम् ॥ १२ C. 12. 9493 B. 12. 267[6]. 13 K. 12. 272. 13

M1. 6. 7 चिरं संचि(K4 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 8 M1. 6 स चि)तयत्यर्थान् (K6 Da4 °र्थान्: G2 °त्यत्तं); D8 °चय- यत्यर्थान्; D7 T1 G1. 3. 6 °जनयत्यर्थं. — b) K7 चिरा (for चिरं). K1. 2 जाग्रश्चिरं; Dn1 Ds1. s2 (before corr.) D3. 7 T G1. 3. 6 जाग्रंश्चिरं; G2 जाग्राश्चिरं; M1. 6 जाग्रं चिरं (for जाग्रच्चिरं). ❀ Cs : चिरं जाग्रत्, चिरेण निरूपकः । चिरेणार्थेभ्यश्च निवर्तकः । ❀ — c) K4 Bo. 8. 9 Da3 Dn4 D8 D2. 3. 7. 8 T G1-3. 6 चिरं (for चिर-). K4 V1 -संपत्तिञ्च; K6 Bo. 6-9 Da3. a4 D8 D3. 7 T G1-3. 6 M1. 6 -पत्तिश्च; Dn1. n4 D2. 8 -पत्ति च; M8 -पत्तेश्च; M7 -पत्त्या च (for -संपत्तेश्च). — d) K6 चिरं कार्यार्थं उच्यते; B6. 7. 9 चिरकार्येथ (B6 °र्येत) उच्यते; Da3. a4 °कार्यं तदुच्यते.

6 D5 om. 6ab (cf v. l. 5). — a) K4 D8 अलं स-; Bo 8 (orig.). 9 (marg.) D2. 8 अलं सं-; B8 (marg.) Dn4 Ds1 G1 M1 अलसं; G2 अथ सं- (for अलस-). K4 प्राप्ते; V1 प्राज्ञो; Ds1 प्राप्तौ (for प्राप्तो). ❀ Cn : गृह्यते उपादीयते लोकेऽनेनेति ग्रहणं नामधेयम् । ❀ — b) M1. 6 यथा (for तथा). K7 B6. 9 Dn1. n4 Ds1 D2-4. 9 दुर्मेधावीत्यथोच्यते; D7 T G1-3. 6 M5. 7 °धा इति सो(T2 M5. 7 चो-; G2 शो)च्यते. — c) Da3 a4 वृद्धि- (for बुद्धि-). — d) K2 जवेन (for जनेन).

7 a) Ś1 K1 बृथितातो (sic); K2 व्यथितेन; D4 व्यभिवारे; D6 व्यतिचारे (for व्यभि°). D4 नु (for तु). — b) K4 व्यतिक्राम्य (for °क्रम्य). D5. 7 G1 M1. 6 परान् (for [अ]परान्). — c) D7 पित्रोक्ति (sic); T1 G1 पित्राति- (for पित्रोक्तः). G2 पित्रोक्तमखिलेनाथ. — d) K2 Da4 जहि मां (for जहीमां). Da3 अतः; Dn4 इव (for इति). — After 7, D5. 7 editions ins. :

707* इत्युक्त्वा स तदा विप्रो गौतमस्तपतां वरः ।
अविमृश्य महाभागो वनमेव जगाम ह ।

[(L. 1) Editions जपतां (for तपतां). — (L. 2) Editions सः (for ह).]

8 a) D1 तथेति. D5. 7 M1 6 [उ]क्तः (for [उ]क्त्वा). — b) K1. 2 स्वभावा(K2 °व)ञ्च (for °वाच्). K7 D4. 9 चिरकारकः (D4 °काः); M7 °कारिकाः. — c) Ś1 K1. 6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da4 Ds1 विमृश्य; K2 विसृष्ट (sic) (for विमृश्य).

9 a) Ś1 K1. 2. 4 T1 G1. 3. 6 अहं; V1 तथा (for कथं). — b) K7 T G1. 3. 6 नि- (for न). — D8 om. 9c-10b. — c) Da4 धर्मबले (for °च्छले). K2 ह्यस्मिन् (for ना°). — d) Ds1 न (for नि-). M7 असाधुवान्.

10 D8 om. 10ab (cf. v. l. 9). — ab) Da3 om. (hapl.) धर्मः स्व. K2 -रक्षिणं; G1 -लक्षणं (for -रक्षणम्). — M7 repeats 10c-12b after 13. — d) K1. 2. 4. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 8. 9 T2 G1 तु (for नु). K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 D8 D2 3. 5. 6. 8 मां नानु-; Da3. a4 मां नाव-; D7 T G1-3 6 मामत्र; M1. 5. 6. 7 (first time) नामात्र (for मां नात्र).

11 For the repetition in M7, cf. v. l. 10. K4 om. 11. — b) Ś1 K1. 2 G2 नु; G1 न; M7 (second time) [ऽ]पि (for हि). — c) B3 (marg. as in text) D4. 9 वा (for च). T2 चाभि- (for चापि). — d) M7 (second time) कं (for कः).

12 For the repetition in M7, cf. v. l. 10. — a) K6 मुक्ता (for युक्ता). — b) K7 D4. 6. 9 कारणं; T G1-3. 6 M5 स्वधर्मो (for धारणं). K1 -रक्षनं; M6 -लक्षणं (for -रक्षणम्). — c) K6 B3 Dn4 युक्तक्षेमाव्; D4 युक्तिक्षमाव् (for युक्त°). K7 D9 अनुष्ठेयौ गुणावेतौ; D5. 7 युक्तं क्षमं द्वयं (D7 द्वयं क्षमं) ह्येतत्; T2 G1 2 युक्तक्षमाप्र(T2 °स्व)भावौ (G2 °वे-) तौ. — d) Ś1 K1. 2. 4 चा(K4 ना)तिवर्तेय वा कथं; K6 D4. 9 नातिवर्तेत मा (D4. 9 वै) कथं; D5. 7 नाभिवर्ततमां कथं; T G1-3. 6 M5 नानुवर्त्यौ कथं मया. ❀ Cn : कथमहमेतौ नातिवर्तेतमाम्, अतिशयेन नातिवर्ते (Pāṇini 5. 4. 11) । ❀

C. 12. 9494 B. 12. 297[6]. 14 K. 12. 272. 14

पिता ह्यात्मानमाधत्ते जायायां जज्ञियामिति ।
शीलचारित्रगोत्रस्य धारणार्थं कुलस्य च ॥ १३
सोऽहमात्मा स्वयं पित्रा पुत्रत्वे प्रकृतः पुनः ।
विज्ञानं मे कथं न स्याद्बुबुधे चात्मसंभवम् ॥ १४
जातकर्मणि यत्प्राह पिता यच्चोपकर्मणि ।
पर्याप्तः स दृढीकारः पितुर्गौरवनिश्चये ॥ १५
गुरुरग्र्यः परो धर्मः पोषणाध्ययनान्वितः ।
पिता यदाह धर्मः स वेदेष्वपि सुनिश्चितः ॥ १६
प्रीतिमात्रं पितुः पुत्रः सर्वं पुत्रस्य वै पिता ।
शरीरादीनि देयानि पिता त्वेकः प्रयच्छति ॥ १७
तस्मात्पितुर्वचः कार्यं न विचार्यं कथंचन ।
पातकान्यपि पूयन्ते पितुर्वचनकारिणः ॥ १८
भोगे भाग्ये प्रसवने सर्वलोकनिदर्शने ।
भर्त्रा चैव समायोगे सीमन्तोन्नयने तथा ॥ १९

---

13 a) K1.6 B9 Da4 आदत्ते (for आधत्ते). — b) K1 जज्ञुशाम्; K2 जज्ञयाम्; K3.7 B0.6–9 Dn1.n4 Ds D2–9 जज्ञिवान्; V1 यज्ञवान्; B8 (marg.) Cv (gloss: उत्पत्तिमताम्) जज्ञुषाम्; Da3.a4 जज्ञुपाम्; M1.5–7 जायताम् (for जज्ञियाम् as in Ś1 K4 only). T G1–3.6 माता भस्त्रा ह्य(G2 °स्त्री स)निंदिता. — c) G2 चिर- (for शील-). D4 -चरित्र- (for -चारित्र-). G2 -श्रोत्रस्य (for -गो°). — After 13, M7 repeats 10c–12b.

14 a) K4.6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5–8 T1 G3.6 M5 सोहं मात्रा; G2 सो महात्मा (for सोऽहमात्मा). Da3.a4 पित्र्य- (for पित्रा). — b) Ds G2 पुत्रत्वेन कृतः; T1 G1.3.6 °त्वे च कृतः; M1.7 (*sup. lin.* as in text) °त्वे प्रकृते (for °त्वे प्रकृतः). M7 (*sup. lin.* as in text) पुरा (for पुनः). — c) V1 G1–3.6 एतत्किं (for मे कथं). K2 नु (for न). ❀ Cv (reading विज्ञानं मे यथा): विज्ञानं विरुद्धं ज्ञानम् । ❀ — d) K1 बोबुधे; V1 B0.6 (marg.) Da3.a4 D3 Ca (gloss: अतिशयेन बुध्ये) बोबुध्ये; Dn1.n4 D2.8 बौबुध्ये; M1.6 स्वबुद्धे; Kumbh. ed. द्वौ बुद्ध्ये (for बुबुधे). M1.6 -संभवः (for -संभवम्). K7 D4–6.9 बुध्ये चैवात्मसंभवं.

15 a) M1.6 -कर्माणि (for -कर्मणि). K7 त्यत् (for यत्). D4 प्रोद् (for प्राह). — b) K1.2 D6 यश् (for यच्). ❀ Ca: उपकर्मणि, जातकर्मणः कर्मान्तरकर्मणि । ❀ — c) G1 पर्याप्ता (for °प्तः). K6.7 Da4 सुदृढीकारः; Dn4 D6 स दृढाकारः; G2 M1 सदृशीकारः (G2 °लः) (for स दृढी°). — d) K4 D4.6.9 -लिप्सया (for -निश्चये).

16 a) T G1–3.6 M1.5.6 गुरोर् (for गुरुर्). G1 अग्र्य-; G2 उग्र-; M6 अग्र्यं (for अग्र्यः). — b) K4.6.7 V1 B0.7.8 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 M1 पोषणाध्याप(D4 M1 °य)नान्वि(K7 B8 [marg. as in text] D4.6.9 M1 °द्वि)तः; B6.9 Da3.a4 D7 T G2.3.6 M5–7 °णाध्यय(T G3.6 M5–7 °णाप्याय-; G2 °णोप्याय)नान्वितं (M6 °द्वितं; M7 °द्वितः). — c) M5 यमाह (for यदाह). V1 B0 M1.6 धर्मस्य; D5.7 धर्मं वै (for धर्मः स). — d) Ds वेदश्चापि (for वेदेष्वपि). K6 B9 Da3.a4 सुनिष्ठितः; K7 B0 D4.6.7.9 विनिश्चितं (B0 D7 °तः); B7 स्वनुष्ठितः; D5 हि निश्चितः; G1 सुनिश्चयः (for °श्चितः).

17 a) Ds1 -मात्र- (for -मात्रं). — b) K7 सर्व- (for सर्वं). — c) Ś1 K1.2 सर्वाणि (for देयानि).

18 b) K2 विकार्यं (for विचार्यं). K6.7 B0.6.8.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T G1–3.6 M1.5–7 कदाचन (for कथंचन). — c) D2 पातकामपि; G1 पताकान्यपि; G2 पतंगा° (for पातका°). Da4 युज्यंते; Ds1 पूर्यंते; T1 G1.3.6 दूयंते (for पूयन्ते). — d) K4.6 V1 B0.6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T G1–3.6 M1.5–7 शासन- (for वचन-). V1 -कारकाः; D7 -कारणात्; M1.6.7 -कारिणि (for °णः). — After 18, M5 reads 21cd.

19 M5 om. 19. — a) K4.6 भोग्ये (K6 °ज्ये) भाग्ये; K7 Dn1.n4 Ds1 D4.8.9 भोग्ये भोज्ये; V1 B0.8 D3 भोज्ये भोग्ये; B6.7.9 Da3.a4 Ds2 भोज्यभोग-; D5 भागे भोग्ये; D6 भाग्यभोज्ये; D7 T1 G1 भाग्यभोग-; T2 G2 भो(G2 भा)ग्यभोगे; G3.6 भाग्यभोग्य-; M1.6.7 भाग्याभोग्ये (for भोगे भाग्ये as in Ś1 K1.2). K4 G2 प्रवसने; K6.7 V1 B0.8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D3–6.8.9 प्रवचने; M1.6.7 प्रसवगे (for °वने). D2 भोग्ये प्रवचने चैव. — G1 om. (hapl.) 19b–20c. — b) K1 सर्वलोकानिदर्शने; D2 °लोकानिदर्शनं. — c) Ś1 K1.2 B7 कर्त्रा; K7 V1 D4.6.7.9 T भर्ता; G2 हृत्वा (for भर्त्रा). M1.6 समायोगो (for °योगे). — d) K7 [ऽ]पि च; Dn4 D2.3.8 तदा (for तथा). — After 19, T G2.3.6 read 21ab.

पिता स्वर्गः पिता धर्मः पिता परमकं तपः ।
पितरि प्रीतिमापन्ने सर्वाः प्रीयन्ति देवताः ॥ २०
आशिषस्ता भजन्त्येनं पुरुषं प्राह याः पिता ।
निष्कृतिः सर्वपापानां पिता यदभिनन्दति ॥ २१
मुच्यते बन्धनात्पुष्पं फलं वृन्तात्प्रमुच्यते ।
क्लिश्यन्नपि सुतस्नेहैः पिता स्नेहं न मुञ्चति ॥ २२
एतद्विचिन्तितं तावत्पुत्रस्य पितृगौरवम् ।
पिता ह्यल्पतरं स्थानं चिन्तयिष्यामि मातरम् ॥ २३
यो ह्ययं मयि संघातो मर्त्यत्वे पाञ्चभौतिकः ।
अस्य मे जननी हेतुः पावकस्य यथारणिः ।
माता देहारणिः पुंसां सर्वस्यार्तस्य निर्वृतिः ॥ २४
न च शोचति नाप्येनं स्थाविर्यमपकर्षति । C.12.9507 B.12.267[6].27 K.12.272.27

20 G1 om. 20^{abc} (cf. v. l. 19). — ^{a}) K6 चैव; M7 स्वर्गं (for स्वर्गः). K4 Bo.7 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T1 G2.3.6 पिता धर्मः पिता स्वर्गः (Da4 om स्वर्गः; G2 स्वर्गं). — Bo om. (hapl.) 20^{b}–22^{c}. — ^{b}) K6 B6.7.8 (marg. as in text).9 Da4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 हि परमं; Da3 हि वचनं (for परमकं). — ^{d}) K7 Da4 प्रियंति; T2 G1 प्रीणंति. K6 B7.8 (marg.) M5 प्रीयंते सर्वदेवताः.

21 Bo om. 21 (cf. v. l. 20). G1 M5 om. 21^{ab}. T G2.3.6 read 21^{ab} after 19. — ^{a}) Da4 आशिषं. D5–7 तु (for ता). K1 भवंति (for भजन्ति). G2 आशिषोस्तं भजत्यन्नं. — ^{b}) Ds1 D3 परुषं (for पु°). Ś1 K1 V1 G3.6 M1.6 यः; K6 B6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5–8 यत्; G2 मा (for याः). — M5 reads 21^{cd} after 18. — ^{c}) Da4 निष्कृति-; Ds G1.3.6 निकृतिः; D7 निष्कृतिं; M1.6 निष्कृतः (for निष्कृतिः). M1.6 -पाप्मानां (for -पापानां). — ^{d}) K6 V1 B6–8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 चाभि-; B9 चापि (for अभि-).

22 Bo om. 22^{abc} (cf. v. l. 20). — ^{b}) G1 फल- (for फलं). K1.2 वृत्ताद्य; K6 कृंतात्; B9 वृंदात्; Da4 Dn1.n4 D8 वृक्षात्; G1.2 वृत्ताच् (for वृन्तात्). Ś1 K1.2.7 D6.9 T G1–3.6 M5–7 च; D4.5.7 वि- (for प्र-). Ds -मुंचति (for -मुच्यते). — ^{c}) K7 Ds1 कृ- (Ds1 क्लि)श्यन्नपि; D9 क्लेश्य°; M1.6.7 क्लिश्यंतोपि (for क्लिश्यन्नपि). K4 B8 (marg.) Dn1.n4 D2.8 सुतं; B8 (orig.) पिता; Ds1 सुतः; T G1.2.6 M5.7 पितुः (for सुत-). K6 T G1.3.6 M1.5.6 स्नेहः; D7 M7 स्नेहात्; G2 स्नेहं (for -स्नेहैः). — ^{d}) B8 पुत्रं; T1 पितृ-; T2 G1–3.6 M1.5–7 पुत्र- (for पिता). K4.6 V1 Bo Dn1.n4 Ds D2.3.8 पुत्रं; B6 (marg. as in text).7.9 पुत्रान्; B8 स्नेहान्; Da3.a4 पुत्रा; D9 lacuna; M1.6.7 -स्नेहो (for स्नेहं). K2.7 G2 मुच्यति (for मुञ्चति).

23 ^{a}) M1.6.7 हि (for वि-). Ś1 K1.2.4 तात; V1 राजन् (for तावत्). — ^{b}) D5.7 -गौरवात् (for -गौरवम्). — ^{c}) D5.7 T G1–3.6 M1.5–7 पितुर् (for पिता). K2 ह्यल्पतर-; K4.7 Dn1.n4 D2–4.6.8.9 नाल्पतरं; V1 B8 (marg. as in text).9 D5.7 ह्यनुत्तरं (V1 D7 °मं); Ds2 ह्यल्पांतरं; T1 G1–3.6 M7 अल्पांतरं (G3 °र-); T2 अल्पंतर-; M1.5.6 अल्पतरं; Cs (gloss: पितृकल्पाम्) अल्पांतरी- (for ह्यल्पतरं). B9 स्थाणुं (for स्थानं).

24 ^{a}) Da4 संघातौ. G2 यो ह्यधर्मविसंघातो. — ^{b}) K2 पंच-; G1 गां च (for पाञ्च-). Da4 D6 -भौतिकं (for °कः). — ^{c}) D5.7 M1 तस्य (for अस्य). K1 जनने; M6 जीवनी (for जननी). — ^{d}) D6 पापकस्य (for पाव°). K1 यथारिणः; M5 °रणीः. — ^{e}) M6 देहारणीः. Ds2 D4.6.9 पुंसः (for पुंसां). — ^{f}) K1.4 [अं]तस्य; K2 G1 [आ]त्तस्य; K6 [आ]वृत्ति-; B8 (marg. as in text) [अ]र्थस्य (for [आ]र्तस्य). K1.4 निवृतिः. — After 24, K4.7 Dn1.n4 Ds D3–7.9 editions ins.:

708* मातृलाभे सनाथत्वमनाथत्वं विपर्यये ।

[D6 मातृत्वात्तु (for °लाभे).]

25 ^{a}) M1 स (for न). K4 V1 Bo.6–9 Da4 D4.6.9 T G1–3.6 M5.7 स; M1 न (for च). Ds1 शौचामि; M7 शोचंति. K6 नान्येनं; K7 Ds1 D5.7 M7 नाप्येवं; D4.9 चाप्येवं; T G1–3.6 नाप्येष (G2 °व) (for °नं). M6 स शोचति समाप्येवं. — ^{b}) K1.2 स्थावर्यम्; D5.7 न वीर्यम्; T G1–3.6 M1.5–7 स्ववीर्यम् (for स्थाविर्यम्). B9 अपि (for अप-). — ^{c}) B7.8 (marg. as in text) M1 प्रिया-; M6 स्त्रिया (for श्रिया). D8 योगेपि (for हीनोऽपि). B8 (marg. as in text) M5 हि; M1.6 वि- (for ऽपि). K6 Bo.6–8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T2 M1.5–7 गेहम् (for गेहे). G2 श्रिया हीनो वियोगेन. — ^{d}) Ś1 K1.2.4 स्वंबेति; V1 तन्वेति; B9 अन्वेति; G2 धर्मे ह (for अम्बेति). Da3.a4 प्रतिपाद्यते. ❀ Cp: प्रतिपद्यते, गृहं गच्छति । ❀ — After 25, D5.7 ins.:

C. 12. 9507 B. 12. 267[6]. 27 K. 12. 272. 27 श्रिया हीनोऽपि यो गेहे अम्बेति प्रतिपद्यते ॥ २५
पुत्रपौत्रसमाकीर्णो जननीं यः समाश्रितः ।
अपि वर्षशतस्यान्ते स द्विहायनवच्चरेत् ॥ २६
समर्थं वासमर्थं वा कृशं वाप्यकृशं तथा ।
रक्षत्येव सुतं माता नान्यः पोष्टा विधानतः ॥ २७
तदा स वृद्धो भवति यदा भवति दुःखितः ।
तदा शून्यं जगत्तस्य यदा मात्रा वियुज्यते ॥ २८
नास्ति मातृसमा छाया नास्ति मातृसमा गतिः ।
नास्ति मातृसमं त्राणं नास्ति मातृसमा प्रपा ॥ २९
कुक्षिसंधारणाद्धात्री जननाज्जननी स्मृता ।
अङ्गानां वर्धनादम्बा वीरसूत्वेन वीरसूः ॥ ३०
शिशोः शुश्रूषणाच्छुश्रूर्माता देहमनन्तरम् ।
चेतनावान्नरो हन्याद्यस्य नासुषिरं शिरः ॥ ३१
दंपत्योः प्राणसंश्लेषे योऽभिसंधिः कृतः किल ।

709* प्राप्नुयादेव हर्षं स चिन्तात्मा मानुषः स्वयम् ।

[D5 चित्या* (for चिन्तात्मा).]

26 a) K7 V1 D4–7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 ·समापन्नो (M1. 6 °न्नां) (for °कीर्णो). K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 पुत्रपौत्रोपपन्नोपि (B8 Ds °न्नो हि). — b) K1. 4. 6 G1 जननी (for °नीं). G1 समाश्रियः (for °श्रितः). — c) K2. 4 T2 ·सहस्रांते (for ·शत· स्यान्ते). — d) K1. 2. 6 द्विहायनव(K6 °र)श्च (for °वच्). K1 चयेत्; Dn1 भवेत् (for चरेत्). B6. 9 द्विहायनः स वर्तते; B7 स द्विहायनमाचरेत्; D5. 7 पुत्रत्वेनाभिवर्तते; T G1–3. 6 M1. 5–7 हायनत्वे स वर्तते.

27 a) B8 (marg.) च (for the first वा). K7 B8 (marg.) D4. 9 च (for वा). — b) K7 D6 च (for वा). K1 कृतं वाप्यकृतं तथा; V1 B6 (marg.). 7–9 Da3. a4 कृशं (B6 [orig.]. 9 स्थूलं) वाकृशमेव च (B6. 7 Da3. a4 वा). — c) Ds1 D5. 7 एवं (for एव). — d) K2 पौष्टा (for पोष्टा). T G1–3. 6 M1. 5–7 तथाविधः (G2 °दः) (for विधानतः).

28 a) G2 ततः (for तदा). K6 M1. 6. 7 (*sup. lin.* as in text) समृद्धो; T1 (also as in text) प्रवृद्धो (for स वृद्धो). — c) B8 (marg.) D7 यदा (for तदा). Ś1 K1. 2. 4 तदा तस्य जगच्छून्यं. — d) Da4 माता. V1 [अ]पि (for वि·). B7 विमुच्यते (for वियुज्यते).

29 K1 reads 29 twice. — a) K1 (first time) कुक्षि (for नास्ति). D9 मात्रा (for मातृ·). T1 G1. 3. 6 ·सम·; G2 ·समः (for ·समा). G2 प्रेया (for छाया). ❀ Cp: छाया आह्लादहेतुः । ❀ — b) D9 G1 मात्रा; G2 पितृ· (for मातृ·). ❀ Cp: गतिः आश्रयः । ❀ — c) B0 ·समा तुल्या (for ·समं त्राणं). — d) K7 ·सम·; D5. 7 ·समः; D8 ·समं (for ·समा). K4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8. 9 प्रिया; D5. 7 प्रियः; G1 प्रभा; G2 हिता (for प्रपा).

30 a) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 कुक्षौ (for कुक्षि·). G1 संभरणाद् (for ·संधा°). — b) D4. 6. 9 तथा (for स्मृता). — d) K4 Da4 वीरसू ते(Da4 °सूक्ते)न; M1. 6. 7 °सूस्त्वेव (for °सूत्वेन). ❀ Cs: वीरो गर्भः । ❀

31 a) Ś1 K1 शश्रूर्; K6 स्वश्रूर्; V1 B0 6–9 D3. 7 T G2. 3. 6 M1. 5–7 Cp श्वश्रूर्; D5 स्वस्रूर् (for शुश्रूर्). — b) K2 गंता; T G1–3. 6 M5 मातृ· (for माता). — c) Ś1 (orig. as in text; by corr.) Ca तु नो; K1 ततो; T G1. 3. 6 M5 स को; G2 स ते (for नरो). — d) G2 तस्या; M1. 7 यस्या (for यस्य). K1. 4 नासुशिरं; K2 नासुचिरं; K6 B0. 8 Ds1 D2. 8 नाशुशिरं; K7 V1 B6. 7. 9 Da3. a4 Ds2 D4. 6. 9 नाशुषिरं; Dn4 D3 नाशु स्थिरं; D5 नासुस्पिरं; G2 नु सुषिरं (for नासु°). K6 शिवः; Dn4 D3 मनः (for शिरः). ❀ Ca: नासुषिरं, अपि तु ससुषिरं, चक्षुरादिवत् दर्शनश्रवणादिकारीत्यर्थः ॥ Cn: यस्य शिरः, सुषिरं मेदोमज्जादिना रिक्तं, शुष्कालाबुवत् पथि पतितम् । तद्विपरीतमसुषिरं स्यात् ॥ Cp: नासुषिरं श्रोतृच्छिद्रयुक्तम् ॥ Cs: नासुषिरं, कर्णनासादिसुषिरहीनमसुषिरम्, तथा यस्य शिरो न भवति, यः शृणोति, पश्यति, जिघ्रति, भक्षयति ॥ Cv: यस्य शिरः असुषिरं न, किं तु सुषिरमेव, यस्य शिरः सहस्रधा भिद्यते स एव मातरं हन्यादिति भावः । ❀

32 a) G2 दंपत्यौ (for °त्योः). B6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 Ds D5. 7 T G3. 6 M1. 5–7 पाणि·; G1. 2 प्राणि· (for प्राण·). Ś1 K2. 4. 7 B0 D4. 9 ·संक्लेशे (K4 °शो); T1 G1 ·संश्लेषो; G3 °शे (for °षे). — b) G2 M1. 6 हि (for ऽभि·). G2 ·संधी· (for ·संधिः). K6 T1 G3. 6 कृता (for कृतः). — c) K4 ते; Ds T2 G1 तन् (for तं). K4 B8 (marg. as in text) Da3 Dn1. n4 D2. 3. 8. 9 G3 च; D4 lacuna (for वा). D4 lacuna; D9 G3 [अ]पिता (for पिता). K6 V1 B0. 6. 7. 8 (marg.). 9

तं माता वा पिता वेद भूतार्थो मातरि स्थितः ॥ ३२
माता जानाति यद्गोत्रं माता जानाति यस्य सः ।
मातुर्भरणमात्रेण प्रीतिः स्नेहः पितुः प्रजाः ॥ ३३
पाणिबन्धं स्वयं कृत्वा सहधर्ममुपेत्य च ।
यदि याप्यन्ति पुरुषाः स्त्रियो नार्हन्ति याप्यताम् ३४
भरणाद्धि स्त्रियो भर्ता पात्याच्चैव स्त्रियाः पतिः ।
गुणस्यास्य निवृत्तौ तु न भर्ता न पतिः पतिः ॥ ३५
एवं स्त्री नापराध्नोति नर एवापराध्यति ।
व्युच्चरंश्च महादोषं नर एवापराध्यति ॥ ३६
स्त्रिया हि परमो भर्ता दैवतं परमं स्मृतम् ।
तस्यात्मना तु सदृशमात्मानं परमं ददौ ।
सर्वकार्यापराध्यत्वान्नापराध्यन्ति चाङ्गनाः ॥ ३७ C. 12. 9520 B. 12. 267[6]. 40 K. 12. 272. 40

Da4 Ds2 M1. 5–7 वेति; K7 Ds1 D4. 6. 9 T G1. 3. 6 वेत्ति; Bo (also). 8 (orig.) D1 चा(Bo वा)पि; Da3 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 G2 चेति (for वेद). —^{d}) K1 भूताक्तो; Da3. a4 °स्मा; D5. 7 भूतांते (for भूतार्थो). G1 स्थितिः (for स्थितः). G2 भूतार्था मातरस्थिताः.

33 ^{a}) G2 गात्रं (for गोत्रं). —^{b}) K4 यश्च; B8 तस्य (for यस्य). K2 V1 B7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 D5. 7 यः; K6 च (for सः). —^{c}) T1 G1–3. 6 मरण- (for भ°). —^{d}) Ś1 K1. 2 Da4 D4 G1 प्रीति- (for प्रीतिः). K4 प्रजा.

34 ^{b}) D8 स च (for सह-). —^{c}) B9 यदा (for यदि). Ś1 K1 याच्यंति; K2 वाप्यंति; K6 B6. 7. 9 Da3 D7. 8 M6. 7 याच्यंति; K7 D4. 9 वाज्यंति; V1 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D3. 5 T2 M1 यास्यंति; Da4 वाच्यति; D2 वाच्यंति; Ca (gloss: याप्यं निन्दामाचरन्ति) याप्यन्ति (as in text). —^{d}) Ś1 K1. 2. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da4 D4–7. 9 [ऽ]पि; G2 वा (for न). M5 [अ]-श्यंति (for [अ]र्हन्ति). Ś1 K1 याच्यतां; K2 वाप्यतां; K4 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 8 M1. 6. 7 याच्यतां; K6 पात्यतां; K7 D4. 9 याज्यतां; B6 (marg.) याचनां; D8 वध्यतां; D5. 7 [अ]याच्यतां (for याप्यताम्).

35 ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 भरणाच्च (K1. 2 °श्च) (for °णाद्धि) K6. 7 V1 Bo. 8. 9 Da4 D4. 6. 9 T G1–3. 6 स्त्रिया (for स्त्रियो). —^{b}) K1 पत्यौश्चैव; K2. 4 पत्याश्चै(K4 °च्चै)-व; K7 V1 B8 (orig.) T G1–3. 6 M1. 5–7 पाल(M1 °व)नाच्च (M7 °द्धि); Bo. 6. 8 (marg.). 9 Da3 D3. 4 पात्या चैव; Ds1 D9 पत्या चै(D9 °त्यश्चै)व; D5. 7 पात्याच्चैत्र (for पात्या°). K2 Dn4 D2 स्त्रियः पतिः; B7 D8 D3 स्त्रिया पतिः; D5. 7 प्रियः पतिः; T G1–3. 6 M1. 5. 6 पतिस्तथा; M7 पतिः स्त्रियाः (by transp.). ❀ Cn: पत्युर्भावः कर्म वा पात्यं, पालयितृत्वं, तस्मात् । ❀ —^{c}) K6. 7 V1 B6. 8 (marg. as in text). 9 D4. 6. 8 च (for तु). —^{d}) K6. 7 V1 B6–9 Da3. a4 D4–7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 पतिस्तथा; Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 पुनः पतिः (for पतिः पतिः).

36 K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T2 G1–3. 6 M1. 5–7 repeat 36^{ab} after 37^{cd}. —^{a}) M1. 6. 7 (all first time) नापराध्नाति. K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 (all second time) नापराधोस्ति नारीणां; D5. 7 (both second time) न चापरोस्ति नारीणां. —^{b}) D5. 7 (both second time) न च; G2 (first time) पर (for नर). G2 (second time) नारीणां ध्यापराध्यति (sic). —Da3. a4 om. (hapl.) 36^{cd}. T1 om. 36^{c}–37^{d}. —^{c}) K1 न्युश्चरश्च; K2 corrupt; K4 व्युच्चरेश्च; D9 व्यचरंश्च; G2 व्युच्चारंश्च (for व्युच्च°). K4 महादेशो; K7 D4. 9 सदा योषा (D9 °षां) (for महादोषं). —^{d}) G2 नरा एवाभिराध्यति (sic). ❀ Cn: व्युच्चरन् आचरन्, महादोषं पारदार्यम् । यदि प्रार्थयितैव न स्यात्तर्हि नायं दोषः प्रसज्जेत । अतः प्रथमप्रवृत्ते पुंस्येवायं दोष इत्यर्थः । ❀

37 T1 om. 37^{abcd} (cf. v. l. 36). —^{a}) Ś1 K1. 2. 4 G1. 3 स्त्रियो (for स्त्रिया). —^{b}) Ś1 K1. 2. 4 transp. दैवतं and परमं. K6 V1 B6. 9 Da3. a4 M5. 7 च परं (for परमं). —^{c}) B8 (marg. as in text) [अ]र्थलाभ-; M1. 6. 7 [आ]त्मनात्म- (M7 °ना स) (for °ना तु). K2 तस्यात्मना सदृशत्वम्. —^{d}) M5 अपरं (for परमं). T2 आददत्; G1 ददेत्; G2 दधौ (for ददौ). —After 37^{cd}, K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T2 G1–3. 6 M1. 5–7 repeat 36^{ab}. —^{e}) Ś1 K1. 2. 4 सर्वा (K4 °र्वे) एवापराध्यत्वात्; T G1–3. 6 M5 सर्वकार्यपराधीना; M1. 6. 7 °कार्योप(M7 [*sup. lin.*] °र्यानु)रोधत्वात्. —^{f}) B6. 9 Da4 नापराध्यति. K7 B6. 7. 9 D6. 7 चांगना; Da4 D4 वांगना. ❀ Ca: आत्मानं देहं, तस्य आत्मानुरूपं यत्समर्पणम् । स्वशरीरप्रभृति तदधीनं कुर्वाणाः अङ्गनाः नापराध्यन्तीत्यन्वयः । ❀

38 ^{a}) K4 V1 Bo. 8 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8. T G2. 3. 6 M1. 6 Cv Kumbh. ed. यश्चनोक्तो(D7 °क्ते)थ; K6 B6. 7. 9 Da4 M7 यच्चनोक्तोथ; G1 यश्चनोक्तो न (for °नोक्तो हि). B8 (marg. as in text) निर्दोषः; T G1–3. 6 M5 निर्वेशं (for निर्देशः). K7 D4. 6. 9 यच्च

C. 12. 9521
B. 12. 29 [-] .41
K 12. 272. 41

यश्चनोक्तो हि निर्देशः स्त्रिया मैथुनतृप्तये ।
तस्य स्मारयतो व्यक्तमधर्मो नात्र संशयः ॥ ३८
यावन्नारीं मातरं च गौरवे चाधिके स्थिताम् ।
अवध्यां तु विजानीयुः पशवोऽप्यविचक्षणाः ॥ ३९
देवतानां समावायमेकस्थं पितरं विदुः ।
मर्त्यानां देवतानां च स्नेहादभ्येति मातरम् ॥ ४०
एवं विमृशतस्तस्य चिरकारितया बहु ।
दीर्घः कालो व्यतिक्रान्तस्ततस्त्वागमत्पिता ॥ ४१
मेधातिथिर्महाप्राज्ञो गौतमस्तपसि स्थितः ।
विमृश्य तेन कालेन पत्न्याः संस्थाव्यतिक्रमम् ४२
सोऽब्रवीद्दुःखसंतप्तो भृशमश्रूणि वर्तयन् ।
श्रुतधैर्यप्रसादेन पश्चात्तापमुपागतः ॥ ४३
आश्रमं मम संप्राप्तस्त्रिलोकेशः पुरंदरः ।
अतिथिव्रतमास्थाय ब्राह्मणं रूपमास्थितः ॥ ४४

भोगार्थनिर्देशः. ❀ Cn: यश्चनेति, चनशब्दोऽप्यर्थे । ❀ — b) K6 क्रिया; M1.6 स्त्रियो; M7 स्त्रियां (for स्त्रिया). B6 (marg. as in text) T1 G1.6 मिथुन- (for मै°). Ds1 T G1-3.6 M1.5-7 Cv -तृप्तये; Kumbh. ed. -वृद्धये (for -तृप्तये). ❀ Ca: मैथुनतृप्तये नोक्तो निर्देशः, प्रत्युत याथाकाम्यमेवासां विहितम् । तेन कामप्रवणत्वमपि नास्य दोषः । ❀ — c) Ś1 K1.2.6 तस्या (for तस्य). K7 D4.9 चास्मरतो; Ds T2 G2 मार(G2 °न)यतो (for स्मार°). — d) K1 स धर्मो (for अधर्मो). K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-4.8 नास्ति; M5 [ऽ]सि न (for नात्र).

39 a) K6 या च; Da3 Dn1.n4 Ds2 D2.3.8 एवं (for यावन्). K1.2.4 Da4 D6 G2 M1 नारी (for नारीं). D5.7 वा (for च). ❀ Cn: यावन्नारीं, कृत्स्नां नारीम् । ❀ — b) K7 वाधिके; Da4 ना°. K4 स्थितः; D5 स्थितं. K2 गौरवी चाधिकी स्थिता. — c) Ś1 K1.2 प्रति-; K7 D4.9 भुवि (for तु वि-). — d) G1 [अ]विलक्षणाः.

40 a) K2 दैवतानां. Ś1 K7 T G1-3.6 M5 समावापम्; K6 °चायम्; Bo Ds D2.8 (marg.) °धाय; D3 M1.6.7 °वासम्; D5.7 °धानम्; Ca (gloss: संघातं) °वायम् (as in text). — b) G2 सा न सा (for एकस्थं). — c) K2 दैवतानां. K6 वा (for च). — d) G2 M5 अत्येति; Cv (gloss: अधिकमेति) अध्येति (for अभ्येति). K6 स्नेहान्नात्येति मातरं; K7 D4.6.9 पूगो नात्येति मा°.

41 a) Ś1 K1.2.6 Bo.6.8.9 D8 विमृषतस्; K4 D5.7 °ष्यतस्; G1 विमर्शितस्; G2 विमर्शतस् (for विमृशतस्). — b) K7 चिरकारितयां; G2 °कारी**. K2.7 बहुः; K6 सह (for बहु). — c) K7 V1 Bo.8.9 Da4 D4.5.7.9 T G2.3.6 M5.7 दीर्घ- (for दीर्घः). G1 [ऽ]व्यतिक्रांतस्; M1.6.7 व्यतिक्रामत् (for °क्रान्तस्). — d) K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 ततोस्याभ्यागमत्पिता; K7 D4.9 ततोथा(K7 °ध्या)स्यागम°; D6 ततोप्यभ्यागमत्पथि; T G1-3.6 M5.7 तथास्योप(G1.2 M5.7 °पा)गमत्पिता; M1.6 ततोप्यस्या(M6 °तोस्याप्या)-गम°.

42 a) Dn1 D4 मेध्यातिथिर्. B6 -प्रज्ञो (for -प्राज्ञो). — b) K1.2 गोतमस्. B7 स्मृतः (for स्थितः). D5 गौतमश्च तपःस्थितिः. ❀ Cp: मेधातिथिर्नामा, गौतमो गोत्रतः । ❀ — G2 om. (hapl.) 42c-44d. T1 reads 42c-43b twice. — c) Ś1 K1.2.4.6.7 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn4 Ds1.s2 (before corr.) D2.8 विमृष्य (K1 °ष्ये); T1 (both times) G1.3.6 सं(G1 स)मृश्य (for वि°). K1 काल्येन. — d) K1 Da4 पत्न्यः; K7 D4-7.9 परन्या; M1.7 (*inf. lin.*) पत्या (for पत्न्याः). T1 (both times) G3.6 तस्या; T2 G1 तस्य (for संस्था-). D5.7 संस्थाव्यतिक्रमः (for °क्रमम्). ❀ Cn: संस्थाव्यतिक्रमं मरणानौचित्यम् ॥ Cv: संस्था, मरणं तस्य व्यतिक्रमः, अभावः । ❀

43 For the repetition in T1, cf. v. l. 42. G2 om. 43 (cf. v. l. 42). — a) K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 भृश- (for दुःख-). K7 D4.9 -संप्राप्तो; M5 -संत्रस्तो (for -संतप्तो). — b) K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 दुःखेनाश्रूणि (for भृशम°). B8 D5.7 T2 M1 अवर्तयन् (T2 °यत्); D6 वर्तयत् (for °यन्). M7 भृशमश्रू ह्य(*sup. lin.* °श्रू हि)वर्तयन्. — c) D5.7 सुत-; T1 G1.3.6 धूत- (for श्रुत-). T1 -धैर्यः (for -धैर्य-). K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 D5.7 -प्रभावेन; T1 G1.3.6 -प्रसादश्च (for °देन). — d) B7 उपागताः. ❀ Cv: पश्चात्तापमुपागतः इत्यत्र पश्चात्तापं, तापस्य पश्चाद्भागं, तापाभावमित्यर्थः । ❀

44 G2 om. 44 (cf. v. l. 42). — a) Ś1 K1.2 M7 (*sup. lin.* as in text) समनु-; V1 मे हि सं-; B8 (marg. as in text) परमं; D7 T1 G1.3.6 प्रति सं- (for मम सं-). D4 -प्राप्ता; M1.7 (*sup. lin.* as in text) -प्राप्य (for -प्राप्तस्). — c) B8 (marg. as in

समया सान्त्वितो वाग्भिः स्वागतेनाभिपूजितः ।
अर्घ्यं पाद्यं च न्यायेन तयाभिप्रतिपादितः ॥ ४५
परवत्यस्मि चाप्युक्तः प्रणयिष्ये नयेन च ।
अत्र चाकुशले जाते स्त्रियो नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ४६
एवं न स्त्री न चैवाहं नाध्वगस्त्रिदशेश्वरः ।
अपराध्यति धर्मस्य प्रमादस्त्वपराध्यति ॥ ४७
ईर्ष्याजं व्यसनं प्राहुस्तेन चैवोर्ध्वरेतसः ।
ईर्ष्यया त्वहमाक्षिप्तो मग्नो दुष्कृतसागरे ॥ ४८
हत्वा साध्वीं च नारीं च व्यसनित्वाच्च शासिताम् ।
भर्तव्यत्वेन भार्यां च को नु मां तारयिष्यति ॥ ४९
अन्तरेण मयाज्ञप्तश्चिरकारी ह्युदारधीः ।
यद्यद्य चिरकारी स्यात्स मां त्रायेत पातकात् ॥ ५० C.12.9533 B.12.2?7[6].53 K.12 272.53

text) अतिथिर् (for °थि-). T1 -वृत्तम् (for -व्रतम्). — d) K2 T G1.6 M5 ब्रह्मणो; M1.6.7 Cp (gloss: ब्राह्मणस्येदं) ब्राह्मण्यं (for °णं). K7 परम् (for रूपम्).

45 Da4 reads 45^{ab} twice. — a) Ś1 K1.2 स तया (for समया). V1 Bo.8 शांत्वितो. Da4 (both times) वाग्निः (for वाग्भिः). G2 स तदा सहितैर्वाक्यैः. — b) T1 G1.3.6 समयेन (for स्वागतेन). K1 -पूजिताः. — c) K7 Da4 Ds1 D4.6 अर्घं (for अर्घ्यं). K2 om. च. K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 य(B7 Dn1 त)थान्यायं; K7 D4.6.9 च गां चैव (for च न्यायेन). — d) K4 M5 मयाभि-; K6 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 Cs मया च; K7 D4.6.9 न्यायेन; V1 B8 M1.6 मया सं- (M1.6 स); T G1–3.6 M7 मया हि (for तयाभि- as in Ś1 K1.2). B8 (marg. as in text) D5.7 T G1–3.6 M1.6.7 प्रतिपादितं (for -प्रतिपादितः).

46 a) K4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 T G1–3.6 M1.5–7 Cp.s परवानस्मि (for °वत्यस्मि). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 T G1–3.6 M1.5–7 चेति; D4 वापि; D7 वेति (for चापि). K7 D4.6.9 T2 उक्तं (for उक्तः). — b) K4.7 V1 Bo.6–8 Da3 Dn1.n4 Ds D2–4.6.8.9 T2 G2 M1.5.6 Cs.v प्र(V1 B6.7 Da3 प्री)णयि(G2 °शि)ष्यति तेन च (K7 D6.9 तेनघ; B8 तेन स); K6 प्रीणयिष्यति च तेन च (hypermetric); B9 Da4 M7 प्र(B9 प्री)णयिष्येति तेन च; D5.7 प्रीणयिष्ये प्रिया(D5 °ष्येतिथी)निति; T1 G1.3.6 अनुशिष्टोस्मि तेन च. ❀ Cv (reading प्रणयिष्येति तेन च): तेन अकृतोपचारेण प्रणयिष्यतीति मत्वा परवानस्मीति मयोक्तः । ❀ — c) B7 Da3 तत्र (for अत्र). Da3.a4 D4–7 T2 M7 वा (for च). K4 कुशले (for [अ]कु°). G2 अग्रजा कुशलो के स्त्री (sic). — d) K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1 Ds D2.3.5.7.8 T2 M1.5–7 स्त्रिया; G2 यस्य (for स्त्रियो). D7 नाति- (for नास्ति).

47 a) D5 transp. न and स्त्री. — b) K6 नाध्वगास्; K7 D4.9 नामरस्; D5 न*गस्; D7 नास्वांगस् (for नाध्वगस्). K1 M1.6.7 त्रिदशे(M7 °दिवे)श्वराः (M1.6 °र; M7 °रः). ❀ Cp: त्रिदशेश्वरः, दशधर्मगतत्वात् । ❀ — c) K1.7 D4.6.9 T1 G1–3.6 M7 (*sup. lin.*) अपराध्यंति (for °ध्यति). D5.7 धर्मेण (for धर्मस्य). — d) K1.4 प्रसादस् (for प्रमा°).

48 a) K7 इर्ष्याजं; D6 ईर्षाजं. M1.6 ईर्ष्यं जन्म व्यसुं प्राहुस्. — b) Ś1 खल्वोर्ध्व-; K1.2 खल्वौर्ध्व-; K7 D4.6.9 खल्वूर्ध्व-; M7 वोह्यूर्ध्व- (for चैवोर्ध्व-). K2 -चेतसः (for -रेतसः). — c) K1 G1 ईर्ष्याया; K6.7 इर्ष्यया. K2 अक्षिप्तो; Cp (gloss: पातितो) आक्षिप्तो (as in text). — d) K1 मग्नं; T1 G1.6 M1 मनो (for मग्नो). B7 दुष्कृति- (for °त-).

49 a) K2 हंतुं; Da3.a4 दृष्टां (for हत्वा). Ś1 V1 G1 transp. साध्वीं and नारीं. K1.4 हत्वा नारी च साध्वी च. — b) K1.2 व्यसनित्वाद्य; D6 व्यसनत्वाद्; M1.7 वसुं नीत्वा (for व्यसनित्वाच्). K1.2 Da3.a4 D7 T2 G2.3.6 च (G2 om. च) शासितं (Da3.a4 °ता); K4.6 Bo.6–9 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 Cp (gloss: दोषैराच्छादितां; Cpp as in text) च वासितां (K6 °नां); K7 D4.6.9 वशे स्थितां (K7 °तं); T1 च शासितुं; M1.6.7 च नाशिता (M7 °तां); M5 च शंसतं (sic) (for च शासिताम्). — c) K7 M1 भर्तव्यत्वे च; Da3.a4 °व्यात्वेन; T G2.3.6 M5 हंतव्यत्वेन (for भर्तव्य°). K4 च भार्या; D6 नार्यां च (for भार्यां च). — d) K6 भावयिष्यति; M1.6.7 धा(M7 *sup. lin.* as text)रयिष्यति (for तार°). G2 को न मंता नयिष्यति.

50 D5 om. 50–52. — a) K7 D9 सोंतरेण; D4.7 M1.6.7 सत्वरेण (for अन्त°). D4 त्वया (for मया). Ś1 K1.2 T1 G3.6 [आ]क्षिप्तश्च; G1 M1.7 प्राप्तश्च (for [आ]ज्ञप्तश्च). ❀ Cn: अन्तरेण, प्रमादेन ॥ Cp: अवभिना । ❀ — b) D9 lacuna; T G1–3.6 M1.6.7 चिरकारि(G1.2 °री)र् (for °कारी). K6 Bo.6.7.9 Dn1.n4 Ds D2.3.7.8 M5 [इ]ति (for हि). — D7 om. 50^{cd}. — c) Ś1 K1.2 यद्यपि; K6 यद्यति-; K7

C. 12. 9534
B. 12. 267[6].54
K. 12. 272.54

चिरकारिक भद्रं ते भद्रं ते चिरकारिक ।
यद्यद्य चिरकारी त्वं ततोऽसि चिरकारिकः ॥ ५१
त्राहि मां मातरं चैव तपो यच्चार्जितं मया ।
आत्मानं पातकेभ्यश्च भवाद्य चिरकारिकः ॥ ५२
सहजं चिरकारित्वं चिरप्राज्ञतया तव ।
सफलं तत्तवाद्यास्तु भवाद्य चिरकारिकः ॥ ५३
चिरमाशंसितो मात्रा चिरं गर्भेण धारितः ।
सफलं चिरकारित्वं कुरु त्वं चिरकारिक ॥ ५४
चिरायते च संतापाच्चिरं स्वपिति वारितः ।
आवयोश्चिरसंतापादवेक्ष्य चिरकारिक ॥ ५५
एवं स दुःखितो राजन्महर्षिर्गौतमस्तदा ।
चिरकारिं ददर्शाथ पुत्रं स्थितमथान्तिके ॥ ५६
चिरकारी तु पितरं दृष्ट्वा परमदुःखितः ।
शस्त्रं त्यक्त्वा ततो मूर्ध्ना प्रसादायोपचक्रमे ॥ ५७

D4.6.9 यद्द्य; T G1.2.3 अद्य यच्च् (G1 यं) (for यद्यद्य). Ś1 K1.2.6 [अ]चिरकारी (for चिर°). — d) Bo G2 समं; M7 स मा (for स मां). K6 त्रायेत (for त्रा°). D9 lacuna; G1 वा पुनः; M1.6.7 पापकात् (for पात°).

51 51ab = 3ab. D5 om. 51 (cf. v. l. 50). — a) Da4 चिरकारीक. — b) K4 om. भद्रं ते. K1.7 Da3 a4 D6 T2 G1 चिरकारिकः (D6 T2 G1 °का). — K7 D7 om. (hapl.) 51c–52d. — c) Ś1 K1.2 यद्यपि; K6 यद्यति-; D4.6.9 T1 G3.6 यद्द्य; M6 यद्यस्ति (for °द्य). Ś1 K1.6 [अ]चिरकारी; D9 lacuna (for चिरकारी). G2 स्यात् (for त्वं). T2 G1 M1.7 यद्यद्य (T2 G1 यद्द्य) चिरकारित्वं. — d) K4 V1 D6 T2 M1.7 चिरकारिक (M7 °का).

52 K7 D5.7 om. 52 (cf. v. l. 50, 51). K4 om. (hapl.) 52–53. V1 reads 52a–55b on marg. — a) Ś1 K1.2 पाहि (for त्राहि). — b) Da1 ततो; D9 lacuna (for तपो). K1 यश्च् (for यच्च्). B7.9 Da4 महत्; D6 तथा; M1.6 त्वया (for मया). K2 तपो यश्च मयार्जितं. — c) M1.6 आत्मानं पातकाच्च त्वं. — d) K1 तवाद्य; Da3.a4 भवति; T G1–3.6 M5 ततोद्य (for भवाद्य). Ś1 K1.2 V1 Ds2 D3 T G1.2 चिरकारिक (K1 °रक; G2 °रितः); Da3.a4 [अ]चिरकारिकः.

53 K4 D8 om. 53 (for K4, cf. v. l. 52). V1 reads 53 on marg. — a) Da4 सहज-; M1 °जश् (for °जं). — b) K6 अभिप्रज्ञतया; K7 V1 D4–7.9 चिरप्रज्ञ°; Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.8 G3.6 अतिप्रज्ञ°; T M5–7 अतिप्राज्ञ°; G1 अप्रतिज्ञ°; G2 मुनिप्रज्ञ°; M1 मद्विप्राज्ञ° (for चिरप्राज्ञ°). K7 D4.6.9 तथा (for तव). — After 53ab, M7 ins.:

710* आवयोश्चित्तसंतापः न ह्यसत्फलतस्तथा ।

— c) D6 सकलं (for सफलं). K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.5.7.8 तथा ते; T1 G1.3.6 तदद्य; T2 M1.5–7 तथाद्य; G2 प्रदद्य (for तवाद्य). — d) Da3 D5–7 M1.6 चिरकारिक.

54 V1 reads 54 on marg. — a) Ś1 K1.2.4.6 V1 D7 T1 G2.3.6 Cp (gloss: प्रार्थितः) आशासितो; Bo.7 Da3 D3.5 आसंसि(D3.5 °शि)तो; D6 आशंसिता (for °सितो). Ś1 K1.2.4.7 D4.6.9 Ca Cpp धात्र्या (for मात्रा). — b) Da4 चिर- (for चिरं). K6 गर्भे सा; M1.6 गर्हेण (for गर्भेण). — d) M7 भव (for कुरु). K6.7 D4 M7 चिरकारिकः.

55 V1 reads 55ab on marg. — a) M7 चिरायिते. Ś1 K1.2.7 V1 M1.6.7 न; T G1–3.6 M5 तु (for च). K1.2 संतापा(K2 °प)च्च्; K6 संपाताच्; T G1.2.6 सत्यात्मा; G2 संज्ञात्मा; M1.5–7 सज्ञात्मा (M5.6 °त्माच्) (for संतापाच्). — b) K7 V1 Bo.6 (marg.).7 Dn1.n4 D8 D2–4.6.8.9 M1.6 धारितः; T2 तारितः (for वा°). Ś1 K1.2.4 चिरं स्वपितवानितः; G2 चरस्त्वेपि निवारितः. — c) T G1–3.6 M7 आवयोश्चित्तसंतापम् (T2 °पान्). — d) D6 M7 अवेक्ष; M5 अवेक्षेश्च् (for अवेक्ष्य). K3.7 D4 T2 G1.2 चिरकारिकः (T2 °कं; G1 °का).

56 a) K7 B7 D4.9 G1 सु- (for स). G1 राजा (for राजन्). — b) Da4 om. from महर्षि up to ततो (in 57c). Ś1 K1.2.4 ततः; K6 B9 Da3 D5.7 T G1 M1.6 तथा (for तदा). — c) K7 V1 D4.5.7.9 M1.6.7 चिरकारिर्कं (D5.7 °र्णं) (hypermetric); B9 (marg.) °कारिर्; G1 °कारीं; G2 °कारी (for °कारिं). — d) T G1–3.6 M1.5–7 transp. पुत्रं and स्थितम्. K7 D4.9 उपांतिके; D6 इवांतिके; T1 G1–3.6 तथांतिके; M1.6 अथांबिके (for अथान्तिके).

57 Da4 om. up to ततो (cf. v. l. 56). — a) K2 G2 चिरकारे (for °कारी). Ś1 K1.2.4 परमं (for पितरं). — b) D5.7 तं भृश- (for परम-). — c) K7

गौतमस्तु सुतं दृष्ट्वा शिरसा पतितं भुवि ।
पत्नीं चैव निराकारां परामभ्यगमन्मुदम् ॥ ५८
न हि सा तेन संभेदं पत्नी नीता महात्मना ।
विजने चाश्रमस्थेन पुत्रश्चापि समाहितः ॥ ५९
हन्यात्त्वनपवादेन शस्त्रपाणौ सुते स्थिते ।
विनीतं प्रश्रयित्वा च व्यवस्येदात्मकर्मसु ॥ ६०
बुद्धिश्चासीत्सुतं दृष्ट्वा पितुश्चरणयोर्नतम् ।
शस्त्रग्रहणचापल्यं संवृणोति भयादिति ॥ ६१
ततः पित्रा चिरं स्तुत्वा चिरं चाघ्राय मूर्धनि ।
चिरं दोर्भ्यां परिष्वज्य चिरं जीवेत्युदाहृतः ॥ ६२
एवं स गौतमः पुत्रं प्रीतिहर्षसमन्वितः ।
अभिनन्द्य महाप्राज्ञ इदं वचनमब्रवीत् ॥ ६३
चिरकारिक भद्रं ते चिरकारी चिरं भव ।
चिरायमाणे त्वयि च चिरमस्मि सुदुःखितः ॥ ६४ C. 12. 9547 B. 12. 267[6]. 67 K. 12. 272. 67

D4. 6. 9 स्थितो; T1 G2. 6 ततः; G1 तथा (for ततो). — [d]) T2 स (for [उ]प-).

58 [a]) K6 V1 Bo. 8. 9 Da4 Dn1 n4 Ds D2. 3. 8 M1. 6. 7 (*sup. lin.* as in text) तं (for तु). K6 V1 Bo. 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 ततो (for सुतं). — [b]) T2 सिरसा (for शि°). — [c]) Ds1 D4 पत्नी (for पत्नीं). Ds1 निराकारी; G2 चिराकारां; G3. 6 [अ]निरा°; M5 निराकारं; Cp निराकारां (as in text). Ś1 K1. 2 निर्विकारां च पत्नीं स्वां; D5. 7 पत्नीं च निर्विकारां स्वां. ❀ Cn: निराकारां, लज्जया पाषाणभूताम् ॥ Cp: निराकारं [°रां], सम्भ्राज्ञां, अव्यग्रां, क्रोधभयाद्यावेशशून्याम् ॥ Cv: निराकारां, नितरामाकारा यस्यास्ताम् । ❀ — [d]) Da3 G3. 6 परम् (for पराम्). K4 B7–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 8 M1. 5–7 अभ्या(M7 °द्या)गमत् (for अभ्य°). M7 (*sup. lin.*) मुनिं (for मुदम्). K2 परां मुदमुपागमत्; G2 सुखमभ्यगमद्ध्रुवं.

59 [a]) Da4 हिंसा; G2 हि सौ (for हि सा). K2 संभीदं (for संभेदं). B9 न हि ते मानसंभेदं. ❀ Ca. p: संभेदं, स्वाभिप्रायप्रकटनेन मनोदौःस्थ्यम् ॥ Cp: दौर्मनस्यतां ॥ Cs: तेन पुरंदरेण सततः पत्नी संभेदं संगमं न नीता । ❀ — [b]) Ś1 K1 नेता (for नीता). G2 पदयानीतमहात्मना (hypermetric). — [c]) K6 Bo. 8 (marg.) Dn1 Ds D3 वा (for च). B7. 8 (marg. as in text). 9 [आ]श्रमस्थे(B8 °मे ते)न; T G1–3. 6 M5 °स्थाने (for °स्थेन). — [d]) D5. 7 तेन (for चापि).

60 [a]) K7 D4 6. 9 इति न सा वेद (for त्वनपवादेन). K6 B8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 हन्या इति समा(B8 [marg] मदा)देशः; V1 B6. 7 9 Da3. a4 D5. 7 हन्या इ(V1 °न्यामि)ति न वाग्वेगः; T G1. 3. 6 M1. 5–7 °मिति न वाचेति (T2 वा वेति; G1 वा नेति; M1. 6 पापेति); G2 हन्यते सेति वाचेति. — [b]) Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 6. 9 स्थिते (K7 °तौ) सुते (by transp.); T1 च सुस्थिते; G1 चिरं स्थिते. — [c]) K6. 7 B6–9 Da4 D4–6 T G1–3. 6 M1. 5. 6 विनीत- V1 Bo Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Kumbh. ed. °ते; M7 °तः (for °तं). K6 -प्रश्रयत्वाद्द; K7 D4. 9 -प्रश्रयत्वाच्च; Bo Dn1 n4 Ds D2. 3. 8 Kumbh. ed. प्रश्रयत्वर्थे; B6–9 Da4 T G1–3. 6 M1. 5. 6 प्रश्रयत्वाच्च; D6. 7 -प्रसमत्वाद्ध (for प्रश्रयित्वा च). — [d]) K2 विवस्येदात्म-; K4 विवस्येदात्म-; K6 B6. 9 Da4 D6. 7 विनाशे चा(K6 वा)त्म-; V1 Bo. 7. 8 Da3 Dn1 n4 Ds D2. 3. 8 T1 G3. 6 M1 Cv चिरा(B7 Dn4 °ना)से चात्म-; D6 चिराभावात्स्व-; T2 G1. 2 M6–7 चिवासे चात्म- (for व्यवस्येदात्म-). ❀ Cv: आत्मकर्मसु विनाशे विशेषेण वासे कुर्वति, बहुकालं विचार्य तिष्ठतीत्यर्थः । ❀

61 [a]) B8 तु (for च). Ś1 K2 तु तं; K1 तदं (sic) (for सुतं). — [b]) K4 नितं (for नतम्). — [c]) G1 -शापल्यं (for -चापल्यं). — [d]) D7 T2 G1–3. 6 भयादिभिः (for °दिति). ❀ Cv: संवृणोति, अङ्गीकरोति । ❀

62 [a]) T1 G2. 3. 6 तत्र (for ततः). B8 (marg. as in text) सुतं (for चिरं). D6 श्रुत्वा; G2 स्थित्वा; M5 स्थित्वां (for स्तुत्वा). G1 तत्र पित्वा चिरस्थित्वा (sic). — [b]) G2 पिता (for चिरं). Ś1 K1. 2 आघ्राय (for चा°). G1 चिराघ्राय च मूर्धनि. — [c]) Ds1 चिर (for चिरं). — [d]) K2 जीवीति; G1 देवेति (for जीवेति). G2 उदास्मृतं (for °हृतः).

63 D5 om. 63. K7 om. (hapl.) 63[ab]. — [a]) B7 transp. पुत्रं and स. K1. 6 M7 गोतमः. — [b]) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 7. 8 -गुणैर्युतः; Ds -गुणान्वितः; D4. 6. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 -मुदा युतः (M1. 6 °तं) (for -समन्वितः). G2 प्रीतिहर्षमुपागतं. — [c]) D2. 8 महाप्रज्ञ; D4 (also as in text) भयादिति; D6 महाप्राज्ञं (for °प्राज्ञ).

64 Da3. a4 om. (hapl.) 64[ab]. — [b]) Ś1 K1 चिरकारे; K2 °कारि; T2 °चारिन् (for °कारी). V1 स्थिरी- (for

C. 12. 9548
B. 12. 267[?]. 68
K. 12. 272. 68

गाथाश्चाप्यब्रवीद्विद्वान्गौतमो मुनिसत्तमः ।
चिरकारिषु धीरेषु गुणोद्देशसमाश्रयात् ॥ ६५
चिरेण मित्रं बध्नीयाच्चिरेण च कृतं त्यजेत् ।
चिरेण हि कृतं मित्रं चिरं धारणमर्हति ॥ ६६
रागे दर्पे च माने च द्रोहे पापे च कर्मणि ।
अप्रिये चैव कर्तव्ये चिरकारी प्रशस्यते ॥ ६७
बन्धूनां सुहृदां चैव भृत्यानां स्त्रीजनस्य च ।
अव्यक्तेष्वपराधेषु चिरकारी प्रशस्यते ॥ ६८
एवं स गौतमस्तस्य प्रीतः पुत्रस्य भारत ।
कर्मणा तेन कौरव्य चिरकारितया तया ॥ ६९
एवं सर्वेषु कार्येषु विमृश्य पुरुषस्ततः ।
चिरेण निश्चयं कृत्वा चिरं न परितप्यते ॥ ७०
चिरं धारयते रोषं चिरं कर्म नियच्छति ।
पश्चात्तापकरं कर्म न किंचिदुपपद्यते ॥ ७१
चिरं वृद्धानुपासीत चिरमन्वास्य पूजयेत् ।
चिरं धर्मान्निषेवेत कुर्याच्चान्वेषणं चिरम् ॥ ७२

चिरं). B8 (marg.) D3 (marg. as in text) भद्रं ते चिरकारिक. — c) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T2 G1 M1. 5. 6 चिराय यदि ते सौम्य; K7 D4. 6. 9 M7 चिरायितेन ते सौम्य; V1 °यमानेस्वपि च; D5. 7 °य यत्कृतं सौम्य (D7 कर्म); T1 G2. 3. 6 °ययति ते सौम्य (G2 °ति तेनाद्य). — d) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D3. 5–7 M6 अस्मि न- (Bo च); K7 D4. 9 अस्म्यसु-; Ds1 D2. 8 अस्ति न-; Ds2 M1. 7 अस्मिन्न-; G1 M5 यास्मिन्सु-; G2 अस्मै सु- (for अस्मि सु-).

65 a) T2 गाथां; G2 यदा (for गाथाश्). D6 [अ]स्यापि; T G1–3. 6 M5 चात्र; M1. 6. 7 चैव (for चापि). K2. 4 आब्रवीद्. — b) K7 D4 मुनिसत्तम (D4 °मा:); D3 °रुत्तमः. — 65cd is damaged in G2. — c) Ś1 K1. 2 चिरकार(K2 °रि)क; K7 Da4 Dn4 G1 °कारीषु (for °कारिषु). B9 वीरेषु; D2 lacuna; D4 धीयेत; G1 धीतेषु (for धीरेषु). — d) K7 V1 Da3. a4 Ds1 D4–7. 9 गुणोद्देश: (Da3. a4 °शे) (for °देश-). K4 6 Bo. 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T2 G1 M5. 7 -समाश्रया:; K7 D4. 6. 9 समाश्रयेत्; V1 D7 समाश्रितः; D5 T1 G3. 6 -समाश्रय: (for °श्रयात्).

66 a) D8 [अ]मित्रं (for मित्रं). K1. 2 वध्नीयाश्; K7 D4. 6. 9 संधीयाच् (K7 °यान्); G3 बुध्नी° (for बध्नी°). — b) M1. 6 तु (for च). Ś1 K1. 2 परि- (for कृतं). — c) K7 D4–7. 9 विहि(K7 °दि)तं; T G1–3. 6 च कृतं (for हि कृतं). D5. 7 चित्रं (for मित्रं). — d) D5. 7 वारणम् (for धा°). G1 चिरकारणमर्हति.

67 a) D9 lacuna; G1 राग- (for रागे). T1 G1–3. 6 गर्वे (for दर्पे). M1. 6 मोहे (for माने). — b) G2 पापी; M7 चापे (for पापे). G1 कर्मण:; G2 lacuna. — c) G2 damaged. K2 चापि (for चैव). — d) Ś1 K1 चिरकाले; K2 °कालं; K4 °कारं (for °कारी).

68 Ś1 K1. 2. 4 D2. 4. 8 om. (hapl.) 68. — a) T2 सुहृदं. — b) T2 मान्यानां (for भृत्यानां). K6 स्व (for स्त्री-). Ds2 वा (for च). — c) K6 अपराध्येषु; B7 °राधेसु. ❀ Cp: अव्यक्तेषु, प्रमाणान्तरापरिशुद्धेषु । ❀

69 a) K4. 6. 7 V1 Bo 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 तत्र (for तस्य). — b) D5. 7 प्राज्ञ: (for प्रीतः). — c) G2 damaged. Ś1 K1. 2. 4 राजेंद्र; B8 T G1. 3. 6 M1. 5–7 कौंतेय (for कौरव्य). — d) B7 Da4 M1 चिरकारीतया (for °कारितया). K2. 4. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 4. 6. 8. 9 तथा (for तया).

70 a) Ś1 K1. 2. 4 भूतेषु (for कार्येषु). — b) Ś1 K1. 2. 4 7 V1 Bo. 6–9 Dn4 Ds1 D2. 8 विमृष्य (K1 °ष) (for °श्य). K6 तदा; K7 D4–7. 9 स्वयं; B6 (marg. as in text) तथा (for ततः). — c) G2 चिरकारेण (hypermetric) (for चिरेण). M1. 6 गत्वा (for कृत्वा). — d) D6 चिरेण (for चिरं न). K7 D4–7. 9 T G1–3. 6 चिरेण (T2 G1 °रं च) प्रतिपद्यते.

71 a) K1 G1 चिर- (for चिरं). Da3. a4 धा(Da4 का)रयता; T2 G2. 3. 6 M5 धा(G2 का)रयतो; G1 कारयते (for धार°). — b) G2 चिर- (for चिरं). Ds T G1. 3. 6 M5 नियच्छत:; G2 निय** (for °च्छति). — c) G2 damaged. Ś1 K1. 2 -कृतं (for -करं). — d) M1. 6 उपलभ्यते (for °पद्यते).

72 a) D5. 7 विद्याम् (for वृद्धान्). K6 B8. 7. 9 वृद्धानुपासीत चिरं. — b) T1 G2. 3. 6 M1. 5–7 मान्यांश्च; T2 आर्यांश्च; G1 अन्यांश्च (for अन्वास्य). — c) Bo कर्मान्; B9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 धर्मं (for धर्मान्). — d) K1. 2 कुर्यांश् (for कुर्यांच्). Ś1 K1. 2 चान्वेक्षणं; K7 D4. 6 °षणे (for °षणं).

चिरमन्वास्य विदुषश्चिरं शिष्टान्निषेव्य च ।
चिरं विनीय चात्मानं चिरं यात्यनवज्ञताम् ॥ ७३
ब्रुवतश्च परस्यापि वाक्यं धर्मोपसंहितम् ।
चिरं पृच्छेच्चिरं ब्रूयाच्चिरं न परिभूयते ॥ ७४
उपास्य बहुलास्तस्मिन्नाश्रमे सुमहातपाः ।
समाः स्वर्गं गतो विप्रः पुत्रेण सहितस्तदा ॥ ७५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५८ ॥

२५९

युधिष्ठिर उवाच ।
कथं राजा प्रजा रक्षेन्न च किंचित्प्रतापयेत् ।
पृच्छामि त्वां सतां श्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
द्युमत्सेनस्य संवादं राज्ञा सत्यवता सह ॥ २ C. 12. 9560 B. 12. 258[7]. 2 K. 12. 273. 2

---

73 a) K7 Da4 D4. 9 विदुषं; V1 D6 T G1–3. 6 M1. 5–7 विद्वांसं; B8 विदुषां (for °षश्च). — b) Ś1 K1. 2. 4 इष्टान्; D7 शिष्टं (for शिष्टान्). K7 D4. 9 निषेव(D4 °ध)येत्; D5. 7 °वतु (for °व्य च). — c) G2 damaged. K7 चिर- (for चिरं). K6 विलीय; G1 निनीय (for वि°). — d) D7 M5 याति; G1 यामि (for याति). B9 अनवद्यतां; Da4 °ज्ञातां; Ds1 °ज्ञतं (for °ज्ञताम्).

74 74ab is damaged in G2. — a) Ś1 K1. 2. 4 स्वात्मनश्च; D8 कुर्वतश्च (for ब्रुव°). Ds2 परश्चापि (for °स्यापि). — b) B9 वाक्य- (for वाक्यं). B6 (marg. as in text) D5. 7 धर्मार्थं- (for धर्मोप-). B8 (marg. as in text) -शोभितं; Ds2 -सेवितं; T2 -संमितं (for -संहितम्). — c) T2 वाक्यं (for चिरं). K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 पृ(Da4 द्र)ष्टोपि (K6 °सि) च; V1 पृष्टेच न; D5. 7 पृष्टश्च वि-; T G1–3. 6 M1. 5. 6 पृष्टो हि यो (G1 च) (for पृच्छेच्चिरं). K7 D4. 6. 9 च ब्रूयाच्च (for चिरं ब्रूयाच्). M7 चिरं पृष्टो हि ब्रूयाच्च.. — d) K4. 6 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -तप्यते (for -भूयते).

75 a) G2 चिरास्य; Cpp (gloss : उषित्वा) उपोष्य; Cp (gloss : क्षिप्त्वा) उपास्य (as in text). G1 यस्मिन् (for त°). — b) Ś1 K1. 4. 6. 7 B6–9 Da3 Ds D5–7 M1. 6. 7 आश्रमेषु; K2 °मे च; V1 T G1. 3. 6 M5 °मे स (for °मे सु-). Ś1 K1. 2. 4 म(K2 स)हर्षयः (for महातपाः). G2 आश्रमे बहुलं तपः. — c) Ś1 K1. 2. 4 ययुः; T2 स हि; G1 M7 समा; G2 समं (for समाः). D7 स्वर्ग- (for स्वर्गं). Ś1 K1. 2 ततो विप्र; D7 -गतो विप्र (for गतो विप्रः). — d) K2 सहतास् (sic) (for सहितस्).

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 4 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 2. 4. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 G1. 2. 6 M6. 7 चिरकारिकोपाख्यानं; M5 चिरकार्युपाख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K6 B7 M1. 6. 7 91; Dn1 Ds1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 93; Dn4 Ds2 92; D8 87; T2 106; G2 88. — *Śloka no. :* Da4 76; Dn1. n4 77; Ds1 39; D8 75.

259

☞ The portion from st. 1 up to end of 12. 285 is lost in G6 on missing folios.

1 a) D4 प्रजां; G3 lacuna (for प्रजा). K7 D4. 6. 9 M1. 5–7 रक्षन् (for रक्षेन्). — b) K6 वा; D5. 7 हि (for च). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 4 (before corr.). 5. 7 G3 प्रघातयेत्; Dn4 प्रपात°; D8 प्रधार° (for प्रताप°). Ś1 K1. 2 न किं(K1 कं)-चित्परितापयन्; K4 न किंचित्परिपालयन्. — c) K7 Da4 प्रच्छामि. Ś1 K1. 2 G1 M7 त्वा (for त्वां). — d) G2 damaged.

2 G2 is partly damaged. Da3 om. 2cd. — c) Da4 द्युमत्शेनस्य. — d) K7 Ds1 D6. 9 M5. 7 राज्ञः; Da4 राजः; D4 राजा (for राज्ञा). G1 राज्ञः सत्यवतः सह.

C. 12. 9561
B. 12. 258(7).3
K. 12. 273. 3

अव्याहृतं व्याजहार सत्यवानिति नः श्रुतम् ।
वधाय नीयमानेषु पितुरेवानुशासनात् ॥ ३

अधर्मतां याति धर्मो यात्यधर्मश्च धर्मताम् ।
वधो नाम भवेद्धर्मो नैतद्भवितुमर्हति ॥ ४

द्युमत्सेन उवाच ।

अथ चेदवधो धर्मो धर्मः को जातुचिद्भवेत् ।
दस्यवश्चेन्न हन्येरन्सत्यवन्संकरो भवेत् ॥ ५

ममेदमिति नास्यैतत्प्रवर्तेत कलौ युगे ।
लोकयात्रा न चैव स्यादथ चेद्वेत्थ शंस नः ॥ ६

सत्यवानुवाच ।

सर्व एव त्रयो वर्णाः कार्या ब्राह्मणबन्धनाः ।
धर्मपाशनिबद्धानामल्पो व्यपचरिष्यति ॥ ७

यो यस्तेषामपचरेत्तमाचक्षीत वै द्विजः ।
अयं मे न शृणोतीति तस्मिन्राजा प्रधारयेत् ॥ ८

तत्त्वाभेदेन यच्छास्त्रं तत्कार्यं नान्यथा वधः ।
असमीक्ष्यैव कर्माणि नीतिशास्त्रं यथाविधि ॥ ९

---

3 ^{a}) Ś1 K1. 2 B7 अव्याकृतं; D7 °हतं; M1. 6. 7 °हृत्य (for °हृतं). ❀ Ca: अव्याहृतं, पितरं प्रति शिक्षारूपं वचनं पुत्रेण व्याहर्तुमयोग्यमपि ॥ Cn: अव्याहृतं, दण्ड्यानामप्यदण्ड्यत्वं, प्राक्केनचिदनुक्तम् ॥ Cs: केनाप्यनुक्तपूर्वम् । ❀ — ^{b}) K7 D9 विश्रुतं; T1 G1–3 नः श्रुतिः (T1 °तः). — After 3^{ab}, T2 reads 9^{a}–10^{b}, repeating 9^{ab} in its proper place. — ^{c}) K6 [अ]न्वीयमानेषु; K7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–9 M1. 6 [उ]न्नी- (K7 °न्नि)यमानेषु (D8 °नस्य); T G1–3 M5. 7 नीयमानस्य (G1 °ने तु); Ca °मानेषु (as in text). — ^{d}) D5. 7 [अ]स्य (for [अ]नु-). K4 -शासनं.

4 Before 4, T G1 M1. 6. 7 ins. सत्यवान्. G2 partly damaged. — ^{a}) Da3. a4 अधर्मितां. — ^{b}) K6 यात्यधर्मेष्वधर्मतां; Da4 धर्मो यात्यपि ध°; M1. 6 यात्यधर्मं च ध°. — ^{c}) M7 यदि (for नाम). K7 [अ]भवद्. T1 धर्मे (for धर्मो).

5 ^{a}) M1 चेदवधे. Ś1 K1. 2 अथ तमभ्य(Ś1 K1 lacuna for तमभ्य)धावत्सः; T1 G3 कथंचित्त्वधो धर्मो; G2 कथं च तद्विधो धर्मो. — ^{b}) K1 (before corr.) धर्माः; Ds1 D9 [ऽ]धर्मः (for धर्मः). Ś1 K1. 2. 4. 7 V1 D4. 9 जातु (K1 त-) यो; B8 जातु किं; Da4 जातुविद् (for °चिद्). ❀ Ca: को जातुचिद्भवेत्, न कोऽपीत्यर्थः । ❀ — K2 om. (hapl.) 5^{cd}. — ^{c}) K6 हन्येरन्; D5. 7 हन्यंते (for हन्येरन्). — ^{d}) G2 damaged. K6. 7 D3. 5. 7 M1. 6 सत्यवत्; D6 T1 G3. 6 °वान् (for °वन्). V1 सत्यधर्मः कथं भवेत्.

6 G2 partly damaged. — ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 नश्येत; K7 नास्यैतत्; T G3 M1. 5–7 चाप्येतत्; G1 नाप्ये° (for नास्यै°). — ^{b}) B6. 8. 9 D5. 7 प्रावर्तत; B7 Da3. a4 प्रावर्तेत; T G2. 3 M1. 5–7 प्रवर्तति. — ^{c}) D4 (before corr.) लोके (for लोक-). D9 नश्र् (for न). M1 [अ]स्याद् (for स्याद्). — ^{d}) K2 अथ चेदकुशंसनः; K6 अथ चेद्व्यसंशयः; G1 अथ चेद्वेत्थ शासनं.

7 ^{a}) K1 सर्वम्; D5 सत्य; D7 सत्यम् (for सर्व). Da3 Dn1. n4 Ds2 D8. 3 एते (for एव). K1 चयो वर्णाः; K4 त्रयो बालाः; D4 त्रयो वर्णः; G2 अत्र वर्णाः. — ^{b}) K4 कार्यो; M1 कार्याद्. K4 ब्रह्मणबंधनाः; K6 बंधनिबं°; B9 Da3. a4 Dn4 ब्रह्मनिबं°; D5. 7 ब्राह्मणबंधुना. ❀ Ca. n: ब्राह्मणबन्धनाः ब्राह्मणाधीनाः । ❀ — ^{c}) K6 सर्व-; G1. 2 कर्म- (for धर्म-). D6 -विबद्धानाम्; G1 -निबंधानान् (for -निबद्धानाम्). — ^{d}) K1 corrupt. G2 damaged. Ś1 अल्पां; B8 (marg.) अन्यो; M1. 6 कश्चिद्; M5 नाल्पो (for अल्पो). K6. 7 V1 B6–9 Da3 a4 D4. 6. 9 [ऽ]प्यपचरिष्यति; D5. 7 व्यभिच° (for व्यपच°). B0 Dn1. n4 D2. 8. 8 अन्योप्येवं चरिष्यति; T1 G3 नाल्पो व्यतिच°; T2 G1 नाल्पोप्यतिच(G1 °क)रि°; M7 एको नापचरिष्यति (also °सि). ❀ Ca: अल्पो, क्षुद्रो व्यपचरिष्यति, अपचारं करिष्यति । ❀

8 ^{a}) G2 partly damaged. K6 यत्; M7 यं (for यस्). B8 (marg.) T2 अतिचरेत्; G2 *पि च ते; M1. 6 अभिचरेत् (for अप°). — ^{b}) K2 D8 M1 आचक्षेत: G1 °क्षीत्तु (for °क्षीत). T2 (also as in text) ब्राह्मणः (for वै द्विजः). G2 मा च कांक्षीत वै द्विज. — ^{c}) T1 G1. 3 अधर्मेण; T2 अधर्मो न (for अयं मे न). — ^{d}) Ś1 K1. 2 प्रधावयेत; K6. 7 D4–7. 9 [उ]पधारयेत्; Ca (gloss: दण्डं धारयेत्) Cp (gloss: प्रकृष्टं शासनं प्रणमेत्) Cs (gloss: अपचारमवधारयेत्) प्रधारयेत् (as in text).

9 T2 reads 9^{a}–10^{b} after 3^{ab}, repeating 9^{ab} here. — ^{a}) K6 तद्वा भेदेन; K7 Da3. a4 Dn4 D4. 5. 7 तत्त्व- (K7 °त्त्वे; Da3. a4 °त्त्वं)भे°; D8 T1 G2. 3 M5 Cnp. Cs सत्त्वभे°; T2 (first time) सत्यभे°; T2 (second time) M1. 6. 7 त(M7 [*sup. lin*] स)त्त्वभावेन (for तत्त्वाभेदेन). M1 यच्छस्त्रं. ❀ Cn: तत्त्वात्मकत्वात् तत्त्वं शरीरं

दस्यून्हिनस्ति वै राजा भूयसो वाप्यनागसः ।
भार्या माता पिता पुत्रो हन्यते पुरुषे हते ।
परेणापकृते राजा तस्मात्सम्यक्प्रधारयेत् ॥ १०
असाधुश्चैव पुरुषो लभते शीलमेकदा ।
साधोश्चापि ह्यसाधुभ्यो जायतेऽशोभना प्रजा ॥ ११
न मूलघातः कर्तव्यो नैष धर्मः सनातनः ।
अपि खल्ववधेनैव प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ १२
उद्वेजनेन बन्धेन विरूपकरणेन च ।
वधदण्डेन ते क्लेश्या न पुरोऽहितसंपदा ॥ १३
यदा पुरोहितं वा ते पर्येयुः शरणैषिणः ।
करिष्यामः पुनर्ब्रह्मन्न पापमिति वादिनः ॥ १४
तदा विसर्गमर्हाः स्युरितीदं नृपशासनम् ।
बिभ्रद्दण्डाजिनं मुण्डो ब्राह्मणोऽर्हति वासनम् ॥ १५
गरीयांसो गरीयांसमपराधे पुनः पुनः । C.12.9574 B.12.268[7].16 K.12.273.16

(सत्त्वेति पाठे जन्तुः), तस्य अभेदेन, अविनाशेन यत्प्रवृत्तं शास्त्रम् ॥ Cs (reading सत्त्वभेदेन): उन्मार्गप्रवृत्तबुद्धिनिवृत्त्यर्थम् । ❀ ❀ Ca s: शास्त्रं, शासनं दण्डः । ❀ — b) K2 बुधः; Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 ॰विधं (B6 ॰धि); G2 भवेत् (for वधः). — c) G2 damaged. Bo. 7. 8 (marg.). 9 सुसमीक्ष्य. K7 G1 [इ]व; D5 न (for [ए]व). ❀ Ca: कर्माणि, अपराधहेतुभूतानि, असमीक्ष्य, अविचार्य । ❀ — d) K1 नीतिशास्त्रं यथा विधिः; K6 Bo. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 M5 ॰शास्त्रविधिं तथा.

10 For the sequence in T2, cf. v. l. 3. — a) Ś1 K1. 2. 4 Bo. 7. 8 (marg.) Dn1. n4 D3 D2–4. 6. 8. 9 निहंति (for हिनस्ति). — b) D4. 9 भूयशश्च; D5. 7 भूयसा; M1. 6. 7 भूयांसश्च; Ca (gloss: बाहुल्येन) भूयसो (as in text). K1 T2 नाप्यनागसः; K7 D8. 9 M1. 6 चाप्य॰; B7 वा अनागसः; D4 चाप्यनागसाः. — d) K4. 7 Da3 Dn4 D4–9 M1. 5–7 हन्यंते; T1 G3 दह्यते. K4 Dn1. n4 Ds2 D3. 8 पुरुषेण ते (for ॰षे हते). — e) Ś1 K1 [अ]पकृतै; K7 V1 Da4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 ॰कृतो; D5. 7 [अ]पि कृतं (for [अ]पकृते). — f) Ś1 K1. 2. 4 सर्वं (for सम्यक्). Ś1 K1. 2 प्रधावयेत्; V1 प्रताप॰; D5. 7 प्रकाश॰ (for प्रधार॰).

11 a) G2 damaged. Ś1 K1 नसाधुश्च (for असा॰). — b) K2 लभेत; T वहते (for लभते). G2 एकधा. — c) D9 स्वसाधुभ्यः. K6 V1 B6. 7. 9 T2 G2. 3 M5–7 असाधुश्चैव (G3 M7 ॰भ्यश्च; M5. 6 ॰श्चापि) साधुभ्य॰; B8 (marg. as in text) असाधोश्चैव सा॰; B8 (also marg.) Da4 M1 साधो(M1 ॰धु)श्चैवाप्यसा॰; D5. 7 साधुभ्यश्चाप्यसा॰; D6 असाधुभ्यश्चापि सा॰ (hypermetric); T1 साधुश्चैव ह्यसा॰; G1 असाधुभ्योपि पुरुषो. — d) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T1 G1–3 M1. 5–7 Cs शोभना (G2 ॰नौ) जायते (for जायतेऽशोभना). K7 Da4 Ds1 D4. 9 G2 M1. 6 प्रजाः. T2 शासनाज्जायते प्रजाः. ❀ Cp: साधुभ्यः सकाशादसाध्वी प्रजा शोभना जायते । ❀

12 a) K7 D9 स- (for न). G2 मूलभूतः (for ॰घातः). — b) D3. 8 नैव (for नैष). — c) K4 Da3. a4 Dn1 Ds1 D2. 8 M1. 5. 6 स्वल्पवधेन (for खल्व॰). D9 [ए]ष (for [ए]व). G2 न हि खल्ववद्धैव (sic).

13 b) Da4 विरूपकारणेन च. — c) Ś1 K1. 2 वधबंधेन; G1. 2 पददंडेन (for वध॰). D4. 9 न; G2 वै (for ते). Da3 D6 क्लेशा; Dn1. n4 D2. 8 T2 क्लिश्या. — d) K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2–9 G2. 3 Cpp न (K7 D4. 9 G2 स-) पुरोहितसंसदि (K7 ॰पदि; Bo. 6. 7. 9 Cpp ॰पदः). ❀ Cp: पुरोहितसंपदः पुरोहिताधिकारादपि । पाठान्तरे संसदि सभायाम् ॥ Cs: पुरोऽहितसंपदा अहितसंपदा, अपराधादतिशयेन हेतुना पुरः प्रथमं न वधदण्डेन क्लेश्या इत्यर्थः । ❀

14 a) G1 दया; G2 यथा (for यदा). — b) Ś1 पर्यैषुः; K1 पर्येष्वः; K2 पर्येपुः; K6 T1 G1–3 पर्ययुः; Dn4 धर्मेयुः. — c) K7 करिष्याम; M1. 6. 7 ॰ष्यामि. — d) Da4 वादितः.

15 a) G2 partly damaged. T2 तथा (for तदा.). K4 विमर्शमर्हाः; T G1. 3 M1. 5–7 विसर्जनार्हाः. — b) T2 इदानीं (for इतीदं). K6. 7 Bo. 6–8 Dn1. n4 Ds D2–9 T2 M1. 5–7 Cap Cp (Cpp as in text) Cs धातृशासनं (B8 ॰लक्षणं) (for नृपशा॰). T1 G1. 3 इति दंडानु(G3 ॰त्र)शासनं; G2 नीतिदंडोत्र शासनः. ❀ Cp: धातृशासनं ब्रह्मशास्त्रम् । राज्ञामदण्ड्यो नास्तीत्याह—नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मे न तिष्ठति—मनुः (8. 335cd) । ❀ — c) Ś1 K1. 2 दंडा(K2 ॰ड)जिने (for ॰जिनं). K1 मंडो; T2 G3 मुंडी; G1 मुंडं; M1. 5. 6 दंड्यो (for मुण्डो). — d) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T1 G1–3 Cn शासनं; D6 चासनं; T2 वा वनं (for वासनम्).

16 a) Ś1 K1 M1. 6 गरीयांसं; K2 ॰यस-; K7 ॰यसी; D4. 9 ॰यसि; D6 ॰यसा; G2 ॰यान्यो (for ॰यांसो).

B. 12. 9575
C. 12. 266[7]. 16
K. 12. 273. 16

तथा विसर्गमर्हन्ति न यथा प्रथमे तथा ॥ १६

द्युमत्सेन उवाच ।

यत्र यत्रैव शक्येरन्संयन्तुं समये प्रजाः ।
स तावत्प्रोच्यते धर्मो यावन्न प्रतिलङ्घ्यते ॥ १७
अहन्यमानेषु पुनः सर्वमेव पराभवेत् ।
पूर्वे पूर्वतरे चैव सुशास्या अभवञ्जनाः ॥ १८
मृदवः सत्यभूयिष्ठा अल्पद्रोहाल्पमन्यवः ।
पुरा धिग्दण्ड एवासीद्वाग्दण्डस्तदनन्तरम् ॥ १९
आसीदादानदण्डोऽपि वधदण्डोऽद्य वर्तते ।
वधेनापि न शक्यन्ते नियन्तुमपरे जनाः ॥ २०
नैव दस्युर्मनुष्याणां न देवानामिति श्रुतिः ।
न गन्धर्वपितॄणां च कः कस्येह न कश्चन ॥ २१
पद्मं श्मशानादादत्ते पिशाचाच्चापि दैवतम् ।
तेषु यः समयं कुर्यादज्ञेषु हतबुद्धिषु ॥ २२

V1 D5–7 गरीयासो; G1. 2 °यांसो; Cs (gloss: मोघरहितं) °यांसम् (as in text). ❀ Ca: गरीयांसः पूज्याः, विद्याभिजनतपःसंबन्धेनोत्कृष्टाः ॥ Cs: विद्याशीलादिभिर्गरीयांसो ब्राह्मणाः । ❀ — b) V1 D6 ह्यपराधे; D5. 7 [ऽ]प्यप°; G1. 2 अपराधाः (G2 °धात्). — c) K4 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 तदा (for तथा). K2 अर्हति. G2 तदा द्वितीयसर्गास्यु (sic). — d) G2 damaged. D5. 7 तथा (for यथा). D5. 7 यथा; T1 G1. 3 नराः (for तथा). ❀ Cs: प्रथमे पुरुषा यथा विसर्गमर्हन्ति, न तथा गरीयांस इत्यर्थः । ❀

17 G2 partly damaged. Dn4 युधिष्ठिर (for द्युमत्सेन). — a) K6 V1 B8 (marg. as in text). 9 Da4 Ds तत्रैव. K7 D4. 9 शिष्येरन्; V1 सज्जे°; T G1–3 शक्यंते (for शक्येरन्). — b) K1 संयंतं; K2 संवंतु; B8 (marg.) संपन्नं; Da4 सयतुं; D5 संयतं. Ś1 K1. 2 नियमे; D8 समरे; D5. 7 श(D7 स)मयेत् (for समये). D6 व्रजाः (for प्रजाः). — c) K4 B0. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D3. 8 M5. 6 Cs तावान् (for तावत्). K6 V1 B6–9 Da3. a4 उच्यते; Ds1 मो°; G2 रो°; M1. 6 प° (for प्रो°). — d) K6 B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da4 T2 Cp व्यतिलंघ्यते (B7 °ति); T1 G1–3 ह्यति° (for प्रति°). ❀ Cs: धिग्दण्डेन समये नियन्तुं न शक्येरंश्चेदर्थदण्डो धर्मः । तत्रापि न शक्येरंश्चेद्वधदण्डो धर्मः इत्यर्थः । ❀

18 a) G2 हन्यमानेषु न पुनः. — b) D4 om. (hapl.) from भवेत् up to पुरा (in 19c). — c) K6. 7 D9 पूर्वंतरे; G1 पूर्वपदे. K6 ये वै (for चैव). — d) Ś1 K1. 6 चाशा(K1 °श)स्या; K2 वाशास्या; Da3. a4 प्र°; D5 स्व°; D7 M1. 6 आ°; T1 G3 ह्या°; T2 ह्य°; M5. 7 अ° (for सु°). K4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–9 M1. 7 ह्यभवन् (Dn4 °ज्) (for अभ°). K7 Ds1 D8 (marg. *sec. m.*). 6 प्रजाः (for जनाः). G1 corrupt.

19 D4 om. up to पुरा (cf. v. l. 18). — a) G2 partly damaged. K4 मृदेनः; T1 G1. 3 जंतवः; T2 ऋजवः (for मृदवः). K7 D6. 9 M1. 5–7 सत्त्व- (for सत्य-). — b) G1 अल्पद्रोहोल्प- (for °द्रोहाल्प-). — cd) K4 दिग्-; G2 [अ]नु- (for धिग्-). K2 om. (hapl.) एवासीद्वाग्दण्ड. G2 एवास्ति (for °सीद्) and दंडतस् (for वाग्दण्डस्). G1 समनंतरं. ❀ Cs: वाग्दण्डः दुरात्मन्नित्यादिपरुषभाषणरूपः । ❀

20 a) K2 lacuna for दान. D4 आसीद्दादं*दंडेपि. — b) K1 वधदंड्यो; K2 वयदंडो (sic). K2 [ऽ]भ्यवर्तते; B8 (marg.) [ऽ]पि व°; D5. 7 ऽयव°; G2 [ऽ]पि दृश्यते. — c) G2 पथेन (for वधेन). — d) Ś1 K1. 2 ये परे; K7 इतरे (for अपरे). K2 om. जनाः.

21 Ds T G1–3 M5 transp. 21 and 22. — b) B0 न वेदानाम्; G1 नैवेदानीम् (for न देवानाम्). — c) K7 D4. 6. 9 तु (for च). K4. 6 न च गंधर्वपितॄणां; V1 गंधर्वाणां पितॄणां च. — d) K2 यस्येह. K7 (also as in text) च (for न). T G1–3 M5 कथं च न (for न कश्चन). Ś1 K1. 4 न कः कस्येह कश्चन; M1. 6. 7 न यक्षोरगर(M1 °रा)क्षसां. ❀ Cn: दस्युवधे तद्भार्यादीनां वधो नास्तीत्यर्थः । ❀

22 M1. 6 om 22ab. Ds T G1–3 M5 transp. 21 and 22. — a) K7 D4 पद्म; Ds1 D6 यमं; D2. 8 एनं; G1. 3 पात्रं; M1 (*sup. lin.* as in text) Cv पक्कं; Ca. n (gloss: शवालंकारं) पद्मं (as in text). Ś1 K1. 2 पिशाच्चाद्; K6 श्मसानाद्; D9 स्मशा° (for श्मशा°). Ś1 K1 M7 आदित्ये; V1 B8 (marg.) Csp आदित्यं; D8 आद्यंते (for आदत्ते). ❀ Cp: आदत्ते इति काक्का ॥ Cv: पक्कं श्मशानादादत्ते इत्यत्र, हतश्चोरः पिशाचो भूत्वा दैवतं, देवतासंबन्धि । पक्कं, मरणदिनादारभ्य दशमेऽहनि, दक्षिणपार्श्वे यमाय, उत्तरपार्श्वे रुद्राय, मध्ये प्रेतराजायेति दत्तं पक्कं पिण्डाद्यन्नं श्मशानादादत्ते, अपहरति । इदं चोपलक्षणम् । तत्रागताः प्रजाश्च आविश्य बाधते । ❀ — b) Ś1 K4. 7

सत्यवानुवाच ।
तान्न शक्नोषि चेत्साधून्परित्रातुमहिंसया ।
कस्यचिद्भूतभव्यस्य लाभेनान्तं तथा कुरु ॥ २३
द्युमत्सेन उवाच ।
राजानो लोकयात्रार्थं तप्यन्ते परमं तपः ।
अपत्रपन्ति तादृग्भ्यस्तथावृत्ता भवन्ति च ॥ २४
वित्रास्यमानाः सुकृतो न कामाद्घ्नन्ति दुष्कृतीन् ।
सुकृतेनैव राजानो भूयिष्ठं शासते प्रजाः ॥ २५
श्रेयसः श्रेयसीमेवं वृत्तिं लोकोऽनुवर्तते ।
सदैव हि गुरोर्वृत्तमनुवर्तन्ति मानवाः ॥ २६

C.12.9585
B.12.268[/].26
K.12.273.26

D4–6.9 M7 पिशाचाद्र; Ds °चांद्र; D7 Cv °चद्र; T G1–3 M5 °चं (for °चाच्). K2 Da3 अधि-; K4.7 D4–6.9 चाधि-; B9 चैव (for चापि). G2 देवनं (for दैव तम्). Ś1 (*sup. lin.*) K1.6 B8 (marg.) Da4 Cpp पिशाचाद्य (Da4 °द्य)धिदैवतं; Cp पिशाचा देवयोनयः। ❀ Cp: जीर्णदेवायतनस्था देवप्रतिमाः पिशाचैराक्रम्यन्त इत्यागमः । ❀ — [cd]) Ś1 (*sup. lin.*) K1 Dn1.n4 D3.5.7 कः (for यः). K1 सनये. K4.6 B0.6–9 Da3.a4 Ds D2.8 T G1–3 M1.5 6 कश्चित्कुर्वीत (T2 °र्वते) (for कुर्यादज्ञेषु). M1 गत- (for हत-). ❀ Ca: यथा श्मशानाज्जातं पद्मं न देवाराधनेषु अधिकुरुते कश्चित्तथा तदाश्रयगर्हिता नोपादीयते यथा आदित्यप्रतिमा । यत्र पिशाचादि अधिदैवतं जीर्णदेवकुले च प्रतिमा च किल पूज्यमाना च पिशाचाः अधिभुञ्जते इत्याशयः । एवमाश्रयगर्हितेषु भावेषु कः समयं व्यवहारं कुर्यात् ॥ Cn: पिशाचात् पिशाचोपहतात्, आदत्तं चैलादिकमिति शेषः । दैवतं समयं देवताशपथादिरूपम् ॥ Cv: तेषु समयं शास्त्रमर्यादां यः कुर्वीत स कुणपनिर्माल्यं गृह्णाति, पिशाचान्देवत्वेन गृह्णाति । ❀

23 K6.7 B6–9 Da3.a4 D4.6.9 om. the ref. — [a]) T1 G1–3 तात (for तान्न). Ś1 K1.4 न शक्नोमि; K2 अशक्योमि (sic); Da4 अशक्नोषि (for न श°). T G1–3 M1.5–7 साधु. K7 D4.9 सत्यवं (K7 °वां)स्तान्न शक्नोमि; D5.7 तान्शक्नोमि न चेत्साधून्. — [b]) Ś1 K1 परिज्ञातुम् (for °त्रातुम्). — [c]) Ś1 भूतभाव्यस्य; K1.2.6.7 D4–6.9 °भावस्य; G2 °संघस्य; Ca (gloss: चक्षुरादेः) °भव्यस्य (as in text). — [d]) G2 partly damaged. K1 लाभे नान्यं; D3 (marg. as in text) लाभः स्यात्तत्; T1 G1.3 लाभेनाथ; T2 M1.5–7 लोभेनांतं. Ds कुतः (for कुरु). K7 D4.5.7.9 लाभस्यांतस्तथा भवेत्. ❀ Ca: अन्तं दण्डम् । ❀ ❀ Cp: कस्यचिद्भूतभव्यस्य, पृथिव्याद्यन्यतरकार्यस्य चक्षुर्घ्राणपादहस्तादेरेकैकस्यान्तं कुरु, दस्योर्लाभेन । यद्वा दस्योर्लाभे सति नान्तं कुरु, किं तु एकाङ्गवधेनान्येषामङ्गानां रक्षणं कुरु ॥ Cs: भूतानां भव्यस्य क्षेमस्य कस्यचिल्लाभेन लाभहेतोः ॥ Cv: भूतभव्यस्य जगतः लाभेन तद्रक्षणार्थमित्यर्थः । ❀

24 Before 24, Ś1 K1.4 Ca.p give the ref. (as in text). — [a]) Ds1 राजानं. ❀ Ca: लोकयात्रा. लोकस्य स्वधर्मे स्थापना ॥ Cp: जनतास्वधर्मोपदर्शनार्थम् ॥ Cs: दण्डमन्तरेण लोकरक्षार्थम् । ❀ — [b]) Ś1 K1.2 तपंते. K1 तपाः. — [c]) K4.6 B0.8 Da4 Dn1 Ds1 D2.3.8 तेपत्रपंति (for अप°). K2 अतादृग्भ्यस्. — [d]) Ś1 (*sup. lin.*) K1.2.4 B8 (marg.) तथाभूता; B7 Da3 तथा वृत्त्या; Ds1 तदावृत्ता. Da3.a4 ह (for च). ❀ Ca: चोराः अपत्रपन्ति, यथावृत्तो राजा तथाप्रवृत्ताश्चरन्ति ॥ Cn: राजानस्तादृग्भ्यः स्तेनेभ्योऽपत्रपन्ति, तथावृत्ताः, प्रजानां निर्दोषत्वं कामयमानाः पितर इव तपस्विनो भवन्ति ॥ Cs: तथावृत्ताः स्वयमदण्डार्हवृत्ता भवन्ति । ❀

25 [a]) Ś1 K1.4 D6 Ca वित्रासमानः (D6 °मानान्; Ca [gloss: अस्माकमपि एवं दण्डोऽपराधे सति भवतीति चिन्तयन्] °मानः); K2 त्रासमानो हि; V1 Ds2 D5.7 वित्रास्यमानः (Ds2 °नान्); T G1–3 M1.5–7 वित्रायमाणाः (T1 G3 °नाः). Ś1 K1.2.4 V1 सुकृती (K1 °ते); D4 °ता; T1 G1.3 °तैर्; Ca (gloss: शोभनकर्मप्रवृत्ताः) °तो (as in text). — [b]) G2 damaged. T G1.3 M7 कामान्. K6.7 B6.9 Da3.a4 D4.5.7–9 T1 G1.3 Ca (gloss: हन्तिर्गत्यर्थः छान्दसत्वात्) हंति (for घ्नन्ति). Ds D3.8 दुष्कृतान्; D4.6.9 T G1.3 M1.5.6 °ष्कृतः (M1.6 °तिं); D5.7 °ष्कृतां (D6 °ती). Ś1 K1.2.4 निकामाद्धंति दुष्कृतं. — [c]) Cp स्वकृतेन (for सु°). K6 V1 B7.9 Da3.a4 हि; B6.8 (marg. as in text) [अ]पि; D4 [इ]व (for [ए]व). Ś1 K1.2.4.6 V1 B7.8 (marg.).9 Da4 Ds D3 राजापि; B6.8 राजा हि; M1.6 राजाभिर्. — [d]) D4 भूयिष्ठे. B6.7.8 (marg.) 9 Da3.a4 T G1–3 M5–7 शासति; B8 पालयेत्; D5.7 शाश्वते (for शासते).

26 [a]) V1 B8 (marg.) श्रेयसीं; Ds2 Cs श्रेयः स्व-D4 श्रेयः (submetric); T G1.3 श्रेयःसु (for श्रेयसः). K6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 T G1–3 M1.5–7 श्रेयसो (M7 °से) (for °सीम्). K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds T2 M1 [ऽ]प्येनं; K7 D4.5.7.9 T1 G1.3 M5–7 ह्येनं; G2 ह्येव (for एवं). ❀ Ca: श्रेयसः अपि श्रेयसीं, अत्युत्कृष्टाम् । ❀ — [b]) B5.7.8 (marg.).9 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 M1.5–7 वृत्तं (for

C. 12. 9586
B. 12. 258[7]. 27
K. 12. 273. 27

आत्मानमसमाधाय समाधित्सति यः परान् ।
विषयेष्विन्द्रियवशं मानवाः प्रहसन्ति तम् ॥ २७
यो राज्ञो दम्भमोहेन किंचित्कुर्यादसांप्रतम् ।
सर्वोपायैर्नियम्यः स तथा पापान्निवर्तते ॥ २८
आत्मैवादौ नियन्तव्यो दुष्कृतं संनियच्छता ।
दण्डयेच्च महादण्डैरपि बन्धूननन्तरान् ॥ २९
यत्र वै पापकृत्क्लेश्यो न महद्दुःखमर्छति ।
वर्धन्ते तत्र पापानि धर्मो ह्रसति च ध्रुवम् ।
इति कारुण्यशीलस्तु विद्वान्वै ब्राह्मणोऽन्वशात् ॥ ३०
इति चैवानुशिष्टोऽसि पूर्वैस्तात पितामहैः ।
आश्वासयद्भिः सुभृशमनुक्रोशात्तथैव च ॥ ३१
एतत्प्रथमकल्पेन राजा कृतयुगेऽभजत् ।
पादोनेनापि धर्मेण गच्छेत्त्रेतायुगे तथा ।
द्वापरे तु द्विपादेन पादेन त्वपरे युगे ॥ ३२

वृत्तिं). G_2 प्रतिकूलोनुवर्तते. —[c]) K_1 स चैव; D_4 T_1 G_1 सदेव (for सदैव). T_1 $G_{1.2}$ [इ]ति (for हि). $Ś_1$ $K_{1.2}$ गुणैर् (for गुरोर्). T_1 G_{1-3} M_5 वृत्तिम् —[d]) T_1 $G_{1.3}$ अन्ववर्तत (for अनुवर्तन्ति).

27 Before 27, T $G_{1.3}$ ins. द्युमत्सेनः. G_2 damaged. —[a]) K_2 असमादाय; T_1 $G_{1.3}$ च (G_3 चा-) समाधाय (for अस°). —[b]) $Da_{3.a4}$ M_6 समाधित्संति. K_4 T_1 G_1 पुमान्; K_7 $D_{4-7.9}$ G_3 परं (for परान्). —[d]) B_3 (marg.) Ca (gloss: अभिभवन्ति) प्रसहंति; T_2 पातयंति.

28 Before 28, $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ V_1 ins. द्युमत्सेनः. T G_{1-3} M_7 transp. 28 and 29. —[a]) Ds_1 यद् (for यो). $D_{4.9}$ राज्ञा; $D_{5.7}$ राजा; D_6 [ऽ]शक्तो (for राज्ञो). K_6 $B_{6.8}$ (marg. as in text).9 Da_4 दंभयोगेन; T_1 G_{1-3} $M_{1.5.6}$ डंभमोहेन (for दम्भ°). —[b]) G_1 कार्याद् (for कु°). $Ś_1$ $K_{1.2}$ कुर्यात्किंचिदसांप्रतं. ❀ Cs: असांप्रतं, प्रजाहिंसनम् । ❀ —[c]) $K_{1.2}$ स्म; B_3 (marg.) स्याद् (for स). —[d]) K_7 Ds $D_{4.6.9}$ यथा (for तथा).

29 T G_{1-3} M_7 transp. 28 and 29. —[a]) K_1 निवर्तव्यो; K_7 नियंतान्या (for नियन्तव्यो). —[b]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ Da_4 दुष्कृतः; M_1 °तिं; M_7 °तीन्. K_7 संयनिच्छाता (sic); Da_3 Ds_2 D_2 संनियच्छति (D_2 °तां). —[c]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ दंडयेश्च; K_7 °ये (for °येच्). T_2 $G_{1.2}$ M_5 तथा; M_1 महान् (for महा-). G_3 -दंडो (for -दण्डैर्). —[d]) B_7 अनंतराः; G_3 च नेतरान्. ❀ Cn: अनन्तरान्, पुत्रसोदर्यादीन् । ❀

30 Before 30, M_7 ins. द्युमत्सेनः. —[a]) K_2 यत्रैव; T G_{1-3} यो राज्ञः (for यत्र वै). B_3 (marg. as in text) पापकः (for °कृत्). K_6 V_1 Bo_{6-9} Da_4 Ds_1 D_{5-7} क्लीबो; Da_3 $Dn_{1.n4}$ $D_{2.3.8}$ नीचो; T G_{1-3} क्लेशं; $M_{1.5-7}$ क्लेशान् (for क्लेश्यो). —[b]) T_2 महा- (for महद्). $K_{2.4}$ B_3 (marg. as in text) Da_4 $D_{5.7}$ अर्हति; B_7 अर्चति; Da_3 T_1 $G_{1.3}$ इच्छति; Ds D_6 T_2 G_2 $M_{1.5-7}$ ऋच्छति (for अर्छति). —[c]) K_2 वर्धंते; Da_4 वर्धते; T G_{1-3} वर्त(T_2 °र्तं)ते. T $G_{1.3}$ वा पापं (for पापानि). —[d]) Ds_1 D_5 हसति; T_2 $G_{1.3}$ प्र° (for ह्र°). T_1 $G_{1.3}$ तं; T_2 वै; M_1 तद्; M_{5-7} तु (for च). — Before 30[ef], $M_{1.6}$ ins. द्युमत्सेनः. —[e]) T G_{1-3} $M_{1.5-7}$ वै (for तु). Ds_1 इति कारुणीशालस्तु. —[f]) T_1 G_{1-3} यो विद्वान् (for विद्वान्वै). $M_{1.6.7}$ मा (for वै). K_2 ब्रह्मणो. K_7 ब्राह्मणान्नवशात् (hypermetric); T G_{1-3} °णानुगः (for °णोऽन्वशात्). K_4 M_5 [ऽ]नुगात् (M_5 °गः); Ds_1 [ऽ]वशात्; $D_{5.7}$ M_6 [ऽ]न्वगात्.

31 [a]) Da_4 -तिष्टो (for -शिष्टो). —[b]) Dn_4 पितामहः. —[c]) V_1 damaged; G_2 आश्वासयन्हि (for °यद्भिः). D_3 सुकृत(Ds_1 °श)म्; T_2 सततम्; G_2 सुहृदम् (for °भृशम्). —[d]) $D_{5.7}$ अनुक्रोशं. G_2 चे (for च).

32 [a]) K_7 $D_{4-7.6}$ पूर्वेण (for प्रथम-). ❀ Cp: एतत्, राज्यम् । ❀ ❀ Cn: प्रथमकल्पेन, मुख्येनाहिंसामयेन दण्डेन ॥ Cs: सर्वभूतहिंसावर्जनधर्मेण । ❀ —[b]) Ds_1 D_4 राज्ञा (for राजा). D_4 कृत्यं (for कृत-). K_2 $D_{6.9}$ [ऽ]भवत्; K_6 B_3 यजेत्; K_7 Cpp भजेत्; V_1 $Bo_{6.7.8}$ (marg.).9 $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.5.7.8}$ G_2 $M_{1.5-7}$ जयेत्; D_4 युगे; T_1 $G_{1.3}$ [ऽ]जयत्; T_2 लभेत् (for ऽभजत्). —[c]) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ पा(K_4 प)देनैकेन धर्मेण; G_2 पादेनापि न ध°. —[d]) K_7 $D_{4.9}$ गते (for गच्छेत्). Ds_1 त्रेतायुगं. D_6 [ऽ]नघ (for तथा). —[e]) B_3 (marg. as in text) द्वापरे तु तदर्धेन; $M_{1.6.7}$ °रे तदुपार्धेन. —[f]) K_2 D_7 T_1 $G_{1.3}$ तु परे; K_7 B_3 $Da_{3.a4}$ Ds $D_{4-6.9}$ M_7 त्ववरे; V_1 Bo_8 (marg.).9 $Dn_{1.n4}$ $D_{2.3.8}$ T_2 त्वधरे (for त्वपरे).

33 [a]) ❀ Cs: प्रासे, प्रवृद्धे । ❀ —[b]) G_2 damaged. $Ś_1$ $K_{1.4.7}$ Bo D_7 T_1 $G_{1.3}$ राज्ञा; K_2 $Da_{3.a4}$ $M_{1.6}$

तथा कलियुगे प्राप्ते राज्ञां दुश्चरितेन ह ।
भवेत्कालविशेषेण कला धर्मस्य षोडशी ॥ ३३
अथ प्रथमकल्पेन सत्यवन्संकरो भवेत् ।
आयुः शक्तिं च कालं च निर्दिश्य तप आदिशेत् ॥ ३४
सत्याय हि यथा नेह जह्याद्धर्मफलं महत् ।
भूतानामनुकम्पार्थं मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५९ ॥

२६०

युधिष्ठिर उवाच ।
अविरोधेन भूतानां त्यागः षाड्गुण्यकारकः ।
यः स्यादुभयभाग्धर्मस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
गार्हस्थ्यस्य च धर्मस्य त्यागधर्मस्य चोभयोः ।
अदूरसंप्रस्थितयोः किं स्विच्छ्रेयः पितामह ॥ २
भीष्म उवाच ।
उभौ धर्मौ महाभागावुभौ परमदुश्चरौ ।
उभौ महाफलौ तात सद्भिराचरितावुभौ ॥ ३

C 12.9598
B 12.260[?].3
K. 12.274.3

राजा; Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T2 M7 राज्ञो. B6–9 Da3. a4 D5. 7 च (for ह). —^{c}) B7. 9 Da3. a4 तावत् (for भवेत्). K7 D4. 6. 9 कालावशेषेण (for कालवि°). —^{d}) Dn1 काला; G1. 2 काल- (for कला). Dn4 धर्मेण. K2 शोडषी; Ds1 G2 शोडशी.

34 ^{a}) T1 अतः (for अथ). T1 G1. 3 प्रथमकल्पे तु (for °कल्पेन). —^{b}) K6. 7 Da4 D2. 3. 5. 6 8 G1. 2 M1. 5–7 सत्यवत्; T1 G3 M7 (sup. lin.) °वान् (for सत्यवन्). —^{d}) G2 partly damaged. Ś1 (sup. lin. as in text) K1 तत; K1 तप्त (for तप). K2 T G1–3 M1. 6 आविशेत्; B9 D4 (by corr.) आदिशत्. ❀ Cs : निर्दिश्य, निश्चित्य । ❀

35 ^{a}) B3 (marg. as in text) सत्येन. Ds1 M6 7 तेन (for नेह). D7 T G1–3 सत्यायनं (T1 °य हि) तथा तेन (D7 नेह). —^{b}) K2 Da3. a4 जह्या; T1 G1. 3 तस्माद् (for जह्याद्). B9 ध°फले; G2 °बलं (for °फलं). ❀ Cn : धर्मफल महत्, ज्ञानम् । स्वर्गादेः क्षुद्रत्वात् । ❀ —^{c}) K6 -कल्पार्थं (for -कम्पार्थं). —^{d}) K1 मनः. D9 यतिः स्वायंभवोब्रवीत्.

Colophon. G6 missing : K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2 n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 2. 4 सत्यवतोः संवादः; K6 B6. 7. 9 Da3. a4 D6 सत्यवद्द्युमत्सेनसंवादः; K7 D4. 5. 7. 8 द्युमत्सेनसंवादः; V1 B8 D8 M1. 5–7 द्युमत्सेनसत्यवत्संवादः; Bo Dn1. n4 Ds D3. 8 द्युमत्सेनसत्यवद्वाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K8 B7 M1. 6. 7 92; Dn1 D7 T1 G1. 3 M5 94; Dn4 Ds2 93; Ds1 84; D8 88; T2 107; G2 damaged. — *Śloka no. :* Da4 Dn1 37; Dn4 35; Ds1 27; D8 36.

260

☞ This adhy. is missing in G6 (cf. v. l. 12. 259. 1).

1 ^{a}) D8 अविशेषेण भूतानां. —^{b}) K4. 6 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 योगः (for त्यागः). K1. 7 Da3 G1 षड्गुण्य- (K7 °ण-) (for षाड्गुण्य-). T G1–3 -कारितः (for -कारकः). ❀ Ca : षाड्गुण्यकारकः, षण्णां ज्ञानैश्वर्यबलवीर्यतेजःशक्तीनां गुणानामीश्वरे नियतानां जीवेऽपि कारक इति निश्चित्य ज्ञातं मया । अधुना तु य उभयभाक् ज्ञानकर्मसमुच्चयान्वयी स्यात्तं मे ब्रूहि । ❀ —^{c}) G1 स्यास् (for स्याद्). D5 उभयथा (for °भाग्). —^{d}) Ś1 K1 Dn1 G2 तं (for तन्).

2 K2. 4 D5. 7 G2 om. (hapl.) 2. —^{a}) K1 गार्हस्त्यस्य; K7 Bo. 6 Da4 Ds1 D9 T1 G3 गार्हस्थस्य (for °स्थ्यस्य). D9 lacuna; T1 G1. 3 स्व- (for च). —^{b}) K7 D4. 6. 9 न्यास-; Bo. 7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 योग- (for त्याग-). — V1 reads 2^{c}–4^{b} on marg. —^{c}) K7 D4. 9 अदूरस्थं. D8 T G1. 3 Cp (Cpp as in text) Cs सु (Ds1 सू) दूरसंप्रस्थितयोः. ❀ Cs : अत्यन्तभिन्नप्रस्थानयोः । ❀ —^{d}) K7 Dn4 D4. 9 किंचित्; D8 कच्चित् (for किं स्वित्).

3 V1 reads 3 on marg. K2 Da4 om. the ref.

S. 12. 9599 B. 12. 269[8].4 K. 12. 274. 4 अत्र ते वर्तयिष्यामि प्रामाण्यमुभयोस्तयोः ।
शृणुष्वैकमनाः पार्थ छिन्नधर्मार्थसंशयम् ॥ ४
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
कपिलस्य गोश्च संवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ५
आम्नायमनुपश्यन्हि पुराणं शाश्वतं ध्रुवम् ।
नहुषः पूर्वमालेभे त्वष्टुर्गामिति नः श्रुतम् ॥ ६
तां नियुक्तामदीनात्मा सत्त्वस्थः समये रतः ।
ज्ञानवान्नियताहारो ददर्श कपिलस्तदा ॥ ७
स बुद्धिमुत्तमां प्राप्तो नैष्ठिकीमकुतोभयाम् ।
स्यूमरश्मिः शिथिलं सत्यं वेदा इत्यब्रवीत्सकृत् ॥ ८
तां गामृषिः स्यूमरश्मिः प्रविश्य यतिमब्रवीत् ।
हंहो वेदा यदि मता धर्माः केनापरे मताः ॥ ९

G3 om. (hapl.) 3^{ab}. — ^{a}) Da4 T G1.3 महाभाग (for °भागाव्). — ^{b}) T G3 M1.6.7 ·दुर्धरौ (for ·दुश्चरौ). — ^{c}) T1 G1.3 महत्- (for महा-). K4 B9 Da3 Dn1.n4 D8 D2.3.8 T G1-3 तौ नु (for तात). B9 उभौ महाफलोपेतौ.

4 V1 reads 4^{ab} on marg. — ^{a}) G1-3 पुत्र (for अत्र). K4 om. ते. Ś1 K1.2.4 वर्णयिष्यामि (for वर्त°). — ^{b}) K1 प्रमाण्यम्; T1 G1.3 माहात्म्यम्. V1 अपि; B0 तथा (for तयोः). — ^{c}) T G1.3 M1.5-7 राजन्; G3 lacuna (for पार्थ). — ^{d}) T2 शृणु (for छिन्न-). B8 (marg. as in text) D5 ·संशयः; T1 ·संश्रयं (for ·संशयम्).

5 T1 om. 5^{a}-6^{b}. — ^{a}) Hypermetric (Cn: अक्षराधिक्यमार्षम्). Ś1 K1.2.6.7 B0.8 om. च. D4.9 कपिलगोश्च संवादं; D5.7 कपिलर्षेश्च सं°; G1.3 कपिलस्य च गोभ्यश्च; G3 °स्य यतेश्चैव. — ^{d}) G1-3 संवादं तं निबोधय.

6 T1 om. 6^{ab} (cf. v. l. 5). — ^{a}) G1.3 आत्मार्थम्; G3 आत्मानम् (for आम्नायम्). Da3.a4 D5.7 ·पश्यंति; G3 ·पश्यामि (for ·पश्यन्हि). K6 om. हि. ❀ Ca: आम्नायं श्रोत्रियागमने मधुपर्कार्थं पशोर्मारणप्रशंसकम् । ❀ — 6^{bc} is damaged in G3. — ^{b}) Ds1 प्रामाण्यं; T2 प्रमाणं (for पुराणं). — ^{c}) D4 नघुषः. D4.9 M6.7 आरेभे (for आलेभे). — ^{d}) T G1.3 M1.5-7 यष्टुं (for त्वष्टुर्). D7 माम् (for गाम्). K7 D4 न (for नः). Da3 त्वष्टुगार्हमिति श्रुतं; G3 इष्टां गतिमिति श्रुतिः. ❀ Cp: त्वष्टुः, त्वष्टारं देवमुद्दिश्येत्यर्थः । ❀

7 ^{a}) K1.4 ता; D4.9 तान्; T1 G1.3 गां; G3 तं (for तां). G3 नियुक्तम्. ❀ Cn: नियुक्तां, हन्तुं पुरस्कृताम् ॥ Cs: नियुक्तां यूपे बद्धाम् । ❀ — ^{b}) D5.7 सत्पथः (for सत्त्वस्थः). K7 V1 B0.6-9 Da3 Dn1.n4 D8 D2-4.6.8 T2 M5.7 संयमे (for समये). G3 नरः (for रतः). — ^{c}) Da4 निद्रताहारो (for नियता°). — ^{d}) K8 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.6.8 T2 तथा (for तदा).

8 ^{a}) Da4 Cp सं- (for स). Ś1 K1.2.4 अतुलां (for उत्तमां). ❀ Cp: संबुद्धिं सम्यग्बोधम् । ❀ — ^{b}) K1 D4 नेष्ठिकीम्; G1 नैष्ठिकम्. K1 Ds1 ·भयं; K7 D4.9 ·भयः (for ·भयाम्). ❀ Cp: नैष्ठिकीं प्रामाणिकत्वेन दृढमूलत्वात् ॥ Cs: नैष्ठिकीं, मोक्षविषयाम् । ❀ — ^{c}) K6 D4.9 Cp स नाम (for स्यूमरश्मि). K6 शैत्यं (for सत्यं). K7 Da3.a4 D7 सता (Da3 °ती) मशिथिलं सत्यं; V1 B0.6-9 Dn1.n4 D8 D2.3.5.6.8 T G1.3 M1.5-7 Cs सता (B9 सत्या-; Dn1.n4 D2.3.6.8 सती-; D8 T G1.3 M1.5-7 Cs [gloss: औपनिषदीं] परा) मशिथिलां सत्यां; G3 परमां शिथिलां सत्यां. ❀ Ca: अशिथिलां, शिथिलवचनं तु दयापरम् ॥ Cp: (reading स नाम शिथिलं): शिथिलं, शनैः । सत्यं वचनम् । वेदा एवमेव प्रतिपादयन्तीत्यभिप्रायेण सत्यपदप्रयोगः ॥ Cs: अशिथिलां, तर्कैश्चालयितुमशक्याम् । सत्यां, नित्यफलाम् ॥ Cv (reading स्वरेण शिथिलोऽसत्या): उच्चैर्वक्तुं भीत्या अल्पस्वरो भूत्वा, गोमेधस्यापि विधानात्, वेदा असत्या इति सकृदब्रवीत् । ❀ — ^{d}) Ś1 K1.2.7 D4.5.7.9 T1 G1.3 M1.6 वेद (for वेदा). ❀ Cn (reading वेदा३): वेदा३ इति गर्हायां प्लुतिः ॥ ❀

9 ^{a}) K7 D4.9 G1.3 स्यूतरश्मिः; Some MSS. स्यूमरस्मिः; D8 संस्मृशन्स; G3 सूर्यरश्मिः (for स्यूम°). — ^{b}) T1 G3 यतिर् (for यतिम्). — ^{c}) K6 T2 अहो; B8 (marg.) हं भो; D5.7 भो न; T1 G3 इंहो; Cs (gloss: अयथार्थत्वेन) दंभो; Cv (gloss: पापहेतुत्वात्) अंह्नः (for हंहो). D5.7 अभि· (for यदि). G1.3 डंभो वेदा यते धर्मों. ❀ Ca: तर्हि के नाम संसारमोचका ग्रन्थाः । न केऽपीत्याक्षेपार्थः ॥ Cn (reading वेदा३): अत्रापि गर्हार्थायाः प्लुतेरनुवादः । ❀ — ^{d}) K7 धर्मः. G1.3 धर्मः केन परो मतः. Cp: वेदा यदि मताः अवमताः इत्यर्थः । तदा केन प्रकारेण प्रमाणेन अपरे भवदभिमता शमदमादयोऽपि धर्मा मताः । तत्रापि वेदानामेव प्रामाण्यस्वीकारादित्यर्थः ॥ Cs: अपरे त्वदीयाः सांख्यादयः के धर्मा दम्भत्वेन मताः । सर्वाणि शास्त्राणि दम्भत्वेन मतानीत्यर्थः । ❀

तपस्विनो धृतिमतः श्रुतिविज्ञानचक्षुषः ।
सर्वमार्षं हि मन्यन्ते व्याहृतं विदितात्मनः ॥ १०
तस्यैवं गततृष्णस्य विज्वरस्य निराशिषः ।
का विवक्षास्ति वेदेषु निरारम्भस्य सर्वशः ॥ ११
कपिल उवाच ।
नाहं वेदान्विनिन्दामि न विवक्षामि कर्हिचित् ।
पृथगाश्रमिणां कर्माण्येकार्थानीति नः श्रुतम् ॥ १२
गच्छत्येव परित्यागी वानप्रस्थश्च गच्छति ।
गृहस्थो ब्रह्मचारी च उभौ तावपि गच्छतः ॥ १३
देवयाना हि पन्थानश्चत्वारः शाश्वता मताः ।
तेषां ज्यायःकनीयस्त्वं फलेषूक्तं बलाबलम् ॥ १४
एवं विदित्वा सर्वार्थानारभेदिति वैदिकम् ।
नारभेदिति चान्यत्र नैष्ठिकी श्रूयते श्रुतिः ॥ १५
अनारम्भे ह्यदोषः स्यादारम्भेऽदोष उत्तमः ।
एवं स्थितस्य शास्त्रस्य दुर्विज्ञेयं बलाबलम् ॥ १६
यद्यत्र किंचित्प्रत्यक्षमहिंसायाः परं मतम् । C. 12. 9612 B. 12. 260(a). 17 K. 12. 274. 17

10 a) Ś1 K1.2.4 धृतियुताः; B8 Dn1 D2.8.9 °मंतः (for °मतः). — b) K7 D5.9 T1 G1.3 M1.6.7 श्रुत- (for श्रुति-). K7 D9 -विज्ञात- (for °ज्ञान-). — c) Dn1 पूर्वम्; M1.6.7 सत्यम् (for सर्वम्). Ś1 K1.2.4 च; M1 तु (for हि). — d) K2.4 व्याकृतं; Dn4 D4 व्याहृते; G1 व्याघूर्नं; G2 व्यावृतं (for व्याहृतं). Ś1 K1.2.4.7 D4.5.7.9 विदितात्मनां (K1 °त्मवान्); G3 °तं मनः (for °तात्मनः). ❀ Cn: विदितात्मनः, नित्यज्ञानवतः परमेश्वरस्य । ❀

11 a) Ś1 K1.2.4 Ds1 D3 M1.6 -तृप्तस्य (for -तृष्णस्य). — b) K1 विण्वरस्य; K2 विज्ञु°; D2 विदु° (for विज्व°). B8 (marg.) गताशिषः (for निरा°). — c) K4 G2 का विवक्ष्या; G1 अविवक्षा. M1.6 देवेषु; M5 Cv देहेषु (for वेदेषु). — d) K6 V1 Bo.6–9 Da3 Dn1.n4 D8 D2.3.5–8 सर्वतः; T2 योगिनः (for सर्वशः). ❀ Ca: निरारम्भस्य मुमुक्षोः वेदेषु कर्मप्राशस्त्यदर्शकेषु का विवक्षा अस्तीत्यर्थः ॥ ❀ Cn: तस्य ईश्वरस्य न वैषम्यविवक्षया वेदवचनं संभवति ॥ Cp: तृष्णावन्तो हि कामज्वरसंतप्ताः पापिष्ठा विषयलोलुपतया वेदान्निन्दन्ति, स्वाभिप्रायेणार्थं कल्पयन्ति । भवांस्तु न तथेत्यर्थः ॥ Cv: निरारम्भस्य, यज्ञाद्यारम्भरहितस्य तव देहेषु का विवक्षास्ति । अत एवेदं विनिन्दसीति भावः । ❀

12 a) T1 G1–3 वेदं न (for वेदान्वि-). — b) M6 के (for न). K7 V1 B6–9 Da4 Dn1 D8 D2–5.8 Cn (gloss: विषमान्वक्ष्यामि) विवक्ष्यामि; T1 G1–3 M1.5–7 Cp.s विवक्षा(G2 °क्ष्या)स्ति (for °क्षामि). ❀ Cp: विवक्षा वेदस्य तात्पर्यार्थः । ❀ — c) K6 Bo.6.8.9 Ds1 D2 आश्रमिणः (for °णां). Da4 धर्माणि; G1.2 कर्म (for कर्माणि). — d) G1 कार्मार्थानि (sic); G2 नैका°. ❀ Cv: एकार्थानि, एकस्वर्गाख्यफलानि । ❀

13 a) K7 D4.9 एवं (for एव). Ds1 परित्यागो (for °त्यागी). ❀ Cp: गच्छति, संसारान्निर्गच्छति ॥ Cv: गच्छति, परलोकम् । ❀ ❀ Ca: परित्यागी, भिक्षुकः । ❀ — b) Ds1 वानप्रस्थस्य (for °स्थश्च). — d) Ds2 अधि-; T1 M1.6 अभि- (for अपि). M5 तावुभावपि गच्छतः.

14 a) K2 देवयानाय; K7 D4.9 °यानादि-; G2 °यामानि (for °याना हि). — b) Ds1 स्वाचारः (for चत्वारः). Ds1 शाश्वतो. Ś1 K4 शुभाः; K1 शुभां; Ds1 मतः (for मताः). — D5 om. 14c–15d; D7 reads the same on marg. — c) K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.6.8 M6 एषां; B8 (marg.) एते; D8 D7 T G1–3 M5 नैषां (for तेषां). — d) Ś1 K1 बलेषु (for फलेषु). ❀ Cp: फलेषु, अवान्तरप्रयोजनेषु सत्त्वशुद्ध्यादिषु बलाबलत्वं, ज्यायःकनीयस्त्वं नाम । ❀ — After 14, D8 reads 17, for the first time, repeating it in its proper place.

15 D5.8 om. 15 (for D5, cf. v.l. 14). D7 reads 15 on marg. — a) Da4 सर्वात्मान्; D7 G1 °त्मा (for °र्थान्). — b) K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.6 T1 M5 आर(M5 °ल)भेतेति; K7 D4.9 आरंभे(K7 °से)दिति; T2 G2.3 आलभे° (for आरभे°). K7 D4 वेदिकं; T2 वै मतं. D7 G1 सर्वार्थानारभेदिति. ❀ Ca: आरभेत, आश्रमविहितं, फलाभिसंधिं विना कर्मेत्यर्थः । ❀ — c) K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.6 T1 G1.3 M5 नार(G3 M5 °ल)भेतेति; T2 G2 नालभेदि(G2 °भेद्ये)ति; M7 नालंभेनेति (for नारभेदिति). D8 वान्यत्र; G2 तान्यत्र (for चा°). D7 वैदिकं नारभेतेति. — d) B6.7.9 सततं; B6 (marg.) नैष्ठिकात् (for °की). ❀ Cn: नैष्ठिकीत्यनेनैतस्याः सिद्धान्तत्वं दर्शितम् ॥ Ca: नैष्ठिकी, मोक्षविषया । ❀

16 a) B8 (marg.) M1.6 अनारंभो; T2 °लंभे (for °रम्भे). B8 M1.5–7 हि दोषः (for ह्यदोषः). — b) Da3.a4 आरंभो; T2 आलंभे (for आरम्भे). G1 उत्तमं. ❀ Ca: दोषः, अनिर्मोक्षरूपः । ❀ — c) G2

C. 12. 9512
B 12. 2 9(?). 17
K. 12. 274. 17

ऋते त्वागमशास्त्रेभ्यो ब्रूहि तद्यदि पश्यसि ॥ १७

स्यूमरश्मिरुवाच ।

स्वर्गकामो यजेतेति सततं श्रूयते श्रुतिः ।
फलं प्रकल्प्य पूर्वं हि ततो यज्ञः प्रतायते ॥ १८

अजश्चाश्वश्च मेषश्च गौश्च पक्षिगणाश्च ये ।
ग्राम्यारण्या ओषधयः प्राणस्यान्नमिति श्रुतिः ॥ १९

तथैवान्नं ह्यहरहः सायं प्रातर्निरुप्यते ।
पशवश्चाथ धान्यं च यज्ञस्याङ्गमिति श्रुतिः ॥ २०

एतानि सह यज्ञेन प्रजापतिरकल्पयत् ।
तेन प्रजापतिर्देवान्यज्ञेनायजत प्रभुः ॥ २१

ते स्मान्योन्यंचराः सर्वे प्राणिनः सप्त सप्त च ।
यज्ञेषूपाकृतं विश्वं प्राहुरुत्तमसंज्ञितम् ॥ २२

एवमस्थितशास्त्रस्य.

17 D8 reads 17 for the first time after 14. — a) B6 (marg.) 8 (marg. as in text). 9 यद्यत्र; Ds1 D5. 7 T G1-3 M5 यद्त्र (for यद्यत्र). — b) T1 G1. 3 हिंसायाः परमं मतं. — c) T2 भूते (for ऋते). G2 त्वमथ (for त्वागम-). D8 (second time) एषां ज्यायःकनीयस्त्वं. — d) D8 (second time) फले (for ब्रूहि). K1 तस्य हि; Dn1 D8 D2. 3. 6. 8 (both times) यद्यदि (for त°). K3 पश्यति.

18 T1 G1-3 om. the ref. K4 धुमरश्मिः; K7 D4. 9 स्यूत°; D5 स्थूम°; D6 स्युम°; D7 स्थूण° (for स्यूम°). — a) B7 -कालो (for -कामो). K3 यजेतीति; K6 प्रजेतेति (for यजे°). — c) K1 D9 प्रकल्प-; K6 B6. 7. 9 प्रत्यक्ष- (for प्रकल्प्य). K7 [अ]पूर्वं (for पूर्वं). D5. 7 फलं कल्पयते पूर्वं; T1 G1-3 सफलं कल्प- G2 °ल्प्य)पूर्वं हि. — d) K4. 7 B7. 9 D6 प्रतीयते; K6 B8 (marg.) D8 D4 T1 G1. 3 प्रजा° (for प्रता°).

19 a) D7 T1 G1 अजाश्च (for अजश्च). K3 T1 चाश्वाश्च; D2 G2 च श्वश्च; M5 छागश्च (for चाश्वश्च). K7 om. the second च. D5 अजश्चाश्वमेषश्च (sic). — b) K6 गोश्च; D5 पशोः (for गौश्च). G3 -गुणाश्च (for -गणाश्च). M1. 6. 7 गोश्च पक्षिण एव च. — c) K4. 6 B8 (marg.) ग्रामारण्या; D2 lacuna; M1. 6 ग्राम्यारण्याद् (for °रण्या). K3 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 चौषधयः; K7 D4. 9 M1. 7 औष° (for ओष°). — d) K7 इतः (for इति). D5 प्राणार्थमिति नः श्रुतिः; D7 प्रायश्चार्थमिति श्रुतिः.

20 D6 om. (hapl.) 20. — a) B8 (marg as in text) यथा (for तथा). G2 [अ]न्या (for [अ]न्नं). Ś1 K1. 2. 4 अहरहः; B8 (marg as in text) स्वह°; D8 ह्यहरहं (for °रहः). — b) K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1 n4 D2-5. 7-9 T1 G1-3 M1. 6 निरूप्यते; D8 निहूयते (for निरुप्यते). — c) D5. 7 चापि (for चाथ). Ds1 M1. 6 धान्यश्च; T G1. 3 M5 धान्यानि (for धान्यं च). — d) B6 (orig.). 9 [अं]शम्; B6 (marg.) [अ]शम्; D2. 5. 7 [अ]ग्रम् (for [अ]ङ्गम्).

21 a) D5. 7 -यज्ञानि (for यज्ञेन). — b) K4 Ds1 अकल्पयेत्; D2 °यन् (for °यत्). — c) D5. 7 ततः (for तेन). Ds1 वेदान् (for देवान्). — d) K6. 7 M1. 6 [अ]यजतः; G2 M7 यजत (M7 °तः) (for [अ]यजत).

22 a) K6 V1 Bo. 6-9 Da3 D8 D2. 5 7. 8 तस्मा- (V1 तेस्मा-; D5. 7 अस्मा-)न्योन्यच B7 Ds °व)राः सर्वे; K7 D9 तन्वन्येन्ये वराः सर्वे; Da4 D3 (marg.) तदन्योन्यचराः सर्वे; Dn1 ते ह्यन्योन्यवराः सर्वे; Dn4 तस्माचोन्यनये पर्वेः; D8. 6 तस्माद्योग्यतराः सर्वे; D4 तस्माद्योन्यवराः सर्वे; T1 G1. 3 तेन्योन्यं च प्रजाः सर्वे; T2 तस्मान्योन्यपराः सर्वे; G2 तेन्यान्यां च पराः सर्वे; M1. 6 तस्मात्स्तोत्रवराः सर्वे; M5 तेस्मान्योन्यवराः सर्वे; M7 तस्माद्यज्ञपराः सर्वे. ❀ Ca (reading अन्योन्यचराः): परस्परं भक्षजाः ॥ Cs: अन्योन्यवराः, अन्योन्यस्माद्विशिष्टाः । ❀ — b) T1 G1. 3 तत्र (for the first सप्त). Ś1 (*sup. lin.*) K4. 6 Bo. 8 (marg.) Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 सप्तधा (K4 °तः); D6 सप्त वा (for सप्त च). — After 22ab, T1 G1. 3 Kumbh ed ins.:

711* गौरजो मनुजो मेषः अश्वाश्वतरगर्दभाः ।
एते ग्राम्याः समाख्याताः पशवः सप्त साधुभिः ।
सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च महिषा वारणास्तथा ।
महिषी वानराश्चैव सप्तारण्यास्तथा स्मृताः ।

[(L. 1) Kumbh ed. श्वा वा (for मेषः). G1 उष्ट्राश्वतर- (for अश्वा°). — (L. 3) G3 सिंहव्याघ्र- (for सिंहा व्याघ्रा). — (L. 4) Kumbh ed. हरिणः शललाश्चैव (for the prior half).]

— c) B9 T2 [उ]पाहुतं (for °कृतं). ❀ Ca: उपाकृतम्, अभिमन्त्रितम् ॥ Cs: उपाकृतं, विनियुक्तम्, उपयुक्तमिति यावत् । ❀ — d) D7 प्राहुरूपसमन्वितं; G2 पद्मुरुत्तमसंश्रितं.

23 a) Ś1 एतश्च; K1 एतैश्च; K2. 4 B6. 7. 9 ततश्च (for एतच्च). D2 -ज्ञात-; D4 M7 (*sup. lin.*) -ज्ञानं

एतच्चैवाभ्यनुज्ञातं पूर्वैः पूर्वतरैस्तथा ।
को जातु न विचिन्वीत विद्वान्स्वां शक्तिमात्मनः २३
पशवश्च मनुष्याश्च द्रुमाश्चौषधिभिः सह ।
स्वर्गमेवाभिकाङ्क्षन्ते न च स्वर्गस्त्वृते मखम् ॥ २४
ओषध्यः पशवो वृक्षा वीरुदाज्यं पयो दधि ।
हविर्भूमिर्दिशः श्रद्धा कालश्चैतानि द्वादश ॥ २५
ऋचो यजूंषि सामानि यजमानश्च षोडशः ।
अग्निर्ज्ञेयो गृहपतिः स सप्तदश उच्यते ।
अङ्गान्येतानि यज्ञस्य यज्ञो मूलमिति श्रुतिः ॥ २६
आज्येन पयसा दध्ना शकृतामिक्षया त्वचा ।
वालैः शृङ्गेण पादेन संभवत्येव गौर्मखम् ।
एवं प्रत्येकशः सर्वं यद्यदस्य विधीयते ॥ २७
यज्ञं वहन्ति संभूय सहर्त्विग्भिः सदक्षिणैः ।
संहत्यैतानि सर्वाणि यज्ञं निर्वर्तयन्त्युत ॥ २८
यज्ञार्थानि हि सृष्टानि यथा वै श्रूयते श्रुतिः ।
एवं पूर्वे पूर्वतराः प्रवृत्ताश्चैव मानवाः ॥ २९ C. 12. 9625 B. 12. 269(s). 30 K. 12. 274. 33

(for ॰ज्ञातं). — b) V1 सदा; B7 यथा; D5.7 तदा (for तथा). — c) V1 के (for को). G1 पिचिह्णीत (sic). ❀ Ca : विचिन्वीत, कर्तव्यतया निश्चिन्वीत । ❀ — d) K1.2.4 विद्वान्वा; Da4 विद्वान्स्वं; D8 विदित्वा; G1 विद्वान्स्वान् (for ॰न्स्वां). K7 D4.9 आत्मना (for ॰नः). D5.7 विद्वान्स्वां (D5 ॰न्स्व-) शक्तिमास्परः; G2 ॰न्स्वाशिषमात्मनः. ❀ Ca : शक्तिं, द्रव्यादिसंपत्तिम् ॥ Cs : स्वां शक्तिं, मयेदं कर्तुं शक्यमिति यावत् । ❀

24 b) K6 ह्यौषधिभिः; K7 G3 M1.6 चोष॰ (for चौष॰). — c) G2 ह्रि (for [अ]भि-). K7 V1 D4.5.7.9 -कांक्षंति; Ds1 -कांक्षते (for -काङ्क्षन्ते). — d) B6.7 Dn4 D3 स्वर्गम्; D8 स्वर्गाः (for स्वर्गस्). K6.7 B8 D4.9 T1 G1.3 M1.7 [ऽ]स्त्यृते; B0 Ds2 D6 स्मृते; B6.7.9 Dn4 D8.5.7 ऋते; Da3 D8 [ऽ]सृते; Da4 corrupt; Dn1 Ds1 D2 ततो; T2 [ऽ]द्य ते; G2 [ऽ]स्तु ते; M5.8 [ऽ]स्त्वृते (for स्त्वृते). K2 मुखं; K6 B0 6–8 Da3.a4 Dn1 Ds D2.3 5–8 T G1–3 M1.5.6 मखात् (D7 T2 ॰घात्; M6 [*inf. lin.*] ॰खे); Dn4 सुखं; M7 मखान् (for मखम्). V1 न च स्वर्गो मखादृते.

25 a) Some MSS. औषध्यः. — b) K4 चीरदाज्यं; Da4 त्रिरुदाज्यं; D3.6 वीरुदा(D6 ॰धा)द्यं; D8 वीतुदाज्यं; T G3 वीरुदाज्य-; M1.6 ॰धाज्यं (for ॰दाज्यं). K1 Da4 दधिः. — c) Ś1 K1.2.4 बर्हिर् (for हविर्). K1 भूमिं (for भूमिर्). G1 दिशा. G1 मूर्धा; G2 शाका (for श्रद्धा). — d) Da4 द्वादशः.

26 a) K2 यजूषि; Ds1 यजूंसि. K1 समानानि (sic); M7 सत्यानि (for सामानि). K4 ऋचं यजूंषि सामानि. — b) D2 om from यजमान up to मिति (in 26f). Ds1 यजमानाश्च. V1 B0.6 8.9 Da3 Dn1.n4 D8 D2–9 षोडश. T G1–3 M1.5–7 ऋत्विजश्चापि षोडश. — c) Dn1 D8 अग्निश्चैषो; D5.7 यज्ञस्थानं; T1 G1 अग्निचेयो; G2 अग्निश्च यो (for अग्निर्ज्ञेयो). D6 गार्हपतिः; G1 ग्रह॰ (for गृह॰). — d) B9 सं-; T1 G1 lacuna; M7 सु- (for स). — f) K2 T1 यज्ञे; B7 Ds2 D2 G2 यज्ञ-; D5.7 G3 सोमो (for यज्ञो).

27 27abcd = (var.) 12. 255. 37. K6 om. (hapl.) 27a–29b. — b) K2 V1 D6 सकृता (for शकृता). Ś1 K1.2.4 [अ]सितया; K7 D4.9 यकृता; B8 मेदसा; Da4 [आ]मिक्षता; T1 M5 [आ]मीक्षया; M6 [आ]मिषया (for ॰क्षया). Ds1 *या (for त्वचा). — c) K1 B8.9 Ds2 वालैः; G2 हवैः; M7 पालैः (for वालैः). K2 Da4 शृंगेन; T2 G1.2 M7 शृंगैश्च (for शृङ्गेण). B8 पादैश्च (for पादेन). — d) B6 (marg.) Da3.a4 Dn4 Ds D2–4.9 M1 5–7 संभरति; Dn1 संरभति; D5 lacuna; T2 संभरंति; G2 संगरति; Cp (gloss : संभावयति, उत्पादयति) संभवति (as in text). Ś1 K1 गो-; Da3 गौ-; T2 गोर् (for गौर्). B0.6 (marg.).7.9 Da3 D6.7 T G1–3 M1.5–7 मुखं (for मखम्). — e) G2 प्रत्येकतः (for ॰कशः). Ś1 K1.2 स्वर्गं; V1 B0.6.9 Da3.a4 Dn4 D4 सर्वे (for सर्वं). — f) Ś1 K1.2.7 D4.9 यद्यज्ञस्य; B8 (marg. as in text) Da4 यद्यद्यस्य; G2 यद्यदन्यद् (for यद्यदस्य).

28 K6 om. 28 (cf. v. l. 27). — a) K7 D4.9 वदंति; T G1–3 M7 वहति (for वहन्ति). — b) K1.2 corrupt (for सहर्त्विग्भिः). — c) K1.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3 6 संहत्य (for संहत्य). D5.7 संभूय (for सर्वाणि). — d) D2 G3 निर्वर्तयति; G2 निवृत्तयंति (for निर्वर्त॰).

29 K6 om. 29ab (cf. v. l. 27). — a) Ś1 K1.2.4 यथार्थानि (for यज्ञा॰). V1 D5.7 G2 ह; B6.7.8 (marg. as in text).9 Da4 T G1.2 M1.6.7 [इ]ह (for हि). G2 दृष्टानि (for सृ॰). — b) K2.4 यथैव;

C. 12. 9625 B. 12. 269(?). 31 K. 12. 274. 34 न हिनस्ति ह्यारभते नाभिद्रुह्यति किंचन ।
यज्ञो यष्टव्य इत्येव यो यजत्यफलेप्सया ॥ ३०
यज्ञाङ्गान्यपि चैतानि यथोक्तानि नसंशयः ।
विधिना विधियुक्तानि तारयन्ति परस्परम् ॥ ३१
आम्नायमार्षं पश्यामि यस्मिन्वेदाः प्रतिष्ठिताः ।
तं विद्वांसोऽनुपश्यन्ति ब्राह्मणस्यानुदर्शनात् ॥ ३२
ब्राह्मणप्रभवो यज्ञो ब्राह्मणार्पण एव च ।
अनु यज्ञं जगत्सर्वं यज्ञश्चानु जगत्सदा ॥ ३३
ओमिति ब्रह्मणो योनिर्नमः स्वाहा स्वधा वषट् ।
यस्यैतानि प्रयुज्यन्ते यथाशक्ति कृतान्यपि ॥ ३४
न तस्य त्रिषु लोकेषु परलोकभयं विदुः ।
इति वेदा वदन्तीह सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ ३५
ऋचो यजूंषि सामानि स्तोभाश्च विधिचोदिताः ।
यस्मिन्नेतानि सर्वाणि बहिरेव स वै द्विजः ॥ ३६

K7 D4.5.7.9 यथैषा; V1 B0 Da3 Dn1.n4 D2.3.6.8 यथार्था; B6-9 Da4 T1 G1.3 यथा हि; D8 M5.7 यथार्षा (Ds1 °र्षाः); T2 G2 यथर्षे (T2 °र्षि); M1.6 यथार्षे (M6 °र्षैः) (for यथा वै). Ś1 K1.2.4 हविः (for श्रुतिः). — [c]) K6 V1 B6.7.9 Da3.a4 D5.7 T1 G1-3 M5 सर्वे (for पूर्वे). M8 पूततराः (for पूर्व°). K1 B0.8 (marg.) Dn1 D8 D2.3.6.8 एवं पूर्वतराः सर्वे (D2 °र्वै). — [d]) K1 प्रवृत्तश्च. K6 B6-9 Da3.a4 [अ]पि हि; T G1-3 M1.6.7 चापि (for चैव).

30 [a]) K6 हि नास्ति. K7 Ds1 D4.9 नालभते; V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.5.6.8 M1.6.7 (also as in text) नार°; D7 T G1.3 M5 ह्याल° (for ह्यार°). G2 न हिंसेत्या*लभेतै. ❀ Ca: न हिनस्तीति । न तु हिंसा तत्र क्रोधफलम् । ❀ — [b]) T G1.3 M1.6 नापि (for नाभि-). K7 -द्रुह्यंति; D5.7 -द्रुह्येत (for -द्रुह्यति). Ś1 K1.2.4 Ds1 कंचन; D5 T1 G1.3 कश्चन (for किंचन). G2 नाह्नविदूयेत किंचन (sic). — [c]) K6 V1 B6.7.9 D5.7 T G1.3 M1.5-7 यज्ञैर् (for यज्ञो). K6 V1 B9 Da3.a4 T G1.3 M5.7 Cp यष्टव्यम् (for °व्य). B8 Da3.a4 एवं (for एव). B8 (marg.) यजेयष्टव्यमित्येव; G2 यज्ञैरिष्टांगमित्येव. — [d]) K6 Dn1 T2 G2 योजयति (for यो यजति). K6.7 Da4 Ds1 D4.9 अफलेच्छया (for °प्सया).

31 [a]) T2 G2 येतानि (sic) (for चैतानि). — [b]) K6.7 B0.6.7.8 (marg as in text).9 Da3 Dn1.n4 D2.3.6 यज्ञोक्तानि; D8 मयो° (for यथो°). K6 B0.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.6.8 अनुपू(B0 °स)र्वशः; K7 D4.5.7.9 M1.5-7 अत्र सर्वशः; V1 B8 (marg.) अत्र सं(B8 अनुसं)शयः; B8 (orig.) T G1-3 अपि सर्वशः (for नसंशयः). — [c]) M7 विनियुक्तानि (for विधि°). Ś1 K1.2.4 V1 कर्मणा विधियुक्तेन; G1 विधिना विधिना युक्तस्. — [d]) K4 वरयंति; K6 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5-8 धार° (for तार°).

32 [a]) G2 आम्नानम् (for °यम्). D5.7 नाम्नायमर्थं पश्यामि; M7 आम्नायमार्गं प°. — [c]) K6 B6-9 Da4 D5.7 ते; Ds1 T G1-3 M1.5-7 तद् (for तं). K6 B6.7.8 (marg. as in text) Da3.a4 D5.7 T G1-3 M1.5-7 न मुह्यंति (for ऽनुपश्यन्ति). — [d]) ❀ Ca: ब्राह्मणस्य विधिविधायकवेदभागस्य अनुदर्शनादुपदेशात् । ब्राह्मणजातीयस्य गुरोरिति वा ॥ ❀

33 [a]) G1 ब्राह्मणः (for °ण-). Ś1 K1.2.4 धर्मो (for यज्ञो). D5.7 ब्राह्मणप्रभवा यज्ञा. — [b]) B7.9 Da3.a4 D5.7 ब्राह्मणार्पणमेव च (B7 ह); T2 °णा ब्रह्म एव च; Cp °णार्पण एव च (as in text). — [c]) D8 अत्र- (for अनु). Da3 ज्ञानं (for यज्ञं). T1 स्वर्गं (for सर्वं). ❀ Ca: अनु यज्ञं, यज्ञनिमित्तम् ॥ Cp: यज्ञं लक्ष्यीकृत्य ॥ Cs: यज्ञाधीनम् । ❀ — [d]) K7 D4.9 यज्ञस्य; D5.7 यज्ञांश्च (for यज्ञश्च). B8 (marg. as in text) [अ]नुजगत्तया (for °नु जगत्सदा). K2 यज्ञश्च जगदत्सदा (sic). ❀ Ca: अनु जगत्, जगन्निमित्तः ॥ ❀

34 [a]) K1 B9 G3 ब्राह्मणो (for ब्र°). G2 ओमिति ब्राह्मणा नित्यं. ❀ Cs: योनिः आविर्भावस्थानम् । ❀ — [b]) K4 नुमः; Da4 मनः (for नमः). Ś1 K1 वौषट् (for वषट्). — [c]) K6.7 D4.9 प्रसज्यंते; D5.7 प्रयुंजीत; D6 प्रयुंज्यंते; M1.6 प्रयुंजंते (for प्रयुज्यन्ते). — [d]) D5.7 यथैतानि (for यथाशक्ति). D7 कृतानपि (for °न्यपि).

35 [b]) K7 D4.9 T2 G1-3 परलोके (for °लोक-). M1.6.7 ब्राह्मण्यं विप्रणश्यति. — [c]) K6 वहंति; K7 व्रदति. Da4 ह (for [इ]ह). — [d]) K1.2 T G1.3 M1.5-7 वृद्धाश्च; Ds1 सिद्धश्च; G2 दृष्टाश्च (for सिद्धाश्च).

36 [b]) K6 G1 स्तोमाश्च; Ds1 स्तोताश्च; G2 यज्ञाश्च (for स्तोभाश्च). K7 D5.9 विधि(K7 °दि)नोदिताः (for °चोदिताः). ❀ Ca: स्तोभाः गीत्याधारभूतान्यक्षराणि ॥ Cn: सामपूरकाक्षराणि, हाऽऽयि, हाऽऽवु, इत्यादीनि । ❀ — [c]) T G1.3 M1.5-7 बाह्यानि; G2 हव्यानि (for

अग्न्याधेये यद्भवति यच्च सोमे सुते द्विज ।
यच्चेतरैर्महायज्ञैर्वेद तद्भगवान्स्वतः ॥ ३७
तस्माद्ब्रह्मन्यजेतैव याजयेच्चाविचारयन् ।
यजतः स्वर्गविधिना प्रेत्य स्वर्गफलं महत् ॥ ३८
नायं लोकोऽस्त्ययज्ञानां परश्चेति विनिश्चयः ।
वेदवादविदश्चैव प्रमाणमुभयं तदा ॥ ३९ C. 12. 9630 B. 12. 268(a).40 K. 12. 274.43

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६० ॥

सर्वाणि). —d) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 भवंतीह (Da4 °ति ह) (for बहिरेव). K6. 7 द्विज. D5. 7 भवंति स ह वै द्विज.

37 a) K6 अग्न्याच्चये (sic); Da4 Dn1 अग्नाधे- (Da4 °ध)ये; G2 अज्ञाधेये (for अग्न्या°). D2 भवंति. —b) Ś1 K1. 2. 4 यश्; K7 Bo. 8 तच् (for यच्). Ś1 K1. 2 सोम- (for सोमे). D5. 7 सुत; M1. 6 सुधे (for सुते). K1 V1 Dn4 D6 द्विजः; Dn1 Ds1 D2. 8 द्विजं (for द्विज). T1 G1–3 यश्च (G2 यं च) सोमे स्थितं जगत्. —c) Ś1 K1. 2. 4 यश् (for यच्). K4 D4 चेतरे; Da4 G3 चैतरैर्; G2 च वेदैर् (for चेतरैर्). ❀ Cs: महायज्ञैः, अश्वमेधादिभिः पञ्चमहायज्ञैः । ❀ —d) K7 वेदस्; T G1–3 वेदैस् (for वेद). K6 Bo. 6 (marg.). 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 पुनः; K7 D4. 9 ततः; B6. 7 प्रभुः; D6 युत; T1 तदा; T2 G1–3 M5 तथा; M1. 6. 7 अपि (for स्वतः). D5. 7 वेदवांश्च ततस्ततः.

38 a) B9 D5. 7 T2 Ca ब्रह्म (for ब्रह्मन्). K6. 7 Bo 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 M1. 5–7 यजेच्च; T2 सृजेत (for य°). G2 [ए]वं (for [ए]व). K1. 4 तस्माद्ब्रह्मण्यजे(K4 °न्ने)तैव. —b) T2 योजयेच् (for याज°). K6 Bo. 6. 8 (marg.). 9 Da3. a4 विधारयन्; V1 [अ]पि धारयन्; B7 [अ]विधा°; Dn4 D7 विचा° (for [अ]वि°). D2 याजये वापि चारयन्. ❀ Ca (reading ब्रह्म): ब्रह्मैव यजेत, ब्रह्मार्पणविधया यजेत । यजमानवदृत्विजोऽपि ब्रह्मार्पणन्यायेन याजनं कुर्युः । ❀ —c) K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 यजते; B8 D8 यजेत (for यजतः). K6 B6. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 प्रेत्य-; V1 Bo Dn4 D3–5. 7. 8 T G1–3 M1. 5–7 यज्ञ- (for स्वर्ग-). —d) B8 (marg. as in text) यथा (for प्रेत्य).

39 a) = (var.) 6. 26. 31c. G1 यज्ञानां (for [अ]य°). —b) D7 परंश्च; G1 परस्य (for परश्च). K3 परश्चेत्यविनिश्चयः; G2 परं लोकाश्च निश्चयः. —c) T G1–3 M5. 7 वेदा वेद- (for वेदवाद-). Ds1 -विधिश् (for -विदश्). D8 M1. 6 चैवं (for चैव). —d) T1 G1–3 M5 उभये (for °यं). K6. 7 B8. 9 Da3. a4 D7 T2 G2 M1. 5–7 तथा (for तदा). ❀ Ca: उभयं, कर्मकरणं कर्मत्यागश्च । ❀

Colophon. G6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. —*Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3 M1. 5–7 मोक्षधर्म. —*Adhy. name:* Ś1 K1. 2 V1 Bo. 8 D8 D6. 8 गोकापिली(Ś1 K1. 2 °ले)यं; K6 B6. 7. 9 Da3. a4 D2. 3 गोकपिलीयं; K7 D4. 5. 9 गो(K7 om. गो)कापिलीयप्रशंसा; D7 गोकापिलीयसंवादे यागप्रशंसा; G2 कपिलगायत्रीसंवादायोश्रैष्ठ्यं (sic); M5 गोकपिलीये यज्ञप्रशंसा; M6 कपिलगोसंवादे श्रैष्ठ्यकथनं; M7 कपिलगोसंवादे यागश्रैष्ठ्यकथनं. —*Adhy. no.* (figures, words or both): K6 B7 M1. 6. 7 93; Dn1 Ds1 D7 T1 G1. 3 M5 95; Dn4 Ds2 94; D8 89; T2 108; G2 90. —*Śloka no.:* Da4 D8 40; Dn4 41; Ds1 28.

२६१

C. 12. 9536
B. 12. 270(69). 1
K. 12. 278. 1

कपिल उवाच ।

एतावदनुपश्यन्तो यतयो यान्ति मार्गगाः ।
नैषां सर्वेषु लोकेषु कश्चिदस्ति व्यतिक्रमः ॥ १
निर्द्वंद्वा निर्नमस्कारा निराशीर्बन्धना बुधाः ।
विमुक्ताः सर्वपापेभ्यश्चरन्ति शुचयोऽमलाः ॥ २
अपवर्गेऽथ संत्यागे बुद्धौ च कृतनिश्चयाः ।
ब्रह्मिष्ठा ब्रह्मभूताश्च ब्रह्मण्येव कृतालयाः ॥ ३
विशोका नष्टरजसस्तेषां लोकाः सनातनाः ।
तेषां गतिं परां प्राप्य गार्हस्थ्ये किं प्रयोजनम् ॥ ४

स्यूमरश्मिरुवाच ।

यद्येषा परमा निष्ठा यद्येषा परमा गतिः ।
गृहस्थानव्यपाश्रित्य नाश्रमोऽन्यः प्रवर्तते ॥ ५
यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः ।
एवं गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्त इतरेऽऽश्रमाः ॥ ६
गृहस्थ एव यजते गृहस्थस्तप्यते तपः ।
गार्हस्थ्यमस्य धर्मस्य मूलं यत्किंचिदेजते ॥ ७

261

☞ This adhy. is missing in G_6 (cf. v. l. 12. 259. 1).

1 ^{a}) D_{s1} $D_{2.8}$ T_1 G_1 Cn -पश्यंति; Cp.8 -पश्यन्तो (as in text). — ^{b}) D_{s1} यति- (for यान्ति). T_1 मार्गकाः; G_1 मार्गिताः (for मार्गगाः). ❀ Cn: मार्गगाः, मार्गे सविशेषावस्थायां स्थिताः ॥ Cp: मार्गगाः सत्पथगामिनः ॥ ❀ — ^{c}) K_4 $D_{4.9}$ तेषां; G_2 नेह; M_6 नैतां (for नैषां). $Ś_1$ $K_{1.2.4.7}$ $D_{4.5.7.9}$ भूतेषु (for लोकेषु). — ^{d}) ❀ Cn: व्यतिक्रमः, मिथ्यासंकल्पः ॥ Cp: विगानम् । ❀

2 With 2, cf. 12. 234. 9; 237. 24. — ^{a}) B_9 निर्द्वंद्वो. K_4 निनमस्कारा; $D_{5.7}$ निर्मन° (for निर्नम°). ❀ Cn: निर्नमस्काराः न कंचिन्नमस्कुर्वन्ति ॥ Cs: फलेच्छया देवतान्नमस्कारादिरहिताः । Cv: स्वात्मानं प्रति परैः क्रियमाणनमस्काराशारहिताः । ❀ — ^{b}) K_1 निराशीं; $K_{2.7}$ G_1 °शी- (for °शीर्-). K_1 धर्मना; K_7 -वचना; D_{a3} -बंधुना (for -बन्धना). G_3 युधाः; M_7 शुभाः (for बुधाः). — ^{d}) D_{n4} [ऽ]मताः (for °लाः).

3 $K_{2.4}$ om. 3^a–4^b. — ^{a}) $Ś_1$ K_1 अपवर्गेण; B_9 °वर्गेत; D_{a4} $D_{3.4.9}$ $M_{1.5-7}$ °वर्गे च; D_{n1} G_2 °वर्गेषु; D_5 °वर्गेथ (for °वर्गेऽथ). K_6 V_1 $B_{6.7.8}$ (marg. as in text).9 $D_{a3.a4}$ $D_{5.7}$ Cp संन्यासे; D_{n1} [अ]सत्यागे; G_2 संत्यागो (for °गे). ❀ Cs: संत्यागे, अपवर्गविरोधिनां कर्मफलानां त्यागे । ❀ — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.6}$ B_6 (marg.).7 D_{a4} -निश्रमाः (for -निश्चयाः). — ^{c}) D_{a4} ब्रह्मष्ठा. $D_{5.7}$ ये (for च). — ^{d}) D_2 कृतालयः. ❀ Cp: ब्रह्मण्येव कृतालयाः, न तु गार्हस्थ्यचिन्तापराः । ❀

4 $K_{2.4}$ om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). — ^{a}) $D_{a3.a4}$ विशोक- (for °का). D_{a4} -रजसास्. — ^{b}) T_2 तेषां लोकः सनातनः. — ^{c}) T_2 परं (for परां). D_{a4} om. प्राप्य. — ^{d}) V_1 गार्हस्थं; B_0 °स्थे; D_{a4} $D_{5.8}$ °स्थः (for °स्थ्ये).

5 G_1 om. the ref. K_6 D_8 स्युमरश्मिर्; K_7 $D_{4.9}$ स्यूत°; D_5 स्थूत°; D_7 स्थूण°; T_1 $G_{2.3}$ यतिर् (for स्यूमरश्मिर्). — ^{a}) T G_{1-3} एषां (for एषा). B_9 om. परमा. K_7 $D_{n1.n4}$ $D_{2-5.7-9}$ काष्ठा (for निष्ठा). — ^{b}) D_5 T $G_{1.3}$ एषां (for एषा). — $D_{5.7}$ om. 5^{cd}. — ^{c}) $Ś_1$ K_2 एत्र चाश्रित्य; T_2 असमपाश्रित्य; $G_{1.3}$ अनुपा°; G_2 न ह्युपा°; $M_{1.5-7}$ च व्यपा° (for अव्यपा°). — $Ś_1$ $K_{2.4}$ $M_{1.6.7}$ om. (hapl.) 5^d–6^a. — ^{d}) K_1 नाश्रमे.

6 With 6, cf. Manu. 3. 77; Vāsiṣṭha Dharmaśāstra 8. 16. $Ś_1$ $K_{2.4}$ $M_{1.6.7}$ om. 6^a (cf. v. l. 5). — ^{b}) V_1 जीवंते सर्वजंतवः. — With 6^{cd}, cf. Manu. 3. 77^{cd}; 6. 90^{cd}. — ^{c}) D_5 एषां; G_2 तथा (for एवं). K_6 V_1 $B_{0.6.7.8}$ (marg as in text).9 $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ $D_{2.3.5-8}$ T G_{1-3} $M_{1.6.7}$ गार्हस्थ्यम् (B_0 D_{a4} D_2 T_2 °स्थम्) (for गृहस्थम्). — ^{d}) K_4 वर्तंत; K_7 D_{s1} $D_{4.9}$ वर्तंते (for वर्तन्त). $Ś_1$ $K_{1.2.4.6}$ B_8 D_{n1} D_8 T G_{1-3} $M_{1.5-7}$ इतराश्रमाः.

7 K_1 om. 7^{ab}. — ^{a}) G_3 गृहस्था (for °स्थ). — ^{b}) V_1 $D_{5.7}$ तपते (for तप्यते). — ^{c}) K_1 गृहस्थम्; K_7 D_{s1} गार्हस्थम्; D_{a4} corrupt; $D_{5.7}$ ग्रहस्थस (for गार्हस्थ्यम्). $D_{5.7}$ तस्य; T_1 $G_{1.3}$ उक्तं (for अस्य). T $G_{1.3}$ $M_{1.5-7}$ सर्वस्य (for धर्मस्य). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2.7}$ $D_{4.9}$ Cn. p. 8 किंचन (for किंचिद्). K_7

प्रजनाद्ध्यभिनिर्वृत्ताः सर्वे प्राणभृतो मुने ।
प्रजनं चाप्युतान्यत्र न कथंचन विद्यते ॥ ८
यास्ताः स्युर्बहिरोषध्यो बह्वरण्यास्तथा द्विज ।
ओषधिभ्यो बहिर्यस्मात्प्राणी कश्चिन्न विद्यते ।
कस्यैषा वाग्भवेत्सत्या मोक्षो नास्ति गृहादिति ॥ ९
अश्रद्दधानैरप्राज्ञैः सूक्ष्मदर्शनवर्जितैः ।
निराशैरलसैः श्रान्तैस्तप्यमानैः स्वकर्मभिः ।
श्रमस्योपरमो दृष्टः प्रव्रज्या नाम पण्डितैः ॥ १०
त्रैलोक्यस्यैव हेतुर्हि मर्यादा शाश्वती ध्रुवा ।
ब्राह्मणो नाम भगवाञ्जन्मप्रभृति पूज्यते ॥ ११ C. 12. 9647 B. 12. 270(69).12 K. 12. 275 12

D4. 9 एंगति ; V1 B8 Ca (gloss : चलति, व्यवहरति) एजति ; B6 (marg.) एधति ; D5. 7 एक्षति ; T G1–3 M5 एव हि ; M1. 6. 7 ईहति ; Cn Cap Cs एजते (as in text). ❀ Cn : एजते, यत्किंचित्सुखार्थी चेष्टते । ❀

8 a) K4 पूजनादि- ; K6 V1 B6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T G2. 3 प्रजनादि- ; Da4 प्रजानादि- (for प्रजनाद्धि). K4 Bo अति- ; M7 अधि- (for अभि-). G2 -निर्वृत्तं (for °त्ताः). K7 D4–6. 9 M5 प्रजनादभिनिर्वृत्ताः ; G1 प्रजानामभि°. — b) K7 B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da4 D5. 9 सर्व- ; Ds1 सर्वं (for सर्वे). Ś1 K1. 2. 4 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 जनाः ; G2 मुनेः (for मुने). — c) K6 यजनश् ; Bo T2 G1. 3 प्रजनश् (for °नं). D7 वाप्युत ; T1 M1. 7 चाप्यतो ; G1. 3 चान्यतो ; G2 चापि वो ; M5. 6 चाप्युतो (for चाप्युत). — d) D5. 7 तत् (for न). T1 कंचन न ; G2 कथं चापि (for कथंचन).

9 K7 om. 9. — a) K1 यास्तः ; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 यास्तु ; D7 T G1–3 M5 यथा (for यास्ताः). K4. 6 Da3. a4 Dn1 D2. 6. 8 G1. 3 M7 Cn बर्हिर् ; Ds1 बहुर् (for बहिर्). D8 औषध्यो. ❀ Cn (reading बर्हिरोषध्यः) : बर्हींषि तृणानि, ओषध्यो धान्यानि, बहिरन्या ओषध्योऽद्रिजाः सोमपूतिकाद्याः । तासां मूलं वृष्ट्यादिर्गार्हस्थ्यमेव । तथा ह्याह—अग्नौ प्रास्ताहुतिः (Manu. 3. 76) ॥ Cp : बहिरोषध्यः, यज्ञाद्बहिर्भूता अयज्ञीयाः ॥ Cs : ओषधिशब्देनात्र अन्नं विवक्ष्यते । ❀ — b) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 9 बहिरन्यास् ; T G1. 2 M1. 5–7 बहिरन्यस् (for बह्वरण्यास्). Bo Da3 G1. 2 M5. 7 द्विजः ; B8 (marg.) Dn1 Ds2 D2. 3. 7 [अ]द्रिजाः ; Dn4 Ds1 D6. 8 द्विजाः ; T1 G3 [अ]द्रिजः (for द्विज). D5 हिरण्यायास्तथा द्विजः (sic). — c) T2 M7 ओषधीभ्यो. T1 G1–3 ओषधीभ्योप्यबर्हिष्मान् (G1 °हिष्मान् ; G2 °र्हिष्यन्). ❀ Cn : ओषधिभ्यः प्राणादिति समानाधिकरणे पञ्चमी । ❀ — d) K6 D3 प्राणान् ; Dn1 Ds D2. 8 Cn प्राणात् ; D2. 6 प्राणा (for प्राणी). D5 T1 G1. 3 M5 कश्चन (for कश्चिन्न). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 दृश्यते (for विद्यते). — e) G1. 2 तस्य (for कस्य). Da3 वासवेत् ; Ds1 वास्तवेत् (for वाग्भ°). K7 सत्यो ; G1 सत्यान् (for सत्या). D5 कस्यैषा चाप्युतान्यत्र. — f) B6. 8 (marg. as in text). 9 Da4 [ऽ]स्ति नगृहादिति ; Da3 ते नगृहादिति.

10 a) K7 D4 अश्रद्धानेर् ; T1 G3 नश्रद्धानैर्. K1. 4. 7 T G1. 3 अप्रज्ञैः ; G2 अप्रथमैः (hypermetric) (for अप्राज्ञैः). — b) K4 सूक्ष्मादर्शन- ; D4. 9 शूक्ष्म° (for सूक्ष्म°). Ds2 -दर्शितैः (for -वर्जितैः). ❀ Cs : यज्ञीया हिंसा न हिंसेति ज्ञानं सूक्ष्मदर्शनम्, तद्वर्जितैः । ❀ — c) K6 Da3 a4 Dn1. n4 D2. 7. 8 Cn (gloss : अप्रतिष्ठैः) निरासैर् (for °शैर्). D2 असलैः (for अलसैः). Ś1 K1. 2. 4 चैव (for श्रान्तैस्). K7 D4. 9 T1 G3 अलसैर्निरसैरल्पै(D9 °न्यै- ; T1 G3 °ज्ञै)स् ; D5 अलसैर्निर्धनैरज्ञैस् ; T2 M1. 6. 7 अलसैर्निराशैरप्राज्ञैस् (T2 °रल्पज्ञैस् ; M7 °रप्रज्ञैस्) ; G1 अलसैर्निरसैर्यज्ञैस्. — d) G2 तप्यमाने (for °मानैः). — e) K1 शरस्य ; K2. 4 V1 Bo. 6. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 G2 M1. 6. 7 (*sup. lin.* as in text) शमस्य ; B7 समस्य ; D4. 9 शमः स (for श्रमस्य). G1 [उ]परतो ; G2 °रमैर् (for °रमो). G1 मृष्टः (for दृष्टः). ❀ Ca : श्रमस्य, जन्ममरणप्रबन्धजन्यस्य ॥ Cp : परगृहे भोजनसिद्धेरुपार्जनादिश्रमो नास्तीति । ❀ — f) K2 प्रवृज्या ; G1. 2 प्रवृत्त्या (for प्रव्रज्या). K4 पूर्वंज्यान्यासपंडितैः (sic) ; K6 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 Cap प्रव्रज्या(K6 °वर्ज्या)यामपंडितैः ; D5 G3 °यां (G3 °ना) च पंडितैः. ❀ Ca : श्रद्दधाना वेदवचसि कृताश्वासाः पुनर्गृहस्थस्यापि मोक्षं सुखविधयेच्छन्तीत्यर्थः । नामपण्डितैरिति सोपहासम् । ❀

11 The portion from 11a up to 57f is lost in Ś1 on missing fol. — a) K1. 4 V1 M1. 5–7 [ए]ष ; K2 Da4 [इ]व ; K7 D4. 9 [ए]वम् (for [ए]व). K2 हेतुर्वि- ; K7 D4. 9 एवं हि ; D8 हेतुभिर् (for हेतुर्हि). — b) K4 ध्रुवं ; K7 Da4 ध्रुवाः ; G1 ध्रुवः (for ध्रुवा). — c) K1. 2. 4 ब्रह्मणो (K4 °णा) ; D4 ब्राह्मणौ (for °णो). Dn1 D3 T2 M1. 5–7 भगवञ् ; G1 बलवाञ् (for भग°).

12 Ś1 missing (cf. v. l. 11). — a) G2 स्त्री- (for प्राग्). K2 Dn1 D5 T G1–3 M1. 5–7 गर्भाधान- (for °धानान्). T G1. 3 -मंत्राद् ; M1. 6 -मंत्रैर् (for मन्त्रा). — b) D5 वर्तते च (for प्रवर्तन्ते). T1 G1. 3 द्विजातयः

C. 12. 9648
B. 12. 270[69].13
K 12. 275. 13

प्रागगर्भाधानान्मन्त्रा हि प्रवर्तन्ते द्विजातिषु ।
अविश्रम्भेषु वर्तन्ते विश्रम्भेष्वप्यसंशयम् ॥ १२
दाहः पुनः संश्रयणे संस्थिते पात्रभोजनम् ।
दानं गवां पशूनां वा पिण्डानां चाप्सु मज्जनम् ॥ १३
अर्चिष्मन्तो बर्हिषदः क्रव्यादाः पितरः स्मृताः ।
मृतस्याप्यनुमन्यन्ते मन्त्रा मन्त्राश्च कारणम् ॥ १४
एवं क्रोशत्सु वेदेषु कुतो मोक्षोऽस्ति कस्यचित् ।
ऋणवन्तो यदा मर्त्याः पितृदेवद्विजातिषु ॥ १५
श्रिया विहीनैरलसैः पण्डितैरपलापितम् ।
वेदवादापरिज्ञानं सत्याभासमिवानृतम् ॥ १६

(for °तिषु). — G2 om. (hapl.) 12ᶜ–15ᵈ. — ᶜ) K1 B7 Dn1 अविसंभेषु; K2 B8.9 °स्रब्धेषु; K6 M1.6.7 °संस्रेषु; K7 D4.9 °श्रस्तेषु; Ds D3.6 T G1.3 M5 Ca.p (gloss [both]: जीवत्सु) °श्वस्तेषु; D5 °श्रद्धेषु (for °श्रम्भेषु). B9 D4 om. from वर्त up to विश्रम्भे (in 12ᵈ). Dn4 वर्तंत. ❀ Ca.s (reading अविश्वस्तेषु): [Ca: अविश्वस्तेषु, जीवत्सु। Cs: कर्मविश्वासहीनेषु संन्यासिष्वपि, वर्तन्ते प्रवर्तन्ते मन्त्राः] ॥ Cn: अविश्रम्भेषु, मानान्तरागम्येषु स्वर्गादिषु । ❀ — ᵈ) K1.2 B6 विस्रब्धेषु; K4 विश्रब्धेषु; K6 विस्रस्ते च; K7 D9 विश्रस्तेषु; V1 Bo.7 Dn1 विसंभेषु; Dn4 D3.6 T2 G1.3 M5 Ca.p (gloss [both]: मृतेषु) विश्वस्तेषु; Ds1 विश्रंतेषु; D5 विश्रम्येषु; M1.6.7 विस्रस्तेषु (for विश्रम्भेषु). Ds D3.8 [अ]संशयः; T G3 संश्रिताः; G1 संश्रताः (for [अ]संशयम्). ❀ Cn: विश्रम्भेषु ऐहिकेषु वृष्ट्यादिषु साध्येषु । ❀

13 Ś1 missing (cf. v.l. 11). G2 om. 13 (cf. v.l. 12). — ᵃ) K1 दाहाः; Dn1 Ds2 D8 (before corr.).6 दाहे; T G1.3 दानं; Cn.p (gloss: अन्त्येष्टिरूपः).s दाहः (as in text). K1.4 संश्रयेण; K7 °यणं; Ds T G1.3 Cs (gloss: अस्थिसंचयनं) संग्रहणं; D4.9 संश्रवणं; D5.7 °वणे; M1.5–7 संचयनं; Cn.p संश्रयणे (as in text). ❀ Ca: दाहो मन्त्रवान् अन्त्येष्टिविधया प्रथमः संस्कारः। ततः संश्रयणे सपिण्डने पितृभावः संस्कारसाध्यः। ❀ — ᵇ) K1.2.4.7 D4.9 T2 संश्रिताः; K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 D5.7 संश्रितः; Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 Cn संश्रिते; T1 G3 संश्रिता; G1 संश्रता (for संस्थिते). K1 पत्रि-; K4 पत्र-; M1.6 वात्र; M5 चात्र (for पात्र-). Dn1.n4 D2.3.6.8 M6 Cn -भोजने; T2 -भोजनाः (for -भोजनम्). ❀ Cn: देहे पुनः संश्रिते सति पात्रं जलं, भोजनं च, ते उभे तर्पणनित्यश्राद्धादिरूपेण देये ॥ Ca.p: प्रतिवर्षं मृताहनि पात्रभूतानां (Ca °भूतस्य) ब्राह्मणानां (Ca °णस्य) भोजनम् । ❀ — K7 om. 13ᶜᵈ. — ᶜ) Dn1.n4 Ds2 D3.6.8 दाने (for दानं). B6.8 (marg. as in text).9 Da4 D4.9 M1.5–7 च; T G1.3 हि (for वा). K1.2.4 दानं शु(K2 °नं श्व-; K4 °हं शु)नां गवां चैव; D5.7 Ca दानं गवां शुनां चैव. ❀ Ca: गवामित्युत्तमसंप्रदानलक्षकं, शुनामिति नीचवर्णस्योपलक्षणम् ॥ Cn: गवां वैतरण्यादीनां, पशूनां वा गोवृषादीनामुत्सर्गः ॥ Cp: दानं गवां, गोभ्यः पिण्डादीनां दानमित्यर्थः । पशूनां छागादिभ्यः। अप्सु वा मज्जनम् । तदुक्तम्—पिण्डांस्तु गोजविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा । ❀ — ᵈ) K2 Dn1.n4 अप्सु; K6 Ds1 D2.4 वाप्सु; D5.7 च सु- (for चाप्सु). K1 निमज्जनं (hypermetric); Dn1.n4 Ds2 D3.6 मज्जने; G1 भोजनं (for मज्जनम्).

14 Ś1 missing (cf. v.l. 11). G2 om. 14 (cf. v.l. 12). — ᵃ) K1 आर्चिश्मं(*sup. lin.* as in text)-तो; Da4 °ष्मांतो; Ds1 °ष्मतो; G1 °ष्मदो (for °ष्मन्तो). — ᵇ) K1.2.4 D7.9 क्रव्यादः; K6 काव्यदाः; D2 कव्यादाः (for क्र°). K6 Bo.6.7.8 (marg.) 9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2 3.5–8 तथा (for स्मृताः). — ᶜ) T1 G1 भूतस्य (for मृतस्य). K1.2.4 उपपद्यंते; K6.7 D4.5.7.9 अनुवर्तंते (for °मन्यन्ते). — ᵈ) K1.2.4 V1 विधि- (for मन्त्रा). Dn1 Ds M5 -मंत्रश्च; T2 मंत्रस्य (for -मन्त्राश्च). ❀ Cs (reading मन्त्रामन्त्रश्च): मन्त्रैरामन्त्रः आमन्त्रणं मांसभक्षणार्थं पितृणाम् ॥ Cv (reading मन्त्रामन्त्राश्च): मन्त्राः मन्त्रसहितकर्माणि, अमन्त्राः मन्त्रं विना तूष्णीं क्रियमाणकर्माणि, उपवीतस्य सव्यापसव्यकरणादीनि। ❀ ❀ Ca: कारणं, धर्माचरणयोः । ❀

15 Ś1 missing (cf. v.l. 11). G2 om. 15 (cf. v. l. 12). — ᵃ) D7 क्रोशस्तु; G1 क्रोशात् (for क्रोशत्सु). G1 om. सु. D4.9 G3 M6 देवेषु; D5.7 सर्वेषु (for वेदेषु). — ᵇ) Ds1 तु (for ऽस्ति). — ᶜ) Bo ऋणमंतो (for °वन्तो). T2 यथा (for यदा). K1.2.4 विप्राः; Da4 D6 मर्त्यैः (for मर्त्याः).

16 With 16, cf. 12. 10. 20. Ś1 missing (cf. v. l. 11). — ᵃ) G1–3 क्रिया- (for श्रिया). K1.2.4 चपलैः (for अलसैः). ❀ Cp: श्रिया विहीनैरलसैरिति विशेषणाभ्यां कर्मासामर्थ्यं सूचितम् । ❀ — ᵇ) M5 पिष्टितैर् (for पण्डितैर्). K4 D4.9 अपलापितं (D4.9 °तैः); K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5–8 संप्रवर्तितं (K7 °तंनं); M7 अल्पलापितान् (for अपलापितम्). T1 G1.3 पितरो ह्यपलापि(G1 °वि)ताः; T2 पिंडदानपलापितान्; G2 पितरो न पलायिताः. ❀ Cp: पण्डितैरिति विशेषणाद्यौक्तित्वं सूचितम् ॥ Cv (reading पण्डि-

न वै पापैर्हियते कृष्यते वा
यो ब्राह्मणो यजते वेदशास्त्रैः ।
ऊर्ध्वं यज्ञः पशुभिः सार्धमेति
संतर्पितस्तर्पयते च कामैः ॥ १७
न वेदानां परिभवान्न शाठ्येन न मायया ।
महत्प्राप्नोति पुरुषो ब्रह्म ब्रह्मणि विन्दति ॥ १८

कपिल उवाच ।
दर्शं च पौर्णमासं च अग्निहोत्रं च धीमताम् ।
चातुर्मास्यानि चैवासंस्तेषु यज्ञः सनातनः ॥ १९
अनारम्भाः सुधृतयः शुचयो ब्रह्मसंश्रिताः ।
ब्रह्मणैव स्म ते देवांस्तर्पयन्त्यमृतैषिणः ॥ २०
सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतानि पश्यतः । C. 12. 9657 B. 12. 270[69].22 K. 12. 275. 22

तैश्चपलायितम्): चपलायितं चञ्चलीकृतम् । ✻ — c) K1 वेदवादापतिज्ञातं; K2 °परिज्ञातं; V1 Cp (gloss : अप्रामाणिकत्वं सूचितम्) °वादपरिज्ञानं; D4.9 M1.5-7 वेदादेवापविज्ञानं (D4.9 °तं); T1 G1-3 वेदा (G1 °द-) वेदापवि(G2.3 °रि)ज्ञानं; T2 वेदा देवाश्च विज्ञानं. — d) D1 lacuna; D5.7 G3 सत्यमास(D7 °ष)म् (for सत्या°).

17 Ś1 missing (cf. v. l. 11). — a) G2 पात्रे (for पापैर्). K6 कृष्यते; D3 T2 M1.6 हीयते; D5.7 Cp (gloss : वशीक्रियते) क्रियते; T1 G1-3 श्रूयते (for ह्रियते). K1.2.4 लिप्यते; K6 ह्रियते; K7 D4.9 दूयते; V1 रिष्यते; T G2.3 Cs गृह्यते; G1 ग्रहते; Cp (gloss : धर्ममार्गादाकृष्यते) कृष्यते (as in text). — b) K6 यद्; Ds1 lacuna (for यो). B8 वा यजते; M1.6.7 नी(M1 नि)यते (for यजते). K2 देव- (for वेद-). ✻ Ca : वेदशास्त्रैः, वेदैरेव शास्त्रैः । अथ वा वेदैः ऋगादिभिः, शास्त्रैः स्मृतिप्रधानेतिहासमीमांसान्यायादिभिः ॥ Cs : वेदशास्त्रैः, वेदचोदनाभिः । ✻ — c) K1 तूर्ध्वं; D6 ऊर्ध्व- (for ऊर्ध्वं). K1 Da3.a4 D5.7 M7 यज्ञात्; K4 यज्ञाः; Dn1.n4 D2.3.6.8 यज्ञैः; T G1-3 M5 यजन्; M1.6 यज्ञं (for यज्ञः). D5 lacuna; D7 सार्धमेभिः (for °मेति). — d) K7 D4.9 स तं पुनस्; V1 न तं पुनस् (for संतर्पितस्). K7 D4.5.7.9 तर्पयतीह (for °ते च). B6 च कामं; M1.6.7 न कामं (M7 °मान्) (for च कामैः). K1.2.4 न तं पुरस्त(K4 °स्ता)र्कयते च कामः; T G1-3 M5 ततः पुनस्तर्कि(T2 M5 °स्तर्क)यते न कामं.

18 Ś1 missing (cf. v. l. 11). — a) V1 B6.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 Cp देवानां (for वेदानां). K2 M7 परिभावान् (for °भवान्). ✻ Cn : परिभवात्, अनादरात् ॥ Cp : वञ्चनात् ॥ Cs : निन्दनात् । ✻ — b) K1 B9 सा(K1 शा)ध्येन; Ds1 D4.9 शाप्येन (for शाठ्येन). G2 माययन् (for मायया). K2 न शाठेन म* यथा; D5.7 शाठ्येन न च मायया. — d) Bo Da3 Dn1.n4 D6 ब्रह्मणि (Dn4 °णे) ब्रह्म (by transp.); Ds D2.3.8 M5 Cv ब्राह्मणो ब्रह्म. M1.6 ब्रह्मन् (for ब्रह्म). K2 ब्रह्मण; K4 °नि (for °णि). K4 वर्धते (for विन्दति). ✻ Cp.s : ब्रह्मणि वेदे साक्षात्प्रतिपादितम् (Cs : प्रकाशितम्) ब्रह्म, परमात्मानम् (Cs : कैवल्यम्) । ✻

19 Ś1 missing (cf. v. l. 11). T1 G2 om. the ref. — a) K1.2 दार्शं; K4.7 Da4 D2.4.5.7.9 T G1-3 M5 दर्शश्च (for दर्शं). B6 D5.7 T G1-3 M5 पौ(T2 G2 M5 पू)र्णमासश्च; Ds1 पूर्णमासं; M1.6.7 पौर्णमास्यं (for °मासं). — b) K2 त्वग्निहोत्रं; D2 अग्निहोत्रे; M5 [अ]प्यग्निहोत्रं (for अग्नि°). Bo Da3 Dn1.n4 D2.3.6.8 धीमतः; T G1-3 °ता (for °ताम्). — c) K2 चातुर्मासानि. G2 चैवाहं (for °संस्). — d) K1.2.4 येषु; K7 D4.9 M7 (sup. lin.) एष (for तेषु). K4 यज्ञ-; K6 Bo.6-9 Dn1 D2.3.5-8 धर्मः; Da3 ब्रह्म-; Da4 Dn4 धर्म-; T1 G1 यज्ञे (for यज्ञः).

20 Ś1 missing (cf. v. l. 11). — a) K4 अनारंभे; Da4 आ*रंभा. K2 सुध्यतयः; K4 सुवृत्तयः (for सुधृतयः). ✻ Cp : सुधृतयः, शोभना धृतिः बहिर्विक्षेपराहित्यं येषाम् । ✻ — b) K6 V1 B6.7.9 Da3.a4 -संस्थिताः; Bo.8 (marg.) Dn1.n4 Ds D2.3.5-8 M1.6 -संज्ञिताः; G1 -संश्रताः (for -संश्रिताः). B8 शुचयो ब्रह्मणि स्थिताः. — c) K7 ब्राह्मणा. K1.2 स (for स्म). Ds2 तान् (for ते). Dn1 Ds1 D4 देवास् (for देवांस्). T G1-3 M5 ब्रा(T1 G3 ब्र)ह्मणा एव तान्देवांस्. — d) D5.7 तर्पयति. K1.2.4 Cp (Cpp as in text) अमृतैरपि; K7 D4.9 T G1-3 M5 Ca °रिव; D8 मनीषिणः (for [अ]मृतै°). ✻ Cp : अमृतैषिणः, अविनश्वरफलार्थिनः । ✻

21 = (var.) 12. 231. 23; 254. 32; B. 13. 113. 7. Quoted in Śaṁkara's Br. Sū. Bhāṣya under iv. 2. 14. Ś1 missing (cf. v. l. 11). D5 om. (hapl.) 21. — b) T2 G2 M5 सर्वं; M1.6.7 सम्यग् (for सर्व-). T G1-3 M5 ज्ञानेन (for -भूतानि). D4 पश्यति (for °तः). — c) K1.2.4 हि (for [अ]पि). ✻ Ca : इवार्थे अपिशब्दः । ✻ — d) K1.2 चापदस्य; T1 G1-3 M5 ह्यपदस्य (for अ°). ✻ Cp : अपदस्य त्यक्तमिथ्यावलम्बस्य, पदैषिणः परमपुरुषार्थस्य [एषिणः] ॥ Cv : अपदस्य लौकिक-

C. 12. 9657 B. 12. 270[69]. 22 K. 12. 275. 22 देवापि मार्गे मुह्यन्ति अपदस्य पदैषिणः ॥ २१

चतुर्द्वारं पुरुषं चतुर्मुखं
चतुर्धा चैनमुपयाति निन्दा ।
बाहुभ्यां वाच उदरादुपस्था-
त्तेषां द्वारं द्वारपालो बुभूषेत् ॥ २२

नाक्षैर्दीव्येन्नाददीतान्यवित्तं
न वायोनीयस्य शृतं प्रगृह्णेत् ।
क्रुद्धो न चैव प्रहरेत धीमां-
स्तथास्य तत्पाणिपादं सुगुप्तम् ॥ २३

नाक्रोशमर्छेन्न मृषा वदेच्च
न पैशुनं जनवादं च कुर्यात् ।
सत्यव्रतो मितभाषोऽप्रमत्त-
स्तथास्य वाग्द्वारमथो सुगुप्तम् ॥ २४

नानाशनः स्यान्न महाशनः स्या-

स्थानाशारहितस्य, पदैषिणः मुक्तिपदैषिणः । ❀

22 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 11). —^{a}) G$_2$ om. चतु. K$_{1.2.4}$ हि पुरं; K$_6$ पुरुषं च; G$_2$ परं* (for पुरुषं). K$_4$ तु चतुर्मुखं (for चतुर्मुखं). ❀ Ca. p: चतुर्द्वारं, चत्वारि बाहुवदनोदरोपस्था (Cp: °पस्थरूपाणि द्वाराणि) द्वारमिवानर्थस्य । ❀ —^{b}) D$_{5.7}$ चतुर्थाश्च (for °र्धा). T G$_1$ M$_5$ चतुर्मुखे(G$_1$ °खो)नैनम्; G$_{2.3}$ °मुखेनैवम्; M$_{1.6.7}$ °मूर्धैवैनम् (for °र्धा चैनम्). K$_1$ एतम्; K$_{2.4}$ एनम्; K$_7$ D$_{4.9}$ एवैनम् (for चैनम्). K$_1$ D$_{a4}$ D$_{5.7.9}$ M$_1$ उपयांति (for °याति). K$_6$ B$_{6.7-9}$ बाधा; B$_{0.8.9}$ (last two marg.) D$_{a3.a4}$ D$_{n1.n4}$ D$_s$ D$_{2.3.8}$ वाचा; D$_{5.7}$ G$_3$ नित्यं; D$_6$ चैव; M$_{1.6}$ निष्ठां; M$_7$ निष्ठा (for निन्दा). Kumbh. ed. चतुर्मुखो नैनमुपैति निंदा. ❀ Cn: चतुर्धा विराट्सूत्रान्तर्यामिशुद्धरूपेण। ❀ —^{c}) K$_1$ वच; K$_6$ D$_{s2}$ D$_6$ वाचम्; D$_5$ चानु; T$_1$ G$_{1.2}$ M$_{1.5.6}$ चैवम्; T$_2$ G$_3$ चैनम् (for वाच). K$_{4.6}$ D$_{s1}$ उदाराद् (for उद°). D$_{5.7}$ उपास्यते (for उपस्थात्). M$_7$ वाशव्या तुभ्यामुपरामुदस्था (sic). ❀ Cs: उदरादुपस्थादिति तृतीयार्थे पञ्चमी । ❀ —^{d}) K$_6$ तेषां द्वारैर्; T$_1$ वाचैवैतद्; T$_2$ M$_5$ वाचा चैव; G$_{1-3}$ वाचैव; M$_{1.6}$ तेषां च द्वारं (for तेषां द्वारं). K$_4$ द्वारपाले (for °पालो). D$_{5.7}$ तेषां द्वारं द्वारपालैः सुगुप्तं. ❀ Cp: बुभूषेत् संवृणुयात् । ❀

23 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 11). —^{a}) K$_4$ माक्षं; K$_6$ नाक्षौ (for नाक्षैर्). K$_2$ देवीन्; K$_4$ दैव्या; K$_6$ देव्येन्; K$_7$ G$_1$ दिव्यैर्; B$_7$ दीव्येर्; B$_9$ M$_7$ दीव्यैर्; D$_{s1}$ दिव्येन् (for दीव्येन्). K$_{1.2}$ नाददेत; G$_2$ °धीत (for °दीत). G$_2$ om. from न्यवित्तं up to भाषो (in 24^c). K$_6$ [अ]न्यवित्तं; D$_3$ [अ]न्यवृत्तं; D$_{5.7}$ [अ]थ वित्तं; G$_1$ [अ]न्यवित्ता (for °वित्तं). —^{b}) K$_{1.2.6.7}$ V$_1$ B$_{6.8.9}$ D$_{a4}$ D$_{s2}$ D$_{3.9}$ च (for वा). K$_2$ [अ]प्यग्नीयस्य; D$_{a3.a4}$ [अ]योनियस्य; Cv °निजस्य (for °नीयस्य). K$_{1.2}$ B$_{6.8.9}$ स्रुवं; K$_6$ V$_1$ D$_{a4}$ D$_{s1}$ Cs श्रुवं; K$_7$ B$_{0.7}$ D$_{s2}$ D$_{2-4.6.9}$ श्रुतं; Cv सुतां (for शृतं). K$_{1.2.4}$ V$_1$ प्रगृह्येत्; B$_0$ °ह्णीयात्; D$_{n1}$ D$_{s2}$ D$_{2.3}$ Cn प्रगृह्णात्; D$_{n4}$ D$_8$ °ह्णन्; D$_{s1}$ °ह्णान् (for °ह्णेत्). D$_{5.7}$ न (D$_5$ om.) गृह्णीयाद्धीनयोनेः श्रुतं च; T G$_{1.3}$ M$_5$ ना(T$_1$ G$_3$ न- ; G$_1$ [अ]न्य)योनिजस्येह ध्रु(T$_2$ M$_5$ स्रु)वं प्रगृह्णेत्; M$_{1.6}$ नायोनिजस्यैव स्रुवं प्रगृह्णेत्; M$_7$ न योनिहीनस्येह ध्रुवं प्रगृह्णेत्. ❀ Cn: शृतं, हविः प्रगृह्णात्, प्रतिगृह्णीयात् । पञ्चमलकारोऽयम् ॥ Cs (reading श्रुवं): हीनजन्मानं न याजयेदित्यर्थः । ❀ —^{c}) B$_9$ [ऽ]पि (for न). K$_{1.2}$ चेह; K$_6$ B$_6$ D$_{5.7}$ T G$_{1.3}$ M$_{1.5.6}$ [ए]व; K$_7$ D$_9$ चैवं; B$_9$ नैव (for चैव). K$_6$ प्रहरेद् (for °रेत). K$_6$ V$_1$ B$_{6-9}$ D$_{a4}$ D$_{5.7}$ T G$_{1.3}$ M$_{1.5-7}$ विद्वांस् (for धीमांस्). —^{d}) B$_0$ तस्यास्य (for तथास्य). K$_7$ D$_{a4}$ D$_9$ [अ]स्य स्यात्; B$_6$ चास्य; B$_9$ D$_{5.7}$ ह्यस्य; D$_4$ [अ]स्य सत्; T$_1$ G$_{1.3}$ तस्य (for [अ]स्य तत्). D$_4$ पाणिपदे; T G$_{1.3}$ पाणि(G$_1$ °ण्य)द्वारं (for °पादं). K$_4$ सुतप्तं (for सुगुप्तम्). K$_6$ तथा ह्यस्य स्यात्पाणिपादं प्रसुप्तं. ❀ Cp: पाणिपादमित्युक्तेः पादगुप्तिरपि कुत्सितदेशगमननिवृत्त्या विवक्षिता । ❀

24 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 11). G$_2$ om. up to भाषो (cf. v. l. 23). K$_7$ om. (hapl.) 24. —^{a}) K$_6$ B$_{6.7.8}$ (marg. as in text).$_9$ D$_{a3.a4}$ ना(K$_6$ न)क्रोधम्; T$_2$ lacuna (for नाक्रोशम्). K$_4$ D$_{3.5.9}$ आच्छें(D$_9$ °छें)न्; B$_6$ (marg.) T$_1$ G$_{1.3}$ M$_{1.5-7}$ इच्छेन्; B$_9$ अर्हेन्; D$_{n1.n4}$ D$_s$ D$_2$ T$_2$ ऋच्छेन्; D$_8$ ऋर्छेन् (for अर्छेन्). B$_{0.8}$ (marg.) D$_{n1}$ D$_{s2}$ D$_{3.5-7}$ वृथा (for मृषा). ❀ Cp (reading न क्रोधमर्छेत्): क्रोधपूर्वं न वदेदित्यर्थः । ❀ —^{b}) D$_8$ पेशुनं; M$_6$ पैशुन्यं (for पैशुनं). K$_{1.2.4}$ परवादं; D$_{a3.a4}$ नानु° (for जन°). T$_1$ G$_{1.3}$ M$_{1.6.7}$ न (for च). ❀ Cp: जनवादं जनैः सह ग्राम्यकथाम् । ❀ —^{c}) T$_1$ G$_1$ तस्य (for सत्य-). T$_1$ -वृत्तम्; G$_3$ -व्रतम् (for -व्रतो). T G$_{1.3}$ [अ]मितभाषी; M$_{1.6}$ मितभाषे (for °भाषो). G$_2$ [ऽ]प्रमत्तास्. —^{d}) M$_1$ तथास्यो (for °स्य). D$_{5.7}$ तथास्य वाग्जातमथो नु गुप्तं.

दलोलुपः साधुभिरागतः स्यात् ।
यात्रार्थमाहारमिहाददीत
तथास्य स्याज्जाठरी द्वारगुप्तिः ॥ २५
न वीरपत्नीं विहरेत नारीं
न चापि नारीमनृतावाह्वयीत ।
भार्याव्रतं ह्यात्मनि धारयीत
तथास्योपस्थद्वारगुप्तिर्भवेत ॥ २६
द्वाराणि यस्य सर्वाणि सुगुप्तानि मनीषिणः ।
उपस्थमुदरं बाहू वाक्चतुर्थी स वै द्विजः ॥ २७
मोघान्यगुप्तद्वारस्य सर्वाण्येव भवन्त्युत ।
किं तस्य तपसा कार्यं किं यज्ञेन किमात्मना ॥ २८
अनुत्तरीयवसनमनुपस्तीर्णशायिनम् ।
बाहूपधानं शाम्यन्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ २९
द्वंद्वारामेषु सर्वेषु य एको रमते मुनिः ।
परेषामननुध्यायंस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३०
येन सर्वमिदं बुद्धं प्रकृतिर्विकृतिश्च या । C. 12. 9667 B. 12. 270[69]. 32 K. 12. 275. 32

25 Ś1 missing (cf. v. l. 11). —a) K4 नामामनः; T2 नानाशनाः (for °शनः). —b) K1.2 नलोलुपः (for अलो°). K1.2.4.7 D4.9 साधुरिहागतः; V1 °भिः संगतः; T G1.3 M1.5–7 °रनागसः; Cp साधु निरागसः (for साधुभिरागतः). G2 अलोलुपः सादरनागसः स्यात्. — D4 reads 25c–26b twice. —c) K6 V1 B6.8 Da4 D5.7 अथाददीत; B9 उपा°; D6 इहाददान (for °ददीत). —d) M7 तदा (for तथा). D5.7 ततस्तस्या (for तथास्य स्याज्). K1.2.4.7 D9 M1.6 सा; T1 G1–3 तज्; M7 स्यां (for स्याज्). Ds1 जागरी; D4 (both times) जावरी; T G1–3 M5–7 जठर-; M1 जठरे (for जाठरी). K1 द्वारातप्तिः; G2 -द्वारगुप्तं (for द्वारगुप्तिः).

26 Ś1 missing (cf. v. l. 11). For the repetition in D4, cf. v. l. 25. —a) Da4 -पत्नी (for -पत्नीं). ❀ Cn: हे वीर, युधिष्ठिर(!)। पत्नीं यज्ञसंबन्धवतीं नारीं न विहरेत, न विभजेत, तदुपरि स्त्र्यन्तरकरणेन धर्मार्थकामेषु तां विभागवतीं न कुर्यात् ॥ Cp: वीरपत्नीमन्यपूर्वां न विवहेत्, न परिगृह्णीयात्। ❀ —b) T G1.3 M5 चैव (M5 चापि) भार्याम् (for चापि नारीम्). K1 D6 अनृता; K2 °तं; K6 °ते; Da4 Ds अमृताव्; D4 (both times).7 अनृताम् (for अनृताव्). K1.4 च (K4 चा-) ह्वयेत; K6 B6.9 Da3.a4 D6 चाह्वयीत; K7 D4 (both times).9 T G1.3 M5 आह्वयेत (K7 °ति); B7 चाभूयीत (for आह्व°). G2 तद्वेद भार्यामनृतावाह्वयेत. —c) K1.2 D5 -व्रतस्थ; T1 -व्रत्तं हि; G2 -वृत्तं हि (for -व्रतं हि). K6 V1 B6.9 Da4 चात्मनि; Ds ह्यात्मना (for °नि). K1.2.7 B6 (marg. as in text).7 Da1 D4.9 T G1–3 M5 धारयेत (B6 °त्); D5.7 °रयेत्तथा (D7 om. तथा) (for °यीत). ❀ Cn: भार्याव्रतं, परस्त्रीवर्जनम् । ❀ —d) Da4 [अ]स्योपस्था-; T1 G3 तस्योपस्थ- (for [अ]स्यो°). G2 -द्वाम- (for -द्वार-). K7 D4.9 भवेच्च; Da3 D6 भवेत् (for भवेत). D5.7 यथास्योपस्थ(D7 यथा तस्योपस्थ)द्वारगुप्तिं समेति.

27 = (var.) B. 12. 300[299]. 28. Ś1 missing (cf. v. l. 11). —a) M5 चत्वारि (for द्वाराणि). D5.7 चास्य (for यस्य). K1.2.4 गुप्तानि; M5 द्वाराणि (for सर्वाणि). —b) K1.2.4 सर्वानि (K2 °णि) हि (for सुगुप्तानि). — Da3.a4 om. 27cd. —c) K1.2 पादं; T2 G1.2 M5 पाणिर्; M1.6.7 पाणी (for बाहू). —d) K6 V1 B0.6–9 च स; Dn1.n4 Ds D2.6.8 भवेद्; T2 G2 च वै (for स वै). K4.7 B8 Dn1.n4 Ds2 D2–6.8.9 T2 द्विज (for द्विजः). ❀ Cp: स वै द्विजः, कर्माण्यकृत्वापि । गुप्त्यभावे कर्मणां कृतानामपि वैयर्थ्यम् । ❀

28 Ś1 missing (cf. v. l. 11). —a) K7 यो याति; D4.9 यो यानि; D9 (marg. *sec. m.*) यान्यस्य (for मोघानि). D5.7 मोहादगुप्तद्वारस्य. —b) K2 सर्वानि (for °णि). —c) D5 तपसः (for °सा). —d) K2 अज्ञेन; K6 B6.7.9 दारेण; Da4 द्वारेण (for यज्ञेन). K1.2.4 आयुषा (for आत्मना).

29 Ś1 missing (cf. v. l. 11). —b) K1.2.4 G1 अनुपस्तीर्य- (for °स्तीर्ण-). K2 -शायितं; D5 -साधनं (for -शायिनम्). —c) K1 D7 बहूपधानं; K2 बाहूपदानं (for °पधानं). K7 साम्यंतं (for शाम्यन्तं). T1 G1–3 बाहूपशायिनं शांतं. —d) K2 ब्रह्मणं (for ब्रा°). — After 29, K6 reads 32.

30 Ś1 missing (cf. v. l. 11). K2.4 om. (hapl.) 30. —a) K1 द्वारारामेषु; G2 द्वंद्व° (for द्वंद्वा°). ❀ Ca: द्वंद्वारामेषु, सुखदुःखादौ बद्धरतिषु संसारिषु मध्ये ॥ Cp: शीतोष्णादौ बद्धरतिषु ॥ Cs: सहायरतेषु । ❀ —b) D5.7 य एवं; G2 यल्लोको (for य एको). K1 वसते (for रमते). V1 B6–9 Da3.a4 बुधः (for मुनिः). —c) K7 D4.9 अनभि-; B6 अनुप-; M1.6 अनव- (for अननु-). K7 D9 -ध्यायस् (for -ध्यायंस्).

C. 12. 9667
B. 12. 270(69). 32
K. 12. 275. 32

गतिज्ञः सर्वभूतानां तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३१
अभयं सर्वभूतेभ्यः सर्वेषामभयं यतः ।
सर्वभूतात्मभूतो यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३२
नान्तरेणानुजानन्ति वेदानां यत्क्रियाफलम् ।
अनुज्ञाय च तत्सर्वमन्यद्रोचयतेऽफलम् ॥ ३३
फलवन्ति च कर्माणि व्युष्टिमन्ति ध्रुवाणि च ।
विगुणानि च पश्यन्ति तथानैकान्तिकानि च ॥ ३४
गुणाश्चात्र सुदुर्ज्ञेया ज्ञाताश्चापि सुदुष्कराः ।
अनुष्ठिताश्चान्तवन्त इति त्वमनुपश्यसि ॥ ३५

स्यूमरश्मिरुवाच ।

यथा च वेदप्रामाण्यं त्यागश्च सफलो यथा ।
तौ पन्थानावुभौ व्यक्तौ भगवंस्तद्ब्रवीहि मे ॥ ३६

---

31 Ś1 missing (cf. v. l. 11). K1 om. (hapl.) 31–32. D7 transp. 31 and 32. —^{a}) G1 एन (for येन). K2 G1 बद्धं; B9 सर्वं; Da4 युद्धं; D5. 7 विश्वं (for बुद्धं). —^{b}) K7 प्रकृति-; Da4 प्रवृत्ति-; D7 प्रकृतिं (for °तिर्). Ds1 याः; D5. 7 यः (for या). ❀ Cp: प्रकृतिर्ब्रह्ममात्रम्, विकृतिर्मायाहेतुकं द्वैतजातम् । ❀ —^{c}) K2 गतिज्ञं; K6 मतिज्ञः; M5 गतिश्च (for °ज्ञः).

32 Ś1 missing (cf. v. l. 11). K1 om. 32 (cf. v. l. 31). K2. 4 om. (hapl.) 32. K6 reads 32 after 29. D7 transp. 31 and 32. With 32^{ab}, cf. 12. 21. 4^{ab}; 168. 42^{ab}; B. 12. 326. 33^{ab}; 12 App. I (No. 4), line 27; Harivaṁśa 1. 30. 41^{ab}. —^{a}) B0 Ds2 D8 अभयः (for °यं). B8 (marg.) यस्य (for सर्व-). K7 D4. 5. 7. 9 M7 अभयं यस्य सर्वेभ्यः. —^{b}) Da3. a4 कुतः (for यतः). —^{c}) K7 यं (for यस्).

33 Ś1 missing (cf. v. l. 11). Before 33, V1 B0. 6–9 Da4 D8 Cp ins. कपिल उवाच. —^{a}) D5 नांतरे न. T G1. 3 M5. 7 -जानाति (for -जानन्ति). —^{b}) K2. 4 G2. 3 देवानां (for वेदानां). K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 Cp. s दान(V1 वेद)-यज्ञ- (for वेदानां यत्). T G1–3 M1. 5–7 यः; B8 (marg.) तु (for यत्). M7 Cp. s क्रियाः (for क्रिया-). ❀ Ca: वेदानामिति वेदानित्यर्थे, छान्दसत्वात् । कर्मणो वेदान्विना क्रियाफलमपि न जानन्तीति अवश्यं वेदः सर्वैः प्रमाणतया अभ्युपगम्यः । ❀ —K7 om. (hapl.) 33^{cd}; V1 reads the same on marg. —^{c}) Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 अविज्ञाय (for अनु°). V1 अननुज्ञाय तत्सर्वम्. —^{d}) Dn1 दोहयते (for रोचयते). ❀ Ca: मुमुक्षुः पुनः तत्सर्वमभ्यनुज्ञायापि अफलमेवाखिलं कर्म रोचते, ब्रह्मार्पणविधया ॥ Cp: यद्यपि पूर्वकाण्डे फलमन्तरेण दानयज्ञक्रियाः नानुजानन्ति तथापि तत् फलरागिणं प्रत्यनुज्ञाय उत्तरकाण्डे फलमन्तरेण तेषामेव दानादीनां अन्यत्फलं विविदिषाख्यं रोचयते । ❀ —After 33, K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1. 3 Ca. p. v editions read for the first time 12. 262. 16^{c}–18^{b} (K7 D4. 9 16^{c}–17^{d}), repeating the same in proper place.

34 Ś1 missing (cf. v. l. 11). —^{b}) K7 D4. 5. 7. 9 पुष्टिमं(D7 °वं)ति (for व्युष्टि°). T2 G1 M5–7 Cs [अ]ध्रुवाणि; Cp (gloss: बहुकालव्यवस्थापिफलहेतुत्वात्) ध्रुवाणि (as in text). Da4 व्युच्छितं निष्कवाणि च (sic). ❀ Ca: व्युष्टिमन्ति, ब्रह्मलोकादिप्राप्त्या ॥ Cn: व्युष्टिः पारमैश्वर्यं, तद्वन्ति ॥ Cp: व्युष्टिमन्ति वैदिकत्वाद्बुद्धिजनकानि ॥ Cs: व्युष्टिमन्ति, परिणामवन्ति ॥ Cv: व्युष्टिः विभागः, तद्वन्ति । ❀ —^{c}) K1 निगुणानि; K7 D4. 5. 7. 9 निर्गु°; Ds1 विगृ°; G2 विपु° (for विगु°). ❀ Cp: विगुणानि, हिंसाबहुलतया दोषवन्ति ॥ Cs: विगुणानि, अन्यूनानतिरिक्ततया कर्तुमशक्यानि । ❀ —^{d}) B8 न (for च). K1. 2. 4 Ds D4. 9 T G1 M1. 5. 6 तथाने(Ds D9 T1 G1 °नै)कानि केचन (K2. 4 T1 G1 केन च); G2 तथा सत्राणि केचन; G3 तथा नैकानि केनचित्. —After 34, K7 D4. 9 read 12. 262. 18^{ab}, for the first time, repeating it in its proper place.

35 Ś1 missing (cf. v. l. 11). —^{a}) K6 चास्य (for चात्र). T G1–3 M1. 6. 7 तु; M5 हि (for सु-). K1 सुदज्ञेया (sic); K7 सदुर्ज्ञेयो. ❀ Ca: गुणाः, यजमानस्य ऋत्विजां च मनःशुद्ध्यादयः । ❀ —^{b}) K6 B0. 6–9 Da3. a4 ज्ञातारोत्र; V1 °रोपि; Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 °श्चात्र; D5. 7 M1. 6. 7 °रश्च; G2 ज्ञाता*पि (for ज्ञाताश्चापि). K1 सुदुष्करः; D5. 7 सुदुष्करं; M7 °लभाः. D6 ज्ञातारश्चात्र दुष्कराः. —^{d}) B6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text) Da3. a4 T G1–3 M1. 5–7 अपि (for अनु-). K6 Da4 -पश्यति (for °सि).

36 Ś1 missing (cf. v. l. 11). K7 D4. 9 om. (hapl.) 36–37. G1. 2 om. the ref. K6 B9 स्युमरश्मिर्; D5 स्थूम°; D7 स्थूण°; M7 स्यूमरमी (for °रश्मिर्). —^{a}) K6 तथा (for यथा). Da4 -प्रामाण्यंस्. K1. 2 यथा प्रमाणं (K1 om. णं) वेदाश्च; T1 G1–3 यथा च देव(T1 वेद)ब्राह्मण्यम्. —^{b}) Da4 त्यागस्य; D5 न्यासश्च; D7 न्यायश्च (for त्यागश्च). K1. 2 T2 M1. 5–7 सकलो; K4 सफले (for °लो). T1 G1–3

कपिल उवाच ।
प्रत्यक्षमिह पश्यन्ति भवन्तः सत्पथे स्थिताः ।
प्रत्यक्षं तु किमत्रास्ति यद्भवन्त उपासते ॥ ३७

स्यूमरश्मिरुवाच ।
स्यूमरश्मिरहं ब्रह्मञ्जिज्ञासार्थमिहागतः ।
श्रेयस्कामः प्रत्यवोचमार्जवान्न विवक्षया ।
इमं च संशयं घोरं भगवान्प्रब्रवीतु मे ॥ ३८

प्रत्यक्षमिह पश्यन्तो भवन्तः सत्पथे स्थिताः ।
किमत्र प्रत्यक्षतमं भवन्तो यदुपासते ।
अन्यत्र तर्कशास्त्रेभ्य आगमाच्च यथागमम् ॥ ३९
आगमो वेदवादस्तु तर्कशास्त्राणि चागमः ।
यथागममुपासीत आगमस्तत्र सिध्यति ।
सिद्धिः प्रत्यक्षरूपा च दृश्यत्यागमनिश्चयात् ॥ ४०
नौर्नावीव निबद्धा हि स्रोतसा सनिबन्धना । C.12. 9680 B. 12. 270(69).45 K 12. 275. 45

अत्यागश्च कलौ यथा. — ^{c}) K6 B6. 9 Da4 D3 (by corr. as in text) व्यक्तं; M1. 6. 7 तावद् (for व्यक्तौ). — ^{d}) K1 भगवांस्; G1 उभयं. M1 तां (for तद्). D8 ब्रवीमि; T G1–3 वदस्व (for ब्रवीहि). D8 ते (for मे).

37 Ś1 missing (cf. v. l. 11). K7 D4. 9 om. 37 (cf. v. l. 36). T G1 om. the ref. — ^{a}) B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da4 अपि; Ds1 T G1. 3 M1. 5–7 इव; G2 एव (for इह). K1. 2. 4 पश्यामि; D5. 7 T G1–3 M1. 5–7 पश्यंतो (for °ति). — ^{b}) K1. 2. 4 शाश्वते (K2 °ती) (for भवन्तः). K2 सत्परः; B6. 7. 9 Cp (gloss: कर्ममार्गे) स्वपथे; Da3. a4 सुप्र(Da4 °प)थे; M1. 6 सत्पथि; M7 सत्वति (for सत्पथे). K1. 2 स्थितः. ❀ Cs: सत्पथे स्थिताः, त्यागपथमसत्पथं पश्यन्त इव कर्मपथे स्थिता इत्यर्थः। ❀ — After 37^{ab}, M1. 6. 7 read 39^{cd} for the first time, repeating it in its proper place. G1. 3 M5 om. (hapl.) 37^{c}–39^{b}. M1. 6. 7 om. (hapl.) 37^{cd}. — ^{c}) V1 प्रत्यक्षं च; T1 °क्षकं (for °क्षं तु). B6. 9 Da3. a4 अत्रास्ते; D6 अत्रापि (for °स्ति). G2 प्रत्यगेकं यदत्रास्ति. — ^{d}) Ds1 यदा (for यद्). G2 वदंत (for भवन्त).

38 Ś1 missing (cf. v. l. 11). G1. 3 M5 om. 38 (cf. v. l. 37). T G2 M1 om. the ref. K6 B9 Ds1 D8 स्युमरश्मिर्; K7 D9 स्यूत°; D5 स्थूम°; D7 स्थूण° (for स्यूम°). V1 reads 38^{a}–39^{b} on marg. — ^{a}) K1. 6 B9 Ds1 स्यु(K1 सू)मरश्मिर्; K7 D9 स्यूत°; Da3 स्यूमरश्मिम्; D5 स्थूमरश्मिर्; D7 स्थूण° (for स्यूम°). T M7 विद्वन्; G2 विद्वान् (for ब्रह्मन्). — ^{b}) G2 [आ]त्मनः (for [आ]गतः). ❀ Cn. s: इहागतः, गवि प्रविष्टः । ❀ — ^{c}) Da4 श्रेयस्कामे; D5. 7 °स्कामं; G2 श्रीयस्कामः. G2 M6 प्रत्यवोचन् (for °वोचम्). — ^{d}) Da4 विवक्षुयात्; Ds1 °क्षतो (for °क्षया). B6. 8 M7 आर्जवानु(B6 [marg. as in text])-विवक्षया; G2 मा जही न विवत्सया. ❀ Cn: विवक्षया, स्वपक्षनिर्वाहेच्छया । वहतेरिदं रूपम् । न प्रातिभट्येनेत्यर्थः ॥ Cs: न विवक्षया, विवादेच्छया । ❀ — ^{e}) G2 मलं (for इमं). K1.2. 4 तु; D5 स (for च). K7 D4. 9 सशिवं; G2 संश्रयं (for संशयं). — ^{f}) Da4 प्रभृवितु (sic) (for प्रब्रवीतु).

39 Ś1 missing (cf. v. l. 11). G1. 3 M5 om. 39^{ab} (cf. v. l. 37). V1 reads 39^{abcd} on marg. — ^{a}) Ds1 T G2 M1. 6 इव (for इह). — ^{b}) K7 D4. 9 M1. 6. 7 सत्पथि (for °थे). — M1. 6. 7 read 39^{cd} for the first time after 37^{ab}. — ^{c}) K7 प्रत्यक्षकृतं; Ds1 °क्षं**; D6 M5 °क्षमतं (D6 °तमे) (for °क्षतमं). — ^{d}) K7 भवतो यद्; B0. 8 (marg.) D6 भगवान्यद्; T G1–3 M1 (both times). 5. 6. 7 (last two both times) भगवंत (G2. 3 °तम्) (for भवन्तो यद्). K1. 2 [ऽ]न्यद्; K4 [ऽ]न्ये; Ds1 D2 यम् (for यद्). K6 B6–9 Da3. a4 D5. 7 दृश्यत्यागमनिश्चयात् (B6 °नुत्तमात्; Da3. a4 °निश्चयः). — ^{e}) K1. 2. 7 D4. 9 तत्त्व-; V1 T1 G1. 3 धर्म-; B6 (marg. as in text) D5. 7 Cp (Cpp as in text) तंत्र-; G2 कर्म- (for तर्क-). — ^{f}) B0 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 आगमार्थं; D5. 7 °मश्च; G1 °माश्च (for °माच्च). D5. 7 यथागतः; T G2. 3 यथा मम; G1 यथाक्रमं (for °गमम्).

40 Ś1 missing (cf. v. l. 11). — ^{a}) K2 देव- (for वेद-). K1. 2. 4 -शास्त्रं; K6 Da3 Dn4 Ds2 D3. 8 M1 -वादास्; D7 -मार्गस् (for -वादस्). — ^{b}) K2 देव-; K4 वेद-; K6 B6 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Cp (Cpp as in text) तंत्र- (for तर्क-). G1. 3 -सुत्राणि; G2 -सूक्ष्माणि (for -शास्त्राणि). M7 चागमाः. — ^{c}) B0. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5–8 यथाश्रमम् (for °गमम्). M7 उपासीनाः (for °सीत). — ^{d}) B6. 7. 9 Da3. a4 D5. 7 तात (for तत्र). G1 विध्यति (for सि°). M7 सिध्यंति ब्रह्माणि श्रिताः. ❀ Cp: सिध्यति फलभाग्भवति । ❀ — ^{e}) K7 सिद्ध-; G1. 3 बुद्धि- (for सिद्धिः). Da4 प्रत्यक्षरूपां. — ^{f}) K1. 2. 4. 7 D4. 9 दृश्येत; G1 मृश्यति (for दृश्यति).

C. 12. 9681 B. 12. 270(69). 45 K. 12. 275. 45 ह्रियमाणा कथं विप्र कुबुद्धींस्तारयिष्यति ।
एतद्ब्रवीतु भगवानुपपन्नोऽस्म्यधीहि भोः ॥ ४१
नैव त्यागी न संतुष्टो नाशोको न निरामयः ।
न निर्विवित्सो नावृत्तो नापवृत्तोऽस्ति कश्चन ॥ ४२
भवन्तोऽपि च हृष्यन्ति शोचन्ति च यथा वयम् ।
इन्द्रियार्थाश्च भवतां समानाः सर्वजन्तुषु ॥ ४३
एवं चतुर्णां वर्णानामाश्रमाणां प्रवृत्तिषु ।
एकमालम्बमानानां निर्णये किं निरामयम् ॥ ४४
कपिल उवाच ।
यद्यदाचरते शास्त्रमथ सर्वप्रवृत्तिषु ।
यस्य यत्र ह्यनुष्ठानं तत्र तत्र निरामयम् ॥ ४५
सर्वं पावयते ज्ञानं यो ज्ञानं ह्यनुवर्तते ।

---

41 Ś1 missing (cf. v. l. 11). —a) T2 M7 गौर् (for नौर्). K7 V1 B8 (marg. as in text) D4. 9 M6. 7 नाभ्येव; D5. 7 नावेव; G1 नाविव (for नावीव). K2 निरुद्धा हि; Da4 निबद्धानि; G2 विबाध्यानि (for निबद्धा हि). Cpp अंधस्येवांधलग्नस्यम्. —b) K6. 7 V1 B0 Da4 D4. 9 श्रोतसा (for स्रो°). K7 D4. 9 T G2. 3 M5 सं-; G1 तं; M1 वि- (for स-). T2 -निबंधता (for °बन्धना). K1. 2. 4 D5. 7 स्रोतसामनिबंधने (D5. 7 °ना); Cs (gloss: अज्ञे पुरुषे संबद्धा) स्रोतसासन्निबंधना. —c) K1. 7 ह्रियमाना; V1 Bo. 7 क्रियमाणा; Dn4 D3. 6 T1 G3 ह्रीय°; D5. 7 क्लिश्यमाना (for ह्रियमाणा). V1 विद्वन् (for विप्र). —d) K6 कुबुद्धीस्; K7 D9 दुर्बुद्धींस्; V1 Bo. 6–9 D2. 3. 5–8 कुबुद्धिस्; Da4 Ds2 T G1–3 M1. 6. 7 °द्धिं (for °द्धींस्). —T G1–3 M6 Kumbh. ed. read 41ef after 44. —e) D6 बृहद् (for एतद्). V1 B6–9 Da4 ब्रवीहि (for °तु). K2 V1 B6–9 M7 भगवन् (for °वान्). —f) K6 B6–9 उपसन्नो; K7 D9 उपासको (for उपपन्नो). M1. 6 हि (for ऽस्मि). K1. 2. 4 7 D4. 9 [अ]धीष्व भोः (K1. 4 भो); V1 वै विभो; Da3 Dn1. n4 D8 D2. 6 T2 M1. 6 अधीहि भो (for °हि भोः). D5. 7 उपपन्नाय ब्रूहि मे; G2 °पन्नोस्मदीह्यभोः (sic).

42 Ś1 missing (cf. v. l. 11). Before 42, V1 Bo. 6. 7. 9 Da3 (marg.). a4 Cpp ins. कपिल उवाच. ❀ Cp: अत्र कपिल उवाचेति क्वचिद्दृश्यते पाठः । स च प्रमादलिखितो ज्ञेयः । ❀ —a) T2 त्यागे (for त्यागी). —b) K2 Bo. 7 Ds2 D3 T1 G2. 3 नशोको; K6 विशोको; K7 D4. 9 नामोहो; D5. 7 न मोही (for नाशोको). K6 वा (for न). K6 B7. 9 D5. 7 निराश्रयः; B6 lacuna (for °मयः). —c) K1. 2 Ds नानिर्विविरसो; K4 V1 Bo. 7. 8 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 T1 नानिर्विधि(K4 T1 °व)-त्सो; B6 lacuna; B9 Da3. a4 T2 Cn न निर्विधि-(T2 °व)त्सो; Ca नानिर्जिघृक्षो (for न निर्विवित्सो). K1. 2. 4 नावृद्धो; K6 नातिवृत्तो (hypermetric) (for नावृत्तो). K7 D4. 9 नावि(K7 om. वि)वित्सो नातिवृत्तो; G2 न निर्वेर्चो नापवृत्तो. ❀ Cn: ना पुरुषः, निर्विधित्सः चिकीर्षाशून्यः, आवृत्तः सज्ञाविमुखः ॥ Cs: विवित्सा लब्धुमिच्छा, तद्रहितः न । नावृत्तो, रागादिभ्योऽभिवृत्तः । ❀ —d) K1. 2. 4 नाभ्युत्पन्नो; K6 Bo. 6–8 Dn1 Ds2 D3. 5 Ca (gloss: न योगप्रवृत्तिमान्) नोप(D5 °पा)वृत्तो; V1 निर्विहिंसो; Ds1 G1 नाप्रवृत्तो; D8 lacuna (for नापवृत्तो). D7 T1 G1. 3 [ऽ]स्ति (for ऽस्ति).

43 Ś1 missing (cf. v. l. 11). —a) K6 B6. 8. 9 हि; K7 lacuna (for च). M1 सृष्यंति (for हृष्यन्ति). Da3. a4 भगवंतोपि हृष्यंति. —b) K1 शोदयंति (for शोचन्ति च). —c) K1 तु; K2 हि (for च).

44 Ś1 missing (cf. v. l. 11). V1 reads 44ab on marg. —b) K1. 2. 4 T G1. 3 च वृत्तिषु; D3 च जंतुषु; G2 च वर्तिषु (for प्रवृत्तिषु). —c) Da4 आलंब्य- (for आलम्ब-). —After 44, T G1–3 M6 Kumbh. ed. read 41ef.

45 Ś1 missing (cf. v. l. 11). B7 om. the ref. —a) K1 आचरणे; K7 D4. 9 समाचरेत्; Ds2 Ds. 5. 7 आचरिते (for °रते). K4 Da3. a4 शास्त्रे (for शास्त्रम्). ❀ Cp: आचरते, प्रतिपादयति । ❀ —b) K1. 2 B6. 7 D4 9 अर्थं-; K4 Dn1 Ds T G2. 3 M5 Cs (gloss: अर्थादनपेतं) अर्थ्यं; Dn4 G1 M1. 6 अर्थं (for अथ). K1. 2 D4. 9 -शास्त्र-; D5. 7 सर्वं (for सर्व-). K7 आश्रमाणां प्रवृत्तिषु. —c) B6 (marg.) यत्र (for यस्य). K1. 2. 7 V1 D4. 9 तस्य तस्य; B8 Ds2 M1. 6 यस्य (Ds2 °त्र) यस्य; Dn1 G2 यस्य ह्यत्र; M7 यस्य यद्यद् (for यस्य यत्र). K1 M7 अनुष्ठानं; K7 यदनु° (hypermetric); M1. 6 चानु° (for ह्यनु°). —d) T1 G1. 3 M5 तस्य तत्तु; T2 G2 तस्य तत्र (for तत्र तत्र). T2 निरामयः.

46 Ś1 missing (cf. v. l. 11). —a) K7 D4. 9 M1. 6. 7 पावयति; B6 (marg) Cpp (Cp as in text [gloss: अविद्यामलनिराकरणेन पूतं करोति]) पारयते; Da3. a4 D5. 7 Ca प्लावयति; T2 M5 प्रापयति (for पावयते). K6 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 Cp. s ज्ञानं प्ला(K6 पा-; Cs प्लु)वयते सर्वं. ❀ Ca: प्लावयति । यथा मृदा-

ज्ञानादपेत्य या वृत्तिः सा विनाशयति प्रजाः ॥ ४६
भवन्तो ज्ञानिनो नित्यं सर्वतश्च निरागमाः ।
ऐकात्म्यं नाम कश्चिद्धि कदाचिदभिपद्यते ॥ ४७
शास्त्रं ह्यबुद्ध्वा तत्त्वेन केचिद्वादबला जनाः ।
कामद्वेषाभिभूतत्वादहंकारवशं गताः ॥ ४८
याथातथ्यमविज्ञाय शास्त्राणां शास्त्रदस्यवः ।
ब्रह्मस्तेना निरारम्भा अपक्वमतयोऽशिवाः ॥ ४९
वैगुण्यमेव पश्यन्ति न गुणाननुयुञ्जते ।
तेषां तमःशरीराणां तम एव परायणम् ॥ ५०
यो यथाप्रकृतिर्जन्तुः प्रकृतेः स्याद्वशानुगः ।
तस्य द्वेषश्च कामश्च क्रोधो दम्भोऽनृतं मदः ।
नित्यमेवाभिवर्तन्ते गुणाः प्रकृतिसंभवाः ॥ ५१
एतद्बुद्ध्वानुपश्यन्तः संत्यजेयुः शुभाशुभम् ।
परां गतिमभीप्सन्तो यतयः संयमे रताः ॥ ५२ C.12.9693 B.12.270[69].56 K.12.278.56

दिकं जलेन प्लावितं जलाकारं भूत्वा द्रवीभावे कठिनतात्यागेन विलीयते, मृदिति न ज्ञायते, तद्वत् ॥ Cn : प्लावयते, संसारं नाशयति ॥ Cp : संसारसागरादुत्तारयति । ❀ —^{b}) D5 om. यो ज्ञानं. K1. 2 Dn1 Ds अनु-; D5. 7 परि- (for ह्यनु-). D4 -वर्तते; D7 -वर्तिते. K4 अनुज्ञानं प्रवर्तते. —^{c}) K7 V1 B6 (marg.) D4. 9 T G1–3 अपेता (for °त्य). Da3. a4 बुद्धिः (for वृत्तिः). —^{d}) Da4 स वि-; T1 सापि (for सा वि-).

47 Ś1 missing (cf. v. l. 11). B9 om. 47^{a}–50^{b}. —^{a}) Da3. a4 T G1–3 भवंति (for भवन्तो). K6 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 Cp व्यक्तं (for नित्यं). —^{b}) K1 सर्वताश्च. K6 B8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1–3 M5. 7 निरामयाः (for °गमाः). ❀ Ca : निरागमाः, अगृहीतागमतत्त्वार्थाः ॥ Cp : वैदिकज्ञानशून्याः । ❀ —^{c}) K1. 4. 6. 7 Ds1 D4. 5. 7. 8 T1 एकात्म्यं (K1 °त्म्यो; K6 °त्मं) (for ऐ°). D7 कं विद्धि (for कश्चिद्धि). —^{d}) K6 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 Cpp उप- (for अभि-).

48 Ś1 missing (cf. v. l. 11). B9 om. 48 (cf. v. l. 47). —^{a}) T1 G1–3 शास्त्राणि (for शास्त्रं हि). K2 हि बुद्धा; Dn4 स्वबुद्धा (for ह्य°). —^{b}) K2 वादमला; K7 D4. 9 °परा; V1 Bo. 6–8 Ds D3. 5–7 T G1. 3 M5 °बलाज्; Ca (gloss : शुष्कतर्कैकपराः) °बला (as in text). —^{c}) K1. 2. 4 -दोषाभि-; T1 -द्वेषोप-; G1 -द्वेवश्च (for -द्वेषाभि-). G2 कामवेगोद्भूतत्वाद् (submetric). —^{d}) B8 -वशंगमाः; Ds1 -वशं गतः.

49 Ś1 missing (cf. v. l. 11). B9 om. 49 (cf. v. l. 47). —^{a}) K1. 2. 4 G2 यथातत्त्वम्; K6. 7 Da3 T G3 M6 यथातथ्यम्; B6–8 Ds2 D3. 5. 7 यातातथ्यम्; Dn4 यथा तथा (for याथातथ्यम्). —^{b}) Ds1 -दश्यवः; G2 -दस्युवत्. ❀ Cs : शास्त्रदस्यवः, शास्त्रार्थापहारकाः । ❀ —^{c}) K1 ब्रह्मसेना; K6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) D5. 7 T1 ब्राह्मणास्ते (for ब्रह्मस्तेना). B8 (marg.) निरानंदा; G1. 2 [अ]तिसंरंभा (for निरारम्भा). ❀ Cn : निरारम्भाः, शमाद्यारम्भशून्याः ॥ Cs : श्रवणादिहीनाः । ❀ —^{d}) K1. 2. 4 अपेत- (for अपक्व-). G1 -मनयो; M1. 6. 7 -मनसो (for -मतयो). K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 Cpp दंभमोहवशानुगाः.

50 Ś1 missing (cf. v. l. 11). B9 om. 50^{ab} (cf. v. l. 47). —^{a}) K6 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 Cn. p. s नैर्गुण्यम् (for वैगुण्यम्). D8 अनु- (for एव). K7 D9 पश्यंत्यो (D9 °तो) (for °ति). —^{b}) B8 उप-; M6 अनि- (for अनु-). K7 -युंज्यते; Bo. 7. 8 -भुंजते; Da4 -भंजते; Dn1 G2 -युज्यते (for -युञ्जते). —^{c}) K6 Bo. 8 T1 G1. 2 अंतः- (for तमः-). K2 -प्रविष्टानां (for -शरीराणां). —^{d}) T1 अंत (for तम).

51 Ś1 missing (cf. v. l. 11). G2 om. 51^{ab}. —^{a}) K1. 2. 4 यथा च (for यो यथा-). M1. 6 लभते (for -प्रकृतिर्). —^{b}) T1 G3 प्रकृत्याः; T2 G1 M1. 5–7 °त्या (for °तेः). K4 Bo वशानुगाः; T1 वशं गतः. —^{c}) K6 प्रद्वेष-; D5 द्वेषस्य; T1 G1–3 क्रोधश्च (for द्वेषश्च). —^{d}) K6 B8 G1 क्रोधदं(G1 °डं)भो; T1 लोभो डंभो; G2 क्रोधारंभो; G3 क्रोधो डंभो (for क्रोधो दम्भो). K1 [ऽ]वृतं; M1. 5. 6 [ऽ]नृतो (for °तं). K1 तथा; K2. 4 यथा; K7 V1 D4. 9 तमः; B8 M1. 6 दमः (for मदः). —^{e}) T2 G1. 2 [अ]नु- (for [अ]भि-). K6 B9 Dn4 D2. 3 -वर्धंते (for -वर्तन्ते).

52 Ś1 missing (cf. v. l. 11). —^{a}) Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 एवं (for एतद्). Da3 Dn1. n4 D2. 8 ध्यात्वा; T2 G1 M6 बुद्धा (for बुद्ध्वा). Bo. 6. 8. 9 तु; G1 न (for [अ]नु-). K6 -पश्यंत; D5 -पश्यंत्यः; T2 -पश्यंति. — Bo om. 52^{c}–54^{d}. —^{c}) D5. 7 सतां (for परां). —^{d}) K6. 7 B6–9 Da3. a4 Dn4 Ds D2. 4. 6–9 समये; G2 संग्रामे (for समये). D5 यतयः समरे यताः. — After 52, M5 ins. :

C. 12. 9694
B. 12. 270[c9]. 57
K. 12. 275. 57

स्यूमरश्मिरुवाच ।
सर्वमेतन्मया ब्रह्मञ्शास्त्रतः परिकीर्तितम् ।
न ह्यविज्ञाय शास्त्रार्थं प्रवर्तन्ते प्रवृत्तयः ॥ ५३
यः कश्चिन्न्याय्य आचारः सर्वं शास्त्रमिति श्रुतिः ।
यदन्याय्यमशास्त्रं तदित्येषा श्रूयते श्रुतिः ॥ ५४
न प्रवृत्तिर्ऋते शास्त्रात्काचिदस्तीति निश्चयः ।
यदन्यद्वेदवादेभ्यस्तदशास्त्रमिति श्रुतिः ॥ ५५
शास्त्रादपेतं पश्यन्ति बहवो व्यक्तमानिनः ।
शास्त्रदोषान्न पश्यन्ति इह चामुत्र चापरे ।
अविज्ञानहतप्रज्ञा हीनप्रज्ञास्तमोवृताः ॥ ५६
शक्यं त्वेकेन मुक्तेन कृतकृत्येन सर्वशः ।
पिण्डमात्रं व्यपाश्रित्य चरितुं सर्वतोदिशम् ।

712* यतः स्वरूपतश्चान्यो जातितः श्रुतितोऽर्थतः ।
कथमस्मिन्स इत्येव संबन्धः स्यादसंहितः ।

53 Ś1 missing (cf. v. l. 11). Bo om. 53 (cf. v. l. 52). K6 B9 Ds1 D6. 8 स्युमरश्मिर्; K7 D9 स्यूत°; D5 स्यम°; D7 स्थूण°; G1 ब्रूम° (for स्यूमरश्मिर्). — a) T1 एव (for एतन्). K2 महा-; T G1-3 M5 त्वया; M1. 6 मम (for मया). D8 राजन् (for ब्रह्मन्). — b) K1. 2 संप्र- (for परि-). D7 -कीर्तितः; M7 -कल्पितं (for -कीर्तितम्). — c) K2 विज्ञाय (for [ह्य]वि-). — d) Da4 G1 प्रवर्तयः (for प्रवृत्तयः).

54 Ś1 missing (cf. v. l. 11). Bo om. 54 (cf. v. l. 52). — a) K1. 2. 6 Dn1 Ds2 D4 T2 G1. 2 M1. 6. 7 न्याय; K7 त्याज्य (for न्याय्य). K6 आधारः (for आचारः). — b) K1. 2 सर्वे; Ds1 सर्वः; Ds2 D3. 5. 6 G2 सर्व-; T2 स वै (for सर्वं). G2 स्थितिः (for श्रुतिः). — c) K7 D4. 9 यद्यन्या(K7 °स्या)य्यम्; Dn1 D3. 6 G1 M1. 6 यदन्यायम्; G2 यथान्यायम् (for यदन्याय्यम्). K2 यदन्यायमहाशास्त्रम्. — d) K2 एशा; G1 एषां. K1. 2. 4 शाश्वती; K6 V1 B6-9 Da3. a4 D5. 7 वैदिकी (for श्रूयते).

55 Ś1 missing (cf. v. l. 11). K1. 2. 4 om. (hapl.) 55. — a) M6 अप्रवृत्तिर्. — b) K6 काश्चिद् (for काचिद्). B6 D5. 7 इ (for [इ]ति). — c) T2 वेष- (for वेद-). — d) B6 तद्गच्छास्त्रम्; B9 तत्तच्छा°; Da3. a4 तत्र शास्त्रम्; D5. 7 T G1. 3 M1. 5-7 तदुच्छास्त्रम्; G2 कुतः शास्त्रम् (for तदशास्त्रम्). B8 (marg.) तच्छास्त्रमिति नः श्रुतिः.

56 Ś1 missing (cf. v. l. 11). Before 56, D8 ins. कपिल उवाच. — a) K1. 2. 4 V1 D4. 9 अपेत्य; T2 अपेता (for °तं). G2 अश्यंति (for पश्यन्ति). — B7 om. (hapl.) 56[bc]. — b) B3 (marg. as in text) मुक्त-; T1 G1. 3 M1. 5-7 [ऽ]त्यर्थ-; T2 G2 व्यर्थ- (for व्यक्त-). D6 -गामिनः (for -मानिनः). D5. 7 बहवोत्यक्तमादितः. ❀ Ca: व्यक्तमानिनः, व्यक्त एवायं वेदार्थ इति भ्रान्ताः ॥ Cn: व्यक्तं प्रत्यक्षसिद्धं, तदेव मन्यन्ते । ❀ — T2 om. 56[c]-58[b]. Da3 Dn1. n4 transp. 56[cd] and 56[ef]. — c) G1 शास्त्रे (for शास्त्र-). K2 Ds1 -दोषा; G1. 2 M5. 7 -दोषं (for -दोषान्). K1 पश्यंत; D5. 7 पश्यामि (for पश्यन्ति). — d) K4 D4. 5. 7. 8 वा (for the first च). D4. 5. 7 वा (for the second च). Bo. 8 (marg.) Dn1. n4 D8 D2. 3. 6 शोचंति च यथा वयं. — After 56[cd], Bo. 8 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6 Cn Kumbh. ed. ins.:

713* इन्द्रियार्थाश्च भवतां समानाः सर्वजन्तुषु ।
एवं चतुर्णां वर्णानामाश्रमाणां प्रवृत्तिषु ।
एवमालम्बमानानां निर्णये सर्वतोदिशम् ।

[Bo om. line 2; Da3 om. lines 2-3.]

—Bo. 8 D8 D2. 3. 6 Kumbh. ed. cont. after the above, while G2 ins. after 56[cd], 714*. B7 D2 om. 56[ef]. — e) D5. 7 अविज्ञात- (for °ज्ञान-). — f) D7 हीने (for हीन-). K1. 2. 4. 7 B6. 9 Da4 D4. 5. 7. 9 M7 -ज्ञानास् (for -प्रज्ञास्).

57 Ś1 missing (cf. v. l. 11). T2 om. 57 (cf. v. l. 56). — a) K7 D5. 7. 9 M7 शक्यते केन (for शक्यं त्वे°). K6 सुकेन; V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6-8 युक्तेन (for मु°). ❀ Ca: एकेन द्वैतादर्शिना आत्मैकनिष्ठेन योगारूढेन । ❀ — b) K2. 4 कृतकृतेन (for °कृत्येन). — c) K7 D8. 9 समाश्रित्य; T1 G1 उपा°; G2 उपासित्वा; G3 अपाश्रित्य (for व्यपा°). — K1. 2. 4 Bo om. (hapl.) 57[de]. — d) B7 वित्तं (sic); Da3. a4 चरितं; G2 चरंतः (for चरितुं). M7 सर्वतो दिशः. B8 (marg.) Dn1. n4 D8 D2. 6. 8 चरितुं विजितात्मना. — K6. 7 V1 B6. 7. 9 D3-5. 7. 9 T1 G2 (also). 3 M1. 5-7 Kumbh. ed. (also) ins. after 57[cd]: Bo. 8 D8 D2. 3 (also). 6 Kumbh. ed. after 713*: G2 after 56[cd]:

714* आनन्त्यं वदमानेन शक्तेन विजितात्मना ।

[K6. 7 तेनाधि-; D5 तेनाति-; D7 T1 G1. 3 Kumbh.

वेदवादं व्यपाश्रित्य मोक्षोऽस्तीति प्रभाषितुम् ॥ ५७
इदं तु दुष्करं कर्म कुटुम्बमभिसंश्रितम् ।
दानमध्ययनं यज्ञः प्रजासंतानमार्जवम् ॥ ५८
यद्येतदेवं कृत्वापि न विमोक्षोऽस्ति कस्यचित् ।
धिक्कर्तारं च कार्यं च श्रमश्चायं निरर्थकः ॥ ५९
नास्तिक्यमन्यथा च स्याद्वेदानां पृष्ठतःक्रिया ।
एतस्यानन्त्यमिच्छामि भगवञ्श्रोतुमञ्जसा ॥ ६०
तथ्यं वदस्व मे ब्रह्मन्नुपसन्नोऽस्म्यधीहि भोः ।
यथा ते विदितो मोक्षस्तथेच्छाम्युपशिक्षितुम् ॥ ६१ C. 12. 9706 B. 12. 270[69]. 68 K. 12 275. 68

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६१ ॥

---

ed. (second time) नात्यंतं; G2 (second time) M5 नानंत्यं (for आनन्त्यं). B0 वदमाने च; Kumbh. ed. (second time) वंदमानेन (for बद्मानेन). D3 (second time). 4. 9 तेनाविवदमानेन (for the prior half). K7 सक्तेन (for शक्तेन). K6 अशक्तेन यथात्मना; B0 इह चामुत्र चापरे; B6. 8. 9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3 (first time). 5-8 G2 (first time) श(B6 स)क्तेनावर्जितात्मना; B7 शक्तेन विदितात्मना; D4. 9 न सक्तेन जितात्मना; T1 G1. 3 M5 स(T1 अस)क्तेनाविदितात्मना; G2 (second time) सत्वेनाविदितात्मना (for the post. half).]

— ^{e}) K6. 7 D4. 9 वेदवाक्यं (for °वादं). T1 G1-3 M1. 5-7 समाश्रित्य (for व्यपा°). — ^{f}) K1. 6 V1 B7 D8 G1 M7 प्रभाषितं; K2 °शितुं; Da3. a4 °वितं (for °षितुम्). — After 57, K6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-7 Kumbh. ed. ins.:

715* अपेतन्यायशास्त्रेण सर्वलोकविगर्हिणा ।

[Da4 अपेत्य (for °त-). D6 -शस्त्रेण (for -शास्त्रेण). V1 B0 Ds2 -विगर्हणा (for °र्हिणा).]

58 Ś1 resumes from 58. T2 om. 58^{ab} (cf. v. l. 56). — ^{a}) K2 दुष्कृतं; Da4 पुष्करं (for दु°). — ^{b}) K1. 2 कुटुंभम्; Da4 कुटंबम्; G3 कुटुं°. K2 -संश्रितुं; G1 -संश्रुतं. — ^{c}) T1 अध्यापनं (for अध्ययनं). G1 M7 यज्ञं (for यज्ञः). — ^{d}) K6. 7 B9 D5. 7 प्रजाः (for प्रजा-). T2 -संतान (for °नम्).

59 Before 59, D8 T1 G1. 3 ins. स्थू(D8 स्थु)-मरश्मिः. K1 om. 59. — ^{a}) D8 यथा (for यदि). K7 D4. 6. 9 एव (for एवं). Ś1 K2. 4 वै; G2 [अ]स्ति (for [अ]पि). — ^{b}) M7 हि (for न). K7 D4. 9 कश्चन (K7 °नः) (for कस्यचित्). — ^{c}) G2 कामं (for कार्यं). ❀ Ca: धिक्कर्तारं, एतत्कर्तारं धिक् । ❀ — ^{d}) T2 G1. 2 श्रमं (for श्रमश्च). T1 G1-3 चात्र; T2 छाया (for चायं). G2 निरर्थकं.

60 ^{a}) G2 नात्यक्यम् (sic) (for नास्ति°). Ś1 K2. 4. 7 D4. 7. 9 G8 चास्य; K1 वास्य; B6 Da3. a4 चेत्स्याद् (for च स्याद्). — ^{b}) Ś1 K2. 4 देवानां (for वेदानां). B8 (marg.) अन्यथा- (for पृष्ठतः-). Ś1 K1 -कृताः; V1 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D8 G1 M7 -क्रियाः. ❀ Ca: पृष्ठतःक्रिया, वेदानामप्रामाण्यमापद्येत । ❀ — Ś1 reads 60^{c}-61^{d} on marg. — ^{c}) ❀ Ca: आनन्त्य, शाश्वतफलप्रदत्वम् । ❀ — ^{d}) K7 भगवान्.

61 Ś1 reads 61 on marg. 61^{ab} partly damaged in Ś1. — ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 सत्यं; K6 B0. 8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 G2. 3 तत्त्वं; G1 तथ्या (for तथ्यं). K1 वचस्व (for वदस्व). — ^{b}) Ś1 K1. 2 Da3. a4 Ds2 D3-5. 7. 9 T G1. 3 M7 उपपन्नो; K7 उप*न्नो (for °सन्नो). K7 [ऽ]स्मि (for ऽस्मि). K1 अधीष्व; K2 अधीषु; K6 अधो हि; G2 अधीश (for °हि). K7 Dn1 Ds2 D4 T2 G3 M1 भो (for भोः). — ^{c}) K2 विद्यतो; V1 विहितो; Da4 विदिते (for °तो). — ^{d}) G1 अप- (for उप-). D5. 7 तथेदमुपशिक्षितुं.

Colophon. G6 missing: K3. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 B0. 5-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2-9 T G1. 3 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1 B6. 7. 9 Da3. a4 D2. 3. 8 M1 गोकपिलीयं; K2. 4. 6 V1 B0. 8 Dn1 Ds D5. 6 गोकापिली(K2. 4 °ले)यं; K7 D4. 9 गोकपिलीये त्यागप्रशंसा; D7 त्यागप्रशंसा; M6 गोकपिलसंवादः; M7 कपिलसंवादे मोक्षप्रशंसनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 B7 Dn4 M1. 6. 7 94; Dn1 D7 T1 G1. 3 M5 96; Ds2 95; D8 90; T2 109; G2 91. — *Śloka no.:* Da4 66; Dn1 68; Dn4 67; D8 69.

२६२

C. 12. 9707
B. 12. 271[70]. 1
K. 12. 276. 1

कपिल उवाच ।
वेदाः प्रमाणं लोकानां न वेदाः पृष्ठतःकृताः ।
द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् ।
शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ १
शरीरमेतत्कुरुते यद्वेदे कुरुते तनुम् ।
कृतशुद्धशरीरो हि पात्रं भवति ब्राह्मणः ॥ २
आनन्त्यमनुयुङ्क्ते यः कर्मणा तद्ब्रवीमि ते ।
निरागममनैतिह्यं प्रत्यक्षं लोकसाक्षिकम् ॥ ३
धर्म इत्येव ये यज्ञान्वितन्वन्ति निराशिषः ।
उत्पन्नत्यागिनोऽलुब्धाः कृपासूयाविवर्जिताः ।
धनानामेष वै पन्थास्तीर्थेषु प्रतिपादनम् ॥ ४
अनाश्रिताः पापकृत्याः कदाचित्कर्मयोनितः ।
मनःसंकल्पसंसिद्धा विशुद्धज्ञाननिश्चयाः ॥ ५
अक्रुध्यन्तोऽनसूयन्तो निरहंकारमत्सराः ।

262

☞ This adhy. is missing in G_6 (cf. v. l. 12. 259. 1).

1 [a]) $D_{4.9}$ प्रमाणा. Dn_4 प्रामाणं हि तु लोकानां (sic). — [b]) K_1 वेदः. B_8 (marg. as in text) $Da_{3.a4}$ -क्रियाः (for -कृताः). — 1[cdef] = Maitrā. Up. 6. 22; quoted in the Vākyapadīya under 1. 22. — [c]) G_1 चेद् (for द्वे). K_1 (by corr.) ब्रह्मणो; Da_4 Dn_4 G_1 ब्रह्मणि (Da_4 °णा). — [d]) $K_{2.7}$ तत् (for यत्). — [e]) Da_4 शब्दो (for शब्द-). K_2 निष्क्रांतः (for °ष्णातः). M_7 शब्दब्रह्मविनिष्णातः. ❀ Ca : शब्द-ब्रह्म, वेदः । ❀ — [f]) D_4 om. (hapl.) from ह्माधि-गच्छति up to ब्राह्म (in 2[d]).

2 D_4 om. up to ब्राह्म (cf. v. l. 1). — [b]) Dn_4 पदद्वे; T_1 G_2 यद्वै तत्; G_3 यद्वेदात् (for यद्वेदे). T_1 $M_{1.6.7}$ मतिं (for तनुम्). D_7 G_1 यद्वै ते कुरुतेति तं. ❀ Ca : वेदे कुरुते तनुं, वेदार्थं शरीरं उपनयनद्वारा ब्राह्मणशब्दवाच्यं कुरुते ॥ Cn : गर्भाधानविधिना उत्पाद-यति ॥ Cp : उपनयनेन वेदाध्ययनयोग्यं शरीरं कुरुते ॥ Cs : यदुपनयनसंस्कारं कुरुते तद्द्वितीयं जन्म । ❀ — [c]) V_1 B_8 (marg. as in text) वेद-; $Da_{3.a4}$ T_2 M_7 कृतः. $Ś_1$ K_1 Ds_2 -शुद्धि-; K_2 -बुद्धि- (for -शुद्ध-). T_1 G_2 [ऽ]पि (for हि). — [d]) K_6 $Bo_{.6.8.9}$ $Da_{3.a4}$ Ds_2 D_{5-7} वेदे (for पात्रं).

3 [a]) K_6 $Bo_{.6-9}$ $Dn_{1.n4}$ $D_{2.3.6.8}$ अत्र बुद्ध्ये(K_6 B_9 °द्धे)दं; V_1 अनुयुक्तोयं; B_8 (marg.) $Da_{3.a4}$ °युक्तं यत्; T_1 $G_{1.3}$ M_5 °चित्यैवं (G_1 °व); T_2 °चिंत्येदं; G_2 °चिंत्यं च; $M_{1.6}$ °चिंतेयं; M_7 °चिंत्याहं (for °युङ्क्ते यः). K_7 $D_{4.9}$ यत् (for यः). ❀ Cs : आनन्त्यं, मुक्तिफलत्वम् । ❀ — [b]) B_7 $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.6.8}$ T_2 $M_{5.7}$ कर्मणां; T_1 G_{1-3} °णस्. K_7 $D_{4.9}$ यद्; Ds_2 प्र- (for तद्). Ds_1 D_2 ब्रवीतु मे (for °मि ते). ❀ Cn : कर्मणां फलमानन्त्यं मोक्षोपयोगि चित्त-शुद्धिरूपम् । ❀ — [c]) Dn_1 D_6 अनागमम् (for निरा°). K_4 अनंतिक्षुं; D_5 अनैतिथ्यं (for °तिह्यं). ❀ Cp : इति हेति स्मृतिहेतुत्वादैतिह्यमनुमानं, तन्न भवतीत्यनैतिह्यम् ॥ Cv : निरागमं, प्रवृत्तिकर्मप्रतिपादकागमे श्रद्धां विना । ❀

4 [a]) K_7 [ऽ]वज्ञान्; T_1 $G_{1.3}$ यज्ञं (for यज्ञान्). — [b]) Da_3 नराशिषः. — [c]) K_2 [ऽ]लुब्धः. ❀ Cp : उत्पन्नत्यागिनः, उपस्थितफलत्यागिनः । ❀ — [d]) T_2 क्रियासूया-; $G_{1.2}$ कोपा°; M_6 कृता° (for कृपा°). — [e]) K_7 T_2 धन्यानाम्; T_1 G_2 दाना° (for धना°). T_1 G_2 पात्रं (for पन्थास्). — [f]) D_6 प्रतिपादिनं. ❀ Ca : तीर्थेषु, उपरागादिषु ॥ Cn : सत्पात्रेषु । ❀

5 [a]) K_2 अनाश्रित्याः; K_7 D_9 न लिप्यंते; D_4 अनासृताः; G_1 °श्रुताः (for °श्रिताः). K_6 V_1 $Bo_{.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.5-8}$ पाप(K_6 °क)कर्म; K_7 D_4 °कृत्यात्; T_1 G_1 M_5 °कृत्यां; T_2 G_2 °कृत्यं; M_7 °कृताः (for °कृत्याः). — [b]) $K_{4.7}$ $Bo_{.8}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.6-8}$ Cp कर्मयोगिनः; K_6 अपि योनितः; $B_{6.7}$ $Da_{3.a4}$ कर्ममानिनः; D_5 कार्ययोगिनः; D_9 कर्मयोगतः; T_1 G_{1-3} ब्रह्मयोनितः; T_2 कर्मयोगितः (for कर्मयोनितः). — [c]) $D_{4.9}$ -संशुद्धा; D_7 -संशुद्धिर्. — [d]) $K_{2.7}$ V_1 Dn_4 $D_{4.9}$ T G_{1-3} M_7 विशुद्धा (for °द्ध-). T_2 -निश्चये.

6 [a]) Ds_2 नक्रुध्यतो. B_8 [ऽ]नु- (for ऽन-). — G_2 om. 6[cd]. K_6 B_{6-9} $Da_{3.a4}$ D_{5-7} repeat 6[cd] after 7. — [c]) T_1 (also as in text) सुशुद्धाश्च; G_1 सुशुक्लाश्च (for त्रि°). K_6 (first time) V_1 $B_{6.7.8}$ (marg. as in text).$_9$ $Da_{3.a4}$ (all first time) ज्ञाननिष्ठात्मतृप्ताश्च;

ज्ञाननिष्ठास्त्रिशुक्लाश्च सर्वभूतहिते रताः ॥ ६
आसन्गृहस्था भूयिष्ठमव्युत्क्रान्ताः स्वकर्मसु ।
राजानश्च तथा युक्ता ब्राह्मणाश्च यथाविधि ॥ ७
समा ह्यार्जवसंपन्नाः संतुष्टा ज्ञाननिश्चयाः ।
प्रत्यक्षधर्माः शुचयः श्रद्दधानाः परावरे ॥ ८
पुरस्ताद्भावितात्मानो यथावच्चरितव्रताः ।
चरन्ति धर्मं कृच्छ्रेऽपि दुर्गे चैवाभिसंहताः ॥ ९
संहत्य धर्मं चरतां पुरासीत्सुखमेव तत् ।
तेषां नासीद्विधातव्यं प्रायश्चित्तं कदाचन ॥ १०
सत्यं हि धर्ममास्थाय दुराधर्षतमा मताः ।
न मात्रामनुरुध्यन्ते न धर्मच्छलमन्ततः ॥ ११
य एव प्रथमः कल्पस्तमेवाभ्याचरन्सह ।
अस्यां स्थितौ स्थितानां हि प्रायश्चित्तं न विद्यते ।
दुर्बलात्मन उत्पन्नं प्रायश्चित्तमिति श्रुतिः ॥ १२ C. 12. 9720 B. 12. 271[70].14 K. 12. 276. 14

K6 B6–9 Da3. a4 D5–7 (all second time) त्रिशुक्ला ज्ञाननिष्ठास्ते (B8 °श्च). ❀ Cn : त्रिशुक्लाः, जन्म कर्म विद्या चेति त्रीणि शुक्लानि येषाम् ॥ Cs : योनिविद्याकर्मभिः शुद्धाः ॥ Cv (reading त्रियुक्ताः) : त्रिभिर्वेदैर्युक्ताः । ❀

7 ^{a}) D6 गृहस्थ-. G1 भूयिष्ठां. —^{b}) D9 अव्यक्रांताः; T1 G1–3 ह्युपक्रांताः; T2 M7 अप्युत्क्रांताः (for अव्यु°). ❀ Cn. p : अव्युत्क्रान्ताः आदरवन्तः । ❀ —^{c}) Ś1 K2 ईजानाश्च; K6 B6. 9 Da3. a4 ब्राह्मणाश्च (for राजानश्च). K6 V1 B6–9 Da3. a4 तपोयुक्ता. —^{d}) K2 ब्रह्मणाश्च; K6 B6. 9 Da3. a4 राजानश्च. K4. 6 B7 Da3. a4 D4 य(B7 त)था विधिः; T1 तथाविधि. — After 7, K6 B6–9 Da3. a4 D5–7 repeat 6^{cd}.

8 ^{a}) K6 सममार्जव-; T2 शमाद्या° (for समा ह्या°). —^{b}) G2 विशुद्धा (for संतुष्टा). T2 ज्ञाननिश्चये. — K2. 4 om. 8^{c}–9^{d}. —^{c}) K6 -धर्मे (for -धर्माः). ❀ Cs : प्रत्यक्षधर्माः, प्रत्यक्षीकृतधर्मफलाः । ❀ —^{d}) K1 श्रद्धधानः. Ś1 K1 B8 (marg. as in text) M7 परापरे; D8 °वराः; T1 G1–3 तपोधनः. ❀ Cs (reading परावरान्) : उच्चावचान्धर्मान् । ❀

9 K2. 4 om. 9 (cf. v. l. 8). —^{a}) G2 भावितात्मानो. ❀ Cp : पुरस्तात्, जन्मान्तरे ॥ Cs : भावितात्मानः, परमात्मध्यानपराः । ❀ —^{b}) B7 -प्रजाः (for -व्रताः). —^{c}) Da3 चरित- (for चरन्ति). Da4 धर्मे. Ś1 K1 कृच्छ्रेण; D4 कृच्छ्रोपि; G2 कृच्छ्रेषु. —^{d}) D4 दुर्गो (for दुर्गे). D4. 9 वै(D4 वे)व; T1 G1. 3 चापि; G2 M1. 5–7 वापि (for चैव). K6. 7 V1 D4. 7. 9 Ca (gloss : कृताभिसंधयः) Cp [अ]भिसंहिताः; B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 6. 8 [अ]पि संहताः (for [अ]-भिसं°). ❀ Cs (reading सुसंहिताः) : सख्री[? सज्जी]-भूय स्थिताः । ❀

10 G3 om. 10–11. —^{a}) Ś1 K1. 7 D4. 9 संहित्य; K4 मांहित्य (sic); D2 महत्य. B0 धर्माच् (for धर्मं). Ś1 K1. 4 चरतः (for चरतां). K2 सांहित्य धर्मे चरताः (sic); V1 संहत्य चरतां धर्मं. —^{b}) Da4 सुषम् (for सुखम्). — V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6 Cp Cal. Bom. ed. repeat 10^{cd} after 12^{ab}; while D7 repeats 10^{cd} after 12^{ef}. —^{c}) Dn4 Ds1 (both second time) T1 G1 आसीद्; G2 आसन् (for नासीद्). Dn1 (second time) विधातव्ये. —^{d}) K4. 6 V1 (both times) B0. 6. 7 Da3 (all first time). a4 (both times) Dn1. n4 Ds D2. 3 (all first time). 5. 6 (first time). 7 (both times). 8 T2 G2 M1. 6. 7 Cal. Bom. ed. (both first time) कथंचन (for कदा°).

11 G3 om. 11 (cf. v. l. 10). D5 om. 11^{a}–12^{b}. —^{a}) G1 M5 संहत्य (for सत्यं हि). D6 सर्वम् (for धर्मम्). K2 आश्रित्य (for आस्थाय). T2 ते हि धर्मं समास्थाय. —^{b}) K2 गताः; D7 नराः; M7 मतां (for मताः). —^{c}) M7 अनुक्रुध्यंते. ❀ Ca. p : मात्राम् इन्द्रियम् ॥ Cn : मीयन्ते विषया अनयेति मात्रा बुद्धिः । तां नानुरुध्यन्ते, अपि तु शास्त्रमेव ॥ Cs : मात्राम्, विषयपरंपराम् । Cv : मात्राम्, रूपरसादिकम् ॥ ❀ —^{d}) K7 Da4 Ds2 D4. 7. 9 T1 G1. 2 न धर्मच्छ(T1 °र्माच्च)लनं ततः. ❀ Cs : अन्ततः कारणकालेऽपि । ❀

12 D5 om. 12^{ab} (cf. v. l. 11). —^{a}) T2 एषः; G2 मे च; M1. 6 एवं. K2 प्रथमा; Da3 प्रथमं. —^{b}) Ś1 K2. 4 [अ]त्राचरेत्; K1 D4. 9 [अ]न्वाचरन् (K1 रेत्); Da3 [अ]द्याचरन्; Da4 [आ]चरन् (submetric); D7 T G1–3 M1. 3–7 [अ]त्राचरन् (for [अ]भ्याचरन्). K7 D4. 9 सदा; D7 T G1. 3 M5 महान्; G2 महत् (for सह). — After 12^{ab}, D7 reads 12^{ef} followed by repetition of 10^{cd}; while, V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6 Cp Cal. Bom. ed. repeat 10^{cd}. —^{c}) K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 तस्मिन्विधौ (for अस्यां स्थितौ). G2 अन्यान्स्थिरासितानां हि (sic). —^{ef}) Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 T G1–3 M5 यदा च (T G1–3 M5 तु) दुर्बलात्मानः प्रायश्चित्तं तदा (G1 तथा) भवेत्.

C. 12. 9721 B. 12. 271.70, 15 K. 12. 276. 15 यत एवंविधा विप्राः पुराणा यज्ञवाहनाः ।
त्रैविद्यवृद्धाः शुचयो वृत्तवन्तो यशस्विनः ।
यजन्तोऽहरहर्यज्ञैर्निराशीर्बन्धना बुधाः ॥ १३
तेषां यज्ञाश्च वेदाश्च कर्माणि च यथागमम् ।
आगमाश्च यथाकालं संकल्पाश्च यथाव्रतम् ॥ १४
अपेतकामक्रोधानां प्रकृत्या संशितात्मनाम् ।
ऋजूनां शमनित्यानां स्थितानां स्वेषु कर्मसु ।
सर्वमानन्त्यमेवासीदिति नः शाश्वती श्रुतिः ॥ १५
तेषामदीनसत्त्वानां दुश्चराचारकर्मणाम् ।
स्वकर्मभिः संवृतानां तपो घोरत्वमागतम् ॥ १६
तं सदाचारमाश्चर्यं पुराणं शाश्वतं ध्रुवम् ।
अशक्नुवद्भिश्चरितुं किंचिद्धर्मेषु सूचितम् ॥ १७

13 ^{a}) K2 अत; K7 D4. 9 एत (for यत). G1 M7 प्राहुः (for विप्राः). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 एवं बहुविधा विप्राः; T G2. 3 M1. 5. 6 एत एवंविधाः (M1. 6 °धः) प्राहुः. — ^{b}) Bo. 6 पुराणे; T G1–3 M1 ब्राह्मणा; Cp (gloss: पूर्वयुगभाविनः) पुराणा (as in text). ❀ Ca. p: यज्ञवाहनाः, यज्ञनिर्वाहकाः ॥ Cs: तस्मिन्बहुषयज्ञे समासीनाः । ❀ — ^{d}) Bo वृत्तमंतो; M1. 6. 7 व्रतवंतो. — ^{e}) K7 Ds D4. 9 T G1. 3 यजंते; D5 यतंतो. K4 यज्ञो. — ^{f}) K2 G1. 2 M1. 6. 7 निराशी-. D5 बंधनाद्. K4 वधाः; D6 च्युताः (for बुधाः).

14 ^{a}) Da3. a4 येषां. K1. 2 यज्ञश्; G1. 3 M1 यज्ञांश् (for यज्ञाश्). G1. 3 वेदांश्च. — ^{b}) Bo स्वकर्माणि; Da3. a4 D4 कर्मणि च; Ds धर्माणि च. K7 यथागसं; G2 °गतं; M1. 6 °गमः. — ^{c}) K7 आगसाश्; T2 G1. 2 M5 °मश् (for °माश्). Dn1 T G1–3 M1. 5–7 Kumbh. ed. यथाकामं (M1 °मः); Bom. ed. यथाकाले (for °कालं). — ^{d}) K4 D6 T G1. 2 संकल्पश्च; V1 कल्पाश्च हि; B6 (marg.) सकर्माश्च; G1 संकल्पय (for °ल्पाश्च). K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 यथाक्रमं; B8 M7 °गमं (for °व्रतम्).

15 ^{a}) Da4 अपेतं; M1. 7 व्यपेतं-. T2 -कामः. — After 15^{a}, K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 editions read 16^{b} for the first time followed by 16^{a}, second time, repeating the same in the proper place. — ^{b}) K7 अकृत्या. Ś1 K2 संश्रितात्मनां; K4. 6 B6 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 शंसि(Da3 °शि)ता°; D5 शंशिता°; G1 संशितात्मनः. — M1. 6. 7 om. 15^{c}–16^{b}. — ^{c}) K2 यजूनां; Da3. a4 धातूनां; Dn1 lacuna; D7 ऋतूनां; G2 साधूनां (for ऋजूनां). Ś1 (*sup. lin.* as in text) K1. 2. 4 कृतविद्यानां; K7 V1 Bo. 9 Da3. a4 D5. 6 Cp (gloss: साम्येनैव व्यवहाररतानां) समनि(K7 °ती)त्यानां; B8 (marg.) समवृत्तानां (for शमनित्यानां). — ^{d}) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 स्वेषु कर्मसु वर्ततां. — ^{e}) K4 इव (for एव). Da3. a4 सर्वमातंस्यायवासीद् (sic). ❀ Ca: आनन्त्यम्, अनन्ताय हितमानन्त्यम् ॥ Cp: आनन्त्यम् अनन्तफलम् ॥ ❀ — ^{f}) K2 इत्यतः (for इति नः).

16 M1. 6. 7 om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). — ^{a}) Ś1 K1. 4 अधीन-; K7 D4. 9 अहीन- (for अदीन-). Dn4 -सत्त्वानो. — K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 editions read 16^{b} for the first time after 15^{a}. — ^{b}) Ds (both second time) ईश्वराचारकर्मणां; T2 दुश्चराचारकारिणां. — K1. 2. 4. 7 D4. 9 T G1. 3 Ca. p. v read 16^{c}–18^{b} (K7 D4. 9 read 16^{c}–17^{d}) for the first time after 12. 261. 33; while K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 editions read 16^{c} for the first time after 12. 261. 33, for the second time after 12. 262. 15^{a}, reading 16^{d}–18^{b} for the first time after 12. 261. 33. — ^{c}) K4 (second time) सु- (for स्व-). K1. 2 (both first time) Dn4 D7 (both second time) T G3 (all first time) M1. 6. 7 संशितानां; K4. 6 (both first time) V1 (first and third time) Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 G1 Ca. p. v. (all first time) संश्रितानां; K6 V1 B7–9 Da3. a4 (all second time) शासितानां; K6 (third time) संस्कृतानां; K7 D4. 9 (all first time) नाम तेषां (K7 [also] फलं); Bo. 6 Dn1 Ds D2. 3. 8 (all second time) editions (both times) शंसितानां; Bo. 6. 8 (marg.) Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 (all third time) संभृ°; D5 (second time) संश्रि° (for संवृ°). Ds1. s2 (before corr.) (both third time) स्वकर्मिणां तपो घोरं. — ^{d}) Cp. as in text. K1. 4 (both second time) तमो (for तपो). K2 Da4 (both second time) घोरं (Da4 °रे) त्वम् (for घोरत्वम्). V1 (first time) B8 (marg. as in text) (second time) T G1. 3 (all first time) आगमत् (for आगतम्). D5. 7 (both first time) तपो घोरं समागतं. ❀ Cp: तत्कर्माख्यं तपः संसारजनकत्वेन घोरत्वमागतम् । ❀

17 For the repetition in K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1. 3 Ca. p. v editions, cf. v. l. 16. — ^{a}) D5. 7 (both second time) सत् (for तं). D4 (second time) सदावारम्; M1 समा-

निरापद्धर्म आचारस्त्वप्रमादोऽपराभवः ।
सर्ववर्णेषु यत्तेषु नासीत्कश्चिद्व्यतिक्रमः ॥ १८
धर्ममेकं चतुष्पादमाश्रितास्ते नरर्षभाः ।
तं सन्तो विधिवत्प्राप्य गच्छन्ति परमां गतिम् ॥ १९
गृहेभ्य एव निष्क्रम्य वनमन्ये समाश्रिताः ।
गृहमेवाभिसंश्रित्य ततोऽन्ये ब्रह्मचारिणः ॥ २०
धर्ममेतं चतुष्पादमाश्रमं ब्राह्मणा विदुः ।
आनन्त्यं ब्रह्मणः स्थानं ब्राह्मणा नाम निश्चयः ॥ २१
अत एवंविधा विप्राः पुराणा धर्मचारिणः ।
त एते दिवि दृश्यन्ते ज्योतिर्भूता द्विजातयः ॥ २२ C. 12. 9730 B. 12. 271[70]. 24 K. 12. 276. 26

चारम्. Ś1 K1. 2 (last two both times). 4 (first time) आचारं; K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 Ca p. v editions (all first time) आश्रित्य; V1 (first time) आचार्यं (for आश्रयं). — b) K6 Bo. 3. 9 Da3. a4 (all first time) पुराणे (for °णं). D6 (second time) शाश्वती. V1 (second time) समं (for ध्रुवम्). ❀ Cp: तं प्रसिद्धं सदाचारं त्रिराचमनस्नानादिरूपम् । पुराणं शाश्वतं ध्रुवं ब्रह्मैव कूटस्थमाश्रयेदिति भावः । ❀ — c) K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 Ca p. v. editions (all first time) अशक्नुवंतश्च; B8 (marg. as in text) (second time) अशक्तवद्भिश्च; Da3. a4 (both first time) अशक्यवंतश्च; T2 अशकुवच्चश्च (for °वद्भिश्च). K1 (first time) रचित्वं; B6 (marg.) 7. 8 T1 G1 (all first time). 2 चरितं (for °तुं). — d) G2 किं च; M1 कश्चिद्; M7 कंचिद्; Cv किंस्विद् (for किंचिद्). Ś1 K1. 2. 4 (last three second time) T2 (both times) धर्मेण (for °षु). Ś1 K1. 2 (last two first time). 4 (both times). 6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T1 G1. 3 Ca. p. v editions (all first time) सूचितं; K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 (all second time) सूक्ष्मतां; D5. 7 (both second time) तत्त्वतां (for सूचितम्).

18 For the repetition in K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1. 3 Ca. p. v editions, cf. v. l. 16. K7 D4. 9 read 18[ab] for the first time after 12. 261. 34. — a) T G1. 3 (all first time) निरापद्धर्ममाचारम् (G1 °रो); Cv (gloss: चिच्छिदाख्यापद्धर्मरहितः) अनापद्धर्म आचारः. ❀ Cp: अयमेव धर्मो निरापत्, अन्यस्तु सकामो धर्म आपत् । ❀ — b) K2 (both times). 6 (second time) त्वप्रसादो; K4 (both times). 7 (second time) V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds (all first time) D2. 3 (both both times). 5-7 (all first time). 8. 9 (both second time) Ca. p. v editions (all first time) ह्यप्रमादो; K6 (first time) ह्ययमादो (sic); K7 D9 (both first time) सोप्रमादो; Dn1. n4 Ds D4. 6 (all second time) T (both both times) G1 (second time). 2. 3 (both times) M1. 5-7 अप्रमादो; D4 (first time) सप्रमादा; G1 (first time) प्रमादो (for त्वप्रमादो). ❀ Cs: अपराभवः धर्मान्तरेणापरिभूतः । ❀ — c) Da3. a4 सर्वे (for सर्व-). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 जा(D6 ज्ञा)तेषु; T1 G3 यत्नेषु (for यत्तेषु).

19 ab) G1. 2 ये (for ते). T G1-3 M1. 5-7 नराः प्रभो (for नरर्षभाः). K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 (also as in text). 6. 7. 8 (also as in text) Cp Cal. Bom. ed. व्यस्त(K6 वृत्त)मेकं च(Ds1 D2 °कश्र)-तुर्धा हि ब्राह्मणा आश्रमं वि(Ds1 °मान्वि)दुः (cf. 21[ab]). — c) K2. 4 ते (for तं). K1 अंत- (for सन्तो).

20 a) T2 एवं. — b) K6 वलमन्ये; D5. 7 वनमध्ये; G2 °मेते (for °मन्ये). — c) Ś1 K2. 4. 6 D7 [अ]भिसंसृ(Ś1 *sup. lin.* °संह्न)त्य; G2 [अ]भवश्रित्यं. ❀ Cp: स्थिता इति शेषः । ❀ — d) K6 धर्मचारिणः; M7 ब्रह्मचारिणं (for °चारिणः).

21 Dn1 Ds D2. 3. 8 Cal. Bom. ed. om. (hapl.) 21[a]-22[b]. — a) K1 धर्ममेति; K2 धर्मं संतश्च; K4 धर्ममंतं; K7 B6 D4. 5. 7. 9 Cp °मेवं; V1 D6 °मेतच्; Bo °मेकं; B8 °मेकश्च (for °मेतं). Bo. 6-9 Da3. a4 D6 चतुर्धा तु; Cp °ष्पादम् (as in text). T G1. 3 M1. 5-7 Kumbh. ed. व्यस्तमे(M1. 6 °स्त ए)कं चतुर्धा तु. — b) K1 आश्रमां; K2 °मान्; G1 ह्याश्रमं. K2. 4 Da4 Cp (gloss: वेदेन; Cpp as in text) ब्रह्मणा; B6. 9 ब्राह्मणं. Kumbh. ed. ब्राह्मणा आश्रमं (by transp.). D4 om. (hapl.) from णा विदुः up to धर्मं (in 22[b]). G2 ह्याश्रयं ब्रह्मणः पदं. — c) K2. 7 आनंत्य- (K2 °त-). K2. 7 Da3 D9 -ब्राह्मणः; B7 ब्रह्मणे. T G1-3 M1. 5-7 Kumbh. ed. सर्वे (T1 °र्वं-) सर्वत्र तिष्ठंतो. — d) Cp as in text. Ś1 K1. 2. 4 V1 B8 D5. 7 ब्राह्मणो. Ś1 निश्रयाः. K7 D9 ब्राह्मणानां स निश्चयः; D6 ब्रह्म नाम निराश्रयः; T G1-3 M1. 5-7 Kumbh. ed. गच्छंति परमां गतिं.

22 Dn1 Ds D2. 3. 8 Cal. Bom. ed. om. 22[ab]. D4 om. up to धर्मं (in 22[b]) (cf. v. l. 21). — a) K6. 7 Bo. 7 Da4 Dn4 D6. 9 G2 M1. 5-7 Kumbh. ed. एत; D5. 7 येन; T1 G1. 3 यत; T2 एतम् (for अत). D5. 7 चैव (for एवं-). T G1-3 M1. 5-7 Kumbh. ed.

C. 12. 9731
B. 12. 271[70]. 25
K. 12 276. 26

नक्षत्राणीव धिष्ण्येषु बहवस्तारकागणाः ।
आनन्त्यमुपसंप्राप्ताः संतोषादिति वैदिकम् ॥ २३
यद्यागच्छन्ति संसारं पुनर्योनिषु तादृशाः ।
न लिप्यन्ते पापकृत्यैः कदाचित्कर्मयोनितः ॥ २४
एवं युक्तो ब्राह्मणः स्यादन्यो ब्राह्मणको भवेत् ।
कर्मैव पुरुषस्याह शुभं वा यदि वाशुभम् ॥ २५
एवं पक्वकषायाणामानन्त्येन श्रुतेन च ।
सर्वमानन्त्यमेवासीदेवं नः शाश्वती श्रुतिः ॥ २६
तेषामपेततृष्णानां निर्णिक्तानां शुभात्मनाम् ।
चतुर्थ औपनिषदो धर्मः साधारणः स्मृतः ॥ २७
स सिद्धैः साध्यते नित्यं ब्राह्मणैर्नियतात्मभिः ।
संतोषमूलस्त्यागात्मा ज्ञानाधिष्ठानमुच्यते ॥ २८
अपवर्गगतिर्नित्यो यतिधर्मः सनातनः ।
साधारणः केवलो वा यथाबलमुपास्यते ॥ २९

प्राहुः (for विप्राः). Cp येन चैवंविधा विप्राः. — b) Da4 पुराणे; Cp (gloss : पूर्वकालीनाः) पुराणा (as in text). K6.7 Bo.7–9 Da3.a4 D4.6.9 T G1–3 M1.5–7 Kumbh. ed. ब्रह्मचारिणः; B6 ब्रह्मचारिणं (for धर्मचारिणः). ❀ Cp : ब्रह्मचारिणः, मांसमैथुनत्यागपराः । ❀ — c) K6.7 D4.9 एते तु (for त एते). D3 (before corr.) भुवि (for दिवि). K2 दृशंतो. ❀ Cs : एते, नारदप्रमुखाः । ❀ — d) K7 D4.9 द्विजोत्तमाः; D5.7 हि जातयः (for द्विजा°).

23 a) B8 (marg. as in text) D5.7 नक्षत्राणां. B8 हि; D5–7 च (for [इ]व). Da3 विधिष्ण्येषु; Da4 [इ]व धिष्णेषु. ❀ Cp : धिष्ण्येषु, विमानेषु । ❀ — b) Dn1 तारकागणः; G2.3 M7 °गुणाः. — c) D7 इति (for उप-). Da3.a4 आनंत्यं च पदं (Da4 °द-) प्राप्ताः. — d) K2 [अ]वैदिकं. T1 G1–3 वसंतो दिवि देववत्.

24 a) K2 T1 G1 यदा; B8 (marg. as in text) ये; D5–7 यथा; G2.3 तद्वा (for यदि). G2 तरंति (for [आ]गच्छन्ति). Da3 संसारे. — b) Da3.a4 तादृशः; D5.7 तादृशं. — c) M7 नि- (for न). K7 Dn4 लिप्यते; G3 लुप्यंते (for लि°). K1 पापकृत्ये; K6.7 B6.9 Da3 M1.5–7 °कृत्याः; Da4 °कृता; D4.9 °कृत्यात्; D5.7 °तस्तु; T1 G1–3 °कृद्भिः (for °कृत्यैः). — d) B8 (marg. as in text) कर्हिचित् (for कदा°). K7 D4.9 पापयोगिनः; Da3.a4 कर्मयोगतः; D5.7 °योगिनः (for °योनितः). — After 24, K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 editions ins. :

716* एकमेव ब्रह्मचारी शुश्रूषुर्घोरनिश्चयः ।

[B9 एतद् (for एव). K7 D4.9 गुरु- (for घोर-).]

25 K2 om. (hapl.) 25. — a) D5.7 एवमुक्तो; G2 एवंविधो (for एवं युक्तो). K1 ब्रह्मणः. — b) T1 G1–3 नब्राह्मणो (for ब्राह्मणको). D5.7 परः (for भवेत्). ❀ Cp : ब्राह्मणको ब्राह्मणाधमः । निन्दायां कः प्रत्ययः । ❀ — c) Bo.6.7.9 Dn1 Ds D2.3.8 कर्मैवं; T1 G1 कर्मैव. T G1–3 [आ]हुः; M1.6.7 [इ]ह (for [आ]ह). — d) D5.7 शुभं वाशुभमेव वा.

26 a) K1.2.4 सर्व- (for पक्व-). Some MSS. कषायानाम्; K7 -कषायेण. — b) Da3 आनंतेन; M7 संयमेन (for आनन्त्येन). Ś1 K1.2.4 व्रतेन; K7 D4.9 ध्रुवेण (for श्रुतेन). K6 Da3.a4 Ds D4 वा (for च). — c) Dn4 सर्वे (for सर्वम्). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 आसीद्वै (D6 °द्वा); D4 corrupt (for एवासीद्). — d) B8 एषा; T G1–3 M1.5.6 इति; M7 इयं (for एवं). M1.6 श्रूयते (for शाश्वती).

27 a) D9 (before corr.) आपेत-; G1 अप्येत-. — b) K1 निर्निधानां; K2.4 Da4 निर्नक्तानां; K6 D4 T2 G1 निर्नि°; D5.7 निर्मु° (for निर्णि°). K7 शुभात्मानां. — c) K6 V1 Bo.6–9 D2.3.6.8 Cp चतुर्थोपनिषद्धर्मः; G2 °थैकोपनिषदो. ❀ Cp : चतुर्थः चतुर्थाश्रमसाध्यः । ❀ — d) K4 साधारणाः. K1 (before corr.).4 स्मृताः; D5 मतः; D7 श्रुतः (for स्मृतः). V1 Bo.6–9 Da4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 साधारण इति स्मृतिः (V1 स्मृतः; B6.8 Ds1 D8 श्रुतिः); Da3 साधारणनिषद्धीतः (sic).

28 a) K4 स सिद्धौ; K6 B6 Da3.a4 Cp (gloss : मोक्षः) संसिद्धिः; K7 B7.8 Ds D3.7.9 M1.5.6 संसिध्यैः; V1 यस्मिन्सं-; Bo.9 Dn1.n4 D2.4.6.8 T G1–3 M7 editions संसिद्धैः; D5 समिध्यौ (for स सिद्धैः). T G1–3 M1.5–7 Kumbh. ed. सेव्यते (for साध्यते). — c) K4.6 संतोषमूल-; D5 °मूलं (for °लस्). — d) K6 D6 ज्ञानधिष्ठानम्; K7 D4.9 T2 G2 M5.7 Kumbh. ed. ज्ञानाधिष्ठान; G1 °नुष्ठानम्.

29 a) K4.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.5–8 G3 M1.6.7 editions -मतिर्; Ds1 T1 G1.2 M5 -मतेर्; T2 -मतो (for -गतिर्). — b) Ds1 यतिधर्माः; D4 °धर्मे; G2 यदि धर्मः. — c) Da3.a4 Ds1 D2

गच्छतो गच्छतः क्षेमं दुर्बलोऽत्रावसीदति ।
ब्रह्मणः पदमन्विच्छन्संसारान्मुच्यते शुचिः ॥ ३०

स्यूमरश्मिरुवाच ।

ये भुञ्जते ये ददते यजन्तेऽधीयते च ये ।
मात्राभिर्धर्मलब्धाभिर्ये वा त्यागं समाश्रिताः ॥ ३१
एतेषां प्रेत्यभावे तु कतमः स्वर्गजित्तमः ।
एतदाचक्ष्व मे ब्रह्मन्यथा तथ्येन पृच्छतः ॥ ३२

कपिल उवाच ।

परिग्रहाः शुभाः सर्वे गुणतोऽभ्युदयाश्च ये ।
न तु त्यागसुखं प्राप्ता एतत्त्वमपि पश्यसि ॥ ३३

स्यूमरश्मिरुवाच ।

भवन्तो ज्ञाननिष्ठा वै गृहस्थाः कर्मनिश्चयाः ।
आश्रमाणां च सर्वेषां निष्ठायामैक्यमुच्यते ॥ ३४
एकत्वे च पृथक्त्वे च विशेषो नान्य उच्यते ।
तद्यथावद्यथान्यायं भगवान्प्रब्रवीतु मे ॥ ३५

कपिल उवाच ।

शरीरपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः ।
पक्के कषाये वमनै रसज्ञाने न तिष्ठति ॥ ३६ C. 12. 9745 B. 12. 271[70]. 36 K. 12. 276. 39

साधारणं. — ^{d}) B6 Da3 Dn1 उपासते; M5 °स्यसे (for °स्यते).

30 ^{a}) Kumbh. ed. गच्छते. T1 G2 M5. 7 भवति; T2 G1. 3 Kumbh. ed. बलिनः; M1. 6 भवतः (for गच्छतः). K6 B9 Da3. a4 गच्छता गच्छता क्षेमं; Bo. 6. 8 (marg.) Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 °तां गच्छतां क्षेमं. — ^{b}) K4 दुर्बलं न; Da3. a4 °लो न; D4 °लान्न (for °लोऽत्र). — ^{c}) K7 Da3 G1. 2 M1. 7 ब्राह्मणः (for ब्र°). G1 पादम्. D6 अन्विच्छत्.

31 K7 D9 स्यू(D9 स्यु)तरश्मिर्; D4 शूम°; D5 स्थूम°; D7 स्थूत° (for स्यूम°). — ^{a}) K1. 2 भुंजा-(K2 °जं)ते; D4 भुजते. — ^{b}) Ś1 K1. 2. 4. 6 D4 क्षमंते (D4 °त); Da3 यजंतो; Dn1. n4 यजते (for यजन्ते). K6 प्रीयते; G2 दीयते (for ऽधीयते). — ^{c}) Da4 सत्त्वाभिर्; D3 यात्रा°; D5 पात्रा° (for मात्रा°). Ś1 K4. 6 B7. 8 धर्मलुब्धाभिर्; Dn1. n4 Ds2 D2. 3 उपल° (for धर्मल°). — ^{d}) K7 च (for वा). D6. 9 G1 चात्यागं (G1 °गः) (for वा त्यागं). Da3 समाश्रितः (for °ताः).

32 ^{a}) B8 (marg. as in text) Dn4 D5. 7 प्रेत्यभावेषु. — ^{b}) D5. 7 G3 कतमाः; G1 कतमे. Ś1 K1 सर्वजित्तमः; Da3 स्वर्ग उत्तमः; D5. 7 स्वर्गवित्तमाः; T1 G1. 3 °जित्तमाः; G2 सर्गकिंतमाः. ❀ Cp: तत्त्वज्ञानपरिपाक एवात्र स्वर्गः, स्वर्गः सत्त्वगुणोदयः इति भगवद्वचनात् । ❀ — ^{c}) K1 आचक्ष्वसे. D5. 7 सर्वं (for ब्रह्मन्). — ^{d}) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 यथा तत्त्वेन; D4. 5. 7. 9 T1 G3 M1 Kumbh. ed. याथातथ्येन. V1 B7–9 Da3. a4 D5. 7 T2 M5. 7 पृच्छते.

33 ^{a}) K4 परिगृह्याः; D5. 7 °ग्राह्याः. ❀ Cs: परिग्रहाः कर्माणि । ❀ — ^{b}) G1–3 M1. 5–7 ते (for ये). Ś1 गृणते अभ्युपागताः; K1. 2. 4 गृणतोभ्यु(K1 °तेत्यु)-दयाय ये (K1 ते); K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 6. 8 गुणतामभ्युपागताः. ❀ Cs: सत्त्वादिगुणेभ्योऽभ्युदयः फलं येषां ते गुणतोऽभ्युदयाः । ❀ — ^{c}) K7 त्यागः सुखं; G2 त्यागशुभं. G1. 2 प्राप्त. — ^{d}) T1 G1. 3 एवं; G2 एव (for एतत्). K7 D4. 9 अनु-; G2 अभि- (for अपि). Dn1 Ds1 पश्यति.

34 K6 B8 स्युमरश्मिर्; K7 D9 स्यूत°; D4 श्रूत°; D7 स्थूण° (for स्यूम°). — ^{a}) K4 भवतो. G2 ज्ञाननिष्ठायै. — ^{b}) Ds G3 ज्ञान-; T2 G2 धर्म- (for कर्म-). M7 गृहस्था ज्ञानकर्मणां. — ^{c}) K7 D9 M1. 6 तु; D4 तु (for च). — ^{d}) G2 या निष्ठा मोक्ष उच्यते.

35 ^{a}) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2–9 एकत्वेन (D4. 9 °त्वे च) पृथक्त्वेन (Ds2 °क्त्वे च; D9 °क्तेन). — ^{b}) K4 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 नात्र दृश्यते; K6 नात्र गम्यते; M1. 6 ना(M6 वा)न्य उच्यतां. — ^{c}) K6. 7 G2 यद् (for तद्). V1 यथैतद्; M1 यथा तद् (for यथावद्). Ś1 K1. 7 D4. 9 T2 यथा न्याय्यं. G1 यथा यद्यथा नायं. — ^{d}) M1. 6 भगवन्. K2 प्रभवीतु.

36 Quoted in Śaṁkara's Vedāntasūtrabhāṣya under 3. 4. 26. — ^{a}) K1 Ca शरीरपक्ति-; K2. 4 °पंथिः; K6. 7 B9 Da3. a4 Dn4 Ds D4. 6. 7. 9 °पंक्तिः (D9 °क्ति); D5 °पत्तिः; T G1. 2 Cs (gloss: रागद्वेषादिविपाकसाधनं) कषायप(T2 °पं)क्तिः (for शरीरपक्तिः). ❀ Ca: शरीरपक्तिकर्माणीति, शरीराधिष्ठानस्य चित्तस्य वातश्लेष्मादीनां धातुसंज्ञानां नाडीनिरोधकानां पक्तिः पाकः निर्दोषता, तदर्थानि कर्माणि । ❀ — ^{b}) Ś1 K1. 2. 4 पक्वैः कषायैर्. K1. 4 वसनैर्; D4. 9 कर्मभ्यो; T G1–3 M1. 5–7 Cs (gloss:

C.12. 9746 B. 12. 271[70].39 K.12. 275.40 आनृशंस्यं क्षमा शान्तिरहिंसा सत्यमार्जवम् ।
अद्रोहो नाभिमानश्च ह्रीस्तितिक्षा शमस्तथा ॥ ३७
पन्थानो ब्रह्मणस्त्वेते एतैः प्राप्नोति यत्परम् ।
तद्विद्वाननुबुध्येत मनसा कर्मनिश्चयम् ॥ ३८
यां विप्राः सर्वतः शान्ता विशुद्धा ज्ञाननिश्चयाः ।
गतिं गच्छन्ति संतुष्टास्तामाहुः परमां गतिम् ॥ ३९
वेदांश्च वेदितव्यं च विदित्वा च यथास्थिति ।
एवं वेदविदित्याहुरतोऽन्यो वातरेटकः ॥ ४०
सर्वं विदुर्वेदविदो वेदे सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
वेदे हि निष्ठा सर्वस्य यद्यदस्ति च नास्ति च ॥ ४१
एषैव निष्ठा सर्वस्य यद्यदस्ति च नास्ति च ।
एतदन्तं च मध्यं च सच्चासच्च विजानतः ॥ ४२

विशिष्टज्ञानं) विज्ञानं (for वसनै). K6 V1 Bo 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 कषाये कर्मभिः पक्के (Ds1 °क्कै). — d) Ś1 (*sup. lin.* as in text) K1. 2. 4 न स (K1 सं·) ज्ञानेन ; Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 रसज्ञाने च ; T G1–3 M1. 5–7 यथा ज्ञानेन (for रसज्ञाने न). V1 ज्ञाने च परिनिष्ठिते. ❀ Cs. रसज्ञाने न तिष्ठति, रागाधीनज्ञाने न तिष्ठति, मध्यस्थो भवतीत्यर्थः ॥ Cn : रसः प्रीतिर्ब्रह्मानन्दः । Cs : यथा रसज्ञाने, रसो वै सः, इति शुद्धकैवल्ये तिष्ठति । ❀

37 a) V1 Da3 आनृशंसं (Da3 °स्यं); Da4 D6 अनृशंस्यं. — b) Ds1 D2 क्षां(D2 क्षं)तिर् (for सत्यम्). — c) Ś1 K2 [ऽ]नभिमानश्च ; K7 नाति° (for नाभि°). — d) D5. 7 समस् ; T G1–3 M1. 5–7 त(G1 धृ)तिस् (for शमस्). ❀ Cs : ह्रीः, अकार्यान्मनसो निवृत्तिः । ❀

38 a) D4 पथानां ; G2 राजानो (for पन्थानो). K2 G1. 2 ब्राह्मण(G2 °णा)स्त्वेते ; K7 D3. 4 9 T1 ब्राह्मणस्यैते ; D5. 7 ब्राह्मणा ह्येते. — b) D3 ह्येतैः ; G2 युक्तः ; M7 एते. Da3. a4 G2 (also as in text) यत्पदं ; Dn4 सत्वरं (for यत्परम्). — c) G1 विद्वन्. K7 D4. 9 तद्विद्वांसोनुमन्यंते ; D5. 7 तद्विज्ञानं न बुध्येत. — d) ❀ Cs : कर्मनिश्चयम्, कर्मणामन्तःकरणशुद्धिद्वारेण ज्ञानहेतुत्वनिश्चयम् । ❀

39 a) D6 G2 M1. 6 ये ; G1. 3 यं (for यां). Ś1 K1. 2, 4 सिद्धाः (for विप्राः). — b) Ś1 K1 विबुद्धा ; T G1–3 विशुद्ध-. — c) K2 इच्छंति ; G1 तिष्ठंति (for गच्छन्ति). D5. 7 सत्त्वस्थास् (for संतुष्टास्). — d) G1 तम् (for ताम्). Da3 परमा गतिः.

40 a) K6 Dn1 Ds1 G2 वेदाश्च. Da3. a4 वेदितव्ये ; M1. 6 वेदवेद्यं (M1 °द्यां) (for वेदितव्यं). — b) M1. 6. 7 वेदित्वा (for वि°). K4 B6 Dn1 D3. 8 T1 G1. 3 यथास्थितिं ; K6 B7. 8 Da3. a4 Dn4 Ds D2 T2 M5 तथास्थितिं (B8 °तिः); K7 V1 B9 D4. 5. 7. 9 G2 M7 यथास्थितं (V1 °तिः); Bo M1. 6 तथा स्थितं (for यथास्थिति). — G2 om. 40^{cd}. — c) Ś1 K1. 2 B8. 9 Da3. a4 D5. 7 एवं वेदविद(K1 Da3 °दि)स्त्वाहुर् ; K6. 7 D4. 6. 9 एवं (D6 पृच्छा [sic]) वेदविदः (K7 °धिः ; D4. 9 °धि) प्राहुर्. — d) Ś1 (before corr.) K1. 2 B7. 8 (marg) अतोन्ये ; D4 M6 अतान्यो (M6 °न्या); D6 अनन्यो ; T2 कुतोन्ये (for अतोऽन्यो). Ś1 (by corr. as in text) K1 2. 4 वातरेतकः ; K7 Dn1. n4 Ds D3. 4. 9 °रेचकः ; B6. 8 (marg.) °रेटकाः ; Da3. a4 Cnp °वेट(Da4 °द)कः ; D5. 7 चेतरे गुणाः ; D6 चात्मवेदकः ; D8 M5 6 वेदवादकः ; T G1. 3 वेदवादकाः ; M1 वेदपाठकः ; M7 वेदघातकः (for वातरेटकः). ❀ Ca : वातरेटकाः वातवशात्प्रलापिनः ॥ Cn : वातरेचकः, भस्त्रापरनामा चर्मकोशः । वातवेटक इति गौडाः पठन्ति, व्याचक्षते च वातवशात् वेटकः भाषकः । वेट् परिभाषणे इति धातुः । Cpp : अतोन्ये वातवेटकाः इति बहुवचनान्तमपि क्वचिद्दृश्यते ॥ Cs : वातरेचकः, वेदपाठकः । ❀

41 a) K6 D5–7 सर्वैं ; K7 Dn4 सर्वं· ; T1 G1. 2 एवं (for सर्वं). Da3 विविदुं वेदविदोस्ते (sic). — b) V1 सर्वं वेदे (by transp.); Ds1 वेदे सर्वं·. — D4 M1. 6 om. (hapl.) 41^{c}–43^{b}. — c) D6 T1 G2 M7 वेदो. Dn1 ह (for हि). G2 सर्वत्र (for °स्य). — d) D6 यमुदास्ति (for यद्य°). D5 T G1. 3 न चास्ति (for च नास्ति). ❀ Cs : अस्तीति वर्तमानस्य निर्देशो, नास्तीति भूतभविष्यतोः । ❀

42 D4 M1. 6 om. 42 (cf. v. l. 41). K4 B9 D5. 7 T G1–3 M5. 7 om. (hapl.) 42^{ab}. V1 reads from 42^{a} up to end of adhy. on marg. — a) K6 Da3. a4 च ; B6 हि (for [ए]व). K6. 7 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 6. 8. 9 सर्वत्र (for °स्य). — b) K6. 7 Bo. 7. 8 (marg.) Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 यत्तद् ; D8 एतद् (for यद्यद्). Bo न चास्ति ; Dn4 lacuna (for च नास्ति). — c) G2 नव्यं (for मध्यं). — d) D5. 7 सत्यासत्यं ; G2 यद्वा सर्वं ; M5 यदसच्च (for सच्चासच्च). Ds1 विधानतः ; G1 विजानता.

समस्तत्याग इत्येव शम इत्येव निष्ठितः ।
संतोष इत्यत्र शुभमपवर्गे प्रतिष्ठितम् ॥ ४३
ऋतं सत्यं विदितं वेदितव्यं
सर्वस्यात्मा जङ्गमं स्थावरं च ।
सर्वं सुखं यच्छिवमुत्तमं च
ब्रह्माव्यक्तं प्रभवश्चाव्ययश्च ॥ ४४
तेजः क्षमा शान्तिरनामयं शुभं
तथाविधं व्योम सनातनं ध्रुवम् ।
एतैः शब्दैर्गम्यते बुद्धिनेत्रै-
स्तस्मै नमो ब्रह्मणे ब्राह्मणाय ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६२ ॥

२६३

युधिष्ठिर उवाच ।
धर्ममर्थं च कामं च वेदाः शंसन्ति भारत ।
कस्य लाभो विशिष्टोऽत्र तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् ।
कुण्डधारेण यत्प्रीत्या भक्तायोपकृतं पुरा ॥ २ C. 12. 9756 B. 12. 272[1]. 2 K. 12. 277. 2

---

43 D4 M1 6 om. 43[ab] (cf. v. l. 41). V1 reads 43 on marg. — [a]) Ś1 K1 शमस्तु; K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 T1 G1. 3 M5. 7 समासं; K7 V1 B8 D9 T2 समास- (for समस्त-). Da3 इत्येवं. B8 (marg) संप्राप्तं योग इत्येव. — [b]) Ś1 K1. 2. 4. 7 B6 D5. 7 सम; Da4 शास (for शम). K1. 6. 7 B6. 8 (marg.) Da3. a4 G1 निष्ठितं (K1 °ताः); K4 निष्ठुतः; D5. 7 धिष्ठितं; T1 M5 निश्चयं; T2 G2. 3 M7 निश्चितं (for निष्ठितः). Bo. 7–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 सर्वं (Bo Dn4 Ds1 °र्वे) वेदेषु निष्ठितं; D9 स महांश्चैव निष्ठितं. — [c]) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6 8 M5 अनुगतम्; K7 D5. 7. 9 एव शुभम्; T G1–3 M7 अंतगत (M7 °ति) म् (for अत्र शुभम्). — [d]) K1 corrupt; K7 अपवर्ग-; G2 °वर्गं. V1 प्रतिष्ठितः.

44 V1 reads 44 on marg. — [a]) Da4 च सत्यं; M1. 6 सर्वं; M7 सत्य- (for सत्यं). G1 वेदितव्यं; G2 lacuna (for विदितं). ❀ C3: ऋतशब्दः परोक्षवस्तुवचनः । ❀ — [b]) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T G1–3 M1. 5–7 स्थावरं (Da3 M7 °र-) जंगमं (by transp.). — [c]) T2 सत्त्वं (for सर्वं). D9 सुखे; G1. 2 दुःखं (for सुखं). G2 इदम् (for शिवम्). B7. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 उत्तरं; T G1. 2 M5 चोत्तरं; G3 M1. 6. 7 चोत्तमं (for उ°). — [d]) V1 ब्रह्मा प्राह; B8 (marg. as in text) ब्रह्माव्ययं; Dn1 °व्यक्त-; T1 G1. 2 °प्युक्तं (for °व्यक्तं). Ś1 K1. 2. 4 V1 प्रथमश्च; Dn1 Ds M6. 7 प्रभवं (for °वश्च). K6 B8 (marg. as in text) D4. 9 T1 G1 Cp [अ]व्ययश्च (K6 °यं); Dn1. n4 Ds D8 M1. 5–7 [अ]व्ययं.

45 V1 reads 45 on marg. — [a]) Ś1 K1 lacuna for रनामयं शुभं. T G1–3 अनामयश्च (for °यं). K2. 4 6 D4 9 गुह्यं; T G1–3 M1. 5–7 च (for शुभं). — [b]) G2 तथाशमं; M7 तथादिवं. D6 शुभं (for ध्रुवम्). — [c]) K4. 7 V1 Bo. 8. 9 Dn1. n4 Ds सर्वैर्; G2 शुभैर् (for शब्दैर्). K7 Da3. a4 D4. 9 बुद्धिनेत्रे; D5. 7 °तंत्रे. — [d]) G2 om. ब्रह्मणे. Ds1 ब्राह्मणाय च.

Colophon. V1 on marg.; G6 missing: K3. 5 B1–5 Da1 a2 Dn2 n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3 M1. 5–7 मोक्षधर्मं. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 4. 6 Ds गोका (K1 °ष्का) पिलीयं; K2 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 D2–4. 8 गोकपिलीयं; K7 D5. 7. 9 M5 गोकपिलीये (D5. 7 °य-) ज्ञानप्रशंसा; Dn1 Ds2 कापिलीयं; Dn4 गौकापिलीयं संवादं; M1. 6. 7 कपिलगोसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 Dn4 M1. 6. 7 95; Ds1 96; D7 T1 G1 M5 97; D8 91; T2 110; G2 92. — *Śloka no.:* Da4 Dn1 48; Dn4 D8 47.

263

☞ This adhy. is missing in G6 (cf. v. l. 12. 259. 1).

1 [b]) K4 वेदः. K7 V1 Bo संशंति (for शंसन्ति). — [c]) Da3. a4 कस्यां; T1 G2. 3 कश्च (for कस्य). Ś1

C. 12. 9757
B. 12.272[1].3
K. 12.277. 3

अधनो ब्राह्मणः कश्चित्कामाद्धर्ममवैक्षत ।
यज्ञार्थं स ततोऽर्थार्थी तपोऽतप्यत दारुणम् ॥ ३
स निश्चयमथो कृत्वा पूजयामास देवताः ।
भक्त्या न चैवाध्यगच्छद्धनं संपूज्य देवताः ॥ ४
ततश्चिन्तां पुनः प्राप्तः कतमद्दैवतं नु तत् ।
यन्मे द्रुतं प्रसीदेत मानुषैरजडीकृतम् ॥ ५
अथ सौम्येन वपुषा देवानुचरमन्तिके ।
प्रत्यपश्यज्जलधरं कुण्डधारमवस्थितम् ॥ ६
दृष्ट्वैव तं महात्मानं तस्य भक्तिरजायत ।
अयं मे धास्यति श्रेयो वपुरेतद्धि तादृशम् ॥ ७
संनिकृष्टश्च देवस्य न चान्यैर्मानुषैर्वृतः ।
एष मे दास्यति धनं प्रभूतं शीघ्रमेव च ॥ ८
ततो धूपैश्च गन्धैश्च माल्यैरुच्चावचैरपि ।
बलिभिर्विविधैश्चापि पूजयामास तं द्विजः ॥ ९

$K_{1.2.4}$ क(K_1 त)स्य लोभो विनष्टोत्र. — K_7 reads 1^d twice.

2 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.2.4.6}$ अत्र ते वर्णयिष्यामि; K_7 $D_{4.9}$ T_2 G_1 M_5 अत्र ते वर्तयिष्येहम्; V_1 अत्राप्युदाहरंतीमम्. — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ चेतिहासं (for इति°). — ^{c}) M_1 यं (for यत्). — ^{d}) $Da_{3.a4}$ D_3 भक्तयायोप·; $G_{1.2}$ भक्त्या चोप· (for भक्तायोप·). K_6 B_3 Da_4 $D_{5.7}$ G_3 ·हृतं (for ·कृतं).

3 ^{a}) $Da_{3.a4}$ प्रधानो (for अधनो). Da_3 ब्रह्मणः. — ^{b}) D_8 T G_{1-3} धनम् (for धर्मम्). K_7 D_4 M_7 अवेक्ष(K_7 °क्ष्य)त; D_6 अवैक्ष्यत. ❀ Cn: कामाद्धर्ममवैक्षत, फलकामनया धर्मं करिष्यामीति चिन्तितवान् । ❀ — ^{c}) D_5 यथार्थं (for यज्ञार्थं). $M_{1.5-7}$ तदा (for ततो). T $G_{2.3}$ न (G_3 स) यज्ञार्थमतोर्थी तु (T_2 °तोर्थी स; G_2 °तोप्यर्थो); G_1 यज्ञार्थमर्थतोर्थी तु. — ^{d}) B_9 तप्य; T_1 ततो (for तपो). G_2 तयोरत्यक्तदारुणं.

4 ^{a}) T G_{1-3} ज्ञात्वा (for कृत्वा). — ^{b}) K_7 D_2 देवता. — ^{c}) K_4 [अ]ध्यगच्छद्; K_6 V_1 B_0 $D_{5.7}$ T_2 $M_{1.5-7}$ [अ]भ्य°; D_4 [अ]ध्यगच्छन् (for °गच्छद्). Da_4 भक्त्या सुमनसा चैव; T_1 G_{1-3} भक्त्या नैवाध्यगच्छत्तद् (G_1 °च्छं तद्; G_2 °च्छत्स). — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ धर्मं; $D_{5.7}$ अथ (for धनं). Da_4 देवता.

5 ^{a}) K_6 V_1 $B_{0.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.5-8}$ अनु· (for पुनः). Ds_1 ·प्राप्ताः; M_7 प्राप्य (for प्राप्तः). — ^{b}) K_7 V_1 B_9 Dn_4 $D_{4.5.7.9}$ T $G_{2.3}$ $M_{1.5-7}$ कतमं (for °मद्). D_4 G_2 देवतं (for दैवतं). K_2 तनु; K_4 न तत्; $K_{6.7}$ V_1 $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8.9}$ T $G_{2.3}$ तु तत्; $B_{0.8}$ $D_{5.7}$ महत्; B_7 तु सः (for नु तत्). G_1 कतमं दैव तत्कृतं. — ^{c}) K_6 V_1 तन् (for यन्). Da_4 द्रुते; G_2 श्रुतं (for द्रुतं). — ^{d}) K_1 मानुष्यैर्; T_1 G_{1-3} मनुष्यैर् (for मानुषैर्). K_1 Da_4 अजनी·; T_1 G_3 अजलैः; T_2 अंजलिः; G_1 $M_{1.5-7}$ अजळी·; G_2 अजसः (for अजडी·). T_2 कृतः (for ·कृतम्). ❀ Cp: मानुषैरनवरतप्रार्थनया न जडीकृतं वरदानेन मान्द्यं न प्रापितम् ॥ Cs: जडीकृतं, मुहुर्मुहुरभ्यर्थ्यमानैः कृतवैमनस्यम् । ❀

6 ^{a}) K_6 $B_{6.9}$ $Da_{3.a4}$ स च; $B_{0.7.8}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.6.8}$ सोथ (for अथ). Ś$_1$ K_1 सोम्येन; G_2 सौमेन. $K_{6.7}$ V_1 $B_{0.6-9}$ $Da_{3.a4}$ Dn_1 D_8 $D_{2.3.6.8}$ T_2 मनसा; Dn_4 सा देवा; $M_{1.6}$ रूपेण (for वपुषा). — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ दे(K_2 दै)वानुपचरंति के; G_1 °ननुचरंति के; G_2 °नुपनमंति के. — ^{cd}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ कुंडाधारम्. Da_4 अवस्थिताः. D_8 कुंडधारवशे स्थितः (Ds_2 °तं). ❀ Ca: जलधरं मेघशरीरम् । कुण्डधारं, कुण्डानि जलाधारपात्राणि काषायवस्त्राणि वा धारयन्तम् । ❀

7 ^{a}) K_4 त्वं (for तं). B_0 $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.6.8}$ महाबाहुं (for °त्मानं). — ^{b}) T_1 G_{1-3} बुद्धिर् (for भक्तिर्). — ^{c}) D_4 अथायं (for अयं मे). Ś$_1$ $K_{1.2}$ B_8 D_7 T G_{1-3} M_5 दास्यति (B_8 T_2 °ते); D_2 ध्यस्यति (for धा°).

8 ^{a}) M_7 स (for सं·). $K_{1.6}$ B_7 $Da_{3.a4}$ $D_{5.7.8}$ Cp संनिकृष्टस्य; B_6 °ष्टोस्य; D_8 °ष्टस्तु; T_1 $G_{1.3}$ °ष्टं हि; G_2 °ष्टं च (for °ष्टश्च). K_7 $D_{4.9}$ (before corr.) देवश्च; T G_{1-3} M_5 देवानां; Cp (gloss: कुबेरस्य) देवस्य (as in text). — ^{b}) D_4 चाश्वैर् (for चान्यैर्). T_1 G_3 भृतं; G_1 वृतं; G_2 स्मृतः (for वृतः). — ^{c}) G_2 एतं (for एष). B_6 D_5 धास्यति (for दा°). — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ क्षिप्रम्; G_3 घृतम् (for शीघ्रम्). $D_{4.9}$ वा (for च). Da_4 शीघ्रमेव तथैव च.

9 ^{a}) B_8 D_9 transp. धूपैश् and गन्धैश्. K_2 धूमैश् (for धूपैश्). D_4 reads, after जलध (in 10^b), the portion from च माल्यै up to धर (in 10^b) twice. — ^{b}) G_1 माल्ये (for माल्यैर्). — ^{c}) $M_{1.6.7}$ चैव (for चापि). K_6 V_1 $B_{0.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.6.8}$ बलिभिर्विविधाभिश्च. — ^{d}) D_2 द्विज; D_4 द्विजाः.

ततः स्वल्पेन कालेन तुष्टो जलधरस्तदा ।
तस्योपकारे नियतामिमां वाचमुवाच ह ॥ १०
ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चोरे भग्नव्रते तथा ।
निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ ११
आशायास्तनयोऽधर्मः क्रोधोऽसूयासुतः स्मृतः ।
पुत्रो लोभो निकृत्यास्तु कृतघ्नो नार्हति प्रजाम् ॥ १२
ततः स ब्राह्मणः स्वप्ने कुण्डधारस्य तेजसा ।
अपश्यत्सर्वभूतानि कुशेषु शयितस्तदा ॥ १३
शमेन तपसा चैव भक्त्या च निरुपस्कृतः ।
शुद्धात्मा ब्राह्मणो रात्रौ निदर्शनमपश्यत ॥ १४
मणिभद्रं स तत्रस्थं देवतानां महाद्युतिम् ।
अपश्यत महात्मानं व्यादिशन्तं युधिष्ठिर ॥ १५
तत्र देवाः प्रयच्छन्ति राज्यानि च धनानि च ।
शुभैः कर्मभिरारब्धाः प्रच्छिदन्त्यशुभेषु च ॥ १६
पश्यतामथ यक्षाणां कुण्डधारो महाद्युतिः ।
निष्पत्य पतितो भूमौ देवानां भरतर्षभ ॥ १७
ततस्तु देववचनान्मणिभद्रो महायशाः ।
उवाच पतितं भूमौ कुण्डधार किमिष्यते ॥ १८ C. 12. 9772 B. 12. 272[1]. 19 K. 12. 277. 18

10 For the repetition in D4, cf. v. l. 9. — a) V1 अतस् (for ततः). K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T1 G1. 3 M1. 6. 7 त्वल्पेन; G2 स्वकल्पेन (hypermetric) (for स्वल्पेन). — b) Ś1 K1 V1 B7 T2 तथा (for तदा). — c) K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T1 G3 Ca. n [उ](Da3. a4 [अ])पकार- (for °कारे). Da3 -निकारम्; D4 -वियताम्; T1 -निरताम्; G1 नितराम्; M7 नीयताम् (for नि°). — d) M1. 5-7 गाथाम् (for वाचम्).

11 = 12. 166. 24; 12. 449*, lines 32-33; = (var.) 5. 105. 10; Rām. 4. 34. 12; Pañcatantra 3. 157. — a) K1 ब्रह्मघ्ने. — b) Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 6. 8. 9 G1 चौरे (for चोरे). K2 भग्नव्रतेस् (for °व्रते). Ds शठे (for तथा). — c) T1 निकृतिर्.

12 a) Ds1 तनया; M6 सेनयो (for त°). K6 [ऽ]धर्म-. — b) G2 तथा (for स्मृतः). — c) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 लोभः पुत्रो (by transp.); K7 D4. 9 पुत्रो लाभो. Dn1 निकृत्यायाः; D4 °त्यासु; G1 निष्कृताश्च; G3 निकृत्याश्च (for °त्यास्तु). — d) D4 मार्हति (for ना°). V1 B8 T2 G1 M1. 7 प्रजाः; Dn1 प्रजा (for प्रजाम्).

13 a) K2 ब्रह्मणः; G1 ब्राह्मण-. — b) Ś1 K2 कुंडाधारस्य; K6 दंड°. D8 तेजसी (for °सा). — c) D4 अपश्यन्. Ds -भूतादिं (for °नि). — d) Da4 कुलेषु (for कुशेषु). Dn4 Ds1 शपितस्; G2 शादितस् (for शयितस्). K6 Da3 तथा (for तदा).

14 a) Da3. a4 स तेन (for शमेन). — b) Da4 भक्ता (for भक्त्या). K1 Da3 निरुपस्कृताः; K4 °स्थितः. G2 भक्त्या चारु परिष्मतः(sic). ❀ Cs: निरुपस्कृतः अज्ञानादिरहितः । ❀ — c) K4 ब्राह्मगं; Ds2 D5 ब्रह्मगो; G2 ब्राह्मणौ (for °णो).

15 a) K4 मणि भद्रं; Bo. 8. 9 Da3 a4 Ds1 D4. 8. 9 T1 G1-3 M1. 5-7 माणिभद्रं (for मणि°). G2 तत्रस्तं (for °स्थं). — b) D6. 7 द्युतिः; D9 -द्युतं (for -द्युतिम्). — c) Ś1 K1. 2 अपश्यत्तं; D3 °श्यंत (for °श्यत). — d) K2 व्याधिशंतं; D6 व्यादिश्यंतं; D7 गां दिशंतं; G2 व्यादिशंत (for °शन्तं). Da3. a4 Dn4 D2 युधिष्ठिरं; D9 °ष्ठिरः. ❀ Cn: व्यादिशन्तं, देवेभ्यः फलयाचकान्निवेदयन्तम् । ❀

16 a) G2 तव (for तत्र). — b) K7 D4. 9 रत्नानि (for राज्यानि). D3. 5. 7 त्रिविधानि (for च धनानि). — c) K1 आरब्धः; K2 Da3. a4 आरब्धैः; Dn4 येराब्धाः (sic); D5. 7 आबद्धाः; T G1-3 आराद्धाः (for आरब्धाः). — d) K4 V1 Bo. 6-9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T2 G1. 3 प्रच्छिदंति; K6. 7 D4. 9 T1 M1. 5-7 प्रयच्छंति; D6 प्रच्छिदाति; G2 प्रच्छंदंति (for प्रच्छिदन्ति). D5. 7 अशुभानि (for °भेषु).

17 G3 om. (hapl.) 17b-18c. — b) Ś1 K2 कुंडाधारो. B9 Da3. a4 G2 महामतिः (for महाद्युतिः). — c) K7 Dn1. n4 D4. 5. 7. 9 निपत्य; Ds निष्पतत् (for निष्पत्य).

18 G3 om. 18abc (cf. v. l. 17). — a) Bom. ed. तद्देव (for तु देव-). M5 -यजनान् (for -वचनान्). V1 तत्र देवस्य वचनान्; G2 अतस्ततस्तु देवानां. — b) K7 Bo. 6-9 Da3. a4 Ds1 D2. 4. 8. 9 T G1 M1. 5-7 माणिभद्रो (for मणि°). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6-8 महामनाः; D5 °त्मनः (for °यशाः). — c) M1. 5-7 वचनं (for पतितं). — d) Ś1 K2 कुंडाधार (K2 °रं); K4. 7 V1 D4. 9 कुंडधारं (for कुण्ड-

C. 12. 9773
B. 12. 274. 20
K. 12. 277. 19

कुण्डधार उवाच ।
यदि प्रसन्ना देवा मे भक्तोऽयं ब्राह्मणो मम ।
अस्यानुग्रहमिच्छामि कृतं किंचित्सुखोदयम् ॥ १९
भीष्म उवाच ।
ततस्तं मणिभद्रस्तु पुनर्वचनमब्रवीत् ।
देवानामेव वचनात्कुण्डधारं महाद्युतिम् ॥ २०
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते कृतकार्यः सुखी भव ।
यावद्धनं प्रार्थयते ब्राह्मणोऽयं सखा तव ।
देवानां शासनात्तावदसंख्येयं ददाम्यहम् ॥ २१
विचार्य कुण्डधारस्तु मानुष्यं चलमध्रुवम् ।
तपसे मतिमाधत्त ब्राह्मणस्य यशस्विनः ॥ २२
कुण्डधार उवाच ।
नाहं धनानि याचामि ब्राह्मणाय धनप्रद ।
अन्यमेवाहमिच्छामि भक्तायानुग्रहं कृतम् ॥ २३
पृथिवीं रत्नपूर्णां वा महद्वा धनसंचयम् ।
भक्ताय नाहमिच्छामि भवेदेष तु धार्मिकः ॥ २४
धर्मेऽस्य रमतां बुद्धिर्धर्मं चैवोपजीवतु ।
धर्मप्रधानो भवतु ममैषोऽनुग्रहो मतः ॥ २५
मणिभद्र उवाच ।
यदा धर्मफलं राज्यं सुखानि विविधानि च ।

धार). K1 किमिष्यत ; K2 करिष्यते ; K7 D4. 9 किमद्य ते ; B6 T G1–3 M1. 5–7 कि(M1 क)मिच्छसि ; Dn1 D6 किमिष्यसे (D6 °ति) ; D3 कमिष्यते (for कि°).

19 K2 कुंडाधार. —a) K4 ये (for मे). —b) K2 ब्रह्मणो (for ब्रा°). —c) K1 अन्यानुग्रहम्. D2. 4 om. (hapl.) मिच्छा. —d) D4 corrupt.

20 MSS. om. the ref. —a) G1 स ; M1. 5–7 तु (for तं). K7 Bo. 6–9 Da4 Dn4 D4. 8. 9 T1 G1–3 M1. 5–7 माणिभद्रस (for मणि°). M1. 5. 6 तं (for तु). —c) D4 दिहानाम् (for देवा°). K7 वचनं (for °नात्). —d) K2 कुंडाधारं ; K6 दंड° ; G1. 2 कुंडधार (for °धारं). Da3. a4 महाद्युति (Da3 °तिः) ; G1–3 °मते (for °द्युतिम्).

21 Before 21, K6 V1 Dn1. n4 Ds D3. 5–7 ins. मणिभद्र उवाच ; Bo. 6–9 Da3. a4 D2 8 माणि°. —b) K1 -कार्याः ; K6 V1 Bo. 6–9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 -कृत्यः ; Da3 -कल्प- (for कार्यः). K1 सुखो (for सुखी). — K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2 3. 6. 8 G1 editions ins. after 21ab : D5. 7 M1. 5–7 after 21cd :

717* धनार्थी यदि विप्रोऽयं धनमस्मै प्रदीयताम् ।

[Da3 Ds1 धनार्था (for °र्थी). Da3 विप्रायं ; M1. 5. 6 विद्वान्स ; M7 विद्वांसः (for विप्रोऽयं). Ds1 तस्मै (for अस्मै).] —c) D6 प्रार्थये ते. —d) T1 यः (for ऽयं). D6 सुखी भव (for सखा तव). —e) Ś1 K1. 2 वचनात् (for शास°). T G1–3 तस्माद् (for तावद्).

22 a) G2 om. from विचार्य up to ब्राह्मण (in 22d). K2 कुंडाधारस्. M1. 5–7 तं (for तु). —b) K2 मानुषं. B8 धनम् (for चलम्). D7 मानुष्यं च बलं ध्रुवं ; T °ष्यफलमध्रुवं ; G1 °ष्यमफलं ध्रुवं. —c) Ś1 K1. 2. 4 T2 आदत्त ; B8 आधत्ते ; G1 आयंत (for आधत्त). —d) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 युधिष्ठिर ; D7 तपस्विनः (for यश°).

23 K1 कुंडधर ; K2 कुंडाधार. —a) K6 यांचामि ; D5. 7 दास्यामि (for याचा°). —b) T1 G2. 3 ब्राह्मणस्य (for °णाय). K7 Da3 D4. 9 धनप्रदाः (Da3 °दा) ; B8 (marg. as in text) वरप्रद ; D7 धनं सदा ; T G1. 2 M1. 5. 6 धन(G1 °नः)प्रदः ; G3 धनप्रियः (for °प्रद). —c) K1 अहम् ; B6–9 M1. 5–7 अन्यद् (for अन्यम्). Ś1 K1. 2 [अ]न्यम् (for [अ]हम्). — Ds1 G1 om. (hapl.) 23d–24c. —d) D5. 7 भक्तानुग्रहणं कृतं.

24 Ds1 G1 om. 24abc (cf. v. l. 23). —a) K2. 7 पृथिवी ; Da3. a4 पृथिव्यां. K4. 7 D4. 5. 7. 9 T1 G3 M1. 5–7 -संपूर्णां ; Da3. a4 -पूर्णायां (for -पूर्णां वा). —b) D5 अहं (for महद्). K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 रत्न- (for धन-). M1. 5. 6 -संपदं ; M7 -संपदः (for -संचयम्). —c) G2 भक्ताय नाभिजानामि. —d) K1 श्रंस ; T2 एव (for एष). K7 D4. 9 सु- (for तु). K1 धार्मिकाः ; B8 D4 धार्मिक.

25 a) K2 G2 धर्मस्य ; D5. 7 धर्मे च (for धर्मेऽस्य). G2 om. from तां up to भव (in 25c). D4. 5 रमता (for °तां). K6 धर्मेस्य बुद्धिं रमतां. —d) D5. 7 [ए]व (for [ए]ष). K1 तमः ; G2 lacuna ; M1. 5. 6 कृतः (for मतः).

26 K7 B6. 7. 9 Da3. a4 Ds1 D4. 8. 9 T1 G1–3 M1. 5–7 माणिभद्र. —a) K4. 6 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3.

फलान्येवायमश्नातु कायक्लेशविवर्जितः ॥ २६

भीष्म उवाच ।

ततस्तदेव बहुशः कुण्डधारो महायशाः ।
अभ्यासमकरोद्धर्मे ततस्तुष्टास्य देवताः ॥ २७

मणिभद्र उवाच ।

प्रीतास्ते देवताः सर्वा द्विजस्यास्य तथैव च ।
भविष्यत्येष धर्मात्मा धर्मे चाधास्यते मतिः ॥ २८

भीष्म उवाच ।

ततः प्रीतो जलधरः कृतकार्यो युधिष्ठिर ।
ईप्सितं मनसो लब्ध्वा वरमन्यैः सुदुर्लभम् ॥ २९

ततोऽपश्यत चीराणि सूक्ष्माणि द्विजसत्तमः ।
पार्श्वतोऽभ्यागतो न्यस्तान्यथ निर्वेदमागतः ॥ ३०

ब्राह्मण उवाच ।

अयं न सुकृतं वेत्ति को न्वन्यो वेत्स्यते कृतम् ।
गच्छामि वनमेवाहं वरं धर्मेण जीवितुम् ॥ ३१

भीष्म उवाच ।

निर्वेदाद्देवतानां च प्रसादात्स द्विजोत्तमः ।
वनं प्रविश्य सुमहत्तप आरब्धवांस्तदा ॥ ३२

देवतातिथिशेषेण फलमूलाशनो द्विजः ।
धर्मे चापि महाराज रतिरस्याभ्यजायत ॥ ३३ C. 12. 9786 B. 12. 272[1]. 34 K. 12. 277. 34

---

6. 8 सदा; K7 D4. 9 T1 G2. 3 यथा (for यदा). —^{b}) Da3 om. विविधानि. —^{c}) G1 फलान्नेव (for °न्येव). M7 तु (for [अ]यम्). G2 आयातु (for अश्नातु). —^{d}) K1 काल- (for काय-).

27 M5 om. (hapl.) 27–28. —^{a}) K2 Dn4 तु देव; K6 ते देव; T G1. 3 तमेव; G2 तमेवं (for तदेव). D6 बहुषः. —^{b}) K2 कुंडाधारो. Da3 महायशा; Da4 महा यदा. —^{c}) D5 धर्मस्. —^{d}) Da4 D5. 7 तुष्टाश्च; D6 T G2. 3 °स्तु (for °स्य). Ś1 K1. 2. 4 तुष्टास्तस्याथ (K4 °स्य च) देवताः.

28 M5 om. 28 (cf. v. l. 27). K7 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Ds1 D4. 8. 9 T G1–3 M1. 6. 7 माणिभद्र (for मणि°). —^{a}) D8 D5. 7 T2 प्रीतास्ता; G2 प्रियस्तु. —^{c}) K2 भविष्यंति; Ds1 °ष्येति; T1 G1–3 °ष्यते (for °ष्यति). Ś1 K1 T1 G1–3 च; K2 T2 lacuna; K4 स; Da3 D7 M1 [ए]व; Dn4 [ए]क- (for [ए]ष). —^{d}) D4. 6 वा (for च). K1 Ds1 चाध(Ds1 °धी)स्यते; T G1–3 M1. 6. 7 चास्य स्थिता (M1. 6. 7 °रा) (for चाधास्यते). Ś1 K1. 2. 6. 7 V1 Bo. 6–8 D4–7. 9 मतिं (for मतिः).

29 Some MSS. om. the ref. —^{b}) G2 युतकार्यो (for कृत°). Da3 a4 D9 युधिष्ठिरः. — After 29^{ab}, B8 ins.:

718* ब्राह्मणः स च संतप्तो राज्यलोभादरिंदम ।

—^{c}) K7 D9 इप्सितं; Da3 ईप्सीतं; Da4 ईप्सितो. G1. 3 मनसा (for °सो). —^{d}) G2 परम् (for वरम्).

30 ^{b}) K7 D4. 9 शूक्ष्माणि (for सू°). K4 B7 -सत्तम; Ds2 -सत्तमाः; D5 -सत्तमं. — G1 om (hapl.) 30^{c}–32^{b}. —^{c}) K2 [ऽ]भ्यागत; K6 Bo. 8. 9 Ds1 D6 °सतो; K7 Dn1. n4 Ds2 D2. 3 8 M7 °शतो; B6 (marg.) °सता (for °गतो). B9 [अ]भ्यस्तानि (for न्यस्तानि). K1. 4 B6. 7 Da3 a4 D4. 9 पार्श्वतोभ्यागतान्यस्तानि; D5. 7 पार्श्वतोभ्यागतान्पश्यन् (D7 °तान्यस्य); T G2. 3 न्यस्तानि पार्श्वतो दृष्ट्वा. —^{d}) D5. 7 सोथ; T2 ततो (for अथ). T1 G3 तत्रैमां मतिमागतः; G2 तत्रैव ** मागतः.

31 Ś1 K1 2 om the ref. Dn4 G1 om. 31 (for G1, cf. v. l. 30). —^{a}) K7 D4. 5 नः; D5. 7 च (for न). T1 G2 मत्कृतं (for सुकृतं). —^{b}) K6 कोन्योन्यो; V1 B8 Da3. a4 Ds2 D8 कस्त्वन्यो; D5. 7 कोन्योर्थं; T1 G3 का (G3 को) न्वद्य; M1. 5–7 कोन्यो वै (for को न्वन्यो). Da3 वेत्सते; Ds1 D9 वेस्यते; T1 G3 [आ]त्रेत्स्यते (for वे°). D5. 7 सुखं (for कृतम्). —^{c}) T2 धनम् (for वनम्). —^{d}) K6 B6. 9 Da3. a4 चरन्; T1 G3 परं (for वरं). Da3. a4 धर्मेन. K1. 2 V1 Bo. 7. 8 D8 D3. 6 T2 G2 M1. 5–7 जीवितं; Da3 जीवाति (for जीवितुम्).

32 Ś1 K1. 2. 4 Dn4 T G1–3 M7 om. the ref. G1 om. 32^{ab} (cf. v. l. 30). —^{a}) K4 Da3. a4 Dn4 Ds1 निर्वेदा (for °दाद्). —^{b}) K2. 6 प्रसादात् (for प्रसा°). K6 च (for स). Da4 द्विजोत्तम. K7 D4. 9 T1 G2. 3 प्रसादाद्विजसत्तमः. —^{d}) B9 D5. 7 T2 G3 तथा (for तदा).

33 ^{a}) K1. 7 D4. 9 दे(D9 दै)वतानि विशेषेण; K2 देवतातिथिचेशेण (sic). —^{b}) Da4 D4 -मूलाशतो (for °शनो). D9 द्विज. — K6 om. (hapl.) 33^{c}–34^{b},

C. 12. 9789
B. 12. 272[i]. 35
K. 12. 277. 35

त्यक्त्वा मूलफलं सर्वं पर्णाहारोऽभवद्द्विजः ।
पर्णं त्यक्त्वा जलाहारस्तदासीद्द्विजसत्तमः ॥ ३४
वायुभक्षस्ततः पश्चाद्बहून्वर्षगणानभूत् ।
न चास्य क्षीयते प्राणस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३५
धर्मे च श्रद्दधानस्य तपस्युग्रे च वर्ततः ।
कालेन महता तस्य दिव्या दृष्टिरजायत ॥ ३६
तस्य बुद्धिः प्रादुरासीद्यदि दद्यां महद्धनम् ।
तुष्टः कस्मैचिदेवाहं न मिथ्या वाग्भवेन्मम ॥ ३७
ततः प्रहृष्टवदनो भूय आरब्धवांस्तपः ।
भूयश्चाचिन्तयत्सिद्धो यत्परं सोऽभ्यपद्यत ॥ ३८
यदि दद्यामहं राज्यं तुष्टो वै यस्य कस्यचित् ।
स भवेदचिराद्राजा न मिथ्या वाग्भवेन्मम ॥ ३९
तस्य साक्षात्कुण्डधारो दर्शयामास भारत ।
ब्राह्मणस्य तपोयोगात्सौहृदेनाभिचोदितः ॥ ४०

— ^{c}) V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 चास्य; D4 वापि (for चापि). E7 महात्मानो; G1 °राजन्. — ^{d}) K2 [अ]भिजायत; T G2. 3 M1. 5–7 [उ]पजायते (for [अ]भ्यजायत). K7 D4. 9 रतिस्तस्य व्यजायत; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 दृढा बुद्धिर(D5. 7 °द्धिर्व्य°)जायत.

34 K6 om. 34^{ab} (cf. v. l. 33). — ^{a}) Ds मूलं (for मूल-). — ^{b}) T1 G1. 2 द्विजोत्तमः; G3 द्विजो भवत् (by transp.). — ^{c}) K1 पर्णे; K2 पूर्णं; B8 पर्णान् (for पर्णं). D5 जलाहारं; G1 °धारस्; M1. 5. 6 फलाहारस् (for जला°). — ^{d}) M1. 5. 6 तथा (for तदा). K7 D4. 9 T G1–3 M1. 5–7 स द्वि(G1 ताद्वि)जोत्तमः (for द्विजसत्तमः). D5 -सत्तम. K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 पुनरासीद्द्विजस्तदा (D8 °था).

35 ^{a}) B8 (marg.) [ऽ]भवत्; T1 G1. 3 तु तत् (for ततः). — ^{b}) B8 (marg.) अथ (for अभूत्). T G1–3 अभूद्वर्षगणान्बहून्. — ^{c}) D9 वास्य (for चास्य). Ś1 K1. 2 [अ]क्षीयत (for क्षीयते). D3 (marg. as in text) पर्णस् (for प्राणस्). — ^{d}) K1 Dn4 अद्भुतम्. T2 भवेत् (for [अ]भवत्).

36 ^{a}) Ds धर्मं (for धर्मे). T G1–3 M1. 5–7 श्रद्धानस्य धर्मे च. — ^{b}) Ds तपस्यति (for तपस्युग्रे). K6 प्र- (for च). D4. 9 वर्तिनः; D6 वर्तते (for °तः). K7 तपस्युग्रेण वर्तिनः. — ^{d}) T1 G2 दिव्य- (for दिव्या). Da3 अजायते.

37 ^{a}) K7 D4. 9 प्रादुरभूद् (for °रासीद्). — After 37^{a}, G1 ins.:

719* राज्यं वा मम संतुष्टो नष्टोऽहं स्यां न संशयः ।

— G1 om. 37^{b}. — ^{b}) K6 दद्याद् (for दद्यां). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T1 G3 M7 अहं (for महद्). G2 यदिद्याजं महाव्रतं (sic); M1. 6 यदि दद्याम्यहं धनं. — ^{c}) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 कस्यचिद्; G2. 3 कस्मै च; M5. 6 कस्मिंश्चिद् (for कस्मैचिद्). K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 एवेह; T1 G1–3 देवाय (for एवाहं). — ^{d}) K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 मिथ्या वाङ्न (by transp.); T G1. 3 M7 न मिथ्या तद्; G2 समृद्ध्या तद्.

38 K6 B6–8 Da3. a4 repeat 38^{ab} after 39. — ^{a}) K6 (both times). 7 प्रकृष्ट-; Dn4 प्रदुष्ट- (for प्रहृष्ट-). K1 -वचनो (for -वदनो). — ^{b}) K7 D4. 9 पुनर् (for (for भूय). G2 चारब्धवांस् (for आ°). — ^{c}) T1 G1. 3 चिंतयेत् (for [अ]चिन्तयत्). K7 D4. 5. 7. 9 विप्रो; G2 सिद्ध्या (for सिद्धो). — ^{d}) K2 यत्परः. K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 सोभिमन्यते; K7 D4. 9 सोभ्यमन्यत; D5. 7 सौम्य मन्यतः; T G1–3 M1. 5–7 सोभिपद्यते (for सोऽभ्यपद्यत).

39 ^{a}) K6 दद्याद् (for दद्याम्). G2 यदि दद्या महाराजन्; M1. 6 °द्याम्यहं राज्यं. — ^{b}) G2 कष्टा (for तुष्टो). D3 [ऽ]हं (for वै). — ^{c}) M1. 6 राजन् (for राजा). T स हि वेद चिराद्राजा; G2. 3 स ह देव चिराद्राजा. — ^{d}) B9 transp. न and मिथ्या वाग्. B8 (marg.) वचनं (for वाग्भवेन्). — After 39, K6 B6–8 Da3. a4 repeat 38^{ab}.

40 ^{a}) D4. 9 M1. 5–7 तं स (for तस्य). G1 कुंडधरो. — G1 om. (hapl.) 40^{b}–42^{a}. — ^{c}) K1 ब्रह्मणस्य. D6 ततो (for तपो-). Ds1 -घोरात् (for -योगात्). — ^{d}) Ś1 K1 सौहृद्येन; D5. 7 सौहार्देन. B9 T G2. 3 M1. 6. 7 [अ]पि (for [अ]भि-). D5 -नोदितः; D7 -रोदिताः (for -चोदितः).

41 G1 om. 41 (cf. v. l. 40). — ^{a}) Ś1 K1. 2 च (for स). — ^{b}) Dn4 पूतां (for पूजां). K1 यथा विधिः. — ^{c}) T G3 कुंडधारश्च. — ^{d}) D5. 7 विस्मृतश्च

समागम्य स तेनाथ पूजां चक्रे यथाविधि ।
ब्राह्मणः कुण्डधारस्य विस्मितश्चाभवन्नृप ॥ ४१
ततोऽब्रवीत्कुण्डधारो दिव्यं ते चक्षुरुत्तमम् ।
पश्य राज्ञां गतिं विप्र लोकांश्चावेक्ष चक्षुषा ॥ ४२
ततो राज्ञां सहस्राणि मग्नानि निरये तदा ।
दूरादपश्यद्विप्रः स दिव्ययुक्तेन चक्षुषा ॥ ४३
कुण्डधार उवाच ।
मां पूजयित्वा भावेन यदि त्वं दुःखमाप्नुयाः ।
कृतं मया भवेत्किं ते कश्च तेऽनुग्रहो भवेत् ॥ ४४
पश्य पश्य च भूयस्त्वं कामानिच्छेत्कथं नरः ।
स्वर्गद्वारं हि संरुद्धं मानुषेषु विशेषतः ॥ ४५
भीष्म उवाच ।
ततोऽपश्यत्स कामं च क्रोधं लोभं भयं मदम् ।
निद्रां तन्द्रीं तथालस्यमावृत्य पुरुषान्स्थितान् ॥ ४६
कुण्डधार उवाच ।
एतैर्लोकाः सुसंरुद्धा देवानां मानुषाद्भयम् ।
तथैव देववचनाद्विघ्नं कुर्वन्ति सर्वशः ॥ ४७
न देवैरननुज्ञातः कश्चिद्भवति धार्मिकः ।
एष शक्तोऽसि तपसा राज्यं दातुं धनानि च ॥ ४८
भीष्म उवाच ।
ततः पपात शिरसा ब्राह्मणस्तोयधारिणे ।
उवाच चैनं धर्मात्मा महान्मेऽनुग्रहः कृतः ॥ ४९ C. 12. 9804 B. 12. 272[1]. 50 K. 12. 277. 50

(for विस्मि°). K7 D4.9 स्त्वभवन्; T2 चाभवत्. D5.7 नृपः; T2 तदा.

42 G1 om. 42[a] (cf. v. l. 40). Da4 repeats 42[cd] after 43. —[c]) Da4 (second time) lacuna for पश्य राज्ञां ग. G1 राज्यं (for राज्ञां). K4 om (hapl.) from गतिं up to राज्ञां (in 43[a]). D1 रतिं (for गतिं). —[d]) K5 B0.6.7.9 Da3.a4 (both times) Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 चैव तु; K7 V1 B3 D5.7 T1 G1-3 M1.5-7 चावेक्ष्य (for °क्ष).

43 Before 43, Ś1 K1 ins. भीष्मः. K4 om. up to राज्ञां (cf. v. l. 42). —[a]) M7 तदा (for ततो). K6.7 V1 B0.6 (marg. as in text) 7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 राज°; D4 रा* (for राज्ञां). —[b]) G3 निमग्नानि (hypermetric) (for मग्नानि). K6 विषये; D5 निरयं (for निरये). K6.7 तथा (for तदा). —[c]) T1 G1.3 आराद्; G2 आदाव् (for दूराद्). Ś1 K1.2 विप्रर्षिर् (K1 °र्षि); Da3 T2 विप्रस्य; M1 °स्तु (for विप्रः स). — After 43, Da4 repeats 42[cd].

44 K3.4 om. (hapl.) 44-46. Ś1 reads 44-46 on marg. K1 B7 om. the ref. —[a]) Da3.a4 यां (for मां). —[b]) B3 transp. त्वं and दुःखं. K1 त्वा; D4 त्वां (for त्वं). K1 Da4 T2 G2 M6.7 आप्नुयात्; M1 °युः (for °याः). —[c]) G1 कृतत्रयी (for कृतं मया). —[d]) K6 Da4 कश्चित् (for कश्च).

45 K3.4 om. 45 (cf. v. l. 44). Ś1 reads 45 on marg. —[b]) Da3.a4 नराः (for नरः). K7 D4.9 T1 G1-3 कामानिच्छन्क(T1 G1.3 °च्छेः क°; G2 °नृच्छेत्क)थंचन. —[c]) Da4 संकुद्धं (for संरुद्धं). —[d]) D8 मनुष्येषु; T G1-3 मनुष्याणां; M1.5-7 मानुषाणां (for °षेषु).

46 K2.4 om. 46 (cf. v. l. 44). Ś1 reads 46 on marg. Ś1 K1 T1 G1-3 M1.5-7 om. the ref. —[a]) V1 [s]पश्यत; D4 °श्यन्स. G2 स (for च). —[b]) M6.7 मुदं (for मदम्). —[c]) B9 D5 M1.5-7 निद्रा (for निद्रां). K6 तंद्री; K7 V1 B0 D7.9 तंद्रां; B7 तंत्रीं; D5 तंद्रा (for तन्द्रीं). B8 (marg. as in text) तदा; Da3.a4 lacuna; M1.5.6 अथ (for तथा). K7 D4.9 [आ]लस्यम् (for °स्यम्). —[d]) Ś1 K1 आविश्य; D7 ह्यावृत्य (for आ°). D5 पुरुषस्; D7 °षं; M6 °षाः (for °षान्). K1 स्थितं; D5.7 तथा; G1 स्थितां (for स्थितान्).

47 K2 कुंडाधार (for कुण्ड°). —[a]) M1.5.6 लोकांस् (for लोकाः). T G1-3 M1.5-7 तु (for सु°). Ś1 K1.4 D8 सुसंरब्धा; K7 D4.5.7.9 °नद्धा (for °रुद्धा). —[b]) G1 वेदानां (for देवानां). K1 मधुषाद्; G2 मानुषं (for °षाद्). —[c]) Ś1 K1.2 ते चैव; K7 B6 (orig.) D4.5.7.9 M5 तथैते (for तथैव). G1 दैव° (for देव°). —[d]) T1 G1.3 विघ्नाः सर्पंति सर्वशः.

48 [a]) D4.6 °ज्ञाता (for °ज्ञातः). D5.7 एतद्देवैरनुज्ञातः; D8 न च देवैस्तनु°. —[b]) K1 धार्मिकाः. —[c]) K6 D5 शक्नोषि; Da3 G1 शक्नोति°; D7 T1 G2.3 शक्नोति; T2 शक्तोस्मि; M1 शक्तो हि (for शक्तोऽसि). —[d]) K6.7 B0.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4

C. 12. 9805
B. 12. 272[?]. 51
K. 12. 277. 51

कामलोभानुबन्धेन पुरा ते यदसूयितम् ।
मया स्नेहमविज्ञाय तत्र मे क्षन्तुमर्हसि ॥ ५०
क्षान्तमेव मयेत्युक्त्वा कुण्डधारो द्विजर्षभम् ।
संपरिष्वज्य बाहुभ्यां तत्रैवान्तरधीयत ॥ ५१
ततः सर्वानिमाल्लँलोकान्ब्राह्मणोऽनुचचार ह ।
कुण्डधारप्रसादेन तपसा योजितः पुरा ॥ ५२
विहायसा च गमनं तथा संकल्पितार्थता ।
धर्माच्छक्त्या तथा योगाद्या चैव परमा गतिः ॥ ५३
देवता ब्राह्मणाः सन्तो यक्षा मानुषचारणाः ।
धार्मिकान्पूजयन्तीह न धनाढ्यान्न कामिनः ॥ ५४
सुप्रसन्ना हि ते देवा यत्ते धर्मे रता मतिः ।
धने सुखकला काचिद्धर्मे तु परमं सुखम् ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

Ds D2–9 M1. 5–7 transp. राज्यं and दातुं.

49 Ś1 K1. 2 G1. 3 M1. 5–7 om. the ref. — a) B7 om. पपात. T1 सहसा (for शिरसा). K7 D4. 5. 7. 9 पपात शिरसा तत्र (D5. 7 भूमौ). — b) D6 ब्राह्मणास्. Ś1 K1. 2. 4 कुंड- (for तोय-). Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 -धारिणः; D5. 7 -धारिणं (for °णे). — c) M1. 5–7 वाचं (for चैनं). — d) K1 महासुं ते ग्रहः कुतः (sic).

50 a) T G1. 3 -भोगानु-; G2 -भोगेनु- (for -लोभानु-). G1 -गंधेन (for -बन्धेन). — b) K7 D4. 9 असूचितं; G1 असूसुचं (for असूयितम्). D5. 7 G3 पुरा ते य(D5 तद्य-; D7 तु य)दि सूचितं; G2 पूरं ये दससूयिनं (sic). — c) Dn4 corrupt. Ds महा- (for मया). Da3. a4 अति- (for अवि-). — d) Dn4 तत्त्र; D5. 7 तत्त्वं (for तत्र). K6 अर्हति.

51 a) Ś1 K1 उक्तं (for उक्त्वा). — b) K1 दंडधारो. — c) T G1–3 M7 परिष्वज्य च बाहुभ्यां.

52 a) Da3. a4 सर्वान्. K6 ततो; K7 V1 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 तदा (for इमाल्लँ). K2 ततः सर्वाणि मां लोकान्. — b) K7 D4. 9 सं-; D5. 7 स् (for ऽनु-). — The portion from 52c up to 12. 282. 26ab is lost in Ś1 on missing fol. — c) K2 कुंडाधार-. — d) K6 V1 B0. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 तपसा सिद्धि(D6 °सामधि)मागतः.

53 Ś1 missing (cf. v. l. 52). — a) K2 विहावसाय गमनं. — b) K1 D5 ततः; K2 तदा; K4 यथा- (for तथा). K1. 2. 4 D5. 6 M1. 6. 7 संकल्पितार्थिता (K4 °र्थिताः; M1. 7 [*inf. lin.*] °स्थिता); B6 °तात्मता; Ds2 °तार्थतां; T1 G1–3 °तार्थतः (for °तार्थता). — c) K1 धर्मा:; K4 धर्म-; Ds1 धर्मान्; D4 धर्मः (for धर्मात्). K1. 2. 4. 7 D4. 9 T2 M1. 5–7 शक्यं; Da3. a4 शक्या; T1 G1. 3 शक्यस् (for शक्त्या). K2 तपोयोगाद्; T G1–3 तथा योगो. — d) Ds1 सा (for या). T1 G1. 3 योगाच्चैव परा गतिः; G2 योगादेव परा गतिः.

54 Ś1 missing (cf. v. l. 52). — a) K1 G1 ब्राह्मणः; G3 मानुषः. Da3 a4 संता (for सन्तो). — b) K1. 2. 4 V1 B6. 7. 9 Da3. a4 Ds2 D5. 7 T1 M7 यक्ष- (for यक्षा). Da3 -मानुष्य- (for मानुष-). K1. 7 D4. 9 -चारिणः (K1 °णाः) (for -चारणाः). — c) D3 om. from धार्मिका up to परमं (in 55d). D5. 7 T G1–3 धार्मिकं (for °कान्). — d) D7 T G1. 3 M1. 5–7 धनाढ्यं (for °ढ्यान्). K7 नु (for न). D7 M1. 5. 6 कामिनं; T1 कामुकं; T2 G1 कामिकं; G2. 3 कार्मुकं (for कामिनः). D6 न धनायांतकामिनः.

55 Ś1 missing (cf. v. l. 52). D3 om. up to परमं (cf. v. l. 54). — a) K7 om. ते. G1 देव (for देवा). — b) D9 या तु; T G1–3 M7 यतो (for यत्ते). K1. 2 D5. 7 धर्म- (for धर्मे). — c) D6 धर्मे (for धने). T1 G1–3 कारि (for काचिद्). — d) Da3 च (for तु).

Colophon. Ś1 G6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6. 7 V1 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4 Ds2 कुंडाधारोपाख्यानं समाप्तं; K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2–9 M5–7 कुंडाधारोपाख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 B7 M1. 6. 7 96; Dn1 Ds1 D7 T1 G1. 3 M5 98; Dn4 Ds2 97; D8 92; T2 111; G2 93. — *Śloka no:* Da4 57; Dn1 D8 56; Dn4 55.

२६४

युधिष्ठिर उवाच ।
बहूनां यज्ञतपसामेकार्थानां पितामह ।
धर्मार्थं न सुखार्थार्थं कथं यज्ञः समाहितः ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि नारदेनानुकीर्तितम् ।
उञ्छवृत्तेः पुरावृत्तं यज्ञार्थे ब्राह्मणस्य ह ॥ २
राष्ट्रे धर्मोत्तरे श्रेष्ठे विदर्भेष्वभवद्द्विजः ।
उञ्छवृत्तिरृषिः कश्चिद्यज्ञे यज्ञं समादधे ॥ ३
श्यामाकमशनं तत्र सूर्यपत्नी सुवर्चला ।
तिक्तं च विरसं शाकं तपसा स्वादुतां गतम् ॥ ४
उपगम्य वने पृथ्वीं सर्वभूताविहिंसया ।
अपि मूलफलैरिज्यो यज्ञः स्वर्ग्यः परंतप ॥ ५

C. 12. 9815
B. 12. 273[2]. 5
K. 12. 278. 5

264

☞ This adhy. is missing in Ś1 G6 (cf. v. l. 12. 263. 52; 259. 1).

1 ^{b}) K7 D9 परंतप (for पितामह). — ^{c}) B9 अधर्मार्थं; Da3. a4 Ca (gloss : विष्णोः प्रीत्यर्थं) Cp (Cpp as in text) यज्ञार्थं न; M7 धर्मार्था न (for °र्थं न). K1. 2. 4 सुखार्थाय; D5. 7 °र्थं च; Cp सुखात्मार्थं (for °र्थार्थं). Bo धर्मार्थता भवेदत्र; Dn4 धर्मार्थार्थं न सुखार्थं. ❀ Cp : यज्ञार्थं, विष्णौ समर्पणार्थम् । यद्वा यज्ञार्थं, विधिपालनद्वारा सत्त्वशुद्ध्यर्थम् । ❀ — ^{d}) ❀ Cs : कथं समाहितः, किंप्रकारया मनोवृत्त्यानुष्ठितः । ❀

2 G2 om. the ref. — ^{a}) K1. 2. 4 D8 वर्ण(D8 °र्ष)यिष्यामि; V1 कीर्त°; B8 (marg.) D5. 7 कथ° (for वर्त°). — ^{b}) Bo प्रभाषितं; T2 [अ]न्वकीर्तितं (sic); Cp [अ]नुवर्तितं (for [अ]नुकी°). K1 नारदे वानुकीर्तितं. — After 2^{ab}, K1 reads (hapl.) 3^{cd} for the first time, repeating it in its proper place. — ^{c}) K1 D2. 4 उच्छ- (for उञ्छ-). — ^{d}) G2 om. from यज्ञार्थे up to उञ्छवृत्तिर् (in 3^{c}). K1. 2 Ds2 D5. 7 यज्ञार्थं; Ds1 कामार्थं (for यज्ञार्थे). K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 M7 च; K7 D9 T1 G1. 3 हि (for ह).

3 Before 3, MSS. ins. नारद उवाच. G2 om. up to वृत्तिर् (cf. v. l. 2). — ^{b}) K1 भवद् (for [अ]भवद्). Bo द्विज. Dn4 विदर्भेष्ठभवेद्विजः (sic). — K1 reads 3^{cd} for the first time after 2^{ab}. — ^{c}) K1 (both times) उच्छ- (for उञ्छ-). K1 (both times). 2 द्विजः (for ऋषिः). T1 G1–3 तस्मिन् (for कश्चिद्). — ^{d}) K4. 6. 7 Dn1. n4 Ds D2–5. 8. 9 यज्ञं यष्टुं (Ds1 °ष्टं); D6 यज्ञं यज्ञे (by transp.); D7 यज्ञं प्रष्टुं; T G1–3 स च यज्ञं; M7 दक्ष यज्ञं. K1 (first time; also as in text) समाधमे (for °दधे). M1. 5. 6 यो यज्ञे यज्ञमादधे. Cp as in text. ❀ Ca : यज्ञे, विष्णौ ॥ Cp : यज्ञे, विष्णौ । यद्वा यज्ञनिमित्तम् । ❀ ❀ Cn : समादधे, समाहितोऽत्र हितोऽभवत् । ❀

4 ^{a}) M1. 5. 6 यत्र; M7 यस्य (for तत्र). K6 D4. 8 T2 G1. 2 श्यामाकश(D8 °कर्श- ; G2 °काश)मनं तत्र. Ca. p as in text (gloss: Ca : श्यामाकं, शाकप्रायम् । Cp : यद्वा, कदन्नम्). — After 4^{a}, B6–8 D6 read for the first time 7^{d}–8^{c}, repeating the same in the proper place; while D5. 7 for the first time read 7^{d} followed by 8^{c}, also repeating it in its proper place. — ^{b}) G2 सूत- ; Ca सूर्यं (for सूर्य-). K6. 7 V1 Bo Da4 Dn1 D2–4. 8 Cn -पर्णी; Ca पत्री (for -पत्नी). ❀ Cp. s सूर्यपत्नी सुवर्चलेति शाकविशेषौ । Cp : मायूरी सूर्यपत्नी च विरसा मधुरा तथेति मधुमाधवी । ❀ — ^{c}) K2 रिक्तं (for तिक्तं). K2 विरसं (for विरसं). Da4 शाका; G2 कोशं; M7 शाकस् (for शाकं). — ^{d}) Cp तपसा स्वादुमागतं.

5 ^{a}) K1. 2 उपविश्य; G2 उपागम्य; M1. 5. 6 उपास्य स (for उपगम्य). V1 मुनिः (for वने). B6. 8 D5. 7 T1 G1 पृथ्वी; Dn1. n4 Ds D2. 3. 6 सिद्धिं; D8 शुद्धिं; G2 वृद्धिं (for पृथ्वीं). K6. 7 D4. 9 वाचास्य प्रययुस्तुष्टिं. ❀ Cp : पृथ्वीमुपगम्य, भारतवर्षे लब्धजन्मेत्यर्थः । ❀ — ^{b}) K2. 4 G1 सर्वभूतविहिंसया; K7 D4. 9 °तान्यहिंसया. — ^{c}) G1 भूत- (for मूल-). D4 -कालैर् (for -फलैर्). K4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 इष्टो; K7 D4. 9 इज्यैर्; T G1. 3 इज्या; M1. 5. 6 इज्ये; M7 ईजे (for इज्यो). — ^{d}) K7 Da3 स्वर्गः; Da4 D5–7 M7 स्वर्ग्यं (for स्वर्ग्यः). K6. 7 Bo D4. 9 M1 परंतपः. T G1–3 यज्ञः स्वर्गपरो (G1 °र्गं परो; G2 °र्गफलो) मतः.

C. 12. 9816
B. 12. 273[2]. 6
K. 12. 278. 6

तस्य भार्या व्रतकृशा शुचिः पुष्करचारिणी ।
यज्ञपत्नीत्वमानीता सत्येनानुविधीयते ।
सा तु शापपरित्रस्ता न स्वभावानुवर्तिनी ॥ ६
मयूरजीर्णपर्णानां वस्त्रं तस्याश्च पर्णिनाम् ।
अकामायाः कृतं तत्र यज्ञे होत्रानुमार्गतः ॥ ७

शुक्रस्य पुनराजातिरपध्यानादधर्मवित् ।
तस्मिन्वने समीपस्थो मृगोऽभूत्सहचारिकः ।
वचोभिरब्रवीत्सत्यं त्वया दुष्कृतकं कृतम् ॥ ८
यदि मन्त्राङ्गहीनोऽयं यज्ञो भवति वैकृतः ।
मां भोः प्रक्षिप होत्रे त्वं गच्छ स्वर्गमतन्द्रितः ॥ ९

---

6 [a]) Ds1 -कृषा (for -कृशा). — [b]) K2 शुचि- (for शुचिः). K1. 2. 4 दुष्कर- (for पुष्कर-). K6 -कारिणी; Bo. 8 (marg.) Da4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 -धारिणी; T G1-3 M1. 5-7 मालिनी (for -चारिणी). ❀ Ca: पुष्करचारिणी, पुष्करवान्निर्लेपत्वेन चरणच्युतिः ॥ Cp: पुष्करचारिणी, संज्ञा । यद्वा पुष्करतीर्थचरणशीला । ❀ — [c]) G2 M1. 5. 7 यज्ञं (for यज्ञ-). K4 D8 -पत्नीं त्वम्; D6 -पत्नित्वम् (for -पत्नीत्वम्). T2 आधीता (for आनीता). K7 Dn1. n4 Ds D2-4. 9 यज्ञपत्नी समानीता. — [d]) K6 Bo Ds T2 G2 M1. 5. 6 Ca p. s (gloss: यज्ञं) सत्यं न; K7 D4. 9 नित्यं न; B6-9 Da3. a4 T1 G1 सत्यान्न; M7 सा तं न (for सत्येन). K6 [अ]न्यं (for [अ]नु-). D5. 7 सत्यात्मानुविधायिनी. ❀ Cn: सत्ये, सत्यसंज्ञे भर्तरि । नानुविधीयते, अहिंसायज्ञमश्रेयस्त्वेन मन्यमाना अनुविधानं आनुकूल्यं न करोति ॥ Cp: तद्धर्मे तस्या रुचिर्नास्तीत्यर्थः । ❀ — [e]) K2 D9 मा (sic) (for सा). Da3. a4 D4 Ca नु (for तु). B9 -भ्रष्टा (for -त्रस्ता). — [f]) K6. 7 V1 Bo 6-8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 Ca. p. s तत् (for न). D5 -वर्तना (for -वर्तिनी). B9 तत्सुतावानु° (sic).

7 For the repetition in B6-8 D5-7, cf. v. l. 4. — [a]) D8 T1 G1-3 मायूर-; T2 M1 Cs मा(M1 म)यूरं (for मयूर-). — [b]) T1 G1. 3 तु (for च). K6 Bo. 6-8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T1 G1. 3 वर्णितं; D9 पर्णितां; T2 M1. 5-7 वार्णिनां; Ca (gloss: वृक्षाणां) पर्णिनां (as in text). G2 वसुतेस्युतेस्युश्च पर्णता (corrupt). ❀ Cn: मयूरपिच्छैः संनिवेशविशेषेण गुम्फितैस्तस्या वस्त्रं वर्णितम् ॥ Cp: मयूरात्परिणामेन गलितपक्षाणां, पर्णिनां वृक्षादीनां च ॥ Cs: मायूरं, मयूरवृत्तं कृत्रिममित्यर्थः । यथा मयूरस्य पृथक्पत्राणि परस्परं संभूयीभूय तिष्ठन्ति तद्वत्तस्याः पर्णं वस्त्रमित्यर्थः । ❀ — [c]) Bo. 6. 7. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T1 G3 Cp अकामया (for °मायाः). K6 V1 Bo. 6-8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 कृतस् (for कृतं). G2 कृतस्तेयं (for कृतं तत्र). — [d]) K4 Bo 6 (both times). 7 (second time). 8 (both times). 9 Dn1 n4 Ds D2 3. 5-7 (last three both times). 8 T G1. 3 M1 5-7 यज्ञो; K7 V1 D4. 9 यज्ञ (for यज्ञे). Bo. 8 (second time). 9 (marg. as in text) Dn1 D3 (before corr. as in text). 6 (second time). 8 होत्रनु-; B6-8 D5. 7 (all first time) होत्रं तु (B7. 8 नु); D2. 6 (first time) होत्रस्तु (for होत्रानु-). K7 D2. 4. 9 Cs -शासनं; B7 D5 (both second time) -मागतः; Dn1. n4 Ds D3. 6 (second time). 8 -शासनात् (for -मार्गतः). ❀ Ca. p: होत्रानुमार्गतः, होत्रस्यानुष्ठानानुसारतः (Cp: अकामया कृता तत्र यज्ञे । होत्रानुमार्गतः इति पाठस्त्वनार्षः) । ❀

8 For the repetition in B6-8 D5-7, cf. v. l. 4. — [ab]) K7 D2. 4. 9 M1. 5. 6 शक्रस्य (for शुक्रस्य). K1 पुरुर् (for पुनर्). K4. 7 D2. 4. 8. 9 Cn (Cnp as in text) आज्ञाभिः; B7 (second time) D6. 7 आयाति (B7 °तिर्); M1 आजातिर्; Ca (gloss: वंशजा) Cnp आजातिर् (as in text). D3 शुक्रस्य न पुरा जातिः; Cp शुक्रस्य प्रवरा जातिः (for 8[a]). K1. 2. 4 D5. 7 परध्यानाद्; B6 (second time) T1 G1. 3 M1. 5. 6 अ(M1 न)व°; Ca. p. s अप° (as in text). K2 अधर्मवत्. K7 D2. 3 (before corr.). 4. 8. 9 पर्णा(K7 °र्णं)दो नाम धर्मवित्. Dn1. n4 Ds शुक्रस्य चा(Ds1 वा)पध्यानात्तु (Ds1 °त्तु) पुनराजाति(Dn1 °ज्ञाभि)धर्मवित्; G2 शुक्रस्य पुनरादिद्धेदध्यनादथ धर्मवित् (sic). ❀ Cp: क्वचिदपराधेऽपध्यानादधर्मवित् ॥ Cs: पुनराजातिः, पुनरावृत्य जननयुक्तो धर्मोऽभवत् । ❀ — [c]) B6-8 D5-7 (all first time) समीपस्था; G2 स कालेन (for समीपस्थो). — [d]) K6 सहचारिणः; Bo Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 Ca °वासिकः; Ds T °चारकः; G2 सचराचरः (for सहचारिकः). — [e]) K1. 2. 4 मनोभिर् (for वचो°). B9 सत्त्वं; Ds2 सत्ये (for सत्यं). ❀ Ca: वचोभिरिति बहुवचनं, वारं वारमनेन बहुधोक्तं निश्चयायेति सूचनाय ॥ Cs: वचोभिः मानुष्यवाग्भिः । ❀ — [f]) G1 मया (for त्वया). T2 दुष्करकं; M5 वै दुष्कृतं (for दुष्कृतकं). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 Ca. p त्वयेदं दुष्कृतं (K6 D3 °ष्करं) कृतं.

9 [a]) K6 याहि; M1. 6 इति; M7 विधि- (for यदि). — [b]) Ds D2 वै द्विज (for वैकृतः). — V1 reads 9[c]-10[d] on marg. — [c]) Ds1 D6 G2 भो (for

ततस्तु यज्ञे सावित्री साक्षात्तं संन्यमन्त्रयत् ।
निमन्त्रयन्ती प्रत्युक्ता न हन्यां सहवासिनम् ॥ १०
एवमुक्ता निवृत्ता सा प्रविष्टा यज्ञपावकम् ।
किं नु दुश्चरितं यज्ञे दिदृक्षुः सा रसातलम् ॥ ११
सा तु बद्धाञ्जलिं सत्यमयाचद्धरिणं पुनः ।
सत्येन संपरिष्वज्य संदिष्टो गम्यतामिति ॥ १२
ततः स हरिणो गत्वा पदान्यष्टौ न्यवर्तत ।
साधु हिंसय मां सत्य हतो यास्यामि सद्गतिम् ॥ १३
पश्य ह्यप्सरसो दिव्या मया दत्तेन चक्षुषा ।
विमानानि विचित्राणि गन्धर्वाणां महात्मनाम् ॥ १४
ततः सुरुचिरं दृष्ट्वा स्पृहालग्नेन चक्षुषा ।
मृगमालोक्य हिंसायां स्वर्गवासं समर्थयत् ॥ १५ C. 12. 9826 B. 12. 273[2]. 16 K. 12. 278. 16

भोः). K6.7 V1 B6–9 Ds D2–5.7.9 Cp प्रक्षिप्य. Dn4 यज्ञो; Cn (gloss : हूयतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या अग्नौ) Cp Cs (gloss : होमे) होत्रे (as in text). — d) K6.7 V1 B0.6.7.9 Da4 Dn1.n4 Ds D2–9 Cp अनिंदि(K7 °द)तः; Da4 corrupt; T1 अतंद्रितं. G2 गच्छ स्वर्गंहतंचितः (sic).

10 V1 reads 10 on marg. — a) D7 तमस् (sic) (for ततस्). Da3.a4 च यज्ञे; Ds यज्ञेथ; G2 तु यज्ञः (for तु यज्ञे). D2 lacuna; D4 सवित्री; Ca (gloss : सवितृदेवता) Cp (gloss : वेदमाता) सावित्री (as in text). — b) B7 तस्मात् (for साक्षात्). B8 (marg. as in text) सत्यं; T G1–3 तं च (for तं सं·). K6 Da3.a4 साक्षात्तं सत्य(Da3 °त्यं)मंत्रय(K6 °ये)त्. ❀ Cp : संन्यमन्त्रयत्, एवं कुर्वित्यनुमतिं दत्तवती ॥ Cs : यज्ञे तेनैव मृगेण यजने संन्यमन्त्रयत् । ❀ — c) T1 प्रत्युक्तां; M1 प्रत्युक्त्वा. — d) K1.6 Da3.a4 Ds1 G1 सहवासिनां; T1 °वासिनीं (for °वासिनम्). G2 न हन्यां हनवाहनं (sic).

11 a) K7 B8 (marg. as in text) D7 M1.7 उक्त्वा (for उक्ता). T G1.3 प्राक्; M1.5–7 वाक् (for सा). — b) K7 प्रतिष्ठा; T G1–3 M1.5.6 प्रवृत्ता (for प्रविष्टा). Ds1 T G1.3 M1.5.6 -पावकात्; G2 -पावका (sic); M7 -पावकः (for -पावकम्). — c) Da3 Ds1 D9 T2 M1.5–7 किं तु; Da4 वितुं (sic); T1 G2.3 किं च; G1 किंचिद्; Cp किं स्विद् (for किं नु). ❀ Cn : 'किं नु' इति समीपवर्तिमूढजनोत्प्रेक्षानिर्देशः । रसातलं दिदृक्षुः सा यज्ञपावकं प्रविष्टेति संबन्धः । ❀ — d) D5.7 T1 G1.3 स (for सा). K1 रसातनं (sic) (for °तलम्).

12 a) K7 B0.6–9 Dn1.n4 Ds D2–9 T G1–3 स; Ca.p सा (as in text). D4 नु (for तु). G2 तनु (for सा तु). B8 (marg. as in text) Dn1 T G1–3 M7 Cv बद्धांजलिः. K1.4.7 D4.9 सम्यग्; K2 corrupt; K6 सद्य (sic); Ds2 (by corr. as in text) प्राह; M1.6.7 सत्त्वम् (for सत्यम्). ❀ Cn : सत्यं सत्यसंज्ञम् । ❀ — b) K2 *याचद्; D5.7 मया च; D6 सयावद् (sic) (for अयाचद्). K6.7 B0.7.8 Dn1.n4 Ds D2–9 हरिणः; T2 हरणीं; Cp हरिणं (as in text). Da3 कृपां; Da4 कृशं (for पुनः). K4 अयाचद्धर्मचारिणं. — c) Dn1 स तेन (for सत्येन). K4.7 D2–4.6.9 स; M7 सा (for सं). D5 -परिपृष्टः (for °ष्वज्य). G1 सत्येन परिषष्वज्य. ❀ Cn : परिष्वज्य, स्पृष्ट्वा । एतेन आलम्भादिपर्यग्निकरणान्तं लक्ष्यते । पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्तीति शास्त्रदृष्ट्या । ❀ — d) T1 G1.3 संतुष्टो; T2 संविष्टो; G2 स शिष्टा (for संदिष्टो). K1 अस्मितम् (sic); K2 दास्यताम्; K4 धास्यताम्; K7 त्वास्य°; D4.9 [ऽ]न्वास्य°; T1 सोव्यथाम्; T2 [ऽ]थोच्यताम्; G1 सोष्यथाम्; G2 शोच्यताम्; G3 [ऽ]थोच्य°; M1.5–7 युज्य° (for गम्य°).

13 b) K1 पदानष्टौ (for °न्यष्टौ). Da3 D9 (by corr. as in text) न्यवर्तते; Dn4 न वर्तत. ❀ Cs : पदान्यष्टाविति । यः शपथं त्वं कुरु इति प्राड्विवाकैरुक्तः शपथमहं करिष्ये इत्युक्त्वा पदान्यष्टौ गच्छति, स कृतशपथ एव भवतीति भावः । ❀ — c) Ds1 साधुर् (for साधु). T2 हिंसाथ (for हिंसय). T G1–3 M1.5–7 मा (for मां). K1.2.4 V1 Da4 D3.5 T2 M7 सत्यं; K6 सद्य (sic); T1 G1.3 [आ]साद्य; G2 नित्यं (for सत्य). — d) K1.4 V1 B6 Da4 D3.5.7 ततो; K2 lacuna; K6 B6 (marg. as in text).8 T1 G3 M1.5–7 हुतो; B9 T2 G1.2 हुते (for हतो). K1 यास्यासि; K2 यास्याम (for यास्यामि). K4 मद्गतिं; Dn4 मद्गतिः; G2 सद्गतिः.

14 a) B0 यथा (for पश्य). K2 हिप्सरसो (sic); Ds1 ह्यप्सरसौ; D5.7 M5 चाप्सरसो (for ह्यप्स°). T G1–3 पश्येमा अ(G1 पश्येममा·; G2 पश्येमाम)प्सरा (G2 °रो) दिव्या. — G1 om. (hapl.) 14^{c}–15^{b}; Ds2 reads it on marg. (*sec. m.*). V1 repeats 14^{cd} after 15^{ab}.

15 G1 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). Ds2 reads 15^{ab} on marg. — a) K6 B0.7.9 D5.7 M7 स रुचिरं; K7 D4.9 T2 स (D4 सु-) रुचिरा; V1 B8 G3 स रुचिरां; Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.6 स सुचिरं; Ds1 D8 स तु चिरं; T1 सु*चिरां; G2 M1.5.6 स रुचिरान्; Cp

C. 12.9827
B. 12.273(2).17
K. 12.278.17

स तु धर्मो मृगो भूत्वा बहुवर्षोषितो वने ।
तस्य निष्कृतिमाधत्त न ह्यसौ यज्ञसंविधिः ॥ १६
तस्य तेन तु भावेन मृगहिंसात्मनस्तदा ।
तपो महत्समुच्छिन्नं तस्माद्धिंसा न यज्ञिया ॥ १७
ततस्तं भगवान्धर्मो यज्ञं याजयत स्वयम् ।
समाधानं च भार्याया लेभे स तपसा परम् ॥ १८
अहिंसा सकलो धर्मो हिंसा यज्ञेऽसमाहिता ।
सत्यं तेऽहं प्रवक्ष्यामि यो धर्मः सत्यवादिनाम् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुःषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६४ ॥

सुरुचिरं (as in text). — [b]) K7 D4. 9 -लुप्ते (K7 °रते)-न; G2 लब्धेन (for लग्नेन). — After 15[ab], V1 repeats 14[cd]. — [c]) K1. 4 उल्लोक्य; K2 उलोक्य; B8 (marg.) उंदोप्य; Da3. a4 Cp (gloss: छित्त्वा, लुप्लृ छेदने इति धातोः) उल्लोप्य (for आलोक्य). K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D3 5–7 G2 M7 Cp हिंसायाः. — [d]) K1 स्वर्गवासे. K6 B0. 6–9 Cp सम (B9 °मा)र्पयत्; K7 D4. 9 समर्थयन्; V1 °न्वयत्; Da3. a4 °र्थयेत्; D5 °र्प्यर्पयत्; G3 °र्चयत् (for °र्थयत्).

16 [a]) D4 नु (for तु). — [b]) K2. 4 T2 -वर्षोषिते (for °षितो). G2 बहुवर्षेण तेन च. — [c]) G2 निष्कृतम्; Cp (gloss: समाप्तिं) निष्कृतिम् (as in text). K2. 6 Ds2 आदत्त; K7 B9 Da4 D4. 9 आधत्ते; T1 आसक्त; G2 आर्यता (for आधत्त). ❀ Cv: निष्कृतिं, तस्य अविधिना कृतस्य यज्ञस्य पुण्यह्रासाख्यपरिहारम् । ❀ — [d]) D8 तु (for हि). M7 -सावधि (sic) (for -संविधिः). G2 ह्यसौ यज्ञवसंविधिः (sic). ❀ Cp: यज्ञसंविधिः, यज्ञपूर्णताहेतुः ॥ Cs: यज्ञसंबन्धिप्रायश्चित्तम् । ❀

17 [a]) K6 हि; K7 B8 Dn1. n4 D2–4. 6. 8. 9 [अ]नु- (for तु). — [b]) G1 -सिंहात्मनस् (for -हिंसा°). K7 D4. 9 T1 G1–3 तथा (for तदा). — [c]) B7 M7 ततो (for तपो). D7 G1–3 -व(G2 -व)नं (for महत्). — [d]) K2 विज्ञिया (sic); K7 यज्ञियाः; D2. 7 T1 G1. 3 याज्ञिया; M1. 5–7 याज्ञिका (for यज्ञिया). G1 तस्माद्धिंसा मदाजया (sic). ❀ Cv (reading हिंसानयज्ञिया): अयज्ञिया न भवतीति अनयज्ञिया । याज्ञियैव हिंसा प्रशस्तेत्यर्थः । ❀

18 D7 om. (hapl.) 18[b]–19[a]. — [b]) K1 यज्ञो; K2. 4 यज्ञे (for यज्ञं). K7 Cp याजयते; D6 °यतः; T1 °यतं (for °यत). M1. 5 6 स्वकं (for स्वयम्). Ds1 D4. 9 यज्ञेनायाजयत्स्वयं. ❀ Cn: याजयत । अडभावः आर्षः । ❀ — [cd]) B9 Cnp समाधाने. Dn4 स (for च). K1. 2. 7 V1 D4. 9 G3 भार्यायां. D4 लोभे (for लेभे). Ds1 स्म (for स). Dn1 T2 G3 तपसां; T1 G1. 2 तपतां (for तपसा). T1 G1–3 M7 वरः; T2 वरं; M1. 6 परः (for परम्). ❀ Cp: समाधाने चेति पाठे, यज्ञसमाधाने सति । भार्याया इति तृतीयार्थे षष्ठी । भार्यया सह तपसाहिंसात्मकेन स ब्राह्मणः परं परमात्मानं सत्त्वशुद्धितत्त्वज्ञानद्वारा लेभे । ❀

19 D7 om. 19[a] (cf. v. l. 18). — [a]) K1. 2. 4 D7. 8 -सफलो; K7 D4. 5. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 -परमो (for सकलो). — [b]) K6 यज्ञा; K7 धर्मः; D4. 9 धर्म-; G2 यज्ञः; M1. 5. 6 यज्ञ- (for यज्ञे). K7 Da3 D4. 9 M1. 5. 6 समाहितः; T1 G1. 2 समाहिताः (for ऽसमाहिता). K4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 हिंसाधर्मस्तथाहितः. ❀ Cp (reading समाहिता): समाहिता अर्पिता, लोलुपानां कामलाभाय मोक्षप्रतिबन्धाय च कपटेनारोपितेत्यर्थः । ❀ — [c]) K6 V1 B6 7. 8 (marg.) धर्मं (for सत्यं). D4 तेद्दं; D9 (before corr.) ते वः; D9 (by corr.) तेत्र; G2 त्वहं (for तेऽहं). — [d]) K4 Da4 Ds1 D2. 8 Cn नो; Dn1 सो (for यो). ❀ Cn: यो धर्म इति पाठे, किं तत्सत्यम्, यः सत्यवादिनां धर्मः । य इति विधेयापेक्षं पुंस्त्वम् । ❀

Colophon. Ś1 G6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4 D8 विनिंदा; K6 V1 B0. 7–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 6 M1. 6. 7 यज्ञनिंदा; K7 D4. 9 हिंसाविगर्हा; B6 यज्ञनिंदनं; D5 हिंसाविगर्हणः; M5 अधर्मयज्ञनिंदा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 96; Dn1 D7 T1 G1. 3 M5 99; Dn4 M1. 6. 7 97; Ds2 (marg.) 98; T2 112; G2 94. — *Śloka no.:* Da4 Dn1. n4 D8 20.

२६५

युधिष्ठिर उवाच ।
कथं भवति पापात्मा कथं धर्मं करोति वा ।
केन निर्वेदमादत्ते मोक्षं वा केन गच्छति ॥ १
भीष्म उवाच ।
विदिताः सर्वधर्मास्ते स्थित्यर्थमनुपृच्छसि ।
शृणु मोक्षं सनिर्वेदं पापं धर्मं च मूलतः ॥ २
विज्ञानार्थं हि पञ्चानामिच्छा पूर्वं प्रवर्तते ।
प्राप्य ताञ्जायते कामो द्वेषो वा भरतर्षभ ॥ ३
ततस्तदर्थं यतते कर्म चारभते पुनः ।
इष्टानां रूपगन्धानामभ्यासं च चिकीर्षति ॥ ४
ततो रागः प्रभवति द्वेषश्च तदनन्तरम् ।
ततो लोभः प्रभवति मोहश्च तदनन्तरम् ॥ ५
लोभमोहाभिभूतस्य रागद्वेषान्वितस्य च ।
न धर्मे जायते बुद्धिर्व्याजाद्धर्मं करोति च ॥ ६
व्याजेन चरतो धर्ममर्थव्याजोऽपि रोचते ।
व्याजेन सिध्यमानेषु धनेषु कुरुनन्दन ॥ ७
तत्रैव कुरुते बुद्धिं ततः पापं चिकीर्षति ।
सुहृद्भिर्वार्यमाणोऽपि पण्डितैश्चापि भारत ॥ ८ C. 12. 9838 B. 12. 274[3]. 8 K. 12. 279. 8

265

☞ This adhy. is missing in Ś1 G6 (cf. v. l. 12. 263. 52; 259. 1).

1 Ds2 reads 1 with the ref. on marg. — a) K1. 2 G1 (before corr.) धर्मात्मा (for पापात्मा). — b) D6 पापं (for धर्मं). K6. 7 Ds2 D5. 7 च (for वा). B8 (marg. as in text) कथं भवति धार्मिकः. — c) B8 (marg.) कथं (for केन). B0. 8. 9 Dn4 Ds D2. 3. 6. 8 आधत्ते; D5. 7 आप्नोति (for आदत्ते).

2 Ds2 reads the ref. on marg. — a) D7 त्रिहिताः. K1 सर्वे धर्मास्; V1 सर्वकर्मास्; D7 G2 सत्यधर्मास्. — b) G3 स्तुत्यर्थम् (for स्थि°). K6 V1 B0. 6. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 6 त्वं तु (D2 न) पृच्छसि; K7 B8 D4 त्वनुपृच्छसि; B7 (marg.) D9 त्वं (D9 तु) तु पृच्छति; G1 अनुपृच्छति (for अनुपृच्छसि). B7 स्थित्यर्थं त्वं तुमहसि (sic). — c) K1 (before corr.) च धर्मं च; K1. 2 च धर्मज्ञ (for सनिर्वेदं). — d) K1. 2 सर्वं; K7 D4. 9 पाप-; G1 पापान् (for पापं). D5 मूलताः.

3 St. 3–13 = (var.) 3. 201. 2–11. — a) K1. 2. 4 B8 Dn1. n4 D2. 4. 6. 9 G2 Ca. p विज्ञायार्थं; Cs. v विज्ञानार्थं (as in text). K1. 2 B8 च; K7 G2 lacuna; Dn1 तु (for हि). ❀ Cp (reading विज्ञाय अर्थं): विज्ञाय, विशिष्टत्वेन, इष्टसाधनत्वेनानिष्टसाधनत्वेन वा, ज्ञात्वा । ❀ — c) D8 Cn [ए]कं (for तान्). K1. 2. 4 D5. 7 वर्धते; K7 V1 B8 (marg.) D4. 9 T G1–3 M7 वर्तते (for जायते). — d) T1 G1. 3 M1 द्रोषो (for द्वेषो).

4 a) K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 तदर्थं. B8 (marg. as in text) D5 यजते; D7 त्यजते (for यतते). — b) G2 वा लभते (for चारभते). K6. 7 B0. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 Cp महत् (for पुनः). — c) T G1. 3 M7 शब्दानां; M1 इच्छानां (for इष्टानां). — d) T1 G1 मानसं (for अभ्यासं). D2. 4 विकि(D2 °क)र्षति (for चिकी°).

5 K7 repeats 5^{ab} after 8^{ab}. — a) D5. 7 प्रभवते. — b) B8 (marg.) मोहश्च; G2 दोषाश्च (for द्वेषश्च). — K1 B9 Da3. a4 D7. 9 T1 G2 om. (hapl.) 5^{cd}. Ds2 reads 5^{cd} on marg.

6 c) B8 धर्मे न (by transp.); G2 न धर्मो. — d) K2 Da3. a4 Dn4 व्याजाधर्मं; K7 व्याजकर्मं; D4. 9 व्याजधर्मं. K2 वै; M1. 6 वा (for च).

7 a) K7 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 5–7 M1. 5. 6 चरते; M7 चरितो. — b) K7 V1 Da3. a4 अर्थव्याजेन (K7 °जेपि); Dn1. n4 D2. 3. 5–8 अर्थं व्याजेन; Ds2 M1 अर्थं (Ds2 [by corr.] °र्थो) व्याजोपि. K1 रेचते; D6 सेवते; T2 रोच्यते. K4 अर्थव्याजिपरीचते (sic). — c) K2 सेव्यमानेषु; Da3. a4 G1 स्निद्ध°; Ds1 सिध्यमाने तु; D7 विध्यमानेषु. — d) Da3 lacuna; T G1–3 धर्मेषु (for धनेषु). G1 कुरुनंदन; G2 (also as in text) भरतर्षभ.

8 Ds2 reads 8–13 (*sec. m.*). — b) B8 (marg. as in text) करोति च; D4 विकीर्षति (for चि°). — After 8^{ab}, K7 repeats 5^{ab}. — c) K2. 7 Ds1

C. 12. 9839
B. 12. 274[3]. 9
K. 12. 279. 9

उत्तरं न्यायसंबद्धं ब्रवीति विधियोजितम् ।
अधर्मस्त्रिविधस्तस्य वर्धते रागमोहजः ॥ ९
पापं चिन्तयते चैव प्रब्रवीति करोति च ।
तस्याधर्मप्रवृत्तस्य दोषान्पश्यन्ति साधवः ॥ १०
एकशीलाश्च मित्रत्वं भजन्ते पापकर्मिणः ।
स नेह सुखमाप्नोति कुत एव परत्र वै ॥ ११
एवं भवति पापात्मा धर्मात्मानं तु मे शृणु ।
यथा कुशलधर्मा स कुशलं प्रतिपद्यते ॥ १२
य एतान्प्रज्ञया दोषान्पूर्वमेवानुपश्यति ।
कुशलः सुखदुःखानां साधूंश्चाप्युपसेवते ॥ १३
तस्य साधुसमाचारादभ्यासाच्चैव वर्धते ।
प्रज्ञा धर्मे च रमते धर्मं चैवोपजीवति ॥ १४
सोऽथ धर्मादवाप्तेषु धनेषु कुरुते मनः ।
तस्यैव सिञ्चते मूलं गुणान्पश्यति यत्र वै ॥ १५
धर्मात्मा भवति ह्येवं मित्रं च लभते शुभम् ।
स मित्रधनलाभात्तु प्रेत्य चेह च नन्दति ॥ १६
शब्दे स्पर्शे तथा रूपे रसे गन्धे च भारत ।
प्रभुत्वं लभते जन्तुर्धर्मस्यैतत्फलं विदुः ॥ १७

वीर्यमानो· —d) Ds2 पंडितश्चापि; B2 °श्चैव.

9 a) Da4 उत्तमं; D4. 5. 7. 9 M7 उत्तर·. K4. 7 Da3 D4. 5. 7. 8 T2 G1 M1. 5–7 न्यायसंबंधं (D5. 7 °धे); D6 व्याजसंबद्धं; G2 चापि संबंधं. ❀ Cp: न्यायसंबद्धं, न्यायाभासम् ॥ Cv: उत्तरन्यायसंबद्धं, कुतर्काख्यन्यायसंबद्धम् । ❀ —b) B8 -याजितं; Da3. a4 -योजितः; Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 M1. 5. 6 Cv -चोदितं (M1. 6 Cv [gloss: विपरीतया चोदितः, इदं न कुर्वित्युक्तः] °तः). K1. 2. 4. 7 D4. 9 प्रब्रवीति वि(K7 D4 नि)योजितं; T1 G1–3 प्रब्रवीति प्रचोदितः; M7 ब्रवीति श्रुतिगोचरः. ❀ Cp: विधियोजितं, दुर्दैवेनोपस्थापितम् । ❀ —c) ❀ Cn: त्रिविधः, कायिको वाचिको मानसश्च । ❀ —d) Da4 वर्धत; M7 वर्तते. K4 रोगमोहजः; K6 राजमोहितः; B8 D5. 7 रागमोहतः.

10 a) V1 पापान्. Ds1 चैवं; T G1–3 M7 कर्म. —b) B8 ब्रवीति न; Dn1 प्रब्रवीमि; M1. 5–7 ब्रवीति च; Cp (gloss: अन्यस्मै उपदिशति) प्रब्रवीति (as in text). —c) G1 धर्म· (for [अ]धर्म·). —d) Da3 दोषाः; G1 दोषं; M1. 6 7 गुणा (for दोषान्). K1. 2 Da3 M1. 6. 7 नश्यं(Da3 °स्यं)ति (for प°).

11 b) Ds1 भजते. K1. 2. 4 B9 D9 G1 2 पापकर्मणः. —d) K1. 2. 4 Da4 च (for वै).

12 a) K7 धर्मात्मा (for पापात्मा). —b) K7 पापात्मानं (for धर्मा°). T2 च (for तु). —c) K1. 2 यदा (for यथा). K6 V1 B6. 7. 9 Da3. a4 D5. 7 -धर्मात्मा; T G1–3 M1. 5–7 -धर्मा सन् (for -धर्मा स). B8 यथा स कुशलो धर्मात्. — After 12, Bo. 6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–3 editions ins.:

720* कुशलेनैव धर्मेण गतिमिष्टां प्रपद्यते ।

[Da4 इष्टं.]

13 b) G1 अनुशासति (for °पश्यति). D3 प्रज्ञयानुव्यवस्यति; M1 सर्वान्सेवानुपश्यसि. —c) D5. 7 G1 कुशलं. K7 D4. 5. 7. 9 M5 सुखदुःखेषु; T G1–3 M1. 6. 7 तु सुखार्थाय. —d) Dn1. n4 अथ; D2 अप· (for उप·).

14 a) Da4 सर्वं; Dn4 साधू·. M1. 6 -समाचाराम्. —b) K1. 2 अभ्याशास्; Da4 आभासाच्. K2 प्रवर्धते; G1–3 M7 [ए]व वर्तते. —d) T1 G1–3 om. च. T2 समुपजीवति (for चैवोप°).

15 a) K7 D4. 9 धर्मलाभाद् (for सोऽथ धर्माद्). Da3 अवाप्राप्ते; Da4 °ह्येव. —b) Bo. 6. 7 T G1–3 M1. 5–7 कुरुनंदन (for कुरुते मनः). — D7 om. 15c–16b. —c) Ds1 तस्यैवं. K1. 2. 6. 7 D4. 9 M7 [आ]सिंचते. G1 om. मूलं. —d) Ds1 पश्यत; T1 G2. 3 पश्यंति. K1. 2 4. 7 B8 D4. 9 T G1–3 M7 च (for वै).

16 D7 om. 16ab (cf. v. l. 15). —a) D5 [इ]त्येव; T1 G1. 3 ह्येषः G2 ह्येषु. —b) K6 सुखं (for शुभम्). —c) K7 D7 -लाभेषु; D4. 9 -लाभेन (for -लाभात्तु). G2 स मित्रजनलाभं तु. —d) Da3 निंदति (sic).

17 G2 om. 17–20. K4. 7 Bo. 6–9 Dn1. n4 D2–4. 6. 8. 9 T G1. 3 repeat 17ab after 19ab. —ab) K4 (both times) D5 शब्द· (for शब्दे). K1. 2. 4 (both times). 7 (second time) च रूपे च (for तथा रूपे). K6 Bo. 6. 7. 9 (last four first time) Da3. a4 Dn1. n4 (last two first time) Ds D2. 3. 6. 8 (last four first time) transp. तथा and रसे. V1 transp. तथा रूपे and रसे गन्धे. T1 G1. 3 (all first time) transp. रूपे and गन्धे. K4 (both times) रस· (for रसे). Bo. 6–9 Dn1. n4 D2. 3 6. 8 (all second time) Cn न च भावयते मनः. ❀ Cn: भावयते, चिन्तावशं करोति । ❀

स धर्मस्य फलं लब्ध्वा न तृप्यति युधिष्ठिर ।
अतृप्यमाणो निर्वेदमादत्ते ज्ञानचक्षुषा ॥ १८
प्रज्ञाचक्षुर्यदा कामे दोषमेवानुपश्यति ।
विरज्यते तदा कामान्न च धर्मं विमुञ्चति ॥ १९
सर्वत्यागे च यतते दृष्ट्वा लोकं क्षयात्मकम् ।
ततो मोक्षाय यतते नानुपायादुपायतः ॥ २०
शनैर्निर्वेदमादत्ते पापं कर्म जहाति च ।
धर्मात्मा चैव भवति मोक्षं च लभते परम् ॥ २१
एतत्ते कथितं तात यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
पापं धर्मं तथा मोक्षं निर्वेदं चैव भारत ॥ २२
तस्माद्धर्मे प्रवर्तेथाः सर्वावस्थं युधिष्ठिर ।
धर्मे स्थितानां कौन्तेय सिद्धिर्भवति शाश्वती ॥ २३ C. 12. 9854 B. 12. 274(3).24 K 12. 279. 24

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६५ ॥

— c) ❀ Cn : प्रभुत्वं, संकल्पसिद्धत्वम् । ❀ Da3. a4 [ऽ]ज्ञं तु (for जन्तुर्).

18 G2 om. 18 (cf. v. l. 17). — a) K4 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 तु धर्म- (for धर्मस्य). — b) Dn1. n4 D2. 3 (*sup. lin.* as in text). 6. 8 हृष्यति (for तृप्यति). — After 18[ab], T G1. 3 ins. (cf. 23[cd]):

721* धर्मे स्थितानां कौन्तेय सर्वभोगक्रियासु च ।

— c) MSS. अतृप्यमानो ; Da3. a4 अदृश्यमानो. — d) Bo आधत्ते.

19 G2 om. 19 (cf. v. l. 16). — a) K6 Da3. a4 D6 कामो for कामे). — b) V1 B9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 रसे गंधे न (D6 च) रज्यते. — After 19[ab], K4. 7 Bo. 6–9 Dn1. n4 D2–4. 6. 8 T1 G1. 3 Cn repeat 17[ab]. — c) K7 V1 B6 D4. 5. 7. 9 M1. 5–7 विरज्यति ; Bo. 8. 9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3 6. 8 विमुच्यते ; B7 विवह्यते. V1 Ds यदा ; D7 यथा ; T2 M7 तथा (for तदा). T G1 तथा(G1 °दा)कामो ; G3 दोषकामो ; M1. 6 तदा कामं. — d) D5. 7 धर्मं च (by transp.). D7 विमुच्यति.

20 G2 om. 20 (cf. v. l. 16). — a) K4 सर्वं ; Bo Dn1 Ds D2. 3. 6. 8 धर्म- ; Dn4 धर्मे (for सर्व-). V1 D6 न (for च). B8 (marg. as in text) यजते. — B9 om. (hapl.) 20[bc]. — c) K1 तत्र (for ततो). K1. 2 मोक्षे च (for मोक्षाय). B3 T G1. 3 M1. 5–7 ततो मोक्षे प्रयतते ; Dn4 ततो मोक्षापि ययते (sic). — d) K7 तानुपायाद् ; B8 (marg. as in text) तानुपायान्. M1 अपायतः (for उपा°). ❀ Cn : न अनुपायात्, उपायाननुष्ठानात्, किं तु उपायत एव । ❀

21 b) K1. 2. 4 Dn1 T1 G1–3 पापकर्म (T1 °र्मं).

22 a) K7 D4. 5. 7. 9 राजन् (for तात). — b) Da3 तन्मां ; M1. 6. 7 यन्मा. — c) D5. 7 धर्मात् (for धर्मं). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 पापं धर्मस्तथा (Da3. a4 °पो) मोक्षो. — d) K4 निर्वेदे ; K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 निर्वेदश्.

23 a) V1 धर्माद् (for तस्माद्). D4. 9 वर्मे ; D5 धर्मात् (for धर्मे). K7 प्रवृत्तेथाः. — b) T G1–3 सर्वावस्थो. D4 युधिष्ठिरं. — d) D2 शाश्वतीः.

Colophon. Ś1 G6 missing : K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan :* K1. 2. 4. 6. 7 V1 (marg.) Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* K7 चातुप्रश्निकः ; Dn1. n4 D3. 6 चतुःप्राश्नि(D6 °श्निण)कः ; Ds1 D2. 8 चतुःप्राशिकः ; D4. 9 चातुःप्राश्निकः ; M5. 6 मोक्षनिर्वेदधर्म(M5 om. धर्म)कथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 Dn4 M1. 6. 7 98 ; B7 97 ; Dn1 Ds1 D7 T1 G1. 3 M5 100 ; Ds2 99 ; T2 113 ; G2 94. — *Śloka no. :* Da4 23 ; Dn1. n4 Ds 24 ; Ds1 12.

उपद्रवांस्तथा रोगान्हितजीर्णमिताशनात् ।
लोभं मोहं च संतोषाद्विषयांस्तत्त्वदर्शनात् ॥ ८
अनुक्रोशादधर्मं च जयेद्धर्ममुपेक्षया ।
आयत्या च जयेदाशामर्थं सङ्गविवर्जनात् ॥ ९
अनित्यत्वेन च स्नेहं क्षुधं योगेन पण्डितः ।
कारुण्येनात्मनो मानं तृष्णां च परितोषतः ॥ १०
उत्थानेन जयेत्तन्द्रीं वितर्कं निश्चयाज्जयेत् ।
मौनेन बहुभाष्यं च शौर्येण च भयं जयेत् ॥ ११
यच्छेद्वाङ्मनसी बुद्ध्या तां यच्छेज्ज्ञानचक्षुषा ।
ज्ञानमात्मा महान्यच्छेत्तं यच्छेच्छान्तिरात्मनः ॥ १२
तदेतदुपशान्तेन बोद्धव्यं शुचिकर्मणा ।
योगदोषान्समुच्छिद्य पञ्च यान्कवयो विदुः ॥ १३
कामं क्रोधं च लोभं च भयं स्वप्नं च पञ्चमम् ।
परित्यज्य निषेवेत तथेमान्योगसाधनान् ॥ १४ C. 12. 9668 B. 12. 273[4]. 14 K. 12. 280. 14

आवर्तं, आ समन्ताद्वर्तत इति व्युत्पत्त्या अनेककोटिस्पर्शिनं संशयम् । ❀ — b) V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn4 Ds2 D8. 7 T1 G3 हि (for वि-). D6 -वर्जयेत् (for -वर्त°). — c) D4. 9 T2 वा (for च). K7 T1 G3 M7 [अ]-प्रतिभां; D7 प्रतिमां (for °भां). ❀ Ca: प्रतिभा कवित्वहेतुः आत्मज्ञानप्रतीपः ॥ Cn: प्रतिभां, अन्यानुसंधानम् ॥ Cs: प्रतिभा, समाधिवेलायां बाह्यस्मृतिः । ❀

8 G1 om. 8ab (cf. v. l. 6). — a) K1 युक्ताहारात्; K2. 4 ज्ञानाभ्यासात्; K7 D4. 9 उपद्रवं; B7 °द्रवास्. D5. 7 घोरान्; G2 लोकान् (for रोगान्). — b) M7 हितं (for हित-). K1. 2 हितं जीर्णादिवाशनात्; D8 हितजीर्णामिता°. — c) G2 lacuna; M6 लोभ- (for लोभं). Da3 स (for च). G2 संतोषं. — d) T1 G1. 2 विनयांस् (for विष°).

9 a) K1 च धर्मं; B8 (marg.) न धर्मं (for अधर्मं). — b) Da3. a4 जायेद्; D7 जपेद् (for जयेद्). K1. 2. 4 Bo. 8 (marg.) D5. 7 T1 अपेक्षया; Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 Cn (gloss: परिपालनेन) अवे° (for उपे°). ❀ Ca: उपेक्षया, फलानभिसंधानेन । ❀ — c) D9 आयत्यां (for °त्या). D7 वर्धयेद् (for च जयेद्). ❀ Ca: आयत्या, उत्तरकालभाविफलेन दोषवत्तया ॥ Cv: आयत्या, आसमन्तात्, अयत्या, अप्रयत्नेन । ❀ — d) K7 Da3. a4 M1. 6 अर्थ- (for अर्थं). K1 -विवर्तनात्; M7 -विसर्ज° (for -विवर्ज°). B9 अनर्घं संगवर्जनात्; D7 अर्थं संगं च वर्जयेत्; G2 अर्थं संभववर्जनात्.

10 a) Da3 अनितत्वेन. — b) K4 क्षुधा; K6. 7 V1 Bo. 6–8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 M6 क्षुधां (for क्षुधं). T2 पंडितं. ❀ Cn: योगेन, वायुनिग्रहेण ॥ Cs: योगेन, आत्मदर्शनेन । ❀ — c) T2 ज्ञानं (for मानं). — d) K7 Da3. a4 तृष्णा. K1 M1. 6. 7 परितोषितः.

11 a) Da4 उद्धानेन; D4. 9 उच्छा° (for उत्था°). K2 यजेत्; Ds1 जयत् (for जयेत्). K7 तंद्री; D5. 7 तंद्रां (for तन्द्रीं). — b) T2 त्रितर्कान्. K7 D4. 9 निर्णयाज्; Da4 निश्चयो (for निश्चयाज्). M6 त्यजेत् (for जयेत्). T1 G1. 3 त्रिवक्षां मूलतो जयेन्; G2 तं विवक्षा हिता जयेत्. — Da4 om. (hapl.) 11cd; B8 reads it on marg. — c) K2 बहुभाषं; T1 G1. 3 °भाषां (for °भाष्यं). — d) K7 D4. 9 धैर्येण (for शौर्येण). K1 (also as in text) भवेत्; K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 8 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 T2 G2 त्यजेत् (for जयेत्).

12 With 12, cf. Kaṭha Up. 1. 2. 13. — a) K4 इच्छेद्; B8 D5. 7 जयेद्; G1 यजेद्; G2 गच्छेद् (for यच्छेद्). K6 -मनसं. — b) K4 ता; G2 त्वां (for (for तां). D5. 7 जयेज् (for यच्छेज्). Ds1 यां यच्छेज्ज्ञानचक्षुषां; M7 मनो ज्ञानेन चक्षुषा. ❀ Cs: ज्ञानचक्षुषा, प्रत्यगात्मरूपेण । ❀ — c) G2 आत्मन् (for आत्मा). ❀ Ca: महान् अशेषविशेषालोचकः । ❀ — d) D7 तां जयेत् (for तं यच्छेत्). T1 G1–3 ज्ञानम्; M1. 5. 6 शांत (for शान्तिर्). M1. 6 आत्मनि (for °नः). T2 यच्छेच्छांत्या तमात्मनः. — For 12cd, Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn. s subst.: while D7 ins. after 12cd:

722* ज्ञानमात्मावबोधेन यच्छेदात्मानमात्मना ।

13 a) T1 G1–3 एवम्; T2 एनम् (for एतद्). — b) G2 शुद्ध-; M6 तु वि- (for शुचि-). D2. 4 -कर्मणी (D4 °णः); D9 °णां. — c) Da4 G1 -दोषात् (for -दोषान्). K2 समुच्छिन्य; T G1–3 M5–7 समुच्छि- (T1 G2 °च्छि)द्यात्; M1 °च्छिद्य (for °च्छिद्य). — d) T1 G1 पंचधा; G2 पंचतां (for पञ्च यान्).

14 a) B8 (marg.) भयं लोभं (for च लोभं च). — b) K1 भये; B8 (marg.) तथा (for भयं). M1. 5–7 मोहं (for स्वप्नं). — c) G2 परिष्वज्य (for °त्यज्य). — d) Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 यतवाग्; G2 तदेमान्; M6 यथे° (for तथे°). Da4 D5. 7 -शासनात् (for -साधनान्). K1. 2 तदिदं योगसाधनं.

C. 12. 9881
B. 12. 276[5]. 8
K. 12. 281. 8

ध्यानमध्ययनं दानं सत्यं ह्रीरार्जवं क्षमा ।
शौचमाहारतः शुद्धिरिन्द्रियाणां च संयमः ॥ १५
एतैर्विवर्धते तेजः पाप्मानमपहन्ति च ।
सिध्यन्ति चास्य संकल्पा विज्ञानं च प्रवर्तते ॥ १६
धूतपापः स तेजस्वी लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
कामक्रोधौ वशे कृत्वा निनीषेद्ब्रह्मणः पदम् ॥ १७
अमूढत्वमसङ्गित्वं कामक्रोधविवर्जनम् ।
अदैन्यमनुदीर्णत्वमनुद्वेगो व्यवस्थितिः ॥ १८
एष मार्गो हि मोक्षस्य प्रसन्नो विमलः शुचिः ।
तथा वाक्कायमनसां नियमः कामतोऽन्यथा ॥ १९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

२६७

भीष्म उवाच ।
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
नारदस्य च संवादं देवलस्यासितस्य च ॥ १
आसीनं देवलं वृद्धं बुद्ध्वा बुद्धिमतां वरः ।

---

15 [a]) K1 मौनम्; K2.4 मानम्; K7 D4.9 दानम् (for ध्यानम्). K7 D9 ध्यानं; D4 ध्याने (for दानं). — [b]) K1 सत्ये (for सत्यं). — [c]) K2 आहरतः; K6 Bo.7.9 Da4 आचा(Da4 °च)रतः; D5.7 च मनसः; T1 G3 आचारसं-; T2 G1.2 M1.5–7 आहारसं- (for °रतः). K2 सिद्धिर्; G3 -शुद्धिम् (for -शुद्धिर्). — [d]) K7 D4.9 संयमं; Da4 संयशः.

16 [a]) K1.2.4 जंतुः (for तेजः). — [b]) K4.7 Bo.7 Dn1.n4 Ds D2–9 उपहंति (for अप°). — [c]) K7 सिद्ध-; D4.5.7.9 तस्य; G2 चान्य- (for चास्य). — [d]) T1 प्रवर्तयेत्.

17 [a]) K1.4 D5.7 M1.5–7 धू(K1.4 धु)तपाप्मा स; K2.6 धुतपापः स; K7 D4.6 धुतपाप्मा सु-. — [c]) K2 om. कृत्वा. — [d]) K1 निनेषेद्; D6 निषीदेद्; D7 निलीयाद्; G2 निवीषेद् (for निनी°). K1 G3 ब्राह्मणः (for ब्र°). ❀ Cn: निनीषेत्, नेतुमिच्छेत्, आत्मानम् । कुत्र, ब्रह्मणः पदम् । ❀

18 [a]) K6 अगूढत्वम् (for अमू°). B7 अनंदत्वं; B9 अशंकित्वं; Da3.a4 Dn4 असंग(Dn4 °गी)त्वं (for °सङ्गित्वं). — [b]) K6 B7.8 T1 G1 -विवर्जितं; D7 G2 -विवर्जितः (for °र्जनम्). — [c]) G2 अनैत्यम् (for अदैन्यम्). B9 अन- (for अनु-). B8 (marg. as in text) अपैशुन्यमदीनत्वम्. — [d]) T1 G1 अनुद्योगो (for °द्वेगो). K1.2 V1 B9 D5.7 व्यवस्थितः (for °स्थितिः).

19 [a]) T G1.3 वि- (for हि). — [c]) Dn4 Ds1 -मनसा (Ds1 °सी) (for °सां). T1 G1–3 तथा विधेयो (T1 °धो यो; G2 °धाय) मनसा. — [d]) K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 D4.6.9 नियमाः (for °मः). Da3 कामततो; Da4 कामयतो; T1 G1–3 M1.5–7 कापथो (for कामतो). K1.2 यथा (for ऽन्यथा). ❀ Cn: कामतोऽन्यथा, कामवैपरीत्येन, निष्कामः नियमः, योगः कर्तव्यः । ❀

Colophon. Ś1 G6 missing: K3.5 B1–5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1.2.4.6.7 V1 Bo.6.8.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 T G1–3 M1.5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1 M7 चतुष्प्रातिकः; K2.4 V1 Bo.8 M5.6 चतुष्प्राक्षिकः; K6 B6.7.9 Da3.a4 चतुष्प्राश्निकः; K7 Dn1 n4 Ds D4.9 योगा(Dn4 गोपा)चारानुवर्णनं; D2.3.8 योगाचारानुवर्णनं चतुष्प्राशि(D8 °ति)कः; D5 योगाचारवर्णनः. — *Adhy. no.:* (figures, words or both): K6 B7 Dn4 M1.6.7 99; Dn1 Ds1 D7 T1 G1.3 M5 101; Ds2 100; T2 114; G2 95. — *Śloka no.:* Da4 Dn1 D8 19; Dn4 20.

267

☞ This adhy. is missing in Ś1 G6 (cf. v. l. 12. 263. 52; 259. 1).

1 [a]) K7 [उ]दाहरति. — [c]) Da4 संवादे. — [d]) D5.7 देवलस्य च भारत.

2 [a]) T G1–3 असितं. K1.2 D4.9 बुद्धं; K6 B6.9 Da3.a4 D5.7 दृष्ट्वा; T G1–3 बुद्ध्वा; M1.5–7 बुद्धा (for वृद्धं). — [b]) K1.2.7 D4.9 बुद्धो; V1 Dn4 lacuna; D8 बुद्ध्वा; M1.5–7 Cp (gloss: बोधयुक्तं)

नारदः परिपप्रच्छ भूतानां प्रभवाप्ययम् ॥ २
कुतः सृष्टमिदं विश्वं ब्रह्मन्स्थावरजङ्गमम् ।
प्रलये च कमभ्येति तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ ३

अस्तित उवाच ।

येभ्यः सृजति भूतानि कालो भावप्रचोदितः ।
महाभूतानि पञ्चेति तान्याहुर्भूतचिन्तकाः ॥ ४
तेभ्यः सृजति भूतानि काल आत्मप्रचोदितः ।
एतेभ्यो यः परं ब्रूयादसद्ब्रूयादसंशयम् ॥ ५
विद्धि नारद पञ्चैताञ्शाश्वतानचलान्ध्रुवान् ।
महतस्तेजसो राशीन्कालषष्ठान्स्वभावतः ॥ ६
आपश्चैवान्तरिक्षं च पृथिवी वायुपावकौ ।
असिद्धिः परमेतेभ्यो भूतेभ्यो मुक्तसंशयम् ॥ ७
नोपपत्त्या न वा युक्त्या त्वसद्ब्रूयादसंशयम् ।
वेत्थ तानभिनिर्वृत्तान्षडेते यस्य राशयः ॥ ८ C. 12. 9839 B. 12. 275[4]. 15 K. 12. 280. 15

बुद्धं (for बुद्ध्वा). D4.5.7.9 मतिमतां (for बुद्धि°). K6 B0.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D3.4.6.8.9 वर. — c) Da3 नारद; G1 नारदं. K7 Dn4 परिपपृच्छ; Da3 प्रतिपप्रच्छ. — d) K1.2 T2 प्रभवाप्ययौ; B7 Ds2 D6 Cap Cpp ([last two] gloss: आ, समन्ततो व्ययं लयस्थानम्) प्र(D6 च)भवाव्ययं.

3 = (var.) 12. 175. 1; 12. 502*. Before 3, K4.6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5–8 T G1–3 ins. नारद उवाच. — a) Da3 कृता (for कुतः). K2 स्पृष्टम्; B8 सृष्टिम्. T2 सर्वं (for विश्वं). ❀ Cn: कुतः इत्यवान्तरकारणप्रश्नः । ❀ — b) Da3.a4 M7 ब्रह्म°; T G1–3 जगत् (for ब्रह्मन्). — c) T G1–3 किमप्येति (for कमभ्येति). ❀ Cn: कमभ्येतीति पार्यन्तिकोपादानकारणप्रश्नः । ❀ — d) Da4 यद्भवान्; T G1–3 भग° (for तद्भ°).

4 T G1–3 M1.6–7 देवल (for असित). — a) K4 एभिः; T1 G1 अद्भ्यः (for येभ्यः). K2 सृजसि. — Ds om. (hapl.) 4^{b}–5^{a}; V1 reads the same on marg. — b) K4 Dn1 D3 (before corr.) काले. B7 भावः; G2 न्याय- (for भाव-). D4.9 प्रणोदित°. K3.7 V1 D2 काल आत्मप्रचोदितः (= 5^{b}); G1.2 का(G1 क)लोह्याय प्र°. ❀ Cn: कालश्चतुर्युगात्मा । अधर्मे रतः, अधर्मं तित्यक्षुः, धर्मारम्भी, धर्मे रत इति चतुर्विधः कलिद्वापरत्रेताकृतयुगसंज्ञः । ❀ ❀ Cp: भावप्रचोदितः, भावेन परमात्मना प्रचोदितः । ❀ — D2 om. (hapl.) 4^{c}–5^{b}. — c) Da3 T2 पंचैते. — d) K7 भूतपंचमाः (for °चिन्तकाः).

5 Ds om. 5^{a}; D2 om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). V1 reads 5^{a} on marg. — a) K1.2 Da4 G2 येभ्यः; K4 एभिः; T1 G1 एभ्यः. — b) B8 (marg. as in text) स्वार्थ-; Dn4 T1 G1–3 आत्मा; M1.5–7 ह्यात्म-. — M1.6 om. 5^{cd}. M5 reads 5^{cd} after 7^{ab}. — c) K2 एते येभ्यः; K7 D4.5.7.9 भूतेभ्यो यः. G1–3 M5 Cv यत् (for यः). Dn4 पादम्; M5 ब्रूयस् (sic) (for ब्रूयाद्). K6 B6.7.9 तेभ्यो यः परमं ब्रूयाद्. ❀ Ca: परं, प्रकृत्यादि ॥ Cn: चेतनमीशं, अचेतनं प्रधानं वा ॥ Cv: परमन्यदज्ञानकारणं ये ब्रूयुः ते असत्यं ब्रूयुः । ❀ — d) Dn4 corrupt. D2 M7 om. (hapl.) दसद्ब्रूया. D5 अस्य (for असद्). D7 संशयी. M5 तेसद्ब्रूयुरसंशयं.

6 a) G2 वेद्मि; M1.5–7 तद्धि (for विद्धि). Ds1 पंचैनान् (for °तान्). — b) G2 शाश्वतानां च बांधवान्. ❀ Cp: शाश्वतान्, नित्यान्, कार्यप्रवाहरूपेण । ❀ — c) K6 रूपान्; K7 D4.9 T2 G1–3 M1.5–7 रश्मीन् (for राशीन्). ❀ Cn: महतः, महत्तत्त्वाख्यस्य बुद्धिसूक्ष्मस्य । तेजसः, सत्त्वप्राधान्येन प्रकाशमयस्य । ❀ — d) G2 कालपृष्ठान्.

7 a) K6 V1 B0.8–9 [अं]तरीक्षं; K7 D8 °री(D8 °रि)क्षश्च. — b) K7 (before corr.) वायुरेव च; Da3.a4 ह्युपपावकौ; T2 G1.3 पावकानलौ. — After 7^{ab}, M5 reads 5^{cd}. — d) B6–9 असिद्धेः; D5.7 संसिद्धिः; D6 नासीच्च; T1 असिद्धिं; T2 असद्धि; Cnp आ सिद्धेः (for असिद्धिः). V1 Dn1.n4 Ds D2.3.8 G2 Cn (Cnp as in text) ना(G2 आ)सीद्धि परमं तेभ्यो. — d) K6 नात्र संशयः; T2 G2 मुक्तिसंशयं; Cp मुक्तसंशयः.

8 D2 om. 8. K1.2.4 om. (hapl.) 8^{ab}. V1 reads 8^{ab} on marg. — a) Ds D7 T G1–3 M1.5–7 सोप- (for नोप-). D7 T1 G1.3 तु (for वा). K7 D7 T G1–3 M5–7 युक्त्यासद् (T2 G2 °न्); V1 D5 युक्त्या वा (by transp.); D4.9 M1 युक्त्या स. — b) Ds त्वसद्रूपाद्; D4.9 M1.6–7 असद्ब्रूयाद्; D7 T G1–3 ब्रूयादसद् (for त्वसद्ब्रूयाद्). — Da4 om. 8^{cd}. — c) K4 वेत्थैतान्; K6 विद्ध्यैतान्; K7 D4.9 विद्ध्येतम्; G1 वेत्तुं तान्; G2 वेदानाम् (for वेत्थ तान्). K7 D4.9 अभिनिर्वृत्तं; Cv °संवृत्तान्. D5.7 यस्यैतानथ निवृत्ताः. — d) T2 षडेते.

C. 12. 9882 B. 12. 276(5). 9 K. 12. 281. 9 पञ्चैव तानि कालश्च भावाभावौ च केवलौ ।
अष्टौ भूतानि भूतानां शाश्वतानि भवाप्ययौ ॥ ९
अभावाद्भावितेष्वेव तेभ्यश्च प्रभवन्त्यपि ।
विनष्टोऽपि च तान्येव जन्तुर्भवति पञ्चधा ॥ १०
तस्य भूमिमयो देहः श्रोत्रमाकाशसंभवम् ।
सूर्यश्चक्षुरसुर्वायुरद्भ्यस्तु खलु शोणितम् ॥ ११
चक्षुषी नासिकाकर्णौ त्वग्जिह्वेति च पञ्चमी ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थानां ज्ञानानि कवयो विदुः ॥ १२
दर्शनं श्रवणं घ्राणं स्पर्शनं रसनं तथा ।
उपपत्त्या गुणान्विद्धि पञ्च पञ्चसु पञ्चधा ॥ १३
रूपं गन्धो रसः स्पर्शः शब्दश्चैवाथ तद्गुणाः ।
इन्द्रियैरुपलभ्यन्ते पञ्चधा पञ्च पञ्चभिः ॥ १४
रूपं गन्धं रसं स्पर्शं शब्दं चैतांस्तु तद्गुणान् ।
इन्द्रियाणि न बुध्यन्ते क्षेत्रज्ञस्तैस्तु बुध्यते ॥ १५
चित्तमिन्द्रियसंघातात्परं तस्मात्परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिः क्षेत्रज्ञो बुद्धितः परः ॥ १६

K1.2 T G1–3 M1.7 तस्य (for यस्य). Dn1 धातवः; D5.7 हेतवः; T G1–3 M1.7 रश्मयः (for राशयः).

9 a) K1.2.4.7 D4.5.7.9 T2 चै(K4 वै)तानि; B6.8.9 Da3 Cp [ए]वैतानि; Da4 [ए]वं तानि; T1 G1–3 भूतानि; M1.5–7 [ए]तानि हि (for [ए]व तानि). K1 (before corr.) कालाश्च; Da3.a4 कालं च; Dn4 कालस्य; G2 °श्चेद् (for °श्च). —b) K1.2.4 V1 केवलं; Da3.a4 कारणौ. ❀ Cn: भावो, भावनं, पूर्वसंस्कारः । अभावोऽज्ञानम् ॥ Cv: भवत्येभ्यो जगदिति भावः, सुकृतदुष्कृतात्मकं कर्म । अभावः प्रागभावः । ❀ —d) K1.2.4.7 D4.9 भवाप्यये; V1 B6–8 D5.7 °त्यये; B0.9 Dn1 Ds D2.3.8 °त्ययौ; Da3.a4 भवंत्यये; M5.6 भवाव्ययौ. D6 शाश्वताश्चाभिवाप्यये.

10 a) K1.4 Da3.a4 स्वभावाद्; V1 B6–9 D6 अभाव· (for °वाद्). T1 G1–3 भावितेष्वेषु; M5 °तं चैव (for °तेष्वेव). Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 अभावं यां(D5 °वाद्यां)ति तेष्वेव (D3 भूतानि); T2 अथायुग्छावितेष्वेषु (sic). ❀ Cv: अभावः नाशः, तेन भाविता उत्पत्तिः, अभावभाविता । ❀ —b) Dn4 भूतेभ्यः; D9 (marg.) त्रयश्च (for तेभ्यश्च). K1.2.4 V1 B7.9 G1.2 प्रभवति. —c) Da3 विनष्टे; G1 विनिष्टो. Da4 Bom. Kumbh. ed. [ऽ]प्यनु (for ऽपि च). T2 तान्येवं (for °व). G2 अपि शिष्टो विचेतान्ये. —d) ❀ Ca: पञ्चधेति वचनं प्रत्यक्षदृष्टत्वार्थम् । ❀

11 a) K2 भूमिशयो. G2 देहं. — V1 reads 11^{b}–13^{d} on marg. —b) K2 Ds1 श्रोतुम् (for श्रोत्रम्). —c) Dn4 corrupt. K1 T2 सूर्याश्च; K4 V1 B3 Dn1 Ds1.s2 (before corr.) D2.3.6–8 T1 G3 सूर्याच् (for सूर्यश्च). B6 अभूद् (for असुर्). K1.4.6 V1 B0.6–9 Da4 Dn1 Ds D2.3.6–8 T G1–3 वायोर् (for वायुर्). —d) D7 अव्यक्तः; T1 G1.3 अद्भिस्तु (for अद्भ्यस्तु). T1 G1–3 लघु (for खलु).

12 V1 reads 12 on marg. —a) B7 चक्षुषां; Dn4 °षा. V1 D6 नासिके; Da3 G1 नाशि(G1 °डि)का· (for नासिका·). K1.2.4 -श्रोत्रे (for -कर्णौ). —b) K7 V1 B6.7 Da3.a4 D4.9 पंचमं. D5.7 त्वचं जिह्वेति पंचमं. — D7 om. (? hapl.) 12^{c}–13^{d}. —d) K2 ज्ञानिना; G3 भूतानि (for ज्ञानानि). ❀ Cv: ज्ञानानि, ज्ञायन्ते येभ्यस्तानीति व्युत्पत्त्या ज्ञानकरणानि । ❀

13 D7 om. 13 (cf. v. l. 12). V1 reads 13 on marg. —a) Da4 दर्शन·. K1.7 G2 प्राणं (for घ्राणं). —b) D2 तदा (for तथा). —c) Da4 corrupt. G2 उपपत्य (for °त्त्या). —d) B9 पंचमं (for पञ्चधा).

14 a) T1 G1–3 M7 चैव (for स्पर्शः). —b) G2 शब्दं; M7 स्पर्शांश्च (for शब्दश्च). K1.4 [इ]ह; D5.7 [अ]स्तु (for [अ]थ). Da3.a4 D2 T1 सद्गुणः. —d) D2.3 पंच वा (for पञ्चधा). Da3 om. (hapl.) पञ्च.

15 D5.7 om. (hapl.) 15^{ab}. —a) G2 गंधरस· (for गन्धं रसं). T1 रस· (for रसं). G1.3 रूपगंध· (G3 °धं)रसस्पर्शः. —b) Da4 M7 शब्दश्च. K6 V1 B0.6–8 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 M1.5–7 [ए]वाथ; Da3.a4 [ए]तास्तु. K7 Da3 तद्गुणाः. T1 G1.3 शब्दांश्चैतांश्च तद्गुणान्; G2 corrupt. —c) ❀ Cv: न बुध्यन्ते, स्वशक्त्या न बोधयन्ति । ❀ —d) Da3 क्षेत्रज्ञैस्; Ds1 क्षेत्रज्ञं. B8 तांस्तु; G2 तु वि· (for तैस्तु). K7 D6.9 बुध्यति.

16 D4 om. 16. —a) G1.2 वित्तम्. G2 -संभूतात् (for -संघा°). —b) T1 परस्. Da3 om. (hapl.) तस्मात्परं. T G1–3 M7 मनः परं (G2 °रः) (by transp.). —d) Ds1 D2.3.6.8 T2 G1.2 परं.

17 a) Ds1 D6 चिंतयते (for चेत°). Da4 D9 जंतूर्. ❀ Ca: चेतयते, विषयदर्शनमात्रं चेतना । ❀ —b) K1.2 इंद्रियान्विषयैः पृथक्. —d) K6 असद् (for अथ). — K7 D6 om. (hapl.) 17^{ef}. —e) D8 T

पूर्वं चेतयते जन्तुरिन्द्रियैर्विषयान्पृथक् ।
विचार्य मनसा पश्चादथ बुद्ध्या व्यवस्यति ।
इन्द्रियैरुपलब्धार्थान्सर्वान्यस्त्वध्यवस्यति ॥ १७
चित्तमिन्द्रियसंघातं मनो बुद्धिं तथाष्टमीम् ।
अष्टौ ज्ञानेन्द्रियाण्याहुरेतान्यध्यात्मचिन्तकाः ॥ १८
पाणिपादं च पायुश्च मेहनं पञ्चमं मुखम् ।
इति संशब्द्यमानानि शृणु कर्मेन्द्रियाण्यपि ॥ १९
जल्पनाभ्यवहारार्थं मुखमिन्द्रियमुच्यते ।
गमनेन्द्रियं तथा पादौ कर्मणः करणे करौ ॥ २०
पायूपस्थौ विसर्गार्थमिन्द्रिये तुल्यकर्मणी ।
विसर्गे च पुरीषस्य विसर्गे चाभिकामिके ॥ २१
बलं षष्ठं षडेतानि वाचा सम्यग्यथागमम् ।
ज्ञानचेष्टेन्द्रियगुणाः सर्वे संशब्दिता मया ॥ २२
इन्द्रियाणां स्वकर्मभ्यः श्रमादुपरमो यदा ।
भवतीन्द्रियसंन्यासादथ स्वपिति वै नरः ॥ २३
इन्द्रियाणां व्युपरमे मनोऽनुपरतं यदि ।
सेवते विषयानेव तद्विद्यात्स्वप्नदर्शनम् ॥ २४
सात्त्विकाश्चैव ये भावास्तथा राजसतामसाः । C. 12. 9898 B. 12. 276[5].25 K. 12. 281. 25

G1–3 उपसृष्टार्थान्; M1. 5–7 °लभ्यार्थान्. — f) K1. 2. 4 दत्त्वा यस्; D4. 5. 7. 8 M1. 5 मत्वा यस्; T G1. 3 M6 मत्वा यं; M7 बुद्ध्या यं (for सर्वान्यस्). V1 मत्वा यस्तु व्यवस्यति; Bo सत्यवांस्तु व्य°; Dn1. n4 Ds D2. 3 बुद्धिमांस्तु व्य°; G2 मत्वा यत्वव्यवस्थितः.

18 a) D4 वित्तम्. K2 इंद्रियं. K2 lacuna; D5. 7 -संस्थानं (for -संघातं). — b) K7 V1 Bo 9 Dn1. n4 D4. 5. 7. 9 T1 G1. 3 बुद्धिस्. K1. 4. 7 Bo Dn1. n4 [अ]ष्टमं; Ds D4–7. 9 T G1. 3 [अ]ष्टमी. — d) K6 अंतानि (for एतानि). K1 आध्यास्य; K6 आध्यात्म-.

19 a) D4. 9 T G1. 2 M7 पाणिं (for पाणि-). K6 पायूश्; K7 D9 T G1–3 M7 पायुं; Dn4 पादुश् (for पायुश्). — b) K1 Da3. a4 Dn4 सुखं (for मुखम्). — c) K1. 2. 4 एवं (for इति). K1 शंशर्म्यमानानि; K2. 4. 7 Ds संशद्व°; K6 संचिन्त्य°; Da3. a4 D2. 6 सशद्व°; T2 संकल्प्य°; G2 संशस्य° (for संशब्दय°). — d) T G1–3 पंच (for शृणु). Ds1 reads कर्मेन्द्रियाण्यपि twice. G2 च (for [अ]पि).

20 a) K2 जल्पनाभ्यवहार्थं च; K4 D6 T2 G1. 3 °नाभ्य(T2 °काद्व्य-; G3 °नाद्व्य)वहारार्थं; Da3. a4 °ना(Da4 °ता)भ्यवहारोयं; G2 ज्वलनाभ्यवहारार्थं. — b) Da3. a4 सुखम् (for मुखम्). D4 om. from च्यते up to न्द्रिये तु (in 21b). — c) Hypermetric. G1 मनेंद्रियं; G2 गमनेंद्रिये. T2 यथा; G2 तदा (for तथा). — d) Da4 कर्मणा; T1 G1. 3 कर्मणां.

21 D4 om. up to न्द्रिये तु (in 21b) (cf. v. l. 20). — a) V1 Dn4 D2. 3. 6. 8 पायूपस्थ-; Bo Dn1 °पस्थं; T2 M1. 5–7 पायूपस्थे. B8 (orig.) विसर्गार्थे; B8 (marg.) M1. 5–7 °गार्थं (for °गार्थम्). — b) K4. 6 (before corr.) Dn1. n4 Ds2 D2. 3 G3 M1 तुल्यकर्मणि; Ds1 °कर्मणां. — c) D4. 9 विसर्गं च; D5. 7 °र्गो वै (for °र्गे च). — d) K7 विसर्गश्; B8 विषये. Bo D4 वा (for च). K6 V1 Dn1. n4 D2. 3. 5. 6. 8 [अ]पि (for [अ]भि-). K6 D6 कामुके (for -कामिके).

22 a) K1 बले; D5. 7 मनः (for बलं). K1 षष्टे. D5 षडैतानि. T G1–3 मनःषष्ठान्यथैता(G2 °तीका)नि; M1. 5–7 बलषष्ठान्यथैतानि. ❀ Cn: बलं पञ्चवृत्तिः प्राणः। एतेन, सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च (सां. का. 29) इति सांख्यानां संमतः प्राणस्येन्द्रियानतिरेकपक्षः परास्तः। ❀ — b) Dn1 यथा मम; T1 G1 य(G1 अ)थागतं; M7 व्यथागमं (for यथा°). — c) B8 Da3 Ds2 D2. 5–7 M7 ज्ञानं (for ज्ञान-). K2 G2 ज्ञानं (G2 इति) चाष्टेंद्रियगुणाः; V1 Bo D6 ज्ञाने चापींद्रि°. — d) K1. 2. 4 Bo D2. 3 (before corr.). 6 T G1. 2 सर्वेषां शब्दितां मया (Da3 मायाः).

23 a) K2. 6 Dn4 स्वकर्मेभ्यः. — b) K7 यथा (for यदा). — c) D6 भवंतींद्रिय-; G2 भवमिंद्रिय- (for भवतीन्द्रिय-). V1 Bo Dn4 D6 -संयोगाद्; Dn1 Ds D2. 3. 8 -संत्यागाद् (for -संन्यासाद्). — d) D4 om. (hapl.) from स्व up to तद्विद्यात् (in 24d). V1 मनः (for नरः).

24 D4 om. up to तद्विद्यात् (in 24d) (cf. v. l. 23). — a) T G1–3 उपरमे (for व्युप°). — b) K6 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 M6. 7 Cn (gloss: अभ्युपरतमिति च्छेदः) [ऽ]भ्युपरतं (B9 D5 °मं); M1. 5 [ऽ]प्युपरतं (M5 °मं) (for ऽनुपरतं). G2 मने रूपरमं यदि (sic). — c) K1 सर्वे ते (for सेवते). Da3. a4 विषये (Da3 °या-) नैव; G2 °यादेव. Bo Ds D2. 3. 6 एवं (for एव). — d) K4 Bo Dn1 Ds D2. 3. 6. 8 तं वि(D6 विं)द्यात्; Dn4 न दिषात् (sic); G2 विद्ध्यात्

C. 12. 9899
C. 12. 276(5). 25
K. 12. 281. 25

कर्मयुक्तान्प्रशंसन्ति सात्त्विकानितरांस्तथा ॥ २५
आनन्दः कर्मणां सिद्धिः प्रतिपत्तिः परा गतिः ।
सात्त्विकस्य निमित्तानि भावान्संश्रयते स्मृतिः ॥ २६
जन्तुष्वेकतमेष्वेवं भावा ये विधिमास्थिताः ।
भावयोरीप्सितं नित्यं प्रत्यक्षगमनं द्वयोः ॥ २७
इन्द्रियाणि च भावाश्च गुणाः सप्तदश स्मृताः ।
तेषामष्टादशो देही यः शरीरे स शाश्वतः ॥ २८
अथ वा सशरीरास्ते गुणाः सर्वे शरीरिणाम् ।
संश्रितास्तद्वियोगे हि सशरीरा न सन्ति ते ॥ २९
अथ वा संनिपातोऽयं शरीरं पाञ्चभौतिकम् ।
एकश्च दश चाष्टौ च गुणाः सह शरीरिणाम् ।
ऊष्मणा सह विंशो वा संघातः पाञ्चभौतिकः ॥ ३०
महान्संधारयत्येतच्छरीरं वायुना सह ।
तस्यास्य भावयुक्तस्य निमित्तं देहभेदने ॥ ३१

(for तद्विद्यात्). D8 स्वल्पदर्शनं.

25 D4. 9 repeat 25 after 27. — [a]) G2 lacuna for ये भावास्. D4. 9 (both second time) इंद्रियाणि च भावाश्च. — [b]) K1 -तामसः; K4 -तापसाः. Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 6. 8 तथा तामसराजसाः. — [c]) K7 D4. 9 (last two both times) T G1–3 कर्मयुक्ताः. K7 प्रसंशंति. — [d]) G3 सात्त्विकीन्. D9 (marg. *sec. m.* [first time]) इतरे. K6 B6–9 Da3. a4 T G1. 2 M1. 5–7 सात्विकाने(B9 Da4 M1. 5. 6 °कान्ने)तरां(G1. 2 M7 °रा)स्तथा; D4. 9 (both second time) सात्विका निर्मलास्तथा.

26 [a]) K1 कर्मणा. — [b]) Ds1 M7 पराहतिः (for परा गतिः). — [c]) M1. 5–7 सात्विकान्यनिमित्तानि. — [d]) D5–7 M1. 6 भावात्; G2 गावः (for भावान्). K2 संश्रियते (sic); B7. 9 Da3 संश्रयति. K7 श्रुतिः; Dn1 मतिः; D5. 7 यदि (for स्मृतिः). V1 भावान्याश्रयते स्मृतिः; Dn4 भावानां संश्रये स्मृतिः.

27 [a]) K7 D4. 9 एकतमेप्येवं; V1 D6 °मेप्येव; T G1–3 °मेप्येकं. ❀ Cv: एकतमेषु, अत्यन्तभिन्नेषु जन्तुषु । ❀ — [b]) Da3 a4 भवा; Ds2 भावाद्. K7 Ds D4. 6. 9 विधिमाश्रिताः; V1 विधिना स्थिताः. T1 M7 भावं यो हि (M7 यद्धि) समास्थितं; T2 G1–3 भावं यो हि (T2 योभि-) समास्थिताः (T2 G2 °तः; G1 [before corr.] °तान्). — [c]) M1. 5–7 भावयेद् (for °योर्). Da3 a4 इप्सितं. ❀ Cn: भावयोरिति द्वित्वं जात्यभिप्रायम्, जाग्रद्भावजातीयस्य स्वाप्नभावजातीयस्य च । ❀ — [d]) K7 V1 B6. 7. 9 Da1 Dn1. n4 Ds D2–5. 8. 9 T1 G1–3 प्रत्यक्ष-. K2 तथा; V1 B0. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 तयोः (for द्वयोः). ❀ Cv: द्वयोः ऐहिकपारत्रिकयोः । ❀ — After 27, D4. 9 repeat 25.

28 [a]) Ds1 इंद्रियाणां. Dn4 [इ]व; D4 lacuna (for च). Da3. a4 lacuna for च भावा. D5. 7 भावाच; Cv (gloss: भावना, ज्ञानम्) भावश्च. — K2. 4 om. (hapl.) 28[b]–29[a]. — [b]) K7 सप्तदशः. ❀ Ca: इन्द्रियाण्येकादश, भावाः प्रयत्नचेतनाबुद्धयः, गुणाः सत्त्वरजस्तमांसीति सप्तदश ॥ Cn: पूर्वोक्तानि चतुर्दशेन्द्रियाणि, त्रयः सात्त्विकादयो भावाः, एते सप्तदश गुणा भोक्तुरष्टादशस्यात्मनो भोग्याः । ❀ — [c]) K7 अष्टादशा; M5. 6 अष्टदशो. Dn4 देहि. — [d]) K7 स देहेस्य; Dn4 शरीरेषु; D6 °रेण (for °रे स). G2 यच्छरीरे स च श्रितः.

29 K2. 4 om. 29[a] (cf. v. l. 28). — [a]) G2 स्व- (for स-). — [b]) G2 सर्वैः. B6. 9 शरीरिणं; D5 °रिणः. — K7 repeats 29[cd] after 30[cd]. — [c]) G2 संश्रितां. K7 (both times) D4. 5. 7. 9 तद्वियोगेन; D6 तद्वि योगो हि; T1 तद्वियोगेपि (for °गे हि). — [d]) V1 स नांतिके; G2 न यांति ते (for न सन्ति ते).

30 [a]) Da3. a4 स तथा (for अथ वा). D6 च (for वा). T2 om. from संनिपातो up to यथैवोत् (in 32[a]). K1. 2. 4. 6. 7 V1 D4. 9 संनिवासोयं; Ds T1 G1–3 संविभागे(G2 °वे)न; M1. 5–7 स(M7 सं)विभागोयं (for संनिपातोऽयं). — [b]) K1 Dn4 D4. 9 शरीरे. K1. 2 पंचभौतिकं; K7 Dn4 D4. 9 पांचभौतिकः (Dn4 °के); G1 °भूतिकं. — [c]) K1. 2. 4 G2 M7 एकस्य; Cv एकं च. Ds2 वा (for च). — [d]) G3 सर्वे (for सह). Dn1 D4. 9 G1. 2 शरीरिणा; D2. 3. 8 °रिणः. — After 30[cd], K7 repeats 29[cd]. — [e]) Da3. a4 Dn4 उष्मणा; Cv (gloss: देहेन) वर्ष्मणा. K1. 2 Ds2 D8 विंशोनाः; Dn4 वंशो वा; D4. 9 विशो नः; T1 G1–3 विंशेन. — [f]) K1. 2. 4 संघाताः; T1 G1. 3 °तं; G2 संभूतं. K1 (before corr.). 2. 4 पंच (K4 पांच-) भौतिकाः; T1 G1–3 पांचभौतिकं.

31 T2 om. 31 (cf. v. l. 30). — [a]) K1. 2 संचारयति; K7 D4. 9 तु धार° (for संधार°). K6 [ए]तं; K7 D4. 9 [ए]व (for [ए]तत्). T1 G1. 3 महांतं धारयत्येतत् (G3 °यंते ते). — [c]) K6 B8 Da3. a4 Dn1. n4

यथैवोत्पद्यते किंचित्पश्चत्वं गच्छते तथा ।
पुण्यपापविनाशान्ते पुण्यपापसमीरितम् ।
देहं विशति कालेन ततोऽयं कर्मसंभवम् ॥ ३२
हित्वा हित्वा ह्ययं प्रैति देहाद्देहं कृताश्रयः ।
कालसंचोदितः क्षेत्री विशीर्णाद्वा गृहाद्गृहम् ॥ ३३
तत्र नैवानुतप्यन्ते प्राज्ञा निश्चितनिश्चयाः ।
कृपणास्त्वनुतप्यन्ते जनाः संबन्धिमानिनः ॥ ३४
न ह्ययं कस्यचित्कश्चिन्नास्य कश्चन विद्यते ।
भवत्येको ह्ययं नित्यं शरीरे सुखदुःखभाक् ॥ ३५
नैव संजायते जन्तुर्न च जातु विपद्यते ।
याति देहमयं भुक्त्वा कदाचित्परमां गतिम् ॥ ३६
पुण्यपापमयं देहं क्षपयन्कर्मसंचयात् ।
क्षीणदेहः पुनर्देही ब्रह्मत्वमुपगच्छति ॥ ३७
पुण्यपापक्षयार्थं च सांख्यं ज्ञानं विधीयते ।
तत्क्षये ह्यस्य पश्यन्ति ब्रह्मभावे परां गतिम् ॥ ३८ C. 12. 9913 B. 12. 276[5] 38 K. 12. 281. 3d

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६७ ॥

D2. 3. 6. 8 तस्य प्रभावयुक्तस्य; K7 D4. 5. 7. 9 तस्य प्रभावो नामैतद्; V1 Bo. 6. 7. 9 तस्याप्यभावयुक्तस्य. — d) Da3. a4 D5. 7 देहभेदेन पालने (D5. 7 °नं).

32 T2 om. यथैवोत् (cf. v. l. 30). — a) K6 तथैव; T G1–3 यदै(T2 °दे)व (for यथैव). K1 (*sup. lin. sec. m.*) उत्पश्यते; Ds2 उत्पाद्यते. K1. 2. 4 D2 जंतुः; V1 लोके (for किंचित्). K7 D4. 9 सोर्थवान्पाल्यते कश्चित्. — b) Ds1 यदा; T1 G1–3 तदा (for तथा). — c) V1 om. पुण्यपापवि. K7 D4. 9 पुण्यपापानि नश्यंति; Da3. a4 °पापविनाशास्ते; G2 °पापादिनाशांते. — d) K1. 2. 4 -समीहितं; Dn1. n4 D8 °रितः; T1 G1. 3 -समन्वितः; G2 M1. 5–7 -समाहितः (for -समीरितम्). K7 D4. 9 यदा भोगेन देहिनः. — e) Ds1 विनाशति (hypermetric); D5. 6 G3 विशंति; G2 विरति. — f) K6 तत्; K7 D4. 9 यत् (for ऽयं). M1. 5–7 कर्मसंभवः.

33 a) D4 om. one हित्वा. K2 भृशं प्रेत्य; Da3. a4 ह्यसंप्रैति; T1 ह्ययं प्रेत्य; G1 ऽयं प्रैति. D4 om. from प्रैति up to तप्यन्ते (in 34a). — b) G1–3 देह- (for देहं). K7 D5. 7. 9 क्रियाश्रयः; Da4 M7 कृताशयः (for °श्रयः). ❀ Cn: कृताश्रयः अविद्याकामकर्मभिर्निष्पादितदेहान्तरः । ❀ — c) K2. 4 काले (for काल-). D7 T1 G1 -संचोदितं. K2 G2 क्षेत्रं. — d) B7 विशीर्ण्याद्. K6 चागृहाद् (for वा गृ°). M7 गृणं (for गृहम्). G2 विशीर्याद्याकृतं गृहं. ❀ Ca: विशीर्णाद्वा, वाशब्द उपमायाम् । ❀

34 D4 om. 34a (cf. v. l. 33). — a) T1 कृते; T2 G1–3 M1. 5–7 तं तु (for तत्र). D5 [ए]ते न (for नैव). — K2. 4 om. (hapl.) 34bc. — b) K1 (*sup. lin. sec. m.*). 7 D9 M1 प्रज्ञा-; Da4 प्राज्ञां-. T1 G1. 2 -निश्चयात्. — c) K7 G1 कृपणस्. K6 B6. 9 Da3. a4 त्वनुतप्यंति; K7 °तृप्यंते; D3 संप्रतप्यंते. — d) T1 G1–3 मनः (for जनाः). K4. 7 (marg. *sec. m.*) V1 B6–9 Da3. a4 M7 संबंधमानिनः (Da3. a4 °तः); B8 (marg.) Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 °दर्शिनः.

35 a) K7 ह्येवं; D6 चायं (for ह्ययं). M1. 5–7 किंचिन् (for कश्चिन्). — b) G1 कश्चिन्न (for कश्चन). — c) Bo नित्यः (for नित्यं). — d) K4 D2. 3 शरीर-; D6 शरीरं. V1 B6–9 सुखदुःखभुक्; Bo Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 °कृत् (for °भाक्).

36 a) B9 नैवं; M1. 5–7 न वै. — b) K1. 2 नैव; K6 B6. 8. 9 Da3. a4 D5. 7 T1 G1–3 न स (for न च). — c) G1 यानि (for याति). K4 Da4 भुक्ता; Da3 (before corr.) Dn4 G1 मुक्त्वा; T G2. 3 हित्वा (for भुक्त्वा). — d) Da4 गतिः.

37 b) K1. 6 क्षमयन्; K7 D4. 9 क्षिप°; V1 पक्ष° (by metathesis); D6 T G1–3 क्षपयेत्. K1. 2. 4 पाप- (for कर्म-). K1 -संचयेत्; K7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–4. 6–9 T G1–3 -संक्षयात्; D5. 7 -संचयं. — c) G1 क्षीणदेहं. — d) Da3. a4 ब्रह्मण्यम् (for °त्वम्). ❀ Cv: ब्रह्मत्वं, बृहद्बृंहद्वृद्धावितिधातोः स्वयोग्यसुखरूपसुखेन पूर्णत्वम् । ❀

38 a) D7 -क्षयार्थे. K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 हि (for च). — b) K1 संख्यां; K2 सांख्यां; K6 Bo. 6. 7. 9 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5–7 T1 G3 Ca सांख्य-; Da3. a4 हिंसा-; D4 साक्षं (for सांख्यं). — c) D4 न (for तत्-). T G1–3 M1. 5–7 हृदि (for

२६८

C. 12. 9914
B. 12. 277[c] 1
K. 12. 262. 1

युधिष्ठिर उवाच ।

भ्रातरः पितरः पुत्रा ज्ञातयः सुहृदस्तथा ।
अर्थहेतोर्हताः क्रूरैरस्माभिः पापबुद्धिभिः ॥ १
येयमर्थोद्भवा तृष्णा कथमेतां पितामह ।
निवर्तयेम पापं हि तृष्णया कारिता वयम् ॥ २

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गीतं विदेहराजेन माण्डव्यायानुपृच्छते ॥ ३
सुसुखं बत जीवामि यस्य मे नास्ति किंचन ।
मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे दह्यति किंचन ॥ ४
अर्थाः खलु समृद्धा हि बाढं दुःखं विजानताम् ।
असमृद्धास्त्वपि सदा मोहयन्त्यविचक्षणान् ॥ ५
यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥ ६

ह्मस्य). — d) K1. 2 Ds D5. 7 Cv ब्राह्मे (for ब्रह्म-). K7 D4. 9 ब्रह्मभावात्मिकां गतिं. ❀ Cv: ब्राह्मे भावे, ब्रह्मसंबन्धिविज्ञाने सति । ❀

Colophon. Ś1 G6 missing: K3. 5 B1-6 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8 M5. 6 नारदासितसंवादः; D7 G2 नारददेवलसंवादः; M7 नारदासितसंवादे लोकसृष्टिकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 B7 Dn4 M1. 6. 7 100; Dn1 D7 T1 G1. 3 M5 102; Ds2 (marg.) 101; D8 99; T2 105; G2 96. — *Śloka no.:* Dn1 38; Dn4 Ds1 39; D8 40.

268

☞ This adhy. is missing in Ś1 G6 (cf. v. l. 12. 263. 52; 259. 1).

1 a) K6 Bo. 6-8 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 पौत्रा (for पुत्रा). M7 ज्ञातयः सुहृदः पुत्राः. — b) K7 सुहृदास्. K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 सुताः (for तथा). M7 भ्रातरः पितरस्तथा. — c) G2 (also as in text) मूढैर् (for क्रूरैर्). — d) K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 M1. 5. 6 -कर्मभिः (for -बुद्धिभिः).

2 a) K1. 2. 4 B8 सेयम्; D6 योयम् (for येयम्). G2 एवमर्थेभवत्तृष्णा. — b) Da1 एतं; T G1. 3 M1. 5-7 एनां; G2 एषां (for एतां). — c) Dn1. n4 Ds D2. 3 M7 निवर्तयेयं; D5. 7 निवर्तेयं च; D6 °र्तेतेम (for °र्तयेम). K1 पापे हि; K2 या मोहे; K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 पापानि (for पापं हि) — d) K1. 2 तृष्णाया.

3 = (var.) 12. 171. 55. — a) V1 अत्रैव (for अत्रापि). G3 om. from प्युदा up to पुरा (in 3b). — c) K2 -राजेंद्र (for -राजेन). — d) K2 मंडव्याय; K7 माड°; D7 मांडव्येन. D6 [अ]न्व- (for [अ]नु-). K7 -पृच्छति.

4 = (var.) 12. 17. 18; 171. 56. Cf. 12. 212. 50; Jātaka 539, Gāthā 125; Dhammapada 200. Uttarādhyayana Sūtra 9. 14. — a) K6 स्वसुखं; Dn4 T G1. 3 स° (for सु°). K1. 2 वत; D7 तव (for बत). G2 सुखं भवति जीवामि. — b) Dn4 पश्य; D7 यश्च (for यस्य). K4 किंच नः. — K2. 4 Bo om. (hapl.) 4cd. V1 reads 4cd on marg. — d) K1 G1 दह्यंति; T1 G3 [ऽ]दह्यत. G1 कंचन. K7 D9 दह्यते मे न किंचन; D4 ह्यमेनं वदते किन (sic).

5 a) V1 दुःख- (for खलु). Da3 समृद्धादि; Ds1 °द्धो हि; D4. 5. 7. 9 विवृद्धा हि. — b) K1. 2 T2 G1. 3 गाढं; K4 गाढं; D5 वादे; D7 गाढ; G2 सदा (for बाढं). — c) K1. 2. 4 तेपि (for त्वपि). — d) K7 Da3. a4 D5. 7 G1 अविचक्षणात्. G2 मोहयंत विचक्षणं.

6 = 12. 168. 36; 171. 51; Vāyu P. II. 31. 100. Quoted in Śaṁkara's Bhāṣya on Bṛ. Up. 4. 3. 33; in Yogasūtrabhāṣya on 2. 42. — a) K4 यस्य (for यच्च). K1. 2. 4. 7 B8 (marg. as in text) D4. 9 ग्राम्य-; G1 कर्म-; G3 कामं (for काम-). — b) B8 महा- (for महत्). — c) G2 -त्याग- (for -क्षय-). T2 G2 M1. 5-7 [ए]तत् (for [ए]ते). — d) K1. 2 नार्धतः (K1 °ताः) (for नार्हतः). K2 षोडशी-. V1 T G1-3 M1. 5-7 कलां (T2 °लां) नार्ह(V1 T1 G1. 3 °र्हं)ति षोडशीं.

यथैव शृङ्गं गोः काले वर्धमानस्य वर्धते ।
तथैव तृष्णा वित्तेन वर्धमानेन वर्धते ॥ ७
किंचिदेव ममत्वेन यदा भवति कल्पितम् ।
तदेव परितापाय नाशे संपद्यते पुनः ॥ ८
न कामाननुरुध्येत दुःखं कामेषु वै रतिः ।
प्राप्यार्थमुपयुञ्जीत धर्मे कामं विवर्जयेत् ॥ ९
विद्वान्सर्वेषु भूतेषु व्याघ्रमांसोपमो भवेत् ।
कृतकृत्यो विशुद्धात्मा सर्वं त्यजति वै सह ॥ १०
उभे सत्यानृते त्यक्त्वा शोकानन्दौ प्रियाप्रिये ।
भयाभये च संत्यज्य संप्रशान्तो निरामयः ॥ ११
या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।
योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ॥ १२
चारित्रमात्मनः पश्यंश्चन्द्रशुद्धमनामयम् ।
धर्मात्मा लभते कीर्तिं प्रेत्य चेह यथासुखम् ॥ १३
राज्ञस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रीतिमानभवद्द्विजः ।
पूजयित्वा च तद्वाक्यं माण्डव्यो मोक्षमाश्रितः ॥ १४ C. 12. 9927 B. 12. 277[5]. K. 12. 282. 14

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

7 With 7, cf. B. 13. 93. 45. — a) D6 यच्चैव (for यथैव). Da3 Dn4 शृंग· (for शृङ्गं). M1. 5. 6 यथा शृंगं रुरोः काले. — b) D5. 7 (before corr.) T1 वर्तते (for वर्धते). — K2. 4 Bo. 6. 9 om. (hapl.) 7cd. — c) Da3. a4 वि(Da3 वृ)त्तस्य; Dn1. n4 चित्तस्य (for वित्तेन). — d) K6 वर्धमानस्य वर्धते.

8 = (var.) 12. 168. 41. — a) G2 कश्चिद् (for किंचिद्). T1 G1. 2 एवं (for एव). K1 Da3. a4 सम-त्वेन (for म°). — b) Ds2 T2 G2 यथा (for यदा). K1 कल्पितां. — c) K1 M1. 6 तदैव; T2 तथैव (for तदेव).

9 a) B8 अकामान् (for न का°). G2 अनुकृत्यैतद् (for °रुध्येत). — b) K1. 2 B8 दुःखा (for दुःखं). K6 कामेन; Da4 कालेषु (for कामेषु). D6 वैरितः (for वै रतिः). — c) K7 D4. 5. 7. 9 [अ]र्थान् (for [अ]र्थम्). K1. 2 अनु· (for उप·). K2 ·युंजेत; B8 (marg. as in text). 9 D5. 7 ·भुंजीत (for ·युञ्जीत). — d) Da3. a4 Ds1 D2 T1 G1. 3 M7 धर्मं; T2 धर्म्यं (for धर्मे). K4 कामाद्. B8 (marg. as in text) निवर्तयेत्; Da4 Dn1. n4 Ds1 D3 विसर्जे° (Dn4 °र्गे°); M6 विवर्धे° (for विवर्जे°). D4 धर्मेषु च विवर्जयेत्.

10 K2 D5. 7 om. 10ab. — b) Dn1. n4 D2. 3. 8 आत्मना सोपमो भवेत्. ❀ Ca: व्याघ्रमांसोपमः, यथा व्याघ्रस्य मांसे प्राप्ते उपयोगो मांसानुध्यानवर्जनम्, एवं योग्य-पदार्थेषु यत्नप्राप्तेषु उपभोगं कुर्यात्, न तेषु सततं सतृष्णः स्यात् ॥ Cp: व्याघ्रस्वीकृतं मांसमन्यः कोऽपि मम भोगसाधनं भविष्यतीति नाभिमन्यते, तद्वद्विद्वत्सु यथा कोऽपि नाभिमन्यते तथा निष्कामो भवेदित्यर्थः ॥ Cs: व्याघ्रमांसोपमः, व्याघ्र-मांसं शीतलमित्यर्थः । ❀ — d) K1 नैःस्पृहः; K6 V Bo. 6. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 चैव ह (K6 हि); K7 D4 वै पुनः; B8 (orig.) पापकं; D5. 7 वै मुनिः; D9 वै नरः; T G1–3 M1. 5–7 वै स्वयं (for वै सह).

11 = (var.) 12. 168. 43. — a) D7 त्युक्त्वा (for त्यक्त्वा). — b) Ds1 प्रियाप्रियौ. — c) K1 भयाश्च ये; Bo Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 भयाभयं; D6 तथा भयं; T1 G1–3 भावाभावौ (for भयाभये). D7 वस-त्यस्य (for च संत्यज्य). — d) K7 Ds2 D2. 4. 6. 8 स प्रशां(K7 °सां)तो; D5. 7 संप्रसन्नो; T G1–3 M7 भव शांतो (G1. 3 °तौ) (for संप्रशान्तो).

12 = Ādi, 840*, lines 5–6: 3. 2. 35: 12. 168. 45: B. 13. 7. 21; Harivaṁśa I. 30. 42. = (var.) Bhāgavata P. 9. 19. 16; Vāyu P. II. 31. 91. — b) K1 जीर्यति. Da3 जीर्यत (for °तः). Ds जीर्यतो या न जीर्यति. — c) K1. 2 या (for यो). K1 रोगास्; K2 रागस्; Ds1 भोगस् (for रोगस्).

13 K7 Ds1 D2 om. (hapl.) 13. — a) D6 T2 चरित्रम् (for चा°). — b) T अनाह्वयं (for °मयम्). G2 चंद्रः शुभमनाव्ययं. — c) D5. 7 कीर्तिः (for कीर्तिं). — d) V1 B8 T2 G2. 3 M1. 6 transp. च and इह. V1 D4. 5. 7. 9 T G1–3 M7 (*inf. lin.* as in text) तथा सुखं (for यथासुखम्).

14 Before 14, T2 ins. भीष्मः. — a) K2 राजंस् (for राज्ञस्). — c) K1. 2. 6. 7 B8 (marg.) D4. 9 T G1–3 M7 तु (for च). — d) K1 मंडव्यो. D5. 7 T G1–3 M1. 5–7 आस्थितः (for आश्रितः).

२६९

C. 12. 9967
B. 12. 279[8].1
K. 12. 284.1

युधिष्ठिर उवाच ।

किंशीलः किंसमाचारः किंविद्यः किंपरायणः ।
प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं यत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥ १

भीष्म उवाच ।

मोक्षधर्मेषु निरतो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
प्राप्नोति परमं स्थानं यत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥ २
स्वगृहादभिनिःसृत्य लाभालाभे समो मुनिः ।
समुपोढेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥ ३
न चक्षुषा न मनसा न वाचा दूषयेदपि ।
न प्रत्यक्षं परोक्षं वा दूषणं व्याहरेत्क्वचित् ॥ ४
न हिंस्यात्सर्वभूतानि मैत्रायणगतिश्चरेत् ।
नेदं जीवितमासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ५
अतिवादांस्तितिक्षेत नाभिमन्येत्कथंचन ।
क्रोध्यमानः प्रियं ब्रूयादाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ॥ ६

Colophon. Ś1 G6 missing: K3.5 B1–5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1.2.4.6.7 V1 B6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 T G1–3 M1.5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1.2.4.6.7 V1 Bo.6.8.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 M5–7 मांडव्यजनक संवादः (K1.4 °दः समाप्तः). — *Adhy. no.:* (figures, words or both): K6 B7 Dn4 M1.6.7 101; Dn1 Ds1 D7 T1 G2.3 M5 103; Ds2 102; T2 116; G2 97. — *Śloka no.:* Da4 Dn1.n4 D8 14.

☞ B. 12. 278 [77], which is om in the Crit. Ed., is a repetition (with minor changes) of 12. 169. It is om. in this place by K1.2.4.7 Dn1.n4 Ds1 D2.4.6.8.9 T G1.3 Cp.s.v; Ś1 G6 missing: K3.5 B1–5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2–4 absent. The 18 MSS. which repeat this adhy. as B. 12. 278 [77] (viz, K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Ds2 D3.5.7 G2 M1.5–7) have their variants included under the Crit. App. of 12. 169.

269

☞ This adhy. is missing in Ś1 G6 (cf. v. l. 12. 263. 52; 259. 1).

1 = (var.) 12. 222. 1. — [b]) D4 किंपरायणं. — [c]) K6 D4.6 ब्राह्मणः (for ब्र°). — [d]) K1.6 Da3.a4 G1 प्रकृते (for °तेर्). D7 परं (for ध्रुवम्).

2 = (var.) 12. 222. 2. K7 T2 G1 om. the ref. K1.2.4.7 om. (hapl.) 2. — [a]) V1 B8 (marg.) D4.5.7.9 कुशलो (for निरतो). — [b]) K6 Dn1 D8 लब्धाहारो (for लघ्वा°). — [c]) K6 V1 B8 Da3.a4 D4.5.7.9 T G1–3 M1.5–7 ब्र(K6 D4 ब्रा)ह्मणः (for परमं). — After 2, T G1–3 ins.:

*723 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
हारीतेन पुरा गीतं तन्निबोध युधिष्ठिर ।

3 = (var.) Manu. 6. 41. — [a]) Bo D7 स (for स्व-). D5 अपि (for अभि-). K1.4 -निस्सृत्य; K7 T2 G2 -निसृत्य (for -निःसृत्य). — [b]) B7 Dn1 D3.5.7 लाभे लाभे; T2 G2.3 M1.5.7 लाभालाभ- (for °लाभे). G1 मुनिं. — [c]) K1.2 कार्येषु; K7 lacuna; B3 (marg. as in text) कालेषु (for कामेषु). D7 T1 G1–3 समो दुः(G2 °मदुः)खेषु कामेषु; T2 संमुखेषु च का°; M7 समूखेषु च का°. ❀ Cn.s: समुपोढेषु, उपस्थितेषु (Cs: संमुखेषु) । ❀ — [d]) K7 निरपेक्ष्यः.

4 [b]) M7 वाचा वा (for न वाचा). K1.2.4 अथ; K7 D4.7.9 T G1–3 M1.5–7 परं (for अपि). — [c]) K7 प्रत्यक्षः. — [d]) K7 ह्याहरेत् (for व्या°).

5 = (var.) 3. 203, 45: B. 12. 330[29]. 18.. Ds2 reads 5 on marg. With 5[ab], cf. 12. 154. 27[cd]; 182. 12[ab]. — D7 om. 5[ab]. — [b]) Bo मित्रायण- (for मैत्रा°). V1 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D6.8 M1.5–7 Cn -गत(M7 °ता)श्च; D5 T1 G1.3 -गतं (for -गतिश्च). G2 मैत्राय गुणतश्चरेत्. ❀ Cn: मैत्रायणगतः । मित्रः सूर्यस्तस्येदं मैत्रं, तदयनं गमनं, तच्च मैत्रायणं, तत्र गतः सूर्यवत्प्रत्यहं विभिन्नमार्गः, अनिकेतः, ग्रामैकरात्रविधिना चरेदित्यर्थः ॥ Cp: मैत्रायणगतः, मैत्रीमापन्नः ॥ Cs: आनुकूल्यमागतः । ❀ With 5[ab], cf. Manu. 6. 47[cd]; Bhāgavata P. 12. 6. 34[cd]. — [c]) G2 असत्यमिदमासाद्य. — [d]) K1 कस्यचित् (for केन°).

6 With 6[ab], cf. Manu. 6. 47[ab]; Bhāgavata P. 12. 6. 34[ab]. With 6[cd], cf. Manu. 6. 48[ab]. — [a]) K1.2.4 अपवादांस्; D5 अविवादांस् (for अति°). Dn4 D7 M1 तितीक्षेत. — [b]) T2 G1–3 M7 नाति- (for

प्रदक्षिणं प्रसव्यं च ग्राममध्ये न चाचरेत् ।
भैक्षचर्यामनापन्नो न गच्छेत्पूर्वकेतितः ॥ ७
अवकीर्णः सुगुप्तश्च न वाचा ह्यप्रियं वदेत् ।
मृदुः स्यादप्रतिक्रूरो विस्रब्धः स्यादरोषणः ॥ ८
विधूमे न्यस्तमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
अतीते पात्रसंचारे भिक्षां लिप्सेत वै मुनिः ॥ ९
अनुयात्रिकमर्थस्य मात्रालाभेष्वनादृतः ।
अलाभे न विहन्येत लाभश्चैनं न हर्षयेत् ॥ १०
लाभं साधारणं नेच्छेन्न भुञ्जीताभिपूजितः ।
अभिपूजितलाभं हि जुगुप्सेतैव तादृशः ॥ ११ C. 12. 9977 B. 12. 279(8). 11 K. 12. 264. 12

नाभि-). K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 नाभि(K6 B8 9 D5. 7 °व-; Ds1 °धि)मन्येत कं(K7 V1 Da8 किं)चन. — c) K1. 2. 4 कुध्यमानः; Da3 क्रोध°; G2 M1. 5-7 क्रोध्यमानं (for °मानः). — d) Da8 आकुष्टं; Ds D7 T2 आकृष्टः; D5 आकुश्यः (for °ष्टः).

7 a) K4 V1 Bo. 6-9 Da1 Dn1. n4 Ds D2. 3 5-8 च सव्यं (Dn1 °व्यं) (for प्रसव्यं). ❀ Ca : प्रदक्षिणं ब्रह्मणो विशेषः, प्रसव्यमनुकूलं चेष्टाविशेषः ॥ Cp : प्रदक्षिणं प्रसव्यं च, ग्राममध्येन न, स्त्रीदर्शनभिया । ❀ — b) K2 ग्राममदे; Ca यामममध्ये (for ग्राममध्ये). K4. 7 D4. 9 G2 न वा; K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 च न (by transp.); T1 G1. 3 सदा; T2 तथा. K1 [आ]चलेत्; K2 [आ]दरेत्; M7 [आ]प° (for [आ]-च°). — K1 om. 7c-8b. — c) K2 V1 Da4 D6. 9 भैक्ष्यचर्याम्; K7 भैक्षा°; D7 G1. 3 भैक्ष्यचर्यम् (for °चर्याम्). K2 अवापन्नो (for अना°). — d) K2 -कीर्तितं; K4 D7 T G1. 3 -केतनं; G2 M7 -केतनः (for -केतितः). ❀ Cn : पूर्वकेतितः प्राङ्‌निमन्त्रितः ॥ Cp : निमन्त्रणपूर्वकमेकभिक्षाग्रहणमापत्काल एवानुमतमित्यर्थः । ❀

8 K1 om. 8ab (cf. v. l. 7). — a) K2. 4 न विकीर्णः; M7 अवि° (for अव°). B9 सुगुप्तं; D6 सगुप्तश्च; M7 सुगुप्तिश्च. ❀ Cn : अवकीर्णः मूढैः पांसुभिश्छन्नः, धिक्कृतः इत्यर्थः ॥ Cs : पांसुपटलादिभिश्छन्नः । सुगुप्तः गर्भगृहादिषु निरुद्धः । ❀ — b) K7 (also as in text) वा; B6-8 Da3. a4 D5. 7 T G1-3 M1. 5-7 [अ]पि (for हि). K7 D4. 9 T1 G1-3 M7 चरेत् (for वदेत्). — c) K1 Ca अप्रतिकूलो; B9 °तिकरो; D6 °विक्रूरे; T G1-3 M1. 5-7 °तीकारो (for °तिक्रूरो). ❀ Ca. p : द्वेषिणं प्रति प्रतिक्रियार्थं क्रौर्यमनाश्रितः अप्रतिकूलः (Cp °क्रूरः) । ❀ — d) K1 विस्रब्धाः; K7 V1 Bo. 8 Dn1. n4 D4. 6. 9 विश्रब्धः (K7 °ब्द्धः); D5 विश्रंभः; D7 G3 विस्रंभः; G1 विसृब्धः; G2 विस्रब्ध; Cs (gloss : निर्भयः) विस्रब्धः (as in text). K7 Bo. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2-4. 6. 8. 9 अकत्थनः (for अरोषणः).

9 = (var.) 12. 9. 22; 234. 8 : B. 13. 141. 113, Śaṁkha-saṁhitā 7. 2. Cf. Manu. 6. 56. — a) K1. 8 -मुसुले; K6 V1 D4. 6. 8. 9 -मुशले; K7 -मूशले; Bo. 5-9 Ds1 -मुषले (for -मुसले). D5 विधूमे न्यस्तवद्दीप-. — b) Da3. a4 [s]त्यंगारे; G2 [s]प्यगोरे (for व्यङ्गारे). K6 भक्तवज्जने; K7 भुक्तव्यजने; D4. 7 T1 G1 M7 °वर्जने; T2 G3 °वर्जिते (for °वज्जने). — c) K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Ds D6. 7 T G1-3 M1. 5-7 Ca अतीत- (for °ते). ❀ Ca : पात्रसंचारः, उच्छिष्टपात्राणां प्रक्षेपः । ❀ — d) K7 D6 भिक्षा (for भिक्षां). M1. 5-7 द्विजः (for मुनिः). B8 (marg.) भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत्.

10 = (var.) Manu. 6. 57. — a) K1 Ca प्राणया- (Ca °पा)त्रिकम्; B6. 9 आत्मया°; M1. 5-7 Cs (gloss : अनुगता शरीरयात्रा यत्र तदनुयात्रिकं यथा तथा स्यात्) आनुयात्रि(M7 °त्र)कम् (for अनु°). B7. 9 Da3. a4 अन्नस्य; D7 T G1-3 M1. 5-7 अर्थी स्यात् (for अर्थस्य). K6 अनुयात्रिकयात्रार्थं; V1 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 प्राण(Ds D5 आनु)या(Ca °पा)त्रिकमात्रः (V1 °त्रं) स्यात्. ❀ Ca (reading प्राणपात्रिकम्) : प्राणपात्रिकः, आत्मगतं प्राणधारणमात्रफलं यथा भवति । ❀ — b) B9 लाभालाभे* (for मात्रालाभेषु). K1 अनादृताः; K2 Bo. 7. 8 नादृतः; Ds1 D6 अनादृतः (for °दृतः). D8 मात्रालाभे धनादृतः. ❀ Cn : मात्रा, आहारपूर्तिः तत्राप्यनादृतः ॥ Cs : मात्रालाभेषु, परिकरालाभेषु । ❀ — c) K2. 4 [ए]व (for वि-). G1 विहस्येत (for °न्येत). — d) D6 लाभाच् (for लाभश्). Dn1 चैवं; D5-7 चैव (for चैनं). B6 लाभश्चैनं न हर्षयेत्. — After 10, D8 reads 12cd for the first time, repeating it in its proper place.

11 = (var.) Manu. 6. 58. G1 om. (hapl.) 11-12. D8 om. 11ab. — a) ❀ Cp : साधारणं, सर्वलोकसामान्यं नेच्छेत्किं तु लोकोत्तरं मोक्षलाभमिच्छेत् । ❀ — b) K2 Dn1 भुंजेत; K6 युंजीत. K2 D5. 7 [अ]ति- (for [अ]भि-). D6 -पूजिताः. — c) K1 M6 -लाभा; K2 D5. 7 -लाभान्; T G2. 3 -लाभे (for -लाभं). K7 D4. 9 तु; D5. 7 च (for हि). — d) B7 D4 M7 [इ]व (for [ए]व). K7 B8 D4. 9 M1 तादृशं; D5. 7 तादृशान् (for °शः).

12 G1 om. 12 (cf. v. l. 11). — a) K6 चात्म-;

C. 12. 9978 B. 12. 279[s].12 K. 12. 264. 13

न चान्नदोषान्निन्देत न गुणानभिपूजयेत् ।
शय्यासने विविक्ते च नित्यमेवाभिपूजयेत् ॥ १२
शून्यागारं वृक्षमूलमरण्यमथ वा गुहाम् ।
अज्ञातचर्यां गत्वान्यां ततोऽन्यत्रैव संविशेत् ॥ १३
अनुरोधविरोधाभ्यां समः स्यादचलो ध्रुवः ।
सुकृतं दुष्कृतं चोभे नानुरुध्येत कर्मणि ॥ १४
वाचो वेगं मनसः क्रोधवेगं
विवित्सावेगमुदरोपस्थवेगम् ।
एतान्वेगान्विनयेद्वै तपस्वी
निन्दा चास्य हृदयं नोपहन्यात् ॥ १५

D2. 3. 6 चानु-; D5 T2 G2 चान्य- (for चान्न-). K1 G2 निर्देत; K6 D6 विंदेत; K7 D4. 9 निगदेन् (for निन्देत). — T1 G2 om (hapl.) 12[cd]; D8 reads it for the first time after 10. —[c]) D5. 7 प्राप्यासने (for शय्या°). B9 विविक्तेषु; Da3 विवक्ते च. —[d]) B8 (marg.) एवानु- (for °भि-). K7 D4. 9 -संश्रयेत्; V1 -पूजिते; B7 -प्रश्रयेत् (for -पूज°). D8 (first time) निर्जिताभिपूजितः (submetric).

13 V1 reads 13 on marg. —[a]) G2 अन्यागारं (for शून्या°). —[b]) K7 D4 गृहं; Ds1 गुही; D4 गुहं; T G1. 2 M7 गुहाः (for गुहाम्). —[c]) B7 प्राज्ञात- (for अज्ञात-). G1 -चर्यं; G2 -चर्या (for -चर्यां). K1. 4 त्यक्त्वा (for गत्वा). K1. 2. 4. 7 B8 D4. 5. 7. 9 तु; Da3. a4 यां; T1 G1. 3 [अ]न्यत्; G2 [अ]-न्या (for [अ]न्यां). —[d]) D5. 7 नात्र (for ऽन्यत्र). G2 संशयेत् (for संविशेत्).

14 [a]) T1 G1–3 अनिरोध- (for अनु°). M1. 5. 6 -निरोधाभ्यां (for -वि°). ❀ Cn: अनुरोधो योगस्य, विरोधः सङ्गस्य, ताभ्यां समः ॥ Cp: येन अनुरुध्यते, येन वा विरुध्यते, उभयोरेव, तुल्यः स्यात् । ❀ —[b]) M1. 5. 6 समं (for समः). Da3 T1 M7 ध्रुवं (for ध्रुवः). —[c]) D4 वोभे; D7 चैव (for चोभे). —[d]) K2. 6 नानुरुंध्येत; D5 नाविरुद्धेन; D7 नानुरुध्येन. V1 Dn4 D4. 7. 9 T2 M5. 7 कर्मणी; Bo. 7–9 Dn1 Ds D2. 3. 6. 8 कर्मणा (for °णि). — After 14, K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3 M7 Ca. n. p editions ins.:

724* नित्यतृप्तः सुसंतुष्टः प्रसन्नवदनेन्द्रियः ।
ध्यानजप्यपरो मौनी वैराग्यं समुपाश्रितः ।
अस्वन्तं भौतिकं सर्गं पश्यन्भूतात्मिकां गतिम् ।
निःस्पृहः समदर्शी च पक्वापक्वेन वर्तयन् ।
आत्मारामः प्रशान्तात्मा लब्धाहारो निरामयः । [5]

[(L. 1) Bo नित्यगुप्तः; G2. 3 नित्य(G3 °त्यं)तुष्टः (for °तृप्तः). Ds1 सुखं तुष्टः; D5. 7 G3 सुसंतृप्तः; T2 ससंतुष्टः; G1 सुसंतुष्टं. — (L. 2) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 6. 8 Cn. p (gloss: द्वितीयासत्त्वनिश्चयात्) editions विभीर् (for ध्यान-). Ds1 -जपो; D4 -जाप्य-; G1. 2 -जल्प- (for -जप्य-). B7. 9 समुपस्थि(B9 °श्रि)तः; M7 पाश्रितं. — (L 3) K7 अश्वंतं; V1 Bo Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 8 Cn editions अभ्यस्त; B9 D5. 6 अश्वंतं; D7 T G1–3 M7 अव्यक्तं; Cp अस्वन्तं (as above). K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 पश्यन्; B8 (orig.) सम्यग्; D5. 7 T2 G1. 2 M7 स्वर्गं (for सर्गं). K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 6. 8 Cn. p भूतानामागतिं गतिं; B8 पश्यन्भूतगतागतिं; Dn4 भूतानां गति च वै (submetric); D5. 7 T G1–3 M7 पश्यन्भूता(G1. 2 M7 °द्भूता-; G3 °-भूत)गतिं गति (for the post. half). — (L. 4) T G1–3 M7 विस्मितः (for निः-स्पृहः). K7 D4. 9 सर्व- (for सम-). K7 पक्वापक्केण; Cap Cpp पक्षापक्षेण. Da4 D4. 5. 9 T G1–3 वर्तये(Da4 D5 °य)त् (for °दन्). ❀ Ca. p: पक्षापक्षेण वर्तयन्निति देवबोधपादाः । व्याचक्षते च, पक्षो मित्रम्, अपक्षोऽमित्रस्तयोः समः । ❀ — (L. 5) K6 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 editions आत्मना यः (B8 च) (for आत्मारामः). V1 B8 (marg. as above) Ds प्रसन्नात्मा (for प्रशान्तात्मा). Dn1 D8 लब्धाहारो (for लब्धा°). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 जितेंद्रियः (for निरामयः).]

15 [a]) K6 Ds वचोवेगं; K7 वाचो वेग-; G2 वाचोद्योग- (for वाचो वेगं). K7 मनस-; T2 °सा; G3 मानस- (for मनसः). —[b]) K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 हिंसावेगम्; B8 (orig.) जिह्वा°; B8 (marg.) विधित्सा°; G2 विवत्सा°; M5 विचिकित्सा° (for विवित्सा°). —[c]) K1. 2. 4 विषये-भ्यस्; K6 Dn4 Ds1 D2. 3. 7. 8 विसहेद्वै; V1 Bo. 6. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1 Ds2 D5. 6 विषहेद्वै; B7 धारयद्वै (for विनयेद्वै). —[d]) K6 Ds1 निंदां चास्य; Ds2 D5. 7 निंदावेगं; G2 निंदान्यस्य; M1. 5. 6 निद्रा चास्य (for निन्दा चास्य). V1 Bo हृदयान्; Ds1 D5. 7 हृदये (for °यं). M1 योप- (for नोप-).

16 [a]) B9 इव; D6 एवं (for एव). K1 तिष्ठते. —[c]) M7 एतं (for एतत्). —[d]) Da3. a4 M7 परि-व्राजकम्; Ds1 पारिव्राजक; Ds2 पारिव्राज्यक. G1 repeats from श्रमे up to दान्तः (in 17[a]) after आ (in 18[d]). D4 आश्रमं; T G1–3 M1. 5–7 आश्रयेत्.

मध्यस्थ एव तिष्ठेत प्रशंसानिन्दयोः समः ।
एतत्पवित्रं परमं परिव्राजक आश्रमे ॥ १६
महात्मा सुव्रतो दान्तः सर्वत्रैवानपाश्रितः ।
अपूर्वचारकः सौम्यो अनिकेतः समाहितः ॥ १७
वानप्रस्थगृहस्थाभ्यां न संसृज्येत कर्हिचित् ।
अज्ञातलिप्सां लिप्सेत न चैनं हर्ष आविशेत् ॥ १८
विजानतां मोक्ष एष श्रमः स्यादविजानताम् ।
मोक्षयानमिदं कृत्स्नं विदुषां हारितोऽब्रवीत् ॥ १९
अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा यः प्रव्रजेद्गृहात् ।
लोकास्तेजोमयास्तस्य तथानन्त्याय कल्पते ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६९ ॥

२७०

युधिष्ठिर उवाच ।

धन्या धन्या इति जनाः सर्वेऽस्मान्प्रवदन्त्युत ।
न दुःखिततरः कश्चित्पुमानस्माभिरस्ति ह ॥ १
लोकसंभावितैर्दुःखं यत्प्राप्तं कुरुसत्तम । C. 12. 9990 B. 12. 28?[79].2 K. 12. 285. 2

17 For the repetition in G1, cf. v. l. 16. — a) K7 महांता (for महात्मा). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 सर्वतो (for सुव्रतो). — b) K2 [अ]नुपाश्रतः; B7. 8 T1 G1 M7 [अ]नुपाश्रितः. — c) K1. 2 T2 G1 न(T2 G1 अ)पूर्वचारकः; B8 M1. 5 6 अपूर्वचारिकः. K1 D4 सोम्यस्; Da3 शौम्यस्; G2 साम्ये (for सौम्यो). ❀ Cn: अपूर्वचारकः, पूर्वाश्रमीयेषु देशग्रामादिषु चरतीति, तदन्यः ॥ ❀ — d) K1. 2. 6 V1 B6. 8. 9 Da3. a4 त्वनिकेतः; K7 D4. 5 7. 9 T G1. 3 M1. 5–7 ह्य° (for अ°). Da3. a4 समागमः (for °हितः).

18 For the repetition in G1, cf. v. l. 16. — b) K1. 2 संयुज्येत; K6 B8 Da3. a4 संपृ°; D4. 6 G2 संसृजेत (for °ज्येत). K6 Da3. a4 केनचित् (for कर्हि°). — c) Da3 अजात- (for अज्ञात-). K4 Da4 lacuna; B8 -चर्यां; G1 -लिप्सो; Bom. ed. -लिप्सं (for -लिप्सां). G2 अज्ञातविन्न लिप्सेत. ❀ Cp: अज्ञातस्यात्मतत्त्वस्य ज्ञानेन लिप्साम् । ❀ — d) K1. 2 वैरं; K4 वैरैर्; Dn4 वैलं (for चैनं). K1. 2. 6 Da4 हर्षम् (for हर्ष). Ds1 D2 आविशत्.

19 a) Ds1 नजानतां; G2 विजानता. K1. 2 D7 T एव; Ds1 एषां; D4 -पथः; M1. 5–7 -यानं (for एष). — b) D5 श्रमं स्यादभिजानतां. — c) G2 मोक्षं वानं (sic) (for मोक्षयानम्). K1. 2 नरः; T G1–3 नृणां (for इदं). G1 कृत्स्नां. — d) V1 om. विदुषां. Ds1 हरितो.

20 = (var.) 12. 236. 27. With 20, cf. Manu. 6. 39. 20^{ab} = (var.) 12. 185. 4^{ab}. — a) Bo. 6. 8 (marg. as in text) -सत्त्वेभ्यो (for -भूतेभ्यो). — b) Dn1 गृहान्; D6 G1 गृहेत् (for गृहात्). — c) K2 तेजोजयास् (for °मयास्). G2 स प्र- (for तस्य). T1 G1. 3 लोक(G1 °ह)स्तेजोमयस्तस्य. — d) K2 स च (for तथा). Da3 [अ]नंताय.

Colophon. Ś1 G6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1–3 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M5–7 हारी- (K4 V1 Bo Dn4 D5 °रि)तगीता (K1. 2. 4 °ताः). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 2; B7 Dn4 M1. 6. 7 103; Dn1 Ds2 D7 T1 G1. 3 104; T2 117; G2 99; M5 105. — *Śloka no.:* Da4 D8 23; Dn1. n4 22.

270

☞ This adhy. is missing in Ś1 G6 (cf. v. l. 12. 263. 52; 259. 1).

1 G2 भीष्म (for युधिष्ठिर). — a) D9 धन्या इति जना लोके. — c) D5. 7 न च दुःखी नरः कश्चित्. — d) K1 M7 अस्ति हि; K7 अस्त्विह. D5 पुमानस्तीह कश्चन.

2 a) Cp देवसंभावितैर् (for लोक°). B9 -संभाविते;

C. 12. 9991
B. 12. 280(79).2
K. 12. 282. 2

प्राप्य जातिं मनुष्येषु देवैरपि पितामह ॥ २
कदा वयं करिष्यामः संन्यासं दुःखसंज्ञकम् ।
दुःखमेतच्छरीराणां धारणं कुरुसत्तम ॥ ३
विमुक्ताः सप्तदशभिर्हेतुभूतैश्च पञ्चभिः ।
इन्द्रियार्थैर्गुणैश्चैव अष्टाभिः प्रपितामह ॥ ४
न गच्छन्ति पुनर्भावं मुनयः संशितव्रताः ।
कदा वयं भविष्यामो राज्यं हित्वा परंतप ॥ ५

भीष्म उवाच ।

नास्त्यनन्तं महाराज सर्वं संख्यानगोचरम् ।
पुनर्भावोऽपि संख्यातो नास्ति किंचिदिहाचलम् ॥ ६
न चापि गम्यते राजन्नैष दोषः प्रसङ्गतः ।
उद्योगादेव धर्मज्ञ कालेनैव गमिष्यथ ॥ ७
ईशोऽयं सततं देही नृपते पुण्यपापयोः ।
तत एव समुत्थेन तमसा रुध्यतेऽपि च ॥ ८

T1 G1. 2 °वितं (for °वितैर्). K1 दुःखैर् (for दुःखं). —^{b}) Da4 -सत्तमः; Dn4 -सत्तमं. — K6 om. (hapl.) 2^{c}–3^{d}. V1 reads 2^{c}–3^{d} on marg. —^{c}) K1 नाति-; K2 नापि (for प्राप्य). K1. 2 जातु; V1 जन्म (for जातिं). —^{d}) K1. 2 कदाचन; D6 सुदुर्लभां; G1 पितामहः.

3 K6 om. 3 (cf. v. l. 2) G2 om. (hapl.) 3–4. V1 reads 3 on marg. —^{a}) K2 ह्ययं (for वयं). G1 कन्या वयं ग्रहीष्यामः (sic). —^{b}) K2 संह्यासं; Da3. a4 संज्ञासं (sic) (for संन्यासं). K1. 2 -नाशनं; K7 Ds2 (before corr.) D4. 9 -संज्ञिकं; D5 -संगरं; D7 T G1. 3 -भेषजं; M7 -संज्ञकः (for °कम्). ❀ Ca: संन्यासं दुःखसंज्ञकम्, दुःखसंन्यासं, दुःखत्यागमित्यर्थः । यद्वा दुःखसाध्यत्वेन प्रज्ञानमित्यर्थः ॥ Cp: दुःखसंज्ञकं, अन्तर्भूतणिजर्थोऽयं प्रयोगः । पकारलोपो वा, दुःखसंज्ञपकम् । संपूर्वस्य ज्ञाधातोः छेदनेऽपि प्रयोगदृष्टेः, यथा पशुं संज्ञपयतीति, दुःखच्छेदकं वा । ❀ —^{c}) D5. 7 एव (for एतत्). —^{d}) D8 धारणां.

4 G2 om. 4 (cf. v. l. 3). —^{a}) K1. 7 Ds1 D8 G1 M1. 5. 6 विमुक्तः; Da3 वियुक्तः (for विमुक्ताः). —^{c}) K7 D4. 9 एव (for चैव). —^{d}) K1 ह्यष्टाभिः; K2. 4 ह्यष्टाभिः; V1 अष्टभिश्च. K6 B6. 8. 9 Da3. a4 तु; V1 Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T G1. 3 च (for प्र-).

5 ^{a}) K1. 2. 4 वसंति ये (K2 om. ये); B8 गच्छंति न (by transp.); B9 संगच्छंति; D4. 9 विशंति ये. T G1–3 M1. 5–7 व्रजन्ति येपुनर्भावं. —^{b}) K1. 2 B7 संश्रित-; B8 D3. 4. 9 शंसित-; Ds1 संसित- (for संशित-). —^{c}) K6. 7 V1 Bo 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G2 गमिष्यामो; T1 G1. 3 करि° (for भवि°). D5. 7 कथं तपः करिष्यामो. —^{d}) K7 D4. 9 राष्ट्रं; D8 G1–3 Cs रागं; T1 रोगं (for राज्यं). D5. 7 त्यक्त्वा; G1 गत्वा (for हित्वा). ❀ Cs: संशितव्रताः इति कायनियमः, मुनयः इति वाङ्नियमः, रागं हित्वेति मनोनियमः । ❀

6 ^{a}) G2 न्यायानंतं; M6 नास्त्यंतरं; M7 नास्त्यत्यंतं (for नास्त्यनन्तं). —^{b}) K2 B7 Dn4 Ds T2 G2 M1 सर्वं-; M7 सर्वा- (for सर्वं). K6 V1 Bo. 8 D4 संख्यात- (for °न-). Da4 Dn4 Ds D2. 6. 8 -गोचरः (for °रम्). Da3 सर्वसंख्यामगोचर. —^{c}) K6 B7 Da3 पुनर्भावोस्ति; V1 °वेन; B6. 8 (marg.). 9 °वोति- (for °वोऽपि). K6 संख्यानां; V1 विख्यातं; Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 विख्यातो (for सं°). —^{d}) B7 इहागतं; Dn4 °वयं; G1 °चलः.

7 ^{a}) G1. 2 वापि; M7 चाधि- (for चापि). K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 8 मन्यसे; Ds D3. 6 मन्यते (for गम्यते). —^{b}) K1. 2. 4. 7 D4. 9 G2 M7 एष (for नैष). Ds1 D4. 9 T2 G1. 2 M1. 5–7 दोष (for षः). —^{c}) K4 Bo. 7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T1 G1. 3 M7 धर्मज्ञाः; D5. 7 सर्वत्र; T2 धर्मज्ञः (for °ज्ञ). ❀ Cp: धर्मज्ञेति संबोधनादुद्योगहेतुरपि धर्म एवेति सूचितम् । ❀ —^{d}) K1 [ए]वं; K7 D4. 9 [ए]तं; D5. 7 [ए]नं; D6 [इ]व (for [ए]व). Da3. a4 गमिष्यथः; T2 °ष्यसि (for °ष्यथ).

8 ^{a}) K1. 2. 4 एषोहं; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 7 (marg. as in text). 8 Cp नेशोयं; T G2. 3 ईदृशो; G2 तादृशो (for ईशोऽयं). K4 स ततो; T G1–3 यतते (for सततं). ❀ Cs: ईशः स्वतन्त्रः कर्तृत्वाभिमानी । ❀ —^{b}) K7 D4. 9 भूपते; T G1–3 सततं (for नृपते). —^{c}) K2 T2 एवं; K7 D4. 5. 7. 9 G3 [ऽ]ज्ञान- (for एव). K1 समुक्तेन; K4 समर्थेन (for समुत्थेन). —^{d}) K6 V1 Bo. 7–9 Da3 D5. 7 तपसा (for तमसा). K4 विध्यते; K7 D4. 9 रुंध्यते; V1 Bo 6. 8 (marg.). 9 Da3. a4 सिध्यते (for रु°). T1 G1–3 तमसा रुद्ध एव च.

9 ^{a}) K4 om. ज्ञन. K4 -मये; D6 T2 -चयो; G1 M1. 5–7 -चयं; G2 -जयो; G3 -मयं (for -मयो).

यथाञ्जनमयो वायुः पुनर्मानःशिलं रजः ।
अनुप्रविश्य तद्वर्णो दृश्यते रञ्जयन्दिशः ॥ ९
तथा कर्मफलैर्देही रञ्जितस्तमसावृतः ।
विवर्णो वर्णमाश्रित्य देहेषु परिवर्तते ॥ १०
ज्ञानेन हि यदा जन्तुरज्ञानप्रभवं तमः ।
व्यपोहति तदा ब्रह्म प्रकाशेत सनातनम् ॥ ११
अयत्नसाध्यं मुनयो वदन्ति
ये चापि मुक्तास्त उपासितव्याः ।
त्वया च लोकेन च सामरेण
तस्मान्न शाम्यन्ति महर्षिसंघाः ॥ १२
अस्मिन्नर्थे पुरा गीतं शृणुष्वैकमना नृप ।
यथा दैत्येन वृत्रेण भ्रष्टैश्वर्येण चेष्टितम् ॥ १३
निर्जितेनासहायेन हृतराज्येन भारत ।
अशोचता शत्रुमध्ये बुद्धिमास्थाय केवलाम् ॥ १४
भ्रष्टैश्वर्यं पुरा वृत्रमुशना वाक्यमब्रवीत् ।
कच्चित्पराजितस्याद्य न व्यथा तेऽस्ति दानव ॥ १५
वृत्र उवाच ।
सत्येन तपसा चैव विदित्वा संक्षयं ह्यहम् । C. 12. 10005 B. 12. 280[79]. 16 K. 12. 285. 16

K6 वाहुः (for वायुः). G2 यथा वनजयो वायुः. ❀ Ca: अञ्जनं कज्जलं, तन्मयः ॥ Cp: स्वतो नीरूपोऽपि वायुस्तमस उपमानम् । ❀ — b) K2.6.7 Ds1 मानशिलं; D5.7 मानाविलं; D9 G2 Ca मनःशिलं; G1 मेनःशिलं (for मानःशिलं). D2 गजः; G2 व्रजः (for रजः). ❀ Ca: मनःशिलं रजस्तु रजसः । ❀ — c) K2 तद्गुणो; Da3 तद्वर्णे; D5.7 तद्वाणैर्; G2 तद्वर्णा (for °र्णो). — d) V1 दिश्यते (for दृ°). K2 रंजयुर् (for रञ्जयन्). G2 दृश्येरञ्जनयन्दिशः.

10 a) Dn4 यथा; G2 कथं (for तथा). G1 -पथैर्; G2 -फलं (for -फलैर्). K2 lacuna; D9 देहा. — b) M1.5.6 तपसा (for तमसा). K4 [आ]वृत्तः. K2 रंजितस्तामसः कृतः. — c) ❀ Cs: विवर्णः, स्वभावेन चिन्तारहितः । वर्णं, तमोरजोवर्णम् । ❀ — d) D5.7 -वर्धते (for -वर्तते).

11 a) G2 अनेन (for ज्ञानेन). K6 Bo.6.9 Da3 Dn1.n4 Ds1 D2.6.8 सदा; D5.7 तदा; G2 यथा (for यदा). — b) D2 -प्रभवस्. K1 तपः (for तमः). — c) K2 व्यपोहत्य (for °हति). G2 तथा (for तदा). G2 M7 ब्रह्मन्. — d) K4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 प्रकाशति (for °शेत). G2 प्रकाशेन सनातनः.

12 a) K7 D4.9 सुयत्न- (for अयत्न-). ❀ Cn: अयत्नसाध्यं; कर्मप्राप्यं न, अनित्यत्वापत्तेः ॥ Cs: ब्रह्मप्राप्तेर्ज्ञानमेव साधनं, न कर्मेत्याह — अयत्नसाध्यम् । ❀ — b) K6 V1 Bo.6.7.8 (marg. as in text) Da3.a4 Ds1 Cs (gloss: रागद्वेषरहिता ज्ञानिनः) युक्तास् (for मु°). Ds1 तु; T1 G1–3 तद् (for त). K2 उपासितव्यः; K4 तपाशितव्याः (sic); D5.7 उपासितायाः. — c) Da3 त्वचापि; G2 त्वयापि (for त्वया च). Da3 लोको न (for लोकेन). K1 च सापरेण; G2 सहामरेण (for च सामरेण). ❀ Cp: सामरेणेत्युक्त्वा मुक्तानां सर्वोत्कर्षकथनम् । ❀ — d) K1 न शास्यंति; K7 D4.9 नमस्यामि (for न शाम्यन्ति). K7 D4.5.7.9 -संघान् (D7 °त्) (for -संघाः).

13 a) G2 गीतः (for गीतं). — b) M1.5.6 शृणुष्वेक-. D4 -मता (for -मना). K1.2.4 मम; K7 D4.9 स्थितः (for नृप). — c) K2 Bo यदा (for यथा). K2 om. वृत्रेण. T G1–3 यथा वृत्रेण दैत्येन. — d) G2 सृष्टैश्वर्येण.

14 a) D5 G2 सहायेन; M7 [अ]पहा° (for [अ]सहा°). — b) Ds1 D7 हत-; D6 गत- (for हृत-). — c) B3 (marg.) नशोचता (for अशो°). D5 पुत्र- (for शत्रु-). G2 अशोचंत मुनिमध्ये. — d) K1.4 Da3.a4 Dn4 Ds2 D6.8 T2 केवलं.

15 a) K1 भ्रष्टैश्वर्या; D7 भ्रष्टैश्वर्ये; G2 सृष्टैश्वर्यं (for भ्रष्टै°). G3 पुत्रम् (for वृत्रम्). — b) G2 व्यशना (for उ°). — c) K1.2.4.6 V1 B7 T2 G3 कश्चित्; Da3.a4 क्वचित्; Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 काच्चित् (for कच्चित्). K2 ते; T1 G2 [अ]स्य (for [अ]द्य). — d) Ds1 D3 (by corr.).8 [ऽ]ति- (for ऽस्ति). K1.2 मानद (for दानव).

16 a) K1.2.4.6 V1 B6.8.9 Da3.a4 Ca (gloss: विशिष्टोत्पादेन देहस्य) सर्गेण; K7 D4.9 धर्मेण; D5.7 परेण; M5.6 स्वर्गेण (for सत्येन). D4 वा (for च). — b) K1 संख्ययं; K2 साक्षयं; K6 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 G2 संशयं (for संक्षयं). D6 ह्ययं (for ह्यहम्). K4 D4.9 विदित्वा संक्षयोदयं. — c) K4 शोचसि (for शोचामि). K1 मृष्यामि (for हृ°).

C. 12. 10005 B. 12. 280[79].16 K. 12. 285. 16 न शोचामि न हृष्यामि भूतानामागतिं गतिम् ॥ १६
कालसंचोदिता जीवा मज्जन्ति नरकेऽवशाः ।
परिदृष्टानि सर्वाणि दिव्यान्याहुर्मनीषिणः ॥ १७
क्षपयित्वा तु तं कालं गणितं कालचोदिताः ।
सावशेषेण कालेन संभवन्ति पुनः पुनः ॥ १८
तिर्यग्योनिसहस्राणि गत्वा नरकमेव च ।
निर्गच्छन्त्यवशा जीवाः कालबन्धनबन्धनाः ॥ १९
एवं संसरमाणानि जीवान्यहमदृष्टवान् ।
यथा कर्म तथा लाभ इति शास्त्रनिदर्शनम् ॥ २०
तिर्यग्गच्छन्ति नरकं मानुष्यं दैवमेव च ।
सुखदुःखे प्रियद्वेष्ये चरित्वा पूर्वमेव च ॥ २१
कृतान्तविधिसंयुक्तं सर्वलोकः प्रपद्यते ।
गतं गच्छन्ति चाध्वानं सर्वभूतानि सर्वदा ॥ २२

भीष्म उवाच ।

कालसंख्यानसंख्यातं सृष्टिस्थितिपरायणम् ।
तं भाषमाणं भगवानुशना प्रत्यभाषत ।

K7 V1 D4. 5. 7. 9 न हृष्यामि न शोचामि (by transp.). — [d]) K2 आगति- ; Dn1 D4 अगतिं.

17 [b]) D5. 7 गच्छंति ; M1. 5. 6 मज्जंते (for °ज्जन्ति). K7 [ऽ]शठाः ; Da3 [ऽ]वशा. — [c]) K2 T G1 -भ्रष्टानि ; K4. 6 V1 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5–8 G3 -तुष्टानि (for -दृष्टानि). T G2. 3 भूतानि (for सर्वाणि). — [d]) Dn4 दिव्याणि.

18 [a]) B6 (marg. as in text). 8 (marg.) क्षययित्वा ; D4. 9 क्षिप° ; T1 G1 क्षेप° (for क्षप°). T2 कृतं (for तु तं). V1 कालं तं (by transp.). — [b]) K1 -चोचिताः ; D5 -नोदितैः ; D7 -चोदितैः. — [c]) Da3. a4 सविशेषेण ; D5. 7 अवि° ; G2 हृत° (for सात्र°). — [d]) K1. 2 सत्त्वापत्तिः ; D4 संभवति ; T G1–3 M1. 5–7 संधावंति (for संभ°).

19 [b]) K7 D4. 9 नीत्वा (for गत्वा). Dn4 नरक (for °कम्). — K1. 2. 4 om. (hapl.) 19[c]–21[b]. — [d]) B6 (marg.). 7. 8 (marg. as in text) Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 Cn काम- (for काल-). K6 B6. 7 Da3. a4 T G1–3 -बंधनिबंधनाः (for -बन्धनबन्धनाः).

20 K1. 2. 4 om. 20 (cf. v. l. 19). — [a]) K6 V1 B6 (marg. as in text) D5. 7 संरंभमाना(V1 B6 °णा)नि ; K7 Ds1 संसरमानानि ; B0 संरह्यमाणानि ; G1. 3 संसार° (for संसर°). — [b]) K7 D4. 9 भूतानि (for जीवानि). K6 B6. 8 (both marg.) जीवानीहास्मि दृष्टवान् ; T G1–3 M1. 5–7 अ(M1. 5. 6 चा)हं भूतानि दृ(G2 पृ)ष्टवान्. ❀ Cn : जीवानि, जीववन्ति भूतानि । अदृष्टवान्, न दृष्टमदृष्टं, व्यवहितमतीतमनागतादि च । तत् वाति गच्छति प्राप्नोतीति जानातीत्यदृष्टवान्, अतीन्द्रियज्ञानी ॥ Cp : जीवानीति षण्ढत्वं छान्दसम् । ❀ — [c]) G1 यस्य (for यथा). T1 G2 धर्मस् ; G1 [अ]धर्मस् (for कर्म). T2 यथा (for तथा). T2 लाभम्. — [d]) D3 शास्त्रेषु (for शास्त्रनि-).

21 K1. 2. 4 om. 21[ab] (cf. v. l. 19). — [a]) T1 G1. 3 तिर्यग्गतिं तु गच्छंति. — [b]) T1 मनुष्यं. D5 देवम् ; D7 देहम् (for दैवम्). D4. 7. 9 वा (for च). — G2 om. (hapl.) 21[cd]. — [c]) D5. 7 -दुःख- (for -दुःखे). K7 V1 Da3 D3–5. 9 G3 M1 प्रिये ; M5. 6 प्रियं (for प्रिय-). K1 -द्वेष्यं ; K4 -त्वेष्ये ; K6 Dn1. n4 Ds D2. 6. 8 -द्वेषे ; Da3. a4 द्वेष्यो (for -द्वेष्ये). — [d]) K6 V1 B0. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 ह ; B6 हि (for च).

22 [a]) K1. 2 -बुद्धि- (for -विधि-). K7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1–3 -संयुक्तः (for °क्तं). — [b]) V1 B9 Dn1 Ds D2. 3. 6. 8 T2 G2 सर्वो (for सर्व-). K1. 2. 4 -लोकाः. T1 G2. 3 प्रवर्तते (for प्रपद्यते). — [c]) D6 गच्छ (for गतं). Da4 M7 गच्छति. K1. 6 D9 चाध्यानं ; D4 G1 वाध्वानं. — [d]) K6 D4. 9 सर्वशः (for °दा).

23 [a]) D6 om. ख्यान. T1 -संख्येन (for -संख्यान-). K6 -संख्यानं ; Ds T G1–3 M1. 5–7 -संख्येयं (Ds2 °तं) ; D6 -संज्ञान- (for -संख्यातं). — [c]) B7. 9 सं- ; G1 तद् (for तं). D4. 7 उशनाः (for भगवान्). — [d]) K1 उदनाः ; K2 उषनाः ; K4 उशनः ; Da3. a4 Ds1 D4–9 G1–3 उशनाः ; Dn4 उषना (for उशना). K2 -भाषतः. D5. 7 प्रत्यभाषत भारत. — [e]) K1. 2. 4 B0 D9 धीमान् ; K7 V1 B7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8 Cs धीमन् ; D5. 7 एतांस् ; T G1–3 इमान् (for भीमान्). K1 पुष्ट- ; D5. 7 त्वाष्ट्र- ; T1 G1. 3 धृष्ट- ; T2 दृष्ट- (for दुष्ट-). K2 T1 G1 -प्रलापास् ; K6 -प्राल-पांस् (for -प्रलापांस्). — [f]) D4. 9 ततः (for तात). K1. 2. 4 न (for प्र-). G1 -भाषते (for °से).

24 [a]) T1 G2. 3 एव (for एतद्). D5. 7 भवतां ;

श्रीमान्दुष्टप्रलापांस्त्वं तात कस्मात्प्रभाषसे ॥ २३

वृत्र उवाच ।

प्रत्यक्षमेतद्भवतस्तथान्येषां मनीषिणाम् ।
मया यज्ञयलुब्धेन पुरा तप्तं महत्तपः ॥ २४
गन्धानादाय भूतानां रसांश्च विविधानपि ।
अवर्धं त्रीन्समाक्रम्य लोकान्वै स्वेन तेजसा ॥ २५
ज्वालामालापरिक्षिप्तो वैहायसचरस्तथा ।
अजेयः सर्वभूतानामासं नित्यमपेतभीः ॥ २६
ऐश्वर्यं तपसा प्राप्तं भ्रष्टं तच्च स्वकर्मभिः ।
धृतिमास्थाय भगवन्न शोचामि ततस्त्वहम् ॥ २७
युयुत्सता महेन्द्रेण पुरा सार्धं महात्मना ।
ततो मे भगवान्दृष्टो हरिर्नारायणः प्रभुः ॥ २८
वैकुण्ठः पुरुषो विष्णुः शुक्लोऽनन्तः सनातनः ।
मुञ्जकेशो हरिश्मश्रुः सर्वभूतपितामहः ॥ २९
नूनं तु तस्य तपसः सावशेषं ममास्ति वै ।
यदहं प्रष्टुमिच्छामि भवन्तं कर्मणः फलम् ॥ ३० C. 12. 10020 B. 12. 280(79). 30 K. 12. 285. 30

D6 भगवंस् (for भवतस्). — b) D5 om. from मनीषिणाम् up to अस्मिन् (in 12. 271. 8c). K1 मनीषिनां. — c) D7 तु (for यज्). G2 जन- (for जय-). K2 मखा यज्जवलब्धेन (sic); B7 मया जज्ञयंलुब्धेन (sic); D8 महातपोपलब्धेन. — d) G2 महातपाः (for महत्तपः).

25 D5 om. 25 (cf. v. l. 24). — a) K6 आधाय (for आदाय). — b) M1.5.6 अहं (for अपि). V1 M7 रसांश्च विविधानि च. — c) K7 D4.7.9 अधोर्ध्वं (K7 °र्द्धं); B6 (orig.) अवर्षं; B6 (marg.) अरसंस्; B9 अवर्द्धं; Da3.a4 Ds1 अवर्धत्; T2 अवर्धस्; G3 अवध्यंस् (for अवर्धं). K6 तान्; Da4 lacuna (for त्रीन्). T1 G1 अवध्य(G1 °व्यक्त)स्त्रीनि वाक्रम्य; G2 अवर्धंति समाक्रम्य. ❀ Cn: अवर्धं हिंसितवान् । ❀ — d) K7 D4.7.9 T1 G1 स्वेनैव (for वै स्वेन).

26 D5 om. 26 (cf. v. l. 24). — a) B8 (marg. as in text) हंस-; Dn4 ज्वाल- (for ज्वाला-). — b) G1 वैहायत- (for °यस-). K1.2.4 -गमस्; T G1-3 M7 -गतिस् (for -चरस्). K6 Da3.a4 तदा; M7 चरन् (for तथा). D7 वैहायसमवस्थया. — c) K2 अजेवः; Ds1 °याः. — d) G2 असंगित्वम् (for आसं नित्यम्). V1 अपीतभीः; Da4 अपेतधीः.

27 D5 om. 27 (cf. v. l. 24). — a) K4 ऐश्वर्य- (for °र्यं). M1.5.6 तपसः (for °सा). G2 प्राप्य (for प्राप्तं). — b) K1.4 भ्रष्टतश्च; D7 भ्रष्टं चैव; G2 हृष्यंतश्च; G3 भ्रष्टं तं च (for भ्रष्टं तच्च). D7 स्वकर्मणा (for °र्मभिः). — c) K1 Da4 G1 भगवान्. — d) T2 तपस्; M1.5-7 गतस् (for ततस्). G2 न वोमि सततं त्वहं (sic).

28 D5 om. 28 (cf. v. l. 24). — a) K4.6 Bo.6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.6.8 युयुत्सुना; Ds1 G2 युयुत्सतो (for °त्सता). D4 माहेंद्रेण. — b) Bom. ed. पुंसा (for पुरा). K7 D4.9 सार्कं (for सार्धं). K1 महात्मनः. — c) T1 G1 हि (for मे). K2 भगवन्. K1 (*sup. lin.*) सृष्टो; K2 पृष्टो (for दृष्टो). — d) B8 (marg. as in text) विभुः (for प्रभुः). ❀ Cp: नारायणः नरसमूहस्य जीववर्गस्य प्रेरयिता । ❀

29 D5 om. 29 (cf. v. l. 24). — a) Da4 G1 M7 वैकुंठ- (for वैकुण्ठः). K6 V1 Bo.6 (marg. as in text).7.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 [ऽ]नंतः; D7 त्राणः (for विष्णुः). ❀ Cs: विकुण्ठोऽवगुण्ठनं, द्यावाभूम्योरेकीकरणं, तं करोतीति वैकुण्ठः । तथा च नामनिर्वचनाध्याये वक्ष्यति—संश्लेषिता मया भूमिरद्भिर्व्योम च वायुना । वायुना चैव तेजश्च वैकुण्ठत्वं ततो मम ॥ इति । ❀ — b) K4 Da3 शुक्ले; K6 Ds T2 G2 Cs शुक्रो; V1 Bo.6-9 D2.3.6.8 M1.5.6 शक्रो; D7 कृष्णो; Cap शुक्ला (for शुक्लो). K6 V1 Bo.6.7.8 (marg. as in text).9 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 विष्णुः (for ऽनन्तः). K7 D4.9 अनंतः स (K7 om. स) सनातनः. — c) D6 कुंजकेशो; D7 T2 मुंजि°; G1 मुंच° (for मुञ्ज°). K6 हरिःश्मश्रुः; D4 हरिस्स्मश्रुः; D6 हरश्मश्रुः. ❀ Ca.n: मुञ्जवत्सुदीर्घाः (Cn: पीताः) केशा अस्येति । ❀ — d) K7 Da3 -पितामह-.

30 D5 om. 30 (cf. v. l. 24). — a) K6 तत्; V1 च (for तु). G1 नूनं तु तपसा नैव. — b) K1.2 D4.9 सावशेषो; K6 सत्त्वशेषम्. K4.6.7 Bo.6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 इह (for मम). T2 विशेषं मम नास्ति वै. — c) Dn1 तद् (for यद्). K2 प्रेष्टुम्; B8 (marg. as in text) D6 द्रष्टुम् (for प्र°). — d) K1.2.4 भवतः; K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 भगवन्; M1.5 भवंतः (for भवन्तं).

C. 12. 10021
B. 12. 280[79]. 31
K. 12. 285. 31

ऐश्वर्यं वै महद्ब्रह्मन्कस्मिन्वर्णे प्रतिष्ठितम् ।
निवर्तते चापि पुनः कथमैश्वर्यमुत्तमम् ॥ ३१
कस्माद्भूतानि जीवन्ति प्रवर्तन्तेऽथ वा पुनः ।
किं वा फलं परं प्राप्य जीवस्तिष्ठति शाश्वतः ॥ ३२
केन वा कर्मणा शक्यमथ ज्ञानेन केन वा ।
ब्रह्मर्षे तत्फलं प्राप्तुं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३३
इतीदमुक्तः स मुनिस्तदानीं
प्रत्याह यत्तच्छृणु राजसिंह ।
मयोच्यमानं पुरुषर्षभ त्व-
मनन्यचित्तः सह सोदरीयैः ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७० ॥

२७१

उशनोवाच ।
नमस्तस्मै भगवते देवाय प्रभविष्णवे ।
यस्य पृथ्वीतलं तात साकाशं बाहुगोचरम् ॥ १
मूर्धा यस्य त्वनन्तं च स्थानं दानवसत्तम ।

---

31 D5 om. 31 (cf. v. l. 24). — [a]) K6 हि; K7 D4. 7. 9 सु-; Ds च (for वै). Dn1. n4 D2. 8 ब्रह्म (for ब्रह्मन्). — [b]) K2 कस्मिन्बले; K6 ब्रह्मैकस्मिन्; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 वर्णे कस्मिन् (by transp.). Ds1 वर्णः (for वर्णे). Ds1 प्रतिष्ठितः. — [c]) D7 निवर्तते; G2 निवर्तिते. K6 B8. 9 Da3. a4 Dn4 वापि; M7 [ऽ]पि च (for चापि). — V1 reads 31[d]–32[b] on marg.

32 D5 om. 32 (cf. v. l. 24). V1 reads 32[ab] on marg. — [a]) T2 G2 तस्माद् (for क°). B8 (marg.) जीवानि (for जीवन्ति). M1. 5–7 कस्माद्भवंति भूतानि. — [b]) K4 Da4 Dn1 यथा; K6. 7 Bo. 6–9 Da3 Dn4 Ds D2–4. 6–9 G2 M7 तथा; T1 G1. 3 पुनः (for ऽथ वा). — [c]) G1 सा (for वा). Ds2 T G1–3 transp. फलं and प(G2 पु)रं. M1. 5. 6 प्राप्य लोके (for परं प्राप्य). B8 (marg.) किं वा फलं प्राप्य जीवास्. — [d]) G2 जीवं. K2 शाश्वतं. B8 (marg.) जीवास्तिष्ठंति शाश्वताः; B8 (also marg.) तिष्ठंतीह च शाश्वतं.

33 D5 om. 33 (cf. v. l. 24). — [a]) Da3. a4 कर्मणे. — [b]) G2 कथं (for अथ). K6 कर्मणा (for केन वा). — [c]) M7 परं (for फलं). K1. 4 D7 T G1–3 M7 प्राप्तं (for प्राप्तुं). K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 तद्वाप्तुं (B6 °प्राप्तुं; B9 °वाप्तं) फलं विप्र. — [d]) D6 तस्मै (for तन्मे).

34 D5 om. 34 (cf. v. l. 24). — [a]) T G1–3 तदाह (for °नीं). — [b]) G1 तत् (for यत्). Ds1 राजसिंहः; D7 °सिंहं. — [c]) K4 मयेध्यमानं (for मयोच्य°). G2 पुरुषस्य तत्त्वम् (for °र्षभ त्वम्). — [d]) D7 अनन्यचित्तैः.

Colophon om. in D5. Ś1 G6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. —*Sub-parvan*: K1. 2, 4. 6. 7 V1 B6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6–9 T G1–3 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6–9 G2 M7 वृत्रगीता (K1. 2. 4 °ताः); M1. 5. 6 वृत्रगीतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 5; B7 103; Dn1 Ds2 D7 T1 G1. 3 105; Dn4 M1. 6. 7 104; T2 118; G2 100. — *Śloka no.*: Da4 D8 35; Dn1. n4 34.

271

☞ This adhy. is missing in Ś1 G6 (cf. v. l. 12. 263. 52; 259. 1). D5 om. up to अस्मिन् (in 8[c]) (cf. v. l. 12. 270. 24).

1 K1. 2 T1 G3 M5. 6 उशनाः; Ds1 D4 उशना उवाच; G1 उशनः. — [b]) B8 (marg. as in text) विष्णवे (for देवाय). — [c]) Da3 पृथिवीतलं; D6 पृथ्वीतले (for °तलं). Da3 जात; D8 T2 पादाव्; T1 G1–3 पादम् (for तात). ❀ Cp (reading पृथ्वी तलं): तलं, पादतलमित्यर्थः । ❀ — [d]) K7 D9 आकाशं; D8 T G1–3 आशा वै (T1 G1. 3 यद्) (for साकाशं). G1 M7 बहु- (for बाहु-). B7 Dn1 D7 -गोचरः;

तस्याहं ते प्रवक्ष्यामि विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम् ॥ २

भीष्म उवाच ।

तयोः संवदतोरेवमाजगाम महामुनिः ।
सनत्कुमारो धर्मात्मा संशयच्छेदनाय वै ॥ ३
स पूजितोऽसुरेन्द्रेण मुनिनोशनसा तथा ।
निषसादासने राजन्महार्हे मुनिपुंगवः ॥ ४
तमासीनं महाप्राज्ञमुशना वाक्यमब्रवीत् ।
ब्रूह्यस्मै दानवेन्द्राय विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम् ॥ ५
सनत्कुमारस्तु ततः श्रुत्वा प्राह वचोऽर्थवत् ।
विष्णोर्माहात्म्यसंयुक्तं दानवेन्द्राय धीमते ॥ ६
शृणु सर्वमिदं दैत्य विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम् ।
विष्णौ जगत्स्थितं सर्वमिति विद्धि परंतप ॥ ७
सृजत्येष महाबाहो भूतग्रामं चराचरम् ।
एष चाक्षिपते काले काले विसृजते पुनः ।
अस्मिन्गच्छन्ति विलयमस्माच्च प्रभवन्त्युत ॥ ८
नैष दानवता शक्यस्तपसा नैव चेज्यया ।
संप्राप्तुमिन्द्रियाणां तु संयमेनैव शक्यते ॥ ९
बाह्ये चाभ्यन्तरे चैव कर्मणा मनसि स्थितः । C. 12. 10034 B. 12. 281[80]. 10 K. 12. 286. 10

Dn4 -गोचरे; T G1. 3 -गोचराः; G2 -गोचरैः (for °रम्). D4 आकाशं बहुविस्तरं. ❀ Cp: साकाशं, आकाशेन शून्यप्रदेशेन सह वर्तमानं मध्यमोत्तरं भवनम् । ❀

2 D5 om. 2 (cf. v. l. 1). — a) K1. 2 मूर्ध्नि; Dn1 मूर्ध्ना; G1 आशा (for मूर्धा). K4. 6 B7 D2. 3 त्वनंतश्च; K7 D4. 9 °तं तु; B3 (marg.) D8 T G1–3 Cs °तस्य (for त्वनन्तं च). ❀ Cn: अनन्तं स्थानं मोक्षः ॥ Cp: अनन्तं स्थानं, ब्रह्मलोकस्वर्गस्थानम् ॥ Cs: अनन्तस्य, आकाशस्य स्थानं, सीमा । ❀ — b) Da4 D4 G1 स्थान- (for स्थानं). T1 G1. 3 -नंदन (for -सत्तम). — c) K1 तस्य हे (for तस्याहं). G2 वै (for ते). Dn4 प्रवक्षामि. — d) K6 माहात्मम्; Da3 महात्म्यम्.

3 D5 om. 3 (cf. v. l. 1). MSS. om. the ref. — a) K1 संवादतोर् (for संव°). — b) M7 महीपते (for महामुनिः). — c) ❀ Cp: सनत्कुमारः, निवृत्तिधर्मप्रवर्तयिता । शुक्रस्य आधिकारिकत्वेन बहिर्मुखत्वात् तादृशं संशयच्छेदनसामर्थ्यं नास्तीति सूचितम् । ❀

4 D5 om. 4 (cf. v. l. 1). — a) K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo Da3. a4 Dn4 सं-; D6 सु- (for स). — b) K6 [उ]सनसा. B7 Da3. a4 T1 तदा (for तथा). — c) K2 मुने (for [आ]सने). — d) K2 महार्थे (for °र्हे). K4 -पुंगव; Da3. a4 -पुंगवाः; G2 (also as in text) -पूजितः.

5 D5 om. 5 (cf. v. l. 1). K7 om. 5^{ab}. — a) Da3. a4 उपासीनं (for तमा°). V1 B7 Da3 Dn4 Ds1 D2. 6. 8 -प्रज्ञम् (for -प्राज्ञम्). — Before 5^{cd}, T G1–3 ins. उशनाः (T °ना). — c) D7 असौ (for अस्मै). — d) Da3 महात्म्यम्.

6 D5 om. 6 (cf. v. l. 1). K1. 2 om. (hapl.) 6^{a}–7^{b}. — a) G1–3 वचः (for ततः). — b) T G1–3 चाह (for प्राह). K4 वचा; K6 G1 ततो (for वचो). — K4 om. 6^{e}–7^{b}.

7 D5 om. 7 (cf. v. l. 1). K1. 2. 4 om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). Before 7, B8 G3 ins. सनत्कुमार उवाच. — a) G2 श्रुत्वा (for शृणु). G2 दैत्यो. — b) Da3. a4 विष्णुर्. K6 माहात्मम्; Da3 महात्म्यम्. — c) K1. 2. 7 G2 विष्णोर् (for विष्णौ). G2 महत् (for जगत्). Da4 सर्वं; T1 lacuna. ❀ Cp: स्थितं, सृष्टेः पूर्वम् । ❀ — d) K4 बुद्धि (sic) (for विद्धि). — After 7, T G1–3 read 8^{ef}.

8 D5 om. up to अस्मिन् (cf. v. l. 1). — a) Da3 सृज्यति; Da4 सजति. — b) Dn4 भूतग्राम- (for °ग्रामं). — c) K1 संक्षिपते; K7 D4. 6. 9 वाक्षि°; D7 च क्षीयते. — d) B8 वै सृजते; Da3 विसृज्यते. — T G1–3 read 8^{ef} after 7. — e) Bo. 8 (marg.) D6 T1 G1–3 तस्मिन् (for अ°). B8 निलयम्; Da3 विज° (for विल°). — f) T G1–3 तस्माच्च (for अस्माच्च). T1 G1. 3 हि; T2 [अ]पि; G2 च (for [उ]त).

9 a) B7 नैषा; M1. 5–7 नैव (for नैष). K4. 6. 7 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 Cs ज्ञानवता; T1 G1. 3 दानकृता; Ca °वता (as in text). Da3. a4 शक्यं (for शक्यस्). — b) Da4 Ds2 T2 चैव (for नैव). Da4 चैज्यया; M7 नेज्यया. — c) K1. 4 B9 D7 संप्राप्तम्; Ds1 D2. 3. 6. 8 °प्यम् (for °प्तुम्). K6 V1 च (for तु). — d) K2 तपसा न; G2 समयेन (for संयमेन). K6 Bo. 7. 9 Da3. a4 D2. 3. 6 M1. 5–7 [ए]ष (for [ए]व).

10 a) K1. 2. 4 बाह्यांतरे; D6 वाभ्यं° (for चाभ्य°). Ds1 D8 चैवं; D4 वैव. — b) K1. 2 D6 कर्मणो; K4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 कर्मणोर् (for कर्मणा). K6, 7 Ds1

C. 12. 10035
B. 12. 281[80].10
K. 12. 266. 10

निर्मलीकुरुते बुद्ध्या सोऽमुत्रानन्त्यमश्नुते ॥ १०
यथा हिरण्यकर्ता वै रूप्यमग्नौ विशोधयेत् ।
बहुशोऽतिप्रयत्नेन महतात्मकृतेन ह ॥ ११
तद्वज्जातिशतैर्जीवः शुध्यतेऽल्पेन कर्मणा ।
यत्नेन महता चैवाप्येकजातौ विशुध्यते ॥ १२
लीलयाल्पं यथा गात्रात्प्रमृज्यादात्मनो रजः ।
बहु यत्नेन महता दोषनिर्हरणं तथा ॥ १३
यथा चाल्पेन माल्येन वासितं तिलसर्षपम् ।
न मुञ्चति स्वकं गन्धं तद्वत्सूक्ष्मस्य दर्शनम् ॥ १४
तदेव बहुभिर्माल्यैर्वास्यमानं पुनः पुनः ।
विमुञ्चति स्वकं गन्धं माल्यगन्धेऽवतिष्ठति ॥ १५
एवं जातिशतैर्युक्तो गुणैरेव प्रसङ्गिषु ।
बुद्ध्या निवर्तते दोषो यत्नेनाभ्यासजेन वै ॥ १६
कर्मणा स्वेन रक्तानि विरक्तानि च दानव ।
यथा कर्मविशेषांश्च प्राप्नुवन्ति तथा शृणु ॥ १७
यथा च संप्रवर्तन्ते यस्मिंस्तिष्ठन्ति वा विभो ।

D4.7.9 स्थितं; D5 T2 स्थिरं; M1.5–7 स्थिरः (for स्थितः). —^{c}) D3 (before corr.) G2 निर्मलां (for °ली-). —^{d}) Da3.a4 [अ]त्यंतम्; Ca.s (gloss : मोक्षम्, अपवर्गम्) आनन्त्यम् (as in text).

11 ^{a}) ❀ Cn: हिरण्यकर्ता, स्वर्णकारः। ❀ —^{b}) Dn4 रूपम्; D5.7 तप्तम् (for रूप्यम्). —^{c}) G1 बहुशेति-; M1.5.6 महताशु. D4.9 [ऽ]भि- (for ऽति-). —^{d}) B7.8 (marg.).9 Da4 महता सु-; M1.5.6 बहुशोल्प-; M7 महताल्प- (for °त्म-). K6 B6–8 Da4 T G1–3 M1.5–7 च; K7 D4.9 वै; D5.7 वा (for ह).

12 ^{a}) D5 तद्वच्छाति-; D7 तद्वांछाति-; G2 तद्विजा* (for तद्वज्जाति-). K7 Da4 -शनैर् (for -शतैर्). —^{b}) K1.2 V1 शुध्यति (for °ते). K6.7 Bo D3.6 [ऽ]न्येन; Dn1.n4 D2 [ऽ]नेन; Ds [ऽ]नेक-; T2 G2 स्वेन (for ऽल्पेन). Dn4 कर्मसु (for °णा). —^{d}) K1 एतज्जातौ; K7 एका°; G2 त्वेक° (for एक°). K4.7 Ds1 D4.9 विशुध्यति; Ds2 (before corr.) G2 विशुद्ध्ये; D5.7 विशिष्यते (for विशुध्यते). K6 अप्येकजातेन शुध्यता; Ca एकजातेन (gloss : जन्मना) शुध्यते.

13 ^{a}) K7 लालयाल्पं; Ds1 लीलया त्वं (for °याल्पं). G1.3 यदा (for यथा). D5.7 गात्रं (for गात्रात्). —^{b}) K1 प्रसृज्याद्; G1 प्रव° (for प्रमृ°). —^{c}) D7 मनसा (for महता). T G2.3 बहु (G2 [also] इह) चा(G3 जा)तिप्रयत्नेन; G1 पिब जातिप्रयत्नेन; M7 बहुशोतिप्रयत्नेन. —^{d}) K2 -निर्हारणं.

14 ^{a}) K6 तथा (for यथा). K7 D4.8 वाल्पेन; B7 चान्येन (for चाल्पेन). K1 मालेन; D5.7 गंधेन (for माल्येन). —^{b}) G1 वालितं (for वासितं). K1 वासितं सितमर्षपं. —^{c}) K6 मुंचते. K1.2 स्वजं (for स्वकं). — K1 om. (hapl.) 14^{d}–15^{c}. —^{d}) K2.4.7 B8 (marg.) D4.5.7.9 T G1–3 तथा (for तद्वत्). K1 (also as in text) सूक्ष्मं च; D4.9 शुक्ष्मस्य (for सू°). Bo लक्षणं (for दर्शनम्).

15 K1 om. 15^{abc} (cf. v. l. 14). —^{a}) B7 तदैव. K2 तदेव बहुनिर्माल्यैर्. —^{c}) K2.4 T1 G1–3 M1.5–7 विमुच्य तं (K4 °च्यत) (for विमुञ्चति). K2.4 स्वजं (for स्वकं). —^{d}) K2.4 माल्ये; K7 Da3 Dn4 माल्यं (for माल्य-). K2 गंधो (for -गन्धे). K4 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3 (before corr. as in text).5.7.8 च; D6 न (for ऽव-). K7 D4.9 T G1–3 M1.5–7 -तिष्ठते (for °ति).

16 ^{a}) K7 एव. K7 D5.7 याति शनै(K7 °तै)र् (for जातिशतैर्). K1.2.4 गुप्तो; G2 युक्ते (for युक्तो). —^{b}) M1.5.6.7 (*sup. lin.* as in text) गुणेष्वेव (for गुणैरेव). K2 M7 (*sup. lin.*) प्रसंगिभिः; T1 G1.2 प्रशंसति (for प्रसङ्गिषु). ❀ Cv: प्रसाङ्गिषु, प्रकृष्टभगवत्सङ्गवत्सु। गुणैः स्नेहादिगुणैः। ❀ —^{c}) D8 om. from दोषो up to वर्तन्ते (in 18^{a}). D4.5.7 दोषा (for दोषो). —^{d}) G1 यज्ञेन (for यत्नेन). K6 Bo.6–9 Da4 च; V1 lacuna; Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.6 ह (for वै). K2 corrupt.

17 D8 om. 17 (cf. v. l. 16). K2.7 om. 17^{ab}. —^{a}) K4 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3 स्वनु- (for स्वेन). —^{b}) Da3.a4 lacuna; D5.7 वै रक्तानि (for विर°). D4.9 स्वेन वै (for दानव). ❀ Ca: विरक्तानीति सामान्यतो जीवपरो नपुंसकनिर्देशः, भूतानीत्यध्याहारो वा। ❀ —^{c}) D5.7 चर्म- (for कर्म-). K1 D5 -विशेषाश्च; K7 D9 °षांस्तु; T G1–3 °षाच्च (for °षांश्च). M1.5.6 यथा कर्मगुणैर्जीवाः. —^{d}) M1.5.6 संभवंति (for प्राप्नु°). M5 यथा (for तथा).

18 D8 om. 18^{a} (cf. v. l. 16). D5.6 om. (hapl.)

तत्तेऽनुपूर्व्या व्याख्यास्ये तदिहैकमनाः शृणु ॥ १८
अनादिनिधनः श्रीमान्हरिर्नारायणः प्रभुः ।
स वै सृजति भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ १९
एष सर्वेषु भूतेषु क्षरश्चाक्षर एव च ।
एकादशविकारात्मा जगत्पिबति रश्मिभिः ॥ २०
पादौ तस्य महीं विद्धि मूर्धानं दिवमेव च ।
बाहवस्तु दिशो दैत्य श्रोत्रमाकाशमेव च ॥ २१
तस्य तेजोमयः सूर्यो मनश्चन्द्रमसि स्थितम् ।
बुद्धिर्ज्ञानगता नित्यं रसस्त्वप्सु प्रवर्तते ॥ २२
भ्रुवोरनन्तरास्तस्य ग्रहा दानवसत्तम ।
नक्षत्रचक्रं नेत्राभ्यां पादयोर्भूश्च दानव ॥ २३
रजस्तमश्च सत्त्वं च विद्धि नारायणात्मकम् ।
सोऽऽश्रमाणां मुखं तात कर्मणस्तत्फलं विदुः ॥ २४
अकर्मणः फलं चैव स एव परमव्ययः । C. 12. 10049 B. 12. 281[80]. 23 K. 12. 286. 25

18. —[a]) K6.7 Bo. 6.7.8 (marg.).9 Da3 Dn1.n4 D8 D2–4 यथावत्; T1 G1.2 तथा च (for यथा च). D7 मे (for सं-). —[b]) D7 G2 तस्मिंस् (for य°). K4 B6.9 Dn1.n4 D8 D2.3.8 T1 G2.3 तिष्ठति (for तिष्ठन्ति). K1.4 चाभिभोः (K4 °भो); K2 D8 चाविभो; K7 D4.9 तानि भो; T1 G1–3 वानिशं; T2 M1.5–7 चानिशं (for वा विभो). — D8 reads 18[c]–19[d] twice. —[c]) K1.2.4 T2 तथा; D7 यत्ते; T1 G1–3 तदा (for तत्ते). K7 Da3 Ds1.s2 (before corr.) -पूर्वा; T G1–3 -पूर्व्याद् (for -पूर्व्या). K1 व्याख्यासे; G1 °स्ये. —[d]) K4 [ए]कमनः.

19 For the repetition in D8, cf. v. l. 18. —[a]) Dn4 अनादिः (for °दि-). K7 -निधनं (for °नः). —[b]) M7 (*sup. lin.*) मुनिर् (for हरिर्). — D4 reads 19[c]–20[d] twice. —[c]) Dn1 D2 देवः (for स वै). —[d]) T G1–3 चराणि स्थावराणि च.

20 For the repetition in D4, cf. v. l. 19. —[a]) Dn1 स वै; D6 एषु; M1.5.6 एवं (for एष). —[b]) K1 क्षराद्य. ❀ Cs: क्षरांशः प्रकृतिः, अक्षरांशः परमात्मा । ❀ —[c]) K6 एकदेश- (for एकादश-). K1.2.4.7 D4 (both times).9 -विशु(K1 om. शु)द्धात्मा (for -विकारात्मा). —[d]) ❀ Cp: रश्मिभिः, इन्द्रियवृत्तिभिः । ❀

21 [a]) D2 ददौ; G1 पदौ (for पादौ). M1.5.6 अस्य (for तस्य). —[b]) K6 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.6.8 M7 इत्युत; V1 अप्युत (for एव च). — V1 reads 21[c]–23[b] on marg. —[c]) K1.2.4 बाहू यस्य; V1 B8 बाहवश्च. B7 दैत्यः.

22 V1 reads 22 on marg. —[a]) G1.3 तेजोमयं; G2 तेयोमयः. D5.7 तस्य देवस्य कृत्स्नश्च. —[b]) T2 स्थितः. —[c]) K1.2 G1 बुद्धि- (for बुद्धिर्). V1 ज्ञानगतः; D8 G2 °वता; T1 G1.3 °वतां (for °गता). V1 श्रीमान् (for नित्यं). —[d]) D5.7 रजस; G2 रसं (for रसस्). K1.2 चाप्सु; G2 ह्यप्सु (for त्वप्सु). Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.6.8 प्रतिष्ठितः (Ds1 °तं) (for प्रवर्तते). K6 वसंस्त्वं सुप्रतिष्ठितः (sic).

23 V1 reads 23[ab] on marg. —[a]) Ds1 D7.9 भुवोर् (for भ्रुवोर्). K1 V1 अंतरतस्; K2 अंतर्गतस्; K4 Da3.a4 अनंतरस्; B8 (marg.) निरंतरास्; T G1–3 एवांतरं (T1 °रे; G1.3 °रा); M1.5.6 अंतरगास्; M7 अंतगतास् (for अनन्तरास्). B8 स्वस्य (for तस्य). —[b]) Da4 ग्रह- (for ग्रहा). K1.2.4 V1 ग्रहाद्या (K4 °भ्या-) वसवस्तथा. —[c]) K1 -चक्रे; K2 -चंद्रं; G2 -चक्र- (for -चक्रं). T G1–3 M1 नेत्रं च; M5–7 नेत्रास्यम् (for नेत्राभ्यां). —[d]) Da3 दानवः. K6 पाणयोर्भूश्च दानव (sic); T G1–3 आस्यमग्निश्च (G1 °ग्निं च) दानव; M1 आस्यं चाग्निं च दा°; M5–7 अग्निर्दानवसत्तम. — After 23, T G1–3 Kumbh. ed. ins.:

725* तं विश्वभूतं विश्वादिं परमं विद्धि चेश्वरम् ।
[G2 विश्वरूपं (for °भूतं).]

On the other hand, M1.5–7 ins. after 23:

726* पादयोर्भूः सपाताळा हृतसूर्यस्यैव मण्डलम् ।

24 [a]) T G1–3 M7 सत्त्वं रजस्तमश्चैव. —[b]) K1.2 B8 (marg.) D4.5.7.9 T G1–3 M7 सर्वं; K4.7 सर्व- (for विद्धि). ❀ Cv: नारायणात्मकं, नारायणेन व्याप्तम् । ❀ —[c]) K1.2.4.6 Ds1 Cs आ(K6 Ds1 Cs सा)श्रमाणां (for सोऽऽश्र°). K1 B9 Ca सुखं; K6.7 Bo.7.8 (marg.) Da3 Dn1.n4 Ds2 D2–9 फलं; B6 Da4 बलं (for मुखं). ❀ Cs: मुखम्, उत्पत्तिस्थानम् । ❀ —[d]) Da4 M7 कर्मणा; D5.7 °णां (for °णस्). T G2.3 तं (for तत्).

25 [a]) T1 G2.3 अकर्मिणः. K1.2.4 मोक्षः; B8 (marg. as in text) तात (for चैव). ❀ Cp: अकर्मणः, ज्ञानस्य । ❀ —[b]) T1 एष (for एव). K1.2.6 V1 B8 T2 परमोऽव्ययः; K7 D4.9 °माव्ययः; T1 G1–3

C. 12. 10050
B. 12.281(80).25
K. 12.286.25
छन्दांसि तस्य रोमाणि अक्षरं च सरस्वती ॥ २५
बह्वाश्रयो बहुमुखो धर्मो हृदि समाश्रितः ।
स ब्रह्मपरमो धर्मस्तपश्च सदसच्च सः ॥ २६
श्रुतिशास्त्रग्रहोपेतः षोडशर्त्विक्क्रतुश्च सः ।
पितामहश्च विष्णुश्च सोऽश्विनौ स पुरंदरः ॥ २७
मित्रश्च वरुणश्चैव यमोऽथ धनदस्तथा ।
ते पृथग्दर्शनास्तस्य संविदन्ति तथैकताम् ।
एकस्य विद्धि देवस्य सर्वं जगदिदं वशे ॥ २८
नानाभूतस्य दैत्येन्द्र तस्यैकत्वं वदत्ययम् ।
जन्तुः पश्यति ज्ञानेन ततः सत्त्वं प्रकाशते ॥ २९
संहारविक्षेपसहस्रकोटी-
स्तिष्ठन्ति जीवाः प्रचरन्ति चान्ये ।
प्रजाविसर्गस्य च पारिमाण्यं
वापीसहस्राणि बहूनि दैत्य ॥ ३०
वाप्यः पुनर्योजनविस्तृतास्ताः
क्रोशं च गम्भीरतयावगाढाः ।

पुरुषोऽव्ययः (G2 °यं); M7 परमव्ययं. K4 सर्वं एव परोऽव्ययः. — c) K1. 2. 4 यथास्ति (for छन्दांसि). K1. 2. 4 चास्य ; V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G1–3 यस्य (for तस्य). B9 पर्णानि (for रोमाणि). K6 तथा छंदांसि रोमाणि. — d) K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 ह्यक्षरं ; T2 अक्षरश्च (for °रं). ❀ Ca. n. p : अक्षरं प्रणवो (Ca. p वेदो वा) । ❀

26 a) K1. 7 D5 बहुसुखो (for °मुखो). — b) Dn4 धर्मा. K6 बहु (for हृदि). K1. 2. 4 Da3. a4 D5 T2 M7 समास्थितः ; K7 B8 (marg.) D4. 7. 9 सदास्थितः (for समाश्रितः). — c) K1. 2. 4 V1 तद् ; K7 D4. 9 सद् (for स). K6 धर्मं (for धर्मस्). B8 (marg. as in text) एतद्ब्रह्मपरो धर्मस्. — d) K1. 2. 4 तत्तपः ; K7 D4. 9 सत्तपः ; V1 B7. 9 Da3. a4 तपः स ; D5. 7 T G1. 3 M1. 5–7 स तपः (for तपश्च). K1. 2. 4. 7 D9 तत् ; B8 यत् ; D3 यः (for सः). B8 (marg.) तपः स सदसत्तु सः ; G2 स तपस्वी तपश्च सः.

27 a) B8 (marg. as in text) स्तुतिशास्त्र- ; Ds1 श्रुतिस्तोत्र- ; Ds2 Cs (gloss : स्तोत्रं साम प्रगीतमन्त्रकं, शस्त्रं, अप्रगीतमन्त्रकम्) शस्त्रस्तोत्र- ; T G1–3 M1. 5–7 स्तोत्रशस्त्र- (G3 °ऽद्- ; M7 °स्त्रं) (for श्रुतिशास्त्र-). K6 -ग्रहोपेत- ; Bo °पेयः ; Da4 Dn4 -गृहोपेतः (for -ग्रहो°). — b) Da3 चतुश्च ; T2 -क्रमश्च (for -क्रतुश्च). — c) D3 (marg. as in text) सोमश्च ; D8 T G1–3 रुद्रश्च (for विष्णुश्च). — d) K1 अश्विनौ ; K2 ह्य° ; M7 सोश्विना. K1. 2 B7 Da3. a4 G2 च (for स).

28 a) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 [ऽ]थ ; K7 B8 (marg.) D4. 5. 7. 9 T G1. 2 M5–7 स (for च). — b) K2 च ; D5. 7 [ऽ]पि (for ऽथ). G1 तदा (for तथा). — c) D5. 7 G3 ये (G3 ते) पृथग्दर्शनात्तस्य. — d) K1 Bo. 8 स विदंति ; K2. 4. 6 B9 Da4 T2 G1. 2 M1. 5–7 स (G2 न) विंदति ; K7 D4. 9 संविशंति ; Cp संवदंति (for संविदन्ति). K1. 2. 4 V1 G2 तदे(V1 °दै)कतां ; B9 तथैकतः ; D5. 7 M1 त(D7 य)थैव तां. — e) M5 एतस्य (for एकस्य). — f) K7 सर्व- (for सर्वं). K2 वश्ये ; M1. 6 वशेत् (for वशे). B8 (marg.) सर्वं स्थावरजंगमं.

29 a) Da3 -भूतेस्य (for -भूतस्य). B9 दैत्यस्य (for दैत्येन्द्र). — b) K1. 7 D6 त(K1 य)दव्ययं ; K2 D4 वदंत्ययं ; Da3. a4 वदस्व यं ; D5. 7 तदाव्ययं ; T G1–3 M1. 5–7 वदंति हि (M1. 5–7 °त्यपि) (for वदत्ययम्). — c) B8 (marg.) यं तु ; D7 यत्तु (for जन्तुः). K6 V1 B6. 7. 8 (marg. as in text) Da3. a4 वै ज्ञानात् ; Bo. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 विज्ञानात् (for ज्ञानेन). — d) K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (orig.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 6. 8 Cpp ब्रह्म ; K7 D9 M1. 5–7 सर्वं (for सत्त्वं).

30 a) K6 -कोटी ; Da3. a4 Ds -कोटिस् ; G2 -कोट्यास् (for -कोटीस्). ❀ Cn : संहारविक्षेपशब्दाभ्यां जगल्लयोदयकालः कल्पसंज्ञक उच्यते ॥ Cs : संहारो मरणम्, विक्षेपो जन्म ॥ Cv : संहारे सति विक्षेपः स्वोदरनिक्षेपः । ❀ — b) K6 G2 चैव ; G1 देवाः (for जीवाः). K6 B6. 7. 9 Da3. a4 प्रवदंति (for प्रचरन्ति). V1 काम्ये ; Da3 चान्यं ; D4 वान्ये (for चान्ये). ❀ Cv : प्रचरन्ति, प्रकृष्टकर्माण्याचरन्ति । ❀ — c) T G1–3 -निसर्गस्य (for -विसर्गस्य). G2 om. च. K1. 2 पारिमाणं (K2 °णे); G3 परिमाण्यस्. ❀ Cn. p : पारिमाण्यं, स्वार्थे तद्धितः (Pāṇini 5. 1. 124) । ❀ — d) Da3. a4 वापि- ; G2 तथा (for वापी-). M1. 5–7 शतान्यशीतिं (M7 °ति) (for बहूनि दैत्य). Dn4 दैत्यः.

31 a) K4 वाप्या ; D4 वाप्याः. K6 योनज- (for योजन-). K1. 2. 4 -संभृतास् ; Da3 Dn4 -विसृतास् (for -विस्तृतास्). T1 G1–3 च (for ताः). K1 (also) वाप्यः पुनर्योजनतः समृद्धाः. — After 31a, K1 reads 32a. — b) K4 क्लेशं ; B6 (marg. as in text). 8

आयामतः पञ्चशताश्च सर्वाः
प्रत्येकशो योजनतः प्रवृद्धाः ॥ ३१
वाप्या जलं क्षिप्यति वालकोट्या
त्वह्ना सकृच्चाप्यथ न द्वितीयम् ।
तासां क्षये विद्धि कृतं विसर्गं
संहारमेकं च तथा प्रजानाम् ॥ ३२
षड्जीववर्णाः परमं प्रमाणं
कृष्णो धूम्रो नीलमथास्य मध्यम् ।
रक्तं पुनः सह्यतरं सुखं तु
हारिद्रवर्णं सुसुखं च शुक्लम् ॥ ३३
परं तु शुक्लं विमलं विशोकं
गतक्लमं सिध्यति दानवेन्द्र ।
गत्वा तु योनिप्रभवानि दैत्य
सहस्रशः सिद्धिमुपैति जीवः ॥ ३४
गतिं च यां दर्शनमाह देवो
गत्वा शुभं दर्शनमेव चाह ।
गतिः पुनर्वर्णकृता प्रजानां
वर्णस्तथा कालकृतोऽसुरेन्द्र ॥ ३५

C. 12 10080
B. 12. 281[80]. 35
K. 12 28?. 35

(marg.) 8 Das. a4 क्रोशाच् (for क्रोशं). G1 गांभीरतया. D7 च गाढाः; G1 [अ]विगाढाः. — c) T G1. 2 पंचशतैश्च (for °शताश्च). K7 सर्वा; D8 (marg. as in text) सर्वे. ❀ Cn: पञ्चशताः इति लिङ्गव्यत्यय आर्षः । ❀ — d) Ds1 प्रत्येकतो. K1 योजनता; G2 वा जगतः. K1. 2. 7 D4. 9 समृद्धाः; D5. 7 प्रवृद्ध्या (for °द्धाः). T1 G1. 8 प्रत्येकशो योजनविस्तृताश्च (G3 °स्ताः).

32 K1 reads 32[a] after 31[a]. — a) K7 D4. 9 वाप्यं; Dn4 M1. 5–7 वाप्यां; D6. 7 वाप्यो (for वाप्या). K1. 2 क्षिप्यते; K7 B8 D4. 5. 7. 9 M1. 5–7 क्षीयति; T2 क्षिप्यतु (for °ति). K6 T1 G1. 3 वा(G1 बा)लकोट्यस्; D4 बालकोट्या; G2 बालको हि; Ca (gloss: वालाग्रेण) वालकोट्या (as in text). ❀ Cv: वालकोट्या, शिंशुमारदेवस्य वालाग्रेण जलं क्षिप्यते । शिंशुमारवालकोट्या ज्योतिश्चक्रस्य पौनःपुन्येनावर्तने सति स्वविहितायुषोऽवसाने ततोऽन्यत्रापि गच्छति । यथा वापीजलस्थशिंशुमारेण तज्जलं कस्मिंश्चित्काले उच्चलद्वालकोट्या अन्यत्र क्षिप्यते तद्वत् । ❀ — b) K1 द्वह्ना; K7 D9 [अ]प्यह्ना; Das त्वन्ना; Ds2 त्वद्धा; T1 G3 महा; G1 स हा; G2 स हा (for त्वह्ना). K1. 2 सकृच्च; K6 यकृच् (for सकृच्). K2 om. न. D4–7 वाप्यथ न; T1 चाप्यविनि-; G1 चाप्यथिनं; G2 चास्य दिन- (for चाप्यथ न). D5. 7 G3 द्वितीया (G3 °यां). — G2 repeats 32[c] after 33[abc]. — c) K1. 6 ता संक्षये; Da4 आसां क्षये; Dn4 तासां क्षयं. K6 बुद्धि-; B6. 9 Da4 वृद्धि- (for विद्धि). K4 कृतविसर्गे; B0. 7. 8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5–8 T1 G1. 2 (both times). 3 परं विसर्गं; T2 तमेव सर्गं; M1. 5–7 विसर्गमेकं (for कृतं विसर्गं). — d) D5. 7 संचारम् (for संहारम्). K1. 2. 4 T G2. 3 एवं (for एकं).

33 a) D5. 7 सद् (for षड्). K7 -वर्णः (for -वर्णाः). K1 B6 (marg. as in text) प्रयाणं; D7 प्रधानं (for प्रमाणं). G2 षड्जीर्णवर्णांबरमप्रिमाणं (sic). ❀ Cv: षड्जीववर्णाः ईषत्तामस-अतितामस-ईषद्राजस-अतिराजस-ईषत्सात्त्विक-अतिसात्त्विकभेदेन । ❀ — b) Ds1 धूम्रो (for धूम्रो). B6 अथातु; D5. 7 अप्यस्य; M1. 5–7 अथापि (for °स्य). T1 G1–3 कृष्णं नीलं धूम्रमसह्य(G2 °थाप्य-; G3 °थास्य)वर्णं; T2 कृष्णं नीलं धूम्रमथान्यमध्यं. — c) G2 कस्तं (for रक्तं). K1. 2 पुरः (for पुनः). B8 (marg.) षष्ठतरं; Das. a4 सव्य° (for सह्य°). K1 मुखं; T1 G1. 3 परं (for सुखं). K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 च (for तु). — After 33[abc], G2 repeats 32[c]. — d) K1 -कर्णैः; Ds1 -वर्णे; T2 -वर्णां (for -वर्णं). K6 B8 स्वसुखं; B7 प्रमुखं; B9 D5. 7 सुमुखं; G1 ससुखं (for सु°). B8 T G1. 3 M1. 5–7 तु (for च).

34 a) K4 परे (for परं). K4 तु मुक्तं; K7 D4. 9 पराणां; B8 च शुक्लाद् (for तु शुक्लं). D8 विफलं; D2 lacuna (for विमलं). — b) D5 M7 गतक्रमं (for °क्लमं). Da4 सिध्यंति; G2 विध्यति. K4 दानवेंद्रं; Da4 °विंद्र. — c) K2 lacuna for गत्वा तु योनि. D4. 9 नु; T2 कु- (for तु). D6 योगि- (for योनि-). V1 B0. 7–9 Dn1. n4 Ds2 D2. 3 -प्रभवाणि दैत्य; D7 T G1–3 °वानती(G2 °दी)त्य (for °वानि दैत्य). — d) M7 जीवं (for जीवः).

35 a) Ds1 G2 गतिश्च (for गतिं). K1. 2. 4 चायं; G2 च या (for च यां). K1. 2. 4 V1 D5 एव; K7 D4. 9 एष; D8 D7 T G1–3 आप (for आह). K2 वेद; K4 देव; K7 D4. 5. 7. 9 T G1–3 जीवो (for देवो). — b) K6 पुनर् (for शुभं). K6 वापि; B0. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Das. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 चापि; D7 T G1. 3 चाप; G2 चापं (for चाह). ❀ Cv:

C. 12. 10061
B. 12. 281[80]. 35
K. 12. 286. 36

शतं सहस्राणि चतुर्दशेह
परा गतिर्जीवगुणस्य दैत्य ।
आरोहणं तत्कृतमेव विद्धि
स्थानं तथा निःसरणं च तेषाम् ॥ ३६
कृष्णस्य वर्णस्य गतिर्निकृष्टा
स मज्जते नरके पच्यमानः ।
स्थानं तथा दुर्गतिभिस्तु तस्य
प्रजाविसर्गान्सुबहून्वदन्ति ॥ ३७
शतं सहस्राणि ततश्चरित्वा
प्राप्नोति वर्णं हरितं तु पश्चात् ।
स चैव तस्मिन्निवसत्यनीशो
युगक्षये तमसा संवृतात्मा ॥ ३८
स वै यदा सत्त्वगुणेन युक्त-
स्तमो व्यपोहन्घटते स्वबुद्ध्या ।
स लोहितं वर्णमुपैति नीलो
मनुष्यलोके परिवर्तते च ॥ ३९
स तत्र संहारविसर्गमेव
स्वकर्मजैर्बन्धनैः क्लिश्यमानः ।

शुभं दर्शनम्, वैष्णवसिद्धान्तम् । ❀ —^{c}) K_4 G_2 M_7 गतिं पुनर्; V_1 पुनर्गतिर् (by transp.). $D_{5,7}$ धर्म-; G_1 सर्व- (for वर्ण-). K_4 -कृत्वा; G_1 $M_{1,6}$ -कृताः; G_2 -कृतः (for -कृता). —^{d}) $D_{5,7}$ वर्णास्. K_4 [ऽ] सुरेंद्रा; $Da_{3,a4}$ Ds_1 °रेंद्रः.

36 D_4 om. (hapl.) 36–37. —^{a}) $K_{1,2,4}$ चतुर्दशाथ; G_2 °र्दशास्य (for °र्दशेह). —^{b}) K_6 Da_3 Ds_1 गति- (for गतिर्). $K_{1,2,4,7}$ V_1 B_8 D_9 T G_{1-3} -गणस्य (for -गुणस्य). —^{c}) G_1 अहोरणं (for आरोहणं). K_1 तत्रमसैव (sic); $K_{2,4}$ तस्य ममैव; K_6 B_{6-9} Da_4 D_{6-7} तत्क्रममेव; K_7 D_9 तच्च (D_9 °व) ममैव (for तत्कृतमेव). K_2 बुद्धि; T_1 G_1 सिद्धि (for विद्धि). ❀ Cs: आरोहणं, पूर्वस्माद्धारिद्रवर्णात् शुक्लवर्णप्राप्तिः । ❀ —^{d}) D_8 स्थितिस् (for स्थानं). D_8 om. (hapl.) from निःसरणं up to स्थानं (in 37^{c}). K_2 निस्सरणं (for निःस°). ❀ Cp: येन क्रमेणारोहणं स्थानं च, तत्क्रममेव तेषां निःसरणम् । ❀ — After 36, $D_{5,7}$ T_1 G_{1-3} Kumbh. ed. read 44^{ab} ($D_{5,7}$ Kumbh. ed. repeating it in its proper place). — After the first occurrence of 44^{ab}, Kumbh. ed. ins.:

727* अतिप्रसक्तो निरयाच्च दैत्य
ततस्ततः संपरिवर्तते च ।

37 D_4 om. 37; D_8 om. up to स्थानं (for both, cf. v. l. 36). —^{a}) K_1 कर्णस्य (for वर्णस्य). Da_3 [अ]गतिर्; G_2 गतिं (for गतिर्). K_1 न कृष्णा; K_4 न कृष्टा (for निकृष्टा). —^{b}) $K_{4,6}$ B_7 $Dn_{1,n4}$ D_8 $D_{2,3,6}$ सज्जते; D_5 मज्यते; G_2 माजिते (for मज्जते). $K_{1,2}$ पश्यमानः; D_2 पच° (for पच्य°). —^{c}) $K_{1,2}$ B_0 D_9 $M_{1,5-7}$ यथा (for तथा). M_1 om. from तिभि up to वर्णं (in 39^{c}). K_7 D_9 दुर्मतिभि(D_9 °क)स् (for दुर्गति°). G_3 स्थानं तथा धूम्रगतिर्गतिस्तु. —^{d}) K_7 D_9 T G_{1-3} M_7 -निसर्गान्; $D_{5,7}$ -विसर्गं (for °र्गान्). D_8 स- (for सु-). K_1 corrupt. K_2 प्रवदंति सुबहून् (for सुबहून्वदन्ति).

38 M_1 om. 38 (cf. v. l. 37). —^{a}) D_8 reads from शतं up to क्षये (in 38^{d}) twice. $M_{5,6}$ तथा (for ततश्). D_5 त्वरित्वा (for च°). —^{b}) V_1 B_8 च; D_8 (both times) lacuna (for तु). —^{c}) $K_{1,2,4}$ सदैव; Da_4 स त्वैव; G_2 न चैव (for स चैव). $K_{2,4}$ अनीचो; Da_3 °सो (for °शो). —^{d}) T G_{1-3} $M_{6,7}$ युगक्षयं (for °क्षये). K_6 B_6 (marg. as in text). $_{7,9}$ Da_3 $Dn_{1,n4}$ D_3 $D_{2,3,6,8}$ तपसा; V_1 lacuna (for तमसा). — After 38, T G_{1-3} read 41^{cd}.

39 M_1 om. up to वर्णं (cf. v. l. 37). —^{a}) K_6 B_7 Da_4 सदा; B_6 (marg. as in text) तदा; T_2 यथा; G_3 यावन् (for यदा). T G_{1-3} धूम्र- (for सत्त्व-). G_2 -गणेन (for -गुणेन). —^{b}) G_2 ततो (for तमो). K_4 V_1 B_0 $D_{5,7}$ व्यपोहं (for °हन्). T_2 ह; $M_{5,6}$ च (for स्व-). K_1 तमो व्यपोहं घटते सुबुद्धा; K_7 $D_{4,9}$ तमो व्यपोहेत अतंद्रितौ वै. — T G_{1-3} transp. 39^{cd} and 40^{ab}. —^{c}) K_7 लोहित- (for °तं). K_7 $D_{4,9}$ उपै(K_7 °पे)त्य (for उपैति). K_6 $B_{0,6-8}$ (orig.). $_9$ $Da_{3,a4}$ $Dn_{1,n4}$ D_8 $D_{2,3,6,8}$ नीलान्; T G_{1-3} $M_{1,5-7}$ जीवो (for नीलो). —^{d}) G_2 पथि (for परि-). $D_{4,5}$ -वर्ततेव (for °ते च).

40 T G_{1-3} transp. 39^{cd} and 40^{ab}. —^{a}) $K_{1,2,4}$ संघात- (for संहार-). K_7 $D_{4,9}$ -विकल्पम् (for -विसर्गम्). K_6 V_1 $B_{0,6-8}$ एवं; B_9 $Dn_{1,n4}$ Ds_2 $D_{2,3,6,8}$ T G_{1-3} $M_{1,5-7}$ एकं (for एव). —^{b}) K_2 स्वकर्मणैर्; K_4 B_9 Da_3 $Dn_{1,n4}$ D_8 $D_{2-4,6,8,9}$ स्वधर्म-

ततः स हारिद्रमुपैति वर्णं
संहारविक्षेपशते व्यतीते ॥ ४०
हारिद्रवर्णस्तु प्रजाविसर्गा-
न्सहस्रशस्तिष्ठति संचरन्वै ।
अविप्रमुक्तो निरये च दैत्य
ततः सहस्राणि दशापराणि ॥ ४१
गतीः सहस्राणि च पञ्च तस्य
चत्वारि संवर्तकृतानि चैव ।
विमुक्तमेनं निरयाच्च विद्धि
सर्वेषु चान्येषु च संभवेषु ॥ ४२
स देवलोके विहरत्यभीक्ष्णं
ततश्च्युतो मानुषतामुपैति ।
संहारविक्षेपशतानि चाष्टौ
मर्त्येषु तिष्ठन्नमृतत्वमेति ॥ ४३
सोऽस्मादथ भ्रश्यति कालयोगा-
त्कृष्णे तले तिष्ठति सर्वकष्टे ।
यथा त्वयं सिध्यति जीवलोक-
स्तत्तेऽभिधास्याम्यसुरप्रवीर ॥ ४४ C. 12. 10069 B. 12. 281 [20]. 44 K. 12. 285. 45

जैर्; D5.7 स क° (for स्वक°). Dn4 क्लिश्यमानं; D4 °मानाः. — c) Da3. a4 स तत्र (for ततः स). B7 D8 संहारम्; G2 हानिद्राम् (sic) (for हारिद्रम्). — d) K6 -निक्षेप-; D5.7 -प्रक्षेप- (for -विक्षेप-). K1. 2. 4 -गती (K4 °तीर्); T1 G1–3 -गतैर् (for -शते). K1 व्यप्रीत्य; K2. 4 व्यतीत्य (for °ते). ❀ Cn: व्यतीते, व्यतिगच्छति, कर्मव्यतिहारे तङ् (Pāṇini 1. 3. 14) । गतिकान्त्यर्थस्य "वी"धातोः अन्तःप्रश्लिष्टस्य "ई"धातोर्व्यतिपूर्वस्येदं रूपम् (cf. Kaumudī on Pāṇini 6. 4. 66) । ❀

41 a) D6 हरिद्र-; G2 हानिद्र- (sic) (for हारिद्र-). B8 (marg. as in text) -वर्णं; T G1–3 M1. 5–7 -वर्णे (for -वर्णस्). Da3. a4 D4. 9 सु- (for तु). B0 तदा; D5.7 तथा (for प्रजा-). K1. 2. 4 -विसर्गे; K6 B9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 -विसर्गात्; V1 B8 (marg. as in text) -विसर्गां; D5.7 M1. 5–7 -विसर्गं (for °र्गान्). — T G1–3 read 41[cd] after 38. — c) K1. 6. 7 B0. 7. 9 Da3. a4 D4. 9 T G1–3 अविप्रयुक्तो (for °मुक्तो). K1. 2. 7 B0 D4. 5. 7. 9 निरयेन (K1.7 [orig.] °येण); T G1–3 नरकेण; M1. 5–7 निरयाच्च (for °ये च). D5. 6 दैत्यस् (for दैत्य). — d) K1. 2. 4 B8 D5.7 T2 M7 दशावराणि; Da3 दश पराणि.

42 a) K4 गती-; K7 D9 जाती-; B3 (marg.) गताः; Ds2 गीताः; D4 जातीः; D5.7 ततः; T G1–3 M1. 6. 7 गतिः (for गतीः). M5 चरं च (for च पञ्च). — b) Ds2 चैवं (for चैव). ❀ Cn: संवर्तकृतानि, कल्पे कल्पे कृतानि ॥ Cs: संवर्तकृतानि । संवर्तः प्रलयः, कृतं सृष्टिः । जननमरणानीत्यर्थः ॥ Cv: संवर्तकृतानि, महाप्रलयकृतानि । ❀ — c) K6 निर्मुक्तम् (for विमु°). K6 B6 (marg. as in text). 8 (marg.) एवं; M7 एतन् (for एनं). G2 निरयश्च (for °याच्च). ❀ Cp: निरयात्, पापात् । ❀ — d) Da4 om. चान्ये. K7 om. च.

43 a) Ds1 G1. 2 दैवलोके (for देव°). K1. 2. 4. 7 B8 (marg. as in text) D4. 9 T2 G1–3 विचरति; B9 विहरसि; T1 M7 विचरंति (for विहरति). B8 (orig.) अभीतस्; B8 (marg.) अतीक्ष्णं; B9 G2 अभीक्ष्णां (for °क्ष्णं). — b) K1. 2. 4 ततो (for च्युतो). — K2. 4 om. (hapl.) 43[cd]. — c) G1 -ततानि (for -शतानि). D4 वाष्टौ (for चाष्टौ). — d) B0. 9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 तिष्ठत्यमृतत्वम् (for तिष्ठन्न°). K7 अमृतत्वे; T G1–3 अमलत्वम् (for अमृत°).

44 D5.7 T1 G1–3 Kumbh. ed. read 44[ab] (D5.7 Kumbh. ed. repeating it here) after 36. — a) T1 G1–3 यो (for सो). K6. 7 अप-; T2 अपि (for अथ). K2 भ्रंशति; K6 D4 -भ्रस्यति (for भ्रश्यति). D5.7 (both first time) योस्मादशं भ्राम्यति कालयोगात्; G2 corrupt. — G2 om. 44[b]. — b) K1. 2 V1 कृष्णोतरे; K6 कृष्णे जने; K7 D4. 9 कृष्णे वले; Ds1 कृष्णं तले; D5.7 (both first time) T G1. 3 M1. 5–7 कृष्णे वर्णे (for कृष्णे तले). K1. 2. 4. 7 D2 सर्वकाष्टे; B9 Dn1. n4 Ds1 D8 °कृष्टे; Da3. a4 °कल्पे; D5.7 (both first time) °कृच्छ्रे; D5.7 (both second time) °कंठे (for °कष्टे). — c) K6 तथा (for यथा). T2 त्वया (for त्वयं). K1 D4 भिध्यति; B6 (marg. as in text) D8 D6 M1. 5. 6 तिष्ठति; G2 विध्यति (for सि°). K2 (also as in text) काललोके; B6. 7 Da3. a4 D5.7 M1. 5–7 Cp जीवलोके; D6 °लोकं; Cpp देवलोके (for जीवलोकस्). — d) D5 T G1. 3 ततो (for तत्ते). K1 [ऽ]तिधास्यसि; K2 [ऽ]भिदास्यामि; K4 °धास्य मे; Dn4 °वास्यामि. Dn4 -प्रवीरः. D6 स तेभिधास्याम सुरप्रवीर.

45 a) D6 देवानि; T1 G1–3 Cv दैव्यानि (for

C. 12. 10070
B. 12. 281[80]. 45
K. 12. 286. 45

दैवानि स व्यूहशतानि सप्त
रक्तो हरिद्रोऽथ तथैव शुक्लः ।
संश्रित्य संधावति शुक्लमेत-
मष्टापरानर्च्यतमान्स लोकान् ॥ ४५
अष्टौ च षष्टिं च शतानि यानि
मनोविरुद्धानि महाद्युतीनाम् ।
शुक्लस्य वर्णस्य परा गतिर्या
त्रीण्येव रुद्धानि महानुभाव ॥ ४६
संहारविक्षेपमनिष्टमेकं
चत्वारि चान्यानि वसत्यनीशः ।
षष्ठस्य वर्णस्य परा गतिर्या
सिद्धा विशिष्टस्य गतक्लमस्य ॥ ४७
सप्तोत्तरं तेषु वसत्यनीशः
संहारविक्षेपशतं सशेषम् ।
तस्मादुपावृत्य मनुष्यलोके
ततो महान्मानुषतामुपैति ॥ ४८
तस्मादुपावृत्य ततः क्रमेण
सोऽग्रे स्म संतिष्ठति भूतसर्गम् ।

दैवानि). K7 संव्यूह- (for स व्यूह-). — ^{b}) D5.7 हरिद्रश्च; G2 °द्रेति (for °द्रोऽथ). K7 कृष्णं; B8 (marg.) D4.5.7.9 कृष्ण: (for शुक्लः). — D9 reads 45^{c} twice. — ^{c}) K1.4 संभृत्य; K2 संभृति-; K7 D9 (both times) संहृत्य; B6 संस्मृत्य; B7 D5.7 T G1–3 संसृज्य; Da3.a4 संभूत्य; M1.5–7 Cpp (gloss: प्राप्य) संसृत्य; Cp संश्रित्य (as in text). D8 T G1–3 शुक्ल (for शुक्लम्). K7 D8 D4.9 (both times) T G1–3 M7 एव; V1 Bo D5.7 एतद् (for एतम्). — ^{d}) K1 D5.7 G3 अष्टौ प(D5 व)रान्; K2 अष्टापदान्; K4 B9 Da3 Dn1.n4 D2.8 M1.5–7 Cv (gloss: अष्टभ्यः अवरान्, सप्तर्षिलोकान्) अष्टावरान्; K7 Ds2 D4.9 त(Ds2 य)थापरान्; T1 यष्टावरान्; T2 G2 यष्ट्वा(G2 °ष्टा)मरान्; G1 यष्ट्वावरान् (for अष्टापरान्). K7 D4 अर्च्यं(K7 °च्य)तमात्म- (D4 °न्स); B9 D5–7 T2 M1.5–7 अर्च्यतमा(M7 °रा)न्स; T1 G1–3 अस्य स(G3 त)मान्स (for अर्च्यत°). K1 सु- (for स).

46 ^{a}) K7 om. the first च. K1 शष्टौ; K6 B8 (marg. as in text) Da3.a4 G2 M1.5.6 षष्टिश्च; T2 षष्टिश्च (for षष्टिं). K2.4 याति; Da4 चैव; D3 (also as in text) तानि; D5.7 T2 G3 M1.6.7 यांति (for यानि). — ^{b}) K1.2 V1 D5.7 T G1–3 -निरुद्धानि; D2 -विबुद्धानि; Cv (gloss: मरणकाले मनसा ध्यातान्) मनोनुरुद्धान् (for -विरुद्धानि). B3 (marg. as in text) -मतीनां; T G3 -द्युतीनि (for °नाम्). ❀ Cp: मनोविरुद्धानि, मनसः क्षोभकानि । ❀ — After 46^{ab}, T2 reads 47^{cd}. T2 G1 om. 46^{cd}. — ^{c}) G2 कृष्णस्य (for वर्णस्य). Ds1 D3 (before corr.) तथा (for परा). D2 गतिं (for गतिर्). — K1.2.4.7 D6 om. (hapl.) 46^{d}–47^{c}. — ^{d}) V1 B6 (marg. as in text).7 Da3.a4 M6 त्रीण्याव-; B8 (marg. as in text) त्रीण्यत्र; D4.5.7.9 त्रीण्या(D7 °ण्यां)वि-; T1 G2.3 M7 तृष्णावि- (G2 °नि-); M1.5 त्रीण्यापि (for त्रीण्येव). B7.8 Dn4 Ds1 D7 M1.5.6 महानुभावः; T1 G2.3 °द्युतीनां (for °नुभाव). ❀ Cv (reading तृष्णाविरुद्धा): तृष्णाया अविरुद्धा, आकाङ्क्षितसकलफलदात्री । ❀

47 K1.2.4.7 D6 om. 47^{abc} (cf. v. l. 46). D4 om. (hapl.) 47^{a}–48^{a}. T G1–3 read 47^{ab} after 48. — ^{a}) V1 B8 Da3.a4 T G3 -विक्षेपनिविष्टम्; G1 °मनिष्टिम् (for °मनिष्टम्). Da4 एके (for एकं). — V1 reads 47^{b} on marg. — ^{b}) K6 om. चान्यानि. Ds1 D2 वसंति. ❀ Cn: अनीशः, योगैश्वर्योपस्थापितान्दिव्यान्भोगांस्त्यक्तुमसमर्थः । ❀ — D5.7 om. 47^{c}–48^{d}. T2 reads 47^{cd} after 46^{ab}. — ^{d}) K1 सिद्धानि शिष्टस्य; K6 B6.8 (both marg.) Da3.a4 सिद्धा (Da3.a4 °द्धौ) च सिद्धस्य; K7 B6 (orig.).7.9 सिद्धावशि(B7 °सि)ष्टस्य; Bo.9 Dn1 Ds1 D2.6.8 सिद्धावसिद्धस्य; T G2.3 सिद्ध्या विशिष्टस्य; Cv सिद्धा विशुद्धस्य (for सिद्धा विशिष्टस्य). Da3.a4 -क्रमस्य (for -क्लमस्य). ❀ Cn: सिद्धावसिद्धस्य, शुद्धब्रह्मसाक्षात्कारेण जीवन्मुक्ततामप्राप्तस्य । ❀

48 D4 om. 48^{a}; D5.7 om. 48 (for both, cf. v. l. 47). — ^{a}) K1 सप्तो तु; K2 ततोंतरं; K4 ततोत्तरे (for सप्तोत्तरं). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.6.8 तत्र (for तेषु). K1 वसंति; K7 D9 चरति. K4 अनीक्षः; T1 G2 अनीशं. ❀ Cv: सप्तोत्तरं, सप्तपाताललोकेभ्य उत्तरम् । ❀ — ^{b}) K4 विशेषं; D8 त्वशेषं; T G1.2 M7 सशेषः. — ^{c}) K1 उपावृत्त; D6 °कृत्य; T1 G1.3 अपावृत्य (for उपा°). K7 om. from मनुष्य up to मुपैति (in 48^{d}). V1 Bo.7.9 Dn1 D8 D2.3.6.8 G2 -लोके (for -लोकं). — ^{d}) Bo T2 महा- (for महान्). — After 48, T G1–3 read 47^{ab},

स सप्तकृत्वश्च परैति लोका-
न्संहारविक्षेपकृतप्रवासः ॥ ४९
सप्तैव संहारमुपप्लवानि
संभाव्य संतिष्ठति सिद्धलोके ।
ततोऽव्ययं स्थानमनन्तमेति
देवस्य विष्णोरथ ब्रह्मणश्च ।
शेषस्य चैवाथ नरस्य चैव
देवस्य विष्णोः परमस्य चैव ॥ ५०
संहारकाले परिदग्धकाया
ब्रह्माणमायान्ति सदा प्रजा हि ।
चेष्टात्मनो देवगणाश्च सर्वे
ये ब्रह्मलोकादमराः स्म तेऽपि ॥ ५१
प्रजाविसर्गं तु सशेषकालं
स्थानानि स्वान्येव सरन्ति जीवाः ।
निःशेषाणां तत्पदं यान्ति चान्ते
सर्वापदा ये सदृशा मनुष्याः ॥ ५२
ये तु च्युताः सिद्धलोकात्क्रमेण
तेषां गतिं यान्ति तथानुपूर्व्या । C. 12. 10078 B 12. 281 [80]. 53 K. 12. 286. 54

---

49 Da3. a4 om. 49ab. — a) D6 उपाकृत्य; T G1. 3 अपावृत्य (for उपा°). — b) K6 संग्रेणसं- (sic); K7 D4. 9 सोग्रैः समं; V1 Bo. 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 सोग्रेण सं-; T G3 स्वर्गे स्म सं-; G1 स्वर्गे समं; G2 सोग्रेषु सं- (for सोऽग्रे स्म सं-). B6 भूतसंगं; D5 7 M7 °सर्गे; T1 G2 °वर्गं; M1. 5. 6 °सर्गः (for °सर्गम्). — c) K2 Da3 -कृत्वाश्च (for -कृत्वश्च). D3. 4 च परेति; T1 G1–3 समुपैति; M7 च उपैति (for च परैति). — d) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 -प्रभावः; D4 -प्रवासाः (for °सः).

50 a) K2 संहार (for °रम्). T2 उपप्लवांश्च (for °प्लवानि). K4 सप्तैव संहारतपप्लवानि. ❀ Cn: संहारम् इति णमुलन्तम् । सप्त भूरादिसत्यलोकान्तांल्लोकान्, मनोबुद्धिसहितानि ज्ञानेन्द्रियाणि वा संहृत्यैव, बोधेन बाधित्वा ॥ Cs: उपप्लवानि, मरणानि । संहारं यावत्कल्पं । ❀ — b) D5. 7 संभाव्य यस् (for संभाव्य सं-). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–8 M1. 5. 6 जीव- (for सिद्ध-). K7 D4 -लोकः (for -लोके). ❀ Cs: संभाव्य, अनुभूय । ❀ — c) Dn4 [ऽ]व्यय- (for °यं). G2 एव (for एति). — d) K2 देवश्च; B9 दैवस्य (for दे°). D5 ब्राह्मणश्च (for ब्र°). — e) D5. 7 चैकस्य; T G1–3 M1. 5–7 देवस्य (for चैवाथ). ❀ Ca: शेषस्य, संकर्षणाख्यस्य । ❀ — f) Ds2 चैवं (for चैव).

51 a) Da3. a4 M6 -कायो; T1 G1. 3 -देहा (for -काया). ❀ Ca: परिदग्धकाया, क्षीणभौतिकलिङ्गैकदेहाः । ❀ — b) D4 आयाति. T1 G1 3 तदा; G2 तथा (for सदा). — c) K2 चाष्टात्मनो; G1 द्वेष्टात्मनो; M7 चेष्टात्मानो (for °त्मनो). — d) Ds2 यं (for ये). T G1–3 M1. 5–7 -लोके (for -लोकाद्). K1. 2. 4 B7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 अपराः स्म (K1 स); T G1. 3 M1. 5–7 ह्यमराः स्म (M1. 5. 6 °राश्च); G2 [ऽ]प्यमराः स्म (for अमराः स्म). D7 ते ते (for तेऽपि).

52 a) K7 V1 D4. 5. 7. 9 M7 -निसर्गं; Da3. a4 Ds Cv -विसर्गे; T G1–3 -निसर्गे (for -विसर्गं). K6 D5. 7 च; D4. 9 नु (for तु). K1. 2. 4 सदेश-; K6 V1 D5. 7. 9 सदैव-; K7 lacuna; D4 सदेव- (for सशेष-). K4 -काले; Ds T G1–3 M7 Cs. v -कालाः (for -कालं). ❀ Cp: प्रजाविसर्गं प्राप्य सशेषकालं, सशेषाः, कर्मशेष[स]हिताः । विभक्तिलोपः छान्दसः ॥ Cv: सशेषकालाः, संसारानुभावककालशेषसहिताः । ❀ — b) K6 तान्येव; K7 D9 चान्येव (D9 °न्ये च); B3 स्वान्येव; D4 वान्येव (for स्वा°). K2 D3 (marg. as in text) चरंति; V1 Bo. 6 Ds T1 G1–3 M1. 5. 6 वसंति; D4 सरति; D5. 7 रमंति (for सरन्ति). Da3. a4 जीवः. — K6 om. 52c–61d. — c) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cs निःशेषतस्; T G1. 3 M1. 5–7 निःशेषा वै; G2 निश्रेष्टा वै (for निःशेषाणां). V1 B6 (marg.) चान्ये; Ds1 (also as in text) चात्मे; G2 ते वै (for चान्ते). — d) K7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2–9 Cp सर्वे देवा ये; V1 सर्वाश्च चायं; Ds T G1–3 M1. 5–7 Cs (gloss: श्वेतद्वीपवासिभिः) सर्वावदातैः (for सर्वापदा ये). B7 सदृशा न; Da3. a4 D4 सदशा (for सदृशा). K1 मनुष्यः.

53 K6 om. 53 (cf. v. l. 52). — a) K1 ये तु द्युताः; Ds T2 Cs ये न च्युताः; D4. 9 येनुच्युताः; D5 येवच्युताः; T1 G1. 3 ये च च्युताः; G2 यच्छंत्युतान् (sic) (for ये तु च्युताः). K1. 2. 4 Bo. 7 Da4 सिद्ध(Bo °द्धि)लोकाः; V1 T2 G1. 2 सिद्ध(G1 °द्धि)लोकान्; D3 (marg. as in text) स्वर्गलोकात्; M1 स्निग्ध° (for सिद्ध°). — b) V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 5–8 T1 G3 यथा; M7 तदा (for तथा). K4 D6

C. 12. 10079
B. 12. 28 [80].53
K. 12. 286. 54

जीवाः परे तद्बलवेषरूपा
विधिं स्वकं यान्ति विपर्ययेण ॥ ५३
स यावदेवास्ति सशेषभुक्ते
प्रजाश्च देव्यौ च तथैव शुक्ले ।
तावत्तदा तेषु विशुद्धभावः
संयम्य पञ्चेन्द्रियरूपमेतत् ॥ ५४
शुद्धां गतिं तां परमां परैति
शुद्धेन नित्यं मनसा विचिन्वन् ।
ततोऽव्ययं स्थानमुपैति ब्रह्म
दुष्प्रापमभ्येति स शाश्वतं वै ।
इत्येतदाख्यातमहीनसत्त्व
नारायणस्येह बलं मया ते ॥ ५५
वृत्र उवाच ।
एवं गते मे न विषादोऽस्ति कश्चि-
त्सम्यक्च पश्यामि वचस्तवैतत् ।
श्रुत्वा च ते वाचमदीनसत्त्व
विकल्मषोऽस्म्यद्य तथा विपाप्मा ॥ ५६
प्रवृत्तमेतद्भगवन्महर्षे

-पूर्व्याः; Da4 -पूर्वा; D7 T1 G1. 3 -पूर्व्यात् (for -पूर्व्या) — c) K7 Ds1 T2 जीवापरे; Da3 जीवाष्परे; Da4 जीवाप्यतरे; Dn1 जीवः परे; G2 जीवांबरे (for जीवाः परे). K1. 4 -बलवेश-; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 Cp -बलतुल्य-; G2 -फलवेष-; M1. 5. 6 -बलसेष- (for °वेष-). — d) K4 T2 विधिं स्वयं; Bo. 9 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 स्वं स्वं (Bo D8 यं यं) विधिं; Ds स्वकं विधिं (by transp.); G2 विधिं स्वका. K4 कांति- (for यान्ति). K4 विपर्ययेन.

54 K6 om. 54 (cf. v. l. 52). — a) G2 एवास्त; M1. 5–7 एवास्य (for °स्ति). K2 सुशेष-; B6 (marg.) D4–7. 9 T G1–3 विशेष- (for स°). K2 M1. 5–7 -भक्ते; K7 Ds1 D2. 6 -भुंक्ते; D5. 7 -भक्तेः; T G1–3 -भावः; Cv -भुक्तिः (for -भुक्ते). K1 मयावदेवास्तिमशेषभक्ते (sic); Da3. a4 मयावदेव्यस्ति विशेष उक्ते. ❀ Cs : सः, सिद्ध-लोकप्रच्युतिराहित्याख्यविशेषभावो, वैशिष्ट्यप्राप्तिर्यावदस्ति । ❀ — b) K2 T1 G3 M5 देव्याश्च; V1 D8 Cs दिव्ये च; B6 संभाव्य; B6 (also) देवौ च; D3. 5. 7 दैव्यौ च; T2 दिव्याश्च; G1 दैव्याश्च; G2 देव्यै च (for देव्यौ च). T1 G1–3 च (for [ए]व). D7 सूक्ते (for शुक्ले). — c) K2. 4 तथा तेषु; K7 B6 D4. 9 तदा (B6 °था) त्वे सु-; V1 Bo. 7–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 तदंगे (B8 °ते) षु; T1 G1–3 तु नान्येषु; T2 M1. 5–7 तरत्येष (for तदा तेषु). G2 -भावं (for -भावः). — d) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 एव (for एतत्).

55 K6 om. 55 (cf. v. l. 52). — a) D5. 7 मतिं (for गतिं). K7 D4. 9 transp. तां and परमां. K1 ता; D7 मां (for तां). Ds T2 M7 प्रयांति; D5. 7 उपैति; T1 G1. 3 प्रयाति; G2 प्रयंति (for परैति). — b) K2 शुद्धेव (for °न). G2 सत्त्वं (for नित्यं). D6 विचिन्त्रं (for °न्वन्). — c) K1. 2 T2 M7 उपेत्य; M1. 5. 6 उपैत्य (for °ति). K1. 2 Da4 D5. 7 ब्रह्मन् (for ब्रह्म). ❀ Cp : ततः, ज्ञानसमनन्तरमेव । ❀ — d) K4 M1. 5. 6 दुष्प्राप्यम् (for °पम्). K2 अभ्येत्य; Da4 अन्येति; T1 G1. 3 अन्येन; T2 अप्येति; G2 अत्येति (for अभ्येति). — e) G1. 2 M1. 5–7 आख्यानम् (for °तम्). B6 (marg. as in text). 7 Da3 D5. 7 T G1–3 M1. 5–7 अदीन- (for अहीन-). K1. 7 V1 D4. 5. 7. 9 T1 G1–3 -सत्त्वं (for -सत्त्व). — f) D4. 9 फलं (for बलं).

56 K6 om. 56 (cf. v. l. 52). G1 om. the ref. — After the ref., D5. 7 ins.:

728* एवं स देवो भगवानुवाच
सनत्कुमारो मधुराभिभाषी ।

— a) B7 om. न. G1 om. ऽस्ति. — b) D5. 7 T2 M7 प्र- (for च). Da3. a4 वरस् (for वचस्). Bo. 6. 9 Dn1 Ds D2–4. 6. 8 तथैतत्; B7 D4 (also) तथैव; Dn4 तथैते; D5. 7 तदैव तत्; T1 G1. 3 M7 तवेदं; T2 G2 तदेवं (G2 °व) (for तवैतत्). — c) K4 Bo. 9 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 तु (for च). K1. 2. 7 D4. 9 T G2. 3 M7 वाक्यम्; Dn4 वाधम् (for वाचम्). K2 अहीन- (for अदीन-). K1 -सत्त्वा; D5. 7 T1 G1. 2 -सत्त्वं (for -सत्त्व). — d) K2 विकल्पदोषोस्म्यद्य; K4 विकल्मखोः सद्य (sic); K7 D4. 9 विनष्टदोषोयं (K7 °षोद्य); D5 विकल्मषौस्म्यद्य (for °षोऽस्म्यद्य).

57 K6 om. 57 (cf. v. l. 52). — a) K7 प्रवर्तम्; G3 वृत्तं तम् (for प्रवृत्तम्). Ds1 M1 भगवान्; D5. 7 गमनं (for भगवन्). T1 G1. 2 महर्षेर् (for °र्षे). — b) D5. 7 महामतेश्; G1 महद्द्युतेश् (for महाद्युतेश्). K1. 2. 4 शुक्लम्; B6 (marg.) चित्रम्; D5. 7 चक्षुर् (for चक्रम्).

महाद्युतेश्चक्रमनन्तवीर्यम् ।
विष्णोरनन्तस्य सनातनं त-
त्स्थानं सर्गा यत्र सर्वे प्रवृत्ताः ।
स वै महात्मा पुरुषोत्तमो वै
तस्मिञ्जगत्सर्वमिदं प्रतिष्ठितम् ॥ ५७
भीष्म उवाच ।
एवमुक्त्वा स कौन्तेय वृत्रः प्राणानवासृजत् ।
योजयित्वा तथात्मानं परं स्थानमवाप्तवान् ॥ ५८
युधिष्ठिर उवाच ।
अयं स भगवान्देवः पितामह जनार्दनः ।
सनत्कुमारो वृत्राय यत्तदाख्यातवान्पुरा ॥ ५९
भीष्म उवाच ।
मूलस्थायी स भगवान्स्वेनानन्तेन तेजसा ।
तत्स्थः सृजति तान्भावान्नानारूपान्महातपाः ॥ ६०
तुरीयार्धेन तस्येमं विद्धि केशवमच्युतम् ।
तुरीयार्धेन लोकांस्त्रीन्भावयत्येष बुद्धिमान् ॥ ६१
अर्वाक्स्थितस्तु यः स्थायी कल्पान्ते परिवर्तते ।
स शेते भगवानप्सु योऽसावतिबलः प्रभुः ।
तान्विधाता प्रसन्नात्मा लोकांश्चरति शाश्वतान् ॥ ६२
सर्वाण्यशून्यानि करोत्यनन्तः

C. 12. 10091
B. 12. 281(80). 64
K. 12. 285. 64

B6 (marg.) अतुल्य- (for अनन्त-). D7 -वीर्यै. — c) K1, 2, 7 B8 D4, 9 अचिंत्य(K1, 7 °त)स्य (for अनन्तस्य). B8 सनातनस्य (for °नं तत्). T1 G1–3 यत् (for तत्). — d) K1 सर्वे; K2 सर्गे; B0 Da3 Dn4 D5–7 निसर्गा (Da3 °र्गाद्); B8 विसर्गा; Da4 सर्गाद्; Ds2 ही-सर्गा; M1, 7 सर्गं (for सर्गा). K1 सर्गाः; K2 सर्गः (for सर्वे). — e) K7 D4, 9 [ऽ]च्युतो; T1 G1–3 [ऽ]सौ (for वै). — f) D5, 7 तस्मै (for तस्मिन्). K2 B8, 9 Ds2 प्रतिष्ठं (for °ष्ठितम्).

58 K6 om. 58 (cf. v. l. 52). — a) M1 उक्तः (for उक्त्वा). T G1–3 तु (for स). — b) K1 वृत्राः; K7 वृत्र-; T2 G1 वृत्रं (G1 °तं) (for वृत्रः). M1, 5, 6 अपासृजत् (for अवा°). — c) D3 (marg. as in text) [आ]त्मना (for तथा). — d) K2 पर- (for परं). D5, 7 अवाप्नुयात् (for अवाप्तवान्). — After 58, B6 ins. an addl. colophon [*sub-parvan:* मोक्षधर्म].

59 K6 om. 59 (cf. v. l. 52). K7 reads 59 on marg. K1 om. the ref. — a) Ds1 देवं; M1 देव (for देवः). — d) D4, 9 T2 यं तम्; D6 यं तद् (for यत्तद्). T1 G1–3 यदुवाच पुरा तव.

60 K6 om. 60 (cf. v. l. 52). — a) B0 Dn1, n4 Ds D2, 3, 6, 8 महादेवो (for स भगवान्). K7 D4, 9 च (for स). ❀ Ca: मूलस्थायी, सर्वप्रधानभूतः ईश्वरः ॥ Cp: मूलस्थायी व्यूहरूपः । ❀ — b) K2 Da3, a4 स्वेना-मंतेन (sic); K4 स्वेमानंतेन; B0 Dn1, n4 Ds D2, 3, 6, 8 भगवान्स्वेन; B8 D7 M7 स्वेनानंत्येन; D5 °नल्पेन (for °नन्तेन). — c) K1, 2 तत्स्थाः; D8 (before corr. as in text) ततः; T1 तस्थौ; G1, 3 तत्स्थुः (for तत्स्थः). V1 सर्वान् (for भावान्). — d) K2 नानार्थपान्; D5, 7 नानुरूपान् (for नाना°). K7 D4 महातपान्; V1 B0, 6, 9 Da3 Dn1, n4 Ds D2, 3, 5–8 T2 G1, 3 M1, 5–7 °मनाः; B7 °बलाः; Da4 °प्रजाः; T1 G2 °त्मनः (for °तपाः).

61 K6 om. 61 (cf. v. l. 52). — a) Ds Cs, v तुरीयांशेन; T1 G1 तुर्यार्थेन तु; T2 मदीयार्धेन; G2 तुष्टे चार्धेन; M1 तुरीसार्धेन (for तुरीया°). K7 D4, 9 तस्यैव; D5, 7 केशेन; T1 G1–3 तस्ये(G2 °स्यै)मे (for तस्येमं). ❀ Ca, n: तुरीयार्धेन, अष्टमभागेन (Cn: अष्टमांशेन) ॥ Cp: अर्धपदमंशपरम् । तुरीयांशेन ॥ Cs: तुरीयांशेन, विश्वतैजसप्राज्ञाख्यमवस्थात्रयमपेक्ष्य तुरीयब्रह्मरूपेण । यद्वा अनिरुद्धांशेनेत्यर्थः । ❀ — After 61ab, T G1–3 M1, 5–7 Kumbh. ed. ins.:

729* तुरीयार्धेन ब्रह्माणं तस्य विद्धि महात्मनः ।

[G1, 3 M1, 5, 6 तुर्यार्धेन तु; Kumbh. ed. तुरीयांशेन (for °यार्धेन). T1 G1 M1, 5, 6 महात्मनाः (T1 °ना) (for °त्मनः).]

— c) K1, 2, 7 D4, 9 स तु(K7 तू)र्यार्धेन; G1 तुर्यार्धेन च (for तुरीयार्धेन). — d) T G1–3 जयत्येष; M7 जनयति (for भाव°). K1, 2, 4 Da4 Dn1, n4 Ds D2, 3, 8 [ए]व; T G1–3 हि (for [ए]ष).

62 a) K1 V1 B0, 6, 8 (marg.), 9 Da3, a4 Ds1 D2, 3, 5–7 T G1–3 Cp अवाक्स्थि(B8 [orig.] °वस्थि)तस्; K7 D4, 9 अपामंतस्; M1, 5–7 अपां तेषां (for अर्वाक्स्थितस्). K2, 7 G1 यत् (for यः). K6 शायी; B6 कायी

C. 12. 10091
B. 12. 281[80]. 64
K. 12. 286. 64

सनत्कुमारः संचरते च लोकान् ।
स चानिरुद्धः सृजते महात्मा
तत्स्थं जगत्सर्वमिदं विचित्रम् ॥ ६३

युधिष्ठिर उवाच ।

वृत्रेण परमार्थज्ञ दृष्टा मन्येऽऽत्मनो गतिः ।
शुभा तस्मात्स सुखितो न शोचति पितामह ॥ ६४
शुक्लः शुक्लाभिजातीयः साध्यो नावर्ततेऽनघ ।
तिर्यग्गतेश्च निर्मुक्तो निरयाच्च पितामह ॥ ६५
हारिद्रवर्णे रक्ते वा वर्तमानस्तु पार्थिव ।
तिर्यगेवानुपश्येत कर्मभिस्तामसैर्वृतः ॥ ६६
वयं तु भृशमापन्ना रक्ताः कष्टमुखेऽसुखे ।
कां गतिं प्रतिपत्स्यामो नीलां कृष्णाधमामथ ॥ ६७

भीष्म उवाच ।

शुद्धाभिजनसंपन्नाः पाण्डवाः संशितव्रताः ।
विहृत्य देवलोकेषु पुनर्मानुष्यमेष्यथ ॥ ६८
प्रजाविसर्गं च सुखेन काले

(for स्थायी). — b) K4 कल्पंते; D7 कलांते (for कल्पान्ते). — c) K6 अशेते (for स शेते). K1 बलवान् (for भग°). K1.6 B6.8 (marg.).9 Da3.a4 वत्स (for अप्सु). K2 अचेते बालवद्रूत्स. — d) D5.7 अतिबलं; M7 °बल- (for °बलः). — e) K7 D4.9 T1 G1-3 तद्; D5.7 तं (for तान्). D5.7 प्रसन्नोन्यो (for °आत्मा). K6 तान्विधाय स सन्नात्मा. — f) K1.2.4 Dn4 लोकाश्. K1.4 शाश्वतां.

63 a) T G1-3 M1.5-7 शून्यानि (for [अ]शू°). M1 करोतु (for °ति). D5.7 अमत्तः (for अनन्तः). ❀ Cp: अशून्यानि, पुत्रपौत्रादिद्वारा पूर्णानि । ❀ — b) K6 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5-8 सनातनः (for सनत्कुमारः). K2 Da3.a4 G2 स चरते; T2 संचरंत्ये. K1.2.4 D5.7 स; D4 वा (for च). — c) K2 B9 Da3.a4 D5.7 चानिरुद्धं (for °रुद्धः). Dn4 सृजति. — d) D5 T1 G1.3 तस्थौ; D7 तस्मै (for तत्स्थं). K1.2.7 Da4 पवित्रं; D5.7 च चित्रं (for विचित्रम्).

64 D5 वृत्र (for युधिष्ठिर). — a) G3 वृत्रे च (for वृत्रेण). K6 B8 परमात्मज्ञ; K7 G2 °र्थज्ञः; D5.7 °र्थज्ञं; G3 °र्थज्ञे; M1.5-7 °र्थं च (for °र्थज्ञ). — b) K4 G3 दृष्ट्वा; G2 कृत्वा (for दृष्टा). K1.2.4.7 D4.6.9 T1 G2.3 M1.5-7 मनो- (for ऽऽत्मनो). T1 G3 -गतिं; G2 -गतं (for गतिः). D5.7 दृष्ट्वा तत्र मनोगतिं. — c) V1 M5.6 शुद्धा (V1 °द्धात्); B0.8 Dn4 Ds1 D3.5.7 शुभात्; M7 शुभौ (for शुभा). B8 (marg. as in text) समुत्थितो; Dn4 D3-5.7 स सुखिनो (D3 °ता). T G1-3 सुखादस्मादसुखि(G1 °हि)तो. — d) M5.6 लोके न (hypermetric) (for न).

65 K1 om. (hapl.) 65. — a) Ds1 T2 G1.2 M7 शुक्ल- (for शुक्लः). K4 -पाती यः; G1 -जातीय- (for °यः). K2 शुक्लशुक्लतपातपातीयः (corrupt); D5.7 शुक्लाशुक्लौ विजानीयात्. — b) K6 संख्या; K7 D4.9 संख्यां; B9 Da3.a4 Dn4 Ds2 D8 साध्या; D6 सांख्या; T2 सद्यो (for साध्यो). K7 [ऽ]नव; T1 G1.3 [ऽ]नघः. D5.7 ताभ्यामावर्तते जगत्. — c) D7 तिर्यग्गतौ (for °तेश्). T2 निर्युक्तो.

66 a) K2 B6 T1 G1 हरिद्र- (for हा°). K1.2 -वर्णो (for -वर्णे). K1.2 रक्तो; K6 वर्णे (for रक्ते). — b) K1 वर्तमानास्. B8 यः पुमान्; D4.9 पार्थिवः. — c) K1.2.4 अनुपर्येति; D5.7 °वर्तते (for °पश्येत). — d) K6 तापसैर् (for तामसैर्). B8 (marg. as in text) युतः; D5.7 वृताः; G2 स्मृतः.

67 a) G1 भवम् (for भृशम्). Dn4 अत्यन्ना (for आपन्ना). ❀ Cp: आपन्नाः, आपद्ग्रस्ताः । ❀ — b) Da3.a4 रक्त- (for रक्ताः). K1.4 काष्टंसुखे; K6 V1 B0.6.7.9 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 M1 Cp दुःखसु(B9 D8 Cp °मु)खे; K7 D4.9 कष्टे सुखा; D5.7 कृष्णं सुखा; T G2.3 क(T2 का)ष्टाः सुखे; G1 कष्टा सुखे; M5-7 काष्ठसुखे (for कष्टमुखे). M5 न वै (for ऽसुखे). — c) Da3 D4 om. प्रति. — d) D4.9 नीलाः; G2 समां (for नीलां). K1.2.4 कृष्णामथाधमां; K7 V1 D4.9 कृष्णां तथाधमां; D7 T G1-3 कृष्णां समामथ (for कृष्णाधमामथ). D5 नीलां कृष्णाधमा यथा. ❀ Cn (reading कृष्णामथाधमाम्): कृष्णया सहितामधमां कृष्णाधमाम् । ❀

68 a) T1 G1-3 शुक्लाभिजन- (for शुद्धा°). — b) K1.2 संश्रित-; Da3.a4 ससिने (sic); Ds D2-4.9 शांसित- (for संशित-). — c) Ds1 किं हृत्य (for विहृत्य). — d) B0.6.7 Da4 Dn1.n4 Ds D2.3 T2 मानुषम् (for °ष्यम्). K1.2.7 D4.5.7-9 आप्स्यथ (for एष्यथ).

69 a) Ds1 प्रजाविसर्गे; D5.7 °विसर्गाच्; T1 G1 °तिसर्गं; T2 G2.3 M1.5-7 °निसर्गं (for °विसर्गं). B9

प्रत्येत्य देवेषु सुखानि भुक्त्वा ।
सुखेन संयास्यथ सिद्धसंख्यां
मा वो भयं भूद्विमलाः स्थ सर्वे ॥ ६९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७१ ॥

२७२

युधिष्ठिर उवाच ।
अहो धर्मिष्ठता तात वृत्रस्यामिततेजसः ।
यस्य विज्ञानमतुलं विष्णोर्भक्तिश्च तादृशी ॥ १
दुर्विज्ञेयमिदं तात विष्णोरमिततेजसः ।
कथं वा राजशार्दूल पदं तज्ज्ञातवानसौ ॥ २
भवता कथितं ह्येतच्छ्रद्दधे चाहमच्युत ।
भूयस्तु मे समुत्पन्ना बुद्धिरव्यक्तदर्शनात् ॥ ३
कथं विनिहतो वृत्रः शक्रेण भरतर्षभ । C. 12. 10101 B. 12. 282[1]. 4 K. 12. 287. 4

तु (for च). K2.4 मुखेन (for सु°). Ds1 T G1–3 M1.5–7 लोके (for काले). —[b]) K2 D6 प्रेत्येत्य देवेषु; T G1–3 M1.5–7 प्रेत्या(G2 °त्य)न्यदेहे(T2 °शे)षु (for प्रत्येत्य देवेषु). G2 सुखेन (for सुखानि). K4 Da3.a4 Ds1 भुक्ता; K8 D2.6 भुंक्त्वा; G2 गत्वा (for भुक्त्वा). —[c]) K6 Bo Ds D3.6 सिद्धसौख्या; K7 Dn4 D4.9 °संख्या; Da3.a4 G2 °संघा; D5.7 °संघान्; T1 G1 सिद्ध(T1 °द्धि)संख्यं (for °संख्यां). —[d]) G3 न (for मा). K2 यो; K7 D9 वा (for वो). B8 (marg.) भूर् (for भूद्). K1.2.4 विमलार्थसर्गं (sic) (for °लाः स्थ सर्वे). T G1.3 M1.5–7 मा वो भयं भवतु (M1.5–7 °ति) न वोस्ति पापं (G1 वोस्तु पापं; G3 वोस्ति पापः); G2 मा वो भयं वास्तु न वास्तु पापं.

Colophon. Ś1 G6 missing: K3.5 B1–5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2–4 absent. —*Sub-parvan:* K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 T G1–3 M1.5–7 मोक्षधर्म. —*Adhy. name:* K1.2.4.6 Bo.7.8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 वृत्रगीताः समाप्ताः; K7 D4.5.7.9 वृत्रगीतासु कर्मविपाकः; V1 B6.9 G2 वृत्रगीता; M5–7 वृत्रगीतायां नारायणबलकथनं. —*Adhy. no.* (figures, words or both): K6 5; B7 104; Dn1 Ds2 D7 T1 G1.3 M5 106; Dn4 M1.6.7 105; D8 G2 100; T2 119. —*Śloka no.:* Da4 72; Dn1 D8 71; Dn4 69.

272

☞ This adhy. is missing in Ś1 G6 (cf. v. l. 12. 263. 52; 259. 1).

1 [a]) K2 G1 धर्मिष्ठिता. B8 (marg.) T G1.3 तस्य (for तात). —[c]) Dn1 D5 यज्ञ- (for यस्य). M1.5–7 अखिलं (for अतुलं). —[d]) K1.6 Bo.6–9 Dn4 D8 D2.3.6.7 T2 G2 M1.5.6 विष्णौ (for विष्णोर्). K6 V1 B8 Da3 शाश्वती; D5.7 यादृशी; G2 तादृशे (for °शी). Da4 विष्णौ संभक्तिशाश्वती.

2 [a]) K6.7 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 पदं (for इदं). M1.6.7 तस्य (for तात). —[b]) K1 अस्य(*sup. lin.* as in text)त- (for अमित-). — V1 reads 2[c]–5[b] on marg. —[c]) K1.2 तद्; Da4 च; D3 नु (for वा). —[d]) T1 G1.3 वद (for पदं). K1.2 T1 G1.3 वि-; K4.6 V1 Dn1.n4 Ds D2.3.8 तु; Da4 lacuna; D5 M1 तं; D7 वा (for तज्). K1 ज्ञान- (for ज्ञात-). M7 स्वसौ (for असौ).

3 V1 reads 3 on marg. —[a]) G1 भवतां. K1.2 एतत् (for ह्येतत्). —[b]) D5.7 न (for च). K4.6 Bo.6 Dn1 Ds D2.3.5–8 अच्युतं; D4 °तः; T2 अप्युत (for अच्युत). —[c]) B8 T G1.3 च (for तु). —[d]) K7 -दर्शन; D4.9 T G1–3 M1.5.7 -दर्शना; M6 °नाः (for °नात्).

4 V1 reads 4 on marg. —[a]) K7 D4.9 कथंचिन्; G2 M6 कथं हि (for कथं वि-). —[b]) K6 V1 Bo.6.7.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5–8 G3 M1.5–7 पुरुषर्षभ (Da3 °भः) (for भरत°).

C.12.10101
B.12.282[1].4
K.12.287.4

धर्मिष्ठो विष्णुभक्तश्च तत्त्वज्ञश्च पदान्वये ॥ ४
एतन्मे संशयं ब्रूहि पृच्छतो भरतर्षभ ।
वृत्रस्तु राजशार्दूल यथा शक्रेण निर्जितः ॥ ५
यथा चैवाभवद्युद्धं तच्चाचक्ष्व पितामह ।
विस्तरेण महाबाहो परं कौतूहलं हि मे ॥ ६

भीष्म उवाच ।

रथेनेन्द्रः प्रयातो वै सार्धं सुरगणैः पुरा ।
ददर्शाथाग्रतो वृत्रं विष्ठितं पर्वतोपमम् ॥ ७
योजनानां शतान्यूर्ध्वं पञ्चोच्छ्रितमरिंदम ।
शतानि विस्तरेणाथ त्रीण्येवाभ्यधिकानि तु ॥ ८
तत्प्रेक्ष्य तादृशं रूपं त्रैलोक्येनापि दुर्जयम् ।
वृत्रस्य देवाः संत्रस्ता न शान्तिमुपलेभिरे ॥ ९
शक्रस्य तु तदा राजन्नूरुस्तम्भो व्यजायत ।
भयाद्वृत्रस्य सहसा दृष्ट्वा तद्रूपमुत्तमम् ॥ १०
ततो नादः समभवद्वादित्राणां च निस्वनः ।
देवासुराणां सर्वेषां तस्मिन्युद्ध उपस्थिते ॥ ११
अथ वृत्रस्य कौरव्य दृष्ट्वा शक्रमुपस्थितम् ।
न संभ्रमो न भीः काचिदास्था वा समजायत ॥ १२
ततः समभवद्युद्धं त्रैलोक्यस्य भयंकरम् ।
शक्रस्य च सुरेन्द्रस्य वृत्रस्य च महात्मनः ॥ १३

—^{c}) D2.8 धार्मिको; T G1–3 धर्मज्ञो (for धर्मिष्ठो). B9 -भक्तिश् (for -भक्तश्). T1 G1.3 स (for च). —^{d}) K1 D6 यदन्वये; K7 D4.9 परा°; Da4 यदा°; D7 T1 G1.3 तद° (for पदा°).

5 V1 reads 5^{ab} on marg. —^{a}) K1 G2 एतं (for एतन्). —^{b}) K1 पृथतो; B7.8 Dn1.n4 Ds2 D2.3.5–8 M7 पृच्छते; B9 प्रच्छन्ने (for पृच्छतो). D2 पुरुषर्षभ (for भरत°). —^{c}) K1.2.4 V1 T G1.3 M7 स; M1.6 च (for तु). —^{d}) K1 चक्रेण (for श°).

6 ^{b}) K1.2 V1 Ds1 D3 (marg.).5.7 T2 तदाचक्ष्व; K7 B9 D4.9 T1 G1 M7 तथा°; G3 ममा° (for तच्चा°). —^{c}) K1.2 महाराज (for °बाहो). —^{d}) D5.7 मम (for हि मे).

7 Ds1 om. the ref. —^{b}) K4.6 V1 B0.6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 देव- (for सुर-). D5 सह (for पुरा). —^{c}) K1.2 च (for [अ]-थ). Da3.a4 [आ]गतो (for [अ]ग्रतो). —^{d}) K4.7 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 धिष्ठितं; G2 विष्ठितः (for °तं). Dn4 Ds1 D1.3 (marg.).6.8 पर्वतोत्तमं; M7 °पमः.

8 ^{a}) K1.2 शतान्येव; M6 Cs (Csp as in text) °दूर्ध्वं (for °न्यूर्ध्वं). —^{b}) T2 अरिंदमं. —^{d}) K1.2 तानि (for त्रीणि). K6 B6.9 Da3.a4 T G1.3 M1.5–7 च; G2 [ए]क- (for [ए]व). K6 V1 B0.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 G2 वै; B8 च; T2 तं (for तु).

9 ^{a}) K1.2.4 उत्प्रेक्ष्य; Da3 Dn4 तत्प्रेक्ष; M7 तं प्रेक्ष्य. —^{b}) K2 G3 त्रै(G3 त्रि)लोकेन; K6 °क्येण. K7 [अ]भि- (for [अ]पि). D4 दुर्जयां. —^{c}) G2 संतुष्टा; M1.5–7 तं कायं (for संत्रस्ता).

10 ^{a}) T1 G1.3 शतक्रतोस् (for शक्रस्य तु). K1.2.4 तदा स्वेदो (K1 °दे); B8 (marg. as in text) महाराज (for तदा राजन्). —^{b}) Da3 उरुस्तंभो; D4 ऊरुस्कंदं; G1 मरुस्तंभो (for ऊरु°). K6 व्यराजत; T1 G3 [ऽ]प्यजायत; G1 प्रजा° (for व्यजा°). K1.2.4 महान्कंपोऽभ्यजायत. —^{c}) D7 T G1.3 तु (D7 स) तदा (for सहसा). — D8 repeats 10^d–11^b after 12^a.

11 For the repetition in D8, cf. v. l. 10. —^{a}) D4 (also as in text) मदः (for नादः). —^{b}) D4.9 तु (for च). K1.2.6.7 Da3 Dn1.n4 D2.4.6.8 (both times) T2 M1.5.6 निःस्वनः (D8 [second time] M1 °नं); T1 G3 निसृतः; G1 निःसृतः (for निस्वनः). —^{d}) K6 V1 B6.7.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 T1 G1.3 M7 युद्धे तस्मिन् (by transp.); D5.7 तस्माद्युद्धम्. D5.7 उपस्थितं.

12 For the repetition in D8, cf. v. l. 10. D5 om. 12^{ab}. —^{a}) D6 अत्र (for अथ). T2 वृत्रस्तु (for °स्य). K1.2.4 कौंतेय (for कौरव्य). — D8 om. 12^{bcd}. —^{b}) K2 चक्रम् (for शक्रम्). K4 B0.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.7 T1 G1.3 अवस्थितं (for उप°). —^{c}) M1.5–7 ह्रीः (for भीः). —^{d}) D6 आख्या (for आस्था). ❀ Ca: आस्था, दृढः प्रत्ययः जेतुमशक्योऽयमिति । ❀

13 ^{b}) K6 B6.7.8 (marg. as in text).9 Da4 भयावहं (for भयंकरम्). —^{c}) G1 [अ]सुरेंद्रस्य (for सुरे°).

असिभिः पट्टिशैः शूलैः शक्तितोमरमुद्गरैः ।
शिलाभिर्विविधाभिश्च कार्मुकैश्च महास्वनैः ॥ १४
अस्त्रैश्च विविधैर्दिव्यैः पावकोल्काभिरेव च ।
देवासुरैस्ततः सैन्यैः सर्वमासीत्समाकुलम् ॥ १५
पितामहपुरोगाश्च सर्वे देवगणास्तथा ।
ऋषयश्च महाभागास्तद्युद्धं द्रष्टुमागमन् ॥ १६
विमानाग्र्यैर्महाराज सिद्धाश्च भरतर्षभ ।
गन्धर्वाश्च विमानाग्र्यैरप्सरोभिः समागमन् ॥ १७
ततोऽन्तरिक्षमावृत्य वृत्रो धर्मभृतां वरः ।
अश्मवर्षेण देवेन्द्रं पर्वतात्समवाकिरत् ॥ १८
ततो देवगणाः क्रुद्धाः सर्वतः शस्त्रवृष्टिभिः ।
अश्मवर्षमपोहन्त वृत्रप्रेरितमाहवे ॥ १९
वृत्रश्च कुरुशार्दूल महामायो महाबलः ।
मोहयामास देवेन्द्रं मायायुद्धेन सर्वतः ॥ २०
तस्य वृत्रार्दितस्याथ मोह आसीच्छतक्रतोः ।
रथंतरेण तं तत्र वसिष्ठः समबोधयत् ॥ २१

वसिष्ठ उवाच ।

देवश्रेष्ठोऽसि देवेन्द्र सुरारिविनिबर्हण ।
त्रैलोक्यबलसंयुक्तः कस्माच्छक्र विषीदसि ॥ २२
एष ब्रह्मा च विष्णुश्च शिवश्चैव जगत्प्रभुः । C. 12. 10120 B. 12. 282(1). 23 K. 12. 287. 23

---

14 a) K1.2 पट्टिसैः; T G1–3 M7 पट्टसैः; M1.5.6 पट्टशैः (for पट्टिशैः). K1 शून्यैः (for शूलैः). — b) Dn4 -मुद्गलैः (for -मुद्गरैः). — c) G1 शिवाभिर् (for शिला°).

15 D2 om. 15a–16b. — a) K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D3.5.6–8 T1 G1.3 शस्त्रैश् (for अस्त्रैश्). — b) K2 पायवोल्काभिरेव च (sic). — c) M1.5–7 तथा (for ततः). T1 G1.3 सर्वैः (for सैन्यैः). — d) D4 om. (hapl.) from समा up to गमन् (in 16d).

16 D2 om. 16ab; D4 om. 16 (for both, cf. v. l. 15). — a) K6 पितामहं पुरस्कृत्य. — b) K6 Ds2 सर्व- (for सर्वे). K4 G1.3 तदा (for तथा). — d) K6 तं; D5.7 ते (for तद्). Da3 युद्धम् (for द्रष्टुम्). K1.2.4 आगताः (K4 °तः); Da3.a4 °मत्; G1 °तान् (for °मन्). B8 (marg. as in text) तथा द्रष्टुमथागताः.

17 K7 D9 T1 G1 om. (hapl.) 17. — a) V1 Bo Da4 T2 G2 M1.5.6 विमानाग्रैर्. — c) V1 Bo.6–9 Da4 Dn4 Ds2 D2.3.5–7 T2 G2.3 M1.5.6 विमानाग्रैर् (for °ग्र्यैर्). — d) K1.2.4.6 B7.8 (marg.).9 Da3.a4 सहागमन् (for समा°).

18 a) K7 ततोंतरीक्षे; V1 Bo.6–9 °रीक्षम्; Da3 Ds1 °रिक्ष्यम् (for °रिक्षम्). — b) V1 D5.6 वर (for वरः). — c) K7 D4.9 महता; V1 देवेंद्रः (for देवेन्द्रं). — d) K6 V1 B6–9 Da3.a4 D5.7 T G1–3 M1.5–7 सर्वतः; K7 D4.9 देवेंद्रं (for पर्वतात्). Da4 D4.9 M7 समवाकिरन् (for °किरत्). Bo Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 समाकिरदतिद्रुतं.

19 a) Ds1 रुद्धाः (for क्रुद्धाः). — b) K2 शास्त्र-; K4 B7.8 Dn1.n4 Ds D3.8 शर-; K7 D9 शक्ति- (for शस्त्र-). — D7 om. 19c–20d. — c) K6 अश्मवर्षेण मोहंत; Da4 °वर्षाभयोहंत (sic).

20 D7 om. 20 (cf. v. l. 19). — a) K4 D5 वृत्रस्य; K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 T G1–3 M7 °स्तु (for °श्च). — b) D4 महामाया; M5.6 °कायो. D8 महाबळः. — d) D3.4.9 -शुद्धेन; G1 lacuna (for -युद्धेन). K4.6 Bo.6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 T G1.3 M7 सर्वशः (for °तः).

21 K1.2.4 om. 21ab. — a) B8 तत्र (for तस्य). — b) V1 D5.7 मोहम् (for मोह). — c) V1 B9 D5.7 T2 G1.3 रथांतरेण; D8 M1.5.6 (*inf. lin.*) अथांतरेण; Ca (gloss: साम्ना) रथंतरेण (as in text). D7 T G1.3 संत्रस्तं (for तं तत्र). — d) K7 B6–9 D6 वशिष्ठः.

22 K1.2.4 G1.3 om. the ref. K6.7 B8.9 वशिष्ठ. — a) K4 -श्रेष्ठौ; B9 -सृष्टो (for -श्रेष्ठो). V1 देवेश (for देवेन्द्र). — b) Bo Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 दैत्यासुर-; T1 G1.3 सुराराति- (for °रिवि-). K1.2.4 V1 B8 Da3.a4 D5.7.9 T1 G2.3 M7 -निबर्हणः (for °र्हण). — c) K6 -संयुक्त; Da3 -संयुक्तं; Dn1 -संपन्नः (for -संयुक्तः). — d) Da3 तस्मात् (for क°). K4 विवीदसि; Bo विसी°; B8 (marg. as in text) [अ]वसीदसि.

23 a) T1 G1.3 एवं (for एष). K4 ब्रह्मश् (sic). — b) K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1 n4 Ds D2.3.6.8 जगत्पतिः (for °त्प्रभुः). — c) G2 देव (for देवः). — d) Da3 lacuna for सर्वे च. — After 23, T G1–3

C. 12. 10120
B. 12. 282(1). 26
K. 12. 287. 23

सोमश्च भगवान्देवः सर्वे च परमर्षयः ॥ २३
मा कार्षीः कश्मलं शक्र कश्चिदेवेतरो यथा ।
आर्यां युद्धे मतिं कृत्वा जहि शत्रुं सुरेश्वर ॥ २४
एष लोकगुरुस्त्र्यक्षः सर्वलोकनमस्कृतः ।
निरीक्षते त्वां भगवांस्त्यज मोहं सुरेश्वर ॥ २५
एते ब्रह्मर्षयश्चैव बृहस्पतिपुरोगमाः ।
स्तवेन शक्र दिव्येन स्तुवन्ति त्वां जयाय वै ॥ २६

भीष्म उवाच ।

एवं संबोध्यमानस्य वसिष्ठेन महात्मना ।
अतीव वासवस्यासीद्बलमुत्तमतेजसः ॥ २७
ततो बुद्धिमुपागम्य भगवान्पाकशासनः ।
योगेन महता युक्तस्तां मायां व्यपकर्षत ॥ २८
ततोऽङ्गिरःसुतः श्रीमांस्ते चैव परमर्षयः ।
दृष्ट्वा वृत्रस्य विक्रान्तमुपगम्य महेश्वरम् ।
ऊचुर्वृत्रविनाशार्थं लोकानां हितकाम्यया ॥ २९
ततो भगवतस्तेजो ज्वरो भूत्वा जगत्पतेः ।
समाविशन्महारौद्रं वृत्रं दैत्यवरं तदा ॥ ३०
विष्णुश्च भगवान्देवः सर्वलोकाभिपूजितः ।
ऐन्द्रं समाविशद्वज्रं लोकसंरक्षणे रतः ॥ ३१
ततो बृहस्पतिर्धीमानुपागम्य शतक्रतुम् ।
वसिष्ठश्च महातेजाः सर्वे च परमर्षयः ॥ ३२
ते समासाद्य वरदं वासवं लोकपूजितम् ।

M1. 5–7 Kumbh. ed. ins.:

730* समुद्विग्नं समीक्ष्य त्वां स्वस्तीत्यूचुर्जयाय ते ।

[G2 समुद्विग्नं (for °द्विग्नं). M1. 5–7 त्वा (for त्वां).]

24 a) D5. 7 देव; G2 शक्रः. — b) K7 एकतरो; Ds1 एवोतरो; T2 देवे° (for एवे°). — c) Ds1 बुद्धिं; M7 बुद्धो (for युद्धे). B8 मनः (for मतिं). — d) G2 ऋषि- (for जहि). K2 शक्रं; K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G2 M1. 5–7 शत्रून् (for शत्रुं). K4 सुरेश्वरः; K6 V1 B0. 6. 7. 8 (marg. as in text) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G2 सुराधिप. T G1. 3 जहि शक्रासुरेश्वरं.

25 K1. 2. 4 D5 om. (hapl.) 25. — c) Da3. a4 Ds1 D7 निरीक्ष्यते. Da3. a4 T2 M5 6 त्वा; D4 वा (for त्वां). M1. 5. 6 भगवंस्. — d) V1 विशां पते; Da4 सुरेश्वरः; Dn1. n4 Ds D2. 3. 6 8 सुराधिप (for सुरेश्वर).

26 a) K2 सर्वे (for चैव). — c) K1 स्तवने; B9 G2 स्तव्येन. K1 दिव्रेन (sic). — d) G1. 3 जयंति (for स्तुवन्ति). K1. 2. 4 D9 G2 M7 त्वा (for त्वां).

27 G2 M1. 5. 6 om. the ref. — a) T G1. 3 M7 एवं संबोध्यमानस्तु (M7 [*inf. lin.*] as in text). — b) K6. 7 V1 B9 Da3 D6 वशिष्ठेन.

28 a) T G1. 3 युद्धम् (for बुद्धिम्). K1 ततो बुद्धिपुरागम्य (sic). — d) K6 व्यपकर्षीत; K7 D4. 9 संव्यकर्षत; T2 अप° (for व्यप°). K1. 2. 4 मायाम(K2 °मु)पचकर्ष तां.

29 K1 om. 29[abcd]. — a) K6 Da3. a4 D6 T2 G1 M1. 5. 6 ततोंगिर- (K6 D6 °रा-); B6. 8 (both marg.) बृहस्पतिः (B8 °ति-) (for ततोऽङ्गिरः-). — b) V1 च सर्वे (for ते चैव). K6 V1 B0. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 सुमहर्षयः (for परम°). — c) D5. 7 T1 G1. 3 वृत्तांतम्; T2 विश्रांतम् (for विक्रान्तम्). — d) K4 6. 7 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 4–9 T2 उपागम्य (for उप°). — e) K2. 4 -विनाशार्थे (for °र्थं). — f) T G1–3 M1. 5–7 त्रैलोक्य- (for लोकानां).

30 a) V1 B6 (marg.) ततस्तु भगवान्स्थाणुर्; G2 ततः स भगवान्देवो; M1. 6. 7 ततस्तु भगवत्तेजो. — D5 om. 30[be]. — b) K2. 4 7 V1 Da3. a4 D4. 7. 9 G1–3 जगत्पते; G2 °त्प्रभुः. — c) K7 D4. 9 तमाविशन्; Da3. a4 समाविश्य (for °विशन्). K6 V1 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 M1. 5–7 तदा (M1. 5–7 °तो) रौद्रो; B8 महारौद्रो; T G3 ततो रौद्रं; G1 तदा रौद्रं; G2 तदा रुद्रो (for महारौद्रं). — d) K1. 2 Da4 वृत्र- (for वृत्रं). D3 T2 G1. 3 दैत्यपतिं; Bom. ed. लोकपतिं (for दैत्यवरं).

31 a) G2 चैव (for देवः).

32 a) G2 श्रीमान् (for धी°). — b) V1 B8 G2 उपगम्य (for उपा°). — c) K7 V1 B6. 9 Da3 T2 वशिष्टश्च; D2 वसिष्ठस्य.

33 a) T2 समागम्य (for °साद्य). — c) M1. 5–7

ऊचुरेकाग्रमनसो जहि वृत्रमिति प्रभो ॥ ३३

महेश्वर उवाच ।

एष वृत्रो महाञ्शक्र बलेन महता वृतः ।
विश्वात्मा सर्वगश्चैव बहुमायश्च विश्रुतः ॥ ३४
तदेनमसुरश्रेष्ठं त्रैलोक्येनापि दुर्जयम् ।
जहि त्वं योगमास्थाय मावमंस्थाः सुरेश्वर ॥ ३५
अनेन हि तपस्तप्तं बलार्थममराधिप ।
षष्टिं वर्षसहस्राणि ब्रह्मा चास्मै वरं ददौ ॥ ३६
महत्त्वं योगिनां चैव महामायत्वमेव च ।
महाबलत्वं च तथा तेजश्चाग्र्यं सुरेश्वर ॥ ३७
एतद्वै मामकं तेजः समाविशति वासव ।
वृत्रमेनं त्वमप्येवं जहि वज्रेण दानवम् ॥ ३८

शक्र उवाच ।

भगवंस्त्वत्प्रसादेन दितिजं सुदुरासदम् ।
वज्रेण निहनिष्यामि पश्यतस्ते सुरर्षभ ॥ ३९

भीष्म उवाच ।

आविश्यमाने दैत्ये तु ज्वरेणाथ महासुरे ।
देवतानामृषीणां च हर्षान्नादो महानभूत् ॥ ४०
ततो दुन्दुभयश्चैव शङ्खाश्च सुमहास्वनाः ।
मुरजा डिण्डिमाश्चैव प्रावाद्यन्त सहस्रशः ॥ ४१
असुराणां तु सर्वेषां स्मृतिलोपोऽभवन्महान् ।
प्रज्ञानाशश्च बलवान्क्षणेन समपद्यत ॥ ४२ C. 12. 10140 B. 12. 282(1).4 K. 12. 287.42

अभ्यग्र- (for एकाग्र-). D4 -मनसा. —^{d}) B9 इदं (for इति).

34 G2 om. the ref. B7 शिव (for महेश्वर). —^{a}) Dn4 एवं (for एष). —^{b}) K1 वर्णेन (for बलेन). K7 D4. 5. 7. 9 T2 G2 [अ]न्वितः (for वृतः). —^{d}) K1 Da3. a4 -मायाश्च; T1 G3 -मायासु; G1 -माया स (for -मायश्च). B8 वीर्यवान्; Da3 विश्रुताः.

35 ^{a}) T G1–3 M1. 6–7 तम् (for तद्). B8 एवम् (for एनम्). —^{b}) K2 त्रैलोकेन. Da4 अभि- (for अपि). — K1 om. 35^{c}–36^{b}. —^{c}) V1 तं (for त्वं). —^{d}) B9 Da4 D4 सुरेश्वरः.

36 K1 om. 36^{ab} (cf. v. l. 35). D7 om. (hapl.) 36–37. —^{a}) D5 महत् (for तपस्). —^{b}) B8 (marg. as in text) वरार्थं च सुराधिप. —^{c}) K1. 4 B0 D2 षष्टि-; D4. 5 T G1–3 षष्टिर् (for षष्टिं). M7 -सहस्राणां (for °णि). —^{d}) B0 G2 ब्रह्म. D4 om. from चास्मै up to सुरेश्वर (in 37^{d}). G2 चास्य (for चास्मै). K1 वरो.

37 D4. 7 om. 37 (cf. v. l. 36). —^{a}) D2 om. from योगिनां up to प्येवं (in 38^{c}). T G2. 3 M7 योगितां (for °नां). —^{b}) D5. 6 -मायित्वम्; G1. 3 -मायात्वम् (for -मायत्वम्). —^{c}) D5 महाबलं चैव तथा. —^{d}) Da4 तेजसाग्र्यं; G1 °श्चार्यं.

38 D2 om. 38^{abc} (cf. v. l. 37). —^{a}) K6 Da3. a4 त्वं; V1 B0. 6–9 Dn1. n4 D8 D3. 6. 8 त्वां; D5. 7 त्वा (for वै). —^{b}) K1. 2 त्वामाविशति; B8 समाविशतु. K7 D4. 9 दानवं (for वासव). —^{c}) K4 Dn1. n4 Ds1 D4. 8. 9 व्यग्रम् (for वृत्रम्). K6 V1 B7 Da3. a4 M5–7 एवं; G2 एव (for एनं). B8 (marg. as in text) त्वमद्यैव; Dn1. n4 D3. 8 G2 °प्येनं; T1 G3 M1. 6–7 त्ववध्यं तु (T1 G3 हि); T2 त्वमध्यं हि; G1 अवध्यं हि (for त्वमप्येवं). —^{d}) K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 T G1–3 transp. जहि and वज्रेण. K1 चानवं; K4. 7 D4. 9 वासव; D5. 7 माचिरं (for दानवम्).

39 T G1. 3 इंद्र (for शक्र). —^{a}) D4 om. from न up to माने (in 40^{a}). K7 भगवंस्त्वंत्प्र * दाने. —^{b}) D5. 7 च (for सु-). —^{c}) V1 हि (for नि-). —^{d}) K1. 2. 4. 7 D5. 7. 9 सुरेश्वर; M1 सुरर्षभं (for °र्षभ).

40 D4 om. up to माने (cf. v. l. 39). —^{a}) K6 आविश्यमान-; G1 आदिश्यमाने (for आविश्य°). V1 G2 M1. 5–7 दैत्येंद्रे (G2 °द्र). K1 आविध्यमाने दैन्ये तु. —^{b}) K1. 2 वज्रेण; G3 वरेण (for ज्वरेण).

41 D6 om. (hapl.) 41^{bc}. —^{b}) K7 G1 शंखांश्च; Da3. a4 शंखश्च. K6 B8. 9 Da3. a4 T2 चैव; M7 च स- (for च सु-). B0 -स्वनः. —^{c}) K1. 2 सुरजा; B9 मुरजो; T1 G1. 3 मुरवा (for °जा). K1. 2 दिंडिमाद्य; B7 Da3 Dn1. n4 T2 डिंडिमाश्च; D4. 9 डिडिमाश्च. —^{d}) M7 प्रवाद्यंत (for प्रावा°). K7 D4. 9 प्रावाद्यंस्तत्र सर्वशः; D5. 7 °द्यंत च सर्वशः; G2 प्रापद्यंश्च सहस्रशः.

42 ^{a}) V1 B8 D5. 7 T G1–3 च (for तु). —^{b}) T G1. 3 धृति- (for स्मृति-). K6 V1 B0. 6. 7. 8 (marg.

C. 12. 10141 B. 12. 282(1).43 K. 12. 287. 43

तमाविष्टमथो ज्ञात्वा ऋषयो देवतास्तथा ।
स्तुवन्तः शक्रमीशानं तथा प्राचोदयन्नपि ॥ ४३

रथस्थस्य हि शक्रस्य युद्धकाले महात्मनः ।
ऋषिभिः स्तूयमानस्य रूपमासीत्सुदुर्दृशम् ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७२ ॥

२७३

भीष्म उवाच ।
वृत्रस्य तु महाराज ज्वराविष्टस्य सर्वशः ।
अभवन्यानि लिङ्गानि शरीरे तानि मे शृणु ॥ १
ज्वलितास्योऽभवद्घोरो वैवर्ण्यं चागमत्परम् ।
गात्रकम्पश्च सुमहाञ्श्वासश्चाप्यभवन्महान् ।
रोमहर्षश्च तीव्रोऽभून्निःश्वासश्च महान्नृप ॥ २
शिवा चाशिवसंकाशा तस्य वक्त्रात्सुदारुणा ।
निष्पपात महाघोरा स्मृतिः सा तस्य भारत ।

---

as in text) 9 Da3. a4 Dn1 n4 Ds D2. 3. 6. 8 T G1. 3 M1. 5–7 महानभूत् (for ऽभवन्महान्). — e) K4. 6. 7 V1 B0. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 माया-; G2 प्रजा- (for प्रज्ञा-). — d) G2 समपद्यते.

43 a) K6 B0 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3 6. 8 तथावि- (D6 °दि)ष्टम्; Da3 समा°; T1 ततो दिष्टम्; T2 G1. 3 M1. 5–7 तमोविष्टम् (for तमा°). K2 ततो; K6 अथ (for अथो). — b) T2 G1 M7 मुनयो (for ऋषयो). M7 देवतां. V1 D5 तदा (for तथा). — c) K1. 2. 4 अस्तुवं (K4 °वन्) (for स्तुवन्तः). K6 आत्मानं; B8 आसीनं (for ईशानं). D5. 7 स्तुवंतः सुखमासीनं. — d) K1 प्रादोदयन्; K2 प्राचोदयान्; D4. 9 प्रावोदयन्; D5 प्रानो°.

44 a) G1 रथस्तस्य. Da3 रथमास्थस्य शक्रस्य. — c) Da3. a4 corrupt. — d) T2 G1 3 M1 वपुर् (for रूपम्). K6 B8 (marg. as in text) M5 सुदुर्लभं; K7 D4. 9 सुदर्शनं; Da4 D3. 5. 7 सुदुर्दर्शं (for °र्दृशम्).

Colophon. Ś1 G6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6 V1 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–8 T G1–3 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 वृत्रवधः; K7 D4. 9 वृत्रवधे ज्वरोत्पत्तिः; M5. 6 वृत्रसंमोहनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 6; B7 M1. 5–7 106; Dn1 Ds2 D7 T1 G2. 3 107; T2 120; G2 122. — *Śloka no.:* Da4 D8 45; Dn1. n4 44.

273

☞ This adhy. is missing in G6 (cf. v. l. 12. 259. 1).

1 Ś1 is missing up to 26ab (cf. v. l. 12. 263. 52). K2. 6 om. the ref. — a) D4 नु; D5. 7 च (for तु). D7 T G1. 3 तदा राजन् (for महाराज). — b) K1 Da4 D2 सर्वतः (for °शः). K2 ज्ञानावृष्टस्य सर्वतः. — c) Da4 अभवद्.

2 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K1. 2 Da3 ज्वलित(Da3 °क्त)स्यो; Da4 ज्वालिंत्यस्यो; G2 M1. 5–7 जृंभितश्च (G2 °तं च) (for ज्वलितास्यो). K4 Da3. a4 घोरे; G2 M1. 5. 6 घोरं (for घोरो). — b) G1 वैवर्णं; G2 वैगुण्यं; M5 वैवर्ण्यंश्च् (for °र्ण्यं). Da3. a4 Ds1 वागमत्; G2 M1. 5. 6 चाभवत् (for चागमत्). — d) D7 निश्वासश्च्; G2 उच्छ्वासश्च् (for श्वासश्च). K1. 2. 4. 7 Da3 D4. 9 M7 चास्य; B6 D5 चैव; Ds1 D6 चाथ (for चापि). B8 (marg. as in text) T1 G1. 3 अगमन् (for अभवन्). K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 तदा; B8 (marg.) सदा (for महान्). — f) Some MSS. निश्वासश्च्. M1. 5–7 नरोत्तम (for महान्नृप). T1 श्वासश्चाप्यगमन्नृप.

3 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) T2 M5 शिवाश्च्; Ca (gloss: शृगाली) शिवा (as in text). D4. 6 वाशिव- (for चाशिव-). Dn4 Ds2 -संकाशात्; T2 M5

उल्काश्च ज्वलितास्तस्य दीप्ताः पार्श्वे प्रपेदिरे ॥ ३

गृध्रकङ्कवडाश्चैव वाचोऽमुञ्चन्सुदारुणाः ।
वृत्रस्योपरि संहृष्टाश्चक्रवत्परिबभ्रमुः ॥ ४

ततस्तं रथमास्थाय देवाप्यायितमाहवे ।
वज्रोद्यतकरः शक्रस्तं दैत्यं प्रत्यवैक्षत ॥ ५

अमानुषमथो नादं स मुमोच महासुरः ।
व्यजृम्भत च राजेन्द्र तीव्रज्वरसमन्वितः ।
अथास्य जृम्भतः शक्रस्ततो वज्रमवासृजत् ॥ ६

स वज्रः सुमहातेजाः कालाग्निसदृशोपमः ।
क्षिप्रमेव महाकायं वृत्रं दैत्यमपातयत् ॥ ७

ततो नादः समभवत्पुनरेव समन्ततः ।
वृत्रं विनिहतं दृष्ट्वा देवानां भरतर्षभ ॥ ८

वृत्रं तु हत्वा भगवान्दानवारिर्महायशाः ।
वज्रेण विष्णुयुक्तेन दिवमेव समाविशत् ॥ ९　　C. 12. 10153　B. 12. 28?[2]. 11　K. 12. 288. 11

-संकाशास् (for °शा). Da3. a4 शिवा च शिवमाकाशा. — ^{b}) D5 तस्या (for तस्य). Da3 M5 वक्रा (for वक्त्रात्). K2 सुधारुणा; Dn4 सदारुणा; D4 T2 सुदारुणाः; D5. 7 G2. 3 सुदारुणात् (for °णा). — ^{c}) K7 D4. 9 निपपात (for निष्प°). — ^{d}) K1 स्तृतिः (for स्मृतिः). D5. 7 तस्य च; T G1. 3 नष्टास्य (for सा तस्य). — ^{f}) K1 दीप्ताः. K1. 2 D3. 5. 7 पार्श्वं; B7 पार्श्वः (for पार्श्वे).

4 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) D5. 7 गृध्राः कंका (for गृध्रकङ्क-). K2. 4 D5. 7 -वटाश्; D9 -षडाश्; T G1–3 M1. 5–7 -वळाश् (for -वडाश्). K1 गृध्रवंकटाश्चैव; K6 कंका गृध्रा बलाश्चैव; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 गृध्राः कंका बलाकाश्च (B6–9 Da3. a4 बलाश्चैव). — ^{b}) K2 वचो (for वाचो). K7 M1. 7 [ऽ]मुंचत्. Da3 सुदारुणः. — ^{c}) Da4 वृत्रश्च (for °स्य). K4. 6 Bo 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G1 संसृष्टाश्; K7 D4. 9 संतुष्टाश्; M7 संवृष्टाश् (for संहृष्टाश्).

5 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K1 अतस् (for ततस्). B6 (marg.) D5. 7 G1–3 तु (for तं). G2 रंगम् (for रथम्). T1 त्वरितम् (for तं रथम्). — ^{b}) K1. 2 देवाप्याय(K2 देवोप्याव)तस्; Bo. 6 (marg as in text). 8 Dn4 D2. 3. 6. 8 M5–7 देवाप्यायि(M6 °यी)त (for °यितस्). — ^{d}) K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 समवै(D3 °सुदै)क्षत; K7 G1 प्रत्यवैक्ष्य(G1 °क्षि)त; G2 अभिवीक्ष्यत (for प्रत्यवैक्षत).

6 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) D3 महा-; D7 च यन् (for अथो). G1 दानं (for नादं). D5 अमानुषं च यन्नादं. — ^{b}) K2. 6 B8 Da3 a4 मुमोच स (Da3. a4 सु-) (by transp.). B9 महास्वनः; Da3 °सुर. — D5 reads 6^{c}–7^{d} twice. — ^{e}) K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 5 (both times). 6–9 व्यजृंभच्चै(Dn4 °भाच्चै)व (for °जृम्भत च). T1 G1 व्य(G1 वि)जृंभत महाराज. — ^{d}) B3 (marg) समावृतः (for -समन्वितः). — ^{e}) K6. 7 B7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 D4. 5 (both times) 7 तथास्य (for अथा°). Da3 चक्रस्; T1 G1. 3 तस्य (for शक्रस्). — ^{f}) T1 G1. 3 शक्रो; G2 M5 तथा (for ततो). K1 om. (hapl.) from मवासृजत् up to दैत्य (in 7^{d}).

7 Ś1 missing (cf. v. l. 1). For the repetition in D5, cf. v. l. 6. K1 om. up to दैत्य (cf. v. l. 6). D5 transp. 7^{ab} and 7^{cd}. — ^{a}) T1 G1. 3 स (for सु-). K7 Da3 -तेजा (for -तेजाः). — ^{b}) K1 कालाग्निसदृशोपमाः; T G1. 3 कालांतकयमोपमः; G2 कालाग्निसमविग्रहः. — D5 repeats 7^{c} after 7. — ^{c}) D3 महाभाग; D5 (third time) महासुरो (for °कायं). — ^{d}) K2 D4. 5 (both times). 7. 9 M7 दैत्यं वृत्रम् (by transp.); K6 V1 B9 Dn4 वृत्रदैत्यम्; K7 दिव्यं वृत्रम्; G2 दैत्यवृत्रम्. K2 अपादयत्.

8 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K7 D4. 7 9 transp. 8^{ab} and 8^{cd}. Da3. a4 om. 8^{c}–9^{a}. D5 om. (hapl.) 8^{cd}. — ^{c}) K7 च; T1 G1 हि (for वि-). — After 8, K7 reads 12^{e} for the first time, repeating it in its proper place.

9 Ś1 missing (cf. v. l. 1). Da3. a4 om. 9^{a} (cf. v. l. 8). — ^{a}) K6. 7 B6. 7 T1 G2 M1. 5. 6 हत्वा तु (K6 च) (by transp); G1 निहत्वा. K1 भगवन्; Bo Dn1 D2. 6. 8 मघवा; B6–9 Dn4 Ds D3 मघवान्; G2 बल° (for भग°). — ^{b}) K1 मानवारिं; Da4 दानवारि- (for °वारिर्). — ^{c}) B8 (marg.) सुक्तेन (for -युक्तेन). — ^{d}) K7 Ds1 D6 विशम्; Da4 Ds2 G1 M1. 5–7 बिसम्; D4. 9 बिशम् (for दिवम्). — After 9, B6 ins. an addl. colophon [*Adhy. name :* वृत्रवध].

10 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — ^{b}) K1. 4 M7 अभिनिस्मृता (for °निःसृता). Da8 शरीरादभिनिःसृता.

C. 12. 10153
B. 12. 283[2]. 11
K. 12. 288. 11

अथ वृत्रस्य कौरव्य शरीरादभिनिःसृता ।
ब्रह्महत्या महाघोरा रौद्रा लोकभयावहा ॥ १०

करालदशना भीमा विकृता कृष्णपिङ्गला ।
प्रकीर्णमूर्धजा चैव घोरनेत्रा च भारत ॥ ११

कपालमालिनी चैव कृशा च भरतर्षभ ।
रुधिरार्द्रा च धर्मज्ञ चीरवस्त्रनिवासिनी ॥ १२

साभिनिष्क्रम्य राजेन्द्र तादृग्रूपा भयावहा ।
वज्रिणं मृगयामास तदा भरतसत्तम ॥ १३

कस्यचित्त्वथ कालस्य वृत्रहा कुरुनन्दन ।
स्वर्गायाभिमुखः प्रायाल्लोकानां हितकाम्यया ॥ १४

बिसान्निःसरमाणं तु दृष्ट्वा शक्रं महौजसम् ।
कण्ठे जग्राह देवेन्द्रं सुलग्ना चाभवत्तदा ॥ १५

स हि तस्मिन्समुत्पन्ने ब्रह्महत्याकृते भये ।
नलिन्यां बिसमध्यस्थो बभूवाब्दगणान्बहून् ॥ १६

अनुसृत्य तु यत्नात्स तया वै ब्रह्महत्यया ।
तदा गृहीतः कौरव्य निश्चेष्टः समपद्यत ॥ १७

— ^{c}) $K_{4.6}$ $Bo._{6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.6.8}$ G_2 M_{5-7} ब्रह्मवध्या (for °हत्या). K_1 G_2 महाघोर- (for °घोरा). — ^{d}) B_6 (marg.).$_8$ (marg. as in text) D_4 रौद्री. K_7 B_7 -भयावहाः; T_1 G_3 -भयंकरा (for -भयावहा). G_1 रौद्रा घोरभयंकरा.

11 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 1). K_6 om. (hapl.) 11^{a}–13^{b}. K_7 repeats 11 after 13^{ab}. — ^{a}) T $G_{2.3}$ M_7 कराळ- (for °ल-). $K_{1.2}$ B_6 (marg.).$_8$ G_2 $M_{1.5.6}$ -वदना; K_7 (both times) B_6 (orig.) $_9$ $D_{5.7}$ T $G_{1.3}$ -दर्शना (for -दशना). Da_3 घोरा (for भीमा). — ^{b}) K_1 -पिंगलाः; T $G_{2.3}$ -पिंगळा. — ^{c}) M_6 विकीर्ण- (for प्र°). $M_{1.5-7}$ चापि (for चैव).

12 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 1). K_6 om. 12 (cf. v. l. 11). — ^{a}) Ds_1 -पालिनी; G_2 -मालिका (for -मालिनी). — ^{b}) $Bo._8$ (marg.) $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.6.8}$ कृत्येव; B_6 (marg.).$_7$ कृष्णा च (for कृशा च). — K_7 reads 12^{c} for the first time after 8. — ^{c}) T_1 $G_{1.3}$ रुधिराक्ता (for °रार्द्रा). — ^{d}) V_1 $Bo._{6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3\ 5-8}$ चीर($Da_{3.a4}$ चिर-; Dn_4 Ds_1 वीर)वल्कलवासिनी (B_6 °धारिणी); T $G_{1.3}$ $M_{1.5-7}$ चीरवस्त्रा वि(T_1 °स्त्रवि)भीषणा.

13 $Ś_1$ missing (cf. v. l 1). K_6 om. 13^{ab} (cf. v. l. 11). — ^{a}) T $G_{1.3}$ तु वि(T_2 निः)स्वस्य; G_2 $M_{1.5-7}$ सा हि निष्क्रम्य (for साभिनिष्क्रम्य). — ^{b}) D_7 तादृग्भूता (for °ग्रूपा). — After 13^{ab}, K_7 repeats 11. — ^{c}) B_7 वज्रेण (for वज्रिणं). — ^{d}) T_2 तथा; M_5 सदा (for तदा). K_1 B_9 भारत- (for भरत-).

14 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 1). — ^{b}) D_5 रघु- (for कुरु-). — ^{c}) D_7 T_1 $G_{1.3}$ [अ]भिमुखं (for °मुखः).

15 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K_6 $B_{8.9}$ D_9 (before corr.) विसान्; K_7 V_1 $B_{6.7}$ $D_{5.6.9}$ विशान्; Bo Ds $D_{2.3}$ (by corr.) वेगान्; $Da_{3.a4}$ बिशान्; $Dn_{1.n4}$ सा वि-; D_7 T $G_{1.3}$ सा तु (for बिसान्). $K_{6.7}$ निःसरमानं; B_9 °माणस्; Da_3 न स्मरमाणं (for निःसर°). T $G_{1.3}$ तं (for तु). — ^{b}) K_4 D_4 महोजसं. — ^{c}) G_3 हत्या (for कण्ठे). K_6 V_1 $Bo_{6.7.9}$ $Da_{3.a4}$ जग्राह कंठे (by transp.); $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.6.8}$ जग्राह वध्या. — ^{d}) K_2 स्वलग्ना; Ds_2 सुमग्ना (for सुलग्ना). G_2 विमनाश्च भवत्तदा.

16 $Ś_1$ missing (cf. v. l 1). — ^{a}) K_2 स ह (for स हि). — ^{b}) K_6 V_1 $Bo._{6-9}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.6.8}$ M_{5-7} ब्रह्मवध्या- (for °हत्या-). K_7 [ऽ]नघे (for भये). — ^{c}) V_1 Da_3 Dn_1 n_4 Ds $D_{2.3.5-8}$ T $G_{1.3}$ $M_{1.5.6}$ नलि(M_6 °ळि)न्या (for °न्यां). K_6 V_1 B_9 $Da_{3.a4}$ $D_{4.6.9}$ बिश-; Ds_1 विश- (for बिस-). — ^{d}) $K_{4.6}$ V_1 $Bo._{6.7.8}$ (marg.).$_9$ Da_4 $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.5.6.8}$ उवास (for बभूव). Da_3 Dn_4 -गुणान् (for -गणान्).

17 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) $M_{1.5.6}$ अभि- (for अनु-). K_7 B_8 $D_{4.9}$ स यत्नात्तु; $D_{5.7}$ सयत्नस्तु; T_1 $G_{1.3}$ [अ]नुयत्नेन; T_2 तु यत्नेन (for तु यत्नात्स). M_7 तु (for स). — ^{b}) K_7 $D_{4.9}$ तदा (for तया). — ^{c}) K_7 V_1 $Da_{3.a4}$ Dn_1 D_3 (marg. as in text).$_{4.9}$ M_7 तया; T $G_{1.3}$ कंठे (for तदा). — ^{d}) K_4 निश्चेष्टाः; K_6 V_1 $Bo._{6.7.8}$ (marg. as in text).$_9$ $Da_{3.a4}$ Dn_1 n_4 Ds $D_{2.3\ 6.8}$ निस्तेजाः (for निश्चेष्टः). K_7 $D_{4.9}$ निश्चेष्टोथा(D_4 °ष्टाप्या)भवत्तु सः (K_7 °त्तदा).

18 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) D_4 व्यपोहनं; T_1 G_1 चापनये. — ^{c}) K_6 $B_{6.7.8}$ (marg.) Da_3 a_4 च; G_2 तु (for तां). T_1 $G_{1.3}$ नाशकर्त्तां तु (G_3 हि) देवेशो. — ^{d}) K_6 V_1 $Bo._{6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.8}$ M_{5-7} °वध्यां (for °हत्यां). B_7 व्यपोहितां;

तस्या व्यपोहने शक्रः परं यत्नं चकार ह ।
न चाशकत्तां देवेन्द्रो ब्रह्महत्यां व्यपोहितुम् ॥ १८
गृहीत एव तु तया देवेन्द्रो भरतर्षभ ।
पितामहमुपागम्य शिरसा प्रत्यपूजयत् ॥ १९
ज्ञात्वा गृहीतं शक्रं तु द्विजप्रवरहत्यया ।
ब्रह्मा संचिन्तयामास तदा भरतसत्तम ॥ २०
तामुवाच महाबाहो ब्रह्महत्यां पितामहः ।
स्वरेण मधुरेणाथ सान्त्वयन्निव भारत ॥ २१
मुच्यतां त्रिदशेन्द्रोऽयं मत्प्रियं कुरु भामिनि ।
ब्रूहि किं ते करोम्यद्य कामं कं त्वमिहेच्छसि ॥ २२

ब्रह्महत्योवाच ।

त्रिलोकपूजिते देवे प्रीते त्रैलोक्यकर्तरि ।
कृतमेवेह मन्येऽहं निवासं तु विधत्स्व मे ॥ २३
त्वया कृतेयं मर्यादा लोकसंरक्षणार्थिना ।
स्थापना वै सुमहती त्वया देव प्रवर्तिता ॥ २४
प्रीते तु त्वयि धर्मज्ञ सर्वलोकेश्वरे प्रभो ।
शक्रादपगमिष्यामि निवासं तु विधत्स्व मे ॥ २५

भीष्म उवाच ।

तथेति तां प्राह तदा ब्रह्महत्यां पितामहः ।
उपायतः स शक्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहत ॥ २६ C. 12. 10170 B. 12. 283[2]. 28 K. 12. 288. 28

Dn4 °हितं.

19 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —a) D2 om. from तया up to संचिन्त (in 20c). K1. 4 तदा; K7 lacuna; Da4 त्वया; D5. 7 तथा (for तया). M7 गृहीतस्तु तया तत्र.

20 Ś1 missing (cf. v. l. 1). D2 om. up to संचिन्त (cf. v. l. 19). —a) B0 Da3 Dn1. n4 Ds D3. 6. 8 स (for तु). V1 ज्ञात्वा शक्रं गृहीतं तं. —b) K6 V1 B0. 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 6. 8 G1–3 M1. 5–7 -वध्यया (for -हत्यया). —c) K6. 7 D8 स (for सं-). —d) K4 तदा भरतर्षभ (submetric).

21 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —a) K2 D3 (before corr.) तम् (for ताम्). K7 D4. 5. 7 9 T G1. 3 महातेजा (for °बाहो). —b) K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 6 8 G2 M5. 6 ब्रह्मवध्यां (for °हत्यां). K4. 7 B7 9 Da3 D6 पितामह; G1 °महं (for °महः). —c) K2 मध्वरेण (for मधु°). —d) B0. 6 शांत्वयन्.

22 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —a) K6 त्रिदसेंद्रो. —b) K6 V1 B0. 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 भाविनि; D7 G1 2 भामिनी (for °नि). —c) B7 अहं (for अद्य). —d) K7 D4. 9 कामं त्वं कम्; B7 Da4 Dn1. n4 D2. 3. 8 कामं किं त्वम्; B8 T2 कामं त्वं किम्; M1. 5. 6 कं त्वं कामम्.

23 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G2 M5–7 ब्रह्मवध्या (for °हत्या). —a) D4 om. (? hapl.) from त्रिलोक up to प्रीते (in 23b). K2. 4 V1 B7. 8 (marg. as in text) Da3. a4 Ds त्रैलोक्य- (for त्रिलोक-). Da3 -पूज्यते (for -पूजिते). K2 T1 देव (for देवे). —b) K1 प्रीतं (for प्रीते). K6 -कर्मणि; D5. 7 -भर्तरि (for -कर्तरि). —c) Dn1 D6 हि (for [इ]ह). K2 मन्योहं; K4. 6 V1 B0. 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2. 3. 6. 8 मन्यामि (Ds1 °नि); T1 G3 मन्या ह (for °न्येऽहं). D5. 7 कृतं मन्येहमे (D7 °न्ये ममे) वेह. —d) G1 सु- (for तु). K2. 4 निधत्स्व मे; B9 विधत्सया; D5. 7 वदस्व मे.

24 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —c) K7 D4. 9 स्थापिता वै सु-; B8 (marg. as in text) स्थापनेयं सु-; D4 °ना वै तु; T2 G1 °नायै सु-; G2 °नायेह; M1. 5. 6 °ना सा सु-; M7 °ना साधु (for °ना वै सु-). —d) K1. 2 भुवि; T2 G1 देव (for त्वया). K1. 2 Da4 D5. 7 T G3 प्रकीर्तिता (for प्रव°).

25 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —a) K1 corrupt. Ds1 त्वपि (for त्वयि). K2 देवेश; B8 D5. 7 धर्मज्ञे; G2 धर्मज्ञः (for °ज्ञ). —b) K1 सर्वं (for सर्व-). K2 -देवेश्वरे; K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T G2. 3 -लोकेश्वर; G1 °श्वरः (for °श्वरे). K1 D4. 7. 9 G1 M7 प्रभौ (for प्रभो). —c) K4. 6. 7 B8 (marg. as in text) Da3. a4 Ds1 D8 T2 अपि; Dn4 अयं (for अप-). B8 (marg.) -क्रमिष्यामि (for -गमि°). —d) K6 V1 B0. 6. 7. 9 Da3 Dn1 Ds D2. 3. 6. 8 M1. 5–7 सं-; Da4 lacuna; Dn4 स (for तु). K2. 4 निधत्स्व; K7 D4. 5. 7. 9 वदस्व (for विधत्स्व).

26 Ś1 missing up to 26ab (cf. v. l. 1). G1 M1. 5–7 om. the ref. Da3. a4 om. 26ab. —a) K4 स्वां (for तां). K1. 2. 4 ब्रह्महत्यां; B8 तदा प्राह (by

C.12.10171 B.12.283[2].29 K.12.286.29 ततः स्वयंभुवा ध्यातस्तत्र वह्निर्महात्मना ।
ब्रह्माणमुपसंगम्य ततो वचनमब्रवीत् ॥ २७
प्राप्तोऽस्मि भगवन्देव त्वत्सकाशमरिंदम ।
यत्कर्तव्यं मया देव तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ २८
ब्रह्मोवाच ।
बहुधा विभजिष्यामि ब्रह्महत्यामिमामहम् ।
शक्रस्याद्य विमोक्षार्थं चतुर्भागं प्रतीच्छ मे ॥ २९
अग्निरुवाच ।
मम मोक्षस्य कोऽन्तो वै ब्रह्मन्ध्यायस्व वै प्रभो ।
एतदिच्छामि विज्ञातुं तत्त्वतो लोकपूजित ॥ ३०
ब्रह्मोवाच ।
यस्त्वां ज्वलन्तमासाद्य स्वयं वै मानवः क्वचित् ।
बीजौषधिरसैर्वह्ने न यक्ष्यति तमोवृतः ॥ ३१
तमेषा यास्यति क्षिप्रं तत्रैव च निवत्स्यति ।
ब्रह्महत्या हव्यवाह व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ३२
भीष्म उवाच ।
इत्युक्तः प्रतिजग्राह तद्वचो हव्यकव्यभुक् ।
पितामहस्य भगवांस्तथा च तदभूत्प्रभो ॥ ३३

---

transp); T1 G1.3 प्राह ततो — b) K1 2.4 तदा प्राह; K6 V1 Bo.6–9 Dn1.n4 Ds D2.3 6 8 T2 G2 M6–7 ब्रह्मवध्यां (for °हत्यां). B9 om (hapl.) from पितामहः up to ब्रह्महत्यां (in 26d). K7 Ds1 D2.6 पितामह. — c) K7 Da3 D4.9 तु (for स). M7 उपायात्तस्य शक्रस्य. — d) K6 V1 Bo.6 (marg. as in text).7.8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T2 G1 M5–7 ब्रह्मवध्यां (Da3 °ध्या); K7 °वत्या (for °हत्यां). K1 व्यपोहतु; V1 D5.7 T1 G1.3 M1.5–7 °हितुं; Bo Dn4 °हतः; B6.8 (both marg.).9 °हयत्; T2 °हितु (for °हत).

27 a) K1 2 स्यातस; K7 [अ]ध्यास्ते (for ध्यातस). — b) K7 T1 G1.3 त्वग्निर्; G2 चाग्निर् (for वह्निर्). K1 D2 महात्मनः. D6 तत्र ब्रह्मामिहात्मना. — c) K2 D2 ब्रह्मणम्; Da3 ब्राह्मणम् (for ब्रह्मा°). K7 D4.9 संगत्य (for °म्य). — d) Ś1 K1.2.4 तदा (for ततो).

28 Before 28, K6 B7.8 Da3.a4 ins. अग्निरुवाच. — a) K7 Bo Da3.a4 D6 भगवान् (for °वन्). Ś1 K1.2 अयं प्राप्तोस्मि भगवंस्. — b) K1 अरिंदमं; K6.7 V1 Bo 6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 T G1–3 M7 अनिंदित (K6 Da4 D4.9 T1 G3 °त.); M1.5.6 अनिंदितं (for अरिंदम). — c) K2 G1 तत् (for यत्). D6 महादेव; M7 तया देव (for मया देव). — d) D5.7 भवांस्तद् (by transp.). K4.7 Da4 Dn1.n4 Ds D2.4.6–9 G1 अर्हसि (for °ति).

29 b) K6 V1 Bo 6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 T2 M5–7 ब्रह्मवध्याम् (for °हत्याम्). — c) D6 T2 M1 5.6 [अ]स्य (for [अ]द्य). — d) K7 प्री*च्छ; Ds1.s2 (before corr.) D6.7 प्रतीक्ष; M1 प्रयच्छ (for प्रतीच्छ).

30 D5 om. the ref. — a) D6 मोक्षाय (for मोक्षस्य). K1 कौंतो वै; K2.4 कौंतेय; T1.2 (before corr. as in text) G1 काल्लो वै; G2 तातो वै (sic); G3 कालं वै (for कोऽन्तो वै). — b) Da3.a4 त्रायस्व; D5 ध्यायसि (for ध्यायस्व). B8 T1 G1.3 तत्; T2 M1.5–7 मे (for वै). D6 विभो (for प्रभो). V1 ब्रह्महत्यास्वतत्प्रभो (sic); B6 (marg.) ब्रह्मंस्तद्ब्याहर प्रभो; G2 ब्रह्मवध्यासु वै प्रभो. — c) Ś1 K1.2.4 [अ]हं (for वि-). D5.7 विज्ञातुमिच्छामि (by transp.). — d) K1 -पूजिता; K4 Bo.7 Da4 D4.9 -पूजितः (for °त). T G1.3 M7 त्वत्तो लोकप्रपूजित.

31 a) Ś1 K1.2 यस्त्वा; M7 यो वै (for यस्त्वां). G1 यस्त्वांजलिं समासाद्य. — c) M7 बीजौषधै (for °षधि-). — d) K7 B8 Dn4 G1 यक्षति; D4 वक्ष्यति (for यक्ष्यति). Da4 ततो वृतः; D5.7 तमोगतः; Ca °वृतः (as in text).

32 a) K4 तमेषां; Da4 corrupt; D6 तमेषौ (for तमेषा). G3 तमेवास्यति क्षिप्रं (submetric). — b) T G1.3 वि-; G2 lacuna (for च). D5.7 निवत्स्यते; G1 -निवत्सति. — c) K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 T G2 M5–7 ब्रह्मवध्या (for °हत्या). V1 महाबाहो (for हव्यवाह). — d) M1.5–7 व्यैतु. T मनसो (for मा°). D7 व्यथः (for ज्वरः).

33 K2.6.7 Bo.7–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 T G1–3 M1.5–7 om. the ref. V1 reads it on marg. — a) K1 इत्युक्ताः; K7 D4.9 °क्ते; Da4 °क्तं (for °क्तः). — b) D4 तद्वचा. D6 -कव्यभाक्; G2 °वाट् (for °भुक्). — d) M6.7 तदा (for तथा). K1 प्रभोः; T G1.3 M7 पुरा (for प्रभो).

ततो वृक्षौषधितृणं समाहूय पितामहः ।
इममर्थं महाराज वक्तुं समुपचक्रमे ॥ ३४
ततो वृक्षौषधितृणं तथैवोक्तं यथातथम् ।
व्यथितं वह्निवद्राजन्ब्रह्माणमिदमब्रवीत् ॥ ३५
अस्माकं ब्रह्महत्यातो कोऽन्तो लोकपितामह ।
स्वभावनिहतानस्मान्न पुनर्हन्तुमर्हसि ॥ ३६
वयमग्निं तथा शीतं वर्षं च पवनेरितम् ।
सहामः सततं देव तथा छेदनभेदनम् ॥ ३७
ब्रह्महत्यामिमामद्य भवतः शासनाद्वयम् ।
ग्रहीष्यामस्त्रिलोकेश मोक्षं चिन्तयतां भवान् ॥ ३८

ब्रह्मोवाच ।

पर्वकाले तु संप्राप्ते यो वै छेदनभेदनम् ।
करिष्यति नरो मोहात्तमेषानुगमिष्यति ॥ ३९

भीष्म उवाच ।

ततो वृक्षौषधितृणमेवमुक्तं महात्मना ।
ब्रह्माणमभिसंपूज्य जगामाशु यथागतम् ॥ ४०
आहूयाप्सरसो देवस्ततो लोकपितामहः ।
वाचा मधुरया प्राह सान्त्वयन्निव भारत ॥ ४१ C.12. 10185 B.12. 283[2]. 43 K.12 288. 44

---

34 Ś1 K1.2.4 D4.5.7 om. (hapl.) 34; K7 D8 read it on marg. — a) B9 तथा (for ततो). G1 वृक्षोषधि- (for वृक्षौ°). D6 -तृणां (for -तृणं). — b) Da4 Ds1 समाहुय; G1 °भूय (for °हूय). K7 D6 M7 पितामह. — c) M1.5.6 इदम् (for इमम्). — d) T G1.3 एवोप- (for समुप-). — After 34, T G1.3 Kumbh. ed. ins. (= 12. 273. 49):

731* इयं वृत्रादनुप्राप्ता ब्रह्महत्या महाभया ।
पुरुहूतं चतुर्थांशमस्या यूयं प्रतीच्छत ।

[(L. 1) Kumbh. ed. पुत्राद् (for वृ°). T2 ब्रह्म-वध्या भयावहा (for the post. half). — (L. 2) T1 G3 पुरुहूताच् (for °हूतं). T1 प्रतीच्छ तं; T2 प्रयिच्छथ (for प्रतीच्छत).]

35 a) G1 वृक्षोषधि- (for वृक्षौ°). D6 -तृणां (for -तृणं). — b) Ś1 K1.2 यथा तथा; M5.6 यतव्यथं (for यथातथम्). — c) K1 व्यधितं; K7 व्यतितं (for व्यथितं). T G1.3 ह्यभवद् (for वह्निवद्).

36 a) K4.6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.6.8 T G1–3 M5–7 -वध्यायाः; K7 V1 D3–5.7.9 M1 -हत्यायाः (for -हत्यातो). — b) Ś1 K1.2 भागो; B9 Dn4 D6 कौंते (for कोऽन्तो). — c) K1 D4.9 स्वभावनिहितान्; K7 °निहतो; T1 G2.3 M1.5–7 स्वभावाभिहतान्; T2 °वाग्नि° (for °वनिहतान्). K4.6 V1 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5–8 दै(D5 दे)वेनाभिहता(B7 °पि हता-; Dn4 °भिमहा)नस्मान्. — d) D5.7 त्वं (for न). D6 हेतुम् (for हन्तुम्). D6 अर्हति.

37 a) Ś1 K1.2 M6 अग्निस् (for अग्निं). D5.7 सदा दीप्तं (for तथा शीतं). M7 हितं (for शीतं). — b) K4 वर्षं च; D5.7 वर्षंतं (for वर्षं च). — c) K6.7 B1.9 Da3.a4 D4.9 T G3 M1.5–7 सहाम (for °मः). K7 सतते (for °तं). D5.7 G2 सहामहे सदा देव. — d) Ds1 छेदेन (for छेदन-). K6 V1 B9 Dn1.n4 Ds2 D2.3.5–8 -भेदने (for °नम्). T1 G1 तथा भेदं च (G1 °देन) छेदनं.

38 K4 om (hapl.) 38a–39b. — a) K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 T G1–3 M5–7 ब्रह्म-वध्याम् (for °हत्याम्). — b) G2 भगवत्- (for भवतः). Ś1 K1.2 स्वयं (for वयम्). — c) K2.7 B6–8 Da4 D3.6.7 T1 G3 गृहीष्यामस् (T1 G3 °म); K6 V1 D5 ग्रहिष्यामस् (K6 °म) (for ग्रही°). — d) K2 मोक्षो (for मोक्षं). D5.7 G2 चिंतय नो (for °यतां). K7 D4.9 तथा छेदनभेदनं (= 37d).

39 K4 om. 39ab (cf. v. l. 38). — a) V1 ब्रह्म-काले; Da3 पूर्वं° (for पर्वं°). D4 नु (for तु). G3 संप्राप्तो (for °प्ते) — b) Ś1 K1.2.7 D4.9 वज्र (for वै). K6.7 V1 Dn4 D4.5.7.9 -भेदने; Da4 T2 °न (for °नम्). — c) T1 G1.3 ततो (for नरो). — d) Ś1 K1.2.6 B8 T G1.3 एव (for एषा).

40 T2 om the ref. — b) D9 एकम् (for एवम्). M1.6.7 उक्ते (for उक्तं). M1.6 महात्मनः. — d) K7 D4.9 च; Da3 [आ]शुर्. D5.7 यथासुखं (for °गतम्).

41 b) G2 ब्रह्मा; M1.5.6 स्त्रियो (for ततो). Da4 लोकाः; D5 लोकं (for लोक-). D6 M7 -पितामह. — c) K7 lacuna for धुरया प्राह. — d) Bo D6 शांत्व-यन्.

42 a) D6 इदम् (for इयम्). T G1.3 इंद्रम् (for इन्द्राद्). — b) K4.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds

C. 12. 10186
B. 12. 283[2]. 44
K. 12. 288. 45

इयमिन्द्रादनुप्राप्ता ब्रह्महत्या वराङ्गनाः ।
चतुर्थमस्या भागं हि मयोक्ताः संप्रतीच्छत ॥ ४२

अप्सरस ऊचुः ।

ग्रहणे कृतबुद्धीनां देवेश तव शासनात् ।
मोक्षं समयतोऽस्माकं चिन्तयस्व पितामह ॥ ४३

ब्रह्मोवाच ।

रजस्वलासु नारीषु यो वै मैथुनमाचरेत् ।
तमेषा यास्यति क्षिप्रं व्येतु वो मानसो ज्वरः ॥ ४४

भीष्म उवाच ।

तथेति हृष्टमनस उक्त्वाथाप्सरसां गणाः ।
स्वानि स्थानानि संप्राप्य रेमिरे भरतर्षभ ॥ ४५

ततस्त्रिलोककृद्देवः पुनरेव महातपाः ।
अपः संचिन्तयामास ध्यातास्ताश्चाप्यथागमन् ॥ ४६

तास्तु सर्वाः समागम्य ब्रह्माणममितौजसम् ।
इदमूचुर्वचो राजन्प्रणिपत्य पितामहम् ॥ ४७

इमाः स्म देव संप्राप्तास्त्वत्सकाशमरिंदम ।
शासनात्तव देवेश समाज्ञापय नो विभो ॥ ४८

ब्रह्मोवाच ।

इयं वृत्रादनुप्राप्ता पुरुहूतं महाभया ।
ब्रह्महत्या चतुर्थांशमस्या यूयं प्रतीच्छत ॥ ४९

आप ऊचुः ।

एवं भवतु लोकेश यथा वदसि नः प्रभो ।

D2. 3. 6. 8 T G2 M5–7 ब्रह्मवध्या (for °हत्या). K4 वरांगनां; B7 Ds1 D3. 4. 6 G1 °गना (for °गनाः). — c) V1 D5. 7 तृतीयम् (for चतुर्थम्). Ś1 K1. 2. 4 अस्य; D6 अस्यां (for अस्या). K6 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg.) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 6 M1. 5–7 भागांशं; D2. 8 भागार्थं; G2 भागं वै (for भागं हि). K7 D4. 9 चतुर्थभागमेवं हि; T1 G1 °र्थंस्यास्य भागं हि. — d) V1 मयोक्तं; B7 Da4 D4 G1 °क्ता; Dn4 G2 °क्तः (for °क्ताः). V1 B6 (marg.). 8 Dn4 Ds D4. 5. 7. 9 T G2. 3 संप्रतीच्छथ; D8 संप्रतीक्षती (for °च्छत).

43 a) M1. 5. 6 संग्रहे (for ग्रहणे). — b) Ś1 K1. 2. 4 भगवं(K1 4 °वां)स्; D3 देवेंद्र (for देवेश) Bo कृत- (for तव). — c) K1 मोक्षे (for मोक्षं). K4 Da4 समयते; Bo Ds2 D3 शमयतो (for सम°). — d) Da4 पितामहः.

44 a) Da4 रजस्वलास्तु. K7 D4. 9 नारीणां (for °षु). — b) K4 ये (for यो). T G1. 3 आव्रजेत् (for आचरेत्). — c) Ś1 K1. 6 तमेव (for °षा). K6 [आ]-यास्यति (for या°). — d) K6 व्यंतु; M1. 5–7 व्यैतु (for व्येतु). Da3. a4 D5 ते (for वो).

45 a) G2 ततेति. K1 Ds1 D6 -मनसा (for -मनस). — b) K2. 4 उक्ताश्च; K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1. 3 इत्युक्त्वा (for उक्त्वाथ). G2 M1. 5. 6 ऊचुरप्सरसां गणाः. — d) K6. 7 V1 B6–9 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 G3 M1. 5–7 पुरुषर्षभ (for भरत°).

46 a) G1 तु (for त्रि°). Ds1 देव (for देवः). — b) Ś1 K1. 2. 4 पितामह. (K1. 4 °ह) (for महातपाः). — c) K4 आपः. Dn4 सिंचिंतयग्मास (sic). — d) D5. 7 धातास् (for ध्यातास्). Ś1 K1 2. 4 अपि च; K6 B7 Da4 T1 चाप्युप- (for चाप्यथ).

47 a) T1 च (for तु). Dn1 तथागम्य (for समागम्य). — b) M7 अमितौजसः. — c) D8 घोरं (for राजन्).

48 Before 48, B3 ins. आप ऊचुः. 48^{ab} is partly damaged in B6. — a) Ś1 K1. 2 स्मो; T G1. 3 तु (for स्म). Da3. a4 देवं (for देव). — T1 om. (hapl.) 48^{b}–49^{a}. V1 reads 48^{b}–49^{a} on marg — b) K7 D9 चतुर्मुखं (D9 °ख); M1 5–7 अनिंदित (for अरिंदम). — c) K6 V1 Bo. 6. 7 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 6. 8 G2 M1 5–7 लोकेश; D5 देवस्य (for देवेश). — d) K1 (before corr.) समाज्ञापय. V1 Ds1 D2 मे (for नो). Bo Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 T2 M1. 5–7 प्रभो; D6 प्रभोः.

49 T1 om. 49^{a} (cf. v. l. 48). V1 reads 49^{a} on marg. G1 om. the ref. — a) K1 (by corr.) वृषाद्; T2 तावद्; G1. 3 वधाद् (for वृत्राद्). — b) K2 G1 पुरुहूत- (for °हूतं). Ś1 K1. 2 भयावहा; D5 महाप्रभा; G2 ममाज्ञया (for महाभया). — c) Bo. 7. 8 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6 8 G2 M1. 5–7 ब्रह्मवध्या (for °हत्या). — d) G1 अस्य यूयं (for अस्या यूयं). V1 Bo. 6. 8 Ds2 D4. 7. 9 T G3 M1 6. 7 प्रतीच्छथ; Ds1 D5 °क्षथ; D8 °च्छता; D8 °क्षत (for °च्छत).

50 a) D8 T G1. 3 देवेश (for लोकेश). — b)

मोक्षं समयतोऽस्माकं संचिन्तयितुमर्हसि ॥ ५०
त्वं हि देवेश सर्वस्य जगतः परमो गुरुः ।
कोऽन्यः प्रसादो हि भवेद्यः कृच्छ्रान्नः समुद्धरेत् ॥ ५१

ब्रह्मोवाच ।

अल्पा इति मतिं कृत्वा यो नरो बुद्धिमोहितः ।
श्लेष्ममूत्रपुरीषाणि युष्मासु प्रतिमोक्ष्यति ॥ ५२
तमेषा यास्यति क्षिप्रं तत्रैव च निवत्स्यति ।
तथा वो भविता मोक्ष इति सत्यं ब्रवीमि वः ॥ ५३

भीष्म उवाच ।

ततो विमुच्य देवेन्द्रं ब्रह्महत्या युधिष्ठिर ।
यथानिसृष्टं तं देशमगच्छद्देवशासनात् ॥ ५४
एवं शक्रेण संप्राप्ता ब्रह्महत्या जनाधिप ।
पितामहमनुज्ञाप्य सोऽश्वमेधमकल्पयत् ॥ ५५
श्रूयते हि महाराज संप्राप्ता वासवेन वै ।
ब्रह्महत्या ततः शुद्धिं हयमेधेन लब्धवान् ॥ ५६
समवाप्य श्रियं देवो हत्वारींश्च सहस्रशः ।
प्रहर्षमतुलं लेभे वासवः पृथिवीपते ॥ ५७
वृत्रस्य रुधिराच्चैव खुखुण्डाः पार्थ जज्ञिरे ।
द्विजातिभिरभक्ष्यास्ते दीक्षितैश्च तपोधनैः ॥ ५८
सर्वावस्थं त्वमप्येषां द्विजातीनां प्रियं कुरु । C.12.10203 B.12.283(2).61 K.12.288.62

Ds1 मोक्षे (for मोक्षं). Bo शमयतो; B7 काम° (for सम°). —d) Ds1 स (for सं-). G1 संचितयतुम् (sic).

51 a) B8 (marg.) लोकेश (for देवेश). —b) V1 Bo Dn1 Ds D2.3.6.8 G2 M1.5–7 जगतः परमा गतिः; Dn4 °तः कारणं प्रभो. —c) K6.7 V1 B8 Da3.a4 D4.5.7.9 T1 G1.3 M1.5–7 प्रसाद्यो (for °दो). —d) Dn1.n4 यन् (for यः). Dn1.n4 नः कृच्छ्रात् (by transp.); G1 कृच्छ्रं न.

52 a) K1 2.4 अल्प इति; T2 G1 अल्पायिति. Dn4 मतं (for मतिं). —d) K4.6.7 Da4 Dn4 D4.6 -मोक्षति (for -मोक्ष्यति).

53 a) Ś1 K1.2.4 तमेव; K6 B7–9 Da3 a4 तत्रैषा; K7 तमेषां; Bo Dn1.n4 Ds D2 3 6.8 तमियं (Dn4 °मं); G2 तमे* (for तमेषा). — Ds1 reads 53b twice. —b) Ś1 तत्र चैव; K6 सा तत्रैव (for तत्रैव च). B7 विवत्स्यति; Da4 विनश्यति (for निवत्स्यति). —c) K2 यथा; Ds D7 T G1.3 तदा (for तथा). —d) K1 [अ]सत्यं; D6 सत्त्वं (for सत्यं). K4 G1 च (for वः). Dn4 इति सत्यं ब्रवीद्वचः.

54 Some MSS. om. the ref. —a) G2 देवेंद्रो (for °वेन्द्रं). —b) K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 T G1.3 M1.5–7 ब्रह्मवध्या; G2 °हत्यां (for °हत्या). —c) V1 Bo.8 (marg. as in text) Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 G2 -विसृष्टं; B9 -विसृष्टस् (for -निसृष्टं). V7 आवासम्; Bo.7 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 T G1.3 M1.5–7 तं वासम्; B8 संवासम्; G3 स्वं वासम् (for तं देशम्). —d) K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 अगमद्; K7 °च्छेद्; G2 °च्छन् (for °च्छद्).

55 a) K2 D5.7 क्रमेण (for शक्रेण). —b) V1 Bo.8 (marg. as in text) Da3 Dn1.n4 Ds D2.3 6 8 T G1–3 M1.5–7 ब्रह्मवध्या (for °हत्या). G2 परंतप (for जनाधिप). —c) K7 Da4 D4.6.9 अनुमाप्य; G2 M1 त्वनुज्ञाप्य (for अनु°). —d) K1.2 सोष(K2 °चु)मेधम् (sic) (for सोऽश्व°).

56 a) V1 Bo Dn1.n4 Ds D2.3.5–8 M1.5–7 च (for हि). B8 महाभाग (for °राज). —b) K6 संप्राप्तो (for °प्ता). D5.7 च (for वै). —c) K6 V1 Bo.6–9 Dn1 n4 Ds D2.3.6.8 T2 M5–7 ब्रह्मवध्या; G1 °वृध्या (for °हत्या). T1 G1 वृतः; G3 गतः (for ततः). K2 सिद्धिं (for शुद्धिं). —d) Ś1 K2.4 सोश्वमेधादवाप्तवान्; K1 सोश्वमेधमकल्पयत्.

57 a) K1 श्रिये देहो (for श्रियं देवो). —c) D9 अतुल्यं.

58 b) Ś1 (by corr.) K2 खखंडाः; Ś1 (*sup. lin.*) हि खंडाः; K1 ह्विडगंडाः (sic); K4.7 Dn1 n4 D2–4.8.9 शिखंडाः; B7 खुक्षुंडाः; D5.7 शिखंडीः; T G1.3 M7 बुद्बुदाः; M1 बुकुंडाः (for खुखुण्डाः). K7 Da4 यज्ञिरे (for जज्ञिरे). ❀ Ca: खुखुण्डाः, बहिस्थछत्राकाः (sic) ॥ Cs: खुखुण्डाः मयूराः—मयूरो मेचकः कुन्द खुखुण्डः पलिकस्तथा—इति मधुमती । ❀ —c) K7 D4.9 सुरक्ष्या-(K7 °क्षा)स्; Bo Dn4 अभक्षास्. —d) D6 वीक्षितैश् (for दी°).

59 a) K1 सर्वावस्थे; B8 (marg.) T G1.3 °वस्थस्;

C. 12. 10203 B. 12. 283[2] 61 K. 12. 288. 62 इमे हि भूतले देवाः प्रथिताः कुरुनन्दन ॥ ५९
एवं शक्रेण कौरव्य बुद्धिसौक्ष्म्यान्महासुरः ।
उपायपूर्वं निहतो वृत्रोऽथामिततेजसा ॥ ६०
एवं त्वमपि कौरव्य पृथिव्यामपराजितः ।
भविष्यसि यथा देवः शतक्रतुरमित्रहा ॥ ६१
ये तु शक्रकथां दिव्यामिमां पर्वसु पर्वसु ।
विप्रमध्ये पठिष्यन्ति न ते प्राप्स्यन्ति किल्बिषम् ॥ ६२
इत्येतद्वृत्रमाश्रित्य शक्रस्यात्यद्भुतं महत् ।
कथितं कर्म ते तात किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ६३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७३ ॥

२७४

युधिष्ठिर उवाच ।
पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
अस्ति वृत्रवधादेव विवक्षा मम जायते ॥ १
ज्वरेण मोहितो वृत्रः कथितस्ते जनाधिप ।

D7 °वस्थां. K4 तुमप्येषां (sic); K7 D4. 9 त्वमेवैषां; Da4 त्वमन्येषां. — b) K6 श्रियं; G3 lacuna (for प्रियं). — c) K1 (before corr.) देहाः (for देवाः). — d) K6 प्रस्थिताः; K7 पृथिताः.

60 a) K7 एव (for एवं). K1 क्रमेण (for शक्रेण). — b) K2 -मोक्ष्यान्; K7 D4. 9 -शौक्ष्म्यान्; Da4 Dn4 -सौक्ष्मान्; D5. 7 -सूक्ष्म्यान्; G1 -सौक्ष्मं; M7 -सौम्यान् (for -सौक्ष्म्यान्). T1 महासुराः. — c) D6 -पूर्वं- (for -पूर्वं). D5. 7 उपायः पूर्वविहितो; T2 उपायान्निहतो युद्धे. — d) V1 वीर्येण (for वृत्रोऽथ). K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 T G2. 3 M1. 5–7 ह्यमित-; V1 G1 अमित-; B8 (orig.) चामित-; D5 [ऽ]प्यमित- (for ऽथामित-). D6 -तेजसः.

61 a) Ś1 K1 त्वाम् (for त्वम्). Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G1 कौंतेय (for कौरव्य). — b) G1 प्रथिताम् (for पृथिव्याम्). K4 M1 अपराजित. — c) D4 om. (hapl.) from सि up to पठिष्य (in 62c). G1 M1 भविष्यति (for °सि). — d) G1 अमित्रह.

62 D4 om. up to पठिष्य (cf. v. l. 61). — c) V1 Bo. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T G1–3 M1. 5–7 वदिष्यंति (for पठि°). — d) Da3. a4 प्राप्नोति; Dn4 G1 प्राप्स्यंति; M7 प्राप्यंति. D8 किल्बिषः.

63 Before 63, T1 G3 ins. भीष्म उवाच. — a) G1 वृतम् (for वृत्रम्). T1 आसाद्य; G1 आश्रुत्य (for आश्रित्य). — d) K7 D9 अन्यत् (for भूयः). G1 इच्छति (for °सि).

Colophon. G6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan*: Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1–3 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K1. 2. 4 वृत्रवधोपाख्यानं समाप्तं; K7 D4 5. 7. 9 वृत्रवधे ब्रह्महत्याविभागः; V1 M1. 5–7 वृत्रवधः; Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G1 वृत्रवधः समाप्तः; D4. 9 (both also) समाप्तं वृत्रवधोपाख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 106; Dn1 Ds2 D7 T1 G3 108; Dn4 M1. 6 7 107; D8 102; T2 121; G1 100; G2 123; M5 109. — *Śloka no.*: Da4 Dn1. n4 65; D8 68.

274

☞ This adhy. is missing in G6 (cf. v. l. 12. 259. 1).

1 c) K4 Bo. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T G1. 3 अस्मिन्; M7 अत्र (for अस्ति). D6 क्षत्र- (for वृत्र-). K2 G2 -वधे देव; T G3 -वधे त्वेव; G1 -वधे तात (for -वधादेव). — d) K7 विक्षया; Da4 विवक्ष्या. Da3. a4 D5. 7 समजायते (D5. 7 °त) (for मम जा°). Ś1 K1. 2 विवक्षा मम भारत.

2 a) K1 त्वरेण (for ज्वरेण). Dn4 वृत्र; D6 विप्रः (for वृत्रः). — b) Dn4 Ds1 M1. 5. 6 कथितं (for °तस्). — c) Dn4 D7 निहते (for °तो). Ś1 K1 वासवेण. G2 M1. 5. 6 [अ]थ; M7 [आ]ह (for [इ]ह). — d) B8 [इ]व (for [इ]ति). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 तदा; D5. 7 सदा (for मम).

निहतो वासवेनेह वज्रेणेति ममानघ ॥ २
कथमेष महाप्राज्ञ ज्वरः प्रादुरभूत्कुतः ।
ज्वरोत्पत्तिं निपुणतः श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो ॥ ३
भीष्म उवाच ।
शृणु राजञ्ज्वरस्येह संभवं लोकविश्रुतम् ।
विस्तरं चास्य वक्ष्यामि यादृशं चैव भारत ॥ ४
पुरा मेरोर्महाराज शृङ्गं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
ज्योतिष्कं नाम सावित्रं सर्वरत्नविभूषितम् ।
अप्रमेयमनाधृष्यं सर्वलोकेषु भारत ॥ ५
तत्र देवो गिरितटे हेमधातुविभूषिते ।
पर्यङ्क इव विभ्राजन्नुपविष्टो बभूव ह ॥ ६
शैलराजसुता चास्य नित्यं पार्श्वे स्थिता बभौ ।
तथा देवा महात्मानो वसवश्च महौजसः ॥ ७
तथैव च महात्मानावश्विनौ भिषजां वरौ ।
तथा वैश्रवणो राजा गुह्यकैरभिसंवृतः ॥ ८
यक्षाणामधिपः श्रीमान्कैलासनिलयः प्रभुः ।
अङ्गिरःप्रमुखाश्चैव तथा देवर्षयोऽपरे ॥ ९
विश्वावसुश्च गन्धर्वस्तथा नारदपर्वतौ । C. 12. 10218 B. 12. 284[3]. 11 K. 12. 289. 11

3 a) G1 अथ (for कथम्). D2 महाप्रज्ञ-. — b) K6 B6–9 Da3. a4 D5. 7 T G1–3 M1. 5–7 ज्वरः प्रादुर्बभूव ह; K7 V1 Bo Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 °दुर्बभौ कुतः. — c) ❀ Ca: निपुणतः, भावप्रधानो निर्देशः । नैपुण्यादित्यर्थः । ❀ — d) K2. 7 B6–9 Da3. a4 D4. 9 T1 G1 विभो (for प्रभो).

4 a) K4. 6 V1 Bo. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 [इ]मं; B7 Da3. a4 [ए]व (for [इ]ह). — D7 repeats 4^{cd} after 5^{ab}. — c) T G3 विस्तारं (for विस्तरं). Ś1 K1. 2. 4 चैव; Da4 वास्य (for चास्य). Dn4 वक्षामि. — d) K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 7 (both times). 8. 9 T2 G1. 2 M7 यादृशश् (for °शं). G2 M7 चैष (for चैव).

5 St. 5–17 = (var.) Vāyu P., I. 30. 81–93. K2 om. (hapl.) 5. — a) K4 मेरौ (for मेरोर्). K7 महाराजं; T G1. 3 °भाग (for °राज). — b) Dn4 त्रैलोक- (for °क्य-). K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M1. 5–7 -पूजितं (for -विश्रुतम्). — After 5^{ab}, D7 repeats 4^{cd}. D7 om. (hapl.) 5^{cd}. — c) D5 ज्योतिष्मान् (for °ष्कं). ❀ Ca. p. s: सावित्रं, सवित्राधिष्ठितम् । ❀ — d) T2 सर्वं (for सर्व-). — e) K1 अनादृष्यं; D3 °ध्यष्यं. — f) G1 सिद्धं (for सर्व-). B8 -लोकेन (for -लोकेषु). — After 5, T1 G3 ins.:

732* ख्यातमासीत्स्वतेजोभिरावार्यार्कप्रभं स्थितम् ।
[T1 अधिकार्क- (for आवार्यार्क-).]

6 a) K2 गिरिजटे (for °तटे). — b) Da3. a4 -विभूषितं (for °ते). — c) V1 पर्यंकम्. T1 बभ्राजन्; G2 विभ्राजति; M7 वै भ्राजन् (for विभ्रा°). — d) G2 om. ह.

7 a) Ś1 K1. 2 [अ]प्यस्य; Da3 [अ]थास्य; T1 पश्यन्; G3 M7 तस्य (for चास्य). — b) D5. 7 M1 पार्श्व- (for पार्श्वे). Ś1 K1. 2 बभूव ह; T G1. 3 व्यवस्थिता (for स्थिता बभौ). — c) T1 G3 तत्र; G1 तदा (for तथा). Da4 देवो (for देवा). — d) K1 वासवश् (for व°). K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G2 [अ]मितौजसः (for महौजसः).

8 a) K7 om. च. D5. 7 महाभागाव् (for °त्मानाव्).

9 a) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T G1–3 M1. 5–7 ईश्वरः (for अधिपः). — b) Bo Da3. a4 D4. 6. 8. 9 कैलाश- (for °स-). — After 9^{ab}, T G1. 3 M7 ins.:

733* शङ्खपद्मनिधी चोभौ ऋद्ध्या परमया सह ।

[T2 G1 M7 -निधिभ्यां च (for -निधी चोभौ). T2 G1 M7 लक्ष्म्या (for ऋद्ध्या).]

— T G1. 3 M7 cont.: K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 G2 M1. 5. 6 ins. after 9^{ab}:

734* उपासन्त महात्मानमुशना च महाकविः ।
सनत्कुमारप्रमुखास्तथैव च महर्षयः ।

[= (var.) Vāyu P. I. 30. 85. K7 D4. 9 उपासते; T2 G1–3 °सत (for °सन्त). G3 उशनाश्. K6 V1 Bo. 6–8 (6. 8 marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 5. 6. 8 T2 महामुनिः; D8 तथा मुनिः (for महाकविः). — (L. 2) M7 तथा चैव (for तथैव च).]

— c) K7 D4. 9 आंगिरः-; Da4 अंगिरा-; T2 M1. 5. 6 अंगिर- (for °रः-). Da3 om. प्रमुखा. — d) K7 D4. 9 [ऽ]पि च (for ऽपरे).

C. 12. 10219 B. 12. 284(3). 11 K. 12 289 11 अप्सरोगणसंघाश्च समाजग्मुरनेकशः ॥ १०
ववौ शिवः सुखो वायुर्नानागन्धवहः शुचिः ।
सर्वर्तुकुसुमोपेताः पुष्पवन्तो महाद्रुमाः ॥ ११
तथा विद्याधराश्चैव सिद्धाश्चैव तपोधनाः ।
महादेवं पशुपतिं पर्युपासन्त भारत ॥ १२
भूतानि च महाराज नानारूपधराण्यथ ।
राक्षसाश्च महारौद्राः पिशाचाश्च महाबलाः ॥ १३
बहुरूपधरा हृष्टा नानाप्रहरणोद्यताः ।
देवस्यानुचरास्तत्र तस्थिरे चानलोपमाः ॥ १४
नन्दी च भगवांस्तत्र देवस्यानुमते स्थितः ।
प्रगृह्य ज्वलितं शूलं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ १५
गङ्गा च सरितां श्रेष्ठा सर्वतीर्थजलोद्भवा ।
पर्युपासत तं देवं रूपिणी कुरुनन्दन ॥ १६
एवं स भगवांस्तत्र पूज्यमानः सुरर्षिभिः ।
देवैश्च सुमहाभागैर्महादेवो व्यतिष्ठत ॥ १७
कस्यचित्त्वथ कालस्य दक्षो नाम प्रजापतिः ।
पूर्वोक्तेन विधानेन यक्ष्यमाणोऽन्वपद्यत ॥ १८
ततस्तस्य मखं देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ।
गमनाय समागम्य बुद्धिमापेदिरे तदा ॥ १९
ते विमानैर्महात्मानो ज्वलितैर्ज्वलनप्रभाः ।

---

10 a) Da3 (before corr.) गंधर्वास् (for °र्वैस्).

11 a) K7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T1 G1. 3 M1. 5–7 transp. शिवः and सुखः. G2 ववौ वायुः सुखस्पर्शो. — b) K1 ·गंधवहाः. — c) K1 सर्वे तु; Ds1 सर्वत्र (for सर्वर्तु). V1 ·सुमनोपेताः (for ·कुसुमो°). — d) K6 V1 B0 6 7 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G2 द्रुमास्तथा (for महाद्रुमाः).

12 a) D6 सिद्धाः (for चैव). — b) D6 साध्याश् (for सिद्धाश्). Dn4 om. from तपोधनाः up to पिशाचाश्च (in 13^{d}). B6 तपोधनः; Da2 ततो धनाः. — c) Da4 तद्वा देवः पशुपतिः. — d) Da4 T2 पर्युपासत. K4 सर्वदा; D5. 7 पांडव (for भारत).

13 Dn4 om. up to पिशाचाश्च (cf. v. l. 12). — b) The portion from रूपधरा up to B. 12. 321. 76^{i} is lost in Ś1 on missing fol. — c) D5 om. (hapl.) from महा up to चाश्च (in 13^{d}). B8 (marg.) महाराज (for °रौद्राः). — d) K1. 2. 4 महोरगाः (for महाबलाः).

14 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — a) G3 बंधुरूप·; T2 बहुकूप· (for °रूप·). K2 ह्यष्टा; B9 कृष्णा (for हृष्टा). — c) Dn4 दैवस्य (for दे°). — d) K1 2 D8 G1 M1. 5. 6 चानि(K2 °नु)लोपमाः; K4 चानलोपम; K7 D4. 9 G2 M7 चा(D4. 9 वा)चलोपमाः; V1 B8 (marg.) ह्यनलो° (for चानलो°).

15 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — a) D8 नंदीश् (for नन्दी). T1 G1. 3 M1. 5–7 तस्य (for तत्र). — c) K1. 2. 4 गृहीत्वा (for प्रगृह्य). B9 विपुलं (for ज्वलितं). K1 शून्यं (for शूलं). — d) K1 दीप्यमानाः; K2. 4 B0. 6. 8 (marg.). 9 Da3 Dn1. n4 Ds1 D2. 3 6. 8 °मानः (for °मानं).

16 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — a) K2 गंगां; D4 lacuna — c) K1 पर्युपासुश्च; K2 °पास्त च (for °पासत). K7 D4. 5. 7. 9 देवेशं; T G1. 3 M7 तं देवी (for तं देवं). — d) K1. 2. 4 ·सत्तम (for ·नन्दन).

17 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — a) K6. 7 V1 B6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 5–8 स एवं (by transp.); B7 Ds1 D8 स एव. — b) K2 सुरर्षभिः. — c) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 दे(K7 D5. 7. 9 दै)वतैश्च (for देवैश्च सु·). K6 B0. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 ·महातेजा (for °भागैर्). — d) D5. 7 [ऽ]प्यतिष्ठत; G3 [ऽ]ध्य° (for व्यति°). — After 17, B6 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan:* मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* ज्वरोत्पत्तिः].

18 Ś1 missing (cf. v. l. 13). Before 18, B6 ins. भीष्म उवाच. — a) K4 कर्हिचित् (for कस्य°). — Da4 om. 18^{d}–19^{c}. — d) K7 यक्ष्यमानो; B0 Dn4 यक्षमाणो. K1. 2 [ऽ]न्वबुध्यत; K6 [ऽ]नुपद्यत; K7 D4 [ऽ]भ्य° (for ऽन्व°).

19 St. 19–20 = Vāyu P. I. 30. 95–96. Ś1 missing (cf. v. l. 13). Da4 om. 19^{abc} (cf. v. l. 18). — a) K1. 2. 4. 7 Dn4 D4. 9 मखे; K6 समं (for मखं). G1 श्रुत्वा दक्षस्य तु मखं. — b) G1 देवाः (for सर्वे). — c) G1 M1. 5–7 गमने समुपागम्य. — d) K7 D4. 9 ततः (for तदा). D7 बुद्धिमेतामपेदिरे (sic).

20 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — a) G1 देवैर् (hypermetric) (for ते). — b) B8 (marg. as in

देवस्यानुमतेऽगच्छन्गङ्गाद्वारमिति श्रुतिः ॥ २०
प्रस्थिता देवता दृष्ट्वा शैलराजसुता तदा ।
उवाच वचनं साध्वी देवं पशुपतिं पतिम् ॥ २१
भगवन्क नु यान्त्येते देवाः शक्रपुरोगमाः ।
ब्रूहि तत्त्वेन तत्त्वज्ञ संशयो मे महानयम् ॥ २२

महेश्वर उवाच ।

दक्षो नाम महाभागे प्रजानां पतिरुत्तमः ।
हयमेधेन यजते तत्र यान्ति दिवौकसः ॥ २३

उमा उवाच ।

यज्ञमेतं महाभाग किमर्थं नाभिगच्छसि ।
केन वा प्रतिषेधेन गमनं ते न विद्यते ॥ २४

महेश्वर उवाच ।

सुरैरेव महाभागे सर्वमेतदनुष्ठितम् ।
यज्ञेषु सर्वेषु मम न भाग उपकल्पितः ॥ २५
पूर्वोपायोपपन्नेन मार्गेण वरवर्णिनि ।
न मे सुराः प्रयच्छन्ति भागं यज्ञस्य धर्मतः ॥ २६

उमा उवाच ।

भगवन्सर्वभूतेषु प्रभावाभ्यधिको गुणैः ।
अजेयश्चाप्रधृष्यश्च तेजसा यशसा श्रिया ॥ २७
अनेन ते महाभाग प्रतिषेधेन भागतः ।　C. 12. 10237 B. 12. 284[3]. 28 K. 12. 269. 29

---

text) ज्वलद्भिर् (for ज्वलितैर्). K1 ज्वलिन- (for ज्वलन-). G1 -प्रभैः (for -प्रभाः). K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (orig.) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G2 ज्वलनार्कसमप्रभैः. — c) K2 om. (hapl.) गच्छन्. — d) D5. 7 श्रुतं (for श्रुतिः).

21 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — a) K6 B6–9 Da3. a4 G1 प्रस्थितान्दै(G1 °न्दे)वतान्दृष्ट्वा.

22 Ś1 missing (cf. v. l. 13). Before 22, B9 ins. उमोवाच. — a) K7 D6 भगवान्. D5. 7 कुत्र (for क नु). B8 यास्येते; D4 पाल्येते. — c) K1. 2 G2 धर्मज्ञ (for तत्त्वज्ञ). — d) K6 B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 D5. 7 अभूत् (for अयम्).

23 Ś1 missing (cf. v. l. 13). K6 om. (hapl.) 23–24. G1 om. the ref. T1 देव; T2 रुद्र; G3 देवा; M7 ईश्वर (for महेश्वर). — a) D5. 7 T2 M7 महाभागः (for °भागे).

24 Ś1 missing (cf. v. l. 13). K6 om. 24 (cf. v. l. 23). K4 om. the ref. — a) B8 T2 एतन्; Dn4 D6 M7 एनं (for एतं). K7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3 महादेव (for °भाग). K4 उमा यज्ञे महाभाग (sic). — b) K4 V1 Bo. 6–9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 T G1–3 नाधि- (for नाभि-). B8 (marg.) -नंदति; Dn4 D6 G1 -गच्छति (for °सि). — d) Ds D2. 8 वा (for ते). B8 (marg. as in text) रोचते (for विद्यते).

25 Ś1 missing (cf. v. l. 13). D5. 7 ईश्वर; T1 G1–3 देव; T2 रुद्र (for महेश्वर). — a) T1 G3 एवं (for एव). — b) K4 B7 Dn1. n4 Ds D3. 5. 7. 8 पूर्वमेतद्; T1 G1. 3 यन्ममै°; T2 धर्ममे° (for सर्वमे°). — c) K1. 2. 4 G2 M7 यज्ञेषु मम सर्वेषु; D5. 7 यज्ञेषु सर्वभूतेषु. — d) Dn4 M1. 6 भागम् (for भाग). D5. 7 मम भागो न कल्पितः.

26 Ś1 missing (cf. v. l. 13). K1 om. 26. — a) B8 (marg.) पूर्वोक्तेनोपपन्नेन; Dn1 सर्वोपायोप°; M7 सर्वकालोप°. — d) K2 T2 धीमतः; Da4 कर्मतः; T1 G3 धीमतः; G1 धीमता (for धर्मतः).

27 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — a) K6 -वेदेषु; K7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Ds1 D4. 6. 9 -देवेषु; D5 -देवेभ्यः (for -भूतेषु). — b) K1. 2. 6 Bo Dn1 G2 प्रभवाभ्य(K1 °द)धिको गुणैः; K4 Ds1 D5. 7 प्रभावाप्य°; T G1. 3 M1. 5. 6 प्रभुरप्य(M1. 5. 6 °स्य)धिको गुणैः. — c) K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.) Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 अजय्यश्च; B9 आयम्यश्च; Ds1 अयज्यश्च (for अजेयश्च). K7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 5–8 T1 G3 चाप्यधृष्यश्च; V1 चाप्यदेयश्च (for चाप्रधृष्यश्च). V1 reads from धृष्य up to दुःख (in 28c) on marg.

28 Ś1 missing (cf. v. l. 13). V1 reads up to दुःख on marg. — b) G2 प्रतिषिद्धेन (for °षेधेन). — c) K6 Bo. 9 Da4 आपन्नं; Dn4 उत्पन्ने (for °न्नं). — d) K1 कंपथुश्च (for वेपथुश्च). B8 (marg. as in text) महानयं; Da4 महानघ (for समा°).

29 Ś1 missing (cf. v. l. 13). T G1. 3 om. the ref. — a) Da4 Ds1 उक्ता (for उक्त्वा). K6 च; D4 नु (for तु). — b) Ds2 तदा (for देवं). — c) K1. 2. 7 Da4 Dn4 D4 तूष्णी- (for तूष्णीं-). — d) K6

C. 12. 10237 B. 12. 284[3]. 29 K. 12. 289. 29 अतीव दुःखमुत्पन्नं वेपथुश्च ममानघ ॥ २८

भीष्म उवाच ।

एवमुक्त्वा तु सा देवी देवं पशुपतिं पतिम् ।
तूष्णींभूताभवद्राजन्दह्यमानेन चेतसा ॥ २९
अथ देव्या मतं ज्ञात्वा हृद्गतं यच्चिकीर्षितम् ।
स समाज्ञापयामास तिष्ठ त्वमिति नन्दिनम् ॥ ३०
ततो योगबलं कृत्वा सर्वयोगेश्वरेश्वरः ।
तं यज्ञं सुमहातेजा भीमैरनुचरैस्तदा ।
सहसा घातयामास देवदेवः पिनाकधृक् ॥ ३१
केचिन्नादानमुञ्चन्त केचिद्धासांश्च चक्रिरे ।
रुधिरेणापरे राजंस्तत्राग्निं समवाकिरन् ॥ ३२
केचिद्यूपान्समुत्पाट्य बभ्रमुर्विकृताननाः ।
आस्यैरन्ये चाग्रसन्त तथैव परिचारकान् ॥ ३३
ततः स यज्ञो नृपते वध्यमानः समन्ततः ।
आस्थाय मृगरूपं वै खमेवाभ्यपतत्तदा ॥ ३४
तं तु यज्ञं तथारूपं गच्छन्तमुपलभ्य सः ।
धनुरादाय बाणं च तदान्वसरत प्रभुः ॥ ३५
ततस्तस्य सुरेशस्य क्रोधादमिततेजसः ।
ललाटात्प्रसृतो घोरः स्वेदबिन्दुर्बभूव ह ॥ ३६
तस्मिन्पतितमात्रे तु स्वेदबिन्दौ तथा भुवि ।

B_8 (marg.).$_9$ $Da_{3.a4}$ दूयमानेन; B_8 (marg.) जृंभ° (for दह्य°). Dn_4 D_8 तेजसा (for चेतसा).

30 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 13). — ^{a}) $K_{1.2}$ श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). — ^{b}) K_6 तच् (for यच्). D_9 चिकीर्षिते. T_1 हृद्गतं किंचिदूर्जितं. — ^{c}) T_1 तमाज्ञापयामास (submetric). — ^{d}) $D_{5.7}$ तिष्ठंतम् (for तिष्ठ त्वम्). D_{5-7} अपि (for इति). V_1 नंदिनि; G_1 नंदनं (for नन्दिनम्). $K_{1.2}$ तिष्ठ त्वं वरवर्णिनि.

31 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 13). — ^{a}) K_1 योगबलाज्; K_2 यज्ञबलाज्; K_7 योगवरं; $D_{5.7}$ योगं बलं (for योगबलं). $K_{1.2}$ B_8 (marg.) $M_{1.5.6}$ ज्ञात्वा (for कृत्वा). — ^{b}) K_2 सर्वयोगीश्वरेश्वरः; T $G_{1.3}$ $M_{1.5-7}$ सर्वलोकमहेश्वरः (G_1 °रं); G_2 सर्वयोगेश्वरो हरः. — ^{c}) $Dn_{1.n4}$ $D_{6.8}$ T_1 $G_{1.3}$ स (for सु-). — ^{d}) V_1 B_7 तथा; D_3 (before corr.) T_1 सह (for तदा). — ^{e}) Ds_1 सहस्रा (for °सा). K_4 पातयामास; $D_{5.7}$ ज्ञापया°; D_2 वातया° (for घातया°). — ^{f}) $K_{1.2.4}$ पिनाकभृत् (for °धृक्).

32 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 13). — ^{a}) K_1 अमुंचंति; $K_{2.7}$ न मुंचंत; D_4 अमुंचंतः; $D_{5.7}$ विमुंचंतः; T $G_{1.3}$ $M_{1.5-7}$ अकुर्वंत (for अमुञ्चन्त). — ^{b}) $K_{1.2.4}$ वादांश्च; Da_4 कामांश्च; $D_{4.9}$ वासांश्च (for हासांश्च). $D_{5.7}$ केचिद्धासांसि जह्निरे. — ^{c}) T $G_{1.3}$ परे (for [अ]परे). — ^{d}) Da_4 G_1 समवाकिरत्. K_4 भीमैरनुचरैस्तदा (= 31^d).

33 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 13). — ^{a}) Da_4 Ds_1 $D_{4.9}$ समुत्पाद्य; $D_{2.5.7}$ समासाद्य; T $G_{1.3}$ समुत्क्षिप्य (for °त्पाट्य). $K_{1.2.4}$ के(K_2 किं)चिद्यूपार्थमुत्पाट्य. — ^{b}) K_4 विभ्रमुर्; K_6 बभ्रंसुर्; K_7 $D_{4.9}$ G_2 व्यभ्रमन्; T $G_{1.3}$ $M_{1.5-7}$ व्याक्षिपन् (for बभ्रमुर्). K_1 विकृता नराः; $D_{5.7}$ विकृतात्मनः (for °ननाः). — ^{c}) G_1 आस्यैश्चान्ये. T_1 G_1 चाग्रसंश्च; G_2 °संस्तत्र (hypermetric) (for °सन्त). G_3 आस्यैरन्यैरग्रसंत. — ^{d}) K_1 परिचाकरान्; G_1 °चारिकान्.

34 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 13). — ^{a}) Dn_4 Ds_1 D_6 G_1 नृपतेर् (for °ते). — ^{b}) $K_{1.2.4}$ ततस्ततः (for समन्ततः). — ^{d}) K_6 V_1 $Bo_{.6.7.8}$ (marg. as in text).$_9$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.5-8}$ [अ]भ्यगमत्; G_2 $M_{1.5.6}$ °द्रवत् (for °पतत्).

35 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 13). — ^{a}) K_7 न (for तं). — K_1 reads 35^{cd} on marg. *sec. m.* — ^{c}) K_6 V_1 $Bo_{.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.6.8}$ बाणेन; G_2 सशरं (for बाणं च). — ^{d}) K_7 D_9 ततो (for तदा). K_2 [अ]नुसरत; K_6 Bo Ds_1 [अ]न्वसरतः; B_8 (marg. as in text) चान्वसरत्; B_9 [अ]नुसरतः; Ds_2 $D_{5.7}$ त्वन्वसरत (for [अ]न्व°). $K_{1.2.4}$ M_7 प्रभो (for प्रभुः). T_1 G_1 तमन्वसरत (G_1 °तः) प्रभुः.

36 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 13). — ^{b}) K_1 क्रोधादसिततेजसाः (sic). — ^{c}) M_7 प्रस्नुतो (for प्रसृतो). — ^{d}) B_8 (marg. as in text) अजायत (for बभूव ह).

37 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 13). — ^{a}) B_9 अस्मिन् (for त°). Ds_2 पातित- (for प°). K_4 V_1 $Bo_{.6-9}$ $Dn_{1.n4}$ Ds_1 $D_{2.3.6.8}$ T G_{1-3} M_7 -मात्रे च; K_6 $Da_{3.a4}$ Ds_2 -मात्रेण; K_7 D_4 -मात्रे नु (for -मात्रे तु). — ^{b}) D_6 श्वेत- (for स्वेद-). $K_{1.2.4}$ V_1 $Bo_{.8}$

प्रादुर्बभूव सुमहानग्निः कालानलोपमः ॥ ३७
तत्र चाजायत तदा पुरुषः पुरुषर्षभ ।
ह्रस्वोऽतिमात्ररक्ताक्षो हरिश्मश्रुर्विभीषणः ॥ ३८
ऊर्ध्वकेशोऽतिलोमाङ्गः श्येनोलूकस्तथैव च ।
करालः कृष्णवर्णश्च रक्तवासास्तथैव च ॥ ३९
तं यज्ञं स महासत्त्वोऽदहत्कक्षमिवानलः ।
देवाश्चाप्यद्रवन्सर्वे ततो भीता दिशो दश ॥ ४०
तेन तस्मिन्विचरता पुरुषेण विशां पते ।
पृथिवी व्यचलद्राजन्नतीव भरतर्षभ ॥ ४१
हाहाभूते प्रवृत्ते तु नादे लोकभयंकरे ।
पितामहो महादेवं दर्शयन्प्रत्यभाषत ॥ ४२
भवतोऽपि सुराः सर्वे भागं दास्यन्ति वै प्रभो ।
क्रियतां प्रतिसंहारः सर्वदेवेश्वर त्वया ॥ ४३
इमा हि देवताः सर्वा ऋषयश्च परंतप ।
तव क्रोधान्महादेव न शान्तिमुपलेभिरे ॥ ४४
यश्चैष पुरुषो जातः स्वेदात्ते विबुधोत्तम ।　C. 12. 10258 B. 12. 284[3].47 K. 12. 289 47

(marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 M7 तदा (for तथा). K1. 2. 4 विभो; G1 भुवः (for भुवि).

38 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — a) D5. 7 ततस्तु (for तत्र च). — b) Da4 om. (hapl.) पुरुषः. — c) K1. 4 V1 B3 Da4 D5. 7 T2 [ऽ]तिमात्रो; K6 Bo. 6. 7. 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 M7 °मात्रं (for °मात्र-). B8 (marg.) -पिंगाक्षो; G2 M1. 5–7 -रक्तांगो (for -रक्ताक्षो). T1 G1. 3 अतिमात्रोतिरक्ताक्षो. — d) K1 Da4 T1 G1. 3 M5 हरिश्मश्रु-; K6 °श्मश्रूर्. T1 M1. 5. 6 विभूषणः (for विभी°).

39 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — a) K6 [ऽ]तिरोरांगः (sic); Ds1 °रोमांचः; T1 G1 °रिक्तांगः (G1 °गे); G2 °रोमा च (for °लोमाङ्गः). — b) K1. 2 Bo Da3 T M1. 5–7 श्येनानू(K1. 2 Bo °लू)कस्; K4 श्येनान्येकस्; K7 D4. 9 स्वेदाज्जातस्; B9 D5. 7 भी(D5 नी)षणांगस्; Da4 शेनातूकस्; G1 श्येनोनूनस्; G2 श्येनानूरुस्; G3 श्येनानीकस् (for श्येनोलूकस्). — Da3. a4 D4 om. (hapl.) 39[cd]; V1 reads the same on marg. — c) K4 D2. 8 कराल-; T G2. 3 M1. 5–7 कराळः; M1 °ळं (for °लः). G1 -वक्त्रश्च (for -वर्णश्च).

40 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — a) K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 G2 सु- (for स). B6 (marg. as in text) M1. 5. 6 महातेजा; G2 °तत्त्वो (for °सत्त्वो). T G1. 3 M7 स तं यज्ञं महातेजा. — b) K6 V1 Bo. 6–9 D8 T G1 दहन् (for ऽदहत्). K1. 2. 4 कक्ष्यम् (for कक्षम्). B8 Ds2 D3. 5. 7 इह (for इव). — After 40[ab], K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 ins.:

735* व्यचरत्सर्वतो देवान्प्राद्रवत्स ऋषींस्तथा ।

[Bo विचरत्; B3 (marg.) Da4 Ds2 व्यचरन् (for °रत्).]

— c) Da4 देवश्च. K6 B6–9 Da3. a4 प्राद्रवन्; K7 D4. 5. 7. 9 M1. 5. 6 व्यद्र°; Dn1 D2. 3. 8 [अ]प्या°; Ds2 T G1. 3 M7 [अ]भ्य° (for [अ]प्य°). — d) G2 भीतो (for भीता).

41 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — a) T1 G1. 3 ततस् (for तेन). M7 तस्मिन्विचरता तेन. — c) K1 च चलद्; K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 6. 8 ह्यचल(Dn1 °र)द् (for व्यच°). — d) G2 अतीव त्वरितं विभो.

42 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — b) M7 देवलोके (for नादे लोक-). — For 42[ab], K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 G2 subst.:

736* हाहाभूतं जगत्सर्वमुपलक्ष्य तदा प्रभुः ।

[K7 Da4 Dn1 Ds1 D4. 6. 9 उपलभ्य; Dn4 °लक्ष; G2 °वीक्ष्य (for °लक्ष्य). D4 सदा (for तदा).]

— c) K6 Da4 देवदेवं; Ds1 महाबाहुं (for °देवं).

43 Ś1 missing (cf. v. l. 13). Before 43, K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3 M7 ins. ब्रह्मोवाच. — a) K1. 2 भवते; D4 °ता (for °तो). T1 G1 वै (for ऽपि). — b) D4 भोगं; T1 G1. 3 भागान् (for भागं). V1 D5. 7 च (for वै). K1 प्रभोः. — d) M1. 5. 6 -लोकेश्वर (for -देवे°). D6 तथा (for त्वया). D5. 7 सर्वदेवेश्वरेश्वर.

44 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — a) M7 एतानि (for इमा हि). — b) B9 परंतपः; D5. 7 °तपाः.

45 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — a) T1 G1 एव; M7 चेह (for चैष). K2. 4 राजन् (for जातः). — b) Ds1 खेदात् (for स्वे°). K2. 4 B8 पुरुषोत्तम; B9 त्रिबु-

C. 12. 10255 B 12. 284[3] 47 K. 12. 229. 47 ज्वरो नामैष धर्मज्ञ लोकेषु प्रचरिष्यति ॥ ४५

एकीभूतस्य न ह्यस्य धारणे तेजसः प्रभो ।

समर्था सकला पृथ्वी बहुधा सृज्यतामयम् ॥ ४६

इत्युक्तो ब्रह्मणा देवो भागे चापि प्रकल्पिते ।

भगवन्तं तथेत्याह ब्रह्माणममितौजसम् ॥ ४७

परां च प्रीतिमगमदुत्स्मयंश्च पिनाकधृक् ।

अवाप च तदा भागं यथोक्तं ब्रह्मणा भवः ॥ ४८

ज्वरं च सर्वधर्मज्ञो बहुधा व्यसृजत्तदा ।

शान्त्यर्थं सर्वभूतानां शृणु तच्चापि पुत्रक ॥ ४९

शीर्षाभितापो नागानां पर्वतानां शिलाजतुः ।

अपां तु नीलिकां विद्यान्निर्मोकं भुजगेषु च ॥ ५०

खोरकः सौरभेयाणामूषरं पृथिवीतले ।

पशूनामपि धर्मज्ञ दृष्टिप्रत्यवरोधनम् ॥ ५१

रन्ध्रागतमथाश्वानां शिखोद्भेदश्च बर्हिणाम् ।

वित्तम (sic); Da4 Ds1 विबुधोत्तमः (Ds1 °मं); T2 G1 M1. 5–7 विबुधाधिप; G2 °धोपमः (for °धोत्तम). — c) Da4 जरो; D4 ज्वरा; D5. 7 हरो (for ज्वरो). — d) T G1. 3 M1. 5–7 वि- (for प्र-). Dn4 प्रचरिष्यथ.

46 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — a) Ds2 (before corr.; marg. as in text) करी-; T1 एष; G1 एकस्य (hypermetric); M1. 5. 6 एक- (for एकी-). Dn1 Ds1 D8 त्वस्य; Dn4 स्वस्य; G1 कस्य; G2 तस्या (for ह्यस्य). M7 नास्य वै एकभूतस्य. — b) K7 धारणा; Dn4 °णं (for °णे). G1 चेतसः (for तेजसः). K7 D9 प्रभोः. — c) K2 समार्था; K7 Da3. a4 G2 समर्थाः; D5. 7 सर्वस्य (for समर्था). — d) K1. 2. 4 सृजताम् (for सृज्य°). K6 G2 इयं (for अयम्).

47 Ś1 missing (cf. v. l. 13). Before 47, B8 ins. भीष्म उवाच. — a) K7 D4. 9 इत्युक्ते (for °क्तो). B9 ब्राह्मणा. — b) D4 वापि; G2 M1. 5. 6 चैव (for चापि). — c) T G1. 3 M7 भगवांस्तु (T2 °वांश्च; M7 °वांस्तत्) (for भगवन्तं). — d) D2. 4 G2 अमितो- (G2 °ते)जसं.

48 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — a) G3 परं (for परां). — b) K1. 2 वत्स्मयन्; K6 G1 विस्मयं; T1 G3 विस्मयंश्च; T2 उत्स्मयं (for °यंश्च). K1. 2. 4 वै (for च). K1. 2. 4 पिनाकभृत्; T2 °धृत्. — c) G2 स (for च). B8 M7 तथा; T G1–3 यथा (for तदा). — d) K1. 4 बत; K2 तव; K7 M7 भव; D5. 7 वचः (for भवः).

49 With 49–55, cf. Vāyu Pur. (Bibl. Ind.) I. 30. 296–302. Ś1 missing (cf. v. l. 13). — a) D6 ज्वरश्च. D5. 7 T G1. 3 M7 तु (for च). K2. 6 Da3. a4 -धर्मज्ञ (for °ज्ञो). — b) D5. 7 व्यभवत्; T2 व्यसृजस्; G3 °जन्; M1. 5. 6 [अ]भ्यसृजत् (for व्यसृ°). T2 M7 तथा (for तदा). — c) Da3. a4 सर्वधर्मज्ञ; M7 °सत्त्वानां (for °भूतानां). — d) Ds1 तं चापि (for तच्चापि). K4 पुत्रकः.

50 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — a) K1. 2. 4 शीर्षाभितापौ (K2 °पं); K7 B7 D4. 9 °तितापो; B0 °भिघातो; Da3 शीर्षाभिचापो. — b) K4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 G2. 3 शिलाजतु; T1 G1 Cv (gloss: शिखायां विद्यमानं जतुर्लाक्षा) शिखाजतु; T2 शिलाजितु; M7 °जतुं (for °जतुः). — c) K2 हि; G2 च (for तु). Da4 नीलीकां; Ca. n (gloss: Ca, जलमलम्; Cn, शैवालम्) नीलिकां (as in text). K2. 7 D4 विंद्यान्; D6 विद्यां; T G1. 3 M1. 5–7 विद्धि (for विद्यान्). — d) G1 भुजङ्केषु. ※ Cs: निर्मोकं नाम दृष्टिप्रत्यवरोधनं कियता कालेन भुजगशरीरात् पृथग्भवति । ※

51 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — a) K1. 2. 4 खो- (K4 ख)रकं; K6 T1 G1 M7 खौरकः (T1 G1 °कं); Dn4 कोरकः; Ds1 क्षौरकः; D5 घोरकः; D7 घोरकः; G2 औरसः; Cv क्षौरकं (for खोरकः). K2. 7 M1. 5. 6 सौरभेयानाम्; Ds1 सारमेयानां; D4 सोरनेयाणाम्. ※ Ca: सौरभेयाणां, गवाम् । खोरकः नीलिकापरपर्यायः ॥ Cn: खोरकः पशूनां पादरोगः ॥ Cs: खोरकः, खुररोगः । ※ — b) K7 उपरं; B7 मूसरं; B8 (marg.). 9 M1. 5. 6 ऊषरः; Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 ऊखरं; Ds1 मुखरं (for ऊषरं). — c) K4 पश्यताम् (for पशूनाम्). D9 धर्मज्ञे (for °ज्ञ). — d) M1. 5. 6 दृष्टिः (for दृष्टि-). V1 -प्रत्यवरोधकं; M1. 5. 6 प्रत्यवरोधनः.

52 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — a) K1. 2. 4. 7 D4. 9 रंध्रो(K2 °ध्रे)गतम्; K6 D5. 7 Ca (gloss: रन्ध्राख्याग्रजघनभागावसादकृतम्) रंध्रोद्ग(K6 °द्र)तम्; B7 रंध्रगतम्; B9 रक्षा° (for रन्ध्रा°). D6 अपाश्वानां (for अथा°). T G1. 3 M1. 5–7 रंध्रोद्गम(T2 °ग्रह)मनश्वानां; G2 रंध्रोद्गमं तथाश्वानां; Cv रंध्रोद्भवश्च मध्यानां. ※ Cn. p: रन्ध्रागतं, अश्वगलरन्ध्रगतं मांसखण्डम् । ※ — b) K1. 2 शिरोभेदश्च; M7 शिखोद्भेदं. — c) K1. 2 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Ds1 D3, 4. 6. 9 नेत्रागः (for रोगः). K4. 6. 7

नेत्ररोगः कोकिलानां ज्वरः प्रोक्तो महात्मना ॥ ५२
अब्जानां पित्तभेदश्च सर्वेषामिति नः श्रुतम् ।
शुकानामपि सर्वेषां हिक्किका प्रोच्यते ज्वरः ॥ ५३
शार्दूलेष्वथ धर्मज्ञ श्रमो ज्वर इहोच्यते ।
मानुषेषु तु धर्मज्ञ ज्वरो नामैष विश्रुतः ।
मरणे जन्मनि तथा मध्ये चाविशते नरम् ॥ ५४
एतन्माहेश्वरं तेजो ज्वरो नाम सुदारुणः ।
नमस्यश्चैव मान्यश्च सर्वप्राणिभिरीश्वरः ॥ ५५
अनेन हि समाविष्टो वृत्रो धर्मभृतां वरः ।
व्यजृम्भत ततः शक्रस्तस्मै वज्रमवासृजत् ॥ ५६
प्रविश्य वज्रो वृत्रं तु दारयामास भारत ।
दारितश्च स वज्रेण महायोगी महासुरः ।
जगाम परमं स्थानं विष्णोरमिततेजसः ॥ ५७
विष्णुभक्त्या हि तेनेदं जगद्व्याप्तमभूत्पुरा ।
तस्माच्च निहतो युद्धे विष्णोः स्थानमवाप्तवान् ॥ ५८
इत्येष वृत्रमाश्रित्य ज्वरस्य महतो मया ।
विस्तरः कथितः पुत्र किमन्यत्प्रब्रवीमि ते ॥ ५९
इमां ज्वरोत्पत्तिमदीनमानसः C. 12. 10271 B. 12. 284[3]. 63 K. 12. 289. 63

V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 कोकिलस्य (for °लानां). —d) V1 महात्मनः; D6. 7 °त्मनां.

53 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —a) D5 reads the portion from नां up to थ (in 54a) twice. K1. 2. 4 अरीणां; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 5 (both times). 6–8 T G3 अवीनां; D2 अविनां; G1 आवीनां (for अब्जानां). K1. 2. 4 मित्र-; V1 T G1. 3 M7 चित्र-; D2. 8 पीत-; G2 पत्र-; M1 बीज- (for पित्त-). K6. 7 Da4 D4. 9 तु (for च). —b) K1 न (for नः). V1 श्रुतिः; D8 श्रुते. —c) T2 शुष्कानाम् (for शुका°). M1. 5. 6 इति (for अपि). D5 (both times). 7 धर्मज्ञ (for सर्वेषां). K7 D4. 9 शुनामपि च धर्मज्ञ. —d) K1 ऊर्छिता; K2 तर्किका; K6 हिक्किका; V1 हिक्किका; B9 D4 हिकिका; Dn4 D9 हिष्किका; Ds D6 हिक्काका; T1 G1. 3 ईहि(T1 °ही)का; M6 एहिका (for हिक्किका). K1 प्रोद्यते; D4 प्रोव्यते (for प्रोच्यते). G2 ईहिकाप्येषोच्यते ज्वरः. ❀ Cv: हिक्किका, क्षणे क्षणे मलम् । ❀

54 Ś1 missing (cf. v. l. 13). For the repetition in D5, cf. v. l. 53. —a) B8 च; T1 G1–3 [अ]पि (for [अ]थ). — M1. 5–7 om. (hapl.) 54bc. —b) D4 इहोद्यते. —c) K6 [अ]नु; K7 Ds1 D4. 9 च (for तु). K1. 2. 4 राजेंद्र; K7 D4 9 सर्वेषु (for धर्मज्ञ). —d) M1. 5–7 श्रमो (for ज्वरो). K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G2 M1. 5–7 भारत; T1 विज्वरः (for विश्रुतः). —f) D4 मध्यं (for मध्ये). D4 T1 G1. 3 वा (for च). K1. 2. 4 G2 सदा; T G1. 3 तथा; M1. 5–7 नृणां (for नरम्).

55 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —a) G1 एतं; G2 एवं (for एतन्). G3 महेश्वरं (for माहे°). —b) K7 D4. 5. 7. 9 [ए]व (for सु-). K1. 2 B8 (marg. as in text) महासुरः; B7 सुदारणः. —c) K4 नमसश्च (for °स्यश्च). K7 सर्वज्ञ; D4. 5. 7. 9 धर्मज्ञ; G2 पूज्यश्च (for मान्यश्च).

56 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —b) K6 D6 वर. —c) K4 व्यजंभंत; Dn4 व्यजृंभंत; D4 व्यजंभत (for व्यजृम्भत). K2 B8 (marg. as in text) T2 तदा (for ततः). K2 Da4 D4 G1 शक्र. —d) T G1. 3 M7 ततो (for तस्मै). K2 अथासृजत्; K7 T1 G1 समा°; B8 (marg.) D5. 7 तथासृ° (for अवासृ°).

57 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —a) K4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 वज्रं; Da4 वज्रे (for वज्रो). K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 च (for तु). T G1. 3 प्रविश्य वृत्रं तु तदा. —b) G2 मारयामास (for दार°). —c) K1. 2 स हि; M1. 5. 6 चैव (for च स). —d) K1. 4 महासुराः (K4 °र); T1 G1. 3 स दानवः. —f) V1 अतुल- (for अमित-).

58 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —a) K4 विष्णोर् (for विष्णु-). T G1. 3 -भक्तो (for -भक्त्या). —b) K6 महत् (for अभूत्). K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 तदा (for पुरा). —c) K1. 2. 4 स (for च). —d) D6 अवाप्नुयात् (for अवाप्तवान्).

59 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —a) K6 B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 एतद् (for एष). —b) Dn1 भयात्; D5. 7 तथा (for मया). —c) K1. 2 D4 T1 G1. 3 विस्तारः (for विस्तरः). K1 (before corr.) कथिताः; G1 M7 °तं (for °तः). —d) Da4 अन्यत्र; D6 अन्यत्स (for अन्यत्प्र-). K1 प्रब्रवीसि.

C. 12. 10271
B. 12. 284[3]. 63
K. 12. 289. 63

पठेत्सदा यः सुसमाहितो नरः । लभेत कामान्स यथामनीषितान् ॥ ६०
विमुक्तरोगः स सुखी मुदा युतो

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७४ ॥

२७५

युधिष्ठिर उवाच ।
शोकादुःखाच्च मृत्योश्च त्रस्यन्ति प्राणिनः सदा ।
उभयं मे यथा न स्यात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
नारदस्य च संवादं समङ्गस्य च भारत ॥ २

60 = Vāyu Pur. (Bibl. Ind.) I. 30. 303. Ś1 missing (cf. v. l. 13). — a) D2.3 इमं (for इमां). D6 अहीन- (for अदीन-). K6 V1 B6.8 (marg. as in text) M1.5-7 -चेतनः; Da3.a4 -चेतसः (for -मानसः). — b) T G1.3 तु (for सु-). D4 सुसमाहिता. — c) Da4 विमुक्तरोगाः. K6 Dn4 D5.7 सु-; T2 च (for स). G2 भवेन्; M1.5-7 लभेन् (for सुखी). — d) T2 G2 च (for स). K1.2 मनसा (for स यथा-). K1.2 यथेप्सितान्; K7 D4.9 -समीप्सितान् (for -मनीषितान्). — After 60, M1.5-7 ins.:

737* कथेयं कथिता पुण्या धर्म्या धर्मभृतां वर ।
किमन्यत्कथयामीह तद्भवान्वक्तुमर्हति ।

Colophon. Ś1 G6 missing: K3.5 B1-5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2-4 absent. — *Sub-parvan:* K1.2.4.6.7 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-9 T G1-3 M1.5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1.2.4.6.7 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-9 M5.6 ज्वरोत्पत्तिः; G2 ज्वरोत्पतन्माहात्म्यश्रवणवशात्तच्छमनोपायनिरूपणं. — *Adhy. no.:* (figures, words or both): B7 107; Dn1 Ds2 D7 T1 G1.3 109; Dn4 M1.6.7 108; D8 103; T2 122; G2 124; M5 110. — *Śloka no.:* Da4 Dn1.n4 63; D8 64.

☞ After this adhy., N (Ś1 missing) reads a passage [B 12. 285 [4] = C. 12. 10272-10345 and 10346-10484; = K. 12. 290] omitted in S (G6 missing), which is given as App. I, (No. 28).

— After App. I, (No. 28), N (Ś1 missing) reads a passage [B. 12. 286 [5] = C. 12. 10485-10531 = K. 12. 291] omitted in S (except G2; G6 missing), given in Appendix II (No. 1), which registers the v. l. of the repeating MSS. (along with the v. l. of Bṛhan-Nār. Pur. 44. 21-82) from the constituted text of 12. 187.

275

☞ This adhy. is missing in Ś1 G6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 259. 1).

1 a) K4.6 Da3.a4 D4.9 (by corr. as in text) शोका; D2.3 (marg.) सुख-; D6 शोको; M1.5-7 शोक- (for शोकाद्). K1.2.4 G1 M1 दुःखाश्च; D6 दुःखश्च (for दुःखाच्च). Dn1.n4 Ds D8 सु(Dn1 सुख)-दुःखाच्च सुमृत्योश्च. — b) K6 B0.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 त्रसंते; B8 (orig.) प्रस्यंति; B8 (marg.) G2 M1.5-7 त्रसंति; D5 प्रसंति (for त्रस्यन्ति). — c) K6.7 D4.9 भ(K6 उभ)यं नोत्र; T G1.3 तद्भयं नो (for उभयं मे). K1.2.4 वै (for मे). G2 भयं (for यथा).

2 a) K6.7 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-9 G2 अत्रापि (for अत्रैव). — d) K1.2.4 संगमस्य; D5.7 सुसंगस्य; T1 G1.3 स्व(G1 स्वा)गमस्य; T2 संगलस्य (for समङ्गस्य). B8 (marg. as in text) युधिष्ठिर (for च भारत).

3 a) K2.4 तरसे(K2 °मे)व; Ds उरसीव; D7 G1 मनसैव; T1 G3 मनसीव (for उरसेव). K1 प्राणमसे; K2 प्रणमस्ये; G3 प्रणुदसे (for प्रणमसे). ❀ Cn: अन्ये शिरसा नमन्ति, त्वं तु उरसा प्रणमसे, अत्यन्तं विनीतोऽसीत्यर्थः ॥ Cp: उरसा प्रणमसे इव, सर्वदान्तर्दृष्टिरित्यर्थः ॥ Cs: उरसि हृदये प्रणमसे, प्रकर्षेण नतो भवसि, गम्भीर

नारद उवाच ।
उरसेव प्रणमसे बाहुभ्यां तरसीव च ।
संप्रहृष्टमना नित्यं विशोक इव लक्ष्यसे ॥ ३
उद्वेगं नेह ते किंचित्सुसूक्ष्ममपि लक्षये ।
नित्यतृप्त इव स्वस्थो बालवच्च विचेष्टसे ॥ ४
समङ्ग उवाच ।
भूतं भव्यं भविष्यच्च सर्वं सत्त्वेषु मानद ।
तेषां तत्त्वानि जानामि ततो न विमना ह्यहम् ॥ ५
उपक्रमानहं वेद पुनरेव फलोदयान् ।
लोके फलानि चित्राणि ततो न विमना ह्यहम् ॥ ६
अगाधाश्चाप्रतिष्ठाश्च गतिमन्तश्च नारद ।
अन्धा जडाश्च जीवन्ति पश्यास्मानपि जीवतः ॥ ७
विहितेनैव जीवन्ति अरोगाङ्गा दिवौकसः ।
बलवन्तोऽबलाश्चैव तद्वदस्मान्सभाजय ॥ ८
सहस्रिणश्च जीवन्ति जीवन्ति शतिनस्तथा ।
शाकेन चान्ये जीवन्ति पश्यास्मानपि जीवतः ॥ ९
यदा न शोचेमहि किं नु न स्या-
द्धर्मेण वा नारद कर्मणा वा । C. 12. 10541 B. 12. 287(6). 10 K. 12. 292. 10

इत्यर्थः । ❀ — b) Ds T2 Cs चक्षुर्भ्यां (for बाहुभ्यां). K1.2.4 उरसेव (for तरसीव). T1 G1.3 चक्षुर्भ्यां धीर-मीक्षसे. ❀ Cn: बाहुभ्यां तरसीव भवनदीम्, अत्यन्त-संकटेऽपि निरपेक्षोऽसीत्यर्थः ॥ Cs (reading चक्षुर्भ्याम्): यथा जलस्योपरि चरन् तदन्तर्गतं न वेद तथा चक्षुर्भ्यां विष-यान्पश्यन्न तेषां स्वरूपं विवेचयसीत्यर्थः । ❀ — d) K1 लभ्यते; K2.7 Dn4 D9 लक्षसे (for लक्ष्यसे).

4 a) T2 उद्योगम् (for उद्वेगं). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 G2 M1.5–7 न हि; D7 T G1.3 अपि (for नेह). — b) K2.7 सुश्लूक्ष्मम्; T2 ससू° (for सुसू°). D5.7 T1 G1 लक्ष्यते; D9 (by corr. as in text) लक्ष्ययें (for लक्षये). — c) K2 D5 इवास्वस्थो. — d) K4 बालकश्च; D5.7 बाल-वत्सं (for °वच्च). K6 विचेष्टसि; D4 विवेष्टसे; T2 विशेष्टसे (for विचेष्टसे). ❀ Cs: बालविचेष्टनं क्वचिदपि विषयसङ्गराहित्यम् । ❀

5 V1 reads the ref. on marg. K1 मसंग; K2.4 संगम; B6 समल; D5 सुमंग; D7 सुमंगल; T1 G1.3 स्वगम; T2 संगल; G2 समंत (for समङ्ग). — a) V1 भव्यं भूतं (by transp.). K7 D4.9 भवद् (for भव्यं). K6 V1 Bo.8 (marg.) Dn1 Ds D2.5–8 T1 G1.2 भविष्यं च (for °ष्यच्च). Dn4 भूतं भविष्यं भव्यं च. — b) K2 सर्वं तत्त्वेषु; K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 सर्वमेतत्तु; K7 D4.9 T G1.3 M1.5–7 सर्व-भूतेषु; V1 B6.8 (last two on marg.) सर्वसत्त्वेषु; D6 सर्वमेव तु (for सर्वं सत्त्वेषु). K1.2.4 B8 मानतः; K6.7 B7.8 (marg.) Ds D4.5.9 T G1.3 नारद (for मानद). G2 सर्वं वेत्मनुमानत (sic). — c) K7 D4.9 एषां (for तेषां). V1 तेषां जानामि तत्त्वानि. — d) T1 G1.3 ह्यविमना (for न वि°). G1 [अ]स्म्यहं (for ह्यहम्).

6 K2 om. (hapl.) 6. — a) K1 वेदं. — b) K4 Ds1 D2.8 फलोदयं; Da3 D4 °दयात् (for °दयान्). — c) Dn4 लोके फनिविचित्राणि (sic).

7 a) K2.4.7 D4.5.7.9 अ(K4 D7 अं)गाश्चैव; Ds T G1–3 M1.5–7 Cs अना(Ds1 °गा)थाश्च (for अगा-धाश्च). K1 अगाधात्र प्रतिष्ठाश्च (sic). ❀ Ca: अगाधाः अनुद्यमाः, अप्रतिष्ठाः विद्याद्यभावादबद्धमूलाः ॥ Cn: अगाधा निर्ग्रन्थाः मूर्खाः, गाधं प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे चेति स्मृतेः । अप्र-तिष्ठाः धनदारादिशून्याः । ❀ — b) K1.2.4.7 D4.9 शक्ति-मंतश्च; M1.5–7 गतिमंदाश्च (for °मन्तश्च). K6 B8 (marg. as in text).9 भारत (for नारद). — c) T G1–3 M1.5–7 जळाश्च.

8 a) D4 विहितेनेव; G2 इह केचन (for विहितेनैव). — Da4 D2 om. (hapl.) 8b–9a; D8 om. (hapl.) 8b–9c. — b) K1.2.4 चारोगांगा; Dn4 D6 आरो°; D5 गतरोगा; D7 नरा रोगाद्; T1 निरोगांगाद् (for अरोगाङ्गा). — c) K7 D4 [ऽ]बलश्च (for ऽबलाश्च). -- G2 lacuna for 8d–9d. — d) K6 V1 Bo.6–9 Da3 Dn1.n4 Ds.6 तस्माद् (for तद्वद्). Bo D9 अस्मात्.

9 Da4 D2 om. 9a; D8 om. 9abc; G2 lacuna for 9 (for all, cf. v. l. 8). — a) K6 V1 Bo.6.7.8 (marg.).9 Da3 Dn1.n4 Ds D3.6 सहस्रिणोपि (for °णश्च). — c) K1.2 Dn1 M1.5–7 शोकेन; K7 D4.9 स्तोकेन (for शाकेन). K1.2.4 [अ]न्ये च (by transp.) D4 वान्ये.

10 a) Da4 T2 M5 नु; G1.3 M6.7 तु (for the first न). K1.2 Dn4 ननु; K4 न नः; K6 V1 B6.7.9 Dn1 Ds2 D2.3.6 T1 G1.3 M1.5.6 नु नः; Da4 Ds1 तु नः; D8.9 T2 तु न; G2 नु मे (for नु न). D5.7 यदा न शोचेन्महता घृतिः सा (D5 स्याद्). ❀ Cn: न शोचेमहि, शोकमूलस्याज्ञानस्याभावात् । ❀ — b) K6 B7.8

C. 12. 10541
B. 12. 287[6].10
K. 12. 292. 10

कृतान्तवश्यानि यदा सुखानि
दुःखानि वा यन्न विधर्षयन्ति ॥ १०
यस्मै प्रज्ञां कथयन्ते मनुष्याः
प्रज्ञामूलो हीन्द्रियाणां प्रसादः ।
मुह्यन्ति शोचन्ति यदेन्द्रियाणि
प्रज्ञालाभो नास्ति मूढेन्द्रियस्य ॥ ११
मूढस्य दर्पः स पुनर्मोह एव
मूढस्य नायं न परोऽस्ति लोकः ।
न ह्येव दुःखानि सदा भवन्ति
सुखस्य वा नित्यशो लाभ एव ॥ १२
भावात्मकं संपरिवर्तमानं
न मादृशः संज्वरं जातु कुर्यात् ।
इष्टान्भोगान्नानुरुध्येत्सुखं वा
न चिन्तयेद्दुःखमभ्यागतं वा ॥ १३
समाहितो न स्पृहयेत्परेषां
नानागतं नाभिनन्देत लाभम् ।
न चापि हृष्येद्विपुलेऽर्थलाभे
तथार्थनाशे च न वै विषीदेत् ॥ १४
न बान्धवा न च वित्तं न कौली
न च श्रुतं न च मन्त्रा न वीर्यम् ।

Da3. a4 D5. 7 M1. 5–7 च (for the second वा). —K4 om. 10^{cd}. —^{c}) T1 G1. 3 यथा (for यदा). —^{d}) K7 Dn4 Ds1 G2 वा यं न; B6 D5. 7 यावन्न; T G1. 3 M7 चायांति (for वा यन्न). K7 D4. 9 विकर्षयंति; D3 M6 विह° (for विध°). B7 दुःखानि वा वियासयंतिनि (sic).

11 ^{a}) K7 D4. 9 तस्मिन्; V1 D8 T G2. 3 M1. 5–7 यस्मिन्; B8 (marg.) D7 तस्मै (for यस्मै). K6 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5–8 G2. 3 प्राज्ञाः; V1 B6 Ds2 प्रज्ञाः; Ds1 T M5 प्रज्ञानं; M1. 6. 7 प्रज्ञातं (for प्रज्ञां). G1 यत्प्रज्ञानं (for यस्मै प्रज्ञां). B6 कथयंति. M1. 5–7 मनुष्यं. —^{b}) D2 T G1 प्रज्ञामूलं (for °मूलो). V1 T1 G1. 3 प्रमादः (for प्रसादः). —^{c}) K6 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 तथेंद्रियाणि; K7 D4. 9 G2 च हीं°; Da3. a4 यथें°; D5. 7 न हीं°; T G1. 3 हि त्वें°; M1. 5. 7 महींद्रियाणि (for यदेन्द्रि°). —^{d}) K7 D4. 5. 7. 9 नैव (for नास्ति). T1 G1. 3 मूढेंद्रियाणां (for °न्द्रियस्य).

12 ^{a}) D8 T G1. 3 मूढ (for मोह). K2 मूढस्य दर्पः पुनरेव मोहो. —^{b}) T1 G3 चायं (for नायं). K1. 2. 4 प(K4 न प)रो नास्ति (for न परोऽस्ति). —^{c}) Da3. a4 यदा (for सदा). —^{d}) K1 नो (for वा). Da3. a4 G2 लोभ (for लाभ).

13 ^{a}) K1. 2. 4 तदात्मानं; K7 Ds1 D4. 9 G1. 3 Cn (Cnp as in text) भवात्मकं; Cp भावा° (as in text). K1. 2. 4 संपरिवर्तमानो. —^{b}) Da4 G2 मादृशं (for मादृशः). B9 T G1. 3 सज्वरं (for संज्वरं). G1 ज्ञातु (for जातु). —^{c}) Dn4 इष्टानुभोगान् (for °न्भोगान्). K1. 2. 4. 6 B6 D5. 7 नानुरुंधे (K6 °ध्ये); B6 (marg.) Da3. a4 नानुरुध्ये; T1 न निरुध्ये; G2 नानुरुंध्यन् (for °रुध्येत्). —^{d}) K2 नो (for न). K1. 2. 4. 6 Da3. a4 Ds1 D4. 9 G1. 3 M1 चिंतये (for चिन्तयेद्).

14 ^{a}) K1. 2. 4 D7 समागतो; M1. 6 °हिते (for °हितो). K1. 2. 4 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 D5. 7. 9 T G1. 3 स्पृहये. G2 च नैषां (for परेषां). —^{b}) T1 न नागतं; M1. 5–7 अना° (for नाना°). K1 B8 (marg.) नाभिनंदे च; K2 न स्पृहये च; K4 D3 नाभिनंदेच्च; K6 B6. 7. 9 चाभिनंदामि; V1 Bo. 8 चाभिनंदेत; Da3. a4 नापि नंदामि; Dn1. n4 Ds2 D2. 6. 8 चाभिनंदेच्च; Ds1 वाभिनंदेच्च; D4 G2 वाभिनंदेत; D5. 7 नाभिनंदे न; T2 नाभिनंदेत्र (for नाभिनन्देत). T1 G1. 3 नाभिनंदे किलाहं. —^{c}) D4. 9 T1 G1. 3 चाति- (for चापि). K1. 2 B6. 8 (marg.). 9 Da3. a4 D5. 7 T G1. 3 हृष्ये (for हृष्येद्). K1 विपुलेथ; K6 V1 Bo. 6 (marg.). 9 Da3 विपुलार्थ-; K7 D4 विपुलोर्थ- (for विपुलेऽर्थ-). —^{d}) K1 तथा नाशे; G3 न चार्थनाशे (for तथार्थ°). Bo. 9 Da3. a4 D5. 7 T1 G1. 3 M1. 5–7 न च (by transp.). K1 विषेदेः (corrupt); K2. 4 Bo. 6. 7 Da3. a4 D5. 7 T G1. 3 विषीदे; K6 D2. 6 विसीदेत् (for विषीदेत्).

15 ^{a}) G1 बांधवान्. M7 चित्तं (for वित्तं). K4. 7 V1 Dn1. n4 D3 (before corr.). 4. 9 न कौ(D4 को)ल्यं; K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds D2. 5–8 T1 G1. 3 कुलीनं; D3 (by corr.) न कुलील्यं; G2 न काली (for न कौली). —^{b}) K7 मंत्रार्थ-; T G1–3 M1. 5–7 मंत्रो न (for मन्त्रा न). —^{c}) Da3. a4 दुःखाक्रांतं (for °त्रातुं). —^{d}) K2 om. न. Da4 D4 नु; D5. 7 च (for तु). K7 T याति; B8 (marg. as in text) शास्ति (for यान्ति).

दुःखात्रातुं सर्व एवोत्सहन्ते
परत्र शीले न तु यान्ति शान्तिम् ॥ १५
नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य नायोगाद्विद्यते सुखम् ।
धृतिश्च दुःखत्यागश्चाप्युभयं नः सुखोदयम् ॥ १६
प्रियं हि हर्षजननं हर्ष उत्सेकवर्धनः ।
उत्सेको नरकायैव तस्मात्तं संत्यजाम्यहम् ॥ १७
एतान्शोकभयोत्सेकान्मोहनान्सुखदुःखयोः ।
पश्यामि साक्षिवल्लोके देहस्यास्य विचेष्टनात् ॥ १८
अर्थकामौ परित्यज्य विशोको विगतज्वरः ।
तृष्णामोहौ तु संत्यज्य चरामि पृथिवीमिमाम् ॥ १९
न मृत्युतो न चाधर्मान्न लोभान्न कुतश्चन ।
पीतामृतस्येवात्यन्तमिह चामुत्र वाभयम् ॥ २०
एतद्ब्रह्मन्विजानामि महत्कृत्वा तपोऽव्ययम् ।
तेन नारद संप्राप्तो न मां शोकः प्रबाधते ॥ २१　C. 12. 10552 B. 12. 287[6]. 2 K. 12. 292. 71

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७५ ॥

V1 संतः (for शान्तिम्).

16 [a]) K7 D4.9 अयुक्तानां. — [b]) K1.2 M5.6 न योगाद्; T1 G1.3 नायोगो (G3 °गे) (for नायोगाद्). K6 V1 Bo.6–9 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 T1 G1.3 विंदते; Da4 विदंते (for विद्यते). — [c]) K6 बुद्धि-; T2 G1 सत्त्व-; G2 M1.5–7 सम- (for दुःख-). K1.2.6 B8 (marg. as in text).9 Da3.a4 D5.7 T G1–3 M1.5–7 -योगश्च; B6 damaged (for -त्यागश्च). K7 D4.9 धृतिश्च योगदुःखस्था. ❀ Cn: धृतिः, मनःप्राणेन्द्रियक्रियाणां स्तम्भसामर्थ्यम् । ❀ — [d]) K6 V1 Bo.7–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 [इ]त्युभयं; B8 damaged; T2 [अ]प्युभया (for [अ]प्युभयं). K1 वः; K6 Bo.8 Dn1.n4 Ds D2.3.8 तु; K7 D4.9 हि; V1 B6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 D5.7 T2 G2 M1.5–7 न; T1 G1.3 तत् (for नः). Bo.8.9 Dn1.n4 Ds D2.3.8 सुखं (D3 समं) नृप; T1 G1.3 सुखावहं (for सुखोदयम्).

17 [b]) Dn1 Ds D2.5.8 T2 G3 M1.5.7 -वर्धनं. — [c]) K2 वर्धनाय (for नरकाय). D4 [इ]व (for [ए]व). — [d]) K6 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3 (by corr. as in text).6.8 Cn तान्; D5.7 T G1.3 M5.6 तत् (for तं). K1.2.4 तस्मात्तं परिवर्जयेत्.

18 [a]) D2 येतां (sic); D5.7 एतत्; G3 हतात्; M7 (*sup. lin.*) हितान् (for एतान्). K1.2 V1 -भयोद्वेगान्; K7 B8 (marg.) D4.9 °द्विग्नान्; B6 (marg.) Da4 -तमोत्सेकान्; D5.7 -भवो° (for -भयो°). — [b]) K4 V1 Dn4 मोहनात्; D5 मोहयन् (for मोहनान्). — [c]) B7 लोको. — [d]) K7 D4.9 विचेष्टितं; B8 (marg. as in text) विचेतनात्; D5.7 विपर्ययात्; M1.5–7 [आ]विचेष्टनात् (for विचे°). ❀ Ca: देहस्यास्येति निर्देशो नाहं देह इति निश्चयपूर्वकज्ञानविभावनाय ॥ Cn: देहस्यास्य, आ अस्येति छेदः । अस्य देहस्य आ विचेष्टनादिति संबन्धः । ❀

19 [a]) D9 अर्थकामौ; T1 G1.3 °मोहं (for °मोहौ). K1 च संत्यज्य; K2 B8 (marg.) परि°; B9 lacuna; D4 नु सं° (for तु सं°). — G1 om. 19[c].

20 [a]) Bo.7 Dn1.n4 Ds D2.6.8 न च मृत्योर् (for न मृत्युतो). K1 तदा; K7 D4.5.7 न वा (for न च). Da3.a4 D4 G1 [अ]धर्मौ (for [अ]धर्मान्). — [b]) K1 न लोभश्च; K2 नालोभाच्च; K4 न लोभाच्च (for °भान्न). — [c]) B7 पीतामृतास्य; T2 G1 पितामृतस्य (for पीता°). D3 [ए]व; D5 च (for [इ]व). K7 D4.9 पीत्वामृतमिवात्यंतम्. — [d]) K1.2.4.7 Da4 D6.9 वामुत्र (for चा°). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Ds2 D2.3.5.7.8 T1 G1–3 च भयं; K7 Ds1 D4 (before corr.).9 चोभयं; M1.5–7 मेभयं (for वाभयम्).

21 [a]) K7 Ds1 D4.7.9 T G1–3 ब्रह्म; D5 ब्रह्मा (for ब्रह्मन्). K1.2.4 D5 विजानाति. M1.5–7 एतद्ब्राह्मं विजानीहि (M1 °ह). — [c]) G2 नाकुद्- (for नारद). T G1.3 M1.5–7 संहर्षौ (for °प्राप्तो). — [d]) K1.2 M1.5.6 मा (for मां). Ds1 प्रधावते (for °बाधते). D9 न मां कः प्रतिबाधते.

Colophon. Ś1 G6 missing: K3.5 B1–5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 T G1–3 M1.5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1.2.4

२७६

C. 12. 10553
B. 12. 26(7) 1
K 12. 296

युधिष्ठिर उवाच ।

अतत्त्वज्ञस्य शास्त्राणां सततं संशयात्मनः ।
अकृतव्यवसायस्य श्रेयो ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

गुरुपूजा च सततं वृद्धानां पर्युपासनम् ।
श्रवणं चैव विद्यानां कूटस्थं श्रेय उच्यते ॥ २
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गालवस्य च संवादं देवर्षेर्नारदस्य च ॥ ३
वीतमोहक्लमं विप्रं ज्ञानतृप्तं जितेन्द्रियम् ।
श्रेयस्कामं जितात्मानं नारदं गालवोऽब्रवीत् ॥ ४
यैः कैश्चित्संमतो लोके गुणैस्तु पुरुषो नृषु ।
भवत्यनपगान्सर्वांस्तान्गुणाँल्लक्षयाम्यहम् ॥ ५
भवानेवंविधोऽस्माकं संशयं छेत्तुमर्हति ।
अमूढश्चिरमूढानां लोकतत्त्वमजानताम् ॥ ६
ज्ञाने ह्येवं प्रवृत्तिः स्यात्कार्याकार्ये विजानतः ।
यत्कार्यं न व्यवस्यामस्तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ७

नारदसमंग(K1 °संग- ; K2 °संगम)संवादः ; K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 M5. 6 स(D7 सु)-मंगनारदसंवादः (Bo adds समाप्तः). — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K8 11 ; Dn1 112 ; Dn4 Ds2 M5 111 ; D8 106 ; T1 G3 110 ; T2 123 ; G2 126 ; M1. 6. 7 109. — *Śloka no.* : Da4 19 ; Dn1. n4 21.

276

☞ This adhy. is missing in Ś1 G6 (cf. v. l. 12. 274. 13 ; 259. 1).

1 D2 om. 1. — [b]) K6. 7 Da4 Dn1 Ds1 D6 G1 संततं. D7 संशयात्मनां. — [c]) ❀ Cn : व्यवसायः, आत्मदर्शनार्थं शमदमाद्यनुष्ठानम् । ❀ — [d]) Da4 corrupt. G2 M1. 5–7 तन्मे (for श्रेयो).

2 D2 om. the ref. — [a]) Ds1 D9 गुरुपूजां. ❀ Cn : गुरुपूजा, ईश्वरे चेतःप्रणिधानम् । ❀ — [b]) ❀ Ca : वृद्धानां, ज्ञानवृद्धानाम् । ❀ — [c]) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 शास्त्राणां (for विद्यानां). — [d]) K1 कटस्तं ; K2 कुर्यास्तं ; K4 कटस्थं (for कूटस्थं). ❀ Ca : कूटस्थं, सनातनं, सर्वाश्रमस्य साधारण्यात् ॥ Cs : कूटस्थं, प्रधानम् । ❀

3 [c]) K1 गालकस्य ; Da4 °लस्य. — [d]) K1. 2 B8 (marg.) Dn1 G1 महर्षेर् (for देव°). — After 3, G2 ins. :

738* स्वाश्रमं समनुप्राप्तं नारदं देववर्चसम् ।

4 [a]) M7 पीत- (for वीत-). D2 -क्रमं (for -क्लमं). K7 D4. 5. 7. 9 नित्यं (for विप्रं). — [b]) K4 Da4 Ds1 D8 जितेंद्रियः. — [c]) K7 Da4 Ds1 D4. 9 T G1 श्रेयस्कामो. Dn1 मतात्मानं ; D6 नारदं च (for जितात्मानं). — [d]) D6 गालवो वाक्यमब्रवीत्.

5 Before 5, B8. 9 T G1. 3 ins. गालव उवाच. — [a]) K4. 7 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1 Ds2 D2. 8 G2. 3 कश्चित्. Dn1. n4 समतो ; D6 समता ; G2 पुरुषो (for संमतो). — [b]) Dn1. n4 D2. 6 च (for तु). K7 D9 परमो (for पुरुषो). K1 नृप ; K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 मुने ; B8 (orig.) T G1. 3 M1. 5–7 भवेत् (for नृषु). — [c]) K2 अनपगैः ; Da4 Dn4 °यगान् ; D4 G2 °प(G2 °व)गात् ; T1 G3 उपगतान् (for अनपगान्). — [d]) V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 लक्षयामहे. T1 G1. 3 गुणान्संलक्षयाम्यहं.

6 [a]) G2 चैवंविधो. — [b]) Ds2 D4. 5. 7 अर्हसि. — [c]) G2 अमूढं. K2 सर्वमूढानां ; K6 चिरमूलानां. — [d]) B8 (orig.) T1 G1. 3 लोके तत्त्वम् ; B8 (marg.) लोकतंत्रम्. D5. 7 विजानतां (for अजा°). ❀ Cn : लोकतत्त्वम्, आत्मयाथात्म्यम् । ❀

7 [a]) K1. 2. 4 ज्ञानं (for ज्ञाने). Dn4 D4 G1. 2 ह्येव ; M1. 5–7 [ऽ]प्येवं (for ह्येवं). — [b]) K2 T1 विजानतां ; K7 D4 [ऽ]वजानतः ; D9 च जानतः (for विजा°). K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 कार्याणामविशेषतः. — [c]) K2. 6 V1 B7 Da3 T1 G1 M1. 5–7 तत् (for यत्). T1 G1. 3 M1. 5–7 व्यवस्यामि ; G2 व्यपास्यामो ; Cp (gloss : निश्चिनुमः) व्यवस्यामस् (as in text). — [d]) G2 भवान्नो (for तद्भवान्). K7 T2 अर्हसि.

भगवन्नाश्रमाः सर्वे पृथगाचारदर्शिनः ।
इदं श्रेय इदं श्रेय इति नानाप्रधाविताः ॥ ८
तांस्तु विप्रस्थितान्दृष्ट्वा शास्त्रैः शास्त्राभिनन्दिनः ।
स्वशास्त्रैः परितुष्टांश्च श्रेयो नोपलभामहे ॥ ९
शास्त्रं यदि भवेदेकं व्यक्तं श्रेयो भवेत्तदा ।
शास्त्रैश्च बहुभिर्भूयः श्रेयो गुह्यं प्रवेशितम् ॥ १०
एतस्मात्कारणाच्छ्रेयः कलिलं प्रतिभाति माम् ।
ब्रवीतु भगवांस्तन्मे उपसन्नोऽस्म्यधीहि भोः ॥ ११

नारद उवाच ।

आश्रमास्तात चत्वारो यथासंकल्पिताः पृथक् ।
तान्सर्वाननुपश्य त्वं समाश्रित्यैव गालव ॥ १२
तेषां तेषां तथा हि त्वमाश्रमाणां ततस्ततः ।
नानारूपगुणोद्देशं पश्य विप्रस्थितं पृथक् ।
नयन्ति चैव ते सम्यगभिप्रेतमसंशयम् ॥ १३ C. 12. 10166 B. 12. 286[7]. 14 K 12. 293. 14

---

8 a) Dn4 G2 भगवान्. ❀ Cn: आश्रमाः । नास्ति श्रमोऽनुष्ठानजो यस्मिन्नित्याश्रमं ज्ञानम् । तस्येमे साधका आश्रमाः, शास्त्राणि । ❀ — b) K1.2 T G1.3 -दर्श- (G3 °र्शि)नाः; K4 G2 -दर्शनां. — c) K1 इदंश्रेया इदंश्रेया. — d) K6 V1 B6–9 सर्वे (for नाना-). K1.2.4 -प्रबाधिताः (K4 °तः); K7 -प्रभाविताः; B0 -प्रवारिताः; D5.7 G2 -प्रधाविनः (G2 °तः); T G1.3 M1.5–7 -विधा गिरः (for -प्रधाविताः). Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 इति सर्वे प्रभाविताः (D8 °तां).

9 a) Ds1 तां (for तांस्). K1.2.4 स्म विप्रस्थितान्; K7 अतिप्र°; D4.9 G2 अभिप्र°; T1 G3 तु विप्रद्रुतान्; G1 तु विप्रसृ° (for तु विप्रस्थि°). ❀ Cs: विप्रस्थितान्, विविधमार्गप्रस्थितान् । ❀ — b) K1.4 शास्त्रैः. K7 D4.5.7.9 M1.5–7 शास्त्रैः शास्त्राणि निंदितः; V1 °स्मिनिंदिनः; B6 (marg. as in text).7 °भिनं(B6 °ना)दितान्; B9 शास्त्रैः शास्त्रमनिंदितान्. ❀ Cn: शास्त्राभिनन्दिनः, स्वे स्वे शास्त्रे अभिनन्दितुं शीलं येषां तान् । ❀ — c) K4 V1 B6 Da3.a4 Ds D2.5.7.8 G2 परितुष्टाश्च. — d) Dn4 यः श्रेयो नोपभामहे (sic).

10 a) D5 शास्त्रं. G1 न वैदेकं (sic) (for भवेदेकं). — b) K6 V1 B0.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 T2 G2 M5–7 श्रेयो व्यक्तं (by transp.); T1 G1.3 श्रेयोवृत्तं. T G1.3 M5–7 तदा (T2 °था) भवेत् (by transp.). M1 श्रेयोप्येकतरं तदा. — c) T1 G3 M5–7 तु (for च). T G2 श्रेयो; G1 गृह्यो (for भूयः). M1 भवेच्छास्त्रैस्तु बहुभिः. — d) K1.2.4 श्रेयो गुह्यं; D4 गुह्यं श्रेयः (by transp.); T G1.3 भूयो गुह्यं. T1 प्रवेशितः.

11 a) G1 कारणश्रेयो. — b) K6 केन मां; D4.5.9 कतमत्; T G1.3 M1.5–7 गहनं (for कलिलं). K6 तत्; K7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–4.6–9 मे; D5 ते; T G1–3 मा (for माम्). ❀ Cn: कलिलं, नानाशङ्काकुलम् । ❀ — c) D4.9 ब्र(D9 ब्रु)वीत; G3 ब्रवीहि. G3 M7 भगवंस्. T2 तस्मै (for तन्मे). — d) K1.2 V1 B8 Da3 a4 T2 G1.2 M7 उ(K2 ह्यु)पपन्नो (for °सन्नो). K1.2.4 अधीष्व (for °हि). K4 6 7 B8 Dn1.n4 D4.6.8.9 T2 C2 M1.7 मो.

12 a) Da4 आश्रमं; G2 आश्रमस्. — b) K1 -संकल्पितः; G1 °ल्पितं; G2 -संप्रस्थिताः. — K6 om. (hapl.) 12c–13d. — c) D8 om. from तान्स up to श्रमाणां (in 13b). — d) D5.7 समाश्रुत्य; G1 °श्रुत्य. K6 B0.8 (marg.).9 Dn1.n4 Ds2 D2.3.6 [इ]ति; B6.7 Da3.a4 Ds1 [इ]ह; D5.7 [इ]त्र (for [ए]व). Dn4 D6 गालवः.

13 K6 om. 13abcd; D8 om. up to श्रमाणां (in 13b) (for both, cf. v. l. 12). — a) D5 om. (hapl.) one तेषां. K1.2.4 Dn1 D4.7.9 G2 M1.5–7 यथा (for तथा). K1 D5.7 G2 हि त्वाम्; K7 D9 तत्त्वम् (for हि त्वम्). B7 तेषां तेषां समाहित्य. — b) D2 om. from ततस्ततः up to श्रमाणां (in 14b); while D8 reads the same portion after श्रमाणां (in 14b). G2 M7 यतस्ततः (for तत°). — c) K1.6 V1 B0.7–9 Dn1.n4 D3.6.8.9 T G1–3 नानारूपं. D5 -गुणोद्देशे; G2 गुणोद्देशा (sic); M1.5–7 -ग(M5 -गु)णैर्देहं; D7 नानारूपा गुणोद्देशा. — d) K4 विप्रस्थिते; G2 °स्थितान्. ❀ Cn: विप्रस्थितं, पृथग्विरुद्धेन प्रकारेण प्रस्थितम् । ❀ — e) K6.7 V1 B0.6–9 Da3 a4 Dn1.n4 Ds D3 (by corr.).4.5.7–9 Cn न यांति; D6 नायंति; G2 नयंती (for नयन्ति). — f) K1 (before corr.) अभिप्रीतिम्; B8 (marg.) °प्रेत्यम्. K1 om. (hapl.) from संशयम् up to च्चैवा (in 14a). K7 D4.9 गतिं प्रेत्य न संशयः.

14 For the sequence in D8, cf. v. l. 13. K1 om. up to च्चैवा; D2 om. up to श्रमाणां (for both, cf. v. l. 13). — a) K4 ऋज्वपश्यंस्; K6 V1 B0.7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D3 अनुप°;

C. 12. 10566
B. 12. 268(7). 14
K. 12. 293. 14

ऋजु पश्यंस्तथा सम्यगाश्रमाणां परां गतिम् ।
यत्तु निःश्रेयसं सम्यक्तच्चैवासंशयात्मकम् ॥ १४
अनुग्रहं च मित्राणाममित्राणां च निग्रहम् ।
संग्रहं च त्रिवर्गस्य श्रेय आहुर्मनीषिणः ॥ १५
निवृत्तिः कर्मणः पापात्सततं पुण्यशीलता ।
सद्भिश्च समुदाचारः श्रेय एतदसंशयम् ॥ १६
मार्दवं सर्वभूतेषु व्यवहारेषु चार्जवम् ।
वाक्चैव मधुरा प्रोक्ता श्रेय एतदसंशयम् ॥ १७
देवताभ्यः पितृभ्यश्च संविभागोऽतिथिष्वपि ।
असंत्यागश्च भृत्यानां श्रेय एतदसंशयम् ॥ १८
सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यज्ञानं तु दुष्करम् ।
यद्भूतहितमत्यन्तमेतत्सत्यं ब्रवीम्यहम् ॥ १९
अहंकारस्य च त्यागः प्रणयस्य च निग्रहः ।
संतोषश्चैकचर्या च कूटस्थं श्रेय उच्यते ॥ २०
धर्मेण वेदाध्ययनं वेदाङ्गानां तथैव च ।
विद्यार्थानां च जिज्ञासा श्रेय एतदसंशयम् ॥ २१
शब्दरूपरसस्पर्शान्सह गन्धेन केवलान् ।
नात्यर्थमुपसेवेत श्रेयसोऽर्थी परंतप ॥ २२

K7 D4.5.7.9 T G3 अपश्यतस्; B6 अन्वपश्यंस्; Ds1 अजपश्यंतैस् (sic); D8 Cn अन्येपश्यंस्; G1 अनपश्यत्; G2 ऋजु पश्यास् (for ऋजु पश्यंस्). M1.5–7 पश्यंति ये (for पश्यंस्तथा). K7 D9 तदा (for तथा). — b) Ds परा (Ds2 °रां) गतिः. — c) K2 D8 यं तु; D5.7 अत्र (for यत्तु). Some MSS. निश्रेयसं. — d) K6 Bo.8 (marg.).9 Dn1.n4 D2.3.6.8 तथैव; K7 D4.9 यच्चैव; V1 तदेव (for तच्चैव).

15 ab) Da3.a4 om. (hapl.) मित्राणाम्. V1 शत्रूणां चैव (for अमित्राणां च). K7 D4.9 विनिग्रहं (for च नि°). — c) K4 त्रिवर्गश्च; D6 °र्गास्य. — d) K7 D4.9 प्राहुर् (for आहुर्).

16 a) K1 कर्मणा. — b) Da4 पुण्यशीलया; D5 M7 °शीलतः. — c) Ds1 D5.7 समुदाचारं.

17 K7 om. (hapl.) 17. D6 om. (hapl.) 17–18. — a) G2 lacuna for मार्दवं. K6 सर्वभूतेस्य. — b) G2 om. व्यवहारेषु. — c) K4 त्वक् (for वाक्). D5.7 सत्या (for प्रोक्ता).

18 D6 om. 18 (cf. v. l. 17). Bo om. (hapl.) 18–21. D5.7 om. (hapl.) 18. — a) K4 देवताश्च; K6 V1 B6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.8 T2 G1.2 M1.5–7 Cn दै(Dn4 दे)वतेभ्यः; T1 G3 दैवताभ्यः. K1 च पितृभ्यः (by transp.). — c) B8 (marg.) अनुयोगश्च; Da3.a4 अनभ्यासश्च; G2 अनत्याशस्यं (sic); G3 अन्नत्यागश्च; Ca (gloss: तानतिक्रम्य भोजनाभावः) अनभ्याशश्च (for असंत्यागश्च). G2 om. भृत्यानां. K7 D4.9 अविन्नासश्च भूतानां.

19 =(var.) 3. 203. 42 : B 12. 329. 13. Bo om. 19 (cf. v. l. 18). — a) K7 सत्येभ्यो; Dn4 ससत्य- (for सत्यस्य). T1 चार्जवं (for वचनं). — After 19ab, Da4 erroneously reads सत्यज्ञानं श्रेयः. — b) G1.2 सत्यं (for सत्य-). K1 सु-; V1 B8 D5.7 G2 च (for तु). T1 G1.3 पुष्कलं (for दुष्करम्). — c) K4 भूताहितम्. — d) Da3.a4 सर्वं (for सत्यं). G2 M1.5.7 ते (for [अ]हम्).

20 Bo om. 20 (cf. v. l. 18). — a) T1 G2.3 त्यागं. — b) K2 प्रणवस्य; K7 B9 Dn1.n4 Ds2 D2 (marg. as in text).4.9 M6 प्रमादस्य. K6 संग्रहं; G1 M1.7 निग्रहं. — c) K1 Da3.a4 Dn4 Ds1 G1 चैव (for चैक-). ❀ Cp: एकचर्या, एकाकित्वेनावस्थानम् । ❀

21 Bo om. 21 (cf. v. l. 18). — b) Dn1.n4 वेदांतानां (for वेदाङ्गानां). — c) K2.7 B8 (marg.) D2.4.9 वेदार्थानां; K6 V1 B6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D3.5–8 ज्ञाना(V1 Ds1 D8 °ता)र्थानां (for विद्या°). T1 G1.3 विद्यानामर्थजिज्ञासा. — d) T2 अनुत्तमं (for असंशयम्). Dn4 श्रेय एव तदंशय (sic).

22 a) K4 शब्दरूपमसंस्पर्शान्. — b) K2.4 B8 (marg.) केवलं. — c) K4 अपसेवेत. — d) Ds1 श्रेयः सोर्थी; T G1–3 श्रेयसोर्थं. K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 T1 G2 M1.5–7 कथंचन; T2 G1.3 परंतपः.

23 a) K6 Dn4 D3.6 G2 नक्तंचर्या; Da4 Dn1 Ds1 नक्तचर्यां; D5 नक्तंचय (sic); D7 T G1.3 नक्तचर्या (for नक्तंचर्यां). — b) K2 परं; K4 पदं; T G1.3 महत् (for मदम्). — c) D2 om. (hapl.) योगम. K1.2.4 V1 Da3.a4 D5.7 अभियोगम् (for अति°). Dn1

नक्तंचर्यां दिवास्वप्नमालस्यं पैशुनं मदम् ।
अतियोगमयोगं च श्रेयसोऽर्थी परित्यजेत् ॥ २३
कर्मोत्कर्षं न मार्गेत परेषां परिनिन्दया ।
स्वगुणैरेव मार्गेत विप्रकर्षं पृथग्जनात् ॥ २४
निर्गुणास्त्वेव भूयिष्ठमात्मसंभाविनो नराः ।
दोषैरन्यान्गुणवतः क्षिपन्त्यात्मगुणक्षयात् ॥ २५
अनुच्यमानाश्च पुनस्ते मन्यन्ते महाजनात् ।
गुणवत्तरमात्मानं स्वेन मानेन दर्पिताः ॥ २६
अब्रुवन्कस्यचिन्निन्दामात्मपूजामवर्णयन् ।
विपश्चिद्गुणसंपन्नः प्राप्नोत्येव महद्यशः ॥ २७
अब्रुवन्वाति सुरभिर्गन्धः सुमनसां शुचिः ।
तथैवाव्याहरन्भाति विमलो भानुरम्बरे ॥ २८
एवमादीनि चान्यानि परित्यक्तानि मेधया ।
ज्वलन्ति यशसा लोके यानि न व्याहरन्ति च ॥ २९
न लोके दीप्यते मूर्खः केवलात्मप्रशंसया ।
अपि चापिहितः श्वभ्रे कृतविद्यः प्रकाशते ॥ ३०
असदुच्चैरपि प्रोक्तः शब्दः समुपशाम्यति ।
दीप्यते त्वेव लोकेषु शनैरपि सुभाषितम् ॥ ३१
मूढानामवलिप्तानामसारं भाषितं बहु ।
दर्शयत्यन्तरात्मानं दिवा रूपमिवांशुमान् ॥ ३२ C. 12. 10585 B. 12. 289[7].33 K. 12. 293. 33

अयोगश्च. ❀ Ca: अतियोगम् । अतिशयेन योगः प्राणायामादिर्वातगुल्ममेहादिव्याधिद्वारा योगः विग्रहरूप एव ॥ Cp: अतियोगं, प्राणायामादेरत्यन्तसेवनम्, विषये वात्यन्तासक्तिम् ॥ Cs: अतियोगं, कर्मस्वतिप्रसक्तिः । अयोगं, कर्मकरणेभ्यो निवृत्तिः । ❀ —[d]) T1 G1. 3 श्रेयोर्थी परिवर्जयेत्.

24 [a]) K4 कर्मोत्कर्षं; K6 V1 B0. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 Cs आत्मोत्कर्षं; T G2. 3 धर्मों° (for कर्मो°). T1 G2. 3 तु (for न). Da3. a4 आत्मोत्कर्षणमार्गेत (sic). —[b]) K2. 4 B0. 9 D6 परनिंदया; G1 अप्यनिं°. —[d]) K4 विप्रकर्षात्; Da4 D4 °कर्ष-; T2 °कष्टं; Ca. p (gloss: भेदं [Cp: अत्यन्तभेदं]) °कर्षं (as in text). Ds1 D4. 7 पृथग्जनान्.

25 [a]) K1. 2. 4 निर्गुणेष्वेषु; K6 B8 (marg.) °णैस्ते च; Da4 °णस्त्वेव; G2 °णांश्चैव. —[b]) K7 B0 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 T G1–3 आत्मसंभाविता नराः (G2 °तो नरः); D5. 7 आत्मानं भाविता नृणां. —[d]) D5. 7 -क्षयान्. K1. 2. 4 क्षिपंत्याक्रंदनेच्छया. ❀ Cn: आत्मनो गुणाः, क्षयः ऐश्वर्यम्, तदुभयात् । गुणक्षयादिति समाहारः । ❀

26 [a]) B6. 8 Da3. a4 Dn4 Ds D2. 6. 8 तु (for च). K1. 2. 4 B8 (marg.). 9 D5. 7 अनुद्य(B8 [marg.]. 9 °मुच्य)मानाश्च (K1 °नश्च; B9 °नास्तु) पुनस्; V1 B0. 7 Dn1 D3 G1 M5 Cn (gloss: शिक्षमाणाः) Cv (gloss: अनुकूलतया उच्यमानाः) अनूच्यमानाश्च (B0 °नस्तु; Dn1 D3 Cn °नास्तु) पुनस्; G2 अनाच्यमानास्तु पुनस्. —[b]) G1 तं (for ते). D5. 7 नुदंतु (D7 °ति); Bom. ed. मन्यंतु. K1 V1 Dn4 Ds D2. 3. 5. 7 महाजनान्; B9 °जनाः; T G1. 3 पृथग्जनाः; G2 M5.6 महाजने; M1. 7 °मुने (for °जनात्). —[d]) G2 तेन (for स्वेन). G1 दर्पितः.

27 = (var.) 3. 198. 47. —[a]) Da4 Dn4 D7 अब्रु(Da4 °ब्र)वत्. —[b]) D5. 7 अवर्तयन् (for अवर्ण°). —[c]) G2 गुणसंपन्नं. —[d]) K1. 2. 4 कर्षत्ये(K2 °ते)व; K7 D4. 9 G2 पश्यत्येव; G3 प्राप्नोत्येवं.

28 [a]) Da3 G2 नाति- (for वाति). —[b]) D5. 7 गंधं. —[c]) Ds1 यथैव. D5 [अ]भ्याहरन् (for [अ]व्या°). G2 तथैवाभ्याहरञ्जाति (sic). —[d]) K1. 2. 4 स्विमले. Dn4 एव च (for अम्बरे).

29 [a]) D4 वा (for च). —[b]) K2 [अ]परित्यक्तानि (for परि°). —[d]) D2 यांति (for यानि). D5 च; D9 (orig.) मे; D9 (marg.) ते (for न).

30 = (var.) 3. 198. 46. K4 om. 30–34. —[b]) K6. 7 D4 -प्रसंशया. —[c]) K7 अति (for अपि). B8 D4 G2 वा (for च). G1 [अ]विहितः (for [अ]पि°). K1 शुभ्रे (sic); K2 लोके; B0 D5 स्वभ्रे (for श्वभ्रे). ❀ Cs: अपिहितः श्वभ्रे, गर्ते तिरस्कृतः । ❀ —[d]) D4 कृतविद्या; G2 कृतः सद्यः.

31 K4 om. 31 (cf. v. l. 30). K2 om. 31[ab]. —[a]) Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 असद्; M7 हसन्; Ca (gloss: अयोग्यः) असन् (as in text). K6 इव (for अपि). Dn4 प्रोक्ता. —[c]) T G1. 3 M1. 5–7 ह्येव (for त्वेव). —[d]) K2 स्वभाषितं.

32 K4 om. 32 (cf. v. l. 30). K2 om. 32[ab]. —[a]) B8 (marg. as in text) T G1. 3 M1. 5–7 मूर्खानाम् (for मूढा°). K7 D4. 6. 9 अविलु(D6 °लि)प्तानाम्;

C. 12. 10585
B. 12. 288[7] 34
K. 12. 293. 34

एतस्मात्कारणात्प्रज्ञां मृगयन्ते पृथग्विधाम् ।
प्रज्ञालाभो हि भूतानामुत्तमः प्रतिभाति माम् ॥ ३३
नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छतः ।
ज्ञानवानपि मेधावी जडवल्लोकमाचरेत् ॥ ३४
ततो वासं परीक्षेत धर्मनित्येषु साधुषु ।
मनुष्येषु वदान्येषु स्वधर्मनिरतेषु च ॥ ३५
चतुर्णां यत्र वर्णानां धर्मव्यतिकरो भवेत् ।
न तत्र वासं कुर्वीत श्रेयोर्थी वै कथंचन ॥ ३६
निरारम्भोऽप्ययमिह यथालब्धोपजीवनः ।
पुण्यं पुण्येषु विमलं पापं पापेषु चाप्नुयात् ॥ ३७
अपामग्नेस्तथेन्दोश्च स्पर्शं वेदयते यथा ।
तथा पश्यामहे स्पर्शमुभयोः पापपुण्ययोः ॥ ३८
अपश्यन्तोऽन्नविषयं भुञ्जते विघसाशिनः ।
भुञ्जानं चान्नविषयान्विषयं विद्धि कर्मणाम् ॥ ३९

Dn4 Ds1 अबलि°. — b) T1 G1 आसुरं (for असारं). K1 बहु भाषितं (by transp.). — c) K1 Da3 Dn4 दर्शयंति. T2 अंतरात्मानो. Da4 दर्शयंतं तदात्मानम्; D5.7 °यंत्यवरात्मानम्. — d) K1.2.6 V1 B0.6.7.8 (orig.).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5–8 Cn.p अग्नि-; B8 (marg.) वह्नि-; G2 अभि-; G3 दिव्यं (for दिवा). ❀ Cn (reading अग्निरूपम्): यथा सूर्यः सूर्यकान्तयोगात्स्वस्याग्निरूपं दर्शयति, एवं क्षुद्रोऽपि कुशब्दयोगात्क्षुद्रमन्तरात्मानं दर्शयतीत्यर्थः । ❀

33 K4 om. 33 (cf. v. l. 30). — a) D2 ये तस्मात् (for एत°). K1.2 M5 प्राज्ञां; Ds1 D2.8 (before corr.).8 विद्यां; T G1–3 प्रा(G2 प्र)ज्ञा. — b) K2 D2.4 पृथग्विधा (K2 °धान्); B8.9 Da3 T G1.3 °ग्विधाः. — c) B8 (marg. as in text) लाभानाम् (for भूता°). — d) T2 उत्तमं. K6.7 B0.6.7.9 Da3.a4 Dn1 Ds D2–9 मे; Dn4 ते; T G1–3 मा (for माम्).

34 = (var.) Manu. 2. 110. K4 om. 34 (cf. v. l. 30). — a) G3 न पृष्टः. Dn4 रूपान् (for ब्रूयान्). — b) K6 B0.6.9 Da3.a4 Dn1 Ds1 D2.3.5–8 G2 [अ]पि (for च). Dn4 नापन्यायेन; Ds2 नाप्यन्यो येन (for न चान्यायेन). — c) K1.2 B8 (marg. as in text) T G1.3 जानन्नपि हि (T G1.3 च) मेधावी. — d) Dn4 जडवान्; T G1–3 M1.5–7 जळवल् (for जडवल्). K6 B6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 समुपाचरेत्; V1 B0 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 G2 M1.5–7 समुपाविशेत्; B8 मौनमाचरेत् (for लोकमा°).

35 a) D4 ज्ञसो (for ततो). K4 चासं; Cn वासं (as in text). V1 परीक्ष्येत; Dn1 परिक्षेत. T G1.3 सदा वासं परीप्सेत; Cal. ed. ततो वा संपरीक्षेत. — b) Ds1 धर्मनिष्ठेषु; G1 °नित्येव. G1 om. (hapl.) साधुषु. — c) K2 धर्मज्ञेषु (for मनुष्येषु). K1.2.4 वदन्येषु. — d) K1.2.4 सर्वभूतानुकंपिषु; B8 (marg. as in text) साध्वाचारेषु नित्यशः.

36 b) K6 धर्मव्यतिकरे; B0.6.7.9 Da3.a4 Ds D2.3.5.7.8 T G1.3 कर्मव्यतिकरो. — c) K6 कुर्वंति; Ds1 कुर्वीते. — d) K1.2.4 श्रेयसोर्थी; K5.7 श्रेयोर्था वै; D4.9 °र्थं वै. V1 च (for वै). B8 कदाचन (for कथं°).

37 With 37, cf. 3. 1. 26. — a) D5 निरारंभे; D6 °लंभो; T1 G1.2 °लंबो; Cp (gloss: यतिः) °रम्भो (as in text). K1.2.4 ह्यहम्; M1.5–7 ह्ययम् (for ऽप्ययम्). K1.2.4 D4.5.7.9 इति (for इह). — b) Da3.a4 -लुब्धोप-. B9 D3.5.7 T G1.3 M1.5–7 -जीविनः. — c) Da3.a4 पुण्ये; Dn4 पुण्य- (for पुण्यं). B8 G2 विपुलं (for विमलं). — d) Da4 om. पापं. Da4 वा (for च).

38 a) D5.7 T G1–3 M1.5–7 तथैवेंदोः (for तथेन्दोश्च). — b) Da3.a4 D5.7 G1.2 तथा (for यथा). — c) K1.2.7 D4.9 मन्यामहे (for पश्या°). D5.7 स्पर्शान्.

39 a) K1.2.4.7 B6 (marg.).8 D4.9 अपश्यंश्च; D5.7 अपथ(D7 °थं)श्च; T G1.2 अपश्यतो; G3 °श्यामो (for °श्यन्तो). K6 V1 B0.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.6.8 Cn.p.s [ऽ]नु-; K7 D9 (before corr.) [अ]न्य-; B6 [अ]नु; Ds1 D5.7 [अ]त्र; T G1.2 Cv (gloss: विषयविरोधि दुर्विषयम् ।) न-; G3 [ऽ]स्य; Ca [आ]त्म- (for ऽन्न-). ❀ Cn (reading अनुविषयं): विषयं विषयमनुवर्तत इत्यनुविषयो रसः । तमपश्यन्तः, इदं मधुरमिदं तिक्तमित्यनालोचयन्तः ॥ Cp: अनुविषयं प्रतिविषयम् — अस्य विषयस्यायं रसः, अस्य विषयस्यायं रसः, इति व्यक्तिभेदमनालोचयन्तः । ❀ — b) K1.2.4.7 D4.5.7.9 भुंजानो; K6 B6 भुंजाना; T G1.3 भुंजानान् (for भुञ्जते). K1 विघसाशयः; K2 D4.9 Cs °शास(D4 °माश-; D9 Cs °साश)-नः; K7 विघशासनः; B9 विघशासिनः (for °साशिनः).

यत्रागमयमानानामसत्कारेण पृच्छताम् ।
प्रब्रूयाद्ब्राह्मणो धर्मं त्यजेत्तं देशमात्मवान् ॥ ४०
शिष्योपाध्यायिका वृत्तिर्यत्र स्यात्सुसमाहिता ।
यथावच्छास्त्रसंपन्ना कस्तं देशं परित्यजेत् ॥ ४१
आकाशस्था ध्रुवं यत्र दोषं ब्रूयुर्विपश्चिताम् ।
आत्मपूजाभिकामा वै को वसेत्तत्र पण्डितः ॥ ४२
यत्र संलोडिता लुब्धैः प्रायशो धर्मसेतवः ।
प्रदीप्तमिव शैलान्तं कस्तं देशं न संत्यजेत् ॥ ४३
यत्र धर्ममनाशङ्काश्चरेयुर्वीतमत्सराः ।
चरेत्तत्र वसेच्चैव पुण्यशीलेषु साधुषु ॥ ४४
धर्ममर्थनिमित्तं तु चरेयुर्यत्र मानवाः ।
नताननुवसेज्जातु ते हि पापकृतो जनाः ॥ ४५ C. 12. 10528 B. 12. 268[7]. 45 K. 12. 257. 45

— c) K7 V1 Bo G2 भुंजानश्च; B9 Da3. a4 °नाश्च. D5. 7 चांत·; Ca चार्थं· (for चान्न·). K6 B6. 7 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 G1. 3 भुंजानाश्चात्म(B6 °नु-; Ds2 G1 °न्य)विषयान्; B8 °नाश्चान्नविषयं; T1 °नन्यांश्च विषयान्; T2 °नांश्चान्यवि°. — d) K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5–8 T2 विषयान्; Da4 lacuna; T1 G1. 3 विषमान् (for विषयं). B6 (marg.) D8 Ca कर्मणा. ❀ Ca: अन्नविषयं रसाद्यपश्यन्ननादरादनालोचयन् यो भुञ्जानः स विघसाशि[? °श]न इव श्रेष्ठः । अर्थविषयांस्तु निरूप्य भुञ्जानो विषयानिव कर्मणा वागादीनाप्नोतीति विद्धि । ❀

40 a) G1. 3 अत्र (for यत्र). K1. 2. 4 यत्रागमम(K4 °स)मानानाम्; K6 °गमयमज्ञानाम्; D5. 7 °मगममानानाम्. ❀ Cn: आगमं प्रमाणजं ज्ञानमात्मन इच्छताम्, आगमयमानानाम् । क्यजन्तस्य रूपम् ॥ Cp: आगमयमानानां, सुबाह्यमेव प्रमाणीकुर्वताम् ॥ Cs: आगमयमानानां, अवगमं कुर्वताम्, ज्ञातुमिच्छताम् ॥ Cv: अगमयमानानाम्, अजानताम् । ❀ — b) G1 corrupt; G2 असंस्कारेण (for असत्का°). K1 पृच्छतं. — c) Dn4 ब्रूया यद्; T G1. 3 न ब्रूयाद् (for प्रब्रू°). K6 B6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 D5. 7 आत्मनो; V1 Bo. 8 Dn1 D4. 6. 9 T1 G3 M1. 5. 6 ब्राह्मणो. — d) B9 D5. 7 जेतुं तं (for त्यजेत्तं). — After 40, D5. 7 ins.:

739* दुर्वृत्तोऽपि वरो विप्रो न च शूद्रो जितेन्द्रियः ।
कः परित्यज्य गां दुष्टां दुह्येच्छीलवतीं खरीम् ।
पण्डितस्यापि शूद्रस्य सर्वशास्त्ररतस्य च ।
वचनं तस्य न ग्राह्यं शुनोच्छिष्टं हविर्यथा ।

41 a) K2 शिष्योपाध्यायका; M1. 5–7 °ध्यायिकी. — b) G2 यस्य (for यत्र). K1 Bo Dn1 M1. 5 सु(K1 स)समाहितः; B7 M6 °हिताः. — c) K7 Dn1 D4. 9 G3 -संपन्नः (G1 °न्नं); M1. 5–7 -संपन्नाः.

42 G1 om. (hapl.) 42–43. — a) Bo वरं; G2 ब्रु[ध्रु]वा (for ध्रुवं). K6 अकोशस्था बुधा यत्र; D4. 5. 7. 9 आकाशस्थो बुधो (D5. 7 ध्रुवो) यत्र; T G3 M1. 5–7 आकाशं (T G3 °रं) गूहमाना ये. ❀ Ca: आकाशस्थाः देवताः ॥ Cn: आकाशस्थाः, निरालम्बनाः । ❀ — b) D8 T G2. 3 M1. 5–7 दोषान्. D4. 5. 7. 9 ब्रूयाद् (for ब्रूयुर्). B9 विपश्चितं; D5. 7 G2 °श्चितः; M1. 7 °श्चितान्. — c) K1. 2. 4 -कामेन; K7 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1 D2. 3. 5. 7–9 G2 -कामो वै; B8 (marg. as in text) -माना वै (for -कामा वै). T1 G2. 3 M1. 5–7 ये (for वै). — d) K2. 4 पंडिताः.

43 G1 om. 43 (cf. v. l. 42). — a) K2 संलोकता; K4 °भिता; T G2. 3 M1. 5–7 संलो(M1. 5–7 °लु)-ळिता; Ca (gloss: लङ्घिताः) Cn (gloss: आकुलीकृताः) संलोडिता (as in text). — b) K4 Bo M1 धर्मसेवतः; Dn4 °संतवः; Ca (gloss: मर्यादाः) °सेतवः (as in text). — c) G2 प्रदीप्त. K4 Dn1. n4 D3. 8. 9 चैलांतं; K7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 D5. 7 T G2. 3 M7 चेलांतं; D4 corrupt; M1. 5. 6 वेलांतं (for शैलान्तं). — d) B8. 9 परित्यजेत् (for न संत्य°).

44 a) K1. 2. 4 धर्मपराशंका(K1 °क)श्च; G2 °मनिःशंकाश्च. — b) K2 चारीयुर् (sic) (for चरे°). K2. 4 om. (hapl.) from वीत up to चरेयुर् (in 45b). K1 वीतमत्सरः. — c) K7 D4. 9 समं तत्र; V1 चरेच्चैव; Da4 वरेत्तत्र; Dn1 D8 D2. 8 भवेत्तत्र; Dn4 त्वरेत्तत्र (for चरे°). — d) T G1. 3 M1. 5–7 धर्म- (for पुण्य-).

45 K2. 4 om. up to चरेयुर् (cf. v. l. 44). — a) K1 Bo Da4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 G3 (before corr.) च (for तु). — b) T G3 यदि; G1 त्रिधि (sic) (for यत्र). — c) K2 उदवसेज्; K7 D9 G2 उप°; Bo अनुवशेज् (for °वसेज्). — d) B8 ये (for ते). G2 तु (for हि). Da3. a4 पापकृता; G1 °कृते. K1. 2. 4 B8 T1 G1. 3 नराः (for जनाः).

46 a) K6 पापेण. — b) K1. 2 Da4 M1. 5. 6 वर्तते. — c) Bo Ca (gloss: अपसरेत्) व्यवधायेत्; Ds1 व्यपधावेत्; D6 व्यवधाने; M1. 7 विधावेत. K2 तूलं;

C. 12. 10598
B 12. 288[7]. 47
K. 12. 293 47

कर्मणा यत्र पापेन वर्तन्ते जीवितेप्सवः ।
व्यवधावेत्ततस्तूर्णं ससर्पाच्छरणादिव ॥ ४६
येन खट्वां समारूढः कर्मणानुशयी भवेत् ।
आदितस्तन्न कर्तव्यमिच्छता भवमात्मनः ॥ ४७
यत्र राजा च राज्ञश्च पुरुषाः प्रत्यनन्तराः ।
कुटुम्बिनामग्रभुजस्त्यजेत्तद्राष्ट्रमात्मवान् ॥ ४८
श्रोत्रियास्त्वग्रभोक्तारो धर्मनित्याः सनातनाः ।
याजनाध्यापने युक्ता यत्र तद्राष्ट्रमावसेत् ॥ ४९
स्वाहास्वधावषट्कारा यत्र सम्यगनुष्ठिताः ।
अजस्रं चैव वर्तन्ते वसेत्तत्राविचारयन् ॥ ५०
अशुचीन्यत्र पश्येत ब्राह्मणान्वृत्तिकर्शितान् ।
त्यजेत्तद्राष्ट्रमासन्नमुपसृष्टमिवामिषम् ॥ ५१
प्रीयमाणा नरा यत्र प्रयच्छेयुरयाचिताः ।
स्वस्थचित्तो वसेत्तत्र कृतकृत्य इवात्मवान् ॥ ५२
दण्डो यत्राविनीतेषु सत्कारश्च कृतात्मसु ।
चरेत्तत्र वसेच्चैव पुण्यशीलेषु साधुषु ॥ ५३
उपसृष्टेष्वदान्तेषु दुराचारेष्वसाधुषु ।
अविनीतेषु लुब्धेषु सुमहद्दण्डधारणम् ॥ ५४

D4 तूर्णे. — [d]) D6 समर्थात्; G3 ससर्प- (for ससर्पात्). Ds1 ससर्पाञ्शरणानिव; T1 G1 सर्पः श(G1 स)-रवणादिव.

47 = (var.) 5. 39. 27. — [a]) Cv खड्गं (for खट्वां). K1 समारूढाः; Cv °रूढं (for °रूढः). ❀ Ca: खट्वां समारूढः, जरसा विकलः ॥ Cn: तीव्रदुःखग्रस्तः ॥ Cp: प्रमत्तः ॥ Cs: निद्रितः । ❀ — [b]) K6 कर्मणानुशयीत वै. ❀ Ca: अनुशयी, पश्चात्तापान्वितः । ❀ — [c]) K4 आदित्यस्; K6 क्षहतस्. K4 Da4 Dn1. n4 D4 तत्र (for तन्न). ❀ Cv: येन पुरुषेण आदितः खड्गं, खड्गवस्थितं वैरं समारूढं, मनसि निहितम् । कर्मणा अनुशयी, अनुकूलः । तदीदृशं गूढकपटं न कर्तव्यम् । ❀ — [d]) Ds1 (before corr.) D6 T1 G3 भावम्; M1. 7 सुवम्; Ca (gloss: कल्याणं) भवम् (as in text). K4 आत्मजा (for °नः).

48 [a]) K1 partly damaged. Da3 राज्यं च; Da4 राज्यस्य (for राज्ञश्च). K2. 4 यत्र यत्र नरा राज्ञः (K2 °ज्ञीः). — [b]) ❀ Ca: प्रत्यनन्तराः, सदृशाः ॥ Cv: प्रतिगृहं अन्तरं, अन्तर्गृहमिति शङ्का नास्ति येषां ते प्रत्यनन्तराः । ❀ — [c]) T1 G3 M7 कुटुंबिनाम्. T1 G1 अग्रभुजां. — [d]) T1 G1. 3 देशम्; M1. 5–7 राज्यम् (for राष्ट्रम्).

49 [a]) K6 त्वग्रं. T1 त्वगृहीतारो; G1. 2 त्व(G2 तु)ग्रहीतारो (for °भोक्तारो). — [b]) K4 धर्मनित्यः; Ds1 °निष्ठाः. G2 M1. 5–7 तपस्विनः (for सनातनाः). — [c]) K6 Da4 G1 याजनाध्य(Da4 °ध्या)यने; D6 °ध्यापना. — [d]) D5. 7 राज्यम् (for राष्ट्रम्). Bo आविशेत्; D7 आचरेत् (for आवसेत्).

50 [b]) D4 सत्यम् (for सम्यग्). K4 B7 Da3. a4 अवस्थिताः (for अनुष्ठिताः). — [c]) K4 वर्तन्त्यं (for वर्तन्ते). — [d]) D6 [अ]पि चारयन्; G1 विचा°.

51 G2 om. (hapl.) 51–55. — [a]) K1. 2. 4 आतुरान्; D8 अशुचीर्. D2 एव (for यत्र). — [b]) Some MSS. वृत्तिकर्षितान्; K2 °कर्षतान्; T2 °गर्हितान्. — [c]) T G1. 3 M1. 5–7 तत्यजेत् (by transp.). K7 B8 D4. 5. 7. 8 T1 आपन्नम् (for आस°). — [d]) K2 उपमिष्टम्; B8 अपकृ°; B9 Da4 Dn1 उपसृ° (Da4 °स्प°); Dn4 D3 °सन्नम् (for °सृष्टम्). K2 [आ]मिशं. ❀ Ca: उपसृष्टम्, चण्डालादिस्पर्शदूषितम् ॥ Cn: सविषम् । ❀

52 G2 om. 52 (cf. v. l. 51). — [a]) Some MSS. प्रीयमाना; K4 °माणो. — [b]) D4 om. from प्रय up to कृ (in 53[b]). D7 प्रपद्येयुर् (for प्रयच्छे°). D8 अयाजिताः. — [c]) K6 B6 सुस्थचित्तो. Bo प्रसेत्; B8 (marg. as in text) भवेत् (for वसेत्). T1 G3 अत्र (for तत्र). — [d]) D6 कृतकृत्यम्; D7 °कृत्या.

53 G2 om. 53 (cf. v. l. 51). D4 om. up to कृ (cf. v. l. 52). — [a]) D5. 7 दंडी. Dn4 दंडोपत्राविनीतेषु. — [b]) D8 D2 सत्कारसु- (for सत्कारश्च). — [c]) Da3 चरतात्र (for चरेत्तत्र). — [d]) Da3. a4 पुण्ये (for पुण्य-).

54 G2 om. 54 (cf. v. l. 51). — [a]) Da4 corrupt. K2 T1 G6 Ca उपसृष्टेषु; K7 °सृष्टेपु (for °सृष्टेषु). K1. 4. 6. 7 Bo. 7. 9 Da3 Dn1. n4 D2. 8. 9 G1 दांतेषु; Ds दीप्तेषु (for [अ]दान्तेषु). ❀ Ca: उपसृष्टेषु, उपहतबुद्धिषु । ❀ — [b]) G1 दुराचरेषु. K1. 4. 6 V1 B7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 M7 साधुषु. — [c]) K4 अविशीतेषु (for °नीतेषु). Da4 लब्धेषु. — [d]) Ds1 corrupt.

यत्र राजा धर्मनित्यो राज्यं वै पर्युपासिता ।
अपास्य कामान्कामेशो वसेत्तत्राविचारयन् ॥ ५५
तथाशीला हि राजानः सर्वान्विषयवासिनः ।
श्रेयसा योजयन्त्याशु श्रेयसि प्रत्युपस्थिते ॥ ५६
पृच्छतस्ते मया तात श्रेय एतदुदाहृतम् ।
न हि शक्यं प्रधानेन श्रेयः संख्यातुमात्मनः ॥ ५७
एवं प्रवर्तमानस्य वृत्तिं प्रणिहितात्मनः ।
तपसैवेह बहुलं श्रेयो व्यक्तं भविष्यति ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७६ ॥

२७७

युधिष्ठिर उवाच ।
कथं नु मुक्तः पृथिवीं चरेदस्मद्विधो नृपः ।
नित्यं कैश्च गुणैर्युक्तः सङ्गपाशाद्विमुच्यते ॥ १

भीष्म उवाच ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् ।
अरिष्टनेमिना प्रोक्तं सगरायानुपृच्छते ॥ २ C.12.10613 B.12.289(8).2 K.12.294.2

---

55 G2 om. 55 (cf. v. l. 51). — a) Dn4 यश्च (for यत्र). D8 धर्मनिष्ठो (for °नित्यो). — b) K7 D9 परिपालयेत्; D4 T G1.3 M1.5–7 पर्युपासते (for °सिता). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5–8 राज्यं धर्मेण पालयेत्. — c) K2.4 कामेभ्यो; V1 B8 (orig.) °च्छो; B8 (marg.) °षु; T1 G1.3 क्रमशो; Ca (gloss: जितकामः) Cn (gloss: सर्वसंपत्तिमान्) कामेशो (as in text). — d) Dn4 [ऽ]वसत्; Ds1 वंशेत् (for वसेत्).

56 a) Da3 Ds1 यथाशीला; D5.7 तथास्थिता. — b) M1.5–7 सर्वा. — c) G2 Bom. ed. योजयति.

57 a) Ds1 D8 गच्छतस् (for पृ°). T1 G1.3 तत्र (for तात). — c) B9 शक्यते; Da3.a4 हि सत्यं (for हि शक्यं). D8 प्रदानेन; Ca (gloss: प्रतिव्यक्तिदर्शनेन) प्रधा° (as in text). — d) M1.5–7 आत्मना.

58 B9 Da4 om. (hapl.) 58ab. — a) K1.2.4 प्रवदमानस्य (for प्रवर्त°). — b) K1.2.4 Ds1 D2.3 (before corr. as in text).3 T2 वृत्ति-; V1 T1 G1.3 वृत्तिः; B8 (marg.) बुद्धिं (for वृत्तिं). K1 V1 Dn4 Ds D8 Cn (Cnp as in text) प्राणिहितात्मनः; B7 T1 प्राण°; M1.5–7 प्रणिहितात्मना (M1 °नां). — c) Ds2 तपस्यैवेह; T G1.3 °सा चैव. K2 बाहुलं. — d) D8 [ऽ]व्यक्तं.

Colophon. Ś1 G6 missing: K3.5 B1–5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 T G1–3 M1.5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1.2.4 नारदगालवसंवादः; K6 V1 Bo.6.8.9 Dn1.n4 Ds D2–8 M5.6 श्रेयोवाचिकः (Bo.8.9 Ds D4.5.7 °चिकं; D8 °चकः); K7 श्रेयोबाधिकं; Da3.a4 D9 श्रेयोवाचिको नारदगालवसंवादः; G1 श्रेयोनुवाचकं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 T1 G1.3 111; Dn4 M5 112; D8 107; T2 124; G2 127; M1.6.7 110. — *Śloka no.:* Da4 Dn1 D8 58; Dn1 59.

277

☞ This adhy. is missing in Ś1 G6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 259. 1).

1 K2 om. the ref. — a) B6.9 Da3.a4 D5.8 तु; T G1.3 वि- (for नु). K7 मुक्तं; V1 Bo.6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.5.7.8 युक्तः; D4 मुक्ता (for मुक्तः). — b) B7.8 (marg.) D4.9 G2 नृप; B8 (orig.) T2 G3 नरः (for नृपः). K1 चरेदः स द्विजो नृपः (sic); T1 G1 चरेदेवंविधो नरः. — c) K1.2 च कैर् (by transp.); Dn4 G1 कैश्चिद्. B8 (marg. as in text) मुक्तः; D5.7 युक्तं (for युक्तः). — d) K4 हि (for वि-).

2 G1 om. (hapl.) from the ref. of 2 up to वेदितुम् (in 3d). — a) K1.2.4 वर्णयिष्येहम् (K2 °ष्यामि); V1 B8 (marg.).9 कीर्तयिष्यामि; Bo.8 (orig.) Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 T2 M1.5–7 वर्तयिष्येहम्

C. 12. 10614
B. 12. 285(8). 3
K. 12. 294. 3

सगर उवाच ।

किं श्रेयः परमं ब्रह्मन्कृत्वेह सुखमश्नुते ।
कथं न शोचेन्न क्षुभ्येदेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ३

भीष्म उवाच ।

एवमुक्तस्तदा तार्क्ष्यः सर्वशास्त्रविशारदः ।
विबुध्य संपदं चाग्र्यां सद्वाक्यमिदमब्रवीत् ॥ ४
सुखं मोक्षसुखं लोके न च लोकोऽवगच्छति ।
प्रसक्तः पुत्रपशुषु धनधान्यसमाकुलः ॥ ५
सक्तबुद्धिरशान्तात्मा न स शक्यश्चिकित्सितुम् ।
स्नेहपाशसितो मूढो न स मोक्षाय कल्पते ॥ ६
स्नेहजानिह ते पाशान्वक्ष्यामि शृणु तान्मम ।
सकर्णकेन शिरसा शक्याश्छेत्तुं विजानता ॥ ७
संभाव्य पुत्रान्कालेन यौवनस्थान्निवेश्य च ।
समर्थाञ्जीवने ज्ञात्वा मुक्तश्चर यथासुखम् ॥ ८
भार्यां पुत्रवतीं वृद्धां लालितां पुत्रवत्सलाम् ।
ज्ञात्वा प्रजहि काले त्वं परार्थमनुदृश्य च ॥ ९

(for °यिष्यामि). — b) B7 पुरा कृतं (for पुरातनम्). — e) ❀ Ca: तार्क्ष्यनाम्नो मुनेरपत्यं, स एवारिष्टनेमिस्तार्क्ष्यः ॥ Cs: तार्क्ष्य इति कश्यपस्य नामान्तरम् ॥ Cv: अरिष्टनेमिर्गरुडः — अरिष्टनेमिं पृतनाजमाशुं स्वस्तये तार्क्ष्यमिहा हुवेम (Ṛv. 10. 178. 1) इति श्रुतेः । ❀

3 G1 om. 3 (cf. v. l. 2). G2 om. the ref. — b) B8 (marg.) एधते (for अश्नुते). — c) T1 नु (for न). D4 शोचन् (for शोचेन्). K1.2 क्षोभ्येद्; M1.5-7 क्रुध्येद् (for क्षुभ्येद्).

4 D5.7 अरिष्टनेमिर् (for भीष्म). — a) D6 एतद् (for एवम्). D8 उक्ते (for उक्तस्). K7 B6.8 Ds1 D4.7 तार्क्षः; T1 [आ]कर्ण्य (for तार्क्ष्यः). — b) D6 सर्वशस्त्र- (for °शास्त्र-). K6 V1 B0.6.8 (marg.).9 Dn1.n4 Ds D2.3.8 -विदां वरः; D6 -भृतां वर (for -विशारदः). — c) K7 D4.9 विबुद्धि (sic); T2 °द्ध:; G1 °ध्य: (for °ध्य). D4 संपदां. K1.7 D9 चाग्र्यं; D4 वाग्र्यां; G2 चाग्रियां (hypermetric) (for चाग्र्यां). ❀ Ca: अग्र्यां, मोक्षावस्थालभ्याम् ॥ Cs: मोक्षजन्यसुखम् । ❀ — d) K1 D4 मद्वाक्यम्; K6 Da3.a4 तद्वा°; G2 M1.5-7 स वाक्यम् (for सद्वा°).

5 Before 5, B8 (orig.) ins. तार्क्ष्य उवाच; B8 (marg.).9 T1 G1.3 M7 अरिष्टनेमिर्; D6 तार्क्ष्य. — a) D9 सुखे (for सुखं). — b) K1 लोके; K4 Dn1.n4 Ds D2.8 मूढो; D4.5 लोका (for लोको). V1 B8 (marg. as in text) [ऽ]धिगच्छति (for ऽव°). Da4 न च लोका गमिष्यति (sic). — K1.2.4 D2 om. 5cd. — c) Dn4 प्रयुक्तः (for प्रसक्तः). K7 शत्रु- (for पुत्र-). D6 -पशुसु (for °षु). — d) Da3 om. धन-. D4 -समाकुलाः; D5.7 °कुलं.

6 a) Da4 corrupt. K4 शक्त-; G1 सक्तः (for सक्त-). — b) B7-9 om. स. K4 स शक्यैश्; B0 D5.7 च शक्यश्; Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 Cn (Cnp as in text) शक्यं तच् (for स शक्यश्). B9 चिकित्सुकं (for °त्सितुम्). — c) K1.7 -पाशमितो; K6 °स्थितो; Ds पाशासितो; D8 -पाशशितो; D5.7 -पाशान्वितो; T1 -पाशैर्हतो (for -पाशसितो). — d) K1.2 च (for स).

7 a) Da4 G1 पश्यान् (for पाशान्). — b) K4 तन्; Dn4 यान् (for तान्). K1.2.4 नृप; B8 (marg.) अपि (for मम). — c) K1.2.4 M1.7 (*sup. lin.*) नाक(M1.7 न क)र्णकेन; T1 G3 सकंटकेन; G1 सकुंदकेन (for सकर्ण°). G2 रजसा (for शिरसा). ❀ Ca.p: सकर्णकेन, अवधानपूर्वकं शुश्रूषुणा शिरसा ॥ Cn: सावधानेन जीवता ॥ Cs: उपदेशश्रवणयुक्तश्रोत्रसहितेन शिरसा । ❀ — d) K2.7 B7 Ds D4.5.7 T G2.3 शक्या; K6 B6 Da3.a4 शक्यं; M1.5-7 शक्यश् (for शक्याश्). Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 श्रोतुं; G2 जेतुं (for छेत्तुं). B8 (marg. as in text) श्रोतुं शक्यं (for शक्याश्छेत्तुं).

8 a) D6 संप्राप्य; G2 संभाष्य (for °व्य). D5.7 वा स्वेन; G2 काले तु (for कालेन). ❀ Ca: संभाव्य, अर्थविद्यादिना योजयित्वा । ❀ — b) ❀ Ca.p: निवेश्य, विवाह्य ॥ Cn: दारैः संयोज्य । ❀ — c) D4 समर्था; T1 G1 M1.7 °र्थं (for °र्थान्). K4 जीविने (for जीवने). — d) B9 युक्तश्चर; G2 मुक्ता शक्तिर्.

9 b) K4.6 ललितां; G2 M1.5-7 लाळितां. — c) K1.2 प्रजह्यात्; K7 B0 Da3.a4 D4.9 G2 M1.5-7 प्रजह; B8 (marg.) प्रहर (for प्रजहि). B7 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 कालेन; M1.5-7 काले तां (for काले त्वं). — d) D2.6 परात्मम् (for °र्थम्). K6 B7.9 Da3.a4 D5.7 अनुमृग्य च; V1 °दृश्यत; B7 °सृत्य च (for °दृश्य च). T1 न परार्थमनुद्र च (sic); G1 परमार्थमदृश्य च. ❀ Cn: परार्थं, अन्तिमं पुरुषार्थं, मोक्षम् । ❀

10 b) D5.7 सक्तश्; G2 मुक्ताश्. — D6 om.

सापत्यो निरपत्यो वा मुक्तश्चर यथासुखम् ।
इन्द्रियैरिन्द्रियार्थांस्त्वमनुभूय यथाविधि ॥ १०
कृतकौतूहलस्तेषु मुक्तश्चर यथासुखम् ।
उपपत्त्योपलब्धेषु लाभेषु च समो भव ॥ ११
एष तावत्समासेन तव संकीर्तितो मया ।
मोक्षार्थो विस्तरेणापि भूयो वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ १२
मुक्ता वीतभया लोके चरन्ति सुखिनो नराः ।
सक्तभावा विनश्यन्ति नरास्तत्र न संशयः ॥ १३
आहारसंचयाश्चैव तथा कीटपिपीलिकाः ।
असक्ताः सुखिनो लोके सक्ताश्चैव विनाशिनः ॥ १४
स्वजने न च ते चिन्ता कर्तव्या मोक्षबुद्धिना ।
इमे मया विनाभूता भविष्यन्ति कथं त्विति ॥ १५
स्वयमुत्पद्यते जन्तुः स्वयमेव विवर्धते ।
सुखदुःखे तथा मृत्युं स्वयमेवाधिगच्छति ॥ १६
भोजनाच्छादने चैव मात्रा पित्रा च संग्रहम् ।
स्वकृतेनाधिगच्छन्ति लोके नास्त्यकृतं पुरा ॥ १७
धात्रा विहितभक्ष्याणि सर्वभूतानि मेदिनीम् ।
लोके विपरिधावन्ति रक्षितानि स्वकर्मभिः ॥ १८
स्वयं मृत्पिण्डभूतस्य परतन्त्रस्य सर्वदा ।
को हेतुः स्वजनं पोष्टुं रक्षितुं वाद्दढात्मनः ॥ १९ C.12.10630 B.12.295[8].19 K.12.294.19

(hapl.) 10ᵉ–11ᵇ. — ᶜ) K1 त्वाम्; D5.7 वा (for त्वम्). — ᵈ) T G1.3 यथासुखं (for °विधि).

11 D6 om. 11ᵃᵇ (cf. v. l. 10). — ᵃ) K4 कृतं; M1.5–7 गत- (for कृत-). ❀ Ca: कृतकौतूहलः, भुक्तभोगः ॥ Cn: छिन्नौत्सुक्यः । कृ हिंसायां भ्वादिस्तस्य निष्ठायां कृतमिति रूपम् ॥ Cs: कृतकौतूहलः, अकृतान्वेषणः। यथा भुक्तेषु कुतूहलाभावः कर्तुं शक्यः, नाभुक्तेषु तथा। तस्माद्भुक्तेषु भुक्त्वा कुतूहलं मुञ्च । ❀ — ᶜ) K1.2.7 D4.9 उपपत्त्युपलब्धेषु; Cp °त्युपपन्नेषु. ❀ Cs: उपपत्त्योपलब्धेषु, यदृच्छया प्राप्तेषु । ❀ — ᵈ) B8 (marg.) लाभालाभे; Dn1 D8 D2.3 लोकेषु च; D3 (before corr.) लोभेषु च (for ला°). K6 समा (for समो). Da4 G2 भवेत् (for भव).

12 ᵇ) K7 D4 संकीर्तिता. — ᶜ) K7 मोक्षोर्थो; Da3.a4 मोक्षार्थी. K4.6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D3.8 M1 [अ]थ; D6 [अ]र्थं (for [अ]पि). D2 मोक्षार्थो विस्तरे वापि. — ᵈ) Da3 वक्षामि. B6 (marg.).8 (marg. as in text) तं; T G1.3 मे (for तत्).

13 ᵃ) K1.2.4 युक्ता; K7 Da3.a4 D4.7.9 T G1.3 मुक्त-; G2 रक्ता (for मुक्ता). D7 T1 G1.3 -लोभ- (for वीत-). — ᵇ) B8 (marg. as in text) T1 G1.3 जनाः (for नराः). — ᶜ) K2 सक्तभार्या; K4 सकुमार्या (for सक्तभावा). — ᵈ) T2 जनास् (for नरास्).

14 ᵃ) T G1–3 M1.5–7 आहारसंचये स(G1 श)क्ता-. — ᵇ) D4.5.7.9 T G2.3 M1.5–7 यथा (for तथा). Da4 -पिपीलिका; Dn4 °लकाः. — D2 om. 14ᵉ–15ᵈ. — ᵈ) Ds2 [अ]विनाशिनः (for वि°).

15 D2 om. 15 (cf. v. l. 14). — ᵃ) K7 संयमे (for स्वजने). K7 D4.5.7.9 बुद्धिः (for चिन्ता). — ᵇ) K7 कर्तव्यो (for °व्या). D5 -बुद्धिजा; G1 -बुद्ध्या (for -बुद्धिना). — ᶜ) D5 माया- (for मया). V1 Ds1 इमे विना मया भूता. — ᵈ) K1.2 V1 B0.7.8 (marg.).9 D4 T2 G1.2 नु (for तु).

16 ᵇ) D5.7 विपद्यते (for विवर्धते). — ᶜ) B8 सुखं दुःखं (for सुखदुःखे). Da4 G2 [आ]मृत्यु; D5.7 वृद्धिं. — ᵈ) T1 G1.3 [अ]भि- (for [अ]धि-). G2 om. from धिगच्छति up to पित्रा (in 17ᵇ).

17 G2 om. up to पित्रा (cf. v. l. 16). — ᵇ) M1.5–7 मात्रास्त्वपि (for मात्रा पित्रा). V1 संगतिं; T1 G3 संग्रहः (for °हम्). — ᶜ) K4.6 V1 B0.7.8 Da3.a4 Ds1 D3 (before corr. as in text) M7 सुकृतेन (for स्व°). T1 G1.3 [अ]भि- (for [अ]धि-). — ᵈ) K1.4.7 D4.9 कृतं पुरा; K2 B8 (marg.) पुरा कृतं (for [अ]कृतं पुरा). D5.7 लोके नान्यत्कृतं पुनः; G2 लोका नास्वकृतं पुरा (sic).

18 ᵃ) M1.7 धात्र्या (for धात्रा). M1.7 [अ]भिहित- (for विहित-). K7 B0 Dn4 D4 G2 -भक्षाणि; D5 -भक्षानि; D7 वक्षामि (sic) (for -भक्ष्याणि). — ᶜ) D7 M7 [ऽ]पि (for वि-).

19 ᵃ) ❀ Cs: मृत्पिण्डभूतस्य, मृत्पिण्डवत्स्वयमकिंचित्करस्य । ❀ — ᵇ) B8 (marg.) सर्वथा (for °दा). — ᵈ) G1 रक्षितं (for °तुं). Ds2 D5 च (for वा). K1 [अ]दृढात्मना; G2 [अ]कृतात्मनः. Dn4 रक्षितं बाढमात्मनः. ❀ Cs: अदृढात्मनः, अस्थिरशरीरस्य । ❀

C. 12. 10631 B. 12. 289[8]. 20 K. 12. 294 20

स्वजनं हि यदा मृत्युर्हन्त्येव तत्र पश्यतः ।
कृतेऽपि यत्ने महति तत्र बोद्धव्यमात्मना ॥ २०
जीवन्तमपि चैवैनं भरणे रक्षणे तथा ।
असमाप्ते परित्यज्य पश्चादपि मरिष्यसि ॥ २१
यदा मृतश्च स्वजनं न ज्ञास्यसि कथंचन ।
सुखितं दुःखितं वापि ननु बोद्धव्यमात्मना ॥ २२
मृते वा त्वयि जीवे वा यदि भोक्ष्यति वै जनः ।
स्वकृतं ननु बुद्ध्वैवं कर्तव्यं हितमात्मनः ॥ २३

एवं विजानँल्लोकेऽस्मिन्कः कस्येत्यभिनिश्चितः ।
मोक्षे निवेशय मनो भूयश्चाप्युपधारय ॥ २४
क्षुत्पिपासादयो भावा जिता यस्येह देहिनः ।
क्रोधो लोभस्तथा मोहः सत्त्ववान्मुक्त एव सः ॥ २५
द्यूते पाने तथा स्त्रीषु मृगयायां च यो नरः ।
न प्रमाद्यति संमोहात्सततं मुक्त एव सः ॥ २६
दिवसे दिवसे नाम रात्रौ रात्रौ सदा सदा ।
भोक्तव्यमिति यः खिन्नो दोषबुद्धिः स उच्यते ॥ २७

---

20 K_1 om. (hapl.) 20. — [a]) $K_{2,4,7}$ B_8 (marg.) $D_{4,5,7,9}$ T $G_{1,3}$ च (for हि). $K_{2,4}$ D_{s1} T_2 G_1 यथा; $M_{1,5-7}$ यतो (for यदा). K_4 मृत्युं (for मृत्युर्). — [b]) K_2 हंते च; $D_{a3,a4}$ हन्येत; T_1 हंत्येवम्. K_2 च वि-; K_7 B_8 $D_{a3,a4}$ $D_{4,5,7,9}$ G_2 भुवि; V_1 परि-; T_1 अभि-; T_2 इति; G_3 [इ]ति वि- (for तव). G_1 हंत्येवेति विचक्षणः; $M_{1,5-7}$ हरत्येवास्य पश्यतः. — [d]) K_2 नानु-; K_7 $D_{4,9}$ तत्तु; $D_{5,7}$ T G_{1-3} $M_{1,5-7}$ ननु (for तत्र). K_2 बद्धव्यम्; D_{a4} G_1 बोध°; D_5 बोधयम्; T_2 योद्धव्यम् (for बो°). Bo D_{n4} $D_{5,7}$ T_1 G_3 आत्मनः.

21 K_7 D_9 om. (hapl.) 21–22. — [a]) K_2 जीवतुम् (for °न्तम्). K_4 चैनैनं (for चैवैनं). — [b]) K_2 रक्षिणे; D_2 lacuna (for रक्षणे). D_4 न रणे रक्षणे नय (sic). — [c]) $D_{5,7}$ असमाप्तौ (for °माप्ते). — [d]) D_{n4} D_8 D_{4-7} G_3 $M_{1,5,6}$ मरिष्यति (for °सि).

22 K_7 D_9 om. 22 (cf. v. l. 21). — [a]) $M_{1,5-7}$ यथा (for यदा). Bo D_s $D_{2,5,7,8}$ G_2 मृतं (for मृतश्). D_s $D_{2,8}$ हि; T_1 $G_{1,3}$ तं; T_2 स्व-; $M_{1,5-7}$ सन् (for च). $D_{a3,a4}$ D_{n4} मृतस्य (for मृतश्च). K_2 सुजनं; T_2 जननं (for स्वजनं). — [b]) K_2 ज्ञासिति; D_s $D_{4,5,7}$ G_3 $M_{1,5-7}$ ज्ञास्यति (for ज्ञास्यसि). Bo $D_{n1,n4}$ $D_{2,3,6,8}$ कदाचन (for कथं°). — [c]) D_{a4} T_1 च (for वा). $K_{1,2,4}$ दुःखितं सुखितं चैव (K_4 वापि); D_{5-7} $M_{1,5-7}$ सुखिनं दुःखिनं वापि ($D_{5,7}$ चापि). — [d]) K_2 नानु-; B_8 (marg.) तत्र; $D_{a3,a4}$ तेन; D_4 तत्तु; G_2 न तु (for ननु). D_{a4} D_{n4} D_4 बोधव्यम्. B_8 T_1 G_1 आत्मनः.

23 [a]) K_6 वापि (for वा). $K_{1,2,4,7}$ B_8 (marg. as in text) $D_{4,5,7,9}$ यदि; D_{s1} त्वपि; T_1 त्वथ; G_2 त्वति- (for त्वयि). $K_{1,2,7}$ $D_{4,5,7,9}$ वा जीवे (by transp.); B_8 (marg. as in text) वा जाते; T_1 जीवेद्वा. — [b]) K_6 V_1 $B_{0,6-9}$ $D_{a3,a4}$ $D_{n1,n4}$ D_s $D_{2,3,5-8}$ यदा (for यदि). D_{n4} भोक्षति; D_2 मोक्ष्यति (for भो°). D_s D_2 मनः (for जनः). — [c]) K_6 सु- (for स्व-). G_1 न तु (for ननु). $K_{1,2,4}$ $M_{1,6,7}$ बुद्ध्यैव; D_{s1} [अ]बुद्ध्यैवं; T_2 M_5 बुद्ध्यैवं; G_1 बोद्धैव (for बुद्ध्वैवं). — [d]) K_4 आत्मना; M_6 °नां.

24 [a]) K_4 विजाने; D_6 विज्ञात-; G_1 विजानाल्ँ (for °नल्ँ). — [b]) D_{a4} कश्च (for कस्य). K_2 विनिश्चितः; $B_{7,8}$ (marg. as in text) D_{a3} D_4 [अ]ति°; D_8 [अ]भिनिश्चयः; T G_{1-3} $M_{1,5-7}$ °संज्ञि(M_6 °ज्ञ)तः. — [c]) $D_{5,7}$ संवेशय (for नि°). G_2 [आ]त्मानं (for मनो). — [d]) G_2 भूताश् (for भूयश्).

25 [b]) $D_{5,7}$ तस्य (for यस्य). — [c]) K_1 मोहात्; K_4 मोह- (for मोहः). K_7 B_8 लोभमोहस्तथा क्रोधः. — [d]) K_1 सततं (for सत्त्ववान्). K_6 युक्त (for मुक्त); $D_{5,7}$ च (for स-).

26 K_7 $D_{6,9}$ om. (hapl.) 26. — [a]) G_2 पाते (for पाने). — [b]) D_4 reads from च यो up to सदा (in 27[b]) twice. G_2 तु (for च). — [c]) D_4 (first time) प्रमजाति; D_4 (second time) प्रसज्जति (for प्रमाद्यति). $K_{1,2,4}$ यो (for सं).

27 For the repetition in D_4, cf. v. l. 26. — [b]) D_{a4} om. one रात्रौ. K_6 V_1 $B_{0,6,7,8 (marg.),9}$ $D_{a3,a4}$ $D_{n1,n4}$ D_s $D_{2,3,6,8}$ पुमान्; K_7 B_8 (orig.) $D_{4 (both times),5,7,9}$ T $G_{1,3}$ $M_{1,5-7}$ तथा (for the first सदा). — [c]) $K_{1,2}$ यत् (for यः). — [d]) $K_{1,2,7}$ $D_{4,9}$ G_1 मुच्यते; G_2 चाप्यते (for उच्यते).

28 [a]) B_8 (marg.) M_7 आत्मभावस्; $D_{a3,a4}$ $C_{a,p}$ (C_{ap} C_{pp} as in text) °भावे (for °भावं). — [b]) $K_{1,2}$ D_{s1} $M_{1,6,7}$ मुक्तः; K_6 V_1 $B_{0,6-9}$ $D_{a3,a4}$ D_8

आत्मभावं तथा स्त्रीषु मुक्तमेव पुनः पुनः ।
यः पश्यति सदा युक्तो यथावन्मुक्त एव सः ॥ २८
संभवं च विनाशं च भूतानां चेष्टितं तथा ।
यस्तत्त्वतो विजानाति लोकेऽस्मिन्मुक्त एव सः ॥ २९
प्रस्थं वाहसहस्रेषु यात्रार्थं चैव कोटिषु ।
प्रासादे मञ्चकस्थानं यः पश्यति स मुच्यते ॥ ३०
मृत्युनाभ्याहतं लोकं व्याधिभिश्चोपपीडितम् ।
अवृत्तिकर्शितं चैव यः पश्यति स मुच्यते ॥ ३१
यः पश्यति सुखी तुष्टो नपश्यंश्च विहन्यते ।
यश्चाप्यल्पेन संतुष्टो लोकेऽस्मिन्मुक्त एव सः ॥ ३२
अग्नीषोमाविदं सर्वमिति यश्चानुपश्यति ।
न च संस्पृश्यते भावैरद्भुतैर्मुक्त एव सः ॥ ३३
पर्यङ्कशय्या भूमिश्च समाने यस्य देहिनः ।
शालयश्च कदन्नं च यस्य स्यान्मुक्त एव सः ॥ ३४　C. 12. 10645 B. 12. 288[8]. 34 K. 12. 294. 34

T1 G1. 2 Cnp (gloss: सङ्गं, भावे निष्ठा) Cp सक्तम्; Ds2 M5 सक्त; D6 युक्तम् (for मुक्तम्). B6 8. 9 Da3. a4 Dn1 D5. 7 G2 एवं (for एव). — c) T1 यं (for यः). D5 तदा (for सदा). Dn4 मुक्तो (for युक्तो). — d) D5. 7 यथावत्सुखमेव च; T1 G1. 3 मुक्त एव न संशयः.

29 K4 om. (hapl.) 29–34. D6. 8 om. (hapl.) 29. Ds2 reads 29 on marg. K1 repeats 29ab after 29cd. — b) K6. 7 यथा (for तथा). — c) D5. 7 [ऽ]भि- (for वि-).

30 K4 om. 30 (cf. v. l. 29). — a) B6 वात्र; Dn4 वाढ- (sic); G3 भार- (for वाह-). G1 प्रस्थानं वा सहस्रेषु. ❀ Cn: वाहः, धान्यपूर्णशकटः । प्रस्थं, पुरुषाहार परिमितं धान्यम् ॥ Cv: वाहसहस्रेषु प्रेष्यमाणेषु सत्सु पतित-तण्डुलादिना स्वस्य प्रस्थं यः पश्येत् । ❀ — b) K1 यथार्थं; K6 B6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 D3 6. 7 Cv वस्त्रार्थं (D3. 6 °र्धं); Dn4 पात्रार्थं (for या°). V1 वापि (for चैव). ❀ Cs: अश्वादि-यानकोटिषु स्वस्य यात्रार्थं गमनमात्रप्रयोजनमेकयानं च यः पश्यति ॥ Cv: कोटिषु जीर्णपटखण्डेषु वस्त्रार्थं वस्त्रप्रयोजनं यः पश्येत् । ❀ — c) K1. 2 प्रमा(K2 °सा)दे; K7 D4. 9 प्रा(D4 प्र)सादान्; T1 G1 °द- (for °दे). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D3. 5–8 T1 मंचकं; D2 °के (for °क-). D2 G2 स्थाने (for -स्थानं). ❀ Ca: शतहस्तचतुरस्रे प्रासादे चतुर्हस्तमात्रमेव ममोपयोगि । ❀ — d) B8 (marg.) पश्यति (for मुच्यते).

31 K4 om. 31 (cf. v. l. 29). K1. 2 om. (hapl.) 31. — a) D2 [अ]भ्याहितं; G1 °गतं (for °हतं). — b) B8 M1. 5–7 चापि (for चोप-). — c) T1 G1. 3 प्रवृत्ति- (for अ°). K6 V1 Bo. 6–8 Dn1. n4 Ds1 D2. 6. 8 -कर्षितं; D3 -कर्शितश् (for °तं). — d) K7 D4. 9 पश्यति (for मुच्यते).

32 K4 om. 32 (cf. v. l. 29). — a) K6. 7 B6 (orig.) 7. 9 Da3. a4 D4. 9 Cv सुखं; B8 (marg.) स वै; Ds2 समं; G2 M1. 5–7 सुखे (for सुखी). K6 B6 (orig.). 8 (marg.). 9 मुक्तो; V1 B7 Da3 a4 युक्तो; D4 तुष्टां; T2 कष्टो (for तुष्टो). Bo. 8 Dn1 n4 Ds1 D2. 3. 6. 8 यः पश्यति स (B8 स्व-; D3 सु-) संतुष्टो; D5 °ति स तुष्टो हि. — b) K7 D4. 9 वा(K7 चा)पश्यंश्च; D7 ह्यपश्यंश्च; Cv नापश्यति (for नपश्यंश्च). ❀ Cn: नपश्यन् इत्येकं पदम् । ❀ — c) K1. 2 D5 यथा; D7 तथा (for यश्च). D5 (marg. as in text) [अं]ल्पेन (for [अ]ल्पेन). Da4 संदुष्टो (for संतुष्टो). K7 D4. 9 यथाल्पेन सुसंतुष्टो.

33 K4 om. 33 (cf. v. l. 29). G2 om. (hapl.) 33–34. — a) K2 Da4 अग्निषोमाविदं; Bo अग्नीसो°; D5. 7 G3 °षोमात्मकं. D8 D2. 3 (marg.) विश्वम् (for सर्वम्). ❀ Ca: यच्छरीरधारणादिकारणं तदग्निषोमावेव, क्षुधादिबोधे पुष्ट्यादिहेतुत्वात् ॥ Cn: अग्निर्जाठरो भोक्ता, सोमोऽन्नं भोज्यम् । ❀ — b) D6 ऐंद्रियं वा (for इति यश्च). D3 (marg. as in text) यश्चानुशासति; C8 यत्रानुपश्यति (for यश्चानुपश्यति). D5. 7 इति वा(D7 चा)नु प्रपश्यति. ❀ Cs: अग्निशब्दो जीववचनः, नानाविधा योनीर्गच्छतीति कृत्वा । सोमशब्दः प्रकृतिवचनः, सर्वं सूयत इति कृत्वा । तथा चानुगीतासु–यत्र तद्ब्रह्म निर्द्वंद्वं यत्र सोमः सहाग्निना । व्यवायं कुरुते नित्यं धीरो भूत्वा नि[भूतानि]धारयन् ॥ (B. 14. 20. 10) इति । यत्रेति हृदयं परामृश्यते । इदं सर्वं प्राणिजातमग्निषोमाविति यः पश्यति, प्रकृतिपुरुषमयं यः पश्यति । ❀ — c) Ds1 om. च. K2 D5 G1 संस्पृशते. — d) T1 असुक्तैर्; G1. 3 अमुक्तैर् (for अद्भुतैर्). ❀ Cp: अद्भुतैर्भावैः सुखदुःखादिभिरुत्कर्षापकर्षलक्षणैः ॥ Cs: आश्चर्यरूपपदार्थदर्शने यो न विक्रियते । ❀

34 K4 G2 om. 34 (cf. v. l. 29; 33). D5. 7 om. (hapl.) 34–36. — b) K1. 2. 7 D4. 9 T G1. 3 समाना (for °ने). Dn4 पश्य (for यस्य). — c) K1 शालवश्; B7 शालेयश्; T1 G1. 3 शाल्यन्नं (for शालयश्).

C. 12. 10646
B. 12. 289[8]. 35
K. 12. 294. 35

क्षौमं च कुशचीरं च कौशेयं वल्कलानि च ।
आविकं चर्म च समं यस्य स्यान्मुक्त एव सः ॥ ३५
पञ्चभूतसमुद्भूतं लोकं यश्चानुपश्यति ।
तथा च वर्तते दृष्ट्वा लोकेऽस्मिन्मुक्त एव सः ॥ ३६
सुखदुःखे समे यस्य लाभालाभौ जयाजयौ ।
इच्छाद्वेषौ भयोद्वेगौ सर्वथा मुक्त एव सः ॥ ३७
रक्तमूत्रपुरीषाणां दोषाणां संचयं तथा ।
शरीरं दोषबहुलं दृष्ट्वा चेदं विमुच्यते ॥ ३८
वलीपलितसंयोगं कार्श्यं वैवर्ण्यमेव च ।
कुब्जभावं च जरया यः पश्यति स मुच्यते ॥ ३९
पुंस्त्वोपघातं कालेन दर्शनोपरमं तथा ।
बाधिर्यं प्राणमन्दत्वं यः पश्यति स मुच्यते ॥ ४०
गतानृषींस्तथा देवानसुरांश्च तथा गतान् ।
लोकादस्मात्परं लोकं यः पश्यति स मुच्यते ॥ ४१
प्रभावैरन्वितास्तैस्तैः पार्थिवेन्द्राः सहस्रशः ।
ये गताः पृथिवीं त्यक्त्वा इति ज्ञात्वा विमुच्यते ॥ ४२
अर्थांश्च दुर्लभाँल्लोके क्लेशांश्च सुलभांस्तथा ।
दुःखं चैव कुटुम्बार्थे यः पश्यति स मुच्यते ॥ ४३

---

35 D5. 7 om. 35 (cf. v. l. 34). D6 om. (hapl.) 35. — a) Da4 D4 कुशवीरं; T1 शरचीरं (for कुश°). — b) K1 2. 4. 7 D4. 9 G2 कौशिकं; Da3 कैशेयं; D2 कौसेयं. — c) K7 अविकं. D8 Cv (gloss: कार्पासवस्त्रम्) -वसनं; G2 च समा (for च समं).

36 K6 D5. 7 om. 36 (for D5. 7, cf. v. l. 34). — a) G2 पंचभूतं (for °भूत-). D8 -समायुक्तं; T G1. 3 -समुत्पन्नं (for -समुद्भूतं). — b) ❀ Cp: सर्वस्य भौतिकत्वाविशेषादुत्कर्षापकर्षौ कुतस्त्याविति यः पश्यति । ❀ — d) D8 स्यान् (for ऽस्मिन्).

37 b) K7 Da3. a4 लाभालाभे (for °लाभौ). Da3. a4 जयाजये; M1. 5–7 प्रियाप्रियौ (for जयाजयौ). — c) G1. 3 इच्छाद्वेषे. G2 भवेद्वेगौ. — d) K1. 2 सर्वदा; G1 °था (for °था).

38 a) T G1. 3 छर्दि-; G2 M1. 5–7 श्लेष्म- (for रक्त-). K1 -मूल-; K7 Da4 Dn4 -मुत्र- (for -मूत्र-). — b) Da4 om. दोषाणां. K6 B0. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 संचयां (Da3. a4 D2. 8 °या)स्; D5. 7 संशयं (for संचयं). ❀ C3: दोषाणां, वातपित्तश्लेष्मणाम् । ❀ — c) T2 -बहुळं; G2 -बाहुल्यं (for -बहुलं). — d) K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 चैव (for चेदं). D5 विमुंचते.

39 a) K1 कली-; K4 Da4 बली-; G1 विली- (for वली-). K1 -पतित-; Da4 -पलीत-. D8 -संसर्गं; D7 -संयोगः; G1 -संगांगं (for -संयोगं). — b) B8 कार्य्यं; D2. 6 कार्यं; G2 काय- (for कार्श्यं). K1 वैकल्पम्; K2 वैकल्यम्; Da4 वैचर्ण्यम् (sic); G1 वैवर्णम्. — c) K1 कुब्जं; K2 दुःख-; K7 D4. 9 कुष्ट-; Dn4 कक्रु-; G1 कुंज- (for कुब्ज-). M7 -भावश्च (for -भावं). T1 जायाया (for जरया). K6 B9 Da3. a4 कुब्जतां चैव जरया (Da4 रजया). — d) T1 G1. 3 वि- (for स). — After 39, G1 reads 42 for the first time, repeating it in its proper place.

40 D5. 7 om. (hapl.) 40–41. G1 om. (hapl.) 40. — a) Da4 D8 पुंस्त्वापघातं; G2 पुंस्त्वोपकालं. — b) Dn4 दर्शनोपरमस्. — c) K1. 2 बाधर्यं (sic); Da4 बाधीर्यं; Dn4 बाधिर्य- (for °र्यं). K1. 2. 4 B8 (marg. as in text) T1 G3 प्राण-; Da3. a4 प्राणि- (for प्राण-). — d) T1 G3 यः पश्यन्स विमुच्यते.

41 D5. 7 om. 41 (cf. v. l. 40). K1. 2. 4 om. (hapl.) 41. — a) B7 Da3. a4 D4 एतान् (for गतान्). — d) G1 वि- (for स).

42 T1 om. (hapl.) 42–43. G1 reads 42 for the first time after 39. — a) T1 G3 प्रतापैर् (for प्रभावैर्). B8 (marg.) ते तु; Dn4 तैश्च; D5 lacuna (for तैस्तैः). — b) K1 पार्थिवेंद्रः (for °वेन्द्राः). — c) K6 यो गता; G2 ये गतः. G1 (both times). 3 मुक्त्वा (for त्यक्त्वा). — d) K1. 2 चेति ज्ञात्वा; Ds1 [इ]ति तत्वज्ञो; M1. 5–7 तां ज्ञात्वापि (for इति ज्ञात्वा). B7. 9 Da4 प्र- (for वि-).

43 T1 om. 43 (cf. v. l. 42). D4. 5 om. (hapl.) 43. V1 reads 43 on marg. — a) D7 विविधाँल् (for दुर्लभाँल्). — G2 om. (hapl.) 43b–44a. — b) K1 Da4 सुलभास्; D7 विविधांस्. — c) Ds1 सुखं; M7 दुःखश्च. B8 (marg.) कुटुंबार्थं; M1. 5. 6 कुटुंबार्थे. — d) G1 वि- (for स).

44 G2 om. 44abc (cf. v. l. 43). — a) K2 तु (for च). — b) K7 D4. 5. 7. 9 T G1. 3 M1. 5–7 जन (G3 जंतु-;

अपत्यानां च वैगुण्यं जनं विगुणमेव च ।
पश्यन्भूयिष्ठशो लोके को मोक्षं नाभिपूजयेत् ॥ ४४
शास्त्राल्लोकाच्च यो बुद्धः सर्वं पश्यति मानवः ।
असारमिव मानुष्यं सर्वथा मुक्त एव सः ॥ ४५
एतच्छ्रुत्वा मम वचो भवांश्चरतु मुक्तवत् ।
गार्हस्थ्ये यदि ते मोक्षे कृता बुद्धिरविक्लवा ॥ ४६
तत्तस्य वचनं श्रुत्वा सम्यक्स पृथिवीपतिः ।
मोक्षजैश्च गुणैर्युक्तः पालयामास च प्रजाः ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७७ ॥

२७८

युधिष्ठिर उवाच ।
तिष्ठते मे सदा तात कौतूहलमिदं हृदि ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि त्वत्तः कुरुपितामह ॥ १
कथं देवर्षिरुशना सदा काव्यो महामतिः ।
असुराणां प्रियकरः सुराणामप्रिये रतः ॥ २
वर्धयामास तेजश्च किमर्थममितौजसाम् । C.12.10661 B.12.290(89).1 K.12.293.3

M1.5–7 धन)वैगुण्यमेव च. — d) B8 (marg. as in text) नाभिनंदति; G3 चाभिपूजयेत् (for नाभि°).

45 a) K3 शास्त्राल्ँ; D2 शास्त्र- (for शास्त्राल्). Da4 D6 G2 शास्त्राल्लोकाच्च. K6 T2 बुद्ध्वा; Ds D8 बुद्ध्या (for बुद्धः). K2 शास्त्राश्च लोकात्यो बुद्धः (sic); T1 G1.3 शास्त्राल्लोकक्षयं बुद्ध्वा. — b) K1 सर्वे; K2 स वै (for सर्वं). M1.5–7 मानुषः (for मानवः). — c) Dn1.n4 आसारम्; Ds M1.5.6 अपारम् (for असारम्). T G1.3 इति (for इव). K1.2.4 इदं ह्यसारं मानुष्यं. — d) G1 सर्वधा (for °था).

46 a) G2 वशो (for वचो). — b) K4 मुक्तये (for मुक्तवत्). D4.9 भवांश्चर विमुक्तवत्. — c) K1 गार्हस्थ्यं; K2.7 Da4 °स्थे; Dn4 °स्थ्यो; D4 गार्ह्य-स्था; D5.7 M1.5–7 गार्हस्थ्याद्; D9 °स्थो (for °स्थ्ये). G2 न तु (for यदि). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 G2 वा (for ते). Ds1 मोक्ष- (for मोक्षे). — d) Dn4 कृत्वा; G1 कृत- (for कृता).

47 Before 47, B6.8.9 T2 ins. भीष्म उवाच. — a) K6 ततस्तद्; D6 तं तस्य; M6 तत्तस्या (for तत्तस्य). G3 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा). — b) K6 Da3.a4 सम्यक्च; T1 G1 स सम्यक् (by transp.). — c) K1.2.4 मोक्षप्रदैर्; K7 D4.9 मोक्षदैस्तद्- (for °जैश्च). K1 युक्ताः. — d) Da4 पाचयामास (for पाल°). K2.7 D4.5.7.9 वै (for च). K7 D5 प्रजा.

Colophon. Ś1 G6 missing: K3.5 B1–5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1.2.4.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 T G1–3 M1.5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5–8 स(K1 सा)गरारिष्ट(Da3 °रेरिष्ट-; Da4 °रादिष्ट)नेमिसंवादः; D4.9 M5.6 सगरारिष्टसंवादः; G2 अरिष्टनेमिसगरसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 13; B7 T1 G1.3 112; Dn1 114; Dn4 M5 113; T2 125; G2 128; M1.6.7 111. — *Śloka no.:* K4 46; Da4 Dn1 47; Dn4 48.

278

☞ This adhy. is missing in Ś1 G6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 259. 1).

1 a) K6 तिष्ठतो (for तिष्ठते). K2 तत्र; T1 G1.3 नाथ (for तात). — b) K4 B9 M7 इमं (for इदं).

2 G1 om. (hapl.) 2–3. — a) D5.7 अथ (for कथं). K1.2.4 B7 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 G3 उशनाः. — b) T1 [आ]कार्यो (for काव्यो). K1.2.4 Ds महामुनिः; K7 B8 D4.5.7.9 °द्युतिः; T2 महीपते (for महामतिः). — c) G3 हितकरः (for प्रिय°). — d) K7 D4.9 T G3 चाप्रिये (for अप्रिये). T1 G3 स्थितः (for रतः).

3 G1 om. 3 (cf. v. l. 2). — a) Da3.a4 तेजस्वी (for तेजश्च). ❀ Cn : वर्धयामास, चिच्छेद । ❀ — b)

C. 12. 10661 B. 12. 290[89]. 3 K. 12. 295. 3 नित्यं वैरनिबद्धाश्च दानवाः सुरसत्तमैः ॥ ३
कथं चाप्युशना प्राप शुक्रत्वममरद्युतिः ।
ऋद्धिं च स कथं प्राप्तः सर्वमेतद्ब्रवीहि मे ॥ ४
न याति च स तेजस्वी मध्येन नभसः कथम् ।
एतदिच्छामि विज्ञातुं निखिलेन पितामह ॥ ५

भीष्म उवाच ।

शृणु राजन्नवहितः सर्वमेतद्यथातथम् ।
यथामति यथा चैतच्छ्रुतपूर्वं मयानघ ॥ ६
एष भार्गवदायादो मुनिः सत्यो दृढव्रतः ।
असुराणां प्रियकरो निमित्ते करुणात्मके ॥ ७
इन्द्रोऽथ धनदो राजा यक्षरक्षोधिपः स च ।
प्रभविष्णुश्च कोशस्य जगतश्च तथा प्रभुः ॥ ८
तस्यात्मानमथाविश्य योगसिद्धो महामुनिः ।
रुद्ध्वा धनपतिं देवं योगेन हृतवान्वसु ॥ ९
हृते धने ततः शर्म न लेभे धनदस्तथा ।
आपन्नमन्युः संविग्नः सोऽभ्यगात्सुरसत्तमम् ॥ १०

G2 lacuna for किमर्थम. K1. 2 अतितेजसां; K4 इति तेजसं; K6 B6. 7. 9 Da3. a4 T1 G2. 3 M1. 5–7 अमितद्युतिः (B6 Da4 °ति); D6 T2 °तौजसं (for °तौजसाम्). —[c]) K1. 2 G3 नित्य- (for नित्यं). K1 -वैरनिरुद्धाश्च; Da4 वैरनिवृद्धाश्च; T1 G3 वैरानुबद्धा(T1 °बंधा)श्च (for वैरनि°).

4 [a]) D4 अथ (for कथं). Dn4 D4 वापि; G2 अपि (for चापि). K1 उशनः; K7 उशन; B8 Dn4 Ds D3. 6. 7 G1. 3 उशनाः (for उशना). K6 T G1. 3 प्राप्तः; Da3. a4 पापः; D4 प्रवि (sic); D5. 7 प्राप्य (for प्राप). —[b]) T2 शक्रत्वम्. K6 B9 Da3. a4 M1. 5–7 अमि(Da4 °सि)त- (for अमर-). —[c]) G1 M1 ऋर्षिं (for ऋद्धिं). K6 B8 (marg. as in text) सकलां (K6 °लं) (for स कथं). D5. 7 T2 G1. 3 प्राप; T1 प्राह (for प्राप्तः). —[d]) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 वदस्व (for ब्रवीहि).

5 [a]) K1. 2 V1 D5. 7 T1 स च (by transp.). K6 न यातवसतेजस्वी (sic); K7 न याचितसते° (sic). ❀ Cs: न याति चेति । सायं प्रातश्च नभसोन्तर्भागयोर्दृश्यते न कदाचिदपि मध्ये । तच्च कस्मादित्यर्थः । ❀ —[b]) V1 D5. 7. 9 (marg.) मध्ये च (for मध्येन). G2 तुनसं (sic) (for नभसः). ❀ Ca: नभोऽत्र मूर्धाकाशं ब्रह्मरन्ध्रम् । ❀ —[c]) K2 विज्ञात्वं (for विज्ञातुं). —[d]) K1 D2 G1 पितामहः.

6 V1 पितामह (for भीष्म). —[a]) M1. 5–7 त्वव- हितः (for अव°). —[b]) D8 एव (for एतद्). K1. 2. 4 यथा तथा (for यथातथम्). —[c]) Da4 कथामति- (sic) (for यथामति). B8 D6 तथा (for यथा). K7 D9 T2 चैव; D4 वेव (for चैतत्). —[d]) B8 T2 G1 श्रुतं (for श्रुत-). Dn4 यथा (for मया).

7 [b]) Bo. 8 (marg. as in text) Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 सान्यो (for सत्यो). —[c]) K4. 6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 सुराणां वि- (for असुराणां). —[d]) K1 नडणात्मके (sic); K6 V1 Bo. 6 (orig.). 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G2 Cn. Cpp (gloss: ईश्वरेच्छा कारणं तदात्मके) Cs (gloss: प्रयोजनविशेषे) का(Da3 क)रणात्मके; B6 (marg.) कुरुणा°; T G1. 3 M1. 5–7 कारणांतरे; Cp (gloss: आराधनवशात्) करणात्मिके (for करुणात्मके). ❀ Cn: कारणात्मके, कारणा क्रिया तदात्मके । ❀

8 [a]) K7 D4. 9 वरुणो; B8 (marg. as in text) वरदो (for धनदो). T G1. 3 राज्ञां (for राजा). ❀ Ca: इन्द्र इति धनदविशेषणम्, पारमैश्वर्ययोगात् । ❀ —[b]) Da3 om. रक्षो. K7 -रक्षाधिपः (for -रक्षो°). K1. 2 तथा; K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T2 सदा; V1 प्रभुः; D5. 7 शुचिः (for स च). —[c]) K1. 2. 4 लोकस्य; K6 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn4 Ds1 D2. 3. 5. 6. 8 कोषस्य; G1 कोशश्च (for कोशस्य). —[d]) K7 G2 यथा प्रभुः; T G1. 3 M1. 5–7 प्रभुस्तथा (by transp.).

9 [a]) T2 corrupt. K1. 2. 4 Da3. a4 तथा (for तस्य). K7 [आ]विश्यं. —[b]) K1 (by corr. as in text) योगसिद्धिमहामुनेः. —[c]) K1. 7 D4. 9 (by corr. as in text) रुद्धा; B9 वद्धा; Ds1 नुध्वा (sic); G2 क्रुद्धं (for रुद्ध्वा). K1 D4 धनपति-. —[d]) K1 ह्यतवान् (sic); K6 कृतवान्; K7 B3 D4. 9 T2 [आ]हृत°. B8 M1. 6 वसुः.

10 [a]) K7 D4 हृत-; Da4 रुते (for हृते). K1. 4 तदा; K2 तथा (for ततः). —[b]) K2 ततः; K6. 7 V1 Bo. 6. 9 D8 D3 (by corr. *sec. m.* as in text). 5. 6. 9 G1. 2 तदा; D7 सदा (for तथा). —[c]) K7 D4. 9 -मृत्युः (for -मन्युः). G2 संविघ्नः. —[d]) K1 Da सोत्यगात्; T2 G1. 3 सोन्व° (for सोऽभ्य°). K1. 2 सुरमुत्तमं;

निवेदयामास तदा शिवायामिततेजसे ।
देवश्रेष्ठाय रुद्राय सौम्याय बहुरूपिणे ॥ ११

कुबेर उवाच ।

योगात्मकेनोशनसा रुद्धा मम हृतं वसु ।
योगेनात्मगतिं कृत्वा निःसृतश्च महातपाः ॥ १२

भीष्म उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा ततः क्रुद्धो महायोगी महेश्वरः ।
संरक्तनयनो राजञ्शूलमादाय तस्थिवान् ॥ १३
क्वासौ क्वासाविति प्राह गृहीत्वा परमायुधम् ।
उशना दूरतस्तस्य बभौ ज्ञात्वा चिकीर्षितम् ॥ १४
स महायोगिनो बुद्ध्वा तं रोषं वै महात्मनः ।
गतिमागमनं वेत्ति स्थानं वेत्ति ततः प्रभुः ॥ १५
संचिन्त्योग्रेण तपसा महात्मानं महेश्वरम् ।
उशना योगसिद्धात्मा शूलाग्रे प्रत्यदृश्यत ॥ १६
विज्ञातरूपः स तदा तपःसिद्धेन धन्विना ।
ज्ञात्वा शूलं च देवेशः पाणिना समनामयत् ॥ १७
आनतेनाथ शूलेन पाणिनामिततेजसा ।
पिनाकमिति चोवाच शूलमुग्रायुधः प्रभुः ॥ १८
पाणिमध्यगतं दृष्ट्वा भार्गवं तमुमापतिः ।
आस्यं विवृत्य ककुदी पाणिं संप्राक्षिपच्छनैः ॥ १९ C. 12. 10677 B. 12. 290(89).19 K. 12. 295. 19

K4 Da3 सुरसत्तम ; D5 पुरसत्तमं (for सुर°). D4 सोभ्यगात्सुरसत्तं (corrupt).

11 a) K7 B8 (marg.). 9 D4. 5. 7. 9 T G1–3 M1. 5–7 ततः ; Dn4 तथा (for तदा). — b) Dn4 -तेजसा (for -तेजसे). — d) K1. 2 सोम्याय. Da3 (by corr. as in text) बल- (for बहु-).

12 K1. 2. 4. 6. 7 V1 B6. 7. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–7. 9 G1. 2 M1. 5–7 om. the ref. — a) K1 योगात्मको न ; D4 यागात्मकेन (for योगा°). — b) K4. 7 Da4 रुद्धा (for रुद्ध्वा). K7 Da3 कृतं (for हृतं). — c) K2 योगे नाम (for योगेनात्म-). K6 B6. 6. 7. 8 (marg. as in text) Da3. a4 Dn1. n4 D3. 5–8 M1. 6. 7 -गतं ; G2 M5 -कृतं (for -गतिं). ❀ Cs : आत्मगतिं, निःसरणमार्गं रोमकूपादिकम् । ❀ — d) Da3. a4 निर्गतश्च (for निःसृतश्च). B8 (marg.) सु- (for च).

13 MSS. om. the ref. — a) G2 reads from ततः क्रुद्धो up to बभौ ज्ञात्वा (in 14^{d}) twice. B8 वचः (for ततः). D6 शुद्धो (for क्रुद्धो). — b) K1. 4 मया (sic) (for महा-). — c) M1 -नयने (for -नयनो). G2 (both times) M1. 5–7 रोषात् ; G3 (by corr. as in text) राजा (for राजन्).

14 For the repetition in G2, cf. v. l. 13. — a) G2 (both times) [अ]याद् (for [अ]साव्). — b) K6 B6 (by corr.) Da3. a4 वरमायुधं ; B6 (before corr.) वरमांबरं (for परमायुधम्). — c) K1. 2. 7 D4. 9 T2 G2 (both times) दूरगस्. — d) K1. 2 ततो ; K7 D4. 9 गतो ; T G1. 3 M1. 5–7 ह्यभूज् (for बभौ). K1 चिकीर्षितां. ❀ Cn : बभौ, आत्मानं दर्शितवान् । ❀

15 a) K6 -योगिनं (for -योगिनो). K1 बुद्ध्वा ; D7 ज्ञात्वा (for बुद्ध्वा). — b) D5. 7 रोषं चैव (for तं रोषं वै). — c) D9 (marg. as in text) मतिम् (for गतिम्). K1. 2 Ds D4. 5. 7. 9 चेति (for वेत्ति). — d) K1. 2. 4 D4. 5. 7. 9 T G1–3 चेति ; Dn1. n4 Ds चैव (for वेत्ति).

16 M1. 5–7 om. 16–17. — a) K1. 2 Dn4 संचित्य ; D4 संवित्य (for संचिन्त्य). K6 B6. 8 (marg.). 9 Da3. a4 D5. 7 मनसा (for तपसा). — c) K7 D4. 9 -युक्तात्मा (for -सिद्धात्मा).

17 M1. 5–7 om. 17 (cf. v. l. 16). — a) B7 Ds D3. 5. 7 T1 G1. 3 विज्ञान- (for विज्ञात-). — b) K7 B6. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 -सिद्धोथ (for -सिद्धेन). K1. 2. 4 V1 हेतुना ; T G1. 3 चक्षुषा (for धन्विना). — c) K1 देवेश- ; Da3. a4 देवेन ; G2 देवेशं (for देवेशः). — d) K7 B8 (marg.) सममानयत् ; Da3 समनानयत्.

18 a) D6 आगतेन (for आन°). — b) V1 B6. 7. 9 Da3. a4 पाणिनाना(Da3. a4 °न)मितेन च ; T G1. 3 °मापामितौजसः (sic). ❀ Cv : अमिततेजसा पाणिना इति तृतीया सप्तम्यर्थे । ❀ — d) T1 G1 उग्रायुधं ; M1. 5 उद्रायुधः ; M6. 7 उग्रायुध- (for °युधः). — After 18, T G3 ins. :

740* स तु प्रविष्ट उशना पाणिं माहेश्वरं प्रभुः ।

[T1 ततः (for स तु).]

19 G1 om. (hapl.) 19^{a}–20^{b}. — a) Ds1 प्राणि- (for पाणि-). D5. 7 पाणिमभ्यागतं दृष्ट्वा. — c) Da4

C. 12. 10678
B. 12. 290[89].20
K. 12. 295. 20

स तु प्रविष्ट उशना कोष्ठं माहेश्वरं प्रभुः ।
व्यचरच्चापि तत्रासौ महात्मा भृगुनन्दनः ॥ २०

युधिष्ठिर उवाच ।

किमर्थं व्यचरद्राजन्नुशना तस्य धीमतः ।
जठरे देवदेवस्य किं चाकार्षीन्महाद्युतिः ॥ २१

भीष्म उवाच ।

पुरा सोऽन्तर्जलगतः स्थाणुभूतो महाव्रतः ।
वर्षाणामभवद्राजन्प्रयुतान्यर्बुदानि च ॥ २२
उदतिष्ठत्तपस्तप्त्वा दुश्चरं स महाह्रदात् ।
ततो देवातिदेवस्तं ब्रह्मा समुपसर्पत ॥ २३
तपोवृद्धिमपृच्छच्च कुशलं चैनमव्ययम् ।
तपः सुचीर्णमिति च प्रोवाच वृषभध्वजः ॥ २४
तत्संयोगेन वृद्धिं चाप्यपश्यत्स तु शंकरः ।
महामतिरचिन्त्यात्मा सत्यधर्मरतः सदा ॥ २५
स तेनाढ्यो महायोगी तपसा च धनेन च ।
व्यराजत महाराज त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ॥ २६
ततः पिनाकी योगात्मा ध्यानयोगं समाविशत् ।
उशना तु समुद्विग्नो निलिल्ये जठरे ततः ॥ २७

अस्यं; T G3 आस्ये (for आस्यं). V1 ककुदि; T1 G3 M5 भ्रुकुटी; T2 भ्रुकुटिं; M6 कुकटी; Csp (gloss: सृक्कणी) कृकरी (for ककुदी). G2 आस्ये विवृत्याशुकटिं; M1. 7 आस्ये विवृत्याकु(M7 °कृ)कटी. ❀ Ca: ककुदी, ककुदाख्यग्रीवानिकटपृष्ठवंशोन्नतप्रदेशरूपलक्षणवान् ॥ Cn: देवानां पट्टाधिपतिः । ❀ — d) K6 स (for सं-). K4 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 पाणिना (V1 °भ्यां) प्रा(D7 प्र)क्षिपच्छनैः.

20 G1 om. 20^ab (cf. v. l. 19). — a) D5. 7 प्रविश्य (for प्रविष्ट). K1. 2 Da3. a4 D3. 7 G3 उशनाः. — b) T1 om. प्रभुः. — c) K1. 2. 4 व्यचरश्चापि (for °च्चापि). — After 20, B6. 8 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan*: B6. 8 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: B8 भवभार्गवसमागमः].

21 a) K2 विचरद्; Ds अच(Ds1 °व)रद् (for व्यच°). — b) K1. 2 Ds1 D2. 4. 7 उशनास् (for उशना). — d) K7 V1 D4. 5. 7 M1. 5. 6 वा (for च). B8 (marg.) T1 G1 महामतिः; D2 °कृतिः; D5. 7 °त्मनः (for °द्युतिः).

22 T1 om. the ref. — a) T1 G1. 3 च (for सो). G1 -गतजलः (for -जलगतः). — c) K1. 2 अयुतं (for अभवद्). — d) K1 अन्वधानि (sic) (for अर्बुदानि).

23 b) K7 B7 दुस्तरं; V1 D5. 7 दुष्करं; M7 दुश्चरद् (for दुश्चरं). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G2 M5–7 च; B8 (marg.) तु (for स). Da4 G2 महाह्रदान्; T2 °तपाः (for °ह्रदात्). — c) K7 Ds D5. 9 देवाधि-; D7 T G1–3 M1. 5–7 देवादि- (for देवाति-). K1. 2. 7 D4. 9 -देवं (for -देवस्). G2 तु (for तं). — d) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2–9 ब्रह्मा वै समसर्पत (D5 °सप्र्यत; D7 °तप्यत); Ds T G1. 3 ब्रह्मा चैनं समर्चत (Ds °र्चयत्); G2 तद्ब्रवीत्समुसर्पत; M1 ब्रह्माणमुपसर्पत.

24 a) K2 D6 G3 ततो (for तपो-). K1. 2 G2 वृद्धम् (for -वृद्धिम्). K1. 2. 4 अपृच्छ(K1 °च्छं)श्च; D5. 7 °च्छत्तं; G2 °च्छत्स (for °च्छच्च). — b) Da4 शलभं (for कुशलं). K1 चैतम्; K6 चैव; V1 Dn1. n4 D2. 3. 5. 7. 9 (by corr. as in text) चैवम्; D4 वैनम् (for चैनम्). K6 नव्ययः; K7 Bo. 6. 7 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Ds D2–9 अव्ययः (for अव्ययम्). — c) Dn1 ततः (for तपः). K7 B6 (marg.). 7–9 Da3. a4 संचीर्णम् (for सुची°). M5 एवेति (for इति च). M1. 6. 7 स तपः सुचीर्णमिति. — d) K1. 2. 4 V1 Bo. 7 Da3 T2 M1. 5–7 वृषभध्वजं; D4. 6 °ध्वज.

25 a) K6 G2 तं (for तत्-). K6 B8 (marg. as in text) Da3. a4 G2 M1. 5–7 बुद्धिं; K7 वृद्धं; Cs (gloss: अणिमादिप्राप्तिं) वृद्धिं (as in text). K6. 7 D4 वा (for च). — b) K1. 2. 4 V1 B8 D4. 9 T G1. 3 [अ]प्यपश्यत स शंकरः (B8 [marg.] महेश्वरः). — c) Da4 अतिचात्मा (sic) (for अचिन्त्यात्मा). — d) Ds T1 G3 -रतिः; M1. 5–7 -तपाः (for -रतः). G1 तदा (for सदा).

26 a) K6. 7 Da3. a4 Dn4 Ds1 D4. 6. 8. 9 तेनाद्यो (Dn4 D4 °द्या); T G1. 3 °नाभाव्य (for तेनाढ्यो). — b) K1. 7 V1 D9 च दमेन; K2 चरमेन (for च धनेन). — c) K7 (also as in text) महाभाग (for °राज).

27 b) K1 Dn4 D5. 7 -योग- (for -योगं). B7 G3 समाविशेत्; D5. 7 -समाधिना (for समाविशत्). — c)

तुष्टाव च महायोगी देवं तत्रस्थ एव च ।
निःसारं काङ्क्षमाणस्तु तेजसा प्रत्यहन्यत ॥ २८
उशना तु तदोवाच जठरस्थो महामुनिः ।
प्रसादं मे कुरुष्वेति पुनः पुनररिंदम ॥ २९
तमुवाच महादेवो गच्छ शिश्नेन मोक्षणम् ।
इति स्रोतांसि सर्वाणि रुद्ध्वा त्रिदशपुंगवः ॥ ३०
अपश्यमानः स द्वारं सर्वतःपिहितो मुनिः ।
पर्यक्रामद्दह्यमान इतश्चेतश्च तेजसा ॥ ३१
स विनिष्क्रम्य शिश्नेन शुक्रत्वमभिपेदिवान् ।
कार्येण तेन नभसो नागच्छत च मध्यतः ॥ ३२
निष्क्रान्तमथ तं दृष्ट्वा ज्वलन्तमिव तेजसा ।
भवो रोषसमाविष्टः शूलोद्यतकरः स्थितः ॥ ३३
न्यवारयत तं देवी क्रुद्धं पशुपतिं पतिम् ।
पुत्रत्वमगमद्देव्या वारिते शंकरे च सः ॥ ३४
देव्युवाच ।
हिंसनीयस्त्वया नैष मम पुत्रत्वमागतः । C. 12. 10193 B. 12. 280.35 K. 12. 295. 36

K1.2 Da3.a4 उशनास् (for उशना). K6 च; D4 नु (for तु). —^{d}) K4 Da3 Dn1.n4 Ds1 D6 विलिन्ये; D2 G2 M7 नि(M7 न)लिप्ये (for निलिल्ये). K1.2 जठरे तथा; K7 D4.9 °रांतरे; V1 °रे रतः; B6 (marg.) °रे पुनः (for °रे ततः).

28 ^{a}) K7 D4.9 तदा (for महा-). —^{b}) T1 G1.3 रुद्रं (for देवं). T1 G1.3 कुक्षिस्थ (for तत्र°). K7 D4.5.7.9 सः; B8 हि; G2 ह (for च). —^{c}) K7 D4.9 निःकाशं; Ds1 निसारं; T G1.3 निःसरं (for निःसारं). K1.4 कांक्ष्यमाण(K1 °न)स्; K7 कांक्षमानस् (for °माणस्). K6 B6.8 च; Bo.7 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 स (for तु). B9 निःसारं कांक्ष्यमाणस्य; Da3.a4 °रणं कांक्षमाणस्. ❀ Ca.p: निःसारं, ऊर्ध्वमार्गेण निःसरणम् । ❀ —^{d}) B6-9 Da3.a4 तेनासौ (for तेजसा). Bo Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 M6 तेन स्म प्रतिहन्यते.

29 ^{a}) K1.2.4 उशनास्. K6 B6.8 (marg.) Da3.a4 Dn4 तं; K7 B9 T G1.3 च; D9 [अ]थ (for तु). K2 Da3.a4 T1 G1.2 M1.5-7 तत; Bo Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 तथा (for तदा). G2 M1.5-7 प्राह (for उवाच). —^{d}) D4.9 G2 अरिंदमः.

30 ^{a}) D7 T1 G1.3 महातेजा (for °देवो). —^{b}) G1 गच्छन् (for गच्छ). D5.7 छिद्रेण (for शिश्नेन). —^{c}) K6.7 D4.9 श्रोतांसि (for स्रोतांसि). Bo.7 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 सर्वाणि स्रो(Bo Dn4 Ds1 D6 श्रो)तांसि (by transp.). —^{d}) K2 दृष्ट्वा; K6.7 रुद्ध्वा (for रुद्ध्वा).

31 ^{a}) D4.9 अपश्यन्नथ; D5 °श्यमानं (for °श्यमानः). K6.7 V1 Bo.6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5-8 तद् (for स). —^{b}) K7 D4.5.7.9 -पिहितं; M1.7 -[ऽ]पिहितं; M5.6 विहितं (for -पिहितो). —^{c}) K1.2.4 अपाक्रामद्; Da4 पर्या°; D5.7 पर्यक्रमद्; M1 परिक्रामद् (for पर्य°). D7 वाह्यमान (for दह्य°). —^{d}) K1.2.4 भारत; Ds2 चेतसा (for तेजसा).

32 ^{a}) Bo Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 वै; T1 नु (for वि-). —^{b}) K7 प्रति-; Bo इति; D7 अपि; T1 उप- (for अभि-). K7 D4 -पादिवान् (for -पेदि°). —^{c}) G2 न हि सा (sic) (for नभसो). ❀ Cs: कार्येण तेन, धनेश्वरधनापहारेण महेश्वरकोपेनाधःस्रोतोनिःसरणेनेत्यर्थः । ❀ —^{d}) V1 D5.7 G2 M1.5-7 न गच्छति (for नागच्छत). K6 V1 Bo.7-9 Dn1.n4 Ds D2.3.6 स (for च). K6 G2 मध्यमः (for मध्यतः). D8 T G1.3 Cn नाध्यगच्छत मध्यतः. — After 32, T2 ins.:

741* तत एव च देवेषु सप्रतिष्ठो महामुनिः ।
पौरोहित्यं च दैत्यानां चक्रे तेजोविवृद्धये ।

33 ^{a}) K7 D4.9 इव (for अथ). K6 V1 Bo.6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5-8 विनिष्क्रांतं तु (K6 B8 Da3.a4 च) तं दृष्ट्वा. —^{b}) K6 ज्वलंत (for °तम्). D5.7 अथ (for इव). —^{c}) G2 रोषः (for रोष-). —^{d}) Ds1 स्मृतः (for स्थितः).

34 Ds2 reads 34^{ab} on marg. (*sec. m.*). —^{a}) K1 निवारयत; K4 व्यापारयत; Bo.8 (marg.) Ds D2.3.6 अवारयत; Dn4 आवा° (for न्यवा°). K6 न्यवारयत्ततो देवी. —^{b}) Da4 तथा; D5 lacuna; G2 पतिः (for पतिम्). —^{c}) D5 आगमद्. —^{d}) D7 सति; T1 G1.3 स च; M1.5-7 तु सः (for च सः).

35 Da3.a4 om. the ref. —^{a}) K1 D4 हिंस(D4 °म)नीयस्; Da4 सिंहनीयस्; G1 हिंसनीयास् (for °नीयस्). Da4 त्वनैषध्य; Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 त्वया नैव (for त्वया नैष). —^{b}) Ds1 आगतिः; D4 आगताः. —^{c}) T1 G3 किंचिन् (for कश्चिन्). —^{d}) The portion from छंति up to विद्वांश्चाशीलो (in 12. 279. 24^{c})

C.12.10193 B.12.290[29].35 K.12.295 36 न हि देवोदरात्कश्चिन्निःसृतो नाशमर्छति ॥ ३५

भीष्म उवाच ।

ततः प्रीतोऽभवद्देव्याः प्रहसंश्चेदमब्रवीत् ।
गच्छत्वेष यथाकाममिति राजन्पुनः पुनः ॥ ३६

ततः प्रणम्य वरदं देवं देवीमुमां तथा ।
उशना प्राप तद्धीमान्गतिमिष्टां महामुनिः ॥ ३७

एतत्ते कथितं तात भार्गवस्य महात्मनः ।
चरितं भरतश्रेष्ठ यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७८ ॥

२७९

युधिष्ठिर उवाच ।

अतः परं महाबाहो यच्छ्रेयस्तद्वदस्व मे ।
न तृप्याम्यमृतस्येव वचसस्ते पितामह ॥ १

किं कर्म पुरुषः कृत्वा शुभं पुरुषसत्तम ।
श्रेयः परमवाप्नोति प्रेत्य चेह च तद्वद ॥ २

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्यामि यथा पूर्वं महायशाः ।
पराशरं महात्मानं पप्रच्छ जनको नृपः ॥ ३

---

is lost in D5 on missing fol. K1 उहति (sic); K2.4.7 B8.9 D4.6.7.9 T G1–3 M1.5–7 अर्हति; Da3 Ds D8 ऋच्छति; Da4 अछति (sic); D2 ऋर्छति (for अर्छति).

36 D5 missing (cf. v. l. 35). MSS. om. the ref. —a) K1 भवेद्; K4.6 V1 B0.6–9 Da4 Dn1.n4 D3.6.8 T2 भवो; G2 महा- (for ऽभवद्). K4 Da3 D2.7.8 T2 M1.5–7 देव्या; K6 देव्यां (for देव्याः). K7 D4.9 देव्याः प्रीतस्ततो देवः. —c) K1 Da4 गच्छेत्वेष (for गच्छ°).

37 D5 missing (cf. v. l. 35). —b) B8 देवं (marg. °वी) रुद्रम्; T1 G1 देवदेवम् (for देवं देवीम्). D4 उमा (for उमां). V1 D6 T1 G1.3 तदा (for तथा). —c) K1.2.4 Ds D7 G1.3 उशनाः. T1 G3 तां (for तद्). —d) D7 महामतिः.

38 D5 missing (cf. v. l. 35). —a) K4 तत्र (for तात). —d) Da3 M1.5–7 मा (for मां). K7 D9 परिपृष्टवान् (for °पृच्छसि).

Colophon. Ś1 D5 G6 missing: K3.5 B1–5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2–4 absent. — *Sub-parvan*: K1.2.4.6.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–4.6–9 T G1–3 M1.5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K1.2.4 शुक्रोत्पत्तिः; K6 V1 B6–9 Da3 Ds M5.6 भवभार्गवसंवादः; K7 D4.7.9 काव्योपाख्यानं; B0 Dn1.n4 D2.3.6.8 भवभार्गवसमागमः (D6 adds समाप्तः); Da4 भार्गवसंवादः; G2 भार्गवचरित्तं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 14; B7 T1 G1.3 113; Dn1 115; Dn4 Ds2 (marg. *sec. m.*) M5 114; D8 109; T2 126; G2 129; M1.6.7 112. — *Śloka no.*: Da3 Dn1.n4 D8 38.

279

☞ This adhy. is missing in Ś1 G6 (cf. 12. 274. 13; 259. 1).

1 D5 is missing up to विद्वांश्चाशीलो (in 12. 279. 24c) (cf. v. l. 12. 278. 35). —a) K6 ततः (for अतः). —b) K6 V1 B0.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 G2 ब्रवीहि (for वदस्व). M1.5–7 नः (for मे). —c) K1 तृष्यामि (for तृप्यामि). G1 अत्र तस्यैव (for अमृतस्येव). M1.5–7 [इ]ह (for [इ]व).

2 D5 missing (cf. v. l. 1). —a) K6 किंकर्मः (for किं कर्म). K7 पुरुषं. —b) D6 कर्म च (for पुरुष-). —c) G2 शुभं (for श्रेयः). —d) D4 M7 वेह (for चेह).

3 D5 missing (cf. v. l. 1). G3 om. the ref. —a) K1.4 Dn4 (marg.) वर्णयिष्यामि. G3 अत्रैव

C.12.10709 B. 12.291[90].13 K.12.296.18 स्वभावतो हि संसिद्धा देवगन्धर्वदानवाः ॥ १२
प्रेत्य जातिकृतं कर्म न स्मरन्ति सदा जनाः ।
ते वै तस्य फलप्राप्तौ कर्म चापि चतुर्विधम् ॥ १३
लोकयात्राश्रयश्चैव शब्दो वेदाश्रयः कृतः ।
शान्त्यर्थं मनसस्तात नैतद्वृद्धानुशासनम् ॥ १४
चक्षुषा मनसा वाचा कर्मणा च चतुर्विधम् ।
कुरुते यादृशं कर्म तादृशं प्रतिपद्यते ॥ १५
निरन्तरं च मिश्रं च फलते कर्म पार्थिव ।
कल्याणं यदि वा पापं न तु नाशोऽस्य विद्यते ॥ १६
कदाचित्सुकृतं तात कूटस्थमिव तिष्ठति ।
मज्जमानस्य संसारे यावद्दुःखाद्विमुच्यते ॥ १७
ततो दुःखक्षयं कृत्वा सुकृतं कर्म सेवते ।
सुकृतक्षयाद्दुष्कृतं च तद्विद्धि मनुजाधिप ॥ १८
दमः क्षमा धृतिस्तेजः संतोषः सत्यवादिता ।
ह्रीरहिंसाव्यसनिता दाक्ष्यं चेति सुखावहाः ॥ १९
दुष्कृते सुकृते वापि न जन्तुरयतो भवेत् ।
नित्यं मनःसमाधाने प्रयतेत विचक्षणः ॥ २०
नायं परस्य सुकृतं दुष्कृतं वापि सेवते ।
करोति यादृशं कर्म तादृशं प्रतिपद्यते ॥ २१
सुखदुःखे समाधाय पुमानन्येन गच्छति ।

पश्यामि. —^{b}) $K_{1.2.4}$ Da_4 D_4 T_1 G_{1-3} देवस्य (for दैवस्य). T_1 G_{1-3} मानुषं (for साधनम्). —^{c}) T_1 G_{1-3} [ऽ]पि (for हि). —^{d}) D_8 -मानवाः (for -दानवाः).

13 D_5 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) $K_{1.2}$ ये स्व-; K_4 प्रैत्य (for प्रेत्य). Dn_1 यांत्यकृतं; D_8 (marg.) यांति कृतं (for जातिकृतं). —^{b}) G_2 गताः (for जनाः). —^{c}) K_2 तैर्; Dn_4 $D_{4.9}$ न (for ते). Ds_1 तस्याः; T $G_{1.3}$ तस्यां (for तस्य). B_8 (marg.) तेनैतस्य (for ते वै तस्य). V_1 फलप्राप्ताः; $D_{4.8}$ °प्राप्तः; G_1 बलप्राप्तौ; G_2 फलं प्राप्ताः; M_6 फलं प्राप्तौ. —^{d}) K_6 $D_{4.9}$ T_1 G_1 वा (for च).

14 D_5 missing (cf. v. l. 1). K_7 om. (hapl.) 14^{a}–15^{b}. —^{a}) T G_{1-3} -सुखस्य (for -श्रयश्च). B_7 $Da_{3.a4}$ T $G_{1.3}$ $M_{1.5-7}$ [ए]ष; B_8 (marg.) [अ]सि; G_2 [ए]षा (for [ए]व). —^{b}) B_8 सर्व- (for शब्दो). K_1 $M_{5.6}$ दैवाश्रयः; K_2 V_1 B_8 (marg. as in text) G_1 $M_{1.7}$ देवा°; D_7 यात्रा°; G_2 वासंशयः (for वेदाश्रयः). —^{c}) K_4 शांत्यर्थें. $K_{1.6}$ मनसा (for मनसस्). T_2 तावन् (for तात).

15 D_5 missing (cf. v. l. 1). K_7 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14).

16 D_5 missing (cf. v. l. 1). $K_{2.4}$ om. (hapl.) 16–21. —^{a}) D_9 निरंतरे. V_1 विश्रब्धं (for मिश्रं च). —^{b}) K_1 $M_{1.5-7}$ फलं ते; K_6 V_1 $Bo_{.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ $D_{2.3.6.8}$ लभते (for फलते).

17 Quoted in Śaṁkara's Vedāntasūtra-bhāṣya on III. i. 8. D_5 missing (cf. v. l. 1). $K_{2.4}$ om. 17 (cf. v. l. 16). —^{b}) $G_{1.3}$ करस्थम् (for कूट°). K_7 V_1 D_4 इति (for इव). K_6 तिष्ठते; B_8 (marg. as in text) पश्यति (for तिष्ठति).

18 D_5 missing (cf. v. l. 1) $K_{2.4}$ om. 18 (cf. v. l. 16). —^{c}) Hypermetric. D_8 सुकृत्; G_1 कृत- (for सुकृत-). D_6 -भयाच् (for -क्षयाद्). $Dn_{1.n4}$-D_6 च दुष्कृतं (by transp.); D_8 दुष्कृतश्च. Da_4 सुकृतक्षयदुष्कृतं. —^{d}) Da_4 तं (for तद्).

19 D_5 missing (cf. v. l. 1). $K_{2.4}$ om. 19 (cf. v. l. 16). —^{a}) G_3 दमं. —^{b}) K_1 संतोषाः; D_8 संतोषं. — Da_4 om. 19^{cd}. —^{c}) D_4 G_3 व्यवसिता; G_2 [अ]वनतृता (sic) (for [अ]व्यसनिता). —^{d}) K_7 G_1 दाक्षं; Dn_4 दाक्षे (for दाक्ष्यं). G_2 चैतत् (for चेति). K_1 B_8 G_2 सुखावहं; D_4 °वहा (for °वहाः).

20 D_5 missing (cf. v. l. 1). $K_{2.4}$ om. 20 (cf. v. l. 16). —^{a}) K_7 $D_{4.9}$ सुकृते दुष्कृते (by transp.); D_7 सुकृतं दुष्कृतं; T $G_{1.3}$ $M_{1.5-7}$ दुःखितः सुखितो. V_1 $Bo_{.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.6-8}$ च (for वा). —^{b}) K_1 जंतुर्न (by transp.); D_7 न जंतोर्. $K_{1.7}$ V_1 $Bo_{.6}$ (marg.)$_{.7.8}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.6.8}$ T $G_{1.3}$ नि(G_1 नी)यतो; D_7 अपरो (for अयतो). —^{c}) D_8 समाधाय; G_1 -समाधेन (for °धाने).

21 D_5 missing (cf. v. l. 1). $K_{2.4}$ om. 21 (cf. v. l. 16). —^{a}) D_7 परं च (for परस्य). Da_4 सततं (for सुकृतं). —^{b}) K_6 $B_{6.9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds_1 $D_{3.6-8}$ T_1 G_3 च (for वा). V_1 दुष्कृतं कर्ममेव च.

22 D_5 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) T_2 $G_{1.3}$

अन्येनैव जनः सर्वः संगतो यश्च पार्थिव ॥ २२
परेषां यदसूयेत न तत्कुर्यात्स्वयं नरः ।
यो ह्यसूयुस्तथायुक्तः सोऽवहासं नियच्छति ॥ २३
भीरू राजन्यो ब्राह्मणः सर्वभक्षो
वैश्योऽनीहावान्हीनवर्णोऽलसश्च ।
विद्वांश्चाशीलो वृत्तहीनः कुलीनः
सत्याद्भ्रष्टो ब्राह्मणः स्त्री च दुष्टा ॥ २४
रागी मुक्तः पचमानोऽऽत्महेतो-
र्मूर्खो वक्ता नृपहीनं च राष्ट्रम् ।
एते सर्वे शोच्यतां यान्ति राज-
न्यश्चायुक्तः स्नेहहीनः प्रजासु ॥ २५ C. 12. 10722 B. 12. 291[9?].26 K. 12. 296. 26

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७९ ॥

समादाय; G2 °नीय (for °धाय). — [b]) K4 अप्येन (sic); T2 G1 अर्थेन (for अन्येन). — [c]) K7 D4. 9 सत्येन (for अन्येन). K1 सर्वाः; K7 सर्वं. — [d]) Da3 D4 संगता (for °गतो). K7 D4. 9 यः स; Da4 यस्य (for यश्च). K4. 6. 7 Bo. 6. 8. 9 Dn1 D2–4. 6. 8. 9 G1 पार्थिवः.

23 D5 missing (cf. v. l. 1). — [b]) K6 V1 Bo. 6. 8 (marg. as in text). 9 Da3 D6 तन्न (by transp.); Da4 Ds1 तत्र; D3 तं न. Bo. 8 Ds D3. 6 जनेश्वर; G2 स्वयं नरं (for स्वयं नरः). — [c]) K7 Da3. a4 ह्यसूयस; T1 G1. 3 [ऽ]भ्यसूयु(T1 °य)स् (for ह्यसू°). K1. 2. 4 तथासक्तः; M1. 5–7 °युक्तं (for °युक्तः). Dn1 यो ह्यसूयतया युक्तः. — G2 lacuna for 23[d]–24[b]. — [d]) T G1. 3 [ऽ]पहासं; M5. 7 [ऽ]व(M7 °प)हास्यं (for ऽवहासं). K7 D4. 9 T G1. 3 M1. 5–7 निगच्छति.

24 D5 missing up to विद्वांश्चाशीलो in 24[c] (cf. v. l. 1). G2 lacuna for 24[ab] (cf. v. l. 23). Before 24, Dn4 Ds D2. 8 (marg. *sec. m.*). 8 ins. भीष्म उवाच. — [a]) V1 भीतो (for भीरू). K1. 2. 4 B6 Dn1 Ds D2–4. 6 -भक्ष्यो; D8 -भैक्ष्यो (for -भक्षो). — [b]) T1 G1 [ऽ]नीहो (for ऽनीहावान्). — [c]) K6 B6–9 Da3. a4 दुःशीलो (for चाशीलो). D5. 7 T2 हीनवृत्तः (for वृत्तहीनः). Da4 G1 om. कुलीनः. — [d]) B8 D4. 5. 7. 9 सत्य-; G1. 3 सत्त्वाद् (for सत्याद्). K4. 7 Bo. 7. 9 Dn1 Ds1 D2. 3. 6. 8 G2 M8 विभ्रष्टो; Dn4 विभृष्टो (for भ्रष्टो). K4. 6 Dn4 D2. 6. 8 T2 G1. 2 M1. 5–7 ब्रा(M1 ब्र)ह्मण-; K7 D9 धार्मिकः (for ब्राह्मणः).

25 [a]) Bo. 6. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 (by corr. as in text) युक्तः; D7 दुष्टः; M1. 5. 6 मत्तः (for मुक्तः). K1. 4 पाचमानः; K2 Da3. a4 Ds1. s2 (by corr. as in text) पंचमानः; K6 पवमानो (for पच°). K1. 2 स्वहेतोर्; K6 [ऽऽ]त्मार्थहेतोर्; V1 Bo. 6 (marg. as in text) [ऽ]र्थहेतोर् (for ऽऽत्म°). G1. 2 पच(G2 °व)मानात्महेतोर्. — [b]) T1 G1 M7 मूढो (for मूर्खो). D6 lacuna; D7 युक्ता (for वक्ता). K6 -हीनश्च; Ds1 -मानं (for -हीनं). — [c]) G2 येते (for एते). K2. 7 Da4 याति (for यान्ति). T1 (also as in text) येते सर्वे संशोच्यतां यांति राजन्. — [d]) K1. 2. 4 G2 च मुक्तः; D4. 9 G1. 3 M1. 5–7 चामुक्तः (for चायुक्तः). B7 प्रजायुः; D6 प्रजावान् (for प्रजासु).

Colophon om. in D6; Ś1 G6 missing: K3. 5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan :* K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 T G1–3 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 M5. 6 पराशर(K7 °शरी-; B6 °सर)गीता; D4. 5. 7. 9 पराश(D4 °स)रगीतासु (D7 °यां) धर्मप्रशंसा; M5. 6 पराशरगीतासु श्रेयःसाधनकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 15; B7 T1 G1. 3 114; B9 D8 110; Dn1 116; Dn4 Ds M5 115; T2 127; G2 130; M1. 6. 7 113. — *Śloka no.:* Da4 Dn1. n4 26; D8 22.

२८०

C. 12. 10723
B 12. 292 [1]. 1
K. 12. 297. 1

पराशर उवाच ।

मनोरथरथं प्राप्य इन्द्रियार्थहयं नरः ।
रश्मिभिर्ज्ञानसंभूतैर्यो गच्छति स बुद्धिमान् ॥ १
सेवाश्रितेन मनसा वृत्तिहीनस्य शस्यते ।
द्विजातिहस्तान्निर्वृत्ता न तु तुल्यात्परस्परम् ॥ २
आयुर्नसुलभं लब्ध्वा नावकर्षेद्विशां पते ।
उत्कर्षार्थं प्रयतते नरः पुण्येन कर्मणा ॥ ३
वर्णेभ्योऽपि परिभ्रष्टः स वै संमानमर्हति ।
न तु यः सत्क्रियां प्राप्य राजसं कर्म सेवते ॥ ४
वर्णोत्कर्षमवाप्नोति नरः पुण्येन कर्मणा ।

280

☞ This adhy. is missing in Ś1 G6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 259. 1)

1 D6 om. from the ref. up to सेवा in (2ᵃ). M6 om. the ref. — ᵃ) M6 om. मनोरथ. K2 lacuna; D4. 9 M1. 5–7 प्राप्तं (for प्राप्य). — ᵇ) K2. 4 चेंद्रियार्थ-; Da3. a4 इंद्रियार्थे; D7 °यार्थं; T G1. 3 °याख्य-; M1 °यार्थो; M5 °यात्म- (for °यार्थ-). T G2. 3 -हयान्; G1 -हरं (for -हयं). K1 युतः (for नरः). — ᶜ) D5. 7 -संयुक्तैर्; T G1. 3 -संपातैर् (for -संभूतैर्). — ᵈ) K1 गच्छंति; K7 D8 D4. 9 G2 M7 C8 (gloss: नियच्छति) यच्छति (for गच्छति). ❀ Cn: रश्मिभिश्चिद्धाभिर्गच्छति, विषयांश्चिन्मयत्वेनैव पश्यति ॥ Cp: ज्ञानसंभूतैः सारासारविवेचकरूपैः । ❀

2 D6 om. up to सेवा (cf. v. l. 1). — ᵃ) K1 सेव्याश्रितेन; Da4 सेवासितेन; D5. 7 °सृतेन; G1 °श्रतेन (for °श्रितेन). ❀ Cn: सेवा, भक्तिध्यानरूपेश्वरप्रणिधानम् । [आ]श्रितेन, यत्किंचिदालम्बनमनाश्रितेन मनसा । ❀ — ᵇ) K1. 2 G1 वृत्त-; B9 D5. 7 M7 Cp वृत्तिर् (for वृत्ति-). K1. 2. 4 V1 T2 G3 -हीनेन; T1 G1 -हीनः स (for -हीनस्य). K1 शंस्यते; K2 शाम्यति; K4 शास्यते (for शस्यते). ❀ Cp: हीनस्य शूद्रस्य । ❀ — ᶜ) K2 corrupt; K6 द्विजाते; G2 सजाति- (for द्विजाति-). K1. 2. 4 Dn4 T G1. 3 -हीनान् (for -हस्तान्). K1 न वृत्ता; K2 निवृत्ता; K6 निवृत्तान्; Da4 निर्वृता; Dn4 D5. 7 T2 G2 M1. 5–7 निर्वृत्तान्; D8 त्रैवृत्तात् (for निर्वृत्ता). ❀ Cn: हे द्विज । अतिहस्तः, अतिक्रान्तकर्मा ब्रह्मवित् । तं प्राप्य निर्वृत्ता निष्पन्ना । ❀ — ᵈ) D4 om. from न तु up to पुण्ये in (3ᵈ). K1 न वै; K2 न च; Da4 G1. 3 न नु; Dn4 न*; D8 तं तु (for न तु). K1 तुल्य-; K2. 4 V1 तुल्याः; K6 तुल्यान्; G2 Cp (Cpp as in text) तुल्या (for तुल्यात्). K6 V1 B0. 6. 8. 9 Dn1 Ds1 D2. 3. 6. 8 M1. 7 Cpp परस्परात्; B7 Da3. a4 परंपरात्; G2 परस्परान् (for °रम्). ❀ Cn: परोक्षज्ञानिनां न परस्परोपदेशेऽधिकारः, किं त्वपरोक्षज्ञान्येव उपदेष्टा युक्त इत्यर्थः ॥ Cp: ते द्विजातयः परस्परं तुल्या न भवन्ति । अतः ब्राह्मणसेवायां संभवत्यां नान्यौ सेवनीयौ । ❀

3 D4 om. up to पुण्ये (cf. v. l. 2). — ᵃ) K1 -सुसुलं (sic) (for -सुलभं). K1. 2. 4 त्यक्त्वा (for लब्ध्वा). — ᵇ) K1 यो वः कर्षेद्; K2. 4 योवकर्षेद्; K6 नाव*र्षेद्; B8 T G2. 3 M1. 5–7 नापकर्षेद्; Da3 नावकार्षीद्; Da4 corrupt; D5. 7 नोपकर्षेद्; D9 योप°; G1 नापकर्षे (for नावकर्षेद्). ❀ Cn: न अवकर्षेत्, विषयसेवनैर्नं नाशयेत् ॥ Cp: पापाचरणेन क्षीणं न कुर्यात् । ❀ — ᶜ) B8 (marg.) Da3. a4 उत्कर्षार्थे; D5. 7 °र्षाय (for °र्षार्थं). Ds1 Bom. Cal. ed. प्रयतेत (for °तते). — ᵈ) K1 पुनः (for नरः). Da3 (also as in text) कर्म च (for कर्मणा). — After 3, D7 reads 5ᶜᵈ.

4 D6 om. (hapl.) 4ᵃ–5ᵇ. V1 reads 4ᵃ–5ᵇ on marg. — ᵃ) B0. 6. 7. 8 (marg.) D2. 3. 8 Da3. a4 Dn1. n4 D8 हि; T2 G2 वि- (for ऽपि). ❀ Ca: वर्णेभ्योऽपि परिभ्रष्टः, वर्णसंकरजो वेत्यर्थः ॥ Cn: वर्णेभ्यो, वृत्रगीतासूक्तेभ्यः षड्भ्यः, कृष्णधूम्रनीलरक्तहारिद्रशुक्लेभ्यः, सत्त्वरजस्तमसां ह्रासवृद्धितारतम्यात्कल्पितेभ्यः (cf. 12. 271. 33ff.) । ❀ — ᵇ) K4. 6. 7 B0. 6–9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 न (for स). D5. 7 हि (for वै). K6 सन्मानम्; K7 समानम् (for संमानम्). Da3 न वै स मानमर्हति; Da4 नावसंमानमर्हति. — ᶜ) Da3 D4 G1 न नु; T1 नित्यं (for न तु). G2 यत् (for यः). K1 सत्क्रिया; Da3. a4 स क्रियां (for सत्क्रियां). ❀ Cp: सत्क्रियां, ब्राह्मणसंस्कारम् ॥ Cs: उपनयनादिसंस्कारः सत्क्रिया, ताम् । ❀ — ᵈ) T1 राजस्वं (for राजसं). B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 लोके सत्कर्म सेवते.

5 D6 om. 5ᵃᵇ (cf. v. l. 4). V1 reads 5ᵃᵇ on marg. K1. 2. 4. 7 D4. 9 T1 om. (hapl.) 5ᶜᵈ. D7

दुर्लभं तमलब्धा हि हन्यात्पापेन कर्मणा ॥ ५
अज्ञानाद्धि कृतं पापं तपसैवाभिनिर्णुदेत् ।
पापं हि कर्म फलति पापमेव स्वयं कृतम् ।
तस्मात्पापं न सेवेत कर्म दुःखफलोदयम् ॥ ६
पापानुबन्धं यत्कर्म यद्यपि स्यान्महाफलम् ।
न तत्सेवेत मेधावी शुचिः कुसलिलं यथा ॥ ७
किंकष्टमनुपश्यामि फलं पापस्य कर्मणः ।
प्रत्यापन्नस्य हि सतो नात्मा तावद्विरोचते ॥ ८
प्रत्यापत्तिश्च यस्येह बालिशस्य न जायते ।
तस्यापि सुमहांस्तापः प्रस्थितस्योपजायते ॥ ९
विरक्तं शोध्यते वस्त्रं न तु कृष्णोपसंहितम् ।
प्रयत्नेन मनुष्येन्द्र पापमेवं निबोध मे ॥ १०
स्वयं कृत्वा तु यः पापं शुभमेवानुतिष्ठति ।
प्रायश्चित्तं नरः कर्तुमुभयं सोऽश्नुते पृथक् ॥ ११ C. 12. 10734 B. 12. 292[1].11 K. 12. 297. 11

---

reads 5^{cd} after 3. Da4 G2 read 5^{cd} twice. — c) V1 Bo. 6–9 Dn1 D8 G2 (both times) तमलब्ध्वा (Dn1 °ब्धो); T2 G1. 3 M1. 5–7 जन्म लब्ध्वा (M1 5. 6 °ब्धा) (for तमलब्धा). D5. 7 दुर्लभं तु पुनर्लब्ध्वा; D6 दुर्लभं तमलं लब्ध्वा. — d) B7 पुण्यात् (for हन्यात्). K6 V1 Bo. 6 7. 8 (marg.). 9 G2 (both times) पुण्येन (for पापेन). D5. 7 हंत्यपुण्येन कर्मणा; T2 G1. 3 M1. 5. 6 न हन्यात्पापकर्मणा. ❀ Ca: हन्यात्, गच्छेत् प्राप्नुयात् । ❀

6 a) D5. 7 अज्ञानाधि-; G1. 3 अथ बुद्धि- (for अज्ञानाद्धि). — b) M1. 5–7 अहिंसा (for तपसा). Da3. a4 D4 [इ]व (for [ए]व). K6. 7 [अ]पि निर्नुदेत्; B8 (marg. as in text) D5. 7 T1 G1. 3 [अ]भि(T1 G1 [अ]पि)निर्दहेत्; Da3. a4 Dn4 Ds1 D4. 9 T2 G2 M7 [अ]भि(Da3. a4 °ति-; G2 °हि)निर्नुदे(D4 °द्)त्; D6 °निर्नुदेत् (for °भिर्णुदेत्). ❀ Cs: तपसा, प्रायश्चित्तरूपेण । ❀ — f) T पाप- (for दुःख-). K7 फलोदयः; B8 (marg.) -फलप्रदं (for -फलोदयम्).

7 a) K7 D4. 9 पापानुबंधि; D5. 7 G3 °बद्धं (for °बन्धं). D6 सर्वं च (for यत्कर्म). G2 M1. 5–7 पापानुबंधनं कर्म. — b) K2 फलोदयं (for महाफलम्). — c) K4 Bo. 7–9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5–8 तन्न (by transp.). — d) K7 D4 (also as in text). 9 हंसः (for शुचिः). K4 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3 Cn (gloss: कारुकं चण्डालविशेषम्) कुशलिनं (for कुसलिलं). K1 तथा (for यथा).

8 a) K7 D4. 9 धिक् (for किं-). ❀ Cn: कुत्सितं च तत् कष्टं च किंकष्टम् ॥ Cs (reading: किं कष्टमनु पश्यामि): कष्टमनु किं पश्यामि, कृच्छ्रमनुकृत्य वर्तमानपापस्य कर्मणः फलं किं पश्यामि, न किमपीत्यर्थः । ❀ — c) K1. 2. 4. 7 Bo. 9 Dn4 D8 D4. 5. 7. 9 G2 प्रत्यासन्नस्य; G3 °नद्वस्य (sic) (for °पन्नस्य). K7 मतो; Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5–8 G2 ततो; G1 सततो (hypermetric); G3 M1. 5–7 यतो (for सतो). ❀ Ca: प्रत्यापन्नस्य, तत्त्वज्ञानात्संयोगहेतुतो निवृत्तस्य ॥ Cp: प्रत्यापन्नस्य, सर्वतो विरक्तस्य ॥ Cs: प्रत्यापन्नस्य, अनुतापेन पापान्निवृत्तस्य ॥ Cv: प्रत्यापन्नस्य, प्रत्यापत्तिमतः, ज्ञानिन इत्यर्थः । ❀ — d) T2 नात्मना (for नात्मा). K2 तावुद्धिरोचते (sic); K6 Ds2 D8 T G1–3 तावद्वि रो°; V1 तावद्विमुच्यते; Da4 जाचद्विसेचते (sic); D4 तावद्विरात्रते.

9 a) K6 D6 Cp प्रत्याश्र(D6 Cp [gloss: संसारात्प्रातिकूल्येन निवृत्तिः, वैराग्यम्] °स,)त्तिश्च (for °पत्तिश्च). D8 प्रत्यापन्नस्य चात्मापि. ❀ Cn: प्रत्यापत्तिः, वैराग्यम् । ❀ — b) D4 बालिशश्च (for °शस्य). D5. 7 तु (for न). D5 रोचते (for जायते). — d) ❀ Ca: प्रस्थितस्य, मरणदशापन्नस्य ॥ Cn: प्रस्थितस्य, योगे प्रवृत्तस्य, उत्तरभूम्यलाभात्तापो जायते । प्रस्थितस्य, मृतस्य वा तापो नरकजः ॥ Cs: प्रस्थितस्य, परलोकं गतस्य । ❀

10 a) K7 D4. 9 विरागं (for विरक्तं). Bo सोध्यते (sic); D7 साध्यते (for शो°). ❀ Cn: विरक्तं, स्वतःशुद्धं तद्विपरीतेन रागेणाक्रान्तम् ॥ Cp: विरक्तं किंचिन्मलिनम् । कृष्णेन अत्यन्तमालिन्येनोपसंहितम् ॥ Cv: विरक्तं, विशेषेण रजसा युक्तम् । ❀ — b) D4 न नु (for न तु). K6 कष्टोप-; G3 Cn कृष्णेन (for कृष्णोप-). K2. 4 -बृंहितं; K6 G2 -सेवितं (for -संहितम्). ❀ Cn: कृष्णेन, भल्लातकेन उपसंहितं रक्तं न शोध्यते । ❀ — c) Ds1 प्रपन्नेन (for प्रयत्नेन). K1. 2. 7 D4. 9 G2 मनुष्येण (for मनुष्येन्द्र). — d) K6 B9 Da3. a4 T2 G1. 2 M1. 5. 6 एव (for एवं). T1 निबोधत (for °ध मे).

11 a) G2 यं (for यः). — b) G3 शुभमेव निबोध मे. — c) G2 कृत्सुम् (for कर्तुम्). — d) K1. 7 V1 D4. 5. 7. 9 M6 अभयं (for उभयं). K1. 2. 4 V1 B8 फलं (for पृथक्).

12 a) Da3. a4 अज्ञानत्वे; D5. 7 °नात्सु-; G1 अहिंसात्तु (for अज्ञानात्तु). K2. 6 Da3. a4 Dn4 Ds1 कृता (for कृतं). — b) Ds1 अहिंसां. K1. 2. 4. 7 D4. 8

C. 12. 10724
B. 12. 292[1]. 12
K. 12. 297. 12

अज्ञानात्तु कृतां हिंसामहिंसा व्यपकर्षति ।
ब्राह्मणाः शास्त्रनिर्देशादित्याहुर्ब्रह्मवादिनः ॥ १२
तथा कामकृतं चास्य विहिंसैवापकर्षति ।
इत्याहुर्धर्मशास्त्रज्ञा ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ १३
अहं तु तावत्पश्यामि कर्म यद्वर्तते कृतम् ।
गुणयुक्तं प्रकाशं च पापेनानुपसंहितम् ॥ १४
यथा सूक्ष्माणि कर्माणि फलन्तीह यथातथम् ।
बुद्धियुक्तानि तानीह कृतानि मनसा सह ॥ १५
भवत्यल्पफलं कर्म सेवितं नित्यमुल्बणम् ।
अबुद्धिपूर्वं धर्मज्ञ कृतमुग्रेण कर्मणा ॥ १६
कृतानि यानि कर्माणि दैवतैर्मुनिभिस्तथा ।
नाचरेत्तानि धर्मात्मा श्रुत्वा चापि न कुत्सयेत् ॥ १७
संचिन्त्य मनसा राजन्विदित्वा शक्तिमात्मनः ।
करोति यः शुभं कर्म स वै भद्राणि पश्यति ॥ १८
नवे कपाले सलिलं संन्यस्तं हीयते यथा ।
नवेतरे तथाभावं प्राप्नोति सुखभावितम् ॥ १९

[अ]प्ययपकर्षति (for व्यप°). D6 व्यपकर्षति ब्राह्मणः; G2 तपः कृत्वापकर्षति. ❀ Cn: अहिंसा, अहिंसया । तृतीयालोप आर्षः । ❀ — K7 om. (hapl.) 12^{c}–13^{b}. — c) K6 ब्रह्मणा; V1 Bo. 6 Ds1 D5. 7 G2 ब्राह्मणः; B7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D3 M1. 5–7 Cn (gloss: वेदसंबन्धिनः) ब्रह्मणः. D6 शस्त्र- (for शास्त्र). Da4 -निदेशो (for -निर्देशाद्).

13 K7 om. 13^{ab} (cf. v. l. 12). — a) K6 B7. 8 (marg.) Da4 Cp यथा-; Ds2 तया; M1. 5–7 कथा- (for तथा). Da4 अपकृतं; D2 Cn कर्म कृतं; D5. 7 G1. 3 कामकृतां; T1 कर्मकृतां; Cv कामकृता (for कामकृतं). K4 Bo Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 Cn नास्य; D4 वास्य; T1 चापि; G1. 3 चैव; Cnp चास्य (as in text). — b) G1. 3 ह्यहिंसा (for विहिंसा). Da4 D4 [इ]व (for [ए]व). Bo. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6 8 [अ]नुकर्षति; D5 [उ]प°; D7 [उ]पपद्यति (for [अ]पकर्षति). ❀ Cp: अपकर्षति, फलतो भ्रंशयति । ❀ — c) Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 ब्रह्मशास्त्रज्ञा (for धर्म°).

14 a) B8 तात (for तावत्). — b) Da4 कथं (for कर्म). K1 यन्विदते; K2 यद्विंदते; K6. 7 D5 यद्वर्धते; Da3 D4 9 यद्वर्तें (D4. 9 °तें)ते; T1 -द्वय-कृतं (for यद्वर्तते). K7 D5. 7. 9 शुभं; Da3. a4 पृथक् (for कृतम्). — c) G1 गुणयुक्त-; Cs (gloss: गुणो यथाविध्यनुष्ठानं, तेन युक्तम्) °युक्तं (as in text). K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D3 (marg. as in text). 6 G2 वा (for च). ❀ Cn: प्रकाशं, बुद्धिपूर्वकं प्रकाश्य, ज्ञात्वा । णमुलन्तमिदम् । ❀ — d) T2 पाशेन (for पापेन). Ds पापमेवानुसंहितं.

15 a) Ds T G1. 3 Cs तथा (for यथा). K7 D9 सूक्ष्माणि. — b) G2 फलवंति (for फलन्तीह). K1. 2. 4 Da4 D4 यथातथा; B8 (marg.) यथासुखं; Ds1 Cs तथातथं; T1 तथा सुखं (for यथातथम्). — c) K7 D4. 5. 7. 9 बुद्धिपूर्वाणि; T तानि बुद्धानि (T1 °ज्ञ्याति) (for बुद्धियुक्तानि). Ds D2 T2 G1. 3 यानि (for तानि).

16 a) K4 Da3 न भवत्यफलं कर्म; B8 (marg. as in text) भवत्यति°; Da4 Ds2 न भवत्यल्पफलं कर्म (hypermetric); D6 भवत्यस्य फ°; G2 फलत्यल्पफ°. — b) K1 सेवतो; K2 सेवते; G1–3 सेवितुं (for सेवितं). K1 अज्वलं; T1 G1. 3 उद्धणं (for उल्बणम्). ❀ Cn: नित्यम्, अव्यभिचारिफलम् । उल्बणं, नरकावहम् । ❀

17 a) G2 तानि (for यानि). — b) K2 देवतैर् (for दैवतैर्). — c) Da4 Dn1 न चरेत्; Dn4 नाचरत् (for नाचरेत्). — d) K2 कृत्वा (for श्रुत्वा). D7 वा (for च). Dn4 कुत्सहेत्; G1 कुत्सये (sic) (for कुत्सयेत्).

18 a) D4 संवित्यं (sic); T1 पूर्वं तु (for संचिन्त्य). D6 तं च संचित्य मनसा. — b) Dn1. n4 शक्यम्; G1. 3 शांतिम् (for शक्तिम्). — c) G1. 3 यत् (for यः). — d) Da4 सर्वे; D9 सदा (for स वै). K1. 2 कर्माणि (for भद्राणि). Da4 पश्यत.

19 ab) K4 न वै; Da3. a4 D8 नरे; D4 नव- (for नवे). T2 कपाते (for कपाले). K1. 2. 4 संन्यस्तं सलिलं (by transp.). K6 सदा; T1 G1. 3 तथा (for यथा). — c) Dn4 Ds1 D3. 5. 7 G1–3 Cs न चेतरे (for नवेतरे). K6 B8 (marg. as in text) Ds2 D5. 7 Cs यथाभावं; G2 M1. 5–7 तथाभावान् (for °भावं). ❀ Cn: तथाभावम्, यथा पूर्वरूपं स्थितं तथारूपत्वमेव ॥ Cs: इतरे पुराणे संन्यस्तं सलिलं यथा अभावं, हीनत्वं नाप्नोति । ❀ — d) K1. 2. 4 करोति; V1 D4. 9 T G1. 3 नाप्नोति; B6. 9 Da3. a4

सतोयेऽन्यत्तु यत्तोयं तस्मिन्नेव प्रसिच्यते ।
वृद्धे वृद्धिमवाप्नोति सलिले सलिलं यथा ॥ २०
एवं कर्माणि यानीह बुद्धियुक्तानि भूपते ।
नसमानीह हीनानि तानि पुण्यतमान्यपि ॥ २१
राज्ञा जेतव्याः सायुधाश्चोन्नताश्च
सम्यक्कर्तव्यं पालनं च प्रजानाम् ।
अग्निश्चेयो बहुभिश्चापि यज्ञै-
रन्ते मध्ये वा वनमाश्रित्य स्थेयम् ॥ २२
दमान्वितः पुरुषो धर्मशीलो
भूतानि चात्मानमिवानुपश्येत् ।
गरीयसः पूजयेदात्मशक्त्या
सत्येन शीलेन सुखं नरेन्द्र ॥ २३

C. 12. 10746
B. 12. 292[1]. 23
K. 12. 297. 23

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८० ॥

G2 (marg.) M1. 5–7 आप्नोति (for प्राप्नोति). K7 सुखभाविनं; D5. 7 °भाविते; G2 °भागिति; M1. 5–7 °भाविनः (for °भावितम्).

20 K1. 2. 4 V1 B0. 6–9 D2. 3. 6. 8 Da3. a4 om. (? hapl.) 20[a]–21[b]. K6 om. 20. — [a]) K7 D4. 9 सत्तोये (for सतोये). G1 तोयेन (for यत्तोयं). — [b]) K7 D4. 9 T G1. 3 प्रसिध्यति (T2 °ते) (for प्रसिच्यते). — [c]) Dn4 वृद्ध-; D5 वृद्धिं; D7 T2 G1. 2 M1. 5–7 तद्वि-; T1 G3 तद्वद् (for वृद्धे). D8 वृद्धम् (for वृद्धिम्). — [d]) K7 शलिले शलिलं यथा; D4. 5. 7 सलिलं सलिले यथा; T G1–3 M1. 5–7 सलिलं पुरुषर्षभ.

21 K1. 2. 4 V1 B0. 6–9 D2. 3. 6. 8 Da3. a4 om. 21[ab] (cf. v. l. 20). — [a]) G1. 3 जानीहि (for यानीह). — [b]) T2 G1. 2 M1. 5. 6 वृद्धि(M1 °द्ध)युक्तानि (for बुद्धि°). K6. 7 Dn1. n4 Ds D4. 5. 7. 9 पार्थिव (Ds1 °वः) (for भूपते). — [c]) K4 न समानो ह हीनाति (sic); K6 न समानि महीपाल; K7 V1 B0. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 स(D6 सा)मानि (Da4 °नी) चैव यानीह; B7 समा हि चैव जानीह; D4. 5. 7. 9 न समानि न हीनानि; T1 G1. 3 समानानीह (G1 °नि वि-) हीनानि. — [d]) K1. 2. 4 नाति-; G2 बहु- (for तानि). K2 V1 च (for [अ]पि).

22 [a]) K2. 7 राजा (for राज्ञा). K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5–8 शत्रवश्च (for सायुधाश्च). ❀ Cs: सायुधाः, हिंसापराः । उन्नताः, उत्पथगामिनः । ❀ — [b]) B8 हि (for च). G2 द्विजानां (for प्रजानाम्). — [c]) K6 Da4 अग्निं (for अग्निश्). K7 चज्यो; Da3 चेड्यो; D7 T G1. 3 M1. 5–7 चेतव्यो (for चेयो). D4 यज्ञे. — [d]) Da3 Dn1. n4 D2. 6. 8 अंत्ये (for अन्ते). K7 Da4 D4. 9 वाचम् (for वा वनम्). K7 D4. 5. 7. 9 आस्थाय (for आश्रित्य). K1. 2. 4 आसेवितव्यं; Da4 आश्रितस्थे (for आश्रित्य स्थेयम्). B7 स्तेयं; D5. 7 तिष्ठेत्; T1 सेव्यं (for स्थेयम्).

23 [a]) Da4 यदन्वितः; Dn4 D5. 7 G1 दया°; G3 यदा° (for दमा°). D7 दानशीलो (for धर्म°). — [b]) K1. 2 V1 D5. 7 M1 [अ]नुपश्येन्; Ds1 [अ]नुपश्येत; T2 [अ]भिपश्येत् (for [अ]नु°). — [c]) K6 गरीयशः; Da3 °यस्यः (sic); D6 गरीयः (for गरीयसः). K1. 2 पूजयन् (for °येद्). K7 V1 B6. 7 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 T G1. 3 M1. 5–7 चात्मशक्त्या; B8 (marg.) चापि शक्त्या (for आत्मशक्त्या). — [d]) B9 सुखान्; M6 सखे (for सुखं). Da3. a4 D4. 5. 7. 9 G1 नरेंद्रः; Ds2 नरेंद्रं.

Colophon. Ś1 G6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 पराशरगीता; T1 पापक्षयलक्षणं; M5. 6 पराशरगीतासु शुभकर्मप्रशंसनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 T1 G1. 3 115; Dn1 117; Dn4 Ds2 M5. 6 116; D8 1011 (sic); T2 128; G2 131; M1. 7 114. — *Śloka no.:* Dn4 23

२८१

C. 12. 10747
B. 12. 293(2). 1
K. 12. 298. 1

पराशर उवाच ।

कः कस्य चोपकुरुते कश्च कस्मै प्रयच्छति ।
प्राणी करोत्ययं कर्म सर्वमात्मार्थमात्मना ॥ १
गौरवेण परित्यक्तं निःस्नेहं परिवर्जयेत् ।
सोदर्यं भ्रातरमपि किमुतान्यं पृथग्जनम् ॥ २
विशिष्टस्य विशिष्टाच्च तुल्यौ दानप्रतिग्रहौ ।
तयोः पुण्यतरं दानं तद्द्विजस्य प्रयच्छतः ॥ ३
न्यायागतं धनं वर्णैर्न्यायेनैव विवर्धितम् ।
संरक्ष्यं यत्नमास्थाय धर्मार्थमिति निश्चयः ॥ ४
न धर्मार्थी नृशंसेन कर्मणा धनमर्जयेत् ।
शक्तितः सर्वकार्याणि कुर्यान्नर्द्धिमनुस्मरेत् ॥ ५
अपो हि प्रयतः शीतास्तापिता ज्वलनेन वा ।
शक्तितोऽतिथये दत्त्वा क्षुधार्तायाश्नुते फलम् ॥ ६
रन्तिदेवेन लोकेष्टा सिद्धिः प्राप्ता महात्मना ।
फलपत्रैरथो मूलैर्मुनीनर्चितवानसौ ॥ ७
तैरेव फलपत्रैश्च स माठरमतोषयत् ।

281

☞ This adhy. is missing in Ś1 G6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 259. 1).

1 Ds1 om. the ref. — a) D5.7 कस्मै (for कस्य). Dn1 वा (for च). — b) G2 किल (for कश्च). G1 तस्मै (for कस्मै). — d) K1.2.4 B6.9 Ds2 D2 Cs (Csp as in text) आत्मानम् (for °र्थम्). D5.7 T G1.3 आत्मनः (for °ना).

2 a) K2 गौरवेन. — b) K7 B6–9 D3–5.7.9 T1 G3 निस्नेहं. — c) K6 D6.9 सौदर्यं (for सो°). T G1.3 वा सुतम् (for भ्रातरम्).

3 a) Ds1 विसिष्टस्य; Cp विशिष्टाय. K1.2.4 M7 विशिष्टाश्च; Da4 D7 °ष्टश्च; Ds1 विसिष्टाच् (for विशिष्टाच्). — b) G1.3 तुल्य-; G2 तुल्ये (for तुल्यौ). B9 -परिग्रहौ; Da5. a4 -प्रतिश्रयौ; G2 प्रतिग्रहे. — c) D5.7 ततः; G3 तस्य (for तयोः). K7 पुण्येतरं. Da4 गृहौ तयोः पुण्यतरं. — d) K1.2 त(K2 य)द्विधस्य; M1.5.7 सद्द्विजस्य (for तद्द्वि°). K6 प्रयच्छत; B7 °च्छति; D8 T G1.3 M1.5–7 प्रतीच्छतः (for प्रय°).

4 a) K1.2.4 न्याययागतं; K6 न्यायायुतं (for °गतं). Da3 धने (for धनं). K6 B6.7.8 (marg.) Da3. a4 D2.3 G1 वर्णे; Dn1. n4 चैव; Ds1 lacuna; D6 वण्यैर् (for वर्णैर्). — b) G2 विवर्धनं (for °र्धितम्). — c) K7 संरक्ष्य; Da4 Dn4 D2.4.7 °क्षन् (for °क्ष्यं). K7 D4.5.7.9 धर्मम्; G1 यज्ञम् (for यत्नम्). — d) D7 निश्चितः; T1 निश्चयं; G2 निश्चितं (for निश्चयः).

5 a) Da4 corrupt. K7 D9 G2 धर्मार्थं; T धर्माय; Cp °र्थौ (for °र्थी). K6 नृशंस्येन. — b) D7 धर्मणा (for क°). D6 अर्जति; T2 G1.2 M7 आर्जयेत्. — d) D5.7 कुर्वन् (for कुर्यान्). V1 D7 वृद्धिम्; D5 बुद्धिम्; T1 G1.3 सिद्धिम् (for नर्द्धिम्). K1.2.4 अनुस्मरन्.

6 a) K1 अहो; K7 Da3 Dn4 Ds1 D6 आपो (for अपो). K1.7 B8 (marg.) D4.9 T G3 M7 [ऽ]पि; G1.2 M6 वि- (for हि). K1.2.4 पूयतः; V1 B6 Ds D5.7 T2 G1.3 प्रयताः; D6 प्रथितः (for प्रयतः). — b) K4 तापित्वा; D4 तोषिता (for तापिता). V1 D5.7 च (for वा). — c) G1 शक्तितोतिथियो दद्यात् (sic). — d) K7 श्नुते (for [अ]श्नुते).

7 For the incident, cf. 12. 226. 17: B. 13. 137. 6: B. 14. 90. 97–98. — a) K7 B9 Da3. a4 D4.5.9 लोकेषु (for °ष्टा). D7 चरंति देवलोकेषु. — b) Dn1 गतिः (for सिद्धिः). — c) K1.2.7 B8 Da4 फलैः (for फल-). G1 -पुत्रैर् (for -पत्रैर्). — d) K6 B6.7.9 Da3. a4 G2 तु सः; V1 B0 Dn1. n4 Ds D2.3.6.8 M1.5–7 च सः (for असौ). D7 मुनिमर्चितमानसौ (sic).

8 b) K1.2.4 D3.6 G2 स मातरम्; V1 B0 D7 स माचरम्; B8 समां परम्; Da4 समावरम्; T G3 सम्यग्देवान् (for स माठरम्). K1 B7 अथोषयत्; Ds1 अतोषयेत्. K7 D4.9 स साधून्स(K7 °धु स)मतोषयत्; G1 मनुष्यत्वमनुस्मरेत्. ❀ Cn (reading समाठरम्): समाठरं, माठरेण पारिपार्श्विकेण सहितं समाठरं सूर्यम् । माठरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्विकाः इत्यमरः (1. 31) ॥ Cs: माठरो नाम कश्चिदृषिः । ❀ — c) K7 लाभे; Da3 लोभे; D9 लोक- (for लेभे). K2 D4 पर-; Da4 परि- (for

तस्मात्क्षेमे परं स्थानं शैब्योऽपि पृथिवीपतिः ॥ ८
देवतातिथिभृत्येभ्यः पितृभ्योऽथात्मनस्तथा ।
ऋणवाञ्जायते मर्त्यस्तस्मादनृणतां व्रजेत् ॥ ९
स्वाध्यायेन महर्षिभ्यो देवेभ्यो यज्ञकर्मणा ।
पितृभ्यः श्राद्धदानेन नृणामभ्यर्चनेन च ॥ १०
वाचः शेषावहार्येण पालनेनात्मनोऽपि च ।
यथावद्भृत्यवर्गस्य चिकीर्षेद्धर्ममादितः ॥ ११
प्रयत्नेन च संसिद्धा धनैरपि विवर्जिताः ।
सम्यग्घुत्वा हुतवहं मुनयः सिद्धिमागताः ॥ १२
विश्वामित्रस्य पुत्रत्वमृचीकतनयोऽगमत् ।
ऋग्भिः स्तुत्वा महाभागो देवान्वै यज्ञभागिनः ॥ १३
गतः शुक्रत्वमुशना देवदेवप्रसादनात् ।
देवीं स्तुत्वा तु गगने मोदते तेजसा वृतः ॥ १४
असितो देवलश्चैव तथा नारदपर्वतौ ।
कक्षीवाञ्जामदग्न्यश्च रामस्ताण्ड्यस्तथांशुमान् ॥ १५
वसिष्ठो जमदग्निश्च विश्वामित्रोऽत्रिरेव च । C. 12. 10776 B. 12. 293(2). 16 K. 12. 298 16

परं). — ^{d}) K7 शैब्या; V1 सैब्यो; Da4 शैब्या; D7 सैब्यो (for शैब्यो). Da4 G1 पृथिवीपते.

9 ^{a}) T G1. 3 देवर्ष्यतिथि- (for देवता°). K2 -पित्रे-भ्यः; B6. 9 D8 -भूतेभ्यः; T1 -मर्त्येभ्यः (for -भृत्येभ्यः). — ^{b}) B0. 7. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 च (for ऽथ). D8 पितृभ्यश्च तथात्मनः. — K1 om. 9^{c}–10^{b}. — ^{c}) Da4 मर्त्यैस् (for मर्त्यस्). — ^{d}) G2 corrupt.

10 K1 om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). — ^{a}) D5. 7 मनुष्येभ्यो; G1. 3 मनीषिभ्यो (for महर्षिभ्यो). — ^{c}) K2 श्राद्धधानेन; Dn4 श्रद्धधानेन. — ^{d}) K1 अभ्यर्च्यनेन; K6 B6. 9 Da3. a4 °र्चितेन; G2 अध्ययनेन (for अभ्यर्च°).

11 ^{a}) B6 (marg.). 7. 9 Dn1. n4 M1. 5–7 Cs वाचा; T1 पाक- (for वाचः). K1 corrupt; K2. 4 वाचः श्रेष्ठावहार्येण; K7 D4. 9 वाचा शय्यासनाद्येन; Da4 वाचः शेषसहार्येण; D5. 7 Ca (gloss: शेषापहारेण, प्रतिज्ञातार्थनिर्वाहकत्वेन) वाचा (D7 Ca °चो-) शेषापहारेण; D6 वाचः शेषोपहार्येण; T2 पाकशेषाप(*sup. lin.* °न्वा)हार्येण; G1 पाकशेषावभार्येण; G2 वाचः शिषोपहर्येण (sic); G3 पाकशेषान्वहार्येण. ❀ Cn: वाचा, वेदशास्त्रमय्या, श्रवणमननादिना । शेषावहार्येण, पञ्चयज्ञशेषेणान्नेन ॥ Cp: वाचा, प्रियवचनेन । शेषावहार्येण, देवतादिशेषभोजनेन । ❀ — ^{b}) K6 पाणिनेन; M1. 5–7 पाव° (for पाल°). Ds1 आत्मने. K7 D2. 4 वा (for च). ❀ Ca: पालनेन, शरीरधारणेन ॥ Cp: शरीररक्षया । ❀ — ^{c}) V1 तथावद् (for यथा°). — ^{d}) K4 D9 धर्मं; K6 B0. 6 (orig.). 7. 8 (orig). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 कर्मं; D5 कर्मम् (for धर्मम्). B0 कर्मतः; B6. 7. 9 Da3. a4 D9 चो(D9 नो)दितः; D7 आहतः; T G1. 3 M1. 5–7 आत्मनः; G2 आश्रितः (for आदितः).

12 ^{a}) K7 D4. 9 तु; D5. 7 -सु-; M1. 5–7 [ए]व (for च). Dn1 मे सिद्धा; T1 संसिद्ध्या. — ^{b}) K1. 4 G2 च (for वि-). D7 विवर्जितः. — ^{c}) G1 ध्यात्वा (for हुत्वा). D8 सम्यग्घुतवहं हुत्वा.

13 For the incident, cf. B. 13. 3. 6. — ^{a}) G3 विश्वमित्रस्य. — ^{b}) V1 reads from गमत् up to भागो (in 13^{c}) on marg. ❀ Ca: ऋचीकतनयो गालवः ॥ Cn: ऋचीकतनयोऽगमदित्यत्र अजीगर्तसुतोऽगमदिति पठनीयम् । ❀ — ^{c}) K1. 2. 7 V1 D4. 9 T G1. 3 वाग्भिः; Dn1 D8 अग्निं (for ऋग्भिः). D6 तत्र (for स्तुत्वा). G1 om. महा. K6 B0. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 महाबाहो; B8 (orig.) °भागान् (for °भागो). — ^{d}) D4 om. from वान्वै up to मोद (in 14^{d}). B0 देवार्थं (for °न्वै).

14 For the incident, cf. 12. 278. 37. D4 om. up to मोद (cf. v. l. 13). — ^{a}) K6 G3 ततः (for गतः). Dn4 चक्रत्वम् (for शुक्रत्वम्). — ^{b}) B8 (marg.) महादेव- (for देव°). B7 -प्रसाधनात्; T G1. 3 M1. 5–7 °दतः (for °दनात्). — B7 reads 14^{c}–18^{d} on marg. — ^{c}) K6. 7 V1 B8 (marg.) D5. 7. 8 T G2. 3 M1. 5–7 च (for तु). K7 गमने (for गगने). — ^{d}) B0 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8. 9 यशसा (for तेजसा). K4 स्मृतः (for वृतः). G1. 3 मोदते स्वेन तेजसा.

15 B7 reads 15 on marg. — ^{a}) Dn4 आसितो दैव***. — ^{c}) K1. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2–5. 8. 9 काक्षीवान्; G1 कुक्षी° (for कक्षी°). — ^{d}) K1. 2 तंडिस्; K4 तुंडिस्; Ds1 तांश्च; D4. 5. 7 तंड्यस्; G1 ताण्वस् (for ताण्ड्यस्). K4. 6 B0 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 [आ]त्मवान् (for [अं]शुमान्).

16 B7 reads 16 on marg. — ^{a}) K6. 7 V1 B6–8 वशिष्ठो. K2 जामदग्निश्; K7 B9 य(K7 *sup. lin.* as in text)म°; T G1. 3 वामदेवश्. — ^{b}) Dn4 D5. 6 T2 भार-

C. 12. 10775 B 12. 293[2]. 16 K. 12. 293. 16 भरद्वाजो हरिश्मश्रुः कुण्डधारः श्रुतश्रवाः ॥ १६
एते महर्षयः स्तुत्वा विष्णुमृग्भिः समाहिताः ।
लेभिरे तपसा सिद्धिं प्रसादात्तस्य धीमतः ॥ १७
अनर्हाश्चार्हतां प्राप्ताः सन्तः स्तुत्वा तमेव ह ।
न तु वृद्धिमिहान्विच्छेत्कर्म कृत्वा जुगुप्सितम् ॥ १८
येऽर्था धर्मेण ते सत्या येऽधर्मेण धिगस्तु तान् ।
धर्मं वै शाश्वतं लोके न जह्याद्धनकाङ्क्षया ॥ १९
आहिताग्निर्हि धर्मात्मा यः स पुण्यकृदुत्तमः ।
वेदा हि सर्वे राजेन्द्र स्थितास्त्रिष्वग्निषु प्रभो ॥ २०
स चाप्यग्न्याहितो विप्रः क्रिया यस्य न हीयते ।
श्रेयो ह्यनाहिताग्नित्वमग्निहोत्रं न निष्क्रियम् ॥ २१
अग्निरात्मा च माता च पिता जनयिता तथा ।
गुरुश्च नरशार्दूल परिचर्या यथातथम् ॥ २२
मानं त्यक्त्वा यो नरो वृद्धसेवी
विद्वान्क्लीबः पश्यति प्रीतियोगात् ।
दाक्ष्येणाहीनो धर्मयुक्तो नदान्तो
लोकेऽस्मिन्वै पूज्यते सद्भिरार्यः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८१ ॥

द्वाजो. K1 हरिश्मरक्षः (sic); K7 °स्मश्रुः. — d) K4 Da4 Dn4 D4 कुंडधारा (Da4 Dn4 °र-); D6 दंडधीरः. K2 श्रुतश्रवा; K4 श्रुतश्रुता; K7 शुचिश्रवा; D4. 9 शुचिश्रवाः; M1. 5–7 श्रुतव्रतः (for °श्रवाः).

17 B7 reads 17 on marg. — a) D8 सप्तर्षयः (for मह°). — b) Da4 Ds2 अग्निः; D5. 7 अग्निं; T1 वाग्भिः; G1 ह्यद्भिः (for ऋग्भिः). Ds1 समाहितः. — c) D4. 5. 7. 9 तपसो; T2 °सां (for °सा). K7 D4. 5. 7. 9 वृद्धिं (K7 °द्धिः) (for सिद्धिं). — d) Da4 G1 प्रमादात् (for प्रसा°). G1 तव धीमता.

18 B7 reads 18 on marg. — a) M1. 7 अनाहाश्च. — b) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 T1 G1–3 हि; B8 (marg.) च (for ह). — c) G1 ननु (for न तु). B0 बुद्धिम्; T1 G1 Ca (gloss: स्ववर्गपोषणम्) वृत्तिम् (for वृद्धिम्). D5. 7 [अ]न्विच्छन्; D9 [आ]गच्छेत् (for [अ]न्वि°). — d) D9 सुगर्हितं (for जुगुप्सितम्).

19 a) Da4 Ds2 (by corr.) M7 यथा (for येऽर्था). G1 ये (for ते). K6 7 D4. 9 सेव्या; T1 सार्थो (for सत्या). — b) K6 lacuna; Ds1 वि- (for ये). D6 धिगस्ति (for धिगस्तु). — K2 reads 19c–20b twice. — c) D6 शाश्वते. — d) D4. 9 वन-; T G1. 3 M1. 5–7 वित्त- (for धन-).

20 For the repetition in K2, cf. v. l. 19. — a) Da4 अहिताग्निर्. K1. 2 (both times). 4 च; G2 तु (for हि). — b) K1 याः स; K2 (both times) वः स; B7 Dn4 यः सु-; D8 सदा; D5. 7 यथा; T G3 यश्च; G1 यच्च (for यः स). D5. 7 उत्तमं. — c) K7 D4. 5. 7. 9 T1 G1. 3 देवा (for वेदा).

21 a) K8 न (for स). K6 Da3. a4 अग्न्यधिको; K7 B8 (marg. as in text) D9 अस्याधिको (for अग्न्याहितो). — b) Da3. a4 क्रियतेस्य; D8 क्रियाप्यत्सा (sic) (for क्रिया यस्य). B8 (marg.) तस्य (for यस्य). — cd) K2 यो यो (for श्रेयो). Da4 om. (hapl.) त्वमग्नि. G2 अनाहिताग्नित्वम् (for ह्यना°). T G1. 3 अग्निहोत्री (for °होत्रं). K2 नष्क्रियं; Dn4 निश्रियं; Ds2 विष्क्रियं; T G3 निष्क्रियः (for °यम्).

22 D5. 7 om. 22. — a) Da4 om. the first च — d) K1. 2 परिचर्यों; Da3. a4 °चार्या (for °चर्या). K1. 2. 4 D4 G2 यथातथा (for °थम्).

23 a) K6 वृद्धसेवि-. — b) D7 विद्यात् (for विद्वान्). K1 Dn4 T1 G2 M7 अक्लीबः; K7 D4. 9 प्रतीतः; T2 क्लीबं (for क्लीबः). K1 पतितः; Da3. a4 G2 पश्यते (for °ति). D4 om. प्रीति. K6 V1 B6. 7. 9 Da3. a4 T G1–3 M1. 5–7 -योगं (for -योगात्). ❀ Cn: क्लीबः, कामहीनः ॥ Cs: मृदुः । ❀ — c) K1 दाक्ष्येन; K6 दोषेण; V1 B7. 8 Dn4 दाक्षेण (for दाक्ष्येण). K6 B0. 7 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5–8 Cn. p हीनो; B8 (orig.) युक्तो (for [अ]हीनो). K1 धर्मे युक्ते; K4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 D5–7 T G2 M7 धर्मयुक्ते (for °युक्तो). D6 तु; G3 [ऽ]थ (for न-). G2 -दांते. K7 D4. 9 दोषैर्विहीनो धर्मयुक्तश्च दांतो; Cp Cpp दाक्ष्येण हीनोऽधर्म(Cpp: दाक्षेण हीनो धर्म)युक्तेन दांतः.

२८२

पराशर उवाच ।

वृत्तिः सकाशाद्वर्णेभ्यस्त्रिभ्यो हीनस्य शोभना ।
प्रीत्योपनीता निर्दिष्टा धर्मिष्ठान्कुरुते सदा ॥ १
वृत्तिश्चेन्नास्ति शूद्रस्य पितृपैतामही ध्रुवा ।
न वृत्तिं परतो मार्गेच्छुश्रूषां तु प्रयोजयेत् ॥ २
सद्भिस्तु सह संसर्गः शोभते धर्मदर्शिभिः ।
नित्यं सर्वास्ववस्थासु नासद्भिरिति मे मतिः ॥ ३
यथोदयगिरौ द्रव्यं संनिकर्षेण दीप्यते ।
तथा सत्संनिकर्षेण हीनवर्णोऽपि दीप्यते ॥ ४
यादृशेन हि वर्णेन भाव्यते शुक्लमम्बरम् ।
तादृशं कुरुते रूपमेतदेवमवेहि मे ॥ ५
तस्माद्गुणेषु रज्येथा मा दोषेषु कदाचन । C. 12. 10775 B. 12. 294(3). 6 K. 12. 299 6

❀ Cn: दाक्ष्येण स्पन्देन हीनः, आयासशून्यः सन् । नदान्त इत्येकं पदम् । दान आर्जवच्छेदनयोरित्यस्मात् कर्तरि क्तः । तदन्यो नदान्तः, हिंसाशून्य इत्यर्थः ॥ Cv: दाक्ष्येण हीन इत्यत्र दाक्ष्यं कलासु कौशल्यम् । ❀ —d) Ds लोके ह्यस्मिन्; D5.7 स वै (D5 om. वै) लोकेस्मिन् (for लोकेऽस्मिन्वै). K7 आर्यते; Da3.a4 G1 आर्याः; T1 आर्यैः (for आर्यः).

Colophon. Ś1 G6 missing: K3.5 B1-5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2-4 absent. — *Sub parvan:* K1.2.4.6.7 Bo.6.8.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-9 T G1-3 M1.5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1.2.4.6.7 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-9 पराश(B6 D4 °स·; B9 °सु)रगीता; T1 क्रियाकांस्येनदोहनं; M5.6 पराशरगीतासु दानप्रशंसा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 17; B7 G1.3 116; Dn1 118; Dn4 Ds M5 117; D3 101; T1 16; T2 129; G2 132; M1.5.7 115. — *Śloka no.:* Da4 Dn1.n4 23; Ds1 14.

282

☞ This adhy. is missing in Ś1 G6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 259. 1).

1 a) G2 वृत्तिं (for वृत्तिः). K1.2.4.6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Ds1.s2 (also as in text) D3 (marg. *sec. m.*).6 G2 वर्णे (G2 °र्णो) वै (for वर्णेभ्यस्). T1 परवृत्तिः स्वकाद्वर्णान्. ❀ Ca: अत्र वृत्तिर्वर्तनयोग्यं धनम् ॥ Cn: वृत्तिः जीविका । ❀ —b) T1 नित्या; G1.3 M1.5-7 Cv नित्यं (for त्रिभ्यो). K1.2.4.6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Ds1.s2 (also as in text) D3 (marg. *sec. m.*).6 G2 हीने वा शोभनेपि (K1 °तेथ; K2.4 °नेथ) वा (G2 च). —c) K2 प्रीत्येपनेता; Dn1 T1 प्रीतोपनीता (for प्रीत्योप°). ❀ Cp: निर्दिष्टा, शास्त्रादेशिता । ❀ —d) K7 D1.5.7-9 G2 धर्मिष्ठं; B3 (marg. as in text) Ds1 D2.3 धर्मिष्ठा; Ds2 धर्मिष्ठात् (for धर्मिष्ठान्). B3 (marg. as in text) श्रयते (for कुरुते). Da3.a4 यथा (for सदा). T G1.3 M1.5-7 भूयिष्ठं कर्म कुर्वतः.

2 a) K7 D6 नैवास्ति (for चेन्नास्ति). —b) T M1.5-7 शुभा (for ध्रुवा). —c) D5.7 G1 न वृत्ति·; G2 अवृत्तिं (for न वृत्तिं). K4 D5.7.8 T2 G1 मार्गे; Ds2 (by corr. as in text) मार्गः (for मार्गेत्). ❀ Cn: परतः, त्रैवर्णिकसेवाव्यतिरेकेण । ❀ —d) K7 D2 शुश्रुषां; Dn1 शुश्रूषा. K7 D4 नु; G2 तत् (for तु). D2 प्रयोजयत्.

3 a) G1.3 सह तु (by transp.). K1 संमार्गः; G1 संसर्गं (for संसर्गः). —b) Dn4 ब्रह्म· (for धर्म-). —c) T1 नित्यः; G3 वृत्तिं (for नित्यं).

4 = (var.) Hitopadeśa, Prastāvanā, st. 31. —a) K6 यथौदय·; D2 यथोदयो (for यथोदय-). K6 द्रव्य·; G1.3 दृश्यं (for द्रव्यं). ❀ Cv: द्रव्यं, स्फटिकादि । ❀ — D5.7 om. (hapl.) 4cd. —c) K2 [आ]त्म·; V1 तत्· (for सत्·). K1.2.4 ·संनिधानेन (for °कर्षेण). T2 यथा सद्भिर्निकर्षेण. ❀ Cv: संनिकर्षेण, सूर्यादिसंनिकर्षेण । ❀ —d) G2 ·वर्णेन (for ·वर्णोऽपि). K6 दीव्यते.

5 a) B3 (marg. as in text) [इ]ह (for हि). —d) K7 D4.9 एवमेतद् (by transp.); T G1.3 एतमेवम्; M7 एतद्देहम्. B9 D4.5.9 G2 अवेहि मे; G1 अमैवहि (sic) (for अवैहि मे).

6 V1 reads 6a-7b on marg. —a) T1 रम्येषु; G1.3 रमथा (G3 °थ); M7 राज्येथा (for रज्येथा). —d) K6 वलावलं; D5.7 बलाबलं; G1 च लोचनं (for चलाचलम्). ❀ Cv: चलाचलम्, शरीरं चलम्,

C. 12. 10773 B. 12. 294[3]. 6 K. 12. 299. 6

अनित्यमिह मर्त्यानां जीवितं हि चलाचलम् ॥ ६
सुखे वा यदि वा दुःखे वर्तमानो विचक्षणः ।
यश्चिनोति शुभान्येव स भद्राणीह पश्यति ॥ ७
धर्मादपेतं यत्कर्म यद्यपि स्यान्महाफलम् ।
न तत्सेवेत मेधावी न तद्धितमिहोच्यते ॥ ८
यो हृत्वा गोसहस्राणि नृपो दद्यादरक्षिता ।
स शब्दमात्रफलभाग्राजा भवति तस्करः ॥ ९
स्वयंभूरसृजच्चाग्रे धातारं लोकपूजितम् ।
धातासृजत्पुत्रमेकं प्रजानां धारणे रतम् ॥ १०
तमर्चयित्वा वैश्यस्तु कुर्यादत्यर्थमृद्धिमत् ।
रक्षितव्यं तु राजन्यैरुपयोज्यं द्विजातिभिः ॥ ११
अजिह्मैरशठक्रोधैर्हव्यकव्यप्रयोक्तृभिः ।
शूद्रैर्निर्मार्जनं कार्यमेवं धर्मो न नश्यति ॥ १२
अप्रनष्टे ततो धर्मे भवन्ति सुखिताः प्रजाः ।
सुखेन तासां राजेन्द्र मोदन्ते दिवि देवताः ॥ १३
तस्माद्यो रक्षति नृपः स धर्मेणाभिपूज्यते ।
अधीते चापि यो विप्रो वैश्यो यश्चार्जने रतः ॥ १४
यश्च शुश्रूषते शूद्रः सततं नियतेन्द्रियः ।

चैतन्यमचलम् । ❀

7 V1 reads 7^ab on marg. — c) G1.3 श्चाचिनोति (for यश्चि°). — d) Da3.a4 न; G2 सु- (for स). Dn1 Ds1 वंत्राणीह; T2 G3 हि भद्राणि (for भद्राणीह). G1 सहस्राणीह पश्यति. ❀ Cn (reading तत्राणि): तत्राणि, शास्त्राणि । ❀

8 a) Ds यः (for यत्). — b) K2 -बलं (for -फलम्). — c) D4 तं (for तत्). — d) T न हि तद्धितमुच्यते; G1.3 न तद्धि तप उच्यते. — After 8, T G1.2 M1.5-7 ins.:

742* धर्मेण सहितं यत्तु भवेदल्पफलोदयम् ।
तत्कार्यमविशङ्केन कर्मात्यन्तसुखावहम् ।
[(L. 2) G1 कर्माण्यन्यं (for °त्यन्त-).]

9 G3 om. 9. — a) K1 हित्वा; K6 कृत्वा; D5.7 G2 Cv हत्वा; T G1 नित्यं; M1.5-7 दद्याद् (for हृत्वा). ❀ Cv: हत्वा, प्रजापीडनं कृत्वा । ❀ — b) M1 हृत्वा; M5.6 हित्वा; M7 हत्वा (for दद्याद्). Da4 अरक्षिताः; D6 च दक्षिणा; M1.5-7 ह्यरक्षितः (for अरक्षिता). — d) K2 भास्करः (for तस्करः).

10 a) T G1.3 स्वयंभुर् (for °भूर्). K1 B9 Da3.a4 स्त्यग्रे; K2.4 अग्रे; K7 D4.9 G1.3 स्वग्रे; B6 (marg.).8 (marg. as in text) D7 T G2 M1.5-7 ह्यग्रे (for चाग्रे). — b) K6 V1 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 G2 -सत्कृतं (for -पूजितम्). — c) K4 धात्रा (for धाता). Ds2 सृजन्; D8 सृजति (hypermetric) (for [अ]सृजत्). G2 चोसृजत्पुत्रमेकं वै. ❀ Cn: पुत्रं, पर्जन्यदेवताम् ॥ Cv: पुत्रं, पर्जन्यं धर्मं वा । ❀ — d) K6 V1 Bo.6.7.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.5-8 G2 M1.5-7 लोकानां (for प्रजानां). D6 नुतं (for रतम्). Ds2 लोकानां धारणोत्तरं.

11 a) G2 वैश्यास्तु. — b) K1 अभ्यंतम्; K2 अत्यंतम् (for अत्यर्थम्). D5.7 ऋद्धिमान् (for °मत्). K7 कुर्यादत्यर्थमूर्तिमत्; D8 °त्यर्थवृद्धिमत्. — c) K6 B8 (marg.) T2 च; Ds2 सु- (for तु). K7 राजन्यो; D4 राजन्ये. — d) K7 D4.9 उपयो(D4 °या)ग्यं; Ds1 °योक्ष्य; T1 M1.7 °योज्य; T2 °योज्या (for °ज्यं).

12 K7 om. (? hapl.) 12^ab. — a) K6 अजिह्वैर् (for अजिह्मैर्). K6 असठैः क्रोधैर्; Da4 अशतक्रोधैर्; Ds T G1.3 Cs अजितप्रख्यै(Ds1 °क्षै-; T2 Cs °ज्ञै)र्; D5.7 विगतक्रोधैर् (for अशठ°). ❀ Cn: अशठक्रोधैः, वित्तशाठ्यक्रोधहीनैः । ❀ — c) G1 शूरैर्; M7 शूद्रे (for शूद्रैर्). K7 निर्मज्जनं; T1 धर्मार्जनं (for निर्मा°). ❀ Ca: निर्मार्जनं, भाण्डादीनां प्रक्षालनं तदर्थजलाद्याहरणं वा ॥ Cs: निर्मार्जनमिति शुश्रूषोपलक्षणम् । ❀ — d) T1 दुष्यति (for नश्यति).

13 a) K2 G2 अप्रणष्टे. K1 धर्मो; G2 धर्मं (for धर्मे). — b) K4 सुखितः; K6 Bo.8 (marg. as in text) Ca सुखिनः; D7 सुखतः (for सुखिताः). — d) K2 D1 मोदते. K1 (*int. lin.*; *sec. m.*) दिव्य- (for दिवि).

14 a) K1 रक्षिति. K4.6 G1.2 M1 नृप (for नृपः). — b) D5.7 तद्-; T G1-3 स्व- (for स). K6 [अ]ति-; B6 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 [इ]ति; B8 (marg. as in text) T2 G1.3 ह (for [अ]भि-). K1.2.4 V1 B6.8 (orig.).9 Da3.a4 -युज्यते; B7 -युध्यते; B8 (marg.) -रज्यते (for -पूज्यते). K7 D4.9 प्रजाधर्मेण संयुतः. — c) K2 अधीये (for अधीते).

15 a) K7 D4.9 तु (for च). K1.7 शुश्रुषते. Da4 शूरः (for शूद्रः). — c) K7 B6.8 (marg as

अतोऽन्यथा मनुष्येन्द्र स्वधर्मात्परिहीयते ॥ १५
प्राणसंतापनिर्दिष्टाः काकिण्योऽपि महाफलाः ।
न्यायेनोपार्जिता दत्ताः किमुतान्याः सहस्रशः ॥ १६
सत्कृत्य तु द्विजातिभ्यो यो ददाति नराधिप ।
यादृशं तादृशं नित्यमश्नाति फलमूर्जितम् ॥ १७
अभिगम्य दत्तं तुष्ट्या यद्धन्यमाहुरभिष्टुतम् ।
याचितेन तु यद्दत्तं तदाहुर्मध्यमं बुधाः ॥ १८
अवज्ञया दीयते यत्तथैवाश्रद्धयापि च ।
तदाहुरधमं दानं मुनयः सत्यवादिनः ॥ १९
अतिक्रमे मज्जमानो विविधेन नरः सदा ।
तथा प्रयत्नं कुर्वीत यथा मुच्येत संशयात् ॥ २०
दमेन शोभते विप्रः क्षत्रियो विजयेन तु ।
धनेन वैश्यः शूद्रस्तु नित्यं दाक्ष्येण शोभते ॥ २१ C.12 10791 B 12.284'35.21 K.12.299. ...

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्व्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८२ ॥

---

in text). 9 Da3. a4 G1. 3 ततो (for अतो). Da4 मनुष्येंद्रः. — d) Ds1 परिभूयते.

16 a) Dn1 प्राणासंताप- (for प्राण°). K6 Da4 G3 -निर्दिष्टा; G1 -निर्दिष्टः; M1. 5. 6 -निष्कृष्टाः; M7 -निर्विष्टाः (for -निर्दिष्टाः). ❀ Cs: प्राणसंतापनिर्दिष्टाः, क्षुत्संभवे प्राणसंतापे देहीति याचिताः। यद्वा, प्राणसंतापं सोढ्वापि निर्दिष्टाः, दत्ताः ॥ Cv: कस्यचित्प्राणसंतापे सति निर्दिष्टाः, दत्ताः। ❀ — b) K1. 2. 4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D3. 5–8 Ca काकिन्योपि; T2 कारुण्योपि; G1 काकण्यापि; G2 कारण्योपि; G3 काक° (for काकि°). K2 T2 महाफलः; K4 G1 °बलः (for °फलाः). M1. 5–7 काकण्यपि महाफला. ❀ Ca: काकिनी माषकचतुर्थांशः, पणचतुर्थांशो वा ॥ Cn. s: विंशतिवराटिकाः। ❀ — c) K1 न्यायेन. K4 T2 [उ]पार्जितं (for °र्जिता). K4 दत्वा; Ds1 दांतां (for दत्ताः). D5. 7 अन्यायोपार्जिता दांता. — d) K1. 2. 4 D4. 5. 7. 9 न परार्थाः (K1 °र्भूः; D5. 7 °र्धाः); G1. 2 किमुतान्ये (for °तान्याः). D4. 9 सहस्रधा.

17 a) D5 सत्कृत्वा. Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 हि (for तु). — b) Bo. 6. 7 Dn1. n4 Ds D3–9 T G1. 3 नराधिपः. — c) K6 तादृशं यादृशं (by transp.). — d) K2 फलमर्जितं; D5. 7 °पूजितं; G2 °निर्जितं (for °मूर्जितम्).

18 a) Hypermetric. K1 तुष्ट्वा (for तुष्ट्या). T2 M1. 5–7 च (for यद्). K6 V1 B6–8 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3 (by corr.). 8 अभिगम्य च (B8 तु) तत्तुष्ट्या; K7 Dn4 D3 (before corr.). 4. 5. 7. 9 °म्य च तुष्ट्या यद् (Dn4 D7 तं; D3. 5 च); Bo T1 °म्य ददत्तुष्ट्या; B6. 8 (both marg.). 9 D6 °म्य च तं तुष्ट्या; G1. 3 °म्य तु यद्दत्तं; G2 °म्य दत्ता संतुष्ट्या. — b) K4 ध(ने)नम्; K6 V1 Bo. 8. 9 Da3. a4 Dn4 D6 T G1. 3 M1. 7 धर्मम्; K7 B5. 7 Dn1 D2–5. 7. 8 दत्तम्; G2 यत्तद्; M5. 6 धर्म्यंन् (for धन्यम्). D4 om. (hapl.) from भिष्टुतम् up to तदाहुर (in 19c). — c) K7 Ds1 D9 याचितेन च; D5. 7 °तेषु च (for °तेन तु). — d) B6 Ds1 D6 तम् (for तद्). K1. 2. 4 पदं; T G1–3 M1. 5–7 फलं (for बुधाः).

19 D4 om. up to तदाहुर (cf. v. l. 18). — a) K2 Da3 (by corr. as in text) अवज्ञाया (for °ज्ञया). — b) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 6. 8 वा (for च). — c) K4 Dn1. n4 Ds D2. 6. 8 तम् (for तद्). G1 आह (for आहुर्). K2 मध्यमं; Da3 अधर्म- (for अधमं). K7 दत्तं (for दानं).

20 a) K1. 2 Bo. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 D2. 3 (by corr. as in text). 8 अतिक्रामे (K1 Dn4 °म)न्; K4 अतिक्रा*; K7 B7 Ds D6 Cv °क्रमेन् (for °क्रमे). — b) K7 विविधैस्तु; V1 Bo. 6. 8 (marg.). 9 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 T °धे तु; D8 °धे च (for °धेन). K1 रतः (for नरः). G1. 3 ह्य(G3 वि)विधौ मा(G3 °धैर्मा)नरः सदा. ❀ Cv: विविधेन नानोपायेन व्यसनार्णवे मज्जमानः यथा अतिक्रमेत्। ❀ — c) V1 तदा. — d) K7 संशयः; Bo Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 (marg. *sec. m.*). 6. 8 Cn (gloss: गृहपाशात्) संश्रयात्; T G1. 3 M1. 5–7 किल्बिषात् (for संशयात्).

21 a) K1. 2. 4 दानेन (for दमेन). K6 दमेनाशोभते विप्र. — b) K1. 2 B8 Ds G2 M1. 5. 7 च; Da4 नु (for तु). — c) B8 (marg. as in text) च (for तु). K7 धनेन शोभते वैश्यः. — d) K7 शूद्रो (for नित्यं). K7 D6 T2 दास्येन; B8 Dn1 दाक्षेण (for दाक्ष्येण). ❀ Cs: दाक्ष्येण, वर्णत्रयशुश्रूषायामनालस्येन। ❀

२८३

C. 12. 10791
B. 12. 295[4]. 1
K. 12. 300. 1

पराशर उवाच ।
प्रतिग्रहागता विप्रे क्षत्रिये शस्त्रनिर्जिताः ।
वैश्ये न्यायार्जिताश्चैव शूद्रे शुश्रूषयार्जिताः ।
स्वल्पाप्यर्थाः प्रशस्यन्ते धर्मस्यार्थे महाफलाः ॥ १
नित्यं त्रयाणां वर्णानां शूद्रः शुश्रूषुरुच्यते ।
क्षत्रधर्मा वैश्यधर्मा नावृत्तिः पतति द्विजः ।
शूद्रकर्मा यदा तु स्यात्तदा पतति वै द्विजः ॥ २
वाणिज्यं पाशुपाल्यं च तथा शिल्पोपजीवनम् ।
शूद्रस्यापि विधीयन्ते यदा वृत्तिर्न जायते ॥ ३
रङ्गावतरणं चैव तथा रूपोपजीवनम् ।
मद्यमांसोपजीव्यं च विक्रयो लोहचर्मणोः ॥ ४
अपूर्विणा न कर्तव्यं कर्म लोके विगर्हितम् ।

Colophon. Ś1 G6 missing: K3 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan*: K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5–9 T G1–3 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1 Ds D3. 6–8 पराशरगीता; K7 D4. 9 पराश(K7 °स)रगीतायां स्वकर्मप्रशंसा; D5 पराशरगीताधर्मप्रशंसा; M5. 6 पराशरगीतासु चातुर्वर्ण्यवृत्तिकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 Ds1 18; B7 T1 G1. 3 117; Dn1 119; Dn4 Ds2 M5 118; D8 G2 113; T2 130; M1. 6. 7 116. — *Śloka no.*: Da4 Dn1. n4 D8 21.

283

☞ This adhy. is missing in Ś1 G6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 259. 1).

1 D4 om. the ref. — ^{a}) B6 D7 विप्राः; D2 विप्र (for विप्रे). K1. 2. 7 V1 B6 (marg. in as text) D4–6. 9 G2 प्रतिग्र(K7 °गा)हार्जिता (D6 °हरता; G2 °हार्जितो) विप्रे (D5 °प्राः; G2 °प्रः); Da4 Ds2 °ग्रहगता विप्रे; D2 M5 °ग्रहागतं (M5 °तो) विप्रे; M1 °ग्रहाग्रहा विप्रे. — ^{b}) D2 क्षात्रियं; D5. 7 °याः. V1 Bo. 6. 7. 8 (orig.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 6. 8 T1 G3 युधि; T2 G1 M1. 5–7 युद्ध- (for शस्त्र-). G2 क्षत्रियो युद्धनिर्जितः. — K1. 2. 4 om. (hapl.) 1^{cd}. D7 om. 1^{cdef}. — ^{c}) K7 Da4 G2 वैश्यो. B8 (marg. as in text) न्यायगताश्च; D6 न्यायागताच्च; G2 °र्जितश्च. ❀ Cs: न्यायार्जिताः, क्रयविक्रयादिषु कूटमानादिराहित्येनार्जिताः । ❀ — ^{d}) M1. 5–7 शुश्रूषणार्जिताः. G2 शूद्रः शुश्रूषयार्जितः. — ^{e}) K1. 2. 4 अल्पे ह्यर्थाः; B8 अन्येप्यर्थाः; Da3. a4 अल्पा°; D2 G2 स्वल्पा अ(G2 ह्य)र्थाः; D4 T2 स्वल्पेप्यर्थाः; D9 स्वल्पे येर्थाः; G1 स्वल्पे व्यर्थाः (for स्वल्पाप्यर्थाः). Ds1 D2 G2 प्रशंसंते; D6 प्रशस्यंति; T2 °श्यंते. — ^{f}) K7 महाफलः. D5 धर्मस्यास्ययसीफलाः (sic).

2 ^{b}) V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 Cs शुश्रूषुः शूद्र उच्यते. ❀ Cs: त्रयाणां शुश्रूषुर्द्विजो यो नित्यं नियतं शूद्र उच्यते, शूद्रो भवतीत्यर्थः । ❀ — ^{c}) Ds1 (erroneously) reads वैश्यधर्मा twice. G2 क्षत्रधर्मो वैश्यधर्मो. — ^{d}) K7 D4. 9 ना(K7 नौ-; D9 नो)-वृत्तात्; T G1. 3 आपत्तौ; G2 M1. 5–7 नाप(G2 °वृ)त्तौ (for नावृत्तिः). Bo. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 M1. 5–7 पतते; T G1. 3 यतते (for पतति). — B9 om. (hapl.) 2^{ef}. — ^{e}) K4. 6 Bo. 8 (marg.) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 शूद्रधर्मा (for °कर्मा). T G1. 3 च (for तु). — ^{f}) K1. 2 हि पतति (for पतति वै).

3 ^{a}) M1 वाणिज्य-. G2 M5–7 पशुपाल्यं. — ^{b}) V1 M1. 7 -जीविनं; G1 -जीवितं. ❀ Cn: शिल्पं, चित्रलेखनादि । ❀ — G2 M1. 5–7 om. (hapl.) 3^{c}–4^{b}; V1 reads the same on marg. K7 repeats 3^{cd} after 4^{ab}. — ^{d}) K1. 2. 4 यथा; D7 तदा (for यदा). K1 G1 वृत्तिं; Cn (gloss: सेवारूपा) वृत्तिर् (as in text). D7 अवाप्यते (for न जायते).

4 G2 M1. 5–7 om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). V1 reads 4^{ab} on marg. — ^{a}) K1. 2 रक्षावतरणं; K7 रंगावतारणं; Dn4 °वतरसां; Ds2 °नुतरणं. ❀ Ca: रङ्गावतरणं, नृत्यादिरूपोपजीवनम् ॥ Cn: रङ्गे स्त्र्यादिरूपेणावतरणम् ॥ Cv: नाट्यरङ्गावतरणम् । वस्त्राभिस्त्यादिषु रङ्गकरणं वा । ❀ — ^{b}) D6 -जीविनं. G1 तथा जीवोपजीवितं. ❀ Cn: रूपोपजीवनम्, जलमण्डपिकेति दाक्षिणात्येषु प्रसिद्धं, यत्र सूक्ष्मवस्त्रं व्यवधाय चर्ममयैराकारैः राजामात्यादीनां चर्या प्रदर्श्यंते ॥ Cs: रूपवतीं भार्यां परेभ्यो दत्त्वा जीवनं रूपोपजीवनम् । यद्वा, रामकृष्णादीनां रूपं गृहीत्वा जीवनं रूपोपजीवनम् । ❀ — After 4^{ab}, K7 repeats 3^{cd}. — ^{c}) K1. 2. 4 मध्य-; Ds G1. 3 मत्स्य- (for मद्य-). B7 -जीवं (for -जीव्यं).

कृतपूर्विणस्तु त्यजतो महान्धर्म इति श्रुतिः ॥ ५
संसिद्धः पुरुषो लोके यदाचरति पापकम् ।
मदेनाभिप्लुतमनास्तच्च नग्राह्यमुच्यते ॥ ६
श्रूयन्ते हि पुराणे वै प्रजा धिग्दण्डशासनाः ।
दान्ता धर्मप्रधानाश्च न्यायधर्मानुवर्तकाः ॥ ७
धर्म एव सदा नृणामिह राजन्प्रशस्यते ।
धर्मवृद्धा गुणानेव सेवन्ते हि नरा भुवि ॥ ८
तं धर्ममसुरास्तात नामृष्यन्त जनाधिप ।
विवर्धमानाः क्रमशस्तत्र तेऽन्वाविशन्प्रजाः ॥ ९
तेषां दर्पः समभवत्प्रजानां धर्मनाशनः ।
दर्पात्मनां ततः क्रोधः पुनस्तेषामजायत ॥ १०
ततः क्रोधाभिभूतानां वृत्तं लज्जासमन्वितम् ।
ह्रीश्चैवाप्यनशद्राजंस्ततो मोहो व्यजायत ॥ ११
ततो मोहपरीतास्ते नापश्यन्त यथा पुरा । C. 12. 10803 B. 12. 295[4] 13 K. 12. 300. 19

—ᵈ) K2 G1 विक्रियो; K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5–8 T2 विक्रयं; K7 विकपो (sic); Da4 विक्रमं (for °यो). Da3. a4 लौह·. ·K7 D4. 9 ·चर्मणां·.

5 B7 damaged. —ᵃ) K2 अपूर्विता; K6 V1 B6. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn4 Ds2 (by corr.) D8 T2 Ca (gloss: पूर्वपुरुषासेवितस्वधर्महीनेन) अपूर्वेण; D5. 7 शूद्रेणापि; T1 अपूर्विकं; Cp (gloss: पूर्वपुरुषसेवाहीनेन) अपूर्विणा (as in text). ❀ Cs: यस्य वर्णस्य रङ्गावतरणादिकं पूर्वं न विद्यते सोऽपूर्वः। ❀ —ᵇ) K6 सर्व- (for कर्म). K7 Ds1 D4. 9 T G1–3 M1. 5–7 लोक- (for लोके). —ᶜ) Hypermetric. K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5–8 Csp कृत(D5. 7 °तं)पूर्वं; T कृतकर्मणस्; M1 °पूर्वणस्. V1 च; G1 lacuna; Csp हि (for तु). T1 द्विजतो (for त्य°). K1. 4 कृतपूर्वेणस्तु त्यजतां (K1 °ज्यता) (sic). ❀ Ca: कृतपूर्विणः, पित्रादिभिरापदि सेवितपरधर्मस्य। ❀ —ᵈ) K7 D5. 7. 9 महा· (for महान्).

6 ᵃ) K7 T1 G3 स सिद्धः; Da4 Ds1 Cs (gloss: दुष्कर्मत्वेन प्रसिद्धं) संसिद्धं; Dn4 Ds2 समृद्धः; Ds2 (marg.) स शुद्धः. ❀ Cn: संसिद्धः, लब्धान्नवस्त्रादिः। ❀ —ᵇ) K1. 2. 4 यदा भवति; G1. 3 यो वै चरति (for यदाचरति). K1. 7 D4. 5. 7. 9 पातकं; K2. 4 पातकात् (K4 °कृत्) (for पापकम्). —ᶜ) B8 (marg.) च (for [अ]भि-). K2 G1 ·प्लुतमना (for °मनास्). —ᵈ) B3 (marg.) तत्तु; Da3. a4 तस्य (for तच्च). D4 उद्यते (for उच्यते).

7 ᵃ) D8 D7 T G1–3 M7 श्रूयते. K7 D4. 7 (marg. *sec. m.*) च; B8 (marg.) वै (for हि). K4 पुराणो वै; V1 B6. 9 Da3. a4 G2 M1. 5. 6 °णेपि; Bo. 7. 8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 T2 °णेषु; B3 (marg.) °णे हि (for °णे वै). —ᵇ) K1. 2. 4 ·शासिताः; D4. 9 ·साधनाः; T G1 ·शासनात्; G2 M7 ·शासनः. —ᶜ) K2. 4 M1 शांता; G1 दांत- (for दान्ता). K7 धर्मप्रधानश्च; B6 °धानाच्. —ᵈ) D4 न्यायधर्मे. K1 ·धर्मानुवर्तिकाः; K2 Da4 Dn1 D3 °नुवृत्तिकाः; K4 D7 °नुवर्तिकाः.

8 ᵃ) K4. 7 Da3 D4. 9 नृणाम्. —ᵇ) D8 इति (for इह). D7 एव (for राजन्). K7 प्रपश्यते; G2 प्रदस्यते (for प्रश°). —ᶜ) K7 D4. 9 धर्मवृत्ता; B8 (orig.) °वृत्या; B8 (marg.). 9 Da3. a4 D5. 7 °बुद्ध्या; Dn4 °वृद्धान्; T G1. 2 M1. 5–7 °वृद्ध्या (for °वृद्धा). K6 एवम्. —ᵈ) K6 एवं ते हि नरा युधि.

9 ᵃ) K6 V1 B6. 7 Da3. a4 G1 तद्धर्मं; K7 धर्मं तम् (by transp.). —ᵇ) K6 B6 (marg. as in text). 9 Da3. a4 नाद्रियंत (K6 °ते); Ds1. s2 (marg. by corr.) नाम्रश्यंत; G3 मृष्यंते न. T G1–3 M1. 5–7 नराधिप (for जना°). —ᶜ) D3 विवृद्धमानाः; G2 त्रिवर्धमानं. —ᵈ) K2 D8 T1 G1–3 ते त्वाविशन्; K6 ते ह्यावि°; B6 (marg. as in text) तेनावि°; Da3. a4 तेष्वावि°; D5. 7 तत्रावि°; D6 तेथावि°; T2 ते न्यवि° (for तेऽन्वावि°).

10 ᵃ) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5–8 T1 G3 तासां (for तेषां). K2 धर्पः[र्मः]. —ᵇ) B9 Ds2 D3. 5 T1 G1. 2 M7 धर्मशासनः (G1 °नान्); G3 °नाशनात्. —ᶜ) K1 धर्मात्मानां; K6 हृष्टात्मनां; B6. 8. 9 Da3. a4 दर्पान्मानस्; D7 G2 °त्मना; T G1. 3 दर्पो मानस् (for दर्पात्मनां). T G1. 3 यथा; G2 तदा (for ततः). Bo. 7 Da4 Dn1. n4 D8 D2. 3 6. 8 पश्चात्; Da3 lacuna (for क्रोधः). —ᵈ) K1. 4 पुनरेषाम्; K6 B6. 8. 9 तत(B8 पुन)स्तासाम्; Bo. 7 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 क्रोधस्तासाम्; G2 M1. 5–7 तदा तेषाम् (for पुनस्ते°).

11 ᵃ) G1 ·तप्तानां (for ·भूतानां). —ᵇ) G2 वृत्तिं. T1 G1. 3 च नश्यति; G2 ·समन्वितां. —ᶜ) K1 [अ]भ्यानशद्; K2 [अ]भि°; K4 [अ]भ्य° (for [अ]प्य°). D5. 7 श्रीश्चैतान्व्य(D7 °ज्ज्य)नशद्राजंस्; D6 corrupt; T G1. 3 M1. 5–7 ह्री(T G3 श्री)श्चापि व्यनशद्रा°. —ᵈ)

C. 12. 10603
B. 12. 295[4].13
K. 12. 300.13
परस्परावमर्देन वर्तयन्ति यथासुखम् ॥ १२
तान्प्राप्य तु स धिग्दण्डो नकारणमतोऽभवत् ।
ततोऽभ्यगच्छन्देवांश्च ब्राह्मणांश्चावमन्य ह ॥ १३
एतस्मिन्नेव काले तु देवा देववरं शिवम् ।
अगच्छञ्शरणं वीरं बहुरूपं गणाधिपम् ॥ १४
तेन स्म ते गगनगाः सपुराः पातिताः क्षितौ ।
तिस्रोऽप्येकेन बाणेन देवाप्यायिततेजसा ॥ १५
तेषामधिपतिस्त्वासीद्भीमो भीमपराक्रमः ।
देवतानां भयकरः स हतः शूलपाणिना ॥ १६
तस्मिन्हतेऽथ स्वं भावं प्रत्यपद्यन्त मानवाः ।
प्रावर्तन्त च वेदा वै शास्त्राणि च यथा पुरा ॥ १७
ततोऽभ्यषिञ्चन्राज्येन देवानां दिवि वासवम् ।
सप्तर्षयश्चान्वयुञ्जन्नराणां दण्डधारणे ॥ १८
सप्तर्षीणामथोर्ध्वं च विपृथुर्नाम पार्थिवः ।

K1.2.4 लोभो (for मोहो). K2.4 विजायत (for व्य°).

12 a) K1.4 D2 तमो- (for ततो). K2 -परेतास्ता; K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.6.8 -परी- (Dn4 °रि)तास्ता; Ds2 °तात्मा (for °तास्ते). — b) Ds2 (by corr.) नापश्यत; T1 °श्यंति. Ds1 -पुरीं; T G1–3 M1.5–7 -पुरं. — c) K2 परंपरावमर्देन; T1 G1.3 परस्पर(T1 °रं)विम°. — d) K1.2 वर्तयंतो; K4.7 V1 Ds D4.5.7.9 G2 वर्धयंतो; K6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.6.8 वर्धयंत्यो. T G1.3 M1.5–7 विमोहिताः (for यथासुखम्).

13 B6 partly damaged. — a) K1 तां; K6 lacuna; V1 ते; B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 ताः (for तान्). K7 तान्प्राप्य तु संधिग्धो (sic); D5.7 ततः प्राप्य तु धिग्दंडो. — b) K7 D9 अथो (for अतो). K1.7 B9 Da3.a4 Ds1 D4 भवेत्; K2 भयं (sic) (for ऽभवत्). — c) K1.2.6 V1 Dn4 Ds2 D5 G2.3 [ऽ]भ्यगच्छद्; T1 [ऽ]प्यगच्छद्. T1 G1.3 वेदां- (G1 °दा)श्च (for देवांश्च). — d) D5.7 [अ]वमन्यते; T °मत्य तान्; G1 व्यतिक्रमात्; G2.3 M1.5–7 [अ]वमत्य ह (G3 च) (for °मन्य ह). K2 ब्राह्मणानवमन्य च.

14 a) G1 कालेन (for काले तु). — b) B8 (marg. as in text) देवपरं (for °वरं). K7 D4.9 G2 देव(G2 °वा)देवं परं शिवं. — c) K6 अगमत्; K7 °च्छत्. K4 B7 Da4 D2.5–8 M1.5 धीरं; B6 (marg.) T G1.3 M6.7 देवं; Dn1 D3 धीर; Ds1 वीर (for वीरं). — d) K6 V1 B0.6 (marg. as in text).7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5–8 T G3 M1.7 गुणाधिकं (T1 °पं); B8 (marg. as in text) गुणात्मकं; G2 (also as in text) पिनाकिनं (for गणाधिपम्).

15 a) K1.2.4 V1 तेन स्म ते च (V1 तेन) गगनाद्. — b) K1.2.4 असुराः; K6 D6 सपुरा; Dn1 T1 सपुरः. K1.4.7 D5.7.8 T G1–3 पतिताः. — c) K1.2.4 V1 B8 तद्दैव; K6.7 B6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 D4.5.7.9 त्रिधैव (for तिस्रोऽपि). In D6, the portion from केन बाणेन up to the end of the Mokṣadharmaparvan is lost on missing folios. T G2.3 M1.5–7 त्रिदे(T G3 °दै)वत्येन बाणेन; G1 त्रिदशेड्येन बा°. — d) Ds2 (by corr.) [अ]प्यमित-; G2 [अ]व्यथित- (for [आ]-प्यायित-). T1 G1 देवस्यामिततेजसः. ❀ Cn: देवैरिन्द्रियैराप्यायितेन तेजसा संस्कारशेषेण । ❀

16 D6 missing (cf. v. l. 15). V1 reads 16^{a}–17^{b} on marg. — a) T2 G1.3 अपि (for अधि-). Da3.a4 तेषामधिपतिस्वामी. — b) Ds1 भीतो; Cs (gloss: भीमनामा) Cv (gloss: महादेवः) भीमो (as in text). B8 (marg.) G2 M1.5–7 भीमको भीमविक्रमः. — d) K7 D4.9 (before corr.) सहितः (for स हतः).

17 D6 missing (cf. v. l. 15). V1 reads 17^{ab} on marg. — a) D4 हतो. K2 तु तं; K4 स्थितं; G1 कथं; G2 [ऽ]थ सद्-; G3 तु स्वं (for ऽथ स्वं). G1 पापं (for भावं). — b) K2 मानवः; Ds1 दानवाः; D3 मामकाः. — c) K2 प्रवर्तंत; K4.6 प्रावर्तं(K6 °र्तं)ते; B0 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 प्रापद्यंत (Ds1 °ते). D5.7 [अ]थ (for च). K6 B0.7.8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 वेदाश्वै; D5.7 वेदाश्च; T1 M7 वै देवाः; T2 G1 M1.5.6 वै वेदाः (by transp). — d) D5.7 यथासुखं; G2 M1.5–7 यथापुरं.

18 D6 missing (cf. v. l. 15). — a) K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 [ऽ]भिषिच्य; K7 D5.7 T2 G1 M5 [ऽ]भ्यषिंचद् (for °षिञ्चन्). K1.4.7 V1 D4.9 राज्ये च; K2 राज्ये*; D5 राजेंद्र; D7 राजा तु; M1.5–7 राज्ये तु (for राज्येन). — b) K2 देवानांधिच (sic); G2 देवा दिवि च (for देवानां दिवि). M1 वासवः. — c) K6 B6 Da3.a4 चायुज्यंत; K7 D4.9 चान्वयुज्यन्; B8 [ऽ]न्वयुज्यंत; B9 [ऽ]नुयुज्यंते; M1.5–7 चाभ्ययुंजन् (for चान्व°). — d) K2 B8 (marg.) दंडधारणं; G1 °धारणैः.

राजानः क्षत्रियाश्चैव मण्डलेषु पृथक्पृथक् ॥ १९
महाकुलेषु ये जाता वृत्ताः पूर्वतराश्च ये ।
तेषामथासुरो भावो हृदयान्नापसर्पति ॥ २०
तस्मात्तेनैव भावेन सानुषङ्गेन पार्थिवाः ।
आसुराण्येव कर्माणि न्यषेवन्भीमविक्रमाः ॥ २१
प्रत्यतिष्ठंश्च तेष्वेव तान्येव स्थापयन्ति च ।
भजन्ते तानि चाद्यापि ये बालिशतमा नराः ॥ २२
तस्मादहं ब्रवीमि त्वां राजन्संचिन्त्य शास्त्रतः ।
संसिद्धाधिगमं कुर्यात्कर्म हिंसात्मकं त्यजेत् ॥ २३
न संकरेण द्रविणं विचिन्वीत विचक्षणः ।
धर्मार्थं न्यायमुत्सृज्य न तत्कल्याणमुच्यते ॥ २४
स त्वमेवंविधो दान्तः क्षत्रियः प्रियबान्धवः ।
प्रजा भृत्यांश्च पुत्रांश्च स्वधर्मेणानुपालय ॥ २५
इष्टानिष्टसमायोगो वैरं सौहार्दमेव च ।
अथ जातिसहस्राणि बहूनि परिवर्तते ॥ २६
तस्माद्गुणेषु रज्येथा मा दोषेषु कदाचन । C. 12. 10818 B. 12. 295(4). 28 K. 12. 300. 28

---

19 D6 missing (cf. v. l. 15). —a) K6.7 D5 अथोर्द्धं; G1 अधोर्ध्वं. —b) Bo.9 विप्रथुर्; T2 G1 M6.7 विपृथुं; G3 स पृथुर् (for विपृथुर्). T G1 पार्थिवं. K6.7 D4.5.7.9 पृथुर्नाम च पार्थिवः. ❀ Ca: विपृथुः, पृथुरेव विशिष्टो गुणैरित्यर्थः ॥ Cn: विपृथुः, विगतं पृथु प्रथनादवयवोपचयात्पृथु शरीरम्, तद्रहितोऽशरीरः परमात्मा । ❀ —c) K4 क्षत्रियश्च; K7 D4.7 रक्षिणश्च. G1 राजानमभ्यषिंचन्वै. ❀ Cn: राजन्त इति राजानः षट्चक्राधिपाः गणेशाद्याः क्षत्रिया योगविघ्नविनाशिनः । ❀

20 D6 missing (cf. v. l. 15). —a) Da3 संजाता; G2 ये ज्ञाता (for ये जाता). —b) K6 B8 (marg.) Dn1.n4 Ds D2.3.8 वृद्धाः; D5.7 वृत्तं (for वृत्ताः). K1 पूर्वतरश्च; K7 B6.7.9 D4.9 °तरं; D5.7 पूर्वं चरंश्च (for पूर्वतराश्च). Da4 ते (for ये). —c) Da3.a4 Dn1.n4 Ds D3.4.9 अपि (for अथ). —d) Bo.7.8 (marg. as in text) [अ]वसर्पति; Dn4 Ds1 G1 [उ]प°; G2 M1.5–7 [अ]पसर्पत.

21 D6 missing (cf. v. l. 15). —a) K1 च (for [ए]व). —b) K1.2.7 D5.7 G2 पार्थिव; Da3.a4 पार्थिवः. —d) K2 न्यष्वेवन्; K6.7 Bo.6–8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5–8 M6 °सेवन्; M1.5.7 °षेचन् (for °षेवन्).

22 D6 missing (cf. v. l. 15). —a) K7 V1 D4.5.7.9 T G3 प्रत्यतिष्ठंत; B8 (marg. as in text) प्रतितिष्ठंति; G1 प्रत्यतिष्ठन्न (for °तिष्ठंश्च). M1 तान्येव (for तेष्वेव). K6 प्रत्यतिष्ठष्व तेष्वेषु (sic). —b) K6 V1 Bo.6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 [अ]पि (for च). —c) K7 D4.7 भजंति; T भवंति; G2 M5.6 भुंजंते. K1.2.4 तेन; B6 चापि; T [ए]तानि (for तानि). V1 चान्यानि (for चाद्यापि). —d) K6 V1 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 G2 M1.5–7 बालिशतरा. Dn4 जनाः (for नराः).

23 D6 missing (cf. v. l. 15). —a) V1 इदं (for अहं). K2 T2 M1.5–7 त्वा (for त्वां). —b) T G1.3 राज्यं (for राजन्). —c) V1 Bo.6.7.9 Da3.a4 D5.7.9 T G1–3 M1.5–7 संसिद्धावा(D9 °द्धोधि; M7 °विद्धावा)गमं कुर्यात्. ❀ Cn: संसिद्धो नित्यसिद्ध आत्मा, तदधिगमं आत्मज्ञानं, आसुरभावनिवृत्तये संपादनीयमित्यर्थः । ❀ —d) Ds1 D5 सिंहात्मकं (by metathesis).

24 D6 missing (cf. v. l. 15). —a) K1.2 नास्मत्कारेण; K6 V1 न शंकरेण; Dn4 निसं°; Ds तस्सं° (for न सं°). —b) K6 V1 Bo.6.7.8 (marg).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 प्र(B8 [marg.] also प्रा)चिन्वी(Da3.a4 °न्वि)याद्; D5.7 विचिन्वंति; T G1–3 M1.5–7 °न्वीयाद् (for °न्वीत). —c) V1 B9 Dn4 D4.5.7.9 धर्मार्थं-; G2 धर्मजं. —d) D5 कर्मार्थम्; D7 कामार्थम् (for कल्याणम्). D4 उद्यते (for उच्यते).

25 D6 missing (cf. v. l. 15). —a) K7 D4.9 तत्त्वम्; T2 सत्यम्; G1 सांत्वम्; G2 स तम् (for स त्वम्). —b) K1.6 क्षत्रिय-. Ds1 प्रियबांधव; G1 °बांधवाः. —c) K2 धर्मांश्च (for पुत्रांश्च). K1 प्रजाभ्यस्यांश्च पुत्रौश्च (sic); Dn1 G1 प्रजाः पुत्रांश्च भृत्यांश्च. —d) K1 सु- (for स्व-). D5.7 [अ]नुपालयन्.

26 D6 missing (cf. v. l. 15). —a) K2 -समायो*; V1 Da4 Dn1.n4 D3.8 T2 G1 °योगे; T2 -तमोयोगे (for -समायोगो). —b) T2 वैरसौहृदमेव च. —c) K4 अजाति च (sic); K7 D4.7 अपि जाति- (for अथ जाति-).

27 D6 missing (cf. v. l. 15). Ds2 reads 27a–28b on marg. —b) Ds D8 दुःखेषु (for दोषेषु). K6 कथं च नः; V1 Bo.6.7.8 (marg. as in text) Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 कथंचन (for कदाचन). —c)

C. 12. 10818
B. 12. 295[4].28
P. 12. 300. 28

निर्गुणो यो हि दुर्बुद्धिरात्मनः सोऽरिरुच्यते ॥ २७
मानुषेषु महाराज धर्माधर्मौ प्रवर्ततः ।
न तथान्येषु भूतेषु मनुष्यरहितेष्विह ॥ २८
धर्मशीलो नरो विद्वानीहकोऽनीहकोऽपि वा ।
आत्मभूतः सदा लोके चरेद्भूतान्यहिंसयन् ॥ २९
यदा व्यपेतहृल्लेखं मनो भवति तस्य वै ।
नानृतं चैव भवति तदा कल्याणमृच्छति ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्र्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८३ ॥

२८४

पराशर उवाच ।
एष धर्मविधिस्तात गृहस्थस्य प्रकीर्तितः ।
तपोविधिं तु वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ १
प्रायेण हि गृहस्थस्य ममत्वं नाम जायते ।

G2 निर्गुणेन (for °णो यो). K4 ये; Bo. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 [ऽ]पि; B6 स (for यो). Dn4 च (for हि). — d) T1 G1. 3 आत्मना (for °नः). K1. 2. 4 स निवर्तते; K6 V1 B7. 9 Da3. a4 D5. 7 T G1. 3 सो- (V1 शो)तिरिच्यते; Bo. 8 Ds D2. 3 (marg.). 9 सोनि- (Ds2 °नु)रुध्यते; B6 [ऽ]प्यभि(marg. स नि)रुध्यते; B8 (marg.) स विरुध्यते; Dn1. n4 D3 Cn (gloss: अतीव तुष्टो भवति) सोतिर(Dn4 °रि)ज्यते (for सोऽरिरुच्यते).

28 D6 missing (cf. v. l. 15). Ds2 reads 28[ab] on marg. — a) K1. 2. 4 Ds मानुष्येषु. — b) Da4 om. धर्मा. K1. 2 धर्मा(K2 °र्मं)धर्म-. K1. 2. 4 -प्रवर्तकः; K6. 7 प्रवर्तत; G1. 3 °र्तितः. — c) D5. 7 धर्मेषु (for भूतेषु). — d) K1. 2 T G1 मानुष्य-. K2 इव (for इह).

29 D6 missing (cf. v. l. 15). — b) K7 इहको; M7 इहतो (for ईहको). D2 ईहकालीहकोपि वा (sic). — c) ❀ Cv: आत्मभूतः, आत्मनि परमात्मनि भूतः जातः । ❀ — d) D4 [ऽ]चरद्; G1 चर (for चरेद्). Da4 भूयानि (for भूतानि). K2. 4. 7 Bo. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T2 G1. 3 अहिंसया (for °यन्).

30 D6 missing (cf. v. l. 15). K2 om. 30[a]. — a) Ds2 यया (for यदा). V1 [अ]प्यपेत-; B6 (marg. as in text). 7 Da3. a4 चापेत- (for व्यपेत-). D9 (by corr. *sec. m.*) -हृल्लासं (for -हृल्लेखं). ❀ Cn: हृदि लिख्यत इवेति हृल्लेखा वासना ॥ Cv: हरतीति हृत्, दुःखं, तस्य लेखा कला व्यपेता यस्मात् तत्तथोक्तम् । हृदयं लिखति विदारयतीति हृल्लेखः कामो वा । ❀ — b) K2 om. (hapl.) from तस्य वै up to भवति (in 30[c]). G1. 3 तत्सुखं (for तस्य वै). — c) K1. 6. 7 V1 Bo 6–9 Da3. a4 Dn4 D3–5. 7. 9 G1. 2 नानृत(K1 °ता)श्च. G1 चेह (for चैव). ❀ Cn: नानृतम्, अनृतमहंकारोऽज्ञानं वा, तद्रहितम् । ❀ — d) K7 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2–4. 8. 9 (by corr.) अर्छति; D7 इच्छति (for ऋ°).

Colophon. Ś1 D6 G6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 T G1–3 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M5 पराशरगीता; K7 D4. 5. 9 पराशरगीतासु धर्मप्रसिद्धिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Ds1 T1 G1. 3 118; Dn1 M5 120; Dn4 Ds2 119; D8 1014 (sic); T2 131; G2 130; M1. 6. 7 117. — *Śloka no.:* Da3. a4 Dn1. n4 D8 31.

284

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 G6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15; 259. 1).

1 a) D5. 7 धर्मं एवंविधस्तात. — b) G2 गृहस्तस्य. — c) D7 ततो (for तपो-). K6 -विधिस्; G1 -विधींश् (for -विधिं). K7 नु; T G1. 3 च (for तु). Dn4 वक्षामि. — d) K1. 2 तं (for तन्). K7 Dn4 निगदितः (for °दतः).

2 a) K7 Bo Da4 Dn1. n4 D2. 3. 8 च; B8 (marg. as in text) D4. 5. 9 M1. 5–7 [इ]ह (for हि). G2

सङ्गागतं नरश्रेष्ठ भावैस्तामसराजसैः ॥ २
गृहाण्याश्रित्य गावश्च क्षेत्राणि च धनानि च ।
दाराः पुत्राश्च भृत्याश्च भवन्तीह नरस्य वै ॥ ३
एवं तस्य प्रवृत्तस्य नित्यमेवानुपश्यतः ।
रागद्वेषौ विवर्धेते ह्यनित्यत्वमपश्यतः ॥ ४
रागद्वेषाभिभूतं च नरं द्रव्यवशानुगम् ।
मोहजाता रतिर्नाम समुपैति नराधिप ॥ ५
कृतार्थो भोगतो भूत्वा स वै रतिपरायणः ।
लाभं ग्राम्यसुखादन्यं रतितो नानुपश्यति ॥ ६
ततो लोभाभिभूतात्मा सङ्गाद्वर्धयते जनम् ।
पुष्ट्यर्थं चैव तस्येह जनस्यार्थं चिकीर्षति ॥ ७
स जानन्नपि चाकार्यमर्थार्थं सेवते नरः ।
बालस्नेहपरीतात्मा तत्क्षयाच्चानुतप्यते ॥ ८
ततो मानेन संपन्नो रक्षन्नात्मपराजयम् ।
करोति येन भोगी स्यामिति तस्माद्विनश्यति ॥ ९
तपो हि बुद्धियुक्तानां शाश्वतं ब्रह्मदर्शनम् । C. 12. 10831 B. 12. 296[5].10 K. 12. 301. 10

गृहस्तस्य. — b) D4.9 ह्यमत्वं (for ममत्वं). K7 D4.9 G1 नाभिजायते (for नाम जा°). — c) K6 Ds1.s2 (by corr. as in text, *sec. m.*) Dn4 D3 समागतं; D5 शमागतं (for सङ्गा°). D9 om. (hapl.) from श्रेष्ठ up to नर (in 3d). — d) K1.2.4.6 B0 Dn1.n4 Ds D2.3.8 भावै राजसतामसैः.

3 D9 om. up to नर (cf. v. l. 2). — a) K1.2.4 B8 Da3 D4.5.7 T1 गृहानाश्रित्य. G1 भावश्च (for गावश्च). — b) Da3 विविधानि (for च धनानि). — c) G1.3 प्रजाश्च (for पुत्राश्च). D5 दारा भृत्याश्च पुत्राश्च; T1 दारान्भृत्यांश्च पुत्रांश्च. — d) B8 (marg.) हि (for [इ]ह). K2 न तस्य (for नरस्य).

4 a) B8 (marg.) -भूत- (for तस्य). — b) K6 -पश्यत (for -पश्यतः). — K1.2.4 T2 G1 om. (hapl.) 4cd. — c) D5.7 -द्वेषे; G2 -द्वेषेण (hypermetric) (for -द्वेषौ). Dn1 विवर्धते; D4 °र्धेत; D5.7 T1 G3 M1.5–7 प्रवर्धेते (for विव°). — d) K6 अपश्यत (for °श्यतः). B6.8 ह्यनित्यमनुपश्यतः; B9 °त्यत्वमनुपश्यतः (hypermetric).

5 a) T2 -भूतश्च; G1 -भूतस्य (for -भूतं च). — b) Da4 -वशानुगः (for -वशानुगम्). T2 नरेंद्रे ह्यवशानुगं. — c) Dn4 -जात- (for -जाता).

6 a) K4 भोगितो. K6 B0.6–9 कृ(B0.6.8 [marg.].9 र)त्यर्थं भोगिनां (B0.6 °नं) त्यक्त्वा; K7 Ds1 D2.3 (marg.).8 रत्यर्थं भोगिनस्त्य(K7 °नोस्त्य)क्त्वा; V1 Dn1.n4 Ds2 D3.5.7 Cn कृता(V1 °त्य)र्थं भोगिनं मत्वा (D5.7 त्यक्त्वा); Da3.a4 D4.9 G2 M1.5–7 Ca रत्यर्थे (Da3 हृत्यर्थे [sic]; D4.9 कृत्यार्थं; Ca हृत्यर्थं) भोगिनोत्यक्त्वा; T G1 कृतार्थभोगितां (G1 °तं) त्यक्त्वा; G3 रत्यर्थं च धनं त्यक्त्वा. ❀ Ca: भोगिनोत्यक्त्वा, ईश्वरान् अत्यक्त्वा, सेवित्वा । ❀ — c) K1.2.4 V1 B8 (marg. as in text) लोभाद्; T2 लाभ- (for लाभं). K7 D4.9 प्राप्य; G2 ग्राम- (for ग्राम्य-). K1 V1 B8 (marg. as in text) अन्यद् (for अन्यं). — d) D5.7 रं(D5 र)जितो (for रतितो). Da3.a4 नात्र; D7 जातु (for नानु-).

7 b) K2 संवाद् (for सङ्गाद्). K7 D4.9 संगाद्वारयते ध(D4 ज)नं; D5.7 संगाद्वा जायते नरः. — c) K1.2 V1 चापि; B8 चेह (for चैव). K1.2.6 B6.7.8 (marg. as in text).9 Da4 D5.7 तस्यैव; Dn4 तस्येव (for तस्येह). K7 D4.9 पुष्ट्यर्थं तु ततस्तस्य; D8 °र्थं तस्य चैवेह. — d) Cn (gloss: विक्षिपति, वृद्ध्यर्थं कुसीदव्यापारं करोति) विकीर्यति (for चिकी°).

8 a) D5.7 T1 G1.3 संजानन् (for स जानन्). B8 (marg.) चाल्पार्थम्; Ds2 D5.7 वाकार्यम् (for चाका°). — b) K4 अथार्थं; B8 D5.7 अर्थार्थी; B8 (marg.) अकार्यं (for अर्थार्थं). G2 M1.5–7 पुनः (for नरः). — c) B8 Dn1.n4 D3 बालः; M1.5–7 बाले (for बाल-). — d) D4.9 -तप्यति (for -तप्यते). K1.2.4 तत्क्षयांश्चानुपश्यति.

9 a) K1.4 संसक्तो; K2 °युक्तो; K7 D4.9 T G1–3 M1.5–7 °मतो (for °पन्नो). — b) D5.7 रक्षत्यात्म- (for रक्षन्नात्म-). B8 (marg.) -पराभवं (for °जयम्). — c) K6 B6.8 (marg.).9 Da3.a4 D5.7 मुच्येयम्; K7 मुच्येरन्न (hypermetric); V1 T भोगी स्याद्; D4.9 मुच्येन्न (sic) (for भोगी स्याम्).

10 T1 reads 10 after 12ab; T2 after 12cd. — a) Dn1 यथा हि; Dn4 D4 तथा हि; D5.7 ततो हि; T G1 M1.5–7 तपसा; G2 तेजो हि; Cp तपोभिर् (for तपो हि). K4 बुद्धिर्; T1 G1 सिद्धि-; Cp वृद्धि- (for बुद्धि-). B0.9 Ds D2.3 (marg. *sec. m.*).8 तपोवृ(B0 °पोबु-; B9 °तो वृ)द्धिप्रयुक्तानां; B6.7 Da3.a4 तपोभिर्वृद्धियु°; G3 तपःसंसिद्धियु°. — b)

C. 12. 10831 B. 12. 296[5].10 K. 12 301. 10 अन्विच्छतां शुभं कर्म नराणां त्यजतां सुखम् ॥ १०
स्नेहायतननाशाच्च धननाशाच्च पार्थिव ।
आधिव्याधिप्रतापाच्च निर्वेदमुपगच्छति ॥ ११
निर्वेदादात्मसंबोधः संबोधाच्छास्त्रदर्शनम् ।
शास्त्रार्थदर्शनाद्राजंस्तप एवानुपश्यति ॥ १२
दुर्लभो हि मनुष्येन्द्र नरः प्रत्यवमर्शवान् ।
यो वै प्रियसुखे क्षीणे तपः कर्तुं व्यवस्यति ॥ १३
तपः सर्वगतं तात हीनस्यापि विधीयते ।
जितेन्द्रियस्य दान्तस्य स्वर्गमार्गप्रदेशकम् ॥ १४
प्रजापतिः प्रजाः पूर्वमसृजत्तपसा विभुः ।
क्वचित्क्वचिद्व्रतपरो व्रतान्यास्थाय पार्थिव ॥ १५
आदित्या वसवो रुद्रास्तथैवाग्न्यश्विमारुताः ।
विश्वेदेवास्तथा साध्याः पितरोऽथ मरुद्गणाः ॥ १६
यक्षराक्षसगन्धर्वाः सिद्धाश्चान्ये दिवौकसः ।
संसिद्धास्तपसा तात ये चान्ये स्वर्गवासिनः ॥ १७
ये चादौ ब्रह्मणा सृष्टा ब्राह्मणास्तपसा पुरा ।
ते भावयन्तः पृथिवीं विचरन्ति दिवं तथा ॥ १८
मर्त्यलोके च राजानो ये चान्ये गृहमेधिनः ।

B8 (marg. as in text) धर्म- (for ब्रह्म-). K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -वादिनां; K7 D4. 9 -दर्शकं; D7 -दर्पणं (for -दर्शनम्). —^{c}) D4 om. from र्म up to र्वेदम् (in 11^{d}). —^{d}) K7 D9 गुणानां (for नराणां). K1 M1. 5–7 नृ(K1 नृ)णामस्य(K1 *sup. lin.* °त्य)सतां (M1 °ता) सुखं; K2 नृणां संत्यज°; V1 G2 नृणां स त्यजतां सुखं (G2 शुभं); B8 (marg. as in text) नराणां व्रजतां शुभं.

11 D4 om. up to र्वेदम् (cf. v. l. 10). —^{a}) D5. 7 -नाशाय (for -नाशाच्च). —^{b}) D5. 7 -नाशाय (for -नाशाच्च). Dn1 पार्थिवः. — K3 lacuna for 11^{d}.

12 ^{a}) Ds1 -संमोहः; G1. 2 -संबोधं; M1. 7 -संबोधाः (for -संबोधः). —^{b}) K1 संबोधाः; K2 सततं (for संबोधात्). K2 G1. 3 आत्म- (for शास्त्र-). — After 12^{ab}, T1 reads 10. T1 G1. 3 om. 12^{cd}. —^{d}) K4 D5. 7 तत (for तप). K4 [अ]न्वपश्यति; M1 [अ]नुतप्यते (for °पश्यति). — After 12, T2 reads 10.

13 ^{a}) K4 मनुष्येह (for °ष्येन्द्र). —^{b}) K1. 2 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 Cp प्रत्यवमर्षवान्; K4 °मर्षनात्; K6 °दर्शवान्; B7 °सर्गवान्; M1. 7 °मर्शवाक् (for °मर्शवान्) ❀ Ca: प्रत्यवमर्शः, अनुसंधानादि, तद्वान् ॥ Cn: सारासारविवेकवान् । ❀ —^{c}) D5. 7 वाधीय; Cp वा प्रिय- (for वै प्रिय-). K1. 2. 4 B6. 7 प्रिये; G1 M1 प्रियं (for प्रिय-). Bo खिन्नस्; Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 क्षीणस् (for क्षीणे). —^{d}) D7 ततः (for तपः).

14 ^{a}) Da4 ततः (for तपः). D7 T G1. 3 स्वर्ग- (for सर्व-). T1 G1. 3 -फलं (for -गतं). —^{d}) D7 फलं स्वर्ग- (for स्वर्गमार्ग-). K4. 7 Bo. 8 (marg. as in text) Ds D1. 4. 5. 7–9 T G1. 3 -प्रदर्शकं (T G1 °कः); V1 -प्रवेशकं; B6 -प्रदेशकः; B9 G2 M1. 5–7 -प्रदेशिकं; Dn1. n4 D3 -प्रवर्तकं (for -प्रदेशकम्).

15 ^{b}) K1 तपसः; K6 B7 तु तथा (for तपसा). K1. 2 Da3. a4 M1 प्रभुः; K6 (marg.) विधिः (for विभुः). —^{c}) K1 व्रतपरे; K2 चाप्ययपरे; Da3 Dn1 Ds2 D3 ब्रह्मपरो (for व्रत°). —^{d}) G1 व्रतानास्थाय (for व्रतान्या°). Da4 T1 पार्थिवः.

16 ^{a}) K1 आदित्यवसो[सवो] रुद्रास्. —^{b}) B9 M1. 5–7 [अ]श्व्यग्नि-; Dn1 [अ]श्व्याश्वि-; Ds1 [अ]श्व्यथ; D5. 7 [अ]न्ये(D7 °न्य)श्वि-; D8 [अ]श्व्यपि; T G3 [अ]-प्यग्नि-; G1 *ग्निश्च (for [अ]ग्न्यश्वि-). K6 D5. 7 G1 -मारुतः; K7 D4. 9 -वासवाः; T G3 -मारुतौ (for -मारुताः). —^{c}) K2. 4 संख्याः (for साध्याः).

17 ^{a}) G2 -रासह- (sic) (for -राक्षस-). —^{b}) K3 Ds1 D2 तथा; Ds2 (by corr. as in text) साध्याश् (for सिद्धाश्). D4 दिवोकसः; G2 दिवौकजः (for °कसः). K4 ये चान्ये च दिवौकसः. —^{c}) K6 तापसास्; Da3. a4 तपसां (for तपसा). D9 ये ते (for तात). T G1. 3 M1. 5–7 संसिद्धास्तात तपसा.

18 ^{a}) G2 om. ये चादौ. K1. 2. 4 T2 ब्राह्मणा; K7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 ब्राह्मणाः (for ब्रह्मणा). K7 स्रष्टा (for सृष्टा). —^{b}) K1 ब्रह्मणास्; K2 Da4 ब्राह्मणा; K6 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 ब्रह्मणा; K7 ब्राह्मणस् (for °णास्). K2 परा. —^{c}) Da3. a4 भापयंतः; Dn4 D5. 7 G3 भावयंति; G1 °यंतीं (for °यन्तः). —^{d}) K4 विचरंत; G1 संचरंति (for विच°). V1 तथा दिवं (by transp.); D5. 7 यदृच्छया; G2 दिवं यथा.

महाकुलेषु दृश्यन्ते तत्सर्वं तपसः फलम् ॥ १९
कौशिकानि च वस्त्राणि शुभान्याभरणानि च ।
वाहनासनयानानि सर्वं तत्तपसः फलम् ॥ २०
मनोनुकूलाः प्रमदा रूपवत्यः सहस्रशः ।
वासः प्रासादपृष्ठे च तत्सर्वं तपसः फलम् ॥ २१
शयनानि च मुख्यानि भोज्यानि विविधानि च ।
अभिप्रेतानि सर्वाणि भवन्ति कृतकर्मणाम् ॥ २२
नाप्राप्यं तपसा किंचित्त्रैलोक्येऽस्मिन्परंतप ।
उपभोगपरित्यागः फलान्यकृतकर्मणाम् ॥ २३
सुखितो दुःखितो वापि नरो लोभं परित्यजेत् ।
अवेक्ष्य मनसा शास्त्रं बुद्ध्या च नृपसत्तम ॥ २४
असंतोषोऽसुखायैव लोभादिन्द्रियविभ्रमः ।
ततोऽस्य नश्यति प्रज्ञा विद्येवाभ्यासवर्जिता ॥ २५
नष्टप्रज्ञो यदा भवति तदा न्यायं न पश्यति ।
तस्मात्सुखक्षये प्राप्ते पुमानुग्रं तपश्चरेत् ॥ २६
यदिष्टं तत्सुखं प्राहुर्द्वेष्यं दुःखमिहोच्यते । C. 12. 10848 B. 12. 196[5]. 27 K. 12. 301. 27

---

19 [b]) G1 ग्रहमेधिनः. —[c]) K7 D4.9 -कुले च (for -कुलेषु).

20 [a]) Ds2 (before corr. as in text) D7 T G1.3 M1.5–7 कौशेयानि (for कौशिकानि). G2 तु (for च). T G1.3 वासांसि (for वस्त्राणि). —[b]) K2 शुभाणि (for शुभानि). —[c]) K1.2 Da3.a4 Ds2 T G1.3 वाहनानि च (Ds2 स-); K4 विमानानि च; B3 (marg.) वाहनाशन- (for °सन) B0 D2.3 पानानि; Da3.a4 सर्वाणि (for -यानानि). D5.7 वाहनं शयनं यानं (D5 om. यानं). —[d]) K1.2.4 B0 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7 T1 G3 तत्सर्वं (by transp.). D4 तपः फलं (submetric). — After 20, B6 reads 22.

21 B0 om. (hapl.) 21. —[a]) G1 (by corr. as in text) मनोनुकुलयाः. —[b]) K2 lacuna; K7 D8.9 रूपवंत्यः (K7 °त्याः) (for °वत्यः). K7 D4.9 स्वलंकृताः (for सहस्रशः). —[c]) G1 वासं (for वासः). K1.6 M1.6 प्रसाद- (for प्रासाद-). K1.2.7 B9 D4.9 G1 -पृष्ठेषु (for -पृष्ठे च). —[d]) K7 V1 B8 D4.9 T2 G1.2 M1.5–7 सर्वं तत् (by transp.). K1 तपसा. Da3 om. (hapl.) from फलम् up to तपसा (in 23[a]).

22 Da3 om. 22 (cf. v. l. 21); B6 reads 22 after 20. B8 reads 22[ab] twice. —[a]) B8 (first time) कामिकानि च वस्त्राणि. —[b]) D4 भाग्यानि (for भोज्यानि). D5 वा (for च). —[c]) D5 अतिप्रेतानि. G2 कर्माणि (for सर्वाणि). —[d]) K6 V1 B0.6.7.8 (marg. as in text) Da4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 T1 G3 शुभ- (for कृत-). B0 Dn1.n4 Ds D2.3.8 -कर्मिणां (for -कर्मणाम्).

23 Da3 om. up to तपसा (cf. v. l. 21). —[a]) B1 G1 न प्राप्यं (for नाप्राप्यं). K6 V1 B0.6–9 Da4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 तपसः (for °सा). —[b]) K6 त्रैलोके (for त्रैलोक्ये). K4 B0 Da4 Dn1 Ds D2.3.8 G1.3 [ऽ]पि; T च (for ऽस्मिन्). K2 त्रैलोक्येप्यभवन्नृप; Dn4 त्रैलोक्यं पितरं तप (sic). —[c]) T G1.3 (also as in text) -परित्यक्तः (for °त्यागः). —[d]) Ds D3 -कर्मिणां (for -कर्मणाम्). K6 D9 T G1.3 फलानां कृतकर्मणां. ❀ Cn: अकृतकर्मणां, कृतकृत्यत्वहीनानामनुत्पन्नतत्त्वज्ञानानां तपसः फलानि उपभोगपरित्यागो, वैराग्यम् । ❀

24 [a]) B1 प्रेक्ष्य; Da4 अवेक्ष्यं; Dn4 अवेक्ष (for अवेक्ष्य). B9 अवेक्ष्य मनसाशास्त्रार्थं (sic). —[d]) T2 G1 M1.5–7 बुद्धा (for बुद्ध्या). T1 नरसत्तम.

25 25[ab] is damaged in K2. —[a]) K4.6.7 V1 B0.6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–4.7–9 [ऽ]सुखायेति; D5 °खी चेति (for ऽसुखायैव). —[b]) Dn1.n4 Ds D2.3.8 -संभ्रमः; Cp (gloss: निरङ्कुशतया सर्वतो धावनम्) -विभ्रमः (as in text). —[c]) K2 नरस्य; T1 अतोस्य; G1.3 ततो हि (for ततोऽस्य). —[d]) Dn4 विविधाभ्यास-; D5.7 विद्या चाभ्यास- (for विद्येवा°). K7 -वर्जिताः. Ds1 विद्याभ्यासविवर्जिता.

26 [a]) Hypermetric. K1.2 यदा भाति; K4.7 V1 B8 D4.5.7.9 G1 यदा च स्यात्; B0 Dn1.n4 Ds D2.3.8 यदा तु स्यात्; Da4 lacuna; T1 G3 यद्भवति (for यदा भवति). —[b]) K1 न्याये; K7 D4 न्यायं (for न्यायं). G2 अपश्यति (for न प°). —[d]) K4 Da3 उग्र- (for उग्रं).

27 27[ab] is damaged in K2. —[a]) T1 दृष्टं; T2 उग्रं (for इष्टं). —[b]) K7 G1 द्वेष्यो; Da4 द्वेष्य-; Dn4 द्वेष्य- (for द्वेष्यं). B0 Dn1.n4 Ds D2.3.8 [दृ]श्यते (for [उ]च्यते). —[d]) K1.2.4.7 V1 D4.5.7.9 पश्य(D9 °श्ये)त; T G1.3 पश्य(T2 °श्यं)ति (for पश्यस्व). M1.5–7 पार्श्वः.

C.12.10848
B.12.296[5].27
K.12.301.27

कृताकृतस्य तपसः फलं पश्यस्व यादृशम् ॥ २७
नित्यं भद्राणि पश्यन्ति विषयांश्चोपभुञ्जते ।
प्राकाश्यं चैव गच्छन्ति कृत्वा निष्कल्मषं तपः ॥ २८
अप्रियाण्यवमानांश्च दुःखं बहुविधात्मकम् ।
फलार्थी सत्पथत्यक्तः प्राप्नोति विषयात्मकम् ॥ २९
धर्मे तपसि दाने च विचिकित्सास्य जायते ।
स कृत्वा पापकान्येव निरयं प्रतिपद्यते ॥ ३०
सुखे तु वर्तमानो वै दुःखे वापि नरोत्तम ।
स्ववृत्ताद्यो न चलति शास्त्रचक्षुः स मानवः ॥ ३१
इषुप्रपातमात्रं हि स्पर्शयोगे रतिः स्मृता ।
रसने दर्शने घ्राणे श्रवणे च विशां पते ॥ ३२
ततोऽस्य जायते तीव्रा वेदना तत्क्षयात्पुनः ।
बुधा येन प्रशंसन्ति मोक्षं सुखमनुत्तमम् ॥ ३३
ततः फलार्थं चरति भवन्ति ज्यायसो गुणाः ।
धर्मवृत्त्या च सततं कामार्थाभ्यां न हीयते ॥ ३४
अप्रयत्नागताः सेव्या गृहस्थैर्विषयाः सदा ।
प्रयत्नेनोपगम्यश्च स्वधर्म इति मे मतिः ॥ ३५
मानिनां कुलजातानां नित्यं शास्त्रार्थचक्षुषाम् ।

---

28 a) K4 पश्यंत. — b) Ds1 -भुज्यते (for -भुञ्जते). — G1 om. 28c–30d. — c) K1 प्राकास्यं; K2 प्राकाम्यं; D7 T1 प्रकाश्यं; G2 प्राकाशं; Cn (gloss: विख्याततां) प्राकाश्यं (as in text).

29 G1 om. 29 (cf. v. l 28). — a) T1 अप्रियं हि (for °याणि). K2 अवसानांश्च; K7 D4 9 T G3 अवमानं च; Dn4 °मानाश्च (for °मानांश्च). K1 अप्रियान्यद्रुमानाश्च (sic). — Da3. a4 D7 om. (hapl.) 29cd. — c) G2 फलानि (for फलार्थी). K6 सत्पथे; B8 M7 सत्पथं; D8 सत्पथा; T1 सत्फल- (for सत्पथ-). Dn1. n4 Ds T2 फलार्थी तत्फलं (Dn4 T2 सत्फलं; Ds सत्पथं) त्यक्त्वा. — d) K1. 2. 4. 6. 7 D3. 4 G2 विषयात्मकः; T1 °त्मभिः (for °त्मकम्).

30 b) K6 B6. 7. 8 (marg.). 9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D3. 8 Cn (gloss: अविहितकार्यचिकीर्षा) Cpp विधित्सा च; V1 धिहिकित्सा (sic); D2 विधिधित्सा च (hypermetric) (for विचिकित्सा). — c) K4. 6 Bo. 6. 9 Da3. a4 Dn1 n4 Ds1 D2. 3. 8 एवं (for एव).

31 a) B8 (marg.) सुखे वा; Ds2 सुखेति; D3 T1 G1. 3 सुखेपि; D5. 7 सुखेन (for सुखे तु). K2 D5. 7 [ऽ]पि; G2 वा (for वै). — b) V1 B6 Da3. a4 G2 चापि; D5. 7 न च; T G1. 3 [ऽ]पि च (for वापि). K7 D9 T1 नरोत्तमः. — c) K4 B5. 6 Dn1. n4 Ds D2. 8 G1. 2 सु-; G3 स (for स्व-). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 G3 -वृत्त्या (for -वृत्ताद्). K6 V1 Bo. 6 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 M1. 5–7 चलते.

32 a) G1 इक्षु-; M1 इष्टु (sic) (for इषु-). B8 (marg.). 9 -प्रस्थान-; Da4 -प्रताप- (for -प्रपात). K1. 6 B6 (marg.) Da3. a4 Ca -मात्रे; K2 D5. 7 G3 -मात्रा (for -मात्रं). ❀ Ca: इषुप्रपातमात्रे, अत्यल्पकाले । ❀ — b) K1. 2. 4 B3 -योग- (for -योगे). K6 G1 स्मृताः; Da4 सृताः; Ds1 D2. 8 स्पृहा; M1. 5–7 स्मृतः (for स्मृता). — d) M5. 7 [ऽ]पि (for च).

33 b) Bo तत्प्रियात् (for तत्क्ष°). D4 om. from पुनः up to ज्याय (in 34b). — c) Bo. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn (Cnp as in text) अबुधा न (for बुधा येन). K7 D9 तं न; D5. 7 तेन (for येन). — d) K7 भोक्तुं (for मोक्षं).

34 D4 om. up to ज्याय (cf. v l 33). — a) K2. 6. 7 D9 T2 G3 M7 तपः (for ततः). K7 D9 फलात्तु; T1 फलोत्थाः; T2 G1 फलार्थाः; G3 फलार्थः (for फलार्थं). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 9 T2 G1–3 सर्वस्य; T1 सर्वेभ्यो; Ca चरतः (for चरति). — b) B6. 9 Da3 a4 G2 M1 5–7 भवति (for भवन्ति). K4 ज्यायसा; V1 M1. 5–7 Ca. p (both, gloss: अधमस्य) [अ]ज्यायसो; Bo. 7 Dn1. n4 Ds1 s2 (before corr. as in text) D2. 3. 8 ज्यायसे; Da4 ज्यायशो; D5. 7 [अ]तिशया (D7 °यो) (for ज्यायसो). K4. 7 B6. 9 Da3. a4 D3 G2 M1. 6. 7 गुणः (for गुणाः). — c) T1 G1 M7 -वृद्ध्या (for -वृत्त्या). K1. 2. 4. 7 V1 B8 (marg.) D4. 5. 7. 9 G2 हि (for च).

35 a) K6 सर्वा (for सेव्या). ❀ Cn: अप्रयत्नागताः, प्रारब्धकर्मोपस्थापिताः । ❀ — b) K6 G1 ग्रहस्थैर्. V1 तथा (for सदा). — c) K1. 2. 4. 7 D3 D4. 9 -संगम्य (for -गम्यश्च). Dn4 प्रयत्नैर्नोपनीयश्च; T1 G3 प्रयत्ने नापि कर्तव्यः; G1 अप्रयत्नोपभोग्याश्च. — d) Dn4 ह्यधर्मं; Ds स्वभाव; D5. 7 धर्मश्च; G1 स्वधर्मा (for स्वधर्म). D5. 7 नो (for मे).

36 b) K7 नित्य- (for नित्यं). K1. 2. 4 -सेविनां;

धर्मक्रियावियुक्तानामशक्त्या संवृतात्मनाम् ॥ ३६
क्रियमाणं यदा कर्म नाशं गच्छति मानुषम् ।
तेषां नान्यदृते लोके तपसः कर्म विद्यते ॥ ३७
सर्वात्मना तु कुर्वीत गृहस्थः कर्मनिश्चयम् ।
दाक्ष्येण हव्यकव्यार्थं स्वधर्मं विचरेन्नृप ॥ ३८
यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् ।
एवमाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुरशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८४ ॥

२८५

जनक उवाच ।
वर्णो विशेषवर्णानां महर्षे केन जायते ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तद्ब्रूहि वदतां वर ॥ १
यदेतज्जायतेऽपत्यं स एवायमिति श्रुतिः । C.12.10812 B.12.297[6].2 K.12.302.2

Da4 -मानुषां (for -चक्षुषाम्). — c) K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 क्रियाधर्मविमु(V1 B6 Dn1. n4 Ds °यु)क्तानाम्; B8 Da3. a4 D5. 7 G2. 3 M7 धर्मक्रियाविमु- (D5. 7 M7 °भियु-; G2. 3 °नियु)क्तानाम्. — d) K1 अशक्त्यां; Dn1 T2 अशक्या; Dn4 अशक्ता; G1 शंक्यानां; G2 अशक्यं; G3 शक्तानां; M1. 5. 7 नाशक्यं; M6 नाशंक्यं; Cv असग्यं (for अशक्त्या). ❀ Cn: संवृतात्मनाम्, मूढमनसाम् ॥ Cv: सम्यग्वृतः वशीकृतः आत्मा चित्तं येषां ते । ❀

37 a) K1. 2 4. 7 Ds1 क्रियमानं; Da3. a4 ह्रियमाणं (for क्रिय°). B8 (marg.) यथा (for यदा). — b) Da3. a4 T2 गच्छंति. — c) Da4 नान्यकृते; D5 नान्य- दृतं; D7 नान्यकृतं (for नान्यदृते). — d) G3 दृश्यते (for विद्यते).

38 a) D8 स्वत्त्वात्मना (for सर्वा°). Dn4 Ds2 D4. 7 G3 [अ]नु-; Ds1 न (for तु). K6 कुर्वंति (for कुर्वीत). — D8 om. (hapl.) 38^{b}–39^{c}. — b) K1 गृहस्थाः (for °स्थः). M1. 5–7 धर्म- (for कर्म-). Ds1 om. from निश्चयम् up to श्रमिणः (in 39^{c}). — c) V1 B7. 8 Dn4 दाक्षेण. — d) K6 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2–5. 7. 9 T G1. 3 स्वधर्मे. K4 विविचेन्; V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 7 G2 M1. 5–7 विच- रन्; T2 हि चरेन् (for विचरेन्).

39 = Manu. 6. 90; (var.) Vasiṣṭha Smṛti 8. 15. Ds1 om. up to श्रमिणः; D8 om. 39^{abc} (for both, cf. v. l. 38). — a) K6 सर्वं (for सर्वे). — b) K1. 4. 6 Da4 T2 M1. 7 संस्थितं. — B9 om. (hapl.) 39^{cd}. — c) T1 G1 3 तथैवाश्रमिणः सर्वे. — d) K1 T2 M1. 7 संस्थितं; B7 संस्थितिः (for संस्थितिम्).

Colophon. Ś1 D6 G6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 T G1–3 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4. 6 V1 Bo 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8. 9 M1. 6 पराश(K6 Da4 °स)रगीता; K7 D4. 5. 9 M5. 7 पराश- (D4 °स)रगीतासु तपःप्रशंसा (M5. 7 °शंसनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 116; Dn1 121; Dn4 Ds2 (marg. *sec. m.*) M5 120; D8 1015 (sic); T1 G1. 3 119; T2 132; G2 135; M1. 6. 7 118 (M7 18). — *Śloka no.:* Da4 39; Dn4 40.

285

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 G6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15; 259. 1.).

1 a) Da4 G2 M1. 5–7 वर्णो; D3 (by corr.). 7 वर्णा (for वर्णो). Ds2 (by corr.) T G1–3 M1. 5–7 विशेषो (for विशेष-). K6 B6. 7. 8 (marg.) Da3. a4 -धर्माणां (B7 °नां) (for -वर्णानां). — c) K6 V1 Bo. 6 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2 3. 8 ज्ञातुं (for श्रोतुं). — d) Da4 वरं (for वर).

2 a) K1. 2. 4 यदस्य; G2 य एतज् (for यदेतज्). D8 ज्ञायते (for जायते). K6. 7 V1 B8 (marg. as in text). 7 D4. 5. 7. 9 सत्यं (for ऽपत्यं). — b) Dn4

C. 12. 10862 B. 12. 297. 2 K. 12. 302. 2 कथं ब्राह्मणतो जातो विशेषग्रहणं गतः ॥ २

पराशर उवाच ।

एवमेतन्महाराज येन जातः स एव सः ।
तपसस्त्वपकर्षेण जातिग्रहणतां गतः ॥ ३
सुक्षेत्राच्च सुबीजाच्च पुण्यो भवति संभवः ।
अतोऽन्यतरतो हीनादवरो नाम जायते ॥ ४
वक्त्राद्भुजाभ्यामूरुभ्यां पद्भ्यां चैवाथ जज्ञिरे ।
सृजतः प्रजापतेर्लोकानिति धर्मविदो विदुः ॥ ५
मुखजा ब्राह्मणास्तात बाहुजाः क्षत्रबन्धवः ।
ऊरुजा धनिनो राजन्पादजाः परिचारकाः ॥ ६
चतुर्णामेव वर्णानामागमः पुरुषर्षभ ।
अतोऽन्ये त्वतिरिक्ता ये ते वै संकरजाः स्मृताः ॥ ७
क्षत्रजातिरथाम्बष्ठा उग्रा वैदेहकास्तथा ।
श्वपाकाः पुल्कसाः स्तेना निषादाः सूतमागधाः ॥ ८
आयोगाः करणा व्रात्याश्चण्डालाश्च नराधिप ।
एते चतुर्भ्यो वर्णेभ्यो जायन्ते वै परस्परम् ॥ ९

जनक उवाच ।

ब्रह्मणैकेन जातानां नानात्वं गोत्रतः कथम् ।

[अ]हम् (for [अ]यम्). — c) K1 2 कथं हि (K2 वा) ब्राह्मणो जातो.

3 c) M1. 5–7 तपसस्तु प्रकर्षेण.

4 a) K1 स्वक्षेत्रश्; K2 D5. 7 सुक्षेत्रश्; K6 स्वक्षत्राच्; Ds1 D8 स्वक्षे° (for सुक्षे°). K1. 2. 4 D5. 7 सुबीजश्; Ds1 D8 स्वबीजाच् (for सुबी°). — b) T2 पुंसो; G3 पुण्ये (for पुण्यो). — c) K6 V1 G2. 3 ततो (for अतो). — d) B6–9 Da3. a4 G1 अधरो; G2 अपरो (for अवरो). G2 न स्म (for नाम).

5 b) M1 [अ]भिजज्ञिरे (for [अ]थ ज°) — c) Hypermetric. T2 सृष्टिः (for सृजतः). K7 D9 ब्राह्मणो (for प्रजापतेर्). B6. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 लोका; T G1. 3 अंगाद् (for लोकान्).

6 a) K1 2 मुखतो (for मुखजा). K2 ब्राह्मणो. K1 जातौ; K2 जाता; D5. 7 तत्र; T1 G1. 3 तावद् (for तात). — b) K1. 2. 4 बाहुभ्यां (for बाहुजाः). T G3 M1. 5–7 क्षत्रबांधवाः (for °बन्धवः). K6 B7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 बाहुजाः क्षत्रियाः स्मृताः; B8 क्षत्रिया बाहुजाः स्मृताः. — c) K1 तरुजा; K6. 7 Da4 Dn4 उरुजा; Ds1 उरूजा (for ऊरुजा). B6 च विशो; T2 G1 M1. 5–7 वणिजो (for धनिनो). — d) M1. 5. 7 पादकाः (M5 °तः) (for पादजाः). K2 Bo. 6. 8 Ds2 D3 T G3 परिचारिकाः; D4 °वारकाः; D5. 7 शूद्रयोनयः (for परिचारकाः).

7 a) K1. 2. 4 इति; B8 (marg.) अपि (for एव). — b) ❀ Cs : आगमः, उत्पत्तिः । ❀ — c) D4 corrupt. K1 G1. 3 व्यतिरिक्ता; T1 चाति° (for त्वति°). — d) K2 G2 संकारजाः; T1 G1. 3 संकीर्णजाः (for संकरजाः). G1. 3 मताः (for स्मृताः).

8 a) Da4 Dn1. n4 D2. 3 क्षत्रियातिर्; G1 क्षेत्रजातिर् (for क्षत्र°). Da3. a4 अथोंबष्ठा (for अथाम्बष्ठा). K2 4 क्षत्रजातिरथाः सृष्टा. ❀ Cs : क्षत्रजातिरिति मूर्धाभिषिक्तः, ब्राह्मणस्य राज्यामुत्पन्नः । तथा च वैजयन्ती (Oppert, pp. 72–76) — सवर्णं ब्राह्मणाद्राज्ञी सूते मूर्धावसिक्तकम् । वैश्याम्बष्ठं निषादं तु शूद्रा पारशवश्च सः ॥ वैश्याद्वैदेहकं विप्रा क्षत्रकन्या तु मागधम् । सूतं विप्रा नृपाद्वैश्या माहिष्यं जवनश्च सः ॥ चण्डालं ब्राह्मणी शूद्रात्क्षत्रियात्पारधेनुकम् । वैणवं सैव चौर्येण वैश्याच्चायोगवं तथा ॥ विप्रा नापितमम्बष्ठादस्मिन्कापि श्वपाकवाक् । श्वपचश्चैव चण्डालाच्चर्मकञ्चुकजीवनम् । रथकारं तु माहिष्यात्करणी महिषस्यकम् । पुष्कराच्चैव चण्डालात्किरातं पलगण्डुकम् ॥ इत्यादि द्रष्टव्यम् । ❀ — b) T1 G1. 3 इति; Cs (gloss : परशवः) उग्रा (as in text). K7 V1 Ds1 D4. 9 G2 वैदेहिकास. K1. 2 स्मृताः (for तथा). — c) K1 श्वपाकः; K2 श्वापकाः (for श्वपाकाः). K2 पुल्कस-; K6 पुक्कसाः; K7 D4. 5 पुष्कसाः; V1 पुष्कशाः; Bo. 6. 7. 9 Ds1 पुक्कशाः; B8 पुल्कशाः; D9 पुष्फसाः (for पुल्कसाः). K3 स्तेन- (for स्तेना). — d) G1 निषधाः (for निषादाः).

9 a) K4. 6 V1 Bo 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T2 अयोगाः; D4 अयागाः; D5 अयोप- (for आयोगाः). K1. 2 T1 M1. 7 कारणा; D7 G1. 3 केरला; M6 कर्मणा (for करणा). — b) K6. 7 V1 B6. 7. 9 Da3. a4 Ds D2–5. 7. 8 चांडालाश्. K1. 2. 4 नराधमाः; Da4 D4 °धिपः (for °धिप). — d) K6 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 8 परस्परात् (D2 °राः).

10 a) Ds1 D5 T2 G2 Cnp ब्राह्मणा (for ब्र°). K1. 2. 4 M1. 5–7 ब्राह्मणैः केन जातानां. — b) K1. 2. 4 B9 गोत्रता (for गोत्रतः). D5 स्मृतः; D9 स्मृतं; G2 पथः (for कथम्). — cd) K7 B8 D4 T G1. 3 बहूनीमानि; B8 (marg.) Dn4 °निह हि; Ds2 °नीहेह; D5. 7 °नि

बहूनीह हि लोके वै गोत्राणि मुनिसत्तम ॥ १०
यत्र तत्र कथं जाताः स्वयोनिं मुनयो गताः ।
शूद्रयोनौ समुत्पन्ना वियोनौ च तथापरे ॥ ११

पराशर उवाच ।

राजन्नैतद्भवेद्ग्राह्यमपकृष्टेन जन्मना ।
महात्मनां समुत्पत्तिस्तपसा भावितात्मनाम् ॥ १२
उत्पाद्य पुत्रान्मुनयो नृपते यत्र तत्र ह ।
स्वेनैव तपसा तेषामृषित्वं विदधुः पुनः ॥ १३
पितामहश्च मे पूर्वमृश्यशृङ्गश्च काश्यपः ।
वटस्ताण्ड्यः कृपश्चैव कक्षीवान्कमठादयः ॥ १४
यवक्रीतश्च नृपते द्रोणश्च वदतां वरः ।
आयुर्मतङ्गो दत्तश्च द्रुपदो मत्स्य एव च ॥ १५
एते स्वां प्रकृतिं प्राप्ता वैदेह तपसोऽऽश्रयात् ।
प्रतिष्ठिता वेदविदो दमे तपसि चैव हि ॥ १६
मूलगोत्राणि चत्वारि समुत्पन्नानि पार्थिव ।
अङ्गिराः कश्यपश्चैव वसिष्ठो भृगुरेव च ॥ १७
कर्मतोऽन्यानि गोत्राणि समुत्पन्नानि पार्थिव ।
नामधेयानि तपसा तानि च ग्रहणं सताम् ॥ १८ C. 12. 10878 B. 12. 297[6]. 18 K. 12. 302. 18

नाम; D9 बहुनामानि; G2 बहूनि खलु (for °नीह हि). K1. 2. 4 transp. लोके वै and गोत्राणि. B8 (marg. as in text) T1 G1. 3 [ऽ]स्मिन् (for वै). Da4 D8 मुनिसत्तमः.

11 a) D4 lacuna; D5. 7 यत्र (for तत्र). ❀ Ca. p: यत्र तत्रेति, अनियतयोनौ। ❀ — b) K1. 2. 4 सुगोत्रं; K6 स्वैयोनिं (sic); Da4 स्वयोनि-; G2 सुयोनिं (for स्व°). K7 यथा; B9 गतः (for गताः). — c) Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 शुद्रयोनौ; Da4 शुद्धं योनौ (for शूद्रयोनौ). K1 समुत्पन्नान्; M1 °त्पन्नौ. — d) K1 नियोनौ (for वि°). Dn4 वा (for च). ❀ Cs: वियोनौ, योन्यभावे कलशादौ। ❀

12 a) K1. 2. 6 B6–8 D3. 4 T1 G1. 2 M7 एतद् (for नै°). K6. 7 D4. 9 गुह्यम् (for ग्राह्यम्). — b) K1. 2. 4 अनिकृष्टेन; K7 D4. 9 अव° (for अप°). V1 कर्मणा (for जन्मना). — c) K1. 6 महात्मानं (for °त्मनां). D5. 7 समुत्पत्तिं. — d) G1 भावितात्मनः.

13 ab) K1. 2. 4 transp. मुनयो and नृपते. Ds2 D8 जायंते (for नृपते). K4 हि; T1 वा; G1. 3 ते (for ह). — c) Dn4 त्वेनैव; Ds1 स्वे स्वेनैव (hypermetric); T2 तेनैव (for स्वेनैव).

14 a) G2 corrupt. Ds D8 च वै; D2 चैव (for च मे). ❀ Cs: पितामहः वसिष्ठो वरुणरेतसा कुम्भे जातः। ❀ — b) K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6–8 Da3 Dn1. n4 Ds1 D2. 4. 8 ऋष्यशृंगश्च; D9 ऋक्ष° (sic); G1 ऋश्या° (sic) (for ऋश्य°). K6 D5. 7 कश्यपः; G1 कश्यपं. — c) K4 वरस; K6 वटु-; K7 B7 वठस्; Bo. 6. 8 (marg.). 9 Ds D3 वटुस्; B8 (also marg.) पठस्; Da3. a4 वट-; Dn1 वेदस्; Dn4 बहुस्; D2. 8 बटुस्; D7 वचश्च; T1 G1 वसुस्; T2 मनुस्; G2 पटस्; G3 वस्तुस्; M1. 5–7 वटुर् (for वटस्). K1 तड्यः; K2 तुंड्यः; K4 तंड्य-; Dn4 तांद्यः; Ds1 तांड्रयः; D4 तांड्य-; D5 चाघः; D7 चाद्याः; G2 तंड्यः; M1. 5–7 यास्काः (for ताण्ड्यः). — d) K1 V1 कांक्षीवत्-; K2 कार्ष्णवत्-; K4 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 काक्षीवत्-; K7 कांक्षीवान्; B9 D4. 9 काक्षीवान्; D5 कश्यपः; G2 M1. 5–7 कक्षीवत्- (for कक्षीवान्). K1. 2. 4 कवचादयः; Dn4 कर्मवा°; T G1–3 M1. 5–7 कवषा° (for कमठा°).

15 D5. 7 om. 15ab. — a) D9 -क्रीवश्च (for -क्रीतश्च). — b) K1. 2. 4 ददतां (for वदतां). T1 M1. 5–7 वर (for वरः). — c) D2 मतेगो (sic); D4 मतंगा (for मतङ्गो). K6 मत्तश्च; K7 Ds1 D2. 4. 8. 9 दक्षश्च; V1 दांतश्च; D5. 7 मंतुश्च (for दत्तश्च). — d) K2 द्रुषदो; Dn1. n4 D3. 8 द्रुमदो; D4 द्रुपदा (for द्रुपदो). K7 दक्ष; V1 Bo. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 मात्स्य (for मत्स्य).

16 a) K6 B7 D5 एतेषां (for एते स्वां). — b) K2 D4 वेदेह (sic); B7 विदेह (for वैदेह). Ds1 D2. 3 (by corr.) तपसा (for तपसो). B6 T2 [ऽऽ]श्रमात्; T1 [ऽ]ग्रहात्; M1. 5–7 बलात् (for ऽऽश्रयात्). — d) K7 V1 B8 D4. 5. 7. 9 G1 M1. 5–7 ह; G3 च (for हि). K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 दमेन तपसैव ह (Bo. 6 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 हि).

17 b) T2 G1 भारत (for पार्थिव). — K2 D4. 7 G2. 3 om. (hapl.) 17c–18b. — c) K6 V1 Bo Dn4 D3. 5 T G1 M1. 5–7 काश्यपश्च. — d) K6. 7 B6. 8 वशिष्ठो (for वसिष्ठो).

18 K2 D4. 7 G2. 3 om. 18ab (cf. v. l. 17). — d) B8 (marg.) यानि; G1. 3 नाम (for तानि). K2

C. 12. 10679
B. 12. 297(c). 19
K. 12. 302. 19

जनक उवाच ।

विशेषधर्मान्वर्णानां प्रब्रूहि भगवन्मम ।
तथा सामान्यधर्मांश्च सर्वत्र कुशलो ह्यसि ॥ १९

पराशर उवाच ।

प्रतिग्रहो याजनं च तथैवाध्यापनं नृप ।
विशेषधर्मो विप्राणां रक्षा क्षत्रस्य शोभना ॥ २०
कृषिश्च पाशुपाल्यं च वाणिज्यं च विशामपि ।
द्विजानां परिचर्या च शूद्रकर्म नराधिप ॥ २१
विशेषधर्मा नृपते वर्णानां परिकीर्तिताः ।
धर्मान्साधारणांस्तात विस्तरेण शृणुष्व मे ॥ २२
आनृशंस्यमहिंसा चाप्रमादः संविभागिता ।
श्राद्धकर्मातिथेयं च सत्यमक्रोध एव च ॥ २३
स्वेषु दारेषु संतोषः शौचं नित्यानसूयता ।
आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्माः साधारणा नृप ॥ २४
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्यास्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
अत्र तेषामधीकारो धर्मेषु द्विपदां वर ॥ २५
विकर्मावस्थिता वर्णाः पतन्ति नृपते त्रयः ।
उन्नमन्ति यथासन्तमाश्रित्येह स्वकर्मसु ॥ २६

निग्रहणं (for च ग्र°). G2 सत्तम (hypermetric) (for सताम्). ❀ Cv: ग्रहणं सतां, प्राप्तानीत्यर्थः । ❀

19 G2 om. the ref. — a) D5.7 विशेषधर्मं (for °धर्मान्). — b) Ds1 प्रजा ब्रूहि (hypermetric) (for प्रब्रूहि). B8 (marg.) वदतां वर (for भगवन्मम). — c) B0.8 Dn1.n4 Ds D2 3.8 ततः; B6 damaged (for तथा). Ds1 -धर्मंश्च; D9 -धर्माश्च (for -धर्मांश्च). B3 तु (for च). — d) G1 प्रब्रूहि (for सर्वत्र). Da4 शमलो (for कुशलो).

20 K1 पाराशरा (for पराशर). — a) D7 पालनं (for याजनं). K7 om. च. V1 B6.8 (marg.) Da3.a4 G2 प्रतिग्रहोथ य(Da3 या)जनं. — b) K6 V1 D5.7 [अ]ध्ययनं (for [अ]ध्यापनं). — c) K1.4.6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3 8 विशेषधर्मा; D5.7 °धर्मं (for °धर्मो).

21 a) K4 Dn1 n4 Ds2 G2 M1 5–7 पशुपाल्यं; K7 पाशुपाल्यश्च; D4 **पाल्यं. D4 om. च. — b) K2 वानिज्यं; D4 वणिजा; D7.9 M1.5.6 वणिज्या (for वाणिज्यं). K1 2 4 विशां प्रभो (K1 °भोः) (for विशामपि).

22 a) D2 om. from धर्मा up to संवि (in 23b). — b) D5 वर्णानां परिकीर्तितः; G2 °नां च प्रकीर्तिताः. — c) Ds1 साधारणं; D4 °णास् (for °णांस्). — d) K6 तत् (for मे).

23 D2 om. up to संवि (cf. v. l. 22). — b) K6 G1 M1.5–7 प्रमादः; K7 D4 5.7 प्रशमः; B8 (marg.) प्रसादः; D9 प्रथमः (for [अ]प्रमादः). K7 T2 G1.M1.5–7 संविभागता (K7 °गिताः); Dn4 सविभागिना (for संविभागिता). K1.2 [अ]प्यप्रमादः स्वकर्मसु; K4 प्रमादः स्वकर्मसु (submetric). — c) K1.2.4 श्राद्धं कर्म; K6 श्राद्धधर्म-; G1 श्रद्धाकर्म (for श्राद्धकर्म). T G1.3 M1 [आ]तिथेयत्वं (M1 °श्च) (for °यं च). — d) B6 वा (for च).

24 b) K4 M5 शौच-; K6.7 D4.6 शौर्यं (for शौचं). K7 D4 9 नित्यानसूयिता; Dn4 Ds1 D2.8 °नुसूयता. — c) Da3.a4 आत्मा ज्ञानं (for आत्मज्ञानं). — d) M1.6 साधारणो (for °णा). Ds2 D2 स्मृताः (D2 °ता) (for नृप). K1.2 Ds1 D5.7.8 T2 G1–3 धर्मः साधारणो (G1 °णे) नृप (Ds1 D8 स्मृतः; D5.7 मतः).

25 a) K1.2.4 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्. — b) D4 reads from त्रयः up to द्विजा (in 28b) twice. — c) K6 यत्र (for अत्र). K6 आधिकारो (for अधी°). ❀ Cn: अधीकारः, उपसर्गे घञ्यमनुष्ये बहुलम् (Pāṇini 6. 3. 22) इति दीर्घः । ❀ — d) K7 Ds1 वरः.

26 For the repetition in D4, cf. v. l. 25. — a) K1.2 D7 विकर्मा चास्थिता; K4 B6.7 Da4 D9 विकर्म चास्थि°; K6 विकर्म वास्थि°; K7 विकर्मा च स्थि°; B8 (marg. as in text) विकर्मसु स्थि°; Da3 D4 (both times) विकर्म वास्थि°; D5 विकर्मा वा स्थि°; T G1.3 M1.5–7 विकर्मणि स्थि°; G2 विकर्मे च स्थि° (for विकर्मावस्थिता). — b) K6 B0.6–8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 पतंते (for पतन्ति). T1 G3 निरये (for नृपते). — c) K1.2 यथा वृत्तम्; B0.8 D5.7 यथासत्त्वम्; B6.9 T G1.3 M1.5–7 Ca यथासन्नम्; B8 (marg.) यथान्यायम्; D4 (both times).8.9 यथा सत्यम्; G2 यथायत्नम् (for यथासन्तम्). ❀ Cs: यथासन्तं, यथाविहितम् । ❀ — d) D5.7 आवृत्य (for आश्रित्य). Ds2 [इ]व (for [इ]ह). K1 सुकर्मसु; G2 M1.5–7 स्वकर्म

न चापि शूद्रः पततीति निश्चयो
न चापि संस्कारमिहार्हतीति वा ।
श्रुतिप्रवृत्तं न च धर्ममाप्नुते
न चास्य धर्मे प्रतिषेधनं कृतम् ॥ २७
वैदेहकं शूद्रमुदाहरन्ति
द्विजा महाराज श्रुतोपपन्नाः ।
अहं हि पश्यामि नरेन्द्र देवं
विश्वस्य विष्णुं जगतः प्रधानम् ॥ २८
सतां वृत्तमनुष्ठाय निहीना उज्जिहीर्षवः ।
मन्त्रवर्जं न दुष्यन्ति कुर्वाणाः पौष्टिकीः क्रियाः ॥ २९
यथा यथा हि सद्वृत्तमालम्बन्तीतरे जनाः ।
तथा तथा सुखं प्राप्य प्रेत्य चेह च शेरते ॥ ३०

जनक उवाच ।

किं कर्म दूषयत्येनमथ जातिर्महामुने ।
संदेहो मे समुत्पन्नस्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३१

पराशर उवाच ।

असंशयं महाराज उभयं दोषकारकम् ।
कर्म चैव हि जातिश्च विशेषं तु निशामय ॥ ३२ C.12.10892 B.12.297(e).31 K.12.30.22

च (for स्वकर्मसु). K2 आश्रित्य स्वेपु कर्मसु. ❀ Ca: आश्रित्य, अन्ततरावरवर्णवृत्त्याश्रयणेन । ❀

27 For the repetition in D4, cf. v. l 25. — a) K7 वा (for च). G2 [अ]ति· (for [अ]पि). D2 शूद्राः. G3 पतितश्च (for पतति). K7 न; Da4 G2 ह; G3 च (for [इ]ति). — b) D4 (both times) वा (for च). K1.2 V1 B6–9 Da3.a4 D2.4 (both times).9 G2 च; Dn4 D5.7 T G1.3 M7 lacuna (for वा). — c) D8 T G1 M1.5–7 श्रुतिप्रयुक्तं; D7 श्रुतप्रवृत्तं; G3 श्रुतिश्च प्रयुक्तं (for श्रुतिप्रवृत्तं). D4 (both times) नव·; D5 च न (by transp.). D5.7 वृत्तम्; T G1.3 कर्म (for धर्मम्). D5 अश्नुते; T G1.3 सोऽश्नुते (for आप्नुते). — d) D4 (both times) तत्रास्य धर्मे; G2 न ह्यधर्मे (for न चास्य धर्मे). K6 धर्मं; K7 धर्मः; Da4 धर्म· (for धर्मे). K7 प्रतिसाधनं (for °षेधनं). ❀ Ca: धर्मे, आनृशंस्यादि(st 23–24)त्रयोदशकरूपे । ❀

28 For the repetition in D4, cf. v. l. 25. — a) K7 D3.9 T2 वैदेहिकं; G3 °ह तं (for °हकं). D5.7 वेदं हि शूद्राः समुदाहरंति. ❀ Cn: वैदेहकं, विदेहेषु विदितम् । ये स्थूलं शरीरं त्यक्त्वा लिङ्गमेवात्मत्वेन प्रतिपन्नास्ते विदेहाः । [तेषां] मुक्तिर्जन्मद्वयेन व्यवहिता ॥ Cs: वैदेहेति संबुद्धिः । कशब्दः प्रजापतिवचनः । द्विजाः कं, प्रजापतिं, तत्सदृशब्राह्मणमुदाहरन्ति ॥ Cv: वैदेहकं, वैदेहकः ब्राह्मण्यां वैश्याज्जातः (Amara 2. 10. 3) । ❀ — b) K7 D4.9 गुणोपपन्नाः; D5.7 गुणप्र° (for श्रुतोप°). — c) G1.3 दैवतं (for देवं). — d) T G1.3 M1.5–7 Cs प्रतिष्ठां (for प्रधानम्).

29 a) B9 Da3.a4 G2 वृत्तिम् (for वृत्तम्). K6.7 B0.7.8 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 G1 अधिष्ठाय; Da3.a4 अनुध्याय; G2 lacuna (for अनुष्ठाय). — b) K1 Dn1 T2 विहीना; K2.4 Dn1 D2.5.8 G1 निहीनान्; K6 V1 B0.6–8 Da3.a4 नि(B8 marg. वि)हीनानि; K7 D4.9 निहीनम्; D7 हीनानपि; G1 विहीनाश्च; G2 *हीनापि; G3 निहीनश्च; M1.5–7 निहीनापि; Cn (gloss: शूद्राः) निहीना (as in text). B3.7.9 Da3.a4 उज्जिहीर्षयेत्; Dn1.n4 Cn (gloss: आत्मानमुद्धर्तुमिच्छवः) उद्दिधीर्षवः (Dn4 °याः); G1.3 च जिगीषव; Cnp (gloss: कामादीन्दोषानुच्छेत्तुमिच्छवः); Cs (gloss: शूद्रत्वादात्मानमुद्धर्तुमिच्छवः) उज्जिहीर्षव. (as in text). — c) K7 D7 G3 मंत्रवर्जा; B7 Da3 °बद्धा; Da4 °वद्वा; M1.5–7 °वर्ज्यं (for °वर्जं). K2 दुह्यंति; K7 दूष्यंति (for दुष्यन्ति). — d) D2 कुर्वाणां. K6.7 B0.7.9 पौष्टिकीं; B8 D7 °कीं; D2 °काः; G1 °क· (for °कीः). B8 D7 क्रियां.

30 a) B7 om. the first यथा. K7 सद्वृत्ताम्; V1 यद्वृत्तम्; G2 सद्वृत्तिम् (for सद्वृत्तम्). — b) D5.7 आवर्तंति (for आलम्बन्ति). B8.9 Da3.a4 आलंबेदितरो जनः; G3 आलंबन्तितरे जनाः. — c) K7 प्राप (for प्राप्य). — d) K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.7.8 Cn मोदते; M1.5–7 शोभते (for शेरते). T G1.3 नंदंति प्रेत्य चेह च.

31 a) K6 G2 [ए]तम् (for [ए]नम्). — M1.5–7 om. (hapl.) 31b–34c. — b) K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 T1 अथो; T2 G1.3 उक्त· (for अथ). T2 जातिं. — d) K6 B6 (marg. as in text).9 ततो (for तन्मे). K1 Dn4 D81 अर्हति (for अर्हसि).

32 M1.5–7 om. 32 (cf. v. l. 31). V1 reads 32–37 on marg. — b) K2 ह्यभयं (for उभयं). K1.2.4 V1 B9 D82 D5.7 दोषकारणं (for °कारकम्). — c) K1 कर्मे (for कर्म). D4 [इ]व; G2 [अ]पि (for [ए]व).

C. 12. 10893
B. 12. 297[6]. 33
K. 12. 302. 33
जात्या च कर्मणा चैव दुष्टं कर्म निषेवते ।
जात्या दुष्टश्च यः पापं न करोति स पूरुषः ॥ ३३
जात्या प्रधानं पुरुषं कुर्वाणं कर्म धिक्कृतम् ।
कर्म तद्दूषयत्येनं तस्मात्कर्म नशोभनम् ॥ ३४
जनक उवाच ।
कानि कर्माणि धर्म्याणि लोकेऽस्मिन्द्विजसत्तम ।
न हिंसन्तीह भूतानि क्रियमाणानि सर्वदा ॥ ३५
पराशर उवाच ।
शृणु मेऽत्र महाराज यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
यानि कर्माण्यहिंस्राणि नरं त्रायन्ति सर्वदा ॥ ३६
संन्यस्याग्नीनुपासीनाः पश्यन्ति विगतज्वराः ।
नैःश्रेयसं धर्मपथं समारुह्य यथाक्रमम् ॥ ३७
प्रश्रिता विनयोपेता दमनित्याः सुसंशिताः ।
प्रयान्ति स्थानमजरं सर्वकर्मविवर्जिताः ॥ ३८
सर्वे वर्णा धर्मकार्याणि सम्य-
क्कृत्वा राजन्सत्यवाक्यानि चोक्त्वा ।
त्यक्त्वाधर्मं दारुणं जीवलोके
यान्ति स्वर्गं नात्र कार्यो विचारः ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८५ ॥

K_1 हृ; K_2 V_1 [इ]ह (for हि). K_6 $B_{3.9}$ $Da_{3.a4}$ विजानीहि (for हि जातिश्च). —[d]) T_2 विशेषश्च. $D_{4.9}$ तु; D_6 T_2 च; D_7 मे (for तु). Dn_4 निशामयः; G_3 निरामया (for निशामय).

33 $M_{1.5-7}$ om. 33 (cf. v. l. 31). V_1 reads 33 on marg. —[b]) $K_{2.7}$ Ds_2 $D_{5.7}$ G_3 दुष्ट-; B_6 दुष्टः (for दुष्टं). K_6 B_7 दुष्टः (B_7 °ष्ट-) कर्मा(B_7 °र्म)णि सेवते; $Dn_{1.n4}$ $D_{2.3.8}$ दुष्टं कर्म न सेवते (Dn_1 °से). — G_2 om. (hapl.) 33[cd]. —[c]) G_1 यत् (for यः). —[d]) K_2 न करोषं निशामय (sic).

34 $M_{1.5-7}$ om. 34[abc] (cf. v. l. 31). V_1 reads 34 on marg. —[a]) D_8 (by corr.) प्रधान- (for °नं). K_4 कुर्वाणं (for पुरुषं). —[b]) V_1 निष्ठतं; $D_{5.7}$ T_1 G_3 धिष्ठितं; T_2 G_1 दुष्कृतं (for धिक्कृतम्). K_4 कर्म धिक्कृतं परं (submetric). —[c]) $D_{5.7}$ सं-; T_1 तं; T_2 $G_{1.3}$ कं (for तद्). —[d]) K_1 कर्मैव; K_2 कश्चैव; K_7 $D_{4.5.7.9}$ कर्म च; G_2 कर्मैव (for कर्म न-).

35 $M_{1.5-7}$ om. the ref. V_1 reads 35 on marg. —[a]) G_1 यानि (for कानि). $K_{6.7}$ $Da_{3.a4}$ $D_{5.7}$ T_2 धर्माणि; $M_{1.5-7}$ [अ]हिंस्राणि (for धर्म्याणि). —[c]) D_7 हिंसति. K_7 $D_{4.5.7.9}$ हि; T_2 ह (for [इ]ह). —[d]) $K_{1.2.6.7}$ क्रियमानानि. D_5 सर्वशः (for सर्वदा).

36 V_1 reads 36 on marg. —[a]) K_6 $B_{6.7.9}$ Da_3 $D_{5.7}$ G_3 तन् (for ऽत्र). B_8 (marg as in text) शृणुष्वैतन्महाराज. —[b]) $M_{1.6.7}$ मा (for मां). M_6 [अ]र्थं (for त्वं). D_9 परिपृच्छति; G_1 पर्यंपृच्छसि (for परि°). —[d]) T_2 नरान्. Da_4 आचयंति (sic) (for त्रायन्ति).

37 V_1 reads 37 on marg. —[a]) $Da_{3.a4}$ Dn_4 D_9 T_2 G_2 सन्यस्य (for सं°). T_2 G_3 [अ]ग्निम् (for [अ]ग्नीन्). K_1 corrupt; K_2 उपासीनान्; $K_{6.7}$ V_1 $B_{0.6-9}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2-4.8.9}$ उदासीनाः (D_4 °नो); $Da_{3.a4}$ उदासीनां; $D_{5.7}$ उपासीत; $M_{1.7}$ °सीता (for °सीनाः). G_1 अन्येस्याग्निमुपासीनास् (sic). ❀ Cn : संन्यस्याग्नीन्, पारिव्राज्यं कृत्वेत्यर्थः । ❀ —[b]) $K_{1.2.4}$ मनसि (K_1 °सा) विगतज्वरः (K_4 °राः); V_1 B_{7-9} न पश्यंति गतज्वराः; B_0 न पश्यंति विगतज्वराः (hypermetric); $Da_{3.a4}$ T $G_{1.3}$ Ca तपस्यंति गत°; $D_{4.5.7.9}$ G_2 $M_{1.5-7}$ नमस्व (D_5 G_2 $M_{1.5-7}$ नमस्या; D_7 मनस्या) विगतज्वराः (D_9 °रः). —[c]) K_6 V_1 $B_{0.6-9}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ Cn (gloss : योगम्) कर्मपथं (for धर्म°). —[d]) ❀ Cn : यथाक्रमम्, वितर्कविचारानन्दास्मिताख्यासु योगभूमिषु पूर्वपूर्वभूमिकां त्यक्त्वा उत्तरोत्तरभूमिकामारुह्य । ❀

38 [a]) $D_{5.7}$ प्रथिता; Cn (gloss : श्रद्धावन्तः) प्रश्रिता (as in text). K_2 विनशोपेता; K_4 विनियो°; G_2 विनयोपेत-. K_7 $D_{4.9}$ प्रकृत्या क्षमयोपेता. —[b]) D_8 दमनिष्ठाः (for °नित्याः). $K_{1.2.4}$ $D_{5.7}$ M_5 सुसंश्रिताः; K_7 $D_{4.9}$ °वृताः; V_1 $D_{2.8}$ सुसंसिताः; B_7 सुसंशितः; Cn (gloss : अतिसूक्ष्मबुद्धयः) °ताः (as in text). —[c]) D_2 om. from प्रयान्ति up to दारुणं जी in (39[c]). K_7 प्रयाति. D_7 अरजं (by metathesis); G_1 (before corr.) अचिरं (for अजरं). —[d]) K_2 स्वर्गकर्म-; D_9 सर्वकाम- (for °कर्म-). K_7 समारुह्य यथाक्रमं (= 37[d]). ❀ Cp : सर्वकर्मविवर्जिताः, संन्यासिनः । ❀

२८६

पराशर उवाच ।
पिता सखायो गुरवः स्त्रियश्च
न निर्गुणा नाम भवन्ति लोके ।
अनन्यभक्ताः प्रियवादिनश्च
हिताश्च वश्याश्च तथैव राजन् ॥ १
पिता परं दैवतं मानवानां
मातुर्विशिष्टं पितरं वदन्ति ।
ज्ञानस्य लाभं परमं वदन्ति
जितेन्द्रियार्थाः परमाप्नुवन्ति ॥ २
रणाजिरे यत्र शराग्निसंस्तरे
नृपात्मजो घातमवाप्य दह्यते ।
प्रयाति लोकानमरैः सुदुर्लभा-
न्निषेवते स्वर्गफलं यथासुखम् ॥ ३
श्रान्तं भीतं भ्रष्टशस्त्रं रुदन्तं
पराङ्मुखं परिबर्हैश्च हीनम् ।
अनुद्यतं रोगिणं याचमानं C.12.10203 B.12.298.4 K.12.303.4

---

39 D2 om up to दारुणं जी (cf. v. l. 38). — a) D4 om. (hapl.) from र्याणि up to नात्र का in (39^{d}). — b) K2 कृत्या (sic); Ds1 कृता (for कृत्वा). — c) K6 V1 Bo 7. 8 Cpp कर्म (Cp धर्मं) (for [अ]धर्मं). — d) K7 D7 याति (for यान्ति). Dn4 स्वर्गं.

Colophon. Ś1 D6 G6 missing: K3 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4 5 M2–4 absent — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 7–9 T G1–3 M1 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6. 8 9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D3–5. 8 पराशरगीता; K7 D9 पराशरगीतासु वर्णधर्मः; D2 परा * * गीता. — *Adhy no.* (figures, words or both): K6 21; B7 T1 G1. 3 120; Dn1 122; Dn4 Ds2 M5 121; D8 1016 (sic); T2 133; G2 136; M1. 6. 7 119. — *Śloka no.:* Da4 Dn1. n4 D8 39.

286

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 G6 resumes. D4 परासर (for °शर). — a) K1. 2. 4. 7 D4. 9 पितामहा (K7 °हो) ये; V1 T G1. 3. 6 पिता सहाया (V1 °यो) (for पिता सखायो). — b) K1 निर्गुणं नाम; K6 B6. 7 Da3. a4 °णानां तु; Dn1 Ds D8 °णानां प्र-; T G1–3. 6 M1. 5–7 °णानां हि (for °णा नाम). ❀ Cn: निर्गुणानाम्, भक्त्यादिहीनानाम् । ❀ — c) K2 अनन्यभक्त्या (for °भक्ताः). — d) D5. 7 वश्याश्च (for हिताश्च). K1 कश्याश्च; K4 G6 वध्याश्च; D5. 7 गम्याश्च (for वश्याश्च). K1. 2. 4 B8 (marg) भवंति (for तथैव).

2 a) Da3. a4 पितामहं (for पिता परं). K7 दैवत- (for °तं). K1 नामवानां; G2 lacuna (for मानवानां). — b) K2 विदांतं (for विशिष्टं). D4. 5. 7 T G1. 3. 6 परमं (for पितरं). B7 वदंते. — D4. 9 T1 transp. 2^{c} and 2^{d}. — c) T2 परमाप्नुवंति; G3. 6 परमं स्तुवंति (for °मं वदन्ति). — G2 reads 2^{d} twice. — d) K1 जितेंद्रियार्थः. K6 परमा वदंति; G2 (first time) परमं * वंति (for °माप्नुवन्ति).

3 a) G2 M1. 7 यस्तु; M6 यत्तु (for यत्र). K2 शराय; G1 नराग्नि- (for श°). B8 -संभरे (for -संस्तरे). — b) Dn4 दह्मनं (sic); D4 दह्यत; T2 दंह्यते (for द°). — c) G6 M7 प्रयांति. K1 असुरैः; T1 G1–3 अपरैः (for अमरैः). — d) Ds2 तथा सुखं; D4 यथा-सुखं; T1 G1. 3 सुदुष्करं; T2 G6 M1. 5–7 सुपुष्कलं (for यथासुखम्).

4 a) Da3. a4 Ds1 D2. 8 शांतं (for श्रान्तं). K2 भीरुं; Ds1 भीष्टं; D3 भीमं (for भीतं). B8 (marg. as in text) D5. 7 नष्ट-; T G1. 3. 6 M1. 5–7 व्यस्त- (for भ्रष्ट-). Ds1 नुदंतं; D8 नु° (for रु°). — b) Dn1 Ds D8 Cn पारिबर्हैश्च (for परि°). G2 विहीनः (for च हीनम्). ❀ Ca. p: परिबर्हैः, वाहनादिभिः परिकरैः ॥ Cn: पारिबर्हैः, रथाश्वकवचादिभिः । ❀ — c) Dn1 Ds2 D3. 8 अनुद्यंतं; Dn4 अविद्यतं; G6 अनुद्युक्तं (for °द्यतं). K2 Dn4 रोगिनं; K7 रोगिनां; M7 रोहिणं (for रोगिणं). K6 पावमानं (for याच°). — d) Da3. a4 नरो (for न वै). K1. 2 हिंसेद्; Da3 D4 हि स्याद्

C. 12.10903 B. 12.291[7].4 K. 12.303.4

न वै हिंस्याद्बालवृद्धौ च राजन् ॥ ४
परिबर्हैः सुसंपन्नमुद्यतं तुल्यतां गतम् ।
अतिक्रमेत नृपतिः संग्रामे क्षत्रियात्मजम् ॥ ५
तुल्यादिह वधः श्रेयान्विशिष्टाच्चेति निश्चयः ।
निहीनात्कातराच्चैव नृपाणां गर्हितो वधः ॥ ६
पापात्पापसमाचारान्निहीनाच्च नराधिप ।
पाप एव वधः प्रोक्तो नरकायेति निश्चयः ॥ ७
न कश्चित्त्राति वै राजन्दिष्टान्तवशमागतम् ।
सावशेषायुषं चापि कश्चिद्देवापकर्षति ॥ ८
स्निग्धैश्च क्रियमाणानि कर्माणीह निवर्तयेत् ।
हिंसात्मकानि कर्माणि नायुरिच्छेत्परायुषा ॥ ९
गृहस्थानां तु सर्वेषां विनाशमभिकाङ्क्षताम् ।
निधनं शोभनं तात पुलिनेषु क्रियावताम् ॥ १०
आयुषि क्षयमापन्ने पञ्चत्वमुपगच्छति ।
नाकारणात्तद्भवति कारणैरुपपादितम् ॥ ११
तथा शरीरं भवति देहाद्येनोपपादितम् ।

(for हिंस्याद्). M1. 5–7 बालवृद्धे (for °वृद्धौ).

5 a) K2 परिवर्यैः; B8 Dn1 n4 Ds2 D3. 5 पारिबर्हैः (for परि°). K2 समुत्पन्नम्; K4 Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 सुसंयुक्तम्; G2 M1. 5–7 °यत्तम् (for °पन्नम्). — b) K1 अस्पतं (sic); K2 Ds2 D4. 5. 7 G1 उद्यंतं; Da4 उह्यंतं (for उद्यतं). G3 उद्यतं तुल्यमागतं. — c) T G1. 3. 6 M5. 7 Cp अभि- (for अति-). K6. 7 Da3 D4. 9 -क्रामेत; Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3 8 -क्रमेत्तं; Da4 -कामेत्तं; D5. 7 -क्रामेन्न; Cp (gloss: तेन सह युद्धमीहेत) -कामेत (for -क्रमेत). — d) B9 Da4 क्षत्रियात्मकं.

6 a) K1. 2 श्रीमा(K2 °या)न् (for श्रेयान्). — b) K6 B6 Da3. a4 वेति; D8 नेति; D6 चैव (for चेति). K1. 2 न श्रुतं (for निश्चयः). K7 विशिष्टाच्च नराधिप. — V1 reads 6c–7d on marg. — c) K1 विहीनां; K2 Ds1 T G1. 3. 6 M1. 5–7 विहीनात् (for नि°). B8 (marg. as in text) G1 कारणाच्; T2 प्रहीताद्य् (for कातराच्). — d) K6. 7 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 8 कृपणाद् (for नृपाणां). Bo गर्हिणो (for °तो).

7 V1 reads 7 on marg. — b) K1 2 G1. 3. 6 M1. 5–7 विहीनाच्; Da4 निहिनाच् (for निही°). — c) D6 वाध (sic); D7 वाम (for पाप). K4 B9 Dn1. n4 D3. 8 एष; G2 येव (for एव). K2 बुधः; G1 [अ]धमः; G6 विधि- (for वधः).

8 a) K1. 2 D4. 5. 7. 9 G2 त्रायते; Da4 त्राहि वै; Dn4 नाति वै (for त्राति वै). — b) K7 दिष्टांतं; Ds1 दिष्टंत-; Cn (gloss: मृत्युः) दिष्टान्त- (as in text). Da4 -वधम् (for -वशम्). V1 आगमत् (for °तम्). B8 दिष्टांतवशवर्तितं. — c) K6 Bo. 6. 7. 9 Dn1 D3 वापि (for चापि). D4 सावशेषायुधं चापि; D5. 7 सविशेषायुषं वापि; G2 सावसेषाबुषं वापि (sic). — d) K1. 2. 4 न कश्चिद्; K6 कश्चिद्दैव; Dn1. n4 Ds2 D3 T G1 3. 6 M1. 5–7 कश्चिन्नैव; D5. 7 °न्नेह (for °देव). K7 B6 (marg as in text) [अ]व-; B8 (marg.) प्र-; Dn4 [अ]थ (for [अ]प-). K1 -कर्शति.

9 a) G1 समद्धैः (for स्निग्धैश्च). K2. 4. 7 क्रियमानानि; K6 ह्रियमाणानि (for क्रिय°). — G2 om. (hapl.) 9bc. — b) D2 कर्मानि. T G1. 3 6 त्रि-; M7 ह (for [इ]ह). D5. 7 निवर्तयन्; M1. 7 °र्तये. — c) V1 सिंहात्मकानि (for हिंसा°). K4. 7 Bo. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2–4. 8. 9 T G1. 3. 6 सर्वाणि; D5. 7 तान्सर्वा (for कर्माणि). — d) K7 D4. 9 पुरायुषः; T2 परायुषः (for °युषा). ❀ Cp: परायुषा, परं प्राप्य मांसभक्षणेन न स्वजीवनमिच्छेत् ॥ Cv: परायुर्नाशयित्वा स्वयं न जीवेदित्यर्थः । ❀

10 a) K7 D9 T G1. 3. 6 च (for तु). — b) K2 -कांक्षितां. ❀ Cn: विनाशं, बन्धक्षयम् । यद्वा, विः पक्षिः परमात्मा, तेन (इत्थंभावे तृतीया [Pāṇini 2. 3. 21]) परमात्मभावेन, शं परमानन्दमभिकाङ्क्षतामित्यर्थः ॥ Cp: विनाशं, स्वजीवनार्थं परनाशमाकाङ्क्षताम् । ❀ — Da3. a4 om. (hapl.) 10cd. — d) T2 G2 M1. 5–7 पुळिनेषु.

11 a) G2 आयुषी क्षयमापन्नः. — b) D5. 7 अपि (for उप-). — After 11ab, T G1. 3. 6 read 13ab. — c) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तथा ह्यकारणाद्भवति (hypermetric); K7 D4. 9 तच्चास्या (D9 न चास्या)कारणाद्भ° (hypermetric); D5. 7 अकारणाद्भगवति; T G1. 3 M1. 5–7 यथा ह्यगारं भवति; G2 तथा ह्यकरुणं हंति. ❀ Ca. p [न]आकारणात् (Cp: अकारणात्), प्रयत्नादिविना । ❀ — d) G1 M1. 6 करणैर्; G2 करुणैर् (for कारणैर्). K2 उपसादितं; K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds1 D2. 3 (before corr. as in text). 5. 7 °पादितः (for °पादितम्). ❀ Ca: कारणैः, ईश्वरादृष्टकालादिभिः,

अध्वानं गतकश्चायं प्राप्तश्चायं गृहाद्गृहम् ॥ १२
द्वितीयं कारणं तत्र नान्यत्किंचन विद्यते ।
तद्देहं देहिनां युक्तं मोक्षभूतेषु वर्तते ॥ १३
सिरास्नाय्वस्थिसंघातं बीभत्सामेध्यसंकुलम् ।
भूतानामिन्द्रियाणां च गुणानां च समागमम् ॥ १४
त्वगन्तं देहमित्याहुर्विद्वांसोऽध्यात्मचिन्तकाः ।
गुणैरपि परिक्षीणं शरीरं मर्त्यतां गतम् ॥ १५
शरीरिणा परित्यक्तं निश्चेष्टं गतचेतनम् ।
भूतैः प्रकृतिमापन्नैस्ततो भूमौ निमज्जति ॥ १६
भावितं कर्मयोगेन जायते तत्र तत्र ह ।
इदं शरीरं वैदेह म्रियते यत्र तत्र ह ।
तत्स्वभावोऽपरो दृष्टो विसर्गः कर्मणस्तथा ॥ १७
न जायते तु नृपते कंचित्कालमयं पुनः ।
परिभ्रमति भूतात्मा द्यामिवाम्बुधरो महान् ॥ १८ C. 12. 8919 B. 12. 298[7]. 18 K. 12. 302. 18

उपपादितं, अर्जितम् ॥ Cn : उपपादितं, हठेन जलप्रवेशादिना संपादितम् । ❀

12 D5. 7 G1 om. (hapl.) 12^{ab}. V1 reads 12^{ab} on marg. — ^{a}) B8 (marg.) यथा (for तथा). Dn4 शरीरे (for °रं). — ^{b}) K1 देहाइयो न (sic); K4 °श्येन (sic); K6 °थैन; K7 Ds1 D4. 9 °देव; Da3. a4 देहांतेन (for देहाद्येन). Da4 उपपादिकं (for °पादितम्). M1. 5–7 करणैरुपपादितं. ❀ Cn : देहात् (ल्यब्लोपे पञ्चमी [Vārttika on Pāṇini 2. 3. 28]) देहं प्राप्य । ❀ — D9 reads 12^{c} on marg. — ^{c}) B0 Da3 a4 M1. 5–7 अध्वान-; G2 अध्वन- (for अध्वानं). K2 पतकश्च; K7 D4 गतवांश्च; D5. 7 मृतकश्च; T1 G1. 6 च गतश्च; M1. 5–7 -गतिकश्च (for गतकश्च). D4 वाथ (for चायं). D9 अध्वानं च तथाध्वानं. ❀ Cs : गतकः, कप्रत्ययः कुत्सायाम् । ❀

13 T G1. 3. 6 read 13^{ab} after 11^{ab}. — ^{a}) K7 D4. 9 चात्र; T1 G6 तात (for तत्र). — ^{b}) K7 D4. 9 किंचित्तु (for किंचन). K6 B0. 6–9 Da3 a4 Ds D2 G2 नान्यद्विद्यति (Ds2 °द्येत) किंचन; T G1. 3. 6 M1. 5–7 किंचिदन्यं न विद्यते. — ^{c}) K7 D4. 5. 7 तं देहं; D9 दंडेहं (sic) (for तद्देहं). Da3. a4 योगिनां (for देहिनां). Cp (gloss: योगेन नियमितं) युक्तं (as in text). B8 T G2. 3 M1. 5–7 तद्देहं देहिना मुक्तं. ❀ Cn: तद्देहम्, क्लीबत्वमार्षम् । ❀ — ^{d}) K1. 2. 4 मुख्यं; T G1–3. 6 M1 5–7 पंच- (for मोक्ष-). ❀ Cp : मोक्षभूतेषु जीवन्मुक्तेषु यथा अपेक्षां विनैव शरीरं तिष्ठति, तद्वदन्यस्यापीति भावः । ❀

14 ^{a}) K1. 4. 6. 7 V1 B0. 6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7–9 T1 G6 शिरा-; B8 (marg. as in text). 9 शिरः-; G1 सिर-; G3 शिर- (for सिरा-). K1 -स्नाय्वस्ति-; K7 स्नाय्वास्थि-; B0 Da4 -स्नायूस्थि- (for -स्नाय्वस्थि-). B0 -संहातं (for -संघातं). D4 शिरास्नाय्वस्थितं यातं. — ^{b}) D5 बीभत्सामेध्य-. D8 G2 M1. 5–7 -संयुतं (for -संकुलम्). — ^{c}) K2 D3. 9 तु (for च). — ^{d}) K1. 2. 4 भूतानां वशमागतं; D4 गुणा न तु समागमं. ❀ Cp : समागमं, समाहारम् । ❀

15 ^{a}) T1 त्वगतं; G2 अटतं (for त्वगन्तं). — ^{b}) Da3 a4 ध्यानचिंतकाः. — ^{c}) K2 परीक्षीणं. — ^{d}) K7 D4. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 संहतां (for मर्त्यतां).

16 ^{a}) Dn4 शरीरिणां; G1 °रिणः (for °रिणा). — ^{b}) Ds1 निश्चेष्ट- (for °ष्टं). D5. 7 निःश्रेयो गतजीवितं. — ^{c}) K7 प्राकृतिम् (for प्र°). B9 D4 आपन्ने; D5. 7 °न्नं (for °न्नैस्). ❀ Cs : प्रकृतिमापन्नैः, महाभूतैः स्वां योनिं प्राप्तैः । ❀ — ^{d}) D5. 7 तथा (for ततो).

17 ^{a}) D1 corrupt. M1. 7 ज्ञापितं (for भावितं). — ^{b}) B0. 8 (marg.) Dn1 M1 5–7 यत्र (for the first तत्र). K1 3. 4 च; T G1 हि (for ह). — K1. 2. 4 B0 Da3. a4 T1 om. (hapl.) 17^{cd}. — ^{c}) K7 शरीर- (for °रं). M7 वैदेहं. — ^{d}) Ds1 T2 G1. 3 6 M6. 7 ध्रियते (for म्रियते). K6 T2 G1 तत्र (for यत्र). K6 7 V1 B6–8 Dn1 Ds D4. 5. 7. 9 G3 यत्र (for तत्र). K7 D4. 5. 7 9 च; G2 वः (for ह). — ^{e}) K1 तत्र (for तत्स्व-). K6. 7 Da4 D4. 9 G3 -प्रभावो (K6 °व-); V1 -प्रवादो; T G1. 6 M1. 5–7 -प्रयाते (M5 °तो) (for -स्वभावो). K6 Das a4 दृष्ट्वा (for दृष्टो). B6. 7. 9 तत्पुरा- (B7 तत्प्रसा-; B9 तत्स्वा-)दपरो दृष्ट्वा; D5. 7 तत्र भावः परो दिष्टो. — ^{f}) Ds1 D2. 3 (marg.). 8 विमर्दः; G2 निसर्गः (for वि°).

18 ^{a}) K6 7 B0. 8. 9 D4 9 न म्रि(K6 मृ)यते (for तु नृपते). — ^{b}) K2. 5. 7 B9 D4 G2. 3 6 किंचित् (for कं°). K2 पुनः (for अयं). — ^{d}) B8 (marg. as in text) नद्याम्; T1 G6 दिवीव (for द्यामिव). B6–9 Da3 a4 D7 यथा (for महान्). K6 यामिवांजधरो यथा (sic).

19 ^{b}) K2. 4. 6 प्राप्येव (for °ह). G3 तनयं (for

C. 12. 10918
B. 12. 298[7]. 19
K. 12. 203. 19

स पुनर्जायते राजन्प्राप्येहायतनं नृप ।
मनसः परमो ह्यात्मा इन्द्रियेभ्यः परं मनः ॥ १९
द्विविधानां च भूतानां जङ्गमाः परमा नृप ।
जङ्गमानामपि तथा द्विपदाः परमा मताः ।
द्विपदानामपि तथा द्विजा वै परमाः स्मृताः ॥ २०
द्विजानामपि राजेन्द्र प्रज्ञावन्तः परा मताः ।
प्राज्ञानामात्मसंबुद्धाः संबुद्धानाममानिनः ॥ २१
जातमन्वेति मरणं नृणामिति विनिश्चयः ।
अन्तवन्ति हि कर्माणि सेवन्ते गुणतः प्रजाः ॥ २२
आपन्ने तूत्तरां काष्ठां सूर्ये यो निधनं व्रजेत् ।
नक्षत्रे च मुहूर्ते च पुण्ये राजन्स पुण्यकृत् ॥ २३
अयोजयित्वा क्लेशेन जनं प्लाव्य च दुष्कृतम् ।
मृत्युनाप्राकृतेनेह कर्म कृत्वात्मशक्तितः ॥ २४
विषमुद्बन्धनं दाहो दस्युहस्तात्तथा वधः ।
दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च प्राकृतो वध उच्यते ॥ २५
न चैभिः पुण्यकर्माणो युज्यन्ते नाभिसंधिजैः ।
एवंविधैश्च बहुभिरपरैः प्राकृतैरपि ॥ २६
ऊर्ध्वं हित्वा प्रतिष्ठन्ते प्राणाः पुण्यकृतां नृप ।
मध्यतो मध्यपुण्यानामधो दुष्कृतकर्मणाम् ॥ २७
एकः शत्रुर्न द्वितीयोऽस्ति शत्रु-

[आ]यतनं). K1. 6 नृपः; B3 (marg. as in text) यथा; T G1. 3. 6 पुनः (for नृप). — c) ❀ Cp : मनसः परम इति, मनोद्रष्टा इत्यर्थः । ❀

20 a) K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T1 G1. 3 M7 Cp. s (gloss : जङ्गमाजङ्गमभेदेन द्विप्रकाराणाम्) विविधानां (for द्विवि°). — b) K7 D4. 9 मताः (for नृप). — V1 reads 20[cdef] on marg. — c) D4 सदा (for तथा). — d) K1 द्विपादः; K2 T1 G1. 3. 6 M7 द्विपादाः; D4 द्विपदा (for °दाः). K4 परमं. K1. 2 4 नृप; B3 तथा (for मताः). — B9 om. (hapl.) 20[ef]. D5. 7 om. (hapl.) 20[e]–21[b]. — e) K1. 2 T1 G3 M1. 6. 7 द्विपादानाम् (for द्विप°). V1 द्विपदामेव च तथा. — f) G2 तु (for वै). K1. 2 गताः; K4 6. 7 D4 9 G2 मताः (for स्मृताः).

21 K1. 2. 4 D5. 7 om. (hapl.) 21[ab] (for D5. 7, cf. v. l. 20). — b) Da4 G2 प्रजावंतः (for प्रज्ञा°). — c) K1. 6. 7 Dn1 T1 G1 M1. 6. 7 प्रज्ञानाम् (for प्रा°). Da4 om. (hapl.) संबुद्धाः. D5 -संबुद्धः; D7 °द्धेः (for °द्धाः). — d) D5. 7 अमायिनः (for °निनः).

22 a) K7 अन्येति (for अन्वेति). — c) T2 प्रतप्यंति (for अन्तवन्ति). K6 B9 वि- (for हि). — d) D5 सेवते. D3 (marg. as in text) गुणिनः (for गुणतः) K4 प्रजा. ❀ Cp : गुणतः विषयलोभात, रजस्तमोगुणविशेषाद्वा । ❀

23 a) K1 भूतरां (for तूत्तरां). K2 आपन्नेर्थतुराकाष्ठां (sic); Da3. a4 °न्नमुत्तरां काष्ठां. — b) T G1 3 गतः (for व्रजेत्). D4 सूर्ये याति धनं व्रजेत्. — d) Da3. a4 प्राप्य; T1 G6 पूज्यो (for पुण्ये). Da3 सु (for स).

24 a) K7 D4. 7. 9 G3 सं(G3 आ)योजयित्वा (for अ°). — b) K1. 2 विप्लाव्य; K6. 7 Ds2 (by corr.) D4. 5. 7. 9 T G2. 3. 6 M1. 5. 7 प्राप्य च; G1 प्रास्य च (for प्लाव्य च). — c) K1 Dn1. n4 Ds Kumbh. ed. Cs (gloss : भृगुपतनाग्निप्रवेशादिना) [आ]त्मकृतेन; K6 D2. 3 (marg.). 8 G2 [अ]प्र°; Cv (gloss : पूर्वकर्मस्वभावादागतेन) प्राकृतेन (for [अ]प्रा°). B8 [इ]ति (for [इ]ह). — d) Da4 मृत्युं (for कर्म). B8 T1 G6 तु (for [आ]त्म-). K4 Da3 Dn1. n4 Ds D3. 8 -शक्तिभिः (for °तः).

25 a) G1 उद्बणनं (for उद्बन्धनं). K1 चाहो (for दाहो). — b) K7 -हस्तास् (sic) (for -हस्तात्). K2 बुधः (for वधः). — c) D9 T2 दंष्ट्रेभ्यश्. K1 पशुभ्यांश्; G2 नखिभ्यश्. Ds1 om. च. — d) T1 G6 मृत्युर् (for वधः).

26 a) Dn4 D4 वा (for च). — b) K4. 6 V1 B0. 7. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 5–7 चाभि-; T G1. 3. 6 त्वभि- (for नाभि-). K4 -संनिजैः; D5. 7 -संधितैः (for °जैः). ❀ Ca : अभिसंधिजैः, बुद्धिपूर्वकृतैः ॥ Cs : अभिसंधिकृतैः । ❀ — d) Ds2 अपत्यैः (for अपरैः). Dn4 प्रकृतैर्.

27 a) K6. 7 V1 B0. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 7. 8 T2 G6 M7 भित्त्वा; B3 (orig.) कृत्वा; G1 गत्वा (for हित्वा). Da4 प्रतिष्ठते; D5. 7 प्रपद्यंते. — b) Ds1 पुण्याः (for प्राणाः). K6 V1 B0. 6. 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G1 पुण्यवतां; T2 °कृतो (for °कृतां). — c) K6 -गुण्यानाम् (for -पुण्यानाम्).

रज्ञानतुल्यः पुरुषस्य राजन् ।
येनावृतः कुरुते संप्रयुक्तो
घोराणि कर्माणि सुदारुणानि ॥ २८
प्रबोधनार्थं श्रुतिधर्मयुक्तं
वृद्धानुपास्यं च भवेत यस्य ।
प्रयत्नसाध्यो हि स राजपुत्र
प्रज्ञाशरेणोन्मथितः परैति ॥ २९
अधीत्य वेदांस्तपसा ब्रह्मचारी
यज्ञाञ्शक्त्या संनिसृज्येह पञ्च ।
वनं गच्छेत्पुरुषो धर्मकामः
श्रेयश्चित्वा स्थापयित्वा स्ववंशम् ॥ ३०
उपभोगैरपि त्यक्तं नात्मानमवसादयेत् ।
चण्डालत्वेऽपि मानुष्यं सर्वथा तात दुर्लभम् ॥ ३१
इयं हि योनिः प्रथमा यां प्राप्य जगतीपते ।
आत्मा वै शक्यते त्रातुं कर्मभिः शुभलक्षणैः ॥ ३२
कथं न विप्रणश्येम योनितोऽस्या इति प्रभो ।
कुर्वन्ति धर्मं मनुजाः श्रुतिप्रामाण्यदर्शनात् ॥ ३३
यो दुर्लभतरं प्राप्य मानुष्यमिह वै नरः ।
धर्मावमन्ता कामात्मा भवेत्स खलु वञ्च्यते ॥ ३४
यस्तु प्रीतिपुरोगेण चक्षुषा तात पश्यति । C. 12. 10955 B. 12. 298[7]. 35 K. 12. 303. 35

28 [a]) V1 Bo om. न. — [b]) B3 (marg.) अज्ञात-; D4 अजान- (for अज्ञान-). — [c]) M1. 6. 7 [अ]र्थवत् (for [आ]वृतः). T2 G6 घोररूपो (for संप्रयुक्तो).

29 [a]) D8 प्रबाधनार्थं (for प्रबो°). T G1-3. 6 M7 श्रुत- (for श्रुति-). K6 -कर्म- (for -धर्म). T G1 3. 6 -युक्तान् (for -युक्तं). — [b]) K7 V1 Bo. 8 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 7. 8 T G1. 3. 6 M5 उपास्य (for उपास्यं). K6 V1 Bo. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 8 M5 प्र-; D4 5. 7 [ए]व; T G1. 3. 6 [इ]ह (for च). K7 D4. 5. 7. 9 भवेच्च; Dn4 भवेन; T G1. 3 6 भजेत; G2 M1. 5-7 भवेतु (for भवेत). D3 यश्च; T1 G1 बुद्धं; T2 G3. 6 बुद्धिं (for यस्य) ❀ Ca p: वृद्धानुपास्य क्रियते यत्कर्म तद्वृद्धानुपास्यमिति तद्धितान्तम् । ❀ — [c]) K7 D4 9 -साध्योपि; T G1. 3 6 -साध्येन (for -साध्यो हि). D5 om. हि. K6. 7 V1 B7 8 (marg.). 9 Da3 a4 Ds D4. 5. 7 राजपुत्रः (for °पुत्र). — [d]) K2 प्राज्ञा-; D5. 7 प्रज्ञां (for प्रज्ञा-). K7 प्रज्ञाशरैरोन्मथितः. K7 D4 9 परेति; Cp (gloss: अत्यन्तलयं मोक्षं गच्छति) परैति (as in text). ❀ Ca: उन्मथितः, ताडितः । ❀

30 [a]) Bom. ed. वेदं (for वेदांस्). — [b]) V1 यज्ञांश्च; Bo प्रज्ञान-; G6 यज्ञं च (for यज्ञान्). K6. 7 V1 Bo. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 8 संनिगृह्य; D5 °सृष्ट्वा; D7 °सृष्टा (for °सृज्य). Da4 च (for [इ]ह). D5. 7 एव (for पञ्च). — [c]) K7 D4. 9 वने (for वनं). — [d]) G2 lacuna for श्रेयश्. K4. 6. 7 Bo. 6 (marg.) Da4 Dn1 Ds D2. 3. 7. 8 -स्थित्वा; Dn4 स्थिता; T G1. 3 6 M1. 5-7 कृत्वा; G2 lacuna (for चित्वा). D5 स्ववंशे. ❀ Cn (reading श्रेयःस्थित्वा) श्रेयोऽस्यर्थं तिष्ठति संनद्धो भवतीति श्रेयःस्थित्वा, मोक्षकामः।

आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्चेति क्वनिबन्तोऽयं शब्दः (Pāṇini 3. 2. 74) । ❀

31 [a]) K1 2. 4 अभि-; D5. 7. 9 परि- (for अपि). — [b]) K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G1-3 6 M1. 5-7 ना(Da4 मा)त्मानं साद(Ds1 °ध)येन्नरः. — [c]) K6 V1 चांडालत्वे; T1 G2 3. 6 चंडाळत्वे. — [d]) D5 सर्वतस्. K6 Bo. 6 (orig.). 7 Da3. a4 Dn4 Ds D3. 8. 8 शोभते; V1 B6 (marg.) Dn1 T2 G1. 2 M1. 5-7 शोभनं (for दुर्लभम्). T1 G3. 6 सर्वथा तच्च (G3 तात) शोभनं.

32 [a]) G1 योनिं (for योनिः). — [b]) D4 यं (for यां). K7 पृथिवी (for जगती). K1 -पतेः; Ds1 -तले (for -पते). — [c]) K7 B3 (marg. as in text) D4. 9 M1. 6. 7 ज्ञातुं (for त्रातुं).

33 [a]) Da3 T2 नु (for न). K1. 2 V1 D5. 7 T1 G1. 6 विप्रण(K1. 2 °न)श्येत; K6 D9 °श्येम; K7 °श्येम; M7 °श्येन्म (for °श्येम). ❀ Cp: विप्रणश्येम, विप्रणाशो वृथाभोगेन निष्फलीकरणम् । ❀ — [b]) B7 योनिमस्या; D4 यानिचोस्या (sic); D5. 7 योनेस्तस्या (for योनितोऽस्या). — [c]) Dn4 मनुष्याः (for °जाः). — [d]) Da3. a4 श्रुतिः; T G1 3. 6 वेद- (for श्रुति-). G6 -वेदनात् (for -दर्शनात्).

34 [b]) G2 मानुष्ये; G3 मनुष्यं. K6 Bo. 6 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G1. 3. 6 द्विषते; K7 D4. 5. 7 9 सततं; B7 लभते; G2 M1. 6-7 प्रभवं (for इह वै). — [c]) D5. 7 धर्मात्मा न च कामात्मा. — [d]) K3 D5. 7 G6 transp. स and खलु. K1. 2. 4 बध्यते; D7 वंचते; T G1-3. 6 M1. 5-7 वंचितः (for वञ्च्यते).

C. 12. 10935
B. 12. 296[7]. 35
K. 12. 303. 35

दीपोपमानि भूतानि यावदर्चिर्न नश्यति ॥ ३५
सान्त्वेनानुप्रदानेन प्रियवादेन चाप्युत ।
समदुःखसुखो भूत्वा स परत्र महीयते ॥ ३६
दानं त्यागः शोभना मूर्तिरद्भ्यो
भूयः प्लाव्यं तपसा वै शरीरम् ।
सरस्वतीनैमिषपुष्करेषु
ये चाप्यन्ये पुण्यदेशाः पृथिव्याम् ॥ ३७
गृहेषु येषामसवः पतन्ति
तेषामथो निर्हरणं प्रशस्तम् ।
यानेन वै प्रापणं च श्मशाने
शौचेन नूनं विधिना चैव दाहः ॥ ३८
इष्टिः पुष्टिर्यजनं याजनं च
दानं पुण्यानां कर्मणां च प्रयोगः ।
शक्त्या पित्र्यं यच्च किंचित्प्रशस्तं
सर्वाण्यात्मार्थे मानवो यः करोति ॥ ३९
धर्मशास्त्राणि वेदाश्च षडङ्गानि नराधिप ।

---

35 ^a) D4 यस्य; G2 स तु; G6 यस्तं (for यस्तु). D8 प्रीतं (for प्रीति-). K2.4 -पुरोगेन; Dn1 Ds1 D2.8 Cn (Cnp as in text) -पुराणेन (Ds1 °णेति) (for -पुरोगेण). ❀ Cn: प्रीतिपुराणेन, प्रीत्या चिरंतनेन। पुरोगेणेति पाठः स्वच्छः। ❀ —^b) K1.2.4 चक्षुषा पावयिष्यति; Cp चक्षुषा पारयिष्यति. —^c) ❀ Cs: दीपोपमानि, दीपवत्स्नेहाधीनजीवनानि। ❀ —^d) D7 यत्तद् (for यावद्). K1.2 B8 (marg.) अवाङ्न; K4.6.7 V1 Bo.7 Da4 Dn1.n4 Ds D2-4.8.9 अर्थान्न; B6.9 अध्वा न; B8 (orig.) अर्वाङ्न; Da3 अर्थो न (for अर्चिर्न). K4.6.7 V1 B3 Dn1.n4 Ds D2.3.8.9 M1.5-7 पश्यति (M1.7 °सि) (for नश्यति). ❀ Cp (reading यावदर्थानुपश्यति) [Cpp न पश्यति]: यावन्मुक्तिस्तावत्पर्यन्तं तदनन्तरसेन न पश्यतीति केचिद्व्याचक्षते। वस्तुतस्तु, तेन प्रीतिपुरोगेण चक्षुषा सर्वाणि भूतानि योऽनुपश्यति। ❀

36 ^a) K2 सत्त्वेन; V1 Bo.6 शांत्वेन (for सान्त्वेन). K1.4 V1 Bo.7.8 Dn1.n4 D3.7.8 [अ]न्न; K6 B6.9 Da3.a4 Ds D2 [आ]त्म-; D5 [अ]न्न (for [अ]नु-). K6 Ds -प्रसादेन (for -प्रदानेन). —^b) Ds1 -दानेन; Ds2 -दानैर्न; G2 -वाक्येन (for -वादेन). K6 V1 D5 वा (for च). —^c) K7 सुखे (for -सुखो). —^d) K1.2.4 Cpp (Cp as in text) न हीयते (for महीयते).

37 ^a) K1.2.4 Cpp दाने (for दानं). D5.7 त्यागं (for त्यागः). Cp (gloss: द्रव्यार्जनस्य त्यागः) त्यागोऽदानस्य (for दानं त्यागः). K1.2 G2 M7 शोभनो; T G1.6 शोभनं; G3 स्वमन् (sic) (for शोभना). K1 B6 (marg. as in text) Da3.a4 G1.3 M5-7 मूर्तिमद्भ्यो; K7 D4.9 प्रीतिरद्भ्यो; Dn4 मूर्तिभाय (sic); T1 G6 स्वस्तिमद्भ्यो (for मूर्तिरद्भ्यो). —^b) B6 (marg. as in text).7 Da3.a4 नृप; B9 Dn1.n4 Ds D2.3.8 Cn भूप (for भूयः). B6 (marg.) प्राप्य; B8 (marg. as in text) पाव्यं; Da3 प्लाव्य; D4 प्राव्यं; D6.7 ताप्यं; G2 प्राप्यं (for प्लाव्यं). —^c) Da3 -नैमिषं; T G1-3.6 M1.5-7 -नैमिश- (for -नैमिष-). —^d) K7 चान्ये; D4 वाप्यन्ये; D5.7 चान्ये वा; G1.3 वै चान्ये (for चाप्यन्ये). D4 पुण्यं; D5 गुण- (for पुण्य-). G1 पृथिव्याः.

38 ^a) G1 ये वा; G2 एषाम् (for येषाम्). G1 व्यसवः; G2 अवसं. — D9 om. 38^b–39^c. —^b) K6 B6 (marg. as in text).7.8 (marg as in text).9 Da3.a4 T G3 अतो; D2 यथा; D4 अर्थे (for अथो). Bom. ed अथानिर्हरणं. D4 प्रशस्ते; G1 अप्रशस्तं (for प्र°). —^c) V1 यातेन; D4 याने च; D5 यौनेन (for यानेन). K1.2.4 पावनं (K4 °ने) च; T G1.3.6 वाहनं च (G1 °नत्वं) (for प्रापणं च). K6 श्मसाने. —^d) K1.2 शौचैर्नूनं; K6 B6.7.9 Da3.a4 श्रौ(B7 श्रो)तेन नूनं; K7 D4 प्राज्ञैर्हितैर्; B8 D5.7 शोचेन्नू(B8 °न्नै)नं; T G1.3.6 शुचौ (G6 °च्चौ) देशे; G2 M1.6.7 शौचेंधनं; M5 शौचं दानं (for शौचेन नूनं). D5.7 विहिताच् (for विधिना). Da4 दाहाः; G1 वाहः (for दाहः).

39 D9 om. 39^{abc} (cf. v. l. 38). —^a) K2 इष्टि-; Da4 दृष्टिः (sic); G6 इष्टं (for इष्टिः). K7 पूतिर् (for पुष्टिर्). —^b) K1.2 D5.7 पुण्यानां (D5.7 °नि) वै (for दानं पुण्यानां). K7 om. च. D5.7 प्रयोगाः; G6 °गं (for °गः). —^c) G2 शक्या (for शक्त्या). K1.2 यश्च (for यच्च). D5.7 शक्त्या किंचिद्यच्च पित्रोः प्रशस्तं. —^d) G1.3 सर्वं हि (for सर्वाणि). K1.2.4 Dn4 D4 आत्मार्थं (for °र्थे). K6 V1 Bo.6.7.9 Da3.a4 यत्; K7 B8 Dn1.n4 Ds D2-5.7-9 यं (for यः).

40 ^a) K2.7 D4 G6 वेदांश्. —^b) Da4 नराधिपः. —^c) K2 [ऽ]र्थी; K7 D4.9 [ऽ]र्थं (for ऽर्थे). —^d) Ds1 क्लिष्ट- (for [अ]क्लिष्ट-).

41 ^a) D5.7 च (for वै). —^b) G1 अमुना (for

श्रेयसोऽर्थे विधीयन्ते नरस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ४०

भीष्म उवाच ।

एतद्वै सर्वमाख्यातं मुनिना सुमहात्मना ।

विदेहराजाय पुरा श्रेयसोऽर्थे नराधिप ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षडशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८६ ॥

२८७

भीष्म उवाच ।

पुनरेव तु पप्रच्छ जनको मिथिलाधिपः ।

पराशरं महात्मानं धर्मे परमनिश्चयम् ॥ १

किं श्रेयः का गतिर्ब्रह्मन्किं कृतं न विनश्यति ।

क्व गतो न निवर्तेत तन्मे ब्रूहि महामुने ॥ २

पराशर उवाच ।

असङ्गः श्रेयसो मूलं ज्ञानं ज्ञानगतिः परा ।

चीर्णं तपो न प्रणश्येद्वापः क्षेत्रे न नश्यति ॥ ३

छित्त्वाधर्ममयं पाशं यदा धर्मेऽभिरज्यते ।

दत्त्वाभयकृतं दानं तदा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ ४

C. 12. 10945
B. 12. 299[8]. 4
K. 12. 304. 4

मुनिना). K4 B9 स (for सु·). K7 B8 (marg. as in text) D4. 9 मुनिना धर्म(D4 °र्म्य)दर्शिना. — c) K2 विधेह· (for विदेह·). — d) K1 [ऽ]र्थो; K7 D4. 9 [ऽ]र्थं (for ऽर्थे). K6 V1 B6. 7 Da3. a4 जनाधिप (Da4 °पः) (for नरा°).

Colophon. Ś1 D6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2 4. 6. 7 B6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 7 8 M5. 6 पराशरगीता; K7 D4. 5. 9 पराशरगीतासु वैराग्योपदेशः; G6 पराशरजनकसंवादे कर्मप्रशंसा. — *Adhy. no.:* (figures, words or both): B7 Dn4 Ds2 M5 122; Dn1 123; Ds1 T1 G1. 3. 6 121; D8 1017; T2 134; G2 137; M1. 6. 7 120. — *Śloka no.:* Da4 Dn4 41; Dn1 D8 42.

287

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 a) K7 D4. 9 च (for तु). — b) K6 मिथिलाधिप; D5. 7 °पतिः (for °धिपः). — c) K1 पाराशर·.

2 Before 2, MSS. ins. जनक उवाच. — a) ❀ Cs : गतिः परमगतिसाधनम् । ❀ — b) Dn4 कृते; G2 गतिर् (for कृतं). — c) T G1. 3. 6 गत्वा; M7 गते (for गतो). K1 विवर्तते; K2 विवर्तेत; K6 T G1. 3 6 निवर्तते (for °तेत). — d) K6 B0. 6. 7. 8 (marg). 9 Da4 Dn1 Ds D2. 8 महामते; Da3 पितामह; D3 पराशर; T G1–3. 6 M1. 5. 6 द्विजोत्तम (for महामुने).

3 D4 परासर (for °शर). — b) Da3 om. (hapl.) ज्ञानं. K1. 4 ज्ञानाज्ञान·; K7 D4. 9 ज्ञानं नाम; M6 ज्ञानं ज्ञानं (for ज्ञानं ज्ञान·). K6 परः; Da4 पराः; D5. 7 परं; M1. 5–7 वरा (for परा). K2 ज्ञाज्ज्ञा वयोगतिः पुरा (sic); T G1. 3. 6 ज्ञानं चैव परा गतिः; G2 जानं का न गतिं परा. — c) Da4 चीर्णा; D2 चीर्णे (for चीर्णं). Da4 om. न. K1 प्रनश्येद्; K2 नश्येद्वा (for प्रणश्येद्). — d) K1. 4 वास·; K3. 7 B0 8 (marg. as in text) Dn4 Ds1 D2 Cnp बीजः; V1 D5. 7 वासः; M1. 6 वाचः (for वापः). K2 Ds2 क्षेत्रेण (for क्षेत्रे न). T G1. 3. 6 संसिद्धो न निवर्तते. ❀ Ca : क्षेत्रे तीर्थादौ, वापो दानम् ॥ Cn. p : वापः दानम्, क्षेत्रे सत्पात्रे (Cn : बीजमिति पाठे बीजमिव न्युप्तम्) । ❀

4 a) T G1. 3. 6 संगात्मकं (for [अ]धर्ममयं). — b) D5. 7 T G1. 3. 6 यथा (for यदा). D3 धर्मेण; D5. 7 G6 धर्मोभि·; G1 धर्मे हि (for धर्मेऽभि·). M1. 5–7 न सज्जते (for ऽभिरज्यते). — c) G2 दत्ता· (for दत्त्वा). G6 दत्त्वा भूताभयं दानं; Cv दत्त्वाभयं कृतं ज्ञानं. — d) G1. 3. 6 तथा (for तदा). K6 V1 B0. 6. 7. 9 Da3 Dn1

C.12.10946 B.12.299[8].5 K.12.304.5 यो ददाति सहस्राणि गवामश्वशतानि च ।
अभयं सर्वभूतेभ्यस्तद्दानमतिवर्तते ॥ ५
वसन्विषयमध्येऽपि न वसत्येव बुद्धिमान् ।
संवसत्येव दुर्बुद्धिरसत्सु विषयेष्वपि ॥ ६
नाधर्मः श्लिष्यते प्राज्ञमापः पुष्करपर्णवत् ।
अप्राज्ञमधिकं पापं श्लिष्यते जतु काष्ठवत् ॥ ७
नाधर्मः कारणापेक्षी कर्तारमभिमुञ्चति ।
कर्ता खलु यथाकालं तत्सर्वमभिपद्यते ।
न भिद्यन्ते कृतात्मान आत्मप्रत्ययदर्शिनः ॥ ८
बुद्धिकर्मेन्द्रियाणां हि प्रमत्तो यो न बुध्यते ।
शुभाशुभेषु सक्तात्मा प्राप्नोति सुमहद्भयम् ॥ ९
वीतरागो जितक्रोधः सम्यग्भवति यः सदा ।
विषये वर्तमानोऽपि न स पापेन युज्यते ॥ १०
मर्यादायां धर्मसेतुर्निबद्धो नैव सीदति ।
पुष्टस्रोत इवायत्तः स्फीतो भवति संचयः ॥ ११
यथा भानुगतं तेजो मणिः शुद्धः समाधिना ।

Ds D2.3 8 G2 M1 5-7 अवाप्नुते (for °प्नुयात्). Da4 Dn4 ततः समभिपद्यते. ❀ Cn : सिद्धिम्, अनिवर्तनं स्थानम् । ❀

5 [b]) B9 यश्च ; Da3.a4 अथ (for अश्व-). — V1 reads 5[c]-6[d] on marg. — [c]) K1 2 7 D4.9 M7 यश्च ; Da4 स च (for सर्व-). ❀ Cp : अभयदानं संन्यासः । ❀ — [d]) K4 तं दानम् ; K6 B0.6-9 Da3.a4 Dn1 Ds1 D2 8 T G1 सदा तम् ; G2 3 स दानम् (for तद्दानम्). K6 B0 6.7 9 Dn1 D2.8 G2 अभि- T1 G1 अनु- ; M6 इति (for अति-).

6 V1 reads 6 on marg. — [c]) D5.7 स (for सं-). — [d]) Ds अवसन् (for असत्सु). T1 च (for [अ]पि).

7 [a]) K1 न धर्मः ; Ds1 नाधर्मा (for °र्मः). K1.7 B6 D4.5.7.9 श्लि(D5 [also]क्लि)ष्यति ; K2.4 क्लिश्यति ; B7 श्लिस्यति ; Da3 Ds क्लिष्यते ; T1 G1 दृष्यते (for श्लि°). Da4 प्राज्ञ ; M1.6.7 प्राज्ञे ; M5 प्राज्ञैर् (for प्राज्ञम्). — [b]) B0.8 (marg. as in text) Dn1.n4 Ds D2.3.8 पयः ; M1.5-7 ह्यापः (for आपः). K1.2 -पत्रवत् ; K4 -पत्रवान् (for -पर्णवत्). — [c]) Da3.a4 राजन् (for पापं). — [d]) K4 क्लिश्यते ; Da4 श्रिष्यते ; G1 शिष्यते (for श्लि°). ❀ Ca : जतु लाक्षा, काष्ठे एव सज्जते । ❀

8 [a]) K6 D5.7 नाधर्म- ; M7 न धर्मः. K1.2.4.7 D4.9 कारणावेक्षी ; B8 कारणात्पक्षी ; Ds1 D5.7 करणापेक्षी ; G2 कारणप्रेक्षी ; G6 °णापेक्षः (for °णापेक्षी). ❀ Cn : कारणा, फलदानात्मिका क्रिया, तन्निर्वृत्त्यपेक्षी ॥ Cs : फलानुभवाख्यं कारणापेक्षित्वम् । ❀ — [b]) K1.2.7 D4.7.9 अव- ; Ds2 अधि- ; D5 अनु- (for अभि-). T1 G1 -षिंचति ; G3 -गच्छति (for -मुञ्चति). — [c]) D5.7 यथाकाले ; G2 °कामं (for °कालं). — [d]) B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 ततः समभिपद्य(B6 Ds °वर्त)ते ; G2 तत्तत्समभिपद्यते. — [e]) Da3 भिद्यते ; Da4 भिद्यति ; D5.7 विद्यते ; G2 हि द्वंद्व- (for भिद्यन्ते). K1 2 कृतात्मानम् ; Ds1 °त्मन (for °त्मान). ❀ Cn : भिद्यन्ते, कर्मफलैर्न क्लिश्यन्ति ॥ Cp : तेषां भेदबुद्धिर्न जायते ॥ Cs : भिद्यन्ते, आत्मस्वरूपतः पृथग्भवन्ति । ❀ — [f]) Da4 -दर्शिनं ; G1 -दर्शनः (for -दर्शिनः). K2 आत्मप्रत्यवदर्शिनः.

9 [a]) K1.2 बुद्धिकर्मक्रियाणां हि ; B7 Da3.a4 बुद्धिरा(B7 °द्धिका)यैंद्रियाणां हि ; Dn1 °कर्मेंद्रियाणीह. — [b]) K4 G1 ये (for यो). K1 2 [ऽ]नुरुध्यते ; K4 न रुध्यते ; K7 D4.9 न बुध्यति ; G2 [ऽ]वबुध्यते (for न बु°). ❀ Cn : बुध्यते ; दुश्चेष्टितमिति शेषः ॥ ❀ — [c]) K4 शुभाशुभेसु. K1.2.7 V1 B8 D4.9 G2 Ca सक्तानां ; K4 Dn1.n4 [अ]सक्तात्मा ; K6 B0 शक्तात्मा ; D5.7 युक्तानां ; G3 सर्वात्मा (for सक्तात्मा). Da3.a4 D3 शुभाशुभे प्रसक्तात्मा. — [d]) D5 स (for सु-).

10 [a]) K6 वीतराजो ; D4 °रागे (for °रागो). B8 (marg.) भयक्रोधः (for जित°). — [c]) B9 विषयैर् (for °ये). — [d]) K1.2 V1 लिप्यते (for युज्यते). B7 न स पापैः स मुच्यते.

11 [a]) K2 B9 मर्यादाया. K1.2 यथा (for धर्म-). K6 -सेतुं (for -सेतुर्). — [b]) K6 निर्वंधो ; Da3.a4 निरुद्धो ; Dn4 निर्बद्धो (for निबद्धो). K2.7 D4.5.7.9 T G1.3.6 नाव- ; B7 lacuna (for नैव). ❀ Cp : मर्यादायां निबद्धो वर्धत एव ॥ Cv : मर्यादायां रक्षितायाम् । ❀ — 11[cd] is damaged in B7. — [c]) K6 पुष्टास्रोत ; K7 B0 पुष्टश्रोत ; B9 पुष्टः श्रोत ; Da4 पुष्टः स्रोत ; D4.9 पुष्टं श्रोत ; D5.7 पुष्टं स्रोत ; G1 ब्रह्मस्रोत ; G6 पिष्टस्रोत (for पुष्ट°). K6 V1 B0.6.8.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3 T G1-3.6 इवासक्तः ; K7 D4.8.9 इवायातः ; D5.7 इवाजातः ; Cv (gloss : पुष्टः) इवायत्तः (as in

आदत्ते राजशार्दूल तथा योगः प्रवर्तते ॥ १२
यथा तिलानामिह पुष्पसंश्रया-
त्पृथक्पृथग्याति गुणोऽतिसौम्यताम् ।
तथा नराणां भुवि भावितात्मनां
यथाश्रयं सत्त्वगुणः प्रवर्तते ॥ १३
जहाति दारानिहते न संपदः
सदश्वयानं विविधाश्च याः क्रियाः ।
त्रिविष्टपे जातमतिर्यदा नर-
स्तदास्य बुद्धिर्विषयेषु भिद्यते ॥ १४
प्रसक्तबुद्धिर्विषयेषु यो नरो
यो बुध्यते ह्यात्महितं कदाचन ।
स सर्वभावानुगतेन चेतसा
नृपामिषेणेव झषो विकृष्यते ॥ १५
संघातवान्मर्त्यलोकः परस्परमपाश्रितः ।
कदलीगर्भनिःसारो नौरिवाप्सु निमज्जति ॥ १६
न धर्मकालः पुरुषस्य निश्चितो C.12.10959 B.12.293[8].17 K.12.304.17

---

text). — d) K1.2.7 B8.9 Da3 D4.9 M1.5-7 स्फीती-; Da4 G2 स्फितिर्; T G1.3.6 स्थिरी- (for स्फीतो).

12 a) M7 यदा (for यथा). K1 मानुगते (for °गतं). — b) K6 मणिं; D2 G1 मुनिः (for मणिः). K7 Da4 D8 D4.9 G2.6 शुद्ध-; D5.7 शुद्धं (for शुद्धः). T1 G1 समाधिगः (for °धिना). ❀ Cn: समाधिना, नियमेन दृष्टान्ते । दार्ष्टान्तिके तु समाधिना, ध्यानेन ॥ Cp: समाधिना विरजीकरणेन । ❀ — c) K8 -सार्दूल (for -शार्दूल). — d) K6 D5 यथा (for तथा).

13 G2 om. (hapl.) 13. — a) T1 G1.3.6 [अ]नि-लानाम् (for तिला°). K1.2 V1 इव (for इह). Bom. ed. पुण्य- (for पुष्प-). Dn4 D5.7 T1 -संश्रयः; M7 -संचयात् (for -संश्र°). — b) D5.7 यथा (for पृथग्). M1.7 भाति (for याति). K6.7 V1 Bo.8.9 Da3 a4 D8 D4.9 T G3 M1.5-7 गुणोपि; D5.7 गुणैश्च; G1 गुणोप- (for गुणोऽति-). K6 D2 सौम्यता; K7 शाम्यतां; Ds1 D4.9 T2 G3 Cs (gloss: पुष्पगन्धसमत्वम्) Cv (gloss: एकप्रकारताम्) साम्यतां; Ds2 साम्यं (for -सौम्यताम्). ❀ Cn: सौम्यतां, रम्यताम् । ❀ — c) V1 Bo.7.8 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2-4.8 G6 तु वि- (for भुवि). — d) B6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 सर्व-; D5.7 सत्य- (for सत्त्व-). ❀ Cn: यथाश्रयं, पुनः पुनर्वासनाभ्यासाद्बहुलं, तदभावेऽल्पः । ❀

14 Ds2 reads 14ab on marg. — a) Da4 द्वाराश्; G2 राजन् (for दारान्). K6 Bo.6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 च जहाति; K7 D4.9 विजहाति; V1 B8 (orig.) इह याश्च; D5.7 इहतेपि; T G1.3.6 विविधां (T2 G1 °धा)श्च; G2 M1.5-7 विहितेन (for इहते न). D5.7 संपदां; G2 M1.5-7 °दा (for °दः). — b) K1 सदोश्व-; K2 B8 D4.9 T2 G1 M7 सदश्च; K4 B1 Dn1.n4 D3 पदं च; Bo.6.9 Da3.a4 Ds1 D2.8 सदा च; Ds2 सतश्च (for सदश्व-). Bo.6.7.9 Da3.a4 D8 D2.8 दानं (for -यानं). K1.2.4 Bo.8.9 Dn1.n4 D8 D2.3.8 सत्-; Da3.a4 lacuna (for याः). K6 सदावदानं विविधाश्च सत्क्रियाः. — c) K1 V1 B6-9 त्रिपिष्टपे; G1 M6 त्रिविष्टपो (M6 °पौ) (for °ष्टपे). K1.2 4 G1 यथा (for यदा). Dn4 om. नर. — d) K1 T1 G1 तथा (for तदा). T1 G1 सर्पिर् (for बुद्धिर्). K1 G2 बध्यते; Da4 विद्यते (for भि°). K2.4 तदास्य बुद्धिर्विषयेभिपद्यते. ❀ Cn: भिद्यते, शब्दादिभ्यो व्यावृत्ता भवति । ❀

15 T1 om. 15–16. V1 reads 15ab on marg. — a) K4 प्रमुक्त-; D8 प्रसन्न- (for प्रसक्त-). — b) T2 G1-3.6 M1.5-7 विंदते (for बुध्यते). G1 ह्यात्मपदं; G2 °पदा (for °हितं). K6 कदा च नः; Da4 Dn4 कथंचन (for कदाचन). — c) K1.2.4 पूर्व- (for सर्व-). — d) K2 नृपामिषेनेव; D5.7 यथामिषेणैव; T2 नृपामिषेणैव (for नृपामिषेणेव). K1.2.4 झषोवकृष्यते; G2 सदोपकृ° (for झषो वि°).

16 T1 om. 16 (cf. v. l. 15). — a) Bo संहातवान्; Dn1.n4 D8 T2 G6 Cn संघातवन् (for °वान्). G1 संघातयन्मर्त्यलोकं. ❀ Cn: संघातवत्, देहेन्द्रियादिसमुदायवत् ॥ Cs: काष्ठादिसमूहवत् ॥ Cv: पुत्रमित्रादिसमूहवान् । ❀ — b) K7 Ds2 D4.9 M5 उपाश्रितः; Da3.a4 अथा°; D5.7 उपाकृ(D7 °वृ)तः (for अपाश्रितः). K2 परस्परसमाश्रितः. ❀ Cn: अपाश्रितः, उपकारकः । ❀ — c) T2 G2 M7 कदळी- (for °ली-). K1 -गर्त- (for -गर्भ-). G2 -निःसारे (for °रो). — d) K1.2 गौरिव; T2 नारीव (for नौरिव). K2 निमज्जते; V1 स मज्जति.

17 a) T1 G1.3 कर्म- (for धर्म-). K2.4 Ds2 -कामः (for -कालः). D7 पुरुषश्च (for °स्य). D4 निश्चिता; G2 °ते (for °तो). — b) K1.2.4 चाप-; Ds2 वापि (for चापि). Bo प्रतीक्ष्यते. — c) K6 V1 Bo.6.7.8

C. 12. 10959
B. 12. 291(8). 17
K. 12. 304. 17

न चापि मृत्युः पुरुषं प्रतीक्षते ।
क्रिया हि धर्मस्य सदैव शोभना
यदा नरो मृत्युमुखेऽभिवर्तते ॥ १७
यथान्धः स्वगृहे युक्तो ह्यभ्यासादेव गच्छति ।
तथा युक्तेन मनसा प्राज्ञो गच्छति तां गतिम् ॥ १८
मरणं जन्मनि प्रोक्तं जन्म वै मरणाश्रितम् ।
अविद्वान्मोक्षधर्मेषु बद्धो भ्रमति चक्रवत् ॥ १९
यथा मृणालोऽनुगतमाशु मुञ्चति कर्दमम् ।
तथात्मा पुरुषस्येह मनसा परिमुच्यते ।
मनः प्रणयतेऽऽत्मानं स एनमभियुञ्जति ॥ २०
परार्थे वर्तमानस्तु स्वकार्यं योऽभिमन्यते ।
इन्द्रियार्थेषु सक्तः सन्स्वकार्यात्परिहीयते ॥ २१
अधस्तिर्यग्गतिं चैव स्वर्गे चैव परां गतिम् ।
प्राप्नोति स्वकृतैरात्मा प्राज्ञस्येहेतरस्य च ॥ २२

(marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 सदा; T1 G1. 3 यदा (for क्रिया). V1 [ए]व (for हि). K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T1 G1. 3 क्रियैव; G2 क्रिया हि (for सदैव). T2 G6 M1. 5–7 स(T2 G6 य)दा हि धर्मक्रिययैव शोभना (T2 G6 °नः). — d) K6 Ds सदा; V1 यथा; T G1. 3. 6 तदा (for यदा). K4 -मुखे नि-; K7 D4 -मुखेव; Dn4 -मुखेधि-; D5. 7 -मुखोभि-; D9 -मुखे वि-; T G1. 3. 6 -मुखाभि-; G2 -मुखेति- (for -मुखेऽभि-).

18 a) M1 यदांधः (for यथान्धः). K7 D4. 5. 7. 9 नित्यम् (for युक्तो). — b) K7 D4. 5. 7. 9 T2 अभ्यासाद्; G1 ह्यत्या° (for ह्यभ्या°). — c) Ds2 D2 यथा (for तथा). G1 महता (for मनसा). — d) D5. 7 धर्मतां (for तां गतिम्).

19 a) K2 T1 G3. 6 M7 प्रोतं (for प्रोक्तं). G2 मरणाज्यंमनिप्रोक्तं (sic). ❀ Cn: जन्मनि, जन्मनिमित्तम् । ❀ — b) K1. 2 जन्म वा मरणाश्रयं; G2 जन्म वै मरणं श्रितं. — c) D2 सुविद्वान् (for अ°). G1 -बंधेषु; G6 -धर्मे च (for -धर्मेषु). — d) G1 बंधो; G2 अंधो (for बद्धो). — After 19, K6 V1 Bo. 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn. p read 34^c–35^d for the first time, repeating the same in the proper place.

20 a) K2. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G1 Cn यथा मृणाला(K2 मृनाला-; T2 मृणाळा-; G1 मनाला)नुगतम्; G2 M1. 5–7 °ळोनुगतम्. ❀ Cn (reading मृणालानुगतम्): मृणालेति लुप्तविभक्तिकम् । ❀ — b) ❀ Cp: मुञ्चति, अतिचिक्कणत्वात् । ❀ — c) T1 तदा (for तथा). — d) M7 मनसः (for °सा). B8 प्रति- (for परि-). — e) K2. 4 पुनः (for मनः). K1 प्रणयेत; K6 B8 (marg.) D2 प्राणयते; T2 G1 M1. 5–7 प्रयतते (for प्रणयते). Da3. a4 स्थानं; D5. 7 त्रानं (sic) (for ऽऽत्मानं). ❀ Cn: प्रणयते, योगोन्मुखं करोति ॥ Cp: भृत्यबुद्धिद्वयेनोपतिष्ठते । ❀ — f) K2 V1 B6 (marg. as in text) Dn4 D5. 7 G2 स एवम्; Ds1 T G1. 3. 6 सदा तम् (for स एनम्). K2. 6. 7 V1 B8 (marg. as in text) D4. 9 Ca अनु-; Ds1 अधि- (for अभि-). B8 -मुंचति; Dn4 -प्रेक्षति; Ds -गच्छति; D5. 7 -मुंजति (sic) (for -युञ्जति). K1 स एवानुमयुंजति (sic). ❀ Ca (reading अनुयुञ्जति): पश्चात्प्रेरयति ॥ Cn: अभियुञ्जति, परस्यां काष्ठायां प्रविलापयति । ❀ — After 20, K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 ins.:

743* युक्तो यदा स भवति तदा तत्पश्यते परम् ।

[Dn4 सदा (for यदा). Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तं (for तत्). K6 पश्यतं (for °ते).]

21 a) K1. 2. 4 परार्थं (for °र्थे). D5 G3 वर्तमानं (for °मानस्). — b) Bo. 6. 7 Da4 D2. 3. 8 स्वं; G1 स्वे (for स्व-). D5. 7 -कार्यें (for -कार्यं). Dn4 D8 (marg. as in text) न (for यो). T1 G6 [ऽ]तिमन्यते; T2 G2 M1. 5–7 [ऽ]तिवर्तते; G1 निवर्तते (for ऽभिमन्यते). G3 स्वकार्याद्यो निवर्तते. — K2. 4 om. (hapl.) 21^{cd}. — c) T2 G3. 6 परकार्येषु (for इन्द्रियार्थेषु). K1 B6. 9 G2 M7 सक्तः स; K6 Da3. a4 [अ]सक्तः स; V1 B7 Dn4 D8 संयुक्तः; Bo संशक्तः; B8 Dn1 Ds D2. 3 संसक्तः; D5. 7 युक्तः स; G1 सक्ता सन् (for सक्तः सन्). — d) Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -मुच्यते (for -हीयते).

22 a) V1 T1 G6 अथ; D5 आद्यस्; D7 आद्यास्; G1. 3 अथस् (sic) (for अधस्). K2 नतं; Ds T1 G6 गतिश्च; D5. 7 गतश्च; G2 गतं (for गतिं). — c) K1. 4. 6 V1 Bo. 6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G3. 6 सु- (for स्व-). K7 D4. 5. 7. 9 प्राप्नोति सु(D4. 9 स्व)कृतेनात्मा; G1 °ति सुकृतारामा. — d) K1. 2 परस्य (for प्राज्ञस्य). T2 G1. 6 [इ]व (for [इ]ह).

23 a) K4. 6 Ds1 T2 मृण्मये (for मृन्मये). Da4

मृन्मये भाजने पक्के यथा वै न्यस्यते द्रवः ।
तथा शरीरं तपसा तप्तं विषयमश्नुते ॥ २३
विषयानश्नुते यस्तु न स भोक्ष्यत्यसंशयम् ।
यस्तु भोगांस्त्यजेदात्मा स वै भोक्तुं व्यवस्यति ॥ २४
नीहारेण हि संवीतः शिश्नोदरपरायणः ।
जात्यन्ध इव पन्थानमावृतात्मा न बुध्यते ॥ २५
वणिग्यथा समुद्राद्वै यथार्थं लभते धनम् ।
तथा मर्त्यार्णवे जन्तोः कर्मविज्ञानतो गतिः ॥ २६
अहोरात्रमये लोके जरारूपेण संचरन् ।
मृत्युर्ग्रसति भूतानि पवनं पन्नगो यथा ॥ २७
स्वयं कृतानि कर्माणि जातो जन्तुः प्रपद्यते ।
नाकृतं लभते कश्चित्किंचिदत्र प्रियाप्रियम् ॥ २८
शयानं यान्तमासीनं प्रवृत्तं विषयेषु च ।
शुभाशुभानि कर्माणि प्रपद्यन्ते नरं सदा ॥ २९
न ह्यन्यत्तीरमासाद्य पुनस्तर्तुं व्यवस्यति ।
दुर्लभो दृश्यते ह्यस्य विनिपातो महार्णवे ॥ ३० C. 12. 10975 B. 12. 299. 8) 32 K 12. 304 32

पक्के; T1 G1 वह्नौ (for पक्के). — b) K6 B6.7 Da3.a4 वि- (for वै). K7 दृश्यते; Bo. 8. 9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Cn न श्यति; B6 D4. 9 G2 M5. 6 नश्यते; T1 G1. 3 शुष्यते; M1. 7 पश्यते (for न्यस्यते). K7 D4. 9 G1 द्रवं (for द्रवः). ❀ Cn: न श्यति, न क्षीयते न क्षरति इत्यर्थः । श्यतीति शो तनूकरणे इत्यस्य रूपम् । ❀ — d) K6 B9 Da3.a4 D5.7 तत्तद्; Dn4 सर्वं (for तप्तं). ❀ Cv: अतप्तं चेद्विषयमश्नुते, तप्तं चेद्विषयद्रवं मुञ्चतीति दृष्टान्तानुसारी दार्ष्टान्तो द्रष्टव्यः । ❀ ❀ Cn: विषयम्, ब्रह्मलोकम् ॥ Cs: स्वर्गाख्यमपवर्गाख्यं वा सुखम् । ❀

24 a) G6 यत्तु (for यस्तु). ❀ Cn: अश्नुते, आलोक इव व्याप्नोति, प्रकाशयति, साक्षी । ❀ — b) Da3. a4 सं- (for स). K6 भोक्षति; D7 G3 मोक्ष्यति (for भो°). G2. 6 असंशयः. ❀ Cv: न भोक्ष्यति, परत्र भोगान्न भोक्ष्यति । ❀ — c) K1. 2. 7 V1 B6 (marg. as in text) Da3 D4 5. 7. 9 यस्य (for यस्तु). D5. 7 भोगं; T1 G1. 3 भोग्यं (for भोगांस्). — d) Ds1 सर्वे; G2 तस्य (for स वै). V1 भोगं (for भोक्तुं). Cnp विनश्यति (for व्यवस्यति). ❀ Cn: विनश्यतीति पाठे, भोगार्थं जन्मान्तरलाभायैव म्रियते । ❀

25 a) Da3. a4 [अ]द्रि; T G1. 3. 6 M1. 5–7 [इ]व; G2 [अ]भि- (for हि). ❀ Ca: नीहारेण, अत्यन्तहारिणा मोहेन । ❀ — b) Ds1 शिश्नोदय- (for °दर-). — c) G1 जात्यंत (for जात्यन्ध). K1 पंथानाम्. — d) K7 D4. 9 अंतरात्मा; D5. 7 संवृतात्मा (for आवृ°).

26 a) D5 om. (hapl.) from यथा up to कर्षति (in 31d). B8 D7 समुद्रे (for °द्राद्). ❀ Cs: समुद्रात्, समुद्रं प्राप्य । ल्यब्लोपे पञ्चमी । ❀ — b) K2 यथार्थे; Cn (gloss: मूलधनानुसारेण) Cs (gloss: स्वमूलधनमनतिक्रम्य) यथार्थं (as in text). B8 (marg.) फलं (for धनम्). — c) Da3. a4 यथा (for तथा). T G1–3. 6 M1. 5–7 मर्त्यार्णवाज् (for °र्णवे). K2 lacuna; T G1. 3. 6 जंतुः (for जन्तोः). — d) D7 -विज्ञानको (for °नतो). K7 D4. 7. 9 T G1. 3. 6 गतिं (for गतिः). ❀ Ca: कर्मविज्ञानतः, कर्मविज्ञानाभ्यां मिलिताभ्याम् । न तु अकर्मणा अशुद्धसत्त्वेन ज्ञानमपीति भावः । ❀

27 D5 om. 27 (cf. v. l. 26). — a) K7 V1 Bo. 6. 8 Da3. a4 Ds1 D2–4. 7. 9 -रात्रमयो; Ds2 -रात्रमयं (for °मये). — b) K4. 6 V1 Bo. 6. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D3. 8 संसरन् (for संच°). — c) K2 वसति (for ग्रसति). — d) Ds2 प्लवनं; T G1. 3. 6 प्लवंगं (for पवनं).

28 D5 om. 28 (cf. v. l. 26). — b) K6 प्रपद्यंते नरः सदा. — c) K4. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. a4 Ds2 D2. 3. 8 G3 M1. 5–7 नाकृत्वा; K6 नाकृतिं; Ds1 न कृत्वा (for नाकृतं). K2. 6 D4. 7. 9 किंचित्; G2 केचित् (for कश्चित्). — d) K7 कश्चिद्; Bo कंचिद्; D4. 7. 9 क° (for किं°). Dn1. n4 D3 अस्ति (for अत्र). K7 प्रियाप्रिये; B8 (marg.) क्रियाफलं.

29 K6 D5 om. 29 (for D5, cf. v. l. 26). — a) K2 शयनं (for शयानं). K1 शांतम्; K4 यातिम्; K7 यातम् (for यान्तम्). D7 संधानं पावमानं च. — b) G1 प्रवृत्त- (for °त्तं). — c) T G1. 3. 6 यथा (T2 °दा) कृतानि कर्माणि. — d) G1 रसं (for नरं).

30 V1 D5 om. 30 (for D5, cf. v. l. 26). Bo om. (hapl.) 30-32. — a) K1 न ह्यंतत्; D7 न ह्ययं; G2 स ह्यन्यत् (for न ह्य°). ❀ Cs: वेदान्तसांख्ययोगेभ्योऽन्यत्तीरम् । ❀ — b) Dn4 व्यवस्य च (for °स्यति). ❀ Cs: न व्यवस्यति, नार्हति । ❀ — c) K6 D4. 9 T G1. 3. 6 दुर्बलो; Cs दुर्लभो (as in text). G1. 6 ह्यत्र; M6 यस्य (for ह्यस्य). K7 दुर्बलो ह्यस्य दृश्यते.

31 Bo D5 om. 31 (cf. v. l. 30, 26). — a) T2

C. 12.10975
B. 12.289[e].33
K. 12.304.33

यथा भारावसक्ता हि नौर्महाम्भसि तन्तुना ।
तथा मनोऽभियोगाद्वै शरीरं प्रतिकर्षति ॥ ३१
यथा समुद्रमभितः संस्यूताः सरितोऽपराः ।
तथाद्या प्रकृतिर्योगादभिसंस्यूयते सदा ॥ ३२
स्नेहपाशैर्बहुविधैरासक्तमनसो नराः ।
प्रकृतिस्था विषीदन्ति जले सैकतवेश्मवत् ॥ ३३
शरीरगृहसंस्थस्य शौचतीर्थस्य देहिनः ।
बुद्धिमार्गप्रयातस्य सुखं त्विह परत्र च ॥ ३४
विस्तराः क्लेशसंयुक्ताः संक्षेपास्तु सुखावहाः ।
परार्थं विस्तराः सर्वे त्यागमात्महितं विदुः ॥ ३५

यदा (for यथा). K6 B8 Dn1.n4 Ds D2–4.8.9 Cs भारा(B8 Dn1 °वा)वसन्ना; B6.7.8 (marg.) भावावसक्ता; D7 वातावसिक्ता; G1.6 M1 भारावसिक्ता; Cp भारावसक्ता (as in text). G3 यथा भारावसक्तानि. — [b]) D7 गच्छति (for तन्तुना). — [c]) K7 यथा; D4 ततो (for तथा). K2 मनोति-; D4 मनोनि-; D7 मानाभि- (for मनोऽभि-). K1.2 वा (for वै). ❀ Cv: मनः अभियोगात्, स्नेहात् । ❀ — [d]) Dn4 G1 शरीरे (G1 °री) (for °रं). K6 B8 (marg. as in text) परिकर्षति; B6 (marg. as in text) Dn1 Ds D2.3.8 Cn प्रचिकीर्षति; B7.9 विप्रकर्षति; Da3 Dn4 D7 प्र(D7 प्रा)विकर्षति; T G3.6 प्रतिकृष्यते; G1 विप्रकृष्यते (for प्रतिकर्षति). ❀ Cn (reading प्रचिकीर्षति): अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् । कारयितुमिच्छतीत्यर्थः । ❀

32 Bo om. 32 (cf. v. l. 30). — [a]) K1 यदा; K2.6 तथा (for यथा). T1 आभिप्सुर् (for अभितः). — [b]) K1.2 सुस्यूताः; K4 ससूताः; K6, Dn4 D2.3 Cn सं(Dn4 स)श्रिताः; K7 Ds2 D9 T2 G1.2 संसृताः; V1 B6–9 Dn1 D3 संस्मृताः; Ds1 संवृताः; D4 संमृताः; T1 असूताः; G3 संसूताः; G6 संस्नुताः; Cp (gloss: संतन्यमानाः) संस्यूताः (as in text). Da4 परितो (for स°). G2 पराः; M7 [ऽ]वराः (for ऽपराः). — [c]) K1.2 V1 Ds1 D5.7 T G3 Cs.v तथान्या; K6 Dn4 तथा या; K7 तथा*; B6.8 (both marg.) तथास्य; D4.9 G1.6 तथात्मा; M1.6.7 तथा स्यात्; M5 तथाद्य (for °द्या). K2 G1.6 प्रकृतेर्; D4.5.7.9 °तीर् (for °तिर्). — [d]) K2 अपि; Dn4 M1 अति- (for अभि-). K2 G2 M1.5–7 Ca (gloss: जनयति) -संसूयते; K6 -संस्तू°; K7 D4.9 -संश्र°; Dn1 -संश्री°; Dn4 D3 -संस्पृहते; Ds1 Cs -संबध्यते; Ds2 -संपद्यते; D2.8 Cn (gloss: मनसेति शेषः) -संश्रियते; D7 -संश्रू°; T1 G3 -संसिध्यते; T2 -संसिय्यते (sic); G1 -संसिच्यते; G6 -संसेव्यते; Cp (gloss: संतन्यमाना कार्याकारेण परिणमते) -संस्यूयते (as in text). D7 परा; T2 तदा (for सदा).

33 [a]) G1 स्नेहपातैर् (for °पाशैर्). — [b]) K2 आसंत-; B7 D5 असक्त-; Dn4 आसक्तैर् (for °क्त-). — [c]) G1 (before corr. as in text) कृतप्रस्था; Cn (gloss: अज्ञानवशाः) प्रकृतिस्था (as in text). K7 D4.5.7.9 T1 G1–3.6 M1.5–7 [अ]वसीदंति; Dn4 विशी°; Ds1 [अ]वषीदंति (for विषी°). — [d]) K2.7 D4.9 जलैः (for जले). B7 Dn4 शैकत- (for सै°). K1.2 -सेतुवत्; Da3.a4 -रश्मि° (for -वेश्म°).

34 [a]) Ds1 D4 T G3.6 -ग्रह- (for -गृह-). K4.7 V1 B6 (marg.).7 Dn1.n4 Ds D2–5.7–9 G1.2 M1.5–7 -संज्ञस्य; G3 -संस्थास्य (for संस्थस्य). — [b]) ❀ Cn: शौचमान्तरं भावशुद्धिः, बाह्यं तु प्रसिद्धम् । ❀ — K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 Cn.p read 34[c]–35[d] for the first time after 19. — [c]) G1 बुद्धिर्; Cn (gloss: आत्मज्ञानं देवताद्युपासनं वा) बुद्धि- (as in text). K6 (first time) Bo.8 (both second time).9 (first time) Da3.a4 (both both times) D3 (first time) -मार्गं; K7 -मार्गे (for -मार्ग-). K1.2 -प्रवृत्तस्य (for -प्रयातस्य). D5.7 बुद्धिमार्गानुजातस्य. — G3 om. 34[d]–36[c]. — [d]) B8 (second time) सुखं चेह; T1 सुखित्वे च (for सुखं त्विह). M5 परत्र ह. K1.2 परत्रेह च (K2 ह) वै सुखं.

35 For the repetition in K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 Cn p, cf. v. l. 34. G3 om. 35 (cf. v. l. 34). — [a]) K1 Dn1 (both times) D5 T G2.6 M1.5–7 विस्ताराः (for विस्तराः). ❀ Cn: विस्तराः, वैतानिकान्यग्निहोत्रादीनि । ❀ — [b]) K2 संक्षेपस; D5.7 संक्षिपास् (for संक्षे°). K1.2 सुखावहः. ❀ Cn: संक्षेपाः, त्यागादयः ॥ Cp: संक्षेपाः, निर्वाहमात्रप्रयोजकपरिग्रहाः ॥ Cs संक्षेपाः, कर्मत्यागः । ❀ — [c]) B8 (marg. as in text).9 (both second time) D5.7 T2 G1.6 परार्थां; Da4 (first time) D9 °र्थं-; Ds1 (second time) °र्थे; Cp (first time) सर्वार्थं (for परार्थं). — [d]) Bo.9 Ds1 (all second time) योगम् (for त्यागम्). K1.2 आत्मसुखं. G1 ता गतात्महितं विदुः (sic).

36 G3 om. 36[abc] (cf. v. l. 34). — [a]) D5.7 संकल्पतो (D7 °नो); D8 °जां (for °जो). — [b]) K1.2 कारणात्मकः; Da3.a4 °त्मिकाः; Ds D2.8 Cs (gloss: पितृसंबन्धवर्जिताः) क(D2.8 श)रजात्मकाः; Ca.p

संकल्पजो मित्रवर्गो ज्ञातयः कारणात्मकाः ।
भार्या दासाश्च पुत्राश्च स्वमर्थमनुयुञ्जते ॥ ३६
न माता न पिता किंचित्कस्यचित्प्रतिपद्यते ।
दानपथ्योदनो जन्तुः स्वकर्मफलमश्नुते ॥ ३७
माता पुत्रः पिता भ्राता भार्या मित्रजनस्तथा ।
अष्टापदपदस्थाने त्वक्षमुद्रेव न्यस्यते ॥ ३८
सर्वाणि कर्माणि पुरा कृतानि
शुभाशुभान्यात्मनो यान्ति जन्तोः ।
उपस्थितं कर्मफलं विदित्वा
बुद्धिं तथा चोदयतेऽन्तरात्मा ॥ ३९
व्यवसायं समाश्रित्य सहायान्योऽधिगच्छति ।
न तस्य कश्चिदारम्भः कदाचिदवसीदति ॥ ४०
अद्वैधमनसं युक्तं शूरं धीरं विपश्चितम् ।
न श्रीः संत्यजते नित्यमादित्यमिव रश्मयः ॥ ४१ C. 12. 10986 B. 12. 298[e] 43 K. 12. 304. 43

(gloss: जन्मोपाधिजनितबन्धुभावाः) कारणात्मकाः (as in text). — c) K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 पुत्रश्च; K7 D4. 5. 7. 9 M1. 5–7 दासश्च (for दासाश्च). K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 दासश्च; D4. 5. 7. 9 M1. 5–7 पुत्रश्च (for पुत्राश्च). — d) K6 B9 Da3 T1 G1. 3 M1 समर्थम्; K7 D4. 9 T2 स्वधर्मम् (for स्वमर्थम्). K4 अनुयुंज्यते; K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G3 Cn उपभुं- (B7. 8 [marg.]. 9 Da3. a4 °युं)जते; M1. 5–7 अनुपज्यते (for °युञ्जते). D5. 7 अकार्यमनुयुज्यते.

37 G1 om. (hapl.) 37–38. — c) Cn. p as in text. K1. 2. 4 दानपथ्याशनो जंतुः; B6. 8 Da3. a4 Dn1 D2. 8 Ca दानपथ्यौदनो जंतुः (B6 [marg. as in text] यस्तु); B9 Ds1 D4 G2 M1. 5–7 °थ्यदनो (Ds1 °ने) जंतुः; D5. 7 °मात्रादनो जंतुः; T G3. 6 °पथ्यशनो जंतुः.

38 G1 om. 38 (cf. v. l. 37). — a) K6 Da3. a4 Dn4 Ds1 पुत्र- (for पुत्रः). — b) K1. 2. 4 बंधु- (for मित्र-). K7 D4. 9 -जनास् (for -जनस्). — c) K1 अष्टादप- (for °पद-). M1. 5–7 -स्थानेषु. — G2 om. 38d. — d) B6 Dn1. n4 D2. 3. 8 दक्ष-; Ds1 अक्ष-; D5. 7 स्वक्ष-; T1 लाक्षा- (for त्वक्ष-). K2 -मुद्रैव; K6 -सूत्रेव; Dn4 D3. 8 -सूत्रेन (D8 °ण) (for -मुद्रेव). K4 नक्ष्यते; K6 Da3. a4 लक्षते; K7 D4. 5. 7. 9 T G3. 6 दृश्यते; V1 B0. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 लक्ष्यते (for न्यस्यते). Cnp दक्षसूत्रेण लक्ष्यते. ❀ Ca: अष्टापदः सारिफलस्तस्य पदस्थाने षड्वा पञ्चकात्रिके स्वक्षत्रिके स्वक्षसूत्रेव चिह्नभूता रेखा ॥ Cn: अष्टापदपदं सुवर्णकार्षापणस्तस्य स्थाने, हे दक्ष (v. l. in Cn for त्वक्ष-), यथा मुद्रा रेखाविशेषास्तद्वत् । स्वर्णवत्स्वादृष्टमेव स्वाभ्युदयहेतुः, रेखावद्बान्धवादयो नाममात्रम् । खर्परे रेखैव निर्दैवे मात्रादयो निष्फला इत्यर्थः । दक्ष सूत्रेण लक्ष्यते इति पाठे, सूत्रेण सूचकेन मुद्रयेति यावत् । यथा मुद्रया कार्षापणविशेषो लक्ष्यते, एवं मात्रादिना जातिविशेषः इत्यर्थः ॥ Cp: अष्टापदं सारिफलं, तस्य पदस्थाने चिह्नस्थाने अङ्कमुद्रेव चिह्नरेखेव मात्रादयो लक्ष्यन्ते । न तु हिताय केऽपि समर्था इति भावः ॥ Cs: अष्टापदः शरभः, तस्य पदस्थाने, पदन्यासे । अक्षमुद्रेव, द्यूतसाधनविधानकाष्ठवत्, भ्रान्त्या गण्यत इत्यर्थः ॥ Cv: अष्टापदपदस्थाने, सुवर्णाश्रयग्रन्थिस्थाने । ❀

39 a) V1 T1 (also as in text) कार्याणि (for कर्माणि). K1. 2. 4 D5 7. 9 T G1. 3. 6 पुरस्कृतानि (for पुरा कृतानि). — b) D5 om. शुभा. K6 M1. 5. 6 आत्मना (for °नो). K1 यानि; K2. 7 T2 G3 याति; D5 [ऽ]पीति (for यान्ति). T1 जंतुं; G3 जंतुः (for जन्तोः). D7 शुभानि सर्वाण्यात्मनोप्रीतिजंतोः (sic). — c) K2 तपस्थितं; Da4 उपस्तितं; Ds1 °स्थिनं (for °स्थितं). — d) Da3 बुद्धिस् (for बुद्धिं). K1. 2 यथा; K7 D4. 9 T G1–3. 6 तदा (for तथा). K6 Cp (gloss: जनयति) वेदयते; D5 नोदयते; D7 चोदयंते (for °यते). T1 रतात्मा (for ऽन्तरात्मा). Da4 बुद्धिस्थिता वेदयते नरात्मा.

40 a) T2 G3 व्यवसायान्; Cn (gloss: उद्योगः) °सायं (as in text). — b) K2 साहायान्; T2 सहायं (for °यान्). Ds1 योति-; T1 नोधि- (for योऽधि-). D5. 7 सहायानुपपृच्छति; G2 स भावोन्योधिग°. — c) Ds2 T1 G3 कस्य (for तस्य). D9 om. (hapl) from दारम्भः up to विपश्चि (in 41b). D5. 7 G2 आरंभं.

41 D9 om. up to विपश्चि (cf. v. l. 40). — a) K7 D4 G3 M1. 5–7 Cp अद्वैत-; D5 आद्वैध; T1 अद्वैर- (for अद्वैध). G3 -मनसा (for °सं). M1. 7 युक्तः (for युक्तं). — b) K6 सूरं; Da3 शूरे (for शूरं). B0 D5. 7 वीरं (for धीरं). — c) K2. 6 श्री. K1 Da3 संत्यज्यते; T2 °जिते (for °जते). G1 नीतम् (for नित्यम्). D5. 7 न च श्रीः संत्यजेन्नित्यं.

42 a) D8 आस्तिका-; G2 आस्थिक्य- (for आस्तिक्य-). G2 -व्यवसायाद्याम् (for °याभ्याम्). — b) Ds2

C. 12. 10987
B. 12. 299[8]. 44
K. 12. 304. 44

आस्तिक्यव्यवसायाभ्यामुपायाद्विस्मयाद्धिया ।
यमारभत्यनिन्द्यात्मा न सोऽर्थः परिसीदति ॥ ४२
सर्वः स्वानि शुभाशुभानि नियतं कर्माणि जन्तुः स्वयं
गर्भात्संप्रतिपद्यते तदुभयं यत्तेन पूर्वं कृतम् ।
मृत्युश्चापरिहारवान्समगतिः कालेन विच्छेदिता
दारोश्चूर्णमिवाश्मसारविहितं कर्मान्तिकं प्रापयेत् ॥ ४३
स्वरूपतामात्मकृतं च विस्तरं
कुलान्वयं द्रव्यसमृद्धिसंचयम् ।
नरो हि सर्वो लभते यथाकृतं
शुभाशुभेनात्मकृतेन कर्मणा ॥ ४४
भीष्म उवाच ।
इत्युक्तो जनको राजन्यथातथ्यं मनीषिणा ।
श्रुत्वा धर्मविदां श्रेष्ठः परां मुदमवाप ह ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्ताशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८७ ॥

धियः; D5 धितः; D7 द्विजः (for धिया). T G1–3.6 M1.5–7 उपायान्वि(G2 °यांति)तया धिया. ❀ Cn: विस्मयात्, स्मयो गर्वः, तदभावात् । ❀ — c) B6 T G1.3.6 समारभति (for यमा°). K1 2.4 नित्यात्मा; Da3.a4 T G3.6 आनिंदात्मा (for °द्यात्मा). K7 Dn1.n4 Ds D2–5.7–9 समारभे(K7 D4.9 °रंभे-; D5.7 °रभ्ये)-दनिंद्यात्मा. — d) D5.7 न सोथ; T G6 न सोर्थे (for न सोऽर्थः). V1 B9 परिषीदति (for °सीदति).

43 a) K2 सर्वाः स्वानि; B7 Ds1 सर्वस्वानि; D5.7 सर्वस्थानि (for सर्वः स्वानि). V1 G1.6 नियतः; G2 सततं (for नियतं). K6 जंतुस्वजं (sic); Dn4 तंतुः स्वयं. — b) T G1.3.6 गर्भस्थः (T1 °स्थं) (for गर्भात्सं-). K1.2.6 B0.6 (marg. as in text).7.8 (marg. as in text).9 Dn4 Ds D5.7 G6 M5 (*inf. lin.*) यत्नेन (for यत्तेन). — c) M1.7 चापरिभारवान् (for °हारवान्). K1.2.4 सगतिकः; Da3.a4 समगतिं; Cp सममतिः; Cn (gloss: समा गतिर्यस्य सः, वायुः) समगतिः (as in text). K1.4 कालो न (for कालेन). K6.7 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–5.7–9 T G1.3.6 Cn (gloss: जीवसनाशकेन) विच्छेदिना (G1 °तो) (for °दिता). — d) K1.4 G3.6 दारोचूर्णम्; Da4 °श्वर्णम्; Ds1 D4 G2 दाराश्चूर्णम् (G2 °र्णं); T2 दारोच्छूर्णम्; G1 दारोः पूर्णम्; M5 (*inf. lin.*) दारुशूनर्णम् (for दारोश्चूर्णम्). D4 इयाश्मसार- (sic); G1 इव ससार; G2 -समानसार-; G6 इवात्मसार- (for °श्मसार-). D5 -निहतं; D7 -नियतं (for -विहितं). K2 कर्मांतियत्; G1 कर्मंतिकं; M7 कर्मातिगं; Cn (gloss: दिष्टान्तं विनाशाख्यं) °न्तिकं (as in text). B7.9 पातयेत् (for प्राप°). ❀ Ca: यथा दारोरश्मसारेण लोहमयेन क्रकचेन पाटने कर्मान्तिकं कर्माध्यक्षं प्रति काष्ठचूर्णं याति, एवं कर्मणा विहितो मृत्युः काले प्राप्ते कर्मकारिणं यात्येव ॥ Cn: दारोः काष्ठस्य चूर्णं अश्मसारविहितक्रकचकृतं, समा शीतोष्णसाम्यवती गतिर्यस्य स समगतिर्वायुः दारुचूर्णमिव मृत्युर्नरं कालेनान्तं प्रापयेदित्यर्थः ॥ Cp: अश्मसारात्रिहितं क्रकचविदारणजनितं दारोः काष्ठस्य चूर्णं यथाध्यक्षं प्रति वायुर्नयति एवं मृत्युरपि ॥ Cs: अश्मसारविहितं, लोहयन्त्रकृतं, कर्मान्तिकं कर्मकारं प्रति तत्संमुखं यथा गच्छति तद्वत् ॥ Cv: अश्मसारेण अयसा, विहितं जलूकाकारेण द्विमुखतया कृतं, दारौ फलकद्वये, [उ]च्छूनं निबद्धं यन्त्रमिव । ❀

44 a) K7 B8 D4.9 T1 M1.5.6 सुरूपताम्; G1 सरू° (for स्वरू°). G1 आमिकृतं; G2 आत्मा° (for आत्म°). K1 विस्तारं; Cn (gloss: पुत्रसंतत्यादिपौष्कल्यम्) विस्तरं (as in text). — b) K1 कुलान्वयी; K6 B6.8.9 Da4 °न्वितं; G3 °न्वय- (for °न्वयं). K1.2.4 धर्म-; G1.6 सर्व- (for द्रव्य-). T1 G1.3 -समृद्ध- (for -समृद्धि-). — c) D4 नरा; G2 नरे (for नरो). K2 om. हि. K6.7 B6 (marg. as in text).7.9 Da3.a4 D6.7 सर्वं; G1 सर्वे (for सर्वो). Da3 यथाकृता (for °कृतं). — d) Da4 शुभाश्वभेन (for °शुभेन). D4 शात्मकृतेव (for °कृतेन).

45 K1.2.7 D4.9 M1.5–7 om. the ref. — a) V1 इत्युक्तं; D4 °क्ता (for °क्तो). K6.7 D4.5.7.9 राजा (for राजन्). — b) K4.7 V1 B6.8 Da3.a4 Dn1 Ds1.s2 (before corr. as in text) D2–5.7–9 T1 G1.6 M6.7 याथातथ्यं (for यथा°). B8 (marg. as in text) M1.5–7 महर्षिणा; D4.5.9 मनीषिणः (for °षिणा). — c) K1.2 V1 G2 M1.5–7 धर्मभृतां (K1 °ता) (for °विदां). K6 G1 श्रेष्ठ. — d) K1 पुरां (for परां). B8 अवाप्तवान्; T1 G1.3.6 M1.5–7 °प च (for °प ह).

Colophon. Ś1 D6 missing: K3.5 B1–5 Da1.a2 Dn2.

२८८

युधिष्ठिर उवाच ।
सत्यं क्षमां दमं प्रज्ञां प्रशंसन्ति पितामह ।
विद्वांसो मनुजा लोके कथमेतन्मतं तव ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्र ते वर्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।
साध्यानामिह संवादं हंसस्य च युधिष्ठिर ॥ २
हंसो भूत्वाथ सौवर्णस्त्वजो नित्यः प्रजापतिः ।
स वै पर्येति लोकांस्त्रीनथ साध्यानुपागमत् ॥ ३
साध्या ऊचुः ।
शकुने वयं स्म देवा वै साध्यास्त्वामनुयुज्महे ।
पृच्छामस्त्वां मोक्षधर्मं भवांश्च किल मोक्षवित् ॥ ४
श्रुतोऽसि नः पण्डितो धीरवादी
साधुशब्दः पतते ते पतत्रिन् ।
किं मन्यसे श्रेष्ठतमं द्विज त्वं C.12.10996 B.12.200[259].5 K.12.305.5

---

n3 D1 G4.5 M2–4 absent. — *Sub-parvan :* K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–5.7–9 T G1.2.6 M1.5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* K1.2.4 V1 Bo.6–8 Dn1 Ds2 D2.3 8 T1 G2 M7 पराशरगीता (K1 °ता:; Bo.6–8 D3 °त:) समाप्ता (K1 Bo.6–8 D3 °प्ता:; G2 °प्त:); K6 B9 Da3.a4 Dn4 Ds1 पराशरगीता; K7 D4.5.9 पराशरगीतासु ज्ञानोपदेशः समाप्तः (K7 om. समाप्तः); G1.6 पराशरजनकसंवादे कर्मफलनि(G6 om. नि)वेदनं; M1.5.6.7 (also) कर्मप्रशंसनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 23; B7 T1 G1.3 6 122; B8 125; Dn1 124; Dn4 Ds2 M5 123; Ds1 112; D8 118; T2 135; G2 138; M1.6.7 121. — *Śloka no.:* Da4 Dn1 D8 49; Dn4 48.

288

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 [a]) K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3 T G1–3.6 M1.5–7 दमं क्षमां (Da3.a4 °यां) (by transp.); K7 क्षमा दमः; D8 दमः क्षमां. — [b]) K6 Da4 प्रशसंति; K7 प्रसंशंति. — [d]) K1 कथमेतं; K7 कतमेतन् (for कथ°). K1.2.4 मतं मम; T1 G1–3.6 परंतप; T2 G2 (also) M1.5–7 पितामह (for मतं तव).

2 [a]) K1.4 वर्णयिष्येहम्; K2 V1 D5.7 G1 वर्त- (K2 °र्णं)यिष्यामि; Dn4 कथयिष्यामि (for वर्तयिष्येऽहम्). — [c]) K1 (*sup. lin.*) सख्यानाम्; K2 स्वाध्यानाम् (for साध्या°).

3 [a]) K1.2 हि (for [अ]थ). K1 सोवर्णस्; B6 सौपर्णस् (for सौव°). — [b]) G2 स्वजो (for त्वजो). D5.7 भूप; T G3 नित्यं (for नित्यः). — [c]) K1 M7 सर्वैः (for स वै). K6 पर्यंति; D9 पर्यंत (for पर्येति). D9 om. स्त्रीन्. D4.5.7 स वै पर्यपतल्लोकान्. — [d]) G3 स तु (for अथ). D2 om. from मत् up to धीरवा (in 5[a]).

4 D2 om. 4 (cf. v. l. 3). G1 om. the ref. — [a]) Hypermetric. K7 G2 स्म वयं (by transp.). K6 V1 B3 (marg.).9 Da3.a4 हि; B6 lacuna (for स्म). K7 Da3.a4 देवा; B6 देवाश्च; B8 (marg.) साध्या वै; G2 साध्या (for देवा वै). K1.2.4 वयं स्म देवाः शकुने. — [b]) B8 (marg.) G2 देवास् (for साध्यास्). K7 त्वा; Dn4 त्वम् (for त्वाम्). K4 -युंजहे; K6 D7 -युन्महे; V1 Bo.7.8 Dn1 D3.8.9 M5.6 -युंक्ष्महे; B6 Da3.a4 -युंज्महे; B9 -युंजते; Dn4 -भुंक्ष्महे; D8 T2 G3.6 C8 (gloss: शिष्या भवामः) -यामहे; M1.7 -युग्महे (for -युज्महे). T1 स्त्वामनुनयामहे (sic); G1 साध्याः साम नयामहे. — [c]) G1.3 पृच्छामि (for पृच्छामस्). K1.2 D4 M1.7 त्वा (for त्वां). — [d]) Bo शुभांश्च; T1 स भवान् (for भवांश्च). M1.5–7 स्म (for च). K1.2.4 खलु (for किल). Dn4 मोक्षवत्.

5 D2 om. up to धीरवा (cf. v. l. 3). — [a]) D5.7 धीरवान्हि (for °वादी). — [b]) K1.2 V1 B8 Ds2 (by corr.) T2 साधुः (for साधु-). G1 शब्दं- (for -शब्दः). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.8 चरते; Ds1 पतति; G1 पंक्तते (sic); G2 पतसे; G3 प्रथिते (for पतते). T2 प्रपतते (for पतते ते). Da3.a4 Ds1 G1.2 lacuna; M1.5–7 वै (for ते). K7 साधुः स शब्दः पतते; D4.9 साधुः सशब्दः पतसे; D5.7 हीसाधु दांतः पत(D5 तप)से. — [c]) B6.

C. 12. 10396
B. 12. 300(299).5
K. 12. 305. 5

कस्मिन्मनस्ते रमते महात्मन् ॥ ५
तन्नः कार्यं पक्षिवर प्रशाधि
यत्कार्याणां मन्यसे श्रेष्ठमेकम् ।
यत्कृत्वा वै पुरुषः सर्वबन्धै-
र्विमुच्यते विहगेन्द्रेह शीघ्रम् ॥ ६

हंस उवाच ।

इदं कार्यममृताशाः शृणोमि
तपो दमः सत्यमात्माभिगुप्तिः ।
ग्रन्थीन्विमुच्य हृदयस्य सर्वा-
न्प्रियाप्रिये स्वं वशमानयीत ॥ ७
नारुंतुदः स्यान्न नृशंसवादी
न हीनतः परमभ्याददीत ।
ययास्य वाचा पर उद्विजेत
न तां वदेद्रुशतीं पापलोक्याम् ॥ ८
वाक्सायका वदनान्निष्पतन्ति
यैराहतः शोचति रात्र्यहानि ।
परस्य नाममर्मसु ते पतन्ति
तान्पण्डितो नावसृजेत्परेषु ॥ ९
परश्चेदेनमतिवादबाणै-
र्भृशं विध्येच्छम एवेह कार्यः ।
संरोष्यमाणः प्रतिमृष्यते यः
स आदत्ते सुकृतं वै परस्य ॥ १०

---

7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 D5. 7 G6 श्रेष्ठतरं. — d) Da4 यदात्मन् (for महा°).

6 a) K2 तनुः; K4 ततः; Ds1 सन्नः (for तन्नः). D4. 9 कार्ये (for कार्यं). D4 पक्षिवरः; G3 पक्षिराज (for °वर). V1 -प्रवरादिते (for -वर प्रशाधि). — b) M1. 7 यं (for यत्). — d) Dn4 विमुद्दा ते; D5. 7 प्रमुच्यते (for विमु°). K2 विहगेंद्रो ह; Da4 °गेंद्र (for °गेन्द्रेह).

7 a) Da4 कार्यो (for कार्यम्). K6 Da4 अमृताशा; D4 अमृताश्यः; T1 अमृतांतं; G2 अमृतकार्या; G6 मृतांतं (for अमृताशाः). D8 मुमुक्षवस्; T G2. 6 M1. 5–7 शृणुध्वं (for शृणोमि). G1 अमृतं शाशृणुध्वं. D5. 7 इदं कार्याशाममृताशः शृणोमि. ❀ Cn: अमृताशाः, अमृतभुजः । ❀ — b) K2 दमं; G2 शमो (for तपो). K1. 4 T G1. 6 दमं; K2 तपः (for दमः). K1. 2. 4 T1 G1. 6 -गुप्तं; V1 B8 -गुप्तिं (for -गुप्तिः). — c) K1 गंतीन्; D7 T1 ग्रंथीन्; G3 ग्रंथिं (for ग्रन्थीन्). K6 विमुच्यते; G1 आन्मुच्य (for विमुच्य). K1. 2. 4 हृदयस्येह (for °यस्य). K7 सर्वा; Dn1 सर्वाः; G3 सर्वं (for सर्वान्). ❀ Ca. n. p: ग्रन्थीन्, रागादीन् । ❀ — d) D4. 5. 7 प्रियाप्रियं (for °प्रिये). D5. 7 G3 स्व- (for स्वं). K1 आनयते; K2 °येति; K4 °येत; D7 मानयीत (for आन°).

8 With 8, cf. Manu. 2. 161. — a) K4 Dn4 नाहंतुदः; Ds2 अरुं° (for नारुं°). G1 नृशंस्य- (for नृशंस-). ❀ Cn: अरुंतुदः, मर्मच्छित् ॥ Cs: अतिदुर्जनवचनः । ❀ — b) K2. 3. 4 अभ्याद्धीत. ❀ Cn: परम्, शास्त्ररहस्यम् । ❀ — c) K1. 4 Da4 यथा (for यया). K4 परम; D5 परम् (for पर). Ds1 उद्विजेति; D8 °जेच्च (for °जेत). — d) K1. 2. 4 Ds1 रुषतीं; K6 V1 Bo. 7–9 Dn1. n4 D2. 3. 5. 7. 8 Cn. s (gloss: अकल्याणीं, दाहकरीम्) उषतीं; B6 Da3 Ds2 (by corr. as in text) T1 G1. 3. 6 उशतीं; Da4 उशीतिं; D4 द्रुमद्दी (sic); G2 उशंतीं (for रुशतीं). D4. 9 -लौक्यां (for -लोक्याम्). ❀ Cn: पापलोक्यां, नरकप्रदाम् ॥ Cs: नरकलोकनिमित्तभूताम् । ❀

9 a) K1 वचनान् (for वद°). M1. 5–7 निष्पतंतो. — b) G2 आहरतः (for आहतः). B6 शोचते. — c) K1. 2. 4 ते मर्मसु; V1 नो म°; T G3 6 वै म°; G1 वै क°; G2 हा म° (for नाम°). K1. 2. 4 वै (for ते). K7 वदंति (for पतन्ति). M1. 5–7 परस्वानां मर्मसु ते पतंति. — d) M1. 5–7 परस्मै (for परेषु).

10 a) K2 G2 परश्छेद्; Dn4 परं चेद्; Ds1 परस्वेद् (for परश्चेद्). Ds2 D3 (marg. as in text) M5–7 अतिविध्येत बाणैर्. — b) K1 विधेत् (for विध्येत्). G1 शमम् (for शम). K7 om. इह. — c) K1. 2 D5. 7 G3 संरोषमाणः; Ds1 D4 संरोप्य°; G6 संरोष्यमाणं (for °माणः). D4. 5. 7. 9 G2 M1. 5–7 परि- (for प्रति-). K2 -मिश्रिते; K4. 6 B7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 -हृष्यते; Bo. 6 -कृष्यते; Ds2 -दुष्यते (for -मृष्यते). Da3. a4 च; G2 ह्य: (for यः). — d) K6 आदत्ते स (by transp.); D5. 7 सोप्यादत्ते. K2 स्वकृतं वै; D4 वै सुकृतं (by transp.). K1. 2. 4 परेभ्यः; V1 B8. 9 D8–5 परेषां (for परस्य).

क्षेपाभिमानादभिषङ्गव्यलीकं
निगृह्णाति ज्वलितं यश्च मन्युम् ।
अदुष्टचेता मुदितोऽनसूयुः
स आदत्ते सुकृतं वै परेषाम् ॥ ११

आक्रुश्यमानो न वदामि किंचि-
त्क्षमाम्यहं ताड्यमानश्च नित्यम् ।
श्रेष्ठं ह्येतत्क्षममप्याहुरार्याः
सत्यं तथैवार्जवमानृशंस्यम् ॥ १२

वेदस्योपनिषत्सत्यं सत्यस्योपनिषद्दमः ।
दमस्योपनिषन्मोक्ष एतत्सर्वानुशासनम् ॥ १३

वाचो वेगं मनसः क्रोधवेगं
विवित्सावेगमुदरोपस्थवेगम् ।
एतान्वेगान्यो विषहत्युदीर्णा-
स्तं मन्येऽहं ब्राह्मणं वै मुनिं च ॥ १४

अक्रोधनः क्रुध्यतां वै विशिष्ट-
स्तथा तितिक्षुरतितिक्षोर्विशिष्टः ।
अमानुषान्मानुषो वै विशिष्ट-
स्तथाज्ञानाज्ज्ञानवान्वै प्रधानः ॥ १५

आक्रुश्यमानो नाक्रोशेन्मन्युरेव तितिक्षतः ।
आक्रोष्टारं निर्दहति सुकृतं चास्य विन्दति ॥ १६ C. 12. 11007 B. 12. 301[299]. 16 K. 12. 305. 16

---

11 D4. 5 om. (hapl.) 11. V1 reads 11 on marg. — a) K1 क्षेमाभिमानाद्; K6 V1 B8. 9 G2 क्षेपावमाण(K6 G2 °न)म्; K7 D9 M5. 7 °वमानाव्; Bo. 6 (marg.) °पमान(Bo °ण)म्; B6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn (gloss: अधिक्षेपकारिणम्) °यमाणम् (Dn1. n4 Ds1 °नम्); T G1. 6 °वमानाद् (for °भिमानाद्). B1 अभिसंग-; Ds1 T G1. 3. 6 Cs (gloss: पराभवम्) °षंगं (for °षङ्ग-). K1. 2. 4 V1 T1 -व्यली-(T1 °ळा)कान्; K7 D9 -व्यलीके; T2 G1–3 M5–7 -व्यळीकं (for -व्यलीकं). D7 क्षिप्ताभिमानाभिषंगी व्यलीकं; M1 क्षेपावमानाभिषंगं व्यळीकं. ❀ Cn: अभिषङ्गव्यलीकम्, अभिनिवेशवशादप्रियम् । ❀ — b) K6. 7 निगृह्णाति. M7 मन्युः. — c) B7 Dn1 D8 T1 अदृष्ट-; G1 अदिष्ट- (for अदुष्ट-). B9 Ds2 मुदितोनसूयः; Ds1 D3 °नुसूयुः; G2 मुदितानुसूर्यः. — d) B9 न (for स). K2 स्वकृतं वै; K7 Da3. a4 वै सुकृतं (by transp.). K6 B7 Da3. a4 परस्य (for परेषाम्).

12 a) K7 आक्रुश्यमाना; Bo आक्रुष्यमानो; Da3. a4 D4. 9 आक्रुष्यमाणो; Ds1 D2. 8 आक्रुश्य(Ds1 °ष्य)-मानो; Ds1 (by corr. as in text) आक्रुष्यमाणो (for आक्रुश्यमानो). — b) T2 क्षिपामि (for क्षमामि). K7 ताम्यमानश्; D5. 7 ताप्य° (for ताड्य°). — c) T G1. 3. 6 श्रेष्ठ्यं (for श्रेष्ठं). K6 Da3 Dn4 Ds1 D2. 3 (by corr.). 8 यत्क्षमाम्; K7 D4. 9 क्षमिणम्; B8 क्षेमम्; Da4 corrupt; D3 (before corr.) यत्क्षमम्; D5. 7 क्षमणम्; T G2. 3. 6 M7 क्षमम्; G1 M1. 5. 6 क्षमाम् (for क्षममपि). K7 D4. 5. 7. 9 प्राहुर्. — d) G1 तवैव (for तथैव).

13 c) G2 त्याग (for मोक्ष). — d) K1. 2. 4 सत्यानुशासनं; G2 M5. 7 सत्वा° (for सर्वा°).

14 a) Bo वाच्य-; D5 वचो- (for वाचो). K7 G2 मनसा. — b) K4. 6 Bo. 6 (marg.). 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn (gloss: विशिष्टा पिपासा, घेट्ट पाने अस्य रूपम्, तृष्णावेगमित्यर्थः) विधित्सा-; G3 विवत्सा-; Ca (gloss: विदेर्लाभार्थरूपम्, लिप्सा) Cv (gloss: विचारः) विवित्सा- (as in text). — c) K7 om. यो. K6 V1 B6 Da3. a4 Dn1 D2. 3 G1 त्रिषहेद्; Bo विहसेद्; B7 विषयेद्; Dn4 Ds1 D8 विसहेद्; Ds2 त्रिहंसेद्; G6 विषह्याति (for °हति). — d) G3 मुनिश्च् (for मुनिं).

15 a) K7 B7 अक्रोधन; M7 °धनं (for °धनः). K1. 7 B7 क्रुध्यता; Bo क्रोध्यतां; Da4 T G1 3. 6 क्रुध्यतो (for क्रुध्यतां). — K6 D5 om. (hapl.) 15bc. — c) D7 G2 अमानुषाणां (for °नुषान्). K7 मानुषो वै त्रिशिष्टं; G2 मानुषाश्च प्रधानास्. — d) Da3 Dn4 Ds1 [अ]ज्ञाना; D4 lacuna; D5. 7 G2 M1. 5–7 [अ]ज्ञानां (for [अ]ज्ञानाज्). V1 Bo. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G1. 2 M1. 5–7 ज्ञानविद् (for °वान्). K1. 4 V1 वै प्रधानं; K2 Bo. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G1. 3. 6 M5 (before corr.) वै (G1 यो) त्रिशिष्टः; D5. 7 संप्रधानः (for वै प्रधानः).

16 a) K2 आक्रुच्यमानो; K4 आक्रुध्य°; B9 Da4 आक्रुष्यमाणो (B9 °नो); D4. 9 आक्रुश्यमाणो; Cs आक्रोश्यमानो (for आक्रुश्य°). K2 नाक्रुच्येन्; K4 Bo. 6. 9 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 7. 8 T1 G3. 6 °क्रुश्येन्; Ds1 °क्रुष्येन्; G1. 2 °क्रोशे (for °क्रोशेन्). — b) Bo Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 एनं; V1 Ds1 (by corr. as in text) एवं (for एव). V1 B8 (marg.) तितिक्षति; T2 तिती-

C. 12. 11008
B. 12. 300[299]. 17
K. 12. 305. 17

योनात्युक्तः प्राह रूक्षं प्रियं वा
योवा हतो न प्रतिहन्ति धैर्यात् ।
पापं च यो नेच्छति तस्य हन्तु-
स्तस्मै देवाः स्पृहयन्ते सदैव ॥ १७
पापीयसः क्षमेतैव श्रेयसः सदृशस्य च ।
विमानितो हतोऽऽक्रुष्ट एवं सिद्धिं गमिष्यति ॥ १८
सदाहमार्यान्निभृतोऽप्युपासे
न मे विवित्सा न च मेऽस्ति रोषः ।
न चाप्यहं लिप्समानः परैमि
न चैव किंचिद्विषमेण यामि ॥ १९
नाहं शप्तः प्रतिशपामि किंचि-
द्दमं द्वारं ह्यमृतस्येह वेद्मि ।
गुह्यं ब्रह्म तदिदं वो ब्रवीमि
न मानुषाच्छ्रेष्ठतरं हि किंचित् ॥ २०
विमुच्यमानः पापेभ्यो घनेभ्य इव चन्द्रमाः ।
विरजाः कालमाकाङ्क्षन्धीरो धैर्येण सिध्यति ॥ २१

क्षत: (for तिति°). G2 मृत्युरावन्तितिक्षति (sic). — c) K1 Da3 अक्रोष्टारं (for आक्रो°). — d) K4 चाप·; D4. 8 वास्य (for चास्य).

17 a) K4 यो नित्युक्तः (sic); K7 Da4 यो नान्युक्तः; D5. 7 T1 येनात्युक्तः; G1. 2 एनात्युक्तः (G2 °क्तं) (for यो ना°). D5. 7 तूष्णीं (for रूक्षं). Da3. a4 हितं (for प्रियं). D4. 9 रूक्षाप्रियं वा; T1 G1. 6 रूक्षास्तु वाचो; G3 रूक्षां तु वाचं (for रूक्षं प्रियं वा). — b) B8 (marg. as in text) यश्चाहतो; D5 **हतो; M1. 6. 7 यो हतो (for यो वा हतो). G2 वैरात् (for धैर्यात्). — c) D4. 9 तु (for च). K7 प्रति· (for तस्य). T2 G3 हंतुं (for हन्तुस्). — d) K2 स चैव (for सदैव). K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तस्येह (K6 Bo. 6. 9 Da3. a4 °स्यैव; B8 °स्मै) देवाः स्पृहयंति (K6 B6. 8. 9 °तीह) नित्यं.

18 a) G2 पापीयसं (for °यसः). G1 किमेतैर्वैः; M1. 6 क्षमतैव (for क्षमे°). K4 पापसंक्षयमेतैव. — c) K7 Dn4 D4 विमानिनो (for °नितो). K1. 2 हतः क्लिष्ट; K6 B6. 7 हताक्रुष्ट; V1 Bo. 8 D3. 5. 7 हतोत्क्रुष्ट; B6. 8 (both marg.) [ऽ]थ वा क्रुष्ट; B9 हताक्लष्ट; Dn1 हतोक्रुष्ट (sic); Ds हतोत्क्रुष्ट; T G3. 6 हतः क्रुष्ट; G1 हताः क्रुष्ट (for हतोऽऽक्रुष्ट). — d) V1 संधिं (for सिद्धिं). K7 B6 D4. 9 गमिष्यसि.

19 a) G3 आर्यं (for आर्यान्). Dn4 निसृतो; M7 निभृत्य; Cs (gloss : निश्चलबुद्धिः) निभृतो (as in text). K7 B8 D4. 9 [ऽ]भ्युपासे; Da3. a4 T2 M1. 5–7 ह्युपासे (for ऽप्युपासे). — b) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn (gloss : तृष्णा) विधि(Da4 °धी)त्सा (for विवित्सा). K6 महते; K7 D4. 9 महतो; V1 Bo सहते; B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn (gloss : उल्लसति) [उ]त्सहते (for न च मे). D5. 7 न मे विधिधर्महेतोर्न रोषः; T G1–3. 6 M1. 5–7 न मे वि(M6 नि)-वित्सा संगतो (T1 °गते; G2 M1. 5–7 °हतो) नोत (G3 नेह) बाधः. ❀ Ca : विधित्सा व्यधेः रूपम्, ताडनेच्छेत्यर्थः । ❀ — c) K4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 वा (for च). Da4 [अ]स्यहं (sic); G2 [अ]प्यन्यं; M1 [अ]·व्यंगं (for [अ]प्यहं). G1 परैर्वा (for परैमि). D4 नावाप्यह लिप्समानाः परेमि (corrupt.). — d) K7 B8 D4. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 चापि (for चैव). K2 Da3 D7 T G1. 3. 6 विषमे नयामि; K7 B6 Dn1. n4 Ds2 D2. 8 M7 विषयेण यामि; Da4 विषये मे नयामि; Ds1 D5 विषयेन यामि (for विषमेण यामि).

20 a) K1 शस्तः; D2 सप्तः (for शप्तः). Dn4 -यायामि; Ds2 -शप्तामि (for -शपामि). K1. 4. 7 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3 5. 7. 8 कंचिद् (for किंचिद्). — b) K4 D5. 7 धर्मं·; K6. 7 D4. 9 शमं; B8 शम·; T1 इमं; G3 दमो; G6 द्रुदं (for दमं). K1. 2. 7 D4. 9 T1 G6 M1. 7 अमृतस्य (for ह्यमृ°). K1. 2. 4 [अ]पि; K6 D3 [इ]व; Ds [ए]व; D4 [अ]हं (for [इ]ह). Dn4 Ds1 वेत्सि; D4 वसि (sic) (for वेद्मि). — c) D5. 7 ब्राह्मं (for ब्रह्म). K1. 4 B8 D2. 8 lacuna; K2 वा; T1 वै; T2 यो (for वो). T2 ब्रवीति (for ब्रवीमि). — d) T G3. 6 मानुष्यात्; G2 मानुषं (for मानुषात्). K6 D4. 9 श्रेष्ठतमं (for °तरं). M6 कश्चित्.

21 a) K7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 7. 8 निर्मुच्यमानः. — b) K7 D4. 9 मेघेभ्य (for घनेभ्य). K4 Da4 M7 चंद्रमा. — c) M1 विरजः (for विरजाः).

22 Before 22, T1 ins. हंसः. — a) D5. 7 ब्रह्मचारी (for ह्यर्चनीय). — b) K6 B6. 9 उत्सेधवान्; K7 D4. 9 G1 उत्सेधने; V1 Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 °धन-; B8 °दन·; D5 उत्सेध*; D7 उत्सेधश्च°;

यः सर्वेषां भवति ह्यर्चनीय
उत्सेचने स्तम्भ इवाभिजातः ।
यस्मै वाचं सुप्रशस्तां वदन्ति
स वै देवान्गच्छति संयतात्मा ॥ २२
न तथा वक्तुमिच्छन्ति कल्याणान्पुरुषे गुणान् ।
यथैषां वक्तुमिच्छन्ति नैर्गुण्यमनुयुञ्जकाः ॥ २३
यस्य वाङ्मनसी गुप्ते सम्यक्प्रणिहिते सदा ।
वेदास्तपश्च त्यागश्च स इदं सर्वमाप्नुयात् ॥ २४
आक्रोशनावमानाभ्यामबुधाद्वर्धते बुधः ।
तस्मान्न वर्धयेदन्यं न चात्मानं विहिंसयेत् ॥ २५
अमृतस्येव संतृप्येदवमानस्य वै द्विजः ।
सुखं ह्यवमतः शेते योऽवमन्ता स नश्यति ॥ २६
यत्क्रोधनो यजते यद्ददाति
यद्वा तपस्तप्यति यज्जुहोति ।
वैवस्वतस्तद्धरतेऽस्य सर्वं
मोघः श्रमो भवति क्रोधनस्य ॥ २७
चत्वारि यस्य द्वाराणि सुगुप्तान्यमरोत्तमाः ।
उपस्थमुदरं हस्तौ वाक्चतुर्थी स धर्मवित् ॥ २८
सत्यं दमं ह्यार्जवमानृशंस्यं
धृतिं तितिक्षामभिसेवमानः । C. 12. 11020 B. 12. 300[299] 29 K. 12. 308. 29

T1 G3. 6 °वने; T2 °धनैः; Cn (gloss: उत्स्तम्भनकरः, ब्रह्माण्डमण्डपस्तम्भभूतः) °धनः (for उत्सेचने). K1 उत्सेचरैः त(*sup. lin.* स्त)स्व इवाभिजातः (sic). ❀ Ca: उत्सेचने, जलसारणीसमीपे स्तम्भो, वृक्षः । सति सेके संवर्धते शाखादिमत्त्वात् । ❀ — c) M5–7 तस्मै (for यस्मै). Dn4 वाद्यं; D6 वाचः (for वाचं). K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 सुप्रसन्नां (for °शस्तां). — d) K2 वेदान् (for देवान्). K2 G1 संशयात्मा (for संयतात्मा).

23 b) K2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 कल्याणं (for कल्याणान्). K1. 2. 4 पुरुषेतरान्; D4. 9 °षे गुणं; D5 °षो जनः; D7 °षे जनाः (for °षे गुणान्). — c) D4 तथैषां; T G6 यथैवं; G1 यथैव (for यथैषां). — d) V1 नैर्गुण्यं पापचेतसः. ❀ Cn: अनुयुञ्जकाः, स्पर्धावन्तः । ❀

24 With 24, cf. Manu. 2. 160. — a) K1 तस्य (for यस्य). D5. 7 युक्ते (for गुप्ते). — b) K7 B6 (marg. as in text). 7 Da3. a4 सम्यक्शुद्धे च सर्वदा. — d) D5. 7 धर्मम् (for सर्वम्). T1 G1. 6 इदं सर्वमवाप्नुयात्.

25 a) K1. 2. 4 अक्रोध(K4 °श)नावमानाभ्याम्; B7. 8 Da3 a4 Dn4 Ds D2. 3. 8 आक्रोशनविमा°; Dn1 आक्त्राक्रोशविमा°; M1. 5–7 इहाक्रोशावमा°. — b) K2. 4 अवधाद्; T2 अबुद्धाद्; M5 अबुद्ध्या (for अबुधाद्). M1 धर्मते (sic) (for वर्धते). K1 युधः (sic); K4 वधः (for बुधः). K6 V1 B0. 6–9 Da3 ना(Da3 मा)बुधान्वर्धयेद्बुधः; K7 D4. 9 अबुद्धो वर्धयेद्बुधान्; Da4 Dn1 Ds D2. 3 (before corr.). 8 ना(Da4 मा)बुधान्बोधयेद्बुधः; Dn4 D3 नाबुधान्गा(Dn4 °ना)र्हयेद्बुधः; D5. 7 अबुद्धो गर्हयेत्परान्; T1 G1. 3. 6 अ(G3 [before corr.] मा)बुद्धो व(G1 °द्धाद्व-; G3 °धो व)र्तते बुधः (G1 °द्धाः). — c) Dn4 Ds2 (marg. *sec. m.*) D3 (marg. *sec. m.* as in text). 5. 7 गर्हयेद् (for वर्ध°). M1. 5–7 अन्यान् (for अन्यं). G1 तस्मान्न वध्यते यद्यन्. — d) K6 वा (for च). G1 न हिंसयेत् (for विहिं°).

26 ab) B6 transp. अमृतस्येव and अवमानस्य. B9 अमृतस्यैव (for °स्येव). D4 संपश्येद् (for °तृप्येद्). K1. 2. 4 वै बुधः; K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 पंडितः (for वै द्विजः). — c) K4 अमवतः; G1 अवमितः (for °मतः). — d) K1. 2 योवसंता (for °मन्ता). — After 26, G3 ins. an addl. colophon [*Adhy. no.*: 123].

27 a) B7. 9 Da3. a4 D9 यः (for यत्). K8 क्रोशनो (for क्रोधनो). K4 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M5 यजति; D7 ददते (for यजते). K1 दधाति; Dn4 ददामि (for ददाति). M1 यत्क्रोधनो यजयेद्ददाति. — b) D5. 7 यद्यत्तपस्; G1 यच्चात° (for यद्वा त°). D5. 7 तपते (for तप्यति). — c) K1. 2 हरेत (for हरते). K6 चास्य; D5. 7 G1 तस्य (for ऽस्य). — d) Da3 Dn4 Ds1 M7 मोघश्रमो. K4 V1 B0. 6–9 Da4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 G2 M7 भवति हि; K7 हि भवति (for भवति).

28 = (var.) 12. 261. 27. — b) K1. 4 सुगुप्तानि महात्मनः; D5. 7 °न्युत्तरोत्तरं. — c) M1. 5–7 उपस्थ (for उपस्थम्). B8 (marg. as in text) जिह्वा (for हस्तौ). — d) T1 च (for स).

29 a) V1 T G1. 6 दमस् (for दमं). K2. 7 B8

C. 12. 11020
B. 12. 300[299]. 29
K. 12. 305. 29

स्वाध्यायनित्योऽस्पृहयन्परेषा-
मेकान्तशील्यूर्ध्वगतिर्भवेत्सः ॥ २९
सर्वानेताननुचरन्वत्सवच्चतुरः स्तनान् ।
न पावनतमं किंचित्सत्यादध्यगमं क्वचित् ॥ ३०
आचक्षेऽहं मनुष्येभ्यो देवेभ्यः प्रतिसंचरन् ।
सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव ॥ ३१
यादृशैः संनिवसति यादृशांश्चोपसेवते ।
यादृगिच्छेच्च भवितुं तादृग्भवति पूरुषः ॥ ३२
यदि सन्तं सेवते यद्यसन्तं
तपस्विनं यदि वा स्तेनमेव ।
वासो यथा रङ्गवशं प्रयाति
तथा स तेषां वशमभ्युपैति ॥ ३३
सदा देवाः साधुभिः संवदन्ते
न मानुषं विषयं यान्ति द्रष्टुम् ।
नेन्दुः समः स्यादसमो हि वायु-
रुच्चावचं विषयं यः स वेद ॥ ३४
अदुष्टं वर्तमाने तु हृदयान्तरपूरुषे ।
तेनैव देवाः प्रीयन्ते सतां मार्गस्थितेन वै ॥ ३५

(marg. as in text) G3 M5. 7 चार्जवम्; K6 Da3. a4 T1 G1. 6 त्वार्जं° (for ह्यार्जं°). K2 आनृशस्यं; K6 G1 °शंस्य (for °शंस्यं). — b) K7 G1 धृतिस् (for धृतिं). K6 V1 Bo. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 अति-; G2 M1. 5–7 इति (for अभि-). D5. 7 -सेव(D7 °व्य)मानं (for °मानः). — c) G1 स्वाध्यानिषिद्धो (sic) (for °यनित्यो). D5 om. from स्पृहयन् up to स्तनान् (in 30b). D7 न स्पृहयेत्; G2 [s]स्वहरः (for ऽस्पृहयन्). — d) K1. 2 -शीलो; T2 -शय्यो (for -शीली). K1. 2 ह्यूर्ध्वं- (for ऊर्ध्वं-). B8 D9 -मतिर् (for -गतिर्). K6 Bo. 7. 9 Da3. a4 T2 M1. 5–7 भवेत (fcr भवेत्सः).

30 Before 30, T1 G1. 6 ins. साध्याः. D5 om. 30ab (cf. v. l. 29). — a) K1 त्वेनान्; K4 V1 B8 स्वेतान्; K6 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 चैनान्; B6. 7. 9 D7 चैतान्; T G1. 3. 6 वेदान्; M1. 7 लोकान्; M5. 6 देशान् (for एतान्). K7 B9 परि- (for अनु-). K6 -वरन्; K7 D4. 7. 9 -च(D4 -व)रेद्; T2 -भवन् (for -चरन्). Bo सर्वांस्त्वेतननुचरेन्; G2 सर्वं स्वेताननुचरन्. — c) K1. 6 corrupt; M1. 6. 7 न पावनमतः किंचित्. — d) K1 अध्यगतं; K2 अन्यगमं (for अध्य°).

31 Before 31, T1 G1. 6 ins. हंसः. — a) K7 G1 आचक्ष्ये; G2 °चक्ष्ये (for °चक्षे). K6 मानवेभ्यो; V1 Bo. 8. 9 Dn1 Ds1 मानुषे(B8 Dn1 °ष्ये)भ्यो (for मनुष्येभ्यो). — b) T2 M1. 5–7 प्रहितश्चरन्; G1 परिसंचरन् (for प्रति°). — c) K6 B6 (marg. as in text) Da3. a4 संयानं; T2 सौपानं (for सोपानं).

32 a) K1. 2. 4 यादृशः (for यादृशैः). K1 स विवसते; K2. 4 संनिवहते; K7 D4. 9 संविवसते; D5. 7 संनिवसते; T1 G6 वा संवदते; G1, 3 M1. 5–7 संविवदते; G2 स विवहते (for संनिवसति). T2 यो यादृशैः संवदते. — b) K1. 2. 4 चैव (for चोप-). — c) K1. 2 इच्छेश्च; K6 D5. 7 इच्छेत (for इच्छेच्च). — d) B9 Da4 पुरुषः.

33 a) K6 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 7. 8 G2 M1. 5–7 सेवति (for °ते). — b) T1 G1. 6 वा यदि वा (for यदि वा). T1 स्तेयम् (for स्तेनम्). D5 एव च (for एव). — c) V1 Bo रंगं; T G1–3. 6 M1. 5–7 राग- (for रङ्ग-). K1 -वसं; T1 -वशः (for -वशं). — d) G1 वयम् (for वशम्).

34 a) K1. 2. 4 V1 यदि; B6 (marg. as in text) यदा; D5. 7 यथा (for सदा). K2 सेवाः (sic); G1. 3 देवः (for देवाः). K1 संहवंति; K2 संवदंति; K4 संवहंति; K7 V1 D4. 9 संवसंति; B6–8 Da4 °संते; B9 संनमंत; Dn4 संवदंतं; T1 G6 °संतो; G1. 3 °दंतो (for संवदन्ते). — b) Da4 मानुषां (for °षं). D5 याति (for यान्ति). K1. 6. 7 B8 (marg. as in text) D4. 7. 9 दुष्टं; D5 G3 दृष्टं (for द्रष्टुम्). K2 न मानुषो विशति **दुष्टं. — c) K1. 2. 4 इंद्रः; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 T G1–3. 6 M1. 5–7 नेंद्रः; D5. 7 नरेंद्र- (for नेन्दुः). K1 समाः. K7 D4. 9 असमा हि तस्य; D5. 7 °मो हितः स्याद् (for °मो हि वायुर्). ❀ Cn : इन्दुरमृतमयोऽपि न समः किं तु उपचयापचयधर्मा । तथा वायुरप्यसम एव, मन्दमध्यमतीव्रभेदात् । ❀ — d) K2. 6. 7 D9 यश्च; D5. 7 G2 M1. 5–7 यस्य; Ca यः स (as in text). K7 वेदाः; M1. 5. 7 वेदः (for वेद).

35 a) K4 अनुष्टं; B6 Ds2 G6 अदृष्टं (for अदुष्टं). B6 वर्तमानं; T1 G1. 3. 6 M7 °ते यस् (for °माने). K7 तु (for तु). K2 अदुष्टवर्तो माने तु; Ds1 °ष्टं वर्तमानेषु. — b) K7 D4. 9 -पौरुषे; B9 -पुरुषे; Ds1 -पूरुषः (for

शिश्नोदरे येऽभिरताः सदैव
स्तेना नरा वाक्परुषाश्च नित्यम् ।
अपेतदोषानिति तान्विदित्वा
दूराद्देवाः संपरिवर्जयन्ति ॥ ३६
न वै देवा हीनसत्त्वेन तोष्याः
सर्वाशिना दुष्कृतकर्मणा वा ।
सत्यव्रता ये तु नराः कृतज्ञा
धर्मे रतास्तैः सह संभजन्ते ॥ ३७
अव्याहृतं व्याहृताच्छ्रेय आहुः
सत्यं वदेद्व्याहृतं तद्द्वितीयम् ।
धर्मं वदेद्व्याहृतं तत्तृतीयं
प्रियं वदेद्व्याहृतं तच्चतुर्थम् ॥ ३८

साध्या ऊचुः ।

केनायमावृतो लोकः केन वा न प्रकाशते ।
केन त्यजति मित्राणि केन स्वर्गं न गच्छति ॥ ३९

हंस उवाच ।

अज्ञानेनावृतो लोको मात्सर्यान्न प्रकाशते ।
लोभात्त्यजति मित्राणि सङ्गात्स्वर्गं न गच्छति ॥ ४०

साध्या ऊचुः ।

कः स्विदेको रमते ब्राह्मणानां
कः स्विदेको बहुभिर्जोषमास्ते ।
कः स्विदेको बलवान्दुर्बलोऽपि C. 12. 11032 B. 12. 300[299]. 45 K. 12. 305. 41

°षे). — ^{c}) G1 प्रीणंते (for प्रीयन्ते). — ^{d}) K1 D5.7 मार्गे; Ds1 मार्गं (for मार्ग-). Da3.a4 सतां मार्गेति तेन वै.

36 ^{a}) Bo.8 [ऽ]पि (for ये). K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–5.7–9 निरताः (for ऽभि°). — ^{b}) K1.2 B9 Dn4 T2 -पु(K2 -पू)रुषाश्च; Ds1 -परुषश्च (for °षाश्च). — ^{c}) K2 -देवान्; T G1–3.6 M1.5–7 -धर्मा (for -दोषान्). ❀ Cn: अपेतदोषान्, प्रायश्चित्तेनेति शेषः । ❀ — ^{d}) Da3.a4 Dn4 दूरा (for दूराद्).

37 ^{a}) T2 G6 -सत्येन (for -सत्त्वेन). T1 om. न तो-. D5.7 न वै देवा हीनसत्त्वे मनुष्याः. — ^{b}) G1 सर्वाशना-दुष्कृतं कर्मणा वा. — ^{c}) K7 सत्यं (for सत्य-). K1 नरः. — ^{d}) K6 G8 ते (for तैः). K2 सहस्त्रं (for सह सं-). K7 D4.9 संवसंति; Da4 Ds संभजंति (Da4 °तं) (for °जन्ते).

38 ^{a}) D5 om. (hapl.) from व्याहृता up to हृतं (in 38^{d}). K6 व्याहृतान्; Dn4 °दात् (for °तात्). G1 अव्याहतं व्याहताच्छ्रेयमाहुः. — ^{b}) Dn1 वेदे; G1 वदे (for वदेद्). K1.4 om. (hapl.) from तद्द्वि up to व्याहृतं (in 38^{d}). G2 om. from तद्द्वि up to चतुर्थम् (in 38^{d}). — K2 om. 38^{cd}. V1 reads 38^{c} on marg. — ^{c}) Ds2 T1 G1.6 धर्म्यं (for धर्मं). B9 वेदेद् (for वदेद्). Dn4 तृतीये. — ^{d}) Da4 तं (for (for तच्).

39 ^{a}) K1 corrupt. D4 आवृता (for °तो). — ^{b}) K7 om. केन वा न. — D5 om. (hapl.) 39^{d}–40^{c}.

40 D5 om. 40^{abc} (cf. v. l. 39). K7 om. 40^{a}. V1 reads 40 on marg. — ^{a}) K2 लोके (for लोको). — ^{b}) B7 मात्सर्यान्निःप्रकासते. — ^{c}) D7 त्यजंति. — ^{d}) Da3 केन (for सङ्गात्).

41 The sequence of 41–42 in D4 is: 41^{a}, 42^{b}, 41^{c}, and 42^{d}. V1 reads the ref. on marg. — ^{a}) K1 का स्विद्; K7 Dn4 D4.5.7.9 कश्चिद्; T G1.3.6 किं स्विद् (for कः स्विद्). V1 न रमते (for रमते). — D4 om. (hapl.) 41^{b}. — ^{b}) K4 T G1.3.6 किं स्विद्; K7 Dn4 D5.7.9 कश्चिद् (for कः स्विद्). B7 D5.7 योषम्; G1 दोषम् (for जोषम्). — G1 om. (hapl.) 41^{c}–42^{b}. — ^{c}) K7 Dn4 D4.5.7.9 कश्चिद्; T G3.6 किं स्विद् (for कः स्विद्). K6 Bo Da3.a4 T G2.3.6 M1.5–7 एषां (for एको). T G3.6 वा (for ऽपि). — After 41^{c}, Dn1 reads 42^{d} for the first time, repeating it in its proper place. Dn1 om. 41^{d}. D4 om. 41^{d}–42^{a}. — ^{d}) K1 का स्विद्; K7 Dn4 D5.7.9 कश्चिद्; B6 कः स्विद्; Ds1 कं स्विद्; T G3.6 किं स्विद् (for कः स्विद्). K7 D9 एकः (for एषां). K2 Dn4 नानुवै(Dn4 °वे)ति; K7 D5.7.9 नाभ्युपैति; Da3.a4 Ds2 नान्ववेति (for °वैति).

42 For the sequence in D4, cf. v. l. 41. D4 om. 42^{a}; G1 om. 42^{ab} (for both, cf. v. l. 41). G2 om. (hapl.) 42. — ^{a}) Dn4 प्राज्ञम् (for प्राज्ञ). B7 om. ब्राह्मणानां. — ^{b}) K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 चैको (for एको). B7 D5.7 योषम् (for जोषम्). — ^{c}) Dn4 प्राज्ञम्. K7 V1 B6.9 Da3.a4

C. 12. 11032
B. 12. 300[299].41
K. 12. 305. 41

कः स्विदेषां कलहं नान्ववैति ॥ ४१

हंस उवाच ।

प्राज्ञ एको रमते ब्राह्मणानां
प्राज्ञ एको बहुभिर्जोषमास्ते ।
प्राज्ञ एको बलवान्दुर्बलोऽपि
प्राज्ञ एषां कलहं नान्ववैति ॥ ४२

साध्या ऊचुः ।

किं ब्राह्मणानां देवत्वं किं च साधुत्वमुच्यते ।
असाधुत्वं च किं तेषां किमेषां मानुषं मतम् ॥ ४३

हंस उवाच ।

स्वाध्याय एषां देवत्वं व्रतं साधुत्वमुच्यते ।
असाधुत्वं परीवादो मृत्युर्मानुषमुच्यते ॥ ४४

भीष्म उवाच ।

संवाद इत्ययं श्रेष्ठः साध्यानां परिकीर्तितः ।
क्षेत्रं वै कर्मणां योनिः सद्भावः सत्यमुच्यते ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८८ ॥

D5. 7. 9 G1 M1. 5–7 एषां (for एको). — D4 om. (hapl.) 42^{e}. Dn1 reads 42^{d} for the first time after 41^{e}. —^{d}) K1 प्राज्ञा. Dn4 येषां (for एषां). K1 नान्ववंति; K7 D4. 5. 7. 9 नाभ्युपैति; Da3. a4 Dn4 नान्ववेति (for °वैति).

43 G1 om. the ref. —^{a}) K2 ब्रह्मणानां. K6 वेदत्वं; Dn4 दैवत्वं; G1 देयत्वं (for देवत्वं). —^{b}) K6. 7 किंचित्; Ds1 किं तु; Ds2 किं नु (for किं च). G1 [अ]साधुत्वम् (for साधु°). B7 किं च साधु प्रमुच्युते. — Ds1 om. (hapl.) 43^{c}–44^{d}. D5 reads 43^{c}–44^{b} twice. —^{c}) B7 Dn1. n4 असाधुत्वे (for °त्वं). K2 transp. च and किं. —^{d}) M1. 7 तेषां (for एषां). K1 मानुष्यं; G1 °षीं (for °षं). T1 G6 व्रतं (for मतम्).

44 For the repetition in D5, cf. v. l. 43. Ds1 om. 44 (cf. v. l. 43). —^{a}) K1 एषा; Dn4 येषां (for एषां). —^{b}) B0 D2 एव च (for उच्यते). —^{c}) Da4 D4 परीवादे; D9 °वाहो (for °वादो). —^{d}) K1. 4. 6 V1 B0. 6–8 Da3. a4 D2. 3. 8 T G1. 3. 6 मानुष्यम्; D5. 7 मानुष; M7 °ष्य (for °षम्).

45 After the ref., T G1. 3. 6 M1. 5–7 ins.:

744* इत्युक्त्वा वरदो देवो भगवान्नित्य अव्ययः ।
साध्यैर्देवगणैः सार्धं दिवमेवारुरोह सः ।
एतद्यशस्यमायुष्यं पुण्यं स्वर्ग्यं तु ध्रुवम् ।
दर्शितं देवदेवेन परमेणाव्ययेन च ।

[(L. 1) G6 इत्युक्तो (for °क्त्वा). T2 G1. 3 परमो (for वरदो). — (L. 3) T2 M1. 5–7 च (for तु).]

—^{a}) Ds1 अहं (for अयं). K6 Ds1 श्रेष्ठ; B7 lacuna (for श्रेष्ठः). T G1. 3. 6 संवादोयमयं (T2 G1 °दोयं नर-) श्रेष्ठः (T2 °ष्ठ). —^{b}) D4 परिकीर्तिताः. —^{c}) D5. 7 कर्मणो (for °णां). K2 भूमिः; Da3 योनीः; D5. 7 G1 योनिं (for योनिः). ❀ Ca: क्षेत्रं, शरीरम् ॥ Cn: स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विविधम् । ❀ —^{d}) K1 संभावः; T2 सद्भावं; G1 सद्भावाः. K6 B9 Da3. a4 D7 सत्त्वम् (for सत्यम्).

Colophon. Ś1 D6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan*: K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 G2 M1. 5–7 हंसगीता (B8 adds समाप्ता); T1 साध्यहंससंवादः; G6 हंससाध्यसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 24; B7 T1 G1. 6 123; B8 126; Dn1 125; Dn4 Ds2 G3 M5 124; T2 136; G2 139; M1. 6. 7 122. — *Śloka no.*: Da4 Dn1. n4 D8 45.

२८९

युधिष्ठिर उवाच ।
सांख्ये योगे च मे तात विशेषं वक्तुमर्हसि ।
तव सर्वज्ञ सर्वं हि विदितं कुरुसत्तम ॥ १
भीष्म उवाच ।
सांख्याः सांख्यं प्रशंसन्ति योगा योगं द्विजातयः ।
वदन्ति कारणैः श्रैष्ठ्यं स्वपक्षोद्भावनाय वै ॥ २
अनीश्वरः कथं मुच्येदित्येवं शत्रुकर्शन ।
वदन्ति कारणैः श्रैष्ठ्यं योगाः सम्यङ्मनीषिणः ॥ ३
वदन्ति कारणं चेदं सांख्याः सम्यग्द्विजातयः ।
विज्ञायेह गतीः सर्वा विरक्तो विषयेषु यः ॥ ४
ऊर्ध्वं स देहात्सुव्यक्तं विमुच्येदिति नान्यथा ।
एतदाहुर्महाप्राज्ञाः सांख्यं वै मोक्षदर्शनम् ॥ ५
स्वपक्षे कारणं ग्राह्यं समर्थं वचनं हितम् ।
शिष्टानां हि मतं ग्राह्यं त्वद्विधैः शिष्टसंमतैः ॥ ६
प्रत्यक्षहेतवो योगाः सांख्याः शास्त्रविनिश्चयाः ।
उभे चैते मते तत्त्वे मम तात युधिष्ठिर ॥ ७ C. 12. 11042 B. 12. 301[300]. 7 K. 12. 306. 7

289

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 After the ref., G3 reads 12. 290. 1 for the first time, repeating the same in its proper place. G6 om. 1. — ^{a}) K1.6 Da4 सांख्य- (for सांख्ये). — ^{b}) Da4 D3 अर्हति (for °सि). — ^{c}) K4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–5.7–9 धर्मज्ञ (for सर्वज्ञ). — ^{d}) B9 वेदितं; M1.7 विहितं (for विदितं).

2 ^{b}) D5.7 योयं (D7 योगं) योगि-; T1 G1–3.6 योगं योगा (by transp.). — ^{c}) K4 B7 Dn1.n4 Ds D2.5.7.8 कारणं; D3 °ण- (for °णैः). K1.2.4 V1 B8 (orig.) Dn1.n4 Ds2 D4.8.9 श्रेष्ठं; Bo.8 (marg.).9 Da8 श्रेष्ठ्यं; B7 lacuna; Da4 श्रैष्ठ्यः; D4 श्रेष्ठ-; D5.7 सर्वं (for श्रैष्ठ्यं). — ^{d}) B7 lacuna for स्वपक्षो°. K7 D4.9 स्वपक्षोद्भासनाय; Ds1 स्वयज्ञोद्भावनाय; D5 स्वपक्षोद्भव°; G1 स्वपक्षोद्भावि°. ❀ Cv (reading भावनाद्भावनाय वै): भावनात्, इहलोकभावनात् ध्यानात् । भावनाय, परलोकभावनाय । ❀

3 ^{a}) K1 अनीश्वरैः; Da4 G3 °श्वरं (for °श्वरः). — ^{b}) K7 एव; B6 एतत् (for एवं). K1.2 V1 B6.6.9 Ds1 -कर्षण (K1 °णः); K4 B7 -कर्षणं; D2 -कर्षन; D4.9 -कर्शनं; T2 -कर्शनः; G1 -सूदन (for -कर्शन). — D4 om. (hapl.) 3^{c}–5^{d}. V1 reads 3^{cd} on marg. — ^{c}) K4 B9 Dn1 Ds D2.3.8 कारण-; Bo.8 (marg. as in text) Dn4 D5.7 कारणं (for °णैः). K1 B8 श्रेष्ठं; K2.6 Da4 श्रेष्ठ्यं; B8 (marg.) श्रेष्ठान्; Dn1 श्रेष्ठं; D5.7 सांख्यं (for श्रैष्ठ्यं). — ^{d}) K1.2.6 B7 योगात्; B6 (marg.) योगान्; D5.7 T1 G3.6 योगं; D9 योगे (for योगाः).

4 D4 om. 4 (cf. v. l. 3). M1.5 om. (hapl.) 4^{ab}. — ^{a}) K6.7 वेदं; Da4 देवं; G1 ते तु (for चेदं). — ^{b}) K1 सांख्यः; M6.7 सांख्यं (for सांख्याः). M6 मनीषिणः (for द्विजातयः). — ^{c}) T1 G6 विज्ञायैव (for °येह). K1 गते; K6 Da4 G1 गतिः (for गतीः). G2 विज्ञायांतवतीः सर्वा. — ^{d}) Ds1 विरक्ते; D5.7 विमुक्तो; M7 विरक्ता (for °क्तो). K6 (before corr. as in text) विषये तु (for °येषु). K4 च (for यः).

5 D4 om. 5 (cf. v. l. 3). — ^{a}) K6 B7.9 स्व-; K7 D9 सु-; T2 सं- (for स). K2 सुव्यक्तो; Da4 lacuna (for °क्तं). G2 M1.5–7 ऊर्ध्वं स्वदे (G2 स दे)हमुत्सृज्य. — ^{b}) K1.2 विमुच्येतेति नान्यथा; D5.7 मुच्येदिति मतिर्मम. — D5 om. (hapl.) 5^{d}–7^{a}. — ^{d}) K1 G1 सांख्यो; K2.4 V1 Bo D9 T2 G2.6 M1.5–7 सांख्या (for सांख्यं). G1 योग- (for मोक्ष-). Dn4 -नाशनं; G3 -दर्शिनः (for -दर्शनम्).

6 D5 om. 6 (cf. v. l. 5). — ^{a}) K1.2.4.7 D4.7.9 स्वपक्ष- (for °क्षे). K4 D2 -करणं (for का°). — D7 om. (hapl.) 6^{bc}. — ^{b}) K1.4.7 D4.9 समर्थ-; B8 सपक्ष-; Dn1 Ds1 D8 समये; Dn4 समत्वे (for (for °र्थं). K1 हितां; K4 हिते (for हितम्). — ^{d}) D7 G2 तद्विधैः. G1 -संहितैः (for -संमतैः).

7 D5 om. 7^{a} (cf. v. l. 5). — ^{a}) T2 -हेतुतो

C 12.11043 B.12 301[300].8 K.12.305.8 उभे चैते मते ज्ञाने नृपते शिष्टसंमते ।
अनुष्ठिते यथाशास्त्रं नयेतां परमां गतिम् ॥ ८
तुल्यं शौचं तयोर्युक्तं दया भूतेषु चानघ ।
व्रतानां धारणं तुल्यं दर्शनं न समं तयोः ॥ ९

युधिष्ठिर उवाच ।

यदि तुल्यं व्रतं शौचं दया चात्र पितामह ।
तुल्यं न दर्शनं कस्मात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १०

भीष्म उवाच ।

रागं मोहं तथा स्नेहं कामं क्रोधं च केवलम् ।
योगाच्छित्त्वादितो दोषान्पञ्चैतान्प्राप्नुवन्ति तत् ॥ ११
यथा चानिमिषाः स्थूला जालं छित्त्वा पुनर्जलम् ।
प्राप्नुवन्ति तथा योगास्तत्पदं वीतकल्मषाः ॥ १२
तथैव वागुरां छित्त्वा बलवन्तो यथा मृगाः ।
प्राप्नुयुर्विमलं मार्गं विमुक्ताः सर्वबन्धनैः ॥ १३
लोभजानि तथा राजन्बन्धनानि बलान्विताः ।
छित्त्वा योगाः परं मार्गं गच्छन्ति विमलाः शिवम् १४
अबलाश्च मृगा राजन्वागुरासु तथापरे ।
विनश्यन्ति न संदेहस्तद्वद्योगबलादृते ॥ १५

(for -हेतवो). — b) G3 सांख्य- (for सांख्याः). — B9 Das.a4 D8 om. (hapl.) 7^{cd}; V1 reads the same on marg. — c) B0 त्वेते; G2 युक्ते (for तत्त्वे). — Ds1 D5.7.8 om. (? hapl.) 7^{d}–8^{a}. — d) G2 om. तात. K1 G2 युधिष्ठिरः.

8 Ds1 D5.7.8 om. 8^{a} (cf. v. l. 7). D2 om. (hapl.) 8^{ab}. — a) B8 (marg. as in text) उभे चैवं; M7 उभावेते. K4.6 B7–9 Ds2 D3.9 ज्ञाते (for ज्ञाने). — b) M1.5–7 युक्ते वै (for नृपते). — c) K1 D5.7 अनुतिष्ठे; K2.4 °शिष्टे (for °ष्ठिते). G1 यथा शास्त्रे.

9 a) D5.7 सत्यं (for तुल्यं). K1 Dn1 Ds1 D2.5.7.8 तपो(K1 °थो)युक्तं; K2.4 तयोरुक्तं; K7 D4.9 तयोर्व्यक्तं; B6.9 तयोर्ह्युक्तं; B8 (marg.) त्वयोर्ह्युक्तं; T G1.3.6 तयोरेका; G2 तयोर्ह्येकं; M1.5–7 द्वयोरेकं (for तयोर्युक्तं). — b) K1 यदा (for दया). Dn4 वा (for च). — c) G1 भूतानां (for व्र°). — d) K2 यः (for न). Da4 दर्शनं तत्समं तयोः; G1 °नं नाम संतयोः. — After 9, T G1.3.6 ins.:

745* तयोस्तु दर्शनं सम्यक्सूक्ष्मे भावे प्रसज्यते ।

[T2 G3 सूक्ष्मभावे; G1 सूक्ष्माभावो (for सूक्ष्मे भावे).]

— After 9, B6 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan*: मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: योगविधि)].

10 G3 om. the ref. — a) D4 G2 तुल्य- (for तुल्यं). — b) G2 यथा (for दया). K4 Dn1.n4 D8 फलं तथा (for पितामह). — K2 B9 om. (hapl.) 10^{cd}. D7 reads 10^{cd} twice. — c) K4.6 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T1 G1.3.6 न तुल्यं (by transp.); T2 न तुल्य-. — d) D3 तयोर् (for तन्मे). T2 महामते (for पितामह).

11 b) Das.a4 शमं (for कामं). — c) G1.2 योगं (for योगाच्). K1.2.4 [अ]हितान्; K6.7 V1 B7.9 Da4 Dn1.n4 Ds2 D2.3 (marg. as in text).4.5.7–9 T1 ततो (for [आ]दितो). — d) K6 यश्च (for पञ्च). K1.4 तां; V1 T G1.3.6 M1.5–7 ते; B6.7.9 Da3 तान् (for तत्).

12 a) D7 तथा (for यथा). K1.2.6 D4.5.7 वा; K4.7 B0 Dn1.n4 Ds D2.3.8 [ए]व (for च). K1.2 V1 B6–8 Das.a4 D4.5.7.9 M1.5.6 स्थूलं; T2 स्थूलो (for स्थूला). ❀ Ca. n. s.: अनिमिषाः, मत्स्याः । ❀ — b) B9 स्थित्वा (for छित्त्वा). — c) B6.8 T1 G3.6 तथा योगात्; G1 तपोयोगात् (for तथा योगास्). ❀ Cn: योगशब्दोऽत्र प्रायेण मत्त्वर्थीयोऽच्प्रत्ययान्तः (Pāṇini 5. 2. 127) योगिपरः प्रकरणाज्ज्ञेयः । ❀ — d) D5.7 श्वसंतं; G1 पदवीं (for तत्पदं). K4 Da4 -कल्मषः; K7 D4.5.7.9 -कल्मषं (for -कल्मषाः). G3 पदवीं यांत्यकल्मषाः.

13 a) D5.7 यथैव (for त°). K1 वागुरौ; B8 M6 °राम्; Da4 °रं; M7 °रा (for °रां). ❀ Ca. n: वागुरां, पाशवर्तीं स्नायुरज्जुम् । ❀ — b) G2 पलायंते (for बलवन्तो). D5.7 महा- (for यथा). — c) G2 प्राप्नुवन् (for °युर्). K7 D4.9 G2 निर्मलं; T2 G1 विमला (for °लं). — d) K1 गच्छंति; K7 D4.9 निर्मुक्ताः; M7 विमुक्तः (for °क्ताः).

14 a) T2 G1 लोहजानि; M1.5–7 योग° (for लोभ°). — c) K1.2 V1 T1 G3.6 योगात् (for योगाः). — d) K6.7 B6.7.8 (marg.).9 Das.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T G1.2.6 M1.5–7 विमलं; G3 परमं (for विमलाः). V1 भृशं (for शिवम्).

15 a) G1 यथा (for मृगा). — b) K7 B8 Da3 D4.9 T G1.3.6 यथापरे (for तथा°). D5.7 वागुरासु-त्पथाः परे. — c) K6.7 G2 विनश्य(K6 °श्यं)ति; D5.7

बलहीनाश्च कौन्तेय यथा जालगता झषाः ।
अन्तं गच्छन्ति राजेन्द्र तथा योगाः सुदुर्बलाः ॥ १६
यथा च शकुनाः सूक्ष्मं प्राप्य जालमरिंदम ।
तत्र सक्ता विपद्यन्ते मुच्यन्ते च बलान्विताः ॥ १७
कर्मजैर्बन्धनैर्बद्धास्तद्वद्योगाः परंतप ।
अबला वै विनश्यन्ति मुच्यन्ते च बलान्विताः ॥ १८
अल्पकश्च यथा राजन्वह्निः शाम्यति दुर्बलः ।
आक्रान्त इन्धनैः स्थूलैस्तद्वद्योगोऽबलः प्रभो ॥ १९
स एव च यदा राजन्वह्निर्जातबलः पुनः ।
समीरणयुतः कृत्स्नां दहेत्क्षिप्रं महीमपि ॥ २०
तद्वज्जातबलो योगी दीप्ततेजा महाबलः ।
अन्तकाल इवादित्यः कृत्स्नं संशोषयेज्जगत् ॥ २१
दुर्बलश्च यथा राजन्स्रोतसा ह्रियते नरः ।
बलहीनस्तथा योगी विषयैर्ह्रियतेऽवशः ॥ २२
तदेव च यथा स्रोतो विष्टम्भयति वारणः ।
तद्वद्योगबलं लब्ध्वा व्यूहते विषयान्बहून् ॥ २३

C.12.11079
B.12.301[300].23
K.12.305.23

निबध्यंति. — d) M1. 6–7 यथा (for तद्वद्).

16 Da3 a4 om. 16ab. — b) K4.7 Dn1. n4 D2. 4 8 M5 जालं; M1.7 बाल- (for जाल-). — c) K6 V1 Bo. 6–9 Da3 a4 Dn1 Ds D2. 3. 8 वधं; K7 अंतर्; Dn4 पृष्ठं (for अन्तं). D3.4 गच्छति; D5 गच्छंते. D5 om. from राजेन्द्र up to विपद्यन्ते (in 17c). — d) K6 Bo 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 M1. 6–7 योगास्तद्वत् (for तथा योगाः). Ds सुदुर्लभाः; T1 °र्बलात् (for °र्बलाः). V1 योगहीनास्तथा जनाः; D1 तथा योगस्य दुर्लभाः.

17 D5 om. 17a–c (cf. v. l. 16). K1 om. (hapl.) 17. — a) K2.4 D4 T G1. 3. 6 सूक्ष्माः; K7 Da3 शूक्ष्मं; D9 शूक्ष्माः (for सूक्ष्मं). — b) B8 transp. प्राप्य and जालम्. Da3. a4 अरिंदमं. — c) K6 Ds1 शक्ता (for सक्ता). K2 विमथ्यंते; K4 विपश्यति; K7 °द्यते; Ds2 विषीदंते (for विपद्यन्ते). — d) K2. 4 T2 G1 विमुच्यंते; D5. 7 विपद्यंते (for मुच्यन्ते च).

18 K2. 4 om. (hapl.) 18. — a) K7 T1 G1. 3. 6 बद्धा (for बद्धास्). — b) K1 B8 (marg.) तद्वद्योगः; K7 B8 (orig.) D5 7 °गात् (for °गाः). K7 Da4 G2 परंतपः. — c) K6 B6 Da3 अबला हि; Dn4 °लायै (for °ला वै). — d) K7 मुच्यते च; B8 T G1–3. 6 M1. 5–7 विमुच्यंते.

19 a) Da4 त्वह्निः (for वह्निः). K1. 2 चाप्यति (for शाम्यति). Ds2 दुर्लभः; G1 दुर्बला. — c) T G6 आक्रांतम् (for आक्रान्त). T2 G1 बंधनैः; G3 चेंधनैः (for इन्धनैः). — d) K1 योगो छला (sic); K2. 6 V1 B5–9 D5 7 G2. 3 M1. 6. 7 योगबलः; K7 G1 योगोबल (sic); T G6 योगबलं (for योगोऽबलः). K1, 3, 4, 6 B5. 7, 9 Da3. a4 प्रभुः; K7 प्रभोः (for प्रभो).

20 a) B8 एवं (for एव). K1. 2 हि; K7 तु; D4 तु (for च). K2 V1 T G1. 3 6 M1 5–7 यथा (for यदा). — b) K7 ज्ञान-; D4 ज्ञात-; G1 ज्यातिर् (for जात-). T2 -बलं (for -बलः). K6 प्रभुः (for पुनः). — c) D4 समीरणे (for °रण-). V1 Bo. 6 7. 8 (marg.). 9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds2 D2 3. 8 गतः (for -युतः). K6 T2 M1. 5–7 कृत्स्नं; Bo 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 क्षिप्रं; B6 9 Da3 G2 कृत्स्नान्; Da4 G1 कृत्स्ना (for कृत्स्नां). K4 समीरण यथा क्षिप्रं (sic). — d) Bo. 3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 कृत्स्नां; D5. 7 दीप्तो (for क्षिप्रं). K1 2. 4 V1 B5. 8 9 Da3. a4 महीमिमां; K6 महीपतिः; D7 °पते (for °मपि).

21 a) Bo जाति- (for जात-). D2 तद्वज्जातो बलयोगा (corrupt). — b) M1. 7 दीप्ततेजो (for °तेजा). K2 महाबलाः. — c) K1 इवादित्याः. — d) K1 कृत्स्नां. K2 संशोचयेज्; B6 शोषयते; G1 संशोधयेज् (for °षयेज्).

22 b) K6. 7 Bo Da3. a4 D4. 9 श्रोतसा (for स्रो°). K2 नेयते; K6 V1 Bo. 7 क्रियते; T G1 हीयते (for ह्रि°). — c) K1 योगी; B8 योगाद्; G2 योगे (for योगो). — d) D7 T G3 हीयते; G1 स्तूयते; G2 स्मृयते (for ह्रियते). Dn1 D4 M6 वशः (for ऽवशः). K7 ह्रियते विषयैर्वशः.

23 a) T1 G1 6 तथैव; G3 तदैव (for तदेव). K1. 2. 4 B8 (marg.) तु; K7 D4. 9 हि (for च). Dn1. n4 Ds2 D2. 5. 7. 8 T1 G3. 6 महा- (for यथा). K6. 7 Da3. a4 Ds1 D2 4 9 श्रोतो (for स्रोतो). — b) K2 विष्टंभयंति; V1 Bo. 6. 8 9 विष्कंभयति (for विष्टम्भ°). G1 शिष्टं स्रवति वारणः. — c) K2 B9 D5. 7 योगी; Da3 D4 T1 G1 योगो (for योग-). G3 बद्धा (for लब्ध्वा). — d) K6 D2. 4. 9 गूहते; K7 Ds1 गृहते; B8 व्यूहतो; G1 हूयते (for व्यूहते). ❀ Cn: व्यूहते,

C. 12. 11060
B. 12. 30 [300]. 24
K. 12. 305. 24

विशन्ति चावशाः पार्थ योगा योगबलान्विताः ।
प्रजापतीनृषीन्देवान्महाभूतानि चेश्वराः ॥ २४
न यमो नान्तकः क्रुद्धो न मृत्युर्भीमविक्रमः ।
ईशते नृपते सर्वे योगस्यामिततेजसः ॥ २५
आत्मनां च सहस्राणि बहूनि भरतर्षभ ।
योगः कुर्याद्बलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीं चरेत् ॥ २६
प्राप्नुयाद्विषयांश्चैव पुनश्चोग्रं तपश्चरेत् ।
संक्षिपेच्च पुनः पार्थ सूर्यस्तेजोगुणानिव ॥ २७
बलस्थस्य हि योगस्य बन्धनेशस्य पार्थिव ।
विमोक्षप्रभविष्णुत्वमुपपन्नमसंशयम् ॥ २८
बलानि योगे प्रोक्तानि मयैतानि विशां पते ।
निदर्शनार्थं सूक्ष्माणि वक्ष्यामि च पुनस्तव ॥ २९
आत्मनश्च समाधाने धारणां प्रति चाभिभो ।
निदर्शनानि सूक्ष्माणि शृणु मे भरतर्षभ ॥ ३०
अप्रमत्तो यथा धन्वी लक्ष्यं हन्ति समाहितः ।
युक्तः सम्यक्तथा योगी मोक्षं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥ ३१

विक्षिपति तुच्छीकरोति ॥ Cv: व्यूहते, विरोधितया तर्कयति । ❀

24 ^{a}) K1.2.4 Da4 T G1.3.6 Ca चावशान्; D4 वावशाः (for चा°). ❀ Cn: अवशाः, स्वतन्त्राः ॥ Cv: अवशाः विष्णुवशाः, मृत्योरवशा वा । ❀ —^{b}) B7.8 Dn1.n4 Ds2 D3.5.7 योगाद्; Da3.a4 G1 योगो; G2 योगं; G6 योगान् (for योगा). D5 -बलान्वितः. —^{c}) D5.7 प्रजापतिर्ऋषिर्देवा-. —^{d}) K7 चेश्वरः (for °राः).

25 ^{a}) Da3.a4 धर्मो (for यमो). T G1.3.6 क्रूरो; G2 कालो (for क्रुद्धो). —^{b}) K2 Da3.a4 Ds1 D4.9 मृत्यु-; Dn4 मृत्युं (for मृत्युर्). K4 -विक्रम-. —^{c}) K2.4 एष ते; K7 Ds1 ईशंते (for ईशते). K7 नृपतेः. K1 D9 सर्वो; K2.4 सर्गो; V1 सर्वं; T1 सत्त्वे (for सर्वे).

26 26–27 quoted in Śaṁkara's Br. Sū. Bhāṣya on 1. 3. 27. —^{a}) K1.2.7 Ds2 D5.7 आत्मानं (for आत्मनां). Br. Sū. Bhāṣya आत्मनो वै शरीराणि. —^{c}) K7 B9 Dn4 Ds D1.9 T G1.3.6 M1.5–7 योगी; D5 योगे; D7 योगं (for योगः). K1.2.4 महीं (for बलं). —^{d}) K6 D4 सर्वं (for सर्वैर्). T2 M1.5–7 transp. महीं and चरेत्.

27 27^{ab} is damaged in B6. —^{a}) B9 विषयं. K4 V1 B7–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 M5 कश्चित्; K6 lacuna; B9 किंचित्; G2 तैश्च; Śāṁkarabhāṣya कैश्चित् (for चैव). —^{b}) T G1.3.6 तपश्चोग्रं पुनश्चरेत्; Cn Śāṁkarabhāṣya कै(Cn क)श्चिदुग्रं तपश्चरेत्. —^{c}) K4 संक्षिपेश्च; K6 Da3 संह्रियेच्च; Dn4 संक्षिपे च; G1 सिंक्षिपेच्च (for संक्षि°). B9.7.8 (marg. as in text) Dn1.n4 Ds2 D2.3.5.7.8 तात; Ds1 तानि; M1.7 प्राप्तः (for पार्थ). —^{d}) K4 B9 Dn4 D5.8.9 गुणानि च (for -गुणानिव). Śāṁkarabhāṣya सूर्यो रश्मिगणानिव.

28 ^{a}) K2 lacuna; K7 D5.7 तु; D4 नु; G1 च (for हि). —^{b}) D5 lacuna; D8 बंधलेशस्य; T1 G6 बंधने तस्य (for °नेशस्य). D4 पार्थिवः. ❀ Cs: बन्धनेशस्य, कामादिनियमनसमर्थस्य ॥ Cv: बन्धने करणानां विग्रहे, ईशस्य समर्थस्य । ❀ —^{c}) K7 B9.7 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T1 G2.6 विमोक्षे; G1 विमोक्षं (for °क्ष-). —^{d}) K1.2 D4.9 न संशयः; K7 असंशयः.

29 ^{a}) G1 बलस्य (for बलानि). K6 V1 B9.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 G3 योग- (for योगे). B7 Dn1 Ds D2.3.8 -प्राप्तानि (for प्रोक्तानि). —^{b}) K6 मयोक्तानि (for मयैतानि). —^{c}) D5 निदर्शनार्थे; T G1.6 निदर्शितानि; G3 °र्शनानि (for °र्शनार्थं). D4.9 शूक्ष्माणि. — D5.7 om. (hapl.) 29^{d}–30^{c}; V1 reads the same on marg. —^{d}) K6 वक्षामि. K7 D4.9 [इ]ह (for च). K1.2.4 D9 तथा (for तव).

30 D5.7 om. 30^{abc} (cf. v. l. 29). V1 reads 30^{abc} on marg. —^{b}) K1 V1 B7.8 (marg.) Da4 Cn धारणा; K2 धारणाः; K6 धाराणां; K7 Ds1.s2 (before corr.) G2.6 M1.5–7 धारणं; B9 वारणा (for धारणां). K1.7 D4.9 चाभिभोः; K2 शाभिभो; K4 या विभौ; K6 नादितां; V1 B6.7.9 Da3 a4 भाविता (Da4 °ना); B9.8 Dn1.n4 Ds D2.3.8 वा विभो (for चाभिभो). ❀ Cn: धारणा, नाभ्याद्यन्यतमदेशे चित्तस्य स्थिरीकरणम् । ❀ —^{c}) K1.2.4 निदर्शनार्थं (for °नानि). K2 सूक्ष्मानि; D4.9 शूक्ष्माणि. —^{d}) T2 श्रुणु. B9 भरतर्षभाः; B6.7.9 Da3.a4 मनुजर्षभ (Da4 °भः).

31 ^{a}) K1 om. (hapl.) from धन्वी up to यथा (in 32^{a}). —^{b}) K7 V1 B9.6.8.9 Ds1 D2.4.7.9 T1 G1.2.6 M1.5–7 लक्षं; Da3 वक्ष्यं (for लक्ष्यं). — T1 om. (hapl.) 31^{c}–37^{b}. —^{c}) Ds1 युक्ता (for युक्तः). K6 Da4 तथा (for तथा). —^{d}) K6 आप्नोति (for प्रा°). K2 संशयं; K7 B7 असंशयः.

स्नेहपूर्णे यथा पात्रे मन आधाय निश्चलम् ।
पुरुषो यत्त आरोहेत्सोपानं युक्तमानसः ॥ ३२
युक्त्वा तथायमात्मानं योगः पार्थिव निश्चलम् ।
करोत्यमलमात्मानं भास्करोपमदर्शनम् ॥ ३३
यथा च नावं कौन्तेय कर्णधारः समाहितः ।
महार्णवगतां शीघ्रं नयेत्पार्थिव पत्तनम् ॥ ३४
तद्वदात्मसमाधानं युक्त्वा योगेन तत्त्ववित् ।
दुर्गमं स्थानमाप्नोति हित्वा देहमिमं नृप ॥ ३५
सारथिश्च यथा युक्त्वा सदश्वान्सुसमाहितः ।
देशमिष्टं नयत्याशु धन्विनं पुरुषर्षभ ॥ ३६
तथैव नृपते योगी धारणासु समाहितः ।
प्राप्नोत्याशु परं स्थानं लक्षं मुक्त इवाशुगः ॥ ३७
आवेश्यात्मनि चात्मानं योगी तिष्ठति योऽचलः ।
पापं हन्तेव मीनानां पदमाप्नोति सोऽजरम् ॥ ३८ C. 12.11074 B. 12. 30:[300].38 K. 12. 305. 38

32 With 32, cf. 12. 304. 22–23. K1 om. up to यथा; T1 om. 32 (for both, cf. v. l. 31). — a) Da4 -पूर्वे (for -पूर्णे). ❀ Cn: पात्रे, शिरसि धृते। ❀ — b) B9 निश्चलां; G6 °लः (for °लम्). — c) K4 V1 Bo. 6–9 Da3 a4 Dn1 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T2 युक्त; K6 मुक्त; Dn4 त्यक्त; D9 यत्न (for यत्त). — d) M1 सोपाना (for °नं). K2 मुक्त- (for युक्त-).

33 T1 om. 33 (cf. v. l. 31). — a) K4. 7 युक्ता; V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 युक्तस् (for युक्त्वा). D2 om. from यमात्मानं up to शीघ्रं (in 34c). B8 परात्मानं (for [अ]यमात्मानं). K6 मुक्तस्थयायमात्मानं. — b) K6 Da3. a4 योगं; K7 D4. 9 T2 G1. 3. 6 योगी; B8 (marg. as in text) योगात् (for योगः). K1 निश्चलाः; K2 निश्चलः; B8 (marg. as in text) निश्चयं (for °लम्). — c) K1 असूलम् (for अमलम्). — d) Da4 -दर्शन.

34 T1 om. 34 (cf. v. l. 31). D2 om. 34abc (cf. v. l. 33). — a) K2 om. च. K7 D4 कौंतेय. — b) K2 समन्वितः (for समाहितः). — c) K1. 2. 4 महार्णवगतं शीघ्रं. — d) K2 निश्चलः; Dn1. n4 Ds D2–4. 8 -सत्तम; D5. 7 यत्नतः (for पत्तनम्).

35 T1 om. 35 (cf. v. l. 31). — a) K4 -समाधारं; M1. 5–7 -समाधानाद् (for °धानं). — b) K4 Da4 युक्ता; K6 मुक्ता; Da3 मुक्त्वा; Ds1 M1. 5–7 युक्तो; Ds2 युंक्त्वा (for युक्त्वा). Da4 योगी न (for योगेन). K1. 2. 6. 7 V1 B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3 D4. 5. 7. 9 G2 योगवित् (for तत्त्व°). — c) Dn4 दुर्गम- (for °मं). Da4 आप्स्येति (for आप्नोति). K1 दुर्गसंख्यानमाप्नोति; B8 (marg.) दुर्गस्थानमवाप्नोति. — d) K2 मुक्त्वा; M1. 7 भित्त्वा (for हित्वा). Ds1 नृपः.

36 T1 om. 36 (cf. v. l. 31). — a) G1 यदा (for यथा). K4 त्यक्ता; K6 युक्ता; K7 Ds2 युंक्त्वा; D2 मुक्त्वा; G1 युक्तान्; G3 युक्तः (for युक्त्वा). — After 36ab, K7 D4. 9 read 37cd. K2 om. (hapl.) 36c–37b. G3 om. 36c–39d. — d) V1 धनिनं; B6. 8 (marg.) रथिनं; D5. 7 वेगेन (for धन्विनं). K1. 4 भरतर्षभ (K4 °भः); B7 Dn4 Ds1 D2. 8 पुरुषर्षभं; D5. 7 °र्षभः (for °र्षभ).

37 K2 T1 om. 37ab (cf. v. l. 36, 31). G3 om. 37 (cf. v. l. 36). — a) D2 तथैवं. — b) K1 दारुणासु; M6 धारणं सु- (for °णासु). — K7 D4. 9 read 37cd after 36ab. — c) T G1. 6 परमं (for [आ]शु परं). — d) K1. 2. 4 चाप-; K6 जालान्; V1 Bo. 6. 9 Da4 Dn1 Ds D5. 7. 8 लक्ष्यं; D4 T1 G1. 6 लक्ष-; T2 G2 लक्ष्य- (for लक्षं). K6 B8 (marg. as in text) युक्त; Da4 मुक्तम्; D5. 7 शर (for मुक्त).

38 G3 om. 38 (cf. v. l. 36). — a) V1 B6. 7 Da3 a4 आविश्य; B8 G1 अवेश्य; Dn1. n4 D3. 5. 7 अवेक्ष्य; Ds D2 8 Cn प्रवेश्य (for आ°). Da4 om. त्मनि चा. ❀ Cn: आत्मनि आत्मानं प्रवेश्य, वृत्तिसारूप्यं त्यक्त्वेत्यर्थः । ❀ — b) K6 B6 (marg. as in text) Da3. a4 M5. 6 योगस्; M7 योयं (for योगी). M6 तिष्ठंति. K6 B8 (marg. as in text) योवलः; T1 योबलः (for योऽचलः). — cd) B6 (marg. as in text) D5. 7 पाशं; T1 जालं; T2 G1. 6 जलं; Ca पापो (for पापं). K1 हंतीव; K4 Bo Ds D2. 8 हंति च; K6 V1 B7 Da3. a4 D4. 9 हंत्येव; T1 भित्त्वेव; G1 फेनैव (for हन्तेव). Ds भीतानां; T2 G2 M7 मानानां (for मीनानां). K7 Dn1. n4 D8 Cn (gloss: पुनीतानां, पवित्राणां सांख्यानामित्यर्थः) पापं हंति पुनीतानां. Ds सोंतरं; T2 सोजिरं. ❀ Ca: पापो हन्तेव मीनानामिति । यथा पापः पापाचारो हिंसारुचिर्मीनानां पदं स्थानं प्राप्नोत्येकचित्तः । ❀

39 G3 om. 39 (cf. v. l. 36). — a) Da3. a4 पद्मां (for नाभ्यां). K6 V1 B6. 7 Da3. a4 transp. कण्ठे and शीर्षे. T1 कर्णे (for कण्ठे). — b) K1 M1 वक्ष्यसि; B9 Da3. a4 चक्षुषि (for वक्षसि). D5. 7

C. 12. 11075
B 12. 301(300). 39
K. 12. 305. 39

नाभ्यां कण्ठे च शीर्षे च हृदि वक्षसि पार्श्वयोः ।
दर्शने स्पर्शने चापि घ्राणे चामितविक्रम ॥ ३९
स्थानेष्वेतेषु यो योगी महाव्रतसमाहितः ।
आत्मना सूक्ष्ममात्मानं युङ्क्ते सम्यग्विशां पते ॥ ४०
स शीघ्रममलप्रज्ञः कर्म दग्ध्वा शुभाशुभम् ।
उत्तमं योगमास्थाय यदीच्छति विमुच्यते ॥ ४१

युधिष्ठिर उवाच ।

आहारान्कीदृशान्कृत्वा कानि जित्वा च भारत ।
योगी बलमवाप्नोति तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ४२

भीष्म उवाच ।

कणानां भक्षणे युक्तः पिण्याकस्य च भक्षणे ।
स्नेहानां वर्जने युक्तो योगी बलमवाप्नुयात् ॥ ४३
भुञ्जानो यावकं रूक्षं दीर्घकालमरिंदम ।
एकारामो विशुद्धात्मा योगी बलमवाप्नुयात् ॥ ४४
पक्षान्मासानृतूंश्चित्रान्संचरंश्च गुहास्तथा ।
अपः पीत्वा पयोमिश्रा योगी बलमवाप्नुयात् ॥ ४५
अखण्डमपि वा मासं सततं मनुजेश्वर ।
उपोष्य सम्यक्शुद्धात्मा योगी बलमवाप्नुयात् ॥ ४६

पार्श्वतः (for °योः). — c) K6.7 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.8.9 श्रवणे; Cap स्पर्शने (as in text). D2 वापि; T G1.2.6 M1.5-7 चैव; Cap स्नाने (for चापि). K1 दर्शने चक्षुषि घ्राणे; D4 दर्शन-श्रवणे वापि. — d) D3 (marg. as in text) प्राणे (for घ्राणे). K1 Da4 -विक्रमं; K7 V1 Dn1 Ds1 D8 T1 M1.5-7 -विक्रमः (for °म).

40 a) Da3 om. (hapl.) one यो. D9 योगी च (for यो योगी). — b) B9 (marg. as in text) -परायणः (for -समाहितः). ❀ Cs: महाव्रतं, ब्रह्मचर्यम् । यद्वा, महाव्रतानि सनत्सुजातोक्तानि (5. 43. 12), ज्ञानं च सत्यं च तपः श्रुतं चेत्यादीनि । ❀ — c) D5.7 आत्मनं (for °ना). K6 Da3.a4 G1 सूक्ष्म; D4.9 शूक्ष्मम्. — d) K7 Da4 G3 युक्ते; D9 युक्तं; T1 G2.6 युक्त्वा; G1 युते; M1.5-7 युक्तैः (for युङ्क्ते).

41 a) K1.2.4 शीलम् (for शीघ्रम्). K6 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 अचलप्रख्यं (Ds1 °स्थं); T G1.3.6 M1.5-7 अनल(G1 °लः)प्रख्यः (M1.7 °ख्यं); G2 अमलप्रख्यं (for °प्रज्ञ.). — b) K4.6 D9 दग्धा; K7 दिग्धो; G2 कृत्वा (for दग्ध्वा). — d) K7 B7 T G6 यदिच्छति; Dn4 यदीच्छंति; Ds1 °च्छामि (for °च्छति). ❀ Cn: यदीच्छतीति योगिनः स्वेच्छया ब्रह्मलोकादौ गमनं, विदेहकैवल्यम्, देहधारणं चेति दर्शितम् ॥ Cp: यदीच्छति तदा विमुच्यते, नोचेत्तान्येव भुङ्क्ते, इति भावः ॥ Cs: कल्पावसानं तस्य जीवितुं शक्तिरस्तीति सूचितम् । ❀ — After 41, K4 B6 ins. an addl. colophon [*Sub parvan:* K4 B6 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K4 B6 योगविधिः. — *Adhy. no.:* K4 120].

42 a) T G6 यादृशान् (for की°). K1 आकारां कीसृचां कृत्वा (corrupt). — b) G1 कर्म (for कानि). K2.4 जिह्वा (for जित्वा). D5 कक्षित्वा चैव भारत (sic); D7 काक्षित्वा चैव भारत. — c) T1 योगो (for योगी). G2 चाप्नोति (for [अ]वा°). G6 यो योगबलमाप्नोति. — d) K1 (*sup. lin* as in text).7 D4.9 अर्हसि (for °ति).

43 D5 om. the ref. — a) K1.2.4 कर्मणां (for कणानां). K2.4 रक्षणे (for भक्षणे). G1 युक्तं (for युक्तः). — b) K6 V1 B0.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 G2 M1.5-7 भारत (for भक्षणे). — c) B8 भक्षणे; Da4 वर्जिने (for वर्जने).

44 K2.4 om. (hapl.) 44-46. G1 reads 44-45 on marg. — a) D4 भुंजाना (for °नो). K6 पावकं (for या°). K1 तूक्षं (for रूक्षं). ❀ Cs: यावक, यवान्नं, रूक्षं तैलघृतादिरहितम् । ❀ — b) Da4 अरिंदमं. — c) K6 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.8 एकाहारो; V1 Ds °वासो (for °रामो).

45 K2.4 om. 45 (cf. v. l. 44). K1 om. (hapl.) 45. G1 reads 45 on marg. — a) V1 B6 (marg.).9 Ds T G1.3.6 चैव; B0 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.8 चैतान् (for चित्रान्). K7 D4.5.7.9 पक्षं (D4.9 °क्ष-) मासमृतुं चैव. — b) Da3.a4 वत्सरांश्च (for संचरंश्च). K6 गुहां; K7 D4.5.7.9 T G3.6 गृहांस्; B6.7 अहस्; B9 Da3.a4 गुहांस्; G1 ग्रहं; G2 शुभास् (for गुहास्). Dn1.n4 Ds D2.3.8 संवत्सरानहस्तथा. — c) Da3 पयोमिश्रो (for °मिश्रा). — d) Da4 om. योगी.

46 K2.4 om. 46 (cf. v. l. 44). — a) G3 यो (for वा). V1 B0.6.7.9 Dn1.n4 Ds2 D3.5.7 T1 G1.3 M1.7 मांसं (for मासं). — b) B9 तत्र तं; G2 संततं (for सततं). K7 मनुजेश्वरः; Ds1 °श्वरे. — 46[cd] is

कामं जित्वा तथा क्रोधं शीतोष्णे वर्षमेव च ।
भयं निद्रां तथा श्वासं पौरुषं विषयांस्तथा ॥ ४७
अरतिं दुर्जयां चैव घोरां तृष्णां च पार्थिव ।
स्पर्शान्सर्वांस्तथा तन्द्रीं दुर्जयां नृपसत्तम ॥ ४८
दीपयन्ति महात्मानः सूक्ष्ममात्मानमात्मना ।
वीतरागा महाप्राज्ञा ध्यानाध्ययनसंपदा ॥ ४९
दुर्गस्त्वेष मतः पन्था ब्राह्मणानां विपश्चिताम् ।
न कश्चिद्व्रजति ह्यस्मिन्क्षेमेण भरतर्षभ ॥ ५०
यथा कश्चिद्वनं घोरं बहुसर्पसरीसृपम् ।
श्वभ्रवत्तोयहीनं च दुर्गमं बहुकण्टकम् ॥ ५१
अभक्तमटवीप्रायं दावदग्धमहीरुहम् ।
पन्थानं तस्कराकीर्णं क्षेमेणाभिपतेद्युवा ॥ ५२
योगमार्गं तथासाद्य यः कश्चिद्भजते द्विजः ।
क्षेमेणोपरमेन्मार्गाद्बहुदोषो हि स स्मृतः ॥ ५३

C. 12. 11089
B. 12. 301 (300). 53
K. 12. 306. 53

---

partly damaged in B6. — c) ❀ Cn: उपोष्य, त्यक्त्वा । ❀ — d) K7 फलम् (for बलम्).

47 a) K4 जिह्वा (for जित्वा). G3 यथा (for तथा). — b) Ds1 D5.7 T G1.3 6 शीतोष्णं (for °ष्णे). Dn1 वर्ष. M1.5–7 वा (for च). — c) G1 इयं (for भयं). K6 V1 B0.6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D4.3.8 शोकं (for निद्रां). Da4 M7 श्वास- (for श्वासं). — d) B0.6.7.8 (marg.) 9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 G2 M5–7 Cn.s पौरुषान् (for °षं). K1.2.4 विजयं; B8 (marg. as in text) T G1 3.6 विनयं; D5 विनयांस्; D7 निचयांस् (for विष°).

48 a) Ds1 अरतिर्; D5.7 निर्जित्य; Cv (gloss: स्वस्मिन् स्त्रीयेषु वा रतिं) स्वरतिं (for अरतिं). K1 दुर्जयं; Da4 °यांश्च. ❀ Cp: अरतिम्, आलस्यम् । ❀ — b) B7 कृष्णां; D4 तृष्णा. T G1–3.6 M1.5–7 भारत (for पार्थिव). — c) K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 G3 6 स्पर्शं निद्रां; G2 M1.6.7 स्पर्शाः सर्वे (for स्पर्शान्सर्वांस्). K4.6 तंत्री; K7 Ds1 M1 7 तंद्री; D5.7 G3.6 तंद्रां (for तन्द्रीं). — d) D4 G3.6 M7 दुर्जया (for °यां).

49 a) D5.7 महात्मानं (for °त्मानः). — b) K6 D9 शूक्ष्मम्. — c) K1 4 वीतराग- (for °रागा). K2.6.7 B0.7–9 Dn1.n4 Ds D2.4.8.9 G1 महाप्रज्ञा; B3 °प्रज्ञां; D7 °त्मानो (for °प्राज्ञा). Da4 वीतरागान्महान्प्राज्ञा. — d) K1.2.4 दाना(K1 °न)ध्ययन-; K6 ध्याया°; Ds1 धाता°; D9 ध्यानाध्यायन- (for °ध्ययन-). K7 D4.9 -संगताः; B8 -संपदः; Ds Cs -संस्कृतः (Ds2 Cs °ताः); T G1.3.6 -संमताः (for -संपदा).

50 a) D8 दुर्गास्. D8 त्वेषं (for त्वेष). K1 स यः; K2.4 मयः; Dn1.n4 Ds2 D3 महा-; Ds1 D4 (also as in text) यतः (for मतः). — Da3.a4 om. 50[cd]. — c) K4.6 V1 B0.7.8 (marg. as in text) Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 यः कश्चिद् (for न कश्चिद्). K6 B6.8 (marg. as in text).9 क्षिप्रं (for ह्यस्मिन्). — d) Dn4 क्षेत्रेण (for क्षेमेण). B6 lacuna for भरतर्षभ. G8 शुभे क्षेमेण भारत.

51 K2 om. 51[ab]. — b) B8 (marg.) -हिंस्र-; D8 सर्पं (for -सर्प-). D9 -सतीसृपं (for -सरी°). — c) K2 श्वत्रवत्; K6 स्वभ्र°; B9 श्वोभ्र°; G1 अभ्र° (for श्वभ्र°). D3 तोयहीनश्च. K4 श्वभ्रवृक्षोपहीनं च. — d) K1 दुस्तरं; K2 दुर्लभं; K4 दुर्बलं (for दुर्गमं). K2.4 बल- (for बहु). T2 कर्णकं (for -कण्टकम्).

52 a) K7 अभक्ष्यम्; B0 अव्यक्तम्; Dn1.n4 Ds D2 4 8.9 M1 5–7 अभक्षम्; D3 अभीक्ष्णम् (for अभक्तम्). G2 अटवि (for °वी-). — b) Da3.a4 दारुदग्ध- (for दाव°) D5 om. मही. — c) K2 corrupt. T1 G6 पंथानं तं दुराकीर्णं. — d) B7 अभिपते (sic); G2 M1.6 7 अतिपतेद् (for अभि°). K1.2.4 नरः (for युवा). K6 क्षेमेणाभिपते च (submetric); Da3.a4 °णाभिप(Da3 °ग)तेषु वा; D5.7 °णाभिद्यते यथा; G1 क्षमेण हि पतेद्युवा; G6 क्षेमेणाभिपतेत वा.

53 Before 53, T2 ins. झिदन:. — a) K2.4 तथासाध्य; V1 B8 (marg.) समासाद्य; Ds1 D2 8 तथा सोद्य; T2 तथासाध्या (for तथासाद्य). — b) M1.5–7 न (for यः). K6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 व्रजते; V1 व्रजति; G2 रुजति (for भजते). K4 M1 द्विज (for द्विजः). K7 D4.5.7.9 कश्चिदेव व्रजेद्विजः. — c) K7 क्षणेन (for क्षेमेण). K2 [ओ]परमेन्; D4 [उ]परमान्; D9 °रामा; T1 °रमे (for °रमेन्). K1.2 B8 G2.3 M7 मार्गं; Da4 T G1.6 मार्गो (for मार्गाद्). — d) K7 स स्मृतां; Da3.a4 संभृतः; Dn4 T2 संस्मृतः (for स स्मृतः). G1 बहुदोषाभिसंस्कृतं.

54 54[ab] is damaged in B5. — a) K1 स्वस्थेयं; K6.7 B7–9 Da3.a4 D4.9 आ° (for सु°). K7 क्षर-; G1 सुर- (for क्षुर-). — b) Da3.a4 निश्रितासु; D5 निशितं सु-; D7 °तं स (for °तासु). — c) T1 धार-

C. 12. 11080
B. 12. 301[300].54
K. 12. 306. 6

सुस्थेयं क्षुरधारासु निशितासु महीपते ।
धारणासु तु योगस्य दुःस्थेयमकृतात्मभिः ॥ ५४
विपन्ना धारणास्तात नयन्ति नशुभां गतिम् ।
नेतृहीना यथा नावः पुरुषानर्णवे नृप ॥ ५५
यस्तु तिष्ठति कौन्तेय धारणासु यथाविधि ।
मरणं जन्म दुःखं च सुखं च स विमुञ्चति ॥ ५६
नानाशास्त्रेषु निष्पन्नं योगेष्विदमुदाहृतम् ।
परं योगं तु यत्कृत्स्नं निश्चितं तद्द्विजातिषु ॥ ५७
परं हि तद्ब्रह्म महन्महात्मन्
ब्रह्माणमीशं वरदं च विष्णुम् ।
भवं च धर्मं च षडाननं च
षड्ब्रह्मपुत्रांश्च महानुभावान् ॥ ५८
तमश्च कष्टं सुमहद्रजश्च
सत्त्वं च शुद्धं प्रकृतिं परां च ।
सिद्धिं च देवीं वरुणस्य पत्नीं
तेजश्च कृत्स्नं सुमहच्च धैर्यम् ॥ ५९
नराधिपं वै विमलं सतारं
विश्वांश्च देवानुरगान्पितॄंश्च ।
शैलांश्च कृत्स्नानुदधींश्च घोरा-
न्नदीश्च सर्वाः सवनान्घनांश्च ॥ ६०

णस्य (for °णासु). K_7 $D_{4.5.7.9}$ च (for तु). Dn_4 यागस्य (for यो°). — ^{d}) Some MSS. दुस्थेयम्; T_2 सुस्थेयम् (for दुःस्थेयम्).

55 ^{a}) G_1 $M_{1.6.7}$ विपन्न-; G_3 विभिन्न- (for विपन्ना). G_1 -धारणा (for धारणास्). — ^{b}) G_3 न यांति (for नयन्ति). $D_{5.7}$ G_3 च (for न-). K_2 नयनभरतर्षभ (sic). — ^{c}) $K_{1.7}$ Da_4 Ds_2 $D_{4.5.7.9}$ $G_{1.2.6}$ नेत्र-हीना; Ds_1 नैत्र°; $M_{1.6.7}$ नेत्रहीनान् (for नेतृहीना). G_1 om. (hapl.) यथा ना. $K_{1.2}$ V_1 नावं. — ^{d}) K_1 पुरुषा (for °षान्). $D_{5.7}$ पुरुषांतर्भवेन्नृप.

56 ^{a}) G_1 तिष्ठ तिष्ठेति कौंतेय. — ^{b}) D_3 G_1 यथा विधिः. — ^{cd}) K_2 -दुःखे (for दुःखं). D_5 वा (for च). G_2 $M_{1.5-7}$ मरणाज्जन्म दुःखाच्च सुखं हि (M_6 च) स विमुच्यते.

57 ^{a}) $D_{5.7}$ -शस्त्रेषु (for -शा°). K_2 निष्पन्ने; Dn_4 निष्पंतं (for निष्पन्नं). — ^{b}) G_2 लोकेषु (for योगेषु). $K_{1.2}$ T_2 G_2 एवम् (for इदम्). — ^{c}) $K_{1.2.4}$ योगं च; K_6 V_1 $Bo_{.6.7}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.8}$ योगस्य; B_8 योगेषु (for योगं तु). K_6 V_1 $Bo_{.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.8}$ कृत्स्नं; K_7 $D_{4.9}$ sूक्ष्मं (for कृत्स्नं). — ^{d}) B_7 स (for तद्).

58 ^{a}) K_7 G_1 यद्; D_4 ते; $M_{1.7}$ तं (for तद्). $Bo_{.8}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.8}$ G_1 ब्रह्ममयं; D_5 $M_{1.6.7}$ ब्रह्म महान्; G_3 ब्रह्म * * (for ब्रह्म महन्). K_2 महात्म; Da_4 M_{5-7} महात्मा; D_5 lacuna (for °त्मन्). ❀ Cv (reading परं महद्ब्रह्म महन्महात्मन्): हे महात्मन् युधिष्ठिर, परम् उत्तमम्, तत् योगकौशलाख्यं ब्रह्म वेदः । योगस्य वेदसारत्वाद्वेदत्वम् । ❀ — ^{b}) $D_{5.7}$ ब्रह्मण्यम् (for ब्रह्माणम्). — ^{c}) K_2 भवे; G_1 वरं; G_6 भयं (for भवं). G_2 om. (hapl.) धर्मं च. K_7 V_1 $D_{4.5.7.9}$ सनातनं (for षडाननं). K_4 भवेदधर्मं च सुताडनं च. — ^{d}) V_1 B_7 Da_3 $Dn_{1.n4}$ $D_{2.3.5.7.8}$ यद्; G_1 तद् (for षड्-). V_1 महानुभावाः; Da_4 Ds_1 T_2 °भावात्; $D_{5.7}$ °भावं (for °भावान्). K_7 षडाननं यच्च महानुभावान्. ❀ Cs: षड्ब्रह्मपुत्राः, मरीच्यत्र्यङ्गिरसपुलस्त्यपुलहक्रतुरिति संभवपर्वण्युक्ताः (1. 59. 10) । ❀ ❀ Cn: महानुभावान्, ऋषभकपिलादीन् । ❀

59 ^{a}) D_2 तमस्व-; D_7 तमस्त्व- (for °श्च). $D_{5.7}$ रजस्त्व (for रजश्च). — ^{b}) K_1 शुद्धिश्च; K_2 च शुद्धि-; Da_3 $Dn_{1.n4}$ Ds_2 D_3 Cn विशुद्धं; D_5 $G_{3.6}$ $M_{1.6.7}$ च शुद्धिं; D_7 -*बुद्धिं; G_1 विशुद्धिं (for च शुद्धं). K_1 T_2 पराश् (for परां). — ^{c}) D_5 देवी (for देवीं). K_1 पत्नी. ❀ Cp: वरुणस्य पत्नीम्, वरुणायत्तां सिद्धिम् । ❀ — ^{d}) $K_{1.2.4}$ Ds_1 G_1 सु(K_1 स्व)महश्च (for °च्च). $K_{1.2.4}$ $D_{5.7}$ शौर्यं; D_4 धैर्यें; T $G_{3.6}$ सूर्यं; G_1 वीर्यं (for धैर्यम्).

60 ^{a}) K_6 V_1 $Bo_{.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.8}$ खे (for वै). K_2 B_8 (marg.) सुतारं; G_3 वै सतारं (for सतारं). — ^{b}) K_7 विश्वोश्च-; D_4 G_1 विश्वाश्च; $M_{1.7}$ विश्वे च (for विश्वांश्च). G_2 असुरान् (for उरगान्). B_7 च पितॄन् (by transp.). — ^{c}) $K_{1.2}$ सर्वान्; Da_4 रुत्स्नान् (for कृत्स्नान्). $K_{1.2}$ उदधीश्. K_6 घोरां. — ^{d}) K_2 $G_{1.2}$ नदींश् (for नदीश्). $K_{1.2.4}$ सवरान्; Ds_2 सनदान्; $D_{4.9}$ सनदा; T G_{1-8} सवना (for °नान्). V_1 लयाश्च; D_4 घनाश्च; D_8 वनांश्च (for घनांश्च). K_6 नदी सपर्वा सबलान्घनांश्च; K_7 नदींश्च घोरान्सदा घनांश्च; $D_{5.7}$ नदीश्च सर्वोपवनान्वनांश्च.

नागान्नगान्यक्षगणान्दिशश्च
गन्धर्वसंघान्पुरुषान्स्त्रियश्च ।
परस्परं प्राप्य महान्महात्मा
विशेत योगी नचिराद्विमुक्तः ॥ ६१

कथा च येयं नृपते प्रसक्ता
देवे महावीर्यमतौ शुभेयम् ।
योगान्स सर्वानभिभूय मर्त्या-
न्नारायणात्मा कुरुते महात्मा ॥ ६२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोननवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८९ ॥

२९०

युधिष्ठिर उवाच ।
सम्यक्त्वयायं नृपते वर्णितः शिष्टसंमतः ।
योगमार्गो यथान्यायं शिष्यायेह हितैषिणा ॥ १
सांख्ये त्विदानीं कात्स्न्येंन विधिं प्रब्रूहि पृच्छते । C. 12. 11099 B. 12. 30°[1]. 2 K. 12. 307. 2

61 a) K1.6 नागान्नागान्; Da3.a4 °नुगान् (for °न्नगान्). K2 G2 यक्षगणा; K7 D4.9 पक्षिगणान्; Da4 पक्ष° (for यक्ष°). — b) K7 -यक्षान्; G1 -सर्वान् (for -संघान्). K2 पुरुषांद्रियश्च (sic); K7 पुरुषं स्त्रियं च. — c) K1.4 V1 B9 परं परं; K7 D4.9 पारं परं; T1 G1.3.6 परावरं; T2 G2 Cv परात्परं (for परस्परं). K7 V1 Da3 D4.9 M1.5–7 महन् (for महान्). T1 G3.6 महात्मन् (for °त्मा). K2 परां परां प्राप्य महात्मनात्मा. — d) T2 त्रिजेत; G2 विशेत्तु (for °त). K2 योगे; Ds1 योगान् (for योगी).

62 a) K1 D5.7 यथा (for कथा). K1.2 मयेयं; K7 D4.9 चेयं; D5.7 च येषां; T G1.3.6 M1.5.7 च सेयं; M6 स चेयं (for च येयं). Da4 नृपतेः. K6 B8.9 Da4 प्रयुक्ता; K7 सुप्रसक्ता; D5.7 प्रसक्तो (for °क्ता). ❀ Cn: कथा, जगत्कर्तृकादिनिरूपणात्मिका । ❀ — b) Ds1 देवैर् (for देवे). T G1.3.6 -वीर्यतमे; G2 -वीर्यमता; M1.5–7 °मते (for °मतौ). T G1.6 त्विमां यः (for शुभेयम्). K1.2.4 दैवी नृपे वीर्यपतौ शुभेयं; K7 D4.9 देवैर्मता वीर्यमतः (D9 °तौ) शु°. — T G1.3.6 transp. 62c and 62d. — c) K1.2 योगाश्च; K4.6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.8 योगी; G1 M1.5–7 लोकान्; G3 योगात् (for योगान्). K1.2.7 D4.5.7.9 च; K6 G2 lacuna (for स). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 अभिभूयेह; T1 G1.3.6 अतिभाति; G2 अहिंस्येह (for अभिभूय). K1.2 D5.7 T G1.3.6 M5 मर्त्यो; K4 मर्त्यौ (for मर्त्यान्). — d) K7 D4.9 स भवेन् (for कुरुते). ❀ Cv: नारायणात्मा, नारायणः आत्मा चित्तं यस्य सः, योगं कुरुते इति योजना । ❀

Colophon. Ś1 D6 missing: K3.5 B1–5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da4 Dn1.n4 Ds D2–5.7–9 T G1–3.6 M1.5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–5.7–9 M5.6 योगविधिः; G6 योगकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 25; B7 T1 G1.6 124; B8 127; Dn1 126; Dn4 Ds2 G3 M5 125; Ds1 114; D8 121; T2 137; G2 140; M1.6.7 123. — *Śloka no.:* Da4 Dn1 62; Dn4 D8 61.

290

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 274 13; 283. 15).

1 Ds1 reads 1–3 twice. — a) K6 [अ]यं नृपतिर्; G1 यज्ञपतेर्. — b) K2 संपदः; Bo -संमितः; Da4 संमताः (for -संमतः). — c) K1 योगमार्गे; Da4 °मार्गं (for °मार्गो). — d) G1 शिष्टायेह; G3 शिष्यायैह. G2 हितैषिणः.

2 For the repetition in Ds1, cf. v. l. 1. — a) B6 (marg. as in text).8 T2 G1 सांख्यं (for सांख्ये). — b) G1 वृत्तं (for विधिं). B7 तद् (for प्र). K6 प्रच्छते. — c) K1 om. य. G2 त्रिज्ञानं (for यज्ज्ञानं).

C. 12. 11099 B. 12. 304[1]. 2 K. 12. 307. 2 त्रिषु लोकेषु यज्ज्ञानं सर्वं तद्विदितं हि ते ॥ २

भीष्म उवाच ।

शृणु मे त्वमिदं शुद्धं सांख्यानां विदितात्मनाम् ।
विहितं यतिभिर्बुद्धैः कपिलादिभिरीश्वरैः ॥ ३
यस्मिन्न विभ्रमाः केचिद्दृश्यन्ते मनुजर्षभ ।
गुणाश्च यस्मिन्बहवो दोषहानिश्च केवला ॥ ४
ज्ञानेन परिसंख्याय सदोषान्विषयान्नृप ।
मानुषान्दुर्जयान्कृत्स्नान्पैशाचान्विषयांस्तथा ॥ ५
राक्षसान्विषयाञ्ज्ञात्वा यक्षाणां विषयांस्तथा ।
विषयानौरगाञ्ज्ञात्वा गान्धर्वविषयांस्तथा ॥ ६
पितॄणां विषयाञ्ज्ञात्वा तिर्यक्षु चरतां नृप ।
सुपर्णविषयाञ्ज्ञात्वा मरुतां विषयांस्तथा ॥ ७
राजर्षिविषयाञ्ज्ञात्वा ब्रह्मर्षिविषयांस्तथा ।
आसुरान्विषयाञ्ज्ञात्वा वैश्वदेवांस्तथैव च ॥ ८
देवर्षिविषयाञ्ज्ञात्वा योगानामपि चेश्वरान् ।
विषयांश्च प्रजेशानां ब्रह्मणो विषयांस्तथा ॥ ९
आयुषश्च परं कालं लोके विज्ञाय तत्त्वतः ।
सुखस्य च परं तत्त्वं विज्ञाय वदतां वर ॥ १०

— ^{d}) D$_{5.7}$ तु (for तद्).

3 For the repetition in Ds$_{1}$, cf. v. l. 1. G$_{3}$ om. the ref. — ^{a}) M$_{1}$ त्वद् (for त्वम्). K$_{1.7}$ D$_{4.9}$ T G$_{6}$ इमं (for इदं). Dn$_{1}$. n$_{4}$ Ds$_{1}$ (both times). s$_{2}$ D$_{2.3.8}$ सूक्ष्मं; T G$_{1-3.6}$ M$_{1.5-7}$ कृत्स्नं (for शुद्धं). — ^{c}) K$_{6}$ Ds$_{2}$ D$_{5.7}$ T G$_{1.3.6}$ विदितं (for विहितं) D$_{2}$ यातिभिः; D$_{5.7}$ विहितैर्; G$_{2}$ यदिदं (for यतिभिर्). K$_{2}$ त्वद्धैः (sic); K$_{4}$ बद्धैः; K$_{6}$ B$_{9}$ Da$_{3}$. a$_{4}$ वृद्धैः; B$_{0}$ पूर्वं; Dn$_{1}$ D$_{8}$ सर्वैः; Dn$_{4}$ Ds$_{1}$ (both times). s$_{2}$ D$_{2.3}$ सर्वं; T G$_{1.3.6}$ मुक्तैः (for बुद्धैः).

4 K$_{7}$ reads 4 on marg. — ^{a}) K$_{2.4}$ सविभ्रमाः (for न विभ्रमाः). — ^{b}) K$_{1.2.4.7}$ D$_{4.5.7.9}$ मनुजाधिप; T$_{1}$ G$_{6}$ भरतर्षभ (for मनुज°). — ^{c}) D$_{4}$ om. from गुणाश्च up to विष (in 5^{b}). T$_{1}$ तस्मिन् (for य°). D$_{5.7}$ गुणाश्च बहवो यस्मिन्. — ^{d}) Ds$_{2}$ केवलं; G$_{1}$ °लाः. ❀ Cs : केवला, कृत्स्ना । ❀

5 D$_{4}$ om. up to विष (cf. v. l. 4). — ^{a}) K$_{2}$ -सांख्यान; G$_{1}$ -संख्याये (for °य). — ^{b}) K$_{2}$ स्वदोषान्. T G$_{1.3.6}$ दोषान्विषयजान्नृप. — D$_{5.7}$ om. (hapl.) 5^{c}–7^{b}. — ^{c}) G$_{1.3}$ मानुष्यान् (for °षान्). G$_{1.3}$ M$_{1.5-7}$ विषयान् (for दुर्जयान्).

6 D$_{5.7}$ om. 6 (cf. v. l. 5). T$_{1}$ om. (hapl.) 6^{a}–8^{b}. — ^{a}) Dn$_{4}$ राजसान् (for राक्ष°). — G$_{1}$ om. 6^{b}. — ^{b}) K$_{6}$ यज्ञानां (for यक्षाणां). — K$_{1.2.4}$ om. (?hapl.) 6^{c}–7^{b}. K$_{7}$ B$_{9}$ Da$_{3}$. a$_{4}$ D$_{2.4.9}$ om. (hapl.) 6^{cd}. G$_{2}$ om. (hapl.) 6^{c}–7^{d}. G$_{6}$ om. (hapl.) 6^{c}–8^{b}. — ^{c}) T$_{2}$ चौरगान् (for और°). — D$_{3}$ reads 6^{d}–8^{a} on marg. — ^{d}) K$_{6}$ T$_{2}$ G$_{3}$ M$_{1.5-7}$ गां(G$_{3}$ गं)धर्वान्; B$_{0}$ गंधर्व-; G$_{1}$ ब्रह्मर्षि- (for गान्धर्व-).

7 K$_{1.2.4}$ D$_{5.7}$ om 7^{ab} (cf. v. l. 6, 5). T$_{1}$ G$_{2.6}$ om. 7 (cf. v. l. 6). D$_{3}$ reads 7 on marg. — ^{a}) K$_{6}$ D$_{4.9}$ पितृणां; Da$_{3}$. a$_{4}$ देवर्षि- (for पितॄणां). — ^{b}) K$_{7}$ D$_{4.9}$ T$_{2}$ M$_{1.5-7}$ तिर्यक्च; G$_{1}$ °क्सं- (for °क्षु). K$_{6}$ चरता; Ds$_{1}$ चरतो. Da$_{4}$ नृपः. — B$_{8}$ transp. 7^{cd} and 8^{ab}. — ^{c}) Da$_{4}$ D$_{7}$ सुवर्ण- (for सुपर्ण-). — K$_{2.4}$ om. (hapl) 7^{d}–8^{c}. — ^{d}) K$_{7}$ D$_{4.9}$ मारुतान् (for मरुतां). D$_{5}$ om. विषयां.

8 K$_{2.4}$ om. 8^{abc} (cf. v. l. 7). T$_{1}$ G$_{6}$ om. 8^{ab} (cf. v. l. 6). D$_{5.7}$ om. (hapl.) 8–9. B$_{8}$ transp. 7^{cd} and 8^{ab}. — ^{a}) T$_{2}$ G$_{3}$ आसुरान् (for राजर्षि-). — ^{c}) T$_{2}$ G$_{3}$ देवर्षि- (for आसुरान्). — K$_{6}$ om. (hapl.) 8^{d}–9^{a}. — ^{d}) G$_{1}$ तिर्यक्संचरतां नृप (cf. 7^{ab}).

9 K$_{6}$ om. 9^{a}; D$_{5.7}$ om. 9 (for both, cf. v. l. 8). — ^{a}) T$_{2}$ G$_{3}$ राजर्षि-; G$_{1}$ सुपर्व- (for देवर्षि-). — ^{b}) D$_{4}$ यागानाम्; T$_{1}$ G$_{1.3.6}$ योगि° (for योगा°). — ^{c}) K$_{1.2}$ V$_{1}$ B$_{6.7.9}$ G$_{2}$ M$_{1.5-7}$ प्रणाशांतान्; K$_{6}$ T$_{2}$ प्रशांतानां; Da$_{3}$. a$_{4}$ प्रशांतात्मा; G$_{1}$ प्रसक्तानां; G$_{3.6}$ प्रशस्तानां (for प्रजेशानां). B$_{0.8}$ Dn$_{1}$. n$_{4}$ Ds D$_{2.3.8}$ प्रजापतीनां विषयान्. — ^{d}) G$_{3}$ ब्राह्मणो (for ब्र°).

10 ^{a}) D$_{7}$ आयुषं. M$_{7}$ कायं (for कालं). ❀ Cs : परं कालं, अवसानकालम् । ❀ — ^{b}) T$_{1}$ G$_{6}$ योगी (for लोके). K$_{2}$ विज्ञात- (for विज्ञाय). — ^{c}) G$_{1}$ सुखं तस्य (for सुखस्य च). ❀ Cs : सुखस्य परं तत्त्वं, मोक्षस्य परमानन्दरूपत्वम् । ❀ — ^{d}) V$_{1}$ वरः (for वर). — After 10, K$_{7}$ reads 12^{c}–13^{b}.

11 Da$_{4}$ om. (hapl.) 11^{bc}. — ^{b}) B$_{0.7-9}$ Dn$_{1}$. n$_{4}$ Ds D$_{2-4.8}$ सततं; D$_{5.7}$ G$_{3}$ यततां (for प°). ❀ Cs : पततां, विषयान्वेषणाय तत्र तत्र धावताम् । ❀ — ^{c}) K$_{6}$

प्राप्ते काले च यद्दुःखं पततां विषयैषिणाम् ।
तिर्यक्च पततां दुःखं पततां नरके च यत् ॥ ११
स्वर्गस्य च गुणान्कृत्स्नान्दोषान्सर्वांश्च भारत ।
वेदवादे च ये दोषा गुणा ये चापि वैदिकाः ॥ १२

ज्ञानयोगे च ये दोषा गुणा योगे च ये नृप ।
सांख्यज्ञाने च ये दोषास्तथैव च गुणा नृप ॥ १३
सत्त्वं दशगुणं ज्ञात्वा रजो नवगुणं तथा ।
तमश्चाष्टगुणं ज्ञात्वा बुद्धिं सप्तगुणां तथा ॥ १४

C. 12. 11111
B. 12. 301. 14
K. 12. 307. 14

V1 B0. 6–9 Da3 Dn1. n1 Ds D2. 3. 5. 7. 8 तिर्यक्षु; G2 तिर्यकु (for तिर्यक्च). — [d]) B9 Ds1 D5. 7 नरकेषु (for °के च). Da4 यः; D5. 7 च (for यत्).

12 For the sequence in K7, cf. v. l. 10. Ds1 om. 12[ab]. — [a]) K1 सुर्गस्य (for स्व°). K1. 2. 4. 7 D9 T G1. 3 6 तु; D4 नु (for च). — [b]) M1. 5–7 पार्थिव (for भारत). K1. 2. 4 दोषांश्च भरतर्षभ. — After 12[ab], Kumbh. ed. ins (with var.) the second line of 746*. K7 reads 12[cd] twice. — [c]) K2. 4 वेदवादं (for °वादे). B0 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 8 येपि (for च ये). B9 Ds Cs वेदवादेषु ये दोषा. ❀ Cs: दोषाः, बहुव्ययायाससाध्यकर्मविधानादयः। ❀ — [d]) K2. 4 वैदिकः. ❀ Cs: गुणाः, अधीतमात्रेण सकलप्रदत्वादयः। ❀

13 For the sequence in K7, cf. v. l. 10. K1. 2. 4 D4. 9 transp. 13[ab] and 13[cd]. — [a]) K4 ज्ञाने (for ज्ञान-) Ds2 -वेदे च; M1. 5–7 योगेन (for -योगे च). ❀ Cs: ज्ञानोपायभूतवेदान्ते द्वैताद्वैतसाधारणत्वादयो दोषाः। ❀ — K7 repeats 13[b] after 13[c]. — [b]) K7 (both times) D9 ज्ञान-; V1 ज्ञाने (for गुणा). M1. 5–7 योगेन (for योगे च). D7 यो (for ये). K7 (both times) V1 B3 (marg.) D4. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 गुणाः (for नृप). K1. 2 4 तथैव च गुणा नृप. ❀ Cn: गुणाः अद्वेष्टृत्वादयः ॥ Cs: आत्मस्वरूपोपदेशादयो गुणाः। ❀ — Da3. a4 om. (hapl.) 13[cd]. — [c]) G1. 2 सांख्यो; M1. 7 सांख्या (for सांख्य-). M1. 5. 6 -ज्ञानेन (for -ज्ञाने च). ❀ Cn: सांख्यज्ञाने दोषाः विद्वत्त्वाभिमानादयः ॥ Cs कर्मत्यागविधानादयो दोषाः। ❀ — K7 reads 13[d] on marg. — After 13, T G1. 3. 6 Cs Kumbh. ed. ins.:

746* इतरेषु च ये दोषा गुणास्तेषु च भारत ।
परिसंख्याय संख्यानं मत्वा सांख्यं गुणाधिकम् ।

[(L. 1) T1 G3. 6 गुणांस्. — Kumbh. ed. ins. line 2 after 12[ab]. — (L. 2) Kumbh. ed. परिसंख्यान- (for °य). Kumbh. ed. सत्त्वं सांख्यगुणात्मकम् (for the post. half).]

14 [a]) K1 सत्त्वे (for सत्त्वं). Ds2 दशगुणैर् (for °गुणं). ❀ Ca. p: सत्त्वस्य दश गुणाः—प्रसादलाघवप्रकाशानभिष्वङ्गप्रीतिकरुणाधृतिशौचसत्यसंतोषाः। यद्वा, मार्दवार्जवसद्वृत्तयमनियमधृतिसत्यज्ञानसुखवैराग्याणि दश। यद्वा, सेश्वरसांख्यप्रक्रियायां, सिद्धयोऽष्टौ प्रकाशश्च चैतन्यं च गुणा दश। यद्वा, ज्ञानवैराग्यमैश्वर्यं तपः सत्यं क्षमा धृतिः। स्वच्छत्वमात्मसंबोधो (Cp: °सद्बोधो) ह्यधिष्ठातृत्वमेव च। एतान्सत्त्वाश्रितानाहुर्गुणान्दश मनीषिणः ॥ Cn. p (also): आनन्दः प्रीतिरुद्रेकः (Cp: °रुद्रेकः) प्राकाश्यं पुण्य(Cp: गुण)शीलता। संतोषः श्रद्दधानत्वमार्जवं त्यागशीलता। ऐश्वर्यं चेति सत्त्वस्य गुणा दश निसर्गजाः ॥ Cs: प्रहर्षः प्रीतिरानन्दः सुखं संशान्तचित्तता। ज्ञानवैराग्यसत्यानि क्षमा च धृतिरेव च। इति दश ॥ Cv: सत्त्वगुणस्य तत्त्वज्ञानमेकः साधारणगुणः, तदुपयुक्ताः शमदमविषयोपरमद्वंद्वसहिष्णुताः चित्तसमाधानं गुरूपसत्तिः श्रवणं मननं ध्यानं चेति नव। ❀ — [b]) K2 नवगुणस्; B7 नवं गुणं. ❀ Ca. p: रजसो नव—मोदनधारणध्वंसनबीभत्सादैन्यगौरव(Cp: °चाञ्चल्य)शान्तिक्रोधभयानि। यद्वा, रागक्रोधलोभमानपरपरीवादनित्यासंतोषनिकृतिपरेर्ष्या(Cp: °पारुष्य)प्रवृत्तयो नव ॥ Cn (also in Ca. p): आस्तिकत्व(Ca: अनाशत्व-; Cp: अनाशित्व)मकार्पण्यं सुखदुःखोपसेवनम्। भेदः परुषता चैव कामक्रोधौ मदस्तथा। दर्पद्वेषातिवादाश्च नवैते राजसा गुणाः ॥ Cs: असुष्टिः परितापश्च शोको लोभो क्षमा दमः। कामः क्रोधश्च मात्सर्यं रजो नवगुणं स्मृतम् ॥ Cv: रजसः संशयोऽसाधारणगुणः, तदुपयुक्ताः विशेषाज्ञानं कदाचित्सत्संगमः कदाचिद्दुःसंगमः, कदाचित्सच्छास्त्रश्रवणं कदाचिद्दुःशास्त्रश्रवणं, विषयाभिलाषः धनलौल्यं इरावत्यातिलौल्यं चेत्यष्टौ गुणाः। ❀ — K2 om. (hapl.) 14[cd]. D7 om. (hapl.) 14[c]–15[b]. — [c]) ❀ Ca. p: भयविवाद(Cp: °विषाद)नास्तिक्यस्त्रीव्यसननिन्दा(Cp: °निद्रा)लस्यनैर्घृण्यशौचवर्जनान्यष्टौ तामसा गुणाः ॥ Cn (also in Ca. p): तमो मोहो महामोहस्तामिस्रश्चान्धपञ्चमः। निद्रा प्रमाद आलस्यमित्यष्टौ तमसो गुणाः ॥ Cs: अविवेकस्तथा मोहः प्रमादः स्वप्नतन्द्रिता। अभिमानो विषादश्चाप्यरतिश्च तमोगुणाः ॥ Cv: तमसो मिथ्याज्ञानमसाधारणगुणः। तदुपयुक्ताः विष्णुद्वेषः असत्सेवा दुःशास्त्रश्रवणं क्रोधः प्रमादः निद्रा आलस्यं चेति सप्त ॥ ❀ — [d]) M1. 6. 7 नभः (for बुद्धिं). G2 सत्यं (for सप्त-). K7 B9 -गुणांस्; Da4 Ds1 G2 M1. 5–7 -गुणं (for -गुणां). K1 ततः (for तथा). ❀ Ca. p: इष्टानिष्टसंकल्पोऽध्यवसायसमाहितत्वसंशयप्रतिपत्तिरभिमान इति सप्त गुणाः बुद्धेः। Ca (also): सुखदुःखेच्छा[द्वे]षप्रयत्नाद[दृ]ष्टसंस्कारा इति बुद्धिगुणाः ॥ Cn: बुद्धिं सप्तगुणां, महदहंकारपञ्चतन्मात्ररूपाम् ॥ Cs: सप्त-

C. 12. 11112 B. 12. 302[1]. 15 K. 12. 307. 15 षड्गुणं च नभो ज्ञात्वा मनः पञ्चगुणं तथा ।
बुद्धिं चतुर्गुणां ज्ञात्वा तमश्च त्रिगुणं महत् ॥ १५
द्विगुणं च रजो ज्ञात्वा सत्त्वमेकगुणं पुनः ।
मार्गं विज्ञाय तत्त्वेन प्रलये प्रेक्षणं तथा ॥ १६
ज्ञानविज्ञानसंपन्नाः कारणैर्भाविताः शुभैः ।
प्राप्नुवन्ति शुभं मोक्षं सूक्ष्मा इव नभः परम् ॥ १७
रूपेण दृष्टिं संयुक्तां घ्राणं गन्धगुणेन च ।
शब्दे सक्तं तथा श्रोत्रं जिह्वां रसगुणेषु च ॥ १८

गुणां, स्वरूपेण मनोरूपेण पञ्चेन्द्रियरूपैश्च । ज्ञानं चैतन्यं संकल्पाध्यवसायसत्त्वरजस्तमोभिरिति केचित् ॥ Cv: बुद्धेश्च निश्चयोऽसाधारणगुणः षडिन्द्रियजन्यं षड्विधं ज्ञानं साधारणगुणाः । ❀

15 D7 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — ^{a}) B7 यद्गुणं (for षड्गुणं). Dn1. n4 Ds D3 T G1. 3. 6 Cv मनो (for नभो). M1. 5–7 बुद्धिं च (M5 [*inf. lin.*] मनश्च) षड्गुणं ज्ञात्वा. ❀ Ca. p: व्यापित्वसुषिरप्रकृतित्वशब्दाश्रयत्वानालम्बनत्वाप्रतिघाताः षडाकाशगुणाः [(also) नभोऽत्राहंकारः । तस्य पञ्चेन्द्रियाणि मनश्चेति षड्गुणाः] ॥ Cn: मनः श्रोत्रादिपञ्चकेन षड्रूपं । नभः वियदादिपञ्चकरूपम् ॥ Cs (reading मनः in both pādas): आचार्यमतान्तरेण गुणसंख्यानमाह— दूरगं बहुधागामि प्रार्थनासंशयात्मकम् । क्षणिकं च मनो ... । ❀ — ^{b}) Da3 Dn1. n4 D3 नभः (for मनः). K2 पंचगुणस्. ❀ Ca p: शब्दादिप्रकाशनं बहिरन्तः- सुखादिवेदनमध्यवसायः संकल्पो देहान्तःसंचरणमिति मनसः [Ca (also): अहंकारत्वादिन्द्रियाणां मनः पञ्चगुणम् । पञ्चेन्द्रियाण्येव गुणाः । तेषां मनःसंबन्धेनैव विषयोपनायकत्वात्] ॥ Cn: मनः श्रोत्रादिपञ्चकेन सह षड्रूपम् ॥ Cs: मनः षाड्गुण्यम् स्वरूपेण पञ्चेन्द्रियरूपैश्च । दूरगमनबहुधागमनप्रार्थनासंशयक्षणिकत्वदुर्ग्रहत्वादिभिरित्येके ॥ Cv: मनसः स्मरणमसाधारणगुणः पञ्चेन्द्रियजन्यं पञ्चविधं ज्ञानं साधारणगुणाः । ❀ — K2. 4 om. 15^{c}–16^{b}. — ^{c}) K1 D3 (before corr.) T2 G1 चतुर्गुणं (for °र्गुणां). K1 कृत्वा (for ज्ञात्वा). ❀ Ca: बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानं प्रत्यय इति चित्ररूपात्मरूपविषयोपगतत्वाध्यवसायरूपभेदाच्चतुर्धा [also: विषयबोधाहंकारधर्माधर्मा इति] ॥ Cn: संशयनिश्चयगर्वस्मरणरूपा ॥ Cp: बुद्धिं चतुर्गुणां, संकल्पाध्यवसायाभिमानस्मृतिगुणाम् ॥ Cs: सत्त्वरजस्तमोध्यवसायैश्च । धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैरिति केचित् । ❀ — K6 om. (hapl.) 15^{d}–16^{a}. — ^{d}) D5. 7 रजश्च (for तमश्च). Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G1. 3. 6 M1. 5–7 तथा; D5. 7 पुनः (for महत्). ❀ Ca: दुःखावरणगौरवैस्त्रिभिः कार्यैर्युक्तं तमः [also कायसंकल्पाहंकाराख्यः] ॥ Cn: त्रिगुणं, अप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिविपरीतप्रतिपत्तिरूपम् ॥ Cp: तमस्त्रिगुणं, निद्रालस्यप्रमादगुणम् ॥ Cs: अविद्यामोहाज्ञानैस्त्रिगुणं तमः । ❀

16 K2. 4 om. 16^{ab}; K6 om. 16^{a} (for both, cf. v. l. 15). — ^{a}) G2 M1 त्रिगुणं (for द्वि°). D5. 7 तमो (for रजो). ❀ Ca: द्विगुणम् । रागद्वेषौ ॥ Cn: प्रवृत्तिदुःखरूपम् ॥ Cp: दुःखासङ्गौ रजसो गुणौ ॥ Cs: रागप्रवृत्तिभ्यां द्विगुणं रजः । ❀ — ^{b}) K7 स्मृतं (for पुनः). ❀ Ca: प्रकृतिविवेकात्मप्रकाश एवैकः सत्त्वगुणः ॥ Cn: सत्त्वं प्रकाशरूपम् ॥ Cp: एकगुणं, ज्ञानगुणम् ॥ Cs: एकगुणं च सत्त्वं ज्ञानेन । पुनःशब्देन मतान्तरमेतदिति सूचितम् । ❀ — ^{c}) K1. 2. 4 B8 Ca सर्वं; K7 D4 सर्ग-; D5. 7. 9 T G1. 3 6 M1. 5–7 सर्गं; G2 सर्गा; Cn. p (gloss: निःसरणपथम्, येन मार्गेण यत्तत्त्वं कारणान्निष्क्रामतीत्यर्थः) मार्गं (as in text). K4 तत्त्वं न (for तत्त्वेन). — ^{d}) K1. 2 D4. 9 प्रलय-; K6 Bo. 6. 7 प्रलयं; G2 प्रळय-; M1. 5–7 प्रळयं (for प्रलये). K1. 2. 4 G2 M1. 5–7 -प्रेक्षणा(K4 °सा)त्मना; K7 D4. 9 -प्रेक्षणात्मनः; Cp (gloss: तदैक्षतेति श्रुत्युक्तं प्रेक्षणं) प्रेक्षणं तथा (as in text). B3. 9 Da3. a4 प्रलयक्षेप(B8 [marg.] 9)णं तथा; Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 प्रलये प्रेक्षणे तथा; T G1. 3. 6 प्रलये प्रे(T2 °ळयं प्रे-; G1 °लयान्प्रे)क्ष्य चात्मनः (T1 °नां).

17 ^{a}) K2 G2 -संपन्नः; K7 °न्ना (for °न्नाः). ❀ Ca: ज्ञानविज्ञानसंपन्नाः, ग्रन्थतोऽनुभवतश्च । Cp: शास्त्रोक्तं परोक्षरूपं ज्ञानम्, विज्ञानमनुभवः । ❀ — ^{b}) K2 करणैर्; M5 कर्मभिर्; Cn (gloss: मोक्षोपयोगिभिः सात्त्विकैर्भावैः) कारणैर् (as in text). K2 भवितैः; K6 G2 भावितैः; K7 Da4 °तां; Cp (gloss: शोधिताः) °ताः (as in text). K6 सुभैः; Bo Dn4 Ds D2. 3. 8 शुभाः (for शुभैः). Dn1 कारणैर्भावितात्मनः. ❀ Cs: ज्ञानकारणभूतैरमानित्वादिभिरात्मगुणैर्भाविताः । — ^{c}) B8 (marg. as in text) परं (for शुभं). — ^{d}) Da3. a4 ततः (for नभः). D5. 7 सूक्ष्मांते नभसः परं. ❀ Cn: सूक्ष्माः, रविरश्मयो वायवो वा ॥ Cp: सूक्ष्माः, लघवः ॥ Cs. v: सूक्ष्माः त्रसरेणवः (Cv: वायवो वा) । ❀

18 ^{a}) K1 दृष्टं; K4 वृष्टिं; Ds1 G1 दृष्टि- (for दृष्टिं). K1. 2. 4 संपन्नां; D5. 7 संसक्तां (for संयुक्तां). K7 रूपे च दृष्टिसंशक्ता; D4. 9 रूपे च दृष्टिः संसक्ता; Cp रूपेणोत्पादितां दृष्टिं. ❀ Cs: रूपेण संयुक्तां, रूपतन्मात्राश्रयां दृष्टिमित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि न्यायः । ❀ — ^{b}) K7 D4. 5. 7. 9 -गुणेषु (for -गुणेन). — ^{c}) K1 शब्दः; V1 Bo शब्द- (for शब्दे). V1 -शक्तं; T1 G6 व्यक्तं (for सक्तं). Bo यथा (for तथा). — ^{d}) K2. 4. 7 Bo Da3

तनुं स्पर्शे तथा सक्तां वायुं नभसि चाश्रितम् ।
मोहं तमसि संसक्तं लोभमर्थेषु संश्रितम् ॥ १९
विष्णुं क्रान्ते बले शक्रं कोष्ठे सक्तं तथानलम् ।
अप्सु देवीं तथा सक्तामपस्तेजसि चाश्रिताः ॥ २०
तेजो वायौ तु संसक्तं वायुं नभसि चाश्रितम् ।
नभो महति संयुक्तं महद्बुद्धौ च संश्रितम् ॥ २१
बुद्धिं तमसि संसक्तां तमो रजसि चाश्रितम् ।
रजः सत्त्वे तथा सक्तं सत्त्वं सक्तं तथात्मनि ॥ २२
सक्तमात्मानमीशे च देवे नारायणे तथा ।
देवं मोक्षे च संसक्तं मोक्षं सक्तं तु न क्वचित् ॥ २३ C.12.11120 B.12.302[1].23 K.12.307.23

Dn1. n4 Ds D2–4 8 जिह्वा (for जिह्वां). B9 Dn1 T G1. 3. 6 गुणेन (for -गुणेषु).

19 ^{a}) K4 Ds1 D7 तनु-; K7 D4. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 Cp त्वचं (for तनुं). G1 सर्पे (for स्पर्शे). B8 (marg. as in text) [ऽ]थ सं· (for तथा). K1 Ds1 सक्तं (for सक्तां). — ^{b}) G1 M1. 6 वायुर् (for वायुं). K1. 2. 4 संश्रितं; B0 चाश्रितः; B7 चान्वितं; Da4 वाश्रितं; D5. 7 संसृतं; G1 चाश्रुतं (for चाश्रितम्). K7 V1 D4. 9 कामं (K7 °म·) रजसि संसृ(V1 °श्रि)तं. ❀ Cs: वायुं प्राणापानादिकम्, नभसि उदराकाशे । ❀ — After 19^{ab}, B7 reads 22^{cd} for the first time, repeating it in its proper place. Ds2 D5 G2 om. (hapl.) 19^{cd}. — ^{c}) G3 मोक्षं (for मोहं). K1 तपसि; K5 नभसि; Cs (gloss : अज्ञाने) तमसि (as in text). K6 V1 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 7. 8 T G1. 3. 6 संयुक्तं (for संसक्तं). — K2. 4 om. (hapl.) 19^{d}–21^{a}. — ^{d}) K1 भयम् (for लोभम्). K7 Da3. a4 D7 सर्वेषु; Cs (gloss : विषयेषु) अर्थेषु (as in text). K7 D4. 7. 9 संसृतं; B7 चाश्रितं; G1 संश्रुतं (for संश्रितम्).

20 K2. 4 om. 20 (cf. v. l. 19). — ^{a}) Da4 D2. 3 (by corr.) त्रिष्णु· (for विष्णुं). K6 चले (for बले). K7 Ds D4. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 Cs विष्णौ (K7 T1 G1. 3. 6 °ष्णोः) क्रांतं बलं शक्रे (Ds1 शक्रं; G1 चक्रे); D5. 7 विष्णुं (D7 °ष्णु·) क्रांतबले स(D7 श)क्तं. ❀ Cn. p : क्रान्ते, पादविक्षेपे । बले, हस्तेन्द्रिये (Cp : सामर्थ्ये वा) । ❀ — ^{b}) K1 काष्ठे (for कोष्ठे). D2. 7 शक्तं; G2 सर्वं (for सक्तं). K1 तथानिलं; Da3 तथामलं; Da4 तथा हं*; D8 तथा नभं (for तथानलम्). — ^{c}) K1. 7 T1 देवी; K6 B3 (marg. as in text). 7. 9 देवान्; Dn4 देवा; Cn. p (gloss : पृथ्वीम्) देवीं (as in text). K1. 6 V1 B0. 6. 7. 8 (marg. as in text) Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3 (before corr.). 5. 7. 8 T2 G1–3. 6 समासक्ताम् (K6 B6 [orig.] 7 °क्तान्); B9 समायुक्तान्; T1 समासक्ता; Ca तथा सक्ताम् (as in text). — ^{d}) K1. 7 V1 B0. 6 Da4 Dn4 Ds1 D5. 7 T2 G6 M7 Ca आपस्; T1 आपस्; G1 तपस् (for अपस्). K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 संश्रिताः; D5 वाश्रिताः (for चा°). G3 आपस्तेजःसमाश्रिताः.

21 K2. 4 om. 21^{a} (cf. v. l. 19). — ^{a}) Dn1 तेजौ; G1 ते च (for तेजो). K1 T G1. 2 M5–7 सूक्ष्मे च; K7 सूर्येषु; B8 वायौ च; D4. 7. 9 G3. 6 M1 सूर्ये च (for वायौ तु). T G1–3. 6 M1. 5–7 संयुक्तं (for संसक्तं). — ^{b}) B0 Dn1 Ds D3 T1 G1. 6 M7 वायुर् (for वायुं). K1. 4 संश्रितं; K7 D4. 9 चासृतं; B0 Dn1. n4 Ds D3. 8 T1 G6 चाश्रितः; Da4 वाश्रितं (for चा°). — K1 om. (hapl.) 21^{c}–22^{b}. K2 G1 om. (hapl.) 21^{cd}. V1 reads 21^{cd} on marg. — ^{c}) D7 नभसि; T G3 6 मनसि; Cn. p (gloss : महति, महत्तत्त्वकार्ये अहंकारे) महति (as in text). K6 V1 B8 M6 संसक्तं (for संयुक्तं). — ^{d}) T G3. 6 मनो (for महद्). M5 बुद्ध्या; Cn. p (gloss : बुद्धौ महत्तत्त्वे [Cp adds अहंकारे]) बुद्धौ (as in text). K6 संश्रितां; K7 D4. 9 संसृतं; T G3. 6 संस्थितं (for संश्रितम्).

22 K1 om. 22^{ab} (cf. v. l. 21). G2 om. (hapl.) 22^{ab}. — ^{a}) K6 Da3. a4 Ca. p रजसि (for तमसि). K4. 6 V1 B6. 7. 9 Da3. a4 T1 G1. 3. 6 संयुक्तां; D5. 7 संलीनां (for संसक्तां). ❀ Cp : बुद्धिं रजसि, तत्कृतत्वात्परिणामस्य । ❀ — ^{b}) D2 om. from चाश्रितम् up to मो (in 23^{d}). Cp रजस्तमसि (for तमो रजसि). K4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 5. 7. 8 संश्रितं; K7 D4. 9 संसृतं (for चाश्रितम्). ❀ Cp : रजस्तमसि, तत्कृतत्वादवष्टम्भस्य । अन्यथा रजःस्थैर्यमेव न स्यात् । ❀ — B7 reads 22^{cd} for the first time after 19^{ab}. — ^{c}) K2 तथा सक्तां; K6 B6. 9 Da3. a4 D5. 7 समासक्तं; T G6 तथा सत्त्वं (for तथा सक्तं). ❀ Cp (reading तमः सत्त्वे): तत्कृतत्वात्प्रकाशस्य । बुद्धिं तमसि संयुक्तां, तमो रजसि संश्रितम् । रजः सत्त्वे सक्तमिति पाठे, तामसत्वं बुद्धेर्यद्विवेचनत्वं तमसः परिणामः । ❀ — ^{d}) D5. 7 सत्त्वं सत्त्वे; G3 M1. 5–7 सक्तं सत्त्वं (by transp.). T G3. 6 अथ (for तथा). ❀ Cn : आत्मनि, जीवे त्वंपदार्थे । ❀

23 D2 om. up to मो (cf. v. l. 22). — ^{a}) K4 शक्तम् (for सक्तम्). K2 ईशं (for ईशे). — ^{b}) Da4 नारायणस् (for °यणे). K6 यथा (for तथा). — ^{c})

C. 12. 11121
B. 12. 302[1]. 24
K 12. 307. 24

ज्ञात्वा सत्त्वयुतं देहं वृतं षोडशभिर्गुणैः ।
स्वभावं चेतनां चैव ज्ञात्वा वै देहमाश्रिते ॥ २४
मध्यस्थमेकमात्मानं पापं यस्मिन्न विद्यते ।
द्वितीयं कर्म विज्ञाय नृपते विषयैषिणाम् ॥ २५
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च सर्वानात्मनि संश्रितान् ।
प्राणापानौ समानं च व्यानोदानौ च तत्त्वतः ॥ २६
अवाक्चैवानिलं ज्ञात्वा प्रवहं चानिलं पुनः ।
सप्त वातांस्तथा शेषान्सप्तधा विधिवत्पुनः ॥ २७
प्रजापतीनृषींश्चैव मार्गांश्च सुबहून्वरान् ।
सप्तर्षींश्च बहूञ्ज्ञात्वा राजर्षींश्च परंतप ॥ २८
सुरर्षीन्महतश्चान्यान्महर्षीन्सूर्यसंनिभान् ।
ऐश्वर्याच्च्याविताञ्ज्ञात्वा कालेन महता नृप ॥ २९

K1 देवे; Ds2 D3. 7 दैवं (for देवं). V1 Bo Ds मोक्षं; Dn4 क्षेत्रं (for मोक्षे). T2 G1–3 संयुक्तं (for संसक्तं). ❀ Cn: मोक्षे, तत्पदार्थे कैवल्ये निर्विकल्पे वस्तुनि ॥ Cp: मोक्षे, निरुपाधिस्वरूपे । ❀ —d) K1 मोक्षं संतं; D5 मोक्षसक्तं; M1. 5–7 सक्तं मोक्षं (by transp.). K2 कुत्र; K6 B6. 8 Da3. a4 D4. 5. 7 9 न च; V1 Bo 7. 9 च न; T G1. 3. 6 न तु (by transp.).

24 a) K7 सत्त्वं; Da4 सक्त; D5 सप्त- (for सत्त्व-). K1 -युते; K6 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7 8 G2 M1 Cn (gloss: देहबुद्धिसत्त्वमयं स्वाप्नं शरीरम्) -गुणं (for -युतं). —b) K1 Da4 वृते; T1 वृत्तं (for वृतं). ❀ Cp: षोडशभिर्गुणैः, पञ्चभूताकाशेन्द्रियरूपैः । ❀ —c) K1 D4 G1. 2 स्वभाव- (for °वं). D5 स्वभावं चैव च ज्ञात्वा. ❀ Cp: स्वभावं, प्राक्कर्म । ❀ —d) D5 om. (hapl.) ज्ञात्वा. D5. 7 देहं समाश्रिते (for वै देहमाश्रिते). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 ज्ञात्वा देहसमाश्रिते; K7 B8 (marg.) D4. 9 विज्ञात्वा देहमाश्रितः (B8 °ते); T G1. 3. 6 ज्ञात्वा देहं समाश्रितौ. ❀ Cp: देहसमाश्रिते, लिङ्गदेहसमाश्रये । ❀

25 a) K2 मध्यस्थे (for °स्थम्). D5. 7 एवम् (for एकम्). K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 मध्यस्थमेव चात्मानं. ❀ Ca: मध्यस्थं, रागद्वेषास्पृष्टम् ॥ Cp. s उदासीनम् । ❀ —b) G2 यस्मै (for यस्मिन्). K7 D4. 9 परं यस्मान्न विद्यते. —c) K1 द्वितीयां (for °यं). ❀ Cs: द्वितीयमात्मानं विषयैषिणां कर्म विज्ञाय, कर्मिणं ज्ञात्वा । ❀ —d) K1. 4 Dn1 नृपते विजयैषिणां; K7 D4. 9 °ते विषयैषिणा.

26 a) K7 इंद्रियानि. K6. 7 D4 9 G1 [इं]द्रियार्थाश्. —b) D5. 7 एतान्; G1 सर्वम् (for सर्वान्). K1 संश्रितं; D9 °तात्. ❀ Cp: संश्रितान्, अविद्याध्यारोपितान् । ❀ — After 26ab, K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 editions ins.:

747* दुर्लभत्वं च मोक्षस्य विज्ञाय श्रुतिपूर्वकम् ।

[Da4 सप्तधा; D5. 7 ज्ञात्वा च (for विज्ञाय). Da4 विज्ञात्वा विधिवत्पुनः (for the post. half).]

—c) Da4 समानां (for °नं). —d) K4 Ds G3 व्यानोदानं; D5. 7 °दाने (for °दानौ). D7 सत्त्वतः (for त°).

27 a) K4 Bo. 7 Dn1 n4 D2. 3. 8 Cn. s अधश्चैव; K7 V1 B3 Ds D4. 9 Cs आ(B8 अ)वहं च (for अवाक्चैव). T G1. 3. 6 मत्वा (for ज्ञात्वा). ❀ Cn: अधश्चैव, यः प्राणादीन्पञ्च एकीकृत्याधो नयति सोऽधोनिलः षष्ठः ॥ Cs: सप्तानां वायुमार्गाणामधश्चरति स आवहः । ❀ —b) Ds1 G3 प्रवाहं; D5 प्रवरं; D7 प्रचरं; Cn (gloss: ऊर्ध्वनेता सप्तमः) प्रवहं (as in text). K1. 2. 4. 7 D4. 9 तथा (for पुनः). Da3. a4 सप्तधा विधिवत्पुनः. ❀ Cs: उपरितनमार्गचारी प्रवहः । ❀ —c) Da3. a4 वाहांस्; Ds1 वातास्. K1 श्रेष्ठान्; K6 Bo. 6 7. 9 Da3. a4 Dn1 n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 ज्ञात्वा (for शेषान्). ❀ Cs: उद्वह-आवह-निवह-परिवह-परावह-नामानोऽन्ये पञ्च वायवः । ❀ —d) M7 सप्तता (for °धा). K1. 7 D4. 9 विविधं; B7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 विहितान् (for विधिवत्). Bo सप्तधा विहितात्मनः; D5 ज्ञात्वा सप्तविधान्पुनः; D7 सप्तथा वितथात्पुनः.

28 a) D9 प्रज्ञापतीन् (for प्रजा°). B1 Da3 Dn1. n4 D3. 8 M1. 5 6 चैप (for चैव). ❀ Cs: प्रजापतीन्, दक्षादीन्मन्त्रद्रष्टॄन् । ❀ —b) K7 मार्गाश्; Dn4 lacuna (for मार्गांश्). K4 V1 B3. 9 Da3 Dn1 Ds D2. 3. 8 चैव; Dn4 lacuna (for च सु-). K2 बहून्; D5. 7 वसन् (for वरान्). ❀ Cs: मार्गान्, लोकसेतुप्रवर्तकान् श्वेतकेतुप्रभृतीन् । ❀ —c) D5. 7 सु- (for च). —D5. 7 om. (hapl.) 28d–29c. —d) K6 राजर्षीश्. Da4 परंतपः.

29 D5. 7 om. 29abc (cf. v. l. 28). —a) K2 सप्तर्षीन् (for सुर°). —b) K4. 6 V1 Bo 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cs ब्रह्मर्षीन् (for मह°). —c) K1 च्यावित्वान्; K2 चावितां; G2 चापितान् (for च्यावितान्). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 दृष्ट्वा; T1 G1–3. 6 श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). T2 ऐश्वर्याच्यावितान्श्रुत्वा. —d) K6 D5. 7 पुनः (for नृप).

महतां भूतसंघानां श्रुत्वा नाशं च पार्थिव ।
गतिं चाप्यशुभां ज्ञात्वा नृपते पापकर्मणाम् ॥ ३०
वैतरण्यां च यद्दुःखं पतितानां यमक्षये ।
योनीषु च विचित्रासु संसारानशुभांस्तथा ॥ ३१
जठरे चाशुभे वासं शोणितोदकभाजने ।
श्लेष्ममूत्रपुरीषे च तीव्रगन्धसमन्विते ॥ ३२
शुक्रशोणितसंघाते मज्जास्नायुपरिग्रहे ।
सिराशतसमाकीर्णे नवद्वारे पुरेऽशुचौ ॥ ३३
विज्ञायाहितमात्मानं योगांश्च विविधान्नृप ।
तामसानां च जन्तूनां रमणीयावृतात्मनाम् ॥ ३४
सात्त्विकानां च जन्तूनां कुत्सितं भरतर्षभ ।
गर्हितं महतामर्थे सांख्यानां विदितात्मनाम् ॥ ३५
उपप्लवांस्तथा घोराञ्शशिनस्तेजसस्तथा ।
ताराणां पतनं दृष्ट्वा नक्षत्राणां च पर्ययम् ॥ ३६
द्वंद्वानां विप्रयोगं च विज्ञाय कृपणं नृप ।
अन्योन्यभक्षणं दृष्ट्वा भूतानामपि चाशुभम् ॥ ३७ C. 12 11135 B. 12. 302[1]. 37 K 12. 307. 37

30 a) K2 ·संपन्नां; D5. 7 ·संघातं (for ·संघानां). — b) K2. 4 नाशे (for नाशं). — c) K1. 2. 4 अपि; K6 चैव; D5. 7 चाथ (for चापि). K2 शुभं; D5 7 शुभां (for [अ]शुभां). — d) B0. 7 Dn4 Ds D2. 3. 5 7. 8 ·कर्मिणां (for ·कर्मणाम्).

31 a) K2 वैतारण्यां; Ds1 D4 वैतरिण्यां. — b) K6 धनक्षये (for यम°). — c) K2 corrupt. K6 Da4 Ds1 योनिषु (Da4 °सु) (for योनीषु). — d) Ds1 संभारान् (for संसा°). G1 आशुभांस्. D5 तदा (for तथा).

32 a) D4 T G1. 3. 6 वा (for च). V1 T G1–3. 6 M1. 5–7 [अ]शुभं (for °भे). — b) K1. 4 G1 ·भोजने; K2 ·शोभने (for ·भाजने). — d) D5. 7 तीव्रगंधि· (for °गन्ध-).

33 a) D4. 9 श्लेष्म-; T G1–3. 6 M7 शुक्र (for शुक्र·). B0 -संहाते (for -संघाते). — b) K1. 6 मज्ज· (for मज्जा·). K2 -परिगृहे. — c) K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1 n4 Ds D2 3. 5. 8 शिराशत·; D4. 9 शरा°; M6 सिराशित· (for °शत-). — d) Dn1 Ds1 T2 G1 नवद्वार· (for °द्वारे). Da4 om. (hapl.) पुरे. K1 परं शुचौ; D4. 7 पुरेषु वै; M1 [ऽ]शुचौ पुरे (by transp.). G3 नवद्वारे नवद्वारे शुचौ (sic).

34 a) K1. 2. 4. 6 V1 B0. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 हितम् (for [अ]हितम्). — b) K7 D4. 9 भोगांश्च; D5 योनिश्च; D7 योनीश्च; T G1. 3 6 रोगांश्च (for योगांश्च). Ds M1 6. 7 विहितान् (for विविधान्). — c) K2 M6 तमसानां; T2 ताप° (for ताम°). B6. 9 Da4 हि; M1. 7 तु (for च). — K1. 2. 4 V1 D3 5 G2 transp. 34^{d} and 35^{b}. — d) D3. 5 रमणीयार्द· (D5 °म्र)तात्मनां; G2 °यं वृतात्मनां. ❀ Cs: रमणीयावृतात्मनाम्, रमणीयो विषयो, विषयभोगः । ❀

35 ab) M1. 5–7 भूतानां (for जन्तूनां). — K1. 2. 4 V1 D3 5 G2 transp. 34^{d} and 35^{b}. ❀ Cp: सात्त्विकानामपि कुत्सितं फलं, दुःखमिति यावत् ॥ Cs: सात्त्विकानां देवादीनां कुत्सितं जननमरणादिपरं विज्ञाय । ❀ — K6 repeats, and B6. 8. 9 Da4 read, 35^{cd} after 48. — c) D4 गार्हितं. D3 (marg ; before corr. as in text) मिहितम् (for महताम्). D5. 7 सांख्यानां च महात्मनां. ❀ Cs: अर्थे, विषये गर्हितं, गर्हगम् । ❀

36 a) K7 D4 9 शश्वत् (for घोरान्). K6 उपस्यर्वाक्स्तथा घोरान् (sic); D5. 7 उपप्लवात्तथा घोरात्. ❀ Ca: स्वरूपान्यथाहेतून् राहुप्रभृतीन्वा ॥ Cn: उपरागान् । ❀ — b) K7 D4. 5. 7. 9 तेजसां (for °सस्). K7 शिवा (for तथा). — Dn1 lacuna for 36^{c}–37^{b}. — c) K4 तारानां; G1 नराणां (for ता°). T1 G1 पतितं (for पतनं). — After 36^{abc}, K6 B6 Da4 read 37^{d} for the first time, repeating it in its proper place. K1 om. (hapl.) 36^{d}–37^{c}. K6 B6 Da4 om. 36^{d}. — d) Dn4 स्व·; D5. 7 G1 वि· (for च). D5 पर्ययान् (for °यम्). ❀ Cs: पर्ययं, युगान्तेषु नाशः । ❀

37 K1 om. 37^{abc}; Dn1 lacuna for 37^{ab} (for both, cf. v. l. 36). — a) K2 तत्त्वानां; T G1. 3. 6 बंधूनां; Cn (gloss : दम्पतीनाम्) द्वंद्वानां (as in text). K6 विप्रियोगं. — b) K2 कृपनं; V1 करुणं; Dn4 कृपणान्; Cs (gloss : कार्पण्यं) °णं (as in text). B3. 8 तथा (for नृप). — c) Ds1 अन्यायं (for अन्योन्य-). D8 -लक्षणं (for -भ°). — K6 B6 Da4 read 37^{d}, for the first time, after 36^{c}. — d) Da4 (first time) वा (for च).

38 Ds2 reads 38^{ab} on marg. — a) K1 बाल्य·; Da4 बाल्ये; D5. 7 बाल्यं; G2 बाल्ले (for बाल्ये). T1 अविज्ञाय (for च वि°). — b) K2 क्षये; K7 क्षेत्रं;

C. 12. 11135 B. 12. 302[1].38 K. 12. 307. 38 बाल्ये मोहं च विज्ञाय क्षयं देहस्य चाशुभम् ।
रागे मोहे च संप्राप्ते कचित्सत्त्वं समाश्रितम् ॥ ३८
सहस्रेषु नरः कश्चिन्मोक्षबुद्धिं समाश्रितः ।
दुर्लभत्वं च मोक्षस्य विज्ञाय श्रुतिपूर्वकम् ॥ ३९
बहुमानमलब्धेषु लब्धे मध्यस्थतां पुनः ।
विषयाणां च दौरात्म्यं विज्ञाय नृपते पुनः ॥ ४०
गतासूनां च कौन्तेय देहान्दृष्ट्वा तथाशुभान् ।
वासं कुलेषु जन्तूनां दुःखं विज्ञाय भारत ॥ ४१
ब्रह्मघ्नानां गतिं ज्ञात्वा पतितानां सुदारुणाम् ।
सुरापाने च सक्तानां ब्राह्मणानां दुरात्मनाम् ।
गुरुदारप्रसक्तानां गतिं विज्ञाय चाशुभाम् ॥ ४२
जननीषु च वर्तन्ते ये न सम्यग्युधिष्ठिर ।
सदेवकेषु लोकेषु ये न वर्तन्ति मानवाः ॥ ४३
तेन ज्ञानेन विज्ञाय गतिं चाशुभकर्मणाम् ।
तिर्यग्योनिगतानां च विज्ञाय गतयः पृथक् ॥ ४४
वेदवादांस्तथा चित्रानृतूनां पर्ययांस्तथा ।
क्षयं संवत्सराणां च मासानां प्रक्षयं तथा ॥ ४५
पक्षक्षयं तथा दृष्ट्वा दिवसानां च संक्षयम् ।
क्षयं वृद्धिं च चन्द्रस्य दृष्ट्वा प्रत्यक्षतस्तथा ॥ ४६
वृद्धिं दृष्ट्वा समुद्राणां क्षयं तेषां तथा पुनः ।

G1 lacuna (for क्षयं). D4 G1 (also as in text) वा (for च). D5.7 क्षयं देह(D7 °हे)शुभाशुभं ; G3 देहस्य च शुभाशुभं. — ^{c}) B8 G3 राग- (for रागे). K2 रागे मोहं च संप्राप्ता. — ^{d}) K1.2 उपाश्रितं ; K6 प्रतिष्ठितं ; B6.9 Da4 समाहितं (for °श्रितम्).

39 ^{a}) T2 G1.3 नरं कं(G1 किं)चिन् ; G2 नराः केचिन् (for नरः कश्चिन्). — ^{b}) B9 मोक्षे ; G1 मोक्षं (for मोक्ष-). K7 D4 G1 -बुद्धि- (for -बुद्धिं). K6 समाहितः ; T2 G1.3 °श्रितं ; G2 °श्रितां (for °श्रितः). — ^{d}) M7 विज्ञान- (for °य). K1 D4 om. (hapl.) from श्रुति up to विज्ञाय (in 40^{d}).

40 K1 D4 om up to विज्ञाय (cf. v. l. 39). B9 om. (hapl.) 40^{ab}. — ^{a}) K2 अलब्धे च ; K7 D9 अलुब्धेषु ; Da3 lacuna (for अल°). — ^{b}) Da4 lacuna ; Ds1 M7 लब्ध- ; D9 लुब्धे (for लब्धे). G1 मध्यस्थितां. — ^{c}) K6 दौरात्मं ; Cp (gloss : बन्धकत्वम्) Cs (gloss : दुर्लभत्वं मोहनत्वादिकम्) दौरात्म्यं (as in text).

41 ^{c}) K6 कुले च (for कुलेषु). K1.2.4 विज्ञाय (for जन्तूनां). — ^{d}) B6 (marg.) तत्त्वतः (for भारत). K1.2.4 जंतूनां भरतर्षभ.

42 ^{a}) K1.2 Da4 ब्रह्मज्ञानां (for °घ्नानां). K2 गत्वा ; K7 D4.5.7.9 दृष्ट्वा (for ज्ञात्वा). — ^{b}) K1.2.7 D4.9 च (for सु-). K2 B8 Da4 G1 -दारुणं (for °णाम्). — ^{c}) G2 -पानेषु (for -पाने च). B8 (marg.) प्र- (for च). — ^{d}) K1.2 ब्रह्मणानां (for ब्रा°). — ^{f}) K2 G1 चाशुभं.

43 ^{a}) K1 lacuna ; K7 D4.9 [उ]प- ; D5.7 प्र- (for च). — ^{b}) K1 om. ये. B9 T1 च (for न). Da4 G2 युधिष्ठिरः. — ^{c}) G2 तदेवकेषु (for सदे°). K2 लोके ये (for लोकेषु). K1.4.7 B8 (marg. as in text) D4.5.7.9 T G1.3.6 सदे(G6 °दै)वके देवलोके. — ^{d}) K7 D4.5.7.9 वर्तंते ते न मानवाः.

44 ^{a}) K1.2.4 V1 T G1.3.6 तेषां ; K7 D4.9 ते वै (for तेन). G2 om. ज्ञानेन. — ^{d}) K1.2.4 तु गतीः ; T2 G3 च गतिं (for गतयः). T1 G6 प्रभो (for पृथक्). K7 D4.5.7.9 विज्ञाय विपरीततां ; Da4 विज्ञया स पृथक्पृथक्.

45 ^{a}) K2 -वादस् ; Da4 -वेदांस् (for -वादांस्). D5.7 विप्रान् (for चित्रान्). — ^{b}) K1 (*sup. lin.* as in text) ऋतूणां ; D5.7 जंतूनां ; D9 ऋतुनां. K1 पवयांस् (sic) ; Da4 पर्ययास्. — ^{cd}) K6 B0.6–9 Da3 a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T G1.3.6 M6 च (for प्र-). K1 -क्षयान् (for -क्षयं). ❀ Cn : संवत्सरक्षयो बृहस्पतेर्मध्यमराशिभोगयोरन्तराले सूर्यस्य द्विरेकराशिसंक्रमे भवति । मासक्षयो दर्शयोरन्तराले सूर्यसंक्रान्तिद्वयम् । ❀

46 K7 D4.9 om. (hapl.) 46^{ab}. — ^{a}) K4 G1 पक्षद्वयं (for °क्षयं). T2 तदा (for तथा). K1.2.4 ज्ञात्वा (for दृष्ट्वा). ❀ Cn : पक्षक्षयः सार्धचतुर्दशदिनमध्ये पर्वद्वयं, यदा त्रयोदशभिर्दिनैः पक्षो भवति । ❀ — ^{b}) ❀ Cn : दिवसक्षयः सूर्योदययोरन्तराले तिथित्रयस्पर्शः । ❀ — ^{c}) K7 क्षय- (for क्षयं). K2 तंत्रस्य (for चन्द्रस्य).

47 ^{a}) K4 बुद्धिं ; G1 वृष्टिं (for वृद्धिं). — ^{b}) K7 पुनः (for तथा). B8 [ए]व च (for पुनः). — ^{c}) K1.4 T G1.3.6 वनानां ; K2 वसूनां (for धनानां).

क्षयं धनानां च तथा पुनर्वृद्धिं तथैव च ॥ ४७
संयोगानां क्षयं दृष्ट्वा युगानां च विशेषतः ।
क्षयं च दृष्ट्वा शैलानां क्षयं च सरितां तथा ॥ ४८
वर्णानां च क्षयं दृष्ट्वा क्षयान्तं च पुनः पुनः ।
जरामृत्युं तथा जन्म दृष्ट्वा दुःखानि चैव ह ॥ ४९
देहदोषांस्तथा ज्ञात्वा तेषां दुःखं च तत्त्वतः ।
देहविक्लवतां चैव सम्यग्विज्ञाय भारत ॥ ५०
आत्मदोषांश्च विज्ञाय सर्वानात्मनि संश्रितान् ।
स्वदेहादुत्थितान्गन्धांस्तथा विज्ञाय चाशुभान् ॥ ५१

युधिष्ठिर उवाच ।

कान्त्वगात्रोद्भवान्दोषान्पश्यस्यमितविक्रम ।
एतन्मे संशयं कृत्स्नं वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ॥ ५२

भीष्म उवाच ।

पञ्च दोषान्प्रभो देहे प्रवदन्ति मनीषिणः ।
मार्गज्ञाः कापिलाः सांख्याः शृणु तानरिसूदन ॥ ५३
कामक्रोधौ भयं निद्रा पञ्चमः श्वास उच्यते ।
एते दोषाः शरीरेषु दृश्यन्ते सर्वदेहिनाम् ॥ ५४
छिन्दन्ति क्षमया क्रोधं कामं संकल्पवर्जनात् । C. 12. 11153 B. 12. 302[1]. 56 K. 12. 307. 56

K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 दृष्ट्वा च (for च तथा). K7 D4. 5 7. 9 क्षयं धनानि गच्छंति. — ^{d}) B8 (marg.) च भारत (for तथैव च). K7 D4. 5. 7. 9 वृद्धिं चा(D4 वा)पि पुनः पुनः.

48 K1 om. 48. V1 reads 48^{b}–49^{a} on marg. — ^{b}) K7 D4. 9 वियोगानां (for युगानां च). T G1. 3. 6 क्षयं पुनः (for विशेषतः). — ^{c}) K2. 7 V1 D4. 5. 7. 9 T G1. 3. 6 transp. च and दृष्ट्वा. — ^{d}) D5. 7 सरितां च क्षयं तथा. — After 48, K6 repeats and B6. 8. 9 Da4 read 35^{cd}.

49 V1 reads 49^{a} on marg. — ^{a}) K2 वर्धानां (for वर्णानां). K4 अक्षयं (for च क्षयं). M1. 5–7 बलानां च (for क्षयं दृष्ट्वा). — ^{b}) K7 D4. 9 क्षयांताश्च; B8 (marg.) संक्षयं (for क्षयान्तं). — ^{c}) K1. 6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3 D5. 7. 9 जरां मृत्युं; B8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 जरामृत्युस्; Da4 जरां मृत्युस्; T G2. 3. 6 M1. 5–7 जरामृत्यू (for जरामृत्युं). — ^{d}) B6 Ds T1 G2 हि (for ह).

50 Ds1 reads 50^{ab} twice. — ^{a}) K2 देहदोषं; Ds1 (first time) D5. 7 आयुस्तेषां. — ^{b}) K7 D4. 9 दोषं; Ds1 (first time) दुःखश्च (for दुःखं). — ^{c}) V1 B6 Da3. a4 G2 M1. 5–7 -वैक्लव्य(M6 °श्य)तां; T2 G1 -विक्लबतां (for °वतां). — ^{d}) K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तत्त्वतः (for भारत).

51 D4 reads 51 twice. — ^{a}) K7 आत्मदोषश्च (for °दोषांश्च). — ^{b}) M1. 5–7 सत्त्वान् (for सर्वान्). K1 संश्रितं; K7 D4 (both times). 7. 9 सं(K7 स)सृतान् (for संश्रि°). — ^{c}) K6 स्वदेहान् (for स्वदेहाद्). Da3. a4 दुःस्थितान् (for उत्थितान्). Da3. a4 दोषांस् (for गन्धांस्). — ^{d}) K1 चाशुभं; K6 D4 (second time) वाशुभान्; D4 (first time) G2 भारत (for चाशुभान्). — After 51, T G1. 3. 6 M1. 5–7 Kumbh. ed. ins.:

748* मूत्रश्लेष्मपुरीषादीन्स्वेदजांश्च सुकुत्सितान् ।

[T G6 श्लेष्ममूत्र- (for मूत्रश्लेष्म-).]

while B6. 8 ins an addl. colophon after 51 [*Sub-parvan*: B6 8 मोक्षधर्म].

52 ^{a}) D5. 7 च (for त्व-). K2 Ds2 (before corr.) गोत्रोद्भवान् (for -गात्रो°). — ^{b}) Da3. a4 पश्यामि; D5. 7 गं(D7 गां)गेय (for पश्यसि). K2 सित-; K7 अमिति- (for अमित-). K7 Ds1 -विक्रमः. — ^{c}) K1 एतां; K2 G2 एतं; K7 एतान् (for एतन्). K7 स- (for मे). K6 संस्रयं. T G1. 3. 6 सर्वं (for कृत्स्नं). — ^{d}) Bo अर्हति (for °सि).

53 ^{a}) D5. 7 यथा चैते (for प्रभो देहे). T2 पंच देहोद्भवान्दोषान्. — ^{c}) K1 स्वर्गज्ञः; Ds D2. 3 (marg.). 8 योगज्ञाः (for मार्गज्ञाः). K2. 6. 7 Da3 Ds2 (before corr.) D5 T2 M7 कपिलाः (for का°).

54 ^{a}) T2 कामः (for काम-). T2 G3 क्रोधो; G1 -क्रोध- (for -क्रोधौ). Da4 Dn1 D5 T निद्रां (for निद्रा). — ^{b}) M1. 7 पंचमं (for °मः). — ^{d}) K1. 2 वर्तंते (for दृश्यन्ते).

55 ^{a}) K4 Da4 छिंदेति; K7 Ds1 D4 छिदंति (for छिन्दन्ति). K1. 2. 4 कोपं (for क्रोधं). — ^{b}) G2 -सर्जनान् (for -वर्जनात्). — ^{c}) Ds1 सत्त्वं (for सत्त्व-). K1. 2. 4 Bo. 7–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G1. 3. 6 -संसेवनान् (for -संशील°). D4 निद्रा (for निद्राम्).

C. 12. 11153 B. 12. 302[1]. 57 K. 12. 307. 57 सत्त्वसंशीलनान्निद्रामप्रमादाद्भयं तथा ।
छिन्दन्ति पञ्चमं श्वासं लघ्वाहारतया नृप ॥ ५५
गुणान्गुणशतैर्ज्ञात्वा दोषान्दोषशतैरपि ।
हेतून्हेतुशतैश्चित्रैश्चित्रान्विज्ञाय तत्त्वतः ॥ ५६
अपां फेनोपमं लोकं विष्णोर्मायाशतैर्वृतम् ।
चित्तभित्तिप्रतीकाशं नलसारमनर्थकम् ॥ ५७
तमः श्वभ्रनिभं दृष्ट्वा वर्षबुद्बुदसंनिभम् ।
नाशप्रायं सुखाद्धीनं नाशोत्तरमभावगम् ।
रजस्तमसि संमग्नं पङ्के द्विपमिवावशम् ॥ ५८
सांख्या राजन्महाप्राज्ञास्त्यक्त्वा देहं प्रजाकृतम् ।
ज्ञानज्ञेयेन सांख्येन व्यापिना महता नृप ॥ ५९
राजसानशुभान्गन्धांस्तामसांश्च तथाविधान् ।
पुण्यांश्च सात्त्विकान्गन्धान्स्पर्शजान्देहसंश्रितान् ।
छित्त्वाशु ज्ञानशस्त्रेण तपोदण्डेन भारत ॥ ६०
ततो दुःखोदकं घोरं चिन्ताशोकमहाह्रदम् ।
व्याधिमृत्युमहाग्राहं महाभयमहोरगम् ॥ ६१

— d) K2 B8 अप्रसादाद् (for °मादाद्). K1 भये (for भयं). — e) K1. 2 D4 छिदंति. K2 परमाश्वासं; K6 परमं श्वासं; K7 पंचमाश्वासं (for °मं श्वासं). — f) K6 V1 B0. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 अल्पाहारतया; D7 लब्ध्वा° (for लघ्वा°). K1. 2 लघ्वाहारस्तथा नृप.

56 a) Da3. a4 -गतान् (for शतैर्). T2 G1. 3. 6 गुणैर्गुणशतान्ज्ञा(T2 G6 °तं ज्ञा)त्वा. — b) Da4 दोषात्. K7 गुण-; Da3. a4 क्रोध- (for दोष). K6 -गुणैर्; (for -शतैर्). K1. 2. 4 B8 (marg.) T G1. 3. 6 तथा (for अपि). — c) K1. 2 तत्त्व (for हेतु-). K2 छिद्रैश्; K6 lacuna (for चित्रैश्). — d) D5. 7 विद्वान्; G1 चिरान् (for चित्रान्).

57 a) K1 Ds1 फेणोपमं; Ds2 फेनोपमां (for °पमं). K2. 4 लोके (for लोकं). — b) K7 घृतं; B8 (marg.) Da4 D5. 7 G2 Cv कृतं; T G1. 3. 6 M1. 5–7 चितं (for वृतम्). ❀ Cv: माया, माङ्माने इति धातोः, रचनाकौशल्यम्, अन्यथा चित्रदृष्टान्तायोगात् । ❀ — c) K1 छिंतिचित्र- (sic); K2 B0. 8. 9 भित्तिचित्र-; K6 Da4 चित्रभिन्न- (for चित्तभित्ति-). — d) K1. 2 न तु; K6 तमः-; K7 D4. 9 तम-; B0 नव-; Ds1 मल-; D5. 7 तूल-; T G1–3. 6 M1. 5–7 नळ- (for नल-). K6 अनर्थकृत् (for °कम्). ❀ Cn: नलसारं, नलतृणवदन्तःसारहीनम् । ❀

58 a) K1 शुभ्रनिभं; K2 श्वत्र°; K6 श्वभ्रमितं; B9 °विष्टं; D5. 7 स्वप्ननिभं; T2 च भूनिभं; G1 च भूमिपं; G2 श्वग्रनिभं; G6 च भूतिहं (for श्वभ्रनिभं). B8 ज्ञात्वा (for दृष्ट्वा). — c) T G2. 3. 6 M1. 5–7 क्लेशप्रायं; G1 कोश° (for नाश°). K1 G1 सु(G1 °सु)खाद्धीनां; K6. 7 D4. 9 सुखाधानं; Da4 G2 °धीनं; D5. 7 °सीनं (for °द्धीनं). — d) Da3. a4 नाशांतरम्; G2 नामंतरम् (for नाशोत्तरम्). K4 अभागशं; B8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G1 इहावशं; D5. 7 अभावनं (for °वगम्). — e) K1. 2 B8 (marg. as in text) संलग्नं; K6. 7 D4. 5. 7. 9 संस(D7 °सि)क्तं; Da4 सं**; T2 संपन्नं; G1 संविग्नं (for संमग्नं). — f) B8 (marg. as in text) आवृतं (for अवशम्). G1 पंके द्वीप इवावहं.

59 a) T1 G6 सांख्यं (for सांख्या). D4 om. from महा up to शुभान् (in 60a). K6 B6 Dn1. n4 महाप्रज्ञास्; T1 °प्राज्ञस् (for °प्राज्ञास्). — b) K6 Da4 D9 त्यक्ता (for त्यक्त्वा). K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 स्नेहं (for देहं). — c) G2 ज्ञानं (for ज्ञान-). K1. 2. 4. 6 V1 B0. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -योगेन; T2 -ज्ञायेन (for -ज्ञेयेन). D2 संख्येन; G2 सांख्यानां (for सांख्येन). D5. 7 ज्ञानाद्विज्ञाय सांख्येन. — d) K7 D9 T2 G1 व्यापिता (D9 °तो); B0 ध्यायिना; B9 ज्ञानिना; D1 T1 व्यापिनां; G2 °नं (for °ना). B8 (marg. as in text) सहसा; D5. 7 G2 M7 महतां (for °ता). Da4 नृपः; D5. 7 अपि.

60 a) Da3. a4 रूत्वांस्; T2 बद्धांस्; G1. 3. 6 बंधांस् (for गन्धांस्). — M1. 5–7 om. (hapl.) 60bc. — b) G2 तथैव च (for तथाविधान्). — c) T2 G3. 6 बंधान् (for गन्धान्). — d) K1 -संश्रितं; V1 D5 -संस्थितान्; G1 -संशृतान् (for -संश्रि°). G3 स्पर्शजान्देहमाश्रितान्. — e) K7 D4. 9 छित्त्वात्म-; Da4 D7 छित्त्वा सु- (for छित्त्वाशु). K1. 2 -शास्त्रेण (for -शस्त्रेण). — f) K1. 2 तमोदंडेन (for तपो°).

61 a) Ds T G1. 3. 6 दुःखोदधिं (for °दकं). — b) D5 चिंताशोकं (for °शोक-). K6 -महागदं (for °ह्रदम्). — d) Ds महाभूत- (for °भय-). K7 D4. 9 -महार्णवं (for -महोरगम्). D5. 7 मोहसत्त्वसमाकुलं; G2 M1. 5–7 महाभयमनार्यगं (G2 M7 °कं).

तमःकूर्मं रजोमीनं प्रज्ञया संतरन्त्युत ।
स्नेहपङ्कं जरादुर्गं स्पर्शद्वीपमरिंदम ॥ ६२
कर्मागाधं सत्यतीरं स्थितव्रतमिदं नृप ।
हिंसाशीघ्रमहावेगं नानारसमहाकरम् ॥ ६३
नानाप्रीतिमहारत्नं दुःखज्वरसमीरणम् ।
शोकतृष्णामहावर्तं तीक्ष्णव्याधिमहागजम् ॥ ६४
अस्थिसंघातसंघाटं श्लेष्मफेनमरिंदम ।
दानमुक्ताकरं भीमं शोणितह्रदविद्रुमम् ॥ ६५
हसितोत्क्रुष्टनिर्घोषं नानाज्ञानसुदुस्तरम् ।
रोदनाश्रुमलक्षारं सङ्गत्यागपरायणम् ॥ ६६
पुनराजन्मलोकौघं पुत्रबान्धवपत्तनम् ।
अहिंसासत्यमर्यादं प्राणत्यागमहोर्मिणम् ॥ ६७
वेदान्तगमनद्वीपं सर्वभूतदयोदधिम् ।
मोक्षदुष्प्रापविषयं वडवामुखसागरम् ॥ ६८ C.12.11168 B.12.302[1].71 K.12 307.71

62 ^{a}) K1 ततः (for तमः-). ❀ Cs: तमःकूर्मं, कृष्णवर्णत्वसाम्यात् । रजोमीनं, चञ्चलत्वसाम्यात् । ❀ — ^{b}) K1.2.7 Ds2 D4.9 T G1.2 संतरति; D3 संभवंति. — ^{c}) Ds1 G1.2 M7 -पंक- (for -पङ्कं). K2 जरादुःखं (for °दुर्गं). — ^{d}) K6 स्पर्शं; K7 B7 Dn1.n4 Ds2 D2–5.7–9 ज्ञान- (for स्पर्श-). D5.7 -दीपम्; T2 G1 M1.5–7 -द्विपम् (for -द्वीपम्). ❀ Cs: स्पर्शद्वीपम्, विश्रमस्थानत्वात् । ❀

63 V1 reads 63^{ab} on marg. — ^{a}) B9 Da4 G2 कर्मगाधं; G1 कर्मग्रसं; M7 कर्मागारं (for °गाधं). D5.7 सत्यतीर्थं (for °तीरं). — 63^{b} is damaged in B6. — ^{b}) K1.2.4.7 B8 Ds1 D4.9 T1 G1.3.6 स्थिर-; B9 स्थितं (for स्थित-). K2 T1 G3.6 -वृत्तम् (for -व्रतम्). K6 B0.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.8 T1 G3.6 अरिंदम; K7 D4.9 इमं नृप; Ds इदं तथा (for इदं नृप). — ^{c}) K2 सिंहाशीघ्र-; Ds2 हिंसा°; D2.3 G2 M1.5.6 हिंसाशीघ्रं; T2 हिंसा शीघ्रा (for हिंसाशीघ्र-). K1 -महावेग-; K2 °वेगो (for °वेगं). — ^{d}) K4 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 G1 Cs -समाकरं; D5.7 -महारवं; G3 -महोरगं; M1 -महारसं (for °करम्).

64 ^{a}) M1.6.7 नानाप्रीत- (for °प्रीति-). B8 (marg. as in text) -समारत्नं; T2 G1 -महारक्तं (for °रत्नं). — ^{b}) T G1.3.6 M1.5–7 दुःखद्वार- (for °ज्वर-). — K1 om. 64^{c}–65^{a}. — ^{c}) Da3 om. शोक. V1 -समावर्तं; G1 -महावक्रं (for °वर्तं). — ^{d}) Ds1 D8 तीव्र-; G1 तृष्णा- (for तीक्ष्ण-). K2.4 -महार्णवं; K7 D4.5.7.9 T G1–3.6 M1.5.7 -महारुजं (D7 °जः); V1 -महांतरं; B8 (marg. as in text) -महोरगं; Ds1 Cs -महाहिंस्रं; M6 -सकारुजं (for -महागजम्).

65 K1 om. 65^{a} (cf. v. l. 64). G3 om. 65–66. — ^{a}) B0 -संहार-; D9 -संघाटं; G1 -संघाट- (for °त-). K2 -संघातं; K4.6.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 Cs -संघट्टं; D9 च तथा; G1 lacuna (for -संघाटं). — K1 reads 65^{b}, followed by the repetition of 65^{c}–66^{a}, after 66^{a}. — ^{b}) K6 श्मश्रु- (for श्लेष्म-). B6 (marg. as in text) -फेनसमन्वितं (for °मरिंदम). — ^{c}) K1 (both times).2 मेदो- (for दान-). B8 -मुक्ताफलं (for °करं). K6 V1 B0.6.7.9 Da3.a4 Ds D2.3.8 घोरं (for भीमं). — ^{d}) D5 G1 शोणितं (for °त-). K2 -रद-; G1 -ह्रत- (for -ह्रद-). B7 -विक्रमं (for -विद्रुमम्).

66 For the repetition in K1, cf. v. l. 65. G3 om. 66 (cf. v. l. 65). — ^{a}) T1 G6 हसितोद्धोष-; T2 °द्रुष्ट-; G1 सहितोत्क्रुष्ट- (for हसितो°). — ^{b}) B7 -विदुस्तरं (for -सुदु°). — 66^{cd} is damaged in B6. — ^{c}) K1.2 T G1.6 M1.5.7 रोदनास्र- (K1.2 °स्रु-) (for °श्रु-). D4.9 -मदक्षारं; T1 G1.6 -जल° (for -मल°). B9 Da3.a4 Dn4 रोदनाश्रुमलंकारं; D5.7 °श्र- (D7 °स)मलं घोरं.

67 ^{a}) K6 -तोयौघं; V1 B0 D5.7 G3 -नौकौघं; G1 -लोकोयं; G2 -लोकाघं (for -लोकौघं). K7 D4.9 पुनर्जन्ममलाघौघं; Da3.a4 पुत्रदारजलौकौघं. — ^{b}) Da3.a4 D2.8 मित्र- (for पुत्र-). K2 -बंधव-; K7 -मित्रं च (for -बान्धव-). K1.2.4 -बंधनं; K7 D4.8.9 -पन्नगं (for -पत्तनम्). — ^{d}) M1.7 प्राणत्यागं (for °त्याग-).

68 ^{a}) K1.2.4.7 D4.5.7.9 वेदांत(K2.7 D4.9 °ता)-गमनक्षीरं (K4 °नं क्षीरं); T G1–3.6 M1.5–7 °नोत्तारं. — ^{b}) B8 G1.2 M5.7 सर्वभूतो (for °भूत-). K7 Da3 D4.9 -पयोनि(Da3 °द)धिं; D8 -दयानिधिं; T G1.3.6 दयोदकं (for °दधिम्). — ^{c}) Da4 मोह-; D7 मोक्षं (for मोक्ष-). K6 Da3.a4 -दुर्लभ-; V1 D5.7 -दुष्प्राप्य-; B0 Ds -दुर्लभ-; B6–9 Dn1.n4 D2.3.8 T G1.3.6 दुर्लभ-; G2 -दुर्लभ्य-; M1.5–7 -दौर्लभ्य- (for -दुष्प्राप-). K7 D4.9 -समयं (D4 °य-); G3 M1.6 -विषय- (for -विषयं). — ^{d}) Some MSS. बडबामुख-. ❀ Cs: सर्वभूतभक्षकत्वात्संसारो वडवामुखमुच्यते । ❀

C. 12. 11168
B. 12. 302[1]. 72
K. 12. 307. 72

तरन्ति मुनयः सिद्धा ज्ञानयोगेन भारत ।
तीर्त्वा च दुस्तरं जन्म विशन्ति विमलं नभः ॥ ६९
ततस्तान्सुकृतीन्सांख्यान्सूर्यो वहति रश्मिभिः ।
पद्मतन्तुवदाविश्य प्रवहन्विषयान्नृप ॥ ७०
तत्र तान्प्रवहो वायुः प्रतिगृह्णाति भारत ।
वीतरागान्यतीन्सिद्धान्वीर्ययुक्तांस्तपोधनान् ॥ ७१
सूक्ष्मः शीतः सुगन्धी च सुखस्पर्शश्च भारत ।
सप्तानां मरुतां श्रेष्ठो लोकान्गच्छति यः शुभान् ।
स तान्वहति कौन्तेय नभसः परमां गतिम् ॥ ७२
नभो वहति लोकेश रजसः परमां गतिम् ।
रजो वहति राजेन्द्र सत्त्वस्य परमां गतिम् ॥ ७३
सत्त्वं वहति शुद्धात्मन्परं नारायणं प्रभुम् ।
प्रभुर्वहति शुद्धात्मा परमात्मानमात्मना ॥ ७४
परमात्मानमासाद्य तद्भूतायतनामलाः ।
अमृतत्वाय कल्पन्ते न निवर्तन्ति चाभिभो ।
परमा सा गतिः पार्थ निर्द्वंद्वानां महात्मनाम् ॥ ७५

---

69 a) K1 चरंति (for तरन्ति). K6 V1 B0. 6. 7. 9 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 7. 8 यतयः; K7 D4. 9 च तपः-; Da4 Ds1 पतयः (for मुनयः). — b) K6 V1 B0. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 -यानेन; K7 D4. 5. 7. 9 -पोतेन (for -योगेन). — K2 om. (hapl.) 69^{c}–71^{b}. — c) G2 M1 तीर्था (for तीर्त्वा). K1 B8 T G1–3. 6 M1. 5–7 सु-; Da3 Dn4 D2 [अ]ति-; D5. 7 तु (for च). G2 M1. 5–7 राजन् (for जन्म).

70 K2 om. 70 (cf. v. l. 69). — a) B7. 8 Dn1 D3 तत्र (for ततस्). K7 Ds2 D4. 9 सुकृतान्; Da4 °तिं (for °तीन्) K1 संख्यां; K6 B6. 8 (marg. as in text). 9 D5. 7 ज्ञात्वा; B7 Da3. a4 कृत्वा (for सांख्यान्). ❀ Ca: सुकृतीन्, शोभना कृतिर्येषां तानमलप्रज्ञान् । ❀ — b) K6 सूर्यं वहति रश्मिभिः. — c) G2 पद्मं (for पद्म-). K6 आश्रिश्य; V1 B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da4 D5. 7 आश्रित्य (for आविश्य). ❀ Cs: पद्मतन्तुवदिति, सूक्ष्मनिर्मलैः सुषुम्णादिरश्मिभिराविश्य । ❀ — d) T G1. 3. 6 M1. 5–7 प्रसह्य; G2 प्रवाहं (for प्रवहन्). K7 D4. 9 प्रवातविषयं नृप.

71 K2 om. 71^{ab} (cf. v. l. 69). — a) B6. 7 Da3. a4 तद्रथान्; D5. 7 तत्र स्वान्; T G1. 3 6 Ca ततस्तान् (for तत्र तान्). K1 G2 M6 प्रावहो; K6 प्रभवो; G1 प्रसहो (for प्रवहो). ❀ Cn: तत्र, तस्मिन्हार्दे व्योम्नि । ❀ — V1 reads 71^{c}–72^{b} on marg. — c) K1 corrupt. Da3 om. यतीन्. B6 वीतरागमतीन्सिद्धान्. — d) K1 तपोधनं; G2 °न्वितान्.

72 V1 reads 72^{ab} on marg. — a) K6 B6. 7. 9 Da3. a4 D5. 7 G2 सुगंधश्च; T1 G6 °धिश्च (for °गन्धी). — b) K1 om. सुख. — d) G1 M6 गच्छंति. — K4 om. 72^{e}–92^{b}. — e) K1 सप्तान्; K7 D4. 9 स तां (for स तान्). G1 अतीत्य (for वहती). — f) K6. 7 D4. 7. 9 तमसः; T G1. 3. 6 मनसः; G2 रजसः (for नभसः). K2 परमा.

73 K4 om. 73 (cf. v. l. 72). K1 G2 om. (hapl.) 73.. M5 om. (hapl.) 73^{ab}. — a) K6. 7 D4. 8. 9 ततो; Ds T G1. 3. 6 Cs मनो (for नभो). M6 वहंति. K7 D4. 9 लोकेषु (for °श). — b) K7 T G3. 6 तमसः; G1 तपसः (for रजसः). K2 परमा. — After 73^{ab}, T G1. 3. 6 Kumbh. ed. ins.:

749* तमो वहति राजेन्द्र रजसः परमां गतिम् ।

[G1 महति (for व°). G3 कौंतेय; Kumbh. ed. लोकेश (for राजेन्द्र).]

— K2 Dn4 D5. 7 om. (hapl.) 73^{cd}. — c) D4 om. (hapl.) from राजेन्द्र up to वहति (in 74^{c}).

74 K4 om. 74 (cf. v. l. 72). D4 om. up to the second वहति (cf. v. l. 73). — a) K1 T2 G1–3 M1. 5. 7 शुद्धात्मा; D5. 7 तान्शुद्धान् (for शुद्धात्मन्). — b) K2 परो; B8 (marg. as in text) T1 G1. 6 हरिं (for परं). Da4 G1 प्रभुः (for प्रभुम्).

75 K4 om. 75 (cf. v. l. 72). — b) B8 (marg.) यद्- (for तद्-). K2 अमला. K7 D4. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 Cv (gloss: तस्मिन्, परमात्माभिधे नारायणे) तद्भूता यतयो(G1. 2 °तो)मलाः. — c) K7 कल्पते; M7 कल्पांते (for कल्पन्ते). K2 अस्य तत्त्वाय कल्पांते. — d) K1. 2. 7 D4. 9 निवर्तंते न; Dn1 न विवर्तंति; T G1. 3. 6 न चावर्तंति (for न निवर्तन्ति). K1. 7 D9 चाभिभोः; K6 वा प्रभो; B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 वा विभो; G2 चाहिभो (for चाभिभो). — e) T G1 6 परमात्मा (for °मा सा). G3 om. सा. D9 मतिं; M7 गतिं (for गतिः). — After 75, K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 editions ins.:

युधिष्ठिर उवाच ।
स्थानमुत्तममासाद्य भगवन्तं स्थिरव्रताः ।
आजन्ममरणं वा ते स्मरन्त्युत न वानघ ॥ ७६
यदत्र तथ्यं तन्मे त्वं यथावद्वक्तुमर्हसि ।
त्वदृते मानवं नान्यं प्रष्टुमर्हामि कौरव ॥ ७७
मोक्षदोषो महानेष प्राप्य सिद्धिं गतानृषीन् ।
यदि तत्रैव विज्ञाने वर्तन्ते यतयः परे ॥ ७८
प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं पश्यामि परमं नृप ।
मग्नस्य हि परे ज्ञाने किं नु दुःखतरं भवेत् ॥ ७९
भीष्म उवाच ।
यथान्यायं त्वया तात प्रश्नः पृष्टः सुसंकटः ।
बुद्धानामपि संमोहः प्रश्नेऽस्मिन्भरतर्षभ ।
अत्रापि तत्त्वं परमं शृणु सम्यङ्मयेरितम् ॥ ८०
बुद्धिश्च परमा यत्र कापिलानां महात्मनाम् ।
इन्द्रियाण्यपि बुध्यन्ते स्वदेहं देहिनो नृप ।
कारणान्यात्मनस्तानि सूक्ष्मः पश्यति तैस्तु सः ॥ ८१ C. 12. 11183 B. 12. 302[1]. 86 K. 12. 307. 86

750* सत्यार्जवरतानां वै सर्वभूतदयावताम् ।

[B0 समार्जव- (for सत्या°). K6 Da4 च (for वै). V1 सत्य- (for सर्व-).]

— After the above, B6 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan :* मोक्षधर्म].

76 K4 om. 76 (cf. v. l. 72). — a) Da3. a4 ज्ञानम् (for स्थानम्). — b) K1. 2. 7 V1 B6. 8 Da4 Ds D4. 9 भगवंतः (for °वन्तं). K2 स्थिरव्रतां (for °व्रताः). ❀ Cn : भगवन्तं, षड्गुणैश्वर्यसंपन्नं परमात्मानमेव परं मोक्षाख्यं स्थानम् । ❀ — c) K7 D4. 9 किं ते; V1 वा न; B8 (marg. as in text) चापि (for वा ते). ❀ Ca : आजन्ममरणम्, अनेकजन्ममरणान्ते । ❀ — d) G2 स्मरति. K7 B9 तव; B0 मम; T1 नरा (for न वा). V1 स्मरंत्युत न चानघ; D5. 7 संस्मरंत्यथ वानघ.

77 K4 om. 77 (cf. v. l. 72). — a) K1. 2 D4. 5. 7. 9 T G1. 3. 6 तत्त्वं; K7 वृत्तं; B8 (marg. as in text) पथ्यं (for तथ्यं). K7 तत्त्वं त्वं; T G1. 3. 6 तत्सर्वं (for तन्मे त्वं). — b) B0 अर्हति. K7 तन्मे वक्तुमिहार्हसि. — c) K1. 2. 6 V1 B6. 9 Da3. a4 T G1. 3. 6 त्वाम् (for त्वद्). B7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 पुरुषं (for मानवं). — K2 om. (hapl.) 77d–80a. — d) G2 कौरवा.

78 K2. 4 om. 78 (cf. v. l. 77, 72). K7 om. 78ab. — a) K6 B7–9 Da3 Dn1 T G3. 6 मोक्षे; D5. 7 मोक्षो; G1 मोक्षं (for मोक्ष-). K1 -योगो; D4 -दोषा; G2 -दोषे (for -दोषो). — b) M1. 5–7 प्रति- (for प्राप्य). B9 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3 G1 M1. 5–7 सिद्धि- (for सिद्धिं). B9 -गताम् (for गतान्). V1 गता नृपाः. — cd) K6 विज्ञातुं (for °ने). Ds1 पुरे (for परे). ❀ Cs : विज्ञाने वर्तन्ते, दुःखात्मकजननमरणस्मरणे वर्तन्ते । ❀

79 K2. 4 om. 79 (cf. v. l. 77, 72). — c) K1 मात्रस्य; D8 मग्न्यस्य; Ca (gloss : तत्रैव व्यसनवत्प्रसक्तस्य) मग्नस्य (as in text). K1 वि-; G3 च (for हि). Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 परं ज्ञानं (for परे ज्ञाने). — d) K6 तद्; K7 B7–9 D2. 3. 7 न; B0 Da4 Dn1 Ds2 T G6 तु (for नु). D5. 7 दुःखं परं (for दुःखतरं). K7 D4. 9 महत् (for भवेत्). ❀ Ca : किं नु दुःखतरं ततोऽन्यत्, अपि तु तदेव दुःखतरं रागातिशयेन सेव्यमानकर्मत्वादित्याशयः । ❀ — After 79, K1 ins. an addl. colophon [*Sub-parvrn :* मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* सांख्ययोगविधिः].

80 K2 om. 80a (cf. v. l. 77). K4 om. 80 (cf. v. l. 72). — ab) K1 यथा न्यायं. T G1. 3. 6 transp. तात प्रश्नः and पृष्टः. D9 तावत् (for तात). K1. 2 सुसंकटं. — c) B0. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1. 3. 6 बुधानाम् (for बुद्धा°). D5 om. from संमोह up to कापि (in 81b). G2 M1. 5–7 संदेहः (for संमोहः). — e) K2. 7 D4. 9 तत्र; T G1. 3. 6 M1. 5–7 तथा (for अत्र). K7 सत्त्वं परमं; Da4 D7 T G1. 3. 6 परमं तत्त्वं (by transp.).

81 K4 om. 81 (cf. v. l. 72). D5 om. up to कापि (cf. v. l. 80). — a) K2 परस्या; K7 °मा (for °मा). D7 तत्र (for यत्र). — b) Da3. a4 कपिलानां. — c) K6 Ds2 D3 एव; V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2 अत्र-; D8 अत्र; T G1–3. 6 न (for अपि). K7 बुध्यते (for बुध्यन्ते). — d) K6 V1 B7 Da4 D5 स्वं देहं; K7 B0. 8. 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2–4. 8. 9 G2 M1. 5–7 स्वदेहे (for °हं). K6. 7 B0. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 देहिनां (for °नो). — K2 om. 81e. — e) K7 B6 (marg.) D4. 9 M1. 5. 6 Cs करणानि (for का°). T M1. 7 आत्मन(M1 °सं)स्थानि (for °स्तानि). K1 तात (for तानि). — f) K1. 2 सूक्ष्मं; K7 D4. 9 शूक्ष्मं (for सूक्ष्मः). Da4 पश्यंति.

C. 12. 11164 B. 12. 302[1]. 87 K. 12. 307. 87 आत्मना विप्रहीणानि काष्ठकुड्यसमानि तु ।
विनश्यन्ति न संदेहः फेना इव महार्णवे ॥ ८२
इन्द्रियैः सह सुप्तस्य देहिनः शत्रुतापन ।
सूक्ष्मश्चरति सर्वत्र नभसीव समीरणः ॥ ८३
स पश्यति यथान्यायं स्पर्शान्स्पृशति चाभिभो ।
बुध्यमानो यथापूर्वमखिलेनेह भारत ॥ ८४
इन्द्रियाणीह सर्वाणि स्वे स्वे स्थाने यथाविधि ।
अनीशत्वात्प्रलीयन्ते सर्पा हतविषा इव ॥ ८५
इन्द्रियाणां तु सर्वेषां स्वस्थानेष्वेव सर्वशः ।
आक्रम्य गतयः सूक्ष्माश्चरत्यात्मा न संशयः ॥ ८६
सत्त्वस्य च गुणान्कृत्स्नांस्रजसश्च गुणान्पुनः ।
गुणांश्च तमसः सर्वान्गुणान्बुद्धेश्च भारत ॥ ८७
गुणांश्च मनसस्तद्वन्नभसश्च गुणांस्तथा ।
गुणान्वायोश्च धर्मात्मंस्तेजसश्च गुणान्पुनः ॥ ८८
अपां गुणांस्तथा पार्थ पार्थिवांश्च गुणानपि ।
सर्वात्मना गुणैर्व्याप्य क्षेत्रज्ञः स युधिष्ठिर ॥ ८९

---

82 K4 om. 82 (cf. v. l. 72). — ^{a}) K1.2.6.7 D8 D4.5.7.9 G2 विप्रहीनानि. — ^{b}) K7 D4.9 ह (for तु). — ^{d}) K6 (before corr.).7 (*sup. lin.* as in text) Ds1 G1 फेणा; B7.9 वेला (for फेना). ❀ Cn: यथा फेनो जलेन विना स्वयं निरात्मैव, सात्मत्वेन दृष्टोऽपि तेन विना न तिष्ठतीति । ❀

83 K4 om. 83 (cf. v. l. 72). — ^{b}) K6.7 V1 B7 Da3 Dn4 Ds2 D2 G2 M7 -तापनः (for °न). — ^{c}) G2 सूर्यश् (for सूक्ष्मश्). K7 D4.9 शूक्ष्मश्चरति भूतात्मा. — D5.7 om. 83^{d}–84^{c}. — ^{d}) G2 नभसी च समीरिणः.

84 K4 om. 84 (cf. v. l. 72). D5.7 om. 84^{abc} (cf. v. l. 83). — ^{a}) M1.5–7 सं- (for स). K1.2 यथा न्याय्यं. — ^{b}) K2 स्पश्यर्यान्; D9 स्पृशन्; G2.3 स्पर्शं; Ca (gloss: विषयान्) स्पर्शान् (as in text). K1.2 पश्यति (for स्पृशति). K1 D9 चाभिभोः; K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 वा विभो; T G1.3.6 च प्रभो (for चाभिभो). — 84^{cd} is partly damaged in B6. — ^{c}) K2 बुद्धिमानो (for बुध्य°). K7 D4.9 यथा शूक्ष्मम्; M5 यथान्यायम्; Cn (gloss: जाग्रद्वत्) °पूर्वम् (as in text). — ^{d}) D5.7 निखिलेन (for अ°). K2 अखिलेन महारत.

85 K4 om. 85 (cf. v. l. 72). — ^{a}) V1 Bo.6.7.8 (marg.).9 Da4 Ds1 D3 G2 हि; G1 च (for [इ]-ह). — ^{b}) K7 यथा विधिः. — ^{c}) K2 corrupt; G1 अनिशत्वात्. D5.7 प्रणा(D7 °णी)यंते; T1 G3 प्रळी°. — ^{d}) M7 हुतविषा (for हत°).

86 K4 om. 86 (cf. v. l. 72). — ^{a}) K7 D4.9 हि; D7 च (for तु). — ^{b}) K2 स्वस्थानेस्वेव; K6 B6.7.9 D5.7 °ने ह्येव (for °नेष्वेव). V1 reads from सर्वशः up to सर्वान् (in 87^{c}) on marg. — ^{c}) K1 अक्रम्य; K6 अक्रम्ये (for आक्रम्य). K1.2 V1 तु गतीः; K7 D4.5.7.9 [इ]ह गतीः; Ds1 यतयः (for ग°). K6 Ds2 T G1.6 सूक्ष्मश्; K7 D4.9 शूक्ष्माश्; Da3.a4 सर्वाश्; G3 सूक्ष्मं (for सूक्ष्माश्). — ^{d}) K7 चरंति. B9 आत्मनि (for आत्मा न). D5.7 विचरन्मानसेशयः.

87 K4 om. 87 (cf. v. l. 72). V1 reads up to सर्वान् on marg. — ^{a}) T2 सत्यस्य (for सत्त्वस्य). K7 कृच्छ्रान्; Ds सूक्ष्मान् (for कृत्स्नान्). — 87^{bcd} is damaged in B6. — ^{b}) K7 तेजसश् (for र°). — Ds2 reads 87^{c}–88^{d} on marg. — ^{c}) Ds2 चैव (for सर्वान्). — ^{d}) K2 बंधेश्च (sic); Da3 बुद्धिश्च; Da4 बद्धश्च; D4.9 बुद्धाश्च; D5.7 बुध्येत (for बुद्धेश्च). G1 नरर्षभ (for च भारत).

88 K4 om. 88 (cf. v. l. 72). Ds2 reads 88 on marg. — ^{a}) K6 D7 गुणाश्च; Da4 गुणाद्ध. B3 D5.7 G1 नभसस् (for मनसस्). K6 V1.Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.8 चापि; Ds2 चैव; G1 सत्त्वं (for तद्वन्). — ^{b}) D5.7 मनसश् (for नभसश्). K7 D4.9 G3 पुनः; Bo Dn1.n4 Ds D2.3.8 च सः (for तथा). K1.2 गुणांश्च नभसस्तथा. — G3 om. (hapl.) 88^{cd}. — ^{c}) K2 बाहोश् (for वायोश्). B8 धर्मज्ञ; Da4 Ds2 धर्मात्मा; D5 lacuna (for धर्मात्मंस्). — ^{d}) K6 V1 Bo.6–9 Da3 a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 स्नेहजांश्च; T G1.2.6 M1.5–7 ते(M1.5–7 तै)जसां च (for तेजसश्च). K1.2 V1 तथा (for पुनः). K7 D4.9 गुणांस्तेजोभवांस्तथा.

89 K4 om. 89 (cf. v. l. 72). — ^{a}) G2 अपान् (for अपां). K7 गुणस्; Da4 गुणास्. — ^{c}) K6 B6.9 Da4 D5.7 सर्वानेव; K7 D9 सर्वात्मनो; Bo धर्मानेव; B7.8 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 सर्वाण्येव (for °त्मना). K2 वापि; T G1.3.6 व्याप्तः; G2 व्यापः; M1.5–7 वाह्यः (for व्याप्य). — ^{d}) K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds

आत्मा च याति क्षेत्रज्ञं कर्मणी च शुभाशुभे ।
शिष्या इव महात्मानमिन्द्रियाणि च तं विभो ॥ ९०
प्रकृतिं चाप्यतिक्रम्य गच्छत्यात्मानमव्ययम् ।
परं नारायणात्मानं निर्द्वंद्वं प्रकृतेः परम् ॥ ९१
विमुक्तः पुण्यपापेभ्यः प्रविष्टस्तमनामयम् ।
परमात्मानमगुणं न निवर्तति भारत ॥ ९२
शिष्टं त्वत्र मनस्तात इन्द्रियाणि च भारत ।
आगच्छन्ति यथाकालं गुरोः संदेशकारिणः ॥ ९३
शक्यं चाल्पेन कालेन शान्तिं प्राप्तुं गुणार्थिना ।
एवं युक्तेन कौन्तेय युक्तज्ञानेन मोक्षिणा ॥ ९४
सांख्या राजन्महाप्राज्ञा गच्छन्ति परमां गतिम् ।
ज्ञानेनानेन कौन्तेय तुल्यं ज्ञानं न विद्यते ॥ ९५
अत्र ते संशयो मा भूज्ज्ञानं सांख्यं परं मतम् ।
अक्षरं ध्रुवमव्यक्तं पूर्वं ब्रह्म सनातनम् ॥ ९६
अनादिमध्यनिधनं निर्द्वंद्वं कर्तृ शाश्वतम् ।
कूटस्थं चैव नित्यं च यद्वदन्ति शमात्मकाः ॥ ९७ C. 12. 11199 B. 12. 302[1]. 102 K. 12. 307. 102

D2.3.8 क्षेत्रज्ञेषु (for °ज्ञः स). T2 च (for स). D5 युधिष्ठिरः.

90 K4 om. 90 (cf. v. l. 72). T G1.3.6 read 90 after 92. — ^{a}) T G1.3.6 मनोनु (G1 मनो न); M1.5–7 आत्मानु- (for आत्मा च). Dn1 n4 D8 Bom. Cal. ed. Cn (gloss : व्याप्नोति) व्याति ; Ca याति (as in text). — ^{b}) V1 Bo Ds2 कर्मणीव ; D5 °णा च ; T2 G1 कर्माणि च. D4 om. (hapl.) शुभा. — Da4 om. 90^{cd}. — ^{d}) K1.2 विभुं ; K6 V1 Bo.6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2.3.8 प्रभो (for विभो).

91 K4 om. 91 (cf. v. l. 72). — ^{a}) D4 वा ; Cn (gloss : चात् इन्द्रियाणि, कार्योपाधिं प्रकृतिं कारणोपाधिं) च (as in text). G1 अनुक्रम्य (for अति°). D5.7 प्रवृ(D7 °कृ)तिं च व्यतिक्रम्य. — ^{b}) K7 D4.9 गच्छंति. — K7 om. (hapl.) 91^{c}–92^{b}. — ^{c}) D5.7 यस्तं (for परं). K6 परं नराणामात्मानं ; T G1.3.6 परं नारायणं देवं. — ^{d}) Da4 प्रकृतैः.

92 K4.7 om. 92^{ab} (cf. v. l. 72, 91). — ^{a}) B6.7.8 (marg.).9 Da3. a4 सर्व- (for पुण्य-). — ^{b}) M1.5–7 प्रवेष्टा (for प्रविष्टस्). K2 प्रविष्टस्य ममन्मयं (corrupt) ; K6 °ष्टस्तमसामयं. — ^{d}) K1.2 निवर्तेत ; D5.7 T2 °र्तंति ; G2 °र्तत ; M1.7 °र्तेति (for °र्तति). G1 अनिवर्तति भारत. — After 92, T G1.3.6 read 90.

93 Ds1 om. (hapl.) 93^{ab}. — ^{a}) Ds2 शिष्टस् ; D5.7 सृष्टास् ; G2 शिष्टास् (for शिष्टं). K6.7 V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds2 D2–5.7–9 M1 editions तत्र ; T G3.6 चात्र (for त्वत्र). M5 (*inf. lin.*) मनःकर्म (for मनस्तात). ❀ Cv : शिष्टं स्वस्वरूपचिन्मात्रदेहेनावशिष्टम् । अतः शिष्टं, विशिष्टमुत्तमम् । तत्र, मुक्तौ । ❀ — ^{c}) K2 Da4 Ds आगच्छति ; M5 (*inf. lin.*) Cv अनुयांति. K2 यथाकाले ; G1.3 °काल्यं ; M5 (*inf. lin.*) °कामं (for °कालं). ❀ Cv : अनुयान्ति, अनुकूलतयैव यान्ति, न तु कदापि दुःखं प्रापयन्ति । ❀ — ^{d}) K2 गुरु- (for गुरोः). Da3 संदेह- (for संदेश-). ❀ Cn : गुरोः सदेशकारिणः । प्रारब्धकर्मानुसारिणी ईश्वरप्रेरणा, तां कर्तुं शीलं येषां ते । ❀

94 ^{a}) K1 शक्तं ; K6 शक्त्याश्च ; Bo 6 9 शक्या ; D5.7 शक्त्या (for शक्यं). G1 om चाल्पेन. — ^{b}) K1 शांति ; B8.9 Da3. a4 D8 G2 M5 शांतिः ; G1 शक्तिं (for शान्तिं). K7 D4.9 आप्तुं ; G2 प्राप्य ; M1.7 प्राप्तिं (for प्राप्तुं). G2 M1.6.7 गुणाधिकाः (G2 °का) (for °र्थिना). ❀ Cp : गुणार्थिना, आत्मविवेचनमेव गुणस्तदर्थिना । ❀ — ^{c}) K4 Dn1. n4 Ds D2.3.8 G1 उक्तेन (for युक्तेन). — D4.5 om. (hapl.) 94^{d}–95^{c}. — ^{d}) K6 युक्तो ; Da3. a4 मुक्त- (for युक्त-). K2 मोक्षणा.

95 D4.5 om. 95^{abc} (cf. v. l. 94). — ^{a}) D7 संख्या ; G3 सांख्ये (for सांख्या). K1 T2 G1 महाप्राज्ञ ; K6 °प्रज्ञा (for °प्राज्ञा). — V1 reads 95^{c}–96^{b} on marg. — ^{c}) G2 तेन (for [अ]नेन). T1 G1.3.6 सांख्यज्ञानेन कौंतेय. — ^{d}) K4 G3 तुल्य- (for तुल्यं). D5.7 ज्ञाने (for ज्ञानं).

96 D4 om. 96. V1 reads 96^{ab} on marg. — ^{a}) K1 तु (for भूज्). — ^{b}) B8 (marg. as in text) एतत् (for सांख्यं). — Da4 om. (hapl.) 96^{cd}. — ^{c}) G3 परम् (for ध्रुवम्). K6 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds1 D2.3.5.7.8 एवोक्तं (for अव्यक्तं). K4 अक्षरांकत्रमव्यक्तं (sic). — ^{d}) K7 D9 सूक्ष्मं ; B6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2.3.8 T1 G3.6 पूर्णं ; M1.7 पूर्व- (for पूर्वं).

97 ^{a}) Ds1 -रहितं (for -निधनं). — ^{b}) T2 ब्रह्म (for कर्तृ). K4 शास्वतं. K1 निर्द्वंद्वो कर्तु शाश्वतं (sic) ; D7 °द्वं कीर्तिताश्च तं. — ^{d}) Da3 repeats from शमा up to विक्रियाः (in 98^{b}) after तथा (in 99^{b}).

C. 12. 11200
B. 12. 302[1]. 103
K. 12. 307. 103

यतः सर्वाः प्रवर्तन्ते सर्गप्रलयविक्रियाः ।
यच्च शंसन्ति शास्त्रेषु वदन्ति परमर्षयः ॥ ९८
सर्वे विप्राश्च देवाश्च तथागमविदो जनाः ।
ब्रह्मण्यं परमं देवमनन्तं परतोऽच्युतम् ॥ ९९
प्रार्थयन्तश्च तं विप्रा वदन्ति गुणबुद्धयः ।
सम्यग्युक्तास्तथा योगाः सांख्याश्चामितदर्शनाः १००
अमूर्तेस्तस्य कौन्तेय सांख्यं मूर्तिरिति श्रुतिः ।
अभिज्ञानानि तस्याहुर्मतं हि भरतर्षभ ॥ १०१
द्विविधानीह भूतानि पृथिव्यां पृथिवीपते ।
जङ्गमागमसंज्ञानि जङ्गमं तु विशिष्यते ॥ १०२
ज्ञानं महद्यद्धि महत्सु राज-
न्वेदेषु सांख्येषु तथैव योगे ।
यच्चापि दृष्टं विविधं पुराणं
सांख्यागतं तन्निखिलं नरेन्द्र ॥ १०३
यच्चेतिहासेषु महत्सु दृष्टं
यच्चार्थशास्त्रे नृप शिष्टजुष्टे ।

K2 शमात्मकः; V1 Bo. 6. 7. 9 G3 समात्मकाः; Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 मनीषिणः; D5. 7 शमात्मनः (for °त्मकाः).

98 For the repetition in Da3, cf. v. l. 97. V1 reads 98[b] on marg. — [b]) Ds सर्गाः (for सर्ग-). D7 T G1–3. 6 -प्रळय- (for -प्रलय-). K1 -विक्रयाः. — [c]) K1 ये च; K2. 6 V1 Bo. 8. 9 Da4 यं च; K4 D5. 7 पंच (for यच्च). K1. 6 संसंति; K2 D7 शंसति; K7 संशति; Bo D5 T2 संशंति (for शंसन्ति). G2 M1. 5. 7 शास्त्राणि; M6 मार्गाणि (for शास्त्रेषु). — [d]) K6 वर्तंत; B6. 8 (marg.) वर्तंते (for वदन्ति).

99 For the repetition in Da3, cf. v. l. 97. — [a]) K1. 2. 4. 7 B8 D4. 9 देवाश्च विप्राश्च (by transp.); K6 B6 D5. 7 G2 M5–7 विप्राश्च वेदाश्च. T G1 3. 6 सर्वे वेदाश्च देवा(T1 वेदा)श्च. — [b]) Da3 om. from गम up to मन (in 99[d]). K4. 6. 7 B6–8 Da4 Dn1. n4 Ds D2–4. 8. 9 तथा शम-; Bo. 9 तथा सम-; T G1–3. 6 M1. 5–7 तथा शास्त्र- (for तथागम-). — [c]) K2 ब्राह्मं*; K4 ब्राह्मण्यं; M7 ब्रह्मण्य-; Cn (gloss: ब्रह्मजातिहितम्); Cp (gloss: ब्रह्मणि वेदे प्रतिपादितम्) ब्रह्मण्यं (as in text). — [d]) K1 D5. 7 अनंत- (for अनन्तं). K1 परमोच्युतं; K6 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 7. 8 M5 °मच्युतं; V1 B9 Ds °मव्ययं (for °तोऽच्युतम्).

100 [a]) G1 ये (for तं). D5. 7 प्रार्थयंतीश्वरं विप्रा. — [b]) T G1. 3. 6 M1. 5–7 शुभ- (for गुण-). — [c]) K7 B8 D4. 5. 7. 9 T2 उक्तास् (for युक्तास्). K2 यथा; T2 सदा (for तथा). — [d]) K2 सांख्यश्च; G1 सांख्यांश्च. K1 चासित- (for चामित-). K2. 4 -दर्शनः; V1 D5. 7 -विक्रमाः.

101 [a]) B7. 9 Da3 अमृतं (for अमूर्तेस्). — [b]) K2 Bo Ds D5. 7 G6 M1. 7 सांख्य-; B6. 7. 9 Da3. a4 T1 Cpp सांख्या; Cp ज्ञानं (for सांख्यं). K2. 4 श्रुतेः; K1 lacuna; G1 श्रुतिं. — [c]) K2 अवि-; D5. 7 अपि; T G1–3. 6 M6 7 अति- (for अभि-). Ds -जानामि; D4. 5. 7. 9 -ज्ञानेन (for -ज्ञानानि). — [d]) K1. 2. 6 D5. 7 G2 मतिर्हि; K7 D4. 9 मतिभिर्; Ds1 मतिं हि; T2 मतं वा (for मतं हि). Da3. a4 पुरुषर्षभ (for भरत°). ❀ Ca (reading मतीर्): दूरश्रवणदर्शनाद्याहितमतयो, ब्रह्मणि ज्ञाते, ज्ञापकानि ॥ Cn: मतं, ज्ञानम् । मनज्ञाने अस्माद्भावे निष्ठा (Pāṇini 3. 2. 188 and 3. 3. 114) । निर्विषयघटादिज्ञानमेव परं ब्रह्मेत्यर्थः । ❀

102 [a]) G1. 2 विविधानि (for द्विवि°). K2 हि (for [इ]ह). — [b]) D4 om. पृथिव्यां. — [c]) B8 (marg. as in text) जंगमाजंगमानीह; T G1. 3. 6 °माख्यानि; G2 °जंगसंज्ञानि (sic). — [d]) B8 (marg. as in text) जंगमस्. K1. 2. 4 विशां पते; D7 (marg. as in text) विधीयते (for विशिष्यते).

103 [a]) T2 G2 विद्धि (for यद्धि). B8 (marg. as in text) जातं (for राजन्). — [b]) G3 देवेषु (for वेदेषु). K7 D4. 9 सांख्ये च; Da4 lacuna (for सांख्येषु). — [c]) K1 T2 यश्चापि. Bo विविधः; Dn1 सिबुधं (for विविधं). K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn4 Ds D2. 3. 8 T G1–3. 6 पुराणे (for °णं). — [d]) D7 om. (hapl.) from तन्निखिलं up to सांख्यागतं (in 104[d]). G3 तं च खिलं (for तन्निखिलं).

104 D7 om. up to सांख्यागतं (cf. v. l. 103). — [a]) G2 यच्चैषु भावेषु (for यच्चेतिहासेषु). B8 महत्च (for °त्सु). D5 यच्चेतिहासोपनिषत्सु दृष्टं. — [b]) K1 यस्त्वार्थ-; K2 यश्चार्थ-; D5 यत्त्वर्थ- (for यच्चार्थ-). K7 -शास्त्रं (for -शास्त्रे). Da4 जुष्ट- (for शिष्ट-). — [c]) K7 D4. 9 विज्ञानतो वै (for ज्ञानं च लोके). M1. 5–7 योगे (for लोके). K1. 2 तद् (for यद्). K7 असि (for अस्ति). D5 ज्ञानं च लोकेषु यदस्ति किंचित्. — [d]) K1. 2 G1 तच्च; D5. 7 तत्त्व-; G3 तं च (for तच्च).

ज्ञानं च लोके यदिहास्ति किंचि-
त्सांख्यागतं तच्च महन्महात्मन् ॥ १०४
शमश्च दृष्टः परमं बलं च
ज्ञानं च सूक्ष्मं च यथावदुक्तम् ।
तपांसि सूक्ष्माणि सुखानि चैव
सांख्ये यथावद्विहितानि राजन् ॥ १०५
विपर्यये तस्य हि पार्थ देवा-
न्गच्छन्ति सांख्याः सततं सुखेन ।
तांश्चानुसंचार्य ततः कृतार्थाः
पतन्ति विप्रेषु यतेषु भूयः ॥ १०६
हित्वा च देहं प्रविशन्ति मोक्षं
दिवौकसो द्यामिव पार्थ सांख्याः ।
ततोऽधिकं तेऽभिरता महार्हे
सांख्ये द्विजाः पार्थिव शिष्टजुष्टे ॥ १०७
तेषां न तिर्यग्गमनं हि दृष्टं
नावाग्गतिः पापकृतां निवासः ।
न चाबुधानामपि ते द्विजातयो
ये ज्ञानमेतन्नृपतेऽनुरक्ताः ॥ १०८
सांख्यं विशालं परमं पुराणं
महार्णवं विमलमुदारकान्तम् । C. 12. 11211 B. 12. 302[1]. 114 K. 12. 307. 114

K7 D4.9 मतं; D5 महान् (for महन्). K2.4 महात्मना (K4 °नां); B8 (marg. as in text) महार्थं (for °त्मन्).

105 a) Bo.9 समश्च; T1 G1.6 शमं (for शमश्च). D5 lacuna; D7 स (for च). B6 (marg. as in text) जुष्टः (for दृष्टः). — b) M1.5–7 ज्ञानस्य (for ज्ञानं च). K1 T G1.6 सांख्यं; K2 सांख्यश्च; K6 V1 B8.9 सौख्यं; K7 D4.9 शूक्ष्मं; Bo.6.7 G2 M1.5–7 सौक्ष्म्यं; Da3.a4 सौक्ष्मं; Ds1 सूक्ष्मे; G3 संख्यं (for सूक्ष्मं). — c) G1 तमांसि (for तपांसि). K6 सुक्ष्मानि; K7 D4.9 शूक्ष्माणि; M7 सौक्ष्म्याणि (for सूक्ष्माणि). D5 चैवं (for चैव).

106 a) T1 G6 यस्य (for तस्य). Da4 हितार्थं- (for हि पार्थ). K1 देवा (for देवान्). ❀ Cn: विपर्यये, किंचित्साधनवैकल्यात् ज्ञानानुत्पत्तौ ॥ Cp: विपर्यये, विघ्नेनाभिभवे ॥ Cv: विपर्यये, मोक्षविपरीते प्रवृत्तिकर्मणि सति । ❀ — b) G1 तस्याः (for सांख्याः). D3 reads from सततं up to सांख्याः (in 107b) on marg. — 106cd is damaged in B6. — c) K6 -संवार्य; Da4 -सांचार्य; Ds1 -संधार्य; G2 -संचर्य (for -संचार्य). — d) K2 Da3.a4 गतेषु; K7 D4.9 च तेषु; Ds1 यतेत (for यतेषु). K6 जितेषु विप्रेषु पतंति भूयः.

107 D3 reads 107ab on marg. — a) K1 om. च. K1 प्रविश्यंति; K2 D4 °शति. Dn1.n4 Ds D2.3.8 देवं; D5.7 दैवीं (for मोक्षं). — b) K1 दिवौकस्यो; D4 °कसौ (for °कसो). K4 संख्या; Da4 संख्याः; D7 सारैः (for सांख्याः). — c) K6 V1 Bo.6.7.8 (marg.).9 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 T G3.6 अतो (for ततो). K7 D4.5.7.9 M1.5–7 ये (for ते). K6 रमता (sic); Da4 निरता; G2 हि रता (for ऽभिरता). K1.2 महर्षे; K6 B6.7.9 Da3.a4 महात्मन्; K7 D4.5.7 9 °र्हाः; T G2.3.6 M1.5–7 °र्थे (for °र्हे). — d) Da3.a4 सांख्या; M7 सांख्य- (for सांख्ये). K1 द्विजः; Da4 द्विजा; M1.5–7 स्थिताः (for द्विजाः). K6 शिष्टपुष्टे (for °जुष्टे).

108 a) K1 च; D3 M1.5.6 हि (for न). K7 मननं; D7 दमनं; T1 जननं; G6 जजनं (for गमनं). K6 lacuna; D5 7 न (for हि). — b) K1 नावं; K2 Ds D9 G3 न वाग्-; K4 B6.9 Da3 Dn1.n4 D2.3.5.7.8 T2 नार्वाग्-; G2 नापां (for नावाग्-). K2 -कृतं निवासः; K4 G1 -कृता नि°; Bo Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 -कृताधिवासः; D5.7 -कृतां निवासं (for -कृतां निवासः). — c) K4.6 B9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 वाप्रधाना; V1 Bo 6–8 T1 चाप्रधाना (T1 °नाम्); D4 G3 वाबुधानाम्; G2 वायुधाराम्; G2 चाबुधानो (for चाबुधानाम्). K1 अहितो; K2 T G3.6 अहिते (G3 °ता); G1 अहते (for अपि ते). K2 द्विजातये; G2 न सिद्धा. — 108d–109a is damaged in B6. — d) K1.2 D4 यज् (for ये). Ds2 एकं; D5.7 एवं; T2 एव (for एतन्). K1 [ऽ]नुरक्तः; B7 न रक्ताः; T1 G6 तु जाताः; T2 [ऽ]नुजाताः (for °रक्ताः).

109 109ab is damaged in B6. — a) V1 Bo.7.9 G1 सांख्या (for सांख्यं). — b) K1.2.4 B7 9 D4.9 T G1–3.6 M7 विपुलम्; D5.7 विष्णुम् (for विमलम्). T G1.3.6 M1.5–7 उदाहरंति (for उदारकान्तम्). — c) K6 नृपतेर् (for °ते). K2 महात्मना; D5.7 °त्मन् (for °त्मा). — d) K1 नारायणं. Dn1 T G3.6 M1.5–7

C. 12.11211
B. 12.302[1].114
K. 12.307.114

कृत्स्नं च सांख्यं नृपते महात्मा
नारायणो धारयतेऽप्रमेयम् ॥ १०९
एतन्मयोक्तं नरदेव तत्त्वं
नारायणो विश्वमिदं पुराणम् ।
स सर्गकाले च करोति सर्गं
संहारकाले च तदत्ति भूयः ॥ ११०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९० ॥

२९१

युधिष्ठिर उवाच ।
किं तदक्षरमित्युक्तं यस्मान्नावर्तते पुनः ।
किं च तत्क्षरमित्युक्तं यस्मादावर्तते पुनः ॥ १
अक्षरक्षरयोर्व्यक्तिमिच्छाम्यरिनिषूदन ।
उपलब्धुं महाबाहो तत्त्वेन कुरुनन्दन ॥ २
त्वं हि ज्ञाननिधिर्विप्रैरुच्यसे वेदपारगैः ।
ऋषिभिश्च महाभागैर्यतिभिश्च महात्मभिः ॥ ३
शेषमल्पं दिनानां ते दक्षिणायनभास्करे ।
आवृत्ते भगवत्यर्के गन्तासि परमां गतिम् ॥ ४
त्वयि प्रतिगते श्रेयः कुतः श्रोष्यामहे वयम् ।

[ऽ]प्रमेयः (for °मेयम्).

110 $K_{1.2.4}$ om. 110^{ab}. — ^{b}) K_{6} $B_{6.8.9}$ नारायणाद्; Dn_{4} Ds_{1} G_{6} °यणे (for °यणो). $M_{1.6-7}$ इमं (for इदं). — ^{c}) K_{7} $D_{4.9}$ G_{1} सं-; Ds_{1} lacuna (for स). G_{2} सर्जकाले (for सर्ग°). — ^{d}) K_{2} संसार- (for संहार-). $K_{1.2.4}$ तमेति; K_{7} $D_{4.9}$ तमेव; Bo तदेव; G_{1} वदंति (for तदत्ति). — After 110, $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.5.7.8}$ editions ins.:

751* संहृत्य सर्वं निजदेहसंस्थं
कृत्वाप्सु शेते जगदन्तरात्मा ।

Colophon. $Ś_{1}$ D_{6} missing: $K_{3.5}$ B_{1-5} $Da_{1.a2}$ $Dn_{2.n3}$ D_{1} $G_{4.5}$ M_{2-4} absent. — *Sub-parvan:* $K_{1.2.4.6.7}$ V_{1} $Bo_{.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2-5.7-9}$ T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* $K_{1.4.6}$ सांख्यप्रशंसा ($K_{1.4}$ add समाप्ता); K_{2} सांख्यप्रश्नः; K_{7} $D_{4.5.9}$ सांख्याध्यायः; V_{1} D_{7} सांख्ययोगः; $Bo_{.6.9}$ $Da_{3.a4}$ Dn_{1} Ds $D_{2.3.8}$ सांख्यं; B_{8} सांख्यवर्णनं; T_{1} G_{6} सांख्यज्ञानं; G_{2} सांख्यरीतिकथनं; $M_{5.6}$ सांख्यज्ञानविधिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_{6} 26; B_{7} T_{1} $G_{1.6}$ 125; B_{8} 128; Dn_{1} 127; Dn_{4} Ds_{2} G_{3} M_{5} 126; D_{8} 122; T_{1} 138; G_{2} 141; $M_{1.6.7}$ 124. — *Śloka no.:* Da_{4} Dn_{4} 113; Dn_{1} D_{8} 116.

291

☞ This adhy. is missing in $Ś_{1}$ D_{6} (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 Ds_{2} reads 1–2 on marg. — ^{a}) G_{1} किंचिद् (for किं तद्). — ^{b}) G_{1} तस्मान् (for य°). — $K_{1.2.4}$ Da_{3} Dn_{1} Ds_{1} D_{4} $G_{1.2}$ M_{6} om. (hapl.) 1^{cd}. — ^{c}) K_{6} किंचित् (for किं च).

2 Ds_{2} reads 2 on marg. — ^{a}) K_{4} व्यक्ति; $Bo_{.6}$ व्यक्तं (for व्यक्तिम्). — ^{b}) $K_{4.6}$ $Bo_{.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.5.7.8}$ पृच्छामि (for इ°). B_{8} रिपु- (for अरि-). $K_{1.2.4.7}$ $Bo_{.8.9}$ D_{2} M_{5-7} -निसूदन (for -निषू°). — ^{c}) K_{6} Da_{4} $D_{5.7}$ उपलब्धं; G_{1} °लुब्धं (for °लब्धुं). B_{7} repeats from बाहो up to नन्दन (in 2^{d}) after भागैः (in 3^{c}). — ^{d}) $K_{1.2.4}$ तत्त्वेन भरतर्षभ.

3 For the repetition in B_{7}, cf. v. l. 2. — ^{a}) G_{2} स (for त्वं). — ^{b}) K_{7} $D_{4.9}$ प्रोच्यसे; G_{2} उच्यते (for °से). $M_{1.7}$ देव- (for वेद-). B_{7} -पारणैः (for °गैः).

4 ^{a}) V_{1} Ds_{2} अल्प- (for अल्पं). Bo T G_{6} दिनांते तु (Bo च) (for दिनानां ते). — ^{b}) K_{6} दक्षणायन- (for दक्षिणा°). Da_{4} -भास्करैः (for °रे). — G_{1} om.

कुरुवंशप्रदीपस्त्वं ज्ञानद्रव्येण दीप्यसे ॥ ५
तदेतच्छ्रोतुमिच्छामि त्वत्तः कुरुकुलोद्वह ।
न तृप्यामीह राजेन्द्र शृण्वन्नमृतमीदृशम् ॥ ६

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।
वसिष्ठस्य च संवादं करालजनकस्य च ॥ ७
वसिष्ठं श्रेष्ठमासीनमृषीणां भास्करद्युतिम् ।
पप्रच्छ जनको राजा ज्ञानं नैःश्रेयसं परम् ॥ ८
परमध्यात्मकुशलमध्यात्मगतिनिश्चयम् ।
मैत्रावरुणिमासीनमभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ ९
स्वक्षरं प्रश्रितं वाक्यं मधुरं चाप्यनुल्बणम् ।
पप्रच्छर्षिवरं राजा करालजनकः पुरा ॥ १०
भगवञ्श्रोतुमिच्छामि परं ब्रह्म सनातनम् ।
यस्मान्न पुनरावृत्तिमाप्नुवन्ति मनीषिणः ॥ ११
यच्च तत्क्षरमित्युक्तं यत्रेदं क्षरते जगत् ।
यच्चाक्षरमिति प्रोक्तं शिवं क्षेम्यमनामयम् ॥ १२ C. 12. 11225 B. 12. 303(2). 12 K. 12. 308. 12

4^{c}–6^{b}. — ^{c}) K2.4.6 Da3 Dn1 n4 Ds1 D2 8 M5 आवृते; K7 आगते; B9 आवर्तै (for आवृत्ते). K4 अर्थे (for अर्कै).

5 G1 om. 5 (cf. v. l. 4). — ^{b}) D7 om. (? hapl.) from श्रोष्यामहे up to त्वत्तः (in 6^{b}). K2 श्रेष्ठामहे (for श्रोष्या°). — ^{c}) K2 Da4 T2 -प्रदीप त्व (for °पस्त्वं). — ^{d}) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds2 D2 3. 5. 8 -दीपेन; Ds1 -शीषेन (sic) (for -द्रव्येण). K4 T2 दीप्यते; Ds1 दिप्यसे.

6 G1 om. 6^{ab} (cf. v. l. 4). D7 om. up to त्वत्तः (cf. v. l. 5). — ^{a}) D5 अतस्त्वत् (for तदेतत्). M1. 5–7 ज्ञातुम् (for श्रोतुम्). — ^{b}) K1. 2. 4 -पितामह; B9 -कुलोद्भव (for °द्वह). — ^{c}) K2 न तृप्यसि हि राजेंद्र; K7 B8 (marg.) D4. 5. 7. 9 न हि तृप्यामि रा°; B8 (orig.) न तृप्यामि महाराज. — ^{d}) G6 पिबन् (for शृण्वन्). G3 ईश्वरं (for ईदृशम्). K6 शृण्वतोमृतमीदृशं. — After 6, K2.4 ins an addl. colophon [*sub-parvan :* K2 मोक्षधर्म].

7 ^{a}) T G1. 3. 6 एतत् (for अत्र). K1 वर्णयिष्येहम्; K2. 6 V1 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 वर्त (K2 °र्ण) यिष्यामि (for °यिष्येऽहम्). — ^{b}) K6. 7 B9 वशिष्ठस्य. — ^{d}) K2 कलाल-; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 कराळ- (for कराल-). D9 ह (for च). ❀ Ca n. p: करालनामा जनकः, करालजनकः । ❀

8 ^{a}) K6. 7 B6. 8. 9 वशिष्ठं. — G2 om. (hapl.) 8^{b}–9^{c}. — ^{b}) K1. 2. 4. 7 B8 (marg.) D4. 9 मुनीनां (for ऋषीणां). Da3. a4 -द्युतिः (for -द्युतिम्). — ^{c}) K7 पपृच्छ. K7 D4. 9 राजन् (for राजा). — G1 om. (hapl.) 8^{d}–10^{c}. — ^{d}) K4 ज्ञाने; D4 lacuna (for ज्ञानं). K2. 7 Da4 Ds1 D4. 9 T2 M7 नैश्रेयसं. K7 पदं (for परम्).

9 G1 om. 9; G2 om. 9^{abc} (for both, cf. v. l. 8). — ^{a}) K1 आद्यात्म-; K2 आध्यात्म- (for अ°). — ^{b}) K1. 2. 4 -निश्चितं; D5. 7 -चिंतकं; G6 (before corr.) -निश्चलं (for -निश्चयम्). — ^{c}) K1. 7 Da4 D4. 9 T2 मैत्रावरुण (Da4 °णी) म् (for °वरुणिम्). ❀ Cn: मैत्रावरुणिं, मित्रावरुणयोर्दीक्षितयोरुर्वशीमप्सरसं दृष्ट्वा वासतीवरे कुम्भे रेतोऽपतत्ततोऽगस्त्यवसिष्ठावजायेतामिति बह्वृचानामनुक्रमणिकायां तस्य मैत्रावरुणित्वमुक्तम् । ❀ — ^{d}) D5. 7 कृतांजलि.

10 G1 om. 10^{abc} (cf. v. l. 8). — ^{a}) K7 V1 B0. 7. 8 D4. 5. 7. 9 प्रसृतं; Da4 प्रतिमं; D8 प्रथितं (for प्रश्रितं). K6 B9 Da4 G2 चैव (for वाक्यं). M1. 5–7 स्वक्षरं प्रश्रितवचो (M7 °चो). — ^{b}) Da4 D4 वा (for च). K1 D4 9 अनु (K1 °न) ल्ब्रणं; B7 अनुंद्गं; T1 G3. 6 अनुद्धणं (for °ल्बणम्). ❀ Ca: अनुल्बणं, कुतर्कहीनम् । ❀ — ^{c}) K2. 7 प्रपृच्छ (for पप्रच्छ). G2 पप्रच्छ ऋषिपं राजा. — ^{d}) T2 G1. 2 M1. 5–7 कराळ- (for कराल-).

11 Before 11, B0 ins. भीष्म उवाच; B6. 7 T G3. 6 जनक उवाच; B8 करालजनक उवाच. — ^{a}) M1. 5 6 ज्ञातुम् (for श्रोतुम्). — ^{d}) K7 D4. 5. 7. 9 प्राप्नुवंति (for आप्नु°). — After 11, K1 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan :* मोक्षधर्म].

12 V1 reads 12^{a} on marg. — ^{a}) K1. 2. 4 यश्च (for यच्च). — ^{b}) K1. 2. 4 तत्रेदं; B0 यच्चेदं; T1 G6 यथैतत्; T2 G3 यथे (G3 °थै) दं; G1 यथैतं (for यत्रेदं). K2. 4 जरते (for क्ष°). D4 om. (hapl.) from ते जगत् up to क्षर (in 13^{b}). — ^{c}) K1. 2. 4 यश्च; Da4 यत्र (for यच्च). — ^{d}) Da4 T G1. 3. 6 क्षेमम् (for क्षेम्यम्).

13 D4 om. up to क्षर (cf. v. l. 12). K6. 7 V1

C. 12. 11225
B. 12. 303[2]. 13
P. 12. 306. 13

वसिष्ठ उवाच ।

श्रूयतां पृथिवीपाल क्षरतीदं यथा जगत् ।
यन्न क्षरति पूर्वेण यावत्कालेन चाप्यथ ॥ १३
युगं द्वादशसाहस्रं कल्पं विद्धि चतुर्गुणम् ।
दशकल्पशतावृत्तं तदहर्ब्राह्ममुच्यते ।
रात्रिश्चैतावती राजन्यस्यान्ते प्रतिबुध्यते ॥ १४
सृजत्यनन्तकर्माणं महान्तं भूतमग्रजम् ।
मूर्तिमन्तममूर्तात्मा विश्वं शंभुः स्वयंभुवः ।
अणिमा लघिमा प्राप्तिरीशानं ज्योतिरव्ययम् ॥ १५
सर्वतःपाणिपादान्तं सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १६
हिरण्यगर्भो भगवानेष बुद्धिरिति स्मृतः ।
महानिति च योगेषु विरिञ्च इति चाप्युत ॥ १७
सांख्ये च पठ्यते शास्त्रे नामभिर्बहुधात्मकः ।
विचित्ररूपो विश्वात्मा एकाक्षर इति स्मृतः ॥ १८
वृतं नैकात्मकं येन कृत्स्नं त्रैलोक्यमात्मना ।

B6. 7. 9 वशिष्ठ (for वसिष्ठ). — b) K1 क्षरते यं; K7 Da3. a4 क्षरं ही (K7 क्षरंती) दं (for क्षरतीदं). — c) K1. 2 V1 B6. 7 Da4 G2 यत्तत्; D5. 7 एतत् (for यन्न). ❀ Cs: पूर्वेण, अतीतेन कालेन । ❀ — d) K1 2. 4 भारत; K6 Bo Da3 Dn1. n4 Ds1 D2–4. 8 G2 वाप्यथ; Da4 चाप्यर्थं; G1 च व्यथः (for चाप्यथ). ❀ Cn: यावत्कालेन, कृत्स्नेनापि कालेन ॥ Cs: यावत्कालेन, भविष्यत्कालेन च । ❀

14 a) G1–3. 6 युग- (for युगं). Da4 -साहस्रे (for °स्रं). — b) K1 V1 Bo. 8 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G1 M5 (*inf. lin.*) Cv चतुर्युगं (for °र्गुणम्). — c) M1. 7 दशाकल्प- (for दश°). K1 -शतावृतं; K2. 4. 7 V1 D4. 9 °वर्तं (for °वृत्तं). — d) K1. 4. 7 B8 (orig.) तदहन्; K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2 3 8 अहस्तद् (by transp); G2 तदहो. K7 ब्राह्मयम् (for ब्राह्मम्). — G3 om. (hapl.) 14^{ef}. — e) Bo रात्रीश्. K7 D4 5. 7. 9 T G1. 6 M1. 5–7 तावता (for एतावती). — f) Ds Cs तस्यांते (for यस्यान्ते).

15 a) K1. 2. 7 D4. 9 G2 सृजन्ननंत- (for सृजत्य°). B8 (marg. as in text) -कर्माणि (for °णं). ❀ Cs: अनन्तकर्माणम्, असंख्येयानां सृज्यानां कर्तारम् । ❀ — b) K1 अग्रणं; K2. 4 6 अव्ययं (for अग्रजम्). — K2. 4 om. (hapl.) 15^{cdef}. — c) B9 तस्य मूर्तिम्; Da4 D4 मूर्तिमतम्. K1 Ds1 T2 G1. 3 M1 5–7 अमूर्त्यात्मा; B8 (marg.) °र्तीयो (for °र्तात्मा). — d) K1 विश-; K6 V1 B6 D4. 9 G2 विश्वः; D5. 7 विष्णुः; Cs. v विश्वं (as in text). B9 Ds T G3. 6 Cs शंभुं; Cv शंभुः (as in text). K6 Ds D4. 9 T G3. 6 Cs. v स्वयंभुवं (for °भुवः). G1 विश्वेशं विश्वशंभवं. ❀ Cs: स्वयंभुवं, अव्यक्तात्स्वयमेवाव्यवधानेन जातम् ॥ Cv (reading विश्वं शंभुः स्वयंभुवं): शंभुः नारायणः ॥ ❀ — B8 reads 15^{ef} twice. — e) K1. 7 B8 (second time) अनिमा; D4. 9 अणिमां (for °मा). D9 लघिमां; T2 महिमा (for लघिमा). K7 D4 9 G2 प्राप्तिम् (for प्राप्तिर्). ❀ Cn: अणिमाद्या यत्र स्वयंभुवः, नित्यं स्वत सिद्धाः, न तु हिरण्यगर्भादिष्विव तपसा आविर्भूताः । ❀ — f) K1 ईषाणं; K7 D4. 9 G6 Cp (Cpp as in text) ईशानो; D7 °न-; M1 °ना; M7 °नां (for °नं). M7 ज्योतिम्. K7 D4. 9 अव्ययः.

16 = (var.) 6. 35. 13: 12. 231. 29; B. 12. 285 [4]. 75^{c}–76^{e}; 12. 300. 14: B. 13. 14. 418^{c}–419^{b}: B. 14. 19. 49; 40. 4; Śvetāśvatara Up 3. 16. — a) K2 -पादांते; K6 D7 -पादं तं; K7 D4. 9 -पादांतः; B8 Dn1. n4 T G1–3. 6 M1. 5–7 -पादं तत् (for -पादान्तं). — b) K7 D4. 9 -मुखः (for -मुखम्). — c) K7 D4. 9 -श्रुतिमाल्ँ (for °मल्ल). K1 लोकः; K6 M1. 6 लोकं (for लोके). — d) K1 विष्टितं; Da4 वृष्ठति (for तिष्ठति). K2 सर्वमावृत्य धिष्ठितं; M7 सर्वामाहृत्य तिष्ठति.

17 b) G1 एक- (for एष). K6 श्रुतिः; B9 स्मृतिः (for स्मृतः). — G1 om. 17^{cd}. — c) G2 महाग्नि*चा- योगेषु. — d) K4. 7 Bo. 6 (marg.). 7–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 विरिंचिर्; V1 विरंचिर्; D5. 7 विरंचम् (for विरिञ्च). K7 Bo. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 चाप्यजः; V1 चाव्ययः; D4. 5. 7. 9 T G3. 6 M1. 5–7 चाप्यथ (for चाप्युत).

18 a) G1 सांख्यैश् (for सांख्ये). Ds1 पच्यते (for पठ्यते). T1 शास्त्रं (for शास्त्रे). — b) M1. 5–7 बहुलात्मकः (for °धात्मकः). — c) K2 -रूपे (for -रूपो). — d) D3 एकोक्षर; D7 एकाक्षरम्. ❀ Cs: एकाक्षरः, अभिन्नाक्षरः आत्मसमान इत्यर्थः । ❀

19 K1 Da4 D8 om. (hapl.) 19. — a) K6. 7 B6–8 Da3 D4. 9 Cp धृतम्; Ds2 वृत्तं; G2 M1. 5. 7 कृतं (for वृतं). K7 D4. 9 एकात्मकं; G2 एवा° (for

तथैव बहुरूपत्वाद्विश्वरूप इति स्मृतः ॥ १९
एष वै विक्रियापन्नः सृजत्यात्मानमात्मना ।
अहंकारं महातेजाः प्रजापतिमहंकृतम् ॥ २०
अव्यक्ताद्व्यक्तमुत्पन्नं विद्यासर्गं वदन्ति तम् ।
महान्तं चाप्यहंकारमविद्यासर्गमेव च ॥ २१
अविधिश्च विधिश्चैव समुत्पन्नौ तथैकतः ।
विद्याविद्येति विख्याते श्रुतिशास्त्रार्थचिन्तकैः ॥ २२
भूतसर्गमहंकारात्तृतीयं विद्धि पार्थिव ।
अहंकारेषु भूतेषु चतुर्थं विद्धि वैकृतम् ॥ २३
वायुर्ज्योतिरथाकाशमापोऽथ पृथिवी तथा ।
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धस्तथैव च ॥ २४
एवं युगपदुत्पन्नं दशवर्गमसंशयम् ।
पञ्चमं विद्धि राजेन्द्र भौतिकं सर्गमर्थवत् ॥ २५
श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा घ्राणमेव च पञ्चमम् ।
वाक्च हस्तौ च पादौ च पायुर्मेढ्रं तथैव च ॥ २६
बुद्धीन्द्रियाणि चैतानि तथा कर्मेन्द्रियाणि च । C. 12. 11241 B. 12. 303[2]. 28 K. 12. 308. 28

नैका°). — 19[ba] is partly damaged in B6. — [b]) K2.4 B8 Dn1.n4 Ds D2.3 T G3.6 कृतं; G1 कृतस्; G2 M5.6 वृतं; M1 7 हृतं (for कृत्स्नं). G1.3 आत्मनः. — V1 reads 19[c]–20[b] on marg. — [d]) D7 विश्वरूपम्. K2.4 V1 च स (for इति). B0.9 Dn4 Ds D2.3 M5–7 श्रुतः; T2 स्मृतं; G2 (also as in text) M1 श्रुतिः (for स्मृतः).

20 V1 reads 20[ab] on marg. — [a]) D5.7 विक्रियापन्नं (for °पन्नः). — [b]) K1.2 सृजता(K2 °त्वा)-त्मानम्. — [c]) K7 D4.9 प्रजापतिर् (for अहंकारं). K6 7 Ds1 महातेजा. — [d]) T1 G1.3 6 प्रजापतिर् (for °पतिम्). K1 अहंगतं (for °कृतम्). K4 प्रजापतिमहाक्रतो. ❀ Cs: अहंकृतम्, यः प्राणिनां हृदये स्थित्वा अहमित्यभिमत्य संसारे पुरुषं प्रवर्तयति तमहंकारम्। ❀

21 K2.4 om. (hapl.) 21[ab]. — [a]) K7 D4.9 अव्यक्तं (for °क्ताद्). K6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 आपन्नं (for उत्पन्नं). — [b]) K7 D4.9 विद्यासर्गे; B7 Dn4 D3.5.7 °संगं (for °सर्गं). D5 lacuna; G1 मे (for तम्). — [c]) T G1 M1.5.7 महतश्; G2 महतं; Cn (gloss: समष्टिं, चात् व्यष्ट्यहंकारं) महान्तं (as in text). K1.2.4 अपि; D9 वापि (for चापि). — [d]) K6 -स्वर्गम्; B7 Dn4 D3 -संगम्; D5.7 G1 -सर्गं; G2 -सर्वं (for -सर्गम्). G2 lacuna for मेव च.

22 [a]) K1.2.4 B6 Da3.a4 Ca अचिरि(Da4 °र)श्च चिरि(Da4 °र)श्चैव; Dn1 अविधिं च विधिं चैव; T G1.3.6 Cv अप(T2 °क्ष)रश्च प(T2 क्ष)रश्चैव; G2 M1.5–7 अविदि(G2 °रि)श्च विदि(G2 °रि)श्चैव. ❀ Ca: अचिरिरचिरस्थायीति छान्दसम्। चिरिश्चिरस्थायीति ॥ Cn (reading as in text): तत्तदुपास्तिविधानमविद्या, सिद्धवत्कथनं विद्या ॥ Cv: परः महत्तत्त्वाभिमानी ब्रह्मा, अपरः अहंकारतत्त्वाभिमानी रुद्रः, एकस्मान्नारायणात् ॥ ❀ — [b]) K2 समुत्पन्नस्; K7 D9 °त्पन्ना (for °त्पन्नौ). D4 T G1–3.6 M1.5–7 अथ (for तथा). ❀ Cs: एकतः, ज्ञानस्वरूपत्वात्। ❀ — [c]) K6 चाख्यातौ; B6.9 Da4 चाख्याते; Dn1 त्रिख्यातं (for °ते). — [d]) K1 2 D4.9 T2 G1 M1.5–7 श्रुतिश्; K4 श्रुतश्; T1 G3.6 श्रुती-; G2 श्रुत्या (for श्रुति-). K1.2.4 D4 9 T G1.3.6 M1.5–7 चाध्यात्म-; G2 चैवात्म- (for -शास्त्रार्थ-).

23 [a]) K1.2.6.7 V1 D4.9 G3 अहंकारं; Cpp अहंकारात् (as in text). — [c]) T G1.3.6 अहंकारं च; M5 (*inf. lin.* as in text) °काराच्च (for °कारेषु). K4 7 B0.7.8 Dn1.n4 Ds D2.3.8 M5 (*inf. lin.*) Cn (gloss: सात्त्विकराजसतामसेषु) Cs Cv (gloss: वैहारिकतैजसतामसाहंकारेषु) सर्वेषु (for भूतेषु). M1.6.7 अहंकारात्मभूतेषु. — [d]) ❀ Cv: वैकारिकतैजसाभ्यां यत्कृतं तच्चतुर्थं विद्धि। ❀

24 [a]) K7 B9 वायु- (for वायुर्). K2 V1 तथा (for अथ). — [b]) K1 आपश्च; B6.7.9 पयोथ; Da4 यथोथ; G1 अपोत (for आपोऽथ). — [c]) K1.6.7 B7 Da4 Ds1 T2 G1 M5 शब्द् (for शब्दः). K1 स्पशाश्; K7 B7 D5.7 T1 G1 स्पर्शं (for स्पर्शश्). Da4 M1.7 रूपश् (for रूपं).

25 [a]) T2 G1.3.6 M1.5–7 एतद् (for एवं). G2 उत्पन्न- (for °न्नं). T1 एतद्युगमसुत्पन्नं. — [b]) M1.7 दर्श- (for दश-). — [c]) T1 पंचविंशति राजेंद्र. — [d]) B7 संगम्; G1 सर्वम् (for सर्गम्). K2 अर्थवित् (for °वत्).

26 K7 om. 26[ab]. — [a]) D4 G1 श्रोत्र- (for श्रोत्रं). D7 च (for त्वक्). — [b]) D5 प्राणम् (fo घ्राणम्). K1.2.4 G2 M1.5–7 घ्राण एव च पंचमः. — [c]) D8 बाहू (for वाक्च). — [d]) K4 पायान्; Ds2 G1 पायु- (for पायुर्). K7 D4 मेढ्रस्; D9 मेढ्रास् (for मेढ्रं).

27 [a]) K7 D4.9 सर्वाणि (for चैतानि). — [c]) Ds1

C. 12. 11241
B. 12. 303[2].28
K. 12. 308. 28
संभूतानीह युगपन्मनसा सह पार्थिव ॥ २७
एषा तत्त्वचतुर्विंशा सर्वाकृतिषु वर्तते ।
यां ज्ञात्वा नाभिशोचन्ति ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ॥ २८
एतद्देहं समाख्यातं त्रैलोक्ये सर्वदेहिषु ।
वेदितव्यं नरश्रेष्ठ सदेवनरदानवे ॥ २९
सयक्षभूतगन्धर्वे सकिंनरमहोरगे ।
सचारणपिशाचे वै सदेवर्षिनिशाचरे ॥ ३०
सदंशकीटमशके सपूतिकृमिमूषके ।
शुनि श्वपाके वैणेये सचण्डाले सपुल्कसे ॥ ३१
हस्त्यश्वखरशार्दूले सवृक्षे गवि चैव ह ।
यच्च मूर्तिमयं किंचित्सर्वत्रैतन्निदर्शनम् ॥ ३२
जले भुवि तथाकाशे नान्यत्रेति विनिश्चयः ।
स्थानं देहवतामस्ति इत्येवमनुशुश्रुम ॥ ३३
कृत्स्नमेतावतस्तात क्षरते व्यक्तसंज्ञकम् ।
अहन्यहनि भूतात्मा ततः क्षर इति स्मृतः ॥ ३४
एतदक्षरमित्युक्तं क्षरतीदं यथा जगत् ।

ह (for [इ]ह).

28 a) M1.6 7 त्वेव (for तत्त्व-). B9 (marg.) Da3. a4 T2 G1. 3. 6 -चतुर्विंशत्; B8 Cnp °त्रिंशी; Cn. p °विंशा (as in text). K1. 2. 4 एष तंतु (K1 तत्त्व) श्चतुर्विंशत्; K7 D4. 5. 7. 9 चतुर्विंशतिरेवैषा (D5 °ति चैतेषां; D7 °ति वैतेषां). — b) K1. 2 विद्यते; K4 बुध्यते (for वर्तते). — c) K1. 2. 4 Da4 यं; M5 तां (for यां). D4 गत्वा (for ज्ञात्वा). G2 M1. 5–7 नानु- (for नाभि-). — d) G1 ब्राह्मणाः सत्त्वदर्शनाः.

29 a) K7 D4. 9 G2 M1. 5–7 देहे; B8 (marg. as in text) देवं; Cn (gloss: क्लीबत्वमार्षं) देहं (as in text). Da3 D8 समाख्यानं (for °ख्यातं). — b) K1 2 त्रैलोक्य-; Ds1 °के (for °क्ये). K1. 2 -देहिनां; D5 lacuna (for -देहिषु). — d) K1 सुदेव-; K6 सदेवे; Ds2 T2 G3 सदैव (for सदेव-). K4. 7 V1 Dn4 D5. 7 T1 G1–3. 6 M1. 6. 7 -दानवैः (for °वे).

30 a) K7 Da3. a4 -गंधर्व-; D5. 7 T1 G1 2. 6 M7 -गंधर्वैः (for °र्वे). — b) D5. 7 T1 G1. 2 6 -महोरगैः (for °रगे). — c) K7 सकिंनर- (for सचारण-). Da4 T2 पिशाचे च; D5. 7 °चैर्वा; T1 G1. 3. 6 °चैश्च; M1. 5–7 -पिशाचौघे (for °चे वै). — d) D5 7 T1 G1. 6 -निशाचरैः (for °चरे).

31 a) K2. 4 -मषके; Da4 -मटके (sic); D5. 7 T1 G1. 6 -मशकैः (for -मशके). — b) K1 सुपूतिं; D5. 7 सभूमि-; T1 G1. 3 सलूति-; G6 सलूता-; M5 सवृत्ति-; M7 सपुत्ति- (for सपूति-). K1. 2. 4 B7 -क्रिमि-; Da4 G1 -क्रम- (for -कृमि-). V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2–4. 8 -मूषिके; D5. 7 T1 G6 -मूषिकैः; G1 -मूलिकैः (for -मूषके). — c) K1. 2 श्वनि; K7 शुने; T2 G1. 3 सह (for शुनि). K1. 2. 4 वैनेये; K6 Bo. 6–8 Da3 Dn1. n4 D2. 3 7. 8 चैणेये; K7 D4. 9 वैदेहे; Ds1 णेवैये; T2 G1 3 सशुनि; G2 बैणे च; M1. 5–7 चैणे च (for वैणेये). T1 G6 सह श्वपाकैः सशुनैः. — d) K1 om. स. K6 Bo 6–9 Da3 a4 Dn4 Ds D2–5. 7. 9 G1 सचांडाले (Ds °ल-). K1 सहक्कसे; K2. 4 लपल्कसे; K6. 7 Ds1 सपुक्कसे; V1 Bo. 6. 7. 9 स(V1 च)पुक्कशे; Da3. a4 पुल्कशे; D4. 5. 7–9 सपुष्कसे (for °ल्कसे). T1 G6 सचंडालैः सपुल्कसैः.

32 b) Kumbh. ed. सवृके (for सवृक्षे). K1 G2 हि (for ह). — For 32[ab], T G1. 3. 6 subst.:

752* सहस्त्यश्वे सशार्दूले सऋक्षगवि चैव हि ।

[T1 G3 सहस्त्यश्वैः सशार्दूलैः (for the prior half). G1 सभक्षा (for सऋक्ष-). T1 G3 -गवयैश्च हि (for -गवि चैव हि).]

— c) K1. 2 यश्च (for यच्च). T2 पूर्तिमयं (for मूर्ति°). — d) K7 सर्वत्रैव; D9 सर्वं वैतन्; T G6 सर्वमेतन् (for °त्रैतन्).

33 a) K1 जलौ (for जले). — b) T G1–3. 6 M1. 5–7 नान्यथेति (for °त्रेति). K1. 2. 4 V1 B9 नान्यत्रैं (K4 °त्रैं) द्रियनिश्चयः (K4 °य). — c) G1 दानं (for स्थानं). K4. 6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T1 G6 आसीद् (for अस्ति). — d) Ds1 अनुशुश्रुमः. K1. 2. 7 D4. 5. 7. 9 T2 G1–3 M1. 5–7 [इ]त्येवं समनुशुश्रुमः (K1 2 M5 °म).

34 a) K2 एतावता; B7 °वतं (for °वतस्). D5. 7 कृत्स्नमेतदयं सूते. — b) K6 क्षरंति; K7 B6–9 Da3. a4 D5. 7. 9 क्षरति; G1 रक्षसे (for क्षरते). K7 D4. 5. 7. 9 [अ]व्यक्त- (for व्यक्त-). K1 T2 G2 -संज्ञिकं; Bo. 8 (marg.) Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3 8 -संज्ञितं (for -संज्ञकम्). — c) Da3 महांश्चैवाग्रजो नित्यं. — d) Da4 स्मृताः; D4. 9 स्मृतिः. ❀ Ca: देहस्य क्षरणादात्मन्यौपाधिकोऽयं क्षरशब्दः, अत एव भूतात्मेत्युक्तम् । भूतोपहित आत्मा भूतात्मा । ❀

जगन्मोहात्मकं प्राहुरव्यक्तं व्यक्तसंज्ञकम् ॥ ३५
महांश्चैवाग्रजो नित्यमेतत्क्षरनिदर्शनम् ।
कथितं ते महाराज यस्मान्नावर्तते पुनः ॥ ३६
पञ्चविंशतिमो विष्णुर्निस्तत्त्वस्तत्त्वसंज्ञकः ।
तत्त्वसंश्रयणादेतत्तत्त्वमाहुर्मनीषिणः ॥ ३७
यदमूर्त्यसृजद्व्यक्तं तत्तन्मूर्त्यधितिष्ठति ।
चतुर्विंशतिमो व्यक्तो ह्यमूर्तः पञ्चविंशकः ॥ ३८
स एव हृदि सर्वासु मूर्तिष्वातिष्ठतेऽऽत्मवान् ।
चेतयंश्चेतनो नित्यः सर्वमूर्तिरमूर्तिमान् ॥ ३९
सर्गप्रलयधर्मिण्या असर्गप्रलयात्मकः । C. 12. 11254 B. 12. 308[2].41 K. 12. 308. 41

35 [a]) K7 D4 9 T2 G1 3.6 क्षरम्; D5.7 च क्षरम्; T1 क्षणम् (for अक्षरम्). — [b]) B6 9 Da3. a4 क्षरं चेदं; Ds क्षरतीति; G1 °तीतं (for °तीदं). K6 B9 Da3 तथा (for यथा). — [c]) K2 मोहात्मके (for °त्मकं). — [d]) K2.4 अव्यक्त-; Bo.6.8 (marg.) Dn1.n4 Ds D2.3.8 M1.5–7 °क्तादु (for °क्तं). K1 4 B8 (marg) D3 -संज्ञितं; T2 G2 -संज्ञिकं (for -संज्ञकम्). V1 अ व्यक्तं व्यक्तमेव च.

36 [a]) D5.7 महीं; M1.7 मोहांश्च (for महांश्च). K2 चैवाग्रजे; B9 चैकाग्रजो; Da4 D5.7 T1 G1.3 चैवाग्रतो (for °ग्रजो). — [b]) K7 D4.9 T G2 3.6 क्षेत्र-; G1 क्षेम- (for क्षर-). — [c]) D7 च (for ते). — [d]) M6 सर्वान् (for यस्मान्). K1 यः सा न वर्तते पुनः; K7 Bo.8 Dn1.n4 Ds D2–5.7–9 यन्मां त्वं परि(B8 त्वमनु)- पृच्छसि (D9 °ति).

37 [a]) K4 T G1–3.6 -विंशतमो; K6 B6 Da3.a4 M7 (*inf. lin.*) -विंशतिको (for °तिमो). B3 विष्णो; Da4 विष्णुं; D5.7 जीवो (for विष्णुर्). ❀ Cn: पञ्चविंशतिमः, तकारलोप आर्षः। ❀ — [b]) K2.4 निस्तत्त्वास्; K7 D4.9 निर्द्वंद्वस्; B9 निस्तत्त्वं; D5.7 निःसत्त्वः; T1 G1.3.6 वितथस्; Ca (gloss: गुणातीतत्वात्) निस्तत्त्वस् (as in text). D5.7 सत्त्व- (for तत्त्व-). K1 2.4 Bo.8 Dn1.n4 Ds D2.3.8 -संज्ञितः; T2 -संज्ञिकः (for -संज्ञकः). ❀ Cs: ननु पञ्चविंशो जीवः षड्विंशः परमात्मेति सर्वशास्त्रप्रसिद्धिः। अत उक्तं निस्तत्त्वः, तत्त्वेभ्यो निष्क्रान्तः, तत्त्वसंज्ञितः अंशेन चतुर्विंशतितत्त्वानुप्रसिद्धः। ❀ — [c]) K1.2.6.7 V1 Bo.6.7.8 (also as in text).9 D5.7 M1 सत्त्व (for तत्त्व-). K2 -संश्रवणाद् (for °यणाद्). K1 (also as in text).4.7 D4.5.7.9 एष; T G1.3.6 M1.5–7 एनं (for एतत्).

38 [a]) K1.2.4 Da3.a4 यदमूर्त्या; K6 यन्मूर्त्य च; K7 Bo यन्मूर्त्यम्; B8 (marg. as in text) यन्मूर्तिर्; Dn1.n4 Ds D2.3.8 यन्मर्त्यम्; T G1.3.6 इदं मूर्ति; G2 यद्यमूर्तम् (for यदमूर्ति). — [b]) K6 [अ]धितिष्ठितं; B7 अवतिष्ठति (for अधि°). K1.2 तत्त्वं मू(K2 °तन्मू)- र्त्याधितिष्ठति; K7 D4.5.7.9 तन्मूर्ति(K7 D4 तन्मूर्त-; D7 स मूर्ति)मधि°; Da4 तत्त्वमूर्त्याव°; G2 corrupt; M7 तर्कमूर्त्यधि°. — [c]) K1.2 4 तयोर्विंशतिमो; Da3. a4 पंचविं°; T G1.3 6 M1.5–7 पंचविंशतिको (T2 °गो); G2 °तमो (for °तिमो). — [d]) D5.7 T2 ह्यमूर्तिः; T1 G1 6 ह्यव्यक्तः (for ह्यमूर्तः). D7 पंचविंशतिः (for °विंशकः).

39 [a]) K7 D4 9 T1 G2.6 M1.5–7 एष (for एव). Bo सर्व- (for हृदि). — [b]) Cs as in text. Dn4 वृत्ति वा (for मूर्तिषु). K1.2 V1 महान्; K6 [s]थैवान्; Da3.a4 पुमान् (for ऽऽत्मवान्). D4.5.7.9 T G1.3.6 मूर्तिष्वात्मावतिष्ठते. — K2 om. (hapl.) 39[cd]. — [c]) Bo चेतनश्च; Da3.a4 चेतया(Da4 °यां)श्च; Dn1 n4 Ds1 D2.5 7 8 केवलश्च; Ds2 D3 चेतना (for चेतयंश्च). G2 M7 चेतना; M5 °नं (for °नो). K6 Bo.6 8 (marg.).9 Da3.a4 नित्यं (for नित्यः). K1. 4.7 V1 B8 (orig) D4.9 चेतयंश्चे(K7 °नं चे-; B8 °नश्चे)- तनायुक्तः; T G1.3.6 चेतनोचेतनो नित्यं (T2 G3 °त्यः). — [d]) K6.7 D4.9 सर्वमूर्तिष्वमूर्तिमान्; D8 °मूर्तिषु मूर्तिमान्; T G1.6 सर्वज्ञत्वादमूर्ति(T2 °बुद्धि)मान्; G3 सर्वमूर्तावमूर्तिमान्.

40 [a]) K4 G1 -प्रत्यय-; D5.7 -प्रणय- (for -प्रलय-). D4.9 Cp -धर्मिण्याम् (D4 °ण्यम्) (for °ण्या). K1 T G2.3.6 M1.5–7 सर्गप्रत्ययधर्मिण्याम्; K2 सर्गप्रतियधर्मोणम् (sic). — [b]) K4.6.7 V1 B6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.8 G2 स सर्ग-; Bo D3.5.7 संसर्ग-; M7 असर्गः (for °र्ग-). K1.2.4 B7.9 D5.7 T G1.3.6 M1.5–7 -प्रत्ययात्मकः (K1.2 °कं); K7 D4.9 -प्रलयात्मकं (for °त्मकः). — [c]) Da3 गोचरो (for °रे). Ds1 नित्य-; D5 नित्ये (for नित्यं). ❀ Cp: सर्गप्रत्ययात्मकः, सर्गस्य सृज्यमानपदार्थस्य, प्रत्ययो भासक एव सर्गप्रलयधर्मिण्यां मूर्तौ प्रविश्य गोचरे विषयवर्गे वर्तते, विषयाभिमुखो भवति। गोचरे, अहमित्यादिप्रत्यक्षादिगोचरे वा। ❀ — [d]) Bo.8 Da3 Dn1 Ds1 D3.8 निर्गुणं; Dn4 Ds2 D2 G1 M7 निर्गुणे (for °णो). M7 गणि- (for गुण-). K2.4 -संज्ञिकः; K6 Bo.7.9 Da3.a4 -संज्ञितः; Dn1.n4 Ds D2.3.8 -संज्ञि- (Dn4 °ज्ञ)तं; T1 G3.6 -संज्ञके; T2 G1 -संज्ञिके (for -संज्ञकः).

C. 12 11254 B. 12. 303[?] 41 K. 12. 308. 41 गोचरे वर्तते नित्यं निर्गुणो गुणसंज्ञकः ॥ ४०
एवमेष महानात्मा सर्गप्रलयकोविदः ।
विकुर्वाणः प्रकृतिमानभिमन्यत्यबुद्धिमान् ॥ ४१
तमःसत्त्वरजोयुक्तस्तासु तास्विह योनिषु ।
लीयतेऽप्रतिबुद्धत्वादबुद्धजनसेवनात् ॥ ४२
सहवासो निवासात्मा नान्योऽहमिति मन्यते ।
योऽहं सोऽहमिति ह्युक्त्वा गुणाननु निवर्तते ॥ ४३
तमसा तामसान्भावान्विविधान्प्रतिपद्यते ।
रजसा राजसांश्चैव सात्त्विकान्सत्त्वसंश्रयात् ॥ ४४
शुक्ललोहितकृष्णानि रूपाण्येतानि त्रीणि तु ।
सर्वाण्येतानि रूपाणि जानीहि प्राकृतानि वै ॥ ४५
तामसा निरयं यान्ति राजसा मानुषांस्तथा ।
सात्त्विका देवलोकाय गच्छन्ति सुखभागिनः ॥ ४६
निष्कैवल्येन पापेन तिर्यग्योनिमवाप्नुयात् ।
पुण्यपापेन मानुष्यं पुण्येनैकेन देवताः ॥ ४७
एवमव्यक्तविषयं क्षरमाहुर्मनीषिणः ।
पञ्चविंशतिमो योऽयं ज्ञानादेव प्रवर्तते ॥ ४८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९१ ॥

---

41 [a]) K7 B8 (marg. as in text) D4. 5. 7. 9 एष एव; Da3 a4 Ds1 G2 3 M1. 5–7 एवमेव (for °ष). — [b]) K1. 2 4 V1 T G1–3. 6 M1. 5–7 -प्रत्यय- (for -प्रलय-). K4 -कौविदः; B6. 9 D5. 7 G2 M1. 5–7 Cp -कोटिशः (for -कोविदः). — [c]) T1 G1 6 अक्षरक्षरमात्मानम्. — [d]) G1 -मज्जति (for -मन्यति). K1 2 बुद्धिमान् (for [अ]बु°). K7 V1 Da4 Dn4 D5. 7 अभिमन्यत (V1 Dn4 °न्य च; D5. 7 °न्य स) बुद्धिमान्; Ds1 °मत्य**मान्.

42 [a]) K2. 4 T G1 6 ततः; G3 अथ (for तमः-). K1 -रयोयुक्तस्. — [b]) G3 तासां (for तासु). — [c]) K6 Ca नीयते, G1 स्थी° (for ली°). Ds1 G1 -बुद्धित्वाद् (for -बुद्ध°). — [d]) K6 G2 अबुद्धि- (for °द्ध-). Da4 अबुद्धिद्धिजसेवनात् (sic).

43 [a]) T G1–3. 6 Cv सहवासान् (for °वासो). K6 सहवासविवासार्थी; K7 D4. 9 °वासे वसन्नात्मा; V1 B6 (marg.) Da4 Ds °वासनिवास(Ds °सि)त्वान्; Bo. 6 (orig.). 7–9 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 8 °वास(Dn1 °सं)विनाशि(Bo. 6. 7 °श)त्वान्. — [b]) K2 नान्ये (for नान्यो). K6 मन्यसे (for °ते). — [c]) K2 यं हं; K6 सोहं; T2 M1. 5. 7 योयं (for योऽहं). D4 योहम्; M1 योगम् (for सोऽहम्). K2. 4 D5. 7 त्यक्त्वा; K7 D4. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 [ह]त्युक्त्वा; Da4 ह्युक्ता (for ह्युक्त्वा). — [d]) K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 Cv एवानु- (D7 °ति-); K7 एव तु (for अनु नि-). B8 G2 विवर्तते (for नि°).

44 [a]) K1. 2. 4 तमसस् (for °सा). — [c]) K1. 2 Ds2 D4 रजसो (for °सा). Da4 राजसाश्च. — [d]) K1. 6. 7 M1. 5. 6 -संश्रयान् (for °यात्).

45 [a]) K6 -कल्पानि; Dn4 -कृष्णाभि- (for °नि). Cs शुक्रशोणितकृष्णानि. — [b]) K6 रूपानि (for °णि). K7 D4. 9 च; D5. 7 [उ]त; M1 षट् (for तु). — [c]) K6 B6. 9 Da3 T G1–3. 6 M1. 6. 7 अन्यानि (for एतानि). — [d]) K1. 2. 4 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3 यानीह; T G1–3. 6 जातानि (for जानीहि). K1 प्रवृत्तानि; K2. 4 G3 M5 प्रकृ° (for प्राकृ°). K1. 2 4 तु (for वै).

46 [a]) Da3 तमसा; Da4 तपसा (for तामसा). V1 Bo. 6 D4 याति. — [b]) Da3 D5. 7 T1 रजसा (for रा°). K4. 6. 7 B8 T G1–3. 6 M7 मानुषास् (for °षांस्). V1 Bo. 6. 7 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 अथ (for तथा). — [d]) K1 गच्छति. Ds1 -भागिणः (for °नः).

47 G3 om. (? hapl.) 47[a]–48[b]. — [a]) K2 निष्कैवल्ये नु; B7 °वलेन; G2 निष्केवल्येन. ❀ Cv : निष्कैवल्येन, नितरां केवलभावो यस्य । केवलपापेनेत्यर्थः ॥ ❀ — [d]) K1 M7 पुण्यैनैकेन; K4 पुण्येनैकं न. K1. 2. 4. 7 T2 देवतां; K6 देवता; T1 G1. 2. 6 दैवतं (for देवताः).

48 G3 om. 48[ab] (cf. v. l. 47). — [a]) K4 T2 -विंशतितमो; M1. 7 °तिको; Cv °तिगो (for °तिमो) K1. 2. 4 योसौ; G1 यूयं (for योऽयं).

२९२

वसिष्ठ उवाच ।

एवमप्रतिबुद्धत्वादबुद्धमनुवर्तते ।
देहाद्देहसहस्राणि तथा समभिपद्यते ॥ १
तिर्यग्योनिसहस्रेषु कदाचिद्देवतास्वपि ।
उपपद्यति संयोगाद्गुणैः सह गुणक्षयात् ॥ २
मानुषत्वाद्दिवं याति दिवो मानुष्यमेव च ।
मानुष्यान्निरयस्थानमानन्त्यं प्रतिपद्यते ॥ ३
कोशकारो यथात्मानं कीटः समनुरुन्धति ।
सूत्रतन्तुगुणैर्नित्यं तथायमगुणो गुणैः ॥ ४
द्वंद्वमेति च निर्द्वंद्वस्तासु तास्विह योनिषु ।
शीर्षरोगेऽक्षिरोगे च दन्तशूले गलग्रहे ॥ ५
जलोदरेऽर्शसां रोगे ज्वरगण्डविषूचिके । C. 12 11268 B 12.304[3].6 K 12.303.6

Colophon. Ś1 D6 missing: K3.5 B1–5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2–4 absent. —*Sub-parvan:* K1.4.6.7 V1 B6.7.9 Da3.a4 Dn1 n4 Ds D2.3.5.7.8 T G1–3.6 M1.5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1.4 करालजनकवासिष्ठसंवादः; K2 D2.3.8 करालजनकसंवादः; K6 B6.8.9 Da3.a4 Dn1 वशि(B8 Da3.a4 Dn1 °सि)ष्ठकरालजनकसंवादः; K7 D4.9 करालवसि(K7 °शि)ष्ठसंवादे सं(D9 स्व)भावानुवर्गः; V1 Bo 7 वसि(V1 °शि)ष्ठजनकसंवादः; Dn4 G2 वसिष्ठकराल(G2 °ळ)संवादः; Ds करालजनकवाक्यं; D5.7 करालजनकसंवादे अक्षरप्रभाववर्णनं; G1.6 कराळजनकवसिष्ठसंवादे क्षराक्षरविभागयोगः (G1 om. योगः); M5 वसिष्ठकरालजनकसंवादे क्षरमार्गकथनं; M6 वसिष्ठजगसंवादे (sic) क्षरमार्गकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 27; B7 M1.6 7 125; B8 T1 G1.6 126; Dn1 128; Dn4 Ds2 G8 M5 127; Ds1 116; D8 123; T2 139; G2 142. —*Śloka no.:* Da4 D8 48; Dn1 49; Dn4 47.

292

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 K6 युधिष्ठिर; K7 V1 B7.9 वशिष्ठ (for वसिष्ठ). — a) K6 एव सुप्रतिबुद्धत्वाद्. — b) G1 अबुद्धिम्. K1 corrupt; B6 Da3.a4 T2 G1.2 M1.5–7 अनुवर्तनात्. T1 G3.6 अबुद्धजनवर्तनात्. — c) T G1.3 6 देही (for देहाद्). — d) T G1 3 6 सदा; M1.5–7 देही (for तथा). K1 D4 corrupt; B7 (marg. as in text) समभिपच्यते; D5.7 °वर्तते (for °पद्यते).

2 a) D5.7 -सहस्राणि (for -सहस्रेषु). T G1.3.6 M1.5–7 तिर्यग्योनि(T G1.3.6 °नौ)मनुष्यत्वे. — b) D5.7 देवतामपि; G2 दैवतेष्वपि. — c) K7 D4.9 उत्पद्यते हि; V1 उपपद्यते (for °द्यति). K6 V1 Bo [अ]संयोगाद्; K7 संयोगो; G2 [अ]संबाधाद् (for संयोगाद्). D5 7 उपपत्त्या(D5 °त्य)भिसंयोगा. — d) K1 गुणक्षयं (for °यात्). ❀ Ca. p: गुणक्षयात्, गुणगृहात्, प्रकृतेरित्यर्थः (Cp: षष्ठ्यर्थे पञ्चमीयम्) ॥ Cn: गुणक्षयात्, गुणसामर्थ्यात् । क्षिक्षयैश्वर्ययोरित्यैश्वर्यार्थस्य क्षिधातोः रूपम् ॥ Cs: गुणक्षयात्, ज्ञानवैराग्यादिस्वाभाविकगुणतिरस्कारात् । ❀

3 a) Ds2 मानुष्यत्वाद्; G3 मनुष्य° (for मानुष°). K2 6 7 V1 Bo 6.8 Da3.a4 Dn4 D3 D2.8 G2 यांति (for याति). — b) K6.7 V1 Da3.a4 D4.9 M1.5–7 देवो; D5 दिवा (for दिवो). D7 दिवो तु. K1.2 B9 मानुषम् (for °ष्यम्). K1.7 V1 B8 D4.5.7 9 M1.6.7 एति (for एव). — c) D4.9 निरयं स्थानम्; G1 M7 निरयस्थान- (M7 °नाम्). — d) Da4 आनंतं; D5.7 अन्यत्तत्; G1 मानत्वं; M1.5–7 अनंतं (for आनन्त्यं). B8 (marg. as in text) आनंत्यायोपपद्यते.

4 a) V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn4 D2.8 Ca कोषकारो. T2 यदा (for यथा). ❀ Ca: कोषकारः कृमिविशेषः, स्वनिर्मिततन्तुभिरात्मवेष्टकः । ❀ — b) K6 कीटं. K6 Bo.6.7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D2.3.8 G3 समव(K6 B9 °भि)रुंधति (Da4 °ते); D5.7 °नुबुध्यते; T1 G1.2.6 °व(G1.6 °नु)रुध्यति (for °नुरुन्धति). — c) K1.2.4.7 D4.9 तत्र; K6 सूत्रं; D5.7 यत्र; T1 G6 स्यूत-; T2 G1.3 सूक्ष्म (for सूत्र-). K4 G1 -तंतुर्; K7 D4 5.7.9 तत्र (for तन्तु-). Da3.a4 नित्यस्; D3 युक्तं (for नित्यं). — d) K6 यथा (for तथा). B9 अगुणा; Da4 अगुरो; Ds2 अगुणौ (for अगुणो). K1.2.4 तथासमगुणो गुणैः.

5 a) K2 द्वंद्वम् (for द्वंद्वम्). V1 आयाति (for एति च). G3 निर्द्वंद्वं. ❀ Cn: निर्द्वंद्वः, सुखदुःखादिहीनः ॥ ❀ — c) K1 corrupt; B3 शीर्षरोगा. — d) K6 दंतशूल-; D5.7 दंदशूले (sic) (for दन्त°). V1

C. 12. 11268
B. 12. २८4[3]. 6
K. 12. 309. 6

श्वित्रे कुष्ठेऽग्निदाहे च सिध्मापस्मारयोरपि ॥ ६
यानि चान्यानि द्वंद्वानि प्राकृतानि शरीरिषु ।
उत्पद्यन्ते विचित्राणि तान्येषोऽप्यभिमन्यते ।
अभिमन्यत्यभीमानात्तथैव सुकृतान्यपि ॥ ७
एकवासाश्च दुर्वासाः शायी नित्यमधस्तथा ।
मण्डूकशायी च तथा वीरासनगतस्तथा ॥ ८
चीरधारणमाकाशे शयनं स्थानमेव च ।
इष्टकाप्रस्तरे चैव कण्टकप्रस्तरे तथा ॥ ९
भस्मप्रस्तरशायी च भूमिशय्यानुलेपनः ।
वीरस्थानाम्बुपङ्के च शयनं फलकेषु च ॥ १०
विविधासु च शय्यासु फलगृद्ध्यान्वितोऽफलः ।
मुञ्जमेखलनग्नत्वं क्षौमकृष्णाजिनानि च ॥ ११

Ds2 D5 गलेग्रहे (for गलग्रहे).

6 a) K1 मलोदरे; K2 जलोदरस्; Da3. a4 जलोदर-; G2 M1 गलोदरे (for जलो°). K1. 2. 4 6 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 तृषा(Ds2 °ष्ण)रोगे; Da3. a4 -तृषावर्ते; T G2. 3. 6 प्लीहरोगे; G1 पीतरोगे (for ऽर्शसां रोगे). — b) K2 ज्वरगंडविषेचके; K4 Ds1 D2. 4. 8 °शूचिके; K6 B5. 9 Da3. a4 D9 °सूचिके; V1 °चर्षिके; Bo °षूचिते; B7 Dn1. n4 Ds2 D3. 5. 7 ज्वर-(D5. 7 °रे)गंडे विषूचि(B7 °सूचि-; Dn1 °षूच-; Dn4 °शूचि)के; G1 ज्वरगंडविभूषिके; G2 °गंधविषूचिके. — c) K4 V1 चित्रे; K6 श्रिते; Bo. 8 Da3 Dn4 श्वित्र-; B7 श्वित्रि-; Da4 D4 श्वित्रे (sic); Ds1 श्वेत्रे; D5. 7 चित्र- (for श्वित्रे). K2 कोष्ठे; Ds2 कूटे (for कुष्ठे). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 T G1–3. 6 [ऽ]ग्निदग्धे (for ऽग्निदाहे). — d) M7 हिध्मा- (for सिध्मा-). G1 सिध्मापस्मररोपि च (sic). ❀ Cn : सिध्मा, कासश्वासः । ❀

7 a) G1 चात्मानि (for चान्यानि). Ds1 om. (hapl.) द्वंद्वानि. K7 D4. 9 द्वंद्वानि यानि चान्यानि. — b) K2. 7 D4. 9 G2 प्रकृतानि; T G1 (by corr.). 3. 6 स्वी- (T2 सु-; G3 स्व)कृतानि (for प्राकृ°). — d) K1. 2. 4 अप्येषो; K6 एव यो; D5. 7 T2 एषास्; M1. 5–7 एवैषो (for एषोऽपि). K1. 2. 4. 7 D4. 9 T2 अभिपद्यते; B9 अतिमन्यते (for अभि°). ❀ Cn : अभिमन्यते, अहमेव दुःखी रोगी चेति । ❀ — After 7cd, K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3 5. 7. 8 ins. :

753* तिर्यग्योनिसहस्रेषु कदाचिद्देवतास्वपि ।

[K6 च (for [अ]पि).]

— K2. 4 D7 om. 7ef. — e) K7 D4. 9 अभिपद्यति (for °मन्यति). K1 [अ]भीमानं (for °नात्). — f) D5 स्वकृतानि (for सुकृ°).

8 a) K1. 2. 4. 6 V1 Bo Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 शुक्लवासश्च (for एकवासाश्च). K6. 7 Dn1 D8 च दुर्वासा; Bo. 7–9 Da4 Ds1 D4. 5. 7 चतुर्वासाः (Ds1 D5 °सा); T G1. 3. 6 च दिग्वासाः; M1. 5–7 चीरवासाः (for च दुर्वासाः). — b) G1 अथस् (sic) (for अधस्). M1. 5–7 अधःस्थंडिलशायिकः. — V1 reads 8cd on marg. — c) T G1. 3. 6 M1. 5–7 तथामंडूकशायी च. ❀ Cn : मण्डूकवत्पाणिपादं संकोच्य न्युब्जः शेते इति मण्डूकशायी ॥ Cp : मण्डूकवद्गुहाशयः ॥ Cs : मण्डूकवत्सदा जलशायी । ❀ — d) K1. 2 वीरासनन(K2 °त)स्तथा; K7 D4. 9 G2 °रतस्तथा; B9 °गतास्तथा ❀ Ca. p: वीरासनं, चिरमुपविष्टेन स्थानम् । ❀

9 K1. 2. 4 om. (hapl) 9. — a) K7 B7 वीरधारणम्; Ds1 T2 G1 चिर°; D7 वीरा° (for चीर°). M1. 5–7 जलस्थितिरथाकाशे. ❀ Cn : आकाशे, निरावरणस्थाने ॥ Cs : अनावृतदेशे । ❀ — Ds1 om. 9cd. — c) K7 Ds2 D4. 9 इष्टिका- (for इष्टका-). B8 -स्तरे (for -प्रस्तरे). — d) B7 कंटकाप्रस्तरे; B8 कंटकस्तरे; Da4 कटकप्र°; G1 कंडक° (for कण्टक°). B9 मंडूरप्रस्तरेषु च.

10 a) B7 -प्रस्तार-; B8 -स्तर-. — b) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 भूमिशय्यातलेषु च (K6 B8. 7 °ले पुनः); G1 चंद्र * * नुलेपनः. — c) B7 -पंके तु; D5. 7 -पंकेषु (for -पङ्के च). K6 वीरस्थानां तु पंके च; T G3. 6 M5. 7 °नें(M5. 7 °नों)बुपंके च. ❀ Ca. p : वीरस्थानं, चिरमूर्ध्वतोऽवस्थानम् । ❀ — d) K1. 2. 4 शयानः; M1. 5. 7 शयानं. D5. 7 फलके तु (for °केषु).

11 D8 reads 11 on marg. — b) K2 फलवृद्ध्यान्वितेफलः; K4 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 °गृद्ध्यान्वितस्तथा (K4 °तोफलैः); K6 °वृद्ध्यान्वितस्य च; D4. 9 T1 G1. 3. 6 M1 5–7 °गृह्या(T1 G1. 6 °गृद्ध-; G8 °गृंद्ध्या-; M1. 5–7 °ग्रंथ्या)न्वितोफलः (T1 [before corr.] °पि सः; G1 °बलः). ❀ Ca : फलगृद्ध्या, फलभोगेन ॥ Cn : फलाशा मुञ्जमेखलेति कौपीनवत्त्वं लक्ष्यते । ❀ — c) T2 मुंजि-; G2 मुंच-; M7 मुंछ- (for मुञ्ज-). K7 -नग्नश्च; D4 -मग्नत्वं; D5. 7 -भग्नत्वक् (for -नग्नत्वं). — d) K7 D7 क्षोम- (for क्षौम-). K6 -कृष्णाजिनस्य (for °नानि).

शाणीवालपरीधानो व्याघ्रचर्मपरिच्छदः ।
सिंहचर्मपरीधानः पट्टवासास्तथैव च ॥ १२
कीटकावसनश्चैव चीरवासास्तथैव च ।
वस्त्राणि चान्यानि बहून्यभिमन्यत्यबुद्धिमान् ॥ १३
भोजनानि विचित्राणि रत्नानि विविधानि च ।
एकवस्त्रान्तराशित्वमेककालिकभोजनम् ॥ १४
चतुर्थाष्टमकालश्च षष्ठकालिक एव च ।
षड्रात्रभोजनश्चैव तथैवाष्टाहभोजनः ॥ १५
सप्तरात्रदशाहारो द्वादशाहार एव च ।
मासोपवासी मूलाशी फलाहारस्तथैव च ॥ १६
वायुभक्षोऽम्बुपिण्याकगोमयादन एव च ।
गोमूत्रभोजनश्चैव शाकपुष्पाद एव च ॥ १७
शैवालभोजनश्चैव तथाचामेन वर्तयन् ।
वर्तयञ्शीर्णपर्णैश्च प्रकीर्णफलभोजनः ॥ १८ C. 12. 11282 B. 12. 304[3]. 20 K. 12. 309. 20

12 [a]) K6 B9 Da3. a4 शाणिवाल-; K7 D4. 9 साणी°; D5. 7 G1 शण°; T1 G6 शा(G6 श)णफाल- (for शाणीवाल-). Da4 -परिधानो; D4 -परा°; M6 -पराधीनो (for -परीधानो). ❀ Cn : वालेत्याविककम्बलो लक्ष्यते ॥ Cv : शाणी 'सणबुं' इत्यपभ्रंशभाषा । बालः, बाला ख्यतृणगुल्मम् । ❀ — [b]) K1 व्याघ्रचर्मापरिच्छदाः; T G1 3. 6 M1. 5–7 °मोत्तरच्छदः. — After 12, K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Ca. n editions ins. :

751* फलकं परिधानश्च तथा कण्टकवस्त्रधृक् ।

[K6 V1 Bo. 7 Da3. a4 Dn1 Ds1 D2. 8 फलक- (B7 °कः); B9 कटकं (for फलकं). K6 B3 (marg.) परिधानं. ❀ Cn : फलकं, भूर्जत्वगादि चिपिटकाष्ठं वा । ❀ B9 फलक-; Da4 Cnp कटक- (for कण्टक-). ❀ Cn : कण्टकवस्त्रं शाल्मल्यादितूलजम् । कटकेति पाठे, तृणमयः कटः । ❀]

13 K4 om. (hapl.) 13[ab]; Dn1 reads it on marg. — [a]) K6 कीटकीवसनश्च; K7 B8 D4. 9 G2 कीटिका°; D7 कटका° (for कीटका°). Dn1 तथा पाटजवासाश्च; T G1. 3. 6 कीटकार्पासवसनश्च. ❀ Ca : कीटकावसनः, कौशेयवस्त्रः ॥ Cn : पट्टसूत्रजवस्त्रः । ❀ — [b]) Dn1 कीटकावसनस्तथा (= 13[a]); M1. 5–7 दर्भचीरोत्र- (M5 °रावृ)तस्तथा. — [d]) K7 Ds2 D4. 5. 7. 9 [अ]भिमन्येत (for °न्यति). K1. 2. 7 Ds2 D4. 5. 7. 9 (marg. as in text) बुद्धिमान् (for [अ]बु°). — After 13, M1. 5–7 read 25[ef] for the first time, repeating the same in its proper place.

14 M1. 5–7 om. 14[ab]. — [b]) G1. 2 व्रतानि (for रत्नानि). — [c]) K6. 7 V1 Bo 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2–4. 8. 9 एकरात्रांतराशित्वम्; B7 D5. 7 एकरात्रांतराशी च (B7 °वाशित्वम्). ❀ Cs : एकवस्त्रं अन्तरं मध्यं यथा भवति तथा योऽश्नाति, एकाहान्तरिताशित्वमित्यर्थः । ❀ — [d]) K1. 2. 4. 7 D4. 9 एकमेकांत(K7 D4. 9 °त्र)भोजनं (K1. 2. 4 °नः); D5. 7 तथैकांतरभो°; D9 (by corr.) एकमेकसभो°; T G1–3. 6 M1. 5–7 एकमेकाहभो°.

15 [a]) Da4 -काले; D5. 7 -कालं; G3 -कालाश्च (for -कालश्च). K6 B9 चतुर्थाष्टककालश्च. — [b]) D5. 7 -कालकम्; G1 -कालक (for -कालिक). — [c]) D5. 7 -भोजनं. — [d]) K7 D4. 9 तथा सप्ताहभोजनः (K7 °नाः); D5. 7 तथा चाष्टाह(D7 °ष्टम)भोजनः.

16 [a]) D5. 7 G1 सप्तरात्रं. ❀ Cn : दशाहारो, दशाहाहारः । एको हाकारो लुप्तः । दशाहेन आहारो यस्येत्यर्थः । ❀ — [b]) K6 V1 Bo 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 द्वादशाह्निकभोजनः; D5. 7 °ह्निक एव च. — After 16[ab], K1 reads 17[c]. K2. 4 G2 om. (hapl.) 16[cd]. D5. 7 om (hapl.) 16[c]–17[b]. T1 G6 om. 16[c]–24[d]. — [d]) D2 फलहारस्; T2 G1 M1. 5–7 जला° (for फला°).

17 D5. 7 om. 17[ab]; T1 G6 om. 17 (for both, cf. v. l. 16). — [a]) G1 वात- (for वायु-). K7 D4. 9 -भक्षश्च; B3 Da3 a4 पिण्याकी (for -पिण्याक-). — [b]) K2 -गोमयादश (sic); K7 °योदनम्; T1 °याशाद; G1 °यादय; G2 °यादान; G3 °याहार (for °यादन). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 दधिगोमय(K6 °यम)भोजनः; V1 दधिगोमयाद एव च (hypermetric); M1. 5–7 गोमयं दारुपेषणं. — D2 om. (hapl.) 17[cd]. K1 reads 17[c] after 16[ab]. — [c]) M1 -भोजनं (for °नश्च). — [d]) K1. 2. 4 शाकपुष्पाश(K2 °क); K6 शाकं पुष्पाद; B6. 9 Da3 a4 D5. 7 G1 काशपुष्पाद (for शाक°).

18 T1 G6 om. 18 (cf. v. l. 16). G1 om. (hapl.) 18–20. V1 reads 18 on marg. — [a]) K1. 2. 4 B9 D4. 9 -शेवाल-. K2 -भोजनाश्च; M1 -भोजनं. — [b]) K7 Da4 Ds1 वर्तयेत् (for °यन्). ❀ Cn. p : आचामेन, भक्तमण्डेन (Amara : 2. 9. 49) । ❀ — [c]) K2. 4. 6 Da4 शीलपर्णैश्च; T2 G2. 3 M7 जीर्ण° (for शीर्ण°). — [d]) K6 प्रकीर्णं; M1. 5–7 प्रशीर्ण- (for प्रकीर्ण-). D5. 7 -भोजनैः.

C. 12. 11282
B. 12 304(3) 20
K. 12. 309. 20

विविधानि च कृच्छ्राणि सेवते सुखकाङ्क्षया ।
चान्द्रायणानि विधिवल्लिङ्गानि विविधानि च ॥ १९
चातुराश्रम्यपन्थानमाश्रयत्याश्रमानपि ।
उपासीनश्च पाषण्डान्गुहाः शैलांस्तथैव च ॥ २०
विविक्ताश्च शिलाछायास्तथा प्रस्रवणानि च ।
विविधानि च जप्यानि विविधानि व्रतानि च ॥ २१
नियमान्सुविचित्रांश्च विविधानि तपांसि च ।
यज्ञांश्च विविधाकारान्विधींश्च विविधांस्तथा ॥ २२
वणिक्पथं द्विजक्षत्रं वैश्यशूद्रं तथैव च ।
दानं च विविधाकारं दीनान्धकृपणेष्वपि ॥ २३
अभिमन्यत्यसंबोधात्तथैव त्रिविधान्गुणान् ।
सत्त्वं रजस्तमश्चैव धर्मार्थौ काम एव च ।
प्रकृत्यात्मानमेवात्मा एवं प्रविभजत्युत ॥ २४
स्वधाकारवषट्कारौ स्वाहाकारनमस्क्रियाः ।

---

19 T1 G6 om. 19 (cf. v. l. 16). G1 om. 19 (cf. v. l. 18). — a) D4 corrupt. D5. 7 विचित्राणि (for च कृच्छ्राणि). — b) Ds2 D3 सेवंते. K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T1 सिद्धि(T2 फल)कांक्षया (for सुख°). — c) K2 चंद्रादणानि. — d) ❀ Cs: लिङ्गानि, आश्रमलिङ्गानि कषायधारणादीनि । ❀

20 T1 G6 om. 20 (cf. v. l. 16). G1 om. 20 (cf. v. l. 18). — a) K2. 4 G3 चतुराश्रम(K2 °म्य)पंथानम्. — b) D5. 7 आश्रयेत (for °यति). K1. 6. 7 D4 9 G2 आश्रयानपि (K1 °णि च; K6 °ण्यपि); K2. 4 °मांस्तथा; Da3. a4 °मादपि; Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 अपथानमपि; T2 G3 आश्रमाणि च (for °नपि). — c) D5. 7 उपासतश् (for °सीनश्). K1. 2 पाषांडान्; T2 G2. 3 पाषाणान् (for पाषण्डान्). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3 8 उपाश्रमानप्यपरान्; Ds1 युप पातक * परान् (sic). ❀ Cn (reading उपाश्रमान्): पाशुपतपाञ्चरात्राद्युक्तदीक्षायोगान् । ❀ — d) K7 D4. 9 गुहाशीलांस्; D5. 7 G3 M7 गुहाशैलास् (for गुहाः शैलांस्). K2 शैलस्; K4 शैलास् (for शैलांस्). K6 V1 Bo. 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2 3. 8 पाषंडान्विविधान(K6 °न्य)पि.

21 T1 G6 om 21 (cf. v. l 16). — a) K7 D9 शिलाश्छायास्; G1 °स्थायास् (for °छायास्). — b) K4. 6. 7 V1 B8 D2. 4. 5. 8 प्रश्रवणानि (for प्रस्र°). — After 21^{ab}, K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 5. 7. 8 ins.:

755* पुलिनानि विविक्तानि विविक्तानि वनानि च ।
देवस्थानानि पुण्यानि विविक्तानि सरांसि च ।
विविक्ताश्चापि शैलानां गुहा गृहनिभोपमाः ।

[Ds2 om. lines 1–2. — (L. 1) D5. 7 विचित्राणि (for the first विविक्तानि). B8 om. (hapl.) the second विविक्तानि. — (L. 3) B8 (marg.) विविधाश्चैव (for °क्ताश्चापि). K6 Da4 गृहा (for गुहा). ❀ Cn: गृहेषु ये निभाः, नितरां भान्ति ते, दिव्यगृहोपमा इत्यर्थः । ❀]

— V1 reads 21^{cd} on marg. — c) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 5. 6 विविक्तानि (for °धानि). — d) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 व्रतानि विविधानि (by transp.).

22 T1 G6 om. 22 (cf. v. l. 16). — a) K6 V1 B6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 विविधांश्चापि; K1 D4. 5. 7. 9 च विचित्रांश्च; Bo विषयांश्चापि; B8 (marg.) विविधांश्चैव (for सुविचित्रांश्च). — b) V1 तपांसि विविधान्यपि. — c) T2 यज्ञांश्च विविधान्कृत्स्नांश्; G1 यज्ञाश्च विविधाकाराश्. — d) K1 Ds1 विधीश्च; T2 G1. 3 चिकीर्षन् (for विधींश्च). Da4 D4 M7 त्रिविधास्. B6 (marg. as in text) अपि (for तथा). V1 B8 विविधाश्च विधींस्तथा.

23 T1 G6 om. 23 (cf. v. l. 16). — a) K6. 7 Bo. 7–9 M1. 5. 6 द्विजक्षेत्रं; Da3 Dn1. n4 D5. 7 द्विजं क्षत्रं; T2 G2 द्विजक्षत्र- (for °क्षत्रं). — b) K7 D4. 9 वैश्यशूद्रौ; Dn1. n4 G2 °शूद्रांस्; Ds D2. 3. 8 °शूद्रास्; D5. 7 T2 G1. 3 M5 वैश्यं शूद्रं. — c) K2 Da4 G1 विविधाकारां (G1 °रान्). — d) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -कृपणादिषु; T2 G2 °णेषु च (for °णेष्वपि).

24 T1 G6 om. 24^{abcd} (cf. v. l. 16). — a) K1. 7 अभिमन्यभ्य(K7 °त)संबोधात्; Da4 °त संरोधात्. — b) Bo तत्र (for तथा). D7 त्रिगुणान् (for त्रिविधान्). — d) K7 D4. 9 M5 काममेव (for काम एव). — T G1. 3. 6 read 24^{ef} after 26. — e) K1. 2. 4 प्रकृत्यात्मैव चात्मानं; G2 °त्मान एवात्मा. — f) D5. 7 G2 प्रविभजंत्युत.

25 a) K1. 2 V1 स्वाहाकार- (for स्वधा°). K1. 2 -वषट्कार-; D4 °कारः; T G1. 3. 6 °कारान् (for °कारौ). — b) K1. 2 स्वधाकार-; T G1. 3. 6 स्वाहाकारान् (for °कार-). K6. 7 V1 Bo Dn4 Ds2 D2. 3. 5. 8 G3 -नमस्क्रिया; B6. 7. 9 Da3. a4 °स्क्रिये; D7 °स्कृतान्; T1 G1. 6 °स्क्रियां

याजनाध्यापनं दानं तथैवाहुः प्रतिग्रहम् ।
यजनाध्ययने चैव यच्चान्यदपि किंचन ॥ २५
जन्ममृत्युविवादे च तथा विशसनेऽपि च ।
शुभाशुभमयं सर्वमेतदाहुः क्रियापथम् ॥ २६
प्रकृतिः कुरुते देवी महाप्रलयमेव च ।
दिवसान्ते गुणानेतानभ्येत्यैकोवतिष्ठति ॥ २७
रश्मिजालमिवादित्यस्तत्कालेन नियच्छति ।
एवमेषोऽसकृत्सर्वं क्रीडार्थमभिमन्यते ॥ २८
आत्मरूपगुणानेतान्विविधान्हृदयप्रियान् ।
एवमेव विकुर्वाणः सर्गप्रलयकर्मणी ॥ २९
क्रियाक्रियापथे रक्तस्त्रिगुणस्त्रिगुणातिगः ।
क्रियाक्रियापथोपेतस्तथा तदिति मन्यते ॥ ३० C. 12. 11296 B. 12. 304[3]. 34 K. 12. 309. 34

(for °श्क्रियाः). — c) D4 om. from याजना up to मृत्यु (in 26a). K1.2.4 G2 M7 या(K2 य)जनाध्यापने; K6 B6.7 Da3.a4 य(K6 या)जनाध्ययने; V1 T G3.6 यजनाध्ययनं; D5.7 G1 यजनाध्यापनं. — d) T2 G6 [अ]हूं-; G1 हि (for [आ]हुः). Da4 प्रदक्षिणं (for प्रतिग्रहम्). — M1.5–7 read 25ef for the first time after 13. — e) K1.6 Da3 Ds2 D5.7 याजनाध्ययने; V1 B6.7 Dn1 T G1.3.6 M1.5–7 (last four first time) या(Dn1 G1 य)जनाध्यापने. —25f–26b is damaged in B7. — f) K1.2 तथा (for यच्च). K6 किंच नः. G1 यच्चादपि कथंचन (sic); M1.5–7 (all first time) यच्चान्यदुपजीवति.

26 D4 om. up to मृत्यु (cf v l 25). 26ab is damaged in B7. T G1.3.6 transp. 26ab and 26cd. — a) B6.8 (marg.) Da3.a4 -विवादौ; D5.7 G2 M1.5–7 -विवाहे (for -विवादे). — b) ❀ Cn: विशसने, संग्रामे । ❀ — c) G1 शुभाशुभमिदं; M1.5–7 °मतं (for °मयं). K1 सर्वे (for सर्वम्). — d) K1.2 एतम् (for एतद्). T G1.3.6 क्रियाफलं (for °पथम्). — After 26, T G1.3.6 read 24ef.

27 a) T G1–3.6 प्रकृतौ (G2 °तिं). K4 corrupt; D5.7.9 दैवी; T1 G6 देहे; T2 G3 देहो; G1 देवो (for देवी). — b) K6.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.8 भवं; Ds2 D5.7 भयं; T G1.3.6 महत् (for महा-). D4.9 -प्रलय (for -प्रलयम्). — d) K1 corrupt; K2 अध्येत्यैकेव तिष्ठति; K6 B9 D5.7 अभ्येत्येकोवतिष्ठते; K7 °त्येकैवतिष्ठते; Ds2 °त्यैको न तिष्ठते; D4.9 अभ्यत्यैके(D9 °भ्येत्यैकै)वतिष्ठति; T G1.3.6 M7 आवृत्येको(G3.6 °त्यैको-; M7 °त्यैका)वतिष्ठते (M7 °ति); G2 अभ्येत्येकावतिष्ठते; M1.5.6 °त्यैकावतिष्ठति.

28 B7 om. (? hapl.) 28ab. — b) K6 त*त्काले; V1 B0.6.8.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 G3 M1.5–7 तत्तत्काले (for तत्कालेन). — Da3 om. 28cd. — c) K6 G3 एषा; T1 G1.3.6 M1.5–7 एव (for एषो). K4 B8 Dn1.n4 Ds D2.3.8 पूर्वं; K7 D4.5.7.9 कृत्स्नं; G1 सर्वान् (for सर्वं). — d) T2 G2 M1.5–7 क्रियार्थम् (for क्रीडार्थम्). K7 D4.9 अभिगम्यते; Dn1 इति मन्यते (for अभिम°).

29 a) K6 T2 M7 आत्मा रूप-; Da3 दिवसांते (for आत्मरूप-). — c) G3 एष (for एवम्). K1.2 एते; K4.6 V1 B6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 एतां; K7 B0 D4.9 T G1.6 एषो; D5.7 एतैर् (for एव). K1.2.4 Ds1 विकुर्वाणाः; V1 B6.8 °र्वाणां; B7 (marg.) °र्वाणान्. — d) B9 सर्गः (for सर्ग-). K4 -कर्पणे; K6 V1 B0.6–9 Dn1 D3 (before corr.) -धर्मिणीं; Dn4 Ds D2.3 (by corr.).8 -धर्मिणां (Dn4 °णो; D8 °णः); Da3.a4 D5.7 -कर्मणा; T G1.3.6 M5–7 °णि (for °णी).

30 G2 reads 30ab twice. — a) K6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 क्रियां क्रिया- (for क्रियाक्रिया-). G2 (first time) -फले; G2 (second time) -पथो (for -पथे). K2.4 सक्तस्; K6 B6.7 Da3.a4 रक्तां; B6 (marg.) रक्तं; Dn4 कर्मं; G2 (second time) [उ]पेतस्; M5 युक्तस् (for रक्तस्). — b) K2 Ds1 D2 G2 (first time) त्रिगुणास्; K6 V1 B7.8 Da3.a4 Ds2 D8 °णांस्; Dn1 °णां (for °णस्). K6 V1 B0.6–9 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 त्रिगुणाधिपः (B9 °प); Da4 °धिकाः; T1 G1.3.6 °धिकः; T2 °गतिः (for °तिगः). — c) K4.6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 क्रियां (for the first क्रिया-). K1.2.4 -पथोपेतं; K6 -पंथोपेतस् (for -पथोपेतस्). — d) K2 [अ]मन्यते. T G3.6 तदा तमभिमन्यते; G1.2 M7 तदा (M7 °था) तदभि°. — After 30, K1.2.4.6.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–5.7–9 editions ins.:

756* प्रकृत्या सर्वमेवेदं जगदन्धीकृतं विभो ।
रजसा तमसा चैव व्याप्तं सर्वमनेकधा ।

[(L. 1) K1.2.4 [ए]तज् (for [इ]दं). K1 अन्वीकृतं; D8 वंची° (for अन्धी°). K6 D5.7 प्रभो; B7 विभोः (for विभो). — (L. 2) K6 प्राप्तं (for व्याप्तं). K2 अनेकदा (for °कधा).]

C.12.11297
B 12.204[3].26
K.12.309 36

एवं द्वंद्वान्यथैतानि वर्तन्ते मम नित्यशः ।
ममैवैतानि जायन्ते बाधन्ते तानि मामिति ॥ ३१
निस्तर्तव्यान्यथैतानि सर्वाणीति नराधिप ।
मन्यतेऽयं ह्यबुद्धित्वात्तथैव सुकृतान्यपि ॥ ३२
भोक्तव्यानि मयैतानि देवलोकगतेन वै ।
इहैव चैनं भोक्ष्यामि शुभाशुभफलोदयम् ॥ ३३
सुखमेव च कर्तव्यं सकृत्कृत्वा सुखं मम ।
यावदन्तं च मे सौख्यं जात्यां जात्यां भविष्यति ॥ ३४
भविष्यति च मे दुःखं कृतेनेहाप्यनन्तकम् ।
महद्दुःखं हि मानुष्यं निरये चापि मज्जनम् ॥ ३५
निरयाच्चापि मानुष्यं कालेनैष्याम्यहं पुनः ।
मनुष्यत्वाच्च देवत्वं देवत्वात्पौरुषं पुनः ।
मनुष्यत्वाच्च निरयं पर्यायेणोपगच्छति ॥ ३६
य एवं वेत्ति वै नित्यं निरात्मात्मगुणैर्वृतः ।

---

31 a) T1 G1–3.6 M1.5–7 मम; T2 मह (for एवं). K6 B6.7.8 (marg.) 9 Da4 D5.7 अतीतानि (for अथै°). — G1 om (hapl.) 31^{b}–32^{a}. — b) T1 G3.6 वर्तते. T G3.6 M1.5.6 मयि (for मम). K6 B6 D5.7 G2 समं (G2 मम) वर्तंति नित्यशः; V1 Bo 7–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2.3.8 समा(V1 B9 °म)वर्तंति नि°. — T G3.6 om. 31^{cd}. — c) K1 समेवैतानि; K2.6 B8 ममैव तानि; K7 समैवैतानि; D4 मम वै तानि; D5.7 ममैतानि च; D9 मम चैतानि (for ममैवैतानि). V1 om. from यन्ते up to सेवनात् (in 12. 293. 11^{d}). K6 जायंत; K7 D4 जायते (for जायन्ते). — d) K1 7 B9 Dn1. n4 Ds D2.3.8.9 धावंते; B7 वायंते (sic); Da3 lacuna; G2 बाधान्ये (sic) (for बाधन्ते). K1.2.4.7 अपि (for इति). K6 D4 9 धावत्येतानि मामपि (K6 °मिति).

32 V1 om. 32; G1 om. 32^{a} (for both, cf. v. l. 31). — a) K1 निस्तीर्तव्यानि; Da3. a4 निव°; G3 निवर्तवानि (for निस्तर्तव्यानि). T2 [अ]धीतानि (for [अ]थै°). K2.4 विस्तीर्णवान्यथैतानि. — b) G3 सर्वाणि च (for °णीति). — c) K6 Ds1 मन्यंते; B6 (marg.) D7 T G1–3.6 M1.5–7 मन्यति. Instead of ह्यबुद्धित्वात्तथैव सु, Dn4 reads 34^{a}, repeating the same in its proper place. K7 B5.7 Da3. a4 Dn1 Ds2 D2–5.8.9 M1.5–7 ह्य(K7 D4.5.9 अ)बुद्धत्वात्.

33 V1 om. 33 (cf. v. l. 31). — a) Dn4 **व्यानि; D7 गोप्तव्यानि (for भोक्त°). K6 तथैतानि (for मयै°). — c) D7 G3 चैव; G2 चैतद्; M5 चैवं (for चैनं). — d) D5 -फलोदये.

34 V1 om. 34 (cf. v. l. 31). For the first occurrence of 34^{a} in Dn4, cf. v. l. 32. — a) D7 T G1.3.6 M1.5–7 पुण्यम् (for सुखम्). Ds1 D2 एवं (for एव). K6 Bo 6.7.9 Da3. a4 Dn1. n4 (both times) Ds D3.8.8 G2 तु (for च). — b) B8 (orig.) महत्कृत्वा; B8 (marg.) सुकृ°; D7 यत्कृत्वा च; T G1.3.6 तत्कृत्वा सु-; M1.5–7 तत्कृत्वा च (for सकृत्कृत्वा). D5 समं (for मम). G2 नाकृत्वा सुखमेधते. — After 34^{ab}, K7 D4.9 ins :

757* सुखार्थी च त्यजेदु खं सुखदुःखविपर्ययम् ।

[K7 त्यज्यते (for च त्यजेद्).]

— c) D9 यच्चेद् (for यावद्-). K4 -अंते च; K7 D4.9 -अंतस्य; Ds1 -दत्तं च; T1 G1.3.6 दानस्य; T2 आर्तस्य (for -अन्तं च). K1.2.4 वै (for मे). — d) K2 जात्या जात्यं; Da4 जात्यां **; T1 G1.6 जात्यां (G1 °त्या) मम (for जात्यां जात्यां).

35 V1 om. 35 (cf. v. l. 31). — a) K7 Bo.6.8 (marg) Da3. a4 D5 न (for च). D5 दुःखे (for दुःखं). — b) K1.2.4 G1 [अ]नंतरं (for [अ]नन्तकम्). D5 कृते मे वाप्यनंतकं. — c) K6 Bo.6.7 Da3. a4 Ds2 D5 सुखदुःखे (Ds2 °खं); B8 (marg.) सुखे दुःखे; G2 M1.5–7 मम दुःखं (for महद्दुःखं). B8 (marg. as in text) G2.3 च (for हि). G2 मनुष्यं; M1.5–7 मानुष्ये. — K1 om. 35^{d}–36^{c}. Ds2 om. (hapl.) 35^{d}–36^{a}.

36 V1 om. 36 (cf. v. l. 31). K1 om. 36^{abc}; Ds2 om. 36^{a} (for both, cf. v. l. 35). — a) K2.4 निरयः (for °याच्). — b) K2.4 कालेनेहामि (sic); B7 D3.7 T G2.6 काले नेष्यामि; G1 कालयेष्यामि (sic); G3 काले नेच्छामि (for कालेनैष्यामि). — c) K2 D7 T G1.3 मानुष्य(G1 °ष)त्वाच्. — K7 D4.9 om. 36de. — d) K1 M7 देवतात् (for °त्वात्). D8 मानुषं (for पौरुषं). — e) K1.2.4 G3 मानुष्यत्वाच् (K1 °श्च); D5.7 T G1.6 मानुषत्वाच्. — f) K2 परयेन (sic); K6 पर्यायेन; Da4 पर्ययेण (for पर्या°). K7 D4.9 [ए]व गच्छति; D5 [अ]भिग° (for [उ]पग°). — After 36, K7. D4.9 ins. :

758* एवं पर्यायशो दुःखं पुनरेष्याम्यहं सुखम् ।

37 V1 om. 37 (cf. v. l. 31). — a) K1.4 T1

तेन देवमनुष्येषु निरये चोपपद्यते ॥ ३७
ममत्वेनावृतो नित्यं तत्रैव परिवर्तते ।
सर्गकोटिसहस्राणि मरणान्तासु मूर्तिषु ॥ ३८
य एवं कुरुते कर्म शुभाशुभफलात्मकम् ।
स एव फलमश्नाति त्रिषु लोकेषु मूर्तिमान् ॥ ३९
प्रकृतिः कुरुते कर्म शुभाशुभफलात्मकम् ।
प्रकृतिश्च तदश्नाति त्रिषु लोकेषु कामगा ॥ ४०
तिर्यग्योनौ मनुष्यत्वे देवलोके तथैव च ।
त्रीणि स्थानानि चैतानि जानीयात्प्राकृतानि ह ॥ ४१
अलिङ्गां प्रकृतिं त्वाहुर्लिङ्गैरनुमिमीमहे ।
तथैव पौरुषं लिङ्गमनुमानाद्धि पश्यति ॥ ४२
स लिङ्गान्तरमासाद्य प्राकृतं लिङ्गमव्रणम् ।
व्रणद्वाराण्यधिष्ठाय कर्माण्यात्मनि मन्यते ॥ ४३
श्रोत्रादीनि तु सर्वाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च ।
वागादीनि प्रवर्तन्ते गुणेष्वेव गुणैः सह ।
अहमेतानि वै कुर्वन्ममैतानीन्द्रियाणि च ॥ ४४ C. 12. 11312 B. 12. 304[3] 50 K. 12. 309. 50

G1. 6 यदेवं; K2 ये देवं; K7 य एनं; D7 यदैव; T2 G3 यदेव (for य एवं). K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 8 G2 नित्यं वै (by transp.). — ^{b}) G1 नरात्मा (for निरात्मा). G2 न गुणैर्; C4 (gloss : रजःप्रभृत्यात्मोपघायकैः) Cn (gloss : चेतनत्वमत्यस्त्वसुखत्वैः) [आ]त्मगुणैर् (as in text). D7 T1 G6 M7 वृतं (for वृतः). ❀ Cn : निरात्मा, निःस्वरूपश्चिदाभासविशिष्टो देहेन्द्रियादिसंघातः ॥ Cs : निर्गतः आत्मा नियामको यस्य स निरात्मा । ❀ — ^{c}) D5 न च (for तेन). — ^{d}) K7 D2. 4. 9 निरयं (for निरये). K7 D4. 9 न; Ds1 वा (for च).

38 V1 om. 38 (cf. v. l. 31). — ^{a}) K1 Da3 a4 ममत्वं न (for °त्वेन). — ^{b}) D5 तत्रैव प्रतिपद्यते. — ^{c}) K1. 2 4. 7 D4. 9 सर्गकोटी°. K6 om. टिसहस्राणि. — ^{d}) K1 मरणार्तासु; K6 रमणांतासु (for मरणान्तासु). T G1. 3 6 M1. 5–7 योनिषु (for मूर्तिषु).

39 V1 om, 39 (cf. v. l. 31). — ^{a}) K1. 2 एव (for एवं). — ^{b}) D5 -फलात्मिकं. — D7 om (hapl.) 39^{c}–40^{b}. — ^{c}) B7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T1 M1. 6 7 एवं (for एव). K7 आश्रित्य; Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 आप्नोति (for अश्नाति). — ^{d}) G3 om. (hapl.) लोकेषु. D5 om. (hapl.) from मूर्ति up to लोकेषु in (40^{d}).

40 V1 om. 40 (cf. v. l. 31). D5 om. up to मूर्ति; D7 om. 40^{ab} (for both, cf. v. l. 39). K1 T2 om (hapl.) 40^{ab}. — ^{a}) K2. 4 प्रकृतेः (for प्रकृतिः). Da4 पुरुषे; Ds क्रियते (for कुरुते). G1 धर्मं (for कर्म). — ^{b}) K2. 4 -फलोदयं (for फलात्मकम्). — ^{c}) K7 स प्रकृतिश्च (hypermetric). G1 तदाश्नाति; M1. 5–7 तथा° (for तद°). — ^{d}) K1 मूर्तिमान्; D2 7 8 G3 कामगं (D7 °गः); G1 कामगां (for कामगा).

41 41^{ab} = 12. 293. 2^{cd}. V1 om. 41 (cf. v. l. 31). — ^{a}) K6 B0 6. 7 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3. 5. 8 G2 M1 5–7 -योनि-; K7 D4 -योनिर्; D9 -योनिं (for -योनौ). K4 Da3 Dn4 D2. 8 G2 -मनुष्यत्वं; Da4 -मनुष्येषु (for मनुष्यत्वे). — ^{c}) G6 वा (for च). — ^{d}) K1 प्रकृतानि; K2 प्रकृत्यानि (for प्राकृतानि). K1. 2 B3 हि; B9 D7 T2 G3. 6 च; D5 तु (for ह).

42 V1 om 42 (cf. v. l. 31). G1 om 42^{a}–43^{b}. — ^{a}) G2 आलिंगं (for अलिङ्गां). K1 2. 4 B8 (marg. as in text) Ds1 प्राहुर्; Da4 T G2. 3. 6 M1 5–7 चाहुर् (for त्वाहुर्). D5. 7 अलिंगात्प्रकृतित्वात्तु. ❀ Cn : अलिङ्गां, नित्यानुमेयां, न तु वह्निवत्कदाचित्प्रत्यक्षाम् ॥ Cp : अलिङ्गां, व्यक्तधर्मरहिताम् ॥ Cs : प्रत्यक्षेण नोपलभामहे अत आह अलिङ्गामिति ॥ Cv : अलिङ्गां, अतीन्द्रियत्वात् दृश्यचिह्नरहिताम् । ❀ — ^{b}) B9 अनुमिमीयते (for °महे). K7 D4. 5. 9 लिंगैरेवानुमीयते. — Da3 om. from 42^{c} up to the end of this adhy. — ^{c}) K6 पुरुषं (for पौरुषं). ❀ Cv : पौरुषं, जीवसंबन्धि, अस्वातन्त्र्याख्यं लिङ्गम् । ❀ — ^{d}) K6 B0 6. 7. 9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 M1. 5–7 मन्यते; D5 लक्ष्यते; D7 T G3. 6 गम्यते (for पश्यति).

43 V1 om. 43 (cf. v. l. 31). Da3 om. 43; G1 om. 43^{ab} (for both, cf. v. l 42). — ^{a}) ❀ Cn : लिङ्गान्तरं, पुर्यष्टकम् । ❀ — ^{b}) K2 G6 प्रकृतं; G2 प्रकृतिं (for प्राकृतं). K7 D4 9 M1 5–7 अव्रणः. — ^{c}) K2 Ds T1 G3. 6 प्राणद्वाराणि (for व्रण°). K1 G1 व्रणद्वारान्यधिष्ठाय. — ^{d}) K1. 2. 4. 6 B0. 6–9 Da4 Dn1. n4 Ds D2 5 8 G2 कर्मणात्मनि (for कर्मण्या°). D7 T G1 3. 6 M1. 5–7 पश्यति (for मन्यते).

44 V1 Da3 om 44 (cf. v. l. 31, 42). — ^{a}) K1. 2. 7 D4. 5 9 च (for तु). — ^{b}) K6 B0. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 [अ]थ (for च). — D5 om. (hapl.) 44^{cdef}. — ^{d}) Da4 युगेषु (for गुणेषु). K1. 2 M1. 5–7

C. 12. 11313 B. 12. 304[3]. 50 K. 12. 309. 50

निरिन्द्रियोऽभिमन्येत व्रणवानस्मि निर्व्रणः ।
अलिङ्गो लिङ्गमात्मानमकालः कालमात्मनः ॥ ४५

असत्त्वं सत्त्वमात्मानमतत्त्वं तत्त्वमात्मनः ।
अमृत्युर्मृत्युमात्मानमचरश्चरमात्मनः ॥ ४६

अक्षेत्रः क्षेत्रमात्मानमसर्गः सर्गमात्मनः ।
अतपास्तप आत्मानमगतिर्गतिमात्मनः ॥ ४७

अभवो भवमात्मानमभयो भयमात्मनः ।
अक्षरः क्षरमात्मानमबुद्धिस्त्वभिमन्यते ॥ ४८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९२ ॥

[अ]थ; K6 Bo 6–9 Da4 Dn4 D2 3 8 [इ]ह; Dn1 [इ]व (for [ए]व). — ^{e}) K2. 4 अप्रमेतानि (sic) (for अद्व°). K7 D4. 9 कुर्वं; Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 सर्वं; M1. 7 कर्मं; M5. 6 कुर्मि (for कुर्वन्). — ^{f}) K4 समेतानि; Dn1. n4 Ds2 D2. 3 8 मत्ये°; Ds1 मयैतान् (for ममैतानि). K6. 7 B6 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2–4. 8. 9 T2 ह; B7 [अ]पि; M1. 5–7 तु (for च).

45 V1 Da3 om. 45 (cf. v. l. 31, 42). — ^{a}) K4 निरंद्रियो. K6 [ऽ]स्मि मन्येत; K7 Bo. 6–9 Da4 Dn1. n4 Ds D2–5. 8. 9 हि मन्येत (for ऽभिम°). — ^{b}) Ds1 ब्रह्मणवान् (hypermetric); G2 प्राणवान् (for व्रण°). K1 निव्रणः; Ds2 नव्रणः; G2 निर्घृणः (for निर्व्रणः). — ^{c}) ❀ Cn: अलिङ्गः, लिङ्गादन्यः । ❀ — G2 om. (hapl.) 45^{d}–48^{c}. — ^{d}) T1 अकालं (for अकालः). K7 B8 (marg. as in text) D4. 9 अगतिर्गतिमात्मनः; D5 अबुद्धिर्ह्योभिमन्यते.

46 V1 Da3 G2 om. 46 (cf. v. l. 31, 42, 45). K1 G1 om. (hapl.) 46^{a}–48^{b}. — ^{a}) B7–9 Da4 T1 (by corr.). 2 G3 6 M1 असत्त्वः; T1 (before corr.) अतत्त्वस् (for असत्त्वं). T1 (before corr.) तत्त्वम् (for सत्त्वम्). K2 असत्त्वासत्त्वमात्मानम्; D5 अतस्त्वास्तत्त्व°; D7 अभवो भव आत्मानम्. — Ds1 reads 46^{b}–47^{a} twice. — ^{b}) K6 B6. 9 Da4 T G3. 6 अतत्त्वस्; M1. 5–7 °थ्यस् (for अतत्त्वं). M7 तथ्यम् (for तत्त्वम्). K2 असर्गः सर्गमात्मनः; K7 B8 D4. 7. 9 अभयोभय°; D5 अमृत्यु ** मात्मनः. — K2. 4 D5 om. (hapl.) 46^{c}–47^{b}. B6 om. (hapl.) 46^{cd}. — ^{c}) K6 मृत्युर् (for मृत्युम्). — ^{d}) Da4 आत्मानश्चरमात्मनः; D7 T G3. 6 M1. 5–7 Cs (gloss: तमः, ग्लानिम्) अतम(Cs °मा)स्तम आत्मनः.

47 For the repetition in Ds1, cf. v. l. 46. V1 Da3 G2 om. 47 (cf. v. l. 31, 42, 45). K1 G1 om. 47 (cf. v. l. 46). K2. 4 D5 om. 47^{ab} (cf. v. l. 46). — ^{a}) D4 अक्षत्रं; D9 अक्षेत्रं (for अक्षेत्रः). — ^{b}) D9 असर्गं (for असर्गः). — ^{c}) K7 D4. 7. 9 अतपस् (for °पास्). K7 Bo तपम् (for तप). D5 अतत्त्वास्तत्त्वमात्मानम्. — ^{d}) K2 अत्रयोत्रयमात्मनः; K7 D4 9 अकालः काल°; D5 अतपास्तपमात्मनः; T2 अमतिर्मति°.

48 V1 Da3 om. 48 (cf. v. l. 31, 42). K1 G1 om. 48^{ab} (cf. v. l. 46). G2 om. 48^{abc} (cf. v. l. 45). K2. 4. 7 D7. 9 om. (hapl.) 48^{ab}. — ^{a}) K6 अभावा; D4 T1 G6 अभावो (for अभवो). T1 G6 भावम् (for भवम्). Da4 आत्मानः (for °नम्). D6 अकालः कालमात्मानम्. — ^{b}) B8 (marg. as in text) D4 अतत्त्वस्तत्त्वमात्मनः. — After 48^{ab}, D7 T G1. 3. 6 M1. 5. 7 Kumbh. ed. (G1, after 45^{cd}) ins.:

759* अकर्ता कर्तृ चात्मानमबीजो बीजमात्मनः ।

[D7 कर्तृतात्मानम्; M1. 5. 7 चैव कर्तृत्वम् (for कर्तृ चात्मानम्). D7 बीज आत्मनः (for बीजमा°). T1 बीजो बीजमिवात्मनः (for the post. half).]

— ^{c}) B7 अक्षर· (for अक्षरः). Da4 आत्मानः. D5 अतत्त्वस्तत्त्वमात्मानम्; G1 अरक्षः रक्ष°. — ^{d}) K1. 2. 4 अभिमन्यते (for त्वभि°). D5 अक्षरं क्षरमात्मनः; D7 अबुद्धिं स्वभिमन्यते; M1. 5–7 अबुद्धास्त्विति म°.

Colophon om. in V1 Da3.; Ś1 D6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan*: K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6–9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 4. 5. 7 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K1 D8 करालजनकसंवादः; K2. 4. 6 B6–9 Da4 Dn1. n4 Ds2 वसिष्ठकरालजनकसंवादः; K7 D4. 9 करालजनकवसिष्ठ- (D4 om. वसिष्ठ)संवादे अनित्यतोपदेशः; Bo D2. 8 G2 वसिष्ठकरालसंवादः; Ds1 वसिष्ठकरालणां (sic); D5. 7 वसिष्ठकरालजनकसंवादे अनित्यतोपदेशः; T1 बुद्धिलक्षणं; G1. 6 करालजनकवसिष्ठसंवादे बुद्धिलक्षणं; M5. 6 वसिष्ठजनकसंवादे देहाभिगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 M1. 6. 7 126; B8 130; Dn1 129; Dn4 Ds2 G3 M5 128; Ds1 117; D8 124; T1 G1. 6 127; T2 140; G2 143. — *Śloka no.*: Da4 Dn1 D8 54; Dn4 56.

२९३

वसिष्ठ उवाच ।
एवमप्रतिबुद्धत्वादबुद्धजनसेवनात् ।
सर्गकोटिसहस्राणि पतनान्तानि गच्छति ॥ १
धाम्ना धामसहस्राणि मरणान्तानि गच्छति ।
तिर्यग्योनौ मनुष्यत्वे देवलोके तथैव च ॥ २
चन्द्रमा इव कोशानां पुनस्तत्र सहस्रशः ।
लीयतेऽप्रतिबुद्धत्वादेवमेष ह्यबुद्धिमान् ॥ ३
कलाः पञ्चदशा योनिस्तद्धाम इति पठ्यते ।
नित्यमेतद्विजानीहि सोमः षोडशमी कला ॥ ४
कलायां जायतेऽजस्रं पुनः पुनरबुद्धिमान् ।
धाम तस्योपयुञ्जन्ति भूय एव तु जायते ॥ ५
षोडशी तु कला सूक्ष्मा स सोम उपधार्यताम् । C. 12. 11312 B. 12. 305[4]. 6 K. 12. 310. 6

293

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 V1 om. up to सेवनात् (in 11^{d}) (cf. v. l. 12. 292. 31). Ds1 om. the ref. K6. 7 B7. 9 D4 वशिष्ठ (for वसिष्ठ). —^{a}) Da4 -बहुत्वाद्; G1 -बुद्धित्वाद् (for -बुद्धत्वाद्). —^{b}) D7 अबुद्धिर्; G1 अबुद्धि- (for अबुद्ध-). — Da4 reads 1st twice. —^{c}) K1. 2 4. 7 B8. 9 D4. 5. 9 सर्गकोटी- (for °कोटि-). —^{d}) T G1. 3. 6 मरणांतानि गच्छति.

2 V1 om. 2 (cf. v. l. 1). K7 D9 om. (hapl.) 2^{ab}. —^{a}) K2 corrupt; K6 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn4 Ca. p (gloss : धामभ्य इत्यर्थे) धाम्नां; Ds D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 Cs धाम्नो; Cn (gloss : षोडशी कलेति श्रुतिप्रसिद्धया प्रकाशरूपया चित्कलया) धाम्ना (as in text). K6 धामः; T2 धाम्नः (for धाम-). ❀ Cs : °धामशब्देन गुह्यस्थानीयं शरीरमुच्यते ॥ Cv : धाम्ना, एकैकदेहेन । धाम, धामत्वेन मन्यमानं कलापञ्चदशकम् । ❀ —^{b}) ❀ Ca : मरणान्तानि, न मोक्षफलानि । ❀ — 2^{cd} = 12. 292. 41^{ab}. —^{c}) K6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8 G2 M1. 5–7 तिर्यग्योनि- (for °योनौ).

3 V1 om. 3 (cf. v. l. 1). —^{a}) K2 शोकानां; K6 Bo. 6. 8 कोषाणां; K7 D4. 5. 9 G3 कोशेषु; Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M5 Cv (also) भूतानां; Cv (gloss : दिने दिने जातानाम्) हुतानां (for कोशानां). —^{b}) G1 पुरस् (for पुनस्). —^{c}) K7 Bo Da3 Dn4 D3 नीयते (for लीयते). Da3 om. from ऽप्रतिबुद्धत्वाद् up to ह्यबुद्धिमान् (in 3^{d}). ❀ Cv : अप्रतिबुद्धत्वात्, नश्वरपञ्चदशकला मदीया नेति बोधरहितत्वात् । ❀ —^{d}) D4. 9 एवमेव; D7 G3 एष एव (for एवमेष). D5 देवाद्देवाच्च बुद्धिमान्; G2 एवं मानुष्यबुद्धिमान् (sic).

4 V1 om. 4 (cf. v. l. 1). D4 om. (hapl.) 4^{a}–5^{b}. —^{a}) K1. 2. 4 G1 कालाः; Cs (gloss : कलाशब्दो महाभूतज्ञानकर्मेन्द्रियवचनपरः) कलाः (as in text). K1 यामा; K2. 4 या वै (for योनिस्). K6. 7 D5. 9 कलाः पंचदशायामस्; Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 कला पंचदशी (Ds1 °शां) योनिस्; B6. 7. 9 Da3. a4 योनिः पंचदश कलास्. ❀ Cp : पञ्चदश कला आयामे विस्तारे यस्य । ❀ —^{b}) K1 शुद्धाम (for तद्धाम). K1 इति पश्य(*sup lin.* as in text)ते; K7 Ds D9 प्रतिपद्यते; Bo Da3 Dn1 n4 D2. 3 8 प्रतिबुध्यते; B7 इति पच्यते; B9 परिपठ्यते; Da4 परिपम्यते (sic); D5 परिपच्यते; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 इति मन्यते (for इति पठ्यते). —^{c}) T G1. 6 एतं; G3 एवं (for एतद्). G2 विजातीभिः (for विजानीहि). —^{d}) M1. 6. 7 सोमं (for सोमः). K1. 2. 4 कलां; G2 कलाः (for कला). K6 Bo. 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 सोमं वै षोडशीं कलां; D7 T G1. 3. 6 सोमं षोडशमीं (D7 °मं) कलां. ❀ Cp : षोडशी कला, मूलप्रकृतिरूपा । ❀

5 V1 om. 5 (cf. v. l. 1). D4 om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). —^{a}) B8 Ds1 D8. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 कलया; B9 Ds2 कलाया (for कलायां). K1. 2. 4 तस्यां; T G2. 3 6 जन्यः (for ऽजस्रं). —^{b}) M1. 5. 6 अवृद्धिमान् (for अबुद्धि°). —^{c}) B6 यस्य (for तस्य). K1. 2. 4. 6 -युंजानो; K7 D4. 9 -युंजीत; G1. 6 Cp -भुंजंति (for -युञ्जन्ति). T1 तामसस्योपभुंजंति. ❀ Cp : धाम, कोषं स्थूलदेहं च, उपभुञ्जन्ति, जनयन्ति । ❀ —^{d}) K1. 2. 4. 6 एव न; Bo. 7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn एवोप- (for एव तु). G2 दिवौकसः (for तु जायते). M1. 7 पितृदेवगणाः पुनः. ❀ Cn : उपजायते, एकवचनमार्षम् । ❀

6 V1 om. 6 (cf. v. l. 1). —^{a}) Da4 षोडशीं (for °शी). B8 D9 T1 [इ]ति (for तु). K7 D4. 9 शूक्ष्मा; D7 शूक्ष्माः (for सूक्ष्मा). —^{b}) Da4 सोमम्; D9 सौम्य (for सोम). Dn4 -धार्यते; Ds1 -धार्यंती

C. 12. 11322 B. 12. 305[4]. 6 K. 12 310. 6 न तूपयुज्यते देवैर्देवानुपयुनक्ति सा ॥ ६
एवं तां क्षपयित्वा हि जायते नृपसत्तम ।
सा ह्यस्य प्रकृतिर्दृष्टा तत्क्षयान्मोक्ष उच्यते ॥ ७
तदेवं षोडशकलं देहमव्यक्तसंज्ञकम् ।
ममायमिति मन्वानस्तत्रैव परिवर्तते ॥ ८
पञ्चविंशस्तथैवात्मा तस्यैवा प्रतिबोधनात् ।
विमलस्य विशुद्धस्य शुद्धानिलनिषेवणात् ॥ ९
अशुद्ध एव शुद्धात्मा तादृग्भवति पार्थिव ।
अबुद्धसेवनाच्चापि बुद्धोऽप्यबुधतां व्रजेत् ॥ १०
तथैवाप्रतिबुद्धोऽपि ज्ञेयो नृपतिसत्तम ।
प्रकृतेस्त्रिगुणायास्तु सेवनात्प्राकृतो भवेत् ॥ ११

कारालजनक उवाच ।

अक्षरक्षरयोरेष द्वयोः संबन्ध इष्यते ।
स्त्रीपुंसोर्वापि भगवन्संबन्धस्तद्वदुच्यते ॥ १२

(for -धार्यताम्). —[c]) K1 न भूप; K7 D4 ननूप- (for न तूप). D4 देवे; Cn s (gloss: इन्द्रियैः; देवैर् (as in text). ❀ Cp: प्रकृतिपक्षे, देवैरिन्द्रियैः । ❀ —[d]) K1. 2 सः; Da4 या (for सा). ❀ Cv: भक्षित कलारूपेण स्थितांस्तान्देवान् शुक्लपक्षे उपयुनक्ति । ❀

7 V1 om. 7 (cf. v. l. 1). —[a]) K1. 4 एवं सं-; B3 (marg. as in text) एवं तत्; D7 T1 G1. 3. 6 नैव तां (D7 तान्); T2 दैवतां (for एवं तां). K6 Da4 तु (for हि). K2 एवं संक्षेपयित्वा हि; K7 Dn1. n4 D2-4. 8. 9 एता(K7 D4. 9 °व)मक्षपयित्वा हि (K7 °त्वापि); Cnp (described as गौडपाठ) (as in text). —[b]) Dn4 जायंते (for जायते). B9 Ds2 नृपसत्तमः (for °त्तम). M1. 5-7 भूय एव न जायते. —[c]) Da4 त्वस्य; D7 G1. 6 तस्य (for ह्यस्य). K1 दृष्ट्वा; K6 B3. 9 Da3 Dn4 G6 दुष्टा; D9 दिष्टा (for दृष्टा). T1 समा हि यस्य प्रकृतिस्.

8 V1 om. 8 (cf. v. l. 1). —[a]) K6 Bo 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1 6 तदेव; T2 तदेतं (for तदेवं). K2 B7 -कलां; T1 -कले (for -कलं). D5 तदेव वै षोडशकं; G6 तं देवं षोडशकले. —[b]) D5 देवम् (for देहम्). —[d]) D4 तत्रेव; D5 तथैव (for तत्रैव).

9 V1 om. 9 (cf. v. l. 1). —[a]) Bo. 6. 7. 8 (marg.) 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 महानात्मा (for तथैवात्मा). —[b]) K2. 4 B8 तथैव; D5 तत्रैव (for तस्यैव). B6 Ds D3. 7 T1 G1-3. 6 M1. 5-7 प्रतिबो(D7 T G1-3. 6 °सा)धनात् (for आ प्रति°). —[c]) D7 G1 इमं वक्ष्यसि (G1 °ति) शुद्धस्य. —[d]) K4 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 शुद्धाशुद्ध-; Ds D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 शुद्धामल-. Some MSS. -निषेवनात्; D7 M1. 5-7 °वणं. ❀ Cp: शुद्धानिलनिषेवणात्, प्राणायामपरीपाकात् । ❀

10 V1 om. 10 (cf. v. l. 1). —[a]) M1. 5-7 विशुद्ध (for अशुद्ध). T1 इव (for एव). —[b]) K7 D4. 5. 9 पूरुषः; T1 G6 सत्तम (for पार्थिव). D7 G1 तादृक्पार्थिवसत्तम. —[c]) D7 T G1. 3. 6 M1. 5-7 चैव (for चापि). —[d]) K2 बुद्धेपि; K7 B8 D4. 9 G2 M1. 5-7 बुधोपि; Ds1 शुद्धोपि (for बुद्धोऽपि). K2 अबुध्यतां; K4 Bo Dn1. n4 Ds1 D3. 8 T G1 अबुद्धतां (for अबुधतां).

11 V1 om up to सेवनात् (cf. v. l. 1). —[a]) D7 G1 अथैव (for तथैव). T1 G3. 6 प्रतिबुद्धो (for [अ]प्रति°). ❀ Cn: अप्रतिबुद्धः, प्रतीपो बोधः प्रतिबोधः, तद्रहितो विपर्ययहीनः । ❀ —[b]) D5 भरत- (for नृपति-). G2 -सत्तमः (for -सत्तम). K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T2 G2 M1. 5-7 विज्ञेयो नृपसत्तम. —[c]) K6 प्रकृतिस्; D4 प्रकृत- (for प्रकृतेस्). —[d]) K2 प्रकृतो; K4 प्रकृतिर्; K6 Bo 6. 7. 8 (marg.). 9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3 5. 8 G2 M1. 5-7 त्रिगुणो (for प्राकृतो). — After 11, K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 Ca n. p ins. an addl. colophon [*Sub-parvan.:* K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 8 मोक्षधर्म. — *Adhy name:* V1 B6 D3 करालजनकसंवादः; Bo 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2. 8 वसिष्ठकरालजनकसंवादः. — *Adhy no.* (figures, words or both): B7 127; B3 131; Dn1 130; Dn4 129; D8 125. — *Śloka no:* Da4 12; Dn1. n4 D3 11.]

12 B8 om. the ref. K6. 7 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 T G1. 3. 6 M1. 5-7 जनक (for करालजनक). —[a]) D7 T1 G1. 6 एव (for एष). —[b]) T G1. 3. 6 M1. 5-7 उच्यते (for इष्यते). — After 12[ab], D5 reads 14[ab] for the first time, repeating it in its proper place. —[c]) K7 D4. 9 चापि; G2 वाथ (for वापि). K1 Da4 G1. 3 भगवान् (for भगवन्). K2. 4 B8 T1 G2. 6 स्त्रीपुंसयोर्वा भगवन्. ❀ Cp: वाशब्द उपमायाम् । ❀ —[d]) Da3 संपन्नस् (for संबन्धस्). Da4 संपन्नस्तत उच्यते; G2 तयोः संबंध उच्यते.

ऋते न पुरुषेणेह स्त्री गर्भं धारयत्युत ।
ऋते स्त्रियं न पुरुषो रूपं निर्वर्तयेत्तथा ॥ १३
अन्योन्यस्याभिसंबन्धादन्योन्यगुणसंश्रयात् ।
रूपं निर्वर्तयत्येतदेवं सर्वासु योनिषु ॥ १४
रत्यर्थमभिसंरोधादन्योन्यगुणसंश्रयात् ।
ऋतौ निर्वर्तते रूपं तद्वक्ष्यामि निदर्शनम् ॥ १५
ये गुणाः पुरुषस्येह ये च मातृगुणास्तथा ।
अस्थि स्नायु च मज्जा च जानीमः पितृतो द्विज १६
त्वङ्मांसं शोणितं चैव मातृजान्यपि शुश्रुम ।
एवमेतद्द्विजश्रेष्ठ वेदशास्त्रेषु पठ्यते ॥ १७
प्रमाणं यच्च वेदोक्तं शास्त्रोक्तं यच्च पठ्यते ।
वेदशास्त्रप्रमाणं च प्रमाणं तत्सनातनम् ॥ १८
एवमेवाभिसंबद्धौ नित्यं प्रकृतिपूरुषौ ।
पश्यामि भगवंस्तस्मान्मोक्षधर्मो न विद्यते ॥ १९
अथ वानन्तरकृतं किंचिदेव निदर्शनम् ।
तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन प्रत्यक्षो ह्यसि सर्वथा ॥ २० C 12. 11337 B. 12. 306[5]. 9 K. 12. 3 0. 20

13 ^{a}) $M_{1.5-7}$ याते (for ऋते). B_8 तु; D_5 हि (for न). K_6 V_1 $B_{0.6.7.9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_s $D_{2.3.8}$ ऋते तु पुरुषं नेह. — ^{b}) K_1 धारयंस्युत; G_2 धारइष्यते (sic). — ^{c}) K_2 पुरुषे; B_8 (marg) पुरुषाद् (for पुरुषो). — ^{d}) K_2 निवर्तयेत्; K_6 G_1 निर्वर्तते (for निर्वर्तयेत्). K_6 तदा; B_6 D_4 यदा (for तथा).

14 K_6 $B_{0.6-9}$ $D_{n1.n4}$ D_s $D_{2.3.8}$ repeat 14^{ab} after 18. V_1 om. 14^{a}. D_7 repeats 14^{a}. — ^{a}) K_7 D_{a3} $D_{5.7}$ (both times) T $G_{1.3.6}$ [अ]पि; G_2 $M_{1.5-7}$ [ए]व (for [अ]भि-). K_6 $B_{0.6-9}$ $D_{n1.n4}$ D_s $D_{2.3.8}$ (all second time) अन्योन्यगुगसंरो(K_6 °बो)-धाद्. —V_1 repeats 14^{b} after 18. — ^{b}) B_3 (second time [marg. as in text]) -सेवनात् (for -संश्रयात्). $K_{1.2.4}$ अन्योन्यस्य गुणाश्रयात्. — $K_{1.2.4}$ D_{s1} M_6 om. (hapl.) 14^{c}–15^{b}. — ^{c}) K_6 B_9 निर्वर्तयंति; K_7 D_9 $M_{1.7}$ निर्वर्तयेद्; T_2 निवर्तयति (for निर्वर्त°). T_2 एव (for एतद्). ❀ Cp: रूपं, आत्मनो रूपान्तरं पुत्राख्यम् । ❀

15 $K_{1.2.4}$ D_{s1} M_6 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — ^{a}) T_1 $G_{3.6}$ स्त्रीपुंसोर्; T_2 स्त्रीपुंसाव् (for रत्यर्थम्). K_6 V_1 $B_{6.9}$ गत्यर्थगुणसंबोधाद्; B_0 गत्यर्थमभिसंबोधाद्; $D_{a3.a4}$ गत्यर्थं गुणसंरोधाद्; D_7 स्त्रीपुंसोरभिसंबंधाद्. — ^{c}) D_5 G_2 ऋते (for ऋतौ). D_{s2} G_3 निवर्त्यते; T $M_{1.7}$ निवर्तते (for निर्व°). $K_{1.2.4}$ $D_{4.9}$ G_1 ऋतेन वर्तते रूपं. — ^{d}) $K_{1.2}$ प्रेक्ष्या(K_1 °क्षा)मि (for वक्ष्यामि). D_2 निदर्शने; D_7 T_1 $G_{1.6}$ निदर्शनात्; M_5 निरंतरं (for निदर्शनम्).

16 ^{a}) D_5 पुरुषस्यैव. — ^{b}) D_5 मातुर् (for मातृ-). — ^{c}) V_1 $B_{0.6.7.9}$ D_{a3} $D_{n1.n4}$ D_s $D_{2.5.7.8}$ स्नायुश्च (for स्नायु च). K_7 $D_{4.9}$ G_3 मज्जानं; T_1 मज्जादीन्; T_2 G_1 मज्जानां (for मज्जा च). — ^{d}) $K_{1.2.6}$ जानीम; $D_{5.7}$ जानीयात्; G_1 जानीत (for जानीमः). T_1 $G_{3.6}$ पैतृकान्; T_2 G_1 पैतृका (for पितृतो). $K_{1.2.4}$ नृप; B_7 D_{a4} द्विजाः; $D_{2.8}$ गुणाः; G_8 द्विजः (for द्विज).

17 ^{a}) K_6 V_1 $B_{0.6.7.9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_s $D_{2.3.8}$ $M_{1.5-7}$ G_2 चेति (for चैव). — ^{b}) T_1 मातृजान् (for °जानि). $K_{1.4.7}$ $D_{4.5.9}$ G_2 अनु- (for अपि). D_{a4} D_{s1} $D_{4.9}$ $G_{1.2}$ $M_{1.6}$ शुश्रुमः (for °म). — ^{d}) $K_{1.2}$ D_{s2} G_1 वेदशास्त्रे च; D_{a4} D_3 वेदे शास्त्रेषु. K_4 D_{n4} D_{s1} $D_{5.7}$ T $G_{3.6}$ वेदे शास्त्रे च पठ्यते.

18 B_7 D_{s1} read 18^{ab} after the second occurrence of 14^{ab}. — ^{a}) K_1 यश्च; K_4 $D_{n1.n4}$ D_3 यत्स्व-; $D_{a3.a4}$ यत्र (for यच्च). — ^{b}) $K_{1.2}$ यश्च; D_7 G_1 ये च (for यच्च). — ^{c}) B_0 $D_{n1.n4}$ D_s $D_{2.3.8}$ -द्वयं चैव; B_8 -प्रमाणं यत्; D_7 T $G_{1.3.6}$ -प्रमाणानां (for -प्रमाणं च). Cp वेदशास्त्रं प्रमाणं च. — ^{d}) B_8 यत् (for तत्). — After 18, K_6 $B_{0.6-9}$ $D_{n1.n4}$ D_s $D_{2.3.8}$ repeat 14^{ab}, while V_1 repeats 14^{b}.

19 ^{a}) V_1 is damaged from संबद्धौ up to पूरुषौ. K_2 $D_{a3.a4}$ -संबंधो; K_6 T_2 -संबंधौ; D_5 -संबद्धा. — ^{b}) K_6 -पुरुषैः; D_{a4} -पौरुषौ; D_5 -पौरुषं (for -पूरुषौ). — ^{c}) K_7 T_2 भगवांस् (for भगवंस्). — ^{d}) K_1 V_1 बुध्यते; K_2 वध्यते (for विद्यते). ❀ Cp: मोक्षधर्मः, मोक्षाय उपायानुष्ठानम् । ❀

20 ^{a}) $D_{5.7}$ -कृतिं (for -कृतं). K_6 $B_{6.7.9}$ अथ वानंतरं कृत्यं. ❀ Cn: अनन्तरकृतं, साक्षात्कृतम् । ❀ — ^{b}) K_7 $D_{4.9}$ किंचिदेतन् (for °देव). ❀ Cs: निदर्शनम्, निश्चयज्ञानम् । ❀ — ^{c}) B_7 मया (for मम). — ^{d}) K_2 प्रत्यक्षे (for प्रत्यक्षो). K_7 $B_{0.8}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_s $D_{2.3.5.7.8}$ T G_2 (*sup. lin.*)$_{.3.6}$ सर्वदा (for सर्वथा). ❀ Cp: प्रत्यक्षः, साक्षात्कारवान् । ❀

C.12.11337 B.12.306(5).10 K.12.310.21 मोक्षकामा वयं चापि काङ्क्षामो यदनामयम् ।
अदेहमजरं दिव्यमतीन्द्रियमनीश्वरम् ॥ २१

वसिष्ठ उवाच ।

यदेतदुक्तं भवता वेदशास्त्रनिदर्शनम् ।
एवमेतद्यथा चैतन्न गृह्णाति तथा भवान् ॥ २२
धार्यते हि त्वया ग्रन्थ उभयोर्वेदशास्त्रयोः ।
न तु ग्रन्थस्य तत्त्वज्ञो यथावत्त्वं नरेश्वर ॥ २३
यो हि वेदे च शास्त्रे च ग्रन्थधारणतत्परः ।
न च ग्रन्थार्थतत्त्वज्ञस्तस्य तद्धारणं वृथा ॥ २४
भारं स वहते तस्य ग्रन्थस्यार्थं न वेत्ति यः ।
यस्तु ग्रन्थार्थतत्त्वज्ञो नास्य ग्रन्थागमो वृथा ॥ २५
ग्रन्थस्यार्थं च पृष्टः संस्तादृशो वक्तुमर्हति ।
यथा तत्त्वाभिगमनादर्थं तस्य स विन्दति ॥ २६
यस्तु संसत्सु कथयेद्ग्रन्थार्थं स्थूलबुद्धिमान् ।
स कथं मन्दविज्ञानो ग्रन्थं वक्ष्यति निर्णयात् ॥ २७
निर्णयं चापि छिद्रात्मा न तं वक्ष्यति तत्त्वतः ।

---

21 ^{a}) Da4 वापि (for चापि). — ^{b}) G2 M1. 5–7 कांक्षाम (for काङ्क्षामो). K1.4 यमसाधनं; K2 यमसावनं; K6 यमसादनं. — K2. 4 om. 21^{cd}. — ^{c}) D5 अमरं (for अजरं). V1 damaged from दिव्य up to end of 21^{d}. K6 Bo. 6–9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 G2 नित्यम्; D5 चैत्रम् (for दिव्यम्). — ^{d}) K1 अनिंद्रियम्; G1 अवतीर्यम् (for अतीन्द्रियम्). ❀ Cv : अनीश्वरम्, ईश्वराद्भिन्नं मुक्तजीवम् । ❀

22 K1. 7 V1 B9 D4 वशिष्ठ; D5 वासिष्ठ (for वसिष्ठ). — ^{a}) K2 भवतां (for भवता). D7 G1 एतदुक्तं भगवता. — ^{c}) K1 यया (for यथा). K6 V1 D5 चैव; D4 वैतन् (for चैतन्). — ^{d}) K1, 2, 4 Bo. 6. 8 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 7. 8 T2 G2 निगृह्णाति; K6 B7 Da8 गृह्णाति न (by transp.); K7 Ds1 निगृह्णामि. K6 B7 Da3 यथा (for तथा). Ds1 भवात् (for भवान्). D5 तथा चैव न तत्खलु.

23 ^{a}) K2 ह (for हि). M1. 5–7 यथा (for त्वया). — ^{b}) B8 (marg.) शास्त्रवेदयोः. — ^{c}) K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 न च; D4 मनु-; D5 नव- (for न तु). — ^{d}) K2 Da3 G2 यथातत्त्वं; V1 यथा च त्वं; Dn4 यथा त्वं च; G1 यथा वक्तुं (for यथावत्त्वं). K1 नरेश्वरः; Da4 नरेश्वरं (for नरेश्वर). K6 यथावत्प्रतिपद्यते.

24 K6 om. 24. — ^{a}) K1 Da4 वेद (for वेदे). Dn1 शास्त्रे ते (for शास्त्रे च). — ^{b}) M7 -तत्परं (for -तत्परः). — B9 om. 24^{cd}. 24^{c} is damaged in V1. — ^{c}) Ds2 D4 नव- (for न च). M1. 5–7 ग्रंथस्य (for ग्रन्थार्थ-). — V1 reads 24^{d}–27^{d} on marg.

25 V1 reads 25 on marg. — ^{a}) K6 भावं (for भारं). K1. 2. 4 आवहते (for स वहते). G2 यस्तु (for तस्य). — ^{b}) K6 च (for न). — G2 om. (hapl.) 25^{c}–26^{d}. — ^{c}) B8 (marg. as in text) यत्तु (for यस्तु). — ^{d}) M1 न चास्य (hypermetric) (for नास्य). K1. 2. 4 V1 B8 (marg. as in text) D7 T G1. 3. 6 ग्रंथगुणो; M1. 5–7 तद्धारणं (for ग्रन्थागमो).

26 G2 om. 26 (cf. v. l. 25). V1 reads 26 on marg. — ^{a}) Da3 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 G1 [अ]र्थस्य (for [अ]र्थं च). K7 B5 (marg. as in text). 7. 9 Da3. a4 Dn4 D4. 9 पृष्टः स; G1 पृच्छंतस् (for पृष्टः संस्). D7 ग्रंथस्यास्य पृछंतस् (sic). — ^{b}) B9 त्वादृशो; D5 तादृशं (for तादृशो). — ^{c}) K7 तत्राभि- (for तत्त्वाभि-). Da4 -गमनाम् (for -गमनाद्). — ^{d}) T2 M1. 5–7 न (for स).

27 V1 reads 27 on marg. — ^{a}) K4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2 3. 5. 8 न यः (for यस्तु). Da4 संयस्तु; Cn (gloss: विद्वत्सभासु) संसत्सु (as in text). — ^{b}) K7 Bo. 8 D2. 8 T1 ग्रंथार्थ- (for ग्रन्थार्थं). D4. 9 -बुद्धिषु (for -बुद्धिमान्). — ^{c}) K6 कथं स (by transp.). T1 मद- (for मन्द-). K1 -विज्ञातो (for -विज्ञानो). — ^{d}) D7 G1 वक्ष्यामि (for वक्ष्यति). D4 om. (hapl.) from निर्णयात् up to वक्ष्यति (in 28^{b}).

28 D4 om. up to वक्ष्यति (cf. v. l. 27). D5 om. 28^{ab}. — ^{a}) K2 निलयं; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 निर्णयाच् (for निर्णयं). G2 वा (for च). D7 G1 गच्छंति; T1 G3. 6 शुद्धात्मा (for छिद्रात्मा). K7 D9 छिद्रात्मा निर्णयं चा(D9 वा)पि. ❀ Cs : छिद्रात्मा, विकल्पबुद्धिः । ❀ — ^{b}) K7 D9 कथं; M1. 5–7 न चेद् (for न तं). K1. 2. 4 M5. 7 (*inf. lin.* as in text) वक्ष्यामि; D8 पश्यति (for वक्ष्यति). — ^{c}) K7 सोवाहसात्मतामेति; K2 सोहं वासा°; K6. 7 D4. 9 सोवहासा°; Da3. a4 सोपहासार्थतामेति; D7 T G6 M1 5–7 सोपहास्यात्मतामेति; G1 सोपभास्या°; G2 सोवभासा°; G3

सोपहासात्मतामेति यस्माच्चैवात्मवानपि ॥ २८
तस्मात्त्वं शृणु राजेन्द्र यथैतदनुदृश्यते ।
याथातथ्येन सांख्येषु योगेषु च महात्मसु ॥ २९
यदेव योगाः पश्यन्ति सांख्यैस्तदनुगम्यते ।
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स बुद्धिमान् ॥ ३०
त्वङ्मांसं रुधिरं मेदः पित्तं मज्जास्थि स्नायु च ।
एतदैन्द्रियकं तात यद्भवानिदमाह वै ॥ ३१
द्रव्याद्द्रव्यस्य निष्पत्तिरिन्द्रियादिन्द्रियं तथा ।
देहाद्देहमवाप्नोति बीजाद्बीजं तथैव च ॥ ३२
निरिन्द्रियस्याबीजस्य निर्द्रव्यस्यास्य देहिनः ।
कथं गुणा भविष्यन्ति निर्गुणत्वान्महात्मनः ॥ ३३
गुणा गुणेषु जायन्ते तत्रैव निविशन्ति च ।
एवं गुणाः प्रकृतितो जायन्ते च न सन्ति च ॥ ३४
त्वङ्मांसं रुधिरं मेदः पित्तं मज्जास्थि स्नायु च । C. 12.11352 B. 12.306[5]. 24 K. 12.310.35

सोपि हास्या°. — ^{d}) K1 यः साश्नावाप्तवानिति (sic); K2 तस्माच्चावाप्तवानिति; K7 V1 Ds2 यस्माच्चैवात्तवानपि (K7 °सि); D4.9 T G2.3.6 M1.5–7 यस्माच्चावाप्तवानपि (T1 G3.6 °यं; M1.5–7 °सि); D7 G1 यस्माच्चापास्त-(G1 °प्त)वानपि.

29 ^{b}) D8 T1 [अ]नुपश्यते (Ds1 °ति) (for °दृश्यते). — ^{c}) K1 यथातथेषु; V1 B0 T1 G1.3 यथा-तथ्येन; Da4 D7 T2 M1.6.7 यथातथ्येषु; D4.5.9 M5 याथातथ्येषु. — ^{d}) D9 यागेषु (for योगेषु). K1 महा-त्मना; D5 T2 महत्सु च (for महात्मसु).

30 K2.4 om. 30^{ab}. — ^{a}) T2 योगां (for योगाः). — ^{b}) T G6 अव- (for अनु-). K1 सांख्ये तदानुदृश्यते; K6 B6 (marg. as in text).7.9 Da3 सांख्यस्तदनुपश्यति; D4 सांख्ये तदनुगम्यत; D7 G1 सांख्ये तदव(G1 °प)-गम्यते; G2 सांख्यास्तदनुचक्षते. — 30^{cd} = (var.) 6. 27. 5^{cd}. — ^{c}) K1.2 B6 D4.7 G1 एवं (for एकं). K7 D9 एकं योगं च सांख्यं च. — ^{d}) T G1–3.6 M1. 5–7 पश्यति (for बुद्धिमान्).

31 31^{ab} = 35^{ab}. — ^{a}) V1 B0 Dn4 Ds2 D8 T G3 त्वङ्मांस- (for त्वङ्मांसं). K2.4 मेधाः; K6 G3 मेद-; Da3 मेद-; D7 G2 मेदं (for मेदः). — ^{b}) K1 corrupt. B0.7 Da3 Dn1.n4 Ds2 D2.3.8 G6 मज्जा च (for मज्जास्थि). K6 स्नायवः (for स्नायु च). K2 पित्ते मज्जास्थि नायु च (sic); D7 T1 G1 मज्जास्थिस्नायुमे(T1 °रे)व च. — ^{c}) K2 [ऐं]द्रियके; D4.9 °यिकं (for °यकं). T2 G1 प्राह; G3.6 प्राहुर् (for तात). ❀ Cn: ऐन्द्रियकम्, इन्द्रियसमुदायः ॥ Cs: इन्द्रियग्रहणयोग्यं, प्रत्यक्षम् ॥ Cv: ऐन्द्रियकं इन्द्रियसंबन्धि प्रमेयम् । ❀ — ^{d}) K1.4 B7.8 D2.5.8 तद् (for यद्). V1 B7.9 Da3 Dn1.n4 Ds2 D2.3.8 G1 आह मां; B0.8 आत्थ मां; Da4 आह हि; D5 आत्थ मे (for आह वै). K2 तद्भ-वादिदमावहै (sic); G2 M1.5–7 यच्च त्वमिदमात्थ वै.

32 ^{a}) K4 V1 B0.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 G1 निर्वृत्तिर्; D4 विष्पत्तिर्; T G1.3.6 निष्पत्तिम् (for °त्तिर्). — ^{c}) Ds1 Da4 देहादेहम् (for देहाद्देहम्). — After 32, M1.5–7 ins.:

760* सूक्ष्मदेहगता मात्रा बीजाप्यायितवृद्धिकाः ।

33 ^{a}) K1.2.6 B6–9 Da3.a4 Ds1 D2 T2 G1 Cv बीजस्य; K4 V1 जीवस्य (for [अ]बीजस्य). ❀ Cv: निरिन्द्रियस्य, प्राकृतेन्द्रियरहितस्य । बीजस्य, सर्वजगन्निमित्त-कारणस्य । ❀ — ^{b}) K1.6 B0.6.7 Da3.a4 Dn4 Ds D2.3.5.8 [अ]प्यदेहिनः; K2.4 B8 (marg.) Dn1 अपि देहिनः; V1 [आ]त्मदे° (for [अ]स्य दे°). ❀ Cv: निर्द्रव्यस्य, प्रकृत्याख्यद्रव्यसंबन्धराहितस्य । देहिनः, ज्ञानानन्दमयदेहिनः । ❀ — ^{d}) G1 महात्मना (for °त्मनः). ❀ Cv: महात्मनः, अक्षरपदवाच्यस्य परमात्मनः । ❀

34 ^{a}) B8 D5 वर्तंते (for जायन्ते). — ^{b}) K1.2.6 V1 तथैव (for तत्रैव). K2 विनिशंति; K7 D8 D4.9 विलयंति; B6.7.9 G2 M1.5–7 विनशंति; B8 (marg. as in text) च विशंति; Da3.a4 विलसंति (for निविशन्ति). — B7 Da4 om. (hapl.) 34^{cd}. — ^{c}) G1 प्रतिकृतो (for प्रकृतितो). — ^{d}) K6.7 B6.8.9 Da3 G2 जायंति (for जायन्ते). M1 न च (by transp.); M5 (*inf. lin.*) अस्मिन्. K4 Dn1.n4 D2.3.5.7.8 T G1.3.6 निविशंति; K7 D4 निवसंति; Da3 G2 च वि(G2 न)-शंति (for च न सन्ति).

35 35^{ab} = 31^{ab}. — ^{a}) V1 damaged. K7 Ds1 D7 T2 G1.3 त्वङ्मांस- (for त्वङ्मांसं). K1.2 मेधः; D4 मंदः; G1 मेद- (for मेदः). — ^{b}) K2 पित्ते; D5 G1 M7 पित्त- (for पित्तं). K6 D4 -स्नाय(D4 °यु)वः; D8 मज्जा च; D5 सुष्ठु च (for स्नायु च). — ^{cd}) D7 T G1–3.6 M7 अष्टैतानि (for अष्टौ तानि). Da3.a4 जानीहि शुक्रेण (by transp.). G2 शुक्लेन; M1 कृच्छ्रेण (for शुक्रेण). K1.2 जायंते; G6 जानीयात् (for जानीहि). D3.5.7 G1–3 M1 प्रकृतानि (for प्राकृतानि).

C.12.11352 B.12.306 [5]. 24 K.12.310.35 अष्टौ तान्यथ शुक्रेण जानीहि प्राकृतानि वै ॥ ३५

पुमांश्चैवापुमांश्चैव त्रैलिङ्ग्यं प्राकृतं स्मृतम् ।
नैव पुमान्पुमांश्चैव स लिङ्गीत्यभिधीयते ॥ ३६

अलिङ्गा प्रकृतिर्लिङ्गैरुपलभ्यति सात्मजैः ।
यथा पुष्पफलैर्नित्यमृतवो मूर्तयस्तथा ॥ ३७

एवमप्यनुमानेन ह्यलिङ्गमुपलभ्यते ।
पञ्चविंशतिमस्तात लिङ्गेष्वनियतात्मकः ॥ ३८

अनादिनिधनोऽनन्तः सर्वदर्शी निरामयः ।
केवलं त्वभिमानित्वाद्गुणेष्वगुण उच्यते ॥ ३९

गुणा गुणवतः सन्ति निर्गुणस्य कुतो गुणाः ।
तस्मादेवं विजानन्ति ये जना गुणदर्शिनः ॥ ४०

यदा त्वेष गुणान्सर्वान्प्राकृतानभिमन्यते ।
तदा स गुणवानेव परमेणानुपश्यति ॥ ४१

यत्तद्बुद्धेः परं प्राहुः सांख्या योगाश्च सर्वशः ।

---

36 a) K6 om. (hapl.) from वापु up to श्चैव (in 36^{c}). M1.7 पुमांश्च (for [अ]पु°). ❀ Cv: पुमान् जीवः, अपुमान् देहादिः । ❀ — K2.4 M5 om. (hapl.) 36^{bc}; V1 reads the same on marg. — b) K1 Ds T2 G2.3.6 M1.6.7 त्रैलिंगं; K7 D4.5.7.9 T1 G1 स्त्रीलिंगं; V1 त्रिविधं; Bo त्रैलोक्यं; B7 त्रिलिंग्यं; Da4 सालिंग्यं (for त्रै°). ❀ Cn: त्रैलिङ्ग्यम्, त्रीणि लिङ्गानि, स्वार्थे ष्यञ् ॥ Cv: त्रैलिङ्ग्यं, त्रिगुणसंबन्धि । ❀ — c) Bo.8 Da4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 Cv न वापुमान् (for नैव पुमान्). ❀ Cv: अपुमान्, जीवव्यतिरेको नारायणः । ❀ — d) K6 स लिंगं; K7 D4.9 स्त्रीलिंगी; D5 स्वालिंगी स लिङ्गी). K1.2.6.7 D4.9 हि (for [इ]ति).

37 a) K4.7 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2.5.7.8 Cn (gloss: ल्यब्लोपे पञ्चमी, अलिङ्गं पुरुषं प्राप्य; Cnp as in text) अलिंगान्; B6 (marg.) अलिंगी; G1 °गाः; G3 M1.6.7 °ग- (for °गा). K2 प्रकृति-; M1.7 -प्रकृतिं (for प्रकृतिर्). — b) K1.2 उपलभ्येत; K4 Bo Da3 Dn1 Ds D2.3.8 M1 उपालभ्य(Da3 °भ्ये)ति; B8 Da4 D5 उपलभ्येति (for °लभ्यति). K1 सांबजैः (sic); K2 Da4 G2 सास्वजैः; K7 D4.9 शास्त्रजैः; M1.5–7 ना(M5 चा)त्मजैः (for सा°). Cs उपलभ्यातिरसा यथा (hypermetric). ❀ Cs: अतिरसा, आत्यन्तिको रसो रागो यस्यां फलितायाम् । ❀ — d) K2.4.6 मृतयस् (for मूर्त°). Cs ऋतावामूर्तयस्तथा. ❀ Cs: आमूर्तयः, समन्तादुपचितमूर्तयः ॥ Cv: मूर्तयः, अन्योन्यविलक्षणास्तरुमूर्तयः । ❀

38 38^{ab} is damaged in V1. — b) Da3.a4 नालिंगम्; D7 G1 अलिंग; T G3.6 ह्यलिंग (for °गम्). Ds1 ह्यलिंगोप्युपलभ्यते. ❀ Cn: अलिङ्गम्, शुद्धचिन्मात्रम् । ❀ — c) Da4 M1.5–7 -विंशतिकस् (for °तिमस्). D8 पंचविंशतिमात्रस्तु. — d) K1.2.4 V1 Bo Da4 Dn1.n4 D2.3.8 नियतात्मकः; K6 B6.7 D5 [अ]पि यता(K6 D5 °था)त्मकः; D7 [अ]नियतात्मनः (for °त्मकः). ❀ Cs: अनियतात्मकः, अनियतस्वभावः । ❀

39 b) K2 सर्वदर्शो; Da4 °दर्श-; M1.5–7 °दर्शो (for °दर्शी). ❀ Cs: निरामयः, अपक्षयादिरहितः । ❀ — c) K1.2 G2 M1.7 सा(G2 M1.7 त्व)भिमानत्वाद्; G1 त्वभिमानित्वं (for °मानित्वाद्). Ds1 स्वगुणा त्वाभिमानित्वाद् (sic). ❀ Cv: केवलं, मायाद्युपाधिं विना । ❀ — d) K2.4.6.7 V1 Bo.6.7 (marg. as in text).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 M7 गुण; G2 गुणम् (for [अ]गुण). K2 तन्यते; D4 उद्यते (for उच्यते). G1 निर्गुणेष्वगुणोच्यते.

40 G1 om. (? hapl.) 40–41. — a) D7 प्राहुर् (for सन्ति). — b) K7 D4.9 तु के (for कुतो). ❀ Cv: निर्गुणस्य, सर्वथा गुणरहितस्य, ज्ञानानन्दगुणा अपि कुतः । ❀ — c) K6 M7 देवं; B3 (marg.) देहं; G2 तेन (for एवं). — d) K1.2.4 नरा; T1 गुणा (for जना).

41 G1 om. 41 (cf. v. l. 40). 41^{ab} is partly damaged in V1. — a) K1.2.4.6 Da3.a4 Cnp (gloss: श्रवणमननाभ्यामालोच्य) [अ]न्विष्य; G3 त्वेव; M1.6.7 तेषां; M5 त्वेषां (for त्वेष). K6 Bo.6.7.8 (orig.).9 Da3.a4 Dn1 n4 Ds D2.3.8 G2 M1.5–7 एतान्; T G3.6 एव (for सर्वान्). — b) T G6 M1.5–7 प्रकृताच्; G2 निर्गुणस् (for प्राकृतान्). K1.2.4 D4 T G3.6 अनु-; G2 त्वभि- (for अभि-). — K1 om. 41^{c}. — c) K2 गुणहात्वेनं; K4 °हात्येनं; K6 Bo.8 D3 °हान्यैनं; V1 °हान्यैवं; B5.8 (marg.).9 °हान्यैव; B7 Dn1 D2 M5 °हान्यै तं; Dn4 D8 °हान्येनं; D5.7 °हीनं तु (for °वानेव). — d) K6 Bo.7 Dn1.n4 D2.3.5.7 8 M5 परमेव; K7 D4.9 गुणहाने; V1 B6.8 परमेन (for °मेण). T1 G3.6 -दृश्यते; T2 -पश्यते (for °ति). D8 परमं नानुविंदति; Cv परमेनं च पश्यति. ❀ Cv: एनं परमात्मानं, गुणहान्या, प्राकृतगुणहान्या, परं भिन्नं उत्तमं च पश्यति । बन्धत्वाबन्धत्वाभ्यां जीवेश्वरयोर्भेदं पश्यति । ❀

42 D5 reads 42 twice. — a) B8 Da4 यत्तु बुद्ध्या

बुध्यमानं महाप्राज्ञमबुद्धपरिवर्जनात् ॥ ४२
अप्रबुद्धमथाव्यक्तं सगुणं प्राहुरीश्वरम् ।
निर्गुणं चेश्वरं नित्यमधिष्ठातारमेव च ॥ ४३
प्रकृतेश्च गुणानां च पञ्चविंशतिकं बुधाः ।
सांख्ययोगे च कुशला बुध्यन्ते परमैषिणः ॥ ४४
यदा प्रबुद्धास्त्वव्यक्तमवस्थाजन्मभीरवः ।
बुध्यमानं प्रबुध्यन्ति गमयन्ति समं तदा ॥ ४५
एतन्निदर्शनं सम्यगसम्यगनुदर्शनम् ।
बुध्यमानाप्रबुद्धाभ्यां पृथक्पृथगरिंदम ॥ ४६
परस्परेणैतदुक्तं क्षराक्षरनिदर्शनम् ।
एकत्वमक्षरं प्राहुर्नानात्वं क्षरमुच्यते ॥ ४७
पञ्चविंशतिनिष्ठोऽयं यदासम्यक्प्रवर्तते ।
एकत्वं दर्शनं चास्य नानात्वं चाप्यदर्शनम् ॥ ४८
तत्त्वनिस्तत्त्वयोरेतत्पृथगेव निदर्शनम् ।

C. 12. 11366
B. 12. 306[s]. 38
K. 12. 310. 49

(Da4 °द्धे); D5 (first time) तस्माद्बुद्ध्याः; D5 (second time) अप्रबुद्ध्याः; D7 यस्माद्बुद्धेः; T1 G6 यस्तं बुद्धेः; T2 G3 यं तं बुद्धेः; G1 युक्तं बुद्धिः; M7 यत्तं बुद्धेः (for यत्तद्बुद्धेः). M1 परः (for परं). —b) K1 सांख्यं; K2.4 V1 Bo 6 (marg as in text).7.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 T2 G1 सांख्य-; G8 संख्या (for सांख्या). K1.2.4 M7 योगं च; B6.8 (both marg.) योगेन (for योगाश्च). K1.4 सर्वतः; Cn (gloss: सर्वेऽपि तार्किकाः) सर्वशः (as in text). —c) G1.2 बुध्यमान- (for °मानं). K6 बुद्धमानं महाप्राज्ञ; D5 (first time).7 बुद्धिमान्स महाप्राज्ञो. —d) K6 सबुद्धः; V1 lacuna; Ds2 D5.7 T1 G6 अबुद्धि-; M1.7 अबुद्धः (for °द्ध-). ❀ Cs: अबुद्धपरिवर्जनात्, प्राकृतविषयत्यागात् । ❀

43 a) G2 अप्रबुध्यम् (for °बुद्धम्). K6 B8 [अ]व्यक्त- (for [अ]व्यक्तं). ❀ Ca: अप्रबुद्धम्, अनुत्पन्नविवेकख्यातिम् ॥ Cn: अज्ञातम् ॥ ❀ —b) V1 Bo.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3 8 M5 अगुणं (for सगुणं). V1 अव्ययं (for ईश्वरम्). D7 T2 G1.3 M1.6.7 Csp (gloss: अनीश्वरं, ईश्वरादन्यम्) गुणं प्राहुरनी(M1.6.7 °र्निरी)श्वरं; T1 G6 गुणं प्राहुर्मुनीश्वराः.

44 a) Ds1 प्रकृतैश्च (for °तेश्च). D5 गुणांश्चैव (for गुणानां च). —b) K2.4 बुधः (for बुधाः). K7 D4.5.9 पंचविंशतिमं बुधाः. —D2 om. 44c–45d. —c) V1 G2 M1.5.7 सांख्ये (for सांख्य-). K2 सांख्ययोगाश्च कुशला; K7 D4.9 T G3.6 सांख्या योगा(G3 °ग)श्च कुशला; D7 G1 सांख्या (G1 °ख्य-) योगैश्च कुशला. —d) K1.2.7 D4 परमेषिणः.

45 D2 om. 45 (cf. v. l. 44). —a) G1.2 M1.7 यथा (for यदा). G3 प्रबुध्यम् (for °द्धास्). K6 V1 Bo.6–9 Da3 a4 Dn1.n4 Ds D3 ह्यव्यक्तम्; D7 T1 G1.6 तद्व्यक्तम् (for त्वव्यक्तम्). —b) G1 अवस्थां (for अवस्था-). —c) K7 बुद्धिमानं (for बुध्य°). K1.2.4 V1 D4.9 प्रबुध्यंते; Bo.6.8.9 Da3.a4 न बुध्यंति; D5 न बुध्यंते; T1 G3.6 M1.5–7 प्रबुद्धेन; G1 प्रबुध्येन (for प्रबुध्यन्ति). —d) B3 (marg. as in text) शमयंति (for गमयन्ति). K7 V1 B6 8.9 Da3 D4.9 Cnp (gloss: शमप्राप्यं ब्रह्म) शमं; Dn4 समे; Cs (gloss: अद्वितीयं ब्रह्म) समं (as in text). Dn1 सदा; Ds1 ततः (for तदा).

46 a) M1.5–7 अंतर्निदर्शनं. ❀ Cs: निदर्शनं, अतिनिश्चितदर्शनम् । ❀ —b) K2.4 अथ; V1 अर्थं-; B7.9 Dn1.n4 D2.3.8 अनि- (for अनु-). K1 D4 corrupt. D5.7 आगमस्य प्रदर्शनं; D9 सम्यक्तत्त्वनिदर्शनं; T1 G6 बुद्ध्वा तत्त्वार्थदर्शनं (T1 °र्शितं); T2 असम्यक्त्वार्थदर्शनं; G1.2 असम्यक्त्वार्थदर्शनात्; M1.5–7 असम्यक्यार्थदर्शनात्. —c) K1.7 V1 G2 बुध्यमानप्रबुद्धाभ्यां; K4 B7 Da3 Dn4 D2–4.8 बुध्यमानाप्रबुद्धानां; Dn1 बुध्यमानप्रबुद्धानां; D7 बुद्धमानः प्रबुध्यास्मात्; T G1.3.6 M1.5–7 बुध्यमानः (G1 °मानं) प्रबुद्धः स्यात्. —d) Da4 [अ]रिंदमं (for °दम).

47 a) G1 एवम् (for एतद्). ❀ Cs: परस्परेणोक्तं, एकत्वे कल्पितं नानात्वं भाति, नानात्वनिषेधेनैकत्वं भाति । ❀ —b) G1 क्षरात्क्षर-. —K2.4 M1.7 om. (hapl.) 47c–49b. —d) K6.7 V1 B9 Da3.a4 D3–5.9 क्षर (for क्षरम्).

48 K2.4 M1.7 om. 48 (cf. v. l. 47). D8 om. (hapl.) 48a–49b. —a) G1 -निष्ठा; G2 -निष्ठे (for -निष्ठो). T1 [ऽ]पि (for ऽयं). —b) K1.6.7 V1 B6.9 Da4 D4.5.7.9 T G1–3.6 तदा (for यदा). K1 प्रवक्ष्यते; K6 B6.7.8 (marg.) Da3.a4 D7 T G1–3.6 M5.6 प्रचक्ष(B7 °क्ष्य)ते; V1 प्रदर्शनं (for प्रवर्तते). —c) K7 D4.9 G1 एकत्व- (for °त्वं). K1 दर्शिनं. T2 G1 चाहुर् (for चास्य). —d) K1.6 7 Bo 6.8.9 Da3 a4 D5.7.9 G2.6 चास्य दर्शनं; D4 वास्य द° (for चाप्यद°).

C.12.11366 S.12.306(S).38 K.12.310.49 पञ्चविंशतिसर्गं तु तत्त्वमाहुर्मनीषिणः ॥ ४९
निस्तत्त्वं पञ्चविंशस्य परमाहुर्निदर्शनम् ।
वर्गस्य वर्गमाचारं तत्त्वं तत्त्वात्सनातनम् ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९३ ॥

२९४

करालजनक उवाच ।
नानात्वैकत्वमित्युक्तं त्वयैतदृषिसत्तम ।
पश्यामि चाभिसंदिग्धमेतयोर्वै निदर्शनम् ॥ १
तथाप्रबुद्धबुद्धाभ्यां बुध्यमानस्य चानघ ।
स्थूलबुद्ध्या न पश्यामि तत्त्वमेतन्न संशयः ॥ २
अक्षरक्षरयोरुक्तं त्वया यदपि कारणम् ।

---

49 K2.4 D8 M1.7 om. 49^{ab} (cf. v. l. 47, 48). — ^{a}) G2 ततो (for तत्त्व-). K7 D9 एव (for एतत्). T G1.3.6 न तत्त्वमेतयोरेतत्. — ^{b}) K6 एतन् (for एव). — After 49^{ab}, Bo (om. [hapl.] 49^{c}–50^{b}) reads 12. 294. 2^{ab} followed by 5^{c}–7^{d} for the first time, repeating the same in the proper place. — ^{c}) K7 D4.9 -मार्गं; D7 T1 G1.2 M1.5–7 -तत्त्वं (for -सर्गं). K1.2 च (for तु). T2 G3.6 पंचविंशतिकत्वं तु·

50 Bo om. 50^{ab} (cf. v. l. 49). — ^{a}) V1 G3 -विंशत्या; B3 (marg. as in text) -विंशं तु (for -विंशस्य). — ^{b}) D5 निदार्शिनः. — ^{c}) K1.2.4.6 B9 Dn1.n4 D2.3.8 G1 सर्गस्य; Ca (gloss: महदादिसमुदायस्य) Cnp (also वर्ग्यस्य) वर्गस्य (as in text). K1 [अ]सर्गम्; K2 D4.9 G2 M1.5–7 Cp (gloss: वर्गनियम्यं) [अ]वर्गम्; Cnp (gloss: वर्गमर्हतीति) Cpp (gloss: वर्गस्य हितं) वर्ग्यम्; Cpp (also) वर्गम् (as in text). K6 आत्मानं; K6 (also).7 D4.5.9 T आधा(K6 °वा)रं (for आचारं). — ^{d}) M1.6.7 तस्मात् (for तत्त्वात्). K1.2.4 तत्त्वं तत्त्वात्मनात(K2 °त्म)नं; K7 D4.9 तत्तत्त्वं तन्निदर्शनं; D5 तत्त्वं तत्त्वनिदार्शिनः; D7 तत्त्वं तत्त्वस्य दर्शनं; G2 तस्मात्तत्त्वं सनातनं; M5 तस्मात्तत्त्वं निदर्शनं·

Colophon: Ś1 D3 missing; K3.5 B1–5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1.2.6 V1 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 T G1.2.6 M1.5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1 V1 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1 वसिष्ठकरालजनकसंवादः; K2.4 B8 Ds D2.3.5.7.8 करालजनकसंवादः; K6 G2 वसिष्ठकरालसंवादः; K7 करालजनकवसिष्ठसंवादे सत्त्वासाधनः; D4.9 वसिष्ठकरालजनकसंवादे पुरुषसत्त्वा(D9 °त्त्व)साधनः; T1 क्षराक्षरविभागः; G6 वसिष्ठकरालजनकसंवादे क्षराक्षरविभागः; M5.6 वसिष्ठकरालजनकसंवादे मातृपितृगुणकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 T1 G1.6 128; B8 132; Da4 136; Dn1 131; Dn4 130; Ds2 G3 M5 129; D8 126; T2 141; G2 144; M1.6.7 127. — *Śloka no.:* Dn1 40; Dn4 39; D8 37.

294

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 Most MSS जनक (for करालजनक). K1.2.4 om. 1^{ab}. — ^{a}) D5.7 अपि (for इति). G1 नानात्वे कथमित्युक्तं. ❀ Cs: नानात्वं चैकत्वं च नानात्वैकत्वमिति समाहारे एकवद्भावम् । ❀ — ^{c}) K1.2.4 न; K7 B8 D4.9 G2 [इ]व; D5.7 T2 G1.3 M1.5–7 वा (for च). K7 B3 D4.5.7.9 M1.5–7 [अ]ति- (for [अ]भि-). K6 V1 Bo.6–9 Dn1.n4 Ds D2.3.8 Cp पश्याम्येतद्धि (Dn4 °द्धि-) संदिग्धम्; Da3.a4 पश्य मे तद्धि सं°. — ^{d}) V1 वि-; D5 वा (for वै). ❀ Cp: निदर्शनम्, निश्चयेन दर्शनं यथा स्यात्तथा ब्रूहीति शेषः । ❀

2 Bo reads 2^{ab} followed by 5^{c}–7^{d} for the first time after 12. 293. 49^{ab}. — ^{a}) M1 -बुद्ध्याभ्यां (for -बुद्धाभ्यां). K6 B3.7.9 Da3.a4 यथाबुद्धा(K6 °द्ध)-प्रबुद्धाभ्यां; K7 तथा प्रबुद्धाबुद्धाभ्यां; V1 B8 Dn1.n4 Ds D2–5.7–9 T G1–3.6 तथाबुद्ध(D4.5.7.9 T G1.3.6 तथा बुद्धा)प्र°. — ^{b}) Ds G1 बुद्धमानस्य. D5 मे; D9 वा (for च). ❀ Cp: बुध्यमानस्य, बोधविषयीभूतस्य । ❀ — ^{c}) G2 नु (for न). — ^{d}) Da4 संशयं.

तदप्यस्थिरबुद्धित्वात्प्रनष्टमिव मेऽनघ ॥ ३
तदेतच्छ्रोतुमिच्छामि नानात्वैकत्वदर्शनम् ।
बुद्धमप्रतिबुद्धं च बुध्यमानं च तत्त्वतः ॥ ४
विद्याविद्ये च भगवन्नक्षरं क्षरमेव च ।
सांख्यं योगं च कार्त्स्न्येन पृथक्चैवापृथक्च ह ॥ ५

वसिष्ठ उवाच ।

हन्त ते संप्रवक्ष्यामि यदेतदनुपृच्छसि ।
योगकृत्यं महाराज पृथगेव शृणुष्व मे ॥ ६
योगकृत्यं तु योगानां ध्यानमेव परं बलम् ।
तच्चापि द्विविधं ध्यानमाहुर्वेदविदो जनाः ॥ ७
एकाग्रता च मनसः प्राणायामस्तथैव च ।
प्राणायामस्तु सगुणो निर्गुणो मनसस्तथा ॥ ८
मूत्रोत्सर्गे पुरीषे च भोजने च नराधिप ।
त्रिकालं नाभियुञ्जीत शेषं युञ्जीत तत्परः ॥ ९
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो निवर्त्य मनसा मुनिः ।
दशद्वादशभिर्वापि चतुर्विंशात्परं ततः ॥ १० C. 12. 11377 B. 12. 307(6). 10 K. 12. 311. 10

---

3 [a]) G1 अक्षरक्षरयोगेन. — [b]) K6 B6 (marg. as in text) Da3 a4 [ए]तद् (for यद्). D5. 7 यद्यपि (for यदपि). T2 धारणं (for का°). — [c]) K2 स्थिर- (for [अ]स्थिर-). — [d]) K6 Da3. a4 Ds1 G2 प्रगष्टम् (for प्रन°). K6 च (for मे). Dn4 [ऽ]जय (for ऽनघ).

4 [a]) M1. 5–7 ज्ञातुम् (for श्रोतुम्). — [b]) K7 D4 T G1 8 नानात्वेकत्व- (G1 °थ) (for °त्वैकत्व-). K2 नानात्वैकनिदर्शनं. — [c]) B9 बुद्धिं (for बुद्धम्). K2 अप्रत-; Bo. 6. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 चाप्रति-; Ds2 वाप्रति- (for अप्रति-). T G1. 3. 6 प्रबुद्धमप्रबुद्धं च. ❀ Cn: बुद्धं, ज्ञम् । अप्रतिबुद्धं प्रधानादि । ❀ — [d]) D4 बुद्धमानं. ❀ Cn: बुध्यमानं, चिदचिदात्मानं जीवम् । ❀

5 For the repetition in Bo, cf. v. l. 2. — [a]) Bo. 8 (marg. as in text) विद्याविद्येति; Ds2 D4. 5 °विद्येव (for °विद्ये च). — [b]) K2 Da4 D4 G1 अक्षर- (for °रं). — [c]) K1. 2. 6 Da4 Dn4 सांख्य- (for सांख्यं). K1. 2 -यौगौ (for योगं). K2 कार्तेन (sic); K6 कृष्णेन (for कार्त्स्न्येन). — [d]) K6 Da3 a4 पृथक्त्वेन (for °क्चैव). G1 भव (for च ह).

6 For the repetition in Bo, cf. v. l. 2. K6. 7 V1 B6. 9 D4 वशिष्ठ; D5 वासिष्ठ. — [a]) G2 [ऽ]हं (for सं-). — [b]) D5 त्वं यद्यद् (for यदेतद्). D7 G1 -पृच्छसे (for °सि). — [c]) K2 योगाकृत्यं; K7 M1. 5–7 योगे कृत्यं. — [d]) K6 शृणुस्व. Ds1 तत् (for मे).

7 For the repetition in Bo, cf. v. l. 2. — [a]) K1. 4 योगकृत्ये; K2 °कृते (for °कृत्यं). — [c]) K1. 2 तश्च् (for तच्च्). K1. 2. 4 Bo (both times) Dn4 Ds D2. 3. 5. 7 G1 Cnp विविधं; Da3. a4 त्रि°; Cn (gloss: ध्यानं भावनाप्रणिधानभेदेन द्विप्रकारम्) Cp (gloss: सगुणं निर्गुणं चेति) द्विविधं (as in text). M1 ज्ञानम् (for ध्यानम्). — [d]) K5 Bo (both times). 6 7. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 विद्याविदो (for वेद°).

8 [a]) K1. 2. 4 एकाग्रतश् (for °ग्रता). K2 मनसाः. — D5 reads 8[b] twice. — [cd]) K1. 2. 4 D7 G1 मनसो (for सगुणो). K7 B8 D3 4. 5 (both times) Cnp मानसस् (for म°). ❀ Ca: सगुणः, नाभ्यादौ सूर्यालम्बनः, निर्गुणः, स एष शून्यवायुधारणात् । तथा मनसोऽपि आयामः सगुणो ज्योतिराद्यालम्बनः, निर्गुणः केवलात्मनिष्ठः ॥ Cp: सगुणो जपध्यानसहितः, निर्गुणो जपध्यानरहितः ॥ Cv: सगुणः प्राणायामः, वायोः रेचकपूरककुम्भकाख्यव्यापारगुणसहितः । ❀

9 [a]) K4 Bo. 7. 8 Da3 Dn4 Ds D2. 3. 8 T2 G1 मूत्रोत्सर्गे-; D4 °त्सर्गं (for °त्सर्गे). K2 पुरेषे; D2 पुरुषे (for पुरीषे). K1. 2 वा (for च). — K2. 4 om. 9[bc]. — [b]) Da3 om भोजने. K1 नराधिपः. — [c]) K7 निष्कालं; Bo. 6–8 T2 G3 द्विकालं; D4 त्रिष्कालं; D7 G1 त्रिकारं; T1 G6 विकारान्; G2 M1. 5–7 द्विष्कालं (for त्रिकालं). K6 V1 Bo. 7. 9 Da4 नोप-; G2 न हि (for नाभि-). — [d]) K2 युंजेत; B8 भुंजीत. Ds2 मत्परः; M1. 7 तत्परं.

10 [b]) K7 D2 8. 9 निर्वर्त्य; G1 निवृत्य; G2 निवर्तं (for °र्त्य). Da3 Dn1. n4 D8 शुचिः (for मुनिः). — [c]) G1 दशम्या दशमीर्वापि. ❀ Cn: दशद्वादशभिः, दशयुक्ताभिर्द्वाविंशतिसंख्याभिः संचोदनाभिः ॥ Cs: बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि दश ……… द्वादशभिः शमदमतितिक्षानसूयासंतोषाकार्पण्यमङ्गलानित्यदुःखोदर्कत्वसुखाल्पत्वैर्द्वादशेन्द्रियाणि निवर्त्य । ❀ — [d]) D5. 7 G1 चतुर्विंशत्. K2. 4 ततः परं (by transp.); K7 D4. 9 परस्ततः; B8 (marg. as in text) Da4 G1 परंतपः (G1 °प). K1 दत्त विंशा तु तः परः (sic).

11 [a]) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3.

C. 12. 11378 B. 12. 307[6]. 11 K. 12. 311. 11 तं चोदनाभिर्मतिमानात्मानं चोदयेदथ ।
तिष्ठन्तमजरं तं तु यत्तदुक्तं मनीषिभिः ॥ ११
तैश्चात्मा सततं ज्ञेय इत्येवमनुशुश्रुम ।
द्रव्यं ह्यहीनमनसो नान्यथेति विनिश्चयः ॥ १२
विमुक्तः सर्वसङ्गेभ्यो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
पूर्वरात्रे परे चैव धारयेत मनोऽऽत्मनि ॥ १३
स्थिरीकृत्येन्द्रियग्रामं मनसा मिथिलेश्वर ।
मनो बुद्ध्या स्थिरं कृत्वा पाषाण इव निश्चलः ॥ १४
स्थाणुवच्चाप्यकम्पः स्याद्गिरिवच्चापि निश्चलः ।
बुधा विधिविधानज्ञास्तदा युक्तं प्रचक्षते ॥ १५
न शृणोति न चाघ्राति न रसति न पश्यति ।
न च स्पर्शं विजानाति न संकल्पयते मनः ॥ १६
न चाभिमन्यते किंचिन्न च बुध्यति काष्ठवत् ।
तदा प्रकृतिमापन्नं युक्तमाहुर्मनीषिणः ॥ १७

---

5. 7 8 Cn सं- (for तं). ❀ Cn (reading संचोदनाभिः): चित्ताश्वस्य प्रतोदस्थानीयाभिः प्रेरणाभिः ॥ ❀ — b) Ds2 G1 तथा; D5 यथा; T1 G6 ततः (for अथ). — c) M7 अचरं (for अजरं). B8 तत्तु; D5 तच्च (for तं तु). ❀ Cp: तिष्ठन्तं, सत्तामात्रेण वर्तमानम् । ❀ — d) K1 संतरुक्तं (sic); K2 मे तदुक्तं; K4 स तदुक्तं; K7 D4. 5. 7. 9 यदुक्तं तु; Da4 जगदुक्तं; G2 युक्तदुक्तं (sic) (for यत्तदुक्तं). ❀ Cn: यत्तदुक्तम्, यत् यस्मात्, तच्छब्देनोक्तं–तदिति वा महतो भूतस्य नाम भवति–इति श्रुतेः ब्रह्मत्वेन निर्दिष्टम्, अतस्तद्भावापत्तये आत्मानं चोदयेत् इति पूर्वेण संबन्धः । ❀

12 a) K7 D4. 9 विश्वात्मा; T2 तैरात्मा (for तैश्चात्मा). Da4 ज्ञेयम्; D7 T G1. 3. 6 Cs योज्य (for ज्ञेय). ❀ Cn: तैः, द्वाविंशत्या प्रेरणैः ॥ Cv: तैः, नियतेन्द्रियैः । ❀ — b) M1. 5–7 एतद् (for एवम्). K6 -सुश्रुम; K7 Ds1 D4. 9 T2 G1–3 M1. 6. 7 -शुश्रुमः (for °म). — c) K1. 2 ग्राह्यं; K4. 6 Bo. 7. 8 (marg.) Da4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 7. 8 Cn व्रतं; Ds1 ततो; T1 दूतं; T2 हतं; G1 स तं; G3 श्रुतं; G6 द्रुतं (for द्रव्यं). B8 वाहीन-; Da4 ह्यहिन-; T1 G6 विहीन-; G1 व्यहीन-; G2 गहीन- (sic) (for ह्यहीन-). K1. 2 Da3. a4 D4 -मनसा (for °सो). — d) K7 नान्यथैति (for °थेति).

13 G2 om. (? hapl.) 13a–15b. — a) Da4 सर्गं (for सर्व-). K1 -संघेभ्यो; Ds1 (also as in text) -योगेभ्यो; D7 T G1. 3. 6 -पापेभ्यो (for -सङ्गेभ्यो). — b) B8 Dn1 D8 लब्धाहारो; D4 लघ्वाहारा (for °हारो). D4. 9 यतेंद्रियः. — c) G1 पूर्ण- (for पूर्व-). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn4 Ds2 D2. 3. 5. 8 G6 पररात्रे; V1 Ds1 T1 G1 [ऽ]पररात्रे च; B6 (marg.) [ऽ]परार्द्धे च; B8 (marg.) D7 T2 G3 M1. 5–7 [ऽ]परात्रे च; Dn1 परे रात्रे (for परे चैव). K7 D4. 9 पूर्वरात्राप(K7 °त्राव)रात्रे च. — d) K6 Bo 6 (marg.). 8 Da3. a4 Dn1 n4 Ds1 D2. 8 धारयीत (for °येत). T1 G6 मुनिः (for ऽऽत्मनि). K1. 2. 4. 7 V1 Ds2 D4. 5. 7–9 धारयेन्मन आत्मनि.

14 G2 om. 14 (cf. v. l. 13). — a) K1 स्थिरकृत्य; K2 स्थिरे कृत्य; Da4 स्थिरिकृत्य; G1 शरीरं तु. — b) Ds मनसो (for °सा). K4 मिथिलीश्वर. — c) K1 स्थिरिं कृत्वा; D5 स्थिरीकृत्य (for स्थिरं कृत्वा). — d) K2 पाशाण. T1 इति (for इव).

15 G2 om. 15ab (cf. v. l. 13). K2. 4 om. (hapl.) 15ab. — a) K6 अकल्पः; B7 Dn1 D3 G1 M1. 5–7 अकंप्यः (for अकम्पः). — b) K1 उदधेर्; K7 D4. 9 दीपवच्; V1 B6. 7. 8 (marg.) Da3. a4 D7 T G1. 3. 6 दारु°; D5 उदन्वान्; M1. 5–7 उदावृच् (for गिरिवच्). K1 D4 वापि; D5 इव; T1 चाप- (for चापि). G3 अनिश्चलः. — c) K1 2. 4 यथा; K7 B6 Da3. a4 Dn4 D5. 7 बुद्ध्या; D4. 9 बुद्ध्यां (for बुधा). K1 7 -विधानज्ञस्; Da4 °नाज्ञांस्; G1 °विज्ञानस् (for -विधानज्ञास्). — d) V1 B6–9 Da3 a4 ततो; T2 तथा (for तदा). Bo प्रचक्ष्यते. K6 ततो बुद्धिं विचक्षते.

16 a) K2 च घ्राति (for चाघ्राति). — b) K1 चस्यति; Dn1 रंस्यति; D5. 7 नश्यति (for रसति). ❀ Ca: रसति रसयतीत्यर्थे छान्दसम् । ❀ — c) K7 D4. 9 स्पर्शान् (for स्पर्शं). D4 विजानाते. — d) D4 न संकल्पयेत मनः; D5. 7 न च संकल्पते मनः.

17 a) Ds1 चारि-; D5 चापि (for चाभि-). — b) K6 corrupt. K7 D4. 5. 7. 9 T G1. 3 6 बुध्यति च (G1 न) (by transp). — c) Ds यदा (for तदा). G1 आपन्नो (for °न्नं). — d) K6 मुक्तम् (for युक्तम्).

18 a) K4 V1 Bo. 6 (marg.). 7–9 Dn1. n4 Ds D2–4. 8 निर्वाते (for निवाते). K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1–3. 6 हि (for च). K1 दीप्यो; K4 दीपान्; K7 Ds2 D4. 5. 9 दीप्तो; Da4 M7 दीप्य; Ds1 दीप्यद्; D7 T G1. 3. 6 दीप्येद्; G2 दीपो (for दीप्यन्). — b) G2 दीप्यमानः (for दीपस्तद्वत्). K6 V1 Bo. 8 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8

निवाते च यथा दीप्यन्दीपस्तद्वत्स दृश्यते ।
निरिङ्गश्चाचलश्चोर्ध्वं न तिर्यग्गतिमाप्नुयात् ॥ १८
तदा तमनुपश्येत यस्मिन्दृष्टे तु कथ्यते ।
हृदयस्थोऽन्तरात्मेति ज्ञेयो ज्ञस्तात मद्विधैः ॥ १९
विधूम इव सप्तार्चिरादित्य इव रश्मिमान् ।
वैद्युतोऽग्निरिवाकाशे दृश्यतेऽऽत्मा तथात्मनि ॥ २०
यं पश्यन्ति महात्मानो धृतिमन्तो मनीषिणः ।
ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ह्ययोनिममृतात्मकम् ॥ २१
तदेवाहुरणुभ्योऽणु तन्महद्भ्यो महत्तरम् ।
तदन्तः सर्वभूतेषु ध्रुवं तिष्ठन्न दृश्यते ॥ २२
बुद्धिद्रव्येण दृश्येत मनोदीपेन लोककृत् ।
महतस्तमसस्तात पारे तिष्ठन्नतामसः ॥ २३
स तमोनुद इत्युक्तस्तत्त्वज्ञैर्वेदपारगैः ।
विमलो वितमस्कश्च निर्लिङ्गोऽलिङ्गसंज्ञितः ॥ २४ C.12.11391 B.12.307[6].24 K.12.311.24

प्रकाश(Da4 °चक्ष्य)ते; K7 B6.7.9 Da3 D4 9 G2 प्रदृश्यते (K7 °ति) (for स दृ°). — c) K1.7 निर्लिंगाः; K2.4 V1 Bo.8 (marg. as in text) Dn1.n4 Ds D2–5.7–9 T G1.3 6 Cn (gloss: बुद्ध्यादिहीनः.) निर्लिंगः; B6 (orig) Da3 a4 निरिं(Da4 °रं)गाश्च; B6 (marg.) त्रिलिंगाश्च; Cs निरंशश्च (for निरिङ्गश्च). K7 अविचलं; V1 Dn1.n4 D2.3.8 [ऽ]विचलश्च; B6 चाचलाश्च; B8 (marg.) Da3.a4 चाबलाश्च; Ds ह्यचलश्च; G1 त्वाचलश्च; M1.5–7 चापलश्च (for चाचलश्च). — d) V1 om न. K7 Bo तिर्यंकच; B8.9 तिर्यङ्क (by transp.); G2 तिर्यग्वा. B6–8 M6 7 आप्नुवन्; Da4 M1.5 °वत् (for °यात्). K1.2.6 D5 तिर्यग्गतिमवाप्नुयात्; D4.9 अतिर्यग्ग(D9 °र्यंज्ञ)तिरात्मवान्; D7 G1 न गच्छति तदाप्नुयात्.

19 a) Ds कद्रा; G2 M1.5–7 तथा (for तदा). K6 तद् (for तम्). M1.5–7 -पश्येयम् (for -पश्येत). — b) T1 G6 यस्माद्; T2 यत्र; G1 या स्म; G3 यं स्म; M1.5–7 अस्मिन् (for य°). D4.9 द्रष्टे; G1.3 दृष्ट्वा (for दृष्टे). K1.2.4 D5.7.9 T G1 3.6 [ऽ]ति-; K7 Dn1.n4 D8 Cnp (gloss: सर्ववृत्तिनिरोधात्) न; B6 (marg.) D4 वि-; D8 नु (for तु). B6 (marg.) -बुध्यते (for कथ्यते). ❀ Cv: कथ्यते, ज्ञानीति कथ्यते । ❀ — c) D7 T G1.3.6 हि (for [इ]ति). — d) K1 ज्ञेयो ज्ञैस; K4.6.7 D4.5.9 विज्ञेयस्; Da4 ज्ञेयो ज्ञास; G2 ज्ञेये ज्ञैस् (for ज्ञेयो ज्ञस्). D5 स च (for तात). D7 ज्ञेयो ज्ञस्तामतो द्विजैः; G1 M7 (orig.) °मतद्विजैः; M7 (*inf. lin.*) °मतद्विधैः.

20 a) K1.2 निर्धूम; K4 विर्धूम (for विधूम). ❀ Ca: त्रिधूमः, उपाधिविगमेऽमलः ॥ Cs: सप्तार्चिः, सर्वकर्मदाहक इत्यत्र दृष्टान्तः । ❀ — b) K2 4.7 V1 Bo.7 D2.4.9 M7 रश्मिवान् (for °मान्). ❀ Cs: आदित्यः, कृत्स्नजगत्प्रकाशकत्वे दृष्टान्तः । ❀ — c) K6 Da4 वैद्युताग्निर्; K7 Bo विद्युतो°; T1 वेद्युतो° (for वै°). ❀ Cs: वैद्युतः, सकृद्बुद्धौ स्फुरितोऽपि न स्थिरीभवति । ❀ — d) D3 नमात्मनि (sic) (for तथात्मनि). K1.2.4 दृश्येतात्मा यमा(K4 तथा)त्मनि; B8 (marg. as in text) D7 T G1.3.6 दृश्यते ह्यंत(B8 सोंत-; G1 ह्यप)रात्मनि. ❀ Cs: आत्मनि, अन्तःकरणे । ❀

21 a) K1 यां; K2.4 Da3 Dn1.n4 D8 ये; D7 G1.3 सं- (for यं). D2.3 T2 पश्यति. — c) ❀ Cn: ब्रह्मयोनिस्थाः, ब्रह्मावगमहेतुशास्त्रनिष्ठाः ॥ Cs: ब्रह्मदेवस्य योनिरुपादानकारणं परमात्मा, तन्निष्ठाः । ❀ — d) K1.2 अयोनिम्; K6 स्व°; Da3 lacuna; G1 ह्ययोनिर् (for °निम्). ❀ Cs: अयोनिम्, उपादानान्तरहीनम् । अमृतात्मकम्, उपादानान्तरहीनं, अनुत्पन्नस्वरूपम् । ❀

22 a) M1.6.7 [अ]णुर् (for [आ]हुर्). B6.8 (marg.) D5 T G2.3.6 [अ]णुभ्योणुं; D7 G1 [अ]णुतरं; G1 °भ्योणुस् (for °भ्योऽणु). — b) G3 महद्भ्यो नु (for तन्महद्भ्यो). — c) K1.2 G2 तत्तत्र; K4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 तत्तत्वं; K6 B6.7 Da3.a4 D5 G3 सर्वत्र; V1 सततं; Bo.9 D7 T G1.6 स तत्र; M1.5–7 तदत्र (for तदन्तः). K2 पंच- (for सर्व-). — d) B9 G3 ध्रुवस् (for ध्रुवं). K1 तिष्ठत (for तिष्ठन्न).

23 a) Da4 द्रश्येत (for दृ°). ❀ Ca: बुद्धिद्रव्येण, बुद्धिरेव द्रव्यमुपकरणम् ॥ Cn: बुद्धिद्रव्येण, धीधनेन पुंसा । ❀ — b) K2 लोकदृक्; K7 D4.9 °धृक्; G3 °वत् (for °कृत्). — c) K7 तमसा; G3 तपसस् (for तम°). — d) K6 परे (for पारे). V1 नराधिप; G1 न तामसं.

24 a) D5.7 T G1.3.6 M1.5–7 Ca (gloss: प्रमाणपथातीतः । मानं पालयति, स्वगोचरीकुरुते इति वा ।) Cap (gloss: मनोगम्यः) च (D5 वै) मानस (for तमोनुद). D5 उक्तं. K1.2.4 न चेंद्रावि(K1 °व)द इत्युक्त(K1 °क्ता)स्; K6.7 D4.9 स आत्मैवेति च प्रोक्तस्; G2 स आत्मेति च वै प्रोक्तः. — b) K4 तत्त्वज्ञं; K6 V1 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 G2 सर्वज्ञै(Da4 °गै)र्

C. 12. 11392
B. 12. 307[8]. 25
K. 12. 311. 25

योगमेतद्धि योगानां मन्ये योगस्य लक्षणम् ।
एवं पश्यं प्रपश्यन्ति आत्मानमजरं परम् ॥ २५
योगदर्शनमेतावदुक्तं ते तत्त्वतो मया ।
सांख्यज्ञानं प्रवक्ष्यामि परिसंख्यानिदर्शनम् ॥ २६
अव्यक्तमाहुः प्रकृतिं परां प्रकृतिवादिनः ।
तस्मान्महत्समुत्पन्नं द्वितीयं राजसत्तम ॥ २७
अहंकारस्तु महतस्तृतीयमिति नः श्रुतम् ।
पञ्च भूतान्यहंकारादाहुः सांख्यानुदर्शिनः ॥ २८
एताः प्रकृतयस्त्वष्टौ विकाराश्चापि षोडश ।
पञ्च चैव विशेषा वै तथा पञ्चेन्द्रियाणि च ॥ २९
एतावदेव तत्त्वानां सांख्यमाहुर्मनीषिणः ।
सांख्ये विधिविधानज्ञा नित्यं सांख्यपथे रताः ॥ ३०
यस्माद्यदभिजायेत तत्तत्रैव प्रलीयते ।
लीयन्ते प्रतिलोमानि सृज्यन्ते चान्तरात्मना ॥ ३१

(for तत्त्वज्ञैर्). — c) G1 विमलापि तमस्कश्च. — d) K2 निर्मलो; K7 D4. 9 विलिंगो (D4 °गा); D5 नलिंगो (for निर्लिङ्गो). K6 B8 (marg.) T2 -संज्ञिकः; K7 B8 (orig.) D4. 5. 7. 9 T1 G1–3. 6 M1. 5–7 -संज्ञकः; Cpp (gloss: मननिश्चेयः) -संज्ञितः (as in text). ❀ Ca: निर्लिङ्गः, लिङ्गशरीरान्मुक्तः (in Cs also)। लिङ्गसंज्ञकः, लिङ्गादनुमानात्संज्ञा, सम्यग्ज्ञानमस्य ॥ Cn: निर्लिङ्ग, सूत्रात्मनोऽप्यन्यः। अलिङ्गेति छेदः । नास्ति लिङ्गं गमकमस्य, वाङ्मनसातीतत्वात् (in Cs also)। ❀

25 a) K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 8 Ca. n. p योग एव (V1 B0 Ca. n. p °ष); K7 D4. 5. 9 योग्यमेतद्; D7 G1. 3 योगमेतं (for °मेतद्). D7 T G1. 3. 6 तु (for हि). — b) K4 मनो; M1. 5–7 एवं (for मन्ये). K6 V1 B0. 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 किमन्यद्योगलक्षणं. — c) K1 तप्ये; K2. 4 तथ्यं; K6. 7 B0. 8 Ds1 D4. 9 G2. 3, 6 M1. 6. 7 पश्यन्; B9 दृश्यं; T2 सत्यं (for पश्यं). ❀ Ca: पश्यतीति पश्यः, द्रष्टा । दृश्यमिति सार्वत्रिकपाठो ज्यायान् प्रकृतानुगतश्च । दर्शनयोग्यार्थस्य प्रकृतत्वात् । ❀ — d) K7 D4. 9 तत्रस्थम्; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 आ(T2 ह्या)त्मस्थम् (for आत्मानम्). Da4 पर. K1. 2. 4 सूपस्थानमजं (K1 °जम-) परं.

26 b) Da4 मे (for ते). — c) V1 B0. 8 Da3. a4 सांख्यं (for सांख्य-). Da4 प्रपश्यामि; G1 प्रवज्ञामि (sic) (for प्रवक्ष्यामि). — d) K6. 7 B6. 7. 9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 5. 8. 9 M5 Ca परिसंख्यान(K6. 7 D9 °त; M5 °नु; Ca °दि)दर्शनं (M5 °र्शिनः); Cp as in text. ❀ Ca: आदिदर्शनं, जगत्कारणस्य ज्ञानं परिसंख्येत्यर्थः ॥ Cn: परिसंख्यानं परिवर्जनं रज्जूरगवदुत्तरोत्तरकार्यस्य पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन्प्रविलापनम्, तेन दर्शनं, साक्षात्कारो यस्मिंस्तत्तथा ॥ Cp: परिसंख्यानिदर्शनं, तत्त्वसंख्यानिदर्शकम् । ❀ — After 26, B5. 8 (marg.) ins. an addl. colophon [*Sub-parvan* : मोक्षधर्म].

27 Before 27, B6 ins. वशिष्ठ उवाच. — a) B8 अव्यक्ताम्; D5 (marg.) सर्वत्र (for अव्यक्तम्). ❀ Cp: विकारस्य प्रागवस्थारूपत्वात् अव्यक्तम् । ❀ — b) K4 G2. 3 M1. 5–7 परं; Ds2 परा; G1 वरां (for परां). K6 Da3. a4 D7 -चोदिनः (for -वादिनः). — c) K1. 2. 4 देहा(K1 °ह्या)त् (for महत्). — d) Da4 -सत्तमं; D4 °मः.

28 a) K2 मनसस् (for महतस्). — b) K1 2 D7 T G1. 3. 6 तृतीय (for °यम्). G1. 2 M7 न (for नः). — c) ❀ Ca: भूतपदं तन्मात्राख्यसूक्ष्मपरम् ॥ Cn: पञ्च भूतानि, सूक्ष्माणि पञ्चतन्मात्राख्यानि । ❀ — 28cd is partly damaged in B7. — d) K4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 सांख्यात्म-; K6 V1 सांख्यार्थ- (for °नु-). T1 -दर्शनः; G2 -दर्शनाः (for -दर्शिनः). K1 2 G1 आहुः सां(K2 सं)ख्यानि दर्शनाः (K1 °ना); K7 D4. 5. 7. 9 °ख्यनिदर्शनं (D5. 7 °नाः).

29 a) K1 त्वष्टा; K2 त्वाष्टौ; K4 V1 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 चाष्टौ; Da4 D4 त्वष्टो (for त्वष्टौ). — b) Da3 चैव (for चापि). K1 शोडश; M1 षोडशः. — c) Da4 ते च (for चैव). D5 [अ]वशेषा; G1 विशेषो (for °षा). ❀ Cn: विशेषाः वियदादयः । ❀ — d) G2 तु (for च). D7 T G1. 3. 6 दशैकं चेंद्रियाणि च; M1. 5–7 मनः पंचेंद्रियद्वयं. ❀ Cp: चकारात्कर्मेन्द्रियाणि मनश्चेति । ❀

30 a) G2 M1. 5–7 एतत् (for एव). — b) Da4 M7 सांख्याम् (for सांख्यम्). — c) K6 B9 सांख्य-; Da3. a4 सांख्यं (for सांख्ये). V1 B8 (marg. as in text) सांख्येन (B8 °ण) विधिना तज्ज्ञा. — d) K1. 2. 4 सांख्यपदे (for °पथे). D5 M1. 5–7 स्थिताः (for रताः).

31 a) K1 corrupt. D7 G2 तस्माद्; G1 कस्माद् (for य°). K2. 4 यद्यपि; D7 G1 यमभि- (for यदभि-). M1 -ज्ञायेत (for -जायेत). — b) K1. 2. 4 विलीयते (for प्रली°). D7 G1. 3 तत्रैव प्रविलीयते. — c) B7 Da3 Dn4 D8 G3 लीयते; Ds2 लीलया (for लीयन्ते).

अनुलोमेन जायन्ते लीयन्ते प्रतिलोमतः ।
गुणा गुणेषु सततं सागरस्योर्मयो यथा ॥ ३२
सर्गप्रलय एतावान्प्रकृतेर्नृपसत्तम ।
एकत्वं प्रलये चास्य बहुत्वं च यदासृजत् ।
एवमेव च राजेन्द्र विज्ञेयं ज्ञेयचिन्तकैः ॥ ३३
अधिष्ठातारमव्यक्तमस्याप्येतन्निदर्शनम् ।
एकत्वं च बहुत्वं च प्रकृतेरनु तत्त्ववान् ।
एकत्वं प्रलये चास्य बहुत्वं च प्रवर्तनात् ॥ ३४
बहुधात्मा प्रकुर्वीत प्रकृतिं प्रसवात्मिकाम् ।
तच्च क्षेत्रं महानात्मा पञ्चविंशोऽधितिष्ठति ॥ ३५
अधिष्ठातेति राजेन्द्र प्रोच्यते यतिसत्तमैः ।
अधिष्ठानादधिष्ठाता क्षेत्राणामिति नः श्रुतम् ॥ ३६
क्षेत्रं जानाति चाव्यक्तं क्षेत्रज्ञ इति चोच्यते ।
अव्यक्तिके पुरे शेते पुरुषश्चेति कथ्यते ॥ ३७

C. 12. 11405
B. 12. 307[6] 39
K. 12. 311. 26

B6. 8 (both marg.) -लोमेन; D7 T G1. 3. 6 -लोम्येन (for -लोमानि). ❀ Cp: प्रतिलोमानि, करणोन्मुखानि । ❀ — ^{d}) K1. 2. 4 Da4 सृजंते; D5. 7 G3 सृज्यते; G1 सृजते (for सृज्यन्ते). K7 D4. 5. 9 चोत्तरोत्तरं; D7 T G1. 3 6 चेत(D7 G1 चतु)रात्मना; M1. 5–7 चांतरांतरा (for °रात्मना). ❀ Cn: अन्तरात्मना सृज्यन्ते, न तु निरीश्वरसांख्याभिमतया प्रकृत्या । ❀

32 ^{a}) K2 अनुलोमो न; K7 V1 B3 (marg. as in text) D4. 5. 7. 9 T G1. 3. 6 आ(T2 G1 अ)नुलोम्येन; Ds2 अनुलोमेषु (for °लोमेन). — ^{b}) K6 D3 नीयंते; G2 lacuna (for ली°). — ^{c}) K1. 2. 4 जायंते (for सततं). — ^{d}) K2. 4 सागरेषु; D5 °रे च (for °रस्य).

33 ^{a}) D9 सर्गः (for सर्ग-). T G2. 3. 6 M7 -प्रळय (G2 °ये) (for -प्रलय). K1 सर्गजो लय एतावत्. — ^{b}) K1. 2 Ds प्रकृते (for °तेर्). ❀ Cn: प्रकृतेरिति कर्मणि षष्ठी । ❀ — D8 om. (hapl.) 33^{c}–34^{b}. — ^{c}) T G2. 3. 6 प्रळये. D4 वास्य; D7 T2 चास्या. ❀ Cn: प्रतिलोमक्रमेण प्रकृतेरपि पुरुषे प्रलये सति, मोक्षे असंप्रज्ञाते च, एकत्वमस्य पुरुषस्य भवति । ❀ — ^{d}) K1. 2 Da4 G2 यथा; B3 (marg.) T2 तथा; D7 T1 G1–3. 6 तदा (for यदा). K6 सृजेत् (for [अ]सृजत्). D5 बहुत्वं चास्य वर्तनात्. — K1 om. (hapl.) 33^{e}–34^{b}. D5 om. (hapl.) 33^{e}–34^{f}. — ^{e}) M1. 5–7 एकम् (for एवम्). V1 तु (for च). — ^{f}) K2. 4 ज्ञान- (for ज्ञेय-). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 विज्ञेयं (Da3. a4 °ज्ञानं) ज्ञानकोविदः.

34 K1 D8 om. 34^{ab}; D5 om. 34 (for all, cf. v. l. 33). — ^{a}) K2 D7 T G1. 3. 6 अधिष्ठाता य (K2 यम्) (for °तारम्). K2 V1 D7 T G1. 3. 6 Cs इत्युक्त(K2 °क्ता)स्; K7 D4. 9 G2 M1. 5–7 इत्युक्तम् (for अव्यक्तम्). ❀ Cp: अधिष्ठातारं, यं वदन्तीति शेषः । ❀ — ^{b}) K2 तथा; V1 D7 T G1. 3. 6 तस्य (for अस्य). M1. 5–7 एव (for एतन्). — D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 Cv Kumbh. ed. repeat 34^{cd} after 12. 295. 2. — ^{d}) D2 om. from प्रकृते up to पञ्च (in 35^{d}). D7 G1 (both first time) प्रकृतैर् (for °तेर्). K6 Dn1. n4 Ds D3. 8 Cn. s अर्थ-; Bo. 8 अथ (for अनु). K7 D4. 9 om. from तत्त्व up to च प्र (in 34^{f}). K6 Cp -तद्ग्रहात्; D8 -तत्त्ववित्; T G6 (all second time) -रूपवान्; M1. 5–7 (all first time) -दर्शनात्; M1. 5–7 (all second time) -तत्त्ववत् (for तत्त्ववान्). ❀ Cn: अर्थतत्त्ववान्, अर्थतत्त्वं सम्यगधिगतवान्यः स जानीयादित्यर्थः ॥ Cp: प्रकृतेरनु, प्रकृतिं लक्षीकृत्य, तद्ग्रहात् प्रकृत्यविवेकग्रहात् । ❀ — ^{e}) K1. 2 एकत्व- (for °त्वं). T G1–3. 6 M7 प्रळये. — ^{f}) K1. 2 बहुत्वस्य (for °त्वं च).

35 D2 om. up to पञ्च (cf. v. l. 34). M1. 5–7 read 35^{ab} twice. — ^{a}) D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 (last four first time) बहुधात्मानमकरोत्. — ^{b}) Ds1 प्रसवात्मिकं. D7 T G3. 6 M1. 5–7 (last four first time) प्रकृतिः (M1. 7 °ति-) प्रसवात्मि(D7 °त्म)का; G1 प्रकृतिप्रळयात्मकां. — ^{c}) D5 तद्वत्; T1 G3. 6 यच्च (for तच्च). G2 क्षेत्र- (for क्षेत्रं). K2 महात्मानं; M1. 6. 7 °त्मायं (for °नात्मा). — ^{d}) K1. 2. 4 lacuna for धितिष्ठति.

36 ^{a}) K1 राजेंद्रः. — ^{b}) K1 Da3. a4 Ds D5 G6 M6. 7 यदि; K2. 4 मति-; G3 यत्र; M1 यत- (for यति-). — ^{c}) K7 अधिष्ठाधाद् (sic) (for °ष्ठानाद्). K6 ह्यधिष्ठाता; D4. 9 व्यधि° (for अधि°). K1 अदिष्टांतान्विधिष्ठाता; K2 अधिष्ठाता ह्यधि°; G2 M1. 5–7 °ष्ठानान्यधिष्ठाता. — ^{d}) K7 अपि (for इति). K7 G1. 2 न (for नः). K1. 2. 4 D7 T2 G1. 3 M1. 5–7 श्रुतिः (for श्रुतम्).

37 K6 om. (hapl.) 37. — ^{a}) D2 क्षत्रं (for क्षेत्रं). G2 ज्ञानाति (for जानाति). M1. 5–7 चाप्युक्तं (for चाव्यक्तं). — ^{b}) B7 क्षत्रज्ञ; B8 D2 क्षेत्रज. — D7 G1 om. (hapl.) 37^{c}–38^{b}. — ^{c}) K1. 2. 4 T1 G6 अव्यक्तके; D4. 9 M1. 5–7 आव्यक्तिके; T2 अव्यक्ते च (for

C. 12. 11406 B. 12. 307[6]. 39 K. 12. 311. 39 अन्यदेव च क्षेत्रं स्यादन्यः क्षेत्रज्ञ उच्यते ।
क्षेत्रमव्यक्तमित्युक्तं ज्ञाता वै पञ्चविंशकः ॥ ३८

अन्यदेव च ज्ञानं स्यादन्यज्ज्ञेयं तदुच्यते ।
ज्ञानमव्यक्तमित्युक्तं ज्ञेयो वै पञ्चविंशकः ॥ ३९

अव्यक्तं क्षेत्रमित्युक्तं तथा सत्त्वं तथेश्वरम् ।
अनीश्वरमतत्त्वं च तत्त्वं तत्पञ्चविंशकम् ॥ ४०

सांख्यदर्शनमेतावत्परिसंख्यानदर्शनम् ।
सांख्यं प्रकुरुते चैव प्रकृतिं च प्रचक्षते ॥ ४१

तत्त्वानि च चतुर्विंशत्परिसंख्याय तत्त्वतः ।
सांख्याः सह प्रकृत्या तु निस्तत्त्वः पञ्चविंशकः ॥ ४२

पञ्चविंशोऽप्रबुद्धात्मा बुध्यमान इति स्मृतः ।
यदा तु बुध्यतेऽऽत्मानं तदा भवति केवलः ॥ ४३

°क्तिके). K2 परे शेते ; K7 B6 D2 प्रवेशे(B6 °श)ते ; Dn1. n4 D3 प्रविशते ; D8 प्रवेशेत (for पुरे शेते). —^{d}) D4. 5. 9 चापि (for चेति).

38 D7 G1 om. 38^{ab} (cf. v. l. 37). —^{a}) K6. 7 D4. 9 क्षेत्रमन्यत्समुद्दिष्टम्. —^{b}) K1. 2 अन्य (for अन्यः). —^{c}) K6. 7 Ds2 अव्यक्त (for °क्तम्). ❀ Cp : क्षीयमाणत्वात्कर्मबीजनिर्वापणभूमित्वाद्वा क्षेत्रम् । ❀ —^{d}) K2 ज्ञात्वा वै. K4. 6 V1 B0. 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 G2 ज्ञातारं पंचविंशकं.

39 D5 om. (hapl.) 39–40. V1 reads 39 on marg. —^{a}) Ds2 एवं (for एव). K7 D4. 9 तथा ज्ञानम् ; D7 G1 वचो ज्ञानं (for च ज्ञानं स्याद्). —^{b}) K2 M1. 5. 6 अन्य- ; G2 अन्यं (for अन्यज्). M6 तम् (for तद्). D7 G1 स्यादन्यज्ज्ञेय उच्यते.

40 D5 om. 40 (cf. v. l. 39). —^{b}) K7 D4. 9 यथा (for तथा). D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 तत्त्वं ; Cpp सत्यं (for सत्त्वं). M1. 5–7 अथ (for तथा). K7 B9 Da3 Dn1 D4. 9 Cap (Ca as in text ; gloss : छान्दसो विभक्तिव्यत्ययः) तथेश्वरः ; G2 महेश्वरं (for तथे°). —^{c}) K2 अनीश्वरसमत्वं च. ❀ Cn : अनीश्वरम्, ईश्वरादिपदोपात्ताद्दृश्यादन्यत् । तच्छब्द- परोक्षवाची । नास्ति तत्त्वं परोक्षत्वं यस्य तदतत्त्वं, नित्यापरोक्षं द्रष्टुः स्वरूपम् । तदेव पञ्चविंशतेः पूरणं तत्त्वमनारोपितरूपम् । अन्यत्सर्वमीश्वरादिकं दृश्यमारोपितमित्यर्थः ॥ ❀ —^{d}) K7 D4. 9 यदेतत् ; G2 M1. 5–7 तत्त्वे(G2 न त्वे)तत् (for तत्त्वं तत्). Dn4 -विंशकौ.

41 K1. 2. 4 om. (hapl.) 41^{ab}. —^{a}) Da4 साक्ष- ; M5 सांख्यं (for सांख्य-). —^{b}) D8 -दर्शनात् ; D5 -गोचरं (for -दर्शनम्). K7 V1 B6 Dn1. n4 D3. 4. 8. 9 T G2. 6 M1. 5–7 Cs परिसंख्यानि(K7 D4. 9 °त- ; B6 Dn1. n4 D3. 8 °नु)दर्शनं (Cs °नात्). — K6 om. 41^{c}–42^{d}. —^{c}) K2 सांख्यां ; B0. 6 (marg.). 9 Cp संख्यां ; B7 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 G2 Cs सांख्याः ; B8 संख्याः ; Ca (gloss : सांख्यदर्शने कथितं प्रधानम्) सांख्यं (as in text). K4. 7 V1 B6 (marg.). 7. 9 Dn1. n4 D8 D2–4. 8. 9 Cs प्रकुर्वते (for °रुते). M1. 5–7 चेति (for चैव). ❀ Ca : प्रकुरुते, परिणम्य विश्वं सृजन्ति ॥ Cs : सांख्याः प्रकृतिं तत्त्वमध्ये प्रकुर्वते, प्रचक्षते । ❀ —^{d}) K1 G1 प्रकृतं च ; D3 °तित्वं (for °तिं च). K7 Ds1 प्रचक्ष्यते ; B0. 8 प्रतीक्षते (for प्रच°).

42 K6 om. 42 (cf. v. l. 41). —^{a}) G2 तत्त्वानां च चतुर्विंशं. —^{b}) Da3. a4 प्रतिसंख्याय ; Ds2 परिसंख्यान- (for °संख्याय). ❀ Cn : परिसंख्या, स्थूलसूक्ष्मक्रमेण चिदात्मनि प्रपञ्चप्रविलापनम्, तामनु, दर्शनं साक्षात्कारं संपादयन्तीत्यर्थः । ❀ — V1 reads 42^{c}–43^{b} on marg. —^{c}) K7 D5 सांख्यं ; D4. 9 सांख्यः (for सांख्याः). G2 सांख्याः सहस्त्रकृत्वा तु. ❀ —^{d}) Da4 निस्तत्त्व- ; G2 नित्यकः (for निस्तत्त्वः). D7 T G1. 3. 6 निस्तत्त्वं पंचविंशकं. Cv : निस्तत्त्वः, चतुर्विंशतितत्त्वेष्वभिमानरहितः । ❀

43 V1 reads 43^{ab} on marg. —^{a}) K2 पंच°विंशे (for °विंशो). K1 [ऽ]इबुद्धात्मा ; K7 [ऽ]नु° ; Dn1. n4 D8 D2 3. 8 G2 Cn [ऽ]प्रकृत्या(G2 °वृद्धा)त्मा ; M1. 5–7 [ऽ]प्रबुद्धत्वाद् (for °द्धात्मा). ❀ Ca : बुद्धात्मा बुध्यमान इति रूपद्वयं पञ्चविंशस्य । चतुर्विंशतितत्त्वे भेदाग्रहे सति, पञ्चविंशतिसंख्यापूरकावस्थायां बुध्यमानत्वं, बुद्धत्वं तु विवेकख्यातेरनन्तरं ईश्वरस्तु नित्यं बुद्धैकरूप इत्याशयः ॥ Cn : अपकृत्यात्मा, प्रकृतितो निष्कृष्टः बुध्यमानः (दिवादिः, कर्तरि शानच् [Pāṇini 3. 2. 126]) जीव एव प्रकृतित्यागात्केवलो भवति । ❀ —^{b}) T2 स्मृतिः (for स्मृतः). — K7 reads 43^{cd} twice. —^{c}) M1. 7 नु (for तु). K1. 2 बुध्यत ; D5 अबुध्यते. —^{d}) K1. 2 चरति (for भवति). G2 M1. 6. 7 केवलं (for °लः). ❀ Cv : केवलः, कैवल्यवान् । ❀

44 K1. 2. 4 om. 44^{ab}. —^{a}) G1 सम्यग्दर्शन. —^{c}) Da4 G1 विजानंत ; M7 °नंतं. —^{d}) B8 Ds2 शाम्यतां ; M1. 5–7 सात्मतां (for साम्यतां). D7 G1. 3 प्रतियाति (for °यान्ति). K1. 2. 4 V1 च ; K6 इतः.

सम्यग्दर्शनमेतावद्भाषितं तव तत्त्वतः ।
एवमेतद्विजानन्तः साम्यतां प्रतियान्त्युत ॥ ४४
सम्यङ्निदर्शनं नाम प्रत्यक्षं प्रकृतेस्तथा ।
गुणतत्त्वान्यथैतानि निर्गुणोऽन्यस्तथा भवेत् ॥ ४५
न त्वेवं वर्तमानानामावृत्तिर्विद्यते पुनः ।
विद्यतेऽक्षरभावत्वादपरस्परमव्ययम् ॥ ४६
पश्येरन्नेकमतयो न सम्यक्तेषु दर्शनम् ।
तेऽव्यक्तं प्रतिपद्यन्ते पुनः पुनररिंदम ॥ ४७
सर्वमेतद्विजानन्तो न सर्वस्य प्रबोधनात् ।
व्यक्तीभूता भविष्यन्ति व्यक्तस्य वशवर्तिनः ॥ ४८
सर्वमव्यक्तमित्युक्तमसर्वः पञ्चविंशकः ।
य एनमभिजानन्ति न भयं तेषु विद्यते ॥ ४९ C. 12. 11417 B. 12. 307(8) 50 K. 12. 311. 50

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९४ ॥

❀ Cv : साम्यतां प्रतियान्ति । समं यथावस्तु ज्ञानं, तत्संबन्धिनः साम्याः, तेषां भावः साम्यता, ताम् । ❀

45 a) V1 B8 (marg as in text) तात (for नाम). — b) G2 प्रकृतिस् (for °तेस्). K1 तदा (for तथा). K6.7 D4.9 प्रत्यक्ष(K6 °क्षं)प्रत्ययस्तथा; D5 प्रत्ययः प्रकृतिस्तथा. ❀ Cn : प्रत्यक्षं प्रकृतेः, प्रकृतेर्ब्रह्मणो, ब्रह्मदर्शनमेव सम्यग्दर्शनम् । ❀ — c) Da4 गुरु-; D7 T G1.3.6 गुणास् (for गुण-). K1.2.4 V1 B7 Da3 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 गुणत(K1.2 V1 °व)त्त्वाद्यथैतानि. ❀ Cv : गुणतत्त्वानि, त्रिगुणात्मकतत्त्वानि । ❀ — d) K6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.8 G2 निर्गुणेभ्यस् (for °णोऽन्यस्). T2 G1.3 ततो (for तथा). Da4 तथाभवत्.

46 a) K7 तत्त्वेवं; D7 G1 न त्वेव. B9 वर्तमाना च (for °नानाम्). — b) K4 आवृत्य; B9 यावृत्तिर् (for आ°). K7 भिद्यते; D5 वर्तते (for विद्यते). — c) K6.7 D4.9 Ca भिद्यते; D6 भिद्यंते (for विद्यते). G1 [ऽ]रक्ष- (for ऽक्षर-). K1 -भावित्वाद्; B3 Da3.a4 D7 T G1–3.6 M1.5–7 -भावत्वं; Cv -भावत्वे (for °त्वाद्). K4 विद्यते क्षरवद्भावाद्; D8 Cs विद्यतेक्षरभावत्वम्. ❀ Cs : क्षरः संसारः, तद्भावत्वं, संसारित्वमविदुषां वर्तते ॥ Cv : [ऽ]क्षरभावत्वे, अक्षरे भावः, भावना, यस्य सः अक्षरभावः, तस्य भावः अक्षरभावत्वम्, तस्मिन्सति । ❀ — d) K7 V1 B6.7 Dn1.n4 D2–5.8.9 G2 अप(K7 D4.9 °क्ष)रं परमव्ययं; D7 T G1.3.6 M1.5–7 यो नैवं वेत्ति पार्थिव; Cv स परात्परमव्ययं.

47 a) K2 पच्येरन् (for पश्ये°). K6.7 Dn1.n4 D4.9 T G2.3.6 नैक- (for एक-). Da4 -पतयो (for -म°). K1 पश्येश्वरेकमतयोर्; Ds1 Cs वश्यैकरक्तम°; D5 पुरा ये नेकमतयं (sic). ❀ Cs (reading वश्यैकरक्तमतयः): वशः पुरुषः संसारनिष्पादने यस्य व्यक्तप्रपञ्चस्य स वश्यः, तस्मिन्नेव एका असाधारणा मतिर्येषां ते ॥ Cv : पश्येरन्नेकमतयः, क्षराक्षरयोर्जीवपरयोरेकमतयः, ऐक्यमतयः, सन्तो ये पश्येरन् तेषु सम्यग्दर्शनं नास्ति । ❀ — b) Ds2 ते तु (for तेषु). D5 तेषां व्यक्तं च दर्शनं. — c) Ds2 [ऽ]व्यक्तः; Cap (gloss: देहादि) व्यक्तं; Ca (gloss: महदादि) ऽव्यक्तं (as in text). K1 प्रतिपत्स्यंते (for °पद्यन्ते). T1 G6 अव्यक्तं ते प्रपद्यंते. — d) K1.2.4 व्यक्तं व्यक्तम् (for पुनः पुनर्).

48 a) K1.2 विजानंते; K7 D4.9 °नंति (for °नन्तो). ❀ Cv : विजानन्तः विपरीततया जानन्तः । ❀ — b) K7 D4.9 तत्सर्वस्य; D7 T G1.3.6 M1.5–7 Ca नासर्वस्य (for न स°). K1.2.4.7 D4.9 प्रबोधनं (for °धनात्). K6 ह्यसर्वस्याप्रबोधनात्. ❀ Ca : असर्वस्य, प्रधानप्राधानिकवर्गाद्भिन्नस्यात्मनः प्रतिबोधनात् ॥ Cs : सर्वस्य प्रबोधनात्, अव्यक्तकार्यस्य ज्ञानात् । ❀ — c) Dn4 D8 व्यक्तीभूताद्; D5 व्यक्ते भूता; G1 व्यक्तिभूता; G2 Cv व्यक्त° (for व्यक्ती°). ❀ Cn : व्यक्तीभूताः, सर्वापरोक्षव्यक्त्या ॥ Cs : व्यक्तीभूता न भविष्यन्ति, स्वयं प्रबुद्धब्रह्मभूता न भविष्यन्ति ॥ Cv : व्यक्तभूताः, व्यक्ते प्राकृतदेहे, भूताः जाताः । ❀ — d) D5 व्यक्त- (for वश-). ❀ Cn : व्यक्तस्य, देहस्य ॥ Cs : व्यक्तस्य वशवर्तिनः, व्यक्तं, स्वयंप्रकाशं ब्रह्म, तस्य शक्तिभूतमायायां वर्तमानाः । ❀

49 a) K1.2 सर्वदा(K2 °शो)व्यक्तमित्युक्तम्. — b) D5 स सर्वः (for असर्वः). K1.2 असर्वं (K2 °र्वे) पंचविंशकं. — c) K7 V1 D4.7.9 T G1–3.6 M1.7 एवम्; D8 एतम् (for एनम्). — d) K1 भये (for भयं). B0.8.9 Dn4 D8 D2.3.8 वर्तते (for विद्यते).

२९५

C. 12. 11418
B. 12. 306(7). 1
K. 12. 312. 1

वसिष्ठ उवाच ।
सांख्यदर्शनमेतावदुक्तं ते नृपसत्तम ।
विद्याविद्ये त्विदानीं मे त्वं निबोधानुपूर्वशः ॥ १
अविद्यामाहुरव्यक्तं सर्गप्रलयधर्मि वै ।
सर्गप्रलयनिर्मुक्तं विद्यां वै पञ्चविंशकम् ॥ २
परस्परमविद्यां वै तन्निबोधानुपूर्वशः ।
यथोक्तमृषिभिस्तात सांख्यस्यास्य निदर्शनम् ॥ ३
कर्मेन्द्रियाणां सर्वेषां विद्या बुद्धीन्द्रियं स्मृतम् ।
बुद्धीन्द्रियाणां च तथा विशेषा इति नः श्रुतम् ॥ ४
विशेषाणां मनस्तेषां विद्यामाहुर्मनीषिणः ।
मनसः पञ्चभूतानि विद्या इत्यभिचक्षते ॥ ५
अहंकारस्तु भूतानां पञ्चानां नात्र संशयः ।

Colophon. Ś1 D6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 4. 6. 7 V1 Bo. 6. 7 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म; K2 दानधर्म. — *Adhy. name:* K1 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1 D3. 5 G6 वसि- (V1 B9 °शि)ष्ठकराल(G6 °ळ)जनकसंवादः; K2 G2 वसिष्ठकरालसंवादः; K4 B6 Ds D2. 4. 8. 9 करालजनकसंवादः; K7 करालजनकवशिष्ठसंवादः; T1 G6 (also) योगसांख्यनिर्णये क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागः. — *Adhy no.* (figures, words or both): K6 30; Bo. 8 133; B7 T1 G1. 6 129; Dn1 132; Dn4 131; Ds2 G3 M5 130; D8 127; T2 142; G2 145; M1. 6. 7 128. — *Śloka no.:* Da4 50; Dn1. n4 49; Ds1 35; D8 48.

295

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 K7 V1 B9 D4 वशिष्ठ (for वसिष्ठ). — ^{b}) K2. 4 पंचसत्तम (K4 °मः) (for नृप°). — K2. 4 om. 1^{cd}. — ^{c}) B8 ते (for मे). — ^{d}) Da3 Dn4 G2 M1. 5–7 तन् (for त्वं). K1 तन्निबोध***मः; Da4 तन्निबोध तु पूर्वशः.

2 ^{a}) K1. 2. 4 V1 B6. 8. 9 Da4 G2 अभेद्यम्; G1 अविद्यम् (for °द्याम्). D7 अविद्यां प्राहुरव्यक्तां. — ^{b}) D4 G1 सर्व- (for सर्ग-). T G1–3. 6 M7 -प्रळय- (for -प्रलय-). K6 B6. 7. 9 Da3. a4 Dn4 D7 T1 G1. 3. 6 -धर्मिणं (Da4 °णा); Dn1 -धर्मिणीं (for -धर्मि वै). — ^{c}) T G1–3. 6 M7 -प्रळय- (for -प्रलय-). K6. 7 Dn1. n4 D2. 3. 8 G2 -निर्मुक्तां; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 -निर्मुक्तो (for °क्तं). Bo. 6. 7, 8 (marg.). 9 Da4 सर्गप्रलयमित्युक्तं. — ^{d}) K7 विद्याद्; D4. 5. 7 T G1. 3. 6 M1. 5. 6 विद्या (for विद्यां), Dn1, n4 D2. 3. 5. 7. 8 T G1. 3. 6 M1. 5–7 -विंशकः (for -विंशकम्). K1. 2. 4 V1 विद्याविद्ये तथैव च; K6 विद्यं चैव विपश्चितः; Bo. 6–9 Da3. a4 विद्याविद्ये च (Da4 °द्येक-) विंशकः. — After 2, D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 Cv Kumbh. ed. repeat 12. 294. 34^{cd}.

3 ^{a}) G2 M1. 5–7 अविद्या; Cs (gloss: परमार्थभेदरहितां) अभेद्यां (for अविद्यां). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 परस्परस्य विद्यां वै; K7 D4. 5. 9 °रेण विद्या (D9 °द्यां) वै; D7 T G1. 3. 6 परं परं च विद्यां वै. — ^{b}) K1 तान्; K6 तां; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 5. 8 G3 त्वं (for तन्). — ^{c}) K1. 2. 4 यदुक्तम् (for यथोक्तम्). — ^{d}) K6 Bo. 7 Dn4 Ds D2 3. 8 [अ]भि-; K7 lacuna; B6 [अ]पि; Da3. a4 [इ]ति (for [अ]स्य). B9 [अ]निदर्शनं (for नि°). K1. 2. 4 यदुक्तं सांख्यदर्शनं; Dn1 सांख्यस्याभिनिदर्शनं. ❀ Cs: निदर्शनं, निश्चितं ज्ञानम् । ❀

4 ^{a}) K1. 2. 4 कर्मेंद्रियाणि; D5 ज्ञानेंद्रियाणां (for कर्मेन्द्रि°). — D5 om. (hapl.) 4^{b}–5^{a}. — ^{b}) Cs (gloss: ज्ञानेन) बुद्ध्या (for विद्या). K2 बुद्धींद्रिये (for °यं). ❀ Ca: कर्मेन्द्रियापेक्षया बुद्धीन्द्रियाणां प्रकाशकत्वात्तदपेक्षया तेषां विद्यात्वम् ॥ Cv: विद्यासाधनत्वात् विद्या । ❀ — ^{c}) T2 सर्वेषां (for च तथा). — ^{d}) K1. 2 Ds2 D8 T Cs (gloss: श्रोत्रं शब्दज्ञानाय, चक्षू रूपज्ञानाय, इति विवेकः) विशेष; Cv (gloss: स्थूलभूतानि देहारम्भकाणि) विशेषा (as in text).

5 D5 om. 5^{a} (cf. v. l. 4). — ^{a}) G2 विशेषणं (for °षाणां). K4 नमस् (for मनस्). — ^{c}) G1 तमसः (for मनसः). — ^{d}) K7 D4. 9 अभिधीयते (for °चक्षते). ❀ Cv: विद्या, विद्याविषयत्वाद्विद्या । ❀

6 ^{ab}) K1. 2 4 transp. भूतानां and पञ्चानां. B6 (marg. as in text) तत्त्वानां (for भूतानां). D4 मात्र

अहंकारस्य च तथा बुद्धिर्विद्या नरेश्वर ॥ ६
बुद्धेः प्रकृतिरव्यक्तं तत्त्वानां परमेश्वरम् ।
विद्या ज्ञेया नरश्रेष्ठ विधिश्च परमः स्मृतः ॥ ७
अव्यक्तस्य परं प्राहुर्विद्यां वै पञ्चविंशकम् ।
सर्वस्य सर्वमित्युक्तं ज्ञेयं ज्ञानस्य पार्थिव ॥ ८
ज्ञानमव्यक्तमित्युक्तं ज्ञेयं वै पञ्चविंशकम् ।
तथैव ज्ञानमव्यक्तं विज्ञाता पञ्चविंशकः ॥ ९
विद्याविद्यार्थतत्त्वेन मयोक्तं ते विशेषतः ।
अक्षरं च क्षरं चैव यदुक्तं तन्निबोध मे ॥ १०
उभावेतौ क्षरावुक्तावुभावेतौ च नक्षरौ ।
कारणं तु प्रवक्ष्यामि यथा ख्यातौ तु तत्त्वतः ॥ ११
अनादिनिधनावेतावुभावेवेश्वरौ मतौ ।
तत्त्वसंज्ञावुभावेतौ प्रोच्येते ज्ञानचिन्तकैः ॥ १२
सर्गप्रलयधर्मित्वादव्यक्तं प्राहुरक्षरम् । C.12.11430 B.12.306[7]13 K.12.312.13

(for नात्र). Da4 संशयं. —c) K1. 2 V1 तु (for च). K7 D4. 5. 9 अहंकारस्तथा विद्या. ❀ Cs: अहंकारः, तामसाविद्या । ❀ —d) Da4 तथेश्वर; D5 जने° (for नरे°). ❀ Cn: बुद्धिः, महत्तत्त्वम् । ❀

7 a) K1. 2. 4. 6 B7–9 Da4 D5 बुद्ध्या; V1 Bo 6 Da3 बुद्ध्याः; Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 विद्या (for बुद्धेः). K6 प्रकृतिम् (for °तिर्). —b) G1 पक्वानां (for तत्त्वानां). K6 V1 B6–9 Da3 Dn4 Ds2 D5. 8 परमेश्वरी; Da4 Dn1 Ds1 D2. 3 °श्वरीं (for °श्वरम्). —c) K1 ज्ञेयो; K2 ज्ञेयं (for ज्ञेया).

8 a) Da4 अत्यक्तस्य (for अव्य°). K7 D4. 9 परां (for परं). —b) K7 ·विंशकां (for °कम्). — D8 om. (hapl.) 8c–9b. —c) D4 ज्ञानस्य (for सर्वस्य). D7 T G1. 6 सर्वं (for सर्वम्). K7 इत्युक्तो. K6 सर्वस्य सर्वज्ञेयं स्याद्. ❀ Cs: सर्वमिति, इदं सर्वं यदयमात्मेति (Bṛ. Up. 4. 5. 7) श्रुत्या । ❀ — Da4 reads 8d–9a twice. —d) D5 ज्ञेयस्य (for ज्ञानस्य). ❀ Cs: ज्ञानस्य सर्वप्रमाणजन्यस्य, ज्ञेयं ज्ञातव्यम् । ❀

9 For the repetition in Da4, cf. v. l. 8. D8 om. 9ab (cf. v. l. 8). D4 reads 9 twice. —b) K2 ज्ञेये वै; K6 ज्ञेयो*; K7 विज्ञाता; V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7 T G1. 3. 6 ज्ञेयो वै (for ज्ञेयं वै). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3 5. 7 T G1. 3. 6 ·विंशकः (for ·विंशकम्). — K7 B9 Da4 D7 T1 G1. 6 om. (hapl.) 9cd. —c) T2 [अ]ज्ञानम् (for ज्ञानम्). K7 D4 (both times). 9 G3 इत्युक्तं (for अव्यक्तं). —d) Bo ज्ञेयो वै; D5 विज्ञानः; T2 ज्ञानं वै; G2 विज्ञानं (for °ता). G2 पंचविंशकं.

10 a) K4 तथाविद्यार्थ·; K6 Bo. 6. 9 Da4 विद्याविद्याथ; V1 B8 (marg. as in text) °विद्ये तु; D7 G1 °विद्योर्थि·; T G6 °विद्येर्थ· (for °विद्यार्थ). ❀ Cn: विद्याविद्या, विद्यासहिता अविद्या । अर्थतत्त्वेन, याथार्थ्येन ॥ Cs: विद्याविद्यार्थतत्त्वेन, सारासारयोः स्वरूपयाथात्म्येन । ❀ —b) K6 Bo. 6 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 मयोक्ता; V1 B3 T2 G1–3 °क्ते (for °क्तं). V1 तु (for ते). —c) G1 मत्वरं (for अक्षरं). Da4 lacuna; G1 त्वरं (for क्षरं).

11 a) K4 एताक्षराव्; Bo 8 Dn1 Ds D2. 3. 8 एवाक्षराव् (for एतौ क्षराव्). K6 B6. 7 Da3. a4 प्रोक्ताव् (for उक्ताव्). —b) K7 D4. 9 तथाक्षरौ; V1 Bo. 8 Dn1 Ds D2. 3. 8 अनक्षरौ; B6. 7. 9 Da3. a4 Dn4 D7 T1 G1–3. 6 M1. 5–7 न च क्षरौ; D5 T2 न चाक्षरौ (for च नक्षरौ). ❀ Cp: लोकदृष्ट्या उभयोरपि अक्षरत्वं, शास्त्रदृष्ट्या तूभयोरपि क्षरत्वम् । ❀ —c) K6 च; D7 T G1. 3. 6 M1 5–7 तत् (for तु). K2 प्रवक्षामि. —d) K1 येन ख्यातौ; K2. 4 येनाख्यातौ; K6 V1 Bo. 6–8 Da3 a4 यथा ख्यातं (B3 [marg.] ज्ञानं); B9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 या(Dn4 D2 8 य)थातथ्यं; D7 G1 यथा ज्ञातो; T2 यदा ख्यातौ; G2 यथा ज्ञानं; G3 तथा ख्यातौ (for यथा ख्यातौ). K1. 2. 4 च (for तु). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2 3. 8 तु ज्ञानतः; D7 T G1. 3. 6 न जानतः (T1 °ता); M1 5–7 तु जानतां (for तु तत्त्वतः). D5 यथा ह्येतौ क्षराक्षरौ.

12 b) K1 2. 4 नरेश्वर; M1. 5–7 Cs (gloss: ब्रह्मादीनामपि नियन्तारौ) [ई]श्वरेश्वरौ (for °रौ मतौ). ❀ Cs: परमात्मा निरवधिकेश्वरः, जीवस्तु तद्दत्तसामर्थ्यादीषदीश्वरः । ईशो वरो यस्मादिति वा ईश्वरः । ❀ —c) K6 तत्तत्· (for तत्त्व·). K6 V1 B3 एव (for एतौ). K1. 2. 4 B9 Da4 Cp तत्त्वम(K2 B9 Cp °त्त्वसं·; Da4 °त्त्वं सं)ज्ञानु(K2. 4 °न)भावेन; Bo Da3 तत्त्वसंज्ञावुभावेन; B6 °संख्यानुभावेन; G3 °संज्ञाविमावेतौ. ❀ Cp: एकस्य पुरुषस्य स्वरूपसत्तयैव तत्त्वसंज्ञत्वम्, अन्यस्य प्रधानस्य तत्त्वाध्यस्ततया तत्त्वम् । ❀ —d) K1. 2. 6. 7 V1 Bo. 6 Da3. a4 Dn4 T2 M1. 7 प्रोच्यते (for प्रोच्येते). K1. 4 तत्त्वचिंतकैः; K6 ज्ञाति° (for ज्ञान°).

13 a) T G1–3. 6 M7 ·प्रळय· (for ·प्रलय·). K6 Bo. 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 ·धर्मत्वाद् (for ·धर्मि°).

C. 12.11430 B. 12.306[7].13 K. 12.312.13

तदेतद्गुणसर्गाय विकुर्वाणं पुनः पुनः ॥ १३
गुणानां महदादीनामुत्पद्यति परस्परम् ।
अधिष्ठानात्क्षेत्रमाहुरेतत्तत्पञ्चविंशकम् ॥ १४
यदा तु गुणजालं तदव्यक्तात्मनि संक्षिपेत् ।
तदा सह गुणैस्तैस्तु पञ्चविंशो विलीयते ॥ १५
गुणा गुणेषु लीयन्ते तदैका प्रकृतिर्भवेत् ।
क्षेत्रज्ञोऽपि यदा तात तत्क्षेत्रे संप्रलीयते ॥ १६
तदाक्षरत्वं प्रकृतिर्गच्छते गुणसंज्ञिता ।
निर्गुणत्वं च वैदेह गुणेषु प्रतिवर्तनात् ॥ १७
एवमेव च क्षेत्रज्ञः क्षेत्रज्ञानपरिक्षये ।
प्रकृत्या निर्गुणस्त्वेष इत्येवमनुशुश्रुम ॥ १८
क्षरो भवत्येष यदा तदा गुणवतीमथ ।
प्रकृतिं त्वभिजानाति निर्गुणत्वं तथात्मनः ॥ १९
तदा विशुद्धो भवति प्रकृतेः परिवर्जनात् ।

—[b]) K1.2.4 ईश्वरं; G1 अक्षयं (for °रम्). ❀ Cp: परिणामिनित्यत्वादक्षरत्वमव्यक्तस्येत्यर्थः । ❀ —[c]) B6 तदेव; B8 यदेतद् (for तदे°). K1.2 -संगाय (for -सर्गाय).

14 [bc]) K1.2.4 उत्पद्येत; K6 °त्तिपु; K7 D4.5.9 °त्तिस्तु; V1 Dn1.n4 Ds D2.3.8 °त्तिश्च; G2 °द्यंति; M1.5–7 °द्यंते (for °द्यति). K6 V1 B0.7–9 G2 M1.5–7 परस्परे; B6 D7 T G3.6 परंपरा (B6 °रं) (for परस्परम्). K6 अधिष्ठानान्; V1 D7 T G1.6 M1.5–7 °ष्ठानं; G3 °ष्ठानां (for °ष्ठानात्). B8 क्षत्रम्; D7 क्षेमम् (for क्षेत्रम्). ❀ Cn: परस्परमधिष्ठानात्, चिच्छायामनवाप्य न केवला प्रकृतिर्वा, प्रकृतिरूपमुपाधिमनवाप्य केवलः पुरुषो वा महदादीन्स्रष्टुमुत्सहते, किं तु परस्परानुग्रहेणैवेत्यर्थः । ❀ —[d]) D7 T G1.3.6 M1.5–7 एवं (for एतत्). G1 तौ (for तत्). D7 G1 -विंशतिः (G1 °तिं) (for °कम्).

15 [a]) K7 D4.9 सदा (for यदा). G2 om. तु गुण. Ds G1 Cs -जातं (for -जालं). Ds2 तम् (for तद्). —[b]) K2 M1.6.7 अव्यक्तो(K2 °क्ते)त्मनि; G2 आव्यक्ता° (for अव्यक्ता°). G2 सा (for सं-). ❀ Ca: संक्षिपेत्, प्राकृतमिदं न ममेति निश्चिनुयात् ॥ Cs संहरेत् । ❀ —[c]) D5 च स; G1 ह स (for सह). K1 G2 ते तु (for तैस्तु). Ds1 तदा सहस्वगुणैस्तैः. —[d]) K7 पंचविंशे (for °विंशो). K2 G1 [ऽ]प-; K4 V1 D5.7 T2 G3 M1 Cv [ऽ]पि (for वि-). ❀ Cv: लीयते, स्वमूलरूपे संबध्यते । लीङ्श्लेषे इति धातुः । ❀

16 V1 reads 16 on marg. —[a]) V1 गुणा गुणे प्रलीयंते. ❀ Cp: उपाधिलये पुरुषोऽपि लीन इव भवतीति कृत्वा पुरुषस्य क्षरत्वम् । प्रकृतेश्च स्वाभिन्नकार्याकारक्षरणात् । ❀ —[b]) K1.2.4 Da3 D4.7 T G1.3.6 तदेका (for तदैका). M1 प्राकृतिर् (for प्र°). — D7 G1 om. 16[c]–17[d]. —[c]) D5 क्षेत्रज्ञौ (for °ज्ञो). V1 G2 M1.5–7 तदा (for यदा). —[d]) K2 Dn1 D4.9 G2 क्षेत्रं (for क्षेत्रे). Da3 D5 प्रवि-; M1.5–7 स प्र- (for संप्र-). ❀ Cs: क्षेत्रे, क्षेत्रोपलक्षितचैतन्यमात्रे ॥ Cv: क्षेत्रे संप्रलीयते, उपचायकरूपेण प्रकृतेर्बहिरायाति । ❀

17 D7 G1 om. 17 (cf. v. l. 16). —[a]) M1 क्षरर्थः; Ca (gloss: स्वव्यापारहानिं) Cn (gloss: विनाशित्वं) Cv (gloss: कार्योपचायकशक्तिह्रासात्) क्षरत्वं (for [अ]क्षरत्वं). —[b]) K4 गच्छंते; K7 D4.5.9 प्रयाति (for गच्छते). B0.6.7.8 (marg. as in text) 9 Da4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 -संश्रिता; D4 G6 -संज्ञितां; M1.6 -संज्ञता; M7 -संज्ञका (for -संज्ञिता). —[c]) K2.7 M1.5–7 वै देहे (for वैदेह). —[d]) V1 B0.6–8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 G2.3 M1.6–7 Cn [अ]प्रति-; T1 G6 परि- (for प्रति-). K6 -वर्तनं; T1 G6 -वर्जनात् (for -वर्त°). ❀ Cn: देहगुणेषु देहाश्रितेषु श्रोत्रादिषु प्रतिविषयं वर्तनं तदभावात् ॥ Cp: प्रतिवर्तनात् गुणेषु महदादिषु प्रातिकूल्येन वर्तनात् ॥ Cs: अप्रतिवर्तनात्, असंस्पर्शात् । ❀

18 [b]) B0 -परिक्षयेत्; Ds1 °क्षणे; Ds2 -परीक्षणे; D7 T G1.3.6 -परि(G1 °री)क्षयात् (for °क्षये). K7 D4.9 क्षेत्रज्ञानं प्रचक्ष(K7 °क्ष्य)ते. — G1 om. 18[c]–20[b]. —[c]) K1 स्वेषा. K2 प्रकृत्या गुणवर्तेष; D7 °त्या निर्गुणद्वेषी. ❀ Cv: प्रकृत्या निर्गुण, न तु स्वतो गुणरहितः । ❀ —[d]) K7 Ds1 D4.9 T2 G2 M1.6 7 -शुश्रुमः (for °म).

19 G1 om. 19 (cf. v. l. 18). Ds1 om. 19[ab]. —[ab]) K2 भवतु (for °ति). D7 T G3.6 transp. यदा and तदा. D2 गुणवताम् (for °वतीम्). D7 G3 तदा गुणवतीमिथः. —[c]) K6 B6.7.8 (marg. as in text) 9 Da4 त्वथ; D7 त्वं तु; T1 G6 च न; T2 G2.3 M1.5–7 त्वनु- (for त्वभि-). G2 -जानामि (for °ति). D5 प्रकृतित्वामभिजानाति (hypermetric). —[d]) Ds2 D2.8 निर्गुणत्वात् (for °त्वं). K1.2.4 अथ; T2 तदा (for तथा).

20 G1 om. 20[ab] (cf. v. l. 18). —[a]) B8

अन्योऽहमन्येयमिति यदा बुध्यति बुद्धिमान् ॥ २०
तदैषोऽन्यत्वतामेति न च मिश्रत्वमाव्रजेत् ।
प्रकृत्या चैव राजेन्द्र नमिश्रोऽन्यश्च दृश्यते ॥ २१
यदा तु गुणजालं तत्प्राकृतं विजुगुप्सते ।
पश्यते चापरं पश्यं तदा पश्यन्न संज्वरेत् ॥ २२
किं मया कृतमेतावद्योऽहं कालमिमं जनम् ।
मत्स्यो जालं ह्यविज्ञानादनुवर्तितवांस्तथा ॥ २३
अहमेव हि संमोहादन्यमन्यं जनाज्जनम् । C. 12. 11441 B. 12. 308(7). 24 K. 12. 312. 24

(marg.) T1 G3.6 तथा (for तदा). K1.2.4 विशुद्धा; Da4 [अ]पि शुद्धो (for विशुद्धो). B9 om. भवति. —^{b}) K1.2 प्रकृतिः; K4 °त्यः (for °तेः). Da4 प्रति- (for परि-). K1.2 -म(K2 -मा)र्जनान् (for -वर्ज°). ❀ Cp: प्रकृतेः परिवर्जनात्, प्रकृतेः सकाशात्क्षरणात्, क्षरो भवतीत्यर्थः ॥ ❀ —^{c}) K2 अहो (for अन्यो). K2.4 अन्योहम्; K6.7 B8 Da4 Ds1 D4.5.9 T1 G2.3 अन्योयम्; D8 अन्येषाम्; D7 इत्येवम्; G1 इ*** (for अन्येयम्). —^{d}) K1.2 Dn1 तदा; D5 यथा (for यदा). Dn1 बध्यति (for बु°). ❀ Cp: बुद्धिमान्, शास्त्राहितविवेकज्ञानः । ❀

21 ^{a}) Da3.a4 D7 T2 G1 तदेषो (for तदैषो). K6 V1 Bo.6 [ऽ]प्यन्यताम्; B8 अन्यताम्; Ds [ऽ]न्यात्मताम्; D7 G1 [ऽ]न्यतराम् (for °त्वताम्). K1.2.4 तदैषोन्यत्वमायाति; K7 °षोतत्त्वमेवेति; Dn1.n4 D2-4.8.9 तदै- (Dn1 यदै-; D3.4 तदे)ष तत्त्वतामेति; D5 तदेषोत्पन्नतामेति; T1 G3.6 तदा ह्येषोन्यतामेति; G2 तदैषोन्यस्तत्त्वमेति; Cap (Ca as in text) तदैषोन्यत्वमत्येति; Cs (gloss: अन्यात्मतां, संसारिताम्) तदैषोन्यात्मतामेति. ❀ Cn: तत्त्वतां, आरोपशून्यताम् । ❀ —^{b}) K2.4 मित्रत्वम् (for मिश्र°). K6 T2 G1.2 M1.5-7 Ca न च मिश्रत्व(G2 °क)तां व्रजेत्; K7 Bo.6.7 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-5.8.9 न चापि (K7 D4.9 न च तां; B6.7 Da4 न च सं-; D5 न चासं-) मिश्रतां व्रजेत्; B9 न च मिश्रित्वतां व्रजेत्; Cap as in text. ❀ Cs: मिश्रतां, मिश्रात्मकतां, ब्रह्मरूपताम् । ❀ —^{c}) B5.9 M1.5-7 चैष (for चैव). —^{d}) K2.4 न मे श्रेयश्च; K6 B6 Da3 D5 मिश्रो नान्यश्च; Bo.7.8 Dn1.n4 Ds D2.3.8 मिश्रो ह्यन्यश्च; Cap नमिश्रोऽन्यश्च (as in text). B9 न मिश्रोन्येन दृश्यते; Da4 मिश्रो नान्यस्य दृ°; D7 G1 तमिश्रोन्यं च दृ°; M1.5-7 Cs न मित्रो(M5 Cs °श्रो)न्यत्र दृ°.

22 22^{a} is partly damaged in V1. —^{a}) K1.2.4 तदा (for यदा). K7 D4.9 च; D5 [अ]व- (for तु). Ds गुणजातं; Cp °ज्ञानं (for °जालं). D5 च; M1.6.7 तं (for तत्). —^{b}) B9 D7 G1 प्र(B9 प्रा)कृतिं (for प्राकृतं). V1 Bo.8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 वै (for वि-). B8 (marg. as in text) जुगुप्सितं (for -जुगुप्सते). K1 प्रकृत्या तं विजिगीषते (hypermetric); K2.4 D5 प्राकृतं विजिगीष(D5 °गुप्स)ते. ❀ Cs: प्राकृतं मनुष्योऽहमित्यभिमानिनं जुगुप्सते, विजुगुप्सते निन्दति । ❀ —^{c}) K1.2 दृश्यते (for पश्यते). D5 वा (for च). K4 V1 Bo.6-9 Da4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 परं; Da3 lacuna; Ca (gloss: अपरं, न परम्, केवलमात्मानं) [अ]परं (as in text). K1.2 दृश्यं; K7 D4.9 G2 Cap पश्यंस्; Cn (gloss: द्रष्टारं) पश्यं (as in text). D7 G1 पश्यते चापरा वश्यं. ❀ Cv: पश्यते चापरं पश्यम्, अपरं जीवाद्भिन्नं, पश्यतीति पश्यः, सर्वज्ञो नारायणः, तं पश्यति । ❀ —^{d}) K1.2 यदा (for तदा). M1.5-7 पश्ये (for पश्यन्). D5 स (for न). Bo.6.7.9 Ds D2.3.5 T2 Cs (gloss: संसर्गं गच्छेत्) Cv (gloss: न विसृजेत्) संसृजेत्; Dn1 D8 संत्यजेत्; Dn4 संचरेत्; D7 T1 G1.6 M1.5-7 सं(G1 स)व्रजेत्; G3 संसजेत् (for संज्वरेत्).

23 ^{a}) K1.2 इदं; G2 M1.5-7 अहं (for मया). D7 T G1.3.6 किमहं कृतवानेवं. —^{b}) M1.5.6 (*inf. lin.*).7 [ऽ]हंकारम् (for ऽहं कालम्). T1 G1.3.6 इदं (for इमं). ❀ Cn: इमं प्राकृतं जनं, देहम् ॥ Cp: जनं, जायमानं शरीरम् । ❀ — Kumbh. ed. reads 23^{cd} twice. —^{c}) Ds2 Cs जलं; D5 ज्ञानं (for जालं). K7 D4.5.9 यथा (for ह्यवि-). V1 reads from ह्यवि up to मन्यते (in 25^{b}) on marg. K1.2.4 V1 D7 T G1-3.6 M1.5-7 Kumbh. ed. (first time) Cv यथा (G1 Kumbh. ed. °दा) मत्स्योदकज्ञानाद् (V1 D7 T1 G3.6 °कं जानन्; T2 Kumbh. ed. °कं ज्ञानं; G1 °कज्ञानं; M5 °कजालाद्; Cv °के जालम्); K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn4 यथा मत्स्यो ह्यविज्ञानाद्. ❀ Cn: जालं हि, जालमित्र । ❀ — D5 om. (hapl.) 23^{d}-25^{c}. —^{d}) K6 B6-9 Da3.a4 जलं; Bo Dn1.n4 Ds D2.3.8 Kumbh. ed. (second time) इह; Kumbh. ed. (first time) तदा (for तथा). K4 अनुवातैरेवांस्तथा (sic); D7 T1 G1.6 अनुपश्यतवांस्तथा. ❀ Cn: अनुवर्तितवान्, ह्रदाद् ह्रदं मत्स्य इव देहाद्देहम् । ❀

24 D5 om. 24 (cf. v. l. 23). V1 reads 24 on marg. —^{a}) K1.2.4.7 V1 D4.9 [अ]भि-; B6 च; D7 T G1.3.6 [इ]ति; Cs हि (as in text). D7 T G1.3.6 संमोहम् (for संमोहाद्). —^{b}) K6 Bo.7 अन्यज्; K7

C. 12. 11441
B. 12. 308[7]. 24
K. 12. 312. 24

मत्स्यो यथोदकज्ञानादनुवर्तितवानिह ॥ २४
मत्स्योऽन्यत्वं यथाज्ञानादुदकान्नाभिमन्यते ।
आत्मानं तद्वदज्ञानादन्यत्वं चैव वेद्म्यहम् ॥ २५
ममास्तु धिगबुद्धस्य योऽहं मग्नमिमं पुनः ।
अनुवर्तितवान्मोहादन्यमन्यं जनाज्जनम् ॥ २६
अयमत्र भवेद्बन्धुरनेन सह मोक्षणम् ।
साम्यमेकत्वमायातो यादृशस्तादृशस्त्वहम् ॥ २७
तुल्यतामिह पश्यामि सदृशोऽहमनेन वै ।
अयं हि विमलो व्यक्तमहमीदृशकस्तथा ॥ २८
योऽहमज्ञानसंमोहादज्ञया संप्रवृत्तवान् ।
ससङ्गयाहं निःसङ्गः स्थितः कालमिमं त्वहम् ॥ २९
अनयाहं वशीभूतः कालमेतं न बुद्धवान् ।

D2. 4. 9 अन्य-; D7 T G1. 3. 6 अन्यो (for अन्यं). Da3 D2. 4. 9 (before corr.) जनाजनं (for जनाज्जनम्). ❀ Ca: जनात्, जन्यमानाद्देहाद्, जनम् ॥ Cs: जनाज्जनं, जीवाज्जीवम् ॥ Cv (reading अन्यं मन्ये जनाजनं): जनं बन्धुजनं, अजनं धनकनकादिकम् । जनाश्चेतनाः, अजनाः जडाश्च यस्मात्तं परमात्मानं वा । ❀ — K2 D7 G1 om. (hapl.) 24c–26d. — c) M7 यथोदकं (for °दक-). B7 मत्स्यो यथोदको यथोद्दानाद् (hypermetric); D4. 9 मत्स्यो जालं यथाज्ञानाद्; T G3. 6 मत्स्यो यदो(T2 G3 °थो)दकं जानन्. ❀ Ca: उदकज्ञानात्, अपृथक्त्वेन ज्ञानात् ॥ Cn: इदं मम जीवनमिति ज्ञानात् । ❀ — K4 om. (hapl.) 24d–25a. — d) K1 V1 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G3. 6 अहं (for इह).

25 K2 D7 G1 om. 25; K4 om. 25a (for both, cf. v. l. 24). D5 om. 25abc (cf. v. l. 23). V1 reads 25ab on marg. — a) B9 G2 नित्यं (for ऽन्यत्वं). K1 V1 T2 G2 अथाज्ञा(V1 अथ ज्ञा)नाद्; T1 M1. 5–7 अथोज्ञानाद् (for यथा°). — G2 om. (hapl.) 25bc. — b) Ds नाति- (for नाभि-). K1 V1 T G3. 6 M1. 5–7 उदकादभिमन्यते; K7 D4. 9 °न्नावबुध्यते. — c) K1 आत्मतां; T G3. 6 आत्मनस् (for आत्मानं). B8 तत्तद्- (for तद्वद्). K6 आत्मानं तदनुज्ञानाद्. — d) K6. 7 D4. 9 Cp नैव (for चैव). K1. 4 M7 वेत्स्यथ; B7 विद्महं; T1 G3. 6 वेत्स्यथ; T2 M1. 5. 6 वेद्म्यथ; G2 lacuna (for वेद्म्यहम्). ❀ Cn: न वेद्मीति नशब्दानुकर्षेण योज्यम् । ❀

26 K2 D7 G1 om. 26 (cf. v. l. 24). — a) G2 om. स्तु. K7 D4. 5. 9 अबुद्धित्वं (for °द्धस्य). Ds Cs (gloss: ममत्वेनात्यन्तं बद्धस्य) ममत्वाधिकबंधस्य. — b) K4 येहम्; M6 योगम्; Cs (gloss: अष्टाङ्गयोगमग्नम्) योग- (for योऽहं). K1. 4 G2 अज्ञम्; K7 अन्यम्; V1 B8 Da3. a4 मग्न; D4. 9 अन्य; D5 T G6 M1. 5–7 अज्ञ; G3 अत्र (for मग्नम्). Da4 इदं; T G3. 6 पुनः (for इमं). — d) K6 B0. 6 (marg. as in text) Da4 Dn1. n4 D3. 5 अन्यज्; K7 Da3 Ds1 अन्य-; T G3. 6 अन्यो (for अन्यं). Da3 D9 T2 जनाजनं.

27 a) Da3. a4 [अ]भवद् (for भवेद्). D5 बंधो (for बन्धुर्). ❀ Cp: अयं, जगदीश्वरः । ❀ — b) D5 न तेन (for अनेन). D7 G1 स हि (for सह). K6 मे क्षयः; K7 B0 Dn4 Ds2 D3. 4. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 Cs (gloss: गोत्रतो विद्यादिना च संबन्धकरणसाम्यं क्षमं, योग्यम्) मे (G1 ते) क्षमं; B8 मे क्षणं; Dn1 मे क्षयं; Ds1 मोक्षयं; D8 मोक्षये (for °णम्). — c) Da4 आपन्नो (for आयातो). K6 V1 B6. 8 Da3 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 साम्य(D7 G1 °ह्य)मेकत्वतां यातो (D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 °स्ये); B9 °कृतां यातो; D5 साम्यमेवधतां यातो (sic). — d) Da3 om. (hapl.) तादृशस्. K7 D4. 9 हि (for तु).

28 a) K1. 6 Da4 G2 अहं (for अयं). K7 D4. 9 विपुलो (for विमलो). B6 (marg.) Ds1 T1 G3. 6 व्यक्तो (for व्यक्तम्). — d) B6 (marg.) T1 G3. 6 ह्यहम् (for अहम्).

29 a) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 सो (for यो). G2 -संमोहाद् (for °हाद्). — b) K2 आज्ञया; K6 अन्या यथा (hypermetric); K7 D4. 9 अन्यया (D9 °था); Ca. n. p (gloss: जडया प्रकृत्या) अज्ञया (as in text). K1. 2. 4. 6 संप्रवर्तवान्; D7 G1 सह वृत्तवत्; T1 G3. 6 सह वर्तनात्; T2 M1. 5–7 सह वृत्तवान्; G2 संप्रवृत्तिवान् (for संप्रवृत्त°). — c) Da3. a4 ससंज्ञया; D7. 9 ससंगत्या; T2 ससंशया (for ससङ्गया). K7 D4. 9 हि निः-; Ds2 हि नः; D7 [अ]थ निः-; T1 G3. 6 हीन-; T2 [अ]भिनिः-; G1 च निः- (for [अ]हं निः-). Ds1 निःसंगं. Dn4 D8 ससंगयात्नं निःसंगः. — d) Ds1 इव; D7 G1 इदं (for इमं). B7 Dn4 त्विह (for त्वहम्).

30 a) K6 B6. 8. 9 Da3. a4 सोहमेवं (Da3. a4 °व) (for अनयाहं). K1 वशीभूत्वा; K6 D7 वसी(D7 °शी)भूत-; Da4 वशीभूतं (for °भूतः). K7 D4. 5. 9

उच्चमध्यमनीचानां तामहं कथमावसे ॥ ३०
समानयानया चेह सहवासमहं कथम् ।
गच्छाम्यबुद्धभावत्वादेषेदानीं स्थिरो भवे ॥ ३१
सहवासं न यास्यामि कालमेतद्धि वञ्चनात् ।
वञ्चितोऽस्म्यनया यद्धि निर्विकारो विकारया ॥ ३२
न चायमपराधोऽस्या अपराधो ह्ययं मम ।
योऽहमत्राभवं सक्तः पराङ्मुखमुपस्थितः ॥ ३३

ततोऽस्मि बहुरूपासु स्थितो मूर्तिष्वमूर्तिमान् ।
अमूर्तश्चापि मूर्तात्मा ममत्वेन प्रधर्षितः ॥ ३४
प्रकृतेरनयत्वेन तासु तास्विह योनिषु ।
निर्ममस्य ममत्वेन किं कृतं तासु तासु च ।
योनीषु वर्तमानेन नष्टसंज्ञेन चेतसा ॥ ३५
न ममात्रानया कार्यमहंकारकृतात्मया ।
आत्मानं बहुधा कृत्वा येयं भूयो युनक्ति माम् । C. 12. 11454 B. 12. 308(7). 37 K. 12. 312. 37

वशीकृतोहमनया. — b) G1 एतौ; M1. 5–7 एवं (for एतं). D5 कालमेतदबुद्धवान्. — K2. 4 om. 30e–31b. — c) T1 G6 -नीचां ताम् (for -नीचानां). — d) Da4 त्वामहं; D7 G1 अहं वै (G1 om. वै); T1 G6 अत्ताहं; T2 तानहं (for तामहं). K6 आविसे; Bo. 9 आवशे (for आवसे).

31 K2. 4 Bo om. 31ab (for K2. 4, cf. v. l. 30). D3 om. (? hapl.) 31. — a) T2 G3 सहानया; Cs (gloss: यया बुद्ध्या युक्तोऽहं याचितवान्, कृपणभावं गतवान्) समानया (as in text). K1 D7 T G6 यया; G1 यथा; G3 lacuna (for [अ]नया). K1 च ह; B8 चाहं; D5 चेहात्; G3 चोभे (for चेह). K7 D4. 9 ममासमानया चै(D4 वै)व; B6 (marg. as in text). 9 Da4 समानपापया चेह; M1. 5–7 समानमेवेह (M5 °येवेह) तया. ❀ Cp: समानया, मानेन अहंकारेण सह वर्तमानया । ❀ — b) K1. 6. 7 V1 B8 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 इमं (for अहं). — c) Da4 corrupt; D5 गच्छसि (for गच्छामि). K6 Bo. 6 D5. 7 T1 G3. 6 M1. 5–7 अबुध-; V1 B8 बुद्धि-; G2 बुद्ध्या (for [अ]बुद्ध-). — d) K1 एश; K2. 4 एत; K6 एक; K7 D4. 9 इह; Bo. 6 (marg.). 8 अथ; D8 आर्य (for एष). K2 स्थिरे; Bo. 6–9 Ds2 D5 T2 G2 स्थिरी-; Ds1 D4 G6 स्थिरा (for स्थिरो). K1. 2. 4 V1 D5 भव; K6. 7 D4. 9 [ऽ]भवं; B7 D8 T2 G2. 3. 6 Cs भवेत्; M6 भवेः (for भवे).

32 a) K1. 2. 4 सहवासान्; D7 T G1. 3. 6 Cs (gloss: सतां निवासमाश्रयम्) संनि(T2 तं नि)वासं (for सह°). B6 (marg. as in text) च; Cs तु (for न). V1 lacuna; Da4 यानया (for यास्यामि). — b) K2. 7 D4. 7. 9 T G1. 3. 6 एतं; D5 M1. 5–7 एवं (for एतद्). M1. 5–7 वि- (for हि). — c) K1 Da4 [ऽ]सि; K6 तु; K7 D7 [ऽ]स्ति (for ऽस्मि). K6 एतया (for अनया). K7 lacuna; V1 यद्वद्; B6 M6. 7 बुद्धि; G1 विद्धि; G2 बुद्धिर्; M1 बुद्धिं; M5 बुद्धो (for यद्धि). — d) K7 D4. 9 विकारवान् (for °रया). ❀ Cp: विकारया, विकारस्वरूपया । ❀

33 a) D4. 9 वा (for च). K1 अपराधी (for °राधो). D7 G1–3. 6 स्याद् (for ऽस्या). — b) K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 8. 9 ह्यपराधो (for अप°). — c) K7 D4 अत्राभयं (for °भवं). — d) K6 परामुखम् (for °ङ्मुखम्). K1. 2. 4 V1 D3 अवस्थितः (for उप°). D5. 7 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 पराङ्मुखमुखे (T1 G6 °ख-) स्थितः. ❀ Ca: पराङ्मुखं, विपर्ययज्ञानम् ॥ Cn: बहिर्मुखं विषयम् । ❀

34 a) Da3. a4 -रूपोस्मि (for -रूपासु). Dn1 ततोस्म्यरूपो रूपासु. ❀ Cs: बहुरूपासु, सुरनरतिर्यगादिदेहेषु । ❀ — b) G1 स्थिता (for स्थितो). Ds1 om. (hapl.) मूर्तिष्व. K6 V1 Bo. 8 (marg. as in text). 9 D8 Cs (gloss: परिच्छिन्नदेहाभिमानवान्) मूर्तिमान् (for [अ]मूर्ति°). K7 स्थितो मूर्तिः स्वमूर्तिमान्. — c) K2. 4 B9 Da4 Ds2 D5 T G1–3. 6 Cs (gloss: स्वभावतो निरवयवः) अमूर्तिश्च; K7 D4. 9 मूर्तिस्थश्च; D7 अमूर्ता (for °र्तश्च). K1. 2. 4 D5 G2 [अ]मूर्तित्वान्; K6. 7 V1 B6–9 Da3. a4 D4. 9 T1 [अ]मूर्तात्मा; T2 M1. 5–7 मूर्त्यात्मा (for मूर्तात्मा). — d) B9 न यत्नेन (for ममत्वेन). K1. 2. 4 प्रदर्शितः; Cs (gloss: धार्ष्ट्यं गमितः) प्रधर्षितः (as in text).

35 a) K1 अयनत्वेन; G1 अधन°; G2 अनयात्वेता (for °यत्वेन). K6 Bo. 7–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cs प्रा(B7 प्र)कृतेन मम(Dn4 °ह)त्वेन. ❀ Cp: नयो ज्ञानम्, तच्छून्यत्वेन । ❀ — b) G2 सुकृतास्विह (for तासु तास्विह). V1 B8 (marg.) च (for [इ]ह). — d) K1 Da4 कृतां (for कृतं). B8 (marg.) [इ]ह (for च). — e) K1. 2. 4 T1 योनिष्वावर्तमानेन. — f) K4 चेतना (for °सा).

36 a) D5 lacuna; D7 G1 तन् (for न). K2. 4 मम मंडमखे कार्यें (sic); K7 मनसात्रानया कार्यम्; Ds1 Cs (gloss: मिथ्याधीविषयया मात्रा, संसारबुद्ध्या) न मे

C. 12. 11434
B. 12. 308(7). 37
K. 12. 312. 37

इदानीमेष बुद्धोऽस्मि निर्ममो निरहंकृतः ॥ ३६
ममत्वमनया नित्यमहंकारकृतात्मकम् ।
अपेत्याहमिमां हित्वा संश्रयिष्ये निरामयम् ॥ ३७
अनेन साम्यं यास्यामि नानयाहमचेतसा ।
क्षमं मम सहानेन नैकत्वमनया सह ।
एवं परमसंबोधात्पञ्चविंशोऽनुबुद्धवान् ॥ ३८
अक्षरत्वं नियच्छेत त्यक्त्वा क्षरमनामयम् ।
अव्यक्तं व्यक्तधर्माणं सगुणं निर्गुणं तथा ।
निर्गुणं प्रथमं दृष्ट्वा तादृग्भवति मैथिल ॥ ३९
अक्षरक्षरयोरेतदुक्तं तव निदर्शनम् ।
मयेह ज्ञानसंपन्नं यथाश्रुतिनिदर्शनात् ॥ ४०
निःसंदिग्धं च सूक्ष्मं च विबुद्धं विमलं तथा ।
प्रवक्ष्यामि तु ते भूयस्तन्निबोध यथाश्रुतम् ॥ ४१
सांख्ययोगौ मया प्रोक्तौ शास्त्रद्वयनिदर्शनात् ।

मात्रानया कार्यम्. — b) K1.2 अहंकार्य- (for °कार-). Bo -कृतार्थया; B7 -कृता त्वया; D7 G3 -कृतात्मना; T1 G6 -कृतं मया; G2 -कृता मया; Ca -कृतान्वया (for -कृतात्मया). — c) K1.2.4 पंचधा (for बहुधा). ❀ Cp: बहुधा, महदादिरूपेण ॥ Cs: बहुधा कृत्वा, बहुविषयान् ध्यात्वा । ❀ — e) K1.2.4 V1 B6–9 Da3.a4 T G2.6 सेयं; K7 D4.9 नेयं; Ds2 योयं; D5 केयं; D7 G1.3 सोयं (for येयं). M1.5–7 भुनक्ति मा (M5 मां) (for युनक्ति माम्). ❀ Cp: युनक्ति, संसारोपभोगाय प्रेरयति । ❀ — e) K6 Bo Da4 अव-; B6 मम; G2 एव (for एष). Dn4 om. from ष up to निर्म (in 36f). K2 बुद्धे; D5 बुध्ये (for बुद्धो). M1.5–7 इदानीमस्मि संबुद्धो.

37 a) D5 समत्वम् (for ममत्वम्). K1.2.4 मनसो (for अनया). K7 D4.9 ममत्वं मम चा(D4 वा)त्यंतम्. — b) D7 T G1.3.6 -कृतात्मना (for °त्मकम्). — c) V1 अवेत्य; D4.9 अथेत्य (for अपेत्य). K1.2 Dn4 इमं (for इमां). K1 हत्वा; K2 कृत्वा; M6 भित्त्वा (for हित्वा). — d) K2 संश्रयष्ये; G2 सा श्रयिष्ये. D7 निरंतरं (for निरामयम्). ❀ Cn: निरामयं, निर्द्वंद्वं परमात्मानम् ॥ Cp: परमानन्दस्वरूपम् । ❀

38 a) K7 अन्येन (for अनेन). — b) Da4 Dn1 Ds1 D2.3.8 अचेतया; Ds2 °तनः (for °तसा). K1.2 नानया हतचेतसा; D5 °या सह चेतसा; Cs °या हतचैतनः. — c) K1.6 V1 Bo.7–9 Dn1 Ds2 D3.5.8 क्षेमं; K2.4 क्षरं; Da4 क्षयं; D7 G1 क्षणं (for क्षमं). T2 महा- (for मम). K6 Bo D5 G1 सहायेन (for °नेन). K7 D4.9 क्षेमं सहानेन मम. — d) M1.5–7 चैकत्वान् (for नैकत्वम्). — e) D7 T1 G1.3.6 पुरा न (for परम-). K1.2 -संबाधं; K7 -संबंधं; D8 -संरोधात्; D4.9 -संबोधं; G2 -संबाधात् (for -संबोधात्). — f) K1.2.7 पंचविंशं (for °विंशो). K1.2 [ऽ]व-; K7 D4.7.9 T1 G3.6 Cs न; B6 (marg.).8 (marg. as in text) [ऽ]त्र (for ऽनु-). K6 -बद्धवान्; G1 -बुद्धिमान् (for -बुद्धवान्). ❀ Cv: सुपां सुलुग् (Pāṇini 7. 1. 39) इति वचनात् पञ्चविंशः, पञ्चविंशस्य । परमसंबोधादिति संबन्धः । ❀

39 ab) K1.2 नियच्छेति; V1 D7 T2 G1.3 M1.5–7 निगच्छेत; D4.9 निगच्छैकं; D5 T1 G6 न गच्छेत; Cs न गच्छेयं (for नियच्छेत). M1.5.6 अनामयः. Cv त्यक्त्वाक्षरमनामयं. ❀ Cv: अनामयं जननमरणाद्यामयरहितं परमाक्षरं नारायणं त्यक्त्वा तत्प्रसादात् अक्षरत्वममृतत्वं नियच्छेत । ❀ — c) K1 अव्यक्त- (for °क्तं). K6 G2 -धर्माणां; K7 D4.9 T G3.6 Cs (gloss: स्फुटव्यापारं) -कर्माणं; Cpp -धर्माणं (as in text). D7 G1 व्यक्तमव्यक्तकर्माणं. — G3 om. (hapl.) 39e–41b. — e) D5.7 T G1.6 M1.5–7 Cv परमं (for प्रथमं). ❀ Ca: प्रथमम्, प्रथमपदं प्राधान्यपरम् ॥ Cn: प्रथमम्, अव्यक्तस्य आदिमम् ॥ Cs: दृष्ट्वा, आत्मतत्त्वेनानुभूय ॥ Cv: जीवस्य तु कदाचिन्निर्गुणत्वमिति सूचयितुं परमं निर्गुणमित्युक्तम् । ❀ — f) K1.2.4 बुद्धिमान्; K6 मैथिलः; Da4 मैथिलं. ❀ Cv: तादृग्भवति, न तु तदेव भवति । ❀

40 G3 om. 4 (cf. v. l. 39). — a) T1 अक्षराक्षरयोर्. — b) D7 G1 युक्तं (for उक्तं). K1.2 भवति (for तव नि-). — c) K1 महेह; D7 G1 तवेह; T2 G2 मयेदं (for मयेह). V1 -संयुक्तं (for -संपन्नं). — d) K1.2.4 तथा श्रुति- (for यथाश्रुति-). K7 D8 D4.5.9 -निदर्शनं (ror °र्शनात्).

41 G3 om. 41ab (cf. v. l. 39). K2.4 om. (hapl.) 41a–42b. — a) B9 सूक्ष्मां (for सूक्ष्मं). K7 D7 T G1.6 संदिग्धं (T2 °सिद्धं) च सुसूक्ष्मं च; M1.5–7 संदिग्धश्च स(M5.6 सु)सूक्ष्मत्वाद्. — b) K6.7 D4.9 विशुद्धं (D4 °द्ध-); G1 विबुद्धिं (for °द्धं). D7 G6 विपुलं (for विमलं). Bo.6.7.9 Dn1.n4 Ds1 D2.3.8 यथा (for तथा). — c) K7 D4.9 च (for तु). D5 भूप (for भूयस्).

42 K2.4 om. 42ab (cf. v. l. 41). — a) G3

यदेव शास्त्रं सांख्योक्तं योगदर्शनमेव तत् ॥ ४२
प्रबोधनकरं ज्ञानं सांख्यानामवनीपते ।
विस्पष्टं प्रोच्यते तत्र शिष्याणां हितकाम्यया ॥ ४३
बृहच्चैव हि तच्छास्त्रमित्याहुः कुशला जनाः ।
अस्मिंश्च शास्त्रे योगानां पुनर्दधि पुनः शरः ॥ ४४
पञ्चविंशात्परं तत्त्वं न पश्यति नराधिप ।
सांख्यानां तु परं तत्र यथावदनुवर्णितम् ॥ ४५
बुद्धमप्रतिबुद्धं च बुध्यमानं च तत्त्वतः ।
बुध्यमानं च बुद्धं च प्राहुर्योगनिदर्शनम् ॥ ४६ C. 12. 11468 B. 12. 306[7].48 K. 12. 312. 48

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९५ ॥

सांख्ययोगं (for °योगौ). V1 प्रोक्तः. — b) K6 B6 (marg. as in text) शास्त्रतत्त्व- (for °द्वय-). — c) M1. 5–7 शास्त्रे (for शास्त्रं). K6. 7 B6. 8. 9 Ds2 G2 यदेव सांख्यशा(Ds2 °ख्ये शा)स्त्रोक्तं; D7 T G1. 3. 6 यदेव सांख्याः पश्यंति. — d) D9 सांख्य- (for योग-).

43 a) K6 ज्ञेयं (for ज्ञानं). K2 Da4 प्रबोधनरक- (Da4 °कं)ज्ञानं. — b) K6 अवनीपतिः. — c) K1. 2. 4 विसृष्टं; K7 D4. 9 विशिष्टं; Da4 T2 विसृष्टं (for विस्पष्टं). K6 Ca (gloss: षष्टितन्त्रे) तंत्रे; G2 तंत्रं (for तत्र). — d) M1. 5–7 शिष्याणां हितकृन्मया.

44 a) D7 T G1. 3. 6 पृथक् (for बृहच्). K1. 2. 4 अप्येव तत्; K6 V1 Bo 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 चैवमिदं; D5 G1 त्वे(G1 त्वै)व हि तत् (for चैव हि तत्). G2 वि*स्त्वेदपि तच्छास्त्रम्. — b) Da3. a4 ऊचुर् (for आहुः). K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 विदुषो (for कुशला). K1. 2. 4 नराः (for जनाः). — c) B8 यस्मिन् (for अ°). K7 lacuna; T2 G1 शास्त्र- (for शास्त्रे). — d) K1 परः शरः; Bo. 9 पुरःसरः; B8 पुनः सरः (for पुनः शरः). K6. 7 B6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 8. 9 Cn पुनर्वेदे (K7 D4. 9 °र्देवैः) पुरःसरः (Ds °राः). ❀ Ca (reading स[श]रादधि पुनः स[श]रः): यथा शरात् दधि, मण्डोदञ्चनादिना दधि, ततः शरः, इति अधो धारयन्ती अनवस्था अनादितया परिक्रियते ॥ Cn (reading पुनर्वेदे पुरःसरः): सांख्यशास्त्रे वेदे च अत्यन्तमादरोऽस्ति ॥ Cp (reading यथा वेदे पुरःसरः): पुरःसरः प्रवेशः । स वा दधि पुनः सरः इति पाठे, दधि सरःक्षेपाद्यथा दुग्धानन्तरं दधि भवति, दधिभावानन्तरं च पुनः सरो भवति, तथा योगानामस्मिन् शास्त्रे संक्षेपविस्ताराभ्यामपेक्षितप्राप्तिरित्यर्थः ॥ Cs (reading अस्मिञ्शास्त्रेषु योगानां न दधीचिपुरःसराः): दधीचिप्रभृतयः पञ्चविंशात्परं संसारव्यतिरिक्तं परमात्मानं पश्यन्तीत्यर्थः । ❀

45 a) B6. 7 Da3. a4 G2 M1. 5–7 तत्र (for तत्त्वं). — Ds1 om. (hapl.) 45[c]; D4 reads the same twice. — b) K6 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 8 पश्य(B6. 7 D8 °श्ये-; D8 °श्य)ते न; Da4 यः पठेत; Ds2 पश्यंति च; T2 न पश्यंति; G2 M1. 5–7 न पश्यति (for न पश्यति). K7 नराधिपः. — c) K7 V1 D4 (both times). 5. 9 च (for तु). K7 [अ]परं (for परं). K7 V1 Bo. 6 (marg.). 7. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 4 (both times). 8. 9 Cp तत्त्वं; T2 G2 तंत्रं (for तत्र).

46 a) Bo. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -बुद्धत्वाद् (for -बुद्धं च). D7 T G1. 3. 6 प्रबुद्धमप्रबुद्धं च. — V1 reads 46[bc] on marg. — b) K2 om. च. — c) K4 वध्यमानं; Da4 बुद्ध°; D5 बुध्यमाने (for °मानं). B8 (marg.) बुद्धत्वं; Da4 बुध्यं च. D7 T G1. 3. 6 प्रबुद्धं (T2 °ध्यं) बुध्यमानं च. — d) Ds1 प्राप्नुयुर् (hypermetric); D7 G1 प्राह (for प्राहुर्). K7 D4. 5. 9 -निदर्शनात् (for °र्शनम्). ❀ Ca: बुद्धादित्रये द्वयमात्मज्ञानप्रकाशकम् ।

Colophon. Ś1 D6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 4. 6. 7 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म; K2 दानधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4 V1 B6 Ds करालजनकसंवादः; K6 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 7. 8 वसि(B9 °शि)ष्ठकराल- (D7 °ळ)जनकसंवादः; K7 D4. 9 करालजनकसंवादे विद्याविद्या; D5 वसिष्ठकरालजनकसंवादे विद्याध्यायः; T1 करालजनकसंवादे क्षराक्षरविभागं; G6 वसिष्ठकराळजनकसंवादे क्षराक्षरविभागः; M5. 6 वसिष्ठकराळजनकसंवादे विद्याविद्याकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 31; B7 Ds1 T1 G1. 6 130; B8 134; Dn1 133; Dn4 132; Ds2 G3 M5 131; D8 128; T2 143; G2 146; M1. 6. 7 129. — *Śloka no.:* Da4 Dn1 48; Dn4 D8 47; Ds1 42.

२९६

C. 12. 11466
B. 12. 209 (8). 1
K. 12. 313. 1

वसिष्ठ उवाच ।
अप्रबुद्धमथाव्यक्तमिमं गुणविधिं शृणु ।
गुणान्धारयते ह्येषा सृजत्याक्षिपते तथा ॥ १
अजस्रं त्विह क्रीडार्थं विकुर्वन्ती नराधिप ।
आत्मानं बहुधा कृत्वा तान्येव च विचक्षते ॥ २
एतदेवं विकुर्वाणां बुध्यमानो न बुध्यते ।
अव्यक्तबोधनाच्चैव बुध्यमानं वदन्त्यपि ॥ ३
न त्वेव बुध्यतेऽव्यक्तं सगुणं वाथ निर्गुणम् ।
कदाचित्त्वेव खल्वेतदाहुरप्रतिबुद्धकम् ॥ ४
बुध्यते यदि वाव्यक्तमेतद्वै पञ्चविंशकम् ।

296

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 K7 B9 D4 वशिष्ठ. — ^{a}) Da4 अथ बुद्धम्; D5 अवबुद्धम्; Ca (gloss: निसर्गतोऽचेतनम्) Cs (gloss: चैतन्यहीनं) अप्र° (as in text). G2 इह (for अथ). Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 अथ बुद्धमथाबुद्धम्. ❀ Cn: बुद्धं, बोधः परमात्मा, अबुद्धं, तदन्यो जीवः । ❀ — ^{b}) B8 इदं (for इमं). K4 गुणविधं; K6. 7 B6. 7. 9 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 T G1. 3. 6 Cp. s °निधिं (for °विधिं). ❀ Cn: गुणविधिं, गुणानां सत्त्वादीनामेव विधिं विधानं प्रभावम् ॥ Cp (reading °निधिं): गुणानां साम्यरूपम् । यद्वा गुणानां सर्वज्ञतातृप्तिप्रभृतीनां निधानम् । Cs: गुणनिधिं, गुणानामाधारम् । ❀ — K1. 2. 4 read and K6 Da4 G3 repeat 1^{cd} after 3^{ab}. V1 Bo Dn1. n4 D8 D2. 8 Cn. s read 1^{c}–2^{b} after 3^{ab}. — ^{c}) K6 (second time) कारयते; K7 D4. 9 धारयति (for °यते). K1. 2. 4 ह्येषां; K6 (first time) V1 Bo. 6–9 Da3. a4 (both times) Dn1. n4 D2. 8 G6 ह्येष (for ह्येषा). — ^{d}) K1 आक्षपते; G1 आक्षपिते (for आक्षिपते). B8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 तदा; T2 G6 यथा (for तथा). ❀ Cp: सृजति, सृष्टिकाले । आक्षिपते, संहारकाले । ❀

2 For the sequence in V1 Bo Dn1. n4 D8 D2. 8 Cn. s, cf. v. l. 1. — ^{a}) K1. 2. 4 D7 T G1. 3. 6 इह (for त्विह). K7 D4. 5. 9 अजस्रं (K7 °स्य) क्रीडनार्थं हि. — ^{b}) K1. 6 V1 Bo. 9 Da3 D5. 7 T G2. 3. 6 विकुर्वंति (D5 °तं); K2 corrupt; K7 Da4 Dn1. n4 D8 D2–4. 8. 9 विकरोति; B6–8 G1 Cp (gloss: आत्मानं विविधरूपं करोति) विकुर्वंति (for °र्वन्ती). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 8. 9 G2 जनाधिप (for नरा°). — ^{c}) ❀ Cn: बहुधा, विश्वतैजसप्राज्ञविराट्सूत्रान्तर्यामिरूपेण । ❀ — ^{d}) K1 तथैव; K7 D4. 5. 9 तानेव; D7 तत्रैव (for तान्येव). K6. 7 D4. 5. 9 ग्रसते पुनः; V1 Bo. 6 (marg.). 7. 8 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 Cn (gloss: तात्त्विकत्वेन पश्यति) प्रविच(V1 Dn4 प्रतिच·; D3 प्रविव)क्षते; B6. 9 Da3. a4 Ds2 प्रति(Da4 °वि)वक्ष्यति (Ds2 °ते); M1. 5–7 Ca (gloss: बोद्धुमिच्छति) च विवक्षति; Cp (gloss: आत्मसात्प्रतिकर्तुमिच्छति) प्रविवक्ष्यति; Cs (gloss: प्रवेष्टुमिच्छति) प्रविविक्षति (for च विचक्षते).

3 For the sequence in V1 Bo Dn1. n4 D8 D2. 8 Cn. s, cf. v. l. 1. — ^{a}) K7 D4. 8. 9 एताम् (for एतद्). G2 एव (for एवं). K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 8 विकुर्वाणो; D7 T1 G1–3. 6 °र्वाणं; D8 °र्वाणा (for °र्वाणां). D5 एतामेव हि कुर्वाणां; T2 एतदेव हि कुर्वाणं. — ^{b}) B9 Da4 बुध्यमानं; G2 °माने; Cn (gloss: जीवः) °मानो (as in text). T2 नु (for न). — After 3^{ab}, K1. 2. 4 read and K6 Da4 G3 repeat 1^{cd}. $3^{cd} = 6^{cd}$. — ^{c}) K1 -बोधनश्च (for -बोधनाच्). D8 चापि; T1 G6 चैवं; T2 G3 Cp (gloss: षड्विंशं) चैनं (for चैव). D5 असक्तयोधनाच्चैव; D7 G1 अव्यक्तं बोधनं चैव (G1 °नं). ❀ Cv: अव्यक्तबोधनाच्चैव, व्यक्तं स्पष्टं प्रत्यक्षं न भवतीति अव्यक्तं अनुमितिरूपं ज्ञानम् । ❀ — ^{d}) K6. 7 B6 Dn1 D4. 5. 7. 9 T G1. 3. 6 उत (for अपि). ❀ Cp: बुध्यमानं, पञ्चविंशम् । ❀

4 D5. 7 G1 om. (hapl.) 4–6. — ^{ab}) K6 नन्वेव; K7 D4 तत्त्वेव; Dn4 न ह्येव; T G3. 6 न त्वेनं (for न त्वेव). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 G2 तात; M1. 5–7 न तु (for वाथ). B7 Da4 T1 G6 निर्गुणः (for °णम्). ❀ Cn: अव्यक्तं कर्तृ, सगुणं रूपादिमत् निर्गुणं प्रधानपुरुषौ वा, न बुध्यते, अचेतनत्वादव्यक्तस्य । अत एव तदप्रतिबुद्धकं, जडमित्याहुः । ❀ — ^{c}) K1. 2. 6 B9 एव; K7 D4. 9 त्वथ (for त्वेव). K1. 2 कल्पेत (for खल्वेतद्). ❀ Cs: कदाचित्, कल्पे । ❀ — ^{d}) K1. 2 चाहुर् (for आहुर्). T1 G3 -बंधकं; T2 -बुध्यकं; G6 -बद्धकं (for -बुद्धकम्). Ds2 तदाहुः प्रतिबुद्धकं.

बुध्यमानो भवत्येष सङ्गात्मक इति श्रुतिः ॥ ५
अनेनाप्रतिबुद्धेति वदन्त्यव्यक्तमच्युतम् ।
अव्यक्तबोधनाच्चैव बुध्यमानं वदन्त्युत ॥ ६
पञ्चविंशं महात्मानं न चासावपि बुध्यते ।
षड्विंशं विमलं बुद्धमप्रमेयं सनातनम् ॥ ७
सततं पञ्चविंशं च चतुर्विंशं च बुध्यते ।
दृश्यादृश्ये ह्यनुगतमुभावेव महाद्युती ॥ ८
अव्यक्तं न तु तद्ब्रह्म बुध्यते तात केवलम् ।
केवलं पञ्चविंशं च चतुर्विंशं न पश्यति ॥ ९
बुध्यमानो यदात्मानमन्योऽहमिति मन्यते ।
तदा प्रकृतिमानेष भवत्यव्यक्तलोचनः ॥ १०
बुध्यते च परां बुद्धिं विशुद्धाममलां यदा । C. 12. 11476 B. 12. 309(?). 10 K. 12. 313. 10

5 D5.7 G1 om. 5 (cf. v. l. 4). — ^{a}) K2 बुध्येत (for बुध्यते). B7 D3.4 च (for वा). — ^{b}) B9 एतच्च; G2 एनं वै (for एतद्वै). K7 D4.9 T1 G3.6 पंचविंशकः (for °विंशकम्). ❀ Cn: अव्यक्तं कर्तृ, यदि जानाति तर्हि पञ्चविंशकं चिदाभासमेव उपाधिविशिष्टमयमहमस्मीति जानीयान्न तु षड्विंशमसङ्गम् । ❀ — ^{c}) K4 वध्यमानो; K7 बुद्ध°; Da3.a4 बुध्यमानं; Dn4 °माने; D4 °माना; Cn (gloss: पञ्चत्रिंशः ससङ्गात्मकश्चिद्रूपोऽहंकारः) °मानो (as in text). K1.2 भवतु (for °ति). B8 Dn1.n4 Ds D2.3.8 एव (for एष). — ^{d}) M1.5–7 सांगात्मक (for सङ्गा°). ❀ Cs: सङ्गात्मकः, शब्दादिविषयरक्तः, संसारी । ❀

6 D5.7 G1 om. 6 (cf. v. l. 4). — ^{a}) K2 Dn1 Ds2 प्रतिबुद्धे(K2 °ध्ये)ति; K6.7 B7 Da3 Dn4 D2.8 [अ]प्रतिबुध्ये(D8 °ध्ते)ति (for °बुद्धेति). ❀ Cn: अनेन, सङ्गात्मकेन हेतुना । अविकारिणमपि सन्तमेतं पुरुषं अप्रतिबुद्धः मूढ इति वदन्ति । संधिरार्षः । ❀ — ^{b}) Bo.6.7.9 Da4 G8 अच्युत; T G6 अप्युत (for अच्युतम्). — 6^{cd} = 3^{cd}. — ^{c}) K1 -बोधनश्च; K2.4 T2 -बोधनाश् (for °नाच्). Dn1.n4 Ds D2.3.8 चापि; D4 वैव (for चैव). — ^{d}) T G3.6 अपि (for उत). ❀ Cn: बुध्यमानं जीवं पञ्चविंशं चिदाभासं वदन्ति । चिदाभासोऽपि दृश्यत्वान्नान्यं द्रष्टुमीष्टे । ❀

7 ^{a}) K1 Ds2 पंचविंश- (for °विंशं). Da3 इहात्मानं; G1 अथा° (for महा°). M1.5–7 पंचविंशकमात्मानं. — K2.4 om. (hapl.) 7^{c}–8^{b}. — ^{c}) Da4 Ds2 M1 षड्विंश-; G2 षड्विंशो (for °शं). D5 reads from बुद्ध up to केवलम् (in 9^{b}) twice. D7 बद्धम् (for बुद्धम्). ❀ Cn: षड्विंशं, निरुपाधिचैतन्यम् । सर्वप्रकाशकमित्यर्थः । ❀ — ^{d}) T2 अप्रमेय- (for °मेयं).

8 For the repetition in D5, cf. v. l. 7. K2.4 om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). — ^{a}) K7 B8 D4.7.9 T G1.3.6 Cp स तु तं; B9 संततः; Cpp (gloss: व्याप्तं) स ततं (for सततं). D7 G1 M7 पंचविंशच् (for °विंशं). — ^{b}) K7 D9 चतुर्विंशां; Da3 lacuna; D7 G1 M7 पंचविंशच्. G2 तु (for च). — ^{c}) D4 दृश्या**; D7 T1 G1–3.6 Cs (gloss: चेतनाचेतनौ) दृश्यादृश्यौ; Cp (gloss: अव्यक्तपुरुषस्वभावे) °दृश्ये (as in text). K6 B6.8 Dn4 Cp ह्यनुगते; K7 D4.5 (both times).7.9 T G1.3.6 Cs °गताव् (for °गतम्). — ^{d}) K2.4 अभागेव; K6 V1 Bo.6–8 Dn1.n4 Ds D2.3 स्वभावेन; (for उभावेव). K4 महाद्युतिं; K7 °द्युति; V1 Bo.6 (marg.).8 Dn1.n4 Ds D2.3 °द्युते; D8 महोद्यत; T1 G1.6 महाद्युतिः (for °द्युती). ❀ Cn: षड्विंशस्य स्वत्रे मानमाह—दृश्येति । कार्यं कारणे च स्वभावेन स्वसत्तयानुगतं सन्मात्रं केवलं वस्तु षड्विंशशब्दितमित्यर्थः । ❀

9 For the repetition in D5, cf v. l. 7. — ^{a}) K1 अविक्तं (for अव्यक्तं). K6 D7 T1 G1.3.6 तत्तु; V1 Bo.9 Dn1.n4 Ds D2.3.8 अत्र; D5 (both times) चात्र (for न तु). T2 अव्यक्तस्थस्तु तद्ब्रह्म. — ^{c}) D7 G1 M1.5–7 पंचविंशच् (for °विंशं). K1.2.4 V1 G2 तु (for च). B6.7 Da3.a4 D5 पंचविंशं चतुर्विंशं. — ^{d}) K2.7 D4.9 चतुर्विंशो; B9 G2 °विंशे; D7 M1.5–7 °विंशच् (for °विंशं). K7 नु; D7 T G1.3.6 M1.5–7 च (for न). B6.7 Da3.a4 D5 आत्मानं च स (B6 Da4 न स; D5 स च) पश्यति.

10 ^{b}) K1.4 Da4 Ds2 (before corr.) अन्ये (for अन्यो). M1 अन्योहं मन्यते तदा. — ^{c}) K6 Dn1 यदा; M1 lacuna (for तदा). Ds2 M1.6.7 एषु (for एष). ❀ Cn: प्रकृतिमान्, प्रकृतिजयी । ❀ — ^{d}) K4 G1 -लोचन; T1 G3.6 -मोचनः (for -लोचनः). T2 भवेद्व्यक्तलोचनः.

11 ^{a}) K2.7 Ds1 D4.5.9 च परं; K6 चापरां; D7 T G1.3.6 M1.5–7 Cs (gloss: निरतिशयानन्दस्वरूपं) परमं (for च परां). K6 बुद्धि-; K7 D4.9 बोध्यं; D5 T2 M1.5–7 Cs (gloss: स्वप्रकाशं) बुद्धं; T1 G3.6 बुध्यं (for बुद्धिं). — ^{b}) K7 Ds2 D4.5.7.9 T G1.3.6 M1.5–7 Cs (gloss: सर्वदोषहीनं) विशुद्धम्; B8 D2.8 विमलाम्; G2 विबुद्धम् (for विशुद्धाम्). K1.2.4 अचलं (K1 °लो) यथा; K7 D4.5.9 अचलं सदा; Ds D7 T

C. 12. 11476 B. 12. 309(8). 11 K. 12. 313. 11 षड्विंशो राजशार्दूल तदा बुद्धत्वमाव्रजेत् ॥ ११
ततस्त्यजति सोऽव्यक्तं सर्गप्रलयधर्मिणम् ।
निर्गुणः प्रकृतिं वेद गुणयुक्तामचेतनाम् ॥ १२
ततः केवलधर्मासौ भवत्यव्यक्तदर्शनात् ।
केवलेन समागम्य विमुक्तोऽऽत्मानमाप्नुयात् ॥ १३
एतत्तत्त्वमित्याहुर्निस्तत्त्वमजरामरम् ।
तत्त्वसंश्रयणादेतत्तत्त्ववन्न च मानद ।
पञ्चविंशतितत्त्वानि प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ १४
न चैष तत्त्ववांस्तात निस्तत्त्वस्त्वेष बुद्धिमान् ।
एष मुञ्चति तत्त्वं हि क्षिप्रं बुद्धस्य लक्षणम् ॥ १५
षड्विंशोऽहमिति प्राज्ञो गृह्यमाणोऽजरामरः ।
केवलेन बलेनैव समतां यात्यसंशयम् ॥ १६
षड्विंशेन प्रबुद्धेन बुध्यमानोऽप्यबुद्धिमान् ।
एतन्नानात्वमित्युक्तं सांख्यश्रुतिनिदर्शनात् ॥ १७

G1. 3. 6 Cs (gloss : कूटस्थं) अचलोपमं ; M1. 5–7 अमलामलं (for °लां यदा). — c) K1 शाड्विंशो ; K4 षाड्विंशे ; Ds1 D7 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 °शं ; Ds2 °शा (for °शो). K6 राजसार्दूल. — d) V1 Bo. 7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तथा (for तदा). K7 D4. 9 तदासौ बुद्धतां व्रजेत् ; B6. 9 Da3. a4 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 तदा (Da3. a4 °था) बुद्धत्वतां व्रजेत् ; D5 तदा तच्छुद्धतां व्रजेत्. ❀ Ca : बुद्धत्वं, विमुक्तात्मानम् । ❀

12 b) Ds2 सर्व- ; D4 सर्गे (for सर्ग-). K1 -प्रालय- ; T G1–3. 6 M7 -प्रळय- (for -प्रलय-). K4 Dn1 Ds D2. 3. 8 -धर्मि वै ; Da4 -धर्मिणां ; G1 °णि ; G3 °णीं (for °णम्). — c) B7. 9 Da3. a4 Cp (gloss : परमानन्दापरकत्वेन दुःखप्रदत्वेन च गुणहीनां) निर्गुणां ; M1. 5. 7 Cs (gloss : ब्रह्ममात्रं) निर्गुणं (for °णः). — d) K1 अचेतनं.

13 a) ❀ Cs : केवलधर्मा, केवलस्य ब्रह्मणो धर्मोऽसंसारित्वादिरूपो यस्य सः । ❀ — b) M1. 5–7 -मोचनात् ; Cs -लोचनात् (for -दर्शनात्). — c) ❀ Cp केवलेन, षड्विंशेन । ❀ — d) K1. 2. 4. 6 Da3. a4 Ds1 T1 G6 Cs विमुक्तात्मानम् ; D5 विभुक्तात्मानम् ; G2 विमुक्तो ज्ञानम् (for विमुक्तोऽऽत्मानम्). ❀ Cp : [आ]त्मानं, स्वरूपम् । ❀

14 a) D7 T G1. 3. 6 एतं (for एतत्). K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cs तु ; K7 ते ; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 Cv वै (for तत्). D5 एतत्तत्त्वमिति प्राहुर्. — b) V1 नित्यत्वम् ; G1 निःसत्त्वम् ; Cp (gloss : निष्प्रकारकम्) Cs (gloss : महदादिसंबन्धशून्यम्) निस्तत्त्वम् (as in text). D7 G1 अजरामयं (for °मरम्). ❀ Cn : निस्तत्त्वः, कार्यकारणवर्जितः । ❀ — c) K6 तन्नः ; M1. 5–7 ततः (for तत्त्व-). K2. 4 -संश्रवणा(K4 °सा)द् (for °यणाद्). K1. 2. 4. 7 V1 B8 (marg. as in text) D4. 9 एव ; K1 (also) D7 T G1. 3. 6 एष (for एतत्). ❀ Cs : तत्त्वसंश्रयणात्, अविद्याकार्यशरीरे जीवभावेन प्रवेशात् । ❀ — d) K1. 2 D7 T G1. 3. 6 -तत्त्ववान् ; B8 (marg. as in text) तत्तत्त्वं ; Cs तत्त्ववन् (as in text). Cs तु (for च). K1 (*sup. lin.* as in text) मादन ; Ds2 Cs मानतः ; G2 M1. 5–7 मैथिल (for मानद). — e) K1 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 -तत्त्वेति ; K2 G1 -तत्त्वेन ; D7 -तत्त्वे च (for -तत्त्वानि). ❀ Cp : अत एव तत्त्वपदं पञ्चविंशावेव कपिलादयः प्रयुञ्जते । ❀

15 G3 reads 15 twice. — a) D4 वैष ; M1. 5–7 चैव (for चैष). D7 G1 तातस् (for तात). — b) K1 निस्तत्त्वास्. Da3. a4 एष ; D5 ह्येव ; T2 स्वेषु (for स्वेष). D7 G1 ते त्वस्तेम बुद्धिमान् (sic). — K1 om. (hapl.) 15^{c}–17^{b}. — c) K6 एव ; K7 D4. 9 एवं (for एष). ❀ Cn : तत्त्वं, अहं ब्रह्मास्मीति वृत्तिमपि एष मुञ्चति ॥ Cs : तत्त्वं, अविद्या तत्कार्यं च । ❀ — d) Ds2 क्षिप्र- ; Cs (gloss : विद्योत्पत्तिसमकालं) क्षिप्रं (as in text). Da4 D2. 8 बुद्धत्व- ; Ds2 G3 (both times) बुद्धस्व ; D5 बुध्यश्च ; D7 G1 बुद्धासु ; T1 G6 बुद्धा सु- ; T2 बुद्धा स्व- ; M1. 6 बुध्यस्य (for बुद्धस्य).

16 K1 om. 16 (cf. v. l. 15). — a) K2 षाड्विंषो ; B7 यड्विंशो. Bo अति- (for इति). — b) K7 D4. 9 बुध्यमानो ; Ds1 गृह्यमानो (for °माणो). D5 बुद्धिमानजरामरः. — c) D5 [अ]बलेन (for बलेन). — d) K7 G1 समता ; Cs (gloss : एकत्वं) समतां (as in text). K7 G1 असंशयः. ❀ Cn : बलेन, स्वसामर्थ्येन । यथा कतकरजो रजोन्तरं शमयत्स्वयमपि शाम्यति, तथा चरमा ब्रह्माकारा वृत्तिः वृत्त्यन्तरं स्वात्मानं च शमयतीत्यर्थः ॥ Cp : बलेन, ज्ञानबलेन । ❀

17 K1 om. 17^{ab} (cf. v. l. 15). — a) K2 G1 प्रबुध्येन ; D3 G2 प्रवृद्धेन (for प्रबुद्धेन). — b) K4 वध्यमानो ; Da4 बुद्ध° ; D5 G1 बुद्धि° (for बुध्य°). K2. 4. 7 D4. 7. 9 T G1. 3. 6 हि (for ऽपि). K2 बुध्यमान् ; D9 अबुध्यमान् ; G3 M1. 5–7 बुद्धिमान् (for अबु°). — c) Da4 एतान् ; D7 T G1. 3. 6 M1. 7 Cs एवं (for एतन्). ❀ Cp : एतत्, षड्विंशाद्भेदेनात्मनो

चेतनेन समेतस्य पञ्चविंशतिकस्य च ।
एकत्वं वै भवत्यस्य यदा बुद्ध्या न बुध्यते ॥ १८
बुध्यमानोऽप्रबुद्धेन समतां याति मैथिल ।
सङ्गधर्मा भवत्येष निःसङ्गात्मा नराधिप ॥ १९
निःसङ्गात्मानमासाद्य षड्विंशकमजं विदुः ।
विभुस्त्यजति चाव्यक्तं यदा त्वेतद्विबुध्यते ।
चतुर्विंशमगाधं च षड्विंशस्य प्रबोधनात् ॥ २०

एष ह्यप्रतिबुद्धश्च बुध्यमानश्च तेऽनघ ।
प्रोक्तो बुद्धश्च तत्त्वेन यथाश्रुतिनिदर्शनात् ।
नानात्वैकत्वमेतावद्द्रष्टव्यं शास्त्रदृष्टिभिः ॥ २१
मशकोदुम्बरे यद्वदन्यत्वं तद्वदेतयोः ।
मत्स्योऽम्भसि यथा तद्वदन्यत्वमुपलभ्यते ॥ २२
एवमेवावगन्तव्यं नानात्वैकत्वमेतयोः ।
एतद्विमोक्ष इत्युक्तमव्यक्तज्ञानसंहितम् ॥ २३ C. 12. 11490 B. 12. 309[8]. 24 K. 12. 313. 24

ज्ञानम् । ❀ —[d]) K7 D4.9 सांख्यैः; D5.7 G1 सांख्ये; T1 सतां; T2 सांख्यं (for सांख्य-). Da3 -तत्त्व- (for -श्रुति-). K1.2.4 B8 (marg. as in text) M1.7 -निदर्शनं (for °र्शनात्).

18 [a]) D7 T G1.3.6 [अ]समेतस्य (for समे°). ❀ Cs: समेतस्य, चैतन्याभासयुक्तान्तःकरणसंसृष्टस्य । ❀ —[b]) V1 B0.6.8.9 Dn1 n4 Ds D2.3.8 ह (for च). K7 D4.9 पंचविंशतिकेन च. —[c]) K1.7 V1 D4.9 तदा तस्य; D7 T G1.3.6 भवेत्तस्य (for भवत्यस्य). K2 एकत्वं चैकदा तस्य; G2 °त्वं चैव तत्त्वस्य. —[d]) K1.2 यदि; T2 यथा (for यदा). M1.5–7 Cs [अ]नु- (for न). ❀ Cn: बुद्ध्या न बुध्यते, धीनिरोधे सति गाढसुषुप्तिवत् षड्विंशानुभव इत्यर्थः । ❀

19 [a]) D4 corrupt. K2 Da4 [ऽ]प्रबुध्येन; D7 G1 °ध्येत; Cn (gloss: वाङ्मनसातीततया अगोचरीकृतेन) °द्धेन (as in text). —[b]) K1 ममतां; K7 समेतां (for समतां). K1.2.4 [अ]संशयं (for मैथिल). —[c]) Dn4 G2 संगधर्मो (for सङ्गधर्मा). G3 एषां (for एष). K1.2.4.6 संगधर्मेव(K2.4 °वि)दित्येष; D7 G1 सत्संगस्याभवत्येष (sic). —[d]) K6 निःषंगात्मा; D7 G1 निःसंगात्मो (for निःसङ्गात्मा). G1 रसाधिप (for नरा°).

20 [a]) K1 Da4 निसंगा(K1 °धा)त्मानम्. D7 G1 निःसंगात्मो नराद्यस्य. —[b]) D7 G1 षड्विंशजम् (for °कम्). K7 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 T G3.6 विभुं; D4.9 G1 विभुः (for विदुः). —[c]) D5 विभुं (for विभुस्). K1.2.4 V1 सोऽव्यक्तं; K6 च व्यक्तं; K7 D4.9 वाव्यक्तं (for चा°). ❀ Cv: विभुः समर्थः सन्, अव्यक्तं अव्यक्तमूलं ब्रह्माहमित्यहंकारं, त्यजति । ❀ —[d]) B8 नु (for तु). D7 G1 त्वेनद् (for त्वेतद्). K1 विमुच्यते; K7 D4.5.9 प्रबुध्यते; G2 हि बु° (for विबु°). G3 यदा त्वेतस्य बुध्यते. —[e]) K1.2.4 महागाधं; K6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 असारं च; D7 T1 G1.3.6 महाभाग; G2 अभावं च (for अगाधं च). —[f]) K1 प्रभोधनात् (sic).

21 Ds1 om. 21[abcd]. —[a]) ❀ Cn: अप्रतिबुद्धः क्षरः, बुध्यमानः अक्षरः । ❀ —[b]) D7 G1 तेन च (for तेऽनघ). —[c]) D5 G3 बुधश्च; D7 T1 G1.6 बुद्धिश्च; Cn (gloss: ईशः) बुद्धश्च (as in text). ❀ Cv: अप्रतिबुद्धः मन्दमतिभिः, सुबुद्धिभिश्च प्रतिबुद्धो नारायणः । तत्त्वतः ते बुध्यमान इव यथा भवति तथा प्रोक्तः इति योजना । ❀ —[d]) K1.2.4 -नि(K1 -वि)दर्शनं (for °र्शनात्). —[e]) ❀ Cs: नानात्वं च एकत्वं च नानात्वैकत्वम् ॥ Cv: नानात्वं च एकत्वं चेति द्वंद्वसमासे कृते तस्यापि पुनरेकीभावे नानात्वैकत्वमिति शब्दनिष्पत्तिरिति ज्ञेयम् । ❀ —[f]) K6 V1 B0 6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 -दर्शनात् (for -दृष्टिभिः).

22 [a]) K1.2.4 मषकोडं(K2 °कोदुं)बरे; B0 मसकोदुंबरे; Da4 Ds2 M1.5–7 मशकोदुंबरौ (Da4 Ds2 M7 °रो) (for °दुम्बरे). —[b]) K6 तत्त्वम् (for तद्वद्). —[c]) K6.7 V1 B0.6–9 Dn1.n4 Ds D2–5.8.9 मत्स्योदके; Da3.a4 D7 T1 G1.6 मत्स्याम्भसि (for मत्स्योऽम्भसि). D5 तथा; G2 तदा (for यथा). G2 यद्वद् (for तद्वद्). —[d]) K1 -पद्यते; Da4 -लभ्यसे (for -लभ्यते).

23 [a]) K7 V1 B6–9 Da3.a4 च; D9 हि (for [अ]व-). V1 B8 -मंतव्यं (for -गन्तव्यं). —[b]) K7 D4 G1 नानात्वेकत्वम्. —[c]) D5 एवं (for एतद्). K6.7 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2.8 G2 Cs हि (for वि-). D4.7 T G1.3.6 विमोक्षम्; M1 विमोक्त (for °क्ष). K6 D5 इत्युक्तो (for °क्तम्). —[d]) B8 G2 अव्यक्तं; D5 ह्यव्यक्त-; D7 T1 G1.3.6 अज्ञानं; T2 अज्ञान- (for अव्यक्त-). K1.2.4 B8 D7 T G3.6 -संज्ञितं; D5 -संहितः; G1 -संज्ञिकं; G2 -संपदं; Cn (gloss: -विषयम्) -संहितम् (as in text). Cs ज्ञानमज्ञानसंहितं. ❀ Cs: ज्ञानं, स्वप्रकाशब्रह्मस्वरूपम् । नानात्वमज्ञानम् । तेन संहितं संस्पृष्टं, संसारावस्थायाम् । ❀

C.12.11420 B.12.309[8].25 K.12.313.25 पञ्चविंशतिकस्त्वस्य योऽयं देहेषु वर्तते ।
एष मोक्षयितव्येति प्राहुरव्यक्तगोचरात् ॥ २४
सोऽयमेवं विमुच्येत नान्यथेति विनिश्चयः ।
परेण परधर्मा च भवत्येष समेत्य वै ॥ २५
विशुद्धधर्मा शुद्धेन बुद्धेन च स बुद्धिमान् ।
विमुक्तधर्मा मुक्तेन समेत्य पुरुषर्षभ ॥ २६
नियोगधर्मिणा चैव नियोगात्मा भवत्यपि ।
विमोक्षिणा विमोक्षश्च समेत्येह तथा भवेत् ॥ २७
शुचिकर्मा शुचिश्चैव भवत्यमितदीप्तिमान् ।
विमलात्मा च भवति समेत्य विमलात्मना ॥ २८
केवलात्मा तथा चैव केवलेन समेत्य वै ।
स्वतन्त्रश्च स्वतन्त्रेण स्वतन्त्रत्वमवाप्नुते ॥ २९
एतावदेतत्कथितं मया ते
तथ्यं महाराज यथार्थतत्त्वम् ।

24 b) B8 सो (for यो). K2 चित्तेषु; B9 D7 G1 देशेषु (for देहेषु). ❀ Cp: देहेष्विति बहुवचनादेक एव सर्वदेहवर्ती । ❀ — c) K1.2 एष मोक्षवि(K2 °य)-तव्येति; Cp एष मोचयितव्येति. — d) K1.2 -गोचराः; B8 (marg. as in text) -दर्शनात्; G2 -गोचरान्. ❀ Cs: अव्यक्तगोचरात्, अज्ञानकार्यसंसारात् । ❀

25 a) D5 G1 सोहम्; M1.5–7 योयम् (for सोऽयम्). G2 एव (for एवं). D3 विमुंचेत. — b) D5 नास्योत्पत्ति- (for नान्यथेति). ❀ Cp: नान्यथा, कर्मादिभिः । ❀ — c) K1.2.4 परे च; V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 G2 M1.5–7 परश्च (for परेण). K1 परधर्माश्च; K7 D9 °धर्मैर्वा; D4.7 T1 G1.3.6 °धर्मे च (D4 वा); Cs (gloss: संसारिभिर्भिन्नताख्यधर्मवान्) °धर्मा च (as in text). ❀ Cv परेण संसारिभ्यो भिन्नेन नारायणेन । ❀ — d) D5 एव (for एष).

26 K7 om. 26ab. — ab) K1.2.4 D4.9 विमुक्तधर्मा; D5 निर्मुक्त°; Cv (gloss: संसारमलराहित्याख्यधर्मवान्) विशुद्ध° (as in text). D4.9 बुद्धेन शुद्धेन (by transp.); G1 शुद्ध्येन शुद्धेन. B8 (marg. as in text) तत्त्वेन (for शुद्धेन). B8 M5–7 स च (by transp.); D4.9 सह. — c) K7 B0 Da4 Ds D5 M1.7 युक्तेन; B8 तत्त्वेन; G3 सत्येन (for मुक्तेन). K1.2.4 D4.9 विबुद्ध(K4 °बुध-; D4.9 °मुक्त)धर्मयुक्तेन. — d) D7 T1 G1.8 समे(G1 भवे)त्य भरतर्षभ; G6 °त्य मिथिलाधिप

27 K1.4 D4.5.9 G2 read 27ab twice. — a) K1.4 D4.9 (all four second time) विमुक्त-; K6.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.4 (first time).5 (second time).7.8.9 (first time) T G1.2 (second time).3.6 M1.5–7 Cs वियोग-; D5 (first time) विमुक्तं; G2 (first time) वियुक्त- (for नियोग-). K1 (both times).7 D4 (both times).7.9 (both times) T G1.6 -धर्मणा; D5 (first time) -धर्मणां; D5 (second time) -धर्मणश्च (for -धर्मिणा). D4 (first time) वैव (for चैव). ❀ Cs: वियोगधर्मिणा, अग्निहोत्रादौ कर्मणि । ❀ — b) K1.4 (both second time).6.7 B0.7–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.4 (second time).5 (both times).8.9 (second time) विमुक्तात्मा; V1 D7 T G1.2 (second time).3.6 M1.5–7 वियोगात्मा; B6 G2 (first time) वियुक्तात्मा (for नियोगात्मा). K6.7 B0.6.7.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.4 (second time).5 (first time).8.9 (second time) G2 (first time) अथ (for अपि). — c) K1.2.4 विमोक्ष(K4 °क्षि)णाद्; K7 D4.9 °क्षेण; Da4 °क्षिण्य- (for °क्षिणा). D7 T G1.3.6 विमोक्षी (for °क्षश्). — d) K1.2.4.7 वै; D7 G1 [आ]ह (for [इ]ह). V1 भवत्यपि; D4.9 तदा भवेत्.

28 a) Da4 शुद्धिकर्मा; D7 T2 G1 शुचिकर्मणा; G2 M5.6 शुचिधर्मि(M6 °र्म)णा; M1.7 शुचिर्धर्मा (for शुचिकर्मा). K7 शुचिश्च शुचिकर्मेण; D4.9 शुचिकर्मणा शुचिश्च. — b) Ds1 -दीप्तिकान् (for °मान्). — c) M1.5–7 भवत्येष (for च भवति).

29 a) D7 T G1.3.6 तथा चैष; M1.5–7 भवत्येष. — b) ❀ Cs: केवलेन, जीवन्मुक्तेनाचार्येण । ❀ — c) K1.2.4 स्वतंत्रं वा (for °त्रश्च). B0 स्वतंत्रेण स्वतंत्रश्च; D7 G1 स्वधर्मेण स्वतंत्रश्च. — d) K1.2.4.7 V1 B3.9 D5 अवाप्नुयात्; T1 G6 तथाश्नुते; T2 G3 उपाश्नुते (for अवाप्नुते). D7 G1 स्वतंत्रं तं (D7 om. तं) तवाश्नुते; G2 °त्रं समुपाश्नुते.

30 a) K7 om. मया ते. — b) K7 पथ्यं; D7 T1 G1.3.6 तत्त्वं (for तथ्यं). G1 यदार्थ- (for यथार्थ-). — c) K7 D4.5.9 अमत्सरीत्वं (for °रत्वं). K6.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 G2 परिगृह्य (for प्रति°). D4 वार्थं (for चार्थं). ❀ Cs: अमत्सरत्वं प्रतिगृह्य, शमदमादिसाधनं स्वीकृत्य । ❀ — d) D9 ब्रह्माणि (for ब्रह्म वि-). K1 विशुद्धमात्मं; K6 °भावं; M1.7

अमत्सरत्वं प्रतिगृह्य चार्थं
सनातनं ब्रह्म विशुद्धमाद्यम् ॥ ३०

न वेदनिष्ठस्य जनस्य राज-
न्प्रदेयमेतत्परमं त्वया भवेत् ।
विवित्समानाय विबोधकारकं
प्रबोधहेतोः प्रणतस्य शासनम् ॥ ३१

न देयमेतच्च तथानृतात्मने
शठाय क्लीबाय न जिह्मबुद्धये ।
न पण्डितज्ञानपरोपतापिने
देयं त्वयेदं विनिबोध यादृशे ॥ ३२

श्रद्धान्वितायाथ गुणान्विताय
परापवादाद्विरताय नित्यम् ।
विशुद्धयोगाय बुधाय चैव
क्रियावतेऽथ क्षमिणे हिताय ॥ ३३

विविक्तशीलाय विधिप्रियाय
विवादहीनाय बहुश्रुताय ।
विजानते चैव न चाहितक्षमे
दमे च शक्ताय शमे च देहिनाम् ॥ ३४

एतैर्गुणैर्हीनतमे न देय-
मेतत्परं ब्रह्म विशुद्धमाहुः । C. 12. 11502 B. 12. 309[8]. 36 K. 12. 313. 36

°माग्यं (for °माद्यम्). K7 सनातनं ब्रह्मणिमाद्यशुद्धं (sic).

31 a) K1.2.4 न चाप्यनि(K2 °न)ष्ठस्य; Bo.6.9 Ds2 D7 T G3.6 M1.5–7 Cnp Cp Kumbh. ed. नावेदनि(M7 °ति)ष्ठस्य; G1 न देव°; G2 न चेदनिष्टस्य (for न वेदनिष्ठस्य). K1.2.4 नरस्य (for जनस्य). ❀ Cn: वेदनिष्ठस्य निदाघवत्कर्मश्रद्धाजडस्य नावेदनिष्ठस्येति पाठः स्वच्छः॥ Cs: वेदनिष्ठस्य, कर्मभागार्थपरस्य स्वर्गादिकामिनः । ❀ — b) D7 परेयम्; G1 वरेयम् (for प्रदेयम्). — c) K2 Da4 M1 विवत्समानाय; K6 V1 B7.8 (marg.).9 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 विधित्स°; D7 G1 विबुद्धमानस्य; T G3.6 विवित्समानस्य; G2 विबुध्यमानाय; Cn (gloss: विशेषेण तृष्णावते । धेट्पाने इत्यस्य रूपम्) विवित्स° (as in text). K6 V1 B8 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 वि(K6 V1 B8 Ds2 नि)बोधकारणं; Bo निबोधकारकं; Da4 विरोध°; D7 G1 विबुद्धि° (G1 °द्ध°) (for विबोध°). — d) B6 (marg. as in text) साधनं; Ds1 शाश्वतं; G1 नाशं (for शासनम्).

32 a) K6.7 यथा; Da3.a4 त्वया (for तथा). K1.2.4 D4.5.9 [अ]कृतात्मने; Da3.a4 [अ]धृता° (for [अ]नृता°). — b) K1 शाठाय; M6 तथा च (for शठाय). K1 D4.9 क्लीवाय. D7 द्वि-; G2 नि- (for न). — c) K2 पंडिताज्ञान- (for पण्डित°). D7 G1 -परावतापिने (for -परोप°). — d) D7 lacuna; G2 ज्ञेयं (for देयं). K2 D2 त्वदेयं; K4 V1 Bo.6.7.9 Dn1.n4 Ds D3.8 तु देयं; K6 च देयं (for त्वयेदं). K4.6 Dn1.n4 Ds D2.3.8 च; T2 च वि- (for वि-). D5 यादृशि (for °शे). D8 विनिबोधमीदृशे. D4 देयं त्वदेयं विनिबोधस्य दृशे.

33 a) Ds1 श्रद्धान्वितायार्थ-; Ds2 °तार्थाय; D8 शुद्धान्वितायाथ; G1 श्रद्धान्वतायाथ (for श्रद्धान्वि°). — b) Da3 Dn4 हि (for वि-). D5 परापवादापरताय नित्यं. — c) K1.2.7 V1 D9 विशुद्धचित्ता(K2 °चिंता)य; D4 °वित्ताय; G2 M5.6 °योनाय; Cs (gloss: यमनियमादिगुणवते) °योगाय (as in text). K2 बुद्धाय; D4 lacuna (for बुधाय). K4 Bo Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 नित्यं; D4 वैव (for चैव). — d) D9 om. क्रियाव. K4 Bo Da3.a4 Ds D2.3.8 च (for ऽथ). K7 क्षमिनो; B7 क्षमणे (for क्षमिणे). G1 क्रियावते तक्षमिते यथाथ (sic). ❀ Cs: क्रियावते, ईश्वरार्पणबुद्ध्या स्वकर्मनिरताय । ❀

34 a) G3 विमुक्त- (for विविक्त-). — b) Da4 विषाद- (for विवाद-). K1.2.4 -व्रताय (for -श्रुताय). — c) G2 M1.5–7 द्विजातये (for विजानते). K6 वा (for च). K1.2 न चाहिताय; K7 D4.5.9 G6 M5 तथा हितक्षमे; D7 (also as in text) न तत्क्षमा दमा; T G1.3 त(T1 य)था हितक्षमा; G2 दमक्षमान्विते (for न चाहितक्षमे). — d) K7 D4.9 सत्येत्मसमे; Bo.7 श-(B7 स)क्ते त्वसमे; B6.9 Da3.a4 M1.5–7 सक्तेत्मसमे; B8 शक्तेथ समे; D8 शक्ते तु शमे; D5 सत्ये च शमे (for शक्ताय शमे). K4 V1 समाय; K6 समेव (for शमे च). K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 देयं (for देहिनाम्). K1 शमे च प्रसक्ताय समाय देहिनां; K2 समे च सक्ताय समाय देहिनां; D7 T G1.3.6 दमाय नित्यात्मसमाय देहिनां; G2 शक्ताय चैकात्मसमता न देहिनां.

35 a) Bo एतद्-; G2 एकैर् (for एतैर्). D7 G1 गेहतमे (for हीन°). — b) B8 श्रेयसे (for °सा). K7 Da4 योक्षति. B8 D5 तादृशं कृतं; D7 T1 G1.3.6 तादृगेतं (for तादृशे कृतं). K1.2 न श्रेयसे (K1 °से)

C.12.11502
B.12.309[8].36
K.12.313.36

न श्रेयसा योक्ष्यति तादृशे कृतं
धर्मप्रवक्तारमपात्रदानात् ॥ ३५
पृथ्वीमिमां यद्यपि रत्नपूर्णां
दद्यान्नदेयं त्विदमव्रताय ।
जितेन्द्रियायैतदसंशयं ते
भवेत्प्रदेयं परमं नरेन्द्र ॥ ३६
कराल मा ते भयमस्तु किंचि-
देतच्छ्रुतं ब्रह्म परं त्वयाद्य ।
यथावदुक्तं परमं पवित्रं
निःशोकमत्यन्तमनादिमध्यम् ॥ ३७
अगाधजन्मामरणं च राज-
न्निरामयं वीतभयं शिवं च ।
समीक्ष्य मोहं त्यज चाद्य सर्वं
ज्ञानस्य तत्त्वार्थमिदं विदित्वा ॥ ३८
अवाप्तमेतद्धि पुरा सनातना-
द्धिरण्यगर्भाद्गदतो नराधिप ।
प्रसाद्य यत्नेन तमुग्रतेजसं
सनातनं ब्रह्म यथाद्य वै त्वया ॥ ३९
पृष्टस्त्वया चास्मि यथा नरेन्द्र
तथा मयेदं त्वयि चोक्तमद्य ।
तथावाप्तं ब्रह्मणो मे नरेन्द्र
महज्ज्ञानं मोक्षविदां पुराणम् ॥ ४०

मोक्ष(K1 योह्य)ति तद्वशे कृतं. —^{d}) Da3 धर्मं; D5 धर्मं (for धर्म-). G1 -प्रवर्तारम् (for °क्तारम्). K1 धर्मप्रवक्तारसपात्रदानात्.

36 V1 reads 36 on marg. —^{a}) G1 पृथिवीम्. D7 G1 अपि (for यद्यपि). K7 रत्नपूर्णा; Da4 °पूर्णं (for °पूर्णां). —^{b}) K2 तद्यान्; G2 यद्यान् (for दद्यान्). Da4 om. न. K6 B7 अदेयं (for नदेयं). K1.2 इदम्; Da4 प्रियम् (for त्विदम्). — Da4 om. 36^{c}–37^{b}. —^{c}) D4.5 यतेंद्रियाय (for जितेन्द्रि°). K6 [अ]संसयं; B8 °शयं च. —^{d}) Ds2 न चेत् (for भवेत्). D7 G1 भगवन् (for परमं). Ds1 नरेंद्रं.

37 Da4 om. 37^{ab} (cf. v. l. 36). —^{a}) D4 काराळ; T G2.3.6 कराळ. Dn1 D7 मास्ते (for मा ते). K2 भयसंस्तु; D7 T G2 M1.5–7 °मस्ति (for °मस्तु). B9 om. from मस्तु up to तेजसं (in 39^{c}). —^{b}) K1.2.4 D7 T G1.3.6 transp. श्रुतं and परं. K7 D9 त्वयानघ (for त्वयाद्य). —^{c}) D7 T1 G1 त(T1 य)था यदुक्तं; G8 एतावदुक्तं (for यथा°). —^{d}) K6 B0.6–8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.7 T G1–3.6 M1.5–7 विशोकम् (for निःशो°). K2 अनाद्यमध्यं; K7 Da3.a4 D4.9 °दिमव्ययं (for °दिमध्यम्).

38 B9 om. 38 (cf. v. l. 37). —^{a}) T2 G1 अगाढ-; G2 अभाय- (for अगाध-). ❀ Cn : अगाधजन्म, अगाधं अप्रतिष्ठितं जन्म येन, जन्मनिवर्तकम् ॥ Cp : नेदं गाधमतिगम्भीरं, अजन्म, मरणनिवर्तकम् । ❀ —^{b}) K4 निरामये (for °मयं). —^{c}) Da4 समीक्ष. D5 सर्वं (for मोहं). K1.2.4 सर्वथाद्य (for चाद्य सर्वं). K6.7 B7 Da3 Dn1.n4 D2.3.7.8 T1 G1.3.6 वाद्य (for चाद्य). K6 Dn4 Ds1 D2.8 M1.5.6 सर्वं- (for सर्वं). —^{d}) M7 मत्वार्थम् (for तत्त्वा°). K1.2.4.7 B0.7 D4.5.9 T2 G2 इमं (for इदं).

39 B9 om. up to तेजसं (cf. v. l. 37). —^{a}) K4.6 V1 B0.7.8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 मया (for पुरा). —^{b}) K1.2.4 हिरण्यगर्भाग्रजतो; D7 T G1.3.6 M1.5–7 °र्भाद्यजतो; G2 °र्भाद्भुवतो (for °र्भाद्गदतो). Dn4 जनाधिप (for नरा°). —^{c}) K6 आसाद्य (for प्र°). B6 (marg. as in text) धर्मेण; T1 G1.3.6 यज्ञेन (for यत्नेन). D7 तमद्य; G1 समुद्य- (for तमुग्र-). B0 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 -चेतसं (for -तेजसं). —^{d}) B8 (marg.) यथा हि; D7 G1 स नाद्य (for यथाद्य). Da3.a4 पुरा (for त्वया).

40 Da4 repeats 40^{a} after 40^{b}. —^{a}) K1.2.4 दृष्टस् (for पृष्टस्). K1.2.4 V1 ह्यस्मि; K6 चाद्य; K7 D4.9 [अ]द्यास्मि (for चास्मि). D7 T G1–3.6 M1.5–7 पृष्टो (D7 G1 दृष्टौ) यथा ह्यस्मि (G2 °थास्म्यद्य) त्वया नरेंद्र. —^{b}) K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 G2 यथा (for तथा). K1.2.4 मयोक्तं (for मयेदं). T G1.3.6 M1.5–7 तव (for त्वयि). K1.2.4 चेदमद्य; D7 चोत्तमाद्य (for चोक्त°). K7 अद्य वै (for अद्य). — Da4 om. 40^{c}. —^{c}) K6 तथावाप्तं; K7 D4.7.9 T G1.3.6 यथावाप्तं; B0 तथा चाप्तं; B8 तथा ह्यवाप्तं; Dn4 D8 तथा वाप्तं; Ds1 तथावाप्ते; M1.5–7 यथा त्ववाप्तं (for तथावाप्तं). K6 G6 ब्राह्मणो (for ब्र°). —^{d}) K1.2.4.6 B0 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–4.8.9 T2 G2

भीष्म उवाच ।

एतदुक्तं परं ब्रह्म यस्मान्नावर्तते पुनः ।
पञ्चविंशो महाराज परमर्षिनिदर्शनात् ॥ ४१
पुनरावृत्तिमाप्नोति परं ज्ञानमवाप्य च ।
नावबुध्यति तत्त्वेन बुध्यमानोऽजरामरः ॥ ४२
एतन्निःश्रेयसकरं ज्ञानानां ते परं मया ।
कथितं तत्त्वतस्तात श्रुत्वा देवर्षितो नृप ॥ ४३
हिरण्यगर्भादृषिणा वसिष्ठेन महात्मना ।
वसिष्ठादृषिशार्दूलान्नारदोऽवाप्तवानिदम् ॥ ४४
नारदाद्विदितं मह्यमेतद्ब्रह्म सनातनम् ।
मा शुचः कौरवेन्द्र त्वं श्रुत्वैतत्परमं पदम् ॥ ४५
येन क्षराक्षरे वित्ते न भयं तस्य विद्यते ।
विद्यते तु भयं तस्य यो नैतद्वेत्ति पार्थिव ॥ ४६
अविज्ञानाच्च मूढात्मा पुनः पुनरुपद्रवन् ।
प्रेत्य जातिसहस्राणि मरणान्तान्युपाश्नुते ॥ ४७
देवलोकं तथा तिर्यङ्मानुष्यमपि चाश्नुते ।
यदि शुध्यति कालेन तस्मादज्ञानसागरात् ॥ ४८
अज्ञानसागरो घोरो ह्यव्यक्तोऽगाध उच्यते । C. 12. 11516 B. 12. 309(8). 50 K. 12. 313. 50

महा-; D7 G1 महं (for महज्). D5 गीतं (for ज्ञानं). K2 मोक्षविदं; K7 D4. 9 तत्त्वविदां; B9 ब्रह्म°; D5 मोक्षमिदं; G2 मोक्षचिंतां (for °विदां). K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2–5. 8. 9 परायणम्; G2 तथैव (for पुराणम्).

41 a) K2 यदुक्तं परमं ब्रह्म. — c) K1. 2 V1 Da3 पंचविंशं; D4 °विंशा; G1 °विंशे (for °विंशो). — d) B9 परमात्म-; D4. 9 परमर्षेद् (for °मर्षि-). G3 -निवेश-नात् (for -निदर्शनात्).

42 a) K6. 7 B9 Da3. a4 D4. 5. 8. 9 नावृत्तिम् (for °आ°). — b) K6 V1 B6–9 Da4 D5. 7 T G1–3. 6 तु (for च). — c) D3 (before corr.) T1 न वा; T2 न यो; M1. 5–7 न चेद् (for नाव-). — d) K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7 T1 G1. 2. 6 [ऽ]जरामरं (for °मरः).

43 a) Some MSS. निश्रेयसकरं. — b) K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 T G1. 3. 6 ज्ञानं ते परमं मया (G1 पदं). — K2 om. 43cd. G1 om. (hapl.) 43c–45d. — c) D5 तत्ते (for तात). — d) K6 श्रुता (for श्रुत्वा).

44 G1 om. 44 (cf v. l. 43). — b) K6. 7 V1 B9 D4 T2 वशिष्ठेन. K6 महर्षिणा (for महात्मना). — c) K6. 7 V1 B9 D4 T2 वशिष्ठाद्. K6. 7 B6 Da3. a4 D4. 5. 9 -शार्दूलो (for -शार्दूलान्). — d) K2 नारदे (for °दो). K7 व्यासवान् (for ऽवाप्त°).

45 G1 om. 45 (cf. v. l. 43). — a) K2 विधितं (for विदितं). M1. 5–7 ह्येतन् (M7 °तं) (for मह्यम्). — b) M1. 5–7 मया (for एतद्). Da3. a4 निदर्शनं (for सनातनम्). — c) K2 शुचा (for शुचः). — d) K7 D4. 5. 9 श्रुत्वा तत्; B6 (marg. as in text). 7 Da3. a4 तदेतत्; D7 G3. 6 श्रुत्वेदं; T1 श्रुत्वैतं (for °तत्).

46 a) Da3. a4 तेन (for येन). K2. 6 Ds1 D5 [अ]क्षराक्षरे (Ds1 °रा); Da4 क्षराक्षरं (for °क्षरे). K1. 2. 4. 7 V1 D4. 9 भिन्ने; B6–9 विन्ने; Da4 विंदे; Ds1 वेत्ति; D5 भिन्नो; T1 विंदेद्; G1 वृत्ते; G2 ज्ञाते; G6 विंदेन्; Cn (gloss: विज्ञाते) वित्ते (as in text). — b) B0 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 भयं तस्य न विद्यते. — c) K1. 2. 4 न वि(K4 भि)द्यते; Da4 विद्यंते तु. — d) K7 D4. 5. 7. 9 G2 तद् (for [ए]तद्). K1. 2. 4 यो नो (K2 ये नो; K4 ये न) विद्येत पार्थिव.

47 a) T1 G1. 6 अनु(G1 न)ज्ञानाद् (for अविज्ञानाच्). D5. 7 स; T G1. 3. 6 वि- (for च). K4 विमूढात्मा (hypermetric); K7 मोहाच्च; D4. 9 मोहात्मा (for मूढात्मा). — b) K2. 4 उपद्रुवं; K6 V1 B0 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7 T2 G1–3 Cn (gloss: क्लेशवानभूत्) उपाद्रव(Da4 °वा)त्; B6–9 T1 G6 M1. 5–7 उपद्रवान्; D8 उपाद्रवेत् (for उपद्रवन्). — c) B7 lacuna; D5 प्रेत- (for प्रेत्य). — d) K7 मरणं-तानि; G1. 6 °णाद्यानि; G2 °त्वानि (for °न्तानि).

48 Da3. a4 Ds1 om. (hapl.) 48ab. — a) D5. 7 देवलोके (for °लोकं). K7 तीर्यङ्; D5. 7 राजंस्. — b) K2. 4 B8 Dn1. n4 D2. 8 G1. 2 M8 मनुष्यम् (for मा°). G2 सोश्नुते (for चा°). D5. 7 तिर्यङ्मानुष्यमश्नुते. — c) T G1. 3. 6 बुध्यते यदि कालेन. — After 48, T G3. 6 Kumbh. ed ins.:

761* उत्तीर्णोऽस्मादगाधास्स परमाप्नोति शोभनम् ।

49 a) D4 घोरा (for घोरो). — b) D4 उच्यते (for उच्यते).

C.12.11517 B.12.309(8).50 K.12.313.50 अहन्यहनि मज्जन्ति यत्र भूतानि भारत ॥ ४९
यस्मादगाधादव्यक्तादुत्तीर्णस्त्वं सनातनात् ।
तस्मात्त्वं विरजाश्चैव वितमस्कश्च पार्थिव ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षण्णवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९६ ॥

२९७

भीष्म उवाच ।
मृगयां विचरन्कश्चिद्विजने जनकात्मजः ।
वने ददर्श विप्रेन्द्रमृषिं वंशधरं भृगोः ॥ १
तमासीनमुपासीनः प्रणम्य शिरसा मुनिम् ।
पश्चादनुमतस्तेन पप्रच्छ वसुमानिदम् ॥ २
भगवन्किमिदं श्रेयः प्रेत्य वापीह वा भवेत् ।
पुरुषस्याध्रुवे देहे कामस्य वशवर्तिनः ॥ ३
सत्कृत्य परिपृष्टः सन्सुमहात्मा महातपाः ।
निजगाद ततस्तस्मै श्रेयस्करमिदं वचः ॥ ४
मनसोऽप्रतिकूलानि प्रेत्य चेह च वाञ्छसि ।

---

50 [a]) K1.2 Bo D4.9 G2 M7 तस्माद् (for य°). — [b]) D7 G1 उत्तीर्णास् (for °र्णस्). K1.7 D4.9 सनातनं (for °तनात्). — [c]) K1.2.4 विरजस्कश्च; K7 °जश्चैव (for विरजा°). — [d]) B6.7 Da3.a4 G6 भारत; D9 पार्थिवः. V1 G1 वीतमन्यु(G1 वीतमस्क)श्च पार्थिव; D5 वितमा भव पार्थिव.

Colophon. Ś1 D6 missing: K3.5 B1-5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2-4 absent. — *Sub-parvan:* K1.4.6.7 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2-5.7-9 T G1-3.6 M1.5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1.2.4 V1 B6-9 Da3.a4 Dn1 D5.8 M1.5-7 वसि(V1 B9 °शि)ष्ठकराल(M1.5-7 °ळ)जनकसंवादः (K2 °दाः) समाप्तः; K6 D8 D2.3 वसिष्ठकरालजनकसंवादः; K7 D4.9 अव्यक्तनिर्णयः वशि(D9 °सि)ष्ठकरालजनकसंवादः समाप्तः; Bo करालजनकसंवादः; D7 T1 G6 वसिष्ठकराळ(D7 °ल)जनकसंवादे मोक्षस्वरूपं; G1 करालजनकवसिष्ठसंवादे मोक्षस्वरूपं; G2 वसिष्ठकराळसंवादं समाप्तः; M5.6 (also) वासिष्ठकरालजनकसंवादे गुणविधिकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 33; Bo.8 135; B7 T1 G1.6 131; Dn1 134; Dn4 133; Ds2 G3 M5 132; D8 129; T2 144; G2 147; M1.6.7 130. — *Śloka no.:* Da4 Dn4 51; Dn1 50; D8 52.

297

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 M6 om. the ref. G1 वसिष्ठ (for भीष्म). — [a]) D4 corrupt. K2.4.7 Da4 G2 मृगया. K7 B8 विहरन् (for विच°). D7 राजन् (for कश्चिद्). — [d]) K1 Dn4 G1 ऋषि-. B6 वंशव(marg. °क)रं (for °धरं). C8 (gloss: शमविज्ञानादिभिः) गुणैः (for भृगोः). K2 ऋषिवेशधरं भृगोः.

2 [a]) K1.2.4 Bo Dn1.n4 D8 D2.3.8 उपासीनम् (for तमा°). D5 T2 उपासीनं (for °सीनः). — [b]) K2.4 Bo मुनिः. — [c]) D7 G1 अनुगते (for °मतस्). — [d]) K7 पपृच्छ; D8 पप्रश्न; G1 ह्यपृच्छद् (for पप्रच्छ). V1 G6 सुमहान् (for वसुमान्).

3 D7 G1 om. 3-4. Before 3, B6.9 ins. वसुमानुवाच. — [a]) K1.2.7 D4.8.9 G2 इव; D8 D5 T1 G3.6 M1.5-7 C8 इह; T2 अहं (for इदं). Ds2 श्रेष्ठः; G2 श्रेयं (for श्रेयः). — [b]) K6.7 Bo.7 Dn1 Ds1 D3.5.8.9 T M1.5-7 च (for वा). K4 भजेत्; Dn1 भवे (for भवेत्).

4 D7 G1 om. 4 (cf. v. l. 3). Before 4, B8.9 ins. भीष्म उवाच. — [a]) Bo सत्कृत्यः; T2 तत्कृत्य (for सत्कृत्य). K1 स; K2.4 सा; K6 V1 B6-8 Da3.a4 G2 तु; K7 D4.5.9 च; B9 lacuna (for सन्). — [b]) V1 B6-8 Da3 D5 T1 G3.6 स महात्मा (for सुम°). K1.7 महातपः; D5 °त्मने (for °तपाः). — [c]) K7 D4.9 निर्जगाद (for निज°). — After 4, K1.2.4 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan:* K1 मोक्षधर्म].

5 Before 5, MSS. ins. ऋषिरुवाच. — [b]) G1 चैव; G2 नेह (for चेह). D4 corrupt; D9 चेश्वेह

भूतानां प्रतिकूलेभ्यो निवर्तस्व यतेन्द्रियः ॥ ५
धर्मः सतां हितः पुंसां धर्मश्चैवाश्रयः सताम् ।
धर्माल्लोकास्त्रयस्तात प्रवृत्ताः सचराचराः ॥ ६
स्वादुकामुक कामानां वैतृष्ण्यं किं न गच्छसि ।
मधु पश्यसि दुर्बुद्धे प्रपातं नानुपश्यसि ॥ ७
यथा ज्ञाने परिचयः कर्तव्यस्तत्फलार्थिना ।
तथा धर्मे परिचयः कर्तव्यस्तत्फलार्थिना ॥ ८
असता धर्मकामेन विशुद्धं कर्म दुष्करम् ।
सता तु धर्मकामेन सुकरं कर्म दुष्करम् ॥ ९
वने ग्राम्यसुखाचारो यथा ग्राम्यस्तथैव सः ।
ग्रामे वनसुखाचारो यथा वनचरस्तथा ॥ १०
मनोवाक्कर्मके धर्मे कुरु श्रद्धां समाहितः ।
निवृत्तौ वा प्रवृत्तौ वा संप्रधार्य गुणागुणान् ॥ ११
नित्यं च बहु दातव्यं साधुभ्यश्चानसूयता ।
प्रार्थितं व्रतशौचाभ्यां सत्कृतं देशकालयोः ॥ १२
शुभेन विधिना लब्धमर्हाय प्रतिपादयेत् ।
क्रोधमुत्सृज्य दत्त्वा च नानुतप्येन्न कीर्तयेत् ॥ १३
अनृशंसः शुचिर्दान्तः सत्यवागार्जवे स्थितः । C. 12. 11831 B. 12. 310(09). 14 K. 12. 314. 14

(for चेह च). T G1. 3. 6 M1. 5–7 न (for the second च). Ds1 वांछति; T1 G1. 3. 6 Cs गच्छसि (for वाञ्छसि). ❀ Cs: भूतानां प्रतिकूलानि वाञ्छन्स्वयमपि मनसः प्रतिकूलानि गच्छसि । ❀ — c) D5 प्रातिभूतेभ्यो (for °कूलेभ्यो). — d) K6. 7 D4. 5. 9 जितेंद्रियः (for यतेन्द्रियः).

6 a) D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 सदा (for सतां). D5 हितं (for हितः). — c) D5 धर्मं (for धर्माल्). B9 लोक; T2 लोकात् (for लोकास्). K4 त्रयात् (for त्रयस्). — d) T2 प्रशस्ताः (for प्रवृत्ताः). K1 D5 सचराचरः; B1 सचराश्चराः.

7 a) G1 corrupt. G6 स्वादुं कारक (for स्वादुकामुक). — b) Da4 वैतृष्णां. K1 D7 नु (for न). Da3. a4 यच्छसि; T2 M1. 7 गच्छति; G1 पृच्छसि (for गच्छसि). — V1 reads 7[cd] on marg. — c) K2 मनु; K6 तत्तु; M1. 7 मधुः (for मधु). — d) K7 B8 (marg. as in text) D4. 5. 7. 9 नैव पश्यसि; T2 वानुप° (for नानुप°).

8 a) G1 परिचयं. D5. 7 यथा संभोगसंस्थाने. — b) B8 (marg. as in text) ते फलार्थिना; T2 तत्फला क्रिया (for °र्थिना). — Ds1 D3 G2 om. (hapl.) 8[cd]. — c) G1 सदा (for तथा). G1 om. from धर्मे up to फलार्थिना. D9 धर्म- (for धर्मे). — d) K1. 2. 4 कर्तव्यो भूतिमिच्छता; V1 °व्यभूतिमिच्छसि (sic).

9 a) Da3. a4 D5. 7 असतां; T1 G1. 3. 6 न सदा; T2 नासता (for असता). K7 D4. 9 [अ]नर्थकामेन (for धर्म°). — b) Bo दुष्करं; D5. 7 G2 सुकरं (for विशुद्धं). D5. 7 धर्म- (for कर्म). G1 शुद्धं कर्म सुदुष्करं. — K7 V1 Bo. 8 Dn4 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 om. (hapl.) 9[cd]. — c) K1. 2. 4 न सता; Da3. a4 सतां तु (for सता तु). — d) K1. 2. 4 Ds1 विशुद्धं (for सुकरं).

10 a) G2 विना (for वने). K7 Da3. a4 D4. 9 G1 Cs ग्राम्यसमाचारो; D7 °भुवारोधो (for °सुखाचारो). — G1 om. (hapl.) 10[bc]. — b) Da4 च (for सः). — c) K7 D4. 9 T2 वन(T2 °न्य)समाचारो; T1 G3. 6 वन्यसुखा°; G2 सुखवना° (for वनसुखा°).

11 a) K1. 2. 4 मनोवाक्कर्मकं; K6. 7 V1 Bo. 6 (marg.). 8 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 °कायिके; D9 °कायके; T1 G1. 3. 6 °कर्मगे; T2 °जे (for °के). K1. 2 धर्मं (for धर्मे). — b) Dn4 क्रतु- (for कुरु). K1. 2. 4 श्रेष्ठं; Dn4 M5 श्रद्धा; M1. 7 श्रद्धं; M6 शुद्धं (for श्रद्धां). — c) M1. 5–7 निवृत्तो (for °त्तौ). Da4 ह वृत्तो; D4 M1. 5–7 प्रवृत्तो (for °त्तौ). Dn4 प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा (by transp.). — d) Ds2 गुणान्गुणान्; T G1. 3. 6 गुणागुणं.

12 a) K2. 4 बहु च (by transp.). — b) K1. 2. 4 साधूनां (for साधुभ्यश्). K2 [अ]नसूयतां; K7 B7 D4. 9 °यया; Ds1 D5. 7 G1 [अ]नसुयता. — c) K4 D7 पार्थिवं; D4 प्रार्थिनं; G1 प्राथ्य तं (for प्रार्थितं). D5. 7 यमशौचाभ्यां; T G1. 3. 6 M1. 5–7 ब्राह्मणेभ्यश्च (for व्रतशौचाभ्यां). — d) K2 मत्कृते (for सत्कृतं).

13 a) K7 G1 सुखेन (for शुभेन). K1. 2. 4 कर्मणा (for विधिना). — b) B6 (marg. as in text). 9 अहार्य (for अर्हाय). D7 प्रतिसादयेत् (tor °पादयेत्). G1 अहायात्प्रतिबाधते (sic). — K2. 4 om. (hapl.) 13[cd]. — c) V1 B9 Da3 D4. 9 G2 उच्छिद्य; D5. 7 संछिद्य (for उत्सृज्य). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 दद्याच् (for दत्त्वा). G1 [अ]थ; G3 [अ]थं

C. 12. 11531 B. 12. 310(09).14 K. 12. 314. 14 योनिकर्मविशुद्धश्च पात्रं स्याद्वेदविद्द्विजः ॥ १४
सत्कृता चैकपत्नी च जात्या योनिरिहेष्यते ।
ऋग्यजुःसामगो विद्वान्षट्कर्मा पात्रमुच्यते ॥ १५
स एव धर्मः सोऽधर्मस्तं तं प्रतिनरं भवेत् ।
पात्रकर्मविशेषेण देशकालाववेक्ष्य च ॥ १६
लीलयाल्पं यथा गात्रात्प्रमृज्याद्रजसः पुमान् ।
बहुयत्नेन महता पापनिर्हरणं तथा ॥ १७
विरिक्तस्य यथा सम्यग्घृतं भवति भेषजम् ।
तथा निर्हृतदोषस्य प्रेत्यधर्मः सुखावहः ॥ १८
मानसं सर्वभूतेषु वर्तते वै शुभाशुभे ।
अशुभेभ्यः समाक्षिप्य शुभेष्वेवावतारयेत् ॥ १९
सर्वं सर्वेण सर्वत्र क्रियमाणं च पूजय ।

(for च). — d) K7 न तु तप्येन्; Da4 नानुतप्यन्; D4.9 ननु तप्येन् (for नानुत°). D5.7 नानुतप्योत्सुकी-र्तयेत्.

14 a) K6 अनृसंशः; D3 °शंज्ञः (for °शंसः). K1.2.4 शुभो (for शुचिर्). — b) K7 आर्जव- (for आर्जवे). T G1.3.6 M1.5-7 रतः (for स्थितः). — c) K1.2 जाति- (for योनि-). K2 -विशुद्धाश्च; T1 G6 -विशुद्धं (for -विशुद्धश्च).

15 a) K1.2.4 सत्कृतश्च; B7 D5.7 सकृता; T G1-3.6 संस्कृता (for सत्कृता). D5.7 वा (for च). K1.2.4 V1 Ca चैक(K2 °व)पत्नीकः; K6 B0.6.8 (marg.) एव (B8 तात) पत्नी च. Cp (Cpp as in text) सत्यस्य चैकपत्नीको. — b) K1.2.4 सत्य-; V1 सत्या; D5.7 न्याय्यया; M1.5-7 जात्यां (for जात्या). K7 D4.5.7.9 उच्यते (for इष्यते). — d) D5.7 तद्धर्मात्; Cs (gloss: अध्ययनादियुक्तः) षट्कर्मा (as in text).

16 B0 om. 16a-17b. B8 reads 16ab twice. — a) K2 धर्माः; B8 (second time).9 D5.7 ब्रह्मा (for धर्मः). B8 (second time).9 [अ]सौ धर्मस्; D5.7 [अ]धर्मस्तं (for सोऽधर्मस्). — b) D5.7 corrupt. K7 तं च (hypermetric); G2 न (for the second तं). K1.2.4 प्रतिदिनं; V1 °नरो (for °नरं). K2 भजेत्; K6 व्रजेत् (for भवेत्). B8 (first time) तत्त्वं प्रतिपदं च वै; B8 (second time) तं मातश्च नरं भजेत्; B7.9 Da4 तन्मतिश्च नरं त्य(B9 भ-; Da4 व्र)जेत्. — c) K1.2.4 बाह्य- (for पात्र-). — d) K7 D4.9 देशं कालम्; D5.7 देशकालम् (for °कालाव्). T1 G3.6 अपेक्ष्य (for अवेक्ष्य).

17 B0 om. 17ab (cf. v. l. 16). — a) D7 लीलयाभ्यां (for °याल्पं). Ds1 गोत्रात्; M1.5-7 गात्रं (for गात्रात्). — b) T1 G3.6 संमृज्याद्; G1 सांरा° (sic); G2 प्रमृज्य (for प्रमृज्याद्). B9 वै रजः; Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 तु रजः; G1 रजसं; M1.6.7 राजसः (for रजसः). K7 D4.5.7.9 प्रमृज्यादात्मनो रजः. — c) Da3 Dn1.n4 Ds च महत् (for महता). — d) K7 D4.9 पापनिर्भ्रंशणं; G1 पतिर्निर्हरणं (for पापनि°). Ds1 यथा (for तथा).

18 a) K2 विस्तरस्य; K6 B5.7.9 Da3.a4 Cal. ed. विविक्तस्य; K7 Dn4 D2.4.7.9 T G1.2.6 M1.5-7 Cv (gloss: अन्ते रागरहितस्य) विर°; G3 विमु° (for विरि°). K2 तथा; B8 घृतं (for यथा). ❀ Cn: विरेचनानन्तरमेव घृतपानं भेषजम् । ❀ — b) K6.7 B0.6 D4.9 T1 G1-3.6 M1.5-7 हितं; B8 यथा; Dn4 Ds D2.8 घृतिर्; D8 वृत्तिर्; T2 चित्तं (for घृतं). — c) K7 D5.7 G1.3 निहत-; B9 निकृत- (for निर्हृत-). K1.2 -पापस्य (for -दोषस्य). — d) Da4 Ds1 प्रेत्यधर्म-; D7 °धर्माः. D5.7 सुखावहाः; G2 °वहं (for °वहः).

19 a) B0 D5.7 मानसः; B6-9 Da3.a4 G2 मनसः (for मानसं). K1.2 सर्वभूतानां (for °तेषु). — b) B7-9 Da4 वर्तंतो वै; G1 वर्ततेषु (for °ते वै). K7 D4.5.7.9 च (for वै). K6 Da4 Dn1.n4 D5.7 T2 G1 शुभाशुभं. — D7 om. 19c-20b. — c) K4.6 V1 B0.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 सदाक्षिप्य (for समा°). — d) K1.2 M1.5 (before corr. as in text).6.7 [अ]वतारय; K7 D4.9 °धारयेत्; T G1-3.6 °धारय (for °तारयेत्). — After 19, K7 D4.9 ins.:

762* मानसं वृद्धसेवाभिर्दुःखं शारीरमौषधैः ।
वाचिकं मन्त्रजाप्येन विद्वान्यत्नाद्विनाशयेत् ।

20 K7 D7 om. 20ab (for D7, cf. v. l. 19). — a) G1 om. (hapl.) सर्वं. T G3.6 सर्वेण सर्वं (by transp.). M1.5-7 सर्वत्र सर्वेण (by transp.). Da4 धर्मेण (for सर्वत्र). — b) K6 ह्रियमाणं च; Da3.a4 क्रियमाणश्च (Da4 °स्य); D4.5.9 °णं तु (D5 तु) (for °णं च). T G1.3.6 प्रपूजय (G1 °यं) (for च पूजय). K6 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-5.8.9 पूजयेत् (for पूजय). — c) Da4 अधर्मे (for स्वधर्मे). B6-9 Da4 यश्च; D5.7 यश्च (for यत्र). — d) Da4 Ds2 काम-; D5.7 कालं (for कामं). K2.6 V1 B0.6-9 Dn1.n4 Ds

स्वधर्मे यत्र रागस्ते कामं धर्मो विधीयताम् ॥ २०
अधृतात्मन्धृतौ तिष्ठ दुर्बुद्धे बुद्धिमान्भव ।
अप्रशान्त प्रशाम्य त्वमप्राज्ञ प्राज्ञवच्चर ॥ २१
तेजसा शक्यते प्राप्तुमुपायसहचारिणा ।
इह च प्रेत्य च श्रेयस्तस्य मूलं धृतिः परा ॥ २२
राजर्षिरधृतिः स्वर्गात्पतितो हि महाभिषः ।
ययातिः क्षीणपुण्यश्च धृत्या लोकानवाप्तवान् ॥ २३
तपस्विनां धर्मवतां विदुषां चोपसेवनात् ।
प्राप्स्यसे विपुलां बुद्धिं तथा श्रेयोऽभिपत्स्यसे ॥ २४
स तु स्वभावसंपन्नस्तच्छ्रुत्वा मुनिभाषितम् ।
विनिवर्त्य मनः कामाद्धर्मे बुद्धिं चकार ह ॥ २५ C. 12. 11542 B. 12. 310[09]. 25 K. 12. 314. 25

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९७ ॥

D2.3.5.7.8 G6 धर्मे; Da3.a4 D4 धर्मं (for धर्मो). K6 V1 Bo (marg. as in text). 7.8 D8 स धीयतां; Da3 अधी°; Da4 अही°; Ds1 D4 विधीय तं (sic); G2 M1.5–7 स धीमतां (for विधीयताम्).

21 a) K1 अद्दतात्मा; K2 आद्दत्तात्मा; K4 आदृतात्मा; K7 D9 अकृतात्मन्; D4 आकृतात्मन्; D5.7 अधर्मात्मन्; G2 अधृतात्मा (for °त्मन्). K2 द्दतौ; K7 D4 कृतस्; D9 कृतौ (for धृतौ). Dn4 तिष्ठन्; G3 तिष्ठेद् (for तिष्ठ). — c) K4.6.7 V1 Bo.6 Da3 Dn1.n4 Ds D2–5.8.9 T G1–3.6 अप्रशांतः. B6 M1.5–7 प्रशाम्यस्व; B7 °म्यंत; B8 °म्ये त्वम्; D7 प्रशांतत्वम् (for प्रशाम्य त्वम्). — d) K4 V1 Bo.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–5.7–9 T G1–3.6 M1.6 7 अप्राज्ञः (for °ज्ञ). D5 प्राज्ञवान् (for °वच्). K6 वरः; K7 D4.9 भव (for चर).

22 a) T G1.6 M1.5–7 ओजसा (for तेजसा). D5.7 वायम् (for प्राप्तुम्). — b) K2.4.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 T1 G2.3.6 उपायः (for उपाय-). V1 Ds1 D8 सहचारिणः (V1 °णां); D5.7 सहधारिणा (for -सहचारिणा). — c) M1.5–7 वै (for the second च). — d) K2 G2.3 पुरा (for परा).

23 For Mahābhiṣa, cf. 1. 91; for Yayāti, 1 87. V1 reads 23ab on marg. — a) K2 Da4 D4.9 T2 G1 अधृति- (D4 °तः; D9 °तेः) (for अधृतिः). — b) K2.4 पतिते; M1.5–7 पातितो (for पतितो). G2 [ऽ]पि (for हि). T G1–3 M1.5–7 महाभिषक् (for °भिषः). — c) M6.7 क्षीणपुण्यं. K4.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 G2 [ऽ]पि (for च). G1 यथाधृतिः क्षीणपुण्यो. — d) D5.7 G3 लोकम् (for लोकान्). D8 अवाप्नुयात् (for °प्तवान्).

24 Bo om. 24a–25b. V1 reads 24ab on marg. — a) B9 T G1.2.6 M1.5–7 धर्मभृतां; G2 °विधां (for °वतां). — b) Ds1 विदुषी; G1 परेषां (for विदुषां). — c) K6 G3 प्राप्यसे; T1 प्राप्स्यते. K1.2.7 D4.5.7.9 सिद्धिं (for बुद्धिं). — d) M1.5–7 तया (for तथा). K4 [ऽ]भिपद्यते; B7 (before corr.) [ऽ]भिपश्यते; D4 [ऽ]तिपत्स्यसे; D8 G1 [ऽ]भिवत्स्यसे; D9 [ऽ]पि पत्स्यसे (for ऽभिप°). — After 24, K7 Ds2 D4.9 ins.:

763* स तु विप्रस्तथा पृष्टो राज्ञा जानकिना वने ।
प्रोक्तवानखिलं धर्मं मोक्षाश्रममनुत्तमम् ।

[(L. 2) Ds2 धर्म्यं (for धर्मं).]

25 Bo om. 25ab (cf. v. l. 24). Before 25, B6–9 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 G1 ins. भीष्म उवाच. — a) K2.4 चतुः-; K6 B7 सत्व-; Da3.a4 स स्व- (for स तु). K6 स्वभावसंपन्नं. — c) K3 V1 B6–8 Da3.a4 विनियम्य; T2 °वृत्य (for °वर्त्य). T1 मुनिः; M1.5–7 ततः (for मनः). K2 reads मनः कामाद् twice. B7 कामान्; T1 कामं (for कामाद्). — d) K6 बुद्धिम्. Ds1 सः (for ह).

Colophon. Ś1 D6 missing: K3.5 B1–5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1.2.4.6.7 V1 B6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–5.7–9 T G1.2.6 M1.5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1.2.4 जानु(K4 °न)क्यानुशासनं; K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–5.7–9 M5.6 जनकानुशासनं; G6 जनककुमारर्षिसंवादो मनःप्रतिकूलवर्जनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 34; Bo.8 136; B7 T1 G1.3.6 132; Dn1 135; Dn4 134; Ds2 M5 133; D3 130; T2 145; G2 148; M1.6.7 131. — *Śloka no.:* Da4 Dn1.n4 D8 25.

२९८

C. 12. 11543
B. 12. 311[10]. 1
K. 12. 315. 1

युधिष्ठिर उवाच ।

धर्माधर्मविमुक्तं यद्विमुक्तं सर्वसंश्रयात् ।
जन्ममृत्युविमुक्तं च विमुक्तं पुण्यपापयोः ॥ १
यच्छिवं नित्यमभयं नित्यं चाक्षरमव्ययम् ।
शुचि नित्यमनायासं तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ २

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।
याज्ञवल्क्यस्य संवादं जनकस्य च भारत ॥ ३
याज्ञवल्क्यमृषिश्रेष्ठं दैवरातिर्महायशाः ।
पप्रच्छ जनको राजा प्रश्नं प्रश्नविदां वरः ॥ ४
कतीन्द्रियाणि विप्रर्षे कति प्रकृतयः स्मृताः ।
किमव्यक्तं परं ब्रह्म तस्माच्च परतस्तु किम् ॥ ५
प्रभवं चाप्ययं चैव कालसंख्यां तथैव च ।
वक्तुमर्हसि विप्रेन्द्र त्वदनुग्रहकाङ्क्षिणः ॥ ६
अज्ञानात्परिपृच्छामि त्वं हि ज्ञानमयो निधिः ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि सर्वमेतदसंशयम् ॥ ७

याज्ञवल्क्य उवाच ।

श्रूयतामवनीपाल यदेतदनुपृच्छसि ।

298

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 Ds2 reads the ref. on marg. — a) K1.2 B6.9 G2.6 M5 -वियुक्तं (for -विमुक्तं). — b) B6.9 वियुक्तं (for विमुक्तं). T1 G1–3.6 तत्त्व- (for सर्व). K1.4.6 7 B6.8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–5 7–9 Cn.s (gloss: अज्ञानात्) -संशयात् (for -संश्र°). — c) K2 B0.6.8 (marg.).9 M1 5–7 -वियुक्तं (for -विमुक्तं). K1.2.4 यद् (for च). — d) B0.6.8 (marg.).9 वियुक्तं (for विमुक्तं). K7 D4.9 विमुक्तं सुखदुःखयोः.

2 a) K2 उभयं; M1.6.7 अभवं (for °यं). — b) K6 V1 B0.6–9 Da4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 अक्षरम्; Da3 अक्षयम्; D4 वाक्षरम् (for चा°). — c) ❀ Ca: अनायासं, निर्द्वंद्वम् ॥ Cn: उपाधिसंपर्केऽप्यप्रच्युतकौटस्थ्यभावम् । ❀ — d) K7 भावान् (for भ°). K7 Da4 Dn4 अर्हसि (for °ति).

3 a) K1.4 वर्णयिष्ये (for वर्त°). K2.6 B0 Da3 Dn1.n4 Ds D3.4.8 T1 G1.3.6 अत्र ते वर्त(K2 °र्ण)यिष्यामि. — c) K1 M1.5–7 यज्ञवल्क(K1 °ल्क्य)स्य. G1 याज्ञवल्क्यस्य च संवादं (hypermetric).

4 a) M1.5–7 यज्ञवल्कम्. K1 2.4 मुनि- (for ऋषि-). — b) K7 V1 B0.9 D3.4.8.9 T2 G1–3 देवरातिर् (for दैव°). ❀ Ca: दैवरातिः, देवरातजनकपुत्रः । ❀ — c) K7 पपृच्छ; Da4 प्रपच्छ. — d) D4 प्राश्नविदां; D5 **वतां; D7 प्रश्नवतां (for °विदां). K1.2.4 B6 8 Dn4 Ds2 D3 वर; Dn1 Ds1 D2 T1 G3.6 वरं (for वरः). B7 प्रश्नं प्रश्नविशारदः.

5 Before 5, B6.8.9 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T G3.6 ins. जनक उवाच. — a) K2 कर्तीद्रियानि; T G1.3.6 अतींद्रियाणि (for कतीन्द्रि°). K1.2 विप्रेंद्र; B6 राजर्षे (for विप्रर्षे). — b) K1.2.4.6 तथा (for स्मृताः). — c) Da4 [अ]व्यक्त- (for °क्तं). K2 परे (for परं). K7 D4 9 ब्रह्मन् (for ब्रह्म). — d) B6 तस्मात्तु (for °च्च). K1.2.4 V1 परमस्ति; M5 °सस्तु (for °तस्तु).

6 a) D7 अभवं (for प्र°). K6 D4 वाप्ययं; B0.6 Da3 G1 चाव्ययं; Da4 वाव्ययं (for चाप्ययं). — b) Da4 कालं (for काल-). K1 -संख्यं; K6.7 B6 D5 -संख्या (for -संख्यां). — c) K1.2 विप्रर्षे (for विप्रेन्द्र). — d) Da3.a4 मदनुग्रह-; D4 त्वदनुग्रहं (for °ग्रह-). B6 (marg. as in text) T G1.3.6 -कांक्षिणे (for °णः).

7 a) G1 पर्यपृच्छामि; M6 परिपृच्छाम (for °पृच्छामि). — b) V1 च (for हि). T1 G6 ब्रह्ममयो (for ज्ञान°). K2 विधिः; B7 निधेः (for निधिः). — d) K4 असंशयः.

8 K4 om. the ref. M1 5–7 याज्ञवल्क (for °वल्क्य). — a) K1.2.4 गुणानाम् (for श्रूयताम्). K2 अवनेपाल. — b) K1.4 परि-; K2 lacuna (for अनु-). — c) K1.2.4 च परं; T2 परम-; M1.7 परमा (for °मं). — d) K2 सांख्यानं (for °नां). B7 ततः परं (for विशेषतः).

योगानां परमं ज्ञानं सांख्यानां च विशेषतः ॥ ८
न तवाविदितं किंचिन्मां तु जिज्ञासते भवान् ।
पृष्टेन चापि वक्तव्यमेष धर्मः सनातनः ॥ ९
अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्ता विकाराश्चापि षोडश ।
अथ सप्त तु व्यक्तानि प्राहुरध्यात्मचिन्तकाः ॥ १०
अव्यक्तं च महांश्चैव तथाहंकार एव च ।
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥ ११
एताः प्रकृतयस्त्वष्टौ विकारानपि मे शृणु ।
श्रोत्रं त्वक्चैव चक्षुश्च जिह्वा घ्राणं च पञ्चमम् ॥ १२
शब्दस्पर्शौ च रूपं च रसो गन्धस्तथैव च ।
वाक्च हस्तौ च पादौ च पायुर्मेढ्रं तथैव च ॥ १३
एते विशेषा राजेन्द्र महाभूतेषु पञ्चसु ।
बुद्धीन्द्रियाण्यथैतानि सविशेषाणि मैथिल ॥ १४
मनः षोडशकं प्राहुरध्यात्मगतिचिन्तकाः ।
त्वं चैवान्ये च विद्वांसस्तत्त्वबुद्धिविशारदाः ॥ १५
अव्यक्ताच्च महानात्मा समुत्पद्यति पार्थिव ।
प्रथमं सर्गमित्येतदाहुः प्राधानिकं बुधाः ॥ १६
महतश्चाप्यहंकार उत्पद्यति नराधिप ।
द्वितीयं सर्गमित्याहुरेतद्बुद्ध्यात्मकं स्मृतम् ॥ १७
अहंकाराच्च संभूतं मनो भूतगुणात्मकम् । C.12.11560 B.12.311[10].18 K.12.315.18

9 a) G1 [अ]विदितः (for °दितं). — b) K1.2.4 मात्र; Da4 मां च; Dn4 मा तु (for मां तु). G2 जिज्ञासते (for °सते). — c) T2 दृष्टेन (for पृ°). K6 वा (for च). D5.7 वक्तव्य (for °व्यम्).

10 a) K4 अष्टः (for अष्टौ). G1 सर्वा (for प्रोक्ता). — b) K1 विकारीश्च; K2 °रश्च (for °काराश्च). K1 षोढश; K6.7 षोडशः. — c) M1.5–7 आसां (for अथ). K7 Dn1 Ds D2.3.7–9 तत्र तु प्रकृती(D2 °ति)रष्टौ; T G3.6 तासां तु सप्त व्यक्ता वै. — d) B6 अव्यक्त- (for अध्यात्म-). K2.4 -चिंतकः (for °काः).

11 a) G2 अव्यक्तश्च (for °क्तं). K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D3.8 महांतं च; D2 महत्त्वं च (for महांश्चैव). — b) K6 V1 B6–8 Da3.a4 Ds1 अहंकारम् (for °कार). Da3 om. च. — d) Da4 पंचम (sic); D5.7 पंचमः. ❀ Cn: पृथिव्यादिपदैस्तन्मात्राण्युच्यन्ते, प्रकृतिशब्दितत्वात् । ❀

12 K7 D4 om. (hapl.) 12; D9 reads the same on. marg. — a) K2.4 त्वाष्टौ; K6 G1 चाष्टौ (for त्वष्टौ). — c) G1 श्रोत्र- (for श्रोत्रं). — d) Da3.a4 Dn4 G1 घ्राणश्च (for घ्राणं).

13 a) K4 शब्दौ स्पर्शौ; K6 B6–8 D3.5 G1.3.6 M1.5–7 शब्दस्पर्शश्च; V1 B0.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D3.8 शब्दः स्पर्शश्च; D7 T G2 शब्दस्पर्शं; D9 शब्दः स्पर्शं (for शब्दस्पर्शौ). —K2.4 om. (hapl.) 13c–20b. D7 om. (hapl.) 13cd. — d) K1 वायुर्; Da4 मायुर्; Ds2 G1 पायु- (for पायुर्). K1 मेढ्रस्; Da4 मेढ्रे; Dn1 मैढ्रं; D5 मेड्रे (for मेढ्रं).

14 K2.4 om. 14 (cf. v. l. 13). — a) K1 एतां (for एते). — c) K7 D4.9 विद्धीं(D4 °द्धें)द्रियाणि; Da4 बुद्धिं°. D5.7 चैतानि (for [अ]थैतानि). — d) K1.6 मैथिलः. B8 विशेषानि च मैथिल; Da3.a4 सविशेषानि मे शृणु.

15 K2.4 om. 15 (cf. v. l. 13). — a) T1 G1–3.6 M1.6.7 षोडशमं (for °शकं). K1 मनः षोडश संप्राह; T2 मनस्तु षोडशं प्राहुर्. — b) G2 (sup. lin.) -ज्ञान- (for -गति-). — d) Da3.a4 शुद्ध-; D5.7 सत्त्व- (for तत्त्व-). Dn4 -बुद्धिर् (for -बुद्धि-).

16 K2.4 om. 16 (cf. v. l. 13). — a) K1 T2 अव्यक्ताश्च; T1 G1.3 °क्तश्च (for °क्ताच्). Da3 महात्मा स; Da4 महात्माक्ष (sic) (for °नात्मा). — b) K1 समुत्पत्स्यति पार्थिव; K7 D4.5.7.9 जायते नृपसत्तम. — c) Da3.a4 शब्दम् (for सर्गम्). K1.7 D4.5.7.9 एतम्; Da3.a4 एते; D3 G2 एवं (for एतद्). — d) Da3.a4 G2 M1.5–7 प्राहुः (for आहुः). G1 प्राधान्यकं; G3 °निकां; Ca (gloss: प्रकृतेरादौ जातम्) Cp (gloss: प्रधानकार्यं) °निकं (as in text).

17 K2.4 D7 om. 17 (for K2.4, cf. v. l. 13). — a) G2 अहंकारम्; M1.6.7 °काराद् (for °कार). K6 V1 B6–9 Da3.a4 ह्युत्पद्यति; K7 D4.5.9 जायते वै; Dn1.n4 Ds2 D3 उत्पन्नो हि; G2 °त्स्यति (for °द्यति). — c) B9 द्वितीय- (for °यं). Dn4 स्वर्गम् (for सर्गम्). — d) K7 D9 G2 एतं (for एतद्). K1.6 V1 D4.5.9 बुधाः; G2 नृप (for स्मृतम्).

18 K2.4 om. 18 (cf. v. l. 13). — a) K1 अहंकारं; T G3.6 °कारश्च (for °काराच्). — b) K1.7

C. 12. 11560 B. 12. 311[10]. 18 K. 12. 315. 18 तृतीयः सर्ग इत्येष आहंकारिक उच्यते ॥ १८
मनसस्तु समुद्भूता महाभूता नराधिप ।
चतुर्थं सर्गमित्येतन्मानसं परिचक्षते ॥ १९
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धस्तथैव च ।
पञ्चमं सर्गमित्याहुर्भौतिकं भूतचिन्तकाः ॥ २०
श्रोत्रं त्वक्चैव चक्षुश्च जिह्वा घ्राणं च पञ्चमम् ।
सर्गं तु षष्ठमित्याहुर्बहुचिन्तात्मकं स्मृतम् ॥ २१
अधः श्रोत्रेन्द्रियग्राम उत्पद्यति नराधिप ।
सप्तमं सर्गमित्याहुरेनदैन्द्रियकं स्मृतम् ॥ २२
ऊर्ध्वस्रोतस्तथा तिर्यगुत्पद्यति नराधिप ।
अष्टमं सर्गमित्याहुरेतदार्जवकं बुधाः ॥ २३
तिर्यक्स्रोतस्त्वधःस्रोत उत्पद्यति नराधिप ।

D9 महा· (for मनो). K1 -गणात्मकं (for -गुणा°). — c) K7 Da4 तृतीय-; G1 °यं (for °यः). K6 एव (for एष). — d) Da4 Ds2 D3 G1 अहंकारिक (for आहं°). D4 उद्यते (for उच्यते).

19 K2.4 om. 19 (cf. v. l. 13). — a) G1 समुद्भूतं (for °द्भूता). — b) ❀ Cp: महाभूता, पुंस्त्वमार्षम् । ❀ — For 19^{ab}, K7 D4.5.7.9 subst.:

764* समुद्भूतानि मनसो महाभूतानि पार्थिव ।

[D9 पार्थिवः.]

— c) M1 चतुर्थ-; M7 °र्थः (for °र्थं). K6 सर्गं (for सर्गम्). K7 इत्याहुर्; T2 इत्येव; G2 इत्युक्तं (for इत्येतन्). — d) K7 -चक्ष्यते (for -चक्षते). K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 मानसं विद्धि नाम(Da4 मान)तः; Dn1.n4 Ds D2.3.8 °सं विद्धि मे मतं; T G1.3.6 °सं चिंतनात्मकं.

20 K2.4 om. 20^{ab} (cf. v. l. 13). — a) K6 Ds1 G3 शब्दस्पर्शं; K7 D4.9 G1 शब्दः स्पर्शं; Bo.6-8 Da4 D8.5.7 T G2.6 शब्दस्पर्शश् (for शब्दः स्पर्शश्). K7 om. the second च. — b) M6 गंधं (for गन्धस्). — c) G2 पंच* (for पञ्चमं). G1 सर्गं (for सर्गम्). — d) Ds1 D4 भोतिकं. K6 भूति-; K7 D4.5.7.9 तत्त्व- (for भूत-).

21 K2.4 om. 21. — a) B7 G1 श्रोत्र· (for श्रोत्रं). G2 चापि (for चैव). — b) Da4 प्राणश्; M5.6 घ्राणश् (for घ्राणं). G2 M5.6 पंचमः. — c) K1 T2 च (for तु). D5 षष्ठं च सर्गमित्येतद्; D7 G1 षष्ठं च (G1 तु) सर्गमित्याहुर्. — D5 om. (hapl.) 21^{d}–24^{c}. — d) K6 -चित्तोत्मकं (sic); K7 D4.9 -चिंतात्मकैः; B7 -चित्तात्मकं (for -चिन्ता°). G2 नृप (for स्मृतम्).

22 D5 om. 22 (cf. v. l. 21). D7 om. (hapl.) 22–23. G1.2 om. (hapl.) 22. — a) V1 D2 श्रोतेंद्रिय- (for श्रोत्रेन्द्रिय-). K1 corrupt; K2.4 अधः श्रुतींद्रियग्रामा (K4 °म); K7 D4.9 तिर्यक्श्रोतस्त्वधःश्रोतो; T G3.6 Cv अथ स्रोतें(T2 श्रोत्रें)द्रियग्रामम् (G3 °माद्); M1.5-7 अर्वाक्स्रोतें(M1 °क्श्रोत्रें)द्रियग्रामाद् (M5 °मम्; M6 °म). ❀ Cv: अधः स्रोतः, स्रवणं येषां तानि इन्द्रियाणि उपस्थपायुपदाख्यानि । मूत्रस्य पुरीषस्य पादसंचरणस्य च अध एव व्यापारदर्शनात् । ❀ — b) K1.2.4 उत्पद्यंते; K7 D4.9 जायते वै (for उत्पद्यति). — K1.2.4 om. (hapl.) 22^{c}–23^{b}; Da3 a4 read the same twice. — d) T2 इंद्रियकं. K7 D4.9 M5 बुधाः; M1.6.7 नृप (for स्मृतम्).

23 For the repetition in Da3.a4, cf. v. l. 22. K1.2.4 om. 23^{ab} (cf. v. l. 22). D5.7 om 23 (cf. v. l. 21, 22). — a) K6 Bo.6-9 Da3.a4 (both both times) Dn4 Ds D2.3.8 G3 ऊर्ध्वं (for ऊर्ध्व-). Bo Da3 a4 (last two both times) Dn4 D4.9 -श्रोतस् (for -स्रोतस्). K7 D4.9 [ए]नेभ्यो (for तिर्यग्). ❀ Cs: ऊर्ध्वस्रोतः सर्गो देवसर्गः, तिर्यक्स्रोतो मनुष्यादिसर्गः ॥ Cv: ऊर्ध्वं चाधस्तिर्यगित्यनेन पाणीन्द्रियमुच्यते । हस्ताभ्यां शिरःकण्डूयनस्य पादकण्डूयनस्य पार्श्वकण्डूयनस्य च दर्शनात् । ❀ — b) K7 D4.9 जायते वै (for उत्पद्यति). — cd) B9 नवमं (for अष्टमं). K2.4 T1 G1.3.6 एतदाहुर् (by transp.); K7 D4.9 एतमाहुर्. T2 आजीवकं (for आर्ज°). K6 Bo.6-9 Dn1.n4 Ds D2.3.8 G2 स्मृतं (for बुधाः). Da3.a4 एतदार्जवसंज्ञकं. ❀ Cn: आर्जवकं, ऋजुवृत्तिः, विशेषानाक्रान्तसामान्यवृत्तिरिति यावत् ॥ Cs: आर्जवकं, ऋजुभावेन जातम् । ❀

24 D5 om. 24^{abc} (cf. v. l. 21). K1.2.4 B9 T2 G1 om. (hapl.) 24. — a) V1 Bo D4.9 श्रोतस्; Dn4 स्रौतस्; D7 G2.3.6 M1.5-7 स्रोतम् (for स्रोतस्). Bo तथा श्रोत; B6 त्वधःश्रोत्रम्; Dn1 D4.9 त्वधःश्रोतो; D7 T1 G2.3.6 M5 अधःस्रोतम्; M1.6.7 अधःस्रोताद् (for त्वधःस्रोत). — b) K7 D4.9 जायते वै (for उत्पद्यति). G2 महीपते (for नराधिप). ❀ Cv: तिर्यक्स्रोतमधःस्रोतमित्यनेन वदनेन्द्रियमुच्यते । वदनस्य उभयपार्श्वे अधरोष्ठद्वारा च वदनलालाजलस्य स्रवणदर्शनात् । शिशौ वागिन्द्रियव्यापारस्य शब्दोच्चारणस्य पायवादिचतुरिन्द्रियव्यापारादप्यनन्तरभावित्वात् इत्युत्क्रमेण कर्मेन्द्रियसृष्टि-

नवमं सर्गमित्याहुरेतदार्जवकं बुधाः ॥ २४
एतानि नव सर्गाणि तत्त्वानि च नराधिप ।
चतुर्विंशतिरुक्तानि यथाश्रुति निदर्शनात् ॥ २५
अत ऊर्ध्वं महाराज गुणस्यैतस्य तत्त्वतः ।
महात्मभिरनुप्रोक्तां कालसंख्यां निबोध मे ॥ २६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९८ ॥

२९९

याज्ञवल्क्य उवाच ।
अव्यक्तस्य नरश्रेष्ठ कालसंख्यां निबोध मे ।
पञ्च कल्पसहस्राणि द्विगुणान्यहरुच्यते ॥ १
रात्रिरेतावती चास्य प्रतिबुद्धो नराधिप ।
सृजत्योषधिमेवाग्रे जीवनं सर्वदेहिनाम् ॥ २
ततो ब्रह्माणमसृजद्धैरण्याण्डसमुद्भवम् ।
सा मूर्तिः सर्वभूतानामित्येवमनुशुश्रुम ॥ ३
संवत्सरमुषित्वाण्डे निष्क्रम्य च महामुनिः । C. 12. 11572 B. 12. 312[1]. 4 K. 12. 315. 4

कथनात् । ❀ — Das. a4 om. (hapl.) 24^{c}–25^{b}. — e) K7 D4. 9 एवम्; G2 एतद् (for आहुर्). — d) K7 D4. 5. 9 G2 आहुर् (for एतद्). K7 D8 D4. 9 आजीवकं; M5 (*inf lin.*) ऐंद्रियकं (for आर्ज°).

25 Da3. a4 om. 25^{ab} (cf. v. l. 24). — a) M1. 6. 7 भूतानि (for एतानि). K6 Ds1 सर्गानि (for °णि). K7 D4. 9 एते वै नवसर्गा(K7 °र्गं)स्ते; T G3. 6 एते वै नवसर्गा हि (T1 °र्गाणि); G1 एतेन नवसर्गं हि. ❀ Cn: सर्गाणि, क्लीबत्वमार्षम्। ❀ — b) G2 चत्वारि (for तत्त्वानि). G2 M1. 5. 6 जनेश्वर; M7 नरेश्वर (for नराधिप). — c) D8 चतुर्विंशतिसक्तानि; T G1. 3. 6 M1. 5–7 °विंशच्च (T2 °श्च) प्रोक्तानि (G1 °क्ता हि). — d) T G1. 3. 6 ·निदर्शनं (for निदर्शनात्).

26 b) T G1–3. 6 एकस्य (for एतस्य). D5 तत्र ह (for तत्त्वतः). — c) D5 यथा सद्भिर् (for महात्मभिर्). K1 D9 अनुप्रोक्तं; K7 Da4 Dn4 D5 °प्रोक्ता; M6 °प्रोक्ताः (for °प्रोक्तां). — d) K1. 7 B7 D5 कालसंख्या (for °संख्यां).

Colophon om. in K2. 7 D9; Ś1 D6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2 n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 4. 6 V1 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D3–5. 7. 8 G2. 6 याज्ञवल्क्यजनकसंवादः; Ds1 G1 याज्ञवल्क्यसंवादः; T1 सृष्टिक्रमः; M5. 6 यज्ञवल्क्यजनकसंवादे सर्गतत्त्वकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 35; B7 T1 G1. 3. 6 133; B3 137; Dn1 136; Ds2 M5 134; D8 131; T2 146; G2 149; M1. 7 132. — *Śloka no.:* Da4 Dn1. n4 D8 26.

299

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 283 15).

1 M1. 5–7 यज्ञवल्क (for याज्ञवल्क्य). K7 D9 om. 1^{ab}. — a) ❀ Cs: अव्यक्तशब्देन अविद्योपहितं जगत्कारणं ब्रह्मोच्यते। ❀ — b) Da4 कालं (for काल·). V1 B8 (marg.) शृणुष्व (for निबोध). — d) K1. 2. 4. 7 D9 अह उच्यते.

2 a) Da4 रात्रीर्. K7 वास्य; M1. 5–7 तस्य (for चास्य). — b) K1. 2 प्रतिबुध्येन्; T G1. 3. 6 M1. 5–7 °बुध्य (for °बुद्धो). K7 D4. 9 प्रतिबुध्येत्ततो नृप (K7 °पः); G2 प्राहुरध्यात्मचिंतकाः. — c) Dn4 सृजंति. K6. 7 V1 B0 Ds1. s2 (before corr.) D9 T1 G3. 6 M1. 7 औषधिम्; B6. 7 Da3. a4 D4 T2 G1. 2 औषधम्; Cp (gloss: प्राणं, सूत्रात्मानं) ओषधम् (for ओषधिम्). K2 एषाग्रे; Da4 एवात्र (for एवाग्रे).

3 a) Da4 अतो (for ततो). K2 ब्रह्मणम्; Da4 ब्राह्माणम्; Ds2 D8 ब्राह्मणम्; D5. 7 ब्रह्माख्यम् (for ब्रह्माणम्). — b) B0 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 हिरण्यांड· (for हैर°). K4 M6 हैरण्यात(M6 °द)समुद्भवं. — c) K1. 2 अमूर्तिः; K7 D4. 9 स मूर्तः; Da4 सा

C. 12. 11572 B. 12. 312[1]. 4 K. 12. 316. 4 संदधेऽर्धं महीं कृत्स्नां दिवमर्धं प्रजापतिः ॥ ४
द्यावापृथिव्योरित्येष राजन्वेदेषु पठ्यते ।
तयोः शकलयोर्मध्यमाकाशमकरोत्प्रभुः ॥ ५
एतस्यापि च संख्यानं वेदवेदाङ्गपारगैः ।
दश कल्पसहस्राणि पादोनान्यहरुच्यते ।
रात्रिमेतावतीं चास्य प्राहुरध्यात्मचिन्तकाः ॥ ६
सृजत्यहंकारमृषिर्भूतं दिव्यात्मकं तथा ।
चतुरश्चापरान्पुत्रान्देहात्पूर्वं महानृषिः ।
ते वै पितृभ्यः पितरः श्रूयन्ते राजसत्तम ॥ ७
देवाः पितॄणां च सुता देवैर्लोकाः समावृताः ।
चराचरा नरश्रेष्ठ इत्येवमनुशुश्रुम ॥ ८
परमेष्ठी त्वहंकारोऽसृजद्भूतानि पञ्चधा ।
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥ ९
एतस्यापि निशामाहुस्तृतीयमिह कुर्वतः ।
पञ्च कल्पसहस्राणि तावदेवाहरुच्यते ॥ १०
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।

मूर्ति- (for °र्तिः). —^{d}) K4.7 Ds1 D4.7.9 T2 G1-3 M1.6.7 -शुश्रुमः (for °म).

4 ^{a}) K1.2 [अं]डं; K4 तं; K6 [अं]गे (for [अ]ण्डे). —^{b}) ❀ Cn: महामुनिः, महान् । ❀ —^{c}) K6 Bo.6.7.8 (marg.).9 Da3 Dn1.n4 D2.3.8 T1 G1.3.6 स; K7 Ds M1.7 [ऽ]र्थं-; Da4 च; G1 [ऽ]यं; G2 तु (for ऽर्धं). B8 (orig.) D5.7 महतीं (for ऽर्धं महीं). Da4 (*sup lin.* as in text) कृत्वा; D3 कृच्छ्रां (for कृत्स्नां). K2 संदधेर्धमही कृत्स्ना. —^{d}) K6 Bo.6-9 Da3 a4 Dn1 Ds D2.3.8 Ca ऊर्ध्वं; G2 मध्यं (for अर्धं). ❀ Ca: दिवमूर्ध्वमिति वचनादण्डं भित्त्वा ऊर्ध्वार्धेन पृथिवीं ससर्जेति मन्वादिमतं (Manu, 1. 9-13) सूचितम् । ❀

5 ^{a}) D5.7 एषा (for एष). G2 द्यावापृथिव्यावित्येतद्. —^{c}) K6.7 V1 B6 Ds1 सकलयोर् (for शक°). K1.2.4 B6.8 (both marg. as in text) Dn1 मध्ये (for मध्यम्). —^{d}) K1.2.4 निवास(K2 °स्त)म्; Dn4 ह्याकाशम्; G1 lacuna (for आ°).

6 ^{a}) G2 अ*स्य (for एतस्य). K1 M7 संख्यानां; K7 सांख्यानां; Ds D2.8 T G1.3.6 संख्यातं; M1.6 °नाद् (for °नं). —^{d}) K1.2.4 अह उच्यते; D4 G1 अहरुद्य(G1 °ध्य)ते (for °रुच्यते). Ds1 सपादान्यहरुच्यते. —^{e}) Da4 रात्रीम्. Ds1 D4 एतावती (for °वतीं). M1.5-7 रात्रिं च तावतीमस्य.

7 ^{a}) T1 G1.3.6 असुं (for ऋषिर्). G2 सृजत्यहंकार ऋषिर्. ❀ Ca: सृजत्यहंकारमिति, स ब्रह्माख्यो महान् अहंकारं परमेष्ठ्याख्यं सृजति । ❀ —^{b}) K7 G2 भूत- (for भूतं). K1.2 V1 पंचात्मकं; Ds1 दिव्यात्मकम् (for °त्मकं). D5.7 दिव्यं भूतात्मकं तथा. —^{c}) K1 चतुराश्च; K7 D4.9 सप्त चै(D4 वै)व. G2 पूजाद् (sic) (for पुत्रान्). ❀ Cs: चतुरः, चतुःसंख्याकान्, सर्वक्रियासु दक्षान् । ❀ —^{d}) D5 देहान्; T1 G1.6 देवान्; G3 देत्रात् (for देहात्). K1.2 4 B9 सर्वं; M1.5-7 सर्वान् (for पूर्वं). ❀ Cn: देहाद्भौतिकदेहोत्पत्तेः पूर्वं चतुरो भौतिकान्, व्यष्टिमनोबुद्ध्यहंकारचित्ताख्यान् पुत्रान्महानृषिरसृजत् । ❀ — After 7^{cd}, K7 ins.:

765* महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।

[= 6. 32. 6^{ab}.]

—^{e}) K2 तथैव (for ते वै). Bo.6 (both marg.).8 Dn1.n4 Ds D2.3 8 पितॄणां (for पितृभ्यः). K4 तथैव तृभिः पितरः (sic). —^{f}) K7 Dn4 G1-3.6 श्रूयते. B7 -सत्तमः (for °म).

8 ^{a}) K6.7 पितृणां. D5.7 पितॄणां च सुता देवैर्. ❀ Cn: देवाः इन्द्रियाणि, अन्तःकरणचतुष्टयसहिताः, पितॄणां, महाभूतानां सुताः । ❀ —^{b}) M1 देवाल् (for देवैर्). T G1.3.6 समाहिताः (for °वृताः). D5.7 लोका येश्च समावृताः. ❀ Cn: देवैर्भूतैः, लोकाश्चतुर्दशभुवनानि । ❀ —^{c}) Da4 G2 M1.7 चराचर- (for °चरा). K1 नरश्रेष्ठा; D5.7 ततः श्रेष्ठा. —^{d}) Ds1 D4.9 T2 G1-3 M1.6 7 शुश्रुमः (for °म).

9 V1 reads 9^{a}-10^{b} on marg. —^{b}) K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 G2 सृजन् (for ऽसृजद्). —^{c}) K1.2 पृथिवीं. K1 वायुम्. —^{d}) K6 Da4 पंचमः.

10 G3 om. (hapl.) 10^{a}-11^{b}. V1 reads 10^{ab} on marg. —^{a}) D5.7 प्राहुस् (for आहुस्). —^{b}) K1.2.4.7 D4.5.7.9 T G1.6 अथ (for इह). —^{d}) K1.2.4 अह उच्यते.

11 G3 om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). —^{a}) K6 B6-9 Da4 D3 T2 G1.2.6 M1.5-7 शब्दस्पर्शश्; K7 Ds2 D5 शब्दः स्पर्शं (for °र्शश्). —^{b}) K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 G2 तथैव च (for च पञ्चमः).

एते विशेषा राजेन्द्र महाभूतेषु पञ्चसु ।
यैराविष्टानि भूतानि अहन्यहनि पार्थिव ॥ ११
अन्योन्यं स्पृहयन्त्येते अन्योन्यस्य हिते रताः ।
अन्योन्यमभिमन्यन्ते अन्योन्यस्पर्धिनस्तथा ॥ १२
ते वध्यमाना अन्योन्यं गुणैर्हारिभिरव्ययाः ।
इहैव परिवर्तन्ते तिर्यग्योनिप्रवेशिनः ॥ १३
त्रीणि कल्पसहस्राणि एतेषामहरुच्यते ।
रात्रिरेतावती चैव मनसश्च नराधिप ॥ १४
मनश्चरति राजेन्द्र चरितं सर्वमिन्द्रियैः ।
न चेन्द्रियाणि पश्यन्ति मन एवात्र पश्यति ॥ १५
चक्षुः पश्यति रूपाणि मनसा तु न चक्षुषा ।
मनसि व्याकुले चक्षुः पश्यन्नपि न पश्यति ।
तथेन्द्रियाणि सर्वाणि पश्यन्तीत्यभिचक्षते ॥ १६
मनस्युपरते राजन्निन्द्रियोपरमो भवेत् ।
न चेन्द्रियव्युपरमे मनस्युपरमो भवेत् ।
एवं मनःप्रधानानि इन्द्रियाणि विभावयेत् ॥ १७
इन्द्रियाणां हि सर्वेषामीश्वरं मन उच्यते ।
एतद्विशन्ति भूतानि सर्वाणीह महायशाः ॥ १८ C. 12. 11529 B. 12. 312[1].21 K. 12. 316.21

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि नवनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९९ ॥

— Da3. a4 om. 11[ef]. —[e]) K1 आवृष्टाणि (for आविष्टानि). —[f]) Ds1 ब्रह्मनि (for the first अहनि).

12 [b]) K1. 4 ह्यन्योन्यस्य (for अन्यो°). K1 हितं रताः; T2 G1 [अ]हिते रताः. —[c]) Dn1. n4 D2. 3. 8 अति- (for अभि-). K1. 2. 4 -जानंते; K6 B6 Da3. a4 -वर्धते; Bo. 7. 8 (orig.). 9 Dn1. n4 Ds D2 3 8 -वर्तंते; B8 (marg.) G2 -पद्यंते (for -मन्यन्ते). —[d]) K1. 2 ह्यन्योन्य-; D5 lacuna; M1. 5–7 तेन्योन्य- (for अन्योन्य-). K4 -स्पर्धिनिस् (for °नस्). K7 D4. 5. 7. 9 T G1. 3. 6 M5 सदा; M6. 7 lacuna (for तथा).

13 [a]) K7 D4. 9 वर्धमाना; T G2. 6 M1. 5–7 बध्य°; G3 बुध्य° (for वध्य°). K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 ह्यन्योन्यं (for अ°). —[b]) K4. 6 Dn1. n4 D2. 3. 8 अव्ययैः; Ds इंद्रियैः (for अव्ययाः). ❀ Cn: हारिभिः, हरणशीलैः रूपादिभिः । ❀ —[c]) K7 D9 -तप्यंते; Ds -वर्धते; D5 -यांत्येते (for -वर्तन्ते). —[d]) D7 T G1. 3. 6 -प्रदर्शिनः (for -प्रवेशिनः).

14 [b]) K7 D4. 9 गुणानाम् (for एतेषाम्). K1. 2. 4 G1 अह उच्यते. ❀ Cn: एतेषां, विशेषोपासकानाम् । ❀ —[c]) K6 रात्रीर्. D4 वा (for च). —[d]) B9 मानसश्च; G1 मनश्च स.

15 [a]) G2 M7 चेतति (for चरति). —[b]) K1 चरितां; K4 Ds2 D2 वारितं; Dn1. n4 Ds1 D3. 8 चारितं; D4 वरितं; M5 चरितुं (for चरितं). — K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 9 G2 editions repeat 15[cd] after 16. —[c]) K7 (first time) D4 (second time) वा (for च). K2 पश्यति. —[d]) V1 Bo. 6–8 Dn1. n4 (last six first time) Ds1 (both times). s2 D2. 3 (all first time). 5 (both times). 7. 8 अनु- (for अत्र).

16 M1. 5–7 om. 16; V1 reads the same on marg. —[a]) V1 कार्याणि (for रूपाणि). — K7 reads 16[bcd] on marg. —[b]) K1. 2. 4 transp. तु and न. K7 D4 5. 9 मनसा युज्यते य(K7 त-; D5 स)दा. —[c]) Ds1 मनसे (for °सि). Da4 व्याकुलैश्. —[d]) K1. 2 पश्येदेव; D7 पश्यच्चापि. —[e]) D7 T G1. 3. 6 अथ (for तथा). —[f]) K7 B7 -चक्ष्यते; Da4 -वक्षते (for -चक्षते). — After 16, K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 9 G2 editions repeat 15[cd].

17 Da3 om. 17. K2 om. (hapl.) 17[cd]. K7 D4 om. (hapl.) 17[cdef]; D9 reads the same on marg. —[c]) M6. 7 तु (for च). K1. 4. 6 Bo. 6–9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 तदिंद्रियेषू(B6. 8 Ds2 °येषु; Da4 °येभ्यु-; D5 °यस्यो)परमं (K1 D5 °मे; K4 D2. 8 °मो); V1 तथेंद्रियेषु परमं; D7 न चेंद्रियस्योपरमे; G2 M1. 5 नत्विं(G2 °भीं)द्रियेषूपरमे. — D5 om. 17[de]. —[d]) K6 Bo. 6. 9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 M5 [उ]परमं; M1. 6. 7 °रतं (for °रमो). D9 मनो व्युपरमं भवेत्. —[e]) D3 -प्रभावाणि (for -प्रधानानि). —[f]) K1. 2. 4 चेंद्रियाणि (for इन्द्रि°). K6 Bo. 6. 7. 9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 प्रभा(Dn4 °धा)वयेत्; M6 विहा° (for विभा°).

18 [a]) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 च; Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तु (for हि). —[b]) Da3 ईश्वरे. —[c]) K6 Dn1 विशति; D7 वहे हि; T G1. 3. 6 वशे हि (for

३००

C. 12. 11590 B. 12. 313[2]. 1 K. 12. 317. 1

याज्ञवल्क्य उवाच ।
तत्त्वानां सर्गसंख्या च कालसंख्या तथैव च ।
मया प्रोक्तानुपूर्व्येण संहारमपि मे शृणु ॥ १
यथा संहरते जन्तून्ससर्ज च पुनः पुनः ।
अनादिनिधनो ब्रह्मा नित्यश्चाक्षर एव च ॥ २
अहःक्षयमथो बुद्ध्वा निशि स्वप्नमनास्तथा ।
चोदयामास भगवानव्यक्तोऽहंकृतं नरम् ॥ ३
ततः शतसहस्रांशुरव्यक्तेनाभिचोदितः ।
कृत्वा द्वादशधात्मानमादित्यो ज्वलदग्निवत् ॥ ४
चतुर्विधं प्रजाजालं निर्दहत्याशु तेजसा ।
जराय्वण्डस्वेदजातमुद्भिज्जं च नराधिप ॥ ५
एतदुन्मेषमात्रेण विनष्टं स्थाणुजङ्गमम् ।

विशन्ति). —d) Da4 ह; D3 [इ]ति; D4 [इ]दं (for [इ]ह). K6 B6 (orig.). 7 9 D5 9 M1. 5–7 editions महायशः; B6 (marg.) महाशय (for °यशाः).

Colophon. Ś1 D6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 4. 6 V1 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1 2. 4 B6. 8. 9 Dn1 Ds D3. 5. 7. 8 याज्ञवल्क्यजनकसंवादः; K7 D4. 9 याज्ञवल्क्यजनकसंवादे कालसंख्या; V1 Dn4 याज्ञवल्क्यसंवादः; B0. 7 Da3. a4 D2 जनकयाज्ञवल्क्यसंवादः; T1 महाभूनतत्त्वकालनिवेदनं; G6 याज्ञवल्क्यजनकसंवादे महाभूततत्त्वकालनिवेदनं; M5. 6 यज्ञवल्कजनकसंवादे कालसंख्याकथनं. — *Śloka no.:* Da4 Dn4 21; Dn1 20.

300

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 M1. 5–7 यज्ञवल्क (for याज्ञवल्क्य). —a) Da4 सत्त्वानां (for तत्त्वानां). D5 सर्व- (for सर्ग-). K1. 2. 4 D4. 9 -संज्ञा च; K6 Da4 -संख्यानं (for -संख्या च). —b) D4. 9 कालसंज्ञा (for °संख्या). —c) Da4 मम (for मया). K1. 2. 4 D7 T G1. 3. 6 -रूपेण; K6 Da4 Dn4 Ds D5 M6 -पूर्वेण (for -पूर्व्येण).

2 a) K4 राजन्; Da4 यंतुन् (for जन्तून्). —b) B8 (marg.) तु (for च). —c) Da4 ब्रह्म; Dn4 ब्राह्मा (for ब्रह्मा). —d) M7 नित्यं (for नित्यश्). B8 [अ]क्षय (for [अ]क्षर). G2 नित्य ईश्वर एव च.

3 a) K1. 2 अह्नः; K6. 7 Da4 T2 अह-; G1 अहं (for अहः-). Ds2 अतो (for अथो). K1. 4. 6 बुद्ध्या (for बुद्ध्वा). —b) K4 सुप्तमनास्; K7 D4. 9 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 स्वप्तु° (for स्वप्न°). K2 -मनस् (for -मनास्). V1 तदा; M1. 5–7 यदा (for तथा). —d) Da3 अव्यक्ता; M1. 5 6 अव्यक्ते; Ca (gloss: महत्तत्त्वरूपः) अव्यक्तो (as in text). K1. 2. 4 -कृतं परं; K7 D2 G1 -कृतं नरः (D2 °र); V1 B8 (marg. as in text) -कृतं मनः; T1 G3. 6 -कृतो नरः (for -कृतं परम्). K1 अव्यक्तेहंकृतं (K2 °क्ते ह कृतं) परं; Da4 अव्यक्ताहंकृतंतरं; D5 व्यक्तो जनमहंकृतं. ❀ Ca: अहंकृतं नरं, अहंस्वरूपं परमेष्ठित्वमादित्यस्य व्यञ्जयति ॥ Cn: अहंकृतं नरं, अहंकाराभिमानिनं महारुद्रम् ॥ Cp: अहंकृतं अहंकारात्मकं नरं पुमांसं रुद्रमित्यर्थः ॥ Cs: अव्यक्तोऽहंकृतं नरमिति अविद्योपाधिरीश्वरोऽन्तर्यामिणमहंकारप्रधानं नरम् । ❀

4 a) V1 (*sup. lin.* as in text) स च (for शत-). —b) G1 अव्यक्तान् (for अव्यक्तेन). D4 अनि- (for अभि-). K7 D4 -चोदिताः; D5 -चोदिता (for -चोदितः). —c) G2 द्वादशमात्मानम्. —d) K2 आदित्योज्वलम्. K6 अग्निमत्; M7 अग्निवाट् (for अग्निवत्). D7 T G1. 3. 6 आदित्यो ज्वल(G1 °लि)तेग्निवत्.

5 a) Dn4 D5 चतुर्विध- (for °धं). K1. 2. 4 V1 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 महीपाल (B0 °लो); K7 महीजालं; T G1. 3. 6 प्रजाजातं (for °जालं). —b) D7 निदहति (for निर्द°). K1. 2 आत्म-; B9 एव; Da3. a4 अग्नि- (for आशु). B9 चेतसा (for तेजसा). —cd) K1. 2 जरायुंड- (sic); K4 जरायुज- (for जराय्वण्ड-). V1 B0. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 जरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जं (B6. 9 Ds2 °दं) च (Ds1 वा) नराधिप; Da3. a4 जरायुजांडजस्वेदजातुद्भिदं च नराधिप; M1. 5–7 जरायुजांडजस्वेदजातमुद्भिदमेव च.

6 a) K1. 2. 4 एवम् (for एतद्). ❀ Cs: उन्मेषमात्रेण, युगपदुदयमात्रेण । ❀ —b) D1 T1 G1. 3. 6 नष्टं

कूर्मपृष्ठसमा भूमिर्भवत्यथ समन्ततः ॥ ६
जगद्दग्ध्वामितबलः केवलं जगतीं ततः ।
अम्भसा बलिना क्षिप्रमापूर्यत समन्ततः ॥ ७
ततः कालाग्निमासाद्य तदम्भो याति संक्षयम् ।
विनष्टेऽम्भसि राजेन्द्र जाज्वलीत्यनलो महान् ॥ ८
तमप्रमेयोऽतिबलं ज्वलमानं विभावसुम् ।
ऊष्माणं सर्वभूतानां सप्तार्चिषमथाञ्जसा ॥ ९
भक्षयामास बलवान्वायुरष्टात्मको बली ।
विचरन्नमितप्राणस्तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ॥ १०
तमप्रतिबलं भीममाकाशं ग्रसतेऽऽत्मना ।
आकाशमप्यतिनदन्मनो ग्रसति चारिकम् ॥ ११
मनो ग्रसति सर्वात्मा सोऽहंकारः प्रजापतिः ।
अहंकारं महानात्मा भूतभव्यभविष्यवित् ॥ १२
तमप्यनुपमात्मानं विश्वं शंभुः प्रजापतिः । C. 12. 11602 B. 12. 313(2). 13 K. 12. 317. 13

स्थावरजंगमं· — c) G2 भूमिं (for भूमिर्). — d) V1 एव; Da3 M6 अर्थं· (for अथ). G2 (also as in text) न संशयः (for समन्ततः). K1.2.4 भवत्यविषमात्ततः·

7 K1.2.4 om. (hapl.) 7. V1 reads 7^{ab} on marg. — a) K6 D4.9 दग्धा (for दग्ध्वा). G2 -बलं (for -बलः). — b) K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T1 G6 केवलां; D5 केवलो (for केवलं). K7 D4 जगती (for जगतीं). — Ds1 om. (hapl.) 7^{cd}. — c) M1 अंभसां; M6 हंसत्वा (sic) (for अम्भसा). M1.6.7 बहुना (for बलिना). G1 (also as in text) [आ]क्षिप्य (for क्षिप्रम्). — d) D7 T G3.6 आपूर्य च; M5–7 आपूर्यतीं (for आपूर्यत). K6 Bo.6.8 (marg. as in text).9 Dn1.n4 Ds2 D2–5.8.9 आपूरय(Dn4 °ये)ति सर्वशः (K6 B6 D4.5.9 °तः).

8 a) Ds1 कालाग्निमासाद्य ततः (by transp.). — b) K6 B9 Da3 तदग्नौ; Da4 प्रदग्नौ; D4 तदंभा (for (for तदम्भो). — c) Dn4 विनष्टांभसि· — d) K1.2 जाज्वलेद्; K4.6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.8 T G1.2 M5 जाज्वलति; Ds2 प्रज्वलति (for जाज्वलीति). K2 अमलो; G1 आनते (for अनलो). D5 महानलः; D7 महाबलः (for [अ]नलो महान्).

9 a) K1.2.4 [ऽ]तिबलो (for °बलं). D5.7 T G1.3.6 M1.5–7 तमप्रमेयातिबलं· — b) M6 चलमानं (for ज्वलमानं). D7 (marg. as in text) महाबलं (for विभावसुम्). — c) D7 औष्माणं (for ऊष्माणं). — d) Dn4 समासविम् (corrupt); Ds1 प्राप्तार्चिषम् (sic) (for सप्तार्चिषम्). K7 D4.9 [अं]भसा; G1 [अं]जसः (for [अ]ञ्जसा).

10 a) K1.2.6 Dn1.n4 D2.3.8 भगवान् (for बलवान्). — b) Da4 ययुर् (for वायुर्). K6 D4.9 रू-(K6 रु)क्षात्मको; T2 चेष्टा° (for अष्टा°). ❀ Ca: वायोरष्टात्मकत्वं, तिर्यक्पात-पवित्रत्व-मेहन-नोदन-बल-वीर्योच्छ्रायता-शैघ्रगुणतया प्राग्दर्शितम् ॥ Cp: अष्टात्मकः, अष्टसु दिक्षु आत्मा शरीरं यस्य । यद्वा, तिर्यक्पातः पवित्रत्वं नोदनं बलमेव च । वीर्यमुच्छ्रायता स्थैर्यं वेगश्चाष्टगुणो मरुत् ॥ ❀ — c) K1.2.4 अमृत·; K7 अमितः; D7 T G1.3.6 अतुल- (for अमित-). K6 B6.8 (marg.).9 Da3.a4 -प्रज्ञ (K6 °ज्ञस्) (for -प्राणस्). M1.5–7 विचरत्यमितप्राणस्· — d) T1 G1.3.6 तदा (for तथा).

11 a) T G1.3.6 M1.5–7 तमप्यति· (for °प्रति·). — b) G3 आकाशो (for आकाशं). K1.2.4 V1 स्वयं; K7 D4.9 [ऽ]निलं; B8 (marg. as in text) [ऽऽ]त्मवान्; D5 तथा; D7 T G1.3.6 पुनः; M1.5–7 [ऽऽ]त्मनि (for ऽऽत्मना). G2 आकाशं समतेजसा· — c) K1 अनुनदं; K4 Bo.7.8 Dn1.n4 Ds D2.3.8 अभिनदन्; V1 B6.9 Da3.a4 D5 अनि°; D7 G1.3 अतिमहन्; T1 G6 अतिबलं (for अतिनदन्). K2 आकाशमध्यनुनादन्; G2 आकाशं प्रतिनर्दतं· — d) K2 चाणिकं; K4.6.7 B6–8 Dn1 Ds D2.3.8.9 चाधिकं; V1 चारिकः; Dn4 D4 वाधिकं; D5.7 वातिकं; Cp (gloss: चरणशीलं) चारिकम् (as in text).

12 a) K6.7 Bo.8 (marg. as in text).9 Dn1.n4 Ds D2.3.8 भूतात्मा (for सर्वात्मा). — b) D7 सोहंकारं (for °कारः). D5.7 प्रजापतिं (for °पतिः). — Da3.a4 om. 12^{cd}; G1.3 om. (hapl.) 12^{c}–13^{b}. — c) K1.2.4.6 V1 Bo.6–9 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 अहंकारो (for °कारं). — d) K2 B9 -भविष्यवत्; V1 -भवस्तथा (for -भविष्यवित्).

13 G1.3 om. 13^{ab} (cf. v. l. 12). — a) K1 तमप्यनु परात्मानं; B6.8 तमप्यभयमात्मानं; T1 G6 तमप्यनु महात्मानं. — b) K1.2.7 Da4 D4.9 T1 G3 विश्व-; B6–8 D5.7 G2 M1.5–7 विश्वः (for विश्वं). Da4 प्रजापते (for °पतिः). ❀ Cv: "सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं

C. 12. 11602
B. 12. 318. 13
K. 12. 317. 13

अणिमा लघिमा प्राप्तिरीशानो ज्योतिरव्ययः ॥ १३
सर्वतःपाणिपादान्तः सर्वतोक्षिशिरोमुखः ।
सर्वतःश्रुतिमाँल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १४
हृदयं सर्वभूतानां पर्वणोऽङ्गुष्ठमात्रकः ।
अनुग्रसत्यनन्तं हि महात्मा विश्वमीश्वरः ॥ १५
ततः समभवत्सर्वमक्षयाव्ययमव्रणम् ।
भूतभव्यमनुष्याणां स्रष्टारमनघं तथा ॥ १६
एषोऽव्ययस्ते राजेन्द्र यथावत्परिभाषितः ।
अध्यात्ममधिभूतं च अधिदैवं च श्रूयताम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०० ॥

३०१

याज्ञवल्क्य उवाच ।
पादावध्यात्ममित्याहुर्ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ।
गन्तव्यमधिभूतं च विष्णुस्तत्राधिदैवतम् ॥ १
पायुरध्यात्ममित्याहुर्यथातत्त्वार्थदर्शिनः ।

विश्वशंभुवम्" इति श्रुतेः विश्वशंभुर्नारायणः । ❀ — c) K1.2 महिमा (for लघिमा). — d) T1 G6 [ई]शानं (for [ई]शानो).

14 =(var.) 6. 35. 13 : (var.) 12. 231. 29; 291. 16; B. 12. 285[4]. 75cd–76ab: B. 13. 14. 418cd–419ab. — a) D7 T G1–3.6 -पादं तत् (for -पादान्तः). — K2 om. (hapl.) 14b. — b) D7 T G1–3.6 -मुखं (for -मुखः). — c) B9 Da3.a4 D7 T G1–3.6 -श्रुतिमल् (for -श्रुतिमाँल्). M1.6.7 सर्वतःश्रुतिमल्लोकः; M5 °तःश्रुतिराल्लोकः.

15 a) K7 D4 M1.5–7 हृदयः; D7.9 T G1.3.6 हृदये (for हृदयं). — b) B3 (marg.) पर्वतोंगुष्ठ-; D7 T1 G1.3.6 भावितों°; T2 भावनों°; M1 वर्ष्मणां°; M5.6 वर्ष्मणों°; M7 पर्ष्मणों° (for पर्वणोऽङ्गुष्ठ-). K7 B0 Dn4 D9 -मात्रकं; G2 -मात्रिकः (for -मात्रकः). — c) K4 V1 B0.7–9 Dn1.n4 Ds D2.3.8 अथ; K6 Da3.a4 D7 T G3.6 अणुर्; B6 (orig.) D4.9 G1.2 M1.5–7 अणु; B6 (marg.) अणुं (for अनु-). K4.6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 अनंतो; M6 अनंता (for अनन्तं). K1 अनुग्रामभ्यनंतं हि; D5 अन्नुरग्रंसत्यनतं हि (sic). — d) G2 महानात्मा (hypermetric) (for महात्मा). Ds1 विभुर् (for विश्वम्). D5 G2.6 [ई]श्वरं (for [ई]श्वरः).

16 a) T G1.3.6 यतः (for ततः). M1.5–7 सर्गम् (for सर्वम्). — b) K1.4 अक्षयोऽव्ययम्; K2 अक्षयौ° (for अक्षया°). V1 transp. अव्ययम् and अव्रणम्. K1 अव्रजं; K7 D5 अव्ययं (for अव्रणम्). M1.5.7 अक्षयव्रयमव्यं (sic). — c) M7 -भव्ये (for -भव्य-). — d) K6.7 सृष्टारम् (for स्रष्टारम्). B0 D5 अनघस् (for अनघं). K1.2 नृप; K7 सदा (for तथा).

17 a) G2 येषो (for एषो). K7 V1 B0.6 (marg. as in text).8.9 Da4 Dn4 D5.7 T G1.3.6 M7 [ऽ]व्ययस् (for ऽव्ययस्). — b) K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 समुदाहृतः; K7 D4.5.9 परिकीर्तितः (for °भाषितः). — cd) T2 transp. अधिभूतं and अधिदैवं. G2 बुध्यात्ममतिभूतं च. K1.2 [अ]-प्यधिदैवं; V1 T1 G6 अधिदेवं (for °दैवं). K1.2.4.7 D4.9 मे शृणु; B7 तिष्ठतां (for श्रूयताम्). D5 अधिभूतं च मे शृणु; D7 G1.3 श्रूयतामधिदैवतं.

Colophon. Ś1 D6 missing: K3.5 B1–5 Da1 a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2–4 absent. D3 reads the colophon in marg. — *Sub-parvan:* K1.4.6.7 V1 B6.7.9 Dn1.n4 Ds2 D2–5.7–9 T G1.2.6 M1.5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1.2.4 V1 B0.7–9 Da3.a4 Dn1 Ds D2.3.8 G2 याज्ञवल्क्यजनकसंवादः; K7 D4.9 संहारवर्णनं; D5 याज्ञवल्क्यसंवादे संहारवर्णनं; T1 तत्त्वसंहारकथनं; G6 याज्ञवल्क्यजनकसंवादे तत्त्वसंहारकथनं; M5.6 संहारकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 37; B8 Ds2 136; Dn4 137; T1 G1.6 135; T2 148; G2 150; M1.6.7 134. — *Śloka no.:* Dn1.n4 D8 17.

301

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 K7 D5 याज्ञवल्क; G2 जाजवक्य; M1.5–7 यज्ञवल्क (for याज्ञवल्क्य). — a) K1.2 अध्यात्म (for

विसर्गमधिभूतं च मित्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ २
उपस्थोऽध्यात्ममित्याहुर्यथायोगनिदर्शनम् ।
अधिभूतं तथानन्दो दैवतं च प्रजापतिः ॥ ३
हस्तावध्यात्ममित्याहुर्यथासांख्यनिदर्शनम् ।
कर्तव्यमधिभूतं तु इन्द्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ ४
वागध्यात्ममिति प्राहुर्यथाश्रुतिनिदर्शनम् ।
वक्तव्यमधिभूतं तु वह्निस्तत्राधिदैवतम् ॥ ५
चक्षुरध्यात्ममित्याहुर्यथाश्रुतिनिदर्शनम् ।
रूपमत्राधिभूतं तु सूर्यस्तत्राधिदैवतम् ॥ ६
श्रोत्रमध्यात्ममित्याहुर्यथाश्रुतिनिदर्शनम् ।
शब्दस्तत्राधिभूतं तु दिशस्तत्राधिदैवतम् ॥ ७
जिह्वामध्यात्ममित्याहुर्यथातत्त्वनिदर्शनम् । C. 12. 11614 B. 12. 314[3]. 8 K. 12. 318. 8

°त्मम्). — ^{b}) K1 ब्रह्मणास्; G1 ब्राह्मणस्. G1 -दर्शनां; M1. 5–7 -दर्शनाः (for दर्शिनः). — K2. 4 om. (hapl.) 1^{c}–3^{b}. — ^{c}) T2 G1 अभिभूतं (for अधि°). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 तु (for च). — D5 om. (hapl.) 1^{d}–2^{c}.

2 K2. 4 om. 2; D5 om. 2^{abc} (for both, cf. v. l. 1). — ^{a}) K1 अयमध्यात्म इत्याहुर्. — ^{b}) D7 T1 G1. 3. 6 -तत्त्वात्म- (for -तत्त्वार्थ-). Da4 -दर्शिनि; M1. 5–7 -दर्शनाः (for -दर्शिनः). — K1 om. (hapl.) 2^{c}–3^{b}. — ^{c}) Bo. 6. 9 Da3. a4 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 तु (for च). — ^{d}) G2 मृत्युस् (for मित्रस्). Ds2 तत्त्वाधि-; D4. 9 तत्रापि; T1 G1. 3. 6 चात्राधि- (for तत्राधि-).

3 K1. 2. 4 om. 3^{ab} (cf. v. l. 2, 1). D7 om. (hapl.) 3^{a}–4^{b}. — ^{b}) T2 G1 यथातत्त्व- (for °योग-). K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 T1 G1–3. 6 -निदर्शि(Bo T1 G3. 6 °र्शं)नः; B8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -प्र(B8 [marg.] -नि)दर्शिनः (D2 °तः) (for -निदर्शनम्). V1 ब्राह्मणस्तत्त्वदर्शिनः. — ^{c}) K1. 2. 4. 7 D4. 9 T G1. 3. 6 अथ; B8 यथा (for तथा). — ^{d}) K1. 2. 4 D4. 9 तु (for च).

4 D7 om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). — ^{a}) K1 हस्ता बुध्यात्मम् (sic). — ^{b}) Ds2 G2 यथाश्रुति-; D5 G1. 3. 6 °संख्या- (for °सांख्य-). K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3 Dn4 Ds2 T1 G2. 6 -निदर्शिनः (B7 °नं); Da4 G3 -निदर्शनः (G3 °नाः); Dn1 Ds1 D2. 3. 8 यथा संख्यानदर्शिनः. — D7 reads 4^{cd} after 8^{ab}. — ^{c}) G2 आदानम् (for कर्तव्यम्). B8 T2 च; D4. 9 नु (for तु). K7 कर्मतंत्राधिभूतं च. — ^{d}) K1. 2. 4 चेंद्रस्; K7 इंद्रिस् (sic); Ds2 वह्निस्; G2 विष्णुस् (for इन्द्रस्). T1 G6 चात्राधि- (for त°). Da4 इंद्रहस्ताधिदैवतं.

5 K4 Ds2 om. (hapl.) 5. K7 G1 om. (hapl.) 5–6. — ^{a}) K1. 2 वागथाध्यात्ममित्याहुर्. — K1 om. (hapl.) 5^{b}–6^{a}. — ^{b}) B6. 8 (marg.). 9 Da3. a4 यथायोग-; D4. 9 °शास्त्र- (for °श्रुति-). K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1, n4 Ds1 D2. 3. 5. 8 -निदर्शि(Da4 °र्शं)नः; D7 T G3 -निदर्शि(T2 °र्शं)नात् (for -निदर्शनम्). G2 योगतत्त्वार्थवेदिनः. — ^{c}) B6 (marg. as in text) अव्यक्तम् (for वक्तव्यम्). K2. 6 Bo. 6–8 Da3. a4 D5 च (for तु). G2 वचनं त्वधिभूतं तु. — ^{d}) V1 B8 (marg. as in text) T G2. 3. 6 M1. 5–7 अग्निस्; Bo आपस्; B6. 9 Da3. a4 बुद्धिस्; Dn4 इंद्रस् (for वह्निस्). D7 T1 G3. 6 चात्र (for तत्र). — After 5, G2 reads 10.

6 K7 G1 om. 6; K1 om. 6^{a} (cf. v. l. 5). D7 om. (hapl.) 6–7. — ^{a}) Dn4 चतुर् (for चक्षुर्). — K2 om. (hapl.) 6^{b}–8^{a}. D5 om. (hapl.) 6^{b}–13^{a}. — ^{b}) B6 यदा श्रुति-; T G2. 3. 6 यथायोग-; M1. 5–7 °शास्त्र- (for °श्रुति-). K6 B6. 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T1 G2. 6 -निदर्शिनः; Bo. 7 Da4 -निदर्शनः; G3 °र्शिनां (for °र्शनम्). — ^{c}) G2 अध्यात्म- (for अत्राधि-). T1 G6 च (for तु). — ^{d}) V1 Bo. 6 (marg. as in text). 8. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G3. 6 चापि (for तत्र).

7 K2 D5. 7 om. 7 (cf. v. l. 6). M1 om. (hapl.) 7–9. — ^{a}) K4 जिह्वा चाध्यात्मम्; D2 जिह्वामध्यात्मम् (for श्रोत्रम°). — K4 om. (hapl.) 7^{b}–8^{a}. — ^{b}) D4. 9 T1 G1. 3. 6 M5–7 यथाशास्त्र- (for °श्रुति-). K6 Bo. 6. 7. 9 Da4. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -निदर्शि(Da3. a4 °र्शं)नः (for °र्शनम्). G2 योगिनस्तत्त्वदर्शिनः. — For 7^{ab}, K7 subst.:

766* कर्णावध्यात्मकं ज्ञेयं प्राहुः सांख्यनिदर्शनाः ।

— V1 reads 7^{c}–8^{b} on marg. — ^{c}) K1 शब्द एव; K6 Bo. 6. 8. 9 Da4 Ds T G1–3. 6 M7 शब्दमत्र (for शब्दस्तत्र). — ^{d}) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G1. 3. 6 चात्र (for तत्र).

8 D5 M1 om. 8 (cf. v. l. 6, 7). K2. 4 om. 8^{a} (cf. v. l. 6, 7). V1 reads 8^{ab} on marg. — ^{a}) K1 जिह्वां चाध्यात्मम्; K7 D4. 9 जिह्वेत्य° (for जिह्वाम°). — ^{b}) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 यथाश्रुति-; K7 °शास्त्र- (for °तत्त्व-). K6 Bo. 6. 7. 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 8 G2 -निदर्शिनः; Da4 -निदर्शनः;

C. 12. 11614 B. 12. 314(3). 8 K. 12. 3. 8 8 रस एवाधिभूतं तु आपस्तत्राधिदैवतम् ॥ ८
घ्राणमध्यात्ममित्याहुर्यथाश्रुतिनिदर्शनम् ।
गन्ध एवाधिभूतं तु पृथिवी चाधिदैवतम् ॥ ९
त्वगध्यात्ममिति प्राहुस्तत्त्वबुद्धिविशारदाः ।
स्पर्श एवाधिभूतं तु पवनश्चाधिदैवतम् ॥ १०
मनोऽध्यात्ममिति प्राहुर्यथाश्रुतिनिदर्शनम् ।
मन्तव्यमधिभूतं तु चन्द्रमाश्चाधिदैवतम् ॥ ११
अहंकारिकमध्यात्ममाहुस्तत्त्वनिदर्शनम् ।
अभिमानोऽधिभूतं तु भवस्तत्राधिदैवतम् ॥ १२
बुद्धिरध्यात्ममित्याहुर्यथावेदनिदर्शनम् ।
बोद्धव्यमधिभूतं तु क्षेत्रज्ञोऽत्राधिदैवतम् ॥ १३
एषा ते व्यक्ततो राजन्विभूतिरनुवर्णिता ।
आदौ मध्ये तथा चान्ते यथातत्त्वेन तत्त्ववित् ॥ १४
प्रकृतिर्गुणान्विकुरुते स्वच्छन्देनात्मकाम्यया ।

D8 °र्शनात् (for °र्शनम्). — After 8[ab], D7 reads 4[cd]. K7 om. (hapl.) 8[c]–9[b]. G1 om. (hapl.) 8[e]–11[b]. —[d]) K1. 2. 4 चापस् (for आपस्). K1 तत्रादि-; K2 तत्रापि (for तत्राधि-). ❀ Cv: आपः, अबभिमानी वरुणः । ❀

9 D5 G1 M1 om. 9 (cf. v. l. 6, 7, 8). K7 om. 9[ab] (cf. v. l. 8). K2 om. (hapl.) 9–10. —[a]) M7 प्राणम् (for घ्राणम्). —[b]) D4. 9 यथाशास्त्र- (for °श्रुति-). K6 B6. 7. 9 Da3 Dn1. n4 -निदर्शिनः; Da4 -निदर्शनः; D8 D3. 8 -निदर्शनात्; D2 -निदर्शिनात् (for °र्शनम्). —[c]) B1 अभिभूतं (for अधि°). V1 च (for तु). G2 घ्रातव्यमधिभूतं तु. —[d]) K6 वा (for च). G2 अश्विनावधिदैवतं.

10 K2 D5 G1 om. 10 (cf. v. l. 9, 6, 8). G2 reads 10 after 5. —[a]) Ds2 अध्यात्म (for °त्मम्). K1. 4 त्वगप्यध्यात्ममित्याहुस्; T1 G6 त्वचमध्यात्ममित्याहुस्. —[b]) K7 प्राहुस्तत्व-; D8 तथा शास्त्र- (for तत्त्वबुद्धि-). B8 यथाश्रुतिनिदर्शनं; G2 ऋषयस्तत्त्वदर्शिनः. —[c]) K4. 7 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M7 स्पर्शम्; M1. 5. 6 स्पृश्यं (for स्पर्श). K1 च (for तु). —[d]) K7 D4. 9 G2 वायुस्तत्र (for पवनश्च).

11 D5 om. 11 (cf. v. l. 6). G1 om. 11[ab] (cf. v. l. 8). —[a]) K6 T1 G6 मन अध्यात्ममित्याहुर्; G2 मनस्त्वध्यात्ममित्याहुर्. —[b]) G3 यथावेद- (for °श्रुति-). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 यथा(K6 योग)शास्त्रविशारदाः; K7 D4. 9 यथाशास्त्रनिदर्शनात्; G2 योगिनस्तत्त्वचिंतकाः. —[c]) K1. 2. 6 B8 च (for तु). —[d]) K6 चंद्रमा (for °माश्च).

12 D5 om. 12 (cf. v. l. 6). G2 transp. 12 and 13. —[a]) K1 अहंकारातिम्; K2. 4 °कारितम्; V1 B1–9 Da3. a4 D8 आहंकारिकम्; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 अहंकारकम् (for °कारिकम्). K7 D4. 9 अहंकारमथाध्यात्मम्. —[b]) D4 तत्र; M1. 5–7 तत्र (for तत्त्व-). K6 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 7. 8 T1 G2. 6 -निदर्शिनः; V1 G1 °र्शनः; Ds1 °र्शिनं (for °र्शनम्). — K4 om. (hapl.) 12[c]–13[b]. K1. 2 transp. 12[cd] and 13[cd]. —[c]) Da3. a4 अतिमानो (for अभि°). K1. 2 [ऽ]धिदैवश्च; G1 [ऽ]भिभूतं (for ऽधि°). K1. 2 V1 च (for तु). — Ds1 om. 12[d]. —[d]) K1. 2 V1 विधिस्तत्र; K6 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 बुद्धिश्चा(Dn4 °र)त्र; D7 G1 रुद्रस्तस्य; T G3. 6 रुद्रस्तत्र; G2 M1. 5–7 विरिंचोत्र (for भवस्तत्र). Da4 बुद्धिरत्राधिदैवतं.

13 K4 om. 13[ab] (cf. v. l. 12). D5 om. 13[a] (cf. v. l. 6). K8 om. (hapl.) 13. G2 transp. 12 and 13. —[a]) K2 Da4 बुद्धिम् (for बुद्धिर्). —[b]) D7 यथादेव- (for °वेद-). K7 -निदर्शनात् (for °र्शनम्). K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3 5. 8 यथावदभिदर्शिनः (D5 °र्शनं); B8 (orig.) यथाश्रुतिनिदर्शनं; Da3. a4 यथातत्त्वनिदर्शि(Da4 °र्श)नः; G2 यथावेदार्थवेदिनः. — K1. 2 transp. 12[cd] and 13[cd]. —[c]) K1 अतिभूतं (for अधि°). K1 2. 4 B8 च (for तु). K7 D4 9 अभिभूतं तु बोद्धव्यं. —[d]) K2 क्षेत्रज्ञे (for °ज्ञो). K2. 4 न; K6. 7 B8 Dn1 D2. 4. 5. 8. 9 G1 च; V1 [ऽ]थ (for ऽत्र). — After 13, G2 ins.:

767* चित्तमध्यात्ममित्याहुर्योगिनः सूक्ष्मदृष्टयः ।
अधिभूतं चैत्यमाहू रुद्रस्तत्राधिदैवतम् ।

14 [a]) K4 D4 एष (for एषा). K7 V1 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2–4. 8. 9 Cn. s व्यक्तितो; G2 व्यक्तजा (for व्यक्ततो). —[b]) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -दर्शिता; D5 T2 -वर्णिताः (for °ता). —[c]) K7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds D2–5. 8. 9 T G2. 3. 6 M1. 5–7 तथांते च (for तथा चान्ते). —[d]) K1. 6 तथा- (for यथा-). G2 M1. 5–7 यथावत्तत्त्वहेतुभिः.

15 [a]) Hypermetric. Da4 प्रकृति- (for °तिर्). K1. 2 गुणं (for गुणान्). K6 B6. 9 प्र- (for वि-).

क्रीडार्थं तु महाराज शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १५
यथा दीपसहस्राणि दीपान्मर्त्याः प्रकुर्वते ।
प्रकृतिस्तथा विकुरुते पुरुषस्य गुणान्बहून् ॥ १६
सत्त्वमानन्द उद्रेकः प्रीतिः प्राकाश्यमेव च ।
सुखं शुद्धित्वमारोग्यं संतोषः श्रद्धानता ॥ १७
अकार्पण्यमसंरम्भः क्षमा धृतिरहिंसता ।
समता सत्यमानृण्यं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ १८
शौचमार्जवमाचारमलौल्यं हृद्यसंभ्रमः ।
इष्टानिष्टवियोगानां कृतानामविकत्थनम् ॥ १९
दानेन चानुग्रहणमस्पृहार्थे परार्थता ।
सर्वभूतदया चैव सत्त्वस्यैते गुणाः स्मृताः ॥ २०
रजोगुणानां संघातो रूपमैश्वर्यविग्रहे ।
अत्याशित्वमकारुण्यं सुखदुःखोपसेवनम् ॥ २१
परापवादेषु रतिर्विवादानां च सेवनम् ।
अहंकारस्त्वसत्कारश्चिन्ता वैरोपसेवनम् ॥ २२
परितापोऽपहरणं ह्रीनाशोऽनार्जवं तथा । C. 12 11629 B. 12. 314(3). 23 K. 12. 318. 23

— b) K6 अनु-; D4 आत्मा (for आत्म-). D5 स्वच्छंदे चात्मकाम्यया. — c) K1. 2. 4 क्रीडाकृते; Dn4 D2. 8 क्रीडार्थे तु; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 क्रीडनार्थं (for क्रीडार्थं तु). — d) K6 शतसो (for °शो).

16 a) Ds1 D8 यदा (for यथा). — b) K1 मर्त्यः (for मर्त्याः). — c) Hypermetric. D7 T1 G1. 3. 6 प्रकृतेस् (for °तिस्). G2 M1. 5. 7 प्रकृतिस्था (G2 °तिः सा) विकुरुते. — d) D7 G1. 3 पुरुषः स्व-; T1 G6 °षस्तान् (for °षस्य). — After 15, G2 ins. अथ सत्त्वगुणा वर्ण्यन्ते ।

17 a) K6 तत्त्वम् (for सत्त्वम्). D4. 9 M1. 6. 7 आनंदम्. K7 उद्रेक-; T2 उद्वेगः (for उद्रेकः). G2 सत्यं दानमनुद्वेगः. — b) K1. 2. 4 G1 प्रा(K1 प्र)काम्यम्; Da4 काश्यपम् (for प्राकाश्यम्). — c) K1 बद्धत्वम्; V1 बुद्ध°; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 शुद्ध° (for शुद्धि°). K6 B7–9 Da3. a4 सुखसंगित्वमारोग्यं; K7 D4. 5. 9 सुखं वृद्धिस्तथारोग्यं. — d) Da4 G1 संतोष-; T2 °षं (for °षः).

18 a) K6. 7 असंरंभ- (for °रम्भः). — b) K1. 6 B9 G6 आहिंसता (for °सता). — c) Da4 Ds2 आनृण्य- (for °ण्यं). Ds1 समता सत्यतानृण्यं. — d) K7 B7–9 Da3 D4. 5. 7. 9 T G1. 3. 6 आर्जवं; M1. 6 lacuna (for मार्दवं).

19 K2. 4. 7 om. 19ab. — a) D4. 7. 9 T1 G1. 3. 6 मार्दवम् (for आर्जवम्). K1 D7 T G1. 3. 6 आचारस् (for °रम्). — b) K6 B9 अलोल्यं. V1 हृद- (for हृद्य-). D4. 5. 9 -चापलं (for -संभ्रमः). K1 स्वलौल्यं कृत्यचापलं; D7 T G1. 3. 6 स्वपारुष्यमपैशुनं. — c) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 इष्टापूर्तवि(D7 G1 °र्तं वि-; T1 G3. 6 °र्तम)शेषाणां. — G8 reads 19d twice. — d) M7 कृत्यानाम् (for कृतानाम्). K6 अविकल्पना; V1 B0. 8 Dn1. n4 D3 °कत्थना (B0 °नाः); D8 D2. 8 °कत्थनात् (for °कत्थनम्). D5 कृतानामधिकांशनं; D7 T G1. 8 (both times). 6 °मप्यकीर्तनं.

20 a) B8 (marg. as in text) चापि; Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 चात्म-; Ds2 वात्म-; D4 वानु- (for चानु-). — b) K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 अस्पृहत्वं (B6 [marg.] °हार्थं); K7 D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 °हा च; D4. 9 °हार्थ- (for °हार्थे). K7 D4. 5. 7 T G1. 3. 6 परार्थतः; B6 °त्मता; Da4 °र्थिता; Dn4 यथार्थता (for परा°). G2 अस्पृहा परमार्थता. — c) K7 सर्वभूते (for °भूत-). D4 वैव (for चैव). — d) D7 सत्यस्यैते (for सत्त्वस्यैते).

21 a) K7 D4. 9 T1 G3 -गुणस्य; T2 G6 M1. 5–7 -गुणा(G6 °ण)स्तु (for -गुणानां). V1 संघातं; G2 संपातो; G3 संघाते (for °तो). K1. 2. 4 रजोगुणस्त्वसंघा(K2 °गा)त-. — b) K1. 2 -रूपान् (for रूपम्). K1. 2. 4 V1 -विग्रहाः; K7 D4. 5. 9 G1 -विग्रहः; Dn4 Ds1 -विग्रहैः; D7 T G3. 6 -विग्रहौ (for °हे). — c) K1. 2. 4. 6 B8 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 अत्यागित्वम्; B6 अद्याशित्वम्; B9 अत्यंशित्यम्; D4 अत्यासीत्वम् (for °शित्वम्). K1 अकारिण्यं; G1 °पुण्यं (for °रुण्यं).

22 a) Da3 [अ]रतिर् (for रतिर्). Da4 परापवादेष्वारतिर्; D4 °पदेशेषु रतिर्. — b) B8. 9 विषादानां (for विवा°). — c) T1 सत्कारश्च् (for [अ]स°). K6. 7 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 9 G2 M1. 5–7 अहंकारमसत्कारश्च् (K7 D4. 9 M7 °त्कारं; D5 °त्कर्मं). — d) D5 चिंतां (for चिन्ता). G3 -सेवने (for °नम्). K2. 4 D4. 9 चिंतावैराग्यसेवनं; G1 °वैरसेवनं (sic).

23 a) K1 V1 परदारा(V1 °रो)पहरणं; K2. 4 परवादापहरणं; K6 परतापोपि ह°; B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1.

C. 12. 11029 B. 12. 314(3). 23 K. 12. 318. 23 मेदः परुषता चैव कामक्रोधौ मदस्तथा ।
दर्पो द्वेषोऽतिवादश्च एते प्रोक्ता रजोगुणाः ॥ २३
तामसानां तु संघातं प्रवक्ष्याम्युपधार्यताम् ।
मोहोऽप्रकाशस्तामिस्रमन्धतामिस्रसंज्ञितम् ॥ २४
मरणं चान्धतामिस्रं तामिस्रं क्रोध उच्यते ।
तमसो लक्षणानीह भक्षाणामभिरोचनम् ॥ २५
भोजनानामपर्याप्तिस्तथा पेयेष्वतृप्तता ।
गन्धवासो विहारेषु शयनेष्वासनेषु च ॥ २६
दिवास्वप्ने विवादे च प्रमादेषु च वै रतिः ।
नृत्यवादित्रगीतानामज्ञानाच्छ्रद्दधानता ।
द्वेषो धर्मविशेषाणामेते वै तामसा गुणाः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०१ ॥

---

n4 Ds D2. 3. 8 परि(Ds2 D2 °री)तापोऽभिह°; D7 T G1. 3 6 °भावोपह°; G2 °हासोप°; M1. 5–7 °भाषाप°. — b) K1. 4 श्रीनाशो (for ह्री°). B9 मार्जवं (for ऽना°). — c) K1 भेदाः. K4 B7–9 Ds2 D3 पुरुषता (for प°). D5 चैवं. M1. 5–7 दया पारुष्यता चैव. — d) K6 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 7. 8 G1 कामक्रोधो (B8 °धा); K7 Ds1 D4. 5. 9 °क्रोध ; D3 T G3. 6 कामः क्रोधो (for कामक्रोधौ). Da4 दमस् ; D4. 5. 9 मदास् ; M1. 6. 7 तमस् (for मदस्). — e) V1 वि- (for ऽति-). K1 -वादाश् ; T G1. 3. 6 M1. 5–7 -मानश् (for -वादश्). — f) K1. 2 त्वेते ; K7 D4. 9 [इ]त्येते (for एते). M7 चोक्ता (for प्रोक्ता).

24 a) K7 तमसानां (for ता°). K7 D4. 5. 9 च (for तु). K2 संगातं ; Da4 संघातः ; T G1. 3. 6 °तान् (for °तं). — b) K6 प्रवक्षामि. K1. 2. 7 D4. 5. 9 अव- (D5 °प)धार्यतां (for उप°). — c) K4 मोहौ ; B7 मोहाद् (for मोहो). K4 तामस्रम् ; K6. 7 Ds1 D4. 9 तामिश्रम् (for °मिस्रम्). — d) K1. 4. 6. 7 D4. 9 -तामिश्र- (for °स्र-). M7 -संज्ञकं (for -संज्ञितम्).

25 a) Ds1 बाध- ; D5 चात्र ; D7 T G1–3. 6 M1 स्वंध- (for चान्ध-). K4. 6. 7 Dn4 Ds1 D4. 9 -तामिश्रं ; Da4 lacuna ; T2 -तामिस्र- (for °स्रं). — b) K6. 7 Dn4 D4. 9 तामिश्रं ; Da3. a4 M1. 5–7 तामिस्रः ; Ds1 °श्रे (for °स्रं). — c) K2. 4 तमसे (for °सो). Da4 तमसो लक्षणा हीना (sic). — d) K1. 2 [अ]भक्ष्या(K2 °क्षी)णामभिरोचनं ; K7 B6–9 D4. 9 G1. 2. 6 भक्ष्या(K7 B7 D9 T G1. 2 °क्षा)णामति(B8 °मिति- ; G1 °मपि)-रोचनं ; Dn1. n4 D2. 3. 7. 8 भक्षणाद्यभि(Dn1. n4 D3 °द्यति- ; D2 °द्यति)रोचनं ; Ds तत्क्षणाद्यभिरो° ; D5 तक्ष्य:णाद्यतिरो°.

26 Da3. a4 om. 26ab. — b) Bo. 6. 8 Dn4 Ds1 प्रापेषु (for पेयेषु). K1 अतृप्ततां. K6. 7 B7. 9 तथा पापेषु तृप्तता. — d) K6 वा (for च). Da3. a4 शयनेषु समेषु च.

27 a) K6 V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3 5 G2 [ऽ]ति- (for वि-). D7 विवाहे (for विवादे). G1 दिवास्वापे विवादे च ; M1. 5–7 दिवास्वप्नातिवा°. — b) K1. 2 (*sup. lin.* as in text) प्रसादेषु (for प्रमा°). — c) K1. 2 T G1–3. 6 नृत्त- ; K4 नृत- (for नृत्य-). D4 -वारित्र- ; G1 -वादीत्र- (for -वादित्र-). — d) G3 ज्ञानान्यश्रद्दधानता. — e) K1. 2. 4 द्वेषश्च धर्मविदु(K2 °द्व)षाम्. — f) Dn4 तामहा (for °सा). — After 27, D5. 7 ins. :

768* इत्येवं सप्तदशको राशिरव्यक्तसंज्ञकः ।
सर्वैरिहेन्द्रियार्थैश्च व्यक्ताव्यक्तैश्च संहृताः ।
पञ्चविंशक इत्येष व्यक्ताव्यक्तमयो गणः ।
एतैः सर्वैः समायुक्ताः पुमानित्यभिधीयते ।

[(L. 1) D7 एव. — (L. 2) D7 व्यक्ताव्यक्ताश्च संहृताः (for the post. half). — (L. 3) D5 om. व्यक्त.]

Colophon. Ś1 D6 missing : K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan* : K1. 6. 7 V1 B6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 4. 5. 7–9 T G1. 2. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name* : K1. 2. 4 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 याज्ञवल्क्यजनकसंवादः ; K7 D4. 9 आध्यात्माधिभू(K7 °भौ)तिकं ; Ds याज्ञवल्क्यसंवादः ; D5 याज्ञवल्क्यजनकसंवादे विभौतिकः ; T1 अध्यात्मादिगुणत्रयगुणकथनं ; G6 याज्ञवल्क्यजनकसंवादे अध्यात्मादिगुणत्रयगुणकथनं ; M1. 5–7 याज्ञवल्क्यजनकसंवादे भूतवर्णनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K6 38 ; B7 T1 G1. 6 136 ; B8 140 ; Dn1 139 ; Dn4 138 ; Ds2 G3 M5 137 ; T2 149 ; G2 152 ; M1. 6. 7 135. — *Śloka no.* : Da4 Dn1. n4 D8 28.

३०२

याज्ञवल्क्य उवाच ।
एते प्रधानस्य गुणास्त्रयः पुरुषसत्तम ।
कृत्स्नस्य चैव जगतस्तिष्ठन्त्यनपगाः सदा ॥ १
शतधा सहस्रधा चैव तथा शतसहस्रधा ।
कोटिशश्च करोत्येष प्रत्यगात्मानमात्मना ॥ २
सात्त्विकस्योत्तमं स्थानं राजसस्येह मध्यमम् ।
तामसस्याधमं स्थानं प्राहुरध्यात्मचिन्तकाः ॥ ३
केवलेनेह पुण्येन गतिमूर्ध्वामवाप्नुयात् ।
पुण्यपापेन मानुष्यमधर्मेणाप्यधोगतिम् ॥ ४

द्वंद्वमेषां त्रयाणां तु संनिपातं च तत्त्वतः ।
सत्त्वस्य रजसश्चैव तमसश्च शृणुष्व मे ॥ ५
सत्त्वस्य तु रजो दृष्टं रजसश्च तमस्तथा ।
तमसश्च तथा सत्त्वं सत्त्वस्याव्यक्तमेव च ॥ ६
अव्यक्तसत्त्वसंयुक्तो देवलोकमवाप्नुयात् ।
रजःसत्त्वसमायुक्तो मनुष्येषूपपद्यते ॥ ७
रजस्तमोभ्यां संयुक्तस्तिर्यग्योनिषु जायते ।
रजस्तामससत्त्वैश्च युक्तो मानुष्यमाप्नुयात् ॥ ८
पुण्यपापवियुक्तानां स्थानमाहुर्मनीषिणाम् । C.12.11643 B.12.319[4].9 K.12.319.9

302

☞ This adhy. is missing in Ś1 D5 (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 M7 याज्ञवल्क (for °वल्क्य). — ^{d}) D7 अनुपगाः. K1 तदा; G1 तथा (for सदा). — After 1, K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 Cv editions ins.:

769* अव्यक्तरूपो भगवाञ्शतधा च सहस्रशः ।

2 K6 V1 Bo. 8 Da3. a4 Ds2 D5. 7 om. (hapl.) 2^{ab}. — ^{a}) Hypermetric. Cv दशधा (for शतधा). K7 शतधा च सहस्रधा च. ❀ Cv : दशधा सहस्रधा, दशसहस्रधा चेत्यावृत्त्या योजना । ❀ — ^{c}) K2 करोत्वेष; B8 (before corr.) D5. 7 °त्येव; T G1. 3 M1. 5–7 °त्येषा. — ^{d}) Da4 प्रत्यगात्मनम्; T2 G1. 2 M1. 5–7 प्रकृत्या(G1 °ता)त्मानम्.

3 K2 om. 3–4. G2 om. (hapl.) 3^{bc}. — ^{b}) B9 स राजस्य; Dn4 नरास्य (for राज°). D5. 7 [इ]व; M1. 5–7 तु (for [इ]ह). — ^{c}) Bo तामसश्चाधमं. — ^{d}) D4 आहुर् (for प्राहुर्).

4 K2 om. 4 (cf. v. l. 3). — ^{a}) D5 erroneously repeats लेनेह पुण्येन गति after रज (in 5^{c}). — ^{b}) K6. 7 Da4 Ds1 गतिमूर्द्धा(K6 °र्द्धं)म्; G1 °मूर्ध्वाम्. K1 गतिमूर्धासवामुयात् (sic). — ^{c}) T1 G3 पुण्यापुण्येन मानुष्यम्. — ^{d}) M1 अधोगतिः. K6 B6 (marg. as in text). 7. 9 Da4 अधर्मेणाध(B4 °व-; Da4 °य)मां गतिं; Da3 °धर्मगतिं.

5 For the repetition in D5, cf. v. l. 4. — ^{a}) K1. 2. 4 उत्तरेषां; G1 द्वंद्वमोक्षं (for °मेषां). K7 च (for तु). — ^{b}) D3 (before corr.) संनिपाते; M1. 7 °पातश्च. B6. 8 तु (for च). K4 V1 Dn1. n4 D8 D3. 7. 8 तद्वतः (for तत्त्वतः). — ^{c}) K2 रजसा. — K4 repeats 5^{d}–6^{b} after 8^{c}.

6 For the repetition in K4, cf. v. l. 5. — ^{a}) K6 V1 D5. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 च (for तु). K7 रजसो (for तु रजो). K1. 2. 4 (both times) दोषो; K6 D4. 9 G2 द्वंद्वं; K7 G1 द्रष्टं; B9 दृष्टिं (for दृष्टं). — ^{b}) K7 D4. 9 तु (for च). — ^{c}) K7 D4. 9 नित्यं (for सत्त्वं). — ^{d}) K1. 2. 7 D4. 5. 7. 9 सत्त्वाद् (for सत्त्वस्य). — After 6, K1 ins.:

770* सत्त्वं प्रपद्यते सत्त्वाद्व्यक्ताद्व्यक्तमेव च ।

7 Da4 reads 7^{ab} twice. — ^{a}) K2 अव्यक्तात्; K4. 6 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 D2. 3. 5. 7. 8 T G1. 2. 6 Ca अव्यक्तः; Da4 (second time) रजसः (for अव्यक्त-). ❀ Ca : सत्त्वसंयुक्तः, सत्त्वोद्रेकादुत्पन्नात्मज्ञानः । ❀ — K2. 4 om. (hapl.) 7^{bc}. Ds1 D8 om. (hapl.) 7^{c}–8^{d}. K1 reads 7^{cd} twice. — ^{c}) G1 रजस्तत्त्व- (for रजःसत्त्व-). K1 (both times) अव्यक्तात्मत्वसंयुक्तो; Da3. a4 रजसः सत्त्वसंयुक्तो. — ^{d}) K1 (both times). 2 B6 Dn1. n4 D2 मानुषेषु; Bo D8 T1 G6 M1. 5. 6 मानुष्येषु. K1 (both times). 2. 4 B9 G2 उपजायते; K6 B6. 8 (marg.) Dn1. n4 D2. 8 प्रपद्यते (for [उ]पपद्यते).

8 Ds1 D8 om. 8 (cf. v. l. 7). — ^{a}) K1 रजस्तमोभ्यां. K6 संयुक्त-; K7 संयुक्तं; T1 G6 संसक्तस्. — ^{c}) K4 om. च. K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3.

S. 12. 11644
B. 12. 318[4].10
K. 12. 319. 10
शाश्वतं चाव्ययं चैव अक्षरं चाभयं च यत् ॥ ९
ज्ञानिनां संभवं श्रेष्ठं स्थानमव्रणमच्युतम् ।
अतीन्द्रियमबीजं च जन्ममृत्युतमोनुदम् ॥ १०
अव्यक्तस्थं परं यत्तत्पृष्टस्तेऽहं नराधिप ।
स एष प्रकृतिस्थो हि तस्थुरित्यभिधीयते ॥ ११
अचेतनश्चैष मतः प्रकृतिस्थश्च पार्थिव ।
एतेनाधिष्ठितश्चैव सृजते संहरत्यपि ॥ १२

जनक उवाच ।
अनादिनिधनावेतावुभावेव महामुने ।
अमूर्तिमन्तावचलावप्रकम्प्यौ च निर्व्रणौ ॥ १३
अग्राह्यावृषिशार्दूल कथमेको ह्यचेतनः ।
चेतनावांस्तथा चैकः क्षेत्रज्ञ इति भाषितः ॥ १४
त्वं हि विप्रेन्द्र कार्त्स्न्येन मोक्षधर्ममुपाससे ।
साकल्यं मोक्षधर्मस्य श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १५

5.7 राजसैस्तामसैः सत्त्वैर् (Dn4 सत्त्वं; D5.7 युक्तो); K7 Ds2 D4.9 M1.5–7 रजःसत्त्वतमोभिश्च. — After 8^{e}, K4 repeats 5^{a}–6^{b}. — d) D5.7 जीवो; M1.7 लुप्तो (for युक्तो). D2 मानुषम्.

9 a) K6 V1 Bo.6.7.8 (marg.).9 Da3 D5.7 G2 -विमुक्तानां; B8 -प्रमु°; Da4 -विमुक्तां (submetric) (for -वियुक्तानां). — b) K7 प्राहुर् (for आ°). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 महात्मनां; K7 D4.5.7.9 मनीषिणः. — c) K1.2.4 चाक्षयं; K7 D9 चाप्ययं; G1 चावयं (sic) (for चाव्ययं). K6 B6.7 Dn1.n4 Ds D2.3.8 चैवम्. — d) K1.2.4 चाक्षरं; K6 Bo.6–8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 अक्षयं (for अक्षरं). K6 वामृतं; V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T G2.6 चाचलं; G1 M1.6.7 चाव्ययं; G2 च चलं (for चाभयं). K1.2 तथा; K4 *तत्; Bo Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 च तत्; T G1–3.6 M1.6.7 च ह (for च यत्). K7 D4.5.7.9 ध्रुवं क्षेम्य(D5.7 °म)मनामयं; M5 अक्षरं च नराधिप.

10 a) G1 ज्ञातीनां. G2 संभवा (for °वं). M7 श्रेष्ठ. K7 D4.9 ज्ञानिना शांभवं स्थानं. — b) K1 अव्ययम् (for अव्रणम्). M1.6.7 अच्युत. K2 स्थानमव्यक्तमश्रुतं; K7 D4.9 श्रेष्ठमव्रणमव्ययं; D5 स्थानमश्रुतमव्ययं. — c) V1 B8 (marg.) D4.9 अनिंद्रियम् (for अतीन्द्रि°). K1.2.4 संसिद्धिमयबीजं च. — d) K7 D4.9 जन्ममृत्युजरापहं.

11 a) K7 अव्यक्तं च; Ds2 Cv (gloss : प्रकृतिस्थः) अव्यक्तस्थः. Cv (gloss : अप्राकृतः परमात्मा) परः (for परं). K1 यत्तु; K7 D4.9 तच्च; Da4 यत्र; D5 यच्च; T2 ये तत् (for यत्तत्). ❀ Cn : अव्यक्तस्थं, अव्यक्तेऽमूर्ते ब्रह्मणि तिष्ठतीति तथा । अव्यक्तद्वारा प्राप्यमित्यर्थः । ❀ — b) Da4 नराधिपं. — c) K2 एव; D5 एक (for एष). Da4 M5 [ऽ]पि (for हि). — d) K6.7 Bo.6–9 Dn1.n4 Ds D2–5.7–9 Cn (gloss : प्रकृतिस्थः) तत्स्थ (for तस्थुर्).

12 a) D5.7 अचेतना; T G1.3.6 M1.5–7 सचेतनश्; Ca (gloss : स्वपरविवेकशून्यः । एतेनात्मन औदासीन्यं दर्शितम्) अचेतनः (as in text). K7 D4.9 त्वेष (for चैष). K1.2 lacuna; K4 तत्; T2 G1 तमः; G2 M1.5–7 मनः (for मतः). K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 अचेतना चैव (B6.8 [marg.] सती; B9 चापि) मता; M5 (*inf. lin.*) अतेजसश्चैषमाणः. — b) K2 तत्प्रकृस्थश्च (sic); K4 प्रकृतिस्तश्च; K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 °श्चापि; D5 °स्थाश्च. B7 lacuna; G2 भारत (for पार्थिव). — c) K6 V1 Bo.6–9 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T1 G6 [अ]धिष्ठिताश्; Da3.a4 M1.6.7 °ष्ठितं. T1 G6 चैषा; T2 G3 चैष; M5 चायं (for चैव).

13 a) Dn4 एता; G2 एव (for एताव्). — b) K6 एता; G2 एतौ; M1 अपि (for एव). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 महामते (for °मुने). — G3 om. 13^{c}–15^{b}. — c) K6.7 Bo Ds2 अमूर्तिवंताव्. K6 अचला; Ds1 अचलाम्. — d) K1 अप्रकंपौ (for °कम्प्यौ). D4.9 गुणागुणौ; D7 T G2.6 M1.5–7 व्रणाव्रणौ; G1 वृषावृषौ; Ca (gloss : अप्ययहीनौ) च निर्व्रणौ (as in text). K6 प्रकंपौ गुणगुणावुभौ (hypermetric); K7 अप्रकंप्यो गुणोगुणौ; V1 Bo.6–9 अप्रकंप्य(V1 B7 °कल्प्य)गुणावुभौ; Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 अ(Ds2 न)प्रकंप्यगुणागुणौ; D5 अप्रकल्पगुणावुधौ.

14 G3 om. 14 (cf. v. l. 13). — a) G2 अग्राह्य; M1.5–7 अग्राह्यम्. K6 ऋषिसार्दूल. — b) K2 एकौ. G2 [ऽ]पि (for हि). M1 अचेतना. — c) K1 ह्येकः; K2 त्वेकः (for चैकः). — d) Da3.a4 विश्रुतः; G2 M5 भाषितं.

15 G3 om. 15^{ab} (cf. v. l. 13). — b) D5 मोक्षधर्मान्. K1.2.4 उ(K2 अ)पाश्रितः; V1 उपासितः;

अस्तित्वं केवलत्वं च विनाभावं तथैव च ।
तथैवोत्क्रमणस्थानं देहिनोऽपि वियुज्यतः ॥ १६
कालेन यद्धि प्राप्नोति स्थानं तद्ब्रूहि मे द्विज ।
सांख्यज्ञानं च तत्त्वेन पृथग्योगं तथैव च ॥ १७
अरिष्टानि च तत्त्वेन वक्तुमर्हसि सत्तम ।
विदितं सर्वमेतत्ते पाणावामलकं यथा ॥ १८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्व्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०२ ॥

३०३

याज्ञवल्क्य उवाच ।
न शक्यो निर्गुणस्तात गुणीकर्तुं विशां पते ।
गुणवांश्चाप्यगुणवान्यथातत्त्वं निबोध मे ॥ १
गुणैर्हि गुणवानेव निर्गुणश्चागुणस्तथा । C. 12. 11656 B. 12. 316[5]. 2 K. 12. 320. 2

Dn1 M1 °सते. — c) K1. 2 G2 M1. 5–7 साफल्यं; D8 साकल्यं.

16 a) K1. 2. 4. 7 D4. 9 नास्तिक्यं; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 निस्तत्त्वं (for अस्तित्वं). K2. 4 केवलांगं; Cv (gloss: मोक्षः) °लत्वं (as in text). — b) T2 G1 विनाभावस्; Cv (gloss: देहोत्क्रमणरूपविनाशं) °वं (as in text). D4 वा (for च). — After 16ab, K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 ins.:

771* दैवतानि च मे ब्रूहि देहं यान्याश्रितानि वै ।

[Ds देवतानि.]

— D5 om. (hapl.) 16c–17d. — c) K1. 2 V1 B7–9 Da3. a4 [उ]त्क्रमिणां; K4. 6 Bo Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 °मिणः; B6 Ds1 °मिण-; M7 [आ]क्रमण- (for [उ]त्क्र°). — d) K4 देहिने; V1 B8 °नां. K6 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 वै; K7 D4. 9 हि (for ऽपि). K1. 2. 4 च (K2 om. च) युंजतः; K6 विमुह्यते; V1 B6–9 नियुज्यते; Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 विपद्यतः; D4. 9 वियुज्यते (for °तः). Da3. a4 देहिनो विनियुज्यते.

17 D5 om. 17 (cf. v. l. 16). — a) K2 यदि; K7 D4. 7 यद्य; T2 विद्धि (for यद्धि). K6 G1 माप्नोति (sic); K7 Bo D4. 9 वाप्नोति. — b) G1 यद् (for तद्). K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 स्थानं तत्प्रब्रवीहि मे; G2 तत्स्थानं ब्रूहि मेनघ. — c) D4 corrupt. K7 V1 B8 सांख्यं (for सांख्य-). K1. 2. 4 योगेन (for तत्त्वेन). — d) K1 (before corr.) योग्यं.

18 a) K1. 2 V1 B8 (marg. as in text) अनिष्टानि; Cn (gloss: मृत्युसूचकानि) अरि° (as in text). Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तत्त्वानि (for तत्त्वेन). — b) K4 D5. 7 G1. 3 तत्त्वतः (for सत्तम). — c) Ds2 हि (for ते). — d) K2 G1 तथा (for यथा).

Colophon om. in D2 G2; Ś1 D6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6. 7 V1 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3–5. 7–9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 6 V1 Bo 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D3. 8 याज्ञवल्क्यजनकसंवादः; K4 जनकसंवादः; K7 D4. 9 गुणतत्त्वाख्यानं; D5. 7 याज्ञवल्क्यजनकसंवादे गुणतत्त्वाख्यानं; T1 गुणत्रयगतियोगः; G6 M5. 6 याज्ञवल्क्यजनकसंवादे गुणत्रैविध्यकथनं (G6 °त्रयगतियोगः). — *Adhy. no* (figures, words or both): K6 39; B7 T1 G1 137; B8 141; B9 110; Dn1 140; Dn4 139; Ds2 G8 138; D8 135; T2 150; M1. 5–7 136. — *Śloka no.:* Dn1 19; Dn4 D8 18.

303

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 D2 om. from the ref. up to यथा (in 1d). K7 याज्ञवल्क; M1. 5–7 यज्ञवल्क. — a) K1. 2 G2 M1. 5–7 शक्यं (for शक्यो). M1. 5–7 निर्गुणं (for °णस्). — b) K1 गुणे; Ds1 गुणां (for गुणी-). ❀ Cs: गुणीकर्तुम्, गुणवदापादयितुम् ॥ Cv: गुणबन्धजीवैक्यं प्रापयितुम् । ❀ — c) ❀ Cv: अगुणवान्, नारायणः । ❀

2 a) D5 गुणस्य; D7 T1 G1. 3. 6 गुणी ह; T2 G2 M1. 5–7 गुणी हि (for गुणैर्हि). K7 V1 B9 D4. 9 एष; D7 एह (for एव). — b) K1. 2 B7 निर्गुणैश्; T1 G6 त्रिगुणश् (for निर्गु°). K7 B6. 7 Da3. a4 D4. 9 चागुणैस्; G2 ह्यगुणस् (for चा°). K7 सह (for तथा). V1 B8 (marg.) अगुणैर्निर्गुणैस्तथा; D5 निर्गुणाश्चागुणाः

C. 12. 11656 B. 12. 316[S]. 2 K. 12. 310. 2 प्राहुरेवं महात्मानो मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ २
गुणस्वभावस्त्वव्यक्तो गुणानेवाभिवर्तते ।
उपयुङ्क्ते च तानेव स चैवाज्ञः स्वभावतः ॥ ३
अव्यक्तस्तु न जानीते पुरुषो ज्ञः स्वभावतः ।
न मत्तः परमस्तीति नित्यमेवाभिमन्यते ॥ ४
अनेन कारणेनैतदव्यक्तं स्यादचेतनम् ।
नित्यत्वादक्षरत्वाच्च क्षराणां तत्त्वतोऽन्यथा ॥ ५
यदाज्ञानेन कुर्वीत गुणसर्गं पुनः पुनः ।
यदात्मानं न जानीते तदाव्यक्तमिहोच्यते ॥ ६
कर्तृत्वाच्चापि तत्त्वानां तत्त्वधर्मी तथोच्यते ।

स्तथा. —^{c}) K7 D4.9 आहुर् (for प्राहुर्). Ds2 G1 एव (for एवं). —^{d}) G2 गुणिनस् (for मुनयस्).

3 K7 om. 3. —^{a}) K2 व्यक्तो (for [अ]व्यक्तो). —^{b}) B6 Da3.a4 गुणैर् (for गुणान्). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 G2 नैव (for एव). K1.2.4.6 V1 Bo.6–8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8.9 अति- (for अभि-). ❀ Cs: अभिवर्तते, गुणानुसार्येव भवति । ❀ —^{c}) K1 Dn4 Ds1 D5.7 G1.3 M1.7 उपयुक्ते (for °युङ्क्ते). Dn4 न (for च). K2 तान्येव (for तानेव). —^{d}) K1.2 चैवास्य; Da4 Ds1 D2 T2 G1.2 चैवाज्ञ-; Ds2 °न्य-; T1 G3.6 एवाज्ञ-; M1.5–7 चैवान्यः (for °ज्ञः). D4 मन्वे बाह्यस्वभावतः; D5.7 सर्ववैराग्यभावतः; D9 सा त्वबाह्यस्वभावतः.

4 K2.4 Ds1 D7.8 G1.2 om. (hapl.) 4^{ab}. —^{a}) K1 अथ व्यक्तस्तु; K7 D4.9 अव्यक्तस्थं; Bo °क्तस्य; T2 M1.5–7 °क्तं तु; G3 अत्र वस्तु (for अव्यक्तस्तु). K6 जानामि; Da3.a4 जानाति (for जानीते). —^{b}) K6 पुरुषः स स्वभावतः; B8 (marg.) पुरुषश्च स्व°; T1 G3.6 पुरुषोज्ञस्व°. —^{c}) K2 corrupt; D5 नमंतः (for न मत्तः). K1.2.6 V1 Bo.6–9 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 T G1.3.6 परमोस्ति (for °मस्ति). —^{d}) K6 B6–8 Da3.a4 D5 Cp (gloss: जानाति) [अ]भिपद्यते; D7 G1 °धीयते (for °मन्यते).

5 B9 om. 5^{ab}. —^{a}) K7 D4.9 एतेन (for अनेन). G2 इदम् (for एतद्). —^{b}) M1.7 अव्यक्ता (for °क्तं). V1 अचेतनः. —^{c}) K4 Bo.7.9 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 G1 चाक्षरत्वाच्; T G6 अक्षय° (for अक्षर°). —^{d}) K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.5.8 क्षरत्वान्न (K6 B9 Da3.a4 D5 °त्वं न) तदन्यथा; D7 G1 अक्षरत्वाद्(G1 °दि)तो°; T1 G6 अक्षरत्वं ततोन्य°.

6 ^{a}) K1.2.4 Da3.a4 G2 यदि ज्ञानेन; K6 B6.7.8 (marg.).9 D5 यथाज्ञानेन; K7 D4.9 यथज्ञा°; D8 (before corr.).7 T G1.3.6 Cnp यदज्ञा° (for यदाज्ञा°). D7 T G1–3.6 कुरुते (for कुर्वीत). Cs यदा ज्ञानं न कुर्वीत. ❀ Cn: आद्यो यदाशब्दो यस्मादर्थे । यदिति पाठः स्वच्छः ।❀ —^{b}) K1 गुणसर्गं; K2.6.7 Da3.a4 D4.9 Cs °मार्गं; B9 °संज्ञां (for °सर्गं). D7 G1 निर्गुणः सगुणं पुनः. —^{c}) V1 B8 (marg. as in text) तदात्मानं; G1 यदाज्ञानं; G3 तदज्ञानं (for यदात्मानं). D5.7 जानाति; G1 जानीषे (for °ते). —^{d}) G2 अव्ययम् (for °क्तम्). K1.2.4.6 V1 B6–9 Da3.a4 D5 तदाव्यक्तो (K6 °दव्यक्तो; B7 °दाव्यक्ते; B8 [marg.] °दाध्यायी) न मुच्यते; Bo Ds तदाव्यापी न मुच्यते; Dn1.n4 D2.3.8 त(D3 य)दात्मापि न मुच्यते; D7 T G1.3.6 तदित्यव्यक्तमुच्यते.

7 K4 Ds1 om. (hapl.) 7^{ab}. K6 V1 B6.8.9 Da4 D8 T2 G2.3 read 7^{ab} twice. Ds2 repeats, while G2 (third time) reads 7^{ab} after 8. —^{a}) K1.2 V1 (second time) D7 T1.2 (both times) G1.2.3 (last two first time).6 M1.5–7 चैव (for चापि). K1.6 B6.8.9 (last four second time) Da3 Dn1.n4 Ds2 (first time) D2.3 (second time) T1.2 (second time) G6 सर्गाणां; V1 (second time) सत्त्वानां; G1 धर्माणां; Cp (gloss: महदादीनां) तत्त्वानां (as in text). Da4 (second time) कर्तृत्वात्सर्गधर्माणां; G2 (second and third time) ते कर्तृत्वाद्धिसर्गाणां. —^{b}) K6 (first time).7 Bo.6 (first time).7.8.9 Da4 (last three first time) Ds2 (second time) D3 (first time).5.7.8 तत्त्वधर्मा; K6 B6.8.9 (all second time) Da3.a4 Ds2 (last two first time) D2.3 (second time) सर्गधर्मा (for तत्त्वधर्मी). K1 सर्गधर्मीति चोच्यते; K2 V1 (both times) त(V1 second time स)त्त्वधर्मीति चोच्यते; T1.2 (second time) G1.2 (second and third time).6 सर्गधर्मीत्य(G2 [second time] °र्मित्य-; G2 [third time] °र्मी त)थोच्यते; T2 G3 (both first time) M5.7 तत्त्वधर्मीत्यथोच्यते; G2 (first time) तत्त्वधर्मि त्विहोच्यते; M1.6 तत्त्वधर्मी त्वथो°. — D5 om. (hapl.) 7^{cd}. K4 T1 read 7^{cd} after 8. Da4 repeats 7^{cd} after 9^{ab}. —^{c}) K6 Bo.6–9 Da3.a4 (both times) Dn1.n4 Ds D2.3.8 चापि (for चैव). K1 योगीनां; K2.6 B7–9 Da3.a4 (first time) Dn1.n4 Ds2 D2.3.8 M1.5–7 Cpp (gloss: संबद्धानां) योगानां; K4 Bo.6 सर्गाणां; K7 (orig.) धर्माणां; Da4 (second time)

कर्तृत्वाच्चैव योनीनां योनिधर्मा तथोच्यते ॥ ७
कर्तृत्वात्प्रकृतीनां तु तथा प्रकृतिधर्मिता ।
कर्तृत्वाच्चापि बीजानां बीजधर्मा तथोच्यते ॥ ८
गुणानां प्रसवत्वाच्च तथा प्रसवधर्मवान् ।
कर्तृत्वात्प्रलयानां च तथा प्रलयधर्मिता ॥ ९
बीजत्वात्प्रकृतित्वाच्च प्रलयत्वात्तथैव च ।
उपेक्षकत्वादन्यत्वादभिमानाच्च केवलम् ॥ १०
मन्यन्ते यतयः शुद्धा अध्यात्मविगतज्वराः ।
अनित्यं नित्यमव्यक्तमेवमेतद्धि शुश्रुम ॥ ११
अव्यक्तैकत्वमित्याहुर्नानात्वं पुरुषस्तथा ।
सर्वभूतदयावन्तः केवलं ज्ञानमास्थिताः ॥ १२
अन्यः स पुरुषोऽव्यक्तस्त्वध्रुवो ध्रुवसंज्ञकः । C.12.11666 B.12.316[5].12 K.12.320.14

योनिनां; Ds1 तत्त्वानां; Ca (gloss: योनिः देवमानुषतिर्यगादिः) Cpp Cs योनीनां (as in text). — ^{d}) K6 Bo.6.7 सर्गधर्मा; B8.9 Da3.a4 (first time) Dn1.n4 Ds D2.3.8 योग°; D7 तत्त्व° (for योनि°). T G2.3.6 -धर्मे- (G2.3 °र्मो)त्थ (for -धर्मा तथा). K1 V1 योनिधर्मोति चोच्यते; K2 योगधर्मोति चो°; K4 सर्ग धर्मोतिकथ्यते; G1 योनिधर्मोत्यचक्षते.

8 K4 G2 om. (hapl.) 8^{ab}. — ^{a}) K6 V1 B8–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 M1.5–7 च (for तु). Bo कर्तृत्वाच्च प्रकृतीनां. — ^{b}) M1 7 यथा (for तथा). K1.2 -धर्मवान्; V1 Da4 -धर्मता; D4.9 -धर्मवित्; D5.7 -धर्मिवान्; T G1.3.6 M1.5–7 -धर्मि वै (for -धर्मिता). K7 तथा प्रकृतिरुच्यते. — ^{c}) K1.2 D7 T G1–3.6 चैव; D4 वापि (for चापि). B6.7.9 Da4 जीवानां; Da3 योनीनां (for बीजानां). K6 बीजत्वात्प्रकृतित्वाच्च; Dn4 कर्तृत्वात्मभिबीजानां. — ^{d}) K6 B6.7.9 Da4 जीवधर्मा; K7 V1 Bo.8 Dn1.n4 Ds D3.5.8 बीजधर्मा; Da3 योनिधर्मा; D2 योगधर्मा (for बीजधर्मो). D7 T G1–3.6 M1.5–7 -धर्मोत्यथ (for -धर्मो तथा). K1.2.4 बीजधर्मोति (K2 °र्मोति) चोच्यते. — After 8, K4 T1 read 7^{cd}; while Ds2 repeats and G2 (third time) reads 7^{ab}.

9 G2 om. 9. Da3 om. 9^{ab}. — ^{a}) K7 D4.7.9 G1 प्रभवत्वाच् (for प्रसव°). — ^{b}) K7 D4.9 प्रभव-; M1.7 प्रस्रव- (for प्रसव-). K6 V1 Bo.6–9 Da4 D5 -धर्मिता; K7 D4.9 -धर्मिणां (D4 °णं); D7 T G1.3.6 -धर्मि च; M1.5–7 -धर्मकः (for -धर्मवान्). Dn1.n4 Ds D2.3.8 प्रलयत्वात्तथैव च. — After 9^{ab}, Da4 repeats 7^{cd}. K2 om. 9^{c}–11^{b}. K7 om. 9^{cd}. Dn1.n4 Ds D2.3.8 Cal. Bom. ed. om. (hapl.) 9^{c}–10^{b}. — ^{c}) T G1.3.6 M1.5–7 प्रळयानां (for प्रल°). Da3.a4 T G1.3.6 M1.5–7 तु (for च). — ^{d}) T G1.3.6 M1.5–7 प्रळय- (for प्रलय-). K1.4 -धर्मवान्; Bo -धर्मिणी; D4.9 -धर्मिणां; D7 T G1.3.6 -धर्मि च; M1.5–7 -धर्मकः (for -धर्मिता). — After 9, K4 V1 Bo.7–9 D5.7 T G1.3.6 Kumbh. ed. ins.:

772* कर्तृत्वात्प्रसवानां च तथा प्रभवधर्मिता ।

[K4 V1 D7 T1 G1.3.6 प्रभवानां; T2 भावनानां (for प्रसवानां). T2 तु (for च). Bo.7–9 प्रसव- (for प्रभव-). K4 V1 -धर्मवान्; Bo -धर्मिणी; D7 T G1.3.6 -धर्मि च (for -धर्मिता). D5 प्रलयत्वात्तथैव च (for the post. half).]

10 K2 om. 10; Dn1.n4 Ds D2.3.8 om. 10^{ab} (for both, cf. v. l. 9). — ^{a}) K7 D4.5.9 जीवत्वात्; G2 कर्तृत्वात् (for बीज°). Bo.7.8 D5.7 T1 G3.6 M1.5–7 प्रकृतत्वाच्च (for °तित्वाच्च). — ^{b}) T G1–3.6 M1.5–7 प्रळयत्वात् (for प्रलय°). — ^{c}) T G1–3.6 उपेक्षितत्वाद्; Ca (gloss: उपेक्षकत्वं, उदासीनता) °क्षकत्वाद् (as in text). B6 अनन्यत्वाद्. K6 Bo.8.9 Dn1.n4 Ds D2.3.8 उपेक्ष(Ds °क्षि)त्वादनन्यत्वाद्. — ^{d}) T G1.3.6 अतिमानाच्; Ca (gloss: अहमास्पदत्वेन) अभि° (as in text). V1 B8 (marg. as in text) केवलात्; Bo °ला (for °लम्).

11 ^{a}) D4 मन्यते. K2.4.7 V1 B8.9 Dn1.n4 Ds D2–4.8.9 सिद्धा (for शुद्धा). — ^{b}) K1 G1 -ज्वरः (for -ज्वराः). K6 Bo.6.7.8 (marg. as in text).9 Ds D2.3.8 G2 M5.6 Ca अ(Ds1 D2.8 आ)ध्यात्मज्ञागतज्वराः; D5 °त्मज्ञानविज्वराः; M1.7 °ज्ञानतत्पराः; Ca अध्यात्मगतविज्वराः. — ^{c}) K2.4 अनित्या; K7 °त्य- (for °त्यं). — ^{d}) V1 Bo.6 (also as in text).8.9 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 व्यक्तम् (for एवम्). G1 एव (for एतद्). D7 T G1.3.6 च (for हि). K7 Ds1 D4.7.9 T2 G1–3 M1.5–7 शुश्रुमः (for °म).

12 ^{a}) K6 अव्यक्तैकत्वम्. — ^{b}) K6 Dn4 D7.9 T G1.3.6 Cv पुरुषे; V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1 Ds2 D3.8.8 Cn (gloss: षष्ठ्यर्थे प्रथमा । पुरुषाणां नानात्वमाहुः निरीश्वरसांख्याः) °षास्; D5 °षं (for °षस्). ❀ Cv: पुरुषे, तत्त्वबन्धे जीवे नानात्वमाहुः । ❀ — ^{c}) Da4 -दयामेत (for -दयावन्तः). — ^{d}) G2 M1.5–7 केवल- (for °लं). K6.7 G2 आस्थितः; B8 (marg.) आश्रिताः (for आस्थिताः).

C. 12. 11666 B. 12. 316[5]. 12 K. 12. 320. 14
यथा मुञ्ज इषीकायास्तथैवैतद्धि जायते ॥ १३
अन्यं च मशकं विद्यादन्यच्चोदुम्बरं तथा ।
न चोदुम्बरसंयोगैर्मशकस्तत्र लिप्यते ॥ १४
अन्य एव तथा मत्स्यस्तथान्यदुदकं स्मृतम् ।
न चोदकस्य स्पर्शेन मत्स्यो लिप्यति सर्वशः ॥ १५
अन्यो ह्यग्निरुखाप्यन्या नित्यमेवमवैहि भोः ।
न चोपलिप्यते सोऽग्निरुखासंस्पर्शनेन वै ॥ १६
पुष्करं त्वन्यदेवात्र तथान्यदुदकं स्मृतम् ।
न चोदकस्य स्पर्शेन लिप्यते तत्र पुष्करम् ॥ १७
एतेषां सह संवासं विवासं चैव नित्यशः ।
यथा तथैनं पश्यन्ति न नित्यं प्राकृता जनाः ॥ १८
ये त्वन्यथैव पश्यन्ति न सम्यक्तेषु दर्शनम् ।
ते व्यक्तं निरयं घोरं प्रविशन्ति पुनः पुनः ॥ १९
सांख्यदर्शनमेतत्ते परिसंख्यातमुत्तमम् ।

---

13 a) Bo D2 अनन्यः; G2 अन्यस्य (for अन्यः स). K7 D4.7.9 T G1–3.6 M1.5–7 [ऽ]व्यक्ताद्; Da4 °क्तं (for °क्तस्). — b) K7 D4.7.9 T G1.3.6 अध्रुवाद्; G2 अध्रुवं; M1.5–7 अध्रुवो (for त्वध्रुवो). Ds -संज्ञितः; T1 -संज्ञिकाः; T2 G2 -संज्ञिकः (for -संज्ञकः). K4 त्वर्थवोर्थवसंज्ञकः. — c) K6 युंज; D4 गुंज; T2 मुंजि; Cp पुंज; Ca (gloss: दूर्वाविकारः) मुञ्ज (as in text). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 D5.7 M1.5–7 इषी(K6 इषि-; Da4 ईषी)कायां; K7 D4.9 इवैषीका; Dn1.n4 Ds D2.3.8 इषीकाणां (Dn4 D3 °नां); G1 यिषीकाय (for इषीकायास्). — d) K2.7 V1 Bo Ds1 T G1.6 विजायते; K6 B7 Da4 विजातये (B7 °यः); D5 विजानतः (for हि जायते). — After 13, T2 (marg.) Kumbh. ed. ins.:

773* न चैव मुञ्जसंयोगादिषीका कर्तृ बुध्यते ।

14 a) K7 V1 Bo.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–5.8 Cp अन्यच् (for अन्यं). D7 T G1–3.6 तु (for च). K1.2 मषकं; K6 Bo मसकं. Ds1 विंद्याद्. — b) K1.2 V1 M1.5–7 अन्यं; D5 अन्याद् (for अन्यच्). K4 B9 चोडं(B9 °डुं)बरं; K6 D5 औदुं°; Da3.a4 Ds1 D7 G1–3 चौदुंबरं (Da4 °रस्); T2 चोदुंबरस् (for चोदुम्बरं). M1.5–7 यथा (for तथा). — c) K1.4 B9 चोडं(B9 °डुं)बर-; D7 G1 चौदुं° (for चोदुम्बर-). K1 D4.7 T G1.3.6 -संयोगे; D5 -संयोगो (for °गैर्). — d) K1.2.4 मषकस्; Bo मसकस्. D5 लिंपते. M7 मशकसूत्र लिप्यते (sic).

15 a) K1.2.7 D4.9 यथा (for तथा). K7 मत्स्या (for मत्स्यस्). — b) K4.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 तदन्यद्; M1.7 तथान्यम् (for तथान्यद्). K7 यस्तथाव्युदकं स्मृतं (sic). — c) K1 चोदकेस्य; K2 चोदकेन; Da4 शोद*स्य; D4 वोदकस्य (for चो°). K6 स्पर्शो च (for स्पर्शेन). — d) K1.2.4 लिप्येत; D2 लिप्यते (for °ति). G2 M5.6 कर्हिचित् (for सर्वशः). K7 D4.5.9 मत्स्यः समनुलिप्यते; B8 (marg. as in text) लिप्यते तच्च पुष्करं; M1.7 लिप्यती कुत्र कर्हिचित्.

16 a) K1.2 V1 Dn1 T G1.3.6 [ऽ]पि (for हि). K6 D5 उषा; K7 D4.9 शिखा; Bo तथा; Ds2 उचा; Ca (gloss: स्थाली) Cn (gloss: मृत्पात्रविशेषः) उखा (as in text). B8 (marg as in text) चान्या; Ds1 ह्यन्या; D7 [अ]प्यन्यन् (for [अ]प्यन्या). Dn4 अन्यो ह्यग्निरुखाप्यन्य (sic). ❀ Cv: उखा नाम अग्नेरुपरि स्थाल्यादिस्थापनाकृतमृण्मयवेदिकाविशेषः । ❀ — b) T1 G1.3.6 एनम् (for एवम्). B6–8 Da3.a4 Ds2 D2–4.8 अवेहि (for अवैहि). K6.7 B7.9 Ds D4 T2 G2 भो; D5 ते (for भोः). — c) D5 चाव- (for चोप-). — d) D4 corrupt. K6 D5 उषा-; K7 D9 स्थली-; Ds रुचा- (for उखा-). K1.2.4 ह (for वै).

17 B8 om. 17. — b) Dn4 तथान्ये; D5 °न्य; G2 तदन्यद् (for तथा°). — c) K1 चोदकेस्य; D4 वोदकस्य (for चोद°). — d) V1 तच्च; D7 T G1.3.6 न तु (for तत्र).

18 a) K4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–5.8.9 एतेषां सहवासं च. — b) D5 om. from वासं up to सम्यक्तेषु (in 19b). K4 Da4 Dn1.n4 D2.7.8 निवासं; G1 विवादं (for विवासं). G2 चापि (for चैव). — c) K4 V1 यथातथ्येन; K6 Bo.6–9 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 याथातथ्येन (for यथा तथैनं). — d) K1.2.4 V1 Bo.8 (marg. as in text) नित्याः (for नित्यं). K1 प्रकृता; K7 D4.9 च बुधा; D7 प्राकृतान् (for °ता). V1 गणाः (for जनाः). T1 G3.6 नित्यमप्राकृता जनाः.

19 D5 om. up to सम्यक्तेषु (cf. v. l. 18). K1.2.4 transp. 19 and 20. — a) K1.2.6 D7 T G1.3.6 [ए]नं; V1 Bo.6.8.9 Dn1.n4 Ds D2.3.8 [ए]वं (for [ए]व). — b) Bo निदर्शनं; M1.7 कर्शनं (for द°). — c) K7 D4.9 नरकं (for निरयं).

एवं हि परिसंख्याय सांख्याः केवलतां गताः ॥ २०
ये त्वन्ये तत्त्वकुशलास्तेषामेतन्निदर्शनम् ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि योगानामपि दर्शनम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्र्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०३ ॥

३०४

याज्ञवल्क्य उवाच ।
सांख्यज्ञानं मया प्रोक्तं योगज्ञानं निबोध मे ।
यथाश्रुतं यथादृष्टं तत्त्वेन नृपसत्तम ॥ १
नास्ति सांख्यसमं ज्ञानं नास्ति योगसमं बलम् ।
तावुभावेकचर्यौ तु उभावनिधनौ स्मृतौ ॥ २
पृथक्पृथक्तु पश्यन्ति येऽल्पबुद्धिरता नराः ।
वयं तु राजन्पश्याम एकमेव तु निश्चयात् ॥ ३
यदेव योगाः पश्यन्ति तत्सांख्यैरपि दृश्यते । C.12.11678 B.12.317[e].4 K.12.321.4

20 K1.2.4 transp. 19 and 20. — [b]) K1 -सांख्यातम्; K4 Dn1.n4 Ds1 D2.4.5.7.8 T G6 -संख्यानम्; K6 Da3.a4 -संख्यातुम् (for °तम्). — [d]) K7 सांख्यः; M7 सांख्यं. K7 गतः. G1 सांख्याः केवलसंगताः.

21 [a]) K4 त्वन्यस् (for त्वन्ये). Ds1 तत्त्वं (for तत्त्व-). D5.7 ये तत्त्वा(D7 °त्वे)तत्त्वकुशलास्. — [c]) K6 G1 ततः (for अतः). Dn4 प्रविक्षामि (for प्रवक्ष्यामि). Da4 corrupt; D7 अतः प्रवक्ष्यामि परं. — [d]) Da3.a4 योगिनाम् (for योगा°). Dn1 अनु-; G2 इति (for अपि).

Colophon. Ś1 D6 missing: K3.5 B1–5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2–4 absent. — *Sub-parvan :* K1.4.6.7 V1 B6.7.9 Da3 Dn1.n4 Ds D2–5.7–9 T G1.2.6 M1.5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* K1.2.4.6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 G2 याज्ञवल्क्यजनकसंवादः; K7 D4.9 T1 सांख्यदर्शनं; D5.7 G6 याज्ञवल्क्यजनकसंवादे सांख्यदर्शनं; M5.6 यज्ञवल्कजनकसंवादे सांख्यपरिसंख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 40; B7 T1 G6 138; B8 142; Dn1 141; Dn4 140; Ds2 G3 M5 139; D8 G1 136; T2 151; G2 153; M1.6.7 137. — *Śloka no.:* Da4 22; Dn1.n4 D8 20.

304

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 K1.7 D5 याज्ञवल्क; M1.5–7 यज्ञवल्क. — [a]) B8 सांख्यं (for सांख्य-). K6 परं; T1 G6 यथा (for मया). — [c]) G1 यथाशास्त्रं (for °श्रुतं). T1 G6 यथापृष्टं (for °दृष्टं). — [d]) Da4 om. नृप. T G1.3.6 M1.5–7 तत्त्वेन मनुजर्षभ.

2 [a]) K1.4 सांख्यमय-; K2 °मवि- (for °समं). — [b]) K1 सं*मयं; K2.4 सांख्यमयं; B0 सांख्यसमं (for योगसमं). Dn4 om. समं. — [c]) K1.6 Da3.a4 Cp (gloss: एकेन पुंसाचरणीयौ, एकमोक्षफलौ वा) एककार्यौ; K2.4 एव कार्यौ; K7 एकचर्यो; Ds Cs (gloss: एकः पक्षः सिद्धान्तः परमात्मजीवात्मनोरेकरूपो ययोस्तौ) °पक्षौ; G3 °चर्यात् (for °चर्यौ). K2 D2.8 तावू; V1 B8 (marg. as in text) च (for तु). D7 G1 तावुभावेकतत्त्वेन; G4 उभावप्येककार्यौ तावू. — [d]) K1.2.4 चोभावू; T1 G6 ह्युभावू (for उभावू). B8 (marg.) उभावनिधनं गतं; G1 उभाविति धनौ स्मृतौ. Cn: अनिधनौ, मृत्युनाशकौ ॥ Cp: निधनस्य, मृत्युरूपसंसारस्य, निवर्तकौ । ❀

3 [a]) K4.7 V1 B9 Dn1.n4 Ds D2.3.8.9 प्रपश्यंति; K6 व्यवस्यंति; D4 प्रपश्यति; D5.7 प्रविश्यंति (for तु प°). — [b]) T2 स्वल्प- (for येऽल्प-). K1.2.4 D7 -बुद्धिप(K1 °पु)रा; K6 V1 B6 D4.5.9 G2 -बुद्धितरा (for °रता). T G1.3.6 -परायणाः (for -रता नराः). B0.7–9 Dn1.n4 Ds D2.3.8 येप्यबुद्धिरता (B0.7–9 °तरा) नराः. — [c]) B0 पश्यामि (for °म). — [d]) B0 G1 एवम्; B9 एक (for एकम्). K2 एतत् (for एव). K1 ते; G2 M1.5–7 [इ]ति (for तु). K1 निश्चयेत्; V1 निश्चयं; M7 °यान् (for °यात्).

4 With 4, cf. 6. 27. 5. — [a]) G1 यो वेद (for

C. 12. 11678 B. 12. 317(6). 4 K. 12. 321. 4 एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स तत्त्ववित् ॥ ४
रुद्रप्रधानानपरान्विद्धि योगान्परंतप ।
तेनैव चाथ देहेन विचरन्ति दिशो दश ॥ ५
यावद्धि प्रलयस्तात सूक्ष्मेणाष्टगुणेन वै ।
योगेन लोकान्विचरन्सुखं संन्यस्य चानघ ॥ ६
वेदेषु चाष्टगुणितं योगमाहुर्मनीषिणः ।
सूक्ष्ममष्टगुणं प्राहुर्नेतरं नृपसत्तम ॥ ७
द्विगुणं योगकृत्यं तु योगानां प्राहुरुत्तमम् ।
सगुणं निर्गुणं चैव यथाशास्त्रनिदर्शनम् ॥ ८
धारणा चैव मनसः प्राणायामश्च पार्थिव ।
प्राणायामो हि सगुणो निर्गुणं धारणं मनः ॥ ९
यत्र दृश्येत मुञ्चन्वै प्राणान्मैथिलसत्तम ।

यदेव). K4 योग्यः; G1 योगं (for योगाः). — b) Da3. a4 मृग्यते (for दृश्यते). K6 तत्संख्यैरवमृग्यते. — c) K1 एक- (for एकं). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 एकं योगं च सांख्यं च. — d) K1. 2 योगवित्; K4. 7 (marg. as in text) D5. 7 पश्यति (for तत्त्ववित्).

5 a) Dn4 -प्रध्यानान्; Ds2 -प्रधानम्; D5 -प्रधानाद् (for °नान्). Ds2 G2 अमरान्; G1 अपरं; Cs (gloss: अनुत्तमान्, मध्यमान्) अपरान् (as in text). ❀ Cn: उत्क्रमणकाले देहिनं रोदयन्तीति रुद्राः प्राणा इन्द्रियाणि च। तान्येव प्रधानभूतान्यालम्बनानि येषु तान् ॥ Cs: रुद्रा एकादशेन्द्रियाणि तत्प्रधानान्, प्रत्याहारपरान् ॥ Cv: रुद्रः प्रधानः प्रथमोपदेष्टा येषाम् । ❀ — b) K7 D4. 5. 7 योगात्; Dn4 योगम्; G1 भोगान् (for यो°). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 अरिंदम; T G1–3. 6 M1. 5–7 नराधिप (for परंतप). — c) D4. 9 वाथ; T1 G6 चायं; G1 lacuna (for चाथ). K7 Ds2 तेनैव चाप्यदेहेन. — d) K2 दिशे (for दिशो).

6 a) K1 B9 या बुद्धि- (for यावद्धि). K1. 2. 7 D9 M1. 6. 7 प्रलयं; K4 °ये; T2 G1. 2 प्रळयस् (for प्रल°). T G1–3 6 M1. 5–7 तावत् (for तात). — b) K2. 4 Ds1 सूक्ष्मेन; K7 D4. 9 शूक्ष्मेण. K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 ह; V1 च (for वै). ❀ Cn: अष्टगुणेन, पुर्यष्टकमयेन सूक्ष्मशरीरेण ॥ Cs: अष्टगुणेन, भूमिसलिलदहनपवनगगनमनोबुध्यहंकारैः सूक्ष्माष्टकनियुक्तेनेत्यर्थः। ❀ — c) T1 G1. 6 योगान् (for लोकान्). — D7 reads 6d on marg. — d) D5. 7 (before corr.) दुःखं; G2 सुख- (for सुखं). D7 T G1. 3. 6 वसति; G2 **स्व; M1. 5–7 मन्यस्व (for संन्यस्य).

7 a) K7 D4. 9 देवेष्वेव; T G1. 3. 6 तावदेव; M1. 5–7 देवेषु च (for वेदेषु च). G2 वा (for च). B7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 T2 G1. 3 -गुणिनं; Ca (gloss: अयं च कर्मज्ञानप्रवणत्वाद्योगभेद एव, लोके तु न तथा प्रसिद्धिः) -गुणिकं; Cp (gloss: यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधिरूपम्) °तं (as in text). — b) D7 वेदम् (for योगम्). — c) K7 D4. 9 शूक्ष्मम् (for सू°). K1 om. गुणं. Da4 सूक्ष्मपृष्ठगुणं प्राहुर्. ❀ Cs: अष्टगुणं अणिमाष्टगुणैश्वर्ययुक्तम् । ❀ — d) K1 नेतारं; K2 नेपरां (sic); K4 न पारं; D5 नेतरे; M1. 5–7 नेतरा (for °रं).

8 a) K1 T1 G6 विगुणं (for द्वि°). V1 हि (for तु). — b) M1. 5–7 योगिनां (for योगानां). G1 आहुर् (for प्राहुर्). D5. 7 अव्ययं (for उत्तमम्). — c) D4 वा (for च). — d) G2 om. from यथा up to प्राणायाम (in 9b). M7 योगशास्त्र- (for यथा°). D5. 7 T G1. 3. 6 M5. 6 -निदर्शनात्; M1. 7 °र्शनां (for °र्शनम्). — After 8, B8. 9 ins.:

774* अतः परं प्रवक्ष्यामि प्राणायामं च पार्थिव ।

9 G2 om. up to प्राणायाम (cf. v. l. 8). — a) V1 B6. 7. 9 Da4 धारणाच्; Bo. 8 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T1 G1. 3. 6 M1. 5. 6 °णं; T2 °णां; M7 °णश् (for °णा). D4 वा (for च). K1. 2. 4 परमा; D5 मरुतः (for मनसः). — After 9ab, K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 G2 Cs ins.:

775* एकाग्रता च मनसः प्राणायामस्तथैव च ।

[= (var) 9ab. G2 om. एकाग्रता च. B8 एकाग्रत्वेन मनसः (for the prior half).]

— c) D7 T G1. 3. 6 तु (for हि). Da4 सगणो (for सगुणो). ❀ Ca: प्रकटतरवायुनिरोधत्वात्सगुणः । ❀ — d) Dn1 Ds D7 G1 निर्गुणो (for °णं). D7 T G1–3. 6 मतं; M1. 5–7 स्मृतं (for मनः). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 धारयेन् (B9 Da3 °यन्) (for धारणं). K7 D4. 5. 9 निर्गुणा (K7 °णो) धारणा मता.

10 a) G2 दृश्यन्वि-; M1. 5–7 दृश्यति; Ca दृश्येत (as in text). K2. 4 पंचत्वं (for मुञ्चन्वै). K1 यच्च दृश्येत मुंचकें; K7 D4. 9 यत्र पश्यंति मुंचंति; Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 यद्यदृश्य (B8 °त्पश्य-; D5 °दिच्छ)ति मुंचन्वै; D7 T G1. 3. 6 दृश्यते यत्र मुं°. ❀ Cn (reading यद्यदृश्यति): अदृश्यति, अदृश्यमाने मो-

वाताधिक्यं भवत्येव तस्माद्धि न समाचरेत् ॥ १०
निशायाः प्रथमे यामे चोदना द्वादश स्मृताः ।
मध्ये सुप्त्वा परे यामे द्वादशैव तु चोदनाः ॥ ११
तदेवमुपशान्तेन दान्तेनैकान्तशीलिना ।
आत्मारामेण बुद्धेन योक्तव्योऽऽत्मा न संशयः १२
पञ्चानामिन्द्रियाणां तु दोषानाक्षिप्य पञ्चधा ।
शब्दं स्पर्शं तथा रूपं रसं गन्धं तथैव च ॥ १३
प्रतिभामपवर्गं च प्रतिसंहृत्य मैथिल ।
इन्द्रियग्राममखिलं मनस्यभिनिवेश्य ह ॥ १४
मनस्तथैवाहंकारे प्रतिष्ठाप्य नराधिप ।
अहंकारं तथा बुद्धौ बुद्धिं च प्रकृतावपि ॥ १५
एवं हि परिसंख्याय ततो ध्यायेत केवलम् ।
विरजस्कमलं नित्यमनन्तं शुद्धमव्रणम् ॥ १६
तस्थुषं पुरुषं सत्त्वमभेद्यमजरामरम् ।
शाश्वतं चाव्ययं चैव ईशानं ब्रह्म चाव्ययम् ॥ १७
युक्तस्य तु महाराज लक्षणान्युपधारयेत् । C.12.11692 B.12.317[6].18 K.12.321.18

चनस्थाने यदि वायुं सुञ्जन्भवति । ❀ — b) K1.2.4 V1 Bo D7 T G1–3.6 मिथिल- (for मै°). K7 Da4 -सत्तमः. — c) K1.4 V1 B8 (marg. as in text) तत्राधिक्यं; K2 यत्राधित्यं; G1 पात्राधिक्यं (for वाता°). K1.2.4 भवत्येकस् (for भवत्येव). D4 एवं. — d) G2 वाताद् (for तस्माद्). K7 B7.8 Dn1 Ds D2–5.7–9 तं (for हि). M1.6.7 om. न. G1 तमसाद्धि समाचरेत् (sic).

11 a) K2.4 Da4 निशाया; K6 °यां (for °याः). — b) M7 चोदनाद् (for चोदना). K6 G2 स्मृतः; Ds1 D9 स्मृता. ❀ Ca: चोदनाः वायोर्मनसो वा अनियते देशे प्रेरणाः ॥ Cv: चोदनाः योगाभ्यासाः, द्वादश-द्वादशघटिकापर्यन्ताः । ❀ — c) K2 D7 G1 सुप्ता; K4 स्वप्त्वा; K6 Bo 8 Dn1. n4 D3 D2.3 8 स्वप्नात्; V1 B6.9 Da3.a4 D5 तु हि (for सुप्त्वा). V1 D5 [अ]परे; B6.9 Da3.a4 [अ]वरे (for परे). B7 मध्ये तु सुप्त्वा ह्यधरे. — d) D7 T G1.3.6 M1.5–7 च (for तु). K6 Da4 Ds D5 चोदना; B7 °नात्.

12 a) Ds2 G1 तदैवम् (for तदेवम्). — b) B8 (marg.) G3 -शालिना (for -शीलिना). — c) K1.2 आत्मारामेन. K2 क्रुद्धेन; M1.6.7 युद्धेन (for बु°). — d) K1.2.4.7 D4.9 यो(K4 या)ज्य आत्मा; D5.7 योज्यश्चात्मा (for योक्तव्योऽऽत्मा). M1.6.7 योक्तव्यो नात्मसंशयः.

13 a) G1 पंचाणाम्. K1.2.4 B6 D5 च; K7 D4.9 हि (for तु). — b) T1 G6 दोषं (for दोषान्). Ds1 आच्छिद्य; D7 (before corr.) T G1.3.6 निक्षिप्य; Cs (gloss: निर्जित्य) आ° (as in text). G2 M1.5–7 पंच ह (for पञ्चधा). — c) K1.2 T2 G2 M1.6.7 शब्द-; Ds1 शब्दो (for शब्दं). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 transp. स्पर्शं and रूपं. — d) Da4 रसो गंधस्तथैव च.

14 a) G1 प्रतिगाम् (for °भाम्). K7 D4 5.7.9 T G1.3.6 M1.5–7 उपसर्गं (for अपवर्गं). ❀ Cn: प्रतिभां, विक्षेपम् । अपवर्गं, लयम् । ❀ — b) K1 2.4.7 Ds D4 9 T1 G6 -संगृह्य; K6 -संक्रम्य; D5 -संस्मृत्य (for -संहृत्य). K6 मैथिलः; G3 °ली. — c) K6 अविलं (for अखिलं). — d) K1.2 T G3.6 M1.5–7 च (for ह). G1 मनस्यगिरिये च (sic).

15 a) Da3.a4 [अ]हंकारं. K7 अहंकारे चैव मनः. — c) T2 तदा (for तथा).

16 a) Ds1 एव (for एवं). K1.2 च; K7 D9 तु (for हि). ❀ Cn: परिसंख्याय, प्रविलाप्य ॥ Cs: चिन्तयित्वा । ❀ — b) K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 G2 ध्यायंति; M1.5–7 ध्यायति (for ध्यायेत). — c) K7 D5 विरजः सक(D5 °म)लं नित्यम्; Ds2 D4.9 विर(Ds2 °रा)जस्का(Ds2 °स्क)मलं नि°; D7 T1 G6 विरजस्त्व(D7 °जः स)मलं नि°. ❀ Ca: अलम्, समर्थम् । ❀ — d) K1 बुद्धम् (for शुद्धम्). D7 अप्रजं; G1 अव्रजं (for अव्रणम्).

17 a) K2.4 तस्थुषां; K7 D4.9 कूटस्थं; D5 कृतस्थं; M7 तस्थूषं (for तस्थुषं). K1.2.4.7 V1 D4.9 परमं; Da4 lacuna (for पुरुषं). K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 नित्यम्; G2 सत्यम् (for सत्त्वम्). ❀ Ca: तस्थुषमिति छान्दसम्, स्थितिमात्रधर्मम् ॥ Cn: तस्थुषं, स्थाणुं कूटस्थमित्यर्थः । ❀ ❀ Cs: पुरुषं, पूर्णम् । सत्त्वं, ज्ञानानन्दरूपम् । ❀ — b) D7 अजरामयं; M6 °जरं. — c) K6 G1 चाप्ययं; B8 (marg.) च प्रभुं; Dn4 D4 वाव्ययं (for चा°). D4 वैव; D7 T G1–3.6 M1.5–7 देवम् (for चैव). — d) Ds1 ईषानं. K1.2 चाक्षयं; B8 (marg. as in text) चाक्षरं; D3 चात्ययं; D4 वाव्ययं (for चा°). Bo ब्रह्ममव्ययं; B6 (marg.) ध्रुवमव्ययं.

18 a) K7 Ds D4.7.9 च (for तु). V1 पुरुषस्य

C. 12. 11693 B. 12. 317[6]. 18 K. 12. 321. 18 लक्षणं तु प्रसादस्य यथा तृप्तः सुखं स्वपेत् ॥ १८
निवाते तु यथा दीपो ज्वलेत्स्नेहसमन्वितः ।
निश्चलोर्ध्वशिखस्तद्वद्युक्तमाहुर्मनीषिणः ॥ १९
पाषाण इव मेघोत्थैर्यथा बिन्दुभिराहतः ।
नालं चालयितुं शक्यस्तथा युक्तस्य लक्षणम् ॥ २०
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्विविधैर्गीतवादितैः ।
क्रियमाणैर्न कम्पेत युक्तस्यैतन्निदर्शनम् ॥ २१
तैलपात्रं यथा पूर्णं कराभ्यां गृह्य पूरुषः ।
सोपानमारुहेद्भीतस्तर्ज्यमानोऽसिपाणिभिः ॥ २२
संयतात्मा भयात्तेषां न पात्राद्बिन्दुमुत्सृजेत् ।
तथैवोत्तरमाणस्य एकाग्रमनसस्तथा ॥ २३
स्थिरत्वादिन्द्रियाणां तु निश्चलत्वात्तथैव च ।
एवं युक्तस्य तु मुनेर्लक्षणान्युपधारयेत् ॥ २४
स युक्तः पश्यति ब्रह्म यत्तत्परममव्ययम् ।
महतस्तमसो मध्ये स्थितं ज्वलनसंनिभम् ॥ २५
एतेन केवलं याति त्यक्त्वा देहमसाक्षिकम् ।

महाराज. — [b]) K_6 V_1 $B_{0.6.7.8}$ (orig.).$_9$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_s $D_{2.3.8}$ उपधारय; K_7 $D_{4.5.9}$ °लक्षयेत्; B_8 (marg.) उपधार्यंत (for °धारयेत्). — [c]) $K_{1.2}$ प्रसादश्च (for °दस्य). — [d]) B_8 (marg. as in text) दृष्टः (for तृप्तः). K_4 सुखी; $M_{1.6.7}$ स्वयं (for सुखं). K_4 भवेत् (for स्वपेत्).

19 [a]) K_4 $B_{0.7.8}$ (marg. as in text) $D_{n1.n4}$ D_s $D_{2.3.8}$ निर्वाते (for निवाते). G_2 च; $M_{1.5-7}$ वा (for तु). — [b]) D_{a3} $_{a4}$ G_2 $M_{6.7}$ ज्वलन्; $D_{5.9}$ M_5 ज्वलत् (for ज्वलेत्). — [c]) $K_{6.7}$ निश्चलोर्द्धशिख- (K_7 °खा)स्; D_5 निखिलोर्ध्व°. K_6 तत्त्वम् (for तद्वद्). — [d]) K_6 उक्तम् (for युक्तम्).

20 [a]) G_2 पाषाणम् (for °ण). K_1 मेघोर्थैर्; K_4 °थैर्; K_6 °त्थं; D_{s1} °त्थैर्; $D_{4.9}$ °च्छैर् (for °त्थैर्). — [b]) G_2 यथा दुंदुभिराहतः. — [c]) B_8 नान्यं (for नालं). T G_6 शक्यं (for शक्यस्). — [d]) K_6 D_7 मुक्तस्य (for यु°).

21 [a]) $D_{a3.a4}$ शक्यं (for शङ्ख-). — [b]) V_1 विदितैर् (for विविधैर्). D_{a4} -वादिनैः; T_2 -वादिकैः (for °तैः). — [c]) K_6 G_1 ह्रि(G_1 ह्री)यमाणैर्; K_7 क्रियमानैर्; B_9 °माणं न; G_2 °माणो न (for °माणैर्न). $K_{1.2}$ कंपेश्च; K_4 कंपैश्च; K_6 कल्पेच्च; V_1 $B_{0.6.8}$ (marg. as in text).$_9$ $D_{a3.a4}$ T G_6 कंपेच्च; $G_{1.3}$ कंपेयुर् (for कम्पेत). — [d]) K_6 B_7 $D_{n1.n4}$ D_{s2} $D_{2.3.5.8}$ मुक्तस्य; D_{s1} यत्तस्य (for युक्तस्य). D_4 निदर्शतां (for °र्शनम्).

22 With 22, cf. 12. 289. 32. — [a]) D_4 तैलं (for तैल-). $K_{1.2.4}$ तैलपूर्णं यथा पात्रं. — [b]) K_7 B_7 D_{a4} पुरुषः; M_7 पूरुषं. $K_{1.2.4}$ कराभ्यां धारय- (K_2 °ये)न्नरः. — [c]) D_4 T G_6 आरुहद्; D_7 $G_{1.3}$ °हन् (for °हेद्). K_2 भेतस् (sic); K_7 भीतास्; D_{s1} भांतस्; D_7 $G_{1.3}$ धीरस् (for भीतस्). — [d]) K_6 ताड्यमानो; K_7 T_2 तर्जं°; D_{a4} सूर्यमाणो; D_{s1} तर्ज्यंमाणो; G_1 त्यजमानो (for तर्ज्य°). K_2 [ऽ]भिमानिभिः; K_7 [ऽ]पि पाणिभिः; G_2 [ऽ]भिपाणिभिः (for ऽसि°).

23 [a]) K_6 संयत्तात्मा; $D_{7.8}$ स यतात्मा (for संय°). K_2 भवेत्; D_{a4} भूयास्; M_6 हयात्; M_7 भयास् (for भयात्). D_7 G_2 केषां (for तेषां). — [b]) K_6 [अ]पात्राद् (for पात्राद्). B_9 G_1 अत्सृजेत् (for उत्सृ°). — [c]) $K_{1.4.7}$ D_5 उत्तरमानस्य; K_6 B_0 $D_{n1.n4}$ D_s $D_{2.3.8}$ °मागम्य (for °माणस्य). — [d]) $M_{1.5-7}$ त्विह (for तथा).

24 [a]) $K_{1.2.7}$ $D_{4.5.7.9}$ च (for तु). — [b]) K_4 निश्चलत्वं (for °त्वात्). D_7 तु (for च). — [c]) K_6 मुक्तस्य; G_1 उक्तस्य (for युक्तस्य). — [d]) K_6 V_1 $B_{6.7.8}$ (marg. as in text).$_9$ $D_{a3.a4}$ D_{n4} D_s $D_{3.8}$ -लक्षयेत् (for -धारयेत्). B_0 D_2 लक्षणानुपलक्षयेत्.

25 With 25, cf. 12. 47. 25. — [a]) K_6 स मुक्तः; K_7 B_6 $D_{2.4.5.8.9}$ सुयुक्तः; B_0 $D_{n1.n4}$ D_3 स्वयुक्तः; D_7 T $G_{1.3.6}$ संयुक्तः; $M_{1.6}$ स युक्तं; M_7 संयुक्तं (for स युक्तः). K_6 $B_{0.6-8}$ D_{a3} $D_{n1.n4}$ $D_{2.3.8}$ पश्यते; G_2 पश्यंते (for पश्यति). G_1 ब्रह्मा. — [c]) B_0 तपसो (for तमसो). D_{a4} D_{n4} पारे (for मध्ये). K_2 महत्तामसयोर्मध्ये.

26 [a]) G_2 येतेन (for एतेन). D_{a4} D_{s2} $D_{4.9}$ यांति (for याति). — [b]) B_8 (marg.) मुक्त्वा (for त्यक्त्वा). B_8 असाक्त्रिकं (for °क्षिकम्). ❀ Cs : असाक्षिकं, साक्ष्यन्तराभावात् । ❀ — [d]) K_1 सनातने; K_4 °तनं; B_8 पुरातनी.

27 [a]) T_2 येतद् (for एतद्). K_7 D_{a4} वियोगं (D_{a4} °गा); $M_{1.5-7}$ हि यत्नं (for हि योगं). — [c])

कालेन महता राजञ्श्रुतिरेषा सनातनी ॥ २६
एतद्धि योगं योगानां किमन्यद्योगलक्षणम् ।
विज्ञाय तद्धि मन्यन्ते कृतकृत्या मनीषिणः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुरधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०४ ॥

३०५

याज्ञवल्क्य उवाच ।
तथैवोत्क्रममाणं तु शृणुष्वावहितो नृप ।
पद्भ्यामुत्क्रममाणस्य वैष्णवं स्थानमुच्यते ॥ १
जङ्घाभ्यां तु वसून्देवानाप्नुयादिति नः श्रुतम् ।
जानुभ्यां च महाभागान्देवान्साध्यानवाप्नुयात् ॥ २
पायुनोत्क्रममाणस्तु मैत्रं स्थानमवाप्नुयात् ।
पृथिवीं जघनेनाथ ऊरुभ्यां तु प्रजापतिम् ॥ ३
पार्श्वाभ्यां मरुतो देवान्नासाभ्यामिन्दुमेव च ।
बाहुभ्यामिन्द्रमित्याहुरुरसा रुद्रमेव च ॥ ४
ग्रीवायास्तमृषिश्रेष्ठं नरमाप्नोत्यनुत्तमम् । C. 12. 11707 B. 12. 318(7). 5 K. 12. 322. 5

K1 विज्ञातं; K2 °नां (for °य). D7 T G1. 3. 6 [ए]तद् (for तद्). D4 मन्यते.

Colophon. Ś1 D8 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan :* K1. 2. 4. 6. 7 V1 B5. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* K1 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 8 G3 याज्ञवल्क्यजनकसंवादः; K2. 4 याज्ञवल्क्यसंवादः; K7 D4. 9 योगविधिः; D5. 7 T1 G1. 6 याज्ञवल्क्यजनकसंवादे योगकथनं (D5. 7 योगविधिः); M5. 6 यज्ञवल्कजनकसंवादे योगज्ञानप्रतिपादनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 41; B7 Ds1 G1. 6 139; B8 143; Dn1 142; Dn4 T1 141; Ds2 G3 M5 140; D3 137; T2 152; G2 154; M1. 7 138; M6 136. — *Śloka no.:* Da4 Dn4 27; Dn1 D8 28.

305

☞ This adhy. is missing in Ś1 D8 (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 Ds om. the ref. K7 याज्ञवल्क; M1. 5–7 यज्ञवल्क. — [a]) Ds Cv अथैव; M1. 5–7 यथैव. K7 D4. 9 [उ]त्क्रममाण(K7 °न)स्य; B9 Da3. a4 °माणस्तु; D7 T1 G1. 3. 6 °तां स्थानं; T2 M1. 5–7 °णस्थानं; G2 °माणं तच् (for °माणं तु). — [b]) T2 G1. 2 श्रुणुष्व. — [c]) K1 उत्क्रममानस्य; K6. 7 उत्क्रम्यमाण(K7 °न)स्य; G1 उत्कर्म° (for उत्क्रम°). ❀ Cv: पद्भ्यामुत्क्रममाणस्य, पादतलाभ्यां जीवकलामूर्ध्वं नयतः । जीवस्य देहादूर्ध्वं गमनं तु ब्रह्मनाडीमुखेनैवेति ज्ञातव्यम् । ❀ — [d]) K7 उत्तमं (for उच्यते). ❀ Cs: वैष्णवं, पादयोरभिमानी विष्णुरादित्यविशेषस्तस्य लोकमित्यर्थः । ❀

2 V1 reads 2 on marg. — [a]) V1 च (for तु). Da4 वसन् (for वसून्). K7 D4. 9 वसून्देवांस्तु (K7 °श्च) जंघाभ्याम्. — [b]) K6 नाप्नुयाद्; Ds1 प्राप्नु° (for आप्नु°). K7 T2 G1. 2 M7 न (for नः). M1. 5–7 श्रुतिः. B7 आप्नुया वसु न श्रुतं (sic). — [c]) K2 जंघाभ्यां; M7 ऊरुभ्यां (for जानुभ्यां). V1 M1. 7 तु (for च). K7 महान्योगान्; D5 T1 °भाग (for °भागान्). — [d]) K6 om. देवान्. K4 B0 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 साध्यान्देवान् (by transp.).

3 K1. 2. 4. 7 V1 T1 om. (hapl.) 3[ab]. — [a]) B0 Dn1. n4 Ds D3. 5 [उ]त्क्रममाणस्य; B6 G3 °माणं तु (for °माणस्तु). — [b]) K6 मैत्र- (for मैत्रं). B7 स्थलम् (for स्थानम्). ❀ Cs: मैत्रं स्थानं, प्राणवृत्तेरह्लश्चाभिमानी देवतात्मा मित्रस्तदीयं स्थानमित्यर्थः । ❀ — [c]) K1. 7 M7 पृथिवी (for पृथिवीं). K1. 2 जघनेनास्य (for °नाथ). — [d]) K6. 7 उरुभ्यां. K4. 6 V1 B0. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 G2 च; D4 नु (for तु). M1. 5–7 उदरेण (for ऊरुभ्यां तु). Ds1 प्रजापतीं; G3 °पतिः (for °पतिम्). ❀ Cs: प्रजापतयश्च दक्षप्रभृतयः । ❀

4 Da3. a4 om. 4–5. — [a]) D9 महतो (for मरुतो). Ds1 देवो. — [b]) K7 D4. 9 हस्ताभ्याम् (for नासाभ्याम्). G2 इंद्रम् (for इन्दुम्). T G1. 3. 6

शीर्णनाभि यथा चक्रं छिद्रं सोमं प्रपश्यति ।
तथैव च सहस्रांशुं सप्तरात्रेण मृत्युभाक् ॥ १३
शवगन्धमुपाघ्राति सुरभिं प्राप्य यो नरः ।
देवतायतनस्थस्तु षड्रात्रेण स मृत्युभाक् ॥ १४
कर्णनासावनमनं दन्तदृष्टिविरागिता ।
संज्ञालोपो निरूष्मत्वं सद्योमृत्युनिदर्शनम् ॥ १५
अकस्माच्च स्रवेद्यस्य वाममक्षि नराधिप ।
मूर्धतश्चोत्पतेद्धूमः सद्योमृत्युनिदर्शनम् ॥ १६
एतावन्ति त्वरिष्टानि विदित्वा मानवोऽऽत्मवान् ।
निशि चाहनि चात्मानं योजयेत्परमात्मनि ॥ १७
प्रतीक्षमाणस्तत्कालं यत्कालं प्रति तद्भवेत् ।
अथास्य नेष्टं मरणं स्थातुमिच्छेदिमां क्रियाम् ॥ १८
सर्वगन्धान्रसांश्चैव धारयेत समाहितः ।
तथा हि मृत्युं जयति तत्परेणान्तरात्मना ॥ १९ C. 12. om. B. 12. 318(7). om. K. 12. 327. 20

[अ]वि° (for [अ]व°). — c) K6 G2 कृष्णः (for कृष्ण-). K6 B8 (marg. as in text). 9 T G6 -श्याम- (for -श्याव-). K6 -च्छविः; M1 6. 7 -च्छवी (for -च्छवि-). Da4 -च्छायाः; D5 च्छायं; T G1. 2. 6 -च्छाया (for -च्छायः). K7 D4 9 कृष्णश्यामनृविच्छाया (D4 °याः); D5 कृष्णास्यो वक्त्रविच्छायः. — d) Dn1 -लक्षणः (for -लक्षणम्).

13 a) K6. 7 V1 Bo. 6. 7 9 Da3 Dn1 Ds2 D2. 3. 5. 8 ऊ(K7 उ)र्णनाभेर्; B8 ऊर्णनाभि; Da4 शीर्णनाभेर्; Dn4 Ds1 कर्णनाभि; G3 शीघ्रं नाभि (for शीर्णनाभि). B8 छिद्रं; D5 वक्त्रं (for चक्रं). — b) K1. 2 सोमे; D7 व्योमे (for सोमं). ❀ Cn: छिद्रं, छिद्रवन्तम् । ❀ — c) K7 Da4 M1 सहस्रांशु. — d) K1. 2. 4 सप्तवारेण (for °रात्रेण).

14 Da4 D7 om. (hapl.) 14. — a) K1 छवी-; K2 युवी-; K4 हवी-; V1 पूति-; Bo छिंधी-; B6. 9 छिंछी-; B7 Da3 छिंजी-; B8 छिंची-; D4. 9 शव-; Cpp चिता- (for शव-). K6 उपघ्राति. — b) K4 D4 सुरभि; K6 सुरभीं; T2 सुरभिः. — d) K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 सप्तरात्रेण; T2 M1. 5–7 स षड्रात्रेण (by transp.).

15 a) T2 कंठ- (for कर्ण-). K1. 2. 4 कर्णनासावगमनं; D4. 9 °नाशावनमनं; M1. 5–7 C8 °नासावनत- (C8 °म)ता-. — b) M1. 5–7 मंद- (for दन्त-). K1 -द्दष्टिर्; D7 G2 -दृष्ट- (for -दृष्टि-). K6 -विराजिता; Da4 D7 T G1–3. 6 -विरागता (G2 °ताः) (for °गिता). — cd) D7 -रोपो (for -लोपो). Ds2 T2 G2 निरुष्ण- (Ds2 °ष्म)त्वं; M5. 6 [s]तिरूपत्वं; C8 (gloss: शरीरे स्नेहराहित्यं) [s]तिरूक्षत्वं (for निरूष्मत्वं). M1. 7 संज्ञा लोके पाति रूपत्वं वं(M7 प)द्यो मृत्युदर्शनं (sic). — After 15, D7 reads 17ab.

16 a) K6. 7 Bo श्रवेद्; T G1–3. 6 द्रवेद् (for स्रवेद्). — b) Ds1 अक्षिं. K2 नराधिपं; Ds1 नरोधिप. — c) Dn1 T G1. 6 मूर्ध्नतश्च (for मूर्ध°). Bo Dn4 Ds1 D3 वा (for च). T1 G6 [उ]द्भवेद्; G3 पतेद्; M1 [उ]त्पते; M7 [उ]त्पतेः (for [उ]त्पतेद्). M1. 7 om. धूमः. K7 D4. 9 मूर्ध्नश्चाथो भवेद्धूमः; Ds2 मूर्ध्नश्चोत्पद्यते धूमः.

17 D7 reads 17ab after 15. — a) K2 एतावंतुतनिष्टानि (sic). — b) T G1–3. 6 [ऽऽ]त्मनः (for ऽऽत्मवान्). K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 विदित्वा नर आत्मवान्- (K1. 2. 4 °त्मनः). ❀ C8: आत्मवान्, मनस्वी । ❀ — c) G2 M1. 5–7 निशि वाहनि वात्मानं. — d) Da4 योगयेत् (for योज°). G2 M1. 5. 7 परमात्मना.

18 a) K2 प्रतीक्षमानस्; K7 Bo Ds1 D4. 9 प्रतीक्ष्यमाण(K7 °न)स्. — b) D7 T1 G3. 6 कालं यः; T2 तं कालं (for यत्कालं). K1. 2 प्रततं; K4 प्रततो; K6 प्रेत्यता; V1 प्रयतान्; Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 प्रेतता; B8 (orig.) प्रयतो; G2 व्रततं; M1. 5–7 प्रकृतं; C8 मरणं (for प्रति तद् as in K7 D4. 9). D5 प्राक्कालं प्रापणं भवेत्; D7 T G1. 3. 6 यः कालः प्र(G1 प्रा)कृतो भवेत्. — D5 reads 18c–19d twice. — c) K1. 2. 4 D5 (second time) तथास्य; G2 M1. 5–7 यदास्य; C7 यद्यस्य (for अथास्य). — d) K2 G1 इच्छद् (for इच्छेद्). K1. 2 अविक्रियं; G2 **क्रियाः (for इमां क्रियाम्).

19 For the repetition in D5, cf. v. l. 19. — ab) D7 G3 समाश्रितः (for °हितः). K7 V1 B8 D4. 5 (both times). 9 धारयेत्सुस(B8 [marg.] °यीत स-; D5 °येत्स स)माहितः; Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 धारयीत नराधिप. — Dn1. n4 D2. 8 Cal. Bom ed. om. 19cd. ❀ Cp: गन्धतन्मात्ररसतन्मात्रधारणायां शरीरं न नीरसतामापद्यते ॥ C8: धारयेत, इन्द्रियद्वारा मनस्युपसंहरेत् । ❀ — c) G2 M1. 5–7 यथा (for तथा). M1. 5–7 ह (for हि). K1. 2. 4 D7 T G1. 3. 6 तथा मृत्युमुपादाय; K7 D4. 9 तथा हि मृत्युयो(D9 °त्युं यो)गेन.

C. 12.11722 B. 12.318(7). 20 K. 12.322. 20 ससांख्यधारणं चैव विदित्वा मनुजर्षभ ।
जयेच्च मृत्युं योगेन तत्परेणान्तरात्मना ॥ २०

गच्छेत्प्राप्याक्षयं कृत्स्नमजन्म शिवमव्ययम् ।
शाश्वतं स्थानमचलं दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०५ ॥

३०६

याज्ञवल्क्य उवाच ।
अव्यक्तस्थं परं यत्तत्पृष्टस्तेऽहं नराधिप ।
परं गुह्यमिमं प्रश्नं शृणुष्वावहितो नृप ॥ १
यथार्षेणेह विधिना चरतावमतेन ह ।
मयादित्यादवाप्तानि यजूंषि मिथिलाधिप ॥ २
महता तपसा देवस्तपिष्ठः सेवितो मया ।
प्रीतेन चाहं विभुना सूर्येणोक्तस्तदानघ ॥ ३
वरं वृणीष्व विप्रर्षे यदिष्टं ते सुदुर्लभम् ।

---

20 K1.2.4 D5.7 G2 om. (hapl.) 20. — a) K7 ससांख्ये; Da4 ससांख्या; D4.9 ससांख्यां (for समांख्य-). K7 Da4 D4.9 T2 G1 -धारणां; B8 -धारणे; M1.5–7 -धारणाद्य (for -धारणं). ❀ C8: ससांख्यधारणं, जीवब्रह्मणोरेकत्वज्ञानं सांख्यं, तेन सहितं धारणं परमात्मचिन्तनम् । ❀ — b) K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 विदितात्मा नरर्षभ (K6 °राधिप). — c) K7 D4.9 T G1.3.6 जयेत; M1.5–7 जयेत्स (for जयेच्च). K7 Da4 M1 मृत्यु- (for मृत्युं).

21 a) D5 आत्मना; D7 T G1.3 M1.5–7 क्षयं (for [अ]क्षयं). V1 स्थानम् (for कृत्स्नम्). — b) D7 आजन्म (for अजन्म). T2 अच्युतं (for अव्ययम्). — c) T1 शाश्वत- (for शाश्वतं).

Colophon. Ś1 D6 missing; K3.5 B1–5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2–4 absent. — *Sub-parvan*: K1.4.6.7 V1 B6.7.9 Da3 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 T G1.3.6 M1.5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K1.2.4 V1 Bo.6–8 Da3.a4 Dn1 D3 M5.6 या(M5.6 य)-ज्ञवल्क्य(M5.6 °ल्क)जनकसंवादः; K7 D4.9 याज्ञवल्क्यजनकसंवादेरिष्टाध्यायः; B9 °संवादेरिष्टनिवेदनं; D5 °शेरिष्टं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 42; B7 Ds1 T1 G6 140; B8 144; Dn1 143; Dn4 142; Ds2 G3 M5 141; D8 138; T2 153; G1 M1.6.7 139; G2 155. — *Śloka no.*: Dn1.n4 21.

306

This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 G2 M1.5–7 य(G2 या)ज्ञवल्क (M5 °ल्क्य). — a) K1 अव्यक्तस्तं (for °क्तस्थं). K6 B7 यत्तु; Da3.a4 प्राहुः (for यत्तत्). K7 D4.5.7.9 T1 G3.6 अव्यक्तं परमं यत्तत् (K7 [orig.] ब्रह्म; [marg] यत्तत्). — b) K7 D4.5.9 पृष्टोहं वै त्वया नृप. — c) T1 G3.6 गुह्यतमं (for °मिमं). D5 कृत्स्नं (for प्रश्नं).

2 a) K1 G6 [ए]व; D7 lacuna (for [इ]ह). K7 D4.9 यथार्थेनेह विधिना. — b) T1 चरिता; M1.5–7 चरतो (for °ता). K4 Bo.6.7 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 G2.3 [अ]व्रततेन; K6 च मतेन; K7 D4.9 च क्रमेण; D7 परमेण; T1 G6 [अ]नियतेन (for [अ]वमतेन). B9 च (for ह). B8 (marg.) चरता वसुधामिमां. ❀ Ca: अवमतेन, अमर्षवशात् गुरुतोऽधीतानि यजूंषि च त्यक्त्वा ॥ Cp: अवमतेन, गुर्ववज्ञातेन । ❀ — c) M1.5–7 यथा (for मया). B8 [आ]दित्यान्.

3 a) K7 D4.5.9 चैव; Dn1 देव (for देवस्). — b) K6 तपिषु:; K7 D4.5.9 सविता; V1 Bo.6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1 D2.3.8 तपिष्णुः; B8 (marg.) तपनः; Dn4 तविष्णुः; D8 D7 T G1–3.6 M1.5–7 C8 (gloss: अतिशयेन महान्, पूज्यतम इति यावत्) स्थविष्ठः (for तपिष्ठः). — c) K7 T1 G6 विधिना (for विभुना). — d) Ds2 D7 G3 तथा (for तदा).

4 a) K2 वरे (for वरं). — Da4 M1.5–7 om. (hapl.) 4cd. — d) K7 D4.5.9 [ऽ]ति- (for हि). G1.2 दुर्लभं.

5 b) Dn4 तथोक्तस्: G1 मयोक्तं. Ds1 M1.7 तपसां (for °सा). K6 G1 M1.6.7 वर (for वरः). — c) K6 D5 लो(D5 बो)पयुक्तानि; D6 त्वयो युक्तानि (for

ततो दास्यामि प्रीतात्मा मत्प्रसादो हि दुर्लभः ॥ ४
ततः प्रणम्य शिरसा मयोक्तस्तपतां वरः ।
यजूंषि नोपयुक्तानि क्षिप्रमिच्छामि वेदितुम् ॥ ५
ततो मां भगवानाह वितरिष्यामि ते द्विज ।
सरस्वतीह वाग्भूता शरीरं ते प्रवेक्ष्यति ॥ ६
ततो मामाह भगवानास्यं स्वं विवृतं कुरु ।
विवृतं च ततो मेऽऽस्यं प्रविष्टा च सरस्वती ॥ ७
ततो विदह्यमानोऽहं प्रविष्टोऽम्भस्तदानघ ।
अविज्ञानादमर्षाच्च भास्करस्य महात्मनः ॥ ८
ततो विदह्यमानं मामुवाच भगवान्रविः ।
मुहूर्तं सह्यतां दाहस्ततः शीतीभविष्यसि ॥ ९
शीतीभूतं च मां दृष्ट्वा भगवानाह भास्करः ।
प्रतिष्ठास्यति ते वेदः सोत्तरः सखिलो द्विज ॥ १०
कृत्स्नं शतपथं चैव प्रणेष्यसि द्विजर्षभ ।
तस्यान्ते चापुनर्भावे बुद्धिस्तव भविष्यति ॥ ११
प्राप्स्यसे च यदिष्टं तत्सांख्ययोगेप्सितं पदम् । C. 12. 11738 B. 12. 319[8].12 K. 12. 323.12

नोपयु°). ❀ Ca: नोपयुक्तानि, मत्पूर्वोपाध्यायस्यागोचरभूतानि ॥ Cv: अयातयामानीत्यर्थः । ❀ —[d]) K1 corrupt.

6 Da2 D7 om. (hapl.) 6. —[a]) K1.4 स; K2 स्व-; G2 lacuna (for मां). T G1.3.6 आह भगवान् (by transp.). —[b]) K1.2 विकरिष्यामि (for वित°). K1 तं द्विजः; V1 B8 तेनघ (for ते द्विज). —[c]) K1.2.7 V1 B8 D4.5.8 T G1.6 हि (for [इ]ह). K1 वाग्भूत्वा; Da4 इग्भूता; Dn4 वाग्यूता; Ds1 वाग्भूताम्; M1.5-7 वाग्भूतं (for °ता). —[d]) Da4 Dn4 प्रवेक्षति; D9 G3 °क्ष्यते.

7 [a]) K7 D4.9 पुनर् (for ततो). G2 M1.5-7 भगवानाह (by transp.). —[b]) K6 Dn1 आस्यं स्वं; K7 वास्यांस्स्वं (sic); Dn4 अस्य स्वं च; G2 स्वमास्यं (by transp.); M1.5-7 स्वमास्यं. K1 निवृतं (for वि°). —[c]) K1.2.4 मयाथ; D5 मया च (for ततो मे). K2 [अ]थास्ये; D7 वक्त्रं (for मेऽऽस्यं). K7 D4.9 ततो मयास्यं विवृतं; M1.5-7 विवृतं ततो ममैवास्यं (hypermetric). —[d]) Da2 प्रतिष्ठा (for प्रविष्टा). M1.5-7 सा (for च).

8 K2 om. (hapl.) 8. —[b]) K7 D9 नृप (for [अ]नघ). —[c]) T G1.3.6 अवज्ञानाद् (for अवि°). K1 D4.9 च धर्माच्च; G2 अमर्षां च (for °र्षाच्च). ❀ Ca: अमर्षात्, न मृष्यत इत्यमर्षः, तेज एव रवेः । ❀ —[d]) T G1-3.6 M1.5-7 मातुलस्य (for भास्करस्य). — After 8, M5 ins.:

776* वैशंपायननामासौ मातुलो मे महामुनिः ।
मुच्यतां यदधीतं ते मत्त इत्येव सोऽब्रवीत् ।
तेनामर्षेण तप्तोऽहं मातुलस्य महात्मनः ।

9 [a]) D5 तम् (for माम्). —[b]) Da4 विभुः; Ds2 D9 T2 G1-3.6 M5 ऋषिः (for रविः). —[c]) K2 सोषिताः; K7 D9 M1.5-7 सह्यतां (for स°). D8 दाहं. —[d]) K2.6 B9 D2 शीतो; Da3 a4 G1 शीति-; Dn4 शीता (for शीती-). K4 B6 Da4 Dn4 Ds2 D3.8 T G1-3.6 M1.5-7 -भविष्यति (for °ष्यसि).

10 [a]) K1 शीतभूतं; Da4 शीति°; Ds1 शीता°; M7 शीति° (for शीती°). T G1.3.6 तु (for च). T2 मा (for मां). —[c]) K7 प्रविष्टास्यंति; D7 T G1.3.6 M1.5-7 प्रतिभास्यति (for °ष्ठास्यति). T2 [इ]ति (for ते). K3.7 वेदाः. —[d]) K1.2.4 सांतरः (for सोत्तरः). K2 साखिलो; D5 निखिलो; D7 T1 G3.6 सकलो (for सखिलो). K1.6 Da4 D4.9 M1.7 द्विजः (for द्विज). B9 Dn1.n4 D8 D2.3.8 C8 सखिलः सोत्त(Ds2 सोंत)रो द्विज. ❀ Ca: सखिलः । खिलम्, अकृतपदक्रमो वेदभागः ॥ Cn: परशाखीयं स्वशाखायामपेक्षावशात्पठ्यते तात्खिलम् । C8: सोन्तरः सोत्तरं, सोपनिषत्कम् ॥ ❀

11 [a]) B9 D8 च सत्पथं; D8 (before corr.) च शरपथं (for शतपथं). D4 वैव (for चैव). ❀ Ca शतपथः, शतमार्गप्रदर्शी बहुयुक्तिको ग्रन्थः । ❀ —[b]) K1.2.4 प्राणेष्यपि (K2 °ष्वपि; K4 °ष्यामि); Dn1 प्रणेस्यसि; T1 °ष्यति (for °ष्यसि). Da4 द्विजर्षभः; G2 M1.5-7 न संशयः (for द्विजर्षभ). K7 D4.9 त्वं प्रणेष्य(D4.9 °स्य)सि वै द्विज; D5.7 त्वं प्रणेष्यसि सत्तम. ❀ C8: प्रणेष्यसि, अध्येष्यसे । ❀ —[c]) M6 वा (for [अ]न्ते). K1.2 G2 Ca (gloss: संसारे) C8 (gloss: तस्य वेदान्तस्यान्ते यो भावः परमात्मा प्रतिपाद्यतया स्थितस्तत्र) च पुनर्भावे; D4 वा पुनर्भावे: Cn (gloss: मोक्षे) Cp (gloss: मोक्षे, निमित्तसप्तमीयम् । विषयसप्तमीपक्षे, अपुनर्भवहेतौ) चापुनर्भावे (as in text). M1.7 तस्यावाचे पुनर्भावे (sic). —[d]) Ds1 बुद्धिस्तत्र; G1 M1.5-7 तव बुद्धिर् (by transp.).

12 [a]) K1.2 प्राप्स्ये (K2 °प्स्मे) (submetric); Da4 G3 प्राप्स्यते (for °से). K7 D4.9 व्यपदिष्टं (for च यदिष्टं). D5 om. from ष्टं तत् up to देवे (in 13[b]).

C. 12. 11735
B. 12. 318. 12
K. 12. 323. 12

एतावदुक्त्वा भगवानस्तमेवाभ्यवर्तत ॥ १२
ततोऽनुव्याहृतं श्रुत्वा गते देवे विभावसौ ।
गृहमागत्य संहृष्टोऽचिन्तयं वै सरस्वतीम् ॥ १३
ततः प्रवृत्तातिशुभा स्वरव्यञ्जनभूषिता ।
ओँकारमादितः कृत्वा मम देवी सरस्वती ॥ १४
ततोऽहमर्घ्यं विधिवत्सरस्वत्यै न्यवेदयम् ।
तपतां च वरिष्ठाय निषण्णस्तत्परायणः ॥ १५
ततः शतपथं कृत्स्नं सरहस्यं ससंग्रहम् ।
चक्रे सपरिशेषं च हर्षेण परमेण ह ॥ १६
कृत्वा चाध्ययनं तेषां शिष्याणां शतमुत्तमम् ।
विप्रियार्थं सशिष्यस्य मातुलस्य महात्मनः ॥ १७
ततः सशिष्येण मया सूर्येणेव गभस्तिभिः ।
व्याप्तो यज्ञो महाराज पितुस्तव महात्मनः ॥ १८
मिषतो देवलस्यापि ततोऽर्धं हृतवानहम् ।
स्ववेददक्षिणायाथ विमर्दे मातुलेन ह ॥ १९
सुमन्तुनाथ पैलेन तथा जैमिनिना च वै ।
पित्रा ते मुनिभिश्चैव ततोऽहमनुमानितः ॥ २०
दश पञ्च च प्राप्तानि यजूंष्यर्कान्मयानघ ।

K1. 2 ते; K7 तं (for तत्). — b) K7 सांख्यो (for सांख्य-). — Before 12cd, B8 ins. याज्ञवल्क्य उवाच. — c) Da4 Ds1 उक्ता (for उक्त्वा). G1 भगवन्. — d) G1 अंतम् (for अस्तम्). K1 न्यवर्तत; K2 [अ]भिव°; Dn4 Ds2 D8 [अ]भ्यवर्तते; D7 G3 °पद्यत (for °वर्तत).

13 D5 om. up to देवे (cf. v. l. 12). — a) D7 (marg. as in text) अतो (for ततो). K7 D4. 9 T2 G1 [ऽ]हं (for ऽनु-). — b) K1. 2 V1 [ऽ]स्तं च; Da4 देव-; D7 दिवि; M7 देवा (for देवे). — c) K7 D4. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 आगम्य (for °त्य). K7 संहृष्टौ. — d) V1 Bo D8 [ऽ]चिंतयद्; D7 T G1. 2. 6 M1. 5. 7 चिंतयन् (for ऽचिन्तयं). D7 G3 च (for वै). Da4 सरस्वती; G1 °स्वतिं.

14 a) D7 T G1. 3. 6 सु- (for [अ]ति-). — b) K1 सुर- (for स्वर-). — c) G2 M1. 5-7 अग्रतः. — d) K7 Dn4 सरस्वतीं.

15 a) K6 B7. 9 Ds1 G2 Cs अर्घं (for अर्घ्यं). — b) K1 D7 T G1. 3. 6 निवेद्य च (K1 ह); K2 निवेदि ह; D5 न्यवेदयत् (for °दयम्). — c) Ds1 D4 M6 तपसां (for °तां). M1. 5-7 वरिष्ठां च (for °ष्ठाय). K1 D7 T G1. 3. 6 प(K1 व)रं यतमनाश्चैव; K2 वरं यत्तपनाश्चैव; V1 B8 ततस्तांस्तुतवांश्चैव. — 15d is damaged in B7.

16 a) Da4 शतपथे (for °पथं). — b) K2 असंग्रहं (for ससं°). Da4 सरहस्यससंग्रहः. ❀ Cs: सरहस्यं, सोपनिषत्कम् । ❀ — c) K7 च (for स-). ❀ Cn: चक्रे, कर्मकर्तरिप्रयोगः, स्वयमेवाविरभूदित्यर्थः ॥ Cs: सरस्वतीप्रसादादधीतवानित्यर्थः । ❀ — d) K7 हर्षे च (for हर्षेण). K1 परमेन; K4 °मे च; Dn4 °मे स (for °मेण). D9 च; T1 G6 हि (for ह).

17 Bo om. (hapl.) 17-19. — a) K7 D4. 5. 9 कृत्वा चाध्यापयामास; G2 M1. 5-7 ततोध्यापितवानस्मि. — cd) V1 transp. सशिष्यस्य and मातुलस्य. Dn1 वि- (for स-). ❀ Cv: विप्रियार्थं, विशेषेण प्रियार्थम् । ❀ ❀ Ca: मातुलस्य, शाकल्यस्य ॥ Cn. p. s: वैशंपायनस्य । ❀

18 K1. 2. 4 Bo om. (hapl.) 18 (for Bo, cf. v. l. 17). — a) B8 om. स. — b) Dn4 [ए]व (for [इ]व). — c) K6 V1 B6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 Ca (gloss: विस्तारः) व्यस्तो; M1. 7 व्याप्ते (for व्याप्तो).

19 Bo om. 19 (cf. v. l. 17). — a) B7 [आ]सीत्; T G1. 3. 6 [अ]थ (for [अ]पि). ❀ Ca: मातुलेन विमर्दे कलहे देवलस्य मातुलपक्षग्राहिणः मिषतः, स्पर्धमानस्य, शास्त्रद्वारा जित्वा तौ इत्यर्थः । ❀ — b) K1 ततोव-; K6. 7 D4. 9 तदूर्ध्वं; V1 D7 T G1. 3. 6 ततोर्ध्वं (for ततोऽर्धं). V1 B6-9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 7. 8 G3 कृतवान्; D5 धृत° (for हृत°). G2 M1. 5-7 वसु (for अहम्). — c) K1 निर्वेदं; K2 सर्वेदं (sic); K6 वेदस्य; V1 B6. 7. 9 Da4 स्ववेदं; D5 स्वं वेदं; G2 सुवेद- (for स्व°). K6. 7 D4. 9 दक्षिणार्थं वै (K6 हि); V1 B6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 G2 Cn -दक्षिणायार्थं; D8 D5 °यार्थं; D7 T G1. 3. 6 Cs (gloss: अर्थनिमित्तं) °र्थे वै; M1. 5-7 °र्थाय (for °याथ). B6 (marg.) सव्येन दक्षिणी पार्श्वे; B8 (marg.) सव्ये दक्षिणपार्श्वे तु. — d) K1 विसंदे; K2. 4 निर्ममे; K6 T2 विमर्दो (for °र्दे). K6 वै (for ह).

20 a) K1. 2 V1 च; B8 तु (for [अ]थ). K7 पौलेन. — b) G2 [अ]थ (for च). — c) M1. 5-7 चापि (for चैव). — d) D7 T G1. 3. 6 ततोहं मानितोनघ. ❀ Ca: अनुमानितः । सत्यसभापतिसंमत्या मया जितः

तथैव लोमहर्षाच्च पुराणमवधारितम् ॥ २१
बीजमेतत्पुरस्कृत्य देवीं चैव सरस्वतीम् ।
सूर्यस्य चानुभावेन प्रवृत्तोऽहं नराधिप ॥ २२
कर्तुं शतपथं वेदमपूर्वं कारितं च मे ।
यथाभिलषितं मार्गं तथा तच्चोपपादितम् ॥ २३
शिष्याणामखिलं कृत्स्नमनुज्ञातं ससंग्रहम् ।
सर्वे च शिष्याः शुचयो गताः परमहर्षिताः ॥ २४

शाखाः पञ्चदशेमास्तु विद्या भास्करदर्शिताः ।
प्रतिष्ठाप्य यथाकामं वेद्यं तदनुचिन्तयम् ॥ २५
किमत्र ब्रह्मण्यमृतं किं च वेद्यमनुत्तमम् ।
चिन्तये तत्र चागत्य गन्धर्वो मामपृच्छत ॥ २६
विश्वावसुस्ततो राजन्वेदान्तज्ञानकोविदः ।
चतुर्विंशतिकान्प्रश्नान्पृष्ट्वा वेदस्य पार्थिव ।
पञ्चविंशतिमं प्रश्नं पप्रच्छान्वीक्षिकीं तथा ॥ २७ C.12.11751 B.12.319(8).28 K.12.323.28

मित्यर्थः । ❀

21 a) K7 D4.5.7.9 च लब्धानि; T G1.3.6 तथाज्ञानि (for च प्राज्ञानि). ❀ Ca: दशपञ्चयजूंषि, पञ्चदशशाखाभिन्नानि यजूंषि ॥ Cp: काण्वमध्यंदिनादीनि । ❀ — c) K1.2.4 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 T G1.3.6 तथैव रो(K1.2 D5 लो)महर्षण. — d) Da3.a4 om. पुराण. K7 D4.9 अवतारितं (for अवधा°). — For 21cd, G2 M1.5–7 subst.:

777* उपधारितं तथा वापि पुराणं रोमहर्षणात् ।

[G2 M7 च (for वा).]

22 a) ❀ Cp: बीजं, प्रणवं पुरस्कृत्य, अग्रे उच्चार्य । ❀ — c) Ds1 D4 वा (for च). — d) K1.2.4 जनाधिप (for नरा°).

23 a) K1.2.4 देवम्; K7 Da3 Dn1.n4 Ds1 D3.4.8.9 चेदम् (for वेदम्). ❀ Cn: कर्तुं, प्रकटीकर्तुम् ॥ Cp: अध्येतुम् ॥ Cs: शतपथप्रकाशात्मकतया अङ्गशास्त्रं धर्मशास्त्रं च कर्तुमुद्यतोऽहम् । ❀ — b) T2 G1 कांक्षितं (for कारितं). K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 अपूर्वं च कृतं मया; D7 T1 G3.6 पूर्वमाकांक्षितं च मे. — c) K2 यथाभिलशतं; K4 D7 यथाभिलाषितं; K6.7 तथाभिलषितं; Da4 यथाभिलपितं; D4 °लखितं (for °लषितं). D7 मानात् (for मार्गं). — d) K1.2.4 D7 T G3.6 transp. तथा and तच्. D4.9 चैव (for तच्च).

24 a) K1 शिष्यानाम्. T2 G1.2 M1.5–7 सखिलं (for अ°). K1.2.4 सर्वम्; V1 B3 (marg as in text) वेदम् (for कृत्स्नम्). — D9 reads 24b–25a twice. — b) K7 D4.9 (second time) अनुज्ञान (D4.9 °नं) (for °ज्ञातं). K2 समग्रहं (for ससं°). ❀ Ca: ससंग्रहम्, अनुक्रमणिकावत् । ❀ — c) D5 [ऽ]पि (for च). — d) B9 गताः परमहर्षिभिः; D5 [ऽ]स्वगताः परमर्षिताः (sic).

25 For the repetition in D9, cf. v. l. 24. — a) K1 शाखः; Da4 Dn1.n4 शाखा. K7 D4.5.7.9 (both times) एतास् (for इमास्). — b) B3 (marg. as in text) दिव्या (for विद्या). K6 B0.6.7 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 -देशिताः; B9 -चोदिताः (for -दर्शिताः). — c) K2 यथाकाशं (for °कामं). ❀ Cs: प्रतिष्ठाप्य, शिष्येषु । ❀ — d) K1 अन्वचिंतयं; K4 V1 B0.6.8 Dn1.n4 D8 अनुचिंतयन्; Ds1 D5 °चिंतयत् (for °चिन्तयम्). D7 T G1.3.6 वेद्यं यदनुचिंतये; G2 वेद्यं तमनुचिंतयन्; M1.5–7 वेद्यं तत्रान्वचिंतयं. ❀ Cp: वेद्यं, ब्रह्मतत्त्वम् । ❀

26 a) M1.7 तत्र (for अत्र). K1.2.4 किमत्र ब्रह्म त्वमृतं; K7 D4.5.9 °त्र ब्रह्म सुकृतं; G2 किमत्र ब्रह्मण्यमितं. ❀ Cn: ब्रह्मण्यम्, ब्राह्मणजातेर्हितम् ॥ Cp.s: ब्रह्मणि, वेदे । (Cs: अमृतं, परमपुरुषार्थम्) । ❀ — b) G3 किंचिद् (for किं च). Cs (gloss: हेयं, बन्धकारणं) [अ]वेद्यं. — c) K4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 चिंतयं (K4 D2.8 °यंस्); K6.7 V1 B0.8.9 Da4 D4.5.7.9 G6 °येत् (for °ये). K7 D4.5.7.9 T G1.3.6 M1.5–7 चा- (D4 वा)गम्य (for °त्य). — d) Da4 गंधर्वा.

27 a) G2 M1.5–7 तदा (for ततो). — b) K2 -कोविदाः. — c) K6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 चतुर्विंशांस्त(B0 °शस्त-; B8 Dn1.n4 Ds2 D2.8 °शत्त-; Da4 °शास्त-; Ds1 D3 °शं त)तोपृच्छत्; K7 D4.9 स चतुर्विंशति(D9 °तिं)प्रश्नान्; V1 D5 चतुर्विंशतिप्रश्नं च; D7 T G1–3.6 M1.5–7 चतुर्विंशत्ततः (D7 T G3.6 °शास्ततः) प्रश्नान्. ❀ Ca: चतुर्विंशतिकान्, प्रकृत्या देहादिभूतान्तान् तत्त्वचतुर्विंशतिसंबन्धान् । ❀ — d) K1.2.4 दृष्ट्वा; K6 B0.6–9 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 प्रश्नान् (for पृष्ट्वा). K1.2.4 देवस्य (for वेदस्य). K2 पार्थिवः. Da4 पश्नत्वेदस्य पार्थिव (sic). — e) K1.2.4 V1 T1 G3.6 -विंशतिकं; K6 °ति सं-; T2 -विंशदिमं; M7 °तमं (for °तिमं). ❀ Cp: पञ्चविंशतिमं, पञ्चविंश-

S.12.11731 B.12.319(e).28 K.12.303.28 विश्वाविश्वं तथाश्वाश्वं मित्रं वरुणमेव च ।
ज्ञानं ज्ञेयं तथाज्ञोऽज्ञः कस्तपा अतपास्तथा ।
सूर्यादः सूर्य इति च विद्याविद्ये तथैव च ॥ २८
वेद्यावेद्यं तथा राजन्नचलं चलमेव च ।
अपूर्वमक्षयं क्षय्यमेतत्प्रश्नमनुत्तमम् ॥ २९

अथोक्तश्च मया राजन्राजा गन्धर्वसत्तमः ।
पृष्टवाननुपूर्वेण प्रश्नमुत्तममर्थवत् ॥ ३०
मुहूर्तं मृष्यतां तावद्यावदेनं विचिन्तये ।
बाढमित्येव कृत्वा स तूष्णीं गन्धर्व आस्थितः ॥ ३१
ततोऽन्वचिन्तयमहं भूयो देवीं सरस्वतीम् ।

तिमविषयम् । ❀ — f) K1 पृच्छांश्च; K2 पृच्छेश्च; D4. 9 पृच्छां च; D5 पृच्छतु; G2 प्रच्छां च; M1. 5. 7 पृच्छस्व; M6 पृच्छस्व (for पप्रच्छ). K7 Da4 Ds1 D8 [आ]न्विक्षिकीं; Dn4 [आ]न्वीक्षिका. K6 B6. 7. 9 Da3. a4 Dn4 D8 D2. 3. 7. 8 G2 M1. 5–7 तदा; K7 क्रियां (for तथा). ❀ Cn: श्रवणमनु ईक्षा, युक्त्यालोचनम् अन्वीक्षा, मननम् तत्प्रधानामान्वीक्षिकीम् । चतुर्विंशत्प्रश्नाः श्रुत्यवष्टम्भेन, पञ्चविंशो युक्त्यवष्टम्भेनेत्यर्थः । ❀

28 a) K2. 4 Ds1 D5 विश्वावसुं (for °विश्वं). K1. 2 ततो; D7 तदा (for तथा). K1. 2. 4 D7 T G1. 3. 6 राजन्; K6. 7 V1 B6. 9 D4. 9 G2 M1. 5–7 स्वार्तिं; B0. 8 D8 श्वार्तिं; Da3. a4 [अ]श्वत्थं; Ds D2. 5 श्यार्तिं; D8 [अ]श्वं च; Cn [अ]श्वाश्वं (as in text). ❀ Cp: विश्वाविश्वं, विश्वाविश्वकः । तथा अस्वकः स्वशब्दार्थवाचकः । ❀ — After 28a, D7 T G1. 3. 6 Kumbh. ed. ins.:

778* पुरुषं प्रकृतिं तथा ।
तथैव पुरुषव्याघ्र.

— b) D5 मित्रावरुणमेव च. ❀ Cn: वरुणशब्देनापः, मित्रशब्देन सूर्यः । ताभ्यां सगुणनिर्गुणे उच्येते ॥ Cp: मित्रशब्दार्थं वरुणशब्दार्थं पप्रच्छेत्यर्थः । ❀ — c) G1 ज्ञान- (for ज्ञानं). K6 B8 (marg.). 9 D5 T G1–3 M1. 5–7 तथाज्ञानं; V1 तथा ज्ञेयं; B0 तथाज्ञो ज्ञः; D7 तथात्मानं; G6 तथाज्ञं ज्ञः (for तथाज्ञोऽज्ञः). K1. 2. 4. 7 D4. 9 तथा ज्ञानं (K2. 4 °ने) तथा ज्ञेयं. ❀ Cn: अज्ञत्वज्ञत्वे तयोः स्वाभाविके एव, न त्वौपाधिके, प्रमाणाभावात् । ❀ — d) K6 तया; Cn (gloss: आलोचनकर्ता) तपा (as in text). K1 Dn4 आतपास्; K2 D5 चात° (for अत°). G2 कस्तपात्ततपास्तथा. ❀ Cp: केस्तपाः, कश्च शब्दार्थस्तपाशब्दवाच्यः । ❀ — e) K1. 2. 4 सूर्या असूर्या इति च; K6 V1 B0. 6. 7. 9 D8 D5 सूर्यादसूर्य इति च; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 सूर्यातिसूर्यमि(G2 M1. 5–7 °र्यं इ)ति च. ❀ Cn: सूते विश्वमिति सूर्यो मायावी, तमत्तीति सूर्यादः ॥ Cp: सूर्या प्रकृतिरित्युक्तं स्तम्भनीयत्वात् । असूर्यः प्रकाशनीयः, न तु स्तम्भनीयः । ❀ — f) K1. 2. 4 विद्याविद्या (K1 °द्यास्); K6 °विद्येत्; Cn विद्याविद्ये (as in text). ❀ Cn: उपास्तैव विद्या, तदभावोऽविद्या । ❀

29 a) K1 G2 M1. 5–7 वेद्यावेद्ये; K6 V1 D7 विद्याविद्यं; Cn (gloss: वेद्यं च ब्रह्म, अवेद्यमब्रह्म) वेद्यावेद्यं (as in text). ❀ Cp: वेद्यमव्यक्तं जडत्वात् । अवेद्यः स्वप्रकाशत्वात् । ❀ — b) K7 चलं चाचलमेव च; D4. 9 बलं चाबलमेव च. ❀ Cn: द्विविधं हि ब्रह्मणि धर्मजातं श्रूयते, अचलं चलं च । तत्र अपहतपाप्मत्वादिसत्यसंकल्पान्तमचलम्, अणुत्वस्थूलत्वादिकमनित्यम् । ❀ — c) K6 अक्षय्यं; B7 °रं. K1 क्षेय्यम्; K2. 7 V1 Da4 D4. 5. 7. 9 G2 M1. 5–7 क्षेम्यम्; Cn (gloss: क्षययोग्यम्) क्षय्यम् (as in text). T G3. 6 अव्ययं चाक्षयं क्षेम्य(G3 °म)म्; G1 अव्ययाजाक्षयं क्षेय्यम्. ❀ Cn: अपूर्वम्, उपास्तेः पूर्वमविज्ञातम् । ❀

30 a) B7 G2 अथोक्तं. Da3. a4 स (for च). B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 महाराज (for मया राजन्). K1. 2. 4 यथोक्तः समयो (K1 स मया) राजन्; K6 अथोक्तः सहसा रा°. — b) K6 B0. 6. 9 Da3. a4 मया (for राजा). K2. 4. 6. 7 Da4 D4. 5 -सत्तम. G2 राजा गंधर्वहस्तमः (sic). — c) K1. 2 D7 T1 G6 अनुपूर्व्येण; Dn1 T2 G1 M1. 5. 7 आनुपूर्व्येण; G2 * * पूर्व्येण; M6 आनुपूर्वेण (for अनु°). — d) K7 अर्थवित् (for °वत्). K6 B0. 6–9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3 प्रश्नमर्थवदुत्तमं; Da4 यथा प्रश्नवदुत्तमं; D8 प्रश्नमेतदनुत्तमं; T1 G6 प्रश्नमुक्तमथार्थवत्; G1 प्रश्नमुक्तममर्थवत् (sic).

31 a) K2 मृष्टतां; K4 पृष्यतां; B7 दृश्यतां; B8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds2 D3. 8 T2 G1–3. 6 उष्यतां; D5 पृष्टतां (for मृष्यतां). V1 B8 (marg. as in text) तात (for तावद्). — b) K7 Da4 D4. 9 एतं; V1 B0. 7. 8 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 एवं (for एनं). K1. 2. 4 प्रचिंतये (K1 °येत्); K6 Da4 Dn4 विचिंतयेत्; B8 (marg. as in text) °यत् (for °तये). — c) K1 एवमुक्तः; K2 एवमुक्त्वा (for एव कृत्वा). K4 B7 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 च; Da4 lacuna (for स). — d) D5 गंधर्वम्. K2. 4 -सत्तमः; Dn4 आश्रितः.

32 a) V1 B0. 8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 [ऽ]नुचिंतयम्; B7 [ऽ]थ चिं°; D7 विचि° (for ऽन्व°). — b) Da4 भूयो देवी सरस्वती. — c) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 च

मनसा स च मे प्रश्नो दध्नो घृतमिवोद्धृतम् ॥ ३२
तत्रोपनिषदं चैव परिशेषं च पार्थिव ।
मथ्नामि मनसा तात दृष्ट्वा चान्वीक्षिकीं पराम् ॥ ३३
चतुर्थी राजशार्दूल विद्यैषा सांपरायिकी ।
उदीरिता मया तुभ्यं पञ्चविंशेऽधिधिष्ठिता ॥ ३४
अथोक्तस्तु मया राजन्राजा विश्वावसुस्तदा ।
श्रूयतां यद्भवानस्मान्प्रश्नं संपृष्टवानिह ॥ ३५
विश्वाविश्वेति यदिदं गन्धर्वेन्द्रानुपृच्छसि ।
विश्वाव्यक्तं परं विद्याद्भूतभव्यभयंकरम् ॥ ३६
त्रिगुणं गुणकर्तृत्वादविश्वो निष्कलस्तथा ।
अश्वस्तथैव मिथुनमेवमेवानुदृश्यते ॥ ३७
अव्यक्तं प्रकृतिं प्राहुः पुरुषेति च निर्गुणम् । C. 12. 11762 B. 12. 319[8]. 39 K. 12. 323. 39

स (by transp.); B9 Da3. a4 स तु. K6 मनसा सत्तमे प्रश्नो. — d) K7 दध्यौ (for दध्नो). K1 उध्यतं; K7 D4. 9 उद्गत:; V1 B7 Da3. a4 G1 M1. 5–7 उद्धृत:; B8 (marg. as in text) G2 उत्थित:; Ds2 उत्थितं; Dn4 उद्धृजं (for उद्धृतम्).

33 a) K7 D4. 9 T1 G6 तथा; Da3. a4 D5 G2 तत; D7 T2 G1. 3 अथ (for तत्र). T2 [उ]पनिषदश्. K1. 2. 4 आदौ परिषदं चैव. — b) ❀ Cn: परिशेषं, श्रुतेर्वाक्यशेषभूतं तर्कम् । ❀ — c) K1 मथ्नासि; Bo G2 °ति; M1. 7 नमामि; M5. 6 मनामि (for मथ्नामि). K6 मत्प्रासिमनसा तात; K7 D4. 9 श्रद्दधानेन मनसा. — d) K7 D4. 9 पृष्टश् (for दृष्ट्वा). K7 Ds1 चान्विक्षिकीं; Da4 चान्वीक्षिकं; D5 °क्षिकी; D7 T1 G3 °क्षकीं (for °क्षिकीं). Ds1 D8 परं; D5 परा:; D7 T2 G1 तथा; G2 M1. 5–7 पुन: (for पराम्). ❀ Cn: परामान्वीक्षिकीम्, श्रुतिदर्शितां युक्तिम् । ❀

34 a) Da4 D5 चतुर्थीं. ❀ Ca: चतुर्थी, त्रयीवार्तादण्डनीतीनां व्यवस्थापिका ॥ Cn: त्रयीं वार्तां दण्डनीतिं चापेक्ष्य ॥ Cs: श्रवणमननध्यानाश्रयाणामनन्तरभावित्वाच्चतुर्थी । ❀ — b) Da4 सांपरायिकं. ❀ Cn: सांपरायिकी, मोक्षाय हिता । ❀ — c) K2 तदीरिता (for उदी°). — d) K1 पंचविंशेभि-; V1 T2 G1 °शाधि-; D5 °शेति- (for °शेऽधि). G2 धिष्ठित (for °ता). K2. 4 पंचविंशवितिष्ठता; K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Bom. Cal. ed. पंचविंशाद(K6 °शेद-; Bo Dn4 Ds D2. 3 °शद)धिष्ठिता; K7 D4. 9 पंचतत्त्वं वितिष्ठता; D7 T1 G3 6 पंचविंशा(G3 °शे)थ निष्ठिता; Kumbh. ed. पंचविंशाधितिष्ठता. ❀ Ca: पञ्चविंशे आत्मनि ॥ Cn: पञ्चविंश: शारीर:, तमधिकृत्य स्थिता । ❀

35 a) D5 M1. 5–7 तथोक्तस् (for अथो°). B8 च (for तु). T2 महा- (for मया). — b) K1. 6 B6–9 Ds1 D2. 7. 8 T G1. 3. 6 तथा (for तदा). — c) K6 तद्भवान्; B8 भग°; D7 T G1. 3. 6 यं भवान् (for यद्भ°). — d) K6 B9 पृष्टं (for प्रश्नं). V1 अस्मि; Ds1 अहं (for इह). K1. 2. 4 प्रश्नमस्पृष्टवानिह.

36 a) K1. 2. 4 विश्वावस्विति यदिदं. — b) D7 T G1. 3. 6 गंधर्वान्त्रानुपृच्छ(G1 °पश्य)सि. — c) D5. 7 विश्वं व्यक्तं; Cn (gloss: अव्यक्तमिति छेद:) विश्वाव्यक्तं (as in text). K2 परि- (for परं). B8 (marg. as in text) तस्माद् (for विद्याद्). T G1. 3. 6 विश्वमव्यक्तमित्युक्तम्. — T G1. 3. 6 om. 36d–37a. — d) K1. 4 भूतभाव्य-; K6 °भव्यं. K7 B7 D4. 9 -भवं करं; G2 M1. 5–7 -भवत्तथा (for -भयंकरम्). ❀ Cn: भूतभव्यरूपं यद्द्वयं, संसारस्तत्करोतीति भूतभव्यभयंकरम् । ❀

37 T G1 3. 6 om. 37a (cf. v. l. 36). — a) K4 त्रिगुणो (for °णं). — b) K1. 2. 4 V1 मित्रेभ्यो; K7 D4. 9 अविश्व; Bo Dn1. n4 विश्वोन्यो; B6. 9 Da4 विश्वेभ्यो; B7. 8 Da3 Ds2 D2. 8 T1 G3. 6 विश्वान्यो; Ds1 D3 विश्वेज्ञो; G2 मित्रोन्यो (for अविश्वो). K1. 2. 4. 7 V1 D4. 9 निष्कलं; K6 Dn4 निष्फलस्; T1 G1 M1. 5–7 निष्कलस् (for °लस्). D5 अविद्योन्यस्तु निष्कुल:; D7 अविश्वं निष्कलं मतं. Ca cites विश्वोन्यो निष्कल: as an अपपाठ; Cn cites text as गौडपाठ: प्रामाणिक:. ❀ Cn: दु:खदा विश्वा । तदन्योऽविश्वो निष्कल आत्मेति सिद्धम् । ❀ — c) G2 विश्वस्; M1. 5–7 विश्वं (for अश्वस्). K1. 2. 4 V1 अव्यक्तमे(V1 °क्तं चै)व मिथुनम्; K6 D8 अश्वत(D8 °ति)श्चैव मि°; B6. 7. 9 Da3. a4 अश्वस्तनेति (B6 °ने च; B9 °नेव)मि°; B8 विश्वस्तथैव मि°; D4. 9 अस्वा(D9 °श्वा)तिश्चैव मि°; D5 अश्वस्तनं च मि°; D7 T G3 6 Kumbh. ed. Cv विश्वाविश्वेति मि°; G1 विश्वाविश्वाद्दि मि°; Bom. ed. अश्वश्चाश्वा च मि°. — d) K6 [अ]त्र (for [अ]नु-). B8 (marg.) -श्रूयतां; D8 -पश्यते (for -दृश्यते).

38 a) K7 D4. 8. 9 अव्यक्तां; Da4 °क्त- (for °क्तं). K4 आहु: (for प्राहु:). — b) G2 चतुर्गुणं (for च निर्गुणम्). K7 D4. 7. 9 पुरुषं चापि (D7 °ति-) निर्गुणं; D5 °षश्चातिनि°; G3 °षश्चेति नि°. — cd) K6 Bo. 9 Dn1 Ds D2. 3 G3 वारुणं (for व°). D5 प्रकृतिं वरुणं तथा. ❀ Cp: मित्रं मिदे: स्नेहार्थत्वेन आनन्दरूपस्य च तस्य स्नेहविषयत्वान्मित्रत्वम् । वरुणमावरकत्वात्प्रकृतिं प्राहुरित्यर्थ: । ❀

C. 12. 11762
B. 12. 319[e]. 39
K. 12. 323. 39

तथैव मित्रं पुरुषं वरुणं प्रकृतिं तथा ॥ ३८
ज्ञानं तु प्रकृतिं प्राहुर्ज्ञेयं निष्कलमेव च ।
अज्ञश्च ज्ञश्च पुरुषस्तस्मान्निष्कल उच्यते ॥ ३९
कस्तपा अतपाः प्रोक्तः कोऽसौ पुरुष उच्यते ।
तपाः प्रकृतिरित्याहुरतपा निष्कलः स्मृतः ॥ ४०
तथैवावेद्यमव्यक्तं वेद्यः पुरुष उच्यते ।
चलाचलमिति प्रोक्तं त्वया तदपि मे शृणु ॥ ४१
चलां तु प्रकृतिं प्राहुः कारणं क्षेपसर्गयोः ।
अक्षेपसर्गयोःकर्ता निश्चलः पुरुषः स्मृतः ॥ ४२
अजावुभावप्रजौ च अक्षयौ चाप्युभावपि ।

39 —^{a}) K1.2.4 च (for तु). K1.2 स्वाहुर् (for प्राहुर्). ❀ Cn: जगज्जन्माद्युपयोगि ज्ञानं तन्मायावृत्तिरूपत्वात्प्रकृतिरेव । यत्तु तेन ज्ञानेन प्रमाणवृत्तिरूपेण जन्यते तत्प्रमाणफलभूतं प्रमारूपं ज्ञानं वेदान्तेषु ज्ञेयमित्युच्यते ॥ Cp: ज्ञानं बुद्धिरूपेण वृत्तिज्ञानहेतुत्वात् । ज्ञेयमविद्यातिरोधानदूरीकरणेन । ❀ —^{b}) K6 Dn4 निष्फलम्; D7 T2 G1 M1.5–7 पुरुषम्; G2 निष्कळम् (for °लम्). —^{c}) Ds2 Cs [अ]जश्च (for °ज्ञश्च). D7 T G1.3.6 अज्ञमव्यक्तमित्युक्तं; G2 M1.5–7 अज्ञत्वात्पु(G2 °श्च पु)रुषस्तस्माद्. —^{d}) D7 T G1.3.6 ज्ञस्तु; G2 M1.5–7 ज्ञश्च (for तस्मान्). K6 Bo.7.9 Dn4 निष्फल; D7 T G1.3.6 M1.5–7 निष्कळ (for °ल). ❀ Cn: ब्रह्मण्यौपाधिकौ जीवेशभावौ श्रूयेते, तेन उपाध्यपगमे तावुभावपि निष्कलमेव ब्रह्मेति भावः ॥ Cs: यस्मात्पुरुषः अज्ञानस्याश्रयो जन्मादिरहितश्च तस्मान्निष्कलो निरवयव इत्यर्थः । ❀

40 G2 om. (hapl.) 40^{ab}. —^{a}) K1 कस्तथा; K6 कस्तया (for कस्तपा). K1 आतपाः; K6 अतप्रा; Da4 Ds1 अतपा. K7 Da4 प्रोक्ताः. ❀ Cn: कः आनन्दः, तपाः अव्यक्तं, तौ च क्रमेण पुंप्रकृती इत्यर्थः । ❀ —^{b}) Dn4 कासौ (for कोऽसौ). — K2.7 Ds1 T1 om. 40^{cd}. —^{c}) Bo ततः; Ca (gloss: संतापधर्मत्वात्) तपाः (as in text). K4 अत्याहुर् (for इ°). Dn1.n4 D3 तपास्तु प्रकृतिं प्राहुर्; G2 ततः प्रकृतिनित्याहुर् (sic). ❀ Ca: प्रकृतिः स्तम्भनीयत्वात् । ❀ —^{d}) K6 Bo 7 Dn4 निष्फलः; D5.7 निष्कलं; T2 G1 M1.5–7 निष्कळः (for °लः). D5 स्मृतं; D7 T2 G1.3.6 तथा (for स्मृतः). — After 40, M5 reads 43 for the first time, repeating it in its proper place. K1 ins. after 41: K4 V1 D4.7.9 T2 G1.3.6 Ca after 40: Ds2 after the repetition of 41^{ab}:

779* सूर्यमव्यक्तमित्युक्तमतिसूर्यस्तु निष्कलम् ।
अविद्या प्रकृतिर्ज्ञेया विद्या पुरुष उच्यते ।

[K1 Ds2 om. line 1. — (L. 1) D7 निष्कलः (for °लम्). K4 प्रकृतिं सूर्य इत्याहुः सूर्यादः पुरुपः स्मृतः; V1 प्रकृतिः सूर्य इत्युक्तः सूर्यादेः पुरुषः स्मृतः; D4.9 प्रकृतिं सूर्यमित्याहुः सूर्यादः स परः स्मृताः (D9 °तः). — K4 ins. line 2 after 41; T2 G1 ins. it after 42. — (L. 2) D7 T2 G1.3.6 अविद्या प्रोक्तमव्यक्तं (for the prior half).]

On the other hand, B7 ins. after 40:

780* सूर्यां च प्रकृतिं विद्यादसूर्या निष्फलः स्मृतः ।
विद्येति पुरुषं विद्यादविद्या प्रकृतिः परा ।

41 K1.2 transp. 41^{ab} and 41^{cd}. K6 B7–9 Da3 Dn1.n4 Ds2 D2.3.5.8 repeat 41^{ab} after 42. Ds1 reads 41^{ab} after 42; D5.7 read 41^{ab} twice. —^{a}) K6 (second time) तवैव (for तथैव). K1.2.4.7 B7 (second time).8 (both times).9 Da3 Dn1.n4 (all second time) Ds1.s2 D2.3 (last three second time).5 (second and third time).7 (both times).8 (second time) वेद्यम् (for अवेद्यम्). —^{b}) D7 (both times) T G1.3.6 अवेद्यं (for वेद्यः). K1.2.4.6 (second time).7 V1 B8 (both times).9 Da3 Dn1.n4 (all second time) Ds1.s2 D2.3 (last three second time).4.5.8 (last two second time).9 अवेद्यः (K1 °द्याः; V1 B8 [first time] °द्यं) पुरुषस्तथा (K1 °षः स्मृताः; K2.4 D3.5 °षः स्मृतः; K7 D4.9 °षः परः); B7 (second time) damaged; D5 (first time) स वेद्यः पुरुषः स्मृतः; D5 (third time) वैद्यः स पुरुषस्तदा. — K2 om. 41^{cd}. —^{d}) M1.5–7 तावपि (for तदपि). — After 41, K1 ins. 779*; while K4 ins. line 2 of 779*.

42 Da4 om. 42–43. —^{a}) K1.2.4 चलं (for चलां). B8 च (for तु). — Bo om. (hapl.) 42^{b}–44^{a}. —^{b}) K2.4 D4 क्षेम-; K6 V1 B6.9 क्षेत्र-; K7 B7.8 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 क्षय- (for क्षेप-). ❀ Ca: क्षेपः नाशः ॥ Cs संहारः । ❀ — V1 om. 42^{cd}. —^{c}) D7 T1 G1–3.6 M7 आक्षेप- (for अ°). ❀ Ca अक्षेपसर्गयोःकर्ता इत्यलुक्समासः । तेन क्षेपसर्गयोरकर्तेत्यर्थः । ❀ —^{d}) K6 B9 निष्फलः; Da3 निश्चलाः; Dn1 ह्यचलः; G2 निष्कलः (for निश्चलः). K1 स्मृता. K2 निश्चलाः पुरुषाः स्मृताः. ❀ Cn: प्रकृतिर्विक्रियमाणा जगल्लयोदयकर्त्री, पुरुषस्त्वविक्रियमाण एव तत्कर्तेति श्लोकार्थः । ❀ — K6 B7–9 Da3 Dn1.n4 Ds2 D2.3.5.8 repeat 41^{ab} after 42.

अजौ नित्यावुभौ प्राहुरध्यात्मगतिनिश्चयाः ॥ ४३
अक्षयत्वात्प्रजनने अजमत्राहुरव्ययम् ।
अक्षयं पुरुषं प्राहुः क्षयो ह्यस्य न विद्यते ॥ ४४
गुणक्षयत्वात्प्रकृतिः कर्तृत्वादक्षयं बुधाः ।
एषा तेऽऽन्वीक्षिकी विद्या चतुर्थी सांपरायिकी ॥ ४५
विद्योपेतं धनं कृत्वा कर्मणा नित्यकर्मणि ।
एकान्तदर्शना वेदाः सर्वे विश्वावसो स्मृताः ॥ ४६
जायन्ते च म्रियन्ते च यस्मिन्नेते यतश्च्युताः ।
वेदार्थं ये न जानन्ति वेद्यं गन्धर्वसत्तम ॥ ४७
साङ्गोपाङ्गानपि यदि पञ्च वेदानधीयते ।
वेदवेद्यं न जानीते वेदभारवहो हि सः ॥ ४८
यो घृतार्थी खरीक्षीरं मथेद्गन्धर्वसत्तम । C. 12. 11773 B. 12. 319[8]. 51 K. 12. 323. 51

Ds1 reads 41^{ab} after 42. T2 G1 ins. line 2 of 779* after 42.

43 Bo Da4 om. 43 (cf. v. l. 42). T G1. 3. 6 read 43 after 45^{ab}. M5 reads 43 for the first time after 40. — ^{a}) B7 damaged; Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 अज्ञाव् (for अजाव्). K1. 2. 4 तथा देव; K6 V1 B6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 ध्रुवौ चैव; D7 T G1. 3. 6 अव्ययौ च; G2 M1. 5–7 अनादि च (for अप्रजौ च). ❀ Ca: अजौ, अजननहेतू। पुरुषसंनिधानस्य, अनया भूतसर्गं करोमीतीच्छायाश्च अभावात्। प्रकृतेरपि सर्गासामर्थ्यात् ॥ Cn (reading अज्ञौ): यथा प्रकृतिर्जडत्वात्स्वात्मानं न जानात्येवं निष्कलात्मापि स्वात्मनि वृत्तिविरोधात्स्वात्मानं न जानातीत्यत उभावप्यज्ञौ। ❀ — ^{b}) M1. 7 अव्ययौ (for अक्षयौ). D5 ज्ञेयावप्यक्षयौ तथा. — ^{c}) Dn4 अक्षयौ नित्याव् (hypermetric); D7 T G1. 3. 6 अतींद्रियाव् (for अजौ नित्याव्). G2 अमूर्तावप्युभौ प्राहुर्; M1. 5 (both times). 6. 7 अमूर्तौ चाप्युभौ प्राहुर्. ❀ Cn: अजौ नित्यौ। द्वित्वमविवक्षितम्। तेन यदकर्मफलं तदजं तदेव च नित्यमित्यर्थः। ❀ — ^{d}) K1. 2. 4 V1 -चिंतकाः; K6 B6. 7. 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T G1. 3. 6 -निश्चयात् (for °याः).

44 Bo om. 44^{abc} (cf. v. l. 42). — ^{a}) D7 T G1. 6 अव्ययत्वात् (for अक्ष°). B8 (marg.) प्रजानां च (for प्रजनने). ❀ Ca: अक्षयत्वात्, प्रकृतेरपचयोपचयाभ्यामत्यन्तनाशाभावात्। ❀ — ^{b}) K7 D7. 9 T G1. 3. 6 ह्यजम् (for अजम्). K4 अज्ञाहुर्; D5 इत्याहुर् (for अत्रा°). K2 G2 अजमात्राहुरव्ययं. ❀ Cn: यदजमाकाशादि तदेवाव्ययमित्याहुरक्षपादादय आचार्याः। ❀ — ^{c}) K2 अक्षरं; Da3 अभयं (for अक्षयं). Dn4 पुरुषे (for °षं).

45 ^{a}) K1 T1 G1. 6 गुणाक्षयत्वात्. D7 T G1. 3. 6 प्रकृतेः (for °तिः). — ^{b}) D5 अक्षयो (for °यं). D7 T G1. 3. 6 क्षेम्यं च पुरुषं बुधाः. ❀ Cn: कर्तृत्वात्। काकाक्षिवदयं हेतुरुभयत्रापि संबध्यते। ❀ — After 45^{ab}, T G1. 3. 6 read 43. — ^{c}) K7 B9 Ds D5 [ऽऽ]न्विक्षिकी; G1 [ऽऽ]न्वीक्षकी. K6 एषा ह्यान्विक्षिकी विद्या.

46 V1 reads 46^{ab} on marg. — ^{a}) K1. 6 विद्यामेतां; K2 T2 G1 विद्यापेतं; M1. 7 विद्येपे(M7 °वे)तं; Cp विद्यामेनां (for विद्योपेतं). K7. D4. 5. 8. 9 परं; D7 T G1. 3. 6 मनः; Cn (gloss: ऋचः सामानि यजूंषि—सा हि श्रीरमृता सताम्—इति श्रुतेः श्रीशब्दिता वेदविद्या धनम्) धनं (as in text). — ^{b}) Da4 -कर्मणा; D8 -तर्किणा; M7 -कर्मणी (for °णि). ❀ Cn: कर्मणा गुरूपसदनादिना। ❀ — ^{c}) K1 -दर्शिना (for -दर्शना). ❀ Ca: एकान्तदर्शनाः, एकस्य एकसंसारान्तस्यात्मनो दर्शका ज्ञातारो, वेदाः ॥ Cp: एकः अद्वितीयः अन्तः संसारसागरपारे वर्तमानो यः परमात्मा तमेव दर्शयन्तीत्यर्थः ॥ Cs: एकस्मिन्नद्वितीयात्मनि अन्तर्निर्णयं द्रक्ष्यन्तीत्येकान्तदर्शनाः सर्वे वेदाः, आत्मैकत्वप्रतिपादकाः। वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः (6. 37. 15^{c}) इति स्मृतेः। ❀

47 ^{a}) K1 जायंति. K2 मृयंते. — ^{b}) K1. 2 V1 D4. 7. 9 T G1–3. 6 एव; M1. 5–7 एति (for एते). K6 B9 Da3. a4 स्मृताः; Dn4 श्रुताः (for च्युताः). ❀ Cn: एते वियदाद्याः यस्मिन्नधिष्ठाने जायन्ते लीयन्ते च तं वेदार्थं, वेदप्रतिपाद्यं वेद्यमात्मानं, ये न जानन्ति ते यतश्च्युता भवन्ति तन्नित्यमिति पूर्वानुषङ्गः। ❀ — ^{c}) K2 जायंति (for जानन्ति). G2 वेदा ये न न जानंति. — ^{d}) K6 वेषं; Da4 वेद्य- (for वेद्यं).

48 K4 G1 om. (hapl.) 48^{a}–49^{b}. — ^{a}) K1. 2 B6 यदा; K7 V1 B8 (marg. as in text) D4. 9 सदा; D5 हि वा (for यदि). B7 सांगोपांगो यदि न पि (sic); G2 सांगोपांगान्पंच वेदान्. ❀ Cs: अङ्गं, व्याकरणादि। उपाङ्गं, प्रातिशाख्यादि। ❀ — ^{b}) K1. 2 नैव; K7 D4. 9 सर्व-; V1 B6 (marg.). 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 यश्च (for पञ्च). K7 D4. 5. 9 अधीत्य यः (for °यते). G2 योधीते द्विजसत्तमः. ❀ Cs: पञ्चमो वेदः, इतिहासः। ❀ — ^{c}) Ds1 वेद वेदं; Cp (gloss: ब्रह्मतत्त्वं) वेदवेद्यं (as in text). K1. 2 जानंति; D5 जानाति (for जानीते). — ^{d}) D5. 7 -भारधरो (for °वहो). K1. 2 वेदभारहरा हि ते.

49 K4 G1 om. 49^{ab} (cf. v. l. 48). — ^{a}) D5

C. 12. 11774
B. 12. 319[8]. 51
K. 12. 323. 51

विष्ठां तत्रानुपश्येत न मण्डं नापि वा घृतम् ॥ ४९
तथा वेद्यमवेद्यं च वेदविद्यो न विन्दति ।
स केवलं मूढमतिर्ज्ञानभारवहः स्मृतः ॥ ५०
द्रष्टव्यौ नित्यमेवैतौ तत्परेणान्तरात्मना ।
यथास्य जन्मनिधने न भवेतां पुनः पुनः ॥ ५१
अजस्रं जन्मनिधनं चिन्तयित्वा त्रयीमिमाम् ।
परित्यज्य क्षयमिह अक्षयं धर्ममास्थितः ॥ ५२
यदा तु पश्यतेऽत्यन्तमहन्यहनि काश्यप ।
तदा स केवलीभूतः षड्विंशमनुपश्यति ॥ ५३
अन्यश्च शश्वदव्यक्तस्तथान्यः पञ्चविंशकः ।
तस्य द्वावनुपश्येत तमेकमिति साधवः ॥ ५४
तेनैतन्नाभिजानन्ति पञ्चविंशकमच्युतम् ।

[ऽ]मृतार्थी (for घृ°). K6 चरोः क्षीरं; T1 G6 खर-क्षीरं; Kumbh. ed. खरा°. — b) K7 D4.7.9 T G6 मंथेद् (for म°). — c) K6 विद्यां; K7 D4.9 निष्ठां; D7 विद्यास्; T G1.3.6 विद्वांस् (for विष्ठां). G2 तेत्र (for तत्र). K1.2.4 न (for [अ]नु-). — d) D7 T G3.6 मंथं (for मण्डं). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 न च वै (V1 वा); T2 G1 अपि वा (for नापि वा). ❀ Ca: खरीक्षीरमन्थने विष्ठावद्गन्धो भवति । ❀

50 a) K6 यथा (for तथा). D4 om. from द्यम up to वैतौ (in 51a). ❀ Cn: अवेद्यं प्रकृतिः, वेद्यं ब्रह्म । ❀ — b) K6 वेदविद्यो; D5 यो न विद्यो; D7 वेदविद्या; M6 °विद्यौ (for °विद्यो). Ds1 विंदंति; T2 विंदते. — c) K2 मोहमतिर्; V1 B8 मूढसंज्ञो (for °मतिर्). — d) K7 D5.7.9 T G1.3.6 M1.5–7 वेद-; Da3.a4 ज्ञाने (for ज्ञान-). K1.2.4 -भारहरः; K7 D9 °धरः; G2 °भरः (for °वहः).

51 D4 om. 51a (cf. v. l. 50). — a) K1.2.4.6 पृष्टव्यौ; K7 द°; G2 M1.5–7 प्र° (for द्र°). ❀ Ca: एतौ, प्रकृतिपुरुषौ । ❀ — c) K1.2 अथास्य; T1 G3.6 यथा हि (for यथास्य). K2 -निदने; K7 D4.5.9 G2 M1.5–7 -निधनं; T1 G3.6 -निधनौ (for °ने). — d) K7 D4.9 भवेच्च; D5 लभेत; G2 M1.5–7 भवेत (for °तां).

52 a) G2 अजस्रजन्मनिधनां. — b) Da4 महीम् (for त्रयीम्). ❀ Cs: इमां, कर्मनिष्ठाम् । ❀ — d) K1 माचक्षं; K2 चाक्षयं. Dn1 आस्थिताः.

53 a) K4 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–5.8 T1 G1.6 नु (for तु). Da3 om. from तेऽत्यन्त up to तस्य (in 54c). K1 [ऽ]त्वन्यम्; K7 D4.9 [ऽ]व्यक्तम् (for ऽत्यन्तम्). ❀ Cn: पश्यते, दृश्यते, कर्मणि तङ् । आत्मेति शेषः । ❀ — b) K2 कश्यप; D7 T G1.3.6 केवलं (for काश्यप). K7 D4.9 अयमन्योहमप्युत; D8 अयमात्माहमित्युत. ❀ Ca: काश्यपेति काश्यपापत्यत्वाद्विश्वावसोः संबोधनम् । ❀ — c) Dn1.n4 Ds1 तथा (for तदा). D7 केवलं (for °ली-). K2.6.7 -भूत (for -भूतः). ❀ Ca: षड्विंशं, क्षेत्रज्ञम् ॥ Cn: तत्पदार्थम् ॥ Cp: षड्विंशं, परमात्मानम् । ❀

54 Da3 om up to तस्य (cf. v l. 53). — a) G2 M7 अन्यच्च् (for अन्यश्च्). D4 अव्यक्तं (for °क्तस्). K6 V1 Bo.6–9 Da4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 Ca (gloss: नित्यमु[मु]क्तः, शाश्वतः) Cn (gloss: शाश्वतः ईश्वरः) Cv अन्यश्च शाश्वतोव्यक्तस्; K7 D5.9 T G1.3.6 °श्च शश्वद्-व्यक्तं; D7 °श्च शाश्वतं व्यक्तं. — b) K6 अन्यत्; Da4 Ca (gloss: प्रकृतेः पृथग्भूतम्) अन्यं (for अन्यः). M1.7 -विंशकं. ❀ Cp.s: पञ्चविंशकोऽपि सोपाधिकः संसारी घटाकाशस्थानीयः प्रतिबिम्बकल्पः (Cs: पञ्चविंशको जीवात्मा केवलभूतः शुद्धाद्वितीयस्वभावः) । ❀ — c) Dn4 यस्य; Csp यश्च (for तस्य). K6 B9 Da3.a4 इति (for अनु-). K4 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 -पश्येतां (for -पश्येत). D5 तस्माद्द्वावनुपश्यंति; D7 T G1–3.6 तस्थं समनुपश्यंति. ❀ Cn (reading अनुपश्येताम्): अनुदृश्येताम् । अत्रापि कर्मणि तङ्, संभावनायां लोट् । पृथगिव संभाव्येते इत्यर्थः । ❀ — d) K6 V1 Bo.8 Da3.a4 किम् (for तम्). D7 T G1.3.6 एक; Cs त्वेकम् (for एकम्). K7 D4.9 साधकः (for °वः).

55 =(var.) 76abcd. — a) B8 ते च (for तेन). K1.2.4 D4.9 G2 [ए]त्र; Ds M7 Cs [ए]नं (for [ए]तन्). K6.7 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–5.8.9 -नंदंति (for -जानन्ति). D7 तेनैतस्ताभिनदंति; G3 ते नैनं न हि जानंति. — b) T2 -विंशतिम् (for -विंशकम्). K6 B7 Da3.a4 T1 G3 अच्युत; T2 अप्युत (for अच्युतम्). ❀ Cs: ते साधवः एनं पञ्चविंशमच्युतं नाभिजानन्तीति न, किं तु जीवं परमात्मानमेव जानन्तीत्यर्थः । ❀ — c) K1.2 -भयोद्विग्नाः; V1 Bo.8 Dn1 Ds D3 M1.5–7 Cnp (gloss: भयादुद्वेगो येषां ते) -भयोद्वेगाः; B9 G2 -भयो(B9 °या)द्वेगात्; D7 T2 -भयोद्योगाः (for -भयाद्योगाः). — d) K2.6 Da4 सांख्यश्च. Ds2 परमर्षिणः; D7 T G1.3.6 M1.5–7 °मर्षयः (for °मैषिणः).

जन्ममृत्युभयाद्योगाः सांख्याश्च परमैषिणः ॥ ५५

विश्वावसुरुवाच ।

पञ्चविंशं यदेतत्ते प्रोक्तं ब्राह्मणसत्तम ।
तथा तन्न तथा वेति तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ५६
जैगीषव्यस्यासितस्य देवलस्य च मे श्रुतम् ।
पराशरस्य विप्रर्षेर्वार्षगण्यस्य धीमतः ॥ ५७
भिक्षोः पञ्चशिखस्याथ कपिलस्य शुकस्य च ।
गौतमस्यार्ष्टिषेणस्य गर्गस्य च महात्मनः ॥ ५८
नारदस्यासुरेश्चैव पुलस्त्यस्य च धीमतः ।
सनत्कुमारस्य ततः शुक्रस्य च महात्मनः ॥ ५९
कश्यपस्य पितुश्चैव पूर्वमेव मया श्रुतम् ।
तदनन्तरं च रुद्रस्य विश्वरूपस्य धीमतः ॥ ६०
दैवतेभ्यः पितृभ्यश्च दैत्येभ्यश्च ततस्ततः ।
प्राप्तमेतन्मया कृत्स्नं वेद्यं नित्यं वदन्त्युत ॥ ६१
तस्मात्तद्वै भवद्बुद्ध्या श्रोतुमिच्छामि ब्राह्मण ।
भवान्प्रबर्हः शास्त्राणां प्रगल्भश्चातिबुद्धिमान् ॥ ६२ C.12.11787 B.12.319[8].64 K.12.323.64

56 K_7 om. the ref. —^{a}) Dn_4 G_2 पंचविंशे. K_6 तदेतत्ते; $Da_{3.a4}$ यदा तत्ते; D_7 यथैतत्ते (for यदे°). —^{c}) K_7 Ds_2 तथा तन्न; B_8 (marg. as in text) तदा तन्न; D_7 T $G_{1.3.6}$ तदहं न (for तथा तन्न). Ds_1 यथा (for तथा). $K_{4.6.7}$ $B_{6.7}$ $Da_{3.a4}$ $D_{2.5.8.9}$ चेति; T_2 G_1 $M_{1.5-7}$ वेद्मि (for वेति). —^{d}) K_1 (*sup. lin.* as in text).$_7$ G_2 (*sup. lin.*) अर्हसि (for °ति).

57 ^{a}) $K_{2.4}$ जिगीषव्यस्य; K_6 जैगिषव्यस्य. K_2 अस्य तस्य; Bo आशितस्य (for आसि°). D_5 जैगीषव्यासितस्यार्थे. —^{b}) K_6 $Bo._8$ (marg.) $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.8}$ मया (for च मे). D_4 om. from श्रुतम् up to कपिलस्य (in 58^b). $Da_{3.a4}$ देवलस्यासितस्य च. — G_2 reads 57^c–59^b twice. —^{c}) Da_4 परासरस्य. K_6 Da_4 विप्रर्षे. —^{d}) $K_{2.6}$ वर्ष(K2 वार्श)गण्यस्य. K_7 देवर्षेर्गणधीमतः; D_7 G_3 विभां(G_3 °भं)डस्य च धीमतः. — After 57, K_7 reads 61^{ab} for the first time, repeating it in its proper place.

58 For the repetition in G_2, cf. v. l. 57. D_4 om. up to कपिलस्य (cf. v. l. 57). —^{a}) K_6 V_1 $Bo._{6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.5.8}$ G_2 (both times) $Cn._8$ भृगोः (for भिक्षोः). Da_4 पंचशिषस्य. K_7 Bo $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.8}$ अस्य; D_5 अर्थं; D_7 G_3 अपि (for अथ). —^{b}) K_6 G_2 (first time) सुखस्य (for शुकस्य). —^{c}) K_7 B_8 D_9 [आ]र्ष्णिषेणस्य; Da_4 D_4 [आ]र्ष्टिषणस्य; D_2 °सेणस्य (for °षेणस्य). —^{d}) K_6 [इ]ह; K_7 $D_{4.9}$ तु (for च).

59 For the repetition in G_2, cf. v. l. 57. —^{a}) K_2 B_6 D_5 मुनेश्चैव; $Da_{3.a4}$ [आ]सुरस्यैव; Dn_4 G_2 (second time) °रैश्चैव; D_7 T $G_{1.3.6}$ $M_{1.5-7}$ सुरर्षेश्च (for [आ]सुरेश्चैव). — V_1 reads 60^{bc} on marg. —^{b}) G_2 (first time) मे श्रुतं (for धीमतः). — D_4 om. (hapl.) 59^c–60^d. —^{c}) $K_{1.2}$ D_5 G_2 $M_{1.5-7}$ सतः; D_7 G_1 स्ततः; T $G_{3\,6}$ मतं (for ततः). —^{d}) B_8 शुकस्य.

60 V_1 D_4 om. 60 (for D_4, cf. v. l. 59). —^{a}) B_6 कस्यपस्य; D_7 T $G_{1.3.6}$ $M_{1.5-7}$ काश्य°. —^{b}) B_9 यथाश्रुतं (for मया श्रुतम्). —^{c}) Hypermetric. K_6 तदंतरश्च रुद्रस्य; K_7 $D_{7.9}$ T $G_{1.3\,6}$ अनंतरं च रु°; $Da_{3.a4}$ Dn_4 G_2 तदंतरं च रु(Dn4 हें)द्रस्य; Ds_2 D_3 तदंतररुद्रस्य; D_5 तदनंतस्य रुद्रस्य.

61 K_7 reads 61^{ab} for the first time after 57. 61^{ab} is damaged in B_6. —^{a}) V_1 om. दैवतेभ्यः. D_7 T_1 $G_{3.6}$ देवेभ्यश्च (for दैवतेभ्यः). —^{b}) K_4 दैतेभ्यश्च; K_6 $Bo._{7-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.5.8}$ दैतेयेभ्यस्; V_1 दैवतेभ्यस्; D_7 T $G_{1.3.6}$ दैत्येभ्यस्तु (for °भ्यश्च). D_5 यतस्ततः (for ततस्ततः). —^{c}) Bo एवं (for एतन्). —^{d}) K_2 देवं; K_4 वेद-; G_1 वेद्य- (for वेद्यं). D_7 कृत्स्नं (for नित्यं). K_2 चदति; Dn_1 वहंति; D_7 T $G_{1.3.6}$ $M_{1.5-7}$ भवंति (for वदन्ति). G_2 ते (for [उ]त).

62 ^{a}) $K_{1.6}$ B_9 $Da_{3.a4}$ तु वै; B_6 ह वै; B_8 (marg. as in text) च वै; T_1 G_6 चैतद्; G_2 तद्धि- (for तद्वै). K_1 भयं; K_2 भवं; K_6 Dn_4 भवेद् (for भवद्-). —^{b}) K_1 इच्छाम. $K_{1.2}$ वै द्विज; K_6 ब्राह्मणः; D_5 तत्त्वतः; $G_{2.3}$ ब्राह्मणा (G_3 °णं). — D_4 reads 62^c–63^b twice. —^{c}) B_9 प्रवक्तुः; D_3 प्रगल्भः; $D_{5.7}$ प्रवक्ता; T_2 प्रकर्षः; G_1 प्रवर्षः; G_2 $M_{5.7}$ प्रवर्ह-; $M_{1.6}$ प्रवह-; Cn (gloss: श्रेष्ठो वक्ता) Cs (gloss: असंदिग्धः) प्रबर्हः (as in text). —^{d}) M_1 प्रगल्भाश्च. B_7 $Da_{3.a4}$ $M_{1.6.7}$ चापि; G_2 चासि (for चाति-). $K_{6.7}$ D_4 (both times).$_{5.9}$ सर्वेषां चापि (D_4 वाति-; D_5 वापि) बुद्धिमान्; V_1 सर्वेषां चातिदर्शनः.

C.12.11788 B.12.319[8].65 K.12.322.65 न तवाविदितं किंचिद्भवाञ्श्रुतिनिधिः स्मृतः ।
कथ्यते देवलोके च पितृलोके च ब्राह्मण ॥ ६३
ब्रह्मलोकगताश्चैव कथयन्ति महर्षयः ।
पतिश्च तपतां शश्वदादित्यस्तव भाषते ॥ ६४
सांख्यज्ञानं त्वया ब्रह्मन्नवाप्तं कृत्स्नमेव च ।
तथैव योगज्ञानं च याज्ञवल्क्य विशेषतः ॥ ६५
निःसंदिग्धं प्रबुद्धस्त्वं बुध्यमानश्चराचरम् ।
श्रोतुमिच्छामि तज्ज्ञानं घृतं मण्डमयं यथा ॥ ६६

याज्ञवल्क्य उवाच ।

कृत्स्नधारिणमेव त्वां मन्ये गन्धर्वसत्तम ।
जिज्ञाससि च मां राजंस्तन्निबोध यथाश्रुतम् ॥ ६७
अबुध्यमानां प्रकृतिं बुध्यते पञ्चविंशकः ।
न तु बुध्यति गन्धर्व प्रकृतिः पञ्चविंशकम् ॥ ६८
अनेनाप्रतिबोधेन प्रधानं प्रवदन्ति तम् ।

---

63 For the repetition in D4, cf. v. l. 62. — a) K2 तया (for तव). — b) K4 Da3. a4 D4 (both times) G1 श्रुतनिधिः (for °तिनिधिः). G2 परः (for स्मृतः). — c) K1. 4 कथमे (sic); K2 V1 B6. 7. 8 (orig.). 9 Da3. a4 D5 T G1–3. 6 कथ्यसे; M7 तथ्यते (for कथ्यते). — d) D9 पित्र- (for पितृ-). K2 ब्रह्मणः; K6. 7 D4. 5. 9 वै द्विज (D5 °जः); G6 ब्राह्मणः.

64 b) Ds1 मनीषिणः (for महर्षयः). — c) V1 B0 Da4 T2 पततां; D4 महतां; D9 महसां; G3 तपसां (for °तां). T2 पश्यन् (for शश्वद्). G2 स्थविष्ठश्चापि भगवान्. — d) K4 Dn4 भाषिते; K7 भषिते; B6 भासते; Da3. a4 भारत; Dn1 Ds D2. 3. 5. 8. 9 भाषिता (for भाषते).

65 a) K6 सांख्यं (for सांख्य-). D5 मया (for त्वया). — b) M1. 6 अवाप्तुं (for °प्तं). K7 D4. 5. 7. 9 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 इ; B8 हि; T2 वा (for च). — c) K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 4. 8 योगशास्त्रं; D5 योगं ज्ञानं (for योगज्ञानं). D7 तथैव योगज्ञानानां; G3 °व योगविज्ञानं. — d) K7 M1. 5–7 य- (K7 या)ज्ञवल्क.

66 a) K1. 2 D7 निःसंदिग्धः (for °दिग्धं). K6 प्रबुद्धं; Da3. a4 प्रवृद्धस्; Dn4 प्रबुद्धे (for °द्धस्). ❀ Cs: प्रबुद्धः, अपरोक्षत्वेन ज्ञातवान् । ❀ — b) D5 बुध्यमानं (for °मानश्). K6 B6. 7. 9 Da3. a4 चराचरान्; G2 M1. 5–7 [ऽ]जरामरं. — c) K6 M1. 6. 7 तं (for तज्). D7 सर्वं (for ज्ञानं). — d) Da4 Ds1 घृत- (for घृतं). T1 G3. 6 मंथमयं; G1 मलमयं (for मण्ड°). K2 Da4 T2 तथा (for यथा). K7 D4. 5. 7. 9 घृतं (D4. 9 °त-) मंडं यथा मतं. ❀ Cs: घृतं मण्डमयं यथा, दुग्धितं नवनीतं स्फुटं दुग्धस्य क्षारे निःसार्यमाणे क्षारात्केवलान्नवनीतं सारं लभ्यते तद्वत् । ❀

67 K2 यज्ञवल्क्य; K7 M1. 5–7 य(K7 या)ज्ञवल्क. — a) V1 Ds2 कृत्स्नं; D2 कृष्ण- (for कृत्स्न-). K7 D4. 9 -वेदिन(K7 °त)म्; B8 (marg. as in text) Dn4 -चारिणम्; T G1. 3. 6 -हारिणम्; M1. 5–7 Ca (gloss: कृतसर्वकृत्यं) -कारिणम्; Cs (gloss: सकलपुमर्थसाधनकरं) -धारिणम् (as in text). B7 Da4 D5 G2 एवं (for एव). K7 M1. 5–7 त्वा (for त्वां). K1. 2 कृत्स्नं कारणमेव त्वा (K2 °मेतत्त्वा). — b) K2 मध्ये (for मन्ये). — c) K7 V1 B0. 6. 8. 9 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 T G1. 3. 6 जिज्ञाससे (for °ससि). Ds2 स (for च). K1. 2. 4 मे; T G3. 6 मा (for मां).

68 a) K1. 2. 4 T G1. 6 बुध्य(K2 °द्धि)मानो हि (K2 om. हि); K6 V1 B0. 6–9 Da4 D5. 7 अ(V1 B8 स)-बुध्यमानः; K7 °मानं (for °मानां). — b) K1. 4 मन्यते; K2 मन्यंते (for बुध्यते). — B6. 7. 9 Da3. a4 G3 om. (hapl.) 68[cd]. — c) M1. 7 तद् (for तु). K6 गंधर्वः. K7 D4. 5. 9 बुध्यते न तु गंधर्व (D5 °र्वः). — d) K1. 2 G2 प्रकृति-; K6 D7 M7 °तिं (for °तिः). B8 D5 T2 G1. 2 -विंशकः; Cv (gloss: जीवम्) °कम् (as in text).

69 a) K1. 2. 4. 7 V1 B0. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 G2 Ca. n प्रतिबोधेन; D7 T1 G1. 3. 6 [अ]प्रतिबुद्धे(T1 °द्ध्ये)ति (for °बोधेन). Da3. a4 आत्मनः प्रतिबोधेन; T2 अनेकाप्रतिबुद्धेति. ❀ Ca: अनेन, प्रकृतिविवेकदर्शनाभाववता प्रतिबोधेन ॥ Cn: अनेन पञ्चविंशेन बोधप्रतिबिम्बात्मना प्रतिबोधेन । ❀ — b) B6 प्राधान्यं (for प्रधानं). K7 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 7–9 T G1. 3. 6 तत् (for तम्). ❀ Cn: प्रधीयतेऽस्मिञ्चितिच्छायेति योगात्प्रधानम् । एतेन चितिच्छायापन्ना बुद्धिरेवाहंप्रत्ययविषय इत्युक्तम् । ❀ — c) K1. 7 D4. 9 सांख्यं; K6 सांख्या (for सांख्य-). K1. 2. 7 D4. 9 योगं च; D7 T G1. 3. 6 M1. 6–7 -योगार्थ- (for -योगाश्च). G2 सांख्याश्च योगास्तत्त्वज्ञा. — d) K1. 2. 4 -निदर्शनं; K6 °र्शनान् (for °र्शनात्). ❀ Cs: यथाश्रुतिनिदर्शनात्, वेदान्तश्रुतिमनति-

सांख्ययोगाश्च तत्त्वज्ञा यथाश्रुतिनिदर्शनात् ॥ ६९
पश्यंस्तथैवापश्यंश्च पश्यत्यन्यस्तथानघ ।
षड्विंशः पञ्चविंशं च चतुर्विंशं च पश्यति ।
न तु पश्यति पश्यंस्तु यश्चैनमनुपश्यति ॥ ७०
पञ्चविंशोऽभिमन्येत नान्योऽस्ति परमो मम ।
न चतुर्विंशकोऽग्राह्यो मनुजैर्ज्ञानदर्शिभिः ॥ ७१
मत्स्येवोदकमन्वेति प्रवर्तति प्रवर्तनात् ।
यथैव बुध्यते मत्स्यस्तथैषोऽप्यनुबुध्यते ।
सस्नेहः सहवासाच्च साभिमानश्च नित्यशः ॥ ७२
स निमज्जति कालस्य यदैकत्वं न बुध्यते ।
उन्मज्जति हि कालस्य ममत्वेनाभिसंवृतः ॥ ७३
यदा तु मन्यतेऽन्योऽहमन्य एष इति द्विजः । C. 12. 11800 B. 12. 319[8].77 K. 12. 323. 77

क्रम्य तज्जन्यनिश्चयादित्यर्थः । ❀

70 [a]) K6. 7 D4. 9 T2 G1 Cs (gloss : पश्यतीति पश्यः, पञ्चविंशको जीवः) पश्यं (for पश्यंस्). K1 [अ]-पश्येश्च; K6 Cs (gloss : न पश्यतीत्यपश्यं, अव्यक्तं) चापश्यं; V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 M1. 6. 7 चापश्यन् (for [अ]पश्यंश्च). D5 पश्यतश्चैव वा पश्यन्. — D4 om. (hapl.) 70[b]-70[e]. — [b]) K2 Ds2 पश्यतु; K4. 7 D9 पश्यंति (for पश्यति). D5. 9 [अ]न्ये; Ca (gloss : विवेकेन प्रकृतितोऽवभासमानः) [अ]न्यस् (as in text). K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8. 9 G2 सदा; T2 तदा (for तथा). ❀ Cv : अन्यः जीवाख्यः पञ्चविंशकः, पश्यन् देहगेहादिकं, परमात्मानम-पश्यंश्च पश्यति । ❀ — [c]) K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 8 G2 Ca षड्विंशं (for °शः). Ds1 पंच-विंशश्. Da4 om. च. ❀ Ca : षड्विंशं, षड्विंशमयमात्मानं, ईश्वरं वा, पञ्चविंशं संसारिचेतनवत्, चतुर्विंशं प्रकृतिप्राकृत-विकाररूपं ज्ञात्वा तत्त्वतो निश्चिनोति ॥ Cv : षड्विंशस्तु पञ्चविंशं जीवं, चतुर्विंशं जडं च पश्यति । ❀ — K6 om. (hapl.) 70[ef]. — [e]) K1. 2. 4. 7 D5. 9 G2 च (for तु). — [f]) B6-8 यश्चैवम्; Da4 यथैवम् (for यश्चैनम्). ❀ Cn : चिदाभासादन्यः साक्षी पश्यन्, जाग्रदादौ पुंप्रकृत्योर्विवेकख्या-तिकाले वा पश्यन्, सविकारं चतुर्विंशं पञ्चविंशं च पश्यति । अपश्यन्, सुषुप्त्यादौ निर्विकल्पकसमाधौ च, षड्विंशं पश्यति । एतेन यः साक्षी स एव साक्ष्येण संबद्धश्चेत्पञ्चविंशो भवति, साक्ष्येण वियुक्तः षड्विंश इत्युक्तम् ॥ Cs : पश्यद्रष्टृत्वे कूटस्थ-विरोध इत्याशङ्क्याह – न तु पश्यतीति । न षड्विंशोऽस्मदादि-वत् कार्यभूतेन ज्ञानेन पश्यत्येव, किं तु पश्यंस्तु सवितृवत् स्वरूपभूतज्ञानप्रकाशेन, अतो न कौटस्थ्यविरोधः । अनुपश्यति आचार्योपदेशानन्तरं जानाति ॥ Cv : यः परमात्मा एनं जीवं पश्यति तं पश्यन्तं अयं पश्यति । ❀

71 [a]) K1. 2 न; K7 D4. 7. 9 T1 G3. 6 हि; D5 ह; M1. 7 [s]ति- (for ऽभि-). K1. 2 पश्येत (for -मन्येत). ❀ Ca : पञ्चविंशः अभिमन्तृतयात्मानं मनुते । ❀ — [b]) V1 च (for ऽस्ति). K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 परतो (for °मो). K7 मतः; Cs (gloss : मत्तः, पञ्चम्यर्थे षष्ठी) मम (as in text). — [c]) K1 2. 4 चतुर्विंशतिको ग्राह्यो; K6 न चतुर्विंशयिको ग्राह्यो (sic). — [d]) D4 M6 मनुजे; G2 °ज्ञो (for °जैर्). K1. 2 तत्त्व- (for ज्ञान-). K2 -दर्शिनः (for °भिः). ❀ Cs (reading चतुर्विंशको ग्राह्यः) : अव्यक्तस्व-भावश्चतुर्विंशको मनुजैर्विशिष्टाधिकारिभिः न आत्मत्वेन ग्राह्यः, तस्य चाचेतनस्य चेतनस्वभावविरोधात् । ❀

72 [a]) K1 T G1-3. 6 M1. 5-7 मत्स्यो वोदकमन्वेति (M6 °मेयेति); K7 D4. 5. 7. 9 मत्स्यो जलमिवाभ्येत्य (D5. 7 °ति); V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 मत्स्य(Da4 °स्या)श्चोदकमन्वेति; G2 मत्स्यस्तदेकम°. — [b]) K4 V1 Bo. 7 8 Dn1 Ds D2. 3. 8 M1. 5-7 प्रवर्तेत; Dn4 प्रवर्तते (for °र्तति). G6 नि- (for प्र-). K1. 2 प्रवर्त-यति वर्तनात्; K6. 7 D4. 5. 7. 9 प्रवृत्तौ (D5. 7 °त्तो) हि प्रवर्तते. — [c]) K6 यथैक-; B7. 9 Da3. a4 G2 यथैष; Dn1 तथैव (for य°). G2 मत्स्यं (for मत्स्यस्). — [d]) K1. 2 Dn4 तथैव (Dn4 °वो) (for °षो). D5 तथैव शेष्य बुध्यते (sic). — [e]) K7 Da4 D4. 9 सस्नेह- (D9 °हं); B7 Dn1. n4 Ds D2. 7. 8 T1 G2. 3. 6 M1. 5-7 स-स्नेहात्; T2 G1 यत्स्नेहात् (for सस्नेहः). K1. 2. 4 सह-वासश् (for °वासाच्). — [f]) K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7 8 T G1-3 6 M1. 5-7 साभि(K6 Da3. a4 स्वाभि-; T2 साधि)मानाच् (for °मानश्). D5 हि (for च). D7 T G1. 3. 6 सर्वशः (for नित्यशः). B8 स्वा(marg. सा)भिलासा[षा]च्च नित्यशः.

73 D4 om. 73. — [a]) K6 B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3 M1. 6. 7 सं- (for स). D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 कालास्ये (for कालस्य). ❀ Ca : कालस्य, कालेनेत्यर्थे शैषिकी षष्ठी । ❀ — T1 om. (hapl.) 73[be]. — [b]) K7 D9 यावदैक्यं; D5 यदेकत्वं; T2 यथै°; G2 यद्वै° (for यदै°). D9 तु (for न). — [c]) G2 M1. 5-7 नोन्मज्जति (for उन्म°). Dn1 ह; T2 G1. 3. 6 च (for हि). T2 G1-3. 6 M1. 5-7 कालास्ये (for कालस्य). ❀ Cn : मज्जनोन्मज्जने संसारमोक्षौ । ❀ — [d]) K1 मम-त्वेन; K4 B6. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 समत्वेन

C. 12. 11800 B. 12. 319[s]. 77 K. 12. 323. 77 तदा स केवलीभूतः षड्विंशमनुपश्यति ॥ ७४

अन्यश्च राजन्नवरस्तथान्यः पञ्चविंशकः ।
तत्स्थत्वादनुपश्यन्ति एक एवेति साधवः ॥ ७५

तेनैतन्नाभिनन्दन्ति पञ्चविंशकमच्युतम् ।
जन्ममृत्युभयाद्भीता योगाः सांख्याश्च काश्यप ।
षड्विंशमनुपश्यन्ति शुचयस्तत्परायणाः ॥ ७६

यदा स केवलीभूतः षड्विंशमनुपश्यति ।
तदा स सर्वविद्विद्वान्न पुनर्जन्म विन्दति ॥ ७७

एवमप्रतिबुद्धश्च बुध्यमानश्च तेऽनघ ।
बुद्धश्चोक्तो यथातत्त्वं मया श्रुतिनिदर्शनात् ॥ ७८

पश्यापश्यं योऽनुपश्येत्क्षेमं तत्त्वं च काश्यप ।
केवलाकेवलं चाद्यं पञ्चविंशात्परं च यत् ॥ ७९

(for सम°). G2 -संवृतं (for °तः).

74 ^{a}) D4 नु (for तु). K1. 2 V1 B0. 6–9 Da4 [ऽ]न्योन्यम्; D5 मोहम् (for ऽन्योऽहम्). — ^{b}) K7 D4. 9 एषा; Ds G3 एव (for एष). K1. 2. 7 V1 B0. 6. 9 Da4 Ds1 D3. 4. 8. 9 T2 G2. 3. 6 द्विज (for द्विजः). ❀ Ca: एषः, प्राकृतो वर्गः ॥ Cn: अर्थादिः । ❀ — ^{c}) K6 कैवली- (for के°). K6 Da4 D4 -भूत; M1. 7 -भूतं (for -भूतः). ❀ Cs: केवलीभूतः, प्रकृतितत्कार्यसंसर्गरहितः । ❀

75 ^{a}) K1. 2. 4 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 8 Ca अन्य(K2 °न्या)श्च राजन्य(B6. 8. 9 °जन्प्र)वरस् (Ca [gloss: क्षत्रियश्रेष्ठ] °वर); Ds2 °श्च राजन्परमस्; D7 °श्च राजन्पुरुषस्; T G1–3. 6 M1. 5–7 अन्यश्च राजन्स (T1 G2. 3. 6 °न्न-) परस्. ❀ Cn (reading राजन्य वरः): वरः षड्विंशः । ❀ — ^{b}) K7 -विंशतिः. — T1 G3 om. 75^{cd}. — ^{c}) K2 तत्स्थत्वाम् (for °त्वाद्). K2 -पश्यति. K6 B0 Da3 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 Cn (gloss: तत्स्थानादिति भावप्रधानो निर्देशः । वरस्यावराधिष्ठानत्वादित्यर्थः) तत्स्थानाच्चानुपश्यंति; V1 B6–9 Da4 Ds2 तत्स्थत्वाच्चानु°; D5. 7 तत्र स्थित्वानु°. ❀ Cs: तत्स्थत्वात्, तस्यां प्रकृतावविद्यायां स्थितत्वात् । ❀ — K4 om. (hapl.) 75^{d}–76^{a}. — ^{d}) T2 G1 ह्येक (for एक). K7 D4. 9 एतदेवेह साधवः; D5. 7 एकोयमिति सा°. ❀ Ca: एक एव, प्रकृत्या अभिन्न इव । ❀

76 76^{abcd} = (var.) 55. K4 om. 76^{a} (cf. v. l. 75). — ^{a}) K1 D9 T2 एतं; K2 Ds D4 एनं; B8 (marg.) M1. 5–7 एवं; G2 एकं (for एतन्). K2 -नश्नंति; D5. 7 -जानाति; T G1. 3. 6 M1. 5–7 -जानंति (for -नन्दन्ति). — ^{b}) Dn4 D5. 7 -विंशतिम् (for -विंशकम्). B9 Da3. a4 Dn4 अच्युत; D2 °ते; G2 अव्ययं (for अच्युतम्). K7 पंचविंशमविच्युतं. ❀ Cs (reading ते नैनं नाभि°): सांख्ययोगाश्च तत्र मन्यन्ते, एनं पञ्चविंशकम्, एवमच्युतं, ईश्वरं नाभिजानन्ति इति न, किं तु एकत्वमेव तेऽपि जानन्ति । ❀ — ^{c}) K1. 2 D5. 7 -जराभीता (for -भयाद्भीता). — ^{d}) K4 योगः सांख्याश्; K6 योगाः शांख्याश्; Da4 योगाः सांख्यश्; T1 G3 सांख्ययोगाश्; T2 G1. 6 सांख्या योगा (by transp.). — ^{e}) K1 -पश्यति; K4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Dn1 Ds D2–5. 8. 9 G2 -पश्यंतः; Da3. a4 -पश्यंत्यः (for -पश्यन्ति). — ^{f}) B0 -परायणः. — After 76, M1. 6. 7 read 79 for the first time, repeating it in its proper place.

77 ^{a}) D7 सदा (for यदा). K1. 2. 4 च (for स). K4 केवला (for °ली-). Dn4 D4 -भूत; M1. 5 7 -भूतं (for -भूतः). — G2 M1. 5–7 om. 77^{cd}. — ^{c}) K1. 2 च; Dn4 lacuna (for स). D7 T2 G1. 3. 6 -सिद्धत्वान् (for -विद्विद्वान्). K7 D4. 9 तदा स सर्वविद्वांश्च; Da3. a4 तदा स सर्वं विदित्वा; D5 तदा सर्वं विचिन्वत्वात्; — ^{d}) K7 विंदंति. K6 D5 पुनर्जन्म न विंदति; Ds1 पुनर्जन्मनि विंदति.

78 ^{a}) ❀ Cn: अप्रतिबुद्धः, प्रधानम् ॥ Cs: अव्यक्तस्वभावः । ❀ — ^{b}) K6 B9 Da4 बोध्यमानश्; Cn (gloss: जीवः) Cs (gloss: पञ्चविंशकः) बुध्य° (as in text). — ^{c}) Ds1 चोक्ते (for चोक्तो). K7 यथातथ्यं (for °तत्त्वं). ❀ Cn: बुद्धो, ब्रह्म ॥ Cs: बुद्धः, षड्विंशः परमात्मेत्यर्थः । ❀ — ^{d}) K2 T G1. 3. 6 यथा (for मया).

79 M1. 6. 7 read 79 for the first time after 76. — ^{a}) K2 पश्य पश्यं; K7 पश्यंश्चापश्यं; Ca (gloss: द्रष्टव्यमद्रष्टव्यं, छान्दसत्वात् कर्मण्यपि भृताविति दृशेः पश्यादेशः) Cn (gloss: पश्यं द्रष्टारम्, अपश्यं दृश्यम्) पश्यापश्यं (as in text). K6 V1 B0. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2–5. 7. 8 T G1. 3. 6 यो न; Da4 योग (sic) (for योऽनु-). — ^{b}) V1 B6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 क्षेम्यं; B8 (marg.) क्षेम्य-; D7 क्षेमस्; T2 क्षेम- (for क्षेमं). Dn4 तत्त्वे; Ds बंधं; M1. 5–7 (all both times) बद्धं (for तत्त्वं). B0. 8 क्षम्यतां चैव काश्यप. ❀ Cn: क्षेम्यं, क्षेमाय साधु । तत्त्वं, दृग्दृश्ययोरन्यत्वं च । ❀ — ^{c}) K7 D4. 9 वाच्यं; G2 चान्ये; Ca (gloss: वेदवाच्यं) वाद्यं (for चाद्यं). B9 केवलाकेवलां चाद्यं; D7 T G1. 3. 6 ततश्च केवलं चान्यत्.

विश्वावसुरुवाच ।
तथ्यं शुभं चैतदुक्तं त्वया भोः
सम्यक्क्षेम्यं देवताद्यं यथावत् ।
स्वस्त्यक्षयं भवतश्चास्तु नित्यं
बुद्ध्या सदा बुद्धियुक्तं नमस्ते ॥ ८०
याज्ञवल्क्य उवाच ।
एवमुक्त्वा संप्रयातो दिवं स
विभ्राजन्वै श्रीमता दर्शनेन ।
तुष्टश्च तुष्ट्या परयाभिनन्द्य
प्रदक्षिणं मम कृत्वा महात्मा ॥ ८१
ब्रह्मादीनां खेचराणां क्षितौ च
ये चाधस्तात्संवसन्ते नरेन्द्र ।
तत्रैव तद्दर्शनं दर्शयन्वै
सम्यक्क्षेम्यं ये पथं संश्रिता वै ॥ ८२
सांख्याः सर्वे सांख्यधर्मे रताश्च
तद्वद्योगा योगधर्मे रताश्च ।
ये चाप्यन्ये मोक्षकामा मनुष्या-
स्तेषामेतद्दर्शनं ज्ञानदृष्टम् ॥ ८३
ज्ञानान्मोक्षो जायते पूरुषाणां
नास्त्यज्ञानादेवमाहुर्नरेन्द्र । C. 12. 11811 B. 12. 319[8]. 87 K. 12. 323. 87

❀ Cn: केवलं साक्ष्येणापि निर्मुक्तं, अकेवलं साक्षिरूपम्, आद्यं जगत्कारणम् । ❀ — ^{d}) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 8. 9 पंचविंशं (for °विंशात्). ❀ Cn: परं, महदादिकार्यम् । ❀

80 K1. 2. 4 om. the ref. D5 om. 80. — ^{a}) B7 Da4 कथ्यं (for तथ्यं). G1 उक्तस् (for उक्तं). K4. 6 V1 B7 Da4 T1 G1. 3. 6 भो; Bo Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5 विभो; Ds2 Cs (gloss: अहो इति वक्तृश्रोत्रोदौर्लभ्यं गमयति) अहो; D8 नः; T2 हि (for भोः). — G3 reads 80^{b}–82^{a} twice. — ^{b}) Dn4 ह्यस्यक्; G2 सम्यं (for सम्यक्). Da4 क्षम्यं; Cn (gloss: मोक्षाय हितम्) क्षेम्यं (as in text). K1. 2. 4 वेद्यमाद्यं; K6 वेदवाक्यं; V1 वेदवेद्यं; Bo. 7–9 Dn1 Ds D2. 3. 8 Cn (gloss: ब्रह्म) दैवताद्यं; Da3. a4 वेदवाद्यं; G1 देवताद्या; G2 °तानां; M1. 7 °ताभ्यां (for °ताद्यं). — ^{c}) K2 स्वस्त्यक्षं; Dn4 स्वस्त्यक्षयं; T1 G2. 6 M1. 5–7 Cs (gloss: क्षयानर्हं) स्वस्त्यक्षय्यं (for °क्षयं). M5–7 चोतु (sic) (for चास्तु). — ^{d}) K4 बुधाः; K7 बुद्धे; D4. 9 बुद्ध्ये (for बुद्ध्या). G2 सतां (for सदा). K1. 2 बुद्धियुक्तो; B9 बुद्धियुतं; M1. 5–7 युक्तमहं (for बुद्धियुक्तं). K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 मनस्ते; D7 T G1. 3 (both times). 6 M1. 5–7 नमस्ये (for °स्ते).

81 For the repetition in G3, cf. v. l. 80. D5 om. the ref. K7 M1. 5–7 य(K7 या)ज्ञवल्य; G2 यज्ञवल्क्य (for याज्ञ°). — ^{a}) Ds1 स एवम् (for एवम्). K6 उक्ता; Da3. a4 मुक्त्वा (for उक्त्वा). — ^{b}) K7 D4. 9 विभ्राजमानः (for °जन्वै). — ^{c}) K1 तुष्टाश्च; K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 हृष्टश्च (for तुष्टश्च). K1. 2 [अ]नुमंत्र्य; Bo Da3. a4 [अ]भिवंद्य; Dn4 °नष्टं; D7 T1 G3 (both times). 6 हि गुप्त्या; T2 G1 [अ]भिगुप्त्या; G2 चाभिनंद्य (for [अ]भि°). — ^{d}) B6 Da4 प्रदक्षिण्यं; Da3 D7 T G1. 2. 3 (both times). 6 M7 प्रादक्षिण्यं (for प्रदक्षिणं). K6 मम स; B3 (marg.) मया (for मम). K1. 2. 4 महांश्च (for महात्मा).

82 For the repetition in G3, cf. v. l. 80. — ^{a}) D4 ब्राह्मयादीनां. Cs क्षितीनां (for क्षितौ च). — ^{b}) Da4 D8 वा (for च). K1 सर्वसंते; K2 सैवसंते; D5 संचरंते; D7 T1 G2. 3 (both times). 6 संवदंते (D7 °तो) (for °सन्ते). K7 D4. 9 क्षितींद्र; D5 क्षितीश (for नरेन्द्र). — ^{c}) Bo. 3 (marg. as in text) तथा (for तत्र). G2 [ए]तद् (for [ए]व तद्). K1 तद्दर्शं; D5 संदर्शनं (for तद्°). D8 om. (hapl.) from दर्शयन्वै up to र्शनं (in 83^{d}). K7 D4. 9 तत्रैतद्वै दर्शनं दर्शयंति. — ^{d}) G2 सम्यं (for सम्यक्). K1 D5 क्षेम्ये (for क्षेम्यं). B6 Da3. a4 ये यथा; D5 पथि ते (for ये पथं). M1. 5–7 आश्रिता (for सं°). K7 D4. 9 सम्यक्क्षेम्ये पथि ते संस्तुता वै. ❀ Cn: पथं, पन्थानम् ॥ Cs: क्षेम्यं पथं, मोक्षसाधनं ज्ञानमार्गम् । ❀

83 D8 om. up to दर्शनं (cf. v. l. 82). — ^{a}) K1. 2. 4 वै (for च). — ^{b}) K4 तद्वा (for तद्वद्). K6 D5 योगाद्; Dn4 G1 योगे; D7 lacuna (for योगा). — ^{c}) K1. 2. 4 चैव (for चापि). — ^{d}) K1. 2. 4 ज्ञानसृष्टं; G2 °युक्तं; Cn (gloss: प्रत्यक्षफलम्) °दृष्टम् (as in text).

84 ^{a}) Dn4 नान्यन् (for ज्ञानान्). B9 मोक्षं. K4 T1 G3 पुरुषाणां; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2.

C. 12. 11811.
B. 12. 319[s]. 87
K. 12. 323. 87

तस्माज्ज्ञानं तत्त्वतोऽन्वेषितव्यं
येनात्मानं मोक्षयेज्जन्ममृत्योः ॥ ८४
प्राप्य ज्ञानं ब्राह्मणात्क्षत्रियाद्वा
वैश्याच्छूद्रादपि नीचादभीक्ष्णम् ।
श्रद्धातव्यं श्रद्दधानेन नित्यं
न श्रद्धिनं जन्ममृत्यू विशेताम् ॥ ८५
सर्वे वर्णा ब्राह्मणा ब्रह्मजाश्च
सर्वे नित्यं व्याहरन्ते च ब्रह्म ।
तत्त्वं शास्त्रं ब्रह्मबुद्ध्या ब्रवीमि
सर्वं विश्वं ब्रह्म चैतत्समस्तम् ॥ ८६
ब्रह्मास्यतो ब्राह्मणाः संप्रसूता
बाहुभ्यां वै क्षत्रियाः संप्रसूताः ।
नाभ्यां वैश्याः पादतश्चापि शूद्राः
सर्वे वर्णा नान्यथा वेदितव्याः ॥ ८७
अज्ञानतः कर्मयोनिं भजन्ते
तां तां राजंस्ते यथा यान्त्यभावम् ।
तथा वर्णा ज्ञानहीनाः पतन्ते
घोरादज्ञानात्प्राकृतं योनिजालम् ॥ ८८
तस्माज्ज्ञानं सर्वतो मार्गितव्यं
सर्वत्रस्थं चैतदुक्तं मया ते ।
तस्थौ ब्रह्मा तस्थिवांश्चापरो य-
स्तस्मै नित्यं मोक्षमाहुर्द्विजेन्द्राः ॥ ८९

---

3. 8 राजसिंह; M5 मानुषाणां (for पूरु°). — 84^{bc} is partly damaged in B6. — ^{b}) K1. 2. 4 नान्यज्ज्ञानाद्; Cs (gloss: अन्यस्य, ब्रह्मातिरिक्तस्य) नान्यज्ञानाद् (for नास्त्यज्ञानाद्). K1. 2. 4. 7 D4. 9 द्विजेंद्राः; D5. 7 नरेंद्राः (for नरेन्द्र). — ^{c}) G2 M1. 5–7 तस्य (for तस्माद्). K7 D4. 9 एषितव्ये; D5 वेदितव्यं (for ऽन्वेषितव्यं). — T2 G1 Kumbh. ed. repeat 84^{d} after 86^{ab}. — ^{d}) K7 D4. 9 तेनात्मानं; D5. 7 ज्ञाना° (for येना°).

85 ^{a}) Da4 G3. 6 प्राप्यं; G2 प्राप्त- (for प्राप्य). G2 -ज्ञान- (for ज्ञानं). K1. 2 ब्रह्मणात्क्षत्रियाद्; K7 D4. 5. 9 T1 क्षत्रियाद्ब्राह्मणाद् (by transp.); Da4 Dn4 ब्राह्मणाक्षत्रियाद्. — ^{c}) D5 श्रोष्यं तत्त्वं (for श्रद्धातव्यं). K2 श्रद्दानेन; D7 °धानेति (for °धानेन). — ^{d}) K7 D4. 5. 8. 9 न (K7 नः) श्रद्धालुं; G1 न श्रद्धीनं; M1. 5–7 अश्रद्धीनं (for न श्रद्धिनं). Ds2 -मृत्युर् (for -मृत्यू). B7 G1 विशेषां; D5 M1. 5–7 विशेते (for °ताम्). G2 न श्रद्धिनं विशतो जन्ममृत्यू. ❀ Cn: श्रद्धिनं, आदन्तादपि मत्वर्थीय इनिः । ❀

86 ^{a}) K2 Da4 ब्रह्मणा; G2 ब्राह्मण (for °णा). K6 ब्रह्मजांश्च; D5 ब्रह्मणश्च. — ^{b}) K2. 4 ब्राह्मी (for ब्रह्म). K7 D4. 5. 9 सर्वे नित्यं ब्रह्म च व्याहरंति. — After 86^{ab}, T2 G1 Kumbh. ed. repeat 84^{d}; while Kumbh. ed. thereafter repeats 86^{e}. — ^{c}) M1. 7 वाक्यं (for शास्त्रं). G3 ब्रह्मध्यानं (for °बुद्ध्या). — ^{d}) K7 om. विश्वं. K6 B0. 6. 8 (marg.). 9 प्राप्य (for ब्रह्म). K6 B8 वा (for च).

87 ^{a}) Ds2 (before corr.) ब्रह्मास्याद् (for ब्रह्मास्यतो). K2 ब्रह्मणाः. Ds1 संप्रवृत्ता (for °सूता). — K1 om. (hapl.) 87^{b}. — ^{b}) K2. 7 om. वै. K4 क्षत्रियः. K7 lacuna; D7 T G3. 6 च (for सं-). B6. 9 D5 संप्रभूताः; G1 °सूता. — ^{c}) K1. 2. 4 नाभ्या; K7 उरुभ्यां (for नाभ्यां). K2 पश्यतश्; K4 पाशातश् (for पाद°). B7 चाभिभूताः (for चापि शूद्राः). — ^{d}) K1 om. from सर्वे up to वर्णा (in 88^{c}). D4. 5 om. (hapl.) from नान्यथा up to वर्णा (in 88^{c}). K7 D9 नान्यतो (for °था).

88 K1 D4. 5 om. up to वर्णा (cf. v. l. 87). — ^{a}) T2 भजंति. — ^{b}) K2 तान्*; K7 D9 ततो; D7 तांस्तान् (for तां तां). Ds2 ये (for ते). K2. 7 D7 T G1. 3. 6 तथा (for यथा). K2 भावं; Ds1 [अ]पापं (for [अ]भावम्). K6 तां राजंस्ते ये यथा यांति भावं. — ^{c}) K6 यथा (for तथा). K2 शूद्रा; B9 वर्णो (for वर्णा). K1. 2. 7 V1 B8 D4. 5. 9 पतंति (for पतन्ते). — ^{d}) D7 T1 G6 घोरादज्ञात्; G2 घोराज्ञानात् (for घोरादज्ञानात्). K1. 2. 4 D4. 9 योनिजातं; M5 बुद्धिजालं (for योनि°).

89 ^{a}) K1 D4 तस्माज्ज्ञातं; Dn4 तस्याज्ञानं. Ds1 om. ज्ञानं. K1 मार्ग्यतव्यं; T1 G3. 6 मानितव्यं (for मार्गि°). — ^{b}) D5 सर्वं तथ्यं; G2 सर्वस्थं; Cn (gloss: सर्ववर्णगतम्) सर्वत्रस्थं (as in text). K6 तत्तदुक्तं; Da4 यत्तदुक्तं (for चैतदुक्तं). — ^{c}) B0. 7. 8 Dn1 Ds D2. 3. 8 T1 G3. 6 M1. 5–7 Cn (gloss: ज्ञाननिष्ठः) तत्स्थो; T2 G1 तत्स्थुर्; Ca. p (gloss: स्थितौ) तस्थौ (as in text). T G1. 3. 6 स्थितवांश् (for तस्थि°). K2 च परो यस्; K7 D4. 9 चेश्वरो यस्; T G1. 3. 6 चेतनो यस्; M1. 5–7

यत्ते पृष्टं तन्मया चोपदिष्टं
याथातथ्यं तद्विशोको भवस्व ।
राजन्गच्छस्वैतदर्थस्य पारं
सम्यक्प्रोक्तं स्वस्ति तेऽस्त्वत्र नित्यम् ९०
भीष्म उवाच ।
स एवमनुशास्तस्तु याज्ञवल्क्येन धीमता ।
प्रीतिमानभवद्राजा मिथिलाधिपतिस्तदा ॥ ९१
गते मुनिवरे तस्मिन्कृते चापि प्रदक्षिणे ।
दैवरातिर्नरपतिरासीनस्तत्र मोक्षवित् ॥ ९२
गोकोटिं स्पर्शयामास हिरण्यस्य तथैव च ।
रत्नाञ्जलिमथैकं च ब्राह्मणेभ्यो ददौ तदा ॥ ९३
विदेहराज्यं च तथा प्रतिष्ठाप्य सुतस्य वै ।
यतिधर्ममुपासंश्चाप्यवसन्मिथिलाधिपः ॥ ९४
सांख्यज्ञानमधीयानो योगशास्त्रं च कृत्स्नशः ।
धर्माधर्मौ च राजेन्द्र प्राकृतं परिगर्हयन् ॥ ९५
अनन्तमिति कृत्वा स नित्यं केवलमेव च ।
धर्माधर्मौ पुण्यपापे सत्यासत्ये तथैव च ॥ ९६
जन्ममृत्यू च राजेन्द्र प्राकृतं तदचिन्तयत् । C. 12. 11824 B. 12. 319[8]. 100 K. 12. 323. 100

चैव योयं (for चापरो यस्). $D_{5.7}$ तस्थौ ब्रह्मावस्थितिश्चापि यो वै. ❀ Cn: अपरः, क्षत्रियादिः । ❀ —[d]) $K_{1.2}$ B_8 (marg.) तस्मिन्; K_7 $D_{4.9}$ $M_{1.5-7}$ तस्मान् (for तस्मै). D_5 मोक्ष्यम् (for मोक्षम्). B_8 D_{a3} D_{s1} $D_{2.3.8}$ T_1 $G_{3.6}$ नरेंद्राः; D_{n1} D_{s2} नरेंद्र; D_{n4} नरेंद्रः (for द्विजेन्द्राः). G_2 तस्मै नित्यं मोक्षमाविर्द्विजेंद्र.

90 [a]) K_7 $D_{4.5.9}$ यद्वै; V_1 ये ते (for यत्ते). T_2 कृष्टं (for पृष्टं). $K_{1.2}$ [अ]त्र; G_2 तु (for च). —[b]) K_i V_1 B_6 T $G_{3.6}$ M_1 य(K_1 त)थातथ्यं; K_7 B_8 (marg. as in text) याथातथ्यात्; $D_{5.7}$ येनावाप्यं (for याथातथ्यं). $K_{1.2}$ V_1 $D_{4.9}$ T_2 G_1 भजस्व; $D_{5.7}$ भव त्वं (for भवस्व). —[c]) D_4 आगच्छस्व (for गच्छस्व). G_2 om. दर्थस्य. Bo परं (for पारं). —[d]) K_6 om. स्वस्ति. K_6 $B_{0.6.7.9}$ D_{a3} $D_{n1.n4}$ Ds $D_{2.3.8}$ त्वस्तु; G_2 यत्र (for ऽस्त्वत्र-). $M_{1.7}$ नित्यः (for नित्यम्). — After 90, $K_{1.2.4}$ ins. an addl. colophon [*sub-parvan :* $K_{1.2.4}$ मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* $K_{1.2.4}$ याज्ञवल्क्यजनकसंवादः].

91 [a]) B_9 अव- (for अनु-). K_1 -तिष्टस्तु; $K_{2.4.7}$ $D_{4.7.9}$ T_1 $G_{2.3.6}$ $M_{1.5-7}$ -शिष्टस्तु; D_{a3} -शांतस्तु; T_2 G_1 -शिष्टेन (for -शास्तस्तु). —[b]) $K_{2.7}$ याज्ञवल्केन; $M_{1.5-7}$ यज्ञवल्केन. —[d]) $K_{1.2.4.7}$ B_8 D_{n4} $D_{4.9}$ T_2 तथा (for तदा).

92 [b]) G_2 कृत्वा (for कृते). D_4 वा (for च). $K_{4.6}$ $B_{0.7.9}$ $D_{n1.n4}$ Ds $D_{2.3}$ G_2 $M_{1.5-7}$ प्रदक्षिणं (for °क्षिणे). D_5 प्रत्केचाभिप्रदक्षिणे (sic). —[c]) D_{a3} D_{n4} $D_{4.5.7.9}$ G_2 देवरातिर्; M_7 दैवरातिं. $K_{1.2.4}$ नैवार(K_4 °वरा)तिर्नापरातिर्.

93 D_5 om. 93. —[a]) K_7 D_9 गोकोटीं; V_1 D_4 °टीः (for °टिं). ❀ Ca: स्पर्शयामास दत्तवान् । यद्वा, एकमेव विभज्य सर्वेभ्यो ददौ । ❀ —[b]) $K_{6.7}$ V_1 $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ Ds $D_{2.3.8}$ हिरण्यं तु (V_1 B_9 D_3 च) (for °ण्यस्य). —[c]) $K_{1.2.4}$ तथा (for अथ). K_7 [ए]वैकं; V_1 $D_{4.7.9}$ T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5.6}$ [ए]कैकं (for [ए]कं च). M_7 रत्नांजलिरथैरै(*inf. lin.* °मै)कं.

94 [a]) K_1 विदेहि- (for विदेह-). K_6 -राजं (for -राज्यं). K_7 om. च. $K_{6.7}$ V_1 $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ Ds $D_{2.3.7.8}$ T_1 $G_{2.3.6}$ तदा (for तथा). —[b]) B_8 (marg.).$_9$ प्रतिपाद्य (for °ष्ठाप्य). $M_{1.5-7}$ सुते परे (for सुतस्य वै). —[c]) K_2 यातिधर्मम्; B_6 D_{a4} D_5 यतिधर्मान् (for °धर्मम्). $K_{1.2}$ उपासीनो (for उपासंश्च). —[d]) K_7 [अ]प्यासन्; $D_{4.9}$ [अ]प्यावसन्; T_2 G_1 ह्यवस्य (for [अ]प्यवसन्). K_6 मिथिलाधिप.

95 [a]) K_7 सांख्यं (for सांख्य-). —[b]) D_7 T $G_{1.3.6}$ $M_{1.5-7}$ नित्यशः (for कृत्स्नशः). —[c]) K_6 V_1 $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ $D_{2.3.5.8}$ $M_{1.5-7}$ धर्माधर्मं (for °धर्मौ). ❀ Cs: अधर्मवद्धर्मस्यापि बन्धनहेतुत्वात् । ❀ —[d]) $K_{1.2.4}$ प्राकृतौ पर्यगाहत; D_7 प्राकृतीरिह गर्हयन्. ❀ Cn: प्राकृतम्, आविद्यकम् । ❀

96 G_2 om. 96[a]–97[b]. —[a]) Bo $M_{1.5-7}$ अनित्यम्; D_{a3} $D_{n1.n4}$ Ds $D_{2.3.5.8}$ Cn (gloss: त्रिविधपरिच्छेदशून्यः) अनंत; D_7 अस्तं तम् (for अनन्तम्). K_7 $D_{4.9}$ तं कृत्वा (for कृत्वा स). —[b]) D_{n1} आस्थितः (for एव च). D_{n4} नित्यं च बलमास्थितः. —[c]) $B_{0.8.9}$ $D_{a3.a4}$ D_2 धर्माधर्मे; D_{n4} °धर्मात् (for °धर्मौ). K_6 धर्माधर्मे पापपुण्ये. —[d]) T_2 G_1 सत्यासत्यौ (for °सत्ये).

97 G_2 om. 97[ab] (cf. v. l. 96). —[a]) K_4 जन्ममृत्योश्; K_7 $D_{4.9}$ $M_{1.5-7}$ जन्म मृत्युं (for जन्ममृत्यू). —[b]) T_2 प्रकृतं (for प्रा°). Bo D_{a4} D_{n1} $D_{3.9}$

C. 12. 11824 B. 12. 319[8]. 100 K. 12. 323. 100 ब्रह्माव्यक्तस्य कर्मेदमिति नित्यं नराधिप ॥ ९७
पश्यन्ति योगाः सांख्याश्च स्वशास्त्रकृतलक्षणाः ।
इष्टानिष्टवियुक्तं हि तस्थौ ब्रह्म परात्परम् ।
नित्यं तमाहुर्विद्वांसः शुचिस्तस्माच्छुचिर्भव ॥ ९८
दीयते यच्च लभते दत्तं यच्चानुमन्यते ।
ददाति च नरश्रेष्ठ प्रतिगृह्णाति यच्च ह ।
ददात्यव्यक्तमेवैतत्प्रतिगृह्णाति तच्च वै ॥ ९९
आत्मा ह्येवात्मनो ह्येकः कोऽन्यस्त्वत्तोऽधिको भवेत् ।
एवं मन्यस्व सततमन्यथा मा विचिन्तय ॥ १००
यस्याव्यक्तं न विदितं सगुणं निर्गुणं पुनः ।
तेन तीर्थानि यज्ञाश्च सेवितव्याविपश्चिता ॥ १०१
न स्वाध्यायैस्तपोभिर्वा यज्ञैर्वा कुरुनन्दन ।
लभतेऽव्यक्तसंस्थानं ज्ञात्वाव्यक्तं महीपते ॥ १०२
तथैव महतः स्थानमाहंकारिकमेव च ।
अहंकारात्परं चापि स्थानानि समवाप्नुयात् ॥ १०३
ये त्वव्यक्तात्परं नित्यं जानते शास्त्रतत्पराः ।

तदचिंतयन्; D7 T G1. 3. 6 परिचिंतयन् (D7 G3 °य); M1. 5–7 परिगर्हयन् (for तदचिन्तयत्). — c) Da3 om. ब्रह्मा. K1. 2. 4 D4 ब्रह्म व्यक्तस्य; K7 V1 Bo. 6–8 Da4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 Ca (gloss: समभिव्याहारात् ब्रह्मणः अव्यक्तस्य च) व्यक्ताव्य° (for ब्रह्मा°). D4. 9 धर्मेदम् (for क°).

98 a) T2 योग-; G2 योगः (for योगाः). Da4 सांख्यश्. — b) K2 सु- (for स्व-). Da4 G1 -लक्षणः. — c) K6 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 -विमुक्तं; G2 -वियुक्तां (for -वियुक्तं). K1. 2 इष्टानिष्टादियुक्तं हि. ❀ Cs: इष्टानिष्टवियुक्तं, विषयसंपर्ककृतसुखदुःखविहीनम् । ❀ — d) K1 परात्मकं; D5 °त्परः; M1. 6. 7 परापरं (for °त्परम्). ❀ Cn: तस्थौ, स्थाणुवदचलमस्तीत्यर्थः । ❀ — e) Dn1. n4 D7 T G1. 3. 6 तदाहुर्; G2 समाहुर् (for तमा°). K1. 2. 4 नित्यत्वमाहुर्विद्वांसः. — f) K4. 6. 7 B8 Dn1. n4 Ds1 D2. 8 G1. 2 शुचि; V1 Bo. 6. 9 Da3. a4 D3. 5 M1. 5–7 शुचिं (for शुचिस्).

99 a) K1. 2 यश्च (for यच्च). — b) K1. 2 यश्च (for यच्च). K7 D4. 9 यद्दत्तं चानुवर्तते. — After 99^{ab}, D7 T G1. 3. 6 Kumbh. ed. ins.:

781* अव्यक्तेनेति तच्चिन्त्यमन्यथा मा विचिन्तय ।

[T2 अन्यथा च विचितयन् (for the post. half).]

— c) K2 परश्रेष्ठ; D4 नरः श्रेष्ठः; D9 नरश्रेष्ठः (for °श्रेष्ठ). — d) K6. 7 प्रतिगृह्णाति; D4. 9 परिगृह्णाति (for प्रति°). Da4 om. (hapl.) from यच्च up to गृह्णाति (in 99^{f}). K1. 2. 4 यश्च वै (for यच्च ह). — B8 D2 G2 om. (hapl.) 99^{ef}. — e) D5 व्यक्तम् (for [अ]व्यक्तम्). K6 Bo. 6. 7. 9 Dn1. n4 Ds D3. 8 ददात्यव्यक्त इत्येतत्; Da3 °त्यव्यक्त इत्येते. — f) K6. 7 D4 -गृह्णाति. V1 Bo. 6. 7 Dn1. n4 Ds D3. 5. 7. 8 यच्च (for तच्च). V1 ह (for वै).

100 a) K1. 2. 4 आत्मैव हि; B8 आत्मा चैव; D5. 7 आत्मन्येव (for आत्मा ह्येव). G2 [आ]त्मको (for °नो). G1 ह्येकं (for ह्येकः). — b) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तस्मात्परो (Da3. a4 °रा); K7 तत्राधिको; D5 त्वत्ताधिको; D9 ततोधिको; G2 M1. 5–7 तत्त्वाधिको (for त्वत्तोऽधिको). D7 T G1. 3. 6 तव (for भवेत्). — c) K6. 7 एव (for एवं). — d) D5 अन्यथात्मा (for अन्यथा मा). D5 om. from विचिन्तय up to the end of this adhy. K6 om. (hapl.) from चिन्तय up to तव्यावि (in 101^{d}). K1. 2 [अ]धिचिंतय (for विचिन्तय).

101 D5 om. 101; K6 om. up to तव्यावि (for both, cf. v. l. 100). — a) K1. 4 यस्याव्यक्ते; Dn4 यस्माव्यक्तं; Ds1 यदव्यक्तं (for यस्या°). B9 मा (for न). — b) T2 सगुणाः (for °णं). — d) K7 सेवितव्यो विपश्चिता.

102 D5 om. 102 (cf. v. l. 100). — c) M1. 5–7 लभ्यते (for लभते). K6 V1 Bo. 7–9 Da3 Dn4 Ds D2. 3. 8 T2 G1. 2 M1. 5–7 Ca (gloss: अव्यक्तिकं, अव्यक्तरूपं, मोक्षसंस्थानम्) [ऽ]व्यक्तिकं (Dn4 °क-); K7 B6 Dn1 D4. 7. 9 T1 G3. 6 °क्तकं; Da4 °क्तिसं- (for °क्तसं-). K2 -संज्ञानं (for -संस्थानं). — d) K6 ज्ञात्वाव्यक्तिं; G2 व्यक्तं मम (for ज्ञात्वाव्यक्तं). K4. 6 B6. 8 (marg. as in text) Da4 Ds D2. 8 महीयते (for °पते). ❀ Ca: ज्ञात्वा अव्यक्तं, शरीरादि आत्मतया ज्ञात्वा । ❀

103 D5 om. 103 (cf. v. l. 100). — b) K1. 2 Dn4 Ds2 T2 G6 अहंकारिकम् (for आहं°). Da3. a4 उच्यते; Dn4 एव तु. — c) K6 B6. 7. 9 परं वापि; K7 D9 पराणीह. — d) T2 G1 स्थानानि स तमाप्नुयात् (sic). ❀ Cs: स्थानानि, इन्द्रादिपदानि । ❀

104 D5 om. 104 (cf. v. l. 100). — a) Ds2 D7

जन्ममृत्युवियुक्तं च वियुक्तं सदसच्च यत् ॥ १०४

एतन्मयाप्तं जनकात्पुरस्ता-
त्तेनापि चाप्तं नृप याज्ञवल्क्यात् ।
ज्ञानं विशिष्टं न तथा हि यज्ञा
ज्ञानेन दुर्गं तरते न यज्ञैः ॥ १०५

दुर्गं जन्म निधनं चापि राज-
न्न भूतिकं ज्ञानविदो वदन्ति ।
यज्ञैस्तपोभिर्नियमैर्व्रतैश्च
दिवं समासाद्य पतन्ति भूमौ ॥ १०६

तस्मादुपासस्व परं महच्छुचि
शिवं विमोक्षं विमलं पवित्रम् ।
क्षेत्रज्ञवित्पार्थिव ज्ञानयज्ञ-
मुपास्य वै तत्त्वमृषिर्भविष्यसि ॥ १०७

उपनिषदमुपाकरोत्तदा वै
जनकनृपस्य पुरा हि याज्ञवल्क्यः ।
यदुपगणितशाश्वताव्ययं त-
च्छुभममृतत्वमशोकमृच्छतीति ॥ १०८ C. 12. 11836 B. 12. 319(8).112 K. 12. 323. 112

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षडधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०६ ॥

T G1. 3. 6 यस् (for ये). K7 ब्रह्म; V1 स्थानं (for नित्यं). — b) K6 Da4 जानंते. K1 B9 -तत्परः. D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 जानीते (G2 ज्ञानते; M1. 5-7 जानते) शाश्वतः परं (T2 °रः). — c) K4. 6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -विमुक्तं च; K7 D4. 9 -वियुक्तास्ते; T2 °क्तश्च (for °क्तं च). — d) K4. 6 V1 B0. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 विमुक्तं (for वियुक्तं). K1. 2 मनसश्च; G2 सदसतश्च (for सदसच्च). K7 D4. 9 गच्छं(D4 °च्छ)ति परमां गतिं.

105 D5 om. 105 cf. v. l. 100). Da3. a4 om. 105ab. — a) T2 M1. 7 मयोक्तं (for मयाप्तं). K2 जनकं (for °कात्). G2 पुनस्तान् (for पुर°). — b) D4 वा (for च). — T1 repeats नृप याज्ञवल्क्यात् after न (in 105c). T2 याज्ञवल्क्यं; M1. 5-7 या(M5 य)ज्ञवल्कात्. — c) Ca ज्ञात्वा (for ज्ञानं). Ds1 विशिष्टं हि (for °ष्टं). D7 च (for न). Da4 M1. 5-7 यज्ञाज् (for यज्ञा). ❀ Ca: ज्ञानमेव विशिष्टं, न कर्म । ❀ — d) K2 सर्गं (for दुर्गं).

106 D5 om. 106 (cf. v. l. 100). — a) B6 दिनं; T2 निधनौ (for °नं). — b) K6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7-9 T2 G1 भौतिकं; K7 D4 भौतिक- (for भूतिकं). D2 om. from विदो up to विमोक्षं (in 107b). — d) D7 T1 G1. 3. 6 M1. 5-7 भूयः (for भूमौ).

107 D5 om. 107 (cf. v. l. 100). D2 om. up to विमोक्षं (cf. v. l. 106). — a) G1 महः (for महत्). K6 V1 B1. 3. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D3. 7 T1 G1. 3 M5. 6 शुचिः (for शुचि). T2 तस्मादुपासस्व महच्छुचिः शिवं. — b) K2 हि मोक्षं; K7 D4. 9 विशोकं; Dn4 विमोक्ष- (for °क्षं). K7 D9 परमं (for विमलं). T2 विमोक्षमेकं विमलं पवित्रं. — c) K6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 क्षेत्रं ज्ञात्वा (for क्षेत्रज्ञवित्). K6 D7 पार्थिवं (for °व). D4 om. from ज्ञानयज्ञ up to याज्ञ (in 108b). D3 ज्ञानयज्ञ. — d) T2 उपास्व (for °स्य).

108 D5 om. 108 (cf. v. l. 100). D4 om. up to याज्ञ (cf. v. l. 107). — a) Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 8 Cp (gloss: यस्मिन्ब्रह्मणि उपनिषद् रहस्यज्ञानमस्य) यदुपनिषदम् (for उपनिषदम्). V1 B0. 6. 8. 9 अथाकरोत् (for उपा°). V1 B0 तदासौ; B7. 9 Da3. a4 T2 तथा वै; B8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तथासौ (for तदा वै). K1. 2. 4 उपनिषदमुपाकरोतु दातां (K1 दांता). — b) K1. 2 जनकसुतस्य. K1. 4. 7 पुरा ह; K2 परा ह; Dn4 G1 पुरो हि; D7 T1 G3. 6 पुरापि (for पुरा हि). K7 याज्ञ्यवल्क्यः; G2 M1. 5-7 यज्ञवल्कः. D9 जनयज्ञमुपास्य वै नृपस्य पुरा ह याज्ञवल्क्यः (corrupt). — c) B7 तद्- (for यद्-). D9 -गणितं (for -गणित-). K2 -शाश्वताध्ययं; Dn4 °व्ययश; D7 T G1. 3. 6 °व्ययस्; M7 °व्यक्तं (for °व्ययं). M1 तु (for तत्). — d) V1 M1. 6 अमृतम् (for अमृतत्वम्). K1. 2. 4 ऊं(K4 अं)चतीति; K6 B6 (marg.) T2 G1. 2 ऋच्छ(K6 °च्छे)ति; V1 B0. 7. 8 (orig.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 अच्छेति; B6 (orig.). 8 (marg.) अर्हति; D7 ऋच्छतेति; M1. 5-7 आच्छेतीति (for ऋच्छतीति).

३०७

C. 12. 11387
B. 12. 320[19]. 1
K. 12. 324. 1

युधिष्ठिर उवाच ।
ऐश्वर्यं वा महत्प्राप्य धनं वा भरतर्षभ ।
दीर्घमायुरवाप्याथ कथं मृत्युमतिक्रमेत् ॥ १
तपसा वा सुमहता कर्मणा वा श्रुतेन वा ।
रसायनप्रयोगैर्वा कैर्नोपैति जरान्तकौ ॥ २
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
भिक्षोः पञ्चशिखस्येह संवादं जनकस्य च ॥ ३
वैदेहो जनको राजा महर्षिं वेदवित्तमम् ।
पर्यपृच्छत्पञ्चशिखं छिन्नधर्मार्थसंशयम् ॥ ४
केन वृत्तेन भगवन्नतिक्रामेज्जरान्तकौ ।
तपसा वाथ बुद्ध्या वा कर्मणा वा श्रुतेन वा ॥ ५
एवमुक्तः स वैदेहं प्रत्युवाच परोक्षवित् ।
निवृत्तिर्नैतयोरस्ति नानिवृत्तिः कथंचन ॥ ६
न ह्यहानि निवर्तन्ते न मासा न पुनः क्षपाः ।
सोऽयं प्रपद्यतेऽध्वानं चिराय ध्रुवमध्रुवः ॥ ७

Colophon om. in D5; Ś1 D6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6. 7 V1 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 4. 7–9 T G1. 2. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4 V1 Bo. 7 Da4 Dn1 D2. 3. 8 T1 G2. 6 M1. 5–7 याज्ञवल्क्य(M1. 5–7 यज्ञवल्क)जनकसंवादः समाप्तः; K6 B6. 8. 9 Da3 Ds T1 (also) G3. 6 (also) याज्ञवल्क्यजनकसंवादः; K7 D4. 9 याज्ञवल्क्यजनकसंवादे ज्ञानोपदेशः समाप्तः; M1. 5–7 (all also) ज्ञानप्रशंसनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 47; B8 145; Dn1 144; Dn4 Ds2 M5 142; D8 139; T1 G6 141; G1. 3 M1. 6. 7 140. — *Śloka no.:* Da4 108; Dn1. n4 112; D8 110.

307

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 [a]) K2. 4 D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 सु- (for वा). — [b]) K1. 2 पुरुषर्षभ (for भरत°). — [c]) G2 वायुर् (for आयुर्). D4 om. (hapl.) from वाप्याथ up to प्रयोगै in (2[c]). — [d]) Dn1 मृत्युर्; D9 मृत्योर्. K7 D7 कथं मृत्योरप(D7 °रुप-)क्रमेत्.

2 D4 om. up to प्रयोगै (cf. v. l. 1). — [a]) V1 B9 M1. 5. 7 वै (for वा). — [b]) D5 om. from कर्मणा up to अत्रा in (3[a]). — [c]) K1. 2 रसायनोपयोगैर्वा. — [d]) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 कैर्नाप्नोति; K7 D9 को नापैति; D4 को नोपैति; D7 T G1. 3. 6 केनापै(T2 °पे)ति (for कैर्नोपैति). K1 जरांतुकौ (sic); K2 °तिकौ; K6 जनांतिकौ (for जरान्तकौ).

3 D5 om. up to अत्रा (cf. v. l. 2). — [c]) D7 T G1. 3. 6 [अ]पि (for [इ]ह). — [d]) K1. 2 M5 ह; D7 T1 G3. 6 वै (for च).

4 [a]) K1. 2. 4. 7 V1 Bo विदेहो (for वैदेहो). — [b]) K4 Da4 Ds1 D2. 8 महर्षिर्; Da3 Dn4 D4 महर्षि- (for महर्षिं). Da3. a4 वेदपारगं; D2 °वित्तम (for °वित्तमम्). — [d]) G2 भिन्न- (for छिन्न-). K7 -संशयः.

5 [a]) G1 को*युक्तेन (for केन वृत्तेन). K1 Da4 भगवान्. — [b]) Dn4 अतिक्रांते; D5 निष्क्रामेत (for अतिक्रामेज्). — [c]) Bo. 7. 9 Da3 Dn1 Ds D2. 3. 8 T1 G3. 6 वा बुद्ध्या (by transp.).

6 [b]) K4 Dn1. n4 D2. 4. 7–9 G1 M5. 6 [अ]परोक्षवित्; D5 स मोक्षवित्; Cs परोक्ष° (as in text). ❀ Cs: परोक्षवित्, कालज्ञः । ❀ — [c]) K1 निवृत्तिं; D5 निर्वृत्ति-; M6 विवृत्तिर् (for निवृ°). K4 B7. 8 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 न तयोर् (for नैतयोर्). — [d]) T1 G6 का न (G6 नि-) वृत्तिः; G1 नानिवृत्तः; M1. 5 नातिवृत्तिः; Ca (gloss: स्वभावानुभावानुपरमो) नानि° (as in text). K1 अथात्मनि; K2. 4 कदाचन (for कथं°).

7 [a]) D7 T1 G6 स(D7 न)सामानि (for न ह्यहानि). — [b]) T1 G6 न सामा (by metathesis); G2 मनसा (for न मासा). K1 (*sup. lin.* as in text) पुनः; D4. 9 क्षिपाः; M1. 5–7 समाः (for क्षपाः). — [c]) B8 स्वयं; Dn4 मोघं; D7 सो यः; G2 योयं (for सोऽयं). ❀ Cp: अध्वानं, संसारपथम् ॥ Cs: जन्ममरणादिप्रबन्धम् । ❀ — [d]) Da3. a4 नचिराद् (for चिराय). K6. 7 V1 D5. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 7 अध्रुवं; B6. 9 Da3. a4

सर्वभूतसमुच्छेदः स्रोतसेवोह्यते सदा ।
उह्यमानं निमज्जन्तमप्लवे कालसागरे ।
जरामृत्युमहाग्राहे न कश्चिदभिपद्यते ॥ ८
नैवास्य भविता कश्चिन्नासौ भवति कस्यचित् ।
पथि संगतमेवेदं दारैरन्यैश्च बन्धुभिः ।
नायमत्यन्तसंवासो लब्धपूर्वो हि केनचित् ॥ ९
क्षिप्यन्ते तेन तेनैव निष्टनन्तः पुनः पुनः ।
कालेन जाता जाता हि वायुनेवाभ्रसंचयाः ॥ १०
जरामृत्यू हि भूतानां खादितारौ वृकाविव ।
बलिनां दुर्बलानां च ह्रस्वानां महतामपि ॥ ११
एवंभूतेषु भूतेषु नित्यभूताध्रुवेषु च ।
कथं हृष्येत जातेषु मृतेषु च कथं ज्वरेत् ॥ १२
कुतोऽहमागतः कोऽसि क्व गमिष्यामि कस्य वा ।
कस्मिन्स्थितः क्व भविता कस्मात्किमनुशोचसि ॥ १३ C. 12. 11850 B. 12. 320(19). 4 K. 12. 324. 14

अव्ययं (for अध्रुवः).

8 a) K4.7 Da4 Ds2 D4 T2 G1.2 M7 -समुच्छेद- (Ds2 °दं); D7 -समुत्स्सेदः (for -समुच्छेदः). — b) K1.2 श्रो(K2 स्रो)तस्येव; K4 स्रोतस्यैव; K6.7 Bo D2.9 श्रोतसे(K7 D9 °सै)व; B9 स्रोतसश्च; Da4 °सो वा; D7 T G1-3.6 M1.6.7 °सैव (for °सेव). K6 [उ]ह्यसे; G2 [उ]च्यते (for [उ]ह्यते). K2 सदं (sic); K4 पदं; Dn1 तदा; D7 T1 G3.6 जवात्; G2 तथा (for सदा). Ds स्रोतसापोह्यते सदा; D4 श्रोतसेवाह्यते सदा. — c) B6.8.9 Da3 Dn4 Ds2 D2.3.5.7 T G1.3.6 M1.6 ऊ(G6 दौ)ह्यमानं (T1 G1.3.6 °नश्च); B7 Cp (gloss: तापत्रयेणाभिभूयमानं) तुद्यमानं (for उह्य°). K1.2.4 B7.9 G1.2 M1.6.7 च मज्जंतम् (G1 °न्तौ); T1 G3.6 तु मज्जंस्याद् (sic) (for निमज्जन्तम्). — e) K7 जरामृत्युर्; T2 G1 जरामृत्यू. T G1.3.6 -महाग्राहौ (for °ग्राहे). — f) K1.2.4 कथंचिद् (for न कश्चिद्). D5 अपि मुच्यते; D7 T2 G1 Cs (gloss: अतिवर्तयति, तारयतीत्यर्थः) अतिवर्तते; T1 G3.6 अतिपद्यते; M1.5-7 अवबुध्यते (for अभिपद्यते).

9 9abcd = (var.) 12. 28. 39, 50. — a) G2 किंचिन् (for कश्चिन्). K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn4 Ds D2.3.8 M1.5-7 कश्चिद्भवति. — b) D5 कर्हिचित् (for कस्य°). — 9cd = 12. 37*. — c) Da3.a4 सर्गतम्; D7 T1 G3.6 संगमम् (for °तम्). — d) M6 बुद्धिभिः (for बन्धुभिः). — 9ef = 12. 28. 51ab. — e) M7 -संवादो (for °वासो) ❀ Cs: अत्यन्तसंवासः, अविनाशी सहवासः । ❀ — f) K6 B7 कस्यचित्; D5 कर्हि° (for केन°).

10 a) D4 क्षिप्यंत; D5 क्षिप्रं ते; D7.8 T2 G1 क्षिप्यते (for क्षिप्यन्ते). D5 न च (for the first तेन). D4 [इ]व (for [ए]व). — b) K2 निष्ठ्ययंतः; K4.7 D9 निष्टावंतः; D8 T1 G3.6 तिष्टन्नंतः; D5 निःसृतं नः; D7 तिष्ठन्संतः; D8 तिष्ठतत्राः (sic); T2 G1 तिष्ठन्नंतं; Ca (gloss: कूर्दन्तः) Cp (gloss: अव्यक्तध्वनिं कुर्वन्तः) निष्टनन्तः (as in text). — c) Bo.7 याता (for the first जाता). K4.6 Bo.7 Dn1.n4 Ds D2-5.8 याता हि; D9 हि नरा (for जाता हि). B9 Dn1.n4 [ए]व (for [इ]व). — d) K1.7 G2 अभ्रसंचयः; K2.4 अत्र संचयाः (for अभ्रसं°).

11 a) V1 जरामृत्युर्; Dn4 °मृत्यु. — c) Dn4 बलीनां.

12 a) K6 नित्येषु; Bo.7.8 (marg.) Dn1.n4 Ds D2.3.8 Cs (gloss: कार्यकारणसंघाताध्यक्षः) भूतात्मा; B9 D5 lacuna (by hapl.) (for भूतेषु). — b) K1.2.4.6 Bo.6.7.8 (marg.) Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 M1.7 नित्य- (K1.2.4 °त्यं) भूताध्रु(K1.2.4 °ताध्रु; K6 °तेध्रु)वेषु च. — c) B7 Dn1.n4 Ds D2.3.8 हि हृष्येज्; Cs (gloss: द्रोहं नाचरेत्) न द्रुह्येद् (for हृष्येत). K1 (marg. as in text) यातेषु (for जातेषु). — d) Da3 lacuna (by hapl.); G2 M1.5-7 वृत्तेषु (for मृतेषु). K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.7.8 T G1-3.6 M1.5.6 न संज्वरेत्; D5 M7 न संचरेत् (for कथं ज्वरेत्).

13 With 13, cf. 12. 28. 40abcd. — a) T G1.3.6 कुतस्त्वम् (for कुतोऽहम्). B6 कोसि; T1 G3.6 क्वासीः; T2 G1 क्वासु (for कोऽस्मि). — b) K1.2 न (for क्व). K1.2 D7 [आ]गमिष्यामि; T G1.3.6 गमिष्यसि (for °ष्यामि). D5.7 कर्हिचित् (for कस्य वा). — D5 om. 13cd. — c) D7 T1 G3.6 पतितः (for भविता). — d) K1.2.4.7 D4.9 कस्मिन्; T G1-3.6 कः सन् (for कस्मात्). K7 अनुशोचति; Bo M1.5-7 °शोचिमि; B9 अपि शोचसि (for अनुशो°). — After 13, D5.7 ins.:

782* स्त्यश्च ते यथात्मा च त्यक्तः स्यात्किमनेन च ।

14 a) K7 G2.8 दृष्ट्वा; D4 प्रष्टा; D7 नष्टा; D9

C. 12. 11031 B. 12. 320(19).15 K. 12. 323.15 द्रष्टा स्वर्गस्य न ह्यस्ति तथैव नरकस्य च । आगमांस्त्वनतिक्रम्य दद्याच्चैव यजेत च ॥ १४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्ताधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०७ ॥

३०८

युधिष्ठिर उवाच ।

अपरित्यज्य गार्हस्थ्यं कुरुराजर्षिसत्तम ।
कः प्राप्तो विनयं बुद्ध्या मोक्षतत्त्वं वदस्व मे ॥ १
संन्यस्यते यथात्मायं संन्यस्तात्मा यथा च यः ।
परं मोक्षस्य यच्चापि तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
जनकस्य च संवादं सुलभायाश्च भारत ॥ ३

द्रष्टा; T1 यष्टा (for द्रष्टा). K6 B6 Da3. a4 कोस्तीह; K7 Bo. 7–9 Dn1. n4 Ds D2–4. 8 कोन्योस्ति; V1 M1. 5–7 को ह्यस्ति (for न ह्यस्ति). — b) D7 T G1. 3. 6 नरकस्य तथैव च. — d) T1 G3. 6 वा (for the second च).

Colophon. Ś1 D6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 6. 7 V1 B6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 T1 G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 8. 9 G2 M1. 5–7 पंचशिखजनकसंवादः. — *Adhy. no.:* (figures, words or both): K6 48; B7 T1 G6 142; B8 146; Dn1 145; Dn4 Ds2 G3 M5 143; D8 140; T2 155; G1 M1. 6. 7 141; G2 157. — *Śloka no.:* Da4 Dn1. n4 D8 15.

308

☞ This adhy. is missing in D6 (cf. v. l. 12. 283. 15). Ś1 is missing up to नरेन्द्रे (in 76) (cf. v. l. 12. 274. 13).

1 a) K1. 2 Da4 गार्हस्थं. D7 परित्यज्य च गार्हस्थ्यं. — b) K6 -सत्तमं; Da4 -सत्तमः. — c] K6 विलयं; B8 (orig.) [ऽ]तिलयं; B8 (marg.) निलयं; D5 [ऽ]ति स्वयं (for विनयं). D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 कः प्राप्तो नृपतिः सिद्धिं; G2 कः प्राप्नोति पतिः सिद्धिं. ❀ Cn: विनीयते, विलीयतेऽस्मिन्निति विनयो लयस्थानं, मोक्षतत्त्वम् ॥ Cp: विनयं, विशिष्टज्ञानम् । बुद्ध्या, ममतात्यागकौशलेन । ❀ — d) K1. 2. 4 T2 G1 मोक्षे (for मोक्ष-). K1. 2 तथ्यं (for -तत्त्वं).

2 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K1. 2 Da3. a4 Ca संन्यस्यति; V1 Bo. 6–8 Dn1. n4 Ds2 D3. 5. 7 T G3. 6 M7 स न्यस्यते; G2 यद्यस्य ते; Cs अव्यक्तस्य (for संन्यस्यते). K1. 2. 4. 6 B6 (marg.) Dn4 यथात्मानं; K7 D4. 5. 7. 9 यथात्मा च; Bo यदात्मायं; Cp. s यथात्मायं (as in text). — b) K6 B6–9 Dn1 Ds D2. 3. 8 G2 Cn (gloss: व्यक्तस्य, स्थूलदेहस्य आत्मा, लिङ्गदेहः) Cs व्यक्तस्यात्मा; K7 V1 Bo Da3 Dn4 D4. 5. 7. 9 त्यक्तस्यात्मा; T1 G1. 3. 6 व्यक्तस्वात्मा: T2 त्यक्तस्वात्मा (for संन्यस्तात्मा). D5. 7 तथा; M1. 5–7 भवेच् (for यथा). K4 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 च यत्; K6 द्वयं; K7 Da3 D4. 9 भवेत्; V1 च यं; B6. 7. 9 त्वयं; B8 (marg.) D5. 7 च तथ्; T G1. 3. 6 Cs च तं (for च यः). Da4 Ca व्यक्तस्यात्मा (Ca व्यक्तः स्याद्वा) यथा द्वयं. ❀ Cn (reading व्यक्तस्यात्मा): व्यक्तस्य स्थूलदेहस्य आत्मा स्वरूपं यथा संन्यस्यते, त्यज्यते । ❀ — c) K4 Dn4 पर-; T1 G1. 3. 6 पारं (for परं). K2 यश्च (for यच्).

3 Ś1 missing (cf. v. l. 1). Ds1 om. the ref. — a) ❀ Cs: अत्र, संन्यासपथि । ❀ — cd) D4. 5. 9 transp. जनकस्य च and सुलभायाश्च. Da4 संवादे (for °दं). K2 स्वलभायाश्च (for सु°).

4 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K1 स न्यास्य; K6 संध्यास- (sic); V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D3. 5. 7 T2 G3 M1. 5–7 स न्यास-; T1 G3. 6 स न्यासी (for संन्यास-).

संन्यासफलिकः कश्चिद्बभूव नृपतिः पुरा ।
मैथिलो जनको नाम धर्मध्वज इति श्रुतः ॥ ४
स वेदे मोक्षशास्त्रे च स्वे च शास्त्रे कृतागमः ।
इन्द्रियाणि समाधाय शशास वसुधामिमाम् ॥ ५
तस्य वेदविदः प्राज्ञाः श्रुत्वा तां साधुवृत्तताम् ।
लोकेषु स्पृहयन्त्यन्ये पुरुषाः पुरुषेश्वर ॥ ६
अथ धर्मयुगे तस्मिन्योगधर्ममनुष्ठिता ।
महीमनुचचारैका सुलभा नाम भिक्षुकी ॥ ७
तया जगदिदं सर्वमटन्त्या मिथिलेश्वरः ।
तत्र तत्र श्रुतो मोक्षे कथ्यमानस्त्रिदण्डिभिः ॥ ८
सा सुसूक्ष्मां कथां श्रुत्वा तथ्यं नेति ससंशया ।
दर्शने जातसंकल्पा जनकस्य बभूव ह ॥ ९
ततः सा विप्रहायाथ पूर्वरूपं हि योगतः ।
अबिभ्रदनवद्याङ्गी रूपमन्यदनुत्तमम् ॥ १०
चक्षुर्निमेषमात्रेण लघ्वस्त्रगतिगामिनी ।
विदेहानां पुरीं सुभ्रूर्जगाम कमलेक्षणा ॥ ११ C. 12. 11862 B. 12. 321[20]. 11 K. 12 325. 11

Ds2 D2 T2 G1 -फलकः; T1 G6 फलितः; G2 M1. 5–7 -पथिकः (M7 °तः) (for -फलिकः). K2. 4 संन्यस्य हि किलः कश्चिद्. ❀ Ca: संन्यासफलिकः, संन्यासं विना संन्यासफलवान् ॥ Cn: संन्यासफलं सम्यग्दर्शनं, तदस्यास्तीति । ❀ —c) G3 मैथिले (for °लो). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 राजा (for नाम). —d) Da3 श्रुतेः; Ds2 T2 श्रुतिः; D4. 5. 9 स्मृतः (for श्रुतः).

5 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —a) D5. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 वेद- (for वेदे). V1 B8 (marg. as in text) -धर्मे; G2 M1. 5–7 -शास्त्रं (for -शास्त्रे). B8 (marg. as in text) वै (for च). K7 D4. 9 स वेद(D4 °दे)-शास्त्रे मोक्षे च. —b) K6 स्तवशास्त्रे; B6. 9 Da8 Ds2 (by corr.) स्वशास्त्रे च; B8 (marg.) स्वे शास्त्रे च; D5 तत्त्वशास्त्रे; D7 T1 G3. 6 वेदशास्त्रे (for स्वे च शास्त्रे). K7 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7–9 T1 G3. 6 कृतश्रमः; G2 कृतागमे (for °गमः). V1 B8 स्व(B8 स्वे)शास्त्रे कृतनिश्चयः. ❀ Cn: स्वे शास्त्रे, दण्डनीतौ ॥ Cs: अर्थशास्त्रे । चशब्दात् धर्मशास्त्रे च । ❀ —d) K7 शशास; D4 शशाम; D7 T1 G3. 6 यशसा (for शशास). K7 पृथिवीम् (for वसुधाम्).

6 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —b) V1 -वृत्तितां (for -वृत्तताम्). —c) K7 Dn4 स्पृहयति. B8 D5. 7 एते (for अन्ये). T1 G3. 6 लोकेषु चास्पृहंस्तस्मै; T2 G1 °ष्वस्पृहयंस्तस्मै; G2 °षु प्रापयंति स्म; Ca सर्वलोके प्रगायंति. —d) K1. 2. 4 पुरुषर्षभ; K7 B7 D9 G2 M1. 5–7 पुरुषेश्वरं (B7 °रः).

7 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —a) Da4 कर्मयुगे; D7 T1 G3. 6 त्रेता°; Cs (gloss: कृतयुगे) धर्म° (as in text). B7 अथ तस्मिन्युगे धर्मो. —b) K1. 6 Da4 अनुष्ठिताः (for °ता). ❀ Cn: अनुष्ठिता, कर्तरि क्तः (Pāṇini 3. 4. 72) । ❀ —c) K1. 2 अवचचार; T2 अनुपचार (for °चचार). G3 M1. 5–7 चचार वसुधामेका. —d) K1 स्वलभा (for सु°). K1. 6 भिक्षकी; Da4 भिक्षुका.

8 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —a) K1 तथा; Dn4 तद्या (for तया). K6 V1 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 कृत्स्नम् (for सर्वम्). —b) K7 अटन्त्या. K6 Da4 Dn4 मिथिलेश्वर; K7 मैथिलेश्वरः. —c) T2 श्रुते (for श्रुतो). K6 D4. 9 मोक्षी (for मोक्षे). K1. 2 तत्र श्रुतो (K2 °तौ) मोक्षपरः. —d) ❀ Ca: त्रिदण्डिभिः, यतिव्रतिभिः । ❀

9 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —a) K6 B0 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 सातिसूक्ष्मां; B6. 7 Da3. a4 सा सूक्ष्मां च; B8 साव(marg. सापि)सूक्ष्मां; D5 T2 सा च (T2 तु) सूक्ष्मां; G2 साधुकामां; M1. 5–7 सा सुसूक्ष्माः (for °क्ष्मां). M1. 5–7 कथाः (for कथां). K7 D4. 9 सा सुशू(D4 °सू)क्ष्मकथं श्रुत्वा. —b) K1 Da3 तथा नेति; K2 तथ्यं नीति-; Da4 तथ्यंतेति; D7 कथ्यंतेति; T1 G6 कथां ते तु; G2 तथ्यं नैति; M1. 6. 7 कथ्यं नेति (for तथ्यं नेति). K1. 2 सुसंशया; K7 Da3 सशं°; B7 शशंस या; Ds1 न संशया; D5 सशंकया (for ससंशया). Dn4 तथ्यं ते चेति संशया. —c) G2 दर्शिते (for दर्शने). —d) V1 B8 (marg. as in text) सा (for ह).

10 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —a) K1. 2. 4. 6 V1 B0. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 7. 8 T1 G3. 6 तत्र (for ततः). D7 T1 G1. 3. 6 विप्रभार्याथ; G2 [अ]पि प्रहायाथ (for विप्रहा°). K1. 2. 4 [अ]त्र; K6 D4 [अ]र्थ- (for [अ]थ). —b) D4 corrupt; G3 पूर्वरूपवियोगतः. ❀ Cp: पूर्वरूपं, भिक्षुकत्वानुरूपम् । ❀ —c) Ds2 क्षाबिभ्रद्. T1 G6 अभिभूयानवद्यांगी. —d) G1 अन्यम् (for अन्यद्).

11 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —a) K6 चक्षु-; Da4 चतुर् (for चक्षुर्). —b) K1. 2 लघ्वभ्र-; K6

C. 12. 11263
B. 12. 321(20). 12
K. 12. 335. 12

सा प्राप्य मिथिलां रम्यां समृद्धजनसंकुलाम् ।
भैक्षचर्यापदेशेन ददर्श मिथिलेश्वरम् ॥ १२
राजा तस्याः परं दृष्ट्वा सौकुमार्यं वपुस्तथा ।
केयं कस्य कुतो वेति बभूवागतविस्मयः ॥ १३
ततोऽस्याः स्वागतं कृत्वा व्यादिश्य च वरासनम् ।
पूजितां पादशौचेन वरान्नेनाप्यतर्पयत् ॥ १४
अथ भुक्तवती प्रीता राजानं मन्त्रिभिर्वृतम् ।
सर्वभाष्यविदां मध्ये चोदयामास भिक्षुकी ॥ १५
सुलभा त्वस्य धर्मेषु मुक्तो नेति ससंशया ।
सत्त्वं सत्त्वेन योगज्ञा प्रविवेश महीपते ॥ १६
नेत्राभ्यां नेत्रयोरस्य रश्मीन्संयोज्य रश्मिभिः ।
सा स्म संचोदयिष्यन्तं योगबन्धैर्बबन्ध ह ॥ १७

गजेंद्र-; G2 लब्धवस्तु (for लब्धवस्त्र-). — c) K1. 2. 4 वे- (K1 वै)दाहानां (for विदे°). K1 D4 पुरं; K2. 4 परं; K6 Dn4 M1. 6. 7 पुरीं; K7 पुरा; D5 गतिं; D7 पदं; T1 G3. 6 पतिं (for पुरीं). K4. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn4 Ds1 D2. 5. 8 सुभ्रुर्; K6 सुभ्रु (for सुभ्रूर्). — d) K1. 2. 4 जलजेक्षणा (K1 °णाः) (for कमले°).

12 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) D5 स; T1 G3. 6 सं- (for सा). — b) K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 प्रभूत-; D5 अत्यर्थ- (for समृद्ध-). K1 Ds1 -संकुलं. — c) K6. 7 V1 B7. 8 Da4 D3. 4. 9 G1 M1. 5. 6 भैक्ष्य-; Dn4 मोक्ष- (for भैक्ष-). B8 -चर्यो-पदेशेन (for -चर्या°). — d) T G1. 3. 6 ददर्श मिथिलाधिपं.

13 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — b) K2 सौकुमार्यां; K7 D4. 9 श्लक्ष्णं चारु. K7 गुरुस् (for वपुस्). K6 V1 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तदा (for तथा). — c) G2 सुता (for कुतो). — d) D7 गत- (for [आ]गत-).

14 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K1 दृष्ट्वा; K2. 4 पृष्ट्वा (for कृत्वा). — b) Da3. a4 व्यादिस्य (for °श्य). D5 व्यादिश्य वरमासनं. — c) D3 पूजितो (for °तां). T1 G3. 6 पूजितां पादयोश्चैनाम्. — d) Ds1 D5 परान्नेन; T1 G3. 6 अथा° (for वरा°). K1. 2. 4 [अ]नु- (K1 °न्व)तर्पयत्; K7 [अ]भित°; D4. 5. 9 M1. 5. 6 [अ]भ्य°; G2 च त° (for [अ]प्यत°). M7 वरान्नैनाभ्यतर्पयन्.

15 Ś1 missing (cf. v. l. 1). D7 transp. 15ᵃ and 15ᵇ. — a) K7 युक्तवती; Dn1 मुक्त°; D8 भूक्त° (for भुक्त°). K1 Da3. a4 Ca (gloss: पीतवती) पीता; D5 प्रीत्या; T2 प्रीतां (for प्रीता). T1 G1. 3. 6 अथ भुक्तवतीं प्रीतां; Cp अपीतापीतरती (sub-metric). — b) T G1. 3. 6 राजा तां मंत्रिभिर्वृतः. — c) K1. 2. 4 T1 G3. 6 समाभाष्यविदां मध्ये. ❀ Cn: सर्वभाष्यविदां, सूत्रार्थज्ञानाम् ॥ Cs: सांख्ययोगतर्कशास्त्रादिविदां । ❀ — d) T G1. 3. 6 भिक्षुकीं (for °की). ❀ Ca: चोदयामास, साधिक्षेपमिव पप्रच्छ ॥ Cp: परीक्षयामास । ❀

16 Ś1 missing (cf. v. l. 1). Before 16, D7 G3. 6 ins. सुलभोवाच. — a) K1 स्वलभा. K4. 6 तस्य; K7 D4. 9 स्वस्य; Ca अस्य (for त्वस्य). D7 T1 G6 सुलभा त्वहमार्येषु. ❀ Ca: अस्य धर्मेषु, नित्यनैमित्तिकेषु, क्रियमाणतया दृश्यमानेषु सत्सु, मुक्तोऽयमफलाकाङ्क्षी विहितत्वात्कर्म कुरुते, यद्वा कामुक इति ॥ Cs: धर्मेषु छत्रचामरादिषु राजचिह्नेषु । ❀ — b) K6 युक्ते; B0. 8 (marg. as in text) युक्तो; Da4 मुक्ते; Dn4 भुक्तो; D5. 7 मुक्ता (for मुक्तो). K6 ससंसया; B7 शशंस या; Dn4 सुसंशया; T2 न संशयं. — c) D5 सह्यं; D6 (also) सत्यं; D7 स त्वां; T1 G3. 6 सा त्वां; Cn (gloss: बुद्धिं) Cp (gloss: चित्तं) Cs (gloss: मानसं भावं) सत्त्वं (as in text). D5 सह्येन; D7 सत्येन; Ca (gloss: मनोजन्मना, भावविशेषेण) सत्त्वेन (as in text). K7 M1. 6. 7 योगज्ञाः; D3 (marg. as in text) सत्यज्ञा (for योगज्ञा). — D4 om. 16ᵈ–17ᶜ. — d) K1 प्रविवेष; D7 T1 G2. 3. 6 प्रविष्टाहं; T2 G1 °ष्टाभून् (for °वेश). V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D3 T2 M1. 5–7 महीपतेः (for °पते).

17 Ś1 missing (cf. v. l. 1). D4 om. 17ᵃᵇᶜ (cf. v. l. 16). — a) K2 lacuna; Da4 यस्य (for अस्य). — b) K2 रश्मीं; G1 M7 रश्मि (for रश्मीन्). K4. 7 V1 B0. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G1 संयम्य; K6 संपश्य (for संयोज्य). ❀ Cp: स्वाधीनैः सर्वैः स्वेन्द्रियैः, जनकस्य सर्वाणीन्द्रियाणि स्ववशे कृत्वा । ❀ — K2. 4 om. 17ᶜᵈ. — c) K1 सा स; G2 साधु (for सा स्म). K6 सश्मलं योज*ष्यंतं (sic); K7 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 7. 8 सा स्म तं चोदयिष्यंती (Dn4 °ष्यंति; D7 °ष्यंतु); V1 Ds1 सा स्म सं(Ds1 यस्मात्सं)चोदयिष्यंती; D9 सा स्म संयोजयिष्यंतं; T1 G3. 6 साधु (G3 सा स्म) तं चोदयिष्यंतं. ❀ Cn (reading चोदयिष्यन्ती): प्रष्टुमिच्छन्ती ॥ Cp (reading संनोदयिष्यन्तं): प्रष्टुकामं । ❀ — d) D7 T G6

जनकोऽप्युत्स्मयन्राजा भावमस्या विशेषयन् ।
प्रतिजग्राह भावेन भावमस्या नृपोत्तमः ॥ १८
तदेकस्मिन्नधिष्ठाने संवादः श्रूयतामयम् ।
छत्रादिषु विमुक्तस्य मुक्तायाश्च त्रिदण्डके ॥ १९
भगवत्याः क्व चर्येयं कृता क्व च गमिष्यसि ।
कस्य च त्वं कुतो वेति पप्रच्छैनां महीपतिः ॥ २०
श्रुते वयसि जातौ च सद्भावो नाधिगम्यते ।
एष्वर्थेषूत्तरं तस्मात्प्रवेद्यं सत्समागमे ॥ २१
छत्रादिषु विशेषेषु मुक्तं मां विद्धि सर्वशः ।
स त्वां संमन्तुमिच्छामि मानार्हासि मता हि मे ॥ २२ C. 12. 11673 B. 12. 321[20]-20 K. 12. 325. 22

च बंधितं (D7 °तः) (for बबन्ध ह). K6 D4.9 तं (for ह). K1 योगबंधेन्वबंधनं. ❀ Ca : योगबन्धैः, योगबलेन वाङ्मनःस्तम्भनफलैः । ❀

18 Before 18, T1 G3.6 ins. जनकः. — a) K1.4 ह्युत्स्मयन्; K2 ह्युत्क्रयन्; K6 [ऽ]प्युत्सहन्; B6 °त्स्मयन्; B5 [ऽ]प्यस्मयद्; Da3.a4 [ऽ]प्यस्मयन्; Dn4 [ऽ]स्युत्स्मयन्; D8 [ऽ]प्याययौ; D5 [ऽ]यत्स्मयन्; D7 विस्मयन्; T2 [ऽ]प्यत्स्नयन् (for ऽप्युत्स्मयन्). ❀ Cn : उत्स्मयन्, स्वस्याजेयत्वाभिमाने गर्वं कुर्वन् ॥ Cp : स्वकीयमस्वातन्त्र्यं बुद्ध्वा, तत्कृतत्वज्ञानेन उत्स्मयन् ईषद्धसन् । ❀ — b) T2 अस्य (for अस्या). K1 विशेषतः; Ds1 °षयत्. ❀ Cn : विशेषयन्, अभिभवन् ॥ Cp : तत्कौशलादपि स्वयोगकौशलस्य विशेषं ख्यापयितुम् ॥ Cs : संभावयन् । ❀ — c) T1 G6 परि- (for प्रति-). G2 भवने (for भावेन). — d) T1 G6 न्यस्य (for अस्या). K1.2.4.6 B0.6 7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.5.8 नृपोत्तम (for °त्तमः). ❀ Cp : अस्या भावमभिप्रायं, भावेन स्वचित्तेन प्रतिजग्राह, मनसानुमेने । ❀

19 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) ❀ Ca : अधिष्ठाने, शरीरे । ❀ — b) D5.7 संवादे (for °दः). — D7 T1 G3.6 om. 19cd. — c) K1.2.7 D4.5.9 T2 G1.2 च (for वि). B8 (marg. as in text) G2 Cpp (gloss : विशेषेण युक्तस्य, राजोपकरणशालिनः) -युक्तस्य; D5 तं मुक्त्वा (for -मुक्तस्य). ❀ Ca : विमुक्तस्य, निर्ममस्य ॥ Cp : अनासक्तस्य । ❀ — d) V1 विमुक्तायास्; B8 (marg. as in text) Ds1 युक्तायाश्च (for मुक्ता°). D5 त्रिदंडिकैः; T2 G1.2 °ण्डकैः. ❀ Ca : द्वयोरपि विहितत्वमात्रेण स्वचिह्नं धारयतोरित्यर्थः ॥ Cn : उभावपि स्थूलदेहोपस्कारं त्यक्तवन्तावित्यर्थः । ❀

20 Ś1 missing (cf. v. l. 1). Before 20, K1.2.4.6.7 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-5.8.9 G2 M5 ins. जनक उवाच. — a) K1.2.6.7 B7.9 Da3.a4 D4.9 T1 G1.3.6 भगवत्या; D7 °वत्याम्; M1.5-7 भवत्याश्च (for भगवत्याः). K1 क्व चर्चेयं; K2 क्व धर्मोयं; B7.9 Da3.a4 T G3.6 क्व वा स्थे(B7 स्ते)यं; D7 अवस्थेयं; G1 क्व वार्षयं; Ca.p क्व वर्षेयं (for क्व चर्येयं). G2 भवत्याः क्व च वर्षेयः. ❀ Ca (reading क्व वर्षेयं): वर्षा, वर्षाकालः । क्व चर्येयमिति पाठोऽर्वाचीनः ॥ Cp : क्व वर्षेयं, इयं वर्षा, चातुर्मास्यलक्षणा, क्व कृता; कुत्र देशे क्षपिता (Cpp [gloss : अवस्थानं क्व कृतम्] क्व वास्येयम्) । ❀ — b) K2.4 कृतः; Da4 वृता; Dn4 क्व ता; D5 इतः; D7 T G1-3.6 M1.5-7 कुतः (for कृता). — c) K6 D7 कस्य त्वं च; T G1.3.6 कासि कस्य (for कस्य च त्वं). — d) K7 पपृच्छ. K1.2 [ए]तां (for [ए]नां). K7 D4.9 महामतिः (for महीपतिः).

21 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K7 जितैव; T1 G3.6 जाते च (for जातौ च). — b) K1.2.4 संभवो; V1 T G3 6 सद्भावे; Ca (gloss : तत्त्वदर्शनम्) °वो (as in text). G2 [अ]भि-; G3 [अ]थ (for [अ]धि-). D4 -मन्यते (for -गम्यते). — c) K2 एष्वंतेषु; Da3.a4 ऐश्वर्येषु; Ds1 एष्वर्थे तु (for °र्थेषु). K1.2.4 अंतरं (for उत्तरं). — d) G1 योरस्त्वहं (for प्रवेद्यं). K1.2 गत्समागमे; K4 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 G2 Ca म- (G2 त)त्समागमे (for सत्स°). ❀ Ca : तस्मादागमे आप्तोपदेशे सत्येवान्तरं वेद्यम् । ❀

22 Ś1 missing (cf. v. l. 1). Before 22, T G3 6 ins. सुलभा. — a) D7 क्षत्रादिषु; T1 G1.3 6 छात्रा° (for छत्रा°). K1 2.4 विशेषेण (for °षेषु). — b) K1.6 B0.8 युक्तं; Da4 मुक्तं; T1 G3.6 मुक्तां (for मुक्तं). K6 V1 B0.6-9 Da3 a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 तत्त्वतः; T G1.3.6 सर्वतः (for °शः). — c) K1.2.4 Da4 Dn4 त्वा (for त्वां). K1.2.4 शंसितुम्; Da3.a4 संमातुम्; Ds1 शंमंतुम्; Ds2 Cs संवेत्तुम्; Ca संमांतुं; Cn (gloss : सम्यग्ज्ञातुम्) Cp (gloss : संमानयितुं) संमन्तुम् (as in text). K7 D4.9 स त्वां (D4 त्वा) संमंत्रयिष्यामि; D5.7 सर्वं संश्रोतुमिच्छामि; T1 G3.6 सा त्वां संवेत्तुमि°; T2 G1 स सर्वं वेत्तुमि°; G2 सत्वरं वेत्तुमि°. — d) Dn1 मानार्हाम्; Dn4 °र्हम् (for °र्हा). K6 V1 B0.6-9 Dn1.n4 D2-4.7.8 हि (for [अ]सि). B0 मतो (for मता). K6 V1 B6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2-4.8 [अ]सि (for हि). Ds1 G2 ते (for मे). D5.7 मम (for हि मे). — After 22, T2 G1 read 25.

C. 12. 11874 B. 12. 321[20].23 K. 12. 325. 23 यस्माच्चैतन्मया प्राप्तं ज्ञानं वैशेषिकं पुरा ।
यस्य नान्यः प्रवक्तास्ति मोक्षे तमपि मे शृणु ॥ २३
पाराशर्यसगोत्रस्य वृद्धस्य सुमहात्मनः ।
भिक्षोः पञ्चशिखस्याहं शिष्यः परमसंमतः ॥ २४
सांख्यज्ञाने तथा योगे महीपालविधौ तथा ।
त्रिविधे मोक्षधर्मेऽस्मिन्गताध्वा छिन्नसंशयः ॥ २५
स यथाशास्त्रदृष्टेन मार्गेणेह परिव्रजन् ।
वार्षिकांश्चतुरो मासान्पुरा मयि सुखोषितः ॥ २६
तेनाहं सांख्यमुख्येन सुदृष्टार्थेन तत्त्वतः ।
श्रावितस्त्रिविधं मोक्षं न च राज्याद्विचालितः ॥ २७
सोऽहं तामखिलां वृत्तिं त्रिविधां मोक्षसंहिताम् ।
मुक्तरागश्चराम्येकः पदे परमके स्थितः ॥ २८
वैराग्यं पुनरेतस्य मोक्षस्य परमो विधिः ।
ज्ञानादेव च वैराग्यं जायते येन मुच्यते ॥ २९

23 Ś1 missing (cf. v. l. 1). Before 23, T2 ins. राजा. — a) G6 तस्माच् (for य°). — b) B8 वैषयिकं; Da4 वैशेषितं (for °षिकं). ❀ Ca: वैशेषिकं, पदार्थस्वरूपनिरूपणद्वारा हेयोपादेयफलं, हेयोपादानाभ्यामात्मतत्त्वविवेकफलं काणादप्रणीतं शास्त्रम् । यद्वा विशेषाय प्रवृत्तं सांख्यपदेन प्रसिद्धमेव शास्त्रं वैशेषिकम् ॥ Cp: आत्मनो यो विशेषस्तत्प्रकाशकम् ॥ Cs सर्वस्माद्विलक्षणं, मोक्षयोग्यम् । ❀ — c) D7 यस्यां; M1. 7 यस्या (for यस्य). K6 B6. 8 (marg. as in text) Da3. a4 नास्ति (for नान्यः). G2 प्रवर्ता (for °क्ता). K6 B6-8 Da3. a4 [अ]पि (for [अ]स्ति). — d) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 मोक्षं (for मोक्षे). D4. 9 तदपि (for तमपि).

24 Ś1 missing (cf. v. l. 1). D7 T1 G3. 6 transp. 24 and 25. — a) K2. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 5. 8. 9 पराशर- (K2 D9 °र्य-) (for पाराशर्य-). K4. 7 पाराशर्यस्य गोत्रस्य; Dn4 पराशरसमोत्तस्य (sic). — b) Dn4 M1. 7 तु (for सु-). — c) K7 भिक्ष्योः; Dn4 भिक्षौ (for भिक्षोः). Da4 पंचशिषस्य. B8 [अ]पि (for [अ]हं). — d) B6 -धार्मिकः; D7 T1 G3. 6 -सत्तमः (for -संमतः).

25 Ś1 missing (cf. v. l. 1). D7 T1 G3. 6 transp. 24 and 25. T2 G1 read 25 after 22. Before 25, D7 T1 G3. 6 ins. राजा. D7 om. 25ab. — a) K1 सांख्या ज्ञाने. G2 om. (hapl.) from ज्ञाने up to सांख्य (in 27a). K4 तथा योगी; K6. 7 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 च (Da4 न) योगे च; D5 T1 G3. 6 तथा ज्ञाने (for तथा योगे). V1 सांख्ययोगे तथा ज्ञाने. — b) ❀ Ca: महीपालविधौ, नीतिशास्त्रे । ❀ — K7 om. 25cd. — c) Ds1 विविध- (for त्रिविधे). D4. 9 मोक्षमार्गे (for °धर्मे). ❀ Ca: त्रिविधे, कर्ममात्रसाध्ये, ज्ञानमात्रसाध्ये, समुच्चयसाध्ये च वक्ष्यमाणे ॥ Cn: सांख्ययोगविधिशब्दैः क्रमेण ज्ञानोपास्तिकर्मकाण्डार्था ज्ञेयाः। अयमेव त्रिविधो मोक्षमार्गः ॥ Cs: त्रिविधे मोक्षधर्मे, केवलज्ञाने केवलसमुचितज्ञाने ब्रह्मार्पणतयानुष्ठीयमाने केवलकर्मणि चेत्यर्थः । ❀ — d) K1. 2 D4. 9 गताध्व-; K6 गताद्या (sic); D5. 7 शतधा (for गताध्वा).

26 Ś1 missing (cf. v. l. 1). G2 om. 26 (cf. v. l. 25). — a) ❀ Cs: यथाशास्त्रदृष्टेन, ग्रामैकरात्रं नगरे पञ्चरात्रमिति शास्त्रोक्तमार्गेण । ❀ — b) D2 मार्गेन. K6 D4 ह (for [इ]ह). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 5-7 -भ्रमन्; D5 -भ्रमः (for -व्रजन्). — c) Ds1 वार्षिकीश्; D7 °कांश्. D4 च पुरो- (for चतुरो). — K1. 2. 4 om. 26d-27c. — d) Da4 सुयोक्षितः (for सुखोषितः).

27 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K1. 2. 4 om. 27abc (cf v. l. 26). G2 om. up to सांख्य (cf. v. l. 25). — a) K7 D4. 9 ततो (for तेन). K6 -योगेन; D7 -मुक्तेन (for -मुख्येन). — b) K7 तत्त्ववित् (for °तः). D7 T1 G3. 6 सुस्प(T1 G6 °ह)ष्टार्थेन तत्त्वतः; G2 M1. 5-7 दृष्टार्थेन च तत्त्वतः. — c) M1. 5-7 ज्ञापितस् (for श्रावितस्). D4 मोक्षे (for मोक्षं). ❀ Cs: मोक्षं, मुच्यतेऽनेनेति मोक्षसाधनमित्यर्थः । ❀ — d) K6 Da3. a4 D4 हि चालितः; Dn4 विचालि च; T2 विचारितः (for °लितः). — After 27, D7 T G1. 3. 6 read 38-40.

28 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) Da3 वृत्ति-; D7 T G1. 3. 6 विद्यां (for वृत्तिं). — b) K2 त्रिविदां; D4 त्रिविधा; M1. 5-7 विविधां (for त्रि°). G2 -संहितं (for °ताम्). Dn4 त्रिविधा मोक्ष तं हि सां (sic). ❀ Cs: अत्र पदविवरणरूपाध्यात्मग्रन्थो वृत्तिः । तां त्रिविधां सांख्ययोगरूपां मोक्षसंहितां, मोक्षसंबन्धिनीं चरामि, अर्थतोऽवगच्छामि । ❀ — c) K6 युक्त- (for मुक्त-). — d) G3 पादे (for पदे). D5 च परमे; D7 T1 G3. 6 परमिके (for °मके). ❀ Ca: परमके मोक्षपदे, वैराग्ये । ❀

29 29ab quoted in Śaṁkara's Bhāṣya on Bṛ. Up. iv. 5. 15. Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K7

ज्ञानेन कुरुते यत्नं यत्नेन प्राप्यते महत् ।
महद्द्वंद्वप्रमोक्षाय सा सिद्धिर्या वयोतिगा ॥ ३०
सेयं परमिका बुद्धिः प्राप्ता निर्द्वंद्वता मया ।
इहैव गतमोहेन चरता मुक्तसङ्गिना ॥ ३१
यथा क्षेत्रं मृदूभूतमद्भिराप्लावितं तथा ।
जनयत्यङ्कुरं कर्म नृणां तद्वत्पुनर्भवम् ॥ ३२
यथा चोत्तापितं बीजं कपाले यत्र तत्र वा ।
प्राप्याप्यङ्कुरहेतुत्वमबीजत्वान्न जायते ॥ ३३
तद्वद्भगवता तेन शिखाप्रोक्तेन भिक्षुणा ।
ज्ञानं कृतमबीजं मे विषयेषु न जायते ॥ ३४
नाभिषज्जति कस्मिंश्चिन्नानर्थे न परिग्रहे ।
नाभिरज्यति चैतेषु व्यर्थत्वाद्रागदोषयोः ॥ ३५ C. 12. 11886 B. 12. 321[20]. 35 K. 12. 325. 35

D4. 9 विराज्यं (for वैराग्यं). T2 G1 M1. 5–7 परम् (for पुनर्). D5. 7 एकस्य (for एतस्य). Dn4 वैराग्यं परमं तस्य. — b) Bṛ. Up. Bh. [ऽ]विधिः; Cn (gloss: उपायः) विधिः (as in text). ❀ Cs : परमो विधिः, उत्कृष्टं साधनम् । ❀ — c) G2 वैरागं (for °ग्यं). ❀ Cs : ज्ञानात्, नित्यानित्यवस्तुविवेकात् । ❀ — d) D4 जायंते.

30 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) ❀ Ca : कुरुते यत्नं, श्रवणादीन्यनुतिष्ठति । ❀ — b) K1 यत्नं न; B6 (marg.) यत्फलं; B3 (marg.) यं फलं; T2 यज्ञेन (for यत्नेन). K1. 2 लभते (for प्राप्यते). K6 B6 (marg. as in text). 7. 8 Da3. a4 महान् (for महत्). ❀ Cn : महत्, आत्मज्ञानम् ॥ Cs : अहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानम् ॥ Cv : ब्रह्म । ❀ — Da3. a4 repeat 30[cd] after 33. — c) K1 महाद्वंद्व-; Da3. a4 (both first time) महत्वं तु; Da3. a4 (both second time) D5. 7 G2 महद्बंध- (for महद्द्वंद्व-). B6 -विमोक्षाय (for -प्रमो°). Dn4 corrupt. ❀ Cs : द्वंद्वप्रमोक्षाय, सुखदुःखादिरूपसंसारहननाय । ❀ — d) K1 सा मिष्टर् (sic) (for सा सिद्धिर्). K1. 2. 4 यथोचिता; K6. 7 च योगि(K7 °ति)गाः; Da4 (first time) Ds1 च योतिगा; D5. 7 च योगिनां; T G1–3. 6 द्वयातिगा (for वयोतिगा). Da3. a4 (both second time) सिद्धिर्या का च योगिनां. ❀ Ca : वयोतिगा, चिरकालोपासनया प्राप्ता, सुस्थितेत्यर्थः ॥ Cn : मृत्युजयाय भवति ॥ Cs : कालापरिच्छेद्या, अनन्ता । ❀

31 Ś1 missiug (cf. v. l. 1). — a) D5. 7 श्रेयः (for सेयं). D2. 8 बुद्धेः; D5. 7 T2 G1 M1. 5–7 सिद्धिः (for बुद्धिः). — b) K7 D4. 5. 7. 9 निर्द्वंद्विकी; Da3. a4 निर्बंधता; M1. 5–7 निर्द्वंद्विका (for °द्वता). G2 प्राप्या निर्बंधकाम्यया. — c) K1. 2 [आ]गत- (for गत-). — d) D4 वरजा (for चरता). K6 D5 मुक्ति- (for मुक्त-). K6 G2 -संज्ञिना.

32 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K1. 2. 6 Da3. a4 बीजं क्षेत्रे (Da3. a4 °त्र-); V1 यथा बीजं (for यथा क्षेत्रं). T2 मृदुश्लक्ष्णम्; G1 मृदुतमम्; G2 M6. 7 मृदूद्भूतम् (for °भूतम्). ❀ Cs : मृदूभूतम्, परिकर्मितम् । ❀ — b) K2 आप्लायितं; Dn1 आप्लवितं (for आप्ला°). K1. 2 V1 B0. 7 9 Da4 Dn1. n4 Ds D3 यथा; T2 पुनः (for तथा). — c) ❀ Cs : कर्म, फलाभिसंधिना कृतम् । ❀ — d) K1 D4. 9 नृणां; Dn4 नृणा. V1 B6. 7 Da3. a4 D5. 7 T1 G3. 6 पुनर्भवः (for °वम्).

33 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K1 चोतोपितं; K2 चोत्था°; D5. 7 चोत्पादितं (for चोत्तापितं). — b) M7 कलापो (for कपाले). — c) T1 G3. 6 अप्राप्य; G2 प्राप्य च (for प्राप्यापि). T2 M7 [अं]कुरु- (for अङ्कुर-). D9 -कर्तृत्वम्; T2 -हेतत्वम् (for -हेतु°). — After 33[c], K7 (marg.) ins. :

783* क्षीणवासनया बुध्या कर्म यत्क्रियतेऽनघ ।
तद्दग्धबीजवद्भूयो नाङ्कुरं प्रविमुञ्चति ।

— d) Da4 लीयते (for जा°). G1 बीजत्वान्न तु जायते. — After 33, Da3. a4 repeat 30[cd].

34 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K7 om. (hapl.) 34. — a) K6 V1 B7. 8 Da3. a4 एतद् (for तद्वद्). Dn4 भगवतो; Ds2 भागवता (for भग°). K6 B0 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 T1 G3. 6 [अ]नेन (for तेन). — b) T1 G3. 6 शिख- (for शिखा-). D7 -मुक्तेन (for -प्रोक्तेन). ❀ Ca : शिखाप्रोक्तेन, शिखापदोपदर्शितनाम्ना, पञ्चशिखेन ॥ Cn : शिखापदयुक्तं प्रोक्तं, नाम, यस्य तेन । ❀ — c) D5. 7 वै (for मे). — d) G1 राजते (for जायते).

35 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K6 B0 (orig.). 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 नाभिरज्यति; K7 D4. 9 न च सज्जति; V1 B6 (marg.). 8 नाभिसज्जति; D7 T G1. 3. 6 नापि सज्जति; G2 M1. 6. 7 C8 नाभिषज्यति (for नाभिषज्जति). K2 om. (hapl.) from कस्मि up to रज्यति (in 35[c]). K7 D7 T1 G6 च (for -चिन्). — b) K1 नानर्थो; G2 न त्वर्थे; G3 M5 नानार्थे (for नानर्थे). T2 G1 [अ]परिग्रहे (for न प°). — c) K1. 4. 7 V1 B8 D4. 9 T2 M5 नाभिषज्ज(V1 °सज्ज-; B8 °सज्ज्य)ति; G1. 2 M1. 6. 7 °षज्यति (for °रज्यति). K7 D4. 9 चै(D4 वै)तस्मिन्; B8 Ds2 M1. 5–7 वै तेषु;

C. 12. 11887
B. 12. 32:(30).36
K. 12. 325. 36

यश्च मे दक्षिणं बाहुं चन्दनेन समुक्षयेत् ।
सव्यं वास्या च यस्तक्षेत्समावेतावुभौ मम ॥ ३६
सुखी सोऽहमवाप्तार्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
मुक्तसङ्गः स्थितो राज्ये विशिष्टोऽन्यैस्त्रिदण्डिभिः ३७
मोक्षे हि त्रिविधा निष्ठा दृष्टा पूर्वैर्महर्षिभिः ।
ज्ञानं लोकोत्तरं यच्च सर्वत्यागश्च कर्मणाम् ॥ ३८
ज्ञाननिष्ठां वदन्त्येके मोक्षशास्त्रविदो जनाः ।
कर्मनिष्ठां तथैवान्ये यतयः सूक्ष्मदर्शिनः ॥ ३९
प्रहायोभयमप्येतज्ज्ञानं कर्म च केवलम् ।
तृतीयेयं समाख्याता निष्ठा तेन महात्मना ॥ ४०
यमे च नियमे चैव द्वेषे कामे परिग्रहे ।
माने दम्भे तथा स्नेहे सदृशास्ते कुटुम्बिभिः ॥ ४१
त्रिदण्डादिषु यद्यस्ति मोक्षो ज्ञानेन केनचित् ।
छत्रादिषु कथं न स्यात्तुल्यहेतौ परिग्रहे ॥ ४२

Da3.a4 Ca दोषेषु; T2 G1 कस्मिंश्चिद् (for चैतेषु). D5 न सज्जति न चैतेषु; T1 G3.6 न हि सज्जति कस्मिंश्चिद्. ❀ Cs: एतेषु, वैदेहदेशेषु । ❀ — ^{d}) K1.2.4 न ह्यर्थाद्; K6 B3 व्यक्तत्वाद् (for व्यर्थ°). Bo.7 Dn1.n4 D2.3.5.8 Cn राग(D5 °ज)रोषयोः; Ds2 °द्वेषयोः; D7 T G1.3.6 द्वेषरागयोः; D9 प्रियदोषयोः (for राग°).

36 = (var.) 1.110.14; 12.9.25; Śaṅkha Smṛti 7.8; Ahirbudhnya Saṁhitā 15.65^{c}–66^{b}. Ś1 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) K2 दक्षिणे (for °णं). — ^{b}) K6 समुक्षपेत्; T2 °क्षियेत्; G1 समुत्क्षयेत् (for °क्षयेत्). — Da4 reads 36^{c}–37^{b} twice. — ^{c}) D7 सामं; T2 G1 वामं (for सव्यं). Da3 Ds1 चास्या; G3 बाहुं (for वास्या). K4.7 B1–9 Dn1.n4 Ds D2.3.8 [अ]पि (for च). K1 सव्यं वास्या वयंस्तक्षेत्; D4 समं वास्याश्रमं साक्षे; D5 सव्यं वा छेदयंस्तिष्ठेत्; D9 सव्यं वास्यायसा तक्षेत्; T1 G3.6 वामं वास्याद्य यस्तक्षेत्. ❀ Cn: अल्पं वास्यं वासी ॥ Cv: वाशी नाम कारूणां काष्ठसमीकरणयन्त्रविशेषः । वाचीत्यपभ्रंशभाषा । ❀ — ^{d}) G1 समावेताव् (for समा°).

37 For the repetition in Da4, cf. v.l. 36. Ś1 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) D5.7 T G1.3.6 सुखं (for सुखी). G2 सोयम्. — ^{c}) D9 (*sup. lin.* as in text) युक्त- (for मुक्त-). — ^{d}) ❀ Cv: विशेषेण शिक्षितः विशिष्टः । ❀ ❀ Ca: अन्यैरिति पञ्चम्यर्थे तृतीया । ❀

38 Ś1 missing (cf. v.l. 1). D7 T G1.3.6 read 38–40 after 27. — ^{a}) Ds1 मोक्षो (for मोक्षे). K7 शिष्टा (for निष्ठा). K1.2.4 मोक्षे (K1 °क्षो) हि त्रिविधां निष्ठां; G2 मोक्षे हि त्रिविधो दृष्टो. — ^{b}) K1.2.4 D7 दृष्टां; G2 दृष्ट- (for दृष्टा). D7 T G1.3.6 महात्मभिः (for महर्षिभिः). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 दृष्टान्यैर्मोक्षवित्तमैः; K7 D4.5.9 पूर्वैर्दृ(K7 °र्वै दृ)ष्टा महात्मभिः. — ^{c}) D4 लोकांतरं (for लोकोत्तरं)- D5 ज्ञातं लोकेश्वरं यच्च. — ^{d}) K1.2.4 संग-; D5 सर्ग- (for सर्व-).

39 For the sequence in D7 T G1.3.6, cf. v.l. 38. Ś1 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) K1.4 ज्ञाने (for ज्ञान-). — ^{c}) B6 D7 T1 G2.3.6 धर्म- (for कर्म-). K7 -निष्ठा; Ds1 G1 -निष्ठास्; Ds2 -निष्ठस् (for -निष्ठां). D4.9 वदंति (for तथैव). — ^{d}) D7 T1 G3.6 मुनयः (for यतयः). K2.4 Da3.a4 सम-; K7 D4.9 शूक्ष्म- (for सूक्ष्म-). D5 -दर्शिभिः (for °नः). Ds G2 Cs यतयः (G2 नियताः) संशि(Ds2 संसि)तव्रताः. ❀ Ca: सूक्ष्मदर्शिनः, कर्मणस्त्यागे ज्ञानस्य च भ्रंशशङ्कायां बहुतरापायदर्शिनः ॥ Cs: सम्यक् शितं तीक्ष्णीकृतं व्रतं यैस्ते संशितव्रताः । ते बुद्धिशुद्ध्यर्थं कर्मनिष्ठां वदन्ति । ❀

40 For the sequence in D7 T G1.3.6, cf. v.l. 38. Ś1 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) K1 एतावज्; K6 अप्येतं; Dn1 n4 Ds D2.3.8 °व (for °तज्). K2.4 प्रायो ह्युभयमेतावज्; D7 T1 G1.3.6 प्रभावो(G1 °यो)भयमेतावज्; G2 प्रहलायोभयंप्येतज् (sic). — ^{c}) Dn4 D4 M1.5–7 ममाख्याता (for समा°).

41 Ś1 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) B7 lacuna; Da4 मये च; D7 धर्मे च (for यमे च). ❀ Cs: ब्रह्मचर्यसत्यास्तेयापरिग्रहरूपो यमः । स्वाध्यायदेवतार्चनादिर्नियमः । ❀ — ^{b}) K4 V1 Bo.3.9 Dn1.n4 Ds D2.3.8 कामे (Ds2 D8 °म-) द्वेषे (by transp.); K6 B6 (marg.).7 Da3.a4 ज्ञाने द्वेषे; K7 D4.9 G2 द्वेषकामे; B6 (orig.) ज्ञाने ज्ञेये; D5.7 T G1.3.6 M1 द्वेषे काम-. — V1 reads 41^{c}–42^{d} on marg. — ^{c}) D4 मान- (for माने). D7 G6 दंडे; T G1.3 दंभे; M1.5.7 स्तंभे (for दम्भे). K7 D4.9 मोहे (for स्नेहे). D5 मानं दंभं तथा स्नेहं. — ^{d}) D5 G3.6 कुटुंबिभिः; M1.5–7 त्रिदंडिभिः.

42 Ś1 missing (cf. v.l. 1). V1 reads 42 on marg. — ^{a}) D5 त्रिदंड्यादिषु. — ^{b}) Dn1.n4 Ds1

येन येन हि यस्यार्थः कारणेनेह कस्यचित् ।
तत्तदालम्बते द्रव्यं सर्वः स्वे स्वे परिग्रहे ॥ ४३
दोषदर्शी तु गार्हस्थ्ये यो व्रजत्याश्रमान्तरम् ।
उत्सृजन्परिगृह्णंश्च सोऽपि सङ्गान्न मुच्यते ॥ ४४
आधिपत्ये तथा तुल्ये निग्रहानुग्रहात्मनि ।
राजर्षिभिक्षुकाचार्या मुच्यन्ते केन हेतुना ॥ ४५
अथ सत्याधिपत्येऽपि ज्ञानेनैवेह केवलम् ।
मुच्यन्ते किं न मुच्यन्ते पदे परमके स्थिताः ॥ ४६
काषायधारणं मौण्ड्यं त्रिविष्टब्धः कमण्डलुः ।
लिङ्गान्यत्यर्थमेतानि न मोक्षायेति मे मतिः ॥ ४७ C. 12. 11898 B. 12.321[20].47 K. 12.325.47

D3.8.8 कस्यचित् (for केन°). — c) Dn4 यन्त्रादिषु; D7 शूद्रा°; G8 छात्रा° (for छन्ना°). — d) K7 D4.9 तुल्यावेतौ; V1 Bo तुल्यहेतोः; M1.5–7 तुल्ये हेतौ (for तुल्यहेतौ). ❀ Cn: त्रिदण्डपरिग्रहवच्छत्रपरिग्रहोऽपि न बाधकः । ❀

43 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K1.2.4 om. (hapl.) 43. G3 reads 43^a–51^b twice. — a) D5 तस्यार्थः; D7 T1 G3 (both times).6 संगः स्यात् (for यस्यार्थः). — b) K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 [इ]ह कर्मणि (B9 °णा); T1 G3 (both times).6 विकर्मणि (for [इ]ह कस्यचित्). D7 कारणादिविकर्मणा; T2 G1.2 करणेनेह कर्मणः (T2 °णां). — c) Da3.a4 D7 आलभ्य(Da4 °भ)ते; D5 आलंब्यते (for आलम्बते). Bo Dn1.n4 Ds D2.3.8 Cal. ed. सर्वं; B9 सर्वो; Bom. Kumbh ed. सर्व- (for द्रव्यं). — d) Bo.9 द्रव्ये स्वे स्वे; B6 D5 T1 G3 (both times).6 सर्वं स्वे स्वे; Dn1.n4 Cal. ed. द्रव्यं स्वार्थ-; Ds द्रव्यं स्वेर्थे; D2.3.8 द्रव्यं स्वेर्थं-; T2 सर्वस्वेन; G1 सर्वस्वेपि; G2 M1.5–7 सर्वस्वे स्वे; Bom. Kumbh ed. -द्रव्ये स्वार्थे (for सर्वः स्वे स्वे).

44 For the repetition in G3, cf. v. l. 43. Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K1.2 -दर्शी च; Dn4 -दर्शि तु; D9 -दर्शन- (for -दर्शी तु). K2.6 V1 Dn4 गार्हस्थे; K7 D4.5.7 °स्थ्यं (for °स्थ्ये). — b) K7 B7 Da4 Dn1.n4 D7.8 G1 आश्रमांतरे (for °मान्तरम्). — c) B9 तत्सृजन्. K6.7 Dn4 परिगृह्णंश्च; B7 °गृह्णंश्च. T1 G3 (both times).6 सृजन्परिगृह्णं चात्र; T2 G1 उत्सृजन्परिग्रह्णंश्चात्र. ❀ Cv: भार्यागेहादिकमुत्सृजन् कमण्डलुकाषायादिकं परिगृह्णन् । ❀ — d) K2.4 संगेन (for सङ्गान्न). D3.5 G3 (both times) सोपि संगात्प्र(G3 °द्वि)मुच्यते.

45 For the repetition in G3, cf. v. l. 43. Ś1 missing (cf. v. l. 1). B9 om. (hapl.) 45–50. G3 (both times) om. 45^a–46^b. — a) K1 आदिपत्ये (for आधि°). D5.7 T1 G6 तदा (for तथा). Da3.a4 G3 M1.5–7 तुल्या; Dn4 तूले (for तुल्ये). — b) K6 Bo.6–8 Da3.a4 G2 M1.5–7 निग्रहानुग्रहात्मना (G2 °ता); K7 Dn1.n4 Ds D2–5.7–9 °ग्रहात्म(Dn4 °त्मि)के. ❀ Cs: यथा राज्ञः स्वविषयवासिनं प्रति निग्रहानुग्रहार्थौ तथा भिक्षायामपि स्वान्तेवासिनं प्रति निग्रहानुग्रहौ । ❀ — c) K4 Bo.7 Da3.a4 D5 T2 G1.2 राजभिर्; T1 G6 राजा च; Ca राजर्षि- (as in text). K6.7 Dn1.n4 Ds D2–4.8.9 राजभिर्भिक्षुकास्तुल्या; D7 राजभिर्भिक्षुकार्या हि; M1.5–7 राजभिर्भिक्षुचर्या च. ❀ Ca: राजर्षिभिक्षुकाचार्याः, राजा भूपतिः ऋषिर्वनस्थः, भिक्षुर्यतिः, आचार्यस्त्रायमिति व्युत्पत्त्या आचार्यो ब्रह्मचारीति चत्वारोऽप्याश्रमाः । ❀ — d) Dn4 G2 M5 मुच्यते; M1 मुग्रंते (for मुच्यन्ते).

46 For the repetition in G3, cf. v. l. 43. Ś1 missing (cf. v. l. 1). B9 om. 46; G3 (both times) om. 46^{ab} (for both, cf. v. l. 45). — a) K2 अथ शक्त्याधिपत्येपि. ❀ Ca: आधिपत्ये, क्वचन समित्कुशफलमूलत्रिदण्डिकाषायादौ प्रभुत्वे यथेष्टविनियोगफले । ❀ — b) K7 Ds1 D4.7.9 T G1.6 हि (for [इ]ह). — c) D4 मुच्येते; G2 मुच्यते. D4.9 के (for किं). M1.5.6 नु (for न). T2 मुच्येत (for मुच्यन्ते). K6.7 V1 Bo.6–8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 मुच्यं(K6.7 °च्य)ते सर्वपापेभ्यो. — d) K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 G2 Cs (gloss: राज्यैश्वर्यविशिष्टे) देहे (for पदे). Dn1 स्थितः.

47 For the repetition in G3, cf. v. l. 43. Ś1 missing (cf. v. l. 1). B9 om. 47 (cf. v. l. 45). — a) B7 D5 कषाय- (for काषाय-). Bo -धारिणं. K1.2 पौंडं; K6 मैढ्यं; B7 Ds2 D3.5.7 T1 G2.3 (both times).6 मौढ्यं; Da3 Dn4 मौड्यं; Da4 मैड्यं (for मौण्ड्यं). — b) K2 त्रिविष्टष्टः (sic); K4 V1 B8 Da3.a4 M1.5–7 त्रिविष्टब्धं; D7 T1 G3 (both times).6 त्रिदंडश्च (for त्रिविष्टब्धः). K6.7 Bo.6.7 Dn1.n4 Ds D2–4.8.9 T2 G1 त्रिविष्टब्धं (K7 °श्च; Dn4 °च्च) कमंडलुं; D5 त्रिदंडत्वं कमंडलुं; G2 त्रिविष्टंभं कमंडुलं. — c) G2 अंगानि (for लिङ्गानि). K1 अर्थार्थम्; D4.9 T1 G3 (both times).6 अक्षार्थम्; D7 T2 G1.2 M1.5–7 Cs (gloss: आश्रमचिह्नार्थम्) अन्यार्थम् (for अत्य°). K7 Bo Dn1.n4 Ds D2.3.8 लिंगान्युत्पथभूतानि; D5 °न्ये-

C. 12. 11899
B. 12. 321[20].48
K. 12. 325 48

यदि सत्यपि लिङ्गेऽस्मिञ्ज्ञानमेवात्र कारणम् ।
निर्मोक्षायेह दुःखस्य लिङ्गमात्रं निरर्थकम् ॥ ४८
अथ वा दुःखशैथिल्यं वीक्ष्य लिङ्गे कृता मतिः ।
किं तदेवार्थसामान्यं छत्रादिषु न लक्ष्यते ॥ ४९
आकिंचन्ये न मोक्षोऽस्ति कैंचन्ये नास्ति बन्धनम् ।
कैंचन्ये चेतरे चैव जन्तुर्ज्ञानेन मुच्यते ॥ ५०
तस्माद्धर्मार्थकामेषु तथा राज्यपरिग्रहे ।
बन्धनायतनेष्वेषु विद्धयबन्धे पदे स्थितम् ॥ ५१
राज्यैश्वर्यमयः पाशः स्नेहायतनबन्धनः ।
मोक्षाश्मनिशितेनेह छिन्नस्त्यागासिना मया ॥ ५२
सोऽहमेवंगतो मुक्तो जातास्थस्त्वयि भिक्षुकि ।
अयथार्थो हि ते वर्णो वक्ष्यामि शृणु तन्मम ॥ ५३
सौकुमार्यं तथा रूपं वपुरग्र्यं तथा वयः ।
तवैतानि समस्तानि नियमश्चेति संशयः ॥ ५४

तानि मोक्षाय· — [d]) K6 शृणु (for मतिः).

48 For the repetition in G3, cf. v. l. 43. Ś1 missing (cf. v. l. 1). B9 om. 48 (cf. v. l. 45). — [a]) K7 [अ]सति (for सति). K1. 2 D4 [ऽ]स्मि (for ऽस्मिन्). — [b]) G1 तु (for [अ]त्र). — [c]) D5 [ए]व (for [इ]ह). K6 तस्वस्य (for दुःखस्य). — [d]) G1 (also as in text) निदर्शनं (for निरर्थकम्).

49 For the repetition in G3, cf. v. l. 43. Ś1 missing (cf v. l. 1). B9 om. 49 (cf. v. l. 45). — [a]) ❀ Ca: दुःखशैथिल्यात्, पुत्रादिवत्कमण्डलुप्रभृतिभ्रंशेऽपि न दुःखम् । ❀ — [b]) Dn4 वीक्ष; D7 G3 (both times) बलात् (for वीक्ष्य). K2 लिंग- (for लिङ्गे). K7 D4. 9 वीक्ष्य लिंगं कृ(D9 क्ष)तं स्थिति· — [c]) K1 तम् (for तद्). D7 T1 G2. 3 (both times). 6 [अ]त्र (for [अ]र्थ-). K1. 2 -सामान्या; K6 -सामर्थ्याच्; Da3. a4 -सामर्थ्य; G2 सामत्या; G3 (both times) सामान्यश्च्; M1. 5-7 -सामान्याच् (for °न्यं). — [d]) K1 B9 Dn4 लक्षते; B3 (marg. as in text) T2 G1 लभ्यते; D4 जक्ष्यते (for ल°).

50 For the repetition in G3, cf. v. l. 43. Ś1 missing (cf. v. l. 1). B9 om. 50 (cf. v. l. 45). — [a]) K6 D7 अकिंचन्ये; G1 आकिंचिन्ये. Da4 आकिंचन्येव मोक्षोस्ति. — [b]) K1 कैश्चन्ये; K7 V1 B0. 6-8 Da3. a4 Dn1 D8 D2-5. 8. 9 Ca (gloss: धनवत्त्वे) किंचन्ये; Dn4 किं च ये; T2 कैचन्यान्; G2 किंचिन्ये (for कैंचन्ये). K6 B6 नापि (for नास्ति). K6 वंचनं (for बन्धनम्). — K7 om. 50[c]-51[b]. — [c]) V1 B0. 6-8 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 किंचन्ये; G2 किंचिन्ये (for कैंचन्ये). K2 G3 (both times) चेतने (for °रे). Da3. a4 चैवं (for चैव). K1 कैचंचन्ये चेतरे चैव (sic); D4. 5. 9 आकिंचन्ये चेतरे च. — [d]) K1. 6 Dn4 G1 जंतु· (for जन्तुर्).

51 For the repetition in G3, cf. v. l. 43. Ś1 missing (cf. v. l. 1). K7 om. 51[ab] (cf. v. l. 50). — [a]) K6 B0. 7. 9 Da3. a4 G2 तन्मां; T2 G1 तथा (for तस्माद्). K6 धर्मेषु (for धर्मार्थ-). D7 T1 G3 (both times). 6 M1. 5-7 धर्माधर्मार्थकामेषु. — [b]) Da3. a4 राज्ये (for राज्य-). — [c]) K1. 2. 4 एव (for एषु). Da3. a4 बंधनाय पदेष्वेव; D7 बंधनायतने तेषु. — [d]) K1. 2 विद्धि बंधे; K7 विध्यंवध्ये; Dn4 विध्यबंधे; Ds1 विद्धबंध·; D5 विद्धि मध्यं; D7 T G3. 6 M1. 5 6 विद्ध्यबंधं; G1 M7 °बद्धं; G2 विद्ध्यबंधे (for विद्ध्यबन्धे). ❀ Ca: अबन्धे, बन्धशून्ये मोक्षे । ❀

52 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — [a]) Ds1 G1 राज्यै· (G1 °ज्ये)श्वर्यमयं (Ds1 °यमः) पाशः. — [b]) K7 -बंधनात्; G1 -बंधनं (for -बन्धनः). — [c]) D5. 7 (marg. as in text) T G1. 3. 6 मोक्षात्म-; G2 मोक्षाख्य- (for °श्म-). — [d]) Dn4 छिन्नस्यामपि नामयं (corrupt).

53 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — [a]) G2 एवंगते. K6 B6. 8 (marg. as in text) 9 D4 युक्तो; D5 शुक्रो (for मुक्तो). — [b]) K1. 2 ज्ञानार्थस्; K6 जातास्यस्; B6 या * * *; B9 यातास्यस्; Da3 जागर्थस्; Da4 राजार्थस्; D5. 7 ज्ञानस्थस्; T2 जातोसि (for जातास्थस्). K1. 2 तव; D8 त्वपि (for त्वयि). K6 T2 M7 भिक्षुकी; G2 °किः. T1 G3. 6 जाता त्वं त्वथ भिक्षुकी. ❀ Cs: जातास्थः, त्वत्सङ्गात्पुनः संसारं प्रवेशितवानस्मि । ❀ — [c]) G2 अयतार्थो (for °थार्थो). Ds2 D5 यो (for ते). K6. 7 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 अयथार्थं हि ते वर्ण (K6 रंतुं; K7 वर्णे). — [d]) Dn1 सांप्रतं (for तन्मम).

54 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — [a]) K1 D8 सोक· (K1 °क्त)मार्यं. T2 तथो (for तथा). — [b]) G2 अन्यत् (for अग्र्यं). D5 नवं (for तथा). G1 वयं. Da4 वपुरग्र्यं तथा च यः (corrupt). — [c]) B7 तथैतानि; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 त्वय्येतानि; Cv न चैतानि (for तवैतानि). — [d]) K6 Da3. a4 नियमाश्च. K2 तेति (for

यच्चाप्यननुरूपं ते लिङ्गस्यास्य विचेष्टितम् ।
मुक्तोऽयं स्यान्न वेत्यस्माद्धर्षितो मत्परिग्रहः ॥ ५५
न च कामसमायुक्ते मुक्तेऽप्यस्ति त्रिदण्डकम् ।
न रक्ष्यते त्वया चेदं न मुक्तस्यास्ति गोपना ॥ ५६
मत्पक्षसंश्रयाच्चायं शृणु यस्ते व्यतिक्रमः ।
आश्रयन्त्याः स्वभावेन मम पूर्वपरिग्रहम् ॥ ५७
प्रवेशस्ते कृतः केन मम राष्ट्रे पुरे तथा ।
कस्य वा संनिसर्गात्त्वं प्रविष्टा हृदयं मम ॥ ५८
वर्णप्रवरमुख्यासि ब्राह्मणी क्षत्रियो ह्यहम् ।
नावयोरेकयोगोऽस्ति मा कृथा वर्णसंकरम् ॥ ५९
वर्तसे मोक्षधर्मेषु गार्हस्थ्ये त्वहमाश्रमे ।
अयं चापि सुकष्टस्ते द्वितीयोऽऽश्रमसंकरः ॥ ६०

C. 12. 11911
B. 12. 321[20].6
K. 12. 325. 60

चेति). K2 संचयः; K4 संशय; K7 D1. 9 निश्चयः; G1 संशयं (for °यः).

55 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K1. 2 यश्चापि; K6 यच्चैव (for यच्चापि). K1. 2. 7 V1 B6–9 Da3. a4 D4. 9 M1. 5–7 अत्रानु-; K6 अप्यनु- (for अननु-). — b) B0 [अ]धि- (for वि°). Da4 निवेवितं (for विचेष्टितम्). — c) K2 G3 मुक्ते; K6 B6. 8 (marg. as in text). 9 युक्तो (for मुक्तो). K7 Ds2 D4. 5. 7 9 वा (for स्यान्). K1. 2 B9 वेद्यस्माद्; K4. 6 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 वेति स्याद् (for वेत्यस्माद्). — d) Ds2 -परिग्रहे. ❀ Ca : मत्परिग्रहः, मया स्वीकृतो मोक्षैकरसतालक्षणोऽर्थः । धर्षितः, अपसारयितुमिष्टः । ❀

56 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) B8 (marg. as in text) -समामुक्ते; B9 Ds1 °युक्तो; G3 °युक्तं (for °युक्ते). Ds2 D5. 7 बाधते न च कर्माणि. — b) B0 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8. 9 Cal. ed. युक्ते; G2 रक्ते (for मुक्ते). V1 हि (for ऽपि). T1 G1. 3 [इ]ति (for त्रि-). Cn (gloss : योगिनि) Bom. Kumbh. ed. त्रिदंडके. M1. 5–7 [ऽ]प्यस्ति लिंगं त्रिदंडिकं. ❀ Ca : नास्ति त्रिदण्डकम्, मनोदण्डविरहात् ॥ Cs : भावे कामसमायुक्ते सति ते त्रिदण्डकं व्यर्थं नास्ति । ❀ — c) K2. 4. 6 Ca न ल(K6 व)क्ष्यते; K7 D4. 9 निरीक्ष्यते; V1 न रक्ष्यति; B9 °ज्यते; Dn4 °क्षति; T G1. 3. 6 न रक्षे(T2 G1 °क्ष्ये)त (for °क्ष्यते). B9 lacuna; Da4 देवं; D4 वेयं; M1. 5–7 नेदं (for चेदं). D5. 7 न रक्ष(D7 रुंध)ति न यातीदं. ❀ Cs : लिङ्गस्यानुरूपमनेकं राजमन्दिरागमनत्यागादिकं त्वया न रक्ष्यते। ❀ — d) G3 तनू- (for न). B0. 6. 8 (marg. as in text) Da4 न युक्तस्य; Cal. ed. Cnp विमुक्तस्य (for न मुक्तस्य). T1 G3. 6 [अ]पि (for [अ]स्ति). Ds2 D5. 7 Ca (gloss : चलितेन्द्रियनिरोधरूपम्) गोपनं; D4 योजना (for गोपना). K1. 2. 4. 6 T2 G1 वि(K4 T2 G1 न)-मुक्तस्यापि जीवनं; V1 न युक्तस्य जीवनः (submetric). ❀ Cn : गोपना, व्यभिचाराद्यकृत्यादात्मरक्षा । ❀

57 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K1. 2 -संश्र-(K2 °श)यश्च; M1. 7 -संशयाच् (for -संश्र°). K6 चापं; G2 वायं (for चायं). B7 मत्पक्षसंश्रहाच्चाहं; Ds2 D5. 7 मतिक्षयाश्रयश्चायं (Ds2 °यं). ❀ Ca : मदीयदेशपुराद्याश्रितायास्ते । ❀ — b) K6 व्यतिक्रमं. — c) K2. 7 V1 B0. 7–9 Da4 Dn4 Ds2 D3 T G1–3. 6 M1. 5. 6 आश्रयंत्या (for °यन्त्याः). D5 7 च (for स्व-). ❀ Cn : स्वभावेन, स्वेन चित्तेन ॥ Cs : सहजरागेण ॥ Cv : स्वस्य दुर्भावेन । ❀ — d) K7 Ds2 D4 9 पूर्वं (for पूर्व-). ❀ Cn : परिग्रहं, शरीरम् ॥ Cv : पूर्वपरिग्रहं देहम्, इदानीं विरक्तत्वात् । ❀

58 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K4 G1 om. (hapl.) 58c–59b. — a) B8 तु (for ते). Da4 Ds1 G3 M1. 6. 7 तेन (for केन). — b) V1 D5 राज्ये (for राष्ट्रे). K6 कृते; B8 पुरौ (for पुरे). K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 [ऽ]पि वा (for तथा). — c) K7 D4. 9 [अ]सि निसर्गात्; V1 संनिदर्शात्; B0 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 Cn (gloss : संकेतात्) संनिकर्षात्; T1 G3 6 त्वतिसर्गात् (for संनि°). Ds2 D5. 7 कस्य चैव निसर्गात्त्वं. ❀ Cs : निसर्गात्, मातृपितृनियोगात् । ❀ — d) G3 प्रविष्ट-; M1 °ष्टां (for °ष्टा). Dn4 G3 हृदये.

59 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K4 G1 om. 59ab (cf. v. l. 58). — a) D4 -प्रवरं (for -प्रवर-). K7 -मोक्षासि; G3 -मुख्यास्य (for -मुख्यासि). — b) Dn4 ब्राह्मणा; T2 ब्राह्मणे (for ब्राह्मणी). Da4 क्षत्रियास् (for °यो). K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G3 M1. 5–7 तु (for हि). — c) D7 मा (for न). M1. 5–7 ना(M6. 7 भा)वयोरेतयोर्योगान्. — d) K4. 6 वर्णशंकरं; V1 °संकरः.

60 Ś1 missing (cf. v. l. 1). V1 reads 60–62 on marg. — a) Ds1 वर्तते (for °से). M1. 5–7 यदि (for मोक्ष-). K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 -धर्मेण; D7 T1 G2. 3 6 M1. 5–7 -धर्मे त्वं; T2 G1 -धर्मे तु (for -धर्मेषु). — b) K4 गार्हस्थस्; K7 D4 °स्थ्यस्; D9 °स्थे; G2 °स्ते (for °स्थ्ये). T2 त्वयम् (for त्वहम्). K4 आश्रये (for °मे). K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4

C. 12. 11912
B. 12. 321[20].61
K. 12. 325. 61

सगोत्रां वासगोत्रां वा न वेद त्वां न वेत्थ माम् ।
सगोत्रमाविशन्त्यास्ते तृतीयो गोत्रसंकरः ॥ ६१
अथ जीवति ते भर्ता प्रोषितोऽप्यथ वा क्वचित् ।
अगम्या परभार्येति चतुर्थो धर्मसंकरः ॥ ६२
सा त्वमेतान्यकार्याणि कार्यापेक्षा व्यवस्यसि ।
अविज्ञानेन वा युक्ता मिथ्याज्ञानेन वा पुनः ॥ ६३
अथ वापि स्वतन्त्रासि स्वदोषेणेह केनचित् ।
यदि किंचिच्छ्रुतं तेऽस्ति सर्वं कृतमनर्थकम् ॥ ६४
इदमन्यत्तृतीयं ते भावस्पर्शविघातकम् ।
दुष्टाया लक्ष्यते लिङ्गं प्रवक्तव्यं प्रकाशितम् ॥ ६५
न मय्येवाभिसंधिस्ते जयैषिण्या जये कृतः ।
येयं मत्परिषत्कृत्स्ना जेतुमिच्छसि तामपि ॥ ६६
तथा ह्येवं पुनश्च त्वं दृष्टिं स्वां प्रतिमुञ्चसि ।
मत्पक्षप्रतिघाताय स्वपक्षोद्भावनाय च ॥ ६७

D8 D2.3.5.8 त्वं गार्हस्थ्ये(K6 Da4 Ds1 °स्थे)ह्माश्रमे· — e) Dn4 येन (for अयं). K7 D4 वा (for च). K6 B7 स्वकष्टस; Ds1 G1 सुकृष्टस (for सुक°). — d) K1.2.4 Da4 Ds1 D5 T G3.6 द्वितीयाश्रम-; D7 °यो वर्ण- (for °योऽऽश्रम-). K6 Da4 -शंकरः; G1 -संकशः (for °रः). ❀ Cn: आश्रमसंकरः, संन्यासाद्गार्हस्थ्यं प्रति पुनरागमनम् । ❀

61 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K1.2.4 G3 om. (hapl.) 61. G2 om. (hapl.) 61–62; V1 reads 61 on marg. — a) Bo सगोत्रा; B8 असगोत्रां (for स°). K7 D4.9 असगोत्रां; Dn4 D2 वासगोत्रं (for °गोत्रां). Ds2 D5 सगोत्रं वासगोत्रं वा; D7 T G1.6 सगोत्रा वासगोत्रा वा. — b) Da4 T2 G1 त्वा (for त्वां). T2 G1 M1.6.7 मा (for माम्). Ds2 न वेत्स्यात्मैव वेत्थ मां; D5 भवत्या त्वनवेक्ष्य मां. — c) Da4 Dn1 सगोत्रास् (for °त्रम्). M1.7 अविशक्यास्; M6 आविशत्यास् (for °शन्त्यास्). — d) K7 D4.9 वर्ण- (for गोत्र-). K6 Da4 -शंकरः (for -संकरः).

62 Ś1 missing (cf. v. l. 1). G2 om. 62 (cf. v. l. 61). V1 reads 62 on marg. — a) D8 मे (for ते). — b) B9 Ds2 D5 वाप्यथ (hypermetric) (for ऽप्यथ). K1.2.4.7 V1 D4.9 प्रे(K1 V1 प्रो)-षिता तेन (V1 °तापि न) गच्छसि. — d) V1 तृतीयो; M7 चतुर्थे (for °र्थो). K1.2.4.7 V1 B9 T2 G1.3 वर्ण- (for धर्म-). Da4 Ds1 -शंकरः (for -संकरः).

63 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K6 Ds1 D2.4 स (for सा). K2.6 कार्याणि (for [अ]का°). — b) K1.2 कार्यावीक्ष्या (K2 °क्षा); K7 कार्यापेक्ष्या; G2 कार्ययार्थि; M1.5–7 कार्यविक्ष्या (M5.6 °क्षा) (for °पेक्षा). K2 B6 Da4 D7 G3 व्यवस्यति (for °स्यसि). — c) Da4 जीव-; D5 T2 G1 M7 अपि (for अवि-). Da3 युक्तां (for युक्ता).

64 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — b) Da4 हि (for [इ]ह). K4.6 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 G2 M1.5–7 कर्हिचित् (for केन°). ❀ Ca: स्वदोषेण, कामादन्येन जिगीषादिना । ❀ — c) D7 T2 G1.3.6 अथ (for यदि). Ds1 [ऽ]स्मि (for ऽस्ति). K1.2 अथ तेस्ति श्रुतं किंचित्. — d) Da4 सर्वे (for सर्वं). B8 भूतम् (for कृतम्). K2 अनार्थकं.

65 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K1.2.4 चात्र; Dn4 Ds1 D4 अन्य- (for अन्यत्). K7 D5.9 द्वितीयं; M1.5–7 चतुर्थं (for तृतीयं). D7 T G1.3.6 इदमद्य तुरीयस्ते (T2 G1 °यं ते); G2 इदमन्यदतीवात्र. — b) B8 (marg. as in text) -विभावकं; B9 Da3.a4 Ca -विघातजं (for °तकम्). K1.2.4 भाव(K1 °वं)संपरिघातकं; D7 T1 G3.6 भावः सर्वविघातकः; D9 भावस्पर्शातिघातकं. ❀ Cn: भावयोश्चित्तयोः स्पर्शः ऐक्यं, प्रीतिरिति यावत् । ❀ — c) K2 दुष्टया; Dn4 दुष्टाय; T2 G1 दृष्टाया; G2 अदुष्टं (for दुष्टाया). B7 Dn4 लक्षते (for लक्ष्यते). — d) K6 V1 B8–9 Da3.a4 D2 विवृण्वत्या (K6 °त्याः); Bo Dn1.n4 D8 D3.5 विवृण्वंत्या (Dn1 Ds2 °त्याः); D7 T G1.3.6 तद्वक्तव्यं; G2 M1.5–7 संवर्तव्यं (for प्रवक्तव्यं). K6 प्रकाशिकं; D2 [अ]त्र काशितं.

66 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K1 reads 66 twice. — a) K2 न मयेव; K6 न मह्येव; Da3.a4 °न्येष; D4 °ध्येव; D7 T1 G3.6 मनस्येव; T2 न मयेह; M1.7 °य्येष (for °य्येव). K1 (first time) -संधिस्थे; Dn4 -संधिस्तं (for -संधिस्ते). — b) K6 G2 स्थिता; K7 स्थितः; Da4 कृते; M7 स्थितं (for कृतः). D4.9 जयैषिण्यजये स्थिताः (D9 °तः). — c) B6 येन (for येयं). K1 (first time) सत्- (for मत्-). Da4 येयं मत्पौरुषं कृत्स्नं; M7 °रिषं कृत्स्ना. — d) K7 D5 तापसि (for तामपि).

67 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) V1 D5 यथा (for तथा). K1.2.4.7 ह्येव; B9 D5 [अ]द्वैतः (for

सा स्वेनामर्षजेन त्वमृद्धिमोहेन मोहिता ।
भूयः सृजसि योगास्त्रं विषामृतमिवैकधा ॥ ६८
इच्छतोर्हि द्वयोर्लाभः स्त्रीपुंसोरमृतोपमः ।
अलाभश्चाप्यरक्तस्य सोऽत्र दोषो विषोपमः ॥ ६९
मा स्प्राक्षीः साधु जानीष्व स्वशास्त्रमनुपालय ।
कृतेयं हि विजिज्ञासा मुक्तो नेति त्वया मम ।
एतत्सर्वं प्रतिच्छन्नं मयि नार्हसि गूहितुम् ॥ ७०
सा यदि त्वं स्वकार्येण यद्यन्यस्य महीपतेः ।
तत्त्वं सत्रप्रतिच्छन्ना मयि नार्हसि गूहितुम् ॥ ७१
न राजानं मृषा गच्छेन्न द्विजातिं कथंचन ।
न स्त्रियं स्त्रीगुणोपेतां हन्युर्ह्येते मृषागताः ॥ ७२
राज्ञां हि बलमैश्वर्यं ब्रह्म ब्रह्मविदां बलम् । C. 12. 11924 B. 12. 321[20].73 K. 12. 325. 73

ह्येवं). K7 D4. 9 ततश्च् (for पुनश्च्). K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तथार्हतस्ततश्च त्वं ; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 तथा ह्(T1 G1. 3 °थाह्रीं- ; T2 °थाभि- ; M1. 5 °थार्हि- ; M6. 7 °था ह्री)तस्ततश्च त्वं ; G2 अथो ह्येव पुनश्चैव. — b) K1. 2 D7 T G3. 6 दृष्टिं सं- ; K7 D4. 9 दृष्टिं मां ; Ds1 वृष्टिं स्वां ; D8 दृष्टिस्तां ; G2 त्वं दृष्टिं ; M1. 7 दृष्टिस्त्वां (for दृष्टिं स्वां). K7 परि- (for प्रति-). B7 Dn4 M1. 7 -मुंचति (for -मुञ्चसि). — c) K1 सत्पक्ष- (for मत्पक्ष-). Da4 -परि- ; M7 -प्रती- (for -प्रति-). — d) K7 D4. 5. 7 वै (for च). G2 स्वपक्षोद्धासनाय च.

68 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) B6 सार्धेन (for सा स्वेन). K7 [अ]मर्षणेन (for °जेन). — b) K2 दृष्टि- ; K7 D4. 9 G2 बुद्धि- ; Da4 वृष्टि- ; D5 यदि (for ऋद्धि-). G1 मोहितः. ❀ Ca : ऋद्धिमोहेन, विद्यामदेन । ❀ — c) M1. 7 भयः ; M6 भयं (for भूयः). K6 M7 सृजति ; G2 क्षिजसि (for सृ°). K1 योगास्तं ; K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T1 G3. 6 °स्त्वं (for °स्त्रं). — d) K4 विषामितम् ; Da4 त्रिषमृतम्. K1 [ए]कथा ; K6 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 °कतां ; V1 B8 °तः ; T1 G3. 6 °दा (for °धा). ❀ Ca : त्रिषामृतं, विषसंपृक्तममृतम् । ❀

69 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K6 इष्टतोर् ; Ds1 इच्छतौ (for °तोर्). K1. 2 तु हि यो (K2 ये) ; K4. 7 B6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 8. 9 G2 अत्र यो ; K6 V1 Bo [ऽ]त्र हि यो ; B9 ननु यो ; D5 अरजो (for हि द्वयोर्). D7 T1 योगः ; G1 M1. 5–7 लोभः (for लाभः). G2 इच्छतोरत्र लाभं*. — b) G2 पुंसयोरमृतोपमं. — G3 om. (hapl.) 69[cd]. — c) K6 B6. 8 (marg.) Da3. a4 त्वति- ; D5. 7 चाति- (for चापि). K1. 2. 4 Bo. 7–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7 8 रक्तस्य ; K6 Da3. a4 -रिक्तस्य (for [अ]रक्तस्य). V1 अलाभश्चाविरक्तस्य ; T G1. 6 लाभश्चापि विरक्तस्य ; G2 लाभं चैवाभिरक्तस्य. — d) K4 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 सोपि ; D4 सात्र ; T कोत्र (for सोऽत्र). K1. 2 विशो(K2 °शे)पमः. K6 सोत्र दोषोपमः स्मृतः.

70 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K2. 4. 6 V1 B7 D8 मा (V1 B7 D3 मां) प्राक्षीः ; K7 D2 मा त्याक्षीः ; Dn1 मा स्प्राक्षीः ; Dn4 मा सासीः (sic) ; Ds1 मा स्त्रीक्षीः (sic) ; D5. 7 मां प्रेक्ष्य ; T2 मा वृथाः ; T2 (*inf. lin.*) मा वृक्षीः ; G1 मा प्रधाक्षीः (for मा स्प्राक्षीः). Bo. 7 जानीषु ; D5. 7 जानीहि (for °ष्व). T1 G3. 6 मा प्रधाक्षीः (G6 °क्षि) सुवृत्तानि. — b) G3 स्पर्शांस्त्वम् (for स्वशास्त्रम्). V1 अनुपालयत्. — c) K7 D4. 5. 9 कृता चेयं (for कृतेयं हि). K1 विजिज्ञासां ; Dn4 विजीज्ञासा. — d) K1 युक्ता ; K2. 6 B8 (marg. as in text) युक्तो ; Ds1 मुक्ते ; G2 रक्तो (for मुक्तो). B8 (marg.) मेति (for नेति). — e) Dn4 स तत् (for एतत्). K6 छन्नं ; T2 सर्व- (for सर्वं). K1 प्रतिच्छन्नां. — f) K6 नार्हति. K1. 4 V1 B7. 9 Da4 Dn1 Ds1 D2. 3 G1 गूहितं (for °तुम्).

71 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K6 om. (hapl.) 71. — b) Da3 यद्यप्यस्य ; D5. 7 जघन्यस्य ; T2 यद्धन्यस्य (for यद्य°). D4. 8 G1. 2 M1. 7 महीपते. — K2 om. 71[c]–72[d]. — c) V1 B8 (marg.) G2 सत्त्वं (for तत्त्वं). K7 B9 D4. 9 सत्त्व- ; D5. 7 T G1. 3. 6 अत्र (for सत्र). D7 प्रतिच्छन्नं. K1. 4 तत्त्वं सा तु परिच्छन्नां (K4 °न्ना). ❀ Ca : सत्रप्रतिच्छन्ना, छद्मना गूढा ॥ Cn : वेषान्तरेण गुप्ता । ❀ — d) B9 Da4 Dn1 Ds1 गूहितं (for °तुम्).

72 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K2 om. 72 (cf. v. l. 71). — a) Dn4 मया (for मृषा). D4 न गंता न मृषा गच्छेन्. — b) K6 [अ]धि जातिं ; D5 7 द्विजातेः ; G2 [अ]विज्ञातुं (for द्विजातिं). K7 द्विजातिं न कथंचन. — c) Da4 न (for स्त्री-). — d) K1 एते ; T1 G3. 6 ह्येता ; G2 वा ते (for ह्येते). K1 मृषागतं ; K6. 7 D4. 9 °गतान् ; G2 °कृतां ; M1. 5–7 °कृताः (for °गताः).

73 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) G2 तु (for हि). K2 पदम् (for बलम्). K1 ऐश्वर्यें (for °र्यं). — b) T2 G1 ब्रह्मविदो (for °विदां). Dn4 वरं (for बलम्). — c) K7 D4. 9 -माधुर्यं (for -सौभाग्यं). — d) B9 अनुत्तमां. D5 स्त्रीणां च बलमुत्तमं ; D7 G3

C.12.11925
B.12.321[20].73
K.12.325.73

रूपयौवनसौभाग्यं स्त्रीणां बलमनुत्तमम् ॥ ७३
अत एतैर्बलैरेते बलिनः स्वार्थमिच्छता ।
आर्जवेनाभिगन्तव्या विनाशाय ह्यनार्जवम् ॥ ७४
सा त्वं जातिं श्रुतं वृत्तं भावं प्रकृतिमात्मनः ।
कृत्यमागमने चैव वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ॥ ७५
इत्येतैरसुखैर्वाक्यैरयुक्तैरसमञ्जसैः ।
प्रत्यादिष्टा नरेन्द्रेण सुलभा न व्यकम्पत ॥ ७६
उक्तवाक्ये तु नृपतौ सुलभा चारुदर्शना ।
ततश्चारुतरं वाक्यं प्रचक्रामाथ भाषितुम् ॥ ७७
नवभिर्नवभिश्चैव दोषैर्वाग्बुद्धिदूषणैः ।
अपेतमुपपन्नार्थमष्टादशगुणान्वितम् ॥ ७८
सौक्ष्म्यं संख्याक्रमौ चोभौ निर्णयः सप्रयोजनः ।
पञ्चैतान्यर्थजातानि वाक्यमित्युच्यते नृप ॥ ७९
एषामेकैकशोऽर्थानां सौक्ष्म्यादीनां सुलक्षणम् ।
शृणु संसार्यमाणानां पदार्थैः पदवाक्यतः ॥ ८०
ज्ञानं ज्ञेयेषु भिन्नेषु यथाभेदेन वर्तते ।

स्त्रीगुणं बलमुत्तमं (G8 °वत्तरं).

74 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) T1 एत (for अत). K4 B0 Dn1. n4 Ds D2. 3 8 एव; D5 एतैर् (for एते). Da4 G2 अत एते बलैरेतैर्. — b) D7 T1 G3 6 बलिना (for °नः). K7 D4. 9 स्वार्थचिंतकाः; G2 स्वार्थमुच्यते. — c) D5 आर्जवं च (for °वेन). G2 अति-; M1. 5–7 हि (for अभि-). B9 -मंतव्यं; D7 T G1. 3. 6 -गंतव्यं (for °व्या). — d) K6 विनाशाय मनार्जवं; D5 °शं जह्यनार्जवं.

75 Ś1 missing (cf. v. l 1). — a) K2 T2 G1 जातं; Da4 जाति- (for जातिं). K2 स्वतं; D4. 7 T2 श्रुतिं (for श्रुतं). K7 वृत्तिं (for वृत्तं). — b) G2 वेगं; M1. 5–7 कार्यं (for भावं). — c) Ds2 सत्यम् (for कृत्यम्). Ds आगमनं. D4 वैव (for चैव).

76 Ś1 missing up to नरेन्द्रे (cf. v. l. 1). Before 76, MSS. ins. भीष्म उवाच. — a) K1. 2. 4 B6. 9 Da4 D5. 7 उक्तैर् (for एतैर्). B6 (marg.) असुभैर्; D4 असुखैर् (for असुखैर्). K1 वाक्यम् (for वाक्यैर्). — B9 om. 76d–77a. — d) K2 स्वलभा. K1 व्यकंपता; K4 °पतः; K6 व्यकल्पत (for °म्पत).

77 B9 om. 77a (cf. v. l. 76). Before 77, B6 ins. भीष्म उवाच. Ś1 K1. 2. 4 om. 77ab. — b) Ds1 -दर्शिनं; D8 -दर्शिनी. — After 77, Ś1 K1. 2. 4 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan* : Ś1 K1. 2 मोक्षधर्मं].

78 Before 78, MSS. ins. सुलभोवाच. — a) M7 om. (hapl.) नवभि. — b) G2 वाक्यबुद्धि- (for वाग्बुद्धि-). Da4 -भूषणैः (for -दूषणैः). ❀ Ca : नवभिर्नवभिरिति नवद्वयेन मिलित्वा अष्टादश वाग्बुद्ध्योर्दोषाः । ❀

79 a) K6 Dn4 सौख्यं; D4 सूक्ष्मं; D5 सूक्ष्म्य-; D7 सूक्ष्म्यौ; D9 शौक्ष्म्यं; T2 G3 सौक्ष्म्य- (for सौक्ष्म्यं). Ś1 K1. 2 संख्या(Ś1 K2 °ख्य)क्रमं; K6 सांख्यं क्रमश्; B0. 6–9 Da3. a4 Dn1 n4 Ds D2. 3. 5. 8 T G2. 3. 6 सांख्यक्रमौ (Ds °मं) (for संख्या°). D4 वोभौ (for चोभौ). — b) Dn1 सु-; T2 G1 सं- (for स-). Da3. a4 -प्रयोजनं. G2 M1. 5–7 निर्णयं सं(G2 स)प्रयोजनं. — d) D5 om. from त्युच्यते up to क्ष्यामि (in 81d). V1 नृणां (for नृप).

80 D5 om. 80 (cf. v. l. 79). — a) D7 T1 G3.6 तेषाम् (for एषाम्). K2. 4 एकैकतो (for एकैकशो). — K1 om. (hapl.) 80bc. — b) K6 सौक्षादीनां; Dn4 सौक्ष्या°; D4. 9 शौक्ष्म्या° (for सौक्ष्म्या°). K7 B6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 4. 7–9 T G1. 3. 6 M1. 6. 7 स्व(D7 T1 G3. 6 M1 स)लक्षणं (B7 °णः); B8 (marg. as in text) स्वलंकृतं; G2 च लक्षणं (for सुलक्षणम्). — c) K7 D4. 9 संधार्यमाणा(K7 °ना)नां; D7 T G1. 3. 6 संचार्य° (for संसार्य°). — d) K4. 6 V1 B0. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2 पदार्थ-; B6 Ds D3. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 Cs प(M7 पा)दार्थं (for °थैः). ❀ Cs : पदवाक्याभ्यां पदार्थे संसार्यमाणानां, पदार्थप्रतिपादनार्थं प्रथमानानाम् । ❀

81 D5 om. up to क्ष्यामि (cf. v. l. 79). — a) Ds D4. 9 ज्ञान- (for ज्ञानं). K6 ज्ञेयं स्व- (for ज्ञेयेषु). — b) K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G1. 2 यदा (for यथा). K2 भेदेषु; Cn भेदेन (for [अ]भेदेन). D7 T G3. 6 M1. 5. 7 यदभेदेन वर्तते; Cs (gloss : विशिष्टैकप्रतिपादकता भवति) यथा भेदो न वर्तते. — c) D7 T1 G3. 6 यत्र. K2 -शयने; K4 V1 -शायिनी; D7 -शयनि (for -शयिनी). M1. 7 om. बुद्धि. K6. 7 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cs य(B6. 7 त-; B9 अ)त्राधिवासिनी (B6 °तिवासिनी; B8 °धिशायिनी; Cs [gloss : तत्प्रतिपादनसमर्था] °भिशायिनी) बुद्धिस्. ❀ Cn (reading अधिवासिनी): निर्णयमप्राप्नुवती, अनेक-

तत्रातिशयिनी बुद्धिस्तत्सौक्ष्म्यमिति वर्तते ॥ ८१
दोषाणां च गुणानां च प्रमाणं प्रविभागशः ।
कंचिदर्थमभिप्रेत्य सा संख्येत्युपधार्यताम् ॥ ८२
इदं पूर्वमिदं पश्चाद्वक्तव्यं यद्विवक्षितम् ।
क्रमयोगं तमप्याहुर्वाक्यं वाक्यविदो जनाः ॥ ८३
धर्मार्थकाममोक्षेषु प्रतिज्ञाय विशेषतः ।
इदं तदिति वाक्यान्ते प्रोच्यते स विनिर्णयः ॥ ८४
इच्छाद्वेषभवैर्दुःखैः प्रकर्षो यत्र जायते ।
तत्र या नृपते वृत्तिस्तत्प्रयोजनमिष्यते ॥ ८५
तान्येतानि यथोक्तानि सौक्ष्म्यादीनि जनाधिप ।
एकार्थसमवेतानि वाक्यं मम निशामय ॥ ८६
उपेतार्थमभिन्नार्थं नापवृत्तं न चाधिकम् ।
नाश्लक्ष्णं न च संदिग्धं वक्ष्यामि परमं तव ॥ ८७
न गुर्वक्षरसंबद्धं पराङ्मुखमुखं न च । C. 12. 11940 B. 12. 321[20].88 K. 12. 325. 83

कोटिस्पर्शिनी बुद्धिः । ❀ —[d]) K6 सौक्ष्मम्; Dn4 सौक्ष्यम्; D4 शौक्ष्म्यम् (for सौ°). Ś1 K1.2 V1 B9 Da3 D5 अति- (for इति). K6 कथ्यते; K7 D4.9 निर्दिशेत् (for वर्तते).

82 [a]) D4 दोषानां. —[b]) M1.5–7 प्रमाणः; Cs (gloss: परिमाणम्) °णं (as in text). Ś1 K1.2 D2 प्रति- (for प्रवि-). K6 V1 Bo.6.8 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3 T2 G2 M1.5–7 Cs -भागतः (for °शः). —[c]) K2 Bo G1 किंचिद्; G2 कश्चिद् (for कंचिद्). K1.2.7 B8 D4.5.9 अभिप्रेक्ष्य (for °प्रेत्य). —[d]) K2.6 Bo.6 Da4 Dn4 Ds2 सा सांख्येति; V1 B9 G1 स सांख्येति; B7.8 सा सांख्ये हि; Ds1 सा संख्येषु (for °ति). G2 सा संख्येवयोग्यतां (sic).

83 [b]) K2 विवेक्षितं. —[c]) K6 तदपि; D7 T G1.3.6 तमिति; D9 तथापि (for तमपि). —[d]) K7 D7.9 T G1.3.6 M1.5–7 वाक्ये; D4 G2 वाक्य- (for वाक्यं). Da4 वाक्यविदा. K1 जनः.

84 [a]) K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T1 G2.3.6 M1.5–7 धर्मकामार्थमोक्षेषु. —[b]) G2 प्रविज्ञाय (for प्रति°). —[c]) K1 तदति- (for तदिति). K6 Bo.6.9 Da4 वाक्यं ते; B8 Dn4 वाक्यं तु (for वाक्यान्ते). —[d]) K6 Bo.9 Da3.a4 विनिर्णयं.

85 [a]) K6 V1 B8.9 Da3.a4 इच्छाद्वेषोद्भवैर्दुःखैः; D4 corrupt; M1 इच्छाद्येषु भवैर्दुःखैः. —[b]) D4 प्रहर्षो (for प्रकर्षो). D4 ज्ञायते (for जा°). ❀ Cs: प्रकर्षः, इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थमुत्साहः । ❀ —[c]) K1.2 तव (for तत्र). D7 G3 नृपतेर्. —[d]) K6 मत्- (for तत्). Ś1 K1.2.4 इच्छति (for इष्यते).

86 M1.6.7 om. 86[bc]. —[b]) K6.7 सौक्ष्मादीनि; D4.9 शौक्ष्म्या° (for सौक्ष्म्या°). K7 B9 D4.9 G2 M5 नराधिप (for जना°). —[c]) ❀ Ca: एकार्थसमवेतानि, विशेष्यविशेषणभावापन्नानि ॥ Cn: एकस्मिन्नर्थे पर्यवसितानि । ❀ —[d]) K7 वाक्य-; V1 Bo T G1–3.6 M1.5–7 वाक्ये (for वाक्यं). Da4 lacuna for मम. D7 T1 G3.6 निवेशय (for निशामय).

87 [a]) K2 D7 T G1.3.6 नाभेदा(T2 G1 °पेता)र्थं न भिन्नार्थं. ❀ Ca: उपेतार्थं, उपेताः प्रार्थिताः प्राधान्येन अर्थाः पदानां यत्र तदुपेतार्थं, सान्वयं, न गौरश्वः पुरुषो हस्तीतिवदसंबद्धार्थम् । अभिन्नार्थं, एकार्थाभिधायकत्वेन प्रधानम् । अनेकप्रधानकत्वेन वाक्यभेदः ॥ Cp: उपेतार्थं, संबद्धार्थम् । अभिन्नार्थम्, वाक्यैकवाक्यतया विशिष्टैकार्थप्रतिपादकम् । ❀ —[b]) K1 नानवृत्तं; Bo.6 (marg. as in text).7.9 Dn1.n4 Ds D2.3.8 Cn (gloss: श्लाघ्यैर्विशेषणैर्योगः) न्यायवृत्तं (B6 °त्तिं); Ca (gloss: छन्दोभङ्गहीनम्) Cs (gloss: अपरिनिष्ठितार्थहीनम्) नाप° (as in text). K6 तव; Dn1 च न (by transp.); D4 न वा; D7 च च. Ś1 K2.4 नामवृत्तानुवाचिकं. ❀ Ca: न चाधिकम्, अधिकपदरहितमित्यर्थः ॥ Cp: यावन्मात्रैः पदैः प्रतिपाद्यं बोध्यते ततोऽधिकपदहीनम् । ❀ —[c]) K2 D7 G3 न श्लक्ष्णं; B8 (marg. as in text) नासूक्ष्मं; G2 नाश्वक्ष्वं; Ca (gloss: न श्रुतिकटु, असभ्यस्मारकपदरहितं वा) Cn (gloss: श्लेषाद्यष्टगुणयुक्तं) Cs (gloss: श्रोतॄणां हर्षजननं) नाश्लक्ष्णं (as in text). — M1.5–7 om. 87[d]–88[a]. —[d]) K6 Dn4 वक्षामि. K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn4 D2.3.5.8 ततः; Dn1 मतः (for तव). D7 T G1.3.6 प्रवक्ष्यामि परंतप; G2 प्रवक्ष्यामि पदं ततः.

88 M1.5–7 om. 88[a] (cf. v. l. 87). —[a]) K6 V1 Bo.6 (marg. as in text).8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.7.8 T1 G3.6 Cs (gloss: निरन्तरगुर्वक्षररहितम्) -संयुक्तं; D5 -संबंधं; G2 -संदिग्धं (for -संबद्धं). Cap न बह्वक्षरसंयुक्तं. —[b]) K1 B9 Da3 Dn1 D2.3.8 Cn -सुखं; K7 -मुचं; T G1.3.6 M1.5–7 -पदं; G2 -मुखा (for -मुखं). G2 नृप (for न च). ❀ Ca: पराङ्मुखमुखं, प्रकृतासंबद्धम् ॥ Cn: पराङ्मुखसुखं, ग्राम्यम् ॥ Cp: यच्छ्रवणाच्छ्रोतुर्मुखं पराङ्मुखं न भवति । रसजनकम् । ❀ — K6 om. (hapl.) 88[c]–89[b]. —[c]) G2 न नावृत्तं (for नानृतं

C. 12. 11940
B. 12. 321[20]. 88
K. 12. 325. 88

नानृतं न त्रिवर्गेण विरुद्धं नाप्यसंस्कृतम् ॥ ८८
न न्यूनं कष्टशब्दं वा व्युत्क्रमाभिहितं न च ।
न शेषं नानुकल्पेन निष्कारणमहेतुकम् ॥ ८९
कामात्क्रोधाद्भयाल्लोभाद्दैन्यादानार्यकात्तथा ।
ह्रीतोऽनुक्रोशतो मानान्न वक्ष्यामि कथंचन ॥ ९०
वक्ता श्रोता च वाक्यं च यदा त्वविकलं नृप ।
सममेति विवक्षायां तदा सोऽर्थः प्रकाशते ॥ ९१
वक्तव्ये तु यदा वक्ता श्रोतारमवमन्यते ।
स्वार्थमाह परार्थं वा तदा वाक्यं न रोहति ॥ ९२
अथ यः स्वार्थमुत्सृज्य परार्थं प्राह मानवः ।
विशङ्का जायते तस्मिन्वाक्यं तदपि दोषवत् ॥ ९३
यस्तु वक्ता द्वयोरर्थमविरुद्धं प्रभाषते ।

न). ❀ Cn : अनृतं, पुराणाद्यमूलकं, मेघसंदेशादिवत् । ❀ — ^{d}) K_2 निबद्धं (for विरुद्धं). B_9 वा (for न). K_2 नापि संस्कृतं ; B_8 (marg.) नाप्यसरकृतं ; G_3 $M_{1.5-7}$ नापसंस्कृतं ; Ca (gloss : लक्षणहीनपदकदम्बकयुक्तम्) Cn (gloss : देश्यं) Cp (gloss : व्याकरणविरुद्धम्) नाप्य° (as in text).

89 K_6 om 89^{ab} (cf. v. l. 88). — ^{a}) G_2 न्यून- ; Cn (gloss : असमर्थं) Cs (gloss : क्रियापदहीनम्) न्यूनं (as in text). $Da_{3,a4}$ G_2 च (for वा). ❀ Ca. p : कष्टशब्दं, दुर्बोधपदम् । ❀ — ^{b}) $K_{2.7}$ D_9 -हतं (for -हितं). D_4 वा (for च). B_8 $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds_2 $D_{2.3.8}$ Cn Cp (gloss : क्रमरहितं) विक्र(B_8 व्युत्क्रा-) माभिहितं ; D_5 [अ]प्युत्क्रमाभिहतं न च ; D_7 [अ]प्युत्कामां हि हितं न च ; T_1 $G_{3.6}$ विक्रामाभिहतं न च ; G_1 व्युत्क्रमादिहतं न च ; G_2 व्युत्क्रमा हि हितं न च. ❀ Cn : विक्रमाभिहितं, नृत्याद्भिरिव पदैर्वाक्यरचनम् ॥ Cs : व्युत्क्रमाभिहतं, प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तवचनानां विपरीतक्रमोपेतम् । ❀ — G_2 repeats 89^{cd} after 90. — ^{c}) K_2 सर्वेषाम् ; K_7 V_1 B_8 D_9 सशेषम् ; B_7 विशेषम् ; D_7 T_1 $G_{3.6}$ साश्लेषम् ; T_2 G_1 संश्लेषम् ; M_6 नाशेषम् ; Ca. p (gloss : अध्याहारेण पूरणीयम्) Cs (gloss : असमस्तार्थं न भवति) न शेषं (as in text). $K_{2.4.6.7}$ V_1 $Bo_{.6-9}$ $Dn_{1.n4}$ $D_{2-5.7-9}$ T $G_{1.2}$(both times).$_{3.6}$ अनुकल्पेन (K_6 °त) ; $Da_{3.a4}$ अनुकंपेन ; Ca (gloss : गौणवृत्त्या) Cs (gloss : अग्निर्माणवक इत्यादिवदुपचरितार्थं न भवति) नानुकल्पेन (as in text). — ^{d}) D_7 T_1 $G_{3.6}$ न निष्ठानमहेतुकं ; T_2 G_1 Cap Cpp (gloss : नासाधकहेतुकं) न निष्कारणहेतुकं. ❀ Cs : निष्कारणं, प्रयोजनशून्यम् । ❀ ❀ Ca. p : अहेतुकं, युक्तिहीनम् ॥ Cs : न्यायरहितम् । ❀

90 ^{a}) K_7 $D_{4.9}$ कामक्रोधाद् (for कामात्क्रोधाद्). K_4 *मात्क्रोधाद्भयाकालो ; G_2 कामक्रोधभवाल्लोभाद्. — ^{b}) K_4 अनार्यकात् ; K_6 $B_{6.7.9}$ $D_{5.7}$ Cp (gloss : पाण्डित्यगर्वात्) आचार्य° ; K_7 $D_{4.9}$ वानार्य° ; V_1 $Bo_{.8}$ Da_3 $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.8}$ $M_{1.5-7}$ चानार्य° (Da_3 °र्थं°) ; T_1 $G_{3.6}$ अन्याय्य° (for आनार्य°). ❀ Cn : आनार्यकात्, दर्पात् । ❀ — D_5 om. 90^c–91^b. — ^{c}) K_6 V_1 $Bo_{.6.7}$ क्रीतो ; K_7 भीतो ; G_2 भीता (for ह्रीतो). $Ś_1$ $K_{1.2}$ नाक्रोशतो ; K_4 $B_{8.9}$ $Da_{3.a4}$ Ds_2 $D_{2.3.8}$ $G_{1.3.6}$ न क्रो° (for ऽनुक्रो°). — ^{d}) Dn_4 वक्षामि. — After 90, G_2 repeats 89^{cd}.

91 D_5 om. 91^{ab} (cf. v. l. 90). — ^{a}) $M_{6.7}$ वक्त्रा (for वक्ता). B_8 स्रोता ; M_6 श्रोत्रा (for श्रोता). Dn_4 Ds_1 D_2 वाक्यस्य ; D_7 T_1 $G_{3.6}$ वाच्यं च (for वाक्यं च). — ^{b}) T_2 यथा (for यदा). $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ अविक(K_2 °म)लान् (for °लं). ❀ Cn : अविकलम्, अव्यग्रम् । ❀ — ^{c}) K_2 D_7 T_1 $G_{3.6}$ समवेति (D_7 °ते) $B_{8.9}$ साम्यमेति ; T_2 G_1 समवैति (for सममेति). G_2 विवक्षास्ति. ❀ Cp : सममेति, येन रूपेण वक्ता अर्थं विवक्षति, तेनैव रूपेण यदि वाक्यं प्रतिपादयति, श्रोता च तेनैव रूपेणाकलयति ॥ Cv (gloss : स ममेति) : सः परेण उच्यमानोऽर्थः ममेतिविवक्षायाम् । ❀ — ^{d}) V_1 प्रवर्तते (for प्रकाशते).

92 ^{a}) V_1 हि (for तु). — ^{b}) $K_{4.6}$ V_1 $Bo_{.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.5.8}$ $M_{1.5-7}$ अवमन्य (D_5 $M_{1.5-7}$ °न्य) वै (for °मन्यते). — ^{c}) D_7 परार्थे (for °र्थं). $K_{4.6}$ $Bo_{.6.7.9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.8}$ G_2 $M_{1.5-7}$ तत् ; $D_{5.7}$ यत् (for वा). — ^{d}) Cp तद्वाक्यं (for तदा वाक्यं). B_7 नरोहति ; B_8 न रोचते ; $D_{4.9}$ निरोहति ; Cp (gloss : नावबोधं जनयति) नावरोहति (for न रोहति). ❀ Ca : न रोहति, न प्रमाणतां याति ॥ Cn : न हृद्यारूढं भवति । ❀

93 ^{a}) $D_{4.9}$ अन्वयः (for अथ यः). K_7 V_1 D_7 T_1 $G_{1.3.6}$ यत् ; G_2 वा (for यः). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ विशंकं (for °शङ्का). ❀ Ca : विशङ्का, भ्रमविप्रलम्भकत्वादिरूपा ॥ Cp : उत्सर्गसिद्धस्य स्वार्थस्य त्यागः केनाभिप्रायेण कृतः... इत्यादिका । ❀ — ^{d}) B_9 $Da_{3.a4}$ तच्चापि (for तदपि). K_4 शोषवत् (for दोष°). ❀ Cs : स्वार्थमुत्सृज्य परार्थं वचनं नाम विरक्तस्य वाणिज्योपदेशः । ❀

94 ^{a}) D_7 यस्तु वक्ता च योनर्थम्. — ^{b}) Bo प्रका-

श्रोतुश्चैवात्मनश्चैव स वक्ता नेतरो नृप ॥ ९४
तदर्थवदिदं वाक्यमुपेतं वाक्यसंपदा ।
अविक्षिप्तमना राजन्नेकाग्रः श्रोतुमर्हसि ॥ ९५
कासि कस्य कुतो वेति त्वयाहमभिचोदिता ।
तत्रोत्तरमिदं वाक्यं राजन्नेकमनाः शृणु ॥ ९६
यथा जतु च काष्ठं च पांसवश्चोदबिन्दुभिः ।
सुश्लिष्टानि तथा राजन्प्राणिनामिह संभवः ॥ ९७
शब्दः स्पर्शो रसो रूपं गन्धः पञ्चेन्द्रियाणि च ।
पृथगात्मा दशात्मानः संश्लिष्टा जतुकाष्ठवत् ॥ ९८
न चैषां चोदना काचिदस्तीत्येष विनिश्चयः ।
एकैकस्येह विज्ञानं नास्त्यात्मनि तथा परे ॥ ९९
न वेद चक्षुश्चक्षुष्ट्वं श्रोत्रं नात्मनि वर्तते ।
तथैव व्यभिचारेण न वर्तन्ते परस्परम् ।
संश्लिष्टा नाभिजायन्ते यथाप इह पांसवः ॥ १०० C. 12. 11951 B. 12. 321[20].99 K. 12. 325. 100

शते (for प्रभाषते).

95 ^{a}) $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ G_{2} तदर्थं तदिदं वाक्यम्. — After 95^{a}, $Da_{3.a4}$ G_{2} read 96^{d} for the first time, repeating it in its proper place. $Da_{3.a4}$ om. 95^{b}. Dn_{1} Cal. Bom. ed. om. (hapl.) 95^{b}–96^{c}. — ^{b}) K_{1} om. वाक्य-. — ^{c}) D_{7} अनिक्षिप्त- (for अवि°). Ds_{2} आक्षिप्तमनसा राजन्. — ^{d}) K_{2} एताग्रः; Ds_{2} D_{3} ऐकाग्रः; $D_{5.7}$ एकाग्रं (for °ग्रः). $Ś_{1}$ $Da_{3.a4}$ अर्हति (for °सि).

96 Dn_{1} Cal. Bom. ed. om. 96^{abc} (cf. v. l. 95). — ^{a}) K_{1} कास्य; G_{2} कासि (for कस्य). $D_{4.5.7.9}$ T $G_{1-3.6}$ चेति (for वेति). — ^{b}) V_{1} B_{8} (marg. as in text) D_{7} T $G_{1.3.6}$ अपि; $Da_{3.a4}$ अति- (for अभि-). Dn_{4} Ds_{1} त्वया समभिचो(Dn_{4} °नो)दिता. — $Da_{3.a4}$ G_{2} read 96^{d} for the first time after 95^{a}.

97 ^{a}) $K_{1.2}$ Ds_{1} जंतु; K_{4} जंतुश्; K_{7} $D_{4.9}$ M_{7} तृणं (for जतु). ❀ Cn : जतु च काष्ठं च, जतुकाष्ठं बालक्रीडनकम् । ❀ — ^{b}) K_{4} पांचवश्; K_{7} V_{1} $B_{0.6.8.9}$ Ds_{1} पांशव(K_{7} °वा)श् (for पांस°). B_{0} $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.7.8}$ T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ Cv -बिंदवः (for -बिन्दुभिः). — ^{c}) K_{7} V_{1} $B_{0.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.5.8}$ M_{5} संश्लिष्टानि; D_{7} T $G_{1.3.6}$ आश्लि°; G_{2} संसिद्धानि (for सुश्लिष्टानि). K_{6} संश्लिष्टा वितथा राजन्. ❀ Cv : जतुकाष्ठयोः पांसुजलबिन्दूनां च यथा यादृच्छिकः संबन्धः तथा प्राणिनां संबन्धोऽपि यादृच्छिकः । ❀

98 ^{a}) Ds_{2} $D_{3.5.7}$ T $G_{1-3.6}$ M_{7} शब्द- (for शब्दः). G_{2} रसा (for रसो). K_{2} गंधां (for रूपं). — ^{b}) K_{6} B_{7} $Da_{3.a4}$ $D_{5.7}$ T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ तु (for च). — ^{c}) $B_{0.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $D_{5.7}$ आत्मानं (for °नः). $K_{6.7}$ $D_{4.9}$ पृथगर्था दशात्मानः (K_{6} °नं); $B_{0.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $D_{5.7}$ Cp (gloss : असङ्गस्वभावं संश्लिष्टाः) Cv पृथगात्मानमात्मानः (Cv °नं); $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.8}$ °गात्मान आत्मानं; G_{3} प्रथुरात्मा दशात्मानं. — ^{d}) K_{1} D_{4} सश्लिष्टा; Ca सु(also प्र)श्लिष्टा (for संश्लिष्टा). $K_{1.4}$ Ds_{1} जंतु- (for जतु-).

99 ^{a}) D_{4} वैषां; G_{2} $M_{1.5-7}$ चैषा (for चैषां). K_{7} चोदनां; Cp देशना (for चोदना). $K_{1.4}$ G_{2} कश्चिद् (for काचिद्). ❀ Ca : चोदना, कोऽसीति वदेत्येवंरूपा प्रेरणा ॥ Cs : चोदना, चोद्यं न कार्यं, किं त्वस्त्यैवात्मेति निश्चयः कार्यः । ❀ — ^{b}) Da_{3} D_{7} एव (for एष). D_{7} T_{2} om. वि. $Ś_{1}$ $K_{1.2.4}$ वर्तें(K_{4} °तं)तेत्येष निश्चयः. — ^{c}) $D_{5.7}$ T $G_{1.3.6}$ $M_{1.5-7}$ हि (for [इ]ह). Dn_{4} वितानं; D_{7} T_{1} $G_{3.6}$ विज्ञाता (for °नं). ❀ Cp : एकैकस्य, चक्षुरादेः, अचेतनत्वात् । ❀ — ^{d}) T $G_{1.3.6}$ $M_{1.6.7}$ आत्मेति (for आत्मनि). M_{5} नास्यास्त्यात्मेति * परे.

100 ^{a}) K_{1} चक्ष्वष्ट्रं; K_{4} Da_{4} G_{1} चक्षुष्टं; K_{6} चक्षुष्यं; K_{7} V_{1} $B_{0.7}$ Ds $D_{4.9}$ $M_{1.6.7}$ चक्षुस्त्वं; Dn_{4} चक्ष्वष्टं (for चक्षुष्ट्वं). D_{5} * वेदनं * चक्षुस्थं; D_{7} T_{1} $G_{3.6}$ नृदेवचक्षुस्त्वक्श्रोत्रं; G_{2} न वेद चक्षुषश्चक्षुः. — ^{b}) T_{1} $G_{3.6}$ घ्राणं; $M_{1.5-7}$ श्रोतुं (for श्रोत्रं). D_{7} न चात्मनि च वर्तते. — ^{c}) T $G_{1.3.6}$ M_{6} व्यतिचारेण (for व्यभि°). ❀ Cv : व्यभिचारेण, श्रोत्रे सति चक्षुर्नास्ति, चक्षुषि सति श्रोत्रं नास्तीत्यर्थः । ❀ — ^{d}) G_{1} नि- (for न). $B_{7.9}$ Da_{3} परस्परे. ❀ Cs : श्रोत्रादयो नात्मान इत्यर्थः । ❀ — ^{e}) K_{6} $Da_{3.a4}$ Ca (also) प्रश्लिष्टा न च (K_{6} च न) जायंते; K_{7} $D_{4.9}$ Ca (also as in text) सुश्लिष्टा न च जायंते; V_{1} संश्लिष्टं च न जायंते; $B_{0.6-9}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.5.7.8}$ Cn प्र(D_{7} प्रा)श्लिष्टं च न ($D_{5.7}$ Cn न च) जानंति; T_{1} $G_{1.3.6}$ प्रश्लिष्टानपि जायंते (G_{1} °नंति); T_{2} $M_{1.5-7}$ प्रश्लिष्टा (T_{2} °ष्टे) न विजानंति; G_{2} प्रकृतामवजानंति. — ^{f}) $Ś_{1}$ $K_{1.2.4.7}$ $D_{4.9}$ यथावद्; T_{1} $G_{3.6}$ $M_{1.5.7}$ यथाद्भिर्; T_{2} G_{1} तथाद्भिर् (for यथाप). K_{6} $B_{0.7-9}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.5.7.8}$ T $G_{3.6}$ $M_{1.5-7}$ इव (for इह). $K_{4.7}$ V_{1} $B_{0.6-9}$ Ds_{1} $D_{2.8}$ पांशवः; D_{7} पांसुभिः (for पांसवः). G_{2} यथातप उपांसवः. ❀ Ca (reading सुश्लिष्टा न च जायंते) : न च विषयेभ्यो निरपेक्षा एते चक्षुरादयः सुश्लिष्टा विषयप्रकाशनस्वभावा एव

C.12.11952 B.12.321[20].100 K.12.325.101

बाह्यानन्यानपेक्षन्ते गुणांस्तानपि मे शृणु ।
रूपं चक्षुः प्रकाशश्च दर्शने हेतवस्त्रयः ।
यथैवात्र तथान्येषु ज्ञानज्ञेयेषु हेतवः ॥ १०१
ज्ञानज्ञेयान्तरे तस्मिन्मनो नामापरो गुणः ।
विचारयति येनायं निश्चये साध्वसाधुनी ॥ १०२
द्वादशस्त्वपरस्तत्र बुद्धिर्नाम गुणः स्मृतः ।
येन संशयपूर्वेषु बोद्धव्येषु व्यवस्यति ॥ १०३
अथ द्वादशके तस्मिन्सत्त्वं नामापरो गुणः ।
महासत्त्वोऽल्पसत्त्वो वा जन्तुर्येनानुमीयते ॥ १०४
क्षेत्रज्ञ इति चाप्यन्यो गुणस्तत्र चतुर्दशः ।
ममायमिति येनायं मन्यते न च मन्यते ॥ १०५
अथ पञ्चदशो राजन्गुणस्तत्रापरः स्मृतः ।
पृथक्कलासमूहस्य सामग्र्यं तदिहोच्यते ॥ १०६
गुणस्त्वेवापरस्तत्र संघात इति षोडशः ।

जायन्ते, पांसव इव राशीभूताः, किं तु बाह्यमर्थान्तरमपेक्षन्ते ॥ Cn (reading प्रश्लिष्टं च न जानन्ति): प्रश्लिष्टं यथा स्यात्तथा, संश्लेषं प्राप्यापीत्यर्थः ॥ Cp (reading संश्लेषं नापि जानन्ति): आपः पांसवश्चान्योन्यं संश्लिष्य न जानन्ति, तथैतान्यपि परस्परं प्रश्लिष्यापि न जानन्ति ॥ Cs (reading प्रश्लिष्टमवजानान्ति): प्रश्लिष्टं दुर्दर्शमात्मानमवजानन्ति, उपेक्षन्ते, न विषयीकुर्वते । ❀

101 a) Dn4 वाद्यान्; Ds1 Cs बहून् (for बाह्यान्). Ś1 K1.2 अवेक्षंते; K6 अपेक्षंतं; D4 °क्ष्यंते (for °क्षन्ते). — b) K6 Da4 D5.7 T2 G1.2 गुणास् (for गुणांस्). — c) G2 M1.6.7 प्रकाशं (for °शश्). — d) K2 corrupt; K6 दर्शने नैव तेस्त्रयः (sic). — e) D8 तथैव (for य°). D5 तेषु (for [अ]न्येषु). ❀ Cs: श्रोत्रादिजन्यज्ञाने विषयसंनिकर्षः इति हेतवो द्रष्टव्याः । ❀ — f) Da8 ज्ञाने (for ज्ञान-). G2 ज्ञानं ज्ञानेषु हेतवः. ❀ Cn: चक्षुः सहकार्येव, न तु प्रकाशकम्, इति भावः । ❀

102 a) Ś1 K1.2 Ds1 ज्ञानं (for ज्ञान-). K7 G1 -ज्ञेयेंतरे (for -ज्ञेयान्तरे). D7 कस्मिन्; Cs तस्मान् (for तस्मिन्). G2 ज्ञानं विज्ञानयोरंते. — b) Da4 मते (for मनो). Da8 मनो नामायसे गुणः; G2 तस्मादन्यो परो गुणः. — c) K4 विवादयति; D4 विवारयति (for विचा°). K6 B6 8 (marg.).9 Ds D2 तेन (for येन). — d) D2 साध्वसाधुना; T2 G1.2 M7 °साधुनि (M7 °नीः).

103 a) K1 Da8.a4 Dn4 तु परस्; D6 च परस् (for स्वपरस्). K6 स्वत्र; D5 तस्माद् (for तत्र). — b) B6.7 Da8.a4 बुद्धिनामा; Dn4 बुद्धिज्ञान- (for बुद्धिर्नाम). — 103cd is damaged in B6. — c) K2 ये च (for येन). K6 -पूर्वेण (for -पूर्वेषु). — d) K6 [अ]ध्यवस्यति; K7 D4.9 [अ]ध्य°; Dn4 च व्यवश्यति (hypermetric); G2 व्यवस्यसि.

104 a) T1 तथा (for अथ). M1.6.7 वा दशके (for द्वाद°). — b) D5.7 T1 G3.6 परो (for [अ]परो). ❀ Cs: सत्त्वं, ओजः । ❀ — c) M1.7 महोसत्त्वो; Cs (gloss: बृहद्बलः) महासत्त्वो (as in text). Dn4 om. (hapl.) ल्पसत्त्वो.

105 a) K1 अन्ये (for अन्यो). K6 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 T1 G3.6 अहंकर्तैपि चा(Dn4 वा)प्यन्यो (D5 °ज्ञो). ❀ Cs: क्षेत्रज्ञः, अज्ञानोपाधिः चैतन्याभासो जीवः । ❀ — B9 om. (hapl.) 105b–106a. — b) K6 Ds1 D5.7 T2 G1.2.6 M1.6.7 चतुर्दश. — c) K2.4 येनाहं; D7 ये न्यायं; Cs (gloss: स्वरूपभूतचैतन्येन) येनायं (as in text). — d) K6 B0.6-8 Da3.a4 Dn4 Ds D2.3.5.8 ममेति च (D5 यः); K7 D4.9 च मुच्यते; Dn1 मयेति च (for च मन्यते). ❀ Cs: न च मन्यते, स्वरूपं ब्रह्म न मन्यते इत्यर्थः । ❀

106 B9 om. 106a (cf. v. l. 105). — a) G2 corrupt. V1 नाम; T2 राजा (for राजन्). — b) D5 गुणास्. K1.2 पराः; D5 परे (for [अ]परः). — c) K2 Dn4 Ds1 T1 G3.6 M5 (*inf. lin.*) Cv पृथकाल-; D7 °काळ- (for °कला-). G2 बृहद्बलः समो ह्यस्य. — d) K6 Da3.a4 समग्रं; V1 सामग्रं; B6.9 समग्र्यं; B8 (orig.) समूहं; B8 (marg.) सामर्थ्यं (for °ग्र्यं). K6 B6.8.9 Da3.a4 D7 T G1-3.6 M1.5-7 यद्; Dn4 यम् (for तद्). ❀ Cn: तासां समूहस्य सामग्र्यं वासनात्मकम् ॥ Cv (reading: °काल°) ग्रहादीनामनुकूलप्रतिकूलादिकालस्य सामग्र्यम् । ❀

107 a) Ds1 गुणास्; D5 पुनस् (for गुणस्). Dn4 G2 तेव; D7 T G1.3.6 स्वेको (for स्त्वेव). Da3 स्वत्र (for तत्र). V1 गुणस्वे चापरस्तत्र. — b) K2 संख्यात; B0.6.8 संहात; Ds2 संघाता; T2 संभूत (for संघात). B7-9 Dn1.n4 Ds D2.3.7.8 T1 G3.6 Cn (gloss: संघातेऽपि लौकिकानुभवापेक्षासंहतत्वविवक्षया इवशब्दः) इव (for इति). B0.6 Ds1 D4.5.7.8 T1 G1-3.6 षोडश. — c) K6 B0.6.7.8 (marg.).9 Dn1.n4 Ds2 D2.3.5.8 Cn प्रकृतिर्; T2 G1 M5.6 आकृति- (for °तिर्). K2

आकृतिर्व्यक्तिरित्येतौ गुणौ यस्मिन्समाश्रितौ ॥ १०७
सुखदुःखे जरामृत्यू लाभालाभौ प्रियाप्रिये ।
इति चैकोनविंशोऽयं द्वंद्वयोग इति स्मृतः ॥ १०८
ऊर्ध्वमेकोनविंशत्याः कालो नामापरो गुणः ।
इतीमं विद्धि विंशत्या भूतानां प्रभवाप्ययम् ॥ १०९
विंशकश्चैव संघातो महाभूतानि पञ्च च ।
सदसद्भावयोगौ च गुणावन्यौ प्रकाशकौ ॥ ११०
इत्येवं विंशतिश्चैव गुणाः सह च ये स्मृताः ।
विधिः शुक्रं बलं चेति त्रय एते गुणाः परे ॥ १११
एकविंशश्च दश च कलाः संख्यानतः स्मृताः ।
समग्रा यत्र वर्तन्ते तच्छरीरमिति स्मृतम् ॥ ११२
अव्यक्तं प्रकृतिं त्वासां कलानां कश्चिदिच्छति ।
व्यक्तं चासां तथैवान्यः स्थूलदर्शी प्रपश्यति ॥ ११३
अव्यक्तं यदि वा व्यक्तं द्वयीमथ चतुष्टयीम् । C.12.11965 B.12.321(20).113 K 12.325.114

वृक्तिर् (for व्यक्तिर्) Da_4 आकृतिर्व्येतिरीक्तेनौ (sic). ❀ Cn: प्रकृतिः माया, व्यक्तिस्तत्प्रकाश इत्येतौ द्वौ गुणौ । ... ... एतयोश्च प्रकृतिव्यक्त्योर्गुणत्वं दृश्यत्वादेव ॥ Cs: आकृतिः सामान्यम्, सामान्यवदनुगत ईश्वरः । व्यक्तिः, वस्तुव्यक्तिरिव परिच्छिन्नो जीवः । ❀ — K_2 om (hapl.) 107^d. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.4}$ V_1 यत्र (for यस्मिन्). $Ś_1$ K_1 समावृतौ (for °श्रितौ).

108 ^{a}) $K_{6.7}$ V_1 $B_{0.6-9}$ $Da_{3.4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2-5.7-9}$ T $G_{1.3-6}$ सुखासुखे (for सुखदुःखे). V_1 B_8 D_7 T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ जन्म- (for जरा-). — ^{b}) D_7 T $G_{1.6}$ प्रियाप्रियौ (for °प्रिये). — ^{c}) K_2 चैकोण; T $G_{3.6}$ चैकाङ्ग- (for चैकोन-). D_7 सो (for ऽयं).

109 ^{a}) $Da_{3.4}$ चैकोन-; T $G_{3.6}$ एकाङ्ग- (for एकोन-). K_4 $D_{4.7.9}$ T_1 G_6 $M_{1.7}$ -विंशत्या (for °त्याः). $K_{6.7}$ $B_{0.6.7.9}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.8}$ Cn ऊर्ध्वं चैकोनविंशत्या. — ^{b}) K_2 परो (for [अ]परो). Dn_4 D_9 G_2 गुणाः (for गुणः). Da_4 कालो नामापुरो गणाः (sic). — ^{c}) K_1 सं-; B_8 (marg. as in text) [इ]दं; D_7 T_1 $G_{3.6}$ मां (for [इ]मं). — ^{d}) K_6 गुणानां (for भूतानां). $B_{0.9}$ $Da_{3.4}$ T_2 M_7 प्रभवाव्ययं.

110 ^{a}) K_1 किंशकश्; G_2 विंशतिश् (for °कश्). $K_{2.4.7}$ $D_{4.9}$ चैक-; K_6 B_8 Da_4 Dn_4 Ds_1 G_2 चैव (for चैष). $B_{0.8}$ संहातो (for संघातो). — ^{cd}) K_6 V_1 $B_{0.6-9}$ $Da_{3.4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.8}$ तु (for च). $M_{1.5-7}$ अन्य- (for अन्यौ). K_7 $D_{4.5.9}$ प्रकाशितौ (for °शकौ). $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ गुणवद्भिः प्रकाशकैः. ❀ Cn: सद्भावयोगः, इह घटोऽस्तीति व्यपदेशः, असद्भावयोगः, इह घटो नास्तीत्यादिव्यपदेशः । यद्वा, प्रमाभ्रमाविषयौ सदसद्भावयोगौ ज्ञेयौ ॥ Cs: सद्भावयोगोऽहंकारः, असद्भावयोगो महान् । गुणौ, कार्यत्वात्परतन्त्रौ । ❀

111 ^{a}) $B_{0.7.8}$ (marg. as in text) $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.7.8}$ T_1 $G_{1.3.6}$ विंशकश् (for °तिश्). — ^{b}) Da_4 om. (hapl.) from गुणाः up to एते (in 111^d). — D_5 om (hapl.) 111^c–112^b. — ^{c}) D_7 विद्धि (for विधिः). D_7 T_1 $G_{3.6}$ M_1 शुक्लं (for शुक्रं). Dn_4 च नं (for बलं). K_7 D_9 चैव; B_3 D_4 वैव (for चेति). ❀ Ca: विधिर्विहितं कर्म धर्मलक्षणं, शुक्रं प्रधानधातुः, बलं तु ऊर्जो नाम शुक्रविशेष एव पारदमुख्यो भिषजां प्रसिद्धतरः आगमेषु व्यक्तः ॥ Cn: विधिर्वासनाबीजभूतौ धर्माधर्मौ, शुक्रं वासनोद्बोधकः संस्कारः, बलं वासनाविषयप्राप्त्यनुकूलो यत्नः । संघातधर्मेण एतेषां पृथग्ग्रहणम् ॥ Cs: विधिरदृष्टम् । शुक्रं भावना ज्ञानम् । बलं शारीरम् । ❀ — ^{d}) Dn_4 पदे; $D_{4.9}$ परैः (for परे).

112 D_5 om. 112^{ab} (cf. v. l. 111). — ^{a}) K_6 V_1 $B_{0.6-9}$ $Da_{3.4}$ Dn_4 T_1 $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ एकविंशाश्च (Dn_4 °विंशो न); Kumbh. ed. एवं विंशाच्च. K_7 Dn_1 D_8 $D_{2-4.8.9}$ विंशतिर्दश चैवं हि; D_7 एकविंश दशश्चापि. — ^{b}) Dn_1 D_8 $D_{2-4.7-9}$ गुणाः; Dn_4 कुन्दः; $G_{3.6}$ कालः (for कलाः). K_2 सांख्यानतः; Dn_4 संतनतः; G_2 संख्यातः (for °नतः). ❀ Cv: कलाः शरीरारम्भस्थितिहेतवोऽवयवस्थानीया अण्व्यो मात्राः । ❀ — ^{c}) G_2 समग्रं (for °ग्रा). — ^{d}) V_1 श्रुतिः (for स्मृतम्).

113 ^{a}) K_7 अव्यक्तः; $B_{0.6.8}$ (marg. as in text).$_9$ Da_3 D_8 D_3 °क्तां; Dn_4 अथोक्तं (for अव्यक्तं). $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ प्रकृतिस् (for °तिं). K_2 त्वां सां; $D_{5.7}$ T_1 $G_{3.6}$ $M_{1.5-7}$ तासां; T_2 G_1 चासां (for त्वासां). — ^{b}) Ds_2 D_3 कालानां (for क°). D_7 किंचिद् (for कश्चिद्). T_1 $G_{3.6}$ कालानां किंचिदिच्छति. ❀ Cn: कश्चिद्, निरीश्वरसांख्यः । ❀ — ^{c}) $K_{6.7}$ B_8 $D_{4.9}$ $M_{1.5-7}$ तासां; T_1 $G_{3.6}$ च तां (for चासां). K_6 V_1 $B_{0.6-9}$ $Da_{3.4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.8}$ च (for [ए]व). K_8 [अ]न्या; $Da_{3.4}$ [अ]न्यत्; G_2 [अ]न्यं (for [अ]न्यः). ❀ Cn: व्यक्तं, परमाणवः । चकारात् अव्यक्तं, कालादृष्टेश्वरादि ॥ Cs: व्यक्तं, भूतपञ्चकं, प्रकृतिम् । ❀ — ^{d}) $K_{2.4}$ प्रणश्य(K_4 °श्य)ति; K_6 B_9 $Da_{3.4}$ च पश्यति (for प्रप°). ❀ Cn: स्थूलदर्शी, कणादादिः ॥ Cs: प्राकृतो जनः । ❀

C. 12. 11956
B. 12. 321(20). 113
K. 12. 325. 114

प्रकृतिं सर्वभूतानां पश्यन्त्यध्यात्मचिन्तकाः ॥ ११४
सेयं प्रकृतिरव्यक्ता कलाभिर्व्यक्ततां गता ।
अहं च त्वं च राजेन्द्र ये चाप्यन्ये शरीरिणः ॥ ११५
बिन्दुन्यासादयोऽवस्थाः शुक्रशोणितसंभवाः ।
यासामेव निपातेन कललं नाम जायते ॥ ११६
कललादर्बुदोत्पत्तिः पेशी चाप्यर्बुदोद्भवा ।
पेश्यास्त्वङ्गाभिनिर्वृत्तिर्नखरोमाणि चाङ्गतः ॥ ११७
संपूर्णे नवमे मासे जन्तोर्जातस्य मैथिल ।
जायते नामरूपत्वं स्त्री पुमान्वेति लिङ्गतः ॥ ११८
जातमात्रं तु तद्रूपं दृष्ट्वा ताम्रनखाङ्गुलि ।
कौमाररूपमापन्नं रूपतो नोपलभ्यते ॥ ११९
कौमाराद्यौवनं चापि स्थाविर्यं चापि यौवनात् ।

---

114 ^{a}) D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 अव्यक्तां यदि वाव्य- (G2 M1. 5. 6 च व्य)क्तां. ❀ Cn: व्यक्तं, चतुर्विधाः परमाणव एवेति चार्वाकाः । ❀ — ^{b}) V1 B8 क्रियाम् (for द्वयीम्). B8 D1 चतुष्टयं; Da3 a4 Dn4 D2 8 M1 चतुष्टयी. Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 क्रियापथचतुष्टयं; K6 द्वयी व्यक्तं चतुष्टयीं; Cv (gloss: जरायुजादि) द्वयं वाथ चतुष्टयं. ❀ Cs: प्रधानाद्वा कलानामुत्पत्तिरस्तु, भूतपञ्चकाद्वा। तद्द्वयं, व्यक्ताव्यक्तद्वयं स्वभावेश्वरद्वयं वा । चतुष्टयीं, सत्त्वरजस्तमःपुरुषलक्षणां प्रकृतिं पश्यन्तीत्यर्थः । ❀ — ^{d}) K2 आध्यात्म-. Da3. a4 पश्यन्नध्यात्मचिंतकाः.

115 ^{a}) Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 येयं (for सेयं). — ^{b}) V1 B9 D1 गताः. K1. 2 G2 M1. 5 कलाभिव्य(G2 °त्य)क्ततां गता. ❀ Cn: कलाभिः, उक्ताभिरेव त्रिंशत्संख्याभिः । ❀ — ^{c}) D1 T G1. 3. 6 ततोहं (for अहं च). Da4 बलं; Dn4 च तं (for च त्वं). — ^{d}) Ds2 D4 वा (for च). ❀ Cn: या च निष्कला बाह्यानपेक्षप्रकाशतया त्रिंशकादन्या सूर्यवत् स्वयंज्योतिः सैव त्वं चाहं चान्ये स्मः । ❀

116 ^{a}) K6 Da4 [ऽ]वस्था. K2 धिन्मुच्यासाधयोवस्थाः (sic); V1 B6 (marg. as in text). 7. 9 विदं त्यासां वयोवस्थाः; G2 बिंदुन्यासत्वयोवस्थाः. ❀ Cn: बिन्दुन्यासः, रेतःसेकः । ❀ — ^{b}) D1 T G1-3 6 M1. 5-7 शुक्- (for शुक्र-). Ś1 K1 -संभवः; K6 -संभवा. — ^{c}) B8 एवं (for एव). Dn4 निवाते च; M7 निवातेन; Cn (gloss: मिश्रणेन) Cs (gloss: निश्चित्य गर्भाशयं प्राप्य) निपा° (as in text). — ^{d}) D7 T1 G3. 6 कलिलं; M6 केवलं; Cs (gloss: पिच्छिलता) कललं (as in text).

117 ^{ab}) D7 G3. 6 कलिलाद्; T2 कलनाद् (for °लाद्). K6. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 T G1-3. 6 M1. 5 Cn बुद्बुदोत्पत्तिः (for अर्बुदो°). K6. 7 Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2-5. 8. 9 T G1-3. 6 Cn पेशी च (K6. 7 D4. 9 वै; T1 G3. 6 सा; T2 G1 वा) बुद्बुदात्स्मृता (K6 °तः; K7 °ताः); V1 B6. 8 (marg.). 9 Da3. a4 M6 पेशी चाप्यर्बुदात्स्मृता (Da4 M6 °ताः); B8 (orig.) पेशी बुद्बुदतः स्मृता; D7 पेश्यस्याद्बुद्बुदाः स्मृताः; M1. 7 पेशी च.प्युद्बुद्बुदात्स्मृताः (sic); M5 पेशी चाप्यथ बुद्बुदात्. ❀ Ca: कललावस्था, चित्ररूपता। अर्बुदं, बुद्बुदावस्थानम्। पेशी, मांसखण्डः। ❀ — ^{c}) K4 त्वयाभि-; K6. 7 त्वंगानि; B8 (marg. as in text) त्वंगाति-; D5 त्वंगास्थि- (for त्वङ्गाभि). — ^{d}) K2 नाख-; K6 मुख- (for नख-). K7 D4. 9 -लोमानि (for रोमाणि). Dn4 D4 वांगतः; M7 पांगतः (for चाङ्गतः).

118 ^{a}) K4 V1 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M5 मासि (for मासे). — For 118^{ab}, K7 D4. 9 subst.:

784* एवं हि जन्तुः संपूर्णो नवमे मासि मैथिल ।

— ^{c}) M1. 7 जायंते. K7 D4. 9 जायतेथास्य नामापि (K7 °नि); G2 जायते रूपनामत्वं. — ^{d}) K7 येति; Da4 त्वेति; B8 (marg.) G2 M1. 5-7 इति (for वेति).

119 K2 जातमात्रे. K6 च (for तु). — ^{b}) K6 V1 Bo. 6. 9 Da3. a4 G2 M1. 5-7 -तलांगुलिं (V1 °लिः; Bo Da3 G2 M1. 5-7 °लि; Da4 °लं); K7 B7. 8 Ds D3 -नखांगुलिं; D4 -नखांगुलिः; D7 T G3. 6 -नखांगुली (T2 °लि) (for -नखाङ्गुलि). — ^{c}) Ś1 K1. 2 M1. 5-7 कौमारं (for °र-). Dn4 कौमारं रूपतं रूप (sic). — ^{d}) K7 रूपतो नोप्यलभ्यते; D1 T G1-3. 6 M1. 5-7 रूपवानुपलभ्यते.

120 ^{a}) T1 चाति- (for चापि). — ^{b}) K4 स्थविर्यं; B7 स्तात्रियं; Da4 T2 G1 स्थावीर्यं; T1 G3. 6 स्थाविरं; G2 स्थाविर्यां (for °र्यं). K7 D4. 9 अपि (for चापि). M1 दर्शनात् (for यौवनात्). D7 रूपतो नोपलभ्यते. — After 120^{ab}, D7 T G3. 6 read 122^{ab} for the first time, repeating it in its proper place. D2 om. 120^{c}–123^{b}. G1 om. 120^{c}–121^{d}. — ^{c}) T1 अनेक- (for अनेन). — ^{d}) Da3 पूर्व-; G2 ततः (for the first पूर्वं). K8 पूर्वे. K6 D7 T G2. 3. 6 M1. 5-7 न (D7 स) लक्ष्यते; K7 D4. 5. 9 प्रलु(K7 °ल)प्यते; B7 न लक्षते (for न लभ्यते).

अनेन क्रमयोगेन पूर्वं पूर्वं न लभ्यते ॥ १२०
कलानां पृथगर्थानां प्रतिभेदः क्षणे क्षणे ।
वर्तते सर्वभूतेषु सौक्ष्म्यात्तु न विभाव्यते ॥ १२१
न चैषामप्ययो राजँल्लक्ष्यते प्रभवो न च ।
अवस्थायामवस्थायां दीपस्येवार्चिषो गतिः ॥ १२२
तस्याप्येवंप्रभावस्य सदश्वस्येव धावतः ।
अजस्रं सर्वलोकस्य कः कुतो वा न वा कुतः ॥ १२३
कस्येदं कस्य वा नेदं कुतो वेदं न वा कुतः ।
संबन्धः कोऽस्ति भूतानां स्वैरप्यवयवैरिह ॥ १२४
यथादित्यान्मणेश्चैव वीरुद्भ्यश्चैव पावकः ।
भवत्येवं समुदयात्कलानामपि जन्तवः ॥ १२५
आत्मन्येवात्मनात्मानं यथा त्वमनुपश्यसि ।
एवमेवात्मनात्मानमन्यस्मिन्किं न पश्यसि ।
यद्यात्मनि परस्मिंश्च समतामध्यवस्यसि ॥ १२६ C 12.11979 B.12.341[20].126 K 12.325.127

121 D2 G1 om. 121 (cf. v. l. 120). Bo om. 121^{a}-124^{b}. — ^{ab}) D7 कामानां; T1 G3.6 कालानां (for क°). Da3 om. पृथगर्थानां. K4 प्रतिभेद-; Ca (gloss: भेदासङ्गः) Cn (gloss: रूपभेदः) प्रतिभेदः (as in text). Da3. a4 om. the first क्षणे. — ^{c}) K2 सर्वभूतेषु वर्तते. — ^{d}) K6 सौख्यात्; K7 शौक्ष्म्यं; D4.9 शौक्ष्म्यात् (for सौ°). D6 G2 तन् (for तु). K2 सौक्ष्म्या तु न विभावितु (sic). ❀ Cs: पृथगर्थानां, नानाप्रयोजनानाम् । पृथिव्या उपष्टम्भः प्रयोजनं, अपां स्नेहः, तेजसः पक्तिः, वायोश्चेष्टा, आकाशस्य सुषिरदानमित्यादिप्रकारेण क्षणे क्षणे प्रतिभेदः, प्रातिस्विकभेदो न विभाव्यते । ❀

122 Bo D2 om. 122 (cf. v l. 121, 120). D7 T G3.6 read 122^{ab} for the first time after 120^{ab}. — ^{a}) D7 T G3.6 (all second time) चासाम् (for चैषाम्). K4 B3.8 (both marg.) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2.8 अत्ययो; V1 B6-9 पर्ययो; D7 (first time) अन्वयो; T2 (first time) M7 अव्ययो (for अप्ययो). — ^{b}) Dn4 G2 लक्षते; T1 G3.6 (all first time) लभ्यते. T1 G3.6 (all first time) प्रतिभा (for प्रभवो). — ^{c}) K1 अवस्थायं; Dn4 °स्थाया (for the second अवस्थायां). — ^{d}) B7 दीपन्येव; Dn1. n4 Ds2 D3 दीप(Dn4 °व)स्यैव; D8 °स्थेव (for °स्येव). K1 अर्चिशो; Ds1 अर्चिषा. ❀ Ca: यथा दीपार्चिः प्रतिक्षणं निःसरन्ती न लक्ष्यते तथा । ❀

123 Bo om. 123 (cf. v. l. 121). D2 om. 123^{ab} (cf. v. l. 120). — ^{a}) K1.2.4 G2 [अ]स्यैव; K7 [अ]प्यैव; V1 B6 Da3. a4 D5 T1 G1.3.6 M5.6 [अ]स्यैवं-; M1.7 [अ]द्यैवं- (for [अ]प्येवं-). K7 D4.9 G2 -प्रधानस्य; T G1.3.6 M1.5-7 -प्रकारस्य (for -प्रभावस्य). B9 तस्याश्चाप्येवंभावस्य. — ^{b}) T2 सदश्वस्यैव. D8 धातवः (for धावतः). — ^{d}) D5 [आ]त्मनः (for कुतः).

124 Bo om. 124^{ab} (cf. v. l. 121). — ^{a}) Da4 कस्येवं; D8 वाच्येदं. K1 कस्या (for कस्य). K7 भेदं (for नेदं). — ^{b}) K7 D4.9 कुतो वेति; Dn4 कुतोदं च; D3 कुतो वेदे. — ^{c}) K1 संबंध्यः; Da4 °धं; D7 °धि (for संबन्धः). — ^{d}) K4 corrupt. B5 (marg.).9 G2 सह (for इह).

125 ^{a}) T2 G1 सूर्यान् (for [आ]दित्यान्). Da3. a4 मणिश्च (for मणेश्च). V1 Bo.6-9 Da3. a4 Dn1 n4 Ds D2 8 चापि (for चैव). K6 यथादित्यान्मनेश्चापि; D7 यथा सूर्यान्मरगे चैव (sic); T1 G3.6 यथा सूर्याच्च किरणः. ❀ Cs. मणेः सूर्यकान्तात्, सूर्यकान्तप्रतिफलितादित्यकिरणान् । ❀ — ^{b}) K6 वीरुद्ध्यां; V1 मरुद्भ्यश्च; Da4 विरुद्भ्यश्च; Dn4 वोरुध्यश्च; D7 T G1.3 6 काष्ठेभ्यश्च; G2 वीरुद्भिश्च (for °द्भ्यश्च). V1 B9 चापि (for चैव). T2 पादकः (for पावकः). ❀ Cn: वीरुद्भ्यः, मन्थनादिना । ❀ — ^{c}) K6 V1 Bo.6-9 Dn1. n4 Ds2 D2.3.5.8 जायंति; K7 D9 जायेति; B8 (marg.) Da3. a4 Ds1 D4.7 T G1-3.6 M1.5-7 जायति (for भवति). Dn4 D4 एव (for एवं). K1.2.4.7 D4.9 G2 समुदायात् (for °दयात्). — ^{d}) D7 T1 G3 6 कालानाम्; M1 ८-७ केवला (for कलानाम्). Ś1 K1.2.4 G2 इव; Da3 Dn1. n4 Ds D2.3.8 Cn (gloss: इवशब्दोऽनर्थकः पादपूरणार्थः) इव; D7 T G1.3.6 इह (for अपि).

126 ^{b}) K7 अपि (for अनु-). — D8 (marg.) editions read 126^{cd} twice. — ^{c}) ❀ Cn: केचिदिह मध्यममर्धं न पठन्ति । ❀ — ^{d}) K6 तपस्यसि (for न पश्यसि). D8 editions (all first time) यथा त्वमनुपश्यसि. — K1 om. (hapl.) 126^{ef}. — ^{e}) K2 D4.9 यथात्मनि; G2 न ह्यात्मनि (for यद्या°). — ^{f}) V1 B7 Dn1 M7 अध्यवस्यति; Da4 °मस्यसि; Dn4 °वस्य हि (for °वस्यसि). K6 समतावध्यवस्यति. ❀ Cs: सर्वभूतेष्वात्मन एकत्वादयं प्रश्नः अनुपपन्न इत्यर्थः । ❀

127 ^{a}) Ś1 K1.2 G2 अथ वा; K7 D4.9 अथ त्वं; Ds1 प्रथमां; M1.5-7 अथ मा (for अथ मां). D7 T G1.3.6 transp. कासि and कस्य. Da4 कल्पेति; D6

C.12.11979 B.12.321[20].126 K.12 325.127

अथ मां कासि कस्येति किमर्थमनुपृच्छसि ।
इदं मे स्यादिदं नेति द्वंद्वैर्मुक्तस्य मैथिलि ।
कासि कस्य कुतो वेति वचने किं प्रयोजनम् ॥ १२७
रिपौ मित्रेऽथ मध्यस्थे विजये संधिविग्रहे ।
कृतवान्यो महीपाल किं तस्मिन्मुक्तलक्षणम् ॥ १२८
त्रिवर्गे सप्तधा व्यक्तं यो न वेदेह कर्मसु ।
सङ्गवान्यस्त्रिवर्गे च किं तस्मिन्मुक्तलक्षणम् ॥ १२९
प्रिये चैवाप्रिये चैव दुर्बले बलवत्यपि ।
यस्य नास्ति समं चक्षुः किं तस्मिन्मुक्तलक्षणम् ॥ १३०
तदमुक्तस्य ते मोक्षे योऽभिमानो भवेन्नृप ।
सुहृद्भिः स निवार्यस्ते विचित्तस्येव भेषजैः ॥ १३१
तानि तान्यनुसंदृश्य सङ्गस्थानान्यरिंदम ।

कस्यासि; M1.7 तस्येति (for क°). — c) Da4 सादिनं (for स्यादिदं). K1 वेति; K2 नीति·; Ds2 मेति; D7 चेति (for नेति). — d) M1.5–7 द्वंद्वे (for द्वंद्वैर्). B8 (marg. as in text) युक्तस्य (for मु°). K6 मैथिलः; D7 T G1.3.6 देहिनः (for मैथिलि). — K7 om. 127c–129d. — e) D4 कापि (for कासि). D5 क्वासि (for कस्य). — f) K4.6 V1 Bo.6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2.3.8 वचनैः (for °ने).

128 K7 om. 128 (cf. v. l. 127). — a) K6 V1 D9 T2 M5 मित्रे च; Da3. a4 D4 मित्रेव (for मित्रेऽथ). — b) Ds1 -विग्रहं. — c) Bo.8 D4.7.9 T G1.3.6 M1.5–7 कृत्यवान् (for कृत°). Ś1 K1.4 यन् (for यो). V1 Bo.6.7.9 Da3 Dn1. n4 Ds1 D2.3.5.7–9 T G1.3.6 M1.5–7 महीपालः; Da4 महिपाल (for मही°). ❀ Cs: इत्यादिपदार्थेषु यस्त्वं विशेषं कृतवान् । ❀ — d) G2 किं नु स्यां; M1.5.6 किं त्वस्मिन् (for किं त°). Ś1 K1.2.4 किं तन्मुक्तस्य लक्षणं.

129 K7 om. 129 (cf. v. l. 127). D9 om. (hapl.) 129. G1 om. (hapl.) 129–130. — a) K6 Dn4 त्रिवर्ग-; B6.9 Dn1 Ds D2–5.7.8 T G2.3.6 M1.5–7 Cs °र्गं (for °र्गे). Ś1 K1.2.4 सप्त वा (for सप्तधा). K6 B6 (marg. as in text).7.9 Da3. a4 G2 Cv न्यस्तं; D5.7 T G3.6 M7 व्यस्तं (for व्यक्तं). ❀ Cn: धर्मः अर्थः काम इत्यसंकीर्णास्त्रयः, धर्मार्थयोः धर्मकामयोः कामार्थयोश्च संकीर्णा द्विकास्त्रयः, धर्मार्थकामानां त्रिसंकीर्णस्त्रिक एक इति सप्तधा ॥ Cs: त्रिवर्गं वातपित्तश्लेष्मवर्गं, सप्तधा त्वङ्मांसमेदोस्थिमज्जाशुक्ररूपेण, व्यक्तं न्यस्तम् । यद्वा सप्तधा कर्मसु, सप्तप्रकारेषु कर्मसु, दानाध्ययनयागानि त्रीणि कर्माणि त्रैवर्णिकसाधारणानि, चत्वारि चतुर्णां वर्णानामसाधारण्येन विहितानि ॥ Cv: त्रिवर्गं सप्तधा न्यस्तम् । सप्तधा कर्मसु, अग्निष्टोमादिसप्तक्रतुरूपकर्मसु । ❀ — b) K2 यो नो; Da4 D5.7 ये न (for यो न). K1 द्वेवेह; B9 वेदेषु; Da3 D5.7 वैदेह (for वे°). — c) D7 संभवोन्यस्; T1 G3.6 संभवान्यस्; T2 संगमान्यस् (for °वान्यस्). V1 B8 Dn1. n4 D2.8 त्रिवर्गेण; G2 °र्गेषु (for °र्गे च). ❀ Cs: त्रिवर्गे, धर्मार्थकामे । ❀ — d) Ś1 K1.2.4 किं तमुन्क्तस्य लक्षणं.

130 G1 om. 130 (cf. v. l. 129). Ś1 K1.2.4 D5.7 om. (hapl.) 130. — a) T1 G3.6 वापि (for चैव). D4 वै च (for चैव). V1 Bo.7 Dn1 n4 Ds D2.3.8 प्रिये वाप्यप्रिये वा(Dn1 चा)पि.

131 D9 om. (hapl.) 131–132. D7 T G1.3.6 transp. 131 and 132. — a) K6 V1 Bo.6.8 (marg.) Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2.3.8 अयुक्तस्य (for अमु°). Da3. a4 D4 मोक्षो (for मोक्षे). G2 ददन्मुक्तस्य ते मोक्षे. — c) K6.7 V1 Bo.6.7.8 (marg. as in text).9 Da4 Dn1. n4 D2.5.8 G1.2 M1.5–7 सं-; D7 T1 G3.6 सु- (for स). B9 G2 निवार्यं (for °र्यस्). — d) K1 विवित्तस्य; K4 विचित्रस्य; K6 Bo.7.8 (marg.) Da3. a4 विविक्तस्य; V1 B6.9 Dn1. n4 Ds D2.3.5.8 T1 G3.6 Cn (gloss: अपथ्यशीलस्य) [ऽ]विरक्तस्य; B8 (orig.) [ऽ]विविक्तस्य; D7 T2 G1 [ऽ]विमुक्तस्य; G2 [ऽ]विरिक्तस्य; M1.5–7 [ऽ]रागस्यास्य; Cap विरिक्तस्य (for विचित्तस्य). Ds2 [इ]ह; G2 M1.5–7 [ए]त्र (for [इ]व). K4.6 V1 Bo.6.7.9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2.3.5.7.8 T G1–3.6 भेषजं (for °जैः). K7 D4 विचित्यमथ भेषजं; ❀ Ca: कामादिसङ्गिमनसः यथा भेषजं सुहृद्भिर्निवार्यते, विपरीतफलत्वात् ॥ Cs: विरक्तस्य, देहस्थितिमनिच्छतो यथा भेषजम् । ❀

132 D9 om. 132 (cf. v. l. 131). D7 T G1.3.6 transp. 131 and 132. — a) D2 om. तानि. K6 V1 Bo.6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3.8 तु संचित्य; D2 lacuna; D5 [उ]पसंस्पृश्य (for [अ]नुसंदृश्य). — b) K7 D4.5 मैथिल (for [अ]रिंदम). — c) K6 B6.7.8 (marg. as in text) Da3 G1 संपश्यन्; K7 D4.7 T1 G2.3.6 M1.5–7 Cs (gloss: विचारय) संपश्य; B9 संस्पृश्यन्; T2 संपर्कात् (for संपश्येत्). — d) K6 Bo.8 Dn1. n4 Ds D2.3.8 Ca. n अन्यन्; B6.7 Da3. a4 D7 अस्मिन्; T2 G1 स्वस्मिन्; M1.5–7 त्वस्मिन् (for त°). K1.2 सुकुलक्षणं (sic) (for मुक्त°). ❀ Ca (reading किम-

आत्मनात्मनि संपश्येत्किं तस्मिन्मुक्तलक्षणम् ॥ १३२
इमान्यन्यानि सूक्ष्माणि मोक्षमाश्रित्य कानिचित् ।
चतुरङ्गप्रवृत्तानि सङ्गस्थानानि मे शृणु ॥ १३३
य इमां पृथिवीं कृत्स्नामेकच्छत्रां प्रशास्ति ह ।
एकमेव स वै राजा पुरमध्यावसत्युत ॥ १३४
तत्पुरे चैकमेवास्य गृहं यदधितिष्ठति ।
गृहे शयनमप्येकं निशायां यत्र लीयते ॥ १३५
शय्यार्धं तस्य चाप्यत्र स्त्रीपूर्वमधितिष्ठति ।
तदनेन प्रसङ्गेन फलेनैवेह युज्यते ॥ १३६
एवमेवोपभोगेषु भोजनाच्छादनेषु च ।
गुणेषु परिमेयेषु निग्रहानुग्रहौ प्रति ॥ १३७
परतन्त्रः सदा राजा स्वल्पे सोऽपि प्रसज्जते ।
संधिविग्रहयोगे च कुतो राज्ञः स्वतन्त्रता ॥ १३८
स्त्रीषु क्रीडाविहारेषु नित्यमस्यास्वतन्त्रता ।
मन्त्रे चामात्यसमितौ कुत एव स्वतन्त्रता ॥ १३९
यदा त्वाज्ञापयत्यन्यांस्तदास्योक्ता स्वतन्त्रता । C. 12.11992 B. 12.321[20].140 K. 12.325.141

न्यन्): आत्मन्येव संपश्येन्न तु बहिः। आत्मक्रीड आत्मरतिश्च यः स एव मुक्त इत्यर्थः ॥ ❀

133 ^{a}) K2.6 इमान्येता(K5 °नन्या)नि. K7 D4.9 शूक्ष्माणि; Ds1 सूक्ष्मानि. — ^{b}) Ds1 G1 केनचित्; D7 G3 कानि च (for कानिचित्). — ^{d}) G1 सांग- (for सङ्ग-). ❀ Ca: हस्त्यादिचतुरङ्गं बलमुद्दिश्य ममतातिरेकाभिमानफलानि शृणु ॥ Cn: चतुर्ष्वङ्गेषु शयनोपभोगभोजनाच्छादनेषु प्रवृत्तानि सङ्गस्थानानि पृथिव्यादीनि ॥ ❀

134 ^{a}) G2 M1.5–7 इमां यः (M7 यां) (by transp). — ^{b}) K4 एकच्छत्रा; K6 °चक्रां; M7 °च्छत्त्रां. K6.7 B6.7.9 Da3.a4 D4.7.9 T G1.3.6 हि (for ह). — ^{c}) K4.6.7 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–5.7–9 एक (for एकम्). G2 राजन् (for राजा). — ^{d}) K1 अभ्यावसति; K2 B9 अत्या° (for अध्या°). Da4 पुरमध्यात्मसंत्युत; D7 पुरमध्यावसत्कृती; G3 पुरीमध्यवसत्युत.

135 ^{a}) K1 तत्परे (for तत्पुरे). B9 चैक (for चैकम्). G2 एकाग्रे (for एवास्य). Da4 तत्पुरे चैकवासस्य. — ^{b}) G2 ग्राहयेद् (for गृहं यद्). D5 अपि (for अधि-). — K1 repeats 135^{cd} after 136^{ab}. D3 reads 135^{c}–136^{b} on marg. — ^{c}) Ds2 एके (for एकं). Ś1 K1 (both times).2.4 गृहे शय्या तदप्येका. — ^{d}) Da4 निशाया. K2 B8 (marg.) तत्र (for यत्र). K6 निशायां नीयते सदा.

136 D3 reads 136^{ab} on marg. — ^{a}) B8 (marg.) सज्जार्धं; D7 शय्यार्थं (for °र्धं). G2 M1.5–7 चैव (for चापि). B9 [अ]स्य (for [अ]त्र). K6 Da3 a4 शय्यार्धं तत्र चाप्यस्य. — ^{b}) M1.5–7 स्त्र्यर्धम् (for स्त्रीपूर्वम्). Dn4 -तिष्ठती. — After 136^{ab}, K1 repeats 135^{cd}. — ^{c}) Da4 तदानेन; G2 M1.5–7 स तेनैव. — ^{d}) Ś1 K1.2.4 V1 B8 बलेनैव; K6 B6.9 Da3.a4 फलैरेव (for °नैव). D7 T1 G3.6 बलेन (for फ°). D7 T G1–3.6 M1.5–7 [अ]ल्पेन (for [ए]वेह).

137 K6 om. 137. K7 reads 137^{ab} twice. — ^{a}) D4 एकम् (for एवम्). — ^{b}) D3 भोजनाच्छादनादिषु. — ^{c}) B6 गुणैः स्व-; Dn4 गणेषु (for गु°). K2 परमोये च; K7 V1 B9 Da3.a4 D4.5.7.9 T G1–3.6 M1.5–7 [अ]परिमेयेषु (for परि°). — ^{d}) K4.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–5.8 9 G2 M1.5–7 निग्रहानुग्रहं प्र(B6.7.9 Da3.a4 G2 M1.5–7 °हान्प्र)ति.

138 ^{a}) K1 परतंत्राः (for °त्रः). — ^{b}) K7 D4.9 स्वल्पेशोपि; V1 B8 Da4 °ष्वपि; G2 सांत्वेनापि (for स्वल्पे सोऽपि). K7 B3 D4.9 T2 G1.2 प्रयुज्यते; V1 प्रसज्जति; M1.5–7 प्रसज्यते (for °ज्जते). — ^{c}) D5 -याने (for -योगे). — ^{d}) K1 स्वतंत्रताः; K2 °तां.

139 K1 D5 om. (hapl.) 139. Da3.a4 om. (hapl.) 139^{ab}. Ś1 K2.4 transp. 139^{ab} and 139^{cd}. V1 reads 139^{ab} on marg. — ^{b}) D7 अस्या; G2 M1.5–7 अपि (for अस्य). Ds2 स्वतंत्रता (for [अ]स्व°). — K7 om. (hapl.) 139^{c}–140^{b}. Dn4 om. (hapl.) 139^{cd}. — ^{c}) Ds1 वा (for च). D7 T G1–3.6 M1.5–7 -सहिते (for -समितौ). K2 मंत्रे चामात्यमसितौ (by metathesis). — ^{d}) B0.8 Da3 Dn1 Ds D2.3.8 तस्य (for एव).

140 K7 om. 140^{ab} (cf. v. l. 139). — ^{a}) M5.6 यदि (for यदा). K6 सा; V1 च; B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 हि; D4.7.9 T G1.3.6 M5.6 [अ]पि (for तु). G2 स यदाज्ञापयत्यन्यांस्; M1.7 यद्यत्प्राज्ञाप(M7 °व)यत्यन्यांस्. — ^{b}) K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–4.8 T G1.3.6 तत्र (for तदा). K6 [अ]स्ति (for [अ]स्य). G3 नियंत्रिता (for स्वतन्त्रता). D5.9 तथाप्यस्यास्वतंत्रता; G2 तत्त-

C. 12.11992 B. 12.321(20) 140 K. 12.325. 141

अवशः कार्यते तत्र तस्मिंस्तस्मिन्गुणे स्थितः ॥ १४०
स्वप्तुकामो न लभते स्वप्तुं कार्यार्थिभिर्जनैः ।
शयने चाप्यनुज्ञातः सुप्त उत्थाप्यतेऽवशः ॥ १४१
स्नाह्यालभ पिब प्राश जुहुध्यग्नीन्यजेति च ।
वदस्व शृणु चापीति विवशः कार्यते परैः ॥ १४२
अभिगम्याभिगम्यैनं याचन्ते सततं नराः ।
न चाप्युत्सहते दातुं वित्तरक्षी महाजनात् ॥ १४३
दाने कोशक्षयो ह्यस्य वैरं चाप्यप्रयच्छतः ।
क्षणेनास्योपवर्तन्ते दोषा वैराग्यकारकाः ॥ १४४
प्राज्ञाञ्शूरांस्तथैवाढ्यानेकस्थानेऽपि शङ्कते ।
भयमप्यभये राज्ञो यैश्च नित्यमुपास्यते ॥ १४५
यदा चैते प्रदुष्यन्ति राजन्ये कीर्तिता मया ।
तदैवास्य भयं तेभ्यो जायते पश्य यादृशम् ॥ १४६
सर्वः स्वे स्वे गृहे राजा सर्वः स्वे स्वे गृहे गृही ।

स्योक्ता स्व°. — c) D7 (marg. as in text) अलसः; G1 अवशं (for °शः). D4 कारयेत् (for कार्यते). Da4 त्रस्तस् (for तत्र). — d) G2 om. the second तस्मिन्. K6 B0.6.7.9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2.3.5.8 क्षणे (for गुणे).

141 a) K1 स्वस्तकामो; K6 V1 B0.6.7.8 (marg as in text) Dn1. n4 Ds D2.3.5.7.8 T1 G3.6 स्वप्न-कामो (for स्वप्तु°). — b) K6 सुप्तुं; V1 B6.8 (marg.) स्वप्नं; M1.5 (sup. lin. as in text).6.7 नित्यं (for स्वप्तुं). — c) K1 D3 T G1.3 6 चाभि-; K2 D3 (also) चाति; K6 D4 वापि (for चापि). K1 अनुज्ञाताः; K6 उपज्ञातः (for अनु°). — d) K1 स्वप्ता; K2 स्वप्त; K6 स्वप्न; Ds1 स्वप्नम् (for सुप्त). D7 T G1.3.6 सदा (for ऽवशः).

142 a) K6 व्रीहि; K7 स्त्री हि; B7 स्नाभि; B9 स्नाहि; Da4 स्नाजि; Dn4 प्राहि; G2 स्नायि (for स्नाहि). Ś1 K1.2 पच (for पिब). T2 G1 [अ]शान (for प्राश). D7 T1 G3.6 स्नाह्याला(G6 °ल)प तथा-शान. — b) K6 जुहाव; T2 जुह्वाधि (for जुहुधि). G1 अग्निं. K2.4 यजेत (for °ति). K6.7 V1 B0.6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5.8.9 [अ]पि; M1.5–7 [अ]थ (for च). D7 T1 G3.6 जुहुध्यग्निं यजेरिति. — c) K6 V1 B0.6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2.3.8 ब्रवीहि (for वदस्व). K7 वा (for च). — d) D7 T1 G3.6 विविधं; M7 विशवः (for विवशः).

143 a) Ś1 K1.2 अभिगमनं; B0.8 Dn1. n4 Ds D2.3.5.8 °गम्यैवं (for °गम्यैनं). D7 T1 G3.6 अगम्य-माभिगम्यैनं. — b) K6 V1 B0.6–9 Da3 a4 याचंति; K7 याचते (for याचन्ते). Da4 नरः. — c) D4 वा (for च). — d) K2.4 विभुरक्षी; V1 B8 (marg. as in text) वित्तं रक्षन् (for वित्तरक्षी). Ś1 (sup. lin. as in text) K2.4 म(K2 स)हाजवान्; B8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5.7.8 G1.2 °जनान्; T1 G3.6 M1 5–7 °जने (for °जनात्).

144 a) K4 क्रोशक्षयो; K6 कोषे क्षयो; V1 B0.6–9 Da3 D2.3.5.8 कोषक्षयो; Da4 दोषक्षयो; T2 कोश-क्षये (for कोशक्षयो). K6 B8 (marg.) यस्य; V1 B0.6.7.8 (orig.).9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2.3.8 [ऽ]प्यस्य (for ह्यस्य). — b) K6.7 V1 B0.6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5.7–9 T G1.3 6 चास्य (for चापि). Dn4 [अ]-प्रयच्छत; D3 T2 G1 प्रयच्छतः (for [अ]प्र°). — c) D3.5 प्र- (for [उ]प-). B6 (marg. as in text) -वर्धते (for -वर्तन्ते). D7 क्षणेनान्योपवर्तते. — d) B6 (marg. as in text) कोषं (for दोषा). K1 D8 -कारकः (for °काः). K7 D4.9 दोषा वैरादिकारिताः.

145 a) D7 T G1–3.6 अन्यान् (for आढ्यान्). — b) K7 B6–8 Da3. a4 D3.4.9 T G1 -स्थानपि; G2 -स्थानान्वि-; M1.5–7 -स्थाने वि- (for -स्थानेऽपि). K6 संकते (for शङ्कते). D7 G3.6 एकस्थानविशंकते. — c) K2 Da4 अभयो (for °ये). K6 V1 B3 (marg. as in text) राज्ञां (for राज्ञो). D7 T G1–3.6 M1.5–7 अभयेपि (D7 T1 G3.6 °ये च) भयं राज्ञो. — d) Ś1 K1.2.4 नायम् (for नित्यम्). K6 उपासते.

146 a) B0 Ds1 D8 यथा; Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2.3 तथा (for यदा). Ś1 K1.2.4 यदा (K1 यश्च) चैतेषु बुध्यंति (K4 °ते). — b) K7 D4.9 transp. राजन् and ये. Da4 कीर्तितं; Dn4 °तो (for °ता). — c) K6 B6 (marg.).8 Dn1. n4 Ds D2.3 T2 तथैव; B7 D5.7 T1 G3.6 तदेव (for तदैव). K2 [अ]पि (for [अ]-स्य). K1 भये (for भयं). — d) K6 B0.6.9 Da3. a4 यस्य (for पश्य). K7 D9 सादृशं; Dn1 यादृशे; T1 G6 तादृशं (for या°).

147 a) K7 Da4 T2 G1.2 M7 सर्वस्वे (for सर्वः स्वे). K4 स्वप्ने; K7 स्वैः स्वैर्; G1 (sup. lin. as in text) स्वे च (for स्वे स्वे). G2 गुणो राजन्; M1 गृहे राज्ञा. — b) K1 सर्वाः (for °र्वः). G1 सर्वस्वे (for

निग्रहानुग्रहौ कुर्वंस्तुल्यो जनक राजभिः ॥ १४७
पुत्रा दारास्तथैवात्मा कोशो मित्राणि संचयः ।
परैः साधारणा ह्येते तैस्तैरेवास्य हेतुभिः ॥ १४८
हतो देशः पुरं दग्धं प्रधानः कुञ्जरो मृतः ।
लोकसाधारणेष्वेषु मिथ्याज्ञानेन तप्यते ॥ १४९
अमुक्तो मानसैर्दुःखैरिच्छाद्वेषप्रियोद्भवैः ।
शिरोरोगादिभी रोगैस्तथैव विनिपातिभिः ॥ १५०
द्वंद्वैस्तैस्तैरुपहतः सर्वतः परिशङ्कितः ।
बहुप्रत्यर्थिकं राज्यमुपास्ते गणयन्निशाः ॥ १५१
तदल्पसुखमत्यर्थं बहुदुःखमसारवत् ।
को राज्यमभिपद्येत प्राप्य चोपशमं लभेत् ॥ १५२
ममेदमिति यच्चेदं पुरं राष्ट्रं च मन्यसे ।
बलं कोशममात्यांश्च कस्यैतानि न वा नृप ॥ १५३
मित्रामात्यं पुरं राष्ट्रं दण्डः कोशो महीपतिः ।
सप्ताङ्गश्चक्रसंघातो राज्यमित्युच्यते नृप ॥ १५४
सप्ताङ्गस्यास्य राज्यस्य त्रिदण्डस्येव तिष्ठतः ।

C.12.12007
B.12.321[30] 155
K.12.325.156

सर्वः स्वे). G3.6 गृही (for गृहे). K7 दंडान्कुर्वन्गृहे गृही. —[c]) K4.6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 M1.5–7 निग्रहानुग्रहान् (V1 D5 °ग्रहं; M1.5–7 °ग्रहे) (for °नुग्रहौ). B6 (marg. as in text) पूर्वंस् (for कुर्वंस्). —[d]) Ś1 K1.2 G2 तुल्यौ (for तुल्यो).

148 Da4 om. (hapl.) 148. —[a]) K6.7 V1 B0 Dn1.n4 D3 T2 G6 M1.5–7 पुत्र- (for पुत्रा). —[b]) K6 V1 B0.6–9 Da3 Dn4 D2.3.8 कोषो; M1 कोशे (for कोशो). —[c]) Ś1 K1.2 एते (for ह्येते).

149 B6 om. 149[ab]. —[a]) Ś1 K2.4 ह्रतो (for हतो). K1 परं; D5 बलं (for पुरं). K6 दिग्धं (for दग्धं). —[b]) K7 कुंजरा. K7 मृताः; D7 T G1–3.6 M1.5–7 हतः (for मृतः). —[c]) Da3.a4 Dn4 लोकसाधारणेस्वेषु.

150 [a]) K7 आमुक्तौ; V1 सुमुक्तो; B7.9 Dn4 अयुक्तो; D5 अमुक्तैर् (for °क्तो). —[b]) K6.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1 Ds D2–4.8.9 -भयोद्भवैः; Dn4 D5 -भवो°; M1.6.7 -ह्रियो° (for -प्रियो°). —[c]) G2 लिंग- (for शिरो). B0.6.7 Da3.a4 -रोगार्तिभी (for °दिभी). —[d]) Da4 तवैव (for तथैव). K4.7 D4.5.9 [अ]भि- (D5 °ति)निपातिभिः; K6 V1 Da3.a4 [अ]भिनियंतृभिः (V1 °तः); B0 Dn1.n4 Ds D2.3.8 [अ]भिनिमंत्रिभिः (Dn1 °तः); B6–9 [अ]भिनिहंतृभिः (for विनिपातिभिः).

151 [a]) Da4 Ds1 om. (hapl.) the second स्तै. Ds अभिहतः; D7 नृप हतः; M1.7 उपभृतः (for °हतः). —[b]) K6 पूर्वतः (for स°). —[c]) Da4 M6 -प्रत्या- (M6 °त्य)र्थकं (for -प्रत्यर्थिकं). D7 T G1–3.6 बहुभिः प्रार्थितं राज्यम्. —[d]) K4 गजयन् (for गण°). K6 D5 उपास्ते गणयंति सा (D5 च).

152 G1 om 152[ab]. —[a]) Dn4 अक्षसुखम्; D5 अल्पं सुखम् (for अल्पसु°). Ś1 (orig.) K1.2.4 अन्यार्थं (for अत्यर्थं). —[b]) G2.6 असारकं (for °रवत्). D7 T G3 बहुदुःखं भ(T2 °खभ)यंकरं. — After 152[ab], K6.7 Dn1.n4 Ds D2–5.8.9 ins.:

785* तृणाग्निज्वलनप्रख्यं फेनबुद्बुदसंनिभम् ।

—[c]) K6 को वा राज्यमभिपद्येत्; D5 को राज्यमाधिपत्येन. —[d]) Ś1 K1.2.4 G1 वोपशमं; K7 D4.9 नोप°; Da4 नोशमलं; T1 वोपभयं (for चोपशमं). B3 (marg.) नयेत्; G2 भवेत् (for लभेत्).

153 [a]) K7 D4.5.9 अपि (for इति). —[b]) D7 T2 G1.3 पर- (for पुरं). V1 D5 राज्यं (for राष्ट्रं). —[c]) K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn4 Ds1 D2.3.5.8 कोषम् (for कोशम्). Ś1 K1.2.4 च राज्यं (K1 °ज्ये); Dn1.n4 अमात्याश् (for °त्यांश्). D7 बलकोशममात्याश्च. —[d]) Da4 नराधिप (for न वा नृप).

154 K7 om. (hapl.) 154. —[a]) K1.2 मित्रामाम्यां (sic); K4 °पत्यं; Dn1.n4 Ds2 D3 T1 G2 °मात्य-; D7 G3.6 °मित्रं (for °मात्यं). —[b]) Ś1 K1.2 Da4 Ds D5.7 T G1–3.6 दंड-; M1.5.6 दंडं (for दण्डः). K1 D7 T G1.3.6 -कोशौ; V1 B0.6–9 Da3.a4 Ds1 D2.8 कोषो (for कोशो). K6 महीपति; T2 °ते. — B0.9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.8 Cn Cal. Bom. ed. om. (hapl.) 154[cd]; V1 reads the same on marg —[c]) V1 B7.8 D7 T G1.3.6 Kumbh. ed. चैष; M1.5–7 चात्र (for चक्र-). V1 T1 G3.6 संख्यातो; G2 -संवादे (for -संघातो). K6 सप्तांगस्यास्य संघातो. —[d]) K2 D4 उद्यते (for उच्यते). V1 बुधैः (for नृप). B6–8 राज्यमित्यभिधीयते.

155 G2 reads 155–156 twice. K6 om. (hapl.) 155[ab]. —[a]) Ś1 K1.2.4 [ए]व (for [अ]स्य). K7 Dn4 राजस्य. B1 सप्तांगश्चैव राज्यस्य. —[d]) K1 [ऽ]धिकाः;

C.12.12007
B.12.221[20].155
K.12.325.156

अन्योन्यगुणयुक्तस्य कः केन गुणतोऽधिकः ॥ १५५
तेषु तेषु हि कालेषु तत्तदङ्गं विशिष्यते ।
येन यत्सिध्यते कार्यं तत्प्राधान्याय कल्पते ॥ १५६
सप्ताङ्गश्चापि संघातस्त्रयश्चान्ये नृपोत्तम ।
संभूय दशवर्गोऽयं भुङ्क्ते राज्यं हि राजवत् ॥ १५७
यश्च राजा महोत्साहः क्षत्रधर्मरतो भवेत् ।
स तुष्येद्दशभागेन ततस्त्वन्यो दशावरैः ॥ १५८
नास्त्यसाधारणो राजा नास्ति राज्यमराजकम् ।
राज्येऽसति कुतो धर्मो धर्मेऽसति कुतः परम् ॥ १५९
योऽप्यत्र परमो धर्मः पवित्रं राजराज्ययोः ।
पृथिवी दक्षिणा यस्य सोऽश्वमेधो न विद्यते ॥ १६०
साहमेतानि कर्माणि राज्यदुःखानि मैथिल ।
समर्था शतशो वक्तुमथ वापि सहस्रशः ॥ १६१
स्वदेहे नाभिषङ्गो मे कुतः परपरिग्रहे ।
न मामेवंविधां मुक्तामीदृशं वक्तुमर्हसि ॥ १६२
ननु नाम त्वया मोक्षः कृत्स्नः पञ्चशिखाच्छ्रुतः ।
सोपायः सोपनिषदः सोपासङ्गः सनिश्चयः ॥ १६३
तस्य ते मुक्तसङ्गस्य पाशानाक्रम्य तिष्ठतः ।

K7 नृप; D9 नृपः.

156 For the repetition in G2, cf. v. l. 155. — a) G2 (both times) तेन (for the first तेषु). K6 त्रि·; Da3. a4 [इ]इ (for हि). — b) M5 यत् (for तत्). Dn4 तदंगे. D5 विशां पते; G1 विशेष्यते; M1. 5–7 विधीयते. — c) Ds1 साध्यते (for सिध्यते). — d) K7 D4. 9 प्राधान्येन; D5. 7 T G1. 3. 6 प्रधानाय (for प्राधान्याय). G2 (both times) तथाथान्याय कल्पते (sic); M1. 5–7 प्राधान्याय प्रक°.

157 a) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T1 चैव; M1. 5–7 चात्र (for चापि). K1. 2 संगातस् (for संघा°). G2 सप्तानां चात्र संघातास्. — b) G1 स्त्रियश् (for त्रयश्). K7 चान्य- (for चान्ये). Da4 नृपोत्तमः; T2 G1 °त्तमाः. ❀ Ca: त्रयः, दूतयुवराजपुरोहिताः ॥ Cn: उदयवृद्धिक्षयस्थानाख्या नीतिशास्त्रोक्ताः ॥ Cv: त्रिवर्गः । ❀ — c) Ś1 K1. 2. 4 यस्त्रयोदशवर्गोयं. — d) K7 भुक्ते; G2 कुरु (for भुङ्क्ते). Da4 राजवान्; D4 G2 राज्यवत्.

158 a) B6 स; T2 G1 तु (for च). G2 महोत्साहं. — b) K2 क्षत्रधर्मो. K6 V1 Bo. 8. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2. 3 M7 °धर्मे (for °धर्म-). K4 -रता (for -रतो). — c) K1 स्वातुष्येद्; Ds1 संतुष्यद्; Ds2 स तुष्यद्; G2 lacuna (for स तुष्ये°). — d) Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 °अन्यैर्; Bo M1. 5–7 त्वन्ये (for त्वन्यो). K2 ऽयशावरैः (sic); V1 दशापरैः; D7 °वरः; T G1. 3 6 °परः; G2 °मरैः (for °वरैः).

159 a) K1. 6 Da4 असाधारणे. T2 G1 राजन् (for राजा). M1 नास्य साधारणो राजा. ❀ Ca: असाधारणः, सर्वप्रजासु विषमवृत्तिः । ❀ — b) K7 D4. 9 राष्ट्रम् (for राज्यम्); Da4 अकारकं (for अराजकम्).

160 a) Da4 योगात्र; D7 यो ह्यत्र; T2 (*sup. lin.*) G1 योमुत्र (for योऽप्यत्र). — b) Ś1 K1. 2 पवित्रो (for °त्रं). K4 D5 राज्यराज्ययोः; K6. 7 Bo Dn1. n4 Ds D2. 4 7–9 T1 G3. 6 राज्यराजयोः (for राजराज्ययोः). — d) V1 B8 Dn1. n4 G2 [ऽ]श्वमेधे (for °मेधो). K6 V1 Bo 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 युज्यते; D7 मोदते; G2 विंदति (for विद्यते). ❀ Ca: न विद्यते, त्वादृशेष्वेकदेशाधिपतिषु । ❀

161 a) D7 सोहम्; G2 अहम् (for साहम्). — b) K4. 6. 7 V1 B7 Dn1. n4 Ds D2–5. 8. 9 T G1–3. 6 राज·; Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 राजन्; M1. 5–7 राज्ये (for राज्य·). — c) K6 समर्थाः; Dn4 °र्थः. K7 समर्था शतशद्यम् (sic). — d) K7 D9 सहस्रधा (for °स्रशः).

162 a) K1 स्वे देहे; Bo सदेहे. V1 Bo Dn1. n4 Ds D3 G2 नाभिसंगो (far °षङ्गो). D5 स्वधर्मेणाभिषंगो मे. — b) Da3. a4 कृतः परमविग्रहे. — c) Da4 D7 G2 एवंविधा (for °विधां). K7 B8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 युक्ताम् (for मुक्ताम्). — d) M1 ईदृशो.

163 a) B9 अनु; D8 न तु; G2 न हि (for ननु). — b) Da4 कृष्ण- (for कृत्स्नः). K1. 2. 4 G2 पंचशिखः (for °शिखात्). G2 शृणु (for श्रुतः). — c) K2 सापयः (sic); Da3 lacuna; Da4 D4 G2 सापायः (for सो°). ❀ Cn: उपायो निदिध्यासनम् । ❀ — d) K1. 7 D4. 9 सांगोपांगः; K2 Da4 G3 M1. 6. 7 सोपसंगः; G2 सोपः सांगः (for सोपासङ्गः). ❀ Ca: सोपासङ्गः योगोपाङ्गानि ॥ Cn: उपासङ्गो ध्यानाङ्गानि यमादीनि । निश्चयः, ब्रह्मात्मैकत्वानुभवः । ❀

164 a) Da4 तु (for ते). — b) M6 आक्राम्य. — c) D7 छात्रादिषु (for छत्रा°). Ś1 K1. 2. 4 विशेषेण

छत्रादिषु विशेषेषु कथं सङ्गः पुनर्नृप ॥ १६४
श्रुतं ते न श्रुतं मन्ये मिथ्या वापि श्रुतं श्रुतम् ।
अथ वा श्रुतसंकाशं श्रुतमन्यच्छ्रुतं त्वया ॥ १६५
अथापीमासु संज्ञासु लौकिकीषु प्रतिष्ठसि ।
अभिषङ्गावरोधाभ्यां बद्धस्त्वं प्राकृतो यथा ॥ १६६
सत्त्वेनानुप्रवेशो हि योऽयं त्वयि कृतो मया ।
किं तवापकृतं तत्र यदि मुक्तोऽसि सर्वतः ॥ १६७
नियमो ह्येष धर्मेषु यतीनां शून्यवासिता ।
शून्यमावासयन्त्या च मया किं कस्य दूषितम् ॥ १६८
न पाणिभ्यां न बाहुभ्यां पादोरुभ्यां न चानघ ।
न गात्रावयवैरन्यैः स्पृशामि त्वा नराधिप ॥ १६९
कुले महति जातेन ह्रीमता दीर्घदर्शिना ।
नैतत्सदसि वक्तव्यं सद्वासद्वा मिथः कृतम् ॥ १७०
ब्राह्मणा गुरवश्चेमे तथामात्या गुरूत्तमाः ।
त्वं चाथ गुरुरप्येषामेवमन्योन्यगौरवम् ॥ १७१
तदेवमनुसंदृश्य वाच्यावाच्यं परीक्षता । C. 12. 12024 B. 12.321[20].172 K. 12. 325. 173

(for °षु). — d) K6 Bo Dn1 n4 Ds D2. 3. 8 transp. कथं and पुनः.

165 a) Dn4 च (for न). — b) K4. 6 Bo. 8 (orig.; marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. 3 8 मृषा (for मिथ्या). K7 V1 B7–9 Da3. a4 Ds1 D4. 9 T1 चापि; G2 [ए]वापि (for वापि). — c) K6 -संकासं. D7 श्रुतं चाश्रुतसंकाशं. ❀ Cn: श्रुतसंकाशं, शास्त्राभासरूपम् । ❀ — d) K2 अन्यः (for अन्यत्). Da4 मया (for त्वया).

166 a) Ś1 K1. 2 तथा (for अथ). K7 D4. 9 अर्वाचीनासु संज्ञासु; G2 अथापीमान्यः सं°. — b) Da3. a4 लौकिकीषु (for °कीषु). K4 Dn1. n4 Ds D3. 5. 7. 8 T G1. 3. 6 प्रतिष्ठसे; K6 °ष्ठिसु; Da4 °ष्ठति (for °ष्ठसि). G2 लौकीषु प्रतितिष्ठसि. — c) K1 Bo. 6 Dn4 Ds D2. 3 8 G2 अभिसंगा(K1 °शंगा-; Ds2 °संघा-; D8 °षिंगा)-व(D8 °ध)रोधाभ्यां; K2 D7 °षंगाय (D7 °प-) रो°. — d) K4 बधस्; K7 विद्धस्; D7 T1 G3. 6 शुद्धस् (for बद्धस्). K1 M7 प्रकृतो; Dn4 प्रावृतो.

167 a) K1 [अं]तः-; Dn4 हि (for [अ]नु-). — b) M1. 5–7 मम (for मया). — c) K4 D7 T1 G3 6 अपि (for अप-). Dn4 किं तवायत्कृतं तत्र; G1 °वाप्रकृतिं तत्र. — d) M1. 7 हि (for ऽसि). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8 सर्वशः (for °तः).

168 a) K1 B7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 D5 M5 ह्येषु; Da3 ह्यस्य; Da4 ह्यसि (for ह्येष). B7 सर्वेषु; B9 Dn1. n4 Ds2 D3. 5 T1 G6 वर्णेषु (for धर्मेषु). — b) Ds1 पतीनां (for य°). K7 सत्य-; Dn1 D2. 3. 8 वन्य-; Ds वन- (for शून्य-). K7 -वासितां; G2 -वासिनां; M1. 5. 6 -सेविता (for -वासिता). M7 यतीन्यन्यांशून्यसेविता (sic). — c) K6 शून्यामविशयंत्या च; Bo. 8 (marg). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 G2 शून्यमावेश(B9 D5 G2 °वप)यंत्या च. ❀ Cn: शून्यं, बोधशून्यं तत्र बुद्धिसत्त्वम् । ❀ — d) K6 तस्य; G2 कर- (for कस्य). Dn1 दूषणं (for दूषितम्).

169 b) T2 पदोरुभ्यां (for पादो°). Ś1 K1. 2. 4 चोभयोः; K7 D4. 9 वानघ; T G1. 3 6 चाप्यहं (for चानघ). G2 न चोरुभ्यां कदाचन. — c) Ś1 K1. 2 4 चात्रावयवैर् (for गात्रा°). — d) K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 T G1. 3. 6 त्वां (for त्वा).

170 a) M1. 6. 7 काले (for कुले). T2 जातीनां (for जातेन). — b) B8 (marg. as in text) क्रीडता; D5 G2 श्रीमता; D7 T1 G3. 6 त्वया मां; T3 धीमता (for ह्री°). K1 दर्शिनः (for °ना). — d) Ś1 K1. 2 G3 सदसद्वा (for सद्वासद्वा). K6 सत्त्वासत्त्वमिथः कृतं.

171 a) K7 D4. 5. 9 चैव; V1 चेते (sic) (for चेमे). — b) K6 यथा (for तथा). Ś1 K1. 2. 4 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 मान्या (for [अ]मात्या). Ś1 K1. 2. 4 भृगूत्तमाः (K2 °म); K6 D8 गुरूत्तम; B7 गुरुस्तथा; D7 T1 G1. 3. 6 गुरूपमाः; M1. 6. 7 °त्तमे (for °त्तमाः). — c) Ś1 K1 चासि; K2 चास्य; K6 वानु-; K7 V1 D3 चापि; Bo चानु-; B7 M6–7 चार्थ-; Ds2 वाथ; G2 चाद्य-; M1 चात्थ (for चाथ). — d) V1 Bo 6–9 Da3. a4 Ds -हेतुकं (for -गौरवम्).

172 a) B8 तदैवम्; D8 lacuna. Ś1 K1. 2 -संस्पृश्य (for -संदृश्य). — b) K4 Dn4 वाचावाच्यं; D2 वाच्यवाच्यं; D5 G2 वाक्यावाक्यं; D7 T G1. 3. 6 वाच्यावाच्ये (for °वाच्यं). K4 परोक्षिता; K6 B9 Da4 T2 G1 परी(Da4 °रि)क्षिता; K7 Dn4 D4. 9 °क्षतां; B7 प्रवीक्षता (for परी°). Da3 वाच्यं परीक्ष वाच्यं कृता (sic). — c) K7 Da4 D4. 9 समवासो (for °वायो). Dn4 स्त्रीपुंसोः समवायस्त्वं. — d) D6 चान्योन्य- (for वाच्यो न).

C. 12. 12024
B. 12. 321[20]. 171
K. 12. 325. 174

स्त्रीपुंसोः समवायोऽयं त्वया वाच्यो न संसदि ॥ १७२
यथा पुष्करपर्णस्थं जलं तत्पर्णसंस्थितम् ।
तिष्ठत्यस्पृशती तद्वत्त्वयि वत्स्यामि मैथिल ॥ १७३
यदि वाप्यस्पृशन्त्या मे स्पर्शं जानासि कंचन ।
ज्ञानं कृतमबीजं ते कथं तेनेह भिक्षुणा ॥ १७४
स गार्हस्थ्याच्च्युतश्च त्वं मोक्षं नावाप्य दुर्विदम् ।
उभयोरन्तराले च वर्तसे मोक्षवातिकः ॥ १७५
न हि मुक्तस्य मुक्तेन ज्ञस्यैकत्वपृथक्त्वयोः ।
भावाभावसमायोगे जायते वर्णसंकरः ॥ १७६
वर्णाश्रमपृथक्त्वे च दृष्टार्थस्यापृथक्त्विनः ।
नान्यदन्यदिति ज्ञात्वा नान्यदन्यत्प्रवर्तते ॥ १७७
पाणौ कुण्डं तथा कुण्डे पयः पयसि मक्षिकाः ।
आश्रिताश्रययोगेन पृथक्त्वेनाश्रया वयम् ॥ १७८
न तु कुण्डे पयोभावः पयश्चापि न मक्षिकाः ।

---

173 a) Bo तथा; B9 यदा (for यथा). Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 -मध्यस्थं; K6 V1 B8 (orig) -पर्णं वै (for -पर्णस्थं). — b) B6 -संश्रितं (for -संस्थितम्). K7 Dn1. n4 Ds D2–5. 8. 9 जलं तत्पर्णमस्पृशत् (Ds1 °शन्). — c) Da4 अस्पृशति; T1 G3. 6 असंस्पृशं. D7 स्त्रीषु त्वसंस्पृशं तद्वत्. — d) K7 मैथिलः; G2 मैथिला.

174 a) Ś1 K1. 2. 4 च (for वा). D5 [अ]सि [अ]पि). K6 [अ]स्पृशत्या. V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 यदि वाद्य (B7 Da4 Dn1. n4 D2. 8 चाद्य; G2 वापि) स्पृशं(Ds1 °श)त्या मे. ❀ Ca: अस्पृशन्त्याः, जिज्ञासायै प्रवृत्तायाः, न कामप्रवृत्तायाः । ❀ — b) K2. 4 जानामि; K6 नानासि (sic) (for जानासि). Da4 D5. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 किंचन (Da4 °नः) (for कंचन). — d) G2 वैकेन (for तेनेह).

175 a) D7 T1 G1. 3. 6 त्वं (G1 सा) गार्हस्थ्याच्च वि- (G1 च)रतो. — b) K1 नावापि; K6 वानार्यं-; V1 G2 प्रानाप्य; Bo. 6. 7 Da3 Ds2 D2. 3. 8 चानाप्य; B6. 8 (both marg.). 9 Dn4 Ds1 चानार्यं-; B8 वा प्राप्य; Da4 वानाप्य; Dn1 चानाप्यम; D7 वासाद्य (for नावाप्य). D7 T G1. 3. 6 दुर्लभं (for दुर्विदम्). M1. 5–7 मोक्षणं चापि दुर्विदं. — c) K2. 4 न तयोर् (for उभयोर्). D7 T G1–3. 6 M7 अंतराळे. K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn4 Ds D2. 3. 8 M1. 5–7 वै; Dn1 वा (for च). — d) K6. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2–4. 8. 9 Cn (gloss: वार्तामात्राभिज्ञो, न तु मुक्तः) -वार्तिकः; B9 -वातिकाः; D5 G2 M1. 5–7 -वादिकः; D7 T1 G1. 3. 6 -वादिकं; Ca (gloss: मोक्षग्राहिणः) -रातिकः; Cap (gloss: अज्ञानान्मोक्षमतिक्रान्तः) -वातिकः (as in text).

176 a) D7 सभा; M1. 5–7 नेह (for न हि). K7 D4. 9 [अ]मुक्तस्य (for मुक्तस्य). K6 Da3. a4 न हि युक्तस्य युक्तेन. — b) Ś1 K1. 2 Bo T2 ज्ञास्यैकत्व-; K7 D4. 9 ज्ञानैकत्वं; Dn1 ज्ञस्यैकस्य; Dn4 यज्ञस्यैक-; Ds ज्ञस्यैकत्वं; D8 यस्यैकत्व-; G1 न्यस्यैकत्व- (for ज्ञस्यैकत्व-). M7 ज्ञस्यैकत्वापृथक्त्वयोः. — c) B9 M1. 5–7 भवाभव-; T2 G1 भावान्भा(T2 °वाभा)वान् (for भावाभाव-). — d) D7 T1 G3. 6 राजंस्ते (for जायते). K6 -शंकरः (for -संकरः). ❀ Ca: भावाभावसमायोगे, भावस्य कामस्य, अकामस्य निष्कामनायाः समायोगे, समागमे वर्णसंकरदोषो न, किं तु सकामस्य सकामेन योगो दोषः । ❀

177 a) D7 T1 G3. 6 वर्णाश्रमाः (for °श्रम-). K4. 6 D5 -पृथक्त्वेन (for °क्त्वे च). V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 वर्णाश्रमाः पृथक्त्वेन. — b) Ś1 K1. 2. 6 V1 D5 पृथक्त्विनः; K7 पृथक्त्वितः; D7 [अ]पृथक्कृतः; T G3. 6 [अ]पृथक्कुतः; G2 पृथक्कुरः (for [अ]पृथक्त्विनः). G1 दृष्टार्थस्यात्पृथक्कृतः. ❀ Cn: अपृथक्त्विनः, पृथक्त्वं पुंप्रकृत्योर्विवेकः, तदस्यास्तीति पृथक्त्वी, तदन्यस्य । ❀ — c) M1. 7 नान्याद् (for नान्यद्). K6 अन्याद् (for अन्यद्). M1. 5–7 इह (for इति). Ś1 K1. 2 नान्यदन्यत्तितिक्षात्वान्. — d) K4 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 G2 अन्यत्र; Bo. 7–9 Da4 अत्र प्र- (for अन्यत्प्र-). B8 नान्यदत्र प्रतीयते.

178 a) T1 भांडौ (for पाणौ). B8 (marg.) मुंडे; Da4 D5. 7 G3 कुंडे; T1 G6 कुंडस् (for कुण्डं). — b) K4 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 8. 9 G2 मक्षिका (for °काः). — K1 B6 Ds1 om. (hapl.) 178c–179b; V1 reads the same on marg. B9 reads 178c–179b after 179. — c) Ś1 K2 B9 D7 T G1–3. 6 M1. 6. 7 आश्रिताश्रित- (for आश्रिताश्रय-). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 -योगेषु (for -योगेन). — d) Ś1 K2 V1 D5 पृथक्त्वं न; K7 D4. 9 °क्त्वं च (for °क्त्वेन). B5–8 Da3. a4 Ds2 D2. 3. 8 श्रिताः; Dn1. n4 पुनः (for वयम्). D7 T G1. 3. 6 पृथक्त्वान्नाश्रिताश्रयः (T1 G3. 6 °याः); G2 प्रथथ्यानाश्रिता वयं; M1. 5–7 पृथक्त्वान्ना(M5 °क्त्वं ना)श्रिताश्रयं.

179 For the sequence in B9, cf. v. l. 178. K1 Bo Ds1 om. 179ab (cf. v. l. 178). V1 reads 179ab

स्वयमेवाश्रयन्त्येते भावा न तु पराश्रयम् ॥ १७९
पृथक्त्वादाश्रमाणां च वर्णान्यत्वे तथैव च ।
परस्परपृथक्त्वाच्च कथं ते वर्णसंकरः ॥ १८०
नास्मि वर्णोत्तमा जात्या न वैश्या नावरा तथा ।
तव राजन्सवर्णास्मि शुद्धयोनिरविप्लुता ॥ १८१
प्रधानो नाम राजर्षिर्व्यक्तं ते श्रोत्रमागतः ।
कुले तस्य समुत्पन्नां सुलभां नाम विद्धि माम् ॥ १८२

द्रोणश्च शतशृङ्गश्च वक्रद्वारश्च पर्वतः ।
मम सत्रेषु पूर्वेषां चिता मघवता सह ॥ १८३
साहं तस्मिन्कुले जाता भर्तर्यसति मद्विधे ।
विनीता मोक्षधर्मेषु चराम्येका मुनिव्रतम् ॥ १८४
नास्मि सत्रप्रतिच्छन्ना न परस्वाभिमानिनी ।
न धर्मसंकरकरी स्वधर्मेऽस्मि धृतव्रता ॥ १८५
नास्थिरा स्वप्रतिज्ञायां नासमीक्ष्यप्रवादिनी । C. 12. 12038 B. 12. 321[20].185 K. 12. 325. 187

---

on marg. —a) K7 कुंडे तु (by transp.); B6 M1. 5–7 तु कुंडं; B8 कुंडस्य; D7 T G1 3 6 हि कुंडे. K6 पयोभारः (for °भावः). —b) Ś1 K2. 4. 7 D4. 9 G2 पयस्यपि (for °श्रापि). K6. 7 V1 B6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2–5. 8. 9 T2 G1. 2 मक्षिका. —f) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 G2 M1. 5–7 आमुवंति (for आश्रयन्ति). —d) Ś1 K1. 2 भावे (for भावा). K7 Da4 Dn1 Ds D3 (*sup. lin.* as in text) D4. 5 न नु (for न तु). Ś1 K1. 2 4 G2 परा(G2 °रि)-श्रयात्; K7 D4. 5. 9 पराश्रिताः; V1 °श्रयाः; Da3. a4 °यणं (for °श्रयम्). B8 (marg.) भावानपि पराश्रयं.

180 a) D7 पृथक्त्वम् (for °क्त्वाद्). —b) Dn1 वर्णान्यत्वं; T G1. 3. 6 °न्यत्वात् (for °न्यत्वे). —c) Ds परस्परं (for °स्पर-). Ś1 K1. 2 -पृथक्त्वे च; K7 D4. 9 G2 M1. 5–7 °क्त्वं च; D5 -पृथक्त्वेन (for -पृथक्त्वाच्च). —d) K4 -शंकरः. K7 कथांतर्वर्णसंकरः.

181 V1 reads 181a–182b on marg. —a) K1 नासि; Da4 M1. 6. 7 नास्ति (for नास्मि). —b) K1 वैशा; D4 T1 G6 वेश्या (for वैश्या). K4 D7 T1 G6 नापरा; G3 न परा (for नावरा). G2 न वैश्यानां परा पथा; M1. 5–7 न वैश्या नापि चाव(M5 °प)रा. —c) Ś1 K2. 4 त्वं च राजा; D5 न च राजन्. G2 नरराजन्सर्ववर्णास्तु (sic). —d) K6 शुद्धि- (for शुद्ध-). K2 अविप्लुतः; K7 D4. 9 अपि प्लुता; Ds1 अविक्लुवा (for °प्लुता).

182 V1 reads 182ab on marg. —a) K7 D4 प्राधानो; D7 प्रथानो (for प्रधानो). G2 मम (for नाम). —b) K1 श्रोतुम्; K2 श्रुतम् (for श्रोत्रम्). —c) K2. 4 समुत्पन्ना (for °त्पन्नां). —Ś1 reads 182d on marg. —d) T2 कुलभां; G2 सुलभा. K2. 4 सुलभो नाम बुद्धिमान्.

183 a) K1 श्रोणश्च (for द्रोणश्च). Dn4 शांतशृंगश्च (for शत°). —b) K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 8. 9 चक्र- (for वक्र-). B8 (marg. as in text) -धारश्च; Da4 -द्वारस्य; M7 -द्वारं च (for -द्वारश्च). K7 D4. 9 पर्वताः. D5 चक्राधारश्च पर्वतः. —c) B2 शत्रेषु; G2 सर्वेषु (for सत्रेषु). D5 पूर्वेषु (for °षां). —d) K6 चितो; D5 वृता; D7 स्थित्या; T1 G3. 6 स्थिता; T2 G1 चिंत्या; G2 चिंता (for चिता). K7 D4. 9 स्वयं (for सह). ❀ Cn. p: चिताः, चयने इष्टकास्थाने (Cp: अग्निचयस्थाने) निवेशिता इत्यर्थः ॥ Cv: मघवता, मघवन्नामकपर्वतेन सह चिताः, यज्ञयूपस्तम्भेन संचिताः । ❀

184 a) T2 तस्य (for तस्मिन्). G2 तस्मिन्सह कुले जाता. —b) K6 सद्विधे (for म°). G2 हर्तुर्यास्यति मद्विधे. —c) K1. 2 विनीत-; Da4 विनिता; D7 विदिता (for विनीता). —d) Ds2 मनुव्रतं; D3 मुनिव्रता; D7 G6 [आ]त्मनिर्वृतं (G6 °तिं); D8 मुनिव्रते; T1 G3 [आ]त्मनि व्रतं (for मुनिव्रतम्).

185 a) K7 नास्ति; Dn4 नास्मिन् (for नास्मि). Ś1 सत्रे; K1 मंत्रे; K7 D9 T2 सत्त्व-; Da4 तत्र; D8 सात्र; D5 मस्म; D7 T1 G3. 6 सत्य-; G1 यंत्रा; Cp छत्र; Cs छद्म- (for सत्र-). Ś1 K1. 2. 4 -परिच्छन्ना; G2 -परच्छन्ना (for -प्रति°). ❀ Cn: सत्रप्रतिच्छन्ना, कपटसंन्यासिनी । ❀ —b) T2 G1 परं साभि-; G2 परस्वासि- (for परस्वाभि-). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 न परस्वापहारिणी. —c) K2 -शंकर- (for -संकर-). D2 -करि; M1. 6. 7 -वती (for -करी). —d) Ś1 K1. 2. 4 स्वपक्षेऽस्मि; K7 D4. 9 स्वधर्मैक-; V1 Bo. 8 °र्मेषु (for °र्मेऽस्मि). Ds2 [ऽ]ति- (for ऽस्मि). Dn4 धृतव्रताः; D7 T G1–3. 6 दृढव्रता (for धृत°).

186 a) K1 नास्तिरा; D7 सुस्थिरा; T1 G6 आस्थिता (for नास्थिरा). K4 6 G2 सु- (for स्व-). K1 स्वप्रतिज्ञायं; Bo °ष्टायां. —b) V1 नापरीक्ष्य; Dn4 नाममोक्ष- (for नासमीक्ष्य-). Da4 [अ]प्रवादिनी (for -प्रवा°). G2 समीक्ष्य प्रियवादिनी. —c) Da4 मा

C. 12. 12038 B. 12. 321[20]. 185 K. 12. 323. 187 नासमीक्ष्यागता चाहं त्वत्संकाशं जनाधिप ॥ १८६
मोक्षे ते भावितां बुद्धिं श्रुत्वाहं कुशलैषिणी ।
तव मोक्षस्य चाप्यस्य जिज्ञासार्थमिहागता ॥ १८७
न वर्गस्था ब्रवीम्येतत्स्वपक्षपरपक्षयोः ।
मुक्तो न मुच्यते यश्च शान्तो यश्च न शाम्यति ॥ १८८
यथा शून्ये पुरागारे भिक्षुरेकां निशां वसेत् ।
तथा हि त्वच्छरीरेऽस्मिन्निमां वत्स्यामि शर्वरीम् ॥ १८९
साहमासनदानेन वागातिथ्येन चार्चिता ।
सुप्ता सुशरणा प्रीता श्वो गमिष्यामि मैथिल ॥ १९०
इत्येतानि स वाक्यानि हेतुमन्त्यर्थवन्ति च ।
श्रुत्वा नाधिजगौ राजा किंचिदन्यदतः परम् ॥ १९१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०८ ॥

समीक्ष्य; G2 न समीक्ष्य; M1. 6 7 सास° (for नास°). D5 गता (for [आ]गता). K6 Bo 6–8 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2 3. 8 M1. 5–7 चेह (for चाहं). — [d]) K7 Ds1 D4. 9 ·सकाशे; G2 समीपं (for ·सकाशं).

187 [a]) D5 तां (for ते). D7 T G1–3. 6 एतां (for बुद्धिं). B6 Da3. a4 मोक्षे त्वां भावितं मत्वा; B8 (marg.). 9 मोक्षे त्वां भावितात्मानं. — [b]) Ś1 K1. 2. 4 ते; K7 V1 B8 (marg. as in text) D4. 5. 7. 9 T G1. 3. 6 [ए]त्र; G2 M1. 5–7 वै (for [अ]हं). K1 कुशलैशिणी; Da4 कृपलैषिणा; Dn4 D5 G2 कुशलैषिणीं; M1. 5–7 कौशलैषिणी. — [c]) G2 M1. 5–7 न च (for तव). D4 वा (for च). — [d]) B9 उपागता (for इहा°).

188 D5 om. 188. T2 repeats 188[ab] after 188. — [ab]) K7 D4. 9 न गर्वस्था; D7 T1 G3. 6 नावसंस्था (for न वर्गस्था). Da4 परपक्षपयोधराः (sic). ❀ Cn: स्वपक्षपरपक्षयोर्मध्ये वर्गस्था, स्वपक्षे पक्षपातेन स्थिता । ❀ — [cd]) K6 युक्तो न; D7 T G1. 3. 6 न मुक्तो (by transp.); G2 M7 मुक्तो वि·; M1. 6 मुक्तोपि. Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn मु(Ds यु)क्तो व्यायच्छते यश्च. Ś1 K1. 2 4 यश्च शांतो (K4 °ते) (by transp.); B6. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G1 यश्च शांतौ. Da4 पश्यति (for शाम्यति). ❀ Cn (reading व्यायच्छते [for न मुच्यते]): यो न व्यायच्छते (नकारो भिन्नक्रमः), मल्लवत् स्वजयार्थं व्यायामं, वादश्रमं न करोति, यश्च शान्तो ब्रह्मणि शाम्यति स मुक्तः । ❀

189 [a]) V1 Dn1 तथा (for यथा). Ś1 K1 वसागारे; K2 मघा°; K4 मठा°; D7 परोगारे; T1 G1–3. 6 परागारे; M1. 7 बुसोगारे; M5. 6 बुसागारे (for पुरा°). K1 D4 5. 9 यथा (D5 °दा) शून्येष्वगारेषु. — [b]) B7 निर्यां (for निशां). Ds1 वशेत्; G2 नयेत् (for वसेत्). — [c]) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 5–7 [अ]हं (for हि). — [d]) K6 सर्वरीं.

190 [a]) K7 D4. 9 -पाद्येन (for ·दानेन). K4. 6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 साहं मानप्रदानेन. — [b]) K7 D2 चर्चिता; D7 चार्पिता. — [c]) Ś1 *न्ना; K2. 4 M1. 5–7 स्वन्ना (for सुप्ता). K2. 6 Ds1 स्वशरणा (K6 Ds1 °ण-); V1 B6. 8 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 G3 सुशरणां (G3 °ण·); T2 G1 °णात् (for °णा). K1 नासुत्वा शरणापीता (sic); K7 D4. 9 स्वमाशु शरणं प्रीता; D5 संप्राप्तशरणा प्रीता; G2 सुवर्णा सुशरप्रीता.

191 Before 191, MSS. ins. भीष्म उवाच. — [a]) D5 तु; D7 T1 G3 6 स्व-; M1. 5–7 सु- (for स). — [b]) Da4 Ds1 T2 M1. 6. 7 हेतुमति. T2 अर्थमेव; G2 °यंति (for °वन्ति). — [c]) K1. 2. 6 V1 Bo. 6–8 Da3 D4. 9 नाधिजगे; Da4 M1. 7 °गते; D7 नातिजगौ; T2 नाभि° (for नाधि°). ❀ Cn: नाधिजगौ, नाधिगतवान्, उत्तरं वक्तुं न समर्थो बभूवेत्यर्थः । ❀ — [d]) V1 B3. 9 ततः (for अतः). Da4 किंचिदन्यकृतः परं.

Colophon. D6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2–5. 7–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T1 G2. 6 M5. 6 सुलभाजनकसंवादः; K7 B8 D4. 9 M5 (also) सुलभाजनकसंवादः समाप्तः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 45; B7 T1 G6 143; B8 147; Dn1 146; Dn4 Ds2 G3 144; D8 141; T2 156; G1 M1. 6. 7 142; G2 158; M5 145.

३०९

युधिष्ठिर उवाच ।
कथं निर्वेदमापन्नः शुको वैयासकिः पुरा ।
एतदिच्छामि कौरव्य श्रोतुं कौतूहलं हि मे ॥ १
भीष्म उवाच ।
प्राकृतेन सुवृत्तेन चरन्तमकुतोभयम् ।
अध्याप्य कृत्स्नं स्वाध्यायमन्वशाद्वै पिता सुतम् ॥ २
धर्मं पुत्र निषेवस्व सुतीक्ष्णौ हि हिमातपौ ।
क्षुत्पिपासे च वायुं च जय नित्यं जितेन्द्रियः ॥ ३
सत्यमार्जवमक्रोधमनसूयां दमं तपः ।
अहिंसां चानृशंस्यं च विधिवत्परिपालय ॥ ४
सत्ये तिष्ठ रतो धर्मे हित्वा सर्वमनार्जवम् ।
देवतातिथिशेषेण यात्रां प्राणस्य संश्रय ॥ ५ C. 12. 11049 B. 12. 322[1]. 6 K. 12. 329. 5

— *Śloka no.:* Da4 183; Dn1 190; Dn4 191; Ds 94. — After 12. 308, M5 Kumbh ed ins. a passage (also present in the Madras ed of P. P. Sastri), given in App. I, (No. 29).

309

☞ This adhy. is missing in D6 (cf. v. l. 12. 283. 15).

1 [a]) D4. 9 आयातः (for आपन्नः). — [b]) K1 वैयासकिः; K7 वैयासिकः; D7 T1 G1–3. 6 °सिकिः; T2 वय्यासिकिः; M1 वर्यासिकः; M5 वैय्यासकिः; M6. 7 वै(M7 व)य्यासिकः (for वैयासकिः). — [c]) K6 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 [अ]हं श्रोतुं (for कौरव्य). — Bo om. 1[d]. — [d]) K6 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 परं (for श्रोतुं). — After 1, K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 Cn. p ins.:

786* अव्यक्तव्यक्ततत्त्वानां निश्चयं बुद्धिनिश्चयम् ।
वक्तुमर्हसि कौरव्य देवस्याजस्य या कृतिः ।

[Bo om. line 1 and the prior half of line 2. — (L. 1) B7 तत्त्व- (for बुद्धि-). ❀ Cn: अव्यक्तं कारणं, व्यक्तं कार्यं, तत्त्वं तयोरनारोपितरूपं ब्रह्म, तेषां निश्चयम् ॥ Cp: अव्यक्तस्य प्रधानस्य, व्यक्तस्य जगतः, तत्त्वस्य पुरुषस्य च निश्चयम् । ❀ — Da4 om. line 2. — (L. 2) D5 धृतिः (for कृतिः).]

2 B8 Da4 om. the ref. Da4 om. 2[ab]. — [a]) K7 B6. 8 D4. 7. 9 T2 G1–3. 6 Cp स्ववृत्तेन; D5 स्वभावेन; M1. 5–7 स वृत्तेन (for सुवृ°). ❀ Cp: प्राकृतेन सर्वलोकसाधारणेन । ❀ — [b]) K4 अकुतोभयात्. — [c]) K1 अप्यद्य; K2. 4 अवाप्य; K7 अध्यप्य; Bo अध्यात्म (for अध्याप्य). Da4 कृष्णं (for कृत्स्नं). — [d]) Ś1 शुकं (for सुतम्). K1 Dn4 corrupt; K2. 4 अन्वशासत्पिता शुकं; D7 T G1–3. 6 M1 5–7 °शिक्षयत स्वयं. ❀ Cn: स्वाध्यायं पितृपितामहपरंपरया परिगृहीतं वेदभागमध्याप्य, शब्दतोऽर्थतश्च ग्राहयित्वा, तत्रानधिगतान् शाखान्तरीयान् अर्थान् अन्वशात, अनुशासितवान् । ❀

3 Before 3, Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 T G1 3. 6 ins. व्यास उवाच. — [a]) K7 B7 Dn4 M1 धर्मे- (for धर्मं). — [b]) K1 वितीक्ष्णौ; K7 सुतीक्ष्णो (for °क्ष्णौ). K6 Bo. 7–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 M1. 5–7 च (for हि). K2 हितातपौः B7 हिमापतौ (for °तपौ). Da4 सुतीक्ष्णैव हिमौ तपौ. — [c]) K1 B7 Dn1 क्षुत्पिपासं; D5. 7 °सां (for °से). T1 ह वायुं; G2 व्यवायं (for च वायुं). — [d]) K7 D4 M1. 6. 7 जयं (for जय). K7 जितेंद्रियं; D9 °द्रिय.

4 [b]) K7 अनसूया; Ds1 अनुसूयां. Da3. a4 दमस्तथा (for दमं तपः). — [c]) Da4 अहिंसा. Ś1 K1. 2. 7 B8 (orig.) D4. 9 आनृशंस्यं; M1. 6 चानृशस्यं (for °शंस्यं).

5 [a]) K7 D4. 9 निष्ठा (for तिष्ठ). M5 यतो (for रतो). K6 सत्येति भरतो धर्मे. — [b]) G2 जित्वा (for हित्वा). D7 T G1. 2 (also as in text). 3 6 धर्मम् (for सर्वम्). Dn4 अनादिवं (for °र्जवम्). — [d]) B7. 9 यात्रा; Ca (gloss: जीविकां) यात्रां (as in text). Ś1 K1. 2. 4 B6. 9 Da3. a4 G2 प्राणांश्च (for प्राणस्य). K7 संश्रयः; Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 6. 7 Cn. p (gloss: स्पृश, स्वाद्वस्वादुविवेकं मा कार्षीरित्यर्थः ।) संलिह; D5 याप *; D7 दापय; T1 धापय; T2 G1. 3. 6 M5 यापय (G1 °यः); G2 पालय (for संश्रय). ❀ Cs: प्राणयात्रार्थं किंचिदशानेत्यर्थः । ❀

6 [a]) K1 हेन-; K6 Ds1 फेण-; Da3. a4 Dn4 D4

C. 12.12C80 B. 12.322 [1]. 7 K. 12.329. 6 फेनपात्रोपमे देहे जीवे शकुनिवत्स्थिते ।
अनित्ये प्रियसंवासे कथं स्वपिषि पुत्रक ॥ ६
अप्रमत्तेषु जाग्रत्सु नित्ययुक्तेषु शत्रुषु ।
अन्तरं लिप्समानेषु बालस्त्वं नावबुध्यसे ॥ ७
गण्यमानेषु वर्षेषु क्षीयमाणे तथायुषि ।
जीविते शिष्यमाणे च किमुत्थाय न धावसि ॥ ८
ऐहलौकिकमीहन्ते मांसशोणितवर्धनम् ।
पारलौकिककार्येषु प्रसुप्ता भृशनास्तिकाः ॥ ९
धर्माय येऽभ्यसूयन्ति बुद्धिमोहान्विता नराः ।
अपथा गच्छतां तेषामनुयातापि पीड्यते ॥ १०
ये तु तुष्टाः सुनियताः सत्यागमपरायणाः ।
धर्म्यं पन्थानमारूढास्तानुपास्स्व च पृच्छ च ॥ ११
उपधार्य मतं तेषां वृद्धानां धर्मदर्शिनाम् ।
नियच्छ परया बुद्ध्या चित्तमुत्पथगामि वै ॥ १२
अद्यकालिकया बुद्ध्या दूरे श्व इति निर्भयाः ।
सर्वभक्षा न पश्यन्ति कर्मभूमिं विचेतसः ॥ १३

केन (for फेन-). K3.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–5.7–9 T G1.3 6 -मात्रोपमे (for -पात्रो°). — b) K2 वीवशकनिवात्स्थिते (sic); D7 देहे शत्रुविवर्धिते; G3 देशेह शत्राविव स्थिते (hypermetric). — c) M1 अनित्य- (for °त्ये). K6 -संसारे; M7 -संबासे (for -संवासे).

7 b) Ds1 -मुक्तेषु (for -युक्तेषु). — c) D7 T1 G6 प्रेप्समानेषु; G3 प्रेक्ष° (for लिप्स°). D5 अंतराभिद्य-मानेषु. — d) Da4 [अ]थ; T1 वि- (for [अ]व-). Da4 बुध्यते; Dn1 -बुद्धसे; G2 -बुध्यस्ये.

8 a) T2 वर्णेषु (for वर्षेषु). K6 V1 Bo.6.8.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.8.5.8 अहःसु (Da3 a4 °हः प्र-) गण्य(Da3 °ण)मानेषु (K6 °सु); B7 अहस्त्यागम्यमानेषु; Ds1 अहं संक्षीयमाणेषु. — b) K1.7 क्षीयमाने; Da4 °माणं; T2 क्षीय्यमाणे (for क्षीय°). — c) K2 शिष्यमाने; K6.7 V1 B8 Dn1.n4 Ds D2–4.8.9 T2 G1.3 M1.5–7 लिख्यमाने; Bo D5 लिप्स्यमाने; B6.7 Da3.a4 लिप्समाने; T1 G6 खिल्यमाने; G2 लुप्यमाने (for शिष्यमाणे). B9 D7 जीविते लिप्स्य(D7 °ख्य)मानेषु. — d) B6.7 Da3.a4 किमर्थं नानुधावसि; D5.7 किमर्थं च प्रधावसि; T1 G6 किमर्थाय तु धावसि; G3 किमनर्थाय धावसि.

9 a) K4.7 ऐहिलौकिकम्; B7 D5.7 G3 इह°; D2 ये ह लौ° (for ऐहलौ°). K7 D4.9 T2 G1.3 ईहंतो (for °ते). Da3.a4 ऐहलोके समीहंते. — c) K2 सार- (for पार-). Ś1 K1.2.4 -कृत्येषु (for -कार्येषु). — d) M1.5–7 प्रमत्ता (for प्रसुप्ता).

10 a) K7 V1 D4.5.7.9 T2 [ऽ]भ्यसूयंते (for °सूयन्ति). — b) Bo नित्य- (for बुद्धि-). Ś1 K1.2.4 -मोहाश्रिता (for -मोहान्विता). D7 T G1.3.6 बुद्धिमोहपरायणाः. — c) Bo अयथा; M5 अथ वा (for अपथा). — K4 om. (hapl.) 10^{d}–12^{a}. — d) K6 अनुयातासि; K7 D7 T1 G3.6 °यातोपि; V1 °पातापि; B7 Ds1 D2 °जातापि (for °यातापि). D3 अनुयाता प्रपीड्यते.

11 K4 om. 11 (cf. v.l 10). — a) K7 निष्ठा; Da3.a4 हृष्टाः; D4.9 हृष्टाः (for तुष्टाः). K1 T2 G2 सुनियता; K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 श्रुतिपराः; G6 सनियताः (for सु°). — b) K7 V1 D4.7.9 T G1.3.6 सत्यार्जव- (for सत्यागम-). K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 महात्मानो महाबलाः. — c) K1.6 धर्मं; K7 B9 Da3.a4 D5 धर्म-; M1.7 धर्म्य- (for धर्म्यं). — d) K6 उपाश्य च; B7 Da3 °सस्व; T2 °श्व च (for उपास्स्व च). V1 केवलं; Bo 7 T2 पृच्छत (for पृच्छ च).

12 K4 om. 12^{a} (cf. v.l 10). — a) Ś1 K1 अवधार्य; K2 अवाप्यार्य- (for उपधार्य). — b) K4.6 V1 Bo.7 8 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 बुधानां; B9 Da4 बुद्धानां (for वृद्धानां). D7 T G1.3.6 दीर्घ- (for धर्म-). — d) B7 damaged. G2 वित्तम् (for चित्तम्). K6 Bo.8 (marg. as in text) -गामिनां; V1 B6 (marg. as in text).9 Da3 a4 Dn4 D5 -गामिनं (for -गामि वै).

13 a) K6 D4 अथ; Dn1.n4 Cn आद्य- (for अद्य-). K2 -कालकया (for -कालिकया). K7 D9 अप्यकालिकया बुद्ध्या. ❀ Cn: आद्यकालिकया, वर्तमानमात्रदर्शिन्या। ❀ — b) K6 हरेश्व; Dn4 D4 दूरेश्व; D7 दूरे स्व; G2 च दूरे (for दूरे श्व). Bo इव (for इति). Ś1 K1 D5.9 निर्भयः; B6 (marg) निश्रयः; D7 T1 G3.6 निर्भयात्; T2 G1.2 M7 निश्रयात् (for निर्भयाः). K7 दूरेश्वरति निर्भयाः. ❀ Ca: श्व इति पदेन परलोकं लक्षयति, तेन परलोको भवति वा न वेति संदिग्धः। ❀ — After 13^{ab}, D4.5.9 read 15^{cd} for the first time, repeating it in its proper place. K7 reads 13^{c} after 15. — c) K6.7 B6.7.9 Da3 a4 Dn1 Ds2 D2.3.5.8 सर्व-

धर्मनिःश्रेणिमास्थाय किंचित्किंचित्समारुह ।
कोशकारवदात्मानं वेष्टयन्नावबुध्यसे ॥ १४

नास्तिकं भिन्नमर्यादं कूलपातमिवास्थिरम् ।
वामतः कुरु विस्रब्धो नरं वेणुमिवोद्धृतम् ॥ १५

कामं क्रोधं च मृत्युं च पञ्चेन्द्रियजलां नदीम् ।
नावं धृतिमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि संतर ॥ १६

मृत्युनाभ्याहते लोके जरया परिपीडिते ।
अमोघासु पतन्तीषु धर्मयानेन संतर ॥ १७

तिष्ठन्तं च शयानं च मृत्युरन्वेषते यदा ।
निर्वृतिं लभसे कस्मादकस्मान्मृत्युनाशितः ॥ १८

संचिन्वानकमेवैनं कामानामवितृप्तकम् ।
वृकीवोरणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ॥ १९ C.12.12063 B.12.322[1].20 K.12.329.19

भक्ष्या; G3 सर्वभक्षा; G6 सर्वपक्षा (for °भक्षा). ❀ Cs: सर्वभक्षाः पुरार्जितपुण्यफलस्य निरवशेषेण भक्षाः। ❀ — K7 om. 13[d]–15[b]. —[d]) K6 B0.6–9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2.3.5.8 अचेतसः; V1 D7 T G1–3.6 M1.5–7 अचेतनाः (for विचेतसः). ❀ Cp: कर्मभूमिं, नरकम्। ❀

14 K7 om. 14 (cf. v. l. 13). —[a]) K6 Da3 Dn1. n4 D2.8 धर्मं; D7 धर्मे (for धर्म-). B6 -निःश्रोणिम्; Da4 -निःश्रेयम्; D5.7 -निःश्रेय (for -निःश्रेणिम्). —[b]) G2 om. (hapl.) किंचि. G2 कंचित् (for the second किंचित्). —[c]) K6 B0.6.9 Dn4 D8 D2.3.8 Cs कोषकारवद्; V1 B8 M7 कोष(M7 °श)कार इव (for कोशकार°). ❀ Cs: कोषकारवत, यथा पेशस्कारी जन्तुरात्मानं मध्ये निधाय परितो मृद्दालिप्य ततो निर्गन्तुमशक्तस्तत्रैव म्रियते इत्यर्थः। ❀ —[d]) K6 Da3. a4 D7 M1.7 चेष्टयन्; G1 वेष्टि° (for वेष्ट°). B8 Da4 Dn1. n4 Ds1 D2 8 नानु- (for नाव-). M1.7 -बुध्यते (for °से).

15 K7 om. 15[ab] (cf. v. l. 13). —[a]) M1.7 नास्ति किं (for नास्तिकं). —[b]) K1 B7–9 Da4 D7 कुलपातम्; D5 G2 कु(G2 कू)लघातम् (for कूलपातम्). Da4 D8 अव- (for इव). K4 स्थिरं; K6 B0.6.7.9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2.3.8 G2 स्थितं; D5 M7 [अ]स्थितं (for °रम्). ❀ Cn: कूलपातम्, महानदीपूरम् ॥ Cp: अनर्थावहम्। ❀ — D4.5.9 read 15[cd] for the first time after 13[ab]. —[c]) K7 D5 (first time) दूरतः (for वामतः). K6 V1 B0 6 Da3. a4 Dn1 Ds1 विश्रब्धो; K7 D4.9 (last two both times) विश्रब्धं; B8 विस्रब्धा; D5 (both times) 7 T2 G1–3 M1.5–7 विस्रब्धं (for °ब्धो). ❀ Ca: वामतः कुरु, त्यज इति लोकोक्तिः ॥ Cs वामतः प्रतिकूलपक्षे। ❀ —[d]) K6.7 D4.9 (last two both times) नरं रेणुम्; Ds1 G2 रथरेणुम्; D5 (both times) नररेणुम्; D7 G3 खुररेणुम्; T1 कररेणुम्; T2 G1.6 खररेणुम् (for नरं वेणुम्). Dn1 Ds1 इवोद्धृतं; D7 T2 °स्थितं (for इवोद्धृतम्). — After 15, K7 reads 13[c].

16 K7 om. 16–34. —[a]) D7 T G1.3.6 M1.5–7 कामक्रोधग्रा(T2 °ग्र)हवतीं. —[b]) Dn4 D2.4 नदी. —[c]) ❀ Cn: धृतिः, प्राणादिवेगधारणम्, योग इत्यर्थः। ❀ —[d]) G2 M1 5–7 सर्व- (for जन्म-).

17 With 17, cf. 12. 169. 9. K7 om. 17 (cf. v. l. 16). —[a]) D7 अभ्यागते (for °हते). Ś1 K1.2.4 काले (for लोके). —[b]) Ś1 K1.2.4 -पीडितं; D5 T G1–3.6 M1.5–7 -वारिते; D7 -चालिते (for -पीडिते). — Ś1 K1.2.4 om. 17[c]–18[d]. —[c]) Da3. a4 Dn4 पतंतीसु; Dn1 यतंतीषु (for पतन्तीषु). T2 M1.6.7 अमोघात्सु(T2 °घासु)पतंतीषु. ❀ Cn: अमोघासु, आयुर्हरणसफलासु रात्रिषु ॥ Cs: पतन्तीषु, मृत्युसेनास्वित्यर्थः। ❀ —[d]) V1 Dn1. n4 D8 D8 Cn (gloss: नौकया) -पोतेन (for -यानेन). D4.5.7.9 T G1–3.6 M1.5–7 संचर (for संतर).

18 Ś1 K1.2.4.7 om. 18 (cf. v. l. 17, 16). —[a]) Da4 नियतं (for तिष्ठन्तं). K6 lacuna; G1 तं (for च). —[b]) B7 अन्वेषसे; D4.9 M1.5–7 अन्वेति वै; D5 अभ्येति ते; D7 T G1–3.6 अन्वेति ते (for °षते). V1 B8 (marg. as in text) Ds1 D7 T G1.3.6 सदा; Dn1 M1.7 तदा (for यदा). —[c]) K6 V1 B6.7.9 D8 G2 निवृत्तिं (for निर्वृतिं). K6 V1 B0.6–9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2.3.5.8 G1 लभते (for °से). D8 G2 तस्माद्; D7 T G1.3.6 M1.5–7 यस्मात् (for कस्माद्). —[d]) Da3. a4 एकस्मान्; D9 तदा त्वं (for अकस्मान्). K6 B7.8 (marg.) Da3. a4 D5 Ca (gloss: बद्धः) सितः (for [अ]शितः). D7 T G1–3.6 M1.5–7 त(G2 य)स्मात्त्वं मृत्युना सितः (M1 °नासि कः).

19 K7 om. 19 (cf. v. l. 16). —[a]) Ś1 K1.2.4 संचित्वानेकम् (for °न्वानकम्). K6 [ए]कं (for [ए]नं). ❀ Cn: संचिन्वानकम्, धनादिसंचयपरम्। ❀ — 19[cd] = 12. 169. 12[cd]. —[c]) V1 reads from रण up to अन्धकारे (in 20[c]) on marg. K6 वृकीघोरणम्; Dn4 °वारणम् (for °वोरणम्).

20 K7 om. 20 (cf. v. l. 16). V1 reads up to

C. 12. 12064 B. 12. 322[1]. 21 K. 12. 329. 20

क्रमशः संचितशिखो धर्मबुद्धिमयो महान् ।
अन्धकारे प्रवेष्टव्ये दीपो यत्नेन धार्यताम् ॥ २०
संपतन्देहजालानि कदाचिदिह मानुषे ।
ब्राह्मण्यं लभते जन्तुस्तत्पुत्र परिपालय ॥ २१
ब्राह्मणस्य हि देहोऽयं न कामार्थाय जायते ।
इह क्लेशाय तपसे प्रेत्य त्वनुपमं सुखम् ॥ २२
ब्राह्मण्यं बहुभिरवाप्यते तपोभि-
स्तल्लब्ध्वा न परिपणेन हेडितव्यम् ।
स्वाध्याये तपसि दमे च नित्ययुक्तः
क्षेमार्थी कुशलपरः सदा यतस्व ॥ २३
अव्यक्तप्रकृतिरयं कलाशरीरः
सूक्ष्मात्मा क्षणत्रुटिशो निमेषरोमा ।
ऋत्वास्यः समबलशुक्लकृष्णनेत्रो
मांसाङ्गो द्रवति वयोहयो नराणाम् ॥ २४
तं दृष्ट्वा प्रसृतमजस्रमुग्रवेगं
गच्छन्तं सततमिहाव्यपेक्षमाणम् ।
चक्षुस्ते यदि न परप्रणेतृनेयं
धर्मे ते भवतु मनः परं निशम्य ॥ २५

अन्धकारे on marg. —a) K2 M1. 5–7 क्रमतः (for °शः). —b) K1 om. धर्म. B6 (marg. as in text). 7 भव; Da3. a4 भवः (for महान्). —c) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn4 D4. 5 Cp अंधकारं (for °कारे). K2 प्रविष्टव्ये; K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 प्रवेष्टव्यं (for °ष्टव्ये). ❀ Cn: अन्धकारे, संसारे ॥ Cp: अन्धकारं, नरकलक्षणम् । ❀

21 K7 om. 21 (cf. v. l. 16). —a) Dn4 संयतं; D7 संवतन् (for संपतन्). K6 Bo. 6 8. 9 Da3. a4 मोह- (for देह-). D5 संमते मोहजालैश्च. —c) Da4 ब्रह्मण्यं (for ब्रा°). —d) Dn1 तदत्र (for तत्पुत्र). V1 तत्पुत्रमनुपालय.

22 K7 om. 22 (cf. v. l. 16). —a) K2 इ; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 8 तु (for हि). —c) Ś1 K1. 2. 4 महते (for तपसे). —d) Ś1 K1. 2. 4 चानुत्तमं (for त्वनुपमं). D4. 5. 9 G2 प्रेत्यानंतसुखाय च; D7 T1 G3. 6 प्रेत्येत्यनुपमं सुखं.

23 K7 om. 23 (cf. v. l. 16). —a) B6 अवाप्यते; D5 °प्य तत् (for °प्यते). —b) K2 देहितव्यं; Ca (gloss: क्रीडितव्यं) हेलितव्यं (for हेडि°). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4 8. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 तल्लब्ध्वा (G2 M1. 7 °ब्धा) न र(G2 प)तिपरेण हेलि(T G1–3. 6 °ळि)तव्यं; D5. 7 तल्लब्ध्वा न रतिपरेण तेन भाव्यं. —c) K1 स्वाध्यायस् (for °ये). D7 G2 दमेन तेन (G2 संप्र-) युक्तः (for दमे च नित्ययुक्तः). —d) K2 क्षेमार्थे; G2 मोक्षार्थी (for क्षेमार्थी). D5 यतस्तु; G3 यजस्व (for यतस्व).

24 K7 om. 24 (cf. v. l. 16). —a) M1. 6. 7 अव्यक्तः (for °क्त-). G2 इयं (for अयं). —b) D4. 9 शूक्ष्मात्मा (for सू°). Ś1 K1. 2 -तुटिगो; K4 -तुरिगो (sic); D4. 9 -तुदिशो (sic); T1 G3. 6 -त्रुटिका; T2 Cs -तृटिका; G1. 2 M1. 5–7 -तुटिका (for -त्रुटिशो). K4 D4. 9 lacuna; D5. 7 -नामा (for -रोमा). ❀ Cp: त्रुटिशः, इति शःप्रत्ययः स्वार्थे ॥ ❀ —c) Ś1 (orig.) ऋज्वास्यः; Ś1 (sup. lin.) K1 ऋत्वस्यः; K4 ऋद्वास्यः; K6 B1 Da3. a4 संध्यांशः; V1 Dn1 D2. 8 Cn (gloss: छेत्तुं योग्यः) संद्रास्यः; Bo. 9 Dn4 Ds1 संध्यास्यः; B6 Cnp (gloss: संध्याद्वयं, अंसस्थानीयं यस्य) संध्यांसः; B8 Ds2 D3 संधास्यः; D4 कृष्णोस्यः; D5. 7 सत्वास्यः; D9 कृष्णास्यः; T1 रक्तास्यः (for ऋत्वास्यः). Ś1 K1 -जन-; K4 -रत-; Bo M1. 7 lacuna; D5 -बुद्धि- (for -बल-). D5 om. कृष्ण. D7 -नेत्रे (for -नेत्रो). K2 ऋज्वस्य समरंता शुक्लकृष्णनेत्रो (sic). —d) D4. 9 प्रवति; D5 भवति (for द्रवति). Bo om. (hapl.) वयो. K1 Da3 lacuna; V1 T1 G6 -हरो; Dn4 -हयं (for -हयो).

25 K7 om. 25 (cf. v. l. 16). —a) K2 प्रसृतिम् (for °तम्). D7 T1 G3. 6 उग्रवेषं (for °वेगं). —b) K6 V1 Bo Dn1. n4 Ds D2. 8 [अ]नवेक्ष(Dn1 Ds D3 °क्ष्य)माणं; D5 [अ]व्यवेक्ष°; D7 T1 G3. 6 [अ]प्यवेक्ष्य°; T2 M1. 5–7 [अ]प्यवेक्ष(M7 °ष)माणं (M1 °णः); G2 [अ]प्यपेक्षमाणां (for [अ]व्यपेक्षमाणम्). —c) Da3. a4 न यदि (by transp.); G2 यदि तु. B7 om. न. G2 परं (for पर-). Ś1 K1. 2. 4 -प्रणीतमेतद्; K6 -प्रमेयमेयं; Da4 -प्रणेत्रणेयं; Ds1 D4. 9 -प्रणेतृमेयं (for °नेयं). ❀ Ca. n: चक्षुः, ज्ञानम् । परप्रणेतृनेयं, (Ca: इन्द्रियाद्यनधीनम्) (Cn: अन्धवद्यदि न भवसीत्यर्थः) । ❀ —d) Da3. a4 भवति (for °तु). B6 (marg. as in text) पुनः; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 मतिः (for मनः). V1 B6. 8 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 7. 8 T G1.

येऽमी तु प्रचलितधर्मकामवृत्ताः
क्रोशन्तः सततमनिष्टसंप्रयोगाः ।
क्लिश्यन्ते परिगतवेदनाशरीरा
बह्वीभिः सुभृशमधर्मवासनाभिः ॥ २६
राजा धर्मपरः सदा शुभगोप्ता
समीक्ष्य सुकृतिनां दधाति लोकान् ।
बहुविधमपि चरतः प्रदिशति
सुखमनुपगतं निरवद्यम् ॥ २७
श्वानो भीषणायोमुखानि वयांसि
वडगृध्रकुलपक्षिणां च संघाः ।
नरां कदने रुधिरपा गुरुवचन-
नुदमुपरतं विशसन्ति ॥ २८ C. 12. 12072 B. 12. 322[1]. 29 K. 12. 329. 28

3. 6 M1. 5–7 निशाम्य; D5 प्रशाम्य (for निशम्य). ❀ Cn : परं, परलोकम् आत्मानं वा । ❀

26 K7 om. 26 (cf. v. l. 16). — [a]) K6 V1 B0. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 ये चात्र; B3 7. 9 Da3 a4 येनात्र (for येऽमी तु). G2 प्रफलित- (for प्रच°). K1 -वृत्तान्; Dn4 वृत्याः (for -वृत्ताः). — [b]) K2 G2 क्रोशतः (for °न्तः). Ś1 K1. 2. 4 D3 इद्देष्ट- (for अनिष्ट). D7 T G1-3 6 M1. 5–7 -संप्रयोगात् (for °योगाः). — [c]) K5 B0 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 क्लिश्यंतः; D5 °श्यंतां (for °श्यन्ते). K2 -वेदनाः (for °ना-). ❀ Cn : परिगतं, प्राप्तं, यमलोके । ❀ — [d]) K2 सुहृम्यशम् (sic) (for सुभृशम्). K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 5. 8 Cn (gloss : अधर्मक्रियाभिः) -कारणाभिः; D4. 9 -कामिनीभिः; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 -वागुराभिः (for -वासनाभिः).

27 K7 om 27 (cf v. l. 16). — [a]) V1 सदा धर्मपरः (by transp.); D9 धर्मचरः सदा. K1 पदा (for सदा). K6 B7. 8 (orig.) Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3 8 राजा सदा धर्मपरः शुभाशुभस्य गोप्ता; B0 राजशया धर्मपरः शुभाशुभगोप्ता; B6 राजा धर्मपरः सदा शुभाशुभगोप्ता; B3 (marg.) राजा धर्मपरः सदा शुभाशुभस्य; B9 Da4 राजा धर्मपर सदा शुभाशुभस्य गोप्ता; D4 राजा धर्मचरः सदा सुभगो गोप्ता; D5. 7 राजा धर्मपरः शुभस्य गोप्ता; T2 G1 राजा धर्मपरः सदा शुभाशुभानि गोप्ता. — [b]) Ś1 K1. 2 B6. 7. 8 (marg.) Da4 G1 ददाति (for दधाति). Da4 लोको (for लोकान्). D5. 7 प्रसमीक्ष्य कृतिनां दधाति लोकान्; T1 G3. 6 समीक्ष्य च सुकृतिने दद्याल्लोकान्; T2 ददाति सुकृतिनां समीक्ष्य लोकान्; G2 समीक्ष्य शुभसुकृतिनां दधाति लोकान्; M1. 5–7 °क्ष्य सुकृतिनां दधाति ***. — [c]) Ś1 K2 ममितरतः (sic); K1 अपि तरतः (for अपि चरतः). V1 चरति (for °तः). K4. 6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 चरति प्रविशति (for °तः प्रदिशति). T1 G3 6 बहुविधमपि विचरतः प्रतिदिशति; T2 G1 °मपि चरि(G1 °र)तः प्रतिदिशति; G2 बहुधर्ममपि चरतः प्रतिदिशति; M1. 5–7 बहुलोकमपि चरतः प्रतिदिशति. — [d]) K6 अनयगतं; B6. 8 (marg.). 9 Da3 अनपगतं; D4. 9 अनपगं; D5. 7 अनागतं; T1 G3. 6 उपगतं; T2 G1 अवगतं; M1. 5. 7 अनवगतं; M6 अनवगच्छतं (for अनुपगतं). B7 निरपगतं (for निरवद्यम्). ❀ Cn : अनुपगतं, नानायोनिसहस्रेष्वप्राप्तम् । ❀

28 K7 om. 28 (cf. v. l. 16). — [a]) K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1 n4 Ds D2. 3. 5 7 8 T1 भीषणकायाः; D4. 9 भीषणकाका; T2 भीषणको यो; G1. 3. 6 भीषणकायो; M1. 5–7 भीषणिकायो-; Cs भीषिकया (for भीषणायो-). Dn4 अधो- (for अयो-). B7 -मुखा (for -मुखानि). Ś1 K1. 2. 4 च वयांमि (for वयांसि). — [b]) V1 B6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D3. 5 बल- (for वड-). B6. 8. 9 -गृध्रकुलं (for °कुल-). Ś1 K1 गृध्रकुलपक्षिणां संघातः; K2. 4 ग्रध्रकुलपक्षिणां च संघाताः (K4 °ख्याताः); K6 गृध्रकुलं पक्षिणां च संघाताः; B0 बलगृध्रानि कुलपक्षिणां च संघाः; Dn4 D2 8 बलगृध्रपक्षिणां च संघाः; D4 9 वडगृध्रकुपक्षिणां च संघाः; D7 गृध्रकुलं पक्षिणां च संघा; T G1–3. 6 वळगृध्रकुररपक्षिणां च संघाताः; M1. 5–7 वळव्रकगृध्रकुरबकसंघाः. — G2 om 28[c]–30[b]. — [c]) V1 B0. 6–9 Da3. a4 D5. 7 नरकदन-; Dn1 n4 Ds D2. 3. 8 नरकदने; D4 9 नरके (for नरां कदने). Ś1 K1 कदा न; K4 करु* (for कदने). B0. 6–9 Da3. a4 Ds1 -रुधिरवागु; D7 -रुधिरपान-; Cn : (gloss : कीटाः) रुधिरपा (as in text). Da3. a4 भव-; Ds1 अनु- (for गुरु-). B3 (marg.) -बंधन-; D3 -वचनं; D7 -वंचन- (for -वचन-). K2 नरां क* रुधिरपा गुरुवचनुद्यमं; K6 नरकदनरुधिरवागुधारं कदा न; T G1. 3. 6 नरके नरं (G1 °रा) तदंगरुधिरपा गुरुवचन-; M1. 5–7 नरकदने (M7 °न-) रुधिरपरिमाणां (M5 °णामाद्; M6 °माणाद्); Cs नरककदनरुधिरवागुरुवचनं. — [d]) Ds1 D3 -मुदम्; Ds2 -मुदा. Ś1 K1 अपरं; K2 परं; D5. 7 उपगतं; T2 उचरंतं (for उपरतं). V1 विशंति; B0. 6–9 Da3. a4 D5. 7 विशंति (B6 °त) संतः; Dn1. n4 Ds D2–4. 8. 9 विशंत्यसंतः (for विशसन्ति). K6 गुरुवचनं तदनुपरतं विशंति; T1 G3. 6 -नुदमुपरिगता विशसंति

C. 12. 12073
B. 12. 322[1]. 30
K. 12. 319. 29

मर्यादा नियताः स्वयंभुवा य इहेमाः
प्रभिनत्ति दशगुणा मनोनुगत्वात् ।
निवसति भृशमसुखं पितृविषय-
विपिनमवगाह्य स पापः ॥ २९
यो लुब्धः सुभृशं प्रियानृतश्च मनुष्यः
सततनिकृतिवञ्चनारतिः स्यात् ।
उपनिधिभिरसुखकृत्स परमनिरयगो
भृशमसुखमनुभवति दुष्कृतकर्मा ॥ ३०
उष्णां वैतरणीं महानदी-
मवगाढोऽसिपत्रवनभिन्नगात्रः ।
परशुवनशयो निपतितो
वसति च महानिरये भृशार्तः ॥ ३१
महापदानि कत्थसे न चाप्यवेक्षसे परम् ।
चिरस्य मृत्युकारिकामनागतां न बुध्यसे ॥ ३२

(G3 विशंति); M1. 5–7 गुरुवचननुदो विगतमर्यादाः.

29 K7 G2 om. 29 (cf. v. l. 16, 28). M1. 5–7 om. 29^{a}. — ^{a}) K2. 4 B6. 8. 9 Da1 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 7 T G1. 3. 6 नियता; K6 विहताः; D4. 9 विहिता; D8 निवताः (for नियताः). D5 om. from यंभुवा up to सुखं (in 29^{c}). T1 G3. 6 स्वयंभुवः; T2 स्वायंभुवा. D7 या (for य). V1 T2 G1 इमाः; D4. 9 इमाम्; T1 G3. 6 इमं (for इहेमाः). — ^{b}) Ś1 K1. 2. 4 Dn1 Ds1 प्रभिनंति; V1 B0. 6. 8. 9 Da3. a4 M1. 5–7 प्रभु(B0 °भ)नक्ति; Dn4 प्रभुनति; D4. 9 अत्र भिनत्ति; D7 प्रयुनक्ति; G1. 6 भिनत्ति (for प्रभिनत्ति). B0. 6–8 Da4 D7 दशगुणो; B9 Ds1 T2 G1. 6 °गुण; M1. 5–7 दशदशगुणं (for दशगुणा). M1. 5–7 om. from मनो up to सुखं (in 29^{c}). K6 [आ]त्मनोगुणतत्त्वात् (sic); B9 G3 मनोनुगतत्वात्; D4. 9 [आ]त्मनोनुगत्वात् (for मनो°). T1 G3 भिनत्ति दशगुणमनोनुगतत्वात्. ❀ Ca: दश गुणाः, अहिंसादयः एव ॥ Cn: दशगुणाः, दशविधाः । शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि पञ्च विधिरूपाः । अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाख्या निषेधरूपाश्च पञ्च । ❀ — Ds1 om. 29^{c}–30^{b}. — ^{c}) B8 (marg. as in text) निविशति; T G1. 3. 6 निर्विशति (for निवसति). Ś1 K1. 2 तत्रामसुखं (for भृशमसुखं). K6 B0. 6. 8. 9 Da4 D5 T1 पितृविषयं; D4. 9 पितृपतिविषय- (for पितृविषय-). — ^{d}) K1. 2 अवग्राह्य (for °गाह्य). Ś1 K1. 2. 4 स पापबुद्धिः; D4. 9 सदा पापः (for स पापः).

30 K7 om. 30 (cf. v. l. 16); Ds1 G2 om. 30^{ab} (cf. v. l. 29, 28). — ^{a}) B7 D8 सभृशं; D5. 7 च भृशं; D9 सततं (for सुभृशं). K6 प्रियानृतं च; T1 G6 अप्रियानृत- (for प्रियानृतश्च). D5. 7 om. मनुष्यः. M1. 5–7 अतिवेलमपि च लुब्धाप्रियानृतो. — ^{b}) K6 D4. 5. 7. 9 सततं (for °त-). K6 निवृति-; D7 निकृत- (for -निकृति-). K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 7. 8 -वचनाभिरतिः (D5. 7 °तः) (for -वञ्चनारतिः). M1. 5–7 धर्मत(M7 om. त)निकृतिरतिः स्यात्. — ^{c}) M1. 5–7 om. उपनिधिभिरसुखकृ. Da4 lacuna; G2. 3 उपाधिभिर्; Cn (gloss: छलेन) उपनिधिभिर् (as in text). Da3. a4 G2 असुखकृत्स्न; T2 °कृत- (for °कृत्स). Ś1 K1 lacuna; K2 तात (for परम-). T1 G3. 6 परं निरयगो (G6 om. गो); G2 परमनिरयो (for °निरयगो). D5. 7 उपनिधिसुखकृत्स्नमुपरमनिरयं स; Cs (gloss: उपनिधिभिः, उपाधिभिः । असुखहृतं दुःखेनोपार्जितं यत् स्वं द्रव्यं तत्र परमः, तात्पर्यवान्) उपनिधिभिरसुखहृतस्वपरमो. — ^{d}) K6 दुष्टत-; D5. 7 दुःख- (for दुष्कृत-). K2 -कर्म; D4. 9 -कर्मौ (for -कर्मा).

31 K7 om. 31 (cf. v. l. 16). — ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 चोष्णां; Ds2 उष्णं; T1 G3. 6 कृच्छ्रां (for उष्णां). Da3 वैतरणं; Da4 °रणीं; D4. 9 °रिणीं. V1 उष्णां महानदीं वैतरणीम्. — ^{b}) Ś1 K1. 2. 4 D4. 9 अव(K2. 4 °वा)गाह्य (for °गाढो). D5. 7 ह्यायसीपत्र- (for ऽसिपत्र-). G2 अवगाढोपि तत्र पत्रवनविपन्नगात्रः. — ^{c}) Ś1 K1. 2. 4 परशुव(K2. 4 °शुर्व)नमयं; D5 परसुवनशयो; D7 T1 G3. 6 परशु(D7 °सु)च्छिन्नतया (for °वनशयो). K2 Da3. a4 निपातितो; T2 G1 [ऽ]तिपतितो (for निप°). — ^{d}) K6 रसति; G1 वसंति (for वसति). T2 G1 om. च. K1. 2. 4 भृशांतः (for भृशार्तः). D4. 9 T1 G2. 3. 6 M1. 5–7 वसति (D4. 9 निवसति च; M1. 5–7 वससि) महानिरयेषु भृशार्तः.

32 K7 om. 32 (cf. v. l. 16). — ^{a}) M7 -पादानि (for -पदानि). K4 कायसे (for कत्थसे). D5 महापदा विकत्थसे; T1 G3. 6 °पदो (T1 °थो) न कत्यसे; T2 G1 °पदोनुकथ्यसे. ❀ Ca: महापदानि, महान्ति स्वर्गादीनि पदानि, स्थानानि ॥ Cn: ब्रह्मादीनां स्थानानि । ❀ — ^{b}) D9 वा (for च). K2 पदं (for परम्). — ^{c}) Ś1 K2 शिरसि; K1 Ds1 शिरस्य; Cs शिरस्थ- (for चिरस्य). D5 om. (hapl.) कारि. T1 G3. 6 -कारिताम्; M1. 5–7 -वेदनाम् (for -कारिकाम्). ❀ Ca: कारिकां, क्रियां, यातनाम् ॥ Cn: मृत्युकारिकां, जराम् । ❀ — ^{d}) K1. 2 अनागतं; B7 °गसां; G2 अथागतं (for अनागतां).

प्रयास्यतां किमास्यते समुत्थितं महद्भयम् ।
अतिप्रमाथि दारुणं सुखस्य संविधीयताम् ॥ ३३
पुरा मृतः प्रणीयसे यमस्य मृत्युशासनात् ।
तदन्तिकाय दारुणैः प्रयत्नमार्जवे कुरु ॥ ३४
पुरा समूलबान्धवं प्रभुर्हरत्यदुःखवित् ।
तवेह जीवितं यमो न चास्ति तस्य वारकः ॥ ३५
पुरा विवाति मारुतो यमस्य यः पुरःसरः ।
पुरैक एव नीयसे कुरुष्व सांपरायिकम् ॥ ३६
पुरा सहिक्क एव ते प्रवाति मारुतोऽन्तकः ।
पुरा च विभ्रमन्ति ते दिशो महाभयागमे ॥ ३७
स्मृतिश्च संनिरुध्यते पुरा तवेह पुत्रक ।
समाकुलस्य गच्छतः समाधिमुत्तमं कुरु ॥ ३८
कृताकृते शुभाशुभे प्रमादकर्मविप्लुते ।
स्मरन्पुरा न तप्यसे निधत्स्व केवलं निधिम् ॥ ३९ C. 12. 12083 B. 12. 322[1]. 40 K. 12. 329. 39

❀ Ca : अनागताम्, प्रत्यक्षमुपरिस्थिताम् । ❀

33 K7 om. 33 (cf. v. l. 16). D4 9 om. 33[a]. — [a]) K2 प्रियास्यतां; K6 V1 Bo. 6 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn (gloss: प्रचल्यताम्) प्रयायतां; D7 °स्यता; G1 प्रधास्यतां (for प्रया°). M5 आस्यसे. — [b]) Bo समुच्छ्रितं (for °त्थितं). Ś1 K2. 6 महा; K1 lacuna (for महद्-). — [c]) B8 अभि- (for अति-). K1 प्रमाथि; Da4 -प्रमाथ- (for -प्रमाथि). — [d]) G1 यं (for सं-). ❀ Ca : सुखस्य संविधीयताम्, मोक्षार्थं प्रयत्यताम् । ❀

34 K7 om. 34 (cf v. l. 16). — [a]) Dn1 परा (for पुरा). K4 (also as in text) युतः; M1. 7 मृतं (for मृतः). Dn1. n4 D8 प्रणीयते; D4. 9 प्रसीयसे (for प्रणी°). — [b]) K6 B3 7. 8 (marg). 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G1. 2 M1. 5–7 राज-; D4. 9 पुत्र- (for मृत्यु-). B7 -सासनात् (for -शास°). Da4 यस्य राजस्य शासनात्. — [c]) K4 B7 Da3 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 Cn (gloss: अयतिसुखाय) त्वमंतकाय; K6 V1 Bo. 6. 8. 9 Da4 G2 तवांति(K6 Bo °त)काय; T G1. 3. 6 त्वमंतिकं हि; G2 (also) दत्त्वा वांतिकाय (for तदन्तिकाय). D5. 7 दीयते (for दारुणैः). — [d]) Ds1 प्रपन्नम् (for प्रयत्नम्). Dn1 आर्जवैः; Cs (gloss: तपसि) °वे (as in text). K2 प्रियत्नमार्जये कुरु (sic).

35 [a]) G2 M1. 6. 7 -बंधनं (for -बान्धवं). Dn4 पुरा समूलकं ध्रुवं. — [b]) K1 [अ]दुःखिवित्; K2 दुःखवित्; K6 B7. 9 Da3. a4 D5. 7 [अ]दुःखितं; T G2. 3. 6 M1. 5–7 °खवत् (for °खवित्). — [c]) K4 तमेव; Dn1 न चैव; Ds तदेव; D5 तथा हि (for तवेह). T1 G3. 6 तवेह जीवसंशयो; T2 तदेव जीवितस्य दो; G1 कियत्तवेह जीवितं; G2 तवेह जीवितः समो. — [d]) V1 transp. चास्ति and तस्य. K6 वारुकः; K7 D4. 9 धारकः; Bo चापरः; Da4 वीरकः; D5. 7 चारकं; G3 वाचकः (for वारकः). G1 यमे न चास्ति वारकः.

36 Da3. a4 om. (hapl.) 36[ab]. — [a]) Dn1. n4 [अ]भिवाति; Ds1 D2. 5. 7 8 [अ]धि°; G2 [अ]पिवाति (for विवाति). Ś1 K1. 2 मारुते (for °तो). — [c]) Da4 D4 पुरेक; D7 पुरैक. D5 एक: D7 एष (for एव). — [d]) K1 कुरुषु (for °ष्व). D8 सांपराधिकं.

37 [a]) D2 पुरात् (for पुरा). Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds1 D2–4. 7–9 T2 G3 स हि क; Da4 सहिव: D5 सहिक्के; T1 G6 सहैक; G1 स एक; G2 स एव; M1. 5. 7 सहित; M6 स हि क (for सहिक्क as in Ds2 only). K1 एवं; G2 एक (for एव). — [b]) K1 G2 प्रयाति; M1. 7 प्रयांति (for प्रवाति). — [c]) D5. 7 पुरा ह विभ्रमं नु ते. — [d]) K6 Da3. a4 दिशो दश; B3 महादिशो; D5 7 दिशो दशाद् (for दिशो महा-). K1 (sup. lin. as in text) यमागमे; Dn4 -रूयोगमे (for भयागमे). B6 भयागमे दिशो दश.

38 [a]) K1 Da4 स्मृतिं; K7 D4. 9 स्मृतश्च; Bo Dn1. n4 Ds D2. 3 श्रुतिश्च (for स्मृतिश्च). K7 संनिरुध्यसे; T2 °मथ्यते. — [b]) D5. 7 च ते ह; T2 तदेह; G2 तवैव (for तवेह). — [c]) T1 G3. 6 अथाकुलस्य गच्छतः. — [d]) G3 M1. 5–7 उत्तमां.

39 [a]) D7 कृते कृते (for कृताकृते). Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 शुभाशुभे पुरा (Bo कृता-) कृते. — [b]) Ś1 K1. 2. 4 प्रसाद- (for प्रमाद-). D7 -विप्लवे (for -विप्लुते). — [c]) Ś1 K1. 2 transp. स्मरन् and पुरा. K6 पुनर् (for पुरा). K7 B3 (marg. as in text) D4. 9 T G1–3. 6 नु (for न). K2 तस्य मे; D4 तप्स्यसे; G2 मन्यसे (for तप्यसे). — [d]) B3 (marg). 9 Da3. a4 D5. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 स्मरस्व (for निधत्स्व). D5. 7 विधिं (for निधिम्).

40 K1 Dn1 om. (hapl.) 40. — [a]) Da4 कलेवरे; T G1–3 M7 कळेब(T1 G3 °व)रं. — [b]) Ś1 K2. 4 विवर्जनी; Da3 विजर्जरं; Da4 विसर्जरं; D7 T G3. 6

C. 12.12084 B. 12.322(1).41 K. 12.329.40 पुरा जरा कलेवरं विजर्जरीकरोति ते ।
बलाङ्गरूपहारिणी निधत्स्व केवलं निधिम् ॥ ४०
पुरा शरीरमन्तको भिनत्ति रोगसायकैः ।
प्रसह्य जीवितक्षये तपो महत्समाचर ॥ ४१
पुरा वृका भयंकरा मनुष्यदेहगोचराः ।
अभिद्रवन्ति सर्वतो यतस्व पुण्यशीलने ॥ ४२
पुरान्धकारमेकको ऽनुपश्यसि त्वरस्व वै ।
पुरा हिरण्मयान्नगान्निरीक्षसे ऽद्रिमूर्धनि ॥ ४३

पुरा कुसंगतानि ते सुहृन्मुखाश्च शत्रवः ।
विचालयन्ति दर्शनाद्घटस्व पुत्र यत्परम् ॥ ४४
धनस्य यस्य राजतो भयं न चास्ति चौरतः ।
मृतं च यन्न मुञ्चति समर्जयस्व तद्धनम् ॥ ४५
न तत्र संविभज्यते स्वकर्मभिः परस्परम् ।
यदेव यस्य यौतकं तदेव तत्र सोऽश्नुते ॥ ४६
परत्र येन जीव्यते तदेव पुत्र दीयताम् ।
धनं यदक्षयं ध्रुवं समर्जयस्व तत्स्वयम् ॥ ४७

विझर्झरी (for विजर्जरी-). Dn4 -करोतु (for °ति). K7 lacuna; G2 भो (for ते). — ^{c}) K6 B9 Da4 वरांग- (for बलाङ्ग-). Dn4 -हारिणीं; M7 -धारिणी (for -हारिणी). — ^{d}) D5. 7 G2 विधत्स्व; T1 G3. 6 नियंस्व (for निधत्स्व). M1. 5. 6 सौकृतं (for केवलं). M7 निधत्स्व धौकृतं विधिं (sic).

41 ^{a}) D2 om. from मन्तको up to न्धकार (in 43^{a}). — ^{b}) G2 लोक- (for रोग-). K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 5 7. 8 G2 M1. 5–7 -सारथिः (for -सायकैः). — ^{c}) K7 D4. 9 प्रसह्य हंति जीवितं (K7 °वकं). — ^{d}) K6 B7. 9 Da3. a4 T2 G1. 2 M1. 5–7 समारभ; B0 G3. 6 °हर (for °चर). K7 तपो महोत्सवमाचर.

42 D2 om. 42 (cf. v. l. 41). — ^{a}) ❀ Cn वृका°, कामादयः। ❀ — ^{b}) K1 मानुष्य- (for मनुष्य-). — B7 om. (hapl.) 42^{d}–45^{a}. — ^{d}) Da3. a4 Dn4 D8 यतश्च; Ds1 यतस्तु (for यतस्व). Ś1 K1. 4 धर्म- (for पुण्य-). T2 -शीलिने (for -शीलने).

43 B7 om. 43 (cf. v. l. 42). D2 om. up to न्धकार (cf. v. l. 41). — ^{a}) Ś1 K1. 2 [अं]धकार. T G1–3. 6 M1. 5–7 एकतो (for °को). — ^{b}) Ś1 K2. 4. 7 T G1. 2. 6 न (for ऽनु-). T1 G6 पश्यति (for -पश्यसि). — ^{c}) Ś1 K1. 2 हिरण्यकान् (for हिरण्मयान्). K6 Da3. a4 पुरा हिरण्मयानुगान्. ❀ Ca: हिरण्मयवृक्षदर्शनमुपस्थितमरणस्यारिष्टं तत्त्वम्। ❀ — ^{d}) K6 B9 D7 T2 G3. 6 निरीक्ष्यसे; G2 न पश्यसे. B6 त्रि- (for ऽद्रि-). G2 -मूर्धना (for °नि).

44 B7 om. 44 (cf. v. l. 42). — ^{a}) K1 पुरक्त-; K2 B6 पुरांग-; T1 G2. 3. 6 पुरात्र (for पुरा कु-). — ^{c}) D4. 9 विवालयंति; G2 विचारयंति (for °लयन्ति). — ^{d}) K2 दधत्स्व; M1. 5–7 लभस्व (for घटस्व). G2 वदस्व पुत्रवत्पुरं.

45 B7 om. 45^{a} (cf. v. l. 42). — ^{a}) M1 (hapl.) om. यस्य. K7 राजते. G2 धनस्य राजतो भयं. — ^{b}) B0 D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 चोरतः (for चौ°). G2 न चास्ति चोरतो भयं. — ^{c}) G3 corrupt. Ds1 T2 G1. 2 मृतश्च; T1 G6 मृतस्य (for मृतं च). K7 V1 B8 (marg. as in text). 9 D5. 7. 9 T G1. 6 M1. 5–7 मुंचते; D4 मुच्यते; G2 मुंचसे (for मुञ्चति). Ś1 K1. 2 मृतं न यद्विमुंचति. — V1 reads 45^{d}–46^{a} on marg. — ^{d}) Ś1 K1. 2 त्वम् (for सम्). K6. 7 V1 B7. 9 Da4 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 M7 समार्जयस्व (for सम°). D4 तत्स्वयं; M5 कं धनं (for तद्धनम्).

46 G2 om. (hapl.) 46–47. V1 reads 46^{a} on marg. — ^{a}) Dn1 Ds2 D3. 5. 7 T1 G3. 6 संवियुज्यते; Dn4 संधिभज्यते (for संवि°). — ^{b}) D4 ह्यकर्मभिः (for स्व°). — ^{c}) Ds1 यदैव (for यदेव). B6. 9 D5. 7 यौतुकं; Dn4 पौत्रकं; Ds1 पौतिकं; T1 यौवतं; M1. 5–7 याचकं (for यौतकं). ❀ Ca. n: यौतकम्, विवाहाप्तं धनं, दायादासाधारणम् (Cn: दायादाग्राह्यम्)। ❀ — ^{d}) Ds तस्य (for तत्र). B8 (marg. as in text) तदेव तत्समश्नुते.

47 G2 om. 47 (cf. v. l. 46). K7 om. 47^{a}–48^{b}. — ^{a}) G1 यत्र (for येन). Da4 जीव्यंते. D7 T G3. 6 परत्र यत्र जीर्यते. — ^{b}) Da3. a4 तत्र (for पुत्र). D4. 9 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 चीयतां (for दीयताम्). T2 तदेव चीर्यतां धनं. — ^{c}) B6–8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 अक्षरं; G1 °य- (for °यं). D5 धनं ध्रुवं यदक्षयं. — ^{d}) Ś1 K1. 2 त्वमर्जयस्व; K6 Da3 D4. 5. 7 T G3. 6 M7 स- (D5. 7 स्व)मा° (for सम°).

48 K7 om. 48^{ab} (cf. v. l. 47). — ^{a}) T2 एत (for एव). Ś1 K1. 2 पश्यते; Da4 पच्यंते (for

न यावदेव पच्यते महाजनस्य यावकम् ।
अपक्क एव यावके पुरा प्रणीयसे त्वर ॥ ४८
न मातृपितृबान्धवा न संस्तुतः प्रियो जनः ।
अनुव्रजन्ति संकटे व्रजन्तमेकपातिनम् ॥ ४९
यदेव कर्म केवलं स्वयं कृतं शुभाशुभम् ।
तदेव तस्य यौतकं भवत्यमुत्र गच्छतः ॥ ५०
हिरण्यरत्नसंचयाः शुभाशुभेन संचिताः ।
न तस्य देहसंक्षये भवन्ति कार्यसाधकाः ॥ ५१
परत्रगामिकस्य ते कृताकृतस्य कर्मणः ।
न साक्षिरात्मना समो नृणामिहास्ति कश्चन ॥ ५२
मनुष्यदेहशून्यकं भवत्यमुत्र गच्छतः ।
प्रपश्य बुद्धिचक्षुषा प्रदृश्यते हि सर्वतः ॥ ५३
इहाग्निसूर्यवायवः शरीरमाश्रितास्त्रयः ।
त एव तस्य साक्षिणो भवन्ति धर्मदर्शिनः ॥ ५४
यथानिशेषु सर्वतःस्पृशत्सु सर्वदारिषु ।
प्रकाशगूढवृत्तिषु स्वधर्ममेव पालय ॥ ५५

C. 12. 12099
B. 12. 322. 56
K. 12 329. 55

पच्यते). Dn4 उपाचदेव पच्यते. — b) K2 Da3 T G2. 3. 6 M1. 5-7 यावकः; K6 D3 याचकः (D3 °कं); V1 B6-9 Da4 Dn4 पावकः; B0 पाचकः; Cs (gloss: यवविकारः) यावकम् (as in text). ❀ Ca: यावकं गोधूमचूर्णं खण्डमिश्रं घृताक्तम् । ❀ — c) V1 अपक्कम्; G2 अपक्ष. Ś1 K1. 2 यावकं; V1 B5-9 Da4 G3 पावके; B0 पाचके; T2 याचके (for यावके). ❀ Cn: यावके घृतखण्डमिश्रे यवपिष्टविकारे । ❀ — d) K4. 6 V1 B0. 6-9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 प्रलीयसे; T2 G1 प्रमी° (for प्रणी°). Ś1 K1. 2. 4 तु न; K7 Da3 D4 8. 9 त्वरन्; Da4 त्वरः; G3 पुरा; M1 पुरः; M7 पुनः (for त्वर). D5. 7 पुरा प्रणीयतेंतरः; G2 मनो नियच्छ पुत्रक.

49 a) K7 V1 B0. 5-9 Da4 Dn1 Ds D3-5. 7. 9 T G2. 3. 6 मातृपुत्र-; M1. 5-7 पुत्रमातृ- (for मातृपितृ-). — b) D5. 7 संस्तुतिः; T G1-3. 6 संस्कृतः (for संस्तुतः). — d) K2 B0 व्रजंतिम् (for व्रजन्तम्). B7 -पातनं; T2 -पातितं. ❀ Ca: एकपातिनं, असहायगामिनम् ॥ Cp: एकाकिनं गच्छन्तम् । ❀

50 b) K6 V1 B6 (marg. as in text). 7. 9 Da3. a4 कृतं पुरा; B0. 8 Dn1. n4 Ds D2 3. 8 पुरा कृतं (for स्वयं कृतं). — c) K6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 पुत्र (for तस्य). K6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 8. 9 Cn (gloss: देहेन्द्रियादिसार्थवाहकम्) सार्थिकं; V1 B6-9 सात्त्विकं; D7 सार्धिकं; T1 G3. 6 साह्यकं; G1 M1. 5-7 सार्थकं; G2 साक्षिकं; Cp (gloss: सहायः) सार्थकः (for यौतकं). — d) K1 (*sup. lin.* as in text) साधकाः (for गच्छतः).

51 a) D7 हिरण्यमत्र (for °रत्न-). K7 -संचयः. — b) T2 शुभाशुभैर्नं; G2 स्पृहावशेन. — 51cd is damaged in B6. — d) K7 भवति. B8 कर्म- (for कार्य-). Ds1 -साधकः.

52 a) B9 परस्य; M1. 7 चरत्र- (for परत्र-). — b) M1 5-7 शुभाशुभस्य कर्मणः. ❀ Cs: कृताकृतस्य, भोगार्थं कृतस्य, करिष्यमाणस्य च । ❀ — c) S1 K1. 4 न साक्षिणात्मना; K2 B8 (marg) Ds Cnp (gloss: साक्षितात्मनेति पाठः प्रामादिकः) Csp (gloss: सर्वबुद्धिसाक्षिणा परमात्मना) °तात्मना; K6 Dn1 D3 Cn न साक्षि आ°; B7. 8 (orig) न साक्षि वात्मना; D4. 9 न साक्षरा°; T G1. 3. 6 न सारमात्मना; Cs (gloss: पर्याप्तिर्नास्ति) न शांतिरात्मना (for न साक्षिरा°). ❀ Cn: साक्षि आत्मनेति. इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च इति प्रकृतिभावे ह्रस्वः ॥ Cp: साक्षिरिति छान्दसं रूपम् ॥ Cs: सर्वबुद्धिसाक्षिणा परमात्मना समो निधिर्नास्ति । तस्मात्सोऽन्वेष्टव्यः । ❀ — d) G2 [अ]सि (for [अ]स्ति). K2 कंचन.

53 a) Ś1 K1. 2 -संज्ञकं; K6 शून्यकं (for -शून्यकं). — b) K1 अपुत्र (for अमुत्र). T1 G1. 3. 6 चारिषु (for गच्छतः). ❀ Cn: अमुत्र साक्षिणि गच्छतो लीयमानस्य कर्तुर्मनुष्यदेहस्य शून्यमिव शून्यकमभावो भवति । परदृष्ट्या सन्नपि योगिदृष्ट्या मनुष्यदेहो नष्टो भवतीत्यर्थः ॥ Cs: मनुष्यदेहशून्यकं, गमनं भवतीति शेषः । ❀ — c) K6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 Cn (gloss: हार्दाकाशमिति शेषः) Cp प्रविश्य (for प्रपश्य). K7 Da4 -चक्षुर्षा. — d) K7 प्रसृश्यते; B7. 9 Da4 प्रविश्य(Da4 °श्यं)ते (for प्रदृश्यते). G1 [ऽ]भि- (for हि). K4. 6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 सर्वशः (for °तः).

54 a) D7 T1 G3. 6 यथा (for इह). — b) G2 सदा (for त्रयः). Ds नृणां शरीरमास्थिताः. — c) K6 त एव सर्वभक्षिणो. — d) V1 सर्व- (for धर्म-). D9 om. from दर्शिनः up to पन्थि (in 56a). G2 -दर्शनाः (for -दर्शिनः).

55 D9 om. 55 (cf. v. l. 54). — a) K6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 Ca अहर्निशेषु; Ds Cs तथानिशासु; D7 T1 G2. 3. 6 त(G2 य)थावशेषु;

C. 12. 12100 B. 12. 322(1). 57 K. 12. 329. 56 अनेकपारिपन्थिके विरूपरौद्ररक्षिते ।
स्वमेव कर्म रक्ष्यतां स्वकर्म तत्र गच्छति ॥ ५६
न तत्र संविभज्यते स्वकर्मणा परस्परम् ।
यथाकृतं स्वकर्मजं तदेव भुज्यते फलम् ॥ ५७
यथाप्सरोगणाः फलं सुखं महर्षिभिः सह ।
तथाप्नुवन्ति कर्मतो विमानकामगामिनः ॥ ५८
यथेह यत्कृतं शुभं विपाप्मभिः कृतात्मभिः ।
तदाप्नुवन्ति मानवास्तथा विशुद्धयोनयः ॥ ५९
प्रजापतेः सलोकतां बृहस्पतेः शतक्रतोः ।
व्रजन्ति ते परां गतिं गृहस्थधर्मसेतुभिः ॥ ६०
सहस्रशोऽप्यनेकशः प्रवक्तुमुत्सहामहे ।
अबुद्धिमोहनं पुनः प्रभुर्विना न यावकम् ॥ ६१

T2 G1 M1. 5–7 तथानिशेषु (for यथा°). K7 D4 अहर्निशः (D4 °शे) प्रपश्यतः. ❀ Cs : तथानिशास्विति । निशा न विद्यते येषां तान्यनिशानि, इन्द्रियाणि । ❀ —b) B6 lacuna ; D7 T1 G3. 6 -स्पशेषु ; T2 G1. 2 M1. 5–7 -स्पृशेषु (for -स्पृशत्सु). K6 B0 सर्वचारिषु ; K7 D4. 5 °कारिषु ; B6 lacuna ; B7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 Cp (gloss : चरणशीलेषु) Cs (gloss : सर्वविषयग्राहिषु) °चारिषु (for °दारिषु). Da3. a4 स्पृशेत्स्वकर्मचारिषु. —c) V1 B6 Da3 -मूढ- ; M1 6. 7 -गूह- (for -गूढ-). D7 T2 G3 -गूढवर्तिषु ; T1 G6 -गूढवक्तृषु ; M5 °बुद्धिषु (for °वृत्तिषु). —d) Dn4 स्वधर्मकं परस्परं ; G2 °मेकमाचर.

56 D9 om. up to पन्थि (cf. v. l. 54). —a) K2 अनेन (for अनेक-). K6 -पारिपंथके ; G1 °पांथिके ; M1. 6 -पारपंथिके (for -पारि°). Dn4 अमोकमारिपंथिके ; G2 अनेकवारपंडिते ; M7 °पारपास्थिते. ❀ Cn : अनेके परिपन्थिनः शत्रवो लोहतुण्डाः पक्षिवृकादयो यस्मिन् ॥ Cs : अनेकप[पा]रिपन्थिके, आध्यात्मिकाद्यनेकोपद्रवयुक्ते । ❀ —b) G2 M1. 5–7 Cv विरूढ- (for विरूप-). K2 -रक्षते ; K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M5 Cn (gloss : विरूपा रौद्राश्च मा[? म]क्षिका दंशा यस्मिन्) -माक्षिके ; D7 G1. 3. 6 -मक्षिते ; G2 रक्षके ; M1. 6. 7 -रक्षिके (for °ते). ❀ Cs : विरूढरौद्ररक्षिते, विरूढाः ये दृढभूमयः ये रौद्राः कामक्रोधादयः, तैः पालिते अस्मिन्देहे इत्यर्थः । ❀ —c) D4 om. (hapl.) from मेव up to स्व (in 57c). K6. 7 B8 Da4 रक्षतां ; Ds1 रक्ष्येतां ; D7 G3 रक्षता ; T1 G6 रक्षतात् ; T2 रक्षितान् (for रक्ष्यतां). —d) Ś1 K1. 2. 4 स्वयं हि (for स्वकर्म). D5. 7 रक्षति (for गच्छति).

57 D4 om. up to स्व (in 57c) (cf. v. l. 56). —b) M1. 6. 7 स- (for स्व-). —D5 om. (? hapl.) 57c–58b. —c) K4 B7. 8 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तथाकृतं ; B6 यदा° ; D7 T1 G3. 6 अथो° (for यथा°). V1 स्वकर्मजं यथाकृतं (by transp.).

58 D5 om. 58ab (cf. v. l. 57). —a) K6 B0 Dn4 अप्सरोगण ; T2 G1 °गणैः (for °गणाः). B0 परं (for फलं). T1 G3. 6 यथा सुरा गणैः फलं. —b) K6 सहर्षिभिः ; T2 G1 महर्षयः. — Ds2 om. (hapl) 58c–59b ; B8 reads the same twice. —c) B6 तदा (for तथा). Ś1 K1 2 समाप्नुवंति ; B8 (first time) तथाश्नुवंति ; Dn4 तथा सुवंति ; T2 तथा प्लवंति ; M1. 5–7 अवाप्नुवंति (for तथाप्नु°). K6 B0. 7 8 (both times) Da3 Dn1 Ds1 D2. 3. 8 कर्मजं ; V1 B6. 9 Da4 Dn4 D5 कर्म ते (for कर्मतो). —d) D5 om. काम. V1 -गामिकः. D7 T G1–3. 6 विबुद्धिमोहनं पुनः.

59 For the repetition in B8, cf. v. l. 58. Ds2 om. 59ab (cf. v. l. 58). —b) D7 T G1–3. 6 तथैव तैर्विपाप्मभिः. —c) V1 B3 D5 T1 G2. 6 तथा (for तदा). —d) T2 G1. 3 तदा ; M1. 5–7 सदा (for तथा). K1. 4 विशुद्धयो नरा (K4 °रः).

60 b) M1. 5–7 शतक्रतो (for °क्रतोः). —c) G2 चापरां (for ते परां). K7 मतिं (for गतिं). — D4 reads 60d twice. —d) D7 T G1–3. 6 -कर्म- (for -धर्म-). G2 -हेतुभिः (for -सेतुभिः). D4 (second time) सहस्थधर्मसेतुभिः.

61 a) M1. 5. 6 हि (for ऽपि). —b) B7 Dn1. n4 D8 उत्सहाम ते (for °महे). —cd) Ś1 (by corr.) K1. 6 D7 T G1. 3. 6 Cv -मोहनात् ; M1. 5–7 -मोहतां (for -मोहनं). D3 तमः (for पुनः). K2. 4 अबुद्धिमोहनात्मा(K4 °मात्म)नः. B6. 7. 9 प्रभुं. K2. 4 विनाश- ; K7 D4. 9 वितान- ; B0. 8 (marg.) Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 निनाय (for विना न). K6. 7 B6–9 Da3 D4. 5. 9 Cnp (gloss : सत्कर्म) पावकं ; V1 B8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn (gloss : पावकः पुनाति पवित्रीकरोतीति व्युत्पत्त्या धर्मः) पावकः ; B0 पाचकः ; B6 (marg.) नायकं ; D7 T1 G3. 6 साधकः ; T2 G1 याजकः ; M1. 5–7 यावकः ; Ca (gloss : स्वादु भक्ष्यम्) Cnp (gloss : यावकमिव पाथेयरूपो धर्म एव) °कम् (as in text). G2 भृगुर्विना न याचकः. ❀ Ca (reading -मोहनात्) : बुद्धिमोह-

गता द्विरष्टवर्षता ध्रुवोऽसि पञ्चविंशकः ।
कुरुष्व धर्मसंचयं वयो हि तेऽतिवर्तते ॥ ६२
पुरा करोति सोऽन्तकः प्रमादगोमुखं दमम् ।
यथागृहीतमुत्थितं त्वरस्व धर्मपालने ॥ ६३
यदा त्वमेव पृष्ठतस्त्वमग्रतो गमिष्यसि ।
तथा गतिं गमिष्यतः किमात्मना परेण वा ॥ ६४
यदेकपातिनां सतां भवत्यमुत्र गच्छताम् ।
भयेषु सांपरायिकं निधत्स्व तं महानिधिम् ॥ ६५
सकूलमूलबान्धवं प्रभुर्हरत्यसङ्गवान् ।
न सन्ति यस्य वारकाः कुरुष्व धर्मसंनिधिम् ॥ ६६ C 12.12110 B. 12.322[1].67 K. 12.329.66

विगमाद्विना न यावकं, स्वादुभक्ष्यं, इव स्वर्गं प्रति प्रभु, न स्वेष्टलाभे प्रभुरित्यर्थः ॥ Cp : अबुद्धिमोहनं, बुद्धिमोहनं रसनं विना यावकं सुरसभक्ष्यमिव प्रेप्सितं प्रति प्रभुर्नास्ति। असंमूढबुद्धिरेवेष्टलाभे प्रभुरित्यर्थः ॥ Cv : प्रभुस्तु ते न पावक इत्यत्र अबुद्धिमोहनात् कारणात् पावकः नारकाग्निः ते प्रभुर्न इति योजना । ❀

62 [a]) B8 Dn1. n4 Ds D2 3. 8 त्रिरष्ट-; G2 द्विपृष्ट- (for द्विरष्ट-). Da4 -वर्षतो (for -वर्षता). ❀ Ca : द्विरष्टवर्षता, तारुण्यम् । ❀ — [b]) ❀ Ca : ध्रुवः, परिनिष्ठितरूपः । ❀ — K6 B6 7. 9 Da3. a4 transp. 62[c] and 62[d]. — [c]) K1 कुरुषु (for कुरुष्व). — [d]) T2 विवर्तते (for ऽति°). Da4 (also as in text) वयो हि तेप्यनेकशः.

63 [a]) K2 परा; T1 पुरो (for पुरा). B3 (marg. as in text). 7 Da3 सोंतिके; Da4 सांतिके (for सोऽन्तकः). M1. 5–7 पुराभ्युपैति तैंतकं. — [b]) B8 (marg.) प्रसाद- (for प्रमाद-). Da4 Ds1 चमूं (for दमम्). Ś1 (*sup lin.*; before corr. as in text) K1. 6 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1 n4 Ds2 D2. 3 5 7 8 T G1. 3. 6 Ca p प्रमा(D7 T2 G1. 3 °मो)दगोमुखां (K1 B9 °खा; B6. 8 [both marg.] D5 °खीं) चमूं; K7 D4 9 °दतो सुखावहं; G2 M1. 5–7 °दगोमुखा च(G2 °खाश्च)मूः. ❀ Cn (reading प्रमादगोऽमुखां चमूम्) : प्रमादगः, प्रमादगृहवासी अन्तकः । चमूं, चमति भक्षयतीति चमूरिन्द्रियसेना, तां अमुखां, अन्तकत्वादिदोषेण स्वस्वविषयभोगहीनां यावत्करोति ततः पुरैव ॥ Cp (reading प्रमादगोमुखां चमूम्) : प्रमादगोमुखां, प्रमादगोचरां प्रमादस्थानेषु सोद्यमां, चमूं रोगादिरूपाम् । ❀ — [c]) Cp यथागृहीत (for यथागृहीतम्). K1 उक्तितं; K4 Bo 7–9 Dn1 Ds D2. 3. 7. 8 T G1–3 6 Cp (gloss : उद्युक्तः) उत्थितस् (for °तं). ❀ Cp गृहीतः, केशेष्वाकृष्टः, स्वधर्मपालने उत्थितः, उद्युक्तः । ❀ — [d]) K2 त्वरस्त; G2 त्वरश्च; Cp यतस्व (for त्वरस्व).

64 [a]) K4 6. 7 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D1–4. 8. 9 G2 यथा (for यदा). G3 [अ]र्थम् (for त्वम्). K2 (*sup. lin.* as in text) पृच्छतस् (for पृष्ठ°). — [b]) K7 त्वाम्; Da1 तम्; D7 स्वम् (for त्वम्). D4 गमिष्यति. — [c]) Ś1 K1. 2 यथागतं, K7 D4. 9 तथा गतं (for तथा गतिं). Da4 गमिष्यंतः; G3 °ष्यता (for °ष्यतः). ❀ Cn : गतिं, आत्मज्ञानरूपाम् । ❀ — [d]) D5 वै; G3 दा (for वा). ❀ Cn : आत्मना, देहेन । परेण, तत्संबन्धिपुत्रादिना ॥ Cp : आत्मना, आत्मीयेन । परेण, उदासीनेन । ❀

65 [a]) K4 Dn1 D2. 8 Cn (gloss : एकाकिना) -पातिना; Dn4 -पातिनं (for °नां). K6 7 D4 9 शुभं (for सतां). Da4 corrupt; G2 यदेकमास्यतःसनं; M1. 5–7 यदेव पाकिनां मतां. — [b]) M7 अमुत्र (for °त्र). Da4 गच्छतः (for °ताम्). — [c]) Ś1 K1. 6 B3 (marg. as in text) D5 7 T1 G3. 6 भवेषु; K2 भात्रेषु; G2 परेषु (for भयेषु). Dn4 M7 सांपरायिकां; Cn (gloss : परलोके हितम्) °कं (as in text). — [d]) V1 B8 M1 5-7 विधत्स्व; D7 T G1. 3. 6 दधत्स्व; G2 निधस्त्व (for °त्स्व). K2 समेहा-; K4 Bo. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 केवलं (for तं महा). D7 T1 G3. 6 -मुनिं (for -निधिम्).

66 [a]) V1 M1. 5–7 समूल-; B3 (marg. as in text) सकाल-; T1 G3. 6 स तत्र; T2 समाल-; Ca (gloss : तूलं, तुच्छं) सतूल; Cn (gloss : कूलं, अग्रं) सकूल- (as in text). M1. 6. 7 -तूल; M5 -कूल-; Ca (gloss : महद्वा सारवत्) -मूल- (as in text). G2 -बंधनं (for -बान्धवं). ❀ Cn : सकूलमूलबान्धवम्, बालवृद्धवयस्यैः सहितं यथा स्यात्तथा ॥ Cp : सतूलमूलबान्धवम् । तूलमूलयम्, अल्पेतरम् । ❀ — [b]) D7 भवति (for हरति). K2 संगवान्; K6 D3 [अ]संगतान्; Da4 T G1 [अ]संभवान्; G3 M1. 5–7 [अ]संशयं (for [अ]सङ्गवान्). — [c]) D5 वसंति; M1 नयंति (for न सन्ति). G2 M1. 5–7 यत्र (for यस्य). K7 D4. 9 धारकाः; B8 बांधवाः; Da4 वारकः; D5 चारकाः; D7 T2 G1 मा°; T1 G2. 3. 6 हा° (for वा°). — [d]) Ś1 K1. 2. 4 तन्महा-; Ds1 कर्मसं- (for धर्मसं-). D4. 9 कुरुष्व धर्मसंचयं; G2 °ष्व धर्मसंविधिं.

67 [a]) B6 (marg.) निदर्शितं (for °र्शनं). — [b]) T2 तदेह (for तवेह). Dn4 सूत्र- (for पुत्रं). K6. 7 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 सांप्रतं; V1

C. 12. 12111
B. 12. 322[1].68
K. 12. 329. 67

इदं निदर्शनं मया तवेह पुत्र संमतम् ।
स्वदर्शनानुमानतः प्रवर्णितं कुरुष्व तत् ॥ ६७
दधाति यः स्वकर्मणा धनानि यस्य कस्यचित् ।
अबुद्धिमोहजैर्गुणैः शतैक एव युज्यते ॥ ६८
श्रुतं समर्थमस्तु ते प्रकुर्वतः शुभाः क्रियाः ।
तदेव तत्र दर्शनं कृतज्ञमर्थसंहितम् ॥ ६९
निबन्धनी रज्जुरेषा या ग्रामे वसतो रतिः ।
छित्त्वैनां सुकृतो यान्ति नैनां छिन्दन्ति दुष्कृतः ॥ ७०
किं ते धनेन किं बन्धुभिस्ते
किं ते पुत्रैः पुत्रक यो मरिष्यसि ।
आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टं
पितामहास्ते क गताश्च सर्वे ॥ ७१
श्वःकार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्णिकम् ।
को हि तद्वेद कस्याद्य मृत्युसेना निवेक्ष्यते ॥ ७२

D5.7 संमतः; T1 G6 सत्तमं; G3 सत्तम (for संमतम्). — ^{c}) K6 Bo सु- (for स्व-). — ^{d}) K6 प्रवलिगतं; G2 °र्णितः; M5 °र्तितं (for °र्णितं). D7 T1 G3.6 कुरुष्व तत्र (T1 G6 °स्व-) वर्णितं; T2 G1 कुरुष्व तत्प्रवर्णितं (by transp.).

68 ^{a}) Bo.8 (marg. as in text) D7 T G1.3.6 ददाति; Cn (gloss: आत्मानं, देहं पुष्णाति) दधाति (as in text). Ś1 K1.2 V1 यश्च; K6 Bo.8 D8 D8 यस्य; B6 वा स्व-; Da3.a4 वा सु- (for यः स्व-). Dn4 -धर्मणा (for -कर्मणा). — ^{b}) K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 Cn ददाति (for धनानि). K2.4 धनानि यश्च दर्शनात्. — ^{c}) Da3.a4 अबुद्धिर्; G2 प्रबुद्ध- (for अबुद्धि-). — ^{d}) K4.6 B6.7.9 Da3.a4 Dn1 n4 Ds-D2.3.5.8 Cn.p स एक; K7 B8 D4.9 स चैक; Bo शतैव; T2 शृनैः स; G1 शतैः क; G3 कृतैः क; M1.5.6 गतैक; M7 गतौ क (for शतैक). Bo एक (for एव). K6 V1 B6.7.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 Cnp मुच्यते (for युज्यते).

69 ^{a}) K7 समस्तम् (for समर्थम्). D5.7 Cn अश्नुते (for अस्तु ते). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 श्रुतं समस्तमश्नुते (Da4 °श्रुते; Dn4 °श्रुतं); T1 G6 श्रुतं समश्नुते सदा; T2 G3 श्रुतं स्वधर्ममश्नुते; G1 श्रुतं स्वमर्थमश्नुते. ❀ Cn: श्रुतं तत्त्वमस्यादिवाक्यजं ज्ञानं कर्तृ, समस्तं ब्रह्माण्डमश्नुते, व्याप्नोति । ❀ — ^{b}) V1 शुभां; B8 (marg.) स्वकाः; Da4 शुभा (for शुभाः). K2 प्रियाः; V1 क्रियां (for क्रियाः). — ^{c}) K2 partly damaged. V1 तस्य (for तत्र). Ś1 K1 तदेव दर्शनं तव; K4.6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 Cs तदेतदर्थदर्शनं; M1.7 °तदत्र दर्शनं; M5.6 °वदत्र द° (sic). — ^{d}) Da3.a4 अज्ञ- (for अर्थ-). D5 -संज्ञकं (for -संहितम्). T2 कृतज्ञधर्मसंहितं. ❀ Cn: कृतज्ञं, कृतज्ञे उपदिष्टं, अर्थसंहितं पुरुषार्थसंगतं भवति । ❀

70 = 12. 169. 24; 316. 37; quoted in Śaṁkara's Bṛ Up. Bhāṣya on iv. 5. 15. — ^{a}) Ś1 K1.2.4 V1 निबंधिनी; B7 निबद्धनी; Dn4 निबंधना; G2 न बध्नती. — ^{c}) K4.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.5.8 छित्त्वैतां; K7 °नं; D7 जित्वैनां; G2 हित्वैतां (for छित्त्वैनां). — ^{d}) Ś1 K1 T2 दुष्कृताः.

71 G1 om. 71^{a}–72^{b}. — ^{a}) Ś1 K1.2 किं वा; K6 B6 Da4 T2 G2 M1.5–7 किमु (T2 °मुत) (for the second किं). B8 पुत्रकस् (for बन्धुभिस्). D5.7 किं बंधुभिः पुत्र धनैश्च किं ते; T1 G3.6 किं ते धनेन किमुत बालिभिस्ते. — ^{b}) Ś1 K1.2.4 किं वा पुत्रैर्ब्राह्मण (K1 °णो) मरिष्यसि; D5.7 दारैश्च किं पुत्रक यन्मरिष्यसि. — ^{c}) K2 D9 प्रविष्टां (for °ष्टं). — ^{d}) D2 om. from पितामहा up to गम्य इम (in 73^{a}). D5 तात (for सर्वे). D7 T G3.6 M1.6.7 पितामहा(T1 G3.6 °ह)स्ते क गतः पिता च. — After 71, D5 ins. 787*.

72 D2 om. 72; G1 om. 72^{ab} (for both, cf. v. l. 71). 72^{ab} = 12. 169. 14^{ab}. — ^{a}) K6 स्वःकार्यम्; Da4 श्वकार्यम्; Ds1 स्वकार्यम्. Ds1 अत्र (for अद्य). B6 वर्तव्यं (for कुर्वीत). — ^{b}) B6 मध्याह्ने (for पूर्वाह्णे). Some MSS. पूर्वाह्णे चापराह्णिकं. — K7 B6–9 Da3.a4 ins. after 72^{ab}: K6 after 72: V1 Bo Dn1.n4 Ds D3.8 Cn subst. for 72^{cd}: D5 ins. after 71:

787* न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वास्य न वा कृतम् ।
[= 12. 169. 14^{cd}. K7 वापि; B8 अस्य (for वास्य).]

— 72^{cd} = 12.169. 14^{ef}. — ^{c}) B6.7.9 Da3.a4 तं; B8 D5.7 सं- (for तद्). K7 कस्यास्य; T1 G3.6 यत्रास्य; T2 G1 M1.5–7 यत्राद्य (for कस्याद्य). G2 को हि कस्याद्य मर्त्यस्य. — ^{d}) K6 प्रवेक्ष्यति; K7 B8 D4.5.7.9 पतिष्यति (D7 °सि); B7 Da3.a4 विवक्षते; B9 विवेक्ष्यते; T G1–3.6 M1.5–7 [अ]भिवीक्ष(T1 G3.3.6 °क्ष्य)ते (for निवेक्ष्यते).

73 D2 om. up to गम्य इम (cf. v. l. 71). — ^{a})

अनुगम्य श्मशानान्तं निवर्तन्तीह बान्धवाः ।
अग्नौ प्रक्षिप्य पुरुषं ज्ञातयः सुहृदस्तथा ॥ ७३
नास्तिकान्निरनुक्रोशान्नरान्पापमतौ स्थितान् ।
वामतः कुरु विश्रब्धं परं प्रेप्सुरतन्द्रितः ॥ ७४
एवमभ्याहते लोके कालेनोपनिपीडिते ।
सुमहद्धैर्यमालम्ब्य धर्मं सर्वात्मना कुरु ॥ ७५
अथेमं दर्शनोपायं सम्यग्यो वेत्ति मानवः ।
सम्यक्स धर्मं कृत्वेह परत्र सुखमेधते ॥ ७६
न देहभेदे मरणं विजानतां
न च प्रणाशः स्वनुपालिते पथि ।
धर्मं हि यो वर्धयते स पण्डितो
य एव धर्माच्च्यवते स मुह्यति ॥ ७७
प्रयुक्तयोः कर्मपथि स्वकर्मणोः
फलं प्रयोक्ता लभते यथाविधि ।
निहीनकर्मा निरयं प्रपद्यते
त्रिविष्टपं गच्छति धर्मपारगः ॥ ७८
सोपानभूतं स्वर्गस्य मानुष्यं प्राप्य दुर्लभम् ।
तथात्मानं समादध्याद्भ्रश्येत न पुनर्यथा ॥ ७९ C. 12. 12173 B. 12. 322[1]. 6 K. 12. 329. 79

K6.7 V1 Bo 6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–5.8.9 G2 M1.5–7 Cn वि(D2 om. वि)नाशांते (K7 D4.9 °तं); D7 T G1.3.6 श्मशानांते (for °नान्तं). — b) Ś1 K1 निवर्तंतेद्य; K2.4.7 D4.5.7.9 T G1.3.6 °र्तंते हि; B7.8 Dn1.n4 Ds D2.3.8 °र्तंते ह (for °तन्तीह). K4 बांधवः. — c) G2 पुरुषा (for °षं).

74 b) T2 नगान् (for नरान्). K4 पापमितौ; K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 Cn °मत (for °मतौ). K4 स्थिता; T1 G3.6 रतान् (for स्थितान्). — c) K7 वि**; V1 B6–9 Dn1.n4 Ds2 D2.3.5.8 T2 G1 M1.5–7 विस्रब्धं; G2 विस्रंभं (for विश्रब्धं). Ś1 K1.2.4 वामे कुरुष्व विस्रब्धं; T1 G3.6 समानकुल-विस्रब्धं. — d) K1 G2 M1.5–7 पर-; K2 पुर- (for परं). K7 अतंद्रिताः; T1 G3.6 अतामितः; G2 अतंद्रितं.

75 75ab = 12.169.7ab; cf. Uttarādhyayanasūtra 14.22ab. — a) K1 अद्याहते; V1 G2 अभ्यागते (for °हते). — b) Ś1 K1.2.4 ·निपीड्यते (for °डिते). G2 कालेनोपनीवीडयते. — c) K4 स्वमहद् (for सु°). K1 आलस्य (for आलम्ब्य). — d) M1.5–7 चर (for कुरु).

76 a) Ś1 K1.2.4 प्रथमं; Bo Ds1 अथैनं; D4 अशेषं; D6.7 अशेष-; G1 अथैमं (for अथेमं). — c) K4 Bo.8.9 Dn1 Ds D2.3.5.7.8 T1 G1–3.6 M7 Cn स्व-; K6 lacuna; B6.7 Da3.a4 Dn4 च (for स). Ds1 कृतेह; D7 कृत्वा वै; Cn कृत्वेह (as in text). — d) K4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–5.8.9 G2 M1.5–7 अश्नुते (for एधते).

77 Ds1 reads 77a twice. — a) G1 नु- (for न). K7 D4.9 G3 देहभेदो; Ds1 (first time) °भेद- (for °भेदे). B6 D7 G3 विजानता (for °नतां). T1 G6 न तेन भूदमरभूर्विजानता. — b) T G1.3.6 न तु; G2 नय-; M1.6.7 तत्तु (for न च). Ś1 K1.4 प्रणाशं (for °शः). D6.7 T2 G1.2 त्वनु- (for स्वनु-). G3 -पाल्यते (for -पालिते). K2 न चेष्टनाशं सुनुपालिते पथि (sic). ❀ Cn : अनुपालिते, शिष्टैरादृते ॥ Cs : पूर्वैराचरिते । ❀ — c) B6 (marg. as in text).7 धर्में हि यो; Da4 धर्मो हि यो; D5 धर्मांद्रियं. T G1.2 M1.5–7 वर्तयते (for वर्धं°). T2 न (for स). Da4 पिंडितो (for पण्डितो). — d) K7 मोह्यति; D7 T1 G6 मुच्यते; T2 G1.3 मुह्यते; G2 M7 हीयते (for मुह्यति).

78 a) Da4 प्रमुक्तयोः; T1 G1.3.6 प्रवृत्तयोः; T2 प्रवर्तयोः (for प्रयुक्तयोः). V1 Bo.7.9 Da4 D5 G2 कर्मपथे (for °पथि). Ś1 K1.2.4 स्वकर्मणा (for °णोः). K6 B6 प्रयु(K6 °मु)क्तयोः कर्मपथेषु (B6 °ष्व-) कर्मणोः. — b) K7 पलं; Ds1 फले (for फलं). M1.6.7 प्रयोक्तो (for °क्ता). G1 om. यथा. K7 V1 Bo.8 (marg.) Dn1.n4 Ds D2–5.8.9 G2 M1.5–7 -कृतं; B6 lacuna (for -विधि). — c) Ś1 K1.6 B7–9 Da4 D4 T2 G1.2 विहीन-; K2.4 विहाय (for निहीन-). Ds1 निवयं; D7 T G1–3.6 नरकं (for निरयं). — d) K1 त्रिविष्टं; V1 Bo त्रिपिष्टपं. Da3 repeats from धर्मं up to दध्याद् (in 79c) after 80a. K4 धर्मपारकः.

79 For the repetition in Da3, cf. v. l. 78. — c) G2 अथ (for तथा). K2 समारुध्याद् (for °दध्याद्). — d) K4.6.7 B7.8 (marg. as in text) Dn1.n4 Ds D3.5.8 G3 M1.5.6 भ्रश्यते; Bo.6 भ्रस्येत; D4.9 भ्रस्यते; D7 T G1.3.6 म्रियते; M7 भ्राश्यते (for भ्रश्येत).

80 For the repetition in Da3, cf. v. l. 78. D5 om. 80. — a) ❀ Cn : नोत्क्रामति, धर्ममिति शेषः । ❀

C. 12. 12124
B. 12. 322[1]. 81
K. 12. 329. 60

यस्य नोत्क्रामति मतिः स्वर्गमार्गानुसारिणी ।
तमाहुः पुण्यकर्माणमशोच्यं मित्रबान्धवैः ॥ ८०
यस्य नोपहता बुद्धिर्निश्चयेष्ववलम्बते ।
स्वर्गे कृतावकाशस्य तस्य नास्ति महद्भयम् ॥ ८१
तपोवनेषु ये जातास्तत्रैव निधनं गताः ।
तेषामल्पतरो धर्मः कामभोगमजानताम् ॥ ८२
यस्तु भोगान्परित्यज्य शरीरेण तपश्चरेत् ।
न तेन किंचिन्नप्राप्तं तन्मे बहुमतं फलम् ॥ ८३
मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।
अनागतान्यतीतानि कस्य ते कस्य वा वयम् ॥ ८४
न तेषां भवता कार्यं न कार्यं तव तैरपि ।
स्वकृतैस्तानि यातानि भवांश्चैव गमिष्यति ॥ ८५
इह लोके हि धनिनः परोऽपि स्वजनायते ।
स्वजनस्तु दरिद्राणां जीवतामेव नश्यति ॥ ८६
संचिनोत्यशुभं कर्म कलत्रापेक्षया नरः ।
ततः क्लेशमवाप्नोति परत्रेह तथैव च ॥ ८७
पश्य त्वं छिद्रभूतं हि जीवलोकं स्वकर्मणा ।
तत्कुरुष्व तथा पुत्र कृत्स्नं यत्समुदाहृतम् ॥ ८८

— Da3 om. 80^bc. — ^b) Ś1 K1. 2. 4. 7 B8 (marg.) D4. 5. 9 धर्म- (for स्वर्ग-). G3 स्वर्गमग्रानुसारिणी. — ^d) K6 नशोच्यं; Da3. a4 अशोचं (for °च्यं). Bo. 6. 8 (last two marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 पुत्र- (for मित्र-).

81 ^a) B7 Da3. a4 नोपरता; T1 G3. 6 नो भविता (for नोपहता). — ^b) K4 Bo. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 निश्चये हि; T2 G1 °ये तु (for °येषु). K6 अवलंब्यते; B7 °लंबिते (for °लम्बते). — ^c) Ś1 K1. 2. 4 स्वर्गे कृतावशायस्य; Da3. a4 °शेषस्य; D4 स्वर्गे क्षतावकाशस्य. — ^d) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 transp. तस्य and नास्ति.

82 ^a) D7 T G1–3. 6 तपोवने च (for °वनेषु). D5 यातास् (for जातास्). — ^b) Dn1 तथा (for तत्र). — ^c) K1 धर्माः. — ^d) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 कामभोगान् (for °भोगम्).

83 D4 reads 83 twice. — ^b) G3 चरन् (for चरेत्). — ^c) D5 T1 G2. 3. 6 M1. 5–7 किंचिदप्राप्यं; D7 T2 °न्न प्राप्यं. — ^d) K6 V1 B6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 D5. 7 G2 M1. 5–7 तन्मे बहुफलं मतं; T G1. 3. 6 तदे(T2 G1 °मे)व बहुलं मतं.

84 = (var.) 11. 2. 12: 12. 28. 38: B. 18. 5. 63. — ^a) K1 महा- (for माता-). — After 84, Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 T G1. 3. 6 Cn editions ins.:

788* अहमेको न मे कश्चिदहं वापि न कस्यचित् ।
तं न पश्यामि यस्याहं तं न पश्यामि यो मम ।

[(L. 1) K6 V1 Da4 D5 च (for वा). Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T G1. 3. 6 editions नाहमन्यस्य कस्यचित् (for the post. half). — (L. 2) K1 तेन; K4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 न तं (by transp.). Da4 यत्याहं; Dn4 पश्याहं (for यस्याहं). Ś1 K1. 2. 4 V1 Ds D5. 7 न तं (by transp.); T1 G3. 6 स न; T2 न स. T G1. 3. 6 पश्यति (for पश्यामि).]

85 ^a) T1 तत् (for न). — ^c) K6 Da3. a4 सुकृतैस् (for स्व°). K6. 7 B6–9 Da3. a4 Dn1 Ds1 D4. 8 Bom. Kumbh. ed. जातानि (for या°). Ś1 K1. 2. 4 स्वकृतैरथ यातास्ते; V1 स्वकृतैरवजातास्ते. — ^d) K6 om. भवांश्चैव. B6. 7. 9 च स्वैर्; B8 च स्वर्; Da3. a4 स्वर्गं (for चैव). K6 D7 T2 G3 गमिष्यसि (for °ष्यति).

86 ^a) D7 T1 G3. 6 भुवि (for इह). Ś1 K1. 2. 4 [ऽ]पि; T G1. 3. 6 M1. 5–7 तु (for हि). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 8. 9 M5 धनिनां (for °नः). G2 इह लोकेषु धनिनः. — ^b) K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 n4 Ds D2–5. 8. 9 T2 G2 M1. 5–7 Cal. Bom. ed. स्वजनः (for परोऽपि).. G3 परोपि सन्न जायते. — ^c) B9 स्वजनं. — ^d) Bo जीविताम्. K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 editions अपि (for एव). T2 नस्यति; G3 पश्यति (for न°).

87 ^a) K1 संश्रितोनिशुभं कर्म (sic). — ^b) K1 नराः. Bo कलात्रापेक्षमानवः; T G2. 3. 6 M7 कळत्रापे- (M7 °चे)क्षया नरः. — G2 om. 87^c–90^b. — ^c) Ś1 K1. 2 T1 G1. 3. 6 तत्र; D7 तत्तत्- (for ततः). — ^d) D7 च मानवः (for तथैव च). G3 परत्र सुखमेधते.

88 G2 om. 88 (cf. v. l. 87). — ^a) Ś1 K1. 2. 4

तदेतत्संप्रदृश्यैव कर्मभूमिं प्रविश्य ताम् ।
शुभान्याचरितव्यानि परलोकमभीप्सता ॥ ८९

मासर्तुसंज्ञापरिवर्तकेन
सूर्याग्निना रात्रिदिवेन्धनेन ।
स्वकर्मनिष्ठाफलसाक्षिकेण
भूतानि कालः पचति प्रसह्य ॥ ९०

धनेन किं यन्न ददाति नाश्नुते
बलेन किं येन रिपून्न बाधते ।
श्रुतेन किं येन न धर्ममाचरे-
त्किमात्मना यो न जितेन्द्रियो वशी ९१

इदं द्वैपायनवचो हितमुक्तं निशम्य तु ।
शुको गतः परित्यज्य पितरं मोक्षदेशिकम् ॥ ९२ C. 12. 12137 B. 12. 322[1].94 K. 12. 329. 93

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि नवाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०९ ॥

तस्य यच्च्; K6 V1 Bo. 6 (marg.). 7 9 Dn1. n4 Ds D2. 8 editions पश्यति; B6 (orig) Da3. a4 D3 °तश्च्; D5 पश्य वा; M1 5-7 पश्यैतच्च् (for पश्य त्वं). Dn1 D2. 8 editions छिन्न-; D8 T2 चित्र; D5 स्थिर-; G3 शत्रु (for छिद्र-). Ś1 K1. 2. 4 -रूपं (for -भूतं). M1. 5-7 तु (for हि). D7 अपश्यास्थिरभूतं हि; T1 अपश्यतो हतांस्तत्र. — b) T1 जीवलोकान् (for °लोकं). — c) M1 तं (for तत्). B9 D7 T G1. 2. 6 यथा (for तथा).

89 G2 om. 89 (cf. v. l. 87). — a) Ś1 K1. 2. 7 तदेव; K4 D4. 5. 7 9 तदेवं; M1. 7 तदैतत् (for तदेतत्). Ś1 (marg. as in text) K2. 4 संप्रविश्य (K4 °श्ये); Da4 °द्देश्य; D4. 5 °दश्य (for °दृश्य). K4 च; D7 M1. 5-7 [ए]वं (for [ए]व). T1 G6 तवैतत्प्राप्य पश्येत; T2 G1. 3 तथैव तत्प्रपश्येत. — b) D5. 7 -भूतं (for -भूमिं). K6 V1 Bo. 6-8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 T1 G1. 3. 6 प्रपश्यता; K7 D4. 9 प्रपद्यतां; B9 D5. 7 T2 M1. 5-7 प्रप(D7 °द्द)श्यतां; Bom. ed. प्रपश्यतः (for प्रविश्य ताम्). — d) Ś1 K2 अभीप्सुना; K1 °त्सता; M5-7 °प्सतां.

90 With 90, cf. 3. App. I, (32), lines 69-72. G2 om. 90[ab] (cf. v. l. 87). — a) K1. 2. 4 मासं तु (for मासर्तु-). Ś1 K2 Bom. ed. -परिवर्तकेण (for °केन). — b) Dn4 रात्र- (for रात्रि-). K1. 2. 4 M1. 5-7 -दिनेंधनेन (for -दिवे°). — c) Bo D7 G2. 3. 6 स्वधर्म- (for स्वकर्म-). M1. 5 (*inf. lin.*). 6. 7 -पर- (for -फल-). K4. 6. 7 V1 Bo. 6. 8. 9 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 T1 G2. 3. 6 -साक्षिकेन; B7 -रात्रिकेन (for -साक्षिकेण). — d) M1. 7 कालं (for कालः).

91 = (var.) Hitopadeśa 2. 9. — a) Dn4 धनेन (for धनेन). G3 किंचिन् (for किं यन्). K7 D4 यत्र ददाति; T1 G1 न ददाति (for यन्न ददाति). — b) D7 यं न; G3 यत्तु (for येन). K6 V1 B6-9 Da3. a4 Ds1 D2. 3. 8 editions रिपुं; Bo Dn1. n4 Ds2 G2 रिपुर् (for रिपून्). Dn1 Ds2 G2 बाध्यते. K7 D4. 9 यत्र रिपून्प्रबाधते. — c) D5 यन्न च (for येन न). — d) K6 G2 यो नि; B6 (marg. as in text) यन्न; Da3. a4 यन्नि-; Dn1 Ds1 येन (for यो न). K6. 7 D4. 9 यतेंद्रियो (for जितेन्द्रियो). D5 भवेत् (for वशी).

92 Before 92, Ś1 K1. 2. 4 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 ins. भीष्म उवाच. — a) M1. 5-7 इति (for इदं). — b) B8 (marg.) G2 हितयुक्तं; Da4 दिनमुक्तं; D5 ज्ञेय° (for हित°). K2 निपश्य; Da4 निशाम्य (for निशम्य). K7 D4. 9 च; D5. 7 T2 G1 तत् (for तु). — c) B8 परिष्वज्य (for °त्यज्य). G2 शुकोगात्संपरित्यज्य. — d) Ś1 K1. 4 Bo. 6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn (gloss: मोक्षोपदेष्टारम्) -दैशिकं; K2 -दैविकं; K6 G3 -देशिकः; D5. 7 -दर्शकं; T1 G6 -देशतः; G2 -दर्शिकः (for -देशिकम्).

Colophon. D6 missing: K3. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K2 B9 Ca यावकाध्यायः; K1 यावकाख्यायः; K4. 6 V1 Da3. a4 D8 पावकाध्यायः; K7 ध्यातयाध्यायः; Bo. 6. 7 पाचकाध्यायः; B8 पावकाध्यायोत्क्रमः; Dn1 पावकाध्यापनं; Dn4 D2. 8 Cn (gloss: पावकस्य धर्मस्य अध्ययनम् । यद्वा, चित्तशोधकाध्ययनम्) पावकाध्ययनं; Ds शुकानुध्यापनं; D4. 9 ध्यातव्याध्यायः; D7 T1 G1. 6

३१०

C. 12. 12138
B. 12. 324 [3].1
K. 12. 331. 1

युधिष्ठिर उवाच ।
कथं व्यासस्य धर्मात्मा शुको जज्ञे महातपाः ।
सिद्धिं च परमां प्राप्तस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
कस्यां चोत्पादयामास शुकं व्यासस्तपोधनः ।
न ह्यस्य जननीं विद्म जन्म चाग्र्यं महात्मनः ॥ २
कथं च बालस्य सतः सूक्ष्मज्ञाने गता मतिः ।
यथा नान्यस्य लोकेऽस्मिन्द्वितीयस्येह कस्यचित् ॥ ३
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महाद्युते ।
न हि मे तृप्तिरस्तीह शृण्वतोऽमृतमुत्तमम् ॥ ४
माहात्म्यमात्मयोगं च विज्ञानं च शुकस्य ह ।
यथावदानुपूर्व्येण तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ५
भीष्म उवाच ।
न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः ।
ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥ ६
तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां पृच्छसि पाण्डव ।
तदिन्द्रियाणि संयम्य तपो भवति नान्यथा ॥ ७
इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम् ।
संनियम्य तु तान्येव सिद्धिं प्राप्नोति मानवः ॥ ८
अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च ।
योगस्य कलया तात न तुल्यं विद्यते फलम् ॥ ९

M1. 5–7 शुकानुशासनं; G2 वेदव्यासशुकप्रसंगः; Cnp यावकाध्ययनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : B8 148; Dn1 147; Dn4 Ds2 G8 145; Ds1 G1 M1. 6. 7 143; D8 142; T1 G6 144; T2 157; G2 159; M5 180. — *Śloka no.:* Da4 95; Dn1. n4 92; D8 94.

☞ After this adhy, all N MSS. (D6 [second time] missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 absent) and of S MSS. G2 alone (G4. 5 M2–4 absent) repeat 12. 174, in the Crit. App. of which are included the v. l. from the repeating MSS.

310

☞ This adhy. is missing in D6 (cf. v. l. 12. 283. 15).

1 [b]) K7 D9 सुतो (for शुको). K4 Bo. 7 यज्ञे; K7 Ds2 D4. 5. 7. 9 जातो; Ds1 जातौ (for जज्ञे). D5. 7 महात्मनः (for °तपाः).

2 [b]) G2 तपोनिधिः (for °धनः). — [c]) Ś1 K1. 2 च (for हि). V1 B8 D9 (marg.) T G1–3. 6 M1. 5–7 विद्मो; B7 (also as in text) Da4 Dn4 D5. 7 विप्र; D4 विग्र (sic) (for विद्म). — [d]) D4 वाऽर्यं; G2 M1. 6–7 चास्य (for चाऽर्यं).

3 [a]) D7 नु (for च). K6 M1. 7 ततः (for सतः). — [b]) K2. 4 B8 D4 सूक्ष्मज्ञान°. K6 कृता; T G2. 3. 6 M1. 5–7 रता; G1 नता (for गता).

4 [a]) Ś1 K1. 2. 4 संश्रोतुं (for [अ]हं श्रोतुं). — [b]) K4 महात्मने; V1 Bo. 8 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 °मते (for °द्युते). — [c]) Ś1 K1. 2 च (for हि). D7 मृतम् (for तृप्तिर्).

5 [a]) K1. 2 Da4 महात्म्यम्; K6 माहात्मम्. K7 आत्मयोगश्च् (for °योगं). — [b]) G2 तथा जन्म (for विज्ञानं च). K6 B7. 9 Da3. a4 D5 G1. 2 च; K7 D4. 9 यत् (for ह). — [c]) Ś1 K1. 2 यथार्थम्; Ds1 यदावद् (sic) (for यथा°). K1 T1 आनुपूर्वेण; K2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 (orig.) Da4 Dn4 Ds D2–5. 7–9 G6 अनुपूर्वेण; Dn1 G1 अनुपूर्व्येण (for आनुपूर्व्येण).

6 = 3. 133. 12; Manu. 2. 154. — [b]) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G1–3. 6 न वित्तैर्न च बंधुभिः. — [c]) T2 च क्रियते (hypermetric) (for चक्रिरे). — [d]) K7 D4. 9 वै (for नो). ❀ Ca: अनूचानः, गुरुमुखादधीतसाङ्गवेदः ॥ Cs: षडङ्गवेदाध्यायी परेषामध्यापकश्च । ❀

7 [a]) K2 पूर्वं (for सर्वं). — [b]) M1. 5–7 मा (for मां). D5. 7 यन्मां त्वं परिपृच्छसि.

8 [b]) K7 V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds D2–4. 8. 9 अर्च्छति; Da3. a4 अर्हति; D5. 7 आर्च्छति; M7 ऋच्छतु (for °ति). T2 [अ]संशयः. K2 G8 दोषपृच्छति (G8 °त्य-) संशयं (sic). — [c]) M6 तानेव (for तान्येव). — [d]) K1. 4 Dn1. n4 D2. 8 आप्नोति (for प्रा°).

अत्र ते वर्तयिष्यामि जन्मयोगफलं यथा ।
शुकस्याग्र्यां गतिं चैव दुर्विदामकृतात्मभिः ॥ १०
मेरुशृङ्गे किल पुरा कर्णिकारवनायुते ।
विजहार महादेवो भीमैर्भूतगणैर्वृतः ॥ ११
शैलराजसुता चैव देवी तत्राभवत्पुरा ।
तत्र दिव्यं तपस्तेपे कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ॥ १२
योगेनात्मानमाविश्य योगधर्मपरायणः ।
धारयन्स तपस्तेपे पुत्रार्थं कुरुसत्तम ॥ १३
अग्नेर्भूमेरपां वायोरन्तरिक्षस्य चाभिभो ।
वीर्येण संमितः पुत्रो मम भूयादिति स्म ह ॥ १४
संकल्पेनाथ सोऽनेन दुष्प्रापेणाकृतात्मभिः ।
वरयामास देवेशमास्थितस्तप उत्तमम् ॥ १५
अतिष्ठन्मारुताहारः शतं किल समाः प्रभुः ।
आराधयन्महादेवं बहुरूपमुमापतिम् ॥ १६
तत्र ब्रह्मर्षयश्चैव सर्वे देवर्षयस्तथा ।
लोकपालाश्च लोकेशं साध्याश्च वसुभिः सह ॥ १७
आदित्याश्चैव रुद्राश्च दिवाकरनिशाकरौ ।
मरुतो मारुतश्चैव सागराः सरितस्तथा ॥ १८ C. 12. 12175 B. 12. 324(3).18 K. 12. 331. 18

---

9 ^{b}) M1 वाजिपेय-. Da3. a4 -शतानि (for -शतस्य). T1 G6 वा (for च). — ^{d}) D5. 7 परं (for फलम्).

10 ^{a}) Ś1 K1. 2, 4. 6 वर्णयिष्यामि (for वर्त°). — ^{b}) Ś1 K1. 2. 4 जंतोर्; M1. 5–7 यन्मा (sic) (for जन्म-). T1 जन्मयोगं. K7 B6 (marg. as in text). 7–9 Da3 a4 D4. 5. 9 T G1. 3. 6 -बलं (for -फलं). K4. 7 V1 B8 (marg.). 9 Dn1. n4 D4. 5 7–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 तथा (for यथा). — ^{d}) Da4 देवी तत्र भवत्पुरा (cf. 12^{b}).

☞ Adhy. 12. 310. 10—12. 320 are repeated (adhy. 310–13 verbally and 314–20 in substance) in the Bṛhan-Nāradīya P., I 58. 2^{c}–62^{d}. The v. l. to the text accepted in the Crit. Ed. for the entire episode will be found in Appendix II No. 7.

11 ^{b}) B8 (marg. as in text) कर्णिकारवनं प्रति; Da4 °वनायुतेः; G2 °वनेषु वै. — ^{d}) K2. 4 भौमैर्; G2 भूमौ; M1. 5–7 भीमो (for भीमैर्). B6 (marg. as in text) भूतशतैर् (for °गणैर्). G2 नृप; M7 वृतं (for वृतः).

12 ^{b}) B8 (marg.) देशे (for देवी). M1. 5–7 तदा (for पुरा). — ^{d}) K6 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2 3. 8 तदा; B6. 7. 9 Da3 पुरा (for प्रभुः). Da4 पुत्रार्थं कुरुसत्तम (= 13^{d}).

13 ^{a}) D4 आदिश्य (for आविश्य). ❀ Cn : योगेनात्मानमाविश्य, अन्तर्हृदये इन्द्रियाणि निरुध्येत्यर्थः । ❀ — ^{b}) K7 योगधर्मः; G1 (*sup. lin.*) योगधर्मं (for योगधर्म-). — ^{d}) K7 D4. 5. 7. 9 राजसत्तम; V1 B6 (marg.). 8 मुनिसत्तमः (B6 °म).

14 ^{a}) Ś1 K1. 2 तथा (for अपां). — ^{b}) K7 V1 Bo. 6 7. 9 अंतरीक्षस्य Ś1 K1. 2 चाभिभोः; K2 4 चाभितः; K7 D4. 9 चाप्ययं; V1 Bo 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 8 वा विभो (Da4 °भोः); Dn4 चाधिभो; D5 चांभसां; D7 चाभयं; G1 चाहिभो (for चाभिभो). — ^{c}) K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 धैर्येण (for वीर्येण). Ś1 K1 G1 M6 संमतः (K1 °ताः); K2 संपतः (for संमितः). — ^{d}) K2 V1 Da4 इति सह; Dn4 Ds1 इति स्म हे; T2 इति स्म हा (for इति स्म ह).

15 ^{a}) K2 सोमेण; K6 Da4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3 8 योगेन; K7 V1 Bo. 8 T G1–3. 6 मौनेन; M1. 6. 7 सौतेन (for सोऽनेन). B7 संकल्पे मानसोनेन. — ^{b}) K7 D4. 9 दु:प्रापेन. M1. 6 कृतात्मभिः. K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 दुष्प्रापमकृतात्मभिः. — ^{c}) K7 D4. 5. 7. 9 पूजयामास; G3 वार°; Ca (gloss : वरं प्रार्थयामास) वर° (as in text). — ^{d}) Dn4 तपम् (for तप).

16 ^{a}) Da4 आतिष्टन्. K2 मारुतः हार (sic); Da4 G1 मारुताहारा (G1 °र). — ^{b}) K4. 6. 7 Da4 समः (for समाः). — ^{c}) T1 G3. 6 समाराध्य (for आराधयन्). — ^{d}) D5. 7 उमाधवं (for °पतिम्).

17 ^{a}) K2 अत्र (for तत्र). — ^{b}) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 राजर्षयश् (for देव°). G2 च ये (for तथा). — D7 om. (hapl.) 17^{c}–18^{d}. — ^{c}) K1. 4 लोकपालश्. Ś1 K1. 2 लोकाश्च; G2 लोकेश (for °शं). — K2 om. 17^{d}–20^{a}. — ^{d}) B9 वहुभिः (for वसुभिः).

18 K2 D7 om. 18 (cf. v. l. 17). K4 om. 18^{c}–19^{b}. — ^{c}) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8

C. 12. 12176
B. 12. 324(3). 19
K. 12. 331. 19

अश्विनौ देवगन्धर्वास्तथा नारदपर्वतौ ।
विश्वावसुश्च गन्धर्वः सिद्धाश्चाप्सरसां गणाः ॥ १९
तत्र रुद्रो महादेवः कर्णिकारमयीं शुभाम् ।
धारयाणः स्रजं भाति ज्योत्स्नामिव निशाकरः ॥ २०
तस्मिन्दिव्ये वने रम्ये देवदेवर्षिसंकुले ।
आस्थितः परमं योगमृषिः पुत्रार्थमुद्यतः ॥ २१
न चास्य हीयते वर्णो न ग्लानिरुपजायते ।
त्रयाणामपि लोकानां तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २२
जटाश्च तेजसा तस्य वैश्वानरशिखोपमाः ।
प्रज्वलन्त्यः स्म दृश्यन्ते युक्तस्यामिततेजसः ॥ २३
मार्कण्डेयो हि भगवानेतदाख्यातवान्मम ।
स देवचरितानीह कथयामास मे सदा ॥ २४
ता एताद्यापि कृष्णस्य तपसा तेन दीपिताः ।
अग्निवर्णा जटास्तात प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ २५
एवंविधेन तपसा तस्य भक्त्या च भारत ।
महेश्वरः प्रसन्नात्मा चकार मनसा मतिम् ॥ २६
उवाच चैनं भगवांस्त्र्यम्बकः प्रहसन्निव ।
एवंविधस्ते तनयो द्वैपायन भविष्यति ॥ २७
यथा ह्यग्निर्यथा वायुर्यथा भूमिर्यथा जलम् ।
यथा च खं तथा शुद्धो भविष्यति सुतो महान् ॥ २८

वसवो; D5 मरुतौ (for मरुतो). K6 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 मरुतश्च; K7 D4. 9 मारुताश्च; Da4 मरतश्च; D5 वसवश्च (for मारुतश्च). T G1–3. 6 M1. 6. 7 मारुतो मरुतश्च (by transp.). —^{d}) M1. 5–7 सरितः सागरास् (by transp.). K1 सागरः. G2 सुरभिस् (for सरितस्).

19 K2 om. 19 (cf. v. l. 17). K4 om. 19^{ab} (cf. v. l. 18). K7 D9 transp. 19^{b} and 19^{d}. —^{c}) Da4 D5 M1. 7 गंध्रर्वाः. —^{d}) Bo. 7. 8 (marg.) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 अप्सरस्. Bo Dn1. n4 Ds D2 3 8 तथा (for गणाः).

20 K2 om. 20^{a} (cf. v. l. 17). —^{a}) B9 ततो; D4 तव (for तत्र). D5 देवो (for रुद्रो). —^{b}) G3 स्रजः (for शुभाम्). —^{c}) Ś1 K1. 2. 4. 7 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2. 4. 8. 9 T G1–3. 6 धारयानः (K4 °याना; T1 G6 °यं च; G3 °यन्नः) (for °याणः). K7 सृजं (for स्रजं). —^{d}) Ś1 K1. 2. 4 शरदि; K7 ज्योतिस्नाम् (sic) (for ज्योत्स्नाम्).

21 —^{a}) D9 दिव्य- (for दिव्ये). Da4 Dn4 वरे रम्ये; G2 मनोरम्ये (for वने रम्ये). —^{b}) K1 देवे; K4 Da3 lacuna (for देव-). —^{d}) K2 उदितः; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn4 Ds D2. 3. 5. 8 M1. 5–7 अच्युतः; Dn1 T1 G2. 3. 6 अच्युत; D4 उद्यतः (sic); D9 उद्यत; T2 G1 अप्युत (for उद्यतः).

22 —^{a}) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 प्राणो; D7 वर्णे; G2 वक्त्रं (for वर्णो). —^{b}) T1 G3. 6 न विरूपं हि जायते. —^{c}) G1 सदुष्टाम् (for त्रयाणाम्).

23 —^{a}) D5. 7 G3 प्रजाश्च; M7 जटां (for जटाश्च). —^{b}) D5. 7 -शिखोपमं. —^{c}) Bo T1 G1. 3. 6 प्रज्वलंतः. —^{d}) D5. 7 मुक्तस्य (for यु°). Bo 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2 -तेजसा (for -तेजसः).

24 —^{a}) K1 माकंडेये (sic); K2 मार्कंडेयो. D5. 7 [ऽ]पि (for हि). —^{c}) B7 तद्देव (for स देव-). —^{d}) Ds सर्वदा; T1 G3 6 मे तथा; T2 G1. 2 M1. 5–7 मे तदा (for मे सदा).

25 —^{a}) Ś1 K1. 2. 4 तावताद्यापि; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T2 G1 एता ह्यद्या(B8 °स्या)पि; D5. 7 त एवाद्यापि; T1 G3. 6 अतोद्यापि च (for ता एताद्यापि). D5. 7 कृत्स्नस्य (for कृष्णस्य). —^{b}) T2 G1. 2 M1. 5–7 तेजसा (for तपसा). V1 B8 (marg.) तत्र (for तेन). K7 दीपिता; G2 पीडिताः (for दीपिताः). —^{c}) K1. 7 अग्निवर्ण-. D5. 7 द्विपास् (for जटास्). —^{d}) Bo प्रकाशंति.

26 —^{a}) Da3 एवंविद्येन (for एवंविधेन). —^{c}) Da4 महेश्वर-. —^{d}) D7 T G1. 3. 6 मतिमान् (for मनसा). Da4 मतिः; Ds2 (by corr.) D3 गतिं (for मतिम्). — After 26, G2 M1. 5–7 Kumbh. ed. ins.:

789* ततस्तस्य महादेवो दर्शयामास साम्बिकः ।

27 Before 27, B8. 9 ins. महेश्वर उवाच. —^{a}) K4 Da4 Dn4 Ds1 D2. 3. 8 चैवं; D5 [ए]नं च (by transp.). —^{c}) ❀ Cv : एवंविधः, यथा अहमेवंविधः । ❀

28 —^{a}) B7 यदा; Da3. a4 यः स (for यथा). Da4 तु; G2 [अ]पि (for हि). —^{b}) K6 वायुर् (for भूमिर्). K6 Da3. a4 जलं यथा (by transp.). —^{c})

तद्भावभावी तद्बुद्धिस्तदात्मा तदपाश्रयः ।
तेजसावृत्य लोकांस्त्रीन्यशः प्राप्स्यति केवलम् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि दशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१० ॥

३११

भीष्म उवाच ।
स लब्ध्वा परमं देवाद्वरं सत्यवतीसुतः ।
अरणीं त्वथ संगृह्य ममन्थाग्निचिकीर्षया ॥ १
अथ रूपं परं राजन्बिभ्रतीं स्वेन तेजसा ।
घृताचीं नामाप्सरसमपश्यद्भगवानृषिः ॥ २
ऋषिरप्सरसं दृष्ट्वा सहसा काममोहितः ।
अभवद्भगवान्व्यासो वने तस्मिन्युधिष्ठिर ॥ ३
सा च कृत्वा तदा व्यासं कामसंविग्नमानसम् ।
शुकी भूत्वा महाराज घृताची समुपागमत् ॥ ४
स तामप्सरसं दृष्ट्वा रूपेणान्येन संवृताम् ।
शरीरजेनानुगतः सर्वगात्रातिगेन ह ॥ ५
स तु धैर्येण महता निगृह्णन्हृच्छयं मुनिः । C. 12. 12192 B. 12. 325[4]. 6 K. 12. 332. 6

K7 D4.5.9 खं च (by transp.); D7 T G1–3.6 M1.5–7 [आ]काशस् (G1 °शं). D5 यथा (for तथा). T1 G3.6 ऊर्ध्वं (for शुद्धो). — d) K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 भविता ते (for भविष्यति). K7 D4.5.9 तव (for महान्).

29 a) Ds1 D5.7 G2 -भाविता (for भावी तद्-). K7 तच्छुद्धिस् (for तद्बु°). ❀ Cn: तद्भावभावी, तद्भावं, ब्रह्म अहमिति भावं, आशयं भावयतीति तद्भावभावी। ❀ — b) Ś1 K1.2.4 तथात्मा (for तदा°). K6 V1 B8 (marg.) 9 Da3.a4 D9 तदु(V1 °द्य)पाश्रयः (for तदपा°). — c) Ś1 K1.2.4 तस्य (for [आ]वृत्य). K6 om. स्त्रीन्. — d) Ś1 K1.2.4 D5.7 T1 G3.6 प्राप्स्यसि. K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 ते सुतः (for केवलम्).

Colophon. D6 missing: K3.5 B1–5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2–4 absent. — *Sub-parvan*: Ś1 K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–5.7–9 T G1–3.6 M1.5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K1.2.4.6 V1 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1 Ds D2.3.7.8 T1 G6 M1.5–7 शुकोत्पत्तिः; K7 B8 D4 5.9 शुकोत्पत्तौ व्यासवरप्राप्तिः (B8 °लम्भः). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 48; B6 140; B7 G8 146; B8 250; Dn1 149; Dn4 Ds2 147; Ds1 D8 G1 M1.6.7 144; T1 G6 145; T2 158; G2 161; M5 181.

311

☞ This adhy. is missing in D6 (cf. v. l. 12. 283. 15).

1 a) Da4 स लब्धा; D7 T1 G3.6 लब्धवान्. M5 वरदाद् (for परमं). — b) Ds1 स्वरं (for वरं). — c) V1 B3 (orig.) स ततो: B5 (orig.).7 8 (marg.) Da3.a4 D3 रहिते; B9 D7 T G1.3.6 तु ततो (for त्वथ सं-). K4.7 Bo Dn1.n4 Ds D2–4 8.9 G2 M1.5–7 अरणी सहिते (K7 सहिता; D4.9 G2 M1.5–7 सहितं) गृह्य; K6 °णीव हि ते गृह्य. ❀ Cn: अरणी द्वे अधरोत्तरे सहिते मिथुनरूपे । ❀

2 a) K7 रूप- (for रूपं). — b) K7 D4.5.7.9 T1 G3.6 M1.6.7 बिभ्रती; Dn4 बिभ्रंति (for बिभ्रतीं). — c) K7 Da4 D4.5.9 G3 घृताची- (Da4 °चि-). — d) Ś1 K1.2.4 ददर्श; G1 अपश्यन् (for °श्यद्). V1 अपश्यन्त महानृषिः; D7 पश्यन्स भगवानृषिः.

3 Da4 reads 3[ab] twice. — a) K1 अप्सरसां. Da4 (both times) ऋषिमप्सरसं दृष्ट्वा (sic).

4 a) K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 G2 दृष्ट्वा (for कृत्वा). — b) Da3 lacuna; D4 कामं (for काम-). Ś1 K1 -संविघ्न- (for -संविग्न-). D7 -तेजसं (for -मानसम्). — c) B8 (marg.) स्तुकी (sic); Da4 पुकाद् (sic) (for शुकी). D5 G1 3 -भूता (for भूत्वा). — d) D7 T1 G3.6 घृताची सत्वरागमत्; T2 G1 °च्यस्तमुपागमत्; M6 °ची समवागमत्.

5 a) M7 तम् (for ताम्). K2 अप्सरसां. — b) K2 Da3.a4 रूपेन (for °ण). G2 [आ]द्येन (for [अ]न्येन). — c) Bo शरीरयेन (for °जेन). V1 D7 [अ]नुगतां; M1.6.7 °गतं (for °गतः). K1 शरीरजीतानुरतः (sic). — d) G3 M1.7 -गात्रादि- (for -गात्राति-).

C.12.12192 B.12.325[4].6 K.12.332.6 न शशाक नियन्तुं तद्व्यासः प्रविसृतं मनः ।
भावित्वाच्चैव भावस्य घृताच्या वपुषा हृतः ॥ ६
यत्नान्नियच्छतस्तस्य मुनेरग्निचिकीर्षया ।
अरण्यामेव सहसा तस्य शुक्रमवापतत् ॥ ७
सोऽविशङ्केन मनसा तथैव द्विजसत्तमः ।
अरणीं ममन्थ ब्रह्मर्षिस्तस्यां जज्ञे शुको नृप ॥ ८
शुक्रे निर्मथ्यमाने तु शुको जज्ञे महातपाः ।
परमर्षिर्महायोगी अरणीगर्भसंभवः ॥ ९

यथाध्वरे समिद्धोऽग्निर्भाति हव्यमुपात्तवान् ।
तथारूपः शुको जज्ञे प्रज्वलन्निव तेजसा ॥ १०
बिभ्रत्पितुश्च कौरव्य रूपवर्णमनुत्तमम् ।
बभौ तदा भावितात्मा विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ ११
तं गङ्गा सरितां श्रेष्ठा मेरुपृष्ठे जनेश्वर ।
स्वरूपिणी तदाभ्येत्य स्नापयामास वारिणा ॥ १२
अन्तरिक्षाच्च कौरव्य दण्डः कृष्णाजिनं च ह ।
पपात भुवि राजेन्द्र शुकस्यार्थे महात्मनः ॥ १३

D4.5.7.9 च (for ह).

6 a) Bo.6.7 वीर्येण; Da4 धुर्येण (for धैर्येण). — b) K6.7 निगृह्या(K7 °ह्ण)न्; Da?.a4 न्यगृह्णाद्; G2 अगृह्णाद् (for निगृह्णन्). Bo हृदयं (for हृच्छयं). Ds1 निगृह्य मनसा मुनिः. — c) Ś1 K1.2.4 D5 T G1.3.6 तं; D7 तां (for तद्). — d) K4 प्रविसृक्षं; K6 B6 परिसृतं; G2 संप्रसृतं (for प्रवि°). B8 (marg. as in text) व्यासः प्रसृतमानसः. — e) K1 भवित्वाच्; T G1–3 भावितात्वाच् (for °त्वाच्). Ś1 K7 B6 (marg. as in text) D4.5.9 भाव्यस्य (for भावस्य). — f) D2 वपुशा. V1 Bo कृतः; Ds1 D2 हतः; D7 भृतः; D9 G1 M5 हृतं; M1.7 वृतं (for हृतः). T1 G6 घृताच्यां पुरुषो भृतः.

7 a) Ś1 K1.2 यत्नान्नियच्छता तत्तु. — b) K6 Da4 G2 पुनरग्नि-; Ds2 मुनिरग्नि-; D5.7 मुनिस्तस्य; M1.5–7 मथ्नतोऽग्नि- (for मुनेरग्नि-). — c) K1 अरण्यम्; Da4 आरण्याम् (for अर°). — K7 repeats 7d after 8a. — d) D7 T1 G1 तत्र (for तस्य). D7 T G2.3.6 शुक्लम् (for शुक्रम्).

8 a) M1.7 महता (for मनसा). — After 8a, K7 repeats 7d. — b) T2 तस्यैव (for तथैव). Dn4 -सत्तम; D8 -सत्तमं. — c) Da3.a4 Dn4 D2.8 T2 M1 अरणी (for °णीं). K6 V1 B6.7 Da3.a4 विप्रर्षिस्; G3 महर्षिस् (for ब्रह्म°). K7 D4.5.7.9 ममंथारणिमेवाथ. — d) K7 तस्या; G2 तस्माज्; M7 तस्य (for तस्यां). D7 G3 गुरोर् (for शुको). Bo नृपः.

9 a) D7 T G1.3.6 M1.5–7 शुक्ले (for शुक्रे). K2 निमथ्यमाने. K7 Bo.8 Da4 Dn4 Ds1 D2–4.8.9 T G1.3.6 M5 स; Ds2 न; D7 हि; M1.6.7 च (for तु). G3 निर्मथ्यमानेन च स. — D8 om. 9b–10a. — b) Da4 शुक्रो (for शुको). K4 यज्ञे (for जज्ञे). G1 महातपः.

10 D8 om. 10abc (cf. v. l. 9). — a) Ś1 K1.2.4 यथैव हि; M1.7 यथाध्वरेत्. K6 B7 समृद्धो; Da3 समीद्धो; D5 समिद्धे. — b) D7 हुता; G3 हुतं (for भाति). K6 V1 B7 Ds D2 उदा(V1 B7 °पा)हरन्; K7 D4.9 उपाददत्; Bo.6.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 D3 उदा(B8 [orig.] °पा)वहन्; D5 उपेयिवान्; T2 अवाप्तवान् (for उपात्त°). G2 भाति हव्यमुखात्तदा. — c) K2 D7 यथारूपः (for तथा°). Bo यज्ञे; B8 (marg.) भाति (for जज्ञे). — d) K7 प्रज्वालन्.

11 a) Ś1 K1.2.4 चित्रं (for पितुश्). — b) K2 रूपवर्णाम्; V1 D7 T1 G2.6 रूपं वर्णम्. — c) D4 om. (hapl.) from भाविता up to तदा (in 12c). — d) G2 M1.5–7 [उ]स्थितः (for ज्वलन्). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 विधूम इव पावकः.

12 D4 om. up to तदा (cf. v. l. 11). — a) K1 गंगां. D7 सरितः (for °तां). — b) D5 मेरुशृंगे (for °पृष्ठे). Bo Da4 जनेश्वरः; Dn4 नरेश्वर; G1 मुने° (for जने°). — c) K6 सुरूपिणी. D7 श्रेष्ठ; T1 G3.6 श्रेष्ठं (for [अ]भ्येत्य). — d) K2.4 B6.7 Da3.a4 Ds1 D2.5.8 स्नपयामास; B9 Dn1 Ds2 D3 तर्प°; Dn4 स्नपसा° (for स्नापया°). Da4 वारिणी.

13 a) K1 अंतरिक्षं; K7 V1 Bo.7–9 °रीक्षाच्. D5 गगनाच्च महाराज. — b) K1.2 Da4 दंड-; M7 दंडं (for दण्डः). Ś1 K1.2 महत्; K7 B8 (marg. as in text) तदा; Da4 स ह; D4.5.9 तथा; T2 च सा (for च ह). — c) K6.7 Bo.6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 भूमिं; B3 (orig.) भूमौ (for भुवि).

14 a) K2 जैगीषंती; K7 M1.7 जैगीषंते; Da4 योगी°; D7 G3 गैगी°; G1 खे गी°; G2 जगी° (for

जेगीयन्ते स्म गन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ।
देवदुन्दुभयश्चैव प्रावाद्यन्त महास्वनाः ॥ १४
विश्वावसुश्च गन्धर्वस्तथा तुम्बुरुनारदौ ।
हाहाहूहू च गन्धर्वौ तुष्टुवुः शुकसंभवम् ॥ १५
तत्र शक्रपुरोगाश्च लोकपालाः समागताः ।
देवा देवर्षयश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽपि च ॥ १६
दिव्यानि सर्वपुष्पाणि प्रववर्षात्र मारुतः ।
जङ्गमं स्थावरं चैव प्रहृष्टमभवज्जगत् ॥ १७
तं महात्मा स्वयं प्रीत्या देव्या सह महाद्युतिः ।
जातमात्रं मुनेः पुत्रं विधिनोपानयत्तदा ॥ १८
तस्य देवेश्वरः शक्रो दिव्यमद्भुतदर्शनम् ।
ददौ कमण्डलुं प्रीत्या देववासांसि चाभिभो ॥ १९
हंसाश्च शतपत्राश्च सारसाश्च सहस्रशः ।
प्रदक्षिणमवर्तन्त शुकाश्चाषाश्च भारत ॥ २०
आरणेयस्तथा दिव्यं प्राप्य जन्म महाद्युतिः ।
तत्रैवोवास मेधावी व्रतचारी समाहितः ॥ २१
उत्पन्नमात्रं तं वेदाः सरहस्याः ससंग्रहाः ।
उपतस्थुर्महाराज यथास्य पितरं तथा ॥ २२
बृहस्पतिं तु वव्रे स वेदवेदाङ्गभाष्यवित् ।
उपाध्यायं महाराज धर्ममेवानुचिन्तयन् ॥ २३ C. 12. 12210 B. 12. 325[4]. 24 K. 12. 332. 23

जेगी°). K1 म; K6 V1 B9 Da3. a4 D3 च (for स्म). — c) Ś1 K1. 2 देवैर् (for देव-). K2 -द्वंद्वभयश् (for -दुन्दु°). — d) K1. 2 V1 T2 G1 प्रव·द्यंत; K7 Ds1 प्रावाद्यंते. K7 महास्वना; Da4 °स्वनां; D7 T G1–3. 6 M1 5–7 सहस्रशः (for महास्वनाः).

15 a) Da4 गंधर्वास्. — b) K2 Dn4 तुंबुर; K6 Dn1 D9 तुंबरु; Da4 D4 तुंबर- (for तुम्बुरु-). D7 T2 G1. 3 तथा नारदपर्वतौ. — c) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7 8 T G1–3. 6 हाहाहू(Da4 Ds1 °हु)हूश्; K7 D4 9 °हूहौ (for °हूहू). D7 गंधर्वस्; T1 G3. 6 °र्वास् (for °र्वौ). — d) B9 तुंबुरुः (for तुष्टुवुः).

16 a) D7 T1 G1–3. 6 ततः (for तत्र). K2 D4 T2 G3 M1 शुक्र- (for शक्र-). — d) K6 Da4 [ऽ]पि वा; D3 (marg) विदुः (for ऽपि च).

17 a) K7 D9 दिव्यानि पुष्पवर्षाणि. — b) K6 V1 Bo 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 8 च (for [अ]त्र). Dn4 प्रवर्षय च मारुतः; T1 G3. 6 ववर्षात्र च मा°. — c) T1 जंगमः. K6 V1 Bo 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 जंगमाजंगमं चैव; D7 जंगमः स्थावरश्चैव; G2. 3 °मस्थावरं चैव.

18 a) ❀ Cn: महात्मा, महादेवः । ❀ — c) Da4 lacuna; Dn4 जातमात्र- (for °मात्रं). K6 om. पुत्रं. — d) G1 M7 विधिनोपनयत्तथा. ❀ Cn: उपानयत्, स्वशिष्यं कृतवान् । ❀

19 c) K1 कमंडलं; K2 °डुकं; Da4 °डलौ; Dn4 °डलु (for कमण्डलुं). — d) Ś1 K1. 2 T1 G2. 3. 6 देवा; D5 दिव्यं (for देव-). Ś1 K1. 2 4 चाभितः; Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 चा विभो; Da4 D4 चा विभोः; D7 चाद्भुतौ; D8 चा विभौ; D9 चाभिभोः (for °भो).

20 a) D5 शित- (for शत-). — D2 om. 20c–21b. — c) D7 T G1. 3. 6 अकुर्वंत; G2 प्रकुर्वंत (for अवर्तन्त). — d) Bo. 8 चासाश्; Da4 चाश्वश्; M1. 7 चाषश् (for चाषाश्). G2 भाषते (for भारत). G3 शक्राश्चक्राश्च भारत.

21 D2 om. 21ab (cf. v. l. 20). — a) K7 D8 D4. 5 9 आरणेयं; Da4 °ण्येयस् (for °णेयस्). Ś1 K1 2 D5. 7 तदा; K4. 6 V1 Bo 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D3 8 ततो (for तथा). G1 दिव्या (for दिव्यं). Dn4 आरणेयस्ततो दिव्यं. — b) Ś1 K1. 2. 7 D4. 5. 9 महामुनिः (for °द्युतिः). — c) Da4 अत्र (for तत्र). — d) K6 B6 Ds D7 T1 G3. 6 ब्रह्मचारी; G2 विवृतश्च; M1. 5–7 व्रतधारी (for °चारी).

22 a) Da4 -मात्रे (for -मात्रं). K7 G1 तं वेदा; B6 Ds1 वेदास्तं (by transp.); Dn4 च वेदाः; Ds2 देवास्तं. — c) Da4 महाराजः; G1 °राजा. — d) D7 यथा स्वे; T2 G1. 3 यथा स्व- (for यथास्य). B8 G3 पितरस्.

23 a) T1 G2. 3 बृहस्पतिस् (for °स्पतिं). Ś1 K1. 2 स; K4. 6 V1 Bo 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 च (for तु). ❀ Cn: स्वयं ज्ञातवेदोऽपि शिष्टाचारपालनार्थं बृहस्पतिं गुरुं चकार । ❀ — b) K7 D4 9 -भाष्यकृत्; V1 -भाष्यवान् (for °वित्). — d) Da3. a4 अन्व- (for अनु-). Ś1 K1. 2 धर्ममेवान्वचिंतयत्; D4 धर्मं वानुविचिंतयन्.

C. 12. 12210 B. 12. 325[4]. 24 K. 12. 332. 24 सोऽधीत्य वेदानखिलान्सरहस्यान्ससंग्रहान् ।
इतिहासं च कार्त्स्न्येन राजशास्त्राणि चाभिभो ॥ २४
गुरवे दक्षिणां दत्त्वा समावृत्तो महामुनिः ।
उग्रं तपः समारेभे ब्रह्मचारी समाहितः ॥ २५
देवतानामृषीणां च बाल्येऽपि स महातपाः ।
संमन्त्रणीयो मान्यश्च ज्ञानेन तपसा तथा ॥ २६
न त्वस्य रमते बुद्धिराश्रमेषु नराधिप ।
त्रिषु गार्हस्थ्यमूलेषु मोक्षधर्मानुदर्शिनः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकादशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३११ ॥

३१२

भीष्म उवाच ।
स मोक्षमनुचिन्त्यैव शुकः पितरमभ्यगात् ।
प्राहाभिवाद्य च गुरुं श्रेयोर्थी विनयान्वितः ॥ १
मोक्षधर्मेषु कुशलो भगवान्प्रब्रवीतु मे ।
यथा मे मनसः शान्तिः परमा संभवेत्प्रभो ॥ २
श्रुत्वा पुत्रस्य वचनं परमर्षिरुवाच तम् ।

---

24 [a]) K6.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1 Ds D2–5.7–9 T G1–3.6 सोधीत्य निखि(K7 D4.9 सखि ; D5.7 T G1.3.6 चाखि- ; G2 सक)लान्वेदान्. — [b]) D5 समंत्र-कान् (for ससंग्रहान्). — [c]) Da4 Dn4 Ds1 D4 कात्स्नेंन (for कार्त्स्न्येन). G2 इतिहासांश्च शास्त्राणि. — [d]) Ś1 K1.2.4 V1 D3 वेद- ; K7 D4.5.7.9 T G1.3.6 धर्म- (for राज-). D5 -शास्त्रं च (for -शास्त्राणि). Ś1 K1.2.4 चाभितः ; V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 वा विभो ; D9 चाभिभोः (for चाभिभो).

25 [b]) K1 समावृत्तौ. B8 (marg.) महामतिः ; G2 °द्युतिः (for °मुनिः). — [c]) Dn4 दुर्गं (for उग्रं). Da3.a4 स आरेभे (for समारेभे).

26 [a]) G2 देवानां च (for देवतानाम्). — [b]) D7 T G1.3.6 च ; G2 स (for ऽपि). Ś1 K1.2.4.7 D4.9 G2 सु- (for स). — [c]) K1.2.6 D5.7 T1 G6 स मंत्र-णीयो ; K7 D4.9 संपूजनीयो ; Dn1.n4 Ds1 सन्मंत्र-णीयो ; Ca (gloss: गौरवेण संभावनीयः) संमन्त्र° (as in text). K2.4 जन्यश् ; T G1.3.6 भृत्यश् (for मान्यश्). G2 सोद्वितीयो हि मान्यश्च. — [d]) G2 तदा (for तथा).

27 [b]) Da4 नराधिपः. — [c]) B6 (marg. as in text) [अ]गार्हस्थ्य- ; Ds1 गार्हस्थ- (for गार्हस्थ्य). — [d]) K7 -धर्मेषु ; B8 Ds2 -धर्मार्थ- (for -धर्मानु-).

Colophon. D6 missing : K3.5 B1–5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2–4 absent. — *Sub-parvan* : Ś1 K1.2.4.6.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.4.5.7–9 T G1–3.6 M1.5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name* : Ś1 K1.2.4.6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1 Ds D2.3.8 M1.5–7 शुकोत्पत्तिः ; K7 D4.9 शुकजन्म ; D5 शुकजनकसंवादः ; T1 G6 शुकजनक(G6 °न)कथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K6 49 ; B7 G3 147 ; B8 151 ; Dn1 150 ; Dn4 Ds2 148 ; Ds1 G1 145 ; D8 T1 G6 146 ; T2 159 ; G2 162 ; M1.6.7 140 ; M5 182. — *Śloka no.* : Da4 25 ; Dn1 27 ; Dn4 28 ; Ds1 24 ; D3 26.

312

☞ This adhy. is missing in D6 (cf. v. l. 12. 283. 15).

1 T1 om. the ref. — [a]) K7 D4 अनुचिंत्येव. — [b]) D8 अन्वगात् (for अभ्य°). — [c]) M1.5–7 आह (for प्राह). B9 Ds1 [अ]भिवंद्य (for °वाद्य). Ś1 K1.2 च शुकः ; B8 पितरं (for च गुरुं). — [d]) K7 V1 B6 (marg.) D5.9 विनयानतः (for °न्वितः).

2 Before 2, B7.9 ins. शुक उवाच. — [c]) K7 B6.7.9 Da3.a4 येन ; G2 यया (for यथा). K1 मनसा. — [d]) Ś1 K1.2.4 मुने ; Da4 प्रभोः.

3 [a]) K6.7 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–5.8.9 M1.5–7 तु (K6 च) वच. (for वचनं). — [b]) V1 B7.8 (marg.).9 Da3.a4 D5 ह (for तम्). — Before

अधीष्व पुत्र मोक्षं वै धर्मांश्च विविधानपि ॥ ३
पितुर्नियोगाज्जग्राह शुको ब्रह्मविदां वरः ।
योगशास्त्रं च निखिलं कापिलं चैव भारत ॥ ४
स तं ब्राह्म्या श्रिया युक्तं ब्रह्मतुल्यपराक्रमम् ।
मेने पुत्रं यदा व्यासो मोक्षविद्याविशारदम् ॥ ५
उवाच गच्छेति तदा जनकं मिथिलेश्वरम् ।
स ते वक्ष्यति मोक्षार्थं निखिलेन विशेषतः ॥ ६
पितुर्नियोगादगमन्मैथिलं जनकं नृपम् ।
प्रष्टुं धर्मस्य निष्ठां वै मोक्षस्य च परायणम् ॥ ७

उक्तश्च मानुषेण त्वं पथा गच्छेत्यविस्मितः ।
न प्रभावेण गन्तव्यमन्तरिक्षचरेण वै ॥ ८
आर्जवेणैव गन्तव्यं न सुखान्वेषिणा पथा ।
नान्वेष्टव्या विशेषास्तु विशेषा हि प्रसङ्गिनः ॥ ९
अहंकारो न कर्तव्यो याज्ये तस्मिन्नराधिपे ।
स्थातव्यं च वशे तस्य स ते छेत्स्यति संशयम् ॥ १०
स धर्मकुशलो राजा मोक्षशास्त्रविशारदः ।
याज्यो मम स यद्ब्रूयात्तत्कार्यमविशङ्कया ॥ ११
एवमुक्तः स धर्मात्मा जगाम मिथिलां मुनिः । C.12.12225 D.12.326[5].12 K.12.323.12

3cd, B8 ins. व्यास उवाच. — c) D7 T1 G1.2.6 M1.5–7 अधीहि; T2 अथ हे (for अधीष्व). Ds2 पुत्रं; D6 पुत्रो (for पुत्र). — d) K2 धर्मांश्च; Da4 धर्मौ.

4 Before 4, B6.8.9 ins. भीष्म उवाच. — a) Ś1 K1.2 निदेशाज् (for नियोगाज्). — b) K6 B8 (marg.).9 Da4 M1.5–7 धर्मविदां; V1 Bo.6.7.8 (orig.) Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 धर्मभृतां; D7 T G1–3.6 वेदविदां (for ब्रह्म°). — c) D7 G2.6 -शास्त्रेण; T1 शास्त्रे च (for -शास्त्रं च). Da4 निखिले (for °लं). — d) D5 कपिलं.

5 a) K1 सुतं (for स तं). K6 B8.8 (marg.).9 Da3.a4 ब्रह्म-; V1 ब्रह्मया (for ब्राह्मया). B7 स तं ब्रह्मा-श्रिता युक्तं. — c) D5 पुत्रो (for पुत्रं). K2 यथा (for यदा). — d) Ś1 K1.2 -शास्त्र-; K4.7 Bo.6.8 (marg. as in text) Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 -धर्म- (for -विद्या-). M1.6.7 -विशारदः (for °रदम्).

6 b) K7 मैथिलेश्वरं; Da4 मिथिलेश्वरः. — Ś1 K1.2 om. (? hapl.) 6c–7b. — c) K7 वक्षति. K6 मोक्षार्थे (for °र्थं). — d) K7 D4.5.9 अखिलेन (for निखि°). Bo.8 Dn1.n4 Ds D2.3.8 निखिलं मिथिलेश्वरः.

7 Ś1 K1.2 om. 7ab (cf. v. l. 6). Before 7, B8.9 ins. भीष्म उवाच. — a) K6 B7.9 Da3.a4 D5 पितुर्नियोगं ज(B7 D5 °गाज्ज)ग्राह; Bo.6 (marg. as in text).8 Dn1.n4 Ds D2.3.8 पितुर्नियोगमादाय (Bo °स्थाय; Ds1 °साद्य). — b) D7 G3 जगतां; G2 जगदां (for जनकं). K4.7 V1 D4.9 जनकं मि(K4 V1 मै)थिलं नृपं (K4 D4 °प); K6 B6.9 D5 शुको धर्म-विदां वरः (K6 °र); Bo.8 Dn1.n4 Ds D2.3.8 जगाम मिथिलां नृप (Ds D8 °पं); B7 Da3.a4 शुको धर्मभृतां वरः. — c) D5.7 प्रष्टुं धर्मवरिष्ठं वै.

8 a) D5.7 T1 उक्तं च; D9 स उक्तो (for उक्तश्च). — b) Ś1 K1.2 तथा; V1 Bo Da4 Dn1 Ds D3.5.7 यथा (for पथा). V1 B7.8 गच्छति (for गच्छेति). T1 G3.6 अविस्मयन्; T2 G1 °स्मयः (for °स्मितः). G2 पथा गच्छेत्र विस्मयं. — c) K4.6.7 V1 Bo.6.7.9 Da3.a4 D:: Ds D2.4.5.8.9 T G1–3.6 M1.5–7 प्रभावे(Ds2 °वे)न; D7 °वो न (for °वेण). D7 om. (hapl.) from गन्तव्य up to णैव (in 9a). — d) V1 Bo.6–9 अंतरीक्ष- (for °रिक्ष-). K6 अंतरीक्ष्यवरेण वै.

9 D7 om. up to णैव (cf. v. l. 8). — a) K2.4.6.7 Bo.6.7 Da3.a4 Dn1 Ds D2.4.5.8 T G1–3.6 M1.5–7 आर्जवेन (for °वेण). K6 D4.5 इव (for एव). — b) K7 T2 G1 सुखान्वे(K7 °न्वि)षिणः; D7 °क्षिणः (for °षिणा). K2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 तथा; D4.5.9 यथा (for पथा). — c) Ś1 K1.2.4 न द्रष्टव्या; K7 G2 नन्वेष्टव्या; Ds2 मान्वे° (for नान्वे°). Ś1 K1.2.4 हि; T G1–3.6 ते (for तु). — d) T2 विशेषो (for °षा). D7 G2 [अ]भि-; M1.5–7 वि- (for हि). ❀ Cs: प्रसङ्गिनः, विघ्नप्रसङ्गकरा इत्यर्थः । ❀

10 b) K6 प्राज्ये; D7 G3 याम्ये; G2 याह्ये (sic) (for याज्ये). K4 B7 D5.7 G3 नराधिप (B7 °पैः). — c) Ś1 (*sup. lin.* as in text) K1.2 वसथे; Da4 च विशे (for च वशे). — d) D5.7 T G1–3.6 M1.5–7 संशयान् (for °यम्).

11 a) T1 G2.3.6 स्व- (for स). — b) Ds D2 T G1.2 M1.5–7 मोक्षधर्म-; D7 °धर्मे; G3.6 °धर्मो (for -शास्त्र-). K1.4 -विशारदाः. — c) Ś1 K1.2.4 यथा यथा च ते ब्रूयात् (K1 dittography for यथा च ते).

12 Before 12, B9 ins. भीष्म उवाच. — b) K7

C. 12. 12226
B. 12. 326[5]. 12
K. 12. 333. 12

पश्चाच्छक्तोऽन्तरिक्षेण क्रान्तुं भूमिं ससागराम् ॥ १२
स गिरींश्चाप्यतिक्रम्य नदीस्तीर्त्वा सरांसि च ।
बहुव्यालमृगाकीर्णा विविधाश्चाटवीस्तथा ॥ १३
मेरोर्हरेश्च द्वे वर्षे वर्षं हैमवतं तथा ।
क्रमेणैव व्यतिक्रम्य भारतं वर्षमासदत् ॥ १४
स देशान्विविधान्पश्यंश्चीनहूणनिषेवितान् ।
आर्यावर्तमिमं देशमाजगाम महामुनिः ॥ १५
पितुर्वचनमाज्ञाय तमेवार्थं विचिन्तयन् ।
अध्वानं सोऽतिचक्राम खेऽचरः खे चरन्निव ॥ १६
पत्तनानि च रम्याणि स्फीतानि नगराणि च ।
रत्नानि च विचित्राणि शुकः पश्यन्न पश्यति ॥ १७
उद्यानानि च रम्याणि तथैवायतनानि च ।
पुण्यानि चैव तीर्थानि सोऽतिक्रम्य तथाध्वनः ॥ १८
सोऽचिरेणैव कालेन विदेहानाससाद ह ।
रक्षितान्धर्मराजेन जनकेन महात्मना ॥ १९
तत्र ग्रामान्बहून्पश्यन्बह्वन्नरसभोजनान् ।
पल्लीघोषान्समृद्धांश्च बहुगोकुलसंकुलान् ॥ २०
स्फीतांश्च शालियवसैर्हंससारससेवितान् ।

D4. 9 प्रति (for मुनिः). — ^{c}) K6 V1 B0 6–9 Da4 Ds1 शक्तोंतरीक्षेण. — ^{d}) K2. 4 B7 D5 क्रांतं (for क्रान्तुं). K6 V1 B0 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 पृथ्वीं (for भूमिं). D8 ससागरं.

13 ^{a}) Da4 स गिरश्च; Dn4 सगरं (for स गिरींश्च). K7 D4. 5. 7. 9 व्यतिक्रम्य (for [अ]प्य°). — ^{b}) K6 V1 B6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 नदीती(K6 B8 [marg.] °दीं ती)र्थ-; B0 नदीस्तीर्थान्; Ds1 नदीस्तीर्थं-; D5 G1 M1 नदीं तीर्त्वा (for नदीस्तीर्त्वा). — ^{c}) T1 G2 3. 6 M7 बहुव्याळ-; T2 °व्याघ्र- (for °व्याल-). Ś1 K1. 2. 4 बहुव्याडवृकाकीर्णा. — ^{d}) D7 T1 G6 चोषधीस्; T2 G1–3 चौषधी(T2 G1 °धि)स्; M1. 7 चार्णवीस् (for चाटवीस्). K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 ह्यटवीश्च (K6 पदवीश्च; B0 ह्यटवी च; Ds1 D2 ह्यटवीं च) वनानि च.

14 ^{a}) D5. 7 G3 अधश्च; T2 G1. 2 M5. 6 गिरेश्च (for हरेश्च). Dn1 देवर्षेर् (for द्वे वर्षे). Da4 रोमे हरिश्च द्वे वर्षे; M1. 7 मेरेभिरेश्चले वर्षे (sic). — ^{b}) K1 D4 हेमवतं; D7 G3 हैमवतस्. V1 B0. 6. 8 (orig.) Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1. 3. 6 ततः (for तथा). G2 वर्षं हैमवतस्य तं. ❀ Cv: हैमवतं, हिमवत उत्तरभागे स्थितं किंपुरुषम् । ❀ — ^{c}) K7 B6 Da3. a4 Dn4 Ds2 D3. 8 G1. 3 [ए]वं (for [ए]व). G3 अतिक्रम्य (for व्यति°). G2 क्रौंचस्यैवमतिक्रम्य. — ^{d}) K4 आसदं; Ds1 °दीत् (for °दत्).

15 ^{b}) K7 Da4 चीण-; B6 (marg.) च न; T2 चिण- (for चीन-). Ś1 K1. 2. 4 -हून- (for -हूण-). K1 -निषेविनात्; K6 -विशेषितान्; G3 -निषेवणात् (for °वितान्). B6 श्रीमज्जननिषेवितान्; D5. 7 तपस्वीभिर्निषेवितान् (D7 °वणात्); G2 चित्रवर्णैर्नि°. — ^{c}) K2 आर्यावंतम्. D7 T1 इदं (for इमं). — ^{d}) G2 जगाम स (for आजगाम).

16 ^{b}) Da4 विचिंतयेत्. — ^{d}) K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2–5. 7–9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 Cv (gloss: सूर्यः) खचरः; G2 स चरन् (for खेऽचरः). K7 खचरन् (for खे चरन्).

17 ^{a}) T G3. 6 पट्टणा(T2 °ना)नि (for पत्तनानि). G2 om. च. Ds1 रम्यानि. — Ś1 K1. 2. 4 transp. 17^{b} and 18^{b}. — ^{b}) D4. 9 तथैव; G2 स्थिराणि (for स्फीतानि). D2 om. from नगराणि up to तीर्थानि (in 18^{c}). — K7 D4. 9 om. (hapl.) 17^{c}–18^{b}. B8 reads 17^{c} twice. — ^{c}) Ś1 (*sup. lin.*) पुरानि (for रत्नानि). B8 (second time) विचित्राणि शुकः पश्यन्. — ^{d}) K4 B0 Dn1. n4 Ds D3. 8 पश्यन्नपि (for शुकः पश्यन्). D5 तु (for न).

18 K7 D4. 9 om. 18^{ab}; D2 om. 18^{abc} (for both, cf. v. l. 17). Ś1 K1. 2. 4 transp. 17^{b} and 18^{b}. — ^{c}) K4 B9 Dn1. n4 Ds D3. 8 रत्नानि (for तीर्थानि). — ^{d}) K4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 M1. 5–7 सोत्य(K6 सोद्य; B6 सोति-; Da4 सोध्य)-क्रामद(K6 B9 M1. 5–7 °द्य)थाध्वगः; T G1–3. 6 ततोत्यक्रामदध्वगः.

19 ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 अचिरेण (for सोऽचि°). G2 हि (for [ए]व). — ^{b}) K6 च (for ह). — V1 reads 19^{c}–24^{d} on marg. — ^{c}) V1 विक्षितान्; G3 रक्षिता (for रक्षितान्). — ^{d}) Ds1 विदेहेन (for जनकेन).

20 V1 reads 20 on marg. — ^{a}) T1 ग्राम्यान् (for ग्रामान्). — ^{b}) K1. 4 Ds1 बहून्न- (sic); K2 बहुत्र (for बह्वन्न-). K2 -भोजनं; Ds2 -भाजनान् (for

C. 12. 12242
B. 12 326[5].28
K. 12 333. 29

मध्यंगतमिवादित्यं दृष्ट्वा शुकमवस्थितम् ॥ २९
पूजयित्वा यथान्यायमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
प्रावेशयत्ततः कक्ष्यां द्वितीयां राजवेश्मनः ॥ ३०
तत्रासीनः शुकस्तात मोक्षमेवानुचिन्तयन् ।
छायायामातपे चैव समदर्शी महाद्युतिः ॥ ३१
तं मुहूर्तादिवागम्य राज्ञो मन्त्री कृताञ्जलिः ।
प्रावेशयत्ततः कक्ष्यां तृतीयां राजवेश्मनः ॥ ३२
तत्रान्तःपुरसंबद्धं महच्चैत्ररथोपमम् ।
सुविभक्तजलाक्रीडं रम्यं पुष्पितपादपम् ॥ ३३
तद्दर्शयित्वा स शुकं मन्त्री काननमुत्तमम् ।
अर्हमासनमादिश्य निश्चक्राम ततः पुनः ॥ ३४
तं चारुवेषाः सुश्रोण्यस्तरुण्यः प्रियदर्शनाः ।
सूक्ष्मरक्ताम्बरधरास्तप्तकाञ्चनभूषणाः ॥ ३५
संलापोल्लापकुशला नृत्तगीतविशारदाः ।
स्मितपूर्वाभिभाषिण्यो रूपेणाप्सरसां समाः ॥ ३६
कामोपचारकुशला भावज्ञाः सर्वकोविदाः ।

29 K7 D4.9 om. 29^{ab} (cf. v. l. 28). V1 reads 29^{ab} on marg. — ^{a}) T1 G2.3.6 तद् (for तु). K2 द्वारपालेन (for °पालानाम्). D5.7 तत्रापि (D7 तेषां तु) द्वारपालस्तम्. — ^{b}) Ś1 K1.2.4 एकस्तत्र व्यवस्थितः; G2 दुःखशोकसमन्वितः. — ^{d}) M1.6 7 उपस्थितं (for अव°). Da4 दृष्ट्वा शुकसमन्वितः; G2 °कं समास्थितं.

30 ^{a}) Ś1 K1.2 यथान्यायम्; Da4 यदान्यायम्. — ^{b}) K4 D4 कृतांजलि; Da4 °जालिं. — ^{c}) K2 D3 G2 प्रवेशयत्. K1 वृक्ष्यां (sic); K6.7 V1 Bo.7.9 Da3 Dn1 Ds D2 4.5 8.9 कक्षां; D7 T2 कक्ष्यं (for कक्ष्यां). Da4 प्रावेशय कृतशुक्षां (sic). — ^{d}) K6.7 B9 Da3.a4 D4.7 9 T G1–3.6 M1.6 प्रथमां (K7 T2 °मं) (for द्वितीयां).

31 Ś1 K1 2.4 M1.7 om. (hapl.) 31–32. — ^{a}) D5 तमासीनः; T2 तत्राशीनः. G2 भृशं (for शुकस्). D8 स्थाने; D5 तत्र (for तात). — ^{b}) K6.7 Bo.8 Dn1 Ds D2–4.8.9 अन्व(K6 °नु)चिंतयत्; B7 Da3.a4 Dn4 D5 अन्वचिंतयन् (for अनु°). — ^{d}) D7 G3 समं दिशि (for समदर्शी). K6 B6 (marg. as in text).7 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 सम- (for महा-). V1 -तपाः; B8 (marg. as in text) -मतिः (for द्युतिः).

32 Ś1 K1.2.4 M1.7 om. 32 (cf. v. l. 31). — ^{a}) Bo D7 G2 मुहूर्तम् (for °र्ताद्). — ^{b}) T2 राजो (for राज्ञो). G8 मंत्रिः. — ^{c}) K6.7 V1 Bo.6.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.4.5.8.9 कक्षां (for कक्ष्यां). — ^{d}) K6.7 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.4.7–9 T G1–3.6 M5.6 द्वितीयां (K7 °यं) (for तृ°).

33 G2.3 om. (hapl.) 33–34. — ^{a}) K1 T1 -संबंद्धं; K7 T2 -संबंधं (for -संबद्धं). — ^{b}) K1.2 Da4 महद्; D9 T2 महा- (for महच्). T1 महच्चैत्ररथं यथा. — ^{c}) Ds1 M1.5–7 सुवि(M7 °भि)भक्तं (for °भक्त-). K2 D7 -जलक्रीडं; K6 -जनाक्रीडं; K7 -जलाक्रीडां (for °क्रीडं). — ^{d}) Ś1 K1.2 रम्य- (for रम्यं). B8 (marg.) -काननं (for -पादपम्).

34 G2 3 om 34 (cf. v. l. 33). V1 reads 34^{abc} on marg. — ^{a}) K7 V1 D4.9 T G1.6 तं (for तद्). K7 lacuna; D4.9 तु (for स). — ^{b}) K7 D4.9 कांचनम् (for कान°). — For 34^{ab}, K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3 5.7.8 Cal. Bom. ed. subst.:

790* शुकं प्रावेशयन्मन्त्री प्रमदावनमुत्तमम् ।

[Da4 शुक्रं. D5.7 दर्शयित्वा शुकं मंत्री (for the prior half).]

— ^{c}) K6 Bo 6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 Cal. Bom ed. स तस्यासन(K6 °स्य वन)म्; D5.7 अर्होपासनम् (for अर्हमा°). Ś1 आवेद्य; K1 आवेश्य; Ds2 उद्दिश्य (for आदिश्य). K2 अर्पमानसमावेश्य; K4 अर्हमामनसावेश्य. — ^{d}) B8 (marg. as in text) पुनः; T2 मतः (for ततः). Da4 पुरं (for पुनः).

35 ^{a}) Ś1 K1.2.4 6 V1 Bo.6–9 Dn4 Ds2 D8 चारुवेशाः (for °वेषाः). K2 सुश्रोन्यस्; Da4 G1 °ण्यास् (for °ण्यस्). — ^{b}) K1 तरुण्याः; K6 B6.7 Da3.a4 कुलीनाः; G2.3 तरुणं (for °ण्यः). K4 -दर्शिनः; G2.3 -दर्शनं. — ^{c}) K7 D4.9 शूक्ष्म- (for सूक्ष्म-). — ^{d}) K2 -भूषिणाः (for -भूषणाः). — After 35, K1 reads 36^{cd}.

36 ^{a}) Ś1 K1.2 D5 T2 G1.2 संलापालापकुशला; D7 T1 G3.6 सल्लापालाप°. — Ś1 K2.4 om. (hapl.) 36^{b}–37^{a}. K1 om. 36^{b}. — ^{b}) K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 T1 G3.6 नृत्य- (for नृत्त-). D3 om. (hapl.) 36^{c}–37^{b}. — K1 reads 36^{cd} after 35. — ^{c}) K6 -भाषिन्यो (for -भाषिण्यो). — ^{d}) M1.5–7 रूपेणाप्सरसोपमाः.

परं पञ्चाशतो नार्यो वारमुख्याः समाद्रवन् ॥ ३७
पाद्यादीनि प्रतिग्राह्य पूजया परयार्च्य च ।
देशकालोपपन्नेन साध्वन्नेनाप्यतर्पयन् ॥ ३८
तस्य भुक्तवतस्तात तदन्तःपुरकाननम् ।
सुरम्यं दर्शयामासुरेकैकश्येन भारत ॥ ३९
क्रीडन्त्यश्च हसन्त्यश्च गायन्त्यश्चैव ताः शुकम् ।
उदारसत्त्वं सत्त्वज्ञाः सर्वाः पर्यचरंस्तदा ॥ ४०
आरणेयस्तु शुद्धात्मा त्रिसंदेहस्त्रिकर्मकृत् ।
वश्येन्द्रियो जितक्रोधो न हृष्यति न कुप्यति ॥ ४१
तस्मै शय्यासनं दिव्यं वरार्हं रत्नभूषितम् ।
स्पर्ध्यास्तरणसंस्तीर्णं ददुस्ताः परमस्त्रियः ॥ ४२
पादशौचं तु कृत्वैव शुकः संध्यामुपास्य च ।
निषसादासने पुण्ये तमेवार्थं विचिन्तयन् ॥ ४३
पूर्वरात्रे तु तत्रासौ भूत्वा ध्यानपरायणः । C. 12. 12256 B. 12. 22(5).42 K. 12. 333. 44

37 Ś1 K2. 4 om. 37^{a}; D8 om. 37^{ab} (for both, cf. v. l. 36). K1 om. 37^{a}. — ^{a}) V1 B0 6 (marg.). 8 (marg as in text) Da3 a4 D7 T G1–3 6 कालोपचार-; M1. 5–7 कला(M5 °लो)पचार- (for कामोप°). — ^{b}) K1 भावज्ञः; T2 कालज्ञाः; C8 (gloss: भावो विलासो भेदस्तज्ज्ञाः) भावज्ञाः (as in text). D8 T G1 M1. 5–7 C8 (gloss: सत्त्वं, परचित्तं, तद्रञ्जनसमर्थाः) सत्त्वकोविदाः; D5 स्मित°; D7 G2. 3 सत्य°; G6 तत्त्व° (for सत्त्व°). — ^{c}) K2 परं पंचशतो; K6. 7 V1 B0 7–9 Da3 Dn1 n4 D8 D2. 3. 8 G1 M1. 5–7 परं पंचाशतं; B6 D4. 9 परं पंचशता; B8 (marg.) D5. 7 T G3. 6 परं पंचशतं; Da4 परं पंचाशता; D8 परे पंचाशतो; G2 परं परःशतं; Ca (gloss; पञ्चाशदधिकाः) परं पञ्चाशतो (as in text). — ^{d}) Ś1 समद्रवन्; K1 समुद्धवन्; K2 समाक्रमन् (for °द्रवन्).

38 ^{a}) K1. 4 पद्यादीनि (for पाद्यादीनि). Dn1 G2 प्रतिगृह्य (for °ग्राह्य). D7 पाद्यादि प्रतिगृह्याथ. — ^{b}) K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 परया- (K6 B0 °मा)र्चयन्; T G1–3. 6 परयास्य च (for परयार्च्य च). D5. 7 पूजया चैनमर्चयत् (D5 °न्). — ^{c}) K6. 7 B0. 6 (marg. as in text). 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 M1. 5–7 कालोपपन्नेन तदा (B6 °था). — ^{d}) K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 T1 G1. 3. 6 स्वाद्वन्नेन; D5 lacuna; G2 स्वाद्वन्नैर् (for साध्वन्नेन). K4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–4. 8. 9 अभ्य- (V1 °भि)तर्पयन्; D7 अप्यतर्पयत्.

39 ^{a}) Da4 तस्य भुक्तस्य वचसा. — ^{d}) Ś1 K1. 2. 4 एकैकध्ये(K2 °ध्ये)न; B9 Dn4 D2. 4 T2 °कस्येन; D82 °कस्यानु; D5. 7 °कत्वेन; T1 G6 °कस्य च; G2. 3 °कस्याश्च (for °कश्येन).

40 ^{a}) K1. 4 क्रीडंतिश्च. — ^{b}) G2 नृत्यंत्यश्च (for गायन्त्यश्च). K6 V1 B0. 8 Dn1. n4 D82 D2. 3. 8 चापि; D81 चाथ (for चैव). K1 तां; T1 G2. 3. 6 तं (for ताः). B0. 8 (marg. as in text) Dn1 n4 D8 D2. 3. 8 शुभं (for शुकम्). B6. 7. 8 (marg.) जिगीयंत्यश्च तं शुकं; B9 गायंत्यत्यश्च तं शुकं; Da3. a4 जिगीषंत्यश्च तं शुकं. — ^{c}) D5 तत्त्वज्ञाः; G2 सर्वज्ञाः (for सत्त्वज्ञाः). — ^{d}) K4. 6 V1 B0. 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 D81 D2. 3. 5. 8 स्त्रियः (for सर्वाः). K6 B0 6. 7. 8 (marg. as in text) Da3. a4 Dn1 n4 D8 D2. 3 8 T1 G3. 6 तथा (for तदा).

41 ^{a}) K1 आरणीयस्; K6 Dn4 °ण्येयस् (for °णेयस्). D8 M1. 5–7 Ca त्रि- (for तु). V1 D5 धर्मात्मा (for शुद्धात्मा). — ^{b}) K4. 7 B7–9 Da3 Dn1. n4 D2–4. 8. 9 नि(D4. 9 नृ)संदेहस् (K4. 7 °हं); T1 G6 विसं° (for त्रिसं°). K7 Dn1. n4 D2 3. 8 स्वकर्मकृत् (for त्रि°). ❀ Ca: संदेहव्युदासार्थमेव त्रीणि कर्माणि श्रवणमननानिदिध्यासनानि कृतवान्। यद्वा। त्रिकर्मकृत, यज्ञाध्ययनदानपरः। यद्वा दैहिकमाहारविहारादिकर्म प्राणायामादिकमिति ॥ C8: त्रिसंदेहः, त्रिषु गार्हस्थ्याद्याश्रमेषु संदेहो यस्य। किमुत्पन्नज्ञानेन शरीरोत्पत्त्यनन्तरं ब्रह्मचर्यावस्थायां विदिते परमात्मतत्त्वे किं गार्हस्थ्यादिषु स्थातव्यमुत नेति संदेहो यस्य। त्रिकर्मकृत्, भिक्षाध्ययनगुरुशुश्रूषाकृत् ॥ Cv: त्रिषु, मोक्षेतरपुरुषार्थेषु संदेहः अनिषिद्धश्चेदस्तु, निषिद्धं च मास्त्विति। ❀ — ^{c}) K1 कश्येंद्रियो; D2 वशें°. — ^{d}) Da4 हृष्यति; D81 दुष्यति; D5 तप्यति (for कु°).

42 ^{b}) K2 M7 परार्हं; K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 देवार्हं (for वरार्हं). — ^{c}) K1 सव्यास्तरण-; K2 सव्या°; K7 D81 D5 स्पर्धा°; Da4 सद्या°; D7 स्वाध्वा°; T1 G1. 6 स्वध्या°; G2. 3 साध्वा° (for स्पर्ध्या°). K2 B8 9 Dn1. n4 D8 D2. 8 G2 -संकीर्णं; M7 -संस्तीर्णा (for °र्णं). — ^{d}) D81 परमाः (for परम-).

43 ^{a}) K6 D5 च (for तु). K1 om. (hapl.). from कृत्वैव up to रात्रे तु (in 44^{a}). Ś1 K2 कृत्वा वै; K6 D4 कृत्वेव. — ^{d}) Da4 तमेकार्थं; T2 तदेवार्थं (for तमे°).

C.12.12257 B.12.322[5].43 K.12.333.44 मध्यरात्रे यथान्यायं निद्रामाहारयत्प्रभुः ॥ ४४
ततो मुहूर्तादुत्थाय कृत्वा शौचमनन्तरम् ।
स्त्रीभिः परिवृतो धीमान्ध्यानमेवान्वपद्यत ॥ ४५
अनेन विधिना कार्ष्णिस्तदहःशेषमच्युतः ।
तां च रात्रिं नृपकुले वर्तयामास भारत ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वादशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१२ ॥

३१३

भीष्म उवाच ।
ततः स राजा जनको मन्त्रिभिः सह भारत ।
पुरः पुरोहितं कृत्वा सर्वाण्यन्तःपुराणि च ॥ १
आसनं च पुरस्कृत्य रत्नानि विविधानि च ।
शिरसा चार्घ्यमादाय गुरुपुत्रं समभ्यगात् ॥ २
स तदासनमादाय बहुरत्नविभूषितम् ।
स्पर्ध्यास्तरणसंस्तीर्णं सर्वतोभद्रमृद्धिमत् ॥ ३
पुरोधसा संगृहीतं हस्तेनालभ्य पार्थिवः ।
प्रददौ गुरुपुत्राय शुकाय परमार्चितम् ॥ ४
तत्रोपविष्टं तं कार्ष्णिं शास्त्रतः प्रत्यपूजयत् ।
पाद्यं निवेद्य प्रथममर्घ्यं गां च न्यवेदयत् ।
स च तां मन्त्रवत्पूजां प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ ५

---

44 K1 om. up to रात्रे तु (cf. v. l. 43). — [a]) D5 तस्य; M7 कृत्वा (for तत्र). — [c]) V1 मध्ये (for मध्य-). Ś1 K2 T2 यंथान्यायं. — [d]) Ś1 K1. 2 आहरयत्; M1. 7 आहारयन् (for °यत्).

45 [a]) Ds1 मनो (for ततो). D7 T1 G2. 3. 6 मुहूर्तम् (for °र्ताद्). — [b]) K7 कृत- (for कृत्वा). Da4 अनंतकः (for अनन्तरम्). — [c]) B8 (marg.) शुको (for परि-).

46 [a]) G2 [अ]भीक्ष्णं (for कार्ष्णिस्). — [b]) G2 तदंगं (for तदहः-). B8 (marg) अप्युत; B9 T1 G2. 3. 6 अच्युत. — [c]) M7 तं (for तां). D7 T1 G2. 3 नृपः काले (for नृपकुले). — [d]) B7 Da4 भारतः.

Colophon. D8 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 4. 5. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3 शुकोत्पत्तिः; K7 D4. 5. 9 शुकोत्पत्तौ मिथिलाप्राप्तिः (K7 °लाप्रवेशः); D2. 8 शुकोत्पतनं; M5 शुकोत्पत्तौ मिथिलाभिगमनं; M6 मिथिलाभिगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 50; B7 145; B8 251; Dn1 151; Dn4 Ds2 149; D8 G1 M1. 6. 7 146; T1 G6 147; T2 160; G2 163; G3 148; M5 183. — *Śloka no. :* Da4 47; Dn1. n4 45; D8 46.

313

This adhy. is missing in D6 (cf. v. l. 12. 283. 15).

1 V1 reads 1 on marg. — [a]) Ś1 K1. 2. 4 सहितो (for जनको). — [b]) Da4 भारतः. Ś1 K1. 2. 4 मंत्रिभिः कुरुसत्तम. — [c]) K1 पुरा; Da4 पुनः (for पुरः). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 पुरोहितं पुरस्कृत्य.

2 K2. 4 G3 om. (hapl) 2[ab]; Ś1 reads it on marg. — [c]) K6 Dn1. n4 D5. 7 G2 चार्घम् (for चार्घ्यम्). — [d]) G2 उग्रपुत्रं (for गुरु°). K6. 7 B6. 7. 9 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 समभ्ययात् (for °भ्यगात्).

3 [a]) B9 आसाद्य (for आदाय). Ś1 K1. 2. 4 महदासनमादाय. — [b]) Ś1 K1. 2 सर्व- (for बहु-). — [c]) K6 Ds1 D5 स्पर्द्धास्तरण-; D7 T G1–3. 6 स्वाध्वा(D7 स्वाध्या-; T G1. 6 स्वध्या)स्तरण- (for स्पर्ध्या°). B8 (marg.) Ds G2 -संकीर्णं (for -संस्तीर्णं). — [d]) Da4 ऋद्धिमान् (for °मत्).

4 [a]) G2. 3 पुरोहितं (for °धसा). B8 संगृहीतुं; D5. 7 सद्गृहीतं (for संगृ°). K6 पुरोधसा गृहीतं तं; T1 G6 पुरोहितगृहीतं वै. — [b]) K7 G2 पार्थिव. — [d]) Ś1 K1. 2 परमोचितं; T1 G6 °मासनं (for °मार्चितम्).

5 [a]) K1 ततोपविष्टं (for तत्रो°). — [b]) B0 शास्त्रे

प्रतिगृह्य च तां पूजां जनकाद्द्विजसत्तमः ।
गां चैव समनुज्ञाय राजानमनुमान्य च ॥ ६
पर्यपृच्छन्महातेजा राज्ञः कुशलमव्ययम् ।
अनामयं च राजेन्द्र शुकः सानुचरस्य ह ॥ ७
अनुज्ञातः स तेनाथ निषसाद सहानुगः ।
उदारसत्त्वाभिजनो भूमौ राजा कृताञ्जलिः ॥ ८
कुशलं चाव्ययं चैव पृष्ट्वा वैयासकिं नृपः ।
किमागमनमित्येव पर्यपृच्छत पार्थिवः ॥ ९

शुक उवाच ।

पित्राहमुक्तो भद्रं ते मोक्षधर्मार्थकोविदः ।
विदेहराजो याज्यो मे जनको नाम विश्रुतः ॥ १०
तत्र गच्छस्व वै तूर्णं यदि ते हृदि संशयः ।
प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा स ते छेत्स्यति संशयम् ॥ ११
सोऽहं पितुर्नियोगात्त्वामुपप्रष्टुमिहागतः ।
तन्मे धर्मभृतां श्रेष्ठ यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ १२
किं कार्यं ब्राह्मणेनेह मोक्षार्थश्च किमात्मकः ।
कथं च मोक्षः कर्तव्यो ज्ञानेन तपसापि वा ॥ १३

जनक उवाच ।

यत्कार्यं ब्राह्मणेनेह जन्मप्रभृति तच्छृणु ।
कृतोपनयनस्तात भवेद्वेदपरायणः ॥ १४
तपसा गुरुवृत्त्या च ब्रह्मचर्येण चाभिभो ।
देवतानां पितॄणां चाप्यनृणश्चानसूयकः ॥ १५ C. 12. 12275 B. 12. 327[6]. 15 K. 12. 334. 15

च (for शाश्वतः). Ś1 K1. 2. 4 शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ; K7 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 शाश्वतः प्रतिपूज्य च. — ^{d}) K1 अर्घ्यैं ; Ds1 अर्घं. Ś1 K1. 2 B3 Da3 अन्ववेदयत् (for च न्य°). — ^{e}) T1 स च तं ; G2 स नाम ; M6 सततां (for स च तां). Ś1 K1. 2. 4 संव्रतः ; G1 मंत्र-वित् (for °वत्-). — Da4 om. (hapl.) 5^{f}–6^{a}. — ^{f}) K6 7 प्रत्यगृह्णाद्.

6 Da4 om. 6^{a} (cf. v. l. 5). — ^{a}) K4. 7 V1 B0. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 T G1–3 6 तु (for च). — ^{b}) M1. 5–7 मुनि- (for द्विज-). — ^{c}) D7 गाश्च. Ś1 K2. 7 D4 समनुज्ञाप्य (for °ज्ञाय). — ^{d}) D9 om. (hapl.) from य राजा up to अनुज्ञा (in 8^{a}). K1 Dn1 Ds1 D5 अनुमन्य (for °मान्य).

7 D9 om. 7 (cf. v. l. 6). D5 repeats 7^{ab} after सानु च (in 7^{d}). — ^{c}) Ś1 K1. 2. 4 महें(K2. 4 °हीं)-द्रस्य ; K6 Da4 महाराज ; T1 G6 च राजेंद्रं (for °जेन्द्र). — ^{d}) K6 B3 Ds च (for ह). B0 D5. 7 T G1. 6 शुकस्यानुचरस्य ह (T1 च).

8 D9 om. अनुज्ञा (cf. v. l. 6). — ^{a}) K7 [अ]सौ (for [अ]थ). K4 6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 अनुशिष्टस्तु तेनासौ. — ^{b}) K2 निषसाध ; D2 निश-साद. D7 स सानुगः ; G3 सदानुगः (for सहा°). — ^{d}) Ds1 भूयो राजा ; D5 राजा भूमौ (by transp.).

9 ^{b}) K2 T G1. 3. 6 वैयासिकिं ; K4 D7 G2 M1. 6. 7 वैयासि(K4 °स)कं (for °सकिं). Ś1 K1. 2. 4. 7 Da4 D4. 9 नृप (for नृपः). — ^{c}) B8 (marg.) अपि (for इति). V1 B0. 8 Da3 Dn4 D2–5. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 एवं (for एव). — ^{d}) D5 G3 पार्थिव.

10 ^{b}) K1 -कोविदाः. — ^{c}) Ś1 K1. 2 विदेहराजा (for °राजो). Da4 (marg.) राजा नो (for याज्यो मे).

11 ^{a}) K2 [आ]गच्छस्व ; K7 D4. 9 गच्छाद्य ; D7 T G2. 3. 6 M1. 5–7 त्वं गच्छ (for गच्छस्व). Ś1 K1. 2. 4 transp. वै and तूर्णं. — ^{b}) D5. 7 G3 संशयं (for °यः). Ś1 K1. 2. 4 स ते हृदयसंशयं. — Da4 om. (hapl.) 11^{cd}. — ^{c}) D5 om. (hapl.) निवृत्तौ वा. Ś1 K1. 2. 4 प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च ; K7 प्रवृत्तो वा निवृत्तो वा. — ^{d}) Ś1 K1. 2 सर्वं (for स ते). Ś1 K1. 2. 4 T2 G2 [अ]संशयं (T2 °यः) (for संशयम्).

12 ^{a}) G1 सोयं. D7 T1 G3. 6 पितृ- (for पितुर्). — ^{b}) K7 उपपृष्टुम् ; Da3. a4 °स्पृष्टुम् ; D5 प्रष्टुं द्रष्टुम् ; D7 द्रष्टुं प्रष्टुम् (for उपप्रष्टुम्). K7 B8 (marg.) Ds D4. 9 उपागतः ; B0 इवागतः (for इहा°).

13 ^{b}) D5. 7 मोक्षार्थं (for °र्थश्च). D5. 7 T1 G2. 3. 6 M1. 6. 7 आत्मनः (for °कः). — ^{c}) K7 Da4 Ds1 मोक्ष- (for मोक्षः). K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 प्राप्तव्यो (for कर्तव्यो). — ^{d}) K6 B0. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 [अ]थ वा ; Da4 स वा ; G2 विना (for [अ]पि वा). — After 13, Ś1 K1. 2. 4 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 4 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 2. 4 शुकोत्पत्तिः].

14 ^{a}) D5 om. (hapl.) from णेनेह up to ब्रह्म (in 15^{b}). M1. 6. 7 [अ]थ (for [इ]ह). — ^{c}) G2 विप्रा (for तात). — ^{d}) D7 तपोवेद- ; G2. 8 जपवेद- (for

C.12.12276
B.12.327[6].16
K.12.334.16

वेदानधीत्य नियतो दक्षिणामपवर्ज्य च ।
अभ्यनुज्ञामथ प्राप्य समावर्तेत वै द्विजः ॥ १६
समावृत्तस्तु गार्हस्थ्ये सदारो नियतो वसेत् ।
अनसूयुर्यथान्यायमाहिताग्निस्तथैव च ॥ १७
उत्पाद्य पुत्रपौत्रं तु वन्याश्रमपदे वसेत् ।
तानेवाग्नीन्यथाशास्त्रमर्चयन्नतिथिप्रियः ॥ १८
स वनेऽग्नीन्यथान्यायमात्मन्यारोप्य धर्मवित् ।
निर्द्वंद्वो वीतरागात्मा ब्रह्माश्रमपदे वसेत् ॥ १९

शुक उवाच ।

उत्पन्ने ज्ञानविज्ञाने प्रत्यक्षे हृदि शाश्वते ।
किमवश्यं निवस्तव्यमाश्रमेषु वनेषु च ॥ २०
एतद्भवन्तं पृच्छामि तद्भवान्वक्तुमर्हति ।
यथावेदार्थतत्त्वेन ब्रूहि मे त्वं जनाधिप ॥ २१

जनक उवाच ।

न विना ज्ञानविज्ञानं मोक्षस्याधिगमो भवेत् ।
न विना गुरुसंबन्धं ज्ञानस्याधिगमः स्मृतः ॥ २२

भवेद्वेद-).

15 D5 om. up to ब्रह्म (cf. v. l. 14). — b) Ś1 K1. 2 चाभितः (K1 °दः); K4. 6 V1 B0 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 वा विभो (for चाभिभो). — c) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 ऋषीणां (for पितृणां). B6. 9 D4 वा (for च). K7 पितृणां देवतानां च. — d) Ś1 K1. 2, 4 Ds हि (for [अ]पि). K6 Da4 D7 T1 G2. 3. 6 [ऽ]प्यनसूयकः; K7 V1 B0. 6. 8 Da3 Dn1 Ds1 D2–5. 8. 9 T2 G1 ह्यनसू°; B7. 9 वा(B7 ना)प्य°; Dn4 Ds2 ह्यनु° (for चान°).

16 a) K6 नियमो (for °तो). — b) K2 अपिवर्ज्यं; K6. 7 अपवर्यं; G3 उपवर्ज्यं; Ca (gloss : दत्त्वा) अप° (as in text). — c) Ś1 K2 Ds2 G2 अनु- (for अथ). M1 ज्ञाप्य (for प्राप्य). — d) K2. 4 T2 द्विज.

17 a) K6 समावृत्य; D5 °वर्तें; D7 °वर्त्यं; T1 °वर्तंस्; G1 °वृत्यस्; G3 °वृत्ते (for °वृत्तस्). K6 स; V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 च (for तु). Dn4 Ds2 गार्हस्थे; D8 °स्थः (for °स्थ्ये). G2 समादारत्तस्तु गार्हस्थ्ये (sic). — b) G2 सदार- (for °रो). K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M1. 5–7 स्व(Da4 त्व)दारनिरतो वसेत् (Ds2 वशेत्; D5 [marg.] भवेत्). — K7 D4. 9 om. (hapl.) 17^{c}–18^{b}. — c) Dn4 अनुसूयुर्; M1. 7 अनसूय. Ś1 K1. 2 यथान्याय्यम्. — Ś1 reads 17^{d}–18^{d} on marg. — d) K1. 2. 4 D7 T1 G3. 6 अनाहृतः; D5 T2 G1. 2 M1. 5–7 अनावृतः (for तथैव च).

18 K7 D4. 9 om. 18^{ab} (cf. v. l. 17). Ś1 reads 18 on marg. — a) Ś1 K1. 2 पुत्रपौत्रांस्; B9 D5. 7 पुत्रं पौत्रं. V1 च (for तु). — b) G2. 3 यत्याश्रम- (for वन्या°). K6 वशेत्; Da4 न्यसेत् (for व°). — G2 om. (hapl.) 18^{c}–19^{d}. — c) Ś1 K1. 2 M5 (inf. lin.) यथान्याय्यम् (K1 M5 °यम्) (for °शास्त्रम्). — M5 om. (hapl.) 18^{d}–19^{a}.

19 G2 om. 19; M5 om. 19^{a} (for both, cf. v. l. 18). — a) K1. 4 Da3. a4 सर्वानग्नीन्; K6 स च तेऽग्नीन् (for स वनेऽग्नीन्). Da4 यथाशास्त्रम्; T2 °न्याय्यम्. — b) K2 आत्मना; K7 आत्मानि. M1. 6. 7 आधाय (for आरोप्य). — c) M1. 7 निर्द्वंद्वे. — d) D5 ब्रह्माश्रमपदं. ❀ Cn : ब्रह्माश्रमः, संन्यासाश्रमः ॥ Cs : ब्रह्माश्रमपदे, पारिव्रज्यस्थाने । ❀ — After 19, B6 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan* : मोक्षधर्म. — *Adhy. name* : शुकजनकसंवादः].

20 a) B9 D7 G2. 3 Ca उत्पन्न-; Da4 °ज्ञो (for °ज्ञे). ❀ Ca : ज्ञाने, तत्त्वज्ञाने । विज्ञाने, अरिष्टादिज्ञाने । ❀ — b) K1 प्रत्यक्ष्ये; K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 निर्द्वंद्वे (for प्रत्यक्षे). K4 शास्वते. — After 20^{ab}, Ś1 K1. 2. 4 read 22^{cd} for the first time, repeating it in its proper place. — c) G2 निवमत; M1. 5–7 हि वस्तव्यम् (for निव°). — d) Ś1 K1. 2. 4 न वा नृप; K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 भवेत्त्रिषु (for वनेषु च). D5 M1. 5–7 वा (for च).

21 b) K1 (*sup. lin.* as in text) 7 Da3. a4 Dn1 Ds (by corr.) T2 अर्हसि (for °ति). — c) Ś1 K1. 2 वेद-; Ds2 यद्वा (for यथा-). — d) Ś1 K1. 2 त्वं मे (by transp.); D7 T G1–3. 6 तत्त्वं. Da4 जनाधिपः; D5. 7 T1 G2. 3. 6 नराधिप.

22 a) D5. 7 निर्विद्य (for न विना). K6. 7 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G1. 6 M1. 5–7 -विज्ञानात्; Cs -विज्ञाने (for °नं). G2. 3 नापि ज्ञानान्न विज्ञानान्. ❀ Cn : ज्ञानं, शास्त्रजा धीः । विज्ञानमनुभवः । ❀ — Ś1 K1. 2. 4 read 22^{cd} for the first time after 20^{ab}. — c) Ś1 K1. 2. 4 (all both times) -संबंधाद्; Da4 °धे

आचार्यः प्लाविता तस्य ज्ञानं प्लव इहोच्यते ।
विज्ञाय कृतकृत्यस्तु तीर्णस्तदुभयं त्यजेत् ॥ २३
अनुच्छेदाय लोकानामनुच्छेदाय कर्मणाम् ।
पूर्वैराचरितो धर्मश्चातुराश्रम्यसंकथः ॥ २४
अनेन क्रमयोगेन बहुजातिषु कर्मणा ।
कृत्वा शुभाशुभं कर्म मोक्षो नामेह लभ्यते ॥ २५
भावितैः कारणैश्चायं बहुसंसारयोनिषु ।
आसादयति शुद्धात्मा मोक्षं वै प्रथमाश्रमे ॥ २६
तमासाद्य तु मुक्तस्य दृष्टार्थस्य विपश्चितः ।
त्रिष्वाश्रमेषु को न्वर्थो भवेत्परमभीप्सतः ॥ २७
राजसांस्तामसांश्चैव नित्यं दोषान्विवर्जयेत् ।
सात्त्विकं मार्गमास्थाय पश्येदात्मानमात्मना ॥ २८
सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
संपश्यन्नोपलिप्येत जले वारिचरो यथा ॥ २९
पक्षीव प्लवनादूर्ध्वममुत्रानन्त्यमश्नुते ।
विहाय देहं निर्मुक्तो निर्द्वंद्वः प्रशमं गतः ॥ ३० C. 12. 12290 B. 12. 327[6].30 K. 12. 334. 30

(for -संबन्धं). — d) M1.6.7 अधिगतः (for °गमः). Ś1 K1.2 (all second time) T2 भवेत्; D8 कृतः (for स्मृतः). ❀ Ca : अत्र मध्ये 'न विना गुरुसंबन्धम्' इति श्लोकार्धं (22^{cd}) केचित्पठन्ति तदसंगतम् । ❀

23 a) K2.6.7 B6.7 Da3 आचार्य-; K4 Da4 °र्याः (for °र्यः). T G2 Cs (gloss : पारे तारयिता) प्रापिता; G1 प्रपिता (for प्लाविता). Da3.a4 तस्या; D5.7 यस्य. V1 Bo.8 (marg. as in text) Dn1.n4 D8 D2.3.8 Cn (gloss : प्लावयिता, कर्णधारः) गुरुः प्लावयिता तस्य. — b) K7 ज्ञान- (for ज्ञानं). Bo पूर्वं; G2 पशु (for प्लव). — c) D7 T1 G2.3.6 विज्ञाने; T2 G1 विज्ञान- (for °य). D5 om. (hapl.) कृत. G3 कृतकृत्यं; M1.7 [अ]कृतकृत्यस्. — d) K2 तीर्थस्; D4 तीर्णं. Ś1 K1.2 तत्र भयं (for तदुभयं).

24 a) D8 अनुगच्छेदार्यलोकान्. — b) D8 T2 G1.2 M1.6.7 अविच्छेदाय (for अनु°). Da4 कर्मणा. D7 T1 G3.6 विच्छेदाय न (T1 G6 च) कर्मणां. — K2.4 read 24^{c}–25^{b} after 34^{ab}. Ś1 reads 24^{cd} on marg. — d) Ś1 K1 D8 D7 चातुराश्रम-; K2.4 चतुराश्रम-; G2 चतुराश्रम्य- (for चातु°). K2.4.6 V1 Bo.6–9 Da3 Dn1.n4 D2.3.5.8 -संकटः; K7 D4.9 -संकुलः; Da4 -कंटकः; D8 -संग्रहः (for -संकथः).

25 For the sequence in K2.4, cf. v. l. 24. — a) D5 कर्म- (for क्रम-). — b) K7 D4.9 बह्वो जातिषु; M1.5–7 बह्वाजातिषु; Ca (gloss : नानाजन्मसु) बहु° (as in text). K2.4 V1 Bo.6–9 Da3 Dn1.n4 D8 D2.5.7.8 T G1–3.6 कर्मणां (for °णा). K6 Da4 D8 बहुजातिसु (K6 °स्थ-) कर्मणा (Da4 °णा). — c) K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2–5.7–9 M5.6 हित्वा; D8 जह्यात्; M1.7 छित्वा (for कृत्वा). — d) K1 मोक्ष-; M1.6.7 मोक्षं (for मोक्षो). Da4 मोहेन (for नामेह).

26 a) K4 D4 भवितैः (for भा°). K6.7 Dn1.n4 D4.8 T G1.6 M1.5–7 Ca.n करणैश्च; G3 करणश्च (for कारणैश्च). D7 G2 भाविते करणाश्चायं. ❀ Ca : भावितैः, जन्मान्तराभ्यासवासितैः ॥ Cn : शोधितैः । ❀ — c) V1 धर्मात्मा (for शुद्धात्मा). — d) Ś1 K2 मोक्षं हि; K1 मोक्षाति (for मोक्षं वै). Bo.6.7.9 Dn1.n4 D3 प्रथमेश्रमे.

27 a) D8 समासाद्य; D3.4 तमसाद्य (for तमासाद्य). D5 प्र- (for तु). D4 मोक्षः स्याद् (for मुक्तस्य). — b) K1.7 दृष्ट्वार्थस्य (for दृष्टार्थस्य). B8 विपश्चितं. ❀ Cs : दृष्टार्थस्य, विद्वदनुभवसिद्धब्रह्मभावफलस्य । ❀ — c) K1 त्वर्थो (for न्वर्थो). K2 त्रिष्टार्थमेषु कोन्वर्थो (sic). — d) M7 पुरम् (for परम्). B8 T1 G1 अभीप्सितः.

28 a) Bo D4 om. तामसां. K1 om. चैव. V1 B8 राजसं तामसं चैव. — b) V1 B8 दोषं (for दोषान्). — d) G2 आत्मनः (for °ना).

29 29^{ab} = (var.) 6. 28. 27^{ab}; Manu. 12. 91^{ab}. — a) The portion from त्मानं up to मुनिः in 12. 314. 30^{d} is lost in V1 on missing fol. D4 वा (for च). — c) M1.5–7 संपश्येन् (for °श्यन्). K6 D7 G2.3 संपश्यतोपलिप्येत. — d) B6 (marg. as in text) जलचरो (for वारि°). ❀ Cn : वारिचरो, हंसादिः । ❀

30 V1 missing (cf. v. l. 29). — a) K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 पक्षिवत्; K7 पक्षीवत्; G3 पक्षींय (for °व). K6 प्रणमाद्; K7 B7–9 Dn1 D8 D2–4.8.9 Cn (gloss : निम्नात्) Cs : (gloss : मरणादुत्तरकालम्) प्रवणाद्; Bo प्रणवाद्; B6 प्रेवणाद्; Da3.a4 प्रेरणाद्; Dn4 श्रवणाद्; T G1–3.6 M5.6 प्रायणाद्; M1.7 प्राणयाद् (for प्लवनाद्). K1.6.7 D4.9 ऊर्धम् (for ऊर्ध्वम्). — b) K6 [अ]न्यं तम् (for [आ]नन्त्यम्). — G2 repeats from 12. 313. 30^{c} to 12. 314. 2^{d} after 12. 316. 22. — c) K2 देवं; K6.7 Bo.6.7.8 (marg).9

C. 12. 12291 B. 12. 327[6]. 31 K. 12. 334. 31 अत्र गाथाः पुरा गीताः शृणु राज्ञा ययातिना ।
धार्यन्ते या द्विजैस्तात मोक्षशास्त्रविशारदैः ॥ ३१
ज्योतिरात्मनि नान्यत्र रतं तत्रैव चैव तत् ।
स्वयं च शक्यं तद्द्रष्टुं सुसमाहितचेतसा ॥ ३२
न बिभेति परो यस्मान्न बिभेति पराच्च यः ।
यश्च नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३३
यदा भावं न कुरुते सर्वभूतेषु पापकम् ।
कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३४
संयोज्य तपसात्मानमीर्ष्यामुत्सृज्य मोहिनीम् ।
त्यक्त्वा कामं च लोभं च ततो ब्रह्मत्वमश्नुते ॥ ३५
यदा श्रव्ये च दृश्ये च सर्वभूतेषु चाप्ययम् ।
समो भवति निर्द्वंद्वो ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३६
यदा स्तुतिं च निन्दां च समत्वेनैव पश्यति ।
काञ्चनं चायसं चैव सुखदुःखे तथैव च ॥ ३७

Da3. a4 Dn1 n4 Ds D2–4. 8. 9 देहान्; D5 देही (for देहं). B8 (marg. as in text) निर्द्वंद्वः (for निर्मुक्तो). —^{d}) K7 निर्मुक्तः (for निर्द्वंद्वः). Da3. a4 प्रथमं (for प्रशमं). D4 गताः; D9 ततः. Ś1 K1 2 निर्द्वंद्वः शुभसंगतः; B8 (marg. as in text) प्रसमं सर्वतो गतः; D7 T G1. 2 (both times) 3. 6 M1. 5–7 निर्द्वंद्वः शमसंयुतः.

31 For the repetition in G2, cf. v. l. 30. V1 missing (cf. v. l. 29). —^{a}) K6 7 B6 Da4 Dn1 Ds1 D7 T1 G3 गाथा; G2 (first time) गाथां; G2 (second time) गाधा (for गाथाः). K7 D7 T1 G1. 2 (second time). 3. 6 गीता; Ds [अ]तीतः; G2 (first time) गीतां (for गीताः). K1 अत्राराथाः पुरी गीतः (corrupt). —^{b}) Ds1 शृणु राजन्यजातिना. —^{c}) G2 (second time) धार्यंते. D7 T1 G2 (both times). 3. 6 यद्; M1. 6. 7 यैर् (for या). —^{d}) Da3. a4 -विशारदः (for °रदैः).

32 For the repetition in G2, cf. v. l. 30. V1 missing (cf. v. l. 29). —^{a}) K2. 4 चात्मनि (for आत्मनि). K7 D4. 9 सर्वत्र; B8 D7 चान्यत्र (for ना°). G2 (both times) ज्योतिरात्मा निरन्यत्र. ❀ Ca : ज्योतिः, चिद्रूपं प्रकाशनम् । ❀ —^{b}) T1 G2 (both times). 6 यत्तदत्र; T2 G1 रमतेत्र (for रतं तत्र). K7 D4. 9 संस्थितं (for चैव तत्). K6 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 सर्वजंतुषु तत्समं; B0 यदा वान्यत्र तत्समं. —^{c}) M5 स्वेनैव (for स्वयं च). K6. 7 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 8. 9 शक्यते (Da4 °से); D7 T G1. 2 (both times). 3. 6 शक्यं यद् (for शक्यं तद्). —^{d}) D5 स्वयमाहित-; G2 (first time). 6 ससमाहित- (for सुस°). D7 -तेजसा (for -चेतसा).

33 With 33, cf. 12. App. I, (No. 4), lines 27–28; 12. 168. 42; Harivaṁśa I 30. 41. 33^{ab} = (var.) 12. 21. 4^{ab}. For the repetition in G2, cf. v. l. 30. V1 missing (cf. v. l. 29). —^{b}) K1 परश्च; K2. 4 पराश्च (for पराच्च). —^{c}) G2 (second time) यच्च (for यश्च). — D5 om. 33^{d}–35^{a}. —^{d}) K7 D4. 9 हि सः; D7 T G1. 2 (both times). 3. 6 M1. 5–7 तु सः (for तदा).

34 = (var.) 12. 168. 44; 12. App. I, (No. 4), lines 29–30; Harivaṁśa I. 30. 40. For the repetition in G2, cf. v. l. 30. V1 missing (cf. v. l. 29). D5 om. 34 (cf. v. l. 33). —^{b}) D7 T1 M6. 7 पावकं; Cs (gloss : हिंसात्मकम्) पापकम् (as in text). — After 34^{ab}, K2. 4 read 24^{c}–25^{b}.

35 For the repetition in G2, cf. v. l. 30. V1 missing (cf. v. l. 29). D5 om. 35^{a} (cf. v. l. 33). G2 (both times) om. (hapl.) 35–38. M1. 6. 7 om. (hapl.) 35–36. —^{a}) K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 मनसा (for तपसा). —^{b}) K6 ईर्षाम्. K7 B0. 8 Da3 Dn4 Ds1 D2. 9 M5 मोहनीं; Da4 मोहनी; D4 मोह्निनी. —^{c}) B0. 8 (marg. as in text) Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 मोहं (for लोभं). —^{d}) K6 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M5 तदा (for ततो). B8 (marg. as in text) तदा ब्रह्म समश्नुते. ❀ Cv : ब्रह्मत्वमश्नुते । ब्रह्मत्वं, सुखबृंहितत्वम् । बृह-बृंह वृद्धाविति धातुः । ❀

36 For the repetition in G2, cf. v. l. 30. V1 missing (cf. v. l. 29). G2 M1. 6. 7 om. 36 (cf. v. l. 35). —^{a}) B0 Dn1 Ds2 D3 T2 G1 M5 श्राव्ये; Ds1 श्रोतव्ये (hypermetric); D7 T1 G3. 6 शून्ये (for श्रव्ये). K6 यदा श्रव्येत दृश्येत. —^{b}) K2 B7. 8 (marg. as in text) D5. 7 T1 G3. 6 चाव्ययं; K7 D4. 9 चाद्विषन्; Dn1. n4 चाप्यहं (for °यम्).

37 For the repetition in G2, cf. v. l. 30. V1 missing (cf. v. l. 29). G2 om. 37 (cf. v. l. 35). Ś1 reads 37–38 on marg. —^{b}) K2. 4 स (for [ए]व). —^{c}) K7 Da4 वायसं. D7 पर्णं (for चैव). —^{d})

शीतमुष्णं तथैवार्थमनर्थं प्रियमप्रियम् ।
जीवितं मरणं चैव ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३८
प्रसार्येह यथाङ्गानि कूर्मः संहरते पुनः ।
तथेन्द्रियाणि मनसा संयन्तव्यानि भिक्षुणा ॥ ३९
तमःपरिगतं वेश्म यथा दीपेन दृश्यते ।
तथा बुद्धिप्रदीपेन शक्य आत्मा निरीक्षितुम् ॥ ४०
एतत्सर्वं प्रपश्यामि त्वयि बुद्धिमतां वर ।
यच्चान्यदपि वेत्तव्यं तत्त्वतो वेद तद्भवान् ॥ ४१
ब्रह्मर्षे विदितश्चासि विषयान्तमुपागतः ।
गुरोस्तव प्रसादेन तव चैवोपशिक्षया ॥ ४२
तस्यैव च प्रसादेन प्रादुर्भूतं महामुने ।
ज्ञानं दिव्यं ममापीदं तेनासि विदितो मम ॥ ४३
अधिकं तव विज्ञानमधिका च गतिस्तव ।
अधिकं च तवैश्वर्यं तच्च त्वं नावबुध्यसे ॥ ४४
बाल्याद्वा संशयाद्वापि भयाद्वाप्यविमोक्षजात् ।
उत्पन्ने चापि विज्ञाने नाधिगच्छति तां गतिम् ॥ ४५ C. 12. 12305 B. 12. 327[6].45 K. 12. 334. 45

K6 Bo. 6. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 T2 G3 M7 सुखं दुःखं; B7 T1 G1. 6 M1. 5 6 सुखदुःखं (for °दुःखे).

38 For the repetition in G2, cf. v. l. 30. V1 missing (cf. v. l. 29). G2 om. 38 (cf. v. l. 35). Ś1 reads 38 on marg. —^{a}) K6 B6. 7. 8 (marg.). 9 Da4 शीतोष्णं च (for शीतमुष्णं). —^{b}) K1 Da4 अनर्थं· (for °र्थं).

39 39^{ab} = 12. 187. 6^{ab}; 239. 4^{ab}. With 39^{ab}, cf. 6. 24. 58^{ab}. For the repetition in G2, cf. v. l. 30. V1 missing (cf. v. l. 29). —^{a}) B8 तथा (for यथा). D5. 7 [आ]त्मानि (for [अ]ङ्गानि). —^{b}) K1 संहतते; G2 (first time) संवितते; G2 (second time) संविशते (for संहरते). —^{c}) G3 अथ (for तथा). K6 G2 (second time) सर्वाणि (for मनसा). —^{d}) K7 Dn4 संयतव्यानि; D5. 7 संजेत°; G2 (second time) नियंत° (for संयन्त°).

40 For the repetition in G2, cf. v. l. 30. V1 missing (cf. v. l. 29). —^{a}) K1 तपः· (for तमः-). Da4 -पतिगतं (for -परि°). —^{b}) B7 दृप्यते; D8 दीप्यते; G2 (first time). 3 पश्यते; G2 (second time) पश्यति (for दृश्यते). —^{c}) K2 तदा; Da3. a4 अथ (for तथा). —^{d}) Ś1 K1. 2. 6 Dn1 D5. 7 शक्यम् (for शक्य). K1 निरीक्षितं; D5. 7 परीक्षितुं (for निरी°).

41 For the repetition in G2, cf. v. l. 30. V1 missing (cf. v. l. 29). —^{a}) K4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1, n4 D8 D2. 3. 5. 7–9 च; D4 lacuna; T G1. 2 (both times). 3. 6 M1. 5–7 हि (for प्र-). Dn4 पश्यंति (for -पश्यामि). —^{b}) K6 B6 (marg. as in text) Da4 तव; G2 (both times) तथा (for त्वयि). K2 बुद्धिसतां; K7 D4. 9 धर्मभृतां; D8 बुद्धिभृतां (for °मतां). Bo वरं; Da4 G2 (second time) वरः. —^{c}) Da4 यथा (for यच्च). D5. 7 चेतव्यं; T G1. 2 (both times). 3. 6 नोक्तं ते; M1. 5–7 बोद्धव्यं; Ca (gloss: वेदितव्यम्) वेत्तव्यं (as in text). —^{d}) K7 D4. 9 वेत्ति (for वेद). D7 तत्त्वतो वै तदद्भुतान्.

42 For the repetition in G2, cf. v. l. 30. V1 missing (cf. v. l. 29). —^{a}) K7 Da3. a4 ब्रह्मर्षि- (for °र्षे). K2 विनितश्च (for विदि°). K2 चास्मि; K7 B8 (marg. as in text) चापि (for चासि). —^{b}) ❀ Ca: विषयान्तम्, विषयवैमुख्यम् । ❀ —^{c}) Ś1 K1. 2 चैव (for तव). —^{d}) K1 देवोप- (for चैवोप·). K2 -चिक्रिया (sic) (for -शिक्षया). B7 तव चैवोपलक्षया. ❀ Ca: तव चैवोपशिक्षया इति शुकगौरवप्रकाशनार्थम् । यद्वा, तवोपशिक्षार्थमिति विभक्तिव्यत्ययेन चतुर्थ्यर्थे तृतीया। ❀

43 For the repetition in G2, cf. v. l. 30. V1 missing (cf. v. l. 29). —^{a}) Ś1 K1. 2. 4 B8 (marg. as in text) transp. [ए]व and च. T2 प्रभावेन (for प्रसादेन). —^{b}) K2. 4 महामुनेः. —^{c}) D7 ज्ञानदीपं (for ज्ञानं दिव्यं). Ś1 K1. 2. 4 समादीप्तं; G2 (second time) त्वयि तदा (for ममापीदं). —^{d}) T2 मुने (for मम).

44 For the repetition in G2, cf. v. l. 30. V1 missing (cf. v. l. 29). The portion from 44^{a} up to 12. 316. 1^{b} is lost in Ś1 on missing. fol. —^{a}) K6 तदवि·; B9 च तव; D7 T G1. 2 (both times). 3. 6 भवति (for तव वि-). —^{c}) G1 अधिका. K1 च तथा; K6. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 4. 8. 9 तव च (by transp.). —^{d}) K7 B9 D4. 7. 9 T2 G1 M1. 5–7 त्वं च (M5 तु) तन्; T1 G2 (first time). 3. 6 तत्त्वं तन्; G2 (second time) किं तत्त्वं (for तच्च त्वं).

45 For the repetition in G2, cf. v. l. 30. Ś1 V1 missing (cf. v. l. 44, 29). —^{a}) K6. 7 Ds1 बालाद्

C. 12. 12306
B. 12. 327[6]. 46
K. 12. 334. 46

व्यवसायेन शुद्धेन मद्विधैश्छिन्नसंशयः ।
विमुच्य हृदयग्रन्थीनासादयति तां गतिम् ॥ ४६
भवांश्चोत्पन्नविज्ञानः स्थिरबुद्धिरलोलुपः ।
व्यवसायादृते ब्रह्मन्नासादयति तत्परम् ॥ ४७
नास्ति ते सुखदुःखेषु विशेषो नास्ति लोलुपा ।
नौत्सुक्यं नृत्तगीतेषु न राग उपजायते ॥ ४८
न बन्धुषु निबन्धस्ते न भयेष्वस्ति ते भयम् ।
पश्यामि त्वां महाभाग तुल्यलोष्टाश्मकाञ्चनम् ॥ ४९
अहं च त्वानुपश्यामि ये चाप्यन्ये मनीषिणः ।
आस्थितं परमं मार्गमक्षयं तमनामयम् ॥ ५०
यत्फलं ब्राह्मणस्येह मोक्षार्थश्च यदात्मकः ।
तस्मिन्वै वर्तसे विप्र किमन्यत्परिपृच्छसि ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयोदशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१३ ॥

(for बाल्याद्). G2 (first time) corrupt; G2 (second time) बालाद्वंद्वशयाद्वापि. — D4 G2 (both times) om. 45[b]. — [b]) K1. 2. 7 D9 भयाद्वापि विमोक्षजात्; B8 (marg as in text) °प्यविमोक्षनात्; D5. 7 °प्यधिमोक्षजात्; T1 G3. 6 मुह्यसे त्वं विमोक्षजात्; T2 विमोहाद्वाविमोक्षजात्; G1 विधाच्चाप्यविमोक्षयन्. — [c]) K6. 7 वा (for च). — [d]) K2 -गच्छंति; B6. 7. 9 Da4 Ds D2. 3. 5 M5 -गच्छसि; G2 (second time) -गच्छत (for °ति). D5 मतिं (for गतिम्). M1. 6. 7 विज्ञानेनाधिगच्छसि.

46 For the repetition in G2, cf. v. l. 30. Ś1 V1 missing (cf. v. l. 44, 29). — [a]) D4. 9 बुद्धेन (for शुद्धेन). G2 (second time) व्यवसायविशुद्धेन. — [b]) D4. 9 बुद्धिमाञ्; D7 G2 (second time) त्वयि यश्; T G1. 3. 6 त्वद्विधश् (for मद्विधैश्). K2 -संशयाः; B7 -संशयं. G2 (first time) त्वयि यद्यन्नसंशयं. — [c]) K2 -ग्रंथीर्; Da4 D5. 7 T G1. 2 (first time). 3 -ग्रंथिम् (for -ग्रन्थीन्). — [d]) K7 D4. 9 उत्पादयति; M1. 5–7 आसादयसि (for °यति). K1. 2. 4 गतिमासादयंति तां.

47 For the repetition in G2, cf. v. l. 30. Ś1 V1 missing (cf. v. l. 44, 29). — [a]) T1 भावांश्; G2 (first time) भात्राश् (for भवांश्). Da4 G1. 2 (second time) M7 -विज्ञान- (for °नः). — [c]) D7 G2 (both times) पृच्छन् (for ब्रह्मन्). G3 व्यवसायेन तत्पृच्छन्. — [d]) B6. 9 Da3. a4 D9 यत् (for तत्). Ds1 पदं (for परम्).

48 For the repetition in G2, cf. v. l. 30. Ś1 V1 missing (cf. v. l. 44, 29). D4. 9 read 48[a] twice followed by 48[d]. — [b]) B7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 M1. 5–7 नासि (for नास्ति). K1. 2. 4 वस्तुषु; K7 G2 (second time) लोलुप; B6. 7. 9 Da3. a4 Ds D2. 5. 7–9 T1 G2 (first time). 3. 6 M1. 5–7 लोलुपः (for °पा). — [c]) K1 D3. 4. 7 T1 नोत्सुक्यं; M7 नौत्सुक्य- (for °क्यं). K4. 6. 7 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 T1 G3. 6 नृत्य-; Da4 वृत्र- (sic) (for नृत्त-). — [d]) D5 न रागस्योपसेवने.

49 For the repetition in G2, cf. v. l. 30. Ś1 V1 missing (cf. v. l. 44, 29). G2 (both times) om. (hapl.) 49–50. — [a]) K4 नि- (for न). M1. 5 (*inf. lin.*) 6. 7 बंधेषु (for बन्धुषु). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 [अ]नुबंधस्; M1. 6. 7 निबद्धस् (for निबन्धस्). Ds1 न बंधुश्च नबंधुस्ते. — [b]) K7 D4. 9 भयेपि (for भयेषु). — [c]) M1. 6. 7 पश्याम (for °मि). K1. 2 M1. 5–7 त्वा; Bo मां (for त्वां). Da4 महाभागस्. — [d]) G1 -कांचना. K1. 2. 4 तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिं = (var.) 6. 36. 24[d].

50 For the repetition in G2, cf. v. l. 30. Ś1 V1 missing (cf. v. l. 44, 29). G2 om. 50 (cf. v. l. 49). D5 om. 50[a]–51[b]. — [a]) Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 त्वामनु-; B6. 7. 9 Da3 a4 च त्वां न; D7 G3 च त्वनु-; G1 त्वमनु- (for च त्वानु-). M1. 5–7 -यास्यामि (for -पश्यामि). — [b]) K1. 2 चान्येपि; Ds2 [ऽ]प्यन्येन (for चाप्यन्ये). — [c]) K1 आस्तितं; Ds1 आश्रितं; D7 T1 G3. 6 आस्थितः (for °तं). Dn4 भागम् (for मार्गम्). — [d]) M6 अक्षयां. K1. 2 अक्षयं चाप्यथाव्ययं.

51 For the repetition in G2, cf. v. l. 30. Ś1 V1 missing (cf. l. 44, 29). D5 om. 51[ab] (cf. v. l. 50). — [a]) K2 ब्रह्मणस्य (for ब्रा°). G2 (first time) [इ]व (for [इ]ह). — [b]) Da4 मोक्षार्थस्य; D7 मोक्षार्थे च; G2 (first time) मोक्षश्चापि; G2 (second time) मोक्षो यश्च (for मोक्षार्थश्च). D7 M1. 7

३१४

भीष्म उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं कृतात्मा कृतनिश्चयः ।
आत्मनात्मानमास्थाय दृष्ट्वा चात्मानमात्मना ॥ १
कृतकार्यः सुखी शान्तस्तूष्णीं प्रायादुदङ्मुखः ।
शैशिरं गिरिमुद्दिश्य सधर्मा मातरिश्वनः ॥ २
एतस्मिन्नेव काले तु देवर्षिर्नारदस्तदा ।
हिमवन्तमियाद्द्रष्टुं सिद्धचारणसेवितम् ॥ ३
तमप्सरोगणाकीर्णं गीतस्वननिनादितम् ।
किंनराणां समूहैश्च भृङ्गराजैस्तथैव च ॥ ४
मद्गुभिः खञ्जरीटैश्च विचित्रैर्जीवजीवकैः ।
चित्रवर्णैर्मयूरैश्च केकाशतविराजितैः ।
राजहंससमूहैश्च हृष्टैः परभृतैस्तथा ॥ ५

C. 12. 12317
B. 12. 328[7]. 6
K. 12. 335. 6

यदात्मनः (for °त्मकः). — °) T1 अस्मिन् (for त°). G2 (second time) वर्ण्यसे (for वर्तसे). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 5–7 ब्रह्मन् (for त्रिप्र). — d) M1. 5–7 अनु- (for परि-).

Colophon. Ś1 V1 D6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 T G1. 2 (both times). 3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4. 6 Bo. 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 शुकोत्पत्तिः; K7 D5 जनकशुकसंवादः; D4. 9 G6 शुकजनकसंवादवाक्यं (G6 om. वाक्यं); M5. 6 जनकवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 51; B7 G3 149; B8 153; Dn1 152; Dn4 Ds2 150; Ds1 D8 T1 G1 M1. 6. 7 147; T2 161; G2 (first time) 164; G2 (second time) 168; G6 148; M5 184. — *Śloka no.:* Da4 Dn4 151; Dn1 52; Ds1 16; D8 53.

314

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 313. 44; 283. 15).

1 For the repetition in G2, cf. v. l. 12. 313. 30. V1 missing up to मुनिः (in 30d) (cf. v. l. 12. 313. 29). Bo om. the ref. — b) ❀ Cs: कृतात्मा, जितेन्द्रियः । ❀ — c) K6. 7 D4. 9 आत्मन्यात्मानमाधा(K6 °स्था)य. ❀ Cs: आत्मानं परमेश्वरं, आत्मना स्वरूपेण, आस्थाय ध्यात्वा । ❀

2 For the repetition in G2, cf. v. l. 1. V1 missing (cf. v. l. 1). — a) B9 सुखं (for सुखी). M1. 5–7 दांतस् (for शान्तस्). — b) T2 उदंग्मुखं. K7 D4. 9 आमंत्र्याथ नृपं ततः. — After 2ab, K7 D4. 9 ins.:

791* प्रययौ योगमास्थाय तुष्टो दिशमथोत्तराम् ।

— c) K7 D4. 9 शिशिरं (for शै°). ❀ Cn: शैशिरं गिरिं, हिमालयम् । ❀ — d) D7 सधर्मान् (for °र्मा). K7 मातरिस्वनः. G2 (second time) सधर्मश्च संगिराः. ❀ Ca: मातरिश्वनो वायोः सधर्मा, नित्यमेकत्र नवसन् ॥ Cs: वायोस्तुल्यगतिः । ❀

3 V1 missing (cf. v. l. 1); D7 T2 G1 repeat, while T1 G2. 3. 6 read, 3 after 12. 315. 10. — b) K1. 2 देवर्षि- (for °र्षिर्). K1. 7 Bo. 6–8. 9 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. 4. 7 (second time). 8. 9 T2 (both times) G1 (first time) M7 तथा; D3 ततः (for तदा). — c) K1. 2 Da4 Ds2 (before corr. as in text) G2. 3 अयाद्; K7 D4. 5. 7 (first time) 9 T2 G1 (last two second time) अगाद्; D7 (second time) T1 G6 अथो; T2 G1 (both first time) इव (for इयाद्).

4 V1 missing (cf. v. l. 1). K4 om. (hapl.) 4ab. — a) K1 तपःसरोगणाकीर्णं; Da3. a4 अप्सरोगणसंकीर्णं; M5 गंधर्वैस्तु समाकीर्णं. — b) Dn1 शत-; G1 शीत-; Bom. ed. शांत- (for गीत-). D7 T G1. 3. 6 -स्वर-; M1 -स्थान-; M6. 7 -स्थन- (sic) (for -स्वन-). B8 (marg.) M1. 5–7 -विनादितं (for -निना°). — c) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 सहस्रैश्; G3 निनादैश् (for समूहैश्). — D4 om. (hapl.) 4d–5e. — d) D7 राजहंसैस् (for भृङ्गराजैस्).

5 V1 missing (cf. v. l. 1). D4 om. 5abcde (cf. v. l. 4). — a) K6 महद्भिः; K7 Ds1 D3 (before corr. as in text). 8. 9 मंगुभिः; D5. 7 M1. 6 7 बहुभिः (for मद्गुभिः). — b) Dn1 जीवनैः (for -जीवकैः). ❀ Cs: खञ्जरीटः खंजनु इति वैजयन्ती । ❀ — D1 T G1–3. 6 om 5cd. — c) K1 C4 (gloss: चित्रपक्षैः) चित्रपर्णैर् (for °वर्णैर्). K7 D1 शुकैश्चैव (for मयूरैश्च).

C.12.12317
B.12.328[7].7
K.12.325.7

पक्षिराजो गरुत्मांश्च यं नित्यमधिगच्छति ।
चत्वारो लोकपालाश्च देवाः सर्षिगणास्तथा ।
यत्र नित्यं समायान्ति लोकस्य हितकाम्यया ॥ ६
विष्णुना यत्र पुत्रार्थे तपस्तप्तं महात्मना ।
यत्रैव च कुमारेण बाल्ये क्षिप्ता दिवौकसः ॥ ७
शक्तिर्न्यस्ता क्षितितले त्रैलोक्यमवमन्य वै ।
यत्रोवाच जगत्स्कन्दः क्षिपन्वाक्यमिदं तदा ॥ ८
योऽन्योऽस्ति मत्तोऽभ्यधिको विप्रा यस्याधिकं प्रियाः ।
यो ब्रह्मण्यो द्वितीयोऽस्ति त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ॥ ९
सोऽभ्युद्धरत्विमां शक्तिमथ वा कम्पयत्विति ।
तच्छ्रुत्वा व्यथिता लोकाः क इमामुद्धरेदिति ॥ १०
अथ देवगणं सर्वं संभ्रान्तेन्द्रियमानसम् ।
अपश्यद्भगवान्विष्णुः क्षिप्तं सासुरराक्षसम् ।
किं न्वत्र सुकृतं कार्यं भवेदिति विचिन्तयन् ॥ ११
स नामृष्यत तं क्षेपमवैक्षत च पावकिम् ।
स प्रहस्य विशुद्धात्मा शक्तिं प्रज्वलितां तदा ।

— ^{d}) B8 (marg. as in text) ·निनादितैः; M1.5–7 ·विराविभिः (for °जितैः). K7 D9 कुररैश्च शिखंडिभिः. — Ds1 reads 5^{ef} twice. — ^{e}) Ds1 (second time) शुकैश्च राजराजैश्च. — ^{f}) Bo Da3 Dn1.n4 D2.3.8 कृष्णैः; Ds1 (first time) Cs (gloss: वर्णांतरासंसृष्टैः। इतरपक्षिभ्यो वैलक्षण्यं सूचितमिति बोद्धव्यम्) श्वेतैः (for हृष्टैः). D5.7 परसिकैस् (for °भृतैस्). T1 G2.3.6 अपि (for तथा). Ds1 (second time).s2 अन्यैः पक्षिगणैरपि.

6 V1 missing (cf. v. l. 1). G2 om. 6^{a}–7^{b}. — ^{b}) K1.2.4.7 D4.5.9 अनु·; D7 T G1.3.6 अभि· (for अधि·). Bo.8 (marg.) Dn1.n4 Ds D2.3.8 यं नित्यमधितिष्ठति. — ^{d}) B3 (marg. as in text) स देवर्षि· (for देवाः सर्षि·). — Ds2 reads 6^{ef} twice. — ^{e}) K4.6 Bo.7.8 (marg. as in text) Da3.a4 Dn1.n4 Ds1.s2 (second time) D2.3.8 तत्र (for यत्र). K7 Ds2 (first time) D4.9 महादेवो; Ds2 (second time) समायाति. — ^{f}) K7 Ds2 (first time) D4.9 गौर्या (D4 °र्यां) रुद्रगणैस्तथा.

7 V1 missing (cf. v. l. 1). G2 om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). — ^{a}) K6 B8 पुत्रार्थं; Da4 पुत्रास्ते (for °र्थे). ❀ Ca: पुत्रार्थे, साम्बार्थम्। ❀ — ^{c}) K4.6 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 D3 D2.3.8 तत्र (for यत्र). K1.2.7 D4.5.9 transp. एव and च. — ^{d}) K1.2.6 B9 Da4 M7 क्षिप्त्वा; D5 दीप्ता (for क्षिप्ता). K7 D4.9 महौजसा; Da4 दिवक्षसः (for दिवौकसः).

8 V1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K1.2 D7 G3 शक्तिं; K6 क्षितिर् (for शक्तिर्). K7 D4.9 गिरितटे (for क्षितितले). — ^{b}) T G1.3 M1.5–7 अवमत्य (for °मन्य). — ^{c}) Bo Da3 Dn1.n4 Ds2 D2.3.8 G1 तत्र; G3 यत्ते (for यत्र). K1.2.4 सुरान्; Bo गजत् (for जगत्). G2 स्कंधं (for स्कन्दः). — ^{d}) K7 D4.9 क्षिप्रं (for क्षिपन्). Bo.6.7 तथा (for तदा).

9 V1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K6.7 D4.9 कोन्यो; G2 यो नो; M1.6.7 येन्यो (for योऽन्यो). G2 तेन (for मत्तो). K7 D4.9 ह्यधिको (for ऽभ्य°). — ^{b}) M1.7 विप्र (for विप्रा). K1.2 अधिक-; Ds2 अधिकाः (for °कं). Ds1 प्रियः. — ^{c}) Ds1 सो (for यो). K1.2.4 ब्रह्मण्ये; K7 °णो; Da4 ब्राह्मण्यो; M1.5–7 ब्रह्मण्या (for °ण्यो).

10 V1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) Da4 [ऽ]भ्यधत्व-रत्विमां; D7 [ऽ]भ्युद्धरन्निमां (for °रत्विमां). — ^{b}) B9 कल्पयति (for कम्पयतु). — Before 10^{cd}, B8.9 ins. भीष्म उवाच. — ^{d}) T1 G3.6 कंपयेद् (for उद्धरेद्). K1.2.4 क इमामुद्धरिष्यति; G2 कुमारपरिनिक्षिप्तौ.

11 V1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) D4.9 कथं दै· (D9 अथ दे)वगणान्सर्वान्. — ^{b}) K7 D4.9 -मानसान्; D7 T2 -मानसः (for °सम्). — ^{c}) D7 अपश्यन्. Da4 विष्णुं. — ^{d}) D5.7 सामर· (for सासुर-). K2 क्षिप्त-सासुरराक्षसं; K7 D4.9 क्षिप्तान्सासुरराक्षसान्. — ^{e}) K6 Bo.6–8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.5.7.8 त्वत्र; K7 Ds1 D4.9 तत्र (for न्वत्र). — ^{f}) K1.7 विचिंतयं (for °तयन्).

12 V1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K1 मनामृषत तं क्षेमम्; K4 Bo.6–9 Da3.a4 Dn4 Ds D2.3.5.8 G3 अ(K4 G3 स)नामृष्य ततः क्षेप(Ds1 सेय)म्; K6 नामृष्यत ततः क्षेपम्; Dn1 अनाघृष्यत्ततः क्षेपम्; D7 अनामृश्य ततः क्षेमं; T2 अनामृष्यत तं क्षेपम्; G2 समामृश्य ततः क्षेपम्. — ^{b}) K1.2 अवैक्षित (for °क्षत). K1.4 Da4 Ds (before corr.) पावकं (for °किम्). D5.7 मामवैक्षत पावकिं; G2 अवैक्षत हरिस्तु किं. — ^{c}) K1 सहसस्य; K4.6 Bo.6–9 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 T2 संप्रगृह्य; Da4 संप्रविश्य; T1 G1.3 संप्र(G1 स·प्र)·

कम्पयामास सव्येन पाणिना पुरुषोत्तमः ॥ १२
शक्त्यां तु कम्पमानायां विष्णुना बलिना तदा ।
मेदिनी कम्पिता सर्वा सशैलवनकानना ॥ १३
शक्तेनापि समुद्धर्तुं कम्पिता सा न तूद्धृता ।
रक्षता स्कन्दराजस्य धर्षणां प्रभविष्णुना ॥ १४
तां कम्पयित्वा भगवान्प्रह्लादमिदमब्रवीत् ।
पश्य वीर्यं कुमारस्य नैतदन्यः करिष्यति ॥ १५
सोऽमृष्यमाणस्तद्वाक्यं समुद्धरणनिश्चितः ।
जग्राह तां तस्य शक्तिं न चैनामप्यकम्पयत् ॥ १६

नादं महान्तं मुक्त्वा स मूर्छितो गिरिमूर्धनि ।
विह्वलः प्रापतद्भूमौ हिरण्यकशिपोः सुतः ॥ १७
यत्रोत्तरां दिशं गत्वा शैलराजस्य पार्श्वतः ।
तपोऽतप्यत दुर्धर्षस्तात नित्यं वृषध्वजः ॥ १८
पावकेन परिक्षिप्तो दीप्यता तस्य चाश्रमः ।
आदित्यबन्धनं नाम दुर्धर्षमकृतात्मभिः ॥ १९
न तत्र शक्यते गन्तुं यक्षराक्षसदानवैः ।
दशयोजनविस्तारमग्निज्वालासमावृतम् ॥ २०
भगवान्पावकस्तत्र स्वयं तिष्ठति वीर्यवान् । C. 12. 12334 B. 12. 328[7].23 K. 12. 335. 23

सह्य: G_2 अप्रसह्य; G_6 संप्रहस्य (for स प्रहस्य). —^{d}) Da_4 D_4 शक्ति- (for शक्तिं). K_1 प्रज्वाल्लितां; K_6 B_8 (marg.).9 $Da_{3.a4}$ तां ज्वलितां; B_3 (orig.) तां महतीं (for प्रज्वलितां). $K_{1.2.4.7}$ $M_{1.5-7}$ तथा (for तदा). —^{e}) B_9 कल्पयामास (for कम्प°).

13 V_1 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) K_2 शक्त्या; Da_4 शक्यां (for शक्त्यां). $K_{2.4}$ $B_{0.6-9}$ Da_3 $Dn_{1.n4}$ D_8 $G_{2.6}$ M_{5-7} कंप्यमानायां. —^{b}) D_7 तथा (for तदा). M_5 विष्णुना प्रभविष्णुना.

14 V_1 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) K_6 D_8 $D_{5.7}$ शक्रेण; K_7 शक्तो न; $Da_{3.a4}$ शक्तिना (for शक्तेन). —^{b}) $K_{1.2.4}$ न भूद्धृता (sic); $K_{6.7}$ $B_{0.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ [अ]भवत्तदा; D_4 ननूद्धृता; D_9 न भूर्द्धृता; T_1 $G_{2.3.6}$ ह्यनुद्धृता (for न तूद्धृता). —^{c}) K_7 B_9 $Dn_{1.n4}$ $D_{3.4.9}$ $M_{1.5.6}$ Cv (gloss: प्रतिज्ञा रक्षिता) रक्षिता; $D_{5.7}$ रक्षितां (for रक्षता). D_2 -रायस्य; $D_{5.7}$ -देवस्य (for -राजस्य). —^{d}) $K_{1.2.4}$ विष्णुना; $Da_{3.a4}$ D_8 T $G_{1-3.6}$ Ca (gloss: तेजोवधरूपं) धर्षणं; Dn_1 $D_{2.8.9}$ धर्षणा; Dn_4 धर्मणां; $D_{5.7}$ हर्षेण (for धर्षणां). $K_{1.2}$ प्रभविष्णुतां. ❀ Cv: कम्पनाद्धर्षिता, अनुद्धरणाद्रक्षिता चेति भावः । ❀

15 V_1 missing (cf. v. l. 1). —^{b}) $K_{1.2.4}$ D_8 D_7 T_1 $G_{1.3.6}$ प्रह्लादम्. $M_{1.5-7}$ विष्णुः प्रह्लादमब्रवीत्. —^{d}) $K_{1.2.4}$ तरिष्यति (for करि°).

16 V_1 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) $D_{5.7}$ T_1 $G_{2.3.6}$ तं चार्थं (for तद्वाक्यं). —^{b}) K_2 -निश्चिताः; B_6 (marg. as in text) Ds_2 G_6 -निश्चयः (for -निश्चितः). $G_{2.3}$ समूलं रणनिश्चितं (G_3 °कः). —^{d}) $K_{1.2.4}$ चैताम् (for चैनाम्). K_7 $D_{4.5.7.9}$ T $G_{1-3.6}$ अभ्यकंपयत् (for अप्य°). Da_3 $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ न चैनां स व्यकंपयत्.

17 V_1 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) B_8 (marg.).9 T_2 कृत्वा स (B_3 तु); Da_4 मुक्तस्य; Ds_1 D_9 मुक्ता स; D_7 T $G_{1-3.6}$ मुक्त्वा तु (for मुक्त्वा स). —^{b}) B_0 om. गिरि. —^{c}) D_8 विह्वळः. K_7 G_3 प्रपतद्.

18 V_1 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) $K_{2.4}$ B_0 Da_4 Dn_{1} n_4 D_8 $D_{2.3.8}$ तत्र (for यत्र). G_3 दिशां (for दिशं). —^{b}) $G_{2.3}$ पार्श्वगः (for °तः). —^{c}) $K_{4.6}$ $B_{0.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds_2 $D_{2.3.5.8}$ $G_{2.3}$ दुर्धर्षं (for °र्षस्). —^{d}) K_1 तपो; K_2 ततो; Dn_1 तं तु; T_1 $G_{3.6}$ स्नातो (for तात). G_2 अस्नातो नित्यवृद्धजं (sic).

19 V_1 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) $B_{0.7.8}$ (orig.) Da_3 $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ T $G_{1-3.6}$ परिक्षिप्तं; B_8 (marg.) समाक्षिप्तो (for परि°). —^{b}) $K_{1.2.4}$ $D_{5.7}$ दीप्यते; $M_{1.6.7}$ दीप्यमान् (for दीप्यता). B_8 (orig.) वा समं; D_7 चाश्रमं. K_7 B_0 $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2-4.8.9}$ T $G_{1-3.6}$ दीप्यता (T_1 G_6 दीव्यता; $G_{2.3}$ दिव्यका) यस्य चाश्रमं (K_7 $D_{4.9}$ °मे; Ds_2 °यं); B_8 (marg.) दीप्यते यस्य चाश्रमे. —^{c}) $K_{1.2.4.6}$ $B_{0.6.8}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ -पर्वतं; K_7 $D_{4.5.7.9}$ -वर्धनं (for -बन्धनं). —^{d}) $K_{1.2.4}$ दुर्ध(K_2 °र्वं)र्षमपराजितः (K_1 °तं); Da_4 °मकृतात्मनि.

20 V_1 missing (cf. v. l. 1). —^{c}) G_1 -विस्तीर्णम् (for -विस्तारम्). —^{d}) G_2 -समावृतः (for °वृतम्).

21 V_1 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) $K_{1.7}$ $D_{4.9}$ पावकिस् (for °कस्). — G_3 om. (hapl.) 21^{b}–22^{a}. —^{b}) $K_{1.2.4}$ नित्यदा (for वीर्यवान्). —^{c}) $K_{4.6}$

C. 12. 12334
B. 12. 328[7]. 24
K. 12. 335. 24

सर्वविघ्नान्प्रशमयन्महादेवस्य धीमतः । २१
दिव्यं वर्षसहस्रं हि पादेनैकेन तिष्ठतः ।
देवान्संतापयंस्तत्र महादेवो धृतव्रतः ॥ २२
ऐन्द्रीं तु दिशमास्थाय शैलराजस्य धीमतः ।
विविक्ते पर्वततटे पाराशर्यो महातपाः ।
वेदानध्यापयामास व्यासः शिष्यान्महातपाः ॥ २३
सुमन्तुं च महाभागं वैशंपायनमेव च ।
जैमिनिं च महाप्राज्ञं पैलं चापि तपस्विनम् ॥ २४
एभिः शिष्यैः परिवृतो व्यास आस्ते महातपाः ।
तत्राश्रमपदं पुण्यं ददर्श पितुरुत्तमम् ।
आरणेयो विशुद्धात्मा नभसीव दिवाकरः ॥ २५
अथ व्यासः परिक्षिप्तं ज्वलन्तमिव पावकम् ।
ददर्श सुतमायान्तं दिवाकरसमप्रभम् ॥ २६
असज्जमानं वृक्षेषु शैलेषु विषमेषु च ।
योगयुक्तं महात्मानं यथा बाणं गुणच्युतम् ॥ २७
सोऽभिगम्य पितुः पादावगृह्णादरणीसुतः ।
यथोपजोषं तैश्चापि समागच्छन्महामुनिः ॥ २८
ततो निवेदयामास पित्रे सर्वमशेषतः ।
शुको जनकराजेन संवादं प्रीतमानसः ॥ २९
एवमध्यापयञ्शिष्यान्व्यासः पुत्रं च वीर्यवान् ।

Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T1 G6 सर्वान् (for सर्व-). T1 G3 प्रमथयन् (for प्रशम°).

22 V1 missing (cf. v. l. 1). G2 om. 22^{a-c} (cf. v. l. 21). — ^{a}) K7 D4. 9 T1 G3 दिव्य- (for दिव्यं). K1. 2 -सहस्रं तु; K7 D4. 5. 9 -सहस्राणि ; B8 (marg.) -सहस्रं स; Da4 °स्रं वै (for °स्रं हि). — ^{b}) T1 M1. 5–7 विष्ठि(T1 °ष्ठ)तः (for तिष्ठतः). D2 पादेन प्रतितिष्ठतः. — K1 transp. 22^{cd} and 23^{ef}. K2. 4 transp. 22^{cd} and 23^{ab}. — ^{c}) K6 संतर्पयंस् ; B6 संतापयेत् (for °यंस्). K7 B7 D4. 9 देवान्संतापयामास. — ^{d}) K7 D4. 9 T1 G6 दृढव्रतः ; Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 महा° ; G2 वृताव्रतः (for धृतव्रतः).

23 V1 missing (cf. v. l. 1). K2. 4 transp. 22^{cd} and 23^{ab}. — ^{a}) G1 ऐंद्रिं तु ; G2 ऐंद्रीशां ; G3 ऐंद्रियं (for ऐन्द्रीं तु). — ^{b}) K1 तत्र तु ; Ds पार्श्वतः ; M1. 5–7 मूर्धनि (for धीमतः). — ^{c}) K1 त्रिवक्ते ; Dn4 विविक्त- (for °क्ते). D8 -मठे (for -तटे). B8 (marg.) विविक्ते पर्वते तत्र. — ^{d}) D9 महायशाः (for °तपाः). K1 पराशर्यो महातपः ; Ds1 पराशर्यमहानयाः. — K1 transp. 22^{cd} and 23^{ef}. K2 om. (hapl.) 23^{ef}. — ^{f}) Da4 om. व्यासः. K1 D2 महातपः ; K4 °यशा ; K7 Ds2 D4. 9 °मनाः ; D7 T G1–3. 6 °मुनिः ; M1. 5–7 °मतिः (for °तपाः).

24 V1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K1 समंतुं ; K2. 4 सुमंतुश्च ; K7 Ds D4. 7. 9 सुमंतं (for सुमन्तुं). K1 महाभाग- ; K2. 4 °भागो (for °भागं). — ^{b}) K2 वैशंपायन. — ^{c}) D7 T1 G2. 3. 6 महात्मानं (for °प्राज्ञं). K1. 2, 4 जैमनिश्च (K1 °मिनिं च) महाप्रज्ञः. — ^{d}) T2 G1 M1. 5–7 चाति (for चापि). K2. 4 पैलश्चापि महातपाः ; D7 T1 G2. 3. 6 पैलं चामिततेजसं.

25 V1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 यत्र ; G2 यो हि (for एभिः). — ^{b}) K1. 2. 4 आसीन् (for आस्ते). — ^{c}) K1. 7 D4. 9 तदाश्रम- ; Bo. 6. 8. 9 Dn1. n4 Ds1 तमा° ; Ds2 तस्या° (for तत्रा°). Bo. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 D2. 3 रम्यं ; D8 रम्ये (for पुण्यं). — ^{e}) Da3 आरण्येयो. — ^{f}) M1. 7 दिवाकरं.

26 V1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) D7 अध (for अथ). K7 D4. 9 [अं]तरि(K7 °री)क्षस्थं ; M1. 6. 7 परिक्षिप्तो (for °क्षिप्तं). — ^{c}) K6. 7 Bo 6. 7. 8 (marg as in text) 9 Da3. a4 Dn1 n4 Ds D2–5. 8. 9 ददृशे (for ददर्श). — ^{d}) Da4 -प्रभां (for -प्रभम्).

27 V1 missing (cf. v. l. 1). — ^{ab}) T1 G1 3. 6 M1. 6. 7 अमज्यमानं ; G2 आसज्य°. K1 2. 4 transp. वृक्षेषु and शैलेषु. D5. 7 असह्यमानं सर्वत्र. K2. 7 Dn1. n4 Ds D4. 7. 9 G1–3 विषयेषु ; B7 विशमेषु ; Da3. a4 विविधेषु. — ^{c}) G2. 3 योगमुक्तं (for °युक्तं). — ^{d}) Da4 बाण- (for बाणं). K1 गुणं च्युतं ; K2 T2 G1 M1 गुणाच्युतं ; K7 D7 T1 G3. 6 M5–7 गुणाच्च्युतं.

28 V1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) D5 गुरोः (for पितुः). — ^{b}) K6. 7 Ds1 अवगृह्णाद्. K1. 2. 4 जग्राहाथारणीसुतः. — ^{c}) K7 D4. 9 यथोपयोगं ; B9 °युज्यं ; Ca (gloss : यथासुखं) °जोषं (as in text). K1. 2. 4 च ततः ; D7 T G1–3. 6 तं चापि (for तैश्चापि). — ^{d}) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 महामतिः (for °मुनिः).

29 V1 missing (cf. v. l. 1). G3 M6 om. (hapl.) 29–30. — ^{b}) K1. 2. 4 पितुः ; D4 पित्र्ये. — ^{c}) D4

उवास हिमवत्पृष्ठे पाराशर्यो महामुनिः ॥ ३०
ततः कदाचिच्छिष्यास्तं परिवार्यावतस्थिरे ।
वेदाध्ययनसंपन्नाः शान्तात्मानो जितेन्द्रियाः ॥ ३१
वेदेषु निष्ठां संप्राप्य साङ्गेष्वतितपस्विनः ।
अथोचुस्ते तदा व्यासं शिष्याः प्राञ्जलयो गुरुम् ॥ ३२
महता श्रेयसा युक्ता यशसा च स्म वर्धिताः ।
एकं त्विदानीमिच्छामो गुरुणानुग्रहं कृतम् ॥ ३३
इति तेषां वचः श्रुत्वा ब्रह्मर्षिस्तानुवाच ह ।
उच्यतामिति तद्वत्सा यद्वः कार्यं प्रियं मया ॥ ३४
एतद्वाक्यं गुरोः श्रुत्वा शिष्यास्ते हृष्टमानसाः ।
पुनः प्राञ्जलयो भूत्वा प्रणम्य शिरसा गुरुम् ॥ ३५
ऊचुस्ते सहिता राजन्निदं वचनमुत्तमम् ।
यदि प्रीत उपाध्यायो धन्याः स्मो मुनिसत्तम ॥ ३६
काङ्क्षामस्तु वयं सर्वे वरं दत्तं महर्षिणा ।
षष्ठः शिष्यो न ते ख्यातिं गच्छेदत्र प्रसीद नः ॥ ३७
चत्वारस्ते वयं शिष्या गुरुपुत्रश्च पञ्चमः ।
इह वेदाः प्रतिष्ठेरन्नेष नः काङ्क्षितो वरः ॥ ३८
शिष्याणां वचनं श्रुत्वा व्यासो वेदार्थतत्त्ववित् ।
पराशरात्मजो धीमान्परलोकार्थचिन्तकः ।
उवाच शिष्यान्धर्मात्मा धर्म्यं नैःश्रेयसं वचः ॥ ३९ C. 12. 12354 B. 12. 329[7]. 43 K. 12. 335. 43

-राजसं; G2 -राजेंद्र (for -राजेन).

30 V1 missing (cf. v. l. 1). G3 M6 om. 30 (cf. v. l. 29). — a) K2.4 एवमद्यापि शिष्यास्तं. — K1.2.4 om. (hapl.) 30^{b}–31^{a}. — d) D4 महातपाः (for °मुनिः).

31 K1.2.4 om. 31^{a} (cf. v. l. 30). — b) K1.2.4 पर्यवार्य (for परि°). D4.7.9 T G1–3.6 M1.5–7 [उ]प- (for [अ]व-).

32 a) D5 निश्चयं (for निष्ठां सं-). — b) K7 B0.6–8 Dn1.n4 Ds D2–5.7–9 T G1–3.6 अपि (for अति-). T2 G1 तपस्विनां. — c) K2 Da4 अथोच्युस्. D5 तं (for ते). K2 D7 तथा (for तदा). — d) B0 गुरुः (for गुरुम्).

33 Before 33, K6.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–5.7–9 ins. शिष्या ऊचुः. — a) K1.2.4 V1 भवता (for महता). K6 V1 B6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–4.8 तेजसा; B8 (marg.) तपसा; M1 श्रेयसो (for °सा). — b) K6 च स्व-; K7 D4.9 चाप्सु; B6 स्म च (by transp.); Dn1 चापि; D5 तव. D7 T G1–3.6 यशसा च समन्विताः. — 33^{cd} is partly damaged in V1. — c) D4.9 एवं (for एकं). K2.4 पृच्छामो (for इ°).

34 Before 34, D8 ins. भीष्म उवाच. — a) K1.2.4 transp. तेषां and श्रुत्वा. — b) M1.5–7 महर्षिस् (for ब्रह्मर्षिस्). — c) K6 B0 यद् (for तद्). G2 व्यासो (for वत्सा). K2 उइयत्वामिति तद्वत्स्स (sic). — d) M1.7 यच्च (for यद्वः). D7 T G1–3.6 कृतं (for प्रियं). B6 मम (for मया).

35 a) K1.2.4 इति (for एतद्). — b) Da4 -मानसः. — c) B8 (marg.) सर्वे (for भूत्वा).

36 a) K7 D4.9 सहसा (for सहिता). — Before 36^{cd}, B8.9 ins. शिष्या ऊचुः. V1 partly damaged in 36^{cd}. Da3.a4 om. (hapl.) 36^{cd}. — c) G1 इति (for यदि). K2 प्रीता (for प्रीत). G2 उपायोन्यो (for °ध्यायो). K1 यदि प्रीतितपाध्यातो. — d) K6 B6.7 D5 M1.7 स्म; D7 ते (for स्मो). K7 D5 -सत्तमा; D4 -सत्तमः. — After 36, Ds1 reads 38^{cd} for the first time, repeating it in its proper place.

37 a) V1 कांक्षामहे वरं दत्तं; M1.6.7 कांक्षायम- (M6 °मय)स्तु सर्वेषां. — b) K1 वर- (for वरं). Da3 Dn1.n4 D2.3.8 दातुं (for दत्तं). Da4 महर्षिणः. V1 वयं सर्वे महर्षिणा. — c) D7 गतः; G3 न मे (for न ते). — d*) V1 B8 (marg. as in text) इति (for अत्र). K7 D4.9 प्रसीदत (D4 °तः) (for °द नः).

38 b) K1.2 B6.9 Da3 Ds2 तु (for च). G2 पंचमं. — Ds1 reads 38^{cd} for the first time after 36. — c) D5 प्रतिष्ठेत. — d) K1.2 इति (for एष). K6 वः (for नः).

39 K1 D5 om. 39^{abcd}. — b) K6 सर्वे-; B6 Da3.a4 स वै (for व्यासो). K2.4.7 D4.9 व्यासो वचनमब्रवीत्; D7 T G1–3.6 M1.5–7 महर्षिप्र(G1 °र्षिः प्र)-वरस्तदा. — 39^{cd} is partly damaged in V1. — c) D4.9 शुको ममात्मनो धीमान्; M1 पराशरात्मनो धी°. — d) K2 परलोकाक्ष- (for °कार्थ-). Da4 -चिंतकाः.

C. 12. 12354 B. 12. 328[7]. 43 K. 12. 335. 43 ब्राह्मणाय सदा देयं ब्रह्म शुश्रूषवे भवेत् ।
ब्रह्मलोके निवासं यो ध्रुवं समभिकाङ्क्षति ॥ ४०
भवन्तो बहुलाः सन्तु वेदो विस्तार्यतामयम् ।
नाशिष्ये संप्रदातव्यो नाव्रते नाकृतात्मनि ॥ ४१
एते शिष्यगुणाः सर्वे विज्ञातव्या यथार्थतः ।
नापरीक्षितचारित्रे विद्या देया कथंचन ॥ ४२
यथा हि कनकं शुद्धं तापच्छेदनिघर्षणैः ।
परीक्षेत तथा शिष्यानीक्षेत्कुलगुणादिभिः ॥ ४३
न नियोज्याश्च वः शिष्या अनियोगे महाभये ।
यथामति यथापाठं तथा विद्या फलिष्यति ॥ ४४
सर्वस्तरतु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु ।
श्रावयेच्चतुरो वर्णान्कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः ॥ ४५
वेदस्याध्ययनं हीदं तच्च कार्यं महत्स्मृतम् ।
स्तुत्यर्थमिह देवानां वेदाः सृष्टाः स्वयंभुवा ॥ ४६
यो निर्वदेत संमोहाद्ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
सोऽपध्यानाद्ब्राह्मणस्य पराभूयादसंशयम् ॥ ४७

— e) D5 शिष्यानुवाच धर्मात्मा. — f) K6 D7 धर्मं; K7 Da4 धर्म-; G2 धर्म्यान् (for धर्म्यं). K7 D4. 7 T1 G1–3. 6 निश्रेयसं; B6 D9 नि.श्रे°; B7 Da4 Ds D3. 5 M7 नैश्रे° (for नैःश्रे°).

40 a) K1 ब्रह्मणाय; K6 B6. 9 ब्राह्मणार्थे. — b) G2 ब्राह्म (for ब्रह्म). K6 सुश्रूषवे; Da4 शुश्रुषवे; G1 शुश्रूषणे. K6 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तथा; K7 D4. 9 च तत्; Da3. a4 सदा (for भवेत्). — c) K2. 4 परलोक-; V1 B6 ब्रह्मलोक- (for °लोके). G1 निवासाय (for °सं यो). T G6 ब्रह्मलोकनिवासाय; G2. 3 °लौकिकवासोयं. — d) B7 समति- (for °भि-). V1 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G1. 6 M1. 5–7 -कांक्षते (for -काङ्क्षति). K2 ध्रुवं मम हि कांक्षितिः.

41 a) G2 भवते (for भवन्तो). T2 बहुळाः; G1 °धाः (for °लाः). — b) K2 विदो (for वेदो). K7 D4. 9 T G2. 3. 6 M1. 5–7 विस्तीर्यताम् (for विस्ता°). G1 वेदो वीर्यवतामयं. — c) K7 D4. 5. 7. 9 नाशिष्याय; T1 °ष्यः सं-; M1. 6. 7 नि(M6 न)शिष्ये (M7 °ष्यो) सं- (for नाशिष्ये सं-). K6 B6. 9 Da4 D5. 7 M1. 5–7 -दातव्यं; G1 -दातव्ये (for °व्यो). — d) K2 Da4 नावृते (for नाव्रते).

42 a) V1 damaged. T1 G2. 6 शिष्यगणाः (for °गुणाः). — b) K1 शिख्यातव्या; K2 विख्यार्थव्या; D4 विज्ञातव्यां. Bo कृतार्थतः; B8 (marg. as in text) प्रयत्नतः (for यथार्थतः). — c) K2 G1 नापरे(G1 °रि)क्षित-; Ds2 नापरीक्षत- (for °क्षित-). — d) T2 देयं (for देया). Da4 कथं च नः.

43 With 43, cf. Garuḍa P. 112. 3; Cāṇakya-Rājanīti, 5. 2. — a) K6 om. हि. Da4 कथनं; D5 कनके; D7 कमलं (for कनकं). D9 यथा न हिनिकं शुद्धं (sic); G1 यथा हि कनका शुद्धा. — b) K1. 2. 4 तापच्छेदन-; D5. 7 °च्छेदादि-; T2 °भेदनि-; M7 तावच्छेदनि- (for ताप°). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 8 M1. 5. 6 -कर्षणैः (for -घर्षणैः). — c) K1. 2 परेक्ष्यते; K4 T G1 परीक्ष्यते; V1 G2. 3. 6 परीक्षते; D5 परिक्षते (for परिक्षेत). — d) K7 D4. 9 कुलशीलसमन्वितान्; D5. 7 निरीक्षेत गुणादिभिः.

44 a) D7 वै (for वः). G1 शिष्यस् (for शिष्या). — b) K7 अतियोगे; T2 G1 M1. 5–7 न (T2 अ-; G1 त्व)नियोज्ये (for अनियोगे). — c) K1 यथापठ्यं; K2 B6 °पाठ्यं; K7 D4. 9 °वाच्यं; V1 D5 °वाचं; D7 T G1–3. 6 °तत्वं; M1. 5–7 °तथ्यं (for °पाठं). — d) K2 हलिष्यति; G1 चलि° (for फलि°).

45 M1. 5–7 om. 45. K2 reads 45ab twice. — a) D5. 7 T2 G1. 3 तरति (for °तु). Ds1 दुर्गानि. K2 (second time) महर्षिबुद्धिना कार्या; G2 सर्वशस्तर दुर्गाणि. — b) K4 सर्वे; V1 lacuna; T1 G2. 3. 6 ततो (for सर्वो). G1 पश्यति. D7 ततो विद्या फलिष्यति. — c) K2 B8 (marg.) वेदान् (for वर्णान्). — d) D7 T G1–3. 6 कृत्वा ब्रह्म यथार्ह(G2 °ग)तः.

46 a) K2 Da4 D9 हीनं; V1 Bo चैव; G2 भिंदन् (for हीदं). B8 (marg. as in text) वेदस्याध्यापनां चैव. — b) K1. 2. 4 तात; Bo तत्र; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 देव- (for तच्च). K6 B3 कृतं; Ds1 स्थितं (for स्मृतम्). K7 D4. 9 तत्त्वार्थसहितं स्मृतं. — c) G1 स्मृत्यर्थम् (for स्तु°). K1. 2. 4 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 इति (for इह). K1. 2. 4 G2 वेदानां (for देवानां). — d) Ds1 तुष्टाः; G3 स्पृष्ट्वा; M1. 5–7 इष्टाः (for सृष्टाः).

47 K7 om. 47ab. — a) K1. 2. 4 निर्वेदेत; K6 D4. 9 वै निंदति (K6 °देत); Dn4 निर्वेदे तु; D5. 7 G3 निर्वदति; T1 G6 निंदते तु; G2 निर्विंदं न; M1.

यश्चाधर्मेण विब्रूयाद्यश्चाधर्मेण पृच्छति ।
तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाधिगच्छति ॥ ४८

एतद्वः सर्वमाख्यातं स्वाध्यायस्य विधिं प्रति ।
उपकुर्याच्च शिष्याणामेतच्च हृदि वो भवेत् ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्दशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१४ ॥

३१५

भीष्म उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा गुरोर्वाक्यं व्यासशिष्या महौजसः ।
अन्योन्यं हृष्टमनसः परिषस्वजिरे तदा ॥ १
उक्ताः स्मो यद्भगवता तदात्वायतिसंहितम् ।
तन्नो मनसि संरूढं करिष्यामस्तथा च तत् ॥ २
अन्योन्यं च सभाज्यैवं सुप्रीतमनसः पुनः ।
विज्ञापयन्ति स्म गुरुं पुनर्वाक्यविशारदाः ॥ ३
शैलादस्मान्महीं गन्तुं काङ्क्षितं नो महामुने । C. 12. 12368 B. 12. 329(8). 4 K. 12. 336. 4

5–7 विनिंदेत (for निर्वदेत). — c) K1. 2. 4 सोपाध्यानाद्; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 सोभि°; T G1–3. 6 सोवध्या(G2 °ज्ञा)नाद् (for सोऽप°). K2 ब्रह्मणस्य. — d) K1. 2 V1 B8 (marg. as in text) परिभूयाद् (for परा°).

48 a) K6 G2 धर्मेण (for [अ]ध°). — b) K6 धर्मेण; B8 [अ]न्यायेन (for [अ]धर्मेण). — c) T2 अन्यतरं. K1 ध्येति; K2. 4 [ऽ]ध्येति; V1 B6 (marg. as in text). 7 D5 [ऽ]भ्येति; D7 G3 प्रीतिं; Cv (gloss: मृतो भवति) प्रैति (as in text). — d) K4 विद्वेषां; Da4 वेदेषं (for विद्वेषं). K2. 4 न; Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 च (for वा). K6 V1 Bo. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 T1 G2. 6 M1. 5–7 वा नि-; T2 G1 वानु-; G8 वा न (for वाधि-). V1 Bo 7–9 Da3. a8 -यच्छति (for -गच्छति).

49 c) D9 उपकुर्यां; G3 °कार्याच् (for °कुर्याच्). — d) G2 वै (for वो). D7 बोधयेत् (for वो भवेत्). D5 एतत्सर्वं हितं भवेत्.

Colophon. Ś1 D6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1 Ds D2–5. 7–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 शुकोत्पत्तिः; K7 D4. 9 व्यासाश्रमप्राप्तिः; D5 शुकोत्पत्तौ व्यासाश्रमप्राप्तिः; M1. 5–7 स्वाध्यायक्रमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 52; B7 140; B8 254; Dn1 153; Dn4 Ds2 151; D7 G8 150; D8 G1 M1. 6. 7 148; T1 G6 149; T2 162; G2 165; M5 184. — *Śloka no.:* Da4 Dn4 52; Dn1 53.

315

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 313. 44; 283. 15).

1 b) K1 महोजसः. — D8 om. (hapl.) 1c–2d. D7 reads 1cd twice. — c) Dn4 अन्योन्य- (for °न्यं). — G2 om. 1d–3c. — d) D4. 9 M7 परिषष्व(M7 °स्व)जिरे तदा.

2 D8 G2 om. 2 (cf. v. l. 1). — a) T2 G1 उक्ता (for उक्ताः). K1. 6 स्वो; K7 Da3 D4. 9 स्म (for स्मो). Da3 [अ]द्य (for यद्). — b) K1 -संहतं; Da4 -संहरिं; D7 -संहतिं (for -संहितम्). K2 T1 तदाद्वास(T1 °त्वाया)तिसंहितं. ❀ Cn: तदात्वे तत्काले, आयतौ उत्तरकाले च, संहितं, सम्यग्घितम् । ❀ — c) Da3. a4 तन्मे (for तन्नो). K4 संगूढं; Da4 D5 संमूढं (for संरूढं). — d) M6 तथो (for तथा). T2 हि तत्; M1. 5–7 वयं (for च तत्).

3 G2 om. 3abc (cf. v. l. 1). — a) T1 अन्योन्यश्च. K1. 2 सभाज्यैनं; B9 सभाद्येवं (sic); D5 T G1. 6 M1. 6. 7 समाभाष्य (M6 °ष्यम्) (for सभाज्यैवं). V1 Bo. 7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 अन्योन्यं संविभाष्यैवं; D7 °न्यं चैवमाभाष्य; G3 °न्यं स्वयमाभाष्य. — b) K1. 2. 4 ततः (for पुनः). D7 T G1. 3. 6 M1. 6. 7 एवं सुप्रीतमानसाः (D7 °सः). — c) D7 T G1. 3. 6 M1. 6. 7 पुन-

C. 12 11268
B. 12. 329[8] 4
K. 12 336. 4

वेदाननेकधा कर्तुं यदि ते रुचितं विभो ॥ ४
शिष्याणां वचनं श्रुत्वा पराशरसुतः प्रभुः ।
प्रत्युवाच ततो वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ॥ ५
क्षितिं वा देवलोकं वा गम्यतां यदि रोचते ।
अप्रमादश्च वः कार्यो ब्रह्म हि प्रचुरच्छलम् ॥ ६
तेऽनुज्ञातास्ततः सर्वे गुरुणा सत्यवादिना ।
जग्मुः प्रदक्षिणं कृत्वा व्यासं मूर्ध्नाभिवाद्य च ॥ ७
अवतीर्य महीं तेऽथ चातुर्होत्रमकल्पयन् ।
संयाजयन्तो विप्रांश्च राजन्यांश्च विशस्तथा ॥ ८
पूज्यमाना द्विजैर्नित्यं मोदमाना गृहे रताः ।
याजनाध्यापनरताः श्रीमन्तो लोकविश्रुताः ॥ ९
अवतीर्णेषु शिष्येषु व्यासः पुत्रसहायवान् ।
तूष्णीं ध्यानपरो धीमानेकान्ते समुपाविशत् ॥ १०
तं ददर्शाश्रमपदे नारदः सुमहातपाः ।
अथैनमब्रवीत्काले मधुराक्षरया गिरा ॥ ११
भो भो महर्षे वासिष्ठ ब्रह्मघोषो न वर्तते ।
एको ध्यानपरस्तूष्णीं किमास्से चिन्तयन्निव ॥ १२
ब्रह्मघोषैर्विरहितः पर्वतोऽयं न शोभते ।
रजसा तमसा चैव सोमः सोपप्लवो यथा ॥ १३
न भ्राजते यथापूर्वं निषादानामिवालयः ।

विज्ञापयंति स्म. — d) D7 T G1–3. 6 M1. 6. 7 गुरुं (for पुनर्). Bo -विशारदः.

4 b) K6 महाद्युते (for °मुने). — c) K2 अनेकदा; B8 अनैकधा; G1 अनेकथा (for °कधा). T1 G6 चोद्‌ते नो कथं कर्तुं; G2 चोदनेन कथं कर्तुं. — d) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 रोचते (for रुचितं). K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 प्रभो; B8 (orig.) हि भो (for विभो).

5 a) D5 शिष्यानां. — b) K6 D4 परासर-; D7 पाराशर- (for परा°). — d) B9 Da4 -संहितं (for -सहितं). K7 D4 विभुः; Da3 om. (hapl.); D5 प्रभुः; D9 विदुः (for हितम्).

6 a) T1 G1–3 6 M1. 5–7 क्षितिर्वा देवलोको (M1. 6. 7 °के) वा. — b) K1. 2 गच्छध्वं (for गम्यतां). K1. 2. 7 D4. 5. 7. 9 यत्र (for यदि). — c) K6 B6 Da3. a4 तु वः; D3 च वै; D5 हि यः; T2 हि वः (for च वः). — d) V1 damaged. T2 ब्रह्मा हि; M1. 6. 7 ब्रह्मभिः (for ब्रह्म हि). D5 Cs (gloss: अनवस्थितचित्तेषु चलमस्थिरं, फलपर्यन्तं न स्यादित्यर्थः) प्रचलच्छलं; T1 G2. 3 प्रचुरं जलं (for °रच्छलम्).

7 a) K6 तेनुज्ञात्वा; T2 तेन ज्ञातास्. — b) G2 गुणिनं (for गुरुणा). K1. 2 ब्रह्म- (for सत्य-). Da4 -वादिनाः; G2 -वादिनं. — c) Dn4 प्रदाक्षिणां.

8 a) K1. 2. 4. 7 D4 तु; Ds1 च (for ऽथ). — b) K7 D9 अकल्पयत्. ❀ Cn: चातुर्होत्रमकल्पयन्, चतुर्होत्रसंज्ञका मन्त्राः, चित्तिः स्रुक् चित्तमाज्यमित्यादयो, अध्यात्माधियज्ञयोरभेददर्शनार्थाः, तत्पूर्वकं प्रवृत्तं कर्म, चातुर्होत्रमग्निहोत्रादिकं सोमान्तं अकल्पयन्, प्रवर्तितवन्तः ॥ Cs: एकं सन्तं वेदं चतुर्धा विभज्य चतुर्वेदसाध्यं कृतवन्तः। ❀ — c) K1. 2 D5 संयोजयंतो; K7 D4. 9 संयाजयंति (K7 °याति) (for °यन्तो). K6 विप्राश्. — d) K6 om. (hapl.); D4 राजन्याश्च. K6 विशां; K7 D5 विशास् (for विशस्).

9 b) D4. 9 मोहमाना (for मोद°). — d) V1 damaged. B6 (marg. as in text) M1. 5–7 -पूजिताः (for -विश्रुताः).

10 a) K1. 2 विप्रेषु (for शिष्येषु). — b) Da4 व्यास- (for व्यासः). — c) K1 भीमो (for धीमान्). — d) K1 ऐकांते. — After 10, D7 T2 G1 Kumbh. ed. repeat and T1 G2. 3. 6 read 12. 314. 3.

11 b) K1. 2. 4 -यशाः (for -तपाः). — c) T2 अथैकम् (for °नम्).

12 Before 12, B9 D7 T1 ins. नारद उवाच. — a) Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 ब्रह्मर्षि- (for महर्षे). K6. 7 B6. 8. 9 Da4 Ds1 D4 वाशिष्ठ; G1 वसिष्ठ. — b) K1 ब्रह्मघोषे. T2 G1–3. 6 नि- (for न). T1 ब्रह्मघोषनिवर्तिते. — d) T1 G1–3 M1. 6. 7 किमासे (sic); T2 किमास्ते (for किमास्से). G2. 3 च यतन् (for चिन्तयन्).

13 c) D7 G2. 3 जरया (for रजसा). Da4 राजसा तामसा चैव. — d) K7 B6 (marg.). 8 D7 सोमप्लवो; Ca. n (gloss [both]: राहुग्रस्तः) सोप° (as in text). K1 सोमः सोपस्तुवद्यथा.

14 a) K1. 2. 4 न शोभते; K7 D4. 5. 9 न भ्राजति; D7 G3 न भ्राजंते; M1. 6. 7 lacuna. K1 om. from थापूर्वं up to श्च हि (in 15a). Ds1 निशापूर्वं (for यथा-

देवर्षिगणजुष्टोऽपि वेदध्वनिनिराकृतः ॥ १४
ऋषयश्च हि देवाश्च गन्धर्वाश्च महौजसः ।
विमुक्ता ब्रह्मघोषेण न भ्राजन्ते यथा पुरा ॥ १५
नारदस्य वचः श्रुत्वा कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
महर्षे यत्त्वया प्रोक्तं वेदवादविचक्षण ॥ १६
एतन्मनोनुकूलं मे भवानर्हति भाषितुम् ।
सर्वज्ञः सर्वदर्शी च सर्वत्र च कुतूहली ॥ १७
त्रिषु लोकेषु यद्वृत्तं सर्वं तव मते स्थितम् ।
तदाज्ञापय विप्रर्षे ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ १८
यन्मया समनुष्ठेयं ब्रह्मर्षे तदुदाहर ।
वियुक्तस्येह शिष्यैर्मे नातिहृष्टमिदं मनः ॥ १९

नारद उवाच ।

अनाम्नायमला वेदा ब्राह्मणस्याव्रतं मलम् ।
मलं पृथिव्या वाहीकाः स्त्रीणां कौतूहलं मलम् ॥ २०
अधीयतां भवान्वेदान्सार्धं पुत्रेण धीमता ।
विधुन्वन्ब्रह्मघोषेण रक्षोभयकृतं तमः ॥ २१

भीष्म उवाच ।

नारदस्य वचः श्रुत्वा व्यासः परमधर्मवित् ।
तथेत्युवाच संहृष्टो वेदाभ्यासे दृढव्रतः ॥ २२
शुकेन सह पुत्रेण वेदाभ्यासमथाकरोत् । C. 12. 12387 B 12. 329[8]. 23 K. 12. 336. 46

पूर्वे). — ^{b}) Da3. a4 D7 T G1-3. 6 M7 आलयं. — ^{c}) V1 D8 -युक्तो; D7 -जुष्टा (for -जुष्टो). K2 हि; D5 [ऽ]थं (for ऽपि). — ^{d}) K6 V1 B3 (marg.). 9 Da3. a4 D4. 7 T G1. 6 M1. 5-7 -विनाकृतः; K7 D9 -विवर्जितः (for -निराकृतः).

15 K1 om. up to श्च हि (cf. v. l. 14). — ^{a}) K2. 4 D4. 9 चैव (for च हि). D5 ते देवा (for देवाश्च). — ^{c}) K4. 7 Da3 Dn1. n4 D8 D2-4. 8. 9 M6 वियुक्ता; B9 वियुक्तो; G1 विमुक्तो (for °क्ता). — ^{d}) D7 T G1-3. 6 M1. 7 -पुरं (for पुरा).

16 ^{d}) T1 देवदेव- (for वेदवाद-). K1. 2. 4 -विशारद; K6 V1 Da4 D8 -विचक्षणः.

17 ^{a}) D5. 7 G3 मनो व्याकुलं (for मनोनुकूलं). D5 lacuna; M1. 5-7 नो (for मे). — ^{b}) D6. 7 इति च (for अर्हति). K1 भाषितं. — ^{d}) D4 om. (hapl.) सर्वत्र च. K1. 2 कृतश्रमः (for कुतूहली). K6 B6 (marg. as in text). 7. 9 Da3. a4 M1. 5-7 सर्वत्र (M1 स तत्र) सकुतूहलः.

18 ^{b}) D7 T G1-3. 6 मतौ (for मते). M1. 5-7 तत्सर्वं त्वन्मयि (M5 °तौ) स्थितं. — ^{c}) K6 यद् (for तद्). K1. 2. 4 D7 देवर्षे (for विप्रर्षे).

19 ^{b}) K1 उदारह; K2 उराहर; Da4 उपारह (for उदाहर). — ^{c}) K6. 7 V1 Bo. 7. 8 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 G2. 3. 6 विमुक्तस्य (for वियु°). K1. 2. 4 B6 हि; Ds1 G2. 3 [प्]व; G1 lacuna (for [इ]ह). K2 शिष्यं (for शिष्यैर्). — ^{d}) Da4 -हृदम् (for -हृष्टम्). D5. 7 वचः (for मनः).

20 20^{ab} = 5. 39. 64^{ab}. — ^{a}) K6 देवा (for वेदा). D7 अनाम्नायमला वेदा. ❀ Cn: अनाम्नायः अनावृत्तिः, स एव मलो दूषणं येषु । ❀ — ^{b}) K2 ब्रह्मणस्य. Da4 [अ]व्रतं; G2 तमो (for [अ]व्रतं). — 20^{cd} = (var.) 5. 239*: (var.) 8. 30. 68^{cd}. — ^{c}) G2 om. मलं. K1. 2. 7 V1 Bo. 6-9 Da4 D8 D3. 5 7. 9 T1 G3. 6 पृथिव्यां (for °व्या). Da4 वाहिका; D5. 7 T G3. 6 M7 बाह्लीकाः; G1 M1. 5 6 बाह्लीकाः; G2 बार्हिका; Cs (gloss: बलीवर्दान्ये वाहयन्ति ते) वाहीकाः (as in text).

21 ^{a}) K1. 2. 4 अध्येता तु; Da3 Dn4 Ds2 D3. 5. 7 T1 G3. 6 अधीयतान् (for °तां). K6 B6 Da3. a4 वेदं; D8 उच्चैः (for वेदान्). — ^{b}) T2 सोर्धं (for सार्धं). — ^{c}) K2 विधवन्वन्; Da4 T G1 M1. 5-7 विधून्वन्; G2 विस्तरन् (for विधुन्वन्). — ^{d}) K1 2 महत्; B7 (marg. as in text) मतः; Da4 ततः; Dn4 मम (for तमः). T1 रक्षोकृतभयं तमः.

22 K1. 2. 4. 7 Ds2 D4 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 om. the ref. — ^{b}) B8 -धार्मिकः (for -धर्मवित्). — ^{c}) K1. 2 B8 M1. 5-7 उक्त्वा च; T G2. 3. 6 उक्त्वाथ (for उवाच). Da4 तं हृष्टो (for संहृष्टो). — ^{d}) K4 वेदोभ्यासे; K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1 D8 D2. 3. 5. 8 T G1-3. 6 वेदाभ्यास-; Dn4 वेदव्यास- (for वेदाभ्यासे). M1. 5-7 धृतव्रतः (for दृढ°). — After 22, Kumbh. ed. Cv ins. a passage given in App. I, (No. 30).

23 ^{b}) D6 अतः परं (for अथाकरोत्). — ^{c}) K2 चैक्षेण; K7 शौक्षेता; B6. 7 Da3. a4 Dn1 Ca (gloss: शिक्षाख्याङ्गनिरूपिताक्षरशुद्धिमता) Cs (gloss: शिक्षाध्यायसिद्धेन) शैक्ष्येण; D5. 7 मौक्ष्येण (for शैक्षेण).

C. 12. 12387
B. 12. 329[8]. 23
K. 12. 336. 46
स्वरेणोच्चैः स शैक्ष्येण लोकानापूरयन्निव ॥ २३
तयोरभ्यसतोरेवं नानाधर्मप्रवादिनोः ।
वातोऽतिमात्रं प्रववौ समुद्रानिलवेजितः ॥ २४
ततोऽनध्याय इति तं व्यासः पुत्रमवारयत् ।
शुको वारितमात्रस्तु कौतूहलसमन्वितः ॥ २५
अपृच्छत्पितरं ब्रह्मन्कुतो वायुरभूदयम् ।
आख्यातुमर्हति भवान्वायोः सर्वं विचेष्टितम् ॥ २६
शुकस्यैतद्वचः श्रुत्वा व्यासः परमविस्मितः ।
अनध्यायनिमित्तेऽस्मिन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ २७
दिव्यं ते चक्षुरुत्पन्नं स्वस्थं ते निर्मलं मनः ।
तमसा रजसा चापि त्यक्तः सत्त्वे व्यवस्थितः ॥ २८
आदर्शे स्वामिव छायां पश्यस्यात्मानमात्मना ।
न्यस्यात्मनि स्वयं वेदान्बुद्ध्या समनुचिन्तय ॥ २९
देवयानचरो विष्णोः पितृयानश्च तामसः ।
द्वावेतौ प्रेत्य पन्थानौ दिवं चाधश्च गच्छतः ॥ ३०
पृथिव्यामन्तरिक्षे च यत्र संवान्ति वायवः ।
सप्तैते वायुमार्गा वै तान्निबोधानुपूर्वशः ॥ ३१
तत्र देवगणाः साध्याः समभूवन्महाबलाः ।

---

24 a) M6 ततो (for तयोर्). K2 G1 M1.7 अभ्यासतोर्; V1 B9 Da4 T1 G2.6 अभ्यस्यतोर् (for °सतोर्). K4 B0 Dn1.n4 Ds D2.3.7.8 T1 G2.3.6 M6 एव (for एवं). — b) K4 -प्रवादिनः (for °दिनोः). — c) T2 वाचो (for वातो). — d) K1.4 -वीजितः; K6 D4.9 T2 G1.3 -वेगितः; G2 -वेगिनः; M1.5–7 -वेगतः (for -वेजितः). B6 (marg. as in text) समुद्रांबुतरैवणः; D5.7 समुद्रानलवर्जिताः; T1 G6 °नलवेगितः.

25 a) K6 [ऽ]नाध्याय. M1.5–7 स (for तं). T G1–3.6 ततो ह्यनध्याय इति. — b) D5.7 T1 अवारयन्.

26 a) D5 आपृच्छत्. K1.2.4 तत्र; K7 D4.9 T G1–3.6 प्रह्व:; M1.5–7 पुत्रः (for ब्रह्मन्). — 26^{bc} is partly damaged in V1. — b) K1 अभूदयत्; K7 अनूदयं. — c) K6.7 Ds1 D5 अर्हसि (for °ति). D5 भगवन् (for भवान्). — d) K1.2.4 सर्वं वायोर् (by transp.); K7 वायोः सर्वं-; B7 Da3.a4 वायोः पूर्वं (B7 °र्वं-). K1 विचेष्टिता. — After 26, D7 T G1–3.6 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan*: D7 T G1–3.6 मोक्षधर्म. — *Adhy. no.*: T1 G3.6 150; T2 163; G1 149; G2 166].

27 Before 27, D7 T G1 ins. भीष्म उवाच; G3.6 व्यासः. — b) K7 D4.5.7.9 T G1–3.6 -धर्मवित्; M1.5–7 -बुद्धिमान् (for -विस्मितः). — c) Ds अनाध्याय-.

28 b) K2.4 V1 B0 Dn1.n4 Ds D2.3.8 स्वयं; B6 D5 सुस्थं (for स्वस्थं). K1.2.7 D4.5.7.9 T G1–3.6 निश्चलं; K6 B6.7.9 निश्चितं; B8 (marg.) निर्ममं (for °लं). — c) B5 मनसा (for तमसा). K6.7 Ds1 D4.9 वापि; V1 चैव; T G1–3.6 चासि (for चापि). Dn4 तमसा चापि रजसा. — d) B6 D7 T G1–3.6 M1.5–7 मुक्तः (for त्यक्तः). Da4 M1.5–7 सत्त्व-; Ds1 सत्ये (for सत्त्वे).

29 b) B6.8.9 Da4 Dn4 पश्यस्व; G3 M1.7 °ति (for °सि). K7 D4.5.7.9 T G1–3.6 Cn (gloss: बुद्धौ) आत्मनि; Da4 °नः (for °ना). K2 पश्यन्नात्मानमात्मना. — c) K4.6.7 B0.6–8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 Cn (gloss: ऊहापोहाभ्यां परिभाव्य) व्यस्य; B9 व्यवस्य; D5 पश्य (for न्यस्य). D7 T G1.3.6 M1.5–7 चेतो (for वेदान्). G2 न्यस्यामिन्नस्तु यं चेतो. — d) K1.2.4 -चिंतयन्; Da4 -चिंतयः.

30 a) K6 B6.7.9 देवयानो (for °यान-). K6 रजो; K7 -स्थितो; V1 M1.5–7 -परो; B0.6.7.9 -वरो; B8 (marg.) Da3.a4 Ds D5 -पथो; Cn (gloss: मार्गः) -चरो (as in text). K1 D7 T G1–3.6 M7 विष्णुः (for विष्णोः). — b) K7 D4.9 तथापरः (K7 °रे) (for च तामसः). T1 G1.6 पितृयान(G1 °ण)पथो रविः; T2 G3 M1.5–7 °याण(G3 M5 °न)परो रविः; G2 °यानपरो विधिः. — c) M1.5–7 इमौ (for एतौ). K7 पश्य; T1 G3.6 वृत्य; G2 प्रति (for प्रेत्य). — d) D5 T2 दिव्यं (for दिवं). K1 B8 D4.9 G2 वाधश्च; G1 चापश्च (for चाधश्च).

31 D7 T1 G2.3.6 read 31 after 35. — a) V1 B0.6–9 अंतरीक्षे. — b) K1.2 यतः; K7 D4.9 उग्राः (for यत्र). K2 G2 संयाति; V1 B0 T G1.3.6 संयांति; Ds1 संवाति (for संवान्ति). K2 वायसाः; D7 साधवः (for वायवः). — c) K1.2.7 D4.5.9 T G1–3.6 ते; M1.5–7 [इ]मे (for [ए]ते). K7 -मार्गेण; D9 -मार्गा हि (for -मार्गा वै). — After 31, D7 T1 G2.3.6 read 34^{cd}.

तेषामप्यभवत्पुत्रः समानो नाम दुर्जयः ॥ ३२
उदानस्तस्य पुत्रोऽभूद्व्यानस्तस्याभवत्सुतः ।
अपानश्च ततो ज्ञेयः प्राणश्चापि ततः परम् ॥ ३३
अनपत्योऽभवत्प्राणो दुर्धर्षः शत्रुतापनः ।
पृथक्कर्माणि तेषां तु प्रवक्ष्यामि यथातथम् ॥ ३४
प्राणिनां सर्वतो वायुश्चेष्टा वर्तयते पृथक् ।
प्राणनाच्चैव भूतानां प्राण इत्यभिधीयते ॥ ३५

प्रेरयत्यभ्रसंघातान्धूमजांश्चोष्मजांश्च यः ।
प्रथमः प्रथमे मार्गे प्रवहो नाम सोऽनिलः ॥ ३६
अम्बरे स्नेहमभ्रेभ्यस्तडिद्भ्यश्चोत्तमद्युतिः ।
आवहो नाम संवाति द्वितीयः श्वसनो नदन् ॥ ३७
उदयं ज्योतिषां शश्वत्सोमादीनां करोति यः ।
अन्तर्देहेषु चोदानं यं वदन्ति महर्षयः ॥ ३८
यश्चतुर्भ्यः समुद्रेभ्यो वायुर्धारयते जलम् । C 12. 12403 B. 12. 329[a]. 39 K 12. 336. 62

---

32 [a]) D7 सिद्धाः (for साध्याः). — [b]) K4 समभूता; K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 महाभूता; K7 B9 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 संबभूवुर् (for समभूवन्). — [c]) K1. 2 अपि भवत्; Ds2 अभ्यभवत् (for अप्य°). K1. 7 पुत्र. — [d]) K1. 4 दुर्जनः; K7 D4. 9 वीर्यवान् (for दुर्जयः).

33 [a]) K4 उदारस् (for °नस्). — [b]) M1. 5–7 तत्र (for तस्य). K6 Bo Da3 [अ]प्यभूत् (for [अ]भवत्). — [c]) D7 T1 G2. 6 अपानस्य; M1. 5–7 °नस्तु (for °नश्च). G2 सुतो (for ततो). K1. 2. 7 D5. 7. 9 G3 जज्ञे; K4 यज्ञे; Da4 ज्ञेयाः (for ज्ञेयः). — [d]) Da3. a4 तथा (for ततः). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 M5. 6 [ऽ]परः (for परम्).

34 [a]) ❀ Cn: अनपत्यः इति प्राणस्य कार्यान्तरं नास्ति, सर्वापेक्षया स्थूलत्वं च दर्शितम् । ❀ — [b]) K1. 4. 7 D9 -मर्दनः; K2 -मंदनः; D4 -सूदनः (for -तापनः). — D7 T1 G2. 3. 6 read 34[cd] after 31; T2 G1 read the same after 35. — [c]) T G1. 6 च (for तु). Da4 अपकर्माणि तेषां तु; D7 G2. 3 प्रवीरकर्माणि तेषां (D7 तथा). — [d]) K1. 2. 4. 6 B6. 7. 9 Da3. a4 D5 यथा तथा (for यथातथम्).

35 [a]) K6. 7 Da3. a4 D4. 9 M1. 5–7 सर्वशो (for °तो). — [b]) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T1 G6 चेष्टां (for चेष्टा). G2 चेष्टया वर्तते सदा. — [c]) K1. 2. 4 T2 प्राणनाद्य; Bo Ds1. s2 (before corr. as in text) प्राणानाच्; B6. 7. 9 Da3. a4 प्राणतश् (for प्राणनाच्). K1. 2. 4. 7 सर्वेषां (for भूतानां). — [d]) D7 प्राणा. — After 35, D7 T1 G2. 3. 6 read 31; T2 G1 read 34[cd].

36 [a]) K2 partly damaged. K1. 2 प्रेत्ययति; K4. 6. 7 D4. 5. 7. 9 प्रेषयति (for प्रेर°). K6 अत्र; K7 D4. 9 एष; G3 अग्र- (for अभ्र-). K1 -शंघातान्; D5. 7 -संकाशान् (for -संघातान्). — [b]) K6 तत्; K7 D4. 7. 9 T G1. 3. 6 यान्; B6. 7 Da3. a4 यत् (for यः). G2 धामजांश्चोष्मजान्मयान्; M1. 5–7 धूमजानूष्मयांश्च यः (M5 °जांश्च यः; M6 °जाह्वयः). — [c]) D7 G1 प्रथमं (for °मः). B6. 9 Da3. a4 प्रथमः प्रथमो मार्गः. — [d]) Bo प्रवाहो; T1 G6 [ऽ]प्यावहो; G1 ऽप्यावहो; G2. 3 ऽप्यवहो (for प्रवहो). V1 reads from सोऽनिलः up to नाम (in 37[c]) on marg. K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 योनिलः (for सोऽनिलः).

37 V1 reads up to नाम (in 37[c]) on marg. — [a]) B5 T2 अंबरः; M1. 5–7 आहरं (for अम्बरे). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 अभ्येत्य (for अभ्रेभ्यस्). K2. 4 अंबरे स्नेहमात्रेभ्यस् (sic); T1 G6 °रे तोयदेभ्यश्च; G2. 3 °रे ते महेभ्यश्च (sic). — [b]) B3 उद्भिभ्यश् (sic); D7 M1. 5–7 Kumbh ed तटिद्भ्यश्; Bom. ed. विद्युद्भ्यश् (for तडिद्भ्यश्). Dn1 च महा- (for चोत्तम-). K1 -द्युतिं (for -द्युतिः). K6 B6. 7. 9 Da3. a4 Cp तडिद्भ्यश्चोत्तमां गतिं; T G1–3. 6 तटिद्भ्यश्चोर्ध्वयद्यु (T2 G1 °यं द्यु)-तिं. ❀ Cn: तडिद्भ्यः, विद्युत्वं प्राप्य, ल्यब्लोपे पञ्चमी । ❀ — [c]) K1 अवहो; T1 G1–3. 6 प्रवहो (G1 °हा) (for आ°). K1. 2. 4 सोऽभ्येति; D2 lacuna; G1 संयाति; G2. 3 संवादि (G3 °दी) (for संवाति). M1. 6. 7 आवहो मानसं वाति. — [d]) Ds2 श्वसतो (for °नो). K7 D4. 9 महान्; Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Cpp (gloss: प्रेरयन्) नुदन्; D5 [ऽ]भवत् (for नदन्). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 द्वितीयश्च स तोयदः.

38 D2 om. 38–39. — [a]) B8 Da4 तदयं; B9 उभयं (for उदयं). D7 ज्योतिषा. D7 T G1–3. 6 यश्च (for शश्वत्). — [b]) D7 T1 G2. 3. 6 च (for यः). — Da4 om. 38[cd]. — [c]) K2 आनंदंहेषु (sic); Ds2 अंतर्देहिषु; G2 अन्यदेहेषु (for अन्तर्दे°). B7 Da3 Dn1. n4 Ds D3 T2 M6 चाद्यानं; D2 नो° (for चो°). — [d]) Bo Da3 D5. 7 सं; Dn1 ये (for यं). K6 वहंति (for वदन्ति). K1. 2. 4 Bo Dn1. n4 Ds D3. 8 मनीषिणः (for महर्षयः).

C.12.12403 B.12.329[8].39 K.12 395.62 उद्धृत्याददते चापो जीमूतेभ्योऽम्बरेऽनिलः ॥ ३९
योऽद्भिः संयोज्य जीमूतान्पर्जन्याय प्रयच्छति ।
उद्वहो नाम वर्षिष्ठस्तृतीयः स सदागतिः ॥ ४०
समुह्यमाना बहुधा येन नीलाः पृथग्घनाः ।
वर्षमोक्षकृतारम्भास्ते भवन्ति घनाघनाः ॥ ४१
संहता येन चाविद्धा भवन्ति नदतां नदाः ।
रक्षणार्थाय संभूता मेघत्वमुपयान्ति च ॥ ४२
योऽसौ वहति देवानां विमानानि विहायसा ।
चतुर्थः संवहो नाम वायुः स गिरिमर्दनः ॥ ४३
येन वेगवता रुग्णा रूक्षेणारुजता रसान् ।
वायुना विहता मेघा न भवन्ति बलाहकाः ॥ ४४
दारुणोत्पातसंचारो नभसः स्तनयित्नुमान् ।
पञ्चमः स महावेगो विवहो नाम मारुतः ॥ ४५
यस्मिन्पारिप्लवे दिव्या वहन्त्यापो विहायसा ।

---

39 D2 om. 39 (cf. v. l. 38). — a) K6 transp स: and चतुर्थ्यः. — b) B8. 7. 9 T G3. 6 धारयेते (for °यते). — c) M1. 5–7 उद्गृह्य (for उद्धृत्य). T2 G1 M1. 5–7 ददतो (for [आ]ददते). D5. 7 वायोर् (for चापो). — d) K2 जीवतेभ्यो (for जीमू°). K4 वने (for ऽम्बरे). Da3. a4 जीमूतेभ्यो वहोनिलः.

40 a) T G1. 2. 6 योग्यः (for योऽद्भिः). K2 स योज्य; D4 संयोध्य; G2 °ग्य (for °ज्य). — c) K1. 2. 4. 6 बंहिष्ठस्; V1 Bo. 8 Dn4 Ds D3 बर्हिष्ठस्; B6 वर्षिष्णुस्; B9 वर्धिष्णुस्; D2. 8 बर्हिष्वस्; D5. 7 विप्रर्षिस्; G2 lacuna (for वर्षिष्ठस्). — d) G2 सुतीय सततं गतिः (sic).

41 a) K1. 2 स नीयमानो; V1 T G1–3. 6 समूह्यमाना (for समुह्य°). Da3. a4 M1. 5–7 बहुला (for °धा). — b) K1 लीलाः; K6 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn4 Ds D2. 3. 7. 8 T1 नीताः; Da4 Dn1 नीता; D5 [आ]वीताः; G2. 3 रुद्धाः (for नीलाः). V1 D7 पृथग्विधाः; Da4 °ग्घना; G2. 3 °क्परा: (for °ग्घनाः). — c) K1 वक्ष- (for वर्ष-). G2. 3 -क्रतुमिमं (for -कृतारम्भास्). — d) G1. 2 भावेत्र च (for ते भवन्ति). T1 G3. 6 ते च वै निर्वना घनाः. ❀ Cn: रिच्यमानो मेघः पूर्णापूर्णत्वाद्धनाघन उच्यते इत्यर्थः । ❀

42 a) B6 संघता; B8 संहतो; Cn (gloss: संघीभूताः) °ता (as in text). K1 चोविष्टा; K2. 4 चाविष्टा; K7 Da4 D9 वाविद्धा (for चा°). — b) K2 न धनान्; K6 तदनां; K7 नदती (for °तां). K4 Da4 नदा; D4. 9 तदा (for नदाः). D7 भवंति न तदा तदा; T1 G6 °ति गगनांतरं; T2 °ति न वनांतराः; G1 M1. 5–7 °ति नदनांतराः; G2 °ति रदतांतरं; G3 °ति नदतांतरं. — c) K2 रक्षनार्थाय; K6 B9 Da3. a4 क्षरणार्थाय (for रक्षणा°). D5. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 भूतानां (for संभूता). — d) G2 अमत्वम् (for मेघत्वम्). K1. 2 अनु- (for उप-). M1. 5–7 वै (for च).

43 a) Da4 भवति (for वहति). K6 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1 n4 Ds D2. 3. 8 भूतानां (for देवानां). — b) K2 विमनानि (for विमा°). M5 विहायसं. — c) G2 वायुः (for नाम). — d) K2 -मंदनः; B6. 7. 9 Da3. a4 Cnp (gloss: वर्धन इति पाठे स एवार्थः, वृधु हिंसायाम् इति धातो रूपम्) -वर्धनः (for -मर्दनः). G2 ततः समभिमर्दनः.

44 a) K2 वेगगता; K7 °वताद्; Da4 वेदवता (for वेग°). K1 (*sup. lin.* as in text) D2. 8. 9 रुग्ला; K2 रुग्णान्; K7 भक्ता; D7 G3 भग्ना; T G1. 6 तूर्णं (for रुग्णा). — b) K4 कुक्षेग (for रू°). K1. 2. 4 रुजता; Ds1 [अ]नुजता; Cs (gloss: सलिलानि विक्षिपता) [आ]रुजता (as in text). K7 गणान्; Bo 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Ds2 G3 न(B9 [अ]नु)गान्; G2 वसन् (for रसान्). K6 Dn1. n4 D2. 3. 8 रूक्षेण रुजता नगान्; D5. 7 °णारुजतो नगात्. — K2. 4 om. (hapl.) 44c–45b. — c) K1 V1 T विहिता; K6 Bo Da3. a4 संहता; B6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 सहिता; D5. 7 G6 [अ]पिहिता (for विहता). K7 D4. 9 वेगान् (for मेघा). — d) V1 B7. 8 (orig.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 ते (for न). K6 भवति. K1 भलाहकाः; Ds1 G2 M1. 5–7 बला°. ❀ Cn: बलेन परोपमर्देन, अंहन्ति गच्छन्ति, ते बलाहकाः। पृषोदरत्वान्नकारलोपः । अहि गतौ इति धातुः । ❀

45 K2. 4 om. 45ab (cf. v. l. 44). — a) K6 B9 Da3. a4 D7 G2 दारुणो(G2 °णा)त्पादसंचारो. — b) K6. 7 Bo Dn1 स्तनयित्नुवान्; D7 °यित्नुना (for °यित्नुमान्). — c) D2 om. पञ्चमः. G2 सहसा (for स महा-). M1. 7 -वेद्गो (for -वेगो). — d) K1 Da4 Ds1 विवाहो; G1 वियद्धो (for विवहो).

46 a) B6 तस्मिन्; D7 यस्मै (for यस्मिन्). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1. 3. 6 M5 Cn (gloss: परितः उपर्येव यस्य वेगात्पतन्ति, न त्वधः पतन्तीति परिप्लवाः । स्वार्थे तद्धितः) पारिप्लवा; G2 M1.

पुण्यं चाकाशगङ्गायास्तोयं विष्टभ्य तिष्ठति ॥ ४६
दूरात्प्रतिहतो यस्मिन्नेकरश्मिर्दिवाकरः ।
योनिरंशुसहस्रस्य येन भाति वसुंधरा ॥ ४७
यस्मादाप्यायते सोमो निधिर्दिव्योऽमृतस्य च ।
षष्ठः परिवहो नाम स वायुर्जवतां वरः ॥ ॥ ४८
सर्वप्राणभृतां प्राणान्योऽन्तकाले निरस्यति ।
यस्य वर्त्मानुवर्तेते मृत्युवैवस्वतावुभौ ॥ ४९
सम्यगन्वीक्षतां बुद्ध्या शान्तयाध्यात्मनित्यया ।
ध्यानाभ्यासाभिरामाणां योऽमृतत्वाय कल्पते ॥ ५०
यं समासाद्य वेगेन दिशामन्तं प्रपेदिरे ।
दक्षस्य दश पुत्राणां सहस्राणि प्रजापतेः ॥ ५१
येन सृष्टः पराभूतो यात्येव न निवर्तते ।
परावहो नाम परो वायुः स दुरतिक्रमः ॥ ५२
एवमेतेऽदितेः पुत्रा मारुताः परमाद्भुताः । C. 12. 12417 B 12. 323[8]. 53 K. 12. 336. 75

---

6. 7 परिप्लुवा (for पारिप्लवे). D5. 7 देवा (for दिव्या). — b) T G1–?. 6 M7 भवंति (for वहन्ति). M1. 5–7 विहायगाः (for °यसा). — c) T2 G1. 2 पुण्याद्य् (for पुण्यं). Da4 -गंगायां. — d) K2 तोयं विष्टतित्यष्टति (sic). — After 46, K1. 2. 4. 6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan :* K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 मोक्षधर्म. — *Adhy name :* K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 शुकोत्पत्तिः. — *Adhy. no. :* B7 151 ; B8 155].

47 Before 47, K1. 2 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 ins. व्यास उवाच. G3 om. 47a–48b. — a) T1 G2. 6 प्रतिवहो (for °हतो). G2 येन (for यस्मिन्). — b) G2 नैकरामा ; Cp (gloss : अंशुसहस्रयोनिः) नैकरश्मिर् (for एकरश्मिर्). ❀ Cn : प्रतिहतः सूर्यः सहस्ररश्मिरप्येकरश्मिरिव भाति ॥ Cs : एकः मुख्यः शुभ्रसंज्ञो रश्मीनां पूरको रश्मिर्यस्य । ❀ — c) G2 योनिरस्तु (for °रंशु-). — d) M1. 7 यो न (for येन). K1. 2 V1 T G1. 2. 6 येन या- (V1 भा)ति वसुंधरां.

48 G3 om. 48ab (cf. v. l. 47). — b) K1. 7 D9 निधि- ; T G1. 6 M1. 5–7 योनिर् (for निधिर्). T G1. 6 M1. 5–7 यः (for च). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 क्षीणः (Da4 तीक्ष्ण-) संपूर्णमंडलः (D5. 7 °लाः); G2 योनिर्द्रव्येमृतस्य यः. — c) T1 G2. 3. 6 प्रतिवहो (for परि°). — d) D5 वासो (for वायुर्). K2 जवता ; K4. 6. 7 V1 B6. 8. 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 जयतां ; Bo D4. 9 जपतां ; B7 जगतां ; D7 T1 G1. 3. 6 जविनां ; T2 बलिनां (for जवतां). K6 Dn1 Ds2 D3. 4. 9 वर (for वरः). M1. 5–7 वायुर्जववतां वरः.

49 b) Dn1. n4 D2. 3. 8 Cn (gloss : कल्पान्ते) योनु- ; D5 योंतः- (for योऽन्त-). B9 D7 T G1–3. 6 नियच्छति (for निरस्यति). — c) Dn1 तस्य (for यस्य). K1. 4 धर्मोनु- ; K2 धर्मौ न (for वर्त्मानु-). K1. 2 Da4 Ds1 D7. 8 T2 -वर्तते ; D4 lacuna (for -वर्तेते). — d) Da4 G2 मृत्युर् (for मृत्यु-). K6 मृत्युश्चैकश्च तावुभौ ; D7 मृत्युर्दैवस्वकावुभौ.

50 Bo om. 50–52. K6 om. 50ab. — a) D7 सत्यम् (for सम्यग्). K4 M1. 7 अन्वीक्षितां ; K7 D4. 9 °क्ष्य तं ; Da4 D7 G3. 6 °क्ष्यतां (for °क्षतां). — b) K1 G2 शांतायाध्यात्म- ; M1. 5–7 सूक्ष्मया° (for शान्तया°). B6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn (gloss : अध्यात्मचिन्तका इति पूजायां बहुत्वेन पुत्रसंबोधनम्) -चिंतकाः (B7 Da3. a4 D2 °कः ; Ds2 °क); D5 -चिंतया (for -नित्यया). M1. 5–7 सूक्ष्मया ध्याननित्यया. — c) Da3. a4 G2 ध्यानाभ्यासाति(G2 °वि)रामाणां ; M1. 5–7 °भ्यासाभिरामानां. — V1 reads 50d–51c on marg. — d) K7 D9 [ऽ]नंतत्वाय (for ऽमृत°).

51 K2 Bo om. 51 (for Bo, cf. v. l. 50). V1 reads 51abc on marg. — a) K1 सं समासुस्य वेगेन (sic); D7 G2 स्व(D7 सं)यमासाद्य वे°. — b) D7 G2 अंतः (for अन्तं). B6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn (gloss : ब्रह्माण्डं निर्भिद्य गताः) दिशोंतं प्रतिपेदिरे. — c) K1 च स- (for दश). — d) K6 प्रलीयते (for प्रजापतेः).

52 Bo om. 52 (cf. v. l. 50). — a) K1. 6. 7 स्पृष्टः ; K4 वृष्ट्याः ; B8 (marg. as in text) सृष्टिः ; Da3 a4 स्पृष्टाः ; D4. 9 स्पष्टः ; D5. 7 पृष्टाः ; G2 पृष्टः (for सृष्टः). B8 (marg. as in text) पराभूता ; D5 °भूमौ ; T1 G6 प्रजाभूतो ; G2. 3 पुरा भूतो (for पराभूतो). M1. 5–7 येन सृष्टाः पराभू(M7 पुरा भू)त्वा. — b) K6 D4. 9 यावत्येव ; Da4 तान्येव च ; G1 यात्येवा न ; G2 यान्येव न. M1. 5–7 यांत्येव न निवर्तिताः. — c) D7 परंवहो (for परावहो). G2. 3 खे (G2 om. खे) परावहोनुमतो. — d) M7 दुरित- (for दुरति-). K6. 7 D4. 9 वायुः संचरते ध्रुवः.

53 a) G2 om. दितेः. Da3. a4 एवमेव दितेः पुत्रा. ❀ Cn : अदितेः खण्डनशून्याया अदीनायाः परमचितेः पुत्रा इव पुत्ररूपाः पुत्राः । ❀ — b) K1. 2 D7 T G1–3. 6

C. 12. 12417 B. 12. 329(8). 53 K. 12. 336. 76 अनारमन्तः संवान्ति सर्वगाः सर्वधारिणः ॥ ५३
एतत्तु महदाश्चर्यं यदयं पर्वतोत्तमः ।
कम्पितः सहसा तेन वायुनाभिप्रवायता ॥ ५४
विष्णोर्निःश्वासवातोऽयं यदा वेगसमीरितः ।
सहसोदीर्यते तात जगत्प्रव्यथते तदा ॥ ५५
तस्माद्ब्रह्मविदो ब्रह्म नाधीयन्तेऽतिवायति ।
वायोर्वायुभयं ह्युक्तं ब्रह्म तत्पीडितं भवेत् ॥ ५६
एतावदुक्त्वा वचनं पराशरसुतः प्रभुः ।
उक्त्वा पुत्रमधीष्वेति व्योमगङ्गामयात्तदा ॥ ५७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चदशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१५ ॥

मरुतः; K4 मरुताः; K6 मारुता. K1. 2. 7 D4. 9 परमद्भुताः (K1 °ते); K6 °मद्भुताः; D5 °माद्दताः (for °माद्भुताः). — [c]) K6 अनारभत; K7 °रमत; B0. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 °रुवंतः (B6 °त; Da4 °ति); Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 °रतं ते (Dn4 च); D5. 7 °कमंतः (for °रमन्तः). Dn1 संवाति; T1 G6 संयाति. G1 अनंताः सर्वधावंति (sic); G2 अतारतमसा यांति; G3 अनारतमसंयाति. — [d]) B8 (marg. as in text) सह- (for सर्व-). K1. 2 B9 T G1. 3. 6 -चारिण; G2 -वारिणः (for -धारिणः).

54 [a]) D5. 7 एवं (for एतत्). V1 मे; B8 (marg.) T G1–3. 6 सु- (for तु). — [c]) K1 कंपिताः; K6 कल्पितः. K7 D4. 9 [अ]नेन (for तेन). — [d]) V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 [अ]ति-; T2 G6 हि (for [अ]भि-). K1. 2 वायुना दिवि वाय(K2 °यु)ता; K4 D5. 7 पवमानेन वायुना; K7 D4. 9 वायुना संप्रधावता.

55 K1 om. 55. — [a]) Ds2 विष्णु- (for विष्णोर्). K7 B0 Da4 Ds2 D4. 9 G1 निश्वास-; G2 निवार्य (for निःश्वास-). — [b]) D4 T G1–3. 6 सदा (for यदा). T2 M1. 7 वेद- (for वेग-). — [c]) T G1–3. 6 M1. 5–7 स यदा (for सहसा). ❀ Cn: उदीर्यते, उच्चैः पठ्यते । ❀ — [d]) Da3. a4 G2 प्रव्यथते; Dn1 व्यथयते; D5. 7 प्रव्यथिते (for °थते). B6 T2 तथा (for तदा).

56 [a]) B0. 8 (marg.) Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 वेदान् (for ब्रह्म). — [b]) K6 नाधीयते. Ds2 T1 G3. 6 वि(G3. 6 नि)वायति (for ऽति°). K1. 2. 4 न पठंत्यतिवायुतः; K7 D4. 5. 7. 9 नातिवाते ह्यधीयते. — D8 om. 56[c]–57[d]. — [c]) K6. 7 D4. 5. 7. 9 T G1. 6 वायौ वायुभयं युक्तं (K7 °यं भुक्तं; D5 °वं प्रोक्तं; D7 °यं प्रोक्तं; T1 G6 °यं व्यक्तौ; T2 °यं व्यस्तं); G2 वायौ यति वायौ वायुभयं व्यसतं (sic); M1. 5–7 अधीयंते यदि तदा. ❀ Cv (reading वायुभवे [for °भयं]): वायुभवे, वाय्वन्तरस्योत्पत्तौ, पौनःपुन्येन वायोर्महाघोषे सतीति यावत् । प्रबलतरवायूद्घोषे सति गुरुणोच्चार्यमाणवेदस्य शिष्यैः श्रोतुमशक्यत्वात्तदा अनध्यायः कर्तव्य इति भावः । ❀ — [d]) K6 transp. ब्रह्म and तत्.

57 D8 om. 57 (cf. v. l. 56). — [a]) B0 एवं च (for एतावद्). T1 G2. 3. 6 एतदुक्त्वा तु वचनं. — [b]) K6 D4 परासर-; Da3. a4 पाराशर्य-. B8 सुतं (for प्रभुः). — [c]) Da4 अधिष्व; Ds1 अधीस्व. — [d]) Da4 T G1–3. 6 M1. 5. 7 व्योम्नि; M6 व्योनी- (for व्योम-). Da4 अभूत् (for अयात्).

Colophon. Ś1 D6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4. 6. 7 B0. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3–5. 8. 9 शुकोत्पत्तिः समाप्ता; B6 शुकोत्पत्तिः; D2 शुकोत्पतनं समाप्तं; M5. 6 अनध्यायनिमित्तकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 55; B7 155; B8 256; Dn1 154; Dn4 Ds2 G3 152; D8 M1. 6. 7 149; T1 G6 151; T2 164; G1 150; G2 167; M5 185. — *Śloka no.:* Dn1 57.

३१६

भीष्म उवाच ।
एतस्मिन्नन्तरे शून्ये नारदः समुपागमत् ।
शुकं स्वाध्यायनिरतं वेदार्थान्वक्तुमीप्सितान् ॥ १
देवर्षिं तु शुको दृष्ट्वा नारदं समुपस्थितम् ।
अर्घ्यपूर्वेण विधिना वेदोक्तेनाभ्यपूजयत् ॥ २
नारदोऽथाब्रवीत्प्रीतो ब्रूहि ब्रह्मविदां वर ।
केन त्वां श्रेयसा तात योजयामीति हृष्टवत् ॥ ३
नारदस्य वचः श्रुत्वा शुकः प्रोवाच भारत ।
अस्मिँल्लोके हितं यत्स्यात्तेन मां योक्तुमर्हसि ॥ ४

नारद उवाच ।
तत्त्वं जिज्ञासतां पूर्वमृषीणां भावितात्मनाम् ।
सनत्कुमारो भगवानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५
नास्ति विद्यासमं चक्षुर्नास्ति विद्यासमं तपः ।
नास्ति रागसमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखम् ॥ ६
निवृत्तिः कर्मणः पापात्सततं पुण्यशीलता ।
सद्वृत्तिः समुदाचारः श्रेय एतदनुत्तमम् ॥ ७
मानुष्यमसुखं प्राप्य यः सज्जति स मुह्यति ।
नालं स दुःखमोक्षाय सङ्गो वै दुःखलक्षणम् ॥ ८ C. 12. 12429 B. 12. 330[29].8 K. 12. 337. 8

316

☞ This adhy. is missing in D6 (cf. v. l. 12. 283. 15).

1 Ś1 missing up to 1b (cf. v. l. 12. 213. 44). — a) T G1–3. 6 भूते; M1. 5–7 तत्र (for शून्ये). — b) K1. 2 समुपागतं; V1 Da3. a4 °गतः (for °गमत्). — c) Ś1 K1. 4 -संपन्नं (for -निरतं). K2 शुकस्वाध्यायसंमंत्रं. — d) Ś1 K1 2. 4 द्रष्टुम् (for वक्तुम्). K7 D4. 9 ईप्सितं (for °तान्). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 वेदार्थान्प्रष्टुमीप्सया; V1 D5. 7 °र्थं वक्तु- (V1 प्रष्टु)मीप्सितं. — For 1cd, M1. 5–7 subst :

792* मोक्षोपायान्बहुविधाञ्शुकस्यादेष्टुमीप्सितान् ।

2 a) K7 D4. 9 स देवर्षिं (for देवर्षिं तु). Ś1 K1. 2 तं (for तु). — b) D5 समुपास्थितं. — c) Ś1 damaged; K7 D4. 9 अर्थं-; Bo. 8 Da4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 8 अर्घं- (for अर्घ्यं-). — d) K7 विविक्तेन (for वेदो°). K2 अभ्यपूजयेत्; K7 Da4 D5 अभ्य(Da4 °प्य)पूजयन्; Da3 अप्यपूजयत्.

3 a) D5. 7 नारदोपि; M1. 5–7 तन्नारदो (for नारदोऽथ). K2 [अ]भवेत् (for [अ]ब्रवीत्). G2. 3 पूर्वो (for प्रीतो). — b) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 धर्मभृ(B9 °व)तां (for ब्रह्मविदां). B9 Da4 D5 G2 वरः. — c) K1. 2 T G1–3. 6 M1. 5–7 त्वा (for त्वां). G2 श्रेयसे (for °सा). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 वत्स (for तात). — d) G3 पृष्टवान् (for हृष्टवत्).

4 b) Da4 भारतः. — c) K6 यस्मात्; G2 यच्च (for यत्स्यात्). — d) D7 वा; G2 M1. 5–7 मा (for मां). Da3. a4 अर्हति.

5 b) D4 भावितात्मना (for °नाम्).

6 = (var.) 12. 169. 33. — a) G3 विद्यामयं (for °समं). — b) K7 V1 Bo. 7–9 Dn1. n4 Ds D2–4. 7–9 T G1–3. 6 सत्य- (for विद्या-). M1. 5–7 बलं (for तपः). — c) K6 राज-; Dn4 रोग-; Ds2 रागात् (for राग-).

7 a) Ds1 D2 कर्मणां (for °णः). Da4 निकृत्तिकर्मणा पापाः (sic). — b) Da4 -शीतला (for -शीलता). — c) K7 सद्वृत्तिं; Ds T1 G1. 3. 6 सद्वृत्तः; D4 M1. 6. 7 °त्ति-; T2 °त्त- (for °त्तिः). K7 G1 समुदाचार- (for °चारः). — d) G2 श्रेय एवेदमुत्तमं.

8 K1 om. (hapl.) 8. — a) K6 दुर्लभं; D5. 7 तु सुखं (for असुखं). — b) D5. 7 मज्जति; G1 सज्यति; M1. 5. 6 सर्जति (for सज्जति). K6. 7 B3. 7. 9 Da3. a4 Ds D4. 9 T G1. 6 M1. 5–7 Cs (gloss : न मुच्यते, सङ्गादित्यर्थः) न (K6 Da4 Ds1 D4. 9 स) मुच्यते (B7 °ति); G2 न मुंचति; G3 स सह्यते (for स मुह्यति). B3 न (for स). — c) Da4 T1 G6 सु- (for स). D4. 5. 7. 9 दुःखवि- (for स दुःख-). — d) Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 संयोगो (for सङ्गो वै). V1 B6. 7. 9 Da3. a4 D5. 7 G3 -लक्षणः (for -लक्षणम्).

9 a) Bo. 7 शक्तस्य; Da4 सक्तश्च; G3 संगस्य (for सक्तस्य). Ś1 K1. 2 भवति (for चलति). G2 संनह्यति

C.12.12430 B.12.330[28].10 K.12.337.9 सक्तस्य बुद्धिश्चलति मोहजालविवर्धिनी ।
मोहजालावृतो दुःखमिह चामुत्र चाश्नुते ॥ ९
सर्वोपायेन कामस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः ।
कार्यः श्रेयोर्थिना तौ हि श्रेयोघातार्थमुद्यतौ ॥ १०
नित्यं क्रोधात्तपो रक्षेच्छ्रियं रक्षेत मत्सरात् ।
विद्यां मानावमानाभ्यामात्मानं तु प्रमादतः ॥ ११
आनृशंस्यं परो धर्मः क्षमा च परमं बलम् ।
आत्मज्ञानं परं ज्ञानं न सत्याद्विद्यते परम् ॥ १२
सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यादपि हितं भवेत् ।
यद्भूतहितमत्यन्तमेतत्सत्यं मतं मम ॥ १३
सर्वारम्भफलत्यागी निराशीर्निष्परिग्रहः ।
येन सर्वं परित्यक्तं स विद्वान्स च पण्डितः ॥ १४
इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेभ्यश्चरत्यात्मवशैरिह ।
असज्जमानः शान्तात्मा निर्विकारः समाहितः ॥ १५
आत्मभूतैरतद्भूतः सह चैव विनैव च ।
स विमुक्तः परं श्रेयो नचिरेणाधिगच्छति ॥ १६

समृद्धिश्च. — b) K1 -निवि*नी; K7 Bo.6.7 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2–5.7–9 T1 G1.2 M1.6.7 -विवर्धनी (for °र्धिनी). G3 मोहजा मारवर्धनी. — c) D8 om. from वृतो up to क्रोधा (in 11a). Dn4 -जालावृता; D4.9 T1 G2.6 M1.6–7 -जालवृतो (D4 °ता). — d) K1 चापुत्र; K7 D4.9 त्वामुत्र (for चामुत्र). B9 Dn1.n4 Ds D2.8 सोश्नुते (for चा°).

10 With 10ab, cf. 3. 103. 39ab: 12. 182. 9ab. D8 om. 10 (cf. v. l. 9). — a) K4 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3 सर्वोपायात्तु; K6.7 D4.5.7.9 °यं तु; T G1–3.6 °यैस्तु (for °येन). T1 G2.3.6 रागस्य (for कामस्य). — c) D7 T1 कार्यं (for कार्यः). D5.7 श्रेयोर्थिनां. — d) D5 उच्यते (for उद्यतौ). T1 G2.6 यो (G2 यौ) विविक्तार्थमुद्यतौ (sic).

11 = (var.) 3. 203. 40: 12. 182. 10. D8 om. up to क्रोधा (cf. v. l. 9). — a) Da4 नयो (for तपो). — b) D7 क्रोधं (for श्रियं). K6.7 Dn1.n4 Ds D2–5.7–9 रक्षेच्च (for °त). G2 तत्परात् (for मत्सरात्). Ś1 K1.2.4 श्रेयं रक्षेदमत्सरात्. — c) Ds D5.7 विद्यां मानाप(D5.7 °भि)मानाभ्याम्. — d) K6 प्रसादतः (for प्रमा°). Ds आत्मानमप्रमादतः.

12 = (var.) 3. 203. 41. — a) G3 अनृशंस्यं. — b) M1.5–7 मोक्षश्च (for क्षमा). K4 परमो (for °मं). D5.7 पदं (for बलम्). G2 कर्म चापि परं बलं. — c) Ś1 K1 -ज्ञानात् (for -ज्ञानं). Da4 पर- (for परं). — d) K3.4 बलं (for परम्). Ds सत्याच्च विहितं कृतं.

13 = (var.) 3. 203. 42. With 13ab, cf. 8. 49. 27ab. — a) G2 ज्ञेयं (for श्रेयः). — b) D7 T G1–3.6 सत्यं चापि (for सत्यादपि). K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–4.8.9 वदेत् (for भवेत्). — c) Da4 यद्भूतमिह मन्यं तम् (sic). — d) T1 G1.3.6 हितं (for मतं). Ś1 K1.2 एतत्सत्यं (K1 °भ्यं) परं मतं.

14 With 14, cf. 3. 203. 43: 6. 26. 19: 12. 182. 11. — a) K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T2 G1–3 M1.5–7 Cs -परि- (for -फल-). — c) D3 इदं (for परि-). — d) T1 G3.6 पुमान् (for विद्वान्). K1 पंडिताः.

15 With 15, cf. 6. 24. 64. — a) K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2–4.8.9 इंद्रियार्थान्यश्च; Ds1 °र्थों यश्च; D5.7 °र्थाश्च (for °र्थेभ्यश्च). — b) D5 reads from वशै up to चैव (in 16b) twice. G3 चरत (for °ति). K6 अर्थ- (for आत्म-). — c) B9 असह्यमानः; D5 (both times).7 असज्य° (for असज्ज°). — d) G2 निर्वाक्यः सुमसाहितं.

16 For the repetition in D5, cf. v. l. 15. — a) B8 D4.9 अतद्भूतैः; D5 (both times).7 अनुद्भूतः (for अत°). G2 आत्मभूतेन तद्भूतः. ❀ Cn: अतद्भूतः, देहादितादात्म्यं बाधित्वा केवलीभूतः ॥ Cs: आत्मभूतैः स्वव्यतिरेकेणाऽविद्यमानैरिन्द्रियैः, मद्व्यतिरेकेण न सन्तीन्द्रियाणीति चिन्तयद्भि, स्वयमतद्भूतः इन्द्रियेभ्यो व्यतिरिक्तः ॥ Cv: आत्मभूतैः, आत्मनः भूतैः ज्ञातैः, पुत्रमित्रकलत्रादिभिः, आत्माधीनैरिति यावत् । अतद्भूतः, तेषां भूतो न भवतीत्यतद्भूतः, तद[न]धीन इत्यर्थः । ❀ — b) Ds सहैव च; D5 (both times).7 सहसैव (for सह चैव). ❀ Cs: सहैव जाग्रदवस्थायामिन्द्रियैः सहैव चरति । स्वापावस्थायां विनैवेन्द्रियैश्चरति स विमुक्तः । ❀ — c) B6 अविमुक्तः; T2 G1 स ह मुक्तः (for स विमुक्तः). — d) T1 G6 अति- (for अधि-). K4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 T1 -तिष्ठति (for -गच्छति).

17 a) D5.7 T2 असंस्पर्शं (for °स्पर्शस्). G1 अदर्शनसमं स्पर्शं. — b) Bo तदासंभाषणं. D5 तथा;

अदर्शनमसंस्पर्शस्तथासंभाषणं सदा ।
यस्य भूतैः सह मुने स श्रेयो विन्दते परम् ॥ १७
न हिंस्यात्सर्वभूतानि मैत्रायणगतश्चरेत् ।
नेदं जन्म समासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ १८
आकिंचन्यं सुसंतोषो निराशीष्ट्वमचापलम् ।
एतदाहुः परं श्रेय आत्मज्ञस्य जितात्मनः ॥ १९
परिग्रहं परित्यज्य भव तात जितेन्द्रियः ।
अशोकं स्थानमातिष्ठ इह चामुत्र चाभयम् ॥ २०
निरामिषा न शोचन्ति त्यजेहामिषमात्मनः ।
परित्यज्यामिषं सौम्य दुःखतापाद्विमोक्ष्यसे ॥ २१
तपोनित्येन दान्तेन मुनिना संयतात्मना ।
अजितं जेतुकामेन भाव्यं सङ्गेष्वसङ्गिना ॥ २२
गुणसङ्गेष्वनासक्त एकचर्यारतः सदा ।
ब्राह्मणो नचिरादेव सुखमायात्यनुत्तमम् ॥ २३
द्वंद्वारामेषु भूतेषु य एको रमते मुनिः ।
विद्धि प्रज्ञानतृप्तं तं ज्ञानतृप्तो न शोचति ॥ २४
शुभैर्लभति देवत्वं व्यामिश्रैर्जन्म मानुषम् ।
अशुभैश्चाप्यधोजन्म कर्मभिर्लभतेऽवशः ॥ २५
तत्र मृत्युजरादुःखैः सततं समभिद्रुतः ।
संसारे पच्यते जन्तुस्तत्कथं नावबुध्यसे ॥ २६ C. 12. 12447 B. 12 320[29].2 K. 12. 337.26

G2 तदा (for सदा). Ś1 K1. 2. 4 7 तथैवाभाषणं सदा. — ^{d}) Ś1 K1. 2. 4 महत् (for परम्).

18 = (var.) 3. 203. 45. With 18^{ab}, cf. 12. 154. 27^{cd}; 182. 12^{ab}. — ^{a}) Ds2 नि- (for न). K4 Da4 हिंसा (for हिंस्यात्). — ^{b}) Ś1 K1. 2. 6. 7 V1 B8 D4. 5. 9 T1 G3. 6 -गतिश्; D7 G2 -गतिं (for -गतश्). K1 चरत्; K7 B0. 6 (marg. as in text). 9 D4. 9 चरन् (for चरेत्).

19 With 19, cf. 3. 203. 46. — ^{a}) K6 Dn4 Ds2 T2 G1 अकिंचन्यं (K6 °न्यः). B0. 9 Da3. a4 स्व-; M1. 7 च (for सु-). — ^{b}) K7 D4. 9 निरीप्सित्वम्; B9 निराशित्वम्; T1 G6 °मिषम्; G2 °क्षेपम् (for °शीष्ट्वम्). — ^{c}) G2 एव (for आहुः). Da4 श्रेयम् (for श्रेय). — ^{d}) V1 महात्मनः; Dn4 D5. 7 [अ]-जिता°; M1 हिता° (for जिता°).

20 = (var.) 3. 203. 47 : 12. 182. 13. D3 reads 20–21 on marg. — ^{a}) K1 परं (for परि-). — ^{c}) B8 G2. 3. 6 अशोक- (for °कं). — ^{d}) D4 वा (for the first च). D5. 7 इह वामुत्र वाभयं.

21 D8 reads 21 on marg. — ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 D5. 7 G2 निराशि(K1 °श)षो; Da3 G3 °शिषा (for °मिषा). — ^{b}) Ś1 K1 त्यज्येहाशिव(K1 °ष)म्; K2. 4 त्यजेहाशिषम्; K7 Da3 Dn1. n4 D8 D2–5. 7–9 त्यजेदामि(D5. 7 °शि)षम् (for °हामिषम्). ❀ Cs : आमिषं, विषयरूपम् । ❀ — ^{c}) Ds1 परित्यज. K1. 2. 4 D5. 7 [आ]शिषं (for [आ]मिषं). K1. 2 G2 सौम्य. — ^{d}) K1 दुःखं (for दुःख-). K6. 7 V1 Da4 विमोक्षसे.

22 = 3. 203. 48 : 12. 182. 14. — ^{a}) K1 चांतेन; D5. 7 दानेन (for दान्तेन). — ^{b}) K1 संयुतात्मना; K7 D4. 9 संजिता°; Da1 D5 संयतात्मनाः (D5 °नः). — Da4 om. (hapl.) 22^{cd}. — ^{c}) D4 अजिजां (sic) (for °तं). — ^{d}) K1 भव्यं; D5. 7 भार्यं (for भाव्यं). K1 Ds1 संगिना (for [अ]सङ्गिना). G2 भाव्यं सोत्यंतमश्नुते. — After 22, G2 repeats from 12. 313. 30^{e} to 12. 314. 2^{d}.

23 ^{a}) D7 -संगिषु (for -सङ्गेषु). — ^{b}) Ś1 K1. 2 एकचर्य-; B8 (marg.) °कार्य- (for °चर्या-). D8 D2 -व्रतः (for -रतः). — ^{c}) G1 [ऽ]नुचराद् (for नचि°). — ^{d}) B6 (marg. as in text) सुखमत्यंतमश्नुते.

24 ^{a}) G2 चराचरेषु भूतेषु. — ^{b}) G2 यावको (for य एको). V1 नमते (for र°). Dn4 य एको रमतेषु च (sic). — ^{c}) B6–9 Da4 G2. 3 बुद्धि- (for विद्धि). K6. 7 D9 विज्ञान- (for प्रज्ञान-). D5. 7 -तृप्तं त्वं; G2 -तृप्तात्मा (for -तृप्तं तं). Ś1 K1. 2 V1 किंचित्प्रज्ञानतृप्तोसौ (V1 °प्तं तं).

25 ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 V1 लभेत; Da1 भजति; D4. 5. 7. 9 भवति (for लभति). — ^{b}) K1 मारुत (sic) (for मानुषम्). — ^{c}) K1 -धर्मं (for -जन्म).

26 ^{a}) Ds1 अत्र (for तत्र). M1. 5–7 जन्म- (for मृत्यु-). T G1. 2. 6 -वशो दुःखैः (for -जरादुःखैः). — ^{b}) M1. 7 समभिद्रुतं. — ^{c}) K1. 2. 4 पश्यते (for पच्यते).

27 D4 om. (hapl.) 27. Ds1 reads 27^{ab} twice. — ^{a}) M1. 7 अभिते (for अहिते). V1 हितबुद्धिस् (for °संज्ञस्). — G2 reads 27^{bc} twice. — ^{b}) K4 अध्रुवैर्; Da8 °वं (for °वे). T G1. 3. 6 -संज्ञितः; G2 (both times) -संज्ञिकः (for -संज्ञकः). — G3 reads

C. 12. 12448
B. 12. 320(29).27
K. 12. 337. 27

अहिते हितसंज्ञस्त्वमध्रुवे ध्रुवसंज्ञकः ।
अनर्थे चार्थसंज्ञस्त्वं किमर्थं नावबुध्यसे ॥ २७
संवेष्ट्यमानं बहुभिर्मोहतन्तुभिरात्मजैः ।
कोशकारवदात्मानं वेष्टयन्नावबुध्यसे ॥ २८
अलं परिग्रहेणेह दोषवान्हि परिग्रहः ।
कृमिर्हि कोशकारस्तु बध्यते स्वपरिग्रहात् ॥ २९
पुत्रदारकुटुम्बेषु सक्ताः सीदन्ति जन्तवः ।
सरःपङ्कार्णवे मग्ना जीर्णा वनगजा इव ॥ ३०
महाजालसमाकृष्टान्स्थले मत्स्यानिवोद्धृतान् ।
स्नेहजालसमाकृष्टान्पश्य जन्तून्सुदुःखितान् ॥ ३१
कुटुम्बं पुत्रदारं च शरीरं द्रव्यसंचयाः ।
पारक्यमध्रुवं सर्वं किं स्वं सुकृतदुष्कृतम् ॥ ३२
यदा सर्वं परित्यज्य गन्तव्यमवशेन ते ।
अनर्थे किं प्रसक्तस्त्वं स्वमर्थं नानुतिष्ठसि ॥ ३३
अविश्रान्तमनालम्बमपाथेयमदैशिकम् ।
तमःकान्तारमध्वानं कथमेको गमिष्यसि ॥ ३४

27cd twice. — c) K6.7 D9 वा (for च). K7 D9 -संज्ञत्वं; G2 (second time) -बुद्धिस्त्वं (for -संज्ञस्त्वं). G3 (second time) अनर्थे सदसंज्ञस्त्वं. — d) G3 (second time) तत्कथं (for किमर्थं). G2 किमर्थोत्र न बुध्यसे; G3 (first time) अध्रुवे ध्रुवसंज्ञितः (± 27b).

28 a) K6 Da4 D5 संवेष्टमानं; K7 संवेद्य°; D7 संचेष्ट°; T1 संवेष्ट्यमाणं (for °मानं). G3 बहुलं (for °भिर्). G2 स्वपेक्षमाणं बहुळं — b) B6 देह-; B9 स्नेह-; Da3 Dn4 D2.3.8 मोहात् (for मोह-). B7 om. भिरात्म. D5.7 आत्मभिः (for °जैः). G2 मोहं तं बहिरात्मजैः. ❀ Cs: मोहतन्तुभिरात्मजैः, अन्तःकरणविकारैरात्मधर्मत्वेनारोपितैः । ❀ — c) K4 शोक- (for कोश-). K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T2 G1 कोष(K6 Da4 Dn1 Ds2 T2 G1 °श)कार इवात्मानं; T1 G2.6 कोशकार इवाकारं (G2 °शं); G3 शोकरूप इवाकारं (sic). — d) D5.7 चेष्टयन् (for वे°).

29 a) M1.5–7 [इ]ति (for [इ]ह). — b) K7 D4.9 दोषता (for °वान्). M6 परग्रहः (for परि°). — c) Ś1 K1.2.4.6 Da4 G2 क्रिमिर्हि; Da3 क्रिमीर्हि; T1 G3.6 कृमिभिः (for °र्हि). K2.4 शोककारस्; V1 B0.6.8.9 Da3 Dn4 Ds1 D2.3.8 G3 कोषकारस्; Da4 कोशकारं (for °कारस्). K6 स्म; B6.7.9 Da3.a4 स (for तु). — d) G1.6 बुध्यते; M7 व° (for ब°). D2.8 स- (for स्व-).

30 = (var.) 12. 461*, lines 14–15. Ś1 partly damaged. — a) K2 -कुटुंम्बेषु; K6 °बेति; D5 T1 G2.3.6 M1.5–7 -कुडुंबेषु; T2 -कुटुंबीषु (for -कुटुम्बेषु). — b) K2 सीमंति (for सीदन्ति). — c) K1 -संकर्णवे; K4 -पंकाभणे (for -पङ्कार्णवे). D7 मग्ने (for मग्ना). — d) K4 चीर्णा (for जीर्णा). K4 वनगा इव हस्तिनः.

31 K1 om. (hapl.) 31ab. — a) Ś1 K2.4 D4.9 मोह-; G2 मम; G3 यथा (for महा-). K7 D4.9 -परिभ्रष्टान्; B7 -समाकीर्णान्; D5.7 °कृष्यन्; T2 इवाकृष्टान् (for -समा°). — Ś1 K2.4 B8 om. (hapl.) 31bc. — b) K6 Dn1 जले (for स्थले). D7 स्थले मत्स्यानि चोद्धृतान्. — After 31ab, T G1–3.6 read 46ab for the first time, repeating it in its proper place. — c) M1.5–7 स्नेहपाश- (for °जाल-). K7 D4.9 -समाकीर्णान्; D5.7 °विष्टान् (for °कृष्टान्). — d) Da3.a4 D5.7 T1 G6 पश्यन् (for पश्य). K2 जंतुः (for जन्तून्). K4 स- (for सु-).

32 a) Ś1 damaged. K2 कुटुंभं; B0 D5.7 T2 G1.2 कुटुंब-; Da4 D9 कुटंबं; T1 G3.6 M1.5–7 कुडुंबं. B8 Da3 Dn4 पुत्रदारांश्च; G2 °दाराश्च (for °दारं). Ds2 स्वं (for च). — b) K7 -संचयं (for °याः). K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T G1–3.6 M1.5–7 शरीरं संचयाश्च ये (Ds1 याः); D5.7 °रं च सुसंश्रयाः. — c) D5.7 सावद्यम्; Cs (gloss: परकीयं) Cv (gloss: परीक्षेयं) पारक्यम् (as in text). K1 सर्वं. Da4 पारक्यामधुरे सर्वं. — d) Ds M1.5–7 किं स्वित्; D7 किं वा (for किं स्वं). Ś1 K1.4 -दुष्कृते; K2 -दुःखिते (for -दुष्कृतम्). T1 G6 किं स्विर्त्कि तत्र दुष्कृतं; G2 किं स्वकं तत्र दु°; G3 किं स्वित्तत्र सुदु°.

33 a) K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 सर्वान् (for सर्वं). — b) D4 मंतव्यम् (for गन्त°). Da4 गंतव्यमिव शेरते; G1 °मविशेरते. — c) K1 ससक्तस्त्वं; K7 प्रसक्तत्वं; Ds1 °क्तं स्वम्. — d) K4.6 B7 Da3.a4 Dn4 D8 समर्थं; K7 D4.9 T2 स्वधर्मं; D5.7 सधर्मं; G2 अनर्थं; G3 त्वमर्थं (for स्व°). K1 D8 -तिष्ठति (for °सि). Ds अर्थं नैवानुतिष्ठसि.

34 a) K7 D4.9 M1.5–7 अविश्रामम्; Cs (gloss: मार्गश्रान्तस्य श्रमनिवृत्तिस्थानं प्रपादि न विद्यते यत्र) °श्रान्तम्

न हि त्वा प्रस्थितं कश्चित्पृष्ठतोऽनुगमिष्यति ।
सुकृतं दुष्कृतं च त्वा यास्यन्तमनुयास्यति ॥ ३५
विद्या कर्म च शौर्यं च ज्ञानं च बहुविस्तरम् ।
अर्थार्थमनुसार्यन्ते सिद्धार्थस्तु विमुच्यते ॥ ३६
निबन्धनी रज्जुरेषा या ग्रामे वसतो रतिः ।
छित्त्वैनां सुकृतो यान्ति नैनां छिन्दन्ति दुष्कृतः ॥ ३७
रूपकूलां मनःस्रोतां स्पर्शद्वीपां रसावहाम् ।
गन्धपङ्कां शब्दजलां स्वर्गमार्गदुरावहाम् ॥ ३८
क्षमारित्रां सत्यमयीं धर्मस्थैर्यवटाकराम् ।
त्यागवाताध्वगां शीघ्रां बुद्धिनावा नदीं तरेत् ॥ ३९
त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज ।
उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तं त्यज ॥ ४० C. 12.12461 B. 12.330[29].40 K. 12.337.40

(as in text). — ^{b}) D5 अपथेयम्; D7 अप्रकंपम्; G1 अबाधेयम् (for अपाथे°). K6.7 V1 Ds1 D4.9 T G1-3.6 M1.5-7 Cs (gloss: मार्गोपदेष्टृपुरुषहीनम्) अदेशिकं; Dn4 अदर्शितं (for अदेशिकम्). — ^{c}) D7 जन- (for तमः-). Ś1 क***; K2.4 D5.7 -कर्तारम् (for -कान्तारम्). — ^{d}) K2.6 गमिष्यति (for °ष्यसि).

35 K6 om. (hapl.) 35^{ab}; V1 reads the same on marg. K1 reads 35^{ab} twice. — ^{a}) K4.7 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-5.7-9 M7 त्वां (for त्वा). Bo प्रस्थितः (for °तं). T G1-3.6 किंचित् (for कश्चित्). — ^{b}) K4 न (for ऽनु-). K7 -गमिष्यसि (for °ष्यति). D5.7 पृष्ठतो ह्यधिगच्छति. — K7 D9 om. (hapl.) 35^{cd}. — ^{c}) K1 स्वकृतं (for सु°). K4.6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2-4.8 G2.3 त्वां (for त्वा). — ^{d}) Ś1 K1.2.4 गच्छंतम् (for यास्यन्तम्). K1.2.4 V1 B8 T G1-3.6 M1.5-7 -यास्यतः (for -यास्यति).

36 ^{a}) K6.7 Bo.7.8 Dn1.n4 D2-4.8.9 T2 शौचं (for शौर्यं). — ^{c}) D5.7 आत्मार्थम्; Cs (gloss: अर्थो ब्रह्मज्ञानं बुद्धिशुद्धिर्वा, तदर्थम्) अर्था° (as in text). B8 -धार्यते; D5.7 -सार्यतं; T1 G1.2.6 -सर्यते; T2 -संयंते (for -सार्यन्ते). K6.7 D4.9 सर्वार्थान्संपरित्यज्य. — ^{d}) G2.3 विध्यर्थं (for सिद्धार्थस्). V1 Bo.6-9 Da3 Dn1.n4 D2.3.8 च (for तु). D4.9 विमुच्यसे (for °च्यते). K6 सिद्धार्थश्च निमुच्यते; D5 सिद्ध्यर्थं तु विरच्यते; D7 सिद्ध्यर्थमनुरच्यते.

37 = 12.169.24: 309.70. — ^{a}) Ś1 K2 निर्बंधिनी; K1 निर्बंदिनी; K4 V1 Dn1 Ds2 T1 G3.6 °धिनी; Ds1 °धना. — ^{b}) K6 वशतो; Ds2 वसते (for °तो). G2 ग्रामे एषा सतो रतिः. — ^{c}) K1 एनं; K2.4.6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 एतां (for एनां). G2 छिंदस्त्येनां हि सुकृतो. — ^{d}) G3 नैतां (for नैनां). K7 नैनं छिंदति दुष्कृतं; G2 यांति तैराच्छिंदति. — After 37, Ś1 K1.2.4.7 D4.9 ins.:

793* तुल्यजातिवयोरूपान्हृतान्पश्यसि मृत्युना ।
न च नामास्ति निर्वेदो लौहं हि हृदयं तव ।

[(L. 1) K1.7 D4.9 हतान् (for हृतान्). —(L. 2) K7 मानास्ति (for नामास्ति). K4.7 लोहं (for लौहं).]

38 ^{a}) K6.7 V1 Bo Ds1 D4.9 -श्रोतां (for -स्रोतां). K2 रूपस्थूलां मनःस्रोतां; Ds2 रूपकूलमनस्रोतां. — ^{b}) Ś1 (*inf. lin.*) रजोद्वीपां; K1.7 स्पर्शद्वीपं (K7 °पा). K1 रसवहां; D2.3 रसावहं; M7 °पगां (for °वहाम्). — ^{c}) Da4 गंधपंका; Dn4 °धूप-; D5.7 °पक्वां (for °पङ्कां). D4 स्पर्शजलं. — ^{d}) D5 om. मार्ग. Ś1 K1.2 -दुरारुहां; D8 °वहं.

39 D5.7 om. 39. — ^{a}) K6.7 V1 Bo.6-8 Da3.a4 Dn4 Ds D3.4.9 M1.5.6 Cs (gloss: तरित्रं, सलिलनोदनसाधनम्) क्षमात (K6 °च)रित्रां (B7 °द्रां) (hypermetric); G2 क्षमारितन्त्र (sic) (for क्षमारित्रां). ※ Cn: क्षमा एव अरित्राणि, नौचालनदण्डाः यस्याम् । ※ — ^{b}) D2 धनीस्थैर्य-; G1 धर्मस्थैव (for °स्थैर्य-). K2 -कटकरां; K4 Bo.6 (marg. as in text).7.8 (marg.).9 Da3 Dn1 D2.3.8 Ca.n.p (gloss: वटारका नौकर्षणरज्जुः) -वटारकां; K6 -वतारकां; Da4 -वराटकां; Dn4 -वपारकां; Ds T1 G2.3 Cs -पदांकुरां; T2 G1.6 -वटांकुरां (for -वटाकराम्). — ^{c}) D8 योग- (for त्याग-). K2 -वाताध्वमां; K7 °श्रितां (sic); B8 (marg.) G2 -वातोद्धतां; D4.9 -वातान्वितां (for °ध्वगां). Ś1 K1 T2 M1 शीघ्रं; G2 lacuna (for शीघ्रां). — ^{d}) V1 damaged. K2 बुद्धिनावं; K4.6.7 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-4.8.9 T G1-3.6 नौतार्यां तां; M1.5.6 नावं कृत्वा; M7 असंतार्यां (for बुद्धिनावा). K1 Ds1 नदी. B8 (marg. as in text) तर (for तरेत्).

40 = 12.318.44. 40^{ab} is partly damaged in V1. — ^{b}) K4.6.7 V1 Bo 6-9 Dn1.n4 Ds D2-4.8.9 T1 M1.5.6 तथा; G3 महे (for उभे). V1 त्यजेत्; T1 G3.6 द्विज; G2 द्विजः (for त्यज). — Da3.a4 Ds1 om. (hapl.) 40^{cd}. — ^{c}) Ś1 K1.2.4 बुद्धिं (for उभे). — ^{d}) K6.7 V1 Bo.6.7.8 (orig.) D3.4.7.9 T G1.3.6 तत्त्यज; G2 तत्त्वतः (for तं त्यज). ※ Ca: तमुपायमपि सिद्धप्रयोजनत्वात्त्यज ॥ Cv: येन संसा-

C.12.12462
B.12.330[29].41
K.12.337.41

त्यज धर्ममसंकल्पादधर्मं चाप्यहिंसया ।
उभे सत्यानृते बुद्ध्वा बुद्धिं परमनिश्चयात् ॥ ४१
अस्थिस्थूणं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम् ।
चर्मावनद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥ ४२
जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
रजस्वलमनित्यं च भूतावासं समुत्सृज ॥ ४३
इदं विश्वं जगत्सर्वमजगच्चापि यद्भवेत् ।
महाभूतात्मकं सर्वं महद्यत्परमाणु यत् ॥ ४४
इन्द्रियाणि च पञ्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ।
इत्येष सप्तदशको राशिरव्यक्तसंज्ञकः ॥ ४५
सर्वैरिहेन्द्रियार्थैश्च व्यक्ताव्यक्तैर्हि संहितः ।
पञ्चविंशक इत्येष व्यक्ताव्यक्तमयो गुणः ॥ ४६

रेण त्यजसि परलोकं, तं संसारं त्यज । ❀

41 a) M1.5–7 [अ]धर्मम्; Ca (gloss: धर्मफलं) धर्मम् (as in text). G2 च संकल्पाद्; M1.7 असंकल्पान्. ❀ Ca: असंकल्पात्, अकामनया । ❀ — b) V1 Ds2 वा (for च). K6 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.8 [अ]लिप्सया (for [अ]हिंसया). M1.5–7 धर्मं चा(M6 °र्मश्चा)प्यविहिंसया. — d) ❀ Cs: परमनिश्चयात्, परमात्मैवाहमिति निश्चयात् । ❀

42 a) K1.6 अस्थिस्थूलं; Da4 Dn1 अस्तिस्थूणं; D5.7 अस्थिस्तंभं (for °स्थूणं). K1 स्नायसुतं (sic); K2 स्नाध्वयुतं; D5.7 स्नायुनद्धं; T G1–3.6 °बंधं (for °युतं). — b) D5.7 -क्षतज- (for -शोणित-). K2 -पेलनं (for -लेपनम्). — c) K1 चंद्रावनद्धं; K4 धर्मा°; Da4 वर्मा°; D3 चर्मावनद्ध-; D5.7 कर्मानुबंधं; M7 चर्मावबद्धं (for °वनद्धं). V1 Bo.6–9 Da3 Dn1.n4 Ds2 दुर्गंधिं; D5.7 दुर्गंधं (for दुर्गन्धि). — d) D5 पूर्ण- (for पूर्णं).

43 a) G2 जराक्रोध-; G3 °क्रोश-; M1.5–7 °रोग- (for °शोक-). K1 -समाविष्ट-; Da4 °विष्टा (for °विष्टं). — b) Ś1 K1.2 अस्थिरं; G2 आरुतं (for आतुरम्). B8 Ds M1.5–7 पंचानिलसमन्वितं. — c) D4 अनित्यज्य (for °त्यं च). Ds रजस्व(Ds2 °श्व)लमिमं नित्यं. — d) Bo पुन्नावासम् (for भूतावासं). K6 V1 Bo.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 इमं त्यज; K7 D4.5.7.9 परित्यजेत्; B6–8 इमं त्यजेत्; T G1–3.6 समुत्सृजेत् (for °त्सृज). M1.5–7 भूतात्मा वा समुत्सृजेत्.

44 a) M1.6.7 इदम् (for सर्वम्). — b) T1 G2.3.6 जगच्चापि च यद्भ(G2 शुभ)वेत्. — d) Ś1 K1 असाद्यत्; K2 असाभ्य (sic); K6 अहयन्; Ds Cs अल्पान्यत्; T1 G3.6 महद्वत् (for महद्यत्). Ś1 K1.2.4 परमाणुमत्; K7 D4.9 T G1.6 °णुवत्; B7 °त्रयत् (sic); Da3.a4 °णु तत्; Ds Cs (gloss: परिच्छिन्नं) परिमाणवत्; D2.3.8 परमाश्रयात्; D5.7 °र्थवत्; G3 °श्रमः (for परमाणु यत्). G2 महद्विद्यात्पराश्रमः. — After 44, T G1–3.6 Kumbh. ed. ins.:

794* महाभूतानि खं वायुरग्निरापस्तथा मही ।
षष्ठस्तु चेतना या तु आत्मा सप्तम उच्यते ।
अष्टमं तु मनो ज्ञेयं बुद्धिस्तु नवमी स्मृता ।

[(L. 1) G1 यं (for खं). — (L. 2) G2.3 Kumbh. ed. षष्ठं (for षष्ठस्). T2 धातुर् (for या तु).]

45 D5.7 om. 45. — a) Bo T1 (before corr.) तु (for च). K6 द्वयं चैव; K7 D4.9 दशैकं च (for च पञ्चैव). — c) Da4 एव (for एष). ❀ Cn: पञ्चभूतानि (1–5), महद्बुद्धिः (6), इन्द्रियाणि पञ्च (7–11), चकारात् पञ्च प्राणाः (12–16), तमआदित्रयमेकम् (17), इति सप्तदशकः । ❀ — d) Da3 om. राशि. B8 D4 T2 -संज्ञिकः; T1 G1–3.6 -संज्ञितः (for -संज्ञकः).

46 D5.7 read and M1.5–7 repeat 46^{a}–47^{b} after 48. — b) Da4 om. व्यक्ता. K7 V1 D4.5.7.9 G3 M1.5–7 (last four both times) च (for हि). K6 B6–9 Da4 संहतः; D8 संज्ञितः; D5.7 संततः; G3 संगतः (for संहितः). T G1.2.6 व्यक्तोऽव्यक्तश्च संगतः. — c) K4.7 Bo (*sup. lin.* as in text).7.8 Da3 Dn1.n4 D2–5.7–9 Cn (gloss: इन्द्रियार्थैरष्टभिः, शब्दादिभिः पञ्चभिः मन्तव्यं बोद्धव्यं अहंकर्तव्यं च तैः सहाष्टभिः एवं चतुर्विंशकः) चतुर्विंशक; T1 G6 सर्वे विंशक; T2 G1–3 सप्तविंशक; Cs (gloss: पञ्चविंशेन चैतन्येन विशिष्टः, पञ्चविंशसमायुक्तः) पञ्च° (as in text). — d) K7 D9 T1 G3.6 व्यक्ताव्यक्तमथो (T1 °नो) (for °मयो). K4.7 V1 Bo.6 Dn1 Ds2 D5.7.9 M1.5.6 (last three first time) गणः; D4 गणाः; T1 गुणाः (for गुणः).

47 For the sequence in D5.7 and the repetition in M1.5–7, cf. v. l. 46. — a) Da3 श्रुतिः; G3 मात्रैः (for एतैः). Ś1 K1.2.4 समायुक्तम्; K6 समुद्युक्तः; Ds1 समायुक्ताः (for °युक्तः). — b) K6 अव- (for अभि-). Ś1 K1.2.4 अनित्यमभिधीयते. — c) Dn1.n4 Ds D2.3.8 त्रिवर्गं; M1.6.7 °र्गैं (for °र्गो). K6 Da3.a4 B6.7 च; V1 Bo.8.9 Dn1.n4 Ds D2.3.8

एतैः सर्वैः समायुक्तः पुमानित्यभिधीयते ।
त्रिवर्गोऽत्र सुखं दुःखं जीवितं मरणं तथा ॥ ४७
य इदं वेद तत्त्वेन स वेद प्रभवाप्ययौ ।
पाराशर्येह बोद्धव्यं ज्ञानानां यच्च किंचन ॥ ४८
इन्द्रियैर्गृह्यते यद्यत्तत्तद्व्यक्तमिति स्थितिः ।
अव्यक्तमिति विज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥ ४९
इन्द्रियैर्नियतैर्देही धाराभिरिव तर्प्यते ।
लोके विततमात्मानं लोकं चात्मनि पश्यति ॥ ५०
परावरदृशः शक्तिर्ज्ञानवेलां न पश्यति ।
पश्यतः सर्वभूतानि सर्वावस्थासु सर्वदा ॥ ५१
ब्रह्मभूतस्य संयोगो नाशुभेनोपपद्यते ।
ज्ञानेन विविधान्क्लेशानतिवृत्तस्य मोहजान् ।
लोके बुद्धिप्रकाशेन लोकमार्गो न रिष्यते ॥ ५२
अनादिनिधनं जन्तुमात्मनि स्थितमव्ययम् ।
अकर्तारममूर्तं च भगवानाह तीर्थवित् ॥ ५३
यो जन्तुः स्वकृतैस्तैस्तैः कर्मभिर्नित्यदुःखितः । C. 12 12475 B. 12 330[29].54 K. 12 337.55

M1.6.7 तु (for ऽत्र). M5 त्रिवर्गेण सुखं दुःखं.

48 For the sequence in D5.7 and the repetition in M1.5–7, cf. v. l. 46. — ^{a}) V1 इदं ये; Ds1 D2 M1.5–7 य इमं (for य इदं). — ^{b}) K1 प्रभवाप्ययो; B0.7.9 Da3.a4 Dn4 Ds2 D3 प्रभ(Dn4 °ह)-वाव्ययौ (for °प्ययौ). — ^{c}) K1.2.4 D4 पराशर्येह; K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 G3 पारंपर्येण; M1.5–7 पारावर्येण (for °शर्येह). Da4 बोधव्यं; Ds1 बोहव्यं; G2 बोधस्य. — ^{d}) B9 जनानां; T G2.3.6 जानता; G1 ज्ञानता (for ज्ञानानां). K1.2 यश्च.

49 ^{a}) T1 G6 ग्राह्यते (for गृ°). B8 यत्तत्; Da4 यद्वत् (for यद्यत्). — ^{b}) D5.7 व्यक्त (for व्यक्तम्). K4 स्थितः (for स्थितिः). Ś1 K1.2 B8 तद्व्यक्तमिति संस्थितिः (B8 °तं); V1 तत्तद्व्यक्तमिदं स्थितं. — ^{c}) Ds बोद्धव्यं (for विज्ञेयं). — ^{d}) K7 B7 लिंगं ग्राह्यम्; T1 लिंगाग्राह्यम्. Da4 अतींद्रियौ. ❀ Cs: लिङ्गग्राह्यं, अनुमेयम् । ❀

50 ^{a}) M1.7 निहतैर्; Cs (gloss: विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य आत्मनि स्थापितैः) नियतैर् (as in text). K6 इंद्रियैर्नीयते देहो. — ^{b}) D7 इह; T1 अव-; G2 अभि- (for इव). K2 Ds2 D2.7 T G1.2.6 M7 तप्यते (for तर्प्यते). — T2 G2.3 repeat 50^{cd} after 52. — ^{c}) Ś1 K1.2 विदितम् (for विततम्). — ^{d}) K4 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 लोकांश् (for लोकं). K6 आत्मनि (for चा°).

51 T1 G1.6 om. 51–52. Da4 om. (hapl.) 51^{ab}. — ^{a}) K6 परावरदशा; G2 पुरावरप्रज-; G3 परावरवृते; M1.5–7 °विदः (for °दृशः). ❀ Cs: परावरदृशः, परः हिरण्यगर्भः, अवरः निकृष्टः, यस्मिन्नसौ परावरः, परमात्मा । ❀ — ^{b}) K6 B9 Ds -मूला (for -वेलां). K4.7 V1 B0.6–8 Da3 Dn1.n4 D2–5.7–9 T2 G2.3 M1.5–7 ज्ञानमू(T2 लूनमू-; G2 ज्ञाने मू)ला न नश्यति. — ^{c}) Da4 पश्यते (for °तः). — ^{d}) G2.3 सर्वावस्थानि सर्वदा.

52 T1 G1.6 om. 52 (cf. v. l. 51). — ^{a}) Dn1.n4 Ds D2.3.8 सर्व- (for ब्रह्म-). K2 -भूतश्च (for °स्य). — ^{b}) Da3.a4 -लभ्यते (for -पद्यते). — ^{c}) D5.7 अनेन (for ज्ञानेन). Ś1 K1 विविधाः; Ds1 D5.7 विधिना (for विविधान्). — ^{d}) V1 B0 D5.7 अनिवृत्तस्य; B6.7.9 Da3.a4 अनु°; D9 (marg.) अनिवृत्य च (for अतिवृत्तस्य). K4 देहजान्; G2 मोक्ष° (for मोह°). Ś1 K1.2.7 D4.9 अनिवृत्तस्य देहजान्. — ^{e}) Ś1 K1.2 लोक- (for लोके). B6 -प्रसादेन (for -प्रकाशेन). — ^{f}) B9 Da3.a4 Ds T2 G3 M1.5–7 Cs (gloss: ज्ञातव्यब्रह्ममार्गः) ज्ञेयमार्गो; G2 ज्ञेयमास्तो (for लोकमार्गो). Ś1 K1 रिश्यति; K2 B7.9 रिष्यति; K4 रिस्यति; Da4 रीष्यते; Ds विद्यते (for रिष्यते). K6 ज्ञेयमार्गो तरिष्यति; K7 D4.9 लोकमार्गास्तरिष्यते (K7 °ति); B6 (marg.) °मार्गमतिरिच्यते (hypermetric); D5.7 °मार्गान्वरिष्यसि; D8 °मार्गो तरिष्यते (sic). — After 52, T2 G2.3 repeat 50^{cd}.

53 ^{a}) K1 reads from अनादि up to हन्ति (in 54^{d}) twice. Da4 G1–3 जंतुर्. — ^{b}) D7 स्थितिम् (for स्थितम्). — ^{c}) Ś1 K1 (both times) अमूढं तं; K2.4 अमूढं च; K7 Da3.a4 D4.9 अमूर्तिं च; Dn1 असूर्तं च; G2 मुहूर्तं च (for अमूर्तं च). ❀ Cv: अकर्तारं, स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वशक्तिरहितम् । ❀ — ^{d}) G2 अपि (for आह). B7 Da4 तीर्थवत्; Cn (gloss: मोक्षोपायवित्) Cs (gloss: सकलशास्त्रार्थवित्) Cv (gloss: शास्त्रवित्) °वित् (as in text).

54 For the repetition in K1, cf. v. l. 53. — ^{a}) K1 (both times).6 V1 B0 Ds2 G2 सुकृतैस्; G3 दुष्कृतैस् (for स्वकृतैस्). G2 एवं; G3 तैस्तु (for तैस्तैः). — ^{b}) G2 -दुःखितैः (for °तः). — Da4 om.

C. 12.12476 B. 12.330(29).55 K. 12.337.56 स दुःखप्रतिघातार्थं हन्ति जन्तूननेकधा ॥ ५४
ततः कर्म समादत्ते पुनरन्यन्नवं बहु ।
तप्यतेऽथ पुनस्तेन भुक्त्वापथ्यमिवातुरः ॥ ५५
अजस्रमेव मोहार्तो दुःखेषु सुखसंज्ञितः ।
बध्यते मथ्यते चैव कर्मभिर्मन्थवत्सदा ॥ ५६
ततो निवृत्तो बन्धात्स्वात्कर्मणामुदयादिह ।
परिभ्रमति संसारं चक्रवद्बहुवेदनः ॥ ५७
स त्वं निवृत्तबन्धस्तु निवृत्तश्चापि कर्मतः ।
सर्ववित्सर्वजित्सिद्धो भव भावविवर्जितः ॥ ५८
संयमेन नवं बन्धं निवर्त्य तपसो बलात् ।
संप्राप्ता बहवः सिद्धिमप्यबाधां सुखोदयाम् ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षोडशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१६ ॥

(hapl.) 54c–55d. — c) Ś1 K2.7 V1 D4.5.7.9 T G1.6 M5.6 स्व-; K1 (both times) M1.7 सु- (for स). K2 -प्रतिघार्थार्थं (sic); D4.5.7.9 G2.3.6 °कारार्थं; G1 °हारार्थं (for °घातार्थं). — d) D7 G1 अनेकधा.

55 Da4 om. 55 (cf. v. l. 54). — a) K6 B6.7.9 Da3 सर्वं (for कर्म). D5.7 T2 समाधत्ते. — c) K2 D5.7 तस्य ते (for तप्यते). D5.7 M1.7 न (for ऽथ). — d) B0 त्यक्त्वा (for भुक्त्वा). K1 आतुरा.

56 a) K7 D4.9 G2 M1.7 एवं (for एव). Ś1 K1.2.4 B6 मोहांतो; K6 V1 B0.7.8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 मोहांधो; G2 एवार्तो; M1.5–7 दुःखार्तो (for मोहार्तो). D5.7 अत(D7 °ज)स्तमेवं मोहार्तो. — b) K7 दुःखे च; D4.9 दुःखेसु (for °षु). G3 सह (for सुख-). K7 D4.9 -संज्ञिते (for °तः). — c) K2 बुध्यते; K4.6.7 V1 B0.6–9 Da3 Dn1.n4 Ds D2–5.7–9 M1.5.6 वध्यते; Da4 lacuna (for ब°, as in Ś1 K1 M7). Da4 बध्यते; D9 नश्यते (for मथ्यते). T G1–3.6 मथ्य(G3 °थ्यं)ते मथनेनैव. — d) K6 मंथवित्; G2 धर्मवत्; Cs (gloss: अनिवृत्तबन्धनत्वात्) मन्थ° (as in text). D5.7 कर्मभिर्वत्सवत्तदा.

57 a) V1 स्वद्वंद्वे (for बन्धात्स्वात्). K4.6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 ततो निबद्धः (K6 Da4 °बंधः) स्वां योनिं; D5.7 ततो निवृत्तं बंधं (D7 °धः) सन्; T G1–3.6 M1.5–7 त(T1 G3.6 कु)तो निवृत्तबंधत्वात्. — b) G3.6 कर्मणामुदयानिह. — c) K2 पवित्रमति- (for परिभ्रमति). The portion from संसारं up to ब्रुदराद्र (in 12.318.26a) is lost in Ś1 on missing fol. K1.2.4.7 B0 D3 (before corr.).4.9 संसारांश्च; T G1.3.6 M1.5 °रात्; M6.7 °राश्च (for °रं). — d) K2.4 बाहु-; G3 परि- (for बहु-). K1.2.4 om. from वेदनः up to भाववि (in 58d). K7 D4.9 -वेदनान्; Ds1 -वेदना; D5.7 -वेदनं; T G1–3.6 -वेदनात् (for °नः).

58 Ś1 missing (cf. v. l. 57). K1.2.4 om. up to भाववि (cf. v. l. 57). — a) K7 D4.9 T G1–3.6 M1.5–7 स चेन्; D5.7 सर्वे (for स त्वं). K6 निवर्त-; K7 निवृत्ति- (for °त्त-). B6 -बंधुस् (for -बन्धस्). — b) Ds1 कर्मणः; D4 °ताः. V1 निवृत्तापि हि कर्मतः. — c) Ds1 सर्वजित् (for °वित्). K7 D4.9 सर्वदृक्; Da4 °वित् (for °जित्). B8 Da3 Dn1.n4 Ds2 D2.3.5.7.8 सिद्धौ (for सिद्धो). — d) K7 D4.9 भवेद्बाध-; D5.7 G3 भवेद्भव-; T G1.2.6 M1.5–7 भवेद्भाव- (for भव भाव-). M1.6.7 -विसंज्ञितः (M1 °तं) (for -विवर्जितः). Ds भवेद्वै द्विजसंज्ञितः.

59 Ś1 missing (cf. v. l. 57). — a) K6 संतमेन (for संय°). K1.2 संयमेन च (K1 °मे नव-) संबधान्; G2.3 संयमे (G2 सस्त्वमे) नवमं साध्यं. ❀ Cn: संयमेन, धारणाध्यानसमाध्यात्मकेन । नवं, दृष्टिमात्रेण उत्पन्नम् । ❀ — b) K1 निर्वृत्त्य[?]; K2 B6.7 Da3.a4 निवृत्त्या; B9 निवृत्ता; D4.9 निर्वर्त्यं; D5.7 निवृत्य (for निवर्त्य). G2.3 तमसो (for तपसो). B6.7.9 बलं (for बलात्). — c) G1 M6 संप्राप्तो (for °प्ता). M1.5–7 बहुलां (M1.7 °ला) (for बहवः). — d) K1.2.7 D4.9 G1 अव्याबाधां; M1.5.6 अवि°; M7 अपि बाधां (for अप्यबाधां). K1 D5 G1 सुखोदयं.

Colophon. Ś1 D6 missing: K3.5 B1–5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1.2.4.6.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–5.7–9 T G1–3.6 M1.5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1.2.4 शुकानुपतनं; K7 D4.5.7.9 नारदप्रश्नः; B7.9 Dn1 शुकाभिपतनं; Da3.a4 शुकातिपतनं; M5.6 शुकानुशासनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 Ds2 153: B8 257; Dn1 G3 155; Ds1 D8 M1

३१७

नारद उवाच ।
अशोकं शोकनाशार्थं शास्त्रं शान्तिकरं शिवम् ।
निशम्य लभते बुद्धिं तां लब्ध्वा सुखमेधते ॥ १
शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ २
तस्मादनिष्टनाशार्थमितिहासं निबोध मे ।
तिष्ठते चेद्वशे बुद्धिर्लभते शोकनाशनम् ॥ ३
अनिष्टसंप्रयोगाच्च विप्रयोगात्प्रियस्य च ।
मनुष्या मानसैर्दुःखैर्युज्यन्ते *अल्पबुद्धयः ॥ ४
द्रव्येषु समतीतेषु ये गुणास्तान्न चिन्तयेत् ।
ताननाद्रियमाणस्य स्नेहबन्धः प्रमुच्यते ॥ ५
दोषदर्शी भवेत्तत्र यत्र रागः प्रवर्तते ।
अनिष्टवर्द्धितं पश्येत्तथा क्षिप्रं विरज्यते ॥ ६
नार्थो न धर्मो न यशो योऽतीतमनुशोचति ।
अप्यभावेन युज्येत तच्चास्य न निवर्तते ॥ ७
गुणैर्भूतानि युज्यन्ते वियुज्यन्ते तथैव च । C. 12. 12489 B. 12. 331[30].3 K. 12. 338. 8

---

6. 7 150; T1 G6 152; T2 165; G1 151; G2 169; M5 186. —*Śloka no.*: Da4 70; Dn1. n4 60; D8 58.

317

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 316. 57; 283. 15).

1 [a]) ❀ Cs: अशोकं, शोकनिवर्तकज्ञानजनकम् । ❀ — [b]) B6 (marg. as in text) शांतं (for शास्त्रं). Dn4 शांतिपरं; G2 शंककरं (for शान्तिकरं). V1 B8 (marg. as in text) परं (for शिवम्). — [c]) D5. 7 संसज्य; G2 निष्यंद (sic); G3 अन्विष्य (for निशम्य). — [d]) K1. 2. 4 V1 लब्ध्वा तां (by transp.). B8 (marg.) अश्नुते; Da4 एधसे (for एधते).

2 = 3. 2. 15: 11. 2. 13: (var.) 12. 26. 20; 168. 31: B. 18. 5. 61; Hitopadeśa 1. 2. — [b]) B6 (marg.) G2 हर्षस्थान- (for भय°). — [d]) Da4 पंडिताः (for °तम्).

3 [a]) K1 अनिष्टं. — [b]) K1 निबोधसे (for °ध मे). — G2 om. 3[cd]. — [c]) K7 D4. 5. 7. 9 येन ते वर्ध(K7 ते वर्त- ; D5. 7 वै वर्ध)ते बुद्धिर्. — [d]) K7 D4. 9 लभसे (for °ते).

4 = (var.) 3. 206. 16. — [a]) G2 अनिष्टस्य प्रयोगाच्च. — [b]) G3 बुधस्य (for प्रियस्य). — [c]) K1. 2 मानुषा (for मनुष्या). K7 B9 D9 T1 G6 मानुषैर् (for मानसैर्). — [d]) B8 G2 युंजते; B9 युजंते (for युज्यन्ते). To avoid hiatus, K1. 2. 4. 6 B6–8 Da4 T G1 M1. 5–7 येल्पबुद्धयः; K7 V1 B0 Da3 Dn1. n4 Ds D2–5. 8. 9 G6 स्वल्पबुद्धयः; B9 तेल्प°; D7 नात्र संशयः; G2. 3 ह्यल्पबुद्धयः (for *अल्पबुद्धयः).

5 [a]) K6. 7 D4. 9 प्राप्येषु; M7 दिव्येषु (for द्रव्येषु). D4 lacuna; G2 धर्मनीतेषु (for समती°). — [b]) K7 न चिंतयन्; D5. 7 T1 G6 M1 विचिंतयेत् (D5. 7 °यन्) (for न चिन्तयेत्). — [c]) K1. 2. 4. 7 ताननाद्रियमाणश्च (K7 °नस्य); K6 V1 B0. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G1 न तानाद्रियमाण(Dn4 Ds °न)स्य; Da4 ततो ताद्रियमाणस्य (sic); D5. 7 जनानां प्रियमाणस्य. — [d]) K7 D4. 5. 7. 9 प्रणश्यति (for प्रमुच्यते). K1. 2. 4 स्नेहबंधाद्विमुच्यते.

6 Da4 om. (hapl.) 6[ab]. — [a]) B7 तस्य (for तत्र). — [b]) G2 नागः (for रागः). — [c]) K1. 4 अनिष्टबुद्धिं तां; K2 °बुद्धितां; V1 B0. 7. 9 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 T1 G6 M1. 5–7 °वर्धितं; B6 (orig.) °बुद्धिं तं; B6 (marg.) °वृद्धितं; D5 °बुद्धि तं; D7 °बुद्धितः; T2 °वस्थितः; G1 °विद्धि तत्; G2 °वसितत्; G3 °मर्पितं; Cs °मन्वितं (for °वद्धितं). — [d]) Ds1 तदा (for तथा). K1. 2. 4 विराज्य(K2 °ज)ते (for विरज्यते).

7 G2 om. (hapl.) 7–8. K2 om. (hapl.) 7[c]–9[b]. — [c]) K1 अस्याभावेन; K6 अप्या°; Dn4 अर्थ°; T1 नाभ्य°; G6 नाप्य° (for अप्य°). — [d]) D5. 7 तत्त्वस्य; T1 सच्चास्य; G6 सद्वास्य (for तच्चास्य).

8 = 3. 206. 17. K2 G2 om. 8 (cf. v. l. 7). — [a]) Ds1 om. (hapl.) नि युज्यन्ते. — [b]) K1 नियुज्यंते; Ds1 संयु°; D5. 7 ते यु° (for वियु°). — [c]) M5 सर्वेषां (for सर्वाणि).

C.12.12469 B.12.331[30].8 K.12.328.8

सर्वाणि नैतदेकस्य शोकस्थानं हि विद्यते ॥ ८
मृतं वा यदि वा नष्टं योऽतीतमनुशोचति ।
दुःखेन लभते दुःखं द्वावनर्थौ प्रपद्यते ॥ ९
नाश्रु कुर्वन्ति ये बुद्ध्या दृष्ट्वा लोकेषु संततिम् ।
सम्यक्प्रपश्यतः सर्वं नाश्रुकर्मोपपद्यते ॥ १०
दुःखोपघाते शारीरे मानसे वाप्युपस्थिते ।
यस्मिन्न शक्यते कर्तुं यत्नस्तन्नानुचिन्तयेत् ॥ ११
भैषज्यमेतद्दुःखस्य यदेतन्नानुचिन्तयेत् ।
चिन्त्यमानं हि न व्येति भूयश्चापि प्रवर्धते ॥ १२
प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ।
एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामियात् ॥ १३
अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसंचयः ।
आरोग्यं प्रियसंवासो गृध्येत्तत्र न पण्डितः ॥ १४
न जानपदिकं दुःखमेकः शोचितुमर्हति ।
अशोचन्प्रतिकुर्वीत यदि पश्येदुपक्रमम् ॥ १५
सुखाद्बहुतरं दुःखं जीविते नात्र संशयः ।
स्निग्धत्वं चेन्द्रियार्थेषु मोहान्मरणमप्रियम् ॥ १६
परित्यजति यो दुःखं सुखं वाप्युभयं नरः ।

---

9 = 11. 26. 4: cf. 12. 16. 10. K2 om. 9^{ab} (cf. v. l. 7). D7 om. (hapl.) 9–10. — ^{a}) D4 मृते (for मृतं). — ^{d}) T2 प्रसज्यते (for प्रपद्यते). ❀ Cn: द्वावनर्थौ, इष्टरुयादिदेहविनाशः स्वशरीरतापश्च । ❀

10 D7 om. 10 (cf. v. l. 9). Ds1 D8 om. (hapl.) 10. — ^{a}) K1. 2. 4 नास्तु; Ds2 D3 नाशु (for नाश्रु). K1. 2. 4 संबु(K1 °ब)द्धा; K6 T2 G2 ये बुद्धा; B6 (marg. as in text). 9 ये बुद्धा (for ये बुद्ध्या). — ^{b}) K1 दृष्ट्या (for दृष्ट्वा). K1 संतर्भिं (sic); K6 D2 संगतिं; K7 D4. 9 संगतं; G2. 3 सत्तमं (G3 °म); C8 (gloss: सुखदुःखप्रवाहम्) संततिम् (as in text). — ^{c}) K1 प्रपद्य तत्; K2 प्रपद्यत; K4 D4. 9 G2. 3 प्रपश्य तत्; D5 च पश्यतः (for प्रपश्यतः). V1 शांतिं; B9 सर्वान् (for सर्वं). — ^{d}) K1. 2 नास्तुकर्म; Dn1. n4 Ds2 D4. 5 नाशु°; M5 नास्र° (for नाश्रु°). Dn4 [उ]पचक्षते (for °पद्यते).

11 11–18 = (var.) 12. 540*, lines 1–16. — ^{a}) K6 संघाते (for शारीरे). — ^{b}) B7 मानुषे (for मानसे). K4 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 4. 8. 9 T G1–3. 6 च (for वा). Dn4 [अ]भ्युपस्थिते; G2 [अ]पि वा स्थिते (for [अ]प्युपस्थिते). — ^{c}) T2 G1–3 तर्तुं (for कर्तुं). — ^{d}) K1 D4. 9 T1 यत्नस्; T2 यतस्; G1. 2 corrupt; G3 तज्ज्ञस्; G6 ततस्; M5 यत्नात् (for यत्नस्). D5 अनुविंदयेत् (for °चिन्तयेत्).

12 = 11. 2. 17^{cdef}. K2. 7 D4. 7. 9 G2. 3 om. (hapl.) 12^{ab}. — ^{c}) D5. 7 च; G2 तु; G3 न (for हि). K7 D4. 9 नात्येति; B9 नप्येत (sic); D5 नापैति; D7 नोपैति; G3 नाभ्येति; M1. 5–7 न व्यैति (for न व्येति). — ^{d}) K2. 4 [अ]भि- (for [अ]पि). K6 G3. 6 विवर्धते; D5. 7 T2 G1 प्रवर्तते; G2 प्रपद्यते (for प्रवर्धते).

13 = (var.) 3. 206. 15: 11. 2. 21. — ^{a}) K6 प्रजया; Da4 Ds2 (before corr.) प्रज्ञाय (for प्रज्ञया). — ^{b}) D4 G1 ओषधैः. — ^{c}) K2 T2 G1 विज्ञाय (for विज्ञान-). T2 G1 सामर्थ्यान्; M1 -सामान्यं (for -सामर्थ्यं). M7 एतद्धि ज्ञानसामान्यं. — ^{d}) K2 बलैः; V1 बाल- (for बालैः). D8 इयन् (for इयात्).

14 = (var.) 3. 2. 45: 11. 2. 15. — ^{ab}) K1. 2. 4. 7 V1 D4. 9 T2 transp. यौवनं and जीवितं. K1. 2. 4. 6 D7 T2 G1. 3 M1. 5–7 द्रव्यसंचयाः; Da4 T1 °संचयं. — ^{c}) T G1. 2. 6 -संसर्गो; M7 -संवादो (for -संवासो). — ^{d}) K2 M1. 5–7 तेषु; D5 T G1. 6 एषु (for तत्र). K1 om. from पण्डितः up to संशयः (in 16^{b}). D7 G2 न मध्येपु न पंडितः (G2 °ताः); G8 न गृंध्येदेपु पंडितः. — After 14, K1 reads 12. 318. 3–20.

15 15^{ab} = 11. 2. 16^{ab}. K1 om. 15 (cf. v. l. 14). — ^{a}) G3 M1. 5–7 शोकम् (for दुःखम्). T1 नाज्ञानदीपकं दुःखम्. ❀ Cs: जानपदिकं, सर्वसाधारणं संसारदुःखम् । ❀ — 15^{cd} = (var.) 11. 2. 17^{ab}.

16 K1 om. 16^{ab} (cf. v. l. 14). — ^{a}) Ds2 दुःखाद् (for सुखाद्). K2. 4 प्रियतरं; D5. 7 घनं° (for बहु°). — ^{b}) D4. 5. 7 जीव(D4 °वि)तो (for जीविते). V1 damaged; Ds2 D8 T1 G6 संचयः (for संशयः). — After 16^{ab}, K2. 4 read 12. 318. 2^{c}–20^{d}. — ^{c}) K2. 4 स्निग्धत्वाद्; D8 T G1–3. 6 °त्वाच्च (for °त्वं च). Da4 स्निग्धत्वं चद्रिकार्येपु (sic); D5 स्निग्धेष्व***र्थेषु; D7 स्निग्धेष्वथेंद्रियार्थेषु; M1. 6. 7 स्निग्धः पंचेंद्रि°. — ^{d}) T G1–3. 6 M1. 5–7 संमोहान्मरणं प्रियं (G3 वरं). ❀ Cs: मोहान्मरणमप्रियम्, पुनर्जातिशतेन तत्साधनार्थं यत्नं कुर्वन्तीति भावः । ❀

अभ्येति ब्रह्म सोऽत्यन्तं न तं शोचन्ति पण्डिताः ॥ १७
दुःखमर्था हि त्यज्यन्ते पालने न च ते सुखाः ।
दुःखेन चाधिगम्यन्ते नाशमेषां न चिन्तयेत् ॥ १८
अन्यामन्यां धनावस्थां प्राप्य वैशेषिकीं नराः ।
अतृप्ता यान्ति विध्वंसं संतोषं यान्ति पण्डिताः ॥ १९
सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितम् ॥ २०
अन्तो नास्ति पिपासायास्तुष्टिस्तु परमं सुखम् ।
तस्मात्संतोषमेवेह धनं पश्यन्ति पण्डिताः ॥ २१
निमेषमात्रमपि हि वयो गच्छन्न तिष्ठति ।
स्वशरीरेष्वनित्येषु नित्यं किमनुचिन्तयेत् ॥ २२
भूतेष्वभावं संचिन्त्य ये बुद्धा तमसः परम् ।
न शोचन्ति गताध्वानः पश्यन्तः परमां गतिम् ॥ २३
संचिन्वानकमेवैनं कामानामवितृप्तकम् ।
व्याघ्रः पशुमिवासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ॥ २४
अथाप्युपायं संपश्येद्दुःखस्य परिमोक्षणे । C. 12. 12506 B. 12. 331(30).25 K. 12. 338. 25

17 17^{ab} = (var.) 3. 206. 19^{ab}. — ^{b}) K6 शुभं (for सुखं). K1. 2 Bo अपि; K6. 7 B6. 7 Da4 D2. 4. 9 चापि (for वापि). D5 [अ]भयं (for [उ]भयं). D5 नर. — ^{c}) K1 भवत्येति (hypermetric); K2 D4 M1. 5–7 अत्येति; D5 अभ्येत्य (for अभ्येति). — ^{d}) K1 नरं; T G1. 2 न तत्; G3. 6 एतत् (for न तं). Dn1 T1 G1. 6 शोचति; G3 चोचंति (for शोचन्ति). Dn1 T1 G2. 6 पंडितः; G3 [अ]पंडितः (for पण्डिताः). Da3. a4 तं शोचंति न पंडिताः.

18 = (var.) 3. 2. 43. — ^{a}) K7 D4. 9 M1. 5 युज्यंते; T1 त्यजंते; G2 त्यजते (for त्यज्यन्ते). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 त्यजं(Da3 D3 त्यज्यं·; Da4 भजं)ते दुःखमर्था (B8 °मात्मा) हि; D5. 7 अज्यंते सुखमर्था हि; T2 दुःखमर्थाभित्यजंते; G1 °र्थाभिषज्यंते; G3 दुःखेनार्थाभियुज्यंते. — ^{b}) K1. 2 च न (by transp.). G3 तत् (for ते). T G1–3. 6 सुखं (for सुखाः). — ^{c}) Da4 [अ]भिगम्यंते (for [अ]धि°). K1 श्रुतैव नाधिगच्छंते; K2 श्रुत्वैव नाधि*मंते. — ^{d}) G2 आशाम् (for नाशम्). K6 एवानु·; D5. 7 तेषां न (for एषां न). Da4 निचिंतयेत् (for न चिन्त°).

19 = (var.) 11. 2. 20. — ^{a}) G2 अन्यमन्यावनावस्थां. — ^{b}) V1 Ds2 वैशेषकीं; Cs (gloss: विशेषतो धनवत्तारूपाम्) °षिकीं (as in text). K6 T1 नरः (for नराः). — ^{c}) G2 संसिद्धिं (for विध्वंसं). K6. 7 D4. 5. 7. 9 अतृप्तिं (D5. 7 °प्ता) यांत्यविद्वांसः.

20 = 11. 2. 3 : 12. 27. 29 : B. 14. 44. 19; Rām. 2. 105. 16 : 7. 52. 11; Gobhila Smṛti 3. 43; Kathāsaritsāgara 51. 26^{cd}–27^{ab}; Divyāvadāna (Cowell) p. 27. — ^{a}) Da4 सर्वे क्षती यांति निचयाः (sic); T G1–3. 6 क्षयांता निचयाः सर्वे (T1 सर्वा). — ^{b}) D4. 9 समुच्छ्रियाः. — ^{c}) K2 विप्रयोगार्ता (for °गान्ता). — ^{d}) D4 मरणं तं (for °णान्तं). V1 T1 G1. 3. 6 M1. 5. 6 च (for हि).

21 = (var.) 3. 2. 44. — ^{a}) G1. 2 अतो (sic) (for अन्तो). M1. 5–7 विवित्सायाः (for पिपासायास्). — ^{b}) K6 B7 Da3. a4 तुष्टिश्च; V1 तृप्तिश्च; M1. 5–7 संतोषः (for तुष्टिस्तु). — ^{c}) Da4 नामात् (for तस्मात्). — ^{d}) T2 G1–3 सुखं (for धनं). K1. 2. 4 शंसंति; T1 G3. 6 पश्यति (for पश्यन्ति). T1 G1. 3. 6 M7 पंडितः.

22 ^{a}) K1 निमेषमात्राम्; Ds2 °माषम् (for °मात्रम्). G3 चापीह (for अपि हि). — ^{b}) K1. 2. 4 योधि·; D5 यौगं; D7 G3 योगं (for वयो). D5. 7 तिष्ठेन्न; G3 पृच्छति न (hypermetric) (for गच्छन्न). G2 प्रयोगं न तु तिष्ठति. — ^{c}) K1. 2 Da3 स(Da3 अ)शरीरेषु; K6 स्वशरीरेपि (for °रेषु). V1 नित्येषु (for [अ]नित्येषु). K7 शरीरेष्वपि नित्येषु. — ^{d}) G2 नित्यत्वम् (for नित्यं किम्).

23 = (var.) 3. 206. 25. — ^{a}) V1 Bo. 6. 9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7 भावं (for [अ]भावं). — ^{b}) K1. 2. 4 Bo Ds1 बुद्ध्या; K6 B6. 7. 9 Da4 D4 बुधा; D5. 7 बुद्धास्; M1. 5. 6 बद्धा (for बुद्धा). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 मनसः; G2 तपसः (for तमसः). G3 पुरं (for परम्). — G3 om. 23^{cd}. — ^{c}) Da4 D9 गताधानः; T1 G6 महात्मानः (for गताध्वानः). — ^{d}) K1. 2 Da4 D5. 7 T G1. 2. 6 पश्यंति; D4 lacuna (for पश्यन्तः). G2 च परां (for परमां). Da4 गतिः (for गतिम्).

24 = (var.) 12. 169. 18; 309. 19. — ^{a}) K1. 2 संचिन्वन्नेकम्; Da4 °त्वानगम्; D4 संवित्पानकम्; D5. 7 संचित°; G2 संचित्यानेकम् (for °न्वानकम्). Da3. a4 [इ]दं (for [ए]नं). — ^{c}) T G1. 3. 6 [अ]रण्ये; G2 [अ]रथ्ये (for [आ]साद्य).

25 ^{a}) K1 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 तथा; V1 D5. 7

C. 12. 12506 B. 12. 331[30].25 K. 12. 338. 25 अशोचन्नारभेतैव युक्तश्चाप्यसनी भवेत् ॥ २५
शब्दे स्पर्शे च रूपे च गन्धेषु च रसेषु च ।
नोपभोगात्परं किंचिद्धनिनो वाधनस्य वा ॥ २६
प्राक्संप्रयोगाद्भूतानां नास्ति दुःखमनामयम् ।
विप्रयोगात्तु सर्वस्य न शोचेत्प्रकृतिस्थितः ॥ २७
धृत्या शिश्नोदरं रक्षेत्पाणिपादं च चक्षुषा ।
चक्षुःश्रोत्रे च मनसा मनो वाचं च विद्यया ॥ २८
प्रणयं प्रतिसंहृत्य संस्तुतेष्वितरेषु च ।
विचरेदसमुन्नद्धः स सुखी स च पण्डितः ॥ २९
अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः ।
आत्मनैव सहायेन यश्चरेत्स सुखी भवेत् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तदशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१७ ॥

अत्र; G2. 3 यथा (for अथ). D9 G2 हि (for [अ]पि). G3 [उ]पायः (for [उ]पायं). D5. 7 संपश्ये. — b) D5. 7 [ऽ]च दुःख- (for दुःखस्य). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 परिमोक्षणं. K1. 2 दुःखस्यास्य विमोक्षणे. — c) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 7. 8 G3 आरभेच्च; G2 आहवे न (for आरभेत). — d) K4. 7 V1 Bo. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T1 G6 मुक्तश् (for युक्तश्). K2 व्यसनी; K4 [अ]व्यसनो; Da4 °सनं (for °सनी). G2 युक्ताश्चाप्यसती भवेत् (sic).

26 a) Da3. a4 M1. 7 शब्द- (for शब्दे). K1. 2. 4 रसे रूपे (K1 °पं) (for च रूपे च). — b) K1. 2. 4 गंधे च परमे तथा; D5. 7 रसे गंधे तथैव च. — d) K7 Da4 Dn1 Ds1 D4. 9 T1 G6 च; D5. 7 वै (for वा).

27 a) K1. 2. 6 V1 Bo. 6–9 D5. 7 M1. 5–7 वाक्संप्रयोगाद्; Da4 वाक्यं प्र°; Ds Cs (gloss: शब्दादिविषयेन्द्रियसंबन्धात्) तत्संप्र° (for प्राक्संप्र°). — b) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 परायणं; K7 D4. 9 अमोनुगं; D5. 7 सतां (D5 °तो) मतं (for अनामयम्). — c) V1 M1. 5–7 विप्रयोगे; Ds2 °गं (for °गात्). K1. 2. 4. 6 च (for तु). — K1. 2. 4 om. 27[d]–28[c]. — d) B8 प्रकृते स्थितः; D5 प्रकृतिस्थितिः; Cs (gloss: स्वरूपे ब्रह्मणि स्थितः) प्रकृतिस्थितः (as in text).

28 K1. 2. 4 om. 28[abc] (cf. v. l. 27). — a) G1 धृत्यो (sic). Da4 रक्ष्ये. — b) G1 पादपाणिं (for पाणिपादं). D4 तु; D5. 7. 9 तु (for च). — c) D9 G1 चक्षुश्रोत्रे (G1 °त्रं); T G2. 3. 6 चक्षुः श्रोत्रं. K7 D4. 9 तु (for च). — d) Dn4 विपद्यया; D3 च कर्मणा (for च विद्यया). K1. 2. 4 न वाचा न च विद्यया.

29 a) D5 प्रयणं (by metathesis); D7 प्रयाणं (for प्रणयं). K1. 2. 4 परिसंहृत्य; B9 प्रतिसंक्रुत्य; Ds T G1–3. 6 °गृह्य; D5. 7 °क्लिष्टः (for °हृत्य). — b) K7 D4. 9 संश्रितेषु; D5. 7 संतुष्टेषु; G2 प्रस्तुतेषु (for संस्तु°). — c) K6. 7 B9 D4. 5. 7. 9 विचरेद्यो (B9 °त) समुन्नद्धः; G2 °त समं धन्यः. — d) G6 कृती (for सुखी). K2 पंडिताः.

30 a) K1. 2. 4 B7 M1. 5–7 अध्यात्मगतिशाली(K1. 2. 4 °माली-; B7 °शीली)नो. ❀ Cs: आसीनः, ब्रह्मसमीपस्थः, ब्रह्मभूत इत्यर्थः। ❀ — b) K7 D9 निरापेक्षो (for निर°). B6. 7 Dn1 D3 (marg. as in text). 5. 7 G3 निराशिषः; G1 °मिषं (for °मिषः).

Colophon. Ś1 D6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 4. 5. 7–9 T G1–3 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds1 D2. 3. 8 शुकाभि(K1 °नु)-पतनं; K7 D4. 5. 9 शुकातिपतनं; Dn4 शुकाभिगमनं; Ds2 शुकाभिपातनं; M5 शुकाभिपतने अनिष्टनाशप्रतिपादनं; M6 अनिष्टनाशप्रतिपादनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 56; V1 331; B6 148; B7 Dn4 Ds2 G3 154; B8 158; Dn1 156; Ds1 D8 M1. 7 151; T1 G6 153; T2 166; G1 152; G3 170; M5 187; M6 150. — *Śloka no.:* Da4 Dn1 30; Dn4 31; D8 29.